NAZIONALE
BIBLIOTECA
VITT. EMANUELE
8
35 M
17
ROMA

IN OMNES
DIVI PAVLI
APOSTOLI
EPISTOLAS
COMMENTARIORVM
TOMVS PRIOR.

Authore D. GVILIELMO ESTIO S. Theologiæ Doct. & in Academia Duacena primario professore, eiusdem Vniuersitatis Cancellario.

CVM INDICE RERVM MEMOrabilium locupletissimo.

DVACI,

Ex Officina Typographica BALTAZARIS BELLERI, Typographi iurati, sub Circino aureo, ANNO M. DC. XIV.

Cum gratia & priuilegio ad decennium.

SERENISSIMO, RELIGIOSISS. ATQVE CLEMENTISS. ARCHIDVCI ALBERTO, BELGARVM PRINCIPI.

COMMENTARII, quos in omnes Apostoli Pauli sacras epistolas, longa & magna cura, nec minore scientia, elaborauit piæ mem. GVILIELMVS ESTIVS, quare tuæ demum CELSITVDINI dicati, lucem aspicere debeant, multæ ac magnę causæ sunt, SERENISSIME ARCHIDVX: sed illa inter primarias facilè prima; quòd nemini obscurum sit quàm singulari beneuolentia, quàm affectuosa charitate viuentem complexa sit tua Celsitudo, etsi in tanto illo fastigio collocata. Fecit illa quidem quod se dignum erat: fecit tamē non indigno. Fuit enim is vir eiusmodi, vt (Deo gratia) paribus viribus in eo certauerint Vera in Deū pietas, vitæq; integritas ad exemplum vsque; Summa variarum, sed sacrarum imprimis, rerum scientia; Modestia & animi demissio, cum æquali virtutum cumulo rarissima; denique incredibilis in egenos & afflictos beneficentia. Ita vt Celsitudini V. gratulandum meritò sit quòd talem tantumque virum habuerit in sua Duacensi Vniuersitate Theologiæ professorem annos triginta vnum; sui Seminarij Regij Præsidem eosdem illos; Cancellarium Vniuersitatis annos octodecim.

Neque verò prætermisit optimus vir, quo minus vicissim omni gratitudinis & obseruantiæ genere, quoad eius fieri

possent, amori in ipsum vestro, SERENISSIME PRINCEPS, sedulò responderet. Cuius rei specimen dedit ante annos vndecim: quum aliquot martyrum suæ gentis historiam, accuratè & piè conscriptam, nomini V. inscriptam euulgauit: maiora oblaturus postea; si paulò longiorem vitam Dei beneficio adeptus fuisset. Proximum iam videtur, vt de meipso qui hæc scribo, rationem V. Celsitudini reddam, cur nostrâ operâ fiat horum Commentariorum Tomi prioris, qui nunc prodit, ista dedicatio.

Solebat vir modestissimus, postquam multorum precibus expugnatus hoc opus prælo subijcere decreuerat, nobis præbere perlustrandum quicquid typographo erat missurus; & extremæ voluntatis suæ tabulis, vt in ea cura pergeremus donec perfecta foret impressio, enixè rogauit.

Quod tali viro, vetere amicitia & Louanij & Duaci nobis coniunctissimo, nefas erat futurum negare: atque hac ratione negotium dedicationis in nostros humeros fuit deuolutum. Quam V. Celsitudini gratam atque acceptam fore, non vna de causa audemus confidere: siue ipsius operis gratiâ, longè eruditissimi; siue authoris ratione, viri inter tuos subditos præclari; siue quod V. Celsitudo à suo more non recedet, quo suorum obseruantiam non Principali solùm, sed & paterna quadam charitate solita est complecti. Eandem C. V. vnà cum Sereniss. Domina Principe Hispaniarum Infante, vt Deus Belgio vestro, ipsique adeò Ecclesiæ, quàm diutissimè conseruet incolumes & florentes; votum est omnium nostrum.

Ex Vniu. V. Duacensi, die 25. Iulij, 1614.

V. C.

Humilis subditus & cliens,

BARTHOLOMÆVS PETRVS
S. Theol. Doctor, & in Vniu. V. Duacensi Professor.

B. P.

CANDIDO LECTORI.

VILIELMVS ESTIVS *laudatissimæ mem. quum eo morbo qui ipsi letalis fuit, detineretur, testamento suum in Epistolas B. Pauli commentarium (cuius impressio tūc perducta erat vsque ad prima capita posterioris Corinthijs scriptæ) nobis commendauit, rogans vt reliqua illius perlegeremus, & iuxta annotationes ipsius marginales vel schedis interpositis comprehensas, castigaremus atq; recognosceremus; quò imprimi deinde possent. Fecimus, & Deo vitam ac valetudinem necessariā dante, facturi sumus, quod vir optimus doctissimusque nobis amicissimus, cupiuit. Itaque post illius obitum ita progressi sumus, Deo gratia, vt nunc in omnes Paulinas epistolas Commentariorum priorem Tomum tibi legendum demus: daturi alterum, quum primum licebit, idque citius fortassis opinione tua. Vale, defuncto piè precare, laboribus ac doctrina eius vtere, mores constanter imitare.*

Vnum illud monendus es, ne mireris quòd in hoc Commentario Author subinde meminit suorum in Paulinas epistolas PROLEGOMENORVM; *quæ tamen in hac impressione nusquam comparent. Designauerat quidem ille, & in schedas distribuerat* PROLEGOMENORVM *viginti capita: sed paulatim, per opportunitates, singulis capitibus erat subiuncturus quæ cuique essent propria. Quod quum ipse ante obitum vix inchoauerit; ac penè omnia illa capita reperta sint nuda, nulla declaratione illustrata, nulla probatione munita: non potuimus tibi, Lector, illa prolegomena dare. Sed neque loca illa Commentarij huius, quibus eorum mentionem facit, nos immutare seu resecare potuimus: quoniam priusquam vita defungeretur, iam perducta erat impressio ad caput vsque tertium posterioris scriptæ Corinthijs. Iterum vale.*

PROTESTATIO AVTHORIS IN EIVS SCHEDIS REPERTA, ET IPSIVS verbis hîc posita.

ROTESTATVR Author quod omnia velit esse submissa iudicio ecclesiæ catholicę, & eius summo in terris Pastori ac Iudici, Rom. Pontifici: velitq; pro non dicto haberi, si quid malè dictū. Quod nolit vlli personæ aut familiæ detractum; cupiens Christianam cum omnibus catholicis beneuolētiam, & quantum possibile est, amicitiam colere & conseruare. Item declarat se vbique sequutum sensum Ecclesiæ, quantū eum percipere potuit ex collatione Scripturarum inter se, tum eiusdem Apostoli tum aliorum scriptorum sacrorum; item ex collatione cū fonte Græco & melioribus exemplaribus Latinis: Item ex traditione ecclesiæ, nota per Cōcilia, & doctrinam SS. Patrum veterum, ac præcipuorum, pręsertim Augustini, qui Pauli fuit studiosissimus, & eiusdem gratiæ, quam Paulus in omnibus epistolis prędicat, Doctor eximius. Declarat præterea, sese conatum esse verum sensum nudis & claris verbis explicare: nec Commentarium extendisse in exhortationes populares; verùm id reliquisse ijs qui scribunt homilias ad populum.

APPROBATIO.

Commentarium hunc celeberrimi Theologi Domini GVILIELMI ESTII *piæ mem. in B. Pauli epistolam ad Rom. vtramque ad Corinthios, & eam quæ est ad Galatas, diligentissimè perlectum; tanquam qui summo labore, industria, ac doctrina collectus & concinnatus sit, eaq; ratione ad germanam apostoli intelligentiam plurimum lucis & subsidij allaturus, nihilq; habeat fidei catholicæ aut bonis moribus repugnans, sed tam his quàm illi permultum sit profuturus; dignum impressione censuimus, Duaci 3. Maij, 1614.*

BARTHOLOMÆVS PETRVS
S. Theol. Doctor, & in Vniuersitate
Duacensi Professor.

SVMMA PRIVILEGII.

ALBERTVS ET ISABELLA CLARA EVGENIA, Archiduces Austriæ, Duces Burgundiæ, Brabantiæ, &c. Serenissimi Belgarum Principes, Diplomate suo sanxerũt; ne quis, *Cõmentaria in omnes D. Pauli epistolas, auctore* D. GVILIELMO ESTIO *S. Theologiæ Doctore, & Professore primario in Academia Duacena,* præter BALTAZARIS BELLERI voluntatem, vllo modo imprimat, aut alibi terrarum impressum in has inferioris Germaniæ ditiones importet, venalémve habeat. Qui secus faxit, confiscatione librorum, & alia graui pœna mulctabitur, vt latiùs patet in literis datis Bruxellæ, IX. Maij, M. DC. XIV.

Signat.

I. LE COMTE.

ELOGIVM
AMPLISSIMI VIRI
D. GVILIELMI
ESTII, HESSELII, GORCOMIENSIS,
S. THEOL. DOCTORIS,
ET APVD DVACENSES
PROFESSORIS PRIMARII,
AD S. PETRVM PRÆPOSITI,
ET VNIVERSITATIS CANCELLARII,
IN REGIO SEMINARIO PRÆSIDIS,
ÆVITERNÆ MEMORIÆ.

Cquis vel in primore virtutum tuarum obtutu, defixus non hereat, GVILIELME ESTI! ut eximiè doctrinæ & virtutis myſta; ita Theologorum flos delibatiſsime. Quâ verborum dignitate cæleſtem & rariſsimum hoc ſæculo vitæ iſtum in te morumq́; candorem, apud omneis paſsim genteis, conteſtetur! Quo denique elogio Doctrinam iſtam excellentem, pari cum modeſtiâ coniunctam; iſtos divini ingenij, indefeſſi ſtudij, & accuratæ induſtriæ fœtus, clariſsima ſcriptorum monimenta; uberrimas, inquam, in omni ſacrarum litterarum genere, elucubrationes; ceu quædam, meræ pietatis, ſanctimoniæ plus-quam humanæ, & tantum-non θεοπνεύστου *eruditionis referta narthecia, celebret aut commendet?*

At enim. tam inuſitatæ in omni præclariſsimarum rerum genere ὑπεροχῆς *exſpectationem, non vulgarem, iam-tum multorum in animis concitâſſe viſus es, ut primum & honeſtiſsimorum atque antiqua probitate ſpectatorum, è Gorcomio, non ignobili ditionis prius Arkelanæ, deinde Hollandiæ opido; & de vetuſtâ nobilium olim Arcis Eſtenſis, haud procul Tilâ, in Batavis, Toparcharum ſtirpe (undè & cognomentum gentilitium, & inſignia, in poſteros, ſuo dominatu per vim fraudatos, permanârunt) patriciæ dignitatis parentum curâ; & magni illius, religioſiſsimi, & propè Divi dixerim, Nic. Pi-*

ci avunculi cohortatione; præter egregia domesticæ & quasi hereditariæ pietatis ac probitatis exempla, in omnem puerilium studiorum & linguarum reconditiorum, ad poëticum usque decus, elegantiam, Ultraiecti, sub Macropedio, felicissimè eruditus; generosum tàm exculti animi impetum, cùm ad pervestiganda Aristoteleæ philosophiæ scita; tum ad abstrusiorem divinarum litterarum, sive Theologiæ, intelligentiam, Lovanij, celeberrimo earumdem disciplinarum emporio, contulisti. & tantâ illic ingenij contentione enixus es, ut indè quidem, in frequenti eiusdem laureæ Candidatorum examine, primas, vel certè primis proximas, deferri tibi contigerit: Hîc verò, præ laudabili subactæ memoriæ solertiâ, & assidui in legendo audiendoq; laboris, quà publicè, quà privatim, sedulitate, tantos brevi feceris progressus; ut non modò æqualeis tuos multis parasangis antevertisse; sed non obscurè etiam clarissimorum eâ tempestate Theosophiæ Columinum & gravissimorum magistrorum luminibus, adolescens & discipulus, penè obstruxisse iudicarere.

Testis, celebre apud eosdem Grudios, Falconis Gymnasium: ubi, decennio ampliùs, iuventuti philosophica, quæ puer ibidem hauseras, & adultior cum Theologica subtilitate coniunxeras, præcepta, ut laboriosissimè, ita utilissimè explicâsti.

Testis, eâdem in Academiâ, & τὸ ἱεραρχικὸν Hadriani VI. popularis, & ab aviâ usque paternâ cognatione tibi coniuncti, φροντιστήριον: & τὸ βασιλικὸν Philippi II. φυλευτήριον. quorum in altero congestas ex continenti sacrarum litterarum contemplatione divitias, uberrimè, tribus, plus minus, annis, in denso Auditorio, profudisti.

Verumenimverò, angustis huius vel illius Collegij subsellijs, tàm excellens virtus, tàm admirabilis doctrina, tàm illustris vitæ morumq; sanctitas ità concludi non potuit, quin grato per viciniam longè lateq; odore se proderet; & à primarijs rerum Academicarum procuratoribus, qui ea maiori in posterum sibi suæq; Reipub. usui esse posse, & luculentiore quidem theatro, prospiciebant, ultrò & certatim exambiretur. Iam tum novella apud Catuacos in Flandris Academia, caput extollere, iactis præclarè omnis generis disciplinarum, & peculiarium ijsdem diversoriorum, fundamentis, utcumq; cæperat. Ipsa, inter cæteras, Theologia, præstantissima illa omnium & Ecclesiæ utilissima, maximeq; necessaria facultas, magni illius Francisci Richardoti, ceu solis cuiusdam, radijs illic, velut in primulas luminis auras, educta; & Smythæi, Galeni, Rubi, Stapletoni, Bossemij, aliorumq;, eidem succidaneorum, faculis confota, ceu statuminibus quibusdam fulcienda

erat,

erat, & sublimè attollenda. quùm peropportunè accidit, ut hîc quoque, inexhaustâ Catholici Regis (quem parentem & suî conditorem agnóscere & perpetuùm colere hæc eadem debet Academia) liberalitate, & constanti amplificandæ Christianorum religionis studio, PLANTARIVM, *(ex quo rediviva, non tàm Theologici studij* φιληκόων, *quàm, qui vel primarius regij instituti scopus, proborum & idoneorum Belgicæ Ecclesiæ* ποιμένων *& Curionum suboles, usque & usque propagetur) satum iam esset, & certis quodam modo, quasi ad quincuncem, honestæ disciplinæ, sanctarumq; legum regulis, digeri dirigiq; cæptum.*

Fidus horum mysteriorum quæritur οἰκονόμος. *qui recens Viridarium perpetuis honestæ disciplinæ morum, doctrinæ, sanctitatis, scatebris irriget; & à vitioso sæculi depravatissimi squalore atque ariditate defendat: qui surculos, & tenellos stolones confirmet: qui Iuventuti, suâpte sponte lubricæ, veteris constantiæ sanctimoniæq; exemplis præeat; qui facem, ad consectandam Ecclesiastici rigoris & pristinæ puritatis normam, præluceat.*

Et hîc quispiam miretur, cur tu unus, qui Theologi Doctoris titulo recèns, & meritissimè quidem, Lovanij, auctus, non protritum solidioris doctrinæ specimen, ex publico ibidem pulpito, edere iam cæpisses; magno acerrimi iudicij hominum, Regiæ scholæ & Plantarij curatorum, consensu, ad geminum & docendi & præsidendi munus, maximè idoneus repertus, & summâ cum exspectatione Duacum sis arcessitus: hoc est, Lovanio, quasi à matre ad filiam ritè & sibi convenienter informandam, amandatus? Ubi te in sublimiore auctoritatis gratiæq; gradu collocatum, non sine maximo Adolescentum, vel sacris addictorum, vel pastorali institutioni ministerioq; devotorum, profectu, reconditas ex pectore isto, tot iam annorum laboribus, vigilijsq; subacto & recocto, divinæ sapientiæ copias exprômsisse; & quidquid in Theologiâ nequedum satis clarum aut firmum; mirandis celsissimi ingenij tui luminibus & viribus, inlustrasse, & corroborasse, non sine stupore & adplausu, æterno frequentis Auditorij testimonio, sit comprobatum.

Hinc Controversæ, hac ætate, novarum & exoticarum opinionum feracissima, Quæstiones, præ cæteris, acutissimè explicatæ. Hinc Gnomiologus ille, sive, ut vulgò audit, Sententiarum Magister, ex vetustissimorum Patrum & Orthodoxorum scriptorum sententiâ, semel iterumq; à capite ad calcem, enucleatus.

Hinc aureæ, & quibus, secundum Christi Servatoris oracula, nihil divinius, nihil sublimius, nihil ad Christiani populi institutio-

nem

nem utilius, Apoſtolorum Pauli, Petri, Iacobi, Ioannis, Iudæ, Epiſtolæ, ſanæ ipſorum Hagiographorum, veteriſq; Eccleſiæ menti convenientiſſimè explanatæ. Hinc luculentæ Orationes, pro re natâ, publicis in conſeſſibus, placido & melleo iſto ore, graviſſimis de rebus, peroratæ. Hinc Aduerſaria, accuratiſſimis obſcuriorum, quæ toto divinæ Scripturæ corpore paſſim occurrunt, locorum, interpretationibus, ſervata librorum ſerie, tamquam emblematis quibuſdam, interpolata. Hinc communium in totâ Theiologiâ materiarum farrago, ordine quàm-concinniſſimo digeſta.

Nam quid nobilem illam Gorcomienſium, iiſq; adfinium, partim Paſtorum, partim Franciſcanorum ſodalium, Martyrij, hiſtoriam commemorem! quâ non ſolùm illuſtreis illas pientiſſimorum & fortiſſimorum pugilum, & Pici tui, inter cæteros, iſto in certamine Choragi, animas, immortalium ordinibus tranſcripſiſſe; ſed pari etiam vitæ pro Chriſto & ſincerâ eiuſdem religione generosè profundendæ cupiditate, cum cæteris fratribus, ſucceſſus, animo, ſui etiamnum corporis vinculis circumſepto, eódem evectus eſſe, atque adeò evoláſſe, cenſeáris.

Hi, triginta, & eò amplius, annorum, ex tempore ſubſecivo, labores. Hæc rariſſima animi pietate, doctrinâ, modeſtiâ excultiſſimi monimenta, quæ non ſine immortali nominis tui gloriâ, non ſine incredibili Eccleſiæ Catholicæ profectu, non ſine incomparabili ſacratioris ſtudij Candidatorum fructu, legentur à grata poſteritate, & æſtimabuntur.

Τῷ Θεῷ ἀειαριμεγίστῳ δόξα.

ANDREAS HOIVS in Acad. Duac. regius Prof. Lat. Amico ſcripſit.

OBIIT AN. 1613. 20. SEPT.

Quicumque effigiem GVLIELMI conſpicis ESTI,
ESTI; qui vna fuit gloria Theiologôn:
Relligio, Virtus, Doctrina, Modeſtia morum,
Heic, vno obtutu, conſpicienda patent.

EPITAPHIVM

EIVSDEM

D. GVILIELMI

ESTII.

PATRIA, Gorcomium est. qui me eduxere parentes,
Hic stirpe Estiades, Pikias illa fuit.
Sumere ab his licuit mihi vitæ exemplar honestæ;
Tota stetit priscâ pro pietate domus.
Traiectum, antiquis Rheni contermina ripis,
Musarum ingenuis artibus erudijt.
Lovanium in Sophiæ Stagiritidis ardua duxit;
Et titulo ornavit duplice Theiologum.
Ad Cathedram & Regimen, schola me Catuaca vocauit:
Æde Petri, gessi munia Præpositi.
Ter-denis Spartam geminam, haud inglorius, annis
Doctor uti & Præses Regius, excolui.
Doctrinæ, ingenijque mei monimenta relinquo:
Vnde mihi, invîta morte, perennet honos.

Idem And. Hoius canebat.

IN EPISTOLAM

BEATI PAVLI

APOSTOLI

AD ROMANOS

COMMENTARIVS.

ARGVMENTVM EPISTOLÆ.

E Romanis, quorum nomen toto orbe notiſſimum ac celeberrimum eſt, vt ne moremur in non neceſſarijs, nihil hic aliud dicendum, quàm epiſtolam hãc, quæ ad Romanos inſcribitur, non ad Romanum populum miſſam fuiſſe, ſed ad omnes ac ſolos Chriſti fideles qui Romę erant, id eſt, ad Eccleſiã Chriſti in vrbe Romana cõſtitutã. Sic enim habet epiſtola, *Omnibus qui ſunt Romæ dilectis Dei, vocatis ſanctis.* Erant autẽ ij partim gentiles, partim Iudæi eam vrbem per id tempus incolẽtes. Qui cùm ab apoſtolo Petro & alijs fratribus qui illuc ex Iudæâ aduenerant, edocti eſſent viam ſalutis in Chriſto; poſtea per quoſdam Moſaicæ legis ęmulatores, profeſſione quidem Chriſtianos, ſed à Chriſto qui finis erat legis, ipsâ legis æmulatione plurimùm aberrantes, turbati ſunt; excitatâ nimirum odioſâ inter ipſos & graui quæſtione de meritis & iuſtificatione. Pro cuius rei intellectu quidam hic annotant, in exordio naſcentis eccleſię duo fuiſſe genera Iudaizantium: Alterum, eorum qui arbitrarentur Euangelij gratiam poſteris Abrahæ ac populo Iſraëlitico peculiariter promiſſam, non eſſe propagandam ad gentes profanas, idolorum ac dęmonum cultui deditas, & à Dei teſtamentis, vt Paulus Epheſ. 2. loquitur, extraneas. Huius generis fuiſſe dicunt illos qui cum Petro diſceptabãt Act. 11. expoſtulantes quod homines gentiles feciſſet euangelij participes; quique pòſt auditâ Petri ſatisfactione mirati dicebant: *Ergo & gentibus pœnitentiam dedit Deus ad vitam.* Alterum verò genus eorum qui non arcendas quidem gentes ab euangelio putarent, ſed tamen aſtringi volebant obſeruatione legis Moſaicæ: quod ſine eâ iuſtificari & ſaluari quenquam poſſe negarent, vtcumque euangelium ac legem Chriſti recepiſſet. Quod genus erant qui fratres ex gentilitate conuerſos docebant

Act. 15. *Nisi circumcidamini secundum morem Moysi, non potestis saluari.* Et iterum: *Quia oportet circumcidi eos, præcipere quoque seruare legem Moysi.* Item, qui Galatas in seruitutem Mosaicæ legis redigere volebant. Galat. 2. Verùm hæc distinctio Iudaizantium mihi parum solida videtur. Nam vt Iudæi parati semper erant gentiles ad communionem suæ religionis admittere tanquam proselytos & ascititios: ita Christiani Iudaizantes ab euangelij gratiâ ac spe salutis, neminem excludebant gentilem, modò circumcisum ac legalium Mosaicorum obseruantem. Vnde & illi Petri reprehensores dicebant: *Quare introisti ad viros præputium habentes?* id est incircumcisos: non vtique reprehensuri, si gentiles illi circumcisi fuissent. Quod verò dixisse cum admiratione leguntur: *Ergo & gentibus pænitentiam dedit Deus*: sic intellige, gentibus in præputio manentibus. Hoc enim mysterium prius incognitum, ac sibi valde paradoxum, Petro visionem quæ sibi fuerat cælitùs ostensa, narrante, iam didicerant. Igitur hac Iudaizantium distinctione prætermissâ: quando nec apparet omninò Iudæos qui Romæ erant, pertrahere voluisse gentiles qui in Christum crediderant, ad Mosaicę legis obseruationem (neque enim in hac epistola tale quid vsquam significatur): illud potius dicẽdum, occasionem huius ad Romanos epistolæ scribendæ natam fuisse ex contentione, quæ Romæ inter Iudæos & gentiles, vtrosque fideles, suborta fuerat, vt dicere ceperam, de meritis & iustificatione: dum scilicet vtrique suis meritis euangelij gratiam arrogarent. Etenim Iudæi (qui quidem erant, vt dixi, contentionis authores) iactabant se Dei populum esse quondam electum, Gentibus in idololatriâ derelictis: legem cum iudicijs & cærimonijs à Deo sibi datam, non illis: Patriarchas suos ac prophetas Dei familiares, & horum oracula sibi tradita: Denique Dei promissa & pacta secum inita, maximè de mittendo Messiâ saluatore, eodemq; ex ipsis nascituro, qui iam missus ad ipsos, & ex ipsis natus esset. Quæ omnia tanquam præclara de illis etiam Paulus ipse commemorat sparsim in hac epistolâ, vt cap. 3. 9. 11. & 15. Propter quod dicit aliquoties: *Iudæo primùm & Græco.* videlicet Iudæorum præ gentilibus prærogatiuam indicans. Hæc autem omnia meritis suorum maiorum, cum quibus vnus essent populus, attribuebant Iudæi; sua quoque merita velut ad cumulum addentes, quod à majoribus suis minimè degenerarent, vtpote retinendi cultus, ac legis obseruandæ studiosissimi; digni proinde quibus potius quàm alijs populis euangelij gratiam ac promissa Deus offerret: quemadmodum & iam obtulisset, Christo filio eius euangelium suum Iudæis, non gentibus annunciante. Gentiles contra, quos apostolus Gręcos appellat, suam Græciam philosophię parentem, sapientiæ virtutumq; studijs excultã ac nobilem prædicabant: specialiter Romani multa à majoribus suis non solum fortiter, verumetiam temperanter & iustè facta, quibus imperium & gloriam immortalem suæ genti peperissent, commemorabant. Cæterum idololatriæ crimen ita reijciebant Gentiles, vt ignorantiæ deputandum diceret, nõ maliciæ. Nec tamen etiam inter ipsos defuisse qui vnum verum Deum, in-

uisibilem, æternum, omnipotentem ex opificio mundi cognouissent. Iudæis certè qui tot Dei beneficijs ingrati, toties in superstitionem falsorum Deorum relapsi fuissent, denique Messiam Dei filium promissum ac missum, malè acceptum turpissimâ morte condemnassent; multò sese digniores esse, quibus euangelij sui gratiam Deus exhiberet. Istiusmodi igitur altercatione inter fideles qui Romæ erant exortâ, & in dies gliscente; Paulus pro munere suo apostolico occurrendum ratus, hanc ad eos mittit epistolam; quâ primùm vtriusque partis fastum deprimit, ostendens omnes priusquam à Deo vocarentur ad fidem Christi, fuisse peccatis subditos, & à verâ iusticiâ alienos; ideoque nihil habere de quo vel alteri aduersus alteros sese venditent, vel vtrique gloriari coram Deo possint, tanquam de aliquo merito gratiæ & salutis oblatæ per Christum. Docet itaque gratuitum Dei donum esse iustificationem: hoc est, non per legem, aut ex vllo operum merito, dignitate, respectu, sed gratis per fidem in Christum propiciatorem, iustificari tam gentiles quàm Iudæos. Atque hic status est & principale argumentum epistolæ. Quod quidem B. Augustinus breuissimè perstrinxit in expositione quarundam propositionum huius epistolæ, quum dixit in eâ versari quæstionem operum legis & gratiæ. Ac rursum in epistola 105. ad Sixtum Romanum presbyterum, postea pontificem, ita scribens: *De gratiæ commendatione maximè ad Romanos apostolica epistola loquitur, vt inde se prædicatio eius velut à capite orbis toto orbe diffunderet: Ea est enim quâ iustificatur impius.* Eundem pluribus argumentum huius epistolæ explicantem consule, si placet, in huius epistolæ inchoatâ expositione, & lib. 1. ad Simplicianum quæstione secunda. Est autem hæc vera ac germana de iustificatione doctrina; non quæ opera nostra à negocio iustificationis simpliciter excludat, vt sectarij volunt (siquidem & ipsa fides opus quoddam nostrum est) sed quæ à iustificatione remoueat opera siue legis, siue naturæ, fidem præcedentia, & omnino ea quæ non sunt ex fide. Quam apostoli mentem esse ex ipsius epistolæ progressu planius euadet. Porro liquet ex dictis, in hac epistola propriè non versari quæstionem, quæ in epistolâ ad Galatas scriptâ, num ad salutem necessaria sit obseruatio legis cærimonialis datæ per Moysen, vt proinde gentiles si salui esse vellent eam suscipere debeant: sed de lege morali disputationem esse, quam Iudæi scriptam in tabulis acceperant, gentiles tantum animis impressam gerebant. Quærebatur enim, an ea lex siue scripta, siue insita iustificare posset hominem, vt eiusmodi iusticiâ præparatus, donorum ac promissorum quæ secum adfert euangelium, particeps fieret. Potissimùm tamen ad legem decalogi respicit apostolus, propter Iudæos, qui in illa fiduciam iusticiæ collocabant multò amplius quàm gentiles in lege naturæ, cuius se multifariè transgressores fuisse facile videbant. Cur autem eos qui circumcisionem ac cætera legis cærimonialis obseruarent, hic non increpet, sicut in epistola ad Galatas; ratio iam ante dicta est. Nam gentiles Romani

non erant hoc passi, quod Galatæ, vt in legem & circumcisionem à pseudoapostolis traducerentur: Iudæi verò qui magna pars erant eorum ad quos hæc epistola scribitur, ab auito more nondum abstrahendi erant (neque enim tempus aduenerat), tantum docendi (quod satis hac epistolâ agitur) ne ex lege quoquo modo iusticiam exspectarent. Alioqui, Paulum non docuisse discessionem à Moyse eorum qui per gentes erant Iudæorum, de quâ re postea Ierosolymis accusatus fuit Act. 21. vel inde constat, quia passim cum Iudæis Iudaicè viuebat. *Factus sum*, inquit, *Iudæis tanquam Iudæus: ijs qui sub lege sunt, quasi sub lege essem*. 1. Cor. 9. Quocirca Iacobus apostolus de accusatoribus eius: *Et scient*, inquit ei, *quia quæ de te audierunt, falsa sunt*. Occupatur Paulus in argumento memorato ab initio epistolæ vsque ad finem capitis vndecimi. Postquam enim docuit omnes sub peccato esse, nec habere de quo glorientur: deinde post medium cap. 3. suam doctrinam de gratuitâ per fidem iustificatione, gentibus æquè & Iudæis oblatâ, exponit: eamq; quarto capite confirmat ab exemplo Abrahæ. Vt autem hoc Christi beneficium magis illustret, originem prodit peccati in humano genere, eiúsque tyrannidem describit, à quâ per Christi gratiam liberamur. Ista exsequitur cap. 5. 6. & 7. Hinc cap. 8. repetitâ magnitudine beneficij per Christum exhibiti, declarat ordinem, vim & efficaciam diuinæ prædestinationis. A quâ transitu facto ad Iudæorum reprobationem, mox de vtrâque in vniuersum disserit, & ita quidem, vt tam electionis quàm reprobationis causam in solam Dei referat voluntatem. Capite 10. rursus iusticiam quæ ex fide est, à Iudæis ignoratam, toto orbe prædicatam commendat. Denique vndecimo capite, quæ de populi Iudaici reprobatione dixerat, ita mitigat, vt doceat reliquias ex eo seruari: imò futurum aliquando, vt ipsa natio Christum recipiat, fide gentium prouocata. Sequitur deinde epistolæ pars ethica, quâ Romanos varijs ac necessarijs pro tempore præceptis ad vitam bene, Christianeq; ducendam informat. Reuocat imprimis à vicijs & corruptelis sæculi: tum ad charitatis officia mutuo præstanda, vt inter membra eiusdem corporis, hortatur. Inimicos quoque non modò non vlciscendos, sed etiam benefactis prosequendos esse. Principibus ac Magistratibus ex animo parendum. Omnibus reddenda debita. Infirmos in fide à firmioribus tolerandos ac fouendos, Christi Saluatoris exemplo. Hæc aguntur à cap. 12. vsq; ad cap. 15. vbi quædam subijcit de suo erga Romanos officio, spem faciens, quod ad eos sit venturus. Extremum caput varias continet salutationes. Est autem huic epistolæ peculiare, quod etsi plurimum vniuersos qui Romæ erant fideles alloquatur apostolus, interdum tamen propriè ad Iudæos, interdum ad gentiles conuertat sermonem. Ad Iudæos quidem cap. 2. ferè toto: item ca. 7. & 14. Ad gentiles ca. 11. ab eo loco: *Vobis enim dico gentibus*. Et ca. 15. vbi ait: *Audacius autem scripsi vobis*, &c. nam gentilibus specialiter id dici, sequentia manifestant. Nec solum ea res, verùmetiam multa alia sunt, quæ huic epistolæ intelligēdę difficultatem adferant: adeò vt affirmet Hieron.

in octaua

in octauâ ad Algasiam quæstione, omnem hâc ad Romanos epistolam nimijs obscuritatibus inuolutam esse. *Et si voluero*, inquit, *cuncta differre; nequaquam mihi vnus liber, sed multa & magna erunt scribenda volumina.* Quod vtique dictum ab eo præcipuè propter doctrinam iustificationis & annexorum, quæ majorem occupat epistolæ partem. Quæ causa magnum etiam Augustinum deterruit, ne ceptum opus expositionis huius epistolæ perficeret, vt ipse testatur lib. 1. retract. cap. 25. Quin & illud quod Petrus scribit 2. ep. 3. in Paulinis epistolis esse quædam intellectu difficilia; de hac ad Romanos epistolâ potissimum accipi debere, non abs re multi existimant. Verumtamen difficultatem hanc quantacumque ea sit, abundè compensat vtilitatis magnitudo. Quid enim vtilius homini in vitâ, quàm id discere, sine quo bene, beatèque & æternum viuere non possit? Quod ex professò traditur in hac epistolâ. Scripta est autem è Corintho, quemadmodum bene docent Origenes & alij. Nam vltimo cap. commendat Phœben ecclesiæ quæ in Cenchreis erat, ministram. Erant autem Cenchreæ portus Corinthi. Caium quoque qui Corinthi morabatur, hospitem suum vocat. Idipsum confirmat Græcorum hypographe epistolæ subiuncta. Sunt qui Athenis scriptam dicant, sed nihil adferunt probabile.

SVMMARIVM CAPITIS PRIMI.

PAVLVS *Deo gratias agit pro fide Romanorum: declarat suam promptitudinem euangelizandi omnibus, etiam Romanis. Ex fide euangelii iusticia. Arguitur ingratitudo sophorum gentilium, qui Deum ex creaturis cognitum non glorificauerint: ex quo in idololatriam, mox in ignominiosas libidines, denique in alia scelera prolapsi sint.*

CAPVT PRIMVM.

PAVLVS. Nomen suum epistolæ præfigit apostolus more illius sæculi, potissimùm Romano: tum vt additis epithetis, cuiusmodi sunt, seruus & apostolus Christi, conditionē suam atque officium statim in fronte epistolæ pretendat ijs ad quos scribit. Hunc autem morem obseruat & in cæteris epistolis, exceptâ eâ quæ scripta est ad Hebræos. Quòd quare in eâ factum non sit, illic ratio vestigabitur. Cur Paulus dictus, qui prius Saulus vel Saul vocabatur, satis à nobis exposita ratio est in prolegomenis; ad quæ Lectorem remitto, ne hic eadem repetamus.

SERVVS IESV CHRISTI. *Iesus* (quod Hebraicè scribitur ישוע Iesuah) proprium nomen est illius hominis, qui ex Mariâ virgine natus idem est filius Dei. *Quod nomen vocatum est ab angelo priusquam in vtero conciperetur.* Luc. 2. dicente videlicet ad Ioseph virum Mariæ: *Vocabis nomen eius Iesum*: id est, Græcè, σωῖῆρα; Latinè, *Saluatorem. Ipse enim saluum faciet populum suum à peccatis eorum.* Matth. 1. *Et non est in alio aliquo salus. Nec enim aliud nomen est sub cælo datum hominibus, in quo oporteat nos saluos fieri.* Act. 4. Idem homo dignitatis nomine Christus vocatur. Nam qui Hebraicè משיח Mesiah cū schin denso (propter quod à Ioanne cap. 1. & 4. Euangelij μεσσίας scribitur, sigma geminato) Græcè χριςὸς dicitur, aliàs ἠλειμμένος, vnctus Latinè. Quo nomine quùm alij multi tempore veteris legis honorati fuerint, vt reges, sacerdotes, prophetæ; quòd oleo materiali ad hæc officia soleant inungi: propriè tamen ac perpetuâ consuetudine scripturæ noui testamenti, Iesus Dominus significatur, ille nimirum homo, qui propter vnionem in se diuinæ naturæ cum humanâ, Spiritu-sancto vnctus est inuisibiliter, ita vt simul esset, ac præ omnibus alijs, & rex, & sacerdos, & propheta, donisque gratuitis ad hæc officia pertinentibus, instructissimus. Vnde & in eo vocabulo solet intelligi hypostasis in quam duæ naturæ, diuina & humana, conueniunt. Illud obiter adijcio, Græcos hæc duo sacra nomina breuiatè scribere solere cum virgulâ superductâ, in hunc modum, Ἰῆς, χῥς. vel literis maiusculis ΙΗΣ, ΧΡΣ. atque idem postea seruatis Græcis characteribus fecisse Latinos. Hinc factum, vt in hodiernum vsque diem Latini literis re uera Græcis, quas imperiti Romanas putant, eadem nomina pingant hoc modo; IHS. XHS. *Cur Latini his characteribus nomen Saluatoris pingant.*

Quod moneo, non vt scriptura mutetur, sed vt eius origo noscatur. Porro seruum Iesu Christi se vocat apostolus, vel generali ratione redemptionis nostræ per Christum, qui ob id in symbolo fidei & per omnem noui testamenti scripturam Dominus noster vocatur: vel potius ratione speciali propter ministerium verbi in quo seruiebat Christo Domino. Quam seruitutem significat quum dicit de Timotheo, Philip. 2. *Sicut patri filius mecum seruiuit in euangelio.* Vnde & in eiusdem epistolæ initio, Timotheum sibi in hoc genere seruitutis adiungit: *Paulus & Timotheus serui Iesu Christi.* Huiusmodi porro ministerium maximè erat apostolatus, de quo sequitur.

VOCATVS APOSTOLVS. id est, vocatione apostolus. Nam *vocatus* in Græco non participium, sed nomen est, κλητὸς: ac si dicat vocatum aut vocaticium. Per hoc autem significat se non vsurpasse sibi munus aut nomen apostoli: sed ad id vocatum fuisse à Christo, & quidem vocatione immediatâ: quemadmodũ & cęteri vocati erant, de quibus dicitur Mat. 3. *Vocauit ad se quos voluit ipse.* De vocatione Pauli ad apostolatum, quando & quomodo contigerit, legenda est historia Act. 9. 11. & 13. & consulendi commentarij super eo quod scribit ipse ad Galat. 1. se euangelium suum non ab homine accepisse, neque didicisse, *sed per reuelationem Iesu Christi.* *Apostolus*, si solum nominis etymon spectemus, legatum seu nuncium in genere significat, id est, eum qui mittitur cum mandatis, vt accipitur Ioannis 13. *Neque apostolus maior est eo qui misit illum:* Verum vsu scripturæ s. soli illi dicuntur apostoli, qui tanquam legati missi sunt à Christo Domino ad prædicandum euangelium, acceptâ ab eo omni potestate, quæ ad fundandas & regendas ecclesias pertineret. Tales fuere duodecim illi, quos Dominus ex omnibus discipulis suis electos, apostolos nominauit Lucæ 6. Non autem illi siue septuaginta secundùm Græcos codices, siue septuaginta duo secundùm Latinos; tametsi ipsi etiam missi ad euangelium prędicandum Luc. 10. Talis item Matthias in locum Iudæ proditoris post Domini in cœlos ascensionem subrogatus. Tales etiam Paulus & Barnabas diuinitùs ad opus apostolicum designati Act. 13. Quod nomen deinde ad paucos alios extensum, vt ad Silam, Timotheum, Lucam, Marcum, Andronicum & Iuniam, qui partim in sacris literis, partim in officijs diuinis apostolorum vocabulo honorantur: licet perfecta nominis apostolici ratio in eos haud omnino quadret. Etenim non omnes euangelistas, nec omnes pastores & doctores esse apostolos, si propriè de apostolis loquendum sit, præter id quod iam dixi de 70. discipulis, ostendit etiam illud Ephes. 4. *Et ipse dedit quosdam quidem apostolos, alios verò euangelistas, alios autem pastores & doctores.* Erant autem præterea qui dicebantur apostoli ecclesiarum, id est, legati ab ecclesijs missi, quorum mentio 2. Cor. 9. Quo sensu Epaphroditus Philippēsium apostolus vocari videtur. Philipp. 2.

Qui propriè dicãtur apostoli.

SEGREGATVS IN EVANGELIVM DEI. Id est, peculiariter delectus ad prędicandum Dei euangelium. Delectus, inquam, à Spiritu-sancto: qui responsum huiusmodi dedit ecclesiæ Antiochenæ, Act. 13. *Segregate mihi Saulum & Barnabam in opus ad quod assumpsi eos.* Verùm homines segregant in tempore, Deus autem ab æterno. Id quod Hieronymus significauit epistola 15. ad Marcellam, dicens Deum ante constitutionem mundi separasse Paulum in euangelium filij sui. Quò pertinet quod sanctus Ambrosius non segregatum, sed prædestinatum legit, citans hunc locum lib. de incarnationis Dom. sacramento, cap. 6. *Euangelium* Græcis bonum lætumque nuncium significat. Et vsurpatur interdum etiam apud Latinos pro mercede quæ datur lætum adferenti nuncium. Quâ significatione legitur etiam apud LXX. 2. Reg. 4. Dauide dicente de eo qui Saulis mortem ipsi nunciauerat: *Cui oportebat me dare euangelia.* Verum vsu Scripturæ euangelicæ & apostolicæ contrahitur ad significandum lætissimum illud nuncium, & omni acceptione dignum, de redemptione & salute generis humani per Christum: quo tamen simul comprehenditur annunciatio totius legis Christianæ. Sic enim apostolis quando missi sunt ad prædicandum euangelium omni creaturæ, dictum est à Domino Matth. vlt. *Docentes eos seruare omnia quæcunque mandaui vobis.* Accipitur & pro libro continente gesta Christi Saluatoris: quo modo quatuor esse dicuntur euangelia: sed ea acceptio non est huius loci. Porro euãgelium Dei dicitur, tanquam mittentis. Sentit enim se missum à Deo apostolum cum euangelio, sicut legatus à principe cum mandatis mitti dicitur. Intelligit autem Deum Patrem, vt probant sequentia.

Significata vocis euangelium.

2. QVOD ANTE PROMISERAT PER PROPHETAS SVOS IN SCRIPTVRIS SANCTIS. Facit hoc ad euangelij commendationem & confirmationem, quòd iam olim a Deo per prophetas ab ipso inspiratos, quorum oracula literis cõsignata haberētur, promissum esset; ne videretur res noua & commenticia. Scripturæ sanctę κατ' ἐξοχὴν dicuntur scripturæ diuinitùs inspiratę, id est, verbum Dei scriptum, quo nihil sanctius est. In his promisit, quatenus in his scriptæ, &, vt dixi, consignatæ sunt eius promissiones.

DE FILIO SVO. Refertur hæc pars vel ad *euangelium Dei.* vt hac parte significetur euãgelij materia, quod vult Caietanus: vel ad verbum *promiserat*. Nam Christum Dei filium à Patre fuisse promissum, vniuersa noui testamenti scriptura loquitur.

3. QVI FACTVS EST EI EX SEMINE DAVID SECVNDVM CARNEM. *Factus* Valla potius vertendum putat, *genitus*. Idque secutus est Erasmus. At minùs benè. Nam Græcè est

γενομένου, quod non significat genitum, sed factum: licet etiam genita comprehēdat. Idem verbum Gal 4. *Factum ex muliere, factum sub lege.* Nec aliter eo loco Erasmus. Pronomen *ei* neque in Græco est, neque in Syriaco, sed neque in omnibus Latinis. Tertullianus quoque locum hunc allegans lib. aduersus Praxeam cap. 27. partem hanc non addit: vt nec Ambrosius loco ante citato. Ac sententiæ videtur etiam obstare. Vult enim apostolus eum qui ab æterno est filius Dei, in tempore factum esse ac genitum *secundum carnem*, id est, secundum humanam naturam, ex semine & posteritate Dauid. Hoc autem modo non est genitus patri Deo, sed matri homini: quia secundum naturam creatam non est filius Dei, sed filius hominis. Synecdochicè per carnem humana natura significata est: ideo fortasse quod non anima, sed sola caro sit ex traduce. Cæterum ex hoc loco benè docet Augustinus lib. 2. de consensu euangelistarum cap. 1. B. virginem Mariam ex stirpe Dauid genus duxisse, cum genealogia Christi quam Matthæus cōtexuit, tantum id de Iosepho directè probet. Quanquam sunt & alia loca satis multa quæ directè id probant de Christo; vt Luc. 1. angelo dicente, *Dabit ei Dominus Deus sedem Dauid patris eius*, & vbicunque ei legimus acclamatum, etiam à pueris, *filio Dauid* Matth. 21. Erat enim res notoria, quam nec aduersarij eius in dubium reuocabant.

Hinc directè probatur B. Virg. ortā ex semine Dauid.

4. QVI PRÆDESTINATVS EST FILIVS DEI IN VIRTVTE SECVNDVM SPIRITVM SANCTIFICATIONIS EX RESVRRECTIONE MORTVORVM IESV CHRISTI DOMINI NOSTRI. Redit ad exponendam diuinam Iesu Christi naturam. Quomodo Christus dicatur prædestinatus filius Dei, cùm fuerit Dei filius ab æterno, ad id autem quod ab æterno fuit, nulla sit prædestinatio, sed ad sola futura: disputāt Theologi in 3. senten. dist. 7. ac rectè docent Christum dici posse prædestinatum filiū Dei, quatenus ab æterno decretum ac præordinatum est à Deo, vt in tempore hic homo qui est Christus, esset filius Dei. Quamuis enim propter vnitatem personæ contra Nestorium nobis certissimè tenendum sit, hūc hominem semper & ab æterno fuisse Dei filium; non tamen ab æterno verum fuit dicere, hic homo est filius Dei. Nam vnio Verbi cum carne facta est in tempore. Hoc igitur quod in tempore factum est, effectus fuit diuinæ prædestinationis, ideoque prædestinatum rectè dicitur. Et in hunc sensum plerique commentatores Latini interpretantur hęc Pauli verba: *Qui prædestinatus est filius Dei*. Nec diuersum est quod Thomas dicit, prædestinationem hic attribui personæ Christi prout subsistit in humanâ naturâ. *Vnde & apostolus*, inquit, *prius filium Dei incarnatum esse premiserat, & postea ei prædestinationem attribuit, vt intelligatur prædestinatus esse, secundum quod factus est ex semine Dauid, secundum carnem.* Hæc ille post longam disquisitionem sensus Paulini. In quam sententiam conueniunt & ea quæ de Christi prædestinatione, tanquam præclarissimo nostræ prædestinationis exemplari, disserit Aug. lib. de prædest. sanctorum cap. 15. & tract. 104. super Ioannem. Quod verò nonnulli prædestinatum interpretantur prædemonstratum, id est præ omnibus alijs qui filij Dei dicuntur, declaratum filium Dei, quum ipse sit naturalis Dei filius, cæteri tantum per adoptionem: id quamuis coactum mihi videatur, ad sensum tamen Græcorum appropinquat. Sciendum est enim Græcam vocem ὁρισθέντος, quæ legitur hoc loco, non significare prædestinatum, aut prædefinitum, sed simpliciter definitum, determinatum, decretum. Ruffinus Origenis interpres *destinatum* vertit: addens inter alia etiam hæc de suo: *Quamuis enim in Latinis exemplaribus (prædestinatus) soleat inueniri; tamen quod interpretationis veritas habet, (destinatus) scriptum est, non (prædestinatus).* Sic ille. Tertullianus quoque definitum legit seu vertit loco superius citato. Sumitur autem interdum vox Græca pro eo quod est declaratum, seu confirmatum. Ita accepit hoc loco Syrus interpres, dum vertit agnitum. Eâdem significatione acceperunt Chrysostomus, & cæteri post eum Græci tractatores. Qui quidem verba apostoli ad hunc modum exponunt; Idem ille qui factus est ex semine Dauid secundum carnem, quem proinde constat verum hominem fuisse; etiam declaratus est & certissimis argumentis comprobatus esse filius Dei. Ea argumenta sequuntur: Primùm, *In virtute*, id est, per potentiam miraculorum. Deinde, *Secundum spiritum sanctificationis*, siue, vt in Græco est ἁγιωσύνης sanctitatis, id est, per Spiritum sanctum, quem videlicet in se credentibus per euidentia signa multipliciter impertitus est: primùm apostolis in die Pentecostes, deinde & alijs fidelibus. Nam illud *secundum spiritum* interdum idē valere, quod, *per spiritum*, manifestum est ex 1. Cor. 12. vbi quod dixerat *per Spiritum*, ita repetit *secūdum eundem Spiritum*. Tertiò, *Ex resurrectione mortuorum*, siue à mortuis. Nempe quia semetipsum sicut prædixerat, à morte ad vitam suscitauit. Hæc Græcorum expositio satis expedita & facilis est, & probè quadrat instituto Pauli. *Expositio Græcorū potior.* Deinde veram ac germanam esse id arguit, quod & alibi Paulus eadem hæc argumenta proferat, quibus declarata sit & confirmata fidei veritas, vt 1. Cor. 2. *Prædicatio mea apud vos in ostensione Spiritus & virtutis.* Gal. 3. *Qui tribuit vobis Spiritum, & operatur virtutes in vobis.* 1. Thess. 1. *Euangelium nostrum non fuit ad vos in sermone tantum, sed in virtute & in Spiritusancto.* Heb. 2. *Quæ salus in nos confirmata est, contestante Deo signis & portentis, & varijs virtutibus, & Spiritus-sancti distributionibus.* Item huius epistolæ cap. 15. *In virtute signorum & prodigiorum, in virtute Spiritus-sancti.* Resurrectionem verò Christi pro argumento veritatis euangelij ab eo traditi passim adferunt apostoli, nominatim Petrus Act. 2. omnium

Quo sensu Christus prædestinatus filius Dei.

nomine dicens: *Hunc Iesum resuscitauit Deus, cuius omnes nos testes sumus*. Quod verò quidam *ex resurrectione mortuorum* interpretantur *à resurrectione*, id est, post resurrectionē Christi à morte, vt tempus significetur ex quo ceperit Christus declarari filius Dei; non probo: quod & peregrina expositio sit, & Græco textui minùs respondeat. Nam tempori significando, in scripturâ Græcâ noui testamēti non solet seruire præpositio ἐξ quæ hoc loco habetur, sed ἀπό. Vide Matth. 9. 15. 17. 22. & Ioan. 19. in quibus locis Latinè *ex illâ horâ, ex illâ die*. Item Luc. 1. 5. 7. 12. & 2. Cor. 5. vbi Latinè *ex hoc, ex quo*. Porro Latinorum interpretatio præter eam difficultatem quā parit hic sermo, Christum prædestinatum esse filium Dei, (quod certè in scripturis alibi non legitur); etiam in explicanda syntaxi & sensu verborum sequētium: *In virtute, secundum spiritum sanctificationis, ex resurrectione mortuorum*; multum laborat: nec tamen lectoris animo satisfacit. Quocirca nec huc asscribendum putaui. petat qui volet ex aliorum commentarijs. Sed contra Græcorum expositionem vnus adfertur scrupulus. Aiunt enim Græcum verbum ὁρίζειν, etsi significet interdum ostendere seu declarare, nusquam tamen in sacris literis eâ significatione reperiri; sed semper accipi pro eo quod est finire seu definire, statuere seu constituere, vt Act. 2. *Hunc definito consilio & præscientiâ Dei traditum*. Et 10. *Qui constitutus est à Deo iudex viuorum & mortuorum*. Et 17. *Definiens statuta tempora*. Cui obiectioni breuiter responderi potest, nec quidem hoc loco eam vocem aliter accipi à Græcis; nisi quod definitionem referūt non ad rem, sed ad hominum notitiam; vt is qui factus est homo, dicatur definitus filius Dei per miracula, & cętera quę dicta sunt, quia definitè certoque cognitus, & vt ita dicam, certificatus. Hoc enim sensu Theodoritus hanc rem dilucidè & bene explicat. Neque verò alienum est à consuetudine scripturæ, vt aliquid factū dicatur tūc quādo innotuit. Sic enim etiā de filio Dei dicitur Heb. 1. *Tanto melior angelis effectus*. Deinde & regeritur obiectio. Nam nec vsquā in scripturis idem verbum ὁρίζειν significat prædestinare; nec verò interpres vsquam alibi sic vertit: sed vbicunque extra hunc locum, prædestinare, legimus, Græcè est προορίζειν. Denique non solum Origenes, siue in eius commentario vertendo Ruffinus, significatione distinguit hæc duo ὁρίζειν & προορίζειν: verum etiā S. Hieronymus horum discrimen tradit in commētario epistolæ ad Ephes. exponens illud cap. 1. *Qui prædestinauit nos in adoptionē filiorum*. Resurrectionem mortuorum interpretati sumus resurrectionē à mortuis, vel ex mortuis. Quæ phrasis Hebræa est in scripturis vsitatissima, vt à mortuis resurgere dicantur qui à morte redeunt ad vitam. Fateor sane resurrectionem mortuorum alibi nusquam inueniri positam pro resurrectione ex mortuis, sed semper accipi propriè pro resurrectione eorū qui mortui erant. Vnde quidam resurrectionem mortuorum hic intelligunt Christi & aliorū quos ille à morte suscitauit. Verum arbitror idcirco Paulum hoc loco dixisse *mortuorum*, & non *ex mortuis*, quum tamen non aliud dicere vellet, ne eiusdem præpositionis repetitione sermonem redderet inconcinnum, dicendo ἐξ ἀναστάσεως ἐκ νεκρῶν ex resurrectione ex mortuis: Erasmus obscuritatem ita conatus est tollere. *Ex eo quod resurrexit à mortuis*. Iam quod sequitur *Iesu Christi Domini nostri*. Plerique tam Græci quàm Latini nectūt cum eo quod proximè præcedit, atque hunc sensum faciunt; ex resurrectione Iesu Christi Domini nostri à mortuis quomodo Petrus locutus est 1. ep. 1. *Per resurrectionem Iesu Christi ex mortuis*. Potest tamen per hyperbatō (schema Paulo non infrequens) referri ad illud remotius, *de filio suo qui factus est ex semine Dauid, qui prædestinatus est filius Dei*. Nec enim obstat diuersus casus in nostrâ versione: Nam hæc omnia in Græco eiusdem casus sunt, genitiui; & Latinè per ablatiuum reddi poterant, hoc modo: *De filio suo facto ex semine Dauid, declarato filio Dei Iesu Christo Domino nostro*. Hæc constructio Syriacæ quoque versioni cōsentanea est. Eandem Valla, Stapulensis, Caietanus & plures alij probant; non abnuēte Erasmo: vt quidem etiam mihi probabilis videtur. Iuxta quā, hic demum exprimit apostolus nomen proprium eius, de quo loqui ceperat, dicens, *de filio suo*, addito secundum morem suum nomine potestatis, quum ait, *Domino nostro*: de quo paulò post dicemus.

Occurritur obiectioni.

Cur scriptum sit, resurrectionem mortuorū, non ex mortuis.

5. PER QVEM ACCEPIMVS GRATIAM ET APOSTOLATVM. Supra se dixit vocatum apostolum. Nunc authorem vocationis exprimit, dicēs se apostolatum accepisse per Christum, id est, Christo vocante atque mandante. *Accepimus*, id est accepi. Sic autem loquitur vel modestiæ causa (nam species arrogantiæ est rem magnam sibi singulariter asscribere) vel quod decor sermonis id postulet. Particula *et* expositiuè sumitur, nam gratiam appellat ipsum apostolatum: sicut & Eph. 3. cùm ait: *Mihi omniū sanctorū minimo data est gratia hæc*. &c. Itaq; sensus est: A quo Iesu Christo collatū mihi est gratuitū hoc beneficiū, quod est apostolatus, id est, munus ac dignitas apostolica. Neque enim apostolatus nomine nudā functionem apostolici muneris intelligere debemus, vt vult Erasmus; sed ipsam huiusmodi functionis exercendæ potestatem cum dignitate coniunctam; quomodo disertè apostolatum exponūt Origenes & Chrysostomus. Nam & episcopatus nomine in eo quod dicitur psal. 108. *Episcopatum eius accipiat alter*, constat tam ex Græco vocabulo quo vsi sunt interpretes 70. quàm ex Hebræo, potestatem seu præfecturam, quæ cum dignitate geritur, significari.

Quid per apostolatum hic Paulus intelligat.

AD OBEDIENDVM FIDEI IN OMNIBVS GENTIBVS. *Ad obediendum fidei*, Græcè; *ad obedientiam fidei*. Fidem metonymicè posuit pro doctrinâ fidei: quemadmodum & Lucas

Act. 6. dicens: *Multa turba sacerdotum obediebat fidei.* Sensus: Vt gentes vbique recipiant euangelij doctrinam, credant euangelio. Hãc vocat obedientiam; quia quamuis fides sit in intellectu, tamen ad eam suscipiendam necessaria est obedientia, & humilis submissio voluntatis. Sic 2. Cor. 10. loquens de officijs apostolatus sui, dicit se in captiuitatẽ redigere *omnem intellectum in obsequium* (Græcè ὑπακοὴν, *obedientiam*) *Christi*. Potest illud, *in omnibus gentibus* etiam non incommodè construi cũ apostolatu: quod fecit Syrus interpres. Nam apostolatum Paulus accepit non ad vnum aliquem populum, sed ad omnes gentes. Quanquam præpositio Græca ἐν priorem sensum magis optat.

PRO NOMINE EIVS. Hæc pars omnino referenda est ad apostolatum: vt sensus sit: Accepi legationem hanc obeundam nomine & vice Christi, cuius sum apostolus; secũdum illud 2. Cor. 6. *Pro Christo legatione fungimur.* Quo loco eadem est præpositio ὑπὲρ; nec aliter hic interpretanda, quod fecit Erasmus, dum vertit, *sub ipsius nomine.*

6 IN QVIBVS ESTIS ET VOS VOCATI IESV CHRISTI. id est, in quarum gentium numero etiam vos estis, vtpote iam vocati Iesu Christi, hoc est gratuita Dei vocatione facti fideles Iesu Christi. Nam & hoc loco, *vocati* nomen est, non participium. Intelligitur vocatio non externa & communis illa, quæ in multis frustratur, de quâ dicitur in euangelio Matth. 20. *Multi vocati:* sed quâ efficaciter homines vocantur ad fidem, sanctitatem, salutem: quæ est vocatio secundum propositum seu prædestinationem diuinam: quomodo vocem hanc & in parte sequente, & cap. 8. huius epistolæ, & passim alibi Paulus vsurpat.

7 OMNIBVS QVI SVNT ROMÆ. Potest etiam verti, *Omnibus qui estis Romæ*: quemadmodum vertit Erasmus non malè, quia præcessit: *in quibus estis & vos.*

DILECTIS DEI, VOCATIS SANCTIS. subaudi, scribit hanc epistolam. Nam sermo hueusque suspensus hic absoluitur. *Dilectis* & *vocatis* rursus in Græco nomina sunt, non participia. ἀγαπητοῖς, κλητοῖς. Sensus est: Amicis Dei, ac gratuitæ vocationis eius beneficio sanctis. Græca vox ἀγαπητὸς quam vim habeat, infra commodiùs explicabitur ad illud cap. 11. *Charissimi propter patres.* Id solum hic moneo, nostrum interpretem tribus modis eam vocem reddere Latinè, *dilectum, carissimum, dilectissimum*: ne quis in his distinguendis inaniter laboret. Sanctos autem, hoc est verâ præditos sanctitate vocat Romanos fideles, non quia omnes & singuli sancti erant: sed quod ecclesia Romana ad quam scribit, vt & alia quæcunque particularis ecclesia, sit sanctorum cœtus & congregatio. Nam sancti in vnaquâque ecclesiâ sunt præcipua eius membra. Propter quod non solum ecclesia vniuersalis, verum etiam quæ- *Quo sensu sanctos dicat.*

liber particularis verè sancta dici potest. Quare non est necesse (quod quidam faciunt) sanctos hoc loco & alijs similibus, interpretari eos qui per baptismum semel sanctificati sunt, etiamsi ab illâ sanctitate iam excidetint: Hoc enim pacto, sancti dicerentur, vel Romani vel alij, etiamsi nullus inter eos verè sanctus, id est, iustus esset: imò sancta diceretur vniuersalis ecclesia, tametsi nullus in ea vera sanctitate & iustitia præditus esset. Quod est omninò absurdum.

GRATIA VOBIS ET PAX. Post epigraphen solemni more exorditur epistolam à salutatione, quâ bene precatur ijs ad quos scribit. Est autem hæc apostolica per epistolas salutandi formula; quâ & Petrus in vtrâq; epistola, & Ioannes in secũda & Iudas vsi sunt. Verbum quod hic desideratur, suppleri potest ex iam dictis apostolorum Petri & Iudæ epistolis: Id autem est, *multiplicetur*, siue quod idem est, *adimpleatur*. Est enim idem in Græcò vocabulum πληθυνθείη. Quod autem verbum addatur in secunda Ioannis, suo loco videndum. Legitur & apud Danielem ca. 6. in edicto Darij regis hæc salutatio: *Pax vobis multiplicetur.* Porrò dictiones he, *gratia* & *pax*, peculiarem habent vsum in sacris literis. Et quamuis *gratia*, Græcè χάρις, nonnunquam sonet fauorem, vt Luc. 1. *Inuenisti gratiam apud Deum*: plerumque tamen significat gratuitum Dei beneficium conducens ad æternam hominis salutem, vt sunt fides, spes, charitas, remissio peccatorum, iustificatio, virtutes, atque earum augmenta, bonorum operum perseuerantia, & ipsa vita æterna; quæ omnia sunt dona à gratia prioris modi, id est, à fauore seu beneuolentia Dei profecta: atque eadem omnia rectè comprehenduntur nomine gratiæ noui testamenti. Pax, Hebræis interdum successum & prosperitatem significat, vt psalm. 118. *Pax multa diligentibus legem tuam, & non est illis scandalum.* Et Iere. 29. *Quærite pacem ciuitatis ad quam transmigrare vos feci, & orate pro eâ ad Dominum: quia in pace illius erit pax vobis.* Interdum simpliciter salutem, vt 2. Reg. 18. *Estne pax puero Absalom?* id est, estne saluus? Nam significatio successus & prosperitatis ibi locum non habet. Vtuntur autem Hebræi, cùm salutant quempiam; vt, pax tibi, siue pax tecum. Ita Dauid per nuncios ad Nabal 1. Reg. 25. *Sit fratribus meis & tibi pax, & domui tuæ pax, & omnibus quæcumque habes, sit pax.* Pro quo Græci dicunt χαῖρε. Latini, aue, salue. Estque verisimile angelum Hebræa lingua salutantem beatam virginem Luc. 1. Et mulieres Matth. vlt. Hebraico more dixisse; Pax tecum; Pax vobiscum: vbi euangelista Græcè scripsit χαῖρε. χαίρετε. Aue. Auete. Sic enim & Christus suos discipulos salutasse legitur Luc. 24. & Ioan. 20. dicens, *Pax vobis*: adeoque præcepit vt ea salutandi forma vterentur. *Dicite*, inquit, *pax huic domui* Luc. 10. Verum quia Christus

Gratia quid significet.

Pax plura significat.

stus pacem suis optauit & dedit, non eam quæ in successu rerum temporalium intelligitur, sed quæ in bonis verè salutaribus consistit (vnde & Ioan. 14. cùm dixisset: *Pacem relinquo vobis, pacem meam do vobis*; adiecit: *Non quomodo mundus dat, ego do vobis*) idcirco consentaneum est hanc apostolicam salutationem similiter interpretari de pace quæ sit hominibus in Deo, & cum Deo. Siue igitur pacis nomine salutem accipiamus, siue prosperum rerum successum, siue (quomodo solet à nostris definiri) quietam & securam bonorum possessionem: ea bona sunt hic intelligenda quæ ad vitam conducunt æternam, id est, spiritualia, quæ gratiæ nomine supra diximus comprehendi, non autem temporalia, nisi quatenus illuc etiam prouehant. Itaque pax intelligitur hominum in ijs bonis quæ per gratiam significantur, &, vt semel dicam, in Deo solida & imperturbata quies atque tranquillitas. Quod ergo nonnulli pacem interpretantur hoc loco reconciliationem cum Deo, quâ fit vt qui per peccata prius erant inimici ac gehennæ obnoxij, remissione peccatorum acceptâ, animum gerant à perturbationibus ac terroribus quos mala conscientia adferebat, liberum atque pacatum; de qua pace dicitur infra cap. 5. *Iustificati ex fide pacem habemus ad Deum*: ij non integrè, sed solum ex parte vim huius vocis, vt à Christo & apostolis eius in salutationibus vsurpata est, exposuerunt. Porrò multiplicatur ijs gratia & pax, quibus memorata gratiæ & pacis dona accumulantur & augentur in dies.

A DEO PATRE NOSTRO ET DOMINO IESV CHRISTO. Potest ex Græco textu, si nuda eius verba consideremus, etiam sic verti, *A Deo patre nostro & Domini Iesu Christi*. Sed multò melius se habet nostra versio, quæ & aliorum interpretum est; & omninò retinenda. Neque enim apostolus prius diceret Deum patrem nostrum, & deinde patrem Iesu Christi; sed contra potius: quomodo ipse Dominus apud Io. 20. *Ascendo ad patrem meum & patrem vestrum*. Estque hæc apostolica salutandi formula, quam in omnibus eius epistolis, vna aut altera dempta, videre est; qua gratiam precatur ijs ad quos scribit, à Deo patre, & Christo Domino. *Patre nostro*, id est, cuius nos filij sumus per gratiam, à quo proinde gratiarum & pacis accessionem meritò vobis precor. Quod sequitur *Et Domino Iesu Christo*, quidam sic exponunt: à Domino Iesu Christo vt homine: quippe qui nobis illa bona per suam crucem promeruit. Sensus quidē verissimus: Sed sciendum est ad meritum Christi significandum Paulum, imò apostolos dicere solere, *In Christo*, vel *per Christum*; vt in ea parte quæ hic proximè sequitur. Itaque magis apparet hunc esse sensum: A Christo authore & largitore, æquè vt à Deo patre. Vnde Græci commentatores, & Cyrillus lib. 12. thesauri cap. 1. Ex his apostoli verbis ostendunt Christi diuinitatem & cum patre æqualitatem. Verùm obijcit Arianus: Si Christus æqualiter esset Deus cum patre, non distingueret apostolus sermonem suum, vt patrem quidem Deum vocaret, Christum autem Dominum. Cui respondeo: Non magis esse consequens ex apostolico sermone, Christum non esse Deum; quàm, patrem non esse Dominum. Sicut enim alterum de filio tacet, ita & alterum de patre. Quod si de patre tacetur alterum, sine eius præiudicio; cur non & alterum de filio? Tantum reddenda ratio cur Domini vocabulum propriè Christo tribuat. Ea nimirum est, quia Christus in assumpta carne precio sui sanguinis nos è seruitute diaboli redemit, sibique vendicauit in populum peculiarem; cuius proinde ipse quatenùs homo, Dominus pleno iure effectus sit. Hinc passim in apostolicis literis honoris causa Dominus appellatur. Est igitur in verbis apostoli insinuatio quædam vtriusque naturę in Christo: Diuinæ quidem, cùm dicit, *à Christo*; sicut dictum erat, *à Patre*: Humanæ autem, in vocabulo Domini, iuxta rationem assignatam. Vide quæ commentabimur ad illud Eph. 4. *Vnus Dominus, vnus Deus*.

Sensus sententiæ.

Refellitur Arianorū obiectio.

8 PRIMVM QVIDEM GRATIAS AGO DEO MEO PER IESVM CHRISTVM PRO OMNIBVS VOBIS. Græcè, *super* aut, *de omnibus vobis*, id est, ob beneficia vobis impensa. Notandum in Paulo apostolo, quod in omnibus ferè suis epistolis salutationi statim subiungit gratiarum actionem pro beneficijs à Deo collatis in eos ad quos scribit. Quod & Petrus facit in 1. epistolâ. Faciunt autem hoc, tum ad gratiam Dei in omnibus commendent, (nam gratiarum actio gratiæ confessio est & commendatio tum quia grata recordatio bonorum acceptorum dignos efficit ad impetrandum ampliora. Illud *per Iesum Christum*, vel ad ipsam gratiarum actionem refertur, vel potius ad id quod in gratiarum actione continetur, id est, ad beneficia pro quibus gratias agit: quale est illud quod subiungit;

QVIA FIDES VESTRA ANNVNCIATVR IN VNIVERSO MVNDO. *Annunciatur*, id est diuulgatur. *In vniuerso mundo.* hyperbole est, tam vulgo, quàm sacræ Scripturæ frequentata. Nam sensus est: fama fidei vestræ multum lateque per varias mundi partes diffunditur. Etenim Romani iam antè fidem Christi susceperant, idque Petro apostolo prædicante: quemadmodum hoc loco testatur Chrysostomus. Cæterum non tam propter annunciationem fidei, quàm propter ipsam fidem annunciatam gratias Deo se agere significat apostolus. Sic enim in alijs epistolis pro fide, charitate, bonis operibus & profectu pietatis eorum ad quos scribit, Deo gratias agit: tametsi ipsa quoque annunciatio & celebratio fidei, beneficium Dei erat gratiarum actione dignum.

Hyperbole.

dignum. Itaque sensus est: Gratias ago Deo pro fide vestrâ, quæ tanta est, vt fama eius vniuersum mundum peruagetur. Hinc quoque disce, fidem esse donum Dei per Christum; quod etiam ex hoc loco docet Prosper cõtra coll.cap.36.& li.1.de voc. gent. cap. 23.

9. TESTIS ENIM MIHI EST DEVS. Græcè non *mihi*, sed *meus*. Propter quod negat Caietanus Paulum hic iurare, eo quòd non inuocationem, sed narrationem sonet, Deus est testis meus. Sed melius S. Thomas, aliique Patres in commentarijs, & S. Aug. lib.1. de serm. Domini in monte, inuocationem diuini testimonij; & proinde iuramentum hic agnoscũt. Neque enim interest, siue dicatur meus, siue mihi Deus est testis, aut sit testis: modo sit voluntas adhibendi Deum testem. Eodem prorsus modo loquitur Paulus Philip. 1. Sed nec ibi quisquam, ne Caietanus quidem, negat eum iurasse. Iurat ergo Paulus non temerè, nec sine iustâ necessitate (quod solum iuramentum Christus prohibet Matth. 5. De quo vide commentarium nostrum Iacob. 5.): sed quod sciret, ad stabiliendam suæ prædicationi fidem & authoritatem plurimum referre, si Christiani qui Romæ erant, quorum multi Iudæi, Paulo alioqui parum æqui, de ipsius piâ sollicitudine quam erga eos gerebat, bene essent persuasi. Refertur enim hoc iuramentum ad illud sequens, *Quòd sine intermissione memoriam vestri facio*, &c.

Iurat hoc loco apostolus.

CVI SERVIO IN SPIRITV MEO, IN EVANGELIO FILII EIVS. *Cui seruio*, scilicet cultu diuino, quem significat Græca vox λατρεία in plerisque scripturæ locis, & maximè in illo præcepto, *Soli Deo seruies*. Similiter loquitur Act. 27. *Astitit mihi angelus Dei, cui deseruio*. Latinius diceretur, *quem colo*. *In spiritu meo*, id est, cultu interno & spirituali, qui consistit in fide, spe & charitate; & non tantum cultu exteriori, vt faciunt carnales Iudæi. Vel sic: *In spiritu meo*, id est, cum animi sincerâ promptitudine & alacritate. *In euangelio filij eius*, subaudi, annunciando, prædicando, propagãdo. Vel sensus est: in negocio euangelij.

QVOD SINE INTERMISSIONE MEMORIAM VESTRI FACIO SEMPER IN ORATIONIBVS MEIS. *Sine intermissione*, ad memoriam faciendam; *semper*, ad orationes referendum; Sic enim etiam ad Tim. scribit 2. ep. 1. *Gratias ago Deo quod sine intermissione habeam tui memoriam in orationibus meis nocte ac die*. Non solum ergo significat se quoties oraret, Romanorum apud Deum meminisse, eosque Deo commendare, verum etiam, iuxta id quod alibi præcipit 1.Thess.5. semper orare. Sunt autem eadem apostolo, *semper*, *sine intermissione*, *nocte ac die*. Porro semper orat, iuxta Augustinum hæresi 57. qui nullo die intermittit certa orandi tempora. Aut, secundum alios, qui frequenter & quasi assiduè orat, siue is certa & constituta habeat orãdi tempora, siue non. Quæ expositio simplicior est & verior. Nam Christus Luc. 18. dicens: *Oportet semper orare*: & Apostolus 1. Thess. 5. *Sine intermissione orate*, loquuntur ad omnes: nec tamen omnes tenentur ad certa orandi tempora. Est igitur hyperbole, quâ frequentia cum studio significatur: qualis Luc. 2. de Anna prophetissa; *quæ non discedebat de templo ieiunijs & obsecrationibus seruiens nocte ac die*. & cap. 24. de Christi discipulis; *Et erant semper in templo, laudantes & benedicentes Deum*.

Quo sensu semper oret.

10 OBSECRANS SI QVOMODO TANDEM ALIQVANDO PROSPERVM ITER HABEAM IN VOLVNTATE DEI VENIENDI AD VOS. Hæc congeries aduerbiorum, *si quomodo, tandem, aliquando*, significat ardens desiderium ac votum Pauli ad consequendum id quod scribit, hoc est, ad visendum Romanos. *In voluntate Dei*, id est, per voluntatem Dei, Deo volente. Sensus: Obsecrans Deum inter alia, vt iuxta vehemens animi mei desiderium ipsi placeat iter meum quamprimum ad vos dirigere & prosperare. Vnde sequitur.

11 DESIDERO ENIM VIDERE VOS. id est, vobis adesse.

VT ALIQVID IMPERTIAR VOBIS GRATIÆ SPIRITVALIS. Græcè, *vt aliquod tradam donum vobis spirituale*. Est enim χάρισμα, quod de ijs donis accipi solet, quæ dantur ad aliorum vtilitatem; de quibus huius epistolæ cap. 12. & 1. Cor. 12. tametsi potest etiam ad alia extendi. Causa tanti mei desiderij non alia est, inquit, quàm vt supra ea quæ iam accepistis, aliquid adhuc donorum seu gratiarum spiritualium vobis per meum ministerium impertiar.

AD CONFIRMANDOS VOS. Græcè: *ad confirmari vos*. id est, quò fiat saltem vt confirmemini in donis acceptis.

12 ID EST, SIMVL CONSOLARI IN VOBIS PER EAM QVÆ INVICEM EST FIDEM VESTRAM ATQ; MEAM. Consequenter vertendũ erat: *id est*, (Græcè *id autem est*) *ad simul consolandum*; quia præcessit, *ad confirmandos vos*: nisi (quod quibusdam placet) hæc pars ad verbum *desidero* referatur; desidero videre vos, id est, simul consolari in vobis. Verùm multo meliore sensu refertur ad proxima. Mitigat enim apostolus hac expositione, & quasi corrigit quod de confirmandis Romanis dixerat; verbumque confirmandi, mutat in, consolandi. Deinde sic loquitur tanquam ipse vicissim à Romanis fructum aliquem accepturus sit spiritualem. Quæ omnia faciunt ad beneuolentiam conciliandam. Sensus: Id volo, vt communem atque vnà vobiscum consolationem seu recreationem capiam ex mutuâ communicatione fidei vestræ & meæ. Porro non est inepta expositio. Siquidem ipsa confirmatio fidei Romanorum futura erat Paulo, simul & illis, materia consolationis & gaudij. Sunt qui verbum Græcum συμπαρακληθῆναι exponunt de mutua exhortatione. Nam & hanc significat. Ita sensus erit; vt mutuâ fidei communicatione inuicem exhortemur. Quomodo dicit 1. Cor. 14. *Potestis omnes per singulos*

prophe-

prophetare, vt omnes discant & omnes exhortentur. Sensus non improbandus, quo declaratur insignis Pauli modestia: qui paratus sit etiam aliorum exhortationes audire, & ex ijs fructũ sibi speret. Obiter admoneo nonnullam esse in Græco textu diuersitatem. Nam plerique codices sic habent: *τοῦτο δέ ἐστι συμπαρακληθῆναι.* Laurentius verò sic legit: *τοῦτο δὲ εἰς τὸ συμπαρακληθῆναι.* iuxta quam posteriorem lectionem non poterit omninò pars ista ad verbum *desidero*, referri.

13 NOLO AVTEM VOS IGNORARE FRATRES, QVIA SÆPE PROPOSVI VENIRE AD VOS. *Quia* pro *quod*, Græcè ὅτι, ferè perpetuum nostro interpreti. Quod semel admonuisse sufficiat. Excusat apostolus cur desiderio nõdum satisfecerit, docens conatum sibi non defuisse, sed facultatem. Id enim est quod sequitur.

Nota quod sæpius vsu venit.

(ET PROHIBITVS SVM VSQVE ADHVC) Parentheticè legendum est. *Et* copulatiua coniunctio ponitur pro aduersatiuâ, *sed* vel *etsi. Prohibitus*, id est, impeditus. De hoc impedimento, quale fuerit, habemus infra cap. 15. vbi commemorat apostolus se prædicando in alijs regionibus euangelio occupatum, eâque occupatione plurimùm impeditum fuisse, quo minus adhuc Romanos inuiseret.

VT ALIQVEM FRVCTVM HABEAM ET IN VOBIS, SICVT ET IN CÆTERIS GENTIBVS. Coniunctionem *et* priori loco malè quidam codices omittunt: Habetur enim in Græcis & Syris & Latinis castigatioribus: necnon in textu com. Amb. Referenda est hæc pars ad illud superius, *proposui venire ad vos*: Significat enim causam finalem desideratæ suæ profectionis ad illos, id est, fructum ex ijs colligendum euangelij prædicatione, sicut iam collegerat ex alijs gentibus. De quo fructu Dominus Ioan. 15. *Elegi vos*, inquit, *& posui vos, vt eatis & fructum afferatis, & fructus vester maneat*. Hic ergo fructus est fides & salus populorum. Hunc fructum Paulus suum vocat, dicens: *vt aliquem fructum habeam*: quia licet totus esset Domini, suo tamen ministerio colligendum spectabat, ac Domini lucrum, suum reputabat.

14 GRÆCIS AC BARBARIS, SAPIENTIBVS ET INSIPIENTIBVS DEBITOR SVM. Potest sic verti: *Græcis æquè ac barbaris, sapientibus æquè & insipientibus debitor sum*: vel hoc modo: *Tam Græcis quàm barbaris, tam sapientibus quàm insipientibus*. Hæc dicit, ne fortè Romani cogitarent se neque barbaros esse, neque rudes & insipientes, qui Paulo doctore egerent. Græcorum nomine Romanos etiam, id est, Latinos, comprehendit. Nam cæteri omnes populi, propter incultiorem sermonem barbari à Græcis & Romanis vocabantur. Sapientes intelligit eos qui vulgò sapientes dicebantur, id est, sæculari philosophiâ imbutos; insipientes vero qui eâ sapientiâ carebant. Aut generaliter sapientes, doctos; insipientes, indoctos. Quibus omnibus Paulus se profitetur debitorem ex iniuncto sibi munere apostolatus: debitorem, inquam, annunciandi & docendi euangelij. Hanc enim doctrinam nec Græci, nec philosophi perceperant.

Qui per Græcos, qui per barbaros hic intelligendi sint.

15 ITA (QVOD IN ME) PROMPTVM EST ET VOBIS QVI ROMÆ ESTIS EVANGELIZARE. Pro *ita*, multi codices habent *itaque*, & Græcè quidem est οὕτω, *sic, ita*, sed hoc loco vim habet illationis, & per *itaque* exponendum, vt sit sensus: Et ideo quantum in me est, modò cessent impedimenta, animi promptitudo mihi adest, id est, promptus & paratus sum etiam vobis Romanis coram euangelizare. *Promptum*, πρόθυμον, id est promptitudo, Græcismus est, vt & sequenti cap. χρηστὸν, id est, benignitas. Particula, *quod in me*, Græcè τὸ κατ᾽ ἐμὲ, quâdam antithesi respondet ei quod supra dixit: *In voluntate Dei*, quasi dicat: Ego quidem vehementer volo; modò ea sit etiam Dei volũtas. *Euangelizare*, quod Græcè dicitur εὐαγγελίζειν & εὐαγγελίζεσθαι, idem est quod bonum ac lætum nuncium adferre. Quibus verbis Græcis, in hac quidem significatione primum vsi fuerunt LXX. interpretes, interdum generaliter, vt 2. Reg. 18. aliàs autem ac multò frequentiùs specialiter, ad significanda lætissima noui testamenti promissa, vt psal. 67. & 95. Isa. 40. 52. & 61. & Naum 1. Inde manauit horum verborum vsus ad apostolos, eiusdem noui testamenti promulgatores; in quorum scriptis passim occurrunt hac speciali significatione. Vnde & verbale euangelista. Notandum quoque verbum medium εὐαγγελίζεσθαι, non actiuè solum vsurpari, vt hic & aliàs sæpe, sed interdum etiam passiuè, vt Matth. 11. Luc. 7. Heb. 4.

16 NON ENIM ERVBESCO EVANGELIVM. Græca addunt *Christi*. Verùm Tertullianus eo non addito sic legit: *Non enim me pudet euangelij*. lib. 5. aduersus Marcionem cap. 13. Syrus quoque interpres non agnoscit, vt nec Latinorum commentarij. Euangelium vocat hoc loco Paulus vel euangelij prædicationem, vel ipsam rem prędicatam, vt Christum crucifixum, ac si diceret: Quamuis Christum esse crucifixum, & hoc ipsum palam prædicare pro euangelio, probrosa res & stulta videatur, non tamen illius me pudet. Ratio sequitur;

VIRTVS ENIM DEI EST IN SALVTEM OMNI CREDENTI. Hic iam aggreditur apostolus materiam huius epistolæ principalem, de quâ in argumento diximus; eamque totam hac ipsâ sententiâ breuissimè complexus est. Virtus, Græcè δύναμις, id est, potentia. Porro salus hominis secundum scripturam intelligitur non tantum in vitâ æternâ, quæ est consummata salus; sed etiam in eius iustificatione, quæ est salus inchoata, & habetur in hac vitâ. Quo sensu dicit ad Ephes. 2. *Gratiâ estis saluati per fidem.* Et ad Tit. 3. *Non ex operibus iustitiæ quæ fecimus nos, sed secundum suam misericordiam saluos nos fecit*. Sic autem generaliter salutem accipi hoc loco, manifestum est ex ijs quę statim sequuntur. Syrus interpres salutem hic & alibi vitam exponit, sed æquè generali

Salus hic generaliter sumitur.

signifi-

significatione: quomodo sæpe apud Ioannem accipitur. Sensus verborum est: Euangelium, id est euangelica prædicatio seu doctrina per diuinam virtutem efficax est ad præstandam salutem, id est iusticiam & vitam æternam, cuilibet credenti: quia nimirum Deus euangelio velut instrumento vult vti ad saluandum homines quibus euangelium prædicatur. Placuit enim diuinæ sapientiæ, vt ait idem apostolus 1. Corint. 1. *Per stulticiam prædicationis saluos facere credentes.* Vnde & ibidem affirmat: *Verbum crucis iis qui salui fiunt, esse Dei virtutem.* Dicit autem, *omni credenti*, non quod omnis quomodocumque verè credens euangelio, salutem aut iusticiam consequatur, vt ex hoc loco & similibus malè colligunt hæretici: sed quia fides quâ creditur euangelio, medium est per quod Deus ordinauit homines iusticiam & salutem adipisci. Quam & certissimè consequentur, si faciant & persistant in eo quod fides monstrat faciendum. Alij credentem intelligunt corde perfecto, id est qui non solùm fidem adhibeat verbo prædicationis, sed præterea facere paratus sit ea quæ fides monstrat facienda: quod est obedienter credere. Quæ expositio consentanea est aliis scripturæ locis, tam apud hunc apostolum, quàm alibi; velut Ioan. 3. *Vt omnis qui credit in eum, non pereat, sed habeat vitam æternam.* Et cap. 7. *Qui credit in me, sicut dicit scriptura flumina de ventre eius fluent aquæ viuæ.* Iuxta hunc igitur intellectum absoluta sententia est, euangelium adferre salutem omni credenti: vt fides intelligatur non qualiscumque, sed formata bona & efficaci voluntate faciendi quod euangelium præscribit. De quâ re pleniùs infrà ad illud: *Iustus autem ex fide viuit.*

Nō fauet hic locus sectarijs.

IVDÆO PRIMVM ET GRÆCO. hoc est, Iudæo imprimis, deinde & Græco. Nam copula pro particula ordinis Hebręo more posita est. Græcum intelligit gentilem quemcumque, etiam barbarum. Non enim barbaro, vt paulo antè; sed Iudæo Græcus hic opponitur. Ratio tam generalis acceptionis est, quod lingua Græca per gentes maximè esset communis: adeò vt etiam apud barbaros eius vsus plurimùm inualuisset. Iudæorum verò nomine etiam proselyti comprehenduntur. Dicit autem *primùm Iudæo*, vel quia priùs tempore annunciatum est euangelium Iudæis quàm gentibus, vt exponit Chrysostomus: vel, *primùm*, id est potissimùm, quia promissio salutis per Christum dandæ, non gentibus, sed Iudæis facta fuerat. Hunc sensum confirmant ea quæ passim de Iudæorum prærogatiuâ dicuntur in hac epistola, vt cap. 3. 9. 11. & 15.

17 IVSTICIA ENIM DEI IN EO REVELATVR EX FIDE IN FIDEM. Particulam *in eo* ad credentem refert Ambros. commentator. Verùm alij multo rectiùs ad euangelium. Probat enim Paulus euangelium esse Dei virtutem in salutem omni credenti, quia in eo, scilicet euangelio, reuelatur iusticia Dei ex fide. Dicit autem reuelatur ἀποκαλύπτεται, quia de mysterio loquitur ab humanis sensibus abscondito. Dei iusticiam veteres quidam interpretati sunt eam iusticiam quâ Deus ipse iustus est, & fidelis in promissis. Theodoritus iusticiam Christi hominis intellexit, quâ nobis redemptionem & salutem promeruit. Sunt & qui Christum ipsum Dei iusticiam interpretentur. Verùm si expendamus ea quæ sequuntur, & attendamus ad scopum apostolicæ doctrinæ, necnon ad similia loca scripturæ, præsertim apud hunc eundem apostolum; certò comperiemus, iusticiam Dei non eam intelligi quâ Deus aut Christus iustus est, nec Deum aut Christum ipsum: sed iusticiam quâ iustus est homo. Quæ quidem iusticia Dei vocatur duplici ratione: vel quod à Deo sit, vt iusticia Dei dicatur quâ Deus hominē donat, induit & afficit, dū eū iustificat; Sic enim loquitur apostolus Philip. 3. *Et inueniar in illo non habēs meā iusticiā, quæ ex lege est: sed illā quæ ex fide est Christi quæ ex Deo est iusticia in fide.* Hāc rationē adferūt hoc loco Chrysost. Theophylact. aliique Greci, necnon Aug. li. de spir. & lit. c. 9. & 11. Simili ratione dictū est psal. 3. *Domini salus*, id est ea quæ est à Domino. Item ps. 59. & 107. *salus hominis*, quę est ab homine: vt Hieronymus ex Hebræo interpretatur. Vel iusticia Dei dicitur, id est vera iusticia, quâ nimirum quis verè coram Deo iustus cōstituitur. Veram enim iusticiam qui habent, more scripturæ coram Deo vel ante Deum iusti dicūtur: vt Noe Genes. 7. Zacharias & Elizabeth Luc. 1. Rationē hanc confirmant etiam quę dicuntur infrà de iusticia & iustificatione coram Deo, vt cap. 2. *Non auditores legis iusti sunt apud Deum.* Et cap. 3. *Ex operibus legis non iustificabitur omnis caro coram illo.* Vbi & gloriam Dei vocat quæ coram Deo est, quēadmodum illic declarabitur. Vtraque ratio valde bona est: tametsi posterior meo iudicio magis ab apostolo spectata. Sequitur vt exponamus illā partem, *ex fide in fidem.* Cuius obscuritas plurimas peperit interpretationes: maximè quod ea phrasis nusquam exstet alibi in tota scriptura sacra. Nam & illud dubitatur, cùm quo coniungi & construi debeat hæc pars, vtrū cum verbo proximo *reuelatur*, vt multis visum est; an verò cum *iusticia Dei*. Igitur multi sensum reddiderunt huiusmodi: Iusticiam Dei reuelari ex fide veteris testamēti in fidem noui, ex fide prophetarum in fidem apostolorum ex fide patrum in fidem filiorum. Tertullianus loco supracitato; *Ex fide legis in fidem euangelij.* Hæc enim omnia ferè idē volunt, nēpe, iusticiā Dei quam
26 in veteri testamēto sub vmbris & figuris latētē tenuerunt antiqui patres, & prædicauerunt prophetæ; eādem nunc remotis figuris ac discussis vmbris reuelari nobis filiis per prędicationē apostolorum: ita vt quæ illi crediderunt ventura, nos iam credere debeamus exhibita. His expositionibus affine videri cuipiam posset quod Oecumenius ex Acacio deprompsit;

Quid hic significet iusticia Dei.

Variant hic interpretes.

Iudæo quidem ex fide legis in fidem quæ per Christum est: Græco autem ex fide naturali, in eandem Iesu Christi fidem. Verùm facessat hoc glossema cum authore suo Acacio homine Ariano. Nullam enim fidem præter eam qua in Christo est, apostolicæ literę commendant. Sedulius ita exponit: *Ex fide Dei promittentis, in fidem hominis credentis*. Item aliter: *Ex fide Iudæi, in fidē gentilis*. Et aliter: *Ex fide prædicantium, in fidem credentium*. Quorum primum accepit ex comment. Amb. Secundum ex comment. Pelagij; tertium ex Augustini libro de spiritu & litera cap. 11. Idem Augustinus lib. 2. quæst. euang. cap. 39. reddit hunc sensum: *Ex fide verborum quibus nunc credimus quod nondum videmus, in fidem rerum quâ in æternum, quod nunc credimus, obtinebimus*. Sunt præterea qui sic exponant; Ex fide præteritorum in fidem futurorum: quoniam videlicet non satis sit credere Christum pro nobis natum, passum, resurrexisse, nisi credamus etiam nos in illo debere renasci, & ei compati, & cum eo resurgere. Rursus alij sic: *Ex fide in fidem*, id est ex fide cuiusuis temporis atque ætatis. Putant enim similem esse phrasim cum illa, *à generatione in generationem*, id est, per omnes generationes. Notandum autem expositiones iam datas ferè in eo conuenire, quod hanc partem *ex fide in fidem* referant ad verbum *reuelatur*. Atqui ad institutum apostoli multo est accommodatius, vt referatur ad iusticiam Dei. Hanc enim docet esse ex fide, idque per euangelium mundo annunciari. Tantum illud difficultatem habet, cur non contentus dixisse *ex fide*, addere voluerit *in fidem*, vel *ad fidem*. Vtrumlibet enim verti potest ex Græco. Nonnulli verò sic ordinant & exponunt: Iusticia Dei quæ est ex fide, per euangelium reuelatur in fidem, siue ad fidem, scilicet multorum, id est hoc fructu vt multi credant & iustificentur. Sed ea diuulsio mihi satis violenta videtur. Prorsus enim apparet hæc in syntaxi coniungenda esse: *ex fide in fidem*, sicut omnes ferè coniungunt. Est autem probabilis sensus, quem adfert Ioannes Hesselius scribens in 1. Pet. 1. vt iusticia dicatur esse ex fide in fidem, videlicet Dei, id est ex fide quâ creditur Deus fidelis in promissis: de quâ fide dicitur infrà cap. 3. *Nunquid incredulitas illorum fidem Dei euacuabit?* Sic enim & Petrum dixisse, nos custodiri per fidem in salutem, id est per eam fidem quâ salutem venturam credimus. Cui sensui non malè quadrat subiunctum ex propheta testimonium, quo dicitur iustus viuere ex fide, scilicet promissionum Dei. Nihilominus illa nobis admodū probatur interpretatio, quam suppeditant Theophylactus & Oecumenius, quamque Sasboldus, Pererius, Emanuel & alij libenter amplectantur. Ea quidem huiusmodi est: *Ex fide in fidem*, id est ex fide promouente ac subinde augescente: vt sit Hebraismus, qualis in psal. 83. *Ibunt de virtute in virtutem*, id est subinde maiora capient suæ virtutis seu fortitudinis augmenta. Nam in Græco forma sermonis planè eadem est, ἐκ δυνάμεως εἰς δύναμιν, & ἐκ πίστεως εἰς πίστιν. Simile & illud psal. 143. *Promptuaria eorum plena, eructantia ex hoc in illud*. id est aliam post aliam fructuum speciem copiosè subministrantia. Hanc verò expositionem intentioni Paulinæ congruere, docet ac declarat subiuncta eius probatio ex propheta dicente: Iustum ex fide viuere: tanquam non satis sit ad iusticiam, semel credidisse, sed oporteat iusticiam adeptam semper ex fide nutriri. Itaque nobis videtur totius sententiæ hunc quàm maximè probabilem sensum reddi posse. Vera iusticia, qua quis coram Deo iustus est, in euangelio, id est per euangelij prædicationem, nunc passim omnibus reuelatur, & clarè annunciatur: ea inquam iusticia, quæ non ex lege, vt Iudæi putant, neque ex viribus naturæ, vt Græci, sed ex fide comparatur, & ex fide continuò nutriri, conseruari, augeri & perfici debet. Hanc sententiam sic intellectam, optimè probat apostolus per id quod sequitur;

Construstio probabilior.

Sensus maximè probabilis.

SICVT SCRIPTVM EST, Apud prophetam Habacuc cap. 2.

IVSTVS AVTEM EX FIDE VIVIT. Rectiùs in futuro *viuet*. Sic enim multi ijdemque meliores habent codices, Græcis etiam & Syris astipulantibus. Nam & apud ipsum prophetam in Hebræo futuri temporis verbum habetur. Et LXX. quoque interpretes futurum reddiderunt. Eademque lectio est in Græco ad Gal. 3. & ad Heb. 10. quibus locis eadem scriptura citatur. Quamuis autem ea vera sit lectio; non tamen sensus est, eum qui iustus est, postea victurum; vt iusticia præcedat, vita sequatur: quomodo comm. Amb. exposuit, vitam intelligens futuri sæculi. Nam alioqui & id quod apud prophetam proximè antecedit, *Qui incredulus est, non erit recta anima eius in semetipso*, similiter exponendum esset, vt quis priùs incredulus sit, ac postea animam habeat non rectam. Quod & falsum esse constat, & alienum à mente prophetæ. Sed verbo futuri temporis vsus est, vel quia tanquam propheta de futuris loquebatur, ac si diceret: Futurum est vt iustus ex fide viuat, dum promissionem exspectat: vel quia futurum tempus seruit continuationi ac perpetuitati significandæ. Nam iustus ita viuit ex fide, vt ex ea viuere non desinat, vti mox docebimus. Iam nec magni momenti est ea diuersitas, quod cum Hebræa veritas habeat *in*, id est, *ex fide suâ*, & LXX. verterint, *ex fide meâ*: Paulus hoc loco & in epistola ad Galatas absolutè dixerit, *ex fide*. Facilè enim pronomen *suâ* subauditur. Cur autem LXX. pro suâ, meam reddiderint, rationem apud Hieronymum require in commentario super Habacuc: tametsi rectè dicitur *meâ*, id est Dei (Deus enim loquitur)

quia

quia fides est quâ Deo creditur, & quæ nemini nisi Dei munere contingit. Quanquam quod eodem loco post multa dicit Hieronymus, apostolum in hac ad Romanos epistola citasse testimonium prophetæ iuxta LXX versionem, eiusque rei rationem reddere conatur, memoria lapsum arbitror vt in hac epistola scriptum putaret, quod legerat in epist. ad Hebræos. Nam in ea maximè solet apostolus citare veteris scripturæ testimonia secundum LXX; licet in Græcis hoc testimonium nũc non ita habeatur. Accedit autem quod in Latinis legitur: *Iustus autem meus ex fide viuit.* Sed ea res suo loco discutietur. Vt autem ad sensum prophetici testimonij veniamus; Caietanus quidem ita distinguit & exponit: Qui ex fide iustus est, is viuet vita salutis æternæ. Cuius distinctionis etiam Hieronymus meminit in commentatio epistolæ ad Galatas. Verùm ea distinctio primũ quidem haud cõgruit ijs quę à propheta dicuntur, vt cuiuis legenti manifestum est: Deinde & à mẽte Pauli aliena est. Non enim hoc loco, vt nec aliis in quibus hoc testimonium citat, intendit duos introducere iustos, vnum qui sit iustus ex fide, & proinde victurus; alterum qui non ex fide, sed aliunde iustus sit, ideoque non victurus. Sed simpliciter iustum nominat, docetq; vnde qui iustus est viuat, id est iusticiæ vitam habeat, scilicet ex fide. Sic enim distinctè loquitur Gal. 2. *Quod autem nunc viuo in carne*, nempe vitam iusticiæ, *in fide viuo filij Dei.* Estque similis locutio, cùm dicimus aliquem spe viuere, ali, sustentari. Tenenda igitur est distinctio, quam communiter omnes tradunt, sententiam ita ordinantes: Iustus viuit ex fide. Sensus autem est huiusmodi; Iustus inquantum iustus est, viuit ex fide: vt qui vitam iusticię neque adipisci potuerit nisi per fidem; neque retinere eam possit, & in eâ permanere; neque in ea crescere & proficere, nisi per fidem. Ac breuiter; Tota vita iusti quâ iustus est, ex fide est: quia tota eius iusticia ab initio vsque ad finem ex fide est. Ex quo sensu liquet iusticiam hic non eam solam intelligi, qua quis ex impio fit iustus, quam nulla prorsus antecedunt bona merita, & quæ prima iusticia vocatur: sed eam præterea comprehendi, quâ quis in acceptâ iusticiâ progreditur ac proficit, quam vocant secundam iusticiam. Et certum est apostolum in hac sua disputatione, qua præcipuè de prima iusticia agere videtur, etiam de secunda admiscere sermonem: velut cùm docet Abraham ex fide iustificatum esse, quia scriptũm est: *Credidit Abraham Deo, & reputatum est ei ad iusticiam.* Iam antè enim iustus erat: quemadmodum & Phinees, de quo dicitur psal. 105. *Stetit Phinees & placauit; et reputatum est ei in iusticiam.* Tale est & illud Mattathiæ 1. Mach. 2. loquentis de Abraham per iussionem immolandi filij tentato, quando procul dubio iustus erat: *Abraham*, inquit, *nonne in tentatione inuentus est fidelis, & reputatum est ei ad iusticiam?* Quin ipse apostolus Heb. 10. citans hanc prophetæ sententiam, manifestè refert eam ad conseruationem iusticiæ. Sic & Petrus 1. ep. 1. dicit per fidem nos custodiri, id est in accepta iusticia conseruari, in salutem. Quæ cùm ita sint, nihil est quod nos cogat testimonium prophetæ, mentemque Pauli restringere ad eum solum qui ex peccatore iustus futurus sit, & cum quibusdam hunc sensum reddere; Qui peccator est, & iustus esse desiderat, vitam gratiæ per fidem accipiet. Satis enim iam liquet ex dictis, latiùs hanc patere sententiam, ac necessariò debere extendi ad omnem hominem iustum, quantumcumque etiam in hac vita fuerit iustificatus. Quamdiu enim iustus per fidem ambulat, ex fide viuit. Et sanè perabsurdum est sentire quod peccator ex fide victurus sit vt iustificetur: idem autem iustificatus, deinceps ex fide viuere desinat. Porro quæ fides hic intelligatur, iam superius ex parte diximus ad illud *omni credenti*. Pleniùs autem idipsum nunc explicantes dicimus, eam intelligi fidem qua creduntur *vera esse quæ diuinitus reuelata & promissa sunt, atque illud imprimis, à Deo iustificari impium per gratiam eius, per redemptionem quæ est in Christo Iesu*. His enim verbis fidem iustificantem exponit synodus Tridentina sess. 6. cap. 6. Sed quia secundam iustitiam diximus etiam hic comprehendi, addendum est: qua credimus etiam iustum à Deo iustificari progressu quodam & incremento iusticiæ, per gratiam eius, &c. Notandum deinde, sic apostolum de fide loqui in hac epistola, vt etiam spem atque fiduciam remissionis peccatorum ac iusticiæ consequendæ, cæterorumque bonorum quæ à Deo promissa sunt, includat, etiam cum bona voluntate placendi Deo & implendi mandata eius. Expendátur quæ de fide disserit infrà c. 3. & 4. ac rursus cap. 9. 10. & 11. His enim locis nusquam à fiducia & bona voluntate eam seiungit; tanquam hæc simul vno fidei nomine complectens. Quod quidem prophetæ locus hic citatus manifestè etiam docet, quemadmodum facilè patebit locum ipsum diligenter examinanti. Neque tamen negandum, quod sectarij negant, aliàs sæpe fidem pro simplici credulitate & persuasione quâ reuelatis à Deo mysteriis assentimur, accipi. Loca enim sunt apertissima 1. Cor. 13. Iacob. 2. Ioan. 12. atque etiam Heb. 11. & alibi. Sicut ergo ex his locis constat esse aliquam fidem informem & mortuam; ita in illis commendatur nobis fides excitata & viua, vt quæ non tantùm cum spe & fiducia sit coniuncta, verùm etiam bona voluntate formata, sicut antè diximus. Ex hac igitur fide viuit iustus, quia quod iustus est ac iustè operatur, & in iusticiâ proficit ac perseuerat, habet ex hac fide tanquam initio, fundamento & radice, denique vt ex causa impetrante: quemadmodum id per singula

Sensus apostoli, quo etiam secunda iusticia cõprehenditur.

Quæ fides hic intelligatur.

declarabitur infrà ad illud cap.3. *Arbitramur enim iustificari hominem per fidem*. Huius autem doctrinæ ratio potissimum referenda est ad consilium & voluntatem Dei, quâ sapientissimè sic ordinauit, vt nemo post lapsum peccati restitueretur in statum iusticiæ, nisi qui crederet in ipsum, & in Christum mediatorem ac redemptorem. Vult enim beneficium redemptionis & iustificationis agnosci per fidem, ipsâque fide apprehendi. In cuius rei typum olim vulnerati morsibus serpentū, non sanabantur, nisi qui serpentem æneum quem Moyses erexerat pro signo, oculis aspexissent. Num. 21. Sic enim per Christum in cruce exaltatum nemini vitam ac salutem cōtingere, nisi qui credat in ipsum, id est, fidei oculis eum aspiciat, Christus ipse docet Io. 3. Porro si quæras, an Paulus adducat testimonium prophetæ in sensu literali, an mystico, an, vt quibusdam visum est, extensiuo: Primū respondeo sententiam prophetæ generalem esse de fide promissorum Dei: quæ ita placet Deo, vt ad iusticiam homini reputetur. Vnde rectè specialiter applicatur sententia ad fidem salutis promissæ per Christum mediatorem. Verùm illud addo, prophetam procul dubio vaticinari de Messia venturo, quum dicit, *quia veniens veniet & non tardabit*: Item loqui de fide in Messiam promissum iustificante, quum dicit: *Iustus autem in fide suâ viuet*. An autem hic sensus prophetæ literalis sit, an verò superliteralis, id est mysticus, non adeò refert, dummodo fateamur à Spiritu-sancto, & quidem principaliter esse intentum.

18 REVELATVR ENIM IRA DEI DE CÆLO SVPER OMNEM IMPIETATEM ET INIVSTICIAM HOMINVM, EORVM QVI VERITATEM DEI IN INIVSTICIA DETINENT. Apostolus constituta generali propositione qua continetur argumentum totius epistolæ, nempe iusticiam ex fide quærendam esse, aliam nunc propositionē assumit, ex qua ad priorem illam confirmandam procedat. Ea huiusmodi est: Omnes homines esse impios, iniustos, peccatores, & per hoc iræ Dei subiectos. Quod intellige, præueniendo fidem, de qua iam agitur. Hanc verò propositionem explicat partitione, qua eam rem docet primùm de gentibus, hoc capite: deinde de Iudæis, cap. 2. & 3. vbi demum ad principale redit institutum de iusticia petenda ex fide; atque id ex præmissis hoc ferè modo colligit: Si omnes tam qui legem bene viuendi à Deo acceperunt, vt Iudæi, quàm qui studio sapientiæ operam dederunt, vt Græci, peccato & iræ Dei sunt obnoxij, non ergo ex lege neque ex operibus expectanda est iusticia, sed gratis habetur per fidē quæ est in Christo. Iam igitur ad explicationē verborū apostoli veniamus. Reuelatur ira Dei per euangelij prædicationē, dum in eo annunciatur hominibus pœnę quas Deus impijs & peccatoribus comminatur. Est enim ira Dei non tantū in percutiēdo, verum etiam in cōminando. *Nam qui irascitur, interdum non percutit, sed tantummodo comminatur*, inquit Hieronymus in cōment. super Abacuc 3 hunc præsentem locum adducens. Quocirca Caiet. irā Dei exponit iusticiam Dei vindicatiuā, ad quam pertinent etiam cōminationes. Quamuis & ipsa vindicta secundum Aquinatē rectè intelligitur, non quidē præsens, sed impēdens & parata. Illud, *de cælo*, quanquam iungi possit cum verbo *reuelatur*, multo tamen rectiùs refertur ad illam partē, *ira Dei*, subaudito participio *ventura*: vt sit sensus: Per euangelium annunciari vindictā Dei cæliùs superuenturam & exercendam in impios Christo iudice, quando descendet *in flammâ ignis dantis vindictam*, vt dicitur 2. Thess. 1. Hinc etiam disce prædicatione euangelij non solùm contineri doctrinam gratiæ saluantis, sed etiam iusticiæ vindicantis: secùs quam noui quidam tradunt dogmatistæ. Impietas & iniusticia sic differre videntur, quòd impietatis nomine intelligatur quicquid committitur aduersus cultum ac religionem Dei; iniusticia verò cætera omnia peccata comprehendat: licet hæc duo ferè confundat apostolus in sequentibus huius epistolæ, vbi de peccatoris iustificatione disserit. Quicunq; enim coram Deo iustus non est, is apostolo iniustus & impius dicitur, id est peccator. Porro veritatem Dei in iniusticia detinent, qui veram quā de Deo assecuti sunt noticiam, per iniusticiā, id est prauitatem suæ voluntatis supprimūt, ac veluti captiuam intra se tenent; dum vel non communicant eam alijs, vel non ostendunt per opera pietatis, sicut ille qui dicit Iaco. 2. *Ego ostendam tibi ex operibus fidem meam*: sed magis ad cōditoris iniuriam diuinos honores creaturis tribuunt. Hæc de Græcorum philosophis dicit: quorum etsi quidā, vti mox dicetur, ad vnius Dei noticiam philosophando peruenerint, vt Pythagoras, Socrates, Plato, Aristoteles & alij: quibus adde Hermetē Trismegistū sacerdotē & philosophum Ægyptium, Senecā philosophū & senatorem Romanū Paulo σύγχρονον: nemo tamen omniū Deum cognitum aut coluit vt debuit, aut colendū prædicauit. Ex quibus Plato ne quidē euulgandam putauit eam quā perceperat vnius Dei noticiam: sed iis solis cōmunicabat, quibus vt amicis ac sapientioribus, animi sui sententiā auderet aperire: queadmodum ex ipsius scriptis ostēdit Eusebius l. 11 præparationis euangelicæ ca. 9. Quo pertinent etiā hæc ipsius verba Platonis in Timæo: *Parentem & opificem vniuersorum neque inuenire facilè, neque inuentum in vulgus promulgare tutum est*. Igitur metu vulgi veritatem Dei apud se suosque paucos detinuit hic tantus philosophus. Quod autē hic apud Græcos, id apud Latinos Seneca. De cuius simulatione metu legum expressa, vide quæ ex ipsius scriptis adfert Augustinus lib. 6. de ciuit. Dei cap. 10. ita tandem de eo concludens: *Sed iste qui illustris populi Romani senator erat, colebat quod reprehendebat: agebat quod arguebat: quod culpabat adorabat*: idque *propter leges ciuium*,

Ira Dei qua dicatur.

Veritatē Dei in iniusticia qui detineant.

moresq;

moreſq; hominum: videlicet *eo dánabilius, quod illa quæ mendaciter agebat, ſic ageret, vt eum populus veraciter agere exiſtimaret.* Hæc Augustinus. Qui & in lib. de vera rel. cap. 5. philoſophos in vniuerſum notat, quod eadem ſacra ſuſciperent cum populis, & de deorum natura ac ſummo bono diuerſas in ſcholis ſententias traderent. Quod ad textum attinet, vbi nos habemus *veritatem Dei,* in Græco quidem & Syriaco non additur *Dei,* nec in Græcorum commentarijs legitur: vt nec apud Tertullianum citantem hunc locũ lib. 5. aduerſus Marc. Rectè tamẽ intelligitur. Nam de veritate quâ Deus agnoſcitur apoſtolum loqui palam eſt ex ſequentibus.

19 QVIA QVOD NOTVM EST DEI, MANIFESTVM EST IN ILLIS. Græcè: *quia notum Dei,* vel *eo quòd notum Dei,* &c. Quanquam *notum* Græcè γνωστὸν etiam verti poteſt *cognoſcibile,* vt ſenſus ſit: Propterea quod ea quæ de Deo naturali lumine intellectus ab homine cognoſci poſſunt, fuere *in illis,* id eſt, apud illos manifeſtè & euidenter cognita: cuiuſmodi ſunt Deũ eſſe vnum, æternum, mundi principem & gubernatorem, actum purum, & ſimilia. Non defuerunt, inquit, inter illos qui hæc cognoſcerent, tametſi alij plus, alij minus. Quidam volunt *in* præpoſitionem redundare, ac ſi tantùm dixiſſet *manifeſtum eſt illis,* quemadmodum redundat apud Petrum 1. ep. 1. cùm dicit *hereditatem conſeruatam in vobis.* Quod quidẽ non improbabile eſt. Conuenit enim cum eo quod ſequitur: *Deus enim illis manifeſtauit.* Dicit autem *quod notum* ſeu *cognoſcibile eſt,* ad differentiã eorum quibus cognoſcendis non ſufficit naturale lumen humanæ mentis; quale eſt myſterium Trinitatis: male his quæ per naturã de Deo cognoſci poſſunt, à Pelagio annumeratum. Sciendum tamen etiam ſic verti poſſe: *quia noticiã Dei manifeſta eſt eis,* quomodo vertit Stapulẽſis. vt cõcretum ſit poſitum pro abſtracto, veluti ſuprà *promptum,* id eſt, promptitudo. Iam ex eo quod dicit *manifeſtum eſt illis* vel *in illis,* ruſus colligi poteſt, vt bene colligit Caietanus, ea quæ philoſophi de Deo nouerunt, demonſtratione illis cognita fuiſſe. Nam quæ ſola fide cognoſcuntur, non euidentiam, ſed obſcuritatẽ habent. Ne tamen etiam illius naturalis boni principium in ſeipſo quis ſtatuat aut quærat; ita ſubiungit.

Manifeſtare & reuelare differunt.

DEVS ENIM ILLIS MANIFESTAVIT. Non dicit reuelauit, quaſi infuſo lumine fidei, ſed *manifeſtauit,* id eſt, manifeſtò & euidenter eos cognoſcere fecit, ſcilicet per lumẽ naturæ, vti iam dictũ eſt, & verbis ſequentibus explicabitur. Simile eſt illud pſa. 93. *Qui docet hominem ſcientiam.* Neq; enim dubitandum quin omne bonum tam intellectus quã voluntatis, etiam quod ex ſolis naturæ viribus abſque ſpeciali auxilio Dei prouenit, authori Deo ſit tribuendum, & pro eo ſint agendæ Deo gratiæ. Siquidẽ & bona corporis, vt ſanitas, robur, pulchritudo, & cætera huiuſmodi in Deũ authorem & largitorẽ cum gratiarum actione referenda

Etiam naturalis qualibet cognitio Dei donũ eſt.

ſunt. Quare non eſt neceſſe (quod quidam volunt) hic intelligi noticiã vires naturæ excedẽtem. Siquidem imperfecta Dei & proprietatũ eius noticia, quã ex mundi contẽplatione perceperunt homines magnis ingenijs præditi, rerumq; cognoſcẽdarum ſtudioſi, ex eo quod in naturâ poſt corruptionẽ peccati manſit reliquum, haberi potuit. *Quoniã reuera* (ait Aug. li. de ſpiritu & lit. c. 12.) *ſicut magna ingenia quærere perſtiterunt, ſic inuenire potuerunt.* At nihilominus eadẽ iſta qualiſcũq; Dei noticia, Dei ipſius beneficio tota aſſcribẽda fuit. Quod idẽ doctor in l. 2. de ciuit. Dei c. 7. teſtatur his verbis: *Et quidam eorum* (de philoſophis agit) *quædam magna, quantum diuinitùs adiuti ſunt, inuenerunt: quantum autem humànitus impediti ſunt errarunt.* Sed de ea re plura & ex profeſſo ad diſt. 3. lib. 1. ſententiarum P. Lombardi.

20 INVISIBILIA ENIM IPSIVS A CREATVRA MVNDI, PER EA QVÆ FACTA SVNT, INTELLECTA CONSPICIVNTVR. Malè quidã codices, *intellectu:* Nam Græcè eſt νοούμενα participium tẽporis præſentis. Illud verò *a creatura mundi,* quidã vertendũ putãt *à creatione mundi,* id eſt à mundo condito, à mundi initio. Nam Græca vox κτίσις ambigua eſt ad creaturã & creationem. Et Aug. lib. 8. de ciuit. Dei c. 9. & 11. legit *à conſtitutione mundi.* Sed ea verſio mihi non probatur: primùm, quia vocabulo κτίσεως ſcriptura vix vſquam vtitur pro creatione. Tantũ eſt, qui à Laurentio profertur, locus Heb. 9. *Tabernaculum non manufactum,* id eſt, *non huius creationis.* Aliàs ſemper pro creaturâ, id eſt, rebus creatis ſumitur: vt hoc ipſo cap. *Seruierunt creaturæ potius quàm creatori.* Et c. 8. quinquies. Quum autem ſignificare vult mundi creationem, dicit καταβολὴν κόσμου, quod interpres ferè reddit *conſtitutionẽ mundi.* De quâ phraſi vide quæ annotamus ad Eph. 1. Deinde quia verſioni illi ac ſenſui non quadrat verbũ præſentis temporis, *conſpiciuntur.* Nam dicẽdum erat: ab initio mundi conſpecta ſunt. Adde quod plenior eſt ſententia magiſq; ſeruiẽs inſtituto Pauli, ſi creaturam, id eſt, res ipſas creatas intelligamus: vt ſenſus ſit; *Inuiſibilia Dei,* id eſt, attributa ſeu proprietates Dei quæ corporeis oculis aſſpici nequeũt, mente cõſpiciuntur ex vniuerſâ hac creaturâ viſibili, quæ mundus dicitur; dum intelliguntur ex ijs quæ facta ſunt (Græcè τοῖς ποιήμασι) id eſt, per opera ſenſibus noſtris expoſita, tãquã per ſuos effectus. Nam ex operis præſtãtiã cognoſcitur ars, ingenium & ſapiẽtia opificis. Hãc Dei cognoſcẽdi rationem pulcrè nobis tradit ſcriptura pſ. 18. & Sap. 13. Quidam per inuiſibilia angelos acceperũt. Quam expoſitionem vt ab inſtituto Pauli alienam, meritò reijcit Theophylactus.

Ex contẽplatione creaturarum philoſophi deuenerunt in cognitionem attributorum diuinorum.

SEMPITERNA QVOQVE EIVS VIRTVS ET DIVINITAS. Græcè, *Sẽpiternaq; eius virtus,* &c. Quod ita verti poteſt: *tam ſempiterna eius virtus quàm diuinitas.* Nam exegeticè pars hæc addita eſt: quâ nimirum exponit apoſtolus quæ dixerat inuiſibilia: queadmodũ & Græci interpretes intellexerunt. Tria verò ſpeciatim

recenset: Sempiternitatem, virtutem seu potentiam, & diuinitatem. Nam cuius virtus sempiterna est, ipsum quoque sempiternum est. Sempiternitas autem propriè est accipienda, scilicet eius quod nec cepit vnquam, nec esse desinet. Potentia quoque absoluta & illimitata, quam omnipotentiam vocamus. Diuinitatē Theophylactus interpretatur maiestatem. Videtur apostolus hoc vocabulo, ne longam texeret seriem idiomatum diuinorum, voluisse comprehendere cætera, quæ audito Dei nomine statim in animum cadere solent, vt quod sit summe bonus, iustus, sapiens, omnium habens prouidentiam: item quod incorporeus & immaterialis & actus purus, ideoque ipse immutabilis, omnia mouens, & omnia in omnibus operās. Hæc enim aut omnia, aut plęraque, saltem imperfectè nota philosophis fuêre. Et quidem de iustitiā Dei ab ijs cognitā, habes in fine capitis, *Qui cùm iustitiam Dei cognouissent*, &c. Notandum autem epitheton *sempiterna*, per syllepsin posse etiam ad diuinitatem extendi: vt sit veræ deitatis significatio, quæ vtique vera non est, nisi sit æterna. Quod proinde dictum videatur ad differentiam falsæ diuinitatis attributæ multitudini deorum gentilium, quorum omnium origines referuntur. *Patrum quispiam*, ait Theophylactus, *sempiternam potentiam filium dixit, diuinitatem autem Spiritum sanctum*. Quod non est recipiendum. Constat enim ex contemplatione creaturæ non posse perueniri in noticiam plurium personarum in Deo. Cæterum illud de philosophis quæri potest, an cognouerint Deum esse mundi creatorem. Equidem puto non defuisse qui cognoscerent. Pertinet enim hoc ad omnipotentiam Dei, quam hic vocat δύναμιν, virtutem. Nam & Iouis apud ethnicos poëtas epitheton erat, *omnipotens*. Deinde quia dixit, *à creatura mundi*, id est, ex rebus ab illo creatis, ex opificio mundi. Estque hæc Augustini sententia in expositione propositionis tertiæ huius epistolæ: *Sapientes gentium inuenisse creatorem*. Apertius autem id docet vetus author Aponius, dum lib. 4. commentariorum in canticum Salomonis exponens illud cap. 2. *Per capreas ceruosq; camporum*. ita scribit: *Cerui videntur intelligi, qui in ipsā philosophiā sua velocitate doctrinæ, non multos, sed vnum Deum inuisibilem, immensum, inæstimabilem, omniumq; creatorem, totum vbique mundum implentem confessi sunt*. Hæc ille. Quod & ratione probatur. Nam etsi scirent naturaliter ex nihilo nihil fieri posse: sciebant tamen mundum non esse à seipso, ideoque factum ab eo cuius tanta virtus esset, vt etiam ex nihilo faceret exstare quæ vellet. Et huc certè plurimum accessit Aristoteles, quando cæli ac mundi totiusque naturæ causam efficientem esse docuit mentē æternam, omnia mouentem ipsam immobilem, hoc est, Deum: vt lib. 1. Metaph. cap. 2. & lib. 12. cap. 7. Itemque lib. 2. phys. ca. 6. & lib. 8. cap. 2. Hæc verò efficiēs causa non alia fingi

Deum esse mundi creatorē, quibusdā philosophis cognitum.

potest, quam vel creans, vel continua creatione conseruans, ita vt ipsius etiam materię causa sit. Qui enim mundum, id est vniuersum dicit, etiam materiam ipsam comprehendit.

ITA VT SINT INEXCVSABILES. *Ita*, in quibusdam codicibus abest. Potuit autem hæc pars ex Græco sic verti: *In hoc vt sint inexcusabiles:* sed sensu consecutiuo, quo significetur cognitionem illam quam de Deo philosophi acceperunt ex rebus creatis, reddere eos inexcusabiles in iudicio Dei. Cuius ratio sequitur.

21 QVIA CVM COGNOVISSENT DEVM. Græcè, διότι γνόντες τὸν θεὸν, *propterea quod cognitum Deum*, vel, *cùm cognouerint Deum*.

NON SICVT DEVM GLORIFICAVERVNT, AVT GRATIAS EGERVNT. Pro *gratias egerūt* Erasmus vertere maluit, *grati fuerūt*. Sed Græcè est verbum εὐχαρίστησαν, quod procul dubio significat *gratias egerunt*. Quod & huic loco melius conuenit. Tale igitur est quod apostolus dicit: Sicut naturali rationis lumine peruenerunt in veram Dei noticiam; ita clarè dictat eadem ratio, Deum cognitum glorificandum esse, eique gratias agendas. Quocirca inexcusabiles sunt qui hæc non fecerint. Deum glorificare vt Deum, est Deum laudibus sibi debitis, hoc est diuinis, celebrare. Est enim *gloria* (definiente Augustino q. 31. inter 83.) *frequens de aliquo fama cum laude*. Gratias agere Deo, est beneficia à Deo accepta per agnitionem & laudem in ipsum referre. Respicit autem apostolus præcipuè ad illud beneficium quod est Deum cognouisse: de quo iam dixerat, *Deus illis manifestauit*. Quâquam nihil vetat cum isto cætera quoque cognita ab ipsis beneficia Dei comprehendere: quum non vnius tantum, sed omnium fuerint ingrati. Quis enim philosophorum qui Deum cognouerunt, cùm tam multa scripserint quæ adhuc extāt, & alia plura, quorum inscriptiones & argumenta prodita sunt à Diogene Laertio: quis, inquā, eorum legitur scripsisse Deo laudes eucharisticas? Exstāt quidē in laudes Deorum hymni poetarum ethnicorum, Homeri, Orphei, Pindari, Horatij, qui tamen & ipsi philosophati feruntur. At in laudem veri Dei psalmus aut hymnus aut quidquam tale à quoquā illorum compositum, nusquam inuenitur. Sed quæret aliquis; an sint excusabiles qui Deum non cognoscentes non eum glorificauerunt: quippe cùm glorificare non potuerint incognitum. Respondeo non esse prorsus excusabiles. Nam cognoscere eum potuerunt & debuerunt ex rebus creatis, vti præclarè docet author libri Sapientiæ cap. 13. Vnde & passim in psalmis & alibi scriptura culpat eos tanquam impios, qui Deum non nouerunt. Et Augustinus lib. 10. Confess. c. 6. ita ad Deum loquitur: *Cælum & terra & omnia quæ in eis sunt, vndique mihi dicunt vt te amem; nec cessant dicere omnibus, vt sint inexcusabiles*. Sic ille. Cæterum excusabiles dici possunt aliqua ex parte, propter ignorantiam sci-

Quid gloria.

Quæstio.

Responsio.

licet,

licet, atque aliorum comparatione, quibus Dei noticia diuina manifestatione contigit. Qui proinde quo minùs cognitum colerent & glorificarent, nihil prætexere potuerunt impietati suæ & ingratitudini. Dices non potuisse eos gratias agere & glorificare sine speciali auxilio gratiæ Dei, vt nec super omnia diligere: atque illud auxilium non omnibus dari. Vnde & Augustinus loco memorato, cùm dixisset cælum & terram omnibus prædicare vt Deum ament, adjecit: *Altius autem tu misereberis cui misertus eris. Alioquin cælum & terra surdis loquuntur laudes tuas*. Respondeo, ad multa teneri homines, quæ non possunt sine speciali auxilio Dei; & talia sunt omnia opera pietatis. Nec verò consequens est, si id non potuerunt absque Dei auxilio, simpliciter non potuisse. Nam posse naturæ est, vt docet Augustinus lib. de gratiâ Christi: Gratia verò specialis auxilij non datur vt possimus, sed vt faciamus. Potest quidem etiam dici, philosophos potuisse per vires naturæ Deum cognitum, vt Deum, aliquatenùs laudare & glorificare, & gratias agere: non tamen ita vt oportuit, hoc est, non eo voluntatis affectu quo ad veram iusticiam appropinquarent. Quanquam nec omninò, ne steriliter quidem philosophos illos qui Deum cognouerunt, etiam glorificasse Deum, vsquam legitur, vt iam dixi.

Nota.

Sed evanvervnt in cogitationibvs svis. *Cogitationibus*, id est, disquisitionibus, seu ratiocinationibus. Tale quid enim significat Græca vox διαλογισμός. Sensus est: Dum contenti suâ subtili inquisitione, & quam inquirendo ac ratiocinando consecuti erãt Dei cognitione, non tamen eum glorificauerunt nec gratias egerunt: vani facti sunt; quia finem illius cognitionis qui consistit in vero Dei cultu & pietate atque in verâ beatitudine, non sunt assecuti. Vanum enim & frustraneum illud dicitur quod finem suum non assequitur.

Et obscvratvm est insipiens cor eorvm. *Obscuratum est*. Græcè ἐσκοτίσθη. *Obtenebratum est*. Sensus: Et mens eorum ex culpâ tantæ impietatis & ingratitudinis insipiẽs, stolida, & vt Græca vox ἀσύνετος sonat, expers intelligentię effecta, multis errorum tenebris inuoluta est. Cor in scripturis figuratè, sed vsitatissimè nunc intellectum, nunc voluntatem significat. Voluntatem, quoties cor rectum, prauum, molle, durum, mundum, immũdum, vocatur. Intellectum verò seu mentem, quoties docile, sapiens, intelligens, illuminatum, & contrà stultum, insipiens, obtenebratum, excæcatũ dicitur, vt hoc loco: quemadmodũ paulo post illis verbis *in desideria cordis eorum*, & ca. seq. vbi legimus cor impœnitens, accipitur priori modo. Dico figuratè; siue ea metaphora sit rei corporeæ ad incorpoream & spiritualem, eo quod in mente sit principatus vitæ rationalis, sicut in corde vitæ animalis; Quo respexisse putant Sapientem, cum ait

Cor in scripturis quid significet.

Prou. 4. *Omni custodia serua cor tuum, quia ab ipso vita procedit*: siue potius metonymia, iuxta eum modum quo continens ponitur pro contento, propterea quod sensus communis & vis imaginatiua, quæ rationali parti proximè subseruiunt, ipsum cor velut organum sibi vendicent, ideoque menti sedes in corde fuerit antiquitùs assignata. Quod quidem sentit Aristoteles, & variè probat compluribus locis, potissimum libro de sensu & sensili, & lib. 3. de partibus animalium cap. 4. refellẽs eos qui cerebro sensuum principatum deferunt, (quę ferè medicorum sentẽtia est) quod ille sensationi ineptum ostendit. Eiusdem opinionis Stoicos ad vnum fuisse tradit Plutarchus lib. 4. de placitis philosophorum ca. 4. Huic Aristotelis & Stoicorum sententiæ multum videntur fauere sacræ literæ, quæ cogitationes vbique cordi tribuunt, nusquam cerebro, nec omnino capiti: non aliâ quantùm apparet ratione, quàm quia in corde effinguntur, vt ait philosophus, rerum imagines. Scripturæ passim obuiæ sunt: *Vt quid cogitatis mala in cordibus vestris? Ex abundantiâ cordis os loquitur. De corde exeunt cogitationes malæ.* Matth. 9. 12. 15. Item dicere in corde, pro cogitare, ps. 4. 10. 13. 34. 52. Quin & apud Latinos, eosque profanos authores cor pro animo sumitur, vt quum dicunt: Hæc res mihi cordi est. Vnde cordati, & (compositis nominibus) excordes, vecordes, socordes & concordes dicti sunt. Estque huius rei signum naturale, quod pęnitentes non caput, sed pectus tundimus, sub quo cor situm est; tanquam culpam à corde profectam agnoscentes. Confirmant hanc sententiam Christiani doctores: nominatim Hieronymus in comment. Matthæi, quum ad illa verba, *De corde exeunt cogitationes malæ*, sic infert: *Ergo animæ principale non secundum Platonem in cerebro, sed iuxta Christum in corde est.* Et ante eum Tertullianus tum lib. de resurrect. carnis cap. 15. vbi principale quod ἡγεμονικὸν appellant Græci, cordi consecrat; tum maximè lib. de anima cap. 15. quo loco recitatis facilè decem de hegemonico veterum philosophorum opinionibus, eam solam recipit, & scripturis diuinis consentaneam esse docet, quæ sedem illi in corde constituit. Quanquam alij hanc rem in dubio relinquere malunt, vt Lactantius li. de opificio Dei cap. 16. Theodoritus serm. 3. de prouidentiâ. Philo Iudæus lib. de sacrificijs Abel & Cain; & altero, de eo quod deterius potiori insidietur. Porro Gregorius Nyssenus etsi sermone 1. de resurrectione Christi cum ijs sentire videatur qui sedem mentis in corde ponunt; attamen lib. de creatione hominis cap. 12. nec cordi nec cerebro principale hominis asignandum putat, nec propriè cuiquam aliarum partium, sed æquè per omnes diffundi iuxta suum cuiusque temperamentum. Qui verò de philosophia scripsit (vt vel hinc intelligas à Nysseno diuersum esse) lib. 4 cap. 6. & 7. ex professo docet interiores vires

Vetus disceptatio, Vtrũ mẽtis sedes cor sit an cerebrum.

imaginatiuam, cogitatiuã & memoratiuam, quæ menti proximè subseruiunt, in cerebro sua sensoria singulas habere, totidem ventriculis, vt loquitur, inter se disiuncta. Quin & Ambrosius lib. de Noe & arca cap. 7. mentem in capite locatam scribit secundum plurimorum sententiam, & maximè Salomonis qui ait: *Oculi sapientis in capite eius.* Ecclesiastæ 2. Quod & suis deinde verbis probabile facere conatur. Sanè hæc plurimorum etiam hodie sententia est: existimantium scripturam sacram cordi cogitationes asscribere tantummodo propter analogiam vitæ spiritualis ad vitam animalem, cuius principium à corde est. Quam rationem suprà priori loco indicauimus. Hanc de corde problematicam disputationem nolui intactam relinquere; quod ad intelligentiam tropi in scripturâ frequentissimi, momentum habere videretur.

22 DICENTES ENIM SE ESSE SAPIENTES STVLTI FACTI SVNT. Coniunctio *enim* non est in Græco, nec in omnibus codicibus Latinis: nec eam addit Augustinus, huius loci verba referens lib. de spiritu & lit. c. 12. Quidam ita vertunt: *Cum se putarent, cùm se crederẽt esse sapientes.* At Græcè est φάσκοντες, id est, *dicentes.* vt noster interpres vertit: idque rectius se habere etiam Geneuensis catena testatur. tametsi φάσκειν non simpliciter est, dicere, sed palàm & in vulgus dicere, ex quo fama oriatur. Hinc enim deducitur φήμη fama. Sensus igitur est: Cùm apud homines profiterentur se sapientes, ac sibi arrogarent magnam sapientiam, videlicet ob rerum arcanarum & sublimium cognitionem, à qua dici solent homines sapientes; *Stulti facti sunt,* id est longissimè à verâ sapientiâ quæ in verâ erga Deum pietate consistit, aberrauerunt, ad extremam stultitiam & insipientiam delapsi. Sunt qui in pronomine *se* emphasim statuant hoc sensu: *Dicentes se esse sapientes,* id est, hoc ipsum quod sapientes erant, sibi tribuentes, non autem Deo acceptum referentes. Ita quidem etiam Augustinus loco iam citato, & alibi. Verùm sciẽdum est pronomen se non exprimi in Græco: tametsi necessariò reddendum fuit ab interprete Latino. Non potest autem emphasis intelligi in voce non expressâ. Quæret aliquis an illi verè fuerint sapientes. Respondeo non fuisse, si sapientem intelligas eum qui absolutè talis dicitur: præsertim iuxta loquendi consuetudinem scripturæ sacræ tam veteris quàm noui testamenti: quæ passim sapientem eum vocat, qui Deum nouit & timet, & mandata eius obseruat. Hic enim causam altissimam quæ Deus est, ita contemplatur, vt iuxta regulas ab eo præscriptas vitam & actiones suas instituat: Quod est verè & absolutè sapientem esse; quemadmodum bene docet S. Thomas 2.2 q.45. Quo fit vt sapientia vocetur ipsa pietas seu timor Domini, Iob 28. *Ecce timor Domini ipsa est sapientia.* Vbi LXX, *Ecce pietas* θεοσέβεια, *est sapientia.* Quocirca non solum σοφοὶ reuera non fuerunt illi sapientiæ professores, sed nec φιλόσοφοι, quo velut modestiore vocabulo Pythagoras se suosque discipulos primus appellari voluit. Ratio manifesta est, quia veram sapientiam non solum non habuerunt, sed nec amarunt.

Philosophi nõ absolutè dicẽdi fuisse sapientes.

23 ET MVTAVERVNT GLORIAM INCORRVPTIBILIS DEI IN SIMILITVDINEM IMAGINIS CORRVPTIBILIS HOMINIS ET VOLVCRVM ET QVADRVPEDVM ET SERPENTIVM. *Et* pro *etenim* Hebræo more. Declarat enim in quo stulti facti sint, nempe in eo quod gloriam vni immortali & incommutabili Deo propriam transtulerunt primùm ad hominem mortalem, deinde ad bestias, vt volucres, quadrupedes, serpentes, denique ad horum simulacra: transtulerunt inquam, honores vni Deo debitos, id est diuinos his omnibus attribuentes. *Serpentium* Græcè ἑρπετῶν, id est reptiliũ. Quo nomine etiam pisces comprehenduntur Gen. 1. Estque eadem significatio vocis Syriacæ. Porro hæc quæ Paulus enumerat, & horum simulacra pro dijs habita fuisse, & cultu publico ac sacrificijs venerata ab ethnicis; nec solum à vulgo, verùm etiam ab ijs qui inter illos sapientiæ professione eminebant; ex antiquitatis historia tam profana quàm sacra & ecclesiastica, facilè est docere. Nec refert, si fortè quidam eorum non ex animo, sed errori populari sese accommodantes cultum his rebus adhibuerint: vt qui philosophando iam didicissent non esse Deum nisi vnum. Tanto quippe maioris ingratitudinis rei, quod eum quem ipsius beneficio cognouissent vnum verum Deum, suis priuarint honoribus, gloriam & cultum propriè ei debitum aliò transferentes. Quod vel ipsum Platonem non modò fecisse, sed & docuisse constat. Nam in libris de legibus & de republica, dijs, dæmonibusque & heroibus sacra & cærimonias fieri iubet. Cuius doctrinæ Platonicæ etiam Augustinus meminit lib. 8. de ciuit Dei cap. 12. Quin & Socrates cùm in iudicio periclitaretur, gallum Æsculapio pro salute sacrificari iussit. Quod à multis traditum est: & à Chrysostomo refertur in huius loci commentario. Vide etiam quæ suprà versu 18. de Seneca, & vniuersè de philosophis ex Augustino annotauimus. Sed ad textum apostoli pressius examinandum redeo. Quod ait, *Et mutauerunt gloriam Dei in similitudinem imaginis,* &c. allusio est ad versum ps. 105. *Et mutauerũt gloriam suam in similitudinem vituli.* Cui simile illud Ierem. 2. *Populus meus mutauit gloriam suam in idolum.* Quibus quidem locis *gloriam suam,* intellige gloriam populi, id est Deum ipsum, idque iuxta fontem Hebraicum: cùm alioqui in psalmo apud LXX. legatur, *Et mutauerunt gloriam eius,* scilicet Dei: quomodo & hic dicitur, *gloriam Dei:* vt dubium non sit quin ad eum psalmi versiculum, vt est in Græco, Paulus respexerit. Sed hæc relatiui diuersitas in Hebræo & Græco, summam rei non mutat. Alterum enim ex altero sequitur. Nam Israelitæ hoc ipso quo gloriam suam, id est Deum

Philosophi Dei gloriã ad creaturas transtulerunt.

suum

suum pro idolo commutarunt; ipsius Dei gloriam ad idolum transtulerunt. Dicebatur autem Deus gloria & decus illius populi, quia populus per illum gloriosus erat ac celebris: eoque derelicto semper fuit expositus ignominiæ. Iam & illud, *in similitudinem imaginis*, &c. nonnullam obscuritatem habet, tum quia Græcè est *in similitudine*, tum quòd non appareat quæ dicatur similitudo imaginis, cùm ipsa imago sit alterius similitudo. Sed dicendum rectè & ad mentem apostoli interpretem vertisse *in similitudinem* casu accusatiuo: vt in Græco ἐν pro εἰς positum sit. Scribit enim apostolus quod in psalmo legerat *ἐν ὁμοιώματι in similitudine*, pro quo ex Hebræo vertunt, *in formam, exemplar, similitudinem*. Quod si obseruasset Erasmus, non ad alienum sensum apostoli verba detorsisset, vertendo *per imaginem*, &c. Debuisset enim & inferiùs vbi planè similis est sermo, sic vertere: *Qui commutarũt veritatem eius per mendacium*; quod vidit sibi non esse faciendum. Porro *similitudo imaginis*, Hebraismus est pro imagine simili seu repræsentante, vt sensus sit; Sapientes illos gloriam veri Dei transtulisse in creaturas, non quomodocumque, sed in simulacra creaturas repræsentantia, vt homines, volucres, &c. Non solùm enim has creaturas, verùm, quod absurdius est, earum idola seu simulacra lignea & saxea pro dijs coluerunt. Hic locus & alij innumeri qui sunt in scripturis vtriusque testamenti, palàm redarguunt Io. Caluini & sequacium eius calumniam; qui vt inuidiam faciant imaginibus Christi & sanctorum, quas ecclesia catholica habet in veneratione, dicũt gentilibus nunquam in mentem venisse vt inanimata simulacra Deos putarent ac diuinis honoribus afficerent. Nam si ita est, quomodo Paulus affirmat eos commutasse gloriam Dei in icones siue imagines hominum, volucrum, quadrupedum, serpentium? Et quid volunt prophetæ, Dauid, Isaias, Ieremias & alij qui dementissimam illam gentilium stulticiam, seu verius insaniam, toties traducunt atque irrident? idque verbis adeo claris & apertis, vt nihil clarius aut apertius dici queat. Sit igitur hoc secundum scripturas indubitatum; gentiles à veri Dei noticiâ alienos, varijsque cupiditatibus immersos, iusto Dei iudicio fuisse permissos in eam mentis cæcitatem cadere, quâ non solùm homines, de quibus præclarè sentiebant, aut cælestia corpora, solem, lunam, astra, denique & bestias rationis expertes, verùm etiam ipsa horum omnium simulacra, manibus humanis fabrefacta, pro dijs haberent & colerent. Quanquam hac in re non omnium gentilium idem aut æquè grauis error fuit. Erant enim qui plus aliquid saperent suprà vulgus hominum. Vnde & triplicem gentilium quæ dicebatur theologiam distinguunt orthodoxi scriptores: ciuilem, quæ per pontifices celebrabatur in templis; fabularem, quam poëtæ repræsentabant in theatris; & naturalem, quam philosophi tradebant in scholis. Quæ gentilis theologiæ genera, post Augustinum passim de his agentem in libris de ciuit. Dei, doctè explicat Thomas in huius loci commentario sub finem septimę lectionis, & in 2. 2. q. 94. art. 1.

Probatur cõtra Caluinũ gentiles coluisse ipsamet idola.

24 PROPTER QVOD TRADIDIT ILLOS DEVS IN DESIDERIA CORDIS EORVM, IN IMMVNDICIAM. *In desideria cordis eorum*. Græcè ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις τῶν καρδιῶν αὐτῶν, *In desiderijs* seu *cupiditatibus cordiũ eorum*. Quod Erasmus vertit *per cupiditates cordium suorum*. Addit enim apostolus diuersa præpositione & casu εἰς ἀκαθαρσίαν *in* vel *ad immundiciam*. Sed quia præpositionibus ἐν, εἰς, ἐπὶ, non propriè semper vtitur, sed earum significationem aliquando confundit, vt alibi videbimus; hinc alij meo iudicio rectiùs, & ad apostoli sensum accommodatiùs ita vertunt: *Tradidit illos Deus cupiditatibus cordium suorum ad immundiciam*. Ostendit autem in quæ & quam turpia peccata fuerint prolapsi merito suæ ingratitudinis & idololatriæ memorati sapientes. Rectè verò ex hoc scripturæ loco, & ex alijs similibus docet Augustinus, alijque post eum Theologi, quædam sic esse peccata, vt sint etiam pœnæ peccatorum. Augustini loca sunt lib. 5. contra Iulianum cap. 3. & lib. de natura & gratia ca. 22. & alibi. Sed cùm omnis pœna peccati sit à Deo, atque hîc etiam expressè dicatur Deus quosdam tradidisse *in desideria cordis eorum in immundiciam*, & vt paulo pòst sequitur, *in passiones ignominia*, & *in reprobum sensum*: quæstio est cur ex hac doctrinâ non fit consequens Deum esse peccatorum & flagitiorum, cuiusmodi hic referuntur, authorem. Quod ex his atque alijs scripturis statuere conati sunt veteres ac noui hæretici, non sine grandi iniuriâ ac blasphemiâ in Deum. Nam & apostolorum tempore fuisse qui ex Pauli scriptis malè intellectis hunc errorem hausissent, apparet ex epistola beati Iacobi, in quâ c. 1. tam studiosè fideles aduersus eum errorem munit, admonens ne peccatorum tentationes & incitamenta Deo asscribant, sed suæ potius concupiscentiæ; in Deum autem non nisi quæ bona sunt referant: alioqui grauiter erraturos. Igitur vt ad Paulum reuertar, respondeo præsentem locum nihil istis patrocinari. Nam tradere hominẽ in aliquod malũ culpæ vel pœnæ (quæ phrasis est in scriptura frequens) non aliud est quàm hominem eiusmodi malo exponere, videlicet deserẽdo, non protegendo, non eripiendo: vel etiam occasiones & offendicula ponendo: denique quomodolibet permittendo ac permittere volendo, vt in eiusmodi malum incidat: siue is qui sic traditur, aliquo præcedente peccato id commeruerit, siue non. Nam Deus filiũ suum innocentissimum in mortem tradidit, nec omninò fieri potest vt quis alterum occidat, nisi Deus eum tradat in manus illius, teste Augustino quæst. 79. in Exod. Et quod attinet ad traditionem in peccata, Ecclesiasticus, vtique iustus, Deum sic orat cap. 23. *Extollentiam*

Ex hoc loco malè concludũt hæretici, Deum esse peccati authorem

tollentiam oculorum meorum ne dederis mihi. Et iterum: *Animæ irreuerenti & infrunitæ ne tradas me*. Imò omnium iustorum quotidiana oratio est. *Ne nos inducas in tentationem*, Quod quid est aliud, quàm, ne tradas nos in tentationem? Quare & hoc loco non putamus in vocabulo *tradidit* includi respectum aliquem ad meritum peccati præcedentis. Hoc enim seorsim significatur causali dictione præposita, *propter quod, propterea*. Et infra illis verbis: *Sicut non probauerunt Deum habere in notitiā*. Quanquam fatemur, vbi scriptura sic loquitur, plerumque sermonem esse de traditione quæ fit ob culpam præcedentem. Ita Stephanus Act. 7. de filijs Israël, qui vitulum sibi ad cultum erexerant: *Et tradidit eos*, inquit, *seruire militiæ cæli*. vt nimirum peccatum sequens esset pœna prioris. Quod ergo dicit apostolus, tale est: Deum peccatis illis philosophorum supradictis offensum ita eos auxilio suo destituisse, & cupiditatibus ipsorum permisisse, vt in immunditiæ peccata ac fœdas libidines, de quibus in consequentibus plura, proni ac præcipites irent. Sensum locutionis probat orthodoxorum patrum Chrysostomi & aliorum interpretatio, qui traditionem hāc, sicut & illam inductionem, passim exponunt per hæc verba, sinere, permittere, deserere, auxilium gratiæ subtrahere vel non impartire: interdum addentes etiam positiuam aliquam actionem, non respiciētem peccatum, sed res secundùm se bonas, quarum Deus author est, quæ tamen hominibus ad mala propensis esse solent occasiones & iritamenta peccandi. Quod etsi non adderent; per se tamen satis intelligitur. Nobis enim, in quibus assiduè caro concupiscit aduersus spiritum, peccatorum occasiones ac tentationes etiam externę, nunquam non sunt obuiæ; Mūdus enim laqueorum plenus est. Quanquam alijs plures, alijs pauciores objiciuntur occasiones, Deo vel propter hominum merita, vel alias ob causas in ipso absconditas, ita disponente. Cur autem ad hunc modum loquatur scriptura, vt Deum dicat vel tradere homines in peccata, vel inducere in tentationem; ea ratio est, quia qui subducit auxilium malo superando vel euadēdo necessarium, aut id non præstat cùm possit, tradidisse videtur & induxisse in malum. Et ita loqui solent homines de hominibus, quibus in culpam imputatur si periclitantibus opem aut non ferant, aut subtrahant. At verò Deus sensu iam explicato tradens homines in peccata, atque in tentationem inducens, neque culpandus est, quia nihil cuiquam debet, neque peccatorum author dicendus, quia non ipsa peccata operatur, sed ea bona quibus in malum suum homines abutuntur. Operatur etiam actiones maliciæ substratas, vt Theologi loquūtur: sed & illæ bonæ sunt, & de ijs hic non est sermo. Dices: Author est Deus omnis pœnæ: Si ergo quædam peccata sunt etiam pœnæ peccatorum, consequens est vt etiam peccatorum author sit.

Quo sensu Deus tradat homines in desideria cordis eorum.

Respondeo, quemadmodum id non sequitur ex eo quod omnis actionis author est Deus, licet quædam actiones peccata sint; ita nec sequitur ex eo quod author est omnis pœnæ, licet quædam pœnæ sint peccata. Nam sicut omnis actionis author est, vt actio quædam est, non vt peccati deformitatem habet: ita author est omnis pœnę, quatenus iustæ punitionis habet rationem, non quatenus etiam peccatum esse contingit. Atque id est quod docet Augustinus lib. de prædest. sanct. ca. 10. *Etsi sunt*, inquit, *quædam quæ ita peccata sunt, vt pœnæ etiam sint peccatorum, vnde dictū est, Tradidit illos Deus*, &c. *non ibi peccatum Dei est, sed iudicium*. Hæc enim verba significant, idcirco peccata quædam esse pœnas peccatorum, quia præter maliciam culpæ, quæ non est à Deo, inuenitur in illis bonum iustæ vindictæ, quod haud dubiè à Deo est. Quomodo autem inueniatur, explicat sanctus Thomas in commentario: Et in vniuersum hac de re disputant scholastici doctores in 2. sent. dist. 36. Iam ex his intelligi potest, quo sensu B. Augustinus contra Iulianum scribens loco citato, reprehendat hæc illius hæretici verba: *Cum desiderijs suis traditi dicuntur, relicti per diuinam patientiam intelligendi sunt, non per potentiam in peccata compulsi*. Non enim sentit aut dicit homines per diuinam potentiam in peccata compelli: sed eatenus verba Iuliani reprehendit, quod ille in Deo homines suis desiderijs tradente solam agnosceret patiētiam derelinquentis, non etiam potentiā operātis; cū apostolus huius epist. c. 9. simul vtrumque posuerit, dicens: *Si volens Deus ostendere iram, & demonstrare potentiam suam, attulit in multa patiētia vasa iræ quæ perfecta sunt in perditionem*. Potentiam verò vult agnosci in eo quòd circa peccatores operatur quædam siue prospera siue aduersa, siue qualiacumque, quibus vt occasionibus aut offendiculis eos grauiùs ac turpiùs impingere contingat: non in eo quòd in peccata propriè compellat. Hūc enim modum tradendi disertè excludit & damnat alibi, quum dicit Deum tradidisse peccatores suis desiderijs, non cogendo sed deserendo, vt serm. 9. de diuersis cap. 9. & lib. de natura & gratia cap. 23. necnon l. 1. contra 2. epist. Pelag. cap. 18. vbi Iuliani verbis quibus dixerat: *Nec ex Dei potentia vel in malum vel in bonum inuitum aliquem cogi: sed propria voluntate aut bonum facere aut malum*, hæc sua verba opponit: *Nec ex Dei potentia vel in malum vel in bonum inuitum aliquem cogi: sed Deo deserente pro meritis ire in malum, & Deo adiuuante sine meritis conuerti ad bonum*. Scripsit autem hęc Augustinus post illa quæ ex libro 5. contra eundem Iulianum scripto proferebantur: vt proinde mentem suam de eo quod priùs scripserat, in his posterioribus explicare voluisse existimandus sit.

Soluitur obiectio.

Augustini locus explicatur.

VT CONTVMELIIS AFFICIANT CORPORA SVA IN SEMETIPSIS. Pro *contumelijs afficiant*, in Græco vnum verbum compositum

est

est ἀτιμάζεσθαι, quod alibi vertit interpres *inhonorare vel exhonorare*, id est ignominia seu turpitudine afficere. Quod sequitur, *in semet ipsis*, additum videri potest ad significandum expressiùs, quod eam contumeliam ipsi sibimet inferant, & a semetipsis patiantur: cùm alioqui soleant alij alios afficere contumelijs, & ab alijs eas pati. Sic infrà: *Mercedem quam oportuit erroris sui in semetipsis recipientes.* Græcè ἐν ἑαυτοῖς. Alijs tamen placet ἐν ἑαυτοῖς positum pro ἐν ἀλλήλοις, id est *inter se mutuo*, scilicet eo modo quem mox ipse apostolus apertioribus verbis exponit. Atque ita vertit Erasmus. Nec aliud sibi vult versio quædam vetus, *inter semetipsos*, quæ legitur apud S. Ambrosium lib. 1. de fide ad Gratian. cap. 7. Sed & com. Amb. etsi legat *in semetipsis*, exponit tamen de iis qui corpora sua dehonestant inuicem. Sanè constat eam acceptionem pronominis illius reciproci Paulo non esse inusitatam. Sic Eph. 4. & Col. 3. *donantes inuicem.* Græcè ἑαυτοῖς. Porrò quamuis secundùm apostolum 1 Cor 6. *Omnis qui fornicatur in corpus suum peccat*, ipsumque dehonestat & contumelia afficit, nimirum ob fœditatem libidinis quâ illud commaculat; maximè tamen & singulari quodam modo id faciunt, qui naturalem Veneris vsum præpostera libidine peruertunt. Fuit autem hæc congruens pœna peccato, vt qui Deum gloriâ debitâ defraudassent, ipsi è diuerso turpissimam in seipsis & à seipsis ignominiam paterentur.

25 QVI COMMVTAVERVNT VERITATEM DEI IN MENDACIVM. *Dei* Græcè *eius*. Caussam repetit cur sic derelicti & traditi fuerint à Deo. *In mendacium.* Græcè *in mendacio*, quod & in Latinis quibusdam codicibus legitur. Sed idem significatur. Ita superiùs *in similitudinem*, quod Græcè erat, *in similitudine*. Rectiùs igitur hoc loco vertit Erasmus. *Qui commutarunt veritatem eius mendacio.* Sensus enim est: Quia veritatem Dei, id est ea quæ de Deo cognouerant, vt æternitatem, omnipotentiam, ipsamque omnino diuinitatem, transtulerunt ad idola, colentes ea pro diis, & attribuentes quæ diuina sunt. Mendacij nomine idolum hic & aliàs sæpè in scripturis appellatur, ideo quia idolum nihil minus est quàm id quod dicitur, scilicet Deus. Etenim hac ratione *idolum nihil est* 1. Cor. 8.

Mēdaciū id est idolum.

ET COLVERVNT ET SERVIERVNT CREATVRÆ POTIVS QVAM CREATORI. *Coluerunt* Græcè ἐσεβάσθησαν, id est religiosè venerati sunt. Significatur enim ea veneratio quæ haberi solet rebus majestate præcellentibus. *Et seruierunt* seruitute seu cultu diuino, Græcé, ἐλάτρευσαν. *Creaturæ potius quàm creatori*, Græcè, *creaturæ præter eum qui creauit*, id est *creaturæ relicto creatore*, quemadmodum citat hunc locum Cyprianus lib. 3. testimon. ad Quirinum cap. 10. siue, *præterito creatore*, quomodo citat Hilarius lib. 12. de Trinit. Non enim significatur comparatio, quasi coluerint vtrūque, magis autem creaturam, sed quòd creaturam coluerint, non creatorem. Quidam sic exponit: præter creatorem, id est contra creatoris mentem ac legem. Sed is mentem apostoli non assequitur.

QVI EST BENEDICTVS IN SÆCVLA. *Benedictus* εὐλογητὸς nomen est nō participium. Erasmus laudandum interpretatur. Vocabulum est scripturis sacris peculiare, ductum à verbo εὐλογεῖν, id est laudare cū gratiarum actione, atque, vt Tacitus loquitur, laudibus gratibusque venerari. Quod vno itidem verbo Latino Græcum exprimentes dicimus, benedicere: licet hac significatione priscis Romanis ignoto. Nam illis benedicere erat bene precari, vt videbimus infrà ad illud cap. 12. *Benedicite persequentibus vos.* Igitur sensus est: Qui tanquam Deus omnium rerum creator, & omnium nobis bonorum author, iure laudandus & prædicādus est per omnia sæcula, id est omni tempore. Nam sæculum, Græcè αἰών, significat longum tempus, quale est centum annorum. Et sæcula αἰῶνες plurali numero, vniuersum tempus atque ipsam æternitatem in scripturis significare solent, præsertim addito genitiuo *sæculorum*, qui in fine huius epistolæ, & alibi sæpe additur ad expressiorem æternitatis significationem.

AMEN. Vox est Hebræa, passim omnibus nota, & à Christo Domino frequentata: quam Paulus sexies posuit in hac epistola. Adhibetur autem ad confirmationem & approbationem eius quod dicitur: ac idem valet quod aduerbium *verè*, aut verbum *fiat*, *verum sit ac firmum*. Vtitur eo Christus in euangeliis (apud Ioannem semper geminato) tanquam aduerbio asseuerandi: idque initio sententiarum quas vult confirmare, dicendo: *Amen*, id est verè *dico vobis*. Et quidem hoc ei peculiare fuisse videtur. Nam alibi in scriptura vtriusq; testamenti vsurpatur pro clausula sermonis antecedentis, quâ cum optatione quod dictum est approbatur. Vnde est illud de non intelligente 1. Cor. 14. *Quomodo dicet Amen super tuam benedictionem?* Ita accipitur hoc loco. Nam sensus est: Vt verè laudandus est in omnem æternitatem; ita fiat, in æternum laudetur. Hanc eius vocis significationem reddiderunt LXX interpr. Græco verbo γένοιτο, id est *fiat*. Quod geminatum legitur in fine psalmorum 40 71. 88 & 105. Idipsum Aquila, Symmachus & Theodotio *fideliter*, siue *verè* interpretati sunt, teste Hieronymo in fine cōment. epistolæ ad Galatas. Interdum quoque epitheton est Christi filij Dei, vt Apoc. 3. *Hæc dicit Amen, testis fidelis & verus.* Græcè ὁ Ἀμὴν, *ille Amen*, ac si dicat: Hæc dicit ipsa veritas.

Quid significet Amen.

26 PROPTEREA TRADIDIT ILLOS DEVS IN PASSIONES IGNOMINIÆ. Repetit & pluribus declarat in quæ dedecorosa flagitia prolapsi sint supradicti sapientes in punitionem peccati, quo seruierunt creaturæ potius quā creatori. *Passiones*, Græcè πάθη, quas alij *cupiditates*, alij *affectus* vertere maluerunt. Nam passiones hac quidem significatione Valla negat

probè

Bene Gertiis interpres passiones.

probè dici: Sed & Erasmus auersatur velut nouum & ficticium vocabulum. Atqui tempore B. Augustini non erat nouum. Vtitur enim ipse, authorem citans Apuleium, lib. 9. de ciu. Dei cap. 4. Atque eo libentiùs vtitur, quod & Græcam vocem, & rem ipsam magis exprimat: etsi non ignoraret quosdam, vt Ciceronem perturbationes, alios, vt Quintilianum affectus vocare ea quæ Græcis πάθη dicuntur. Vsurpat autem & Hieronymus non solùm passionis, sed & propassionis vocabula in comment. Matth. cap. 5 & 26. Nec enim inueniebat alia Latina aptiora, quibus Græca πάθος & προπάθειαν commutaret. Vnde est & illud eiusdem in diaconum: *Quid putitur mensarum & viduarum minister?* epistola 85 ad Euagrium. Sanè in hoc loco apostoli nihil significantius nomine passionis. Qui enim illa turpia agunt, adeò se totos illis dedunt atque immergunt, vt pati magis quàm agere videantur. Has autem vocat passiones ignominiæ, id est passiones ignominiosas ac pudendas. Hebræis enim familiare est substantiuum gignendi casu ponere loco epitheti.

NAM FOEMINÆ EORVM IMMVTAVERVNT NATVRALEM VSVM IN EVM VSVM QVI EST CONTRA NATVRAM. Græcè, *præter naturam.* Sed id tantundem valet, sicut & infrà cap. 16, *præter doctrinam quam didicistis*, id est contra eam doctrinam. De qua significatione Græcæ præpositionis παρὰ, pleniùs acturi sumus ad illud Gal. 1. *præterquam quod euangelizauimus vobis*, &c, *præter id quod accepistis*. Naturalis vsus corporum de quo agit apostolus, est ea coniunctio ad quam natura inclinat, & ex qua nata est sequi generatio. Hæc autem non est nisi maris & fœminæ, eaque membris ad hoc à natura deputatis. Omnis igitur vsus illorum membrorum ad Venerem ab hoc diuersus, contra naturam est, non solùm quâ homines, sed etiam quâ animalia sumus. Quocirca genus hoc libidinis plusquam bestiale est. Quæres cur fœminei sexus hic meminerit, cùm de philosophis ageret? Idcirco, ni fallor, vt ostendat punitionem & exempla virorum redundasse etiam in fœminas. Id enim insinuat Græca lectio: *Nam & fœminæ eorum*, &c. quasi dicat, culpâ virorum etiam ad fœminas turpitudinē manasse: quod in Sappho poëtriâ notatur: tametsi mox redit ad viros.

27 SIMILITER AVTEM ET MASCVLI, RELICTO NATVRALI VSV FOEMINÆ. Græcè ὁμοίως τε, *similiterq́;*. Interpres pro τε, legit δὲ Sed ad sensum nihil pene facit ea varietas. Suntq́; codices qui neutrum habeant.

EXARSERVNT IN DESIDERIIS SVIS IN INVICEM. Græcè non est, *in desideriis suis*, sed, ἐν τῇ ὀρέξει αὐτῶν, *in appetentia sui ipsorum*, id est mutua, quod explicatur parte subiunctâ *in inuicem*, siue alius in alium. Et amplius per id quod sequitur.

MASCVLI IN MASCVLOS TVRPITVDINEM OPERANTES. Græcè κατεργαζόμενοι, quod non simpliciter est, *operantes*, sed studiosè & impensè operantes, vt Græci interpretantur. Erasmus vertit, *fœditatem perpetrantes*. Porrò videri cuipiam posset apostolum hac parte, *Similiter autem*, &c. non speciatim loqui de philosophis, sed in genere de sexu masculino, qui in illa cœca gentilitate erat hoc infandæ libidinis vicio vehementer corruptus. Putant etiam nonnulli Paulum hic & in versu præcedente respicere ad obscœnitatem sacrorum gentilium, velut Liberi patris & Cybeles, in quibus, vt referunt historici, turpia quædam & nefanda sub velamine mysteriorum agebantur. Verùm vt etiam hic locus de philosophis intelligatur, postulat series disputationis: nec ad diuersos referri permittit hoc quod deinceps sequitur de mercede reddita illis *qui non probauerunt Deum habere in noticiâ:* Nisi fortè quis indignum putet de philosophis, præsertim iis quorum sanctior erat professio, tam fœda suspicari. Sed non putabit, qui fidem habeat antiquis & fide dignis authoribus. Etenim Socratem illum inter philosophos laudatissimum, huius criminis, id est obscœni adolescentum amoris reum faciunt non solùm nostri, vt Tertullian⁹ in apologet. aduersus gentes cap. 46. & lib. de anima cap. 1. Gregorius quoque Nazianzenus oratione 1. aduersus Iulianum, & in carmine de virtute: verùm etiam Athenæus scriptor ethnicus lib. 13. dipnosophistarum: vt taceam Lucianum, qui Socratem hoc nomine sæpe insectatur: præcipuè & apertissimè in dialogo, cui titulus *Amores*. Et quidem Athenæus etiam Aristotelem atque Zenonem cum sua Stoicorum familia, turpitudinis huius insimulat. Nec Zenoni hac in re pepercit Diogenes Laërtius, etsi ipse quoque philosophus: imò nec Platoni, quamuis tam sublimiter erudito, vt diuinus agnominaretur: tametsi Platonem ipsi sui dialogi, vt ab eo conscripti sunt, satis suspectum faciunt. De quo præterea refert Theodoritus in libro de legibus, qui est de Græcanicarum affectionum curatione nonus, eum inter alia multa turpia & absurda quæ legibus statuit, etiam istam puerorum quam vocant ἐρωτικὴν, vsque adeò laudasse, vt huic amori præmium apud cælites promitteret. Atque hic scilicet ille diuinus est Plato; tot tantisq́ue suorum encomiis celebratus. Addo quod de Lycurgo commemorat eodem libro Theodoritus: & quod de Solone Chrysostomus in commentario; nempe eos lata lege Venerem huiusmodi suis populis permisisse: nisi quod seruos ab hoc beneficio Solon exclusos voluit. Qui duo quanquam non philosophi professione fuere, sed legislatores officio: leges tamen eorum philosophi laudauerunt: quorum itidem multos libros hocce morbo refertos inueniri, testatur idem Chrysostomus; Denique quos in vniuersum accusat hoc crimine Lucianus. Pudet hæc attingere: sed tamen necesse fuit propter aliquam huius loci, quem exponimus, illustrationem.

Hac obscœnitate de philosophis etiā intelligenda.

ET MERCEDEM QVAM OPORTVIT ERRO-

Quædam peccata pœna præcedétium peccatorũ

RIS SVI IN SEMETIPSIS RECIPIENTES. Id est, retributionem errori & peccato suo condignam & congruentem velut quâdam talionis lege in suis ipsorum corporibus recipientes. Congruentiã huius pœnæ iam superiùs explicauimus. Eã tamen paulò aliter explicat Chrysost. scribens in ps. 124, *quia*, inquit, *sicut cõmutauerunt veritatem Dei in mendaciũ, ita traditi sunt vt naturalem vsum commutarent in eum qui est contra naturam*. Pro mercede, Græcè est dictio composita ἀντιμισθία, q.d. compensationem, id est mercedem meritis respondẽtem. Hic ergo iam manifestiùs significat apostolus huiusmodi peccata fuisse præcedentium peccatorum pœnas. Dicit, *erroris sui*, quia licèt Deum verè cognouissent, in eo tamen errabant grauissimè: quod honores diuinos putarent vel saltem per simulationem exhibendos esse creaturis & earum simulacris.

28 ET SICVT NON PROBAVERVNT DEVM HABERE IN NOTICIA, TRADIDIT ILLOS DEVS IN REPROBVM SENSVM. Græcè *in reprobã mẽtem*, quomodo citat Aug. li. de prædest. sanct. c.10 & alibi. Notanda antithesis cũ allusione vocũ inter *probauerunt* & *reprobũ*, quæ magis apparet in vocabulis Græcis ἐδοκίμασαν & ἀδόκιμον. Sensus: Et sicut non probauerunt neque æstimauerunt beneficiũ à Deo acceptũ, quod erat *Deũ habere in noticia*, id est Deum cognouisse: sed magis illud ingratorũ hominũ more paruipẽdere visi sunt, quia cũ Deũ nossent, nõ eũ vt dignus erat honorarunt: ita vicissim in pœnam tãtæ ingratitudinis tradidit illos Deus in reprobã mẽtẽ, id est, permisit eos sibimetipsis: Quo factũ vt mentem induerint iudicij prorsus deprauati, quam proinde nemo probet, sed omnes vt vilem & improbam contẽnant.

VT FACIANT EA QVÆ NON CONVENIVNT. Euentus significatur, non causa finalis. Nã sensus est: ita vt faciant ea quæ facere nõ cõuenit, id est ea quæ maximè homines dedecẽt, vtpote res turpissimas. Figura est scripturis frequẽs, quâ minus dicitur, plus intelligitur: vt Nehem. 5. *Non est bona res quã facitis*, id est valde mala.

29 REPLETOS OMNI INIQVITATE. Ne putes vni vicio ignominiosę ac nefarię libidinis fuisse obnoxios; ostẽdit apostolus in vniuersũ eos moribus fuisse corruptissimis, idq; cõgerie viciorũ, quæ hic deinceps enumerat. In quibus ordinẽ quærere, quod quidã faciunt, arbitror esse superuacaneũ. Pro *repletos*, verti etiã potest *repleti*, idq; fortasse rectiùs, vt bene monet Erasmus. Referendũ enim potius ad verbũ *faciant*, quã ad *tradidit*. Nã priùs erat tradi, quàm his vicijs repleti. Idẽ iudiciũ de cæteris accusatiuis in hac viciorũ enumeratione sequentibus, vt *plenos inuidiâ, contumeliosos, superbos*, &c. Pro *iniquitate*, Græcè est ἀδικία iniusticia. Hãc primo loco ponit vt vicium generale, iusticiæ item generali oppositum: cuius deinde varias species subijcit. Quanquã nihil vetat iniusticiã speciali iusticiæ oppositã intelligi, quâ trãquillitas reipublicę plurimũ lęditur, & quę Gręco nomine propriissimè significatur. Dicit autem repletos omni iniusticia, id est omni genere iniusticiæ. Nam & specialis iniusticia per varias species diffunditur.

MALICIA. Id est nocẽdi studio, quod diabolicũ est viciũ, Gręcè πονηρία. Vnde diabolus per antonomasiam *malus*, Gręcè πονηρὸς, passim in scripturâ noui testamenti vocatur.

FORNICATIONE. Quo nomine comprehenditur omnis illicitus cõcubitus viri cũ fœmina. Notãdum hæc duo *malicia* & *fornicatione* in textu Græco & Syriaco legi ordine commutato. Sed id potuit accidisse ex similitudine Græcarum vocum πορνεία, πονηρία.

AVARICIA. Græcè πλεονεξία. Quâ voce significatur studium plus quã sibi competat habendi, vsurpandi, occupandi, quasi dicas plurishabentiam: Nec id solũ in diuitiis, sed etiã in honoribus, alijsq; rebus. Nam & ad libidines transfertur interdum, vt Eph. 4. Quomodo etiam hoc loco accipi potest non ineptè.

NEQVICIA. Græca dictio κακία ferè idem significat quod ea quam paulò ante maliciam vertit interpres. Aptè tamẽ distinguitur, quod πονηρία versutiam, id est fallax nocendi studium, κακία peruersitatem animi propriè significare videntur.

PLENOS INVIDIA, HOMICIDIO. Vt similis soni sunt voces in Græco φθόνου, φόνου, ita vicia cognata, quorum alterũ oritur ex altero: iuxta illud Sap. 2. *Inuidiâ diaboli mors intrauit in orbem terrarum*. Et 1. Ioannis 3. *Omnis qui odit fratrem suum, homicida est*: scilicet aut re aut voluntate. Quare & hic sub homicidio voluntatem occidendi comprehende. Nam hi de quibus apostolus loquitur, vt inuidiâ pleni erant, ita voluntate erant homicidæ; cæterùm ab opere perpetrando legibus deterriti.

CONTENTIONE, DOLO. Hæc quoque vicia cum inuidia & homicidio generis sunt eiusdem. Contentio est cùm quis certat studio vincendi, non amore veritatis. Dolus machinatio est ad fallendum.

MALIGNITATE, scilicet eâ quæ in moribus apparet. Id enim significat vox Græca κακοηθεία, quam possis morositatem, seu morum asperitatem ac difficultatem dicere.

30 SVSVRRONES, DETRACTORES. Significantur ij qui proximos occultè mordent, illi vt soluant amicitiam, isti vt lacerent famam. Vicia linguæ plus satis nota, ac nimium frequentia.

DEO ODIBILES. Hanc partem glossa quædam annectit parti præcedenti, tanquam sentiat apostolus detractores esse Deo odibiles. Sed melius seorsim legitur, vt cætera vicia hic enumerata. Græcè vna dictio est θεοστυγεῖς: quæ tam significat eos quibus Deus exosus est, quàm qui exosi Deo. Prior significatio magis quadrat huic loco. Referuntur enim vicia hominum, non Dei erga homines affectus. Vnde Cyprianus epist. 68 legit *abhorrẽtes Deo*, id est, quibus Deus est horrori, nimirum propter iusticiam quâ vindicat in malos.

Itaq; parit hoc viciũ scelerata cõscientia. Reddunt hunc sensum etiam Græcorũ scholia. At Theophylactus vtrũq; sensũ nudè proposuit.

CONTVMELIOSOS. Græcè ὑβριστάς: quâ voce ferè significatur contumelia facti, vt est hominum ferocium, qui alios per vim opprimunt. Cyprianus legit *iniuriosos*.

SVPERBOS. Non solũ in eo superbos quòd Deũ cognitum non sicut Deũ glorificauerunt aut gratias egerũt, sed se sapiẽtes esse dixerunt; quod eorum peccatum suprà cõmemoratum fuit ab apostolo: verũetiam quod sapiẽtiæ nomine sese cæteris hominibus præferentes, eam animi superbiã externo fastu morũ ostẽderẽt: adeò vt de hoc vicio etiam apud vulgus malè audirent. Atq; istud hoc loco propriè significatũ videtur. Eodẽq; pertinet quod sequitur.

ELATOS. Græcè ἀλαζόνας, pro quo Cyprianus legit *iactãtes sui*. Latini vocãt gloriosos, qualis ille miles apud Terẽt. *Elatos* & *superbos* habes etiã 2 Tim. 3. positos in serie magnorũ viciorũ.

INVENTORES MALORVM. Id est, qui non cõtenti viciis, flagitiis, aliisũe excessibus, quos alij iam antè inuenerunt, etiam ipsi noua luxus ac libidinum genera modosq; excogitant. Potest etiam intelligi de malis, id est nocumentis ac nocendi instrumentis quibus alij læduntur.

PARENTIBVS NON OBEDIENTES. Græcè ἀπειθεῖς, inobedientes, immorigeri, refractarij, qui monitis nolunt acquiescere. Græca vox sonat, ac si dicas impersuasibiles, quâ passim in scriptura significãtur increduli. Sed hic propter adiunctũ datiuũ *parẽtibus* obediẽtiæ opponitur. Addidit hãc partẽ apostolus, quã doceat illorũ maliciã eo progressam, vt aduersus ipsã naturã pugnarẽt, non solũ in turpitudine voluptatũ, quod iam dictum est: verũetiam in detrectãdo honore & obsequio parẽtibus debito. Sed & hoc vicium posuit 2 Tim. 3 inter ea quibus tempora redduntur periculosa.

31 INSIPIENTES. Vox Græca quã & antè habuimus, vbi nominauit *insipiens cor eorũ*, significat intelligẽtia destitutos, id est nõ recto rationis iudicio vtentes. In quod vicium ferè incidunt qui venerunt in consuetudinem peccandi.

INCOMPOSITOS. Hoc est, inquit Theophylactus, in fœdere non permanẽtes, fœdifragos. Cõpositionem ergo eã intelligit quæ est in pactis & cõuentis. Atq; id secutus Erasmus vertit *pactorũ haudquaquam tenaces*: Sed quia mox sequitur *absque fœdere*, possunt hic accipi qui moribus sunt inurbanis & incompositis. & ab humanitate alienis. Nam & illud vox Græca significat. Estq; etiam hic in Græco obseruãda grata vocum allusio huius & precedentis, ἀσυνέτους, ἀσυνθέτους: qua nimirum innuere voluit viciorum affinitatem. Nam stulticia mentis statim in mores redundat.

SINE AFFECTIONE, ABSQVE FOEDERE, SINE MISERICORDIA. In Græco sunt singula nomina. ἀστόργους, ἀσπόνδους, ἀνελεήμονας, quorum duo priora coniunxit etiam 2 Tim. 3. Et quidem ἄστοργοι Græcis dicuntur, qui nullo tangũtur pietatis aut charitatis affectu, qualis etiam naturaliter esse solet inter parentes & liberos, atque alios sanguine vel simili necessitudine constrictos. Ἄσπονδοι dicuntur qui fidem & fœdera nõ seruãt. Quanquã etiã intelligi possunt implacabiles, qui semel offensi recõciliationẽ non admittũt. Nã & hi Græca voce significantur. Vtraque certè significatio præsenti loco bene quadrat. Ἀνελεήμονες, id est *immisericordes, immites*: qui non cõmouentur alienis miseriis, siue vt eas benignè subleuent, siue ne eas iniustè vel crudelitẽr inferãt. Quidã suspicantur apostolũ hæc duo, *sine affectione & sine misericordia* (quæ vicia sunt admodum inter se cognata) huc ascripsisse propter Stoicos philosophos qui ἀπάθειαν docuerũt, id est passionũ siue affectionũ vacuitatẽ: nesciẽtes virũ bonũ passionib⁹ vti debere vt stimulis ad opera virtutũ. Quâ de re Aug. cõsule l. 14 de ciu. Dei c. 9.

32 QVI CVM IVSTICIAM DEI COGNOVISSENT, NON INTELLEXERVNT, QVONIAM QVI TALIA AGVNT DIGNI SVNT MORTE; ET NON SOLVM QVI EA FACIVNT, SED ETIAM QVI CONSENTIVNT FACIENTIBVS. Sic codices Romanę correctionis: tametsi pleriq; alij sine cõiunctione legunt: *Digni sunt morte. non solum qui ea faciunt, sed etiã* &c. Cæterùm à Latinis tã Græca quã Syriaca non parum discrepãt. Sic enim habẽt: *Qui cũ iusticiã Dei cognouissent, quia qui talia agunt digni sunt morte, nõ solũ ea faciunt, sed etiam consentiunt facientibus*. *Iusticiã* Græcè δικαίωμα *iustificationẽ*. Sed sæpe pro iusticia ponitur. In hũc autẽ modum Græcos omnes interpretes olim legisse, quamuis apud nonnullos textus irrepserit vulgatæ versionis Latinæ (quod dico potissimum propter Origenẽ) patet ex eorum commentariis. Oecumenius ita vtriusq; meminit lectionis, vt eã quę Latinorũ est codicũ, ex professo refellat. Caietan⁹ affirmat in Latinis literã esse corruptã. Sanè cõstat etiã Latinos quosdam olim legisse prorsus aut propemodũ quomodo Græci. Nã Cyprianus loco superiùs citato, iuxta fidẽ multorum exẽplarium mss. sic verba apostoli recitat. *Qui cũ iusticiã Dei cognouissẽt, non tantũ faciũt mala, sed & cõsentiũt eis qui hæc agũt*: ac deinde subiũgit: *quoniã qui talia, inquit, agunt digni sunt morte*. Quæ lectio Græcis cõsonat, eo solum excepto quod ordinẽ sentẽtiæ paulùm immutet, verba quædam è medio sublata collocans in fine. Augustinus quoque in expositione quarundã propos. huius epist. iuxta codices antiquiores ita legit: *Non solũ ea faciunt, sed etiã consentiunt faciẽtibus*. Atq; eã lectionẽ subiũcta eius expositio cõfirmat. Itẽ Symmachus Papa locũ hũc aduersus Anastasium imperatorem profert, vt doceat grau⁹ esse cõsentire quã facere. Quod ex hoc loco nequaquã habetur, nisi legamus vt Græci. Secundũ hos igitur planus est sensus huiusmodi: Qui philosophi & sapiẽtes cũ pręter alia quæ de Deo didicerunt, etiã iusticiam Dei cognouissent, secundum quã digni sunt morte qui talia, quæ iam cõmemorata, agunt; nõ solum tamẽ ipsi ea faciunt, quod in multis ignorãtiæ aut infirmitati poterat imputari; ve

Græca & Syriaca lectio potior Latina.

rum

rũ etiam cõsentiunt aliis talia faciẽtibus,id est ea in aliis ſuo cõſenſu, adulatione & authoritate fouẽt. Hoc enim abſq; dubio maioris erat maliciæ,quàm ſi ipſi ſolũ talia perpetraſſent. Nam is qui facit,ſemel peccat:qui facientibus conſentit,bis peccat,in ſe,& in alio,cuius peccatũ conſentiendo,vel etiã fouendo facit ſuũ: eoq; magis ſi illũ auertere debebat à peccato. Quod ſanè eorũ erat qui ſe ſapiẽtes in populo profitebantur. Senſus Latinę lectionis eſt: philoſophos etſi iuſticiã Dei cognouiſſent, malicia tamen ſua excœcatos non eã ante oculos habuiſſe,nec cõſideraſſe,quod exigẽte Dei iuſticia morte digni ſunt qui talia faciũt: nec ſolũ qui talia faciũt,ſed & qui cõſentiunt facientibus: etiãſi fortè per ſe ipſi quædam talia nec faciant,nec facere vellẽt. Notãdum autẽ lectionem Latinam à Græca nõ differre mutatione aliqua verborũ,ſed tantum additione. Hæc enim amplius habet, *nõ intellexerũt*, & *qui* duobus locis, & in Romanis voculam &. Equidẽ addita putarim vel ab interprete,vel potius ab alio vel aliis poſtea; quòd alioqui ſentẽtia videretur abſurditatem cõtinere: cum vulgi iudicio grauiùs peccent qui faciunt, quàm qui cõſentiunt. Quam rationem lectionis à nonnullis etiam Græcis immutatæ,ſuis in ſcholiis adfert Oecumenius. Porro philoſophos qui Deũ cognouerunt, etiã iuſticiam Dei cognouiſſe, quâ ſcelera non dimittit impunita; liquet ex eorum ſcriptis, nominatim Platonis, qui in dialogo 9 & 12 de legibus,affirmat impios maxima ſuorum ſcelerum poſt mortem ſupplicia manere.

SVMMARIVM.

IVdæos ethnicorum reprehenſores oſtendit inexcuſabiles, ac Dei iudicio reddentis vnicuique ſecundum opera condemnãdos, quod legem à Deo acceptam,in qua gloriabantur,non ſeruarent: cùm è diuerſo gentiles non accepta lege, facerent tamen ea quæ legis ſunt.

CAPVT SECVNDVM.

1 PROPTER QVOD INEXCVSABILIS ES, Ô HOMO,OMNIS QVI IVDICAS. Hactenus gentilium peccata & vicia detexit apoſtolus: Nunc quadã inſinuatione ac tacito nomine trãſit ad reprehenſionẽ Iudęorũ, qui gẽtiles tot viciis cõtaminatos deſpiciebãt vt immundos,ac Dei beneficiis iudicabant indignos. Idq; ſignificatur ſtatim initio capitis. Nã qui referũt hunc locũ ad principes & magiſtratus publica iudicia exercẽtes, (quæ Græcorum eſt expoſitio) nõ ſatis attendiſſe videntur ad ſcopũ apoſtoli. Vult enim oſtẽdere omnes ſub peccato eſſe. Quod cũ de gẽtilibus iã docuerit,nunc de Iudæis,qui ſe iudices gentiliũ faciebãt,idipſum proſequitur, vti ſequẽtia declarabunt. Eſtq; hęc Aug. ſententia l. de ſpir. & lit. c. 26. Et in expoſitione quarundã propoſitionũ huius epiſt. Ex quibus etiam liquet nõ de publicis iudiciis hic ſermonem eſſe,ſed de priuatis: deinde nec eos apoſtoli mẽtẽ aſſecutos,qui hæc verba cõnectunt cũ extremis capitis præcedentis, tanquã ad eoſdẽ vtraq; pertinerent, quũ ſint admodũ diuerſi. Nã hic introducuntur qui illos dãnabant. Vbi & illud animaduerte; quomodo ſuperiùs philoſophos qui gentiliũ erant pręcipui,inexcuſabiles oſtẽdit apoſtolus;ita nunc docere Iudæorũ præcipuos, id eſt legiſperitos ac magiſtros, nihilo magis apud Deũ excuſabiles inueniri. Cohæret autẽ iſtud initium cum ſuperioribus hoc modo. Quãuis tot & tanta ſint peccata gentilium,tu tamen etiã ô Iudæe,qui illos contemnere & tuo iudicio condemnare ſoles; inexcuſabilis es, nec vllam prætexere potes peccatis tuis ignorantiam. Ratio ſequitur.

Iudæos arguit hoc capite, nõ publicos iudices.

IN QVO ENIM IVDICAS ALTERVM, TEIPSVM CONDEMNAS. *In quo* ἐν ᾧ, Græciſmus eſt pro eo quod Latinè diceretur, hoc ipſo quod.

EADEM ENIM AGIS QVÆ IVDICAS. Græci codices habẽt ὁ κρίνων *qui iudicas*, ſcilicet alios. Quæ lectio in nõnullis etiã Latinis reperitur. Annuit & Syriaca trãſlatio. Sẽſus apoſtoli eſt: Nã eo ipſo quò aliũ iudicas peccatorẽ & morte dignũ, cõſequẽter etiã te condẽnas: Eadem enim quæ iudicas in aliis, (ſiue, tu qui iudicas alios) ipſe agis vel opere, vel volũtate ſaltẽ ac deſiderio. Quod enim à quibuſdã abſtines, id facis timore pœnæ quã lex minatur, aut amore laudis humanæ, nõ autẽ amore iuſticiæ. Liquet apoſtolo eadẽ eſſe iudicare & cõdẽnare, cũ alterum per alterum exponat: ſicut & apud Lucã c. 6 dicente Domino: *Nolite iudicare*, &: *Nolite condẽnare*. Itaq; iudicium condẽnationis ſignificatur, vt alibi ſæpiſſimè in ſcripturis. Quanquã quod ait *condẽnas*, intelligi debet nõ verbo ſed facto, &, vt dictũ eſt, ex conſequẽti: quatenus eadem agis quæ iudicas. Eodẽ recidit Aquinatis expoſitio; *teipſum condẽnas*, id eſt condẽnabilẽ oſtendis. Ex data iã explicatione perſpicitur illud *propter quod* Græcè διὸ, id eſt *igitur, proinde*, ſignificare quidem illationem quandã ex ſuperioribus,ſed ita, vt ſupplẽda ſit probatio ex verbis ſubſequẽtibus: *in quo enim iudicas*, &c. Quæ res cõſiderata ſubmouet obſcuritatem, ob quam nonnulli laborãt in connectẽdo huius capituli initio cũ pręcedẽtibus.

2 SCIMVS ENIM QVONIAM IVDICIVM DEI EST SECVNDVM VERITATEM IN EOS QVI TALIA AGVNT. *Enim*, Gręcè *autem*; quẽadmodum & legit Amb. comm. Senſus: Scimus nos Iudæi ex lege nobis à Deo tradita, certiùs quã gentiles qui legem non acceperunt, iudicium à Deo exercẽdum ſecundum veritatem, id eſt iuſtè & ſecundũ merita operũ, abſq; reſpectu perſonarum, aduerſus eos qui talia agunt, cuiuſmodi ſuprà de gẽtilibus cõmemorata ſunt.

3 EXISTIMAS AVTEM HOC, Ô HOMO, QVI IVDICAS EOS QVI TALIA AGVNT, ET FACIS EA; QVIA TV EFFVGIES IVDICIVM DEI: Ac ſi dicat: Vehementer falleris ô Iudæe, ſi exiſtimes aut ſperes te euaſurum iuſtum Dei aduerſus te iudicium, qui alios peccantes tãquam aut doctor aut peritus legis iudicas, cũ ipſe eadem facias. Imò ſic iudicando grauius

tibi ipsi iudicium accersis. Ostendis enim te nō ex ignorantia peccare, sicut plerique gentiliū, sed sciente prudentéque præuaricari legē. Continet autē hæc pars cum superiori syllogismum, argumēto à minori substructū, huiusmodi: Iudicium Dei certissimè futurū est aduersus omnes qui talia faciūt. At tu talia facis, non quomodocumq;, sed sciens ea esse peccata; quippe qui etiā alios facientes iudicas: ergo tu nullo modo effugies Dei iudicium, sed etiā grauiùs cæteris punieris. Subindicatur & hoc argumentum: Tu tibi vēdicas iudiciū in alios peccantes; iustum igitur est & te si peccaueris, à Deo iudicari; præsertim cùm tu falli possis, nec illud tui sit officij, alios iudicare: Deus autem infallibilis & incorruptibilis sit omnium iudex. Obiter nota, sicut hic in Græco synonyma sunt πράσσειν ϗ ποιεῖν; ita & Latina, agere & facere.

4 AN DIVITIAS BONITATIS EIVS ET PATIENTIÆ ET LONGANIMITATIS CONTEMNIS? Pergit in obiurgando Iudæo, hinc allegās Dei bonitatē quā abutebatur; inde seueritatē proponens iudicij diuini, quod metuere debeat. In hac parte duplex Hebraismus est: alter in vocabulo *diuitias*, quo significatur abundātia & magnitudo: alter in phrasi qua dicit *diuitias bonitatis & patiētiæ & longanimitatis*, pro diuite siue abūdanti bonitate, patiētia & lōganimitate. Vox Græca χρηστότης, quā interpres bonitatē, & mox benignitatē vertit, Syrus dulcedinē vocat, propriè significat eam virtutē, quā quis vt definiunt philosophi, libenter ac spōte aliorum vtilitatibus expositus est. Nam ab vtilitate nomen habet. Patiētia Dei in eo est quod malos tolerat, Græcè ἀνοχὴ, tametsi metaphoricè Deo tributa. Lōganimitas in eo quod pœnā in lōgum tēpus differt. Addit enim aliquid ad patientiam. Hęc autem contēnere videtur, qui iis ad spem impunitatis, & maiorē peccandi licentiam abutitur. Itaq; sensus est: An ô Iudęe, ex magna & superabundanti benignitate & lōganimi patientia Dei, securitatē & impunitatem tibi promittēs permanes in peccatis?

IGNORAS QVONIAM BENIGNITAS DEI AD POENITENTIAM TE ADDVCIT? *Ignoras*, Græcè ἀγνοῶν *ignorans*. Et ita vertisse nostrum interpretem docent codices mss. probatiores, astipulante etiam Cypriano in libr. de patientia, & li. 3 testim. ad Quirin. c. 35. Deniq; & Amb. commentatore: Tametsi ea varietas nō tam in sensu verborum est, quàm in pronunciatione. *Benignitas* Græcè τὸ χρηστὸν adiectiuum substātiuatum, quam modò χρηστότητα dixit. Sensus huius partis est: Cum certè ignorare non debeas benignitatem Dei te ducere (sic enim in Græco est) id est inuitare & prouocare ad pœnitentiam. Notandum benignitate, patientia & lōganimitate Dei vocari peccatores ad pœnitentiam, sed cōmuni & generali vocationis modo, qui cōsistit tum in externis beneficiis, quæ plurima præstita fuerāt populo Iudaico, vt hæc præcipua, lex, doctrina, prophetæ, Messias promissus atque exhibitus: tū quantū ad omnes, in obuia Dei cognitione ex creaturis, de qua c. præcedēti: *Deus enim illis manifestauit*: deniq; in lege naturæ omniū animis impressa. de qua post paululū. Verū toto hoc vocationis genere, nisi specialis & efficax accedat vocatio, homines abutūtur, etiā ad magis peccandū. Quare nihil hic locus adiuuat eos qui sentiūt omnibus hominibus gratiā à Deo dari vel offerri sufficientem. Quam opinionem (vt alia taceam) planè destruunt ea quæ Paulus in hac ipsa epistola disputat de gratuita Dei electione.

5 SECVNDVM AVTEM DVRITIAM TVAM ET IMPOENITENS COR, THESAVRIZAS TIBI IRAM IN DIE IRÆ ET REVELATIONIS IVSTI IVDICII DEI. Quædā Græca particulā copulantē secundò repetunt: *in die iræ & reuelationis & iusti iudicij Dei*. Quomodo Theophylactū legisse cōstat. Legit & Oecumenius: tametsi sensum reddit nostrę lectioni cōsentaneum. Reuera namq; secundo loco redundat ea particula, ac sensui officit. *Thesaurizas*, Græcū est θησαυρίζεις, id est colligis, accumulas instar thesauri. Ira more scripturę rursus pro vindicta posita est, sicut cap. præcedenti. Ac meritò diē iudicij vocat diē iræ, quia tūc impiis nulla erit spes misericordiæ, sicut nunc est dum viuunt. Eundē vocat diē *reuelationis iusti iudicij*, Græcè δικαιοκρισίας, id est diē quo palā exercebitur iustum in omnes iudicium: quando non solùm manifestabuntur omnibus omniū merita bona & mala; verūetiam manifestè cōstabit iustū esse Dei iudiciū in omnes. *In die*, id est in diē, queádmodum c. præced. *in similitudine, in mendacio*. Sic Iacob. 5. *in die occisionis*. Sensus huius partis: Tu verò pro duricia tua & corde impœnitēte, id est per hoc quod Dei bonitate te inuitante non emolliris ad pœnitētiam, sed magis obdurescis in peccatis; accumulas tibi quendā pœnarū thesaurū apud iusticiam Dei, in tempus illud terribilis ac manifesti eius iudicij, quo thesaurus ille pœnarum vniuersus super te simul effundetur.

6 QVI REDDET VNICVIQVE SECVNDVM OPERA EIVS. Hoc enim est iustū exercere iudiciū. Quæres an redditurus sit vnicuiq; secūdum omnia eius opera tā bona quā mala. Respondeo, secundum omnia bona, quæ non inueniētur mortificata: & secundū omnia mala, quę nō inuenientur remissa. Nā & illa mortificata & hæc remissa sic habebūtur in illo iudicio, tanquā facta nunquā fuissent. Omnia quidē prorsus & bona & mala, quæcumque quis fecerit, in illo iudicio proferētur in lucē, & (vt humano more loquar) examini subijcientur: sed omnes tā bonorū cassationes, quā malorū remissiones ac solutiones antea factę, in rationes imputabūtur. Circa eandē hāc partem ab Hugone Victo. septē mouentur quæstiūculæ: quarū explicationē qui volet ab ipso repetat.

Dubitatio soluitur.

7 IIS QVIDEM QVI SECVNDVM PATIENTIAM BONI OPERIS, GLORIAM ET HONOREM ET INCORRVPTIONEM QVÆRVNT, VITAM ÆTERNAM. Pro *quærunt* legendum arbitror

quærenti-

quærentibus. Sic enim habent omnes codices mss. quos habere aut videre contigit Francisco Lucæ diligentissimo veræ lectionis in bibliis vulgatæ versionis indagatori. Nec secùs legunt plerique omnes huius epistolæ Latini expositores, tam veteres quã recentiores, suffragante etiam textu cõmentatoris Amb. & Gregorio lib.28.mor.c.6. Deniq; lectionem hanc omninò postulat Græcus contextus: licet alioqui dictio Græca ζητοῦσι ambigua sit ad verbum & participiũ. Nec obstat relatiuum *qui*, quod in Græco non est, rectè tamen positum ab interprete nostro. Nam subauditur verbum substantiuum: *ijs quidem qui sunt secundum patientiam boni operis*, sicut expressum habetur in altera parte sententiæ: *qui sunt ex contentione*. Hac igitur lectione constituta, duplex est istius partis expositio, prout illud *quærentibus* vel ad præcedentes accusatiuos, vel ad sequentes referri potest. Quæ amphibolia æquè est in Græco. Si cum præcedẽtibus construatur, erit hic sensus: Iis qui in bona cõuersatione perseuerantes, nec eã propter vlla aduersa deserentes (hoc enim significat *boni operis patientia*, Græcè ὑπομονή, vocabulum à superiore diuersum) gloriam & honorem apud Deum atque in Deo, & incorruptionẽ, id est immortalitatẽ quærũt, reddet Deus vitã æternam. Hunc sensum perhibẽt Origenes, Chrysost. & Theophylactus. At si cum sequẽtibus, sensus est: Iis qui perseuerant in benefactis, & ex iis quærunt vitam æternam, reddet gloriam & honorem & incorruptionẽ, id est ipsam vitam æternam. Sic ferè Latini tractatores exponunt, & cũ his Gregorius Romanus loco supra citato: ac præterea Græcus Oecumenius, qui annotat hoc loco hyperbatõ esse. Hæc expositio germanior nobis videtur. Conuenit enim cum eo quod paulo post dicitur: *Gloria autem & honor & pax omni operanti bonum*. Notandum est in scripturis gloriam & honorem sæpe coniungi. Quamuis enim differant quod gloria sit frequens de aliquo fama cum laude; honor autem testimonium virtutis: in eo tamen conueniunt, quod virtutum opera consequi soleant. Vnde meritò nominantur hæc duo, vbi de remuneratione virtutum ac bonorum operum agitur.

Duplex sensus duplici constructioni respondet.

8 IIS AUTEM QUI SUNT EX CONTENTIONE, ET QUI NON ACQUIESCUNT VERITATI, CREDUNT AUTEM INIQUITATI, IRA ET INDIGNATIO. Supple ex superioribus, reddetur à Deo. Poterat in Latino retineri idem verbum: *qui non credunt veritati, credunt autem iniquitati*: vt seruaretur allusio vocum quæ in Græco est, ἀπειθοῦσι, πειθομένοις. Erasmus: *Qui veritati quidem non obtemperant, sed obtemperant iniustitia*. Porro sensus est: Ijs verò qui contentiosi sunt, nec acquiescunt veritati diuinæ, id est euangelio sibi annunciato, siue credẽda spectes siue agẽda: sed magis eligunt credere, id est acquiescere & adhærere iniustitiæ, & doctrinis quibus iniusta & corrupta vita foueatur: ijs, inquam, retribuetur à iusto iudice Deo *indignatio & ira* (hic enim est ordo in Græco, θυμὸς καὶ ὀργή) id est graue supplicium, quale ab animo irato exspectari solet. Contentionẽ dicit eorũ qui sensa capitis sui non ratione, sed animi pertinacia defendunt. Quales vt plurimũ erãt Iudæi, quorum ingeniũ hac voce perstringere videtur. Porrò totus hic locus apertissimè declarat id quod ab hæreticis negatur, Deũ bene operantibus redditurum vitam æternam, & quidem habito respectu ad opera, & iuxta conditionem operum. Id enim planè conuincit vocabulum reddendi seu retribuendi.

9 TRIBULATIO ET ANGUSTIA IN OMNEM ANIMAM HOMINIS OPERANTIS MALUM. Hę voces *tribulatio & angustia* à quibusdã adiungũtur parti præcedenti. Volũt enim congeriẽ esse quatuor vocũ penè idẽ significãtium, quâ diuinam in impios vltionẽ Paulus exaggeret. At pleriq; nouum versum hic faciunt; in quo fit repetitio superioris antithesis sub aliis verbis & ordine cõuerso. Nã alioqui pars sequẽs omninò suspẽsa remaneret & imperfecta; nisi suppleas cũ Origene, id est, in omnẽ animam hominis, &c. Verũ si congeriẽ facere voluisset apostolus, addidisset coniunctiuã particulã, *& tribulatio*, &c. *In omnẽ animã hominis*. Hebraismus; Id est, in omnem hominem. Subanditur autem, ventura est, aut quid simile. Nec dixit; in omnẽ animam hominis iniusti, sed operantis malum: Et mox *omni operanti bonum*, non autem, omni bono siue iusto: quia retributio siue in bonum siue in malum propriè respicit opera, tanquã merita quędã, non autem habitus, vt quibus propria ratio meriti nõ cõuenit.

IUDÆI PRIMUM ET GRÆCI, id est tam Iudæi quàm gentilis: primũ tamen ac præcipuè Iudæi, cùm propter insignes illius populi prærogatiuas apud Deũ, tum quia priùs oblata ei fuit gratia euangelij: vt hoc pacto qui potior fuit in beneficiis, etiã principalior sit in pœnis.

10 GLORIA AUTEM ET HONOR ET PAX OMNI OPERANTI BONUM. Gloriæ & honori pacem adiungit, vt significet bene operãtibus futurã omnium bonorũ quietam, perpetuã, certam & securam possessionẽ. Hanc partẽ Origenes de iis exponit siue Iudæis siue gentilibus, qui in Christũ non crediderũt, opera tamen fecerunt iusticiæ, misericordiæ, téperantiæ, cæterarumque virtutum: quos dicit non quidem habituros vitam æternam, nec intraturos in regnum cœlorũ, eo quòd fidẽ non habuerint: accepturos tamen iuxta Pauli sententiam, ex suis operibus in Dei iudicio gloriam & honorem & pacẽ. Sed hæc Origenis doctrina (quã tamen iudicio lectoris submittit vel ipse, vel eius interpres Ruffinus) cæteris eius erroribus annumeretur. Constat enim sine fide Christi neminem posse bene viuere. Sed etsi in Christum non credẽs aliqua faciat opera bona, nõ ea tamẽ esse eiusmodi, quæ gloriam & honorem & pacem apud Deum iudicẽ mereantur.

Expositio Origenis erronea.

IUDÆO PRIMUM ET GRÆCO. Istud adijcit etiam hoc loco, vt gentem suam honoret, quam in priori parte videbatur depressisse.

11 NON ENIM EST ACCEPTIO PERSONARVM APVD DEVM. *Acceptio personarum*, Græcè προσωποληψία. Laurentius & Erasmus personarum respectũ dicere malunt. Sic Matth. 22. *Non enim respicis personam hominum*. Sensus: Deus in iudicando non respicit cuiusquam personam, quod, exempli gratia, vel Iudæus sit, vel doctus, vel diues, vel potens, vel nobilis, sed tantum respicit ad merita causæ. Est enim personarum acceptio, quum in præmiis aut pœnis ex iusticia decernendis, vel omninò in iudiciis seu publicis seu priuatis, prætermissa ratione meritorum respicitur ad eas hominum qualitates, quæ nihil ad rem faciant de qua iudicandum sit. Neque enim locum habet acceptio personarum in iis quæ merè gratuita sunt, vt in eleemosynis: Vnde non est acceptor personarum Deus, quando ex vniuerso hominum genere alios eligit, alios reprobat; aliis dat gratiam, aliis non dat. Electio enim ad gratiam indebita est, vt & ipsa gratia. Notandum est autem hanc phrasim quâ quis dicitur acceptor personarum, (quæ quidem sacris literis peculiaris est) manasse ab Hebræis, quibus accipere vel sumere faciem, vel respicere in faciem hominis dicuntur, qui eum propter aliquam qualitatem, quam in illo conspiciunt aut nouerunt, vt propter potentiam, opulentiam, nobilitatem, consanguinitatem ita reuerentur aut amant, vt propterea ab eo quod verum, iustum, rectum est, iudicando deflectant. Hinc illa est ad iudices increpatio ps. 81: *Vsquequo iudicatis iniquitatem, & facies peccatorum sumitis?* Vnde & Pharisæi cum Herodianis Christo fallaciter assentantes dicebant: *Nec enim vides in faciem hominum, sed in veritate viam Dei doces*, Marci 12. Pro quo apud Matthæum noster vertit, respicere personam. Quò pertinet quod iusticia solet cœca pingi: quia nimirum facies hominum non aspicit. Quoniam autem vox Græca πρόσωπον, à quâ compositum προσωποληψία personarum acceptio, significat & faciem & personam: inde factum vt interpretes Latini modò faciẽ, modò personam accipere, sint interpretati, cũ Hebraica dictio פנים phanim propriè tantũ significet facies. Vnde & Syrus interpretatur acceptionem facierum, hic & Iacob. 2.

uid sit ersonarũ cceptio: & vnde la phra- s orta.

12 QVICVMQVE ENIM SINE LEGE PECCAVERVNT, SINE LEGE PERIBVNT. Græcè & Syrè cum adiecta copula *& peribunt*. quam & habent Latina quædam mss. peruetusta. Nec ociosa est copula. Nam quasi dicit: Qui ἀνόμως peccauerunt, ἀνόμως quoque peribunt.

ET QVICVMQVE IN LEGE PECCAVERVNT, PER LEGEM IVDICABVNTVR. *In lege*, id est sub lege, accepta lege. Legem intelligit non quamcumque, sed scriptam seu positiuam à Deo traditam. Alioqui sine lege peccare non contingit, cùm peccatum non sit aliud quàm legis alicuius transgressio. Quanquam & humana legislatio apud Græcos non admodum antiqua fuit. Quod inde colligitur, quia νόμος apud Homerum nusquam legitur. Verumtamen hic de lege diuina sermonem esse constat; vt sensus sit: Quicumque peccauerunt non accepta lege scripta à Deo, peribunt, non tamen condemnante eos lege scripta, quam non acceperunt, sed sola lege naturæ, contra quam peccauerunt. Qui verò lege à Deo sibi tradita contra eam peccauerunt, per eam ipsam legem condemnabuntur. Prius membrum competit in gentiles, posterius in Iudæos. Nec minus est iudicari quàm perire: quemadmodum sensisse videtur Hieronymus lib. 1. dialog. contra Pelag. cap. 9. negans eos perituros qui in lege peccauerunt, sed tantum iudicandos: nam iudicium interpretatur de pœna temporaria, perditionem de æterna: tametsi declarat se loqui de credentibus in Deum. Verùm hanc ipsius Hieronymi tacito nomine sententiam, velut à veritate alienam, & à mente Pauli dissentaneam bene corrigit Augustinus in explanatione ps. 118. concione 5. ac pleniùs huiusmodi commentatium redarguit lib. de fide & op. ca. 23. Nam iudicium constat intelligi in condemnationem & interitum. Ac potiùs significatur deterioris esse conditionis eos qui per legem iudicabũtur; quoniam, vt ait Aug. scientes peccauerunt: tantum abest vt profuturum sit eis, legem audiuisse.

13 NON ENIM AVDITORES LEGIS IVSTI SVNT APVD DEVM; SED FACTORES LEGIS IVSTIFICABVNTVR. *Sunt* non exprimitur in Græco: & suppleri potest *erunt*; vt respondeat alteri verbo, *iustificabuntur*. Pressiùs vrgere nũc incipit Iudæos qui legem acceperant & in ea gloriabantur, nec tamen eam obseruabant: sicque à iusticia remotos & peccato subiectos esse ostendit. Prior pars huius sententiæ manifestum habet sensum hunc: Qui legem acceperunt, eamque nouerunt ac diligenter audiunt, non eo ipso iusti sunt aut erunt *apud Deum*, id est, in iudicio Dei. Vel intellige cum exclusione, qui tantum sunt auditores. Nihil enim prodest audire legem, nisi facias. Nam audire hic non obedientiam significat, vt interdum alibi, sed audientiam solam. Posterior pars obscurior est & difficultatem habet, ob id maximè, quia Pauli doctrina est in hac epistola, speciatim cap. sequenti, ex operibus legis neminem iustificari. Igitur pro huius partis intelligentia, primùm illud præmoneo, factores legis intelligi, qui faciunt ea quæ lege præcipiuntur, siue legem acceperint siue non. Vult enim hoc commune esse etiam gentilibus, vt patebit ex versu sequenti. Deinde in hac parte repetendum ex priori membro, *apud Deum*. *Factores legis iustificabuntur apud Deum*. Non enim aliter constabit antithesis quam facit apostolus inter auditores legis & factores. Denique videndum quid sit, *iustificabuntur*. Nam iustificari, quemadmodum & iustificare, non vno modo accipitur in scripturis. Primò quidem ac propriissimè iustificari dicitur, qui ex iniusto vel non iusto fit iustus:

Varia acceptiones verbi iustificare & iustificari.

iustus:& iustificare, qui ex non iusto iustum facit. Ita accipitur in sequentibus, cap. 3. *Iustificati gratis per gratiam ipsius.* Et cap. 4. *Credenti in eum qui iustificat impium.* Item Gal. 3. *Ex fide iustificat gentes Deus.* & alibi. Hinc verbale iustificatio, id est motus seu transitus ab iniusticia ad iusticiam. Secundò iustificare est iusticiā conseruare, augere, perficere. Sic apud Iacob. cap. 2. *Ex operibus iustificatur homo, & non ex fide tantum.* Et Apoc. vltimo dicitur: *Qui iustus est, iustificetur adhuc.* Atque hæc vocari solet iustificatio secunda. Vnde & bona opera iustificationes vocantur in scripturis, quod per ea soleat augeri & cōseruari iusticia; vt Dan. 9. *Neque enim in iustificationibus nostris,* id est confisi bonis nostris operibus, *prosternimus preces nostras ante faciem tuam.* Et Apoc. 19. *Byssinum iustificationes sunt sanctorum.* Quanquam & Dei præcepta, quorum obseruatione iustificantur homines, etiam persæpe iustificationes dicuntur, præsertim apud Dauidem in psal. 118. Sic & infrà hoc cap. *Si præputium iustificationes legis custodiat.* Tertiò iustificare est iustum ostendere, declarare, pronunciare, sententiam pro aliquo dicere. Quæ quidem acceptio huius vocis in scripturis vsitatissima est, vt ps. 81. *Humilem & pauperem iustificate.* Isaiæ 5. *Iustificatis impium pro muneribus.* Matth. 12. *Ex verbis tuis iustificaberis.* Luc. 16. *Vos estis qui iustificatis vos coram hominibus.* Eiusdem generis est, quum significat excusare, defendere, vt Iob 9. *Si iustificare me voluero, os meum condemnabit me.* Et Ecclesiastici 7. *Non te iustifices ante Deum.* Hinc iustificatio pro apologia, qua quis suæ causæ iusticiam tuetur, vt Iob 27. *Iustificationem meam quam cepi tenere non deseram.* Item iustum prædicare, facta alicuius vt bona & iusta laudare. Psal. 50. *Vt iustificeris in sermonibus tuis.* Luc. 7. *Et omnis populus audiens & publicani iustificauerunt Deum.* Et iterum: *Iustificata est sapientia ab omnibus filijs suis.* quomodo magnificare Deum dicitur qui eum magnum prædicat. Vt igitur ad apostolum reuertar, eius verba quæ nunc tractamus, alij aliter exponunt, iuxta triplicem quam attuli significationem vocis iustificari. Augustinus lib. de spiritu & lit. cap. 26 duobus modis interpretatur. Primùm, iuxta primam significationem. *Factores legis iustificabuntur,* id est aliter non sunt factores legis nisi iustificati fuerint, hoc est ex impiis iusti facti. *Vt,* inquit, *non iustificatio factoribus accedat, sed vt factores legis iustificatio præcedat.* Et adhibet simile: velut si dicamus, homines creabuntur, scilicet ipsa creatione futuri homines. Sensus iste promptus quidem est ad conciliandum hunc Pauli locum cum ipsius doctrina, qua negat ex operibus legis quenquam iustificari: verùm nonnihil contortus est, deinde & alienus ab eo quod Paulus nunc agit. Vult enim ostendere discrimen apud Deum, inter auditores legis & factores: quod illi non sint iusti, hi verò iustificentur. Id autem per hunc sensum non ostenditur. Quod ipse Augustinus animaduertens subiungit aliam expositionem iuxta significationem tertiam verbi *iustificari.* *Factores legis iustificabuntur,* id est, qui legem factis obseruant, iusti iudicabuntur, declarabuntur, habebuntur à Deo: vt iustificari apud Deum, idem reipsa sit cum eo quod in priori membro, iustos esse apud Deum: sicut & in præcedenti parte, *peribunt* & *iudicabuntur* re & effectu idem valent. Porro neotericis quibusdam placet hoc loco secunda iustificandi significatio. Dicunt enim apostolum hic loqui de iustificatione secunda, vt sensus sit: *Factores legis iustificabuntur,* id est homines exercendo bona opera quæ lex præscribit, accipient augmētum iusticiæ, secundum id quod scriptum est: *Qui iustus est, iustificetur adhuc.* Itaq; Paulum non esse sibi contrarium, quia cùm alibi negat ex operibus hominem iustificari, de prima loquitur iustificatione, quæ non ex operibus est, sed opera ipsa præcedit. Hic sensus veram continet doctrinam de augmento iusticiæ per bona opera. Sed tamen non conuenit huic loco. Neque enim satis respōdet priori membro. Deinde si illud vellet Paulus, dixisset quomodo Ioannes in Apocalypsi: *Iustificabuntur adhuc,* id est amplius. Nam iustificari per se non sonat augmentum. Secundus igitur Augustini sensus omninò retinendus vt germanior; non modò, quia nititur vsitatissima phrasi scripturæ, de quâ iam diximus; verùm etiam quia antithesis quam attēdit apostolus, per hunc sensum optimè explicatur, ac si diceret: Non auditores legis, sed factores apud Deum iusti reputabuntur, hoc est vero iudicio iusti sunt; vtpote iusticiam quæ lege præcipitur, opere exercentes. Sic enim scriptum est 1. Ioan. 3. *Qui facit iusticiam iustus est.* Simile illud Saluatoris Luc. 11. *Beati qui audiunt verbum Dei, & custodiunt illud:* Nimirum ideo beati, quia iusti. Porro sensum hunc etiam cæteri passim interpretes tam Græci quàm Latini tradunt & amplectuntur. Neque pugnat hic sensus vllo modo cum ea Pauli doctrina, qua remouet ab operibus iustificationem. Ea namque doctrina accipienda est de operibus non à fide profectis: quum iustificationis initium à fide sit, vt suo loco pleniùs exponetur. Hic autem illi sermo est de operibus verè bonis Deoque acceptis ad vitam æternam; vt ex superioribus liquet. Huiusmodi verò esse non possunt nisi ex fide emanarint. Nam & de hoc operum genere etiam agit Iacobus apostolus, quum docet ex operibus hominem iustificari, & non ex fide tantum. Sanè videri potest idcirco Paulum hic tam diligenter commendare voluisse bona opera, vt ad iusticiam & vitam æternam conducibilia ac necessaria; quo lectorem prēmuniret, ne sequentem ipsius doctrinam, qua iustificationem tradit ex fide sine operibus, malè intelligendo offendiculum pateretur, aut in errorem incurreret. Illud postremò notandum aduersus sectarios, Paulum hic ma-

Sensus verior.

nifestè agnoscere & commendare iustitiam operum, eamque veram; cùm dicit factores legis iustificari apud Deum. Quod enim apud Deum, id est Dei iudicio tale est, id verè tale esse nemo nisi impius dubitauerit. Ita Lucæ 1. *Erant iusti ambo ante Deum*. Certè Paulus alibi, quum significare vult rei de quâ loquitur veritatem & sinceritatem, dicere solet, *ante Deum, coram Deo*: vt 2. Cor. 2. Gal. 1. Col. 1. Quod si negent aliquos esse factores legis, coarguunt eos sequentia.

14 CVM ENIM GENTES QVÆ LEGEM NON HABENT, NATVRALITER EA QVÆ LEGIS SVNT FACIVNT. *Cùm faciunt*, malè Erasmus, *cùm fecerint*. Nam Græcè est ὅταν ποιῇ subiunctiuus præsentis temporis. Itaque potiùs vertendum erat: *quum faciant*, vt quidam verterunt. Verùm rectius noster interpres *cùm faciunt*. Nam aduerbium ὅταν, *quando*, nunc indicatiuum, nunc subiunctiuum sibi adiũgit eodem sensu. *Naturaliter*, Græcè φύσει, *naturâ*: quomodo vertit Ephes. 2. *Eramus naturâ filij iræ*. *Quæ legem non habent*, non est determinatio restringens, sed declarans. Est enim gentium epitheton legem non habere, sicut Iudæorũ, habere legem. Ita 1. Cor. 9. Iudæos & gentiles suis epithetis designans, illos vocat, *qui sub lege*, hos, *qui sine lege*, Græcè ἀνόμους.

EIVSMODI LEGEM NON HABENTES, IPSI SIBI SVNT LEX. *Eiusmodi* non ad legẽ referendum, quod nonnulli faciunt, sed ad personas, scilicet gentiles. Græcè οὗτοι, *hi legem non habentes, sibiipsis sunt lex*. Porro huius loci tres feruntur expositiones, quarum vna erronea est, imò hæretica: reliquæ duæ sanum continent sensum. *Tres expositiones, quarum prima Pelagij.* Pelagius in commentario, & apertius in epistola ad Demetriadem, cuius initium, *Si summo ingenio*: itemque Ioannes Cassianus in collatione de protectione Dei, censent apostoli Pauli in hoc loco doctrinã esse, quod ex gentilibus quidam sine fide & gratia Christi per solas naturæ vires fecerint ea quæ legis sunt, id est obseruauerint & impleuerint legem Dei. Et hos naturaliter iustos vocat Pelagius. Quæ doctrina damnata est in concilio Mileuit. can. 5. Fuitque hæc ipsa Pelagij hæresis, Dei præcepta sine eius gratia seruari posse, vt constat ex multis quę aduersus eam hæresim scripsit Augustinus: quam & disertè exprimit in libro de hæresibus. *Secunda.* Alij nonnulli, inter quos Caietanus, exponunt quidem hũc locum de gentilibus à fide Christi alienis, non tamen omnia quæ legis sunt facientibus, sed aliqua: cuiusmodi sunt honorare parentes, inopi succurrere, reddere depositum, iustam ferre sententiam. Quæ expositio nihil habet sanæ doctrinæ contrarium. Nam infideles posse facere quædam opera moraliter bona, communis est & vera Theologorum sententia. Iuxta quam Hieronymus quoque intelligendus est, scribens in Ezech. 29. vbi locum hunc Pauli refert ad ethnicos infideles. Cæterum de huiusmodi gentilibus, deque operibus ex sola facultate naturæ profectis apostolum loqui, ex eo probant; quia dicit eas gentes naturaliter, id est (vt illi interpretantur) ex naturæ viribus ea quæ legis sunt facere. Sed hoc argumentum facilè euanescet audita veriore interpretatione. Est igitur tertius commentarius eorum qui de gentibus fide Christi mediatoris imbutis, & per eius gratiam ea quæ legis sunt facientibus, siue Christi præcesserint aduentum, siue secuti sint, apostolum exponunt; velut imprimis Augustinus lib. de spir. & lit. cap. 26. & aliquot sequentibus. lib. 1 contra Iulianum cap. 3. & lib. 4. cap. 3. & alibi. *Tertia quæ de gẽtibus fide imbutis locum hunc intelligit, probatur.* Item Prosper contra Cassianum cap. 22. Fulgentius de gratia Christi cap. 25. & 26. Et ante hos omnes comment. Ambro. Denique Latini posteriores, Hugo, Lombardus, Heruæus, Aquinas, Carthusianus, alijque complures. Et vt ad Græcos transeam, primùm Origenes de iisdem sensisse videtur. Dicit enim legem scriptam in eorum cordibus spiritu Dei viui, respiciens nimium ad locum 2. Cor. 3. qui ad fideles certissimè pertinet. Chrysostomus quoque & eum secutus Theophylactus pro exemplis huc adferunt eos gentiles, qui Deo per fidem placuerunt: vt Melchisedec, Iob, Niniuitas, Cornelium. Satis idipsum indicat etiam Oecumenius, quum illud exponens quod præcessit: *pax omni operanti bonum, Iudæo primùm & Græco*, dicit Græcum ibi intelligi verum Dei cultorem ac fidelem. Hunc autem commentarium valdè probabilem ac penè certum faciunt: primùm scopus apostoli, cui propositum erat ostendere sine fide Christi omnes esse sub peccato, tam gentiles quàm Iudæos: quod & superiori capite de gentilibus latè exsecutus est. Nec certè vsquam alibi de gentibus à fide mediatoris alienis ita loquitur, vt tribuat eis aliquam veram legis obseruationem; sed vbique varia eis asscribit crimina, vt Eph. 2. & 4. Coloss. 3. 1. Thess. 4. De quibus & in hac epistola cap. sequenti pronunciat illud cum Iudæis commune: *Omnes declinauerunt, simul inutiles facti sunt: non est qui faciat bonum, non est vsque ad vnum*. Deinde probat totius loci contextus, quem diligenter expendit Augustinus in lib. de spiritu & litera. Nam proximè præcessit, factores legis iustificari, videlicet siue Iudæos, siue gentiles, siue legem scriptam accepissent, siue non. Et quia dubitari poterat de gentilibus, quomodo legem faciendo iustificarentur, quum legem nõ accepissent; idcirco modum hac parte declarat, dicens: *Cùm enim gentes*, &c. Certum est autem secundùm fidem catholicam, nullos infideles fuisse iustificatos aut iustos apud Deum, etiamsi nonnulla quæ legis sunt facerent: igitur neque subsequens hæc declaratio de gentibus infidelibus accipi potest: sed de solis fidelibus est verificanda, cuiuscumque temporis fuerint. Eodem omninò facit illa sententia præcedens: *Gloria & honor & pax omni operanti bonum*. id est facienti ea quæ legis sunt. Si ergo gentilis sine fide facit ea quæ legis sunt, secundum apostolum erit illi gloria

& honor & pax, id eſt, vt iam ſupra expoſitum eſt, ipſa vita æterna. Quâ probatione ad refutandam iſtam de infidelibus expoſitionem vtitur Fulgentius. Rurſum pro fidelibus faciunt ſimiles ſententiæ quæ hoc eodem capite ſequuntur, vt illa: *Si igitur præputium iuſticias legis cuſtodiat, nonne*, &c. Item: *Iudicabit id quod ex naturâ eſt præputium legem conſummãs, te qui per literam* &c. Ex quibus omnibus collige quòd eadem ſunt apoſtolo ſex iſta, quæ in hoc capite leguntur, operari bonum, eſſe factorem legis, facere ea quæ legis ſunt, legem obſeruare, iuſticias legis cuſtodire, legem conſummare. Atqui horum duo poſtrema ſine controuerſia tribuit apoſtolus gentibus ad fidem conuerſis: quartum tribuit Iudæis fidelibus: primum & ſecundum generaliter iis qui coram Deo iuſti ſunt, & gloriam apud Deum merentur. Quare & tertium, id eſt facere ea quæ legis ſunt, quod gentilibus attribuit, non aliis vtique præterquam fidelibus attributum intelligi debet, iis qui coram Deo iuſti ſunt. Adde, quòd & in ſequentibus ſignificat apoſtolus, eorum opera de quibus hic dicit quòd quæ legis ſunt faciunt, remunerationem habitura in die iudicij. Id enim volunt illa verba: *In die cùm iudicabit Deus occulta hominum.* At ea remuneratio non alia eſt quàm vitæ æternæ. Nam infidelium opera bona, quoniam mortua ſunt, nullam illic acceptura ſunt remunerationem. Denique & illud admodum ſuadet, quod gentilem iuſticias legis cuſtodientem & legem conſummantem, in fine cap. appellat *Iudæum in abſcõdito*, & iuſticiam eius vocat *circumciſionem cordis in ſpiritu, non litera: cuius laus non ex hominibus, ſed ex Deo.* Hæc enim planè congruunt cum eo quod hic dicit, gentes quæ legem non habent, naturaliter ea quæ legis ſunt facere; vt qui oſtendãt opus legis ſcriptum in cordibus ſuis: licet non habeant ſcriptum in tabulis, ſicut habebant Iudæi. Igitur ex his omnibus ſatis abundè liquet, de quibus gentibus hic loquatur apoſtolus. Cur autem de gentibus hæc verba ſuperiori ſententiæ ſubiecerit, iam antè dicta eſt ratio. Cui & iſta accedit, quia comparatione gentilium humiliare volebat Iudæos, & peccatores oſtendere, vt patet ex ſequentibus.

Obiectio. Verùm adhuc inſtant Pelagius & Caſſianus, negantes de fidelibus hæc apoſtoli verba accipi poſſe: quia loquitur de gentibus quæ legem non habent: fideles autem omnes præter legem naturæ cunctis inſitam, legem habent Chriſti: ſicut & Paulus de ſe teſtatur dicens 1. Cor. 9. ſe ſine lege non eſſe, ſed eſſe in lege Chriſti.

Responſio. Primùm reſpondeo: quamuis hoc argumentum videri poſſit aliquid habere momenti, quantum ad gentiles attinet Chriſtianos, id eſt eos qui Chriſto nomen dederũt in baptiſmo: nihil tamen ad eos pertinere gẽtiles qui Chriſti aduentum præceſſerunt, & tamen in eum venturum crediderunt; quos hic etiam comprehendi iã antè dixi. Nam his nullã à Chriſto legẽ datam fuiſſe, manifeſtum eſt. Deinde pleniùs ac generaliùs reſpondetur, nec omninò Chriſtum vllam dediſſe legem in tabulis aut membranis ſcriptam: At neque principaliter attuliſſe legem operum, quam omnes à natura, Iudęi inſuper à Deo per Moyſen acceperant; ſed legem fidei. Non enim gentiles per operum legem traducti ſunt ad fidem, quemadmodum Iudæi, quibus ſua lex pædagogus fuit ad Chriſtum: ſed nulla lege media vocati ſunt ad fidem, vt ea quæ legis ſunt facerent. Denique lex Chriſti præter legem naturæ & fidem myſteriorum pauca cõtinet ſeruanda: magiſque conſiſtit in ſpiritu ac dono gratiæ quâ lex impleatur, quàm in præceptis, quæ iubeantur impleri. Sed nunc ad explicationem textus veniamus. Cùm enim gentes, inquit, quæ legem ſcriptam non acceperunt, naturaliter ac ſine lege ſcripta faciunt ea quæ ſunt legis ſcriptæ, id eſt ea quæ lege decalogi continentur; hi legem ſcriptam non habentes, ſibiipſis ſunt loco legis; dum ſua ſponte ac proprio iudicio ſine externo legis iubentis adminiculo & impulſu bonum operantur: Atque hoc pacto completur in eis quod dixi, *factores legis iuſtificari*. Illud, *naturaliter*, Auguſtinus de ſpiritu & lit. cap. 27 exponit, ex natura per gratiam reparata. Alij ſic: *naturaliter*, id eſt, duce ac monſtrante ipſa natura ſeu naturali lumine rationis, abſque magiſterio legis ſcriptæ. Thomas vtrumq; commentarium adfert. Nec verò pugnant hi duo ſenſus. Neque enim duce natura poſſunt gentes ea quæ legis ſunt facere, niſi eadem natura per gratiam fuerit reformata. Cuius ratio eſt & ex parte luminis naturalis, quod peccato obſcuratum cùm ſit, non monſtrat omnia agenda & vitanda; & ex parte voluntatis, quæ ex peccato infirmitatem & maliciam contraxit, vt nec ea omnia quæ ratio naturalis agenda dictauerit, eligere poſſit, antequam fuerit per gratiam ſanata atque adiuta. Nec aliud vult Auguſtinus, quum naturam interpretatur reparatam per gratiam. Non enim ſentit hic in nomine naturæ gratiam includi: ſed gentes id quod hic dicitur, facere non poſſe naturaliter, id eſt per naturam, niſi gratia reparatam. Ex his iam liquet, in verbis apoſtoli naturam non gratiæ, ſed legi ſcriptæ opponi: & proinde ceſſare argumentum eorum qui ex vocabulo *naturaliter* colligebant hic apoſtolum agere de gentibus infidelibus. Sunt qui vocem *naturaliter* ſic exponant, ſponte, libenter, ex animo, vt hoc opponat apoſtolus illi modo quo Iudæi ſub lege conſtituti legem obſeruabant, nempe ſeruiliter & coactè. Ratio locutionis patet, quia quæ naturali fiunt impulſu, ſponte & non coactè fiunt. Mihi tamen quod priùs dictum eſt, magis germanum videtur. Vtrique ſenſui bene quadrat quod ſequitur.

15 QVI OSTENDVNT OPVS LEGIS SCRIPTVM IN CORDIBVS SVIS. *Scriptum* Græcè γραπτὸν, nomen, non participium. Significatur enim ita ſcriptum vt permaneat. *Oſtendunt* facien

do ea

do ea quæ legis ſunt, cùm legem non acceperint. Per hoc enim declaratur quod *ipſi ſibi ſunt lex*. Idipſum etiam ſignum eſt eos ex animo facere, tanquam opus legis habentes ſcriptum & impreſſum in cordibus. Scriptum autem à Spiritu-ſancto, vt indicatur in fine cap. vbi circumciſionem nominat *cordis, in ſpiritu, non literâ*. Expreſſiùs autem alibi ſignificatur, vt 2. Cor. 3. vbi Corinthios vocat epiſtolam Chriſti, ſcriptam *non atramento, ſed ſpiritu Dei viui, non in tabulis lapideis ſed in tabulis cordis carnalibus.* Quò pertinet illud Ierem. 31. *Dabo legem meam in viſceribus eorum: & in corde eorum ſcribam eam.* Ad hunc modum disertè ſcriptionem hanc in cordibus exponit & probat Auguſtinus lib. de ſpiritu & lit. ca. 26. Et huc etiam Origenis commentarium ſpectare, iam antè diximus. Ita quoque B. Ambroſius intellexiſſe videtur lib. de paradiſo cap. 8. quum citans hunc locum dicit; nos Dei præceptum cordibus noſtris tenere impreſſum ſpiritu Dei viui. Alij interpretantur apoſtolum hic loqui de lege naturæ omnium animis impreſſa, cuius dictamen appellet *opus legis ſcriptum in cordibus.* Sed prior ſenſus magis eſt apoſtolicus, quem & tradit Thomas in commentario, eumque ſecutus Ioannes Viguerius.

TESTIMONIVM REDDENTE ILLIS CONSCIENTIA IPSORVM. *Teſtimonium reddente* Græcè συμμαρτυρούσης *conteſtante*, vt legit Auguſtinus in expoſitione quarūdam prop. Sed compoſitum videtur poſitum pro ſimplici. *Teſtificante eorum conſcientia.* Nam *illis* in Græco non eſt. Qui partem hanc referunt ad eoſdem gentiles, ſcilicet ea quæ legis ſunt facientes, exponunt ad hunc modum: In eo quod faciunt ea quæ legis ſunt, non ſequuntur legem ſcriptam, quæ eis non eſt data, ſed ſuam ipſorum conſcientiam (intellige Dei gratiâ reformatam) quæ eis eſt loco legis, vtpote teſtificans & dictans quid agendum, quid fugiendum. Ita ferè Oecumenius. Verùm quia pars hæc connexionem habet cum ſequenti, quæ non poteſt de ſolis iuſtis accipi, videtur ipſa quoque referenda ad gentes in genere, maximè cùm, vt dictum eſt, pronomen *illis* in Græco non habeatur. Igitur ablatiuos abſolutè poſitos, qui Græcis genitiuis reſpondent, crediderim exponendos rationaliter, hoc ſenſu: Habent enim omninò gentes, etſi legis expertes, conſcientiam factorum ſuorum intus in animo, quæ ipſis teſtimonium ingerit de iis quæ bene vel malè fecerint. Vnde cōſequenter addit apoſtolus.

ET INTER SE INVICEM COGITATIONIBVS ACCVSANTIBVS AVT ETIAM DEFENDENTIBVS. Ablatiuos legimus ex correctione Romanâ, cùm hactenus peruulgata codicum lectio fuerit, *cogitationum accuſantium aut etiam defendentium* (pro quo *excuſantium* legit Auguſtinus lib. 2. de ſerm. Domini in monte cap. 9) retentis ſcilicet ex Græco genitiuis abſolutè poſitis, qui in ablatiuos mutandi erant: ſicut factum eſt in parte præcedenti: *Teſtimoniū reddente conſcietiâ.* Niſi forte interpres hos genitiuos regi putauerit à præcedenti nomine *conſcientiâ:* Id enim conijciunt nonnulli: Sed non eſt probabile. Ablatiuos legunt Hieronymus lib. 5. in Ezech. 16. Ruffinus in expoſitione ſymboli, ad articulum; *Inde venturus eſt iudicare.* & in commentatio Origenis. Auguſtinus lib. 20. de ciuit. cap. 26. & commentator Amb. necnon Concordantiæ veteres vno & altero loco. Pro *cogitationibus* Græcè eſt λογισμῶν, quo vocabulo ſignificantur non qualeſcunque cogitationes, ſed quæ fiunt ratiocinando ac diſceptando; dum adhibito iudicio rationis animus examinat aliquid, & de eo pronuntiat ſítne verum an falſum, bonum an malum. Deriuatur à verbo λογίζεσθαι, quod ſequenti cap. exponit arbitrari. Senſus eſt: Atque ex hoc teſtimonio conſcientiæ fit vt dum facta ſua cogitando expendunt & inter ſe conferunt, ipſis ſuis cogitationibus vel accuſentur propter mala facta, vel excuſentur ac laudentur propter bona. Notandum pleroſque illud, *aut etiam defendentibus* extendere ad cogitationes infidelium, quos ſcilicet defendit ſiue excuſat aliquorum bonorum operum à ſe factorū conſcientia. Sed probabilius puto cū Oecumenio, eam partem tantū reſpicere bonos, de quibus dixerat: *Cum enim gētes*, &c. idq; Paulum ſignificare voluiſſe addita vocula *etiam*, ac ſi diceret: *cogitationibus accuſantibus aut etiam* (quod ad bonos & ea quæ legis ſunt facientes, attinet) *defendentibus.* Nam certè etſi infidelium bona quædam ſint opera, remunerationem tamen, vt ſuprà dixi, non ſunt acceptura in die iudicij, de quo & antea locutus eſt, & nunc iterum loquitur.

16 IN DIE CVM IVDICABIT DEVS OCCVLTA HOMINVM. Pars iſta cum proximè præcedente connecti poteſt hoc modo; Quod quidem teſtimonium conſciētiæ accuſantis vel etiam defendentis, etſi valeat plurimum in hoc ſæculo, præcipuè tamen locum habebit in die iudicij, quo Deus iudicaturus eſt de factis omnium hominum, etiam iis quæ nunc ſunt occultiſſima. Vel *in die* iuxta Stapulenſem, id eſt in diem iudicij diuini: ſicut ſuperius, *in die iræ.* Nam illa cogitationum accuſatio vel excuſatio nunc quidem fit, ſed reſpicit diem examinis ac iudicij Dei. Nonnulli partem hanc, quod incommodè cum proximis cohęreat, annectendam putant ſuperiori verbo *oſtendunt*, ac ſi nunc tempus exprimatur, quo oſtenſio illa futura ſit, de qua dixerat: *Qui oſtendunt opus legis ſcriptum* &c. Quæ connexio mihi non probatur. Nam illa oſtenſio fit per opera legi conſentanea dum exercentur. Vnde nec dictum eſt *oſtendent*, ſed *oſtendunt*. Magis placet quod alius quidam admonet, iungendam eſſe cum verbo *iuſtificabuntur*, & ſuperioribus *iudicabuntur, peribunt*, quæ omnia ſunt futuri temporis, & iudicium diuinum reſpiciunt; vt ſequentia ab illo loco,

Cum

Cùm enim gentes,&c. accipiantur velut parenthetice interiecta. Nam quo minus aptè hæc pars ad proxima referatur, æquè obstant præsentis temporis participia *accusantibus* & *defendentibus*.

SECVNDVM EVANGELIVM MEVM. Scilicet quod prædicandum mihi Christus tradidit. Hinc disce contra sectarios, ad euangelium pertinere non solùm annunciationem gratiæ Dei & salutis per Christum promissæ, sed etiam iusti iudicij, quo Deus vnicuique reddet secundum opera sua. Scribit Hieronymus in catalogo de Lucâ, quosdam suspicari, quotiescumque in epistolis suis Paulus dicit, *iuxta euangelium meum*, de Lucæ significare volumine: Sed eam suspicionem nec Hieronymus sibi probari significat, neque nos probamus. Euangelium enim suum Paulus non aliud intelligi vult, quàm doctrinam euangelicam, vt dixi, à se prædicatã; quòd eam Christo reuelante didicisset. Gal. 1.

Quod vocet Paulus euangeliũ suũ.

PER IESVM CHRISTVM. Hoc adiungendum illi parti; *cùm iudicabit Deus occulta hominum*. Sensus enim est; Deum iudicaturum per Christum hominem, *qui constitutus est ab eo iudex viuorum & mortuorum*, Act. 10. Quẽadmodum habet & symboli nostri confessio.

17 SI AVTEM TV IVDÆVS COGNOMINARIS. Hic iam apertè & expresso nomine sermonem ad Iudęum conuertit, ac graui accusatione eum vrget, quod cùm legem à Deo accepisset, eoque nomine sibi placeret, non tamen id præstaret lege instructus quod gentes sine lege. Atque in ea re inculcanda persistit vsque ad finem cap. Est autem oratio splendida ac vehemens, & ad rem quam agit accommodata: Quâ priùs quidem recenset ea quæ videbantur in Iudæo præclara, & in quibus gloriabatur; postea verò ex iis ipsis, quoniam tantis beneficiis non responderet, damnabilem eum ostendit. *Si*, inquit, *tu Iudæus cognominaris*, id est geris nomen Iudęi, eoque nomine gaudes, & in eo gloriaris. Etenim reuera honorificum erat appellari Iudæum, sicut nũc vocari Christianum. Erat enim nomen illud & appellatio populi Dei, hoc est, à Deo peculiariter electi, & à cæteris gentibus ad ipsius cultum separati. *Non* enim *fecerat taliter omni nationi*, psl. 147. Cepit autem appellatio Iudæorum sub tempus captiuitatis Babylonicę, postquã decem tribus abductæ fuissent in Assyrios: cùm antea communi nomine vocarentur filij Israël. Ac primùm quidem ij soli qui erant de regno duarum tribuum, hoc nomine vocabantur, à tribu videlicet principaliore, vt 4. Reg. 16 & 25. Item apud Ieremiam & Danielem. At in libro Esther, vbi frequens est nomen Iudæorum, accipitur generaliter vt omnes tribus cõprehendat. Sic & deinceps apud Zachariam cap. 8. & in libris Machabæorũ, atque in tota scriptura noui testamenti. Et de hac generali nuncupatione Iosephus intelligendus est, cũ dicit libro 11 antiq. Iud. cap. 5. tum primùm eam inditam fuisse & populo & regióni (scilicet vt regio Iudæa vocaretur) quando à Babyloniã sunt reuersi. Ex his etiam constat eos vehementer falli, qui nomen Iudæorum à Iuda Machabæo deductum volunt: quum fuerit facilè tribus sæculis antiquius. Quod ad initium attinet huius partis, variant Gręci codices. Nam plerique qui nunc exstant, habent ἴδε, id est *ecce tu Iudæus*. Atque ita verterunt Erasmus & Faber, alijque neoterici. Idque etiam mauult F. Toletus. At interpres noster legit εἰ δὲ *Si autem*. Quomodo & in Origene Ruffinus vertit: & com. Ambros. legit. Prior lectio reddit sententiam absolutam: Posterior suspensam relinquit, quæ tandem absoluitur ibi: *Qui ergo alium doces*, &c. Eadem varietas exstat in epistola Iacobi cap. 3. *Si autem equis*, &c.

Vnde sit orta Iudæorum appellatio.

ET REQVIESCIS IN LEGE. Hæc quæ sequuntur, tanquam bona quædam commemorantur vsque ad illud: *Qui ergo*, &c. Nondum enim venit apostolus ad reprehensionem. Non igitur sensus est: Qui spem salutis in lege collocas nihil amplius quærens, quasi illa tibi satis sit ad iusticiam. Hoc enim malum est. Sed *requiescis*, siue vt alij vertunt, *acquiescis in lege*, hoc est oblectaris in lege, de eâ tibi gratularis seu applaudis tanquam de insigni Dei beneficio: frequens es in eius auditu & lectione. Sermo est de vniuersa lege Mosaicâ, præcipuè tamen de morali, vt ex sequentibus patet.

ET GLORIARIS IN DEO. Hoc est, gloriaris verum Deum esse Deum tuum, qui te ad cultum suum ex omnibus mundi nationibus elegerit, & populum sibi peculiarem fecerit. Meritò quidem hac in re gloriabatur Iudæus; erat enim magnum Dei beneficium; sed illud non rectè, quod in Deo nõ sicut oportet gloriaretur, vel plus sibi tribuendo quàm deberet, vel non in Deum bona quæcunque accepisset referendo.

18 ET NOSTI VOLVNTATEM EIVS. *Eius* non est in Græco, sed ab interprete additum ad explendum sensum. Ex lege nosti, inquit, quid Deus velit te facere, & à quibus abstinere. Hæc vocari solet voluntas signi, in præceptis consistens.

ET PROBAS VTILIORA INSTRVCTVS PER LEGEM. Id est, ex lege sic institutus es, vt noris bona à malis discernere, ac probè scias quid agere, quid fugere debeas. Hanc enim vim habere videtur quod in Græco est διαφέροντα, q. d. *differentia*, pro quo legit Augustinus *distantia*, lib. de spir. & lit. cap. 8. Porrò *differentia*, id est meliora, bona præ malis. Quare minùs placet, quod Erasmus vertit, *eximia*. Rectiùs alij *meliora*; sic tamen vt comparatiuus impropriè sumatur, sicut apud Poetam: *Video meliora proboq; deteriora sequor. Instructus* Græcè κατηχούμενος, participium præsentis temporis, quo significatur is, qui mysteriis alicuius religionis initiatur. Vnde catechumeni apud Christianos. Sensus: Legem habens in promptu, quæ te quotidiè docet ac instruit.

CON-

19 CONFIDIS TEIPSVM ESSE DVCEM COECORVM, LVMEN EORVM QVI IN TENEBRIS SVNT. In Græco præfixa est coniunctio, *& confidis*. Quo intelligitur illud *instructus per legem* non sequentibus sed præcedentibus annectendum esse. Sensus: Arrogas tibi tantam legis scientiam, vt etiam cœcis, id est, errantibus ducem te præbere, & iis qui in tenebris sunt, id est ignorantibus, lumen doctrinæ possis adferre. Confidere pro gloriari legitur etiam alibi, de quo vide cõmentarium ad illud 2 Cor. 3. *Fiduciam autem talem habemus* &c.

20 ERVDITOREM INSIPIENTIVM, MAGISTRVM INFANTIVM. Etsi plus est esse magistrum siue doctorem, Græcè διδάσκαλον, quàm eruditorem παιδευτὴν, qui scilicet erudiendis tantum pueris adhibetur, quum magister etiam grandes & prouectos habeat discipulos: hic tamen videntur confundi. Nam sicut eruditorem vocat insipientium, ita magistrum infantium, siue paruulorum, Græcè νηπίων, id est rudium & imperitorum. Transfertur enim hæc vox ad animum. Quod in scriptura frequens est.

HABENTEM FORMAM SCIENTIÆ ET VERITATIS IN LEGE. *Formam* Græcè μόρφωσιν, *formationem*. Quo nomine significat instituẽdi formandique rationem, quam quis aliis præscribit. Habetur idẽ vocabulum 2 Tim. 3, vbi interpres vertit *speciem*. *Habentes speciem quidem pietatis*. Cuius loci veram intelligentiam illic indagabimus. Quod autem hic dicit, tale est: Profiteris te magistrum imperitorum, vt qui ex studio legis consecutus sis formam ac rationem, quâ etiam alios scientiâ veritatis imbuere, ac morum præceptis instruere queas. Causaliter enim hæc pars connectenda cum præcedenti.

21 QVI ERGO ALIVM DOCES, TEIPSVM NON DOCES. Nunc ad accusationem ipsorum vertit bona quæ dixerat; quia non iis vtebantur ad eum finem, vt bene & iustè viuerent. Hanc partẽ cum sequentibus Chrysostomus, Theophylactus & alij plerique legunt schemate interrogationis. Alij verò enunciatiuè, vt annotauit Oecumenius. Sensus tamen eodem recidit; nisi quod acrior & vehementior est obiurgatio per interrogationem. *Teipsum non doces*, id est non viuis vt doces: doctrinã tuam facto non ostendis. Nam *turpe est doctori cum culpa redarguit ipsum*. Vnde sequitur.

QVI PRÆDICAS NON FVRANDVM, FVRARIS:

22 QVI DICIS NON MOECHANDVM, MOECHARIS. Hæc faciebat Iudæus non solum cupiditate & affectu, verumetiam ipso opere. Nam etsi lex manum cohibebat, non animũ; in multis tamen efferuescens cupiditas erumpebat in actum externum. Etenim de manifesta violatione legis apostolum loqui, patebit ex sequentibus.

QVI ABOMINARIS IDOLA, SACRILEGIVM FACIS. Sacrilegium hoc intelligi debet in participatione cultus idolorum, vt respondeat antitheto suo, *qui abominaris idola*. Committebat autẽ huiusmodi sacrilegiũ Iudæus exponẽtibus Chrysost. & Theophyl. quãdo cupiditate victus res idolis cõsecratas contra legẽ vsurpabat. Id enim erat idolorũ cultus participem fieri. Potest etiã intelligi in eo quod gula aut hominũ amicitia illecti mensas adibãt idolothytis instructas. Nam & hoc ad idolorũ culturam & dæmonum societatem pertinere, Paulus docet 1 Corint. 10. Minus probabile quod Syrus interpres reddit: *spolias domum sanctuarij*, id est templum: nisi sacerdotes templi Hierosolymitani occultè de eius thesauro furantes, hîc taxat; quod ipsum tamen non erat idolis participare. Idola more scripturæ dicũtur simulacra falsorum deorum, vel quæ ipsa pro diis coluntur. De qua voce plura ad illud 1 Cor. 8: *Nihil est idolum in mundo*.

23 QVI IN LEGE GLORIARIS. Tanquam à Deo accepta; Nec enim leuis erat materia gloriandi, legem à Deo accepisse præ cæteris gentibus. Nam *iudicia sua non manifestauit eis*, psal. 147.

PER PRÆVARICATIONEM LEGIS DEVM INHONORAS. Illum ipsum scilicet, à quo legem accepisti. Nam legis præuaricatio cedit in iniuriam & ignominiam legislatoris. Tollitur enim per eam honor illi debitus, qui cõsistit in obseruatione legis ab eo latæ: præsertim vbi transgressio est hominibus manifesta, qui per hoc DEO tuo sint obtrectaturi. Id enim hic significari, declarat probatio sequens;

24 (NOMEN ENIM DEI PER VOS BLASPHEMATVR INTER GENTES. *Per vos* Græcè δι' ὑμᾶς propter vos. Et sensus est: Propter vos, id est vestra culpa, qui legem à Deo traditam palàm violatis; malè de Deo vestro gentes loquũtur, detrahentes honori & maiestati eius, qui habeat tam malos cultores, quasi eos vel negligat punire, vel non possit; vel etiam scelera approbet. Qua de re grauiter expostulat Dominus apud Ezech. cap. 36.

SICVT SCRIPTVM EST.) Ad locum memoratum Ezechielis hanc Pauli citationem referendam esse multi existimant. Sed rectiùs Origenes & alij referunt ad locum Isaiæ 52. Nam verba apprimè conueniunt iuxta versionem LXX, quæ sic habet: *Propter vos semper nomen meum blasphematur in gentibus*. Iam ex his verbis satis apparet illa superiora *furaris, mœcharis, sacrilegium facis*, de externo opere accipienda esse. Nam propter solum affectum intus latentem non poterat infamari nomen Dei apud exteras nationes.

25 CIRCVMCISIO QVIDEM PRODEST, SI LEGEM OBSERVES. Græcè: *Nam circũcisio quidẽ prodest, si legem facias* seu *exsequaris*. Aliud nũc remouet, in quo gloriabantur Iudæi, nempe circumcisionem: Docetque eam nihilo magis quàm superiora, si legem non obseruent, ipsis profuturam ad salutem; sed ita demum prodesse, si legem obseruent. Vbi quæstio occurrit; quomodo cum hac sententia non pugnẽt illæ Gal. 5 & 6. & 1 Cor. 7, quibus dicitur neq;

circum-

circumcisionem valere quicquam, neq; præputium, sed fidem quæ per charitatem operatur, & obseruationem mandatorum Dei. Respondent apostolum hic loqui de circumcisione pro tempore legis, alibi verò pro tempore reuelatæ gratiæ. Vnde in vtroque loco ad Gal. addit, *in Christo Iesu.* Sed verior responsio est ex mente Pauli (respicientis etiam ad tempus quo hæc scribebat, quando Iudæis nōdum erant legalia prohibita) circumcisionem prodesse Iudæo legem obseruanti, quia circumcisione bene vtitur. Nam qui legem obseruat, circumcisionem quam in carne accepit, transfert ad spiritum, dum quod circumcisione carnis significatur, id est vitiorum amputatio & fuga, in ipso impletur. Nā circumcisio signum quoddam erat, Iudæum commonefaciens cor esse circumcidendum, secundum illud Ierem. 4. *Circumcidimini Domino, & auferte præputia cordium vestrorum.* Adde quod etsi Iudæo iam illicita facta fuisset circumcisio per sufficiētem euangelij promulgationem, tamen adhuc proderat ei seruanti legem circumcisio quam infans acceperat, quatenus per eam admonebatur circumcisionis spiritualis, quam illa carnis circumcisio significabat. Sunt qui putent hîc per synecdochen nomine circumcisionis totam legem ac professionem Iudaicam intelligi. Secundum quos sensus est: Religione ac professione Iudæum esse prodest, si qui talis est, legem obseruet, atque id quod profitetur præstet. Quod tamen etiam secundum suprà dicta debet intelligi. Verùm ea circumcisionis acceptio neque cum sequentibus admodum congruit, neque facilè potest aliunde probari.

Quo sensu profuerit Iudæo circumcisio.

SI AVTEM PRÆVARICATOR LEGIS SIS, CIRCVMCISIO TVA PRÆPVTIVM FACTA EST. Sin autem, inquit, legem non obserues, sed transgrediaris; nihil tibi conferet tua circumcisio; nec omninò proderit Iudæum esse genere ac professione: sed eris tanquam non circumcisus, id est præputiatus, gentilis: quasi dicat. Circumcisio tua tibi versa fuerit in præputium. Est enim præputium ea pellicula, cuius amputatione fiebat circumcisio.

26 SI IGITVR PRÆPVTIVM IVSTICIAS LEGIS CVSTODIAT: NONNE PRÆPVTIVM ILLIVS IN CIRCVMCISIONEM REPVTABITVR? Erotemate Iudæum perurget comparatione gentilis. Nā præputiū priori loco metonymicè pro homine præputiato, id est gentili incircūciso ponitur. *Iusticias legis* Græcè *iustificationes legis*, id est mandata legis, quorū obseruatione iusti sunt homines. Sensus est: Igitur è diuerso si gentilis legem obseruet, iusta opera exercēdo; nonne perinde habendus erit, & apud Deum reputabitur vt circumcisus? quia nimirū rem circumcisione significatam exhibet opere. Est enim corde circumcisus, licèt non carne.

27 ET IVDICABIT ID QVOD EX NATVRA EST PRÆPVTIVM LEGEM CONSVMMANS, TE, QVI PER LITERAM ET CIRCVMCISIONEM PRÆVARICATOR LEGIS ES? Hæc posterior erotematis pars est instar conclusionis, qua tādem in Iudæū subtiliter retorquet iudicium quo gentilē Iudæus grauabat; vt vidimus initio huius cap. *Consummās* Græcè τελοῦν, quod minus plenè vertit Erasmus, *si seruauerit*. Nam Græcū verbū τελεῖν, perficere & implere significat. Sensus: Et nōne gentilis quem tu iudicare soles, etsi præputiū habēs cū quo natus est, si legem obseruet ac perficiat, sui comparatione condēnabit te, qui cū literam, id est legē in tabulis scriptā habeas, & carne circūcisus sis, atq; externa professione Iudæus; tamen huic professioni non respondes, sed legē acceptam præuaricaris? Simili locutione dicit è diuerso cap. 4. gētes per præputiū credere. Posset alioqui sic intelligi: *per literā & circūcisionē præuaricator*, id est occasione legis & circumcisionis trāsgressor factus, quia *lex iram operatur* infrà ca. 4. quomodo dictū est: *litera occidit* 2 Cor. 3. &: *Virtus peccati lex* 1 Cor. 15. Notandum est à Syro interprete priorem partem ita reddi: *Et iudicabit præputium quod ex natura sua perfecit legem*; vt illud *ex natura sua*, videatur apostolus opponere vocibus quas subiungit, *per literam & circumcisionem*: sitq; idem cum eo quod suprà dixit, gentes quæ legem non habent, naturaliter ea quæ legis sunt facere. In quē sensum & Græca accipi posse mihi videntur, etsi interpretatione minus prompta & commoda. Cæterū illud hic obserua lector, quā sæpè ac diuersis verbis apostolus repetat atque inculcet, hominem iustificatum facere, seruare, consummare legem Dei, vt intelligas quàm sint ab apostolico spiritu alieni nouatores nostri, quum docent Dei præcepta homini etiam iustificato & sub gratia constituto, esse ad obseruandum impossibilia. Quos proinde iusto anathemate dānauit Synodus Trid. sess. 6 can. 18.

28 NON ENIM QVI IN MANIFESTO IVDÆVS EST; NEQVE QVÆ IN MANIFESTO IN CARNE, EST CIRCVMCISIO. Docet quis Iudaismus, & quæ circūcisio hominē Deo cōmendet, atq; ex eo probat versum præcedenē. Sensus est: Non enim qui genere aut professione externa & hominibus conspicua Iudæus est, is verè & corā Deo Iudæus est; neq; circumcisio manifesta atque externa quæ fit in carne, vera est circūcisio. Non negat fieri posse, vt qui in manifesto Iudæus est, idē etiā verè & coram Deo Iudæus sit: Ipse enim qui hæc scribit apostolus Paulus, & in manifesto Iudæus erat & coram Deo: Sed negat ex eo verum Iudaismum æstimandum esse, quod in manifesto quis Iudæus sit: ac similiter de circumcisione.

29 SED QVI IN ABSCONDITO IVDÆVS EST. Id est, qui Iudæus est in abscondito, vbi Deus videt; qui corde ac legis obseruatione ex corde profecta Iudæus est: ille demū verus est Iudæus, ad quē pertinent promissiones Abrahæ factæ.

ET CIRCVMCISIO CORDIS IN SPIRITV, NON LITERA. Quod ait: *In spiritu non litera*: iucundius sonat in Græco, ἐν πνεύματι, οὐ γράμματι.

Spiritum nonnulli humanum interpretantur, id est animam seu mentem. Augustinus in expositione quarundam huius epistolæ propositionum, per spiritum intelligere videtur sensum spiritualem legis, & per literam sensum literalem, qui est de carnali circumcisione. Atqui idem Augustinus in lib. de spiritu & litera cap. 8. spiritum interpretatur Spiritum sanctum. Quam genuinam esse expositionem ostēdit locus eiusdē apostoli 2 Cor. 3: vbi similiter spiritum opponēs literæ, de Spiritu sancto se loqui manifeste declarat. Cæterùm pars hæc vt superioribus respondeat, ita supplenda videtur: Et circumcisio cordis circumcisio est: nempe quæ in spiritu, non in litera; vt hic sit sensus: Et circumcisio qua cor circumciditur à vicijs & cōcupiscentijs, ea demum vera Deoque placita circumcisio est, vtpote quæ spiritualis sit circumcisio, id est per Spiritum sanctum facta: nō autē carnalis iuxta literam legis Mosaicæ. Potest etiam illud, *in spiritu, non litera* seorsim accipi, & referri ad vtrumque quod præcessit, Iudæum & circumcisionem: vt sensus sit; Verum esse Iudæum, qui talis est in spiritu, non litera, id est qui secundum spiritum est Iudæus, non secundum literam, modo iam explicato. Similiter quoque veram esse circumcisionem, quæ talis est in spiritu, non litera.

Cuius laus non ex hominibus, sed ex Deo est. *Cuius* Græcè οὗ, masculinum est vel neutrum. Itaque nō potest præcisè ad circumcisionem referri, quæ etiam in Græco fœminini generis est, περιτομή. Proinde vel ad Iudæum referri debet, quod facit Augustinus in expositione: vel per syllepsin ad vtrumque, id est Iudæum & circumcisionem, hoc sensu: Qui Iudæus, & quæ circumcisio spiritualis, laudem & commendationem habet, non apud homines, qui non vident nisi quæ foris sunt conspicua; sed apud Deum, qui cor intuetur.

SVMMARIVM.

Ostendit in quibus Iudæi præcellant gentibus. Omnes tamen docet esse sub peccato, nec habere de quo glorientur: & proinde egere iustificatione per fidem Christi.

CAPVT TERTIVM.

1 Qvid ergo amplius Ivdæo est? avt qvæ vtilitas circvmcisionis? Oritur hæc quæstio ex eo quod dixerat, circumcisionem nihil prodesse sine legis obseruatione: & præputiū nihil obesse obseruanti legem. Mouet autem eam quæstionem Paulus in gratiam Iudæorū: ne videatur eos nimium depressisse, tanquam nihil illis præstitū esset à Deo præ gētilibus. Sēsus est: Si ita se res habet, vt dictum est; quid igitur amplius præ gentili, quidúe eximium (Græcè τὸ περισσὸν) collatū est Iudæo? quid habet Iudæus in quo præcellat? deniq; *quæ vtilitas circumcisionis*? id est quid prodest esse circūcisum? Quidam posteriorem interrogationis partem cum priore confundunt, tanquam vnum idemque significetur, hoc nimirum: Quid prodest esse religione Iudæum? Sed alij rectiùs distinguunt, vt prior pars quærat de populi prærogatiuis in genere, quod ad religionem pertinet, vt sunt lex, prophetæ: posterior autem specialiter de circumcisione, quæ mandata fuit ipsorum patriarchæ in totam posteritatem. Rectiùs, inquam, distinguunt: Nam separatim apostolus ad eas respondet: continuò quidem ad partem priorem, ad posteriorem verò capite sequenti.

2 Mvltvm per omnem modvm. Hypophora est, qua suæ ipsius interrogationi respondet. Quo schemate septies adhuc vtitur hoc eodem capite, & sæpe alibi. Non enim solùm ornat orationem, verùm etiam ad docendum cumprimis accommodum est. *Multum*, inquit, *per omnem modum*, id est, valde multum amplius est Iudæo. Hîc enim, vt dixi, ad priorem partem quæstionis respondet; ad alteram postea suo loco responsurus: vt inanis & intempestiua sit hoc loco coniectura Erasmi, qui suspicatur à Paulo non fuisse scriptum πολὺ *multum*, sed πολλὰ *multa*: vt ad vtilitatem referatur. Dicet aliquis: Si multum omninò amplius est Iudæo *Quæstio.* præ gentili; quomodo ad Gal. 3 parem facit vtriusque conditionem, dicens: *Non est Iudæus, neque Græcus; non est seruus neque liber*, &c. Respondeo, Paulum eo loco non *Responsio.* aliud velle, quam rem esse adiaphoram in religione Christiana, sítne quis Iudæus an gentilis, seruus an liber. Hic verò eum loqui de beneficiis olim populo Iudaïco præstitis præ cæteris gentibus. De qua re psalmista: *Non fecit taliter omni nationi.* Hoc enim est quod sequitur.

Primvm qvidem, qvia credita svnt illis eloqvia Dei. Græcè *Nam primum quidem*, id est hoc imprimis & præcipuè Iudæis amplius est, quod credita, commissa, tradita sunt eis eloquia Dei. Pronomen *illis* in Græco non exprimitur; sed ab interprete necessariò adiectum. Nam ἐπιστεύθησαν *crediti sunt eloquia*, Latinè dicitur credita siue commissa sunt eis eloquia Dei. Sic autem loquuntur Græci: creditus est hanc rem, id est hæc res ei concredita, commissa est. Annotauit hoc bene Erasmus, tacitè notans imperitiam Fabri, qui relatiuum *illis* reiecerat vt superfluum. *Eloquia*, Græcè λόγια. Quæ vox apud authores Græcos peculiariter vsurpatur ad significanda responsa Dei vel Deorum, quæ Latini vocamus oracula. Sed in sacris literis extenditur ad omne Dei verbum hominibus traditum, cuiusmodi est vniuersa scriptura sacra, siue prophetica, siue historica, seu quæcumque alia.

Erat

Prærogatiua Iudæorum præ gentibus.

Erat autem permagnum beneficium habere legem, & scripturas sibi traditas à Deo. Priuilegia Iudæorum prę gentibus explicat idem apostolus enumeratione quadam infrà cap. 9: *Quorum est*, inquit, *adoptio filiorum, & gloria, & testamentum, & legislatio, & obsequium, & promissa: quorum patres, & ex quibus est Christus secundum carnem*. Ex quo videmus apostolum hoc loco non omnia voluisse expromere quæ Iudæus habeat præ gentili; sed vno ac præcipuo beneficio nominato pleniorem declarationem alij loco seruasse. Quod fortè significare voluit dicendo, *primùm quidem*. Ac si dicat: non hoc solùm est, sed sunt & alia alibi referenda. Quare & de eo quod hoc loco quærunt nonnulli, fueritne signaculi circumcisionis apud Iudæos vtilitas aliqua, siue effectus spiritualis ac salutaris: ex iis quæ hic dicuntur, statui nihil potest: tum quia de circumcisione nondum hic respondet apostolus: tum quia contentus vnam exposuisse Iudæorum prærogatiuam, de cæteris tacet. Erit autem opportunum, vt de ea quæstione aliquid dicamus ad illud capitis sequentis. *Et signum accepit circumcisionis*, &c.

QVID ENIM, SI QVIDAM ILLORVM NON CREDIDERVNT? Græcè ἠπίστησαν, quasi dicat incrediderunt, credere noluerunt, scilicet eloquiis Dei sibi creditis. Hoc est: non habuerunt fidem promissis diuinis, quæ continentur in scriptura. *Illorum* non est in Græco, tametsi additum facit ad sensum.

3 NVNQVID INCREDVLITAS ILLORVM FIDEM DEI EVACVABIT? Futuri temporis verbum *euacuabit* (pro quo in multis legebatur præteritum *euacuauit*) omninò retinendum ex castigatione Romana. In hanc enim lectionem mss. codices emendatiores cum Græcis conspirant. *Euacuabit* autem, id est abolebit, irritam faciet, Græcè καταργήσει. Et est sensus: Nunquid illorum incredulitas efficere poterit, vt Deus promissa sua non præstet, fidemque datam non seruet? Fides hic accipitur, vt aliàs sæpissimè in scriptura veteris testamenti, pro veritate in præstandis promissis.

ABSIT. Græcè μὴ γένοιτο. *Ne sit, ne fiat*; scilicet vt hominum malicia Dei fidem euacuet. Sermo est abominantis, velut rem absurdam, atque adeò impossibilem: Siquidem impossibile est Deum mentiri, aut fidem fallere. Vnde sequitur.

4 EST AVTEM DEVS VERAX In omnibus dictis & promissis: adeò vt fallere non possit. Est enim ipsa veritas. Notandum pro verbo *est* in Græco legi γινέσθω, id est *fiat*. Et ita citant hunc locum Amb. lib. 3. de fide ad Grat. cap. 3. & Hiero. in commentario epistolæ ad Titum cap. 1. Estque sensus: Sit Deus verax; hoc est, sine ambiguitate credatur verax in omnibus suis dictis & promissis. Putant quidam interpretem vertisse *esto*.

OMNIS AVTEM HOMO MENDAX. Scilicet ex semetipso & ex inclinatione deprauatæ suæ naturæ: Sumptum ex psalmo 115. Excipitur autem ille homo, qui etiam Deus est. Non hic repetendum γινέσθω, sed supplendum ἐστί. nisi illud exponas, habeatur, reputetur.

SICVT SCRIPTVM EST. Referri posset hæc citatio ad sententiam modo dictam. Sed meliùs & quidem necessariò refertur ad testimonium sequens, quod alioqui non cohæret.

VT IVSTIFICERIS IN SERMONIBVS TVIS, ET VINCAS CVM IVDICARIS. Adducit hoc testimonium ex psal. 50. quo ostendat Deum semper in promissis esse veracem, non obstātibus etiā hominum peccatis; adeò vt ex nostra iniquitate magis etiam appareat, atque illustrior fiat ipsius veritas & iusticia. Quod luculentè docet psalmus 88, in quo post commemoratas promissiones Dauidi & semini eius factas, affirmat Deus, etiamsi posteri legem suam deserant, ac iusticias suas profanent, tamen inconcussè seruaturum se ea, quæ promiserat; nec irritum facturum quicquam eorum, quæ de labiis suis processerant. Vt intelligatur hoc Paulum velle, exponendus est psalmi versiculus. *Tibi soli peccaui*, inquit Dauid, *& malum coram te feci*. Ex qua mea iniquitate id consequitur, vt tu iustificeris in sermonibus tuis, &c. id est, vt omnes cum laude agnoscant adeò te iustum ac veracem esse in verbis tuis ac promissis, vt ne quidem ob peccata hominum, promissiones tuas retractes: quandoquidem mihi, nihil obstante hac mea, quam confiteor, iniquitate, præstabis quæcumque de regni stabilitate, successore, & sancto semine ex me nascituro fuisti pollicitus: itáque fit vt semper vincas cum iudicaris, id est victor & superior in causa pronuncieris, quoties quis recta ratione voluerit de tuis factis iudicium aut examen instituere. In hunc modum exponit Euthymius, congruenter admodum cum mente Pauli hoc loco. Ex qua etiam expositione liquet, particulam *vt* non finalem esse, sed tantùm consecutionem denotare: quod & Theophylactus hîc annotauit. Loquitur autem apostolus de promissis Dei absolutis, quale fuit illud psalmi 88. non de iis quæ conditionem habent annexam. Nam quæ huiusmodi sunt; ea, non seruata conditione, euacuari & irrita fieri posse constat, salua fide & veritate promittentis. Nonnulli versum hunc, *vt iustificeris* &c. in psalmo per hyperbaton referunt ad preces superiores, *Miserere mei. Dele iniquitatem meam. Laua me. Munda me*. Ac si diceret Dauid: Si mei misertus fueris, si deleueris iniquitatem meam, si laueris & mundaueris me; verax & iustus inuenieris in sermonibus tuis, quibus veniam & gratiam promisisti pœnitentibus. Probabilis quidem etiam hic sensus: Verum expositio prius data pleniùs seruire

Hominū peccata nō mutāt Dei promissa.

videtur explicandæ menti Paulinæ. Cæterùm obserua Paulum in hoc testimonio citando sequi versionem LXX interpretum: quod ferè solet vbi eorum versio parum aut nihil ab Hebræo discrepat; vti contingit in hoc versiculo, quem Hieronymus ex Hebræo vertit iisdem verbis; nisi quod pro *iudicaris* reddidit futurum *iudicaberis*, sensu nihil diuerso.

5 SI AVTEM INIQVITAS NOSTRA IVSTICIAM DEI COMMENDAT, QVID DICEMVS? *Iniquitas*, ἀδικία; pro qua malim *iniustitiam*, propter antithesim ad *iustitiam*. *Commendat* Græcè συνίστησι. Quod quidam potiùs vertendum putant, *confirmat, constabilit, adstruit*; quomodo accipitur Galat. 2. vbi nos habemus: *præuaricatorem me constituo*. Sed & in Syriaco *confirmat* legitur. Atqui sentit Erasmus interpretem nostrum rectè vertisse: nec ipse secùs vertendum sibi putauit. Nam in verbo commendandi possunt ea quæ commendationi coniungi solent, etiam intelligi; vt declaratio, testificatio, confirmatio. Dixerat apostolus incredulitate hominum non modò non euacuari fidem Dei, verùm etiam illustrari. Quare meritò quæstionem hanc subjicit, inquiens: Si nostra iniquitas siue iniusticia commendat, id est, apparere facit, & illustriorem reddit, adeoque confirmat Dei iusticiam & fidem erga homines; *quid dicemus?* scilicet ad quæstionem ex illis dictis obuiam, quæ sequitur.

NVNQVID INIQVVS EST DEVS QVI INFERT IRAM? Et hic mallem, *Nunquid iniustus est Deus*: vt sicut in Græco, sic in Latino παρονομασία quædam appareat. Sensus: An ob id censebimus Deum iniustum esse, qui infert iram, id est punitionem; qui punit & vindicat peccata, ex quibus eius iusticia commendatur?

6 (SECVNDVM HOMINEM DICO). Id est, secundum humanum sensum loquor: obiectionem hanc moueo ex persona hominis diuina nondum capientis; cui facilè, sicut experientia docet, huiusmodi quæstiones occurrant.

ABSIT: vt ideo credatur Deus iniustus; vt quis de Deo tam absurdè & indignè sentiat.

ALIOQVIN QVOMODO IVDICABIT DEVS HVNC MVNDVM? Græcè τὸν κόσμον, *mundum*, sine pronomine demonstratiuo, consentientibus etiam mss. quibusdam Latinis, & Syro exemplari. Deductione ad incommodū repellit obiectionem, quasi dicat: Si propter causam memoratam Deus iniustus censendus est in vindicandis peccatis; igitur non erit idoneus qui iudicet mundum. Quod est longè absurdissimum. Sequela manifesta est, quia iudicem totius mundi iustissimum esse oportet. Cæterùm directa quæstionis solutio est, Dei iusticiam non illustrari nostra iniquitate per se, sed tantum vt per occasionem. Nam vera causa illustrandæ iusticiæ diuinæ, qua iustus & fidelis est in verbis suis, ipsa bonitas est & potentia Dei, ad eum finem vtentis peccatis hominum, seu potius ea permittentis: sicut & ea permittit, tum ad demonstrandam iusticiam suam vindicatiuam in iis puniendis, tum ad declarandam suam misericordiam in iis remittendis. Et quidem veram causam illustrandæ iusticiæ Dei non esse nostra peccata, docet apostolus subiunctis verbis, idque rursus ad incommodum deductione, cùm ait:

7 SI ENIM VERITAS DEI IN MEO MENDACIO ABVNDAVIT IN GLORIAM IPSIVS. Mendacium vocat quod paulo antè iniquitatem, id est peccatum. Nullus enim peccat, nisi falsa specie boni. Dixit autem mendacium propter antithesim cum veritate. Abundare in gloriam est clariorem fieri.

QVID ADHVC ET EGO TANQVAM PECCATOR IVDICOR? Redundat, vt alibi interdum, & particula. Sensus totius versus est: Si fides & veracitas Dei clarior & illustrior facta est per meum mendacium siue iniusticiam; cur ego postea iudicor, condemnor, & punior tanquam mendax & peccator? Suam personam ponit pro quauis alia, tanquam diceret; Si peccata hominum per se iusticiam Dei illustrant, eiusque gloriam promouent; cur igitur homines tanquam peccatores puniuntur? F. Toletus subtilem quendam adhibet huic loco commentarium, quem lectori ipsius iudicandum relinquo. Nobis quidem videtur coactior: Nostra verò communis est expositio; quod & ipse fatetur. Et huic optimè cohæret quod sequitur.

8 ET NON SICVT BLASPHEMAMVR, ET SICVT AIVNT QVIDAM NOS DICERE; FACIAMVS MALA VT VENIANT BONA? *Blasphemamur* βλασφημούμεθα, id est, maledicimur, malè de nobis homines loquuntur. Sensus: Et cur non potius dico (sicut quidam malè de nobis loquentes aiunt nos dicere) faciamus mala, cumulemus peccata peccatis, vt veniant bona; quale est Deum glorificari? Suppleri sententia potest etiam hoc modo: Et cur non potius facimus mala, vt Deus glorificetur? sicut quidam calumniantur nos dicere, *Faciamus mala vt veniant bona*. Videtur apostolus eos significare, qui malè & calumniosè interpretabantur id quod passim docebat, superabundasse gratiam Dei, vbi superabundauit hominum iniquitas. Simul insinuat, pro regula tenendum, ne vnquam malum faciamus cuiuscumque boni gratia. Cæterùm permittere & non impedire mala quum possis, vt bona maiora eueniant; haud dubiè licitum est & laudabilis prudentiæ; quemadmodum & illud, consulere cuipiam minus peccatum, quo à maiori reuocetur: sicut ipse fecit apostolus, quædam secundum indulgentiam

Regula moralis & perpetua.

dicens

dicens infirmis, non secundum imperium, 1 Cor. 7.

QVORVM DAMNATIO IVSTA EST, scilicet eorum qui sic loquuntur: *Faciamus mala*, &c. Reiectio est. Non enim dignatur illationem tam absurdam pluribus refellere, sed eã simpliciter condemnat. Sapientis enim disputatoris est, non ad omnia obiecta respondere, sed quædam contemnere. *Damnatio* Græcè *iudicium*, sed intellige condemnatiuum, vt alibi frequenter. Hic secundum distributionem Theodoriti, finis est primi tomi huius epistolæ, & secundi initium à verbis sequentibus. Cùm enim, inquit, gentilium & Iudæorum iniquitatem coarguisset apostolus, & vtrosque supplicio dignos ostendisset; offert deinceps fidei medicamentum, & diuinæ dispensationis benignitatem docet.

9 QVID ERGO? PRÆCELLIMVS EOS? NEQVAQVAM. *Eos* non est in Græco, rectè tamen suppletum, etiam ab Erasmo. Quoniam videbatur Iudæum prætulisse gentili, quando dixit, multum per omnem modum amplius esse Iudæo: rursus hîc, ne Iudæus se extollat aduersus gentilem, ita quærit; *Quid ergo?* an quia hoc amplius esse dixi Iudæo, ideo nos Iudæi præcellimus gentiles? Et respondet, *Nequaquam*. Græcè οὐ πάντως, *non omnino*: sed vsurpat Paulus pro *nequaquam*, *nullo modo*. Qua responsione non iam sibi contrarius est apostolus. Dixerat enim Iudæo amplius esse, quantum attinet ad externa beneficia Iudaico populo exhibita à Deo, & illud maximè, quia credita illis fuerant eloquia Dei: Hic autem negat Iudæum absolutè præcellere, id est quo ad veram iusticiam, à qua sola petenda est hominis cuiusque vera & solida supra alium excellentia. Vnde sequitur,

Apparens antilogia tollitur.

CAVSATI ENIM SVMVS IVDÆOS ET GRÆCOS OMNES SVB PECCATO ESSE. Græcè προῃτιασάμεθα, quasi dicat *præcausati sumus*. *Quod ego transferrem*, ait Valla, *suprà diximus enim causam*. Vnde sensum hunc reddunt: Iam enim antè probauimus allatis causis & rationibus, Iudæos & gentiles omnes peccato subditos esse, id est, omnes esse peccatores, & propter peccata damnatione dignos. Atqui plenior erit sensus, si dicas; Iam antè probauimus, allegatis criminibus, &c. Nam Græcum verbum & simplex & compositum significationem habet accusandi. Crimina audiuimus gentilium cap. 1, & Iudæorum cap. 2. Hic quæritur quàm generaliter illud *omnes* accipiendum sit, quum causatum se dicit *omnes sub peccato esse*. Nam ex præcedentibus solùm inferri posse videtur, multos sub peccato esse; vt ex gentibus philosophos, ex Iudæis legisperitos: Siquidem horum propriè crimina percensuit. Respondeo Pauli procul-dubio mentem esse de omnibus sine exceptione hominibus sub peccato concludendis; sicut & dicit Gal. 3: *Conclusit scriptura omnia sub peccato*. Primùm id patet ex scopo Pauli. Vult enim demonstrare sine fide Christi neminem iustificari posse: quod demonstrari non potest, nisi constiterit sine ea omnes esse peccatores. Idipsum probant testimonia scripturæ subiuncta, quæ prorsus vniuersaliter loquuntur, illud potissimùm: *Non est qui faciat bonum, non est vsque ad vnum*. Ex quibus deinde rursus vniuersalem, omnes & singulos homines complectentem, facit illationem, dicens: *Vt omne os obstruatur, & subditus fiat omnis mundus Deo*. Nec pluribus opus est argumentis in re tam manifesta. Ad obiectionem verò respondemus, Pauli collectionem, quæ breuis & proinde obscura est, explicandam esse hoc modo: Gentilium & Iudæorum præcipui, & à quibus maximè erat exspectanda iusticia, quippe qui præ cæteris hominibus sapientiam, vt philosophi, & diuinæ legis noticiam, vt nomodidascali, profitebantur, peccauerunt & à iusticia longè aberrauerunt: igitur & omnes cæteri, quibus nec sapientiæ studium cordi fuit, nec legis diuinæ noticia contigit. Argumentum est à minori. Nec verò plenior exigenda fuit de singulis probatio: quum intelligenti satis sit rationem adferri posse singulis & omnibus communem, nec ignotam; id est humanæ naturæ corruptionem: etsi causa eius passim lateret. Hæc porrò si Iudæo minùs persuadeant, audiat quæ sequuntur.

Quæstio.

Responsio

10 SICVT SCRIPTVM EST: QVIA NON EST IVSTVS QVISQVAM.

11 NON EST INTELLIGENS, NON EST REQVIRENS DEVM.

12 OMNES DECLINAVERVNT, SIMVL INVTILES FACTI SVNT: NON EST QVI FACIAT BONVM: NON EST VSQVE AD VNVM.

13 SEPVLCRVM PATENS EST GVTTVR EORVM; LINGVIS SVIS DOLOSE AGEBANT. VENENVM ASPIDVM SVB LABIIS EORVM.

14 QVORVM OS MALEDICTIONE ET AMARITVDINE PLENVM EST.

15 VELOCES PEDES EORVM AD EFFVNDENDVM SANGVINEM.

16 CONTRITIO ET INFELICITAS IN VIIS EORVM.

17 ET VIAM PACIS NON COGNOVERVNT.

18 NON EST TIMOR DEI ANTE OCVLOS EORVM. Omnes sub peccato esse, copiosiùs adhuc probat propter Iudæos ex scriptura, tanquam propria (sicut infrà dicit) ipsorum lege, conuincendos. Arguit autem hæc probatio, quemadmodum superiùs admonui, vniuersalem intellectum illius conclusionis: *omnes sub peccato esse*. Dicitur enim: *Quia non est iustus quisquam* &c. Item: *Omnes declinauerunt, simul inutiles facti sunt: non est qui faciat bonum, non est vsque ad vnum*. Accedit & generalitas hominum illo versu eiusdem psal. significata: *Dominus de cælo prospexit super filios hominum: vt videat*

si est intelligens aut requirens Deum. Post quem versum proximè sequuntur verba à Paulo citata: *Omnes declinauerunt*, &c. Hoc enim quid est aliud quàm, omnes inuentos malos, neminem bonum? Verùm hæc intellige iuxta mentem & scopum Pauli, de filiis hominum, id est humano genere, quale est ex sua origine, & qualis vnusquisque perseuerat, donec iustitiæ Dei per fidem Iesu Christi particeps fiat. Non sum nescius, Hieronymum alicubi scripturam hanc; *Omnes declinauerunt, simul inutiles facti sunt*, interpretandam docere secundum illum canonem scripturarum, quo signum vniuersale non ad totum, sed ad partem maximam referendũ sit, velut in eo quod apostolus dicit: *Omnes quæ sua sunt quærunt*. Philip. 2. Sic enim censet in epistola 146, quæ est de filio prodigo ad Damasum Papam, & in commentario epistolæ ad Eph. sub finem capitis primi. Quam Hieronymi interpretationem etiam alij quidam sequuntur. Mihi tamen Paulino sensui, atque etiam Dauidico, conuenientius videtur, vt vniuersaliter vtriusque verba accipiantur, eo modo quo dixi. Nam de Paulo satis puto constare. Sed & Dauidis non aliam in suis verbis arbitror esse sententiam, quàm quæ fuit Isaiæ prophetæ in hisce consimilibus cap. 53. *Omnes nos quasi oues errauimus: vnusquisque in viam suam declinauit.* Quæ verba nemo Theologus negauerit ad omnes omninò pertinere, quos cõprehendit id quod proximè sequitur: *Et posuit Dominus in eo iniquitatem omnium nostrum.* Alibi quoque Hieronymus hoc vniuersali sensu versum Dauidicum accipit, vt in commentario super Isaiæ 52, ita scribens: *Opportuno tempore pro cunctis sanguinem fudit*, Christus, *quando omnes declinauerant, simul inutiles facti erant: non erat qui faceret bonum, non erat vsque ad vnum: vt pro omnibus gustaret mortem, quia omnes peccauerant, & indigebant gloria Dei.* Hæc ibi. Sed quæret aliquis, quomodo ad omnes & singulos pertineant quæ sequuntur apud Paulum: *Sepulchrum patens est guttur eorum*, &c. vsque ad finem citati testimonij. Respondeo Paulum non sentire, quod in omnibus & singulis fuerint omnia vicia quæ hic enumerat; sed alia in aliis; ita tamen vt omnes in vicio & peccato fuerint, omnes declinauerint, & ad bonum facti sint inutiles: denique inter omnes nullus sit iustus, nullus intelligens, nullus qui Deum quærat aut timeat, aut quod bonum est faciat: sensu nimirum antea declarato. Cæterùm quod ad scripturas hic ab apostolo citatas attinet, etsi iam olim in vulgatis codicibus Latinis exstiterint omnes vno loco, scilicet in psal. 13, etiam ante Hieronymi & Augustini tempora; sciendum tamẽ est, neque in Hebræo, neque apud LXX interpretes in eo psalm. omnes haberi. Quod & disertè testatur Hieronymus in præfatione lib. 16 suorum commentariorum in Isaiam, astipulante etiam commentario psalmorum, qui Hieronymi titulum habet. At neque Chaldæa paraphrasis in eo loco agnoscit. Addit ipse Hieronymus, omnes Græciæ tractatores, qui in psalmos ediderent commentarios, idipsum liquidò confiteri: Dicitque eos qui artem contexendarum inter se scripturarum apostoli nesciebant, cùm quærerent aptum locum, vbi assumptum ab eo ponerent testimonium, quod absque authoritate scripturæ positum non putabant; transtulisse in eum psalmum in quo repererunt prima verba. Fuere quidem nonnulli, qui versus illos, quos aliò relegat Hieronymus, contenderent Hebraico textui in psalmo memorato detractos esse, & restitui debere, idque ex quodam Hebraico, quod allegant, psalterio Anglicanæ ecclesiæ. Sed eos bene & solidè refellit vir doctissimus F. Lucas suis in sacra biblia notationibus; ad quas lectorem remitto. Iam ex quibus locis collecta sit hæc testimoniorum congeries, eodem indice Hieronymo paucis accipe. Primi versus vsque ad illud: *Sepulcrum patens*. deprompti sunt ex psal. 13 iam dicto, qui Hebræis est 14. At versus ille: *Sepulcrum patens est guttur eorum, linguis suis dolosè agebant*, sumptus est ex psal. 5. Quod sequitur: *Venenum aspidum sub labijs eorum*, decerptum est ex psal. 139: non autem, vt vult autor ille incertus commentariorum in psalmos, ex Deuteronomio. Nam in eo libro non hoc legitur, sed *venenum aspidum insanabile*, cap. 32 in cantico Moysi. Quod statim sequitur: *Quorum os maledictione & amaritudine plenum est*, habetur in psal. 9, qui Hebræis est 10. Porro verba sequentia: *Veloces pedes eorum* & cætera vsque ad illud: *Non est timor*. desumpta sunt ex Isaiæ cap. 59. Quod ita esse repetit in eundem Isaiæ locum scribens Hieronymus. Illud postremum: *Non est timor Dei ante oculos eorum*, in psalmi 35 principio legitur. *Nec in hoc*, ait Hieronymus, *cuiquam videatur esse diuersum, si quod in suis locis numero dicitur singulari, ab apostolo pluraliter dicatur: qui scribebat ad plurimos, & in vnum sensum multa cogebat exẽpla.* Sic ille. A quo Caietanus in locis designandis nonnihil dissentit: sed præter æquum. Restat vt testimonia hæc à Paulo citata breuiter exponamus. *Non est*, inquit, *iustus quisquam*. Græcè, *non est iustus, ne quidem vnus*, scilicet in vniuerso hominum genere: quod intellige, quantum ad naturæ corruptionem attinet, & antequam quisque iustificetur ex fide. Item non est quisquam intelligens, id est sapiens ea quę Dei sunt. Non est exquirens Deum, id est bonis actionibus sese Deo commendans. Omnes originaliter infecti atque corrupti, à recto deflexerunt ad iniquitates. Simul omnes, excepto nemine, facti sunt ad legem implendam & opera pietatis exercenda prorsus inepti atque inutiles: quod in Hebræo est, *putruerunt, siue rancidi facti sunt*. Non est quisquam qui faciat bonũ, Græcè χρηστότητα, *bonitatem*; sed Hebraicè טוב tob, *bonum*, id est opus Deo acceptum. Vel: Non est quisquam, qui bene viuat; qui

Ars apostoli Pauli in contexendis scripturis.

ita

ita faciat bonum, vt bonus dici possit. *Non est vsque ad vnum*, id est nec vnus quidem. Nam inclusiuè exponendam esse voculam *vsque*, secus quàm in expositione psalmi vult Augustinus, vt Christum excipiat; rectè monet Caietanus: *Nullus enim*, inquit, *purus homo excipitur*. Et hic sensus patet ex eo quod in Græco præcessit: οὐδὲ εἷς, *ne quidem vnus*. Porro sepulcro patenti simile est guttur eorum; quia sicut sepulcrum patens exhalat tetrum ac pestiferum fœtorem; ita ex ore illorum impuri, pestilentes, noxijque sermones exeunt. Linguis suis vtuntur ad dolum & fraudem, aliud loquentes, aliud sentientes. Et, quasi qui venenum aspidũ, id est nocentissimũ sub labiis vel in labiis gerant, semper parati sunt pestiferũ virus latentiũ cogitationum ex oris pharetra depromere, & in quemlibet eiaculari. Quorum os maledictione siue exsecratione & amarulentia plenum est; ita vt vix aliud ore proferãt in eos, quibus offensi sunt, quàm contumelias & maledicta. Est autem amaritudo siue amarulentia, dum odium cordis in ore & sermone apparet. *Veloces pedes eorum ad effundendum sanguinem*, id est, ad cædes & oppreßiones innocentium. *Contritio & infelicitas in vijs eorum. Infelicitas* Græcè ταλαιπωρία, miseria, ærumna. Calamitatem legit Cyprianus lib. de zelo & liuore. Vox Hebræa apud Isaiam vastitatem significat. Sensus: Omne eorum studium est vt alios conterant & vastent; adeò vt nati videanrur in aliorum perniciem. Viarum nomine studia & actiones Hebræa phrasi significari notum est. *Et viam pacis non cognouerunt*, scilicet approbationis noticia: quia pacem & iusticiam veræ pacis conseruatricem, oderunt. Ac si dicat: nolunt ingredi viam pacis. Denique quod præcedentium malorum fons & caput est: *Non est timor Dei ante oculos eorum*, id est, oculis mentis non considerant Deum vbique præsentem, proindeque timendum esse, tanquam iustum vindicem malorum. Hoc enim timore, velut fræno cohiberi solent homines, ne in scelera & flagitia præcipites currant. Ex hoc loco colligitur, hominem peccando non solùm amisisse amorem iusticiæ, verùm etiam timorem gehennæ, quemadmodum docet Prosper lib. contra Collatorem cap. 19.

Homo peccãdo non solũ amisit amorẽ iusticia, sed etiam timorem gehennæ.

19 SCIMVS AVTEM QVONIAM QVÆCVMQVE LEX LOQVITVR, IIS QVI IN LEGE SVNT, LOQVITVR. *In lege*, id est sub lege, legi subiecti. Ne Iudæus excipiat, & dicat hæc superiora nihil ad se pertinere; sed de impiis, id est gentilibus dicta esse; nunc ratione probat ea Iudæis esse communia. Legis nomine priori loco psalmos & prophetas, ac verisimiliter etiam reliquos sacros libros comprehendit. Nam ex psalmis & prophetis adducta fuere memorata testimonia. Atque eo modo legis vocabulum etiam Dominus vsurpat Ioannis 15 dicens: *Vt adimpleatur sermo, qui in lege eorum scriptus est: Quia odio habuerunt me gratis.* An eadem legis acceptio sit posteriori loco, cùm dicit, *ijs qui in lege*, id est sub lege *sunt*, dubitari potest. Nam solet hac locutione Mosaica lex intelligi, quæ vt summum quatuor libris continetur. Verùm quia tota veteris testamenti scriptura canone Hebræorum cõprehensa, Iudæis erat, vt esse debebat, pro verbo Dei; ideo nihil vetat etiam hac parte totam legis nomine comprehendi: tametsi nihil incommodi est, si specialiter accipiatur. Nam sic etiam sensus congruit, qui est huiusmodi: Lex & prophetæ, licèt multa dicant & prædicant de gentibus à populo Dei diuersis, & aliquando ad eas etiam sermonem dirigant, vt in prophetis videre est: potissimùm tamen intendunt corripere, castigare, comminari, inuehere in illorum vicia qui sub lege sunt: præsertim vbi loquuntur absque determinatione certæ alicuius gentis. Hæc enim quæ dixi, legis sunt officia. Lex autem soli populo Hebræorum data fuit. Bene igitur apostolus ex lege & eius increpatione conuincit populum illum totum fuisse sub peccato. Alij aliter hanc probationem explicant: sed meo iudicio minus rectè.

Legis nomine quæ scriptura comprehendãtur

VT OMNE OS OBSTRVATVR. *Vt* illationem notat non causam, ac si dicat: Hinc fit vt nemo gloriari posit de iusticia, nec se excusare in Dei iudicio, ne Iudæus quidem qui in lege gloriatur. Per eam ipsam enim iniustus arguitur.

ET SVBDITVS FIAT OMNIS MVNDVS DEO. Subditus Græcè ὑπόδικος, id est obnoxius, obstrictus ad pœnam. Augustinus legit *reus* lib. de gratia Christi cap. 8. Sensus: Et vt appareat omnes omnino homines, etiam Iudæos, esse Deo iudici ad æternam mortem obnoxios.

20 QVIA EX OPERIBVS LEGIS NON IVSTIFICABITVR OMNIS CARO CORAM ILLO. *Non iustificabitur omnis caro*, id est nulla caro, nullus homo iustificabitur. Notissima synechdoche, caro pro homine. Porro *quia* Græcè est διότι, *propterea quod, ideo quia*. Sentit enim apostolus idcirco etiam Iudæo, qui legem accepit, os obstrui, reddique eum Deo obnoxium: quoniam etsi legem & opera legis prætendere velit, non tamen ex illis coram Deo iustificetur: quum maneat illud quod antè probatum & conclusum est, *Iudæos & Græcos omnes sub peccato esse*; nec habere de quo coram Deo glorietur. Quod si Iudæus qui legem accepit, ex operibus legis non iustificabitur; quanto minus gentilis qui legem non accepit? Itaque rectè dictum est, *omnis caro*. Potest autem accipi hæc Pauli sententia velut epiphonema supradictorum. Huc enim spectant quæ dixit, vt intelligatur ex lege non esse iusticiam: Vnde mox colligat principale suum institutum, iusticiam esse petendam ex fide. Quidam hoc loco intelligunt opera legis, qua parte cęrimonialis est. Et hoc putant apostolum velle; quod iusticia non habeatur per sacramenta veteris legis, siue per obseruationem legaliũ. Pro quo intellectu facere videtur, quod eadem hæc præpositio habetur Gal. 2. in qua

Opera legis quæ Paulo dicantur.

epistola potissimùm de legis cærimonialis ad iusticiam inutilitate Paulus differit. Verùm de illius loci sententia videbimus in eius commentatio. Præsens certè doctrina ad legem cærimonialem restringi non potest, quemadmodum bene probat Augustinus lib. de spiritu & litera cap. 8 & 29. Primùm, quia continuò subiungit apostolus; *Per legem cognitio peccati:* quod de lege morali in decalogo scripta dici manifestum est. Et ita se ipse apostolus exponit cap. 7, citans illud ex decalogo, *Non concupisces:* ac subiungens legem sanctam esse, & mandatum sanctum & iustum & bonum. Quæ epitheta maximè competunt in legem moralem. Deinde quia verbis hic superioribus, & iam antè cap. 2, ostenderat, nec eos quidem qui legem acceperant, iusticiam fuisse consecutos, de lege morali indubiè loquens; vt ibi: *Qui prædicas non furandum, furaris,* & quæ sequuntur. Adde quod non opponit apostolus cærimonialia moralibus, sed antithesim statuit inter id quod est ex operibus legis, siue ex lege, & per legem: & id quod est gratis, atque ex fide, & per fidem; vti docet totus contextus sequens. Sed nec id quod infrà dicitur: *Legem ergo destruimus per fidem? Absit: sed legem statuimus*; accipi potest de lege cærimoniali, quam fides Christi promulgata tollit ac destruit. Illud quoque cap. sequentis: *Lex iram operatur: vbi enim non est lex, nec præuaricatio*; de lege morali præcipuè veritatem habet. Nam præuaricationes pleræque omnes sunt contra leges morales. Igitur hoc loco vel legem moralem oportet intelligi, vel certè legem vniuersam Moysi, moralia simul & cærimonialia complectentem. Nam à tota lege vim iustificandi remouere vult apostolus. Et sic intellecta sententia magis ad amussim conuenit cum ea quæ est ad Gal. 2. Præterea notandum est opus legis bifariam sumi: vel pro opere quod lex præscribit, quale opus verè bonum est; de quo cap. 2, *Factores legis iustificabuntur.* vel pro opere quod fit ex lege, id est ex sola legis cognitione, & non ex fide. Quo posteriori modo loquitur hîc Paulus de operibus legis, ea nimirum intelligens, quæ quis facit sola lege adiutus. Cuiusmodi erant quæ faciebant & adhuc faciunt Iudæi, non existimantes gratiam redemptoris ad iustè viuendum sibi esse necessariam. Qualiacumque enim ea sint, ad veram iusticiam nihil conducunt. Hoc quippe est ex operibus legis neminem iustificari coram Deo. Sic opera legis exponit Augustinus complutibus locis, vt lib. de spiritu & litera cap. 8, de gratia & libero arbitrio cap. 12, & lib. 3 contra 2 epistolas Pelag. cap. 7. Item Hugo quæst. 82 & 83. Quod si lex à Deo data, tanquam legis naturalis per peccatum obscuratæ quædam interpres, explicans eam ac renouans, iusticiam præstare non potuit: multo minus id potest sola lex naturalis, tali interprete destituta. Quare si ex operibus legis scriptæ nemo Iudæus iustificatur; consequenter intelligendum relinquitur, multo minus gentilem iustificari posse ex operibus legis naturæ, quantumlibet etiam humano studio excultæ, & quibuscumque philosophiæ præceptis elucidatæ. Quocirca nec Aristotelis Ethica, quamuis suam minimè contemnendam habeant vtilitatem, cuiquam sufficere potuerunt ad veram & salutarem iusticiam. Vnde & Paulus alibi, tam legis scriptæ quàm naturalis opera comprehendens, communem de vtrisque, quòd ad salutem nihil conferant, profert sententiam. Sic enim scribit Iudæus ipse ad Titum gentilem cap. 3: *Non ex operibus iusticiæ quæ fecimus nos, sed secundum suam misericordiam saluos nos fecit.* Videtur autem hoc loco & deinceps iustificari seu iustificatio generaliter accipi, qua nimirum quis vel ex impio fit iustus, vel in adepta iusticia progreditur. Prius acceptionis membrum ex sequentibus manifestum est, maximè ex eo quod dicitur cap. seq. *Credenti in eum qui iustificat impium, reputatur fides eius ad iusticiam.* Posterioris autem membri iustificatio fuit ea, quæ ibidem Abrahæ tribuitur ex fide: vt qui iam antè erat iustus. Quem vtrumque iustificationis modum obseruare est etiam apud Iacobum apostolum cap. 2. Igitur mens & doctrina Pauli est, ex operibus legis neque primam obtineri posse iusticiam cum remissione peccatorum: neque iusticiam habitam conseruari, augeri, perfici; neque verò tanquam ex actibus iusticiæ, iustum quempiam apud Deum reputari. *Pauli doctrina communis ad iustificationē primam & secūdam.*

PER LEGEM ENIM COGNITIO PECCATI. Intellige exclusiuè hoc sensu: Lex solam præstat & ingerit agendorum & fugiendorum noticiam: dum alia præcipit, alia prohibet. Quod enim lege prohibetur, peccatum est. Non ergo per legem, neque ex operibus legis est iustificatio, qua peccatum tollitur & lex obseruatur. Sermo est de eadem lege de qua suprà, id est de lege scripta siue Mosaica. Nam ea, qua parte moralis est, peccatum ostendit: sicut & infrà dicit cap. 7. *Peccatum non cognoui nisi per legem. Nam concupiscentiam nesciebam nisi lex diceret: Non concupisces.* Vnde patet falli Origenem, qui legem naturalem ab initio mentibus hominum insitam, existimat hic significari. Quamuis enim Cain & alij multi ante legem scriptam, habuerint agnitionem malefactorum suorum, accusantibus ipsos suis conscientiis; obscurior tamen & imperfectior erat ea noticia. Nam lumen naturale rationis ita peccato fuit obnubilatum, vt multa quę peccata sunt, non putarentur esse peccata; multa quoque leuia putarentur, quæ grauia sunt. At verò per legem à Deo datam & tabulis inscriptam, multo clarior atque perfectior accessit peccati cognitio: nec solum quatenus rectæ rationi peccatum repugnat, verùm etiam quà Dei offensa est, & à Deo grauiter puniendum: quod vtrumque per solam naturæ legem pauci, nec

nisi

nisi imperfectè, poterant cognoscere. Denique si de lege naturæ partem hanc interpreteris, non perinde contra Iudæum valebit; qui dicere poterit: Etsi per legem naturæ, tantùm peccati cognitio sit; legi tamen diuinæ, quam ipse accepit, amplius esse tribuendum. Sentiunt nobiscum August. lib. de spiritu & litera cap. 8. & commentatores ferè omnes.

21 NVNC AVTEM SINE LEGE IVSTICIA DEI MANIFESTATA EST: TESTIFICATA A LEGE ET PROPHETIS. Postquam ostendit ex lege non esse iusticiam, docere nunc incipit, vnde ea petenda sit, nempe ex fide Iesu Christi. Qua in re versari cardinem Paulinæ disputationis in hac epistola, diximus initio. *Nunc*, id est tempore prædicationis euangelicæ: vel *nunc autem*, id est atqui, at verò. Sic enim accipitur interdum, vt non tempus, sed assumptionem vel adiunctionem significet. Vide quæ annotamus ad illud Heb. 11. *Nunc autem meliorem appetunt*. *Iusticia Dei*, id est ea iusticia qua coram Deo quis iustus est. Præcessit enim: *Ex operibus legis non iustificabitur omnis caro coram illo*. Nunc, inquit, iusticia Dei, iusticia vera, quâ in Dei conspectu & iudicio iusti sint homines, manifestata est & palam annunciata, ac reipsa exhibita sine lege, .i. nō per opera legis: tametsi testificationem habēt à lege & prophetis. A lege quidē, .i. ex libris legis, vbi scriptum est: *In semine tuo benedicentur omnes gentes*. A prophetis autem, in quibus legitur: *Iustus ex fide viuit*. Sciendum est Augustinum lib. de gratia Christi cap. 8. & de spiritu & litera cap. 9. illud, *sine lege*, iungere cū *iusticia Dei*, quod & sequitur Hugo quæst. 87. vt iusticia Dei sine lege intelligatur, quæ non est ex lege. Sed ea constructio coactior est, & non necessaria. Nam sensus eodem recidit cum expositione prius data. Minus verò placet quod alij quidam *sine lege* exponunt, cessante lege. Non enim agit nunc apostolus de legis aut legalium cessatione, nec opportunum erat vt ageret: sed de legis effectu. Docet enim quid lex possit, quid non possit: peccatum ostendere potuisse, iusticiam præstare non posse; ideoque sine ea iusticiam esse manifestatam & exhibitam. Porrò ea manifestatio seu manifesta exhibitio iusticiæ Dei sine lege, potissimùm facta est in conuersione gentilium qui legem non acceperant; quorum tamen veræ iusticiæ attestabantur externa signa; prout Cornelij centurionis & aliorum exempla in Actis commemorata nos docent. Vnde & Galatis dicitur cap. 3. *Ex operibus legis spiritum accepistis, an ex auditu fidei?*

22 IVSTICIA AVTEM DEI PER FIDEM IESV CHRISTI IN OMNES ET SVPER OMNES QVI CREDVNT IN EVM. Græcè non additur *in eum*; satis tamen intelligitur. Nam & Syrus interpres addendum putauit. Cohærent hæc verba superioribus epanalepsi quadam, exponente causam ac modum iusticiæ Dei, quam dixit, acquirendæ. Sensus enim est: Iusticia, inquam, Dei quæ est per fidem Iesu Christi; idque in omnes & super omnes credentes in Christum. Hi enim omnes iustificantur, siue Iudæi sint, siue gentiles. Cùm dicit iusticiam Dei haberi per fidem, apertè significat iusticiam non esse ipsam fidem; quod volunt hæretici. Doctrina enim apostoli est per fidem acquiri iusticiam; ita tamen vt ipsa fides sit initium iustificationis, atque etiam pars quædam iusticiæ: quemadmodum infrà pleniùs declarabitur. Hæc duo, *in omnes & super omnes* Oecumenius ita distinguit, vt prius ad Iudæos, posterius ad gentiles referatur: quòd Iudæi apud se velut domesticam haberent salutis causam, nempe Christum; à quibus extensa deinde fuerit ad gentiles & super gentiles Dei gratia: quia *salus ex Iudæis est*, Ioan. 4. Verùm non hoc apostolum velle, satis arguit pars sequens, qua disertè significat se indistinctè nunc loqui de Iudęis atque gentilibus. Vtrumque igitur hoc membrum ad vtrosque pertinet. Alij dictum putant *in omnes*, propter vniuersalitatem beneficij; *super omnes*, propter sublimitatem. Atqui Græcè non est ὑπὲρ, sed ἐπί; quemadmodum priori loco εἰς, Paulo ferè idem significantia; vt verti potuerit hoc modo, *ad omnes & in omnes*. Quare si quid discriminis est, velim ita discerni, vt in priori significetur accessus, in posteriori peruentio. Habet enim iustificatio suos gradus. Atque id est quod alij dicunt, esse eiusdem inculcationem per auxesim quandam. Porrò omnes in Christum credentes intellige, non quomodocumque, sed ea fide de qua cap. 1 diximus apostolum loqui: qua videlicet in Christum quis credit, paratus subire & agere ea quę ille ordinauit ad iusticiam consequendam, vel etiam retinendam, id est credentes fide humili & obediente. De qua & illud accipiēdum quod dicit Dominus Ioan. 3. *Vt omnis qui credit in ipsum, non pereat, sed habeat vitam æternam*. Ex his quoque respōderi potest ad id quod quæri solet, vtrùm hęc fides informis sit an formata. Iam enim suprà dictum est, eam non prorsus informem esse, sed formatam bona volūtate; in qua & spes & dilectio Dei includuntur.

Fidē non esse ipsam iusticiam

NON ENIM EST DISTINCTIO. Scilicet inter Iudæos & gentiles, ac si dicat: Nullus est hominum qui possit aut vnquam potuerit aliter iustificari, quàm per fidem Iesu Christi. Hæc vna & sola via est omnibus proposita, qua perueniatur ad iusticiam. Qua de re grauiter disserentem vide B. Augustinum lib. de peccato originali cap. 24. Quanquam illud sciendum, in fide Christi mediatoris implicita plerosque qui Christi aduentum antecesserunt, iustificatos fuisse: quod ex professo docent Theologi in 3. sent. dist. 25. Porrò non esse distinctionem, probat ex causa communi.

23 OMNES ENIM PECCAVERVNT: Tam Iudæi quàm Græci, quemadmodum in præcedentibus ostensum est & conclusum: vt quibus est morbus communis, sit etiam communis remedij necessitas.

ET

ET EGENT GLORIA DEI. Ita legendum, non *gratia Dei*, quod in quibusdam legitur. Sensus tamen huc recurrit, iuxta multorum expositionem. Putant enim hoc significari; quoniam omnes peccauerunt, idcirco omnes egere Dei miserantis auxilio, id est gratia remissionis, per quam Dei nomen glorificetur, vt est apud Ezechielem cap. 36. Sic intellexit Augustinus lib. de spiritu & litera cap. 9. & ferè Latini post eum. Sic etiam Theodoritus in commentario. Atque hunc intellectum confirmare videntur ea quæ proximè sequuntur de gratuita remissione peccatorum. Potest autem & hic esse sensus: Omnes confiteri debere se peccatores, & per hoc gloriam dare Deo; quomodo Iosue dicebat ad Achan furti deprehensum: *Da gloriam Deo, & confitere quid feceris* Ios. 7. Quo item sensu dicitur Apoc. 15: *Et non egerunt pœnitentiam vt darent Deo gloriam.* Verùm notandum est verbum ὑστεροῦνται *egent*, etiam verti posse *destituuntur*, quemadmodum verterunt Erasmus & alij. Tùm sensus esse potest: Quia omnes peccauerunt, ideo omnes destituuntur seu priuantur gloria Dei, id est indigni sunt vita æterna, quæ non datur nisi iustis. Quem sensum indicant Chrysostomus & Theophylactus. At verò quamuis hi sensus memorati probabilitatem suã habeãt; est tamen alius meo iudicio verus & germanus huius loci, iste nimirum: Omnes peccauerunt, & proinde destituuntur gloria Dei, id est non habent vnde coram Deo glorientur. Sic enim Paulo gloria Dei est gloria coràm Deo, sicut eidem hic & alibi iusticia Dei est iusticia corã Deo. Cui locutioni similes sunt, oratio Dei, Lucæ 6 pro oratione ad Deum: fides Dei, Marci 11 pro fide in Deum: & passim fides Iesu Christi pro fide in Iesum Christum. Sic & blasphemia spiritus, Matth. 12; id est blasphemia in spiritum. Itaque hac parte dicitur idem quod superiùs; *vt omne os obstruatur.* id est vt nemo habeat vnde glorietur: & quod inferiùs: *Vbi est ergo gloriatio tua?* Explicatur autem hæc phrasis cap. seq. *Si Abraham ex operibus iustificatus est, habet gloriam, sed non apud Deum.* Ad hunc sensum quam proximè accedunt Caietanus & Toletus in commentariis, & Erasmus in paraphrasi. Denique contextui sensus hic apprimè quadrat.

Quid egere gloria Dei.

24 IVSTIFICATI GRATIS PER GRATIAM IPSIVS. *Iustificati*, Græcè δικαιούμενοι, præsentis temporis participio, quo Latini carent. Non ergo significatur priùs homines iustificari quã peccent, aut egeant gloria Dei: sed eos qui peccauerunt, nec habent in quo glorientur coram Deo, postea iustificari. Proinde vertit Erasmus, *iustificantur autem gratis*. Potest & ita commodè verti, *iustificandi gratis*. Quomodo patres concilii Tridentini participium ἁγιαζομένους Heb. 10, quod interpres vertit *sanctificatos*, exponendum putarunt, *quotquot sanctificandi essent*, sess. 22 cap. 1. Quod sequitur, *per gratiam ipsius*, ἐξηγητικῶς additum est, ac si dicat *gratis*, id est *per gratiam ipsius*. Nam sensus est, homines peccatores iustificari absque vllo suorum operum merito, per solam gratuitam Dei bonitatem. Hoc autem intellige de tota iusticia ab initio vsque ad finem: de qua sub nomine salutis idem apostolus verbis anteà citatis: *Non ex operibus iusticiæ quæ fecimus nos, sed secundum suam misericordiam saluos nos fecit.* Hinc Augustinus epistola 105 quæ est ad Sixtum Romanum, docet iusticiam & fidem nusquam vocari mercedem; quamuis remissio peccatorum non sine aliquo fit merito, propterea quod reddatur fidei & orationi præcedenti. Cuius doctrinæ ratio est, quia iusticia Christiana complectitur totam hominis renouationem: cuius initium est à fide: quæ prima datur, vt per eam cætera impetrentur; vti loquitur idem August. lib. de prædestinatione sanctorum cap. 7. Eundem vide his cõsentanea scribentem in epistola 106 ad Paulinum Nolanum episcopum. Ab hac explicatione sententiæ Paulinæ nihil diuersum est, quod docet synodus Trid. sess. 6 cap 8. nos ideo gratis iustificari, *quia nihil eorum quæ iustificationẽ præcedunt, siue fides, siue opera, ipsam iustificationis gratiam promeretur*. Loquitur enim de fide prorsus informi & mortua, quæ nihilo magis, quàm donum linguarum aut prophetiæ aut scientiæ, si nihil adsit Christianæ dilectionis, hominem Deo commendat, 1 Cor. 13. quẽadmodũ & de operibus totam iustificationem præcedentibus; quæ nec ipsa qualiacumque sint, hominem Deo commendare possunt. Dico, totam iustificationem; cuius exordium est à Dei per Iesum Christum præueniente gratia, qua qui à Deo auersi sunt, vt dicitur eiusdem sess. cap. 5, nullis eorum existentibus meritis ad conuertendum se disponuntur: ad quod vtique non disponit fides omnino informis & ociosa. Et hanc esse mẽtem concilij satis etiam ostendit ipsius subiuncta probatio: *Si enim gratia est, iam non ex operibus: alioquin gratia iã non est gratia.* Siquidem parùm solida videretur hæc probatio, si de operibus à gratia Christi profectis, & proinde sub latitudine iustificationis comprehensis, Synodus fuisset locuta. Quanquam alioqui, & de huiusmodi operibus, sicut & de fide inuocante, ex qua procedunt ea opera, fatemur verè dici, quòd habitualem iustificationis gratiam, quæ videlicet in amicitia Dei consistit, & datur simul cum remissione peccatorum, non promereantur: quatenus scilicet hoc promerendi vocabulo meritum condignum significetur. Nam quòd eam ex congruo mereãtur, sacris literis & sanctorum patrum attestationibus valde consentaneum est. Porrò ex hoc apostoli loco & aliis similibus constabilitur dogma catholicum aduersus Pelagianos ac Pelagianorum reliquias, de gratia & prædestinatione Dei prorsus gratuita. De quo disputant ex professo Theologi in 1. sent. dist. 41, & in 2 dist. 26. Vocat autem hoc loco gratiam apostolus, quam in epistola ad Titum vocat misericordiam, id est gratuitam Dei beni

Iustificatio gratuita.

Gratia & prædestinatio Dei prorsus gratuita.

beni

benignitatem ac beneficentiam erga miseros & indignos.

PER REDEMPTIONEM QVÆ EST IN CHRISTO IESV. Græca vox ἀπολύτρωσις propriè significat eam redemptionem, qua captiuus precio pro capite eius persoluto redimitur. Id enim precium Græcis λύτρον dicitur. Estque sensus: Peccatores iustificari per redemptionem, quam appenso precio fecit ac meruit Christus Iesus: Siue quod idem est; per Iesum Christum redemptorem. Quamuis igitur quod ad nostra merita attinet, gratis iustificamur; non tamen absque meritis & satisfactione Christi, qui sanguinis sui precio nos à peccato redemit, atque in libertatem iustitiæ vindicauit; denique omnia bona ad salutem pertinentia nobis promeruit: vt proinde rectè dicatur, non solùm iustificationem nostram, sed & prædestinationem niti meritis Christi; testante eodem apostolo Eph. 1. *Elegit nos in ipso ante mundi constitutionem.* Et iterum: *Qui prædestinauit nos in adoptionem filiorum per Iesum Christum.* Veruntamen etiam hoc ipsum fuit gratuitæ erga nos misericordiæ Dei, quod Christum redemptorem & satisfactorem nobis dederit. Vnde adhuc sequitur.

Iustificatio & prædestinatio nostra ex meritis Christi.

25 QVEM PROPOSVIT DEVS PROPICIATIONEM PER FIDEM IN SANGVINE IPSIVS. Quidam vetusti codices habent *propiciatorem*; quibus annuunt textus Amb. & Syriaca versio, necnon quarundam ecclesiarum breuiaria. Neque enim Græcè est ἱλασμὸν, quod propiciationem significat, vt 1 Ioan. 2. *Ipse est propiciatio pro peccatis nostris*, & 4. *Misit Deus filium suũ propiciationem pro peccatis nostris*; *sed* ἱλαστήριον. Potestque vel neutro genere accipi vel masculino. Neutro genere vocabulum est sacris scripturis peculiare, & à LXX interpretibus vsurpatum, ad significandã tabulam illam desuper extensam supra arcam testimonij; quam interpres Hieronymus modò *propiciatorium*, modò *oraculum* vocat. De quo Exod. 25 & 36. Cuius & apostolus meminit Heb. 9. Ad illud verò Paulum hic respexisse, velut ad typum Christi; existimant Origenes & Theophylactus. Quod si sequamur, vertendum esset *propiciatorium*, vt fecit Theophylacti interpres. Quod etiam Vallæ & Stapulensi placet. At probabilius est hic accipi genere masculino, vt propiciatorem significet, seu reconciliatorem, vt vertit Erasmus: idque cum allusione ad sacrificia veteris legis, ea nimirum quæ erant propiciatoria pro peccatis: Quæ quidem omnia vnius sacrificij crucis figuram prætulerunt. Huc inuitat maximè quod additur: *Per fidem in sanguine ipsius.* Erant enim omnia sacrificia propiciatoria veteris legis cruenta. Nam sine sanguinis effusione non fiebat remissio Heb. 9. Quod si *propiciationem* legas, vt ἱλαστήριον ἀντὶ τοῦ ἱλασμοῦ positum sit, (quod nõ improbo) sensus eòdem nihilominus recidet; qui est huiusmodi; Quẽ Deus proposuit, exhibuit, ac dedit nobis propiciatorem seu propiciationem, id est tanquã victimam quandam iræ suæ diuinæ propiciatoriam, interueniente scilicet effusione sanguinis ipsius; sicut in veteri testamento, victimarum quæ pro peccato offerebantur, sanguis effundi solet. Cuius quidem propiciationis ac reconciliationis participes nos effici voluit per fidẽ. Hîc vides partẽ illã *in sanguine ipsius*, astrui vocabulo *propiciationem* siue *propiciatorem*. Et fauet Chrysostomus qui illud intermedium, *per fidem*, non videtur legisse. Alij tamen seruato ordine verborum apostoli, posteriorem partem sic exponunt; Cuius propiciationis participes efficimur per fidem, qua credimus eum pro peccatis nostris expiandis sanguinem suum effudisse, simulque confidimus Deum Patrem propter effusum sanguinẽ filij sui nobis fore propicium. Nam ea parte, *in sanguine ipsius*, causa meritoria significatur, id est passio Christi saluatoris.

AD OSTENSIONEM IVSTICIÆ SVÆ. Hoc est, vt palam mũdo declararet, ac manifestam faceret suam, id est Dei iusticiam; qua scilicet homines verè & coram Deo iusti sunt, & quã non dat nisi Deus. Hæc enim tempore veteris legis non erat manifesta. Chrysostomus quidem & commentator Amb. iusticiam Dei intelligunt, qua ipse iustus est, qua eadem vel iustificat peccatores, vt ille exponit; vel fidem præstat promissorum, vt iste. Verùm prior sensus quem tradit Augustinus, & post eum Heruæus, congruit cum superioribus, vbi dictum est; *Nunc autem sine lege iusticia Dei manifestata est.* Ac rursum: *Iusticia Dei per fidem Iesu Christi*, nec non cum eo quod dictum est capite primo. *Iusticia Dei in eo reuelatur*, &c. & omninò cum scopo Pauli in hac epistola. Quidam *ostensionem* exponit *exhibitionem*. Nam ostendere pro exhibere frequens est in scripturis. Equidem arbitror vtrumque simul ab apostolo significatum, manifestationem cum exhibitione. Neque enim aliter manifestata est, quod antè dixit, iusticia Dei; quàm quia palam mundo fuit exhibita.

PROPTER REMISSIONEM PRÆCEDENTIVM DELICTORVM. Græcè προγεγονότων ἁμαρτημάτων, id est *præteritorum* seu *priùs admissorum peccatorum*. Huius partis duplex est expositio. Vna quidem & obuia, quæ est Origenis & Latinorum: Christum à Deo patre datum propiciatorem, per quem remitterentur, id est condonarentur peccata hactenus admissa: non quod ad remissionem eorum quæ postea committerent homines, non esset valitura Christi victima. Valet enim prorsus vna eademque ad delenda totius sæculi peccata; quemadmodum latè demonstrat apostolus in epistola ad Hebræos: Sed præcedentia solùm nominat, vt nobis insinuet deinceps post effusum & semel applicatum vnicuique Christi sanguinem, non esse peccatis viuendum, sed iusticiæ: sicut exhortando docet infrà capite 6, & Heb. 10. Pro altera expositione notandum in Græco non haberi consuetum vocabulum

cabulum ἄφεσιν, quo significari solet remissio debiti; sed πάρεσιν, quod remissionem quidem seu dissolutionem significat, sed eam quę intensioni, firmitati ac robori opponitur; secundum quod ad Heb. 12 scribitur: *Remissas manus* (Græcè τὰς παρειμένας χεῖρας) *& soluta genua erigite*. Plerique languorem seu tabem exponunt. De ea voce Budæus in commentariis linguæ Græcæ: πάρεσις, inquit, *defectio & languor est, & virium, corporisque extenuatio & tabes.* Iuxta quam vocabuli Græci significationem Chrysostomus & Theophylactus ita hūc locum exponunt: Deum cùm videret mundum peccatis præcedentibus oppressum contabescere, ac veluti paralyticum iacere sine spe salutis; misericordia motum misisse Christum medicum ac propiciatorem: Vt remissio peccatorum hîc dicatur, non qua peccata remittuntur, sed quam peccata fecerant. Hic sensus valde probabilis est; tametsi nec prior repudiandus. Nam verbum Græcum παρεῖναι, quemadmodum memorato loco Budæus docet, inter alia etiam significat indulgere, condonare; licèt in ea significatione haud facilè reperiatur in sacris literis. Vnde & Syrus interpres de vocis significato dubius, vti conijcio, prętermittendā duxit. Tātum enim vertit: *propter peccata quæ ab initio peccauimus*. Illud porrò minus placet, quod apud commentatorem Amb. pro remissione legitur propositum: quamuis sic etiam legat Augustinus de spiritu & litera cap. 13. Non placet, inquam, quia nec Græca vox id significat, nec sensum ea lectio suppeditat huic loco commodum. Verisimile est autem interpretem illum qui vertit *propositum*, in Græco non πάρεσιν, sed πρόθεσιν legisse.

26 IN SVSTENTATIONE DEI. Græcè ἐν τῇ ἀνοχῇ τοῦ Θεοῦ, id est *in tolerantia Dei*. Superiori capite vertit patiētiam. Quod si in parte præcedenti remissionem accipimus condonationem; sensus est: Quæ peccata Deus hactenus tolerauit ac patienter tulit, differēs iudicium, vt interim suo tempore propiciatorem exhiberet. Si verò remissionem intelligimus languorem; aptiùs referetur hæc pars ad ipsam remissionem, hoc modo: Quam remissionem, id est languorem humani generis ex peccatis ortum Deus hactenus tolerauit. Ad hūc modum exponit Chrysostomus, & eum secutus Theophylactus. Quanquam huius interpres Latinus mentem sui authoris non videtur assecutus.

AD OSTENSIONEM IVSTICIÆ EIVS IN HOC TEMPORE. Verti potest *iusticiæ suæ*, vt suprà. Repetit quod dixerat, vt addat, *in hoc tempore*: volens per hoc significare, Deum misisse filium suum in plenitudine temporis, vti dicitur Gal. 4. hoc est, eo tempore quo iam satis exploratum & compertum esset, neque per legem naturæ, neque per legem scriptam posse languorem peccati sanari, & iusticiam restitui. Potest tamen & aliter hæc pars exponi. Non enim hic est in Græco præposito εἰς quæ suprà. *ad ostensionem iusticiæ suæ*, sed πρὸς, qua significari potest *vsque ad*; vt sit sensus, Deum tolerasse peccata hominum vsque ad ostensionem iusticiæ suæ, id est, vsque ad hoc tempus, quo suam iusticiam mundo voluit patefacere & exhibere. Quem sensum confirmat addita temporis explicatio, *in hoc tempore*.

VT SIT IPSE IVSTVS, ET IVSTIFICANS EVM QVI EST EX FIDE IESV CHRISTI. *Christi* non est in Græco. Sensus: Iesum dedit Deus propiciatorem, vt & ipse agnoscatur iustus in se, & præterea author iusticiæ in alijs, scilicet ijs qui sunt ex fide Iesu Christi, hoc est, qui in Christum credentes iusticiam ab eo per fidem exspectant. Phrasi quadam peculiari fideles dicuntur esse ex fide Christi; quemadmodum è diuerso Iudaizantes esse dicuntur ex lege & ex operibus legis: nempe quod ex his iusticiam sibi promitterēt. Habes eiusmodi locutiones cap. proximè sequente, & ad Gal. 3. Dicebantur etiam Iudæi esse ex circumcisione; sed ob id tantum, quod secundum legem circumcisi essent. *Quid sit esse ex fide Christi, ex lege, ex operibus legis, ex circumcisione.* In priori parte sententiæ iustus dicitur Deus, vel quia promissa seruat, vt plerique exponunt; vel potiùs quia in seipso rectissimus est, omnis iniquitatis expers. Sic enim priori parti melius respōdebit posterior, qua dicitur, *& iustificans eum &c*, vt vtrobique eiusdem rationis iusticia intelligatur. Nam & iusticia, id est rectitudo Dei in hoc maximè declaratur, quod vsque adeò odit peccatum, vt eius delendi, & hominis iustificandi gratia filium suum miserit in mūdum, atque in mortem tradiderit. Cæterùm his verbis alludere videtur apostolus ad locum Isa. 53, qui sic habet: *In scientia sua iustificabit ipse iustus seruus meus multos*. Nam *in scientia sua*, siue, vt alij vertunt, *in cognitione sui*, idem est quod, in fide quæ est in ipsum. Obseruauit hoc Ioan. Forerius in commentario prophetæ. Loquitur quidē propheta de Christo, Paulus de Deo: sed hoc nihil obstat allusioni: præsertim cū Christus etiam sit Deus, nosque non tantum merito, sed & potestate iustificet.

27 VBI EST ERGO GLORIATIO TVA? EXCLVSA EST. In Græco & Syriaco *tua* non exstat, vt nec apud Chrysostomum: tametsi Theophylactus legisse videtur. Qui legendum aut supplendum putant, intelligunt apostolum hic alloqui Iudæum, & concludere aduersus eum ex superioribus, quod non habeat vnde glorietur & extollat se de sua iusticia supra gentilem: quandoquidem æquè vt gentilis, propter peccata Deo sit obnoxius, & Christi propiciatoris indigus. Alij existimant absoluto sensu dictum, *Vbi igitur gloriatio?* Cùm enim, vt aiunt, in superioribus ostensum sit omnes peccasse, & iusticiam non ex operibus, sed à fide petendam esse; rectè subinfert apostolus, omnem de suis meritis gloriandi materiam ereptam esse Iudæis pariter ac gentilibus: quod & antè de vtrisque dixerat illis verbis:

bis: *Et egent gloria Dei*. Sanè dicendum puto, quamuis commune eſſet vtriſque non habere de quo gloriarentur, hanc tamen interrogationem inſtitui propriè ad Iudæum, vel de Iudæo, qui gloriabatur aduerſus gentilem de iuſticia legis acceptæ à Deo: Sub cuius etiam perſona dudum mouerat quæſtionem dicens: *Quid ergo? præcellimus eos?* Sed & ea quæ ſequuntur vſque ad finem capitis, oſtendunt ad eos ſiue de eis eſſe ſermonem, qui legem acceperant. Porrò excluſa dicitur gloriatio, quia demonſtratum eſt ei locum non eſſe relictum.

PER QVAM LEGEM? FACTORVM? NON: SED PER LEGEM FIDEI. *Factorum*, id eſt *operum*, Græcè ἔργων. Eſt autem lex operum, per quam habetur nuda cognitio agendorum. Lex fidei, quæ fidem exigit, per quam ſine operibus exſpectatur à Deo iuſticia. Alio nomine lex euangelij. Vel certè, (quod placet Chryſoſtomo & Theophylacto,) legem fidei vocat apoſtolus ipſam fidem, qua velut lege impellitur homo ad quærendam à Deo iuſticiam: quemadmodum infrà cap. 7. concupiſcentia vocatur lex peccati. Per eam legem excluditur Iudæi gloriatio, qua in operibus gloriatur; dum inanis ac de nihilo eſſe eiuſmodi gloriatio conuincitur. Si enim ex fide petenda iuſticia eſt; nihil igitur ad iuſticiam opera legis conferunt, vt de iis gloriari Iudæus poſſit. Quæres; quare non etiam excluditur gloriatio per legem operum: quando eam Iudæus verè non implet? Reſponſio: quia lex operum non docet, per quem & quibus auxiliis ipſa implenda ſit, vt quæ tantum agenda præſcribit. Tum quia Iudæus aliquo ſaltem modo legem operum implet, nempe ſeruiliter & ſpecie externa. Quod dum facit, magis intrà ſe fouet de ſua iuſticia noxiæ præſumptionis vicium, vt dicat: *Non ſum ſicut cæteri homines*, Lucæ 18. Legem factorum ſunt qui legem Moſaïcam interpretentur; quà parte cærimonialis eſt, dicentes gloriationem Iudæorum, id eſt legem in qua gloriabantur, excluſam eſſe, non per aliam legem operum ſimilem, ſed per legem fidei, id eſt per euangelium Chriſti, quo promulgato lex Moſaïca ceſſauit. Verùm non hic agitur de legalium abrogatione; quam rem in hac epiſtola diſſimulat apoſtolus, quemadmodum ſatis oſtendunt ea quæ ſcribit cap. 14: Qua de re etiam in argumento huius epiſtolæ nonnulla diximus Sed de differentia legis & gratiæ tota Pauli diſputatio eſt, legis inquam moralis: quemadmodum oſtenſum eſt ſuprà ad verſum 20. Lex igitur operum eſt lex decalogi; ſine cuius operibus mox affirmat hominem iuſtificari per fidem. Nec aliter hunc locum intellexit Auguſtinus: quem conſule libro de ſpiritu & litera cap. 13 & 14, & ſequacem eius Hugonem in quæſtionibus huius loci. Si quæras, cur dicere maluit apoſtolus legem fidei, quàm ſimpliciter fidem: aut cur omninò quæſtionem ſic propoſuit, per quam legem? reſpondet Chryſoſtomus, vt à legis vocabulo non recederet, quod gratum ſciebat auribus Iudæorum.

Quæſtio.

Reſponſio

Lex factorum, quæ?

28 ARBITRAMVR ENIM IVSTIFICARI HOMINEM PER FIDEM SINE OPERIBVS LEGIS. *Enim* Græcè οὖν *igitur*: vt hæc ſit illatio ex ſupradictis. *Arbitramur*, Græcè λογιζόμεθα, id eſt *ratione colligimus*, Syr. *ratiocinamur*: quæ ſignificatio non eſt aliena à Latino vocabulo arbitrandi. Dicit autem *hominem*, ait Chryſoſtomus, *commune naturæ nomen vſurpans*, ne quis hominum exceptus intelligatur. Senſus: Iam ergo colligimus & concludimus ex ſuperiori diſputatione hanc noſtram propoſitionem. Hominem ſiue Iudæum, ſiue gentilem iuſtificari per fidem qua iuſticiam apprehendat, etiamſi legis opera non adferat, ea videlicet quæ ſola cognitione legis adiutus fecerit: vt quæ nihil ad iuſticiam conducant. Non igitur, vt ſectarij volunt, opera ſimpliciter excluduntur à negocio iuſtificationis, ſed opera fidem præcedentia, vel non à fide profecta, quantumuis ad lumen inſitæ rationis lucerna ſcriptæ legis acceſſerit. Nam quod ad opera verè bona ac ſalutaria attinet, tenendum prorſus quod in ſua docet epiſtola Iacobus apoſtolus cap. 2. *quoniam ex operibus iuſtificatur homo, & non ex fide tantum*: quemadmodum præcedenti cap. declaratum eſt. Sed hæc *opera ſunt ex fide, non ex operibus fides* ait Auguſtinus libro de gratia & libero arbitrio cap. 7. *Non enim virtutibus venitur ad fidem, ſed per fidem venitur ad virtutes*, teſte Gregorio magno hom. 19 ſuper Ezech. Siquidem & *Cornelius centurio, cuius eleemoſyna ante baptiſmum angelo teſtante laudatæ ſunt*, vt de eo ſubijcit ibidem Gregorius, *non operibus venit ad fidem, ſed fide venit ad opera*, ſcilicet hæc ipſa quæ ab angelo laudata ſunt, orationes & eleëmoſynas. *Neque enim*, inquit, *poterat bona agere, niſi antè credidiſſet*. Porrò quæ fides hic intelligatur, ſatis expoſitum eſt in ſuperioribus. Sed & Auguſtinus loco proximè citato fidem exponit, de qua Paulus Gal. 5 ſcribit dicens: *In Chriſto Ieſu neque circumciſio aliquid valet, neque præputium: ſed fides quæ per dilectionem operatur*. Ea eſt quam ſuprà diximus fidem obedientem & bona voluntate formatam. Illud hoc loco pleniùs ac diſtinctiùs explicandum; quum aliis in locis ſcriptura iuſtificationem aſſcribat nunc pœnitentiæ, nunc dilectioni, nunc inuocationi diuini nominis, nunc ſacramento baptiſmi, vt Act. 2 & 3. Luc. 7. Ioel. 2. Ioann. 3. Tit. 3. ſintque hæc omnia ad iuſtificationem neceſſaria: quænam ſit ratio cur Paulus ita peculiariter eam attribuat fidei. Nam ſi reſpondeas fidem à dilectione & cæteris illis non eſſe ſeparandam; è diuerſo tibi dicetur, nec illa à fide

Quæ opera à negocio iuſtificationis excluſa.

Cur iuſtificatio à Paulo peculiariter attributa fidei.

separanda esse, aut separari posse, vt ad iusticiam valeant. Itaque respondeo complures adferri posse rationes, ob quas secundum doctrinam apostolicam ex fide iustificari dicamur. Prima ratio est, quia fides humanæ salutis, ac proinde iusticiæ ipsius, initium est: non solum quia fides iusticiam præcedit, sed quia sic eam inchoat, vt etiam ipsius pars quædam sit: quemadmodum à corde principium est vitæ hominis, quum tamen in ipso etiam vita sit. Quo referendum, quod Gregorius in homilia paulo antè citata, fidem vocat vestibulum ædificij spiritualis: quoniam huc non intratur nisi per fidem. Et tamen vestibulum etiam est pars ædificij. Secunda ratio, quia fides fundamentum est omnis nostræ iustificationis: vt quæ tota fidei innitatur, & ab ea continuò sustentetur. Id quod præclarè docet apostolus in epistola ad Hebr. 10 & 11. Tertia, quia fides eiusdem nostræ iustificationis radix est: vt pote in qua virtute contineatur omnis iusticia nostra, & ex qua veluti pullulet atque succrescat. Circa quas duas rationes illud rursus notandum; sicut fundamentum pars est domus, & radix pars arboris; ita fidem esse partem quandam iusticiæ. Tres rationes iam dictas expressit synodus Trident. sess. 6 cap. 8. Quarta est, per fidem siue ex fide hominem iustificari, quia fides impetrat iustificationem, & quadamtenus eam meretur. Hac enim ratione dictum est peccatrici Luc. 7. *Fides tua te saluam fecit*, id est à peccatis iustificauit. Etenim fides vt hic accipitur, opus est Deo gratum, idemque primum, cuius intuitu cætera donantur, quæcumque ad iusticiam & salutem hominis pertinent: vt ob hanc causam meritò non solùm impetrare, verùm etiam apprehendere iusticiam fides dicatur. Adfert hanc rationem Augustinus libro de spiritu & litera cap. 29 & 30, & in epistola 105, ac alibi. Vnde illud eiusdem; *Fides impetrat quod lex imperat*. concione 16 in psalmum 118. Item: *Non opera, sed fides inchoat meritum*, libro 1 retractationum cap. 23. Accedit & quinta ratio, quæ quartam confirmet; quod nimirum in fide magis quàm in aliis actibus Deo placitis appareat ac manifestetur, hominem non propria virtute, sed Christi merito gratis iustificari. Nam idipsum agnoscit & protestatur is qui in Christum credit. Qua quidem agnitione in spem erectus, fidensque Deum sibi propter Christum propicium fore, prouocat erga se misericordiam Dei ad impertiendum ipsi iustificationis beneficium: sicut in quarta ratione dictum est. Quod verò sectarij docent, per fidem vt causam formalem nos iustificari, sic vt non sit alia nostra iusticia quàm fides; id quàm sit alienum à mente Pauli, satis ostendit illa

Cur fides iusticiam apprehendere dicatur.

dudum ab eo præmissa sententia: *Factores legis iustificabuntur*. Igitur vtrumque confitendum est; factores legis iustificari; nec tamen ex operibus legis quemquam iustificari, sed per fidem. Non enim factores legis ex operibus legis, sed ex operibus fidei iustificantur, quantumuis in iusticia promouerint. Etenim etiam in hoc loco iustificationem generaliùs accipi nihil vetat, vt comprehendat progressum & augmentum iusticiæ; de quo scriptum est: *Qui iustus est iustificetur adhuc* Apocal. 22. Semper enim iustus, dum in hoc seculo viuit, ex fide viuit. Ad extremum quæret aliquis, quomodo Paulus modò per fidem, modò gratis iustificari nos dicens, non ipse secum pugnet: maximè si in fide secundum prædicta statuendum sit aliquod meritum iustificationis. Quidam huic quæstioni non aliter satisfieri posse putant, nisi meritum hoc inficiando. Dicunt enim fidem esse nudam conditionem, quam Deus exigat ab homine præstandam, si velit iustificari: sicut erat aspectus serpentis ænei iis, quos momorderant igniti serpentes, Numer. 21. Hac enim vtuntur comparatione, velut argumento ad rem figuratam: quasi videlicet aspectus ille non debuerit esse cum obedientia coniunctus; ideoque etiam impetrationis ac meriti quandam rationem habuerit; aut quasi figura debeât per omnia respondere figurato: quum constet, ac multis exemplis doceri possit, etiam per actiones malas interdum actiones bonas & sanctas in mysterio præfiguratas fuisse. Exempla sunt Noë inebriati, Genesis capite 9. Samsonis meretricem amantis, Iudicum capite 14. Dauidis insaniam simulantis, 1 Regum cap. 21. & aliorum: quemadmodum vicissim per actiones bonas, cuiusmodi multæ erant, quibus immundicia legalis contrahebatur, mala & immunda opera typicè significata fuere. Dicendum proinde nullam in ea Pauli doctrina esse repugnantiam: Quoniam & fides ipsa gratis datur, tanquam iusticiæ pars quædam initialis, vt antè dictum est. Nam fides non solum gratiam Dei qua iustificamur, agnoscit & impetrat: sed & eam inchoat. Est enim fides, vt sic dicam, gratiæ Dei per CHRISTVM filia primogenita. Nec verò prorsus vt oportet quis credit se gratis iustificari, nisi credat & ipsam fidem qua iustificatur, esse gratuitum Dei donum. Id quod perspicuè docet apostolus Ephes. secundo: vbi cùm vtrumque coniunxisset, dicendo; *Gratia estis saluati per fidem*, statim de fide subiunxit: *Et hoc non ex vobis, Dei enim donum est*.

Quomodo non pugnent, nos per fidem, & tamen gratis iustificari.

29 AN IVDÆORVM DEVS TANTVM? NONNE ET GENTIVM? IMO ET GENTIVM. Græcè *Certè & gentium*. Sensus est: Deum quod ad beneficium

attinet iusticiæ & salutis æternæ, non solùm Iudæorum Deum esse, verùm etiam gentilium; vt qui æquè sint Dei creatura rationis capax, & ad supernam felicitatem ordinata; nec necesse eis sit per circumcisionem Iudaicæ nationi incorporari, vt iusticiæ Dei participes fiant. Quod declarant verba sequentia.

30 QVONIAM QVIDEM VNVS EST DEVS, QVI IVSTIFICAT CIRCVMCISIONEM EX FIDE, ET PRÆPVTIVM PER FIDEM. *Iustificat*, Græcè futurum, δικαιώσει iustificabit; Latinis etiam nonnullis assentientibus. *Ex fide, & per fidem, non ad aliquam differentiam dictum est, sed ad varietatem locutionis*, ait Augustinus libro de spiritu & litera capite 29, ac doctè demonstrat aliorum locorum collatione. Nam & contrà, Iudæos per fidem iustificari, & gentes ex fide, testatur idem apostolus Gal. 2 & 3. Distinguit quidem hæc duo Paulus Burgensis ex Tarantasia. Distinguere conantur & alij quidam: sed inani labore se occupant. Sensus enim clarus est: Cùm, inquit, omnium vnus & idem sit Deus; vnam quoque & eandem consequendæ iusticiæ rationem, scilicet ex fide siue per fidem, omnibus sine discrimine prouidit, tam gentilibus, quàm Iudæis.

31 LEGEM ERGÒ DESTRVIMVS PER FIDEM? Obiectionem mouet, qua dici poterat, hanc de fide doctrinam spectare ad legis euersionem. *Destruimus* Græcè καταργοῦμεν, id est *abolemus*. Augustinus & ante eum Tertullianus legunt, *euacuamus*. Ita noster interpres suprà, *fidem Dei euacuabit*. Sensus: Ergóne legem abolemus, irritam facimus, ociosam & inutilem reddimus hac nostra de iustificatione doctrina, qua fidem exigimus, & opera legis excludimus? Respondet.

ABSIT: SED LEGEM STATVIMVS. Adeò legem non destruimus, inquit, vt potius eam statuamus, id est stabiliamus, & confirmemus. Id quomodo verum sit, nempe legem per fidem statui, trifariam explicatur. Primùm, quia sicut dicit Augustinus libro de spiritu & litera cap. 30. fides impetrat gratiam, qua lex impleatur. Eandem rationem adferunt Chrysostomus, eiusque sequaces. Secundò, quia quæ lex vetus significabat & promittebat, per legem nouam exhibentur. Impletur enim promissio, non euacuatur, quando res promissa præstatur. Qui sensus etiam est apud Chrysostomum: & probabilis efficitur ex illis superioribus apostoli verbis: *Testificata à lege & prophetis*. Tertiò, quia per hanc iustificationis doctrinam legitimum officium legis ostenditur, & ab officio fidei discernitur: dum docetur per legem haberi cognitionem peccati, vti suprà dictum est, & latiùs declaratur infrà cap. 7: per fidem verò iusticiam acquiri. Verùm id propriè non est legem per fidem statui. Nam etiam sine fide, per legem cognitio peccati habetur. Placent igitur duo priores sensus: primus maximè. Nam legis firmitas, impletio, consummatio potissimùm intelligitur in obseruatione præceptorum eius, vt patet suprà cap. 2. Nec obstat quod dicunt fidem non esse introductam, vt impleretur lex Mosaica, quam per Christum abolitam esse constat. Loquitur enim apostolus non de lege cærimoniali, sed morali, id est de lege decalogi: nec ea, quatenus per Moysen lata, sed vt iusticiæ præcepta continet omnibus seruanda, Iudæis pariter & Græcis. Porrò quod Christus in euangelio dicit: *Non veni soluere legem, sed adimplere* Matth. 5. non videtur huc pertinere. Dictum est enim alio sensu: quia multa quæ minùs erant in lege expressa, ipse expressiùs tradidit, & facienda præcepit. Quanquam & alijs modis legem Christus Dominus adimpleuit: tum ea, quæ lex adumbrauit, exhibendo; tum ad obseruanda legis præcepta gratiam subministrando.

Quo sensu fides legē statuat.

SVMMARIVM.

EXemplo Abrahæ ostendit, non ex operibus, neque ex circumcisione, neque ex lege, sed ex fide exspectandam esse iusticiam; non Iudæis solum, sed omnibus fidem illius imitantibus.

CAPVT QVARTVM.

1 QVID ERGO DICEMVS INVENISSE ABRAHAM PATREM NOSTRVM SECVNDVM CARNEM? *Inuenisse*, id est consecutum esse, phrasi Hebræa. qua alibi *inuenire gratiam, misericordiam, sapientiam, vitam*. Duas quæstiones initio capitis superioris sibi fecerat apostolus: quarum posteriorem de vtilitate circumcisionis, huc vsque dilatam nunc repetit alijs verbis; idque supradictorum occasione, maximè eius quod docuerat Deum sine discrimine iustificare tam præputium, quam circumcisionem: ex quo sequebatur ad iusticiam nihil interesse, sitne quis circumcisus an non. Vbi iam locum habet quæstio: *Quæ igitur vtilitas circumcisionis?* Quoniam verò Abraham primus mandatum circumcisionis accepit, idemque iustus ac Dei amicus prædicatur in scripturis; ideo quæstionem resumit in persona Abrahæ: quod fatendum videatur eum fuisse iustificatum per circumcisionem. Nam, dicere poterat Iudæus, quid ei profuit circumcisio, si non ad iusticiam? Valde enim magni faciebant circumcisionem Iudæi: vt etiam quidam ex eis dicerent

ad gentiles: *Nisi circumcidamini, non potestis saluari*. Act. 15. Porro quæstioni Paulus ita respondet, vt doceat non ex circumcisione, sed ex fide iustificatum fuisse Abraham: nec tamen inutile fuisse circumcisionis signum. Quanquam non instituit hic agere de lege cærimoniali; quæ data fuit longè post Abraham; sed solum de circumcisione, quæ, sicut ait Dominus Ioann. 7, *non ex Moyse* erat, *sed ex patribus*: licet institutis legalibus sub Moyse cepit annumerari. Nam de legalibus in vniuersum, quòd nihil ad iusticiam conferant; alibi docet apostolus ex professo: vt in epistolis ad Galatas & ad Hebræos. In Græco hic est ordo verborum: *Quid ergo dicemus Abraham patrem nostrum inuenisse secundum carnem?* vt illud *secundum carnem* referendum videatur ad verbum *inuenisse*. Quod quidem voluit Syrus interpres, dum ita vertit: *Quid igitur dicimus de Abraham principe patrum, quod inuenit in carne?* Quin & Latini quidam, vt commentator Ambro. Aquinas & Caietanus sic interpretantur, vt *secundum carnem* referant ad *inuenisse*. Iuxta quam seu lectionem seu constructionem, sensus erit: Quid dicemus Abraham patrem nostrum consecutum fuisse per circumcisionem carnis? At noster interpres qui verba transposuit, hunc videtur sensum facere voluisse: Quid dicemus Abraham, qui pater noster est secundum carnem, id est secundum carnalem propagationem, (loquitur enim apostolus ex persona suæ gentis) adeptum fuisse per hoc quod fuit circumcisus? Nam de circumcisione moueri quæstionem sequentia docebunt. Ita quoque Chrysostomus, eiusque sequaces, & Photius exponunt, agnoscentes hyperbaton in textu Græco. Fauentque huic constructioni & sensui alia loca apud Paulum, vt huius epistolæ cap. 1. *Ex semine Dauid secundum carnem*. Et infrà capite 9. *qui sunt cognati mei secundum carnem*. Ac rursum: *Ex quibus est Christus secundum carnem*. Et 1 Cor. 10. *Videte Israel secundum carnem*.

2 SI ENIM ABRAHAM EX OPERIBVS IVSTIFICATVS EST, HABET GLORIAM, SED NON APVD DEVM. Malè quidam codices: *ex operibus legis*: addito scilicet vocabulo *legis*, quod nec in Græcis est, nec in Syriacis, nec in melioribus Latinis. Sed nec erat ratio cur adderetur; quum sermo esset de Abraham, cuius tempore lex nondum erat data. Legit quidem commentator Ambros. & exponit; sed vsus mendoso textu, quemadmodum & Aquinas, & alij quidam. *Gloriam* Græcè καύχημα, *gloriationem*. Proinde clarius alij verterunt: *habet quod glorietur*. Porro vocula *enim* non causalis est hoc loco, sed suppletiua, qua responsionem aggreditur. Ac primum docet quid non fuerit consecutus Abraham per circumcisionem, deinde quid consecutus. Negat consecutum fuisse iusticiam, quia non ex operibus iustificatus est. Id verò probat hoc modo: Si Abraham ex operibus iustificatus est & non ex fide, habet vnde glorietur, vnde se iactet apud homines, tanquam iustum; sed non apud Deum; quia talis iusticia (quod in superioribus demonstraui) non est iusticia Dei. Atqui in confesso est Abraham habuisse gloriam apud Deum: non igitur ex operibus iustificatus est. Hanc enim argumenti conuersionem ex opposito consequentis Paulus intendit. Vbi tamen non hoc sentit, eum qui ex operibus iustificatus videtur, meritò posse gloriari de sua iusticia apud homines; sicut hanc partem nonnulli accipiunt: (Neque enim ea vera iusticia est) Sed per concessionem dicit *habet*, id est habeat gloriam; vt sensus sit: Etsi fortè, quod nunc non discutio, de sua operum iusticia apud homines gloriari possit, qui tantum vident ea quæ foris sunt: haudquaquam tamen habet vnde glorietur apud Deum, qui videt abscondita cordis: *Nam ex operibus legis non iustificabitur omnis caro coram illo*. suprà cap. 3. Estque eadem ratio de cæteris operibus non à fide profectis; ac de ipsa circumcisione, vt erat signum & obseruatio quædam externa, quamuis à Deo instituta. Interpretamur apostolum de operibus quæ non sunt ex fide, sed fidem præueniunt, & contra eam distinguntur. De talibus enim apostolo præsens instituta est disputatio. Nec alioqui causæ eius seruiret exemplum Abrahæ; vt quem ex operibus à fide profectis verè & coram Deo iustificatum fuisse, testatur ac docet apostolus Iacobus cap. 3. Quod ipsum & Christus significauit dicens: *Si filij Abrahæ estis, opera Abrahæ facite*, Ioan. 8. Consule si lubet, Augustinum in præfatione suæ enarrationis in psalmum 31, vbi pulcrè & disertè explicat, de quibus operibus hæc Pauli doctrina sit accipienda; simulque eam cum doctrina Iacobi qua iustificationem ex operibus asserit, doctè conciliat, adhibita distinctione operum quam diximus.

Qui sensu non ex operibus Abrahā iustificatus.

3 QVID ENIM DICIT SCRIPTVRA? CREDIDIT ABRAHAM DEO, ET REPVTATVM EST ILLI AD IVSTICIAM. Si non ex operibus Abraham iustificatus est, (quærere poterat Iudæus) quomodo igitur iustus in scripturis prædicatur? Respondet & docet apostolus ex fide iustificatum fuisse: simul vt eo exemplo tanti patriarchæ probet ac suadeat principalem propositionem quã dixerat; iustificari hominem per fidem sine operibus legis. Si enim Abraham ex fide & non ex operibus iustificatus est; quem tamen scriptura tanquam egregiè iustum describit, atque in exemplum iusticiæ nobis proponit: igitur nos quoque non ex operibus, sed ex fide iusticiã exspectare de-

re debemus. Hanc ratiocinationem Paulo propositam esse, liquet ex contextu totius capitis, & maximè ex eo quod sub finem veluti concludendo dicit: *Non est autem scriptum tantum propter ipsum, sed & propter nos*, &c. Porrò scriptura quam adducit Paulus in testimonium, habetur Gen. 15. Quo quidem scripturæ loco quamuis nondum Abraham, sed Abram vocatur: Paulus tamen scripsit *Abraham*, quod nomen illi postea Deus indidit; quodque tritum erat ore Iudæorum,& auribus gratum. Circa eandem scripturam notandum, ne cui scrupulum faciat quod in Hebræo legitur, *Credidit in Dominum* seu *Deum*: nihil diuersum significari; sed sensum esse eundem. Nam Hebræo sermone credere in aliquem vel in aliquo, idem est quod illi ipsi credere, fidem adhibere. Sic Exodi 14 Hebraicè, *Crediderunt in Dominum & in Moysen seruum eius*. Quod Hieronym. bene vertit; *Crediderunt Domino, & Moysi seruo eius*. Item 1 Reg. 22 Hebraicè *Et credidit Achis in David*. Hieronymus. *Credidit ergo Achis David*. Nec aliter in Genesi & Exodo verterunt LXX. Quare & Paulus in hoc capite, credere Deo, & credere in Deum, vsurpat pro ijsdem. Iam quod nos passiuè legimus, *reputatum est ei ad iusticiam*; actiuè quidem in Hebræo legitur: *reputauit illud ei iusticiam*; sed nulla sensus diuersitate, nisi quod illic expressiùs significatur persona reputans, scilicet Deus. Visum autem fuit Paulo, quemadmodum & Iacobo cap. 2, sententiam hanc citare, sicut habetur apud LXX, quorum erat receptissima versio: maximè quod ita etiam in Hebræo legatur psalmo 105. Vnde etiam apparet haud rectè ex Hebræo vertisse Pagninum: *Imputauit illud sibi ad iusticiam*, id est, Abraham sibiipsi. Quod omnino alienum est à sensu vtriusque apostoli, atque ipsius Moysi, qui sanctum patriarcham non suo, sed Dei iudicio iustificatum dicere voluit. Præter hæc obseruandum, vulgato interpreti tria hæc verba, reputare, imputare, & accepto ferre, quæ hoc capite leguntur, prorsus eiusdem esse significationis; vt quibus vnum idemque verbum Græcum λογίζεσθαι tam actiua quam passiua significatione respondeat. Nec verò, vt Erasmus in paraphrasi exponit, & alij quidam existimant, illud ex mente apostoli dicitur reputari pro aliquo vel ad aliquid, quod cùm verè tale non sit, ex sola reputantis aut imputantis benignitate pro tali habetur; vt si quis habeat pro soluto, quod verè non est solutum. Hoc enim adferunt pro exemplo. Sed ea falsa esset reputatio, quæ in Deum cadere non potest. Etenim hoc pacto non esset verè iustus ille cui fides ad iusticiam imputatur. Quare nec Abraham, cui credidisse Deo reputatum est ad iusticiam, ea fide verè iustus fuisset. Quod & scripturis & ipsi apostolo repugnat. Ac certè non parum fa-

Quid Hebraa phrasi credere in Deum.

uere videretur ea expositio nouo dogmati hæreticorum de iusticia imputatiua. Dicunt enim hominem etsi non verè iustum, tamen coram Deo iustum haberi; quia fides qua credit sibi propter Christum remissa peccata, imputatur ei pro iusticia. Quam doctrinam meritò damnauit ecclesia in synodo Trid. sess. 6 cap. 7, & canone 11. Itaque secundum scripturas dicimus illud reputari ad aliquid, quod vera æstimatione, veroque iudicio tale habetur. Sic enim dictum est: *Credidit Abram Deo, & reputatum est ei ad iusticiam*; quia fides illa qua Deo credidit promittenti sibi semen sicut stellas cæli, erat verum & insigne opus iusticiæ, Deo gratissimum. Sic de eodem patriarcha scriptum est lib. 1 Machab. 2, quod *in tentatione inuentus est fidelis, & reputatum est ei ad iusticiam.* Item de Phinees sacerdote psal. 105. *Stetit & placauit, & cessauit quassatio: & reputatum est ei in iusticiam*. Hæc quippe erant opera verè iusta. Sic & ab Augustino dictum est in tractatu de vrbis excidio cap. 3, quod beatus Iob *sustinuit tribulationem; & deputatum est illi ad magnam iusticiam*; quia nimirum illa sustinentia Iob magnæ iusticiæ opus fuit. Quæ res confirmatur etiam ex contrario. Nam more scripturæ etiam mala opera reputari dicuntur in peccata; vt violatio voti, & detentio mercedis debitæ, Deuter. 23 & 24. Hæc autem constat verè peccata esse, eaque mortifera. Neque Deus qui iustè & secundum veritatem iudicat, in peccatum reputaret, & tanquam peccatum puniret opus aliquod, quod verè peccatum non esset. Quare & in bonis eadem est retinenda istius vocabuli significatio, etiam hoc loco, vbi docetur fidem reputari ad iusticiam. Et ita Cyprianus in epistola ad Cæcilium lib. 2 epistola 3 hanc reputationem explicat. *Si Abraham*, inquit, *Deo credidit, & deputatum est ei ad iusticiam: vtique quisquis Deo credit, & fide viuit, iustus inuenitur*. Vbi vides eadem esse Cypriano, deputari cuipiam fidem ad iusticiam, & eum per fidem iustum inueniri. Nec verò hunc scripturæ sermonem ab apostolis repetitum, quo dicitur fides Abrahæ deputata ad iusticiam, patres orthodoxi vnquam aliter quam de vera iusticia acceperunt. Quod autem objiciunt, in rationibus imputari tanquam soluta, non solum quæ verè soluta sunt, verum etiam quæ non soluta, sed remissa: Respondeo id impropriè dici, quo significetur debitorum condonatio; quæ cùm facta fuerit, iam non est quod solui debeat. Alioqui verè & propriè nec reputari nec haberi potest pro soluto, quod non est solutum: nihilo magis quam habere possis pro viro bono, quem scias esse nebulonem. Cæterùm quomodo sit hoc ipsum intelligendum, quod hic ex professo docet apostolus, fidem reputari ad iusticiam; cùm fides non sit ipsa hominis iusticia,

Quid secundum scripturas quippiam ad aliquid reputari.

Duplex dubitatio. paulo pòst explicabitur. At circa præsentem locum duplex occurrit dubitatio. Nam videri potest exemplum Abrahæ, de quo scriptum est, *Credidit Deo, & reputatum est ei ad iustitiam*, non bene nec apposité introductum ab apostolo ad probãdam impij iustificationem ex fide Christi: Primùm, quia Abraham non tunc demũ quando hoc credidit quod de eo scriptura commemorat, iustificatus fuit: sed inde ab initio vocationis suæ, quando dictum est ei: *Egredere de terra tua* &c. Genes. 12, describitur vt vir iustus, vtpote fidelis & obediens Deo, & vt talis laudatur Heb. 11 & alibi. Deinde, quia scriptura non loquitur illic de fide Christi propiciatoris; sed de ea solum fide, qua promittenti Deo credidit Abraham semen suum futurum sicut stellas cæli. Ad priorem dubitationem responsio quorũdam est, verba citati à Paulo testimonij de prima Abrahæ iustificatione esse intelligenda: non tamen referenda ad solam promissionem Dei proximè præcedentem, sed etiam ad alias superiores, quibus iam antè & ab initio credidit. Nam *fide Abraham obediuit in locum exire, quem accepturus erat in hereditatem*. Heb. 11. *Quorũdã ad priorẽ responsio.* Hæc responsio mihi certè violenta videtur & improbabilis. Planus enim scripturæ textus postulat vt verbum *credidit* præcisè referatur ad promissionem proximè narratam; neque patitur vt ad alias longè præmissas post multa intermedia retrahatur. Tum & ratio obsistit. Nam si de prima iustificatione sermo est, iam omnino non poterit referri verbum *credidit* ad promissionem præsentem, sed ad illam solam referendum erit, quæ facta fuit Abrahæ nondum iustificato. Itaque non stat vt ad hanc simul & priores referatur. Proinde verior ac textui Mosaico magis consentanea responsio est; Abraham tunc quando hoc credidit, quod ibi Moyses ei promissum narrat, iustificatum fuisse: non quod tunc ex impio iustus factus fuerit; sed quia ea fide tanquam insigni opere iusticiæ declarata fuit & aucta eius iusticia: auctam dico ea iustificatione quę secunda vocatur. Nam etiam multo pòst quãdo filium suum obtulit, eandem scripturam impletam fuisse, Iacobus in epistola sua testatur cap. 2. Iam si Abraham antea iustus, adhuc iustificatur ex fide & per gratiam fidei; non autè ex operibus: maiori igitur ratione (quod in fine capitis apostolus concludit) ex impio iustus quis primum efficitur per fidem & non per opera. Adde quod apostoli doctrina de iustificatione generalis est, etiam secundam iustificationem comprehendens, vti cap. 1 & 3 satis est ostensum. *Alia responsio melior.* Ad posteriorem dubitationem responderi potest, Abraham diuinæ promissioni credentem, non solam attendisse carnalem posteritatem; sed præcipuè spectasse vnum illud semen, in quo, sicut ei promittitur Gen. 12, benedicendæ erant omnes familiæ terræ; id est Christum ex ipsius posteritate nasciturum. Nam propter hoc semen quod est Christus, omnia illa de carnali po- *Responsio ad posteriorem dubitationẽ.*

steritate promissa dabantur. Verùm quia in promissione quæ habetur Gen. 15 (ex quo loco præsens testimonium desumptum est) nulla fit mentio seminis, in quo gentes sint benedicendæ; sed tantum posteritatis carnalis; velut etiam toto hoc capite non aliam fidem Abrahæ, quæ ei reputata fuerit ad iusticiam, vrget apostolus, quam quã contra spem in spem Deo promittenti credidit (vt infrà dicitur) se futurum patrem multarum gentium; idcirco respondent alij, fidem illam Abrahæ, licèt non fuerit de Christo vt obiecto, tamen innixam fuisse fidei seu fiduciæ de Christo, saltem tacitè atque implicitè, si nondum expressam de eo reuelationem acceperat. *Alia responsio.* Sed hæc respõsio principium petere videtur. Hoc ipsum enim probandum erat, Abrahæ fidem qua credidit Deo promittenti sibi semen sicut stellas cæli, innixam fuisse fidei quam habebat de Christo; & ex hoc fundamento valuisse ei ad iusticiam. Simplicior mihi responsio videtur, si dicamus satis esse Paulo, ab exẽplo Abrahæ, qui ex fide qua Deo credidit, iustificatus fuisse scribitur, qualecumque fuerit illius fidei obiectum, ostendisse, idque apud Iudæos, quibus omnia facta Abrahæ erant veneranda, quod non debeat absurda videri doctrina euangelica, sed ijs quæ de Abraham sanctissimo eorum patriarcha leguntur, admodum consonæ, qua docetur impium iustificari ex fide: cùm illud exemplum clarè doceat, esse rem Deo ad iusticiam hominis valde gratam & acceptam, si verbis illius indubitata fides adhibeatur. *Alia probabilior responsio.* Hęc responsio colligi potest ex fine capitis, vbi Paulus exẽplum Abrahæ credentis suo applicans instituto, solum hoc dicit: *Non est autem scriptum tantum propter ipsum, quia reputatum est illi: sed & propter nos, quibus reputabitur, credentibus in eum qui suscitauit Iesum Christum*, &c. Quibus verbis Abrahæ quidem non aliam attribuit fidẽ, quàm de qua egerat in superioribus: & tamen hoc scriptum esse dicit propter nos, per fidem qua in Christum crederemus iustificandos: ne videlicet incredibile Iudæis videatur, hominem iustificari ex fide Iesu Christi; quum & Abraham patrem suum legant ex fide iustificatum. Huc facit quod Heb. 11 dicitur Noë eius iusticiæ quæ per fidem est, heres fuisse institutus, id est, per fidem iustificatus. Hanc enim fidem exponit eo loco Paulus, non qua credidit in Christum; sed qua Deo credidit prędicenti futurum mundi diluuium: ita vt propter hanc fidem etiam de ipso dici potuerit; *Credidit* Noë *Deo, & reputatum est ei ad iusticiam*. Sciẽdum tamen, tam in hac fide Noë, quàm in illa Abrahæ, contineri fidem Dei remuneratoris, de qua dicitur in eodem loco: quòd credere oportet Deum esse, & inquirẽtibus se esse remuneratorem. Ac rursus in fide Dei remuneratoris rectè inclusam intelligi fidem mediatoris; quemadmodum illic ostenditur. Vnde hac ratione dici potest, tacitam esse apostoli mentem, quod Abraham & Noë

per

per fidem mediatoris iusti fuerunt declarati, iusticiæque profectum & incrementũ adepti. Ex quo consequenter intelligendum relinquatur, iisdem primam quoque iustificationem ex fide mediatoris Christi contigisse. Nam si progressus iusticiæ ex fide est, vbi tamen opera inueniuntur; quanto magis initium iustificationis, quod opera præuenit, ex fide erit? Pertinent huc & cæterorum antiquorum exempla, quos per fidem Deo placuisse, ac iusticiæ testimonium consecutos fuisse, longo ordine Paulus eodem loco recenset: non vtique loquens de fide mediatoris, sed de fide dictorum & promissorum Dei in genere, in qua tamen contineretur fides de Deo, quòd inquirentibus se remunerator sit: proinde & fides mediatoris, ea ratione & sensu qui suo loco declarabitur: vti dictum est de fide Noë & Abraham.

4 EI AVTEM QVI OPERATVR, MERCES NON IMPVTATVR SECVNDVM GRATIAM, SED SECVNDVM DEBITVM. In eo quod dixit fidem Abrahæ fuisse ei reputatam ad iusticiam, sonat gratia: quia fides promissorum Dei gratię innititur. Quo argumento nunc docet Abraham non ex operibus iustificatum fuisse. Pugnant enim, ex operibus & gratiâ, secundum illud infrà cap. 11. *Si gratia, iam non ex operibus: alioquin gratia iam non est gratia*. Porrò sumptio generalis est de quolibet operario, qui opere suo mercedem acquirit, vt arando, texendo, ædificando; quemadmodum rectè exponunt Augustinus in propositionibus huius loci, & Græci tractatores: vt sensus sit: Operi respondet merces, videlicet ex conuentione; merces autem non æstimatur vt gratuita, sed vt debita. Nam merces significat id quod pro opere debetur. Hinc colligendum relinquit: quòd si Abraham ex operibus iustificatus fuit, non igitur gratis iustificatum fuisse. Cuius quidem consequentis falsitatem, ex scriptura iam allatâ ostendit per ea quæ sequuntur. Quidam extremã partem sententiæ supplent hoc modo: *Sed secundum debitum* repēditur. Negant enim conuenienter dici; merces imputatur secundum debitũ, eo quod imputatio importet aliquid gratuitum. Verùm si bene consideretur significatio verbi imputari, Græcè λογίζεσθαι, prout superius à nobis exposita est; facilè intelligetur, non incongruam neque abusiuam esse hanc locutionem. Significatur enim mercedem vera æstimatione iudicari debitam & non gratuitam.

Quid merces.

5 EI VERO QVI NON OPERATVR, CREDENTI AVTEM IN EVM QVI IVSTIFICAT IMPIVM, REPVTATVR FIDES EIVS AD IVSTICIAM. *Credenti autem in eum.* Erat & hoc participiũ πιστεύοντι, sicuti præcedens μὴ ἐργαζομένῳ *non operanti*, resoluendum in verbum, hoc modo: *Et verò qui non operatur, sed credit in eum*, &c. Hic manifestè iam apostolus opponit operãtem credenti. Vnde liquet eum etiam in superioribus intellexisse operantem, non illum qui credit, aut ex fide operatur; sed qui operatur non credens in eum qui iustificat hominem, id est, iusticiam ab eo non exspectans. Quare fides ad id genus operum non pertinet, sed ijs opponitur. Nam qui credit in eum qui iustificat impium, si credit vt oportet, etiã ipsam fidem, quæ iustificationis initium est, se credit habere ex ipsius iustificantis beneficio. *Impium* vocat peccatorem in genere. Sũt enim eadem ferè in scripturis, maximè in disputatione Paulina de iustificatione, quatuor ista, ἁμαρτωλὸς, ἀσεβὴς, ἄδικος, ἄνομος, id est peccator, impius, iniustus, iniquus. Porrò fides qua quis credit in eum qui peccatorem iustificat, & ab eo iusticiam per Christum exspectat, reputari dicitur ad iusticiam; non quia Dei benignitate pro iusticia reputatur, cùm non sit iusticia; quemadmodum sectarij volunt, suam ex hoc loco malè intellecto iusticiam construentes quam vocant imputatiuã. Esset enim hæc falsa reputatio. Nec verò quia reputatur pro iusticiæ perfectione, quam erat habiturus homo si non peccasset; quod sentit Hugo Victorinus quæstione 101: siquidem nec ea reputatio veritati responderet: sed iuxta supradicta, quia fides vera iusticia est, saltem secundum inchoationem. Nam eiusmodi fides à peccatore concepta, initium est iusticiæ & renouationis eius, & quidem talè quod ipsam iusticiam apprehendat, & ex quo velut semine tota iusticia progerminet. In homine autem iusto eadem fides simpliciter iusticia est, sicut & cætera bona iustorum opera: quomodo etiam illa fides Abrahæ qua diuinis promissis credebat, simpliciter iusticiã erat, nimirum actualis, ab habituali & inhærente iusticia procedens. Erat enim opus iusticiæ Deo gratissimum. Nam & opera iusticiæ passim in sacris literis iusticia vocantur. Sic autem Deus ipsam fidem reputat ad iusticiam, vt nihil sine ea ad iusticiam reputet: sed cætera per eam & propter eam. Fidem verò intellige sperantem, diligentem, inuocãtem, obedientem, vt alibi declaratum. Vnde Augustinus tract. 29 in Ioannem, cùm adduceret hanc apostoli sententiam, *Credenti in eum qui iustificat impium* &c. *Quid est*, inquit, *credere in eum? Credendo amare, credendo diligere, credendo in eum ire, & eius membris incorporari.* Denique addit, eam intelligi fidem quæ per dilectionem operatur. Dicitur autem Deus impium iustificare, non sola remissione peccatorum: quæ doctrina est hæreticorum; sed donis gratuitis & gratificantibus mentem eius renouando: quorum primum est ipsa fides. Vnde quamuis absolutè nemo iustus aut iustificatus dici debeat, priusquam acceperit peccatorum remissionem & spiritum adoptionis filiorum Dei; tamen inchoatione quadam talis interdum quis dicitur cùm primũ credit, ea videlicet fide qua de nunc agitur. Ita Augustinus enarrans psal. 110. *Iusticiam*, inquit, *homo non operatur nisi iustificatus. Credens autem in eum qui iustificat impium, à fide*

Quẽ operante credẽtẽ Paulus opponat.

Eadem Paulo peccator, impius, iniustus, iniquus.

Quo sensu fides ad iustitiam reputata.

A fide iustificationis initiũ.

incipit (operari iusticiam) *vt bona opera non præcedentia quod meruit, sed consequentia quod accepit, ostendant.* Hæc ille. Nam quod de confessione peccatorum, quę fidei comes est, subiungit: *Nondum quidem opus est iusticiæ, sed delicti improbatio*: non negat eam opus esse iusticiæ inchoatæ, sed iusticiæ simpliciter: quam non habet is cui nondum sunt dimissa peccata. Alioqui peccatorum confessionem inter opera bona & salutaria numerandam esse, idem Augustinus testatur tract. 12 super Ioannem, his verbis: *Cùm cœperit tibi displicere quod fecisti, inde incipiunt bona opera tua, quia accusas mala opera tua. Initium operum bonorum, confessio est operum malorum.* Hæc ibi.

SECVNDVM PROPOSITVM GRATIÆ DEI. Hæc clausula non est in textu Græco, neque Syriaco: sed neque in omnibus reperitur Latinis: tametsi commentator Amb. Pelagius & Sedulius legunt & exponunt. Ex quo constat vetustam esse hanc lectionem. Verùm siue Paulus, siue quis alius asscripserit; addita est, vt euidentior esset antithesis istius partis, *Ei qui non operatur, credenti autem*, &c. cum præcedenti, in qua dictum erat mercedem operanti non imputari secundum gratiam. Nam sensus est: fidem reputari ad iusticiam, & ex ea iustificari hominem, non quod hic iustificandi modus ad primam naturę pertineat institutionem: sed quia Deus gratioso decreto sic ab æterno ordinauit; quo & ipsam fidem gratis dare constituit. Hac enim ratione dictum est cap. præcedenti, gratis & per fidem nos iustificari.

6 SICVT ET DAVID DICIT BEATITVDINEM HOMINIS CVI DEVS ACCEPTO FERT IVSTICIAM SINE OPERIBVS. Aliud adducit ex psalmis testimonium; non quo probet ex fide iustificari hominem, quod superiori testimonio fecit: sed quo doceat sine operibus, id est sine vllo operum merito iusticiam homini prouenire, & proinde gratis. Simul autem insinuat se versari in quæstione apud philosophos grauissima & celeberrima de beatitudine hominis. Nam omnis scriptura iustum vocat beatum, videlicet ea beatitudine quæ haberi potest in hac vita, & quę gradus est ad perfectam beatitudinem, ac semen illius. Pro beatitudine tam hic quàm paulo pòst in Græco est μακαρισμὸς, id est beatificatio: quo vocabulo ipsa iustificatio significatur. Et sensus est: Simili modo etiam Dauid in psalmo 31 dicit & pronunciat hominem beatificari seu iustificari, cui Deus imputat iusticiam, id est quem Deus suo iudicio iustum reputat absque merito operum eius: dum scilicet nullam facit operum mentionem, sed tantùm peccatorum præcedentium, & gratuitæ eorum remissionis. Ait enim:

Quæstio de beatitudine hominis apud philosophos famosissima. Hominē iustum sacra litera vocant beatum.

7 BEATI QVORVM REMISSÆ SVNT INIQVITATES, ET QVORVM TECTA SVNT PECCATA. Idem vtroque membro significatur more scripturæ. Sic psal. 84. *Remisisti iniquitatem plebis tuæ, operuisti omnia peccata eorum.* Et Nehem. 4. *Ne operias iniquitatem eorum, & peccatum eorum coram facie tua non deleatur.* Igitur operta seu tecta Deo dicuntur peccata, non quod permaneant, & tamen Deo dissimulante non imputentur ad pœnam, vti contendunt Lutherani: Id enim iusticia Dei nullo modo patitur. Sed quia verè remissa sunt ac deleta; vt iam neque sint actu neque reatu. Nam actum peccati ipse psalmistes excludit, mox adijciens: *Nec est in spiritu eius dolus.* Hoc enim dicitur propter veram & sinceram hominis à peccato ad Deum conuersionem. Quocirca non est consequens ex hoc loco, beatitudinem, id est iusticiam hominis consistere in sola remissione peccatorũ: cùm alibi idem psalmista beatos vocet, qui ambulant in lege Domini: quique custodiunt iudicium & faciunt iusticiam. psal. 1, & 118, & 105. imò & Christus dicat suis discipulis: *Si hæc scitis, beati eritis si feceritis ea*, Ioan. 13. & apostolus Iacobus cap. 1 de factore operis, *Hic beatus in facto suo erit.* Itaque nomine remissionis peccatorum, tota hominis renouatio comprehensa debet intelligi.

Quo sensu tecta Deo dicantur peccata.

8 BEATVS VIR CVI NON IMPVTAVIT DOMINVS PECCATVM. Multi codices habent futurum, *imputabit*. Quæ lectio cum Hebræo conuenit. In Græco subiunctiuus est λογίσηται, id est imputauerit: tametsi ad sensum non refert quid horum legatur. Generalis enim sententia est, pertinens ad omne tempus. Dicitur autem Deus peccatum non imputare: quia cùm delet ac remittit homini peccatũ, non iam eum amplius habet pro peccatore: quippe qui peccato remisso iam peccator esse desierit. Quare nec hic versus, cuius sensus conuenit cum pręcedenti, quicquam adiuuat illam sectariorum imputatiuam iusticiam. Nec sanè in eam competit nomen beatitudinis. Nam quomodo beatus, qui adhuc est in peccatis suis? Nihilo magis, quàm si sanum dicas ac reputes eum qui morbo manet implicitus. Ex his iisdem psalmi versibus impugnant hæretici satisfactiones pœnitentium. Si enim, inquiunt, tecta sunt Deo iustificati hominis peccata; & non imputat ei Dominus peccatum: nihil igitur ei pro peccato restat in Dei iudicio soluendum. Sed falluntur. Neque enim ita dicitur Deus tegere & non imputare peccatum quod remittit, ac si nulla restet pœna quæ soluatur: cùm ab ipso Dauide qui hæc scripsit, non leues exactæ fuerint pœnæ temporales ob commissum adulterium & homicidium, etiam postquam audiuit à propheta: *Transtulit Dominus peccatum tuum* 2 Reg. 12. De qua re vide quæ scribit Augustinus lib. 22 contra Faustum cap. 67, & in inchoata expositione huius epistolæ ad illud, *gratia vobis & pax*, itemque in enarratione psalmi 50, vbi de Dauide inter alia dicit: *Agnoscens culpam suam amplexus est pœnam suam.* Verùm tegere peccatum & non imputare dicitur Deus, quia non aspicit nec imputat illud ad eam pœnam quæ peccato propriè respondet,

Imputatiua iusticia refellitur.

Satisfactiones pœnitētium astruūtur

respondet, id est ad supplicium mortis æternæ, de qua infrà cap. 6, *Stipendia peccati mors.* Nam quod ad temporales attinet pœnas, de Deo scriptum est: *Flagellat omnem filium quem recipit*, Heb. 11.

9 BEATITVDO ERGO HÆC IN CIRCVMCISIONE TANTVM MANET, AN ETIAM IN PRÆPVTIO? Reflectit sermonem ad principale suum institutum, id est, vt doceat Dei iusticiā ex fide tam gentilibus quàm Iudæis esse propositam. Hæ duæ voces *tantum manet*, nec in Græcis habentur codicibus, nec in Syriacis: sed nec in omnibus Latinis: quorum tamen plures aduerbio, pauciores verbo carent. Addita videntur siue ab interprete, siue ab alio quopiam, ad explendam sententiam alioqui imperfectam. Græci commentatores subaudiūt verbum *venit* aut *deuenit*: atque hoc suppleuit Erasmus. Nam in Græco sunt quarti casus, *in circumcisionem, in præputium*, vt sit sensus: Hæc beatificatio seu iustificatio de qua Dauid loquitur, tantúmne contingit Iudæis circumcisis? an etiam peruenit ad gentiles nō circumcisos? Ad hanc quæstionem explicandam rursus considerat locum scripturæ de Abraham, ita subiungens:

DICIMVS ENIM QVIA REPVTATA EST ABRAHÆ FIDES AD IVSTICIAM. *Dicimus*, id est, iam paulo antè diximus ipsis verbis scripturæ: *Credidit Abraham Deo, & reputatum est illi ad iusticiam.* Vel *dicimus*, id est, hic iam repetimus Abrahæ fidem reputatam ei fuisse ad iusticiam. Repetit autem, vt responsionem paret interrogationi quam fecit.

10 QVOMODO ERGO REPVTATA EST? IN CIRCVMCISIONE, AN IN PRÆPVTIO? Illud *quomodo* ad qualitatem seu conditionem personæ referendum. Sensus enim est: Qualis & quo in statu erat Abraham, quando ei fides ad iusticiam reputata est? Num circumcisus iam erat, an adhuc præputiatus? Quem sensum Græca manifestè volunt, quæ sic ad verbum; *In circumcisione exsistenti*, scilicet Abraham, *an in præputio?* Sequitur responsio.

Abrahā ante circūcisionē iustus.

NON IN CIRCVMCISIONE, SED IN PRÆPVTIO. Hoc est: nondum circumciso, sed adhuc habenti præputium. Id ex historia Genesis perspicuum est, quæ circumcisionem eius postea factam describit cap. 17.

11 ET SIGNVM ACCEPIT CIRCVMCISIONIS, SIGNACVLVM IVSTICIÆ FIDEI, QVÆ EST IN PRÆPVTIO. His iam verbis continetur responsio ad illam interrogationem capitis præcedentis: *Quæ vtilitas circumcisionis?* Græca nonnulla habent περιτομὴν, *circumcisionem* accusandi casu: Sed id sensum non variat. *Quæ est in præputio.* Verbum in Græco non exprimitur: ac potius supplendum: *quæ fuerat in præputio.* Postulat enim hoc Pauli sententia. Quæritur autem quo respiciat relatiuum *quæ*: num ad iusticiam fidei, an ad fidem. Est enim id ambiguum tam in Græco quàm in Latino. Sanè videtur potius ad iusticiam fidei referendum. Nam dicere vult apostolus circumcisionem in Abrahamo fuisse signaculum eius iusticiæ quam prius acceperat ex fide. Quippe sensus huiusmodi est: Abraham iam antè iustificatus per fidem, postea accepit signum circumcisionis, id est ipsam circumcisionem, quæ pro signo data fuit illi & eius posteritati. Accepit inquam circumcisionem, quæ esset signaculum, id est sigillum eius iusticiæ quam perceperat ex fide, tunc quando adhuc erat in præputio, id est nōdum circumcisus. Quæres, cuius rei signum fuerit circumcisio. Respondeo signum fuisse principaliter institutum ad significandum fœdus, quod pepigit Deus cum Abraham & eius posteritate; quemadmodum patet ex historia Genesis 17. Consequenter autem & secundario signum fuisse, quo discernerentur Abrahæ posteri à cæteris gentibus: tametsi, vt hic dicitur, in ipso Abraham etiam sigillum iusticiæ fuit, eius scilicet quæ præcessit. Nā Græca dictio σφραγὶς, quam interpres vertit *signaculum*, propriè significat sigillum quo aliquid obsignatur. Quæ quidem obsignatio fieri solet ob duas causas; vel vt clausum sit & secretum id quod obsignatur, vel vt ratum sit ac firmum. Itaque vel significat apostolus circumcisione velut sigillo clausam & occultatam olim fuisse iusticiam fidei, tempore euangelij reuelandam, iuxta illud cap. 1: *Iusticia Dei in eo reuelatur ex fide*, & illud cap. 3, *Nunc autem sine lege iusticia Dei manifestata est.* Quæ est Origenis expositio. Vel sentit circumcisionem Abrahæ datam vt sigillum, quo præcedens eius iusticia comprobaretur, ratificaretur, certaque ac firma redderetur. Hoc ferè modo Chrysostomus, alijque Græci, consentientibus etiam Latinis exponunt: idque magis ad sensum apostoli, qui loquitur hic non de iusticia fidei in genere, sed de iusticia Abrahæ, quæ per circumcisionem eius non fuit occultata, sed potius declarata simul & confirmata. Nam propterea Deus pactum inire dignatus fuit cum Abraham, dato ei signo circumcisionis, quoniam Deo iam antè placuerat per iusticiam. Neque verò hic agitur de circumcisione, vt erat actus quidam moralis obedientiæ in Abraham circumcidente se: sed vt erat signum & obseruatio quædam externa, diuinam habens institutionem: quomodo Iudæi de circumcisione loquebantur, vtilitatem eius ac necessitatem prædicantes. Igitur ex hoc loco, sicut & ex epistola ad Galatas, rectè docetur circumcisionem, quatenus ad obseruationes veteris populi pertinebat, perinde vt veteris legis sacramenta, gratiam non contulisse. Vult enim apostolus, iusticiam nec Abrahæ, proinde nec eius posteritati, id est Iudæis contigisse ex circumcisione; sed quibus contigit, eam habuisse ex fide, sicut Abraham. Cæterùm an circumcisio vt ex fide suscepta, vim habuerit iustificandi, sicut nouæ legis sacramenta, disputatur problematicè in 4 sent. dist. 1. Neque pars negatiua ex eo statui posse videtur, quòd vt hic dicitur, Abraham non fuerit adeptus iusticiam

Quo sensu circūcisio signaculū iusticiæ in Abrahā.

Circūcisio an gratiā cōtulerit.

iusticiam ex circumcisione. Hoc enim ideo, quia iam antè iustus erat. Quod etiam in baptismo nouæ legis sacramento potest accidere; quemadmodum de Cornelio centurione docet Augustinus lib. 4 contra Don. cap. 24. *Sicut*, inquit, *in Abraham præcessit fidei iusticia, & accessit circumcisio signaculum iusticiæ fidei; ita in Cornelio præcessit sanctificatio spiritalis in dono spiritus sancti, & accessit sacramentum regenerationis in lauacro baptismi.* Sic ille. Veruntamen obijcere posset Iudæus & dicere. Etsi Abraham non fuerit iustificatus ex circumcisione, nos tamen ex circumcisione iustificamur. Ac rursum: Etsi prima iustificatio non contigit Abrahæ ex circumcisione, secunda tamen contigit; quemadmodum Cornelio & cuicumque Christiano ante baptismum iustificato, per baptismum accedit augmentum iusticiæ. Iam enim ex superioribus patet non solum de prima iustificatione Paulum agere, cùm docet hominem ex fide iustificari, non ex operibus legis; sed de tota hominis iusticia disserere. Propter huiusmodi argumenta dissoluenda, nec non propter alia quæ ab aliis adferuntur, admodum probabile fit, signum circumcisionis ex diuina institutione nihil ad iusticiam valuisse; sed nudum fuisse signum fœderis quod Deus iniit cum Abraham, eiusque posteritate. Quæ significatio sola in Genesi est expressa. Si enim ille cui primo data est circumcisio, nihil ex ea consecutus est iusticiæ; consequens apparet nec cæteros ex ea iustificari potuisse: præsertim cùm nec vsquam alibi scriptura tale quid inueniatur circumcisioni tribuere. Estque ea sententia Chrysostomi & Græcorum qui post eum scripserunt: imò & patrum quorundam antiquiorum, vt Irenæi, Iustini, Tertulliani, Cypriani atq; aliorum, quorum testimonia citata videre est ab iis qui de hac quæstione ex professo disputãt. Nec facilè quenquã reperias Augustino priorem, qui in signaculo circumcisionis virtutem agnoscat animas à peccato mundandi: tametsi hæc opinio post Augustinum, eoque vt apparet authore, multum apud Latinos fuerit recepta.

VT SIT PATER OMNIVM CREDENTIVM PER PRÆPVTIVM. *Vt sit*, vt esset. *Per præputium*, id est manente præputio: quamuis habeant præputium. Sic vsus est præpositione διὰ cap. 2: *qui per literam & circumcisionem præuaricator legis es.*

VT REPVTETVR ET ILLIS AD IVSTICIAM. Græcè: *vt reputetur & illis iusticia.* Quod conuenit cum eo quod diximus in Hebræo legi: *reputauit illud ei iusticiam.* Itaque subanditur fides. Et sensus est: Idcirco iustificatum fuisse Abraham cùm adhuc esset in præputio, vt exemplo fidei suæ quæ ei reputata fuit ad iusticiam, pater esset omnium eorum qui credituri erant, etsi præputium habentes & in eo manentes, id est gentilium; vt nimirum etiam illis sua fides reputaretur iusticia, id est ad iusticiam: dum scilicet ex fide iustificantur.

12 ET SIT PATER CIRCVMCISIONIS. *Et sit*, & esset, tametsi verbum in Græco non repetitur.

NON IIS TANTVM QVI SVNT EX CIRCVMCISIONE; SED ET IIS QVI SECTANTVR VESTIGIA FIDEI, QVÆ EST IN PRÆPVTIO PATRIS NOSTRI ABRAHÆ. Græcè: *iis qui non ex circumcisione solum; sed & incedunt vestigiis fidei quæ* (fuit) *in præputio patris* &c. Ex quo satis apparet hanc partem ad solos Iudæos carne circumcisos, fideles tamen pertinere: sicut præcedens tantum pertinebat ad gentes credentes, etsi carne incircumcisos. Vult enim ostendere Paulus Abraham esse patrem omnium credentium, gentilium æquè ac Iudæorum. Sensus igitur huius posterioris partis est; Ideo Abraham cùm iustificatus esset in præputio, tamen adhuc accepisse iusticiæ signaculum circumcisionem; vt esset pater circumcisionis, id est Iudæorum, siue ipsis Iudæis: iis inquam, qui non tantum carne circumcisi sunt, tanquam hoc eis sufficiat vt filij sint Abrahæ; verùm etiam fidem habent qua sectentur vestigia, hoc est exempla fidei quæ fuit in præputio patris nostri Abrahæ, id est quæ fuit in Abraham etiam ante circumcisionem, quãdo adhuc erat præputiatus. Vt hic sensus etiam vulgatę lectioni sit accommodus, transponẽda est vocula *tantum*, necnon coniunctio *&*, vt ita legas: *Non iis qui tantum sunt ex circumcisione, sed iis qui &*, id est etiam, *sectantur vestigia fidei*, &c.

Abrahã pater omniũ credentium.

13 NON ENIM PER LEGEM PROMISSIO ABRAHÆ AVT SEMINI EIVS, VT HERES ESSET MVNDI; SED PER IVSTICIAM FIDEI. *Vt heres esset mundi*, Græcè τὸ κληρονόμον αὐτὸν εἶναι τοῦ κόσμου, id est *heredem eum esse mundi.* Est enim expressio promissionis Abrahæ factæ. Alio nunc ac nouo vtitur argumento Paulus ad probãdum id quod instituit, ex fide iusticiam omnibus esse propositam, gentilibus æquè ac Iudæis. Poterat enim Iudæus dicere: Si non ex circumcisione iusticia est; saltem ex lege. Docet igitur apostolus id quod præcedenti capite docuit, ex lege non esse iusticiam. Sed vt dixi, nouo id agit argumento, sumpto nimirum ex promissione benedictionis omnium gentium, Abrahæ facta multo ante legem latam. Quo etiam vtitur in epistola ad Galatas cap. 3. Porro supplendum est hoc loco verbum, facta est, aut fiet; contigit, aut cõtinget. Nam si promissio propriè accipitur, ea olim facta fuisse significatur: Si verò impropriè pro re promissa, quomodo frequenter accipitur in sacris literis, vt Gal. 3, & aliquoties in epistola ad Hebræos; tum significatur futura. Qui promissionem hoc posteriori modo accipiunt, ita partem hanc exponunt: Res Abrahæ promissa, scilicet ipsum & semen eius fore mundi heredem, non est exhibenda per legẽ, sed per iusticiam fidei. Verùm melius se habet, vt propriè promissio sumatur; atque hic sit sensus: Non enim per legem obtinuit Abraham de semine suo illam à Deo promissionem,

nem, qua promisit eum fore heredem mundi. Siquidem illa ei facta est, vt in epistola ad Galatas dicitur, annis quadringentis & triginta ante legem: Sed eam accepit per iusticiam ex fide partam, quæ fuit in eius præputio; de qua iusticia dictum, *Credidit Abraham Deo, & reputatum est ei ad iusticiam*. Vt huius argumenti vis appareat, supponendum est Abrahæ non fuisse factam promissionem cum aliqua conditione, sed absolutè: vt constat ex scripturis, quæ promissionem ei factam commemorant. Propter quod & lex tanto tempore pòst data fuit; nec ipsi, sed eius posteris. Vnde intelligitur prorsus gratuita promissio. Quod ergo Deus sine conditione promisit, sine lege donat & implet; quemadmodum docet Prosper lib. 1 de vocatione gent. cap. 9. Hinc & filij noui testamenti, filij promissionis vocantur, infra cap. 9, & Gal. 4. Quidam apostoli verba sic ordinanda putant: Non enim promissio Abrahæ aut semini eius, vt per legem heres esset mundi, sed per iusticiam fidei. Verùm hac metathesi particulæ *per legem* non opus esse, satis patet ex vtroque sensu iam dato. Cæterùm videtur apostolus cùm dixit: *Abrahæ aut semini eius*, alludere voluisse ad duas promissiones, quarum prior est Gen. 12, *In te benedicentur vniuersæ cognationes terræ*; posterior Gen. 22, *Benedicentur in semine tuo omnes gentes terræ*. Quarum tamen eadem est sententia, scilicet Abraham ratione seminis sui, id est Christi ex eo nasciturі (sicut ipse Paulus interpretatur ad Gal. 3) futurum totius mundi heredem seu possessorem; id est, Christi regnum per omnes gentes propagandum esse; & per hoc eas omnes in ipso benedicendas. Nam Christum mundi heredem etiam psalmista canit in persona Dei patris dicens: *Postula à me, & dabo tibi gentes hereditatem tuam, & possessionem tuam terminos terræ*, psal. 2. De quo rursus apostolus Heb. 1. *Quem constituit heredem vniuersorum*.

Promissio Abrahæ facta, absoluta fuit & gratuita.

14 SI ENIM QVI EX LEGE, HEREDES SVNT; EXINANITA EST FIDES, ABOLITA EST PROMISSIO. *Exinanita est.* Græcè κεκένωται, inanis & irrita facta est. Idé verbum legitur 1 Cor. 1, vbi nos habemus, *vt non euacuetur crux Christi.* Ratiocinatur apostolus ad absurdum deductione. Quod argumentum duobus modis explicari potest, prout illud *qui ex lege* bifariam intelligitur. Prior explicatio est: Si enim soli qui ex lege sunt, id est Iudæi quibus lex data est, heredes sunt, id est pertinentes ad hereditatem Abrahæ promissam, vt ipsi volunt; igitur inanis redditur fides, quæ præcessit legem; & consequenter irrita fit promissio Abrahæ facta, quæ & ipsa legem præcessit. Iuxta hunc sensum nota relatiuam oppositionem inter heredes & heredem quem prius dixerat. Heredem enim vocat actiuè & propriè, eum qui percipit aut percepturus est hereditatem: heredes verò passiuè, qui sunt ipsa possessio hereditaria, id est populus Christo in hereditatem promissus. Altera expositio, secundum quam particula *qui ex lege* sumitur vt illa Gal. 3 *qui ex operibus legis*, aut certè formaliter, quatenus ex lege, est huiusmodi: Si illi demum heredes sunt promissionis Abrahæ factæ, & promissæ benedictionis participes, qui ex lege sunt vt iustificante, id est ex lege iusticiam sibi parát; sequitur absurdum, nempe fidem, siue ipsius Abrahæ credétis promissioni, siue potius nostram qua per Christum iusticiam exspectamus, esse rem inané, adeóque promissionem Abrahæ factam abolitam esse & irritam; non solum quòd hac ratione effectus, id est res promissa à lege pendeat, non à promissione; verùm quod omninò frustretur effectu, vt quem nemo per legem consequi possit; propterea quod lex ad iusticiam & sui obseruationem neminem perducat. Hunc sensum esse germaniorem probat illa sententia similis Gal. 3: *Si ex lege hereditas, iam non ex promissione*. Deinde & ostendit ratio subiuncta de lege iram operante. Quod autem nonnulli fidem hic interpretantur ipsius Dei, id est veracitatem in præstandis promissis; vt eadem sint exinaniri fidem, & aboliri eius promissionem, sitque posterius explicatio prioris: aliis non probatur, ac meritò. Nam huic parti, *exinanita est fides*, statim pòst opponit illam, *ideo ex fide*; vbi fidem hominis in Deum intelligi, non est dubium.

15 LEX ENIM IRAM OPERATVR. Probatio est ab effectu & euentu legis (ait Thomas) qui est iram operari: tanquam dicat apostolus: Adeò ex lege non obtinetur hereditas seu benedictio, vt lex potius iram operetur, id est pœnam augeat & maledictionem adferat. Hoc autem lex non per se facit & ex sua institutione, sed ex occasione; sicut docetur infrà cap. 7, quomodo & Christus dicitur positus in ruinam multorum, Luc. 2, & apostoli quibusdam erant odor mortis in mortem, 2 Cor. 2, videlicet per occasionem. Sic igitur & lex iram operatur, idque triplici ratione. Primùm, quia si lex non esset, nec esset transgresio legis. Vnde docet Augustinus epistola 88, peiorem esse qui legem habet cum mala voluntate, quàm si legem non haberet. Nam cæteris paribus grauiùs peccant sciétes quàm ignorantes, Luc. 12 & Iac. 4. Secundò, quia legis occasione augetur in homine concupiscentia, dum ex inclinatione naturæ corruptæ magis semper nititur in vetitum, fitque ei dulcius quod prohibetur. Pluribus id declarat apostolus infrà cap. 7. Ac de eo vide sanctum Augustinum de spiritu & litera cap. 4. Tertiò, quia facilè sibi promittit homo legis acceptæ impletionem, atque ex ea iusticiam, non cogitans de necessario Dei auxilio: quemadmodum illi qui lege audita dicebant: *Omnia quæ locutus est Dominus faciemus, & erimus obedientes*, Exod. 24. Deinde in se confidit, ac sibi placet tanquam iustus, dum legem aliquatenus, ac vel opere vel specie externa, Pharisęorũ more, obseruat: itaque

Lex iram operatur, & quo sensu.

itaque per hoc redditur superbus & hypocrita. Rationis huius meminit Augustinus lib. 3 contra duas epistolas Pelag. cap. 7. Et hi quidem effectus sunt legis à fide & gratia separatæ, sicut de ea nūc apostolus disputat. Quocirca malè contendunt sectarij hinc ostendere, quod nemo etiam iustificatus legem impleat. Quæ eorum doctrina & scripturis apertissimè aduersatur, & in Christum eiusque gratiam, quæ data est vt lex impleatur, vehementer iniuriosa est. Cæterùm apostolus hoc loco primum modum præcipuè considerauit: vt patet ex eo quod sequitur.

VBI ENIM NON EST LEX; NEC PRÆVARICATIO. Græcè παράβασις *transgressio*. Caietanus ita supplet: *nec præuaricatio imputatur ad pœnam*, haud rectè. Nam quî fieri potest, vt præuaricatio ad pœnam non imputetur? Dicitur quidem sequenti capite: *Peccatum non imputabatur, cùm lex non esset*: Sed hoc sensu; Nō imputabatur ad præuaricationem. Non enim idem est peccatum & præuaricatio. Quare non aliud hic supplendum, quam quod in priori membro expressum est; Vbi non est lex nec est præuaricatio, siue transgressio. id est, vbi lex non est, locum non habet transgressio: quemadmodum & contra: vbi lex, ibi transgressio. Hoc enim apostolus intelligendum relinquit, quo probet quod dixit; *Lex iram operatur*. Transgressionem autem vocat, quum sciens quis peccat: vt cōtingit maximè, dum peccatur aduersus legem verbo aut scripto disertè positam, vt ignorari non possit. Siquidem lex naturalis obscurata erat: ideoque nec attendebatur. Vnde gentiles qui eam solam Dei legem habebant, id est naturalem; sine lege esse, & sine lege peccare, atque etiam sine lege puniri, apostolo dicuntur Rom. 2, & 1 Cor. 9. Quare nec præuaricatores censebantur, eodem apostolo dicente cap. 5 *quod non peccauerunt in similitudinem præuaricationis Adæ*. Nam & Adam legem habuit sibi datam à Deo præcipiente; *De ligno scientiæ boni & mali ne comedas*. Gen. 2. In quo præcepto rationem legis fuisse qui negant, satis ex hoc loco redarguuntur.

Nō omne peccatum præuaricatio.

16 IDEO EX FIDE, VT SECVNDVM GRATIAM FIRMA SIT PROMISSIO OMNI SEMINI. Quidam codices *vt* repetunt, hoc modo: *vt secundum gratiam, vt firma sit promissio* &c. Quod Græcis consentaneum est, quæ ita sonant; *vt secundum gratiam, ad hoc vt firma sit promissio*. Annuit & Syrus paraphrastes. Procedit argumentatio Pauli à diuisione, hoc modo: Aut per legem implenda est promissio Abrahę facta, aut per fidem: atqui per legem non impleri iam ostensum est: Restat igitur vt ex fide & per fidem impleatur. Quod consequens hic amplius iam confirmat ex duobus omnino statuendis & agnoscendis in Dei promissione; quæ sunt gratia & vniuersalis atque omnimoda firmitas. Ideo, inquit, ex fide; vt promissio agnoscatur gratuita & indebita; Et rursum, vt promissio firmetur ac rata sit super vniuersum semen Abrahæ; id est, tam ad gentiles quàm ad Iudæos extensa; vt qui omnes in semine Abrahæ computantur. Nam si ex lege promissio firmanda erat; ea pars seminis Abrahæ, cui lex non est data, à promissa benedictione excluderetur. Notandum tamē has duas rationēs ita accipi posse, vt prior ad posteriorem referatur: id quod Græca lectio videtur exigere. Tum sensus erit: Ideo promissionem ex fide implendam, vt secundum gratiam implenda agnoscatur: & ideo secundum gratiam, vt firma sit super vniuersum semen Abrahæ. Considerarunt hunc ordinem Theophylactus & Oecumenius.

Quæ in Dei promissione agnoscenda.

NON EI QVI EX LEGE EST SOLVM; SED ET EI QVI EX FIDE EST ABRAHÆ. *Qui* potiùs *quod* vtroque loco. Nam refertur ad semen. Quod enim dixit, *omni semini*, id est toti semini, explicat per distributionem. Et sensus est: Firmam & ratam effici promissionem, non tantum ei semini quod ex lege est, id est Iudæis, quibus lex data fuit: sed & ei quod ex fide est Abrahæ, id est gentilibus, qui licèt secundum carnem non sint progeniti ex Abraham, neque legem acceperint, sunt tamen Abrahæ semen per imitationem fidei. Oecumenius extremam dictionem *Abrahæ*, iungit cum *semine*, vbi dictum est *omni semini*; & facit hyperbaton. Quod non est improbabile: vt illud *ex fide* sit absolutum, sicut illud *ex lege*. Notandum quoque eam partem *qui ex lege*, non hic eodem modo sumi quo suprà, cùm dixit: *Si enim qui ex lege, heredes sunt*, secundum probabiliorem illius loci expositionem. Nec mirum. Nam & sub lege esse non vno modo semper apud Paulum accipitur, vt patet expendenti loca 1 Cor. 9, Gal. 4 & 5. & huius epistolæ cap. 6. Hic ergo dicuntur *qui ex legè*, id est qui legem acceperunt, vt antithesis constet: quomodo passim *qui ex circumcisione*, id est circumcisi. Illud etiam *qui ex fide*, exponendum cum exclusione prioris partis *qui ex lege*. Quod liquet ex sensu dato, q. d. qui quamuis nō sint ex lege, sunt tamen ex fide, sicut illi.

Qui ex lege, bifariā dicuntur.

QVI PATER EST OMNIVM NOSTRVM. *Pater* per fidem, *omnium nostrum*, id est non solum Iudæorum, sed & gentium. Vnde sacerdos ad altare omnium fidelium nomine loquens, Abraham patriarcham nostrum vocat. Sequitur probatio.

17 (SICVT SCRIPTVM EST, QVIA PATREM MVLTARVM GENTIVM POSVI TE) Id est constitui te, videlicet præordinatione ac proposito certissimo. Hoc quidem ad literam de carnali posteritate dictum est, quemadmodum satis apparet inspicienti locum scripturæ Gen. 17, atque etiam de ea impletum est. Nam & carnalis Abrahæ posteritas longè sese extra gentem Israeliticam protulit, vt ad Ismaëlitas siue Agarenos, qui se Saracenos appellant: item ad Madianitas, & alios quos enumerat scriptura Gen. 25. Denique & ad Idumæos. Minimè tamen dubium, quin mystico

Abrahā multarū gentium pater, sensu literali & mystico.

stico & sublimiori sensu pertineat ea promissio ad semen spirituale, quod futurum erat multo numerosius semine carnali, id est ad populos fideles, quorum Abraham pater erat exemplo fidei. Veruntamen & illud sciendum, promissionem paternitatis spiritualis multarum gentium, Abrahæ factam, ex ordinatione diuina non fuisse præstandam, nisi interueniente generatione carnali, qua futurum erat vt Christus (in quo benedicendæ erant omnes gentes) ex eo secundum carnem nasceretur. Itaque generatio carnalis Abrahæ promissa, subseruiuit implendæ promissioni paternitatis ac seminis spiritualis.

ANTE DEVM CVI CREDIDIT. Quidam codices, *credidisti*. Sed tertiam personam ex Græcis & melioribus Latinis restituêre correctores Romani, suffragantibus item Græcorum commentariis: tametsi commentator Ambros. *credidisti* legit & exponit. Neque enim hæc pars annectenda est testimonio proximè citato ex Genesi. Nam illic tale nihil additur. Sed referenda ad illud; *Qui pater est omnium nostrûm:* vt citatio media, parenthetica sit. Est autem secundum Latinos hic sensus: Abraham esse patrem omnium nostrûm, non paternitate carnali, quæ est coram hominibus, sed spirituali, quæ est coram Deo, cui crediderat. Dicitur hæc paternitas esse coram Deo, quia fundata est in fide, quæ hominem Deo commendat. Græci verò sic exponunt: Qui pater est omnium nostrûm ad exemplum Dei, vel instar Dei (his enim modis vertunt Græcorum interpretes) cui credidit: vt sicut Deus est omnium pater creatione, sic Abraham fieret omnium pater exemplo fidei. Non enim in Græco est aduerbium ἔμπροσθεν aut ἐνώπιον, id est antè, coram, in conspectu: quibus in hac significatione passim vtitur scriptura Græca: sed κατέναντι, id est ex aduerso, è regione; quod legitur Marci 11 & 12, & Luc. 19. quomodo quod pingitur, è regione sui exemplaris statuitur. Quamuis & in priore significatione reperitur interdum.

QVI VIVIFICAT MORTVOS, ET VOCAT EA QVÆ NON SVNT, TANQVAM EA QVÆ SVNT. Prius membrum huius partis plerique referunt ad miraculum rei gestæ, quando Deus ad generandum viuificauit emortuum corpus Abrahæ & coniugis eius. Qua de re sermo est paulo inferius. Alij vtrumque membrum referunt ad eosdem, scilicet gentiles. Putant enim Paulum hac parte velle ostendere, quomodo Abraham factus sit pater etiam gentilium, & quomodo gentiles facti eius filij. Itaque secundum eos sensus est: Qui Deus homines spiritualiter mortuos, id est nihil vitæ spiritualis habentes, viuificat per fidem: quique non filios Abrahæ vocat & facit filios Abrahæ per eandem fidem. Huic expositioni coaptant scripturas Matth. 4. *Potens est Deus de lapidibus istis suscitare filios Abrahæ*. Coloss. 2. *Et vos cùm essetis mortui in delictis, & præputio carnis vestræ, conuiuificauit cum illo*. Et huius epistolæ cap. 9 ex Osee propheta: *Vocabo non plebem meam, plebem meam*. Hoc enim quid aliud est quàm vocare *ea quæ non sunt, tanquam ea quæ sunt*, siue vt alij vertunt, *tanquam sint?* quod ad verbum est in Græco; vocare *non entia tanquam entia*. Gratus quidem hic sensus propter allegoriam: non tamen videtur à Paulo spectatus. Adijcit enim hanc partem, non qua significet quid fecerit aut facturus sit Deus: sed vt duobus velut epithetis (sunt enim in Græco participia Deo cohærentia) declaret Deum omnia posse; simul innuens etiam hoc ipsum de Deo Abraham credidisse. Nam mortuos ad vitam reuocare, & ex nihilo res producere, quod est vocare non entia tanquam entia; non nisi infinitæ virtutis; id est diuinæ sunt opera. Nobiscum sentit in hac expositione Fr. Toletus: qui etiam subtiliter obseruat, in priori membro Paulum respicere ad fidem Abrahæ, quando iussus est immolare filium suum Isaac: videlicet *arbitrans quia & à mortuis suscitare potens est Deus*, vt de eo dicitur Heb. 11. in secundo autem membro ad fidem prioris temporis, quando credidit sibi filium ex Sara nasciturum. De qua fide continuò subiungit: *Qui contra spem in spem credidit*. Quod ad syntaxin attinet huius loci, scias ex Græco textum sic ordinandum: *Ante Deum, cui credidit, viuificantem mortuos & vocantem* &c. non autem sic: *Ante Deum, cui credidit viuificanti mortuos & vocanti*, &c: licet vtraque structura sensum ferè eundem pariat. Hanc porro sententiam illustrant, quæ iam deinceps de Abraham, & in eius fidei commendationem directè dicuntur.

18 QVI CONTRA SPEM IN SPEM CREDIDIT. Græcè, *qui præter spem in spe* vel *sub spe credidit*. Sed & apud Latinos Pelagium, Primasium & Hugonem legitur auferendi casu, *in spe*; vt verisimile sit ita vertisse nostrum interpretem. Qui etiam illud rectè, *contra spem*. Nam eam vim habet Græcum παρὰ, tum hic tum passim alibi: quemadmodum & Latinum *præter*. Ita nimirum illud accipiendum Galatas 1, *præterquàm quod euangelizauimus vobis*: & iterum, *præter id quod accepistis*. quemadmodum eo loco pleniùs ostendemus. Sensus est: Qui præter spem, id est cùm prius non speraret, sed magis desperaret sibi sobolem ex Sara: vel potius, præter spem naturæ; id est contra quam ex natura sperari potuit, quia res erat naturaliter impossibilis; credidit diuinæ promissioni, spemque certam ex ea concepit. Credidit, inquam, quod sequitur.

VT FIERET PATER MVLTARVM GENTIVM. Id est, se futurum patrem

multarum gentium. Quidam ad spem referunt hoc sensu: Credidit sperans se fore patrem multarum gentium. Sed prior constructio textus magis congruere videtur: eamque vult etiam Syriaca translatio.

SECVNDVM QVOD DICTVM EST EI: SIC ERIT SEMEN TVVM. In Græco non additur *ei*, sed tamen intelligitur. Potest & sic verti: *secundum quod dictum fuerat*; scilicet multo antè. Nam illud, *sic erit semen tuum*, non legitur dictum Gen. 17, quo loco describitur promissio Abrahæ facta, quando nonaginta nouem erat annorum; sed Genes. 15. Veruntamen Abraham intelligebat, vti debuit, primam illam promissionem præcipuè in Isaac, sibi postea ex Sara promisso, complendam esse. Hic sequitur in multis libris, *sicut stella cæli & arena maris*. Sed non est in Græco nec Syriaco: nec legitur apud veteres interpretes. Latini quoque meliores codices, quos meritò secuti sunt epanorthotæ Romani, non habent; vt dubium non sit additum esse à quopiam, qui orationem incompletam voluerit absoluere: tametsi nec in Genesi à Deo promittente quicquam adiungitur. Tantum præcesserat illud Dei ad Abraham; *Suspice cælum, & numera stellas si potes*. Tum sequitur, *sic erit semen tuum*, scilicet sicut stellæ innumerabiles.

19 ET NON INFIRMATVS EST FIDE. In Græco continua est oratio cum parte sequenti, *& non infirmatus fide non considerauit*, &c. id est nullam passus infirmitatem aut vacillationem fidei circa promissionem diuinam.

NEC CONSIDERAVIT CORPVS SVVM EMORTVVM. Græcè, *iam emortuum*, id est præ senio iam effœtum & impotens ad generandum.

CVM IAM FERE CENTVM ESSET ANNORVM. Dictio *iam* huc translata ex parte proximè præcedenti. Quod & volunt codices meliores mss. & signat castigatio Louaniensis. Dicit autem fere centum annorum, id est vno minus. Habebat enim annos nonaginta nouem.

ET EMORTVAM VVLVAM SARÆ. Græcè *& mortificationem* seu *mortalitatem matricis Saræ*. Sensum tamen optimè reddidit interpres, approbante Erasmo. Ad huius loci pleniorem intellectum tres explicandæ sunt quæstiones. Quarum prima est, quomodo dicat apostolus Abrahæ corpus emortuum fuisse, cum is adhuc postea ex Cethura coniuge, quam Sara mortua duxit, filios procrearit. *Quo sensu corpus Abrahæ emortuum.* Ad hanc quæstionem respondet Augustinus libro 16 de ciuitate Dei cap. 28, & quæstione 35 super Genesim: emortuum fuisse eius corpus respectu Saræ vetulæ, quod ex ea naturaliter suscitare sobolem non potuerit: non autem respectu eius, quæ esset ætate adhuc vigente, qualis erat Cethura. Verùm hæc responsio non videtur satisfacere. Nam eo pacto etiam vir iuuenis diceretur habere corpus emortuum, quoniam vetulam impraegnare non possit. Quare potius cum aliis plerisque dicendum, Abraham illo tempore fuisse præ senio simpliciter impotentem ad generandum. Sed diuino miraculo redditam ei virtutem generandi, qua deinceps non solum ex Sara per simile miraculum iam fœcunda, verum ex quacumque muliere ad concipiendum apta, posset filios suscipere. Quæ responsio scripturis etiam valde consentanea est. Nam præter hunc locum, vbi expressè tam de Abraham quam de Sara dicitur; quod corpus habuerint emortuum (vt eodem sensu necesse sit de vtroque intelligi) etiam scriptura Genesis ita loquitur, vt satis declaret in vtroque diuinam virtutem aliquid supra naturam operatam fuisse. Refert enim cap. 17. Abraham audita Dei promissione dixisse: *Putásne centenario nascetur filius; & Sara nonagenaria pariet?* Deinde capit. 18, *Erant*, inquit scriptura, *ambo senes, prouectáq; ætatis*. Quæ vtique est aperta significatio impedimenti in vtroque coniuge: vt proinde Chrysostomus homilia 40 super Genes. de eis dicat: quod *nihil à lapidibus differebant, quantum ad generationem attinet*. Sed & apostolus ad Hebr. 11 cùm dixisset: *Fide & ipsa Sara sterilis virtutem in conceptione seminis accepit*, de Abraham ita subiungit: *Propter quod & ab vno orti sunt, & hoc emortuo, tanquam sidera cæli*, &c. Satis igitur ex his liquet scripturam non solum in Sara ponere miraculum, verùm etiam in Abraham. Et in illa quidem duplex, quod & sterilis & vetula concipere potuerit: in illo autem simplex, quod senex cùm esset, ideoque ob frigiditatem seminis ad generandum ineptus, sobolem suscitare potuerit, non solum ex Sara, verùm etiam, vt dictum est, ex aliis feminis: videlicet in eo perseuerante gignendi virtute semel reddita: quomodo fœcunditas semel data permansit in Anna matre Samuelis, vt & alios post illum filios gigneret, secundum id quod ipsa cecinit: *Donec sterilis peperit plurimos*, 1 Reg. 2. Secunda quæstio. *Alia quæstio.* Cùm scriptura testetur Abraham post annum ætatis centesimum adhuc vixisse septuaginta quinque annos, Gen. 25: quî verisimile est eum centenarium adeò fuisse senem, vt ad generandum esset, quemadmodum dictum est, simpliciter ineptus? Nam hodie certè qui viuere possunt annos nonaginta (vt sumamus tempus quasi dimidium ætatis Abrahæ) nequaquam ad gignendum prolem inepti censentur anno suæ ætatis quinquagesimo: Et tamen in his eadem est ætatis proportio. Hæc difficultas mouit Augustinum, cur minus probaret præcedentis quæstionis eam solutionem, quam dedimus, quamque fatetur ab aliis adferri solitam.

Quidam

Respōsio. Quidam respondent: quemadmodum nunc alij aliis citius senescunt ac decrepiti fiunt, vt generare non possint: ita tunc Abrahæ contigisse vel ex naturæ defectu, vel quod laboribus essent ei vires exhaustæ. Non placet hæc responsio: quia scriptura tam in Genesi quam hoc loco gignendi impotentiā simpliciter reijcit in ætatem, eo quod centum esset annorum: tanquam ea ætas illo tempore, saltem vt plurimum, inepta fuerit generationi.

Alia responsio melior. Proinde aliter respondēdum existimo: patres illos antiqui temporis post mediam ætatem longam vixisse senectutem, ita vt ætas deficiens longè diuturnior in illis esset quam accrescens. Exemplo sit Isaac, qui vixit annos centum octoginta Gen. 35. Cui tamen ætatis anno, iuxta peritorum supputationem, centesimo vigesimo aut circiter, præ senectute caligauerunt oculi, sic vt videre non posset: quando & filiis suis, tanquam non diu victurus, benedixit Gen. 27. Et tamen annos adhuc superuixit sexaginta: vt appareat totum tempus senectutis eius fuisse non multo minus centum annorum; ac proinde maius tota reliqua ætate. Id autem & in aliis similiter se habuisse, argumento est, quod Gen. 11 quidam leguntur genuisse filios anno suæ ætatis tricesimo, quorum alij ducentis, alij trecentis, alij quadringentis annis vixerunt. Ex quo intelligas quām breue fuerit illis tempus ætatis crescentis, comparatione reliqui temporis vitæ: Deo nimirum sic ordinante, causasque naturales dirigente (neque enim arbitror in ea re miraculum ponendum) vt diu superstites essent diuinorum operum testes ad rudem adhuc & raram posteritatem: simul vt eam artibus & legibus ad vitam politicam Deique cultum spectantibus sufficienter instituerent; donec humano genere satis multiplicato, necessitas eiusmodi cessaret.

Tertia quæstio. Tertia quæstio est de eo quod negat apostolus Abraham considerasse corpus suum emortuum, & emortuam vuluam Saræ; cùm scriptura iam antè citata testetur ipsum audita promissione filij ex Sara, risisse atque dixisse in corde suo: *Putásne centenario nascetur filius, & Sara nonagenaria pariet?* Quæ verba sunt bene considerantis horum vtrumque, etiam cum quadam vt apparet diffidentia seu fidei infirmitate.

Responsio Caietani improbata. Respondet Caietanus Abraham ab initio non percepisse, reuelationem esse assertiuam, ideoque secum in animo contulisse impedimenta naturæ tam in se quām in Sara, non dubitando de promissione, sed percontando sensum diuinorum verborum, an verè ad significandum hoc quod sonabant, dicta essent. Sed hæc responsio non videtur bona. Nam Pauli doctrina est hoc loco & Heb. 11. Abraham statim & incunctanter audita Dei promissione, plenam ei fidem adhibuisse. Idem liquet ex aliis promissionibus Abrahæ factis, Gen. 12. 13. 15, quas ille statim vt audiuit, recepit: Nec non ex præceptis ipsi datis à Deo, tametsi duris & arduis Gen. 12. 21, & 22, quibus ille confestim paruit; vt non minus obedientia eius quām fides in scripturis commendetur. Accedit quod verba promissionis de qua nunc agitur, nullam habebant obscuritatem; vt proinde sensum eorum percontari Abraham minimè debuerit; sicut nec in aliis fecerat.

Responsio verior. Dicendum igitur Abraham ex sententia Pauli, non considerasse suam & vxoris senectutem & gignendi impotentiam, sic vt propterea diffideret, aut assensum ac fidem differret adhibere diuinæ promissioni: Sed quemadmodum cap. 15 Genesis, posteaquam dictum esset de eo, quod *credidit Deo, & reputatum est ei ad iustitiam*: narratur quæsiuisse modum adimplendæ promissionis diuinæ, dicens: *Vnde scire possum*, &c: Sicut & B. virgo Maria audito nuncio partus dominici, modum quæsiuit dicens: *Quomodo fiet istud?* ita cap. 17 post auditam & firma fide susceptam Dei promissionem, non vtique dubitando, nec (vt vult Caietanus) sensum verborum quæ plana vtique & perspicua erant percontando, sed potius rei promissæ magnitudinem admirando, dixit: *Nunquid centenario nascetur filius?* ac si diceret: Nunquid rem tantam & à sæculis inauditam facturus es mea causa? Respondent ad hunc modum Ambrosius libro 1 de Abraham cap. 4, & libro 2 cap. 11, & Augustinus libro 16 de ciuitate Dei cap. 26 & 31. Nam & illud quod obijci poterat, Abraham audita promissione, velut desperantem de filio qui ex Sara promittebatur, dixisse Deo: *Vtinam Ismael viuat coram te*, existimandum est non vlla diffidentia dictum, sed ex humilitate qua se indignum reputabat tam grandi miraculo quod promittebatur; quasi diceret: Multum ac satis mihi præstiteris, si factā olim promissionem adimpleas in Ismaële. Constat enim Abraham se valde humiliasse coram Deo, vt Genes. 18. Non desunt, fateor, inter patres, qui videantur aliquid incredulitatis seu dubitationis in prædictis verbis sancto patriarchæ ascribere, vt Basilius homilia de patientia, Chrysostomus homilia 40 in Genesim, & Hieronymus libro 1 dialogi contra Pelagianos capite 10, & libro 3 capite 5.

In Abraham nulla fidei vacillatio. Sed illi sententiæ resistunt non solum Ambrosius & Augustinus, quos iam citauimus, verum & omnes huius loci commentatores, ac præcipuus inter eos ipse Chrysostomus, cuius verba mox referam. Denique manifestè contradicit illi suspicioni hic ipse locus Paulinus. Vnde adhuc sequitur:

20 IN REPROMISSIONE ETIAM DEI NON HÆSITAVIT DIFFIDENTIA.

Græcè, *ad promissionem autem Dei non hæsitauit incredulitate*. Sed & commentator Ambros. non *etiam*, sed *verò* legit, vt Græca particula δὲ sumatur aduersatiuè. Pro verbo *hæsitauit*, quod in Græco est διεκρίθη, quidam malunt *disceptauit*, aut *disquisiuit*.

Ac posset videri hic sensus: Quamuis Abraham audita promissione quæsiuerit, ac quasi disceptauerit dicens Deo: *Putásne centenario nascetur filius, & Sara nonagenaria pariet?* non tamen id fecit ex incredulitate, sed ex admiratione, sicut iam dictum est. Verùm optime redditum à nostro interprete, *hæsitauit*: quamuis hæsitatio non sine disceptatione fieri soleat. Sic enim & Erasmus vertit & alij. Vide quæ de Græci verbi significatione annotamus infrà ad illud cap. 14, *Qui autem discernit, si manducauerit, damnatus est.* ac rursus ad illud Iacobi 1, *Postulet in fide nihil hæsitans.* Ergo quod additum est, *incredulitate*, non est restringentis, sed declarantis. Nam hæsitatio seu dubitatio de Dei promissis, esse non potest sine incredulitate. Sensus igitur est: Nulla laborauit incredulitate, vt ad promissionem Dei auditam hæsitaret. Expendit hæc apostoli verba Chrysostomus, ita loquens: *Non dixit illum non incredulum fuisse, sed non hæsitauisse, hoc est, ne animo quidem suspenso, ancipiti ac dubio fuisse.* En apertam Chrysostomi de fide Abrahæ sententiam. Quare quod in expositione Genesis aliter sensisse visus est, id puta eum hic tacitè retractasse. Quosdam offendunt hæ voces tanquam parum Latinæ, *repromissio* & *repromittere*, quibus noster interpres pro simplici promissione passim vtitur. Sed interpretem satis defendit vsus vulgaris horum vocabulorum apud veteres ecclesiæ scriptores, etiam præcipuos, vt Hieronymum & Augustinum: quandoquidem & Suetonius inuenitur repromittendi vocabulum alicubi sic vsurpasse.

Repromissio, repromittere.

SED CONFORTATVS EST FIDE, Id est firma ac robusta fide suscepit Dei promissionem. Pars hæc aduersatiua est eius quod suprà dixit: *Et non infirmatus est fide.*

DANS GLORIAM DEO. Gloriam Deo tribuit Abraham credens ac profitens eum omnipotentem, & in promissis veracem. Per hæc enim laudatur & glorificatur Deus. *Hoc aduersus illos positum est* (ait Augustinus in expositione propositionis 25) *qui gloriam suam de operibus legis coram hominibus quærebant.*

21 PLENISSIME SCIENS, QVIA QVÆCVMQVE PROMISIT DEVS, POTENS EST ET FACERE. *Plenissimè sciens*, Græcè πληροφορηθείς, id est *plenitudinem consecutus*, videlicet persuasionis seu fidei. Tale quid enim intelligendum postulat subiecta materia: cùm aliàs etiam ad alia referatur Græcum verbum πληροφορεῖσθαι, quemadmodum latiùs ostendemus infrà ad illud cap. 14, *Vnusquisque in suo sensu abundet.* Erasmus vertit, *certa persuasione concepta*. Quod sequitur *quæcumque promisit*, Græcè est ὃ ἐπήγγελται, quod promisit, vt legunt Amb. commentator & Primasius, quemadmodum & vertunt neoterici quidam. Quod enim Erasmi versio habet, *qui promiserat*, probari non potest, nisi forte in eius codice (quod non puto) scriptum fuerit, ὃς ἐπήγγελται. Verùm scito Græcum verbum esse præteritum passiuum, vt proinde vertendum videatur, *quod promissum est*: vt etiam Erasmus admonet in annotationibus. Nam in actiua significatione apud authores haud temerè reperias; nec quidem in sacris literis. Siquidem actiua promissio ferè semper exprimitur aoristo verbi medij ἐπηγγείλατο *promisit*. Legitur autem idem verbum quod hoc loco, in epistolis ad Galat. 3 & ad Heb. 12. Sed illis quoque locis expositionem passiuam conuenire, docebimus cùm illuc vsque peruentum erit: tametsi hic ad sensum non interest, actiuè exponas an passiuè. Sensus enim apostoli est: Plena ac certissima fide persuasum habens, Deum sua promissa seu quæcumque promisit, præstare posse. Nominat autem potentiam Dei, non veracitatem: quia supposita fide potentiæ non erat difficile credere Deum facturum quod promiserat. Longè enim facilius creditur veracem esse Deum, quàm omnipotentem. Sed quæres, quid magnum, si credidit Deum omnipotentem; cùm id credant omnes Christiani, boni & mali? Quæstio est apud Hugonem numero 121, eiusdémque hæc responsio: *Tunc illud credere magnum erat, quando pene vniuersus orbis in cultura dæmonum errabat; nec adhuc fides vnius Dei prædicata fuerat, aut scripturis manifestè declarata, sicut modò.* Sic ille. Cui tamen responsioni etiam hoc addimus: laudari in Abrahamo fidem omnipotentiæ Dei, non qualemcumque, sed promptam, deuotam & obedientem, qualis in paucis reperitur.

Quæstio. *Responsio.*

22 IDEO ET REPVTATVM EST ILLI AD IVSTICIAM; scilicet eadem ratione qua & prius fides promissionis ei reputata fuerat ad iusticiam. Genes. 15. Hinc manifestum est ea locutione non significari primam iustificationem. Quoties enim credidit Abraham Deo, toties ei fides ad iusticiam reputata est. Nam vt supra dictum est, etiam obedientia per quam multo pòst in tentatione inuentus est fidelis, reputata est ei ad iusticiam, attestante scriptura 1 Machab. 2, & Iac. 2.

23 NON EST AVTEM SCRIPTVM TANTVM PROPTER IPSVM. Græcè: *Non scriptum est autem propter ipsum solum.* Vt dictio *solum* Græcè μόνον, tam nomen adhærens pronomini *ipsum*, quam aduerbium esse possit.

QVIA REPVTATVM EST ILLI AD IVSTICIAM. In Græco non additur *ad iusticiam*. Sunt & Latini codices qui non habeant. Sensus tamen postulat vt intelligatur, videlicet repetendum ex parte præcedenti; quemadmodum & in eo quod mox sequitur.

24 SED ET PROPTER NOS. id est nostræ doctrinæ causa. *Quæcumque enim scripta sunt*, ait infrà cap. 15, *ad nostram doctrinam scripta sunt.* Cuiusmodi sunt maximè facta sanctorum patriarcharum.

QVIBVS

A mortuis, Hebraismus.

QVIBVS REPVTABITVR CREDENTIBVS IN EVM QVI SVSCITAVIT IESVM CHRISTVM DOMINVM NOSTRVM A MORTVIS. *Reputabitur*, subaudi ad iusticiam. *Christum* non est additum in Græco. *A mortuis*, siue *è mortuis*, Hebraismus est. Syriacè *de inter mortuos*, id est è statu vel è numero mortuorum, à morte. Sensus periodi: Quod scriptura dicit Abraham Deo credidisse, idque ei reputatum fuisse ad iusticiam; non tantùm scriptum est propter ipsius laudem, vt eius iusticia celebraretur apud posteros; verùm etiam nostri causa, id est vt in Abraham haberemus formam quandam nostræ iustificationis, atq; sciremus etiam nobis credentibus, ipsum credere, hoc est fidem nostram ad iusticiam reputatum iri. Iam quæ sit vis collectionis Paulinæ: fides reputata fuit Abrahæ ad iusticiam, ergo & nobis ad iusticiam reputabitur: cum vtriusque fidei non sit idem obiectum, satis explicatum arbitror superiùs ad scripturam ex Gen. citatam; *Credidit Abraham Deo, & reputatum est illi ad iusticiam*. Illud adhuc quæri potest, quomodo ex eadem Pauli collectione non sit consequens, fidem peccatoris credentis in eum qui iustificat impium, esse simpliciter iusticiam; si simpliciter iusticia fuit fides Abrahæ Deo credentis: in qua sicuti dictum est, forma quædam fuit nostræ iustificationis. Respondeo similitudinem constare salua proprietate vtriusque iustificationis, secundæ videlicet & primæ. Nam fides qua iustificatur is qui iam iustus erat, vt Abraham, à Spiritu sancto procedit inhabitante, ideoque simpliciter est iusticia. Quod non perinde dici potest de fide peccatoris, in eum qui iustificat impium credentis. Non enim proficiscitur ea fides ab inhabitante spiritu, sed tantum mouente: donec ille sic credens, ipsa fide eum promouente, gratiam adoptionis assecutus fuerit. Esse tamen eiusmodi fidem inchoatiuè iusticiam eiusque partem, secundum ea quæ dicta sunt capite superiori, non est cur ambigatur. Postremò quæres cur apostolus solam hic exprimat fidem resurrectionis Christi. Respondeo, vel quia in hoc articulo tacitè continetur etiam fides incarnationis & mortis: nemo enim resuscitatur ad vitam nisi mortuus; & nemo moritur, nisi natus; vel quia resurrectio Christi credita spẽ nostram, quam in Christo habemus, maximè erigit & confirmat.

Fides peccatoris quatenus iusticia.

25 QVI TRADITVS EST PROPTER DELICTA NOSTRA. *Traditus* in mortem, idque à patre de quo infrà cap. 8: *Qui etiam proprio filio non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit illum. Propter delicta* siue peccata *nostra* abolenda.

ET RESVRREXIT PROPTER IVSTIFICATIONEM NOSTRAM. *Resurrexit*, Græcè ἠγέρθη *suscitatus est*. Tum in eo variant Græca, quod alia legunt δικαίωσιν *iustificationem*, alia δικαιοσύνην *iusticiam*: tametsi res eodem recidit, vt ex sensu patebit. Quem vt assequamur, illud primò sciendum est: omne meritum Christi saluatoris in passione eius & morte completum fuisse, & proinde sua resurrectione eum nihil meruisse; vti nec ascensione in cælum, ac cæteris quæ egit post passionem & mortem. Quæ doctrina est omnium Theologorum. Quocirca hac parte significari non potest Christum resurgendo meruisse nostram iustificationem, sicut patiendo meruit delictorum nostrorum remissionem. Videndum ergo quo sensu dicatur resurrexisse propter iustificationem nostram: & omnino quis totius pericopes sensus sit. Laborant enim in eo reddendo interpretes. Ac primũ illud recipi nullo modo potest quod Pseudambrosius in hunc locum commentatur. Dicit enim eos qui ante Domini passionem baptizati fuerunt, solam accepisse remissionem peccatorũ (*quorum zelo*, inquit, *satanas occidit saluatorem*) post resurrectionem verò tam eos qui priùs, quam qui postea baptizati sunt, omnes iustificatos esse per datam formam fidei Trinitatis: Et id Paulum existimat hoc loco significare voluisse. Sed hoc commentario velut parum sano repudiato alios audiamus. S. Thomas dicit mortem & resurrectionem Christi hic considerari, non vt meriti rationem habent, id enim resurrectioni non competere: sed vt salutares nobis fuerũt per modum cuiusdam efficientiæ, sicuti fuerunt & cæteræ omnes actiones eius & passiones, vtpote ex virtute diuinitatis prouenictes, cuius humanitas ipsius erat instrumentum. *Sed quoniam*, inquit, *effectus aliquo modo similitudinem habet suæ causæ; mortem Christi, per quam in eo exstincta est mortalis vita, dicit apostolus esse causam exstinctionis peccatorum nostrorum: resurrectionem autem eius, qua rediit ad nouam vitam gloriæ adicit esse causam iustificationis nostræ, per quam redimus ad nouitatem iusticiæ.* Sic ille. Verùm huic expositioni videtur obstare, quod à Paulo non nominantur actiones humanitatis Christi, sed actiones Patris, *traditus est*, *suscitatus est*, scilicet à patre. Aliorum expositio est; mortem & resurrectionem Christi hic considerari tantum vt causam exemplarem. Sic enim loquuntur: tanquam Christus moriens exemplum nobis dederit, vt nos quoque moriamur peccatis: resurgens verò exemplum dederit, vt & nos à morte peccati resurgamus ad nouitatem vitæ. Equidem typum seu figuram dicere malim quàm exemplar. Nã Christus ipse non est mortuus vitæ peccati, neque resurrexit in vitam iusticiæ: sed eius mors & resurrectio corporalis fuit typus ac figura nostræ mortis & resurrectionis spiritualis: mortis quidem qua peccatis morimur, resurrectionis autem qua resuscitamur ad iusticiam: quemadmodum id pluribus exhortando declarat apostolus infrà cap. 6. Rectè verò dixeris Christi resurrectionem esse causam exẽplarem nostræ resurrectionis, qua corporaliter resurgemus ad vitam immortalem. Quo sensu accipiendum quod de eo canit ecclesia in præfatione paschali: *qui mortem nostram*

Omne meritũ Christi morte eius completum.

Quo sensu Christus propter iustificationem resurrexerit, variè exponitur

Christi resurrectio typus potius quã exemplar nostræ iustificationis.

moriendo destruxit, & vitam resurgendo reparauit. Qua etiam ratione primitiæ dormiẽtium Christus vocatur 1 Cor. 15. Verũtamen & huic iã dictæ expositioni (quãuis eam suppeditent Augustinus ser. 141 de tempore, & Thomas 3 quæst. 56 art. 2) non parum obsistit, quod Paulus non dixit, mortuus est, sed *traditus est:* nec addidit, vt nos moriamur peccato, sed simpliciter dixit, *propter delicta nostra*. Porrò Caietanus sic interpretatur: Qui traditus est morti propter delicta nostra delenda, resurrexit autem propter iustificationem nostram, id est resurrexit vt crederemus, & credentes iustificaremur: quia nisi homo ille mortuus resurrexisset à morte ad vitam immortalem, mundus in eum non crederet. Sed quia resurrexit, credidit mundus, & per hoc peruẽnit ad mundum iustificatio. Sensus hic etiam Sasboldo & Pererio probatur: potestque ad eius cõfirmationem adduci quod scribit Petrus 1 epistolæ 1: *Qui regenerauit nos in spem viuam per resurrectionem Iesu Christi ex mortuis.* Et infrà: *Qui suscitauit eum à mortuis & dedit ei gloriam, vt fides vestra & spes esset in Deo.* Est & alia expositio quam huc adfert F. Toletus, ac legitimam censet: ideo videlicet dictum, resurrexisse Christum propter iustificationem nostram, quia quamuis in morte Christi precium esset persolutum pro redemptione generis humani, tamen applicatio precij ad hominum iustificationem generaliter non erat futura (Deo nimirum sic ordinante) nisi post resurrectionem Christi, missis in mundum apostolis annunciatoribus salutis: & idcirco Christum tam cito resurrexisse, ne remedij salutaris applicatio dilata, multorum hominum damnationis esset occasio. Probabilis est hæc expositio, quemadmodum & proximè precedens. Mihi tamen simplicius ac magis germanum videtur, si singula membra suum proprium habeãt sensum accommodatum consuetudini sermonis apostolici: vt traditus in mortem Christus dicatur propter peccata nostra, id est vt sua morte pœnam peccatis nostris debitam aboleret: resurrexisse verò propter iusticiam nostram, id est vt sua resurrectione typum quendam nobis præferret resurgendi ad iusticiam seu vitæ nouitatem, secundum ea quę dicuntur infrà cap. 6: vel certè, vt nobis reconciliatis ipse iam rediuiuus & immortalis iustificationem nostram, qua scilicet mens nostra renouetur de die in diem, & quæ inde sequitur salutem, apud Deum promoueret, secundum id quod dicitur capite sequenti: *Si enim cum inimici essemus, reconciliati sumus Deo per mortem filij eius, multo magis reconciliati salui erimus in vita ipsius.* Vbi postremò & illud obserua contra sectarios iusticiam nostram in sola remissione peccatorum constituentes: apostolum disertè distinguere hæc duo, deletionem peccatorũ & iusticiam, id est vitæ nouitatem velut iustificationis nostræ partem præcipuam.

Authoris sententia.

SVMMARIVM.

Iustificatorum ornamenta commemorat. Dei eximiam erga nos charitatem prædicat: ac docet, sicut peccatum & mors per vnum hominem in omnes transierunt: ita gratiam & vitam ex vno homine in multos deriuari.

CAPVT QVINTVM.

1 IVSTIFICATI ERGO EX FIDE PACEM HABEAMVS AD DEVM PER DOMINVM NOSTRVM IESVM CHRISTVM. *Ad Deum*, id est erga Deum, cum Deo. Postquam ostendit apostolus ex fide, non ex lege esse iusticiam, transit nunc ad declarãnda bona quædam, seu fructus, ornamenta & decora, quæ gratiam iustificationis consequuntur; nonnulli excellentias appellant. Ea bona sunt pax hominis cum Deo; adoptio filiorum Dei, in tribulationibus non frangi animo, sed exultare; atque de his omnibus gloriari, non in seipso nec in alio, sed in Deo. Quæ bona Caietanus diligenter enumerauit ac distinxit. Pro verbo *habeamus* in plerisque Græcis codicibus est ἔχομεν habemus. Et ita Tertullianum legisse, arguunt hæc eius verba lib. 5 aduersus Marcionem cap. 13. *Monet* (Paulus) *iustificatos ex fide Christi, non ex lege, pacem habere.* Quod & à viro doctissimo Iacobo Pamelio in suis ad eum locum scholijs obseruatum est. Nec obscurè pro ea lectione facit commentarius Ambrosio adscriptus. Addo me quoque in quodam MS. Latino legisse *habemus*. At verò commentarij Græcorum Origenis, Chrysostomi, ac cæterorum pro nostra vulgata faciunt lectione: tametsi perpauci sunt hodie Græci codices quibus legatur ἔχωμεν. Nullus certè à R. Stephano annotatus est. Vtraque lectio bonum recipit sensum; nostra quidem huiusmodi; Cùm iam simus ex fide iustificati, ne peccemus amplius; sed pacem conseruemus cum Deo, permanentes in iusticia semel accepta. Vel secundum alios; pacem habeamus, id est, simus tranquillo & pacato animo, & à terroribus quibus concuti solet mala conscientia, libero, vtpote iam Deo reconciliati. Iuxta alteram lectionem hic sensus est: Ex fide iam iustificati, illud beneficij imprimis consecuti sumus, quod cum Deo pacem habemus, id est, quod Deo sumus reconciliati, quodque eum nunc habemus placatum, quem propter peccata nostra habebamus offensum. Qui sensus cùm sit planus & apertus, & textui maximè consentaneus, (nõdum enim exhortationi, sed doctrinæ adhuc intendit apostolus) apparet Græcorum codicum lectionem esse veriorem: præsertim cum huic sensui aptissimè congruat illa clausula, *per Dominum nostrum Iesum Christum*, videlicet tanquam mediatorem & pacificatorem nostrum; cumque etiam verba subsequentia, *habemus, stamus, gloriamur*, eiusdem sint modi indicatiui.

Ornamẽta iustificatorum.

indicatiui. Detorquent hunc locum sectarij ad stabiliendam eam quam ab vnoquoque credente exigunt, reconciliationis ac salutis suæ certitudinem infallibilem: Sed id faciunt imperitè. Nam pax reconciliationem significat, non autem eius certam noticiam. Itaque pacem habere potest cum Deo, qui tamen propter occultas latebras sui cordis non omnino certus sit, quod eam habeat. Nec aliud affirmat Paulus, quàm iustificatos hanc pacem habere.

Pax iustificatorum malè à sectarijs intellecta.

2 PER QVEM ET HABEMVS ACCESSVM PER FIDEM IN GRATIAM ISTAM. *Habemus accessum.* Græcè προσαγωγὴν ἐσχήκαμεν, id est *aditum* seu *admissionem habere nobis contigit.* Sensus apostoli: Cuius opera ac merito admissi & adducti sumus per fidem ad hanc gratiam, id est beneficium iustificationis. Vtitur eadem voce προσαγωγὴ scribens ad Eph. 3. Porrò notandum, etsi fides sit initium & pars quædam nostræ iustificationis; rectè tamen & conuenienter dici, quod per fidem habemus accessum & ingressum ad gratiam iustificationis: quomodo per ostium ingredimur domum, quamuis ipsum ostium pars domus sit. Sensus enim est, fide velut initio iustificationis, eò nos vlterius adduci, vt cæteris donis accedentibus simpliciter iusti simus, ac Deo accepti ad vitam æternam; quemadmodum intrando per ostium eò quis promouetur, vt sit intra domum, in aula aut in conclaui.

Quo sensu per fidem accessus ad iustitiam.

IN QVA STAMVS ET GLORIAMVR IN SPE GLORIÆ FILIORVM DEI. Dubium tam in Græco quàm in Latino, num ad fidem illud *in qua* referendum sit, an ad gratiam. Si ad fidem, sensus erit: per quam stamus, quomodo nonnulli verterunt. Ita dictum 2 Cor. 1. *Nam fide statis*. Veruntamen contextus magis exigit vt ad gratiam referatur: In qua gratia, inquit, stamus, id est manemus, persistimus: in qua, id est de qua, etiam gloriamur sub spe & certa exspectatione futuræ gloriæ, quæ præparata est & per hanc gratiam præstanda filijs Dei adoptiuis. Quidam hanc partem *& gloriamur in spe*, &c. retrahentes à præcedenti, sic exponunt: & gloriamur de spe futuræ gloriæ, id est de ea re sperata; sicut mox sequitur, *gloriamur in tribulationibus*, id est de tribulationibus. At minus rectè. Nam quod bene animaduertit Toletus, in Græco diuersæ sunt præpositiones ἐν & ἐπὶ, quarum prior seruit significando gloriationis obiecto seu materiæ, non posterior. Vnde & in parte sequenti, *Gloriamur in tribulationibus*, non est ἐπὶ sed ἐν. Sciẽdum quoque est genitiuum *filiorum* non esse in Græco, nec in Syriaco, neque à Græcis tractatoribus exponi. Sed & commentator Amb. & Cyprianus lib. de exhortatione martyrij cap. 9 prætermittunt. Sic enim habet Cyprianus: *Gloriamur in spe claritatis Dei.* Cuius tamen lectionis sensus à priori non variat. Nam gloria Dei filijs eius adoptiuis communicatur.

3 NON SOLVM AVTEM. Ellipsis Paulo frequens; pro eo quod diceret; Nec id solum. Non solum, inquit, gloriamur de eo quod dixi, id est de gratia ista:

SED ET GLORIAMVR IN TRIBVLATIONIBVS, Id est de afflictionibus, pressuris ac persecutionibus quas propter hanc gratiam, id est quia Christiani sumus, patimur. Gloriamur, inquam, de iis secundum spiritum, tanquam de magno bono: licèt infirma caro doleat. Sic apostoli Act. 5, *ibant gaudentes à conspectu concilij, quod digni habiti essent pro nomine Iesu contumeliam pati.* Hinc & Iacobus admonet c. 1 dicens: *Omne gaudium existimate, cùm in tentationes*, id est tribulationes, *varias incideritis.* Nam tribulationes summopere confirmant spem electorum, quam habent de gloria futuri sæculi. Probat hoc Paulus subiuncta gradatione.

SCIENTES QVOD TRIBVLATIO PATIENTIAM OPERATVR;

4 PATIENTIA AVTEM PROBATIONEM, PROBATIO VERO SPEM. In hoc loco eloquentiam Pauli sapientiæ comitem minimeque affectatam, obseruauit Augustinus libro 4 de doctrina Christiana cap. 7. Partem hanc Tertullianus in Scorpiaco cap. 13 ita reddit: *Certi quod pressura tolerantiam perficit, tolerantia verò probationem*, &c. Hilarius quoque locum hunc citans, perficit, pro *operatur*, legit, in enarratione psal. 138. Siquidem in Græco compositum est verbum κατεργάζεται, quod intendere videtur significatum simplicis. Verũ constat vsurpari sæpe pro simplici, vt obseruare est huius epistolæ cap. 7 & alibi. Quocirca noster interpres bene reddidit, *operatur*. Erasmus & alij, *parit, gignit*. *Tribulatio patientiam operatur*, quia nobis proficit ad patientiam. Est enim nobis materies & occasio patientiæ exercendæ, atque etiam augendæ. Patientia probationem operatur, quia reddit eum qui affligitur, probatum & exploratum, vt cognoscat quanti Deum & cælestia faciat, simulque eum magis ac magis repurgat ab affectibus viciosis. Vnde passim in psalmis & alibi dicuntur iusti velut aurum à Deo probari per tolerantiam afflictionum. Probatio verò spem gignit, excitando eam & augendo. Qui enim iam expertus est se nullis aduersis à iusticia & veritate fidei dimotum esse, etiamsi variè tentatus sit; mirum in modum erigitur animo in spem gloriæ cælestis. Ex hoc loco disce contra sectarios spem nostram & fiduciam non ita niti solis diuinis promissionibus, vt non etiam fatendum sit eam inniti testimonio bonorum operum, quæ Deus dederit. Vnde idem apostolus 2 Cor. 1: *Gloria nostra*, inquit, *hæc est, testimonium conscientiæ nostræ.* Mouere potest lectorem, quòd secũdum membrum huius gradationis apostolus Iacobus cap. 1 inuertere videtur. Dicit enim: *Sciẽtes quod probatio fidei vestræ patientiam operatur*. Sed quomodo non pugnent hæc duo; quia breuiter dici nõ potest, in eius loci commentario declarabitur.

Spes nititur & promissione diuina, & bonis operibus.

5 SPES AVTEM NON CONFVNDIT. Græcè καταισχύνει, id est, *pudefacit, pudore afficit*: quod vulgatus interpres more sui sæculi, etsi parum Latinè, passim vocat confundere. Sensus: Spes verò ad eum modum excitata & aucta, sperantem non pudefaciet, non fallet; non frustrabitur ille spe sua. Nam præter hoc quod spes ex parte Dei promittentis cuius verbo nititur, prorsus est infallibilis; etiam pignora quæ iam prærogauit, mirificè fiduciam excitant in homine consequendæ hereditatis. Quam rem vrget apostolus hoc loco. In scripturis frustratio spei vocatur confusio, id est pudefactio; quia qui frustrantur exspectatione, solent pudefieri ac rubore suffundi. Porrò quamuis sermonem hic esse constet de spe iustificatorum: tamen & spes hominis adhuc peccatoris, dum euangelio credens exspectat vitam æternam ex operibus bonis, quæ per Dei gratiam se facturum sperat, non eũ confundet. Sed confundet & frustrabit seipsum si bona opera negligat exercere: cùm alioqui teneat certissimam Christi promissionem, *Hoc fac, & viues*. Luc. 10. Verum potiori ratione spes iustorum præsertim electorum, in quorum maximè persona Paulus loquitur, non confundit. De qua Ecclesiasticus cap. 2: *Nullus sperauit in Domino & confusus est*. Nam sequitur: *Quis enim permansit in mandatis eius, & derelictus est?* Denique spem charitate formatam intelligi, docet probatio sequens.

Quæ spes non confundat: & quo sensu.

QVIA CHARITAS DEI DIFFVSA EST IN CORDIBVS NOSTRIS PER SPIRITVM SANCTVM, QVI DATVS EST NOBIS. *Diffusa est* Græcè ἐκκέχυται *effusa est*. Cyprianus legit *infusa*, sensu non diuerso. Potest autem intelligi vel charitas Dei erga nos, vel ea qua nos Deum diligimus; id est, vel Dei diligentis, vel Dei dilecti. Nam vtroque modo charitas Dei in scripturis accipitur. Priori quidem modo, huius epistolæ cap. 8 iuxta meliorem intellectum: *Quis nos separabit à charitate Christi?* Et iterum: *Nulla creatura poterit nos separare à charitate Dei*. Item 2 Cor. 5: *Charitas Christi vrget nos*. Et manifestius in fine eiusdem epistolæ, *Charitas Dei sit cum omnibus vobis*. Item Ephes. 3. *Scire etiam supereminentem scientiæ charitatem Christi*. & 1 Ioan. 3. *In hoc cognouimus charitatem Dei, quoniam ille animam suam pro nobis posuit*, & iterum cap. 4. *In hoc apparuit charitas Dei in nobis, quoniam filium suum vnigenitum*, &c. Posterioris exempla sunt Lucæ 11, *Præteritis iudicium & charitatem Dei*. Ioan. 5. *Dilectionem Dei non habetis in vobis*. 2 Thess. 3, *Dominus dirigat corda vestra in charitate Dei*. 1 Ioan. 3. *Qui viderit fratrem suum necesse habere, & clauserit viscera sua ab eo, quomodo charitas Dei manet in eo?* & cap. 5. *Hæc est charitas Dei, vt mandata eius custodiamus*. Et in eadem epistola sæpius. Iam priori modo si charitas Dei hic accipiatur, sensus & connexio erit huiusmodi; Quod dixi spem nos non confundere, patet vtique ex charitate, quam Deus nobis copiosè exhibuit, effundendo in nos Spiritum sanctum, tanquam pignus hereditatis promissæ, per multiplicia dona quæ nobis impertiuit. Nam ex acceptis confirmamur & certi reddimur de futuris. Hunc sensum probabilem faciunt quæ sequuntur de Dei & Christi erga nos dilectione; vbi etiam apertè charitas Dei qua nos diligit, nominatur illis verbis: *Commendat autem charitatem suam Deus in nobis*. Si posteriori modo accipiatur, erit hic sensus: Spes nostra non fallit nos, quia charitas quæ præstat vt Deum diligamus, & diligendo bona promissa assequamur, diffusa est in cordibus nostris per Spiritum sanctum qui nobis ad sanctificationem datus est: ac si dicat; Qui iam dedit nobis charitatem per quam mereamur bona promissa; certissimè etiam daturus est in charitate perseuerantibus, id est electis suis, ipsa bona quæ promisit. Prior expositio est apud Chrysostomum & Theophylactum: quos sequuntur Caietanus & F. Toletus. Posteriorem tradit imprimis Augustinus cum alibi, tum apertissimè lib. de spiritu & litera cap. 32 ita scribens: *Charitas Dei dicta est diffundi in cordibus nostris, non qua nos ipse diligit, sed qua nos facit dilectores suos: sicut dicitur iustitia Dei, qua nos iusti eius munere efficimur, & Domini salus qua nos saluos facit*. Hanc eandem expositionem videre est apud Primasium & Heruæum, aliosque Latinos: à quibus nec Theodoritus dissentit, dum charitatem hanc interpretatur Spiritus sancti gratiam, quam per baptismum accepimus. Porro alij vtrãque expositionem in medium adferunt: primum Origenes (cuius verba Sedulius quoque in sua collectanea compegit) tametsi is priorem expositionem potius probare videtur. Deinde glossa ordinaria, P. Lõbardus, ac B. Pererius: qui quidem singulari opinione censet vtrumque sensum esse literalem huius loci. Nonnulli verò ambiguè loquuntur, nec mentem satis explicant, vt commentator Amb. Primasius & Oecumenius. At demum posteriori intellectui fauere videtur id quod in synodo Tridentina sess. 6 ca. 7 dicitur, per Spiritum sanctum diffundi charitatem in cordibus eorum qui iustificantur, atque ipsis inhærere: quodque Theologi ex hoc loco scripturæ, tam contra magistrum Sententiarum, quam contra nostri temporis hæreticos imputatiuæ iustitiæ assertores, statuunt habitum charitatis creatæ & inhærentis: quamuis & iuxta alteram expositionem idipsum, saltem ex consequenti statui potest, vt ostendit Caietanus, & ante eum Origenes. Nam charitatis Dei in cordibus nostris effusio, secundum effectus diuinæ erga nos charitatis intelligi debet, id est secundum dona Spiritus sancti nobis collata ac nobis inhærentia; quemadmodum ipse Paulus exponit, quum addit: *per Spiritum sanctum qui datus est nobis*. Vnde fit consequens in nobis esse & cordibus nostris inhærere charitatem reciprocam erga Deum. Nam præcipuè dari nobis dicitur Spiritus sanctus propter donum charitatis;

Charitas Dei bifariã accipitur in scripturis.

Charitas est habitus cordibus nostris inhærens.

ritatis; quod & cæteris Spiritus sancti charismatis excellētius est, ac maximè necessarium, 1 Cor. 13. Huc facit locus similis apud Ioan. apostolum 1 epistolæ 3, vbi sic ait: *Videte qualem charitatem dedit nobis Pater, vt filij Dei nominemur & simus. Dedit*, id est præstitit, exhibuit; vt Dei charitas intelligatur qua nobis dedit esse filios Dei, quod non sumus nisi per donum charitatis erga Deum reciprocæ. Quæ cùm ita sint: non existimo pro sensu posteriore contentiosiùs certandum esse. Satis sit vtrumque probabilem haberi. Cæterùm aduerte non esse dictum accusatiuo casu, *diffusa* vel *effusa est* in corda nostra, sed in cordibus nostris ablatiuo casu, qui Græcis est datiuus, sicut in psal. 44. *Diffusa est gratia in labijs tuis*. Plus enim hoc casu significatum est quàm accusatiuo diceretur. Significatur enim, vt Grammaticè loquar, motus in loco, quo fiat vt charitas sese fundat atque dilatet in cordibus hominum. Vnde ait 2 Cor. 6, *Cor nostrum dilatatum est.*

Vtraque charitatis Dei acceptio probabilis hoc loco.

6 VT QVID ENIM CHRISTVS, CVM ADHVC INFIRMI ESSEMVS, SECVNDVM TEMPVS PRO IMPIIS MORTVVS EST? Græca sine interrogatione legunt hoc modo: ἔτι γὰρ χριστὸς ὄντων ἡμῶν ἀσθενῶν. *Adhuc enim Christus exsistentibus nobis infirmis*. Sed ordo est: Nam Christus cùm adhuc nos infirmi essemus. Suspicio est interpretem pro ἔτι legisse εἰς τί, id est, *ad quid*, vel potius ἵνα τί, quod multis locis tam in psalmis quàm in nouo testamento voculatim reddit, *vt quid*. Ac nihilominus ἔτι ab eo lectum fuisse saltem posteriore loco, arguit ipsa versio: *cùm adhuc*, &c. Cæterùm siue cum interrogatione pericopen hanc legas, quomodo veteres Latinos legisse constat, siue particula interrogationis remota, confirmatio est supradictorum effectuum & ornamentorum ex eo quod pro nobis adhuc impiis mortuus fuit Christus. ac si dicat: quanto magis iam ad se conuersis & reconciliatis & amicis sua beneficia cumulabit? Hoc enim argumentum inculcat in sequentibus. Illa pars, *secundum tempus*, quamuis ad id quod præcedit, referatur à nonnullis, rectius tamen sequentibus iungitur. Quod facit Hieronymus in epistola ad Algasiam quæstione 7, vbi locum hūc pertractat. Theophylactus item & Oecumenius in commentariis. Rectius inquam, quia Græcè non est χρόνος, sed καιρὸς, quæ vox significat tempus opportunum ad aliquid agendum. Iam verò scripturæ testantur non vno loco, Christum definito, completo, & vt Hieronymus interpretatur, opportuno tempore venisse in carnem, & mortuum esse. Sensus igitur est; Christi tantam erga nos fuisse charitatem, vt pro nobis quando adhuc eramus infirmi, hoc est variis peccatorum languoribus detenti, & proinde etiam impij, id est iniusti & peccatores; mori non dubitauerit tempore à Patre constituto. Est autem hæc probatio consequentiæ præcedentis, quæ talis erat: Tanta est Dei charitas erga nos, vt dederit nobis Spiritum sanctum, quo ex inimicis facti sumus amici; igitur non frustrabit nos spe promissionis æternæ gloriæ. Sequelam probat, quia si cùm adhuc peccatores essemus, adeò nos dilexit Christus, vt pro nobis mortem oppeteret: quanto magis nobis iam iustificaris & amicis præstabit cætera quæ promisit? Hæc argumentatio statim ab ipso Paulo pluribus verbis explicatur. Quoniam autem infirmitatis vocabulum Græcè ἀσθένεια in epistolis Paulinis frequens est, & variæ significationis; operæ precium putaui, & hoc loco opportunum, si de ea re paucis lectorem instruxero. Propriè quidem significat ea vox aduersam corporis valetudinem, vt 1 Cor. 11. *Sunt inter vos multi infirmi*. Veruntamen ad alios tum corporis tum animi, tum aliarum quoque rerum defectus multipliciter in scripturis transfertur. Corporis quidem, vt quoties pro mortalitate & corruptibilitate sumitur, velut 1 Cor. 15. *Seminatur in infirmitate, surget in virtute*. & 2 Cor. vltimo, *Crucifixus est Christus ex infirmitate*. Item pro vilitate & & contemptu, vt 2 Cor. 10. *Præsentia corporis infirma*. Item pro afflictione & miseria, quibus homines vulgo contemptibiles & viles effici solent. Sic Paulus afflictiones suas & persecutiones in eadem epistola cap. 11 & 12 identidem infirmitates vocat. Et simili quadam ratione plagæ Aegyptiæ dictæ sunt *infirmitates* Deut. 7. Quo pertinet & illud Ecclesiastæ 5, *Est & alia infirmitas pessima*, id est miseria. Quum verò ad animum refertur, sæpe quidem dolorem Hebræis significat, propterea quod animus dolore languescat, velut morbo; vt Hosee 4, *Lugebit terra, & infirmabitur omnis qui habitat in ea*. id est dolebit. Et Amos cap. 6, *Nihil patiebantur super contritione Ioseph*, Hebraicè, *non infirmabantur*, id est non dolebant. Item Michee 4, *Dole & satage filia Sion*, Hebraicè *infirmare*. & 1 Machab. 1, *Iuuenes & virgines infirmati sunt*, id est doluerunt. Aliàs autem præcipuum humanæ naturæ defectum seu corruptionem significat, id est peccatum, vt psal. 6. *Miserere mei Domine quoniam infirmus sum*, id est peccator. Hæc significatio præsentis est loci. Nam quos infirmos vocet ea parte, *cùm adhuc infirmi essemus*, mox repetendo declarat, vbi ait: *cùm adhuc peccatores essemus*. Nec alios iudicare voluit Dominus ea sententia qua dixit: *Non est opus valentibus medico, sed malè habentibus*. Huic affine est cùm significat peccandi pronitatem, vt Matth. 26. *Spiritus promptus est, caro infirma*. & apud Paulum in his sentētiis priori loco: *Factus sum infirmis infirmus*, 1 Cor. 9, *Quis infirmatur, & ego non infirmor?* 2 Cor. 11. Sic ferè infirmitas Heb. 5 & 7, vbi eam Leuitico sacerdoti asscribit, & cap. 4, vbi Christus describitur pontifex qui compati possit infirmitatibus nostris. Peculiariter autem infirmi quibusdam locis apostolo dicuntur Christiani, qui in fide nondum satis erant instructi &

Infirmitatis in scripturis multiplex acceptio.

roborati,

roborati, vt exempli gratia, qui cibis immolaticiis aut lege veteris coinquinari se putabant. Loca sunt huius epistolæ 14 & 15, & 1 Cor. 8 & 9. Dicitur & ille infirmari, qui infirmis sese accommodat, vt in posteriori mẽbro duarum sententiarum, quas paulo ante citaui. Denique transfertur ad res inanimatas, vt cum legalia vocat apostolus infirma & egena elementa, Gal. 4. Alibi hereditas & vitis infirmata dicitur, id est afflicta & attenuata: psal. 67, & Isaiæ 24. Sed hæc sufficiant. Nunc ad textum apostoli redeamus.

7 VIX ENIM PRO IVSTO QVIS MORITVR. Collatione quod dixit amplificat. *Moritur*, Græcè ἀποθανεῖται *morietur*, id est mori paratus sit. Hieronymus in epistola ad Algasiam, iustum abstractiuè iustitiam, seu rem iustam interpretatur. Verùm simplicior & germanior apostoli sensus est quem alij reddunt. Vix reperiri aliquem inter mortales, qui pro iusto homine liberando velit se dare in mortem. Nam inter personas collationem facit, iustum scilicet & impios.

Iustus & bonus an idem apostolo.

NAM PRO BONO FORSITAN QVIS AVDEAT MORI. Græcè *quis etiam audet mori*. Inter iustum & bonum distinguit commentator Amb. quod bonus natura quis dicatur, iustus exercitio. Melius illi qui iustum intelligunt reddentem cuique quod suum est, bonum verò qui beneficus sit, ac bene de multis meritus. Nam homines beneficiis affecti citius vitam exponant periculo pro benefactoribus, quàm pro aliis quantumlibet iustis. Itaque sensus hic probabilis est. Ac nisi discrimen aliquod indicare vellet apostolus inter iustum & bonum, quorsum mutaret vocabulum? Plerique tamen, fateor, non distinguunt, & sensum hunc faciunt; Dico vix reperiri qui pro iusto moriatur; non simpliciter nego reperiri; quia forsitan reperiatur aliquis qui id faciat, id est, pro iusto & bono homine etiam mori audeat, sustineat, in animum inducat. Sic enim verbum *audeat* exponendũ. Ostendit hic locus, saluo ordine charitatis alium pro alio rectè vitam impendere temporalem. Obiter admoneo locum hunc ab antiquis hæreticis Marcione & Ario prauè intellectum fuisse, quemadmodum refert Hieronymus in epistola memorata. Nam Marcion iustum intelligebat Deum legis & prophetarum, bonum verò Deum euangeliorum & apostolorum: & pro iusto quidem dicebat vel nullos vel paucos oppetiuisse mortem; pro bono autem Deo eiusque filio Christo innumerabiles martyres exstitisse. Arius verò iustum referebat ad Christum, qui constitutus est à Deo iudex viuorum & mortuorum: bonum autem ad Deum patrem; de quo filius ipse confitetur: *Nemo bonus nisi vnus Deus*. Quo nimirum commento significare volebat filium non esse bonum ęquè vt patrem, sed participatione tantum bonitatis paternæ. Verùm hæc vt hæretica sunt & impia; ita ab instituto & contextu sermonis apostolici prorsus aliena, vt in ijs refellendis non sit hærendum.

Hic locus à Marcione & Ario peruersè expositus.

8 COMMENDAT AVTEM CHARITATEM SVAM DEVS IN NOBIS. Græcè *in nos*, id est erga nos.

QVONIAM CVM ADHVC PECCATORES ESSEMVS, SECVNDVM TEMPVS CHRISTVS PRO NOBIS MORTVVS EST. Malè quidam codices *si* interposito legunt: *Quoniam si cùm adhuc*, &c. tametsi ita legitur apud Cyprianũ epistola 52, sed citantem hæc verba reuulsa à superioribus, vt opus illi fuerit addere *si*, quẽadmodum & Hilario enarranti psalmum 55. Illud quoque *secundum tempus* huc ingestum videtur è loco superiore simili. Nam Græca, Syriaca, Latina potiora, veteres concordantiæ non habent; vt nec Cyprianus nec Hilarius. Sed & Irenæus libro 3 aduersus hæreses cap. 18, & Augustinus libro 4 de Trinitate cap. 1. ac rursum libro 13 cap. 10 versum hunc absque ea particula citant. Est autem totius periodi sensus: Magna quidem charitas apud homines æstimatur, si quod rarissimum est, pro iusto aut bono quis oppetat mortem. At Deus suam erga nos charitatem commendat ac testatam facit, atque humana charitate lõgè maiorem ostendit in eo, quod pro nobis iniustis & peccatoribus Christũ filium suum mori voluit. Vtrùm hinc sequatur maioris esse meriti dilectionem inimicorum quàm amicorum; videat studiosus apud commentatores magistri Sententiarum lib. 3 dist. 30. Porro notandum est particulam *adhuc*, tam hoc loco quàm superius, vbi ait, *cùm adhuc infirmi essemus*, pertinere potius ad significandum statum cuiusque hominis, quo remedium mortis Christi sit ei necessarium, quam ad certum aliquod tempus. Vt enim homines non vno tempore exsistunt, ita nec vno tempore sunt aut fuerunt infirmi & peccatores. Similis ratio de aduerbio *nunc* in sequentibus.

Vtrùm maioris meriti dilectio inimicorum quàm amicorum.

9 MVLTO IGITVR MAGIS NVNC IVSTIFICATI IN SANGVINE IPSIVS, SALVI ERIMVS AB IRA PER IPSVM. Salui erimus, Græcè σωθησόμεθα, *saluabimur*. Hilarius legit *liberabimur*, in expositione psalmi 2. Collectio est à minori. Si enim mortuus est Christus vt nos peccatores iustificaret; ergo multomagis postquam per eius sanguinem, id est passionem qua suum sanguinem profudit, iustificati sumus, per ipsius eiusdem merita seruabimur in extremo iudicio ab ira diuina, id est vindicta & punitione in impios exercenda. De hac enim ira Dei iam supra locutus est cap. 1, 2, 3 & 4. Quare sectarij dum ex hoc loco docere conantur homini per Christi sanguinem iustificato nullam amplius restare luendam pœnam temporalem, nec in hoc sæculo, nec in futuro; planè detorquent apostoli verba in alienum & prauum sensum. Porro sequelam hanc confirmat periodus sequens.

Hic locus à sectariis in prauũ sensum detortus.

10 SI ENIM CVM INIMICI ESSEMVS, RECONCILIATI SVMVS DEO PER MORTEM FILII SIVS; MVLTO MAGIS RECONCILIATI, SALVI ERIMVS IN VITA IPSIVS. *Salui erimus*,

Græcè σωθησόμεθα, vt in parte præcedenti. Si enim, inquit, per mortem filij sui nos inimicos suos sibi reconciliauit; quanto magis in vita eiusdem filij sui nos iam reconciliatos & amicos saluaturus est? Extensio est superioris argumenti, duplicata antithesi, videlicet inter inimicos & reconciliatos, id est amicos; & inter mortem filij Dei & vitam eius. Quæres, quomodo dicat Deo reconciliatos, quos semper & ab æterno dilexit? Responsio: Quia cum prius propter peccata essemus obnoxij iræ eius, id est digni in quos iustam vindictam damnationis exerceret: per gratiam iustificationis ab illo reatu liberauit, ac dignos fecit sui regni consortio. Hæc enim mutatio tota in nobis est, non in illo: qui immutabiliter ab æterno suis electis præparat ea gratiæ suæ beneficia quæ conferat eis in tempore. Porro quod dicit, *in vita ipsius*, alij aliter exponunt. Mihi sensus videtur: filio ipsius iam viuente, nec amplius morituro. Vel quod eodem redit: per filium ipsius iam viuentem, &c. præsertim cùm ad dexteram ipsius sedens etiam interpellet pro nobis, vt dicitur infrà cap. 8. Quamuis enim illud *in vita* possit etiam verti *per vitam*, vt fecit Erasmus; diuersis tamen præpositionibus vsus est apostolus dicendo, *per mortem*, & *in vita*; quia in priori precium significatur & meritum redimentis: in posteriori status eiusdem feliciter regnantis, ad quem per suam passionem & mortem euectus est, id est vita immortalis & gloriosa; tanquam dicat apostolus: Si nos inimicos reconciliauit Patri Christus patiens & moriens: quanto magis reconciliatos saluabit viuens & regnans? Porro tota hæc apostoli argumentatio eo potissimum tendit, vt doceat spem electorum qui iam iustificati & probati sint, non confundere.

Quæstio. *Responsio.*

11 NON SOLVM AVTEM. Quidam supplent ex eo quod longius antecessit, *gloriamur in tribulationibus*; alij de proximo verbum *salui erimus*: alij participium *reconciliati*; quod tertium maximè congruit sequentibus, vt patebit.

SED ET GLORIAMVR IN DEO PER DOMINVM NOSTRVM IESVM CHRISTVM, PER QVEM NVNC RECONCILIATIONEM ACCEPIMVS. *Gloriamur* Græcè καυχώμενοι *gloriantes*, vt participium participio respondeat: non solum reconciliati, sed & gloriantes. Sensus enim est: Quanto magis salui erimus, qui non solum (quod iam dixi) reconciliati sumus Deo, vt peccata nostra non puniat; sed etiam gloriamur in Deo per Iesum Christum Dominum nostrum, cuius beneficio ac merito nunc reconciliationem accepimus; gloriamur, inquam, in Deo, vel vt patre, cuius filij facti sumus adoptione per gratiam reconciliationis; vel vt omnis nostræ iusticiæ, reconciliationis & renouationis authore. Sic enim in Deo gloriandum esse passim docet & hortatur apostolus.

12 PROPTEREA SICVT PER VNVM HOMINEM PECCATVM IN HVNC MVNDVM INTRAVIT. Græcè & Syriacè *in mundum intrauit*. Pergit ostendere magnitudinem charitatis Christi erga homines. Id nunc facit repetens rem ipsam ab altiori principio, nempe ex eo quòd humanum genus in peccatum & mortem transgressione primi parentis delapsum fuit: vnde factum vt Christo indigeret reparatore ad iusticiam & vitam. Igitur hic iam nobis aperit & exponit originalem causam corruptionis humani generis. Illud *propterea*, Græcè διὰ τοῦτο, *propter hoc*, vim habere videtur voculæ causalis, ac si diceret: Nam sicut per vnum hominem &c. vt sit cōfirmatio eius quod proximè dixit: *Per quem* Christum *reconciliationem accepimus*. Id enim probat: quia sicut per Adam sumus in peccatum lapsi, ita per Christum ad iusticiam reducti. Porrò sententiam hanc adiunctis verbis sequentibus in seipsa completam esse, quidam volunt; reddentes eam ad hunc modum: sicut per vnum hominem peccatum intrauit in mundum, sic & per peccatum mors, &c. vt sit comparatio ingressus peccati per vnum hominem cum ingressu mortis per peccatum. Qualis est locutio quum dicimus in oratione dominica: *Fiat voluntas tua, sicut in cælo & in terra*, id est sic & in terra. Suggerit hanc complementi rationem Erasmus, & probat Gaignæus. Aliter Stapulensis. Vult enim particulam *&* secundo loco superfluam esse, dicitque in nonnullis Græcis non haberi. Proinde sic vertit: *Sicut per vnum hominem peccatum in mundum intrauit, & per peccatum mors: ita in omnes homines mors pertransiit*. Verum ea Græci cuiuspiam exemplaris lectio nec à R. Stephano est annotata, nec alium legi qui meminerit. Deinde nec mihi probabiles sunt hæ constructiones: quia neutra comparatio facit ad præsens institutum. Nam vt dictum est, & ex sequentibus patet, intendit apostolus comparare primum hominem cum secundo, id est Adam cum Christo, scilicet ea comparatione quæ fit per antithesim, vt si dicas: Sicut Adam nocuit humano generi, ita Christus profuit. Quapropter alij censent orationem esse inabsolutam, vt cui desit altera pars comparationis, hoc aut simili modo supplenda: Sicut per vnum hominem peccatum & per peccatum mors intrauit in mundum; sic per vnum hominem, videlicet Christum, iusticia, & per iusticiam vita in mundum intrauit. At verò Caietanus negat textum esse mancum: sed sententiam hanc totam dicit esse suspensam, ita vt alterum membrum comparationis intercedente longo hyperbato, differatur vsque ad eum locum: *Igitur sicut per vnius delictum* &c. Illic enim priori membro de Adam resumpto, redditur alterum de Christo. Quanquam id ante Caietanum etiam Augustinus obseruauit & admonuit in expositione propositionis 29.

Quod

Hæresis Pelagij negantis originale peccatum.

Quod ad intellectum præsentis loci attinet, Pelagius in suo commentario, & sequaces eius, quo originale peccatum excluderent, interpretati sunt peccatum in mundum intrasse per vnum hominem forma & exemplo; quia primum hominem peccantem posteri eius peccando secuti sunt, & exemplum eius velut formam propositam imitati. Idipsum satis apertè docet Theodoritus in commentario huius loci, ita demum subiungens: *Non enim propter primi parentis peccatum, sed propter suum vnusquisque decretum suscipit.* Quod & repetit in dialogo 3, qui dicitur impatibilis. Ac nimis temere etiam Erasmus in eiusmodi sensum propendet, tam in paraphrasi quàm in annotationibus, Origenem, vt apparet authorem secutus. Quamuis enim Origenes in suo commentario varius est & lubricus, potissimum tamen immoratur in explicanda & exaggeranda peccati imitatione, & de ea accusat omnes antiqui sæculi iustos, ab Abel vsque ad Abraham. Verum S. Augustinus aduersus Pelagianos disputans contendit ac multis rationibus ostendit, hunc locũ non recipere aliam interpretationem, quam de ingressu peccati per propagationem; nec nisi absurdè de imitatione posse accipi. Primùm, quia Paulus primum hominem opponit Christo: Sic enim per primum hominem peccatum, sicut per Christum iusticia. Non est autem per Christum iusticia propter solam imitationẽ: Nam & antiqui qui Christum præcesserunt, ideóque eum imitari non potuerunt, iustificati sunt per Christum: & iusticia Christi contingit etiam paruulos, qui omnino non possunt imitari. Quare nec per primum hominẽ peccatum propter imitationem. Sed sicut Christus occulta inspiratione gratiæ nos iustos facit; ita & Adam occulta tabificatione naturæ nos constituit peccatores. Quod si de imitatione sermo erat apostolo, non Christum, sed Abel vel Enoch vel alium quempiam ex antiquis iustis potius Adamo debuisset opponere; quem scilicet omnium sæculorum homines iustè viuendo possent imitari. Quanquam imitari non dicitur, quisquis agit aliquid, quale alius prior fecit: Nam propriè nullus imitatur quod non cognouit, etiãsi id alius prior fecerit. Sed imitari dicitur ille, qui factum alterius cognitum, sibi pro exemplo statuit & proponit, vt simile faciat. Atqui plurimi sunt & fuerunt grauissimi peccatores, qui de peccato primi hominis nihil audierunt; Qui proinde etsi peccando similes ei fiãt, non tamen ab eo peccandi formam & exemplum accipiunt, quomodo Pelagius loquitur. Vnde nec eum imitari dicendi sunt; nisi forte quadam imperfecta ratione: quatenus ille peccando præcessit, isti secuti sunt. Verùm si de huiusmodi imitatione hic sermo esset; potius dicendum erat per diabolum peccatum intrasse in mundum, quia ille omnium primus peccauit. *Ab initio enim diabolus peccat* 1 Ioan. 3. ac de eo scriptum est, *Imitantur illum qui sunt ex parte eius*, Sap. 2. Deinde, sicut per vnum hominem peccatum intrauit in mundũ, ita & mors; atqui ingressus mortis intelligi non potest per imitationem, ergo nec ingressus peccati. Postremò, si imitationem apostolus intelligeret; non diceret in consequentibus: *Iudicium ex vnò in condemnationem*, sed ex multis: quomodo dixit, *Gratia autem ex multis delictis in iustificationem.* Has fere rationes aduersus istum Pelagij de imitatione commentarium adducit Augustinus variis locis; vt libro 1 de baptismo paruulorum cap. 8, 9, 10, libro 4 contra duas epistolas Pelagianorum cap. 4, sermone 14 de verbis apostoli, & epistola 89 ad Hilarium, nec non aliis à venerabili Beda diligenter collectis. Ex quibus simul efficitur non nisi de propagatione peccati posse locum hunc intelligi, quemadmodum Augustinus concludit. Ac ne dubitemus veram hanc esse interpretationem, iam Augustini tempore definitum est à patribus concilij Mileuitani can. 2, non aliter intelligendũ esse quod dicit apostolus, *Per vnum hominem* &c. quam de peccati originalis traductione; *quemadmodum*, inquiunt, *ecclesia catholica vbique diffusa semper intellexit.* Quem canonem iisdẽ verbis repetiuit synodus Tridentina sess. 5, can. 4. Nunc igitur ad explicationem verborum apostoli veniamus. Vbi primum refellendi sunt, qui vnum hominem in his verbis non Adam intellexerunt, sed Heuam; quod hæc prior illo, atque omnium hominum prima peccauerit. Ita namque sentiunt Pseudambrosius & Pelagius. Sed manifestis argumentis redarguũtur. Primum, quia Paulus in sequentibus exponit quem vnum hominem dixerit, Adamum semel & iterum suo nomine exprimens. Deinde, quia Pauli intentio est, hunc hominem de quo loquitur, per antithesim comparare cum Christo, id est primum hominem cum secundo. Id enim facit tam hoc capite in iis quæ sequuntur, quàm in 1 epistola ad Cor. 15. Hoc autem in Euam minimè quadrat. Adde quod etsi in sententiis generalibus sæpe masculinum genus complectatur fœmininum: tamen neque lex grãmatica permittit, neque mos habet scripturæ, vt fœmina, si de ea singulariter sermo sit, significetur genere masculino. Sed iam quæritur quomodo dicat apostolus per vnum hominẽ, id est Adamum; cùm etiam per Heuam quæ prior peccauit, peccatum & mors ingressa fuerint in mundum. Hæc enim multorum patrum sententia est, eadémque scripturis consona, vt Ecclesiastici 25, *A muliere initium factum est peccati; & per illam omnes morimur.* Et psal. 50, *In peccatis concepit me mater mea.* Vnde & propter corruptionem naturæ filij Euæ vocamur. Respondetur id nihil obstare, quominus *per vnum hominem* verè dictum sit. Nam vir in generatione principalior est: & quamuis mulieris ad generandum egeat consortio, cum ea tamen est vna caro: sicut scriptum est, *Erunt duo in carne vna*, Gen. 2. Sic

Commentarius de imitatione refellitur.

Commentarius de propagatione peccati probatus ac definitus ab ecclesia.

Per vnũ hominem non Heua sed Adam significatur.

Quæstio.

Peccatũ originale etiam per mulierem.

Respõsio.

quippe

quippe & de posteris Abrahæ dicit apostolus Heb. 11, *Propter quod & ab vno*, scilicet Abraham, *orti sunt*. Quo tamen loco constat Saram, *quæ virtutem in conceptione seminis accepit*, non excludi. Cum ergo dicitur, *per vnum hominem*, etsi Heua nec significatur nec comprehenditur, non tamen excluditur. Significatur enim vnus homo, vt est principium generationis; quod esse non potuit absque muliere. Qua de re S. Augustinus in altero opere contra Iulianum citante Beda: *Ideo per vnũ hominem*, inquit, *peccatum intrauit in mundum, quia per semen generationis intrauit, quod à viro incipiens concepit fœmina. Quo more nasci noluit, qui solus sine peccato est natus ex fœmina.* Vide eundem Augustinum lib. 1 de baptismo paruulorum cap. 16, & Hugonem quæstione 132. Sed nunc sensum apostoli dicamus. *Sicut*, inquit, *per vnum hominem*, scilicet Adamum qui erat totius humani generis parens ac principium à Deo constitutus, *peccatum in mundum*, id est in vniuersum genus humanum, *intrauit* propagatione; quia nimirum ille vnus & primus homo, præuaricando Dei mandatum, totam suam posteritatem peccato reddidit obnoxiam, atque in se tanquam in radice viciauit. Mundum exponimus vniuersum genus humanum, id est, omnes homines ex Adam carnaliter propagatos. Sic enim apostolus seipsum exponit, quum statim subijcit; *Et ita in omnes homines mors pertransijt*. Eadẽ est interpretatio B. Augustini in Enchiridio cap. 26, & alijs locis innumeris: denique omnium patrum orthodoxorum. Quod enim Origenes mundum interpretatur locum in quo habitant homines, vel terrenam hanc & corporalem vitam, minus quadrat cum sententia Pauli. Peccatum accipitur generaliter, sed propriè tamen; vt significet id omne quod veram culpæ rationem habet, siue sit actuale, siue habituale, siue quid aliud: sed hic verificatio fit de peccato quod propagatur, id est de peccato originali. Hoc autem non est ipsa actualis Adæ transgressio, quæ non nisi in illo esse potuit, & in eo deleta fuit per pœnitentiam; sed peccatum in quo & cum quo singuli eius posteri nascuntur. Quod etsi *Adæ peccatum* sit, id est eius voluntate factum, ideoque & *origine vnum: propagatione* tamen *transfusum omnibus inest, vnicuique proprium*; quemadmodum loquitur ac definit Tridentina synodus can. 3. Vnde & Augustinus libro 1 retract. cap. 13. *Illud*, inquit, *quod in paruulis dicitur originale peccatum, cùm adhuc non vtantur libero arbitrio voluntatis, non absurdè vocatur etiam voluntarium: quia ex primi hominis mala voluntate contractum, factum est quodam modo hereditarium*. Hæc Augustinus. Vtrùm autem illud peccatum sit concupiscentia cum qua nascimur, vt sentit passim Augustinus, & eum secutus Petrus Lombardus, alijque docti; an originalis iusticiæ priuatio, vt vult Anselmus, quem multi sequuntur scholastici; an verò quid aliud, disputatur à Theologis, & à nobis disputatum est in 2 libro sententiarum dist. 30. Certè Tridentina synodus etsi quæstionem hanc non definiuerit; in eo tamen quod docet can. 5 concupiscentiam in renatis non esse peccatum, facit intelligi eam in non renatis esse peccatũ, nec aliud quàm originale. Iam quod hoc loco peccati nomine, neque pœna peccati, neque reatus peccati, id est obligatio ad pœnam ex peccato orta, vt quidam putarunt, sed verum peccatũ intelligatur; certo liquet, vel ex ipsis apostoli verbis, quibus distinguit peccatũ & mortem, quæ pœna peccati est; ipsumq; peccatum iusticiæ Christi opponit: Deinde ex Arausicani concilij can. 2, cuius verba repetit synodus Tridentina sess. 5 can. 2, quo definitur Adam sua transgressione non tantũ mortem & pœnas corporis in humanum genus transfudisse, sed & peccatum quod mors est animæ. Ac postremò ex eiusdem sess. can. 5, quo asseritur ac definitur, baptismate tolli totum id quod veram & propriam peccati rationem habet. Hinc enim manifestè sequitur peccatum originale, quodcumque demum illud sit, priusquam baptismate tollatur, veram & propriam peccati rationem habere. Quam eandem doctrinam multis locis apud S. Augustinum explicatam reperies.

Mundi nomine quid significetur. — *Peccatũ originale quodnam sit.* — *An concupiscentia.* — *Verã habet peccati rationem.*

ET PER PECCATVM MORS. Scilicet intrauit in mundum. Mortem corporis intelligit: non quidem primi hominis, vt nonnulli volunt, sed mortẽ corporis in genere, cuius causa fuit in primo homine; quemadmodũ & de peccato dictũ est. Dicitur enim mors in mundum intrasse per peccatum, quia peccato in mundũ introducto simul & mors introducta est in mundum, id est in genus humanum, infligente eã iusto iudice Deo, qui dixerat: *In quocumque die comederis ex eo, morte morieris*. Gen. 2. Quidam mortem exponunt mortalitatem, id est moriendi necessitatem. Sed nulla est huius expositionis necessitas, cũ simpliciter ipsa mors possit intelligi, vt & in sequentibus vsque ad finẽ huius capitis. Sub ea tamen & mortalitas & aliæ communes corporis miseriæ simul comprehenduntur. Sicut enim Adã per peccatum non solũ secundum animam sed etiam secundum corpus in deterius mutatus est; ita in omnes posteros eandẽ vtramq; corruptionem transmisit. Quod totum contra Pelagianos iam olim definitum exstat in cõcilio Arausicano can. 1 & 2, & pridẽ repetitũ in cõcilio Tridẽt. sess. 5, can. 1 & 2. De Pelagij sentẽtia docet ipsius cõmentarius: vbi ne mortẽ corporis ex peccato ortã fateri cogatur, locum hunc de morte animæ vult intelligi, quam quisque dum peccat incurrit. Sentit enim primum hominẽ ab initio mortalem factum fuisse, ita vt siue peccaret, siue non peccaret, moreretur in corpore, non peccati merito, sed necessitate naturæ; vt loquitur, errorem illum condemnans, Mileuitanum concilium can. 1. Etenim mortẽ cor-

Mors peccati originalis pœna. — *Cõtraria Pelagij sententia damnata.*

poris hic intelligi debere contextus apostolicus planissimè euincit. Idipsum ostendit locus similis 1 Cor. 15, *Per hominem mors: per hominem resurrectio mortuorum. Et sicut in Adam omnes moriuntur, ita & in Christo omnes viuificabuntur*. Denique probat illa comminatio primo parenti facta de ligno vetito, Gen. 2, *In quocumque die comederis ex eo, morte morieris*, videlicet ea morte, de qua posteaquam peccauerat, ei dicitur cap. 3. *Puluis es & in puluerem reuerteris.*

ET ITA IN OMNES HOMINES MORS PERTRANSIIT. Tanquam dicat: Et hæc est causa, (quia nimirum primus parens peccatum & mortem introduxit) quod in omne genus humanum mors peruaserit. Notandum est apud commentatorem Amb. & Seduliũ tantummodo legi: *Sic & in omnes homines pertrãsijt*, vt vel *mors* vel *peccatum* vel vtrumque subaudiri possit. Eadem lectio est Augustini passim: quam & vidimus in MS. codice peruetusto monasterij Laudensis. Et quãuis Pelagius legisse videatur, *mors pertransijt*, quemadmodum & Primasius Pelagiani sensus hoc in loco corrector: alij tamen Pelagiani, quorum in codicibus dictio *mors* non exstabat, subintelligi volebant non peccatum sed mortem; vt refert Augustinus lib. 4 contra duas epistolas Pelagianorum cap. 4, simul insinuans vtrumque subintelligi posse. Quod & repetit in secundo opere scripto contra Iulianum, citãte Beda. Quanquam necesse non est etiam peccatum hic intelligi: cùm peccati in omnes homines transitum tam præcedentia quam sequentia apostoli verba, manifestè declarent. Sanè Græci codices & commentatores vulgatæ nostræ lectioni constanter volunt. An autem hæc pars aliquam admittat exceptionem, in ijs saltem quos extremi iudicij dies occupabit viuentes; quæri posset. Sed de eo vide suis locis, vt 1 Cor. 15. 2 Cor. 5. & 1 Thessal. 4. Illud constat, mortalitatem & mortis debitum ad omnes omnino pertinere, quos Adam traxit in culpam.

An omnes morituri.

IN QVO OMNES PECCAVERVNT. *In quo*, id est, in Adam, vt communiter intellexerunt Latini & Græci interpretes. Sensus autem est: In quo Adamo peccante omnes constituti sunt peccatores. Sic enim seipsum Paulus exponere videtur, cùm infrà dicit, quod *per inobedientiam vnius hominis peccatores constituti sunt multi*. Non potest illud *in quo*, Græcè ἐφ' ᾧ referri ad peccatum, vt sensus sit, in quo primi hominis peccato omnes peccauerunt; Qui sensus aliquando placuit Augustino. Repugnat enim genus apud Græcos; Nam ἁμαρτία fœminini generis est. Quod & Augustinus postea animaduertit, & sententiam correxit lib. 4 contra duas epistolas Pelagianorum cap. 4. Dicuntur autem omnes peccasse in Adam, tanquam in principio & radice totius generis, quoniam in lumbis eius erant, quando ille peccabat. Vnde S. Augustinus, *In quo*, inquit, *omnes peccauerunt, quando omnes ille vnus homo fuerunt*. Dicit hoc libro 1 de baptismo paruulorum cap. 10, & repetit lib. 3 cap. 7. Item lib. 2 de nuptiis & concupiscentia cap. 5, & in ep. 106 ad Paulinum. Id verò sic intellige: quia tunc quando ille propria voluntate peccauit, in quo tanquam in principio generis omnes erant, causa data est, per quam deinceps vniuersum genus inficeretur, & singuli constituerentur peccatores, videlicet à suo quisque peccato quod ex illa origine contraheret; quomodo si pater attaminatus lepra filios gignat leprosos, dicentur filij facti leprosi in patre; licèt vnusquisque suam ex illo contrahat lepram: tametsi comparationem hanc non per omnia respondere, satis ex antedictis intelligi potest. Porrò locum hunc Erasmus ita vertit; *quatenus omnes peccauerunt*, quod & interpres Chrysostomi secutus est. Quæ versio ita demum tolerari potest, si id non de actualibus peccatis per quæ homines primum hominem peccatorem imitari dicantur (qui commentarius iam ante exclusus est & reprobatus) sed de originali peccato singulorum intelligatur: vt sit sensus, mortem peruasisse in omnes, ob eam rationem, quia & peccatum in omnes transijt. Qui sensus Caietano placuit: nec à Sasboldo reijcitur. Sciendum tamen nullos vetustos interpretes nec Latinos nec Græcos particulam illam *in quo*, per *quatenus* exponere: solum inter Latinos si demas Pelagium, & inter Græcos Theodoritum, à sensu Pelagij, sicut ex supradictis satis apparet, haud longè recedentem. Pelagij hæc verba sunt: *In quo omnes peccauerunt, hoc est, in eo quod omnes peccauerunt, exemplo Adæ peccant*. Photius quidem Græcus similiter interpretatus est, Oecumenio verba eius referente. Ex quo Ioannes Gaignæus eadem Græca depromsit, & in hæc Latina conuertit: *In hoc*, inquit, *ipsi Adam commorimur, quod ipsi compeccamus: & ille quidem initium dedit, nos verò inde sumpta occasione non modò malum non sumus auersati, sed adiutores etiam illi fuimus*. Ita Photius, à Gaignæo plus satis hac in parte laudatus: cùm sit author recentior, idemque graui schismate fuerit ab ecclesia Romana diuisus. Certè Oecumenius suis verbis ac sensu apostolum ita exponit: *In quo Adam, vel per quem Adam, omnes peccauerunt*. Quod conuenit cum expositione prius allata. Nec minus aperta sunt verba Theophylacti: *In quo, id est in Adam*. Qui duo authores etiam Chrysostomum, quem libenter sequuntur (quamuis alioqui paulo obscuriùs locutum) in eundem sensum accepisse videntur. Nec verò pro versione Erasmiana adeò multum facit præpositio Græca, quam in hac phrasi qua dicitur ἐφ' ᾧ, censent esse causalem: vt sit idem quod *quatenus, inquantum, qua ratione*. Constat enim apostolum Paulum in epistolis & Lucam in Actis indifferẽter vti interdũ tribus hisce præpositionibus ἐπὶ, ἐν & εἰς, pro vna Latina præpositione *in*.

Quid sit, omnes in Adã peccasse.

Aliorum versio examinatur.

Photius schismaticus.

Quod

Quod & aliâs annotauimus. Quanquam etiam hic causa significatur cum dicitur, *in quo* Adam. Certè paulo pòst, vbi nos legimus, *in similitudinem preuaricationis Adæ*, Græcè est ἐπὶ τῷ ὁμοιώματι, *in similitudine*, sicut hic, *in quo*; licèt aliâs dicere soleat ἐν ὁμοιώματι, vt supra cap. 1, & infrà cap. 8, & ad Philip. 2. Sic Act. 2, *Baptizetur vnusquisque vestrum in nomine Iesu Christi*, Græcè ἐπὶ τῷ ὀνόματι, quod passim dicitur ἐν τῷ ὀνόματι, & interdum εἰς τὸ ὄνομα, vt Matth. 10 & 28. Sic etiam Heb. 9, *in cibis & potibus*, ac rursum: *Testamentum in mortuis cõfirmatum est*. Vtrobique Græcè ἐπὶ. Quæ loca nec Erasmus aliter vertit. Iam etiam hic quæri potest, vtrum sine exceptione verum sit apostoli dictum, *In quo omnes peccauerunt*. Ad quod breuiter respondeo: Si scripturam sacram, si totam ecclesiasticæ traditionis antiquitatem consulimus, nihil inueniri quo minus vniuersè verum sit, omnes omnino homines qui communi lege generationis, id est, per concubitum maris & fœminæ, & proinde secundum concupiscentiam carnalem ex Adam orti sunt aut orituri, in Adam peccasse. Solum Christum Deum & hominem, qui non sic natus est, sed noua ac singulari per virginem natiuitate venit in mundum, vt quod in Adam ceciderat, in suis electis ipse erigeret ac restauraret; immunem ab illius contagio fuisse. Sic enim ille primus homo, quemadmodum ait Augustinus Enchiridij cap. 26, *stirpem suam, quam peccando in se tanquam in radice viciauerat, pœna mortis & damnatione obstrinxit; vt quicquid prolis ex illo & simul damnata per quam peccauerat coniuge, per carnalem concupiscentiam nasceretur, traheret originale peccatum*. Vnde scribit idem Augustinus lib. 1 de nuptijs & concupiscentia cap. 12, propterea *Christum, qui sine peccato futurus erat, sine carnis concupiscentia concipi voluisse, vt hinc etiam doceret omnem quæ de concubitu nascitur, carnem esse peccati: quandoquidem sola quæ non inde nata est, non fuit caro peccati*. Cùm autem hæc & plurima alia apud Augustinum, aliosque sanctos patres exstent testimonia, quibus non solum exceptionem nullam faciant in hac quam tractamus apostoli Pauli sententia, verùm etiam exceptionem omnem apertis verbis excludant atque remoueant; mihi certè cui propositum est sanctorum inhærere sensibus & doctrinis, exceptionem aliquam in ea facere, religio est: vtcumque alij quidam, quos non iudicamus, aliter hac de re sapiant.

Vtrũ hæc apostoli sententia sine exceptione vera.

13 VSQVE AD LEGEM ENIM PECCATVM ERAT IN MVNDO. De peccato generaliter loquitur, vt etiam actualia comprehendat: quorum omnium fons & fomes est originale peccatum, siue ea sint transgressiones, siue non. Quocirca non est hic sollicitus vt hoc peccatum ab actualibus secernat, à quibus vtique in adultis separatum esse non potest. Igitur nunc ostendit apostolus, postea quam peccatum semel ingressum est in mundum, semper in mundo fuisse & regnasse, etiam ante legem, videlicet eam quæ data est per Moysen. Nam qui legem hic intelligunt naturalem, vt Origenes, & si quis alius, aberrant à mente Pauli. Planè enim liquet ex sequentibus, eum loqui de lege scripta atque Mosaica. Nec admittendum Origenis supplementum; vsque ad legem peccatum fuisse mortuum in mundo, id est, vsque ad ætatem ratione vtentem, qua lex naturalis incipit innotescere, peccatum in pueris mortuum esse, sic vt eis imputari non possit. Audax enim & violenta est hæc additio. Quare de lege Mosaica, quæ omnium ferè expositio est, apostolum loqui non dubitemus. Augustinus quidem sic exponit, *vsque ad legem*, id est etiam lege lata peccatum permansit. Neque enim lex profligare potuit peccatum è mundo; vt propterea alio remedio fuerit opus, quo peccatum tolleretur. Iuxta quem sensum tacitè hic indicatur necessitas petendæ & exspectandæ iusticiæ à Christo. Alij verò sic: Non solum tempore legis, quando manifesta est transgressio, verùm etiam ab initio vsque ad tempus quo lex data est, peccatum erat in mundo. Hic sensus simplicior est, & ad scopum apostoli superius indicatum accommodatior. Denique ei probè respondet quod sequitur.

Omnium actualiũ peccatorũ fons & fomes in nobis originale peccatum

PECCATVM AVTEM NON IMPVTABATVR, CVM LEX NON ESSET: vel, vt habent codices MSS. non pauci, ijdemque Græcis consentientes: *Peccatum autem non imputatur, cùm lex non est*. Connexio talis est: Erat quidem etiam ante legem peccatum in mundo; sed non imputabatur: quia vbi lex non est, peccatũ non imputatur. Negat apostolus sine lege peccatum imputari, non simpliciter; sic enim ante legem iusti fuissent omnes, iuxta illud: *Beatus vir cui non imputabit Dominus peccatum*; sed imputari ad transgressionem; quia sicut dictum est cap. superiori: *Vbi non est lex, nec præuaricatio*. Quo etiam loco expositum est, quid transgressionis seu præuaricationis nomine significetur. Negat, inquam, peccatum, vbi lex non est, imputari ad transgressionem. Cuius rei argumentum est, quod filij Israël, quamuis & in Ægypto & in deserto ante datam legem frequenter & grauiter peccauerint; partim idola colẽdo, quod scriptura testatur Ezech. 23 & Iosue 24, partim murmurando contra Deum & Moysen: non tamen puniti leguntur aliqua pœna seu plaga manifesta. At verò statim post legem & legis comminationes publicatas, cùm primùm & quoties peccabant, vt in cultu vituli, alijsque modis; mox eos vltio diuina consecuta est; secundũ illud capitis superioris: *Lex iram operatur*. Sed quæres: si non imputabatur peccatũ ante legem, quomodo tã grauiter à Deo punitum legitur; vt nunc mundum

Peccata ante legẽ datam nõ imputatá

Quæstio.

diluuio deleret, nunc Pentapolim incendio subuerteret; Cain vagus & profugus esset super terram, Chanaan seruituti fratrum sub ictus, Her & Onan à Domino percussi? Responsio patet ex dictis. Nam puniti fuerunt hi omnes, non ob transgressionem legis alicuius à Deo positæ (neque enim data erat lex) sed propter violata iura naturæ peccatis tam magnis tamque manifestis, vt vltionem prouocarent eius qui author est naturæ. Porrò quidam sic interpretantur hanc partem; Vbi lex non est, peccatum non agnosci, nec reputari peccatum, scilicet à peccante, *Per legem enim cognitio peccati*, suprà cap. 3. Sed non videtur hic esse sensus Pauli, qui imputationem semper intelligit eam, quæ fit ab alio, vt patet imprimis ex capite præcedenti, deinde ex aliis locis, vt 2 Tim. 4. *Omnes me dereliquerunt, non illis imputetur*. Et ad Phile. *Si aliquid nocuit tibi aut debet, hoc mihi imputa*. Iam quod nonnulli partem hanc ita supplent: Peccatum non imputabatur ad mortem, quando lex non erat: primùm mihi recedere videntur à consueta significatione verbi imputare in scripturis, de qua capite superiore: quia peccatum vera æstimatione non est mors, licet mortem mereatur. Deinde constat non omnem pœnam transgressorum legis Mosaicæ esse mortem: quibus tamen omnibus suum peccatum ex mente Pauli imputari dicitur, videlicet ad trãsgressionem, propter quam subijciuntur pœnis à lege constitutis.

Responsio.

14 SED REGNAVIT MORS AB ADAM VSQVE AD MOYSEN. Quamuis, inquit, ante legem peccatum non imputabatur, erat tamen in mundo & propter hoc mors ob peccatum inuecta regnauit, id est grassata est, tyrannidem exercuit in genus humanum, etiam toto eo tempore quod legem datam antecessit. Id enim est *ab Adam vsque ad Moysen*. Nam per peccatum mors, siue illud imputetur, siue non.

ETIAM IN EOS QVI NON PECCAVERVNT IN SIMILITVDINEM PRÆVARICATIONIS ADÆ. Græcè *in similitudine*, & ita scriptum habebatur in codice Laudensi. Sensus tamen idem est; ad similitudinem. Admonet Augustinus libro 1 de baptismo paruulorum cap. 11, & in epistola 89 ad Hilarium, quosdam Latinos codices absque negatione legere, *qui peccauerunt*. Atque eam lectionem interpretatur Amb. commentator, ac veram esse contendit, asseuerans Græcos codices in quibus negatio legitur apposita, viciatos esse. Sed & Origenes affirmantem lectionem multis verbis exponit; tametsi ad extremum fatetur, siue ipse, siue Ruffinus eius interpres, in quibusdam exemplaribus negationem haberi. Quæ negatiua lectio sine dubio verior & sincerior est. Nam affirmatiuæ reclamat particula copulans *etiam*. Quis enim sensus: *etiam in eos qui peccauerunt?* quasi potius regnare mors debuerit in eos qui non peccauerunt. Et tamen particulam *etiam* legit Origenes; licet & hanc supprimant Latini codices de quibus Augustinus, & inter hos Ambrosianus. Verùm non ob aliud erasa fuit negatio, quàm quod non intelligeretur quomodo mors regnauerit in eos qui non peccauerunt, maximè quia dictum erat paulo antè, in Adam omnes peccasse. Certè testatur Augustinus codices Græcos aut omnes aut penè omnes negationem habere. Chrysostomum quoque & cæteros expositores Græcos negationem legisse, docent eorum commentarij. Legit & Cyrillus lib. 1 & 12 super Ioannem: & his omnibus antiquior Irenæus libro 3 contra hæreses capite 20. Quod ad Latinos attinet, negationem constanter legit Hieronymus, vt libro 3 dialogi contra Pelagianos sub finem, & in epitaphio Nepotiani, & in epistola ad Paulam super obitu Blesillæ. Denique Latini commentatores, excepto pseudambrosio de quo diximus, & Sedulio: qui tamen etiam negatiuæ lectionis meminit, eandemque exponit. Hodie quidem in omnibus tam Latinis (quod Hieronymianæ correctioni acceptum refero) quam Græcis habetur negatio, suffragante etiam textu Syriaco. Porrò ea lectio duobus modis exponi potest. Aut enim sensus est mortem regnasse, non in eos tantum qui propria voluntate peccauerunt, primo parenti qui præceptum Dei sua voluntate transgressus est, ea in re similes facti; verùm etiam in infantes, qui non peccauerunt propriæ voluntatis actu, sed tantum ex Adam nascendo peccatum contraxerunt. Hæc Augustini expositio est locis memoratis: Item Hieronymi lib. 3 dialogi contra Pelagianos, & Latinorum posteriorum. Aut sensus est, mortem regnasse etiam ante legem datam, & proinde in eos etiam qui non erant præuaricati legem aliquam sibi à Deo positam; sicut Adam fecerat, præuaricando præceptum sibi datum à Deo: sed solum peccauerant in legem naturæ. Hic sensus quem Græcorum commentarij suggerunt (quem etiam adfert & probare videtur Augustinus propositione 29) cum præcedentibus optimè quadrat, & omnino germanus apparet. Ac sanè videri potest apostolus allusisse ad locum Hoseæ 6, qui sic habet: *Ipsi autem sicut Adam transgressi sunt pactum*, id est, non ex ignorantia peccauerunt, vt legem non habentes; sed sicut Adam præuaricatus est expressum pactum quod cum eo statui in paradiso; sic & isti legem quam eis per Moysen dedi, transgressi sunt colendo falsos Deos. Igitur ad eum modum dicit apostolus mortem regnasse in eos qui legem non habebant, & per hoc non sunt præuaricati instar Adæ; quomodo dixerat capite 2, *Qui sine lege peccauerunt, sine lege peribunt*; vt sint eadem peccare sine lege, & peccare non

Quid peccare in similitudinem præuaricationis Adæ.

non in similitudinem præuaricationis Adæ; quemadmodum & è diuerso eadem sunt peccare in lege, & peccare in similitudinem præuaricationis Adæ. Non posse autem intelligi eos qui simpliciter non peccauerunt vllo modo, manifestum est, quia iam dixerat: *In quo omnes peccauerunt*. Et in superioribus: *Causati sumus omnes sub peccato esse*. Item: *Omnes peccauerunt & egent gloria Dei*. Vnde improbabilis fit ea constructio huius loci, quam adfert Chrysostomus, ita inquiens: *Quomodo regnauit? Ad similitudinem transgressionis Adam.* Cuius & Augustinus meminit propositione supra dicta: etsi non probet. Si enim hæc pars per hyperbaton (vt aiunt quibus hæc sententia probatur) ad verbum *regnauit* referatur, absolutè ponetur illud, *in eos qui non peccauerunt*. Quod pugnat cum dictis; vt taceam de sermone parum commodo. Non enim aptè dicitur, mortem regnare ad similitudinem transgressionis Adam; sicut homines ad eam similitudinem peccare. Nam quod vrgent Græcam præpositionem ἐπὶ, qua dicunt causam denotari: iam aliâs docuimus has præpositiones ἐν & ἐπὶ promiscuè subinde in scripturis vsurpari.

Adã forma Christi quo sensu.

QVI EST FORMA FVTVRI. Qui Adam est forma, Græcè τύπος futuri, id est figuram gerit eius qui venturus erat, scilicet Christi, quem alibi vocat nouissimum Adam, 1 Cor. 15. Sentit apostolus Adam fuisse typum & figuram Christi per comparationem à contrario, vt Augustinus loquitur. Sunt enim Adam & Christus velut duo principia mutuo opposita respectu hominum. Per Adam enim peccatum & mors intrauit in mundum; per Christum iusticia & vita. Quæ res paulo post pluribus declaratur. Poterat alioqui illud τοῦ μέλλοντος futuri, neutro genere accipi, id est eius quod futurum est: sed sensu nihil ad præsens institutum faciente. Porrò commentarius Pelagij hoc loco totus Pelagianus est, omnia ad imitationem referens. Verba eius sunt: *Forma Christi Adam factus est. Sicut enim Adam primus mandatum Dei præuaricans, exemplum est legem Dei præuaricare volentibus: sic & Christus voluntatem Patris complens, exemplum est imitari eum cupientibus*. Sed hunc sensum, quem & in sequentibus inculcat, satis suprà expugnauimus. Quoniam autem *hæc forma non ex omni parte conformis est*, vt ait Augustinus in 2 opere contra Iulianum, ideo sequitur.

15 SED NON SICVT DELICTVM, ITA ET DONVM. Subaudi verbum est, vel se habet, aut quid eiusmodi. Ostendit in comparatione iam dicta dissimilitudinem esse, quod non omnino similiter procedant hæc duo, peccatum Adæ, & donum seu gratia Christi, de quo suprà dixerat: *Per quem nunc reconciliationem accepimus*. Non similiter, inquam, è contrario comparata, id est, peccatum Adæ in malum, & gratia Christi in bonum: quum hæc illo sit multo potentior & efficacior. Delictum hic & in sequentibus vocat quod superius peccatum. Non enim distinguit in hac præsenti disputatione inter ἁμαρτίαν peccatum, & παράπτωμα delictum. Quod vel inde patet, Nam infrà cùm dixisset legem subintrasse vt abundaret τὸ παράπτωμα: idipsum ita resumit: Vbi autem abundauit ἡ ἁμαρτία. Quod manifestum est argumentum promiscuæ vsurpationis harum vocum. Quare ex hac voce παράπτωμα non bene colligit quidam, hic non significari delictum siue peccatum Adæ, sed delictum seu casum totius generis. Nam certè peccatum vnius Adæ significari, palam ostendit quod sequitur.

Delictum & peccatum apostolo eadẽ.

SI ENIM VNIVS DELICTO MVLTI MORTVI SVNT; MVLTO MAGIS GRATIA DEI ET DONVM IN GRATIA VNIVS HOMINIS IESV CHRISTI IN PLVRES ABVNDAVIT. Probatio est dictæ dissimilitudinis: quam prosequitur vsque ad illud: *Igitur sicut per vnius delictum*, &c. Docet autem donationem Christi cum noxa Adami comparatam præcellere, siue considerentur charismata quæ dantur, siue peccata quæ condonantur. Priorem modum hic attendit, posteriorem parte proximè sequenti: ac postremo vtramque differentiam coniungit. Quæ analysis est Augustini in expositione propositionis 29. Quanquam aliis placet tertio loco repeti tantum & explicari id quod primo dixit. *In gratia vnius hominis*, Græcè *in gratia quæ est*, siue *fuit*, *vnius hominis*. Item, *in plures*, Græcè *in multos*; quemadmodum reliqua parte capitis eandem vocem constanter vertit interpres: vt ne quem moueat hæc mutatio multorum in plures; quasi plures per Christum sint saluati, quàm in Adam mortui; quum res contrario modo potius sese habeat. Abutebantur autem hac lectione Pelagiani, dicentes ideo de gratia Christi Paulum dixisse quod in *plures abundauit*, quia protenditur etiam ad paruulos, qui peccatum Adæ imitari non potuerunt. Qua de re Augustinus huius nostræ lectionis ignarus, ita scribit in opere 2 contra Iulianum, verbis à Beda citatis: *Quod dixisti, vigilanter inculcasse apostolum: multo magis gratia Dei & donum in gratia vnius hominis Iesu Christi in plures abundabit; volens intelligi ideo plures dictos, quia peruenit gratia eius ad paruulos, ad quos imitatio primi hominis non pertinet: aut mendosus codex tibi mentitus est, aut ipse mentiris, aut ab aliquo falso sine fallente, aut obliuione deceptus es. Non enim ait apostolus, plures sed multos. Græcum attende codicem, & inuenies πολλοὺς, non πλείους. Dixit ergo multo magis abundasse gratiam in multos, non in magis multos, hoc est, non in plures, sicut iam ostendimus*. Hæc Augustinus. Patet igitur apostolum non hic multitudinem eorum qui gratiæ Christi participes fiunt, vrgere, sed copiam beneficiorum Christi, quæ

Plus valet gratia Christi in bonũ, quã delictum Adæ in malum.

 significatur

significatur in eo quod dicit, *multo magis*. Est igitur sensus: Nam per vnius quidem hominis delictum seu transgressionem multi, id est omnes ex eo propagati, mortem incurrunt: verùm multo magis per gratiam vnius hominis IesuChristi, id est propter eius merita, Deus in multos, scilicet omnes electos, vel omnes ad Christum pertinentes, gratiæ suæ dona largiter effundit. Siquidem Adam suo delicto mortem innexit; at Christus per suã gratiam multa & magna Spiritus sancti dona, atque ipsam immortalitatem hominibus conciliat: adeoque plus gratiæ nobis restituit, quàm in Adam perdidimus, videlicet iustitiæ perseuerantiam, & vitam æternam. Hæc enim Adam in paradiso non habuit. Rursus ex hoc loco statuitur peccatum propagationis contra Pelagianos. Nã, vt annotauit Augustinus, phrasis scripturæ sacræ non patitur, vt dicamus Adam esse mortuum delicto diaboli, licet illud imitatus sit: sicut hic vnius Adæ delicto multi mortui dicuntur. Quare non de imitatione id intelligendum, sed de propagatione. Sed quæres cur multos dixerit in priori parte, cùm dicere posset omnes. Respondeo, vel ideo quia de præterito loquebatur; *ἀπέθανον mortui fuerunt*; vel potius vt conformitas esset prioris membri cum posteriore. Sic infrà, vtrosque nunc omnes dicit, nunc multos. Vide ibi commentarium.

Quæstio. Respõsio.

16 ET NON SICVT PER VNVM PECCATVM, ITA ET DONVM. Græcè. *Et non sicut per vnum qui peccauit, donum*, seu *donatio*. Consentiunt Latina quædam mss. nec non textus Amb. antiquioris editionis: quæ non *peccatum* legunt, *sed peccantem*: vt verisimile sit interpretem Latinum hoc modo vertisse. Est enim in Græco participium præteriti temporis, quo Latini carent. Augustinus quoque lib. 1 de baptismo paruulorum ca. 12, & epistola 89, & propositione 29 legit *peccantem*. Quibus locis etsi varient exemplaria, tamen etiam apud Bedam in collectaneis ex Augustini libro de baptismo paruulorũ, *peccantem* legitur. Ipse verò Beda textum apostoli referens nunc *peccatorem*, nunc *peccantem* legit. Porro Syrus quidem hoc modo vertit: *Et non sicut delictum vnius, ita donum*. Sed id fecit vt paraphrastes. Est igitur imperfectus sermo, maximè vt Græcè à Paulo scriptus; quem hoc modo supplere & exponere liceat: Neque enim sicut per vnum hominem qui peccauit, mors venit in mundum; ita & donum Christi sese habet: ac si dicat; Non sicut ex vnius hominis vna transgressione mors introducta est; ita Christi gratia ab vno tantum peccato, eiusque pœna liberat. Hunc sensum declarant verba sequentia.

NAM IVDICIVM QVIDEM EX VNO IN CONDEMNATIONEM, GRATIA AVTEM EX MVLTIS DELICTIS IN IVSTIFICATIONEM. In Græco vocum allusio est, κρίμα, κατάκριμα, quæ Latinè reddi non potest. Illud, *ex vno*, vel intellige, delicto, vt vult Augustinus, eo quod sequatur, *ex multis delictis*, vel ex vno peccante. Hoc enim præcesserat. Quanquam sensus eodem recidit. Nam si intelligas, ex vno peccante, formaliter id accipiendum erit, id est, in quantum peccauit. *Condemnationem* verò, mortis dicit; quam in superioribus expressit: de qua etiam mox seipsum exponit. Igitur sensus est: Nam iudicium quidem Dei ex vno primi hominis peccato, vel quia vnus ille homo peccauit, processit ad condemnationem mortis. Gratia verò Dei non ex vno delicto, sed ex multis eductos ac liberatos, iustitia donat: quia non tantum remittit vnum illud Adæ peccatum, siue ab eo commissum, siue ex eo contractum, quod singulis inest; sed insuper remittit multa peccata à posteris Adæ mala ipsorum voluntate superaddita. Hanc porro dissimilitudinem comparationis inter Adam & Christum ampliùs adhuc illustrat apostolus sequentibus verbis.

17 SI ENIM VNIVS DELICTO MORS REGNAVIT PER VNVM. Malè quidam codices, *Si enim in vnius delicto*, scilicet addita præpositione *in*, quæ nec in Græcis est, nec in omnibus Latinis, & sensum impedit magis quam adiuuat.

MVLTO MAGIS ABVNDANTIAM GRATIÆ ET DONATIONIS ET IVSTICIÆ ACCIPIENTES, IN VITA REGNABVNT PER VNVM IESVM CHRISTVM. *Et donationis & iusticiæ*. Græcè, *& doni iusticiæ*, sine media coniunctione, nisi quod in paucis legitur, *& donum iusticiæ*. Cæterùm Augustinus tantum legit *abundantiam gratiæ & iusticiæ*, lib. 1 de baptismo paruulorum cap. 13, & sic à Beda citatur in collectaneis. Ita quoque legitur apud Irenæũ lib. 3 cap. 18. Sensus periodi: Si per vnum hominem, quatenus nimirum vnus ille deliquit, & eo contagio posteros infecit, mors peruasit humanum genus; multo magis qui per Christum acceperint exuberãtiam donorum quibus à peccatis iustificati atque in iusticia prouecti fuerint, in æterna vita regnabunt per eundem vnum hominem primo homini oppositum, scilicet Iesum Christum. Repetitio est prioris differentiæ: nisi quod hic iam expressius morti vitam opponit, eam scilicet quæ iusticiæ per Christum acceptæ merces sit futura. Vbi notandum est, cùm dixisset, *mors regnauit per vnum*, non tamen eum è diuerso dixisse, vitam regnaturam per vnum Iesum Christum: sed dixit ipsos iustificatos in vita regnaturos: tum quia iucundius sonat si dicãtur ipsi homines regnaturi; quod quidem regnum etiam scriptura iustis promittit Matth. 25 & alibi; tum quia sic loquendo voluit quãdam etiam dissimilitudinem innuere inter mortem & vitam, sicut fecerat inter delictum & donum. Nam mors ita regnat, vt perdat eos super quibus regnat: Vita autem sic regnabit in nobis, vt reges faciat, id est, cælestis regni cum Christo consortes. Obserua lector apostolum hoc capite ferè indifferenter & promiscuè vsurpare quatuor vocabula Græca,

Quatuor vocabula promiscuè vsurpata ab apostolo.

χάρις, χάρισμα, δωρεὰ, δώρημα. Quorum primum noster interpres vertit *gratiam*: secundũ nunc *donum*, nunc *gratiam*; tertium nunc *donum*, nunc *donationem*: quartum verò *donum*. Quibus vocabulis pro rei quæ dicitur exigentia, modo significatur beneficentia Dei, modo actus donandi, modo res ipsa donata. Quod perspiciet qui singula suis locis expendet.

1 IGITVR SICVT PER VNIVS DELICTVM IN OMNES HOMINES IN CONDEMNATIONEM. Redit ad comparationem Adæ & Christi, indicatam illa parte: *qui est forma futuri*: eamque recolligit ex iã dictis. Ac simul supplet quod imperfectum reliquerat, vbi dixit: *Propterea sicut per vnum hominem*, &c. addendo quod sequitur.

SIC ET PER VNIVS IVSTICIAM IN OMNES HOMINES IN IVSTIFICATIONEM VITÆ. *Per vnius iusticiam*, Græcè *per vnius iustificationem*, & ita vertit paulo ante Græcam vocem δικαίωμα. Verùm tam hic quam illic rectè intelligitur iusticia. Sic Apoc. 19. *Byssinum iustificationes sunt sanctorum*, id est iusticiæ, iusta opera. Diuersum verbale est in eo quod sequitur, *in iustificationem vitæ*, Græcè δικαίωσιν. Sensus huius loci est: Iam ex iis quę de Adam & Christo diximus, liquet, quod sicut per vnius Adæ inobedientiam malum seu peccatum propagatum est in omnes homines ex illo genitos, trahens eos ad condemnationem mortis; ita & per vnius Christi iusticiam, id est, iustas ac sanctas eius actiones, ac nominatim obedientiam, qua patri obediuit vsque ad mortem, bonum seu gratia peruenit, & quasi propagatur in omnes homines, qui sunt ex parte Christi, ad efficiendam in eis iusticiam qua perducantur ad vitam æternam: ac si dixisset, ad iustificationem vitalem seu viuificam. Dixi, nominatim obediẽtiam, quia hanc nominat in parte sequenti. Porro signum vniuersale *omnes* in vtroque membro positum, non omnes eodem modo exponũt. Pelagius quidem neutro loco vult vniuersaliter accipi. *Nunquid*, inquit, *iniquus Deus qui infert iram? Absit. Quomodo potest vnius delicto Adæ omnes homines condemnare, cùm nec vnius Christi iusticia omnes homines iustificati sint? Omnes autem dicens, non generaliter dicit: sed vniuscuiusque partis significat multitudinem.* Hæc ille hæretico sensu, quo negat peccatum originale. Quidam neotericus vniuersalitatem posteriore loco sic restringit; *in omnes homines, si velint*, quasi non & ipsum velle sit opus gratiæ Christi, Paulo attestante Philip. 2. *Deus est qui operatur in vobis velle.* Proinde restrictio huiusmodi, quam nec apud aliũ quẽquam legi, prorsus improbanda est. Alius quidam vir doctus, vtrobique absolutam vniuersalitatem intelligit: Sed iustificationem vitæ interpretatur resurrectionẽ ad vitam, quæ communis erit etiam malis; allegans alterum Pauli locum, velut eiusdem cum isto sententiæ, ex 1 Cor. 15. *Sicut in Adam omnes moriuntur, ita & in Christo omnes viuificabuntur*. Sed istorum verborum veram intelligentiam suo loco trademus: Huic certè loco sensus ille nõ nisi violentè coaptari potest. Etenim iustificatio nusquam in scripturis, imò nec extra, ad hunc modum accipitur: ne quidem si addas, *vitæ*. Rursus alij, vt vniuersalitatem seruent eandem in vtroque membro, posterius sic exponunt; per vnius iusticiam omnes homines iustificari quantum ad sufficientiam attinet. Sed & hoc præter mentem apostoli: qui comparat delictum Adæ cum iusticia Christi quantum ad effectus vtriusque, non quãtum ad causarum sufficientiam. Quod si cui minus placet expositio signi vniuersalis, quam dedimus; poterit dicere, per *omnes homines* in vtroque membro intelligi genus humanum, non tamen eadem amplitudine acceptum, sed iuxta rem subiectam; In priori quidem membro planè generaliter, quoniam ibi sermo est de parente totius generis, per quem mors in omnes inuecta sine exceptione: In posteriori autem secundum modum loquẽdi quo sæpè vtitur scriptura, dicens omnes homines, quum vult intelligi passim multos, vt Luc. 6. *Væ vobis cùm benedixerint vobis omnes homines*. Act. 22. *Eris testis illius ad omnes homines*. Col. 1. *Corripientes omnem hominem, & docentes omnem hominem*. Et Tit. 2. *Apparuit gratia Dei saluatoris nostri omnibus hominibus*, id est generi humano. Quod aliâs, simili locutione, significatur nomine mundi, vel totius mundi, vt Ioan. 3. *Sic Deus dilexit mundum*, & huius epistolæ cap. 1. *Fides vestra annunciatur in vniuerso mundo*. Sit igitur hic sensus probabilis: Sicut per vnius delictum in genus humanum condemnatio mortis, sic per vnius iusticiam in genus humanum iustificatio vitæ. Sed humanum genus distingue quemadmodum dixi.

Vniuersalis signi varia expositio.

19 SICVT ENIM PER INOBEDIENTIAM VNIVS HOMINIS PECCATORES CONSTITVTI SVNT MVLTI. Græca variant in persona; κατεστάθημεν, *constituti sumus*; alia, κατεστάθησαν, constituti sunt; quod magis conuenit cum tota serie sermonis apostoli.

ITA ET PER VNIVS OBEDITIONEM IVSTI CONSTITVENTVR MVLTI. Idem aliis verbis inculcat, velut doctrinam maximi momenti. Differentia tamen est inter hanc sententiam & superiorem; quòd in illa præcipuè considerantur effectus, mors & vita; in hac verò peccatum & iusticia, peccatum vt causa mortis, iusticia vt causa vitæ. Deinde quia hæc interpretatio quædam est superioris, vt admonet Theophylactus. Nam peccatum Adæ interpretatur apostolus inobedientiam, & iusticiã Christi obedientiam. Vnde rectè ab eo sumitur hæc sententia tanquam probatio & declaratio quædam eius quod præcessit. Nec te moueat, quod nunc multos vocat quos prius omnes dixerat: nec fallat commentarius Theodoriti dicentis: ideo Paulum vsum vocabulo *multi* etiam in priori parte, quod & in

Adæ posteris inueniantur aliqui, qui à maioribus peccatis alieni fuerint, vt Abel, Enoch, Noë, Melchisedec & patriarchæ, aliíque in lege clari & insignes; quasi dicat hos non comprehendi sententia apostoli, quia non fuerunt primæ transgressionis imitatores. Quæ erronea est expositio, & refellitur, quia non solum dicit apostolus multos constitutos esse peccatores, sed & suprà dixit multos esse mortuos, cùm constet mortem ad omnes pertinere. Multos ergo dicit; quos antè dixit omnes: tum quia omnes homines reuera multi sunt, tum quia non omnes absolutè per Christum iustificantur, sed omnes secundum sensum modò dictum. Nota etiã apostolum id quod prius peccatum & iusticiam dixerat, nunc inobedientiam & obedientiam vocare: Ex quo intelligitur de actuali peccato Adæ, deque actuali iusticia Christi, Paulum fuisse locutũ. Vocatur autem Adę peccatum inobedientia, non quod ex cõtemptu præcepti diuini processerit, sed vsurpato nomine inobedientiæ pro transgressione: qua nimirum peccatur contra legem positiuam atque expressam, qualis erat illa: *De ligno scientiæ boni & mali ne comedas. In quocumque enim die comederis ex eo, morte morieris.* Sẽsus est: Sicut per vnius primi hominis inobedientiam, id est transgressionem, multi, id est omnes ex eo geniti, constituti sunt peccatores, vtpote ex illa trãsgressione infecti peccato, à quo verè peccatores dicantur & sint; ita & per vnius Christi obedientiam, qua obediuit Patri vsque ad mortem crucis, iustificabuntur multi, nimirum quotquot per fidem ex eo renascentur. Rursum hic locus manifestus est pro peccato originali. Tum ex eo ostenditur contra sectarios iusticiam nostram esse internam, sicut peccatum nostrum internum est & inhærens. Si enim verè & propriè peccatores constituũtur per præuaricationem Adæ, quod fatentur aduersarij; non autem verè & propriè iusti constituimur per obedientiam Christi, sed imputatiuè tantum, vt ijdem volunt: neque consistet hæc comparatio quam facit apostolus, & multò minus Christi iusticia nobis cõtulerit, quam abstulit iniusticia Adæ. Nam in illo veram & inhærẽtem amisimus iusticiam, in Christo recuperamus imputatiuam, id est falsam. Loquitur enim apostolus de iusticia quam nunc per fidem accipimus, non de ea iusticiæ perfectione, quam speramus in vita futura.

Adæ peccatum cur inobediẽtia vocetur.

Iusticia nostra interna & inhærens, quemadmodum & peccatum.

20 LEX AVTEM SVBINTRAVIT VT ABVNDARET DELICTVM. Ne per legem existimetur aboleri potuisse peccatum introductum per Adam, ostendit legem adeò non valuisse ad tollendum peccatum, & iustificandos homines, vt ea superueniente facti fuerint etiam deteriores; Quod ipsum tamen profecerit ad maiorem gratiæ Christi commendationem. *Subintrauit* Græcè παρεισῆλθεν. Quod alij vertunt, *obiter intrauit, subijt.* Alibi in malam partem hoc verbum accipitur, vt Gal. 2. *Qui subintroierunt explorare libertatem nostram.* Verùm hic non aliud significatur quam post ingressum peccati in mundum, interim dum gratia peccati sanatrix exspectatur, legẽ subingressam fuisse. Particula *vt* à plerisque sic exponitur, vt non finalem causam denotet, sed euentum; quomodo frequenter alibi sumitur. Ita sensus est: Lex prohibens peccatũ, medio tempore inter Adam & Christũ subingressa est; Vnde tamen non aliud consecutum, quam vt peccatum magis etiam abundaret: tum quia lex hominem constituit præuaricatorem; Nam *vbi non est lex, nec præuaricatio,* vt dictum est superiori capite; tum quia *virtus peccati lex* 1 Cor. 15. Nam occasione legis, vbi non adest gratia, magis inardescit cõcupiscentia. Quam vtramque rationem affert Augustinus propositione 30. Alij tamen causam finalem significari putant, sed hoc sensu; quia lex subintrauit, atque adeò data est à Deo, ad permittendam abundantiam peccatorum: vt dum legis occasione, sicuti dictum est, augetur peccatum, præsertim in opere externo & manifesto; superbus animus agnoscere cogatur se peccatorem, & legem sibi nequaquam sufficere ad iusticiam. Iuxta quem sensum, nobis certè probabiliorem, (quem etiam Thomas probat, & bene declarat) conuenit hæc sententia cum illa Gal. 3. *Lex propter transgressiones posita est, donec veniret semen,* &c. secundum eius intellectum potiorem, quem videbis eo loco pluribus à nobis explicatum.

Occasione legis homines facti deteriores.

VBI AVTEM ABVNDAVIT DELICTVM, SVPERABVNDAVIT GRATIA. *Delictum,* Græcè *peccatum.* Superabundauit autem gratia, non in omnibus, sed in electis. Non enim dicit *vbicumque,* sed *vbi* indefinitè, vt annotat Hugo. Nam quod ad reprobos attinet, in ijs lex alium effectum siue euentum non habet quam abundantiam peccati. Quibusdam placet *vbi* positum esse pro aduerbio temporis, id est *postquam.* Quod probarem, si liqueret Græcum ὗ aliquando sumi in ea significatione, perinde vt Latinum *vbi.* Sensus: Vbi peccata occasione legis inundarunt, & homines conuicti sunt suarum transgressionum; ibi redundauit gratia, id est benignitas & misericordia Dei peccata remittens, & dona gratificantia tribuens. Nam quanto maior iniquitas peccantis, tanto maior gratia remittentis: & quanto maiorem peccatorem quis fuisse se agnoscit, tanto maiorem gratiam sibi confitetur impensam; quemadmodum docemur exemplo peccatricis euangelicæ Luc. 7, & ipsius apostoli Pauli 1 Tim. 1. Dicitur autem de peccato, *abundauit,* de gratia verò *superabundauit,* quia gratia peccatis etiam multum abundantibus præualuit ac potentior fuit.

21 VT SICVT REGNAVIT PECCATVM IN MORTEM: ITA ET GRATIA REGNET PER IVSTICIAM IN VITAM ÆTERNAM, PER IESVM CHRISTVM DOMINVM NOSTRVM.

In mortem,

In mortem, Græcè & Syriacè *in morte*: Quod & in quibusdam est Latinis. Illud quoque *Dominum nostrum* plerique Græci codices non addunt, tametsi Syrus additum habet. Sensus est: Vt sicut regnauit, id est longè lateque dominium suum exercuit peccatum in morte siue per mortem, videlicet pertrahens homines ad mortem; ita etiam gratia & misericordia Dei latè dominetur, adducens iusticiam, & per eam perducens homines ad vitam æternam, idque per meritum redemptoris ac Domini nostri Iesu Christi. Mortem intelligit eandem quam in superioribus, nempe mortem corporis. Vnde non dicit nos per Christum eximi à morte, scilicet vt eam non patiamur: sed per Christum nobis vitam conferri, quâ nimirum mors illa destruatur per resurrectionem. Quod non est futurum in reprobis, vt quibus resurrectio non erit ad vitam, 2 Mach. 7, sed mortis in æternum continuatio. Neque enim existimamus impiorum resurrectionem ad Christi beneficia pertinere, sed referendam ad consequentiam iusti iudicij Dei, quod exigit vt non solum animæ, sed ipsi homines qui peccauerũt, in suis etiam corporibus supplicium recipiant damnationis æternæ: non quod naturalis erat futura resurrectio (nam nec animarum infusio naturalis est, nec tamen per Christum) sed quia hominis peccantis ad Deum per iustam pœnam ordinatio fieri non poterat, nisi exsisteret homo qui pœnã subiret. Huic autem doctrinæ quomodo contrarium non sit quod apostolus dicit 1 Cor. 15. *Per hominem mors, & per hominem resurrectio mortuorum* &c. videbis in eius loci commentario. Postremò, notanda prosopopœia quædam in eo quod peccatum & gratiam regnare dicit: quemadmodum & in superioribus mortẽ: Mortem quidem, Græcè θάνατον, vt regem: peccatum verò & gratiam, Græcè ἁμαρτίαν ϗ χάριν, vt reginas. Qua figura rursus vtitur sequenti capite, in peccato & iusticia. Facit enim ad splendorem & vehementiam orationis.

Impiorũ resurrectio non pertinet ad beneficia gratia Christi

SVMMARIVM.

Ostendit non ideo peccandum adhuc esse, vt gratia abundet: sed ad similitudinem mortis & resurrectionis Christi nos peccato mortuos viuere debere iusticiæ; vt cuius serui iam facti sumus, à peccati seruitute liberati: docetq; quam dispar vtriusque seruientis sit exitus.

CAPVT SEXTVM.

1 QVID ERGO DICEMVS? PERMANEBIMVS IN PECCATO, VT GRATIA ABVNDET?
2 ABSIT. Quoniam dixerat gratiam superabundare, vbi abundauit peccatum; ne quis propterea putaret immorandum esse peccatis, & peccata peccatis cumulanda, quo scilicet amplius abundaret atque commendaretur Dei gratia: repellit huiusmodi peruersam cogitationem apostolus, dum de ea quæstionẽ sibi faciens, respondet: *Absit*. Nam vt perabsurdum est ideo velle ægrotare, vt habeat medicina quod sanet: ita summæ dementiæ est, velle adhuc peccare, vt gratia Dei semper habeat quod remittat. Imò sicut durante morbo non habetur sanitas, nec apparet ars medici; ita manente peccato non habetur iusticia, nec ostẽditur virtus gratiæ Dei. Quare vt gratia commendetur, à peccatis recedendum est, non in illis manendum.

QVI ENIM MORTVI SVMVS PECCATO, QVOMODO ADHVC VIVEMVS IN ILLO? In Græco non est, *enim*, & absque eo citat Tertullianus lib. de pudicitia cap. 17. Rectè tamen intelligitur. Est enim hæc probatio datę responsionis argumento à contrarijs, ac si dicat: Nam qui peccato bene mortui sumus, ei profectò non amplius viuere debemus. *Peccato* datiuus est, non ablatiuus, vt ad Galat. 2, *Legi mortuus sum*. Vt enim phrases sunt apostolicæ, viuere peccato, legi, iusticiæ, Deo; quibus significatur seruitus & obsequium quod his impenditur, aut commercium quod cum ijs habetur: ita & istæ è contrario; mori seu mortuum esse peccato, ac cæteris, id est ab horum seruitute & obsequio penitus esse liberum, & à commercio alienum. Sic & Petrus loquitur 1 epist. 2, *vt peccatis mortui iusticiæ viuamus*. Ac rursum Paulus Eph. 2, *Cùm essetis mortui delictis & peccatis vestris*. & Col. 2. *Cùm mortui essetis delictis & praeputio carnis vestræ*. Quæ duo loca huic præsenti similia esse, quamuis alij secus exponant, ostendemus, quum illuc vsque peruenerimus. Mortuos igitur peccato vocat eos qui respectu peccati mortui sunt, id est qui à peccati seruitute liberi; quibusque cum peccato non plus est negocij aut commercij, quam mortuis esse solet cum viuentibus. Aut certè (quod eodem recidit) mortui peccato dicimur, dum neque nos in peccato viuimus, ei seruiendo; neque peccatum viuit in nobis, regnando. Vnde ait: *quomodo adhuc viuemus in illo?* scilicet desiderijs eius obsequendo. B. Augustinus libro de spiritu & litera cap. 6 partem hanc sic exponit: *Cùm id præstiterit gratia vt moreremur peccato; quid aliud faciemus si viuemus in eo, nisi vt gratiæ simus ingrati?* Idem epistola 47 ad Valentinum hanc apostoli sententiam ita commendat, vt affirmet *nihil potuisse dici breuius & melius*. Porro dicit apostolus peccatum singulari numero, quia respicit ad fomitem peccati quem contraximus ex transgressione primi parentis: atque hoc peccatum considerat vt dominum ac imperatorem in homine tunc regnantem, quando prauis eius motibus ac desiderijs obtemperat. Quæ consideratio patebit amplius in consequentibus.

Mortui peccato qui dicantur.

3 AN IGNORATIS QVIA QVICVMQVE BAPTIZATI SVMVS IN CHRISTO IESV, IN

MORTE

MORTE IPSIVS BAPTIZATI SVMVS. Argumentationem præcedentem totam confirmat ex baptismi cærimonia atque effectu. In Græco sunt accusatiui, *in Iesum Christum, in mortem*. Atque ita legit Tertullianus in lib. de resurrectione carnis cap.47. Sed & vetusti quidã bibliorum codices habẽt, *in mortem*. Vt autẽ intelligatur quid sit baptizari in Christũ, conferẽdus est hic locus cum illo Gal.3, *Quicumque in Christo* (Græcè *in Christum*) *baptizati estis, Christum induistis*. Quæ vtique verba vim & efficaciam baptismi significant. Itaque sensus huius loci est: Scire debetis quod quicũque per baptismũ Christo nomẽ dedimus, & mystico eius corpori sumus insiti; baptizati sumus in similitudinẽ seu configurationem mortis eius: quatenus scilicet in nobis quando baptizabamur impletum est & significatione & effectu, quod Christi morte figurabatur. Nam mors & passio Christi non solum causa fuit nostræ iustificationis, verùm etiam eiusdem typus ac figuralis quædam repræsentatio. Significabat enim mortem & interitum veteris hominis in nobis, quomodo Christus in seipso mortuus fuit vitæ mortali. Rursus ex hoc loco colligit Augustinus Enchiridij ca. 52, paruulos in peccato nasci. Nã si Paulo teste quicunque baptizãtur in Christo, in eius morte baptizantur, & proinde peccato moriuntur; (id enim probandum suscepit) necesse est & paruulos habere peccatum cui moriantur, dum in morte Christi baptizantur. Porro non solum mors Christi, & crucifixio de qua paulo post: sed & sepultura & resurrectio & ascensio in cælum adumbrarunt ea quæ in nostra aguntur iustificatione. Id quod Paulus cum alibi, vt ad Gal. 2. 5. & 6. & ad Col. 2 & 3, tum maximè in hoc capite nos docet. Qua de re sic Augustinus eiusdem libri cap.53, *Quicquid gestum est*, inquit, *in cruce Christi, in sepultura, in resurrectione tertio die, in ascensione in cælum, & in sedere ad dexteram Patris: ita gestum est, vt his rebus non mysticè tantum dictis, sed etiam gestis, configuraretur vita Christiana quæ hic geritur.* Quod & deinde per singula declarat. Iam verò simile mysterium etiam in baptismi cærimonia statuit apostolus. Nam immersio Christi sepulturam nobis repræsentat; adeoque & mortem. Sepulcrum namque mortis symbolum est: nec enim sepeliũtur nisi mortui. Quæ autem immersionẽ sequitur emersio, similitudinem habet resurrectionis. Igitur in baptismo configuramur non tantum morti Christi, quod iam dixit, verùm etiam sepulturæ & resurrectioni; Quod vtrumque consequenter dicturus est.

Baptizari in Christũ quid sit.

Mors & passio Christi nõ solum causa, sed & typus nostræ iustificationis.

In baptismo typus nostræ iustificationis.

4 CONSEPVLTI ENIM SVMVS CVM ILLO PER BAPTISMVM IN MORTEM. *Enim* Græcè οὖν *ergo*. Sicque legit Tertullianus in lib. de pudicitia, & Augustinus de spiritu & litera. Sensus: Per baptismi cærimoniam sumus vnà cum Christo sepulti; quatenus immersio quæ fit in baptismo, significat & exprimit, vt dictum est, Christi sepulturam: Sepulti, inquã, sumus in mortem veteris hominis & peccati; sicut Christus in sepulcro iacẽs mortuus erat carne mortali.

VT QVOMODO CHRISTVS SVRREXIT A MORTVIS PER GLORIAM PATRIS. *Surrexit à mortuis*. Græcè ἠγέρθη ἐκ νεκρῶν, *suscitatus est ex mortuis*, id est à morte. De qua phrasi dictum est aliàs.

ITA ET NOS IN NOVITATE VITÆ AMBVLEMVS. *Ita & nos*, intellige velut ex aqua baptismatis emersi, atque ea mundificati, nouique homines facti. Significatur causa finalis mysticæ, quam dixit, sepulturæ nostræ. Et sensus est: ideo per baptismum nos Christo consepultos esse in mortem peccati, id est, mortuos esse peccato, vt deinceps à peccati consuetudine prorsus alieni, exerceamus opera nouæ vitæ, (hoc enim est in nouitate vitæ ambulare) quemadmodum Christus resuscitatus est à morte ad nouam & immortalem vitam: idque per gloriam, id est gloriosam operationem patris sui; quia nimirum in Christi resurrectione Deus qui eam operatus est glorificatur. Sic enim multi hanc partem interpretantur: cum alioqui possit intelligi causa formalis, quam indicat versio Syriaca *in gloriam patris*: vt ipsa noua & gloriosa vita ad quam à patre resuscitatus est Christus, ipso orante, *Pater glorifica filium tuum*, Ioan. 17, vocetur gloria patris. Qui sensus haud immeritò placuit Caietano. Nam hoc pacto plenior & aptior erit collatio, quam inter nos & Christum attẽdit apostolus. Commentator Amb. legit *per virtutem Dei*: Quod sensum habet perspicuum, sed ab originali dissonat. Porro ambulare passim in scripturis morale vocabulum est; quo metaphoricè significatur idem quod conuersari, viuere, actiones exercere alias post alias, sumiturque non tantum in bono, sed etiam in malo, vt Ioan. 8, *Qui sequitur me, non ambulat in tenebris*. Nec propriè profectum indicat, ne quidem dum in bono accipitur; sed continuationem quandam actionum. Nam & Christo in diebus carnis suæ competebat secundum hunc sensum ambulare: de quo Ioan. 1 ep. 2, *Qui dicit se in ipso manere, debet sicut ille ambulauit, & ipse ambulare*. Quanquam nos viatores ita debemus in lege Domini, & in nouitate vitæ ambulare, vt proficiamus de die in diem.

Ambulare in scripturis morale vocabulum, & quid significet.

5 SI ENIM COMPLANTATI FACTI SVMVS SIMILITVDINI MORTIS EIVS, SIMVL ET RESVRRECTIONIS ERIMVS. Confirmatio est eius quod proximè præcessit. *Complantati*, Græcè σύμφυτοι non participium est, sed nomen, quasi dicas *consitiçij* vel *insitiçij*. Porro datiuus τῷ ὁμοιώματι posset etiam reddi per ablatiuum modi *similitudine*; pro quo Syrus vertit *in similitudine*. Verùm Paulus modum significare volens hoc vocabulo, semper addere solet præpositionem ἐν aut ἐπί, vt suprà cap.1 & 5. & infrà cap. 8. & Philip. 2. Quod

cùm

cùm hic factum non sit, optimè redditum puto à nostro interprete datiuum *similitudini*; maximè quod eum casum exigat dictio *σύμφυτοι*. Nam quod Erasmus supplet hoc modo, *Si enim insiticij facti sumus illi*, id est Christo *per similitudinem mortis eius*, coactum mihi videtur. Nec solet Paulus huiusmodi relatiuum reticere ac supplendum relinquere. Posterius membrum in Græco sic habet: *sed & resurrectionis erimus*: atque ita citat Tertullianus. Vbi *sed* per vtique, sanè, igitur, exponendum est. Interpres vulgatus pro *ἀλλὰ* legit *ἅμα*, vocem similem. Hæc eadem pars ex priori membro ita suppleatur: Sed & resurrectionis erimus similitudini complantati. Sensus igitur huius periodi est: Nam si more surculorum qui arbori inserũtur, vt inde succum trahant, insiti sumus morti Christi, cuius similitudinem gessimus in baptismo; & per hoc eiusdem mortis effecti participes, in eo quod mortui sumus peccatis: profectò etiam resurrectionis Christi participes effici debemus, tanquam & huic insiti, cuius æquè in baptismo similitudinem gessimus. Nam sicut immersione, quæ fit in baptismo, configuramur Christo mortuo & sepulto; ita vicissim emersione configuramur Christo resurgenti. Quod si autem resurrectionis Christi participes esse debemus; igitur in nouitate vitæ quam Christi resurrectio significat, ambulandum nobis est.

6 HOC SCIENTES QVIA VETVS HOMO NOSTER SIMVL CRVCIFIXVS EST. Significantius in Græco *συνεσταυρώθη concrucifixus est*: tanquam dicat eidem cruci simul affixũ, videlicet cum Christo. Nunc enim ex ipsa Christi crucifixione argumentatur non esse manendum in peccatis. Per illam enim figuraliter repræsentata est crucifixio & mortificatio veteris hominis in nobis. Sensus: Cum & hoc sciamus, veterem hominem nostrum vnà cum Christo (scilicet in typo seu repræsentatione) cruci affixum & mortificatum esse. Veterem hominem vocat vetustatem & corruptionem peccati in homine, quam ex veteri Adam contraxit: vel potius ipsum hominem, in quantum huiusmodi vetustate affectus est. Opponitur autem homini nouo. Quem vtrumque meminit ac notis suis describit apostolus Eph. 4. Putat Augustinus propositione 32, Paulum hic respicere ad illud Deut. 21, *Maledictus à Deo est qui pendet in ligno*. Nam veteris hominis, id est peccatoris ac maledicti similitudinem gessit Christus propter nos affixus cruci. Vnde & factus pro nobis dicitur *peccatum* 2 Cor. 5. & *maledictum*, Gal. 3. Hic igitur vetus noster homo simul cum Christo crucifixus est & mortificatus, non vt statim vetustas omnis tollatur, quod non contingit in hac vita: sed, quemadmodum sequitur;

Christi crucifixio quid mystice significet.

Vetus homo quis intelligatur.

VT DESTRVATVR CORPVS PECCATI. *Destruatur*, Græcè *καταργηθῇ aboleatur* vel *aboleretur*. Pro quo legunt Tertullianus & Augustinus, *euacuaretur*. Corpus peccati vocat ipsum veterem hominem, cuius membra alibi enumerat, dicens: *Mortificate membra vestra quæ sunt super terram, fornicationem, immundiciam* &c. Col. 3. Vbi satis significat eadem hæc esse membra veteris hominis ac terreni; nempe in eo quod dicit, *membra vestra quæ sunt super terram*, id est membra hominis vestri terreni. Destruitur ergo & aboletur in nobis corpus peccati, quando membra eius mortificamus, id est quando desideriis peccati non consentimus, sed resistimus, eaq; in nobis expugnamus & occidimus. Sunt qui corpus peccati interpretentur corpus nostrum quatenus peccato subditum est, quam carnem peccati vocat apostolus infrà cap. 8. Atque hanc expositionem latè prosequitur Origenes, liberum tamen lectori faciens, vt vel istam, vel priorem eligat. Nobis quidem prior huic loco magis accommodata videtur. Quod verò neoterici quidam corpus pro robore positum existimant: ac destrui corpus peccati dicunt, quum robur & virtus peccati eneruatur: id à consueto Pauli sermone constat esse alienum. Porro quamuis, vt dixi, perfecta destructio corporis peccati non huius sit vitæ, sed futuræ: nunc tamen interim ita destruendum est, vt saltem fiat quod sequitur.

Corpus peccati quod dicatur.

ET VLTRA NON SERVIAMVS PECCATO. Legendum, *vt vltra non seruiamus*. In hanc enim lectionem omnes ferè nostri codices, & commentatores conspirant: Eademque est apud Augustinum: Nec Græca diuersam admittunt. Seruit peccato, qui peccati desideriis, & vt ita dicam, imperiis obsequitur: qui sub peccati dominio est. Nam peccatum fingit vt personam dominantem, quæ subiectis seruis imperet. Sed id expressius in sequentibus.

Seruire peccato quis dicatur.

7 QVI ENIM MORTVVS EST, IVSTIFICATVS EST A PECCATO. Inest his verbis tacita argumentatio ab effectu seu proprietate mortis, ad hunc modum explicanda: Mortuus homo nihil agit vitale, sed absolutus est ab officiis vitæ qua prius viuebat. Nam mors abolet omnes vitæ actiones. Sic igitur & nos, quoniam conformati morti Christi in cruce, mortui sumus peccato seu vitæ veteri; iustificati sumus, id est, absoluti prorsus à peccato, vt ei nullam deinceps seruitutem debeamus, tanquam nihil amplius habentes cum eo negocij siue commercij. Quod ait *iustificatus est*, sumpta phrasis à iudiciis forensibus, vbi qui absoluebatur, iustificari dicebatur, hoc est liberari, siue à crimine sibi imposito, siue à domino volente eum sibi vendicare seruum. Iam ex hac quoque Paulina sententia colligit Augustinus Enchiridij 42 & 43, paruulos ante baptismum habere peccatum: quoniam & ipsi Christo commortui sunt in baptismo.

8 SI AVTEM MORTVI SVMVS CVM CHRISTO, CREDIMVS QVIA SIMVL ETIAM VIVEMVS CVM CHRISTO. Græcè, *credimus*

quia

quia & conuiuemus ei. Chryſoſtomus aliíque multi dictum hoc accipiunt de vita gloriæ, quam exſpectamus per reſurrectionem; vt ſimile ſit illi quod ait 2 Tim. 2. *Si commortui ſumus & conuiuemus: ſi ſuſtinebimus & conregnabimus*. At certè contextus hic exigit, vt intelligatur de vita per nouitatem Chriſto reſurgenti conformata, quæ eſt vita gratiæ; vt ſit ſenſus: Si mortui ſumus peccato, quomodo Chriſtus mortuus eſt carne: confidimus, ſicut ille reſuſcitatus à morte viuit nouam vitam; ita nos quoque nouam, id eſt à vetuſtate peccati repurgatam vitam deinceps acturos. Et quia confidimus, ad hoc ipſum anniti debemus. Senſum hunc præter alia tam ſuperiora quam ſequentia, manifeſtè vult illa concluſio quam paulo poſt infert; *Ita & vos existimate vos mortuos quidem eſſe peccato: viuentes autem Deo in Chriſto*, &c.

9 SCIENTES QVOD CHRISTVS RESVRGENS EX MORTVIS IAM NON MORITVR. *Reſurgens* Græcè *ſuſcitatus*. *Iam non moritur*. Græcè, *non amplius moritur*.

MORS ILLI VLTRA NON DOMINABITVR. Græcè *mors ei non amplius dominatur*, verbo ſcilicet præſentis temporis; quemadmodum & citat Tertullianus. Atque ita ſcriptum legimus in peruetuſto codice monaſterij Laudenſis. Docere vult apoſtolus non modò recedendum eſſe à peccatis, ſed in nouitate vitæ continuò perſeuerandum. Scimus, inquit, Chriſtum reſurrexiſſe ad vitam immortalem, ita vt non ſit amplius moriturus, neque (quod idem eſt) mors ei præualitura. Semel quidem mors Chriſto dominata fuit, non tamen iure ſuo quod in eum haberet; ſed ipſius voluntate, ac libera poteſtate, de qua ait Ioan. 10. *Ego pono animam meam à meipſo, & poteſtatem habeo ponendi eam*. Origenes mortem interpretatur diabolum: quod non recipimus. Nam diabolum aliquando fuiſſe dominatum Chriſto, neſcio an ferant aures piæ. Et vt ferant aliquo ſenſu; tamen huic loco non conuenit, vbi de morte, non de principe mortis eſt ſermo. Rectiùs apud Origenem Ruffinus, dum ex hoc loco Pauli redarguit eos qui Chriſtum in futuris ſæculis iterum atque iterum eadem vel ſimilia paſſurum aſſerebant, id eſt ſæpè moriturum. Quod propter ipſum Origenem eo dogmate infamem, à Ruffino additum fuiſſe non eſt dubium.

Mors Chriſto ſemel dominata non amplius dominabitur.

Origenis dogma ex hoc loco refutatū.

10 QVOD ENIM MORTVVS EST PECCATO MORTVVS EST SEMEL. Vocem *peccato* quidam cum verbo præcedente conſtruunt: ſed alij rectius cum ſequente. Quod & indicant emendatiores codices, commate poſito ante *peccato*, vt miſſale Romanum & biblia Louanienſis caſtigationis. Hanc quippe conſtructionem poſtulat alterum membrum huic antithetū. *Quod autem viuit* &c. Senſus: Quod enim mortuus fuit Chriſtus, id ſemel dumtaxat fieri oportuit, factúmque eſt; videlicet ad deſtructionem peccati: ſimul vt mors noſtra qua peccato morimur, in eius morte repræſentaretur. Ad quod vtrumque vna eius mors ſatis ſuperque valebat. Sic Heb. 9. *Chriſtus ſemel oblatus eſt ad multorum exhaurienda peccata*. Et cap. 10. *Vna oblatione conſummauit in ſempiternum ſanctificatos*. Stapulenſis Vallam ſecutus cenſet ex Græco vertendum neutro genere, *Quod enim mortuum eſt, peccato mortuum eſt ſemel*, particula *quod* relatiuè ſumpta. Atque ita legitur apud Hilarium lib. 9 de Trinitate. Sed bene vulgatam verſionem defendit Eraſmus in annotationibus, adducto etiā ſimili loco Gal. 2, ver. 20. *Quod autem nunc viuo in carne*.

QVOD AVTEM VIVIT, VIVIT DEO. Id eſt, Quod autem viuit iam excitatus à morte; viuit vitam glorioſam & immortalem Deóque dignam, qui immortalis eſt. Aut iuxta Chryſoſtomum, *viuit Deo*, id eſt, ex Dei virtute præſtante vitam immortalem. Sed priori ſenſui melius reſpondet quod ſequitur.

11 ITA ET VOS EXISTIMATE, VOS MORTVOS QVIDEM ESSE PECCATO, VIVENTES AVTEM DEO IN CHRISTO IESV DOMINO NOSTRO. *Vos* ſecundo loco ἑαυτοὺς *vos ipſos*. Pro verbo *exiſtimate* quod Græcè eſt λογίζεσθε, Ruffinus mauult *cogitate*, id eſt animo reputate. Nam exhortatoria concluſio eſt, qua ad inſtitutum applicat apoſtolus ea quæ dixit de morte & vita Chriſti. Ita, inquit, & vos cogitate de vobis ipſis, nempe vos ſemel mortuos eſſe peccato in baptiſmo: de cætero autem viuentes eſſe ac viuere oportere Deo, id eſt vitam viuere Deo congruam, quam nulla mors peccati vlterius ſequatur: idque per Chriſtum. Liquet ex iam dictis aliter Chriſtum, aliter nos mortuos eſſe peccato. Nos enim mortui peccato dicimur, quia non amplius in peccato viuimus, ſed vita peccati derelicta per iuſticiam viuimus Deo. Chriſtus autem mortuus peccato, id eſt corpore mortuus ad tollendum peccatum. Eſt autem in Græco diſcrimen ſermonis obſeruandum. Nam Chriſtus verbaliter & in præterito ἀπέθανεν, id eſt *mortuus fuit* peccato: nos autem nominaliter νεκροὺς, id eſt *mortui* peccato dicimur, ſcilicet morte præſente & in nobis permanente; cùm in Chriſto poſt paululū morti vita ſucceſſerit.

Aliter Chriſtus, aliter nos peccato mortui.

12 NON ERGO REGNET PECCATVM IN VESTRO MORTALI CORPORE, VT OBEDIATIS CONCVPISCENTIIS EIVS. Hoc loco tertius incipit tomus huius epiſtolæ ſecundum Theodoritum. Eſt enim hic quidam tranſitus à doctrina ad morum informationem; quæ tamen ipſa multum etiam doctrinę continet. Vt autem hæc & quæ ſequuntur vſque ad finem capitis, meliùs intelligantur, obſeruanda eſt (de quo & ſuperiùs admonui) perſonarum fictio quædam in peccato & iuſticia. Fingit enim eas vt reginas ſeu dominas (nam vtrūque in Græco fœmininum eſt) ſingulas ſuum habentes regnum ac dominium, alterum alteri cōtrarium: humanum verò genus regno peccati ſubditum, per Chriſti gratiam paulatim

Duo contraria regna peccato & iuſticia.

tim ex ea seruitute liberari ac transferri in regnum iusticiæ. Sic autem liberatos hortatur, ne sese rursus per spontaneam obedientiam in priorem peccati seruitutem redigi sinant. Quæ res ex sequentibus fiet manifestior. Quod nos habemus *vt obediatis concupiscentijs eius*, ita legitur in Græco, εἰς τὸ ὑπακούειν αὐτῇ ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις αὐτοῦ, id est *ad obediendum ei in concupiscentijs eius*, vt *ei* ad ἁμαρτίαν peccatum, & *eius* ad σῶμα corpus referatur. Iam enim dixi peccatum hic considerari vt dominam ac reginam, cui seruitus & obedientia præstetur. Vnde quod in Græcis nonnullis pro αὐτῇ legitur αὐτῷ, mendosum existimo. At posteriore loco rectè se habet αὐτοῦ. Passim enim in epistolis apostolicis audimus desideria carnis; quam notare voluit dicens *in vestro mortali corpore*. Quanquam secundum rem concupiscentiæ corporis eædem sunt concupiscentiæ peccati; quatenus peccatum eas in corpore excitat. Tertullianus locum hunc Pauli adducens libro de resurrectione carnis cap. 47, legit vt Græci, *ad obaudiendum illi*, non addens tamen partem sequentem, *in concupiscentiis eius*; fortè quia non totum citare voluit. Peccatum intelligit apostolus ipsam habitualem concupiscētiam, quę est fomes peccati: de qua quidnā sit, & in qua animæ facultate resideat, disputari solet in secundo lib. Sententiarum distinctione 30. & nos aliquid dicturi sumus ad illud capitis sequentis; *concupiscentiam nesciebam*, & rursus ad ea verba Gal. 5, *Caro concupiscit aduersus spiritum*. Vocatur autem à Paulo *peccatum* hoc capite & duobus sequentibus, non quod verè & propriè in renatis peccatum sit, vti contendunt huius temporis hæretici: sed quia ex peccato est, & ad peccatum inclinat: quemadmodum ex S. Augustini doctrina declarat synodus Tridentina sess. 5 can. 5. Loca apud Augustinum sunt lib. 1 contra duas epistolas Pelagianorum capite 13, sermone 43 de verbis Domini, & sermone 6 de verbis apostoli, & alibi. Potior tamen huius appellationis ratio, quamque præcipuè & interdum solam vrget Augustinus, ea est; concupiscentiam ideo vocari peccatum, quia ad peccatum inclinat atque sollicitat. Nam mors ac cæteræ pœnalitates, licèt etiam sint ex peccato primæ transgressionis, quia tamen ad peccatum non inclinant, non solent peccata vocari in scripturis. Porrò non dicit apostolus: Non sit, sed *non regnet peccatum &c*, quia quamdiu sumus in hoc mortali corpore, est in nobis peccatum, neque durante hac vita exstirpari potest: vnde & habitare in nobis dicitur, capite sequente. Sed hoc agere possumus & debemus, vt non regnet in corpore nostro, id est non dominetur nobis, iuxta id quod orat psalmistes: *Et non dominetur mei omnis iniusticia*, psal. 118. Quod fit quando ei ad peccatum sollicitanti non consentimus, & vt apostolus loquitur, non obedimus obsequendo concupiscentijs seu prauis motibus quos excitat in carne nostra. Ita locum hunc declarat Augustinus in expositione psal. 50, & sermone duodecimo de verbis apostoli, & aliâs sæpe. Hinc etiam patet cur addiderit *mortali*, scilicet ad significandum vicium hoc, quod peccatum vocat, propriam ac fixam habere sedem in corpore nostro mortali, nec nisi per mortem huius corporis futurum vt ab eo malo liberemur. Propter quod ait in fine capitis sequentis: *Quis me liberabit de corpore mortis huius?* Quidam peccati nomine non concupiscentiam hoc loco, sed peccatum in genere malunt intelligi, idemque propriè dictum. Nam fieri non potest, vt dum sumus in mortali corpore, careamus peccato: Possumus autem facere cum Dei gratia, vt peccatum in nobis non regnet. Verùm hi non videntur satis aduertisse ad verba concilij Tridentini loco iam indicato, quibus dicitur apostolum ipsam concupiscentiam aliquando appellare peccatum. Vbi procul dubio respicitur ad caput 6, 7 & 8 huius ad Romanos epistolæ: quæ etiam ad marginem illic annotari solent.

Peccati nomine concupiscentia significatur.

Concupiscētia manens in renatis cur peccatum vocetur.

Concupiscētia durante hac vita exstirpari nō potest.

13 SED NEQVE EXHIBEATIS MEMBRA VESTRA ARMA INIQVITATIS PECCATO. *Sed* redundare videtur. Nam Græcè tantum est, *neque exhibete membra* &c. Tertullianus quoque citans hunc locum non addit: & ad sensum non facit. Tantum enim explicat apostolus quod proximè dixerat. Neque, inquit, exhibete, sistite, in obsequium date membra corporis vestri peccato, id est fomiti, vt sint instrumenta ac velut arma quibus peccato militetis, iniusticiæ opera ad quæ suo imperio mouet ac impellit, exercentes. Perstat enim apostolus in metaphora dominij & obsequij. Cui probè seruit Græcum verbum παριστάνετε, bene & significanter ab interprete nostro redditum *exhibete*, tam hic quàm in parte sequenti: minus autem bene ab Erasmo, *accommodate*. Est enim hoc verbum ad id exprimendum quod vult apostolus parum commodum. Quod & ipse Erasmus intelligens postea versu 19 huius capitis, ac rursum initio cap. 10 pro eodem Græco verbo reponit Latinum præbere, id est exhibere.

SED EXHIBETE VOS DEO TANQVAM EX MORTVIS VIVENTES. *Vos* Græcè ἑαυτοὺς, vosmetipsos. Sed, inquit, exhibete, sistite ac date vosipsos totos quāti estis, in obsequium Deo: sicut facere conuenit eos qui peccato mortui iam viuunt cum Christo, similitudini resurrectionis eius conformati.

ET MEMBRA VESTRA ARMA IVSTICIÆ DEO, scilicet exhibete. Sensus: Et ideo membra vestra exhibete Deo, velut arma quibus ei militetis, ad exercenda iusticiæ opera quæ vobis imperat. Nondum hic iusticiam vt dominam opponit peccato, sed Deum: vt ostendat non aliud esse iusticiæ regnū, aliud Dei; nec aliud iusticiæ militare, aliud Deo. Cæterū in sequētibus apertè cōparantur

peccatum & iusticia tanquam dominæ, suos vtraque seruos suis obsequijs addictos habentes.

14 PECCATVM ENIM VOBIS NON DOMINABITVR. Quidam præceptiuè exponunt: *non dominabitur*, id est non dominetur; idiotismo Hebraico: vt sit repetitio præcepti quo suprà dixit; *Non ergo regnet peccatum in vestro mortali corpore*. Alij intelligunt enunciatiuè dictum, idque rectiùs. Occurrit enim Paulus obiectioni, qua dicere quis posset, peccatum esse dominam, quæ sua tyrannide premat ac sibi seruire cogat homines, posteaquam semel in mundum intrauit; ideoque non posse nos facere quæ Paulus præcipit. Respondet autem fideles ab ea peccati tyrannide liberatos esse per Christi gratiam, vt iam & deinceps peccatum eis non dominetur: ac proinde meritò se ab eis exigere tanquam rem facilem, vt de cætero membra sua exhibeant arma, non peccato sed Deo. Probat hunc sensum quod sequitur.

NON ENIM SVB LEGE ESTIS, SED SVB GRATIA. Legem intelligit Mosaïcam, vt passim in hac epistola, præsertim capite sequenti: sed eam solam & puram, vt loquuntur, id est sine gratia & fide. Nam distinguitur contra gratiam. Igitur sub lege esse dicuntur, qui legis Mosaïcæ seruitute premuntur, gratia Dei, quam non agnoscunt, ad eam implendã non adiuti. *Qui sub lege esse dicantur.* Sic enim & alibi phrasim hãc, esse sub lege, Paulus vsurpat, maximè in epistola ad Galat. cap. 3. 4 & 5. Sub gratia autem esse dicuntur, qui ex fide per gratiam Christi, iusticiam percipiunt aut exspectant: siue legis Mosaïcæ præceptis astricti sint, siue non. *Qui sub gratia.* Nam iusti veteris testamenti, quamuis legis seruandæ debitores, quia tamen non ex lege, sed ex fide venturi Messiæ, iusticiam sperabant, non sub lege (prout apostolus vtitur hac phrasi) sed sub gratia dicendi sunt fuisse. *Iusti veteris testamenti nõ erant sub lege, sed sub gratia.* Vnde etiam intelligitur, post legem abrogatam nullos iam esse sub lege, nisi propria & errante conscientia: velut Iudæos, qui lege Mosaica tanquam adhuc vigeat, teneri se credunt. Sic enim & Galatæ quos obiurgat Paulus, esse volebant sub lege, Gal. 4. Sensus igitur apostoli & probatio hæc est: Non estis sub lege, quippe iam abolita: sed ab ea translati ad gratiam Christi, cui estis incorporati per baptismum: igitur estis à peccati dominio liberi. Sequela valet à causa ad effectum.

15 QVID ERGO? PECCABIMVS, QVONIAM NON SVMVS SVB LEGE, SED SVB GRATIA? Hanc sibi quæstionem facit ex eo quod proximè dixerat, *non estis sub lege, sed sub gratia*. Nam si sub lege non sumus; liberum nobis relictum videtur vt peccemus, id est, ea agamus quæ lex prohibet, vtpote legis vinculo non astrictis. Ac rursum; etsi sub gratia simus, adhuc tamen peccandum erit, vt gratia & misericordia Dei in remissione peccatorum amplius commendetur. Qua posteriori parte coincidit hæc occupatio cum ea quæ erat initio huius capitis.

ABSIT. Res, inquit, planè absurda est, nec vllo modo consequens ex dictis: cùm potius ex ijs bene intellectis diuersum sequatur, scilicet non esse peccandum.

16 NESCITIS QVONIAM CVI EXHIBETIS VOS SERVOS AD OBEDIENDVM. Græcè *vos ipsos seruos ad obedientiam*, quam mox obeditionem vocat interpres.

SERVI ESTIS EIVS CVI OBEDITIS, SIVE PECCATI AD MORTEM, SIVE OBEDITIONIS AD IVSTICIAM? Obiectionem contrario refellit argumento: ex quo tamen etiam obiectionis solutio possit accipi. Vis argumenti hæc est: Cui quis se exhibet ac tradit ad obediendum, seruus illius efficitur: atqui per gratiam vosmetipsos tradidistis in obedientiam euangelij: igitur huius estis serui; & proinde non amplius peccare, sed operibus iusticiæ quæ præscribit euangelium, incumbere debetis. Propositionem argumentationis ista pars tota continet, obscura quidem, sed quam ita clariorem reddere licebit: An nescitis quod cuicumque vos ipsos addicitis, obediẽdo voluntati & imperio eius, serui illius efficimini: siue peccati, quod hominem sibi seruientem trahit ad mortem; siue euangelij, aut (secundum alios) fidei, cuius obedientia præstat iusticiam? *Duplex seruitus, peccati & euangelij seu fidei.* Nam in euangelio *iusticia Dei reuelatur ex fide in fidem, sicut scriptum est, Iustus autem ex fide viuit*, suprà cap. 1. Vbi etiam fides euangelij per obedientiam describitur: quẽadmodum & alibi. Porro mortem intelligit æternam, de qua infrà, *Stipendia peccati mors*. Consonant huic loco scripturæ, Ioan. 8, *Omnis qui facit peccatum, seruus est peccati*. Et 2 Petri 2, *A quo quis superatus est, huius & seruus est*.

17 GRATIAS AVTEM DEO QVOD FVISTIS SERVI PECCATI. *Gratias*, Græcè χάρις *gratia*: sed sensum facit eundem.

OBEDISTIS AVTEM EX CORDE IN EAM FORMAM DOCTRINÆ IN QVAM TRADITI ESTIS. His verbis assumptio continetur præcedentis argumentationis. *In quam* lego ex correctione Romana, pro eo quod passim legebatur, *in qua*. Correctionem probant non modo Græca & Syra exemplaria, verũ etiam ex Latinis meliora post Amb. Aquinatem & Liranum: nec non veteres concordantiæ. Apud Pelagium autem sic legitur: *in ea forma doctrinæ in quam traditi estis*. Quod à Græca lectione non est alienum. Sic enim habet ad verbum: *obedistis autem ex corde in quam traditi estis formam doctrinæ*. Quod ita construitur & explicatur: Obedistis in ea forma, vel secundum eam formam doctrinæ, *in quam traditi estis*, id est traducti siue translati per euangelij prædicationem. Quod nonnulli per hypallagen exponunt: *in quam traditi estis*, id est, quæ tradita est vobis. Verùm superior propositio magis exigit, vt significetur quod ipsi sua voluntate & spontanea obedientia se tradiderint

euan-

euangelio; cuius proinde serui sint facti. Porro non agit gratias Deo pro seruitute peccati, quam aliquando passi sint; tanquam illud esset Dei beneficium: Sed phrasis est Hebraica, sensum hunc habens: Gratia Deo habenda, quod cùm fueritis serui peccati, nunc è conuerso obedieritis ex corde, id est toto animo vosmetipsos composueritis ad formam euangelicæ doctrinæ, cui contraditi estis. Similes sunt locutiones, Isaiæ 12, *Confitebor tibi Domine, quoniam iratus es mihi, conuersus est furor tuus, & consolatus es me*. & Lucæ 15, *Manducemus & epulemur: quia hic filius meus mortuus erat, & reuixit: perierat & inuentus est.* Iam si gratiæ Deo sunt agendæ pro eo quod ex corde obediunt homines euangelio: igitur obedientia voluntatis humanæ & opus & donum Dei est, *vt ne quis glorietur*, Ephes. 2.

Obedire euangelio donũ Dei est.

LIBERATI AVTEM A PECCATO, SERVI FACTI ESTIS IVSTICIÆ. Datiui casus est *iusticia*. Sic enim habetur in Græco ἐδυλώθητε τῇ δικαιοσύνῃ, ac si dicat, mancipati estis iusticiæ. Cohæret hæc pars cum præcedente, tanquam explicatio eius quod dixit, *fuistis serui peccati*. Nam sensus est: Gratias, inquam Deo, quod liberati à peccati dominio, *serui facti estis iusticiæ*, nempe per hoc quod euangelio obediuistis, ac si dicat; à probrosa seruitute, cuiusmodi maximè est seruitus peccati, translati ad honorabilem seruitutem, scilicet iusticiæ qua Deo seruitur. Idcirco cauendum vobis summopere est, ne iterum peccando in priorem seruitutem recidatis.

19 HVMANVM DICO, PROPTER INFIRMITATEM CARNIS VESTRÆ. Suadet ab æquo & facili. Rem, inquit, non difficilem, sed humanis viribus accommodam & humano iudicio valde æquam & rationabilem vobis propono, & à vobis exigo: idque propter infirmitatem carnis vestræ; quasi dicat, nolo vos onerare grauiore præcepto. Quamuis enim spiritus promptus sit, caro tamen infirma est. Nomine carnis intelligi potest vel ipse homo quatenus carnalis est, ad malum pronus, & ad bonum infirmus: quomodo dictum est Genesis 6, *Non permanebit spiritus meus in homine in æternum, quia caro est*. Vel innata homini concupiscentia, reddens eum carnalem & infirmum; tametsi prior intellectus magis placet. Hieronymus in epistola ad Algasiam quæst. 10 phrasim hanc, *humanum dico*, refert inter eas, quæ Paulo vt homini Tarsensi, & lingua Cilicum vtenti, fuêre peculiares; quemadmodum & illam 1 Corint. 4, *ab humano die*. Simili ratione tentationem humanam nominat eiusdem epistolæ capite 10. Porro humanum illud quod dicit, iam sequitur.

Quid nomine carnis intelligatur.

SICVT ENIM EXHIBVISTIS MEMBRA VESTRA SERVIRE IMMVNDICIÆ ET INIQVITATI, AD INIQVITATEM: ITA NVNC EXHIBETE MEMBRA VESTRA SERVIRE IVSTICIÆ, IN SANCTIFICATIONEM. *Ita nunc*. Græcè, *ita & nunc*. Notandum quoque pro verbo *seruire* vtrobique in Græco esse nomen neutrum δοῦλα, id est *serua*, siue vt Tertullianus duobus locis antè citatis legit, *famula*, videlicet adiectiuum substantiui τὰ μέλη *membra*, vt seruitus hæc ipsis membris tribuatur. Deinde eadem vtrobique præpositio est εἰς, *ad iniquitatem, ad sanctificationem*. Sensus; Cũ meritò deberetis multo maius studiũ impendere seruituti iusticiæ, quam hactenus impendistis seruituti peccati; & ad id possem vos exhortari, vtendo verbis eiusmodi quibus Baruch alloquitur Iudæos cap. 4 dicens: *Sicut fuit sensus vester vt erraretis à Deo, decies tantum iterum conuersi requiretis eum*: attamen demittens exhortationem meam ad vestram infirmitatem, hoc solum à vobis requiro, vt sicut membra vestra aliquando præbuistis immundiciæ, & in vniuersum iniusticiæ serua, ad opera iniusticiæ patranda: ita nunc pari saltem studio præbeatis membra vestra serua iusticiæ ad sanctificationem vestram, id est, vt vitam agatis sanctam & puram, nominatim ab iis peccatis quæ ad genus immundiciæ spectant. Huic enim peccatorum generi sanctitatem præcipuè opponunt apostolicæ literæ, vt 1. Thess. 4. & alibi.

20 CVM ENIM SERVI ESSETIS PECCATI, LIBERI FVISTIS IVSTICIÆ. *Essetis, fuistis*; vtrumque Græcè ἦτε *eratis*. Et *iusticia* rursus datiui casus est τῇ δικαιοσύνῃ. Sensus: Quando eratis serui peccati, liberi eratis à præclara & vnicè exoptanda seruitute iusticiæ; liberi, inquam, inquantum non seruiebatis iusticiæ. Quidam sic: *Liberi fuistis iusticia*, id est, credebatis vos non esse obligatos iusticiæ: secundum illud quod dicitur impiæ ciuitati Ierem. 2, *A sæculo confregisti iugum meum; dixisti, non seruiam*, id est libera sum. Verùm prior expositio menti Paulinæ magis congruit. Sentit enim liberos fuisse iusticiæ, non opinione sed facto, tametsi non iure.

Quid liberũ esse iusticia.

21 QVEM ERGO FRVCTVM HABVISTIS TVNC IN ILLIS, IN QVIBVS NVNC ERVBESCITIS? *In illis*, Græcè non est: sed nec in omnibus Latinis. Quanquam Græca exigunt huiusmodi supplementum, *in illis* aut *ex illis*. Exhortationem confirmat apostolus ab effectu & exitu vtriusque seruitutis. Ac primum ostendit nullum verum fructum ex peccatis percipi; quia fructus propriè in bono intelligitur. Cùm autem dicit *in quibus*, id est de quibus *nunc erubescitis*, insinuat effectum quendam, qui impropriè fructus dici queat, ex peccatis consequi; sed malum & fugiendum, nimirum pudorem & erubescentiam; qua parte simul innuit se loqui potissimum de peccatis immundiciæ. De his enim maximè solent homines erubescere.

Fructus propriè tantũ intelligitur in bono.

NAM FINIS ILLORVM MORS EST. *Est* additum ab interprete. Sensus: Adeò nullus ex peccatis fructus percipitur, vt etiam mors inde tandem consequatur. Mortem intelligit eam quæ vitæ æternæ opponitur: Hanc enim mox ex aduersa parte collocat. Mors autem illa quamuis sit totius hominis, tamen initium habet à morte corporali, eamq; complectitur.

22 NVNC VERO LIBERATI A PECCATO. Id est à dominio peccati, cui seruiebatis.

SERVI AVTEM FACTI DEO. Id est mancipati Deo, nempe per hoc quod addixistis vos operibus iusticiæ quæ Deus præcipit. Quos priùs dixit seruos factos iusticiæ; nunc, quò seruitutem illam impensiùs commendet, Deo seruos esse factos affirmat.

HABETIS FRVCTVM VESTRVM IN SANCTIFICATIONEM. Hoc est, ipsam sanctificationem siue sanctimoniam, vitæque mundiciam, velut fructum ex illa seruitute capitis. Si fructus est sanctitas, vtique vera, licèt imperfecta: non igitur imputatiuè solum & sancti & iusti sumus. Loquitur enim de fructu quem in hac vita percipimus: Nam de futura sequitur.

FINEM VERO VITAM ÆTERNAM. Ad hanc enim perducit tandem iusticiæ seruitus; & ad eam vt causam finalem ordinatur. Circa totũ hunc locum in quo tam peccati quam iusticiæ seruitus identidem nominatur, sciendum ex eo quod peccator dicitur seruus peccati, sicut & Dominus ait Ioan. 8, *Qui facit peccatum, seruus est peccati*, & Petrus de quibusdam 2 epistolæ 2, *Cùm ipsi sint serui corruptionis*, id est peccati; nequaquam cõsequens esse quod hæretici volunt, hominem peccatorem necessariò peccare & non liberè; quemadmodum nec ex eo quod iustus vocatur seruus iusticiæ, sequitur hominem iustum necessariò bene operari: quasi nomen serui necessitatem importet actionibus quas aliquis vt seruus facit. Quod falsum esse constat. Nam siue in bonam partem siue in malam, seruitutis nomen huc translatum est, non ad significandam actionum necessitatem, sed ipsius hominis ad actiones huius aut illius generis addictionem, & vt ita dicam, appropriationem: vti superiùs expositum est. Significatur enim alios quidem peccato dominanti addictos esse, eiusque velut imperio regi & desiderijs agi; alios verò iusticiæ dominanti addictos seruire, eiusque iussis obtemperare. Est enim vt antè dixi, fictio personarum in peccato & iusticia, dum vel huius vel illius serui dicuntur homines, quod eis perinde vt dominis seruire videantur. Imò verò quia apostolus hanc seruitutem in obedientia constituit, vt ex eius verbis est manifestum; obedientia autem propriè non est nisi liberæ voluntatis; planè ex hoc loco diuersum sequitur, videlicet tam peccatores quàm iustos liberum habere arbitrium ad eas actiones, in quibus vel peccato vel iusticiæ seruiunt. Illud interim discrimen agnoscendum inter seruos peccati & seruos iusticiæ, quod hi solis arbitrij viribus deflectere possint ad peccatum, illi non nisi gratia Dei adiuti à seruitute peccati sese expedire, & ad iusticiam transferre queant; quemadmodum docet Augustinus libro 1 contra duas epistolas Pelagianorum cap. 2.

Seruitus peccati & iusticia nõ adfert necessitatem volũtati.

23 STIPENDIA ENIM PECCATI MORS. Declarat quod dixit de fine & exitu vtriusque seruitutis. Sensus huius partis: Merces quam peccatum seruis suis rependit, mors est. Adhuc enim durat metaphora seruitutis & militiæ. Nam considerat apostolus peccatum vt dominum ac imperatorem, qui non solùm seruis ac militibus suis imperet, verùm etiam stipendia soluat: eamque ob causam vsus est stipendij nomine. Sic Theophylactus & alij. Atque huic intellectui probè respondet alterum sententiæ membrum, *Gratia Dei*, &c. Est autem Græcè pro stipendiis ὀψώνια, quæ vox propriè significat cibarium ac vulgare stipendium gregariis militibus pro mercede dari solitum. Itaque vocabulo ipso Paulus insinuat, cuiusmodi stipẽdium conueniat ijs persolui, qui sub peccati signis militant.

Cur mercedẽ peccati vocet apostolus stipendia.

GRATIA AVTEM DEI, VITA ÆTERNA IN CHRISTO IESV DOMINO NOSTRO. *Gratia*, Græcè χάρισμα, id est donum gratuitum; & sensus est: Donum quod Deus seruis suis largitur, est vita æterna accipienda per Iesu Christi Domini nostri merita. Quæritur cur non dixerit, stipendium aut merces iusticiæ vita æterna: sicut dixerat, *stipendium peccati mors*. Id enim postulare videbatur consequentia sermonis. Respondet hæreticus meritum omne iustificatis detrahens, hanc esse causam: quia vita æterna tantum est gratia Dei, non etiam merces bonorum operum. Verùm B. Augustinus multis locis aliter & catholicè respondet: vitam æternam quamuis pro bonis operibus iusto Dei iudicio reddendam (sicut ait ipse Paulus, coronam iusticiæ eam appellans, *Quam reddet mihi*, inquit, *in illa die iustus iudex*, 2 Tim. 4) gratiam tamen esse, id est gratuitum Dei munus, quoniam ipsa bona opera pro quibus vita æterna redditur, gratia sunt, id est gratis data: eodem apostolo testificante, quod sumus *creati in Christo Iesu in operibus bonis, quæ præparauit Deus vt in illis ambulemus*, Ephes. 2. Ad hanc igitur gratiam commendandam maluisse Paulum loqui ad hunc modum, vt vitam æternam diceret gratiam Dei, quam vt stipendium iusticiæ: quod alioqui verè dicere poterat. Ita docet Augustinus in epistola 105 ad Sixtum: libro de gratia & libero arbitrio capite 6 & tribus sequentibus: de correptione & gratia capite decimo-tertio: & Enchiridij capite 107. Quo postremo loco sic ait: *Ipsam vitam æternam, quæ certè merces est bonorum operum, gratiam Dei appellat apostolus: Stipendium enim, inquit, peccati mors: Gratia autem Dei vita*

Vita æterna quãuis bonorum operum merces, multiplici ratione gratia vocatur.

æterna

æterna in Christo Iesu Domino nostro. Stipẽdium pro opere militiæ debitum redditur, non donatur: ideo dixit: Stipendium peccati mors: vt mortem peccati non immerito illatam, sed debitam demonstraret. Gratia verò nisi gratis sit, gratia non est. Intelligendum est igitur etiam ipsa hominis bona merita esse Dei munera: quibus cum vita æterna redditur, quid nisi gratia pro gratia redditur? Hæc Augustini responsio, quam probant omnes orthodoxi, plenior erit & absolutior, si dicamus idcirco vitam æternam vocari gratiam, quod prædestinatio quâ ad salutem & vitam æternam præordinati sumus, prorsus gratuita sit, & ab omni præuisione meritorum independens. Cùm enim prædestinatio Dei respiciat & vitam æternam, & opera bona; illam vt finem, hæc vt media ad finem; sitque finis intentione primus: vtique consequens est, prædestinationem ad vitam, ordine rationis priorem esse prædestinatione ad opera quibus vitam mereamur: quemadmodum pluribus ostendimus in 1 sentent. dist. 40. Sed & hanc rationem ad Augustini responsionem amplius stabiliendam adiungimus; quia Deus gratuitò dignatus est vitam æternam constituere mercedem ac præmium bonis operibus. Non enim iis hæc meriti ratio competit ex ipsorum natura, sed ex Dei beneplacito quo ita statuit ac promisit. Quanquam, etiam idcirco non debuit apostolus dicere; stipendium iusticiæ vita æterna; quia Græcum vocabulum ὀψώνια non quadrabat in excellentissimũ illud præmium iusticiæ, quod est vita æterna. Quo plenius autem respondeatur aduersariis, sciendũ est χάρισμα Græcis interdum id significare quod Latini donatiuum appellant, id est munus quod à principe militibus ob rem fortiter ac feliciter gestam donatur. Et ita accipi hoc loco valde probabile est. Versatur enim apostolus, vt dictum est, in metaphora militiæ. Certè Tertullianus in libro de resurr. carnis cap. 47 *donatiuum* transtulit, appositè nimirũ & Romanè. Erat enim illa Romanorum imperatorum consuetudo, donatiua largiri militibus. Igitur in eodem Græco nomine quo Paulus vsus est, habemus & largitionem gratuitam, & laborum militarium remunerationem. Ex quo præterea confirmari posse videtur, quod Theologi communi consensu tenent; Deum omnibus suis electis prẹmia redditurum supra condignum.

Prædestinatio hominis ad vitã æternam gratuita.

Bona opera vitam merentur æternam, non sua natura, sed ex Dei promissione.

Vita æterna donatiuum ab apostolo vocatur.

Deus electis suis præmia reddit supra condignum.

SVMMARIVM.

Docet fideles per Christum legi mortuos esse, vt Deo fructificent: qui quãdo sub lege erãt, morti fructificabant, non vicio legis quæ bona est; sed peccati, quod per legem cognitum eiusdem occasione magis excreuit. Nunc quoque propter malum in se reliquum, se non ea quæ vult agere: sed mente quidem seruire legi Dei, carne autem legi peccati.

CAPVT SEPTIMVM.

1 AN IGNORATIS FRATRES (SCIENTIBVS ENIM LEGEM LOQVOR) QVIA LEX IN HOMINE DOMINATVR QVANTO TEMPORE VIVIT? Superiori capite docuit apostolus liberatos esse fideles à seruitute peccati: quoniam & ipsi peccato mortui erant in baptismo, & peccatum ipsis mortuum. Nunc ostendit liberatos esse à seruitute legis, iuxta quod dixerat: *Non enim sub lege estis, sed sub gratia*. Ostendit autem consimili argumento: quia lex ipsis mortua est, & ipsi vicissim legi mortui. Quoniam verò soli Iudæi sub lege fuerant, idcirco peculiariter eos hic alloquitur: quod significant interposita verba; *Scientibus enim legem loquor*. Vbi legem nonnulli vel euangelium, vel naturæ legem interpretantur; sed præter mentem apostoli: quem constat de lege Iudæis propria loqui, vel ex hoc ipso, quia dicit: *scientibus legem loquor*, id est legis ac scripturarum peritis. Est enim valde probabile in hac parenthesi legem extendi ad omnes libros veteris instrumenti, quemadmodum & suprà cap. 3, cùm ait: *Quæcumque lex loquitur, iis qui in lege sunt loquitur*. Cur id probabile sit, ex sequentibus intelligetur. Porrò Græcè non est *in homine dominatur*, sed *dominatur hominis*, siue *homini*, quomodo legunt commentator Ambros. & Hilarius in enarratione psalmi 131. Et secundum hoc textus noster interpretandus est. Verbum *viuit* non ad hominem, sed ad legem referendum videtur. Ad hoc enim inuitat subiuncta declaratio, in qua lex viro comparatur, quo viuente mulier ei manet subiecta. Quo argumento Origenes docet ad legem referri oportere. Cum quo post commentatorem Ambros. ferè sentiunt recentiores. Et ita vertit Erasmus: *Lex tantisper dominatur homini, quoad ea vixerit*. Alij tamen, vt Theophylactus, Oecumenius, (de Chrysostomo non liquet) Aquinas, Caietanus, atque etiam Augustinus quæstione 66 libro 83 quæstionum, ad hominem referre malunt propter ea quæ postea sequuntur: vbi non legem mortuam dicit apostolus; sed homines qui legi prius erant subiecti, legi mortificatos dicit per Christum. Verùm ad hoc responderi potest; apostolum ex eo quod homines legi mortificatos dicit, intelligendum relinquere, legem ipsam illis mortuam esse, quæ prius ipsis viuebat quando eos tenebat subiectos. Sic enim etiam capite præcedenti modò dicit nos mortuos esse peccato, modò veterem hominem nostrum crucifixum esse, vt destruatur corpus peccati. Id autem quid est aliud quàm peccatum nobis esse mortuum? Ita ad Galatas cap. sexto in vna sententia:

Legis nomine tota veteris instrumẽti scriptura comprehenditur.

Mundus, inquit, *mihi crucifixus est, & ego mũdo.* His accedit quod & in coniugio, ex quo sumit apostolus comparationem, ita se res habet, vt alterutro mortuo soluatur lex coniugij. Rectè igitur Caietanus admonet parum aut nihil referre ad sensum & scopum apostoli, siue ad legem, siue ad hominem verbum *viuit* referatur. Nobis tamen ad legem referri probabilius est ob rationem supradictam, vt sit sensus: Lex dominatur & potestatẽ suam exercet in hominem, quamdiu ipsa viuit ac viget; nõ autem postquam mortua & exstincta fuerit. Sed cur dicit se loqui scientibus legem, quum nec ij quibus lex data non fuit, ignorent legem homini dominari, dum vel ipsa, vel homo legi subditus, viuit? Respõdeo melius id nosse qui legem acceperunt, & eius iugum experti sunt. Neque tamen ad hoc solum respicit apostolus: sed simul ad id quod sequitur de lege coniugij. Id enim adfert tanquam notum Iudæis ex lege sibi tradita.

Quæstio. — *Respõsio.*

2 NAM QVÆ SVB VIRO EST MVLIER, VIVENTE VIRO ALLIGATA EST LEGI. Quod dixit, exemplo declarat legis coniugalis; à qua deinde comparationem sumit ad docendum quod hic principaliter instituit, fideles esse liberos à seruitute legis. Comparat autem legem viro; & homines legi subiectos, mulieri virum habenti; idque satis appositè. Quãuis enim lex Latinis sit fœminei generis, Græcis tamen est masculinum, νόμος. *Sub viro*, Græcè ὕπανδρος, quasi dicat *subuiralis*. Erasmus, *viro obnoxia*, scilicet per coniugium: proüt dictũ est ei Gen. 3. *Sub viri potestate eris, & ipse dominabitur tui.* Eâdem Græca voce vtuntur interpretes LXX Num. 5 & Prouerb. 6. Porro sciendum in Græco non haberi *viuente viro*, quod per genitiuos exprimi deberet; sed τῷ ζῶντι ἀνδρὶ *viuenti viro*; eumque datiuum regi à verbo *alligata est*. Ita quoque Tertullianus lib. de monogamia cap. 13, *viuenti viro vincta est.* Vnde consequenter pro datiuo *legi* reddendum esset ablatiuo *lege*, id est per legem; quomodo vertit Erasmus: vt sensus sit, mulierem per legem coniugij alligatam esse viro viuenti, id est quamdiu viuit: tametsi potest etiam vtrobique datiuus retineri per appositionem hoc modo: Viuenti viro alligata est legi, id est tanquam legi. Nam (vt dixi) comparat apostolus legem viro, & vir est quasi lex mulieris; quia secundum præcepta apostolica mulier debet esse viro subdita, eique obedire. Qua ratione dici solet principem esse legem populi animatam. Verùm quia scriptura nusquam ipsum hominem vocat legẽ; magis placet prior sensus: cui bene etiam aptatur illud 1 Cor. 7, *Mulier alligata est lege:* vt ex Græco verti potest. Astipulatur autem vtriusque loci versio Syriaca, *per legem*. Sed iam quæritur vbinam lex doceat quod hic apud scientes legem, velut ex lege, Paulus allegat, mulierem viro cui nupsit, alligatam esse, quoad ille vixerit. Nã certè Moyses Deut. 24 viro potestatem facit dato libello repudij dimittere vxorem, si propter aliquam fœditatem displicuerit. Quod huic sententiæ Paulinæ videri potest contrarium. Quidam adferunt illud Ieremiæ 3, *Si dimiserit vir vxorem suam, & recedens ab eo duxerit virum alterum, nunquid reuertetur ad eam vltra? nunquid non polluta & contaminata erit mulier illa?* Mihi verisimilius est Paulum respicere ad legem coniugij institutam in paradiso, Gen. 2, qua dictũ est: *Relinquet homo patrem suum & matrem; & adhærebit vxori suæ: & erunt duo in carne vna.* Similiter enim 1 Cor. 14 dicẽs de mulieribus: *Non enim permittitur eis loqui, sed subditas esse, sicut & lex dicit:* respicit ad id quod legi coniugij post peccatum accessit, Gen. 3. Quod autem illis verbis, *relinquet homo*, &c. significatũ sit coniugium solui non posse, docet Christus Matth. 19, dum ex iis infert: *Quod ergo Deus coniunxit, homo non separet.* Id verò quod de lege repudij Moyses statuit, ostendit permittentis fuisse, non approbantis: permittentis, inquam, ob duritiam cordis eorum quibus illa lex data fuit; salua nihilominus lege primordiali; quàm Deus semper valere voluit. Quod quidem ipse Moyses in Deuteronomio, & post eum Ieremias satis innuunt; quũ mulierem dimissam & alteri nuptam dicunt pollutam esse & abominabilem factam corã Domino. Hoc ipsum igitur & Paulus significat, dum præfatus se loqui scientibus legem, affirmat mulierem viro suo dum viuit alligatam manere. Cùm autem lex illa coniugij nõ Mosaica sit, sed ab initio data, atque à Christo cõfirmata: rectè ex hoc loco, quo Paulus eam explicat, docent Theologi insolubile esse vinculum matrimonij, vita vtriusque coniugis durante. Quod tamen vtrum aliquam habeat exceptionem, disputatur ad dist. 33 lib. 4 sententiarum. Neque id negat apostolus: sed ab eo quod ordinarium est in lege matrimonij, comparationem assumit. Neque hic attinebat exceptionis alicuius meminisse, præsertim cùm rati sint & priuilegiarij casus; vt dum infidelis cum coniuge conuersa cohabitare non sustinet absque iniuria Christi; & dum inconsummato adhuc matrimonio alter ingreditur religionem. Quarum exceptionum priorem ipse Paulus ostendit 1 Cor. 7, posteriorem habemus ex apostolica traditione. Quanquam satis apparet apostolum hic loqui, quemadmodum & Moysen in Genesi, de matrimonio consummato, in quo duo facti sunt vna caro: tum quia mulierem vocat ὕπανδρον, in qua voce significatio quædam est concubitus; tum verò quoniam in eo quod sequitur, *si fuerit cum alio viro*, concubitus sine dubio significatur. Vnde consequenter intelligi datur, eam antea, pari sensu, cum priori viro fuisse.

Vir lex mulieris. — *Quæstio.* — *Respõsio.* — *Coniugij vinculum insolubile. An aliquo casu solubile.*

SI AVTEM MORTVVS FVERIT VIR EIVS, SOLVTA EST A LEGE VIRI. Relatiuum *eius*, quod nec in Græco est nec apud Hilarium, suppleuit interpres. *Soluta est* Græcè κατήργηται: pro quo Tertullianus & Hilarius *euacuata est.* Et

est. Et ita noster interpres alibi sępe vertit, nominatim in locutione simili Gal. 5, *Euacuati estis à Christo*. Quanquam hoc loco rectè, *soluta est*; vt alij, *liberata est*. Significatur autem Græca voce ius abolitum & antiquatum. Legem viri rursus intellige legem coniugij, qua sub viri potestate mulier tenebatur, & à qua liberatur per viri mortem. Potest etiam verti, *à lege viro*, id est à viro qui lex est mulieris, sicuti dictum est in parte pręcedenti. Sed is sermo durior est, & vt dicebam, scripturis insolitus.

3 IGITVR VIVENTE VIRO VOCABITVR ADVLTERA, SI FVERIT CVM ALIO VIRO. Græcè: *si fuerit viro alteri*, id est si copulata fuerit alij viro. Est enim Hebraismus, quem etiam Augustinus obseruauit in locutionibus de Leuitico c. 22. *Filia sacerdotis si fuerit viro alienigenæ. Vocabitur*, non quomodocumque, sed accusata apud iudicem. Tale quid enim insinuat vox Græca χρηματίσει. Rectè autem hoc loco vertit interpres *viuente viro*; quod superius non potuit. Sunt enim hic genitiui, qui Græcis absolutè ponuntur, quomodo Latinis ablatiui.

SI AVTEM MORTVVS FVERIT VIR EIVS, LIBERATA EST A LEGE VIRI. Relatiuum *eius* rursum ab interprete suppletum. Nec Græca habent *liberata est à lege viri*, nec Hilarius addit *viri*: Sed Græcè tantum, *libera est à lege*, scilicet ea qua viro erat alligata atque subiecta; quam suprà vocauit legem viri.

VT NON SIT ADVLTERA, SI FVERIT CVM ALIO VIRO. Græcè *si fuerit viro alteri*, vt suprà. Sensus: ac proinde non erit adultera, nec vt talis accusabitur aut iudicabitur, etiamsi coniuncta fuerit alij viro.

4 ITAQVE FRATRES MEI, ET VOS MORTIFICATI ESTIS LEGI PER CORPVS CHRISTI. Exemplum quod de muliere & viro adduxerat, applicat instituto. Sicut, inquit, viro mortuo lex coniugij, vel etiam vir ipse nihil amplius habet iuris in mulierem; ita lex Moysi, cui vos Iudæi (nam Iudæos alloquitur, vt dictum est) iidemque in Christo fratres mei, iam mortui estis; quæque proinde vicissim vobis est mortua; nihil amplius in vos iuris habet. Hoc quod dicit apostolus *mortificati estis legi*, nonnulli restringũt ad legem cærimonialem: vt sit sensus, fideles esse liberatos ab obseruatione cærimoniarum quas lex Mosaica præscribit, idque per corpus Christi, id est per mortem eius secundum corpus, in qua & per quam lex illa vim obligandi perdidit. Sed apostolum non id solum velle, perspicuũ est; quia de lege non aliter hic loquitur quam capite superiori, vbi dixit: *Non enim sub lege estis, sed sub gratia*: Quod vniuersè dictum est de lege veteri per Moysen data. Deinde & ea quæ hic proximè sequuntur, palam ostẽdunt non de cærimonijs legis apostolum agere, sed de lege simpliciter, & quidem præcipuè de lege decalogi. Nam ex ea depromit illud; *Non concupisces*. Igitur sensus est, fideles legi mortuos esse, proindeque legi non amplius subiectos; ac consequenter in iis iam locum non habere ea legis officia quæ illi propria sunt vt à gratia distinguitur, id est minari, accusare, terrere, damnare & punire. Mortuos, inquã, per corpus Christi, scilicet, vt quidam exponunt, oblatum & mortuum in cruce; vt sensus sit, per crucem & mortem Christi, quam in corpore suo sustinuit; quomodo dicit Eph. 2 Christum soluisse *inimicitias in carne sua*, id est per carnem suam cruci affixam & in cruce mortuam. Vel potius & textui congruẽtius; *per corpus Christi*, id est per hoc quod sunt incorporati Christo, tanquam coniuncti alteri viro, & cum eo facti vna caro. Nam sequitur.

Legis à gratia distincta officia.

VT SITIS ALTERIVS. Græcè *vt sitis alteri*, siue quomodo legit Tertullianus, *vt efficiamini alteri*. Quæ phrasis iam ante exposita est. Nam allusio est ad coniugium, à quo comparationem desumsit in superioribus. Et quidẽ in editione Complutensi sic expresśe legitur hoc loco, ἀνδρὶ ἑτέρῳ, *viro alteri*. Et in codice Laudensi, *vt sitis alterius viri*.

QVI EX MORTVIS RESVRREXIT. Græcè: *ei qui ex mortuis suscitatus est*. Nam articulus additus emphasim facit. Quam sic expressit Hilarij citatio: *vt & ipsi sitis alterius, huius qui à mortuis resurrexit*. Sensus: Quo fit vt loco veteris legis iam alium virum habeatis, eique coniuncti sitis, cuius deinceps arbitrio regamini; scilicet eius qui à morte resurrexit: ad cuius formam etiam vos oporteat in nouitate vitæ ambulare, *tanquam ex mortuis viuentes*, vt dictum est cap. præcedenti. Vnde & hic addit.

VT FRVCTIFICEMVS DEO. Mutat personam (quod apostolicæ modestiæ est) vt etiam seipsum in hac exhortatione comprehendat; maximè quia generalis est exhortatio pertinens ad omnes ex Iudæis fideles. Est autem & hic ad coniugium allusio. Debent enim vxores fructificare viris suis, non alienis, id est filios (qui fructus ventris in scriptura vocantur) ex suis viris conceptos edere. Dicit ergo *vt fructificemus Deo*, id est vt Christo tanquam viro nostro cui coniuncti sumus, ex semine gratiæ eius fœcundati, bonorum operum fructus proferamus. Alij sic exponunt: vt proferamus opera bona, quibus Deo seruitur. Sed prior sensus plenius explicat allegoriam coniugij. Quærit Hugo Victorinus quæst. 167, quomodo non ex hac comparatione à lege coniugij sumpta sit consequens, Dauidem ac cæteros iustos veteris testamenti, reos adulterij fuisse, quod *lege viuente, id est statum habente*, iunxerint se cum alio viro, videlicet *Christo, in quẽ credebãt, & à quo iustificari quærebant*. Responsionis hæc sententia est, eos quamuis Christo venturo sese per fidem coniunxerint, non tamen à statu legis veteris ad statum legis euangelicæ transiuisse. Manebãt enim subiecti legi Mosaïcæ, eamque seruabãt multo sincerius ac melius, quàm qui propriè filij erant veteris testamenti: Neque verò ad-

Fructificare Deo quid sit.

Quæstio.

Responsio.

huc aduenerat nouus legislator, cuius instituta prioribus dimissis amplecterentur. *Sed si*, inquit Hugo, *sacramentis legalibus contemptis, iam sacramenta noui testamenti introducere præsumerent, tunc adulteri viderentur.* Addo ad hāc respōsionem, iustos illos sensu Pauli non fuisse sub lege. Non enim fuerunt sub lege minante & premente, id est secundum propria legis officia, quibus à gratia distinguitur, vt dictū est: quomodo sub lege fuerāt quos hic alloquitur apostolus. Vide quę diximus ad illud cap. præcedentis: *Non enim sub lege estis, sed sub gratia*. Sanè quum hic dicit in persona eorum qui mortificati sūt legi per corpus Christi; *vt fructificemus Deo*: significat è diuerso, eos qui sub lege erant, non fructificasse Deo. Non igitur iusti fuerunt aliquando sub lege. Porro non dicit eos qui sub lege erant, legi fructificasse, quod consequenter dicendum videbatur; eo quod legem haberent pro viro: sed cui fructificarint, docet verbis sequentibus.

Iustos veteris testamēti non fuisse sub lege.

5 CVM ENIM ESSEMVS IN CARNE, PASSIONES PECCATORVM QVÆ PER LEGEM ERANT, OPERABANTVR IN MEMBRIS NOSTRIS, VT FRVCTIFICARENT MORTI. Græcè *ad fructificandum morti*. Quod refertur ad membra nostra, id est nos ipsos; sicut dixerat, *vt fructificemus Deo*. Passiones peccatorum vocat motus seu commotiones ad peccandum, desideria peccandi. Erasmus vertit affectus peccatorum. Quanquam Græcè non est πάθη, quemadmodum primo capite, sed παθήματα; quod tamen hic eandem ferè habet significationem; quemadmodum & Gal. 5. vbi uos legimus: *carnem suam crucifixerunt cum vicijs*, quod Græcè est σὺν τοῖς παθήμασι. Iam quod addit, *quæ per legem erant*, aut *sunt*, (nam Græcè tantum est τὰ διὰ τοῦ νόμου, *quæ per legem*) non ad peccata, sed ad passiones referendum esse constat ex Græco iam citato. Verbum *operabantur*, quod interpres dedit, passiuè accipiendum; sicut & alibi interdū, vt 2 Thess. 2. *mysterium iam operatur iniquitatis*, & Galat. 5. *Fides quæ per charitatem operatur*. Est enim Græcè, ἐνηργεῖτο, à præsenti ἐνεργοῦμαι, quod etsi genere medium sit, semper tamen accipitur passiuè. Quod latius ostendemus ad memoratam sententiam epistolæ ad Gal. Certè etiā Tertullianus passiuè reddidit, *passiones delictorum quæ per legem, efficiebantur in membris nostris*. Nec malè vertit Erasmus, *vigebant*, quomodo dicimus vigere iustitiam & disciplinam, quum bene exercetur. Est igitur hic sensus periodi: Dico, *vt fructificemus Deo*; quia quando eramus in carne, id est in statu veteris & carnalis hominis, cuiusmodi sunt omnes qui sub lege sunt, passiones peccatorū, id est motus, affectiones ac desideria peccandi, quæ sunt & excitantur per legem, exercebantur, & ipso opere complebantur in membris nostris: itaque per ea fructificabamus nō Deo, sed morti; id est fructus edebamus mortiferos, qui sunt ipsa peccata; quia finis & stipendium peccati mors. Esse in carne quid sit apostolo, amplius patebit ex capite proximo vbi dicit: *Qui in carne sunt, Deo placere non possunt*. Dicuntur autem passiones peccatorum esse & excitari per legē: quomodo Venus dicitur excitari vino, scilicet vt ab occasione. Nam vt paulo post dicitur, *sine lege peccatum mortuum erat. Sed cùm venisset mandatum, peccatum reuixit*. Quocirca mentem apostoli nō satis explicant qui partem istam supplent hoc modo: *quæ per legem ostenduntur*, quemadmodum habet textus commentatoris Amb. Plus enim quam ostensionem significari patet etiam ex aliis quæ sequuntur hoc capite. Sed cur non dixit, vt fructificarent legi, sicut dixerat, *vt fructificemus Deo*: cùm versaretur in antithesi legis & Christi? Respondeo peccata non debuisse dici fructus legis: quia legi contrariantur, & à lege puniuntur. Rectè autem fructus mortis dicuntur, quatenus promouēt regnum mortis, & faciunt homines mortis filios iuxta phrasim Hebraicam, id est morti destinatos, ac morte dignos. Quanquam hic effectus etiam legi velut causæ occasionali tribuitur, sicut infrà dicitur: *Et inuentum est mihi mandatum, quod erat ad vitam, hoc esse ad mortem*. Denique mors ipsa, legis comminātis effectus est. Quod verò ad fructus bonos ac vitales attinet; legi fructificare eos non poterant, propter ipsius legis infœcunditatem: quoniam ab ea non suscipiebant semen gratiæ, ex quo solo genus hoc fructuum concipi gignique potest. Origenes hoc loco legem interpretatur peccati fomitem, id est concupiscentiam, quæ & infrà lex peccati vocatur. Verùm textus manifestè repugnat. Nam statim sibi Paulus obijcit: *Quid ergo dicemus? Lex peccatum est? Absit. Sed peccatum non cognoui nisi per legem*, &c. Quod vtrique constat de lege Mosaica dici.

Passiones peccatorū quæ dicātur.

Operari passiuè sumptum.

Quid sit fructificare morti.

Quæstio.

Respōsio.

6 NVNC AVTEM SOLVTI SVMVS A LEGE MORTIS, IN QVA DETINEBAMVR. *Soluti sumus*, Græcè *euacuati sumus*, vt legit Tertullianus. Sed de Græca voce iam suprà diximus. Pro genitiuo *mortis* in Græco participium est ἀποθανόντες, *mortui*. Eamque lectionem Origenes, Chrysostomus, Theophylactus, cæterique Græci interpretantur, & Syrus quoque expressit. Nā quod Gaignæus affirmat Chrysostomum legere ἀπὸ τοῦ νόμου ἀποθανόντος, *à lege mortua*; credo fuisse vsum mendoso exemplari. Refragatur enim ipsius Chrysostomi commentarius. Vnde eius interpres bene ex Græco vertit: *mortui ei* (scilicet legi) *in qua detinebamur*. Quanquam non nego eam lectionem, *à lege mortua* satis etiam congruere cum præcedentibus. Sicut enim legem viuere superius dixit; ita nunc mortua potest intelligi. Verùm quia postmodum ad nos mortem retulit dicens: *Et vos mortificati estis legi per corpus Christi*: magis apparet eum in hoc sermone persistere, quadam repetitione dicendo nos mortuos legi qua prius detinebamur. Suspicatur Caietanus in nostris co-

dicibus

dicibus literam esse corruptam, putatque interpretem vertisse, *morientes*, nō *mortis*. Quod nobis non est probabile. Nusquam enim vulgatus interpres ἀποθανόντες vertit morientes, sed vbique mortuos. Nec enim erat causa cur aoristum redderet participio præsentis temporis, cùm præteriti participium non deesset. Apud Primasium quidem in textu legitur *morientes*, sed viciosè. Nam authoris expositio palam arguit eum legisse *à lege mortis*, quēadmodum legit etiam Amb. commentator. Hanc porrò lectionem sunt qui existiment à Græcis quibusdam codicibus manasse, propterea quod apud Origenem eius fiat mētio. Sic enim legitur: *Scio & in alijs exemplaribus scriptum, A lege mortis, in qua detinebamur. Sed hoc, id est mortui, & verius est & rectius.* Verùm hæc Ruffini Latini interpretis esse verba crediderim, qui pro more habuit adijcere & supplere quæ vellet, in Origene interpretando; quod in prolegomenis annotauimus. Sanè inter Græcas voces ἀποθανόντες & θανάτου non est ea affinitas quæ inter Latinas *mortis* & *mortui*, vt ab oscitante scriba procliue fuerit alteram in alteram commutari. Quare cùm lectio apud Græcos communissima sit ἀποθανόντες, mirum si pro θανάτου, vel, si mauis τοῦ θανάτου, tanquam sinceriore, subrepere potuerit. Græcis suffragatur Latinorum ferè antiquissimus Tertullianus iuxta priores editiones, in quibus legebatur: *euacuati sumus à lege mortui, in qua tenebamur.* Veruntamen ex authoribus memoratis, Ambrosio, Ruffino, Primasio patet etiam Latinæ lectionis antiquitas. Occasio mutatæ lectionis esse potuit, tum ex cap. sequenti, vbi lex mortis nominatur, tametsi alia significatione, vt ibi videbitur: tum quia obscurum erat & non intelligebatur, *soluti sumus à lege mortui*. Vtraque lectio bonum habet sensum. Iuxta Latinam vetus lex appellatur lex mortis, quia per peccatum operatur mortem, scilicet æternam, de qua dixerat; passiones peccatorum fructificasse morti. Ita congruit cum eo quod dicit 2 Corinth. 3. *Litera occidit.* Nam quod commentator Ambros. legem mortis interpretari videtur ita dictam, quia lex illa reos temporaliter puniebat, vel etiam mortificabat; id Paulinæ intentioni minus est consentaneum. Iuxta Græcam lectionem sensus apostoli est: Nunc autem per gratiam Christi liberati sumus à iure legis, vtpote mortui ipsi legi, in cuius seruitute detinebamur. Origenes qui etiam in hac parte legem intelligi vult carnis & viciorum, quam infrà vocat apostolus legem membrorum, non est audiendus.

Lex vetus quo sensu lex mortis

ITA VT SERVIAMVS IN NOVITATE SPIRITVS, ET NON IN VETVSTATE LITERÆ. Ac si dicat: liberati sumus à lege, eiusque seruitute, non vt licēter peccemus, sed vt malam seruitutem commutemus in bonam. Præstat enim ea liberatio, vt seruitus quam operibus exhibemus, iam sit & consistat in nouitate vitæ, quam facit Spiritus sanctus: non autem, vt priùs, in vetustate vitæ, quam litera, id est lex scripta adeò non aufert, vt etiam per occasionem augeat. Nouitas vitæ vera iusticia est, quæ declaratur bonis operibus; vetustas, iniusticia, quam ostendunt opera mala. Quidam vetustatem literæ interpretantur circūcisionem, cæterasque legis antiquæ cærimonias. Sed hi Pauli mentem non assequuntur. Non enim hic agit de cessatione legalium, sed distinguit statum legis & statum gratiæ. Quod manifestum est ex tota huius capitis doctrina, adeoque ex scopo ipsius epistolæ.

Nouitas vita iusticia: vetustas, iniusticia.

7 QVID ERGO DICEMVS? LEX PECCATVM EST? Quædam Græca ὅτι ὁ νόμος ἁμαρτία; *quod lex peccatum sit?* Locum hunc vsque ad finem capitis tractat Hieronymus in epistola ad Algasiam quæst. 8. Vnde nonnulla etiam huc adducemus. Infert apostolus hanc suam interrogationem ex superioribus: maximè ex eo quod dixerat, *passiones peccatorum quæ per legem erant*. Sensus est: Ergóne lex præcipit peccatum? obligat, inducit, impellit ad peccatum? Quicquid enim per se causa peccati est, idipsum quodammodo peccatum est; quia reprehensione dignum. Qua ratione etiam ipsa concupiscentia, quoniā suapte natura ad peccatum sollicitat, peccatum ab apostolo vocatur hoc capite & superiori.

ABSIT. Ac si dicat. Res minimè concedenda. Lex enim à Deo est, ideoque per se bona; vt paulo post apertiùs exponetur. Respondet autem illationi Paulus, primùm declarando falsitatem eius quod inferebatur, idque ex officio legis, quod est monstrare peccatum, non autem præcipere aut promouere: Deinde consequentiam argumenti soluēdo. Legis officium indicat quod sequitur.

SED PECCATVM NON COGNOVI NISI PER LEGEM. Hæc & quæ sequuntur dicit Paulus in sua & aliorum persona qui sub lege fuerāt: docetque quales fuissent ante perceptam legis cognitionem, & quales facti postquam ea accessit. Loquitur enim in præterito vsque ad illud, *Scimus enim quod lex spiritualis est: ego autem carnalis sum*, &c. vbi tempus mutat: an verò etiam personam, illic videbimus. Hic igitur ante oculos ponit duos status hominis; alterum ante legem, quando latuit peccatum; alterum sub lege, quando patefactum fuit, sed adeò non sanatum, vt magis etiam auctū fuerit; non quidem vicio legis, sed hominis concupiscentiæ morbo laborantis. Potest autem hæc Pauli doctrina accommodari etiam ad eos qui sub lege Mosaica non fuerunt, sed quocumque modo diuinæ legis noticiam acceperunt: vt sub lege generatim esse intelligantur, quicumque nouerunt Dei præcepta, nec pœnas ignorant transgressoribus paratas; sed vires non habent quibus impleant quæ præcepta sunt. Iuxta quē sensum vix est quisquam adultus ad gratiam noui testamēti pertinens, qui non aliquando sine lege, ac deinde sub lege vixerit, vt sic ad gratiam Christi peruenitet; quemadmodum docet Augustinus

lib. 21

lib.21 de ciuitate Dei cap. 16. Sed ad textum apostoli veniamus. Quod ait: *peccatum non cognoui* (Græcè οὐκ ἔγνων, præteriti temporis) *nisi per legem*, idem est cum eo quod suprà dixit cap. 3, *per legem cognitio peccati*. Nam sicut peccatum nullo modo cognoscitur nisi per legem in genere, (peccatum enim definitur quod fit contra legem) ita perfectè non cognoscitur peccatum, nisi per legẽ scriptam seu positiuam, quæ data sit à Deo: qua nimirum illud imprimis ostenditur, peccatum esse offensam Dei; deinde pœnâ mortis propositâ, aliisque comminationibus additis, ipsius peccati grauitas innotescit; denique monstratur multa esse peccata quæ non putabantur; ac nominatim ipsam concupiscentiam, etiamsi non erumpat in actum exteriorem: de qua statim exemplum subijcit. Quidam *sed* per *imò* exponunt, sicut aliquoties accipitur 2 Corint. 7, vt sensus sit: Vsque adeò lex peccatum non est, vt me à peccato auocet, docens quid sit peccatum & proinde fugiendum. Verùm sequentibus magis congruit, vt hæc sit nuda legis excusatio.

Peccatũ est quod fit contra legem.

NAM CONCVPISCENTIAM NESCIEBAM, NISI LEX DICERET; NON CONCVPISCES. Græcè: *nam & concupiscẽtiam nesciebam*. Quod etiam sic verti potest: *Nam & concupiscẽtiam non nouissem, nisi lex dixisset, Non concupisces*. Adeò verum est, inquit, legem ostendere peccatum, vt etiam me docuerit quod plerique nesciunt, latentem in corde concupiscẽtiam esse peccatum. Quandoquidem & ex Iudæis multi, sensum legis corrumpentes, non reputabant se peccare nisi per opera externa. Supplendum igitur: concupiscentiam nesciebam esse peccatum. Quidam suspicantur apostolum hic respicere non ad extremam partem decalogi, qua prohibetur cõcupiscentia vxoris & rei alienæ, sed ad præceptum primo homini datum in paradiso, Gen. 2, *De ligno scientiæ boni & mali ne comedas*: Estque ea sententia Methodij martyris in libro de resurrectione aduersus Origenistas, Epiphanio citante in hæresi Origenistarum numero 64. Sed eam reijciunt Hieronymus, Chrysostomus & alij: nec immerito. Nam in illo præcepto nulla concupiscentiæ mentio. Nec verò per illud in primis hominibus suscitari potuit concupiscentia, quę nondum inerat; ideoque tranquillissimè & obedientissimè prohibitionẽ illam audierunt: tametsi posteaquam per superbiã peccarunt, ceperunt etiam niti in vetitum: videlicet harmonia primææ iustitiæ iam soluta. Porro Origenes contendit intelligendam hic esse legem naturalem, quæ intra nos loquitur, & dicit, *Non concupisces*. Quam dicit à nobis ignorari, quamdiu per ætatem non nouimus inter bonum & malum discernere: quum autem aduenerit ratio, tunc & illam in nobis locum inuenire. Verùm de lege scripta Paulum agere, & quidem de lege decalogi quæ per Moysen data fuit, iam supra satis ostẽdimus; idque sanè euincit series totius disputationis: tametsi possunt quæ de lege scripta Paulus hoc loco disserit, aliquatenus ad legem naturalem accommodari. Iam quod apostolus haud aliunde quam ex decalogo præceptum hoc adducat, ex ipsis verbis manifestum est, quæ non alibi quàm in decalogo scribuntur. Nam & apud LXX interpretes tã Exod. 20, quàm Deut. 5 idem ipsum vocabulum est quod hoc loco, ἐπιθυμήσεις. Ex quibus denique liquet apostolum tota sua disputatione qua contendit renatos non esse sub lege, potissimum agere de lege morali: ex qua videlicet hoc præceptum deptomsit. Vbi tamen notandum; sicut generale præceptum est diligendi, ad quod cætera omnia pręcepta reuocantur; ita ex apostoli sententia generalem esse prohibitionem non concupiscendi, ad quam cæteræ omnes prohibitiones reducendę sint. Quod ergo specialiter in decalogo dicitur de non concupiscendis rebus proximi, id apostolus generale facit, abbreuiatè & absolutè dicendo, *Non concupisces: tanquam hæc esset vox legis* (ait Augustinus lib. de spiritu & litera cap. 4) *ab omni peccato prohibentis. Neque enim vllum peccatum nisi concupiscendo committitur*. Atq; id est quod Hugo dicit quæst. 174, in speciali generale intelligi. Quam eandem existimo mentem esse S. Hieronymi scribentis ad Algasiam: dum negat quidem eam significari concupiscentiam, quæ prohibetur illo decalogi mandato, *Non concupisces rem proximi tui*: sed generalius eam vult patere, subijciens hæc verba; *Nos autem per concupiscentiam omnes perturbationes animæ significatas putamus, quibus mœremus & gaudemus, timemus & concupiscimus*, & quæ sequuntur. Igitur ea significata est hoc loco concupiscentia, de qua dicit idem apostolus ad Galat. 5. *Caro concupiscit aduersus spiritum*. Quo quidem loco concupiscentiam per omne genus viciorum vagari, perspicuum est ex enumeratione operum carnis ibidem subiuncta. Non enim sola carnalia quæ vocantur peccata, catalogus ille complectitur; verùm etiam spiritualia, vt inimicicias, contentiones, æmulationes, sectas, id est hæreses. Hinc igitur apparet eos apostoli mentem non esse assecutos, qui concupiscentiam hanc vel intra noni ac decimi præceptorum decalogi prohibitionem concludunt; vel ad appetitum sensitiuum restringunt, & eandem cum sensualitate faciunt; quum sit deordinatio quædam, & praua inclinatio totius appetitus humani. Quod & Iacobus apostolus apertè significauit hac generali sententia qua dixit cap. 1, *Vnusquisque tentatur à cõcupiscentia sua abstractus & illectus*. Non enim illic ad sola respicit carnalia peccata, aut ad ea sola quæ duobus vltimis decalogi præceptis prohibentur; sed agit de tentationibus peccatorum in genere: comprehensis vtique etiam illis de quibus cap. 4 cum graui increpatione dicit, *Vnde bella & lites in vobis? nonne ex concupiscentiis vestris?* Hanc porro generalem concupiscẽtiæ significationem perspicuè

Generale præceptũ, non concupisces.

Cõcupiscentia est deordinatio totius appetitus humani.

declarant

declarant etiam subiuncta apostoli Pauli verba; quibus iam soluit argumenti superioris consequentiam, interpretans ea quæ duriùs in legem dicta videbantur.

8 OCCASIONE AVTEM ACCEPTA PECCATVM PER MANDATVM OPERATVM EST IN ME OMNEM CONCVPISCENTIAM. Eam partem *per mandatum*, alij construunt cum præcedentibus, hoc modo; Peccatum occasione per mandatum accepta operatum est in me, &c. Alij cum verbo sequente: per mandatum operatum est in me. Quæ constructio probabilior est. Non enim negare vult apostolus peccatum agere suum negocium per mandatum, videlicet operando per illud omnem in homine concupiscentiam, eumque seducendo & occidendo; Nam apertè dicit infrà, *& per illud occidit:* sed, pro mandati seu legis excusatione, docet quomodo peccatũ per mandatum ea faciat; nempe vt propositio *per* non causam, sed occasionem denotet. Alioquin & iam antè dixit, passiones peccatorum esse per legem; & infrà dicit peccatum esse supra modum peccans per mandatum. Itaque responsio Pauli qua legem excusat, consistit in illis duobus vocabulis *occasione accepta*, quibus exponit quomodo per legem exsistant passiones peccatorum, siue, quod nunc alijs verbis repetit, quomodo peccatum per mandatum operetur in nobis omnem concupiscentiam: denique quomodo (quod infrà dicet) per illud nos seducat & occidat. Porro nomine peccati non diabolus significatur, vt post Methodium vult commentator Ambr. hic & in sequentibus: à qua sententia nec abhorrent Origenes & Theophylactus: sed illud peccatum intelligitur de quo dixit in capite superiore: *Non ergo regnet peccatum in vestro mortali corpore*; & de quo plura hoc capite; scilicet habitualis concupiscentia, fons & fomes peccatorum. Est igitur hic sensus: Concupiscentiæ vicium in me latens, occasione mandati illius, *Non concupisces*, per illud ipsum excitauit & produxit in me omne genus prauorum desideriorum. ac si dicat, Multò latius grassari cepit quàm antè, tanquam ipsa prohibitione lacessitum: quemadmodũ de filijs Israël legitur Iudicum 2, quod *audientes mandata Dei, omnia fecere contraria*. Nam, vt alibi dicit apostolus: *virtus peccati lex*, 1 Corinth. 15. Vehementius enim inardescit concupiscentiæ flamma dum lege premitur. Et notum est illud poëtæ, *Nitimur in vetitum semper*. Cuius causa est, vt censet Hugo, naturalis amor libertatis, quæ restringi videtur & minui per legem; cui proinde natura corrupta resistens, in contrarium nititur. Quanquam, quod nonnulli Hebraismum hîc faciunt, omnem concupiscentiam interpretantes concupiscentiam auctam & cõsummatam, non puto necessarium. Nam augmentum eius & magnitudo satis intelligitur ex eo quod latius sese proferat. Deinde augmentum illud ad habitum pertinet, de quo infrà, *vt fiat suprà modum peccans peccatum per mandatum*. Hic autem sermo est de actibus ab illo peccato velut habituali principio profectis. Quidam pro verbo *operatum est*, malunt substitui *perfecit*, quod putant significari Græco verbo κατειργάσατο: Verùm ex sequentibus constabit non plus significari quàm quod reddidit noster interpres; pro quo Erasmus, *genuit*. tametsi hic sermo est de concupiscentiæ motibus non qualibuscumque, sed perductis vsque ad consensum voluntatis.

Legis excusatio.

Concupiscẽtia lege compressa vehementius inardescit. Huius rei causa.

SINE LEGE ENIM PECCATVM MORTVVM ERAT. Augustinus in expositione propositionum huius epistolæ & quæst. 1 ad Simplicianum legit *mortuum est*. Neque enim in Græco verbum exprimitur, tametsi rectiùs suppletur *erat*, vt & ab Erasmo factum. Nam sequitur eodem tempore: *Ego autem viuebam*, &c. Pelagius hunc locum exponens, ita scribit: *Si cum lex non esset, peccatum mortuum est: insaniunt qui de Adam per traducem asserunt venire peccatum*. Sic ille, detorquens apostoli verba ad suam hæresim, qua negat originale peccatum. Nec enim id ex iis verbis vllo modo consequens est: præsertim cùm non infantium personam hic assumat apostolus, vt vult Pelagius, sed adultorum. Dicit ergo peccatum sine lege mortuum fuisse, nõ simpliciter quasi non esset; sed velut mortuum, idque hac duplici ratione: quia non cognoscitur nisi per legem, vt paulo antè dictum est; & quia vires suas non exerebat, quemadmodum postea lege superueniente. Consopitum quippe erat donecà lege excitaretur. Vnde nec necesse est, vt antea vixerit quod hoc sensu mortuum dicitur.

Quo sensu peccatum sine lege mortuum

9 EGO AVTEM VIVEBAM SINE LEGE ALIQVANDO. *Viuebam*, id est videbar viuere vita iusticiæ; latente videlicet peccato: quia cùm sine legis essem cognitione, peccatum etiam ipsum non cognoscebam; ideoque nec legem præuaricabar. Memineris apostolum quodammodo transferre ad singulos statum vniuersum generis humani: vt sicut humanum genus primò caruit lege, postea legem accepit, saltem in vno populo Iudaico; ac tandem vocatum est ad gratiam: sic intelligatur res sese habere in singulis, quorum hic personam Paulus assumit, vt antè dictũ est. Quod quidam non aduertentes coactè satis interpretantur Paulum loqui secundum illud tempus quo lex Moysi nondum erat data.

SED CVM VENISSET MANDATVM, PECCATVM REVIXIT. Sensus est: Postquam verò mandatum illud legis, *Non concupisces*, in noticiam meam venisset; reuixit in me peccatum. Quod intellige factum duobus modis, quibus è contrario diximus peccatum sine lege mortuum esse: scilicet per cognitionem ipsius quam lex præstat, & consequenter per malorum desideriorum exuberantiam, quæ occasionem habet ex lege. Caietanus mandatum intelligit datum in paradiso. Sed quomodo per illud mandatum reuixerit peccatum;

Peccatũ quo sensu reuixerit.

tum, cùm nec latens peccati fomes tunc esset in homine, non potest ab eo commodè secundum scripturam explicari. Quæres, si reuixit peccatum, quando vixerit antea? Respondet Augustinus quæst. 1 ad Simplicianum, & lib. contra duas epistolas Pelag. cap. 9, vixisse in primo homine peccante. Quanquam simpliciter intelligi potest, *reuixit*, id est excitatum est: & vt idem Augustinus exponit propositione 38, *apparere cepit*.

Quæstio. *Responsio.*

10 Ego autem mortvvs svm. Vel, *mortuus fui*. Verbaliter enim hoc accipiendum. Nam Græcè est ἀπέθανον. Exponitur autem dupliciter. Vno modo: Postquam reuixit peccatum, ego mortuus sum morte animæ, cui vita iusticiæ opponitur; non tamen quomodocumque mortuus, quia etiam sine lege viuens, reuera mortuus eram; sed morte manifestaria, propter manifestam legis præuaricationem; vt iam nec apparenter viuerem. Aliter & melius: *Mortuus fui*, id est manifestè factus obnoxius morti æternæ, propter manifestam, vt dictum est, legis transgressionem. Nam mortem æternam intelligi, quæ transgressionis est pœna, planè suadent quæ sub finem capitis superioris dicta sunt huic loco consentanea; *Finis illorum mors est*. &, *stipendia peccati mors*. &, quod hic paulo antè dictum de passionibus peccatorum, *Vt fructificarent morti*. Quæ quidem mortis acceptio totum hunc apostoli contextum reddit intellectu planiorem.

Et inventvm est mihi mandatvm, qvod erat ad vitam, hoc esse ad mortem. *Quod erat ad vitam*, Græcè *quod ad vitam*, vt possit intelligi erat, aut est, aut institutum est, aut quid simile. Ordo verborum & sensus est: Et sic reipsa comperi legem seu legis mandatum illud de quo suprà, quod à Deo datum fuit & per se ordinatum vt hominem perduceret ad vitam & salutem, iuxta illud Leuit. 18, *Quæ faciens homo viuet in eis*; hoc ipsum mihi cedere ad mortē: quia morti æternæ me palàm reddidit obnoxium. Alij de vita iusticiæ & morte peccati interpretantur; sed minus probabiliter vt dixi. Iam quomodo mandatum fuerit ad mortem, ne rursus ipsum mandatum accusare videatur, repetita superiore excusatione declarat, vt sequitur.

Lex ad vitā data quomodo facta ad mortem.

11 Nam peccatvm occasione accepta per mandatvm sedvxit me, et per illvd occidit. *Seduxit* Græcè ἐξηπάτησε *decepit*. Et sensus est: Peccatum, id est fomes ille peccati, per mandatum quo vtebatur tanquam occasione (magis enim allubescunt vetita) decepit me & aberrare fecit; non quod antea iustus essem, sed quia longius me abduxit à via iusticiæ: simul & per illud occidit, vel morte spirituali, videlicet præuaricatorē me faciens qui prius viuere videbar; vel potius occidit, id est reatui mortis æternæ subiecit. Vbi rursus intellige, vt per occasionem. Nam illud *occasione accepta*, etiam huc referendum est. Nec mirum si peccatum occidit per mandatum, quando & ipsum mandatum occidere dicitur; quia cùm sanare non possit, mortem suis transgressoribus comminatur & irrogat. Ita namque dictum est 2 Cor. 3, *Litera occidit*. Qui peccati nomine diabolum intelligunt, & hæc à Paulo dicta volunt in persona protoplasti; vel ex eo redarguuntur, quod scriptura non Adam, sed Heuam testatur à diabolo deceptam fuisse, Gen. 3, 2 Cor. 11, & 1 Tim. 2.

12 Itaqve lex qvidem sancta, et mandatvm sanctvm et ivstvm et bonvm. Meritò siue lex siue mandatum hæc epitheta sibi vendicat: quia non præcipit nisi quod sanctum & iustum & bonum est; nec prohibet nisi his cōtraria. Proinde non accidit vicio legis aut mandati, quod homo lege accepta fiat deterior; sed ipsius hominis vicio, qui carnalis est; vt paulo pòst ab ipso apostolo plenius explicabitur. Inter legem & mandatum hoc videtur interesse, quod lex sit comprehensio mandatorum alicuius legislatoris, vt lex Moysi, lex Christi; mandatum verò vnaquæque pars legis qua quippiam præcipitur aut prohibetur: vt in re præsenti, decalogus est lex complectens decem mandata; mandatū verò, *Non concupisces*, aut certè quodlibet in lege expressum. Vnde sermo apostoli suppleri potest hoc modo: Lex quidem sancta, & vnumquodque mandatum eius sanctum &c. Tertullianus aduersus Marcionem lib. 5 capite 13 sic allegat: *Lex sancta, & preceptum eius iustum & bonum*. Porrò tria hæc epitheta legis ac mandati sanctum, iustum, bonum, ita distinguit Thomas tam in commentario, quàm 1 2 quæst. 99 art. 4, vt sanctum dicatur mandatum quoad cærimonialia, iustum quoad iudicialia, bonum quoad moralia. Verùm apostolus propriè respicit ad legem moralem. Deinde absolutè præmisit *lex quidem sancta*. Quare videtur hæc tria ferè pro eodem habere: licet ita distingui possint, vt sanctum dicatur quodque mandatum, id est purum & mundum: iustum, quia præcipit vnicuique reddi quod suum est: bonum, quia si seruetur vitam præstat homini. Sic 1 Tim. 1, *Bona est lex si quis ea legitimè vtatur*.

Lex & mandatū quomodo differant.

Sanctum, iustum & bonū quomodo distinguantur.

13 Qvod ergo bonvm est, mihi factvm est mors? Intellige causaliter. Græcè: *Ergo bonum mihi factum est mors?* vt etiam ita reddi possit: *Quod ergo bonum erat, mihi factum est mors?* Sensus: Num igitur mandatum, quod est aut erat per se bonum, mihi factum est mortiferum, id est causa mortis? scilicet eius quæ est pœna transgressionis, vt dictum est suprà.

Absit. Indicat absurditatem tam consequentis quàm consequentiæ. Nam & per se absurdum est legem Dei propriè causam esse mortis; & pessimè colligitur hoc ex eo quod *peccatum occasione accepta per mandatum seduxit me, & per illud occidit*. Discernenda est enim causa ab occasione, quæ non est propriè causa;

Lex occasio mortis, nō causa.

causa; similiter vsus rei discernendus ab abusu. Veram igitur causam nunc subijcit.

SED PECCATVM VT APPAREAT PECCATVM, PER BONVM OPERATVM EST MIHI MORTEM. Locum hunc aliter Latini distinguunt, aliter Græci. Secundum Latinos sensus est: Sed peccatum, vt quantum sit malum euidenter appareat, occasione mandati quod in se bonum est, operatum est in me mortem; id est rem bonam vertit in meam perniciem; quod est argumentum insignis maliciæ. Sic præter alios exponit Augustinus serm. 11 de verbis apostoli. Græci distinguunt & exponunt hoc pacto: *Sed peccatum*, supple ex interrogatione præcedenti, *mihi factum est mors*: quia nimirum per se tale est, vt mortis reum me faciat, dum suis motibus ad peccādum sollicitans etiam occasione legis in apertam transgressionem me impellit. Deinde sequitur, *vt appareret peccatum per bonum mihi operans mortem*. Quod duobus modis exponi potest. Primùm quidem, si participium κατεργαζομένη *operans*, iuxta Græcam consuetudinem loco verbi infinitiui positum intelligatur. Quod secuti Erasmus & Hentenius ita verterūt: *vt appareret peccatum per id quod erat bonum, mihi gignere mortem*. Cuius sensus est: Atque ita iam manifestè peccatum per id quod bonū est, parit mihi mortem; vtpote per apertam, vt dictum est, legis præuaricationem me reddens æternæ morti obnoxium. Aliter hoc modo: Sed peccatum mihi factum est mors; nimirum (vt appareat quale quantumque sit malum) per bonum operando mihi mortem, id est per legem. Qui sensus clarior est, magisque consonat Græcorum commentarijs. Eundem & Valla probat, malè ab Erasmo reprehensus. Cæterùm distinctio Latinorum ægrè consistit cum Græca lectione. Quamlibet ex his tribus expositionem sequaris, particula *vt* accipienda est, vt non causam finalem, sed euentum denotet: quemadmodum & in eo quod sequitur.

Peccatum causa mortis.

VT FIAT SVPRA MODVM PECCANS PECCATVM PER MANDATVM. *Vt fiat*; vel *vt fieret*. *Supra modum* Græcè καθ' ὑπερβολὴν *secundum excessum*, id est excellenter, maiorem in modum. Pro participio *peccans* in Græco nomen est ἁμαρτωλὸς, id est peccator seu peccatrix. Nam eius substantiuum ἁμαρτία, fœmininum est; velut si Latinè diceretur, peccatrix peccantia, siue, vt Tertullianus loquitur, delinquentia. B. Augustinus passim legit *peccator peccatum*, vt in expositione propositionis 40, quæst. 1 ad Simplicianum, & quæst. 66 inter 83. Item ser. 6 de verbis apostoli cap. 4, & lib. 13 de ciuitate Dei cap. 5, idque iuxta fidem veterum exemplarium; nisi quod indoctus scriba alicubi coniunctionem putauerit interponendam, *peccator ac peccatum*; aliâs, *peccator aut peccatum*. Hieronymus quidem ad Algasiam scribens, legit *peccans peccatum*: sed participiū nominaliter exponit dum ait: *Atque ita factum est, vt peccatum, quod priusquam haberem intelligentiam, absque peccato erat, per præuaricationem mandati incipiat mihi esse peccantius peccatum*. Denique Ruffinus in commentatio Origenis ita transtulit, *peccator peccatum*, hæc addens de suo: *Quod autem diximus, peccatum peccator, maluimus vicium sermonis recipere, quàm sensum apostoli non integrè exprimere: quia in Latino sermone angustauit nos nomen peccati, quod neutro genere declinatur, in Græco verò fœmininum est: & ideo peccatorem ipsum nos appellauimus. Nam ibi peccatrix appellari potest*. Hæc ille. Loquitur autem apostolus de peccato velut de persona quapiam, non hic modò, verùm etiam in superioribus, dum ei tribuit operari, mortuum esse, reuiuiscere, seducere & occidere. Quare & peccare, seu peccatorē esse, simili tropo, & quidem valde apposite ei tribuitur. Sensus: Adeoque illud ipsum peccatum in me latens, occasione mandati factū est tanquā ingens peccator; dum in me operatur omnem concupiscentiam, & in apertam præuaricationem impellit, insuper & occidit. Videtur Augustinus sermone 6 de verbis apostoli partem hanc causaliter exponere. Sic enim ait: *Quid est supra modum? Vt addatur præuaricatio. Data est ergo lex illa vt inueniretur infirmitas. Parum est hoc: non solum vt inueniretur, sed etiam vt augeretur; & vel sic medicus quæreretur*. Verùm quod dicit; *vt augeretur*, de permissione huiusmodi augmenti accipiendum est. Hanc enim Deus intendit per legem, vt alibi diximus.

Peccatum peccans, siue peccator quo sensu.

14 SCIMVS ENIM QVIA LEX SPIRITVALIS EST. Perspicuum est, inquit, non esse culpam legis, dum ea accepta peior quis efficitur. Scimus enim quicumque rectè sapimus, legem spiritualem esse, quia præcipit ea quæ obseruata spiritualem & iustum reddūt hominem. Dicitur autem tam lex quàm homo spiritualis, vel à spiritu hominis, id est mente, cui carnem opponit inferiùs, dicens: *Ego ipse mente seruio legi Dei, carne autem legi peccati*. Vel potius à Spiritu sancto, cui passim carnem opponit, vt Gal. 5, *Caro concupiscit aduersus spiritum, spiritus autem aduersus carnem*: & alibi, sicut suis locis videbitur. Quomodo autem cum hac apostoli sententia non pugnet, quod Heb. 7 legem Mosaicam vocat legem mandati carnalis, id eo loco exponemus.

Lex spiritualis vnde dicatur.

EGO AVTEM CARNALIS SVM. Ab hoc loco vsque ad finem capitis, vtrùm in persona hominis sub lege constituti, an sub gratia, loquatur apostolus; non parua quæstio est. Augustinus quidem quæst. 66 libro 83 quæstionum, & in propositionibus expositis huius epistolæ, nec non quæst. 1 ad Simplicianum, interpretatur de homine sub lege constituto, in quo adhuc regnat peccatum; quique luctatur quidem cum peccato, sed carnis infirmitate victus succumbit. Eadem est expositio Græcorum Origenis & Chrysostomi, quos secuti sunt Theodoritus,

Quæstio, an Paulus hæc in sua dicat persona. Opinio negatiua.

Theophylactus & Oecumenius. Item Basilij in regulis breuioribus interrogatione decima sexta. Latinorum autem Pseudambrosij & Sedulij. Item Pelagij tam in commentario, in quo sensum hunc diligenter inculcat: quàm libro 3 de libero arbitrio, vbi referente Augustino libro de gratia Christi cap. 39, scribit omnes ecclesiasticos viros asserere, Paulum hæc in peccatoris & sub lege adhuc positi persona dixisse. Placuit hic sensus Lyrano & Carthusiano; eundemque vt probabiliorem amplectitur ac defendit inter neotericos Fr. Toletus, tum in commentario, tum in peculiari tractatu. Pro his authoribus facere imprimis videtur, quod dicit apostolus se carnalem esse, & sub peccato venundatum: deinde quod in consequentibus affirmat, non quod bonum est, sed quod malum, se agere; quod denique captiuum se teneri dicit in lege peccati. Quæ certè in hominem sub gratia constitutum non videntur competere. Verùm idem Augustinus in scriptis suis posterioribus, priori sententia retractata, de homine iusto & sub gratia constituto totum hunc locum exponit & exponendum docet; posteaquam videlicet Pelagianorum disputationibus excitatus, contextum & scopum apostoli diligentius considerauit, *lectis* etiam, vt ait, *quibusdam diuinorum tractatoribus eloquiorum*. Loca sunt libro 1 retractationum capite 23 & 26, & libro 2 capite 1. Item libro 3 contra Iulianum capite vltimo, & libro 6 capite 23. Quo postremo loco ostendit etiam alios ecclesiæ doctores hoc modo Paulum intellexisse, nominatim Hilarium, Gregorium Nazianzenum, & Ambrosium: quorum verba iam antè recitauerat, libro 2 cap. 3, 4 & 5. Iam in hanc sententiam plura qui volet, legat eundem Augustinum sermone 5 & 12 de verbis apostoli, & sermone 43 de tempore. Item libro de continentia cap. 8, libro 1 de nuptijs & concupiscentia cap. 27 & sequentibus, & libro de prædestinatione sanctorum cap. 4, & quæ ex Augustino Beda collegit ad hunc locum. Quomodo autem omnia quæ deinceps vsque ad finem capitis dicuntur, rectissimè Paulo accommodentur, præter loca nunc citata, prolixè docet idem Augustinus libro 1 contra duas epistolas Pelagianorum cap. 8, 10 & 11. Sed & Hieronymus quamuis aliquando propensior fuerit in priorem sententiam, vt in epistola ad Algasiam, & in commentario prophetæ Habacuc cap. 1, nec non in commentario Danielis capite 3 ad illa verba trium puerorum; *Peccauimus, iniquè egimus*: aliàs tamen, vt in epistola ad Eustochium de custodia virginitatis, disertè affirmat Paulum hæc de se scribere, quando iam corpus suum castigauerat & in seruitutem redegerat. Et quidem in ea sententia Hieronymum permansisse verisimile est. Nam multo pòst, exorta Pelagianorum hæresi, in libro 2 dialogi aduersus eos scripti capite 1 cum Pelagio disputans, ex professo docet apostolum hæc dicere in sua & iustorum persona. Idipsum planè cum supradictis & antè eos sensit Methodius martyr, qui apud Epiphanium in hæresi 64, quæ est Origenistarum, primum verbis Procli cuiusdam quæ commemorat, deinde & suis, admodum disertè & copiosè sensum hunc Pauli prosequitur. Ex quibus iam facilè intelligas falsum esse quod dicebat Pelagius, omnes ecclesiasticos scriptores de loci huius intellectu secum sentire. Quod autem ad posteriores attinet Latinos, Augustini sententiæ suffragantur Prosper libro contra collatorem cap. 8, Gregorius Romanus moralium libro 19 cap. 5, & libro 29 cap. 15, nec non expositionis in librum 1 Reg. libro 5 capite 1. Hugo Victorinus in quæstionibus huius loci, Heruæus in commentario, Lombardus item & Aquinas, quorum quidem vterque priorem etiam sensum adferunt, sed hunc posteriorem illi præferre non dubitant: addita docta eius explicatione. His addo Caietanum, Io. Hasselanum, eiusque discipulum Sasboldum, & ex postremis inter alios Benedictum Pererium, qui collectis Augustini varijs locis & rationibus hunc sensum priori longè docet anteponendum. Prætereo scholasticos doctores, qui plerique hic Augustinum sequuntur: & alios nonnullos, qui miscent vtrumque commentarium, etsi in Augustini partem proniores, vt Primasium & Haimonem. Igitur istorum quos dixi sententia est, apostolum hic & deinceps loqui in sua ipsius persona, & omnium eorum qui quantumuis sentiant in se legem quandam repugnantem legi mentis suæ, id est concupiscentiæ fomitem, cuius motibus incitantur ad ea quæ diuinæ legi contraria sunt: iam renati tamen & sub gratia constituti, mente ac voluntate conquiescunt in lege Dei. Qui sanè commentarius admodum consentaneus est textui & scopo Pauli: qui docere vult hominem in Christo renatum non amplius obnoxium esse damnationi, quamuis adhuc carne seruiat legi peccati; dum tamen ipsa mente seruiat legi Dei, & non secundum carnem ambulet: vt dicitur in fine huius capitis, & initio sequentis. Iam pro hoc intellectu primum facit in contextu mutatio temporis. Cùm enim in præcedentibus ab eo loco, *Sed peccatum non cognoui*, de se in præterito locutus fuisset apostolus, vt qui aliquando fuerat sub lege: nunc de se eodem secundum præsens tempus loquitur dicens, *Ego autem carnalis sum*, & quæ sequuntur vsque ad finem capitis: alioqui certè dicturus; ego autem carnalis fui, & cætera, si ista secundum idem tempus eundemque statum quo superiora, de se dicta vellet intelligi. Quamuis igitur personam non mutet; tempore tamen mutato, simul

Opinio affirmatiua verior.

Probatur rationibus affirmatiua responsio.

etiam ſtatus indicat mutationem in eodem homine, qui prius ſub lege & per legem tranſgreſſor factus, poſtea ad ſtatum gratiæ tranſlatus, adhuc tamen experitur in ſe pugnam quotidianam carnis aduerſus ſpiritum rebellantis. Hoc argumentum à mutatione temporis ſumptum magis adhuc probabile fiet ex ijs quæ dicuntur infrà verſu 17 & 20, vt ibi videbis. Confirmant deinde ſenſum hunc ipſa apoſtoli verba quibus vtitur in ſequentibus: *Non quod volo, hoc ago: ſed quod odi, illud facio.* &, *Non ego operor illud*. Item, *Conſentio & condelector legi Dei.* Denique illud quod ex præcedentibus concludit, & ſimili cum illis ſchemate dictum eſt: *Igitur ego ipſe mente ſeruio legi Dei*. Nam qua fronte dicet hæc Iudæus, aut dicentem quis ferat; ſi prædicans non furandum, nec mœchandum, furatur tamen & mœchatur, & cætera facit quæ lege prohibentur? Quare ad perſonam hominis ſub lege conſtituti, & adhuc in regno peccati verſantis, hæc omnia pertinere, nullo modo veriſimile eſt. Accedit eiuſdem apoſtoli locus ad Galat. 5, vbi de carne & ſpiritu loquens, haud dubiè ad renatos, ſic ait: *Hæc enim ſibi inuicem aduerſantur, vt non quæcumque vultis, illa faciatis.* Quæ verba cum perſimilia ſint ijs quæ hic leguntur; *Video aliam legem in mẽbris meis, repugnantem legi mentis meæ*; &, *Non enim quod volo, hoc ago*; &, *Velle adiacet mihi: perficere autem bonum non inuenio:* ſatis profectò oſtendunt, etiam hunc locum ad perſonam hominis renati ac ſpiritualis eſſe referendum, cui cum carne bellum eſt inteſtinum atque continuum. Quæ verò pro diuerſa ſententia facere videbantur, quo ſenſu dicta ſint, ex conſequentibus eluceſcet, maximè ex illa concluſione, qua, clarè diſtinguẽdo, dicit apoſtolus ſe mente ſeruire legi Dei, carne autem legi peccati. Quæ diſtinctio pro commentario eſt ad cætera quæ hic obſcurius dicta videntur. Quod ergo dicit, *Ego autem carnalis ſum*, intellige non mente, ſed carne adhuc concupiſcente contra ſpiritum. Quod non eſt abſolutè carnalem eſſe, ſed ſecundum aliquid; quatenus ſcilicet homo per gratiam renouatus, adhuc fomitem peccati circumfert, aſſiduè commouentem in ipſo peccandi deſideria. Qui autem hoc tantum modo carnalis eſt, is ſimpliciter eſt ſpiritualis; vtpote legi quæ ſpiritualis eſt, conſentiens, & proinde Deo, qui legem dedit. Porro connectuntur hæc cum ſuperioribus. Nam docere vult apoſtolus: etſi iam in Chriſto renati non amplius ſimus ſub lege; cuius occaſione peccatum in nobis operabatur omnem concupiſcentiam: peccatum tamen illud non ita penitus in nobis exſtinctum eſſe, quin remaneat concupiſcentiæ fomes, occulta peccandi deſideria identidem in nobis excitans. *Quæ* tamen, *cum ad agonem relicta ſit, nocere non conſentientibus, ſed viriliter per Chriſti Ieſu gratiam repugnantibus*, *non* valeat: vt loquuntur patres concilij Tridentini

Paulus quo ſenſu ſe carnalem vocet.

Peccato originali remiſſo, remanet in homine fomes peccati ad exercitiũ.

ſeſſ. 5 cap. 5. Id enim eſt quod hic ad extremum infert apoſtolus: *nihil* eſſe *nunc damnationis ijs qui ſunt in Chriſto Ieſu*; *qui non ſecundum carnem ambulant*.

VENVNDATVS SVB PECCATO. Græcè *ſub peccatum*, id eſt, vt quidam exponunt, ad peccatum faciendum; vt alij melius, in ſeruitutem peccati tanquam domini. Nam huiuſmodi ſenſum poſtulare videtur præpoſitio Græca cum accuſatiuo. Cæterùm Hebraica phraſis eſt, venundatum eſſe ſub peccatum, qua nimirum ſignificatur quis totus addictus obſequio & ſeruituti peccati. Nam ſimili locutione 3 Reg. 21 legitur Achab rex Iſraël fuiſſe *venundatus vt faceret malum*; vt ſi dicas; in ſeruitutem venditus ad faciendum malum, tanquam proprium opus cui à domino ſuo velut ſeruus addictus eſſet. Idem quoque de quibuſdam apoſtatis Iudæis dicitur 1 Machab. 1. Verùm quod ſimpliciter de illis dixit ſcriptura, hoc Paulus de ſe & quolibet iuſto non ſimpliciter dictum vult intelligi, ſed vt ante dixi, ſecundum aliquid, id eſt ſecundum carnem; vt ſenſus ſit: Carne adhuc ſeruus ſum peccati; quomodo dicit in fine capitis, ſe carne ſeruire legi peccati. Quo etiam ſenſu ſancta eccleſia, B. Gregorio authore, in perſona omnium fidelium orat dicens: *Vt nos vnigeniti tui noua per carnem natiuitas liberet, quos ſub peccati iugo vetuſta ſeruitus tenet*. Quam Eccleſiæ orationem opponimus ijs, quibus abſurdum videtur in perſona iuſti hominis dici, quod carnalis ſit & venundatus ſub peccato. Multi venditum ſub peccato hominem interpretantur, in primo parente: qui ſe & omne genus ſuum vendiderit diabolo in ſeruitutem peccati; idque precio exiguæ voluptatis quam ex peccato percepit. Sed prior ſenſus magis eſt germanus.

Quid venundatũ eſſe ſub peccato.

Quo ſenſu Paulus venundatus ſub peccato.

15 QVOD ENIM OPEROR NON INTELLIGO. Græcè *non cognoſco*, id eſt non approbo, non conſentio: quin potius improbo, diſſentio, repugno. Ad affectum enim, non ad intellectum hoc referendum eſt: vt patet ex ſequentibus, vbi ſunt hæc vocabula, velle, nolle, odiſſe. Nam quod ad intellectus ſeu rationis iudicium attinet, etiam mali ſæpe faciunt quæ non approbant. Vnde illud cuiuſdam apud poëtam; *Video meliora proboq́; : deteriora ſequor*. Eſt autem nota phraſis ſcripturę, cognoſcere pro approbare. Igitur hic incipit apoſtolus aperire qua in perſona loquatur, ſcilicet eius qui prauis concupiſcentiæ motibus, quos in ſe ſentit, conſenſum non adhibet. Cohæret autem hæc pars cum ea quæ proximè præcedit, hoc modo; Carnalem me eſſe & venditum ſub peccatum, quamuis iam renatus ſim, inde conſtat, quia multa operor quę nõ approbo; perinde vt ſerui emptitij, qui multa operãtur inuiti ac nolẽtes. Operor autẽ non mẽte; ſic enim ea cognoſcerem, id eſt approbarem; ſed carne excitante in me motus ac deſideria peccandi. Nec malè dicit apoſtolus ſe operari iſtiuſmodi motus,

Cognoſcere pro approbare, frequens in ſcripturis.

quamuis eos inuitus patiatur, quia motus & appetitiones partis inferioris reuera sunt operationes hominis tanquam suppositi, licet nō subiectæ imperio mentis ac rationis. Hinc Augustinus serm. 43 de verbis Domini, loquens de concupiscentiæ motibus inuoluntarijs; *Ipsum*, inquit, *concupiscere facere est*. Igitur homo renouatus mente, talia non solum inuitus patitur, sed etiam inuitus agit. Vnde adhuc sequitur.

NON ENIM QVOD VOLO BONVM HOC AGO, SED QVOD ODI MALVM ILLVD FACIO. Ita multi codices Latini. Sed eorum magis sinceram puto lectionem, qui *bonum* & *malum* omittunt. *Non enim quod volo, hoc ago, sed quod odi illud facio*. Neque enim plus est in Græcis aut Syriacis, vt nec in Latinis probatioribus, quibus Laudensem codicem annumero. Suffragantur & veteres; Ambrosiaster, Hieronymus in epistola ad Ctesiphontem, Augustinus serm. 12 de verbis apostoli, & alijs locis ante citatis; & ex eo Beda in collectaneis. Huc asscribendi *bonum* & *malum*, occasio fuit ex simili sententia paulo pòst sequente. *Ago & facio*, Græcè πράσσω & ποιῶ idem prorsus apostolo significant. Quod inde patet, quia in altera sententia quam dixi, quæque huius repetitio est, ea transponit. Est autem sensus: Non enim perficio id quod mente volo, scilicet bonum: sed carne operor id quod mente odi, scilicet malum. Nam volo non concupiscere, ne quidem carne, id est non sentire motus concupiscentiæ: sed id non præsto, non assequor. *Facere ergo se dixit* id quod oderat, ait ex Augustino Primasius, *non affectu consentiendi & implendi, sed ipso motu concupiscendi*. Sensus hic ex sequentibus amplius patefiet.

16 SI AVTEM QVOD NOLO, ILLVD FACIO, CONSENTIO LEGI, QVONIAM BONA EST. Siue *quod bona sit*. Si, inquit, quod mente non volo sed odi, illud ago, videlicet carne concupiscendo; iam consentio legi, verbi gratia, dicenti Non concupisces, tanquam bonæ: quia voluntas mea qua nolo quod facio, legi consentanea est, quæ vult me hoc nolle. Itaque consentio legi, non solum intellectu indicans quod bona sit; verùm etiam voluntate me ei conformans. Quod vtrique est hominis iusti ac mente renouati. Idque amplius ostendit sequens pericope.

17 NVNC AVTEM IAM NON EGO OPEROR ILLVD; SED QVOD HABITAT IN ME PECCATVM. Græcè, *Nunc autem non amplius ego* &c. Hoc certè homo sub lege constitutus & adhuc dominio peccati subiectus dicere non potest. Talis enim non solum carne, sed etiam mente ac voluntate, & proinde simpliciter operatur malum; vt bene obseruauit Augustinus lib. 1 de nuptijs & concupiscentia cap. 29. Quo præterea facit, quod, vt dixi, secundum Græcam lectionem, à qua Latina versio sensu non discrepat, dicitur: *Nunc non amplius*. Exponit autem apostolus quod dixerat, *illud facio*: ne fortè malè intelligatur. Et sensus est: Quoniam renouatus per gratiam legi consentio; nunc non amplius ego operor malum, sicut faciebam constitutus sub lege; sed peccatum in me habitans illud operatur, id est concupiscentia mihi insita, & sedem in me fixam habens, prauos motus in me excitat non consentiente. Ea cur peccatum vocetur in renatis, expositum est ad illud capitis præcedentis: *Non ergo regnet peccatum* &c. Rectè verò nunc dicit se non operari motus illos concupiscentiæ; quia non operatur vt homo, id est ex imperio vel consensu rationis. Vnde ipse homo, quatenus homo, patitur eos, non operatur. Notanda metaphora inhabitationis frequens in sacris literis, qua significatur quippiam ita iugiter adesse aut inesse alicui, vt fixum in eo domicilium collocasse videatur. Quod maximè competit in fomitem hunc peccati; quem durante hac vita mortali penitus exstirpari impossibile est.

Peccatum habitans in homine quod sit.

18 SCIO ENIM QVIA NON HABITAT IN ME, HOC EST IN CARNE MEA, BONVM. Hæc quoque sententia superiorum expositio est, vbi dixerat se carnalem esse & venundatum sub peccato; & malum facere quod non vult, sed odit. Nam dicens *in me, hoc est, in carne mea*, declarat se ea omnia dixisse de se secundum carnem, & non absolute. Sensus: Noui per experientiam, in me quatenus caro sum, id est carnalis, non habitare bonum, sed malum. Quod ergo Paulus alibi nos & membra nostra vocat templa Spiritus sancti, vt 1 Cor. 3 & 6, & 2 Cor. 6, non est huic loco contrarium: quemadmodum bene ostendit Augustinus lib. 1 de nuptiis & concupiscentia cap. 31. Nam in carne nostra, id est in nobis ipsis secundum corruptionem carnalem, de qua Dominus Ioan. 3, *Quod natum est ex carne, caro est*; non habitat, imò nec inuenitur bonum: Inuenitur autem & habitat bonum in corpore nostro; quatenus membra corporis ad bona agenda mouentur à mente renouata per inhabitantem Spiritum sanctum: sicut & præcepit capite superiori; *Exhibete membra vestra arma iustitiæ Deo*. Interim obserua carnis acceptionem apostolis vsitatam, qua sumitur pro toto homine, quatenus vetus est & carnalis: id est secundum illud quod traxit ex vetere & carnali Adam, corruptus ex corrupto. Quæ corruptio non in sola carne est, vt ab anima distinguitur (licet in carne maximè appareat propter rebellionem membrorum) verùm etiam ac potissimum in ipsa anima. Cuius vtrique sunt ea vitia quæ carni non competunt, & quæ spiritualia vocari solent, carnalibus opposita: veluti superbia, inuidia, contentiones & his similia, quæ cuncta inter opera carnis enumerare non dubitauit apostolus Gal. 5.

Caro pro homine quatenus carnalis est.

NAM VELLE ADIACET MIHI, PERFICERE

AVTEM BONVM NON INVENIO. Verbum *inuenio* non erat additum in codicibus Græcis quos vidit Augustinus, vt ipse testatur lib. 3 contra Iulianum cap. vltimo: vbi locū hunc accuratè tractat. Cæterùm in aliis omnibus legitur. Ac videtur etiam Syrus interpres legisse, quia vertit *impotens sum*. Si scriptū non fuit *inuenio*; repetendum erit ex priori membro, *adiacet mihi*; quod tantundem valet. Sensus: Nam etsi velle bonum etiam perfectè, mihi adsit iam sanato & renouato per gratiam: (quod enim ad mentem attinet, volo omnino non concupiscere, ne carne quidem:) attamen propter malum illud habitans in carne mea, non inuenio, non assequor, vt totum bonum quod volo faciam siue perficiam; quia permanet in me carne concupiscere, & facere quod nolo. Non est tamen hic vrgendum vocabulum *perficere*. Nam in Græco est *κατεργάζεσθαι*, idem verbum cum eo quod ipse interpres & iam antè aliquoties, & rursum paulo pòst vertit *operari*. Quare & hoc loco sic verti potuit. Sensus tamen est ille quem dedi. Si quis verò ad hunc modum exponat: Velle bonum adest mihi ex meipso: perficere autem bonum ex meipso non habeo, sed ex gratia Dei: sensum is reddet Pelagianum; quod fecit Ioannes Cassianus collatione 13 cap. 9, refutatus à S. Prospero cap. 8 eius libri quem aduersus eum scripsit: idque ex euidenti testimonio eiusdem apostoli, dicentis ad Philip. 2, *Deus est qui operatur in vobis & velle & perficere*. Sed quæres, si Deus operatur in nobis etiam perficere; quomodo Paulus & quilibet iustus perficere bonum non inuenit? Respondeo verbum *perficere*, siue *operari* alio atque alio referri in diuersis apostoli sententiis. Nam hoc quidem loco refertur ad totum bonum quod iustus vult. Non enim totum illud perficit, quamdiu in eo caro concupiscit aduersus spiritum: vti iam expositum est. In eo autem quod ad Philippenses dictum est, refertur *perficere* non ad totum bonum quod volumus; sed ad bona opera quæ fiunt à nobis in hac vita. Nam non solum vt ea velimus, sed etiam vt faciamus, Deus in nobis operatur.

Refellitur Pelagiana expositio huius loci.

Quæstio.

Respōsio.

19 NON ENIM QVOD VOLO BONVM, HOC FACIO; SED QVOD NOLO MALVM, HOC AGO. Repetit iisdem penè verbis quod iam ante dixerat, sensu prorsus eodem; repetit autem ad probandum quod dixit, *perficere bonū non inuenio*. Obiter admoneo, loco verbi *nolo* semper in Græco esse *οὐ θέλω*, *non volo*: quomodo sibi vertendum putauit Erasmus. Atqui, meo iudicio, rectiùs vulgatus interpres reddidit, *nolo*; quo significaret voluntatem auersantem & in contrarium nitentem. Id enim postulat res de qua agitur. Vnde & prius dixit *odi*, pro quo postea *nolo*. De Græca autem lectione non mirum: quia quod Latini dicūt, *nolo* aut *nolle*, id Græci, quòd huiusmodi composita dictione careant, aliter exprimere non possunt, quam duabus dictionibus, negatione & verbo.

Verbum nolo quā vim habeat.

20 SI AVTEM QVOD NOLO, ILLVD FACIO, IAM NON EGO OPEROR ILLVD, SED QVOD HABITAT IN ME PECCATVM. Huius quoque partis intelligentia patet ex dictis. Cæterùm in Græco sic legitur, *Si autem quod nolo ego, hoc facio; non amplius ego operor illud*, &c. Vbi præter illud, *non amplius*, de quo suprà; notanda est emphasis in pronomine *ego* studiosè expresso, etiam in prima parte sententiæ. Per hoc enim innuere voluit apostolus se facere secundum carnem, quod tamen ipse homo mentis deliberatione nolit; ideoque se hominem rationali ac deliberata actione illud non agere.

21 INVENIO IGITVR LEGEM VOLENTI MIHI FACERE BONVM, QVONIAM MIHI MALVM ADIACET. *Quoniam* pro *quòd*, Nec enim causaliter hic accipitur *ὅτι*, sed *εἰδικῶς*, vt sæpe alibi. Sententia sic ordinanda & exponenda est: Igitur inuenio ac deprehendo in me legem seu inclinationem quandam, qua scilicet malum mihi adiacet, & faciendum tanquam lege quadam ingeritur; in me, inquam, volente facere quod bonum est. Alii aliter ordinant & exponunt, sed obscurè & violentè; dum legem intelligunt in bonā partem. Erasmus in annotationibus quatuor adfert expositiones, vnam Origenis, duas Theophylacti, quartam suam ipsius, quam & versione exprimit non ferenda: *Reperio igitur per legem* &c. Nec verò aliter expedire se potest, nisi Paulum faciat balbutientem; prorsus immeritò. Nam hoc quod dixi, sensum habet planum & perspicuum: nec modò consequētem ex verbis proximè antegressis, *quod habitat in me peccatum*, & cæteris quæ præcedunt; verùm etiam quàm maximè congruentem cum iis quæ mox adiiciet hoc capite, & initio sequentis, de lege peccati & membrorum. Ea enim lex est ipsum in nobis habitans peccatū, id est concupiscentia. Denique huius sententiæ explicatio est totum quod sequitur, vsque ad illud *Infelix ego homo*, vt statim patebit. Iure igitur hunc sensum amplexus est Fr. Toletus post octo alias aliorum expositiones ordine recensitas & improbatas: licèt non in persona hominis iusti, sed peccatoris sub lege constituti (quod non probamus) hoc à Paulo dictum velit: vt & cætera huius loci. Vocabulum *legis* in his sententiis, catachresi quadam extenditur ad id omne quod est motiuū & incitamentum operis siue boni siue mali; quomodo lex propriè dicta promissis & minis incitat & impellit ad ea facienda quæ præcipiuntur. Sic igitur concupiscentia, quæ fomes peccati est, eadem etiam lex vocatur, lex inquam peccati, quatenus nimirum ad peccandum sollicitat, incitatque. Non dissimili ratione mores & studia atque exempla maiorum seu bona seu mala, sunt quædam præcepta minorum: quod minores soleant pro lege & regula sequi, quæ facta nouerint & frequentata à maioribus. Quomodo dictum

Erasmi versio reprehensa.

Vocabuli legis extensio.

Concupiscentia lex peccati, quo sensu.

quamuis eos inuitus patiatur, quia motus & appetitiones partis inferioris reuera sunt operationes hominis tanquam suppositi, licet nō subiectæ imperio mentis ac rationis. Hinc Augustinus serm. 43 de verbis Domini, loquens de concupiscentiæ motibus inuoluntarijs; *Ipsum*, inquit, *concupiscere facere est*. Igitur homo renouatus mente, talia non solum inuitus patitur, sed etiam inuitus agit. Vnde adhuc sequitur.

NON ENIM QVOD VOLO BONVM HOC AGO, SED QVOD ODI MALVM ILLVD FACIO. Ita multi codices Latini. Sed eorum magis sinceram puto lectionem, qui *bonum* & *malum* omittunt. *Non enim quod volo, hoc ago, sed quod odi illud facio*. Neque enim plus est in Græcis aut Syriacis, vt nec in Latinis probatioribus, quibus Laudensem codicem annumero. Suffragantur & veteres; Ambrosiaster, Hieronymus in epistola ad Ctesiphontem, Augustinus serm. 12 de verbis apostoli, & alijs locis ante citatis; & ex eo Beda in collectaneis. Huc asscribendi *bonum* & *malum*, occasio fuit ex simili sententia paulo pòst sequente. *Ago* & *facio*, Græcè πράσσω & ποιῶ idem prorsus apostolo significant. Quod inde patet, quia in altera sententia quam dixi, quæque huius repetitio est, ea transponit. Est autem sensus: Non enim perficio id quod mente volo, scilicet bonum: sed carne operor id quod mente odi, scilicet malum. Nam volo non concupiscere, ne quidem carne, id est non sentire motus concupiscentiæ: sed id non præsto, non assequor. *Facere ergo se dixit* id quod oderat, ait ex Augustino Primasius, *non affectu consentiendi & implendi, sed ipso motu concupiscendi*. Sensus hic ex sequentibus amplius patefiet.

16 SI AVTEM QVOD NOLO, ILLVD FACIO, CONSENTIO LEGI, QVONIAM BONA EST. Siue *quod bona sit*. Si, inquit, quod mente non volo sed odi, illud ago, videlicet carne concupiscendo; iam consentio legi, verbi gratia, dicenti Non concupisces, tanquam bonæ: quia voluntas mea qua nolo quod facio, legi consentanea est, quæ vult me hoc nolle. Itaque consentio legi, non solum intellectu indicans quod bona sit; verùm etiam voluntate me ei conformans. Quod vtique est hominis iusti ac mente renouati. Idque amplius ostendit sequens pericope.

17 NVNC AVTEM IAM NON EGO OPEROR ILLVD; SED QVOD HABITAT IN ME PECCATVM. Græcè, *Nunc autem non amplius ego* &c. Hoc certè homo sub lege constitutus & adhuc dominio peccati subiectus dicere non potest. Talis enim non solum carne, sed etiam mente ac voluntate, & proinde simpliciter operatur malum; vt bene obseruauit Augustinus lib. 1 de nuptijs & concupiscentia cap. 29. Quo præterea facit, quod, vt dixi, secundum Græcam lectionem, à qua Latina versio sensu non discrepat, dicitur: *Nunc non amplius*. Exponit autem apostolus quod dixerat, *illud facio*: ne fortè malè intelligatur. Et sensus est: Quoniam renouatus per gratiam legi consentio; nunc non amplius ego operor malum, sicut faciebam constitutus sub lege; sed peccatum in me habitans illud operatur, id est concupiscentia mihi insita, & sedem in me fixam habens, prauos motus in me excitat non consentiente. Ea cur peccatum vocetur in renatis, expositum est ad illud capitis præcedentis: *Non ergo regnet peccatum* &c. Rectè verò nunc dicit se non operari motus illos concupiscentiæ; quia non operatur vt homo, id est ex imperio vel consensu rationis. Vnde ipse homo, quatenus homo, patitur eos, non operatur. Notanda metaphora inhabitationis frequens in sacris literis, qua significatur quippiam ita iugiter adesse aut inesse alicui, vt fixum in eo domicilium collocasse videatur. Quod maximè competit in fomitem hunc peccati; quem durante hac vita mortali penitus exstirpari impossibile est.

Peccatum habitans in homine quod sit.

18 SCIO ENIM QVIA NON HABITAT IN ME, HOC EST IN CARNE MEA, BONVM. Hæc quoque sententia superiorum expositio est, vbi dixerat se carnalem esse & venundatum sub peccato; & malum facere quod non vult, sed odit. Nam dicens *in me, hoc est, in carne mea*, declarat se ea omnia dixisse de se secundum carnem, & non absolute. Sensus: Noui per experientiam, in me quatenus caro sum, id est carnalis, non habitare bonum, sed malum. Quod ergo Paulus alibi nos & membra nostra vocat templa Spiritus sancti, vt 1 Cor. 3 & 6, & 2 Cor. 6, non est huic loco contrarium: quemadmodum bene ostendit Augustinus lib. 1 de nuptiis & concupiscentia cap. 31. Nam in carne nostra, id est in nobis ipsis secundum corruptionem carnalem, de qua Dominus Ioan. 3, *Quod natum est ex carne, caro est*; non habitat, imò nec inuenitur bonum: Inuenitur autem & habitat bonum in corpore nostro; quatenus membra corporis ad bona agenda mouentur à mente renouata per inhabitantem Spiritum sanctum: sicut & præcepit capite superiori; *Exhibete membra vestra arma iustitiæ Deo*. Interim obserua carnis acceptionem apostolis vsitatam, qua sumitur pro toto homine, quatenus vetus est & carnalis: id est secundum illud quod traxit ex vetere & carnali Adam, corruptus ex corrupto. Quæ corruptio non in sola carne est, vt ab anima distinguitur (licet in carne maximè appareat propter rebellionem membrorum) verùm etiam ac potissimum in ipsa anima. Cuius vtique sunt ea vitia quæ carni non competunt, & quæ spiritualia vocari solent, carnalibus opposita: veluti superbia, inuidia, contentiones & his similia, quæ cuncta inter opera carnis enumerare non dubitauit apostolus Gal. 5.

Caro pro homine quatenus carnalis est.

NAM VELLE ADIACET MIHI, PERFICERE

AVTEM

AVTEM BONVM NON INVENIO. Verbum *inuenio* non erat additum in codicibus Græcis quos vidit Augustinus, vt ipse testatur lib. 3 contra Iulianum cap. vltimo: vbi locũ hunc accuratè tractat. Cæterùm in aliis omnibus legitur. Ac videtur etiam Syrus interpres legisse, quia vertit *impotens sum*. Si scriptũ non fuit *inuenio*; repetendum erit ex priori membro, *adiacet mihi*; quod tantundem valet. Sensus: Nam etsi velle bonum etiam perfectè, mihi adsit iam sanato & renouato per gratiam: (quod enim ad mentem attinet, volo omnino non concupiscere, ne carne quidem:) attamen propter malum illud habitans in carne mea, non inuenio, non assequor, vt totum bonum quod volo faciam siue perficiam; quia permanet in me carne concupiscere, & facere quod nolo. Non est tamen hic vrgendum vocabulum *perficere*. Nam in Græco est κατεργάζεσθαι, idem verbum cum eo quod ipse interpres & iam antè aliquoties, & rursum paulo pòst vertit *operari*. Quare & hoc loco sic verti potuit. Sensus tamen est ille quem dedi. Si quis verò ad hunc modum exponat: Velle bonum adest mihi ex meipso: perficere autem bonum ex meipso non habeo, sed ex gratia Dei: sensum is reddet Pelagianum; quod fecit Ioannes Cassianus collatione 13 cap. 9, refutatus à S. Prospero cap. 8 eius libri quem aduersus eum scripsit: idque ex euidenti testimonio eiusdem apostoli, dicentis ad Philip. 2, *Deus est qui operatur in vobis & velle & perficere*. Sed quæres, si Deus operatur in nobis etiam perficere; quomodo Paulus & quilibet iustus perficere bonum non inuenit? Respondeo verbum *perficere*, siue *operari* alio atque alio referri in diuersis apostoli sentẽtiis. Nam hoc quidem loco refertur ad totum bonum quod iustus vult. Non enim totum illud perficit, quamdiu in eo caro concupiscit aduersus spiritum: vti iam expositum est. In eo autem quod ad Philippenses dictum est, refertur *perficere* non ad totum bonum quod volumus; sed ad bona opera quæ fiunt à nobis in hac vita. Nam non solum vt ea velimus, sed etiam vt faciamus, Deus in nobis operatur.

Refellitur Pelagiana expositio huius loci.

Quæstio.

Respõsio.

19 NON ENIM QVOD VOLO BONVM, HOC FACIO; SED QVOD NOLO MALVM, HOC AGO. Repetit iisdem penè verbis quod iam ante dixerat, sensu prorsus eodem; repetit autem ad probandum quod dixit, *perficere bonũ non inuenio*. Obiter admoneo, loco verbi *nolo* semper in Græco esse οὐ θέλω, *non volo*: quomodo sibi vertendum putauit Erasmus. Atqui, meo iudicio, rectiùs vulgatus interpres reddidit, *nolo*; quo significaret voluntatem auersantem & in contrarium nitentem. Id enim postulat res de qua agitur. Vnde & prius dixit *odi*, pro quo postea *nolo*. De Græca autem lectione non mirum: quia quod Latini dicũt, *nolo* aut *nolle*, id Græci, quòd huiusmodi composita dictione careant, aliter exprimere non possunt, quam duabus dictionibus, negatione & verbo.

Verbum nolo quã vim habeat.

20 SI AVTEM QVOD NOLO, ILLVD FACIO, IAM NON EGO OPEROR ILLVD, SED QVOD HABITAT IN ME PECCATVM. Huius quoque partis intelligentia patet ex dictis. Cæterùm in Græco sic legitur, *Si autem quod nolo ego, hoc facio; non amplius ego operor illud*, &c. Vbi præter illud, *non amplius*, de quo suprà; notanda est emphasis in pronomine *ego* studiosè expresso, etiam in prima parte sententiæ. Per hoc enim innuere voluit apostolus se facere secundum carnem, quod tamen ipse homo mentis deliberatione nolit; ideoque se hominem rationali ac deliberata actione illud non agere.

21 INVENIO IGITVR LEGEM VOLENTI MIHI FACERE BONVM, QVONIAM MIHI MALVM ADIACET. *Quoniam* pro *quòd*. Nec enim causaliter hic accipitur ὅτι, sed εἰδικῶς, vt sæpe alibi. Sententia sic ordinanda & exponenda est: Igitur inuenio ac deprehendo in me legem seu inclinationem quandam, qua scilicet malum mihi adiacet, & faciendum tanquam lege quadam ingeritur; in me, inquam, volente facere quod bonum est. Alij aliter ordinant & exponunt, sed obscurè & violentè; dum legem intelligunt in bonã partem. Erasmus in annotationibus quatuor adfert expositiones, vnam Origenis, duas Theophylacti, quartam suam ipsius, quam & versione exprimit non ferenda: *Reperio igitur per legem* &c. Nec verò aliter expedire se potest, nisi Paulum faciat balbutientem; prorsus immeritò. Nam hoc quod dixi, sensum habet planum & perspicuum: nec modò consequẽtem ex verbis proximè antegressis, *quod habitat in me peccatum*, & cæteris quæ præcedunt; verùm etiam quàm maximè congruentem cum iis quæ mox adijciet hoc capite, & initio sequentis, de lege peccati & membrorum. Ea enim lex est ipsum in nobis habitans peccatũ, id est concupiscentia. Denique huius sententiæ explicatio est totum quod sequitur, vsque ad illud *Infelix ego homo*, vt statim patebit. Iure igitur hunc sensum amplexus est Fr. Toletus post octo alias aliorum expositiones ordine recensitas & improbatas: licèt non in persona hominis iusti, sed peccatoris sub lege constituti (quod non probamus) hoc à Paulo dictum velit: vt & cætera huius loci. Vocabulum *legis* in his sententiis, catachresi quadam extenditur ad id omne quod est motiuũ & incitamentum operis siue boni siue mali; quomodo lex propriè dicta promissis & minis incitat & impellit ad ea facienda quæ præcipiuntur. Sic igitur concupiscentia, quæ fomes peccati est, eadem etiam lex vocatur, lex inquam peccati, quatenus nimirum ad peccandum sollicitat, incitatque. Non dissimili ratione mores & studia atque exempla maiorum seu bona seu mala, sunt quædam præcepta minorum: quod minores soleant pro lege & regula sequi, quæ facta nouerint & frequentata à maioribus. Quomodo dictum

Erasmi versio reprehensa.

Vocabuli legis extensio.

Concupiscentia lex peccati, quo sensu.

est Ezech. 20, *In præceptis patrum vestrorum nolite incedere*. Dicuntur item præcepta philosophorum, grammaticorum, medicorum, id est regulæ quædam & principia scientifica agendi, loquendi, viuendi &c.

22 CONDELECTOR ENIM LEGI DEI SECVNDVM INTERIOREM HOMINEM. Deinceps explicat partem præcedentem. Et hic quidem illud declarat quod dixit, *volenti mihi facere bonum*. Sensus est: Delectat me lex Dei, vtpote lex sancta, iusta & bona; delectat me, inquam, non quauis parte mei, sed secundũ hominẽ interiorẽ, id est secundum mentem seu partẽ intellectiuam, quæ iam per Christi gratiam sanata est. Interiorem hominem interpretor mẽtem, non autem hominem nouum aut renouatum. Non enim apostolo idem est homo interior & nouus: vt nec idem homo exterior & vetus. Nam & in peccatoribus est interior homo, sed nondum renouatus. In iustis autem interior homo cum nouo homine coincidit. Iustus igitur condelectatur legi Dei secundum interiorem hominem, non iniustus. De horum distinctione vide etiã Hugonem Victorinum quæst. 158 & 159. Et nos amplius aliquid dicturi sumus ad illud 2 Corint. 4, *Licet is qui foris est, noster homo corrũpitur, tamen is qui intus est, renouatur de die in diem*. Hominis exterioris hoc in loco non fit aperta mentio; sed ex parte quadam significatur per illud quod sequitur, *in membris meis*.

Interior homo quis Paulo dicatur.

23 VIDEO AVTEM ALIAM LEGEM IN MEMBRIS MEIS. Declarat illud: *Inuenio legẽ quoniam mihi malum adiacet*. Sensus: Sed experior aliam legem in membris meis, id est in corpore meo, & in toto homine exteriore, qui durante hac vita non renouatur sed corrumpitur, 2 Cor. 4. Ideo autem dicit *in membris*; quia in membris quibusdam, quæ pudor nominari vetat, maximè percipitur & apparet rebellio, quam excitat lex ista peccati de qua sermo est. Augustinus ser. 43 de tempore cap. 8 legem hanc membrorum suis quibusdam nominibus denotat, vocans eam *legem fœdam, legem miseram, vulnus, tabem, languorem*.

Lex mẽbrorũ quæ dicatur.

Legis mẽbrorum nomina apud Augustinum

REPVGNANTEM LEGI MENTIS MEÆ. *Repugnantem*, Græcè ἀντιστρατευόμενον *rebellantem*, ac si dicat: quæ lex bellum mouet aduersus legem mentis meæ, id est aduersus legem Dei, in qua secundum mentem condelector. Est enim eadem lex Dei & lex mentis: sicut è diuerso eadem est lex peccati & membrorum. Ex his verbis rectè colligitur concupiscentiam, etiam quę in renatis est, repugnare & contrariam esse legi Dei: quia ad instar legis ad ea quæ legi diuinæ cõtraria sunt, impellit. Vnde & alibi dicit idem apostolus: *Caro concupiscit aduersus spiritum: & spiritus aduersus carnem. Hæc enim sibi inuicem aduersantur, vt non* &c. Galat. 5. Verùm hinc porrò consequens non est, eandem ipsam concupiscentiam, aut motus eius inuoluntarios lege Dei prohiberi, & proinde vera esse peccata, quod volunt hæretici: quamuis vt aiunt, à Deo propter Christum non imputentur ad peccata. Non est, inquam, id consequens. Nam præcepta & prohibitiones non fiunt nisi voluntati. Quare quod in nobis inuoluntarium prorsus est, sub prohibitionem legis cadere non potest. Vnde nec Paulus dicit eos peccare, qui quod nolunt, quodque oderunt faciunt, etsi peccatum eis non imputetur: sed simpliciter eos iam in Christo renatos, à peccato simul & damnatione liberat, quum docet nihil ijs esse damnationis, quia nihil sit peccati; vt qui iam non secundum carnem ambulent: quemadmodum dicitur initio capitis sequentis.

Eadẽ lex Dei & lex mentis. Eadem quoque lex peccati & mẽbrorum. Concupiscentia legi diuinæ contraria.

Concupiscentia renatorum, motusque eius inuoluntarij nec peccata sunt, nec lege Dei prohibita.

ET CAPTIVANTEM ME IN LEGE PECCATI QVÆ EST IN MEMBRIS MEIS. *In lege peccati*, Græcè *legi peccati*: tametsi quidam Græci codices habent vt Latini, *in lege*. Verùm nec Syriacus textus additam habet præpositionẽ. Est autem in vtraque lectione Hebraismus, qualis ibi, *Pluit Dominus à Domino*, Gen. 19, & vtriusque idem sensus: Subijcientem me sibi in seruitutem; intellige, vt suprà, secundum carnem, &c, vt Augustinus ait; *motione, non consensione*. Idem enim est cum eo quod in principio dixit, *venundatus sub peccato*. Vocat autem legem peccati concupiscentiam, vt antè dixi, quia fomes est & incitamentum ad peccandum.

24 INFELIX EGO HOMO: QVIS ME LIBERABIT DE CORPORE MORTIS HVIVS? Exclamatio est gementis sub iugo ac seruitute peccati secundum carnem, & ad libertatem anhelantis. *Infelix*, Græcè ταλαίπωρος *miser*. *Liberabit*, ῥύσεται *eripiet*. Corpus mortis vocat corpus mortale, id est morti destinatum per corruptionem quam ex peccato contraxit: sicut vir mortis Hebræa phrasi quis dicitur propter admissum scelus quod dignum sit morte, vt 3 Reg. 2. Potest autem ex Græco verti, & quidem sensu commodiore. *De corpore mortis isto*, id est ex hoc corpore mortali: vt demonstratio sit corporis, non mortis. Cur autem dicat, de hoc corpore mortis, cùm tamen hactenus non de morte sed de peccato fuerit locutus; ea ratio est, quia durãte hac mortalitate manet in corpore lex & seruitus peccati iam dicta. Optat autem ita liberari & eripi de mortali hoc corpore, vt idem aliquando recipiat immortale, atque ab omni corruptione & seruitute peccati liberum; videlicet per resurrectionem. Animaduerte lector, cum omnis scriptura euãgelica & apostolica Christianum hominem beatum pronunciet, vel ob iusticiam præsentem, qua Deo gratus est atque amicus: vel ob spem glorię futuræ; Paulum tamen apostolum se & omnes iustos infelices & miseros clamare; non tam propter corporis mortalitatem & ærumnas forinsecus irruentes; quàm propter legem peccati in membris sæuientem. Ita non pugnat in hoc statu corruptionis, eundem hominem & beatum

Corpus mortis quod dicatur.

Christiani quo sensu beati simul & infelices.

tum esse & miserum diuersa ratione.

25 GRATIA DEI PER IESVM CHRISTVM DOMINVM NOSTRVM. In hac parte varietas est lectionis. Latini quidem veteres omnes tam in commentariis quam extrà, legũt *Gratia Dei:* solum Hieronymum si excipias, de quo dicemus infrà. Huius autem lectionis sententia clara est: qua se consolatur apostolus, ac sibi ipsi respondet dicens: Gratia Dei, id est gratuita Dei bonitas per Christum liberabit me de hac corruptione. Eandem lectionem agnoscunt ex Græcis Irenæus libro 3 cap. 22. & Origenes in huius loci commentario: si non fallunt eorum interpretes. Porrò Græci codices plerique sic habent: εὐχαριστῶ τῷ θεῷ *Gratias ago Deo per Iesum* &c. Atque eam lectionem exponunt Chrysostomus ac cæteri Græci Chrysostomo posteriores. Annuit & Syriaca versio. Sensus huius Græcæ lectionis à nobis ita reddi potest: Gratias ago Deo per Iesum Christũ: vel sic potius; Gratias ago Deo, qui per Iesum Christũ Dominũ nostrum me vocauit in spem certam liberationis è corpore hoc mortali. Quem sensum resoluere poteris in hanc planam responsionem redditã interrogationi: *Quis me liberabit* &c? Deus per Iesum Christum Dominum nostrũ liberabit me ex hoc mortali corpore: de quo beneficio promisso & præparato gratias illi ago. A sensu dictæ lectionis non est diuersum quod quidam Græci codices legunt: χάρις δὲ τῷ θεῷ *Gratia autem Deo.* Subauditur enim sit, aut habenda est. Atque his alludere fortasse videantur exemplaria Latina non pauca, quæ scribunt, *Gratia autem Dei*: nisi quod alia antiquitate & integritate præstantiora tantũ *gratia Dei* legunt: quemadmodum & hodie passim in omnibus impressis habetur. Cui lectioni vicinior est illa tertia Græcorum, χάρις τῷ θεῷ *gratia Deo.* Cuius Valla meminit. Et hoc modo nostrum interpretem transtulisse, id est *gratia Deo*: scribarum autem inscitia paulatim o in i mutatum fuisse, quidam non abs re suspicantur. Nam & ita legit Hieronymus quæst. 8 ad Algasiam: ac pro eo postea repetit, *gratias ago Deo*. Quæ si vera est suspicio, iam sensu prorsus conueniet Latina versio cum Græcis. De tota hac varietate vide notationes Fr. Lucæ Brugensis.

IGITVR EGO IPSE MENTE SERVIO LEGI DEI, CARNE AVTEM LEGI PECCATI. Colligit in summam, simulque declarat ea quæ dixit ab illo loco, *Ego autem carnalis sum.* Declarat autem distinctione tum sui, id est mentis & carnis, tum legum contrariarũ, quæ sunt lex Dei & lex peccati: quarum alteri mẽte, alteri carne seruire se dicit. *Ego ipse* Græcè αὐτὸς ἐγὼ, *ipse ego*. Quod à Paulo emphaticè dictum est, ad designandum semetipsum: Ne quis eum sub aliena persona hactenus fuisse locutum suspicaretur: quemadmodum id pluribus ostendit Io. Cassianus collatione 23 cap. 16, & ex eo B. Pererius disput. 20 & 21. Adfert Cassianus similia loca, in quibus seipsum specialiter & cum emphasi signat idem apostolus, vt 2 Cor. 10. *Ipse ego Paulus obsecro vos per mansuetudinem & modestiam Christi*. & cap. 12, *Ipse ego non grauaui vos*. & in hac ad Romanos epistola cap. 9. *Optabam ego ipse anathema esse à Christo pro fratribus meis*. Porrò quidam hanc emphasim referunt ad ipsum Paulum vt hominem, ex iudicio rationis agẽtem; ac si dicat: Ego quatenus homo sum, eligens & agens ratione deliberata. Verùm id nõ apparet. Nam ad hoc significandum addidit *mente*. Deinde, quia illud *ego ipse* tam pertinet ad posterius membrum quam ad prius. Atqui emphasim sic expositam, in posteriori membro veritatem non habere perspicuum est. Cæterùm Erasmus vertit, *idem ego*, quod & Hentenius secutus est: ac si dicat apostolus; Ego vnus idemque mente quidem seruio legi Dei, carne autem legi peccati. Nam & alibi sic loquitur interpres, vt Iacobi 3 *Ex ipso* (id est eodem) ore *procedit benedictio & maledictio*. & Heb. 13, *Iesus Christus heri & hodie: ipse* (id est idem) *& in sæcula*. Sed sciendum hic in Græco non apponi articulum, ὁ αὐτὸς, vt solet dum significatur idem; quemadmodum in locis citatis atque alibi videre est: sed nudè scribit αὐτὸς ἐγὼ; sicut in alijs locis quæ Cassianus annotauit. Itaque maneat quod prius dictum est, idcirco Paulum dixisse *ipse ego*, vt ostenderet ad suam ipsius personam hæc quæ scribit pertinere: quasi dicat; Interim verò dũ adhuc detineor in hoc mortali corpore, dumque plena liberatio mea ad quam suspiro, differtur: ipse ego Paulus mente saltem & ratione seruio legi Dei, licèt carne adhuc seruiam legi peccati. *Hac* igitur *conclusione*, ait Augustinus ser. 6 de verbis apostoli, *demonstrauit apostolus ad hoc se dixisse quæ suprà dixerat, Iam non ego operor illud sed quod habitat in me peccatum: quia non mente operabatur consentiendo, sed carne concupiscendo.*

ʼse ego, aulina hrasis, uã vim abeat.

SVMMARIVM.

Docet ijs qui sunt in Christo, nihil damnationis esse reliquum: vt qui damnato per Christum peccato, spiritu Dei agantur, sintq́; filij Dei, spem certam habentes gloriæ futuræ: etsi interim adhuc corpore mortales. Deinde magnitudinem charitatis Dei erga suos electos describit: negãs eos vlla vi posse à Dei charitate separari.

CAPVT OCTAVVM.

1 NIHIL ERGO NVNC DAMNATIONIS EST IIS QVI SVNT IN CHRISTO IESV. *Nihil damnationis*, Græcè *nulla damnatio*. Alteram hanc conclusionem infert apostolus ex ijs quæ disseruit capite superiori ab illo loco, *Quod enim operor, non intelligo*, vsque ad finem, & præcipuè ex illis sententijs: *Non quod volo ago, sed quod odi. Non ego operor illud, sed quod habitat in me pec-*

catum. Condelector legi Dei secundum interiorem hominem. Mente seruio legi Dei, carne autem legi peccati. Ex ijs enim sequitur inuoluntarios esse concupiscentiæ motus in renatis ac iustis; quibus proinde ad pęnam imputari non possint. Ipsum verò peccatum originis supponitur esse remissum in baptismo, ex illis quæ dicta sunt cap. 6. Quod declarat synodus Tridentina sess. 5 canone 5, vbi definiens per gratiam baptismi *tolli totum id quod veram & propriam peccati rationem habet*, hanc subijcit probationem: *quia nihil est damnationis ijs qui verè consepulti sunt Christo per baptisma in mortem*. Idque etiam hic significatum est cùm dicitur: *ijs qui sunt in Christo Iesu*, id est insiti Christo, & in eo renati per baptismum. Et vtique ad fideles baptizatos scribitur hæc epistola. Damnationis nomine vel pęna pro peccato inflicta aut infligenda intelligitur, vt passim in scripturis; vel secundum quosdam, metonymicè ipsum peccatum damnatione, id est pœna dignum; quomodo putant etiam accipi 1 Tim. 5, cum dicitur: *Habentes damnationem, quia primam fidem irritam fecerunt*. Sed de illius scripturæ sensu, vbi non κατάκριμα legitur, sed κρῖμα, id est *iudicium*, videbimus suo loco. Hic verò vtrumque sensum coniũgere licebit, hoc modo: Qui sunt Christo insiti per baptismum, & in eo regenerati, quamuis adhuc carne seruiant legi peccati, iam nullum amplius habent peccatum quantulumcumque; neque propter peccatum vlli pœnæ amplius sunt obnoxij; cuius nimirum pœnæ debitum eos remoretur ab ingressu regni cælestis: vt exponit synodus Tridentina. Quod totum intellige, quantum attinet ad malum illud in carne habitans, id est concupiscentiam, eiusque motus, de quibus dictum est suprà. Siquidem concupiscentiæ reatus baptismo deletus est: motus verò sunt inuoluntarij. Ideoque deinceps nihil illis damnationis est, nisi ex propria actione, proprioq; consensu. Quod significat pars subiuncta.

Damnationis nomine quid significetur.

Renati à peccato & damnatione prorsus liberi.

QVI NON SECVNDVM CARNEM AMBVLANT. Ambulare quid metaphoricè significet in scripturis, dixi superius ad illud cap. 6, *In nouitate vitæ ambulemus*. Igitur ambulare secundum carnem est viuere secundum carnem. Hoc autem quid sit, docet Augustinus lib. 14 de ciuitate Dei cap. 2, ostendens non eos solos philosophos, qui carnis voluptates sectati sunt, vt Epicurços, secundum carnem vixisse; verùm etiam Stoicos, qui summum bonum hominis in animo posuerunt, etiamsi quam maximè sibi à voluptatibus corporeis temperassent. Non enim liberi fuerunt à cæteris vicijs quæ inter opera carnis enumerat apostolus ad Gal. 5, cuiusmodi sunt idolorum seruitus, inimicitiæ, contentiones, æmulationes &c. Carnem igitur apostolus intelligit carnalem concupiscentiam spiritui aduersantem; quę per omnę genus viciorum spargitur: ac negat quicquam damnationis reliquum esse baptizatis qui secundum carnem non viuunt, id est concupiscentiæ motibus seu desiderijs non obsequuntur. Alioqui inquantum quis ijs obsequitur aut consentit, in tantum fit reus damnationis, id est pœnæ vel temporalis vel æternæ. In Græco additur *sed secundum spiritum*. Quod tamen neque in Syriaco textu legitur, neque apud veteres Latinos: nec in omnibus est Græcis. Vnde adiectitium videri potest, ex eo quod paulo pòst dicitur: *Qui non secundum carnem ambulamus, sed secundum spiritum*. Pro sensu totius loci præsentis consule hæc Augustini loca; lib. 2 de peccatorum meritis cap. 27 & 28. lib. 2 contra Iulianum cap. 10. lib. 1 contra duas epistolas Pelagianorum cap. 13, & concione 3 super psalmum 118. Ratio sublatæ damnationis sequitur.

Quid ambulare secundum carnem.

2 LEX ENIM SPIRITVS VITÆ IN CHRISTO IESV LIBERAVIT ME A LEGE PECCATI ET MORTIS. Legem spiritus vocat gratiam Christi, qua lex Dei per Spiritum sanctũ scribitur in cordibus nostris. Qui spiritus vitæ, id est viuificus dicitur: (est enim genitiuus epitheti loco) quia vitam tribuit, qua Deo viuimus, & in æternum victuri sumus. Alij vtrũque genitiuum ad legem referunt, ac si dictũ fuisset, lex spiritus & vitæ: quomodo mox ex aduerso nominatur lex peccati & mortis. Et in hunc sensum Theophylactus exponit, & alij nonnulli. Verùm si hoc vellet apostolus, certè copulam addidisset, vt fecit in altera parte. Circa quam tamen notandum, quod in Græco est ἀπὸ τῦ νόμυ τῆς ἁμαρτίας καὶ τῦ θανάτυ, tribus modis verti posse: à lege peccati & mortis; vel, à lege, peccato & morte; vel, à lege peccati & morte. Verumtamen harũ versionum prima, quæ nostri est interpretis & omnium ferè aliorum, maximè probabilis est. Hac enim parte duo crimina superiori capite remota à lege decalogi, transferr in fomitẽ, quem paulo antè vocauit legem mẽbrorum, atque adeò legem peccati. Nam de lege decalogi sunt illa capitis superioris: *Lex ergo peccatum est? Absit.* &, *Quod ergo bonum est, mihi factum est mors? Absit.* Quod vtrumque nunc attribuit fomiti, id est concupiscentiæ; legi spiritus vitæ eam opponens, ac legem peccati & mortis appellans. Est enim illa lex peccati, quia ad peccatum mouet incitatque, velut lex quædam, vt antè explicatum est: & lex mortis, quia per se ducit ad mortem. Nam *stipendia peccati mors*, suprà cap. 6. Rursum lex est peccati & mortis, quia *concupiscentia parit peccatum: peccatum verò cum consummatũ fuerit, generat mortem*, Iac. 1. Illud, *in Christo Iesu*, quidam referunt ad vitam, vt significetur vita danda per Christum. Quo sensu dictum erat in fine cap. 6, *Gratia Dei vita æterna in Christo Iesu.* Alij ad subsequens verbum, *liberauit*, sensu, vt apparet, commodiore; quomodo dictum est paulo antè, *Gratia Dei (liberabit me) per Iesum Christum*. Quod autem dicit: *liberauit me à lege peccati & mortis*, hunc sensum habet: Quamuis adhuc carne sim ca-

Lex spiritus vitæ gratia Christi.

Quæ lex peccati & mortis.

ptiuus

ptiuus ſub lege peccati, eique ſeruiam; attamen meipſum, ſcilicet vt hominem, à mente ac ratione æſtimandum, gratia Christi iam liberauit à lege peccati; ſic vt ea neque mihi dominetur amplius, quia prauis eius motibus non conſentio; neq; mortis reum me teneat, quia reatus eius baptiſmo ſolutus eſt. Mortis nomine, quæ mors æterna intelligitur, reliquæ etiam peccati pœnæ comprehenduntur: vt ſibi reſpondeant mors & damnatio. Hinc enim inferendum eſt iuxta ſenſum prædictum, nihil eſſe damnationis ijs qui ſunt in Christo Ieſu. Nam in eorum perſona de ſe loquitur apoſtolus hæc verba, quemadmodum multa capitis præcedentis.

Mortis nomine omnis peccati pœna comprehenditur.

3 NAM QVOD IMPOSSIBILE ERAT LEGI, IN QVO INFIRMABATVR PER CARNEM. Prior pars ſic habet in Græco τὸ γὰρ ἀδύνατον τοῦ νόμου, id eſt, *Nam impoſſibile legis*. Pro quo Tertullianus lib. de reſurrectione carnis cap. 46. *Quod enim inualidum erat legis*. Sed & apud commentatorem Amb. genitiuus eſt *legis*. Eraſmus hunc locum paraphraſticè ita reddidit: *Etenim quod lex præſtare non poterat ea parte qua imbecillis erat per carnem*. Mens apoſtoli hoc loco eſt, etſi verbis obſcurioribus expreſſa, id nobis præſtitum per gratiam, quod lex præſtare non potuit: Vbi legem intelligit Moſaicam, de qua dixerat cap. 7. *Lex quidem ſancta*. Ac ne legem incuſare videatur, culpam reijcit, vt ſuperiori capite, in carnem, id eſt concupiſcentiam, quæ fomes eſt peccati. Nam quia peccando carnalis factus eſt homo, & per hoc ad bonum quod lex præſcribit, infirmus; ideo gratia Christi indiget vt legem impleat. Senſus: Nam quod lex præſtare non potuit, non quidem ſuo vicio, ſed *in quo*, id eſt quatenus ſeu qua ratione *infirmabatur*, hoc eſt imbecillis & impos erat *per carnem*, id eſt quia homines corrupti ſunt & carnales ex peccato primi parentis; ita vt, etſi quædam bona quæ lege præcipiuntur, per naturæ vires agere poſſint; totam tamen legem implere nequeant. Pendet ſententia, verbis ſequentibus complenda: tametſi putat Toletus ſenſum completum hac parte contineri. Sic enim exponit; *Impoſſibile legis*, id eſt impoſſibilitas implendæ legis ex eo procedebat, quoniam lex infirma erat per carnem ſeu propter carnem. Verùm ad hunc ſenſum aptare verba quæ ſunt in Græco, non ita facilè eſt. Quare priorem expoſitionem quæ multorum eſt, retinendam cenſeo. Particulam *in quo*, Græcè ἐν ᾧ, cauſaliter exponimus: ſic enim & alibi accipitur, vt Heb. 2. *In quo paſſus eſt ipſe tentatus, potens eſt & eis qui tentantur auxiliari*. Et quidem hęc ſignificatio præſenti loco maximè congruit.

Legis infirmitas. Gratia Christi neceſſitas.

DEVS FILIVM SVVM MITTENS. Græcè *Deus ſuo ipſius filio miſſo*, quem infrà vocat proprium filium.

IN SIMILITVDINEM CARNIS PECCATI. Gręcè ἐν ὁμοιώματι, *in ſimilitudine*, quẽadmodũ & citat Hilarius lib. 10 de Trinitate. Subaudiendum verbum, præſtitit, aut aliquid ſimile; pręſtitit (inquam) per ſuam gratiam ex merito Christi filij ſui, quod lex per carnem infirma non potuit. Ita plerique. Toletus verò non vult ſubaudiri verbum, ſed duplicem hic introducit Hebraiſmum: alterum vt ſuppleatur *ideo*, alterum quo participium ſit poſitum pro verbo, *mittens* pro *miſit*. Cuius vtriuſque apud Hebræos idiotiſmi profert exempla. Vult igitur hunc eſſe contextum: *Impoſſibile legis* erat ex carne. Ideo miſit *Deus filium ſuum in ſimilitudinem carnis peccati, & de peccato damnauit peccatum*. Mihi quod ante dixi, partem præcedentem ex iſta pendere, probabilius eſt. Deinde ſi participium hic poſuit pro verbo; cur non idem fecit in verbo *damnauit*, partis ſequentis & coniunctæ: quum coniunctio copulet ſimilia? Satius fortaſſe fuerit agnoſcere pleonaſmum in vocula *&*; quòd ea etiam alibi interdum redundet apud Paulũ; vt planus ſermo ſit: Deus miſſo filio ſuo in ſimilitudine carnis peccati, de peccato damnauit peccatum in carne: atque ita contulit nobis quod lex non potuit, legis ſcilicet impletionem. Notat Auguſtinus ſerm. 6 & 31 de verbis apoſtoli, Paulum non dicere filiũ Dei miſſum eſſe in ſimilitudine carnis, (hoc quippe dogma Manichæorum eſt, Christum non veram carnem, ſed ſpeciem ac ſimilitudinem carnis tantum aſſumſiſſe), ſed *in ſimilitudine carnis peccati*, id eſt habentem ſpeciem carnis peccato obnoxiæ; nempe in eo quia mortalis natus eſt, ac miſerias & mortem paſſus, quæ debentur peccatoribus. Vnde & per æneum ſerpentem à Moyſe erectum Num. 21 præfiguratus eſt: vt qui videretur habere venenum peccati, reuera tamen non haberet. Eadem obſeruatio eſt Græcorum interpretum. Hinc porro colligit idem Auguſtinus ſerm. 31 ſupra citato cap. 8, omnem reliquam carnem eſſe carnem peccati. *Non enim*, inquit, *pro magno commendaretur in Christo ſimilitudo carnis peccati, niſi omnis cætera caro eſſet caro peccati*. Vtitur eadem collectione Fulgentius lib. de incarnatione & gratia Christi cap. 6.

Christus venit in ſimilitudine carnis peccati: non, vt omnes alij, in carne peccati

ET DE PECCATO DAMNAVIT PECCATVM IN CARNE. Hæc pars difficultatem habet, & variè exponitur. Quidam illud *& de peccato* præcedentibus adiungunt. Sciendum enim id quod in Græco eſt περὶ ἁμαρτίας, etiam verti poſſe, (quomodo Ruffinus in Origene) *pro peccato*, ſiue (quomodo Syrus tranſtulit) *propter peccatum* ſcilicet abolendum. Sic enim & Petrus loquitur 1 ep. 3. *Christus ſemel pro peccatis mortuus eſt*. Græcè, ὑπὲρ ἁμαρτιῶν. Senſum igitur hunc faciunt: Quod legi erat impoſſibile, Deus miſſo filio ſuo in ſimilitudine carnis peccatricis, idque propter peccatum expugnandum & abolẽdum; damnauit peccatum in carne eiuſdem filij ſui. Iuxta quem ſenſum in tota periodo neque ſupplẽdum erit verbum, vt ſupra fecimus, neque coniunctio *&* redundare videbitur. Huius expoſitionis meminerunt Theophylactus &

Occu-

Oecumenius,non admodum tamen probantes:quemadmodum nec mihi probatur.Nam causa filij à patre missi,quam intendit apostolus,ea est quam clarè exprimit verbis sequentibus: *Vt iustificatio legis impleretur in nobis:* quod nimirum præstare, legi fuerat impossibile; vt proinde pars illa περὶ ἁμαρτίας ad causam missionis indicandam nihil conferat. Minus adhuc placet illud cuiusdam glossema, carnem peccati & de peccato interpretantis carnem peccatricem, quæ eadem ex peccatoribus orta sit; ac si dicat apostolus filium Dei similem factum hominibus peccatoribus,qui ijdem ex peccatoribus nati sunt. Non placet, inquam; quia præpositio περὶ nõ admittit huiusmodi interpretationem. Et omnino probabilius est,ad sequentia referẽdam esse partẽ illam,*& de peccato.* Vbi tamen etiam varietas exsistit. Apud Augustinum tres inueniuntur expositiones; quarum prima est, peccati nomine similitudinem carnis peccati significari: quoniam inquit, *rerum similitudines solent earum rerum nominibus nuncupari, quarum similes sunt.* Secunda, Christum ipsum intelligi, qui peccatum dicatur, quia sacrificium fuit pro peccatis oblatum, sicut dicitur 2 Cor. 5, *Eum qui non nouerat peccatum,pro nobis peccatum fecit.* Nam sacrificia pro peccatis peccata appellabantur in lege. Tertia,peccatum intelligi Iudæorum. De quo damnauit Deus peccatum, ait Augustinus, quia de peccato eorum qui eum crucifixerunt, factum est vt sanguinem suum in remissionem funderet peccatorum.Has tres expositiones adfert Augustinus lib. 3 cont. 2 epistolas Pelag. cap. 6, primam & secundam serm. 48 de verbis Domini; primam solam quæst. 66 inter 83. Mediam solam serm. 6 de verbis apostoli.Ad tertiam verò propè accedunt & aliorum quædã expositiones: vt illa Leonis serm. 18 de passione Domini. *De peccato damnauit peccatum, id est opus diaboli de opere diaboli soluit.* Sentit enim (vt in sequentibus explicat) Christum dissoluisse peccatum,ex eo quod diabolus ipsum inuasit in quo nullum fuit peccatum. Item Heruæi in commentario, vbi peccatum interpretatur mortem Christi per metonymiam: quia peccati, id est sceleris Iudæorum effectus fuit. Et Pauli Burgensis, peccatum exponentis passionem Christi, quæ magnum fuit peccatum ex parte Iudæorum eam inferentium: sed ex parte Christi patientis, condemnatio fuit & destructio peccati. Verùm huiusmodi expositionibus, quæ Latinorum sunt, rursus haud facilè potest accommodari Grecum περὶ.Quo fit vt nec vllam earum tradant Græci interpretes.Iam nec opus erat addere *in carne*,si peccatum priori loco sumatur pro similitudine carnis peccati, id est pro carne Christi, vt habebat dictarum expositionũ prima.Porrò Græcorum Chrysostomi,Theodoriti & aliorum cõmunis expositio est ista: *De peccato damnauit peccatum*, hoc est: peccati condemnauit peccatum; ipsumque scelerис reum peregit; quod non solum fuisset *supra modum peccans*, augendo præuaricationes in humano genere: vt dictum est capite superiori: verùm prætereà manũ misisset in Christum innocentem, & tanquam peccatorem egisset in mortem; vt eam ob causam meritissimè condemnandum fuerit atque è medio tollendum. Nam licèt Deus solo nutu voluntatis abolere potuisset peccatum:conuenientius tamen ei visum fuit,si hac iusticię via procederet ad destruendum regnum peccati. Hæc autem de peccato per prosopopœiam dicuntur, velut de tyranno quopiam & iniusto dominatore:Quo schemate etiam in superioribus de peccato loquens, vsus est apostolus.Sic igitur dicit Deum damnasse peccatum de peccato,sicut Dominus ait Ioan. 16. *Cùm venerit ille (Paracletus) arguet mundum de peccato,* Græcè περὶ ἁμαρτίας. Nec abhorret Latinus sermo: velut cum dicimus aliquem accusatum aut condemnatum de sacrilegio vel homicidio. Hæc Græcorum expositio ita placet,vt eam cæteris anteponendam cum F. Toleto censeam.Condemnauit autem & destruxit peccatum Deus *in carne*,id est per carnem filij sui suspensam & mortificatam in cruce: non quod omnino iam exstinxerit: adhuc enim habitat peccatum in carne renatorum, excitans praua desideria:Sed quia dominium eius abstulit,& reatum soluit; tandem ipsum prorsus aboliturus, quando eos liberabit de corpore mortis huius.

Deus quo sensu de peccato dãnauit peccatum

Deus iusticia & suis in destruẽdo regno peccati.

4 VT IVSTIFICATIO LEGIS IMPLERETVR IN NOBIS. Id est, vt nos legem impleremus, idque faciendo iusti essemus: quia *factores legis iustificabuntur*; supra c. 2. Hoc nimirum est quod dixit esse impossibile legi: & cuius gratia misit Deus filium suum in similitudine carnis peccati. *Iustificatio*,Græcè δικαίωμα,pro iusticia ponitur: quemadmodum & Græcè suprà cap. 5, v. 8 in illis verbis, *per vnius iusticiam.* Apud Augustinum quoque *iusticia* legitur, in expositione propositionum huius loci.Igitur iustificatio legis est iusticia quam præcipit lex Dei; quamque exercendo, legem Dei implemus. Ex hoc loco manifestè refelluntur qui putant ex solis naturæ viribus totã legem naturæ seu decalogi ab homine præstari posse in hac naturæ corruptione: quando ne quidem scriptæ legis adminiculo id potest corrupta natura: quemadmodum hic docetur. Non minus hic apostoli locus facit aduersus hæreticos, qui negant ab homine per Christi gratiam iustificato legẽ impleri. Nam si non impletur; frustra missus est è cœlo in terram filius Dei:quem vtique ad hoc missum testatur apostolus, *vt iustificatio legis impleretur in nobis.* Si quæras in quibus nobis; docet te id quod sequitur.

Solis naturæ viribus legem decalogi seruari nõ posse.

Iustificatus per gratiã Christi legem implet.

QVI NON SECVNDVM CARNEM AMBVLAMVS, SED SECVNDVM SPIRITVM. Sensus: Quod fit (nempe vt legem impleamus, & per hoc damnationi non simus obnoxij) dum non carnis desideria sequimur, sed instinctum

Græcorũ expositio melior.

stinctum

ſtinctum Spiritus ſancti.

5 Qvi enim secvndvm carnem svnt, qvæ carnis svnt, sapivnt. Probat id quod in præcedenti parte ex ſuperioribus intelligi voluit; nempe eos qui non ſecundum carnem ambulant, ſed ſecundum ſpiritum, euaſuros damnationem: alioqùin non euaſuros, etiamſi per baptiſmum Chriſto inſiti fuerint. Vim probationis inferius explicabo. Sunt autem eadem apoſtolo, ſecundum carnem ambulare,& ſecũdum carnem eſſe. Item ſecundum ſpiritum ambulare, & ſecundum ſpiritum eſſe. Nam illic homines carnales ſignificantur,hic ſpirituales: niſi quod eſſe habitum importare videatur;ambulare conuerſationem,quæ in actibus conſiſtit.Itaque ſenſus huius partis eſt: Homines carnales ſapiũt, curant, cogitant opera carnis, iiſque afficiuntur & ſtudent,ac toti ſunt in illis. Tale quid enim ſignificat verbũ Græcum φρονοῦσι, quod interpres vertit, *ſapiunt*. Rurſus ea quæ carnis ſunt,id eſt opera carnis, intellige ad quæ concupiſcentia carnalis inclinat, id eſt peccata cuiuſcũque generis. Nam omnia ſpiritui contraria ſunt;de quo ſequitur.

Quid ſapere ea quæ carnis sũt.

Qvi vero secvndvm spiritvm svnt, qvæ svnt spiritvs, sentivnt. Interpres de ſuo addidit, *ſentiunt*. Nam in Græco verbum non exprimitur, ſed intelligitur ex membro ſuperiori *ſapiunt* vel *ſentiunt*. Idem enim ſignificatur,vt ſit ſenſus:Homines ſpirituales curant & intenti ſunt in ea opera quæ conſentanea ſunt Spiritui ſancto, & quæ fructus ſpiritus appellantur Gal. 5. Ex quo etiam loco probabile fit, ſpiritum in hac antitheſi carnis & ſpiritus intelligi (quemadmodum expoſui) ſpiritum ſanctum, id eſt ſpiritũ Dei non hominis: ſicut & B. Thomas interpretatur; idque ſequentia nos certius docebunt.

Quid ſapere ea quæ ſpiritus ſunt.

6 Nam prvdentia carnis, mors est. Prudentia, Græcè φρόνημα, verbale nomen ab eo verbo quod iam vertit, *ſapiunt* & *ſentiunt*. Eraſmus *affectum* tranſtulit hic & in ſequentibus. Tertullianus *ſenſum*, lib. de reſurrectione carnis cap. 46. Nonnulli *cogitationem*. Mihi ſignificantius videtur prudentiæ vocabulum, quod & apud veteres legitur, hunc apoſtoli locum citantes,vt Hieronymum in lib. cont. Iouin. c. 22, & Auguſtinum contra Fortunatũ diſp. 2. Nec malè Tertullianus in exhortatione ad caſtitatem c. 10, pro verbali verbũ repoſuit: *Nã ſapere ſecundũ carnem mors eſt*. Et deinceps, *Secundum ſpiritum verò ſapere, vita*. Senſus enim eſt: Sapere,curare,prouidere ea quæ carnis ſunt,mortem adfert,mortem meretur,vtique æternam,de qua dixit cap. 6, Nam *finis illorum operũ mors eſt*: & iterum, *Stipendia peccati mors*. Igitur carnis prudentia mors vocatur ab effectu,quia mortifera eſt. Nota ſermonem hic non eſſe de prudentia carnis, vt eſt ſpeciale peccatum;de quo Thomas 2. 2, qu. 55 art. 1 & 2, ſed vt per omne genus vitiorum diffunditur: quemadmodum ex antedictis eſt manifeſtum. Nam & prudentia ſpiritus,quam illi ſtatim opponit, generalis eſt virtus, omne genus bonorum operum procuratrix.

Carnis prudentia mors. Prudẽtia carnis vitium generale.

Prudẽtia ſpiritus virtus generalis.

Prvdentia avtem spiritvs, vita et pax. Id eſt:Sapere & curare ea quæ ſunt Spiritus ſancti concupiſcentis aduerſus carnem, parit nobis vitam æternam; iuxta illud loci iam citati: *Finem verò vitam æternam*. Item parit nobis pacem, id eſt omnium bonorum prouentum & tranquillam poſſeſſionem; ſecundum illud cap. 2, *Gloria & honor & pax omni operanti bonum*. Parit autem quia meretur; ſicut de prudentia carnis dictum eſt. Pulchrè verò & accommodatè apoſtolus prudentiæ carnis mortem, & prudentiæ ſpiritus vitam aſſcribit. Nam caro, etiam propriè ſumpta, mortalitatis argumentum eſt; ſpiritus autem, vitæ principium. Nunc argumentationem quæ in prædictis apoſtoli verbis continetur,explicemus. Inſtituit autem probare,vt antè dixi, eos qui ſecundum ſpiritum ambulant,nihil habere damnationis,& proinde victuros: eos verò qui ſecundum carnem ambulant, obnoxios eſſe damnationi mortis. vtrumque probat proprio ſyllogiſmo: poſterius quidem hoc modo; Prudẽtia carnis mors eſt: at qui ſecundum carnem ambulant, ſapiunt quæ carnis ſunt: ergo morientur. Prius autem iſto modo: Prudentia ſpiritus vita eſt & pax; at qui ſecundum ſpiritum ambulant, ſapiunt ea quæ ſunt ſpiritus; ergo vitam conſequentur & pacem. Vtrumque ſyllogiſmum formâ dialecticâ propoſitum vide apud B. Thomam in commentario. Obſcuritatem in contextu Paulino facit cauſalis ſermo: *Nam prudentia carnis* &c. Non enim apparet quidnam probet. Sed facilè tollitur obſcuritas, ſi *nam* per *atqui* interpreteris: aut certè in duabus ſententijs præcedentibus ſuppleas illationem,hoc pacto; *Qui ſecundum carnem ſunt, quæ carnis ſunt, ſapiunt; ideoq; morientur. Qui verò ſecundum ſpiritum ſunt, quæ ſunt ſpiritus, ſentiunt: & proinde viuent*. Tum enim aptiſſimè ſequitur vtriuſque probatio; *Nam prudentia carnis mors eſt: prudentia autem ſpiritus vita*. Cęterùm prudentiam carnis mortem eſſe, confirmat per id quod ſequitur.

Prudẽtia ſpiritus vita & pax.

Syllogiſmi in Paulina diſputatione explicantur.

7 Qvoniam sapientia carnis inimica est Deo. Græcè, *Propterea quod prudentia carnis inimicitia eſt in Deum*. Idẽ enim in Græco vocabulum φρόνημα repetitur,quod interpres ſuprà vertit prudentiam, nunc ſapientiam. Et quidẽ Hieronymus aduerſus Iouinianum loco ſuprà citato,legit ſemel & iterum: *Prudentia carnis inimicitia eſt in Deum*; vt eſt in Græco. Tertullianus etiam libro de reſur. carnis inimicitiam legit. Accedit his textus Syriacus: imò & veteres noſtræ concordantiæ,quæ ſic habent, *inimicitia eſt in Deum*. Similis ſententia apud Iacobum cap. 4. *Neſcitis quia amicitia huius mundi, inimica eſt Dei?* Græcè, *inimicitia Dei*. Porrò ſenſus huius loci apertus eſt; prudentiam carnis eſſe inimicam Deo, vel inimicitiam aduerſus Deus: quia per eam homo conſtituitur Deo inimicus, vtpote

voluntati

voluntati ac legi eius contrarius: vt docet ætiologia subiuncta.

LEGI ENIM DEI NON EST SVBIECTA. Græcè οὐχ ὑποτάσσεται, *non subijcitur.* Quomodo etiam apud Hieronymum legitur,& in Latinis quibusdam MSS. Figura sermonis est Hebræis familiaris, qua minus dicitur & plus intelligitur. Nam non tantum non subijcitur legi Dei prudentia carnis, sed etiam repugnat: & propterea est inimicicia in ipsum legislatorem Deum.

Prudētia carnis nō potest subijci legi Dei.

NEC ENIM POTEST. Subaudi, subijci legi Dei: veluti si dicas; vicium virtus esse non potest, nec inclinare ad ea quæ sunt virtutis. Id enim naturæ eius omnino contrarium est. Hinc apostolus intelligendum relinquit, homines quamdiu sapiunt ea quæ carnis sunt, Deo subijci non posse. Quod & significat verbis sequentibus.

In carne esse qui dicantur.

8 QVI AVTEM IN CARNE SVNT, DEO PLACERE NON POSSVNT. In carne esse id vocat quod suprà secundum carnem esse: cum alibi in carne esse, viuere, ambulare, sit viuere vita hac mortali, vt 2 Cor. 10. Gal. 2 & Philip. 1. Sensus: Qui carni subditi sunt, sapiendo ea quæ sunt carnis, id est homines carnales, dū tales sunt, Deo placere non possunt: quia per illam carnis prudentiam Deo constituuntur inimici. Sic è diuerso Ioannes 1 ep. 3, eum qui natus est ex Deo, negat posse peccare. Particulam δὲ, *autem*, quidam per οὖν, *igitur*, interpretantur: Igitur qui in carne sunt &c. Potest enim hæc pars, vt dixi, velut conclusio ex superioribus inferri.

9 VOS AVTEM IN CARNE NON ESTIS, SED IN SPIRITV. Baptizatos alloquitur, & sensus est: Vos iam baptizati & per Spiritum sanctum renati, non estis subditi carni, vt sapiatis ea quæ carnis sunt, & secundum carnem ambuletis: sed estis subditi spiritui, vt sapiatis ea quæ spiritus sunt, & secundum spiritum ambuletis. Sicut enim *quod natum est ex carne caro est: ita quod natum est ex spiritu spiritus est*, Ioan. 3. Rectè dicimur (ait Leo sermone 1 de resurrectione Domini) in carne non esse, *si carnales nobis non dominentur affectus: & meritò eius rei deponimus nuncupationem, cuius non sequimur voluntatem.*

SI TAMEN SPIRITVS DEI HABITAT IN VOBIS. Habitat Spiritus sanctus in homine per fidem viuam & charitate formatam, & per opera inde procedentia. Nec solum in anima, verùm etiam in corpore hominis iusti habitare dicitur. Nam & membra nostra templum sunt Spiritus sancti, 1 Cor. 6, nēpe quatenus animæ imperio quo reguntur, ad pia opera mouentur. Quod nos habemus: *Si tamen*, Græcè est εἴπερ. Pro quo etiam Hieronymus aduersus Iouinianum legit vt nos, *si tamen*. Quanquam alij ex Græco vertere malunt, *siquidem* vel *quandoquidem spiritus Dei habitat in vobis*: vt sermo sit non dubitantis, sed ratiocinantis cum affirmatione, quasi dicat: Quandoquidem iam spiritus Dei in vobis habitat, propterea in spiritu estis. Atque sensum hunc tradit Theoph. lactus. Sed sciēdum est etiam infrà cum dicitur: *Si tamē compatimur, vt & conglorificemur*, haberi eandem dictionem εἴπερ: vbi conditionalem esse sermonem, satis res ipsa loquitur. Et huiusmodi sensus etiam huic loco optimè quadrat. Nam etsi de Romanis, id est ecclesia Romanorum non dubitabat apostolus, an spiritus Dei in illis habitaret; quos initio salutauit dilectos Dei, vocatos sanctos, & quibus scribit cap. 15. *Certus sum de vobis, quia pleni estis dilectione:* meritò tamen de quibusdam illorum dubitare poterat. Vnde subiungit.

Non solū animæ renatorum, sed & corpora sunt templa Spiritus sancti.

SI QVIS AVTEM SPIRITVM CHRISTI NON HABET, HIC NON EST EIVS. Id est: si quis vestrum non habet inhabitantem spiritum Christi, aut non agitur spiritu Christi; videlicet ambulando secundum spiritum, & sapiēdo ea quæ spiritus sunt: hic ad Christum non pertinet; intellige, tanquam viuum eius membrum, & palmes fructuosus in vite; & quia non sic ad Christum pertinet, ideo tandem abscindetur. Insinuat apostolus Christi diuinitatem in eo quod eundem spiritum modò Dei, modò Christi spiritum nominat.

10 SI AVTEM CHRISTVS IN VOBIS EST. Scilicet per spiritum suum. Id est, (vt manifestior sit antithesis cum parte præcedente) si quis spiritum Christi habet.

CORPVS QVIDEM MORTVVM EST PROPTER PECCATVM. *Est*, additum fuit ab interprete. Sensus: Corpus quidem morti obnoxium est, ac mortis necessitati subditum, idque merito peccati. Nam *per peccatum mors intrauit in mundum*, suprà cap. 5. Mortuum corpus vocat, quod paulo pòst mortale: Sed ideo dicit mortuum, quia non tantum tale est vt mori possit: sed quod corruptionem in se habeat, qua perpetuò & ineuitabiliter tendat ad mortem. Vnde & corpus mortis ipsum appellauit superiori cap. Quo pertinet etiam illud vulgatum; *Nascentes morimur.* Ex eo quod dicit, *propter peccatum*, rectè docent Theologi mortem & miserias huius vitę, etiam in hominibus iustis esse pœnas peccati originalis: vt quod perfectè quidem remissum est in baptismo quo ad culpam & pœnam futuri sæculi, qua scilicet homo retardetur ab ingressu regni cœlestis: non tamen quantum ad pœnalitates huius sæculi. De qua re disputatur in 4 sent. dist. 4. Sensus quem huc secundo loco adfert Hugo Victorinus, corpus mortuum, id est mortale esse propter peccatum vitādum, quia prodest nobis ad humilitatem conseruandam ista mortalitas & infirmitas: etsi verus, non tamen huius est loci.

Corpus nostrum cur mortuum dicatur.

Mors & miseria huius vitæ etiam in iustis pœnæ sunt peccati originalis.

SPIRITVS VERO VIVIT PROPTER IVSTIFICATIONEM. Græcè δικαιοσύνην iusticiam, quemadmodum & Augustinus legit locis infrà notandis. Et Tertullianus lib. de resur. carnis cap. 46, necnon libro 5 contra Marcionem cap. 14, & alij statim nominandi. Porrò Ioan.

Hen-

Hentenius dum vertit, *secundum iustitiam*, vt & in parte præcedenti, *secundum peccatum*, Oecumenio authori suo quem interpretatur, sese accommodat. Is enim διὰ per κατὰ exponit, Chrysostomum & Photium secutus: vt sensus sit, in ijs quos Christus inhabitat, corpus mortuum esse, quantum ad peccatum attinet, quia scilicet ei cū peccato nihil amplius est commercij; spiritum autem viuere seu vitam esse, quo ad operationem iustitiæ. Verùm illa acceptio præpositionis διὰ, Attica est, apostolis insolita. Iuxta nostram versionem sensus est: Si Christus in vobis est; tunc, etsi corpus vestrum mortuum est propter peccatum, spiritus tamen vester siue mens vestra viuit vita gratiæ per iusticiam, quam in ea efficit Christi spiritus in vobis habitans. Similis est sententia 2 Cor. 4. *Licet is qui foris est noster homo corrumpitur, tamen is qui intus est, renouatur de die in diem*. Quem enim ibi vocat hominem interiorem, hic vocat spiritum. Cæterùm in Græcis codicibus atque Syriacis, pro *viuit* legitur vita. Cui lectioni inter Latinos suffragantur commentator Ambros. Tertullianus vtroque loco iam citato, Hilarius li. 8 de Trinitate, & Augustinus passim, vt li. 1 de peccatorum meritis cap. 6. in expositione quarundam propositionum huius epistolæ. contra Faustum lib. 24 cap. 2. in expositione psalmi 75, & lib. 4 de Trinitate cap. 3. Sic & in Irenæo legitur lib. 5 cap. 10, necnon in antiquis concordantijs. Iam qui hoc modo legunt, ferè spiritum intelligunt non hominis sed Dei, hoc sensu: Si Christus in vobis est; igitur spiritus eius vita vestra est, id est vitam vobis tribuit, ac viuere vos facit per iusticiam quam in vobis efficit: vt congruat hic locus cum illo Gal. 2. *Viuo iam non ego; sed viuit in me Christus*. Alij tamen, inter quos Caietanus, imò & Oecumenius Græcus, etiam hac lectione retenta malunt intelligi spiritum hominis, propter antithesim corporis & spiritus, quam hic facit apostolus; & propter illud quod mox sequitur: *Viuificabit & mortalia corpora vestra*. Videtur enim hoc velle: Quamuis corpus nostrum adhuc sit in morte & corruptione, spiritum tamen nostrum gratia Christi iam renouatum viuere per iusticiam: adeoque eiusdem Christi beneficio sperandam nobis ipsorum etiam corporum immortalitatem per resurrectionem à mortuis. Dicitur autem spiritus hominis esse vita propter iusticiam; quia non tantum ipse per iusticiam viuit; sed etiam hominem cuius est spiritus, per eandem iusticiam viuere facit, tāquam ipsius hominis vita quædam spiritualis. Notandum autem in Græco facilem esse commutationem inter hæc duo vocabula, ζῇ & ζωὴ, *viuit* & *vita*: vt nonnulla suspicio sit iā olim in Græcos codices ex huiusmodi mutatione diuersam lectionem irrepsisse. Nihil tamē affirmo, præsertim quia tam codices quam interpretes Græci consentiunt, Latinis etiam multis suffragantibus. Nec mireris verbum ἐςὶ *est* omissum esse: quando nec in priori membro expressum erat.

Spiritus vita, quis & quo sensu.

11 QVOD SI SPIRITVS EIVS QVI SVSCITAVIT IESVM A MORTVIS, HABITAT IN VOBIS. Totum illud, *spiritus eius qui suscitauit Iesum à mortuis*, periphrasis est spiritus Dei. Qua cur vtatur apostolus, sequentia declarabunt. Quod sequitur *habitat in vobis*, intellige per iustitiam, idque perseueranter.

QVI SVSCITAVIT IESVM CHRISTVM A MORTVIS, VIVIFICABIT ET MORTALIA CORPORA VESTRA. *Iesum*, hoc loco Græca non legunt, sed tantummodò *Christum*, vt in priori parte *Iesum*. *Mortalia* Syriacè mortua: vt intelligas idē esse hoc loco mortale, quod suprà, *mortuum*. Hæc pars ad Deum, non ad spiritum Dei refertur, vt ex Græco patet. Viuificabit autem Deus mortalia corpora nostra, resuscitando ea ad vitam immortalem & beatā, exēplo Christi capitis & primogeniti mortuorum. Dico beatam: Nam ad vitam immortalem & miseram (quā tamen vitæ & immortalitatis nomine vix vsquam dignantur scripturæ) resuscitabuntur reproborum corpora. Verum illa qualiscunque eorū viuificatio nō asscribitur meritis Christi; neq; resurrectionis illorum exēplar est resurrectio Christi. Quod satis significat clausula subiuncta.

Resurrectio Christi non est exemplar resurrectionis malorum.

PROPTER INHABITANTEM SPIRITVM EIVS IN VOBIS. Rectius *spiritū suū*, vel vt in Græco, *suū spiritū*: vt ad Deū Patrē spiritus referatur, iuxta id quod præcessit: *Quod si spiritus eius qui suscitauit* &c. Hanc rationē viuificationis corporū cōstat in reprobis locum non habere. Innuit apostolus hac parte, quod iam antè dixi, Spiritum-sanctum non solùm in mentibus hominum iustorum habitare, verū etiam in corporibus: vt quæ propterea quod templa fuerint Spiritus-sancti, digna habeantur honore beatæ & gloriosæ resurrectionis. In Græcō codice Complutensi & alio quodā per Robertum Stephanum annotato, legitur διὰ τοῦ ἐνοικοῦντος, *per inhabitantem suum spiritum in vobis*. Est & apud Ambrosium tractatus quidam breuis de Spiritu-sancto, in quo legitur *per inhabitantem spiritū*, &c. ac ne mendum suspiceris, studiosè vrgetur præpositio *per*. Eadem lectio est Augustini propositione 51, sanè non abijcienda. Nam verū & bonum sensum efficit: tametsi prioris lectionis sensum arbitror esse magis accommodum huic loco.

Nō solum in mentibus iustorum, sed etiam in corporibus habitat Spiritus sanctus.

12 ERGO FRATRES DEBITORES SVMVS NON CARNI, VT SECVNDVM CARNEM VIVAMVS. *Debitores sumus*, id est seruitutem debemus qui Christo iam insiti sumus, & Christiani facti per baptismum: qua peculiari ratione fratres vos appello. *Non carni*. De carne loquitur vt alibi de peccato; quadam fictione personæ dominium & regnum carni affingens. Exponit autem illam seruitutem, cùm addit: *vt secundum carnem viuamus*, id est, vt desiderijs ac voluntati carnis obsequamur. Hoc enim esset carni seruire. Relinquit autem ex aduerso subintelligendum; sed spiritui, scilicet debi-

tores sumus, vt secundum spiritum viuamus. Deinde cohortationem suam confirmat antithetis; hinc pœna, inde præmio proposito, dum ait.

13 SI ENIM SECVNDVM CARNEM VIXERITIS, MORIEMINI. Videlicet morte æterna, nequaquam futuri participes beatæ resurrectionis, eo quod Spiritum-sanctum non habueritis in vobis habitantem. *Moriemini*, Græcè, μέλλετε ἀποθνήσκειν, *futurum est vt moriamini*, quomodo legit Tertullianus in lib. de resurrectione carnis. Minus rectè, *incipietis mori*. quod ex alia versione legit Cyprianus in libro de zelo & liuore.

SI AVTEM SPIRITV FACTA CARNIS MORTIFICAVERITIS, VIVETIS. *Spiritu*, id est per Spiritum-sanctū, de quo statim subiūgit: *Quicunque spiritu Dei agūtur*. Inde enim bene probat Augustinus Spiritū-sanctū hic intelligi, nō autem spiritum hominis: ser. 43 de verb. Domini c. 7. *Facta carnis*, Græcè τὰς πράξεις τοῦ σώματος, actiones corporis. Annuit & Syrus interpres. Sed sensus idem est. Nam actiones corporis hic dicit, nō omnes eas quæ per corpus exercentur: quum supra cap. 6 præceperit dicens: *Exhibete membra vestra seruire iustitia in sanctificationem*: sed quas alibi vocat opera carnis, vt Gal. 5. Quibus item respondent desideria seu concupiscentiæ corporis, id est carnis, suprà cap. 6. Porro carnis opera per Spiritum sanctum mortificamus, quando ipso in nobis & nobiscum operante prauis desiderijs ad eiusmodi opera incitantibus non consentimus sed resistimus. Sic enim in suis initijs atque in primo germine carnis opera velut eliduntur ac necantur. *Viuetis* vita æterna, non solum animarum sed etiam corporum: ad quā vitā propter inhabitantē spiritū suū in vobis, Deus ad exēplum filij sui vos resuscitabit. Admonet Theophylactus obseruādū nō monere Paulū, vt corpus mortificemus: id enim homicidiū foret: sed opera corporis eaq; praua. Nā quod ad substantiā corporis attinet, idem apostolus Eph. 5 sic ait: *Nemo carnem suā odio habuit, sed nutrit & fouet eam*. Quod obiter nota propter nonnullos qui immoderatas suscipiunt corporis afflictiones; per quas deinde reddūtur inutiles ad officia pietatis exercēda.

Facta corporis seu carnis quæ dicātur.

14 QVICVNQVE ENIM SPIRITV DEI AGVNTVR, II SVNT FILII DEI. Sensus: Nam quicunque per baptismum renati deinceps spiritu Dei aguntur, mortificantes opera carnis, & exercentes opera spiritus; ij sunt filij Dei per adoptionem, quibus à Deo promissa atque parata est hereditas vitæ æternæ. Probat enim quod dixit, *viuetis*. Aguntur quidem etiam boni catechumeni spiritu Dei; nec tamen adhuc filij Dei sunt, quia nondum renati. Supponit autem apostolus eos ad quos scribit, esse renatos per baptismum. Sed docet id non satis esse, vt sint filij Dei, nisi deinceps etiam agantur spiritu Dei. Porro verbum *aguntur* neque coactionem voluntatis significat, neq; vt hæretici volunt, necessitatem, sed inclinationem passiuam, qua nimirū voluntas efficaciter agitur & inclinatur: quæ tamen non excludat libertatē voluntatis, qua homo etiam ipse agat, & vt ita dicā, seipsum agat. & quidem liberè, ad ea opera ad quæ agitur & inclinatur à spiritu Dei: videlicet ipso eodē spiritu totum hoc vt agat agente. Vnde Augustinus serm 13 de verbis apostoli c. 11, falsum huius loci intellectū remouens: *Dicit mihi aliquis*, inquit, *ergo agimur & non agimus. Respondeo: Imò & agis & ageris: Et tunc benè agis, si à bono agaris. Spiritus enim Dei qui te agit, agentibus adiutor est. Ipsum nomen adiutoris præscribit tibi, quia & tu ipse aliquid agis*. Et mox: *Nemo adiuuatur, si ab illo nihil agatur*. Idē ser. 43 de verbis Domini cap. 7. *Agis*, inquit, *si agaris: & bene agis, si à bono agaris*. Hæc ille. Cæterùm adiuuari nos à spiritu Dei docet apostolus infrà hoc cap. versu 26.

Boni catechumeni nōdum filij Dei.

Homo sic agitur à spiritu Dei, vt ipse etiam agat.

15 NON ENIM ACCEPISTIS SPIRITVM SERVITVTIS ITERVM IN TIMORE. Ostendit renatos per Christū, esse filios Dei, & proinde, (quod postea colligit) heredes vitę æternæ. Id, inquā, ostēdit ex eo quia per spiritū quē acceperunt, Deū inuocant vt patrē. *In timore*, Græcè εἰς φόβον, ad timorē. Augustinus lib. de spiritu & litera cap. 32 *in timorem* legit. Igitur spiritum seruitutis in timore, vel ad timorē, idem Aug. in expositione propos. 52 eum spiritum intelligit, *qui habebat mortis imperiū, id est diabolum*, vt dicitur Heb. 2. Sub quo sicut ibidem sequitur) *timore mortis per totam vitam obnoxij erant seruituti* veteris testamenti filij. Probat autem hunc intellectum; quia spiritui seruitutis opponit apostolus spiritum adoptionis, dum continuò subiungit; *sed accepistis spiritum adoptionis*. Qui cùm intelligatur Spiritus-sanctus, non poterit Spiritus seruitutis illi cōtrarius intelligi nisi spiritus malus, id est diabolus. Verùm sanè magis consonum est historiæ sacræ, ad quam respicit Paulus, vt intelligatur spiritus Dei: sic tamen vt iuxta scripturæ consuetudinem spiritus accipiatur metonymicè pro dono cuius autor est spiritus. Nā Exod. 20 dicit Moyses ad populum audita lege perterritum ac pauore concussum: *Vt probaret vos venit Deus, & vt terror illius esset in vobis*. Et Deus ad Moysen Deut. 5. *Quis det talem eos habere mentem vt timeant me?* Quis autem det nisi Deus? Rectius igitur idem ipse Augustinus ser. 13 de verbis apostoli, & alij post eum, per spiritum seruitutis in timore, spiritum timoris accipiunt, id est timorē diuinitus incussum, quo Deus vt iustus peccatorū vindex ita timetur, vt eo timore correpti homines abstineāt ab externo opere peccati, quod lege Dei prohibitū esse sciūt. Nā & hic timor etsi filios Dei nō faciat, numerādus tamen est inter dona Dei; imò & (si ita appellare voles) Spiritus-sancti; non quidem sanctificantis hominem, (est enim effectus legis ac testamenti veteris, non noui) sed tamen cohibentis, ne in apertam prorumpat legis transgressionem. Porrò seruitutis spiritus timor ille vocatur, id est timor seruilis: vel quia à seruitute peccati hominem

Spiritus seruitutis in timore quis dicatur.

Verior sententia.

Timor seruilis donū Dei: & quo sensu.

minẽ non liberat, sed in ea relinquit, vti nonnullis videtur; vel potius, & sequenti parti congruentius; quia sic facit hominem abstinere ab exteriori & manifesta legis transgressione, vt tamen latentem in animo peccandi cupiditatem non sanet. Spiritus ergo seruitutis, id est seruorum, seu qualis conuenit seruis. Nam eo modo iussis parere, & à vetitis abstinere, seruorum est; qui tãtum ad oculum dominis parent, & imperata faciunt. Atque hoc vocamus seruiliter & non liberaliter seruire. Non tamen huius illiberalis seruitutis author est Spiritus sanctus; sed timoris, coniunctam habentis huiusmodi seruitutem. Quod significat apostolus dicens, *ad timorem*; scilicet vt effectum & donum spiritus. Vnde magis propriè spiritum timoris, quàm spiritum seruitutis hoc Dei donũ appellaueris: tametsi timorẽ seruilem esse Dei donũ, absolutè dici potest; quomodo fidem informem esse Dei donum, absolutè concedunt & docent Theologi: nẽpe qua fides, non autẽ quatenus informis est. Ex his etiam soluitur argumentum, quo mouebatur Augustinus, vt spiritũ seruitutis in timore, diabolum intelligeret. Nam inter dona potest esse quædã antithesis, vt inter timorem & amorem: quorum tamen vnus idemq; Spiritus sit author & dator, vt Hugo Victorinus annotauit, & agnoscit ipse Aug. in serm. suprà citato. Quo autem sensu seruitutis spiritus dicatur, cùm non sit author seruitutis, iam ostẽdimus. An verò spiritus iste seruitutis in timore, sit idem cum spiritu timoris, de quo loquitur apostolus 2 Tim. 1, eo loco expendemus. Iam quod hic addit, *iterum*, respicit haud dubiè, sicut antè dixi, ad legislationem factam in monte Sinai, quando ingens timor & terror populo immissus est, Exod. 19 & 20, cuius rursum meminit Heb. 12. Sensus igitur est: Non enim vos renati per Christũ in baptismo, accepistis donum timoris seruilis, quod acceperant, quibus olim lex data est per Moysen. Forte etiam dicens *iterum* attendit patres eorum ad quos scribit, id est Iudæorum. Scribitur enim hæc epistola, sicut initio dictum est, ad Romanos fideles promiscuè, tam Iudæos quàm gentiles. Sciẽdum porro, timorem huiusmodi peccatoribus vtilem esse quidẽ, imò necessarium vt iustificentur. *Lex enim pædagogus ad Christum*, Gal. 3. Et, *qui sine timore est, nõ poterit iustificari*, Ecclesiast. 1. Quocirca S. Basilius hunc timorem nunc pędagogum, nunc εἰσαγωγικὸν, id est introductorium esse dicit ad pietatem: illud in commentario Isaiæ 1, hoc in enarratione psalmi 32. Sed & B. August. pædagogum ad castum timorem vocat, cõcione 25 super psalm. 118, & saluberrimũ appellat in lib. de catechizãdis rudibus cap. 5, & quomodo ad charitatem introducendam necessarius sit, similitudine setæ linũ introducẽtis declarat, tractatu 9 super primam epistolã Ioannis. Veruntamen quia timor iste per se nec ad iustitiam perducere potest, nec charitatem quæ filiorum est, introducere; propterea nouo spiritu opus est, de quo sequitur.

Timor seruilis peccatoribus vtilis, imò necessarius ad iustificationem.

Sed accepistis spiritum adoptionis filiorum. Adoptio filiorum Græcis vno vocabulo composito dicitur υἱοθεσία, quam alij simpliciter vertunt adoptionem; quod adoptio ferè non sit nisi filiorum. Sẽsus est: Sed accepistis Spiritum S. infundentẽ cordibus vestris charitatem. Vel, (quia suprà diximus spiritũ sumi pro dono spiritus) accepistis per Spiritũ S. gratiam adoptionis, id est charitatẽ, quæ vos constituit adoptiuos Dei filios. Notanda antithesis inter vocabula, *seruitutis* & *filiorum*. Et quia in priori parte expressum fuit donum timoris, quod erat seruorum; idcirco in hac parte intelligendum est donum charitatis, quod filiorum proprium est.

In quo clamamus: Abba; pater. *In quo*, id est per quẽ spiritũ in nobis operantem. Significatur enim causa mouẽs & efficiẽs. Vnde Gal. 4 dicitur ipse spiritus missus *in corda nostra* clamare *Abba pater*. Dum igitur modò nos clamare dicimur, modò ipse spiritus; ostẽditur cooperatio gratiæ & liberi arbitrij, sic tamen vt à gratia liberũ arbitrium moueatur, non contrà. Nos enim quod clamamus, à spiritu accipimus; nõ ille à nobis. Clamor orationem significat profectã ex magno cordis affectu: vt in psalmis & alibi. Ita Domin⁹ ad Moysen orantẽ Exodi 14. *Quid clamas ad me?* Clamamus antẽ per spiritũ, *Abba, pater*: quia filiorũ Dei est Deũ patrem vocare; idque Christi filij Dei naturalis exẽplo, qui toties in euãgelio, vel orãs vel docens, Deũ patrẽ suũ appellat: Deinde & Christi pręcepto, qui nos docuit sic orare: *Pater noster qui es in cœlis*, Matth. 6. Quæ quidẽ orãdi formula non legitur à quoquam iustorum ante Christi aduentum vsurpata, scilicet vt Deũ orans patrem appellaret, dicendo, Pater meus, aut Pater noster; sed reseruata fuit tempori manifestãdæ gratiæ. Nec enim hoc facere quisquã ausus fuit, antequam Christus naturalis Dei filius dignatus nos habere fratres, id iuberet. Inde est quod Sacerdos orationẽ Dominicã in persona totius populi recitatur⁹, ita pręfatur: Pręceptis salutaribus moniti audemus dicere, Pater noster &c. Nam, vt ait Leo serm. 6 de natiuitate Domini: *Omnia dona excedit hoc donũ, vt Deus hominem vocet filiũ, & homo Deũ nominet patrem.* Nõ igitur existimandũ est, vt ex hoc loco Pauli perperam suspicati sunt quidã, ante Christi aduẽtũ nullos fuisse Dei filios adoptiuos. Fuerũt enim procul dubio filij Dei secũdũ adoptionẽ, quotquot verè iusti fuerũt; Sed, vt dixi, fiducia nondũ illis erat data per Christũ, qua Deum orando patrem suũ vocarent. Vnde nec scriptura veteris testamenti vocat eos expresiè filios Dei, nisi forte secundum aliam quandam significationem. Paulus verò non negat anterioris sæculi iustos Dei filios fuisse; sed tempus legis distinguit à tempore gratiæ, quo spiritus adoptionis copiosè effusus est in genus humanum. Ex dictis satis intelligitur nomen patris vt hic accipitur, non esse propriũ primæ

Clamor in scripturis orationem vehementem significat.

Deum vocare patrẽ suum, reseruatum tempori gratiæ.

Iusti etiã ante Christi aduentum filij Dei adoptiui.

personæ in Deo, sed toti Trinitati commune. Nam Deus non dicitur pater filiorũ quos adoptauit, à relatione qua refertur ad filiũ suum naturalem, (sic enim solius secundæ personæ pater est) sed ab ea qua nos respicit vt adoptator noster, & vitæ spiritualis, id est iustitiæ per regenerationem nobis author. Quæ paternitas vtique toti Trinitati communis est. Porrò coniunxit apostolus duo vocabula rẽ eandem significantia, *Abba, pater:* quorum illud Hebraicum est, seu potius ex Hebræo Chaldaicũ & Syriacum, אבא: hoc Græcum, πατὴρ. Idem fecit ad Gal. scribens cap. 4. Marcus quoque euangelij sui cap. 14 testatur Christũ orantem dixisse, *Abba, pater.* Id verò Origenes & commentator Ambros. quibus suffragãtur Laurẽtius & Stapulẽsis, interpretatiuè dictũ volunt, Abba, quod est pater. Nam in Græco, pater, non vocatiui casus est, sed nominatiui cum articulo, ὁ πατὴρ. Verùm id non conuincit. Frequẽs enim est in precationibus, & maximè in psalmis, nominatiuũ pro vocatiuo poni. Sic & ecclesia Christũ orat, *Agnus Dei qui tollis peccata mundi.* Certè apud Matth. cap. 11, & apud Lucam cap. 10, vbi Christus patrẽ alloquens describitur, prius vocandi casu, deinde nominandi cum articulo, nomẽ patris in Græco legimus. Tale est quod in psalmis ὁ θεὸς passim vocatiuè sumitur, sæpè etiam duplicatum, vt psalm. 21, 42, 62. Quod si Græcum Hebręo hic adiecisset loco expositionis, interposuisset ὅ ἐςὶ, *quod est,* vel simile quid, vt fit alibi, velut Marci 7, *Ephpheta, quod est adaperire.* Alij proinde dicunt esse conduplicationẽ Hebraicã, qua significetur vehemens affectus orantium filiorũ Dei. Sed cũ in oratione quã nobis Dominus præscripsit, non habeatur ista cõduplicatio: soleatque ea ad emphasim fieri, reperito prorsus eodem vocabulo, vt, *Domine Domine, Ierusalem Ierusalem;* quod hic non fit; (nõ enim ait Abba Abba, vel pater pater, sed *Abba pater*) idcirco magis verisimile nobis est quod Augustinus dicit, apostolum coniunxisse vocem Hebræam cum Græca, propter Iudæos & gẽtiles; ad significandam videlicet vtriusque populi in vno angulari lapide Christo coniunctionem, tãquam pariter vocatorum ad filiorum Dei adoptionem: præsertim cum ad Romanos fideles, quorum alij Iudæi erant, alij gentiles, hanc epistolam scriberet. Vnde est & illud, *Iudæo primum & Græco,* cap. 1 & 2 huius epistolæ. Ita docet Aug. lib. de spiritu & litera cap. 32, & sermone 13 de verbis apostoli. Competitque eadẽ ratio in locum ad Gal. 4. Quin & Marcum tale quid ea congeminatione spectasse crediderim, nõ quod Christus Hebraicè & Græcè locutus fuerit orans patrem; vt vult author commẽtarij Hieronymo ascripti in Marcum: quamuis & August. ita sentire videtur lib. 3 de cõsens. euangel. cap. 4. Sed euãgelistam de suo addidisse, ὁ πατὴρ, *ad intimandum lectori sacramentum ecclesiæ ex Iudæis & gentibus colligendæ:* vt ibidem loquitur Aug.

Abba, pater quare dictum.

Ratio probabilior.

16 IPSE ENIM SPIRITVS TESTIMONIVM REDDIT SPIRITVI NOSTRO, QVOD SVMVS FILII DEI. Docet non temerè nec arrogãter nos qui per Christũ renati sumus facere, Deũ appellãdo patrẽ: cũ id faciamus freti testimonio Spiritus S. Quanquã in Græco non additur particula causalis *enim*, vt nec in Syriaco; nec in textu cõmentatoris Ambr. Quibus & mss. codices Latini nõ pauci cõsentiunt. Porro Græca sic habent: αὐτὸ τὸ πνεῦμα συμμαρτυρεῖ &c. Vbi primũ admoneo non rectè Erasmum & alios quosdã eũ secutos vertere maluisse *idem spiritus*, pro eo quod noster dixit, *ipse spiritus*. Non enim Græcè est τὸ αὐτὸ idem, sed αὐτὸ. Nam sequẽs τὸ præpositiuus articulus est vocabuli πνεῦμα. Sic & infrà versu 26. *Sed ipse spiritus postulat.* Vbi & Erasmus vertit, *ipse spiritus*, quod Grçcè est αὐτὸ τὸ πνεῦμα. Vide quæ dicta ad illud cap. superioris, *Igitur ego ipse mẽte*, &c. Fateor tamen in sensu non esse magnum discrimen. Quod sequitur συμμαρτυρεῖ, propriè sonat *contestificatur*, vt ad verbum ita vertas: *Ipse spiritus contestificatur spiritui nostro, quod sumus filij Dei.* Quibus verbis ambiguum est, vtrum significetur spiritum reddere testimoniũ spiritui nostro, id est nobis; quod expressit vulgata versio: an verò, iuxta aliorum quorundam versionem, spiritum testari vnà cum spiritu nostro: Quod & Græca potius velle videntur: vt sensus sit, testimoniũ spiritus nostri confirmari testimonio spiritus diuini. Prior quidem sensus magis receptus est, Latinis pręsertim: iuxta quẽ verbum cõpositum συμμαρτυρεῖ positum intelligi debet pro simplici μαρτυρεῖ *testatur*. Sic enim accipi videtur idẽ vocabulum supra cap. 2, vbi nos legimus: *Testimonium reddente illis conscientia ipsorum:* & rursus initio cap. sequentis, *Testimoniũ mihi perhibente conscientia mea.* Attamen alijs placet accipiendum Græcũ verbum propriè, vt significetur adiunctio testimonij cũ altero. Nam & cap. 2 & 9 nihil vetat sic accipi. Nec alibi facilè reperias compositũ illud Græcum vsurpari pro simplici, vt non aliqua cõiunctio testimonij significetur, si non cũ alio testimonio, saltem cũ sententia seu dicto cuiuscũque, quod more scripturæ testimoniũ appellatur: vt hoc pacto quisquis aliquid affirmat, testari dicatur. Ita verbum hoc acceperũt Chrysostomus ac cæteri post eum Gręci: Latini quoque recẽtiores, Erasmus, Caietanus, Toletus. Estq; eadem ratio de verbo συνεπιμαρτυρεῖν, quo Paulus vtitur Heb. 2. Iam pro hoc sensu notanda sunt verba præcedentia, quibus dicitur: *In quo clamamus, abba, pater.* Qui enim in oratione Deum inuocat patrem, consequenter se vocat & affirmat Dei filium, idq; facit corde seu spiritu. *Misit enim Deus spiritum filij sui in corda* nostra *clamantem, Abba, pater.* Gal. 4. Quoniam igitur & spiritus noster clamat abba pater, atque idipsum in corde seu spiritu nostro clamat Spiritus sanctus: ideo dicit apostolus Spiritum S. contestificari spiritui nostro, id est vnà cum eo testari, illo ipso clamore, quem in spiritu nostro excitat, *quòd sumus filij Dei.*

Testimonium quo spiritus testificatur nos esse filios Dei, quod sit, & quomodo accipiendũ.

Hoc ergo Spiritus sancti testimonium, eodem Chrysostomo exponente, clamor ille est, quo renati dicunt Deo, *Abba pater*. Sicut enim *nemo potest dicere Dominus Iesus, nisi in Spiritu-sancto*, 1 Cor. 12, ita nemo potest dicere Deo, Abba pater, nisi in Spiritu-sancto. Verum siue sensus Pauli sit Spiritum-sanctum testari spiritui nostro, siue vnà cum spiritu nostro, nos esse filios Dei; quoniam tamen hoc Spiritus-sancti testimoniũ nõ potest nõ esse verissimũ atque certissimum, consequens videri potest, certa & indubitata fide credere nos debere, quod simus filij Dei, & proinde à peccatis iustificati. Hoc enim argumentum ex isto loco sumptum, vel præcipuum est, quo ad stabiliẽdam fidem, quam vocant specialem, nituntur huius temporis hæretici.

Responsio ad obiectionẽ ex hoc loco factã pro fide speciali.

Cui quidem eorum obiectioni ferè à catholicis respondetur, Spiritum-sanctum duobus modis aliquid hominibus testari: vno modo expressè, directè, & sine vlla obscuritate. Quomodo testificatus est per Christum dicentem paralytico & peccatrici: *Remittuntur tibi peccata tua*, Luc. 5 & 7, & per prophetam Dauidi, *Dominus transtulit peccatum tuum*, 2 Reg. 12. Atque hoc testimoniũ homini certũ & infallibile esse. Alio modo testificari obscurè & obliquè, scilicet per quædã indicia, quæ tantũ probabilẽ faciãt homini coniecturã.

Indicia seu coniectura, quibus se quis agnoscat filiũ Dei.

Cuiusmodi testimoniũ adoptionis est in baptizatis aut per sacerdotẽ absolutis, bonæ volũtatis consciẽtia, vt quæ eos iã non reprehendat de vllo dãnabili peccato aut affectu peccãdi: tũ fiducia ad Deũ inde nata; secundũ illud Ioan. 1 epist. 3. *Si cor nostrum non reprehenderit nos, fiduciam habemus ad Deũ.* Item studiũ honoris Dei tãquã patris: animus propẽsus ad iuuandum proximos, in iis maximè quæ sunt æternæ salutis; libẽter audire & cogitare de rebus ad Deũ & vitã quæ in Deo est pertinentibus. Præterea trãquillitas & serenitas animi cũ interna consolatione: quæ baptismum & reconciliationis sacramentũ sincero corde susceptum consequi solent; vti de se baptizato confirmat Augustinus lib. 9 confessionum cap. 4 & 6. Et de recõciliatis, synodus Trid. sess. 14 c. 3. Deniq; clamor, id est oratio deuota ad Deũ, qua patrem eũ fiducialiter appellãt, filios eius se per ea quæ iã dicta sunt, agnoscẽtes. Igitur sicut per huiusmodi coniecturas non omnino certa fit homini testificatio; ita nec prorsus certò, sed probabiliter, ex tali testimonio nouit ipse homo se esse filium Dei: eoq; sanè probabilius, certiusq;, quò plures, probabiliores ac certiores fuerint coniecturæ: quarũ tamen nulla sit infallibilis. Hæc catholicorũ responsio bona est.

Replicatio aduersarij, & ad eam responsio

Obstrepit tamen aduersarius & replicat dicens, vtrumque nobis certissimũ esse debere, & quod Spiritus sancti testimoniũ quodcunq; & qualecunque verũ sit, vtpote diuinũ; & quod Spiritus-sanctus nobis testificetur quod sumus filij Dei. Nã hoc nobis eodẽ spiritu dictante, Paulus apostolus affirmat. Respõdeo, Paulũ nõ dicere quod Spiritus S. testimoniũ hoc reddat spiritui meo vel tuo, sed spiritui nostro; aut certè nobis vnà cum spiritu nostro, iuxta Græcorũ expositionẽ. Loquitur autẽ in persona iustorum, id est eorũ qui verè sunt filij Dei; quibus Spiritus S. perhibet testimonium, non tamen cuiq; de se planè certũ, sed tantum probabile, quod sint filij Dei. Probabile, inquã, ex indicijs & cõiecturis supradictis. Itaq; testimoniũ adoptionis diuinæ quod iusti in se sentiunt, testimoniũ est Spiritus S, & proinde verissimum: Quod autem alij qui non sunt iusti, sed esse se putãt, in se percipiũt, non est à Spiritu-sancto, sed à fallaci cõiectura; ideoq; & ipsum falsum: Illud tamen ex apostoli constat affirmatione, Spiritum-sanctũ perhibere iustis testimoniũ quod sint filij Dei. Nã sensus apostoli est: Spiritum sanctũ testificari nobis, nõ omnibus qui baptizati & fideles sumus, sed iustis, quod filij Dei simus. At, vt dixi, ipsis iustis singulis testimoniũ illud Spiritus S. non est pro certo cognitũ: quia non possunt illud certò discernere à coniecturis fallacibus. Quo fit vt nec quisq; eorũ de se certus sit se esse iustũ & Dei filium.

Nemo certus in hac vita se esse iustum & Dei filium.

Quam sit autẽ à Pauli sentẽtia alienũ, quod ex hoc loco sectarij colligunt, vel vnus ille locus apertè probat, vbi dicit: *Sed neque meipsum iudico; nihil enim mihi conscius sum: sed non in hoc iustificatus sum*, 1 Cor. 4. Nam si per hoc testimonium Spiritus sancti Paulus ipse de se certus non erat, vt iudicare seipsum posset, & dicere se iustificatum esse; quanto minus quilibet alius?

17 SI AVTEM FILII, ET HEREDES. Certa collectio. Nam hereditas filijs debetur, nõ seruis: Et ad hoc adoptatur quis in filiũ, vt sit heres. Dicitur autem heres is, cui ius cõpetit ad hereditatem percipiendam.

Hereditas filiorũ Dei quæ sit.

Porro hereditatem hic intellige non patrimonij terreni sed cælestis; nec eam qua filij succedunt patri mortuo, vt inter mortales; sed qua accedant & socientur patri semper victuro; videlicet regni, bonorumque eius omnium, absque eius detrimento futuri perpetuò consortes. Nam hereditas ista principaliter Deus ipse est, cui dicitur: *Dominus pars hereditatis meæ*, psal 15. Ex hoc loco nequaquã consequens est, vt aduersarij ratiocinantur, iustos bonis suis operibus non mereri vitam æternam: quod nimirũ eam vt filij hereditario iure sint accepturi.

Vita æterna hereditas simul & merces

Nam optimè cõsistunt hæc duo: Percipere vitã æternam iure hereditario, & percipere ex meritis; præsertim si ius hereditarium tantum ex adoptione quis habeat. Quemadmodum enim filius, etsi patris heres, obedire tamen debet præceptis patris, alioqui iure exheredandus; atque ea obedientia nihilominus hereditatem meretur; (vnde de filio iussis paternis obsequente, maximè si fuerit adoptatus, dici solet: Ille dignum se præstat hæreditate) Sic & nos filij Dei per adoptionem facti, eoque iure Dei heredes, præcepta tamen eius, vt filij, seruare debemus, & ea obseruatione per ipsius gratiam nos hereditate dignos reddere; alioqui ius illud amissuri.

Igitur qui ſumus adoptionis filij,& hoc titulo heredes;dum præcepta patris ſeruamus, veluti nouo titulo ad priorem accedente,ſine quo tamen prior retineri non poſsit, hereditatem paternam nobis debitam facimus. Etenim ita congruentiſsimè & æquiſsimè diuinitus ordinatum eſt, vt hereditatem illam cæleſtem adoptiui filij non conſequantur, niſi in eo quod renati ſunt & filij Dei facti, ſtudio bonorum operum, quibus & patri obediant, & hereditatem promereantur, perſeuerent. Quamuis enim eſſe poſſit ea filiatio in homine,qui opera nondum habeat:retineri tamen & conſeruari ſine illis non poteſt: atteſtante Ioanne apoſtolo 1 ep. 3. *Qui facit iuſtitiam,iuſtus eſt*. Et iterum: *Qui viderit fratrem ſuum neceſſe habere, & clauſerit viſcera ſua ab eo, quomodo charitas Dei manet in eo?* Quod & Paulus ſignificat in eo quod hic ſtatim ſubijcit: *Si tamen compatimur,vt & conglorificemur*, vti mox videbimus.Illud interim obſerua in doctrina apoſtoli,vitam æternam,quam alibi gratiam vocat, iure adoptionis acquiri: vt intelligat aduerſarius,iure debitum cum gratia non pugnare;quādo & ipſum ius quo quid debetur, ex gratia habetur. Ita nos dicimus merita non pugnare cum gratia,cū & ipſa merita ex fonte gratiæ promanent.

Quomodo debitum cum gratia non pugnet.

HEREDES QVIDEM DEI, COHEREDES AVTEM CHRISTI. Dei quidem heredes tanquam patris, Chriſti autem coheredes tanquam fratris noſtri. Nam Chriſtus naturalis Dei filius, ſecundum naturam humanam ad eandem hereditatem regni cæleſtis peruēnit; Imò conſtitutus eſt à Deo heres vniuerſorum, Heb.1. Interim vide quantis titulis amplificet apoſtolus dignitatem baptizatorum, quod ſint filij Dei,quod heredes Dei, quod coheredes & proinde fratres Chriſti.

Dignitas baptizatorū multiplex.

SI TAMEN COMPATIMVR, VT ET CONGLORIFICEMVR. Clarius, *Si tamen cum eo patimur,vt & cum eo glorificemur*.ac ſi dicat: Hereditatis huius & gloriæ cæleſtis quam Chriſtus iam poſſidet, ita demum cum illo conſortes & participes erimus, ſi cum illo atque eius exemplo, vitæ præſentis aduerſitates patienti & forti animo feramus.Nā vt ait S. Leo ſerm. 9 de quadrageſima: *Certa atque ſecura eſt exſpectatio promiſſæ beatitudinis,vbi eſt participatio Dominicæ paſſionis*. Hic verò etiam meritum ſignificari,ſatis liquet.Sicut enim Chriſtus quamuis & filius eſſet & heres; merito ſuæ paſſionis ad gloriam peruēnit: ita ſentit apoſtolus,etiam nos,etſi iam filios & heredes, merito patientiæ, qua Chriſto compatimur, gloriæ eius conſortium adipiſci.Porrò ne quē terreat præſcripta conditio, *ſi tamen compatimur*; oſtendit verbis ſequētibus quam parum exigatur pro re maxima.

18 EXISTIMO ENIM, QVOD NON SVNT CONDIGNÆ PASSIONES HVIVS TEMPORIS AD FVTVRAM GLORIAM, QVÆ REVELABITVR IN NOBIS. *Enim* per autem quidam exponunt: quod non eſt neceſſe. Nam ſuaſio eſt ad patiendum,à magnitudine præmij. *Exiſtimo* Græcè λογίζομαι,id eſt reputo,ratione colligo:nimirum ex collatione paſſionum huius vitæ cum gloria futura. *Non ſunt condigna*, Græcè, *non ſunt digna*: ne quis extra textum Pauli ponderet vocabulum *condignæ*.Eraſmus vertit, *non ſunt pares*. Nec offendat quod quidam veteres legunt, *indignæ ſunt*: vt Ambroſius lib.1 de interpellatione Iob cap. 1,& Auguſtinus quæſt. 67 inter 83, & lib. 5 de ciuit. Dei cap. 18. Nam idem hoc eſt quod *impares ſunt*: minores ſunt, vt ipſe Ambroſius exponit epiſtola 22. Iam quod ſequitur, *ad futuram gloriam quæ reuelabitur in nobis*, ita eſt in Græco: *ad futuram gloriam reuelari in nos*. Sed *futuram* conſtruendum cum *reuelari*, vt ſenſus ſit: ad gloriam ſuo tempore reuelandam ſeu manifeſtandam erga vel circa nos, videlicet in aduentu Chriſti ad iudicium.Tertullianus in Scorpiaco cap.13,& lib. de reſurrectione carnis cap.40 periodum hanc ita expreſſit: *Reputo enim paſſiones huius temporis non eſſe dignas ad gloriam quæ in nos habeat reuelari*.Porrò etiam ex hoc loco meritum bonorum operum oppugnant hæretici.Nam meritum cum mercede comparatum æqualitatem ſeu condignitatem quandam poſtulat. Verum quid hic velit apoſtolus, facilè eſt intelligere ex alio loco qui eſt 2 Cor. 4, vbi ſic ait: *Id quod in præſenti eſt momentaneum & leue tribulationis noſtræ, ſupra modum in ſublimitate æternum gloriæ pondus operatur in nobis*. Igitur ſecundum Apoſtolum non ſunt condignæ ſiue pares ſiue comparabiles huius ſæculi paſſiones ad gloriam futuri ſæculi; quatenus illæ leues ſunt & momentaneæ, cum gloriâ, quæ ſupra modum magna eſt & æterna, comparatæ: Quæ tamen ea gloria dignæ ſunt, eamque promerentur; quatenus illam velut conſtitutam & promiſſam à Deo mercedem nobis operantur & pariunt; quomodo modicum aurum valet equum aut bouem, ex inſtitutione & pacto hominum: cùm ſit alioqui & quantitate & naturæ præſtantia multo minus. Certè negare non poſſunt aduerſarij, quin peccata mereantur pœnam ignis æterni; cùm tamen huius ſæculi voluptates quibus peccatur,nequaquam pares ſint illi pœnæ vel magnitudine vel diuturnitate. Itaque dicimus, etſi paſſiones huius ſæculi, ſi magnitudo earum & duratio ſpectetur,non reſpondeant gloriæ futuræ; virtute tamen & valore (qui in Dei promiſſione fundatur) reſpondere: quomodo ex inſtitutione & pacto quodam naturæ, ſemen arbori reſpondet, eamque virtute continet. Illud quoque conſidera, non dicere apoſtolum, noſtras bonas actiones non eſſe dignas futura gloria: ſed huius ſæculi paſſiones non eſſe dignas ſeu cōdignas ad futuram gloriam. Confert enim, vti dictum eſt,intenſionem ac morā acerbitatis præſentium afflictionum cū intēſione ac mora gaudij gloriæ futuræ: Inter quæ certè nulla eſt comparatio. Tale eſt & illud de iuſtis,Sapientiæ 3. *In paucis vexati, in*

Reſpōdetur hæreticis ex hoc loco meritum bonorum operū oppugnantibus.

Bona iuſtorum opera vitā æternam merentur ex Dei promiſſione.

Alia expositiones minus probata.

multis benè disponentur. Quidam sic exponunt apostolum: *Non sunt condigna,* si in se spectentur, & ex operis natura, nimirum seclusa promissione. Nobis prior expositio magis probatur. Absolutè enim loquitur apostolus de passionibus sanctorum: Et sensum eius declarauimus ex alijs ipsius verbis. Vnde nec Hugo Victorinus mentem apostoli videtur assecutus, quum sensum esse vult, opera sanctorũ *ad tam excellentem gloriam promerendam non esse condigna: quia Deus ex sua gratia superaddet plus quàm meruerunt.* Nam etsi Deus non plus superadderet, id est non supra condignũ opera sanctorum remuneraret; verùm tamen maneret ex mente Pauli, satis explicatã, non esse condignas seu pares huius temporis passiones ad gloriam futuram.

19 NAM EXSPECTATIO CREATVRÆ, REVELATIONEM FILIORVM DEI EXSPECTAT. Quo magis commendet gloriæ futuræ magnitudinem, prosopopœia quadam vtitur: fingens creaturam, id est mundum velut personam magno desiderio exspectantem, dum ea gloria in nobis Dei filijs manifestetur, vt & ipsa gloriæ particeps fiat. Qua re simul innuit quod alibi apertius docet, omnia esse & fieri propter electos; vt 1 Cor. 3 & 2 Tim. 2. Caietanus quidem creaturam hoc loco solam intelligit humanam, id est homines; & (quod postea dicitur) omnem creaturam exponit omnes nationes hominum: Quomodo dictum est: *Prædicate euangelium omni creaturæ:* Marci 16. Qui sensus etiam apud Augustinum est, tum in expositione præsentis loci, tum alibi; vt concione 12 super psalmum 118, libro contra Priscillianistas & Origenistas ad Orosium scripto, cap. 8, & quæst. 67 inter 83. Denique & apud Hugonem quæst. 204. Verum huiusmodi sensus contextui Paulino parum commodè potest aptari. Certè Paulus in hac eadem epistola cap. 1 creaturam generaliter accepit semel & iterum. Imò & hoc ipso capite generaliter eam intelligit cùm dicit: *Neque creatura alia poterit nos separare à charitate Dei.* Græca vox ἀποκαραδοκία, pro qua in nostra versione est, *exspectatio*, nõn simpliciter exspectationem significat, sed vehementem, anxiam, & vt Erasmus vertit, sollicitam exspectationem; (Hilarius lib. 12 de Trinitate, longinquam exspectationem legit,) imò potius obseruationem & speculationem; dum velut exserto capite quis obseruat; quod speculatorum est. Non enim respondet verbo hic posito ἀπεκδέχεται, *exspectat*, sicut in Latino; sed deriuatum est à verbo ἀποκαραδοκεῖν: quod nõ à corde, vt putant nonnulli, sed à capite dicitur; ac si dicas, ipso capite spectare, quod est prospectare. Consonat & Syriacum verbum, quod interpretantur, oculos intendere, & quasi in specula exspectare. Sensus igitur est: Tota hæc creatura quæ hominum vsibus subseruit, attentissima obseruatione tempus illud exspectat, quo gloria filiorum Dei manifestabitur, id est quo filij Dei gloriosi apparebunt.

Creatura quid hoc loco.

Ἀποκαραδοκία quid significet.

Nunc enim nondum apparuit quid erimus, 1 Io. 3. Ratio tam sollicitæ exspectationis sequitur:

20 VANITATI ENIM CREATVRA SVBIECTA EST. Vanitatem intelligit non eam solum, quæ consistit in instabilitate & mutabilitate rerum huius mundi, de qua dixit Ecclesiastes: *Omnia vanitas;* scilicet ob vicissitudines generationum & corruptionum, quæ varias consequuntur alterationes: sed eã quoque comprehendit qua mundus in deteriorem statum commutatus est: quæ nimirũ inuecta est mundo per peccatũ hominis, cui dictum est: *Terra maledicta in opere tuo,* Genesis 3. Ad quam vanitatem hoc quoque pertinet, quod creatura quæ in vsum hominum venit, magna parte permissa est potestati principis huius mundi. Propter quod & multæ creaturæ consuetudine fidelium benedicuntur, & iuxta apostolũ 1 Tim. 4, sanctificantur *per verbum Dei & orationem:* vt potestas diaboli per eas nocere parati, cohibeatur. De qua vanitate etiã Prudentius hunc locum interpretatur in Hamartigenia, dicens *omnem creaturam subiectam vanis non sponte laboribus, periuro seruire latroni,* id est diabolo. Id expressius alibi docet apostolus, vt ad Ephes. 2 & 6. Quam ob causam diabolus & *princeps mundi huius* vocatur Ioan. 14 & 16, & *Deus huius sæculi* 2 Cor. 4.

Creatura vanitati subiecta, quo sensu.

NON VOLENS. Græcè οὐχ ἑκοῦσα, *non vltronea, non lubens.* Tertull. *inuitè.* Alij, *non sponte.*

SED PROPTER EVM QVI SVBIECIT EAM IN SPE. *Eam* non est in Græco, sed intelligitur. *In spe,* Græcè ἐπ' ἐλπίδι. quod alij vertunt *sub spe:* sensu tamen eodem. Persistit apostolus in prosopopœia creaturæ: quam dicit vanitati subiectam esse, non libenter nec sponte sua, id est non ex inclinatione suę naturæ; cum vnaquæque res naturaliter suam appetat perfectionem, corruptionem autem & defectum fugiat: sed ex ordinatione, velutique præcepto Dei, qui illam, hominis culpa sic exigente, subiecit huic vanitati: non in perpetuum tamen, sed ad tempus, facta ei spe liberationis, de qua sequitur.

21 QVIA ET IPSA CREATVRA LIBERABITVR A SERVITVTE CORRVPTIONIS. Hæret cum eo quod proximè dixit, *in spe:* & (*quia*) pro *quòd,* positum, Græcè ὅτι; vt sit sensus: Subiecit eam vanitati cũ hac spe, quod ipsa quoque aliquando vindicabitur è seruitute corruptionis & mutabilitatis iam dictæ: cui nunc interim subiacere cogitur. Hieronymus exponens prophetam Habacuc cap. hãc 3, creaturæ seruitutem & liberationem extendit ad corpora cælestia, solem & lunam, adducens illud Isaiæ 30. *Erit lux lunæ sicut lux solis, & lux solis septempliciter.* Quæ eadem Ambrosij sententia est in epistola 21. & 22. & Chrysostomi in commentario. Et nota est Theologorum doctrina, in resurrectione hominum futuram renouationem totius creaturæ: quam significat scriptura 2. Petri 3. Apoc. 21. & Isaiæ 65. nouos cælos & nouam terram promittens. Verum id hoc loco significari non arbitror.

An ad corpora cælestia seruitus & liberatio extendatur.

Non enim illa corpora vanitati subiecta dicimus. Quod verò Ambrosius ibidem etiam ad angelos hominum custodes hanc seruitutem simul & liberationem extendere videtur; nisi benignè interpreteris, recipi non potest. Sed de huiusmodi cōmentario paulo pòst plura.

IN LIBERTATEM GLORIÆ FILIORVM DEI. Præpositio *in*, Græcè εἰς, variè exponitur. Chrysostomus interpretatur *in libertatem*, id est propter libertatem. Mundus enim propter hominem est; sed alius mundi status conuenit peccatoribus, alius Dei filijs iam glorificatis. *Mundus propter hominem conditus.* Alij sic exponunt: in imitationem & exemplum libertatis. Alij verò ad tempus referunt, hoc sensu: Creatura liberabitur à seruitute corruptionis tunc quando filij Dei suā assequentur perfectam & gloriosam libertatem. Qui sensus optimè quadrat contextui. Potest etiam hæc pars construi cum illa particula præcedente *in spe*, vt tamen etiam tēpus significetur: ac si dicat apostolus, Deus creaturam vanitati subiecit, facta ei spe liberationis in illud tempus quando filij Dei quibus subseruit, suam libertatem consequentur. Ac nihilominus verba intermedia declarant obiectum huius spei, id est rem ipsam speratam, sicut ea exposuimus.

22 SCIMVS ENIM QVOD OMNIS CREATVRA INGEMISCIT, ET PARTVRIT VSQVE ADHVC. Amplificatio est desiderij iā dicti. *Ingemiscit & parturit*, Græcè συστενάζει καὶ συνωδίνει, id est *congemiscit & comparturit*, vt legit S. Ambrosius lib.1 de fide cap.6. Quanquam ὠδίνειν non propriè significat parturire, sed dolere in partu, partus doloribus teneri. Igitur hic metaphora est à muliere parturiente. Nam quod quidam suspicantur hic olim variasse Græcos codices, eo quod in Origenis commentario aliqua varietatis fiat mentio, quodque Latini variè legant hoc verbum, *parturit, comparturit, dolet, condolet*; arbitror inanem esse coniecturam, cùm hæc varietas tantum sit interpretum, qui Græca aliter & aliter Latinè reddiderunt. Nam συνωδίνειν, vt dixi, significat condolere more parturientis. Quod autem in Origenis commentario de variātibus exemplaribus legitur, Ruffini interpretis additamentum est, de Latinis exemplaribus loquentis, vt & alibi solet. Certè in Græco non alia varietas reperitur, nisi quod textus Oecumenij scholijs insertus, addit illi verbo genitiuum τῶν τέκνων, vt dicat apostolus omnem creaturam cōgemiscere vnà cum filijs, quemadmodum Hentenius interpretatur. Sed alienum id puto; cùm nec ipse Oecumenius attingat in commentario. Porro duobus modis hæc pars exponitur. *Omnem creaturā congemiscere bifariam exponitur.* Quidam enim subaudiūt pronomen nobis: Omnis creatura nobis congemiscit, vel nobiscum ingemiscit & parturit. Sicut enim nobiscū subiecta est creatura vanitati corruptionis, & nobiscū liberationem exspectat; ita etiam vnà nobiscum ingemiscere & parturire dicitur, id est in modum parturientis dolere, cum exspectatione illius temporis, quo simul nobiscum libertatis & gloriæ particeps fiat. Alijs magis placet, compositis illis verbis significari gemitum & dolorem communem inter se partium creaturæ, propterea quod de nobis statim sequatur: *Sed & nos ipsi intra nos gemimus.* Cum enim *creatura* hoc loco collectiuum sit nomen, sicut mūdus, populus, eique etiam addatur signum collectiuum, omnis id est tota: appositè ei tribuuntur, fine relatione ad aliud, verba composita ex præpositione σὺν: quomodo Latinè dicitur, conuenit multitudo, concurrit turba. Quod addit apostolus *vsque adhuc*, vel *vsque nunc*, Græcè ἄχρι τοῦ νῦν, sic intellige: ad hoc vsque tempus & deinceps, donec scilicet reueletur gloria filiorum Dei. Refert Augustinus quæst. 67 inter 83, quosdam hæreticos ex his apostoli verbis multa impia & inepta de cælestibus spiritibus tradidisse; ac illud inter cætera, quod omnes angeli, sublimesque virtutes in dolore & gemitibus sint, antequam nos penitus liberemur. *Falsus huius loci intellectus refellitur.* Eam verò Origenis doctrinam fuisse, non dubium est, legenti cōmentarium eius hoc loco, & ea quæ scribit lib.1 de principijs cap. 7 & 8. Tale quid etiam Pelagius innuit in suo commentario. Cæterū quid Augustinus ad hunc apostoli locum respondeat, quia rem fusius tractat, inde repetat studiosus. Plana breuisque responsio est, apostolum non de omni prorsus creatura loqui, sed de ea quæ in ministerium hominum facta est. id est corporea; ac præcipuè de mundo hoc inferiori, qui sedes est corruptionum & corruptiuarum mutationū. Si enim creatura ab apostolo dicitur ad discrimen hominum, tanquam res quædam vilior & imperfectior, (Vnde & mox ait: *Non solum autem illa, sed & nos*, quanto magis ad discrimen angelorum, quorum excellentior est quā hominū natura! Nec tamen illa ipsa creatura ingemiscere & parturire dicitur, nisi impropriè, propter naturale desideriū suę perfectionis: vel certè per prosopopœiam, vt iam ante expositum est. Sanè quamuis aliquod desiderium nostræ liberationis, & sui per eam maioris gaudij futuri, possit etiam angelis tribui, quod facit Erasmus in sua paraphrasi, quosdam veteres secutus; reuera tamen locus hic angelis conuenire non potest, maximè propter illud: *Vanitati creatura subiecta est*; quod nec putauimus ad cælestia corpora referendum.

23 NON SOLVM AVTEM ILLA, SED ET NOS IPSI PRIMITIAS SPIRITVS HABENTES; ET IPSI INTRA NOS GEMIMVS. Græcè, *Non solum autem, sed & ipsi primitias spiritus habentes, & nos ipsi in nobis ipsis gemimus*, Phrasis apostolo Paulo peculiaris, eclipticum illud; *non solum autem*, vt suprà cap. 5. *Non solum autem, sed & gloriamur in tribulationibus*. Et infrà capit. 9. *Non solum autem, sed & Rebecca*, &c. Quod secundo dicit, *& ipsi* vel *nos ipsi*; repetitio est ad maiorem affectus expresionem. Quamuis & sic verti potest, *Sed & ipsi qui primitias spiritus habent*, id est *nos ipsi in nobis ipsis gemimus.*

gemimus, vt copula sumatur expositiuè. Quæ tamē expositio est adhuc obscura. Neq; enim liquet quos intelligat, dicens *nos ipsi*. Chrysostomus ac cæteri ferè Græci interpretantur dictum in persona omnium regeneratorum, quos aiūt primitias spiritus habere, quia principium aliquod, gustumque Spiritus-sancti, velut pignus acceperunt in donis sibi collatis: interim exspectantes & anhelantes ad plenitudinem illam sibi repositam in futurum. De ijsdem intellexerunt commentator Ambr. & Augustinus lib. 2 de peccatorum meritis capit. 7 & 8. Verum quia primitiarum nomine significari solent in sacris literis ea quæ præstantiora sunt in aliquo genere: (qua ratione Christus vocatur *primitiæ dormientium*, 1 Corinth. 15, & electi *primitiæ ex hominibus*, Apocal. 14) idcirco videri potest primitias spiritus intelligi debere præstantiora & abundantiora Spiritus-sancti dona. Quamobrem alij sentiunt Paulum hic loqui in persona apostolorum (quorum ipse vnus) & aliorum primorū fidelium, in quos copiosius ac per varia charismata fuit effusa gratia Spiritus-sancti: vt hic sit sensus: Non solum autem hoc fit quod dixi, vel: Non solum creatura gemit & dolet vnà cum regeneratis: sed & peculiariter nos apostoli, primique fideles, etsi magnam spiritus abundātiam percepimus, vt videri possimus iam pleni & beati, quibus non restet quod desideretur; attamē etiam nos ipsi grauati corpore mortis huius, intra nos ipsos gemimus. Adfert hunc sensum Sedulius; eumq; diligenter & doctè prosequitur Aquinas: cuius hoc loco commentarius propter alia quædam lectu dignus est. Sequuntur item Caietanus & alij quidam recentiores. Vtrumq; verò sensum explicant Origenes & Heruæus. Mihi sanè contextum verborum Pauli propius intuenti non fit probabile, quicquam hic propriè dici in persona apostolorum, vt nec vsquam in tota hac epistola. Nam & in præcedentibus huius loci, & in his quæ proximè sequuntur, ac deinceps vsque ad finem capitis, personam regeneratorum, saltem electorum, in genere Paulus in se suscipit. Quare & hanc partem de ijsdem conuenit intelligi, iuxta sensum priori loco datum. Nec ei obstat proprietas vocabuli primitiarum. Dicuntur enim primitiæ, Græcè ἀπαρχή, primi fructus ex aliqua re, siue sint reliquis præstantiores siue nō. Nam vt sint præstantiores, ad rationem primitiarum non pertinet. Qualescunque enim essent, eo nomine erant optabiles, & offerēdæ Deo secundum legem, quod primi fructus essent: quemadmodum & primogenita hominum & pecorum, non quia meliora, sed quia prima, iubebantur offerri. Comparantur ergo primitiæ seu primordia spiritus hoc loco ad integrum plenumque prouentum; id est ad eam spiritus abundantiam quam accepturi sumus in futuro sæculo. Quocirca non malè Theodoritus primitias pignus & arrabonem interpretatur: quomodo Paulus ipse loquitur interdum, vbi Spiritus-sancti dona quæ dantur in hoc sæculo, nunc pignus spiritus, nunc pignus hereditatis appellat, vt 2 Corinth. 1 & 5, & Ephes. 1. Qui postremus locus cum isto satis conuenit, vt illic inuenies annotatum. Quanquam alia ratione pignus, alia primitias hæc dona vocari, cuius doctò facilè est intelligere. Porro quod apud Amb. commentatorem & Primasium pro primitijs legitur *receptaculum*, nescio quid secutus sit interpres qui ita vertit: nisi fortè non ἀπαρχὴν, sed ὑποδοχὴν legerit in Græco.

Qui primitias spiritus habentes.

Quæ dicantur primitiæ.

ADOPTIONEM FILIORVM DEI EXSPECTANTES. *Dei* nec est in Græco, nec in Syriaco. Multi quoque Latini codices manuscripti non habent. Augustinus in expositione prop. tantum legit; *adoptionem exspectantes*: tametsi non de alia adoptione quam ea qua in Dei filios adoptamur, apostolum loqui constat. Cæterum textus Amb. com. hoc loco defectuosus est. Nam adoptione prætermissa tantum legit, *ingemiscimus, exspectantes redemptionem corporis nostri*. Nec amplius ipse commētator exponit. Eadem videtur lectio fuisse Pelagij & Sedulij, quia nec ipsi in commentarijs adoptionem attingunt. Legunt tamen & exponunt omnes Græci. Hanc igitur adoptionem filiorum adhuc exspectare dicuntur qui tamen iam per baptismum in Dei filios adoptati sunt; quia qui ius hereditatis nunc habent, possessionem eius exspectant: vt in vocabulo adoptionis metonymia sit; qua causa pro effectu ponitur, adoptio pro hereditate: aut certè Hebraismus, qualis cum accipitur spes pro re sperata, aut promissio pro re promissa. Sic adoptio pro re ad quam adoptio facta est. Hinc Theophylactus duplicem facit adoptionē, vnam huius sæculi imperfectam, alteram futuri sæculi perfectam & consummatam: quomodo secundum scripturas duplex est regeneratio, vna qua renascimur ad gratiam per baptismum, Ioan. 3, & Tit. 3, altera qua renouamur ad gloriam per resurrectionem, de qua Dominus ait Matthæi 19. *In regeneratione cum sederit filius hominis*, &c. Vnde sequitur appositiuè.

Duplex adoptio, quemadmodum duplex regeneratio.

REDEMPTIONEM CORPORIS NOSTRI. Redemptionem corporis dicit, quia beata resurrectio corpora nostra nobis restituet, non qualia nūc habemus, sed libera ab omni corruptione mortalitatis & concupiscentiæ. Quā quidem liberationem vocat *redemptionem*, Græcè ἀπολύτρωσιν: quia libertas illa precio sanguinis Christi nobis comparatur. Solam verò nominat corporis redemptionem, quia animæ electorum quibus nihil restat purgandum, etiam ante corporum resurrectionem sua fruuntur, eaque perfecta beatitudine. S. Ambrosius in epist. 22 redemptionem corporis intelligit ecclesiæ. Verùm scriptura non solet ecclesiam appellare corpus nostrum, sed corpus Christi, vt 1 Cor. 12. Ephes. 1, 4 & 5, & Coloss. 1. Videtur autem apostolus respicere ad id quod dixit superiori cap. *Quis me liberabit*

Cur solā nominet redēptionem corporis.

rabit de corpore mortis huius? vt hic significetur redemptio seu liberatio illic optata. Itaque nonnulli redemptionem corporis interpretantur, id est à corpore, scilicet hoc mortali. Qui quidem sensus eodem redit. Exspectatur enim liberatio à corpore mortis, vt recipiatur corpus immortale. Nescio tamen an ea phrasis exemplum habeat in scriptura sacra: nisi quod Heb. 9 legimus redemptionem præuaricationum, id est à præuaricationibus siue pœnis quæ pro illis debentur. Alioqui sicut hominis & animæ redemptio ea semper intelligitur, qua homo vel anima redimitur: ita & corporum redemptionem intelligi conuenit, qua corpora rediumuntur, vt prius expositum est.

24 SPE ENIM SALVI FACTI SVMVS. Manifestum est hanc ætiologiam ac cætera quæ sequuntur, non ad solos apostolos pertinere, sed ad omnes regeneratos. *Salui facti sumus.* Græcè ἐσώθημεν. *Saluati sumus,* vt habet vetus versio. Reponit Erasmus *seruati sumus.* Sed id cur non placeat, intelliges ex ijs quæ dicturi sumus ad illud Philip. 3. *Vnde etiam saluatorem exspectamus,* &c. Sensus est: Nondum reipsa, sed spe sola salui & beati facti sumus: & ideo adhuc gemimus, exspectantes corporum nostrorum redemptionem, & cum ea perfectum beatitudinis statum. Salutem intelligit consummatam. Nam de salute inchoata, quæ huius est sæculi, dicit Ephes. 2, *Gratia estis saluati.* Et Tit. 3. *Secundum suam misericordiam saluos nos fecit.*

Saluum facere melius dicitur quam seruare.

SPES AVTEM QVÆ VIDETVR, NON EST SPES. Sensus: Nulla est spes rei præsentis, quæ iam habetur & possidetur; sed spes tantum est rei futuræ, id est nondum acceptæ: sicut fides rei non visæ: Vt simili ratione dici queat: fides quæ videtur non est fides. Sequitur probatio.

NAM QVOD VIDET QVIS, QVID SPERAT? Græcè, *quid etiam sperat?* Ambrosius in epistola 22, *quid & sperat?* Id est, cur adhuc sperat? ac si dicat; Re quæ sperabatur, obtenta, nulla iam restat causa sperandi. Hic obiter nota cōtra hæreticos qui ex testimonio Spiritus-sancti de quo superius, fidem suam specialem astruere conabantur, eam ex hoc loco manifestè destrui. Siquidem homo peccator & pœnitens inprimis sperare iubetur remissionem peccatorum & adoptionem Dei per Christum. Non ergo credere debet se eam habere: quia, sicut hic docet apostolus, res habita non speratur: præsertim si, quod exigunt sectarij, certo tibi persuadeas te eam habere. Porro sperare non potest sine fide ea quæ ad salutem requiritur: Ergo fides illa non est de venia peccatorum & adoptione iam accepta; sed pœnitentibus parata, & accipienda per sacramenta à Christo Domino ad hoc instituta.

Refutatio fidei specialis ex hoc loco.

25 SI AVTEM QVOD NON VIDEMVS SPERAMVS, PER PATIENTIAM EXSPECTAMVS. Concludit ex dictis: Si, inquit, speramus salutem, spes autem eorum est quæ nondum habentur; ergo cum patientia seruitutis ac miseriæ præsentis exspectare debemus adoptionē ac libertatem gloriæ filiorum Dei. Græca vox ὑπομονὴ patientiam seu sustinentiam significat cum spe boni futuri: & ita passim vsurpatur in scripturis apostolicis.

26 SIMILITER AVTEM ET SPIRITVS ADIVVAT INFIRMITATEM NOSTRAM. *Similiter,* Græcè ὡσαύτως, *itidem, consimiliter,* vt vertit Erasmus. Adiuuat, Græcè συναντιλαμβάνεται, *sublenat* Quo verbo Lucas vsus est Euangelij cap. 10, *Dic illi vt me adiuuet, subleuet. Infirmitatem nostram,* Græcè *infirmitates nostras*: tametsi in nonnullis etiam Græcis exstat numerus singularis. Atqui sensus idem est; *Infirmitatem nostram, siue infirmitates nostras*, id est nos vehementer infirmos: vt qui non solum grauamur pondere mortalitatis nostræ; sed præterea laboramus vicio ignorantiæ & concupiscentiæ carnis; quæ nos reddunt ad bonū valde tardos & imbecilles. Iam cur dicat apostolus *similiter*, aut *consimiliter*, cùm nihil præcedat huic simile quod spiritus facere dicitur, haud satis liquet. Quidam referunt ad id quod proximè præcessit; hoc modo: Spes in aduersis nos adiuuat & patientes reddit. Similiter & spiritus. Origenes existimat apostolum respicere ad gemitus, quorum in superioribus mentio facta est. Dixit enim omnem creaturam ingemiscere. Dixit & eos gemere qui primitias spiritus habenr. Nunc addit, ipsum etiam spiritum, qui adiutor noster est, non sine gemitibus, & quidem inenarrabilibus, nos adiuuare: sensu videlicet inferius declarando. Congrueret quidem hæc Origenis speculatio parti sequenti, vbi spiritus postulare pro nobis dicitur cum gemitibus; si illic additum fuisset, *similiter:* sed huic parti, quæ spiritui tantum attribuit adiuuare nostram infirmitatem, videtur aliena. S. Thomas refert ad illud superius: *Viuificabit & mortalia corpora propter inhabitantem spiritum eius in vobis.* Et comparationem sic explicat: *Dictum est quod per Spiritum sanctum viuificabuntur nostra mortalia corpora, quando auferetur à nobis nostra infirmitas: Similiter autem & in statu huius vitæ, in quo adhuc infirmitati subijcimur, spiritus adiuuat infirmitatem nostram.* Sic ille. Alij generaliter comparationem referunt ad beneficia spiritus ante dicta: quæ sunt viuificare mortalia corpora nostra; facere nos Dei filios; & testimonium reddere spiritui nostro, quod simus filij Dei: quibus nunc addit, spiritum adiuuare infirmitatem nostram. Mihi probabilius est ad solum illud postremum de testimonio, Paulum hic respicere, cum allusione verborum συμμαρτυρεῖ, & συναντιλαμβάνεται: tanquam dicat: Sicut spiritus contestificatur spiritui nostro, quod simus filij Dei: sic etiam nos infirmos idem spiritus coadiuuat; vt quæ non videmus, per patientiam exspectemus. Sanè non alium hoc loco spiritum significari quam Spiritum sanctum, id est tertiam in Trinitate personam, communis est inter-

interpretum iá Græcorum quam Latinorum sententia. Nam quod dicunt Lyranus & Carthusianus intelligi posse spiritũ angelicũ, cuius est ex munere sibi diuinitus iniũcto nostrã adiuuare infirmitatẽ, dæmones coërcendo, & ea quæ salutaria sunt, suggerendo; nostrasq́ue Deo orationes vehemẽtissimis affectibus offerre, pius quidem hic sensus est, sed loco non congruens. Portò Spiritus-sanctus adiuuat, non partem oneris sustinendo, sed eo modo qui paulo post exponetur.

NAM QVID OREMVS, SICVT OPORTET, NESCIMVS. *Nam quid oremus*, Græcè: τὸ γὰρ τί προσευξόμεθα. Quod ita commodè vertas: *Hoc ipsum enim quid oraturi simus*. Quod addit, *sicut oportet*, ad verbũ *oremus* referẽdum potius, quã quod nonnullis placet, ad verbũ *nescimus*; vt duo significẽtur, quæ dicit nos nescire: quid orando petamus, & quo modo petamus. Est igitur hæc declaratio magnæ infirmitatis nostræ q. d. Adeò sumus infirmi, vt non solum egeamus auxilio spiritus ad ea quæ scimus agẽda vel toleranda; verũ plerumq; ne sciamus quidem quid nobis expediat, & proinde quid à Deo petere debeamus: Deinde nec sciamus, quomodo petere oporteat ea ipsa quæ rectè alioqui petũtur. Quędã enim absolutè petẽda sũt, quædã cõditionaliter. Interdũ quoq; peccatur in eo quod vehementius petãtur minora bona, quã maiora, magisq́; necessaria: quod accidit ex inordinato rerũ quę desiderãtur amore. Tractãs hunc locũ Augustinus epist. 121 de orando Deo c. 14, docet hãc apostoli sentẽtiã potissimè locũ habere in afflictionibus ac tẽtationibus, quę possunt & prodesse & nocere: quo fiat vt ignoremus vtrũ nobis expediat eas adimi, an relinqui. Quomodo Paulus ipse nesciuit quid oraret sicut oportet quãdo ter Dominũ rogauit vt auferretur à se stimulus carnis. Vnde tandẽ audiuit; *Sufficit tibi gratia mea, quia virtus in infirmitate perficitur*, 2 Cor. 12. Idipsum Theophylactus docet exẽplo Moysi & Ieremiæ, quorum petitiones quasdam à Deo repulsas legimus, Deut. 3. & Ierem. 14. Estq́ue generalis sententia S Thomæ in expositione orationis Dominicæ opusc. 7, dicentis: *Scire quid sit petendum difficillimum est: cum sit difficillimum scire quid sit desiderandũ*. Nec malè tamen fideles auferri & auerti à se petunt etiam publicis supplicationibus, aduersa quæcũque tẽporalia, licet pleriq; magis Deũ quæramus & colamus in aduersis quã in prosperis: Nã vt ait Augustinus loco memorato. *quia dura, quia molesta, quia contra sensum nostræ infirmitatis sunt, vniuersali humana voluntate vt à nobis hæc auferantur oramus. Sed hoc deuotionis debemus Domino Deo nostro, vt si ea nõ abstulerit, nõ ideo nos ab eo negligi existimemus: sed potius pia patiẽtia malorum bona speremus ampliora. Sic enim virtus in infirmitate perficitur*. Hæc ille.

Multiplex ignorãtia nostra de ijs quæ petẽda sunt à Deo.

Scire quid petendum difficile est.

SED IPSE SPIRITVS POSTVLAT PRO NOBIS, GEMITIBVS INENARRABILIBVS. *Postulat* Græcè *intercedit*. Annotat autẽ Oecumenius Græca voce significari vehemẽtem magnoq; studio factam supplicationẽ, Non enim simpliciter est ἐντυγχάνει *intercedit*, quod infra semel & iterum hoc capite legitur; sed addita præpositione significãte excessum, ὑπερεντυγχάνει, quasi dicat *superintercedit*: nisi malis ea præpositione tantũ significari *pro*; quia sequitur ὑπὲρ ἡμῶν *pro nobis*; quomodo repetita prępositione dicimus aliquem egredi è domo, descẽdere de monte. Quod nobis est verisimilius. Spiritũ hoc loco Chrysostomus eiusq́; sequaces interpretãtur vel spiritũ hominis, quatenus gratiam orationis à Spiritu S. accepit, vel ipsum orationis donum hominibus à Spiritu S. infusum, quod frequẽs sit in scripturis Spiritus S. dona spiritus nomine significari. Nam & spiritum precũ legimus apud Zachariam c. 12. Censent igitur inter alia dona quæ Spiritus S. in ecclesia primitiua fidelibus distribuit, etiã fuisse peculiare donum orationis seu precationis, quo quidam instructi pro vniuerso populo, qui alioqui sæpe per ignorantiam inutilia postularet, precabantur; quorum in locum postea successerit diaconus pro populo supplicans Quanquã hoc in alijs plerisq; ecclesijs episcopi & presbyteri facere consueuerunt. Ab horũ sentẽtia non dissonat S. Ambrosius, qui lib. 3 de Spiritu S. c. 12, spiritũ hic interpretatur gratiã spiritualẽ. Hos authores ne ipsum Spiritũ S. intelligãt, ea ratio mouet, ne consequens ex hoc loco videatur secundum hæresim Macedonij, Spiritum-sanctum esse creaturam ac Deo minorem, vtpote orãtem & supplicantem Deo pro nobis. Sed cùm in superiori sententia qua dictũ est spiritum adiuuare infirmitatem nostrã, ijdem etiã scriptores Spiritum sanctum intellexerint; hic verò Paulus adiutorium illud spiritus exponat & declaret, idq́ue non sine emphasi, dicens, *ipse spiritus*: certè non alius quam idẽ Spiritus sanctus intelligi poterit. Et ita quidem intellexerunt commentatores Latini, & inter Gręcos Origenes, nec nõ Augustinus in epist. 108 & 121, & lib. 1 & 2 contra Maximinũ: pluresq́; alij. Secundum hos Spiritus sanctus postulare seu intercedere pro nobis dicitur, eo quod efficaci sua in nobis operatione nos orantes ac postulantes faciat. Quod dum agit, quodammodo pro nobis intercedit. Similis locus est Gal. 4. *Misit Deus spiritum filij sui in corda vestra, clamantem Abba pater*. Nec dissimile illud Matthæi 10. *Non vos estis qui loquimini, sed spiritus patris vestri qui loquitur in vobis*. Huc etiã illa referri possunt, 1 Timoth. 2. *Qui vult omnes homines saluos fieri*, id est volũtatem huiusmodi pijs hominibus inspirat. Et quod in persona Sapientiæ diuinę dicitur Ecclesiastici 24. *In habitatione sancta corã ipso ministraui*; hoc est, In tabernaculo sancto sacerdotes coram Deo ministrare feci. Loquitur enim ad hũc modũ frequẽter scriptura: ne dubitemus Deũ in nobis omnia bona operari. Hinc etiã intelligitur illã particulã *pro nobis*, nõ sic accipi, quẽadmodum infrà versu 34, vbi de Christo dicitur, *qui etiã interpellat pro nobis*, & quomodo eã accipi

Quis spiritus postulãs pro nobis.

Postulat pro nobis Spiritus-sanctus, & quo sensu.

mus

mus in litanijs sanctorum dicentes, *Orate pro nobis*: sed hoc sensu; pro nobis, id est defectum nostrum supplens & adiuuans, dum facit nos postulare: vt ita dictum sit *pro nobis*, quomodo dicit Dominus ad discipulos: *Non vos estis qui loquimini*. Porro locum istum ne quidem apparenter fauere Macedonio, si totus inspiciatur, ex eo liquet, quia spiritum dicit postulare gemitibus inenarrabilibus. Quod si propriè sumatur, consequēs erit non modo creaturam esse Spiritum-sanctum, sed creaturam passibilem ac miseriæ subiectam, & adhuc beatitudine carentem: *quod*, inquit Thomas, *nullus vnquam hæreticus dixit*. Vnde & Eunomianis Arianis sic illudit Ambrosius loco iam citato: *Nisi fortè gemitus vos sancti Spiritus audire potuistis*. Dicet aliquis: si postulat Spiritus-sanctus pro nobis, quia postulare nos facit; igitur & Pater pro nobis postulat: siquidem & ille postulare nos facit; cùm ea operatio sit toti Trinitati communis. At vt dicatur Pater pro nobis postulare, piæ aures non sustinent. Respondeo: Sicuti Pater non dicitur mitti, (licet ea operatio ad quam persona aliqua diuina mittitur, vt exempli gratia, sanctificatio hominis, sit toti Trinitati cōmunis) propterea quod necesse sit personam quæ mittitur, à mittente procedere, vt à qua cum operatione simul accipit & naturam: Ita de hac postulatione dicendum; quæ quamuis significet effectum in hominibus, quem etiam Pater, imò tota Trinitas operatur; non tamen tota Trinitas postulare rectè dicitur: sed ea tantum persona quæ accipit ab alia quod faciat homines postulantes. Etenim vt mitti, sic & postulare, respicit alterum à quo vel accipitur aliquid vel exspectatur. Quod in Patrem competere non potest. An autem simili ratione Spiritus-sanctus dici possit aduocatus noster, quatenus scilicet infundendo cordibus nostris sua dona, Patri tanquam priori à quo esse accipit, gratos nos efficit, quæri potest. Ita quidem sentiunt Augustinus tract. 74 in Ioannem, & Gregorius homilia 30 super euangelia. Verùm re bene expensa non apparet Spiritum-sanctum in scripturis aduocatū appellari. Nam paracletus à Christo dictus est potius à dono cōsolationis, quam propter officium patrocinandi. Quod facilè patebit ea loca in quibus paracletus dicitur, vt Ioannis 14 & 15, accuratè consideranti. Cæterùm Filius Dei secūdum naturam assumptam propriè aduocatus noster est: ideoque propriè pro nobis postulat & interpellat: vti dictum est. Præter hæc meminisse oportet, scripturam de Deo sæpe loqui anthropopathicè. Qua ratione Paulus affectum quodammodo maternum hic attribuit Spiritui-sancto, tanquam nos intimè diligenti, dicens eum postulare pro nobis gemitibus inenarrabilibus. Nam & spiritus in Hebræo fœminei generis est רוח ruahh. Quæ tamen sermonis improprietas explicanda est vt diximus; quia nimirum nos inhabitans Spiritus-sanctus gemitus inenarrabiles in nobis excitat. Et quid mirum si nūc Spiritui sancto gemitum asscribit apostolus vel anthropopathicè vel metonymicè: cùm paulo antè toti creaturæ gemitum asscripserit metaphoricè? Dicuntur autem gemitus inenarrabiles, siue ineffabiles; vel quia procedūt à desiderio rei ineffabilis, id est cęlestis glorię, vel quoniam ipsi motus cordis, vt proficiscuntur à Spiritu-sancto, satis enarrari nō possunt, (quæ duæ rationes sunt apud Aquinatē) vel secundum alios, quia propter cordis nostri tenebras ipsis nobis inscrutabile est & cōsequenter ineffabile) quinam sint gemitus & orationes nostræ Deo placitæ ad exaudiendum, ac proinde à Spiritu-sancto procedentes. Nos enim *quid oremus, sicut oportet, nescimus*: vt dictum est suprà. Quæ postrema ratio congruit etiam sequentibus. Dicens enim scrutatorem cordium scire, quia secundum Deum postulat spiritus pro sanctis; vtique significat & nobis corda nostra esse inscrutabilia; & ideo nos nescire num & quatenus postulationes nostræ sint secundum Deum & à Spiritu-sancto.

Obiectioni respondetur.

An Spiritus-sanctus aduocatus noster.

Gemitus inenarrabiles qui dicantur.

27 QVI AVTEM SCRVTATVR CORDA, SCIT QVID DESIDERET SPIRITVS. Græcè, οἶδε τί τὸ φρόνημα τοῦ πνεύματος, *nouit quis sit sensus spiritus*. In nonnullis codicibus, οἶδε τὸ φρόνημα. *nouit sensum spiritus*. φρόνημα vocabulum idem quod supra vertit interpres *prudentiam*, *sapientiam*, *sensum*. Augustinus in epistola de orando Deo, legit, *Quid spiritus sapiat*. Quamuis, inquit apostolus, Spiritus sancti in nobis gemitus sint nobis ineffabiles; Deus tamen cordium scrutator, optimè nouit sensum, affectum, desiderium Spiritus sui sancti gementis in nobis: & ita nouit, vt etiam approbet & exaudiat. Alludere videtur ad scripturam Ieremiæ 17, vbi vtrumque dicitur: inscrutabile esse cor hominum, scilicet ipsis hominibus; & Deum esse cordium scrutatorem.

QVIA SECVNDVM DEVM POSTVLAT PRO SANCTIS. *Postulat*, Græcè ἐντυγχάνει, *intercedit*. quod inferius vbi Christo tribuitur, vertit *interpellat*. Partem illam *pro sanctis* nonnulli de rebus exponunt hoc modo: pro rebus sanctis & salutaribus à Deo impetrandis. Sed potius est vt ad personas referatur: & quidem eo intellectu quo sumus interpretati particulam *pro nobis* in versu superiore. Porro vocula ὅτι *quia* non causaliter accipitur sed declaratiuè: vt sensus sit, Deum nosse cogitationem spiritus, nempe quod secundum Deum postulet pro sanctis, id est ipsos sanctos, Deique filios, ac Deum diligentes (sic enim mox ipse exponit) petere faciat ea quæ Deo probantur & placita sunt ad exaudiendum. Id igitur nūc dicit *secundum Deum*, quod supra dixerat, *sicut oportet*, quodque Ioannes dicit in epistola, *secundum voluntatem eius*, scilicet Dei. Ex quibus etiam illud consequitur, de quo mouet Hugo quæstionem: Spiritum nihil postulare pro sanctis, quod non obtineat. Nam si secundum Deum postulat, & sicut oportet:

vtique

Spiritus nihil postulat pro sanctis quod non consequatur.

vtique consequitur in sanctis, quod postulat pro sanctis, iuxta Domini promissionē: *Petite & dabitur vobis.* &, *Omnis qui petit accipit.* Mat 7. Quā & Ioannes repetit 1 epist 3 his verbis. *Quicquid petierimus accipiemus ab eo.* Et cap. 5. *Quodcunque petierimus secundum voluntatem eius, audit nos.* Vbi loquitur Ioannes de petitione quæ fit pro fratre peccante: ne quis promissionem de ijs tantum rebus interpretetur, quæ ad personam petentis propriè pertinent. Et alioqui consequens videretur Spiritumsanctum postulantem aliquando non exaudiri. Quod absurdè sonat. Iam nec iste locus contra diuinitatem Spiritus sancti quicquam facit, tanquam spiritus diuersus sit à Deo qui corda scrutatur, & secundum quem postulat. Nam & *spiritus omnia scrutatur, etiam profunda Dei*, teste eodem apostolo 1 Cor. 2. Sed quoniam hoc loco Spiritū sanctum postulantem inducit quasi cōstitutum ex parte nostra, ideo non ei asscribit, vt alibi sæpe, quæ Dei sunt.

28 SCIMVS AVTEM QVONIAM DILIGENTIBVS DEVM OMNIA COOPERANTVR IN BONVM. *Scimus*, ait glossa, *nos maiores & doctiores, quorum authoritati credendum est.* Locum hunc apostoli vsq; ad finem cap. adducit Augustinus lib. 4 de doctrina Christiana cap. 20, vt eo exemplo doceat non defuisse Paulo eloquentiā, qua posset non solū de paruis submisse, & de modicis temperatè; verū etiam de magnis granditer dicere. Nā tota hac oratione tē magnam agit, scilicet *vt* (quēadmodum ibidem Augustinus loquitur) *huius mundi persecutiones charitate vincantur, spe certa in adiutorio Dei.*

Eloquentia Pauli.

Pro verbo *cooperantur* Græcè est συνεργεῖ singularis numeri: Quod tamen etiā pluraliter verti potest, propter suppositum πάντα neutri generis, vt fecit noster interpres. Numero singulari legisse Augustinum, (licet alicubi mutata fuerit à scribis lectio ad vulgatam versionem) apertè constat ex duobus locis, vt de gratia & libero arbitrio cap. 17, & de correp. & gratia cap. 9, quæ numerum pluralem non recipiunt. Sic & Prosper legit sententia 158. Eamque lectionem amplectitur Caietanus. Apud hos suppositum verbi *cooperatur* est *Deus*. Idque, posita hac lectione, tam ex præcedentibus quam ex ijs quæ sequuntur, benè Caietanus probat: quum alioqui videri cuipiam possit de spiritu dictum esse, *cooperatur*: tanquam sensus sit, Spiritum-sanctum facere, vt diligentibus Deum omnia cedant in bonum. Verum, siue Deus siue Spiritus-sanctus cooperari dicatur; incommodum habet ea constructio. Nam (vt taceam quod eā Græca vix admittant) potius dicendum erat Deū aut Spiritum-sanctū diligentibus ipsum omnia operari in bonum, quàm cooperari; cum multa sint hominibus in bonum cedentia, ad quæ ipsi nihil cooperentur, ea maximè de quibus hic agitur. Maneat ergo vulgata lectio *cooperantur*: cui fauent imprimis Græcorum commentarij: deinde etiam Latinorum textus & commentarij, vt Pelagij, Primasij, Sedulij & omnium sequentium: & ante eos Ambrosiastri, qui legit: *omnia procedūt in bonum.* Erasmus & Chrysostomi interpres verterunt; *omnia simul adiumento sunt.* Verum optimè se habet *omnia cooperantur*, id est simul operantur; simul inquam, inter se, non simul cum diligētibus Deū, sed ad eorū vtilitatem & salutē. Est enim datiuus cōmodi; q. d. Omnia concurrunt & conspirāt, pariterque cedūt in bonum eorum qui Deum diligunt. Huiusmodi relationem reciprocam etiam suprà significatam ostendimus, vbi dixit omnem creaturam congemiscere & comparturire. Porrò *omnia* dicit quæcunque eis forinsecus accidunt, tam aduersa quam prospera. *Omnia*, ait Theophylactus, *quantumuis ardua videantur & aspera.* Nam de passionibus huius temporis, & de patientia in ijs exhibenda, locutus fuerat apostolus in superioribus. Vnde hanc subijcit sententiam, ne despondeant animum, si minus exauditæ videantur preces quas in afflictionibus ad Deum fundunt: sed existiment, si Deū diligunt, omnia, etiam aduersa sibi prouentura ad salutem, videlicet Spiritu sancto causam eorū agente, & secundum Deum postulante pro sanctis. Non ineptè tamen etiam ad alia quæcunque, & ad ipsa peccata, sententiam hanc extendunt glossographus & alij multi post Augustinum. Cuius in libro de correptione & gratia cap. 9. hæc sunt verba: *Deus diligentibus eum omnia cooperatur in bonum* (sic enim Augustinum legere iam diximus) *vsque adeo prorsus omnia, vt etiam si qui eorum deuiāt & exorbitant, etiam hoc ipsum eis faciat proficere in bonum: quia humiliores redeunt atque doctiores.* Hæc ille, de prædestinatis loquens. Sic & Bernardus in enarratione psalmi 90 ser. 2. vbi citans hunc locum ita subiungit: *Nonne cooperatur nobis ille casus in bonum, vnde & humiliores efficimur & cautiores?* Exemplo sunt Petrus & Paulus apostolorum præcipui: quorum alter, quum sese arroganter omnibus antepösuisset, dicens: *Etsi omnes scandalizati fuerint in te, ego nunquam scandalizabor*, Matth. 26. post lapsum conuersus & interrogatus à Domino; *Diligis me plus his?* nihil ausus præsumere, tantum respondit: *Tu scis Domine, quia amo te*, Ioan. 21. Alter verò cū suprà cęteros ecclesię persecutor fuisset, Gal. 1 & 1 Timoth. 1. postea vocatus à Domino, & plus omnibus laborās, minimū apostolorum, adeoque omnium sanctorum, se nominat, 1 Cor. 15, & Ephes. 3. Iam quomodo peccata præterita cooperētur in bonū etiā illi, qui per pœnitentiam resurgit ad minorem gratiam, ostendit S. Thomas 3 p. quæst. 89 art. 2 ad 1. Quoniam, inquit, *tanto stabilius in gratia permanet, quāto est cautior & humilior.* Addo, omnibus electis omnia quæcunque fecerint peccata, cedere in bonum: quia de omnibus illis Dei beneficio tandem liberati, æternum Deo gratias agent. Similiter autem è diuerso dici potest, reprobis omnia cooperari in malum; non solum aduersa & prospera, verum etiam

Omnia cooperantur electis in bonū, & quo sensu.

Peccata quomodo cedāt electis in bonum, etiā ijs qui ad minorem gratiam resurgunt

Reprobis omnia cooperantur in malum etiã bona quæ fecerunt.

bona opera quæ fecerunt: dum videlicet de ijs superbiunt, sicque eorum occasione peiores effecti, grauius etiam puniuntur. Deinde omnia sua bona cedunt eis in malum, qnia de ijs sua culpa amissis æternum dolebunt: & quidem eo magis quo plura fuerint & maiora bona quibus exciderint. Porro *diligentibus Deum* intellige eo modo quo Deus diligendus est, scilicet ex toto corde. Nec tamen absoluta sententia est, nisi addatur hoc quod sequitur.

IIS, QVI SECVNDVM PROPOSITVM VOCATI SVNT SANCTI. In Græco & Syriaco nõ est additum, *sancti*, vt nec legitur apud cõmẽtatorẽ Amb. neq; à Pelagio, Primasio, Sedulio exponitur: licet in horum textũ irrepserit. Sed nec Augustinus agnoscit, tractãs hãc scripturam propositione 55, & duobus locis infrà citãdis. *Vocati* in Græco non participiũ est, sed nomẽ verbale, κλητοῖς, de quo diximus sub initium epistolæ. *Propositum* quidã intellexerunt ipsorũ hominũ qui vocantur, id est bonã eorũ voluntatẽ à Deo præuisam. Ita non solũ commentator Amb. & Theodoritus atq; alij qui prædestinationẽ ex meritis præuisis asseruerunt: verũ etiam Chrysostomus; quem tamen non ideo suspiceris idem cũ illis de prædestinatione sentire. Nam intelligit quidẽ bonum propositũ hominis, non tamen negãs illud ipsum esse gratiæ præuenientis effectum (quod alibi satis ab eo declaratur) sed humanæ volũtatis cum gratia vocante cooperationem hic significatam existimat. Alij verò, vt Origenes, Theophylactus, Oecumenius, & inter Latinos Sedulius miscent propositum Dei cum proposito hominis. Atqui verus & certus sensus est, quo propositum Dei, non hominum, intelligitur: Dei, inquam, propositum, id est voluntas præuia, prædestinatio, ac decretum æternum, Syrè præordinatio: vt secundũ propositum vocati seu vocaticij dicãtur, qui non ex vllis suis meritis, sed solo Dei consilio ac beneplacito, eligentis ab æterno quos voluit, ad salutem vocantur. Quę periphrasis est prædestinatorum. De hac vocatione quæ fit secũdum propositũ Dei, sic Augustinus lib. 1 retr. cap. 23. *Non enim omnium*, inquit, *qui vocantur, talis est vocatio, sed tantum electorum.* Comprobatur hic intellectus ex alijs locis, vbi de vocatione nostra loquens apostolus, Dei propositum expressit; velut infrà cap. proximo: *vt secundum electionem propositum Dei maneret.* Item Ephes. 1, *Prædestinati secundum propositum eius qui operatur omnia secundum consilium voluntatis suæ.* Et 2 Tim. 1, *Qui vocauit nos non secundum opera nostra, sed secundum propositum suum & gratiam:* vel vt Græcè, *secundum proprium propositum.* Qui postremus locus non solum confirmat hanc nostram expositionem, verum etiam propositũ hominum manifestè excludit. Hũc cõmentarium tradit, & eo quo dixi modo aduersus Pelagianos astruit Augustinus lib. 2 contra 2 epist. Pelag. cap. 10, & de corr. & gr. cap. 7. Augustino subscribũt Primasius, Heruæus, Aquinas, Liranus, Caietanus, ac cæteri recentiores. Denique constat hic apostoli sensus ex ijs quæ sequuntur germanè intellectis: quibus vtique *exponit*, vt ait Augustinus, *quid sit, secundum propositum*.

Vocatio secũdum propositũ Dei, non hominũ. Propositũ Dei quid sit.

29 NAM QVOS PRÆSCIVIT, ET PRÆDESTINAVIT CONFORMES FIERI IMAGINIS FILII SVI. *Fieri* non est in Græco, nec Augustino legitur. Rectè tamen additum ab interprete, explẽdæ sententiæ causa. Qui prædestinationem Dei statuunt ex operibus præuisis, aut omnino ex aliqua conditione voluntatis humanæ suspendunt, argumentum petere solẽt ex hoc loco, videlicet vrgentes id quod dicit apostolus, *quos præsciuit*, nẽpe vt aiunt, bene victuros, aut bonis naturalibus bene vsuros, aut oblatæ tali vel tali gratiæ præbituros assẽsum. Et huc spectare putãt cõmentatorem Ambro. cũ ait: *Istos quos præsciuit futuros sibi deuotos, ipsos elegit ad promissa præmia capessenda.* Sed hæc verba, & si qua similia apud alios leguntur, quãuis apostoli mentem non explicent, rectè tamen sic accipi possunt, vt significetur ad vitam æternam tãquam mercedẽ ac præmium homines eligi à Deo propter merita præuisa; quæ tamen eadẽ sint illis gratuitò præparata. Sunt alij qui partem illam *quos præsciuit*, suppleant ex præcedentibus hoc modo: Quos præsciuit vocatos seu vocaticios secundũ propositum, eos prædestinauit, &c. Sic Oecumenius & nonnulli recentiores. Alij inter quos Heruæus & Caietanus, supplent ex sequentibus: Quos præsciuit conformes futuros imagini filij sui, eos & prædestinauit conformes huic imagini fieri. Memorati commentatores verbum *præsciuit* ad nudum referunt intellectum, vt præscire non aliud sit, quàm nosse quippiam priusquam sit aut fiat. Alij verò plus in eo verbo considerant, vt nimirum ea voce prænotio significetur non sola nec qualiscunque, sed cum voluntate bona atque benigna, quam εὐδοκίαν Græci vocant, nostri beneplacitum, coniuncta. Quod sanè scripturis apostolicis multo magis est consentaneum. Nam quemadmodum simplex verbum (scire) seu (nosse) iuxta phrasim Hebraicam sæpenumero in scripturis ad affectum seu voluntatẽ refertur, vt sit idem quod approbare, diligere, curare, aut certè sic agnoscere vt approbes, diligas & cures; vnde & scita pro decretis apud Latinos: Rursus quemadmodum nescire sumitur pro eo quod est improbare, odisse, non curare, pro suo non agnoscere: Sic & compositum verbũ præscire significat prædiligere, id est antè diligere, in bonum præordinare; & præscientia prædilectionem ac præordinationem in bonum; maximè vbi de electis agitur. Exempla verbi simplicis affirmati & negati passim obuia sunt, vt psal. 1. *Nouit Dominus viam iustorum.* Ioan. 10. *Ego sum pastor bonus, & cognosco oues meas, & cognoscunt me meæ.* 2 Timot. 2. *Cognouit Dominus qui sunt eius.* Matt. 7. *Nunquam noui vos.* & 25. *Nescio vos.* Nec desunt exempla verbi præscire in hac

Prædestinatio non gratuita malè ex hoc loco statuitur.

Præscire quid hoc loco significet.

Scientia & præscientia approbationis.

significa-

significatione. Nam & infra cap. 11. dicit apostolus: *Non repulit Deus plebem suã quam præsciuit*, id est, ab æterno dilexit, ac suam esse voluit: sicut & Toletus exponit; licet hic aliter. Eodemq; sensu Petrus præscientiam accepit. 1. epist. 1. *Electis aduenis* inquit *secundum præscientiam Dei patris*, id est secundum benignã eius præordinationem. Quo eodem capite etiam Christum vocat præcognitum ante mundi cõstitutionem, id est benigna Dei voluntate ab æterno præordinatum. Neq; enim Christi prædestinatio potest vllo modo fingi ex meritis præuisis, nisi secundum hæresim Nestorianã. Simile & illud Ieremiæ 1. *Priusquam te formarem in vtero, noui te*. Porro huic intellectui admodum conuenit absolutus sermo. Non enim dicit apostolus: quos præsciuit bene victuros, aut aliquid tale: sed absolute, *quos præsciuit*, sicut & cap. 11. *quam præsciuit*. Qui sermo sensum relinquit imperfectum, nisi prænotionem exponas prædilectionẽ. Omitto dicere quomodo verbũ *præsciuit* interpretetur Ambrosius Catharinus. Nã de eius in totum hunc apostoli locũ commẽtario opportuniùs aliquid infra dicturi sumus. Illud addo: sensum quem dedimus, facilè colligi ex parte præcedenti. Quod enim ibi dixit *propositum*, hic repetit verbo *præsciuit*: ac si dicat: Nã quos nouit in proposito ac beneplacito suo æterno, eos prædestinauit, & cætera.

Prædestinauit, Græcè προώρισε, quod latinè dicas, *prætermininauit*, seu *prædeterminauit*. .i. *præfiniuit*, seu *prædefiniuit*, vt alij verterunt. Deriuatur enim hoc verbum ἀπὸ τοῦ ὅρου: quæ vox propriè terminũ significat. Sensus igitur huius loci est, Prædestinatorũ salutẽ nullis aduersitatibus neq; tẽtationibus impediri posse: idq; certo nobis constare ex charitate Dei, qua eos ab æterno dilexit: qua etiã facturus sit, vt omnino ea bona ad quæ prædilecti sunt ac præordinati, consequantur. Nã inquit, quos præsciuit, id est ab æterno prædilexit, & amicos habere voluit; eosdem prædestinauit conformes ac similes fieri Christo filio ipsius, id est certo fixoque decreto iam olim & ab æterno statuit ad hoc tam eximium bonum eos aliquando perducere. Hoc ferè modo præsciẽtiam istam interpretantur Rickelius, Sasboldus, Pererius & alij neoterici: imò & vetustissimus Origenes, multa disserens in hanc sententiam; licet alia quædam subiungat nõ probanda. De huiusmodi præscientia Dei legatur Augustinus lib. de dono perseu. cap. 18. Iuxta hanc igitur acceptionem verbi *præsciuit*, adeo nihil adiuuat hic locus prædestinationem ex meritis, vt etiã destruat. Rectè tamen *præscire* etiã hoc modo intellectũ ponitur veluti præcedẽs ipsũ prædestinare. Nã dilectio, quæ vocabulo præscientiæ significatur, secundum rationem prior est prædestinatione: queãdmodum bene docet S. Thomas 1. p. q. 23. ar. 4. Sed etsi præscire solum actũ intellectus hic significaret; non tamen ex eo statui posset prædestinatio ex meritorum præscientia. Nã sensus

Hic locus destruit prædestinationem ex meritis.

adhuc esset sanus & catholicus, quẽ alij reddunt, huiusmodi: Quos Deus præuidit futuros conformes filio suo per nouitatem vitæ, eosdem ad illam cõformitatẽ ab æterno prædestinauit, vt scilicet non ex merito suo, sed ex Dei proposito tales fierent, quales præuisi sũt. Non enim dicit apostolus, quia presciuit, sed *quos præsciuit*. Nec dubiũ, quin Deus vel maximè prænoscat ea quæ ipse facturus est: attestante Iacobo apostolo cũ de gentium cõuersione loqueretur, Act. 15. *Notum à sæculo est Domino opus suum*. Ita Dauid de punitione peccatoris, quã vtiq; Deus facit, psal. 36. *Dominus prospicit quod veniet dies eius*. Verũ prior sensus haud dubiè melior est, & omnino retinẽdus. Porro conformitatẽ imaginis filij Dei ad quã prædestinatos dicit, similitudinem intelligit nostrã cum Christo Dei filio; non qualẽcumque, qualis etiam in hac vita per mentis renouationẽ, & inchoatã adoptionẽ habetur, vt quidam intellexerunt: sed quam in fine sæculi exspectamus, id est adoptionem filiorum Dei consummatam: de qua supra dixerat, *exspectantes adoptionem*: quæ nimirum cõsistit in glorificatione totius hominis: vt, sicut dicit 1. Cor. 15. *qualis cælestis*, .i. Christus iam glorificatus, *tales sint & cælestes*, videlicet omnes eius electi. Sic enim eam conformitatem idẽ apostolus exponit alibi, vt Philip. 3. *Qui reformabit*, ait de Christo, *corpus humilitatis nostræ configuratum corpori claritatis suæ*. Et Coloss. 3. *Cum Christus apparuerit vita vestra, tunc & vos apparebitis cum ipso in gloria*. Sic & Ioannes 1. ep. 3. dicens: *Cum apparuerit, similes ei erimus*. Et ecclesia in oratione qua sic Deum precatur: *Vt in illius inueniamur forma, in quo tecum est nostra substantia*. Confirmatur hic sensus ex sequentibus, vbi prædestinationis effectus perducit apostolus vsque ad hanc quam dixi conformitatem, .i. glorificationem nostram, dicendo: *Quos autem iustificauit, illos & glorificauit*. Cæterum phrasis illa, qua dicimur futuri conformes imaginis filij Dei, non significat filium Dei esse imaginem, cui nos conformandi simus: vt appositiuè dictum sit, *imaginis filij*: quomodo multi intellexerunt. Neq; Spiritumsanctum esse imaginem filij: Qui sensus est Græcorum quorundam, vt Athanasij in vna & altera epistola ad Serapionem, & Basilij lib. 5. aduersus Eunomium. Sed sensus est, nos ita conformandos filio Dei, vt simus eius quædam imago. Sic enim etiam 1. Cor. 15. portaturi dicimur imaginem cælestis .i. Christum in nobis repræsentaturi tanquã eius imago. Quod futurum est in beata resurrectione, de qua Paulus ibi disserit. Ex quo loco etiã Thomas hũc sensũ probat in cõmẽtario.

Conformitas imaginis filij Dei qua dicatur.

Homines glorificati erũt imago filij Dei.

VT SIT IPSE PRIMOGENITVS IN MVLTIS FRATRIBVS. Significat illam conformitatem de qua locutus est, redundare in gloriam Christi. Nam ex ea consequitur quædam dignitas & prærogatiua Christi, vt sit primogenitus inter multos fratres: dum videlicet qui per naturam est vnigenitus Dei filius, Deo

nos in filios adoptante ac naturali ipsius filio per gratiam & gloriam conformãte, multos fratres acquirit gloriæ suæ cælestis coheredes; inter quos omnes ipse primatum teneat tanquam primogenitus. Etenim Christus Dei filius, genitus quidem est vt Deus, sed primogenitus vt homo Deus; scilicet per gratiam vnionis, non per gratiam adoptionis, quã à Christo penitus remouemus: damnantes eorum sententiam, vtpotè iam olim à Patribus damnatam, qui ex hoc loco & alijs similibus ostendere nitebantur, Christum secundum naturam assumptam esse Dei filium adoptiuum. Quidam interpretantur: *vt sit*, id est vt ostendatur & agnoscatur *primogenitus in multis fratribus*. Quem sensum non reijcimus. Nam adoptio nostra tota refertur in gloriam Christi, etiam vt homo est; In qua natura dictum est eum esse inter multos fratres primogenitum. Verum vt nihil est, quod ad hanc intelligentiam nos cogat: ita prior sensus (quem tradunt Aquinas & plerique alij) simplicior est.

Gratia adoptionis a Christo aliena.

QVOS AVTEM PRÆDESTINAVIT, HOS ET VOCAVIT. Gradatione quadam prosequitur effectus diuinæ prædestinationis præcipuos, qui sunt vocatio, iustificatio & glorificatio. Dico præcipuos, quia sunt & alij prædestinationis effectus, ijque varij, de quibus egimus in commentario 1. Sent. dist. 40. Sensus huius partis est. Quoscunque Deus ab æterno prædestinauit conformes fieri imaginis filij sui, hos & vocat in tempore, ea scilicet vocatione de qua paulo antè dixit, *qui secundum propositum vocati sunt*; Qualis & illa de qua angelus Apoc. 19. *Beati qui ad cœnam nuptiarum agni vocati sunt*. Hęc enim vocatio semper efficax est, & electorum propria. Intelligitur autem hoc loco vocatio vel ad fidem, vel generatim ad iusticiam & sanctitatem vitæ, & omnino ad salutem; iuxta diuersum intellectum eius quod sequitur.

Quæ vocatio semper efficax.

ET QVOS VOCAVIT, HOS ET IVSTIFICAVIT. Hoc est: Quoscunque prædestinatos vocat, siue quod idem est, quoscunq; secundum propositum vocat ad fidem Christi, faciens eos credentes, eosdem etiam iustificat remissione peccatorũ ac mentis renouatione. Vel sic potiùs; Quoscunq; prædestinatos vocat ad fidẽ & iusticiã & salutem, quæ quidem vocatio fit per ministeriũ prædicationis euangelicæ; eos non inaniter vocat, quomodo multi vocantur qui non veniunt; sed eosdem ipse etiam iustificat, donans fidem, pœnitentiam, remissionem peccatorum, sanctam conuersationem, & in ea perseuerantiã. Hæc enim omnia iustificationis nomine rectè cõprehendũtur. Vtrouis autem modo exponas, non aduersatur hic locus sententiæ Saluatoris: *Multi vocati, pauci electi*. Matt. 20. & 22. Loquitur enim Paulus de vocatione secundum propositum seu prædestinationem, vt dictum est: Christus verò de vocatione promiscua, qua multi etiam reprobi vocantur, nunquam venturi.

Duplex vocatio.

QVOS AVTEM IVSTIFICAVIT, ILLOS ET GLORIFICAVIT. In multis codicibus mss. pro *glorificauit* legitur, *magnificauit*. Ita quoq; legunt Liranus, Aquinas, Heruæus, Lombardus: & author glossæ ordinariæ, & Rupertus in Apoc. 21. Et his omnibus antiquior comment. Ambro. Estque verisimile veterem interpretem ita vertisse, qui pro eodem habuerit glorificare & magnificare: quemadmodũ & Matth. 5. vetus trãslatio habebat: *& magnificent patrem vestrum qui in cælis est*. Sic enim citat eum locum Leo papa serm. 8. de Epiphania Domini. Tale est quod Cyprianus, vbi nos habemus hoc cap. *Si tamen compatimur vt & conglorificemur*, legit *conmagnificemur*, lib. 3. testimoniorum cap. 16. & alibi. Quin adhuc in vulgata versione legitur Matth. 15. *Et magnificabant Deum Israel*. item Lucæ 4. *Et magnificabatur ab omnibus*. & alibi. Hæc vt alia suspicor ab Hieronymo fuisse correcta, sed correctionẽ non in omnibus codicibus obtinuisse. Sanè Græcum δοξάζειν non aliud est quam glorificare, nec diuersa est verbi Syri significatio. Sensus apostoli: Quoscunq; autem prædestinatos, siue secundum propositum vocatos iustificat, eosdem etiam suo tempore glorificabit, facturus eos conformes filio suo glorificato. Chrysostomus & Theophylactus glorificationem intelligunt in hoc sæculo per filiorum adoptionem & donorum largitiones; moti fortasse verbo præteriti tẽporis, quasi iam factum esse aut fieri oporteat, quod hic dicitur. Verum ea quæ dicta sunt in superioribus de nostra conglorificatione cum Christo, de futura gloria in nobis reuelanda, de libertate gloriæ filiorum Dei, & alia huiusmodi, satis euincunt etiam hunc locum non aliter accipi oportere, quam de gloria futuri sæculi. Vsus est autem apostolus in tota hac deductione verbis præteriti temporis, vel ob certitudinem infallibilem effectuum à diuina prędestinatione manantiũ; quæ certitudo demonstratur in sequẽtibus; tametsi iã glorificati rectè etiã intelligi possũt in capite Christo, veluti membra ad eius conformitatem certissimè prouehenda; *Spe enim salui facti sumus*, suprà versu 24. Vel certè secundum alios, quia verbum *prædestinauit*, ex quo cætera continuo orationis filo contexuit, præteriti temporis erat. Hic iam mihi monendus es lector, ne te fallat Ambro. Catharini commẽtarius, quo superiora ab eo loco, *Diligentibus Deum omnia cooperantur in bonum*, & quæ sequuntur vsque ad finem capitis, multo aliter exponit, quam quisquam ante eum orthodoxus interpres tradidit: adeoque præter doctrinam à sanctis Patribus acceptam. Facit enim duos ordines seu classes eorum qui salui fiunt. Quarum in priore seu præstantiore collocat eos quos propriè vocari vult in scripturis electos ac prædestinatos, itemque oues ac fratres Christi: quod Deus eximia quadam amoris præro-

Glorificatio quæ hoc loco intelligatur.

Ambrosij Catharini cõmentarius & doctrina de duabus classibus saluãdorũ exponitur.

prærogatiua eos præ cæteris dilexerit atque elegerit, & ad salutem æterno suo decreto eodemque immobili destinarit: quos etiam solos Christus Dominus ouium suarum & fratrum loco habeat: velut beatam Mariā Virginem, apostolos, prophetas, & alios sanctos insigniores: quos dicit tot & tātis gratiæ muneribus à Deo cumulari, tantisque ad salutem præsidijs instrui, vt (salua etiam arbitrij libertate) nullatenus excidere queāt. In altera classe reliquam ponit saluandorum multitudinē: quos non fixo & immobili decreto, sed sub conditione, si gratiæ Dei cooperentur, dicit ordinatos à Deo ad salutem: dato videlicet ad eam consequendam auxilio sufficiente, licet non illo superabundante. Qui proinde excidere possint per liberum arbitrium; permansuri tamen eiusdem liberi arbitrij cū Dei gratia, cooperatione. Et hanc classem reprobis facit communem, vt quibus æquè gratia detur ad salutem sufficiens, tametsi non ea vsuris, aut certè non vsuris perseueranter. Atque genus hoc saluandorum dicit ordinati ad vitam æternam ex operum præuisione: priores autem illos non ex operibus, sed ex sola & gratuita Dei bonitate. De ijs igitur solis interpretatur, quæcunque hoc loco de vocatis secundum propositum, præscitis, prędestinatis & electis à Paulo dicuntur. Illos enim solos vult esse vocatos secundum propositum, id est immobile Dei decretum; Solos à Deo præscitos, id est præ alijs scitos seu cognitos approbationis noticia; Solos quoq; prædestinatos, hoc est præ alijs destinatos ad conformitatem imaginis filij Dei: Sed & solos electos, electione videlicet eximia, qua non solum præ reprobis, sed & præ reliquis saluandis electi sint à Deo. His aptat & cętera: quod à Deo potèntius vocati, copiosius iustificati, splendidius glorificati; quod eos accusare & condemnare nemo præsumat: quod à Dei charitate separare nemo possit, eo quod immobiliter prędestinati sint ad gloriam. Quibus denique tanta adsit de futura gloria & præsenti gratia certitudo, vt vnusquisque eorum de seipso fidentissimè dicere possit: *Certus sum quia neque mors, neque vita, neque angeli, neque creatura alia poterit nos separare à charitate Dei quæ est in Christo*. Hæc illius authoris doctrina est, partim in huius & sequentis capitis commentario, deinde etiam in Ephes. 5, & 1 Timoth. 2. partim verò in opusculis quibusdam de prædestinationis argumento conscriptis ab eo tradita. Quam quidem pluribus refellere non huius est loci: nec admodum opus. Fecimus id quantum res tulit, in dictatis ad 1 sent. dist. 40. Fecit ante nos Dominicus Sotus in commentarijs huius epistolæ. Sed & alij doctissimi Theologi, inter quos B. Peterius in præsens caput disputatione 25, commentum illud Catharini rejiciunt, explodunt, & damnant tanquam nouum, absurdum, sacrisque scripturis euidenter contrarium, & vt quidā eorū haud immerito censent, hæreticū. Nam vt scripturas prętermittam, quę plurimę sunt huic absurdissimæ nouitati reclamantes, quid à communi sensu fidelium, doctorum pariter & indoctorum, magis alienum, quidve à publicis ecclesiæ precibus magis dissonū, quam aut multos aut aliquos fieri saluos, qui non fuerint à Deo ad salutem electi & prædestinati, nec scripti in libro vitæ, nec inter oues & fratres Christi aliquando numerati? Vnius huc asscribam beati Fulgentij verba, ex eius libro de fide ad Petrum diaconum cap. 35, quæ sic habent: *Firmissimè tene, & nullatenus dubites, omnes quos vasa misericordiæ gratuita bonitate Deus fecit, ante constitutionem mundi in adoptionem filiorum Dei prædestinatos à Deo: neque perire posse aliquem eorum, quos Deus prædestinauit ad regnum cælorum: nec quenquam eorum quos non prædestinauit ad vitam, vlla posse ratione saluari*. Sic ille.

Catharini doctrina scripturis euidēter cōtraria ideóq; passim à Theologis explosa tanquam erronea.

31 QVID ERGO DICEMVS AD HÆC? Post enumerata breuiter electionis nostræ beneficia, deinceps certitudinem eorum confirmat, ostendens ea frustrari & irrita fieri nullo modo posse. Id verò agit crebris erotematis, quibus orationem intendit; miro artificio, si cui perito lubeat animum aduertere. Nam singulæ interrogationes peculiarem vim argumenti secum adferunt. Sensus huius partis est: Cùm tanta sit Dei pro suis electis cura, tamque certa prouidentia, vt quoscunque prædestinauit ad gloriam, eos vocando & iustificando, tandem omnino ad illam perducat: quid dicturi sumus inter passiones & aduersitates huius sæculi constituti, nisi hoc quod sequitur? *Si Deus pro nobis*, & cætera. Quidam sic exponunt: *Quid dicemus ad hæc?* Id est aduersus hæc? quasi dicat, Nihil. Quod etsi Græcus sermo non refugiat (nam præpositio πρὸς accusatiuo iuncta seruit interdum contrarietati) non tamen is sensus huic loco facilè potest aptari. Nam electis quorum personam hic agit Paulus, non conuenit dicere: quid dicemus aduersus ista?

SI DEVS PRO NOBIS, QVIS CONTRA NOS? Id est, Si Deus stat pro nobis, volens omnino implere in nobis æternum suum propositum iustificationis & glorificationis nostræ: cùm nemo sit Deo potentior, quis vel hominum vel dæmonum ita contra nos insurgat, vt salutem nostram impediat? Nullus profectò. Nam si electi sumus, oues Christi sumus, de quibus ipse Ioannis 10. *Non peribunt in æternum, & non rapiet eas quisquam de manu mea*. Ac iterum: *Et nemo potest rapere de manu Patris mei*. Dicitur ergo hoc in persona electorum seu prædestinatorum, de quibus iam locutus fuerat. Quorum in persona etiam sequentia dicuntur. Quatenus ergo quisque fidelium confidere potest ac debet, se esse è numero electorum; ea ratione sententiam hanc cum ijs quæ sequuntur, potest ac debet sibimet applicare.

Quisque fidelis cōfidere debet se esse è numero electorum

32 QVI ETIAM PROPRIO FILIO NON PEPERCIT. Græca non addunt *etiam*. Porrò emphasim habet, quod ait *proprio filio*, id est ei filio quem non habet cum alijs communem, quos vel adoptione, vel temporali quapiam dignatione filios suos appellat in scripturis: sed quem proprium habet ac naturalem, & verum, vt Ioannes loquitur 1 ep. 5. *Et simus in vero filio eius*. Qua ratione etiam è diuerso Deus Christi Domini proprius pater vocatur Ioan. 5. *Non solum*, inquit, *soluebat sabbatum, sed & patrem proprium*, Græcè ἴδιον, *dicebat Deum*. Vrget vtrumque locum B. Ambrosius, vt doceat inter Patrem & Filium in diuinis esse conrnaturalitatem: de Filio lib. 1 de fide cap. 7, de Patre lib. 2 cap. 4. Dicitur autem Pater Filio non pepercisse, non quod in eo puniendum aliquid esset, absit: sed quatenus eum licet innocentissimum, pro nobis in mortem dedit. Id enim sequitur.

Proprius filius & proprius pater in diuina reciprocantur.

SED PRO NOBIS OMNIBVS TRADIDIT ILLVM. *Pro nobis omnibus*, scilicet electis. Iam enim constat in electorum persona Paulum hæc dicere. Quo autem sensu dici possit etiam pro non electis traditus in mortem Christus, disputant Theologi in 3 sent. dist. 19, & bene definiunt pro omnibus traditum, quia passio eius & mors sufficiens erat omnibus omnino redimendis: pro non omnibus, quia redemptionis proprietas penes solos est electos. Vide Prosperum in responsione ad primam obiectionem Vincentianam, & ad nonum capitulum Gallorum. Illud etiam quæri solet, quo sensu Pater Filium tradidisse dicatur in mortē. de quo Theologi in 3 sent. distinct. 20. Breuiter autē dicimus hoc sensu: quia quem ab æterno decreuit ac voluit pro nostra salute passurum & moriturum esse, eundem in tempore per manus impiorum pati ac mori fecit.

An Christus pro non electis traditus in mortē.

Quo sensu Pater filiū tradiderit in mortē.

QVOMODO NON ETIAM CVM ILLO OMNIA NOBIS DONAVIT? Græcè χαρίσεται *donabit* in futuro: quemadmodum & in Ambrosij commentario legitur. Annuit & Syriaca versio, *dabit*. Ac sanè si præteritum legimus, id per futurum exponendum erit: aut intelligenda donatio in proposito & voluntate. Colligit autem apostolus argumento à maiori, Deum certissimè largiturum nobis, id est electis, bona iam enumerata, gratiæ scilicet & gloriæ. Qui enim filio suo, quo nihil habet carius, non pepercit, sed pro salute nostra impendit, tradens eum *pro nobis omnibus* in mortem; certè nec cætera dona ad salutem necessaria, nec ipsam denique salutem & gloriam est negaturus. De electis interpretatur Augustinus lib. 22 de ciuit. Dei cap. 24, & alibi. Quāquam id per se clarū est, ex eo maximè quod sequitur.

33 QVIS ACCVSABIT ADVERSVS ELECTOS DEI? DEVS QVI IVSTIFICAT:

34 QVIS EST QVI CONDEMNET? CHRISTVS IESVS, QVI MORTVVS EST; IMO QVI RESVRREXIT, QVI EST AD DEXTERAM DEI; QVI ETIAM INTERPELLAT PRO NOBIS. Græca & Syra nomen *Iesu* non addunt. Et in duobus colis sequentibus æquè vt in tertio copulantem voculam interponunt: *imò qui & resurrexit; qui & est ad dexteram Dei*. Quod & in Latinis quibusdam codicibus visitur, & apud commentatorem Ambros. Porro huius loci triplex apud interpretes inuenitur expositio, iuxta triplicem quam admittit pronunciationem. Vna pronunciatio est, secundum quam illa pericope, *Deus qui iustificat*, sine interrogatione lecta, rationem contineat responsionis negatiuæ ad interrogationem præcedentem: & illa, *Christus Iesus qui mortuus est*, & cætera; similiter se habeat ad interrogationem quæ proximè præcessit: in hunc videlicet sensum; Quis accusabit aduersus electos Dei? Nemo: cum Deus sit qui iustificat. Quis verò est qui eos condemnet? Nemo: quandoquidem Christus est qui pro eis mortuus sit & resurrexerit, & cætera. Secunda pronunciatio singulas quatuor pericopas legit interrogatiuè, hoc sensu: Quis accusabit aduersus electos Dei? Num Deus accusabit, qui iustificat? q. d. non. Et quis erit qui eos condemnet? Num Christus condemnabit, qui pro eis mortuus est, & cætera? q. d. minimè. Tertia pronunciatio perinde vt prima secundam pericopen & quartam legit sine interrogatione, sed secundam à prima abstractam tertiæ applicat; quartam verò applicandam relinquit erotemati sequenti; *Quis ergo nos separabit*, & cætera; queādmodum ibi videbitur. Huius pronunciationis sensus est: *Quis accusabit aduersus electos Dei?* Cùm enim Deus sit qui iustificat, quis ausit condemnare? Iuxta primā pronūciationem locum hunc exponūt Origenes & Liranus, supplentes verbum *est* in ijs partibus quas sine interrogatione proferunt; videlicet, Deus est qui iustificat, Christus Iesus est qui mortuus est & cætera: quod & obseruandum in tertia pronunciatione. Secunda placuit Augustino lib. 3 de doctr. Chr. cap. 3, eandemque volunt in suis commētarijs Ambrosius & Primasius. Tertiam reddunt Chrysostomus cum suis sequacibus, item Theodoritus & Aquinas; Tum neoterici, Dominicus, Adamus, & Erasmus tam in annotationibus quam in paraphrasi. Quæ expositio reperitur etiam apud Gregorium lib. 7 registri epist. 53. Sed & editio Romana pronunciationē hanc notis suis commonstrat. Atque ea nobis quoque cum expositione ei respondēte, præ duabus alijs probatur; vel idcirco, quod prorsus apparet apostolum allusisse ad locū Isaiæ 50, vbi in Christi persona, qui caput electorum est, dicitur: *Iuxta est qui iustificat me, Quis contradicet mihi?* Et iterum: *Ecce Dominus Deus auxiliator meus; Quis est qui condēnet me?* Quæ sententiæ planè exigunt pronunciationem similem cum ea quam tertio loco diximus. Tale est etiam illud psalmi 26. *Dominus illuminatio mea & salus mea: quem timebo? Dominus protector vitæ meæ: à quo trepidabo?* Quare

Triplex huius loci expositio iuxta triplicē pronunciationem.

totus

totus hic locus sic explicetur; Quis accusationem instituet obiectis criminibus aduersus eos quos Deus elegit, volens omnino saluare? q. d. Nullus id fecerit nisi frustra; Nam electio Dei frustrari non potest. *Deus* est *qui iustificat*, id est à peccatis & ab intentata aduersarij actione electos suos absoluit; atque adeò ex impijs iustos facit. Deo autem absoluente & iustificante, *quis est qui condemnet*, id est dānationis sententiam in eos ferat? q. d. nemo, nisi frustra. *Christus Iesus* Dei filius, is est qui Patre ipso tradente *mortuus est propter delicta nostra*, nec tamen in morte remansit. Vnde sequitur, *imò qui* etiam *resurrexit* à mortuis *propter iustificationem nostram*, certa spe resurgendi nobis quoque relicta. *Qui est ad dexteram Dei*; id est, qui etiam causa nostri consedit ad dexteram Dei Patris in cælis: tum vt nobis spem certam regnandi secum ostenderet; tum propter id quod sequitur, *qui etiam interpellat pro nobis* apud Patrem, tanquam perpetuus aduocatus & patronus noster. Nam, vt dicitur Heb. 9. *Iesus introiuit in cælum, vt appareat nunc vultui Dei pro nobis*. Monet Caietanus, illud extremum *pro nobis*, referendum esse ad singula membra præcedentia, *mortuus est*, *resurrexit*, & cætera. Quod & fecimus in data expositione. Quanquam alij ad solam referunt interpellationem. Cæterùm nonnulli rursus post hanc sententiam *Christus Iesus* & cætera, putant repetendum illud: *Quis est qui cōdemnet?* Quod non est necesse. Nam eius loco aliud continuò subnectitur, consimili sensu ac tenore sermonis: vti mox videbimus. Dicitur autem Christus esse vel sedere ad dexteram Dei Patris, non situ corporali, quem nefas est asscribere Deo, qua Deus est: sed hoc sensu, quia Christus secundum naturam humanam quâ ascendit in cælum, summam inter omnes creaturas obtinet & quietus possidet potestatem & gloriam in regno Patris, velut secundus à Patre: cui alioqui secundum naturam diuinam est per omnia æqualis. Sumpta est autem metaphora à magnis principibus, qui primo ac medio loco sibi seruato, proximos sibi & à dextris collocant eos quibus secundam à se potestatem aut dignitatem in regno concesserint. Vnde filij Zebedęi secundum & tertium à Christo locum potestatis & gloriæ in regno eius ambientes dicebant: *Da nobis vt vnus ad dexteram tuam & alter ad sinistrā tuam sedeamus in gloria tua*, Marci 10. Sed hac de re sermo nobis redibit, idemque plenior, quum ventum erit ad loca similia apostoli Ephes. 1. & Heb. 1. Tantum illud adijcio: cum ait, *ad dexteram Dei*, satis enim significare, quod hęc Christi sessio competat ipsi vt homini, ac secundum hominis naturam. Iam quod dicitur Christus ad dexteram Dei collocatus adhuc interpellare siue intercedere pro nobis, non ita accipiendum, ac si in cælo supplicem se Patri prosternat, vti fecit in diebus mortalitatis & humilitatis suæ: quemadmodum satis imperitè docet Origenes hom. 7 super Leuiticum: addens id eum facere non sine lacrymis & mœrore quo de malis nostris afficitur. Quem sensum sana fides omnino respuit. Neque verò sinit Pater Filium suum iam in gloriam assumptum amplius humiliari quoquo modo nostri causa. Sed interpellat pro nobis Christus, quomodo post veteres interpretes & Gregorium lib. 22 moral. cap. 13 doctè & breuiter id explicat Thomas in commentario; quatenus humanitatem pro nobis assumptam, & mysteria in ea celebrata conspectui paterno representat, vtique cum desiderio nostræ salutis. Neque enim negandum est, quod ob inuidiam intercessionis sanctorum negant hæretici quidam nostræ ætatis, Christum in cælo verè & propriè Patrem suum pro nobis orare. Nam dicta representatio cū salutis nostræ desiderio coniuncta, non consistit absque oratione saltem interiore. Quanquam nec vetat quin etiam voce exprimat illud desiderium, sed verbis conuenientissimis. Tantum humilitas illa supplicandi Christo iam glorificato indigna, ab eius oratione remouenda est, vti remouēt Gregorius Nazian. oratione 4 de Theologia, & Rupertus lib. 9 de diuinis officijs cap. 3. Verùm hac de re amplius aliquid dicturi sumus, vbi peruentū erit ad locum similem Heb. 7.

Electio Dei non potest frustrari.

Christus ad dexteram Dei sedet secūdum naturā humanam, & quo sensu.

Quo sensu Christus adhuc pro nobis interpellet.

35 QVIS ERGO SEPARABIT NOS A CHARITATE CHRISTI? *Ergo* non habetur in Græco, Syriaco, Ambrosiano textu, vt nec apud Augustinum: nec quidem in omnibus exemplaribus Latinis. *Christi*, Græcè *Dei*. Sicque legerunt Origenes, Theophylactus & Oecumenius: tametsi Chrysostomum constat legisse *Christi*. Nam studiosè id obseruat, apostolum dixisse *Christi*, non *Dei*. Tertullianus quoque *Christi* legit in Scorpiaco cap. 13. Sic & cæteri Latini. Facitq; pro ea lectione, quod proximè præcessit: *Christus Iesus qui mortuus est*, & cætera. Sensus: Cum Christus hæc omnia fecerit & faciat pro nobis; quis iam nos separare & abstrahere poterit ab eius dilectione; siue qua nos eum diligimus, siue qua nos ipse diligit, qui tot & tanta pro nobis fecit? Quod si cum Græcis legamus *à charitate Dei*, sensus erit: Cùm tanta sit Dei charitas erga nos, vt hæc omnia fecerit, ac Filium suum pro nobis facere voluerit: quis ab ea charitate nos separare poterit, hoc est efficere vt Deus nos quorum gratia tam multa fecit, amare desinat? Hic sensus, quo intelligitur charitas seu Dei seu Christi erga nos, à Caietano, Toleto, alijsque doctis interpretibus traditur: estque valdè probabilis. Expendit enim Paulus magnitudinem diuini erga nos amoris ex beneficijs nobis impensis: quo probet quod instituerat, nihil obsistere posse, quo minus certissimè peruenturi simus ad salutem: Sicut & paulo post, vbi ait: *propter eum qui dilexit nos*. Alter verò sensus quo intelligitur charitas nostra erga Deum, eget supplemento huiusmodi: Quis nos separabit finaliter à charitate Dei? Nam ad tempus sæpe contingit electos

Charitas Dei dupliciter intelligi potest: & vtra acceptio aptior huic loco

excidere charitate qua Deum diligunt. Adde quod minus commodus sermo est quo separari quis dicitur à charitate siue amore quo alium diligit: quum potius dicendus esset illum aliquando à se dilectum à suo amore separare ac remouere. Denique, nec omnes electi diligunt Deum: Multi enim nondum sunt; Multi adhuc mali sunt: Omnes tamen diliguntur à Deo. Loquitur autem apostolus, vt ex præcedenti sententia liquet, in persona electorum, non autem solorum aut omnium iustorum, vt nec omnium fidelium. Vnde ex hoc loco minimè consequens est (quod sectarij volunt) vnumquemque fideliũ certum ac securum esse de sua in bono perseuerantia. Porrò sub masculino *quis*, etiam neutrum, quid, id est quæ res intelligi debet. Nam rerum est enumeratio sequens: tametsi res illæ eiusmodi sunt quæ ab hominibus inferantur.

Male ex hoc loco statuitur fides specialis.

TRIBVLATIO? AN ANGVSTIA? AN FAMES? AN NVDITAS? AN PERICVLVM? AN PERSECVTIO? AN GLADIVS? In Græco & Syriaco *persecutio* ponitur tertio loco, quæ in Latinis sexto, non omnibus tamen. Conueniũt enim cum Græcis commentator Ambros. Lombardus, Aquinas, & Liranus, imò & Cyprianus lib. 3 testimoniorum cap. 18 & alibi. Apud Primasium quarto loco collocatur *persecutio*. Apud Carthusianum quinto. Tertullianus eam omnino prætermittit. *Tribulatio* siue afflictio potissimum intelligitur in corpore & rebus externis. *angustia* in animo, vel certè in rebus dubijs & perplexis, vbi consilium humanum deficit. Cætera clara sunt.

36 SICVT SCRIPTVM EST. Supple, electos pati & passuros esse. Locus est in psal. 43. Qui quidem psalmus vel à Dauide, vel quod ex toto eius argumento magis apparet, tempore dispersionis populi Iudaici ad deos falsos nõ declinantis, à quopiam viro Dei conscriptus, & pijs Dei cultoribus ad precandum & canẽdum traditus, sensu tamen altiore propheticus est, & ad persecutionem ecclesiæ primitiuæ referendus.

QVIA PROPTER TE MORTIFICAMVR TOTA DIE. Vox electorum ad Deum. *Quia* ad sensum redundat. *Propter te*, Græcè ἕνεκα σοῦ *causa tui*. Sensus: propter confessionem tui nominis, & quia tui sumus cultores, asiduè tradimur in mortem, quotidianis obijcimur periculis.

ÆSTIMATI SVMVS SICVT OVES OCCISIONIS. Græcè σφαγῆς *mactationis*: quod & Hebraica vox in psalmo posita significat, & Syriaca hoc loco. Sensus: Reputati sumus & tractamur ab infidelibus & persecutoribus nostris, haud secus atque oues mactationi destinatæ. Ita pro libito & absque commiseratione nos ad mortem & supplicia trahũt. Hæc vt dixi, maximè competunt in fideles primitiuæ Ecclesiæ.

37 SED IN HIS OMNIBVS SVPERAMVS. Græcè ὑπερνικῶμεν, *superuincimus*: quomodo legũt Tertullianus in Scorpiaco, Cyprianus lib. 3 testimoniorum, & epist. 26. Item Aug. lib. 22 de ciuit. Dei cap. 23, & de doctr. Chr. lib. 4 cap. 20 & alibi. Nam & Græci commentatores annotant ea voce plus aliquid quam simplicem victoriam significari. Est autem singulare genus victoriæ electis proprium, non resistendo sed patiendo & moriendo vincere persecutorem: idque Christi Saluatoris exemplo. Potest etiam eo verbo significata intelligi victoriæ facilitas, q. d. Adeo nihil istorum quæ dicta sunt, à charitate Christi nos separat; vt è contrario ijs omnibus longè ac facilè superiores simus: quia nimirum qui in nobis pugnat, longè fortissimus est: de quo sequitur.

Electorũ victoria qualis.

PROPTER EVM QVI DILEXIT NOS. Græcè, διὰ τοῦ ἀγαπήσαντος ἡμᾶς, *per eum qui dilexit nos*. Quomodo legit Augustinus locis iam citatis, & Prosper lib. 2 de vocatione gentium cap. 15. Quod & Syrus interpres Hebraismo expressit: *per manum eius qui dilexit nos*. At verò commentator Ambros. legit & exponit *propter eum*, id est pro eius amore. Tertullianus & Cyprianus, *pro eo*; quod idem est. Sed & reliqui interpretes Latini *propter eum* legũt. At ferè expositionem duplicant: propter amorem eius, & propter auxilium. Quod posterius magis genuinũ est; vt sensus sit: Excellentem & facilem illam victoriam adipiscimur, non nostra virtute, sed per auxilium siue Dei, siue Christi, qui nos dilexit. Nam in duobus exemplaribus Græcis à R. Stephano annotatis additum erat χριστοῦ. Christi.

38 CERTVS SVM ENIM. *Certus sum*, Græcè πέπεισμαι, id est *persuasum habeo*, sicuti reddit Tertullianus. Cæterùm commentator Amb. & Hieronymus in epistola ad Algasiam q. 9, legunt *confido*. Verùm sciendum est Paulum hoc verbo vti in suis epistolis ad significãdam fixam & certam animi persuasionem de re quapiam: certam dico, siue morali duntaxat certitudine, cui falsum subesse contingat; siue ea certitudine quæ fallere nequeat: vt proinde non malè noster interpres eam vocem passim exponat *certus sum*: licet aliquando vertat *confido*. Prioris modi certitudo significatur istis locis, Philip. 1, *Confidens hoc ipsum, quia qui cœpit*, & cætera. 2 Timoth. 1, *Certus sum quod & in te*, videlicet fides habitet non ficta. Heb. 6, *Confidimus de vobis meliora, & viciniora saluti*. Et cap. 13, *Confidimus quia bonam conscientiam habemus*. Neque enim de his apostolus habebat certitudinem infallibilem. Denique huius epistolæ ca. 15. *Certus sum de vobis, quia pleni estis dilectione*. Posterioris modi certitudo significata est 2 Tim. 1, in illis verbis: *Certus sum quia potens est depositum meum seruare in illum diem*. Hoc enim fide tenebat. Et in hac epistola cap. 14, *Scio & confido, quia nihil commune per ipsum*. Nam & hoc fidei certitudine tenebat, vt ibi videbitur. Sic & Lucas accepisse videtur euangelij sui cap. 20. vbi nos legimus: *Certi sunt enim Ioannem prophetam esse*. Id enim plebs Iudæorum certissimè persuasum

Verbum πέπεισμαι duobus modis à Paulo vsurpatũ.

persuasum habebat. Nec mirum, quando etiam actiuum verbum πείθω *suadeo* sic vsurpatur à Paulo, vt certam & indubitatam exigat fidem ab ijs quibus se suadere dicit: vt Gal. 1. *Modò enim hominibus suadeo, an Deo?* Et Act. 26, vbi dicenti Agrippæ regi, *In modico suades me Christianum fieri*, respondet: *Opto apud Deum & in modico & in magno*. Quin & alijs verbis quæ vel opinionem vel existimationem qualemcunque Græcis significāt, cuiusmodi sunt δοκεῖν & λογίζεσθαι; Paulus vtitur etiam in rebus certissimè cognitis, vt 1 Cor. 4 & 7, *Puto quod Deus nos apostolos nouissimos ostendit*, &c. *Puto quod & ego spiritum Dei habeam*. Item Philip. 3. *Ego me non arbitror comprehendisse*. Et huius epistolæ cap. 3 *Arbitramur iustificari hominem per fidem sine operibus legis*. Et hoc capite, *Existimo quod non sunt condignæ passiones* &c.

Quæ certitudo hoc loco significata. Porro de certitudine prioris modi locum hûc accepisse videntur Græci tractatores, dum eum de vehemente fiducia interpretantur. Atqui S. Augustinus certitudinem posterioris modi intellexit in expositione propositionis 58. Verba eius sunt: *Quod autem ait, Certus sum enim, & non dixit opinor: plena fide tenuit, quod nec mors vlla, nec vitæ temporalis promissa, nec cætera subsequentia possunt credentem à charitate Dei detorquere*. Sic ille. Quæ ferè est & aliorum Latinorum expositio.

Non facit hic locus pro fide speciali. Neque tamen propterea quicquam facit hæc Pauli sententia pro fide speciali hæreticorum. Nam vt planissimè liquet ex superioribus, loquitur ille in persona, non singulorum fidelium, sed electorum in genere: nempe de quibus dixerat, *Quis accusabit aduersus electos Dei?* Veruntamen vnusquisque fidelis electorum numero sese adiungere potest ac debet, exemplo Pauli; idque tanto maiori fiducia, quanto plura ac maiora percipit in se signa electionis. Igitur verus sensus est, *Certus sum*, id est certa fide persuasum mihi habeo. Et vt Hieronymus expressit in commentario Galat. 1. *Scio quia neque mors*, &c.

QVIA NEQVE MORS, NEQVE VITA. Hoc Græci interpretes ad æternam mortem & vitam referunt: *Etiamsi*, inquit Chrysostomus, *æternam mortem minaretur quis aut vitam infinitam promitteret, vt à Christo separarer, non acquiescerem*. Quod intelligendum est κατ' ἀδύνατον; tum quia vita æterna non est sine Christo, tum quia nullus electorum aduersarius aut æternam vitam promittere, aut æternam mortem comminari potest efficaciter; etiamsi vitam æternam intelligas sine Christo. Verùm apostolus non loquitur de re impossibili; sed de tentationibus quæ solent electis obuenire. Quare rectiùs alij mortem & vitam temporalem intelligunt hoc sensu: Neque mors à persecutore intentata, neque vita promissa.

NEQVE ANGELI, NEQVE PRINCIPATVS, NEQVE VIRTVTES. Quidam codices pro virtutibus *potestates* legunt, ex alia nimirum translatione Græci vocabuli δυνάμεις: quemadmodum & apud Augustinum legitur lib. de patientia cap. 18. Quanquam rectiùs se habet *virtutes*. Nam quas in angelis potestates Theologi vocant, Græcis ἐξουσίαι dicuntur, vt Eph. 1. Quod autem in nonnullis vtrumq; legitur, *neque potestates, neque virtutes*, scribis imputandum, qui quæ in diuersis codicibus singula legerant, coniunxerunt. Hac parte spiritus aduersarij. id est dæmones significantur, quibus omne studium est Christi fideles abstrahere à salute. Tametsi quidam ad bonos etiam angelos extendunt per hypothesim, si vellent abstrahere: quomodo Gal. 1 dicit anathema angelo de cælo, si quid annunciet præter id quod ipse Paulus euangelizauerat. Verùm tentationes impossibiles ab hoc loco iam antè exclusimus. Porrò sub his tribus angelorum ordinibus cæteros omnes (nam ex omnibus ordinibus aliquos cecidisse Theologorum sententia perquam probabilis est apud Magistrum in 2 sent. dist. 6) comprehensos intellige, q.d. apostolus, nullam prorsus dæmonum vim & potentiam electis præualere posse. *Ex omnibus ordinibus aliquot angelos cecidisse, probabile.* Quomodo autem inter se differant angeli, principatus, & virtutes, petēdum ex ijs quæ disputantur eodem secundo lib. sent. dist. 9.

NEQVE INSTANTIA, NEQVE FVTVRA. *Instantia*, id est præsentia, quomodo vertit interpres 1 Cor. 3. Sicque legit Augustinus loco prius citato. Intelligit autē tam bona quibus allici solent homines, quam mala quibus terreri. Præteritorum non meminit, quod illa non impellant animum, nisi quatenus adhuc similia vel sperantur vel timentur.

NEQVE FORTITVDO. Hæc pars nec in Græco est nec in Syriaco: nec apud commentatorem Ambros. Sed nec habet hoc membrum cui respondeat, vti cætera ferè huius sententiæ. Quare verisimile est adiectitium esse, videlicet ex eo quod dictum est, *neque virtutes*; quod in quibusdam codicibus legitur & olim legebatur singulariter, *neque virtus*; in alijs *neque fortitudo*. Quorum illud est apud Augustinum loco memorato, ac præterea lib. de moribus ecclesiæ cap. 11, lib. 4 de doctrin. Chr. cap. 20, & in expositione propositionis quam nunc tractamus. Istud apud Hieronymum quæst. 9 ad Algasiam, & in commentario Gal. 1. Nostri tamen interpretantur fortitudinem principum huius sæculi. De tota hac varietate lectionis consule notationes Francisci Lucæ.

39 NEQVE ALTITVDO, NEQVE PROFVNDVM. *Profundum* βάθος, id est profunditas. Quidam exponunt; Nihil sublime neque abiectum in hoc sæculo. Sic enim Oecumenius: *Neque admodum gloriosa, neque valde humilia*. Alij sic: Nihil eorum quæ in cęlo sunt sursum, aut in terra deorsum. *Altitudinis et profundi varia interpretationes.* Theodoritus ad ea quæ futuri sunt sæculi, refert vtrumque; profundum intelligens gehennam, altitudinem regnum. Sed iam diximus apostolum ea nominare quibus solent electi in hac vita tentati,

vt à Christo separentur. Magis placet expositio sancti Thomæ: Neque altitudo ex qua quis minaretur præcipitium; sicut factum est Christo, Luc. 4. neque profundum in quo aliquis minaretur demersionem. Tale profũdum alibi legimus, vt psal. 68. *Infixus sum in limo profundi, & non est substantia,* & 2 Cor. 11. *Nocte & die in profundo maris fui.* Addit tamen Aquinas etiam alias expositiones.

NEQVE CREATVRA ALIA. Græcè, *Nec vlla creatura alia.* Vniuersali clausula quicquid aliud dici posset, includit.

POTERIT NOS SEPARARE A CHARITATE DEI. Charitatem Dei intellige, vel eam qua nos Deum diligimus. Et tunc supplendũ erit, finaliter, aut quid simile. vel potius eam qua nos Deus diligit: idque eo sensu quem superius dedimus, exponentes illud, *Quis ergo nos separabit à charitate Christi?* Significatur enim vis charitatis illius qua Deus electos suos complectitur, ad præstandum efficaciter ea quæ vult eis donare, & ad remouenda contraria. Summa igitur est, tam potentem & efficacem, tamque certam & immutabilem esse Dei dilectionem, qua nos ad salutem vult prouehere, vt nulla prorsus creatura nos ab ea diuellere possit, faciendo vt ille nos desinat amare, aut certè vt illius amor suo frustretur effectu, id est, nostra salute. Hinc exsurgit certissimum dogma; neminem electorum posse perire.

Vis charitatis diuinæ erga suos electos.

Nemo electorum perire potest.

QVÆ EST IN CHRISTO IESV DOMINO NOSTRO. Id est, per Iesum Christum tanquam mediatorem & propiciatorem nostrum: qui nobis illam Dei charitatem merito suæ passionis & mortis conciliauit: eademque morte nos redemit. Qua ratione Dominus noster vocatur.

SVMMARIVM.

Docet promissiones Iudæorum patribus factas ob illorum ruinam non frustrari: sed impleri in spirituali Israele. Deum pro sua voluntate, & non ex operibus, alios eligere ad ostensionẽ suæ bonitatis, alios reprobare ad manifestationem iusticiæ. Quo proinde referendum, quod gentes electæ sint ad fidem, Iudæis reprobatis.

CAPVT NONVM.

1 VERITATEM DICO IN CHRISTO, NON MENTIOR. Hactenus de electis, eorumque dignitate quam apud Deum habent, disseruit apostolus, nullo adhuc indicato discrimine gentium & Iudæorum: Nunc vero propius ad detegendum profundum Dei consilium accedens, de reiectione Iudæorum & vocatione gentium agere incipit: eaque occasione mox altissimam ingreditur disputationem de causis electionis ac reprobationis diuinæ. Quare non incommodè noui, id est quarti tomi huius epistolę initium hic facit Theodoritus. Porro, ne quicquam apostolus odio suæ gentis quam infensam habebat dicere videatur, ideoque doctrina quam tradere instituit, suspecta cuipiam habeatur; præfatione Iudæorũ animos præmollit, vtens verbis ad testificandum sui erga illos amoris magnitudinem vehemẽter accommodatis; idque non sine iuramento: mox & ea ordine commemoraturus, quæ ad illius gentis prærogatiuam spectarent. *Veritatem* inquit *dico in Christo, non mẽtior,* id est: Nequis mentiri me suspicetur, rem veram sincerè et ex animo loquor; idque per Christum, seu Christo teste. Iuramentũ enim hic agnoscunt interpretes: vt & in sequentibus.

TESTIMONIVM MIHI PERHIBENTE CONSCIENTIA MEA. Græcè συμμαρτυρούσης μοι &c. id est *contestificante, simul attestante mihi conscientia mea.* Idem compositum verbum supra cap. 2. & 8. Sensus: Ad id quod dico, testem mihi adduco & allego conscientiam meam.

IN SPIRITV SANCTO; id est per Spiritum sanctum, vt eiusdem conscientiæ meæ testem: quomodo hoc intellexit Hieronymus in epistola ad Algasiam quæst. 9. & ad Hedibiam quæst. 10. Porro Grçci Theophylactus & Oecumenius obseruant apostolum tres adducere testes eorum quæ dicturus est: Christum, suam ipsius cõscientiam, & Spiritum sanctum: vt triplici testimonio, ac duplici iuramento verba sua confirmet: tametsi potest hoc, *In Spiritu sancto,* sic accipi, vt ea parte significet apostolus, conscientiam suam quam testem adhibet, non errare, videlicet informatam & certificatam à spiritu sancto; quemadmodum id S. Thomas interpretatur. Hic locus, vt & alij similes, ostendunt ob iustam necessitatem licitè & sanctè Christianum hominem iurare posse.

Iuramentum licitum exẽplo Pauli.

2 QVONIAM TRISTICIA MIHI MAGNA EST, ET CONTINVVS DOLOR CORDI MEO. *Quoniam* pro *quod.* Exponit enim eam rem super qua iuramentum præmisit, id est tristiciam ac dolorem suum de fratribus; vt consequenter intelligas amorem erga eos. *Continuus,* Græcè *incessabilis,* & ὀδύνη non vulgarẽ significat dolorem, sed qualis est parturientium. Erasmus *cruciatum* vertit. Causam doloris hic non addit. Hugo putat eam esse, *quod prius cum errantibus errans persequebatur ecclesiam.* Quidã alius causam ponit in eo quod sequitur, *Optabam enim* &c. quasi diceret apostolus: Tãti doloris & tristiciæ meç causa est, quod aliquãdo tam grauiter in Christum peccauerim, optans ab eo anathema esse pro fratribus meis Iudæis. Sed hæc nihil ad contextum: posterius etiã ineptum est. Vera doloris causa licet hic non exprimatur, satis tamen intelligitur ex sequentibus, scilicet reiectio & cœcitas populi Iudaici. Igitur hic dolor ex ingẽti amore fratrum, id est Iudæorum nascebatur. Quod declarant verba sequentia.

3 OPTABAM ENIM EGO IPSE ANATHEMA ESSE A CHRISTO PRO FRATRIBVS MEIS

Ἀνάθεμα & ἀνάθημα significatione differunt.

Notandum in Græco legi ἀνάθεμα, non ἀνάθημα. Quamuis enim hæc duo deriuentur ab eodem verbo Græco ἀναθεῖναι, significatione tamen diuersa sunt, pro varia significatione verbi. Interdum enim significat reponere siue separare: Vnde dicitur ἀνάθεμα, separatio, & id quod separatur. Interdum attollere, suspẽdere. Hinc ἀνάθημα, suspensio, & id quod suspensum est. Qua ratione donaria quæ templis consecrabantur, ἀναθήματα Græcis dicta sunt, vtpote suspensa in alto ex parietibus & columnis templorum. Quanquam & ad alias res Deo consecratas, vel vsui ministrorum eius deputatas, hoc vocabulum extenditur, non solum apud profanos authores, verum etiam apud interpretes LXX; vt videre est Leuit. vltimo, vbi in hac significatione tertiò repetitur. Hæc admonenda duxi, propter nõnullos etsi magnos authores, qui anathema hoc loco accipiunt in posteriori significatione, dicũtque Paulum hic optare, vt sicut anathemata templis dicata amplius in vsus hominum non veniunt, ita ipse à cõsortio Christi & ecclesiæ fiat alienus. Sed hoc est voces & eorum significata confundere. Nam ἀνάθεμα, quod hic legitur, separationem, vt dixi, propriè significat. Vsurpatur autem in sacris literis pro re separanda ab vsu hominum, non tanquam sacra, sed tanquam exsecrabili, quæ prorsus exterminanda sit. Sed de hoc paulo pòst plenius. Nunc illud quærendum, quo pacto sanctus apostolus dicat optasse se vt esset anathema à Christo pro fratribus, cum nemini licitum sit vllo casu velle suam separationem à Deo; nec ordo charitatis patiatur vt quis suam salutem postponat saluti aliorum.

Quo sensu Paulus optarit esse anathema à Christo pro fratribus.

Caietanus & alij quidam referunt hanc optationem ad tempus quo Paulus adhuc erat in Iudaismo. Neque enim dicit opto, sed *optabam*, vt sit sensus: Ego aliquando in incredulitate & cæcitate mea volui me perdere pro fratribus meis; tunc scilicet quãdo Iesu Christi nomen omni studio persequebar, optans potius tanquam anathema ab eo separari, quam Iudaismum, quem cum fratribus tenebam, relinquere. Sed improbabilis est hic sensus: tum quia Saulus Iesum Nazarenum persequens Christum eum esse negabat, ideoq; verè non optabat à Christo separationem; quo modo verè & propriè non dicitur optare miseriam, qui expetit carnis voluptates, licèt hę miseros reddant homines. Deinde quia præsentem affectum erga Iudæos non bene probaret Paulus ex affectu quem olim erga eos habuisset: vt qui dicere possent eum cum religione etiam affectum mutasse. Proinde rectius alij hæc verba referũt ad tempus quo iam Christianus erat, Iudaismo derelicto. Verum hi quoque variant. Nonnulli enim sic intelligunt. Aliquando prę vehementia amoris, inordinati tamen, vtpote minus adhuc institutus in doctrina Christiana, optabam ipse separari & alienus esse à Christo Iesu & salute quæ per Christum est; dummodo fratres mei Iudæi salui fierent. At certè non est verisimile Paulum ex quo credidit in Christum, ita malo institutum fuisse, vt putaret se absolutè posse tale quid optare pro aliorum salute: tametsi optationem huiusmodi licitam & laudabilem censet Hugo Victorinus: Quod nobis nõ videtur: quia mea separatio seu alienatio à Christo, non est nec esse potest ordinabile medium ad salutem aliorum: ideoque nec ad eum finem optabilis est. Porrò S. Hieronymus in epistola ad Algasiam quæst. 9, & in commentario super Zachar. 14, anathema interpretatur eum qui per mortem corporalem separatur ab hominum consortio: quomodo & Christus dicitur factus maledictum, quia ignominiosa morte corporis affectus est. Itaque sentit apostolum dicere quod optauerit sanguinem suum fundere, & animam ponere pro salute fratrum; quod quidem maximæ charitatis indicium est, dicente Domino: *Maiorem hac dilectionem nemo habet, vt animã suam ponat quis pro amicis suis*, Ioan. 15. Sed huic intellectui resistit addita particula *à Christo*. Qui enim martyrium subit pro fratribus, non fit anathema à Christo, sed magis ei coniungitur, iuxta illud eiusdem apostoli; *Cupio dissolui & esse cum Christo*, Philip. 1. Deinde non diceret, *optabam*, sed opto; præsertim quia non tã præteritum affectum quam præsentem declarare volebat, & ardor subeundi martyrij pro fratribus, non in eo refrixerat, quando hæc scribebat, sed cum charitate magis in dies auctus fuerat. Denique nihil singulare iuxta hunc sensum diceret Paulus, qui pro omnium salute mortem subire erat paratissimus. Quo argumento Chrysostomus eam expositionem oppugnat. Alij alios sensus huc adferunt, quos videre est apud Toletum. Nobis maximè probatur eorum expositio, qui hunc sensum faciunt; Optarem ego ipse, si liceret, & si fieri posset, esse anathema à Christo, id est separatus & alienus à Christo, pro fratribus meis Iudæis. Hæc ipsius Chrysostomi sententia est; quam Theophylactus, & Photij verbis Oecumenius satis clarè explicant: quæ & alijs multis probatur. Secundum quos verbum *optabam*, quod Græcè est ηὐχόμην, non ad præteritum tempus refertur; sed positum est pro *optarim*, vt sit potẽtiale verbum. Sic enim apud Græcos interdum sumitur præteritum imperfectum, etiam non addita consueta vocula ἄν, quam hic subintelligũt authores memorati. Neque enim hic commodè addi potuit: non quidem ante verbum initio sententiæ, cum sit postpositiua particula, sicut γὰρ *enim*. neque post verbum; ob concursum alterius similis particulæ; siquidem durè sonat ηὐχόμην ἂν γάρ. Idcirco omitti debuit. Non dissimilis est vsus præteriti imperfecti, 2 Corint. 11, ὄφελον ἀνείχεσθε, *vtinam sustinebatis*, pro *sustineretis*. Sic & Latini interdum; vt Augustinus tractatu 50 super Ioannem: *Quando Lazaro inferebatis necem; nunquid Domino auferebatis potestatem?* pro *inferretis*, *auferretis*.

Sententia maximè probabilis

Iam

Quid apud Paulum anathema.

Iam vt clarius fiat quid apud Paulum sit anathema, non hoc tãtum loco, sed & alibi (nam & aliàs vsurpat, vt 1 Cor. 12 & 16, & Gal. 1, significatione non mutata) sciẽdum id à LXX interpretibus, & consequenter ab apostolis, dictum esse anathema, quod Hebræi vocant חרמה hharma; quod & Hieronymus in sua versione semel & iterum Græca voce exposuit, dicens, *horma id est anathema*, vt Num. 21, & Iudicum 1. Descendit autem à radice חרם hharam, id est *occidit, deleuit, exterminauit*. Igitur Hebræis harmah dicebatur, vel homo vel res quæpiam, quæ cum execratione ita funditus delebatur, vt quoad fieri posset, nihil eius reliquum maneret: quomodo iussu Dei destructa & deleta fuit ciuitas Iericho, Iosue 6: & aliæ quædam vrbes Chananæorum à filijs Israel cum voto huiusmodi exterminationis expugnatæ, Num. 21. Id igitur LXX vocarunt anathema. Vnde apud eosdem verbũ ἀναθεματίζειν, anathematizare, id est rem aut personam anathema facere, disperdere, penitus abolere, vt eodem loco Num. & 4 Reg. 19. Item 1 Machab. 5, vbi res explicatur his verbis: *Et anathematizauit eos, & incendit turres eorum igni cum omnibus qui in eis erant.* Dixi quid sit anathema, si nihil addatur: nam cum additur aliquid huiusmodi, à populo, ab ecclesia, *à Christo*; strictè exponendum est secundum determinationem additam. Vnde sicut à populo vel ab ecclesia quis fit anathema, quando ab ea velut membrum emortuum separatur, vt nihilo magis cum ea commune quid habeat, quam si in rerum natura non esset: ita anathema à Christo Paulus eum intelligit, qui à Christi consortio & adoptione & gloria, ac cæteris de quibus egerat cap. superiori, reiectus est, tanquam ad Christum amplius omnino non pertinens. Itaque sensus apostoli est: Quamuis tanta cum Christo & in Christo bona exspectemus, quanta dudum commemoraui; tamen ipse equidem optarem, si per legem & iustitiam Dei liceret, omnibus illis priuari, vt fratres mei Iudæi eadem illa consequantur. Quæ profectò verba sunt immensi amoris erga fratres, eosque sibi inimicos. Ab hoc sensu minimùm recedunt qui dicunt apostolum hyperbolico sermone voluisse significare magnitudinem sui amoris erga fratres Iudæos. Quam sententiam præ cæteris probat Carthusianus, & satis commodè explicat.

Quid esse anathema à Christo.

QVI SVNT COGNATI MEI SECVNDVM CARNEM. In Græco casus non mutatur: *cognatis meis*, &c. Expositio est eius quod dixit, *pro fratribus meis*. Nam Græco nomine συγγενεῖς significantur qui sunt eiusdem generis. Vnde & sequitur.

4 QVI SVNT ISRAELITÆ. Nomen Israelitarum honorificum erat, videlicet patronymicum ab Israel, nomine diuinitus imposito patriarchæ ipsorum Iacob. Pergit deinde & alia commemorare spectantia ad illius populi dignitatem.

Israelitarum nomen honorabile.

QVORVM ADOPTIO EST FILIORVM. Cum in Græco sit vna composita dictio υἱοθεσία, id est filiorum adoptio, rectius verbum est (quod in Græco non legitur, sed intelligitur) præponas dicendo: *Quorum est adoptio filiorum*, vel simpliciter *quorum est adoptio*. Siquidem adoptio ferè non est nisi filiorum. Cyprianus nudè legit, *quorum adoptio*; lib. 2 testimoniorum cap. 6. Item Augustinus lib. 3 contra Faustum cap. 3. Et sensus est: Quos Deus velut in filios adoptauit. Non tamen eam intelligit adoptionem, de qua locutus est cap. superiori, quæque noui testamenti filijs propria est. Dicuntur enim hæc de Iudæis reprobis, quorum cæcitatem luget Paulus: Sed adoptionem significat, qua filios Israel, præteritis alijs gentibus, sibi in peculium Deus elegerat. Vnde populum illum vt filium habuit ac fouit, multis ac præclaris in eum collatis beneficijs: Imò filium suũ nominauit, vt Exodi 4, *Filius meus primogenitus Israel*. & iterum, *Dimitte filium meum, vt seruiat mihi*. & Matth. 15, *Non est bonum sumere panem filiorum*. Verum hæc adoptio figura tantum erat & vmbra quædam adoptionis illius excellentis in noua lege pręstandæ per Christum naturalem Dei filium, *vt sit ipse primogenitus in multis fratribus*. Quamuis & in hac adoptione, secundum promissiones patribus factas, primo loco populus ille à Deo honoratus est; nam vtique primitiæ fidelium ex illo populo fuerunt. Sed vt dixi, ea adoptio non est huius loci.

Qua adoptio Iudaici populi.

ET GLORIA. Supple ex præcedenti parte; quorum est gloria, scilicet præ cæteris gentibus. *Non enim fecit taliter omni nationi*, psalmo 147, idque siue legem spectes à Deo datam; vnde sequitur in eodem psalmi versiculo, *& iudicia sua non manifestauit eis*: siue admiranda Dei opera per Moysen & alios in illo populo exhibita; siue prophetias, siue promissiones, siue protectionẽ singularem. Qua de re psal. 125, *Tunc dicent inter gentes: magnificauit Dominus facere cum eis*. Hæc igitur omnia populum illum inter omnes gentes reddiderunt valde gloriosum & celebrem. Sunt qui gloriam interpretentur arcam testamenti; quæ gloria Domini, & absolutè gloria dicebatur, quod Dei personam in populo habitantem repræsentaret. Vnde 1 Regum 4, quum capta esset arca Domini, dictum est, *Translata est gloria ab Israel*. Sed hic sensus cõtractior est, & vel hac ratione minus acceptabilis, quod iam inde à tempore transmigrationis Babylonicæ, desijsset esse in illo populo arca Domini, 2 Machab. 2. Neque enim vlla historia prodit eam restitutam aliquando fuisse.

Gloria populi Iudaici.

ET TESTAMENTVM. Græcè & Syriacè *testamenta* plurali numero: quemadmodum & legunt Hieronymus quæst. 9 ad Algasiam, & Augustinus lib. 12 contra Faustum cap. 3. Item commentatores Ambrosiaster, Sedulius, Primasius, Heruæus. Meminit etiam Haimo & exponit: eandemque lectionem exhibent codices

dices quidam peruetusti. *Testamenta*, id est pacta, fœdera. Quæ multi Hieronymum & Augustinum locis citatis secuti, interpretantur duo testamenta, vetus & nouum: de quibus Ierem. 31, maximè quod ea Paulus ipse expresserit Galat. 4, & repetit Hebr. 8. Quæ eadem significata putant in epistola ad Ephes. cap. 2, quum eos vocat *hospites testamentorum*. Sed quia nouum testamentum non pertinet ad populum carnalem Iudæorum de quo hic sermo est, sed ad spirituale semen Abrahæ: propterea verisimilius est intelligi pacta particularia cum patribus eorum inita, & sub generali nomine veteris testamenti comprehensa: velut de terra promissionis, ac terrena prosperitate, & aduersus hostes victoria, de sacerdotio, de regno. Quæ omnia Græco vocabulo ab interpretibus LXX vsurpato, διαθῆκαι, id est *testamenta* vocantur. De cuius tamen significatione & vsu quem habet in scripturis, opportunior erit dicendi locus in expositione epistolæ ad Hebr. cap. 9. Sunt qui testamenta exponant hoc loco duas tabulas testamenti, in quibus decalogi præcepta digito Dei scripta fuerunt. Verùm scriptura nusquam tabulas illas testamenta seu fœdera vocat, sed tantum tabulas testamenti seu fœderis, seu pacti; eo quod lex in illis scripta, pacto interueniente data esset à Deo. Deinde tabulæ legis satis continentur in eo quod sequitur.

Testamẽtorum nomine quid significetur.

ET LEGISLATIO. Hoc est, quibus lex à Deo lata fuit. Grandis enim & singularis est prærogatiua, legem habere non ab homine, sed à Deo latam, & per hoc Deum ipsum habere legislatorem. Intelligit autem vniuersam legem quæ per Moysen data est, non partem eius aliquam, vti visum est nonnullis, qui de sola lege iudiciali partem hanc interpretantur; ea ratione moti quod lex decalogi significata fuerit per testamenta, (quem commentarium iam improbauimus) lex autem cærimonialis significetur parte sequenti. Quod nec ipsum verum est. Aliud enim est lex aliqua; aliud, & quidem amplius, res ipsa lege præcepta; cuiusmodi est quod sequitur.

Legislatio totam legem Mosaicam complectitur.

ET OBSEQVIVM. Græcè λατρεία; id est cultus sacer ac diuinus lege cærimoniali præscriptus. Nam Deus in illo populo cultum suum cum sacrificijs ac cæteris cærimoniis instituit atque constituit. Quod non fecit in vlla alia gente. Hieronymus in epistola ad Algasiam *cultum* legit: Cyprianus *famulatum*. Noster *obsequium* vertere solet, vt infrà cap. 12, *Rationabile obsequium vestrum*. Et Ioan. 16, *Arbitrabitur obsequium se præstare Deo*. Quanquam & alias voces Græcas alibi vertit in *obsequium*, vt διακονίαν id est *ministerium*, infrà cap. 15; & ὑπακοὴν, *obedientiam*, 2 Cor. 10; & λειτουργίαν Philip. 2 semel & iterum; vbi nunc oblationem, nunc ministerium publicum significat. Ita quatuor Græcas voces, easque diuersæ significationis, reddidit interpres vulgatus vno vocabulo obsequij.

Veri Dei cultus solum in solo populo Iudaico.

Obsequiũ variè acceptum in Vulgata versione.

ET PROMISSA. Græcè ἐπαγγελίαι, *promissiones*. Et sensus est: quibus seu cui populo factæ sunt à Deo promissiones. Magnum enim est habere Deum promissorem. Sed quęritur, quæ promissiones? Quidam eas cum testamentis confundunt. Verùm probabilius est ea distingui, vt testamenta seu pacta sint quæ solennibus verbis & stipulatione fiunt; qualia leguntur Genes. 15 & 17, Exod. 24, 4 Reg 11 & 23, & Ierem. 34. Promisiones verò quæ nihil tale adiunctum habent: cuiusmodi multæ passim occurrunt.

Promissiones à testamentis distinguuntur.

5 QVORVM PATRES. Subaudi, sunt, id est qui progenitores habent sanctos patriarchas Abraham, Isaac & Iacob. Hos enim per antonomasiam patres nuncupat scriptura.

ET EX QVIBVS EST CHRISTVS SECVNDVM CARNEM. *Et* particula malè sublata à quibusdam. Legitur enim in Græcis & in Latinis ferè omnibus, nec non apud veteres scriptores & interpretes, Irenæum lib. 3 c. 18, Hilarium de Trinitate lib. 8, Hieronymum scribentem ad Algasiam, Augustinum lib. 2 de Trinitate cap. 13, commentatorem Amb. & cæteros. Proinde non est sensus: ex quibus patribus; sed, ex quibus Israelitis ortus est Christus *secundum carnem*. Græcè τὸ κατὰ σάρκα, *quantum ad carnem attinet*. Sentit populum Iudaicum præter alia iam commemorata, sic à Deo fuisse honoratum, vt ex eo Messiam, id est Christum promissum incarnari & nasci voluerit. Qua ratione & Simeon ille iustus Christum vocat gloriam plebis suæ Israël Luc. 2. Huius porrò beneficij magnitudinem auget in immensum personę Christi dignitas; de qua sequitur.

Christus ex Iudæis ortus.

QVI EST SVPER OMNIA DEVS BENEDICTVS IN SECVLA. AMEN. *Super omnia*, Gręcè ἐπὶ πάντων, quod verti etiam potest *in omnibus*, vt fecit Erasmus, aut *per omnia*, vt citat Tertullianus aduersus Praxeam cap. 15. Quãquam idem cap. 13 eiusdem libri legit *super omnia*: quemadmodum & Nouatianus lib. de Trinitate cap. 13 & 30, & Ambrosius libro 1 de Spiritu sancto cap. 3. Item Hilarius & Hieronymus antè citati, suffragante etiam Syriaca versione. Quod procul dubio rectius se habet. Atque eo modo vertit ipse Erasmus Eph. 4, vbi præpositionibus hæc tria distinguuntur, *super omnia, per omnia & in omnibus*. Potuit etiam verti, *super omnes*: sicut ibidem à vulgato interprete redditum est; quemadmodum & hic locus legitur apud Augustinum propositione 59, & ab Irenæo citatur lib. 3 cap. 18. Sed vt generalius, ita melius est, *super omnia*: siue referatur ad Deum, siue ad benedictum: id est siue intelligatur Deus super omnia, sicut Hilarius accepit; siue benedictus super omnia. Quod vtrumque in eandem sententiam redit. Nam solus ille qui est super omnia Deus, super omnia

Christus super omnia Deus benedictus.

benedictus est; & contrà. Itaque locus hic, vt obseruant omnes ferè orthodoxi commentatores apertissimè destruit hæresim Arianam, quæ filium etsi Deum negare non audeat, patre tamen minorem facit secundum naturam ab eo acceptam. *Benedictus in secula*, id est laudibus celebrandus in omnem æternitatem, siue vt Tertullianus, *in omne æuum*. Addit, *Amen*, pro confirmatione rei tantæ quam dixerat. De qua voce Hebræa vide quæ diximus suprà cap. 1.

Arianam hæresim hic locus apertè destruit.

6 NON AVTEM QVOD EXCIDERIT VERBVM DEI. Græcè οὐχ οἷον δὲ ὅτι. id ita sonat, *non quale autem quod* &c. poteftque sic exponi: Quod dixi me vehementer dolere conditionem fratrum meorum Israelitarum velut reprobatorum à Deo, non tale est vt existimem aut dicere velim, propter eorum incredulitatem & reprobationem excidisse verbum Dei. Quidam putant hoc modo vertendum: *Fieri tamen non potest vt exciderit* & cætera. Quibus non assentior. Non enim hic legitur οἷόν τε, quod Græcis vsurpatur pro possibili, sed simpliciter οἷον, quod eum vsum non habet nisi perrarum: nec vsquam, vt arbitror, in sacris literis. Alij rectius, *Non autem velut exciderit*. Quod probat Erasmus in annotationibus. Noster interpres videtur οἷον accepisse tanquam expletiuum, & ornatus aut euphoniæ tantum gratia additum, cuius proinde in transferendo rationem non habuerit. Quod & ab alijs quibusdam factum video. vt planus sensus sit: Non hæc eo dicuntur à me, quòd sentiam excidisse verbum Dei, id est irritas factas esse Dei promissiones & pacta. Non tamen hic respicit ad promissiones & pacta de quibus superius, pertinentia ad carnalem Israel: sed promissiones significat noui testamenti implendas in Israele spirituali, & in spirituali semine Abrahę, per Isaac promissionis filium præfigurato: sicuti consequenter declarat.

NON ENIM OMNES QVI EX ISRAEL SVNT, II SVNT ISRAELITÆ. Græcè: *Non enim omnes qui ex Israel, hi Israel.* Supplendum autem verbum *sunt*, tam in fine quàm in medio. Et sensus est: Non enim omnes qui ex Israel patriarcha secundum carnem orti sunt, ij sunt Israel siue Israelitę, de quibus scriptura loquitur in illis promissionibus, quæ pertinent ad nouum testamentum. Hoc est: promissiones Israeli factæ non spectant ad omnes carnaliter ex Israele progenitos.

Israelita.

7 NEQVE QVI SEMEN SVNT ABRAHÆ, OMNES FILII. In Græco & Syriaco non *qui* sed *quia* legitur, astipulantibus etiam vetustis commentatoribus Latinis, Amb. Primasio & Sedulio, deinde Heruæo, denique mss. codicibus permultis; vt facilè mihi persuadeam ita fuisse scriptum ab interprete. Sensus: Nec ideo quia secundum carnem nati sunt ex Abraham, censendi sunt omnes eius filij secundum mentem scripturæ loquentis de filijs Abraham, vbi de promissionibus agitur. Hac enim ratione etiam Ismael & Esau cum vniuersa sua posteritate, censerentur inter filios Abrahæ, & promissionum deberent esse participes. Quod vtique tu Iudæe non admiseris. Quidam illud, *omnes filij*, supplent, non Abrahæ, sed Dei: eo quod mox sequatur: *non qui filij carnis, hi filij Dei*. Verum id non arguit sensum, sed sensus consequentiam. Nam apostolo omnes filij Abrahæ etiam filij Dei sunt.

Filij Abrahæ.

SED IN ISAAC VOCABITVR TIBI SEMEN. Subaudi, dictum est ad Abraham, scilicet Genes. 21. Quidam *in Isaac* exponunt, *per Isaac*, vt significetur semen ex Isaac propagandum. Alij ipsum Isaac intelligunt vocari semen, sermone transitiuo: sed res eodem redit. Nam sensus est: Solum genus Isaac filij tui (à quo genere ipse Isaac non excluditur) erit & vocabitur semen tuum, in quo complebo promissiones tibi pro semine tuo factas. Hoc autem exponit secundum allegoriam verbis sequentibus.

Semen Abrahæ.

8 ID EST: NON QVI FILII CARNIS, HI FILII DEI, SED QVI FILII SVNT PROMISSIONIS, ÆSTIMANTVR IN SEMINE. Græcè, εἰς σπέρμα *in semen*, quemadmodum & Amb. legit. Sensus est: Illa Dei promissio ad Abraham facta, qua sic discreuit inter eius filios, vt Ismaele posthabito atque reiecto, solam posteritatem Isaac vellet vocari semen eius; dicendo, *In Isaac vocabitur tibi semen*: allegoricè nobis significat non habendos esse filios Dei, nec reputandos pro vero semine Abrahæ eos omnes aut solos, qui secundum carnem ex Abraham orti sunt, sed *qui filij sunt promissionis*, id est qui regenerati sunt secundum spiritum per gratiam fidei, idque iuxta promissionem diuinam Abrahæ factam, qua dictum est: *Benedicentur in semine tuo omnes gentes*, Gen. 22. siue illi carnaliter ex Abraham fuerint progeniti, siue non. Fundatur hæc allegoria in eo quod idem apostolus dicit ad Gal. 4, Ismael *secũdum carnem natus* fuit, Isaac *secundum spiritum*, id est, ille sola virtute naturali, iste verò non sine præuio miraculo naturæ facultatem excedente ex matre sterili diuinitus fœcundata, videlicet iuxta promissionem de qua sequitur.

Filij promissionis.

9 PROMISSIONIS ENIM VERBVM HOC EST. Dictum ac secundò repetitum ad Abraham, Genes. 18.

SECVNDVM HOC TEMPVS VENIAM, ET ERIT SARÆ FILIVS. Verba sunt angeli in persona Dei loquentis ad Abraham, sumpta verò ex versione LXX interpretum. Hebræa paulo obscuriora sunt, eundem tamen sensum volunt, istum videlicet: Hoc eodẽ tempore post annum reuolutum, quando reuersus veniam ad te, Sara coniux tua, quanquam sterilis & vetula, filium habebit.

10 NON SOLVM AVTEM ILLA, SED ET REBECCA EX VNO CONCVBITV HABENS ISAAC PATRIS NOSTRI. Græcè ad verbum,

Non

Non solum autem, sed & Rebecca ex vno concubitum habens Isaac patris nostri, seu potius, *Isaac patre nostro*. Ad quem modum vertisse nostrum interpretem satis est verisimile. Nam quod ad priorem partem attinet, solet eam sicut in Græco est reddere, nullo addito, *Non solum autem*: vt suprà cap. 5 semel & iterum, ac rursum 2 Cor. 8. Sic & mss. quædam habent hoc loco, & veteres concordantiæ. Quanquam & hîc potuit addidisse de suo pronomen *illa*, sicut fecit in capite proximè præcedenti: *Non solum autem illa, sed & nos ipsi*, &c. Nec prætermittendum quod in quibusdam mss. pro *illa* legitur *illi*, datiuo casu, videlicet Saræ. Hoc enim præcessit. Iam quod ad reliqua spectat; non pauci codices, suffragantibus iterum concordantijs, pro genitiuis ablatiuos habent, *patre nostro*. Cæterùm procliue fuit librarijs, vt *concubitum* mutarent in *concubitu*, propter casum præcedentem *ex vno*. Certè ex Græco propter diuersitatem casus simul & generis, omnino verti non potest, *ex vno concubitu habens*. Sic enim legitur, ἐξ ἑνὸς κοίτην ἔχουσα; quod propriè vertas, *ex vno cubile* siue *torum habens*. Est enim eadem dictio quæ infrà cap. 13 *non in cubilibus*; & Heb. 13, *torus immaculatus*. Sed hic per tropum accipitur pro concubitu vel conceptu. Est autem tota oratio imperfecta, quia verbo caret: ideoque supplenda. Quidam supplent & exponunt hoc modo: Non solum autem in duobus filijs Abrahę, quorum alter ex promissione natus est, alter secundum carnem, exhibita nobis est figura eorum qui futuri essent filij Dei, & qui ab ea dignitate extranei; verum etiam Rebecca ex vno Isaac patre nostro conceptis duobus filijs, eiusdem rei typum ac significationem mysticam nobis exhibuit. Alij suppleri putant textui congruentiùs, ad hunc modum: Non solum Abrahæ dictum est quod pertineat ad mysterium electionis ac reprobationis diuinæ, videlicet illud, *In Isaac vocabitur tibi semen*, id est, in filio promissionis: Verùm etiam Rebecca duos filios ex Isaac patre nostro conceptos adhuc vtero gestans, accepit diuinum responsum; quo idem mysterium significaretur: Nam, vt sequitur, *dictum est ei: quia maior seruiet minori*. Indicant hoc modo supplendam Pauli sententiam Irenæus lib. 4 c. 38, & Augustinus in epistola 105 ad Sixtum. Porrò non meminit hic promissionis apostolus, sicut in exemplo superiori: Nam Rebeccæ filios promissio non discernebat, vtpote ex eodem patre qui filius fuerat promissionis, ac matre sterili genitos, eodemque partu effusos; vt si promissio præcessisset eorum conceptum (quæ nulla legitur in Genesi) fuisset vtrique communis. Sed vrget indiscretam æqualitatem duorum quoad originem; quorum tamen alter dilectus sit à Deo; alter odio habitus: vt hac ratione cõmendet gratiam electionis ac prædestinationis diuinæ.

Significatio Græci vocabuli κοίτη.

Quod enim ad prius exemplum attinet, excipere potuissent Iudæi, meritò reiectum fuisse Ismaelẽ, quod ex ancilla natus esset. Tale quid autem de Esau dicere non poterant; vt qui totam originem, vt dixi, cum fratre suo Iacob habuerit cõmunem; nisi quod ipse prior natus fuerit; vt hac ratione præferendus fratri potius videretur. Historia est Gen. 25.

11 CVM ENIM NONDVM NATI FVISSENT, AVT ALIQVID BONI EGISSENT AVT MALI. Quod huius loco legitur apud Augustinum in expositione propositionum: *Nondum enim nascentium neque agentium aliquid boni aut mali*, interpretis inscitia est, quo tunc vsus fuit Augustinus. Debuit enim genitiuos, qui in Græco sunt aoristi absolutè positi, reddere, quomodo noster vertit. Non dissimilis lapsus cap. 2, *cogitationum accusantium aut etiam defendentium*. Quæ verò ibidem propositione 60 & duabus sequentibus ab Augustino dicuntur de electione hominum, non quidem ex operibus, sed tamen ex fide præuisa, tanquam fides ipsa sub electionis beneficio non comprehendatur: quoniam ab authore non solum in retractationibus lib. 1 cap. 23, verùm multis etiam alijs in locis correctum est, ostendẽte ipsam etiam fidem esse donum Dei: non est quod talia nos hic remorentur; præsertim cum facilè sit ea ex hoc ipso loco refellere. Dicens enim apostolus de pueris; *Cum enim nondum nati fuissent, aut aliquid boni egissent* & cætera, manifestè etiam fidem ab eis excludit. Non magis enim credere poterant pueri nondum nati, quam aliud quicquam boni facere. Et rursum cum ait: *Non ex operibus, sed ex vocante*; non opera distinguit à fide, sed ea vocationi opponit, ei nimirum quæ est secundum propositum. Alioqui dicendum erat: non ex operibus, sed ex fide. Porrò sensus huius partis est: Cùm nondum essent in lucem editi, licet iam in vtero concepti, nec proinde quicquam boni malive egissent; adeoque nec per ætatem agere potuissent, cuius boni vel mali merito alter eligeretur, vt fieret dominus fratris sui; alter reprobaretur, vt fratri seruiret. Nam quod colluctati fuisse leguntur in vtero materno: quia sine rationis vsu erat illa seu lucta seu pugna, nec in bonum nec in malum imputari poterat. Destruit hic locus Origenis dogma, quo docuit animas in cælo quondam peccasse; eaque causa pro modo meritorum, partim globis cælestibus alligatas, partim in hæc terrena corpora velut ergastula relegatas esse.

Retractat Augustinus erroneam de prædestinatione sententiã.

Origenis dogma refellitur, quo docuit animas in cælo peccasse.

(VT SECVNDVM ELECTIONEM PROPOSITVM DEI MANERET). Ex Græco clariùs: *Vt quod est secundum electionem Dei propositum, maneret*. Itaque genitiuus *Dei* inter *electionem* & *propositum* collocatus, ad vtrumlibet referri potest, tametsi sensu non variato. Noster interpretes ad *propositum* retulit: quod arbitror

Duplex huius loci expositio. conuenientius. Exponitur autem hæc pars bifariam. Vno modo; vt propositum quo secundum electionem gratuitam & nõ ex meritis Deus constituerat Iacob honorare, subijciẽdo fratrẽ ipsius seruituti, maneret, hoc est, firmum ac stabile esset. Altero modo; vt mysticè significaretur Dei propositum, quo aliquos prædestinauit ad vitam æternam ex sola & gratuita ipsius electione, absque vllo meritorum respectu, firmum esset atque immobile. Hic posterior sensus probabilior est, propterea quod apostolo propositum Dei passim significet voluntatem Dei prædestinantis homines ad vitam æternam. Et iuxta hunc sensum, ista parenthesi figuram applicat apostolus ad rem figuratam. Porrò mirum est etiam hoc loco Theodoritum (quod capite superiore fecit) referre propositum ad homines. Sic enim scribit; *Cum adhuc vtero gererentur, eorum differentiam prædixit. Prædixit autem cum eorum propositum præsciuisset. Non est enim iniusta electio, sed quæ hominum proposito consenit.* Hæc ille; planè contra mentem & institutum apostoli. Sed nec illi rectè, qui propositum ad Deum referentes, præscientiam interpretantur; vt alij ex Græcis intellexisse videntur. *Propositũ non significat præscientiam.* Nusquam enim propositum præscientiam significat; &, hoc si vellet apostolus, non diceret propositum Dei secundũ electionem, sed electionem secundum eius propositum, id est præscientiam. Orationem huc vsque suspensam absoluit quod sequitur.

12 NON EX OPERIBVS, SED EX VOCANTE DICTVM EST EI;

13 QVIA MAIOR SERVIET MINORI. Oraculum integrum sic habet: *Duæ gentes sunt in vtero tuo, & duo populi ex ventre tuo diuidentur: populusq́, populum superabit, & maior seruiet minori.* Vbi de populis apparet dictum esse, *maior seruiet minori*. Quod tamen apostolus rectè de fratribus dictum assumit, quatenus in illis, vt oraculum significat, erant duo populi. Sensus: Non propter vlla bona opera Iacob, aut mala opera Esau, quæ vt iam dictum est, nulla adhuc erant; sed ex solo arbitrio Dei vocantis & eligentis Iacob præ Esau, dictum est Rebeccæ Dominum consulenti, quod maior seruiturus esset minori; & consequenter minor, id est Iacob, dominium habiturus in maiorem Esau. *Quomodo impletum, Maior seruiet minori.* Quod quidem completum est non in ipsorum personis, sed, vt oraculi verba declarant, in populis qui ex illis orti sunt. Completum inquam tempore Dauidis, qui Idumæos, id est populum ex Esau genitum, sibi ac populo Israelitico fecit tributarios, 2 Reg. 8. Spiritualiter autem impletur in electis ac reprobis, quia quicquid à reprobis aut circa reprobos agitur, id totum seruit ac proficit saluti & felicitati electorum. Omnia enim propter electos, 2 Timoth. 2. Qua de re locus est insignis apud Augustinum in epistola 157 ad Optatum episcopum scripta. Sed aduersus apostoli probationem obijciet aliquis: *Obiectio diluitur.* Rectè quidem eum ostendere, quod non ex operibus seu meritis præcedentibus dictum sit, *quia maior seruiet minori*; eo quod nondum nati nihil boni aut mali agere potuerint: non tamen absolutè, quòd non ex operibus. Potuit enim id dictum esse propter opera futura, & à Deo præuisa. Laborat in hac obiectione soluenda Toletus, difficultatem agnoscens; nec omnino satisfacit. Equidem puto responderi posse, Paulum non intendere hanc consequentiam: Dictum est *cum nondum nati essent*, ergo *non ex operibus, sed ex vocante dictum est* &c. sed tantum illud adferre pro signo istius; vt non tam sit argumentatio, quam diuinę mentis interpretatio; quasi diceret: Idcirco Deus huiusmodi responsum dare voluit matri, quum pueri nondum nati essent, vt per hoc significaret electionem alterius præ altero non esse ex operibus sed ex vocante. *Alia verborum apostoli distinctio.* Quanquam sciendum, verba apostoli posse etiam aliter distingui; vt illud, *non ex operibus, sed ex vocante*, pertineat ad præcedentem parenthesim, velut explicatio particulæ *secundum electionem*, hoc nimirum sensu: vt propositum Dei quod est secundum ipsius electionem, id est, non ex meritis sed ex vocante, firmum maneret: deinde sequatur, *Dictum est ei* &c. Quæ distinctio, quod & obiectionem allatam dissipet, & maiorem lucem adferat toti sententiæ, mihi non improbatur. Cæterùm mentio fit in oraculo maioris & minoris fratris; vt dum minor maiori præfertur, amplius per hoc commendetur gratia diuinæ electionis: quum alioqui maiori natu potius videretur attribuendus fuisse principatus & dominium in alterum. *Dei consilium in electione & reprobatione hominũ.* Atque ita sanè frequenter sese res habet in electione ac reprobatione diuina, vt qui donis naturalibus & humano studio cæteris antecellunt, velut olim philosophi gentiles, à Deo reprobati sint; assumptis ijs quibus natura & humana exercitatio minus contulit. Quod & apostolus docet 1 Cor. 1, illis præsertim verbis: *Videte vocationem vestram fratres, quia non multi sapientes secundum carnem, non multi potentes, non multi nobiles: sed quæ stulta sunt mundi elegit Deus, vt confundat sapientes*, &c. Sapienter eam rem in commendando gratiæ Dei beneficio attenderunt Patres, vt Augustinus lib. 1 de peccatorum meritis & remissione cap. 22, & in fine lib. 1 ad Simplicianum, & Prosper lib. 1 de vocatione gentium cap. 17, & in carmine de ingratis cap. 17 & 18.

SICVT SCRIPTVM EST: IACOB DILEXI, ESAV AVTEM ODIO HABVI. Sensus est: Deum eo responso quo dixit, *maior seruiet minori*, significasse id quod multo post ex eius persona scriptum est à propheta Malachia capite primo, *Nonne*, inquit, *frater erat Esau Iacob; & dilexi Iacob, Esau autem odio habui?* quasi dicat, etsi fratres essent

ſent germani ac gemini, eoque nomine pares, niſi quod Eſau ratione primogenituræ præponendus videretur: ego tamen *Iacob dilexi*, id eſt volui ei in ſua poſteritate benefacere; Eſau autem odio habui, id eſt poſthabui ac rejeci, nolens ſingularia in eius poſteritatem beneficia conferre. Hic ſenſus eſt literalis verborum prophetæ. Quod liquet ex verbis ibidem ſequentibus, quibus proſequitur de Eſau: *Et poſui montes eius in ſo itudinem, & hereditatem eius in dracones deſerti* &c. Iam hinc colligendum relinquit apoſtolus, argumento à figura ad rem in figura ac myſterio ſignificatam, neque electionem hominum ad æternam ſalutem, neque reprobationem eſſe ex vllis operum meritis; ſed Deum ex ſolo ſuæ voluntatis arbitrio, alios eligere ad ſalutem; alios autem reprobare; non quod Deus aliquos damnare velit immeritò: ſed quia ſicut totus effectus prædeſtinationis non cadit ſub merito, ita nec totus effectus reprobationis. Quod enim Deus aliquos permittit cadere in peccatum, cuius merito poſtea damnationem incurrant (quæ quidem permiſſio primus eſt reprobationis effectus) non poteſt eſſe ex eorum merito; quandoquidem primi peccati permiſſionem nullum antecedit peccatum, quo illam mereri poſſent. Ac ſanè de electione ſeu prædeſtinatione quod non ſit ex meritis, clarum eſt ex apoſtoli Pauli doctrina, varijs in locis: præcipuè verò ex ijs quæ diſſerit hoc capite: ſicut ex ſequẽtibus amplius patebit. De reprobatione verò non perinde omnes conſentiunt. Quidam enim dicunt apoſtolum in præſenti doctrina ſupponere maſſam humani generis infectam peccato originali: quam cùm totam Deus ob illius peccati meritum reprobare potuiſſet, ad ſolam referunt Dei voluntatem, quod ex ea alios præ alijs gratuita ſua bonitate ſeparandos, atque ad ſalutem perducendos elegerit, vt proinde electio quidem iſtorum non ſit ex merito; cæterorum autem reprobatio ſit ex merito peccati, quo tota maſſa ponitur infecta. Nec alio ſenſu fatentur aliquos reprobari ſine meritis, quàm quia nulla ratio eſt ex parte hominum, cur alij præ alijs reprobentur, atque in maſſa perditionis relinquantur; eo quod peccatum ſit omnibus commune. Pro qua doctrina adducunt authoritatem B. Auguſtini libro 1 ad Simplicianum quæſtione 2, enchiridij 98, epiſtola 105, atque alibi, docentis reprobationem Dei propterea non eſſe iniuſtam, quia neminem reprobat niſi ex merito peccati. Verùm ſi diligenter expendantur ea quæ de electione & reprobatione tradit apoſtolus hoc capite, prorſus apparebit ex eius ſententia, tam reprobationem quam electionem abſolutè non ex vllis eſſe præuiſis meritis. Primum enim in eo quod dicit, *cum nihil egiſſent aut boni aut mali*, tam excludit actionem malam Eſau odio habiti, quam actionem bonam Iacob dilecti: & conſequenter excludendum relinquit tam malum meritum reprobationis, quàm bonum meritum electionis. Nam alioqui tantummodo dicendum erat, *cum nihil egiſſent boni*, ſi nempe ſolius vel dilectionis Iacob, vel electionis noſtræ meritum excludere voluiſſet. Vnde etiam liquet apoſtolum non ſupponere in hac ſua diſputatione maſſam corruptam peccato. Hæc enim ſuppoſitio pugnat cum verbis apoſtoli iam dictis. Sed nec eam admittunt, aut reprobationem ex meritis intelligi ſinunt, quę deinceps ſequuntur. Nam quæſtioni quam ſtatim ſibi mouet: *Nunquid iniquitas apud Deum?* non reſpondet ideo non eſſe iniquitatem, quia tota maſſa peccato viciata eſt, & omnes digni damnatione; vt gratiæ ſit, inde quoſdam eripere ſaluandos; iuſtitiæ, cæteros omnes in ea relinquere damnandos: Sed ita reſpondet, vt tam horum reprobationem, quam illorum electionem referat in ſolam Dei voluntatem; eo tandem dicto curioſum interrogatorem compeſcens. *O homo, tu quis es, qui reſpondeas Deo?* Iam illud maximè, quod pro comparatione adfert de figulo, ex eadem maſſa luti faciente aliud quidem vas in honorem, aliud verò in contumeliam, maſſæ corruptæ hypotheſim excludit. Hic enim profectò nihil in maſſa ſupponitur, niſi quod ſit indifferens & formabilis ad vtrumque; qualem vtique eſſe oportet, vt voluntati & vſui ſeruiat hominis figuli. Verùm hæc res tota plenius in ſequentibus explicabitur. In hanc porrò ſententiam acceperunt & interpretati ſunt præſentem apoſtoli de electione & reprobatione doctrinam Petrus Lombardus lib. 1 ſent. diſt. 41 § 2 & d, nec non in commentario huius loci. Hugo Victorinus in hanc epiſtolam quæſt. 233 & 235. S. Thomas in commentario lectione 3 & 4, atque alibi. Caietanus tam in commentario huius loci, quam primæ partis S. Thomæ quæſt 23. Liranus in hunc locum. F. Titelmannus in argumento huius ad Romanos epiſtolæ. Pererius quoque in diſputatione 12 huius capitis. Denique ſcholaſtici doctores in Magiſtrum ſcribentes, adeò multi, vt fateatur Thomas Argentinenſis, quamuis diuerſæ opinionis aſſertor, hanc ſententiam eſſe communem, ſicut eam quæ prædeſtinationem ex meritis negat. Sed & Dominicus Sotus in retractationibus quas ſubiunxit operi ſuo in quartum ſentẽtiarum, in hanc ſententiam vt probabiliorem inclinatur, retractans quod in huius loci commẽtario ſecus ſcripſerat. Porrò Cor. Ianſenius tractans illa verba Eccleſiaſtici 41, *Si nati fueritis, in maledictione naſcemini*; ſententiã hanc habuit ita certam, vt errorem vocet *eorum qui propter præuiſa impiorum mala merita, aſſeruerunt quoſdam à Deo reprobari*. Cæteros huius ſententiæ ſuffragatores, ne ſim prolixior, omitto recenſere, quorũ complures citauimus ad diſt. 41 lib. 1 ſentẽtiarum, vbi quæſtionem hanc

Neque electio hominũ, neque reprobatio ex meritis.

Quis primus reprobationis effectus.

Vtrũ apoſtolus in hac diſputione ſupponat maſſam corruptã.

Probatur reprobationem nõ eſſe ex meritis.

Authores qui doceant reprobationem non eſſe ex meritis.

hanc de merito reprobationis satis operosè, Deo iuuante, tractauimus. Inde & cætera ad huius doctrinæ explicationem pertinentia petat qui volet: atque illud inter alia, quomodo sententia S. Augustini reipsa ab hac doctrina non discrepet, vt qui reprobationem non accipiat eodem prorsus modo, quo S. Thomas & alij Theologi iam allegati: qui tamen alioqui suam doctrinam ex Augustini scriptis, post scripturam sacram, potissimum stabiliunt. Dicet aliquis, reprobationem à Paulo vocari odium Dei: iniustum autem videri si Deus aliquem odio habeat, nullis exsistentibus aut præmissis eius meritis. Respõsio. Paulus ipsam hominum reprobationem non vocat odium Dei, sed docet eam significatam per odium Dei, de quo scriptum est, *Esau odio habui.* Ex quo sequitur quidem, reprobationem diuinam non malè vocari odium Dei, sicut eam Augustinus, Thomas, & alij interdum vocant; sed hoc nomen ex mente apostoli iam declarata, debet exponi sensu negato non affirmato. Nam *inquantum* Deus *quibusdam non vult hoc bonũ quod est vita æterna, dicitur eos odio habere*, ait Thomas 1 parte quæst. 23 art. 3 ad 1. Quod tamen non ita accipiendum, ac si odium tantum significet negationem alicuius actus in Deo: sed sic intellige; Deum positiuè nolle eis dare bonum memoratum, hoc est, velle non dare, vt negatio sit obiecti, non actus. Alij dicunt, reprobationem rectè vocari odium Dei etiam affirmato sensu; non propter primum effectũ, sed propter posteriores, maximè postremum, qui est æterna damnatio. Sed ea significatio odij non cõuenit huic loco. Sic enim odium esset ex operibus: quod de odio quo Deus odisse dicitur Esau (in quo fuit typus reproborum) negat hac disputatione apostolus. Maneat igitur ea significatio odij quam diximus. Siquidem & alibi in scripturis, odisse accipitur pro eo quod est posthabere, negligere, non curare, præ alio contemnere, vt Iudic. 14, *Odisti me & non diligis.* Luc. 14, *Si quis venit ad me, & non odit patrem suum & matrem, adhuc autem & animam suam, non potest meus esse discipulus.* Ioan. 12, *Qui odit animam suam in hoc mundo, in vitam æternam custodit eam.* Et apud hunc apostolum Ephes. 5, *Nemo carnem suam odio habuit, sed nutrit & fouet eam.* Eandem odij acceptionem esse puto in illis verbis Matth. 6, *Aut enim vnum odio habebit, & alterum diliget.* Alius quidam obijcit, meritum odij seu reprobationis diuinæ memoratis prophetæ vel apostoli verbis ab Esau nequaquam remoueri: cum idẽ apostolus scribens ad Hebræos 12, reprobationem Esau disertè in mala eius opera referat: *Ne quis*, inquit, *profanus vt Esau, qui propter vnam escam vendidit primitiua. Scitote enim quoniã & postea cupiens hereditare benedictionem, reprobatus est.* Sed facilis est responsio, reprobatum dici eo loco, id est reiectum & neglectum à patre Isaac, cum ab eo benedictionem instãtissimè flagitaret. Hoc enim ei accidit in pœnã præcedentis peccati, quia scilicet tam profanus fuisset, vt pulmenti precio venderet sua primogenita. Hic verò negat eum apostolus ex operibus odio habitum, id est reprobatum à Deo; quia vt permitteretur incidere in peccata quibus tandem mereretur à paterna benedictione excludi, nullum erat eius meritum, haud magis quam fratris eius Iacob meritum fuit vllum, vt simile quid pateretur. Et ita sanè in eo quod per typum significatur, res se habet. Damnationem merentur reprobi peccatis præcedentibus: Qui tamen secundum apostolum reprobati sunt non ex operibus, quia quod permittantur cadere in peccata pro quibus damnantur, non est ex merito. Notandum obiter, impertinens esse huic loco, an Esau sit reprobatus ea reprobatione de qua disserit apostolus: atque adeò non videri improbabile, quod post depositum fraternum odium, de quo Gen. 33, in vera religione à patribus accepta defunctus salutem adeptus sit. Quod enim hic dicitur Esau odio habitus à Deo; id ex mente prophetę, de odio seu reiectione quoad prærogatiuam temporalis ac terrenæ felicitatis esse intelligendum, & non tam in ipsius Esau persona, quam in eius posteritate completum fuisse, iam superius ostendimus. Non hic omittam paucis adjicere, quemadmodum sententia B. Augustini, discretionem electorum & reproborum ad solum Dei beneplacitum referentis, vt primum per ecclesias fuit diuulgata, multos etiam catholicos offenderit ac turbarit, & à quibusdam etiam oppugnata fuerit; non solum vt dura & inhumana, verũ etiam vt pietati inimica: quod per eam cura & studium, vel à peccatis resurgendi, vel in bono proficiendi videretur fidelibus ademptum. Qua de re exstant epistolæ, quas ad ipsum Augustinum dederunt è Gallia duo episcopi, Prosper Regiensis & Hilarius Arelatensis. Sed & nostro sæculo non defuerunt qui memoratam Augustini doctrinam scriptis carperent, nonnulli palam etiam insectarentur: quorum ferè princeps Ambrosius Catharinus in huius loci commentario viginti quinque aduersus eam argumentis pugnat. Verùm vt benè de Catharino respondet B. Pererius in vltima huius capitis disputatione: eius aduersus Augustinum obiectiones non sunt nouæ, nec recentes siue ab ipso siue ab alijs huius temporis hominibus inuentæ: sed eædem cum illis quæ viuente etiam tum Augustino à Massiliensibus, alijsque Gallis aduersus ipsum allatæ fuerunt. Quæ tamen nihil eum mouerunt, quo minus sententiam suam constanter tueretur, & perseueranter teneret vsque ad mortem; neque scandala siqua inde nasci videbantur, curanda putaret: optimè persuasus scandalorum metu non esse dimittendam sanæ doctrinæ veritatem. Satis id docent duo eius libri, de prædestinatione sanctorum, & de dono perseuerantiæ ad Prosperum & Hilarium

S. Augustini sententia secundum rem à sententia S. Thomæ et aliorum haud diuersa.

Reprobatio cur odium Dei vocetur.

Odij significatio in scripturis.

Alia obiectio refellitur.

Vtrũ Esau sit de numero reproborũ.

Augustini de electione & reprobatione doctrina à quibusdã oppugnata.

Eam insectatur Amb. Catharinus.

Augustini doctrina aduersus cõtradictores ab ipso defensa, & à Prospero propugnata.

larium rescripti: quibus etiam omnia Massiliensium argumenta, quæ in illorum epistolis continebantur, refellit. Cuius deinde causam post eius obitum B. Prosper suscepit ac defendit: atque ad cætera, siqua noua ab aduersarijs argumenta proferebantur, cum applausu & approbatione sanctorum Ecclesiæ pontificum, varijs opusculis doctè respondit. *Beatus quoque Thomas*, ait Pererius, *istiusmodi obiectionibus & offensionibus & scandalis nihil perturbatus aut motus est: nec ab Augustini sententia deduci potuit.* Quin ipsemet apostolus, qui tantopere cauebat, ne cui scandalum daret, hanc tamen doctrinam prædestinationis & reprobationis hominum, licet videret offensioni & scandalo fore multis veritatis & diuinæ scripturæ ignaris; affirmarè & apertè tradere voluit ijs sententijs, quas deinceps audiemus.

Eandem constāter tenuit S. Thomas.

14 QVID ERGO DICEMVS? NVNQVID INIQVITAS APVD DEVM? ABSIT. *Iniquitas*, Græcè *ἀδικία iniustitia*. Quæstionem ex dictis sibi facit apostolus. Nā si Deus sine præuisis operum meritis alios eligit, alios reprobat, iniustus esse videtur; tum quia de æqualibus non æqualiter disponit; tum quia reprobat aliquos immeritos. Atqui iniusticiā ascribere Deo, impium est. Totam hanc obiectionem repellit apostolus testimonio scripturæ subiuncto: ac directè quidem in electione Dei probat nihil esse iniusticiæ; cæterùm ex consequenti idem relinquit intelligendum de reprobatione; vt infrà videbimus.

15 MOYSI ENIM DICIT. Electionem, inquit, plane gratuitam & indebitam ostendunt verba Dei ad Moysen Exod. 33. Si autem indebita est electio; nulla igitur iniusticia est apud Deum, quod non omnes eligat; quum in gratuitis atque indebitis locum habere non possit acceptio personarum, aut omnino iniqua distributio. Verba hæc sunt.

In gratuitis locum non habet iniqua distributio.

MISEREBOR CVIVS MISEREOR; ET MISERICORDIAM PRÆSTABO CVIVS MISEREBOR. Græca plenius habent: *Miserebor cuiuscumque misereor, & miserabor, quecumque miseror*. Leguntur hæc totidem verbis apud LXX, à quibus ea Paulus accepit. Nā in Hebræo omnia futuri temporis sunt verba. Sententiam verò Hieronymus interpres ita reddidit: *Miserebor cui voluero, & clemens ero in quem mihi placuerit.* Quæ versio nobis est loco commentarij. Significat enim, Deum misereri quibuscumque voluerit, eligendo eos ad salutem ex solo beneplacito suæ voluntatis. Vtroque autem membro prorsus idem significatur; ne quis frustra laboret in quærendo discrimine inter verbum priori & posteriori loco positum in quacūque lingua; quod facit Caietanus, priori loco intelligens misericordiam conferentem bona gratuita, posteriori auferentem mala. Sed hoc frustra & sine fundamento. Nec sibi constat: quum in Exodum scribens, prius verbum exponat de interiore miserationis affectu, posterius de opere exteriori. Nobis dicere sufficiat esse repetitionem inculcantis rem eandem, pro maiore eius confirmatione. Quod in scripturis propheticis est frequens. Notandum est autem, Deum hæc verba dicentem ad Moysen, exprimere voluisse suam quandam insignem proprietatem: quod nimirum gratuitus sit benefactor, qui nulla lege ad præstanda beneficia sit adstrictus, sed ea pro arbitrio tribuat quibus voluerit. Proinde, qui in hac parte exponenda miscent præuisionem operū; vt commentator Ambr. & Pelagius, & siqui alij, facientes hunc sensum; Miserebor eius, quem dignum fore mea misericordia præuidero, vtpote secuturum meam vocationem, eique assensurum: ij Paulum non solum præter ipsius mentem & scopum, sed etiam cōtra sensum verborum quem liquido præferunt, interpretantur.

Insignis Dei proprietas, gratuitū esse benefactorem.

16 IGITVR NON VOLENTIS NEQVE CVRRENTIS, SED MISERENTIS EST DEI. Velle significat actum internum. In vocabulo cursus metaphora est, qua significatur exterior actio seu conuersatio, cum studio & sedulitate coniuncta. Vnde ait 1 Cor. 9, *Sic curro non quasi in incertum*. Et Gal. 3, *Bene currebatis*. Porrò huius loci variæ sunt expositiones apud veteres: Vna, qua dictū hoc accipitur ex persona aduersarij, velut rem absurdam inferentis ex apostoli disputatione; tanquam inde sequatur inanem esse omnem nostrum conatum, si Deus miseretur cuiuscumque voluerit. Qua ratione etiam sequentia vsque ad illud, *O homo tu quis es qui respondeas Deo?* existimant æquè dicta esse à Paulo, non in sua, sed contradicentis persona. Ita Chrysostomus & apud Oecumenium Photius in huius loci commentario: ac rursum Chrysostomus hom. 12 in epistolam ad Heb. Item Hieronymus quæst. 10 ad Hedibiam. Meminit etiam Augustinus lib. de prædestinatione sanctorū cap. 7. Verùm post exortam hæresim Pelagij, cui patrocinari videbatur eiusmodi interpretatio (nam & ipse Pelagius eam suis commētarijs inseruit) meritò reiecta est & improbata; præsertim cum neque cōtextui verborum apostoli, nisi admodum violentè, possit adaptari; nec scopo seruiat apostolicæ disputationis, sed magis repugnet. Est igitur alter commentarius, quo accipiuntur quidem hæc verba dicta ex persona apostoli, sed cum exclusione intellecta in duobus prioribus mēbris; hoc modo: Quod quis bonum velit & operetur, non est volentis tantum, neque currentis tantum, scilicet hominis, sed etiam Dei miserentis. Hunc quoque sensum adducit Chrysostomus locis memoratis, ac post eum Oecumenius. Indicat etiam Hieronymus lib. 1 dialogi aduersus Pelagium cap. 2. & clarè expressit Gregorius Naziāzenus oratione 31 his verbis: *Non volentis, id est non solum volentis, nec currentis solum, sed etiam miserentis Dei.* Similiter ante hos Origenes lib. 3 de principijs cap. 1. Qui sensus etsi verus sit,

Cursus metaphoricè quid significet.

non tamen huic loco conuenit. Non enim explicat vllo modo id quod apostolus intendit. Nam simili supplemento conuerti posset sermo: Non est miserentis Dei, sed volentis & currentis hominis; quia nimirum opus bonum non solius est Dei, sed etiam humanæ voluntatis. Quo inter alia argumento iustè reijcit hanc expositionem Augustinus compluribus locis, vt lib. 1 ad Simplicianum qu. 2, enchiridij 32, lib. de gratia & libero arbitrio cap. 7, & in epistola 107 ad Vitalem. Eadem ratione etiam B. Thomas istum commentarium refellit, quod sermonem conuersum, non est miserentis Dei, sed volentis & currentis; aures piæ non ferant. Adfert autem Augustinus citatis iam locis hanc tertiam expositionem: Non est volentis vt velit, neque currentis vt currat; sed miserentis Dei, qui dat homini ipsum velle & currere. quasi dicat; Nec velle nec operari quisquam habet à seipso, sed totum accipit à Deo misericorditer ipsum per gratiam suam præueniente. Quem sensum licet non apertè tradant Nazianzenus, Chrysostomus & Hieronymus; constat tamen partim ex locis eorum citatis, partim ex alijs, ab huius expositionis doctrina nequaquam eos recessisse. Quod quidem operosius probare, non est præsentis instituti.

Augustini expositio melior duabus præcedentibus.

Quamuis autem hæc Augustini interpretatio sententiam & doctrinam contineat per omnia catholicam; non tamen omni ex parte congruere videtur instituto & contextui apostolico. Disputat enim apostolus de electione diuina, quã superiori testimonio scripturæ reiecerat in solam Dei miserentis voluntatem; atque inde concludit dicens: *Igitur neque volentis* &c. Quare non de causa boni operis intelligenda est hæc conclusio; sed de ipsa electione hominum ad salutem; quemadmodum bene inter alios interpretatur Caietanus; vt sit sensus: Quod quis sit electus à Deo, non est ex merito bonæ voluntatis, neque ex merito boni operis seu conuersationis præcedentis aut præuisæ; sed ex solo ac libero beneplacito Dei miserentis. Ex qua etiam interpretatione liquet, quam prauè detorqueant hanc sententiam hæretici contra liberum arbitrium. Non enim causam boni nostri operis, sed meritum diuinæ electionis negat apostolus constituendum in nostra voluntate ac nostro opere. Et alioqui, non solum libertas voluntatis, sed & ipsa voluntas destrueretur hoc argumento; quia dicitur, *non volentis*. Quod nec ipsi volunt aduersarij. Interim vide lector quemadmodum sanctus Thomas in suo commẽtario doceat per hanc apostoli sententiam liberum hominis arbitrium non excludi.

Germana huius loci interpretatio.

Libero hominis arbitrio nihil detrahitur per hanc Pauli doctrinam.

17 DICIT ENIM SCRIPTVRA PHARAONI. Quid hic iam probare velit apostolus, haud facilè apparet. Existimant plerique eum quod de electione docuit, idem nunc ex alio scripturæ testimonio docere de reprobatione; scilicet in Deo nullam posse notari iniusticiã, dum aliquos odio habet seu reprobat absque illorum meritis. Sed quonam id docet argumento? Non enim sequitur; In hoc excitauit Deus Pharaonem, vt ostendat in eo virtutem suam, &c. ergo iustè eum sine meritis reprobauit. Nam responderi posset, non sine malo suo merito Pharaonem à Deo excitatũ fuisse: aut certè, si sine omni merito, non tamen iustè factum ostendi ex eo solo quia ad bonum finem ordinatum est. Nam ad bonos fines aliquando media mala & iniusta assumuntur. Deinde, si hîc probare vellet apostolus alteram partem doctrinæ; non vteretur coniunctione causali, *dicit enim*, sed copulatiua, *dicit etiam*. Id enim exigeret contextus sermonis. Itaque potius dicendum, quemadmodum superius indicaui, in priori testimonio, *Miserebor cuius misereor* &c. contineri probationem vtriusque, scilicet iustæ electionis simul & iustæ reprobationis: quamuis tã hæc quam illa ad nulla respiciat merita eius qui vel reprobatur vel eligitur. Etenim si nulla est Dei iniusticia misericorditer ac gratuitò eligentis aliquos præ alijs, vbi nulla sunt merita; nulla quoque eiusdem erit iniusticia alios non eligentis, sed permittere volentis vt in peccata labãtur, quorum merito sint æterna morte puniendi: quod est reprobare: quemadmodum luculentè docet S. Thomas 1 par. quæst. 23 art. 3 Consequitur ergo per necessariam illationem reprobatio sine meritis iusta ex electione gratuita. Quare liquet ad vtramque vindicandam ab iniusticia, valere & sufficere scripturam allegatam. Quorsum ergo, dices, subnectit apostolus alterum hoc testimonium de Pharaone? Respondeo: vt hoc exemplo doceat, quod pro arbitrio, ac sine cuiusquam iniuria facere Deus potest, non tamen id eum facere, nisi sapientissimè & cum ratione: dum videlicet illud ordinat ad finem manifestandæ suæ potentiæ, suique nominis celebrandi. Itaque, tanquam quæreretur, quænam sit ratio cur ita faciat Deus; ex scriptura rationem adferr. *Dicit enim*, inquit, *scriptura Pharaoni*, id est, scriptura narrat dictum esse Pharaoni, scilicet à Deo per Moysen, quando ille pertinaciter negabat se populum Dei dimissurum. Historia est Exodi 9.

Quid reprobare.

Sapientissimè & cũ ratione, quamuis non ex meritis, Deus aliquos reprobat.

QVIA IN HOC IPSVM EXCITAVI TE. In Hebræo *statui te*, *stare te feci*, vel vt Hieronymus vertit, *posui te*, pro quo LXX transtulerũt: *conseruatus es vsque nunc*. Chaldæus quoque paraphrastes & Munsterus reddunt, *conseruaui te*. Sed & hoc loco commentator Amb. legit *seruaui te*; tametsi fatetur alios codices habere, *suscitaui te*. Et quidem phrasis illa, *posui te*, in scripturis idem significare videtur, quod, esse te feci, produxi te in medium, promoui te ad hoc aut illud. Sonat enim destinationem, quæ fit adhibitis medijs aptis & conuenientibus ad finem propositum, vt psalm. 17. *Constitues* seu *pones me in caput gentiũ*. Ioan. 15. *Elegi vos & posui vos vt eatis & fructum afferatis*. Et Paulus 1 Thess. 3, *Scitis quod in hoc positi*

Phrasis illa, excitaui seu posui te, & alia similes quid significent.

sumus,

sumus. Et cap. 5, *Non posuit nos Deus in iram, sed in acquisitionem salutis*. Item Petrus 1 epistolæ 2, *Nec credunt in quod & positi sunt*. Rursum Deut. 28, *Constituet te Dominus in caput, non in caudam*; quamuis illic in Hebræo est, *dabit te*: sed idem significatur; quẽadmodum & Isaiæ 49, *Dedi te in lucem gentium, dedi te in fœdus populi*. Eadem porrò est ratio de verbo excitandi seu suscitandi, vt Deut. 18, *Prophetam suscitabo eis de medio fratrum suorum*. & 28, *Suscitabit te Dominus sibi in populum sanctum*. Iudic. 3, *Suscitauit eis saluatorem*. 1 Regum 2, *Suscitabo mihi sacerdotem fidelem*. Et alibi sæpissimè. Hæc ad phrasim illustrãdam adducta sint. Sensum autem Moysi & Pauli sequentia docebunt.

VT OSTENDAM IN TE VIRTVTEM MEAM: ET VT ANNVNCIETVR NOMEN MEVM IN VNIVERSA TERRA. Sensus totius sententiæ est: *In hoc ipsum*, id est ad eum finem posui & excitaui te, seruaui atque promoui, videlicet non solum permittendo, sed multa tam intus quam foris operando, sensibusque objiciendo, quæ tibi futura essent occasio maioris contumaciæ ac duriciæ cordis; ad eum finé, inquam, vt in te siue circa te potentiã meam diuinam, per multa stupenda & horrenda signa, exercerem & hominibus manifestarem: quo per hæc nomen meum celebraretur vbique terrarum. Quod vtique factum esse constat, in eo maximè, quod filijs Israël per mare rubrum traductis, rex Pharao cum toto Ægyptiorum exercitu in eodem mari submersus & suffocatus est: vt in eo præclarè locum habuerit illud sapientis Prouerb 16, *Omnia propter semet ipsum operatus est Dominus: impium quoque ad diem malum*. Excæcationem illam hoc modo interpretatur, & luculenté exponit ex sententia B. Augustini lib. de gratia & libero arbitrio cap. 20 & 21, S. Thomas in huius loci commentario.

18 ERGO CVIVS VVLT MISERETVR: ET QVEM VVLT INDVRAT. Concludit ex præcedentibus, ac potissimum ex illa sententia qua dixit, *miserebor cuius misereor*, &c. Nam ex ea plené intellecta, sicut ante docui, sequitur vtrumque conclusionis membrum; scilicet Deum pro sola ac libera sua voluntate sine respectu operum, hos quidem eligere, alios autem reprobare, siue vt hic loquitur, indurare. Notandum enim indurationem hoc loco poni pro tota hominis derelictione, comprehensa etiam prima permissione peccati, cuius merito postea quis induretur. Siquidem & in priori parte misericordiam generaliter accipit pro tota congerie effectuum prædestinationis, in qua primus gratiæ effectus vel maximè continetur. Sic alibi nomine salutis totam hominis reparationem, cuius initium est à fide, complectitur, vt ad Tit. 3, *Non ex operibus iusticiæ quæ fecimus nos, sed secundum suam misericordiam saluos nos fecit*. Quod si solus ac seorsim consideretur indurationis effectus; non vtique sine merito est

Indurationis vocabulo quid hoc loco significetur.

peccati præcedentis. Vnde & ipse Pharao nõ sine merito præcedentium peccatorum, ac nominatim peccati originalis, fuit a Deo derelictus, & ita derelictus, vt tandem induresceret in malo. Sed ideo dicit apostolus *quem vult indurat*; quod induratio siue Pharaonis, siue cuiusquam alterius, in prima sua velut origine, quæ est prima derelictio seu peccati permissio, non aliam habeat causam quam Dei voluntatem. Interpretatur indurationem hoc modo B. Augustinus quæst. 2 ad Simplicianum, dicens ac subinde repetens, Deum obdurare, quia non miseretur: &, quod dicit Paulus, *quem vult indurat*, tale esse ac si diceretur, *cuius nõ vult non miseretur*. Quomodo autem Deus etiam iuxta posteriorem reprobationis effectum induret hominem, nec tamen sit causa duriciæ eius, vt ex hoc loco volunt hæretici; satis iam liquet ex iis quæ paulo ante dicta sunt de Pharaone. Qua de re vide quæ scribit Augustinus quæst. 18 super Exodum, & quæ Thomas rursus in commentario. Nos quoq; de eadem re plenius egimus ad dist. 40. lib. 1. sentent. differentes de effectibus reprobationis.

Indurationem ipsam seorsum consideratam prouenire ex merito peccati præcedentis.

19 DICIS ITAQVE MIHI. Græce & Syriace, *Dices*. Aduersarium facit objicientem sibi hoc quod sequitur;

QVID ADHVC QVERITVR. Id est conqueritur, querulatur. Græcè μέμφεται, quod etiam verti potest, irascitur, succenset. Falluntur autem qui verbum hoc aut impersonaliter exponunt, vt Faber; aut passiuè, quemadmodum accipi posse putat Laurentius: quamuis vterque veriorem etiam sententiam non reijcit. Sensus enim planus est: At dices mihi, Si Deus quos vult eligit, & quos vult reprobat; cur non contentus facere pro libito quæ vult, etiam conqueritur de hominibus apud prophetas; & irascentis more grauia comminatur, quod ad ipsum non conuertantur vt salui fiant?

VOLVNTATI ENIM EIVS QVIS RESISTIT? Id est resistere potest? Malè quidam ex Græco vertendum putant, *quis restitit*. Nam Græcum præteritum ἀνθέστηκε vim præsentis habet, perinde vt simplex ἕστηκε. Sensus est: Quis potest frustrare diuinam voluntatem, vt nõ fiat quod voluit? ac si dicat, nemo. Scriptum est enim, *Omnia quæcumque voluit fecit*, psal. 113. & ex Dei persona, *Omnis volũtas mea fiet*, Isa. 46. &, *Nõ resistet mihi homo*, ibidem 47. Est autem sermo de voluntate Dei absoluta, quam beneplaciti voluntatem appellant Theologi, quę & propriè voluntas est. Huiusmodi (inquam) est Dei voluntas, qua alios eligit alios reprobat. Nam voluntati Dei quæ in præceptis & prohibitionibus consistit, & signi voluntas dicitur, resistunt omnes qui peccant. Sequitur apostoli responsio.

Voluntati Dei absolutæ nihil est quod resistat.

Voluntati Dei præcepti aduersari omnes qui peccant.

20 O HOMO TV QVIS ES QVI RESPONDEAS DEO? Græcè, μενοῦνγε ὦ ἄνθρωπε. *Atqui ô homo*. Nec enim ociosa est illa particula ab interprete omissa, sed intẽdit orationem cum

repre-

reprehensione aduersarij. Legitur etiam Lucæ 11, vbi noster vertit; *Quinimo, beati qui audiunt verbum Dei* &c. Rursum pro eo *qui respondeas*, in Græco est participium ὁ ἀνταποκρινόμενος, id est *contra*, siue *ex aduerso respondens*. ac si dicat: Tu quis es qui disputas cum Deo? Hominem te cogita, illum Deum: ita desines cum illo velle in disputationem venire, & eius iudicia discutere. Non deficit in soluenda quæstione Paulus; tanquam se conuertat ad obiurgationem, ratione destitutus: quod vel stultos vel impios quosdam dixisse refert Augustinus enchiridij cap. 99, & quæst. 68 inter 83. Poterat enim respondere Deum iustè queri de peccatoribus, quia propriæ voluntatis electione peccant, cùm possint non peccare, liberum habentes arbitrium. Sed studium apostoli fuit non tàm ad obiectionem respondere, quam ad causam obijciendi. Concluserat enim; *Ergo cuius vult miseretur & quem vult indurat:* Vnde nata erat illa aduersarij obiectio, *Quid adhuc queritur? Voluntati enim eius quis resistit?* Respondet itaque de voluntate Dei eligente & reprobante, negans eius rationem ab homine, qui creatura & figmentum Dei est, scrutandam esse: imò ab exemplo figuli ostendens Deum hoc facere pro libertate suæ voluntatis absque alia ratione; quemadmodum rectè locum hunc Thomas exposuit. Bene notanda in responsione Pauli antithesis inter hominem & Deũ; id est, inter creaturam & creatorem. Nimis enim absurdum & improbum est, creaturam velle aduersus Deum creatorem suum cõtendere, eiusque facta arguere. Quod vtique facere videtur, qui de Deo dicit: *quid adhuc queritur?* Absurditatem verò ostendit ex comparatione figmenti & figuli.

Voluntatis Dei eligentis & reprobantis ratio non est quærẽda.

NVNQVID DICIT FIGMENTVM EI QVI SE FINXIT. Græcè: *Num dicet figmentum ei qui finxit*, id est figulo.

QVID ME FECISTI SIC? *Sic* non ad modum fingendi, sed ad qualitatem figmenti pertinet, vt verti possit: *cur me tale finxisti?* Nunquid, ait apostolus, vas fictile iure poterit expostulare cum figulo, cur ipsum tale aut tale fecerit? ac si dicat, Minimè. Hoc propriè ad reprobos accõmodatur. Nam electi non habent quod querãtur aut expostulent, sed vnde gratias agant: Reprobi autem videri possunt habere rationẽ aliquam querelæ, si sine meritis reprobantur, non autem si ex meritis. Igitur etiam ex hac interrogatione colligitur reprobationem non esse ex meritis. Porrò comparationem hanc adducit apostolus imitatus prophetas, Isaiam cap. 45, & Ieremiam cap. 18. licet non æquè ad vtrũque respexerit; vt infrà dicemus.

Reprobi non habẽt quod querantur si ne meritis reprobati.

21 AN NON HABET POTESTATEM FIGVLVS LVTI, EX EADEM MASSA FACERE ALIVD QVIDEM VAS IN HONOREM, ALIVD VERO IN CONTVMELIAM? *Contumeliam*, Græcè ἀτιμίαν, id est *ignominiam*, quæ honori opponitur. Est enim allusio vocum in Græco εἰς τιμὴν, εἰς ἀτιμίαν. Quod Latinè reddas licet, *ad decus, ad dedecus*. Est & metaphora, qua honor & ignominia rebus tribuitur inanimatis. Porrò vas Hebræo more capitur pro instrumento, siue sit vas propriè dictum, id est cauum, & liquoris receptaculum, siue aliud quodlibet. Vnde legimus vasa mortis & vasa interfectionis, pro telis mortiferis psal. 7 & Ezech. 9, & vasa psalmi pro instrumentis psallendi psal. 70. Ita Paulus vas electionis vocatur Act. 9, id est organum electũ. Quanquam & Græcum vocabulum σκεῦος latius patet quam ad ea quæ vulgo vasa vocamus. Comprehendit enim vtensilia ferè omnis generis. Hinc compositum eius ἀποσκευὴ, id est supellex, sarcinæ & impedimenta exercitus, etiam mouentia. Sic enim accipitur ea vox apud LXX interpretes Exod. 12, quemadmodum bene declarat Augustinus quæst. 47 super Exodum. Quin & Latino vasorum nomine interdum tota supellex apud Liuium significatur. Cæterùm, vasa liquoris capacia Græci propriè ἀγγεῖα vocant; cuiusmodi sunt vt plurimùm quæ fiunt à figulis. Hæc curiosius fortasse, nisi conducerent etiam ad alias scripturas intelligendas. Igitur apostoli hic sensus est: Cum figulus ex luto sua fingẽs opera, liberam habeat potestatem fingendi ex eadem massa luti aliud quidem vas siue opus ad vsum honestum, aliud verò ad vsum vilem & inhonestum: cur non liberrima sit potestas Deo, vt ex eadem massa humani generis alios eligat & faciat vasa ad honorem, alios reprobet, faciatque vasa ad ignominiam? Faciat, inquam, vasa ad honorem per effectus suæ electionis: & vasa ad ignominiam per effectus reprobationis. Ostendit hæc comparatio, quemadmodum in partibus massæ luteæ non est ratio, cur vel ex hac parte fiat vas in honorem, vel ex illa vas in contumeliam; ita in hominibus, velut partibus vnius massæ humani generis, non esse rationem cur vel hic eligatur, vel ille reprobetur. Non igitur in hac disputatione supponit apostolus massam corruptam aut damnatam; licet etiam de ea, secundum Augustini expositionem, habeat veritatem apostoli sententia: sed intelligit massam absolutè; qualis erat etiam massa angelorum, ex qua alij electi sunt, alij reprobati. Nam scriptura passim adhibens comparationem luti, quod pro suo libito format figulus; de luto loquitur absolutè, nullum eius viciũ supponens, sed solam eius naturam considerans qua formabile est ad omne opus figulinum. Vnde nec ait apostolus, figulum ex eadem massa aliud facere vas in honorẽ, aliud in ignominia massæ relinquere; sed ex eadem massa facere in ignominiam. Neque dixit, figmentum ei qui se finxit non dicere; Cur me reliquisti in massa corrupta? sed, *Cur me fecisti sic?* id est vas ignominiosum & reprobum. Satis igitur apertè ex hac similitudine, quam sumpsit à figulo & massa lutea, facit intelligi, tam electionem quam reprobationem ex

Vas Hebrais pro quouis instrumẽto.

Deus figulo comparatus, quod pro arbitrio faciat alia vasa, in honorẽ, alia in cõtumeliã.

Paulus non supponit in hac disputatione massam corruptã.

meritis

Obiectio. meritis non esse. Sed hoc argumentum eludere quidam conantur. Dicunt enim hanc similitudinem à Paulo petitam esse ex Ieremia cap. 18, vbi commemorato exemplo figuli vas ex luto facientis, atque idipsum dissipantis, ac rursus ex eo fingentis aliud quale voluit, Deum introducit ita loquentem: *Ecce sicut lutum in manu figuli, sic vos in manu mea, domus Israel*. Qua in re tamen ad merita tam bona quàm mala Deum respicere, docent hæc eius verba subiuncta. *Repentè loquar aduersum gentem, & aduersus regnum, vt eradicem & destruā & disperdam illud. Si pœnitentiam egerit gens illa à malo suo, quod locutus sum aduersus eam; agam & ego pœnitentiam super malo, quod cogitaui vt facerem ei, & subitò loquar de gente & de regno, vt ædificem & plantem illud*, & quæ sequuntur. Vnde consequens esse volūt, etiam Paulum, eadem figuli similitudine vtentem, haudquaquam merita hominum excludere voluisse, sed potius ea ex altero scripturæ loco intelligenda reliquisse. Quibus responsum

Respōsio. sit, ex eadem re similitudinem accipi posse ad diuersa significanda: Nam & Christus & diabolus leoni comparantur in scripturis. Nec verum esse quod ad Ieremiæ locum Paulus propriè respiciat: quin potius manifesta est verborum eius allusio ad locum Isaiæ cap. 45, vbi sic legitur: *Væ qui contradicit fictori suo, testa de samijs terræ. Nunquid dicet lutum figulo, Quid facis? &, Opus tuum absque manibus est?* Quæ sanè verba significant, ita Deum pro mero suo beneplacito statuere de rebus humanis in vtramlibet partem, quomodo figulus ex luto facit opus quodcumque voluerit. Quo pertinet etiam quod sequitur: *Væ qui dicit patri, quid generas? & mulieri, quid parturis?* Quod enim meritum hominis, vt parentes eum talem aut talem gignant? Igitur eo adducuntur hæ comparationes ab Isaia propheta, vt per eas ostendat, Deum filios Israel non pro ipsorum arbitrio, sed pro sua voluntate dispensare, quemadmodum sanctus Hieronymus loquitur, eum locum explanans. Ieremias verò ex adducta similitudine figuli, tantum id voluit; Deo tam facilè esse vel aduersa vel prospera gentibus & regnis immittere, quam facilè est figulo opus suum adhuc molle, quassare & reformare. Hic ergo propheta fingendi ac refingendi facilitatem in figulo, considerauit; ille quidlibet effingendi, nullo præuentam merito, voluntatis libertatem. Quam quidem etiam Ecclesiasticus spectauit quando dixit cap. 33. *Quasi lutum figuli in manu ipsius, sic homo in manu illius qui se fecit*: quemadmodum bene docet Iansenius in eius loci commentario. Hoc ipsum autem Paulum apostolum velle in adducta figuli similitudine, tota series disputationis eius declarat.

22 QVOD SI DEVS VOLENS OSTENDERE IRAM, ET NOTAM FACERE POTENTIAM SVAM. Postquam docuit non aliam esse rationem, cur Deus in particulari hos eligat, illos reprobet, quam liberrimam eius voluntatem: nunc rationem adfert cur in generali Deus alios eligere voluerit, alios reprobare; rationem, inquam, non ex eorum præuisis meritis, sed ex causa finali. Ac reprobationis quidem causam assignat manifestationem tā iusticiæ quam potētiæ Dei, qua vindicat peccata; electionis verò causam indicat manifestationem bonitatis eius ac misericordiæ, qua quibusdam & gratiam largitur & gloriam; vt sic tam in reprobis quàm in electis, Deus secundum diuersa sua opera quæ circa illos exercet, glorificetur: vtpote qui omnia finaliter ordinat ac dirigit ad suam gloriam. De hac generali ratione electionis & reprobationis vide quæ scribit B. Thomas doctissimè in huius loci commentario, & in Summa par. 1 quæst. 23 art. 5 ad 3. Verba apostoli exponamus. *Quod si*, inquit, *Deus volens ostendere irā*, id est declarare iusticiam suam vindicatiuam, quæ vtique ostenditur per actus punitionis & vindictæ peccatorum, (Hanc enim iram vocat, anthropopathicè de Deo loquens, more scripturę) *& notam facere potentiā suam*, in puniendis impijs quantumcumque illi magni & potentes fuerint, cuiusmodi sunt reges inter homines, vt Pharao, cuius suprà meminit; quales item angeli secundum naturam, & maximè supremus angelorum: tametsi hoc quidem loco de solis hominibus Paulus loquitur. Adiungit autem hanc causam, id est, ostensionem potentiæ diuinæ, velut causam finalem reprobationis potius quàm electionis: (licet & circa electos suam Deus ostendat potentiam,) eo quod potentia magis declaretur in subactione & punitione malorum, quorum permanet repugnans voluntas; quā in exaltatione bonorum, quorum tandem omnino perfectus erit cum Dei voluntate consensus.

Cur in genere Deus alios eligat, alios reprobet. Reprobationis causa finalis ostensio iusticiæ Dei: electionis verò, manifestatio bonitatis eius. Deus omnia dirigit ad suā gloriam.

SVSTINVIT IN MVLTA PATIENTIA VASA IRÆ APTA IN INTERITVM. Huius pericopes singula pene verba egent explicatione. *Sustinuit* Græcè ἤνεγκεν, id est, *tulit*. Sed vt Latinum *tulit* duobus modis intelligi potest, *attulit*, id est, adduxit; aut *pertulit*, id est sustinuit, tolerauit: ita & Græcum ἤνεγκε; quemadmodum Græci interpretes Theophylactus & Oecumenius annotarunt. Augustinus in expositione huius loci & alibi passim legit *attulit*. Atque hoc significatum verbi Græci attendit Syrus paraphrastes, dum ita reddit hūc locum: *Induxit*, siue *intulit pro magna longanimitate sua iram super vasa iræ*. Vbi videmus paraphrasten aliquid addere de suo, videlicet *iram*, vt sensum perficiat. Idem faciendum significat Oecumenius his verbis: *Quemadmodum in vasa iræ tulit iram, multa primum vsus longanimitate; ita & in vasa misericordiæ tulit benignitatem*. Quanquam, etiamsi legamus *attulit*; non opus videtur huiusmodi supplemento. Potest enim illa pars, *in interitum*, etsi cohæreat cum participio *aptata*, simul etiam referri ad verbum *attulit* siue *adduxit*; vt sen-

reprehensione aduersarij. Legitur etiam Lucæ 11, vbi noster vertit; *Quinimo, beati qui audiunt verbum Dei* &c. Rursum pro eo *qui respondeas*, in Græco est participium ὁ ἀνταποκρινόμενος, id est *contra*, siue *ex aduerso respondens*. ac si dicat: Tu quis es qui disputas cum Deo? Hominem te cogita, illum Deum: ita desines cum illo velle in disputationem venire, & eius iudicia discutere. Non deficit in soluenda quæstione Paulus; tanquam se conuertat ad obiurgationem, ratione destitutus: quod vel stultos vel impios quosdam dixisse refert Augustinus enchiridij cap. 99. & quæst. 68 inter 83. Poterat enim respondere Deum iustè queri de peccatoribus, quia propriæ voluntatis electione peccant, cùm possint non peccare, liberum habentes arbitrium. Sed studium apostoli fuit non tam ad obiectionem respondere, quam ad causam obijciendi. Concluserat enim; *Ergo cuius vult miseretur & quem vult indurat*: Vnde nata erat illa aduersarij obiectio, *Quid adhuc queritur? Voluntati enim eius quis resistit?* Respondet itaque de voluntate Dei eligente & reprobante, negans eius rationem ab homine, qui creatura & figmentum Dei est, scrutandam esse: imò ab exemplo figuli ostendens Deum hoc facere pro libertate suæ voluntatis absque alia ratione; quemadmodum rectè locum hunc Thomas exposuit. Bene notanda in responsione Pauli antithesis inter hominem & Deũ; id est, inter creaturam & creatorem. Nimis enim absurdum & improbum est, creaturam velle aduersus Deum creatorem suum cõtendere, eiusque facta arguere. Quod vtique facere videtur, qui de Deo dicit: *quid adhuc queritur?* Absurditatem verò ostendit ex comparatione figmenti & figuli.

Voluntatis Dei eligentis & reprobantis ratio non est quærenda.

NVNQVID DICIT FIGMENTVM EI QVI SE FINXIT. Græcè: *Num dicet figmentum ei qui finxit*, id est figulo.

QVID ME FECISTI SIC? *Sic* non ad modum fingendi, sed ad qualitatem figmenti pertinet, vt verti possit: *cur me tale finxisti?* Nunquid, ait apostolus, vas fictile iure poterit expostulare cum figulo, cur ipsum tale aut tale fecerit? ac si dicat, Minimè. Hoc propriè ad reprobos accõmodatur. Nam electi non habent quod querãtur aut expostulent, sed vnde gratias agant: Reprobi autem videri possunt habere rationẽ aliquam querelæ, si sine meritis reprobantur, non autem si ex meritis. Igitur etiam ex hac interrogatione colligitur reprobationem non esse ex meritis. Porrò comparationem hanc adducit apostolus imitatus prophetas, Isaiam cap. 45, & Ieremiam cap. 18. licet non æquè ad vtrũque respexerit; vt infrà dicemus.

Reprobi non habẽt quod querantur si sine meritis reprobati.

21 AN NON HABET POTESTATEM FIGVLVS LVTI, EX EADEM MASSA FACERE ALIVD QVIDEM VAS IN HONOREM, ALIVD VERO IN CONTVMELIAM? *Contumeliam*, Græcè ἀτιμίαν, id est *ignominiam*, quæ honori opponitur. Est enim allusio vocum in Græco εἰς τιμὴν, εἰς ἀτιμίαν. Quod Latinè reddas licet, *ad decus, ad dedecus*. Est & metaphora, qua honor & ignominia rebus tribuitur inanimatis. Porrò vas Hebræo more capitur pro instrumento, siue sit vas propriè dictum, id est cauum, & liquoris receptaculum, siue aliud quodlibet. Vnde legimus vasa mortis & vasa interfectionis, pro telis mortiferis psal. 7 & Ezech. 9, & vasa psalmi pro instrumentis psallendi psal. 70. Ita Paulus vas electionis vocatur Act. 9, id est organum electũ. Quanquam & Græcum vocabulum σκεῦος latius patet quam ad ea quæ vulgo vasa vocamus. Comprehendit enim vtensilia ferè omnis generis. Hinc compositum eius ἀποσκευὴ, id est supellex, sarcinæ & impedimenta exercitus, etiam mouentia. Sic enim accipitur ea vox apud LXX interpretes Exod. 12, quemadmodum bene declarat Augustinus quæst. 47 super Exodum. Quin & Latino vasorum nomine interdum tota supellex apud Liuium significatur. Cæterùm, vasa liquoris capacia Græci propriè ἀγγεῖα vocant; cuiusmodi sunt vt plurimùm quæ fiunt à figulis. Hæc curiosius fortasse, nisi conducerent etiam ad alias scripturas intelligendas. Igitur apostoli hic sensus est: Cum figulus ex luto sua fingẽs opera, liberam habeat potestatem fingendi ex eadem massa luti aliud quidem vas siue opus ad vsum honestum, aliud verò ad vsum vilem & inhonestum: cur non liberrima sit potestas Deo, vt ex eadem massa humani generis alios eligat & faciat vasa ad honorem, alios reprobet, faciatque vasa ad ignominiam? Faciat, inquam, vasa ad honorem per effectus suæ electionis: & vasa ad ignominiam per effectus reprobationis. Ostendit hæc comparatio, quemadmodum in partibus massæ luteæ non est ratio, cur vel ex hac parte fiat vas in honorem, vel ex illa vas in contumeliam; ita in hominibus, velut partibus vnius massæ humani generis, non esse rationem cur vel hic eligatur, vel ille reprobetur. Non igitur in hac disputatione supponit apostolus massam corruptam aut damnatam; licet etiam de ea, secundum Augustini expositionem, habeat veritatem apostoli sententia: sed intelligit massam absolutè; qualis erat etiam massa angelorum, ex qua alij electi sunt, alij reprobati. Nam scriptura passim adhibens comparationem luti, quod pro suo libito format figulus; de luto loquitur absolutè, nullum eius viciũ supponens, sed solam eius naturam considerans qua formabile est ad omne opus figulinum. Vnde nec ait apostolus, figulum ex eadem massa aliud facere vas in honorẽ, aliud in ignominia massæ relinquere; sed ex eadem massa facere in ignominiam. Neque dixit, figmentum ei qui se finxit non dicere; Cur me reliquisti in massa corrupta? sed, *Cur me fecisti sic?* id est vas ignominiosum & reprobum. Satis igitur apertè ex hac similitudine, quam sumpsit à figulo & massa lutea, facit intelligi, tam electionem quam reprobationem ex meritis

Vas Hebrais pro quouis instrumẽto.

Deus figulo comparatus, quod pro arbitrio faciat alia vasa, in honorẽ, alia in cõtumeliã.

Paulus non supponit in hac disputatione massam corruptã.

Obiectio. meritis non esse. Sed hoc argumentum eludere quidam conantur. Dicunt enim hanc similitudinem à Paulo petitam esse ex Ieremia cap. 18, vbi commemorato exemplo figuli vas ex luto facientis, atque idipsum dissipantis, ac rursus ex eo fingentis aliud quale voluit, Deum introducit ita loquentem: *Ecce sicut lutum in manu figuli, sic vos in manu mea, domus Israel*. Qua in re tamen ad merita tam bona quam mala Deum respicere, docent hæc eius verba subiuncta. *Repentè loquar aduersum gentem, & aduersus regnum, vt eradicem & destruā & disperdam illud. Si pœnitentiam egerit gens illa à malo suo, quod locutus sum aduersus eam; agam & ego pœnitentiam super malo, quod cogitaui vt facerem ei, & subitò loquar de gente & de regno, vt ædificem & plantem illud*, & quæ sequuntur. Vnde consequens esse volūt, etiam Paulum, eadem figuli similitudine vtentem, haudquaquam merita hominum excludere voluisse, sed potius ea ex altero scripturæ loco intelligenda reliquisse. Quibus responsum

Respōsio. sit, ex eadem re similitudinem accipi posse ad diuersa significanda: Nam & Christus & diabolus leoni comparantur in scripturis. Nec verum esse quod ad Ieremiæ locum Paulus propriè respiciat: quin potius manifesta est verborum eius allusio ad locum Isaiæ cap. 45, vbi sic legitur: *Væ qui contradicit fictori suo, testa de samijs terræ. Nunquid dicet lutum figulo, Quid facis? &, Opus tuum absque manibus est?* Quæ sanè verba significant, ita Deum pro mero suo beneplacito statuere de rebus humanis in vtramlibet partem, quomodo figulus ex luto facit opus quodcumque voluerit. Quo pertinet etiam quod sequitur: *Væ qui dicit patri, quid generas? & mulieri, quid parturis?* Quod enim meritum hominis, vt parentes eum talem aut talem gignant? Igitur eo adducuntur hæ comparationes ab Isaia propheta, vt per eas ostendat, Deum filios Israel non pro ipsorum arbitrio, sed pro sua voluntate dispensare, quemadmodum sanctus Hieronymus loquitur, eum locum explanans. Ieremias verò ex adducta similitudine figuli, tantum id voluit; Deo tam facilè esse vel aduersa vel prospera gentibus & regnis immittere, quam facilè est figulo opus suum adhuc molle, quassare & reformare. Hic ergo propheta fingendi ac refingendi facilitatem in figulo, considerauit; ille quidlibet effingendi, nullo præuentam merito, voluntatis libertatem. Quam quidem etiam Ecclesiasticus spectauit quando dixit cap. 33. *Quasi lutum figuli in manu ipsius, sic homo in manu illius qui se fecit*: quemadmodum bene docet Iansenius in eius loci commentario Hoc ipsum autem Paulum apostolum velle in adducta figuli similitudine, tota series disputationis eius declarat.

22 QVOD SI DEVS VOLENS OSTENDERE IRAM, ET NOTAM FACERE POTENTIAM SVAM. Postquam docuit non aliam esse rationem, cur Deus in particulari hos eligat, illos reprobet, quam liberrimam eius voluntatem: nunc rationem adfert cur in generali Deus alios eligere voluerit, alios reprobare; rationem, inquam, non ex eorum præuisis meritis, sed ex causa finali. Ac reprobationis quidem causam assignat manifestationem tā iusticiæ quam potētiæ Dei, qua vindicat peccata; electionis verò causam indicat manifestationem bonitatis eius ac misericordiæ, qua quibusdam & gratiam largitur & gloriam; vt sic tam in reprobis quàm in electis, Deus secundum diuersa sua opera quæ circa illos exercet, glorificetur: vtpote qui omnia finaliter ordinat ac dirigit ad suam gloriam. De hac generali ratione electionis & reprobationis vide quæ scribit B. Thomas doctißimè in huius loci commentario, & in Summa par. 1 quæst. 23 art. 5 ad 3. Verba apostoli exponamus. *Quod si*, inquit, *Deus volens ostendere irā*, id est declarare iusticiam suam vindicatiuam, quæ vtique ostenditur per actus punitionis & vindictæ peccatorum, (Hanc enim iram vocat, anthropopathicè de Deo loquens, more scripturę) *& notam facere potentiā suam*, in puniendis impijs quantumcumque illi magni & potentes fuerint, cuiusmodi sunt reges inter homines, vt Pharao, cuius suprà meminit; quales item angeli secundum naturam, & maximè supremus angelorum: tametsi hoc quidem loco de solis hominibus Paulus loquitur. Adiungit autem hanc causam, id est, ostensionem potentiæ diuinæ, velut causam finalem reprobationis potius quàm electionis: (licet & circa electos suam Deus ostendat potentiam,) eo quod potentia magis declaretur in subactione & punitione malorum, quorum permanet repugnans voluntas; quā in exaltatione bonorum, quorum tandem omnino perfectus erit cum Dei voluntate consensus.

Cur in genere Deus alios eligat, alios reprobet. Reprobationis causa finalis ostensio iusticiæ Dei: electionis verò, manifestatio bonitatis eius. Deus omnia dirigit ad suā gloriam.

SVSTINVIT IN MVLTA PATIENTIA VASA IRÆ APTA IN INTERITVM. Huius pericopes singula pene verba egent explicatione. *Sustinuit* Græcè ἤνεγκεν, id est, *tulit*. Sed vt Latinum *tulit* duobus modis intelligi potest, *attulit*, id est, adduxit; aut *pertulit*, id est sustinuit, tolerauit: ita & Græcum ἤνεγκε; quemadmodum Græci interpretes Theophylactus & Oecumenius annotarunt. Augustinus in expositione huius loci & alibi passim legit *attulit*. Atque hoc significatum verbi Græci attendit Syrus paraphrastes, dum ita reddit hūc locum: *Induxit*, siue *intulit pro magna longanimitate sua iram super vasa iræ*. Vbi videmus paraphrasten aliquid addere de suo, videlicet *iram*, vt sensum perficiat. Idem faciendum significat Oecumenius his verbis: *Quemadmodum in vasa iræ tulit iram, multa primum vsus longanimitate; ita & in vasa misericordiæ tulit benignitatem*. Quanquam, etiamsi legamus *attulit*; non opus videtur huiusmodi supplemento. Potest enim illa pars, *in interitum*, etsi cohæreat cum participio *aptata*, simul etiam referri ad verbum *attulit* siue *adduxit*; vt sensus

ſus ſit; Deum ad hoc adduxiſſe vaſa iræ ad quod aptata ſunt, id eſt ad perditionem. Veruntamen alter ſenſus, ſecundum quem *tulit* idem eſt quod *pertulit, ſuſtinuit*, multo receptior eſt. Nam & noſter interpres, & ille cuius textum ediſſerit Amb. commentator. verterunt *ſuſtinuit*. Sed & Auguſtinus quæſt. 68 inter 83 legit ex alia quapiam verſione *pertulit* Græci quoque diſertè in hunc ſenſum exponunt, vt dicatur Deus cum multa patientia toleraſſe vaſa iræ, tanto grauius ea tandem puniturus, quãto diutius tolerauerit. Qui ſenſus vtcumque reſpondet parti præcedenti. Suſtinet enim Deus eos quos ſcit non corrigendos, vt in eis poſtea ſuam iram ac potentiam oſtendat. Sed ſciendum eſt Græcum aoriſtum ἤνεγκε in hac ſignificatione rarius inueniri. Certè in ſacris literis legiſſe non memini, cum huius ſignificationis alia paſsim legantur ἀνέχεσθαι, στέγειν, ὑπομένειν. Quocirca prior ſenſus fortè plus habet probabilitatis: præſertim cum & actum diuinæ reprobationis expreſſius contineat, qui eſt adducere in interitum, videlicet dimittendo, excœcando, obdurando. Addit autem, *in multa patientia*, Græcè μακροθυμίᾳ, id eſt lenitate, quam longanimitatem interpres vertit ſuprà cap. 2, vt oſtendat etiam reprobos benignitate ac patientia Dei plerumque inuitari ad pœnitentiam: & proinde reprobationem non obſtare, quo minus conuerti poſsint. Nam reprobatio nihil ſubtrahit de potentia reprobati, vt ait Thomas 1 parte quæſt. 23 art. 3 ad 3. Alludit autem apoſtolus ad exemplum ſuperius allatum de Pharaone populi Dei oppreſſore; quem nõ ſtatim Deus occidit; ſed prius multis ſuorum plagis admonitum, tandem in interitum demerſit. Tacitè quoque videtur innuere hac parte quandam reprobationis cauſam finalem à præcedentibus diuerſam, etſi non æque principalem. Non ſolũ enim Deus in reprobis puniendis oſtendit iuſticiã ſuam atque potentiam; verùm etiam in iis ad pœnitentiam exſpectandis, licet pœnitentiam non acturis, patientiam ſeu longanimitatem. Porrò reprobos vocat apoſtolus vaſa iræ, & mox electos vaſa miſericordiæ, reſpiciens ad ſuperiorem comparationem figuli & vaſorũ eius; quatenus ſcilicet illos reprobat Deus, vt in iis oſtendat iram ſuam; hos autem eligit, vt in eis oſtendat ſuam miſericordiam. Quod enim Caietanus & alij nonnulli hic annotant vaſa iræ & miſericordiæ dici, quod plena ſint iræ vel miſericordiæ diuinæ, Deo videlicet iram vel miſericordiam in ea fundente, tanquam in vaſa ſubiecta: legitur quidẽ aliquid tale etiam apud Auguſtinum epiſtola 157 ad Optatum: arbitror tamen eſſe præter mẽtem apoſtoli, cui vas in genere ſignificat inſtrumentum, vt antè dixi. Idque confirmat expoſitio S. Thomæ, qui vaſa iræ interpretatur inſtrumenta iuſticiæ, quibus ſcilicet Deus vtitur ad oſtendendam iram, id eſt iuſticiam vindicatiuam: & ſimiliter vaſa miſericordiæ,

Deus reprobos ſuſtinet cũ patientia.

Quo ſenſu Deus adducat reprobos in interitum.

Reprobatio non obſtat, quominus reprobi conuerti poſſint.

Reprobi vaſa iræ, & electi vaſa miſericordiæ, quo ſenſu.

quibus tanquam inſtrumentis vtitur Deus ad ſuam miſericordiam manifeſtandam. Sequitur: *apta in interitum. Apta*, Græcè *aptata* Quod & in quibuſdam legitur Latinis mss. pro quo commentator Amb. *præparata*. Cæterùm Auguſtinus paſsim legit, *quæ perfecta ſunt ad perditionem*. Et quidem Græca vox κατηρτισμένα ſignificat interdum perfecta ac ſuis partibus abſoluta ſiue coagmentata, vt quidam vertit. Verùm ea ſignificatio nõ conuenit huic loco. Sentit enim apoſtolus iræ vaſa parata eſſe ad exitium, ſiue apparata, vt vertit Eraſmus. Sed quo ſenſu vaſa iræ dicantur aptata, id eſt, præparata ad interitum, quæritur; cum reprobationis diuinæ cauſa finalis non ſit interitus & damnatio hominum, ſed declaratio iuſticiæ Dei in eorum damnatione, vti dictum eſt. Græci tractatores dicunt ea pręparata eſſe ad interitum, non à Deo, ſed à ſeipſis æternam perditionem ſibi præparantibus per ſua peccata quibus illam merẽtur. Sic etiam exponunt Aquinas & Caietanus. Verùm ſi phraſim hanc ſcripturæ expendamus, ſimulque attendamus ad ea quæ præcedunt & ſequuntur, magis videbitur hæc aptatio ſeu pręparatio vaſorum iræ in interitum Deo attribui. Nam vaſa non à ſeipſis aptari dicuntur, ſed à figulo. Et iam dixerat apoſtolus ipſum figulum facere non ſolum quędam vaſa in honorem, ſed etiam alia in contumeliam. Atque idem de vaſis miſericordiæ ſtatim ſubijcit, Deum ea præparaſſe in gloriam. Dicitur autem Deus vaſa iræ præparaſſe ad interitum, non quia præparauit eis peccata, quibus interitum mererentur, ſicut præparauit electis bona opera quibus gloriam conſequerentur, eodem Paulo teſte Epheſ. 2, *Creati in operibus bonis quæ præparauit Deus vt in illis ambulemus*. Hunc enim ſenſum hæreticum prudenter excluſit apoſtolus addendo *in multa patientia*. Nam ſi Deus ipſa peccata hominibus præpararet, non rectè diceretur erga homines peccatores vti multa patientia. Siquidem patientia tametſi metaphoricè Deo attributa, referri debet ad aliquid Deo inuolitum, quod proinde Deus ipſe nec faciat nec faciendum procuret aut præparet. Sed præparaſſe dicitur iræ vaſa ad interitum, quia illis ab æterno præparauit, id eſt præordinauit atque inferre conſtituit interitum; ſicut vaſa miſericordiæ præparauit ad gloriam, vti mox dicetur, quia ijs ab æterno præparauit, hoc eſt præordinauit & dare conſtituit gloriam; eo tamen diſcrimine, quod his etiam merita gloriæ præparauit ab æterno, non item illis merita damnationis. Hunc ſenſum confirmat locus Matth. 25, vbi quemadmodum electis dicitur à mundi conſtitutione, id eſt ab æterno præparatum eſſe regnum, ſic & reprobis præparatus eſſe dicitur ignis æternus, vtrumque ſcilicet præparatum à Deo. Itaque præparatio hæc in ſcripturis non effectum aliquem volũtatis Dei, ſed ipſam æternam præordinationem ſignificat. Cõmentator Amb. itidem

Quo ſenſu vaſa iræ aptata ad interitum

Præparatio Dei ſignificat æternam eius præordinationem.

itidem ad Deum refert hanc præparationem, sed eam intelligit quæ fit in tempore. Dicit enim voluntate & longanimitate Dei præparari infideles ad pœnam. *Nam*, inquit, *patientia & longanimitas Dei ipsa est qua sicut malos præparat ad interitum, ita & bonos præparat ad coronam*. Quod intellige per occasionem. Verum contextui magis quadrat, quod prius dixi, præparationem significari quæ est ab æterno. Porrò quamuis Deus reprobos ad interitum præparauerit ex ipsorum meritis; illud tamen ex meritis non est, sed ex sola Dei voluntate, quòd eos permittat cadere in peccata, quibus interitum mereamur: quæ quidē permissio primus est, vt ante dixi, reprobationis effectus, à quo cæteri pēdent. Quē effectum si cōprehendamus in eo quod apostolus dicit Deū, vt iram suam & potentiam ostenderet, attulisse vasa iræ aptata in interitū: erit & hoc intelligendū absque meritorum respectu; quod volebat comparatio de luto & figulo, quæ proximè sententiam hanc antecedit.

23 VT OSTENDERET DIVITIAS GLORIÆ SVÆ IN VASA MISERICORDIÆ, QVÆ PRÆPARAVIT IN GLORIAM. Græcè καὶ ἵνα γνωρίσῃ, & *vt notas faceret*. Copulantē voculam nonnulli etiam Latinorū addunt, vt cōmentator Amb. & Augustinus lib. 2 contra duas epistolas Pelagianorum cap. 7, & alibi: licet è diuerso nōnulla quoque Græca eam non agnoscāt. Partem hanc alij aliter ad superiora referūt. Quidam enim existimant, quomodo parte præcedenti assignata est ratio reprobationis in genere, scilicet ostensio iustitiæ & potētiæ diuinæ; ita hic seorsim, tanquam altero totius sententiæ membro, adferri rationem electionis, quæ est manifestatio bonitatis ac misericordię Dei, ex eo quod prouehit ad gloriā electos. Ita sentiunt Oecumenius, Aquinas & Caietanus. Secūdū quē intellectum hæc pars cum supplemento erit explicanda, vel hoc modo; Item si Deus sustinuit cum multa patientia vasa misericordiæ, vt in eis ostenderet diuitias gloriæ suæ. vel isto modo quem tradit Oecumenius; Et si Deus tulit, id est adduxit vasa misericordiæ ad salutem, vt in eis ostenderet &c. At verò plerique sensum ex apostoli verbis obuium sequentes, intelligunt hac parte aliam adhuc annecti rationem reprobationis in genere; nempe manifestationē diuinæ bonitatis erga vasa misericordiæ. Non enim satis appareret hæc Dei misericordia, neque satis ab hominibus æstimaretur, si esset omnibus cōmunis, nec vlli permitterentur in peccata cadere, pro meritis in æternum puniēdi. Horum quippe comparatione manifestatur, ampliusque commendatur immensa Dei bonitas erga electos, quēadmodum pulcrè docet Augustinus in supradicta ad Optatum epistola, hunc ipsum apostoli locum tractans. Notandum tamen, etiam secundum hunc sensum indicari hac parte, saltem ex consequenti, rationem electionis iam dictam. Si

Dei bonitas erga electos manifestatur etiam per aliorum reprobationem.

enim bonitas Dei quam electis exhibet, manifestatur ex derelictione & punitione reproborum; quanto magis innotescit ex proprio opere, quod est electis gratiam & gloriā conferre? Quanquam illud verum, ex comparatione reproborum, tanquam iuxtapositione contrarij, beneficium electionis amplius illustrari. In vocabulo gloriæ priori loco posito metonymia est, qua nominatur effectus pro causa. Maximè enim per opera bonitatis & misericordiæ Deus glorificatur. Itaque sensus est: Vt notam celebremque redderet opulentam ac superabundantem bonitatem suā quā exercet in vasa misericordiæ, id est, in electos, quibus gloriam & regnum æternum præparauit. Quædam Græca legunt εἰς δόξαν αὐτοῦ *ad gloriam suam*, id est Dei. Sed verisimile est αὐτοῦ adiectitium esse. Nam opponit apostolus vasis iræ aptatis ad interitum, vasa misericordiæ præparata ad gloriam, vtique ipsorum; sicut illa aptata ad ipsorum interitum: tametsi vlterius ad Dei gloriam cedat horum vtrumque. Porrò tota sententia adhuc pendet: quam quidam absolui putant illa interrogatione quæ post multos versus sequitur, *Quid ergo dicemus?* videlicet omnia media parenthesi claudentes. Sed mihi non videtur, tum propter hyperbaton nimis longum, tum quod illa interrogatio cum ijs quæ deinde sequuntur, parum apte respondeat huic initio, *Quod si Deus* &c. Proinde rectius est quod Oecumenius suggerit, quodque Sedulius affirmat etiam alijs placuisse, vt pendens hæc oratio compleatur repetitione eius quod supra dixerat, *O homo tu quis es qui respondeas Deo?* quasi dicat: Si Deus ita voluit; nec temere, sed summa ratione, tam ex parte reproborum quam electorum, sicut iam explicatum est: tu quis es qui Deum arguas, aut cum eo disputes? Alij supplent repetendo ex ea sententia quæ proximè præcessit, hæc verba: *An non habet potestatem*. Quod mihi certè non minus probabile est.

Maximè Deus glorificatur per opera bonitatis & misericordiæ.

24 QVOS ET VOCAVIT NOS. Docet electis non solum contingere gloriam ex electione diuina, sed & media procurari ad gloriam, cuiusmodi est vocatio ad fidem & gratiā euangelij. Intelligit autem vocationem secundum propositum; quo epitheto eam signauit cap. præcedenti, dicens: *ijs qui secundum propositum vocati sunt*. Addit *nos* (licet in Græcis quibusdam desideratum) vt in ijs ad quos scribit, fiduciam excitet electionis, id est, vt se reputent inter vasa misericordiæ. Ne autem dicē cendo *nos*, videretur de solis loqui Iudæis ipse Iudæus; addit.

Vocatio secundū propositū.

NON SOLVM EX IVDÆIS, SED ETIAM EX GENTIBVS. Et quidem magis ex gentibus, quam ex Iudæis, vt probant sequentia.

25 SICVT IN OSEE DICIT. Græcè addita coniunctione *sicut & in Osee dicit*. Sic etiam mss. quædam Latina, & Augustinus in expositione propositionum.

N VOCABO

VOCABO NON PLEBEM MEAM PLEBEM MEAM; ET NON DILECTAM DILECTAM; ET NON MISERICORDIAM CONSECVTAM, MISERICORDIAM CONSECVTAM. Multi codices mss. post Hieronymũ scribentẽ super Osee 1, vbi totum hunc locũ recitat, membrum medium *& non dilectam dilectam*, omittunt; vti nec agnoscunt in suis commentarijs Haimo & Heruæus. At Græca exemplaria cum eiusdem linguæ commentatoribus omnibus, legunt illud quidem, sed tollunt postremum, *& non misericordiam consecutam* &c. Atque his etiam accedunt commentator Amb. & Augustinus hunc locum citans sub finem libri 1. ad Simplicianum, & cõtra Faustum lib. 22. cap 89. Sciendum autem istam allegati testimonij partem apud ipsum prophetam legi his verbis in fine cap. 2. iuxta B. Hieronymi versionem: *Et miserebor eius quæ fuit absque misericordia: & dicam non populo meo, populus meus es tu.* Cui lectioni etiam LXX consonant tam in exemplaribus quæ hodie extant, quam in ijs quę olim: nisi quod nupera Romana editio lectionem exhibet alteram, dumtaxat cap. 2. sed cum annotatione quod in cæteris libris legatur, ἐλεήσω τὴν οὐκ ἠλεημένην, id est, *& miserebor eius quæ non fuerat misericordiam consecuta.* Quamuis enim vt testatur Hieronymus in Osee commentario, quædam exemplaria LXX interpretum legant, *non dilecta*; veriora tamen censet in quibus legitur *non misericordiam consecuta*: maxime quod ea respõdeat Græco verbo ἐλεεῖν *misereri*, per quod ex eadem translatione in cap. 1. nomen illud *absque misericordia*, exponitur. Illud satis cõstare existimo, Paulum non vtrũque scripsisse, sed alterum tantùm; ac sanè probabilius ἠγαπημένην *dilectam*, propter consensum Græcorum codicum. Fortassis enim alludere voluit ad illud superius, *Iacob dilexi*, ἠγάπησα; tametsi Petrus ad eundem Osee locum respiciens 1. epistolæ 2. scripsit οἱ οὐκ ἠλεημένοι *qui non consecuti misericordiam*, videlicet secutus versionem LXX. Quanquã non admodum refert, vtrum ex duobus scripserit Paulus, cum vtroque vocabulo res eadẽ significetur. Nã & vox Hebræa רחם richã, quę est apud prophetã, & quam solã Syriaca huius loci habet editio, significat vtrumq;, & diligere & misereri. Iã quod ad sensum attinet: quia dixerat apostolus Deũ non ex Iudęis solũ, sed etiam ex gentibus vocasse electos; vt hoc posterius probet, adducit memoratum prophetæ testimoniũ. Nam populus decẽ tribuũ qui peculiari nomine dicebatur Israël, de quo secundũ literã propheta loquitur, quoniã ad cultum vitulorũ deflexerat, typũ prætulit gentilis & idololatrici populi; magisque eum postea repræsentauit sua per gentes dispersione: sicut è diuerso populus duarum tribuum qui vocabatur Iuda, quia permansit in vero cultu Dei, typum gessit populi Iudaici, vt à gentilitate distinctus fuit: quam mysticam vtriusque populi, scilicet Israël & Iuda significationem attingit etiam Augustinus hunc prophetæ locum tractans lib. 18 de ciuitate Dei cap. 28. Porro dicitur Deus vocare quippiã non inani nomine, sed rei præstatione, dũ id facit esse quod nominat: quomodo frequenter in prophetis vocare & nominare sumuntur. Itaq; sensus est: Eos qui non erant populus meus, cultu & religione faciam populum meum; & qui non erant à me dilecti, id est, gratiæ donis affecti, faciam dilectos: ita vt vero nomine populus meus, meiq; dilecti vocari possint. Notandum quippe est illud *non dilectam dilectam*, non esse adiectiuũ substantiui *plebem*, cum in Græco hoc sit masculinum, λαὸν *populum*: Sed fœminino genere dixit apostolus, *non dilectam dilectam*, prophetam imitatus, qui nomen illud *Absque misericordia*, seu *Non dilectam*, postea commutandum in oppositam affirmationem, iussus fuerat filiæ sibi natæ imponere; in qua populi prius non dilecti, postea verò diligendi figura exsisteret. Errãdi occasionem sustulisset interpres, si vertisset *Non populum meum populum meum*; præsertim cum vox Græca λαὸς, quæ etiam apud LXX legitur, populum significet potius quàm plebem. Rursus ex sensu dato atq; ex ipsis testimonij verbis liquet, *dilectam* dici hoc loco, non à beneuolentia Dei æterna quæ immutabilis est, sed à beneficẽtia temporali, quæ dilectionis æternæ effectus est. Tunc igitur ex non dilecta cepit dilecta fieri gentilitas, quando gratiæ suæ beneficijs cepit eam Deus præuenire.

Quomodo Deus vocare quippiã dicatur.

In populo decem tribuũ typus gẽtiliũ: in duabus tribubus typus Iudæorum.

26 ET ERIT, IN LOCO VBI DICTVM EST EIS, NON PLEBS MEA VOS; IBI VOCABVNTVR FILII DEI VIVI. Hæc testimonij pars sumpta est ex eiusdem prophetæ cap. 1. & iuxta typicam significationem, de qua paulo antè, sensum hunc habet: *Et erit*, id est hoc quod dicã, aliquando futurũ est. *In ipso loco*, vt in Græcia, Italia, Gallia, & vbicũq; morati fuerint dudũ à vero Dei cultu alieni, sic vt vocari possent *Non populus meus*; in eodẽ, inquã, loco & absq; eo quod locũ mutent, verũ Dei cultum suscipiẽt, ac per hoc erũt & vocabũtur filij Dei viui, seu viuentis, Græcè ζῶντος, id est Dei veri, cuius esse viuere est. Vrget apostolus hoc testimoniũ de loco, ne forte dicat Iudæus gẽtiles quidẽ aliquos ad verũ Dei cultũ trãsituros esse; sed proselytorũ more, qui Iudaïsmo suscepto vel in Iudęã migrabãt, vel statis temporibus, secundũ legem è suis locis ascẽdebant ad tẽplum quod erat Ierosolymis. Hoc igitur apostolus docet, quod Christus Ioan. 4. dicẽs ad Samaritanã mulierẽ: *Veniet hora quãdo neq; in mõte hoc, neq; in Ierosolymis adorabitis patrem.*

27 ISAIAS AVTEM CLAMAT PRO ISRAEL. Græcè ὑπὲρ τοῦ ἰσραὴλ; quod significat, *super Israel.* Et ita vertit Erasmus, tanquam idem quod *de Israel.* Constat tamen Græcam præpositionem genitiuo iunctam frequentissimè *pro* significare, vt capite superiori: *Spiritus postulat pro nobis. Si Deus pro nobis* &c. & hoc capite, *pro fratribus meis*, & alibi passim

Significatio præpositionis ὑπὲρ.

ſim. Quod ſecutus interpres noſter hoc loco vertit *pro Iſrael*. Quanquam etiam interdum ſumitur, vt idem ſignificet quod περὶ, *de*; velut huius epiſtolæ cap. 1. *Gratias ago Deo meo ſuper*, id eſt, *de omnibus vobis* & ſimiliter Eph. 1. & Philip. 1. Vnde eius loco, in ſimili ſermone, alibi ponit περὶ, vt 1 Cor. 1, Col. 1. & in vtraque ad Theſſal. cap. 1. Verum vtra ſignificatio conueniat huic loco & quis clamor hic ſignificetur, doloris an gratulationis; ſtatim videbitur.

SI FVERIT NVMERVS FILIORVM ISRAEL, TANQVAM ARENA MARIS; RELIQVIÆ SALVÆ FIENT. Teſtimonium hoc ſumptum ex Iſaiæ cap. 10, tametſi non plane ad verbum, ne quidem iuxta verſionẽ LXX. Simul enim reſpexit apoſtolus ad locum Oſee 1, vbi dicitur, *numerus filiorum Iſrael*, pro eo quod apud Iſaiam eſt, *populus tuus Iſrael*. Eſt enim ſermo prophetę ad regẽ Ezechiam; aut, iuxta alios, ad ipſum Iſrael. Dubium eſt autem, vtrum apoſtolus adducens hoc teſtimonium cum ſequentibus, intendat probare vocationem Iudæorum, ſicut ſuperiùs ex Oſee probauit vocationem gentium; an verò ſpectet potius ad Iudæorum abiectionem. Pro priori ſententia facit quod ſuprà de vocatis loquens dixerat vtrumque, *ex Iudæis & ex gentibus*. Quare & de vtroque ſubijciẽda videbatur probatio. Deinde, quod iuxta noſtram verſionem dicit, *pro Iſrael*, quod vtique non ad abiectionem pertinet, ſed potius ad vocationem. At verò poſteriorem ſententiam probabilioẽ oſtendit concluſio Pauli, quam ſubijcit poſt inducta prophetica teſtimonia. Concludit enim gentes apprehẽdiſſe iuſticiam; Iudæos autem non apprehendiſſe, ſed impegiſſe in lapidem offenſionis. Quę cõcluſio manifeſtè pertinet ad abiectionem Iudæorũ. Quare etſi prophetæ locus vtrũque doceat, & reprobationem multitudinis & vocationem paucorũ ex eodẽ populo; præcipuus tamen apoſtoli ſcopus eſt, ex prophetæ verbis oſtendere multitudinis, id eſt ipſius populi, reprobationẽ: vt ſic etiam ex indirecto confirmet quod de vocatione gentium dixerat. Si enim abijciendus eſt populus Iudaicus, ita vt pauci tantum ex ijs ſaluentur; conſequens eſt magnificas illas promiſſiones benedictionis & ſalutis patribus illorum factas, in alijs, hoc eſt, in gentili populo implendas eſſe. Vnde & conſequitur in parte præcedenti potius vertendum fuiſſe *de Iſrael* quam *pro Iſrael*. Sic enim & Græcos expoſitores, Origenẽ, Chryſoſtomũ ac cæteros intellexiſſe eam partem, ſatis apparet ex eorũ cõmentarijs: licet interpretes eorum nõnulli inconſideratè verterint *pro Iſrael*. Conſequitur etiam clamorem intelligi non gratulãtis, ſed dolentis: quomodo frequenter accipitur apud prophetas. Igitur *clamat Iſaias*, id eſt magno doloris affectu loquitur. Nec verò opus erat Paulo, vt id quod dixerat *ex Iudæis*, confirmaret alicuius prophetę teſtimonio; quandoquidem res erat manifeſta. Nam & apoſtoli & cæteri primi fideles ex Iudæis erant; nec Iudæorum vocationi gentes vnquam contradixerunt. Sed de gentium vocatione Iudæi quæſtionem mouebant, vt in Actis apoſtolorum videre eſt, quam proinde probari ex prophetis, operæpreciũ erat. Sicut & Iacobus apoſtolus feciſſe legitur Act. 15. Senſus igitur prophetiæ eſt: Etſi populus ſecundum carnem ex Iſrael genitus, iuxta promiſſionem Abrahæ factam vſque adeo multiplicetur, vt comparari poſſe videatur cum arena quæ eſt in littore maris; ſolæ tamen ex eo reliquiæ, id eſt pauciſſimi ſalui erunt. Ex quo intelligendum relinquit apoſtolus ipſam multitudinẽ populi perituram eſſe; quemadmodum dicit infra cap. 11. *Cæteri vero excæcati ſunt*. Si cui magis placet verſio, *pro Iſrael*; poterit hunc ſenſum facere: Iſaias hoc ſolum clamat pro Iſrael, reliquias eius populi ſaluas fore: cæteroqui denunciat multitudinem perituram. Proſequitur apoſtolus.

Scopus apoſtoli probare Iudæorũ reprobationem.

Clamor hoc loco non gratulationis ſed doloris

28 VERBVM ENIM CONSVMMANS ET ABBREVIANS IN ÆQVITATE. *Verbũ*, accuſatiui caſus, Græcè λόγον. Vitabis ambiguitatẽ ſi *ſermonem* legas: nonnulli *rationem* malunt. Nam & rationem λόγος ſignificat. Sed ſanè huic loco non cõuenit, multo minus originali ſcripturę, ex qua deſumptum eſt hoc teſtimoniũ. *Cõſummãs*, Grçcè συντελῶν; pro quo Eraſmus *perficiens*. Sed, vt ex ſenſu patebit, melius noſter vertit, *conſummãs*. Quod ſequitur, & *abbreuiãs in æquitate*, Græcè eſt, *& concidens in iuſticia*.

QVIA VERBVM BREVIATVM FACIET DOMINVS SVPER TERRAM. *Breuiatũ*, Græcè *cõciſum*. Citantur hæc à Paulo ſecũdum editionem LXX, niſi quod apud eos pro ἐπὶ τῆς γῆς *ſuper terram*, legitur ἐν τῇ οἰκουμένῃ ὅλῃ, id eſt *in toto orbe terrarum*. Cæterũ exponẽda hęc ſunt ex Hebrço, vbi ſic legimus Hieronymo interprete: *Conſummatio abbreuiata inundabit iuſticiam. Conſummationem enim & abbreuiationem* (Hebraicè *abbreuiatam*) *Dominus Deus exercituum faciet in medio omnis terræ*. Cum igitur in Hebræo nulla fiat verbi mentio; non eſt hic vocabulũ illud peculiariter expendendũ, vt vel de verbo Dei incarnato, vel de verbo legis Moſaicæ, vel de verbo prædicationis euãgelicæ, intelligatur: quibus diuerſis modis diuerſi *verbum* hoc loco interpretati ſunt, de quibus cõſule Toleti cõmentariũ: ſed referendũ videtur ad verba prophetæ præcedẽtia, quibus dixerat, ex toto populo reliquias ſaluas fore; vt hic ſit ſẽſus. Deus erit cõſummãs & abbreuiãs verbũ in iuſticia, vel cum iuſticia; id eſt, Deus quod locutus eſt faciet, redigẽs Iſraelẽ quẽ ſaluaturus ſit, ad breuẽ, acciſũ & exiguũ numerũ, ita vt penè cõſumatur. Sed tamẽ paucos illos faciet iuſticiæ donis affluentes, ſecundum illud eiuſdem prophetæ cap. 4, *Omnis qui relictus fuerit in Sion, & reſiduus in Ieruſalem, ſanctus vocabitur*. Quod impletum fuiſſe conſtat in apoſtolis ac cęteris primitiuæ eccleſiæ fidelibus, quos apoſtolica ſcriptura paſſim ſanctos appellat. Quidam ſic; *in æquitate*,

Verbum quid hoc loco.

id est in negocio consequendæ iusticiæ, erunt paucissimi. Rursus alij; *in iusticia*, id est iustè seu iusto iudicio id facturus est Deus. Nam, vt iam antè diximus, non hic intendit apostolus probare vocationem aliquorum ad iusticiam & salutem; sed Iudaici populi reprobationem, saluis duntaxat reliquijs. Quocirca consummationem quoque non perfectionē, sed consumptionem, cum Vatablo, Forerio & alijs, exposui: quippe cum agatur de populi interitu. Cum enim res duobus modis cōsummetur, vel dum perficitur, vel dum finitur atque esse desinit: vtriusque acceptionis horum vocabulorum *consummare* & *consummatio*, satis obuia sunt exempla in sacris literis, vt ea huc adducere non sit necesse. Porrò quod nonnulli verbū pro re positum interpretātur hoc sensu: Deus consummabit & abbreuiabit verbum, id est consummationem & abbreuiationem faciet, idcirco minus placet quod verbū pro re Græcè dici soleat ῥῆμα nō λόγος. Quod facilè in libris Græcis vtriusque testamenti, studiosus lector obseruabit. Iam verò posterioris membri *quia verbum breuiatū* &c. eadem cum priore sententia est; nisi quod additur Deum id facturum *super terram*, vel in terra, scilicet Israelitica, in qua erat populus tam numerosus: vel iuxta LXX *in vniuersa terra*, quia per totum orbem Iudæi erant dispersi. Nec aliud vult quod in Hebræo est, *in medio totius terræ*. Nam idem hoc est ac si dicas, in tota terra, videlicet iuxta phrasim sacræ linguæ peculiarem: de qua vide Hieronymum lib. 5 in Isaiam cap. 13.

Consummationis duplex significatio

29 ET SICVT PRÆDIXIT ISAIAS. Eodem pertinet hoc testimonium quo superiora. *Prædixit*, Græcè προείρηκεν, quod Erasmus vertere maluit, *prius dixit*, vt intelligatur eundem prophetam hæc verba dixisse ante illa superiùs citata. Habetur enim hæc scriptura cap. 1. Et quidem eo modo Græcum verbum accipitur Gal. 1, *Sicut prædiximus*, id est antè diximus, & *nunc iterum dico*. Sed nihil vetat prædictionem intelligi consueto more scripturæ, nempe propheticā, qua res dicitur antequam fiat. Neq; enim videtur Paulus curasse, priúsne an posterius hæc quam illa scripserit Isaias.

NISI DOMINVS SABAOTH RELIQVISSET NOBIS SEMEN, SICVT SODOMA FACTI ESSEMVS, ET SICVT GOMORRHA SIMILES FVISSEMVS. Hebræam vocem *sabaoth* retinuit apostolus ex LXX, qui eam passim non translatam reliquerunt, vbi Deo asscribitur hoc epithetum: aliâs, vt in psalmis, verterunt, τῶν δυνάμεων, id est *virtutum*. Sensus est: Et fiet sicut idem Isaias prophetauit, dicens: Nisi Dominus exercituum reliquisset nobis, id est populo Iudaico, saltem exiguū semē, in quo velut reliquiis, promissæ benedictiones implerentur; penitus essemus consumpti & perditi, sicut Sodomæi & Gomorrhæi, quorum nullæ prorsus exstāt reliquiæ; nec vlla ex parte illarū benedictionum fuissemus participes. Hinc quoque apparet, per consummationem superiùs intelligi consumptionē. Cur autē Deus vocetur Dominus exercituū (vt de ea re breuiter aliquid dicamus) hæc ratio est: quia infinitā habet angelorū multitudinē sub imperio suo quasi militātem; & ad omnia quæ iusserit expeditam. Quo pertinēt duodecim legiones angelorum Christo si vellet, exhibendi à patre cōtra vim Iudæorū. Generali nomine horū exercituum nōnulli etiam malos angelos comprehendunt. Nā & illi Deo seruiūt ad ipsius nutum, nolentes volentes. Huc autē allegant quod propheta Michæas 3 Reg. 22 vidit *Dominum sedentèm super solium suum, & omnem exercitum cæli assistentem ei à dextris & à sinistris*. Namque eam partem exercitus quæ assistebat ei à sinistris, putant fuisse malorum spirituū: quorum vnus Domino interrogāte, *Quis decipiet Achab? egressus stetit coram Domino, & ait, ego decipiam illum*. Mihi sanè non probatur ad eū exercitum, siue exercitus (nā vtroq; numero legitur) quorum Deus se Deū ac Dominum vocat, accenseri spiritus nequā. *Quæ enim societas luci ad tenebras?* 2 Cor. 6. Aut quomodo conflabitur vnus exercitus Dei ex angelis bonis & malis; quorum contrarij sunt fines & studia? Quod si angeli mali cōstituūt vnum Dei exercitum cum bonis; qui sunt igitur hostes, ad quos debellandos exercitus ille producitur? Seruiunt quidem etiam mali angeli Deo, cui dictum est; *Omnia seruiunt tibi*, psal. 118. non tamen vt militiæ eius asscripti, sed vt serui mali, reprobi ac damnati, quibus etiam inuitis vtitur omnipotentia Dei ad suam gloriam & electorum salutem. Nam illa quæ verè dicitur militia cælestis exercitus, tota sine fine hymnum gloriæ Deo concinit dicens: *sanctus, sanctus, sanctus*, vt testantur verba sacerdotis ad altare Dei. Dicitur autem exercitus cælestis assistere Deo à dextris & à sinistris, tanquam hinc inde regi propinquus, & ad imperia promptus, vt solent milites suis ducibus assistere. Ab his enim sumpta metaphora est. Neque ex illo erat exercitu spiritus ille mendax, qui operam offerebat ad decipiendum Achab; sed *egressus* de loco suo, quicumque is fuerit, Domino obtulit sese ad opera sibi placita, mendacium & hominis nocumentum: quomodo Satan ille sancti Iob tentator, filijs Dei coram Domino assistentibus, adfuisse inter eos dicitur, & stetisse in conspectu Dei, nequaquam tamen velut vnus illorum. Iob 1 & 2. Sed de eo satis. Porrò non obstat expositioni vtriusque testimonij ex Isaia allati, quam ex mente Pauli iam dedimus; quod fortè secundū literam vterq; locus pertineat ad reliquias Israelitici populi ex captiuitate cōgregandas: de quo nō cōtendimus. Nā illa litera adhuc alium sensum cōtinet, allegoricum & sublimiorem, eundemq; à Spiritu sancto principaliùs intentum.

Deus cur vocetur Dominus Sabaoth, id est exercituum.

An nomine exercituū Dei, mali angeli comprehendantur.

30 QVID ERGO DICEMVS? Cōcludit ex dictis. Cum, inquit, talia prædixerint prophetæ de gentium vocatione & Iudæorum abiectione; quid dicemus? Nempe hoc quod sequitur.

QVOD

QVOD GENTES QVÆ NON SECTABANTVR IVSTICIAM, APPREHENDERVNT IVSTICIAM. Hoc eſt: quod gentes quæ erant ſine cultu & lege vnius Dei, ideoque nec iuſticiæ qua quis Deo placeat, aſſequendæ ſtudebant,& vt Syrus loquitur,*non currebant poſt iuſticiam*: aſſecutæ ſunt iuſticiam, peruenerũt ad iuſticiam, iuſtificatæ ſunt.

Gentes ex fide iuſticiā apprehēderunt.

IVSTICIAM AVTEM QVÆ EX FIDE EST. Id eſt: eam (dico) iuſticiam apprehenderunt quæ ex fide eſt, non quæ ex operibus. Simul indicat eos ipſa fide iuſticiam apprehendiſſe. Nam quaſi quæreretur: Quomodo iuſticiam apprehenderunt, quam non ſectabantur? Reſpondet,*ex fide*:non ſolum quia ex fide iuſticia eſt, ſed etiam quia fide apprehenditur: eo nimirum ſenſu quem expoſuimus ad illud capitis 3. *Arbitramur iuſtificari hominem per fidem*. Eſt autem hæc notatio veræ iuſticiæ, *quæ ex fide eſt*. Nam in ſuperioribus cap. 1, 3 & 4 ſatis docuit non ex operibus ſed ex fide iuſticiam haberi. Vbi etiam patuit, eam præcipuè fidem intelligi qua creditur in Chriſtum propiciatorem, cuius ex meritis tota iuſticia à Deo exſpectanda ſit.

Notatio vera iuſticia, ex fide eſſe.

31 ISRAEL VERO SECTANDO LEGEM IVSTICIÆ, IN LEGEM IVSTICIÆ NON PERVENIT. *Sectando* Græcè & Syriacè *ſectans*, quod etiam in Latinis mss. non paucis legitur. *Peruenit*, Græcè ἔφθασεν *præuenit*, quẽadmodũ id vertit noſter interpres 1 Theſſ. 2 iuxta codices emẽdatiores. Quanquam & *peruenit* non malè transferas: vt fecit Eraſmus. Neque enim plus quam perueniendi ſignificationem vrgere videntur Græcorum commentarij in ea voce, hoc quidẽ loco: tametſi Caietanus diligenter ponderat præuentionem. Senſus: At contra Iſrael, id eſt populus Iudaicus, qui accepta Dei notitia, legẽ ſibi ab eo datã, qua vera iuſticia præcipitur, ſectabatur, eique ſtudebat implendæ; non peruenit ad eam iuſticiæ legem implendam, vel, non præuenit gentes in implẽda lege iuſticiæ. Quod tamẽ oportuit, quia legem iam olim à Deo acceperat. Obſerua Paulum, cũ de gentibus loquitur, nominare iuſticiam, cum de Iudæis, legem iuſticiæ; quia Iudæis lex data erat, non gentibus. Poterat alioqui ſimpliciter,& ſeruata ad verbum antitheſi cũ mẽbro præcedẽti, dicere, Iudæos qui ſectabãtur iuſticiã, non apprehẽdiſſe iuſticiã. Interim, vide lector, an non ſit hypallage, *in legem iuſticiæ*, hoc eſt in iuſticiam legis, *non peruenit*. ac ſi diceret: Iſrael dũ ſectatur legem iuſticiæ magiſtrã, non tamẽ aſſecutus eſt iuſticiam quã lex docet. Huius autẽ ratio ſequitur.

32 QVARE? QVIA NON EX FIDE, SED QVASI EX OPERIBVS. In Græcis additur νόμου, *legis*, etſi non in omnibus. Senſus eſt: ideo non perueniſſe Iudæos in legem iuſticiæ, quia non ex fide Chriſti legem iuſticiæ ſectabantur, id eſt legi implẽdæ ſtudebant: ſed ad eam nitebantur per opera; ſcilicet, non ex fide profecta, ſed ex ſola legis cognitione. Ratio magis erit perſpicua, ſi legem iuſticiæ interpretetis iuſticiam legis, ſenſu paulo ante indicato. Dicit autem *quaſi*, vel quoniam eiuſmodi opera videntur ad iuſticiam valere, quum reuera non valeant; vel quia iuſticia ex eiuſ-

3 modi operibus comparata, videtur eſſe vera iuſticia, & non eſt. Sciro non hic reddi rationem cur reprobati fuerint Iudæi, ſed cur non iuſticiam aſſecuti.

Iudæi legis ſectatores quare iuſticiã non aſſecuti.

OFFENDERVNT ENIM IN LAPIDEM OFFENSIONIS. Cauſam ſubijcit eius quod dixit *non ex fide*: quia ſcilicet Chriſtum in quem crederent, vt credendo iuſtificarentur, propter eius humilitatem & carnis infirmitatem non agnouerunt nec receperunt: imò grauiter in eum, velut lapidem humi iacentem, offenderunt, malè & indignè eum tractantes. Metaphora ſumpta ab ijs qui per viam incedentes, in lapides quos non vident, pedibus impingunt. Lapis offenſionis ſiue offendiculi, pro lapide in quẽ offenditur, Hebraiſmus eſt. Huc pertinet quod prædictum erat à Simeone, Chriſtum poſitum eſſe *in ruinã multorum in Iſrael*, Luc. 2. & quod ipſe Chriſtus dixerat, *Beatus qui non fuerit ſcandalizatus in me*, Matt. 11. Verum apoſtolus more ſuo rem confirmat teſtimonio ſcripturæ propheticæ.

Iudæi offenderũt in lapidẽ Chriſtum

33 SICVT SCRIPTVM EST: ECCE PONO IN SION LAPIDEM OFFENSIONIS ET PETRAM SCANDALI. Id eſt *offendiculi*. Nam σκάνδαλον offendiculum ſignificat. Teſtimonium conflatum ex duobus locis Iſaiæ prophetæ. Nam prior pars, *Ecce pono in Sion lapidem*, habetur in cap. 28. iſtud verò *lapidem offenſionis & petram ſcãdali*, legitur cap. 8. Quæritur quid differãt lapis offenſionis & petra ſcãdali. Toletus ita diſtinguit, vt lapis offenſionis dicatur paruus quiſpiam lapis, in quem offendunt & impingunt qui per viam ambulãt: petra ſcãdali, ſaxum magnum ſuper hominem cadẽs. Nam vt Græca vox πέτρα nõ quemuis lapidem, ſed rupem ſignificat; ſic & Hebræa צור tſur, paſſim pro rupe vel ſaxo maiore accipitur. Itaque ſentit Chriſtum dici lapidẽ offenſionis, quia in humilitate veniens non fuit à Iudæis agnitus, ſed repulſus; petrã verò ſcandali, quia poſt reſurrectionem & aſcẽſionem in cælũ, petra factus, cecidit ſuper eos & oppreſſit atq; contriuit, per Romanos adimẽs illis locũ & gentem: idque ſignificatum videri illis verbis Saluatoris, Mat. 21 & Luc. 20, *Super quem ceciderit* lapis iſte, *conteret eum*. Igitur petram ſcandali interpretatur petram caſus ſeu ruinæ, ſed actiua ſignificatione, id eſt petram cadentem ſeu ruentem. Hanc diſtinctionem, quam alibi non legi, Io. Lorinus in commentario ſuper 1 Pet. 2 non probat, vti nec ego probare poſſum: primum quia coacta & inſolita eſt interpretatio, petra ſcandali ſiue offenſionis (vt omnes ex Hebræo vertunt) id eſt petra ruens aut cadens. Nam vbi petra cadens opprimit hominem; ridiculè dixeris petrã in hominem offendiſſe. Neque Simeon Luc. 2 de Chriſto dicẽs: *Ecce poſitus eſt hic in ruinã*, ſignificare voluit impactionẽ aut ruinã Chriſti in quoſdã,

Lapis offenſionis & petra ſcandali, an differant.

sed ruinam quorundam impingentium in Christum, vt lapidem. Quod vero dominus in euangelio dicit: *Super quem vero ceciderit* &c. non explicat cur dicatur petra scandali; sed potius docet, quàm ille qui fuerat quibusdam petra scandali, non sit eis contemnendus; vt qui tandem eos, posteaquam in prægrandem petram excreuerit, oppressurus sit, ac penitùs contriturus. Quanquam apud euangelistas, vbi id narratur Christum dixisse, non πέτρα, sed tantum λίθ☉ id est *lapis* legitur. Denique Petrus apostolus, cum post illa verba de Christo dicta *lapis offensionis & petra scandali*, subiungit *his qui offendunt verbo*; satis apertè significat vna eademque ratione Christo vtrumq; tribui; quia videlicet offendentes in verbum euangelij, offenderunt in Christũ quẽ euangeliũ annunciabat. Nec his obstat significatio vocis Hebraicæ pro qua petram legimus: Magis enim connotat duriciam ac firmitatem, quam magnitudinem. Vnde pro ea nunc saxum, nunc silicem vertunt. Nec de grandi lapide intelligi potest illud Exod. 4. *Tulit illico Sephora acutissimam petram, & circumcidit præputium filij sui.* Sed & hoc constat, vocabula vicinæ significationis, vbi verborum copia quæritur, maxime apud Hebræos, vsurpari pro eodem significato. Quare, quæ omnium fere sententia est, in verbis prophetæ dicimus esse eiusdem rei inculcationem, prophetis familiarem: vt quemadmodum Græca πρόσκομμα & σκάνδαλον, & quæ ex Hebræo vocabula respondent, accipiuntur velut synonyma; sic etiam lapis & petra. Sensum igitur dicamus allegati a Paulo testimonij *Ecce*, inquit Deus, *ego ponam in Sion*, id est in Iudæa, vel in ecclesia, cuius initium ex Sion, hoc est ex Ierusalem metropoli Iudeæ; ponam inquam, *lapidem probatum, angularem, preciosum:* & eundem *lapidem offendiculi:* hoc est, Christum ex Iudæis nasciturum, atque inter eos conuersaturum; in quem ipsi, qui sibi rectè & inoffensè videbantur ambulare, tanquam ex lege iusti, grauiter impacturi sint & casuri; non sine vulnere, videlicet percussi ac læsi à lapide in quem impegerint. Dico percussi ac læsi, ad exprimendam vim Hebraicæ dictionis priori loco positę נגף negeph: quam Pagninus percussionem, alij allisionem vertunt. Sensum quem dedi, confirmat locus Petri 1 epistolæ 2, vbi verba prophetæ plenius recitat.

Eiusdem rei inculcatio prophetis familiaris.

ET OMNIS QVI CREDIT IN EVM, NON CONFVNDETVR. *In eum* Græcè ἐπ' αὐτῷ *in eo*. Et *confundetur* dixit interpres pro *pudefiet*. Hoc rursum ex eodem 28 capite desumptum est, idque iuxta versionem LXX; qui, quod in Hebræo est *non festinabit*, id est *non festinet*, quomodo Hieronymus vertit transtulerunt, οὐ μὴ καταισχυνθῇ, *nequaquam pudefiet*; quemadmodum citat & Petrus: tametsi Paulus hic & sequenti capite scribit simplici negatione, οὐ καταισχυνθήσεται, *non pudefiet*. Addidit autem de suo signum vniuersale, *omnis*; ne quis dubitaret tam ad gentiles quam ad Iudæos sententiam esse extendendam; sicut eam ipse studiosè extendit capite sequenti. Igitur hic sensus est: Et omnis, siue Iudæus, siue gentilis, qui crediderit in illum lapidem, id est Christum; videlicet per ipsum à Deo iusticiam & salutem exspectans; *haudquaquam pudefiet*, hoc est exspectatione sua non frustrabitur: quia sicut credidit, omnino futurum est ei. Vel iuxta textum Hebraicum, *Non festinet*, id est non sit impatiens moræ, sicut illi qui dicebant, *Vbi est verbum Domini? veniat*. Ierem. 17. &, *Vbi est promissio & aduentus eius?* 2 Pet. 3. sed patienter exspectet, certissimus ita futurum vt credit, etiamsi res in tempus valde longum differatur. Sic Abacuc 2. *Si moram fecerit, exspecta eum: quia veniens veniet.* Itaque per metalepsin, quod in Hebræo est *ne festinet*, LXX verterunt *non pudefiet*. Nam ideo festinant homines ad rem promissam, quia metuunt ne per moram ab ea excludantur atque frustrentur. Frustratos autem pudor consequi solet. Patet igitur vtramque lectionem in eundem sensum conuenire. Sunt qui putent LXX diuersum verbum legisse ab eo quod nunc habetur in Hebræo: id quod Toletus censet non esse improbabile; cum & aliâs interdum id eis acciderit. Porro loquuntur apostolus & propheta de fide coniuncta cum spe & fiducia. Quod satis insinuat illud ἐπ' αὐτῷ *in eo*, vel *super eo*, quod magis ad spem solet accommodari. Deinde intellige credẽtem obedienter, sicut declaratũ est cap. 1 & 3, & adhuc in sequentibus declarabitur. Postremo quæres quid hæc prophetę sententia ad Iudæos reprobatos, qui non erant credituri? De his enim prius loquebatur. Respondeo, subjici testimonium hoc ab apostolo ad piorum consolationem simul & exhortationem: ac si diceret: Veruntamen *omnis qui credit* &c. Certissima enim consequentia est: si piè & perseueranter credis, te non esse de numero reproborum.

Confundi pro pudefieri frequens apud Vulgatũ interpretem

Quæ fides hic intelligatur.

SVMMARIVM.

IVDÆI *suam quæ ex lege est, iusticiam statuere volentes, Dei iusticiam quæ ex fide est, & omnibus tam Iudæis quam gentibus proposita, non sunt assecuti. Fides ex auditu est; cuius in omnem terram prædicatio peruenit: Quam repellentibus Iudæis gentes receperunt.*

CAPVT DECIMVM.

1 FRATRES, VOLVNTAS QVIDEM CORDIS MEI ET OBSECRATIO AD DEVM, FIT PRO ILLIS IN SALVTEM. Sicut initio capitis superioris, vbi de reprobatione Iudæorum verba facturus erat apostolus, præfatione vsus est, qua suspicionem animi male affecti in gentem suam, à se remoueret;

Εὐδοκία quid significet.

Paulus quomodo pro Iudæis oret, sciēs esse reprobatos.

ζῆλος significat studium vehemēs.

Iudæorū zelus non secūdum scientiam.

mouerer; ita nunc quoque postquam de eorum reprobatione quæ dicenda fuerant, exposuit, & scripturæ sacræ testimonijs confirmauit; subiicit ac renouat suæ erga eos beneuolentiæ declarationem, affirmans se illis ex animo bene cupere, vt pro quorum salute Deum instanter oret. *Voluntas*, Græcè εὐδοκία, Augustino *bona voluntas*: quomodo vocem hanc etiam vulgatus interpres transtulit Lucæ 2 & alibi sæpe. Erasmus hoc loco *propensam voluntatem* vertit. Nos vno vocabulo *beneuolentiam* dicere possumus. *Obsecratio*, δέησις, id est *deprecatio* *Ad Deum fit* Græcè ἡ πρὸς τὸν Θεὸν, *quæ ad Deum*, subaudi *est* aut *fit*. Quod sequitur *pro illis*, Græcè est ὑπὲρ τοῦ Ἰσραήλ, *pro Israel* vel *super Israel*, id est causa Israelis. Quã quã in nõnullis codicibus legitur, ὑπὲρ αὐτῶν, *pro illis*. Tum sequitur, *est in salutem*. Itaque particula *pro Israel*, vel *pro illis*, tam parti præcedenti quam sequenti connecti potest; tamersi melius præcedenti; vt sensus sit: Propensa animi mei voluntas & affectio, quam in me sentio erga gentem meam, & deprecatio qua Deum assidue pro illis oro spectant ad eorum salutem: Quod certum est argumentum me eis quam optimè velle. Quæres, quomodo pro illis orare se dicat, quos sciebat à Deo reprobatos. Respondeo: orabat non vt omnes salui fierent, sed vt aliqui ex illis, scilicet ij quos Deus præordinauerat per orationes sanctorum esse saluãdos. Neque enim omnes Iudæi reprobi erant. Ita capite sequente: *Si quo modo*, inquit, *ad æmulationem prouocem carnem meam, & saluos faciam aliquos ex illis*.

2 Testimonium enim perhibeo illis, quod æmulationem Dei habent, sed non secundum scientiam. Cum dixit *in salutem*; significauit eos à salute aberrare, quantumuis zelum Dei habeant. Id hac parte nunc probat. *Æmulationem*, Græcè ζῆλον, quo significatur studium vehemens ad rem aliquam. Sensus est; Testimonium illis perhibeo, planè affirmo, quod magno zelo ac studio ferantur erga Deum & legem eius, voluntatem habentes Deo seruiendi iuxta legis eius præscriptum, &, sicuti paulo ante dictũ est, legem iustitiæ sectantes. Quod eorum studium sic in genere consideratum, laudabile est. Sed id faciunt non *secundum scientiam*, Græcè κατ' ἐπίγνωσιν *secundum cognitionem*. Hoc est: Zelus ille seu studium non est *regulatum*, vt loquitur Caietanus, *necessaria cognitione*. Nesciunt enim quemadmodum Deo seruiendum sit; id est, qua via ac ratione quærenda iusticia qua Deo placeatur. Quo fit vt zelum illum, genere suo laudabilem, vicient; dum in particulari errantes, peruersa via procedunt ad iusticiam comparandam, Deoque placendum: velut si quis furetur, vt faciat eleemosynas; existimans id Deo gratum esse. De hoc zelo Iudæorum etiam Christus ad discipulos loquitur dicens: *Venit hora, vt omnis qui interficit vos, arbitretur obsequium se præstare Deo*. causamque subiungens ignorantiam: *quia non nouerunt patrem, neque me*. Ioan. 16. Vnde & hic apostolus, probans illud quod dixerat, *non secundum scientiam*; subiungit.

Qua iusticia D. hoc loco.

Externa & imputatiua iusticia excluditur

Antithesis inter Dei iusticiam & hominis propriam

Pelagianorū idē error cum Iudæis, imò deterior.

Christus quo sensu finis legis

3 Ignorantes enim iusticiam Dei et suam quærentes statuere, iusticiæ Dei non sunt subiecti. *Suam* Græcè τὴν ἰδίαν δικαιοσύνην, *propriam iusticiam*. Nam & Syrus *iusticiam* hic reperit. Dei iusticiam hoc loco vocat apostolus, vel quam Deus in nobis efficit, vt passim exponit Augustinus, vel qua quis verè coram Deo iustus est: quibus modis expositum est suprà, cap 1 & 3. Non autem, vt sectarij quidam volunt, qua Deus ipse iustus est: quasi de externa & imputatiua iusticia loquatur apostolus. Quem intellectum disertè excludit idem Augustinus compluribus locis, ac nominatim in lib. 3 contra duas epistolas Pelagianorum cap. 7, & lib. de gratia & libero arbitrio cap. 12, & tract. 26 super Ioannem. Quo loco sic ait, hęc ipsa Pauli verba referens & exponens: *Iusticia Dei hic dicitur, non qua iustus est Deus, sed quam dat homini Deus, vt iustus sit homo per Deum*. Sensus igitur est: Ignorantes iusticiam illam, quæ hominem verè & coram Deo iustum reddit; quę profectò non alia est quam cuius Deus in nobis author est; & propriam iusticiam, id est eam quæ habetur proprijs viribus sola legis noticia adiutis, statuere ac tueri conantes; non fuere subditi iusticiæ Dei, nec eius participes facti; quæ quidem sola vera iusticia est. Dicit autem *subditi*, quia huius iusticiæ nemo fit particeps nisi per humilitatē fidei se Deo vt authori iusticiæ, subijciat. Porrò nunc alijs verbis id repetit Paulus quod suprà dixerat Israelem dum sectatur legem iusticiæ, in legem iusticię non peruenisse; quia non ex fide, sed quasi ex operibus ad eam contendebat. Estque notanda antithesis hoc loco inter iusticiam Dei, quam alibi iusticiam fidei vocat, & iusticiam propriam, quam alibi iusticiam legis. Sic enim de seipso Paulus ad Philip. 3. *Et inueniar in illo non habens meam iusticiam quæ ex lege est, sed illam quæ ex fide est Christi, quæ ex Deo est iusticia in fide*. Illud etiam obserua non dixisse Paulum: & propriam iusticiam statuentes, sed *statuere quærentes*, quemadmodum & superius dixerat, *quasi ex operibus*; quia scilicet hæc propria iusticia non est vera iusticia quæ statui possit. Locus hic bene notandus contra Pelagianos, quorum hac in parte fuit idem error cum Iudæis suam iusticiam statuere conantibus, imò deterior. Constat enim eos aliquando tribuisse soli naturæ, quod Iudæi naturæ non tribuebant, nisi cum auxilio legis à Deo datæ.

4 Finis enim legis Christus ad iusticiam omni credenti. Finem Latini ferè intelligunt causam finalem: vt Christus dicatur finis legis Mosaicæ, quia tam lex cærimonialis significando & prænunciando, quã lex moralis infirmitatem hominis arguendo, Christum saluatorem vt finem & scopum specta-

ſpectabant. Sic etiam Theodoritus Græcus. At verò cæteri Græci,& inter Latinos Hugo Victorinus atque Heruæus finem interpretantur impletionem,conſummationem,perfectionem, vt vertit Eraſmus; & quod apoſtolus infrà cap. 13 vocat plenitudinem, cùm ait, *Plenitudo legis eſt dilectio*. Quam interpretationem Græca vox τέλος magis recipit quã Latina *finis*: quemadmodum è diuerſo finis apud Latinos magis quàm τέλος apud Græcos, ſignificationem habet eius cauſæ cuius gratia quippiam fit. Hoc igitur modo ſenſus eſt: Chriſtum eſſe per quem lex impletur, & vera iuſticia acquiritur; quatenus quiſque in eum credit vt propiciatorem,per quem Deus & peccata remittat, & gratiam bene viuendi præſtet. Hunc ſenſum planè exigunt ſuperiora. Reddit enim apoſtolus ratioñe eius quod dixerat, *ignorantes iuſticiam Dei*: docetque huius ignorantię cauſam eſſe, quia Chriſtum, per quem ſolum lex impletur ad iuſticiam, non agnouerunt, ſed in eum vt lapidem offenſionis impegerunt. Similis ſermo eſt apoſtoli 1 Tim. 1, *Finis præcepti charitas de corde puro*, &c. quo nimirum ſignificat charitate legem impleri. Vide eius loci cōmẽtarium. Porrò nihil hic locus facit pro ſectarijs docentibus ſolam fidem ſufficere ad iuſticiam, eo quod dicatur, *ad iuſticiam omni credenti*. Nam apoſtolus dum fidem nominat, etiam cætera vult intelligi,quę fides monſtrat agenda: vel quod eodem recidit, fidem intelligit bona voluntate formatam.

Refelluntur qui ſolam fidẽ ad iuſticiam ſufficere docẽt ex hoc loco.

5 MOYSES ENIM SCRIPSIT, QVONIAM IVSTICIAM QVÆ EX LEGE EST, QVI FECERIT HOMO, VIVET IN EA. Scriptura Moyſi ad quam reſpicit,habetur Leuit.18.Græca & Syriaca huius loci ſic habent: *Moyſes enim ſcribit iuſticiam quæ ex lege, quia qui fecerit ea homo,viuet in eis*. Ita legit Chryſoſtomus & cæteri poſt eum Græci commentatores: quibus etiam commentator Ambr. accedit. Sed & Haimo Latinus teſtatur in quibuſdam codicibus haberi, *viuet in eis*. Quod vtique fauet Græcorum lectioni. Atque hoc modo verba Moyſi rurſum apoſtolus citat Gal. 3. Cauſa mutatæ lectionis hoc loco fuiſſe videtur, quod illa pluralia *ea* & *eis* non haberent quo referrentur, cum nomen plurale non præceſſerit. Verum apoſtolus ipſa Moyſi verba ſecundum LXX recitans,vt in Leuitico habentur, plurale nomen προςάγματα *mandata*, ex eodem loco ſubintelligendum reliquit: ſicut & in epiſtola ad Galat. Quanquam vtrouis modo legatur, ad ſenſum non adeò multum intereſt. Quidam ex Græco ſententiam ita reddunt: *Moyſes enim deſcribit iuſticiam quæ eſt ex lege* his verbis: *quod qui fecerit ea homo,viuet per illa*. Eraſmus & alij ſic ordinant: *Moyſes enim ſcribit de iuſticia quæ ex lege eſt, quod homo qui fecerit ea*, ſcilicet mandata legis, *viuet in eis*, vel *per ea*. Quæ ſtructura magis placet: ſequitur enim conſimili ſermone.

6 QVÆ AVTEM EX FIDE EST IVSTICIA, SIC DICIT. Subaudi, de ea. Quæ autem, inquit ex fide iuſticia eſt, de ea ſic loquitur idem Moyſes Deut. 30. *Ne dixeris in corde tuo* &c. Porrò de ſenſu totius ſententiæ maior eſt difficultas. Plerique iuſticiam quæ ex lege eſt,intelligunt eam quæ habetur ex ſola legis cognitione,non ex fide & gratia Chriſti: conſiſtit autem in externa qualicumque obſeruatione præceptorum legis. Eam verò iuſticiam qui fecerit homo, viuet in ea, vt aiunt, vita temporali; quia lex Moyſi non minatur ei mortem,ſed magis promittit bona temporalia:etiamſi legem ſeruet ſolo timore pœnæ; ſicut eam ſeruabant carnales Iudæi. Quem intellectum confirmare videtur antitheſis quam hic facit apoſtolus inter iuſticiam quę ex lege eſt & eam quæ ex fide. Nam & eandem antitheſin obſeruare eſt in eiuſdem apoſtoli verbis quę ſuprà adduximus ex epiſtola ad Philip. 3. Hoc etiam ſenſu videntur accipi poſſe loca ſcripturæ Leuit.18 & Ezech. 20, in quibus dicitur, & ſubinde repetitur de legibus, præceptis atque iudicijs Dei, quod ea faciens homo viuet in eis. Rurſus hunc ſenſum expoſcere videtur alter apoſtoli locus qui eſt ad Gal. 3, vbi ſimiliter ad ſcripturam Leuitici reſpicere videtur: *Lex*, inquit, *non eſt ex fide, ſed qui fecerit ea, viuet in illis*. Legitur hic ſenſus apud Auguſtinum libro 4 contra duas epiſtolas Pelagianorum cap. 5. Veruntamen alij de vera legis obſeruatione,& conſequenter de vita æterna locum hunc accipiunt,vt ſenſus ſit: Moyſes ſcripſit de iuſticia quæ eſt ex lege obſeruata, eum victurum vera & æterna vita apud Deum, qui fecerit ea quæ lex præcipit. Sed eam iuſticiam qua legem obſeruet, nemo conſequi poterit niſi per fidem in Chriſtum. Hic ſenſus optimè reſpõdet ei quod præcedit: *Finis enim legis Chriſtus,ad iuſticiam omni credenti*. Qua ſententia ſignificatum eſt, legem quæ iuſticiam exigit, non niſi per Chriſtum, ſi in eum credas, impleri ſeu conſummari. Senſum hunc tradunt Chryſoſtomus,& eum ſecuti Theophylactus & Oecumenius. Quin & Auguſtinus eodem loco citato, poſt priorem ſenſum,etiam hunc adducit, ita ſcribens: *Aut ſi altius intelligendum eſt, propter vitam æternam ſcriptum eſſe, qui fecerit ea,viuet in illis* &c. Et infrà: *Verum ergo dicit lex: Qui fecerit ea,viuet in illis. Sed vt faciat ea, & viuat in eis, non lex quæ hoc imperat, ſed fides eſt neceſſaria, quæ hoc impetrat*. Idem verò Auguſtinus in libro de ſpiritu & litera cap. 29 ſolum hunc poſteriorem ſenſum agnoſcit & explicat, his poſt alia verbis: *Opus enim quod qui fecerit, viuet in eo, non fit niſi à iuſtificato. Iuſtificatio autem ex fide impetratur: de qua ſcriptum eſt, Ne dixeris in corde tuo* &c. Adde quod hunc intellectum planè videtur exigere locus Deuter. 30, vbi poſt expreſſum præceptum dilectionis Dei ex toto corde & ex tota anima, ſubditur *vt poſſis viuere*: ac deinde ſequitur illud quod hoc loco Paulus commemorat pro iuſticia fidei: *Mandatum*

Iuſticiam quæ ex lege eſt,quã vocet apoſtolus.

Aliorum ſententia probabilior.

quod

quod ego præcipio tibi, non supra te est, &c. Post quæ paucis interpositis, iterum dicit: *Vt diligas Dominum Deum tuum, & ambules in vijs eius, & custodias mandata illius; & viuas.* Cum igitur Deum ex toto corde diligere vera iusticia sit, manifestum est de vera iusticia Moysen loqui; & consequenter de vita siue æterna siue temporali, vt præmio veræ iusticiæ. Siquidem etiam temporalis vita seu longæuitas (quũ ita Deo visum fuerit) illius præmij portio quædam est. Vnde præceptum illud legis: *Honora patrem tuum & matrem tuam, vt sis longæuus super terram*, Exod. 20, repetit cum sua promissione, Paulus in nouo testamento, Ephes. 6. Atque in vniuersum *pietas* eodem apostolo teste, *ad omnia vtilis est, promissionẽ habens vitæ quæ nunc est & futuræ*, 1 Tim. 4. His accedunt & aliæ scripturæ: *Si vis ad vitam ingredi, serua mandata.* Mat. 19. *Hoc fac & viues*, Luc. 10. *Beati mites, quoniam ipsi possidebunt terram*, Mat. 5. *Qui vult vitam diligere & dies videre bonos, coerceat linguam suam à malo, & labia sua ne loquantur dolum*, &c. 1 Pet. 3. Nec quicquam sanè vetat etiam in Leuitico & apud Ezechielem hoc modo iusticiam seu legis obseruationem & vitam accipi. Imò valde probabile nobis est ita accipi oportere. An verò sensum hunc etiam admittat id quod adfertur ex epistola ad Galatas, discutiendum erit eo loco. Denique verò confirmatur hæc expositio; quia iusticiam, quæ ex sola legis est cognitione, cùm sit falsa iusticia, nunquam sacri scriptores commendant; sed passim reijciunt & vituperant, vt Isaias cap. 64, & Paulus tam hoc loco quam ad Philip. cap. 3. Vbi notandum obiter, non eum absolutè vituperare iusticiam ex lege; sed suam iusticiam ex lege: *meam*, inquit, *iusticiam quæ ex lege est*; quemadmodum & hic dicit, *suam quærentes statuere*: quæ sunt veluti determinationes alienantes. Contrà verò Moyses & Ezechiel commendant & hortantur ad eam iusticiam quam apostolus hoc loco vocat iusticiam ex lege: Non ergo per hanc iusticiam intelligit eam, quam præstat sola legis cognitio. Differunt tamen iusticia ex lege & iusticia fidei, non vt oppositæ iusticiæ, sicut paulo antè, iusticia sua & iusticia Dei, sed vt vna iusticia diuersimodè considerata. Vocatur enim iusticia fidei, ratione causæ impetrantis; quia non habetur nisi per fidem Christi. Vocatur autem iusticia ex lege, ratione obiecti; quia *factores legis iustificabuntur* suprà cap. 2. Quod discrimen colligi potest ex illis verbis capitis superioris: *Israel in legem iusticiæ non peruenit, quia non ex fide.* Nam inde sequitur, ex fide perueniendum esse in legem iusticiæ. Aut certè differunt, secundum alios, vt iusticia inchoata & continuata: quia iusticia vera sumit initium à fide, quam nulla præcedunt opera: continuatur autem & augetur ex eadem fide per opera bona lege præcepta.

Deum ex toto corde diligere, vera iusticia est. Felicitas etiam temporalis sub merito iusticiæ cadit.

Iusticia quæ ex sola lege, falsa iusticia est, & in scripturis vituperatur.

Quomodo differant iusticia ex lege & iusticia fidei.

NE DIXERIS IN CORDE TVO: QVIS ASSCENDET IN CÆLVM? ID EST, CHRISTVM DEDVCERE.

7 AVT QVIS DESCENDET IN ABYSSVM? HOC EST CHRISTVM A MORTVIS REVOCARE. Græcè *è mortuis reducere*. Annotant commẽtatores Theophylactus, Oecumenius & alij, Paulum accommodatione quadam sapienter transferre ad Christum, & ad commendandam fidei iusticiam, ea quæ Moyses ad literam dixit de mandato legis nõ longè, id est ex remotis & inaccessis locis, vt de cælo vel vltra mare, petendo; sed in promptu posito; propterea quod ipse illud planis ac disertis verbis coram populo exposuisset. *Nec enim est inconueniens*, ait B. Thomas, *si quod Moyses dixit de mandato legis, hoc apostolus attribuat Christo; quia Christus est verbum Dei, in quo sunt omnia Dei mandata.* Certè etiam alibi nonnunquam sensum accommodatum agnoscere necesse est in scripturis ab apostolo citatis: quemadmodum suis locis ostendemus. Itaque non est necessarium hoc loco, quod quidam operosè faciunt, sensum apostoli quærere in verbis Moysi, vt ab eo secundum literam prolata sunt. Est autem hic apostoli sensus: Moyses de iusticia fidei, id est, de iusticia per fidem habenda, sic loquitur: Ne dicas apud temetipsum: *Quis ascendet in cælum?* scilicet ad deducendum inde Christum. Hoc enim dicere, est impossibile reputare quod Christus descenderit de cælo, vt carnẽ assumeret pro nostra salute: quomodo naturaliter impossibile est homini ascendere in cælum, atque inde aliquid huc adducere. Neque dicas, Quis descendet in profundum? videlicet ad reducendum Christum à mortuis atque ab inferis ad vitam. Nam hoc dicere, est impossibile reputare quod Christus reuersus sit ab inferis, atque à mortuis resurrexerit: quomodo naturaliter impossibile est vt quis descendat ad inferos, & inde aliquid huc reducat. Cæli nomen vsu scripturæ sacræ non solos comprehendit orbes cælestes, vt apud philosophos naturales, verùm etiam elementa inter nos & orbes illos media, quatenus ita sublimia sunt & supra nos posita, vt ad ea naturaliter homines ascẽdere nequeãt. Vnde passim legimus nubes cæli, volucres cæli, pluuiam cæli. Sic accipitur in verbis Moysi hic citatis; nec aliter hoc loco: licèt verificatio fiat pro cælo beatorum, in quo peculiari ratione Deus esse & habitare dicitur. Sciendum quoque in Moysi verbis, ad quæ Paulus respicit, non haberi vocabulum abyssi, ne quidem apud interpretes LXX: sed hoc modo legi: *Quis è nobis poterit transfretare mare?* Rectè tamen apostolus pro eo dixit: *Quis descendet in abyssum?* quia qui ad mare transfretandum naues intrant, Hebræa phrasi descendere in mare dicuntur. Vnde Dauid psal. 106. *Qui descendunt in mare in nauibus.* Et quia maris aquæ profundissimæ sunt, etiam abyssus in scripturis vocantur, velut fundo carentes, vt Exod. 15. *Abyssi operuerunt eos*, quod paulo pòst repetit dicens: *Operuit eos mare.*

Sensus accõmodatus in scripturis.

Quid Paulo ascendere in cælum, & descendere in abyssũ.

Cæli nomen in scriptura quid significet.

Abyssus quid in scripturis significet.

mare. Sed quia nomen abyssi commune est etiam profunditati terræ, vt psal. 70. *De abyssis terræ iterum reduxisti me*: idcirco Paulus de reditu ab inferis loquens, abyssum nominauit. Nam & Ionæ prophetæ proiectio in mare, non solum mortem & sepulturam Christi, sed & eius ad abyssum terræ, id est ad inferos descensum præsignauit. Porrò sensus quem dedimus secuti Chrysostomum, cui Theophylactus & Oecumenius accedunt, præter quàm quod expeditus est, etiam ex sequentibus accipit probabilitatem, vbi dicitur, *Quia si confitearis in ore tuo* &c. vti patebit ex commentario. Hic igitur Pauli locus, vnus ex ijs est, quibus illa pars symboli apostolici, *descendit ad inferos*, à quibusdam hæreticis reiecta, ab alijs peperam exposita, stabilitur iuxta sensum obuium ac germanum, & in ecclesia semper agnitum & probatum; quo significatum sit, Christum in cruce mortuum, & corpore positum in sepulcro, secundum animam ad inferos, hoc est ad infera terræ loca, quibus animæ mortuorum inclusæ tenebantur, descendisse, quasdam earum inde liberaturũ. Sunt qui Pauli verba sic exponant: Ne dicas, Quis ascendet in cælum? id est: nemo ascendet. Hoc enim esset Christum ex alto deducere; id est negare ascẽsionem eius in cælum, & sessionem ad dexteram Patris. Neque dicas, Quis descendet in profundum? id est, nemo descendet. Hoc enim esset Christum à mortuis & ab inferis reducere; id est negare eius mortem & ad inferos descensum, & consequenter resurrectionem eius à mortuis. Verùm hæc expositio, quamuis nihilo minus quam superior, Christi ad inferos descensum astruat; nobis tamen coactior videtur. Nam particula τουτέστι, *id est*, siue *hoc est*, non redditioni causæ, sed expositioni seruit: vt in priori sensu factum vides. Deinde minus quoque respondẽt huic sensui quæ statim sequuntur. Vnde & merito priorem sensum, secundo loco à se allatum, Aquinas prætulit. Obseruabis autem apostolum volentem commendare iusticiam fidei, primum remouere infidelitatem ei contrariam; qua scilicet dubitaret quispiam de Christi incarnatione aut resurrectione; sub quibus cætera de Christo mysteria comprehensa intellige. Deinde verò fidem ipsam exigit dicens.

Descensus Christi ad inferos à quibusdā negatus statuitur.

8 SED QVID DICIT SCRIPTVRA? Græcè & Syriacè tantum legitur, *Sed quid dicit?* vt suppleatur *Moyses* ex superioribus. Sic etiã Latina quædam mss. Et ita citat Augustinus lib. de spiritu & litera cap. 29.

PROPE EST VERBVM IN ORE TVO ET IN CORDE TVO. Græcè ἐγγύς σου *prope te*: quemadmodum & in Deuteronomio legitur. Dixit hoc Moyses de mandato legis qua vera iusticia præcipitur; nimirum significans legẽ seu mandatum per diligentem ipsius expositionem satis inculcatam esse populo, vt iam illud & ore recitare, & memoria retinere facilè possint. Tantum opus esse bona & propria voluntate ad illud opere implendum. Paulus verò transfert hoc ipsum ad fidem seu verbum fidei qua iustificamur. Sequitur enim.

Mandatum legis prope in ore & in corde.

HOC EST VERBVM FIDEI QVOD PRÆDICAMVS. *Hoc est*, tale est, eiusmodi est. Porrò verbum fidei dicit, vel euangelium quo fides in Christum annunciatur, vel fidem ipsam, ac si diceret: Fides quam prædicamus vt necessariam ad iusticiam consequendam, reuera est eiusmodi, videlicet prope te, in ore & corde. Quod iam declarat verbis sequentibus.

9 QVIA SI CONFITEARIS IN ORE TVO DOMINVM IESVM. *Confitearis* Græcè ὁμολογήσῃς *confessus fueris*, sicut in parte sequenti *credideris*. Nam, inquit, si ore confessus fueris Dominum Iesum descendisse de cælis, & hominem factum. Hæc pars opponitur illi dubitationi; *Quis ascendet in cælum* vt Christum deducat? Quanquam absolutè potest accipi ista pars, & quidem melius, ni fallor, hoc modo: Si confitearis ore tuo Iesum esse Dominum. Quomodo dicit 1 Cor. 12. *Nemo potest dicere Dominum Iesum, nisi in Spiritu sancto.* Hunc enim sensum expressit ea lectio, quam recitant Hilarius lib. 10 de Trinitate, & Augustinus in expositione huius loci: *quia si confessus fueris in ore tuo, quia Dominus est Iesus.* Et vtique, si Dominus est qualem confiteri oportet: igitur de cælo descendit. Ad hoc enim descẽdit, vt hominem redimeret, & ipso redemptionis iure Dominus eius esset.

ET IN CORDE TVO CREDIDERIS, QVOD DEVS ILLVM SVSCITAVIT A MORTVIS. Opponitur hæc pars alteri dubitationi, *Quis descendet in abyssum*, vt Christum à mortuis reuocet?

SALVVS ERIS. Græcè σωθήσῃ, *saluaberis*: id est salutem consequeris, velut iam ex fide & confessione fidei iusticiam adeptus, quæ perducit ad salutem. Verum vti superius, ita & hic sub articulis incarnationis & resurrectionis Christi, reliqua fidei mysteria subintelligenda sunt, & illud imprimis, hominem iustificari per redemptionem quę est in Christo Iesu. Deinde debet hæc apostoli sententia accipi sicut aliæ similes, quibus docet hominem iustificari per fidem: nempe de fide comitata bona voluntate, qua paratus sit homo facere, quæ per fidem facienda cognouerit: quale est quod hoc ipso loco requirit, ea quæ corde credimus, etiam ore confitenda esse. Vnde adhuc sequitur.

Qua fides salutem præstet.

10 CORDE ENIM CREDITVR AD IVSTICIAM: ORE AVTEM CONFESSIO FIT AD SALVTEM. *Ad iusticiam*, id est, vt quis iustus sit: *ad salutem*, id est vt quis saluus sit. Porrò confessionem dicit eius quod creditur, de qua dixerat: *quia si confitearis* &c. Nam confessio peccatorum, quæ & ipsa proficit ad salutem, non est huius loci. Posset quidem fortassis in hac bimembri sententia repetitio eiusdem intelligi, diuersis verbis facta, more Hebræo;

qui

qui in prouerbijs & in psalmis maximè conspicitur; quandoquidem & oris confessio actus est fidei, & iusticiam salus consequitur; ac proinde etiam dici posset: corde creditur ad salutem; sicut infrà dicitur, *Omnis qui inuocauerit nomen Domini, saluus erit.* Nam & in eo quod proximè præcessit, confessio oris cum fide cordis ita coniungitur, vt vtriq; salutis effectus attribuatur. Rectè tamen in vtroque membro peculiare aliquid ab apostolo significatum intelligimus, dum fidei iusticiam asscribit, confessioni salutem; istuc nimirum, quod fides ad iusticiam consequendam prorsus est necessaria: sed tamen homo per fidem iustificatus, ad salutem vitæ eternæ non perueniet, imo nec ipsam salutem inchoatam, quæ in iusticia consistit, tueri poterit ac retinere; nisi quum res postulauerit, fidem quam animo tenet, ore confiteatur. Quod quidem imprimis in baptismo faciendum erat, quod fidei est sacramentum.

Cur fidei iusticia, confessioni salus asscribatur.

11 DICIT ENIM SCRIPTVRA: OMNIS QVI CREDIT IN ILLVM, NON CONFVNDETVR. *In illum*, Græcè *in eo*, scilicet Deo. Per quod significatur fiducia fidei coniuncta, qua animus in exspectatione salutis nititur veritati eius qui promisit. Iam & hic salus attribuitur fidei. Quod enim ait *non confundetur*, siue *non pudefiet*; tale est ac si diceret: speratam salutem omnino assequetur, exspectatione sua non frustrabitur. Credentem, intelligit obedienter, id est cum voluntate faciendi ea quę fides Christi præscribit. Sententia deprompta ex Isaiæ cap. 28. & pluribus exposita in fine capitis superioris.

Fides obediens.

12 NON ENIM EST DISTINCTIO IVDÆI ET GRÆCI. Græcè Ἰουδαίου τε καὶ Ἕλληνος. Quod rectè vertas, vt Erasmus fecit, *vel Iudæi vel Græci*; ad indifferentiam significandam. Vrget apostolus non tam vniuersalé signum *omnis*, quod apud Isaiam non habetur; quàm ipsius sententiæ propheticæ indefinitam generalitatem, qua nemo à salute excluditur, modò credat, siue Iudæus ille sit siue Grecus, id est gentilis. Species enim nominatissima pro toto genere ponitur. Probat autem amplius hanc generalitatem verbis subiunctis.

NAM IDEM DOMINVS OMNIVM, DIVES IN OMNES QVI INVOCANT ILLVM. *Diues* Græcè participium πλουτῶν, id est diues existens aut diuitijs abundans, easque effundens. Actiuè enim accipitur. Sensus: Consentaneum sane est, vt neminem credentem & confidentem in se, Deus a salute repellat, cum ipse vnus idemq; sit omnium Dominus iure creationis; vt proinde æquum sit eum omnes in se sperantes saluare: nec desit potestas, cũ affluat diuitijs bonitatis ac misericordiæ, paratus etiam eas effundere non in Iudæos solum, sed in omnes quicunq; ipsum inuocant toto orbe terrarum. Nam quod etiam velit & ita statuerit; ex ipsius promissione per prophetam facta Paulus nunc docet.

Deus neminem in se confidẽtem a salute repellit.

13 OMNIS ENIM QVICVNQVE INVOCAVERIT NOMEN DOMINI, SALVVS ERIT. Græcè *saluabitur*. Testimonium sumptum ex Ioele cap. 2. in quo etiam expressio est vniuersalis signi. Inuocare nomen Domini, est eum cui Dominus ac Deus nomen est, orare pro salute obtinenda. Sed inuocationem intellige tam hic quam in parte præcedenti, procedentem ex fide iam toties commendata: ne repugnet illud Prouer. 1. *Tunc inuocabunt me, & non exaudiam*. Ad hanc igitur inuocationem pertinent omnes orationes, quibus à Deo per Christum petuntur salutaria bona: velut remissio peccatorum, gratia, iusticia, tentationum victoria, perseuerantia, vita æterna.

Quid inuocare nomen Domini.

14 QVOMODO ERGO INVOCABVNT IN QVEM NON CREDIDERVNT? Ex inuocatione colligit fidem; vt sic probet suum institutum, quo docebat ex fide iusticiam esse & salutem. Locum hunc catholicis obiectant hæretici, quo tollant inuocationem sanctorum cum Christo regnantium. Nam si in sanctos non credimus, sed in solum Deum; cõcludi videtur ex hac apostolica sentẽtia, sanctos non esse inuocãdos. Sed respondetur in hac repetendum esse ex præcedenti prophetico testimonio, *nomen Domini*: vt plena sententia sit, *Quomodo inuocabunt nomen Domini, in quem non crediderunt?* Etenim Dei nomen inuocare nemo potest vt oportet, nisi in eum credat. Aut, quod eodem recidit, exponendus est apostolus secundum materiam subiectam, hoc modo: Quomodo inuocabunt tanquam authorem salutis, eum in quem non credunt? Quo certe modo solum Deum inuocat ecclesia catholica; quod vel ex ipsis ecclesiasticis litanijs perspicuè constat. Porro nec vocabulum inuocandi semper in scripturis ad Deum referri, sed interdum etiam ad homines, nimirum generali ratione, qua significat opem & auxilium alicuius implorare; patet ex alijs scripturę locis, vt Isa. 34. *Regem potius inuocabunt*. Osee 7. *Ægyptũ inuocabunt, ad Assyrios abierunt*. Nec dubium quin etiam apud authores profanos ita generaliter vsurpetur. Hoc igitur modo nos Christiani etiam sanctos inuocamus: quos & credimus nobis per suas ad Deum preces opitulari posse.

Sanctorũ inuocationi locus hic nõ aduersatur.

Non solus Deus inuocatur.

AVT QVOMODO CREDENT EI QVEM NON AVDIERVNT? Græcè: *Quomodo autem credent quem non audierunt?* Fortè vertit interpres: *At quomodo credent*. Occasione eorum quæ proxime dixerat de salute omnibus credentibus & inuocantibus promissa; subijcit & interserit quędam de generali prędicatione euangelij per omnes gentes. Si enim beneficium Dei statuentis hominem iustificare & saluum facere per fidem, propositum est omnibus tam gẽtilibus quam Iudæis; fidem vero accipere, id est credere non possunt nisi audiant; nec audire si non sit qui prædicet: consequens est etiam gentibus prędicandum esse euangelium; nec offendi debere Iudæos si Paulus ac cæteri apostoli per suam prædica-

tionem

tionem generale Dei beneficium etiam ad gentes propagent. Sensus huius partis est; Quomodo credent in eum de quo non audierunt? ac si dicat, id fieri non posse; saltem iuxta modum ordinarium acquirendæ fidei. Nam Deus sic constituit, vt fidei mysteria discerent homines ab hominibus per auditum corporalem. Vnde Saulum a Domino ad Ananiam, & Cornelium ab angelo ad Petrum missos legimus, de fidei mysterijs instruẽdos, Act. 9 & 10. ne facile suspicaremur quempiam absq; hominum ministerio per solam diuinam vel angelicam reuelationem edoceri viam salutis. Cæterum sub auditu lectio quæ visu fit, comprehenditur. Sicut enim per auditum plurimi; ita per lectionem multi crediderunt. Nam ad hoc scripta sunt euangelia, vt legentes credant. *Hæc scripta sunt*, ait Ioannes euangelij sui cap. 20. *vt credatis & credentes vitam habeatis*. Rectè nihilominus ab Augustino, cum de ijs loqueretur qui surdi nascuntur vt audire non possint, dictum est lib. 3. contra Iulianum cap. 4. *Quod vitium ipsum impedit fidem*. Nam surdus natus literas, quibus lectis fidem concipiat, discere nõ potest: quia per auditum debet earum significatio dari & accipi. Constat autem apostolo sermonem esse de auditione per sensum exteriorem, qua vox percipitur prædicantis. Nam sequitur.

Non est sine auditu fides.

Auditus vicem lectio quatenus suppleat.

Surditas fidem impedit.

QVOMODO AVTEM AVDIENT SINE PRÆDICANTE? Id est; Quomodo audient de eo in quem credituri sint, si nemo sit qui eis annunciet? ac si dicat, nec id fieri posse. Satis ostendunt hæ duæ interrogationes apostoli, sicut & ijs respondentes duæ propositiones paulo inferius positæ, *fides ex auditu*; &, *auditus autem per verbum Dei*; non omnibus hominibus à Deo dari sufficiens auxilium ad salutem, vt quidam putant. Constat enim plurimos esse, atq; etiam multo plures olim fuisse, præsertim ante Christi aduentum, quibus de fide ad salutem necessaria nihil esset prædicatum. Quos proinde sufficiens auxilium habuisse quo salui fierent, dici non potest: quum, teste apostolo, credere non possint homines, nisi prędicantem ea quæ credenda sunt, audiuerint. Hinc Augustinus lib. de correptione & gratia cap. 7. *Quicunq;* inquit, *ab illa originali damnatione diuinæ gratiæ largitate discreti sunt, non est dubium, quod & procuratur eis audiendum euangeliũ*. Vnde & Gregorius in ho. 17 super euãgelia, allegoricè tractans illud Luc. 10. *Misit illos in omnem locum quo erat ipse venturus: Prædicatores suos*, inquit, *Dominus sequitur: quia prædicatio præuenit, & tunc ad mentis nostræ habitaculum Dominus venit, quando verba exhortationis præcurrunt*; atq; *per hoc veritas in mente suscipitur*. Hæc ille, significans vtiq; Dominum, quibus decreuit fidem dare, prædicatores, quos audiendo credant, præmittere. Vide etiam Augustinum lib. 1. de peccatorum meritis & remissione cap. 22. & de dono perseuerantiæ cap. 19. Quo loco dicit *paucissimis esse donatum, vt nullo sibi homine prædicante, per ipsum Dominum, vel per angelos cælorum, doctrinam salutis accipiant*.

Prædicatio ad fidem necessaria.

Non omnibus auxiliũ dari sufficiens ad salutẽ.

Deus quibus fidem dare decreuit, prædicatores mittit.

15 QVOMODO VERO PRÆDICABVNT NISI MITTANTVR? Græcè, *nisi missi fuerint*: scilicet à Deo, vel Christo. Multi quidẽ prædicãt non missi, de quibus apud Ieremiam Dominus, cap 29: *Non mittebam eos, & ipsi currebant*; & tales habet plurimos sæculum hoc nostrum; sed licitè ac legitimè nemo prædicat nisi legitimè missus. Est autem missio legitima duplex. Altera quidem extraordinaria, quæ fit immediatè à Deo per inspirationem internã: quomodo missus fuit Ioannes Baptista, & alij prophetæ; cuiusmodi tamen missio sine certis argumentis non est agnoscenda. Altera verò ordinaria, quæ fit authoritate eorum qui in terris gerunt vicem Dei. De qua duplici missione consule S. Thomam in commentario huius loci. Notandum est, in Gręco verbo ἀποσταλῶσι, id est, missi fuerint, allusionem esse ad nomen apostoli; quod primis euangelij prædicatoribus à Christo missis inditum fuit Lucæ 6. Significat autem verbum Græcum mitti non quocumque modo; sed quomodo mitti solent principum legati cum mandatis.

Legitimè nemo prædicat, nisi legitimè missus.

Missio legitima duplex.

Apostoli nomen.

SICVT SCRIPTVM EST: QVAM SPECIOSI PEDES EVANGELIZANTIVM PACEM, EVANGELIZANTIVM BONA? Sensus; De quibus ad prædicandum missis scriptum est à propheta: Quam gratus & iucundus est aduentus eorum qui hominibus hæc tam læta annunciant; pacem & reconciliationem cum Deo, & bona præclara atque eximia, scilicet ad æternam eorum salutem pertinẽtia! Quod significat pars apud prophetam sequens, & à Paulo omissa, *prædicantium salutem*. Cohæret hæc citatio testimonij prophetici cum erotemate præcedente: quia nisi mittantur, non erunt veri euangelistæ, de quibus dici queat, *Quam speciosi pedes euangelizantium* &c. Speciosos seu pulcros habere pedes Hebræis dicuntur, qui veniunt læta nunciantes: eo quod eorum aduentum (qui pedibus fit) homines libenter videant. Sumpsit hoc testimonium apostolus ex Isaiæ cap. 52, textum Hebraicum propiùs quam LXX interpretum versionem, qualis exstat, secutus. Quod & Hieronymus eum prophetæ locum enarrans testatur, & res ipsa loquitur. Nam Hebræa ad verbum Latinè reddita sic habent: *Quam pulcri super montes pedes euangelizantis, audire facientis pacem, euangelizantis bonũ!* Græca verò hæc sunt: ὡς ὥρα ἐπὶ τῶν ὀρέων, ὡς πόδες εὐαγγελιζομένου ἀκοὴν εἰρήνης, ὡς εὐαγγελιζόμενος ἀγαθά; nisi quod in nonnullis priori loco legitur εὐαγγελιζομένων pluraliter, & posteriori loco, εὐαγγελιζομένου casu genitino. Sed & Latina versio apud Hieronymum in commentarijs Isaiæ sic habet: *Sicut hora super montes, sic pedes euangelizantis auditum pacis, euangelizantis bona*. Cæterùm Leo Castrensis in eius loci cõmentario, textum versionis LXX virorum

Quid Hebræis speciosos habere pedes.

truncum & lacerum esse contendit; putatque restituendum ex Paulo & Hebraica lectione ad hunc modum: *Sicut hora*, vel, *sicut ver super montes, quam speciosi super montes pedes euangelizantium auditum pacis, euangelizantium bona!* Verum id non est restituere textum, sed diuersas lectiones iungere & confundere. Equidem Leoni in hoc assentior, vicium irrepsisse iam olim in hunc locum versionis LXX, vt in multos alios: Arbitror autem (vt meam adferam coniecturam) ab eis scriptum esse quomodo Paulus citat, ὡς ὡραῖοι, *quam pulcri, speciosi, decori*; pro eo quod nunc legitur, & veteres etiam aliqui cum Hieronymo legerunt, resectis à tergo tribus vocabulis, ὡς ὥρα. Quod variè exponunt, *sicut hora* seu *tempus*, scilicet opportunum, vt est maturitas frugum aut fructuum: aliter, *sicut pulcritudo:* & si leni spiritu pronuncies, *sicut cura & solicitudo*. quibus modis Hieronymus. Item, *sicut ver* seu *tempus vernum*, quod alijs placet. Hæc enim omnia Græca voce significatur. Sed quoniam à fonte recedunt, superfluum existimat Hieronymus in ijs explicandis hærere. Qui etiam testatur, omnes alios interpretes similiter ex Hebræo transtulisse; id est *quam speciosi*; quemadmodum & Eusebius legit lib. 3 demõstrationis euangelicæ cap. 1; non Paulum sed Isaiã testem adducens. Tertullianus verò testimonium prophetæ citans lib. 5 aduersus Marcionem cap. 2 legit: *quam tempestiui*; & cap. 5 referens verba Pauli, *quam maturi pedes*. quoniam & hæc est significatio Græcæ vocis ὡραῖοι: licet Hebræo non respõdeat. Augustinus quoque ex propheta citat, *quam speciosi*, lib. 32 contra Faustum cap. 10, vtique non alia versione tũc vsus, quam LXX. Denique testatur scholiastes Romanus ad textum Latinũ editionis LXX, in nonnullis codicibus haberi ὡς ὡραῖοι. His addo, particulam ὡς secundo & tertio loco positam in verbis prophetæ vt leguntur apud LXX, non posse, quantum mihi videtur, Latinè reddi per *sic*, vt habet Latina versio quæ est in commentarijs Hieronymi, & versiones quædam recentiorum. Nõ enim ὡς ἀνταποδότου est similitudinis, nisi poëtis: pro quo LXX & apostoli semper dicunt οὕτως. Itaque rectius apud Origenem in huius loci commentario Ruffinus ita reddit: *Tanquam hora in montibus, vt pedes euangelizantium auditum pacis, vt euangelizans bona*. Sed quia nihil his voculis in Hebræo respondet, & in quibusdam codicibus vel altera vel vtraque non habetur, adiectitias suspicari licet. Quæ si tollantur, habebis LXX translationem admodum consentientem cum fonte Hebræo. Porrò simile quid etiam apud Naum prophetam cap. 1 legitur: *Ecce super montes pedes euangelizantis & annunciantis pacem*. Verum ipsa apostoli verba non inde, quod sentit Ambrosiaster, sed ex Isaia deprompta sunt. Eorum verò, si quis requirat, hæc moralis significatio est; Pedes, id est affectus eorum qui euangelium prædicant, pulcros esse debere, hoc est purgatos à sordibus terrenarum cupiditatum; vt eorum mores euangelio respondeant, & vita verbo non contradicat.

LXX interpretum lectio restituta ad concordiã Hebraicæ veritatis.

Quomodo pedes euãgelizantium pulcri moraliter.

16 SED NON OMNES OBEDIVNT EVANGELIO. Græcè & Syriacè *obedierunt*. Loquitur enim de Iudæis, vt ex subiunctis liquet, id est, de ijs quibus primùm prædicari oportuit euangelium. Atqui illis iam dudum per Christum & apostolos prædicatum fuerat. Itaque sensus est; At non omnes, imò verò pauci, læta hæc nuncia quæ euangelij nomine significantur, quamuis audita, fide recipiunt. Quo minus autẽ mireris paucos ex illo populo recepisse euangeliũ: neúe ex eo suspiceris euangelij veritatem labefactari: docet Paulus subiunctis verbis, hoc ipsum quod nõ essent credituri, ab eorũ prophetis olim prædictũ esse.

ISAIAS ENIM DICIT. Vtique de Iudæis; cap. 53. Nam & Ioannes euangelij sui cap. 12 de Iudæis hoc testimonium adducit.

DOMINE, QVIS CREDIDIT AVDITVI NOSTRO? Vel *auditioni nostræ? Domine* non est in Hebræo, sed additum ex LXX; quemadmodum & apud Ioannem; vt intelligatur esse verba prophetę ad Deũ. Sensus: Domine, quis eorum fidem adhibuit sermonibus quos ex nobis audierũt, quos eis, vt prophetæ tui, prę nunciauimus? ac si dicat, perpauci. Potest etiã intelligi dictum ex persona apostolorum, qui Iudæis annunciarunt quæ ab Isaia cæterisque prophetis fuerant prædicta. Probat hunc sensum Origenes, quamuis & priorem non respuat. Auditus pro sermone audito, Hebraismus est: velut Habacuc 3, *Domine audiui auditum tuum*, id est sermonem de te, famam tuam. Et psal. 111 de iusto, *ab auditione mala non timebit*, id est malus rumor non eum perterrefaciet, vtpote bene sibi conscium. Quocirca minus sciè commentator Amb. *auditui nostro*, id est, sermonibus quos ex te audiuimus.

Auditus pro sermone audito.

17 ERGO FIDES EX AVDITV, AVDITVS AVTEM PER VERBVM CHRISTI. Græcè & Syriacè *per verbum Dei:* nisi quod in nonnullis Græcis habetur vt in Latinis, *per verbũ Christi*: quæ lectio etiam apud Origenem exstat: vt verbum Christi dicatur verbum siue sermo de Christo, id est quo Christus annunciatur. Concludit affirmando quod paulo ante interrogando significauerat. Vnde patet id quod hic dicitur, cum exclusione intelligendum esse hoc modo; Ergo fides nõ est nisi per auditum, saltem ordinariè, vt suprà dictum est. Audiri autem quod credatur non potest, nisi aliquo verbum Dei credendũ annunciante. Loquitur apostolus de fide actuali, de qua dixerat: *quomodo credent ei quem nõ audierunt?* Quanquam & fides habitualis ex auditu est in adultis. Nam vt eam acquirant, debent prius actu per auditum credere. Nullus enim adultus rectè & vtiliter baptizatur nisi credat, dicente Domino: *Qui crediderit & baptizatus fuerit, saluus erit*. Mar. vltimo;

Fides habitualis an & quomodo per auditum.

& Philippo ad eunuchum cupientem baptizari, *Si credis ex toto corde, licet.* Act. 8. In paruulis autem baptizatis est quidem fides habitualis sine auditu; non tamen sine ministerio hominis baptizantis. Sed & ea ipsa fides nunquam proficiet in illis ad actum fidei, nisi per auditum. Vt enim postea actu credant, instructione aliorum & catechismo opus habent. Quod si paruuli baptizati iamque habitu fideles, postquam adoleuerint, credere non possunt actu sine auditu; quanto magis de infidelibus nihil tale suspicandum est; quod sine externo prædicatore Deus illis mysteria salutis reuelet?

Paruuli baptizati postquam adoleuerint, non credunt nisi per auditum.

18 SED DICO, NVNQVID NON AVDIERVNT? Clarior erit sermo, si verbum *dico* parenthesi claudas: *Sed (inquam) an non audierunt?* Auditionem hanc multi Latinorum referunt ad homines in vniuersum, videlicet gentilibus comprehensis. Iam enim latè propagato euãgelio, multi etiam ex gentibus non poterant excusationẽ prætẽdere quod nõ audiuissent. Hanc igitur excusationẽ dicunt apostolũ hac interrogatione velle excludere, nõ ab omnibus omnino hominibus, sed à multis, etiã gẽtibus. Et quod ita generaliter loquatur, ostẽdi putant ex altera interrogatione tanquã huius aduersatiua, qua paulo pòst dicit; *Sed nunquid Israel nõ cognouit?* At sanè probabilior est Græcorum commentarius, de Iudæis hoc dici, de quibus & præcedens Isaiæ testimonium allatum fuit. Nam de Iudæorum reprobatione Paulo instituta est disputatio; in qua de gentilium incredulitate nulla mentio. Nec diuersum probat interrogatio quæ mox sequitur, *Nunquid Israel non cognouit?* Nam aliud apostolo est audiuisse, aliud cognouisse; quemadmodum ibi declarabitur.

ET QVIDEM IN OMNEM TERRAM EXIVIT SONVS EORVM, ET IN FINES ORBIS TERRÆ VERBA EORVM. *Orbis terræ* Græcè dicitur οἰκουμένη, id est *habitabilis*, siue ea quæ habitatur. Sed & Hebræa vox atque Syriaca orbem habitabilem propriè significat. Versus sumptus ex psalm. 18 iuxta versionem LXX, qui secundum literam scriptus est de prædicatione cæli & cælestium corporum, Dei potentiam, sapientiam & gloriam nobis sua pulcritudine, motu, ordine, effectis annunciantium; sed mysticè refertur ad apostolos in vniuersum mundum missos euangelij prædicandi causa. Connexio cum superioribus hæc est: Vt sit auditus per verbum Dei, ad fidem necessarius; iam missi sunt prædicatores in totum mundum ab eo qui dixit; *Euntes docete omnes gentes*, Mat. 28, &, *Euntes in mundum vniuersum prædicate euangelium omni creaturæ*, Mat. 16. Et, *Eritis mihi testes in Ierusalem, & in omni Iudæa & Samaria, & vsque ad vltimum terræ*, Act. 1. Quod si ita est: quomodo Iudæi non audierunt, etiam qui inter gentes commorantur? Non ergo sentit apostolus omnes omnium sæculorum homines audiuisse; quod constat verum non esse: sed significat, tempore præordinato à Deo prædicatum esse & prædicari euangelium, vt per totum mundum audiatur. Neque rursum vult suo, id est apostolorum tempore permanasse euangelij prædicationem in omnes populos orbis terrarum; sed id iam tum magna parte cœptum fieri, & paulatim impleri. Nam nec hodie completum id omnino videtur: tametsi paucæ nunc restant nationes, ad quas sonus euangelij non aliquando peruenerit, breui fortassis etiam ad eas penetraturus. At neque hunc sensum reddere possumus, quem video quibusdam neotericis placere; dicentibus ideo omnes audiuisse, quia in omnem terram exiuit prædicatio cæli & astrorum ac totius creaturæ, quæ omnibus annunciat creatorem suum, iuxta literalem intellectum psalmi, ex quo verba hæc desumpta sunt. Manifestum est enim non de illa prædicatione loqui Paulum, sed de verbo & euangelio Christi redemptoris ac mediatoris; quod fuit mysterium absconditum à sæculo, neque ex creaturarum contemplatione disci potuit, sed verbo prædicationis euangelicæ debuit annunciari. De quo sanè constat accipi debere locum alterum huic similem, qui est in epistola ad Col. 1. *Quod prædicatum est in vniuersa terra quæ sub cælo est.* Hoc enim de euangelio dicit, quod iam in plurimas quaquauersum nationes, apostolorum prædicatione disseminatum erat; ad plures autem ac remotiores rumore perlatum. Atque hoc sensu fatemur vaticinium psalmi tempore Pauli impletum fuisse. Videntur quidem veterum nonnulli ita loqui, tanquam apostolorum prædicatione in omnes sine exceptione gentes euangelij sermo fuerit perlatus; vt Chrysostomus, Theophylactus & Euthymius, exponentes illud Mat. 24 *Prædicabitur hoc euangelium regni in vniuerso orbe, in testimonium omnibus gentibus: & tunc veniet consummatio.* Verum Augustini sententia est, ne suo quidem tempore ad omnes gentes euangelij noticiam peruenisse: tantum abesse, vt apostolorum tempore ad omnes peruenerit. Ita docet in epistola 80 ad Hesychium scripta: necnon lib. de vnitate ecclesiæ cap. 15, & lib. de natura & gratia cap. 2. & ante Augustinum Origenes tract. 28 super Matthæum. Denique in huius loci commentario Heruæus, Caietanus, Sotus, Pererius & alij. Quibus & nos libenter accedimus historiarum euidentia conuicti. Quomodo autem illi sententiæ non aduersetur hic Pauli locus, iam dictum est.

Cæli enarrant gloriam Dei, quo sensu.

Quo sensu euangelium prædicatũ per vniuersum mũdum.

Nondum ad omnes gentes peruenit euãgelij prædicatio.

19 SED DICO; NVNQVID ISRAEL NON COGNOVIT? Distingue vt suprà: *Sed (inquam) num Israel non cognouit?* Premit hac interrogatione Israelem, ac peccatũ eius exaggerat, docens non ideo tantum inexcusabilem esse quia audiuit, verum multo magis, quia etiam cognouit: ac si dicat; non tantum audiuit, quod

Israel non solum audiuit, sed & cognouit, quo sensu.

quod toti orbi commune est: sed & cognouit, id est vidit, propè inspexit, cōtrectauit quod prædicamus: ita vt nihil excusationis obtendere queat. Viderunt enim Iudæi Christum in carne docentem, & ea omnia facientem ac patientem, quæ de eo prædicta fuerant à prophetis; nec tamen eum receperunt. Hoc eorum peccatum commemorat ipse Dominus Ioan. 15. *Si non venissem & locutus fuissem eis, peccatum non haberent: nunc autem excusationem non habent de peccato suo*, & quæ sequuntur: vbi & illud addit, *Nunc autem & viderunt & oderunt.* Ecce quomodo Israel cognouit. Alij alium huc adferunt sensum. Sed quod dixi, conuenit tam cum præcedentibus, quàm cum testimonijs subiunctis, maximè cum postremo, quo dicitur: *Tota die expandi manus meas ad populum non credentem*, &c.

Primvs Moyses dicit. *Primus*, id est prior. Refertur enim ad Isaiam, vt Moyse posteriorem, ex quo mox alterum testimonium allaturus est. Alij sic: primus inter cæteros.

Ego ad æmvlationem vos addvcam in non gentem. Græcè: *æmulari vos faciam in non gente*, siue *per non gentem*. Est autem in Græco vnum verbum παραζηλώσω, id est, æmulari faciam, ad æmulationem prouocabo. De quo plura ad illud capitis sequentis, *vt illos æmulentur.*

In gentem insipientem in iram vos mittam. Græcè, *in gente insipiente*, siue, *per gentem insipientem iritabo vos*. Augustinus quoque legit, *iritabo vos*. Locus est Deut. 32 in cantico Moysi, vbi versus integer sic habet: *Ipsi me prouocauerunt in eo qui non erat Deus, & iritauerunt in vanitatibus suis: & ego prouocabo eos in eo qui non est populus, & in gente stulta iritabo illos*. Ita Hieronymus ex Hebræo. Nec dissonant LXX, nisi quod pro vanitatibus, scripserunt idola. Mos enim scripturæ est idola vanitates appellare. Paulus in citando testimonio tertiam personam mutauit in secundam: Sed ea mutatio sensui nihil detrahit. Non gentem, infinito nomine, vocat Moyses gentem contemptibilem & gentis nomine indignam; vtpote, sicut in altero membro exponit, gentem insipientem, id est stultam ac stolidam, vt quæ pro Deo lapides & ligna coleret. Sic enim & prior pars versus in Hebræo legitur; *Ipsi zelare fecerunt me in non Deo*, id est colendo id quod non est Deus. Simili phrasi dixit Ecclesiasticus cap. 50, *Tertia non est gens*, scilicet, *stultus populus qui habitat in Sichimis*. Sensus huius loci est: Ego gentilem populum, hactenus ob ignorantiam veri Dei merito contemptibilem, & à vobis contemptum, tantis afficiam beneficijs, vt eorum felicitas ad inuidiam & indignationem vos prouocet. Ex quo sequitur quod dixerat, Israelem cognouisse bona per euangelium annunciata. Nam inuidere ea alijs non poterat, nisi cognosceret. Vnde & inuidere Latinis dicitur tanquam intus ac prope videre: quod qui inuident, vt ait Cicero lib. 3. Tuscul. quæstionum, nimis intueantur fortunam alterius. Maximè autem inuidere solent illi qui felicitatem sibi præparatam & oblatam atque à se neglectam, transferri vident ad alios. Id quod Iudæis contigit. Cæterū prouocare ad inuidiam & iram dicitur Deus, non quod horum viciorum ipse sit author, vt hæretici sentiunt; sed quia præstat ea beneficia, ex quibus alij capiunt inuidendi & irascendi occasionem. Quod si inuidia & ira in æmulationem conuertantur, vt Iudæi gentilium exēplo & felicitate prouocati, in Christum credant (quod intendit apostolus sequenti capite) is affectus bonus est & à Deo.

Idola vanitates in scripturis.

Gentem non gentē quam vocet scriptura.

Iudæorū inuidia aduersus gentiles.

Inuidere Latinis vnde dictum.

Isaias avtem avdet et dicit. *Audet*, Græcè ἀποτολμᾷ, pro quo Erasmus reddit, *post hunc audet*, nempe post Moysen, id est, sumpta à Moyse priore fiduciâ, audet dicere. Nam ἀπὸ *post* significat. Verùm rectius interpres noster & alij verbum compositum pro simplici accipiunt, vt solet Græcis accipi, saltem vt ἀπὸ nihil aliud quam vim addat verbo: quasi dicat apostolus; Isaias autem nihil veritus offensionem sui populi, tota fiducia audet dicere hoc quod sequitur, & apud eum habetur cap. 65. Dicit autem non ex sua, sed Dei vel Christi persona.

Inventvs svm a non qværentibvs me. (A) voculam addidit interpres. Præteritum pro futuro positum more prophetico, ob rei certitudinem. Sensus: Inuenient me fide ex auditu concepta, qui me non quærebant, ac de me nihil cogitabant, occupati in cultu falsorum deorum; scilicet populus gentilis. Vsu scripturę quærere Deum dicuntur, qui Deum colere volunt & Deo placere, atque in eo bono proficere, quasi nondum assecuti totum quod cupiunt. Vnde beati non quærunt Deum, sed habent & possident, ita vt ampliùs habere non possint. Nobis autem dum in hac vita sumus, dicitur: *Quærite Dominum & cōfirmamini, quærite faciem eius semper*. Psal. 104.

Quærere Dominū vsu Scriptura qui dicantur.

Palam apparvi iis qvi me non interrogabant. Græcè, *manifestus factus sum me nō interrogātibus*. Sensus: Conspicuū me dedi, cognoscendū me ingessi, iis quibus nec in mentē venit, vt de me interrogarent. velut si quis carbones fodiendo quærens, in thesaurum incidat. Apostolus sententiam prophetæ reddidit ordine verborum transposito: tametsi propius accessit ad id quod est apud LXX. Nam Hebræa sic habent: *Quæsitus sum ijs qui non interrogauerant: inuentus sum ijs qui non quæsierant me*. LXX verò sic interpretati sunt: *Manifestus factus sum me non quærentibus: inuentus sum me non interrogantibus*. Vbi scrupulus occurrit, quomodo dicat Deus se quæsitum esse, & tamen inuentum à non quærentibus. Antilogiam hanc apparentem tollere voluit

Quæstio.

Solutio ex versione B. Hieronymi.

Hieronymus dum ita vertit: *Quæsierunt me qui antè non interrogabant*, ac si sensus esset: Cum antè nulla ipsis esset cura me quærendi, aut de me interrogandi; postea audita verbi prædicatione, tracti per gratiam meam, quęrere me cęperunt. Huc spectat etiam illa quorundam versio, *Quærere me feci*. Alij loco verbi *quæsitus sum*, transtulerũt *obuius factus sũ*, vt Pagninus: vel *expositus sum*, vt Tremellius, adducens similem locum psalmi 111, *Magna opera domini quæsita*, id est exposita *omnibus volentibus ea*. sic vt ea quærere iam non sit opus.

Aliorum expositio.

Quanquam simpliciter intelligi sic potest: quæsitus sum, id est inuentus sum; vt ex priori posterius significetur per metalepsin. Sic enim ipse propheta seipsum interpretari videtur membro secundo. Atque hæ posteriores expositiones cum eo quod LXX verterunt, adeoque cum sensu Paulino magis conueniunt. Ostendit autem hic locus apostoli, quam verum sit illud à patribus aduersus Pelagianos definitum: Gratiam non dari secuncundum merita.

Gratia nõ datur secũdum merita.

21 AD ISRAEL AVTEM DICIT. *Ad Israel*, Græcè πρὸς τὸν Ἰσραὴλ, quod Erasmus vertendum putauit *aduersus Israel*. Nõ enim ad ipsũ Israël diriguntur verba sequentia, sed de eo dicuntur, & contra ipsum faciunt. Sed verius est præpositionẽ πρὸς loco περὶ de positam esse; quemadmodum & alibi, vt in epistola ad Heb. 1, *Et ad angelos quidem dicit*; cùm de angelis loquatur versiculus ibi citatus. & eiusdem epistolæ cap. 4, *Ad quem nobis sermo*, id est, de quo. Sic & illud accipiẽdum existimo, quod habetur Mar. 12. & Luc. 20. *Cognouerunt quoniam ad eos parabolam hanc dixerit*, id est de eis; quamuis & illic Erasmus verterit *aduersus eos*, siue *in eos*: quod non est necesse: magisque frequentata est in hac significatione præpositio κατὰ cum genitiuo, quam πρὸς. vt in hac ipsa epistola cap. 8. *Quis contra nos?* Et iterum. *Quis accusabit aduersus electos Dei?* Et cap. 11. *Interpellat Deum aduersum Israel.* ac rursum: *Noli gloriari aduersus ramos.*

TOTA DIE EXPANDI MANVS MEAS AD POPVLVM NON CREDENTEM ET CONTRADICENTEM. Multi codices addunt *mihi*; sed bene submotũ à correctoribus Romanis. Nã nec in Græco legitur, nec in Syriaco; nec apud commentatores, Ambros. Primasium, Sedulium: Multi quoque mss. codices non agnoscunt: Denique nec LXX scripserunt. Addidit quispiam, quod putaret ad sensum deesse. Cæterum in Hebræo nec illud est *& contradicentem*. Ex quo patet etiam hanc partem ab apostolo citari magis ex interpretatione LXX, quam ex Hebræo: tametsi in sensu nullum est dissidium. Sunt autem hæc verba apud eundem prophetam statim post superiora; & hunc habent sensum: Per prædicationem Christi & apostolorum eius, & per crebra miracula ab eis facta, continuè velut expassis ad amplectendum manibus præbui me cognoscendum populo Iudaico; qui tamen persuaderi non potuit vt crederet: (id enim significat Gręcũ vocabulum ἀπειθοῦντα, quasi dicas, *impersuasum*) sed semper contra dixit ac restitit euangelicæ prędicationi: vt iuxta Simeonis oraculum factus sit illis Christus in signum cui contradicatur, Luc. 2. Rursus ex hoc prophetæ testimonio manifestè sequitur, quod apostolus probandum sumpserat, Israelem cognouisse de Christo: quia non solum audiuit de eo, sed etiam vidit prædicantem & mira operantem; vt proinde sit inexcusabilis quod non crediderit; secundum id quod Christus ipse de eis expostulat Ioan. 15, dicens: *Si non venissẽ & locutus fuissem eis, peccatum non haberent. Nunc autem excusationem non habent de peccato suo.* & iterum: *Si opera non fecissem in eis quæ nemo alius fecit, peccatum non haberent. Nunc autem & viderunt & oderunt, & me & Patrem meum.*

Deus ad Iudæos manus suas expandit tota die.

Populus Iudaicus inexcusabilis quia non crediderit.

SVMMARIVM.

Israelitici populi reliquias gratuita Dei electione saluatum iri docet; cæteris excæcatis, ac in eorum locum gentibus assumptis. Quas monet adducta similitudine oleastri & oliuæ, ne glorientur aduersus Iudæos. Fore enim aliquando, vt & illi misericordiam consequantur. Sapientiæ diuinæ profunditatem exclamans admiratur.

CAPVT VNDECIMVM.

1 DICO ERGO: NVNQVID DEVS REPVLIT POPVLVM SVVM? ABSIT. Quamuis testimonia prophetica superius allata manifestè denunciarent reprobationem populi Iudaici; non tamen id suis verbis exprimere voluit apostolus, vt auribus suæ gentis parceret. Sed quia tam aperta de eorum reprobatione erãt prophetarum verba, simul vt ostẽdat promissiones diuinas eidem populo factas haudquaquam excidisse: committere noluit quin ea de re quæstionem moueret. Quam ita explicat, vt Iudæos quàm minimè offendat, imò verò etiam consoletur: adductis rationibus quibus doceat in negocio salutis priores esse partes populi Iudaici. Dico, inquit, & quæro occasione testimoniorum quæ ex Moyse & Isaia adduxi: Num igitur Deus repulit populum suum Israeliticum, vt nõ fiat particeps benedictionis promissæ in Christo? Absit hoc; non repulit Deus populũ suũ omnino atque in totum. Quod probat sequentibus verbis ad incommodum deductione: primum ex sua ipsius persona.

Iudaici populi partes in negocio salutis priores.

NAM ET EGO ISRAELITA SVM, EX SEMINE ABRAHAM, DE TRIBV BENIAMIN. Ac si dicat: Si Deus populum suum penitus abiecisset; fateri debere me quoque, qui ex illo sum populo, nõ vt proselytus, sed verè progenitus ex semine Abrahã, atque ex illustri

tribu

tribu Beniamin; reiecticium esse, & alienum à promissione Abrahę facta: eademque ratio de multis alijs Iudæis in Christum credentibus. Vnde subdit generali sententia.

2 NON REPVLIT DEVS PLEBEM SVAM QVAM PRÆSCIVIT. *Plebem*, Græcè λαὸν *populum* vt suprà. Conuenit hæc responsio cum illa cap. 9. *Non quod exciderit verbum Dei. Nõ enim omnes qui ex Israel, ij sunt Israelitæ: neque quia semen sunt Abrahæ, omnes filij: sed in Isaac vocabitur tibi semen.* Nam illud, *quam præsciuit*, restrictiua determinatio est; vt sit sensus: Non repulit Deus populum suum Israeliticũ qua parte eum præsciuit, seu præcognouit; id est prædilexit, elegit, ac propriè suum esse populũ voluit: in quo beneplacitum est ei ab æterno; secundum illud psal. 149. *Beneplacitum est Domino in populo suo.* ac si clarè dicat apostolus: quem præordinauit ab æterno ad salutẽ. Hoc enim apostolo est præscire, vt ostendimus suprà ad illud cap. 8, *Nam quos præsciuit* &c. Sic & Augustinus interpretatur ac pluribus declarat lib. de dono perseuerantiæ c. 18. Nec secus Aquinas, Liranus, Toletus, & alij. Quam scripturæ phrasim quidam non attendentes, minus rectè referunt verbum *præsciuit* ad beneficia quondam illi populo cumulatè exhibita, velut amoris argumenta. Peius autem illi, qui ex hoc vocabulo statuere nituntur electionem ex operum præuisione, contra illud quod paulo pòst sequitur: *Si gratia iam non ex operibus*: vt ex eius declaratione patebit. Iam etsi maior pars Iudaici populi repulsa sit; noluit tamen apostolus absolutè fateri, Deum repulisse populum suum; tum vt inuidiam duri sermonis declinaret, tum quia scriptura absoluto sermone id negat psal. 93 dicens: *Quia non repellet Dominus plebẽ suam, & hereditatem suam non derelinquet.* Huc enim apostolum respexisse, verisimile est: ac secundum literam verba aliorsum dicta, suo accommodasse instituto. Leguntur etiam hæc verba: *quoniam non repellet Dominus plebẽ suam* in psalm. 94, duntaxat iuxta vsum psalterij quod Romanum nuncupant. Nam eo loco nec in Hebræo habentur, nec apud LXX, nec in psalterio Gallicano; denique nec in biblijs editionis vulgatæ.

Quid apostolo præscire.

An populus Iudaicus à Deo repulsus.

AN NESCITIS IN ELIA QVID DICIT SCRIPTVRA? *In Elia*, id est, de Elia, vel in gestis Eliæ, quæ scribuntur 3 Reg. 19, vel potius *in Elia*, id est, in persona Eliæ errantis: nõ autem ex persona Spiritus-sancti. Nam falsum aliquid in verbis Eliæ subiunctis continetur.

QVEMADMODVM INTERPELLAT DEVM ADVERSVM ISRAEL? Græca addunt, λέγων *dicens*. An nescitis, inquit, quemadmodum Elias zelo Dei commotus ac cum Deo colloquens, queritur de populo Israel decem tribuũ, atque aduersus eũ postulat vel auxilium, vel vltionem, tanquã totus à Dei cultu ad impietatem delapsus esset; his nimirum verbis, ijsque secundò repertis.

3 DOMINE, PROPHETAS TVOS OCCIDERVNT, ALTARIA TVA SVFFODERVNT. Græcè *& altaria*. Verba prophetæ mutato ordine refert apostolus. Quod ad historiam attinet, Domini prophetas in regno decem tribuum quotquot reperiri poterant, iussu Iezabel impijssimæ mulieris occisos fuisse, constat ex li. 3 Reg. 19. De suffossis autem altaribus Domini, nihil ibi legitur extra verba Eliæ; quibus sine dubio fides habẽda est: Sed quomodo altaria Domini suffossa, quũ fas nõ esset Domino Deo sacrificiũ offerre, nisi in vno loco quẽ Deus ad hoc delegisset? Qui locus vtique erat Ierosolymæ. Verisimile est Eliã loqui de altaribus quæ passim in excelsis studio quodam pietatis Deo vero erecta fuerãt; maximè postquam decẽ tribus regum suorum tyrannide prohibitæ fuerũt, ne Ierosolymam ascenderent sacrificij causa. Quamuis enim id lege vetitum esset, ac rectè fecerint Ezechias & Iosias reges Iuda, etiam eiusmodi aras euertendo; tamen impium erat eas subuertere odio cultus Dei Israel, vti fecerunt Achab & Iezabel cum suo populo. Tale erat altare quod instaurauit Elias in monte Carmeli, 3 Reg. 18. tametsi de his altaribus aliorum aliæ sunt opiniones; at minus probabiles; quas videre licet apud interpretes historiæ Regum.

Altaria Domini suffossa, quænam intelligãtur.

ET EGO RELICTVS SVM SOLVS. *Solus* Græcè μόνος, quod LXX per superlatiuum expressere, μονώτατος, ac si dicas, omnino solus. Sic enim existimabat Elias, ignarus quantæ laterent in illo populo cultorum Dei reliquiæ. Sed quæritur, num dicere velit, solus prophetarum, an solus omnium Dei cultorum. Præcedit quidem, *prophetas tuos occiderunt*. & ipse cap. 18 dicit: *ego remansi propheta Domini solus*, vt tantum ad prophetas etiam hæc solitudo referẽda videatur. Verum quod ei respondetur: *Reliqui mihi septem millia virorum* &c. sensum haud dubie exigit generaliorem. Non enim illa septem millia prophetæ erant. Igitur Eliæ querimonia videtur esse huiusmodi: Prophetæ tui interfecti sunt: quibus sublatis cæteri tui cultores horum magisterio & cohortatione destituti, regia authoritate ad cultum Baal attracti sunt; vt proinde ego relictus sim solus. Ita suspicari potuit Elias, quod nullus iam appareret, qui se veri Dei cultorem palàm profiteretur. Ac ne excipias de centum prophetis quos in speluncis absconditos pascebat Abdias dispensator regius, 3. Reg. 18. poterant illi iam deprehensi esse & occisi. Si quis tamen cum Lirano solum interpretetur pene solum, ita vt pauci sint excepti; nihil dicet repugnans historiæ.

Elias quo sensu se solum relictum queratur.

ET QVÆRVNT ANIMAM MEAM. Hebraismus, pro eo quod est, insidiantur vitæ meæ, quærunt me ad perdendum. Hoc dicit de Iezabel & eius consortibus.

Quærere animam alicuius, quid in scripturis.

4 SED QVID DICIT ILLI DIVINVM RESPONSVM? Pro diuino responso Græcis vna dictio est, quæ oraculum significat, ὁ χρηματισμός.

Sensus: Quid Deus oraculo respondit ei?

RELIQVI MIHI SEPTEM MILLIA VIRORVM QVI NON CVRVAVERVNT GENVA ANTE BAAL. Multi codices præpositionem omittunt. Nec enim est in Græco: ac videri potest assumpta ex Latino textu historiæ Regũ. Sic autẽ habent Græca hoc loco, atque etiam (iuxta quosdam codices) in historia memorata apud LXX; ἐκ ἔκαμψαν γόνυ τῇ Βαάλ. *Non flexerunt genu Baal.* Vbi notandum est articulum fœmineum datiui casus non referri ad *Baal.* Nam Baal masculus erat Tyriorum ac Sidoniorum Deus: & articulum masculinum ei passim LXX præfigunt: & plurale masculinum habet in Hebræo בעלים Behalim. Sed refertur ad aliquid subintellectum, quod Erasmus esse putat εἰκόνι. Vertit enim: *Non flexerunt genu imagini Baal*, id est coram idolo Baal, vt reddit in paraphrasi. Verùm etsi legamus alicubi imagines Baal, vt 4 Reg. 11, sicut & statuas Baal, eiusdem lib. cap. 3. potius tamen statuam, quam LXX στήλην vocant, intelligendam censeo, quàm imaginem. Nam sermo est de vna quapiam insigni statua, nimirum ea quæ in templo Baal collocata fuerat, vt omnes eam adorarent: cuius euersio postea facta iussu Iehu regis Israel, 4 Reg. 10 describitur his verbis: *Et ierunt in ciuitatem templi Baal, & protulerunt statuam de fano Baal, & combusserunt & comminuerunt eam.* Igitur locus præsens sic videretur accipiendus, ac si scriptum esset: τῇ στήλῃ τοῦ Βαάλ *statua Baal.* Ex quo etiam apparet Baal in Græco genitiuum esse, non datiuum: nisi dicas Baal hic positum pro ipsa statua, idque fœmineo articulo significatum. Quod non est absimile vero, cum & in Hebræo datiuus sit casus, לבעל labahal, *ipsi Baal*; quo tamen nomine statuã siue idolum significari satis declarat expressio cultus externi per signa corporea, genuflexionẽ & osculum. Porrò codices qui vocabulum *Baal* supprimunt (nam eiusmodi quidam exstant etiam mss.) defectiui sunt. Sed nunc sensum oraculi dicamus: Ex hoc populo, ait Dominus Deus, aduersus quem velut totum impium me interpellas, seruaui *mihi ipsi* (Græcè ἐμαυτῷ) septem millia virorum præter mulieres & paruulos, qui non adorauerunt statuam Baal, id est, cultu Baal nõ sunt contaminati. Nã à negatione cultus externi vult intelligi remotũ cultũ internum. Quidã, non malè, septem millia interpretantur multa millia. Nam septem pro multis, frequens est in sacris literis. Rectè quoque annotant Augustinus in lib. de dono perseuerantiæ c. 18. & Chrysostomus in commentario, non dixisse Dominum, relicta sunt, sed *reliqui mihi*, videlicet ad commendandum gratiæ suæ beneficium, ac si dicat: Ego per gratiam meã mihi ipsi eos seruaui, & ne caderent, alijs tam multis cadentibus, effeci, id est, perseuerantiam dedi. Verbis Domini sic explicatis, optimè quadrat illatio sequens: *Sic ergo & in hoc tempore* &c. Scribit Hieronymus in commentario Zachariæ cap. 8, numerum septem millium ad Christianorum nomen pertinere; quia si supputes Græcis numeris ΕΠΤΑΚΙΣ ΧΕΙΛΙΟΥΣ & ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥΣ, eundem numerum summamque reperies, id est mille nongentos quadraginta vnum. Sed obserua Hieronymum scribere ΧΕΙΛΙΟΥΣ Aeolicè, pro ΧΙΛΙΟΥΣ; alioqui summa non respondebit, sed quinque minus erunt in vocabulo priore. Cæterùm de hac arithmologica speculatione iudicet lector, vt volet.

Nomine Baal quid hoc loco significetur.

[S]eptem pro multis in scriptura frequens.

[P]erseuerantia Dei donum.

Septem millia quomodo ad nomen Christianorum pertineat.

5 SIC ERGO ET IN HOC TEMPORE RELIQVIÆ, SECVNDVM ELECTIONEM GRATIÆ, SALVÆ FACTÆ SVNT. *Saluæ* neque in Græco est neque in Syriaco, nec in omnibus Latinis. Græci quoque commentatores non agnoscunt, nisi quod Origenis commentario videtur Ruffinus eam vocem admiscuisse. Sed nec Augustinus legit, hanc sententiam citans lib. 2 contra duas epistolas Pelag. cap. 7. de prædestinatione sanctorum cap. 16. & de dono perseu. cap. 18. Denique nec in tract. 86 in Ioannem, iuxta fidem antiqui codicis mss. qui in operibus Augustini castigandis ante annos 35 nobis ad manum fuit è bibliotheca monasterij Gemblacensis. Alijs quidem in locis, tam apud Augustinum quam apud alios patres Latinos reperitur vocabulum *saluæ*; sed, vt verisimile est, ac bene conijcit F. Lucas in suis notationibus, adiectum temerè à scribis, existimantibus sententiam aliter nõ constare. Quod & hoc loco factum est; præsertim accedente recordatione alterius loci, suprà cap. 9 citati ex Isaia: *Si fuerit numerus filiorum Israel tanquam arena maris, reliquiæ saluæ fient.* Atqui Græca huius loci non recipiunt additionem vocabuli *saluæ*; cum saluum facere aut saluum fieri Græcè apud apostolum atque alibi semper dicatur vno verbo σώζειν saluare, & σώζεσθαι saluari, vtroque flexo per modos & tempora. Quod hic non legitur, nec legi potest, nisi auferas verbum γέγονεν. Itaq; meritò Guilliaudus Sasboldus & Toletus in textu quem suis commẽtarijs adiunxerunt, eam partem omiserunt. Sensui tamen non adeò repugnat ista additio. Nam sensus est: Sicut olim Deus per suam gratiam sibi seruauit septem millia virorum qui non flecterent genua ante Baal, licet id Eliam prophetam Domini lateret; sic & in hoc præsenti tempore (Græcè ἐν τῷ νῦν καιρῷ) videlicet promulgati euangelij, per electionem Dei gratuitam ex populo Iudaico Christum recipere nolente, de quo Ioan. 1, *& sui eum non receperunt*; factæ sunt reliquiæ, id est reliqui sunt, remanserunt, ac seruati sunt multi qui Christum reciperent.

Vera lectio restituta.

6 SI AVTEM GRATIA, IAM NON EX OPERIBVS. *Gratia*, ablatiuus est respondens datiuo Græco χάριτι, ac subaudiendum ex præcedente sententia, *reliquiæ factæ sunt.* Itaque sensus est: Si per gratiam seu gratuitam Dei electionẽ seruatæ sunt reliquiæ quæ in Christum crederent; non igitur ex operibus, id est

ex aliquo operum merito, id consecutæ sunt, scilicet vt tanquam reliquiæ seruarentur, alijs pereuntibus. Sic interpretatur Augustinus loco memorato libri de dono perseu. Probat autem apostolus eam sequelam necessario argumento, cum addit.

ALIOQVIN GRATIA IAM NON EST GRATIA. *Alioquin* Græcè ἐπεὶ, *quandoquidem*, vt vertit Erasmus. Et sensus est: Nam sequeretur gratiam non esse gratiam, & falsò gratiam vocari. Quanquam clarius idipsum expressit noster interpres per *alioquin*. Id, inquam, sequeretur; quia repugnant gratuitum & debitum. Gratia namque sonat aliquid indebitũ: Meritum autem omne, vt tale, aliquo modo debitum est. Cæterùm abutuntur hoc loco sectarij, Caluinus & alij, ad euertenda bonorum operum merita respectu vitæ æternæ. Si enim, inquiunt, vita æterna datur ex gratia; sicut & suprà dictum est cap. 6, *Gratia Dei vita æterna:* non ergo comparatur ex operum merito. Sic enim gratia non esset gratia, sed debitum. Quibus respondendum est, apostolum loqui non de quibuscumque operibus, sed de ijs quæ gratiam omnem præueniant, & proinde ad solas naturæ vires referenda sint; quomodo de operibus loquebantur Iudæi, suam volentes statuere iusticiam; & quomodo postea Pelagiani, docẽtes gratiam dari secundum merita. Quod si de operibus absolutè loquamur, iam certè non pugnat, dari aliquid ex gratia simul & ex operum merito. Possunt enim ipsa opera, quibus aliquid meremur, esse gratuito donata. Atque ita sanè res se habet in promerenda vita æterna. Nam opera quibus eam meremur, à gratia Dei promanant; nec alia sunt nostra bona merita quã Dei dona; quemadmodum id declarat synodus Tridentina sess. 6 cap. 16, verbis desumptis ex epistola Cælestini papæ ad episcopos Galliæ cap. 12. Quantum autem ad totam hominis saluationem attinet, quam electio respicit; nihil boni meriti eam præcedit, sed ipsa electionis gratia omnium bonorum operum ac totius renouationis nostrę causa est. Loquitur autem apostolus de gratia electionis, vt ex superioribus constat. Vnde ex hoc loco rectissimè statuitur prædestinatio merè gratuita. Iam quomodo non sit huic doctrinæ contrarium, quod apostolus in superioribus huius epistolæ docuit, iusticiam & salutem nostram esse ex fide, quæ vtique opus quoddam est; ex ijs quę dicta sunt ad illud cap. 3. *Arbitramur enim iustificari hominem per fidem sine operibus legis*, petẽdum relinquo. Sequuntur in Græco textu hæc verba: *Si verò ex operibus, iam non est gratia. Alioquin opus iam non est opus.* Leguntur hæc eadem in commentarijs Græcorum Theophylacti & Oecumenij, nec non in textu Syriaco. An autem ea germana sit apostoli lectio, nihil certum, ac meritò dubitatur. Neque enim apud vllum Latinorum ea verba leguntur, neque in vllis sunt Latinis mss. Imò Græci vetustiores,

Repugnãt gratuitũ & debitum.

Obiectiõ sectariorũ cõtra merita bonorũ operum.

Respõsio.

Quomodo non repugnent, aliquid dari ex gratia, & ex merito.

Non alia sunt nostra bona merita, quam Dei dona.

Electionis gratia causa totius nostra renouationis.

Prædestinatio merè gratuita.

Origenes, Chrysostomus & Theodoritus in suis commentarijs non attingunt; vt satis probabile sit, additamentum esse Græci cuiuspiã ad textum. Quod & suspicatur Erasmus haud leui ratione motus. *Nam Paulus*, inquit, *non hic agit, an opus sit opus: sed gratiam astruit, quã Iudæi conabantur expellere.* Quocirca Caietano non assentior affirmanti integram hanc sententiam deesse in Latino textu: quum verius existimem simpliciter eam redundare. Sensus autem clarus est ex repugnantia gratiæ & operum, id est meritorum, de qua iam dictum est.

7 QVID ERGO? supple dicemus. Vel, quid sequitur ex dictis?

QVOD QVÆREBAT ISRAEL, HOC NON EST CONSECVTVS. *Quærebat* Græcè ἐπιζητεῖ *quærit:* nisi quod vnus codex à Roberto notatus legit ἐπεζήτει *quærebat*. Sensus est: Iudæi iusticiam quam quærebant & sectabantur, & adhuc quærunt, non sunt assecuti; quia non eam quæsierunt nec quærunt quemadmodũ oportet. Quærunt enim ex operibus; cum illa solum habeatur ex gratia. Simili prorsus sententia iam suprà cap. 9 dixerat, quod *Israel sectando legem iusticiæ in legem iusticiæ non peruenit: quia non ex fide, sed quasi ex operibus.* Et c. 10, quod *ignorantes iusticiam Dei, & suam quærentes statuere, iusticiæ Dei non sunt subiecti.*

ELECTIO AVTEM CONSECVTA EST. Hebraismus *electio* pro electis. Sensus: Sed reliquię illius populi, quas per gratiam suam Deus elegit, consecutæ sunt iusticiam, videlicet ex fide. Reliquiarum electionem intelligi liquet ex præcedentibus. Maluit autem dicere electionem quàm electos, vt vim gratuitæ electionis Dei innueret, à qua totum habent electi quod habent, id est, quicquid in eis esse potest boni meriti.

Vis gratuitæ electionis.

CÆTERI VERO EXCAECATI SVNT. Græcè ἐπωρώθησαν, *indurati sunt*. Ita vertit interpres Ioan. 12, *indurauit cor eorum*. De hoc plenius infrà ad illud, *Cæcitas ex parte contigit in Israel.* Exceptis, inquit, reliquijs cæteri Iudæi non solum deserti sunt; verùm etiam sua malicia excæcati, vt clarum lumen veritatis euangelij non videant, imò & indurati, vt videre nolint. Cui sensui bene quadrat testimonium sequens.

8 SICVT SCRIPTVM EST: DEDIT ILLIS DEVS SPIRITVM COMPVNCTIONIS. Hic locus est apud Isaiam cap. 29, iuxta versionem LXX interpretum. Nam vbi nos ex Hebræo legimus, *miscuit vobis Dominus spiritum soporis*, apud LXX legitur, *Potauit vos Dominus spiritu compunctionis*. Igitur spiritum compũctionis, non vt quidam exponunt, spiritum doloris & inuidiæ aduersus gentiles in Christum credentes, intelligit apostolus: sed iuxta Græcorũ Chrysostomi, Theophylacti & Oecumenij interpretationem, spiritum stuporis & pertinaciæ; id est animum in malo constantem & obstinatum, vt inde nequeat dimoueri: quẽadmodum quod clauo affixum est, ægrè po-

Spiritus compunctionis quis dicatur.

test auelli. Tale quid enim vox Græca *κατανύξις* significat, pro qua Cyprianus epist. 55, quæ est ad Cornelium, *transfunctionem* legit. Conuenit autem hæc interpretatio cum eo quod est in Hebræo, *spiritum soporis*. Nam & sopor res tenax est, maximè qualem vox Hebræa significat, id est, somnum arctum & vehementem, cuiusmodi legitur à Domino immissus in Adam Gen. 2, in Abraham Gen. 15, in comites Saul 1 Reg. 26. His enim locis eadē est dictio Hebraica תרדמה thardemah, quæ apud Isaiam: licet LXX non eandem vocem Græcam vbique reddiderint. Nam in Genesi transtulerunt *ἔκστασιν*, id est, mentis excessum; in Regum lib. *θάμβος*, id est, stuporem; in Isaia *κατανύξιν*, vt dixi, id est compunctionem: quod & in psal. 59 legitur, vbi nos habemus: *Potasti nos vino compunctionis*; etsi non ex eadem dictione Hebraica. Significatur ergo tam soporis quam compunctionis vocabulo stupor & immobilitas quædam, vt est hominis altissimo somno demersi, ac nihil sentientis; aut rei certo loco penitus affixæ. Dedit autem Deus hunc spiritum Iudæis, non immittendo animis eorum pertinaciam, sed gratiam non apponendo, & insuper pro meritis occasiones & offendicula ponendo; quemadmodum huiusmodi scripturas intelligendas esse ostendimus ad illud huius epistolæ cap. 1. *Tradidit illos Deus in desideria cordis eorum.* Porro sensum quem dedimus, confirmant ea quæ sequuntur.

Spiritum pertinaciæ quo sensu Deus dare dicatur.

OCVLOS VT NON VIDEANT, ET AVRES VT NON AVDIANT, VSQVE IN HODIERNVM DIEM. Connectit testimonium ex diuersis locis, & quidem eiusdem prophetæ, iuxta sententiam omnium ferè expositorum. Hanc enim partem sumptam esse volunt ex Isaiæ cap. 6. quæ tamē ansulam habeat a priori, vbi proximè sequebatur; *claudet oculos vestros.* Quanquam non ipsis omnino prophetæ verbis hic citatur. Sic enim apud prophetam & ad ipsum de populo Iudaico loquitur Dominus: *Aures eius aggraua, & oculos eius claude: ne forte videat oculis suis, & auribus suis audiat, & corde suo intelligat.* &c. Allegatur idem locus Act. vltimo & Matt. 13, sed iuxta versionem LXX verbis nonnihil ab Hebræo discrepantem. Ad quam etiam Marcus & Lucas accedunt, idipsum prophetæ testimonium breuiter attingentes, ille cap. 4. iste cap. 8. Cæterum illam clausulam, *vsque in hodiernum diem,* quæ apud prophetam non legitur, de suo Paulum adiecisse putant, vt significaret id quod prædictum est a propheta, iam impletum esse, & quotidie impleri. quasi dicat: Experientia nunc testatur ita se rem habere. Sed vt demus apostolum aliquo modo respexisse ad memoratum Isaiæ locū: veriorē tamen arbitror Heruæi, qui Anselmi titulo citari solitus, sententiam à Toleto probatam: Paulum propriè hæc verba desumpsisse ex Moyse Deut. 29. loquente ad omnem Israel; *Et non dedit vobis Dominus cor intelligens* (Hebraicè *ad intelligendum*) *& oculos videntes* (Hebraicè *ad videndum*) *& aures quæ possunt audire* (Hebraicè *ad audiendum*) *vsque in præsentem diem.* Hic enim vides adiectam clausulam quæ apud Isaiam non apparebat: vt nihil opus sit eam facere Pauli additamentum. Nec refert quod ad alios Moyses, ac de alijs Paulus loquantur; quodq; diuersum diem indicent hodiernum. Nam illi ad quos Moyses, erant patres istorum de quibus Paulus; & ad quos Dominus: *Implete mensuram patrum vestrorum,* Mat. 23. vt proinde quæ in illos à Moyse dicta sunt, appositè etiam in istos dicantur à Paulo: maximè quod horum etiam typum quendam præferrent illa sua animi duricia & obstinatione. Ex ijsdem Moysi verbis intelligitur non esse sensum Pauli, Deum dedisse Iudæis oculos & aures ad hunc finem vt non videant & non audiant: sed non dedisse vt oculis viderent, & auribus audirent, id est, vt attenderent ad ea quæ viderant & audierāt. Igitur quod de Iudæis dicit apostolus, huiusmodi est: Ita à Deo derelicti sūt, vt quod homini soporato contingit in corpore, patiātur in animo; scilicet vt præ stupore nec oculis vtātur ad vidēdū, nec auribus ad audiēdum, sic vt attendant animis ad mysteria salutis per euangelium reuelatę: idq; ex quo tempore Christus aduēnit, vsq; in præsens. Manifestè conuincit hic locus, vt & alij similes; ita quosdam à Deo deseri, vt auxilium ijs præsto non sit quo se conuertant; sed ad eam rem nouo diuinæ gratiæ auxilio opus esse: de quo idē apostolus 2. Tim. 2. *Si quando Deus det illis pœnitentiam ad cognoscendam veri atem.*

Vnde desumptum præsens testimonium.

Verior sententia.

Non omnibus adest auxilium quo conuertantur.

9 ET DAVID DICIT; Psalmo 68.

FIAT MENSA EORVM IN LAQVEVM, ET IN CAPTIONEM, ET IN SCANDALVM, ET IN RETRIBVTIONEM ILLIS. Hic versus in Hebræo sic legitur: *Erit mensa eorum coram eis in laqueum, & in retributiones, in offendiculum.* Sic autem apud LXX *Fiat mensa eorum coram eis in laqueum, & in retributionem, & in scandalum, siue offendiculum.* Ex quo liquet à Paulo additū esse quod habet secūdo loco, *καὶ εἰς θήραν & in captionē*, seu *venationem*; nisi fortè pro laqueo Paulus captionem scripsit (nam idem ferè significant) eam vero partem *εἰς παγίδα in laqueum*, ex interpretibus LXX in margine scriptam, textui quispiam inseruerit. Porro non est diuersum, quod loco verbi enunciatiui *erit*, Paulus LXX secutus scripsit imprecandi modo *γενηθήτω fiat.* Nam intentio prophetæ est non nudè prædicere hanc pœnam, sed eam tanquam iustam optare & approbare: vtpote cuius sit suam voluntatem diuinæ voluntati sibi certò cognitæ conformare. Quod ex eo patet, quia propheta mox ab enunciatiuo modo ad imprecatiuum transit, in illa parte psalmi etiam hic citata, *& dorsum eorum semper incurua.* Mensam intellige vel scripturam sacram, vel prædicationem euangelij. Nam verbum Dei cibus est animæ quam maximè salutaris. Quidam referunt ad epulum

Propheta non nudè sed optatiuè pœnas hominum prædicunt.

Mensæ nomine scriptura vel euangelij prædicatio significata.

epulum agni paſchalis: eo quod Iudæi, quum tempore paſchæ conueniſſent Ieroſolymam ad comedendum phaſe, omnes ab exercitu Romano concluſi ac veluti laqueo comprehenſi, miſerè perierint, vt ſcribit Ioſephus lib. 7 de bello Iudaico cap. 17. tanquam in illis tunc impletum ſit, quod hoc verſu prædicitur. Verùm conſtat apoſtolum hoc loco non de ea pœna nec de eo tempore loqui: ſed de ſpirituali pœna cæcitatis & ſurditatis Iudæorum: ac de toto tempore quod Chriſti aduentum ſequitur. Itaque ſenſus eſt; Ob præcedentia peccata in Chriſtum commiſſa (quæ in eodem pſalmo ante hunc verſum recenſentur) meritò hoc patientur exigente Dei iuſticia, vt menſa verbi Dei quam illis Deus parauit, vertatur eis in in laqueum quo capiantur & comprehendantur; & in offendiculum in quod grauiter impingant; id eſt, vertatur eis in perniciem & ruinam: & hoc totum contingat eis in retributionem ſeu iuſtam vindictam, propter ipſorum peccata. Fit autem ſcriptura ſacra in laqueum & ſcandalum omnibus illis, qui contempto eccleſiæ magiſterio priuatum ſuum ſenſum ad eam adferunt. His enim omnibus certus inſtat interitus. Quales non ſolum Iudæi, verum etiã omnes hæretici. Sed & euangelij prædicatio facta fuit Iudæis in ſcandalum: quia in hominem crucifixum credere, & ab eo ſalutem ſperare, quæ ſumma eſt euãgelicæ prædicationis, indignum iudicarunt. Quod hoc loco Chryſoſtomus & eius ſequaces menſam Iudæorum interpretantur delicias eorum, mihi videtur inſtituto Pauli nihilo magis conuenire, quàm quod de menſa agni paſchalis ab alijs adferebatur.

Quibus ſcriptura ſacra fiat in laqueũ & ſcandalum.

10 OBSCVRENTVR OCVLI EORVM NE VIDEANT. Id eſt, mens eorum ſubtractione tui luminis ita obtenebretur, vt recto iudicio priuati claram ac præſentem veritatem non agnoſcant.

ET DORSVM EORVM SEMPER INCVRVA. Quanquam hoc ad literam à propheta dictum videri poſſit de iugo ſeruitutis, quo preſſi ſunt Iudæi à tempore excidij Ieroſolimitani (Quibus enim magna onera imponuntur, vt ſerui, incuruato dorſo incedunt:) attamen ex mente Pauli ſpiritualis pœna potius intelligenda eſt, vt ſit ſenſus; Nihil cæleſte ſapiant, ſed animo ac deſiderio ſemper terram ſpectent: res terrenas quærant ac deſiderent; contra quàm veri Chriſtiani, quorum conuerſatio in cælis eſt, dum ea quæ ſurſum, quærunt ac ſapiunt, non quæ ſuper terram, Phil. 3. Col. 3. Simili tropo ſermonis dictum eſt à poëta; *O curuæ in terris animæ & cæleſtium inanes.* Quam verè autem hoc in Iudæorum gentem competat, auaricia & vſuris exercendis infamem, etiã vulgo notum eſt.

Quo ſenſu Iudæi incuruati in terrã.

11 DICO ERGO: NVNQVID SIC OFFENDERVNT VT CADERENT? ABSIT. Redit ad id quod initio huius capitis inſtituit: mouetque eorum quæ proximè dicta ſunt occaſione ſimilem quæſtionem cum ea quam illic ſibi fecerat: Num ita Dei iudicio ſint excæcati Iudæi, vt prorſus actum ſit de tota natione, nec ſperanda ſit vlla reſtitutio. Reſpondet autem negatiuè, quemadmodum ſupra; dicens, *Abſit.* Particula *ſic* in Græco & Syriaco non habetur. Et illud *vt caderent* bifariam intelligi poteſt. vel vt cauſa finalis ſignificetur, vel vt euentus. Simul obſeruanda metaphora in verbis offendere ſiue impingere, & cadere; quorum illud leuius eſt iſto. Non enim qui impingit, continuò cadit. Intelligit autem apoſtolus offenſionem & caſum non in leuioribus & grauioribus peccatis, ſed offenſionem quidem in parte populi, caſum autem in toto, ac ſine ſpe reparationis. Cenſetur enim populus offendiſſe tantùm, ſi non totus cecidit; maximè ſi caſus ſit reparabilis. Igitur priori modo ſenſus eſt: Iudæos non idcirco permiſſos impingere per hoc quod multi ex eis Chriſtum auerſati ſunt, vt tandem gens tota à iuſticia & ſalute excideret; quaſi Deus illam permiſſionem ordinauerit ad hunc finem: Id enim alienum eſt à Dei bonitate. Sed ordinauit ad eum finem, qui verbis ſtatim ſequentibus explicatur. Poſteriori modo ſenſus eſt; Iudæos non ſic offendiſſe vt penitus caderent; id eſt vt caſus irreparabilis, & omnium vniuerſalis inde ſit ſecuturus. Neque enim omninò populum Iudaicum Deus abiecit, ſed reliquias ſibi inde ſeruauit, ac cæterorum caſu ad tempus vti voluit tanquam occaſione conuerſionis & ſalutis gentium; ſicut in ſequentibus docetur. Hunc poſteriorem ſenſum attendit Latinus interpres, quando de ſuo addidit *ſic*. Nec repugnat Græca coniunctio ἵνα, quod Eraſmus putat. Nam ea licet ordinariè finalem cauſam denotare ſoleat; interdum tamen adhibetur in ſcripturis ſacris ad ſignificandum euentum, vel modum cum euentu: velut huius epiſtolæ cap. 7, *Vt fiat ſupra modum peccans peccatum per mandatum.* Et Lucæ 11, *Vt inquiratur ſanguis omniũ prophetarum* &c. Quod Matthæus c. 23 expreſſit per ὅπως, adeò *vt veniat ſuper vos omnis ſanguis iuſtus* &c. Ita ferè quoties apud euangeliſtas dicitur; *Vt impleretur quod dictum eſt per prophetam: Vt impleantur ſcripturæ* &c. Nec ſolum expoſitores Latini locum hũc ita ſunt interpretati, ſed & Græci Chryſoſtomus & Theophylactus: quemadmodum & illum infrà: *fracti ſunt rami, vt ego inſerar.* Atque hic ſenſus ſufficit inſtituto Pauli. Non enim quærit, an Iudæorum caſus ſit cauſa propter quã Deus permiſerit eos offendere: ſed an omnino ex hac offenſione caſus ille ſit ſecuturus. Quanquam ad vtrumque ſenſum aptari poſſunt quæ ſequuntur; vt in ijs & euentus & cauſa finalis ſignificetur. Porrò B. Auguſtinus in expoſitione præſentis loci, fatetur quidem Iudæos cecidiſſe, de multitudine id intelligens; (Nam & apoſtolus id agnoſcit infrà, cùm dicit: *In eos quidem qui ceciderunt, ſeueritatem*) ſed *non ita deliquerunt*, inquit, *vt ca-*

Offendere & cadere quomodo differant.

Iudæorũ caſus nec vniuerſalis eſt, nec irreparabilis.

derent, id est vt tantummodo caderent, quasi ad pœnam suam solum: sed vt hoc ipsum quod ceciderunt, prodesset gentibus ad salutem.

SED ILLORVM DELICTO SALVS EST GENTIBVS, VT ILLOS ÆMVLENTVR. Responsionem suam negatiuam declarando prosequitur, ostendens aliquot rationibus Iudæorum salutem quamuis offenderint, non esse desperandam. Quarum hęc est prima, sumpta ab ipsarum gentium salute diuinitus ordinata ad bonum Iudæorum. Quæ ratio vt intelligatur, sciendum est verbum *æmulari* hic positum esse ab interprete in significatione actiua, pro eo quod est prouocare ad æmulationem, quemadmodum & vsurpauit 1 Corinth. 10, *An æmulamur Dominum?* Nam ea Græci verbi παραζηλῶσαι significatio est: & in eum sensum interpres noster alibi illud exponit, vt in hoc ipso capite post paucula: *Si quomodo ad æmulandum prouocem carnem meam.* Et capite superiori: *Ego ad æmulationem vos adducam.* Denique & ex Syriaco sic habemus interpretatum: *ad prouocandum eos ad æmulationem.* Porest autē tam Gręca quàm Syriaca lectio duobus modis exponi; vt vel ad gentes verbum referatur, vel ad Deum. Ad gentes quidem hoc modo, vt gentes salutem adeptæ prouocent ad æmulationem Iudæos. Quod intellige non studio sed exemplo. Et hoc voluisse videtur noster interpres, quando Græcum infinitiuum plurali numero vertit, *æmulentur*. Ad Deum autem hoc pacto: vt Deus ad æmulationem gentium prouocet Iudæos. Id voluerunt alij translatores qui singularem numerum reddiderunt, *prouocet*, aut *prouocaret*, secuti Græcorum commentarios, qui prouocationem hanc Deo videntur ascribere; idque rectius, vt existimo. Nam Deo Moyses ascripsit in illo versu quem præcedenti capite Paulus ex eius cantico citauit: & ex quo præsentem rationem excerpsit. Præterea notandum pro *delicto* Græcè legi παράπτωματι, quod etiam lapsum significat, vt à casu distinguitur. Est enim leuius labi quàm cadere. Atque hoc reddiderunt alij interpretes: idemque volunt commentarij Græcorum. Sed & Syriaca dictio lapsum denotat. Pertinet autem hoc ad metaphoram superiorem, vt medium quiddam inter offensionem & casum: quo significetur Iudæos non quidem sic offendisse vt caderent; sic tamen vt laberentur; ne quis offensionem eorum plus satis extenuet. Quanquam sunt qui παράπτωμα interpretentur offensam, id est impactionē: vt idem significatum sit hoc nomine, quod prius verbo ἔπταισαν *offenderunt*. Estque id contextui Paulino consentaneum. Igitur sensus apostoli est: Quin potius delicto seu lapsu siue offensa Iudęorum vsus est Deus ad magnum quoddam bonum, scilicet ad vocationem & salutem gentium; vicissim vsurus gentium conuersione ad salutem Iudæorum. Dum enim gentes ad fidem vocat, Iudæos (sicut per Moysen prædixit) ad æmulationem prouocat; vt qui videant promissa patribus suis facta, & à se neglecta, transferri ad gentes. Hac igitur æmulatione perciti, velut ex contentione & ipsi Christum saluatorem recepturi sunt; quem prædicantibus apostolis recipere noluerant. Ad hunc sensum collimant Græca, ab Erasmo paulo clarius sic reddita: *Sed per lapsum illorum salus contigit gentibus, in hoc vt eos ad æmulandum prouocaret.* Iam quomodo Iudæorū lapsus & infidelitas fuerit occasio salutis gentilium, docent non vno loco Acta apostolorum, vbi Iudęis euangelium repellentibus ad gentes transisse leguntur: nominatim cap. 13 & vltimo. Porrò quāuis æmulatio iam dicta non in omnibus efficiat Iudæis vt euangelio credant (multi enim zelo commoti fuerunt ob fidem gentium, nec eam sunt imitati, vt Act. 13, 17, & alibi) non tamen existimandum est solum in fine sæculi Iudæos hac æmulatione adducendos ad fidem; verumetiam aliàs, Deo miserante, id contingere & contigisse, licet non tanto numero. Certè legimus ante ducentos annos vnius Vincentij Ferrerij viri sancti concionibus supra viginti quinque millia Iudæorum adducta fuisse ad Christum. Et scimus adhuc Romæ singulis annis aliquot Iudæos baptizari. Dicet aliquis: Quid si Iudæi Christum recepissent: an non contigisset salus gētibus? Respondeo; Contigisset vtique, quia pro mūdi salute passus erat Christus. Verùm nec tam citò perlatum ad eas euangelium fuisset; nec eodem ordine quo nunc, salus earum fuisset procurata.

Æmulari pro eo quod est ad æmulationem prouocare

Delictum pro lapsu positum.

Deus lapsu Iudæorum vsus ad conuersionem gentium.

Iudæi etiā ante finē sæculi ad fidem adducūtur.

Quæstio.

Responsio.

12 QVOD SI DELICTVM ILLORVM DIVITIÆ SVNT MVNDI. Secunda ratio, sumpta ab eo quod gentibus vtile est, & proinde optabile, ac merito à Dei misericordia sperandum. Si, inquit, delictum siue lapsus Iudęorum per occasionem cessit ac redundauit in spirituales mundi diuitias, hoc est in salutem copiosè præstitam gentibus toto orbe diffusis: Sequitur.

Iudæorū delictum diuitiæ mundi.

ET DIMINVTIO EORVM DIVITIÆ GENTIVM. Id est, si cessit ad multitudinem gentium conuertēdam Iudæorum abiectio, qua factum est vt tam pauci ex illis fidem susciperent, cæteris infidelitate excæcatis: Sequitur.

QVANTO MAGIS PLENITVDO EORVM? Supple, diuitiæ gentium erunt? id est, quanto magis valebit ad confirmandam & dilatandam in gentibus fidem, conuersio populi ipsius Iudaici, id est maximę multitudinis eorum? Quam conuersionem futuram in fine sæculi, infrà docet. Argumentum est à minori. Si enim Iudæi credere nolentes occasionem dederunt multitudinis gentium conuertendæ ad fidem: multo magis consentaneum est, vt ijdem credentes causa sint amplificandæ fidei in gentibus. Hoc enim per se est, illud per accidens. Iam vlterius collige: Si Deus propter vtilitatem totius mundi, id est populi gentilis, permisit Iudæos labi ac diminui: multo magis eos restaurabit & ruinas

eorum implebit pro mundi vtilitate. Non igitur desperanda nobis est eorum conuersio. Rationem hanc docte & dilucide explicatam habes apud S. Thomam. Cæterum obserua pulcherrimam metaphoram in nomine diuitiarum, quas ad fidei transfert incrementa. Sic Iac. 2, *Deus elegit pauperes in hoc mundo, diuites in fide.*

In nomine diuitiarum metaphora.

13 VOBIS ENIM DICO GENTIBVS; QVAMDIV QVIDEM EGO SVM GENTIVM APOSTOLVS: MINISTERIVM MEVM HONORIFICABO. Pro *quamdiu* Græcè est ἐφ' ὅσον, quod interdum quidem temporis significationem habet, vt Mat. 9, *Quamdiu cum illis est sponsus.* Atque ita accepit Origenes hoc loco. Sic enim interpretatur; quamdiu sum apostolus, id est semper ac sine fine. Quod etiam ad futurum sæculum extendit, non sine erroris suspicione. Verùm vsitatius ad rationem refertur, Latinè *inquantum, quatenus, qua ratione.* Et ita accipiendum hoc loco arguit præsentis temporis verbum δοξάζω *glorifico:* quomodo & Augustinus legit lib. 9 contra Faustum c. 2. pro quo noster interpres futurum reddidit *honorificabo*, quoniam hoc magis quadrabat cum aduerbio *quamdiu:* nisi fortè legit futurum δοξάσω; tametsi ad sensum non multum interest vtrum legas. Est autem hæc tertia ratio à signis, hoc est ab ipsius Pauli conatu in adducendis ad Christum Iudæis. *Quod quidem non faceret*, inquit Thomas hanc rationẽ explicans, *si casum Iudæorum irreparabilem putaret. Vnde suum ipsius studium, quod adhibebat ad cõuersionem Iudæorum, inducit pro signo, quod eorum casus sit reparabilis*. Sic ille. Gentes autem alloquitur Paulus, earum apostolum se nominans, ne dicturus de suo erga Iudæos conuertendos studio, videatur oblitus officij peculiariter sibi demandati in gentes. Vos, inquit, ô gentes, appello. Quandoquidem sum vester apostolus; ministerium hoc meum non desero, sed gnauiter obeo, atque illustre & celebre reddo: quod probat multitudo eorum qui passim ex gentibus mea prædicatione ad fidem conuertuntur. Vocat se gentium apostolum hic & alibi, quia præcipuum eius officium diuinitus iniunctum, erat circa salutem gentium; quemadmodum ex historia Actorum apostolicorum constat. Nec tamen negandum est, etiam missum fuisse vt Iudæis prædicaret. Sic enim dicit de eo Dominus Act. 9. *Vas electionis est mihi iste, vt portet nomen meum coram gentibus & regibus & filijs Israel.* Vnde patet verum non esse quod quidã hoc loco annotant, Paulum prædicantem Iudæis fecisse opus supererogationis: quasi per hoc suum ministerium quod in gentes acceperat, honorificare se dicat. Qui commentarius legitur apud Hugonem, Heruæum & Aquinatem; sumptusque est ex Ambrosiastro. Nec enim Paulus his verbis significat se prædicasse euangelium Iudæis: (quanquam id sæpe fecerat) sed se prædicantem gentibus, etiam Iudæorum saluti consulere. Hoc enim est quod sequitur.

Paulus quare se dicat gentium apostolum. Paulus etiam ad Iudæos missus.

14 SI QVOMODO AD ÆMVLANDVM PROVOCEM CARNEM MEAM. Quod, inquit, tam diligenter exerceo munus apostolicum inter gentes, non solum id facio pro salute gentiũ, verum etiam Iudæorum: vt scilicet hi zelotypia quadam incitati, dum vident gentes per fidem adiungi Deo patris sui Abraham, & promissiones Abrahæ seminique eius factas à gentibus occupari; accedant etiam ipsi ad fidem, studeantque cum illis saltem, si non præ illis, benedictionis patribus suis promissæ participes fieri. Carnem suam vocat Iudæos propter cognationem carnis. Quod expressius dixit cap. 9. *Qui sunt cognati mei secundum carnem.* Sic autem loquitur, vt quodam naturæ vinculo obstrictum se significet ad promouendam Iudæorum salutem; de qua subiungit.

ET SALVOS FACIAM ALIQVOS EX ILLIS. Dicit, *aliquos*, sciẽs suo tempore non futurum vt admodum multi ex eis ad salutem adducantur; plenitudine videlicet in aliud tempus reseruata. Illud in his verbis obserua, quamuis humanam salutem totam ab initio fidei vsque ad consummationẽ gloriæ Deus principaliter operetur; ministros tamen euangelij & sacramentorum, etiam suo modo saluos facere homines; nimirum vt viua quædam instrumenta, quibus ad peragendam eorum salutem Deus vtitur. Sic idem apostolus ad Timoth. 1 epistolæ 4. *Hoc enim faciens & teipsum saluum facies, & eos qui te audiunt*. Et Iacobus in fine suæ epistolæ: *Qui conuerti fecerit peccatorem ab errore viæ suæ, saluabit animam eius à morte.* Et Dominus ipse Mat. 18. *Si te audierit, lucratus eris fratrem tuum.*

Ministri euangelij & sacramentorũ quomodo saluos homines facere dicãtur.

15 SI ENIM AMISSIO EORVM RECONCILIATIO EST MVNDI; QVÆ ASSVMPTIO, NISI VITA EX MORTVIS? Studium illud suum rursus comprobat ex eo quod vtile futurum sit ipsis gentibus. Probat autem sententia simili cum illa præcedente, *Quod si delictum illorum diuitiæ sunt mundi* &c. *Amissio* Græcè ἀποβολή, *abiectio*, quam opponit assumptioni. Reiectionem legit Augustinus loco suprà citato. Cæterùm assumptionem intellige non adiũctionem Iudæorum ad gẽtes, vt quidam volunt; sed qua assumendi sunt à Deo, qui prius abiecti erant. Hunc enim intellectum postulat antithesis inter abiectionem & assumptionem. Nec secus accipitur infrà cap. 14, *Deus enim illum assumpsit.* Si, inquit apostolus, Iudæorum abiectio per occasionem valuit ad reconciliationem gentium cum Deo; quid dicemus de assumptione Iudæorum, qua nimirum assumentur à Deo ad gratiam euangelij & ad salutem in fine sæculi; nisi quod ea multo magis sit profutura gentibus ac toti mundo, ad nouitatem vitæ ex morte peccati? Vel simpliciter hoc pacto: Si Iudæorum abiectio cessit mundo ad peccatorum remissionem: quid mundo cõferet eorum assumptio, nisi iustificationem, quæ est vita ex mortuis?

Iudæorũ assumptio qua dicatur.

Vita ex mortuis apostolo quæ dicatur.

Solet enim apostolus ratione distinguere hęc duo, mori peccatis, & viuere Deo per iustitiam: atque hoc præ illo velut aliquid maius commendare; vti videre est supra cap. 6 per aliquot versus. Quo pertinet etiam illud c. 4. *Traditus est propter delicta nostra, & resurrexit propter iustificationem nostram*. Aliter tamen Græci Origenes, Chrysostomus & Theodoritus, quos multi sequuntur. Intelligunt enim vitam ex mortuis, vniuersalem mortuorum resurrectionem, quæ Iudæorum assumptionem est consecutura. Neque enim prius mortui resurgent ad vitam, quam Iudaicus populus receperit fidem Christi. Rursus alij vitam ex mortuis figuratè interpretantur cumulum bonorum, &, vt Oecumenius loquitur, *perfectum integrumq; gaudium, quale erit in perfecta communiq; vita ac resurrectione ex mortuis*. Quę omnes expositiones probabiles sunt. Porrò quam non sit desperanda Iudæorum salus, licet ad tempus amissi & abiecti sint; pergit adhuc docere duabus metaphoris subiūctis. Et hanc ponimus quartam rationem apostoli, sumptam ex qualitate maiorum, vt patebit.

16 QVOD SI DELIBATIO SANCTA EST; ET MASSA. Græcè: *Si autem primitiæ sanctæ; & conspersio*. Nam *massa* nomen est ad multa generale: φύραμα verò Græcum, ac Latinum conspersio, propriè significant farinam aqua temperatam ad pinsendum. Conspersionem legit etiam Hilarius enarrans psalmum 58. Prior itaque hæc metaphora desumitur ab eo quod in lege fiebat: vbi Deo oblatis, & per hoc sanctificatis frumenti primitijs, vt præcipitur Num. 15, quæcumque massa postea fieret ex eo frumento, reputabatur sancta. Sic igitur si patriarchæ, qui sunt velut primitiæ populi Iudaici, sancti fuerunt; etiam populus ipse ex illis progenitus, reputabitur sanctus. Ita Chrysostomus, Oecumenius, Gagnæus & alij; primitias, ęquè vt mox radicem, interpretantes Iudæorum patriarchas. Noster interpres primitias delibationem vocat, quod primitiæ primò delibentur, id est, vt portio quædam exigua desumantur ex reliquo corpore seu frumenti, seu aliarum rerum Deo offerendæ. Nisi forte significare voluit fermentum, quomodo Theophylactus ἀπαρχὴν interpretatus est. At nescio quam rectè; quum vsus loquendi, præsertim scripturæ sacræ, non habeat, vt fermēto nomen ἀπαρχῆς attribuatur; ac vix soleat fermentum in scripturis habere bonæ rei significationē. Fortasse Theophylactus, vt homo Græcus posterioris ætatis, panem fermentatum quo Græci in mysterijs vtuntur, hac sua expositione commendare voluit. Sunt qui delibationem interpretentur id quod ex massa farinacea sumitur ad probandum; & per eam significari putent vel apostolos vel primos fideles; quos ex gente Iudæorum assumptos à Deo dicunt, velut delibationem ex massa. Sed hoc glossema quod Latinorum tantum est, nec Græco textui, nec intentioni Paulinæ existimo conuenire.

Primitiæ populi Iudaici patriarchæ.

Male Theophylactus ἀπαρχὴν fermentū interpretatur.

ET SI RADIX SANCTA, ET RAMI. Id est: Si patriarchæ, ex quibus velut radice processit arbor Iudaici populi, sancti sunt: ipsa etiam arbor cum ramis suis, id est, populus Iudaïcus sanctus erit. Origenes tam primitias quā radicem, non alium quam Christum vult intelligi: quoniam, inquit, *huic radici omnis qui saluatur, inseritur, & ex hac delibatione sancta omnis massa humani generis sanctificatur*. Sed & hic commentarius recedit à mente apostoli, qui non intendit hoc loco docere, quis sit author sanctificationis tam Iudæis quā gentibus; sed peculiari de Iudæis ratione suadere, quod in negocio sanctificationis non debeāt contemni: videlicet ex eo quod sanctos habuerunt progenitores. Ad quam rem mox etiam adducit similitudinem oliuæ. Porrò ex duabus iam dictis Pauli probationibus quidam hæreticorum docere conati sunt, Christianorum filijs, vt sanctificentur, non esse necessarium baptismi sacramentum: quod eo ipso quo Christianos habent parentes, sancti sint, &, vt aiunt, promissionis ad Abrahām factæ participes. Quod argumentum si valeret; multo magis ostenderet omnes Iudæos, vtpote ex sanctissimis patriarchis prognatos, sine exceptione sanctos esse, nec vllo sacramēto ad sanctificationem indigere. Quod falsissimum esse constat. Quare dicendum est, apostolum vti his comparationibus velut argumento probabili, ad docendum, Iudæos potiori ratione participes fieri posse gratiæ Dei quam gentiles: eo quod nati sint ex patribus quibus factæ sunt promissiones; quique sancti fuerunt & accepti Deo. Cum enim per institutionem plerumque fiat vt posteri teneāt eandem cum suis maioribus religionem & & pietatem; quod & futurum in posteritate Abrahæ per sanctam filiorum eius educationem, Dominus ipse testatus est Gen. 18, consentaneum est Iudaicum populum è sanctis patribus ortum, sanctitatem illam velut quodammodo hereditariam retinere. Sed etsi multi è populo sua malicia à sanctitate maiorum deflexerint; futurum tamen vt facilius ad id quod eis naturale quodammodo est, reuocentur, & fiat quod dicitur Malach. vltimo: *Conuertet cor filiorum ad patres eorum*. Non ergo sanctum vocat Iudaicum populū Paulus, quod sanctitatem in se habeat; sed quia habet vnde sanctificetur, tanquam massa ex primitijs, & rami ex radice; vt proinde sanctus dici possit in spe & causa probabili, & in quadam præparatione; quam scriptura non rarò sanctificationem vocat. Quæ præparatio & causa est, habere sanctos progenitores. Nam & simili sensu 1 Cor. 7, idem apostolus sanctos vocat filios, propter alterum parentem sanctum, id est Christianum: tametsi is locus etiam aliter intelligi potest, vt ibi videbitur.

Radix Iudaici populi ijdem patriarchæ.

Refelluntur qui ex hoc loco docent Christianorum filijs non esse necessarium baptismum.

Iudaicus populus quare sanctus vocetur.

17 QVOD SI ALIQVI EX RAMIS FRACTI SVNT. Græcè *defracti sunt*, scilicet ab arbore.

Repti-

Reprimit gloriationem & fastum gentilium aduersus Iudæos, persistens in metaphora radicis, arboris, & ramorum; & Iudaicum quidem populum, quatenus instar arboris surrexerat ex sancta radice maiorum, eamque generis nobilitatem retinebat, oliuam vocat; gentilem verò populum oleastrum, id est oleam siluestrem & infructuosam, quod ortus ex profana radice, scilicet eorum qui verum Deum ignorantes idola coluerant, eorumque instituta sequens, nullum ferret fructum pietatis. Quod si, inquit, aliqui Iudæorum recesserunt à sancta societate sui populi, tanquam rami fracti ab arbore bona, cuiusmodi est oliua.

Populus Iudaicus oliuæ cōparatus: gentilis oleastro.

TV AVTEM CVM OLEASTER ESSES, INSERTVS ES IN ILLIS. Hic rursus sermonē ad eos conuertit qui ex gentibus crediderant: hancque suam apostrophen continuat pene vsque ad finem capitis. *Insertus* dixit interpres pro *insitus*. Tu autem, ait apostolus, ô popule gentilis, cum prius esses oleaster, id est populus profanus & infidelis, ex profanis & infidelibus oriundus: nuper insitus es oliuæ *in illis*, id est inter illos, scilicet oliuæ ramos in arbore manentes. Hoc est, per fidem, spem & charitatem adiunctus es & vnitus sanctæ societati eorum qui descenderant ex patriarchis. Nam oues quæ sunt ex gentibus, adducuntur ad ouile electorum ex Iudæis, Ioan. decimo. Quidam *ἐν αὐτοῖς* interpretantur in truncum, alij in locum ramorum defractorum. Sed vtrumque minus rectè. Nam Græca præpositio non eum vsum habet. Ostendit autem manifestè hic locus, eadem fide, codéq; spiritu gratiæ donatos esse vtriusque temporis iustos, & qui Christi aduentum præcesserunt, & qui sequuntur.

Oleaster insitus oliuæ quo modo.

ET SOCIVS RADICIS ET PINGVEDINIS OLIVÆ FACTVS ES. *Socius* Græcè *συγκοινωνὸς*, *comparticeps*, *consors*. Sensus: Et vnà cum ramis oliuæ naturalibus factus es particeps eiusdem radicis, eiusdemque pinguedinis, quam radix toti arbori subministrat. Hoc est; tanquam & ipse ex patriarchis ortus esses, eandem Dei notitiam ac multiplicem gratiam simul cum Iudæis illorum posteris, velut Iudæorum coheres, ex communi radice suxisti. Hoc nimirum est quod idem apostolus dicit ad Ephes. 3, *gentes esse coheredes & concorporales & comparticipes promissionis*; scilicet vnà cum Iudæis, quorum maioribus promissio de Christo facta fuerat. Admonet Origenes, oliuæ & oleastri similitudinem ab apostolo non eo ordine positam esse, quo apud agricolas habetur. *Illi enim*, inquit, *magis oliuam oleastro inserere, & non oliuæ oleastrum solent: Paulus verò apostolica authoritate ordine commutato, res magis causis, quam causas rebus aptauit*. Sic ille. Quod & ab alijs annotatum inuenio. Nam in vniuersum insitiones fieri solent, quum ex arbore fœcunda surculus inseritur in sterili, non contra; siue fisso ramo insitio fiat, siue terebrato; quod genus inoculationem vocant. Sed de ea re viderint agricolæ. Nihil absurdum si similitudinem quis assumat ab eo quod in natura non eo fit ordine quo ad institutum applicatur. Tale enim est quod gentili populo Paulus dicit: Ita tecum actum est, vt si ex oleastro surculum quis inserat oliuæ, fructum inde vel præter naturam consecuturus. An autem hoc significetur illis verbis infra positis, *& contra naturam insertus es in bonam oliuam*, illic expendemus.

Quomodo dictum à Paulo, oleastrum inseri oliuæ.

18 NOLI GLORIARI ADVERSVS RAMOS. Hic absoluit periodum ceptam ab eo loco, *Quod si aliqui* &c. Quamuis, inquit, illa ad eum modum se habeant; non tamen est quod glorieris aduersus ramos. Nam iniquum & improbum est ramos insiticios iactitare sese contra naturales, iisque se anteferri velle. Sed quia dicere poterant gentiles se esse ramos & plures & fructuosiores naturalibus; ideo subiungit apostolus aliam rationem fortiorem, qua gloriationem eorum inhibeat.

QVOD SI GLORIARIS; NON TV RADICEM PORTAS, SED RADIX TE. Quod si, inquit, adhuc existimes tibi gloriandum esse contra ramos alios, ob causam modo dictam: illud saltem cogitare debes, quod etiam radix ipsa, (quæ te sustinet, non tu illam) in populo Iudaico est. Nam patriarchæ & prophetæ qui fuerunt ex illo populo, sunt loco radicis oliuæ. Vnde idem apostolus Eph. 2 scribit superædificatos esse gentiles super fundamentum non solum apostolorum, sed etiam prophetarum. Proinde, inquit, sicut ramus habet omnem suam viriditatem & fructum ex radice; ita omnis salus tua referenda est ad illum populum propter eorum maiores; ipso etiam saluatore attestante Ioan. 4, *quod salus ex Iudæis est*.

Salus gētilium referēda ad Iudæos.

19 DICES ERGO. Bene restitutum futurum pro præsenti, *dicis*, quod erat in multis codicibus. Nam Græcè est *ἐρεῖς οὖν*. Cui consonat textus Syriacus, nec non Latina vetustiora. Coniunctionem *ergo* caue hinc abstrahas & adiungas sequentibus: *ergo fracti* &c. Nam eam collocationem *οὖν* Græcum minimè recipit.

FRACTI SVNT RAMI VT EGO INSERAR. *Fracti*, Græcè *defracti*. Sensus: Tu popule gentilis fortè ex ijs ipsis quæ dixi, arripies tibi argumentum gloriandi aduersum Iudæos, & dices: fracti sunt ab arbore rami naturales; atque ita factum, vt eorum loco ego insererer. Quapropter haud immeritò gloriabor ramus insiticius inhærens arbori, contra ramos fractos. Potest nihilominus etiam causaliter accipi vocula *vt*, quæ Græcis est *ἵνα*, quemadmodum accepit Thomas, ita partem hanc exponens: *Fracti sunt rami, vt ego inserar: id est, ad hoc Deus permisit Iudæos à fide excidere, vt ego ad fidem intrarem*. Qui sensus etiam auget gloriationem gentilis aduersus Iudæum.

20 BENE. Græcè καλῶς, *bene*, *rectè*, *pulcrè*; Erasmus supplet,*bene dicis*.Quanquam per se positum,approbantis & laudantis aduerbiũ est. Ita Luc. 6, ὅταν καλῶς ὑμᾶς εἴπωσι, *cum bene vobis dixerint*,id est, cum ad quæque verba & facta vestra dixerint, *bene*; quod solent assentatores.Videri cuipiam posset iungendum cum sequentibus; *Bene*, id est meritò *propter incredulitatem fracti sunt*. Verùm sic loquens videretur insultare lapsui Iudæorum; quod hic vnicè cauet.Itaque sensus est:Probo quod dicis,illos fractos,& te insitum esse: imò fractos illos ad hoc vt tu insereris.Sed, ne vel ob id tibi aduersus eos gloriandum existimes; audi quæ sequuntur.

Καλῶς bene, per se positum quē sensum habeat.

PROPTER INCREDVLITATEM FRACTI SVNT. *Propter incredulitatem*,Græcè τῇ ἀπιστίᾳ *incredulitate*, quemadmodum & legit Amb. commentator;hoc est,interpretante Ruffino, *per incredulitatem:* vt non tam causa meritoria quam formalis significetur.Nam eo ipso quo credere in Christum noluerunt,ab arbore fidelis & sancti populi reuulsi sunt.

TV AVTEM FIDE STAS. Malè Erasmus & eum secutus Caietanus putant vertendum fuisse in præterito *stetisti*,vel *constitisti*. Nam Græcum præteritum ἕστηκας significationem habet præsentis. Sicque vertit ipse Erasmus superius cap. 5, *in qua stamus*, Græcè ἑστήκαμεν. Hic quoque formalis ratio significatur; & sensus est: Tu autem non tuo opere, sed per fidem insitus in sacram oliuam, eadem fide adhuc in illa stas,id est manes & consistis: sicut illi contra quos gloriaris, aliquando steterunt. Fidem intellige quam in superioribus huius epistolæ toties commendauit.

Fide stare quid sit.

NOLI ALTVM SAPERE SED TIME. *Altum sapere*, Græcis vnum verbum ὑψηλοφρονεῖν; quod Latini dicunt, tollere spiritus, hoc est de se magnificè sentire. Caueto, inquit, ne superbias, ne animo efferaris propter hoc quia fide stas in oliua: sed time ne aliquando per infidelitatem ab ea excidas, sicut illi exciderunt. Locus apertissimus aduersus hæreticos negantes fidem semel habitam amitti posse. Nam quod eorum quidam timorem hic interpretantur cultum religiosum,planè redarguunt eos verba sequentia; quæ metum excisionis exigunt, ab exemplo Iudæorum, qui per incredulitatem fracti & excisi fuerant.

Fidem semel habitam amitti posse.

21 SI ENIM DEVS NATVRALIBVS RAMIS NON PEPERCIT; NE FORTE NEC TIBI PARCAT. Argumentatur à maiori. Nam si Deus, inquit,etiam naturales ramos, id est Iudæos, quibus videbatur plus aliquid deberi, permisit excidere per infidelitatem: fieri potest, adeoque ne fiat metuendum, vt nec tibi parcat,sed te quoque excidere permittat. Metuendum id sane, si non toti populo gentili, certè singulis non solum hominibus, verùm etiam nationibus. Id quod iam dudum multis contigisse videmus ac deploramus. Hæc ratio solidissima est & irrefragabilis, ad comprimendam omnem gloriationem gentilium aduersus Iudæos; nec minus valebit, etiam si non à maiori sed à pari procedat, de quocumque homine gloriante aduersus alterum. Cum enim omne bonum à Deo sit; & ipse nemini quicquam debeat, nisi quantum vult debere per spontaneas promissiones & pacta: tam potest libera sua voluntate permittere casum ac defectionem gentilium, quam permisit Iudæorum; tam casum huius hominis, quam illius. Quod enim stat quisque, totum ad gratuitam Dei misericordiam referre debet. Igitur ostendit hic locus ne reprobationem quidem esse ex meritis,sed ex sola Dei voluntate.

Deus an quidquã alicui debeat.

22 VIDE ERGO BONITATEM ET SEVERITATEM DEI. *Bonitatem* Græcè χρηστότητα *benignitatem*. Significatur enim ea voce facilitas ac promptitudo præstandi beneficia. Sensus: Vt intelligas te nihil habere vnde glorieris aduersum Iudæos, considera bonitatem seu benignitatem gratuitam Dei vocantis atque eligentis, & seueritatem seu rigorem Dei reijcientis ac reprobantis, & misereri nolentis. Quæ duo membra consequẽter explicat. Rhetores hoc schema sermonis dialysin vocant.

Bonitas & seueritas Dei.

IN EOS QVIDEM QVI CECIDERVNT SEVERITATEM. *In eos* pendet à dictione, *seueritatem:* Vide inquit Dei seueritatem qua vtitur in Iudæos quos cadere permisit. Quæ permissio ad seueritatem pertinet, tanquam diuinæ reprobationis effectus.

IN TE AVTEM BONITATEM DEI. *In te*, ἐπὶ σὲ, *erga te*, quarto casu; sicut dixerat *in eos:* & dependet à vocabulo *bonitatem* seu benignitatem. Nec in Græcis aut Syriacis exprimitur genitiuus *Dei*. Satis enim intelligitur. Vide,inquit,Dei erga te benignitatem: qua scilicet te populum gentilem sine vllis tuis meritis ad euangelij gratiam efficaciter vocauit.

SI PERMANSERIS IN BONITATE. *In bonitate*, non tua,vt quidam exponunt:sed Dei, hoc est in eo ad quod Dei bonitate seu benignitate vocatus es atque adductus;quasi dicat: si perseueraueris in fide & iusticia. Non hoc addit tanquam ex conditione permansionis, id est perseuerantiæ dependeat electio diuina,cum & ipsa perseuerantia sit electionis effectus: sed quia permansio hæc certissimum est ipsius electionis argumentum, ac si diceret: Si non permanseris in eo ad quod Dei bonitate vocatus es,certissimè noueris te non esse in eorum numero ad quos eligentis Dei bonitas pertineat.

Perseuerantia diuinæ electionis effectus.

ALIOQVIN ET TV EXCIDERIS. Id est; Tu qui modo ramus es oliuæ per Dei vocantis bonitatem, si in ea bonitate non permanseris,sed per infidelitatem recesseris;eo ipso excidêris,amputaberis,ac decides ab arbore societatis electæ.

23 SED ET ILLI SI NON PERMANSERINT IN INCREDVLITATE, INSERENTVR. Hoc est: Atque è diuerso Iudæi, si relicta infidelitate

fidem

fidem susceperint; eo ipso rursus inserentur arbori oliuæ. Non enim significatur quod recessus ab incredulitate præcedat eam insitionem quæ fit à Deo; sed loquitur ad hunc modum apostolus, vt ostendat ne primam quidem gratiam Dei mouentis hominem, esse sine cooperatione liberi arbitrij. quemadmodnm & superiori membro, quo dixit; *Alioquin*, id est, si non permanseris in bonitate, *excideris*; significare voluit nec desertionem seu gratiæ subtractionem esse sine motu voluntatis, sponte ac liberè recedentis à bono. Rursus ostendit etiam hic locus, hominem semel iustificatum excidere posse à gratia Dei & iusticia: nec quenquam esse certum, quod in ea sit vsque ad finem permansurus. Quæ doctrina cùm sit in verbo Dei contestatissima; mirum est qua fronte ab aduersarijs oppugnetur.

Gratia Dei mouentis hominē, non est sine cooperatione liberi arbitrij: nec eius subtractio sine motu voluntatis sponte recedētis. Iustificatum excidere posse.

POTENS EST ENIM DEVS ITERVM INSERERE ILLOS. Ne quod dictum est, *si non permanserint in incredulitate*, *inserentur*, ita tribuatur hominis voluntati, tanquam illius sit aliquid proprium; apostolus hac sententia totum reuocat ad potentiam & efficaciam gratiæ Dei. Simul innuit, hoc quod dicit Deum posse, ab eo sperandum esse: sicut & alibi Dei potentiam allegat ad spem excitandam; vt infrà cap. 16, *Qui potens est vos confirmare*; & 2 Cor 9, *Potens est Deus omnem gratiam abundare facere in vobis*. Quo magis autem id à Deo speretur, argumento subiuncto probabile idipsum reddit, ducto videlicet à minori, id est, ab ea gratia quam ipsi gentiles experti iam fuerant.

In bono opere nihil voluntatis nostræ proprium.

24 NAM SI TV EX NATVRALI EXCISVS ES OLEASTRO, ET CONTRA NATVRAM INSERTVS ES IN BONAM OLIVAM. *Contrà*, Græcè παρὰ, *præter*. Quanquam non aliud est apostolo *præter naturam*, quàm *contra naturam*; quemadmodum & scriptoribus profanis. Porrò *contrà naturam* Thomas interpretatur *contra communem cursum naturæ*, addita hac ratione: *non enim consueuit ramus arboris malæ inseri in bonam arborem, sed potius è conuerso*. Similiter Haimo, Rickelius, alijque nonnulli. At verò plerique, maximè veteres, hoc quod dicitur *contra naturam*, de sola interpretantur originis contrarietate seu diuersitate, vt sensus sit: Nam si tu homo gentilis, excisus es ex oleastro, cuius eras ramus naturalis, vtpote secundùm carnem ex eius radice propagatus; & tamen contra naturam huius tuæ originis, per Dei potentiam insitus es in bonam, pulcram & veram oliuam, (id enim significat Græcum nomen compositum καλλιέλαιον:) Sequitur.

Præter naturam idē quod contra naturam.

QVANTO MAGIS II QVI SECVNDVM NATVRAM, INSERENTVR SVÆ OLIVÆ? Græcè *propria oliua*. Quanto magis, inquit, per eandem Dei potentiam Iudæi qui *secundum naturam* sunt, id est qui sunt rami naturales oliuæ, iterum eidem suæ oliuæ inserentur, sic vt insiti coalescant? Hoc enim secundum rationem magis consentaneum videtur: tametsi Deo omnia sunt æquè facilia. In nonnullis codicibus Græcis abest articulus οἱ, & tantum legitur, οὗτοι κατὰ φύσιν &c. Quæ si non mendosa lectio est, vertendum esset: *quanto magis hi*, scilicet Iudæi, *secundum naturam inserentur suæ oliuæ?* vt per antithesin sibi respondeant hæc duo, contra naturam inseri, & secundum naturam inseri. Idque secutus videtur Syrus interpres.

25 NOLO ENIM VOS IGNORARE FRATRES MYSTERIVM HOC. Quod probabile & à Deo sperandum esse docuit superiori argumento, nunc tandem, vt vehementius retundat fastum gentilium, (nam eos adhuc alloquitur rursum mutato numero,) docet aliquando verè futurum esse, apertiens *mysterium* (Latinè *sacramentum* vertunt quidam) id est, rem eatenus arcanam & paucis cognitam. Aperit autem ob eam causam quam continuò subiungit. Quod ait, *nolo vos ignorare*, pro eo quod diceret, scire vos volo; Paulini moris est. Ita loquitur cap. 1 huius epistolæ, item 1 Cor. 10 & 12, 2 Cor. 1, & 1 Thess. 4. *Nolo*, Græcè quidem semper est οὐ θέλω, *non volo*; sed sensu eodem. Nam Græcis nolle vno verbo non dicitur: vt nec in alijs linguis extra Latinam. Itaque perinde est ac si diceret, volo vos non ignorare, id est volo vos scire. Id verò semel annotasse sufficiat.

Mysteriū de Iudaorū in fine sæculi cōuersione.

Nolle solis Latinis vno verbo dicitur.

(VT NON SITIS VOBIS IPSIS SAPIENTES.) Græcè, *apud vosmetipsos prudentes*, quemadmodum interpres ipse vertit capite sequenti. Sensus: Hoc dico ad deprimendam arrogantiam vestram; vt ne insolescatis, placentes vobis ipsis. Ratio phraseos est, quia qui sibi placent, prudentiam sibi tribuunt.

QVIA CÆCITAS EX PARTE CONTIGIT IN ISRAEL. Græcè: *quòd obduratio ex parte Israeli facta est*. Nam πώρωσις propriè callum significat, à verbo πωρόω callum obduco: cuius passiuum πωροῦμαι callum contraho. Et quia quod callum contrahit, induresclit; transferuntur hæc in scripturis ad cordis duriciem: licet interpretes ferè cæcitatem vertant; eo quod cæcitas & duricia cum de corde dicuntur; ita coniuncta sint, vt vnum idemque videri possint. Ita supra hoc eodem capite; *Cæteri verò excæcati sunt*. Et Marc. 3, *Contristatus est super cæcitate cordis eorum*. Et Ephes. 4, *Propter cæcitatem cordis ipsorum*. Verùm Ioannes apertè distinguit euangelij sui cap. duodecimo, & cum eo interpretes omnes, in illis verbis: *Excæcauit* (τετύφλωκεν) *oculos eorum, & indurauit* (πεπώρωκεν) *cor eorum*. Sed quoniam, vt dixi, cæcitas & duricies ad cor translata propè eadem sunt; quatenus & cordis vocabulum ad vtrumque transferri solet, intellectum & voluntatem; idcirco non multum refert, an cæcitatem hic & in similibus vertas, an duriciem: maximè cùm fides, cui

Cæcitas & duricia cordis vicia coniuncta.

vicium hic significatum opponitur, partim sit intellectus partim voluntatis: vt norunt theologi. Interpres quo vsus est Ambros. commentator, vocabulum vtrique commune elegisse videtur, quod & de hebetudine mentis & de duricia cordis intelligi possit; dum ita vertit: *Quia obtusio quadam ex parte Israel* (id est *Israeli*) *facta est*. Iam illud *ex parte*, quidam referunt ad cæcitatem: quasi sentiat apostolus, Iudæos non simpliciter, sed quodammodo excæcatos esse. Qui sensus falsus est, & ad rem non facit. Quocirca non dubitamus ad Israelem referri oportere: vt planus apostoli sensus sit: Israelem id est populum Israeliticum non totum excæcatum & obduratum esse, sed partem eius tantum. Contigit autem Israeli cæcitas ex parte non exigua vel mediocri, sed multo maxima: Verùm tacet hoc & dissimulat apostolus, sui memor instituti: ne vel Iudæos offendat, vel gentilibus vllam præbeat ansam efferendi sese aduersus eos. Porrò non solum ex parte, verum nec in perpetuum, sed ad tempus Israeli cæcitatem contigisse, docet verbis sequentibus: quibus iam exponit mysterium.

Quomodo cæcitas ex parte contigerit in Israel.

DONEC PLENITVDO GENTIVM INTRARET. Potius *intret*, aut *intrauerit*. Potest etiam verti *aduenerit*. Sensus: Donec multitudo gentilis populi ex omnibus mundi partibus, secundum prædictiones propheticas, collecta fuerit ad fidem, vel, intrauerit in ecclesiam fidelium. Qui *donec* per *vt* exponunt, hoc sensu: Propter hoc permisit Deus excæcari Iudæos, vt plenitudo gentium fidem reciperet; vocabulum detorquent ad alienum significatum.

26 ET SIC OMNIS ISRAEL SALVVS FIERET. Græcè σωθήσεται, *saluabitur*, vel *saluus fiet*, vti legit Augustinus lib. 20 de ciuit. Dei c. 29, pro quo Syrus interpres, *viuet*. Sensus est: Postquam plenitudo gentium intrauerit, tunc Israel iam non ex parte credet, ex parte non credet, sicut nunc, sed omnis, id est totus Israel fidem CHRISTI suscipiendo salutem adipiscetur: non quod nullus tunc ex illo populo in infidelitate sit permansurus; quod sentire videntur Chrysostomus, Aquinas, Caietanus, & Sotus: sed quia tam multi conuertentur, vt meritò censeatur totus populus conuerti: quæ plurium sententia est, eademque multo probabilior. Nam omnem Israelem vocat, quam suprà plenitudinem eorum. Atqui sicut plenitudo gentium hoc loco non significat omnes gentiles sine exceptione; ita nec plenitudo Iudæorum omnes sine exceptione Iudæos, sed ex eis quam plurimos, sicut expositum est suo loco. Quocirca Gregorius papa homil. 12 super Ezechielem, non omnes, sed multos ex Iudæis qui tunc in infidelitate remanserint, ad cognitionem veritatis redituros affirmat. Quanta autem iuxta proportionem futura sit multitudo credentium, & quanta non credentium, id æquè de Iudæis ignotum nobis est, atque de gentibus. Et hoc arbitror Origenem velle, quando dicit Deum solum nouisse, & vnigenitum eius, & si qui forte amici eius sunt secretorum eius conscij: quis sit iste omnis Israel qui saluus fiet, vel quæ sit ista plenitudo gentium quæ dicitur intratura. Porrò sententiam hanc apostoli, qua dicit omnem Israel saluatum iri, sunt qui interpretentur de toto Israele spirituali, qui constat ex Iudæis & gentilibus electis: quasi sensus sit, Intrante gentium plenitudine complebitur salus totius Israelis. Prius enim credidit Israel carnalis ex parte aliqua, scilicet in apostolis & alijs ecclesiæ primitiuæ fidelibus: Deinde per illorum prædicationem credidit gentium multitudo. Et ita salus totius Israelis spiritualis completa est. Pro qua interpretatione facere videtur, quod conclusiuè dicitur, *& sic omnis Israel saluus fiet*. ac si dicat: per hoc quod gentium plenitudo intrabit, fiet vt totus Israel saluetur. Et quidem sic intellexisse putatur hunc locum Hieronymus in commentario super Isaiæ cap. 11. Sic enim habet: *Vt nequaquam, iuxta nostros iudaizantes, in fine sæculi; cum intrauerit plenitudo gentium, tunc omnis Israel saluus fiat: sed hæc omnia in primo intelligamus aduentu*. Similiter exponit author libri de prædestinatione & gratia (qui habetur tomo septimo operum sancti Augustini) capite vltimo: nec non Pelagius in huius loci commentario. Inter Græcos autem Cæsarius dialogo quarto apud Gregorium Nazianzenum. Qui omnes ea quæ hic dicuntur, volunt iam olim esse completa, & adhuc impleri in gentium conuersione. At verò pro Israele carnali facit totus huius loci contextus; primùm ibi, *quanto magis plenitudo eorum?* vbi significat apostolus futurum aliquando vt plenitudo Iudæorum intret, sicut nunc intrat plenitudo gentium. Quod iterum vult intelligi ijs verbis: *Quæ assumptio, nisi vita ex mortuis?* Idem postea quum addita conditione dixisset, *Sed & illi, si non permanserint in incredulitate; inserentur*: hoc ipsum vt absolutè fiat, aliquando à Dei bonitate exspectandum esse docet, cùm in eo quod subiungit, *Potens est enim Deus iterum inserere illos*; tum verbis sequentibus, *Nam si tu contra naturam insertus es in bonam oliuam, quanto magis ij qui secundum naturam, inserentur suæ oliuæ?* Denique rem apertè declarat, cum ait: *Nolo enim vos ignorare fratres mysterium hoc* &c. Quæ verba non aliter accipi oportere quam de Israele secundum carnem, non modò probat consequentia sermonis, & quia toto hoc capite, atq; etiam superiori, de Israele secundum carnem, non de alio locutus fuerat; verumetiam

Quis omnis Israel saluus futurus, quorundam opinio.

Aliorum sententia verior, & omnino tenenda.

Omnes Iudæi in fine sæculi conuertendi.

planè

planè arguit antithesis quam facit inter hæc duo; nunc *cæcitas ex parte contigit in Israel*, tūc *totus Israel saluus fiet*. Neque enim constare poterit ea antithesis, si Israelem aliter & aliter accipias. Sed nec mysterium, id est rem arcanam hoc quod dicit vocaret, si de Israele spirituali loqueretur. Quis enim fidelis vnquam dubitare potuit, num totus Israel spiritualis, id est omnium electorum numerus, sit salutē adepturus? Iam & subiunctum testimonium prophetæ, & cætera quæ sequuntur, hunc intellectum de carnali Israele tandem misericordiam consecuturo, confirmant, vti mox patebit. Accedit penè concors omnium tam Græcorum, quam Latinorum expositio in hunc locum, etiam Primasij, licet is multa superiora aliter interpretetur: atque insuper Augustini compluribus in locis, vt lib. 20 de ciuitate Dei cap. 29. lib. 2 quæstionum euangelicarum quæst. 33. ad Dulcitium quæst. vltima, & sermone 40 de verbis Domini cap. 5. Item Basilij scribentis in psal. 32, & Hilarij in psal 58, & vt alios prætermittam, etiam ipsius Hieronymi qui diuersum sentire videbatur. Is enim enarrans illud Hosee 3. *Dies multos exspectabis me, non fornicaberis, & non eris viro; Sed & ego exspectabo te*: sic post multa scribit; *Vir quoque sedet, imò exspectat adultera pœnitentiam: vt postquam plenitudo gentium subintrauerit, & nouissimus crediderit Israel (ita vt qui fuerat caput, vertatur in caudā, & cauda vertatur in caput) tunc fiat vnus grex & vnus pastor.* Deinde sequentia exponens, quum dixisset, post passionem Domini saluatoris vsque in diem præsentem penè quadringentesimum annum expleri; atque hos esse multos dies quibus Iudæi sunt sine rege & principe, & sacrificio & altari; tandem repetens apostoli verba, ait: *Hæc est cæcitas quæ ex parte accidit Israeli, vt subintraret plenitudo gentium, & sic omnis Israel saluus fieret. & multo pòst tempore reuertentur, & quærent Dominum Deum suum, & Dauid regem suum*. Et ad extremum, cum diceret aliquos Iudæorum vaticinium Hosee referre ad tempus Babylonicæ captiuitatis: *Alij tamen*, inquit, *vt nos, in futurum deferunt tempus; & quæ sit causa tam grandis offensa, vt tanto tempore relicti sint, maximè cum idola non colant, præter interfectionem saluatoris aliam non valent inuenire.* Ex his S. Hieronymi verbis liquidò eius sententia cognoscitur: quemadmodum & ex altero loco qui est in expositione Habacuc, ad illud capit. 3, *Ficus enim non florebit*. Vbi citans illa Domini verba quibus maledixit ficui: *Non afferes fructum vsque in sæculum*, Mat. 21. *Diligenter*, inquit, *considera quid dixerit: Non afferes fructum in sæculum, non ait, vsque in sæcula sæculorum. Sed cum sæculum istud pertransierit, & intrauerit plenitudo gentium: tunc etiam hæc ficus afferet fructus suos, & omnis Israel saluabitur*. Hæc ibi. Quibus similia reperies in eius commentario super dictum locum Matthæi. Cum

Hieronymi de eadem re sententia.

igitur de Iudaici populi conuersione aliquando futura Paulum loqui perspicuum sit, adeò vt nec sectarij id negare possint; hi tamen in eum sensum trahere conantur apostoli verba, quo significatum sit non in fine sæculi Iudæos CHRISTVM fide recepturos; sed toto sæculi decursu futurum, ac fieri subinde; vt aliqui ex illis fidem CHRISTI amplectantur, simulque cum gentilibus æmulatione prouocati, euangelicarum promissionum participes fiant. Verùm hic sensus refellitur bifariam. Primum, quia conuersio hæc adeò paucorum est, vt vix mereantur nomen reliquiarum comparatione totius populi pertinaciter in infidelitate permanentis. At Paulus hic iam non agit de reliquiarum conuersione, sed plenitudinis, hoc est ipsius populi. Deinde, etiam istis obuiat mysterij vocabulum. Nam quomodo mysterium vocat Paulus, quod palàm incipiebat impleri, etiam ante hanc epistolam scriptam, & in ipsis fidelibus ad quos scribebat? qui vtique magna parte Iudæi erant. Certè non magis hodie dici potest, Iudaicam nationem conuerti ad CHRISTVM, quam id dici potuit apostolorum tempore; imò verò minus. Si igitur tunc populus ipse, licet paucis ex eo credentibus, erat incredulus & excæcatus; quanto magis exinde toto decursu temporis vsque ad nos? Quare necesse est tempus conuersionis illius populi, quod sub mysterio Paulus annunciat aliquando venturum, adhuc exspectari. Quod adeò clarum apparet ex serie sermonis apostoli, vt etiam sectariorum quidam non infimi nominis theologus, Benedictus Aretius, euidentia huius loci conuictus, apertissimè fateatur ac doceat in suo commentario, generalem futuram Iudæorum in fine mundi conuersionem, ita vt maior pars eorum tunc viuentium agnitura sit CHRISTVM suum. Quam rem etiam subiuncta ad Deum precatione prosequitur. Sed hæc satis sint ad comprobandum veriorem intellectum loci præsentis. Nec verò ad alium sensum nos inuitat quod hic dicitur, *Et sic omnis Israel saluus fiet*. Nam sensus est quem dedimus; *Sic*, id est tunc demum cum gentium intrauerit plenitudo, futurum vt etiam Israelis plenitudo gentium fide prouocata, saluetur. Porrò quid sibi velit Hieronymus verbis in contrarium allegatis, & quo loco aliorum qui in diuersa sunt sententia, authoritas sit habenda; diximus ad distinct. 47 lib. 4 sententiarum, vbi de Iudaici populi futura in fine sæculi conuersione ex professo agebamus.

Alia de eadem re sectariorū quorundam opinio refellitur.

Benedictus Aretius hac in parte cū catholicis sentit

SICVT SCRIPTVM EST: VENIET EX SION QVI ERIPIAT ET AVERTAT IMPIETATEM A IACOB. Græcè: *veniet ex Sion liberans* (id est, ille qui liberat, seu liberator) *& auertet impietates à Iacob*. *Impietates* plurali numero legunt

gunt etiam Prosper lib. 1 de vocatione gentium cap. 13. & Primasius in commentario. Sedulius *iniquitates*. Sumptum est hoc testimonium ex Isaiæ cap. 59 iuxta versionẽ LXX interpretum: nisi quod apud illos non *ex Sion* legitur, sed ἕνεκα σιών, id est *propter Sion*, quod & Hebraicæ veritati consonum est, quę habet לציון letsion, *ipsi Sion*. Sic enim etiã Hieronymus transtulit, *cum venerit Sion* (id est *Sioni*) *redemptor*. Nam quod affirmat Leo Castrensis ex Hebræo verti posse *de Sion*, adducto exemplo ex lib. 2 Regum cap. 15, *Egreßus es de loco tuo*, non persuadet: quum Hebræorum doctissimi, ad quos lectorem remitto, illic interpretentur morum ad locum, *migrans* seu *migraturus in locum tuum*. Malim suspicari pro ἕνεκα apud Paulum abbreuiatè scripto ad hunc forte modum, ἐκα; negligentem librarium transcripsisse ἐκ, omisso α velut superfluo: nisi magis placeat Paulum, qui miscere solet ex varijs locis testimonia, scribentem *ex Sion*, ad alias scripturas respexisse, quæ saluatorem promittunt oriturum ex Sion, vt psal. 13 & 52, & 109. Quod sequitur, *& auertet impietates à Iacob*, Hieronymus ex Hebræo sic reddidit: *& eis qui redeunt ab iniquitate in Iacob*. Verum Fr. Forerius ita vertit, *& captiuitati transgreßionis in Iacob*; eamque versionem in commentario defendit: quod abrasis punctis; quorum interpreti non sit habẽda ratio, nihil commodius ex Hebræo reddi poßit. Atqui hæc versio sensu planè conuenit cum eo quod hic legimus. Nam redemptor ille captiuitati transgreßionis, siue captiuis peccati qui sunt in Iacob, idcirco venturus est, vt eos à iugo peccati liberet. Id autem est auertere impietates à Iacob. Quanquam & id quod Hieronymus transtulit, ad eandem sententiam aptari potest, si sic exponas: redemptorem venturum Sioni, & eis qui in Iacob ab iniquitate redeunt; hoc ipso nimirum, quo ab iniquitate redeunt: vt significetur hanc ab iniquitate reuersionem esse formalem illius redemptionis effectum. Igitur sensus testimonij vt à Paulo citatur, iste est: E gente Iudaica, atque ex ipsa regia stirpe Dauidis (nam Sion erat ciuitas Dauid, ac sedes regni) nasceretur liberator ac saluator, scilicet Christus, qui auferat & aboleat peccata populi progeniti ex patriarcha Iacob, qui alio nomine dictus est Israel. Quæ peccatorum illius populi abolitio cum peracta non sit in primo Christi aduentu per ipsius & apostolorum eius prædicationem, (tunc enim solæ reliquiæ seruatæ sunt, cæteri excæcati:) relinquitur, introducta gentium plenitudine, exspectanda.

Paulus testimonia miscere solitus ex varijs locis.

Sion ciuitas Dauid, ac sedes regni Iudaici.

27 ET HOC ILLIS A ME TESTAMENTVM: CVM ABSTVLERO PECCATA EORVM. Vnde sumserit hæc verba Paulus, non conuenit inter omnes. Sunt qui referant ad locum Ierem. 31, vbi Dominus prædicit se facturum cum populo suo nouum fœdus seu testamentum. Cuius promissa consequenter enumerans, illud ponit extremum: *propiciabor iniquitati eorum, & peccati eorum non memorabor amplius*. Alij sumpta existimant ex ipsius Isaiæ c. 27, vbi sic legitur: *Et iste omnis fructus, vt auferatur peccatum eius*. Verùm eo loco nec fœdus nec testamentum legitur, sed in Hebræo quidem פרי pheri *fructus*, in Græco autem εὐλογία *benedictio* nominatur. Atqui pars ista, *& hoc illis à me testamentum*, totidem verbis iuxta versionem septuaginta legitur eodẽ apud Isaiam loco quo versus præcedens, ac post eum proximè: vt dubitari non poßit inde cũ prioribus sumptam esse; quæ multorum est sententia, Græcorum maximè. Cæterum verba sequẽtia, *cum abstulero peccata eorum*, quoniam nec in Hebręo nec apud LXX leguntur in Isaia, hoc quidem loco: nihil probabilius occurrit, quam vt dicamus apostolum ea vel de suo addidisse, vel potius ex parte præcedenti *auertet impietates à Iacob*, repetiuisse pro clariori intellectu testamenti de quo Dominus loquitur. vt sensus sit: *Et hoc illis* erit *à me testamentum*, hoc fœdus quod cum eis feriam, hæc promissio; quod aboliturus sim peccata eorum: quasi dicat, In eo testamentum hoc implebitur, quòd auferam peccata non aliquorum è populo, sed ipsius populi. Pro eo quod in Hebræo est ברית berith, *fœdus* seu *pactum*, interpretes LXX assiduè verterunt διαθήκην, id est, *testamentum*. De qua Græca voce, eiusque in scripturis vsu & significatione alibi dicemus opportunius, vt Gal. 3 & Heb. 9.

Pro fœdere seu pacto LXX testamentũ transtulerunt.

28 SECVNDVM EVANGELIVM QVIDEM INIMICI PROPTER VOS. Subaudi *sunt*. De Iudęis velut in summam colligit ea quæ dixit. Sensus huius partis; Qui Iudæi siue Israëlitæ, quãtum attinet ad causam euangelij cui pertinaciter aduersantur, exosi sunt Deo; idque *propter vos*, id est occasione eiusdem euangelij vobis gentilibus prædicati; quæ res eos magis à fide alienauit. Vel, *propter vos*, id est propter vestram salutem, quam Deus operari voluit ex occasione euangelij à Iudæis reiecti: vt proinde eis insultare non debeatis; quando eorum peccatum vobis cessit in tantum bonum. Prior sensus est Chrysostomi & sequacium eius. Posteriorem tradit & pluribus explicat commentator Amb. quem multi sequuntur. Ac reuera magis conuenit hic sensus cum præcedentibus, vbi dixit: *Sed illorum delicto salus est gentibus*; item, *fracti sunt rami vt ego inserar*; & alia huiusmodi. Quanquam quod idem commentator *inimicos* interpretatur actiuè, id est euãgelij persecutores; quemadmodum & Augustinus in epistola 59 ad Paulinum quæst. 6, & lib. de prædestinatione sanctorum cap. 16 inimicitiam exponit qua Christum occiderunt; minus probabile est. Opponit enim apostolus *inimicos dilectis*, vtique à Deo, vt mox videbimus; non autem diligentibus Deum.

Iudæorũ peccatum gentibus cessit in bonum.

SECVNDVM ELECTIONEM AVTEM CARISSIMI PROPTER PATRES. *Carissimi* Græcè ἀγαπητοί, *cari*, *dilecti*; vt legit Augustinus. Sen-

sus

ſus eſt: Quod ſi verò conſideretur electio diuina, qua ſcilicet illum populum, & non ſolum exiguam populi partem, Deus elegit ad ſalutem, (quæ vtrique electio aliquando implebitur:) hac ratione Deo dilecti ſunt; idque propter patres eorum, id eſt ſanctos patriarchas; quos ſuprà primitiarum & radicis nomine ſignificaui: quorum fides & pietas ita Deo placuit, vt promiſerit ſe Deum fore ſeminis eorum poſt eos. Gen. 17 & Deut. 4. Ex hoc commentario patet, inimicos & dilectos non eoſdem intelligi, ſed in eodem populo diuerſos: vt bene docent & declarant Auguſtinus duobus locis paulo ante citatis, & Proſper lib. 1 de vocatione gentium cap. 10. Poſſet etiam quod dicitur *inimici* & *cariſſimi*, referri non ad Deum ſed ad Paulum hæc ſcribentem: tanquam ſignificet, ſe Iudæos quidem pati inimicos atque infenſos quod ad negocium attinet euangelicæ prædicationis, quam illi recipere nolentes etiam gentibus inuidebant, quarum ipſe eſſet apoſtolus: Cæterùm ſe eos vehementer diligere, quatenus erant populus electus à Deo; ſeque paratum eis impendere dilectionis officia propter patres eorum quos Deus dilexerat. Quem ſenſum tradit Theodoritus. Meminit etiam Primaſius. Verùm cum priore ſenſu magis cohæret, quod proximè ſequitur, *Sine pœnitētia* &c.

Nomina ſuperlatiua pro poſitiuis apud interpretem Vulgatū.

Hic obiter nota familiare eſſe interpreti vulgato, poſitiui gradus nomina reddere ſuperlatiuè, in quibuſdam dumtaxat vocabulis; paſſim quidem in iſtis; *cariſſimi, dilectiſſimi*: deinde & in alijs nonnullis; vt *optimum*, quod Græcè eſt *bonum*, Luc. 8 & 10. Heb. 13. Iac. 1. *peſſimum*, *nequiſſimum*, quod Græcè *malum*, *nequam*. pſal. 33. Mat. 12. Act. 18 & 19. Eph. 6. Apoc. 16. *maximum*, quod Græcè *magnum*, pſal. 18. Mat. 22. Ioan. 6. Act. 8. Apoc. 2. Item *deſideratiſſimi*, quod Grӕcè *deſiderati*, Philip. 4. Hac de re ſemel admonendus fuit lector, ne in eiuſmodi ſuperlatiuis gradum ponderet extra ſcripturam originalem; tametſi interpretem non reprehendo, qui ſecutus videtur in talibus conſuetudinem ſui temporis. Vnde & eccleſia ſic orat; *Deus cuius eſt totum quod eſt optimum*, id eſt *bonum*. Et ipſe Hieronymus ita vertit interdum ex Hebræo, vt Prouer. 10. *Qui moderatur labia ſua, prudentiſſimus eſt*, Hebraicè *prudens*, *intelligens*: quomodo vertit eiuſdem lib. cap. 14. Item Cant. 5. *Inebriamini cariſſimi*, quod in eodem libro toties interpretatur *dilectum*. Idem in epiſtola 101 quę eſt de optimo genere interpretandi, reprehenſum ſe refert à quodam, quod in vertēda Epiphanij epiſtola ἀγαπητὸν tranſtuliſſet *dilectiſſimum*: nec tamen adfert rationem, cur ita verterit. Quanquam non negauerim in vocabulo ἀγαπητὸς quiddam eſſe peculiare, cur meritò per ſuperlatiuum reddi poſſit. Eſt enim eius ſignificatio vehementior, quam apud Latinos dilecti. Quod & Eraſmus teſtatur in annotatione ad illud Mat. 3. *Hic eſt filius meus dilectus*. Nec dubium quin ſic acceperint interpretes LXX, quando Zach. 12 pro vnigenito, quod in Hebræo eſt, ἀγαπητὸν verterunt, id eſt cariſſimum; vt exponit Hieronymus in eius loci commentario. Non enim vulgariter amantur vnigeniti. Verum non arbitror vbicumque vocabulum hoc in ſcripturis ponitur, ita ſemper accipi, vt magnitudo dilectionis ſignificetur; niſi quanta debet eſſe omnium fidelium inter ſe. Mos enim erat apoſtolorum ac veteris eccleſiæ, omnes fideles hoc nomine ſalutare.

Significatio vocabuli ἀγαπητὸς

29 SINE POENITENTIA ENIM SVNT DONA ET VOCATIO DEI. *Sine pœnitentia* Græcè ἀμεταμέλητα, quaſi dicas *impœnitibilia*, id eſt, talia quorum nec poſſit nec debeat pœnitere eum qui dedit aut promiſit. In quibuſdam Græcis, teſte Pererio, legitur ἀμετάβλητα, id eſt *immutabilia*. Quod ſecundum rem idem valet. Ambroſius exponens proœmium euangelij ſecundum Lucam, citat hoc modo: *Sine conatu ſunt donationes* &c. Itaque videtur legiſſe ἀμέλητα vel ἀμελέτητα, id eſt immeditata, ſine cura & conatu. Quod Pauli inſtituto nō quadrat, vt duę priores lectiones. Sentit enim electionem Iudæorum firmam atque immobilem permanere, & aliquando complendam eſſe: quia dona Dei & vocatio quæ ab electione procedunt, mutari non poſſunt propter hominum peccata, vt non tandem effectum ſuum ſortiantur. Quidam dona & vocationem per hypallagen exponunt beneficium vocationis. Melius alij diſtinguunt; dona, promiſſa intelligentes, id eſt liberales & gratuitas beneficiorum promiſſiones; quibus implendis ſubſeruit vocatio. Non loquitur autem de quibuſlibet donis ſeu promiſſionibus, nec de qualibet vocatione. Nam quædam dona non fuere ſine pœnitentia: velut ea promiſſa quæ conditionem habebant annexam, cuiuſmodi erant de fertilitate terræ, de hoſtium oppreſſione, de perpetua poſſeſſione terræ Chanaan, & ſimilia Hebræis facta, ſi in Dei cultu permanerent. Hæc enim mutata ſunt & reuocata propter non ſeruatam conditionem; vt de talibus dicere potuerit Deus: Pœnitet me horum promiſſorū: quo modo dixit: *Pœnitet me quod conſtituerim Saul regem*, 1 Reg. 15. Similiter autem & vocatio ſeu iuſtificatio hominis non prædeſtinati, ſine pœnitentia non eſt: quoties ita ſubtrahitur donum iuſticiæ ſemel collatum, vt nunquam poſtea reddatur. Verùm loquitur apoſtolus, vt dictum eſt, de promiſſis & vocatione quæ ex electione procedunt, id eſt ijs quæ facta ſunt abſolutè & ſine conditione. Hæc quippe ſunt immutabilia; nec fieri poteſt vt Deus hominum peccatis offenſus, id quod ſemel abſolutè promiſit, aliquando retractet. Eiuſmodi fuere promiſsiones Abrahę & Dauidi factæ de Chriſto naſcituro: & propheticæ prædictiones de certo tempore quo naſciturus eſſet. Vnde falluntur Iudæi, dicentes aduentum Meſsiæ vltrà quam prædictum eſt differri propter ipſorum peccata. *Nunquid*

Quæ dona Dei ſine pœnitentia.

Iudæorū error de Dei promiſſis.

enim iniquitas *illorum fidem Dei euacuabit?* suprà cap. ❡ Ita docet hac sententia Paulus, non obstante pertinaci infidelitate & alijs peccatis populi Iudaici, certissimè ac suo tempore futurum, vt Deus impleat promissa, seruetque testamentum seu pactum quo pollicitus est se ablaturum eiusdem populi peccata.

30 SICVT ENIM ALIQVANDO ET VOS NON CREDIDISTIS DEO. Confirmat à simili, Iudæorum salutem exspectãdam à Deo, quamuis nunc interim credere nolint. *Non credidistis*, Grçcè ἠπειθήσατε, quod significantius redditur, *increduli fuistis*. Nam plus est incredulum esse, quam non credere. Est autem hoc loco idem credere Deo, quod credere Deũ, vel in Deum; id est, credere Deum esse. Nam gentiles ante Christi aduẽtum erant *sine Deo in hoc mundo*, Eph. 2.

Plus est incredulũ esse, quam non credere.

NVNC AVTEM MISERICORDIAM CONSECVTI ESTIS PROPTER INCREDVLITATEM ILLORVM. Græcè *incredulitate*, id est, per incredulitatem. Tale quid etiam suprà annotauimus ad illud, *propter incredulitatem fracti sunt:* tametsi hoc loco non est ἀπιστία, sed ἀπείθεια; quo vocabulo significatur pertinacia non credendi, etiam visis vel auditis idoneis documentis: ac si dicas impersuasibilitatem. Quod propriè vicium erat Iudęorum, de quibus ait Dominus: *Nunc autem & viderunt & oderunt*, Ioan. 15. Tribuit tamen hoc apostolus etiam gentibus: quia saltem de eo quòd ex creatura mundi Deum non cognouerunt, inexcusabiles erant. Sap. 13. Nota apostolum non dicere, *nunc autem credidistis*; sed, *misericordiam consecuti estis:* vt intelligant, quod crediderunt, esse misericordiæ Dei fidem largientis.

Fides donum Dei.

31 ITA ET ISTI NVNC NON CREDIDERVNT IN VESTRAM MISERICORDIAM. Græcè ἠπείθησαν τῷ ὑμετέρῳ ἐλέει, id est, *increduli fuerunt vestra misericordia.* Credere enim noluerunt Iudæi beneficium Dei per Christum ad gentiles pertinere. Nam vestram misericordiam intelligit misericordiam Dei erga vos. Hanc enim Iudæi gentibus inuidebant. Minus rectè Erasmus ita reddidit: *Increduli facti sunt ex eo quod vos misericordiam estis adepti*. Non enim significatur causa incredulitatis Iudæorum, sed obiectum; sicut suprà de gentilibus: *Non credidistis Deo*. Proinde melius noster interpres: *non crediderunt in vestram misericordiam*. Qui verò partem hanc, *in vestram misericordiam*, retrahunt ad sequentem, eique subiungunt hoc pacto: vt & ipsi misericordiam consequantur per vestram misericordiam, id est, prouocati misericordia vobis impensa: (quod faciunt Caietanus & Toletus;) ordinem textus perturbant absque necessitate, vti mox patebit.

VT ET IPSI MISERICORDIAM CONSEQVANTVR. *Vt* Græcè ἵνα non solum consecutionem, sed & causam finalem hic denotat: sicut & in eo quod sequitur; *vt omnium misereatur.* Hoc quidem loco causam finalem nõ incredulitatis Iudęorum, sed promissionis diuinæ. Sensus igitur totius periodi est: Sicut vos gentiles aliquando increduli Deo, licet nullæ vobis factæ essent promissiones, tamen misericordiam consecuti estis & adducti ad fidem occasione incredulitatis Iudæorum: ita vicissim de Iudæis, quibus factæ sunt à Deo promissiones, existimandum est; nempe quod idcirco permissi sunt ad tempus in hanc incredulitatem incidere, qua noluerunt agnoscere misericordiam Dei vobis impendendam, id est euangelium vobis gentibus esse prædicandum; vt & ipsi manifestam & insignem Dei misericordiam, adducentis eos ad fidem, aliquando experiantur. Hæc eò dicuntur, vt neutri alteris exprobrent; sed vtrique parem experti misericordiam, vnanimes vno ore Deum salutis authorem collaudent. Porro cum apostolus sine controuersia de Iudæis secundum carnem hæc scribat; consequens est, etiam superiùs de Israele secũdum carnem eum locutum esse: & proinde ex toto hoc loco (quod dudum ostendimus) admodum solidè statui traditionem ecclesiasticam de conuersione Iudæorum in fine sæculi. Sequitur iam ratio similitudinis adductæ: quia scilicet Deus voluit suam misericordiam in omnibus habere locum.

Iudæos in fine sæculi conuertẽdos esse, ecclesiastica traditio est.

32 CONCLVSIT ENIM DEVS OMNIA IN INCREDVLITATE, VT OMNIVM MISEREATVR. *Omnia*, Grçcè τοὺς πάντας, id est, *omnes*, quod & Syrus transtulit. Et ita legunt non solum Grçci commentatores Chrysostomus ac cæteri; verùm etiam scriptores Latini Hieronymus & Augustinus, ille in expositione Micheæ cap. 2, & quæst. 8 ad Algasiam: iste lib. 21 de ciuitate Dei cap. 18, & de gratia & libero arbitrio cap. 22. Videtur & Pelagius *omnes* legisse; licet textus adiunctus eius commentatio neutrum genus habeat. Occasio mutandæ lectionis esse potuit ex simili loco ad Galat. 3, vbi tam Græcè quàm Latinè legitur; *conclusit omnia*. Iam illud quod sequitur, *in incredulitate*, casu discrepat à Græcis, vbi legitur, εἰς ἀπείθειαν, *in incredulitatem*. Quæ etiam multorum ac probatorum codicum Latinorum lectio est. Verùm istæ varietates facilè ad eundem sensum reuocantur; qui est huiusmodi: Miro Dei consilio procuratam esse vtriusque populi salutem, vt prius concluderet & comprehenderet eos omnes velut captiuos ac sibi obnoxios per incredulitatem, in quam permisit omnes incidere; & ex qua nullo modo possent seipsos suis viribus eximere: vt sic locum haberet excellens eius misericordia, qua vtrumque populum vinculis longæ infidelitatis absolutum ad fidem vocaret, & per hoc insigne opus suæ misericordiæ, se gloriosum ostenderet. Ex qua declaratione patet vniuersale signum *omnes* comprehendere vtrumque populum, id est vtriusque populi multitudinem; non autem vtriusque singulos. tametsi verum est, omnes & singulos

Quo sensu omnes cõclusi in incredulitate.

singulos in incredulitatem lapsuros fuisse, nisi Deus aliquos ex vtroque populo sua misericordia conseruasset. Quod verò dicit, *vt omnium misereatur*, constat ad singulos referri non posse. Hic ad extremum lector obserua, vt connexionem apostolicæ disputationis à principio ad finem intelligas, Paulum hac sententia redire ad id quod initio susceperat demonstrandum, quodque cap. 3 intulerat; omnes & Græcos & Iudæos peccatores esse, nec habere quod glorientur; ideoque gratuita Dei iustificatione, quæ per fidem est, omnes indigere. Sed quod illic ostendit de varijs morum vicijs ac peccatis; id, iam fidei necessitate constituta, concludit de peccato infidelitatis.

33 O ALTITVDO DIVITIARVM SAPIENTIÆ ET SCIENTIÆ DEI. Finem impositurus apostolus toti superiori disputationi qua disseruit de electione & reprobatione diuina, deque Iudæorum derelictione & gentium vocatione; exclamationem insignẽ epilogi loco subiungit. Qua nimirum docet ac profitetur sese, etsi in genere rationes quasdam adduxerit electionis, reprobationis, vocationis & permissionis diuinæ, non tamen absolutam & perfectam de his Dei operibus doctrinã tradidisse, aut quam tradat nouisse: vt quorum ratio perfectè à nobis comprehendi nequeat. Quare etiam ex hoc loco rectè statuitur, neque prædestinationis causam neque reprobationis esse quærendam ex præuisis hominum meritis: sed in sola Dei voluntate positam esse, in qua omnes operum eius rationes continentur. *Altitudo* profunditatem hic significat: Nam Græcè est βάθος, id est *profunditas*, siue *profundum*, vt legunt Hilarius in enarratione psalm. 129, & Hieronymus super Habac. 3. Deinde, in Græco duæ sunt voculæ copulantes; hoc modo, *diuitiarum & sapientiæ & scientiæ Dei*. Quod & in Syriaco videre est. Et ita legisse Origenem ac cæteros interpretes Græcos, ex ipsorum commentarijs manifestum est. Distinguunt enim & separatim expendunt illa tria, altitudinem diuitiarum, & altitudinem sapientiæ, & altitudinem sciẽtiæ: & ita quidem, vt diuitias ad Deum Patrem, sapientiam ad Filium, sciẽtiam ad Spiritumsanctum Origenes referat. Græco textui Tertullianus eatenus annuit, quod inter diuitias & sophiam (sic enim loquitur) cõiunctionem interponit, sed scientiam omittit. Sic enim habet: *O profundum diuitiarum & sophiæ Dei*. Loca sunt lib. 2 aduersus Marcionem cap. 2, & in fine libri aduersus Hermogenem. Verũ Græca lectio, vt sincera sit, videri tamen potest iuxta Latinam & vulgatam lectionem exponenda; scilicet vt diuitiæ sapientiam & scientiam respiciant, ac duo posteriores genitiui regantur à primo; prorsus eo modo quo apud eundem apostolum Col. 2, sapientia & scientia ad thesauros referuntur, in his verbis: *In quo sunt omnes thesauri sapientiæ & sciẽtiæ absconditi*. Certè apud Hilarium loco citato, nec non apud Cyprianum lib. 3 testimoniorum cap. 53, legitur vt nos habemus. Et solet apostolus diuitias Deo asscribens, explicare metaphoram addito genitiuo, velut *bonitatis, patientiæ, longanimitatis, gloriæ, gratiæ*, vt suprà cap. 2 & 9. Ephes. 1, 2, & 3, & Col. 1. Sit igitur hic sensus: O quàm profunda & humanis sensibus imperscrutabilis est copia seu magnitudo tam sapientiæ quam scientiæ Dei.

Neque prædestinationis neque reprobationis causa in præuisis hominum meritis.

Sapientiam à scientia Caietanus distinguit tanquam speciem à genere, vt sapientiæ nomine significetur illa species cognitionis, qua supremum fit de rebus agendis iudicium, & ordo earum disponitur: quale est illud de tempore & ordine vocationis gentium & conuersionis Iudæorum; scientia verò in genere significet cognitionem. Alij scientiam specialiter accipiunt vt à sapientia distinctam, id est eam quæ versatur circa causas medias, & omnino circa varios effectus diuinæ prouidentiæ: quum sapientia contempletur causam primam atque supremam. Estque hoc magis consentaneum consuetudini scripturæ sacræ, atque ipsius Pauli, qui de sapientia & scientia loqui solet, tanquam de virtutibus distinctis, vt 1 Cor. 12, & Col. 2. Sic etiam Aquinas; sapientiam exponens de diuinis, & scientiam de rebus creatis: tametsi vtraque in Deo simplex & vna noticia est.

Sapientia & sciẽtia quo differant.

QVAM INCOMPREHENSIBILIA SVNT IVDICIA EIVS! Græcè, ἀνεξερεύνητα *inscrutabilia*; quomodo legunt Ambrosius lib. 4 de fide cap. 6, & passim Augustinus. *Ininuentibilia* vocat Tertullianus. Vocem Græcam diligenter vrgent Chrysostomus & Theophylactus. Explicat apostolus id quod dixit de profunditate sapientiæ diuinæ. Nam iudicia Dei quibus de rebus statuit & ordinat, actus sunt sapiẽtiæ eius. Ea inscrutabilia siue incomprehensibilia sunt, & vt Dauid ait psal. 35, *abyssus multa*: quia nullus intellectus creatus, nec angelicus quidem potest ad plenum rationes eorum scrutando comprehendere.

Iudicia Dei inscrutabilia.

ET INVESTIGABILES VIÆ EIVS. *Inuestigabiles* negatiuè, id est non vestigabiles, imperuestigabiles. Similiter interpres Eph. 3 dixit *inuestigabiles diuitias Christi*. Vtitur & Hieronymus Prouerb. 5. *Vagi sunt gressus eius & inuestigabiles*. Tertullianus *ininuestigabiles* legit. Hic significatur profunditas scientiæ Dei. Nam viæ in scripturis sæpè significant opera, siue actiones & studia. Porrò viæ Dei circa homines, in genere sunt *misericordia & veritas*, psal. 24, id est gratia & iusticia: vtraque circa electos; altera sola circa reprobos. Sensus est: rationes operum Dei non posse à quoquam penitus cognosci. Partem hanc Hieronymus in commentarijs Isaiæ scribit sumptam videri ex eiusdem prophetæ cap. 40, vbi de Deo dicitur: *Nec est inuestigatio sapientiæ* (Hebraicè, *intelligentiæ*) *eius*: quod LXX transtulerunt, οὐδὲ ἔστιν ἐξέρευνσις τῆς φρονήσεως αὐτοῦ, *neque est indagatio prudentiæ eius*, etsi in alijs codicibus legatur, ἐξεύρεσις *inuentio*. Non

Viæ Dei quæ dicantur.

enim

enim sic indagari potest vt inueniatur.

34 QVIS ENIM COGNOVIT SENSVM DOMINI? *Sensum*, Græcè νοῦν, *mentem*. Hæc pars cum ea quæ sequitur, ad verbum desumpta est ex eodem cap. 40 Isaiæ iuxta versionem LXX, quæ ab originali non discrepat, nisi quod pro mente, רוח ruah, *spiritum*, habent Hebræa: & verbum תכן tichchen, pro quo LXX transtulerunt ἔγνω, *cognouit*; alij variè reddiderint; Theodotion & neoterici quidam *parauit*; Hieronymus *adiuuit*, Pagninus *ponderauit*, Forerius *metitus est*, Tremellius *expendit*. Quæ tria postrema non solum propius accedunt ad id quod LXX transtulere *cognouit*, velut metaphorica ad proprium: verum etiam Hebræa voce magis significantur, vt quæ eadem sit cum illa quam Hieronymus ipse versu præcedenti verbo ponderandi reddidit; *& cælos palmo ponderauit?* Qua de re consule Forerium. Nam quod Leo Castrensis opinatur interpretes LXX vertentes ἔγνω, aliud verbum Hebræum ante oculos habuisse, scilicet vna litera auctum, altera diuersum ab eo quod legit Hieronymus: quo significetur *vidit*, seu *cognouit*: quam sit probabile, examinent alij. Nos illud perfugium hoc loco nobis necessarium non putamus. Sensus autem est: neminem perfectè nosse cogitationes & consilia mentis diuinæ. Postulant enim huiusmodi interrogationes responsionem negantem. Habetur hæc eadem sententia 1 Corinth. 2, sed sine eo quod sequitur.

AVT QVIS CONSILIARIVS EIVS FVIT? Non solum ad suggerendum Deo consilium; quomodo intelligitur locus Isaiæ: verùm etiam vt tantummodo particeps esset & conscius omnium eius consiliorum; secundum illud Ierem. 23, *Quis enim adfuit in consilio Domini?*

Consiliorum Dei nemo particeps.

35 AVT QVIS PRIOR DEDIT ILLI, ET RETRIBVETVR EI? *Prior dedit*, Græcè προέδωκεν, *ante dedit*. pro quo S. Ambrosius lib. 4 de fide cap. 6 legisse videtur in Græcis codicibus, προσέδωκεν vel προσετέθηκεν, id est *addidit*. Interpretatur enim Paulum id velle, *cui nihil addi potest*. Verùm lectio vulgaris quæ omnium est codicum, cuius ipse etiam Ambrosius meminit, haud dubiè germanior est: eique magis appositè respondet verbum ἀνταποδοθήσεται, *vicissim reddetur*. Quæritur autem ex quo loco sententiam hanc desumserit apostolus. Nam legitur quidem apud Isaiam paulo post superiora in quibusdam exemplaribus interpretum LXX. Verùm in alijs, ijsque probatis, nominatim Romanis non legitur; vt neque exstat apud commentatores Cyrillum & Procopium: neque recitatur à Iustino allegante locum Isaiæ in dialogo cum Tryphone: vt vehemens suspicio sit illuc ex Paulo adiectam esse; quo præcedentia pertinebant. Verùm Paulus more suo scripturas è diuersis locis connectit. Habetur autem hæc interrogatio apud Iob cap. 41, Deo loquente, iuxta S. Hieronymi ex Hebræo translationem; *Quis ante dedit mihi, vt reddam ei?* Nam eo loco diuersum quid LXX transtulerunt. Sensus autem apostoli est; Neminem vllo suo merito beneficentiam Dei præuenire posse. Siquidem omne bonum hominis meritum, quantumuis exiguum & imperfectum, à præueniente Dei gratia proficiscitur, eiusque beneficium est. Ostendit hac sententia Paulus id quod in superioribus egit, nullum esse locum iustæ querelæ, si Deus pro arbitrio suæ voluntatis alios eligat, alios reprobet: vt qui nulli quicquam debeat. Vnde sequitur, ab electione seu prædestinatione diuina omnem meriti opinionem esse excludendam; non autem, vt hæretici volunt, absolutè euanescere omne meritum. Nam ipsa bonorum operum merita data nobis sunt à Deo: qui proinde dum ea remunerat, non aliud quam sua dona coronat. Nec omnino potest quisquam Deo dare, quod Deus prior non dederit. *Quid enim habes*, ait idem apostolus, *quod non accepisti?* 1 Cor. 4. Et Dauid in sua ad Deum eucharistica precatione; *Tua sunt omnia, & quæ de manu tua accepimus, dedimus tibi*, 1 Paral. vltimo. Et Augustinus serm. 16 de verbis apostoli cap. 2. *Quid dedimus Deo, quando totum quod sumus, & quod habemus boni, ab illo habemus?* Probat autem hoc quod dixit apostolus, vniuersali sententia.

Dei gratiā nulla merita præueniunt, sed omnia ab ea præueniuntur.

Deus nulli debitor.

Deus opera bona remunerans non aliud quā sua dona coronat.

36 QVONIAM EX IPSO, ET PER IPSVM, ET IN IPSO SVNT OMNIA. *Quod dicit omnia*, ait Thomas in commentario, *est absolutè accipiendum pro omnibus quæ habent verum esse. Peccata autem non habent verum esse; & ideo non est intelligendum de peccatis: quia secundum Augustinum, peccatum nihil est, & nihil fiunt homines, cum peccant. Quicquid tamen entitatis est in peccato, totum est à Deo.* Sic ille. Dicuntur autem omnia esse *ex ipso*, scilicet Deo, tanquā prima effectrice causa; & *per ipsum*, quatenus per eundem omnia gubernantur & conseruantur: & *in ipso*, vel vt Græcè est, *in ipsum*, quia sic Deus omnia agit & gubernat, vt ea in seipsum tanquam finem ordinet atque dirigat. *Vniuersa enim propter semetipsum operatus est*, Prouerb. 16. Atque ita Basilius exponit ac distinguit hæc tria, in lib. de Spiritu-sancto cap. 5. Quamuis autem tria hæc æquè conueniant tribus in Deitate personis; rectè tamen patres & scholastici doctores appropriatione quadam ea singula singulis accommodāt personis, hoc aut simili modo; Quòd ex patre sint omnia, qua ratione pater est principium sine principio; per filium omnia, quatenus ipse est media persona, per quam quodammodo operatio à patre accepta transmittitur ad Spiritum-sanctum. Et sic in Spiritu-sancto omnia vt in fine; quia Spiritus-sanctus in Trinitate veluti finis est, à quo ad aliam personam non fit progressus. Proinde, qua velut propria ratione Patri ascribitur potentia, Filio sapientia, Spiritui-sancto bonitas; dici potest ex Patre per Filium in Spiritu-sancto esse omnia. Sed ea de re plura & ex professo

Quicquid entitatis etiā in peccato, totum est à Deo.

Quomodo omnia ex ipso, per ipsum, in ipso.

apud Magistrum lib. 1 sententiarum dist. 36.

Finis omnium operum Dei, gloria Dei

IPSI GLORIA IN SÆCVLA. Nempe sit aut est. Finis enim omnium operum Dei est, vt ipse per illa glorificetur in omnem æternitatem. Quod quoniam omnes velle debemus; adijcit approbationis clausulam.

AMEN. Id est, ita fiat. Dignum enim & iustum est vt in omnia sæcula glorificetur Deus. De significatione vocabuli *Amen* egimus in expositione primi capitis.

SVMMARIVM.

HOrtatur ad nouitatem vitæ. Docet omnes fideles esse vnum corpus è multis constans membris: quorum multæ & variæ sint operationes. Monet vt intra limites doni à Deo dati quisque se contineat. Excitat ad mutuam dilectionem, & alias pias actiones. Vindictam prohibet: beneficentiam præcipit, etiam erga inimicos.

CAPVT DVODECIMVM.

1 OBSECRO ITAQVE VOS FRATRES PER MISERICORDIAM DEI. Græcè *per miserationes Dei*. Hactenus de fide & gratia iustificationis ac prædestinatione Dei, alijsque eodem pertinentibus disseruit apostolus. Nunc à doctrina fidei transit ad præcepta morum; idque conuenientissimo ordine. Nam prius collocanda sunt rectæ fidei fundamenta, quibus deinde superstruendum ædificium sanctæ conuersationis & bonorum operum. Ab hoc loco Theodoritus quintum & vltimum facit huius epistolæ tomum. Incipit autem apostolus ab obsecratione, qua Romanos obtestatur per illam Dei erga ipsos misericordiam, quam in superioribus tanto studio commendauit; qua scilicet electi erant à Deo ad salutem. Cuius misericordiæ quia multiplices sunt effectus, ideo plurali numero dixit *miserationes*. *Obsecro* Græcè παρακαλῶ: quod etiam verti potest, *exhortor*. Sed obsecrationem potius intelligi satis ostendit addita obtestatio, *per misericordiam Dei*. Et in eum sensum disertè Chrysostomus exponit.

VT EXHIBEATIS CORPORA VESTRA HOSTIAM VIVENTEM, SANCTAM, DEO PLACENTEM. *Placentem* Græcè εὐάρεστον *beneplacitam*, quod paulo pòst interpres reddit *beneplacens*. Deinde vocabulũ (*Deo*) claudit sententiã, *placentem Deo*. Itaq; vel sic accipi potest, vt regatur à participio *placentẽ*, quod sensit interpres noster, quando cõmutato ordine scripsit *Deo placentem*: vel, vt referatur ad verbũ *exhibeatis*: qui sensus plenior est. Et alioqui solet apostolus exprimere id cui nos exhibẽdos aut præcipit aut prohibet; velut *Deo, iustitiæ, peccato, immunditiæ & iniquitati*, vt supra cap. 6. Monet igitur his verbis Romanos, vt corporibus suis sanctè & ad Dei honorem vtantur. Nam per hoc corpora Deo exhibentur, sistuntur &

Quomodo corpora nostra Deo exhibeantur hostia.

offeruntur, velut hostia viuens & sancta & accepta seu beneplacita. Sicut enim teste B. Augustino lib. 10 de ciuitate Dei cap. 6, *omne opus quod agitur, vt sancta societate inhæreamus Deo*, generali ratione *sacrificium est*: ita omnis illa res quæ ad eiusmodi opus à nobis impenditur, sacrificium seu hostia generali nomine dici potest. Tale verò præcipue est corpus nostrum, quo opera pietatis exercemus: Quod proinde dum facimus, exhibemus illud Deo hostiam viuentem &c. quemadmodum eodem loco declarat Augustinus. *Viuentem* dicit ad differentiam hostiarum legalium quæ occidebantur: *vt ne quis putet*, inquit Chrysostomus, *quod præcipiat mactari corpora*, id est interfici, quod est plane illicitum. Etenim martyres quoque in passione mortis exhibent corpora sua hostiam viuẽtem Deo. Non enim ipsi se occidunt. *Sanctam* dicit, hoc est ab omni immundicia & inquinatione peccati immunem: & per hoc *beneplacitam*, id est acceptam & gratissimam Deo, cui exhibetur. Respicere videtur apostolus ad immundiciæ peccata, quibus corpora sua dehonestabant & contumelijs afficiebant illi contra quos egit cap. 1, à quibus Romanos fideles omnino vult esse alienos. Ita scribit ad Thessalonicenses 1 epistolæ 4. *Hæc est voluntas Dei, sanctificatio vestra; vt abstineatis vos à fornicatione* &c.

Quid sacrificium generali nomine.

RATIONABILE OBSEQVIVM VESTRVM. *Obsequium* Græcè λατρείαν. qua voce passim in scripturis significatur cultus religionis, quo scilicet Deus colitur. Vnde clarius ex Græco vertunt alij: *rationalem cultum vestrum*. Sunt enim accusatiui in Græco: Et per appositionem hæret hæc pars cum præcedentibus. Vulgo quidem sic ferè sententiam hanc accipiunt, quasi moneat apostolus pietatis exercitia, cuiusmodi sunt orationes, ieiunia, vigiliæ, fieri cum ratione & modo: ne si sint immoderata, corpori aut sensibus adferant nocumẽtum. Quomodo etiam Aquinas, Liranus, & Caietanus hunc locum exposuerunt. Sed hic sensus, etsi bonam continet doctrinam; non tamen præsenti loco congruit. Vocat enim apostolus obsequium seu cultum rationalem (τὴν λογικὴν λατρείαν) eum qui in ratione ac mente situs est, id est cultum spirituale, ad differentiam cultus externi atque corporei, qualis fuerat Iudæorum, consistens in hostiarum carnalium mactatione. Sic apud Petrum *lac rationabile*, 1 epistolæ 2. Sensus est: Exhibere corpora vestra hostiam Deo per bona opera; qui est rationalis cultus vester. Ipsa igitur hostia quam iubemur offerre, corpora nostra sunt: Actus autem quo Deo huiusmodi hostiam offerimus, cultus est rationalis ac spiritualis. Quod attinet ad vocabula nostræ versionis, *rationabile*, & *obsequium*; malè quidam interpretem imperitiæ accusant, qui non solum hoc loco, verùm etiam alibi Græca nomina ad hunc modum transtulerit; vt, quod modo citaui, *lac rationabile*;

Quid obsequium seu cultus rationalis

& Ioan.

Obsequiũ est rationabile, vt hic vsurpata, vocabula ecclesiastica

& Ioan. 16, *arbitretur obsequium se præstare Deo*; & huius epistolæ cap. 9, *legislatio & obsequium*. Vsus est enim vocabulis, vt ita dicã, ecclesiasticis; id est suo tempore per ecclesiam in eiusmodi significatione vsitatis. Nam & in canone missæ oblatio sacræ eucharistiæ rationabilis vocatur, id est rationalis. tametsi rationabile pro eo quod ratione præditum est, & apud Quintilianum legitur. Obsequium autem pro cultu vsurparunt Tertullianus in apologetico, Augustinus lib. 10 de ciuitate Dei cap. 4, & ecclesia passim in officio missæ. Sunt qui etiam hoc loco per obsequium rationabile, sacrificium eucharistiæ intelligant, propterea quod in canone missæ, atque in liturgijs Græcorum Basilij & Chrysostomi sic vocetur: Verùm profectò huius loci contextus alium postulat sensum, nẽpe eum quem iam dedimus.

2 Et nolite conformari hvic sæcvlo. Pro *conformari* alia vetus versio melius habet *configurari*. Nam Græcè est *συσχηματίζεσθε*, & ita citat hunc locum Chrysologus ser. 120, & ante eum Cyprianus lib. de exhortatione martyrij cap. 8, & in epistola 77. Sensus est: Cauete ne vita & conuersatione similes efficiamini ijs qui sectantur huius sæculi seu mundi voluptates & commoda, suisque seruiunt cupiditatibus. Sęculum & mundus pro genere humano, maximè qua parte sibi relictum est & terrena sapit, multum vsitata sunt in scriptura noui testamenti: præsertim addito pronomine demonstratiuo, *hoc sæculum*.

Sæculum & mũdus pro genere humano.

Sed reformamini in novitate sensvs vestri. Græca sic habent: *Sed transformamini renouatione mentis vestræ*. Ita & Cyprianus: *sed transformamini in renouatione sensus*. Hoc est: Studete quotidianæ renouationi mentis vestræ per mortificationem malorum affectuum & cupiditatum: Sicque perficietur in vobis felix illa metamorphosis, qua ex hominibus vetustate corruptis transmutemini magis magisque in nouos homines. Semper enim nobis in hac vita, quantumcumque etiã profecerimus, hac transformatione ac reformatione opus est. Sciendum, hoc loco Græca nonnihil variare. Nam pro verbis *συσχηματίζεσθε* & *μεταμορφοῦσθε*, quædam exemplaria legunt infinitiuo modo *συσχηματίζεσθαι* & *μεταμορφοῦσθαι*, vt pariter cum infinitiuo præcedente *παραστῆσαι*, dependeant à verbo *παρακαλῶ*; sitque syntaxis huiusmodi: *Obsecro vos exhibere corpora vestra*, &c. Item *obsecro vos non configurari sæculo huic, sed transformari renouatione* &c. Quanquam hæc varietas sensum non mutat.

Studendũ quotidianæ renouationi mentis.

Vt probetis qvæ sit volvntas Dei bona et beneplacens et perfecta. *Beneplacens*, *εὐάρεστον*; *beneplacita*, accepta. Erasmus & alij quidam ex Græco vertunt ad hunc ferè modum: *vt probetis quæ sit voluntas Dei, quod bonum & beneplacitum & perfectum*. Atque ita partem hanc legunt Amb. commentator & Sedulius. Item Augustinus lib. 10 de ciuitate Dei cap. 6, lib. 13 confessionum cap. 22, & in epistola 85. Sic etiam legisse Pelagium satis arguit eius commentarius. Imò Ruffinus in commentario Origenis simpliciter affirmat hanc lectionem esse in consuetudine Latinorum. At verò Syriacus textus solam priorem interpretationem admittit: quæ etiam reperitur apud Latinos Cyprianum epistola 77, Hieronymum lib. 1 contra Iouinianum cap. 22, & Primasium in commentario. Sed & Ruffinus eam potius probat loco iam citato. Nec mirum. Nam Græca non aliter commodè reddi possunt. Non enim Græcè est *τί τὸ ἀγαθὸν, quod bonum*; sicut præcessit *τί τὸ θέλημα, quæ voluntas*: sed solummodo *τὸ ἀγαθὸν*, id est *bonum*, vel *illud bonum*. vt rectè verterit quidam: *quæ sit voluntas Dei bona illa, accepta & perfecta*. Certè Græci tractatores Chrysostomus & alij verba Pauli in eum sensum interpretati sunt, quem exigit hæc versio. Qui sensus huiusmodi est: Ad illam reformationem vitæ vestræ hoc pertinet, vt probetis, id est exquiratis ac diligenter scrutemini, quæ sit Dei voluntas bona, beneplacita & perfecta, id est qua non præcipit nisi bona, ac sibi placita & perfecta, hoc est irreprehensibilia: probetis, inquam, eo fine vt illam Dei voluntatem cognitam amplectamini & impleatis. Veruntamen iuxta alteram interpretationem, si cui ea magis placet, sensus non multum dissimilis est. Subiunguntur enim voluntati Dei hæc tria, bonum & beneplacitum & perfectum, tanquam declaratio eorum quæ sub Dei voluntate comprehenduntur. Nam opera bona, Deo placita & perfecta, ea nimirum sunt quę Deus vult, id est præcipit. Nam de voluntate Dei præceptiua, quã Theologi voluntatem signi appellant, apostolum loqui manifestum est, non autem de voluntate absoluta, quam beneplaciti vocãt, vt existimauit Petrus Lombardus lib. 1 sententiarum dist. 45, nec non in huius loci commentario. Non enim iubet apostolus vt probemus aut scrutemur quid absolutè velit Deus, id est quid facturus sit; cum id alibi scriptura disertè prohibeat, vt Ecclesiastici 3, *Altiora te ne quæsieris*: Verùm id iubet quod eodem loco sequitur: *Sed quæ præcepit tibi Deus, illa cogita semper*: & quod de beato viro canit psalmistes: *In lege Domini voluntas eius, & in lege eius meditabitur die ac nocte*. Et quod rursum ipse Paulus Philip. 4. *Quæcunque sunt vera, quæcunque pudica, quæcumque iusta*, &c. *hæc cogitate*. Nec pro Lombardo facit nomen beneplaciti quod hic legitur; & quo voluntatem Dei absolutam Theologi significare solent. Aliter enim illi, quam hoc loco Paulus, beneplacitum accipiunt; nempe pro eo quod apud Deum absoluto decreto placitum est vt fiat. Iam quod Caietanus illud *beneplacens*, non ad Deum referri vult, sed ad homines, *quibus omnibus*, vt ait, *Dei voluntas quantum est ex se, grata & suauis est*, satis id refellitur

Epitheta voluntatis Dei, bona, beneplacita, perfecta.

Dei voluntas alia præceptiua, alia absoluta: hæc beneplaciti, illa signi.

Absoluta Dei voluntas nõ est nobis scrutanda, sed ea quæ in præceptis consistit.

ex alio

ex alio loco simili eiusdem apostoli Ephes. 5, vbi exprimitur cui beneplacitum: *probantes*, inquit, *quid sit beneplacitum Deo*.

3 DICO ENIM PER GRATIAM QVÆ DATA EST MIHI. Gratiam intelligit muneris apostolici. Nam post generalem admonitionem, specialia daturus præcepta; ne videatur arroganter agere, quod Romanis præcipiat; allegat authoritatem suam apostolicam. Verũ & & id facit modestè, vocans apostolatum suum gratiam, id est munus gratuitò sibi à Deo collatum & cõmissum; simul innuẽs se quod facit, facere ex officij necessitate. Eodẽ pertinet verbum *dico*, id est *præcipio*: sed minus molestè auditur, quam si (præcipio) dixisset. In nõnullis codicibus Grçcis additur τοῦ θεοῦ. *per gratiam Dei*. Sed suspicor huc aliunde ascriptũ, vt ex 1 Cor. 3, vbi legitur: *secundum gratiã Dei quæ data est mihi*. Nam aliàs solet hanc gratiam absolutè nominare, hoc aut simili modo: *gratiam quæ data est mihi*, vt Gal. 2, Eph. 3, & huius epistolæ cap. 15.

Gratia muneris apostolici

Dico pro præcipio.

OMNIBVS QVI SVNT INTER VOS. Id est, omnibus fidelibus qui Romæ estis. Vult enim hæc præcepta ad omnes eos peruenire.

NON PLVS SAPERE QVAM OPORTET SAPERE, SED SAPERE AD SOBRIETATEM. *Sapere* dixit interpres prò eo quod est *existimare, sentire de se*. Id enim significat verbũ Græcũ φρονεῖν, cuius in eadem lingua cõposità sunt, ὑπερφρονεῖν *plus sapere*, quasi dicas supersapere; & σωφρονεῖν, id est *sobriè*, modestè & temperatè *sapere*. His enim omnibus vtitur hic apostolus, non sine iucunda vocum allusione, quç in Latino retineri non potuit. Pro sobrietate temperantiam legit Augustinus in epistola 47. Sed & Ruffinus Origenem interpretans (sua enim verba interserit) tẽperantiã mauult, tãetsi fateatur maiores in scripturis diuinis sobrietatẽ interpretatos. Sed de verbo nõ est certandum, cùm de re constet; maximè cũ hic in Græco non sit nomẽ σωφροσύνη, sed verbum σωφρονεῖν, de quo iã diximus. Quod verò Hieronymus aduersus Iouinianũ scribẽs lib. 1 cap. 22 dicit malè in Latinis codicibus legi, *sapere ad sobrietatẽ*, & corrigit, *ad pudicitiã*; videtur vir sanctus causæ quam eo loco agebat hoc tribuisse, vt sic exponeret. Nã huius quidẽ loci sensus est: Dico & moneo quemq; vestrum, ne supra modũ de se sentiat, neue plus quam par est sibi tribuat: sed de se sentiat sobriè, tẽperatè, & cũ modestia. Cuius quidem admonitionis occasionem Paulo dederat altercatio quæ Romæ inter fideles Iudæos & Græcos orta fuerat de iustificatione. Nam in ea modestiæ fines excesserant non sine iactãtiæ vicio: sicut ostendimus in argumento epistolæ. Non igitur id vult apostolus hoc præcepto, ne curiosas consectentur aut scrutentur quæstiones; in quem sensum Heruæus illud interpretatus est: sed ne quis de donis Dei plus quam accepit, sibi arroget, nec limites talenti sui prætergrediatur: quomodo, si quis merus grammaticus aut linguarum peritus

Quid sapere plus quam oportet.

Nemo talenti sui limites prætergrediatur.

de controuersijs theologicis censuram vsurpet. Vnde sequitur.

ET VNICVIQVE SICVT DEVS DIVISIT MENSVRAM FIDEI. Copula & nec in Græco est, nec in Syriaco; & in multis abest Latinis: Potestque videri sermo sic ordinandus; Sicut vnicuique Deus diuisit &c. Nam alioqui datiuus *vnicuique* non habebit vnde regatur: nisi malis altius referre ad verbum *dico*, quod non est improbabile; vt respõdeat datiuo *omnibus*, pro quo in Græco est singulare παντὶ *omni*; quod hic iam distribuendo repetit ἑκάστῳ *vnicuique*. ac tum supplenda erit oratio resumptione verbi præcedentis: Dico vnicuiq; vestrũ sapere, id est vt sapiat, sicut Deus diuisit seu partitus est ei mensurã fidei; id est, sentiat de se iuxta mensuram ac modum doni in fide sibi collati. Nominat fidem, quod illa cæterorum donorum directrix sit ac moderatrix. Intelligit enim fidem qua Christiani sumus: licet nõnulli fidelitatẽ exponãt; quod no probo. Dicit autẽ mensurã, quia Christo Domino excepto, cui spiritus *non ad mensuram datus est* Ioan. 3, nullus est in quẽ omnia dona Deus cõferat: sed vnicuique solũmodo partẽ ex eis, vel maiorẽ vel minorẽ, prout ipsi visum fuerit, admetitur & tribuit. Quam rem deinceps apostolus aptissima similitudine declarat, sumpta nimirum à corpore naturali.

Fides cæterorũ Dei donorum directrix ac moderatrix.

4 SICVT ENIM IN VNO CORPORE MVLTA MEMBRA HABEMVS, OMNIA AVTEM MEMBRA NON EVNDEM ACTVM HABENT. Id est, sicut in humano ac naturali corpore diuersa mẽbra diuersis deputata sunt operationibus.

5 ITA MVLTI VNVM CORPVS SVMVS IN CHRISTO. Hoc est: Ita multi, id est, quotquot sumus fideles, vnum sumus corpus mysticum sub Christo capite, vel *in Christo*, id est in fide Christi.

Omnes fideles vnũ corpus mysticum.

SINGVLI AVTEM ALTER ALTERIVS MEMBRA. *Alter alterius* Græcè ἀλλήλων, quod Erasmus vertit *alij aliorum*. *Alterius* ergo non vt corporis, sed tanquam commembri, vt ita loquar. Nam pars non solũ relationẽ habet ad totũ; verum etiam ad alias partes, sub nomine compartis. Locus igitur sic reddi posset: *Singuli autem alter alteri commembres*. Qua voce vtitur Augustinus libro contra mendacium cap. 2. Per hoc autem significare vult apostolus vnumquodque membrum ecclesiæ non sibi soli, sed etiam alijs operari debere: quemadmodum fit in corpore naturali.

6 HABENTES AVTEM DONATIONES SECVNDVM GRATIAM QVÆ DATA EST NOBIS, DIFFERENTES. Quidam *habentes* exponunt *habemus*, vt sit Hebraismus, quo participium pro verbo poni solet. Sed id nulla necessitate: cum optimè cohæreat hoc participium cũ præcedente verbo *sumus*. Declarat autem his verbis apostolus comparationis superioris illam partem; *non eundem actum habent*; commemorans operationum in mystico corpore diuersitatem: simul addens illam esse à Deo, sic sua dona per ecclesiam dispensante.

Vnumquodque membrũ Ecclesiæ non sibi soli, sed etiã alijs operari debet.

Deus variè sua charismata per ecclesiam dispensat.

Sensus: Habentes dona diuersa & varia, prout vnicuique nostrũ per gratiã suam largitus est Deus. Nã donationes Græcè χαρίσματα sunt, id est dona gratuita: cũ alioqui donatio significet actũ donandi. Huiusmodi dona ad aliorum vtilitatẽ concessa Dominus in euangelio parabolicè vocat talenta, Mat. 25. De his rursum apostolus 1 Cor. 12, cum de distributionibus gratiarum ageret: *Vnicuique*, inquit, *datur manifestatio spiritus ad vtilitatẽ*. Et Petrus 1 epistolæ 4, *Vnusquisque sicut accepit gratiam, in alterutrum illam administrantes; sicut boni dispensatores multiformis gratiæ Dei*. Idem præcipit hoc loco Paulus, dum subiuncta aliquor donorum seu talentorum enumeratione, sigillatim quomodo ijs vtendum sit cõmonstrat.

SIVE PROPHETIAM, SECVNDVM RATIONEM FIDEI. *Rationem* Græcè ἀναλογίαν, quam vocant proportionem: Ciceroni conuenientia dicitur. Prophetiam quidam propriè accipiunt, qua prædicuntur futura. Alij donum interpretandi & exponendi scripturas. Verisimile est generaliter intelligi donum reuelationis secretorum, patens ad vtrũque genus iam dictum. Sic enim accipitur 1 Cor. 12 & 14, quemadmodum illis locis docebimus. Sic & in illa sententia Prouerb. 29, *Cum prophetia defecerit, dissipabitur populus*. Est autem apostoli sermo eclipticus ac supplemento egens; quod idem in sequentibus sit repetendum. Nec aliud suppleas cõmodius, quam ex præcedentibus verbum *dico*: vt ad hunc modum exponas; Siue habentes prophetiæ donum; quod qui habet, dico vt expendat illud, eoq; vtatur secundum rationem seu congruẽtiam fidei; id est, sic vt sequatur rectæ fidei dictamen, & diligenter caueat, ne quid vel prænũciet, quantumuis sibi videatur præditus spiritu prophetico; vel pro scripturæ interpretatione adferat, quod à regula fidei discrepet, aut ad fidei morumque ædificationem nihil conferat. Hinc idem apostolus 1 Thess. 5 vult etiam prophetias probari & explorari, vt solum *quod bonum est* ac sanæ doctrinæ consentaneum, teneatur. Non est sensus, distribui cuique donum prophetiæ pro magnitudine fidei quam habet: vt nonnulli partem hanc exponunt. Constat enim id simpliciter non esse verum. Multi quippe magnam fidem habẽt, dono prophetiæ penitus destituti. Neque nunc docere vult apostolus quomodo hæc charismata acquirantur, sed quomodo sit ijs vtendum. Maximè verò locum habere debet hæc admonitio in scripturis allegoricè interpretãdis: quod eo in genere nimium sibi permittere quidam soleant, vt olim abbas Ioachim & alij.

Prophetia quid hoc loco significet.

Quomodo prophetia tradenda secundũ rationem fidei.

7 SIVE MINISTERIVM, IN MINISTRANDO. Græcè *in ministerio*. Est enim eiusdem vocabuli repetitio. Sensus autem est: Siue habẽtes gratiã alicuius ministerij ecclesiastici in quocumque gradu & ordine, vt sunt episcopatus, presbyterium, diaconatus &c. Cuiusmodi gratiam qui habet, illi dico, non sibi placeat, sed cum modestia & cura ad aliorum vtilitatem exsequatur creditum sibi ministerium, sciens se vocatum ad opus, non ad honorem. Quidam ad diaconos restringunt propter Græcam vocem διακονίαν. Sed hæc ratio non vrget. Passim enim generaliter accipitur ea vox pro ministerio. Et in ecclesia *diuisiones ministrationum* seu *ministeriorum* agnoscit ipse Paulus 1 Cor. 12, de quibus eo loco plura.

Ministerij ecclesiastici gradus diuersi.

SIVE QVI DOCET, IN DOCTRINA. Hoc est: Si quis habet gratiam docendi, id est ea quæ nouit, aptis & conuenientibus verbis explicãdi, alijsque tradendi, vtatur ea facultate ad docendum alios. Nonnulli donum hoc faciunt speciem prophetiæ, tanquam ea tam latè pateat, vt etiã gratiam docendi sub se cõprehendat: quod non est apostolicæ scripturæ cõsentaneum. Nam nõ solum hoc loco recẽsentur tanquam charismata seu donationes inter se diuersæ, verũ etiam alibi apud Paulũ, vt 1 Corinth. 12. *Posuit Deus in ecclesia primum apostolos, secundò prophetas, tertiò doctores*. Et iterum: *Nunquid omnes prophetæ? nunquid omnes doctores?* & cap. 14, *Aut in scientia, aut in prophetia, aut in doctrina*. Sic & Eph. 4 prophetas à pastoribus & doctoribus distinguit. Et apud Lucam Act. 13, *Erant in ecclesia quæ erat Antiochiæ, prophetæ & doctores*. Quanquam fatemur prophetas plerumque etiam docẽdi & exhortandi gratia præditos fuisse. Quod Paulus significat 1 Cor. 14 dicens: *Qui prophetat, hominibus loquitur ad ædificationem, & exhortationem & consolationem*.

Prophetia & doctrina charismata distincta.

8 QVI EXHORTATVR, IN EXHORTANDO. Græcè: *Siue qui exhortatur, in exhortatione*. Sic & Chrysologus legit. Et ita melius respondet ad superiora, *in ministerio, in doctrina*: & ad sequentia, *in simplicitate, in solicitudine, in hilaritate*. Sensus: Si quis vestrum accepit à Deo gratiam exhortãdi, id est animum auditoris oratione sua excitandi & commouẽdi ad actiones pietatis; vtatur ea gratia, ac sedulò exhortationibus incumbat. Constat autem diuersa esse dona docendi & exhortandi, eaque non raro à se mutuo separata. Verti etiam ex Græco potest; *Siue qui consolatur, in consolatione*. Atque in eum sensum Theophylactus interpretatur. Sunt enim in ecclesia qui singulari gratia polleant consolandi afflictos & infirmos. Verùm Chrysostomus de exhortatione intellexit, appositè citans huius doni exemplum ex Act. decimo tertio, vbi Barnabæ & Paulo dicitur: Si *quis est in vobis sermo exhortationis ad plebem, dicite*: vbi Græcè παρακλήσεως, idem verbale nomen quod hoc loco. Syrus quoque interpres *exhortationem* reddidit. Quanquam nihil vetat vtrumque simul intelligi. Nam vt eodem vocabulo significantur, ita ferè coniuncta sunt hæc duo dona.

QVI TRIBVIT, IN SIMPLICITATE. Videtur hoc intelligendum de ijs qui præfecti erãt ærario ecclesiæ, ac publicis eleemosynis in pauperes distribuendis: quales fuere septem

diaconi Act. 6, quales etiam Paulus & Barnabas Act. 11. Ahdut enim sermo est de peculiaribus donis & officijs: & ad istum modum Chrysostomus & alij partem hanc interpretantur, vt sensus sit: Is cui incumbit officium dispensandi facultates ecclesiæ & collectas fidelium, distribuat eas cum simplicitate, id est bona fide, sine personarum acceptione, ac sine respectu proprij commodi. Id enim esset in eiusmodi opere cor duplicare, dum aliud prætenditur, aliud intenditur. Eam in dando simplicitatem Iacobus apostolus Deo ascribit cap. 1 dicens: *Postulet à Deo, qui dat omnibus ἁπλῶς, simpliciter*, pro quo nos habemus *affluenter*. Eandem Paulus commẽdat 2 Corinth. 8 & 9. Gaignæus *in simplicitate* exponit ingenuè, liberè, non quasi coactè. Verùm id potius est *in hilaritate*, quod statim sequitur.

In simplicitate tribuere quid sit.

QVI PRÆEST, IN SOLICITVDINE. Græcè ἐν σπουδῇ, *in studio*, seu *diligentia*: quam exstimulare solet solicitudo. Sensus: Cui præfectura aliorum commissa est, is non sese efferat, sed diligenter ac solicitè suo muneri incumbat, tanquam Deo rationem redditurus: cogitetque se præpositum alijs, non sui sed illorum causa. Simile præceptum Ecclesiastici 32. *Rectorem te posuerunt? noli extolli: esto in illis, quasi vnus ex ipsis. Curam illorum habe* &c.

QVI MISERETVR, IN HILARITATE. Communis interpretum sententia est, apostolum hic transire à præcepto bene vtendi donis spiritualibus, ad præcepta omnibus communia. Nã ad omnes pertinet misereri, non solũ interiore misericordiæ affectu; verũ etiam, si facultas adsit, externo opere & effectu; cuiusmodi est egenti dare panẽ, vestem, pecuniam. Quod qui facit, iubetur cum hilaritate facere, quẽadmodum & Sapiẽs præcipit: *In omni dato hilarem fac vultũ tuum*, Ecclesiastici 35. *Hilarem enim datorem diligit Deus* 2 Cor. 9. Alijs placet etiã hac parte speciale quoddã charisma siue officiũ significari: vt misereri dicatur is qui ab ecclesia curãdis miseris, potissimum ægrotis, præfectus est, ijsque præbet obsequia: velut etiã hodie fit in nosocomijs. Huic enim operi misericordiæ valde cõuenit hilaritas: vt quos morbus affligit & cõtristat, ex alacritate & promptitudine eorũ à quibus iuuãtur, capiãt consolationẽ. Qui sensus haudquaquam improbabilis est. Habet enim hoc præceptum similẽ formam cum præcedentibus. Nam quæ sequuntur, vt omnibus communia sunt, ita forma à septem superioribus differunt.

Hilaritas in curatione miserorũ necessaria.

9 DILECTIO SINE SIMVLATIONE. Græcè ἀνυπόκριτος, id est *simulationis expers*. subaudi, sit: q. d. Proximus diligatur sincerè & ex animo, non simulatè. Nam dilectio simulata nõ est dilectio. Sic alibi fidem exigit ἀνυπόκριτον *non fictam*, vt 1 Tim. 1. Nam & fides ficta non est fides. Ne autem proximus diligatur in malo, quæ est mundana & perniciosa dilectio; subiungit duo sequentia præcepta.

Dilectio simulata non est dilectio.

OBEDIENTES MALVM, ADHÆRENTES BONO. Malũ & bonũ neutri generis sunt. Itaque dilucidius ita vertes; *Odientes id quod malũ est, adhærentes ei quod bonum est*. Malũ intellige vitiũ, peccatum: bonum honestatẽ, iustitiam. *Odientes*, Græcè non est μισοῦντες, quod est simpliciter, *odientes*; sed ἀποστυγοῦντες, id est *auersantes*, odio habentes cum horrore. In hac parte & sequentibus supplendum est verbum præceptiuum, estote, vel sitis.

10 CHARITATE FRATERNITATIS INVICEM DILIGENTES. Sic omnino legendũ ex castigatione Romana, pro eo quod multos codices occuperat, *charitatẽ fraternitatis*. Nã Græcè datiuus est, nobis reddendus per ablatiuũ τῇ φιλαδελφίᾳ, id est *charitate fraterna*. Nec in Græco participiũ est ἀγαπῶντες *diligentes*, vt ab eo regi possit accusatiuus τὴν φιλαδελφίαν, pro quo suspiceris datiuũ irrepsisse; sed nomẽ φιλόστοργοι, vt si Latinè dicas affectuosi: quod accusatiuũ regere nõ potest. Accedit præter Græcorũ omniũ lectionem, quod etiã apud Latinos scriptores ablatiuus legitur *charitate*, vel *amore*, & pro *diligentes*, nomen *affectuosi*, vel *benigni*. Ita Tertullianus lib. 5 cõtra Marcionẽ cap. 14, *Amore fraternitatis inuicem affectuosi*. & commentator Amb. *fraternitatis amore inuicem benigni*. Quo fere modo & cæteros expositores Latinos legisse, vt Pelagium, Primasium, Sedulium, & Haimonẽ, probant eorum commentarij. Chrysologus quoque legit *inuicem benigni*, licet priora verba prætermittat. His & illud accedit quod pro *inuicẽ* Græcè est εἰς ἀλλήλους, id est *ad vos inuicem*, quod cũ participio *diligentes* non cohæret: vt taceam conformitatem huius sententiæ cũ tribus subsequentibus, quæ simili casu inchoãtur, *honore, solicitudine, spiritu*. Nec pro accusatiuo facit illud 1 Petri 2, *fraternitatem diligite*. Nam eo loco Græca prorsus sunt diuersa, licet sententia sit similis. Igitur huius loci sensus percommodè dilucideque, vt alia expositione nõ sit opus, ex Græco reddi potest hoc modo: Amore fraterno alius ad alium amanter affecti. Ratio, quia estis inuicem membra, non tantum vt homines, sed vt fideles, ac peculiariter hoc nomine fratres.

11 HONORE INVICEM PRÆVENIENTES. Græcè προηγούμενοι *præcedentes*. Quanquam optimè transtulit interpres, *præuenientes*: vt intelligatur Paulũ loqui de honore actiuo, nõ passiuo. Nã alioqui præcedit honore, qui prius aut magis honoratur: Præuenit autẽ, qui anteuertit, id est qui prius honorat. Intellige, quãtum in te est. Non enim vterque alterũ præuenire potest, nisi volũtate & studio. Ratio præcepti; quia per hoc prouocatur & fouetur mutua dilectio, quam proxima sententia commẽdauerat. Erasmus honorem hoc loco vult intelligi subsidium, sed minus rectè. Nam apostolus simili sententia alibi sese explicat, nempe cum dicit Philipp. 2, *In humilitate superiores sibi inuicem arbitrantes*. *Quod quidem fit*, ait Thomas hoc loco, *dum quis suum*

Quid honore aliũ præuenire.

 defectum

defectum considerat, & bonum proximi. Sed nos ea de re plura Deo fauente dicturi sumus in memorati loci commentario.

SOLICITVDINE NON PIGRI. *Solicitudine.* Græcè τῇ σπουδῇ, *studio.* vt suprà versu 8. Sensus: Non grauatim, sed diligenter & promptè, atque ex animo facientes officium, præsertim quo iuuandus est proximus.

SPIRITV FERVENTES. Hoc est, impetu quodam animi succensi ad exsequendum ea quæ vestræ sunt functionis & officii. Sic enim eritis studio non pigri. Potest etiam exponi de Spiritu sancto; quo velut igne feruentes, nullum charitatis officium erga proximos refugiamus: vt referatur ad omnia præcepta superiora. Basilius in regulis breuioribus responsione 259. *Spiritu feruens est,* inquit, *qui ardenti studio, & inexplebili cupiditate, & assidua diligētia, voluntatē Dei facit in charitate Christi.*

Tempori seruientes an vera lectio.

DOMINO SERVIENTES. Græci codices plerique qui nunc exstant habent, *Tempori seruientes.* Et hoc modo legit inter Latinos Amb. commentator; eamque lectionem, altera reiecta velut huic loco incongrua, studiosè defendit. Meminit eiusdem Hieronymus in epistola ad Marcellam numero 102. sed sic vt improbet. Agens enim aduersus quosdā suos reprehensores; *Illi legant,* inquit, *tempori seruientes; nos legamus, Domino seruientes.* Meminit & Ruffinus in Origenis commentario, suis loquens verbis: quāquam nec ipse probat; licet affirmet ita in nonnullis Latinorum exēplaribus haberi. Porrò simpliciter eam lectionē annotat glossa interlinealis: ordinaria verò etiam exponit, tacēs de altera. Sed & antiquissima mss. (quemadmodum refert in suis notationibus F. Lucas) quæ libris argumenta capitū præfigunt, huius epistolæ quadragesimū octauū caput *De tempori inseruiendo,* inscribūt: nimirū quod retinuerint capitum argumēta, ei Latinorum editioni quæ ante nostrā fuit, accommodata. Petrus Lombardus in suo cōmentario posuit & exposuit vtramque lectionem, sic vt neutram alteri præferat. Cæterùm lectioni nostrorum codicum suffragatur Syriacus textus: atque in eandem consentiunt Græci tractatores Chrysostomus, Theodoritus, Theophylactus & Oecumenius, & Latini omnes, Ambrosio quem dixi, excepto; qui tamen agnoscit in Græco haberi *Domino seruientes.* Nec desunt hodie Græci codices, inter quos Regius ex Complutensi, qui hanc lectionem exhibeant. Nā Robertus Stephanus quatuor præterea codices huius lectionis annotauit. Diuersitas nata videtur ex affinitate Græcorum vocabulorum κυρίῳ & καιρῷ, maximè si fortè qui scribarum mos est, abbreuiatè scriptum fuerit, κῷ. Nec planè constat vtra lectio sit potior ac germanior. Nostra quidem sensum habet apertum; vt in omni actione & officio quod proximis impendimus, non quæ nostra sunt quæramus, sed Domino seruiamus, eiusque honori studeamus. Vnde non incongruēter (quo in diuersum ar-

Quid seruire Domino.

gumento mouentur alij) præceptum hoc subiungitur præcedentibus. Altera quoque lectio sententiam habet nec putidam, vt quibusdam videtur, nec apostolo indignam; modo Christianè, sicut oportet, exponatur. Ad quod proferuntur eiusdem apostoli tanquam similia præcepta alijs in locis, vt Eph. 5, & Col. 4, vbi monet vt tempus redimamus. Vnde dicunt, ex mente Pauli eos tempori seruire, qui temporis occasione vtuntur ad id quod melius est, ac sedulò cauent, ne negocijs minus vtilibus sese occupantes, temporis ad Deo seruiēdum concessi iacturam faciant. Quanquā id aliter exponit dictus Amb. Sic enim scribit: *Quoniam dixerat spiritu feruentes, ne hoc sic acciperent, vt passim & importunè verba religionis ingererent tēpore inimico, per quod fortè scandalū excitarent: statim subiecit, tempori seruientes, vt modestè & cum honestate, aptis locis & personis, & apto tempore, religionis fidem loquerentur.* Ita scriptor ille (cui & glossa concinit, & Lōbardus) haud absurdè. Nam & Salomon dicit *tempus esse tacendi, & tempus loquendi*; Ecclesiastæ 3. Et Amos propheta cap. 5. *Prudens,* inquit, *in tempore illo tacebit, quia tempus malū est.* Porrò Desiderius in paraphrasi idipsum paulò aliter exponit, ita scribens: *Ne reluctemini malis, sed tempori seruite, rebus præsentibus vosmetipsos accommodantes; & si quid inciderit incōmodorum, vel declinantes, si liceat commodè, vel tolerantes.* Sic ille, sensu nequaquā alieno, si cui placeat hæc lectio. Nam & ea quæ sequūtur: *spe gaudentes, in tribulatione patientes,* ad eū sensum satis probè respondent. Verùm quia tempori seruire non est phrasis apostolica, nec omnino in scripturis vsitata; nec idem sonare videntur redimere tempus (de quo suis locis agemus) & seruire tempori: idcirco mihi hæc lectio, quamuis alioqui bonas recipiat expositiones, non admodum arridet: præsertim quum altera (quam habere nos crediderim ex emendatione S. Hieronymi) loquatur id quod passim inculcant scripturæ, vt Domino Deo seruiamus. Quod & ipse Paulus alibi præcipit, dicens: *Christo Domino seruite,* Coloss. 3. Vnde & huius epistolæ cap. 14 seruitutem hanc commendans ait: *Qui in hoc seruit Christo, placet Deo*; sicut & contrà de quibusdam dicit capite decimo sexto, *Huiusmodi Christo Domino nostro non seruiunt, sed suo ventri.* Ex quibus locis Paulinis etiam id colligo, Dominum hic intelligi Christum, de quo Ephes. 4. *Vnus Dominus.* Est enim moris apostolici Christum, vt redemptorem nostrum, vocabulo Domini peculiariter honorare. Cùm igitur apostolus de multis officijs & actionibus Christianis præcepta dedisset; hic iam præcipit, vt in omnibus illis seruiamus gloriæ Christi Domini nostri, cum spe certissima cælestis remunerationis ab eo percipiēdæ. Hinc aptè subiungitur.

Quid tempori seruire.

Vulgata codicum lectio probabilior.

12 SPE GAVDENTES. Spem intelligit futuræ retributionis. Ea namque animum

Chri-

Christianum fouet, & alacritatem suggerit, & gaudio quodam perfundit in omni opere pietatis: Tum verò mirificè consolatur, & fortem reddit in afflictionibus huius vitæ. vnde sequitur.

IN TRIBVLATIONE PATIENTES. Spe nimirum animati. Nam nisi animus spe præmiorū fulciretur, in afflictionibus quas pro Christo patitur (de his enim sermo est) durare non posset. Quo sensu autem è diuerso, patientia mediâ probatione spem operetur, secundum eundem apostolum cap. 5 huius epistolæ; eo loco explicatum inuenies.

ORATIONI INSTANTES. Alij vertunt, *in oratione perdurantes*. Nam Græcum verbum προσκαρτεροῦντες significat assiduitatem cū perseuerantia. Sic Act. 1, *Omnes erant perseuerantes vnanimiter in oratione*. Non solum ergo hortatur vt in precibus ad Deum fundendis assidui sint, verùm vt id etiam perseueranter faciant. Hoc ipsum est quod Dominus præcipit Lucæ 18. *Quoniam oportet semper orare, & non deficere*. Comprehenduntur igitur hoc præcepto duæ tresue conditiones ad orationem requisitæ, vt sit frequens, vt studiosa, & vt perseuerans.

Conditiones ad orationē necessaria.

13 NECESSITATIBVS SANCTORVM COMMVNICANTES. Id est, fratrum seu Christianorum indigentiæ de vestris facultatibus subuenite, res vestras fratribus inopia laborantibus cōmunes facite. Necessitas enim, Græcè χρεία, pro egestate ac rei familiaris angustia, poni consueuit. Ita 1 Ioan. 3. *Si quis viderit fratrem suum necesse habere*, Græcè χρείαν ἔχοντα. Nec sensu discrepat ea versio quæ est in Latino commentario Origenis: *Vsibus sanctorum cōmunicantes*. Nam vsibus, intellige necessarijs. Qua ratione Christiani vocentur sancti, dictum est sub initium huius epistolæ. Porrò sciendum hoc loco pro *necessitatibus* in Amb. commentario legi *memorijs*, quemadmodum & citant hunc locum Optatus lib. 2 contra Donatistas, & Chrysologus serm. 120. Et his multo posterior Gregorius tertius in epistola ad optimates & populum Germaniæ scripta. Alludit etiam Augustinus serm. 49 de verbis Domini cap. vltimo, sic alloquens plebem catholicam: *Communicatis membris apostolorum. communicatis memorijs sanctorum martyrum diffusorum per orbem terrarum*. Quin ea lectio vsque hodie vtitur in missali Mediolanensis ecclesiæ, quod Ambrosianum vocant, typis excuso anno 1548 pagina 113. Sic & Hilarium legisse constat ex libro quem scripsit in Constantium Augustum. His enim verbis inter alia eum alloquitur: *Apostolus communicare nos sanctorum memorijs docuit. Tu eas damnare coegisti*. Imò Ruffinus in Origenis commentario testatur hanc lectionem magis quam alteram haberi in Latinis exemplaribus, & tam ipse eodem loco, quam Pelagius atque Sedulius in suis commentariolis vtramque exponunt: tametsi Ruffinus eam censet veriorem, quæ Græcorum erat codicum. Quod & nos arbitramur; quandoquidem eam (vnum Ambrosiastrum cum Sedulio si demas) concorditer in textu habeant & exponant, quotquot tam Latinè quam Græcè in hanc epistolam commentatos nouimus: astipulante etiam Syriaca versione: nec in vllo vel Latino vel Græco exemplari epistolarum Pauli, quod hodie exstet, diuersa lectio reperiatur. Existimo sanè & istud quoque lectionis dissidium olim accidisse ex vicinitate Græcarum vocum χρείαις & μνείαις: cumque Latinos codices amplius quam Græcos peruasisset, opera S. Hieronymi vulgatam editionem emendantis, sublatum fuisse, vt deinceps non *memorijs*, sed *necessitatibus* legeretur. Nam & cōsentanea valde est hæc lectio præceptis eiusdem apostoli, quæ in alijs epistolis habentur; quibus passim sub nomine communionis seu communicationis, rerum temporalium in pauperes elargitionem commendat, vt Galat. 6, *Communicet is qui catechizatur verbo, ei qui se catechizat, in omnibus bonis*. Philip. 4, *Bene fecistis communicantes tribulationi meæ*. 1 Timoth. 6, *Diuitibus huius sæculi præcipe, facilè tribuere, communicare*. Heb. 13, *Beneficentiæ & communionis nolite obliuisci*. Item 2 Cor. 8, & 9. vbi similiter huiuscemodi communicationis fit mentio; & eius quidem quæ fit in sanctos necessitatem patientes; vt vel ex eo loco clarè discamus, quid sit necessitatibus sanctorum communicare. quemadmodum & ex 1 Cor. vlt. Denique ex hac ipsa ad Romanos epist. cap. 15, vbi illa verba, *collationem facere in pauperes sanctorum*, perspicuè commōstrant præsentis loci intellectum. Iam quod ad diuersam lectionem attinet; eam duobus modis exponunt. Prior sensus est: Sanctorum qui vel defuncti sunt, vel adhuc supersunt, iugiter habendam esse memoriam, vt tam doctrinā quam mores eorum imitando, cum eis communicemus. Ita non solum commentatores ante nominati, Ruffinus, Amb. ac cæteri, verùm etiam Hilarius & Optatus; qui sententiam ad sanctos patres vita functos, eorumq́; doctrinam & decreta, expressè referunt. Alter sensus: Memoriam habendam esse sanctorum pauperum, seu priuata communicatione bonorum temporaliū, siue in collectis solemnibus, quæ in pauperes fieri solent. Adiungunt hanc expositionem superiori Ruffinus & Amb. sed quæ ad priorem lectionem multo aptius accommodetur, eamque proinde magis confirmet. Cæterùm Turrianus lib. 4 defensionis epistolarum pontificiarum cap. 14, etsi propensior in posteriorem lectionem, pro qua etiam adfert testimonia veterum scriptorum; ambas tamen ad hunc modum cōponi posse putat, vt sensus sit; ita nos memores esse debere eorum qui sanctè mortui sunt, sed cum leuibus quibusdam maculis, vt eorum necessitates, id est pœnas quibus detinentur, orationibus nostris & eleēmosynis subleuemus. Sensus quidem

Quid cōmunicare necessitatibus sanctorum.

Alia lectio, memorijs sanctorum, examinatur.

Vulgata lectio verior.

Diuersa lectionis expositio.

catholicus & pius; sed qui non videtur esse huius loci. Porrò lectioni priori, & sensui quē ante dedimus, bene respondet, tanquam affine, præceptum sequens.

HOSPITALITATEM SECTANTES. Græcè διώκοντες *persequentes*. idem verbum quod in præcepto proximè sequēti; sed hic acceptum in bonam partem, ideoque bene redditum, *sectantes*, quemadmodum & 1 Cor. 14. *Sectamini charitatem*. Sensus enim est: Hospitalitati cum primis studete: sedulo eam exercentes erga Christianos hospitio egentes, ne videlicet aut exponātur iniurijs cæli, aut malorum hominum, aut diuertere cogantur apud infideles. Quam posteriorem rationem indicat Ioannes apostolus in epistola ad Caium. Neque enim ad eā hospitalitatem propriè hortatur, quæ magnificentiæ pars est, & non nisi à locupletibus exerceri potest: sed ad eā quæ est inter opera misericordiæ, de qua Christus in fine sæculi dicturus est; *Hospes eram & collegistis me*, Matth. 25. De eadem apostolus Heb. 13. *Hospitalitatem nolite obliuisci*.

Quæ hospitalitas in scripturis cōmendata.

14 BENEDICITE PERSEQVENTIBVS VOS. *Benedicite* Gr. εὐλογεῖτε. Quod verbū, perinde vt Latinum benedicere, pene proprium est sacris & ecclesiasticis scriptoribus. Significat autem interdum quidem laudare cum gratiarum actione, interdum verò bene optare, bene precari; interdum etiam benefacere, vt quoties De⁹ legitur benedicere creaturis suis. Sicut enim eius dicere facere est, ita eius benedicere benefacere est: vt qui alium nō habeat à quo precando aut optādo quicquam exspectet. Hoc sane loco benedicere non aliud est quam bene precari, bene velle & optare. Dixi vocabulum hoc tam Græcum quam Latinum scriptoribus ecclesiasticis penè propriū esse. Nam εὐλογεῖν pro laudare etiam apud Aristophanem legitur in Equitibus: quemadmodum & benedicere in eodem significato, apud Ouidium lib. 5. Tristium elegia 3. hoc versu: *Nec tibi cessaret doctus benedicere lector*. & apud Tullium in oratione pro Sestio: *Cui benedixit vnquam bono?* Hinc benedicta pro verbis ad laudem & gratiam compositis; quibus opponuntur maledicta, hoc est contumeliæ & probra. Terentius in Phormione: *Benedictis si certasset, audisset bene*. Cæterum benedicere pro eo quod est bene precari, quomodo in hoc scripturæ loco & multis alijs sumitur; ita proprium est authoribus sacris, vt apud profanos arbitrer nusquam reperiri. Sensus igitur apostoli est: Bene precamini, & orate Deum pro ijs qui vobis mortem aut damna moliuntur inferre, vel etiam inferunt; quales potissimum erant persecutores Christianæ religionis. Est autem hoc non consilij tantum, sed præcepti; quod inter alia præcepta Christus legislator noster statuit Mat. 5, dicens: *Ego dico vobis: diligite inimicos vestros, benefacite his qui oderunt vos; & orate pro persequentibus & calumniantibus vos; vt sitis filij patris vestri qui in cælis est*. De cuius præcepti intellectu consulantur commentarij in Magistrum lib. 3 dist. 30. Miror autem Erasmum hoc loco ita dormitasse, vt verteret; *Bene loquamini de ijs qui vos insectantur*; cùm bene loqui de aliquo sit eum laudare: Ipse verò fateatur in annotationibus, benedicere pro laudare hoc loco accipi non posse. Certè pars sequens ex antithesi clarè ostendit, quid hic apostolo sit benedicere.

Verbum benedicere pene proprium scriptoribus sacris: & quæ eius significationes.

Benedicere persequētibus non consilij sed præcepti.

BENEDICITE, ET NOLITE MALEDICERE. Græcè μὴ καταρᾶσθε, *ne exsecramini*. Sensus: Bene, inquam, precamini eis, nō male. Quod intellige, vindicandi studio vel affectu; sicut paulo pòst declarat, dicens: *Nulli malum pro malo reddentes*. Estque ratio manifesta; quia vindicare & punire scelera, solius Dei est, & potestatis ab eo constitutæ. Quanquam nec absolutè malis hominibus mala precari licet; quia contra charitatem est, nisi sint eiusmodi mala quæ illis in bonum cessura sint, vt flagella temporalia quibus ad Deum reuocentur; aut nisi zelo & approbatione iusticiæ diuinæ id fiat aduersus eos quos certò aut probabiliter constet in malicia perseueraturos. Quomodo legimus aliquando sanctos prophetas & apostolos, ac nominatim Paulum ipsum, vt Act. 23. & 2 Tim. 4, mala quædam impijs imprecatos fuisse. Neque enim id fecerunt quo suas iniurias vlciscerentur, sed quod vltionem diuinæ iusticiæ, quam malis ac deploratis hominibus impendere videbāt, approbando, optarent in eos exerceri. Qua de re vide S. Thomam 22 quæst. 25 ar. 6 ad 3, & quæst. 83 ar. 8 ad 1.

An malis maledicere aliquādo liceat.

15 GAVDERE CVM GAVDENTIBVS; FLERE CVM FLENTIBVS. Sic legendum, mss. omnibus editioni Romanæ suffragantibus: non autem imperandi modo, *gaudete, flete*, vt in quibusdā impressis codicibus habetur. Nā in Græco infinitini sunt χαίρειν, κλαίειν: exponēdi tamē per imperatiuos; nisi supplēdū putes verbum, oportet, vel dico & admoneo, vel simile quid. Thomas in vtraque parte supplet, debetis. Interponunt autem Græca coniunctionem: *& flere*. Monet apostolus, vt, quod exigit membrorum eiusdem corporis socialis communio, bona ac mala aliorum, id est prospera & aduersa, velut nostra reputemus, atque ijs vt proprijs afficiamur, lætantes de bonis, dolentes de malis. *Si enim patitur vnū membrum, compatiuntur omnia membra; & si gloriatur vnum membrum, congaudent omnia membra*, 1 Cor. 12.

IDIPSVM INVICEM SENTIENTES. Quidam interpretantur his verbis ab apostolo præcipi concordiam & consensum animorum; sicut 1 Cor. 1, cum ait, *vt idipsum dicatis omnes*. Sed hunc sensum Græca vix admittunt. Sic enim habent: τὸ αὐτὸ εἰς ἀλλήλους φρονοῦντες, *idem erga vos mutuo sentientes*. Magis placet sensus quem tradunt Chrysostomus, Theophylactus & Oecumenius, qui est huiusmodi; Sitis eodem animo alius erga alium affecti: nec quia quisquam opibus, honoribus, genere aut

Quid, idipsum inuicem sentire.

potentia

potentia præstat alijs; ideo meliorem se vel alium arbitretur ijs quibus illa non adsunt: Sed hoc solum in vnoquoque consideret, quod Christianus est, quod membrum eiusdem corporis, quod vocatus ad eãdem spem gloriæ futuræ. Ita fiet vt non facilè quis animo efferatur supra alium, sed erga omnes humilitet & æquabiliter se gerat. Cui sensui cõgruit quod sequitur.

16 NON ALTA SAPIENTES, SED HVMILIBVS CONSENTIENTES. *Sapientes*, rursum Græcè φρονοῦντες, quod modò verterat *sentientes*. Nec aliud est hoc loco, alta sapere, quam quod etiam superiori capite prohibuit, dicens: *Noli altum sapere*. Tantum separat hic voces, quas illic vno verbo composuit, ὑψηλοφρονεῖν. Cæterùm pro participio *consentientes*, Græcè est συναπαγόμενοι, id est *obsecundantes*, accommodantes vos; &, quod minus Latinè dici solet, condescendentes: licet in quibusdam codicibus sit συναπαγόμενοι *simul ducentes* vel *ducti*, id est vnà conuersantes. Quod penè idem est cũ priore. Proinde sensus est: Non vobisipsis placentes, tanquam cæteris maiores; non arroganter de vobis sentientes; sed humilibus, id est abiectæ sortis hominibus, quales sunt pauperes, ignobiles, atque alij mundo despecti, vos benignè accommodantes; nec dedignantes cum talibus, & omnino cum minoribus conuersari. Sic ferè Græci interpretes. Latini verò plerique illud *humilibus* accipiunt in neutro genere: quo magis constet ei antithesis cum nomine *alta*: sitque idem *humilibus consentientes*, quod humilia sapiẽtes, id est humiliter ac demissè de se sentientes, iuxta illud Dauidicum: *Si non humiliter sentiebam* ps. 130. Qui sensus præferendus videretur, si non obstaret verbum συναπάγεσθαι: quod magis ad personam refertur.

Quid alta sapere.

Quid humilibus cõsentire.

NOLITE ESSE PRVDENTES APVD VOSMETIPSOS. Præceptum idem cum eo quod gentilibus ad fidem conuersis edixit capite præcedenti, vbi nos legebamus, *vt non sitis vobisipsis sapientes*. Igitur *apud vosmetipsos*, id est vestra ipsorum opinione, & quod Hebrea phrasi dicitur, in oculis vestris. Videtur enim apostolus, hoc præceptum inculcans, respicere ad scripturas quibus illud continetur, vt Isa. 5. *Væ qui sapientes estis in oculis vestris, & coram vobismetipsis prudentes*. & Prouerb. 3. *Ne innitaris prudentiæ tuæ*. Et iterum: *Ne sis sapiẽs apud temetipsum*. Hebraicè, *in oculis tuis*. Itaque sensus apostoli est: In rebus agendis ne vobismetipsis placeatis velut prudentes, qui alieno consilio, monitis, instructione nõ egeatis. Hoc vitium è superbia nascitur, à qua dehortatus est parte præcedenti.

Prudẽtes apud semetipsos qui dicantur.

17 NVLLI MALVM PRO MALO REDDENTES. Vindictam prohibet; cuius proprium est malum pro malo reddere, malum scilicet pœnæ pro malo culpæ. Datur hoc præceptum cuique homini priuato. Nam qui publica fungitur potestate, *Dei minister est, vindex in iram ei qui malum agit*: vt dicitur sequenti capite. Est autem præceptum planè euangelicum, quod pluribus verbis exposuit Dominus Matth. 5 & alibi.

Quid malum pro malo reddere, & quibus prohibitum.

PROVIDENTES BONA NON TANTVM CORAM DEO, SED ETIAM CORAM OMNIBVS HOMINIBVS. Sic legunt omnes Latini. At in Græco tantum est, *prouidentes bona coram omnibus hominibus*; vt Caietanus audeat dicere, sex dictiones esse superfluas. Certè nec plus legitur apud commentatores Græcos Origenem, Chrysostomum, Theodoritum & cæteros. Quæ si vera est lectio; fatendũ erit, (quod mihi satis est verisimile) reliquum à quopiam additum fuisse ex simili, sed pleniori sententia, quæ habetur 2 Cor. 8. *Prouidemus enim bona non solum coram Deo, sed etiam coram hominibus*. Vbi Paulus sine dubio respexit ad sententiam Salomonis Prouerb. 3. secundum LXX. *Prouide bona coram Domino & hominibus*. Adfertur quidem huc pro Latinis codicibus ex Basilio locus, qui est in regulis breuioribus responsione 28. vbi citat hæc verba: *Prouidentes bona non solum coram Deo, sed etiã corã hominibus*. Verũ vnde ea desumpserit, nõ indicat. Imo quia non dicit, *coram omnibus hominibus*, sicut hic legitur; videri potest alterũ locum potius attendisse, qui habet, *coram hominibus*. aut certè, vt fit, alterum miscuisse cũ altero. *Prouidentes* Græcè προνοούμενοι, quod alij vertunt *procurantes*, Erasmus *prouidè parãtes*. Sensus nostræ lectionis est: Quæ bona & honesta sunt, agite & procurate cum ea prouidentia & circumspectione, vt non tantum Deo probentur in conscientijs vestris, sed etiam hominibus accepta sint; ita sanè vt nulli scandalum pariant. Nam alioqui nec simpliciter bona erunt, nec Deo probata. Sic intellecta sententia conuenit cum illis: *Luceat lux vestra corã hominibus*, Matth. 5. &, *Ab omni specie mala abstinete vos*, 1 Thess. 5. Porrò Græci suæ lectionis hunc faciunt commentarium: Nõ sufficiat vobis malum pro malo nõ reddere; sed etiam bona prouidete, id est, studete benefacere, ac bene consulere omnibus hominibus, quamuis etiam inimicis, ac de vobis malè meritis. Sic illi. Verum equidem existimo Græcæ lectionis sensum non esse diuersum ab eo quem prius dedimus: scilicet opera bona prouidè agenda esse, vt ijs cõspectis ædificentur proximi, nullus offendatur. Cùm enim hic locus similis sit illi quem citauimus ex epistola 2 ad Corinthios; consentaneum est, vt eodem sensu accipiatur. Atqui illius loci sensus non est ambiguus, vt ibi videbis.

Quid prouidere bona corã hominibus.

18 SI FIERI POTEST, QVOD EX VOBIS EST, CVM OMNIBVS HOMINIBVS PACEM HABENTES. Græcè εἰρηνεύοντες *pacem colentes*, *in pace viuentes*. Particulam, *si fieri potest* Erasmus & Caietanus adiungendam putant superiori sententiæ. Mouet Erasmum quod pars sequẽs suum habeat τὸ ἐξ ὑμῶν, *quod*, seu *quantum in vobis est*. Caietanum verò, quoniam & id quod præcedit, prouidere *bona coram omni-*

bus hominibus, obseruatu difficile est. Alij plerique omnes sequentibus astruunt: eáque lectioné videre est apud Hilariú in enarratione psal. 132,& apud Gregorium lib. 8. epist. 45. Atque id melius arbitror. Nam prior pars absolute legitur 2. Cor. 8. Neque enim præcipit quod ab alijs hominibus dependeat, sed quod à nobis. At verò pacem habere cum omnibus hominibus, non est in nobis situm. Quid si enim alij nolint? Idcirco non solum difficile est, verum etiam, vt sunt multorum hominum improbi mores, impossibile; adeo vt nec ipse Paulus qui hæc præcipit, potuerit cum omnibus hominibus pacem habere. Merito igitur apostolus duas addidit clausulas, generalitatem huius præcepti limitantes: *Si fieri potest*, nempe salua iusticia, pietate ac veritate; &, *quod in vobis est*, ne videlicet à vobis atque ex vestra parte præbeatur vlla dissensionis occasio: sed contra studiosè curetis ea quæ pacem conseruent ac promoueāt, cuiusmodi imprimis est quod sequitur.

Pacem cū omnibus habere, impossibile est.

19 NON VOSMETIPSOS DEFENDENTES CARISSIMI. Non defensionem hic prohibet, qua quis verbo factóue sibi cauet ab iniuria. Neq; enim damnare potest, quod ipse toties fecisse legitur in Actis apostolorum. Vnde & ait 2. Tim. 4, *In prima mea defensione nemo mihi adfuit.* Thomas quidem & Liranus defensionem intelligunt, sed exponunt hoc præceptum de præparatione animi. Verum id præter mentem apostoli. Nam vindictam prohibet, sicut paulo ante dicens: *nulli malum pro malo reddentes.* Quanquàm Caietanus distinguit, dicens illic prohiberi retaliationem sub ratione odij, hic sub ratione vindictæ. Sed, hac omissa subtilitate, magis placet, iuxta omnes interpretes & ipsum Aquinatem, etiam illic esse prohibitionem vindictæ. Id verò nunc repetit; vt alia deinceps addat eodem pertinentia, ad rem difficilem efficacius persuadendam. Propter quod etiam adiecit illud, *carissimi*, Græcè ἀγαπητοὶ *dilecti*; scilicet, vt hac blanda appellatione magis moueat. Cæterùm interpres *defendentes* dixit pro *vindicantes, vlciscentes*. Est enim in Græco ἐκδικοῦντες participium eiusdem verbi, à quo deductum nomen ἐκδίκησις, quod statim post vertit *vindictam*. Sic & alibi defendere sumitur in vulgata versione, vt Iudith 1, *Iurauit Nabuchodonosor quod defenderet se.* & cap. 9, *in defensionem alienigenarum*. Sic olim in psal. 8 legebatur, *vt destruas inimicum & defensorem*, videlicet ex psalterio Romano: vbi nunc ex Gallicano melius *vltorem* legit ecclesia. Sed & hodie in officio ecclesiastico canitur ex Apoc. 6, *Vsquequo Domine non defendis sanguinem nostrum*, hoc est, *vindicas*; vt nunc versio nostra habet ex emendatione, quantum existimo, S. Hieronymi: quem verisimile est etiam hoc loco pro *defendentes* reposuisse *vindicantes*, quod apud Sedulium & Chrysologum legitur; aut *vlciscentes*, quod apud ipsum Hieronymum lib. 3 apologiæ

Defendere pro vindicare apud interpretem vulgatū.

aduersus Ruffinum; sed per insolitam prioris lectionis consuetudinem (vt in alijs contigit) quod bene repositum erat, excidisse. Cæterùm apparet circa tempora nostri interpretis defendere pro vindicare vsurpatum fuisse etiam à doctis. Nam & Cyprianum inuenimus ita locutum in fine lib. de patientia: *Nec defendi*, inquit, *ante Dominum serui irreligiosa festinatione properemus*, hoc est vindicari, Imo & Tertullianum: qui verba Dei statim à Paulo citanda sic effert Latine, lib. 2 contra Marcionem ca. 18, *Mihi defensam, & ego defendam*. Dicit apostolus *vosmetipsos*, Græcè ἑαυτοὺς, id est, quisq; seipsum, vt ostendat se loqui de priuata iniuriarum vltione, non de ea quæ publica fit authoritate, & ob bonum publicum.

Defensa, id est defensio pro vindicta.

SED DATE LOCVM IRÆ. Iram Dei intelligit: vt sensus sit, Vltionem permittite diuino iudicio: patiēter exspectate, dum Deus iustus iudex vlciscatur iniurias vobis illatas. Quod opus Deo proprium, vos ei præripere & quasi præoccupare non debetis. Hoc est quod dicit *date locum*, id est sinite vt locum habeat. Hunc sensum tradunt Lombardus & Aquinas secuti commentatorem Amb. & Græcos. Legitur & apud Augustinum in expositione psal. 78. Sunt alij qui iram hominis significari putent, eius scilicet qui facit iniuriam; aut verius iram pro homine irato per tropum accipiant, hoc sensu: Cedite ijs qui vobis irascuntur & vos oderunt, patienter ferendo eorum iniurias, aut etiam subducendo vos ex eorum oculis loci mutatione. Quo vtroq; modo præceptum hoc exponit Basilius in regulis breuioribus responsione 244. At solo posteriori Ambrosius lib. 1 officiorum cap. 21. vbi cedendum iræ docet exemplo patriarchæ Iacob, qui fratri indignanti pie cessit, atq; in longinquam regionem discessit, non ante reuersus quam fratrem mitigatum putaret. Quanquam idem Ambrosius lib. de Ioseph patriarcha cap. 13, de ira hominis iniuria affecti interpretatur, hoc modo: *Date locum iræ, hoc est, declinemus eam ne nos illa corripiat.* Verum quod primò dixi, magis conuenit cum phrasi scripturæ. Sic enim & Petrus de Christo scribit 1 epistolæ 2. *Tradebat iudicanti iustè*, secundum Græcam lectionem, scilicet Deo. Deniq; huic intellectui consonat omnino quod sequitur.

Quid, date locum iræ.

SCRIPTVM EST ENIM, MIHI VINDICTA, EGO RETRIBVAM, DICIT DOMINVS. Multi codices *vindictam* legunt accusandi casu minus bene. Nam Græcè tam hoc loco quam ad Heb. 10, vbi eadem sententia citatur, *vindicta* legitur casu nominandi: quemadmodum & textus habet Amb. commentatoris, & Hieronymus allegat loco suprà citato. Scriptura est in cant. Moysi Deut. 32, vbi nos ex Hieronymi interpretatione legimus, *mea est vltio, & ego retribuam*. Cæterùm adducit eam scripturam Paulus secūdum Hebraicam veritatem; in qua ad verbum habetur: *Mihi vindicta &*

retributio.

retributio. Nam LXX paulò secus habent, *In die vindictæ retribuā.* Addit apostolus de suo, *dicit Dominus*; vt intelligatur ex cuius persona proferantur ea verba. Sensus est: Ad me spectat officium vlciscendi iniurias, qui sum iudex omnium hominum; Ego *Deus vltionū*, psal. 93. Atque hoc meum officium exsequar, quando mihi videbitur. Exsequitur autem Deus non solum per se, sed etiā per eos quos administros suæ iusticiæ in terra constituit; quemadmodum luculentè docetur cap. sequenti. Perfecta tamen exsecutio solius est omnipotentis & omnia scientis Dei.

De officiū vlcisci iniurias: quod exsequitur per se & per suos ministros.

20 SED SI ESVRIERIT INIMICVS TVVS, CIBA ILLVM; SI SITIT, POTVM DA ILLI. Græcè: *Si igitur esurit* &c. tametsi in nonnullis est ἀλλ' ἐὰν. *sed si.* Locus hic desumptus est ex Salomone Prouerb. 25. scriptusque totidem verbis quibus eum LXX reddiderunt. Quanquam & in Hebræo sententiam habet prorsus eandem. Sensus huius partis: Quin tu contrà potius, confer in eum qui te læserit, beneficia, quibus videris eum indigere. Nam nomine cibi & potus (Hebraicè panis & aquæ) etiam cætera necessaria subintelligenda veniunt. Neque verò præceptum hoc obligat in sola necessitate extrema, quomodo nōnulli illud exponunt: sed quoties & quandocumque recta ratio dictat proximo necessitatem patienti subueniendum esse. Annotāt quidā Græco verbo ψώμιζε, pro quo *ciba* vertit interpres, insinuari cibationem seu pastionem non quālibet, sed indulgentem ac beneuolam. Est enim ψωμίζειν cum panis aut quiduis esculentum in frustula diuisum porrigitur, aut etiam in os cuipiam inseritur, vt infantibus fieri solet. Mihi verisimilius est interpretes LXX speciem pro genere posuisse in transferenda voce Hebræa, quæ simpliciter cibare significat. Id tamen animo beneuolo faciendum, vti cætera misericordiæ opera, nulli dubium est.

Nomine panis & aquæ cætera vitæ necessaria subintelliguntur.

HOC ENIM FACIENS, CARBONES IGNIS CONGERES SVPER CAPVT EIVS. *Carbones ignis* Hebræa phrasi pro carbonibus ignitis, viuis, ardentibus. Cyprianus lib. 3 testimoniorum ad Quirinum cap. 1, citat hoc modo, *Carbones viuos superfundes in caput eius:* tametsi in Hebræo pro duobus vnum est vocabulum. Sic enim legitur; *quia prunas tu accipis*, vel vt alij interpretantur, *incendis super caput eius*. Est autem sermo figuratus: potestque bifariam exponi, vel in malum vel in bonum. In malū sensus satis obuius est, huiusmodi. Ita fiet vt cumuletur & crescat ei pœna apud Deum. ac si dicat apostolus: Id si feceris, reddes eum grauiori vindictæ obnoxium in iudicio Dei: velut si coacerues ardentes carbones super caput eius. Quod intellige, nisi resipiscat. Ita Chrysostomus, Theodoritus & Theophylactus, & apud Oecumenium Photius scripturam hanc exponunt; & inter neotericos Iacobus Stapulensis, ac alij nonnulli. Sed & Hieronymus lib. 1 dialogi contra Pelagianos capite 9 fatetur plerosque sic existimare, vti mox videbimus. At verò in bonum exponitur hoc pacto: Si id feceris, tandem ac paulatim accumulatis in eum beneficijs, velut cōgestis carbonibus, excitabis in eo pœnitentiæ dolorē; simulque eum succendes ad te redamandum: vt iam pro inimico habeas amicū. Solet enim per ignem amor significari. Sensum huiusmodi, quòd magis ædificet, magisque Christianam sapiat doctrinam, qua iubemur inimicorum salutem quærere, multi amplectuntur, & priori præferunt: inprimis Hieronymus, cuius hæc verba sunt in loco iam citato: *Carbones ignis*, inquit, *congregabis super caput eius, non in maledictum & condemnationem, vt plerique existimant; sed in correctionem & pænitudinem: vt superatus beneficijs, excoctus feruore charitatis inimicus esse desistat.* Quem sensum idem Hieronymus in epistola scripta ad Hedibiam quæst. 1 pluribus etiam verbis prosequitur. Augustinus quoque passim in bonum interpretatur; maximè attendens in carbonibus ardentibus significationem doloris pœnitentiæ, quo vritur & sanatur animus inimici, dum reddi sibi videt bonū pro malo. Loca sunt in expositione præsentis propositionis, & in enarratione psal. 78, & in fine sermonis de quatuor quæstionibus, qui est 26 de diuersis. ac denique lib. 3 de doctrina Christiana cap. 16, vbi sic habet: *Hoc cum possit dupliciter intelligi, vno modo ad nocendum, altero ad præstandum: ad beneficentiam te potius charitas reuocet: vt intelligas carbones ignis esse vrentes pœnitentiæ gemitus, quibus superbia sanatur eius, qui dolet se inimicum fuisse hominis, à quo eius miseriæ subuenitur.* Nam vt idē doctor scribit in lib de catechizandis rudibus cap. 4. *Nulla est maior ad amorem inuitatio, quam præuenire amando. Et nimis durus est animus, qui dilectionem si nolebat impendere, nolit rependere.* Similiter in bonum exponunt, priori sensu reiecto vel posthabito, Primasius alijque Latini in huius loci commentario; nec non author expositionis in psal. 93, quæ est inter opera Hieronymi, atque ipsius nomine citatur ab Augustino epistola 111. ac rursus in ps. 119 expositione secunda. Item Cæsarius in homilia 4, quæ habetur inter sermones Augustini de tempore numero 168. Beda quoq; & post eum Iansenius in commētarijs super Prouerbia Salomonis. Sunt verò & alij, qui nudè & sine delectu proponant vtrumque sensum, & qui in malum sonat, & qui in bonum, vt Origenes, commentator Amb. Pelagius, Sedulius & Gaignæus. Quibus adde Eucherium in quæstionibus noui testamenti. Ac sane non desunt argumenta quę priorem illum sensum probabilem reddant. Primum quia congruit cum eo quod præcedit, de vindicta iniuriarū Deo relinquenda, *Mihi vindicta, ego retribuā.* Deinde suadet ipsa phrasis qua vtitur apostolus. Nam & alibi velut psal. 17 & 134, carbones ignis, pœnas & supplicia peccatoribus à Deo irroganda significant: cum è diuerso carbones pro charitate aut pœnitentiæ dolore,

Carbones ignis congerere super caput inimici, bifariam exponitur, vel in malum, vel in bonum.

Per ignē amor significatur.

Carbones ignis pro vindicta.

nusquam

nusquam legamus. Quin totam hanc locutionem, qua carbones ignis congeri & comburi dicuntur super caput peccatoris, in significationem vindictæ posuit liber 4 Esdræ cap. vltimo. Qui licet apocryphus sit, tamen ad intelligendam phrasim aliquam scripturæ vtilis esse potest. Denique, nequaquam à scripturis alienum est, iustos aduersus impios, à quibus persecutionem passi fuerint, expetere & exspectare vindictam à Deo tanquam iusto omnium iudice, & de ea, vbi contigerit, tanquam de opere iustitiæ diuinæ gaudere. *Lætabitur* enim *iustus cum viderit vindictam*, psal. 57. Quo pertinent alia multa quæ in psalmis & alibi leguntur, de imploratione diuini iudicij contra malos. Certè ipse Dominus in euangelio: *An*, inquit, *Deus non faciet vindictam electorum suorum clamantium ad se die ac nocte?* Luc. 18. Clamorem autem huiusmodi legimus in Apoc. 6. *Vsquequo Domine non iudicas, & non vindicas sanguinem nostrum de ijs qui habitãt in terra?* Sed & ipsius Pauli iuxta vetam lectionem imprecatio est in quendam 2 Tim. 4. *Reddat illi Dominus secundum opera eius.* Vnde & hoc loco non dicit; iram Dei precibus auertite ab inimico vestro, sed, *date locum iræ, scriptum est enim* &c.

Iusti aduersus impios vindictã expetunt & exspectant à Deo.

Neque hæc aduersantur charitati & Christi præcepto, quo iubemur orare pro persequentibus nos. Sancti enim quorum ordinata est charitas, vtrumque faciunt: dum & orant Deum pro conuersione impiorum, & nihilominus vindicari eorum peccata desiderant, nisi pœnitentiam agant. Siquidem *iustum est apud Deum*, ait apostolus ad Thess. 2 epistolæ 1, *retribuere tribulationem ijs qui vos tribulant.* Quam Dei iustitiam amant & exerceri desiderant illi, quorum voluntas voluntati diuinæ conformis est. Non ergo qui priorem tradunt expositionem, sentiunt eo fine benefaciendum inimico, vt cumuletur ei vindicta apud Deum: quod non esset bene facere, sed malè; (Hunc enim sensum in suis commentarijs disertè excludunt:) verum simpliciter esse benefaciendum illi quamuis inimico; nec tamen eum nostro beneficio euasurum iustam vltionem, si perseueret in malicia; sed futurũ, vt sic etiam grauiores in iudicio Dei pœnas luat, quod nec affectus beneficijs, ab odio & nocendi voluntate destiterit. Hæc enim dicuntur ad consolandum & animandum fideles in afflictionibus & persecutionibus quas iniustè patiuntur. Vnde Cyprianus in epistola ad Demetrianum, de ijsdem loquens: *Patientes*, inquit, *facit de secutura vltione securitas.* Huius autem ratio est, quia animus bene ordinatus vult fieri vindictam iniuriarum tam suarum quam alienarum, vbi non est pœnitentia. Est enim hoc legis æternæ, vt omne malum culpæ per malum pœnæ redigatur ad ordinem iustitiæ. Sciendum est apud Salomonem hæc addi verba prioribus: *Et Dominus reddet tibi.* pro quo LXX, *Dominus autem retribuet tibi bona.* Quod ipsum adiuuat sensum priorem: ac si dicat sapiens: Illum iusta sequetur vindicta, quia tibi nocuit: tu quia beneficus in eum fuisti, mercedem à Deo recipies.

Vindictã petere quomodo non sit contrarium charitati & Christi præcepto.

Lex æterna dictat vt omne malũ culpæ per malum pœnæ redigatur ad ordinẽ iustitiæ.

21 NOLI VINCI A MALO, SED VINCE IN BONO MALVM. Elegans antimetabole, qua velut epilogo claudit exhortationem superiorem de non vlciscendis iniurijs. *Malum* Græcè τὸ κακὸν neutri generis, id est maliciam seu maleficium: quemadmodum & bonum pro bonitate, id est beneficio accipit. Facere videtur hæc sententia pro ijs qui superiora verba in bonam partem interpretantur, quasi dicat apostolus: Ne tantum valeat inimici tui malignitas, vt vindictam de eo expetas, & per hoc fias illi similis, id est malus. Sic enim ab eius malicia vinceretis. Nam (vt docet Thomas 2 2 quæst 108 art. 1) vincitur à malo, qui vult peccare in alium, quia ille peccauit in ipsum. Sed tu contrà, vince eius maliciam officijs charitatis, vt ex malo bonus fiat, & ex inimico amicus. Veruntamen nec secundum alteram expositionem incommodus est huius partis nexus cum præcedentibus: si dicamus apostolum hic non explicare, quid sit carbones ignis congerere super caput inimici, nec omnino ad eam posteriorem sententiæ partem respicere; sed ad priorem qua dixerat: *Si esurierit inimicus tuus* &c. & ad illud: *Non vosmetipsos defendentes.* Est enim hæc, vt dixi, conclusio quædam doctrinæ superioris de non vlciscendis inimicis. Et sensus est: Noli vinci à malicia inimici tui, vt teipsum vlcisci velis, non exspectata Dei vindicta; sed vince eius maliciam tua beneficentia. Quod non tantum fit dum inimicus à malicia conuertitur; sed quotiescumque beneficium illi præstatur: inquantum scilicet non obstante eius malicia virtus beneficentiæ sua constanter exercet opera; imò & occasione maliciæ alienæ fit auctior atque illustrior.

Quid vinci a malo.

Quid vincere in bono malũ.

SVMMARIVM.

Magistratibus parẽdum, vt Dei ministris. Reddenda omnibus debita. Proximus diligendus. Quod qui facit legem implet. Abiectis operibus tenebrarum induenda sunt arma lucis: adeoq; ipse CHRISTVS.

CAPVT XIII.

1 OMNIS ANIMA POTESTATIBVS SVBLIMIORIBVS SVBDITA SIT. Ne apud principes huius sæculi & magistratus locorum malè audiret Christiana religio, si qui fortè Christiani legibus illorum & edictis minus obtemperarent, ac rursum ne ipsi fideles religionis priuilegio se se exemptos ab obedientia potestatis sæcularis existimarent (quæ opinio non solum falsa est & erronea; verùm etiam rempublicam vehementer perturbat:) diligenter eis apostoli

Cur apostoli fidelibus studiosè commẽdarint obedientiam magistratuũ.

stoli commendabant & inculcabāt hoc obedientiæ præceptum. Quam ob causam & Petrus 1 epistolæ 2 solicitus fuit idipsum fideles admonere. Verisimile est autem id apostolos fecisse potissimum propter eos qui crediderant ex Iudæis. Nam de populo Iudaico cōstat ex historia euangelica & Actuum apostolicorum, nec-non ex Iosepho & Suetonio, quod ad rebellandum Romanis semper fuerit procliuis, & tributa pendere detrectarit; eo prætextu quod esset populus Dei, quem liberum ab huiusmodi seruitute hominum, præsertim infidelium esse oporteret. Inde nata apud eos Herodis magni tempore secta Galilæorum auctore Iuda quodam Galilæo, de quo Gamaliel Act. 5 meminit: cuius professio erat non debere Iudæos tributum pēdere alienigenis: nec quenquam præter vnum Deum, Dominum appellare. De qua secta vide quæ scribit Iosephus lib. 20 antiquitatum Iudaicarum cap. 2, & de bello Iudaico lib. 7 cap. 29. Quoniam igitur, vt ait Hieronymus in commentario epistolæ ad Titum, *Iudæ Galilæi per illud tempus dogma adhuc vigebat, & habebat plurimos sectatores:* idcirco docet apostolus *principatibus & potestatibus credentes debere esse subiectos.* Accedere potuit & hæc ratio præcepti istius inculcandi, quam adfert Cardinalis Baronius in suis Annalibus, sub finem anni à Christo nato primi: quod Christus & apostoli eius plerique Galilæi fuerint: vt proinde necesse fuerit apostolis, suspicionem illius sectæ quæ Galilæorum vocabatur, contrarijs præceptis verbo & scripto diuulgatis, à se depellere. Quod autem ad Iudæos potissimum respiciant in huiusmodi præceptis apostoli, non leuis est coniectura, tum ex eo quod Paulus idem præceptum repetat in epistola ad Tit. cap. 3, vbi iam superius cap. 1 eorum qui de circumcisione erant inobediētiam grauiter notauerat: Tum quia Petrus suam epistolam in qua idipsum præcipit, æquè vt Iacobus, scripsit ad Iudæos in dispersione positos. Quod interpres vertit *sublimioribus*, Græcè est ὑπερεχούσαις *supereminentibus, præcellentibus*, & ita reddidit loco Petri memorato, *Siue regi, quasi præcellenti. Anima* pro homine, synecdoche est Hebræis vsitatissima. Potestates concretiuè dixit pro ijs qui potestate præditi sunt. Ita namque manifestè sumitur in epistola ad Titum 3. *Admone illos principibus & potestatibus subditos esse.* Sic ad Eph. 6, *aduersus principes & potestates.* Et ne parum Latinè id dici putes, ita Suetonius de Claudio Cæsare: *Iurisdictionem de fideicommissis in perpetuum, atque etiam per prouincias potestatibus demandauit.* Igitur hoc loco potestates sublimiores sunt homines authoritate publica præditi; siue reges, siue prouinciarum præsides, siue quarumcumque vrbium ac locorum magistratus. Non vult autem hoc præcepto Paulus, omnem prorsus hominem, nemine excepto, debere subiectum esse potestati sæculari, in quem sensum, contra pontificum & cleri ecclesiastici exemptionem, peruersè locus hic à quibusdam accipitur; Sic enim ipsos etiam reges & principes hoc præceptū comprehenderet. Sed præcipit vt omnes fideles principibus ac magistratibus sub quibus constituti sunt, pareant in ijs quæ ad illorum potestatem pertinent. Est enim accommoda distributio. Quocirca non est consequens, si Petrus ac cæteri apostoli tunc parere debebant sæculari potestati; nunc quoque pontifices & clerum vniuersum ad idem teneri. Nam posteaquam principes huius sæculi facti sunt Christiani, & per hoc ecclesiæ filij; iusta ratione placuit, vt ipsa ecclesia in ijs qui præsunt, ab illorum, vt filiorum suorum, potestate eximeretur. Quo fit vt ecclesiarū præfecti iam sub illis non sint constituti; nec proinde ad eos apostolicum hoc præceptum pertineat. Quamuis autem tantum de potestate sæculari Paulus agat hoc loco: sicut eum intellexerunt omnes veteres commentatores tam Græci quam Latini, necnon Augustinus in epist 54, quæ est ad Macedonium; quod & contextus sermonis & gladij ac tributorum mentio satis indicat: veruntamen idem plane de potestate ecclesiastica sentiendum est; de qua non minus, imò verò magis atque perfectius habet veritatem ratio subiuncta.

NON EST ENIM POTESTAS NISI A DEO. Potestatis nomine superioritas ipsa qua quis alij vel alijs regendis præfectus est, hoc loco intelligitur; vt est regum, principum, magistratuum; item episcoporum, parentum, dominorum. Potestas autem vsurpata, cuiusmodi est tyrannorum & latronum, non est absolutè potestas nec superioritas; sicut & leges inutiles ac malæ non sunt leges: tametsi & hoc genus potestatis suo modo à Deo sit; & illi præsentem sententiam interdum accommodet Augustinus, docens eam potestatem qua dæmones & mali homines affligunt & vexant bonos, datam illis esse à Deo. *Neque enim*, inquit, *habet in eos quisquam vllam potestatem, nisi cui data fuerit desuper: Non est enim potestas nisi à Deo siue iubente siue sinente.* Sic ille lib. 22 contra Faustum cap. 75. Similiter accommodat lib. de natura boni cap. 32, & in enarratione psal. 32 concione 2, ac alibi. Cuius quidem doctrinæ explicatio pertinet ad vltimam distinctionem lib. 2 sententiarū. Est autem omnis potestas, id est superioritas, à Deo instituta tanquam necessaria ad ordinem & pacem humanæ conuersationis. Quæ potestas cùm sit duplex, sæcularis & ecclesiastica: sæcularis quidem potestas mediatè est à Deo, per homines qui instinctu legis naturæ sibi præficiunt eos à quibus in commune regantur. Hic enim instinctus à Deo est: vt propterea verè & propriè dicatur, hanc potestatem non esse nisi à Deo: sicut & ab Ecclesiastico dictum est cap. 17, quod Deus *in vnamquamque gentem præposuit rectorem.* Ecclesiastica verò potestas à Deo instituta est immediatè: quia Christus ipse suos apostolos, & imprimis

Iudæi ad rebellandum principibus externis procliues.

Secta Galilæorum quæ fuerit.

Petrus & Iacobus suas epistolas ad Iudæos scripserunt.

Anima pro homine.

Potestates pro magistratibus.

Exemptio cleri non repugnat apostoli præcepto.

Christiani principes ecclesiæ filij.

Potestas vsurpata non est potestas.

Duplex potestas, sæcularis & ecclesiastica: vtraque à Deo, sed differenter.

nuſquam legamus. Quin totam hanc locutionem, qua carbones ignis congeri & comburi dicuntur ſuper caput peccatoris, in ſignificationem vindictæ poſuit liber 4 Eſdræ cap. vltimo. Qui licet apocryphus ſit, tamen ad intelligendam phraſim aliquam ſcripturæ vtilis eſſe poteſt. Denique, nequaquam à ſcripturis alienum eſt, iuſtos aduerſus impios, à quibus perſecutionem paſſi fuerint, expetere & exſpectare vindictam à Deo tanquam iuſto omnium iudice; & de ea, vbi contigerit, tanquam de opere iuſticiæ diuinæ gaudere. *Lætabitur* enim *iuſtus cum viderit vindictam*, pſal. 57. Quo pertinent alia multa quæ in pſalmis & alibi leguntur, de imploratione diuini iudicij contra malos. Certè ipſe Dominus in euangelio: *An*, inquit, *Deus non faciet vindictam electorum ſuorum clamantium ad ſe die ac nocte?* Luc. 18. Clamorem autem huiuſmodi legimus in Apoc. 6. *Vſquequo Domine non iudicas, & non vindicas ſanguinem noſtrum de ijs qui habitãt in terra?* Sed & ipſius Pauli iuxta veram lectionem imprecatio eſt in quendam 2 Tim. 4, *Reddat illi Dominus ſecundum opera eius.* Vnde & hoc loco non dicit; iram Dei precibus auertite ab inimico veſtro, ſed, *date locum iræ, ſcriptum eſt enim* &c.

Iuſti aduerſus impios vindictã expetunt & exſpectant à Deo.

Neque hæc aduerſantur charitati & Chriſti precepto, quo iubemur orare pro perſequentibus nos. Sancti enim quorum ordinata eſt charitas, vtrumque faciunt: dum & orant Deum pro conuerſione impiorum, & nihilominus vindicari eorum peccata deſiderant, niſi pœnitentiam agant. Siquidem *iuſtum eſt apud Deum*, ait apoſtolus ad Theſſ. 2 epiſtolæ 1, *retribuere tribulationem ijs qui vos tribulant.* Quam Dei iuſticiam amant & exerceri deſiderant illi, quorum voluntas voluntati diuinæ conformis eſt. Non ergo qui priorem tradunt expoſitionem, ſentiunt eo fine benefaciendum inimico, vt cumuletur ei vindicta apud Deum: quod non eſſet bene facere, ſed malè; (Hunc enim ſenſum in ſuis commentarijs disertè excludunt:) verum ſimpliciter eſſe benefaciendum illi quamuis inimico; nec tamen eum noſtro beneficio euaſurum iuſtam vltionem, ſi perſeueret in malicia; ſed futurũ, vt ſic etiam grauiores in iudicio Dei pœnas luat, quod nec affectus beneficijs, ab odio & nocendi voluntate deſtiterit. Hæc enim dicuntur ad conſolandum & animandum fideles in afflictionibus & perſecutionibus quas iniuſtè patiantur. Vnde Cyprianus in epiſtola ad Demetrianum, de ijſdem loquens: *Patientes*, inquit, *facit de ſecutura vltione ſecuritas.* Huius autem ratio eſt, quia animus bene ordinatus vult fieri vindictam iniuriarum tam ſuarum quam alienarum, vbi non eſt pœnitentia. Eſt enim hoc legis æternæ, vt omne malum culpæ per malum pœnæ redigatur ad ordinem iuſticiæ. Sciendum eſt apud Salomonem hæc addi verba prioribus: *Et Dominus reddet tibi.* pro quo LXX, *Dominus autem retribuet tibi bona.* Quod ipſum adiuuat ſenſum priorem: ac ſi dicat ſapiens: Illum iuſta ſequetur vindicta, quia tibi nocuit: tu quia beneficus in eum fuiſti, mercedem à Deo recipies.

Vindictã petere quomodo non ſit contrarium charitati & Chriſti precepto.

Lex æterna dictat vt omne malũ culpæ per malum pœnæ redigatur ad ordinẽ iuſticiæ.

21 NOLI VINCI A MALO, SED VINCE IN BONO MALVM. Elegans antimetabole, qua velut epilogo claudit exhortationem ſuperiorem de non vlciſcendis iniurijs. *Malum* Græcè τὸ κακὸν neutri generis, id eſt maliciam ſeu maleficium: quemadmodum & bonum pro bonitate, id eſt beneficio accipit. Facere videtur hæc ſententia pro ijs qui ſuperiora verba in bonam partem interpretantur, quaſi dicat apoſtolus: Ne tantum valeat inimici tui malignitas, vt vindictam de eo expetas, & per hoc fias illi ſimilis, id eſt malus: Sic enim ab eius malicia vinceteris. Nam (vt docet Thomas 2 2 quæſt 108 art. 1) vincitur à malo, qui vult peccare in alium, quia ille peccauit in ipſum. Sed tu contrà, vince eius maliciam officijs charitatis, vt ex malo bonus fiat, & ex inimico amicus. Veruntamen nec ſecundum alteram expoſitionem incommodus eſt huius partis nexus cum præcedentibus: ſi dicamus apoſtolum hic non explicare, quid ſit carbones ignis congerere ſuper caput inimici, nec omnino ad eam poſteriorem ſententię partem reſpicere; ſed ad priorem qua dixerat: *Si eſurierit inimicus tuus* &c. & ad illud: *Non voſmetipſos defendentes.* Eſt enim hæc, vt dixi, concluſio quædam doctrinæ ſuperioris de non vlciſcendis inimicis. Et ſenſus eſt: Noli vinci à malicia inimici tui, vt teipſum vlciſci velis, non exſpectata Dei vindicta; ſed vince eius maliciam tua beneficentia. Quod non tantum fit dum inimicus à malicia conuertitur; ſed quotieſcumque beneficium illi præſtatur: inquantum ſcilicet non obſtante eius malicia virtus beneficentiæ ſua conſtanter exercet opera; imò & occaſione maliciæ alienæ fit auctior atque illuſtrior.

Quid vinci à malo.

Quid vincere in bono malũ.

SVMMARIVM.

Magiſtratibus parẽdum, vt Dei miniſtris. Reddenda omnibus debita. Proximus diligendus. Quod qui facit legem implet. Abiectis operibus tenebrarum induenda ſunt arma lucis: adeoq; ipſe CHRISTVS.

CAPVT XIII.

1 OMNIS ANIMA POTESTATIBVS SVBLIMIORIBVS SVBDITA SIT. Ne apud principes huius ſæculi & magiſtratus locorum malè audiret Chriſtiana religio, ſi qui fortè Chriſtiani legibus illorum & edictis minus obtemperarent, ac rurſum ne ipſi fideles religionis priuilegio ſeſe exemptos ab obedientia poteſtatis ſæcularis exiſtimarent (quæ opinio non ſolum falſa eſt & erronea; verùm etiam rempublicam vehementer perturbat:) diligenter eis apo-

Cur apoſtoli fidelibus ſtudioſè commẽdarint obedientiam magiſtratuũ.

stoli commendabant & inculcabāt hoc obedientiæ præceptum. Quam ob causam & Petrus 1 epistolæ 2 solicitus fuit idipsum fideles admonere. Verisimile est autem id apostolos fecisse potissimum propter eos qui crediderant ex Iudæis.

Iudæi ad rebellandum principibus externis procliues.

Nam de populo Iudaico cōstat ex historia euangelica & Actuum apostolicorum, nec-non ex Iosepho & Suetonio, quod ad rebellandum Romanis semper fuerit procliuis, & tributa pendere detrectarit; eo prætextu quod esset populus Dei, quem liberum ab huiusmodi seruitute hominum, præsertim infidelium esse oporteret.

Secta Galilæorum quæ fuerit.

Inde nata apud eos Herodis magni tempore secta Galilæorum auctore Iuda quodam Galilæo, de quo Gamaliel Act. 5 meminit: cuius professio erat non debere Iudæos tributum pēdere alienigenis: nec quenquam præter vnum Deum, Dominum appellare. De qua secta vide quæ scribit Iosephus lib. 20 antiquitatum Iudaicarum cap. 2, & de bello Iudaico lib. 7 cap. 29. Quoniam igitur, vt ait Hieronymus in commentario epistolæ ad Titum, *Iudæ Galilæi per illud tempus dogma adhuc vigebat, & habebat plurimos sectatores:* idcirco docet apostolus *principatibus & potestatibus credentes debere esse subiectos.* Accedere potuit & hæc ratio præcepti istius inculcandi, quam adfert Cardinalis Baronius in suis Annalibus, sub finem anni à Christo nato primi: quod Christus & apostoli eius plerique Galilæi fuerint: vt proinde necesse fuerit apostolis, suspicionem illius sectæ quæ Galilæorum vocabatur, contrarijs præceptis verbo & scripto diuulgatis, à se depellere. Quod autem ad Iudæos potissimum respiciant in huiusmodi præceptis apostoli, non leuis est coniectura, tum ex eo quod Paulus idem præceptum repetat in epistola ad Tit. cap. 3, vbi iam superius cap. 1 eorum qui de circumcisione erant inobediētiam grauiter notauerat:

Petrus & Iacobus suas epistolas ad Iudæos scripserunt

Tum quia Petrus suam epistolam in qua idipsum pręcipit, ęquè vt Iacobus, scripsit ad Iudæos in dispersione positos. Quod interpres vertit *sublimioribus*, Græcè est ὑπερεχούσαις *supereminentibus, præcellentibus*, & ita reddidit loco Petri memorato, *Siue regi, quasi præcellenti.*

Anima pro homine. Potestates pro magistratibus.

Anima pro homine, synecdoche est Hebræis vsitatissima. Potestates concretiuè dixit pro ijs qui potestate præditi sunt. Ita namque manifestè sumitur in epistola ad Titum: *Admone illos principibus & potestatibus subditos esse*. Sic ad Eph. 6, *aduersus principes & potestates*. Et ne parum Latinè id dici putes, ita Suetonius de Claudio Cæsare: *Iurisdictionem de fideicommissis in perpetuum, atque etiam per prouincias potestatibus demandauit.* Igitur hoc loco potestates sublimiores sunt homines authoritate publica præditi; siue reges, siue prouinciarum præsides, siue quarumcumque vrbium ac locorum magistratus. Non vult autem hoc præcepto Paulus, omnem prorsus hominem, nemine excepto, debere subiectum esse potestati sæculari; in quem sensum, contra pontificum &

Exemptio cleri non repugnat apostoli præcepto.

cleri ecclesiastici exemptionem, peruersè locus hic à quibusdam accipitur; Sic enim ipsos etiam reges & principes hoc præceptū comprehenderet. Sed præcipit vt omnes fideles principibus ac magistratibus sub quibus constituti sunt, pareant in ijs quæ ad illorum potestatem pertinent. Est enim accommoda distributio. Quocirca non est consequens, si Petrus ac cæteri apostoli tunc parere debebant sæculari potestati; nunc quoque pontifices & clerum vniuersum ad idem teneri.

Christiani principes ecclesiæ filij.

Nam posteaquam principes huius sæculi facti sunt Christiani, & per hoc ecclesiæ filij; iusta ratione placuit, vt ipsa ecclesia in ijs qui præsunt, ab illorum, vt filiorum suorum, potestate eximeretur. Quo fit vt ecclesiarū præfecti iam sub illis non sint constituti; nec proinde ad eos apostolicum hoc præceptum pertineat. Quamuis autem tantum de potestate sæculari Paulus agat hoc loco: sicut eum intellexerunt omnes veteres commentatores tam Græci quam Latini, necnon Augustinus in epist 54, quæ est ad Macedonium; quod & contextus sermonis & gladij ac tributorum mentio satis indicat: veruntamen idem plane de potestate ecclesiastica sentiendum est; de qua non minus, imò verò magis atque perfectius habet veritatem ratio subiuncta.

NON EST ENIM POTESTAS NISI A DEO. Potestatis nomine superioritas ipsa qua quis alij vel alijs regendis præfectus est, hoc loco intelligitur; vt est regum, principum, magistratuum; item episcoporum, parentum, dominorum.

Potestas vsurpata non est potestas.

Potestas autem vsurpata, cuiusmodi est tyrannorum & latronum, non est absolutè potestas nec superioritas; sicut & leges inutiles ac malæ non sunt leges: tametsi & hoc genus potestatis suo modo à Deo sit; & illi præsentem sententiam interdum accommodet Augustinus, docens eam potestatem qua dæmones & mali homines affligunt & vexant bonos, datam illis esse à Deo. *Neque enim*, inquit, *habet in eos quisquam vllam potestatem, nisi cui data fuerit desuper: Non est enim potestas nisi à Deo siue iubente, siue sinente.* Sic ille lib. 22 contra Faustum cap. 75. Similiter accommodat lib. de natura boni cap. 32, & in enarratione psal. 32 concione 2, ac alibi. Cuius quidem doctrinæ explicatio pertinet ad vltimam distinctionem lib. 2 sententiarū. Est autem omnis potestas, id est superioritas, à Deo instituta tanquam necessaria ad ordinem & pacem humanæ conuersationis.

Duplex potestas, sæcularis & ecclesiastica: vtraque à Deo, sed differēter.

Quæ potestas cùm sit duplex, sæcularis & ecclesiastica: sæcularis quidem potestas mediatè est à Deo, per homines qui instinctu legis naturæ sibi præficiunt eos à quibus in commune regantur. Hic enim instinctus à Deo est: vt propterea verè & propriè dicatur, hanc potestatem non esse nisi à Deo: sicut & ab Ecclesiastico dictum est cap. 17, quod Deus *in vnamquamque gentem præposuit rectorem*. Ecclesiastica verò potestas à Deo instituta est immediatè: quia Christus ipse suos apostolos, & impri-

mis Petrum eiusque successores ecclesiæ suæ rectores constituit. Ex quo discrimine liquet, ecclesiasticæ potestati non minus, sed magis ac potius quàm sæculari, obedientiam à fidelibus deberi; quemadmodum pulcrè ratiocinatur & colligit S. Basilius in lib. de constitutionibus monachorum cap. 23. Quod verò Græci commentatores annotant non dixisse apostolum, omnes principes institutos esse à Deo, sed ipsam potestatem; eo quod etsi potestas à Deo sit, non tamen Deus sit author, vt exempli causa, Nero, Domitianus aut Diocletianus principatum gerat: ne contrarium videatur apertis scripturis, quæ docent etiam malos principes, non aliunde quam à Deo principandi potestatem habere; exponẽdum reor, vel de mala adeptione potestatis, vel de malo eius vsu. De quo debet intelligi, quod apud Osee prophetam cap. 8 dicit Dominus: *Ipsi regnauerunt & non ex me: principes extiterunt, & non cognoui.* Rectius autem S. Thomas in commentario hæc omnia doctè & accuratè distinguit, potestatem ipsam, modum adipiscendi potestatem, & vsum potestatis: docens quid horum & quatenus à Deo sit, quid & quatenus à Deo non sit Ad quem te lector studiose remitto. Certè de ipsis principibus potestate præditis agit sententia sequens.

An omnes principes à Deo.

QVÆ AVTEM SVNT, A DEO ORDINATÆ SVNT. Quod in multis codicibus legebatur, *ordinata sunt*, neutro genere; merito correctũ à Romanis, reposito fœmininò *ordinatæ sunt.* Sic enim habent meliores codices mss. Nec aliter verti potuit ex Græco, vbi plenius sic legitur: *αἱ δὲ οὖσαι ἐξουσίαι, ὑπὸ θεοῦ τεταγμέναι εἰσίν.* Id est: *quæ autem sunt*, siue *existunt potestates, à Deo ordinatæ sunt.* Nec secus habet Syriaca translatio. Sensus igitur est: Quæcumque sunt potestates, id est quicumque sunt homines potestate præditi, vt principes ac magistratus, ij sunt ordinati atque instituti, & vt Petrus loquitur 1 epist. 2, missi à Deo, dante potestatem & volente, vt eis tanquam suis in ea potestate vicarijs obediatur: quomodo si rex quispiam det prouinciæ aut ciuitati vicarium gubernatorem suis mandatis instructum. Falluntur autem qui illud *à Deo*, construunt cum parte præcedenti: quasi sensus sit, potestates quæcumque à Deo sunt, ordinatas esse. Quod etsi verum, non tamen hic significatum est. Tãtum dicit apostolus omnes potestates esse ordinatas à Deo. Igitur hæc sententia à superiore qua dixit, *Non est potestas nisi à Deo*, ferè non alio differt, quam quod illic abstractè de potestate loquatur apostolus; hic sensu concretiuo. Cuius argumentum est quod vtatur plurali numero; quemadmodum & ibi, *Omnis anima potestatibus* &c. Sed propterea de potestatibus, id est principibus repetere voluit, quod abstractiuè de potestate dixerat; ne quis excusaret & diceret, se potestatẽ quidem ipsam venerari, sed ea fungentes malos esse, proindeque indignos quibus obediatur. Quam excusationem apostolus hac parte exclusit, affirmans ipsos principes à Deo cum potestate institutos esse.

Potestates id est principes omnes ordinati à Deo.

2 ITAQVE QVI RESISTIT POTESTATI, DEI ORDINATIONI RESISTIT. Pro verbo *resistit* secundo loco legendum putat Caietanus *restitit*, & mox pro *resistunt*. *restiterunt*. sed imperitè, secutus malum interpretem. Vbi & Erasmus lapsus est Nam quod Græcè est *ἀνθέστηκεν* & *ἀνθεστηκότες*, significationem habet præsentis temporis, perinde vt simplex *ἵστηκεν*. De quo vide quæ dicta sunt ad illud cap. 11, *Tu autem fide stas.* Cõcludit apostolus ex præcedentibus, eum qui potestati, atque ipsis potestatibus, id est principibus potestate fungẽtibus resistit, ordinationi diuinę, adeoque ipsi Deo resistere, à quo ordinatæ sunt potestates. Collectio formam habet syllogismi: Potestates ordinatæ sunt à Deo: iste potestati resistit, igitur Dei ordinationi resistit. Porrò resistunt potestati, quicumque resistunt, id est obedire nolunt legi siue edicto quod à potestate procedit. Nam sicut ipsa potestas, sic & proprius eius effectus, id est lex & præceptum à Deo est. Qua etiam ratione Dei præceptum vocari potest: licet distinctionis ac doctrinæ gratia dicantur Dei præcepta, quæ Deum ipsum habent legislatorem, id est à Deo profecta sunt immediatè. Docet ergo hic locus in Deum peccare, quicumque legem transgreditur humanam, à quacunque potestate, modò legitima, positam; vt etiam in potestate ciuili locum habeat, quod de ecclesiastica dictũ est: *Qui vos audit, me audit: & qui vos spernit, me spernit.* Luc. 10. Sed ea res amplius patebit ex sequentibus. Cæterùm iniustis legibus, quoniam à legitima potestate seu potestatis vsu non procedunt, aut non obedire, aut etiam aduersus earum vim sese tueri, non est potestati resistere. Quanquam id vel ob metum maioris mali, vel ne scandalum detur infirmis, sæpè non expedit.

Qui potestati resistere dicantur.

Humanæ potestatis præcepta quadam ratione præcepta Dei.

Iniustæ leges non obligant.

QVI AVTEM RESISTVNT, IPSI SIBI DAMNATIONEM ACQVIRVNT. *Ipsi sibi* &c. Græcè, *ἑαυτοῖς κρίμα λήψονται* *sibi ipsis iudicium accipiet.* vtique iudicium damnationis ac supplicij: quomodo frequenter in sacris literis iudiciũ sumitur. Itaque sensus est, eos qui potestati resistunt, sibiipsis damnationem seu pœnam iustè inferendam accersere, eamque pro merito suæ inobedientiæ recepturos esse. Sic ad Gal. 5. *Qui conturbat vos, portabit iudicium.* Dãnationem verò intelligit apostolus vel æternam à Deo inferendam in futuro sæculo; quia dixerat, *Dei ordinationi resistit.* Quem sensum tradunt commentator Ambros. Heruæus & Caietanus; atque etiam Augustinus in epistola 54. Ex quo commentario sequitur, eos mortaliter peccare qui resistunt potestati. Id quod verum est de ijs qui præcepto per inobedientiam sese opponunt. Alioqui contra leges humanas, sicut & contra diuinas, contingit peccari tantum venialiter. Quo si extendatur hic locus, nomine damnationis cõprehendetur etiam pœna temporalis infligenda

Qua dãnatio, quam incurrunt qui resistunt potestati.

genda

genda à Deo. Qua generali significatione capiebatur suprà cap. 8 in illis verbis, *Nihil ergo nunc damnationis est ijs qui sunt in Christo.* Vel damnationem intelligit pœnam à potestate cui resistitur inferendam. Quæ pœna non nisi temporalis est; de qua dicebat ille, *Neque tu times Deum quod in eadem damnatione es*, Luc. 23. Ita sensus est: Qui resistunt potestati, prouocant eam aduersum se, vt ab ea secundum leges puniantur. Quæ tacita est fidelium admonitio, ne dent occasionem principibus aduersum se durius agendi. Sensum hunc excluso priori tradit Haimo in commentario. S.Thomas vtrumq; sensum refert, vt bonum. Coniungunt autem ambos simul, Chrysostomus eiusque sequaces, duplex intelligentes iudicium: quod qui potestati resistunt, à Deo puniendi sint & ab hominibus. Pro posteriori sensu multum faciunt verba apostoli subsequentia.

3 NAM PRINCIPES NON SVNT TIMORI BONI OPERIS SED MALI, Græcè, *non sunt timor bonorum operum sed malorum.* Interpres sensum conatus est exprimere, quem clarius & plenius ita reddas; Nam principes (vt quidem tales sunt) non sunt timendi bene agentibus, sed malè: non intentant pœnas & supplicia bonis, sed malis. Dico, vt tales, id est inquantū principes sunt, & ab ordine suæ potestatis à Deo acceptæ non recedunt: Nam profectò, quo tempore hæc scripsit apostolus, quidam principes vsum potestatis suæ peruertentes, terrori erant bonis Christi fidelibus, in quibus bonum opus, id est Christi cultum edictis & supplicijs persequebantur.

Principes vt tales, bonis non timendi, sed malis.

VIS AVTEM NON TIMERE POTESTATEM? Suggerit consilium quo fiat vt non timeant potestatem, id est eos qui potestate funguntur. Timorem intellige supplicij. Nam timorem illum, qui alio nomine reuerentia vocatur, omnis subditus suo debet superiori. Vnde de eo paulo pòst dicit, *Cui timorem, timorem.* Nominat apostolus potestatem; quia quod ad ipsam potestatem attinet eiusque legitimum vsum, boni non habent causam timendi. Secus de ijs qui potestate malè vtuntur, vt antè dictum est.

Quis timor potestati debitus.

BONVM FAC, ET HABEBIS LAVDEM EX ILLA. Id est; iustitiam cole, & legibus obtempera. Sic fiet, vt laudem referas ex potestate: vel quia ad potestatem pertinet non solum supplicijs afficere malos, verùm etiam præmijs honorare bonos; vel saltem, vt Caietanus exponit, malorum comparatione. *Dum enim mala opera puniuntur, laudantur bona. Nā ipsa punitio malorum, laus est bonorum.* Priori intellectui conuenit quod dicit Petrus 1 epistolę 2, principes esse datos *ad vindictam malefactorum, laudem verò bonorum.* Notat Augustinus ser. 94 de tempore cap. 5, Paulum non dixisse *ab illa*, sed *ex illa*. *Aut enim iustè agis*, inquit, *& iusta potestas laudabit te, aut iustè agē tem, etiamsi potestas iniusta damnet, Deus iustus coronabit. Ac per hoc, siue damnet, siue absoluat, habebis laudem ex illa.* Tale quid annotat etiam serm. 111 de diuersis cap. 13, & in expositione præsentis loci: ac post eum Beda, trāscriptis illius verbis partim in huius loci collectanea, partim in commentarium prioris epistolæ Petri ad locum iam citatum capitis secundi. Verùm Græci interpretes nihil eiusmodi obseruant: & qui ex Græco vertunt, pro eodem habent, *ex illa* & *ab illa* laudem habere. Considerat enim apostolus non tam eos qui potestatem tenent, vt dixi, quam in his potestatem ipsam, vt à Deo est instituta; qua continet ac disponit ordine congruenti res humanas per homines etiam malos: quamuis & per eosdem interdum affligi sinat bonos: vtique ad eorum salutem. Quod vtrumq; Petrus complexus est his verbis 1 epist. 3, *Et quis est qui vobis noceat, si boni æmulatores fueritis? Sed & si quid patimini propter iustitiam; beati.*

Quid laudem habere ex potestate.

4 DEI ENIM MINISTER EST TIBI IN BONVM. Referri potest hoc vel ad principem vel ad potestatem. Vtrumque enim præcessit. Si ad potestatem, quod magis apparet, vertendū esset, *Dei enim ministra* &c. Atque ita legit Tertullianus in Scorpiaco cap. 14. Etenim ad vtrumque genus commune vocabulum est διάκονος, & in fœminino legitur vltimo capite huius epistolæ. Sensus tamen vnus & idem est; Potestas, id est qui potestate fungitur à Deo instituta, princeps scilicet aut magistratus, eo ipso Dei minister est ac Deo subseruit, in bonum tuum; scilicet vt & iustè ac tranquillè viuas: imò laudem etiā ac præmia consequaris, si non ab hominibus, certè à Deo cuius ille minister est. Obserua probationem à rei definitione; quam paulo pòst complet dicens: *Dei enim minister est vindex* &c Rectè enim definias magistratum, publicum esse ministrum Dei in bonum ei qui bonum agit, vindicem autem in iram, ei qui malum facit. *Quid magistratus.*

SI AVTEM MALVM FECERIS, TIME. Dicens *time*, non præcipit sed denunciat. Cùm enim dixisset: *Vis non timere potestatem? bonum fac*: nunc declarat quid exspectandum sit ei qui consilium illud contempserit. ac si dicat: Si verò quid mali cōmiseris, vt furtum, adulterium, homicidium; est quod timeas. Vnde sequitur.

NON ENIM SINE CAVSA GLADIVM PORTAT *Sine causa*, Græcè εἰκῆ *frustra*. Dicitur autem id frustra quod non habet vsum. Itaque sensus est: Princeps siue potestas non frustra gladium gestat; sed vt eo vtatur, vt eum stringat in malefactores. Nomine gladij comprehende etiam cætera publicæ potestatis instrumenta ad puniēdos legum violatores, vti sunt carceres, ignes, patibula &c. Quorum vsum ostendunt verba sequentia.

DEI ENIM MINISTER EST. Vel *ministra est*, vt ad potestatē referatur, queādmodū suprà.

VINDEX IN IRAM EI QVI MALVM AGIT. Gladium, inquit, gestat siue potestas siue princeps, tanquam Dei minister, à

quo gladium accepit, vt sit *vindex in iram*, id est, vt eius vice ac nomine iusticiam exerceat vindicatiuam in puniendis ijs qui malum agunt, vel pacem publicam turbantes, vel honestatem vitæ communis lædentes. Ad hoc enim instituta est potestas sæcularis, vt & pacem publicam conseruet, & vitæ communis honestatem tueatur.

Potestas sæcularis ad quid instituta.

5 IDEO NECESSITATE SVBDITI ESTOTE. Quidam codices habent *necessitati*: sed plures ac meliores, *necessitate*. quod editio Romana probauit. Ita namque etiam legunt Augustinus, Pelagius, Primasius, Heruæus, Rickelius: tametsi neutrum legitur apud Ambrosiastrũ, sed hoc solum, *Ideoq; subditi estote*. Quæ lectio sine dubio defectuosa est. Porrò Græca sic habent: διὸ ἀνάγκη ὑποτάσσεσθαι, *Ideo necessitas subdi*. Cuius paraphrasim Syrus interpretes hãc dedit: *Et propter hoc necessitas nobis vt subdamur*. Nonnulli tamen Græci codices permodico ab alijs discrimine Latinæ lectioni respondent, & quidem vtrilibet, ita legentes: διὸ ἀνάγκῃ ὑποτάσσεσθε. Cæterùm tam Latinæ quam Græcæ lectionis idem sensus est: Propter hoc, inquit, quia princeps seu magistratus Dei minister est in vlciscendis malefactis; oportet vos ei subditos esse, id est legibus & edictis eius obtemperare: oportet, inquã, necessitate præcepti. Atque huius necessitatis rationem rursus explicat, hæc addens.

Principũ legibus obtemperandum necessariò.

NON SOLVM PROPTER IRAM; SED ETIAM PROPTER CONSCIENTIAM. Græci conscientiam hic intelligunt beneficiorum quæ populo à principibus publicam pacem & quietem tuentibus proueniunt. Et huc referunt id quod subiungitur; *Ideo enim & tributa præstatis*; scilicet in testimonium beneficiorum quæ ab illis accipitis. Verùm si respiciamus ad id quod proximè præcessit, & ex quo pericopen hanc totam infert apostolus, illud inquam: *Dei enim minister est* &c. nec non ad consuetam significationẽ vocabuli conscientiæ (neque enim vsquam in scripturis sic accipitur, quomodo Græci interpretantur) multo certè probabilior, imò vera omnino deprehẽdetur aliorum expositio, scilicet oportere nos principibus subditos esse, *non solum propter iram*, id est pœnam euadẽdam quam leges minantur, de qua iam dixerat, *vindex in iram Dei qui malum agit*; *sed etiam* & maximè *propter cõscientiam*, id est, quia animus noster lege naturali ac diuina informatus hoc nobis dictat & loquitur, principibus obediendum esse tanquam Dei ministris & vicarijs; ac proinde nos in Deum peccare si minus illorum dictis & imperatis audientes fuerimus. Ex hoc loco sic intellecto (qui sensus est omnium ferè Latinorum, idemque planus & obuius) manifestè sequitur omnem legem & omne præceptum, quod proficiscitur ab humana legitima potestate, siue politica de qua nunc agitur, siue ecclesiastica, subditos obligare in cõscientia. id est coram Deo, & non tantum in foro, vt loquũtur, exteriori. Id enim esset propter iram & non propter conscientiam subditum esse. Sanè contraria huic doctrina, scilicet esse aliqua præcepta legitimæ potestatis, quæ conscientiam subditorum non teneãt obstrictam, non modò falsa est & à sensu scripturarum aliena; verùm etiam noxia & pietati inimica; quippe quę homines reddat hypocritas, & quod alibi vituperat apostolus, ad oculum & non ex animo seruientes, Eph. 6. Col. 3.

Quid propter conscientiam subditum esse oportere.

Leges & præcepta humana omnia subditos obligant in conscientia.

6 IDEO ENIM ET TRIBVTA PRÆSTATIS. Græcè τελεῖτε, *penditis, soluitis*. Hanc partẽ quo referant Græci tractatores, & quomodo interpretentur, iam dictum est. At verò secundum Latinos, quod est longè probabilius, nouum hic argumentum adfert apostolus, quo doceat principibus parendum esse. Nã solutio tributorum subiectionis est professio. Nouæ probationis indicium est copulatiua coniunctio causali postposita.

Solutio tributorũ subiectionis est professio.

MINISTRI ENIM DEI SVNT, IN HOC IPSVM SERVIENTES. *Seruientes*, Græcè προσκαρτεροῦντες, *instantes, incumbentes* cum assiduitate. Hoc enim significat vox Græca, qua eadẽ vsus est superiori capite: *Orationi instantes*. Eadẽ vis est Syriacæ dictionis hoc loco. Cæterũ Augustinus lib. 4 de doctrina Christiana cap. 20 legit, *In hoc ipso perseuerantes*. Sensus est: Iure pẽditis tributa principibus. Sunt enim ministri Dei in cõseruãda vobis pace & honestate publica; & in hoc ipsum ministeriũ, in hanc curã assiduè & toti incumbũt, toti vobis & vestris commodis seruiunt. Loquitur de principibus vt tales sunt: quod iam ante admonui.

7 REDDITE ERGO OMNIBVS DEBITA. *Omnibus*, id est tam principibus, quàm alijs quibuscumque. Transit enim ad doctrinam generalem, qua præcipit non solum principibus ac magistratibus huius sæculi; sed omnibus omnino tã ecclesiasticis quã sæcularibus, tam priuatis hominibus quàm publica potestate fungentibus, debita cuiuscumque generis esse reddenda. Quod est iusticiæ præceptũ.

CVI TRIBVTVM, TRIBVTVM; CVI VECTIGAL, VECTIGAL. Id est, Cui debetis tributũ, ei reddite tributum. Cui vectigal debetis, ei vectigal reddite, soluite. Hæc autem debita sunt principibus, vt dictum est. Inter tributum & vectigal, Græcè φόρον καὶ τέλος, ita grammatici distinguunt, quod illud pro regione seu prædijs, hoc pro mercibus exportandis importandisue pendatur.

Tributũ & Vectigal, quo differant.

CVI TIMOREM, TIMOREM. Iis nempe qui præsunt. Timorem intelligit reuerentiam. Hæc enim est debitum quoddam, quod omnis subditus debet suo rectori. Ita præcipit Eph. 5, *Vxor timeat virum suum*. Et cap. 6, *Serui obedite dominis carnalibus cum timore & tremore*. Timorem verò supplicij propriè subditus superiori suo nõ debet, sed magis sibiipsi; vt per huiusmodi timorem refrænetur à peccando. Ex quibus patet hanc partem non esse contrariam illi quod dixerat; *Vis non timere potestatem? bonum fac*. quod de timore

Quis timor debitus superiori.

supplicii

supplicij diximus accipiendum. Caietanus hæc aliter conciliare conatur, de eodem timore intelligens vtrumque. Sed eius solutio coactior est, nec satis accommodata menti Paulinæ. Quapropter & aliã adhibet ab hac nostra non multum diuersam: scilicet vt hic locus accipiatur de timore offensæ.

Quibus honoris debitum reddendũ

CVI HONOREM, HONOREM. Videlicet omnibus quidem, secundum id quod dictum est capite præcedenti, *Honore inuicem praeuenientes*; sed maximè principibus ac præfectis: in quibus agnoscere & venerari debemus excellentiam potestatis, quam Deus eis cõtulit, & qua funguntur vt Dei vicarij: licet ipsi fortè moribus sint improbi. Quum enim propter hanc potestatem honorantur, Deus in eis honoratur: sicut è contrario, dum illi contemnuntur, Deus contemnitur. Hinc Moyses ad filios Israel: *Non contra nos est murmur vestrum, sed contra Dominum*, Exod. 16. Et Dominus ad Samuelem: *Non te abiecerunt sed me, ne regnem super eos*. 1 Reg. 8. Porrò cũ apostoli in hoc loco doctrina, sicut dixi, sit generalis; nihil vetat hic etiam contineri præceptum de honorarijs episcoporum & presbyterorum, quos si bene præsint, duplici honore dignos haberi vult, 1 Tim. 5.

8 NEMINI QVICQVAM DEBEATIS NISI VT INVICEM DILIGATIS. Græcè εἰ μὴ τὸ ἀγαπᾶν ἀλλήλους, *nisi hoc* quod est *diligere inuicẽ*, id est, nisi dilectionem mutuam. Et *debeatis* Græcè ὀφείλετε *debete*. quod & *debetis* verti potest, etsi incongruenter hoc loco. Sub nomine debiti percommodè transitum facit apostolus ad commendandum generale præceptum dilectionis, tanquam debiti cuiusdam perpetui. Sensus est: Reddite cuique quod debetis, sic vt non amplius debeatis, vno debito charitatis excepto. Quod debitũ reddere quidẽ vos iubeo: sed ità vt sciatis vos semper huius debiti (quod est inuicem diligere) manere debitores. Nã cętera debita tributum, vectigal, cõmodatum, mutuum, depositum ita reddũtur; vt cum dederis, iã liber sis à debito: quod propriè est soluere debitũ: at mutuæ dilectionis officiũ, quantumcũque fuerit impẽsum, semper adhuc debetur: ac proinde redditur quidem hoc debitũ, sed nunquã soluitur; quippe manente semper obligatione, quæ nos eius perpetuos facit debitores, vt loquitur Augustinus epist. 135, illud adijciens, quod *eã tanto magis debemus, quanto amplius impenderimus*. Testatur idipsum Fulgentius in sermone cui titulus de charitate: in quo hęc apostoli verba latè pertractat. Exstat eiusdẽ Augustini breuis sed insignis ad Cælestinũ diaconum epistola num. 62, qua sententiam hanc apostolicam versat, docta & quæ tota charitatẽ spiret, explicatione. Dicet aliquis non solũ amorẽ, verum etiam honorem omnibus, & timorẽ superioribus semper deberi. Respondet Dionysius Carthusianus nomine dilectionis cõprehendi etiam aliarum virtutũ officia erga proximos; quæ omnia à charitate diriguntur, ac reuera non debentur, nisi quantũ dictat charitas semper omnibus debita.

Charitatis debitũ nũquam persoluitur, sed semper manet.

Quæstio.

Respõsio.

Proximi nomen quã latè pateat.

QVI ENIM DILIGIT PROXIMVM, LEGEM IMPLEVIT. *Proximum*, Græcè τὸν ἕτερον *alterũ*. Et ita citat Augustinus lib. de gratia & libero arbitrio cap. 17. Ex quo intelligitur quã generalis sit proximi significatio in præcepto dilectionis proximi; ita nimirum vt significetur omnis alter homo, siue amicus sit siue inimicus; siue propinquus siue extraneus; siue fidelis siue infidelis. Quod etiam ex specialibus præceptis ad proximi dilectionem spectantibus, quorum hic aliqua subijcit apostolus, euidenti argumento colligitur. Nam si vel vnus quispiam homo proximi appellatione non comprehenderetur, non peccaret contra præceptum diligendi proximi, qui rem eius furaretur, aut eum occideret, aut falsum testimonium aduersus eum diceret: quod repugnat doctrinæ huius loci. Denique vt intelligas Paulo eundem esse proximum & alterum: quem hoc loco vocat ἕτερον, *alterum*, paulò inferius semel & iterum vocat τὸν πλησίον *proximum*. Nam quod Faber annotat alterum latius patere quàm proximum; quia Deus alter à nobis sit, non tamen proximus noster: alienum id esse constat à mente Pauli, qui verbis consequentibus referens sola præcepta dilectionis proximi, satis declarat, quẽ hic alterum intelligat. Ita Iacobus apostolus epistolæ suæ cap. 4, *Tu quis es qui iudicas proximum?* Græcè τὸν ἕτερον. Igitur hortatur apostolus tam Iudæos quàm Græcos ad mutuam dilectionem, proposito ingenti fructu huius operis quem sine eo consequi non possent: qui est legis impletio; de qua tam grauis inter illos exstiterat altercatio. *Qui enim*, inquit, *diligit proximum*, supple ex euangelio & ex ipso mox apostolo, *sicut seipsum*; *legem impleuit*, postquam id fecerit. Vel *impleuit*, pro implet, id est perficit. Cum qua sententia Paulina pulcrè consonat illud quod Ioannem apostolum dixisse memorat Hieronymus in commentario epistolæ ad Galatas cap. 6. Cum enim ætate iam decrepitus non posset longiorem ad discipulos facere sermonem; hoc tantum per singulas collectas dicebat, *Filioli diligite alterutrum*. Qua de re monitus à discipulis, tædio affectis quod semper eadem audirent, & rogantibus, quare semper hoc loqueretur: respondit sententiam se dignam; *Quia præceptum Domini est; & si solum fiat, sufficit*. Nempe hoc idem est quod Paulus dicit: *legem impleuit*. Porrò legem implere & perficere is dicitur, qui totam legem opere præstat: adeò vt ne vnum quidem legis præceptum transgrediatur. *Qui enim offendit in vno, factus est omnium reus*. Iac. 2. Quæritur ergo, quomodo qui diligit proximum legem impleat, id est totam obseruet, cùm non sola debiti erga proximum officij præcepta lex contineat, sed etiam, & imprimis, erga Deum? Vnde & diligendi Dei maximum & primum

Idẽ Paulo proximus & alter.

Qui diligit proximum, implet legem

Legẽ implere quis dicatur.

Quæstio.

mandatum à Christo vocatur Mat. 22. Secũdum autem diligendi proximi, simile illi. *In quibus duobus mandatis*, inquit, *vniuersa lex pendet & prophetæ*. Caietanus respondet apostolum loqui *de lege relata ad homines*. *Quoniam*, inquit, *tractat de debitis homini*. *Cuius signum* esse vult, *quòd* non adferat nisi *præcepta debitorum hominibus*, cũ de dilectione & cultu Dei iam superius, hoc est præcedenti capite, docuisset. Quæ Caietani responsio etiam alijs quibusdam non immerito probatur. Subiungit tamen ipse & aliam solutionem; idcirco rectè dictum quòd qui proximum diligit legem impleuit, quia dilectio Dei in dilectione proximi includitur, velut causa in effectu. Quæ eadem est responsio S. Thomæ in commentario, consentanea verbis S. Augustini dicentis in epistola 95 scripta ad Innocẽtium papam: *quoniam nisi diligat Deum, nemo diligit seipsum*. Neque enim vera dilectione quisquã diligit proximum, nisi quem in Deo & propter Deum diligit. Vnde necesse est vt ipsum Deum principaliter & summè diligat. Quod item declaratur hac ratione: quia nemo diligit proximum sicut seipsum, nisi seipsum diligat. Seipsum autem nemo diligit vt oportet, nisi summum suum bonum quod est Deus, diligat eo modo quo diligi debet, id est, vt summum ac super omnia.

Responsio.

Alia responsio.

Nec seipsum nec proximũ quis benè diligit, nisi Deum diligat.

9 NAM, NON ADVLTERABIS, NON OCCIDES, NON FVRABERIS, NON FALSVM TESTIMONIVM DICES. Græcè τὸ γὰρ, οὐ μοιχεύσεις &c. *Nam hoc, Non adulterabis*. Erasmus, *Siquidem illa, Non mœchaberis* &c. Futura modi indicatiui pro imperatiuis Hebræo more posuit apostolus, sicut habentur in ipsa lege. Probat enim id quod dixerat, enumeratione præceptorũ decalogi, quibus ordinatur homo ad proximũ. Et hæc quidem quæ recenset, negatiua sunt prohibẽtia ab iniurijs proximo inferẽdis: sed quæ omnia tamen impleri nequeãt, nisi per veram dilectionem. Breuiter hęc pręcepta explicemus. Adulter est, non solum qui alienum torum violat, siue coniugatus, siue solutus, seu vir seu mulier: verum etiam qui coniugatus cùm sit, cum muliere soluta commiscetur: quamuis hoc adulterij genus legibus apud ethnicos puniri non soleat. Homicida est, quisquis absque iusta authoritate hominem, siue nocentem siue innoxium interficit. Furatur, quisquis alienum inuito domino aut accipit aut detinet, siue clam siue palã ac per vim id faciat. Falsus testis est, quicumque sciens falsum dicit testimonium, præsertim in iudicio, & in nocumentum proximi. Quod postremum lex expressit addens: *contra proximum tuum*. Cur apostolus ordinem mutauerit, qui est in decalogo Exod 20, & Deut. 5, vbi præceptum *Non occides*, anteponitur præcepto, *Non mœchaberis*: ratio non occurrit, nisi forte propterea adulterium posuit in capite, quod de eo fugiendo vel imprimis Romanos putauerit admonendos. Nam peccata carnalia, quæ omnia ad hanc prohibitionem reuocantur, Romæ & alibi inter gentiles quàm maximè regnabant.

Quis adulter.

Quis homicida.

Quis fur.

Quis falsus testis.

NON CONCVPISCES. Neque vxorem, neque rem proximi tui. Nam vno verbo complexus est duo postrema decalogi præcepta; quorum alterum inhibet concupiscentiam vxoris alienæ ad concubitum: alterum concupiscentiam rei alienæ ad possidendum.

Duo non concupiscẽdi præcepta.

ET SI QVOD EST ALIVD MANDATVM. Vt primum secundæ tabulæ, *Honora patrem & matrem*, quod solum in secunda tabula affirmatiuum est. Hoc autem ideo fortasse non expressit, quia satis cõtinetur in eo quod iam antè dixerat: *Cui honorem, honorem*. Dicit autem, *Si quod est aliud* &c. non quasi de eo dubitet vir legis peritissimus, sed vt supponens rem notam; ac si dicat: Et quodcumque est aliud mandatum. Ita Dominus Malach. 1, *Si pater ego sum, vbi est honor meus?* Et ipse Paulus alibi: *Et si quid aliud sanæ doctrinæ aduersatur*, 1 Tim. 1.

IN HOC VERBO INSTAVRATVR, DILIGES PROXIMVM TVVM SICVT TEIPSVM. Cũ hoc loco prorsus idem est, etsi breuius expressum, quod scribit ad Gal. 5, *Omnis lex in vno sermone impletur, Diliges proximum tuum sicut teipsum*. *Instauratur*, Græcè ἀνακεφαλαιοῦται, *recapitulatur*, vt legit Augustinus epistola 29, id est summatim comprehenditur, huc velut ad caput, summam, compendium, redigitur ac reuocatur: ad hunc, inquam, sermonem, *Diliges proximum tuum sicut teipsum*. Nam in Græco repetitur, ἐν τῷ, ἀγαπήσεις; quod Erasmus vertit, *nempe, Diliges*. Habetur hoc præceptum Leuit. 19, & à Christo cum insigni commendatione repetitur in euangelio, Mat. 22 & Marci 12. Nam quod Hieronymus in Leuitico vertit: *Diliges amicum tuum sicut teipsum*; nihil diuersum significare voluit. Sunt quidem in Hebræo vocabula diuersa עָמִית omith, & רֵעֶה rehe, quorum alterum Hieronymus vertit proximum, alterum amicum; sed in eodem capite Leuitici, & alibi, passim vsurpantur vt synonyma: quod etiam ex ipsa Hieronymi versione facilè est ostendere; pro eadem voce רֵעֶה *rehe*, nunc amicũ nunc proximum reddẽtis. Siquidem & LXX interpretes vtrumque vocabulum non aliter transtulerũt quam τὸν πλησίον id est proximũ. Quem tamen etiam amicum vocare liceat, non qui amet, sed qui ametur aut amari debeat. Quo sensu dictum est à Christo Ioan. 15, *Maiorem hac dilectionem nemo habet, vt animam suam ponat quis pro amicis suis*. Quanquã alij pro amico socium malunt, apto sanè ad rem præsentem vocabulo. Nam vt ait Augustinus epistola 52, de hoc ipso dilectionis pręcepto differens: *proximus hoc loco non sanguinis propinquitate sed rationis societate pensandus est, in qua socij sunt omnes homines. Nam si pecuniæ ratio socios facit; quanto magis ratio naturæ, non negociandi sed nascendi lege communis?* Sic ille. Porrò quid sit proximum sicut seipsum diligere, satis ostendunt duo generalia legis naturæ

Præceptũ diligendi proximũ, totius legis cõpendium est.

Quo sensu omnis proximus amicus.

Quid proximum diligere sicut seipsum.

naturæ præcepta, itidem in scripturis expressa; alterum affirmatiuum Matth 7, *Quæcunque vultis vt faciant vobis homines, & vos facite illis:* alterum negatiuum Tob. 4, *Quod ab alio oderis tibi fieri, vide ne tu alteri facias.* Ex quibus intelligitur ea parte *sicut teipsum*, non exigi dilectionis æqualitatem; non enim dicit quantum teipsum: sed similitudinem & formam secundum quam proximus à nobis diligēdus sit, & officia dilectionis ei impendenda. sic nimirum, vt dilectio nostri proposita nobis sit tanquam typus, exemplum & regula dilectionis proximi. *Sensus huius præcepti ad literā est*, ait Caietanus: *vt diligas proximum eo modo quo diligis teipsum, hoc est amore amicitiæ, quod est velle illi bonum honestum, vtile, delectabile, propter illum, non propter te: sicut vis tibiipsi hæc bona propter teipsum.*

10 DILECTIO PROXIMI MALVM NON OPERATVR. Declaratio est eius quod dixerat, omnia prædicta mādata cōcludi in vno præcepto dilectionis proximi. Nam *dilectio proximi malum non operatur*, id est non incitat ad malum aliquod inferendum proximo; imò nec patitur ei malum inferri: sed vbi potest, procurat ei bona sicut sibiipsi. Notandum est enim apostolum minus dicendo plus significare voluisse. Nonnulli codices Latini cum Græcis fermè omnibus eorumque interpretibus (nam sola nobiscum facit editio Complutensis) legunt *proximo*, casu dandi; quibus & Syriaca versio fauet: vt regatur datiuus ille à verbo *operatur*. Cæterùm vtraque lectio proba est, & in eundem recurrit sensum.

Dilectio plenitudo legis, & quo sensu.

PLENITVDO ERGO LEGIS EST DILECTIO. Plenitudo Græcè πλήρωμα, id est *impletio*, cōplementum, consummatio, & vt ita dicam, totalis obseruatio. Potest autem istud vel secundum superiora limitari ad dilectionē proximi hoc sensu: Legis impletio qua parte nos ordinat ad proximum, habetur per dilectionem proximi. & sic conclusio erit ex illa propositione interim probata, *Qui diligit proximum, legem impleuit:* Vel generaliter accipi potest de totius legis impletione, deque dilectione tam Dei quam proximi; vt sensus sit: Si, vt ostensum est, dilectio proximi implet legem, quoad officia debita proximo; igitur dilectio simpliciter, implet legem simpliciter & quoad omnia. Quod est argumētum à proportione. Voco dilectionem simpliciter, qua vnumquodque diligitur, id est tam Deus quā proximus, quomodo diligi debet. Est autem sententia præcisè & cum exclusione accipiēda. Sentit enim apostolus sic per dilectionem impleri legem, vt sine ea impleri non possit, secundum id quod dicit Ioannes 1 epist. 3. *Qui non diligit manet in morte.* Estque ea B. Augustini doctrina multis locis: adeò vt in enarratione psal. 89 tractans illud extremum; *& opus manuum nostrarum dirige*, pronunciet, *quod omnia bona opera nostra vnum opus est charitatis*. Nam, vt ait Gregorius in homilia 27 super euangelia; *Omne mandatum de sola dilectione est, & omnia vnum præceptum sunt: quia quicquid præcipitur, in sola charitate solidatur.*

Sine dilectione lex impleri nō potest.

Lex Dei potest in hac vita à nobis impleri.

Porrò discimus ex hoc loco, legem Dei in hac vita à nobis impleri posse; quod negant hæretici; cum vtique negare non possint multos esse qui proximum diligant. Ex quo secundum apostolum euidens & certa consequētia est, eos legem implere.

11 ET HOC SCIENTES TEMPVS, QVIA HORA EST IAM NOS DE SOMNO SVRGERE. Verbū *est* de suo supplet interpres. *Surgere* Græcè ἐγερθῆναι, id est *excitari, expergisci*. Pronomen *hoc* non potest referri ad *tempus*, quia genus non conuenit: sed referendum ad superiorem admonitionem de implendo præcepto mutuę dilectionis. Estque etiam hic supplendum verbum, vt sit sensus: Et hoc quod dixi de mutua dilectione exercenda, vel ob id agere debemus, quod sciamus iam tempus esse & horam qua euigilemus è somno peccati. Hunc enim somnum intelligi ostendit quod sequitur de abijciendis operibus tenebrarum. Et locus alter 1 Cor. 15. *Euigilate iusti, & nolite peccare.* Notandum autem apostolo non fuisse satis vt diceret tempus esse, Græcè καιρὸν, id est tempus opportunum: sed addidisse quod iam hora sit, id est tempus quam maximè opportunum, idemque breue: vt proinde quod agendum est, iam non vltra differri debeat.

Somnus peccati.

NVNC ENIM PROPIOR EST NOSTRA SALVS, QVAM CVM CREDIDIMVS. *Propior* Græcè ἐγγύτερον *propius*, aduerbium. Potestque sic verti: *Nunc enim propius nobis adest salus:* vt genitiuus ἡμῶν ab aduerbio regatur iuxta Græcam syntaxin, non à nomine ἡ σωτηρία. tametsi potest ab vtrolibet. Salus, inquit, futuræ gloriæ quam exspectamus, nunc vicinior nobis est, postquā in fide Christi magna pars vitæ nobis peracta est: quam tunc erat quando primum credere cepimus, quando baptizati sumus, & per baptismum numero fidelium aggregati. Quocirca tanto maiori nunc opus est vigilantia, quanto magis tempus quo salutem exspectamus, appropinquare nouimus. Hoc dicit, quod in fidei primordijs, vti post Chrysostomum annotant Theophylactus & Oecumenius, feruentiores & ad opera bona alacriores fuissent fideles; temporis autem progressu refriguissent: quos monet vt spiritum illum priorem alacritatis & feruoris in se resuscitent, adeoque vehementius incendant.

Feruentiores ad opera bona noui fideles.

12 NOX PRÆCESSIT. Græcè προέκοψεν, id est *processit, progressa est*. Et in eum sensum enarrant hunc locum Græci cōmentatores Chrysostomus & Theophylactus. Item *processit* apud Augustinum legitur epistola 80. Ruffinus etiam in interpretando Origene vertit, *nox promouit*, id est processit. Apud Hieronymum lib. 1 aduersus Iouinianum cap. 22, & in epistola ad Nepotianum, ambigua lectio est variantibus exemplaribus. Sed nec omnino constat quomodo noster interpres verterit;

cum procliue sit oscitãti librario literam pro litera scribere. Pro nostra tamen lectione facit codicum mss. consensus, quodque etiam apud veteres Latinos idem verbum aut aliud ferè synonymum habeatur. Nam Cyprianus sermone de zelo & liuore legit, *nox transiuit*. Hieronymus in cap. 26 Matthæi, *nox præterijt*. Commentator Ambrosij titulo, *nox præcessit*. Nec aliter ipse Ambrosius lib. 5 de sacramentis cap. 4, & ser. 52. Quo posteriore loco verba eius sunt: *Præcessit nox, non sequitur*. Vbi subiungens, *non sequitur*, satis declarat se legisse *præcessit*, non *processit*. Denique Syriaca versio sic habet: *Nox nunc præterijt*. Quanquam ista verba *præterijt, transiuit*, etiam ad alteram lectionem accõmodari facilè possunt. Quod enim longè processit vt penè recesserit, id iam prætерijsse etiam vulgo dicimus. Hoc igitur est quod dicit apostolus: Nox huius sæculi plena tenebris errorum & peccatorum longè iam progressa est, ad finem properat, ac fermè iam præterijt.

Nox huius saculi ad finem tendit.

DIES AVTEM APPROPINQVAVIT. Id est, Tempus exspectatæ salutis & gloriæ, quod est perpetua dies sine nocte, expers errorum & peccatorum, iam prope accessit, propinquum est, instat, non longè abest. Id enim significat verbum præteriti temporis ἤγγικεν *appropinquauit*: quemadmodum & in euangelio, quoties auditur illud, *Appropinquauit regnum cælorum*, vt Matth. 3 & 4. Non enim significatur iam adesse, sed vicinum esse, paulo post adfuturum. Ita quoque de mundi consummatione & aduẽtu Domini loquũtur Petrus 1 ep. 4, & Iacobus cap. 5. *Omnium finis appropinquauit. Aduentus Domini appropinquauit*. Iam & hic sensus arguit in membro præcedenti potius vertendum fuisse *processit* quam *præcessit*.

Significatio verbi appropinquauit.

Huius loci Paulini peculiarem commentarium adfert Erasmus tam in paraphrasi, quàm in annotationibus. Noctem enim interpretatur tempus legis Mosaicæ, quo veritas erat velata: Diem verò, tempus gratiæ per Christũ reuelatæ. Eodem pertinere vult ea quæ præcedunt, *Nunc enim propior est nostra salus*. vt sensus sit: Posteaquam Christus iam aduênit, propinquiores sumus saluti, quàm eramus olim sub Moyse. Nunc enim omnibus illucescit euangelium, quod olim sub vmbris tãtum & figuris cognitum, credebamus aliquando exhibendum. Sic enim intelligit illud, *quàm cum credidimus*, scilicet olim sub Moyse nos Iudæi. Commentarium hunc refert Adamus, & non improbat. Toletus etiam rationes adfert quibus probet. Mihi certè nimis coactum videtur, fidem adscribere statui legis Mosaicæ: quod Paulus nusquam facit. Nec dicendum fuisset, *dies appropinquauit*, id est vicinus est: sed iam dudum illuxit. Quocirca magis placet prior expositio, quæ eodẽ Adamo teste, ferè omnium est interpretũ.

Erasmi commentarium in hunc locũ improbabile.

ABIICIAMVS ERGO OPERA TENEBRARVM ET INDVAMVR ARMA LVCIS. Quoniam, inquit, nox finem accipit, & dies illucescit; abijcienda sunt nobis opera noctis & tenebrarum, id est peccata quæ lucem fugiũt: *quia qui malè agit, odit lucem*, Ioan. 3, & assumẽda sunt arma lucis, id est bona opera, quæ clara die sine pudore possunt ostendi. Ea vocat arma, quia non solum tegunt vt vestimenta, verùm etiam tanquam arma defendunt ac tutum reddũt hominem aduersus impugnationes diaboli; simul vt submoneat vitam Christianam esse militiam quandam spiritualem.

Opera tenebrarũ peccata. Arma lucis bona opera.

13 SICVT IN DIE HONESTE AMBVLEMVS. *Sicut* Græcè ὡς *vt, tanquam*. proinde ne diuidas, quemadmodum nõnulli, *sic vt*. Sensus: Quoniam dies iam affulget, quæ luce sua omnia detegit, honestè, cõpositè, &, vt legit Cyprianus loco paulo ante citato, *decenter* ambulãdum, conuersandum nobis est, more eorum qui illucescente die vestes sumũt honestiores: i. ea opera exercẽda quæ lucẽ nõ reformidẽt.

Quid honeste ambulare.

NON IN COMESSATIONIBVS ET EBRIETATIBVS. Repete verbum, *ambulemus*. Enumerat aliquot opera tenebrarum quæ dixerat abijcienda; scilicet ea de quibus amplius necessarium putauit admonendos esse Romanos. Abest in Græco tribus hisce membris præpositio *in*, tametsi non incommodè addita ab interprete. Comessationes dicuntur cõuiuia seu potius symposia, repotia, epulę, quę fiunt nulla necessitatis aut honestatis ratione postulante, sed tãtum voluptatis & gulæ causa. Amb. in commentario & post eum Beda scribens in illud Luc. 14. *Cum facis prandium aut cænam, comessationes* definiunt *luxuriosa conuiuia*, quæ sic aguntur, *vt neminem pudeat inhonestè aliquid dicere aut facere*: dum scilicet, *ad hoc conuenitur, vt fœda illic gerantur, & copia vini incitetur libidinis diuersa voluptas*. Sed ea definitio plus exigit quam velit Paulus. Inuoluit enim impudicitias, quas ille à comessationibus distinguit, & collocat in sequenti membro: quemadmodum & videre est Galat. 5, ebrietates & comessationes in catalogo operum carnis seorsum à peccatis impudicitiæ commemorari: nec non à Petro 1 epist. 4. tametsi verissimum est hoc gulæ vicio quam maximè homines ad libidines inflammari, præsertim vbi ad ebrietatem progreditur, hoc est, *ad superfluitatem potus extra mensuram rationis hominem ponentis*, vt loquitur Thomas in commentario, docens ebrietatem propterea *suo genere peccatum mortale esse*, quod qui sciens inebriatur, videatur *præferre delectationem vini integritati rationis*. Sed & ea definitio fortasse contractior est quàm pro significatione quam habet ebrietatis vicium in scriptura sacra: secundum quam potius, ni fallor, ebrietates interpretabimur vinolentias, etsi non vsque ad deliquium rationis procedãt. Qua de re plenius acturi sumus ad illud 1 Corint. 5, *aut ebriosus*.

Comessationes quæ dicantur.

Ebrietas suo genere peccatum mortale.

Quæ dicãtur ebrietates.

NON IN CVBILIBVS ET IMPVDICITIIS. Secundum expositio est prioris. Vnde Syrus vertit: *non in cubili immundo*. Nã quod Aquinas

Cubilia quæ vocet apostolus. nas cubilia interpretatur, vel superfluam dormitionem vel apparatum luxuriæ, rem profecto non attigit. Etenim Paulus honesto vocabulo rem inhonestam significare voluit. *Impudicitijs* Græcè ἀσελγείαις, Tertulliano *libidinibus*, in fine libri de ieiunijs. Similiter Hentenio. Nomen est comprehendens omne genus turpium voluptatum.

Quid contentio. NON IN CONTENTIONE ET ÆMVLATIONE. Contentio est concertatio pro gloria & honoribus adipiscendis, cui semper coniuncta est æmulatio, id est inuidentia boni alieni. De triplici isto viciorum genere, eorumque curatione, vide quæ scribit Augustinus doctè & grauiter in epistola 64, quæ est ad Aurelium episcopum Carthaginensem.

14 SED INDVIMINI DOMINVM IESVM CHRISTVM. Quidam codices *induite*, quod idem valet. Metaphora frequens apud apostolum, & ab Hebræis accepta, qua Christum, nouũ hominem, & virtutes Christianas, misericordiam, benignitatem, humilitatẽ, modestiam, patientiam induere dicimur, vt Gal. 3, Eph. 4 & 6, Col. 3, & 1 Thess. 5. Nec dissimile illud 1 Cor. 15, induere incorruptionem & immortalitatem. *Induendi metaphora quid significet.* Qua locutione sunt qui copiã tanquam rei vndique circumfusæ significari putent, velut illo versiculo psal. 64, *Induti sunt arietes ouium, & valles abundabunt frumẽto.* vbi in Hebræo est: *Induerunt se campi pecore: & valles operuerunt se frumento.* Quibus verbis abundantiam significari testatur verbum *abũdabunt*, quod LXX reddiderũt, metaphoram explicantes. Quo referri possunt, quæ in Iudam proditorem scripta sunt psal. 108, *Induit maledictionem sicut vestimentum.* Et: *Fiat ei vestimentum quo operitur, & sicut zona qua semper præcingitur.* Et infrà de Iudæis: *Induantur qui detrahunt mihi pudore, & operiantur sicut diploide confusione sua.* Adfertur & illud Apoc. 19 quod de sponsa agni dicitur: *Datum est illi vt cooperiat se byssino splendenti & candido, quæ iustificationes sunt sanctorum.* Igitur existimant *Induere Christum quid sit, secundum quosdam.* ex sententia Pauli eos induere Christum, qui virtutibus Christianis acquirendis ita studẽt, vt ijs quasi totos sese cooperiant: quemadmodum & vsu linguæ Latinæ hominem flagitijs coopertum dicimus eum qui totus flagitiosus est. Alij tamen ea phrasi non plus significatum putant, quam assumptionem qua fiat vt quid arctè sit homini coniunctum: quomodo vestis quã quis sese induit, arctè ei coniuncta est, & per totum diem adhæret: vt *Aliorum sententia probabilior.* Christum induere dicantur qui Christum sibi assumunt & applicant, seque ei conformant, adeoque Christum in se quodammodo repræsentant, imitatione virtutum eius ac bonarum actionum, quæ in illo velut capite perfectisimè refulserunt. Hunc enim sensum cætera loca ex apostolo citata, præsertim ex eius epistola ad Colossenses, vbi virtutes aliquot nobis induendas abiectis vicijs contrarijs, ordine recenset, exigere videtur. At siue priore modo siue posteriore exponas; liquet quam nihil faciat hic locus pro iusticia quam commenti sunt noui hæretici, imputatiua & externa. Notandum est autem respicere Paulum ad id quod dixit, *dies autem appropinquauit*. Qua scilicet appropinquante solent homines honestè se induere. Ex quo monet vt assumamus indumentum honestatis ipsum Christum, id est virtutes Christi. Et quoniam loquitur de die salutis, quæ eadem erit dies æternitatis, cui nox nulla succedet; consequẽter intelligi vult, ita Christum nobis induendum esse, vt nunquam deinceps exuatur.

ET CARNIS CVRAM NE FECERITIS IN DESIDERIIS. *Curam* Græcè πρόνοιαν *prouidentiam*. *In desiderijs* Græce *ad desideria*, seu *concupiscentias*. Non simpliciter prohibet curam seu *Curam carnis agere, quatenus liceat.* prouidentiam carnis, id est corporis, cũ ipse alibi dicat; *Nemo carnem suam vnquam odio habuit, sed nutrit & fouet eam*, Eph. 5. Verũ prohibet ne carnis curam agamus *in desiderijs*, id est ad satisfaciendum concupiscentijs & voluptatibus carnis. Quod faciunt qui prætextu curandi corporis delicias & voluptates sibi indulgent.

SVMMARIVM.

QVI in fide probè instructi sciunt nullum cibum immundum esse, infirmos in fide suscipiant: nec alij alios iudicent, Christum iudicem omnes habituri. Firmi infirmos ne scandalizent, sed fide sua apud Deum contenti sint. Quod non est ex fide, peccatum est.

CAPVT XIIII.

1 INFIRMVM AVTEM IN FIDE ASSVMITE. Huius capitis doctrina propriè ad Iudæos pertinet, vt diximus in argumento epistolæ. Nam qui ex Iudæis erant fideles, ægrè adduci poterant vt pro christiana libertate qua per Christum inter alia liberati erant ab onere legis Mosaicæ, vescerentur cibis lege vetitis, à quibus semper abstinuissent: vtq; dierum discrimina lege præscripta & à maioribus accepta, negligerent. Ægre, dico, propterea quod vel in fide parum firmi essent ac prouecti, vel ab antiqua & inolita consuetudine sese reuocari molestè ferrent. *Infirmos in fide quos vocet apostolus.* Quod nihilominus etiam ad infirmitatem fidei pertinebat. Imò probabile est infirmos de quibus apostolus, in ea plerosque opinione fuisse, vt existimarent cibos à quibus lex prohibebat, per se suaque natura immundos esse, & ob eam causam lege prohibitos: maximè quod eos immundos identidem lex appellet. Indicat hoc Paulus infrà, quum è contrario dicit se scire & persuasum esse, *quia nihil commune per seipsum*. Quæ res illic pluribus à nobis explicabitur. Nec ideo tamen illi mortaliter *Infirmorum excusatio à peccato mortali.* peccabant, tanquam *mediante creatura culpam in Deum refunderent*, quod aduersus hanc rationem obijcit Hugo Victorinus. Cum enim

infirmi essent fide, nec subtiles ingenio; non videbant eam consecutionem quam Hugo facit; vt in multis alijs contingit affirmari aliquid, ex quo sequantur absurda, quæ assertor antecedentis nunquam concesserit. At verò qui in fide erant firmiores, indifferenter & promiscuè quibuslibet cibis vtebantur, scientes legem mortuam esse, *& nihil reijciendum quod cum gratiarum actione percipitur*, 1 Tim. 4. Porrò vtraque pars in alteram peccabat. Nam qui abstinebant, edentes iudicabant velut legis ac paternæ consuetudinis violatores: Hi contrà, despiciebant illos vt infirmiores; nec habebant rationem salutis eorum. Imo scandalum præbebant, exemplo suo prouocantes eos ad comedendum contra conscientiam ea quæ lege erant vetita. Huic dissidio cum periculo fratrum coniuncto, Paulus curationem adhibens corripit vtrosque: ac docet sublatũ quidem esse discrimen ciborum ac dierum legè præscriptum, nec quicquam esse per se immundum: sed ea libertate & scientia prudenter ac sine scandalo fratrum vtendum esse. Quo in argumento immoratur vsque ad finem capitis. Dixi doctrinam hanc peculiariter ad Iudæos dirigi. Nam ad gentiles extendi non potest: vt quibus simpliciter non licebat obseruare legalia, ne quidem propter infirmos Iudæos. Quod puto satis esse manifestum ex epistola ad Galatas. Quare nec ad id faciendum vllo modo exhortandi erant. Adde quod apostolus vult, vt non manducans manducantem non iudicet, scilicet tanquam legis aut moris patrij violatorem. Quod profectò nihil ad gentilem, cui lex data non fuerat. Quare nec propterea firmior dicendus erat. Itaque placere non potest quod expositores quidam manducantes hic intelligunt gentiles: quamuis & Hieronymus inueniatur ita sensisse lib. 2 contra Iouinianum cap. 11. Ex quibus apparet etiam illos sensum apostoli minus assecutos esse, qui præsentem eius doctrinam cum ea quam de idolothytis tradit 1 Cor. 8 & 10, ita confundunt, vt etiam hunc locum ad immolaticios cibos aut referant aut extendant. Nam esum idolothytorũ non Iudæis apud quos id fuisset intolerabile, sed solis gentilibus, extra scandali periculũ, permittit. Cur autem secum ipse non pugnet apostolus, qui hic tolerari vult Iudæos ciborum adhuc discrimina seruantes: alibi verò in hoc genus Iudæorum tanquam in hæreticos acriter inuehitur, vt ad Tit. 1, dicemus post pauca ad illud: *Vnusquisque in suo sensu abundet*. Nunc ad Pauli verba veniamus, quæ in Græco sic habent: *Eum qui infirmatur fide, assumite*. Ex quo satis intelligitur illud, *fide* referendum esse ad *infirmum*, quod Græcè participium est præsentis temporis; non ad verbum *assumite*. Nam & infrà sic absolutè loquitur: *Deus enim illum assumpsit*. Item sequẽti capite, *Propter quod suscipite inuicem*. Et vtique, de qua loquatur infirmitate, additiuncula quapiam erat significandum. Igitur sensus est: Vos qui firmiores estis in fide, eum qui fide infirmus est, id est de beneficio Christi ac libertate per eum adepta nondum satis instructus ac persuasus, vt ea vti audeat; denique nec scientiam habens, quod nihil per se sit immundum: assumite, id est ad conuersationem vobis adiungite, & habete vt fratrem; nec repellite tanquam alienum à Christo, quin potius vt infirmum & cura egentem fouete.

Tam abstinentes quã edẽtes quæ ratione peccauerint.

Discrimẽ ciborum, dierumq; lege Mosaica præscriptum, à Christo sublatũ. Ad solos Iudæos præsens apostoli disputatio dirigitur.

De idolothytis hic non agit apostolus.

Quid assumere Paulo.

NON IN DISCEPTATIONIBVS COGITATIONVM. Græcè μὴ εἰς διακρίσεις διαλογισμῶν. Quod Erasmus vertit: *non ad dijudicationes disceptationum*. Rectius ita vertas: *non ad certamina disputationum*. Nam verbum διακρίνεσθαι inter alia significat certare verbis, altercari. vt in epistola Iudæ, vbi duo verba, quorum hic deriuata nomina habentur, itidem cõiuncta legimus: *Cum Michael archangelus cum diabolo* διακρινόμενος διελέγετο, *certans disputaret*. Non est autem hic repetendum verbum *assumite*: nisi fortè demutata paululum eius significatione. Alioquin huic parti non conuenit. Nam in bonam partem accipitur assumere, prout iam explicatum est; quemadmodum & infrà, locis iam citatis: vbi in Græco semper idẽ est verbum προσλαμβάνεσθε. Proinde vel supplenda vel exponenda erit oratio in hunc modum: Infirmum assumite: non autem prouocare ad certamen disputandi. Nolo, inquit, cum eo, sub prætextu doctrinæ euangelicæ, contendatis. Quãuis enim ignoret & erret opinione; tamen adhuc tolerãdus est, nec importunis disceptationibus inquietandus, ne fortè offensus resiliat ab incepto.

Infirmi non exagitandi disputationibus, sed tolerandi.

2 ALIVS ENIM CREDIT SE MANDVCARE OMNIA. Rem velut exemplo ob oculos ponit, hinc firmum statuens, inde infirmum: vt vtrumque sui moneat officij. Græcè: *Hic quidem credit edere omnia*, id est credit ac persuasum habet se posse, sibi licitum esse, quibuslibet vti cibis. Et rectè ita credit. Similis locutio est Gen. 3. *De fructu lignorum quæ sunt in paradiso vescimur*, id est vesci nobis licet. Et Luc. 1, *Virum non cognosco*, id est cognoscere mihi non licet. Porrò manducare propriè quidem est cibum dentibus conficere. Sed interpres sui sæculi consuetudinem secutus, id passim vsurpat pro cõmedere, vesci.

Manducare pro edere, interpreti familiare.

QVI AVTEM INFIRMVS EST, OLVS MANDVCET. Græcè λάχανα ἐσθίει, *olera manducat, cõmedit*: quemadmodum & citat Clemens Alexandrinus initio lib. 6 stromatum. Ita veteres Latini, vt Tertullianus lib. de ieiunijs cap. 15, *olera vescitur*, Græco nimirum casu retento. Hieronymus scribens in Ecclesiastæ 2, *oleribus vescitur*. Idem lib. 2 aduersus Iouinianum & in commentatijs Isaiæ 1, *olera manducat*. Quæ eadem lectio est commentatoris Amb. nec non ipsius Ambrosij in expositione psal 36. Syriacè, *olus manducat*; quod etiam in nonnullis est mss. Latinis. Sensus: Qui autem infirmus est fide, comedit olus, vel quid simile, quod lege Mosaica constat non esse

prohi-

Cur olus nominet apostolus.

prohibitum, abstinens à prohibitis. Speciatim olus nominat, quo significatur omnis herba satiua quæ in vsu cibario est: eo quod nihil herbarum lege vetitum fuerit. Quidam sic: Olus manducat à carne penitus abstinens, ne forte incidat in carnem immolaticiam. Sed iam ostendimus hic de immolaticijs non agi. Cæterùm Hieronymus alicubi præceptiuè legit, accommodans sententiam suo instituto, vt epistola 10 ad Furiam cap. 4. *Nihil*, inquit, *ita scias conducere Christianis adolescentibus vt esum olerum. Unde apostolus, Qui infirmus est, olera manducet; ardorq́ corporum frigidioribus epulis temperandus est.* At sanè modus præceptiuus haud conuenit huic loco: Nondum enim docet aut præcipit apostolus; sed factum ponit. Iam autem sequuntur præcipientis verba.

3 IS QVI MANDVCAT, NON MANDVCANTEM NON SPERNAT. Hoc est: Qui firmus in fide vescitur quibuslibet, eum qui ob fidei infirmitatem abstinet à quibusdam, *non spernat*, id est non præ se contemnat tanquam fortis imbecillem. Sic nonnulli. Sed rectius alij: *non spernat*, id est non habeat vilem eius salutem, scandalum ei ponendo, dum exemplo suo facit eum comedere contra conscientiam. Sic & Satyricus loquitur: *Nec tu pueri contempseris annos.* Et huic sensui conueniunt quæ infrà dicuntur de scandalo, nominatim illud, *Noli cibo tuo illum perdere, pro quo Christus mortuus est.* Et iterum, *Noli propter escam destruere opus Dei.* Quod enim hic dixit *spernere*, illic dicit *perdere, destruere*. Est hoc loco verbum Græcum ἐξουθενείτω, id est pro nihilo reputet, Tertullianus, *nullificet*. Idemque verbum infrà repetitur. Verè enim fratrem nullificat, qui exemplo perdit.

Quid spernere non manducantē.

ET QVI NON MANDVCAT, MANDVCANTEM NON IVDICET. Id est, non condemnet tanquam legis transgressorem, aut immūdo cibo se contaminantem.

Iudicare pro condemnare.

DEVS ENIM ILLVM ASSVMSIT. Illum, scilicet manducātem, assumsit in seruum & cultorem suum; & proinde non est ab alio iudicandus. Qui sensus patet ex sequentibus. Non dicit non esse iudicandum eò quod non peccaret. Hoc enim nondum erat infirmo persuasum: vt qui putaret illicitum esse quibuslibet vesci. Quapropter argumento vtitur generaliori, quod explicatur verbis sequētibus: *Tu quis es* &c. Quidam hoc quod dicit, *Deus enim illum assumsit*, referunt ad non manducātem, quem dixerat non esse spernendum. Cuius optima ratio est, quia Deus illum assumsit, id est non spreuit, non abiecit, sed in curā suam suscepit. Quare nec tibi spernendus est; sed assumēdus; sicut initio monuit, *Infirmum in fide, assumite.* vt hæc ætiologia similis sit illi, quæ est capite sequenti, *Suscipite inuicem, sicut & Christus suscepit vos.* Quod si placet; dicendum esset singulas rationes singulis esse reddendas sententijs transpositis ad hūc modum: *Qui manducat, non manducantem non spernat. Deus enim illum assumsit. Et qui non mā ducat manducantem non iudicet. Tu enim quis es qui iudicas alienum seruum?* Expositio non improbanda.

Aliorum non improbabilis expositio.

4 TV QVIS ES QVI IVDICAS ALIENVM SERVVM? Græcè οἰκέτην, id est, *famulum domesticum*. Est enim allusio ad hominem alienæ familiæ curiosum, & quæ in ea aguntur iudicātem. ac si dicat: etiamsi peccaret edēdo (quod tibi non liquet) non tamen à te iudicandus & condemnandus esset, sed domino suo relinquendus, vt ille de facto famuli sui inquireret & iudicaret. Augustinus in expositione huius propositionis, colligit ex ea doctrinam generalē: *vt in his rebus quæ possunt & bono animo fieri & malo, iudicium Deo dimittamus, nec audeamus de alterius corde quod non videmus, ferre sententiam.* Porrò Chrysostomus & Theophylactus hac parte putant obiurgari manducantem, id est firmiorem in fide, quod infirmum iudicet tanquam malè agentem. Nam ad infirmum pertinere videtur quod sequitur: *Domino suo stat aut cadit.* Verùm longè probabilius est apostolum hic alloqui nō manducantem: de quo iam exposui. Is enim peccabat iudicando, sicut manducans spernendo: vt patet ex superioribus. Vnde & postea compellans vtrumque dicit: *Tu autem quid iudicas fratrem tuum? aut tu quare spernis fratrem tuum?* videlicet singula referens ad singulos: iudicare ad non manducātem, spernere ad manducantem. Quod ergo nunc sequitur.

Doctrina generalis de factis aliorū nō iudicādis.

DOMINO SVO STAT AVT CADIT. Græcè *proprio domino*. Hoc de manducante dicitur, & hunc habet sensum: Non tuum est eum iudicare quasi peccantem edendo quæ tu putas immunda. Habet dominum ac iudicem suū Deum, siue Christum: à quo absoluetur, si bene agat, vel condemnabitur, si male. Hoc enim est domino suo stare aut cadere; à domino suo absoluendum esse aut condemnandum. Alij *stat aut cadit domino suo*, sic interpretantur: Bene agit aut malè, commodo aut detrimento domini sui. Sed prior sensus germanior est. Sunt enim hæc vocabula stare, cadere, fori iudicialis. Et alioqui nec ratio valeret. Non enim si absque meo detrimento quis malè agit, ideo mihi non est iudicandus. Iam & id quod sequitur, sensum exigit quem dixi.

Seruus domino suo stat aut cadit: & quo sensu.

STABIT AVTEM. *Stabit* Græcè σταθήσεται *statuetur*, stabilietur. tametsi bene vertit interpres, *stabit*. Est autem verbum fiduciæ, quo veluti corrigit præcedens disiunctum *stat aut cadit*: ac si dicat: Imo tibi affirmo, quod non cadet, non condemnabitur iudice domino suo, sed stabit, id est absoluetur. De hoc loco vide Augustinum lib. de corrept. & gratia cap. 12.

POTENS EST ENIM DEVS STATVERE ILLVM. *Statuere*, id est efficere vt stet, sensu iam dicto. Quamuis, inquit, homines in fide non satis instructi eum iudicent, id est condemnent: tamen Deus potens est eum absoluere

& suo

& suo iudicio iustificare: quod & faciet. Hac parte satis significat apostolus quo sensu dixerit seruum domino suo stare aut cadere. Manducans enim ex fide, & per hoc bene faciens; quantum quidem ad hoc attinet, non erat erigendus à domino suo vt staret; sed absoluendus à falso crimine violatæ legis aut immundiciæ ex cibo contractæ, quod ei infirmus imponebat.

5 NAM ALIVS IVDICAT DIEM INTER DIEM. Quemadmodum de cibis, ita & de diebus disceptatio erat inter fideles ex Iudaismo conuersos. Sicut enim discretio ciborum erat lege Mosaica constituta, vt alij mundi essent, alij immundi; sic & dierum; quorum alij seruiles erant, alij non seruiles, vt maximè sabbatum. De diebus igitur agit nunc apostolus. Græcè legitur hæc pars absque causali vocula: ὃς μὲν κρίνει ἡμέραν παρ' ἡμέραν: *Hic quidem iudicat diem ad, vel iuxta diem.* Pro quo Hieronymus in Iouinianum scribens, legit, *plusquā diem.* Syrus vertit *præ die*. Quæ omnia præpositione παρὰ possunt significari. Nam quod habet versio qua vtitur Augustinus, *iudicat alternos dies*, minus huic loco potest accommodari. Cuius sensus est huiusmodi: Qui fide adhuc infirmus est, diem cum die comparat, & inter eos discernit; dierum facit discrimen, alium præ alio eligens, dum sabbatha, neomenias & alia festa secundum legem obseruat: intellige, quantum extra sacrificij locum obseruari poterant.

Diem inter diem iudicare, quid sit.

ALIVS AVTEM IVDICAT OMNEM DIEM. Id est; Qui firmior in fide est & nouit sublatum esse per Christum, Mosaicum illud discrimen dierum, peræquè æstimat omnem diem: inter dies nec iudicio nec opere discernit. Nō solum autem ciborum, sed & dierum discrimina fuisse Iudaizantibus in obseruatione, constat ex epistolis ad Gal. 4 & Col. 2. Cæterùm ex data iam interpretatione totius huius loci, quæ, quod ad summam rei pertinet, omnium cōmentatorum est, atque ex ipsius apostoli scopo, liquet, quam prauè ea quę hic dicuntur, detorqueant hæretici contra certorum dierum ieiunia, quorundam ciborum abstinentias, ac festorum dierum obseruationem, lege vel consuetudine in ecclesia præscriptam: cum vtique constet apostolum loqui de discrimine ciborum ac dierum obseruato ab ijs qui ex Iudæis Christiani facti, legi Mosaicæ ac pristinis obseruantijs adhuc tenacius inhærerent. Nam quod ad ecclesiæ leges attinet; dubium esse non debet, quin illę vt iustam habent obligandi rationem pro tempore nouæ legis, ita verè & in conscientia filios ecclesiæ obligatos teneant.

Quid sit iudicare omnē diē.

Contra ieiunia & abstinentias & solemnitates eccle. iudicat prauè detorquetur hic locus.

Ecclesiæ leges obligant in conscientia.

VNVSQVISQVE IN SVO SENSV ABVNDET. *In suo sensu*, Græcè ἐν τῷ ἰδίῳ νοΐ, id est in propria mente. Et pro verbo *abundet* legitur πληροφορείσθω. De cuius significatione plura dicemus infrà. Porrò sententiam plerique non solum Latini, verùm etiam Chrysostomus & eius sequaces ita exponunt: Quisque suo sensui permittatur; & iuxta hoc quod iudicat sinatur agere. Liceat vnicuique suæ mentis iudicio frui: &, vt habet textus Amb. commentatoris, *suo quisque consilio remittatur.* Quo sensu etiam ab Hieronymo citatur in epistola ad Augustinum numero 94. Ad hunc verò modum intellecta sententia multi abusi sunt ad statuendam religionis in republica libertatem: qua scilicet vnusquisque liberè & impunè permittatur credere quod voluerit. Nam id vocant abundare in suo sensu. Quidam vt his respondeant, dictum apostoli restringunt ad actiones adiaphoras, cuiusmodi erat illo tempore apud Iudæos fideles delectus ciborum legis. Nam qui discernebant inter cibos atque inter dies, id facere poterant, non ex errore, sed recta opinione de talibus imbuti, suamque hanc obseruationem ad bonum aliquem finem referentes, velut ad hoc vt carnem suam castigarent, Deum placarent, rebus diuinis vacarent. Hæc responsio non placet. Nam manifestum est apostolum ascribere errorem ei qui discernit: quia vocat eum infirmum in fide, & dicit eum scandalizari & contristari alio non discernente. Proinde respondendum, imprimis apostolum loqui nō de quacumque materia religionis, sed de re præsenti, id est de dierum & ciborum discrimine secundum legem Mosaicam & morem paternum obseruando vel non obseruando. Nec enim de quæstione iustificationis, verùm ex lege sit an ex fide, dixisset: *Vnusquisque in suo sensu abundet*, ac de alijs eiusmodi. De quibus grauiter Theophylactus, Chrysostomum secutus: *Quando sermo est*, inquit, *de dogmatibus vel doctrina; non oportet nos proprio sensu abundare, sed quæ accepimus firmiter tueri; etiāsi vel angelus è cœlis aliud prædicaret.* Præterea dicimus cum Chrysostomo, non id velle Paulū, infirmos illos simpliciter animi sui iudicio permittendos esse, tanquam in re vel indifferenti vel leuicula; sed temporis maturitatem exspectandam. Non enim statim ac simul auocandos esse (quod fieri non potest) à suis consuetis obseruationibus; ne forte turbati retrocedant ac deserant fidem susceptam: sed ad tempus tolerandos, atque paulatim instruendos plenius. Quod & factum est opera apostolorum, non Romæ tantum & per loca gentilium, verùm etiam Ierosolymis; vbi sicut Act. 21 legitur, ex Iudæis plurimi in Christum crediderant; qui tamen omnes erant æmulatores legis. Tolerabantur autem ad tempus, cum ob rationem memoratam, tum ob reuerentiam Mosaicæ legis, vtque synagoga cū honore sepeliretur. Quæ etiam causa fuit vt & ipsi apostoli, & inter hos Paulus, infirmis fratribus sese accommodantes, vbi locus & tempus postulabant, legalia adhuc obseruarent: etsi certissimi se ad ea non teneri. Quod autem ad eos attinet qui pertinaciter retinere volebant ciborum mundorum atque immundorum discrimina; quique suum hoc dogma passim inter fideles disseminabant;

Quid, vnumquēque in suo sēsu abūdare: & quā male à quibusdam intellectum.

An apostoli sententia restringēda ad actiones adiaphoras.

In quibus non permissum proprio sensu abundare.

Quatenus suo iudicio permittendi infirmi.

non de eis diceret apostolus: *Vnusquisque in suo sensu abundet:* quippe quos alibi tanquam seductores & errorum magistros acriter insectatur, vt in epistola ad Tit. 1. cui & præcipit, dicens: *Increpa illos durè, vt sani sint in fide.* Cur autem & Galatas ad instituta Iudaica delapsos idem apostolus tanta verborum asperitate castiget, vt dicat eos translatos in aliud euangelium; vt vocet insensatos & fascinatos; vtque propter illam legalem dierum obseruationem dicat eis, *Timeo ne fortè sine causa laborauerim in vobis*, Gal. 1. 3. 4, ea ratio est, quia Galatæ gentiles erant, quibus vt iugum Mosaicæ legis, quam nunquam acceperant, imponeretur, nullo modo ferendum erat: ne lex conniuentibus apostolis etiam ad gentes propagata, putaretur ad salutem esse necessaria; quod pseudapostoli Galatis persuadere nitebantur. At infirmi qui hoc loco tolerari iubentur inter Romanos, Iudæi erant, in obseruatione legis patrum suorum à cunalibus educati. Iam verò pro meliori intelligentia Paulinæ sententiæ paulo pressiùs expendenda nobis est significatio verbi Græci, pro quo nos legimus *abundet*. Budæus quidem in cõmentario linguæ Græcæ verbum πληροφορῦμαι vult idem esse quod compertum habeo, certissimè noui. Et Erasmus in annotatione super præfatione euãgelij secundum Lucam, πληροφορεῖν exponit plenam facere fidem. Et huius verbalia πληροφορίαν certam fidem, quę fit argumentis aut re exhibita; & πληροφόρημα, quod nos vulgo dicimus certificationẽ. Huc primum allegatur illud huius epistolæ cap. 4, *plenissimè sciens*, Græcè πληροφορηθεὶς. Itẽ quod in memorata præfatiuncula legitur, *quæ in nobis completa sunt rerum*, Græcè τῶν πεπληροφορημένων ἐν ἡμῖν πραγμάτων. Quod ita vertit Origenis interpres (Ruffinum arbitror) *quæ in nobis manifestissimè sunt cognita, comperta, ostensa: quod* tamen, inquit, *vno verbo Latinus sermo non explicat*. Erasmus autem ita reddidit: *quæ inter nos certissimæ fidei sunt.* Adferuntur & alia loca quæ mox citabimus. Hanc porrò Græcæ vocis significationem nonnulli persuasi veram ac genuinam esse, censent eam scribendam in tertia syllaba per ω, πληροφωρεῖν, πληροφωρεῖσθαι & cætera: videlicet ἀπὸ τοῦ φωρᾶν, quod est comperire, deprehendere. Sed hos falli perspicuum est. Nusquam enim verbum illud (de deriuatis eadem ratio) nisi cum ο paruo tertiæ syllabæ legitur apud authores. Deinde si à verbo φωρᾶν deduceretur, scribendum esset πληροφωρᾶν eadem terminatione: quod æquè alienum est à scriptoribus. Adde quod non vbique congruit illa significatio plenę ac certę cognitionis, vt 2 Tim. 4, *Ministerium tuum imple.* Et iterum, *vt per me prædicatio impleretur*. Quocirca magis hic assentior Ioanni Hasselano & Francisco Riberæ, quorum ille in commentario huius loci, quem ms. apud me habeo: iste verò exponẽs illud Heb. 6, *ad expletionem spei vsque in finem:* docent non plus significare verbum πληροφορεῖν, quàm plenitudinem ferre siue adferre, id est vno vocabulo, implere: quemadmodũ & πληροφορεῖσθαι plenitudinem habere, id est, impleri, abundare, & πληροφορίαν plenitudinem, abundantiam. Componuntur enim hæc à verbo φέρειν ferre, sicut multa alia similis formæ, vt δωροφορεῖν dona ferre, κυοφορεῖν vterum ferre, ὁπλοφορεῖν arma ferre, ῥαβδοφορεῖν virgam ferre. Sic ergo πληροφορεῖν plenitudinem adferre. Cuius autem plenitudinem; id ex re subiectâ qua de sermo habetur, intelligẽdum. Nam interdum quidem cognitionis ac fidei, interdum spei; nonnunquam officij, vel cuiuspiam eiusmodi, plenitudo significatur. Cognitionis, vt huius epistolæ cap. 4, *plenissime sciens*, & Col. 2, *In omnes diuitiàs plenitudinis intellectus*. Fidei, vt Heb. 10, *Accedamus cum vero corde in plenitudine fidei.* Spei, vt Heb. 6, *Ad expletionem spei vsque in finem.* Officij, vt 1 Thess. 1, *In plenitudine multa sicut scitis quales fuerimus in vobis*. Item in duobus locis 2 Tim. 4 paulo ante citatis. Denique rerum actarum vt Luc. 1, *Quæ in nobis completa sunt rerum.* (sic enim & Hieronymus legit in proœmio commentarij super Matthæum) id est quæ apud nos in Iudæa actæ sunt, & vsque ad finem perductæ. Nam res Christi saluatoris in terra gestæ, complentur & finiuntur eius ascẽsione in cælum: in qua & Lucas euãgelium suum concludit. Sensum verò quem Ruffinus & Erasmus illuc intulerunt, minus congruere, sentiet qui mentem euangelistæ eo loco propius introspexerit: vt non hoc etiã dicã, nullius Græci scriptoris testimonio doceri, quod πεπληροφορημένα dicantur ea quorum plena facta est fides. Vsi sunt & LXX interpretes verbo passiuo Ecclesiastæ 8. Qui locus apud Hieronymum Latinè sic legitur: *Quia non est contradictio facientibus malum cito: ideo repletum est (ἐπληροφορήθη) cor filiorum hominum in eis, vt faciant malum.* Vbi certè nõ aliud in verbo Gręco quàm quod Latinè redditum est, intelligi oportere, patet ex Hebręo. Sic enim ad verbum habet: *Idcirco plenum est cor filiorum hominis in eis ad faciendum malum*, id est, pleno & toto corde dedunt se malis agendis. Quod sua versione sic expressit Hieronymus: *Absque timore vllo filij hominum perpetrant mala.* Declaratur autem ex loco simili Gen. 6, vbi scribit Moyses vidisse Deũ, quod *cuncta cogitatio cordis* hominum *intenta esset ad malum*. Vt igitur ad nostrum institutum redeamus: quod Paulus Græcus hoc loco dicit, ita sonat: *Vnusquisque in propria mẽte plenitudinem habeat*. Sed quæritur quam aut cuius rei plenitudinem? Multi de quibus ante, referunt ad libertatem opinandi seu iudicandi. quasi dicat apostolus: Cuique plenè ac planè liberum sit mentis suæ iudicium. Cuius commentarij sanum intellectum itidem suprà dedimus. Alij verò plenitudinem intelligunt persuasionis; hoc sensu: Vnusquisque in mente sua plenè persuasus sit, licere sibi id quod facit; nihil faciat repugnante aut dubitante

Cur Galatæ non permissi obseruare legalia.

Expenditur significatio verbi Græci πληροφορῦμαι

Sententia verior, eadémq; pluribus explicata.

Apostolicæ sententiæ germanus intellectus.

tante

tante conscientia, ne peccet. Quem sensum volunt aliorum quorundam versiones, vt Erasmi: *Vnicuique sua mens satisfaciat*. Fabri, *Vnusquisque in sua mente satisfaciat*. Henrenij, *Vnusquisque propriæ menti satisfaciat*. Huc spectat etiam Syriaca translatio Latinè reddita ad hunc modum: *Vnusquisque in scientia* seu *cognitione animæ suæ confirmetur*. Huic expositioni probabilitatem conciliant quæ infrà dicuntur, vbi persuasionem eiusmodi vocat fidem; docetque peccatum esse, quicquid ex fide non fit. Cum qua vtique sententia valdè congruit, quod, iuxta expositionem iam datam, hic præcipitur, vt *vnusquisque in sensu suo abundet*, plenitudinem habeat, id est in animo suo plenè persuasus sit, sibi licere quod agit: alioqui peccaturus, eo quod agat contra conscientiam. Est igitur hæc instructio tam discernentis quàm non discernentis; quæ ad hoc saltem valeat, vt neuter peccet sciens. Neque enim discernentem omnino à peccato liberat. Porrò quæ sequuntur, doctrinam continent eo pertinentem, vt vterque ab altero vel spernendo vel iudicando deinceps abstineat.

6 QVI SAPIT DIEM, DOMINO SAPIT. *Domino*, intellige Christo: similiter in sequentibus, *Domino manducat, Domino non manducat, Domini sumus*. Hunc enim intellectum postulat id quod pro ratione subiungit; *In hoc enim Christus mortuus est & resurrexit, vt & mortuorum & viuorum dominetur*. Et quidem passim in epistolis apostolicis Domini vocabulo Christus significatur: vt qui sit omnium nostrûm Dominus, nosque seruos suos fecerit iure redemptionis. Addunt Græci Syrique codices: *Et qui non sapit diem, Domino non sapit*. Quod & Græci interpretes Chrysostomus & posteriores exponunt. Verùm apud Origenem non legitur, nec apud quemcumque Latinorum. Nec temerè suspicatur Erasmus à quopiam additam hanc partem, vt esset negatio quæ præcedenti affirmationi responderet. Sapere diem, quod Erasmus vertit *curare diem*, Græcè φρονεῖν τὴν ἡμέραν, est, diei habere rationem, diem obseruando discernere: tametsi putat Caietanus nullum exstare verbum Latinum quod huic Græco propriè respondeat. Certè eiusmodi est, quod in bonam partem accipi soleat; vt ad extenuationem infirmitatis fratrum videatur hic à Paulo vsurpatum. Sensus: Qui ita sapit vt discernat diem à die, dum alium diem præ alio secundum legem obseruat; id facit ad honorem Christi Domini, vtpote Christianus, qui didicerit & nouerit omnia quæ facit, in nomine Domini Iesu Christi facienda esse, Col. 3. Vel certè ad honorem Christi Domini id facit, quem vt Deum, etiam Mosaicæ legis agnoscit ac veneratur authorem. Et qui ita sapit vt non discernat dies, sed indifferenter habeat omnem diem: id quoque facit ad honorem Christi, vtens libertate euangelica sibi per Christum concessa. Sentit apostolus ita vtrû-que de altero existimare debere; quòd nimirum ad Christi Domini faciant honorem, idipsum quod faciunt: etiamsi in altero, id est, sapiente diem, zelus sit non secundum scientiam: ideoque factum eius peccato non careat.

Christus noster Dominus iure redemptionis.

Quid sapere diem, aut non sapere.

Omnia in nomine Domini Iesu facienda.

ET QVI MANDVCAT, DOMINO MANDVCAT. Id est, qui sine delectu vescitur quibuslibet, existimandus tibi est id facere ad Domini gloriam. Tacitè significat, id quod paulò post apertius docet, quicquid agimus, agere nos debere non nobis, sed Domino. Vnde Zach. 7 reprehenduntur Iudæi quod sibi non Domino ieiunassent, comedissent atque bibissent.

GRATIAS ENIM AGIT DEO. Scilicet manducaturus; iuxta illud eiusdem apostoli 1 Timot. 4, *Nihil reyciendum quod cum gratiarum actione percipitur. Sanctificatur enim per verbum Dei & orationem*. Adeoque ex euangelio manifestum est, Christum solere cum gratiarum actione, cibum ac potum benedicere, priusquam sumeret aut sumendum daret, Mat. 15 & 26. Mar. 8 & 14. Luc. 22 & Ioan. 6. Quod & habet perpetua fidelium consuetudo. Gratias, inquam, agit Deo pro largitate eius & beneficentia, qua cibos creauit & dedit in vsum hominum. Quæ gratiarum actio manducantis, argumentum esse debet non manducanti, illum Domino manducare, id est ad honorem Christi Domini, cui gratias agit.

Cibus & potus benedicendus exemplo Christi.

ET QVI NON MANDVCAT, DOMINO NON MANDVCAT. Qui abstinet, inquit, à cibis lege vetitis, licet id ex infirmitate fidei faciat, tu tamen existima id eum, quia Christo nomen dedit, propter honorem Christi Domini sui facere. Præcipit vt proximorum facta in meliorem partem interpretemur, & id in eis cõsideremus quod bonum est. Sic enim solemus aliorum errata excusare, dicentes, fecit bona intentione. Pulcrè S. Bernardus sermone 40 super Cantica: *Etiamsi*, inquit, *perperam actum quid deprehendis, nec sic iudices proximum, magis autem excusa. Excusa intentionem, si opus non potes: puta ignorantiam, puta subreptionem, puta casum*, & quæ sequuntur. Neque hoc diceret apostolus, si abstinentia eiusmodi, licèt ex imbecillitate fidei profecta, non posset ad Domini gloriam referri. Qua ratione multa quæ in ecclesia à simplicioribus vtriusque sexus aguntur in cultu Dei, & veneratione sanctorum eius: etsi censuram alicuius superstitionis apud seueros Theologos omnino effugere nequeant; excusari tamen poterunt, atque à fide & intentione qua ad Dei gloriam referuntur, etiam commendari. Denique ex his probabilis fit eorum sententia qui dicunt hominem posse eodem actu peccare & benefacere, si ad diuersa respiciatur. Quod manifestius apparet in ijs qui, quia parcè seminant, parcè & metent, 2 Cor. 9.

Quomodo proximorum facta in meliorẽ partem interpretanda.

Hominẽ posse eodẽ actu peccare & benefacere.

ET GRATIAS AGIT DEO. Nimirum pro cibis lege concessis quibus vtitur. Non dixit apostolus sicut de manducante, *Gratias enim*

agit

agit Deo. Nam illic gratiarum actio, veluti dictum est, argumento erat, manducantem Domino manducare. Qui verò non manducat, in eo quod non manducat, non agit Deo gratias de cibis concessis, sed in eo quod quibusdam vtitur, licet ab alijs abstineat. Nec necesse est hanc gratiarum actionem, quod nonnulli faciunt, ad donum abstinentiæ referri: præsertim quod hæc abstinentia non virtutis erat sed infirmitatis. Locum hunc de manducante & non manducante Oecumenius refert ad ieiunia spontanea; vt manducans dicatur non ieiunans; non manducans verò ieiunans. Sed hoc præter mētem apostoli; qui non manducare tribuit ei qui fide infirmus est, putans aliquem cibum esse communem, id est immundum; vt infrà dicitur. Porrò si quis indicta ecclesiæ ieiunia nulla necessitate soluit non in eius excusationem dici poterit, *Qui manducat, Domino manducat*; sed is tanquam manifestus ecclesiasticæ legis transgressor increpandus est & puniendus.

Qui violat indicta ecclesiæ ieiunia, non sunt excusandi, sed increpandi & puniendi.

7 NEMO ENIM NOSTRVM SIBI VIVIT: ET NEMO SIBI MORITVR. Loquitur ex persona cuiusque boni fidelis, qualem quisque alium existimare debet, nisi diuersum constet. Quomodo etiam accipiendum quod sequitur.

8 SIVE ENIM VIVIMVS DOMINO VIVIMVS, SIVE MORIMVR DOMINO MORIMVR. Sensus huius loci est: Nemo nostrum viuit propter se, id est ad suam ipsius gloriam aut commodum, tanquam finem suæ vitæ; sed ad gloriam Domini, cuius est seruus: & nemo nostrum eligit mori propter se, sed propter Dominum: iuxta quod de seipso dicit idem apostolus Philip. 1, *Magnificabitur Christus in corpore meo, siue per vitam siue per mortem*. Probat superiora argumento à toto ad partem. Nam si boni fideles ad Dei gloriam referant totam suam vitam, adeoque & mortem: igitur & in eo quòd manducant, & quòd non manducant, Dei ac Domini gloriam spectare censendi sunt.

Christianus omnia ad gloriam Christi Domini agere debet.

SIVE ERGO VIVIMVS, SIVE MORIMVR, DOMINI SVMVS. *Domini* casu gignendi. Id est, Christo Domino addicti sumus, tanquam serui: vtpote qui vitam & mortem & omnia nostra ad illius (vt ita dicam) commodum, id est, honorem referamus. Quod est eorum qui bene seruiunt. Infert autem hoc Paulus ex eo quod proximè præcedit. Nam ideo Domino viuimus & Domino morimur, quia Domini sumus. Nec tantum vult dicere nos Domini esse dum viuimus hac vita mortali; & Domini esse in ipsa morte, qua vitam hanc amittimus: verū etiam & maximè post mortem in sæculo futuro: quemadmodum patet ex subiuncta confirmatione, qua non morientes sed mortuos nominat.

9 IN HOC ENIM CHRISTVS MORTVVS EST ET RESVRREXIT, VT ET MORTVORVM ET VIVORVM DOMINETVR. In hac parte varietas est lectionis. Primùm multa Latina mss. coniunctionem quæ in posteriori membro geminata est, etiam congeminant in priori: *& mortuus est, & resurrexit*. Quod & decorem addit dictioni, & Græcis codicibus consonat. Qui quidem sic habent: *In hoc enim Christus & mortuus fuit & resurrexit & reuixit, vt & mortuorum & viuentium dominetur*. Nisi, quod in nonnullis pro ἀνέζησεν *reuixit*, legitur ἔζησεν *vixit*, quemadmodum & habent Græca Chrysostomi, Theophylacti & Oecumenij commentaria. Verbum *vixit* etiā apud Amb. habetur, sed primo loco positum: *Et vixit, & mortuus est & resurrexit*. Quæ eadem fermè lectio est Irenæi lib. 5 cap. 20. & Augustini de moribus Manichæorū cap. 14. Syrus idipsum in medio collocauit: *Mortuus est & vixit & surrexit*. Origenes, vt ex eius commentario planè constat, tantum legit: *Mortuus est & vixit*. Iam & veterum codicum Latinorum quidam non contemnendi pro *resurrexit* habent *reuixit*. Quod & legitur in epistola 1 Anacleti papæ: vt meritò suspectum haberi possit verbum *resurrexit* occupati loci alieni: quum ad alterum explicādum fortè in margine ascriptum fuisset. Nā & Chrysostomi Græca quædam exemplaria verbum ἀνέζη non agnoscunt. Itaque sic arbitror; alteram harum esse lectionem germanam, *Et mortuus est & reuixit*. vel, *& mortuus est & vixit*. Nam harū vtrique, præsertim posteriori aptius respondet quod sequitur, *vt & mortuorum & viuorum* (Græcè, ζώντων, *viuentium*) *dominetur*. ac si dicat apostolus: Quomodo mortuus est Christus vt mortuorum dominetur, ita rursum vixit, vt dominetur viuentium. Priori quidem lectioni simile est illud Luc. 15, *Frater tuus hic mortuus erat & reuixit*. Posterior autem, cui dixi partem subiunctam aptius respondere, Hebraismum redolet; *vixit*, id est vitā accepit siue recepit: sicuti passim, *possedit*, id est acquisiuit, possessionem accepit; quemadmodum & capite superiori, *credidimus*, id est fidem suscepimus. Ita dictum est Apoc. 20 de animabus martyrum: *Et vixerunt, & regnauerunt cum Christo*, id est vitam beatam acceperunt. Et mox de alijs: *Cæteri mortuorum non vixerunt, donec* &c. id est vitam non receperunt. Quo secundo loco, perinde vt in priore, noster interpres haud dubiè legit in Græco ἔζησαν: quod & Aretæ textus habet, & Complutensis editio: licet in alijs plerisque codicibus, hac parte mihi suspectis, ἀνέζησαν legatur. Hāc certè lectionem præsentis loci maximè probat exacti iudicij vir F. Lucas: ad cuius notationē te remitto. Porrò confirmat apostolus illationē superiorē, docens quāobrē nos & viuētes & morietes, siue mortuos, Domini esse dixerit: & proinde omnia facere Domino, id est Christo. Id docet ex iure redēptionis. Nam Christus morte sua nos redimēs, seruos sibi fecit: factusque est omnium nostrum Dominus. Insinuatur hac sententia, Christum, quamuis sit Dominus omnium hominū, peculiari tamen ratione esse Dominū bonorū & fideliū.

Lectio germana huius loci.

Hebraismus in verbis vixit, possedit, credidit.

Christus iure redēptionis Dominus noster, nosque eius serui.

Hos enim non solum sibi subiecit (quod & malis ac reprobis, ipsisque dæmonibus commune est) verùm etiam redimendo, sibi seruos, id est seruientes & obedientes fecit; nec solum pro tempore vitæ præsentis, cuius fines excedere non possunt seruitutes humanæ; sed etiam, multoque perfectius, pro sæculo futuro & nunquam terminando; de quo scriptum est Apoc. 22, *Et serui eius seruient illi*, vtique beata seruitute. Nam sequitur: *& regnabunt in sæcula sæculorum*. Addit apostolus, *& resurrexit*, seu potiùs *& vixit*, scilicet post mortem; non quod resurgens ad vitam Christus nos redemerit; sed quod illius resurrectio fuerit idea quædam & exemplar nostræ resurrectionis, qua resuscitandi sumus ad vitam æternam & beatam: Ex quo futurum sit, vt ipse perfectè mortuorum & viuorum dominetur. Vel, secundum alios; quia nisi reuixisset, dominari non poterat. Non enim dominaretur Christus homo, nisi esset homo. Ponit autem viuos post mortuos, vt ostendat sententiam suam maximè veritatem habere de ijs qui viuunt post mortem. Quæret aliquis cur apostolus dicens Christum dominaturum etiam mortuis; non contradicat ipsi Christo dicenti; *Non est Deus mortuorum sed viuentium*, Mat. 22. Responsio. Aliud est vocari Deum mortuorum: aliud esse Dominum mortuorum. Nam multa sunt quorum Dominus est Deus: quorum tamen Deum se vocari nolit. Deinde mortui in verbis Christi intelliguntur omnino mortui & non resurrecturi; quomodo de mortuis hominibus sentiebant Sadducæi: Paulus verò de mortuis loquitur spe certissima victuris, quales Abraham, Isaac & Iacob.

Resurrectio Christi idea quædam nostra resurrectionis.

Quæstio.

Responsio

10 TV AVTEM QVID IVDICAS FRATREM TVVM? Compellat hac parte non manducantem, id est eum qui fide infirmus est, vt patet ex supradictis. Sequenti autem parte manducantem alloquitur.

AVT TV QVARE SPERNIS FRATREM TVVM? Græcè *aut etiam tu*. quasi dicat: sed nec tu quamuis fide firmior, reprehensione cares, quod infirmi fratris tui rationem non habeas, ac salutem eius curare non videaris, vt qui manducando scandalum ei præbeas. *Spernis* Græcè ἐξουθενεῖς *pro nihilo habes*. Nam qui fratri scandalum ponit, ita agit ac si salutem eius nihili penderet. Quoniam autem in confesso erat fratrem non esse spernendum, id est scandalizandum: idcirco omissa eius probatione, solum id quod priori loco dixit, probandum suscipit; nempe fratrem non esse à nobis iudicandum, etiamsi fortè delinquat. Postea quidem etiam de scandalo repetit sermonem: verũ id agit non tam docens quàm obiurgans. Porrò non iudicandum esse, docet ex eo quod Christus est omniũ nostrũ iudex.

Spernit fratrẽ qui scãdalum ei ponit.

OMNES ENIM STABIMVS ANTE TRIBVNAL CHRISTI. *Stabimus*, Græcè παραστησόμεθα *statuemur, sistemur*. Omnes, inquit, sistendi sumus ad tribunal Christi, nimirum ab eo tanquam omnium Domino iudicandi. Tribunal enim iudiciariam potestatem significat. Omnes intellige sine exceptione: tum quia ratio generalis est, nullam admittẽs exceptionem; videlicet vniuersale Christi dominiũ in omnes homines; Tum quia testimonium propheticum quo sententiam suam mox confirmat apostolus, omnes sine exceptione homines comprehendit. Stabunt igitur à Christo iudicandi etiam illi quibus dixit Matth. 19, *Cum sederit filius hominis in sede maiestatis suæ, sedebitis & vos super sedes duodecim, iudicantes duodecim tribus Israel*. Nam sessuri & iudicaturi dicuntur, non quod iudicandi non sint: sed quia tantæ perfectionis omnibus apparebunt, vt si humano more de iudicijs loquamur, merita eorũ non videãtur examini subijcienda ad hoc vt præmium eis decernatur, sicut illorũ qui tantum erunt mediocres meritis: sed ipsi potius ob insignem sanctitatem digni habeantur, qui iudici appropinquent, eique assideant, ac de alijs etiam sententiam ferant. Hoc est quod dici solet, omnes iudicãdos esse iudicio retributionis, sed nõ omnes iudicio discussionis. De qua re vide quæ disputari solent ad dist. 47 lib. 4 sententiarum.

Omnes sine exceptione iudicandi à Christo.

Quomodo aliqui sessuri & iudicaturi cũ Christo dicantur.

Omnes iudicandi iudicio retributionis, non discussionis.

SCRIPTVM EST ENIM. Confirmat testimonio scripturæ, quæ est apud Isaiam cap. 45.

11 VIVO EGO DICIT DOMINVS. *Viuo ego*, Hebraicè, *In me* vel *per me iuraui*. LXX *per meipsum iuro*. Quod sequitur, *dicit Dominus*, aut de suo Paulus addidit ad significandum cuius ex persona hæc dicantur: aut repetiuit ex superioribus eiusdem capitis apud prophetam, versu 18. Porrò sensus conuenit, estq; huiusmodi: Memetipsum, ait Dominus, ac vitam meam testor, verum esse hoc quod affirmo. Sicut enim iurandi formula erat in populo Dei, *viuit Dominus*; quod erat iurare per Deum viuentem, siue per vitam Dei: ita Deus in scripturis introducitur iurans his verbis, *Viuo ego*: vt Num. 14. Isa. 49. Ezech. 14 & alibi. Hoc autẽ est Deo, iurare per semetipsum viuentem. Cæterùm an propriè Deo competat iurare, expendemus in commentario epistolæ ad Hebræos cap. 6.

Iurandi formula apud Hebræos, Viuit Dominus.

Viuo ego, iuramentum Dei.

QVONIAM MIHI FLECTETVR OMNE GENV, ET OMNIS LINGVA CONFITEBITVR DEO. *Flectetur*, Græcè κάμψει *flectet*, quod etiam legitur in Latinis quibusdam. Sed sensus est: Flectet se, id est flectetur; Hebraicè *curuabitur*. Quod in quibusdam codicibus Græcis, post *omne genu*, sequitur, *cælestium, terrestrium & infernorum*, ascititium est ex epistola ad Philip. 2, vbi cætera similia verba leguntur. Neque verò apud Isaiam, cuius hic citatur testimonium, tale quid legitur. Apud eundem non est *confitebitur*, sed *iurabit*, non addita voce *Deo*: nam repetendum est *mihi* ex priori membro. LXX verò addiderunt. Sic enim habent: Καὶ ὀμεῖται πᾶσα γλῶσσα τὸν Θεόν, *& iurabit omnis lingua Deum*, vt appareat Paulum (quod annotant nonnulli) dixisse *Deo*, pro *Deum*. Adducit autem

hoc

Christi dominiũ in omnes homines, bonos ac malos.

hoc ex propheta testimonium, vt ostendat Christi dominium in omnes homines bonos ac malos. Quod inchoatur quidem à primo eius aduentu, sed perficitur in extremo iudicio, vbi sistentur omnes ad eius tribunal, & implebitur illud, *Ponam inimicos tuos scabellum pedũ tuorum.* Psal. 109. Est igitur sensus: Mihi tãquã domino ac iudici suo omnes cuiuscunque gentis & linguæ homines subiicientur ac substernent sese; Dominum ac Deum suum, per quem solum iurandum sit, me confitentes: boni quidem voluntariè, mali verò vel inuiti. In persona Christi Domini hæc dici, manifestè declarat locus similis Philip. 2. *Vt in nomine Iesu omne genu flectatur, celestium, terrestrium & infernorum: & omnis lingua confiteatur, quia Dominus Iesus Christus.* Vnde etiam intelligitur, non bonorum tantum, sed & malorum hominum, imò & dæmonum genua Christo Domino curuanda esse. Nam & dæmonum iudex Christus à patre constitutus est; ipsis etiam confitentibus in euangelio, ac dicentibus ad eum, *Venisti huc ante tempus torquere nos?* Matth. 8. Obserua contra Arianos Christum hic expressè ab apostolo vocari Deum. Iam enim constat ex præcedentibus de Christo sermonem esse. Sic in eo quod sequitur.

Christus Deus.

12 ITAQVE VNVSQVISQVE NOSTRVM PRO SE RATIONEM REDDET DEO. Sequitur hoc ex præcedentibus. Nam idcirco omnes sistendi sumus ad tribunal Christi, vt quisque pro se respondeat, ac rationem reddat. *Pro se,* Græcè περὶ ἑαυτοῦ *de seipso*, id est de factis proprijs, non de alienis. Quod intellige, nisi quatenus aliorum vita ad nostram curam pertinet; & aliorum peccata ex officij nostri negligentia proueniunt. Hac enim ratione dicitur Heb. 13 de præpositis: *Ipsi enim peruigilant, quasi rationem pro animabus vestris reddituri.* Porò rationem Deo reddere est Dei iudicium subire de ijs quæ bene aut malè quis egit. Sumpta metaphora ab ijs qui de bonis alienis à se dispẽsatis rationem dominis eorum reddunt. Sic autem & alibi loquitur scriptura, vt Matth. 12 & 1 Pet. 4. Quod autem hic dicit, idem alijs verbis ac diuersa metaphora dicit Galat. 6, *Vnusquisque onus suum portabit.*

De factis proprijs, non de alienis reddenda ratio.

Quid rationẽ reddere Deo.

13 NON ERGO AMPLIVS INVICEM IVDICEMVS. Græcè: *Non amplius igitur alius alium iudicemus.* Nam pro, *inuicem*, legitur ἀλλήλους; qua voce non solum significantur qui mutuo siue reciprocè quippiam agunt, sed quorum alius erga alium, etsi non vices referentem; quomodo manifestè sumitur Eph. 5, *Subiecti inuicem.* Non igitur ex vocula *inuicem* consequens est tam firmum quam infirmum argui ab apostolo temerarij iudicij. Veruntamen quia generalis est conclusio, ne quisquam alium iudicet, quam infert ex eo quod omnes vnum iudicem habemus Christum: rectè intelligitur etiam firmiorem fratrem hac sententia perstringi, tanquam iniquum iudicem aduersus fratrem infirmum. Nam quomodo non eum aliquo modo iudicabat, quem spernebat: & de quo non illud potius suspicabatur, *Qui non manducat, Domino non manducat?* Sanè etiam ex parte subsequenti, *Sed hoc iudicate magis* &c. satis apparet ab hac generali admonitione firmiores excludi non debere. Notabis obiter iudicium propriè esse earum rerum quæ per se non satis patent. Vnde est quod absolutè Dominus nobis prohibet, *Nolite iudicare.* Matth. 7. Nam in re manifesta non opus est iudicio, quo nimirum discernatur ac dijudicetur qualis sit. Hinc in extremo iudicio quidam dicuntur non iudicandi, quod manifestam adferant causam suæ condemnationis; vt infideles, testante Domino Ioan. 3, *Qui non credit, iam iudicatus est,* id est portat secũ iudicium suum: *quia non credidit.*

Quomodo firmior infirmum iudicauerit.

Iudicium propriè de re non liquida.

Quomodo quidam non iudicandi.

SED HOC IVDICATE MAGIS. Quoniam præcedens conclusio generaliter omnes fideles à iudicandis fratribus repellebat, etiam firmiores ac doctiores, quibus potiori ratione iudicandi potestas alioqui concedenda videbatur; ac si dixisset, Nulli deinceps iudicent alios, ac ne firmi quidẽ infirmos: idcirco nunc ad firmiores sermone conuerso, docet quod iudicium eis permittat, atque adeò commendet. Repetit enim idem iudicandi verbũ, sed alio sensu: quasi dicat; Si omnino libet iudicare, exercete vos in hoc genere iudicij; id est, hoc statuite apud vos firmo animi iudicio ac proposito; hanc adhibete cautelam.

NE PONATIS OFFENDICVLVM FRATRI VEL SCANDALVM. Hoc est, ne libertate vestra abutentes dum passim quibuslibet cibis vtimini, præbeatis offendiculum fratri infirmo. Nam duplex erat illi periculum: vel ne fratrem edentem iudicaret; vel certè ne exẽplo prouocatus, contra conscientiam ederet ea quæ lex prohibebat. Addunt & tertium, idque cæteris grauius: ne frater offensus ea Christianorum licentia, susceptam semel religionem desereret, & ad Iudaismum totus relaberetur. Sed de hoc tacet apostolus. Potest hic locus ita verti: *Ne ponatur offendiculum* &c. quomodo vertit Erasmus. Nam Græcè est τὸ μὴ τιθέναι, *non ponere.* Sed in eundem sensum redit vtrumque. Porrò *scandalum* Græcum vocabulum est, quo significatur omne id quod prolapsionis & ruinæ causam adfert; Latinè vno verbo offendiculum. Igitur inter offendiculum, Græcè πρόσκομμα, & scandalum, non opus est hoc loco distinguere, quod à quibusdam factum video; sed variè & parum solidè: quemadmodum nec distinguendum inter lapidem offensionis & petram scandali suprà cap. 9, & 1 Pet. 2. Nam huiusmodi repetitio quæ fit ad inculcationem eiusdem rei, scripturis familiaris est, maximè propheticis, ad quas libenter alludunt apostoli.

Multiplex periculũ fratri infirmo ex facto firmioris.

Scandalũ quid significet.

Non differt ab offendiculo.

14 SCIO ET CONFIDO IN DOMINO IESV. *Confido*, Græcè πέπεισμαι, idem verbum quod suprà cap. 8 vertit interpres, *certus sum*: de cuius verbi significatione sufficiant quæ ibi diximus.

diximus. Sanè & hoc loco magis ad mentem Pauli vertiſſet, *certus ſum* vel *perſuaſum habeo*, quæ propria eſt Græci verbi ſignificatio: quibus modis verterunt Faber, Eraſmus, Hentenius & alij. Quippe rem certam ac fide tenendam hic affirmat apoſtolus: Quare & Chryſoſtomus hoc verbum expoſuit alio verbo Græco πληροφοροῦμαι, id eſt *plenitudinem habeo*, ſcilicet perſuaſionis, pleniſſimè perſuaſus ſum. De quo ſatis dictum in ſuperioribus. Dicit autem, *ſcio*, quia de eo loquitur, quod etiam naturali lumine rationis cognoſci poteſt. Docet enim ratio naturalis omnem creaturam Dei bonam eſſe; nec eius vſu ſpiritualiter hominem coinquinari poſſe, niſi voluntatis iniquitas malè vtentis acceſſerit. Eadem ratione ſcientiam nominat, vbi de immolaticijs diſſerit, 1 Cor. 8. *De ijs*, inquit, *quæ idolis ſacrificantur, ſcimus quia omnes ſcientiam habemus*. Et iterum, *Sed non in omnibus eſt ſcientia*. Senſus igitur eſt: Indubitatè ſcio, natura docente; & pro certo teneo, ſic inſtitutus & edoctus à Domino Ieſu; vel, ſic inſtitutus in religione Chriſti.

Eandem rem ſciebat et credebat apoſtolus.

QVIA NIHIL COMMVNE PER IPSVM. Græcè δι' ἑαυτοῦ. Sic enim habent omnes codices annotati à R. Stephano: niſi quod regij libri ex editione Complutenſi legunt contractè δι' αὑτοῦ cum notula denſi ſpiritus: quod tantundem valet; id eſt, *per ſeipſum*, pronomine reciproco. Quod proinde non poteſt ad Chriſtum referri; quo *ipſum* referunt commentator Amb. & eum ſecuti Pelagius & Sedulius, alijque Latini poſteriores. At veriſimile eſt interpretes qui verterunt *per ipſum*, legiſſe δι' αὐτοῦ, vel tenui vel certè nullo ſpiritu annotato. Nam & Græci Theodoritus & Oecumenius ita legerunt. Quorum poſterior tres adfert huius loci expoſitiones. *Per ipſum id eſt iuxta legem euangelicam*. Nam νόμος (id eſt lex) Græcis maſculinum eſt. Sic autem & Theodoritus exponit. Vel, *per ipſum, hoc eſt per ſe, ex natura*, vel, *per ipſum, nempe Deum*. Atqui media expoſitio magis poſtulat, vt legatur δι' ἑαυτοῦ, vel δι' αὑτοῦ, quemadmodum legerunt Chryſoſtomus & Theophylactus; nec non Origenes, vt ex eius commentario colligitur. Eidem lectioni vult textus Syriacus, qui habet *ex ſeipſo*. Inter Latinos quoque *per ſeipſum* legunt Hieronymus lib. 2 contra Iouinianum cap. 11, & Auguſtinus lib. de moribus Manichæorum capit. 14 ſemel & iterum. Commune vocat apoſtolus immundum: non tam idiotiſmo linguæ Hebrææ (nam in libris ſacris Hebraicè ſcriptis non exſtat ea phraſis) quam poſteriorum Iudæorum conſuetudine; quibus id quod vel lege vel maiorum traditione immundum erat, commune dicebatur, quia in vſu communi eſſet cæterarum gentium: ſibi verò ſolis, vt populo Dei, declaratum immundum, ideoque ſub pollutionis reatu vitandum: vt commune Iudæis penè idem fuerit, quod Latinis profanum. Quam iſtius vocabuli rationem tradit Hieronymus exponens Matt. cap. 15, licet alij metaphoram putent acceptam à rebus quæ quod communes ſint & à multis tractentur, facilè ſordes contrahunt. Tale igitur eſt quod apoſtolus dicit: Quod ad me attinet, certa ſcientia & fide teneo nihil eſſe immundum (cuius ſcilicet vſus immundum ac deteriorem reddat hominem) *per ſeipſum*, id eſt ex ſua natura: nihil, inquam, non ſolum in cibis, ſed nec in tota Dei creatura; ſecundum illud 1 Tim. 4, *Omnis creatura Dei bona eſt*. Sic particulam *per ſeipſum* interpretantur Origenes, Chryſoſtomus & Theophylactus, & ex parte Oecumenius, vt vidimus: atque inter Latinos Heruæus, non obſtante lectione *per ipſum*; & alij ex recentioribus. Neque verò id inconuenienter huic loco. Quamuis enim agat apoſtolus de ijs qui cibos quoſdam refugiebant velut ſecundum legem immundos, ac propterea videri poſſit ad rem non pertinere, ſi illis dicatur nihil per ſe & natura immundum eſſe: (id enim aduerſus hunc commentarium obijcitur) ſciendum tamen eſt Iudæos pleroſque qui legis & cærimoniarum verum vſum ignorabant, & ſigna pro rebus amplectebantur, prohibitionem certorum ciborum non ad ſignificationem retuliſſe, ſed magis (quod conſequens videbatur) ad illorum naturam; quaſi prohibiti fuerint, quia immundi: non immundi, quia prohibiti: cum res contrario modo ſeſe habeat. Nam idcirco ſolū quædam legaliter immunda ſunt, quia prohibita: ad ſignificandum nobis ea quæ in vita ac motibus ſunt fugienda; quēadmodum docet Auguſtinus lib. 6 contra Fauſtū Manichæum cap. 7, & alibi. Hanc verò quam dixi Iudæorum perſuaſionem fuiſſe, manifeſtè probat locus ad Tit. cap. 1, vbi eos qui de circūciſione erant vult redargui, quod in creaturis Dei aliquid immundum dicerent, eamque doctrinam refert ad mandata hominū: vtrique loquens de eo quod immundum eſt per ſe, ſicut & loquitur 1 Tim. 4. *Abſtinentes à cibis quos Deus creauit* &c. Hinc igitur apparet ratio, cur multi qui ex Iudæis in Chriſtum crediderant, adeò tenaciter inhæſerint obſeruātijs ciborum. Eas enim non tam ad legē cærimonialē, quam ad moralē ac naturalē referebant: æquè vt ipſum decalogum. Cui rei inſuper argumento eſt, quod Iudæi gentiles reputabant immūdos ex vſu ciborū lege Moſaica vetitorum: non tamen exiſtimabant eos in legē peccare, quā ſciebāt illis non eſſe datam. Quare conſequēs eſt vt immūdos eos iudicauerint ex ipſorū quibus vtebantur ciborum natura, tanquā per ſe immūdi eſſent. Denique poſtulat hunc intellectū antitheſis, quā facit apoſtolus inter id quod eſt cōmune per ſe, & quod commune eſt vtentium opinione. Hāc enim antitheſim complet hoc quod ſequitur.

Immundum cur Iudæis cōmune dicatur.

Nihil immundum per ſeipſū, & ex natura ſua.

Iudæorū error circa cibos lege prohibitos.

Cur Iudæi gentiles immūdos reputauerint.

NISI EI QVI EXISTIMAT QVID COMMVNE ESSE, ILLI COMMVNE EST. Verbum *eſt* non exprimitur in Græco, ſed intelligitur.

Nihil,

Nihil, inquit, est immundum per se, sed tantum illi immundum est aliquid, qui existimat id immundum esse: non quod hominis existimatio propriè rem faciat ipsi immundam; sed quia taliter existimantis conscientia eum obligat ad abstinendum, perinde ac si res per se immunda atque illicita esset. Quam rem doctè declarat S. Thomas in commentario. Simile illud Tit. 1, *Omnia munda mundis, Coinquinatis autem & infidelibus nihil est mundum*; quia nimirum eorum errans conscientia non sinebat quicquam eorum de quibus ibi loquitur apostolus, ipsis esse mundum. Porrò *nisi* pro sed tantum, Hebraismus est, isque frequens in scripturis. Exceptiuè sumi nō potest hoc loco, quia sententia præcedens, *nihil commune per seipsum*, vniuersè & absolutè vera est, exceptionem non admittens.

Errantis conscientia obligat eum ad non agendum quod iudicat malum.

Quomodo infidelibus nihil mundum.

15 SI ENIM PROPTER CIBVM FRATER TVVS CONTRISTATVR, IAM NON SECVNDVM CHARITATEM AMBVLAS. Græci codices paucis exceptis legunt εἰ δὲ, *Si verò propter cibum*, &c. annuente etiam Syriaca versione. Non enim hic redditur ratio superioris sententiæ; sed tacita remouetur obiectio, qua dicere quis posset, Si nihil est immundum per se; cur igitur, lege per Christum nunc abrogata, non permittor semper vti quolibet cibo? Respondet apostolus ex lege charitatis; quæ dictat etiam à licitis abstinendum, ne proximus infirmior contristetur aut scandalizetur. Si, inquit, vides fratrem tuum, idest proximum tuum Christianum, propter cibū quo vesceris, conturbatum iri; & vel peccaturum temerario aduersum te iudicio, vel tuo exemplo prouocandum ad edendum contra cōscientiam; nec tamen abstines: iam non conuersaris cum fratre secundum charitatem, id est secundum charitatis regulam & dictamen; quia salutem eius negligis, imò ipsum perdis. Nam sequitur.

Abstinendū etiam à licitis propter fratrem infirmum

NOLI CIBO TVO ILLVM PERDERE, PRO QVO CHRISTVS MORTVVS EST. Exaggeratio est peccati eius qui comedit cum scandalo fratris; addito argumento efficacissimo ab exemplo Christi. *Perdere* intelligunt quidam propter apostasiæ periculum. Verùm apostolus toto hoc capite non vrget nisi illa duo, quæ modò dixi; iudicium & exemplum. Sēsus est: Non habeas fratrem tuum tam vilem, vt eum edulio tuo perdas; quem tanti fecit Christus, vt pro eo mortem oppetere non dubitarit. Perdas, inquam, daturus occasionem vel temerè iudicandi te, vel infeliciter imitandi. Sic & 1 Cor. 8, *Et peribit in tua scientia frater, propter quem Christus mortuus est*. Ex vtroque loco probant, Christum etiam pro reprobis mortuum esse, videlicet quoad sufficientiam precij, quod Patri moriens obtulit. Alij locum vtrumque exponunt de fratre electo, quem quantum in se est, perdit qui ei peccandi occasionem ingerit. Mihi verisimilius est apostolum absolutè quidem loqui de perditione fratris; pro quo tamen mortuus sit Christus, non ob solam generalitatem precij sufficientis, sed quod fructum mortis ac redemptionis Christi verè perceperit, vtpote baptizatus ac iustificatus; licet hunc fructum perimat qui eum scandalizat.

Perdit fratrem qui eum scandalizat.

Quomodo Christus mortuus pro eo qui perit.

16 NON ERGO BLASPHEMETVR BONVM NOSTRVM. Græcè *vestrum bonum*, quod in nonnullis etiam Latinis legitur: Quanquam ad sensum non refert, nostrum an vestrum legas. Hoc bonum non vno modo exponunt interpretes. Chrysostomus intelligit fidem, aut futuram præmiorum spem, aut perfectā pietatem. De quibus malè loquitur frater qui scandalizatur. Non dissimiliter Origenes, qui religionem Christianam significari vult; à qua alienatur infirmus, nec à maledictis abstinēs, dum per eam prouocari se videt ad cibos promiscuos. Hoc tamē alij ad infideles referunt; ac si sensus sit: Ne committite vt malè audiat euangelium seu religio Christiana apud eos qui foris sunt, propter acerbas contentiones quas habetis inter vos de cibis edendis aut non edendis. Sed quia neque hoc loco neque in superioribus vlla infidelium mentio est, vt ad eos commodè referri possit hæc blasphemia boni nostri: magis placet, quæ complurium sententia est, vt referatur ad fratrem infirmum: quod volunt priores expositiones; ita tamen vt cum Heruæo & Aquinate & alijs recentioribus sentiam per bonum nostrū rectius intelligi beneficium libertatis per Christum nobis concessæ, qua à seruitute legalium obseruationum exempti sumus. (nam in persona Iudæorum fidelium loquitur.) vt sensus sit: Hæc libertas nostra vescendi quibuslibet cibis, non sit obnoxia maledictis infirmorum fratrum, sugillantium eam tanquā licentiam carnis, &, vt Thomas loquitur, indulgentiam gulæ. Sensum hunc bene probat Toletus ex altero loco simili 1 Cor. 10, *Vt quid libertas mea iudicatur ab aliena conscientia? Si ego cum gratia participo, quid blasphemor pro eo quod gratias ago?* Vbi de fratre infirmo iudicante eum qui vescebatur idolothyto, sermonem esse, contextus ipse docet.

Per bonū nostrum quid intelligatur.

Libertas quibuslibet vescēdi per Christum concessa.

17 NON EST ENIM REGNVM DEI ESCA ET POTVS. Occupatio est. Nam quia dicere poterant fratres firmiores se vti debere sua libertate, propterea quod participes facti essent regni Dei & Christi, quo sublata sit seruitus legis: docet apostolus in quibus rebus principaliter regnum Dei consistat; ac non solū refellit huiusmodi obiectionem ex parte regni Dei sumptam, verùm etiam in ipsos obijcientes eam retorquet, vti mox patebit. Regnum Dei non solū hic intelligitur quo Deus regnat aut regnaturus est in beatis patriæ cælestis: sed generaliter, illud quo regnare dicitur Deus in hominibus, tanquam in populo sibi beneplacito. Quod fit per ea bona nobis collata, quæ statim recensebit. Fit autem imperfectè quidem in hoc sæculo; perfectè verò in futuro. Quod Dei regnum etiam in oratione Dominica significatū est, qua dicimus:

Regnum Dei quod hic dicatur.

Regnum Dei non est cibus & potus.

Adueniat regnum tuum. Hoc igitur Dei regnum non est cibus & potus, id est non consistit in cibo & potu, neque in libertate his indifferenter ac promiscuè vescendi; licet huiusmodi libertatem secundariò annexam habeat: qua tamen vtendum sit salua lege charitatis; quæ ad substantiam regni Dei pertinet. Eandem sententiam alijs verbis expressit apostolus 1 Cor. 8, dicens: *Esca nos non commendat Deo. Neque enim si manducauerimus, abundabimus: neque si non manducauerimus, deficiemus.* Porrò nō caret allusionis gratia Græcus sermo βρῶσις καὶ πόσις: cum alioqui vocabulo βρώματος vtatur tā suprà quā infrà. Quod verò interpres nunc escam nunc cibum vertit, in Græco nihil est diuersum.

SED IVSTICIA ET PAX ET GAVDIVM IN SPIRITV SANCTO. Sed, inquit, regnum Dei, quo scilicet Deus in nobis regnat, principaliter consistit in iusticia qua lex Dei obseruatur: & in pace, id est pacifica & tranquilla cōuersatione cum proximis; & in gaudio non carnali sed spirituali, quod ex iusticia & pace nascitur. Hoc est enim gaudium in Spiritu sancto. Sub his tribus cæteras Christianas virtutes intelligit; quas plenius enumerat, & fructum spiritus vocat Gal. 5, vbi charitatem in capite posuit, ac deinde gaudium & pacem ac cætera attexuit. Iam si regnum Dei in iusticia & pace & gaudio spirituali consistit; non debet quisquam Christianus vti sua libertate vescendi quibuslibet, cum scandalo & contristatione fratris infirmi, cumque Dei iniuria cuius seruus contemnitur & opus destruitur: sed magis abstinere, charitate suadente, quæ principatum obtinet in regno Dei. Hanc Pauli sententiam qua regnum Dei negat esse escam & potum, torquet hæreticus aduersus abstinentiam ciborum ab ecclesia præscriptam: quasi senserit apostolus, vesci aut non vesci quolibet cibo, rem esse prorsus adiaphoram, ac nihil conferre ad iusticiam & salutem. Cui primum respondeo, sententiam apostoli non dirigi ad abstinentem, sed solum ad edentem. Vnde nec dixit regnum Dei non esse abstinentiam cibi & potus, sed cibum & potum: quemadmodum & ad Cor. scribens ac simile versans argumentum dicit, *Esca nos non commendat Deo*. Quin potius vtrobique vult vt abstineatur à cibis ob salutem fratris; hîc, ab immundis legaliter: illîc, ab immolaticijs. Deinde plenior responsio est, certorum ciborum abstinentiam, etsi per se non conducat ad veram pietatem; conducere tamen vt præcipitur ab ecclesia, & vt assumi debet à filijs ecclesiæ quibus præcipitur. Et quidem in huiusmodi abstinentia, si bene consideremus, inuenimus hæc tria, iusticiam, pacem & gaudium Spiritus sancti. Iusticiam, quia per eiusmodi abstinentiam Deo pro peccatis in eum commissis satisfacimus; quod est opus iusticiæ. Pacem, quia per eam subiugamus carnem spiritui; quod pertinet ad veram pacem interiorem: quæ in hoc sita est, vt spiritus Deo, spiritui autem pars animæ inferior subiecta sit. Gaudium Spiritus-sancti, quia per abstinentiam cibi & potus mens redditur alacrior ad contemplandum diuina. Quæ contemplatio verum & solidum & summum præstat gaudium rationali creaturæ.

In quibus regnum Dei principaliter consistat.

Paulus nō aduersatur abstinentiæ ciborum ab ecclesia præscriptæ.

Quatenus abstinentia ciborum cōducat ad pietatem. Iusticia, pax & gaudium in abstinentia ciborum Christiana.

18 QVI ENIM IN HOC SERVIT CHRISTO, PLACET DEO, ET PROBATVS EST HOMINIBVS. *In hoc*, Græcè *in his*, vt ad tria superiora referatur, iusticiam, pacem & gaudium Spiritus-sancti. Nec desunt tamen codices qui legant ἐν τούτῳ *in hoc*. quemadmodum & Origenem legisse constat, qui interpretatur *in hoc, id est in Spiritu sancto*. Nam hoc proximè præcesserat. *Placet*, Græcè εὐάρεστος *beneplacitus, acceptus*; nec additur, sed intelligitur verbum *est*. Sensus: Qui non contendit de cibis, sed in eo quod dixi, id est in virtutibus quas recensui, studet Christo seruire; acceptus est Deo & hominibus. Deo, quia per illas virtutes promouet in se regnum Dei; hominibus, quia pacem conseruat.

Quis acceptus Deo & hominibus.

19 ITAQVE QVÆ PACIS SVNT SECTEMVR, ET QVÆ ÆDIFICATIONIS SVNT IN INVICEM, CVSTODIAMVS. Verbum *custodiamus* Græca non addunt, vt nec Syriaca. Sed nec Augustinus agnoscit, qui totum hunc locum citat lib. de moribus Manichæorum cap. 14. Multa quoque Latina mss. non habent. Nec opus vt addatur: cum vtrique membro commune sit verbum *sectemur*. Illud *in inuicem*, (seu potius, *inuicem* absque *in* præposito; vt habebat codex Laudensis, & veteres concordantiæ) cohæret cum ædificatione, vt ex Græco liquet; ac verti poterat, *ædificationis mutua*. Sensus est: Itaque sectemur ea quæ pertinent ad pacem inter nos conseruandam, & quæ ad mutuam ædificationem: videlicet præbentes inuicem bona exempla, quibus ædificentur & confirmentur proximi in fide & pietate. Pacem opponit disceptationibus seu concertationibus, quas inter se habebant; ædificationem, scandalo de quo superius egerat. Nam scandalum destructio proximi est. Vnde sequitur.

Scandalum destructio proximi.

20 NOLI PROPTER ESCAM DESTRVERE OPVS DEI. *Destruere* Græcè καταλύειν, *dissoluere*, Tertulliano, *soluere*. *Opus Dei* quidam interpretantur ea bona quæ superius commemorauit, iusticiam, pacem & gaudium Spiritus sancti. Alij fidem & pietatem in fratribus infirmis inchoatam. Verùm rectiùs opus Dei intelligas ipsum fratrem inquantum frater, id est Christianus est, fide & pietate iam imbutus, rectius, inquam, & ad Pauli mentem accommodatius: tum quia simili sententia suprà dixerat: *Noli cibo tuo illum perdere, pro quo Christus mortuus est*; id est fratrem infirmum: tum quia ædificare & destruere siue dissoluere, ad idem referri

Opus Dei homo Christianus, & qua ratione.

referri debent. Quare cum ædificatio respiciat ad proximum; referenda est ad eundem destructio. Proinde sensus est: Summopere tibi cauendum, ne propter cibum, rem indifferentem, dissoluas, destruas & perdas opus & ædificium Dei, id est fratrem, quem Deus fecit fidelem. Hinc disce, quemque Christianum, inquantum bonus est & bene viuit, opus & creaturam esse Dei, iuxta illud Ephes. 2, *Ipsius enim sumus factura, creati in Christo Iesu in operibus bonis*. Qui locus seruit ad præsentis loci intelligentiam. Idem enim est opus Dei & factura Dei. Minus conuenit per opus Dei intelligi templum spirituale, quæ Chrysostomi est expositio: nisi templum cogites, non quatenus habitaculum est Dei, sed quatenus ædificatum est à Deo.

Omnia munda. OMNIA QVIDEM SVNT MVNDA. Et hoc idem est cum eo quod suprà dixit, *Nihil esse commune per seipsum*. Est autem occupatio seu concessio: quod autem sequitur, exceptionis est.

SED MALVM EST HOMINI, QVI PER OFFENDICVLVM MANDVCAT. *Malum*, id est peccatum est homini, id quod per se mundum est, edere *per offendiculum*, id est cum offendiculo & destructione proximi. Qui enim sic manducat, is re bona malè vtitur, & malè vtendo seipsum reddit immundum. *Qui mundo cibo malè vtitur, seipsũ reddit immundũ.* Similiter autem, quamuis omnia munda sint; malum est homini qui per inobedientiam manducat. Quod faciunt qui comedunt contra prohibitionem ecclesiæ. Posset malum referri etiam ad cibos; hoc modo: Omnia quidem munda sunt, sed quod per se mundum est, malum est homini per offendiculum manducanti. quemadmodum suprà dixit: *Nihil commune per se: sed commune est ei qui existimat quid commune esse*. Verùm vt malum potius interpretemur peccatum, antithesis vrget inter malum & bonum. Nam de bono opposito sequitur.

21 BONVM EST NON MANDVCARE CARNEM ET NON BIBERE VINVM; NEQVE IN QVO FRATER TVVS OFFENDITVR, AVT SCANDALIZATVR, AVT INFIRMATVR. *Carnem*, Græcè *carnes*. Docet ad vitandum scandalum & offensionem fratris, non solum ab ijs quæ lege prohibita fuerant, abstinendum esse, verùm etiam à non prohibitis: vt omnino à carnibus & vino. Id quod 1 Cor. 8 huiusmodi sententia expressit: *Si esca scandalizat fratrem meum; non manducabo carnem in æternum, ne fratrem meum scandalizem*. Neque solum sentit gratum fore Deo si quis id faciat; sed necessarium, si quo casu fratris infirmi salus hoc postularet, prout alibi dicit, *quoniam sic laborantes oportet suscipere infirmos*, Act. 20. *Abstinẽtia à licitis metu scandali, necessitatis est, non consilij.* De qua re vide doctè disputantem Thomam 2 2 quæst. 43 art. 6, 7, 8. Pro verbo *offenditur*, meliores codices, inter quos Laudensis, habent *offendit*: quod & in textu legitur commentatoris Amb. Græcum quoque verbum προσκόπτει significat *impingit*: quod Latinius dicitur *offendit*, quã *offenditur*. Sic enim Latinè loquimur, offendit in lapidẽ, in murum. Illud *neque in quo frater tuus* &c. duobus modis suppleri potest. Neque quicquam aliud edere aut bibere. Vel, (quod magis placet) neque quicquam aliud facere. *In quo frater tuus offendit*, id est per quod frater tuus scandalizatur. Posterius enim expositio prioris est. Quomodo autem scandalizetur, patet ex ante dictis. Cæterùm infirmari dicitur in facto nostro frater iam infirmus, dum infirmitas fidei eius latens in animo, occasione facti nostri foris ostenditur, vel etiam augetur; adeò vt periculum sit ne fidem prorsus amittat, atque ex infirmo fide, mortuus fiat. *Quomodo frater infirmus ex facto nostro infirmari dicatur.*

22 TV FIDEM HABES? Rursus occupatio: quã alij interrogatiuè legunt, alij sine interrogatione. Vtrique tamen in eundem sensum. Dices mihi, inquit, te fidem habere qua credas, ac certò persuasum habeas omnia esse munda; ac legem cessare per Christum; proindeque licitum tibi esse vesci quibuslibet: atque eam fidem te velle profiteri libero ciborum vsu. Sequitur responsio.

PENES TEMETIPSVM HABE CORAM DEO. Id est: Sufficiat tibi quod fidem rectam de cibis habeas apud teipsum in animo, & coram Deo qui videt in occulto; vt non eam prodas cum offendiculo fratris. Non enim sentit apostolus licitum esse cuique fidem corde premere, ore autem & factis contrarium ostendere; vel etiam dissimulare ac tacere, vbi confessio fidei exigitur: sed vult vt non imprudẽter, intempestiuè ac temerè fidem nostram aut verbo profiteamur aut facto prodamus; vt apud eos quibus illa fidei manifestatio, siue propter eorum infirmitatem, siue etiam propter maliciam, offensioni sit futura, sine compensatione boni cuiuspiam melioris. *Fidem celare, vbi confessio eius exigitur, non licet.* *Fides non temerè prodẽda.* Sicut enim in alijs plerisque rebus veritas non semper propalanda est, sed interdum prudenter reticenda; nunquam autem neganda: sic & in mysterijs fidei. Hinc & illi meritò reprehenduntur qui ad fidem profitendam vltro sese persecutoribus ingerunt. Quod ne fiat, plebem suam admonet Cyprianus in ea epistola quam postremam scripsit martyrio vicinus: *Apprehensus, inquit, & traditus loqui debet: siquidem in nobis Dominus positis in illa hora loquatur, qui nos confiteri magis voluit quam profiteri*. Profitetur enim qui vltro & palã enunciat: confitetur qui loquitur interrogatus. *Confiteri magis quã profiteri nos voluit Christus.* Discrimen etiam Ciceroni agnitum in oratione pro Cecinna. Porrò mentem Pauli minus assecuti sunt qui particulam *penes temetipsum*, seiunctam à verbo sequenti *habe*, coniungunt præcedenti *habes*.

BEATVS QVI NON IVDICAT SEMETIPSVM IN EO QVOD PROBAT. Transit ad instructionem fratris infirmi, qui exemplo, fortè etiam gula prouocatus edebat suillam aut quid

aliud lege prohibitum contra conscientiam: sicque edendo peccabat. Beatus est, inquit, id est bene cum illo agitur, quia non peccat, qui seipsum non iudicat, id est, quem propria conscientia non condemnat in eo quod agẽdum eligit. Nam verbo probandi hic significari videtur electio, seu mauis vltimum iudicium practicum, quale circa suam actionem habet etiam ille qui contra conscientiã agit. Ita sequenti capite: *Probauerunt Macedonia & Achaia collationem aliquam facere*: id est iam statuerunt, concluserunt id agendum. Sentẽtia Pauli, quemadmodum bene admonet S. Thomas, veritatem habet in rebus simpliciter licitis: quale est tempore gratiæ suillã aut leporinam edere: non in rebus diuina aut humana lege vetitis. In his enim non excusatur à peccato, si quis seipsum non iudicet. Aut certè formaliter accipiendum, quod beatus dicitur qui semetipsum non iudicat; id est, inquantum seipsum non iudicat. Scio hanc partem multos interpretari velut directam ad fratrem firmiorem, cui dixerat, *Tu fidem habes* &c. quorum expositiones (valde enim variant) apud Toletum videre est. Mihi certè coactiores videntur. Atqui nostra expositio, quam eandem tradunt Aquinas, Rickelius & Sasboldus, plana est, & ad instruendum infirmum (qui Pauli scopus est) accommodatissima. Et huic intellectui bene tanquam alterum sententiæ membrum, respondet quod sequitur.

Quomodo beatus qui seipsũ non iudicat: & in quibus verum.

23 QVI AVTEM DISCERNIT, SI MANDVCAVERIT, DAMNATVS EST. *Qui discernit*, Græcè, ὁ διακρινόμενος. Erasmus & Hentenius, *qui diiudicat*. vt sensus apostoli sit: Qui adhuc diiudicat inter cibos, vt vel lege vel natura alios reputet mundos, alios immundos; si cibum suo iudicio immundum ederit, peccat, & pœnæ obnoxius fit. Ita ferè Latini interpretes. Alij vertunt, *qui hæsitat*, *ambigit*, *secum disceptat*. Quæ versio nobis probatur. Nam verbum medium διακρίνεσθαι passim in scripturis apostolicis, hæsitare ac disceptare significat: vt Matth. 21 & Mar. 11, *Si habueritis fidem, & non hæsitaueritis*. Act. 10 & 11, *Nihil dubitans, hæsitãs*. Iac. 1, *Postulet in fide, nihil hæsitans. Qui enim hæsitat* &c. Et huius epistolæ cap. 4, *Non hæsitauit diffidentia*. Quo accedit & illud apostoli Iudæ: *Cum Michael archangelus cum diabolo disputans*, siue *disceptans altercaretur*. Nunquam verò sumitur pro discernere aut diiudicare: sed vbi hæc significatio occurrit, in Græco verbum actiuum est διακρίνειν, vt Matth. 16, *Faciem cæli diiudicare nostis*. Act. 15, *Nihil discreuit inter nos & illos*. 1 Cor. 4, *Quis te discernit*? & cap. 11, *Non diiudicans corpus Domini*. & iterum, *Quod si nosmetipsos diiudicaremus* &c. & cap. 14, *Cæteri diiudicent*. Est igitur sensus secundum Græcos interpretes: Eum qui adhuc ita infirmus est, vt non statuat sibi licitum esse cibum propositum, sed hæsitet vtrum edere sibi liceat an non; si comedat, damnatum esse. Fauet item Syriaca versio: *qui diuisus est*, id est dubius, anceps. Ostendit autem hic locus, id quod tradunt Theologi; eum qui facit de quo dubitat an sit peccatum, peccare. Quod nec Tullius ignorauit, qui libro 1 Officiorum dicit nihil agendum, quod dubites æquum sit an iniquum. Porrò nomen damnationis in scripturis generale est, ac sæpè extenditur ad pœnam temporalem; interdum etiam ad pœnam venialis peccati, vt Matth. 12, *Ex verbis tuis condemnaberis* vbi de verbis otiosis sermo erat. Vnde ex hoc loco non sequitur omnem eum peccare mortaliter, & obnoxium fieri gehennæ, qui manducat, aut quid aliud agit cõtra consciẽtiam. Si enim conscientiã habet peccati mortalis, peccat mortaliter; si venialis, venialiter. Hic generalis intellectus patet etiam ex probatione statim sequente, *omne quod non est ex fide peccatum est*. Itaque damnationem intelligit, quæ peccato respondet in genere: tametsi magis respicere videtur ad mortale Nam suprà dixit: *Noli cibo tuo illum perdere pro quo Christus mortuus est*. & 1 Cor. 8, *Peribit in tua scientia frater propter quem Christus mortuus est*. Sequitur ratio sententiæ.

Discernere quis dicatur.

Melior interpretatio.

Dubiacõscientia quid facere, peccatum est.

Damnationis nomen in scripturis generale.

Contra conscientiã agens quomodo peccet.

QVIA NON EX FIDE. Subaudi *manducat*. Et sensus est: quia non edit cum ea animi persuasione qua credat sibi licitum hoc esse. Nondum enim eo profecerat, vt vel legem ad se iam nihil pertinere crederet, vel omnes cibos pro mundis haberet: ex quo illa animi fluctuatio procedebat de edendo aut non edendo cibos per legem immundos. Ita fidem hic accipi facilè colligitur ex superioribus: vt ex eo quod paulo antè dixit, *Tu fidem habes*. & quod multo superius: *Alius enim credit se manducare omnia*. Quibus locis planum est fidei nomine significari persuasionem & assensum animi determinatum in alteram partem: siue assensus ille sit certitudinis diuinæ, siue tantum humanæ, siue vtriusque simul. Vnde & hanc fidem suprà miscuit cum scientia, cum ait, *Scio & confido quia nihil commune* &c.

Fides hoc loco quid significet.

OMNE AVTEM QVOD NON EST EX FIDE, PECCATVM EST. Hanc sententiam quidam generaliter interpretati sũt de fide qua Christiani sumus, & à qua fideles vocamur: tanquam sensus sit, omne illud opus esse peccatum quod non procedit ab eiusmodi fide. Ex quo deinde tanquam consequens esse volũt, omnia infidelium opera esse peccata. Sic Origenes in commentario, disertè ex his apostoli verbis omnia infidelium opera peccati condemnans: licet ambigat nonnihil, an idem de hæreticorum operibus dicendum sit. Pro eadem expositione & doctrina allegatur Augustinus lib. 4 contra Iulianum cap. 3, vbi ex professo de operibus infidelium agens, ex hoc apostoli loco concludit omnia, inquantum ex fide non sunt, esse peccata. Ad eundem sensum aliàs quoque locum hunc adducit, vt lib. de gratia Christi cap. 26. lib. 1 de adulterinis coniugijs cap. 18. epistola 105 ad Sixtũ,

Vtrum omnia infidelium opera sint peccata

143 ad Iulianam. Sic & Prosper lib. 3 de vita contemplatiua cap. 1. contra collatorem capit. 22 & 28, & in epistola ad Ruffinum; itemque Fulgentius lib. 2 de remissione peccatorum cap. 1 Nos, quod ad opera infidelium attinet, vtrùm omnia peccata sint, nec ne; & quo sensu possit intelligi id dictum à patribus Augustino, Prospero & Fulgentio, discutiendum remittimus ad distinct. 41 lib. 2 sententiarum; & ad commentarium B. Pererij in hunc locum, vbi per quinque disputationes eam controuersiam tractat & absoluit. Certè præsenti loco sensus illorum quos dixi, congruere non videtur. Neque enim agit apostolus aduersus infideles qui fide Christiana carebant, sed de infirmis in fide loquitur; id est de ijs qui nondum in fide satis instructi erant, vt crederent discrimina ciborum lege Mosaica præscripta, non iam esse obseruatu necessaria, nihilque in cibis per se esse immūdum. Itaque fides hic accipitur, quomodo proximè & in superioribus ostendimus eam accipi; videlicet secundum materiam subiectam, vt sit persuasio qua quis credit aut existimat aliquid sibi licitum. Hanc fidem de cibis legaliter immundis habebant firmi, nō infirmi. Nam soli firmo dicitur, *Tu fidem habes*; quemadmodum & de fidelibus loquens idem apostolus ait 1 Cor. 8, *Non in omnibus est scientia*. Sensus igitur est: Omne quod quis agit non persuasus id sibi licere, sed vel illicitum putans, vel dubitans vtrum liceat; peccatum est. Ita fidem acceperunt in hac sententia Chrysostomus ac cæteri post eum omnes Græci interpretes. Inter Latinos verò commentator Amb. & Hugo Victorinus; &, vt de alijs taceam, etiam patres concilij Lateranensis sub Innocentio 3 can. 41, qui sic habet: *Quoniam omne quod non est ex fide peccatū est; synodali iudicio definimus, vt nulla valeat absque bona fide præscriptio, tam canonica quam ciuilis* &c. Rectè autem eiusmodi persuasio Græco nomine πίστις, id est fides vocatur. Nam πίστις dicitur ἀπὸ τοῦ πείθεσθαι persuasum esse. Et hanc fidem nihil prohibet esse in hominibus à fide Christi alienis. Vnde liquet ex hac sententia ritè intellecta, non esse consequens, omne quod agit infidelis, esse peccatum. Est autem apostoli probatio syllogistica, continens argumentum à genere ad speciem: Quicumque agit non ex fide, peccat & damnatus est; Qui manducat discernens seu dubitans, agit non ex fide: peccat igitur & damnatus est. Nonnulli volentes fidem Christianis propriā intelligi, interpretantur, *non ex fide*, id est contra fidem: & probationem instituunt hoc pacto; Quicquid fit contra fidem seu fidei regulam, peccatum est: atqui sumptio cibi quē putes immundum, fit contra fidei regulam dictantem nihil agendum esse contra conscientiam; igitur ea peccatum est. Verum contorta est hæc probatio. Deinde nec agebatur in præcedentibus de fide qua creditur nihil agendum contra conscientiam; sed de ea qua creditur in cibis nihil esse immundum, & per hoc illicitum. Rursus alij, fidem Christianam subiectæ materiæ applicantes, hoc modo Paulum exponunt: Qui discernit, & tamen manducat, peccat: quia non id agit ex fide Christiana qua edocti sumus inter alia, nullum cibum esse immundū. Quicquid autem non est ex fide, id est, quicquid fit in cibo sumendo sine tali fide, peccatum est; quia semper tunc cibus sumitur contra conscientiam. Sed hæc expositio generalem apostoli sententiam nimium restringit: ac præterea verum non est, omnem cibi sumptionem quæ fit absque tali fide propriè dicta seu Christiana, peccatum esse. Sufficit enim moralis æstimatio liciti tam fidelibus quam infidelibus, vt in cibo sumendo, sicut & in alijs actionibus, contra conscientiam non peccent. Nec aliam persuasionem apostolus hoc capite in eo qui infirmus est, vt ad non peccandum (si manducet) necessariam exigit. Alias expositiones huius apostolicæ sententiæ à diuersis allatas, prætereo: quas nosse qui volet, legat vltimam Pererij in hūc locum disputationem; vbi septem enumerat: quarum postremam, quæ eadem est cum nostra, solam vt germanam verborum apostoli interpretationem, suo calculo probat. Hæc satis de extrema pericope huius capitis. Post quam in Græco apud Chrysostomum, cæterosque Græcos posteriores, sequuntur & ab ijsdem exponuntur hæc verba; *Ei autem qui potens est vos confirmare iuxta euangeliū meum*, & cætera: quæ in nostra vulgata editione, & apud omnes Latinos interpretes, imò & apud Origenem, atque in Græcis codicibus qui apud nos in manibus versantur, nec non in textu Syriaco, habentur adiecta pro coronide ad finem epistolæ, provt ibi videbimus. Idque rectius sanè & opportunius, vt arbitror, quàm vt hîc collocentur. Nam initium sequentis capitis quædam continuatio est argumenti superioris de suscipiendis infirmis. Vnde verisimile non est apostolum hic in medio sermone verba illa doxologiæ interposuisse; quæ magis totam aliquam disputationem vel exhortationem claudere soleant. Quare & Erasmus censet ea verba huc non pertinere. Scio R. Stephanū affirmare quòd ea repererit hoc loco in omnibus antigraphis Græcis, videlicet suis. Sed illa ab alijs aliarum regionum exemplaribus hac in parte dissidere non est dubium. Certè etiam regia nostra, quæ sunt è Complutensibus expressa, nobiscum faciunt. Denique nec ipse Robertus probat vt illis verbis hic locus detur. Quænam verò ea transponendi fuerit occasio, dicemus suo loco.

Quo sensu id dictum à patribus.

Persuasio qua quis æstimat aliquid sibi licitū, fides vocatur.

Quicquid agitur improbā te vel dubitante cōscientia, peccatum est.

Syllogismus Pauli.

Aliæ expositiones reijciūtur.

Quæ æstimatio liciti sufficiat, vt nō peccet quis contra cōscientiam.

Verba aliunde huc ascripta à Græcis.

Græcorū codicum varietas.

SVMMARIVM.

MOnet vt firmi ferant infirmos. Hortatur ad concordiam. Christum ostendit Iudæis promissum & redditum: gentibus ex misericor-

dia

dia annunciatum. Fructum exponit euangelij sui in gentibus. Venturum ad ipsos se pollicetur; simul atque collectam pauperibus sanctorum destinatam pertulerit Hierosolymam.

CAPVT XV.

1. DEBEMVS AVTEM NOS FIRMIORES IMBECILLITATES INFIRMORVM SVSTINERE. Post instructionem infirmorum redit apostolus ad monendos sui officij firmiores, docés breuiter quem affectum gerere erga infirmos, & quomodo cum eis conuersari debeant. Est autem doctrina generalis: ad quam à speciali transitum facit, exhortans omnes tam Iudæos quàm gentiles ad mutuam supportationem, pacem & concordiam: vt patebit ex sequentibus. Idque sensit ille qui hic initium fecit noui capitis. Græca sic habent. *Debemus autem nos potentes infirmitates impotentium portare*. Potentes seu validos vocat firmiores in fide: impotentes autem siue inualidos, quos superiori capite dixit infirmos in fide. Horum supportatur infirmitas à firmis, quando ab ijs infirmi tolerantur, nec eis imprudenter contradicitur: quando vitatur eorum scandalum; denique quum vbi opportunũ est, instruuntur, vt & ipsi confirmentur in fide cæterisque virtutibus. Annotat Caietanus apostolũ non dixisse; benefacimus imbecillitates infirmorum sustinendo: sed, *debemus* id facere: videlicet ad significandum, hoc quod dicit, omnino pertinere ad debitum fraternæ charitatis.

Quibus modis ferẽda fratrũ infirmitas.

ET NON NOBIS PLACERE. *Nobis* Græcè ἑαυτοῖς, *nobis ipsis*. Non debemus, inquit, placere nobis ipsis in fide & scientia nostra, aut in alio quocumque bono, quod præ alijs habere videmur: ita nimirum vt consideratione nostri boni proximum illo bono carentem despiciamus, & salutis eius curam negligamus, vt solent homines sibi placentes. Est enim metalepsis, qua ex priori posterius intelligendum datur. Quædam versio sic habet: *& non nobis ipsis indulgere*. Quod sensu penè idem est.

Placere sibi ipsi qui dicatur.

2 VNVSQVISQVE VESTRVM PROXIMO SVO PLACEAT IN BONVM, AD ÆDIFICATIONEM. Variant Græci codices. Nam alij legunt ἕκαστος γὰρ, *Vnusquisque enim*: alij ἕκαστος δὲ, *Vnusquisque autem*. Plurimi verò Latinis consentientes, neutram addunt coniunctionem. Rursus alij legunt ἡμῶν *nostrum*. alij, sed pauciores ὑμῶν *vestrum*. Nam & Latina quædam exemplaria mss. *nostrum* exhibent, quibus & Syriacus textus & Augustinus hunc locum recitans in lib. de moribus Manichæorum capit. 14 consentiunt: eaque lectio respondet parti præcedẽti, in qua prima persona expressa fuerat. Sensus autem est: Vnusquisque studeat placere proximo; id est, obsecundet ac morem gerat proximo, proximi commoda procuret. Quod ne carnaliter & malè intelligatur, quasi moneat apostolus obsequendum esse cupiditatibus proximorum: addit *in bonum, ad ædificationem*, id est, ad promouẽdum verum eius bonum, quod est fides, iusticia, salus æterna. Quod dum fit, proximus ipse ædificari dicitur.

Quomodo placendũ proximo.

3 ETENIM CHRISTVS NON SIBI PLACVIT. *Sibi*, Græcè ἑαυτῷ *sibi ipsi*. Exemplo Christi Domini hortatur ad id quod dixit; ne nobis ipsis placeamus. At dices, quomodo non sibi ipsi placuit Christus, in quo nihil erat quod posset displicere, & in quo per omnia beneplacitum erat Patri? Sed, vt modò diximus, apostolo dicuntur sibi placere, qui acquiescunt in bono suo, non solliciti vt & alijs bene sit: quemadmodum faciebant quos reprehendit capite superiori, qui in sua, quam de ciborum indifferentia & legalium cessatione habebant, scientia ac fide, ita conquiescebant, sicque ea vtebantur, vt aliorum scandala non vitarent, nec omninò infirmitates eorum sustinerent. Hoc modo Christus non sibi placuit. Non enim sibi ipsi indulsit; non ita bono suo contentus fuit, quamuis ipse esset optimus & beatissimus; vt non etiam curaret aliorum salutem. *Nam propter nos homines & propter nostram salutem descendit de cælis*; passus, crucifixus & mortuus est. Hoc est quod in euangelio dicit: *Non quæro voluntatem meam, sed voluntatem eius qui misit me*, Et iterum: *Descendi de cælo, non vt faciam voluntatem meam, sed voluntatem eius qui misit me*. Ioan. 5 & 6.

Christus quo sensu non sibi placuit.

SED SICVT SCRIPTVM EST. Sermo imperfectus; quem ita suppleas ex eo quod præcessit: Sed nobis placuit in bonũ. vel ex initio capitis; Infirmitates nostras sustinuit. Sic enim scriptum est Isaiæ 53, *Languores nostros ipse tulit, & dolores nostros ipse portauit*. Atque hoc apertissimum testimonium adferre potuit apostolus: Verum ad docendum aliquid quod latebat, voluit Spiritus-sanctus adduci scripturam minus apertam, quæ habetur in Psalm. 68.

IMPROPERIA IMPROPERANTIVM TIBI CECIDERVNT SVPER ME. Græcè *inciderunt in me*. Verba sunt Christi ad Patrem; quorum sensus est secundum aliquos; Opprobria seu conuicia eorum qui tibi exprobrauerunt aut conuiciati sunt, dictis aut factis gloriæ tuæ derogantes, ita accepi, vt si in me iactata fuissent: per quod ostendi me totum seruire tuæ gloriæ. Secundum alios; Sic ob ea indolui, vt pro illis tanquam meis ipsius peccatis, ad placandam iram tuam in eos qui hæc admittebant, me humiliauerim vsque ad mortem crucis: exsoluens quæ non rapui: (sicut in eodẽ psalmo dicitur) qua in re declaraui quanta mihi cura fuerit salutis eorum. Posterior hæc explicatio videtur esse ex mẽte apostoli: quia propius facit ad institutum eius declarandum. Sunt & aliæ expositiones, quas huc adferunt Liranus & Burgensis; sed parum commodæ: secundum quas dicendum potius erat; Im-

Improperia Dei quo sensu tulerit Christus.

properia improperantium mihi ceciderunt super te. Quas proinde prætermitto, petendas à suis authoribus, si quis requirat.

4 QVÆCVNQVE ENIM SCRIPTA SVNT AD NOSTRAM DOCTRINAM SCRIPTA SVNT. Ostendit se versiculum psalmi, etsi in persona Christi pronunciatum, non malè ad instructionem eorum quibus scribit, adduxisse. *Scripta sunt*, Græcè vtroque loco προεγράφη, *præscripta sunt*, vel, *ante scripta sunt*, vt legit Augustinus lib. 13 contra Faustum cap. vlt. & epistola 137. Loquitur apostolus de ijs quæ olim scripta fuerant ex diuina inspiratione, id est de tota scriptura veteris testamenti. Doctrinam quoque intellige qua instruimur ad pietatem & salutem æternam. Quæ doctrina diuinis scripturis propria est. Igitur hac sententia declaratur proprius vsus scripturæ sacræ: quem & alibi pluribus verbis explicat idem apostolus, vt 2 Tim. 4, *Omnis scriptura diuinitus inspirata vtilis est ad docendum, ad arguendum* &c. Redarguuntur autem huiusmodi sententijs, primùm veteres hæretici qui vetus testamentum rejecerunt: deinde quicumque in scripturis sacris aliquid contineri putant inutile, aut superuacaneum, aut omnino nihil ad pietatem conducens.

Scriptura sacra vtilitas.

Errores quorūdā circa scripturam sacram.

VT PER PATIENTIAM, ET CONSOLATIONEM SCRIPTVRARVM, SPEM HABEAMVS. Declarat illud, *ad nostram doctrinam*. non omnes quidem partes vtilitatis, quæ ex scriptura sacra colligi queat, recensens; sed finem annotans præcipuum. Pro consolatione, commentator Amb. legit *exhortationem*. Vox enim Græca παράκλησις vtrumque significat: Sed huic loco magis conuenit consolatio, quia patientiæ adiungitur. Sensus est: Vt exhibentes in aduersis patientiam ad quam scripturæ passim hortantur, & ex ijsdem consolationem accipientes, nimirum futura & æterna bona promittentibus; spem habeamus eorū bonorum, atque in ea spe roboremur. Hortantur autem ad patientiam, & consolationem suggerunt scripturæ, non solum monitis, sed etiam propositis ob oculos exemplis eorum qui Deo placuerunt, maximè Christi Domini. Hunc scripturarum vsum non ignorauit Ionathas summus sacerdos, quando, vt legitur 1 Machab. 12, scripsit in epistola ad Spartiatas, sibi & suis inter tot aduersa sanctos libros quos in manibus habebant, esse solatio. Iam illud obserua, quomodo tria quæ hic nominat apostolus, patientiam, consolationem & spem, mox ad Deum authorem ita referat, vt his velut epithetis in obliquo casu asscriptis, Dei nomen exornet; appellans Deum patientiæ & consolationis, & post aliquot versus, Deum spei.

Per patiētiam & consolatione scripturarū, spes nostra confirmatur.

Deus patiētia & cōsolationis & spei nostra author.

5 DEVS AVTEM PATIENTIÆ ET SOLATII DET VOBIS IDIPSVM SAPERE IN ALTERVTRVM SECVNDVM IESVM CHRISTVM. Còprecatio est exhortatoria ad mutuam pacem & concordiam. *Solatij* Græcè παρακλήσεως, quod modo verterat *consolationem*. *In alterutrum*, ἐν ἀλλήλοις, quod Latinius vertas, *inuicē*, *mutuo*. Sensus est; Deus patientiæ & sanctæ consolationis author, det vobis vt sublatis dissidijs & altercationibus, quas habetis inter vos, siue de iustificatione, siue de ciborum ac dierum obseruatione, idem inter vos mutuo sentiatis, idque *secundum Iesum Christum*, hoc est secundum doctrinam quam Christus docuit, vel quam tradit religio Christiana. Quod addidit ad excludendam consensionem in doctrina falsa; qualis erat, iustificari hominem ex operibus legis; cibos aliquos esse immundos.

6 VT VNANIMES VNO ORE HONORIFICETIS DEVM ET PATREM DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI: *Vnanimes* Græcè ὁμοθυμαδὸν, *vnanimiter*. *Honorificetis* Græcè δοξάζητε, *glorificetis*. Significat acceptiorem fore Deo laudem ipsorum, si sint animis inter se concordes. Sic enim futurum, vt velut ab vno omnium ore laus & glorificatio Dei procedat. Hoc admonet tum propter firmos & infirmos, de quibus suprà: tum verò propter Iudæos & gentiles, de quibus consequenter agit. Quos omnes vult, positis dissensionibus, vno animo & vno ore Deum glorificare. Illud, *Domini nostri Iesu Christi*, quidam ad vtrumque referunt, *Deum & Patrem*, Deum hominis, Patrem Verbi, intelligentes. Quo sensu Christus Ioan. 20 dicit se ascendere ad Patrem suum & ad Deum suum. Alijs magis placet Deum hic poni absolutè; & ad solum Patrem referendos esse genitiuos subsequentes. Nam Iesu Christi Deum dicere non est moris apostolici.

Deus à nobis vno animo & ore glorificandus.

7 PROPTER QVOD SVSCIPITE INVICEM. Grecè, *Ideo assumite vos inuicem*. Est enim idem in Græco verbum προσλαμβάνεσθε, quod semel & iterum habuimus capite superiori. Sensus: Alius alium sibi adiungat, firmus infirmum, doctus rudem, gentilis Iudæum & contrà: foueatque eum & supportet ac instruat, & vt semel dicam, salutem eius fraterna sollicitudine curet. Repetitio est, & inculcatio eius quod iam ante monuerat; idque rursus exemplo Christi.

Inuicem suscipere quid sit.

SICVT ET CHRISTVS SVSCEPIT VOS, IN HONOREM DEI. Græcè, *assumsit nos in gloriam Dei*. licet in quibusdam legatur ὑμᾶς, *vos*: vt facilis est in his vocibus permutatio. Sensus: Quemadmodum & Christus nos sibi adiunxit, salutis nostræ curam habuit; adeò vt suo sanguine redemptos, fratres suos ac Dei filios effecerit. Quod sequitur, *in honorem* seu *gloriam Dei*. commentator Amb. construit cum priori membro, *suscipite inuicem*. alij cum proximo: alij cum vtroque; vt sensus sit; Sicut Christus nos assumsit, vt per hoc Dei gloriam & honorem promoueret: ita vos quoque inuicem assumite, vt in vnitate & concordia vestra Deus glorificetur. Potest & hic esse sensus: Assumite inuicem in curam salutis: sicut Christus nos assumpsit in hereditatem gloriæ cælestis, ad quam ipse

Christus quomodo nos susceperit.

secundum

secundum humanam naturam à Deo assumptus est. Quibusdam videtur hûc sermonem spectare peculiariter ad Iudæos; ac si Paulus Iudęus illis dicat: Non debemus auersari gentiles, nec eis inuidere participationem euangelij Christi; sed vt gratiæ eius consortes, assumendi à nobis sunt: quemadmodum & Christus nos Iudæos, ad quos missus fuit, assumsit in spem participandæ suæ gloriæ. Et ad hunc sensum aptaut ea quæ sequuntur. Mihi probabilius est exhortationem esse cõmunem vtrique; & ita quidem vt intentio Pauli magis dirigatur ad gentiles: vt patebit ex sequentibus.

8 DICO ENIM CHRISTVM IESVM MINISTRVM FVISSE CIRCVMCISIONIS PROPTER VERITATEM DEI. Græcè: *Dico autem Iesum Christum ministrum* (διάκονον) *factum fuisse circumcisionis super veritate Dei.* quemadmodum infrà, *super misericordia*. Quanquam pro δὲ nonnulli codices habent γάρ, *enim*. Tacitè significat Iudæorum infirmitatem (vt quorum plerique legalibus adhuc nimium addicti essent) tolerandam esse & supportandam à gentilibus, qui ea parte erant in fide instructiores & firmiores, vtpote contraria opinione non præoccupati: atque omnino docere vult, quemadmodum Augustinus annotat, gentes humiliter gerere se debere in negocio euangelij; nec insultare Iudęis, quod Christum minus promptè receperint; quod & docuit suprà cap. 11. Id verò nunc suadet, ostendendo quæ fuerit Iudaici populi prærogatiua; vt ad quem propriè spectarent promissiones patribus factæ de Christo; cuiusmodi nullæ promissiones factæ essent populo gentili. Illud est, inquit, quod dico, Iesum Christum ministrasse euangeliũ Iudæis (quos nomine circumcisionis designat) per semetipsum illis euangelium prædicando; idq; pro veritate seu fide Dei præstanda, id est, vt Dei fidem seruaret. Aut quod dicit Christum ministrum fuisse circumcisionis, sic intellige; ministrum fuisse Dei Patris ad circumcisionem, id est Iudæos. Sic enim & Dei fuit apostolus, ad Iudæos, non ad gentes: *Non sum*, inquit, *missus nisi ad oues quæ perierũt domus Israel.* Matth. 15. Sic & Petro ascribitur apostolatus circumcisionis, Gal. 2, quia nimirũ Christi fuit apostolus ad circumcisionem. Explicare videtur huiusmodi phrasim ipse Paulus infrà: vbi vocat se ministrum Iesu Christi ad gentes. Porrò veritatem seu fidem Dei quam dixerat, exponit per hoc quod sequitur.

Iudaici populi prærogatiua.

Christus minister circumcisionis, quo sensu.

AD CONFIRMANDAS PROMISSIONES PATRVM. Id est, ad implendas promissiones à Deo patribus eorum factas; Abrahæ, Dauidi ac cæteris. Confirmatur enim promissio, dum exhibetur res promissa.

Christus impleuit promissiones Iudæis factas à Deo.

9 GENTES AVTEM SVPER MISERICORDIA HONORARE DEVM. Græcè δοξάσαι *glorificare*. quemadmodum & legit Augustinus. Repetendum est hic verbum, *dico*, & supplendus infinitiuus, *debere*; vt sensus sit: Gentes verò, quibus nulla facta promissio est, dico debere Deum glorificare & laudibus celebrare, pro misericordia sibi præstita. Misericordiam opponit promissioni, quæ parit aliquod debitũ. Nam qui promisit, tenetur ad præstandum. Alioqui, sicut bene dicit Aquinas, etiam ipsa promissio misericordia est. Igitur vtrobique misericordia: sed Iudæis promissa, gentibus non promissa sed tantum à prophetis prædicta. Non ergo minores Deo gratias (vt Herueus existimare videtur) debent Iudæi, quàm gentiles, quòd ex promisso fuerit illis debitũ hoc beneficium: Imò verò maiores hac parte gratias debent; quod Deus illis Christum saluatorem gratuitò promittere dignatus est. Porrò prædictam à prophetis fuisse misericordiam præstandam gentibus; probat apostolus sequentibus testimonijs: maximè propter Iudæos, quibus difficile erat persuadere, gentes vocandas esse ad participationem beneficiorum Messiæ, sibi, non gentibus promissi. Plura ad hanc rem testimonia qui volet, legat Prosperum lib. 2 de vocatione gentium cap. 18.

Gentibus misericordia pro Iudæis facta, quo sensu.

Vtri maiores Deo gratias debeant, Iudæi an gentiles.

SICVT SCRIPTVM EST. Psal. 17, qui idem totus legitur 2 Reg. 22. & continet manifestum vaticinium inexspectatæ vocationis gentium.

PROPTEREA CONFITEBOR TIBI IN GENTIBVS DOMINE. In Græcis codicibus non additur *Domine*, nisi in paucis. Additum suspicor ex psalmo. *Propterea*, Græcè διὰ τοῦτο, *propter hoc*, nempe quod in psalmo præcedit; vbi Christus Patrem alloquens inter alia dixerat: *Constitues me in caput gentium. Populus quem non cognoui, seruiuit mihi: in auditu auris obediuit mihi.* Item, *Qui subdis populos sub me.* Ergo *propter hoc confitebor tibi*, id est laudabo te laude diuina. Significatur enim confessio laudis. Addo, laude diuina; quia confessio vt laudem significat, non legitur in scripturis facta homini, sed soli Deo. Cuius eam arbitror rationem, quia confessio siue laudis, siue fidei, siue peccatorum, siue quæcumque alia, confessio veritatis est, id significante ipso nomine confessionis. Vnde Ioannes de Ioanne, *Confessus est, & non negauit*. Atqui in prædicandis Dei virtutibus, vt bonitate, sapientia, veritate, potentia, non potest laudator modum veritatis excedere: quoniam immensæ sunt, & omnem laudem superant. In aliorum virtutibus potest; ac nimium sæpè contingit vt excedat. Quare meritò sola laus Dei nomen confessionis vt proprium in scripturis sibi vendicat: vt confiteri Deo non aliud sit quam infinitam Dei excellentiam cum laude agnoscere. Addit propheta, *in gentibus*, id est secundum quosdam, pro gentibus, pro gentium conuersione quam per me facturus es. Secundum alios, *in gentibus*, id est inter gentes, & per ecclesiam gentium: videlicet ore omnium te laudantium ob gentium conuersionem. Thomas sic exponit: *Confitebor tibi in gentibus*, id est *faciam vt tibi gentes confiteantur.*

Confessio laudis propriè Deo debita.

Quomodo Christus in gentibus Deo confiteatur.

Sic

Sic enim & Augustinus in psalmi enarratione: *Tibi per me confitebuntur gentes*. Quod alij breuiter *in gentibus*, id est gentium voce. Hæc enim ferè eodem redeunt.

Et nomini tuo cantabo. Græcè ψαλῶ *psallam*. Quo verbo propriè significatur cantus qui fit sonitu fidium: & in scripturis ad solum Deum refertur. *Psallam nomini tuo*, id est cantu, non vocis tantum, sed & instrumentis arte factis, celebrabo diuinum nomen tuum, vt tu Deus glorificeris. Hoc quoque Christus se facturum dicit in gentibus; quia per totam gentium ecclesiam id nunc facit in suis membris.

Quid psallere.

10 Et iterum dicit. Subaudi scriptura.

Lætamini gentes cum plebe eius. Græcè *cum populo eius*. Testimonium hoc alij aliò referunt. S. Thomas refert ad locum Isaiæ 66, vbi legitur; *Lætamini cum Ierusalem, & exsultate in ea omnes qui diligitis eam. Gaudete cum ea* &c. Liranus ad illud eiusdem prophetæ capite 35, *Lætabitur deserta & inuia, & exsultabit solitudo*. Sunt qui Paulum respicere putent ad versum psal. 66. *Lætentur & exsultent gentes: quoniam iudicas populos in æquitate, & gentes in terra dirigis*. Caietanus simpliciter ignorare se fatetur vnde desumptum sit. Atqui reperitur totidem verbis in cantico Moysi, Deuter. 32, iuxta versionem LXX. vbi nos ex Hebræo legimus: *Laudate gentes populum eius*. Et eum locum indicant Sedulius, Haimo, Heruæus, Carthusianus & Burgensis à replicatore malè reprehensus: & ante hos omnes Origenes. Sensus autem quem vult Paulus, est huiusmodi: Vos gentes, cum ex æquo factæ sitis participes beneficiorum Christi cum populo Dei, id est cum Iudæis, etsi communes cum eis promissiones non acceperitis: agite cum eis commune gaudium, & vnà collaudate Deũ. Quod si fortè non ad literam hoc significatum est illis verbis cantici (de quo non conuenit inter interpretes) mystico tamen ac subliniori sensu in ijs contineri non est negandum. Certè ad huiusmodi laudem & lætitiam gentes non inuitarentur, nisi futuræ eiusdem boni participes.

Gentes ex æquo participes euangelij cũ Iudæis.

11 Et iterum: Laudate omnes gentes Dominum: et magnificate eum omnes populi. Versus est psalmi 116 notissimus; qui tam Hebraicè quàm Græcè legitur hoc ordine verborum: *Laudate Dominum omnes gentes: laudate eum omnes populi*. Nam inter αἰνεῖτε & ἐπαινέσατε vix est discrimẽ, vt nec inter voces Hebræas ijs respondentes; nisi quod posterius addere aliquid videtur ad significatum prioris. Inter gentes & populos quidam hic distinguunt, sicut in superiori testimonio: quod populi sint Iudæi in duodecim tribus diuisi; gentium nomine cæteri populi comprehendantur. Sed obstat sequens versus: *Quoniam confirmata est super nos* (id est populum Iudaicum) *misericordia eius: & veritas Domini manet in æternum*. Inuitantur ergo omnes gentes & populi ad laudandum Deum pro misericordia confirmata, & veritate exhibita populo Israelitico. Non inuitarentur autem (sicut de superiori testimonio dictum est) nisi participes eorundem beneficiorum futuræ. Nec participes esse possent promissionis spem non habentes; nisi misericorditer vocatæ. Est igitur & hoc apertum vaticinium vocationis omnium gentium, eiusque prorsus indebitæ: vt maneat illud; *gentes super misericordia honorare Deum*.

Per gẽtes & populos ijdem intelligũtur.

12 Et rursus Isaias ait. Quod ait *rursus*, non significat Isaiam aliquid etiam eorum quæ hactenus citata sunt dixisse: quomodo nonnulli hoc intellexerunt: sed indicat aliud post superiora testimonium hic allegari, siue testis idem sit siue diuersus. Habetur autem apud Isaiam cap. 11.

Erit radix Iesse et qui exsurget regere gentes, in eum gentes sperabunt. *In eum*, Græcè ἐπ' αὐτῷ, *in eo*, consentientibus Latinis quibusdam mss. Hoc quoque testimonium ab interpretibus LXX acceptum est, apud quos ad verbum sic legitur: *Et erit in die illa: Radix Iesse, & qui exsurgit principari gentibus, in eum gentes sperabunt*. Igitur verbum *erit*, per se accipiendum; quemadmodum apud Ioelem cap. 2. *Et erit: Omnis qui inuocauerit nomen Domini, saluus erit*. Porrò quidam in eo quod dicitur, *radix Iesse*, scripturæ originalis ignorantia, *Iesse* casu recto accipiunt: radix qui est Iesse: alij datiuum faciunt, cohærentem verbo *erit*, vt sit sensus: *Erit radix Iesse*, id est Iesse habebit radicem, nempe prolem Dauid. Verùm constat genitiuum esse, τοῦ Ἰεσσαί: Diciturq; Christus radix Iesse, vel metonymicè tanquam aliquid pullulans ex eâ radice; vel secundum Foretium in commentarijs Isaiæ, quod Hebræa vox שרש *scaresch*, quæ aliâs radicem notat, hic abusiuè capiatur pro surculo qui surgit ex radice; nempe vt idem sit *radix Iesse*, quod paulo superius apud prophetam *flos* siue *surculus de radice eius*. Quanquam magis apparet radicem sic vsurpari apud Hebræos, sicut γένος apud Græcos, & genus apud Latinos: vt & principem generis significet, & eos qui ab illo sunt orti. Radix enim alibi per genus exponitur. Nam Christus qui Apocal. 5 simili locutione *radix Dauid* appellatur, eiusdem lib. cap 22 cum epexegesi *radicem & genus Dauid* seipsum nominat. Iam in eo quod sequitur, καὶ ὁ ἀνιστάμενος *& qui exsurgit*, præsens loco futuri prophetico more positum est, *& qui exsurget*, vt nostri codices habent. Id multi de resurrectione Christi ex mortuis interpretati sunt, vt post alios Caietanus. Nam & Græcum verbum ἀνιστάναι pro varia acceptione præpositæ vocis ἀνά, nunc sursum se erigere, quod est surgere,

Quo sensu Christus radix Iesse.

Itẽ Christus radix Dauid.

nunc resurgere significat. Hinc ἀνάστασις νεκρῶν *resurrectio mortuorum* passim in scripturis apostolicis. Verùm vt prior verbi significatio frequentior est, etiam in scripturis; ita melius quoque responder ei quod est in Hebræo textu, à quo nec cætera Græcæ lectionis sensu dissonant. Sic enim habet: *Et erit in die illa: Radix Iesse, quæ stat in signũ populorum. eam gentes quærent*, seu *requirent*. pro quo Hieronymus vertit, *deprecabuntur*. Sensus autem est huiusmodi: Hoc quod dico, aliquando futurum est. Radix Iesse, id est Christus oriũdus ex stirpe Iesse patris Dauid secundum carnem, idem ipse qui exsurget & stabit, futurus instar signi in altum erecti, ad quod vndique populi confluant: exsurget, inquam, vt gentibus imperet, sitque earum princeps: ille est quem gentes suæ vocationis gratiam agnoscentes requirent, in quem sperabunt, adeoque deprecaturæ sunt: tantum abest vt eius imperium & principatum sint recusaturæ.

13 DEVS AVTEM SPEI REPLEAT VOS OMNI GAVDIO ET PACE IN CREDENDO. Totam exhortationem superiorem iterum precatione concludit. Deum spei dicit, quomodo suprà Deum patientiæ & solatij, scilicet authorem. Hic autem spem nominat, vel quia superius patientiæ & consolationi spem adiunxerat, dicens: *vt per patientiam & consolationem scripturarum spem habeamus*; Vel propter hoc quod proximè dixit: *in eum gentes sperabunt*; vt ostendat & ipsum sperare muneris esse diuini. Gaudium & pacem intelligit quemadmodum capite præcedenti, vbi dixerat regnum Dei esse iusticiam & pacem & gaudium in Spiritu-sancto. Omne gaudium, Hebræa phrasi, est perfectum ac plenum gaudium, velut Iaco. 1, *Omne gaudium existimate fratres* &c. Addit autem, *in credendo*; qua ratione suprà precatus fuerat vt idipsum saperent *secundum Iesum Christum*. Nam vera pax & concordia non est in errore, sed in vera fide atque doctrina. Alij Hebraismum esse volunt, *in credendo*; id est per fidem: quasi dicat: quæ bona acquiruntur fide bene excitata & exercitata. Cui sensui fauet Chrysostomi commentarius.

Deus spei cur dicatur.

Vera pax non est in errore, sed in veritate.

VT ABVNDETIS IN SPE ET VIRTVTE SPIRITVS-SANCTI. Græcè *in spe*, *in virtute*: quemadmodum & in Latinis quibusdam tam ere quam manu scriptis legitur. Quibus & Syra consentit editio. Sensus autem est: Vt spes in vobis augeatur magis ac magis, augescente nimirum causa sperandi, quæ est gaudium, pax & mutua charitas: spes, inquam, augeatur per virtutem, id est efficacem operationem Spiritus-sancti.

14 CERTVS SVM AVTEM FRATRES MEI ET EGO IPSE DE VOBIS, QVONIAM ET IPSI PLENI ESTIS DILECTIONE. Hactenus in doctrina & exhortatione versatus est Paulus. Quæ sequuntur vsque ad finem capitis, partim excusationem continent, partim suæ personæ, suique ministerij commendationem. Primùm igitur ne correptionem & instructionem sibi adhibitam molestè ferant Romani, quod inter eos essent alij docti, alij doctrinæ opinione sibi placentes; excusatione vtitur cum laude eorum coniuncta: quum dicit nec apud illos deesse qui simile officium præstare possint. Neque enim quod hic eis attribuit, ad omnes eos & singulos referendum est. *Certus sum*, Græcè πέπεισμαι. *persuasum habeo*. De qua Græca voce, deque certitudine per eam significata, vide quæ diximus suprà cap. 8 ad illud, *Certus sum quia neque mors* &c. Hoc quidem loco significatur ea certitudo, quæ ex constanti rumore & sermone hominum fide dignorum habetur. Atque id est quod dicit, *& ego ipse*, nempe libenter credens ea quæ de vobis ex alijs audio. Illud *& ipsi* copulat cum eo qui loquitur: non in eo quod est plenum esse dilectione, sed in eo quod sequitur; posse monere alterutrum. ac si dicat: Sicut ego vos admonui, sic & vos ipsi alius alium admonere potestis, vt pote pleni dilectione; quæ imprimis in admonente est necessaria. Pro *dilectione* Græcè est ἀγαθωσύνης *bonitate*, pro qua videtur interpres legisse ἀγάπης, aut vt Erasmus suspicatur, ἀγαπωσύνης: quod tamen vix est in vsu. Quanquam res eodem redit. Bonitas enim intelligenda est, qua vtendum sit in admonendis fratribus. Dicit autem plenos dilectione seu bonitate; non quod in ea iam perfecti essent, vt plus capere non possent; quæ non est huius sed futuri sæculi perfectio: Sed propter multitudinem bonorum operum erga fratres; quomodo Dorcas illa plena bonis operibus fuisse perhibetur, Act. 9. Respicit enim apostolus ad opera dilectionis, non ad charitatis habitualis incrementum: tametsi hoc ex illis ferè consequens est.

Vtitur excusatione Paulus apud Romanos.

Dilectio in admonente necessaria.

Habitus charitatis augetur per opera.

REPLETI OMNI SCIENTIA. Loquitur de scientia seu cognitione necessaria ad mutuam instructionem in fide. Sic autem dicit omnem scientiam, quomodo paulo antè omne gaudium. Estque duplex auxesis, & in verbo *repleti*, & in dictione *omni*: quasi dicat, multum repleti estis scientia.

ITA VT POSSITIS ALTERVTRVM MONERE. Græcè, *Potentes etiam alterutrum admonere*. Sed participium bene resoluit interpres. Quidam Græci codices pro ἀλλήλους *alterutrum*, id est alius alium, habent ἄλλους *alios*: vti legit & exponit Theophylactus; legisse etiam Theodoritum, constat ex eius interpretatione. Verum nostræ lectioni suffragatur interpres Amb. pro *alterutrum* legens *inuicem*. Et inter Græcos Oecumenius, imò & Chrysostomus iuxta quosdam codices. Erasmus quoque nostram magis probat lectionem, haud immeritò. Nam consentanea est apostolicæ phrasi pluribus locis.

AVDACIVS

15 AVDACIVS AVTEM SCRIPSI VOBIS FRATRES EX PARTE. Ciuilis admodum est hæc excusatio. Quamuis, inquit, non nescirem esse inter vos qui hæc præstare possint: ipse tamen audaciam sumsi ad vos scribendi. Rationes cur id fecerit, statim subiungit. *Audacius ex parte*, id est aliquantulo audacius, paulo liberius. Minuit enim hic comparatiuus suum positiuum.

Comparatiuus minuens suum positiuum.

TANQVAM IN MEMORIAM VOS REDVCENS. Hæc vna ratio est excusans audaciam. Græcè sic legitur: ὡς ἐπαναμιμνήσκων ὑμᾶς. Quod plerique rectè vertunt verbum verbo reddentes: *tanquam commonefaciens vos*; licet alij, *submonefaciens* malint. Scripsi, inquit, non tam vt docerem vos quæ nescitis, quam vt commonefacerem aut submonerem, & in memoriam vobis reuocarem, tanquam scientibus. Potest & huc referri illud *ex parte*; hoc sensu: Non omnia quæ in hac epistola vos docui, ignorabatis: sed bonam eorum partem vobis tanquam scientibus ad memoriam reducere volui. Quod annotat Caietanus apostolum dixisse *tanquam*, quòd ad similitudinem commemorantis scripserit, non autem verè commemorando, sed docendo; parum probabile est: nec conuenit cum eo quod præfatus est de eorum scientia.

PROPTER GRATIAM QVÆ DATA EST MIHI A DEO. Hæc præcipua ratio est cur ad Romanos scribere non fuerit veritus. Refertur enim non ad proxima, sed ad illud: *audacius scripsi*. Porrò gratiam dicit apostolici muneris. Non temere, inquit, feci, sed vt satisfacerem officio diuinitus mihi delegato. Gratiam hanc expressius declarat verbis sequentibus.

Ratio præcipua cur Paulus ad Romanos scripserit. Gratia munus apostolicum.

16 VT SIM MINISTER IESV CHRISTI IN GENTIBVS. Græcè, εἰς τὰ ἔθνη *in gentes*, vel *ad gentes*, scilicet docendas. Vnde & magistrum gentium se vocat 2 Tim. 1. Non significat ministerium suum limitatum fuisse, vt solis gentibus euangelium Christi prædicaret: alioqui, Iudæos hac ipsa epistola multifariam docens, etiam nominatim eos compellando, sui mandati limites fuisset prætergressus: Sed ministrum Christi se dicit ad gentes, quemadmodum & ad Gal. 2 scribit *creditum* sibi fuisse *euangeliũ præputij*, quòd voluntas Christi mittentis esset, vt præcipuè gentibus euangelizaret, fructumque in ijs faceret. *Minister* Græcè non διάκονος, sed λειτουργός. Quod nomen propriè publicum ministrum, præsertim sacrorum, significat, id est sacerdotem. Nam de se velut sacerdote metaphoricôs, quod ad opus attinet euangelij prædicandi, loquitur apostolus: simul innuens Christum esse Deum, vt cuius sacerdotem se profiteatur. Ad eandem metaphoram pertinet quod sequitur.

Paulus minister Christi ad gentes, quo sensu.

SANCTIFICANS EVANGELIVM DEI. Id est, administrans euangelium à Deo missum hominibus, eoque ministerio velut sacerdotio fungens. Id enim significat vox Græca ἱερουργοῦν *sacris operans*, rem sacram faciens. Augustinus legit *consecrans*, in huius loci propositione. Cum autem sermo Pauli sit, vt dixi, metaphoricus: ineptè Caluinus hinc arripit ansam sugillandi sacerdotium propriè dictum nouæ legis, quod oblationibus quotidianis per totam ecclesiam exercetur; quasi non aliud in ecclesia sacerdotium agnoscat apostolus, quam quod in prædicatione verbi Dei consistat. quod nequaquam consequens est: nisi & veteris legis sacerdotium hac ratione tollatur, quòd in prophetis & psalmis passim legamus sacrificia metaphorica, velut iusticiæ, misericordiæ, laudis, contriti cordis, vt Deo accepta commendari.

Sacerdotiũ propriè dictũ in noua lege.

VT FIAT OBLATIO GENTIVM ACCEPTA. Græcè εὐπρόσδεκτος, *bene accepta*. Persistit in allegoria ministerij sacerdotalis: & gentes facit ipsam hostiam Deo offerendam in hoc ministerio. Nam oblationem gentium transitiuè dixit, pro oblatione & hostia quæ sunt ipsæ gentes. Fit autem acceptabilis & grata Deo per fidem, qua credunt euangelio.

Gẽtes hostia à Paulo oblata Deo.

ET SANCTIFICATA IN SPIRITV-SANCTO. *Et* superfluum est. Multi quippe Latini codices, Augustino quoque suffragante non habent; nulli Græci: ac sensui officit. Est enim sensus: ita demum acceptam fore oblationem gentium Deo, si fuerit sanctificata per Spiritum-sanctum, tanquam authorem omnis sanctitatis. Allusio est ad ritum veteris sacerdotij, quo hostiæ Deo offerendæ sanctificationibus quibusdam externis præparabantur ac mundabantur, vt acceptabile esset sacrificium. Ita significat apostolus gentes prius immundas, per fidem operante Spiritu-sancto mundatas & sanctificatas, à se velut sacerdote, gratam & acceptabilem offerri hostiam Deo. *Sanctificans* & *sanctificata*, diuersorum verborum participia sunt in Græco, ac diuersæ significationis: prout iam vtrumque nobis explicatum est.

17 HABEO IGITVR GLORIAM IN CHRISTO IESV AD DEVM. Nunc quædam subijcit ad apostolatus sui commendationem pertinentia, quibus confirmet iure se potuisse liberius ad Romanos scribere. *Gloriam*, Græcè καύχησιν *gloriationem*. *Ad Deum*, τὰ πρὸς θεόν, subaudi κατά, more Græco; id est secundum ea, vel in ijs, quæ ad Deum sunt. Sensus enim est: Cum munus tam præclarum mihi creditum sit, atque id à me exerceatur non sine fructu conuersionis gentium, (quod insinuabant verba præcedentia) habeo certè quod glorier, & quidem in his quæ ad Deum pertinent, id est, in rebus diuinis, non humanis; sacris, non profanis; idque non in me, qui ex me-ipso nihil possum, sed *in Christo Iesu*, id est, per Christum Iesum. Significat bonum successum euange-

Gloriatio Pauli in Christo.

lij; atque eum totum accepto fert meritis Christi.

18 NON ENIM AVDEO ALIQVID LOQVI EORVM QVÆ PER ME NON EFFICIT CHRISTVS IN OBEDIENTIAM GENTIVM. *Audeo* Græcè τολμήσω, *audebo* vel *ausim*, quod vulgo dicimus *præsumam*. *Efficit* Græcè & Syriacè *effecit*, quod & in vetustis quibusdam Latinis legitur. Remouet à se suspicionem inanis & falsæ gloriationis; simulque ex obliquo taxat vanitatem pseud-apostolorum, qui in alienis laboribus gloriabantur. Aduersus quos apertiùs & ex instituto agit in 2 ad Corint. epistola capite decimo. Non sum, inquit, tam vanus & gloriæ cupidus, vt ausim atque in animum inducam commemorare aliquid à me factum, quod verè Christus per me non effecerit; vel expressius è Græco, operatus fuerit; id est quod reuera non sit factum: Sed ea tantum loquor quæ per me Christus effecit *in* vel *ad obedientiam gentium*, id est vt gentes obediant euangelio. Qua parte non finem solummodo, sed effectum indicat sui ministerij, scilicet gentium conuersionem. Dicit autem *per me Christus*, modestiæ causa, totum quod fecit & profecit, attribuens Deo per Christum: vti bene post Chrysostomum Oecumenius annotauit.

Obedientia gētiū finis & effectus Paulinæ prædicationis.

VERBO ET FACTIS. Græcè, *sermone & opere*; quomodo transtulit interpres Lucæ vltimo, *potens in opere & sermone*. Igitur verbum intelligitur euangelicæ prædicationis: opus autem in patrandis miraculis: quemadmodum explicatur parte sequenti.

19 IN VIRTVTE SIGNORVM ET PRODIGIORVM. Id est per potentiam declaratam signis & prodigijs. Dependet hæc pars, vt præcedens, ab eo quod dixit, *per me Christus effecit*. Inter signa & prodigia distinguit Theophylactus, quod signa dicantur miracula quæ possint etiam fieri per naturam, licet non ita repentè, nec eo modo; vt febres curari: quod miraculum est si verbo vel tactu solo fiat. Prodigia verò quæ nullo modo fieri possunt per naturam; vt cæcum illuminari, mortuum suscitari. Eodem fermè redit quod alij signa dicunt esse minora miracula, prodigia maiora. Verum huiusmodi discrimen scripturæ nusquam indicant, sed signa & prodigia promiscuè vocant, quæcumque supra naturam fiunt aut fieri videntur. Itaque verisimilius est hæc duo non distingui, nisi ratione; quod signa dicantur: quia per ea, vt res nouas & insolitas, semper diuinitus aliquid hominibus significatur. Fiunt enim ad docendum homines aliquam diuinam veritatem. Prodigia verò, Græcè τέρατα, quod admirationem & stuporem excitent.

Signa & prodigia quo differant.

IN VIRTVTE SPIRITVS-SANCTI. Græcè & Syriacè *spiritus Dei*. Hæc pars trifariam exponi potest. Græci coniungunt cum membro præcedenti, vt subaudiatur, factorum; id est, quæ signa & prodigia facta sunt, non dæmonum præstigijs, sed virtute Spiritus-sancti per me operantis. Alij distinguunt à parte proxima, & referunt ad *obedientiam gentium*, quæ est opus Spiritus-sancti. Quæ tamen expositio coactior videtur. Tertiò potest intelligi de charismatis Spiritus-sancti, vt sunt dona linguarum, prophetiæ, discretionis spirituum, interpretationis sermonum, & cætera quæ enumerantur 1 Cor. 12. Hæc enim peculiariter asscribi solent Spiritui-sancto. Et hoc genus etiam alibi commemorat apostolus inter ea argumenta quibus veritas euangelij confirmatur. Loca annotauimus suprà ad illud cap. 1, *secundum Spiritum sanctificationis*.

Charismata propriè attributa Spiritui-sancto.

ITA VT AB IERVSALEM PER CIRCVITVM VSQVE AD ILLYRICVM REPLEVERIM EVANGELIVM CHRISTI. *Per circuitum*, Græcè καὶ κύκλῳ, *& in circuitu*. Significat se longè latèque euangelium propagasse, videlicet ab Hierosolyma vsque ad Illyricum, quæ est extrema pars Macedoniæ versus Septentrionem, hodie Sclauonia nuncupata: neque id recta solum via inter ea duo loca: sed quaquauersum per adiacentes hinc inde regiones. Nec intelligas eum suæ prædicationis initium fecisse ab Hierosolyma; (constat enim ex historia Actorum 9 prius ac statim à sua conuersione eum prædicasse Damasci; &, ex epistola ad Galatas primo, demum post tres inde annos, Hierosolymam venisse) sed Hierosolymam & Illyricum velut terminos nominare, intra quos euangelium ipso prædicante cucurrit. Quam multa verò & quæ loca Paulus à tempore suæ conuersionis vsque ad tempus scriptæ huius epistolæ peragrauerit, euangelizans Christum; ex Actis eius à Luca descriptis discere licet: necnon ex ijs quæ in vniuersum de Pauli peregrinatione diximus in prolegomenis. Illud explicandum, quo sensu Paulus dicat se repleuisse euangelium Christi per ea loca; cum res magis postularet vt diceret se ipsa loca euangelio repleuisse: & in hunc sensum multi exponunt, vt per antiptosin dixerit *euangelium* pro *euangelio*. Sed si id vellet, addidisset, omnia loca, aut quid simile. Quidam hoc modo supplent: ita vt repleuerim euangelium hominibus credentibus: quasi fingat apostolus euangelium vt rete quoddam quo homines velut pisces captos concluserit. Alij Paulum interpretantur impleuisse, id est plenè annunciasse euangelium. Rursus alij impleuisse euangelium, hoc est munus euangelij prædicandi sibi demandatum. Porrò Theophylactus repletum à Paulo euangelium intelligit, quod verbum prædicationis non fuerit ei inane & ociosum, id est inefficax, sed multo cum fructu coniunctum. Est qui Paulum exponat

Illyricum hodie Sclauonia.

Quo sensu Paulus euangeliū repleuerit.

euangelium

euangelium impleuisse per ea loca, quia supplendo diffudit: *Cœperant enim*, inquit, *alij priores: sed ipse longius sparsit*. Quod mihi non videtur ijs quæ proximè sequuntur, *non vbi nominatus est Christus* &c. satis cōsentaneum. Alij denique Paulum impleuisse dicunt, id est dilatasse euangelium Christi, famamque eius ac noticiam extēdisse. Quæ enim implentur, ea dilatantur & extenduntur. Quæ quidem expositio nobis maximè probatur. Est enim peculiaris scripturæ phrasis, replere prò diffundere, extendere, propagare: quamuis à paucis animaduersa. Qua vsus est nepos Iesu filij Sirach, haud dubiè secutus Hebræum fontem, Ecclesiastici cap. 24 ita scribens: *Qui implet quasi Phison, sapientiam*. Et iterum: *Qui adimplet quasi Euphrates, sensum*; Græcè σύνεσιν *intelligentiam*. Vbi verbum implendi in eam significationem quam dixi, doctè exponit Iansenius. Et Græca quidem nonnulla priori loco sic habent; *Qui implet quasi Phison omnia sapientia sua*: Sed ad hunc modum mutauit quispiam, cui sermo mancus & inconcinnus videbatur. Nam Romani codices, & alij quos vidi, non aliter habent quam quod reddidit noster interpres. Simile est in illa ad Salomonem apostropha eiusdem libri cap. 47. *Replesti in comparationibus ænigmata*: (quamuis & ibi Græci codices dissideant) Nam sequitur: *Ad insulas diuulgatum est longè nomen tuum*. Ad eandem phrasin pertinere videtur etiam illud 2 ad Tim. 4. *Vt per me prædicatio impleatur: & audiant omnes gentes*. De quo dicemus suo loco.

Expositio præ cæteris probāda.

Quid implere sapientiam & intelligētiam.

20 SIC AVTEM PRÆDICAVI EVANGELIVM HOC. Græcè, *Sic autem studens sine annitens euangelizare*. Est enim in Græco participium φιλοτιμούμενον, quod propriè significat eum qui per ambitionem agit quippiam aut assequi contendit. Verùm eo Paulus abutitur in bonam partem, significans quanto studio conatus fuerit exsequi munus suum apostolicum euangelizandi. Syriacè; *sollicitè curans euangelizare*: nempe prout sequitur.

NON VBI NOMINATVS EST CHRISTVS. Id est: non ijs in locis, quibus Christus iam erat annunciatus: ad quæ prædicatio euangelij iam peruenerat.

NE SVPER ALIENVM FVNDAMENTVM ÆDIFICAREM. Fundamentum intelligit fidei Christianæ. Alienum vocat quatenus ab alio apostolo vel prædicatore iactum est. Nam ipsum in se diuersum esse non potest. *Fundamentum enim aliud nemo potest ponere, præter id quod positum est, quod est Christus Iesus*, 1 Cor. 3. Ædificasset ergo Paulus super alienum fundamentum, sicut hic loquitur, si euangelium prædicasset apud eos, quibus iam ab alijs fuerat prædicatum. Non est autem sensus Paulum studiosè cauisse, ne vsquam prædicaret vbi Christus fuerat annunciatus. Nam Damasci prædicauit, vbi iam ante Christiani erant, quos volebat vinctos perducere Hierosolymam, Act. 9. Romanis quoque Petri prædicatione conuersis, nunc scripto, postea verbo Christum euangelizat. Verùm hæc egit, non tam vt apostolus cuius est fundare & plantare; quam vt rigator; confirmator & consolator; quemadmodum ipse protestatus est sub initium huius epistolæ: magisque in transitu & per occasionem, quam ex proposito; sicut dicit in sequentibus, se Romam pertransiturum, vt in Hispaniam proficiscatur, vbi nullum adhuc fidei fundamentum positum erat. Ergo dicendo *ne*, vel vt in Græco, ἵνα μὴ, *vt ne super alienum fundamentum ædificarem*, explicat vt dixi, munus apostolicum, quod erat euangelium annunciare infidelibus, & nouas subinde ecclesias fundare: quibus deinde præficerentur episcopi. Vnde dicit 1 Corint. 3, *Ego plantaui, Apollo rigauit*. Et iterum: *Fundamentum posui: alius autem superædificat*. Itaque sensus est expositiuus, non causalis. Sic euangelium prædicaui per ea loca, vt non superædificauerim super alieno fundamento. Hoc enim apostolorum est. Forsan autem etiam hic pseud-apostolos æmulos suos perstringere voluit: qui super alienum fundamentum malè ædificantes, tamen apostoli videri volebant.

Fundamentum alienum quodnam vocet.

Paulus quomodo non super alienum fundamentum ædificauerit.

SED SICVT SCRIPTVM EST. Subaudi; sic prædicaui, vel prædicare conatus sum.

21 QVIBVS NON EST ANNVNCIATVM DE EO, VIDEBVNT: ET QVI NON AVDIERVNT, INTELLIGENT. Locus est apud Isaiam cap. 52, in quo gentium vocatio multis ac disertis verbis describitur. Citat autem & hoc testimonium apostolus secundum versionem LXX interpretum; qui verba præterita *viderunt & intellexerunt*, pro quo Hieronymus *contemplati sunt*, mutauerunt in futura; nimirum intelligentes hanc esse prophetiam futuri, non narrationem rei præteritæ. Quod autem in quibusdam exemplaribus editionis LXX loco περὶ αὐτοῦ *de eo*, legitur περὶ αὐτῶν *de eis*, non solum dissonat ab hac Paulina citatione: verùm etiam contextui prophetico minus bene congruit. Nam de vno homine, id est Christo, erat sermo proximè præcedens. Quanquam in Hebræo neutrum legitur. Sic enim habet: *Quod non narratum est eis viderūt: & quod non audierunt intellexerunt*. Additum tamen *de eo*, sensum adiuuat; qui est huiusmodi: Gentes quibus antea nihil de Christo fuerat annunciatum, videbunt eum per fidem, apostolis prædicantibus: & qui de eo nihil audierant, intelligent, id est mentis assensu recipient eum, & vt Syrus vertit, *acquiescent*, vtique per obedientiam fidei. Hoc propheticum testimonium, quod generatim de gentibus loquitur, quibus de Christo saluatore venturo nihil fuerat à prophetis annunciatum; Paulus specialiter accommodat suo instituto, referens illud

Præterita pro futuris apud prophetas.

Propheta testimonium Paulus suo accōmodat instituto.

ad eas gentes, ad quas aliorum apostolorum prædicatio nondum peruenerat.

22 PROPTER QVOD ET IMPEDIEBAR PLVRIMVM VENIRE AD VOS. *Plurimum* Græcè τὰ πολλά: quod potest etiam verti *sæpenumero:* Et in eum sensum exponunt Græca scholia. Dum,inquit, assiduè occupor in prædicando Christi euangelio apud eos quibus hactenus non est annunciatum; præpeditus sum ab eo quod sæpè desideraui & in animo habui, vt ad vos venirem.

Pars huic loco superflua.

ET PROHIBITVS SVM VSQVE ADHVC. Ista pars in multis & melioribus Latinis codicibus nō legitur, vt nec in Græcis est, nec in Syriaco. At neque veterū commentarij agnoscunt. Pelagius etiam expressè remouet, quū dicit apostolum illis verbis: *propter quod & impediebar plurimum* &c. exponere id quod in capite epistolæ dixerat: *Sed prohibitus sum vsque adhuc*. Estque similis annotatio apud Theophylactum. Ex quibus satis apparet, ex eo loco huc asscriptum esse à quopiam, tanquam pertinens ad eiusdem impedimenti excusationem, sicut illic annotauimus.

23 NVNC VERO VLTERIVS LOCVM NON HABENS IN HIS REGIONIBVS. Græcè, *non amplius locum habens.* Regiones intelligit Achaiā & Macedoniam. Eas enim paulo pòst nominat; & in Achaia erat Corinthus, vbi hāc scribit epistolam.

CVPIDITATEM AVTEM HABENS VENIENDI AD VOS EX MVLTIS IAM PRÆCEDENTIBVS ANNIS. In Græco & Syriaco tantum est, *à multis annis*. Sensus: Nunc verò cum per has regiones ita propagauerim euangelium, vt in ijs amplius locum non habeam ab euangelio vacuum; ideoque necessitas mihi non sit hic remanēdi; cumque præter hæc magno tenear desiderio iam à multis annis ad vos proficiscendi, vosque inuisendi. Pendentem sententiam absoluunt quæ sequuntur.

Pauli desiderium visendi Romanos.

24 CVM IN HISPANIAM PROFICISCI COEPERO, SPERO QVOD PRÆTERIENS VIDEAM VOS. Plus est in Græco. Sic enim habet: *Quādocunque iero*, id est, cum primum iter instituero *in Hispaniam, veniam ad vos. Spero enim transiens videre vos*, id est, spero me in transitu vos inuisurum. Quod in Græco est ὡς ἐάν, alij vertunt *si quando*; tanquam hæsitanter apostolus loquatur de consilio suo adeundi Hispaniam, & consequenter de salutandis in transitu Romanis. Qui sermo nec Romanos excitare poterat in spem videndi Pauli; nec congruit sequentibus, vbi affirmat se per eos in Hispaniam profecturum. Quare melius est, *quandocumque* seu *cum primum.* Quod & noster interpres voluit. Quæ tamen interpretatio melius quadrabit si legamus, vti legit Faber, ὡς ἄν, idque vsurpatum pro ὅταν siue ὅτι ἄν, id est *quando, quandocumque.*

ET A VOBIS DEDVCAR ILLVC. Pendet constructio à parte præcedenti, vt patet ex Græco. Spero, inquit, fore vt istac iter faciens videam vos, & illuc, id est in Hispaniam, à vobis deducar. Deducere Græcè προπέμπειν, est honoris causa ducere & prosequi abeuntem, subministratis etiam si sit opus, rebus ad iter agendum necessarijs. Quam huius verbi significationem manifestè declarat, quod scribit Ioannes apostolus in epistola ad Caium de fratribus itinerantibus; *Quos* inquit, *benefacies deducens digne Deo. Pro nomine enim eius profecti sunt, nihil accipientes à gentibus. Nos ergo debemus suscipere huiusmodi.* Sic deducere frequēter accipitur in Actis apostolorum. Quod apud Amb. commentatorem pro *deducar* legitur *præmittar*, imperitia fuit interpretis. Cui simile illud in nostra versione Tit. 3, *Zenam legisperitum & Apollo solicitè præmitte*, Græcè πρόπεμψον *deducito, vt nihil illis desit.*

Deducere est honoris causa prosequi discedentem.

SI VOBIS PRIMVM EX PARTE FRVITVS FVERO. Græcè ἐμπλησθῶ, *impletus* siue *expletus fuero.* Sensus est: Vbi prius aliquot dies apud vos commoratus, consuetudine vestri desiderium meum aliquatenus expleuero. Significat se ex illorum colloquio magnum gaudiū & voluptatem accepturum. Dicens autem *ex parte*, ostendit desiderij sui magnitudinem, quod paucorum dierum aspectu & sermone nequeat plenè satiari. Quoniam autem in Græco non est verbum quod frui propriè significet; nihil opus hoc loco quærere aut disputare: quomodo rectè dicatur homo homine frui. Locus erit opportunior ad illud epistolæ ad Philemonem: *Ego te fruar in Domino.*

Rectène homo homine fruatur.

25 NVNC IGITVR PROFICISCAR IN IERVSALEM MINISTRARE SANCTIS. Græcè, *Nunc autem proficiscor in Ierusalem ministrans sanctis.* Syra quoque legunt *autem*, non *igitur*. Sensus est: Nunc Hierosolymam iter instituo, occupatus in negocio mihi iniuncto, vt sanctis, id est fratribus qui sunt Hierosolymis & inopia laborant, eleemosynam procurem, adferamque. Non enim vult dicere Paulus se Hierosolymam proficisci ministraturum sanctis; quod nostra versio sonat: sed iam occupatum esse in hoc ministerio. Nec enim ministeriū vocat solam pecuniæ collectæ in pauperes erogationem: sed eo nomine comprehendit, vt dixi, totum pecuniæ colligendæ, perferendæ & tradendæ negocium. Quod etiam alibi ministerium vocat, vt 1 Cor. 16, & 2 Cor. 8 & 9. Pertinet eodem quod Act. 6 viduæ Græcorum, siue, vt ita dicam, *Græcistarum* (ἑλληνιστῶν) leguntur despectæ fuisse in ministerio quotidiano; id est, neglectæ & posthabitæ in dispensatione quotidiana rerum necessariarum. Potiò qua ratione fideles ab apostolo sancti vocentur, etsi non omnes sancti sint; diximus sub initium huius epistolæ.

Quid ministrare sanctis.

26 PROBAVERVNT ENIM MACEDONIA ET ACHAIA COLLATIONEM ALIQVAM FACERE IN PAVPERES SANCTORVM, QVI SVNT IN IERVSALEM. *Collationem*, Græcè κοινωνίαν *cōmunionem* siue *communicationem*; quomodo vocem hanc alibi vertit interpres, vt 1 Cor. 10. 2 Cor. 8, &c. Digreditur apostolus nonnihil

occasione

occasione eius quod dixit, *ministrare sanctis*. Non enim voluit sine laude prætermittere eos, qui ad subsidium illud sanctorum contulerant. Quos tamen non ita laudat, vt nõn etiam debitores collati muneris esse doceat. Hoc autem exemplo tacitè Romanos exstimulat ad similem beneficentiam erga fratres egenos, præsertim euangelij ministros, exercendam. Sensus: Nam placuit ac visum est ecclesijs Macedoniç & Achaiç eleẽmosynam aliquam facere seu conferre (quod fit communicatione facultatum) in pauperes qui sunt inter fideles Hierusalem habitantes; vel, in pauperes sanctos; vt sit locutio transitiua pro intransitiua. Quanquam quod prius dixi, melius est. Quod autem nominat Macedoniam & Achaiam (quæ magnarum regionum nomina sunt) pro ecclesijs Macedoniæ & Achaiæ, facit ad rei de qua loquitur, amplificationem. Indicat enim fidelium & ecclesiarum per eas regiones tantam esse multitudinem, vt quod illi probauerint, ipsæ prouinciæ probasse videantur. Ex hoc loco satis liquet epistolam hanc scriptam esse post vtrãque ad Corinthios. Nam secundã ad Corinthios scriptã Paulus adhuc solicitat apud eos tanquam Achaiæ primarios, vt exemplo ecclesiarum Macedoniæ collectam instituant. Non enim hic agitur, vt à quibusdam hic annotatum est, de collatione cuius meminit Lucas Acto. 11 & 12, quæ fuit longè anterior: sed de alia posteriore, de qua Act. 24 Paulus ipse sic loquitur: *Post annos autem plures eleemosynas facturus in gentem meam veni.* Ad quã etiam pertinet illa commendatio de qua dicit ad Gal. 2, *Tantum vt pauperum memores essemus*. Siquidem prior illa collecta sub Claudio Cæsare facta fuit, idque à fratribus Iudæis per Syriam habitantibus, & missa (quod Lucas testatur) *ad seniores per manus Barnabæ & Pauli*. Hæc autem imperante Nerone, conferentibus ad eam præcipuè gentilibus à Paulo conuersis per Macedoniam & Achaiã, atque etiam Galatiam: (Hæc enim ab ipso nominatur 1 Cor. 16) procurantibus autem seu ministrantibus Paulo & Sila: quemadmodum ostendemus ad eum locum 2 Cor. 8, *Sed & ordinatus est ab ecclesiis comes peregrinationis nostræ*. Porrò de causa paupertatis sanctorum apud Iudæos fratrum, quænam ea fuerit; exponemus ad locum suprà citatum epistolæ ad Galatas.

Collatio seu cõmunicatio in pauperes.

Hæc epistola scripta post vtrãque ad Corinthios. De qua collatione Paulus hic agat.

27 PLACVIT ENIM EIS. Idem in Græco verbum quod modò verterat *probauerunt*. Id autem repetit, vt aliud addat. ac si dicat, *placuit*, inquam, *eis*.

ET DEBITORES SVNT EORVM. Benè, ait, ac iustè placuit eis ita facere; quia *debitores sunt illorum*, nempe sanctorum agẽtium Hierosolymis. Debitores autem non solo debito charitatis ac misericordiæ, verum etiam quodam debito iusticiæ. Sequitur enim.

NAM SI SPIRITVALIVM EORVM PARTICIPES FACTI SVNT GENTILES. Græcè, *Nam si spiritualibus eorum communicauerunt*, id est, *participes factæ sunt gentes*. Respondet enim hoc verbum ἐκοινώνησαν illi nomini κοινωνίαν *communionem* in versu superiori.

DEBENT ET IN CARNALIBVS MINISTRARE ILLIS. Pro *ministrare*, rursus in Græco verbum est sacris ministerijs peculiare, λειτουργῆσαι. Per quod innuit hanc carnalium subministrationem quæ redditur administrantibus spiritualia, sacram quãdam esse oblationem, vt quæ Deo fiat in suis ministris: quemadmodum olim offerebantur Deo primitiæ ac decimæ in alimenta Leuitarum. Nam si, inquit, gentiles perceperunt à fidelibus Iudæis qui sunt Hierosolymis, bona spiritualia, hoc est ad vitam spiritualem pertinentia, qualis est tota euangelica doctrina: debent vtique vicissim illis subministrare & offerre carnalia seu corporalia; quibus nimirum vita corporalis sustentatur. Hoc enim iusticia postulat: quemadmodum idem apostolus docet ac validis argumentis demonstrat 1 Cor. 9. Sed quæres, quomodo dicat gentiles participasse de bonis spiritualibus eorum qui Hierosolymis & in Iudæa habitabant, cum non illi, sed alij ipsis annunciassent euangelium. Respondeo, cum optima ratione Paulum id dicere, propterea quod gentiles à Iudæis ex illa sancta societate pauperum qui Hierosolymis & in Iudæa erant, missis ac profectis, euãgelium accepissent. Vnde non solum debitores erant ijs qui missi fuerant, vt Paulo, Silæ, Barnabæ; sed & illis à quibus missi, tanquam societati cuius erant membra. Qua ratione etiam hodie sustentatio debetur à populo, non vni aut alteri euangelistæ: sed & fratribus eiusdem monasterij seu congregationis ex qua illi mittuntur. Lege quæ scribit S. Thomas in commentario, & in 2 2 quæst. 187 art. 4. Huc vsque digressio.

Ministrãtibus spiritualia vicissim debẽtur temporalia ex iusticia.

Quæstio.

Responsio.

28 HOC IGITVR CVM CONSVMMAVERO, ET ASSIGNAVERO EIS FRVCTVM HVNC. *Cum assignauero*, Græcè ἐσφραγισάμενος, id est, *cum obsignauero, consignauero*. Quanquam rectè se habet *assignauero*, si assignare interpreteris signatum adferre & tradere: quomodo solet reddi pecunia. Sic loquitur Paulus significans se collectam à gentilibus pecuniam perferre nolle nisi obsignatam: ne quis suspicaretur eum in rem suam aliquid inde vsurpasse. Studiosè enim semper cauit, ne quam sinistri rumoris occasionem cuiquam vel Iudæo vel gentili præberet. Fructũ verò appellat eleemosynam, quia res erat bona & vtilis, quæ prouenerat ex ipsius plantatione & cultura: sicut ait, *Ego plantaui* 1 Cor. 3. ac si nunc diceret: Ecce apporto sanctis pauperibus fructum ex mea arbore quam colui. Neque verò solum vtilis erat accipientibus, sed & ipsis à quibus prouenerat, id est largientibus: illis quidem ad temporalem vitæ sustentationẽ: his autem ad incrementum iusticiæ, meritũque vitæ æternæ: quemadmodum pluribus explicat ipse Paulus 2 Cor. 9. Nam fructum

Assignare quid.

Cur Paulus pecuniam non nisi obsignatam perferre voluerit.

Eleemosyna quomodo fructus dicitur.

referri potissimum ad largientes, ex alio simili loco docetur. Sic enim ait ad Philip. 4. *Non quia quæro datum, sed requiro fructū abundantem in ratione vestra*. Atque ita fructum exponunt Chrysostomus, Theophylactus & Oecumenius.

PER VOS PROFICISCAR IN HISPANIAM. Græcè, *discedam per vos in Hispaniam*. Sensus totius periodi: Hoc igitur, quod dixi me facturum, simul atque perfecero, & fratribus qui Hierosolymis sunt, obsignatam tradidero pecuniam, inde ad vos ibo, per vos abiturus in Hispaniam; id est. id facere propono ac spero. Sic enim suprà dixerat; *Spero quod præteriens videam vos*. Verum igitur dixit, licet euentus, Deo aliter disponente, proposito non responderit. Nec audiendus Hugo Victorinus dicens: quamuis mentitus non fuerit apostolus, *verba tamen quæ dicebat, falsum significasse*. Neque enim verba significant falsum, quæ verum habent sensum: vt de verbis Pauli iam declaratum est, vero sensu fuisse ab eo dicta; quemadmodum & Thomas bene explicat in commentario. Porrò nō id factum esse quod Paulus animo conceperat, ex historia actorum eius à Luca descripta cap. 21 & sequentibus, perspicuum est. Nam vt Hierosolymam venit, cōcitato aduersum se Iudæorum tumultu comprehensus est, & captiuus Romam missus, inibique biennio detentus. Quæ prima fuit eius captiuitas Romana. An autem ex ea liberatus (nam post illud bienniū vixit adhuc nouem circiter annos) aliquando Hispaniam adierit, dubitari potest. Affirmat enim id Epiphanius, aduersus Carpocratitarum hæresin disserens. Sed ex qua veteri historia comprobari id possit, nondum reperi; nec admodum vero simile est ita esse. Non enim legitur Paulus in Hispania vllam fundasse ecclesiam. Quod certè fecisset more suo, ac cæterorum apostolorum, qui nullas regiones adijsse leguntur, in quibus ecclesias non constituerent: ita videlicet eos dirigente Spiritu sancto: qui & Paulo prohibuit ne in Asia & Bithynia verbum loqueretur Act. 16, quando nondum volebat ijs in regionibus ecclesias congregari. Ac sanè quid magnum fuerit in Hispania Paulum fuisse, si nulla in ea Christianę fidei vestigia reliquit? Verùm quoniam & alijs diuersum sentientibus, sua non desunt argumenta: (nam in vtramque partem testes & rationes adferunt Baronius tomo 1 Annalium ecclesiasticorū ad an. Domini 61, & Pererius in disputationibus huius loci) nos de ea re tota liberum lectori iudicium relinquimus.

Verū dixit Paulus, licet euentus non fuerit secutus.

An Paulus aliquando venerit in Hispaniā, dubitatur

29 SCIO AVTEM QVONIAM VENIENS AD VOS, IN ABVNDANTIA BENEDICTIONIS EVANGELII CHRISTI VENIAM. In plerisque codicibus aberat vox *euangelij*; vt nec legitur apud commentatores Latinos. Sed eam restituerunt Romani correctores ex vetustis exemplaribus. Siquidem in Græcis atque etiam Syriacis ita legitur: *in plenitudine benedictionis euangelij Christi veniam*. Plenitudo benedictionis, Hebraismus est, isque duplex. Significat enim plenam & abundantem benedictionem; id est fructum atque prouentum, tanquam effectum benedictionis, hoc est, beneficentiæ diuinæ. Sensum verò hunc reddūt: Scio me quum ad vos venero, cum amplo & copioso fructu fidei vestræ, prouenturo ex euangelio Christi venturum. Scio meum aduentum vobis allaturum magna incrementa fidei vestræ & donorum Spiritus sancti. Scire se dicit, non certitudine fidei vel euidentiæ; sed fiduciæ, quam valde bonam de illis conceperat, ex præcedente eorum fide & obedientia. Porrò Chrysostomus exponit hoc modo: Scio me quum venero, vos inuenturū repletos omnibus donis spiritualibus. Qui sensus plus habet modestiæ; & congruit cum eo quod suprà dixit: se certum esse de Romanis quod pleni sint dilectione seu bonitate & omni scientia. Sunt & aliorum aliæ expositiones; sed eas vt parū probabiles omitto.

Quid plenitudo benedictionis.

30 OBSECRO ERGO VOS FRATRES PER DOMINVM NOSTRVM IESVM CHRISTVM. Rogat cum obtestatione, vt pro se & successu euangelij ac ministerij sui Deum orent.

Rogat Paulus cū obtestatione Romanos, vt pro se Deū orent.

ET PER CHARITATEM SANCTI SPIRITVS. In Græco & Syriaco & Latinis quibusdam abest *sancti*. Charitatem spiritus vocat, quæ authorem habet Spiritumsanctum. Nā charitatem intelligere videtur eorum ad quos scribit; qua videlicet Paulum ac cætera Christi membra diligebant: tametsi nonnulli de charitate quæ est ipse Spiritussanctus, interpretentur.

VT ADIVVETIS ME IN ORATIONIBVS VESTRIS PRO ME AD DEVM. *Vestris* multi Latini codices non addunt: vt nec in Græco legitur. Porrò Græcum verbum συναγωνίσασθαι non significat quomodocumque adiuuare, sed concertare, id est pugnantem & laborantem adiuuare. Vnde sequitur de aduersarijs.

31 VT LIBERER AB INFIDELIBVS QVI SVNT IN IVDÆA. *Qui sunt* in Græco non est, & pro *infidelibus* participium est ἀπειθούντων; quo significantur qui suasionem non admittunt. Vno verbo *increduli* aut *impersuasi* dici posśūt. Syrus *contumaces* vocat. Tales erant infideles Iudæi, pertinaciter resistentes euangelio. Sensus: Vt postquam in Iudæam venero, liberer ab incredulis qui in ea sunt, vt in manus eorum non incidam. Sciebat enim apostolus se in Iudæa periclitaturum, vt qui Iudæis propter euangelium ad gentes translatum, vehementer esset exosus. Quid autem ei acciderit proficiscenti in Iudæam, ac deinceps in ipsa Iudæa: Lucas itineris eius socius luculenter exponit Act. 20 cap. & in alijs sequentibus. In quo capite 20 legitur factas ei fuisse insidias à Iudæis nauigaturo in Syriam: videlicet, arbitror, non solum vt ipsum interciperent & occiderent; verùm etiam vt pecuniam quam à gentilibus collectam deferebat Hierosolymam,

Periclitatur Paulus à Iudæis infidelibus.

rosolymam auferrent. Neque enim res latere poterat quæ publicè per ecclesias gerebatur.

Et obseqvii mei oblatio accepta fiat in Iervsalem sanctis. Multi mss. codices hoc modo & ordine legũt: *Et obsequij mei oblatio in Hierosolymã accepta fiat sãctis.* Græca sic habent, καὶ ἵνα ἡ διακονία μου ἡ εἰς Ἱερουσαλὴμ &c. *Et vt ministeriũ meũ quod est in Hierosolymam, acceptum fiat sanctis.* Syriacè: *Et ministerium quod defero sanctis in Ierusalem, bene suscipiatur.* Quanquam apud Chrysostomum & Theophylactum illud *in Ierusalem* non apparet. Et alioqui satis ex superioribus intelligitur. Reliqua pertinẽtia ad variam lectionem huius loci, videbis in notatione F. Lucæ. Nam de sensu satis conuenit, qui huiusmodi est: Orate etiam vt hoc meum ministerium quo fungor in perferenda Hierosolymam eleemosyna, sanctis pauperibus qui in ea sunt, acceptum ac gratum sit, eosque lætificet. Quod futurum erat, si larga esset eleemosyna, si salua perferretur, nec propter personam Pauli deferentis displiceret. Erat enim Paulus etiam fidelibus Iudæis suspectus, tanquam Mosaicæ legis aduersarius, vt liquet ex Act. cap. 21. Cæterùm libet hoc loco annotare & quærere: Si Paulus implorat orationes Romanorum fidelium pro se ad Deum; cur non vicissim ac similiter Romani implorent orationes Pauli? Et si Pauli viuentis in hac carne mortali, cur non etiam hac mortalitate exuti, & regnantis cum Christo? Quod si in primo nulla est Christi mediatoris iniuria; certè nec in vltimo. Argumentum validissimum aduersus sectarios ecclesiam catholicam calumniantes, quod inuocando sanctos vt Deũ pro nobis orent, vni mediatori Christo iniuriam faciat. Et quidem Paulus frequens est in huiusmodi petitione, vt Ephes. 6. Colos. 4. 1 Thess. 5. 2 Thess. 3. Heb. 13, & ad Philemonem.

Paulus etiam fidelibus Iudæis suspectus propter legalia.

Sanctorũ inuocatio probatur, & ab hæreticorum calumnia defenditur ex hoc loco.

32 Vt veniam ad vos in gavdio. Vt euentum significat. Sensus enim est: Ita fiet vt cum gaudio veniam ad vos.

Per volvntatem Dei. Hoc addit, quia piorum fidelium est omnia bona à Dei voluntate exspectare, & in omnibus à nutu prouidentiæ Dei pendêre: quemadmodum docet Iacobus suæ epistolæ cap. 4.

Piorũ est omnia bona a Deo exspectare, & in omnibus ab eius prouidentia pẽdere.

Et refrigerer vobiscvm. Corrigendi codices in quibus *vt pio & legebatur.* Græcè καὶ συναναπαύσωμαι, ad verbum, *& conrequiescam vobis*, id est, vnà vobiscum refociller, quietem aliquam & recreationem apud vos capiam post labores & pericula.

33 Devs avtem pacis sit cvm omnibvs vobis. Amen. Optat eis pacem à Deo pacis authore, videlicet respiciens ad contentiones quæ inter eos fuerant; tam de iustificatione inter Iudæos & gentiles, quam de legalium obseruatione Iudæis ipsis inter se.

Deus pacis.

SVMMARIVM.

Commendat Romanis Phœben ecclesiæ ministram. Varias deinde subijcit salutationes. Monet cauendum ab ijs qui serunt dissensiones præter doctrinam traditam. Denique gratiam Dei illis precatur, cum subiuncta doxologia.

CAPVT XVI.

1 Commendo avtem vobis Phoeben sororem nostram. Hoc vltimum caput pene totum salutationibus occupatur. Incipit autem à commendatione Phœbes, cui perferendam Paulus hanc tradit epistolam. Sororem vocat, non quo significet vxorem suam aliquãdo fuisse, quam nunc habeat sororis loco: qui commentarius explodendus est: (Non enim dicit sororem meam sed *nostram*: & si meam diceret, haud vlla ratio esset vxorium aliquid hic suspicandi) sed sororem religione, id est Christianam: quomodo fideles omnes sese mutuo fratres & sorores appellabant.

Fideles omnes a postolo vocãtur fratres & sorores.

Qvæ est in ministerio ecclesiæ qvæ est in Cenchris. Rectius *Cenchreis*. Est enim trissyllabum, Græcè κεγχρεαῖς. Porrò Cenchreæ (quarum etiam mentio fit Act. 18) portus erat & statio naualis Corinthiorum, instar oppidi, ad sinum Saronicum: de quo Plinius lib. 4 naturalis historiæ cap. 4. *Quæ est in ministerio*, Græcè οὖσαν διάκονον, *quæ est ministra ecclesiæ* &c. non quòd in ecclesia sacro diaconatus officio functæ fuerint aliquãdo mulieres, quibus nec loqui in ecclesijs permissum est, 1 Cor. 14. Sed ministra ecclesiæ Cenchreensis vocatur, vel quia Cenchreis habitans solita esset suscipere & fouere ministros verbi Dei; vel potius, vt censet Chrysostomus, quia deputata erat alicui ministerio spectanti ad ecclesiam, quod tamen per fœminam obiri posset, aut oporteret. Erant enim olim quæ appellabantur diaconissæ, non altari seruientes, sed alijs quibusdam ecclesiæ ministerijs addictæ. Ea ministeria quæ fuerint, discere licet ex ijs quæ scribunt Ignatius in epistola ad Antiochenses, & Epiphanius in hæresi Collyridianorum, ac rursus in extremo capite totius operis aduersus hæreses: denique ex ijs quæ habentur libro 2 constitutionum apostol. cap. 26. & lib. 3 cap. 15 & 19.

Cenchreæ quis locus.

Diaconissæ in primitiua ecclesia.

2 Vt eam svscipiatis in Domino digne sanctis. *In Domino*, id est, propter Dominum, cui illa seruit in suo ministerio: vt & in illa locum habeat quod Dominus dicit ad suos discipulos Matth. 10, *Qui recipit vos, me recipit.* Conuenit huic sensui quod additur, *dignè sanctis*, id est, ita vt decet suscipi sanctos, hoc est fideles fratres ac sorores, præsertim laborantes in Domino. Simili sermone Ioannes apostolus Caium monet vt peregrinos

fratre.

fratres deducat *dignè Deo*, id est quomodo decet deduci cultores & ministros Dei.

ET ASSISTATIS EI IN QVOCVMQVE NEGOCIO VESTRI INDIGVERIT. Assistere siue adesse alicui, est operam ei suam accommodare, eum adiuuare.

ETENIM IPSA QVOQVE ASTITIT MVLTIS, ET MIHI IPSI. Græcè: *Nam & ipsa astitrix multorum fuit, & mei-ipsius.* Habet enim emphasim, simul & cómendationem auget nomen προςάτις *astitrix, adiutrix.* Sic nãque non ab vno aut altero actu dicitur, sed à frequentia & assiduitate. Ostẽdit igitur æquum esse vt ei in negocijs subueniatur, quæ ipsa multorũ & ipsius Pauli adiutrix & procuratrix fuerit. Quidam de hospitio præbito interpretantur: Verùm significatio vocabuli generalis est. Sequuntur salutationes: in quibus obseruare est insignem humanitatem Pauli, qui tã multus & officiosus fuerit in salutando.

Προςάτις astitrix cur Phœbe dicatur.

Pauli humanitas in salutando.

3 SALVTATE PRISCAM ET AQVILAM. De his agit Lucas Act. 18. vbi Prisca diminutiuo, ceu blandiore vocabulo Priscilla nominatur; quẽadmodum & hic legitur in plerisq; Græcis codicibus, & apud Chrysostomum. Erant autem, vt ex eo loco constat, Prisca & Aquila coniuges, ambo Iudæi (licet Aquila Ponticus genere) scenofactoriam artẽ exercentes, & in religione Christiana non vulgariter instituti; vt qui Paulo vsi fuissent magistro domestico. Vnde, sicut eodem capite Actorum legitur, Apollo Alexandrino, viro in scripturis potenti, sed minus plenè viam Domini edocto, diligentius atque exactius eam exposuerunt. Et tunc quidem edicto Claudij Cæsaris Roma cum cæteris Iudęis eiecti Corinthũ venerant: Verũ Claudio mortuo, tum ipsis, tum alijs Iudæis in vrbem redeundi facta est potestas. Nã de eorum reditu vel hæc ipsa epistola satis testatur, secundo post exstinctum Claudiũ anno Romam missa ad fideles magna parte Iudæos. Qua de re consule Baronium in annalibus ecclesiasticis. Cur autẽ hoc loco & Act. 18 semel & iterũ, ac rursum 2 ad Tim. 4, Prisca prior viro nominetur, hanc rationem adfert Liranus, *quia prius credidit, & ordo gratiæ præponendus est ordini naturæ.* Et ante Lirauũ glossa interlinealis Act. 18, *Fides mutauit ordinem: Vnde non est masculus vel fœmina.* Alij alias adferunt rationes. Certè, vt hoc ordine nominentur, non est perpetuum. Nã 1 Cor. 16 viri nomen priori loco scribitur: vt verisimile sit idcirco mulieris nomen interdum præponi, quod notior ac nominatior esset apud fideles, siue propter egregiũ studiũ euangelij promouendi, quod indicat Chrysostomus homilia 10 super epistolam 2 ad Tim. siue propter aliam causam quæ nos lateat.

Eadem Prisca & Priscilla.

Laus Priscillæ & Aquila.

Cur Priscilla prior viro nominata.

ADIVTORES MEOS IN CHRISTO IESV. *Adiutores* Græcè συνεργὺς, id est *cooperatores.* Quanquã & Erasmus adiutores vertendũ putauit. Quidã, teste Oecumenio, retulerũt istud ad cómune opificiũ texendi tabernacula; de quo narrat Lucas in Actis. Sed nõ propter hoc vocaret eos cooperarios suos in Christo. Sic igitur Priscam & Aquilam adiutores suos in Christo nuncupat, sicut in sequentibus Vrbanum & Timotheum, & in epistolis ad Philip. 4 & ad Colos. 4, alios quosdam suos vocat adiutores, vtique *in Christo Iesu*, id est, in ijs quæ ad fidem Iesu Christi prouehendam pertinent. Cuius item rei testificatio est in prædicto Actorum loco.

Adiutores in Christo qui dicantur.

4 (QVI PRO ANIMA MEA SVAS CERVICES SVPPOSVERVNT. Græcè numero singulari τράχηλον, *ceruicem.* Sensus: qui pro mea vita tuenda semetipsos obiecerunt periculo. Metaphora sumpta ab ijs qui ceruice vel humero sustinent onus alioqui ruiturum: nisi potius ab ijs qui suam ceruicem aut iugulum resecandum præbent pro alio. Videtur apostolus respicere ad illud suum periculũ, quod in eodem cap. 18 Act. describitur: quando in ipsum Corinthi agentem vno animo insurrexerunt Iudæi, pertrahentes eum ad tribunal Gallionis proconsulis, & vt rerum nouarum authorem accusantes. Potest etiam referri ad historiam cap. 19, quando periclitatus fuit Ephesi ab argentarijs. Nam Priscam & Aquilam per id tempus etiam Ephesum deuenisse constat ex capite præcedenti.

Quid ceruicẽ supponere pro anima alterius. Pericula Pauli.

QVIBVS NON SOLVS EGO GRATIAS AGO, SED ET CVNCTÆ ECCLESIÆ GENTIVM.) Hos addit, vel quia beneficium conseruatæ vitæ ipsius, tanquam communis magistri gentium, pertinebat ad omnes gentium ecclesias; vel propter hospitalitatem passim omnibus exhibitam; vel in genere, propter euangelij in gentes propagandi sedulam cooperationem. Quæ postrema ratio præ cæteris placet.

5 ET DOMESTICAM ECCLESIAM EORVM. Pendet à verbo *salutate.* Græcè, *& eam quæ in domo eorum est ecclesiam*, id est familiã Christianam. Priuatam familiam ecclesiam vocat, quod ex fidelibus constaret. Nam ecclesiæ nomen vsu apostolorum generaliter significabat omnem fidelium quamuis exiguam & priuatam vel vnius tantum domus congregationem; iuxta quod Dominus ait Matth. 18, *Vbi sunt duo vel tres congregati in nomine meo, ibi sum in medio eorum.* Porrò domesticæ ecclesiæ horum coniugum Aquilæ & Priscillæ iam antè meminerat Paulus in 1 ad Cor. 16, vt appareat familiam fuisse admodum Christo deuotam. Sic & alibi loquitur; vt ad Philemonem: *Et ecclesiæ quæ in domo tua est.* Et Col. 4, *Salutate Nympham, & quæ in domo eius est ecclesiam.* Ad quæ loca amplius aliquid de hac appellatione dicturi sumus. Hic verò priusquam ad cæteras salutationes progrediamur: necessariò mihi monendus es lector, eos ferè omnes qui in hoc capite à Paulo nominantur aut salutantes aut salutandi (de viris loquor) à Dorotheo in sua synopsi recenseri inter septuaginta discipulos Christi: vt Aquilam, de quo iam dictum est: & Epænetum, de quo mox sequitur. Item Andronicũ, Ampliatum, Vrbanum & cæteros. Verùm

Priuata fidelium familia ecclesia dicta.

author

Synopsis de 70 Christi discipulis falsò inscripta S. Dorotheo.

author illius synopseos, quisquis fuit (Nam Dorotheum Tyrium presbyterum & martyrem, cui inscribitur, authorem non esse, cum Baronio Cardinale, alijsque viris doctissimis, planè sentio) rem egit insulsam prorsus ac ridiculam, dum numerum LXX discipulorum conficit temerè collectis vndequaque nominibus Christi fidelium, ijs præcipuè quæ vel in Actis vel in epistolis apostolicis leguntur expressa: etiam eorum de quibus aut constet, aut plusquam probabile sit, quod Christum in carne non viderint: vt sunt Titus, Timotheus, Lucas, Philemon, Clemens atque alij. Quorum certè Titus gentilis erat & incircumcisus, Timotheus adolescens, circumcisus à Paulo senescente; vt Christo versante in terris vix puer esse potuerit: Lucas attestante Hieronymo in catalogo, euangelium sicut audierat scripsit, non sicut viderat. Philemon à Paulo Christi noticiam accepit: Clemens à Petro. Quale igitur figmentum est, istos inter LXX Christi discipulos recensere? Idem author vt numerum compleat, septem diaconos huc aggregat, in his Nicolaum aduenam Antiochenum, impuræ sectæ principem. Adijcit Demam, Phygellum, Hermogenem Pauli desertores. Denique Cepham quem Paulus reprehendit Gal. 2, & Cæsarem, de quo scribit ad Philippenses in fine epistolæ dicens; *Salutant vos qui de Cæsaris domo sunt*, in hoc numero reponit: cum vtique Cephas ille non alius sit quam Petrus: nec Cæsar iste alius quã Romanus imperator. Taceo quod etiam Iacobum fratrem Domini his annumerat: quod tres Marcos facit: quod Silam & Siluanum pro duobus recenset. Illud ferendum non est, quod nimia absurditate Priscã & Euodiam fœminas, quarum Paulus meminit, in viros transformat, & episcopatũ vtrique attribuit. Nam ne de alijs authorẽ hunc loqui putes (Sunt enim Priscus & Euodus in ecclesiastica historia; ille, Christi, sicut fertur, discipulus, hic Petri in Antiochena sede successor) apertè declarat de ijs se loqui, quorum apud Paulum mentio est; qui profectò non alij sunt quam mulieres, quas dixi. Sed hæc satis ad commonendum lectorem, ne, quod quibusdam accidit, authoritate memorati libelli deceptus, de ijs quorum in hoc capite nomina leguntur, aliquid opinetur à veritate alienum. Multo namque satius est simpliciter ignorare qui fuerint, quam istiusmodi de eis commenta commentarijs infercire.

Falsitatis arguitur eadem synopsis.

SALVTATE EPÆNETVM DILECTVM MIHI. Græcè *dilectum meum*, quomodo interpres infertus vertit, *Stachyn dilectum meum. Magnum est*, ait Theophylactus, *quempiam esse Pauli dilectum, qui cum iudicio, non ad gratiam, neque ex affectu, amare nouit.*

QVI EST PRIMITIVVS ASIÆ IN CHRISTO. *Primitiuus*, Græcè ἀπαρχὴ *primitiæ*. Nec in Græco legitur *Asiæ* sed *Achaiæ*, consentientibus Græcorum Chrysostomi ac posteriorum commentarijs, nec non versione Syriaca. Verùm Latini codices & expositores constanter legunt *Asiæ*. Et ita se legisse declarat Hieronymus scribens in caput Ezech. 43. Ita quoque Origenes non solum in commentario, sed etiam homilia 11 super Numeros. Suspicio est, in Græcis codicibus accidisse mutationem ex altero loco qui est 1 Cor. 16, vbi quidam Achaiæ primitiæ vocantur. Cæterùm, siue Asiæ siue Achaiæ primitias, id est primitiuos fructus *in Christo* (vel *in Christum*, vt habent complures Græci codices) Epænetum vocat apostolus, vel quòd inter fideles eius regionis præcipuus esset maximeque insignis, vt nonnulli exponunt; vel potius quod tempore primus aut ex primis esset illius regionis qui in Christum crediderant. Sic enim & alter locus qui est ad Corinthios, multo melius accipitur. Vide quæ de vocabulo primitiarum, & eius in scripturis vsu, diximus superius ad illud cap. 8, *primitias Spiritus habentes*. Si legendum *Asiæ*: constat intelligi debere Asiam minorem in qua erat Ephesus.

Primitiuus Asiæ Epænetus quo sensu.

6 SALVTATE MARIAM QVÆ MVLTVM LABORAVIT IN VOBIS. *Mariam* Græcè μαριάμ, ex Hebræo indeclinabile: quemadmodum & scribitur interdum hoc nomen apud euangelistas; vt Matth. 1 & 13, Lucæ 1 & 2. Quare sicut ex Abraham Latina terminatione fit Abrahamus: ita ex Mariam Mariama fieri posset, nisi aliter vsus esset authoribus, etiã euãgelistis omnibus, quibus passim scribitur & declinatur μαρία μαρίας &c. ideo fortè vt Romanum aliquid sonaret hoc nomen: vti factum in nonnullis alijs. Qua de re diximus aliquid in prolegomenis, vbi de nomine Pauli agebatur. *In vobis*; alij codices *in nobis*. Græcè, εἰς ἡμᾶς *in nos*, vel *erga nos*, id est, me meosque comites. tametsi nec desunt etiam Græca, quibus legatur *in vos*. Porrò quis hic labor vel quod opus fuerit, non exprimit apostolus; quanquam credendum est tale fuisse quod ad euangelij negocium promouendum pertineret. Quænam item fuerit hæc Maria, non constat; etsi recentiores quidam suspicantur eandem esse cum Maria Cassobolita; ad quã exstat epistola beati martyris Ignatij. Quam enim Paulus ita commendat, vt testetur eam erga sanctum apostolum, eiusque cooperarios multum laborasse; putant meritò credi eam esse quam Ignatius ad ipsam scribens vocat Deo dignam, & fœminarum sapientissimam: ac rursus in epistola ad Heronem diaconum, eruditissimam, ac specimen piarum fœminarum. Non solum enim nomen, sed & locus conuenit, nec tempus repugnat. Scribit enim Ignatius eam Romæ apud Anacletum (aliàs Cletum) papam fuisse, eum scilicet qui Clementem, vt ait, successorem habuit. Cui tempori satis congruit, vt eadem fuerit: eãque opinionem etiam Toletus probabilem censet. Rem tamen expendant studiosi.

Mariam Hebraicè, Maria Græcè & Latinè.

An hæc Maria Cassobolita.

7 SALVTATE ANDRONICVM ET IVNIAM, Ita meliores codices, non *Iuliam*, quod nomen infrà legitur. Nam & Græca & Syra *Iu-*

niam habent hoc loco. Dubium autem, sitne viri nomen Iunias, an fœminæ Iunia. Theophylactus fœminam intelligit. At multo sanè verisimilius est (quod plerique sentiunt) viri nomen esse; propter illud quod sequitur, *qui sunt nobiles in apostolis.*

Iunias an Iunia.

COGNATOS ET CONCAPTIVOS MEOS. Vtrique nomini μου *meos*, additur in Græco. Cognatos suos, id est eiusdem secum generis eos vocat (vt multi exponunt) quia Iudæi erant, quemadmodum suprà cap. 9 de Iudæis in vniuersum dixit, *qui sunt cognati mei secundum carnem.* Et sic eum loqui, vt Iudæorũ qui Romæ erant gratiam sibi cõciliet. Verũ quia multi Romæ erant Iudæi Christiani, & proinde hac generali ratione Paulo cognati; idcirco putant alij cognatos hic dici magis propriè, vt qui fuerint Paulo contribules, id est de tribu Benjamin; aut fortè etiam propiore sanguinis vinculo coniuncti. Porrò concaptiuos intellige, quod aliquãdo cõmunia cum Paulo vincula pro Christo passi fuissent. Vbi tamen aut quoã factũ sit, ignoratur.

Cognatos suos quos vocet Paulus.

QVI SVNT NOBILES IN APOSTOLIS. *Nobiles*, Græcè ἐπίσημοι *insignes. In apostolis*, id est inter apostolos: non autem, vt quidam exponunt, iudicio apostolorum. Largè sumit apostoli nomen: vt comprehendit omnes eos qui euangelium Christi infidelibus annunciant. Quo in genere apparet hos duos non segniter laborasse, etiam cum Paulo, cui fuere captiuitatis socij. De vocabulo apostoli, ad quos extendatur, vide quæ diximus ad illud primi capitis: *vocatus apostolus.*

Apostoli nomen largè sũptum.

QVI ET ANTE ME FVERVNT IN CHRISTO. Hoc est: qui priores me in Christum crediderunt, Christiani fuerunt. Nam esse in Christo, est esse Christianum. Notanda Pauli modestia, qui sic laudat alios, vt semetipsum deprimere videatur. Origenes ex eo quod hi viri dicuntur nobiles in apostolis, & ante Paulũ in Christo fuisse; coniecturam sumit eos ex numero fuisse LXXII Christi discipulorum. Atque id multi sequuntur. Verum hoc si esset; non de illis hoc tantum diceret Paulus, *qui ante me fuerunt in Christo*; sed aliquid honorabilius: qui Dominum viderunt in carne, qui ab eo vocati ad discipulatum, & cum eo conuersati. Vel illud, quod de alijs quibusdam Philip. 4, *quorum nomina scripta sunt in libro vitæ.* Nam Christus hoc illis LXXII dixit: *Gaudete quod nomina vestra scripta sunt in cælis*, Luc. 10.

Pauli modestia.

An hi duo ex 70 discipulis.

8 SALVTATE AMPLIATVM DILECTISSIMVM MIHI IN DOMINO. Græcè, *Ampliam dilectum meum*; licet Ruffinus Origenis interpres *Ampliatum scripsit*, Latinos, vti reor, codices secutus: quanquam & textus Ambros. *Ampliam* legit. Addit Paulus *in Domino*, nempe Christo, vt Christianam declaret dilectionem.

9 SALVTATE VRBANVM ADIVTOREM NOSTRVM IN CHRISTO IESV. *Iesu* Græci codices non addunt: nec omnes Latini. *Adiutorem* rursus Græcè *cooperarium*. Vocat autem adiutorem seu cooperarium *in Christo*, sicut expositum est superius, hoc est in ijs quæ ad fidem Christi propagandam pertinent.

ET STACHYN DILECTVM MEVM. Hic Stachys à beato Andrea apostolo primus Bysantinæ ciuitatis episcopus ordinatus est: vt legitur in martyrologio Romano pridie calendas Nouembris. Quo etiam loco scribitur Ampliatum & Vrbanũ, & (qui paulo pòst sequitur) Narcissum ob euangelium Christi à Iudæis & gentilibus cæsos fuisse.

Stachys primus Bysantij episcopus.

10 SALVTATE APELLEN PROBVM IN CHRISTO. *Probum in Christo*, id est probatum Christi discipulum. Nam Græca vox δόκιμος probatum & sincerum significat. Probatum intelligit Origenes per tribulationes. Nam *tribulatio patientiam operatur, patientia autem probationem.* suprà cap. 5. Idem Origenes addubitat, num hic sit Apollo Alexandrinus, cuius in Actis apostolorum & in priore ad Corinthios epistola mẽtio fit. Sed non est reuera cur dubitetur. Nam Apollo non versabatur Romæ; & si eum salutare vellet Paulus, maioribus ornaret titulis, vt virum qualem nouerat, & qualis Act. 18 describitur.

Apelles non idem qui Apollo.

11 SALVTATE EOS QVI SVNT EX ARISTOBVLI DOMO. *Domo*, id est familia. Plurimi codices, etiam mss. omittunt (*domo*) ad exemplum Græci textus, vbi sic legitur: ἀσπάσασθε τοὺς ἐκ τῶν Ἀριστοβούλου. Quod ita verti potest, *Salutate eos qui sunt ex Aristobuli domesticis* seu *familiaribus*; atque ipsum imprimis (quod intelligitur) Aristobulũ. Sicut & mox, ipsum Narcissum. Nam quod ex hac forma salutandi colligunt Latini quidam, ipsos Aristobulum & Narcissum eo tempore domo absentes fuisse, ideoque non ipsos sed eorum domesticos ab apostolo salutari: mihi non videtur consequens, Græci sermonis idiotismum consideranti. Nec propter aliquanti temporis absentiam in salutatione prætermittendi erant illi, quorum domestici salutabantur. Hunc Aristobulum solitum congregare fideles in suam domum, id est fidelium conuentus facere, significat Amb. commentator, dum eum vocat congregatorem fratrum in Christo. Eiusdem tanquam apostolorum discipuli & martyris dies natalis in Rom. martyrologio notatur ad idus Martij. Quo etiam loco Baronius annotat ex Græcorum menologio, missum fuisse Aristobulum ad Britannos euangelij prædicandi causa. Multosque alios ad eandem rem testes adducit Guilielmus Cambdenus Britanniæ suæ pag. 40.

Aristobulus Britãnis euangelium prædicauit.

SALVTATE HERODIONEM COGNATVM MEVM. Cognatum intellige vt suprà; vel gentilem Pauli, id est Iudæum, vel potius sanguine coniunctiorem.

SALVTATE EOS QVI SVNT EX NARCISSI DOMO. Id est, Narcissum cum suis domesticis. Hic omnes codices Latini exprimunt *domo*. cùm Græcè legatur vt in versu præcedenti. Narcissum hunc quidam eundem faciunt

cum

Narcissus hic an idē cū Narcisso Claudij liberto.

cum Narcisso potentissimo liberto Claudij imperatoris, penes quem illo regnante, quod Suetonius, Tacitus ac Dio testantur, summa rerum erat. Sed hanc opinionem ex ratione temporum Baronius refellit ad annū Domini 58. Quod autem refert Ambrosiaster, Narcissum de quo Paulus, presbyterum fuisse, *qui peregrinando* suis exhortationibus firmabat credentes; ex eo natum videri potest, quia putatur domo abfuisse Narcissus, quando Paulus hæc scribebat.

QVI SVNT IN DOMINO. Id est, eos qui in Christum Dominum credunt. Hoc addit, quòd fortasse nondum omnes Narcissi domestici fidem Christi recepissent. Nec erat cur infideles per epistolam, ad solos fideles scriptam, salutaret.

12 SALVTATE TRYPHÆNAM ET TRYPHOSAM, QVÆ LABORANT IN DOMINO. Id est, quæ collaborant euangelio Christi Domini, nimirum eo labore qui sexui illi conueniat. Tryphena & Tryphosa mulieres fuere nobiles Iconienses, quas Paulus Iconij ad Christū conuertit; vt memoratur in actis Theclæ virginis fidelioribus.

SALVTATE PERSIDEM CARISSIMAM. Græcè τὴν ἀγαπητὴν dilectam.

QVÆ MVLTVM LABORAVIT IN DOMINO. Videlicet eodem laboris ac ministerij genere cum fœminis superioribus. Hanc tamen impensius laudat, quia *dilectam* vocat, & *multum* laborasse dicit. Vtens autem verbo præteriti temporis *laborauit*, respicere videtur ad labores quosdam peculiares & graues, quos ecclesiæ causa Persis subiuerat. Quod æquè dixerim de Maria, de qua similiter est locutus, suprà, v. 6.

Rufus cur electus dicatur.

13 SALVTATE RVFVM ELECTVM IN DOMINO. *Electum in Domino* vocat, vel quod pietate esset insignis inter Christi Domini fideles, vel generali ratione, qua cunctos fideles apostolus sanctos & electos vocare consueuit. Quanquam prior ratio pluribus placet. Huius Rufi natalis annotatur in Rom. martyrologio ad 11 calend. Decembris. An autem idem sit cum Rufo, cuius patrem Marcus refert fuisse Simonem Cyrenæum, crucis Christi baiulum, quæritur à nonnullis. Certè si Rufus ille apud Marcum & frater eius Alexander fuere discipuli Christi de LXX, quod plerique sentiunt; non est verisimile hunc Rufum, quem Paulus tantum appellat electum in Domino, cum illo eundem esse. Nam LXX discipuli passim apostoli salutabantur. Et hoc nomine Paulus eos comprehendit 1 Cor. 15 dicens; *deinde apostolis omnibus*, quemadmodum illic ostendemus. Adde, quod iste Rufus, hæc Paulo scribente, matrē adhuc habet superstitem, eamque Romæ agentem, vt patet ex verbis sequentibus. Vnde & ipsum Romanum fuisse verisimile est: cum Rufus ille euangelicus patre natus fuerit Cyrenæo.

An idem cum Rufo Simonis Cyrenæi filio.

ET MATREM EIVS ET MEAM. Causa honoris eam quæ Rufi secundum carnem mater erat, etiam suam matrem nuncupat. Ex quo colligitur fuisse venerabilem fœminam, ac de re Christiana bene meritam.

14 SALVTATE ASYNCRITVM, PHLEGONTEM. Hi duo, simul cum Herodione supradicto, tanquam apostolorum discipuli recitantur in martyrologio Romano, ad diem 6 Idus Aprilis.

HERMAM, PATROBAM, HERMEN. Hermas iste, sicut de eo loquitur Rom. martyrogium, *dignè semetipsum sacrificans, acceptabilisque Deo hostia factus, virtutibus clarus cælestia regna petiuit*. Hunc esse authorem libri qui Pastor inscribitur, putat Origenes in huius loci commentario. Quam opinionem referunt, ipsi nihil affirmantes, Eusebius lib. 3 historiæ ecclesiasticæ cap. 3, & Hieronymus in catalogo. Ruffinus sub nomine Hermatis eundem librum citat in expositione symboli. Sunt qui Hermen siue Hermetem, qui post Patrobam nominatur, authorem illius libri faciant: Sed plures Hermam appellant, id est, eum qui priori loco scribitur; idque etiam Pamelius probat in annotatione super Ruffini dictam expositionem. Siquidem & ipse author libri non semel Hermam se nominat. Sed tamen his in vniuersum obstare videtur, quod in libro pontificali, vbi de Pio primo agitur qui fuit à Petro vndecimus, scriptum habetur, sub ipsius episcopatu fratrem eius Hermetem scripsisse librum, in quo mandatum continetur allatum ab Angelo Domini, cum veniret ad eum in habitu pastoris, vt sanctum pascha die Dominica celebraretur. Cuius rei ipse etiam Pius in sua prima epistola decretali mentionem facit. Et ne hæc dubiæ fidei fortè cuiquam videantur; etiam Tertullianus in fine lib. 3 Carminum in Marcionē, idipsum confirmat hoc versu: *Post hunc deinde Pius, Hermas cui germine frater, Angelicus pastor*, &c. Ex quibus apparet non ab istorum alterutro, qui hic salutantur, sed multis annis pòst, ab alio quodam siue Herma, siue Hermete, qui frater Pij pontificis fuerit, librum Pastoris conscriptum esse: nisi quis dicat (quod suggerit Baronius in annalibus ad annum Domini 159) diuersos esse libros à diuersis authoribus editos, quorum posterior exciderit. Nam certè qui nunc exstat, sub Clemente scriptus videtur: Huic enim iubetur author librum seu libri partem mittere. Tum nec vsquam in eo fit mentio paschatis celebrandi die Dominica. Cæterùm, quod ad librum attinet; etsi doctrinam reuera non inutilem contineat, & ex eo testimonia veteres interdum proferant, adeoque publicè legi quondam solitus sit apud quasdam Græcorum ecclesias; vt testantur Origenes, Eusebius & Hieronymus: inter sacras tamen & canonicas scripturas non habendum constat, sed potius inter apocryphas; quemadmodum de eo iam olim censuit Gelasius

Quis author libri qui Pastor inscribitur.

Liber Pastoris quo loco habendus.

Rom. pontifex in decreto de scripturis canonicis & apocryphis. Sequuntur Patrobas & Hermes; pro quo Mercurium vertit Erasmus. Hoc enim Græco nomine Mercurius appellatur. Sed cum Hermes sit etiam apud Latinos nomen proprium; non erat cur in Mercuriũ (quo nomine mercatorum & furũ Deus Latinis propriè vocatus est) mutaretur.

Pro Hermete Mercurium scripsit Erasmus, non benè.

ET QVI CVM EIS SVNT FRATRES. Id est, Christianos eorum domesticos.

15 SALVTATE PHILOLOGVM ET IVLIAM. Incertum, *Iuliam* virum dicat an fœminam. Origenes fœminam intelligit, ac suspicatur Philologi coniugem fuisse: & eos qui sequuntur, horum familiares. Hunc Philologũ cum Patroba, vt sancti Pauli discipulos, coniungit martyrologium Rom. pridie nonas Nouembris.

NEREVM ET SOROREM EIVS. De his nihil exstat: nisi fortè sit ille Nereus qui cum fratre Achilleo à sancto Petro baptizatus, cum eodem martyrium subijt. Quorum diem natalem agit ecclesia Romana quarto idus Maij.

ET OLYMPIADEM. In Græco & Syriaco legitur, *Olympam*, vltima apud Græcos circumflexa. Quod argumento est viri nomen esse, quod recto casu dicitur Olympas. Atque hunc vnà cum Herodione martyrium pertulisse sub Nerone, testatur ex Metaphraste Baronius in annalibus ad annum Domini 69.

ET OMNES QVI CVM EIS SVNT SANCTOS. Græcè hoc ordine: *& qui cum eis sunt, omnes sanctos*. Sanctos vocat quos paulo ante fratres, idque à vera sanctitate; quoniam etsi fortè non omnes quos salutari vult, tales sint, id est verè sancti: communitas tamen ipsa sanctorum est. Qua de re vide quæ diximus ad cap. 1 huius epistolæ. Annotat ex Chrysostomo Theophylactus Paulum in hac epistola tam multos salutasse, quam in nulla alia; causamque addunt, quia nondum viderat ipse Romanos.

Christiani sancti.

16 SALVTATE INVICEM IN OSCVLO SANCTO. Consuetudo erat antiquis, quam Augustinus quæst. 87 in Genesin etiam suo tempore quibusdam locis fuisse testatur, vt propinquos & amicos aduenientes salutaturi osculo exciperent. Qui mos etiam hodie apud multos seruatur. Est enim osculum amoris symbolum, à quo & nomen habet Græcis φίλημα. Sed quia amor quidam carnalis est; & rursum alius simulatus: hinc dicit apostolus, *in osculo sancto*, id est cum osculo quale decet sanctos, quodque symbolum sit amoris casti, synceri, spiritualis ac diuini, quam charitatem vocamus. Sanctum igitur osculum dicitur non solum ad discrimen osculi dolosi, quale fuit quod Ioab porrexit Amasæ 2 Reg. 20. & Iudas proditor Christo, Matth. 26. vel osculi impudici, quale est turpiter amantium; sed cuiuscumque carnalis osculi: quale quodcumque non à Christiana charitate procedit. *Ex hoc sermone*, inquit Origenes, *mos ecclesijs traditus est, vt post orationes osculo se inuicem suscipiant fratres.* Imò nonnulli probabile existimant Paulum vtentem hac forma sermonis, (vtitur enim & aliâs, vt in vtraque epistola ad Corinthios capite vltimo, & 1 Thess. 5. vtitur & Petrus 1 epistolæ 5) loqui de osculo pacis, quod tempore sacrificij exhibetur ante mysteriorum perceptionem. Vide quæ Baronius hac de re scribit in annalibus, ad annum Domini 45. Porrò quibus omnino ex causis honestè sibi mutuo fideles impendant osculum corporale; docet aliquor causarum enumeratione scriptor libri de amicicia cap. 6. qui habetur inter opera B. Augustini tomo 4.

Consuetudo salutandi cũ osculo.

Osculum amoris symbolũ.

Osculum sanctum quod dicatur.

Osculum pacis in mysterijs.

Honesta causa osculandi.

Quæri potest hoc loco, cur Paulus in salutandis fratribus qui Romæ erant tam officiosus, non etiam Petrum collegam & coapostolum suum salutet, vtique vel primo loco salutandum, si Petrus iam tum Romæ cathedram posuerat, vti tradunt catholici scriptores. Hoc enim, inter alia, argumentum est eorum qui Petrum negant episcopum Romanum fuisse. Quibus respondeo, Petri salutationem à Paulo omissam esse, non quia Petrus non erat Romanus episcopus, sed quia tunc Romæ non erat quando scribebatur hæc epistola. Pulsus enim Roma Petrus edicto Claudij Cæsaris vnà cum cæteris Iudæis, necdum illuc redierat, occupatus videlicet in propagando longius ac latius euangelio. Nec verò Paulus ignorabat Petrum versari in officio suo apostolico, sicut & ipse versabatur; ideoque non vno loco consistere: sed partim ad eos quibus nondum annunciatus erat Christus, euangelij sonum prædicando transmittere, partim eos qui crediderant reuisendo, in fide confirmare. Sanè si Petrus eo tempore Romæ fuisset; non vtique prætermisisset pro sua authoritate & munere apostolico, dissidium componere, quod inter fideles Iudæos & gentiles ortum fuerat, & errorem de iusticia legis & operum, mentibus eorum penitus eximere. Sed nec Paulus sibi sumsisset operam scribendi ad Romanos, qui præsentem haberent suum apostolum & doctorem, præsertim tanti nominis virum. Quæres cur saltem Petrus ipse si absens erat, ad suos Romanos inter se dissidentes non scripserit? Propterea, credo, quod res ad eum procul agentem non esset perlata. *Nisi dicere velimus*, ait Baronius, hanc epistolam *pro sua defensione Paulum scripsisse, quòd de abrogatis legalibus sibi negocium factum esset.* Plenius hac de re idem author in annalibus ad annum Domini 58.

Cur Petrus à Paulo non salutatus in hac epistola.

Cur Petrus ad Romanos non scripserit.

SALVTANT VOS OMNES ECCLESIÆ CHRISTI. *Omnes*, Græca non addunt; exceptis paucis, in quibus postponitur, *ecclesiæ omnes Christi*. Intelligit autem ecclesias apud quas versabatur. Hoc exemplo Pauli, rectè & sine mendacio in epistolis ad amicos, ascribimus salu-

Mos afscribendi salutatores absentes haud improbādus.

salutatores eos quos non conuenerimus, dicentes, Salutat te ille vel ille: modo tales sint, qui verè ijs ad quos scribitur, optent & perferri cupiant salutem: quales haud dubiè erant ecclesiæ Christi, quæ Paulo non dederant peculiare mandatum salutandi Romanos; sed quarum tamen ille charitatem & affectum nouerat, quo Romanis bene & feliciter esse volebant. Sic ad Corinthios scribit primæ epistolæ vltimo. *Salutant vos ecclesiæ Asiæ.*

17 ROGO AVTEM VOS FRATRES. Rogo Græcè παρακαλῶ, quod etiam hortari & consolari significat. Consolari non conuenit huic loco. Chrysostomus παραίνεσιν, id est admonitionem siue exhortationem esse dicit: tametsi rectè noster interpres & alij quidam verterunt *rogo, obsecro.*

VT OBSERVETIS EOS QVI DISSENSIONES ET OFFENDICVLA PRÆTER DOCTRINAM QVAM VOS DIDICISTIS, FACIVNT. *Ut obseruetis*, Græcè σκοπεῖν, quod alij vertunt, *vt consideretis*, alij *vt speculemini*, Augustinus legit, *vt intendatis in eos.* Sed sensus omnium idem est. Obsecro vos, inquit, & adhortor vt vigilanter obseruetis, etiam cum inquisitione, si qui dissensiones seu dissidia opinionū inter vos suscitant, contra doctrinā quā initio accepistis ac didicistis à Petro apostolo & alijs quos habuistis euangelij ministros: & per hoc pariunt offendicula, Græcè σκάνδαλα: videlicet multos peruersæ suæ doctrinæ blandicijs attrahētes in ruinā. Illud *præter doctrinam* &c. propriè referimus ad dissensiones: ex quibus deinde nata sunt sequi scandala: quemadmodum & Chrysostomus eiusq; sequaces exponūt. *Præter*, id est contra, quomodo vertit alibi Græcam præpositionem παρὰ; vt huius epistolæ cap. 1 & 11 *contra naturam*, & cap. 4, *cōtra spem.* Nec secus interpretandum illud Gal. 1, *Præter id quod accepistis.* De quo latius suo loco. Notabis apostolum non dicere præter scripturā sacram. Nā ea cum sit multis locis obscura, facilè detorquetur in alienā & falsam sententiā: Sed ait, *præter doctrinā quam didicistis*, id est, vt dixi, contra doctrinā vobis initio traditā. Facit igitur hic locus imprimis pro traditionibus non scriptis; facit etiā pro obseruandis, & vt Theophylactus loquitur, inquirendis diligenter hæreticis, tanquam hominibus noxijs & Christianæ reipublicæ perniciosis. Innuit prætere a his verbis apostolus plebē Christianam aliquo modo, id est ex generalibus quibusdam principijs discernere posse doctrinā veram à falsa; vt si ab apostolis & eorū successoribus tradita sit & accepta; secundum illud 1 Ioan. 4, *Qui nouit Deum audit nos: qui non est ex Deo non audit nos. In hoc cognoscimus spiritum veritatis & spiritum erroris. In hoc*, id est in eo quod est audire vel non audire pastores ecclesiæ, eorumque doctrinā recipere vel non recipere. Porrò rationē cur dissensionum doctrinæ authores apostolus obseruari velit, ipse subiungit.

Præter prò contra positum.

Locus pro traditionibus non scriptis. Hæretici obseruandi & inquirendi. Doctrina vera à falsa discretio quomodo pertineat ad plebē.

ET DECLINATE AB ILLIS. Ac si dicat: ideo obseruate, vt ab ijs declinetis, id est eorū consortium fugiatis. Nō dicit, disputate cū eis vt cōuertantur: sed vult eos vitari. Quod & Ioānes præcipit in 2 epistola: *Si quis*, inquiēs, *venit ad vos, & hanc doctrinam non adfert; nolite recipere eum in domū.* Ratio manifesta, quia noxia valde & perniciosa fidelibus est eorum consuetudo. Nam, vt alibi dicit apostolus, *sermo eorum vt cancer serpit* 2 Tim. 2. & vt hoc loco statim subiungit, *per dulces sermones & benedictiones seducunt corda innocentium.*

Hæretici vitandi: non cum eis disputandum.

18 HVIVSCEMODI ENIM CHRISTO DOMINO NOSTRO NON SERVIVNT. *Christo Domino nostro*, Græcè, *Domino Iesu Christo.* Qui tales sunt, inquit, ij sua doctrina non seruiunt gloriæ Christi, quamuis ita videri velint.

SED SVO VENTRI. Id est, quærūt vnde lautè viuant, & gulam expleant. Ventris mancipia sunt. Iudaizantes denotantur, præsertim illi quos 2 Cor. 11 pseudapostolos appellat: de quibus ibidem; *Si quis deuorat.* Et Philip. 3. *Quorum Deus venter est.* Et qui *ventres pigri* vocantur ad Tit. 1. Hæc enim ad eosdem pertinere de quibus hic agitur, censet Augustinus. Ac de ijsdem Theophylactus & Oecumenius exponunt. Quamuis enim omnibus hæreticis sit communis superbia: præter hoc tamen aliorum hæreticorum alia vicia sunt. Iudaizantes autem peculiariter vt gulæ deditos notare solet Paulus.

Iudaizātes ventricolæ.

Omnibus hæreticis cōmunis superbia.

ET PER DVLCES SERMONES ET BENEDICTIONES SEDVCVNT CORDA INNOCENTIVM. Græcè numero singulari, καὶ διὰ τῆς χρηστολογίας, καὶ εὐλογίας &c. *& per blandiloquentiam & benedictionem*, tametsi Syrus quoque peralē numerum reddidit. Εὐλογίαν alij vertunt *assentationem*, minus rectè. Nam εὐλογία, *benedictio*, vocabulum medium est, cōprehendens nō solum laudes, verùm etiam faustas imprecationes; licet hic in malam partem accipiatur. Vide quæ de ea voce diximus suprà ad illud cap. 12, *Benedicite persequentibus vos.* Innocentes, Græcè ἀκάκους, vocat simplices & incautos; qui facilè decipiūtur. Hæc quoq; pars apprimè quadrat in pseudapostolos illos Iudæos, propter quos ait 2 Cor. 11, *Timeo ne sicut serpens Heuam seduxit astutia sua: ita corrūpantur sensus vestri*, &c. Atqui in nullos magis hæc eadem competunt, quam in hæreticos nostri sæculi, qui per blandiloquentiam, assentationes, magnifica promissa, perque speciosa nomina verbi Dei, puræ doctrinæ & securitatis conscientiæ, decipiunt simplices & imperitos.

Benedictio vocabulum mediū est.

Innocentes in scriptura vocantur simplices.

Hæreticorū nostri temporis blandiloquētia.

19 VESTRA ENIM OBEDIENTIA IN OMNEM LOCVM DIVVLGATA EST. Quod hic legitur, *in omnem locum diuulgata est*, Græcè tantum est, *ad omnes peruenit.* Sed interpres exponere voluit, *ad omnes*, id est, *in omnem locum.* Sensus enim est: Nam vestra quidem obedientia qua promptissimè recepistis euangeliū Christi vobis annunciatum, latissimè quaquauersum diuulgata est, etiam ad remotiora loca.

Romanorum obedientia in omnem locum diuulgata.

Hac laudatione præmollit admonitionem sequentem, qua cautos vult reddere Romanos, ne seducantur ab ijs quos superioribus verbis descripsit. Obedientiam modo iam explicato passim vsurpat apostolus; vt huius epistolæ cap. 1. 10 & 15, & 2 Cor. 9.

GAVDEO IGITVR IN VOBIS. *In vobis*, Græcè τὸ ἐφ' ὑμῖν. Latinè dici potest: *quod vos attinet*. Propter quod, inquit, & gaudeo sanè de vobis, ac vestri causa. Nam illa vestra fidei promptitudo tam peruulgata meritò magni gaudij materiam mihi præbet. Iam sequitur admonitio.

Sapientes ad bonū, & simplices ad malum nos esse vult Paulus.

SED VOLO VOS SAPIENTES ESSE IN BONO, ET SIMPLICES IN MALO. Græcè: *Volo autem vos sapientes quidem esse ad bonum, simplices autem ad malum*. Sensus est: Sed volo, & ad hoc vos adhortor, vt sitis sapientes quidem & intelligētes rerum bonarum, scilicet vt eas quēadmodum oportet faciatis: (Significatur enim noticia practica quæ prudentiā requirit.) Ad mala verò simplices & innoxij, id est rerū malarum agendarum imperiti: quomodo Christus dicitur nesciuisse peccatum 2 Cor. 5. *Simplices* Erasmus vertit *sinceros*. Nā id etiam significat Græca vox ἀκεραίους, id est integros, incorruptos. ac si dicat apostolus: Seruate vos puros & integros ab admittēdo quod malū est, ac nominatim ab omni corruptela doctrinæ quā suggerunt falsi magistri: quos monui vobis obseruandos esse. Verùm magis placet *simplices*. Non enim dicit apostolus, à malo, quod dicendum erat, si significaret *sinceros, incorruptos*; sed, *ad malum*. Sic & Dominus admonet Matth. 10 dicens: *Estote prudentes sicut serpentes, & simplices* (ἀκέραιοι) *sicut columbæ*. Nā & Erasmus eo loco vertit *simplices*, quod est innoxij, scilicet more placidorum animalium non habentiū cornua quibus offendant aut noceant. Inde enim sumpta translatio Græci vocabuli ἀκέραιοι, quasi dicas, *sine cornibus*. In quē sensum etiam Græci commentatores hūc apostoli locum exponunt. Estque simile præceptum apud eundem 1 Cor. 14. *Nolite pueri effici sensibus, sed malicia paruuli estote*: vt sint ijdem *simplices ad malum*, & *malicia paruuli*.

10 DEVS AVTEM PACIS CONTERAT SATANAM SVB PEDIBVS VESTRIS VELOCITER. Græcè, *conteret Satanam sub pedes vestros in breui*. Latina quoque nonnulla mss. & in his Laudense exēplar, suffragāte etiam Primasio, & iuxta codices antiquiores Amb. commentatore, legunt enunciatiuè *conteret*. Quibus & Syriaca versio consentit. Igitur verba sunt vel bene precantis, sicut & Theodoritus intellexit, vel bene sperantis. Deus, inquit, pacis author, satanam per ministros suos errorū magistros calcaneo vestro insidiantem, hoc est ad lapsum & defectionem à recta fide solicitantem, breui conterat sub pedibus vestris, id est citò victoriam de eo vobis tribuat, extinctis penitus inter vos opinionum dissidijs. Quod ipsum etiam breui factum confido. Alludit apostolus ad illud Gen. 3 dictū serpēti: *Ipsa conteret caput tuum*, vel secundū Græcos codices, *ipse conteret*, Hebraicè, *ipsum conteret*: nempe semen mulieris. Quem scripturæ locum, etsi propriè pertinētem ad Christum, generaliter de fidelibus acceperunt Hieronymus in libro quæstionū Hebraicarū super Genesin, & Chrysostomus in eundē librū ho. 18. Quidam satanam interpretantur omnem spiritum aduersantem credentibus, siue dæmonem, siue hominem. Nam satan aduersarium in genere significat. Ita post Origenem Sedulius. Sed ipsum diabolum intelligi, id est serpentem antiquum, per se suosque ministros semen mulieris persequentē, & calcaneo eius insidiantem, satis apparet ex dictis.

Quid Satanā conterere sub pedibus.

GRATIA DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI VOBISCVM. Gratiam à Deo per Christum precatur Romanis: vt & satanæ insidijs euadant superiores, & in omni bono proficiant. Nam gratiæ nomine fauorem & beneficentiam intelligit, ad omnia quæ sunt pietatis & salutis. Est autem hæc velut hypographe epistolæ, qua valedicit: quam & infrà repetet, interim alia quædam additurus.

Gratia nomine quid significetur.

21 SALVTAT VOS TIMOTHEVS ADIVTOR MEVS. Humanitatis Paulinæ est non solum multos salutare, verùm etiam alios salutatores sibi in epistola nominatim adiungere. Nā suprà tantum generatim dixerat, *Salutant vos omnes ecclesiæ Christi*: Nominat autem primo loco Timotheum adiutorem, Græcè cooperarium suum, vtique in negocio propagandi euangelij, nempe illum ad quem duæ exstant ipsius epistolæ: cuius & alibi sæpe cum laude meminit. Porrò *salutat* Græcè est ἀσπάζονται *salutant*. Comprehēduntur enim etiam sequentes.

Humanitas apostoli Pauli.

ET LVCIVS. Hunc eundē esse cū Luca euāgelista sensit Origenes, nō abs ratione: vt etiā plerique docti sententiæ eius subscribāt. Nam Lucam cum alijs qui hic nominantur, adfuisse Paulo per id ferè tēpus quo hæc epistola scripta fuit, Acta apostolorum declarant cap. 20, vbi loquitur aliquoties in prima persona. Lucam autem Lucium vocat, nomine ad vsum Romanum inflexo; maximè quod ad Romanos scriberet: qua ratione Silā quoque Siluanum alibi vocat. Est quidem Act. 13 mētio cuiusdam Lucij Cyrenensis, qui erat inter prophetas & doctores ecclesiæ Antiochenæ; sed ab hoc diuersus. Non enim ille legitur vsquā Paulum comitatus fuisse, aut egisse Corinthi; vnde scribitur hæc epistola.

Lucius idem qui Lucas.

Silas idē qui Siluanus.

ET IASON ET SOSIPATER COGNATI MEI. Iasonis meminit Lucas Act. 17. Quem apparet Thessalonicēsem fuisse. Nam illic domum habebat, in qua quum hospitio Paulū & Silam excepisset, Iudæorum violentū impetū & accusationē sustinuit. De quo Iasone Paulum hic loqui pleriq; sētiūt. Nec verò est cur dubitetur. Diuersus est autē ab illo siue Iasone, siue potius Mnasône Cyprio antiquo discipulo, apud quē Paulus cū Luca cæterisq; comitibus hospitaturus erat Hierosolymæ, queādmodū idem

Iason Thessalonicensis hospes Pauli.

idem Lucas refert Act. 21. Nam illi nomen fuisse Mnasoni, non Iasoni, Græcus textus & Syriacus, nec non Latini codices emendatiores, & Romana castigatio, fidem nobis faciunt. Est autem verisimile Iasonem hũc proprio & Hebræo nomine (Hebræus enim erat, Pauli cognatus) vocatum fuisse Iesum. Nã præter-quàm quod Iudæi, quibus cum Græcis & Romanis erat conuersandum, nomina sua flexu quodam (vt paulo antè dixi) ad illorum vsum accommodabant: erat Iudæis Christianis ratio peculiaris, cur nomen Iesu, si quis illud haberet à parentibus impositum, minimè sibi retinendum putarent, videlicet ob reuerentiam Christi Saluatoris, cuius nomẽ meritò, Christianis omnibus etiam vsque in hodiernum diem, religione quadã, est incommunicabile. Mutabant igitur illud nomẽ in aliquod vicinũ, quale est Iason, maximè secundum sonum Græcis vocabulis genuinum. Nec quidem id sine exẽplo antiquiore. Nam & ante Saluatoris aduentum, idipsum Græcorum gratia factum fuisse, constat ex Iosepho, qui lib. 12 Iudaicarum antiquitatũ ca. 6, loquens de Iasone qui 2 Machab. 4 legitur per ambitionem adeptus pontificatum: *Iesus*, inquit, *Iasonem se vocari maluit*. Vide etiam quæ dicturi sumus ad illud Col. 4. *Et Iesus qui dicitur Iustus*. Porrò Sosipater idem est cum eo qui à Luca Act. 20 Sopater contracto nomine vocatur, patria Berrhœẽsis. Nam eundem esse, post Origenem omnes ferè consentiunt: ac res ipsa loquitur. Nam præter nomen, etiam tempus & locus scriptæ epistolæ conueniunt. Qui verò eundem faciunt cum Sopatro, ad quem exstat Dionysij epistola, nihil adferunt rationis: & bene eos refellit Ioannes Lorinus in commentario Act. 20. Cognatos autem suos vocat apostolus Iasonem & Sosipatrum vnà cum Lucio: non quod eos in euangelio genuisset, vt vult Origenes in huius loci commentario, sed carne cognatos, id est, quod eiusdem secum generis vel etiam tribus essent aut familiæ; quemadmodum de alijs antea dictum est. Timotheum his vt cognatum, non opus est adiungi, quamuis ex matre Iudæa natum. Nam illi peculiare dedit epitheton, *adiutor meus*.

Iason Hebræo nomine Iesus.

Nomen Iesu fidelibus venerabile & incõmunicabile.

Sosipater idem qui Sopater.

22 SALVTO VOS EGO TERTIVS QVI SCRIPSI EPISTOLAM IN DOMINO. Hoc quod addit, *in Domino*, referendum ad verbum *saluto*, licet & sic possit exponi; *qui scripsi epistolam* ad gloriam Christi. Caietanus additum putat *in Domino*, ad excludẽdum precium scriptionis. Pro Tertio Terentius legitur in commẽtario Theoduli Cœlesyriæ presbyteri: Sed vt arbitror viciosè. Nam constans est Græcorũ & Latinorum codicum lectio Τέρτιος, *Tertius*. Iacobus Faber accipit hæc verba in persona Pauli, dicitque eum se appellare Tertiũ, id est tertio loco salutãtem. Nam, inquit, *primum locum dedit Timotheo, secundum consanguineis suis Lucio, Iasoni, & Sosipatro; tertiũ sibi.* Verũ hac ratione non tertium se diceret, sed quintum. Nã quatuor præcedunt. Et si omnino tertius esset salutator, iuxta supputationẽ Fabri: non τέρτιον se scriberet, sed τρίτον, id est tertium. Τέρτιος igitur haud dubiè proprium est nomen: quẽadmodum & Κούαρτος, *Quartus*, quem paulo pòst nominat: quamuis & ibi de numero Faber aliquid cõminiscitur, vt sibi constet. Rectè commentator Amb. *Tertius nomine non numero*. Cuius nimirũ velut amanuẽsis opera Paulus fuerat vsus in hac epistola scribenda. Is ergo dicit: *Saluto vos ego Tertius qui scripsi epistolam*, scilicet Paulo dictãte; qui & hoc scribi voluit: vt proinde hæc verba nõ minus diuina sint quã cætera. Nã quod ex Diodoro Tarsensi episcopo refert Sixtus Senensis lib. 2 bibliothecæ sanctæ, hunc Tertium, *cum esset parum sermone peritus, nec satis in scribendo exercitatus, epistolam quæ propter multitudinem ac sublimitatem quæstionum, cæteris Pauli epistolis obscurior est, longè reddidisse obscurissimam; dum sensus & cogitationes Pauli elocutionibus interdum confusis, & inabsolutis sententijs, ac transposita nonnunquam ordinis serie conatus est explicare*: hoc inquã, nulli docto theologo potest verisimile videri. Quis enim credat Paulũ tam sublimis ac diuinæ materiæ dispositionẽ permisisse notario, nec loquẽdi nec scribẽdi satis perito? Certè Lucã habebat ad manũ, comitem fidissimũ, ac Græci sermonis haudquaquã ignarum, cuius opera poterat vti, si alieno magis quã suo charactere scribere vellet. Nulla sit igitur dubitatio, quin Paulus epistolæ dictator fuerit, ac Tertius nõ aliud quam scriba, qui verba dictantis excepit: quamuis eum & Pauli fuisse discipulum procliue est existimare; & postea factum episcopum Iconiensem tradant nonnulli.

Fabri de Tertio sententia reiecta.

Tertius Paulo in hac epistola scribenda amanuensis.

Diodori de Tertio Pauli scriba cõmentum explosum.

Paulus huius epistolæ dictator: Tertius scriptor.

23 SALVTAT VOS CAIVS HOSPES MEVS. Hospitem suum dicit apud quem hospitabatur. Hic Corinthius erat, quem à se baptizatũ fuisse testatur 1 Cor. 1. vt ex hoc etiã loco non leuis sit coniectura, Corinthi scriptã esse hãc epistolam. An autem hic Caius idem cum eo sit ad quẽ Ioãnes apostolus tertiam suam epistolam scribit, haud omnino constat. Certò etiã illi egregiã laudem hospitalitatis Ioannes tribuit, vt eundem esse satis probabile sit. Et ita sentit Beda in suo martyrologio ad quartũ nonas Octobris. Meminit & Lucas Caij duobus locis Actorum apostolorũ, scilicet ca. 19, vbi Macedonẽ vocat, & cum Aristarcho coniungit; & cap. 20, vbi Derbæum appellat, & ab Aristarcho Thessalonicẽsi seiungit. Ex quo apparet esse diuersos tam inter se, quam ab isto Corinthio: nisi de posteriore dicamus patria Derbæum fuisse, habitatione Corinthiũ. Nam alioqui sanè si locum & tempus attẽdas scriptæ huius epistolæ, videbitur idem esse. *Fertur*, inquit Origenes, *traditione maiorum, quod hic Caius fuerit episcopus Thessalonicensis ecclesiæ*. Sed id potius in Caium Macedonem cõpetere existimem. Quod ad orthographiã attinet huius nominis, scribendũ est *Caius*, nõ

Caius hospes Pauli, Corinthius, & à Paulo baptizatus.

Caius nō Gaius scribendum.

Gaius, quamuis Græcè sit γάϊος; vt benè docet Antonius Nebrissensis in sua quinquagena cap. 21. Est enim origine Latinum, cuius primam literam Græci causa mollioris soni in gamma mutarunt. Plura de eo vocabulo Lorinus in Acta, cap. 19.

ET VNIVERSA ECCLESIA. Meliores codices tam scripti quā excusi habēt *& vniuersa ecclesia*. Et ita legitur apud Amb. & Primasium, nimirum genitiuo singulari. Nam Græcè est, ὁ τῆς ἐκκλησίας ὅλης, *& ecclesia totius*. Ad eundem modum Syriacè. Nec opus erat nunc asscribere salutationem ab vna ecclesia, quando iam antè scripserat: *Salutant vos omnes ecclesiæ*. Magna commēdatio Caij quod non solum Paulo præberet hospitium, sed totam ecclesiam, id est Christianos passim aduentantes, domo & mensa exciperet.

Commendatio Caij ab hospitalitate.

SALVTAT VOS ERASTVS ARCARIVS CIVITATIS. *Arcarius* Græcè οἰκονόμος. Erasmus quæstorem ærarium vertit: alij curatorem vel procuratorem: Rursus alij, retenta Græca voce, œconomum. Ac ferè interpretantur eum cuius esset publicam administrare pecuniam: siue solus in ciuitate id muneris obiret, siue cum alijs. Ciuitatē verò intelligit Corinthū, propter id quod scribit apostolus 2 Tim. 4, *Erastus remansit Corinthi*. Ex quo rursus argumentum sumunt, Corinthi scriptam esse hāc epistolā. Atqui Pelagius arcariū vocari censet *ex arcario* (sic enim loquitur) id est quod aliquādo arcarius fuisset: quomodo Dauid accepisse dicitur Abigail vxorē Nabal 2 Reg. 2, hoc est, quæ fuerat eius vxor. Cui cōmētario fauet quod Act. 19 dicitur Paulus cū esset in Asia, misisse *in Macedoniā duos ex ministrantibus sibi Timotheum & Erastum*. Neque enim Erastus, si quęstor adhuc erat Corinthi, quę est Achaię ciuitas, versari poterat in Asia, & vacare Pauli negocijs, & ab eo mitti quo ille vellet. Hic postea Philippensium fuit episcopus, & martyrio vitam finiuit: vt ferunt martyrologia ad septimum calendas Augusti.

Erastus quo sensu ciuitatis arcarius.

ET QVARTVS FRATER. Ex nomine nonnulla coniectura est, hunc Tertij qui scripsit epistolam, fratrem dici secundum carnem. Quidam fratrem Erasti volūt. Sed non addidit eius, quod additum oportebat. Neque verò probabile est Pauli fratrem fuisse: neque fratrem, id est Christianum, peculiariter hunc apostolus scriberet: cum id esset omnibus commune, quos hic nominauit. Habemus & Secundum Pauli comitem per idem tempus, eumque Thessalonicensem, Act. 19. An fortè tres fratres fuere Paulo adhærentes, Secūdus, Tertius & Quartus? Quarti natalis, tanquam apostolorum discipuli, notatur in martyrologijs tertio nonas Nouembris.

An fratres Secūdus, Tertius, & Quartus.

24 GRATIA DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI CVM OMNIBVS VOBIS. AMEN. Semel hoc dixit; sed interpositis quibusdam nunc repetit: quomodo scribere solemus: *iterum vale*. Cæterū perpetuus apostoli Pauli mos est, huiusmodi formula precatoria diuinæ gratiæ, in epistolis vti loco valedictionis: id quod per singulas videre est, etiā in ea quæ scripta est ad Hebræos. Et huius sui moris meminit in fine 2 epistolæ ad Thess. his verbis: *Salutatio mea manu Pauli, quod est signum in omni epistola: ita scribo, Gratia Domini nostri* &c. De quo latius illic acturi sumus. Sciendū est autē hanc clausulā imprecationis gratiæ, in omnibus alijs epistolis extremā esse; vt etiā est huius epistolæ versus vltimus in textu Syriaco; nec non in Græcorū cōmentarijs, apud quos verba quæ hic proximè sequuntur, *Ei autem qui potens est* & cætera vsque ad finem epistolæ, leguntur in fine cā. 14, ibidémque ab illis exponuntur; quémadmodū illic à nobis annotatum est. Vbi & Origenē excepimus, qui ea verba legit quidē & exponit hoc loco: fatetur tamen in nōnullis codicibus haberi proximè subiuncta verbis extremis cap. 14. Sanè quod huc non pertineāt videri cuipiā potest ex eo, quod vt in cæteris omnibus epistolis videmus, ita & in hac, post clausulā memoratam nihil prorsus sequi debeat. Verùm quia tam Græci codices qui apud nos sunt, quā Latini omnes in fine epistolæ legunt hæc verba, magis verisimile est apostolo ad Romanos scribenti singulare aliquid diuino instinctu accidisse, vt postquam epistolā aliena manu scriptā de more cōclusisset: ipse sui erga ipsos affectus testificādi causa, quædam adhuc velut pro appendice voluerit asscribere sua manu. Quod Romanis gratum fore sciebat.

Formula valedictionis Paulo in epistolis perpetua.

25 EI AVTEM QVI POTENS EST VOS CONFIRMARE. Refert Origenes Marcionem hæreticum hæc apostoli verba cum sequentibus de hac epistola penitus abstulisse: neq; solum hæc, sed & ab eo loco vbi scriptum est, *Omne quod non est ex fide peccatum est*; vsque ad finē cuncta desecuisse. Quæ fortasse causa fuit, cur in huius & præcedentis partis collocatione, quondā ita vt dictum est, variauerint exēplaria Græca. Porrò cōtinet hæc sententia laudationē Dei insignem, cum gratiarum actione, pro beneficio vocationis gētium ad salutem: Digna proinde qua totam epistolā, in qua de eo beneficio præcipuè disputatum est, terminaret. *Ei*, inquit, *qui potens est vos confirmare*, siue stabilire, scilicet in fide suscepta. Quod dicit propter multos adhuc in fide debiles, de quibus in superioribus. Dicens autem, *qui potens est*, significare vult id omnino à Deo sperandū & exspectandū esse. Quod & alibi hac locutione significat, ex potentia suadens effectum sperandum; dumtaxat in his quæ sperare iubemur; Vt huius eiusdē epistolæ cap. 11. *Potens est enim Deus iterū inserere illos*. & c. 14, *Potens est enim Deus statuere illum*. & 2 Cor. 9, *Potens est autem Deus omnem gratiam abundare facere in vobis*. & Heb. 2, *Potens est & eis qui tentantur auxiliari*.

Hæc epistola à Marcione hæretico truncata.

Opera bona sunt effectus potentiæ Dei.

IVXTA EVANGELIVM MEVM ET PRÆDICATIONEM IESV CHRISTI. *Et*, expositiuè dixit; vt sit sensus; Qui potest vos confirmare in fide; qua nimirum adhęreatis doctrinæ euangelij

Euãgeliũ Pauli quod dicatur. gelij mei, quo vobis prædicaui Iesum-Christum. Suum ergo vocat euangelium, id est à se prædicatum.

SECVNDVM REVELATIONEM MYSTERII TEMPORIBVS ÆTERNIS TACITI. Sensus: Qua euangelij prædicatione reuelatur & manifestatur mysterium omnibus retro sæculis mũdo occultatum, & paucis cognitum. Nam tẽpora æterna Græcè χρόνοις αἰωνίοις dicit vniuersum tempus quod præcessit: quæ interpres alibi vocat *tempora secularia*, vt 2 Tim. 1. & Tit. 1. Atque ea versio magis congruit. Nam æterna tempora propriè sunt interminata. Mysteriũ autem intelligit salutis humanæ per Christũ. Sensum hũc explicant quæ sequũtur.

Tempora æterna siue sæcularia quæ vocet Paulus.

26 QVOD NVNC PATEFACTVM EST. Græcè, *manifestati autem nunc*, scilicet per apostolorum prædicationem.

PER SCRIPTVRAS PROPHETARVM. Græcè, *perq; scripturas propheticas*: vt referatur ad sequentia. Nam cum participio *cogniti* construi debet, vt infrà videbimus. Quod autem dicit *per scripturas propheticas*, supple, expositas & intellectas.

SECVNDVM PRÆCEPTVM ÆTERNI DEI. Id est ex mãdato seu delegatione æterni Dei, facta videlicet apostolis. Tacitè commendat officij sui dignitatem à magnitudine delegantis, quẽ proprio vocat epitheto, æternũ Deũ.

Paulus æterni Dei legatus.

AD OBEDITIONEM FIDEI. Id est: vt fides prompta voluntate suscipiatur.

IN CVNCTIS GENTIBVS COGNITI. Græcè: *in omnes gentes notificati* seu *patefacti*. Ex quo liquet illud, *in cunctis gentibus*, non esse construendum cum parte proxima, *ad obeditionem fidei*; quasi sensus sit, vt omnes gẽtes obediant fidei, aut, vt obediatur fidei per omnes gentes; quomodo multi Latinorũ construunt & exponunt: sed connecti debere cum participio *cogniti*. Refertur autem *cogniti*, vt dictũ est, ad genitiuum *mysterij*, qui præcessit. Neque verò in Græco, vbi retinentur genitiui, vllum est hyperbaton; sicut apparet in Latino, propter casum in media sententia mutatum, addito relatiuo *quod*: cum extrema dicantur casu genitiuo. Quidam obscuritati mederi voluerunt includẽdo notulis parentheticis verba media, *quod nunc*, vsque ad *fidei*. Sed id præter sententiã authoris. Quare ex Græco simplicius & clarius verteris ad verbum, hoc modo: *Secundum reuelationem mysterij temporibus æternis taciti, manifestati verò nunc; perq; scripturas propheticas secundum præceptum æterni Dei ad obedientiam fidei; in omnes gentes patefacti.* Significat apostolus, mysterium salutis humanæ per Christum adipiscendæ, quondam occultum & mundo incognitum, tandem euãgelij prædicatione per apostolos Dei nuncios, ex scripturis prophetarum qui omnes Christo & euangelio eius testimonium perhibent, vt fide suscipiatur, latè per gentes esse manifestatum.

Mysteriũ Christi quondam occultum per apostolos mũdo publicatum.

27 SOLI SAPIENTI DEO. Referendum ad initium totius sententiæ, *Ei autem qui potens est.* Deus dicitur solus sapiens, quomodo Christus dixit: *Nemo bonus nisi solus Deus*, Luc. 18, nimirum ex se, & per essentiam. Nam creatura non nisi participatiuè bona & sapiens esse potest. Loquitur quidem apostolus de Patre: quia addit, *per Iesum Christum*. Sed vocat eũ solum sapientem vt Deus est; non vt vna persona ex tribus.

Solus Deus sapiens, & quo sensu.

PER IESVM CHRISTVM. Non est sensus, Deum esse sapientem per Iesum Christũ, aut Patrem per Filium: qui sermo non est admittendus: sed hæc pars hypostigmate seiungenda est à præcedente. Et quidem nonnulli subaudiunt, gratias agamus: Sicque superiorem sententiam alioqui pendentem absoluunt, vt id quod sequitur, *cui honor* &c ad *Iesum Christum* referatur. Verum melius, & ex mente Pauli, absoluitur parte sequenti.

CVI HONOR ET GLORIA IN SÆCVLA SÆCVLORVM. AMEN. Quidam codices non addunt *cui*; iuxta quos nihil erat supplendum. Sic enim probè cohæret hæc pars cum tota precedenti sententia. Verùm plerique omnes codices tam Græci quàm Latini habent additum; & qui non habent, de eo causa perspicuitatis ablato suspecti sunt. Itaque Græci expositores annotant illud *cui* superfluum esse ad sensum, ac repetitionis causa dumtaxat assumptum. Nam & similem locum obseruare est in epistola ad Eph. 3. Istis Augustinus accedit ita scribens lib. 3 contra Maximinum c. 13. *Quod verò additum est cui, vt diceretur, cui gloria; cùm sufficeret, si dictum esset, ei autem gloria: inusitatam nostra lingua indicat locutionem, non sensum quem requirãmus, vel de quo ambigamus, insinuat.* Tale quid etiam glossator annotauit. *Si*, inquit, *auferas cui, absoluta est lectio*. Et hi omnes illud *per Iesum Christum*, huic extremæ parti coniungunt: atque eo pacto sensum reddunt planiorem; quo nimirum significetur Deo per Christum gloriam attribuendam esse. Denique notandum in Græcis codicibus & multis Latinis mss. nec non apud Augustinum loco iam citato, tantum legi, *Cui gloria in sæcula* &c. Dictio *honor* addita fortassis ex 1 Tim. 1. *Regi sæculorum immortali* &c. qui locus notior, eo quod frequentetur in precibus canonicis. *Sæcula sæculorum* vocat apostolus sæcula proprio nomine æterna, &, vt Augustinus exponit, continuata sæcula, id est nunquam terminanda; tametsi in Græco non additur *sæculorum*. Porrò in Græcis codicibus subscribuntur epistolæ hæc verba; *Ad Romanos scripta fuit* (epistola) *è Corintho* (delata) *per Phæben ministram Cenchreensis ecclesiæ*. Sed non est putandum ea verba partem esse scripturæ sacræ; sed à quopiam Græco authore postea addita, velut subnotationẽ loci vnde, & personæ per quam, missa sit epistola. Quod & in cæteris omnibus Pauli epistolis factum; exceptis ijs quas dedit ad Galatas, ad Thessalonicenses, ad Timotheum & ad Titum; quæ solum loci nomen ascriptum habent.

Pleonasmus in sacris literis.

Deo honor & gloria per Christum.

Finis epistolæ ad Romanos.

IN EPISTOLAM PRIMAM

BEATI PAVLI APOSTOLI AD CORINTHIOS COMMENTARIVS.

ARGVMENTVM EPISTOLÆ.

VAS ad Corinthios epistolas, easq; prolixas, & multiplici doctrina refertas scripsit apostolus Paulus: quod eis ipse primus Christum annunciasset, &, vt loquitur in priori epistola cap. 4, in Christo Iesu per euangelium eos genuisset. Qua ratione filios suos charissimos, seq; eorum patrē, eodem loco vocat. Nonnulli, inter quos author commentarij Ambrosio attributi, putant hanc non esse primam epistolam quam ad Corinthios Paulus scripserit; eo quòd in hac meminerit prioris cuiusdam epistolæ ad eos datæ. Sic enim ait cap. 5. *Scripsi vobis in epistola.* Sed hoc rectène opinentur an secus, videbimus quum ad eū locum peruentum erit. Prior hæc epistola non vnum, sed multa ac varia continet argumenta; provt multa erant de quibus vel admonendi Corinthij apostolo videbantur, vel ipsi ab eo instrui cupiebant. Nam ipsos per literas super quibusdam dubijs inter ipsos exortis, Paulum apostolū suum consuluisse, liquet ex illo septimi capitis initio; *De quibus autem scripsistis mihi.* Sunt autem ista summariè quæ tractantur in hac epistola, & hoc ordine. Primum, ac penè ab exordio, Corinthios increpat quod factiones inter se haberent ex studijs erga magistros. Cuius rei mox causam aperit, quod sæcularem sapientiam immodicè sectarentur; quibus ipse è diuerso commendat humilitatem crucis Christi, docens eius mysteria sæculo esse incognita; ac reuocat à comparandis & iudicandis euāgelij ministris. Deinde eos reprehendit quod hominem incestuosum & excommunicatione dignum, in suo consortio & in ecclesia tolerarent: quem & Satanæ tradendum iudicat. Tertio culpat quod iudicijs inter se contenderent, idq; apud iudices infideles. Quarto taxat quorundam impudicitiam: matrimonium commendat, eiusq; leges præscribit; cui

tamen

tamen virginitatis ac perpetuæ continentiæ ſtudium anteponit. Quintò de carnium idolis immolatarum eſu eos inſtruit. Sextò digreditur ad vtilem ac neceſſariam ſui commendationem, commemorans quemadmodum gratis ac nullo ſtipendio Corinthijs euangelium prædicauerit: cum iuxta Domini conſtitutionem ex euangelio viuere potuiſſet. Septimò generatim eos ad perſeuerantiam vitæ Chriſtianæ hortatur; admonens quæ vicia fugere debeant: inde ſtylum reflectit ad argumentum de immolaticijs. Octauò docet honeſtatem ſeruandam in conuentibus eccleſiæ: ne mulieres aperto capite orent. Nonò quod ab eis peccatum erat in celebratione cœnæ dominicæ, corrigit: rememorata myſteriorum S. Euchariſtiæ inſtitutione. Decimò diſſerit de donis ſpiritualibus; exhortans exemplo membrorum corporis humani, vt ſuum quiſque donum conferat in vſum communem: præcipuè verò omnes ſtudeāt charitati tanquam dono omnium excellentiſſimo. Vndecimò præcipit vt donis prophetiæ ac linguarum vtantur ordinatè. Duodecimò reſurrectionem corporum à quibuſdam negatam, multis argumentis aſtruit: & qualitatem eius ac modum deſcribit. Poſtremò de colligendis in fratres pauperes eleëmoſynis eos admonet. Atque hæc de materia totius epiſtolæ ſatis. Eam ſcriptam eſſe Philippis Macedoniæ quidam opinantur: & ita habet hypographe in Græcis codicibus epiſtolæ ſubiuncta. Sed multò veriſimilius eſt, quod Oecumenius ſentit, Epheſi ſcriptam eſſe; quemadmodum & habet argumentum quod paſſim in Latinis epiſtolę præmittitur. Dicit enim apoſtolus vltimo capite, ſe permāſurum Epheſi. Meminit etiam Aquilæ & Priſcillæ, velut ſecum eodem loco morantiū, dū ab illis ſalutē Corinthijs aſſcribit. Illos autem Epheſi habitaſſe teſtatur Lucas Act. 18, & ſatis intelligitur ex hiſtoriæ continuatione c. 19, circa quod tempus ſcripta eſt hæc epiſtola. Certè Philippis aliquando verſatos eſſe nuſquam legitur. Sed & ex eo quod dicit; *Salutant vos eccleſiæ Aſiæ*, planè intelligitur in Aſia, vbi Epheſus erat, hanc epiſtolam ab eo ſcriptam eſſe. Nam quod in Macedonia non ſit ſcripta, ſatis arguunt hæc vltimi capitis verba; *Veniam autem ad vos cum Macedoniam pertranſiero. Nam Macedoniam pertranſibo*. Conſtat etiam ſcriptam eſſe ante epiſtolam ad Romanos. Nam huius epiſtolæ capite vltimo dubiè loquitur, velut adhuc deliberans de ſua profectione in Ieruſalem. Dicit enim; *Quod ſi dignum fuerit, vt & ego eam, mecum ibunt*. In ea verò quam ſcribit ad Romanos, de profectione iam conſtitutum habet, vti declarant illa verba cap. 15, *Nunc igitur proficiſcor in Ieruſalem, miniſtrare*, ſeu *miniſtrans, ſanctis*. Quod verò attinet ad eos quibus ſcribitur hæc epiſtola: vtrùm ad Corinthios qui ex gentilibus erant, tantummodo ſcripta ſit; an etiam ad Iudæos Corinthi morantes & Chriſto initiatos; dubitauerit aliquis, propter illud quod dicit cap. 12, *Scitis quoniam cum gentes eßetis, ad ſimulacra muta prout ducebamini euntes*. Verùm procul dubio ſua inſcriptione cōplectitur etiam Iudæos, tanquam eiuſdem Corinthiorum eccleſiæ fideles: quemadmodum & epiſtola ad Romanos, & cæteræ omnes ad eccleſias gentilium miſſæ; fideles vtriuſque populi ſuis inſcriptionibus com-

prehendunt. Nā vt vnus erat in singulis ciuitatibus episcopus; sic & vna ecclesia ex omnibus eiusdem loci fidelibus collecta: licet esse potuerint in eadem ciuitate distinctæ, vt ita dicam, parochiæ. Habebant enim Iudæi Christiani suas synagogas, in quibus & Moyses legeretur, & Christi mysteria peragerentur: vt indicant apostoli Iacobi verba Act. 15. Quamuis fatendum, Iudæos gentilibus tam Corinthi quàm in alijs quæ per gentes erant ecclesijs, fuisse multo pauciores. Vnde frequenter ita fideles ad quos scribit, alloquitur Paulus, ac si soli gentiles essent. Quod vtique eum fecisse credendum est in loco memorato. Nam alioqui in eo quod scribit cap. 1, quosdam Corinthiorum dicere; *Ego Cephæ*: Iudæos potissimum notat, quorum Cephas, id est Petrus erat quodammodo peculiaris apostolus. Alicubi quoque in persona loquitur Iudęorum, videlicet tanquam Iudæus Iudęos alloquens; vt cap. 10, cum dicit: *Nolo vos ignorare fratres, quoniam patres nostri omnes sub nube fuerunt*, &c. Non enim sic loqueretur, nisi inter eos ad quos scribit, aliqui Iudæi fuissent. Sed ad expositionem epistolæ veniamus.

SVMMARIVM CAPITIS PRIMI.

DEo gratias agit de varijs donis in Corinthios collatis: Hortatur vt idem sapiāt ac schismata vitent. Exponit consilium Dei, volentis per humilitatem crucis, quæ Iudæis est scandalum, gentibus stultitia, non autem per sapientiam verbi, saluos facere credentes.

CAPVT I.

1 PAVLVS VOCATVS APOSTOLVS IESV CHRISTI. Ne videatur ad munus apostolicum semetipsum ingessisse, vt qui ex numero duodecim apostolorū quos Christus elegerat, non esset; vocatum seu vocaticium (κλητὸν) se dicit apostolum, id est vocatione apostolum; quod ad apostolatū vocatus fuerit non minus quam cæteri, licet modo dissimili. Hunc autem titulum quo se vocat apostolum Iesu Christi, cum ad alios, tum maximè ad Corinthios scribens, iure prætendere potuit; quod apostolatu functus apud eos fundamenta fidei Christianæ collocasset: vt propriè Corinthiorum apostolum dicere se posset. Vide quæ de his vocibus, *vocatus, apostolus*, diximus in commentario epistolæ ad Romanos. Porrò vocatum apostolum se confirmat per hoc quod sequitur.

Paulus quo sensu vocatus apostolus.

PER VOLVNTATEM DEI. Hoc est, iussu, decreto ac beneplacito Dei. Similiter in plerisque exordijs aliarum epistolarum scribit: ne putes, quod hic annotant quidam, speciatim propter pseudapostolos, qui ipsius authoritatem apud Corinthios deprimebant, addidisse eum hoc loco, *per voluntatem Dei*. Quomodo autem Dei voluntate vocatus fuerit ad apostolatum, docet liber Actorum cap. 9 & 13.

ET SOSTHENES FRATER. Hic princeps synagogæ fuerat apud Corinthios: qui deinde Pauli prædicatione *conuersus ad Christum, & ante Gallionem proconsulem acriter verberatus, præclaro initio fidei suæ primordia consecrauit*; vt de eo loquitur martyrologium Romanum ad quattum calendas Decembris; historia ex Actorum cap. 18 desumpta. Videtur autem factus ex archisynagogo Pauli comes: vt quē Corintho Ephesū, vbi hęc epistola scribitur, secutus fuerit. Eum igitur tanquam virum insignem, sibi collegam inducit in inscriptionē epistolæ: & fratrem vocat, siue quia Christianum, siue quod eum sibi adhiberet in epistola scribenda. Fortassis enim Paulo dictante à Sosthene tāquam viro scribendi perito, exarata est hæc epistola.

Sosthenes quis fuerit.

2 ECCLESIÆ DEI QVÆ EST CORINTHI. Supplendum, scribunt, aut quid simile.

SANCTIFICATIS IN CHRISTO IESV. Quā dixit ecclesiam Dei, quadam sua proprietate designat, dicens: *sanctificatis in Christo Iesu*, id est, per Iesum Christum ab omni peccato emundatis, videlicet in baptismo.

VOCATIS SANCTIS. Id est, ad sanctitatem vocatis à Deo, nimirum efficaci vocatione. Nam quod dixit, *in Christo Iesu*, meritum sanctificationis significauit: Quod autem dicit, *vocatis*, efficientiam denotat vocantis gratiæ Dei. Quomodo verò Corinthios sanctificatos dicat, & sanctos appellet: inter quos erant non pauci magnis peccatis contaminati, quēadmodum hæc ipsa epistola testatur: ex ijs quæ diximus in commentario epistolæ ad Romanos cap. 1, vbi sunt hæc eadem verba, satis intelligi potest.

Sanctitas ecclesiæ proprietas.

CVM OMNIBVS QVI INVOCANT NOMEN

DOMINI

DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI. Inuocant nomen Domini Iesu Christi, qui eum cui nomen est Dominus Iesus Christus, orant pro obtinenda salute. Vide quæ dicta sunt ad illud Rom. 10 ex Ioële sumtum, *Omnis quicũque inuocauerit nomẽ Domini saluus erit.* Quod cum ad Christi personam hoc loco referat apostolus: consequens est Christum esse Dominum, de quo id à Ioële propheta dictum fuit: ac proinde Deum esse. Nam Dominus apud Ioëlem est יהוה *Iehouah*. Porrò manifestè apparet apostolum velle hanc epistolam ad omnes perferri Christianos, vtpote valituram ad instructionem totius ecclesiæ. Vnde adhuc sequitur.

Christus Deus.

IN OMNI LOCO IPSORVM ET NOSTRO. Græcè αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν, id est *tam ipsorũ quam nostro.* Quanquam non vno modo hæc pars exponitur. Chrysostomus quidem sentit Paulum hoc exordio epistolæ salutare non solos Corinthios; sed quotquot vbique sunt fideles. Quorum omnium locum etiam suum esse dicit: quod omnium vna sit ecclesia; videlicet haud dissimili sermonis schemate quo dixit Rom. 16, *Salutate Rufum, & matrem eius & meam.* Quem commentarium ex Chrysostomo repetũt Theophylactus & Oecumenius. At verò commentator Amb. videtur *ipsorum* referre ad loca gentium; *nostro*, ad Iudæorum. Sic enim annotat: *Cum Iudæis veris iungit & gẽtes: quia salus ex Iudæis est*, &c. Thomas Caietanus illud *ipsorum* reducit altius, scilicet ad Corinthios: dicitque Paulum ea parte, *cum omnibus* &c. salutationem extendere *ad omnes Christianos*, non absolutè, sed *morantes*, vt ait, *in districtu Corinthiorum, quam nũc diœcesim dicimus*: idque significari per illud, *In omni loco ipsorum*, seu potius *eorum*. Addidisse autem *& nostro*, quod omnis fidelium Corinthiorũ locus etiam suus esset; *non solum propter vnitatem charitatis, sed etiam propter extensionem iurisdictionis apostolicæ.* Est & quartus cõmentarius Photij apud Oecumenium, cuius & Theophylactus meminit; vt illud, *ipsorum & nostro* non construatur cum *loco*, sed cũ præcedente genitiuo *Domini.* Latinis mutato *nostro* in *nostri*, vt casus respõdeat. Nam sic quoque verti potest ex Græco; vt ordo verborum & sensus sit: cum omnibus in quocumque loco inuocantibus nomen Domini nostri Iesu Christi; Domini, inquam, ipsorum & nostri. Verùm hæc expositio, sicut & illa Caietani, non parum coacta videtur. Magis probabiles duæ priores, maximè Chrysostomi. Conferatur autem hic locus cum eo quod dicit 1 Timot. 2, *Volo viros orare in omni loco*; & ex collatione intelligetur non quemlibet locum significari, sed eum qui deputatus sit conuentibus & orationibus publicis; quales ecclesiæ gentium & synagogæ Iudæorum: vt hinc etiã aliqua probabilitas accedat cõmentario Ambrosiano.

Paulus omnes salutat fideles: & eorũ omniũ locũ, suum esse dicit.

3 GRATIA VOBIS ET PAX A DEO PATRE NOSTRO ET DOMINO IESV CHRISTO. Subaudi, multiplicetur. Hæc verba accuratè exposita sunt à nobis in epistola ad Rom. 1, vbi prorsus eadem leguntur.

4 GRATIAS AGO DEO MEO SEMPER PRO VOBIS. Dicta salutatione, incipit à gratiarum actione in Deum. Nam is demum meretur accipere noua quæ petit, qui de acceptis largitori Deo gratias agit. Porrò *semper*, quod alibi dicit *sine intermissione*, significat magnã frequentiam & assiduitatem. *Pro vobis*, Græcè περὶ ὑμῶν, *de vobis*, quod Rom. 1 dixit ὑπὲρ ὑμῶν. Sensus est; propter bona vobis collata. Quod explicat verbis sequentibus.

Vis gratiarum actionis.

IN GRATIA DEI. Alij vertunt *de* vel *super gratia Dei*, id est, propter gratiam Dei. Significatur enim materia gratiarum actionis. Est autem Hebraismus quo antecedens repetitur loco relatiui, *Dei* id est ipsius: velut Gen. 19, *Dominus pluit à Domino.* Nomen gratiæ complectitur omne donum gratuitum ordinatũ ad salutem, vel propriam habentis, vel communem fidelium.

Gratia nomen hoc loco quid significet.

QVÆ DATA EST VOBIS IN CHRISTO IESV. Id est, per Christum Iesum. Nullum enim bonum salutare datur à Deo hominibus, nisi per meritum Iesu Christi.

5 QVOD IN OMNIBVS DIVITES FACTI ESTIS IN ILLO. Græcè ad verbum, *quod in omni ditati estis in ipso*, id est per ipsum. Quod rursus ad Christum refertur. Caietanus *in omni* exponit, *in vniuerso*: quo significetur non singulos ditatos, sed vniuersum corpus Corinthiorum ditatum esse abundantia gratiarum. Sensus ingeniosus magis quàm germanus. Alij vertunt & exponunt, *in omni re*, scilicet ad salutem spectante. Et hunc sensum voluisse videtur noster interpres, dum mutato numero vertit *in omnibus*, quod Græcè est ἐν παντί. Quæ versio etiam Erasmo placuit. Sunt alij qui malunt vertendum *omnino, planè*, quomodo sumitur 2 Cor. 7, *In omnibus exhibuistis vos incontaminatos esse negocio.* Alij exponunt *variè, multifariam.* Sic enim accipitur eiusdem epistolæ cap. 4, *In omnibus tribulationem patimur.* Quanquam idem ferè significatur, siue dicas *omnino*, siue *multipliciter*, siue *in omnibus*, & *per omnia.* Nam distributiuè interdum à Paulo accipi certum est, vt 2 Cor. 6, *In omnibus exhibeamus nosmetipsos, sicut Dei ministros.* Sequitur enim: *in multa patientia, in tribulationibus, in necessitatibus* &c. Quo sensu etiam Latinè aliquando vsurpatum est illud *in omni.* Nam Marcellinum comitem in prima collatione Catholicorum cum Donatistis habita reperio dixisse: *In omni, petitioni vestræ satisfactum est*; id est per omnia, & omni ex parte. Et hic sensus optimè quadrat loco præsenti. Nam quod dixit *in omni*, vel *in omnibus*; iam distribuit, cum subiungit.

Corinthij in omnibus ditati, quo sensu.

IN OMNI VERBO ET IN OMNI SCIENTIA. Pro *verbo* sermonem malunt alij. Sic enim ipse noster interpres reddit 2 Cor. 8, *abundatis fide & sermone & scientia.* Significat apostolus Corinthios ditatos vtroque dono, & cogno-

cognoscendi diuina, & eadem aptè eloquendi. In quibus coniunctis consistit sermo sciētiæ, de quo infrà cap. 12. Quod enim sermonem quidam contrahunt ad donum linguarum, non probo. Nusquam enim λόγος pro dono linguarum accipitur in scriptura. Nec verò donum linguarum ita magni faciebat Paulus, vt illud hic primo loco commemoraret, quod infrà cap. 12 in vltimis ponit, & cap. 14 multum deprimit. Falluntur & illi qui Hebraismum annotant in *verbo*, quasi idem sit quod re seu opere. Nam verbū pro re, Græcis non dicitur λόγος quod hic legitur, sed ῥῆμα, vt Matth. 4, *In omni verbo quod procedit de ore Dei* Luc. 2, *Videamus hoc verbum quod factum est*. Act. 10, *Scitis quod factum est verbum*. Cæterùm intellige Corinthios omni verbo & omni scientia ditatos ab apostolo dici, verè quidem: sed juxta modum & conditionem huius vitæ, & præsentis status ipsorum, qui adhuc erant recentes in fide. Portò diuites factos seu ditatos Corinthios dixit, non sine allusione ad diuitias eorum temporales: vt per hoc ad spirituales ac veras diuitias consectandas, eorum animos magis accenderet.

Sermo scientiæ in quo consistat.

6 SICVT TESTIMONIVM CHRISTI CONFIRMATVM EST IN VOBIS. *Sicut* καθὼς. quod clarius vertas, *quemadmodum*, id est quibus modis aut rebus, nempe sermone & scientia, quibus ditati estis. Et sensus est: Huiusmodi donis, velut certo firmoque testimonio, cognoscitur vos esse fideles ac seruos Christi, eiusque spiritum accepisse. Sic ferè expositores Græci. Nam & Galatas simili modo probat apostolus Spiritum-sanctum accepisse, quod Deus in illis virtutes operaretur, Gal. 3. Estque argumentum ab effectu. Quod in nōnullis codicibus Græcis loco dictionis μαρτύριον *testimonium*, legitur κήρυγμα *præconium* seu *prædicatio*, suppositum arbitramur à quopiam, qui μαρτύριον sic putauerit interpretandum.

Charismata testimonia veræ fidei.

7 ITA VT NIHIL VOBIS DESIT IN VLLA GRATIA. Vel magis expressè è Græco, *ita vt vos non destituamini in vllo dono*. Nā in Græco χάρισμα est, non χάρις, vt suprà semel & iterum. De quibus autem donis seu charismatis loquatur, ex cap. 12, 13 & 14 discendum est. Inde enim liquet vtrumque genus comprehendi, & eorum quæ gratis data, & quæ gratum facientia vocantur. Referenda est autem hæc pars ad illud superius, *Quod in omnibus diuites facti estis*, &c. Quocirca quidam verba media, *sicut testimonium* &c. signis parentheticis includunt. Quæres quomodo in omnibus ditatos affirmet Corinthios apostolus; sic vt nihil illis gratiæ deesset; quos hac epistola & sequenti de tam multis adhuc instruit; deque tam multis & grauibus reprehendit: quibus etiam huius epistolæ cap. 4 ironicè dicit, *Iam saturati estis, iam diuites facti estis* &c. vtique negans eos saturatos esse, & diuites factos. Quippe & alibi inopiam bonorum spiritualium eis asscribit, vt in 2 epistola cap. 4 dicens: *Vt & illorum abundantia vestræ inopiæ sit supplementum*. Respondeo, Corinthios in omnibus ditatos fuisse ex mente Pauli, non quod omnes omnia haberent: sed quia iuxta quendam modum huius vitæ, vt suprà dixi, in ipso corpore omnia erant: sicut ipse explicat cap. 12, docens in ecclesia perinde vt in corpore humano diuersas ac diuisas esse gratias, operationes, officia, pro membrorum varietate. Cum quo bene consistit vt fuerint inter Corinthios multi inopes bonorum spiritualium; haud secus atque in emporio quopiam, vt erat Corinthus, multæ quidem sunt diuitiæ, non tamen apud omnes, sed apud pauciores, per quos illæ possint ac debeant in alios distribui. Quo fit vt pauperes petant loca diuitum, & cupiant eorum esse vicini. Iam licet schismata & dissensiones etiam essent inter Corinthios, de quo primo vicio tanquam primam curam postulante, statim à principio eos admonet: non tamen illis deerat gratia vnitatis & concordiæ. Erat enim hæc in eorum cordibus qui dicebant: *Ego sum Christi*. Non dissimiliter Augustinus respondet epistola 59 ad Paulinum quæst. 6. *Scripturæ mos est*, inquit, *ita loqui de parte, tanquam de toto: sicut Corinthios in primis epistolæ suæ partibus ita laudat, tanquam omnes tales sint: cum essent laudabiles quidam eorum*. Notandum præterea, Paulum non dicere eos in omnibus esse perfectos; & nullam eis deesse perfectionem gratiæ: sed in omnibus diuites esse, & nullam eis gratiam deesse. Nam etsi numero donorum diuites erant & abundabant: tamen in eis nōdum erant perfecti; ne quidem ea perfectione quam multi assequuntur in hac vita. Sed vt ad eam paulatim proficerent, exhortandi erant.

Quo sensu Corinthij in omnibus ditati.

Corinthij in omnibus diuites, non tamen in omnibus perfecti.

EXSPECTANTIBVS REVELATIONEM DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI. Hanc reuelationem seu manifestationem Christi aliàs aduentum eius vocat; quo nimirum fiet vt Christus in sua gloria palam ab omnibus cōspiciatur, ad eiusdem gloriæ consortium assumpturus omnes electos. Itaque non nuda significatur exspectatio, sed ea quæ ad spem pertinet Christianam.

8 QVI ET CONFIRMABIT VOS VSQVE IN FINEM SINE CRIMINE. *Qui* quamuis rectè referatur ad id quod proximè præcedit, id est ad Christum: potius tamen si tota series orationis expendatur, referendum videbitur ad Deum Patrem, significatum versu 4, *Gratias ago Deo meo* &c. Cæterùm hæc pars duo promittit: firmitatem in acceptis Dei donis, & perseuerantiam qua in illis conseruentur vsque ad finem vitæ: vel potius (quod vult pars sequens) vsque ad aduentum Christi futurū in fine sæculi: quamuis hoc ex illo sequatur. Non dicit autem sine peccato. Nam sine peccato nec iusti viuunt, quantumuis in iustitia prouecti: Sed *sine crimine*, Græcè vno vocabulo, ἀνεγκλήτους, id est, *inculpatos*, vel, si

Iusti sine crimine viuunt, non sine peccato.

ita

ita dicere liceat, *incriminabiles*. Crimen autem de grauioribus peccatis intelligitur. Vnde & Syrus vertit *sine accusationibus*: quod accusationes de grauioribus institui soleant. Eius autem loco Paulus 1 Thess. 5 scripsit ἀμέμπτως, *sine querela*. Porrò locus iste bifariam intelligi potest. Vno modo, vt sint verba bonæ fiduciæ, quam de Corinthijs animo conceperat, quòd Deus illos confirmaturus sit vsque in finem: quemadmodum & ad Philippenses scribit cap. 1, *Confidens hoc ipsum, quia qui cœpit in vobis opus bonum, perficiet vsque in diē Christi Iesu, sicut est mihi iustum hoc sentire pro omnibus vobis*. Iuxta hunc sensum rursus hic meminerimus, loqui Paulum non de singulis qui erant in ecclesia Corinthiorum: sed de corpore, in quo erant alij alijs meliores ac firmiores: quanquam & de vnoquoque sperandum erat, prout materiam bonæ spei quisque in se ostendebat. Altero modo; vt sint verba simpliciter asseuerantis, non de omnibus Corinthijs fidelibus, sed de electis qui inter eos erant, & propter quos hunc scribendi & docendi laborem suscipiebat: sicut ait 2 Tim. 2, *Omnia sustineo propter electos*. Hunc commentarium valde probabilem facit, quod statim sequitur: *fidelis Deus per quem vocati estis* &c. Sic enim & alibi promissionem salutis ac perseuerantiæ, quæ propriè electos respicit, confirmat allegata fide & veritate Dei; velut 1 Thess. 5. *Fidelis est qui vocauit vos, qui etiam faciet*. & 2 Thess 3, *Fidelis Dominus est, qui confirmabit vos & custodiet à malo*. & Heb. 10, *Fidelis est qui repromisit*. Quibus scripturis & illa accedat huius epistolæ cap. 10, *Fidelis Deus est, qui non patietur vos tētari supra id quod potestis: sed faciet etiam cum tentatione prouentū*. De qua scriptura suo loco plenius. An autem priori sensui faueat id quod adferebatur ex epistola ad Philippenses: intelligetur ex ipsius loci commentario. Mouet quæstionem Caietanus, quomodo dicat apostolus *sine crimine*: quum multi sint electi, quibus iustificatis donum firmitatis, vt non aliquando & ad tempus excidant à gratia Dei, non detur; vti constat de Dauide, Petro & alijs. Respōdet illud, *sine crimine* referendum esse ad tempus aduentus Christi, significatum verbis sequentibus: vt sensus sit; confirmabit vos vsque in finem, sic vt reddat & constituat criminis expertes in die aduentus Christi. Quæ responsio probari videtur ex simili loco qui est Coloss. 1, *Exhibere vos sanctos & immaculatos & irreprehensibiles* (Græcè ἀνεγκλήτους, quod hic vertit *sine crimine*) *coram ipso*; id est, in aduentu eius. Sed cum secundum scripturas, esse sine crimine passim tribuatur iustis in hac vita, & non solum in vita futura; vbi non modo sine crimine, sed prorsus sine peccato omnes erūt: (Loca sunt Luc. 1, 1 Tim. 3 & 5, Tit. 1 &c.) nihil sanè prohibet quo minus hunc locum sic intelligamus; apostolum sentire quod Deus Corinthios confirmaturus sit vsque in finem sine crimine, sic vt vel non labantur in crimen aliquod, vel lapsi resurgant. Quamuis enim electorum multi labantur interdum: est tamē omnibus eis commune & proprium perseuerantiæ donum; quo nimirum fit vt finaliter non excidant. Atque eo sensu omnes sine crimine conseruantūr vsque in finem. Et huic intellectui fauet similis sermo 1 Tim. 6, *Vt serues mandatum sine macula, irreprehensibile, vsque in aduentum Christi*. Vbi manifestum est *irreprehensibile* referri ad tempus huius vitæ protensum vsque ad Christi aduentum.

Duplex huius loci sensus.

Alter sensus melior, de electis.

Quæstio.

Responsio Caietani.

Alia responsio verior.

IN DIE ADVENTVS DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI. *Aduentus* non est in Græco. Tantum enim legitur, *in die Domini* &c. Videtur autem *in die* positum pro *in diem*, vel *ad diem*. Sic enim tota sentētia clarior efficitur. Nam confirmatio fidelium vsque in finem sine crimine, præparatio eorum est ad diem quo venturus est Dominus ad iudicium. Hunc enim extremi iudicij diem sæpe scriptura diem Domini vocat. Habes & alibi *in die* pro *in diem*, vt Rom. 2. *In die iræ*. & Iac. 5, *In die occisionis*. Item, *In aduentu Domini*, pro, *in aduentum Domini*, 1 Thess. 3 & 5.

Dies Domini quis dicatur.

9 FIDELIS DEVS; PER QVEM VOCATI ESTIS IN SOCIETATEM FILII EIVS IESV CHRISTI DOMINI NOSTRI. Probatio est eius quod dixit, *Qui & confirmabit vos vsque in finem* &c. Estque argumentum à fide & veritate Dei. Quod quidem, iuxta priorem sensum partis præcedentis, sic explicari potest: Verax est Deus in suis promissis; à quo proinde salutem & gloriam in die Domini certissimè exspectare debetis: si, quod de vobis confido, perseueraueritis vsque in finem sine crimine, in eo ad quod vocati estis. Sic enim Deus promisit per filium suum: *Qui perseuerauerit vsque in finem hic saluus erit*, Matth. 10 & 24. Verùm quia nō dixit; qui glorificabit vos: sed, *qui & confirmabit vos vsque in finem*. vbi ipsa perseuerantia continetur, & à Deo danda significatur: idcirco recurrendum est ad posteriorem sensum qui erat de electis; & in eo quod ait, *vocati estis*, intelligenda vocatio non quæcumque, sed ea quæ est secundum propositum, id est electionem Dei; de qua dicit Rom. 8, *Quos prædestinauit, hos & vocauit: & quos vocauit, hos & iustificauit: quos autem iustificauit, hos & glorificauit*. Igitur ad hunc modum argumentatur apostolus: Deus fidelis est & verax: Promisit autem vobis electis suis firmitatem & perseuerantiam vsque in finem; ergo *confirmabit vos* &c. Assumptionem probat illa pars, *per quem vocati estis*, scilicet vocatione secundum propositum, *in societatem filij eius*. Nam propositum illud in se perseuerantiæ promissionem includit. *Societatem*, Græcè κοινωνίαν *communionem*. Interpres nunc *communicationem*, nunc *societatem* vertere solet. Nam & Erasmus etsi hoc loco mauult *consortium*: alibi tamen, vt Gal. 2 & 1 Ioan. 1 *societatem* trāstulit. Sed cum Latinum vocabulum anceps sit ad cœtum sociorum, id est, homines in vnā societatem collectos, & ad socialem eorum

Huius partis duplex expositio.

Omnes secundum propositū vocati saluantur.

Societatis nomine quid significetur.

 inter

inter se coniunctionem: potius huic loco cõuenit posterior significatio; quam & Græca dictio magis exposcit. Non enim Græci cœtũ aut collegium hominum κοινωνίαν vocare solent; sed eorũ inter se communionẽ: id quod propriè ea vox sonat. Atque isto modo accipitur, vbicumque in scripturis hoc nomen legimus: ac nominatim 1 Ioan. 1, vbi de eadem hac nostra cum Deo Patre & Filio eius societate, sermo est. Quanquam ex huiusmodi societate, velut causa, consurgit ille hominum cœtus, qui etiam societas vocatur. Quod ergo dicit apostolus, *per quem vocati estis* &c. tale est: Cuius Dei Patris beneplacito vocati estis in communionem, societatem & amiciciam Iesu Christi filij eius: nimirum effecti participes meritorum eius, & facti membra corporis, cuius ipse est caput; id est ecclesiæ. Denique facti fratres eius, habentes eundem patrem Deum. Vnde Deus nunc Christi, nunc noster pater passim in epistolis Pauli vocatur.

10 OBSECRO AVTEM VOS FRATRES. Hactenus laudauit Corinthios; quò nunc molliori gradu transeat ad eorum reprehensionẽ. Quam tamen rursum ne offendat, auspicatur ab obsecratione. Potest quidem etiã ex Græco verti, *exhortor vos*, vt nonnulli interpretati sunt: sed magis huic loco conuenit, *obsecro*; quemadmodum & Erasmus vertit. Nam obsecrationi seruit quod sequitur.

PER NOMEN DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI. Obsecrat, imò obtestatur per nomen Saluatoris, tanquam sacrosanctum, & super omnia venerabile. Nam quod quidam putant, non aliud hic significari quam si dixisset, per Dominum nostrum Iesum Christũ; videlicet absque respectu nominis, non adeò verisimile est. Nam in obtestationibus etiam nomina ponderantur: velut si Iudæus quẽpiã obtestetur per nomen Dei τετραγράμματον.

Obtestatio per nomen Domini Saluatoris.

VT IDIPSVM DICATIS OMNES. *Idipsum*. Græcè τὸ αὐτὸ *idem*. Quod interpres passim vertit *idipsum*. Sensus: vt sitis inter vos cócordes, vt idem sentiatis. A posteriori prius vult intelligi. Nam animorum consensum sequitur concordia sermonis.

ET NON SINT IN VOBIS SCHISMATA. Σχίσματα sunt scissiones, dissensiones, dissidia factionum instar. Græcum vocabulum retinuit interpres, vt receptum apud Latinos. Nec tamen intelligit apostolus ea schismata, quibus receditur ab vnitate ecclesiæ catholicæ; quod qui faciunt, schismatici propriè vocari solent: sed quasdam velut sectas intra ecclesiam; vt dũ alij alijs student magistris, aut patronis, eorumque nominibus gloriantur: quemadmodum paulo pòst ipse declarat.

Schismata quæ dicantur.

SITIS AVTEM PERFECTI. Perfectionem intellige qualis est corporis integri, & constantis ex omnibus membris inter se bene cõpositis. Id enim significat Græcum participiũ κατηρτισμένοι, quod alij vertunt *compacti*. Cyprianus legit *compositi*, lib. de vnitate ecclesiæ & lib. 3 testimoniorum cap. 86. Erasmus trãstulit *integrum corpus*. Repetit apostolus idem vocabulum 2 Cor. vltimo, vbi rursum noster interpres, *perfecti estote*.

IN EODEM SENSV ET IN EADEM SENTENTIA. *Sensu*, Græcè νοΐ; *mente*. Cæterùm in multis quidem Latinis pro *sententia* legitur *scientia*: Sed *sententia* est in emendatioribus, suffragante editione Romana. Nam & apud Cyprianum, vtroque loco iam dicto, sic legitur; & in epistola quadam Caroli Magni scripta ad episcopos Hispaniæ: quam reperies apud Baronium in annalibus ad annum Domini 794. Nec enim Græcè est vt superius versu 5, γνώσει, nisi in paucis exemplaribus, quibus haud magna fides: sed γνώμῃ. Denique sunt Latini codices quibus legitur, *eadem mente, & eadem sententia*. Sensus apostoli: Sed vt sitis perfecti, tanquam corpus integrum & bene compositum; eadem mente, eademque voluntate præditi. Nam inter mentem & sententiam (licet hæc quidam confundant) ita distinguendum videtur, quòd mens in cognitione versetur; sententia quid agendum sit statuat. Vnde & γνώμη pro consilio ponitur infrà c. 7, *Consilium autem do*. Atque in eo perficitur amicicia, quod est idem velle & nolle.

11 SIGNIFICATVM EST ENIM MIHI DE VOBIS, FRATRES MEI, AB IIS QVI SVNT CHLOES. Causam aperit generalis exhortationis quam præmisit. Chloën nonnulli nomen loci esse volunt, vt oppidi aut vici. Rectius alij fœminæ nomen interpretantur: vt est apud Horatium in Odis. Nam locum aliquem hoc nomine appellatum fuisse nusquam legitur. Adde quod sermo Græcus ὑπὸ τῶν χλόης, non admittit expositionem de loco. Nam dicendum esset, ὑπὸ τῶν ἐν χλόῃ, quod bene obseruauit Erasmus. Est autem hæc locutio penè similis illi Rom. vltimo, *qui sunt ex Aristobuli, ex Narcissi*, scilicet domo vel familia. Sic enim & hoc loco domesticos seu familiares Chloës, Christianæ mulieris apud Corinthios notæ, vult intelligi. Exprimit autem nomen; vt declaret se non incerto rumore, sed à certis hominibus ac fide dignis, hæc quę scribit, accepisse. simul innuit tale esse de quo potius ab ipsis Corinthiorum presbyteris admoneri vel consuli debuisset; sicut ab eis consultus fuerat de negocijs coniugij, infrà ca. 7. Erat enim res non minoris momenti; nimirum spectans ad schismata.

Chloë nõ loci sed fœminæ nomen.

QVIA CONTENTIONES SVNT INTER VOS. Contentiones sunt verborum concertationes, vbi quisque vult superare. Quæ contentiones, & de quibus rebus inter illos fuerint, sequentia declarant.

Contentiones quæ dicantur.

12 HOC AVTEM DICO QVOD VNVSQVISQVE VESTRVM DICIT. Græcè, *Dico autem istud quod* &c. *Quod* determinatiuè capitur, pro quo particulam causalem *quia* reddere solet interpres; non autem relatiuè, tanquam sensus sit: Hoc quod vos dicitis dico

& repeto

& repeto per mimésim. Nam Græcè non est ὅ, sed ὅτι, quod pro relatiuo Paulus non solet vsurpare. Pendet autem à verbo, *significatum est mihi*; quemadmodum & ὅτι præcedens; *quia contentiones* &c. Dilucidus erit sermo si sic efferas: Significatum est mihi contentiones esse inter vos: id est, vt apertè dicam, vnūquemque vestrum dicere, &c. Quod dicit *vnusquisque vestrum*; intellige, nō omnes eadē, sed alius aliud; eorum nempe quæ sequuntur.

EGO QVIDEM SVM PAVLI; EGO AVTEM APOLLO: EGO VERO CEPHÆ. Sermo supplendus hoc aut simili modo: Ego sum Pauli discipulus, sectator, tanquam melioris magistri; & sic de alijs. Cepham non dubiū est Petrum intelligi, cui dicitur Ioan. 1, *Tu vocaberis Cephas*, id est *Petrus*, vt euangelista interpretatur. Ac verisimile est Iudæos fuisse qui dicebāt, *Ego Cephæ*: videlicet Petro studentes tanquā apostolo circumcisionis. Ob hanc enim causam non dicit *Petri*, sed *Cephæ*, vocabulo vtens Hebræo-syro. *Apollo*, Græcè ἀπολλῶ, genitiui casus est, tertiæ declinationis Attico more, à nominatiuo ἀπολλώς, vt scribitur infrà cap. 3 & Act. 18. Id admonendum fuit propter quosdam qui nomen hoc inflectunt, vt profanum illud Dei gentilis nomen, Apollo, Apollinis; quum apud Græcos tam nomen quam declinatio diuersa sit. Porrò contentionis de qua hic agitur, occasionem quidam hanc adferunt; quod cum Apollo esset vir eloquens, vt memorato Actorum loco dicitur; Paulus autem sermone imperitus, vt ipse de se fatetur 2 Cor. 11. vterque verò Corinthijs prædicasset Christum; Paulus prior, Apollo posterior: alij quidem illorum, Pauli discipulos se dicerent, eoque magistro tanquam reuera doctiore, & primo apostolo suo, gloriarentur, imperitia sermonis eius nihil offensi; præsertim qui per eius prædicationem crediderant: alij verò magistrum suum Apollo iactarent, eloquentiam hominis extollentes, ideoque eius comparatione Paulum deprimentes. Atque hinc factū vt acrius vtrique inter se contenderent, dum quisque studiosè suum magistrum præferunt. At verò Græci expositores, cum quibus sentiunt commentator Amb. & alij Latinorum non pauci, existimant apostolum fingere personas: & sub honestis nominibus eorum qui rectè & sincerè Christum prædicabant, quales vtique erant Paulus, Apollo, Cephas; tacitè Corinthios taxare, quod inter se sectas haberent quorundam capitum, quæ, parcens pudori Corinthiorum, nominare noluerit; siue philosophorum, contra quos agit hoc & sequenti capite; siue pseudapostolorum, in quos latius inuehitur in 2 epistola cap. 10, 11 & 12. Tanquam hoc velit apostolus: Si reprehensibile est, per contentionem dicere se esse Pauli, vel Apollo, vel Cephæ; multo magis esse dignum reprehensione, quod nominibus philosophorum aut falsorum apostolorum, quidam sese iactitant. Hunc intellectū probant ex eo quod apostolus infrà cap. 4 dicit: *Hæc autem transfiguraui in me & Apollo, propter vos; vt in nobis discatis* &c. Nec idcirco mendacium erit in verbis Pauli, qui aliud pro alio dixerit. Nā vti respondet Hugo Victorinus, sensus esse poterit: *Hoc quod dico, simile est illi, quod vnusquisque vestrū dicit*. Quod apud vos fit, tale est ac si alius diceret, *Ego sum Pauli*: alius, *Ego Apollo* &c. Verū fortassis vtraque expositio coniūgēda est, vt plenè percipiamus apostoli mentē. Nam ex ijs quæ scribit cap. 3, planè liquet etiā Pauli & Apollo & Cephæ nominibus alios & alios Corinthiorū contentiosè gloriatos fuisse. Quin idipsum satis etiā apparet ex ijs quæ subijcit hoc loco: dum negat se quenquam baptizasse, ne quis diceret se in nomine Pauli baptizatum esse. In quo argumento soluendo frustra laborare mihi videtur Caietanus. Sed cur etiam Cephæ, id est Petri meminerit Paulus, cùm ille Corinthi non legatur euangeliū prædicasse; quæri potest. Existimat Cardinalis Baronius in annalibus ad an. Domini 57, eos qui se dicebant esse Cephæ, perinde vt qui Christi, non id contentionis studio dixisse, sed potius ad hoc vt contentionem illam & scissuram ecclesiæ declinarent, rem ad suum principium reduxisse; dicendo se esse discipulos Petri, velut totius ecclesiæ supremi post Christum pastoris & capitis: quomodo qui dicebant se esse Christi, partes reuocabant ad caput & pastorem ecclesiæ primarium. Sed hæc opinio refellitur ex apostoli verbis, quibus satis declarat tam eos qui dicebant se esse Cephæ, reprehensibiles esse, quàm qui Pauli vel Apollo nominibus gloriabantur. Primùm quia distinguit dicentes, *Ego Cephæ, ego autem Christi*, velut inter se diuisos. Nam secundum dictam opinionem non erant distinguendi (vtpote animo & sententia concordes) qui se dicerent esse Cephæ, & qui Christi. Deinde quia subijcit: *Nunquid Paulus crucifixus est pro vobis? aut in nomine Pauli baptizati estis?* Hoc enim æquè dici poterat de Petro. Postremò quia sub finem 3 cap. vbi suam adhortationem qua prædictæ contentioni mederi voluit, concludit, rursus apertè Cepham annumerat illis hominibus in quibus non sit gloriandum. *Nemo*, inquit, *glorietur in hominibus. Omnia enim vestra sunt, siue Paulus, siue Apollo, siue Cephas*. Sanè tertium hoc membrum, *ego vero Cephæ*, similiter vt primum & secundum cum vituperatione referri ab apostolo; sententia est omnium commentatorum, ac præter hos Augustini; cuius in lib. de vnico baptismo cap. 5, hæc sunt verba: *Temporibus apostolorum, qui dicebant, Ego quidem sum Pauli, ego autē Apollo, ego autem Cephæ; quamuis non per impiorum, sed sanctorum nomina, ipsi tamen impia schismata faciebant*. Idem sermone 13 de verbis Domini: *Volentes homines*, inquit, *ædificari super homines, dicebant: Ego quidem sum Pauli:*

Cephas idem qui Petrus.

Apollo malè inflectunt quidam.

Quæ causa contentionis Corinthiorū de magistris.

Corinthij nominibus Pauli, Apollo & Cephæ gloriati.

Quæstio de Petro.

Reprehēsi qui dicebant, Ego sum Cephæ.

ego autem Apollo: ego verò Cepha: ipse est Petrus. Et alij qui nolebant ædificari super Petrum, sed super petram: ego autem sum Christi &c. Dicendum igitur quosdam è Corinthijs Petri nomine se iactitasse, vel quod ab eo baptizati essent, vel potius quod eo prædicante, non quidem Corinthi, sed alibi fidem Christi suscepissent: præsertim qui erant ex circumcisione; eo quod Petrum colerent vt peculiarem suum apostolum; sicut ante dixi. tametsi credibile est siue Iudæos, siue alios eo propensius Petri nomine gloriatos fuisse, quod scirent quanta esset illius dignitas & eminentia supra cæteros apostolos. Nec verò quia Cepham, id est Petrum non primo, sed tertio loco Paulus nominauit, idcirco putandus est primatus eius prærogatiuam non agnouisse: quomodo nec Christi dignitatem diminuit, quem vltimum posuit. Siquidem gradatim ascendit ad maiores; se ipsum, vt in re odiosa, primum nominans, id est reuera infimo ponens loco, Christum supremo, & huic proximum Petrum: id quod à Græcis expositoribus diligenter est annotatum. Itaque hic enumerationis ordo magis profectò valet ad stabiliendum Petri principatum, quàm ad labefactandum. Nam quod etiam Apollo iuxta hunc ordinem sibi anteposuit, modestiæ eius fuit. Sed iam vlterius circa hunc apostoli locum, vbi Corinthios occasione magistrorum diuisos reprehendit, quærat aliquis: an perinde reprehendendi sint qui hodie dicunt, Ego sum Thomæ Aquinatis, ego Ioannis Scoti, ego N. aut N. Rursum qui dicunt, Ego sum Francisci, ego Dominici, ego Benedicti. Nam huiusmodi voces omnino similes esse istis, Ego sum Pauli, Apollo, Cephæ; & pari censura cum ijs damnandas, contendunt non solum aduersarij nostri hæretici, verum etiam Erasmus & Iacobus Stapulensis. Quibus ita respondeo: priores reprehendendos non esse, si tantum hoc sentiunt, se hunc aut illum insignem doctorem scholasticum sequi, tanquam præceptorem, ducem ac monstratorem doctrinæ sacræ; quantum pertinet ad methodum, sententias & principia quædam quæ probabiliter disputari possunt: non sic autem, vt eius sententijs per omnia sibi statuant ac mordicus inhærendum, atque eum nusquam aberrasse credant: neque pugnaciter pro placitis eius certent, tanquam iurati in verba magistri: sed agnitæ libenter cedant veritati, imo etiam maiori probabilitati, secluso omni studio partium & specie factionum. Nam alioqui certè tales iustam reprehensionem haudquaquam effugerent, similiter vt hoc loco Corinthij. Posteriores quoque reprehendi non debere, dum eiusmodi verbis non aliud significetur quam sese sui quemque patriarchæ pium viuendi institutum sectari, & regulam profiteri; dumque in hac institutorum & quasi familiarum diuersitate, Christianam charitatem colant, & omnes in vnam Christi religionem & familiam conuenire, & ad eundem scopum tendere debere, cogitent. Neq; etiam puerili contentione patronum patrono aut institutum instituto præferre studeant: aut ex patroni præcellētia, vel instituti perfectione, plus aliquid sibi præ cæteris arrogent. In his enim non professiones, sed offensiones & vicia damnanda sunt; & ab omni specie mala abstinendum.

Ad quæstionē responsio.

Cur Petrus tertio loco nominatus.

Vtrùm reprehēdēdi qui se Thomistas aut Scotistas vocant. Item qui dicūt, Ego sum Frācisci; ego Dominici. Responsio de prioribus.

Responsio de posterioribus.

EGO AVTEM CHRISTI. Putat Caietanus etiam hoc dicentes à Paulo reprehendi, propterea quod Christum caput vnius factionis statuerent. Sed constans est aliorum interpretum tam Græcorum quam Latinorum sententia, Paulum hoc addidisse velut bene & Christianè dictū; ac doluisse quod non omnes hoc idē dicerent. Erat enim hæc vox vnitatis, non schismatis. Nā Christus erat omnium caput. Et hunc sensum confirmant ea quæ scribuntur cap. 3. præsertim illud extremum: *Vos autē Christi, Christus autem Dei.* Verum est tamen quod admonent Græci, Christum videri in parte collocatum à dicentibus, *Ego sum Christi*: sed vicio aliorum, dum ab illis dicitur, *Ego sum Pauli, Apollo, Cephæ.* Iam deinceps tribus rationibus interrogando propositis, schismata Corinthiorum destruit.

Bene dictum ego Christi.

13 DIVISVS EST CHRISTVS? Non enunciatiuè hoc legēdum, vt quosdā fecisse meminit Theodorit. queādmodū & exponit Oecumenius: sed interrogatiuè. Et quidē interrogandi notam μὴ *nunquid*, præpositā habent codices quidam Græci. Sensus est; Nū Christi corpus dissectum est in partes? ac si dicat, vt solet; *Absit.* Nam ne quidem corpus eius mortale & passibile, quū pateretur, vllius mēbri vel abscissionem vel cōfractionē subijt; vt impleretur quod scriptū est, *Os non comminuetis ex eo.* Exo. 12, Ioa. 19. Quare nec in corpore eius mystico quod est ecclesia, scissiones & sectas facere debetis. Nā & hoc esset Christū diuidere.

Christus corpus indiuisum.

NVNQVID PAVLVS CRVCIFIXVS EST PRO VOBIS? Quasi dicat: Nunquid Paulus sua passione vos redemit? Minimè. solius enim hoc Christi est, qui solus noster est redēptor. Quare nec Petrus, quāuis postea crucis supplicium passus, pro nobis crucifixus dici potest; eo nimirum sensu quem hîc intendit apostolus: tametsi illius passio sicut & Pauli & aliorum martyrū nobis valeat, non solum ad exemplū, verum etiā ad aliquā pœnæ tēporalis pro peccatis debitæ relaxationē; siue per solā charitatis communionem id fiat, siue per potestatē ecclesiæ datam à Christo. Sed eiusmodi pœnarum relaxatio, quamuis tota nitatur merito Christi crucifixi; non tamen absoluta est hominum redemptio. De qua videlicet Augustinus tract. 84 in Ioan. *Etsi*, inquit, *fratres pro fratribus moriantur; tamen in fraternorū peccatorum remissionem nullius sanguis martyris funditur: quod fecit Christus pro nobis.* Quod ipsum & Leo pontifex testatur non vno loco,

An Petrus pro nobis crucifixus.

vt in

vt in epistola 83 & 97, ac rursum sermone 12 de passione Domini. Sed de ea re plenior tractatus est in 4 sent. dist. 20. Sensus argumenti Paulini sic explicatè reddi potest. Quum constet, nec Paulum, nec Apollo, nec Cephã pro vobis crucifixum esse, sed Christum solum: tamen illæ voces vestræ, *Ego sum Pauli, ego Apollo, ego Cepha*, alijs dicentibus, *ego Christi*, ita sonant, ac si non solus Christus pro vobis mortuus esset: sed pro alijs Paulus, pro alijs Apollo, pro alijs Cephas, denique pro alijs Christus. Porrò seipsum nominat Paulus, ait Theophylactus, *vt ne videatur ex inuidia, aliorum nominũ mentionẽ fecisse.*

AVT IN NOMINE PAVLI BAPTIZATI ESTIS? *In nomine*, Græcè εἰς τὸ ὄνομα, *in nomẽ*. quemadmodum & legitur Matth. cap. vltimo, vbi forma baptismi significata est. Quod tamen interpretes ferè vertunt, *in nomine*, tã hoc loco & apud Matthæum, quàm alibi. Nam & interdum sic legitur, ἐπὶ τῷ ὀνόματι *in nomine*, etiã vbi de baptismo agitur, vt Act. 2. Sensum verò huius partis ita reddunt quidã: Aut nunquid virtute ac merito Pauli baptizati estis? id est, remissionem peccatorum in baptismo consecuti? quasi dicat, Minimè. Nam & hoc Christo proprium est. Vnde toties in Actis apostolorum legimus aliquos in nomine Christi baptizatos fuisse, vt cap. 2, 8, 10, 19. Qua vtique locutione non forma verborum inter baptizandum adhibita, significata est, vt quibusdam visum fuit: sed potius authoritas, virtus ac meritum eius, cuius in nomine baptizati dicuntur. Alij sic exponũt: Nũ per baptismũ in nomẽ meũ ascripti estis, vt Pauliani diceremini, tanquã accepto Pauli baptismo? Nã quid aliud sibi volunt qui dicunt, *Ego sum Pauli*? Hic sensus est in Græcorum commentarijs; & Græco textui, atque ijs quæ sequuntur accommodatior. Quod verò Latini quidam inter quos Caietanus, exponunt *in nomine Pauli*, id est expresso & inuocato inter baptizandum Pauli nomine: quasi dictum esset à baptizantibus, ego te baptizo in nomine Pauli: facilè refellitur ex illa parte sequenti; *Ne quis dicat quod in nomine meo baptizati estis*. vbi illud *in nomine meo* non potest ad istum modum exponi. Id quod ipse etiam Caietanus animaduertit: Vnde coactus est aliter illic quam hoc loco, eandem phrasin interpretari; quum alioqui nihil esset necesse.

14 GRATIAS AGO DEO. Quidam codices addunt *meo*: quibus annuit editio Syriaca: Sed in Græcis non legitur, vt nec in Latinis probatioribus.

QVOD NEMINEM VESTRVM BAPTIZAVI. Gratias de hoc agit: non quia malum erat baptizasse; sed quoniam esse poterat, ac verisimilier futurum erat occasio mali. Et quidem Deo gratias agit, cuius prouidentia factum sit, vt hoc, quod est Paulum non baptizasse Corinthios, cesserit ad eorum bonum, id est ad euitationem peccati, quo iactarent se in Pauli nomen baptizatos esse; aut tanquam per baptismum in eius nomen ascripti, dicerent: *Ego sum Pauli*.

NISI CRISPVM ET CAIVM. Crispus apud Corinthios Iudæorum archisynagogus fuerat: quem Paulo prædicante credidisse Domino cum omni domo sua, scribit Lucas Act. 18. Sunt qui Crispum cum Sosthene quem initio epistolæ nominauit, eundem faciant: quoniam & ille Corinthi princeps synagogæ fuisse refertur à Luca Act. 18, tanquam vnus sit & idem. Sed verius est diuersos fuisse. Quod & Lorinus sentit, & alij complures qui scripserunt in Acta apostolorum. Nec enim ratio erat cur in breui interuallo scripturæ, tam Lucas loco memorato, quam Paulus hoc capite, eundem hominem diuersis appellarent nominibus. Martyrologia quoque diuersos eis assignant dies. Sed quomodo, inquies, vterque archisynagogus in eadem ciuitate? Respondeo cum Lorino: Aut Sosthenes Crispo successit: aut in eadem ciuitate plures erant synagogæ: (nam Hierosolymæ multas fuisse constat ex Act. 6, & ex ijs quæ refert Carolus Sigonius lib. 2 de rep. Hebræorũ c. 8) aut alibi synagogæ præfecturã Crispus aliquãdo gesserat. tametsi istorum modorũ primus maximè placet: vt Crispo, quia Christianus erat factus, exauthorato Sosthenes successor datus sit: qui & ipse nõ multo pòst exẽplum Crispi fuerit secutus. Porrò Caius hospes erat Pauli, vt ipse testatur Rom. vltimo. De quo plura vide in eius loci commentario. Quare non sine ratione est, quod hos duos ipse Paulus suis manibus baptizauerit. Sequitur ratio gratiarum actionis.

Crispus archisynagogus à Sosthene archisynagogo diuersus.

Quæstionis solutio

Caius hospes Pauli

15 NE QVIS DICAT QVOD IN NOMINE MEO BAPTIZATI ESTIS. Græcè, *quod in nomen meum baptizaui*. Legit etiam Augustinus *baptizaui*, lib. 3 contra Cresconium cap. 11. Tertullianus quoque lib. de pudicitia cap. 14 sic legit: *Ne qui dicat quod in nomine meo tinxerim*. tametsi in nonnullis etiam Græcis reperiatur ἐβαπτίσθητε *baptizati estis*, & in alijs ἐβαπτίσθη *baptizatus est* Sed hæc sensum non variant. Est autem duplex huius loci sensus. Multi quidem sic exponũt: Ne quis vestram in baptismo sanctificationem ascribat virtuti ac merito meo: quasi pro merito baptizantis se habeat effectus baptismi. Ita ferè Latini, secuti Augustinum disputantem aduersus Donatistas, qui docebant effectum baptismi dependere à sanctitate baptizantis. Aliter, & Græcæ lectioni congruentius exponitur, hoc modo: Ne quis me calumnietur, & dicat, quod vos baptizãdo transcripserim in nomen meũ, ac de me Paulianos vocari voluerim, tanquã meo baptismo sanctificatos.

Quid in nomine suo baptizare.

16 BAPTIZAVI AVTEM ET STEPHANÆ DOMVM. *Stephanæ* masculinum à nominatiuo Stephanas, vt manifestum est ex Græca declinatione. *Domum*, id est familiam. Cum autem familiæ nomine etiam pueri & infantes cõprehendantur, argumento valde probabili

Baptismus infantium probatur ex hoc loco.

colligunt ex hoc loco scriptores catholici, simul & ex Act.16, vbi custos carceris cum omni domo sua baptizatus legitur, etiam infantes baptizatos fuisse; & proinde rectè eos ecclesiæ catholicæ more baptizari, vt Christo incorporentur: cum profectò negari nequeat eos salutis quæ in Christo est, esse capaces.

Stephanas quis fuerit.

Porrò Stephanas quis fuerit non constat, nisi quod Theophylactus scribit fuisse virũ apud Corinthios magnum & celebrem; idque satis apparet ex vltimo capite huius epistolæ, vbi de eodem Stephana mentio fit honorifica, semel & iterum: deque domo eius dicitur quod sint primitiæ Achaiæ.

CÆTERVM NESCIO SI QVEM ALIVM BAPTIZAVERIM. *Si*, pro *an, num*. Latinius ergo: *Præterea haud scio, num quem alium baptizauerim*. Id intellige vel in vniuersum, vel ex vobis, id est Corinthijs. De his enim ad quos scribit, propriè loqui videtur. Nec verisimile est à Paulo neminẽ toto orbe præter paucissimos Corinthios quos hic excipit, baptizatũ fuisse. Crediderim sanè etiam custodem illum carceris, de quo modò dicebam, fuisse baptizatum à Paulo: vbi præter ipsum & Silam, qui domum eius totam baptizaret, nullus aderat.

Quæstio.

Quæret aliquis: si Paulus propè neminem Corinthiorum baptizauit, atque inde consecutum est, vt nemo diceret se in nomine Pauli baptizatum: quomodo igitur iam ante dixit, quosdam dicere: ego sum Pauli?

Respõsio.

Verùm id dicebant, non quod à Paulo baptizati, sed quod ab eo fidem & euãgelium edocti essent. Qua etiam ratione dicebant alij, *Ego Apollo, ego Cephæ*. Nam nec Petrus per se baptizabat, vt mox ostendemus. Itaque gloriabantur in magistris fidei; sed magis adhuc gloriaturi, si ab eis etiam baptizati fuissent.

17 NON ENIM MISIT ME CHRISTVS BAPTIZARE, SED EVANGELIZARE. Occupatio est: tanquam diceret quis Paulo: Quomodo gaudes te non baptizasse, cùm id sit tui muneris? Respondet se non esse missum ad baptizandum, sed ad euangelizandum. At quæres: Si Christus apostolum Paulum non misit vt baptizaret; qua igitur authoritate baptizauit? Ipse enim hic fatetur se nonnullos baptizasse; quod sanè nemini licet, nisi qui ad hoc missus fuerit.

Quo sensu Paulus nõ ad baptizandũ missus.

Respondeo, Christũ quando Paulum per reuelationem apostolum fecit, non ei iniunxisse ministerium baptizãdi, sed prædicandi euangelium; id est, apostolatum ei commisisse: Cui tamen officio consequenter etiam baptizandi potestas erat adiuncta, tanquam officium secundarium. Vnde quod dicit, *Non misit me Christus baptizare*, sic intellige: Non principaliter ad hoc me misit; ea non est primaria pars legationis meæ. Genus locutionis est quale illud, *Misericordiam volo & non sacrificium*: id est, misericordiam potius ac principalius requiro, quam sacrificium.

Duo pastorum officia, quorũ alterũ alio principalius.

Porrò docet nos hic locus, cum duo sint episcopi seu pastoris officia, prædicare verbum Dei, & sacramenta administrare; maius ac principalius, idemque magis arduum ac necessarium, esse verbi diuini prædicandi officium: In quo proinde studiosius oporteat eũ versari. Hinc etiam ostenditur in eo quod dictum est apostolis; *Euntes docete omnes gentes, baptizantes eos*, Matth. 28. duo quidem significari officia pastorum ecclesiæ, doctrinam & sacramentorum administrationem; sed illud isto tum principalius, tum etiam laboriosius. Nam vt ait Augustinus lib. 3 contra literas Petiliani cap. 56. *Perfectè baptizare etiam minus docti possunt: perfectè autem euangelizare, multo difficilioris & rarioris est operis*. Iam quod apostolis à Christo mandatum fuit, etiã Paulo, tacitè saltem, mandatum oportet intelligi; vt qui nihil minus habuerit à cæteris apostolis 2 Cor. 12. Fecit ergo vtrumque; sed alterum per alios, à quibus id facilè fieri poterat: ipse in eo quod maius ac difficilius erat, totus occupatus. Vnde & Act. 19 Ephesios illos, qui tantum nouerant baptisma Ioannis, plenius à se institutos, non tamen per se baptizauit. Imposuit autem ipse eis manus; quia id ab alijs fieri non poterat. Sic & Petrus Act. 10. Cornelium & familiam eius fidem Christi à se edoctos baptizari iussit, non ipse baptizauit.

Christus per se docuit: non per se baptizauit.

Idque adeò Christi Domini exemplo, qui per se docuit, non autem per se baptizauit, sed per discipulos suos, Ioan. 4. Quo suo exemplo docere voluit, eos qui ad verbi ministerium apti sunt, in eo munere præcipuè versari debere; & sacramentorum administrationem, vbi res postulat, alijs per quos fieri potest cõmittere; ne ipsi à potiore officij sui parte impediantur: præsertim episcopos, vt minora discant aliis demandare, quo ipsi ad maiora per se exsequenda sint magis expediti. Quanquam etiam ob id non per se baptizabant apostoli, ne schismatum occasiones præberent, alijs dicentibus, Ego sum Petri; alijs, Ego Pauli &c. quandoquidem etiam non ab illis baptizati, talia dixerint.

Sicut baptizandi, sic & exorcizandi ministeriũ ab episcopo delegãdum alijs: quo expeditius vacet ministerio verbi.

Quod verò de baptizandi ministerio dicit Paulus, & cum eo dicere potest quiuis episcopus: id & de alijs similibus dicere eum posse arbitror: exempli gratia: Non misit me Dominus exorcizare, sed euangelizare. Nescio enim cur quidam magni sese tantopere occupent ac fatigent in exorcizandis dæmoniacis: cum id cuilibet simplici presbytero committi possit: quando nec quidem presbyterorum illud proprium officium est, sicut est baptizandi: sed eorum qui presbyteris ordine minores sunt, & suo nomine exorcistæ vocantur: multoque melius sit vnam animam prędicatione verbi diuini è diaboli potestate eripere, quã multorũ obsessa corpora ab illius vexatione liberare.

NON IN SAPIENTIA VERBI. Transit latenter ad aliud caput reprehensionis, eorum scilicet qui vel in prædicando euangelio affectabant eloquentiam & sapientiam sæcularem, vel eam à suis prædicatoribus ac magistris requirebant. *Verbi* Græcè λόγου. Qua voce & verbum & ratio significatur. Puratque

S.Thomas

Quid Paulo verbum siue sermo

S. Thomas hoc loco conuenientius intelligi posse sapientiam verbi, id est humanæ rationis: *quoniam*, inquit, *ea quæ sunt fidei, humanam rationem excedunt*. Alij tam Græci quam Latini verbum, id est sermonem, intelligunt: idque rectius. Sic enim à Paulo assiduè innuitur, cum alibi passim, tũ præcipuè in hac præsenti disputatione. Iam enim dixerat eos diuites factos *in omni verbo & in omni scientia*. Et hîc de sermone mox subijcit: *Verbum enim crucis pereuntibus quidem stultitia est*. Nec aliter capite sequenti. Nam etsi his in locis nunc sermonem nunc verbum audiamus, in Græco tamen non aliud est quam λόγος. Dicit ergo Paulus, se missum à Christo non ad baptizandum, sed ad prædicandum euangelium: nec id tamen *in sapientia verbi*, id est, exquisito & doctrinis sæcularibus instructo sermone. Hoc est quod repetit initio proximi capitis, se venisse *non in sublimitate sermonis aut sapientiæ*. Vtrumque enim à se remouet, & sermonis apparatum, & sapientiæ sæcularis ostensioné. Hunc sensum exprimere volens Erasmus ita vertit: *non erudito sermone*.

Quid sapientia Verbi.

VT NON EVACVETVR CRVX CHRISTI. *Euacuetur*, Græcè κενωθῇ *inanis reddatur*. Cyprianus *inanis fiat*, lib. 3 testimoniorum ca. 69. Sensus; Ne laude suæ virtutis ac potentiæ defraudetur crux Christi. Nam si cum sapientia verbi missi fuissent ad prædicandum apostoli; iam non virtuti crucis, id est diuinæ potentiæ quę per crucifixi meritum operatur, ascripsissent homines conuersionem gentium ad fidem, sed eloquentiæ & sapientiæ humanæ: Corinthij maximè, qui sæculari sapientiæ cũ eloquentia coniunctæ, plurimum tribuebant.

Quomodo per sapiẽtiā verbi euacuetur crux Christi.

18 VERBVM ENIM CRVCIS PEREVNTIBVS QVIDEM STVLTICIA EST. Obijcere quis poterat: euangelium, id est verbum crucis contemptui futurum apud auditores, ideoque sine fructu, si ita nudè & absque ornamentis humani sermonis ac sapientiæ prædicetur. Concedit hoc Paulus quantum ad reprobos attinet: sed non quantum ad electos: penes quos redemptionis proprietas est. Vt proinde nulla ex parte frustretur Dei propositũ, quantumuis humiliter prædicetur crux Christi: sed magis appareat & illustrior reddatur eius virtus in fide omnium electorum. Sensus huius partis: Verbum crucis, id est, sermo de cruce, prædicatio Christi crucifixi, ab ijs qui pereũt & non sunt à Deo electi ad salutem, reputatur velut res stulta & ridicula; videlicet ratione rei prædicatæ, id est crucis & crucifixi; quem infrà dicit gentibus esse stulticiā. Quid enim stultius secundum sensum carnalem, quam salutem exspectare ab homine crucifixo? Et ita sapiebant, qui insultabant ei dicentes: *Alios saluos fecit: seipsum non potest saluum facere*, Matth. 27.

Verbum crucis stulticia pereuntibus.

IIS AVTEM QVI SALVI FIVNT, ID EST, NOBIS, DEI VIRTVS EST. In Græco non interponitur, *id est*. Sed addidit vel interpres, vel alius quispiam explicandæ sententiæ causa. At nobis, inquit, qui saluamur (sic enim in Græco est) eadem prædicatio crucis, vtique ratione rei prædicatæ, instrumentum est virtutis ac potentiæ Dei; dum per crucem, quãuis humiliter prædicatam, Deus potenter operatur nostram conuersionem & salutem. Loquitur in persona electorum. Nec enim alij sunt qui salui fiunt, quàm electi: vt nec alij qui pereunt quam reprobi. Consimili modo dixit euangelium esse virtutem Dei, *in salutem omni credenti*, Rom. 1.

Verbum crucis Dei virtus, & quibus.

19 SCRIPTVM EST ENIM. Testimonio prophetico docet excludendam sapientiam sæcularem à prædicatione euangelij.

PERDAM SAPIENTIAM SAPIENTIVM, ET PRVDENTIAM PRVDENTIVM REPROBABO. Græcè: *& intelligentiam intelligentium reprobabo*, siue *reijciam*. Hieronymus legit, *& intellectū prudentium reprobabo*. in commentarijs Isa. 33. Habetur autem hoc testimonium apud Isaiã cap. 29 iuxta versionem LXX, nisi quod apud apud eos non est *reprobabo*, sed *abscondam*: quemadmodum & in Hebræo, vbi Hieronymo interprete sic legitur: *Peribit sapientia à sapientibus eius*, scilicet populi Iudaici; *& intellectus prudentium eius abscondetur*. Cæterùm mutatio quam vel Paulus vel LXX fecerunt, nihil adimit de sensus integritate, sed magis eum explicat. Nam vtique Deus id facturus erat, quod futurum propheta prædicit. Interim nota Paulum referre ad vniuersum genus sapientiæ sæcularis, id quod propheta propriè de sapientia Iudæorum, id est Scribarum & Pharisæorum, dixit. Sensus est. Perdam, inquit Deus, id est abijciam vt contemptibilē (nam *perdam* exponit apostolus per *reprobabo*) sapientiam & intelligentiam siue prudentiam eorum qui secundum sæculum sapientes & prudentes sunt; ita vt ea ad negocium euangelij & promouendæ salutis hominum vti nolim: ne vt suprà dictum est, euacuetur crux Christi.

Sapientia sæcularis reprobata à Deo.

20 VBI SAPIENS? VBI SCRIBA? VBI CONQVISITOR HVIVS SÆCVLI? *Scriba* Græcè γραμματεύς. Tertulliano *literator*, li. de idololatria cap. 10. *Conquisitor* συζητητὴς, Laurentio & Erasmo *disputator*. Nam συζητεῖν etiam interpreti nostro disputare est, vt Act. 6 & alibi. Hæc Pauli potius verba sunt quam prophetæ: quibus tamen ille ad similem eiusdē prophetæ locum respicit, qui est cap. 33, quo loco vulgata versio sic habet: *Vbi est literatus? vbi legis verba ponderans? vbi doctor paruulorum?* At in Hebræo sic ad verbum legitur: *Vbi scriba? vbi ponderator*, siue *librator*? *vbi numerans turres?* Quod LXX sic reddiderunt: *Vbi sunt grammatici? vbi sunt consiliantes? vbi est numerans eos qui nutriunt?* Paulus verò præter alia mutauit ordinem, & scribam sapiẽti postposuit. De hac varietate consule Forerium & alios qui commentati sunt in Isaiam. Theophylactus & Oecumenius sapientem interpretantur philosophum gentilium, scribam

Quis sapiens; quis scriba; quis conquisitor huius sæculi.

doctorem Iudæorum. His enim nominibus apud vtrumque populum appellabantur. Cõquisitorem autem seu disputatorem sæculi huius vocat apostolus, non eum qui disputat de hoc sæculo, rerumque humanarum studiosus indagator est, vt quidam exponunt: sed disputatorem sæcularem seu mundanum; qui videlicet humana tantum ratione & naturali ingenio de rebus quibuslibet inquirit & disputat. Cuiusmodi fuere qui dicti sunt philosophi. Non malè quidam genitiuum *huius sæculi* putant etiam ad duo priora nomina referri debere, id est ad sapientem & scribam. Nam de sapientia quidem id exprimit, dum statim nominat *sapientiam huius mundi*, & capite sequenti *sapientiam huius sæculi*. Sentit igitur apostolus ad prædicandum euangeliũ & mundum fide Christi imbuendũ non fuisse missos aut adhibitos sapientes huius sæculi: quin potius eos cum sua sapientia abiectos & repudiatos esse à Deo. Nam id significat illa per interrogationes insultatio, *vbi sapiens*, &c. Merito autem abiecta est sapientia mundi; non solum ne extenuaretur virtus crucis; verum etiam quia multis erat erroribus & vanitatibus permixta; &, quoad personas, superbiæ plena, ideoque prædicationi crucis contraria.

Cur abiecta à Deo mundi sapientia.

NONNE STVLTAM FECIT DEVS SAPIENTIAM HVIVS MVNDI? Rursus hoc erotemate sapientiam sæcularem traducit vt inutilem & stultam. ac si dicat: Palàm est sapientiam mũdi huius esse reprobatam à Deo. *Stultam fecit* Græcè vno verbo ἐμώρανεν *infatuauit*, vt legit Tertullianus cõtra Marcionẽ, id est inanem ostendit & contemptibilem reddidit, non dignatus vti eius adminiculo ad persuadendam hominibus veritatem euangelij. Neque enim vllus sapientum huius sæculi vocatus fuit à Christo ad euangelium prædicandum. Theophylactus exponit infatuatam mundi sapientiam, id est stulticiæ conuictã; eo quod non potuerit inuenire verum. Vtrique sensui congruit ratio subiuncta.

Nullus sapiẽtum huius sæculi vocatus ad prædicãdum euangeliũ.

21 NAM QVIA IN DEI SAPIENTIA NON COGNOVIT MVNDVS PER SAPIENTIAM DEVM. *Nam quia*, Græcè ἐπειδὴ γὰρ *postquam enim*. Quanquam etiam rectè habet quod noster interpres vertit. Dei sapientiam nõnulli Christum interpretantur: quo prædicante carnales homines Deum Patrem noluerunt agnoscere. Mouet eos quod paulo pòst Christus vocatur Dei sapientia. Sed hic sensus præsenti instituto non videtur conuenire. Quocirca rectius alij Dei sapientiam intelligunt relucentem in opificio mundi; metonymicè tamen acceptam pro ipso mundi opificio, omnibus ad contemplandum exposito.

Dei sapiẽtia opificiũ mundi.

PLACVIT DEO PER STVLTICIAM PRÆDICATIONIS SALVOS FACERE CREDENTES. *Placuit Deo*, Græcè εὐδόκησεν ὁ Θεὸς. Pro quo Tertullianus *boni duxit Deus*, lib. 5 cõtra Marcionem cap. 5. Sic enim ille etiam alibi loquitur, vt obseruauit ad dictum locum Pamelius. Sed rectè noster interpres *placuit Deo*. quod aliàs *complacuit*, aliàs *beneplacitum est* dicere solet. *Stulticiam prædicationis* alij Hebraismũ exponentes vertunt, *stultam prædicationem*. Sensus totius periodi: Quandoquidem vel postquam mundus, id est humanum genus, per sapientiam mundi, id est suam, qua contemplatus est creaturas, earumque rationes perscrutatus, nõ cognouit Deum in opere illo suo sapientissimè condito (quod vocat Dei sapientiam) & per hoc mundi sapientia nihil cõtulit hominibus ad salutem; benigno consilio visum est Deo, per crucis prædicationem, siue per crucem ipsam, rem in specie stultam & contemptibilem, hominibus prædicatam, operari salutem eorum qui huiusmodi prædicationi crederent. Rationem cur ita Deo placuerit, assignat Leo pontifex sermone 19 de passione Domini: *vt mirabilior fieret constantia fidei ex difficultate credendi.* Sed hæc ratio subordinanda est rationi principaliori, quam ipse Paulus adfert inferius: *vt non glorietur omnis caro in conspectu Dei.* Cæterùm bene post Hugonem Caietanus obseruat apostolum non dixisse, non cognouit aliquis, *sed non cognouit mundus*. Nam ipse fatetur ac docet philosophos ex creaturis Deum agnouisse, Rom. 1. Verùm illi, sicut ibidem dicitur, nec Deum glorificauerunt, nec veritatem cognitam mundo propalarũt; sed eam in iniusticia detinuerunt. Vnde & illa qualiscumque Dei noticia, tam ipsis cognoscentibus, quàm mundo, ad salutem inanis effecta est.

Salus per crucem, eiusq́; humilẽ prædicationẽ.

Pauci per sapientiã mũdi Deũ cognouerũt: nulli glorificauerunt.

22 QVONIAM ET IVDÆI SIGNA PETVNT. Græcè, *quandoquidẽ & Iudæi signũ petũt*, seu *postulant*. Legitur autem *signum*, numero singulari, dumtaxat in codicibus qui hodie extãt. Nam apud Chrysostomum, Theophylactum & Oecumenium plurale est *signa*: quemadmodum & apud Tertullianum. Commendat apostolus virtutem euangelicæ prædicationis tam Iudæis quam gentibus despectæ. Siquidem, inquit, & Iudæi signis olim assueti, signa, id est miracula exigunt; quibus velut diuinis testimonijs (inde enim signa dicta) adducantur ad credendum; talia maximè qualia Moyses in Ægypto & in deserto exhibuit. Vnde Luc. 12 leguntur signum aliquod cælitus à Christo postulasse. Quibus & Christus alibi dicit, *Nisi signa & prodigia videritis, non creditis*, Ioan. 4. Iam antè enim dixerant ei: *Quod signũ ostendis nobis, quia hæc facis?* Ioan. 2. Non tamen reprehendit apostolus, si quis ex iusta causa signum petat, quo vel sua vel aliorum fides, alioqui infirmior, roboretur. Siquidem Abrahã signum petijt & accepit, Gen. 15. & Gedeon Iudic. 6. & Ezechias 4 Reg. 20: Verum post Moysen & prophetas adhuc nolle credere, nisi signo viso, Iudaicum est.

Iudæi signis assueti signa petunt.

Signũ petere non semper malum.

ET GRÆCI SAPIENTIAM QVÆRVNT. Græcos, tanquam gentilium præcipuos, nominat. Et Græci, inquit, solam sectantes rationem naturalem, requirunt humanam sapientiam;

id est

id est philosophicis rationibus doctè & disertè propositis persuaderi volunt: &, si quid ratione assequi nequeant, qualе est mysterium crucis; non recipiunt, sed explodunt atque irrident. quemadmodum Paulo cōtigit Christum prædicanti apud Athenienses philosophos Act. 17. Vnde & à Festo præside audiuit, *Insanis Paule*, Act. 26.

23 Nos avtem prædicamvs Christvm crvcifixvm. Intellige ex superioribus, *non in sapientia verbi*, & ex sequenti capite, *non in persuasibilibus humanæ sapientiæ verbis*, & ex epistolæ 2 cap. 10, *in captiuitatem redigentes omnem intellectum in obsequium Christi*. Opponit enim apostolus prædicationē Christi crucifixi sapientiæ sæculari. Quamuis autē multi signis ac miraculis adducti fuerint ad fidem crucifixi: multo tamen plures sine miraculis crediderunt. Quod sanè melius & perfectius est. Atque in ea re euidentius declarata est virtus crucis. Dicit autem multitudinis numero, *Nos prædicamus*; vt secū alios veros euangelij ministros comprehendat.

Multi per miracula, plures sine miraculis in Christum crediderunt.

Ivdæis qvidem scandalvm. Christus crucifixus Iudæis scandalum, id est offendiculū fuit, & vt propheta loquitur, *lapis offensionis & petra scandali*, in quem grauiter impingerent: quia crucis opprobrium eos turbauit & impediuit, ne hominem illum pro Messia reciperent: quemadmodum adducto Isaiæ testimonio docet apostolus Rom. 9.

Christus crucifixus Iudæis scādalum.

Gentibvs avtem stvlticiam. *Gentibus* ἕλλησι *Græcis*. Sed eo nomine gentiles generatim cōprehendit, saltē cultiores, minusq; barbaros, potissimū Romanos: quibus omnibus, æstimatione humanæ sapiētiæ quā sectabātur, mera stulticia erat hominē crucifixū aut prædicare aut credere mundi saluatorē. Græcorū nomine cæteros etiam gentiles à Paulo cōprehēdi, docēt alia loca, vt Rom. 10, *Non enim est distinctio Iudæi & Græci*. & Gal. 3, *Non est Iudæus neque Græcus*. Quæres an non etiam Iudæis stulticia fuerit Christus crucifixus; Fuit sanè. Siquidem generaliter dictum est suprà, *verbum crucis pereuntibus stulticiā esse*. Sed præter hoc; Iudæis peculiariter scandalum fuit, quibus Christus promissus fuerat & exspectatus; nec tamen receptus; ob causam quā modò diximus.

Idem gentibus stulticia.

Idem Iudæis stulticia.

24 Ipsis avtem vocatis Ivdæis atqve Græcis. *Ipsis* Erasmus minus rectè *ijsdem*. Non enim Grecè est τοῖς αὐτοῖς, quemadmodū suprà, *vt idem* (τὸ αὐτὸ) *dicatis omnes*. Sed sine articulo αὐτοῖς, quod non aliud est quam *ipsis*. Vide quæ diximus ad illud Rom. 7. *Igitur ego ipse mente seruio* &c. *Vocatis*, Græcè, τοῖς κλητοῖς *vocaticijs*. Et sensus est: Iis verò qui diuina prædestinatione vocati sunt ad fidem, siue Iudæi illi sint siue Græci, id est gentiles, vt dictum est.

Christvm Dei virtvtem et Dei sapientiam. Dei virtutem siue potentiam dicit Christum, propter Iudæos qui signa postulabant, in quibus ostenditur potentia: Dei sapientiam, propter gentiles qui sapientiā quærebant. tametsi vtrisque vtrumque factus est Christus, & virtus & sapientia Dei; quia per Christum crucifixum virtus & sapientia Dei in electorum salute procuranda declaratur & agnoscitur: Virtus quidem, id est potētia, qua eripuit eos è potestate diaboli, qui in euangelio vocatur *fortis armatus* Luc. 11. Sapientia verò, quam ostendit in eo quod per humilitatem & crucem & mortem Christi Filij sui, electos redemit. Fuit enim ille redemptionis modus *sanandæ nostræ miseriæ* conuenientissimus: quēadmodum testatur Augustinus lib. 13 de Trinitate cap. 10. conuenientissimus, inquam, ob multas rationes, quas ex eodē Augustini loco & ex alijs, tradunt Doctores ad dist. 20 lib. 3 Sententiarum. Iuxta hunc sensum, quē etiam verba proximè sequentia, & alia quæ in fine capitis habentur, confirmant; Christus Dei virtus & sapientia vocatur secundum naturam assumptam, in qua passus & mortuus est.

Christus crucifixus electis Dei virtus & sapientia.

25 Qvia qvod stvltvm est Dei, sapientivs est hominibvs. Græcè: *Quia stultum Dei* &c. id est stulticia Dei sapientior est hominibus. Videtur enim Greco more concretū neutrum vsurpare pro abstracto: quemadmodum & in parte sequenti. Sic enim & alibi loquitur, vt Ro. 2, τὸ χρηστὸν τοῦ θεοῦ *benignitas Dei*.

Et qvod infirmvm est Dei, fortivs est hominibvs. Rursum Græcè: *Et infirmum Dei* &c. id est infirmitas Dei fortior est hominibus. Augustinus lib. 2 de doctrina Christiana cap. 13 dicit, ad vitandum ambiguum melius verti, *Sapientius est quam homines, & fortius est quàm homines*. Quod secutus est Erasmus. Sic enim vertit: *Quoniam stulticia Dei sapientior est quam homines: & imbecillitas Dei robustior est quàm homines*. Sensus autē est: Stulticia Dei, siue id quod in Dei consilijs & operibus stultum ac præter rationē esse videtur, quale est, per crucem saluos facere credentes; id, inquam, sapientius est omni consilio humano, & omni opere quod homines per suam sapientiam efficere possint. Et infirmitas Dei, siue quod in Dei operibus infirmum & imbecille esse videtur, quale est, Christum pati, crucifigi & mori, id fortius est ac robustius quam quicquid ab hominibus fieri potest. Debellat enim principem huius mundi qui habebat mortis imperium, Hebr. 2. & valet ad æternam hominum salutem. Quidam in vtroque membro subintelligi volunt sapientiam, hoc pacto: τῆς τῶν ἀνθρώπων σοφίας; vt complerè sic vertas, *sapientius est hominum sapientia, & fortius est hominum sapientia*. Sed id mihi coactum videtur.

Stultum & infirmū Dei quomodo sapientius hominibus.

26 Videte enim vocationem vestram fratres. *Videte*, Græcè, βλέπετε: quod verti etiam potest *videtis*. Idque placet Vallæ: & ita Faber, Erasmus & Hentenius verterunt. Atqui veteres Latini legunt *videte*, vt Irenæus lib. 2 cap. 34. Item Pelagius, Primasius, Sedulius & cæteri. Vnus Ambrosiaster retēta Græci

verbi

verbi ambiguitate, legit *intuemini*. Porrò docet apostolus, id quod dixit de operibus Dei collatis ad opera hominum, non solum habere locum in cruce Christi, sed etiam in ipsis qui credunt. Est autem huius loci duplex commentarius. Nam quæ hic & deinceps dicuntur, alij referunt ad fideles illius temporis in genere, comprehensis etiam apostolis, per quos fides crucis Christi persuasa est mundo: qui plerique fuerunt homines secundum sæculum humiles & abiecti. Alij propriè hæc dicta volunt ad Corinthios: quia dicit apostolus *vocationem vestrã*, id est Corinthiorũ: quãuis & sic intelligi possit, *vestrã*, id est fideliũ: præsertim, cũ inscriptionem epistolæ fecerit valde generalem. Nã postea versu penultimo, ad Corinthios reuertens ait: *Ex ipso autem vos estis* &c. Nos igitur priorem sensum prosequemur; sub quo tamen etiã secundum facilè est accipere. Porro *vocationem* dicit vocatos; sicut alibi *circumcisionem*, circumcisos. Videte, inquit, & considerate vocatos ad fidẽ, id est fideles, qui & quales sint, etiam illi qui inter eos præcipui sunt, vt apostoli Christi.

Duplex huius loci commentarius.

Vocatio pro Vocatis.

QVIA NON MVLTI SAPIENTES SECVNDVM CARNEM. Id est, quòd non multi humana sapientia præditi; supplẽdum vel ex eo quod præcedit, vocati sunt; vel ex sequẽtibus, electi sunt; vtique ad fidem, vel etiã ad euãgelij prædicationẽ. Notandum, Paulo eadẽ esse hoc capite & duobus sequentibus, sapiẽtiam huius mundi, sapientiam huius sæculi, sapientiam secundum carnem, & sapientiam hominum siue humanam: quam & carnalẽ sapientiam vocat 2 Cor. 1. Quibus nominibus eam significari vult sapientiam, quæ studio humano absque doctrina Spiritus-sancti potest acquiri: propter quod & sapientia secundum carnem vocatur; qualis fuit sapientia philosophorum.

Sapientia mundi pluribus nominibus appellata: & qua dicatur.

NON MVLTI POTENTES. Potentes secundum sæculum intellige.

NON MVLTI NOBILES. Id est claro genere nati. Non dicit apostolus: nemo sapiens secũdum carnem, nemo potens, nemo nobilis. Nã huiusmodi etiã nonnulli primis illis temporibus ad fidem accesserũt; vt Nicodemus princeps Iudæorum, Ioseph ab Arimathæa nobilis decurio; duo cẽturiones, alter à Domino laudatus, alter ab angelo: Paulus procõsul; Apollo vir eloquẽs: Dionysius Areopagita: de quibus omnibus partim in euangelio, partim in Actis apostolorum. Denique & ipse Paulus apostolus ad pedes Gamalielis in lege institutus: atque etiam in ethnicorum libris versatus; quemadmodum versus poëtarũ subinde ab eo citati satis produnt. Verùm hi comparatione multitudinis credentium paucissimi erant, ita vt etiam Christo prædicante diceretur, *Nunquid ex principibus aliquis credidit in eum, aut ex Pharisæis? Sed turba hæc quæ non nouit legem.* Ioan. 7. Cæterùm inter duodecim Christi apostolos à quibus primum omnium crux Christi prædicata fuit mũdo, nullus omnino secundum sæculum sapiens, potens, nobilis. Hinc Ambrosius lib. 5 in Lucam ad illud cap. 6, *Elegit ex ipsis*; *Aduerte*, inquit, *cæleste consilium: non sapientes aliquos, non diuites, nõ nobiles; sed piscatores & publicanos, quos dirigeret, elegit: ne traduxisse prudentia, ne redemisse diuitijs, ne potentia nobilitatisq; authoritate traxisse aliquos ad suam gratiam, videretur.* Sic ille. Vanũ igitur est quod de regia nobilitate S. Bartholomæi fabulantur quidam; cùm præsertim ad derogandam illi fabulæ fidem, memorata B. Ambrosij verba pro sacra lectione in eiusdem apostoli festo recitet ecclesia Romana. Quanto minus recipiendũ quod de eodem apostolo apud ψευδώνυμον Abdiã legitur, perpetuo purpuratum ac gemmatum incessisse; & angelorum præsidio sic munitũ, vt nec vestes eius sordidarẽtur, nec sandalia veterascerent, nec ipse fatigaretur aut esuriret? cùm *non sit apostolus maior eo qui misit illum*, Ioan. 13, id est Christo Domino; qui & fatigatus fuisse & esurijsse legitur: dicatque in omnium apostolorum persona Paulus infrà cap. 4. *Vsque in hanc horam & esurimus & sitimus & nudi sumus.* Dices, saltem γραμματεὺς fuit Bartholomæus, & legis Iudaicæ peritus; si, quod quorundam habet opinio valde probabilis, idem is fuit cum Nathanaële, qui Ioan. 1 tanquam gnarus legis respondisse legitur Philippo, *A Nazareth potest aliquid boni esse.* Quo fit vt Augustinus, qui Nathanaelẽ ab apostolis diuersum facit, in eius loci tractatione dicat, ob hanc ipsam causam quia doctus erat in lege, non fuisse à Christo inter duodecim annumeratum. Sed respondetur illud à Nathanaele dictũ fuisse cũ interrogatione. Nam sermo erat de oppido paruo & obscuro; à quo non videbatur magnũ aliquod bonũ sperari posse. Vnde & tanquam interroganti respõdit Philippus, *Veni & vide*, scilicet vt experientia discas id de quo dubitas & interrogas. Augustinus autem tanquam assertionem hominis in lege & scripturis versati, verba eius accepit.

Nonnulli sapientes, potentes, nobiles in Christum crediderunt.

Inter apostolos Christi nullus sapiens, potens, nobilis.

Fabula de nobilitate S. Bartholomæi reijcitur.

Nathanael an idem cum Bartholomæo: & an legis fuerit peritus.

27 SED QVÆ STVLTA SVNT MVNDI, ELEGIT DEVS. Tota hæc aduersatiua ad amussim respondet verbis præcedentibus: *non multi sapientes secundum carnem: non multi potentes: non multi nobiles.* Nam primũ quia dixerat: *nõ multi sapiẽtes secundum carnem*, nunc dicit: *Sed quæ stulta sunt mundi*, Græcè *stulta mundi*, id est quæ stulta erant secundum mundum, *elegit Deus.* Et sensus est: Eos qui mundana sapiẽtia destituti erant, ideoque stulti & insipiẽtes atque ad docendum alios inepti humano iudicio videbantur: quales fuere piscatores; hos inquam, elegit Deus ad fidem, non solum suscipiendam, sed etiam alijs prædicandam.

Quæ stulta mundi.

VT CONFVNDAT SAPIENTES. Id est, vt pudore afficiat sapientes: *non qui essent, sed qui esse viderentur*, ait Augustinus ser. 6; de diuersis capite 3, vel *sapientes* non simpliciter, *sed secundum carnem*, vt paulo antè dixi. Pudefiunt enim huiusmodi sapientes, dũ per suam sapientiã præstare nõ possunt; id est, homines

ad æter

æternam salutem adducere, & beatos fa-re; quod sine eâ præstant indocti.

ET INFIRMA MVNDI ELEGIT DEVS. Hæc rs respondet ei qua dixerat, *non multi potes. Infirma mundi*, id est infirma secundum undum, dicit homines nulla sæculi potētia æditos, sed plebeios & inopes.

VT CONFVNDAT FORTIA. Id est, vt illorū mparatione veluti pudefaciat omnem hus mundi potentiam: dum per illos facit, iod potentes sæculi non possunt.

ET IGNOBILIA MVNDI ET CONTEMPTIBIA ELEGIT DEVS. Hoc opponit ei quod xerat, *non multi nobiles. Contemptibilia*, Græ- τὰ ἐξουθενημένα, id est *quæ nihili habita*. Sens: Et eos qui secundum sæculum ignobiles ant & obscuri, ideoque despecti; velutique o nihilo habiti, elegit Deus.

ET EA QVÆ NON SVNT. Græcè καὶ τὰ μὴ ὄντα *non entia*, id est ea quæ non erant. Quod xit *nihili habita*, auget Hebraismo *non entia*, et res eadem significetur. Nam quæ contemptui sunt, Hebræis dicuntur non esse, atenus nihili æstimantur: quasi dicas hoines nullius nominis aut numeri. Tales fueplerique quos Christus initio ad fidem & angelij prædicationem elegit.

VT EA QVÆ SVNT DESTRVERET. *Destruet.* Græcè καταργήσῃ, *abolere, obliteraret*, vt rtit Erasmus. Eandem vocem interpres om. 3 versu 2 vertit euacuare. Sensus est: eos qui magni sunt hominum æstimatio-, contemptibiles & obscuros redderet, ac lut ad nihilum redigeret. quod est destrue- iuxta versionem nostram. Hoc autem fa-um est, quādo apparuit, quam nihil conferat ad negocium æternæ salutis hominum, nobilitas generis, & omnino quicquid mundus vt magnum admiratur.

29 VT NON GLORIETVR OMNIS CARO IN CONSPECTV EIVS. Græcè ἐνώπιον αὐτοῦ *coram eo*. Non omne pro nullo, & caro pro homine, idiotismi sunt Hebraici. Libentius tamen hominem scriptura carnem appellat, vbi infirmitatem eius notat, aut fastum reprimit: vt Isa. 40, *Omnis caro fœnum*. Et Ierem. 17. *Maledictus homo qui ponit carnem brachium suum*. Hæc ætiologia referenda est ad tria mēbra præcedentia, quibus dictum est Deum elegisse stulta & infirma & ignobilia mundi; vt confundat sapientes & potētes & nobiles. Hoc enim totum fecit, vt appareret nulli homini gloriandum esse de quibuscumque bonis quæ per naturam habentur, vt sunt sapiētia sæculi, potentia, nobilitas: gloriandum, inquam, *coram Deo*, id est in iis quæ hominem Deo commendent, vt sunt fides & opera pietatis: sed harum rerum gloriam omnem soli Deo tribuendā per Christum. Vnde sequitur.

Caro pro homine.

30 EX IPSO AVTEM VOS ESTIS IN CHRISTO IESV. *Ex ipso*, Erasmus *ex eodem*: Sed non magis potuit, quam in eo quod proximè præcedit, *coram ipso*. Pars hæc variè exponitur. Primus sensus est: *Ex ipso*, scilicet Deo, & non ex vobis, etiam vos estis quicquid estis coram Deo; & ab eo habetis, quicquid boni quod ad pietatē pertineat habetis, idque per Christum Iesum. Aliter: Vos estis ex Deo, id est filij Dei, homines Dei estis, velut ex Deo nati; idq; per Christum. Tertius sensus: Ex Deo vos estis in Christo, id est, per Dei gratiam estis Christiani, Christo incorporati, & beneficiorum eius participes. Sic esse in Domino, pro eo quod est esse Christianum, dixit Rom. 16 versu 12. Tam huic sensui quam duobus prioribus bene congruit quod sequitur.

QVI FACTVS EST NOBIS SAPIENTIA À DEO. Id est cuius merito veram sapientiam habemus à Deo authore. Hanc opponit sapientiæ sæculari de qua suprà, ac rursus infrà capite sequenti.

Christus nobis factus sapiētia, iusticia, sanctificatio, redēptio, quo sensu.

ET IVSTICIA ET SANCTIFICATIO ET REDEMPTIO. Eodem sensu omnia hæc dicuntur, nempe causali, quod Christi merito iusticiam, sanctificationem & redemptionem à Deo acceperimus. Illud enim *à Deo*, per singula repetendum est. Qui hunc locum adducūt pro iusticia imputatiua à Lutheranis inuecta, ij sacris literis aut studio aut imperitia abutuntur: vt quod figurato sensu dictum cōstat, propriè velint intelligi. Sicut enim Christus ideo nobis sanctificatio & redemptio factus est, quia per crucem eius sanctificati sumus ac redempti: sic vtique factus est nobis iusticia, quia per crucem eius iustificati sumus: non quia iusticia eius vel diuina vel humana nobis imputatur. Sic alibi pax nostra vocatur, quia pacem nobis suo merito conciliauit, Eph. 2 versu 14.

Exploditur imputatiua iusticia.

31 VT QVEMADMODVM SCRIPTVM EST. Scriptum est apud Ieremiam cap. 9, non verbis tamen iisdem sed sensu.

QVI GLORIATVR, IN DOMINO GLORIETVR. Apud prophetam sic legitur: *Non glorietur sapiens in sapientia sua, & non glorietur fortis in fortitudine sua; & non glorietur diues in diuitijs suis: Sed in hoc glorietur qui gloriatur, scire & nosse me.* Hoc autem erat in Domino gloriari. Nam si per humanam sapientiam quis posset Deum cognoscere & colere, quomodo cognoscendus & colendus est, iam potuisset sapiens gloriari in sapientia sua; quod vetat Dominus per prophetam. Sensus igitur apostoli ex propheta est huiusmodi: Qui gaudet & gloriatur se habere aliquid vnde placeat Deo; non id suæ sapiētiæ aut potētiæ aut alteri cuicūq; bono naturæ asscribat; sed soli gratiæ Dei acceptum ferat. Quanquam illud *in Domino*, potest de Christo accipi, de quo proximè sermo fuerat; vt sensus sit, in nulla alia re gloriandum esse, quam in ea quam per Christum habemus, qui nobis omnia factus est. Qui sensus etiam conuenit alteri loco 2 ad Cor. 10, vbi hæc sententia repetitur: vt ibi videbis. Vnde, & ad illud quod apud prophetam sequitur; *quia ego sum Dominus faciens misericordiam & iudicium & iustitiam in terra*: videtur apostolus allusisse

Quid in Domino gloriari.

prioribus verbis: tanquam illic recondito quodam sensu significata sit Christi Domini incarnatio & redemptio; per quam Deus in ipso nobis illa operatus est. Denique potest quod apostolus ait, *quemadmodum scriptum est*, ad totius scripturæ sacræ sensum & ingenium referri. Nam vt scribit Augustinus enchiridij 98. *Altissimo saluberrimoq; sacramento vniuersa facies, atque (vt ita dixerim) vultus sanctarum scripturarum bene intuentes id admonere inuenitur, vt qui gloriatur, in Domino glorietur.*

Tota scriptura admonet, nō nisi in Deo gloriandum.

SVMMARIVM.

Christum & hunc crucifixum Corinthijs se prædicasse dicit cum humilitate sermonis & virtute Dei. Sapientiam mundo absconditam, quæ solo Dei spiritu cognosci potest, se loqui inter perfectos: quod animalis homo nō sit aptus ad eam percipiendam.

CAPVT II.

1 ET EGO CVM VENISSEM AD VOS FRATRES. Suprà dixerat se missum ad euangelizandum, non in sapientia verbi, ne crux Christi euacuetur. Id nunc docet apud Corinthios se præstitisse: simulque à seipso quodammodo probat quod dixerat, Deum quæ stulta sunt mundi, & quæ infirma elegisse; etiam quoad officium prædicationis euangelicæ: per hæc tacitè perstringens quosdam Corinthiorum doctores, qui in euangelio prædicando suam ostentabant eloquentiam vnà cum sapientia sæculari. Cæterùm *&* per *itaque* rectè exponunt quidam.

VENI NON IN SVBLIMITATE SERMONIS AVT SAPIENTIÆ. *In sublimitate* Græcè καθ' ὑπεροχὴν, id est *secundum* vel *per sublimitatem*, quod & in nonnullis inuenitur Latinis vetustioribus. Commentator Amb. legit *cum eminentia*: quod secutus est Erasmus.

ANNVNCIANS VOBIS TESTIMONIVM CHRISTI. Græcè, *testimonium Dei*, & in nonnullis *mysterium Dei*. Quod quidem etiam legit & interpretatur commentator Ambr. Vnde apparet olim quoque in Græcis quibusdam scriptum fuisse μυστήριον. tametsi μαρτύριον puto sincerius; vt sensus sit: Igitur quādo veni ad vos testis Christi, videlicet annunciaturus vobis euangelium, quod est testimonium Christi, id est de Christo; idque iuxta legationem mihi iniunctam: nullam ostendi in prædicatione mea vel eloquentiæ vel sapientiæ sæcularis eminentiam; sed simplici sermone vsus, ac nullo adiutus adminiculo philosophiæ humanæ, Christum vobis prædicaui. Quæritur an potuisset Paulus, si voluisset, prædicare cum sublimitate sermonis & sapientiæ sæcularis. Negant Chrysostomus & eum secuti Theophylactus & Oecumenius: quod reuera, vt aiunt, sermone esset imperitus, & externæ sapientiæ penitus expers. At sanè quamuis aliquo sensu sermone imperitum fuisse Paulum ipsius constet testimonio, 2 Cor. 11, vbi id de se fatetur, (quod quidem quo sensu dixerit, illic à nobis explicabitur) attamen vt Græcos legit poëtas, sic & oratores & philosophos eum legisse, & proinde sapientiæ sæcularis haud prorsus expertem fuisse, satis est verisimile. Verùm eiusmodi sapiētiam apud Corinthios non ostendit, nec omnino quod tale quicquam sciret, præ se tulit: videlicet contentus euangelicæ prædicationis negocium simpliciter agere, more aliorum Christi apostolorum; quod id magis vno expediret ad promouendam Dei gloriam. Responsionem hanc confirmat quod proximè sequitur: vbi non dicit; Non enim sciui aliud: Sed.

Paulus non prædicauit euangeliū cum eloquentia & sapiētia sæculari. An potuerit, quæritur.

Responsio

2 NON ENIM IVDICAVI ME SCIRE ALIQVID INTER VOS. *Me* in Græco non additur sed intelligitur. Sine eo citant Tertullianus lib. de pudicitia cap. 14, & Hilarius lib. 10 de Trinitate. Quidam sic vertit: *Non enim quicquam ad cognoscendum delegi inter vos.* Hic interpres rationem habuit articuli τοῦ præpositi verbo infinito εἰδέναι: licèt Græci expositores eius articuli vim dissimulasse videantur. Nam & codices quidam articulum non agnoscunt. Nec additus aut demptus sensum variat. Qui huiusmodi est: Etenim statueram ita me gerere apud vos, vt nihil aliud scire viderer. Aut, secundum alios, Non iudicaui, id est dissimulaui apud vos, me quicquam scire: non declaraui me aliud scire. Sequitur.

NISI IESVM CHRISTVM, ET HVNC CRVCIFIXVM. Non significat se nihil aliud apud Corinthios docuisse, quàm Christum crucifixum, id est articulum crucifixionis Christi. Nam & alios fidei articulos docuit; & doctrinam ad mores vitæ Christianæ pertinentem diligenter inculcauit; quemadmodum id bene ostendit Augustinus lib. de fide & operibus cap. 10. Sed à sua prædicatione qua apud illos vsus est, primum remouet sermonis ornatum cum admixta sapientia sæculari: deinde etiam sublimiorem & secretiorem Christianæ religionis doctrinam, quam infrà nūcupat sapientiam; quod eius nondum essent capaces Corinthij: quibus proinde rudimenta fidei tantum erant initio tradenda. Quæ rudimenta vocat *Iesum Christum & hunc crucifixum.* Pulcrè sensum hunc insinuauit Franco Abbas tomo 12 de gratia Dei: *Paulus,* inquit, *paruulos in Christo lacte potat: adultos in fide solido cibo roborat. Inter illos nihil nisi Christū, & hunc crucifixum se scire indicat: inter istos, de secretis cælestibus, & mysterijs à sæculo absconditis disputat.* Similiter intellexit Bernardus sermone ad milites templi cap. 6, & Hugo Victorinus in quæstionibus huius loci. Sensus igitur est: Nudè, simpliciter ac sine pompa sermonis & ostentatione sapientiæ sæcularis, quasi nihil aliud scirem; tradidi vobis rudē de Christo doctrinam; diligenter inculcans hoc fundamentum

Quomodo Paulus non aliud scient quā Iesum Christum crucifixū.

damentum; Iesum Christum pro nobis crucifixum & mortuum esse; & hac fide, nec aliter salutem haberi posse: secretiorum & profundiorum fidei mysteriorum expositione in aliud tempus reseruata. Congruunt huic sensui sequentia ab eo loco, *Sapientiam autem loquimur inter perfectos*; maximè quæ dicuntur sub finem huius capitis, & initium sequentis. Iam ex his etiam patet, non illum prædicare Christum crucifixum, qui tantum proponit ac docet crucem esse imitandam: sed qui docet nō in alio quam in cruce Christi gloriandum; ipsius nimirum Pauli exemplo dicentis Galat. 6, *Mihi absit gloriari, nisi in cruce Domini nostri Iesu Christi.*

Christum crucifixū quis prædicet.

3 ET EGO IN INFIRMITATE ET TIMORE ET TREMORE MVLTO FVI APVD VOS. Præpositio *in* ἐν secundo & tertio loco repetitur in Græco. Timor & tremor differunt quod timor sit animi, tremor corporis: atque hic illius effectus. Verùm quoties coniunguntur in scripturis, fere significant solicitudinem operis cum metu offendendi, vt Psal. 2, *Seruite Domino in timore, & exsultate ei cum tremore*, & Philip. 2, *Cum metu & tremore vestram salutem operamini*. De varia acceptione infirmitatis in scripturis egimus in commentario epistolæ ad Rom. 5 versu 6. Hoc quidem loco sunt qui corporis infirmitatem sanitati oppositam intelligant: Sed rectiùs alij infirmitatem interpretantur quę potentiæ opponitur: licet & hi varient. Nam Chrysostomus alijque Græci putant apostolum loqui de persecutionibus & periculis quæ Corinthi passus fuerat. Hæc enim infirmitatum nomine significari patet ex ijs quæ scribuntur 2 Cor. 11 & 12. Alijs placet (quod & ego magis probo) infirmitatem hic accipi pro humilitate conuersationis, de qua dicit 2 Cor. 10, *Qui in facie quidem humilis sum inter vos*; & propter quam de eo dicebatur, vt ipse refert eodem loco: *præsentia corporis infirma*. De qua rursus ait eiusdem epistolæ capite 13. *Gaudemus enim quoniam nos infirmi sumus.* Nam & ea infirmitatis acceptio respondet superioribus vbi dictum est: *Infirma mundi elegit Deus, vt confundat fortia*. Denique eandem significasse videtur Gal. 4 dicens: *quia per infirmitatem carnis euangelizaui vobis iam pridem*. Itaque sensus est: Quando prædicaui vobis euangelium, non solum vsus sum humili sermone, nihil admiscens sapientiæ sæcularis: verum etiam humiliter admodum ipse me gessi, manibus laborans, nec vtens potestate quam Dominus mihi dedit; & inter hæc solicitus, ne quid committerem verbo aut facto, quo vos offensi resisteretis à fide suscepta. Summa est, vt doceat se versatum fuisse apud Corinthios, non vt sermone tantum, sed & persona humilem.

Timor & tremor quid significent in scripturis.

Quomodo Paulus in infirmitate apud Corinthios.

4 ET SERMO MEVS ET PRÆDICATIO MEA. Id est, oratio mea qua vsus sum in euangelio prædicando. Nam & sumitur expositiuè.

NON IN PERSVASIBILIBVS HVMANÆ SAPIENTIÆ VERBIS. *Persuasibilibus* Græcè πιθοῖς, id est *suasorijs*, siue *persuasorijs*, aptis & comparatis ad persuadendum: cùm persuasibile propriè dicatur id quod persuaderi potest. Quamuis autem in Græco sit idem vocabulum *sermo*, λόγος; & *verbis*, λόγοις: consulto tamen Latinus interpres mutauit, videns non posse vtrumque prorsus similiter accipi. Quod & Erasmus imitatus est, frustrà reclamante Valla. Nam sensus est: Sermo meus quo Christum apud vos prędicaui, non fuit compositus ex verbis & sententijs ad persuadendum accommodatis ob admixtam humanæ sapientiæ doctrinam. Quidam sic exponunt: Prædicans vobis Christum non adhibui verborum ornamenta, quibus humana sapientia sese venditat. Sed prior sensus melior. Vult enim non solum sermonis ornatum rhetoricum, verum etiam ipsam sapientiam sæcularem à sua prædicatione remouere. Hoc autem de neglectu sapientiæ sæcularis repetit, vt addat quod sequitur.

Persuasibilia humanæ sapientiæ verba quæ dicantur.

SED IN OSTENSIONE SPIRITVS ET VIRTVTIS. Tropus est quam hendiadem vocant, *spiritus & virtutis*, id est virtutis Spiritus-sancti: quam videlicet Spiritus-sanctus suppeditat. Sensus: Prædicatio mea quamuis humana arte persuadendi destituta, tamen efficax fuit; quòd eam comitaretur virtus Spiritus-sancti, declarata per miracula, velut certa testimonia veritatis eorum quæ prædico. Quæres: si rectè neglexit apostolus verba suasoria; cur non illum in eo imitantur omnes verbi Dei prædicatores; quibus studium esse videmus imitandi potius Esther reginam, quæ Deum precabatur vt tribueret *sermonem compositum in ore suo*, ad flectendum regis animum. Esther 14. Respondetur, ordinariam hanc esse viam ad suadendum & mouendos auditorum animos, vti verbis ad eum finem studio compositis. quæ proinde negligi non debeat; nisi constet alia ratione Deum velle moueri homines ad id quod eis est salutare: quemadmodum ei placuit principio per apostolos simplici & incomposito sermone euangeliū prædicari, & gentes conuerti; idque ob causam superiori capite expressam, & verbis hîc sequentibus repetitam.

An Paulus imitandus in eo quod neglexit verba suasoria.

5 VT FIDES VESTRA NON SIT IN SAPIENTIA HOMINVM, SED IN VIRTVTE DEI. Id est, Vt fides vestra non asscribatur humanæ sapientiæ (eadem ratio de eloquentia) sed omnes agnoscant solius diuinæ virtutis esse illud opus. At verò fide semel fundata; redeundum fuit ad ordinariam & consuetam persuadendi viam; ac nihilominus credendum, quod, vt sequenti capite dicitur, *neque qui plantat est aliquid, neque qui rigat, sed qui incrementum dat Deus.*

Fidei non asscribenda sapientia humana, sed virtuti diuinæ.

6 SAPIENTIAM AVTEM LOQVIMVR INTER PERFECTOS. Hactenus dixit se nudè &

ſimpliciter prædicaſſe Corinthijs Chriſtum, & eum crucifixum, ſine cultu ſermonis aut ſapientiæ humanæ. Nec addidit ſe protuliſſe apud ſuos auditores reconditã ſapientiæ diuinæ:quod tamen oportuit, poſt humanã ſapientiam repudiatam. Hanc igitur rem nunc explicat:ac duo docet vſque ad finem capitis: quorum prius eſt ; reconditorum ſapientiæ diuinæ noticiam ſibi non deeſſe; alterum ſe eam ſapientiam non promiſcuè proferre apud quoſlibet, ſed ſolum apud perfectos & ſpirituales. Vtrumque complexus eſt hac ſententia : *Sapientiam loquimur inter perfectos*; ac ſi dicat : Quamuis nos apoſtoli qui Chriſtum prædicamus, humanæ ſapientiæ præſidia non requiramus: non tamen expers eſt ſapientiæ prædicatio noſtra. Loquimur enim & docemus veram & (vt infrà) Dei ſapientiam, inter perfectos. Græci quidem commentatores ſapientiam hoc loco generaliter intelligunt,prædicationem Chriſti crucifixi; & perfectos, in genere fideles: Sed rectiùs alij, perfectos eoſdem accipiunt quos infrà vocat ſpirituales, quoſque carnalibus & animalibus opponit: & quos rurſus perfectos appellat Heb. 5 dicens: *Perfectorum eſt ſolidus cibus, eorum qui pro conſuetudine exercitatos habent ſenſus ad diſcretionem boni ac mali*. Quæ verba ſunt pro commentario loci præſentis. Inde enim etiam diſcimus ſapientiam, quam inter perfectos loquitur apoſtolus, intelligi non quamcumque doctrinam de Deo & Chriſto : ſed eam quæ continet ſecretiora & altiora noſtræ religionis myſteria:cuiuſmodi ſunt quæ Paulus tradit in epiſtolis ad Romanos, Epheſios, & Coloſſenſes, de electione & reprobatione diuina, deque vocatione gentium & abiectione Iudæorum : quæ ad Theſſalonicenſes de Antichriſto; quæ ad Hebræos de ſacerdotio Chriſti,& quæ in hac ipſa epiſtola de ſtatu ac modo reſurrectionis mortuorum. Hæc enim vel non ſtatim tradebantur rudibus, vel ſummariè tantum: reſeruabantur autem tradenda, vel plenius ac profundius explicanda, ijs qui iam eſſent in Chriſto prouectiores. Huc etiam referri poſſunt quorundam articulorum fidei tropologicæ ſignificationes; vt paſſionis, crucifixionis, mortis, ſepulturæ, reſurrectionis & aſſcenſionis Dominicæ : Quas Petrus & Paulus in ſuis epiſtolis, ad exhortationem vitæ Chriſtianæ,opportunis locis admiſcent. Huc igitur etiam pertinet arcanum Dei conſilium, quo voluit per opprobrium crucis & humilitatem prædicationis, confundere ſapientiam humanam, & deſtruere tyrannidem diaboli. Quam Dei ſapientiam hic potiſſimum à Paulo conſiderari, indicant ea quæ ſequuntur. Et hæc eſt ſapientia quam necdum habebat Petrus, quando Chriſto paſſionem ſuam prædicenti, dixit: *Abſit à te Domine, non erit tibi hoc*. Quare & ab eo audiuit, *Non ſapis ea quæ Dei ſunt, ſed ea quæ hominum*. Matth. 16. Peculiariter autem hanc apoſtolus ſapientiam vocat, quod ſapientia propriè ſit de rebus altioribus & à communi noticia hominum alienis. Hæc expoſitio Latinorum eſt, ac nominatim S. Thomæ tam in commentario quam in 2 2, quæſt. 45 art. 1 ad 1, vbi & probat eam ex ſequentibus apoſtoli verbis, *Loquimur Dei ſapientiam in myſterio quæ abſcondita eſt*. Portò ſimile eſt huic loco, quod Dominus ſuis diſcipulis dixit Ioan. 16. *Adhuc multa habeo vobis dicere; ſed non poteſtis portare modò*. Quam ſententiam edifferens Auguſtinus tractatu 96, 97 & 98, proponit ac verſat & aliarum ſcripturarum collatione explicat huiuſmodi quæſtionem: *Vtrum ſpirituales homines habeant aliquid in doctrina, quod carnalibus taceant, & ſpiritualibus dicant*. Eſt autem reſponſionis eius hæc ſumma; Quamuis apoſtoli non omnia ad doctrinam religionis Chriſtianæ pertinentia ſtatim initio tradiderint ijs quibus euangelium prædicabant: non tamen vel ipſos, vel alios ſpirituales homines ab apoſtolis inſtitutos, habuiſſe aliquid in doctrina,quod non opportuno tempore depromerent, ac palàm apud multitudinem proferrent: ſic vt eadem traderent maioribus & paruulis, id eſt perfectis & imperfectis:ſed ea cura adhibita, vt pro ſua quibuſque capacitate ea proponerent, paruulis quidem vt potum lactis,quem libenter & facilè ſugant:maioribus autem vt ſolidum cibum, explicando rationes,ordinem, modum, aliaſque circumſtantias eorum quæ credenda ſunt: quod eſt ſapientiam loqui inter perfectos. Sic & Hugo Victorinus hanc rem explicat quæſt. 16. Quanquam & hoc ipſum quodammodo eſt alia quædam tradere perfectis; videlicet eorum quæ à paruulis ſimpliciter creduntur, rationes & circumſtantias quaſdam ſecretas & profundas, quarum paruuli nondum ſint capaces. Exempli gratia: Credendum omnibus proponitur, Chriſtum mortuum eſſe,vt nos è poteſtate diaboli eriperet. Perfectis autem dicitur quo iure totum genus humanum in diaboli poteſtatem fuerit redactum: ac rurſus quo iure & æquitate per Chriſti mortem fuerit inde ereptum. Quod à S. Leone & alijs patribus ſubtiliter ac diſtinctè exponitur : nec tamen à paruulis capitur,ſed à perfectis. Quanto autem quiſque ſapientior eſt; tanto plura nouit horum myſteriorum : & quanto quiſque perfectior, tanto magis horum intelligendorum eſt capax. Eorum autem explicatio ad ſermonem ſapientiæ pertinet: quod primum inter chariſmata quæ ad aliorum dantur vtilitatem, ponitur infrà, capite 12.

Qui perfecti : & quam ſapientiam inter eos Paulus loquatur.

Altiora myſteria non ſtatim tradenda rudibus Chriſtianis.

Vtrũ ſpirituales habeant aliquid in doctrina, quod carnalibus taceant. Auguſtini reſponſio.

SAPIENTIAM VERO NON HVIVS SAECVLI. Explicat quam ſapientiam dixerit. *Non*, inquit, *huius ſæculi*, quam ſuprà vocauit humanam.

NEQVE

Qui Paulo principes huius sæculi.

Tres sententiæ.

NEQVE PRINCIPVM HVIVS SÆCVLI QVI DESTRVVNTVR. Malè quidam codices *quæ destruitur.* quamuis ita legat Hugo & interpretetur. Dubium est quos hic appellet apostolus principes huius sæculi: maximè quia paulo pòst iterum principes huius sæculi nominans, dicit eos Dominum gloriæ crucifixisse. Sunt autem tres sententiæ quas de principibus huius sæculi refert Aquinas in suo commentario; iuxta triplicem, vt ait, sapientiam huius sæculi. Nam primum intelligi posse dicit reges ac principes terræ: à quibus procedit sapientia legum humanarum. Secundò dæmones, quorum in hoc mundo magna potestas; à quibus est sapientia superstitiosarum artium. Tertiò philosophos, qui quasi principes se exhibuerunt hominibus in docendo: à quibus processit tota humana philosophia. Huic autem generi adiungit Pharisæos & scribas in lege peritos, quoniam & illi studium sapientiæ dabant. Porrò Theophylactus & Oecumenius Chrysostomum secuti, hoc quidem loco principes huius sæculi intelligunt philosophos & oratores. At infrà eodem nomine designari putant vel Herodem & Pilatum: vel pontifices Iudæorum & Pharisæos, authores crucifixionis Christi. De quibus omnibus ecclesia fidelium Act. 4 exponit illum psalmi versiculum: *Astiterunt reges terræ, & principes conuenerunt in vnum, aduersus Dominum & aduersus Christum eius.* Sed hic Græcorum commentatius incommodum habet, quòd non vno modo interpretetur principes huius sæculi: cum certè appareat apostolum non alios atque alios, sed eosdem vtroque loco significare voluisse. Qua in re deficit etiam expositio Caietani, qui priori loco philosophos, posteriori dæmones significari putat. Vera ac germana nobis interpretatio videtur eorum, qui principes huius sæculi vtrobique dæmones intelligunt: vt commentatoris Ambros. Sedulij, Lombardi, Carthusiani, Titelmanni, &, vt alios prætercam, vtriusque glossæ, tam interlinealis quàm ordinariæ: licet horum plerique intexant etiam alias expositiones. Meminerunt item Chrysostomus & Theophylactus, quamuis eam non sequantur. Cur autem ea nobis expositio magis probetur, hæc ratio est, quia maximè conuenit posteriori loco: quemadmodum illic ostendemus, etiam allatis patrum sententijs: nec est quod cogat acceptionem variari in eodem contextu sermonis. Proinde sensus huius loci est: Sapientiam loquimur non huius sæculi, id est, sapientiam philosophiæ sæcularis, quæ naturali rationis lumine comparari potuit: neque sapientiam principum huius sæculi, id est introductam à dæmonibus; qualis genethliacorum, & superstitiosæ philosophiæ, qua referta erat doctrina Simonis; qualis item maximè deorum cultus cum cærimonijs: qui principes huius sæculi, id est dæmones, destruuntur siue abolentur: (nam rursus Græcè est vocabulum καταργεῖται, quod aboleri, & obliterare significat) destruuntur, inquam, per Christum, qui *in hoc apparuit vt dissoluat*, ac destruat *opera diaboli*, 1 Ioan. 3, &, *vt princeps huius mundi eijciatur foras*, Ioann. 12. Destruuntur ergo, quia potestas eorum destruitur.

Verior sententia principes huius sæculi dæmones intelligi.

Quæ sapientia principum huius sæculi.

7 SED LOQVIMVR DEI SAPIENTIAM IN MYSTERIO, QVÆ ABSCONDITA EST. Stapulensis vertere maluit, *sapientiam in mysterio absconditam.* nec ei placet quod vulgatus interpres scripsit, *quæ abscondita est.* Vult enim intelligi sapientiam absconditam in mysterio. Sed falli eum satis ostendit articulus participio præpositus, τὴν ἀποκεκρυμμένην. Vnde & Erasmus transtulit, *quæ est recondita*. Igitur illud *in mysterio*, referendum est ad verbum *loquimur*. Est enim ordo & sensus: Sapientiam Dei quæ abscondita est, id est consilia diuinæ sapientiæ quæ Deus esse voluit abscondita, & ante filii sui passionem paucissimis reuelata (quæ idem apostolus Ephes. 3 vocat *sacramentum absconditum à sæculis in Deo*) loquimur & docemus non propalam & passim apud omnes, quia non omnes ea capiunt; sed *in mysterio*, id est secretò, & apud pauciores, scilicet eos qui spirituales & perfecti sunt. Quidam ita supplent & exponunt: *Loquimur Dei sapientiam* latentem *in mysterio*, id est *absconditam illam, quam prædestinauit Deus* &c.

Quæ sapientia Dei abscondita.

QVAM PRÆDESTINAVIT DEVS ANTE SÆCVLA IN GLORIAM NOSTRAM. Sensus: Quam sapientiam, id est quæ consilia sapientiæ suæ Deus ab æterno præfiniuit ac decreuit exsequenda in tēpore; quibus nos adduceret ad gloriam adoptionis filiorum.

8 QVAM NEMO PRINCIPVM HVIVS SÆCVLI COGNOVIT. *Quam* vel *gloriam*, vel *sapientiam*. Vtroque enim referri potest, tam in Græco quam in Latino. Tertullianus ad gloriam retulit lib. 5 contra Marcionem cap. 6. Quod & alijs nonnullis placet propter id quod statim sequitur, *nunquam Dominum gloriæ crucifixissent.* Verum magis ex mente apostoli est, vt ad sapientiam Dei referatur. Vult enim docere, sapientiam Dei qua destruuntur principes huius sæculi, fuisse illis ignotam; vt hic sit sensus: Quam Dei sapientiam, id est quæ diuinæ sapientię consilia ab ęterno decreta nullus principum huius sæculi, id est dæmonum, cognouit antequam ea Deus exsequeretur: tunc enim per experientiam illa nosse ceperunt. Alioqui consilium illud sapientiæ Dei, quo per mortem filij sui & cōtumeliā crucis, salutem procurauit humani generis, & diaboli regnū euertit, res fuit dæmonib⁹ antea prorsus tū incognita, tū inopinata. Porrò dęmones huius sæculi principes appellantur in scripturis, propter potestatē quam in genus humanum peccato corruptū, atque in hęc inferiora quę humanis vsibus subseruiūt,

Quæ Dei sapientia principibus huius sæculi incognita.

Cur dæmones dicti principes huius sæculi.

simpliciter prædicasse Corinthijs Christum, & eum crucifixum, sine cultu sermonis aut sapientiæ humanæ. Nec addidit se protulisse apud suos auditores reconditã sapientiæ diuinæ:quod tamen oportuit, post humanã sapientiam repudiatam. Hanc igitur rem nunc explicat:ac duo docet vsque ad finem capitis: quorum prius est; reconditorum sapientiæ diuinæ noticiam sibi non deesse; alterum se eam sapientiam non promiscuè proferre apud quoslibet, sed solum apud perfectos & spirituales. Vtrumque complexus est hac sententia: *Sapientiam loquimur inter perfectos*; ac si dicat: Quamuis nos apostoli qui Christum prædicamus, humanæ sapientiæ præsidia non requiramus: non tamen expers est sapientiæ prædicatio nostra. Loquimur enim & docemus veram & (vt infrà) Dei sapientiam, inter perfectos. Græci quidem commentatores sapientiam hoc loco generaliter intelligunt,prædicationem Christi crucifixi; & perfectos, in genere fideles: Sed rectiùs alij, perfectos eosdem accipiunt quos infrà vocat spirituales, quosque carnalibus & animalibus opponit: & quos rursus perfectos appellat Heb. 5 dicens: *Perfectorum est solidus cibus, eorum qui pro consuetudine exercitatos habent sensus ad discretionem boni ac mali*. Quæ verba sunt pro commentario loci præsentis. Inde enim etiam discimus sapientiam,quam inter perfectos loquitur apostolus, intelligi non quamcumque doctrinam de Deo & Christo: sed eam quæ continet secretiora & altiora nostræ religionis mysteria:cuiusmodi sunt quæ Paulus tradit in epistolis ad Romanos, Ephesios, & Colossenses, de electione & reprobatione diuina, deque vocatione gentium & abiectione Iudæorum: quæ ad Thessalonicenses de Antichristo; quæ ad Hebræos de sacerdotio Christi,& quæ in hac ipsa epistola de statu ac modo resurrectionis mortuorum. Hæc enim vel non statim tradebantur rudibus, vel summariè tantum: reseruabantur autem tradenda, vel plenius ac profundius explicanda, ijs qui iam essent in Christo prouectiores. Huc etiam referri possunt quorundam articulorum fidei tropologicæ significationes; vt passionis, crucifixionis, mortis, sepulturæ, resurrectionis & ascensionis Dominicæ: Quas Petrus & Paulus in suis epistolis, ad exhortationem vitæ Christianæ,opportunis locis admiscent. Huc igitur etiam pertinet arcanum Dei consilium, quo voluit per opprobrium crucis & humilitatem prædicationis, confundere sapientiam humanam, & destruere tyrannidem diaboli. Quam Dei sapientiam hic potissimum à Paulo considerari, indicant ea quæ sequuntur. Et hæc est sapientia quam necdum habebat Petrus, quando Christo passionem suam prædicenti, dixit: *Absit à te Domine, non erit tibi hoc*. Quare & ab eo audiuit, *Non sapis ea quæ Dei sunt, sed ea quæ hominum*. Matth. 16. Peculiariter autem hanc apostolus sapientiam vocat, quod sapientia propriè sit de rebus altioribus & à communi noticia hominum alienis. Hæc expositio Latinorum est, ac nominatim S. Thomæ tam in commentario quam in 2 2, quæst. 45 art. 1 ad 1, vbi & probat eam ex sequentibus apostoli verbis, *Loquimur Dei sapientiam in mysterio quæ abscondita est*. Porrò simile est huic loco, quod Dominus suis discipulis dixit Ioan. 16. *Adhuc multa habeo vobis dicere; sed non potestis portare modò*. Quam sententiam edisserens Augustinus tractatu 96, 97 & 98, proponit ac versat & aliarum scripturarum collatione explicat huiusmodi quæstionem: *Vtrum spirituales homines habeant aliquid in doctrina, quod carnalibus taceant, & spiritualibus dicant*. Est autem responsionis eius hæc summa; Quamuis apostoli non omnia ad doctrinam religionis Christianæ pertinentia statim initio tradiderint ijs quibus euangelium prædicabant: non tamen vel ipsos, vel alios spirituales homines ab apostolis institutos, habuisse aliquid in doctrina,quod non opportuno tempore depromerent, ac palàm apud multitudinem proferrent:sic vt eadem traderent maioribus & paruulis, id est perfectis & imperfectis:sed ea cura adhibita, vt pro sua quibusque capacitate ea proponerent, paruulis quidem vt potum lactis,quem libenter & facilè sugant:maioribus autem vt solidum cibum, explicando rationes,ordinem,modum,aliasque circumstantias eorum quæ credenda sunt: quod est sapientiam loqui inter perfectos. Sic & Hugo Victorinus hanc rem explicat quæst. 16. Quanquam & hoc ipsum quodammodo est alia quædam tradere perfectis; videlicet eorum quæ à paruulis simpliciter creduntur, rationes & circumstantias quasdam secretas & profundas, quarum paruuli nondum sint capaces. Exempli gratia: Credendum omnibus proponitur, Christum mortuum esse,vt nos è potestate diaboli eriperet. Perfectis autem dicitur quo iure totum genus humanum in diaboli potestatem fuerit redactum: ac rursus quo iure & æquitate per Christi mortem fuerit inde ereptum. Quod à S. Leone & alijs patribus subtiliter ac distinctè exponitur: nec tamen à paruulis capitur,sed à perfectis. Quanto autem quisque sapientior est; tanto plura nouit horum mysteriorum: & quanto quisque perfectior, tanto magis horum intelligendorum est capax. Eorum autem explicatio ad sermonem sapientiæ pertinet: quod primum inter charismata quæ ad aliorum dantur vtilitatem, ponitur infrà, capite 12.

Qui perfecti: & quam sapientiam inter eos Paulus loquatur.

Altiora mysteria non statim tradenda rudibus Christianis.

Vtrũ spirituales habeant aliquid in doctrina, quod carnalibus taceant. Augustini responsio.

SAPIENTIAM VERO NON HVIVS SÆCVLI. Explicat quam sapientiam dixerit. *Non*, inquit, *huius sæculi*. quam suprà vocauit humanam.

Qui Paulo principes huius sæculi.

Tres sententiæ.

NEQVE PRINCIPVM HVIVS SÆCVLI QVI DESTRVVNTVR. Malè quidam codices *quæ destruitur*. quamuis ita legat Hugo & interpretetur. Dubium est quos hic appellet apostolus principes huius sæculi: maximè quia paulo pòst iterum principes huius sæculi nominans, dicit eos Dominum gloriæ crucifixisse. Sunt autem tres sententiæ quas de principibus huius sæculi refert Aquinas in suo commentario; iuxta triplicem, vt ait, sapientiam huius sæculi. Nam primum intelligi posse dicit reges ac principes terræ: à quibus procedit sapientia legum humanarum. Secundò dæmones, quorum in hoc mundo magna potestas; à quibus est sapientia superstitiosarum artium. Tertiò philosophos, qui quasi principes se exhibuerunt hominibus in docendo: à quibus processit tota humana philosophia. Huic autem generi adiungit Pharisæos & scribas in lege peritos, quoniam & illi studium sapientiæ dabant. Porrò Theophylactus & Oecumenius Chrysostomum secuti, hoc quidem loco principes huius sæculi intelligunt philosophos & oratores. At infrà eodem nomine designati putant vel Herodem & Pilatum: vel pontifices Iudæorum & Pharisæos, authores crucifixionis Christi. De quibus omnibus ecclesia fidelium Act. 4 exponit illum psalmi versiculum: *Astiterunt reges terræ, & principes conuenerunt in vnum, aduersus Dominum & aduersus Christum eius.* Sed hic Græcorum commentarius incommodum habet, quòd non vno modo interpretetur principes huius sæculi: cum certè appareat apostolum non alios atque alios, sed eosdem vtroque loco significare voluisse. Qua in re deficit etiam expositio Caietani, qui priori loco philosophos, posteriori dæmones significari putat. Vera ac germana nobis interpretatio videtur eorum, qui principes huius sæculi vtrobique dæmones intelligunt: vt commentatoris Ambros. Sedulij, Lombardi, Carthusiani, Titelmanni, &, vt alios prætereeam, vtriusque glossæ, tam interlinealis quàm ordinariæ: licet horum plerique intexant etiam alias expositiones. Meminerunt item Chrysostomus & Theophylactus, quamuis eam non sequantur. Cur autem ea nobis expositio magis probetur, hæc ratio est, quia maximè conuenit posteriori loco: quemadmodum illic ostendemus, etiam allatis patrum sententijs: nec est quod cogat acceptionem variari in eodem contextu sermonis. Proinde sensus huius loci est: Sapientiam loquimur non huius sæculi, id est, sapientiam philosophiæ sæcularis, quæ naturali rationis lumine comparari potuit: neque sapientiam principum huius sæculi, id est introductam à dæmonibus; qualis genethliacorum, & superstitiosæ philosophiæ, qua referta erat doctrina Simonis; qualis item maximè deorum cultus cum cærimonijs: qui principes huius sæculi, id est dæmones, destruuntur siue abolentur: (nam rursus Græcè est vocabulum καταργϋμένων, quod aboleri & obliterare significat) destruuntur, inquam, per Christum, qui *in hoc apparuit vt dissoluat*, ac destruat *opera diaboli*, 1 Ioan. 3, &, *vt princeps huius mundi eijciatur foras*, Ioann. 12. Destruuntur ergo, quia potestas eorum destruitur.

Verior sententia principes huius sæculi dæmones intellige.

Quæ sapientia principũ huius sæculi.

7 SED LOQVIMVR DEI SAPIENTIAM IN MYSTERIO, QVÆ ABSCONDITA EST. Stapulensis vertere maluit, *sapientiam in mysterio absconditam*. nec ei placet quod vulgatus interpres scripsit, *quæ absconditá est*. Vult enim intelligi sapientiam absconditam in mysterio. Sed falli eum satis ostendit articulus participio præpositus, τὴν ἀποκεκρυμμένην. Vnde & Erasmus transtulit, *quæ est recondita*. Igitur illud *in mysterio*, referendum est ad verbum *loquimur*. Est enim ordo & sensus: Sapientiam Dei quæ abscondita est, id est consilia diuinæ sapientiæ quæ Deus esse voluit abscondita, & ante filij sui passionem paucissimis reuelata (quæ idem apostolus Ephes. 3 vocat *sacramentum absconditum à sæculis in Deo*) loquimur & docemus non propalam & passim apud omnes, quia non omnes ea capiunt; sed *in mysterio*, id est secretò, & apud pauciores, scilicet eos qui spirituales & perfecti sunt. Quidam ita supplent & exponunt: *Loquimur Dei sapientiam* latentem *in mysterio*, id est *absconditam illam, quam prædestinauit Deus* &c.

Quæ sapiẽtia Dei abscõdita.

QVAM PRÆDESTINAVIT DEVS ANTE SÆCVLA IN GLORIAM NOSTRAM. Sensus: Quam sapientiam, id est quæ consilia sapientiæ suæ Deus ab æterno præfiniuit ac decreuit exsequenda in tẽpore; quibus nos adduceret ad gloriam adoptionis filiorum.

8 QVAM NEMO PRINCIPVM HVIVS SÆCVLI COGNOVIT. *Quam* vel *gloriam*, vel *sapientiam*. Vtroque enim referri potest, tam in Græco quam in Latino. Tertullianus ad gloriam retulit lib. 5 contra Marcionem cap. 6. Quod & alijs nonnullis placet propter id quod statim sequitur, *nunquam Dominum gloriæ crucifixissent*. Verum magis ex mente apostoli est, vt ad sapientiam Dei referatur. Vult enim docere, sapientiam Dei qua destruuntur principes huius sæculi, fuisse illis ignotam; vt hic sit sensus: Quam Dei sapientiam, id est quæ diuinæ sapientię consilia ab ęterno decreta nullus principum huius sæculi, id est dæmonum, cognouit antequam ea Deus exsequeretur: tunc enim per experientiam illa nosse ceperunt. Alioqui consilium illud sapientiæ Dei, quo per mortem filij sui & cõtumeliã crucis, salutem procurauit humani generis, & diaboli regnũ euertit, res fuit dæmonib⁹ antea prorsus tũ incognita, tũ inopinata. Porrò dęmones huius sæculi principes appellantur in scripturis, propter potestatẽ quam in genus humanum peccato corruptũ, atque in hęc inferiora quę humanis vsibus subseruiũt,

Quæ Dei sapientia principibus huius sæculi incognita.

Cur dæmones dicti principes huius sæculi.

iusto Dei iudicio, diabolus cum angelis sibi subiectis accepit. Vnde & ipse specialiter princeps huius mundi vocatur Ioan.12, 14 & 16, & Deus huius sæculi 2 Cor.4, & dæmones mundi rectores Eph.6. Quo loco rationē huius nominis dæmonibus attributi pleniùs explicaturi sumus. Iam quod sumpsit apostolus, principes huius sæculi, id est dæmones, non cognouisse illam Dei sapientiam: probat hoc certissimo argumento.

SI ENIM COGNOVISSENT. Intellige sapientiam Dei, de qua iam fuit locutus. Non enim dicit: Si cognouissent Deum aut Christum. Siquidem hoc non esset certum argumētum eius quod sequitur.

NVNQVAM DOMINVM GLORIÆ CRVCIFIXISSENT. *Nunquam* Græcè οὐκ ἂν, *non vtique*. Sensus: Nequaquam Christum, qui est Dominus gloriæ, curassent crucifigendum: nunquam Iudæos ad eius necem instigassent. Ratio manifesta, quia nunquam id agere voluissent, per quod scirent humani generis salutem prouehendam esse, suumque regnum destruendū. Sensum hunc apertè nobis insinuat Leo pōtifex in sermonibus, præsertim ijs quos habuit de passione Domini. Quamuis enim sermone 9 & 15 etiam ad scribas & Pharisæos & pontifices hanc partem referat: tamen magis & impensiùs inhæret sensui iam dicto de dæmonibus, vt videre est in eodem sermone 9, & iterum sermone 11 & 18. De ijsdem hunc locum intellexerunt, etsi priorem aliter interpretati, Haimo, Heruæus & alij. Quibus accedunt Innocentius tertius sermone feriæ 5 post Dominicam 1 Quadragesimæ. & sanctus Thomas 1 p. qu. 64. artic. 1 ad 4. Cæterùm memoratus Leo papa sæpe & diligenter explicat mysterium, id est arcanum consilium sapientiæ Dei in redimendo homine è potestate diaboli. Videtur enim diabolo data seu permissa ab initio potestas in genus humanum, propter primam transgressionem Deo obnoxium, tantisper dū non vltra præsumeret: & ab innocente manus abstineret. Verùm quia manus misit in Christū innocentem, in quo nihil omnino iuris habebat: ius amisit permissæ potestatis in peccatores. *Dum* enim, vt ait Leo sermone 2 de natiuitate Domini, *viciata originis præiudicium generale persequitur, chirographum quo nitebatur excedit: ab illo iniquitatis exigens pœnam, in quo nullā reperit culpam. Soluitur itaque letifera pactionis malesuada conscriptio; & per iniustitiā plus petendi, totius debiti summa vacuatur.* Vide eiusdem de passione Domini sermones 8, 9, 10 & sequentes. Iam quod dæmones eo sensu quo dixi Christū crucifixerint, id est crucifixionis ac mortis eius authores fuerint, è scriptura perspicuū est. Dicit enim Dominus ad Iudæos ipsum volētes interficere, Ioan. 8, *Vos ex patre diabolo estis: & desideria patris vestri vultis facere.* Et ad discipulos ca. 14, *Venit enim princeps mundi huius*, scilicet vt mihi mortem inferat; *& in me non habet quicquam*, nempe

Consiliū sapientiæ Dei in redimendo homine è potestate diaboli.

Dæmones Christum crucifixerunt, & quo sensu.

suum, quia peccati expers sum. Et rursum ad Iudæos comprehensores suos Luc. 22. *Hæc est hora vestra & potestas tenebrarum*, id est dæmonum. Sed & de Iuda clarè testatur Ioannes ca. 13, diabolum misisse ei in cor, vt Iesum Iudæis traderet. Nec insolita locutio videatur, dæmones crucifixisse Christum, eo quod hominibus suggesserint, vt eum crucifigerent. Nā simili sermone dicitur Apoc. 2, *Ecce missurus est diabolus aliquos ex vobis in carcerem*, nimirum instinctu & suggestione. Quin & Iudæi quoque non aliter Christum crucifixerunt, quam suggerendo, tradendo, incitando. Et tamen partim in sacris literis, partim in scriptis patrum & sermone fidelium vsitatissimū est dicere Iudæos Dominum crucifixisse & occidisse. Nunc ex his etiam liquet somnium illud oblatum vxori Pilati, quo perterrita virum monuit, ne quid committeret in illum iustum, vti narrat Matth. cap. 27, non à diabolo immissum fuisse, tanquam volente impedire mortem Christi, per quam ipse conterendus esset ac potestate priuandus; vt sentiunt nonnulli: sed à bono angelo reuocante Pilatum per vxorem ipsius ab iniusta cōdemnatione iusti hominis. Quæ sentētia est Hieronymi scribentis in Matthæum, & Ambrosij in Lucam. Græcorū quoque Origenis, Chrysostomi, Theophylacti, Titi, & Euthymij in commentarijs. Non tamen eo fine id factum ab angelo bono, vt Christi mortem impediret; Absit enim hoc: Sed vt eius innocentia pluribus vndique testimonijs astrueretur. Restat exponendum, quo sensu Christum apostolus Dominum gloriæ vocet; & ad vtram eius naturam id pertineat. Augustinus lib. 1 de Trinitate cap. 12 ad formam Dei refert, vt Dominus gloriæ dicatur, eo quod virtute diuinitatis suæ potens sit glorificare sanctos suos; secundum illud Rom. 8, *Quos iustificauit, illos & glorificauit.* Alij ad eandem naturā respicientes, Dominum gloriæ simpliciter intelligunt Dominum, id est Deum gloriosum; quomodo in psalmis rex gloriæ, & Dominus maiestatis appellatur. At Græci interpretes Dominum gloriæ Christum dici volunt, quod per crucem esset ad gloriam euehendus: vt sit tacita antithesis inter verbum *crucifixerunt*, & nomen *gloriæ*, in eandem vicissim incidens naturam, scilicet humanam; quæ prius crucem passa, postea glorificata est. Hic sensus etsi probabilis sit, est tamen alius, meo iudicio, probabilior; secundum quem respicit apostolus ad id quod paulo antè dixit, *in gloriam nostram*; vt nimirum Christus dicatur Dominus gloriæ nostræ, id est princeps, author & consummator glorificationis suorum electorum, idque per crucē & mortem suā. Etenim cum saluti nostræ dæmones quam maximè inuideant; nunquam profectò Christū crucifigendū procurassent, si per illud eius supplicium viam nobis parari ad redemptionē, salutem & gloriā (quod erat mysteriū abscōditum) vel suspicati fuissent. Sed & hoc

Somnium vxori Pilati immissum nō à diabolo, sed à bono angelo.

Christus quo sensu Dominus gloriæ dicatur.

modo

modo Christus, Dominus gloriæ secundum eam naturam in qua passus est, rectè intelligitur. Christus enim vt homo nos redemit, pro nobis satisfecit, & gloriam nobis æternã promeruit, atque ipse ad eam primus peruenit, vt quo caput præcessit, membra sequantur. Porrò cum ex supradictis satis iam cõstet, quo pertineat illud, *Si enim cognouissent*: huic loco alienum est quærere, num Iudæi aut eorum principes cognouerint Iesum esse Christum, atque etiam Dei filium: secundum illud quod sub parabola dixisse eos refert Dominus Matt. 21. *Hic est heres; venite occidamus eũ*: An verò idipsum ignorauerint, eo quod Petrus dicat ad Iudæos Christi interfectores, Act. 3, *Scio quia per ignorantiam fecistis, sicut & principes vestri*. De qua quæstione disputant in commentarijs Aquinas & Liranus, & ab vtroque dissentiens in sua additione Paulus Burgensis. Alienum quoque, num vel ipsi dæmones illud cognouerint. Tantum enim negat apostolus eos cognouisse sapientiam Dei, id est arcanum eius consiliũ de destruendo dæmonum principatu, & electis suis ad gloriam prouehẽdis, per mortem filij sui. Sanè Caietanus existimat, dæmones, etiamsi cognouissent Iesum esse verum Deum, nihilominus ex odio quo Deum & diuina prosequuntur, persecuturos eum fuisse vsque ad mortem & crucis ignominiam. Quæ Caietani sententia ne cui parum probãda videatur, confirmat eam authoritas S. Gregorij Papæ, qui testatur diabolum & cognouisse Iesum esse Filium Dei, & tamen authorem mortis eius fuisse. Sic enim de eo sub nomine Behemoth loquitur lib. 33 Moralium cap. 7. *Et quidem Behemoth iste Filium Dei incarnatum nouerat, sed redemptionis nostræ ordinem nesciebat. Sciebat enim quod pro redemptione nostra incarnatus Dei Filius fuerat: sed omnino quod idem redemptor noster illum moriendo transfigeret, nesciebat.* Hæc ille, & alia quæ sequuntur in eandem sententiam. Quæ profectò ad huius loci intelligentiam cumprimis adiuuant. Quanquam idipsum etiam probari potest testimonijs omnium eorum qui fatentur ac docent dæmones verè cognouisse Christum esse Dei Filium, quando ab eo iussi obsessorum corpora relinquere, clamabant: *Quid nobis & tibi Fili Dei?* Item, *Scimus qui sis, Filius Dei.* Neque enim illi qui hoc docent, negant Christum à Iudæis impulsu malorũ dæmonum ad crucẽ & mortem expetitum fuisse. Vtrum autẽ dæmones reuera tunc quando sic exclamarunt, Christum esse Dei Filium cognouerint: an verò tantum id dixerint assentando, ne expellerentur, vt quidam volunt; id quærendum apud interpretes euangeliorum, ad ea loca quibus dæmones sic exclamasse leguntur. De quo argumento nos etiam tractauimus super sententijs lib. 2 dist. 7.

An Iudæorũ principes cognouerint Iesum esse Christum & Dei Filium.

An ipsi dæmones illud cognouerint.

9 SED SICVT SCRIPTVM EST. Supplendum ex superioribus, *Sed loquimur*. Repetit enim hoc, vt quod dixi, amplius explicet. Scriptum est autem apud Isaiam prophetam cap. 64. Nam quod ex apocryphis quibusdam vel Eliæ vel Isaiæ, testimonium hoc depromptum nõnulli putarũt, satis ab Hieronymo in Isaiæ commentarijs refellitur.

QVOD OCVLVS NON VIDIT, NEC AVRIS AVDIVIT, NEC IN COR HOMINIS ASSCENDIT. Asscendere in cor, Hebraismus est in scripturis frequens, pro eo quod Latini dicunt, venire in mentem, in cogitationem. Porrò Græcè plurali numero hæc dicuntur; *Quæ oculus non vidit, & auris non audiuit, & in cor hominis non ascenderunt*. Et ita locum hunc referunt Tertullianus lib. de resurrectione carnis capite 26, & Hieronymus in epistola quam præfixit Pentateucho à se conuerso, necnon in epistola 148 ad Marcellam: licet ibidem postea totum repetat singulari numero. Quamuis enim Græcum ἀνέβη sit numeri singularis, hic tamen pluraliter transferendum fuit iuxta proprietatem syntaxeos Græcanicæ. Mihi verisimile est interpretem vertisse, *Quæ oculus non vidit*. nam eodem numero sequitur.

Asscendere in cor Hebræa phrasis.

QVÆ PRÆPARAVIT DEVS IIS QVI DILIGVNT ILLVM. Rectius *ipsum*. nã reciprocè sumitur αὐτὸν. Et Hieronymus legit *diligentibus se*. Prophetæ locum sensu magis quã verbis retulit apostolus. Nam ex Hebræo quidem Hieronymus ita vertit: *A sæculo non audierunt, neque auribus perceperunt; oculus non vidit Deus absque te, quæ præparasti exspectantibus te.* LXX verò sic reddiderunt: *A sæculo non audiuimus, neque oculi nostri viderunt Deum præter te, & opera tua quæ facies sustinentibus misericordiam*. Vbi videmus apostoli citationem propius ad Hebræũ fontem quam ad LXX versionem accedere: tametsi potest etiam ex Hebræo verti *Deum* quarto casu: quod fecerunt Pagninus & Vatablus; indignante licet Leone Castrensi. Certè non id adeò multum refert ad locum præsentem; cum apostolus eam partem *Deus* (seu *Deum*) *absque te* prætermiserit; & Hieronymo reste, sicut dictum est, sensum magis quam verba reddere curauerit. Sensus autem huiusmodi est: Sed loquimur ea quæ iuxta prophetam, nec oculis hominum visa, nec auribus audita, nec animo cogitata fuerunt, id est nulli prorsus hominum cognita; nimirum ea quæ præparauit ac prædestinauit Deus diligẽtibus & exspectantibus se. Ea sunt salus & gloria adoptionis atque æternæ felicitatis, tam mirabili ordine sapientiæ diuinæ procuranda. Nam de Christi beneficijs, quorum hæc præcipua sunt, agit eo loco propheta. Suspicatur Erasmus apostolum in Hebræo pro כ legisse ב, vt pro *exspectantibus* scriberet *diligentibus*. Quod an ita sit, studiosis expendendum relinquo. Nobis satis sit, alterum per alterum hoc loco bene explicari. Quæritur autem, an ab hac cognitione mysteriorum etiam angeli boni excludãtur, ita vt præteritis temporibus ea nescierint. Apostolus quidẽ tantum dicit,

Sensum magis quã verba reddit Paulus in citandis prophetis.

Præparata diligẽtibus Deũ quænam sint.

nec in cor hominis ascenderunt. Sed propheta dicens, *Deus absque te*, id est te solo excepto, videtur eam noticiam ab omnibus alijs remouere. Quod & apostolum apparet sentire. Nam alioqui, hoc prophetico testimonio nō ostenderet dæmones illud mysterium ignorasse. Facilè autem homine nominato etiam angelus intelligitur, cùm vterque sit intellectualis creatura; quam ad ea quæ supra naturam sunt cognoscenda pertingere naturæ viribus, impossibile est. Huc faciunt eiusdem Pauli verba Eph. 3, *Vt innotescat principatibus & potestatibus* &c. & 1 Tim. 3, *Apparuit angelis*. Hæc enim significant prius angelos latuisse huiusmodi mysteria. Sed quomodo latuerunt angelos, cùm non latuerint prophetas, quibus ea ministerijs angelorum fuerunt à Deo reuelata? Respondeo, sensum prophetæ & apostoli esse, mysteria illa nec hominum cuiquam nec angelorum in cogitationem venire potuisse, nisi Deo, in quo erant à sæculo abscondita, reuelante. Reuelauit autem ante aduentum Filij sui in carnem, tum angelis, tum paucis hominibus amicis suis, quantum pro tempore iudicabat conuenire, plus minúsve; ita tamen vt perfectior ac plenior reuelatio seruaretur tempori manifestādæ gratiæ Saluatoris. Sed hac de re plura, quum ad alia loca apostoli, quæ modo citaui, ventum fuerit. Porrò quæret aliquis, quomodo verba hæc apostoli: *quæ præparauit Deus diligentibus se*, non pugnent cum gratuita Dei prædestinatione. Nam si beneficia redemptionis præparata sunt diligentibus Deum & exspectantibus, id est sperantibus in eum; igitur meritum aliquod illorum attendit Deus in ea beneficiorum præparatione seu prædestinatione. Spes enim & dilectio prouocant beneficentiam Dei. Breuiter respondeo, partem illam, *diligentibus se*, non esse referendam ad omnia redemptionis nostræ seu mysteria seu beneficia, sed ad illud beneficium quod est omnium mysteriorum complemētum, id est ad vitam æternam, quæ in Dei visione consistit. vt sententia sit ad hunc modum explicanda; Quæ præparauit Deus ordinanda ad salutem & vitam æternam, quam dare constituit ijs qui diligunt ipsum. Innuit hanc solutionem Thomas in commentario, docens hoc sensu Deum id quod in cor hominis non ascendit, præparasse, id est prædestinasse *diligentibus se: quia essentiale præmium æternæ gloriæ charitati debetur, secundum illud Ioan. 14, Si quis diligit me, diligetur à patre meo: & ego diligam eum, & manifestabo ei meipsum*. Quāuis enim prædestinatio ad gloriam gratuita sit, quatenus gloria consideratur vt finis, qui primus est intentione: fatendum tamen est, eandem gloriam hominibus à Deo præparari, tanquam mercedem diligentibus promissam.

Vtrum angelis olim cognita fuerint mysteria sapientiæ Dei.

Quæstio.

Responsio.

Prædestinatio ad gloriam gratuita, & qua ratione.

10 NOBIS AVTEM REVELAVIT DEVS PER SPIRITVM SVVM. Ne quis obijciat, Quo igitur pactò vos illa loqui potestis, si nec in mētem cuiquam venire potuerunt: Deus, inquit, nobis per spiritum suum reuelauit. *Nobis* igitur intellige, non omnibus fidelibus, sed apostolis, qui eadem mysteria tradamus alijs, &, vt suprà dixit, sapiētiam loquamur inter perfectos. Hic est *Spiritus sanctus, quem*, ait Dominus ad apostolos, Ioan. 14, *mittet Pater in nomine meo, ille vos docebit omnia*. & cap. 16, *docebit vos omnem veritatem*.

SPIRITVS ENIM OMNIA SCRVTATVR, ETIAM PROFVNDA DEI. *Profunda*, Græcè τὰ βάθη, *profunditates*, siue vt interpres Irenæi lib. 2 cap. 4 reddidit, *altitudines*. *Scrutatur* autem spiritus Dei (sicut quidam exponunt) in nobis: id est scrutari nos facit; quomodo clamat, gemit, postulat in nobis Rom. 8 & Gal. 4. Ita sensus est: Spiritus enim Dei facit nos intellectu penetrare etiam ad occulta & à sæculis abscondita Dei consilia. Nam quod dicit *omnia*, accommodatè capiunt de omnibus mysterijs quæ voluit Deus sciri ab hominibus. Alij simpliciter intelligunt, spiritum Dei omnia scrutari seu penetrare, id est omnia cognita & perspecta habere: ac proinde sufficientē esse ad reuelanda nobis quæcumque voluerit. Propriè quidem scrutari est indagare & quærere noticiam rerum abditarum; sed hic accipitur pro ipsa talium rerum noticia; scilicet eo sermonis tropo quo consequens ex eo quod antecedit intelligitur. Qua ratione passim Deo tribuitur scrutari renes & corda, id est, intima hominum nosse. vt Psal. 7, 1 Paral. 28, Ierem. 17. Quod cum scripturæ Deo proprium esse velint; rectè etiam ex hoc loco statuitur Spiritum sanctum esse Deum. Huic autem expositioni congruunt quæ sequuntur.

Quo sensu spiritus Dei scrutatur omnia.

Deus scrutans renes & corda.

11 QVIS ENIM HOMINVM SCIT QVÆ SVNT HOMINIS, NISI SPIRITVS HOMINIS QVI IN IPSO EST? Probat spiritum Dei non tantum nosse, sed etiam solum nosse Dei arcana: ne quis existimet aliunde quam à Dei spiritu comparari posse noticiam mysteriorum de quibus hic agitur. Sicut, inquit, arcana cogitata hominis nullus hominum nouit, nisi spiritus ipsius hominis, id est mens eius siue anima qua intelligit: ita &c. Dicet aliquis: Ergo cælicolæ preces nostras non cognoscunt, si sola mente fiant. Respondeo, sicut hac sententia non excluditur Deus (ait enim, *Quis hominū scit* &c.) ita nec amicos eius excludi, quibus ille secreta quæ vult, pro suo beneplacito reuelat & aperit. Hoc enim iam dixit: *Nobis reuelauit Deus per spiritum suum*. Quamuis & sic potest hic locus intelligi: Nullum hominem scire quæcumque sunt hominis, id est omnia eius cogitata & consilia, nisi ipsum hominem qui ea versat in corde suo.

Sancti preces nostras cognoscunt: etsi sola mente fiant.

ITA ET QVÆ DEI SVNT, NEMO COGNOVIT NISI SPIRITVS DEI. *Quæ Dei sunt*, id est cogitationes & consilia Dei: in quibus sunt quæ prius dixit, *profunda Dei*. Quod ait, *nisi spiritus Dei*, subintellige, & cui spiritus Dei reuelare voluerit, quomodo dictum est à Christo Matth. 11, *Nemo nouit Patrem nisi Filius, & cui*

Solus Dei spiritus nouit ea quæ Dei sunt.

voluerit

voluerit filius reuelare. Nam huiusmodi exceptionem ipse Paulus statim sequentibus verbis indicat. Quod si tamen vniuersè de omnibus quæ Dei sunt, sententiam accipias; vera erit sine exceptione: quemadmodum & sententia præcedens de ijs quæ sunt hominis. Illud sciendum, per hoc quod dicitur solus Dei spiritus nosse quæ Dei sunt, non excludi Filium, sed includi potius: quum ipse dicat, *Omnia quæcumque habet Pater mea sunt.* & de Spiritu sancto: *Quia de meo accipiet, & annunciabit vobis.* Ioan. 16. Etenim, vt tradūt Theologi in 1 sent. dist. 21, dictiones tam exclusiuæ quam exceptiuæ nominibus personalibus respectu prædicatorum essentialium adiunctæ, solum excludunt ea quæ natura sunt diuersa; quemadmodum & in eo quod paulo antè ex euangelio citatum est, obseruare licet. Nō enim ibi Spiritus-sanctus excluditur. Vnde etiam hic locus apertè Macedonianos redarguit, negantes Spiritum-sanctum esse natura Deum. Tertullianus libro aduersus Hermogenem cap. 18, & aduersus Praxeam cap. 8 & 19. huius sententiæ partem extremam citat hoc modo: *nisi spiritus qui in ipso est:* videlicet similiter priori membro. Atque inde etiā colligit Spiritum-sanctum esse Deum: quod non sit aliquid extra Deum, sed in ipso: quēadmodum spiritus hominis substantialiter in homine est. tametsi idem lib. 2 aduersus Marcionem cap. 2, legit vt nos legimus, *nisi spiritus Dei.*

Dictiones exclusiuæ in diuinis quomodo exponēda.

Spiritus-sanctus natura Deus.

12 NOS AVTEM NON SPIRITVM HVIVS MVNDI ACCEPIMVS, SED SPIRITVM QVI EX DEO EST. In Græco & Syriaco non additur pronomen *huius*. Et sine eo citat Nouatianus lib. de Trinitate cap. 29. Quidam etiam vetusti codices Latini non habent: vt nec veteres cōcordantiæ. Quanquam addit interdum: vt superiori capite versu 20, & capite sequenti versu 19. Sic etiam hoc capite bis terve, *huius seculi.* Quod annotamus, vt intelligatur sensum non variari siue additum fuerit siue non. Est autem rursus occupatio. Nam ne quis dicat apostolo: Si solus Dei spiritus nouit quæ Dei sunt, quomodo vos ea nouistis? respondet, & quod iam ante dixerat, *Nobis autem reuelauit Deus per Spiritum suum*, repetit alijs verbis. Nos, inquit, non spiritum mundi accepimus, id est non sumus instituti sapientia mundana & sæculari (sic enim spiritum mundi Græci interpretantur) vt sciamus quæ sunt huius sæculi: sed accepimus spiritum qui ex Deo est, id est spiritum Dei. Loquitur vt suprà, in persona apostolorum: qui non fuerunt imbuti sapientia huius mundi, sed repleti Spiritu-sancto.

VT SCIAMVS QVÆ A DEO DONATA SVNT NOBIS. Hoc est: vt eo spiritu reuelante sciamus mysteria diuina pertinentia ad redemptionem, iusticiam, salutem & gloriam electorum: Quæ omnia gratis donata sunt electis, ab æterno per prædestinationem. Videtur enim apostolus eadem nunc dicere donata nobis à Deo, quæ paulo ante dixerat, à Deo præparata ijs qui diligunt ipsum, comprehensa tamen etiam ipsa dilectione. Quanquā & donata intelligi possunt, iam exhibita per Christum. Nam illorum mysteriorum effectus iam latè per ecclesiam agebatur. Ex hac interpretatione verborum apostoli, quæ contextui quam maximè congruit, intelligi facilè potest, quam imperitè & ineptè ex ijs sectarij colligant, vnumquemque fidelium scire & infallibiliter certum esse, se habere dona Dei, iusticiam, charitatem, remissionem peccatorum. Nam primum non de omnibus fidelibus loquitur Paulus, sed de apostolis; deinde nec de omnibus ac singulis Dei donis quæ vnicuique insunt: sed de mysterijs, arcano diuinæ sapientiæ consilio præparatis & exhibitis, atque exhibendis societati electorum in genere. Bene locum hunc intorquet Augustinus homilia 14 inter 50, aduersus Pelagianos, ignorantes ea quæ à Deo donata sunt nobis, vt fidem, spem, charitatem, iusticiam, bona opera: dum ea non gratiæ Dei, sed sui arbitrij viribus asscribunt. At non minus iustè ditigatur aduersus ipsos nostræ ætatis hæreticos, nescientes quæ à Deo donata sunt nobis. Nam si scirent, non pro vera iusticia, quam Deus per Filium suum nobis donauit, imputatiuam supponerēt: nec pro rebus preciosissimis, quas sub velamine sacramentorum Deus suæ donauit ecclesiæ: nuda rerum symbola nobis obtrudere conarentur. Portò sensum quem initio dixi, magis etiam confirmant sequentia.

Fidem specialem ex hoc loco statuētes refellūtur.

Pelagiani ignorant quæ à Deo donata sunt nobis. item sectarij huius temporis.

13 QVÆ ET LOQVIMVR. Id est, quæ eadem tradimus alijs. Sed non passim omnibus: vt antè dixit, & paulo pòst iterum declarat.

NON IN DOCTIS HVMANÆ SAPIENTIÆ VERBIS. *Doctis*, Græcè διδακτοῖς, aliâs διδακτικοῖς: pro quo suprà dixit πειθοῖς *persuasiuis*. Sensus: Eloquimur mysteria nobis per spiritum Dei reuelata, non vtentes verbis arte compositis, nec oratione per humanam sapientiam instructa.

SED IN DOCTRINA SPIRITVS. Græcè, *sed in doctis Spiritus-sancti*. Supple ex membro priori *verbis*. licet in nonnullis legatur ἐν διδαχῇ *in doctrina*. Augustinus lib. 14 de ciuitate Dei cap. 4, & epistola 150 legit, *sed docti spiritu*, nisi fortè mendum est: vt legendum sit *doctis spiritus*, aut *doctis spiritu*, nempe Græco conformius. Sensus: sed vtentes oratione qualem docet ac suggerit Spiritus-sanctus Sic Ioan. 6. *Et erunt omnes docti* seu *docibiles Dei*. Græcè διδακτοὶ τοῦ θεοῦ, id est docti à Deo.

SPIRITVALIBVS SPIRITVALIA COMPARANTES. *Comparantes* Græcè συγκρίνοντες, id est, adhibito iudicio conferentes siue coaptantes. *Spiritualibus* accipi potest vel vt neutrum, vel vt masculinum. Priori modo sensus est: quemadmodum qui docent humanam sapientiam, vtuntur sermone secundum artem humanam composito; ita nos qui tradimus mysteria sapientiæ diuinæ, sermonem

Quid spiritualibus spiritualia comparare.

nostrum materiæ accommodamus; rebus spiritualibus docendis adhibentes eloquentiam item spiritualem: Similitudines quoque & exempla proferentes à rebus diuinis. Hæc Chrysostomi & sequacium eius expositio est. Veruntamen magis placet, vt *spiritualibus* masculinum sit; ac sensus sit huiusmodi: Spiritualibus viris spiritualia adaptantes, id est tanquã illis apta tradentes. Nam spiritualibus vtrique spiritualia conueniunt. Vnde suprà dixit, *Sapientiam loquimur inter perfectos*. Hinc etiam sequitur: *Animalis autem homo non percipit ea quæ sunt spiritus Dei*. & post: *Spiritualis autem iudicat omnia*. Sensum hunc reddit & doctè prosequitur S. Thomas. Estque is sanè Paulino textui congruentissimus.

14 ANIMALIS AVTEM HOMO NON PERCIPIT EA QVÆ SVNT SPIRITVS DEI. *Non percipit*, Græcè οὐ δέχεται, *non accipit, recipit*. *Animalis* autem Græcè ψυχικὸς, videlicet ἀπὸ τῆς ψυχῆς, ab anima. Animalem hominem Græci interpretantur eum qui non secundum Deum viuit, sed secundum carnem, quique non plus credit, quam naturali ratione assequatur, vt sunt infideles. Pro quo intellectu facere videtur quod sequitur, *Stulticia enim est illi*. Nam capite superiori dixerat apostolus, verbũ crucis pereuntibus esse stulticiam. Verùm si alia, tam præcedentia, quam quæ subsequuntur hoc & sequenti capite, bene considerentur; facilè constabit aliter accipiendum esse animalem hominem. Sciendum autem trifariam in scripturis aliquem vocari animalem. Primùm propter animam viuentem, qualis erat à sua creatione primus homo, videlicet alimentis indigens ad vitæ sustentationem: de quo Paulus in hac eadem epistola cap. 15, *Sed non prius quod spirituale est, sed quod animale*. Altero modo; quia sectatur desideria carnis, quæ sunt secundum animam sensitiuam. Ita Iudas apostolus in sua catholica epistola quosdam vocat *animales, spiritum non habentes*. Quo etiam pertinet quod Iacobus suæ epistolę cap. 3 sapientiam quę non est desursum, vocat animalem. Eodem sensu Tertullianus in Montanistam malè conuersus, catholicos appellabat Græco vocabulo psychicos, id est animales, tanquam sensibus & carni deditos. Tertiò quis dicitur animalis, qui etsi iam credat in Christum & iustificatus sit, tamen præ mentis imbecillitate non recipit altiora fidei mysteria: quòd ægrè supra ea quæ sensibus percipiuntur assurgat. Et hoc modo loquitur nunc apostolus de animali homine, quod liquet ex huius loci collatione cum alijs. Siquidem Paulo sunt ijdem animales, carnales, paruuli in Christo, lacte nutriendi, imbeciles ad audiẽdum; quemadmodum ex aduerso ijdem sunt spirituales, perfecti, magistri, solidi cibi capaces, sensum exercitatum habentes ad discretionem boni & mali. Et illos quidem animales vocat hoc loco; carnales & paruulos in Christo, capite sequẽti & Heb. 5. imbecilles ad audiendum rursus ibidem ad Heb. & hoc loco: dum dicit animalem hominem non percipere ea quæ sunt spiritus Dei, & non posse intelligere; itemque sequẽti capite cum dicit: *Nondum enim poteratis, sed nec nunc quidem potestis*. Hos vero, primum spirituales vocat hoc capite, & rursus cap. 14 dicens: *Si quis videtur propheta esse aut spiritualis, cognoscat quæ dico*. & Gal. 6, *Vos qui spirituales estis, instruite huiusmodi* &c. Deinde perfectos, Græcè τελείους, vt suprà; *Sapientiã*, inquit, *loquimur inter perfectos*, & Heb. 5, *Perfectorum est solidus cibus*. Item Philip. 3, *Quicumque ergo perfecti sumus, hoc sapiamus*. Nam quod sequitur, *Et si quid aliter sapitis, & hoc vobis Deus reuelabit*; ad eosdem dicitur Philippenses, qua parte adhuc animales erant & paruuli. Magistros & sensum exercitatum habentes ad boni malique discretionem vocat Heb. 5. Solidi cibi capaces, ibidem, & hic initio capitis sequentis. In horum animalium numero adhuc erat Petrus, quando dictum est ei à Domino: *Non sapis ea quæ Dei sunt, sed ea quæ hominũ*, Matth. 16. Tales erant & cæteri discipuli Christi ante acceptum Spiritum-sanctum. Tales denique inter Corinthios multi; vt ex initio capitis sequentis perspicuum est. Constat igitur secundum apostolum non omnes animales impios esse aut iniustos: vt nec omnes iustos spirituales. Vnde & Origenes homilia 2 super Leuiticum, hominem animalem intelligi dicit, *qui etiamsi peccatis non vrgeatur, nec sit præceps ad vicia, non tamen habet aliquid in se spirituale*. Et Augustinus lib. 1 de baptismo contra Donatistas cap. 15 quosdam animales dicit ad nouum testamentum pertinere: eosdemque, si prius quàm spirituales fiant, ex hac vita rapiantur, in terra viuentiũ computari: idque significari putat illo versu psalmi 138, *Imperfectum meum viderunt oculi tui: & in libro tuo omnes scribentur*. Idem in eandem prorsus sententiam de animalibus sub nomine carnalium scribit concione 3 enarrationis in psal. 103. Similia reperies apud eundem epistola 57 ad Dardanum quæst. 2, & epistola 150 ad Elpidium. Item lib. de vera religione cap. 28, tractatu 98 super Ioannem, lib. de blasphemia Spiritus sancti, qui est sermo 11 de verbis Domini cap. 18, lib. 6 contra Iulianum cap. 16 & 17, ac denique lib. 2 retractationum cap. 27, videlicet corrigens quod alicubi diuersum dixisse visus fuerat. Nec secus ferè loquitur de animali homine Bernardus in tractatu de vita solitaria ad fratres de monte Dei. Dicit enim tales etiam Spiritum-sanctum habere: quia bonam habent voluntatem. Quæ omnia consentanea sunt ijs quæ tum hoc loco, tum in epistola ad Hebræos de homine animali & ad audiendum imbecilli, dicuntur. Illic enim Hebræis, hic Corinthijs, vtrisque fidelibus & regeneratis, animalitas & infirmitas huiusmodi tribuitur. Quanquam hæc animalitas non in solo est intellectu, sed inde etiam in affectum redundat: quemadmodum in Petro & alijs apostolis ante acceptum

Animalis homo quis Paulo dicatur.

Trifariã in scripturis dicitur animalis homo.

Animales & spirituales quibus nominibus dicti à Paulo.

Apostoli ante acceptum Spiritũ sanctum animales.

Nõ omnes animales mali, nec omnes boni spirituales.

Animales dicuntur nõ tãtũ secundũ intellectũ, sed etiã secundũ affectũ.

Quo sensu animalis non percipit quæ sunt spiritus Dei.

prum Spiritum-sanctum patuit. Negat igitur Paulus animalem hominem percipere ea quæ sunt spiritus Dei: non quia Iesum Christum & hunc crucifixum, ac cætera quæ credenda ab ecclesia proponuntur, non recipiat: (Sic enim infidelis aut hæreticus esset) sed quod nondum sit aptus ad capiendum sublimiora diuini spiritus mysteria; quæ proinde cum ei traduntur, non accipit, non admittit. Ratio sequitur.

STVLTICIA ENIM EST ILLI. Melius ex Græco, *Stulticia enim ei sunt*. Non enim sensus est quem nonnulli tradiderunt: ideo hominem animalem non percipere quæ sunt spiritus Dei, quia inest ei stulticia: sed quia quæ sunt spiritus Dei, stulticia sunt illi homini: quomodo præcedēti capite dixit, verbum crucis pereuntibus esse stulticiā: & iterū, Christū crucifixū gentibus esse stulticiam. Nec tamē de iisdē nunc loquitur, vt vult Græcorum commentarius. Non enim dicit verbum crucis, aut Christum crucifixum animali homini esse stulticiam: sed ea quæ sunt spiritus Dei: quæ iam interpretati sumus sublimiora diuini spiritus mysteria: nimirum ea quæ Paulus inter perfectos loquitur. Hæc animali homini quamuis iam in Christum crucifixum credenti, stulticia dicuntur esse; quia non potest in illis conspicere ordinem sapientiæ diuinæ: sed magis ea apprehendit vt sensibus & rationi contraria. Velut si cui matheseos imperito dicas solem esse tota terra plus centuplo maiorem; aut lunam sole minorem bis millies, ac eo amplius; ridebit te talia dicentem & explodet: tantum aberit vt fidem dictis accommodet. Igitur apud hominem animalem dum talis est, & donec in spiritualem proficiat, tacenda sunt illa secretiora mysteria: quemadmodum faciendum esse, Christi & apostolorum eius exemplis, grauiter admonet ac docet Ambrosius, sub finem lib. 6 commentariorum in Lucam. Idque adeò à magnis & spiritualibus viris prouideri solere: *ne quid populariter agant, quod nondum esse temporis vt cum populo agatur, intelligunt*, Augustinus testatur lib. de vera religione cap. 28. *Sapientiam enim*, inquit, *loquuntur inter perfectos: carnalibus verò & animalibus quamuis nouis hominibus, adhuc tamen paruulis, nonnulla obtegunt, sed nulla mentiuntur*. Sequitur explicatio dictæ rationis.

Quæ spiritus Dei, stulticia sunt homini animali.

Simile.

Secretiora mysteria apud rudiores tacenda.

ET NON POTEST INTELLIGERE. Græcè *γνῶναι cognoscere*; scilicet ea quæ sunt spiritus Dei. Nondum est, inquit, capax eorū cognoscendorum, nondum aptus ad ea percipienda.

QVIA SPIRITVALITER EXAMINATVR. Verti etiam ex Græco potest *examinantur* numero plurali: vt referatur ad *ea quæ sunt spiritus Dei*. Sicque legitur in vetustis quibusdam codicibus. Est autem Græcè ἀνακρίνεται, verbum idem cum eo quod mox semel & iterum interpres vertit iudicare; tametsi propriè significat diiudicare, discernere: quod est examinare. Prioris lectionis sensus est: animalem hominem ea quæ sunt spiritus Dei intelligere non posse, eo quod dum in talibus instituitur, spiritualiter examinatur seu diiudicatur, id est reuocatur ad intellectum spiritualem & sublimem: cùm ipse sit animalis, & tanquā paruulus in Christo, lacte nutriendus non solido cibo; sicut infrà dicitur. Posterior lectio sensum hunc habet: Animalis homo non potest percipere quæ sunt spiritus Dei: quoniam illa spiritualiter examinantur, id est spirituali intellectu examinanda, discutienda, ac diiudicanda sunt. Ad quam rem animalis homo ob imbecillitatem mētis ad sensibilia depressæ, non est idoneus. Porrò in aliis quibusdam Latinis mss. sic legitur, *Ea quæ spiritualiter examinantur*. Quæ lectio sensum non facit à secundo diuersum. Quem quidem arbitramur esse maximè commodum.

15 SPIRITVALIS AVTEM IVDICAT OMNIA. Græcè, *diiudicat quidem omnia*. pro quo interpres Irenæi lib. 1 cap. 1 *examinat omnia* Hieronymus in commentario epistolæ ad Galat. 4, *diiudicat omnia*. Sed & Hugo legit, *omnia discernit*. Sensus: Homo spiritualis (quem suprà dixit perfectum) qui pro consuetudine mentem habet exercitatam in diuinis, vtpote iam adultus & prouectus in vita spirituali; idoneus est ad bene iudicandum, non solum de rebus sensibilibus atque terrenis; quod solū potest animalis: verum etiam de spiritualibus, id est altioribus ac difficilioribus religionis nostræ mysteriis, quæ à Christo cælestia vocantur Ioan. 3. *Si* inquit, *terrena dixi vobis, & non creditis; quomodo si dixero vobis cælestia, credetis?* Ad hūc sensum reuocari potest, quod Augustinus lib. 13 confessionum cap. 22 spiritualem hominem interpretatur omnia iudicare, scilicet ea quæ iudicanda sunt: & quænam ea sint, exponit capite sequenti: quodq; lib. de vera religione cap. 31 de spirituali dicit: *Omnia iudicat, quia super omnia est quando cum Deo est. Cum illo autem est quando purissimè intelligit, & tota charitate quod intelligit, diligit.* Ex hac apostoli sententia colligunt hæretici, penes vnumquemque fidelem esse potestatem iudicandi de controuersiis religionis. Sed perperam id colligunt. Primùm quia Paulus de solo spirituali homine loquitur; cùm sint inter fideles, etiam bonos, vt ante dictum est, multi animales, ac proinde ad iudicandum de spiritualibus inepti. Deinde, quia non est hic sermo de iudicio potestatis, sed discretionis. Quæ duo nostræ ætatis sectarii fere confundunt. Nam & Græcum ἀνακρίνειν, vti superius admonui, discretionem potius quàm iudicium significat. Postremò, quia non sentit apostolus spiritualem iudicare omnia absolutè, sed omnia sensu iam explicato: quoniam non solum de rebus terrenis bene iudicare potest, sed etiam de cælestibus ac sublimibus. Prout autem quisque magis est spiritualis; eò certiùs ac melius de plùribus poterit iudicare. Et hoc sensu accipienda sunt Augustini verba paulo ante citata.

Spiritualis omnia iudicat, quo sensu.

Non omnes Christiani iudices de controuersiis fidei.

Iudicium aliud potestatis, aliud discretionis.

Nam & in moralibus ita rem habere philosophus testatur lib. 3 Ethicorum cap. 4. *Vir bonus*, inquit, *rectè de omnibus iudicat, & facilè quid in re quaque veri sit perspicit; cum sit quasi regula & mensura rerum*. Sic ille. Sensum hunc eruditè explicat Thomas in commentario: & illustrat exemplis hominis vigilantis & dormientis; sani & infirmi; fortis ac debilis: denique in moralibus virtuosi & viciosi. An autē spiritualis omnia iudicans, sit omnis homo charitatē habens, (quod sentire videtur idem doctor tam in commentario, quam in summa 2 2 quæst. 60 art. 1 ad 2) an potius inter bonos fideles existimandum sit multos esse animales; id puto superius satis à nobis esse discussum. Iam verò quanquam spiritualis homo possit, vt dictum est, de multis ad religionem pertinentibus bene iudicare, ac suo iudicio alios instituere; non tamen statim habet authoritatem iudicandi publicam; sicut & legum peritus non statim iudex forensis est. Etenim non solum inter eos qui præsunt, verùm etiam inter eos qui subduntur eis qui præsunt, inueniri spirituales homines affirmat Augustinus lib. 13 confessionum cap. 23. Cæterùm in ipsam Christi ecclesiam perfectè quadrat, quod apostolus dicit spiritualē omnia iudicare: vt propterea meritò ad eam spectet non modò discretiuū iudiciū, quo possit inter verū & falsum discernere; verùm etiam iudicium publicæ potestatis, quod definitiuū vocatur: cui omnes fideles tam spirituales quam animales suum debeant iudicium submittere.

An omnis homo charitatem habēs sit spiritualis.

Maximè competit ecclesiæ Christi, omnia iudicare.

ET IPSE A NEMINE IVDICATVR. Græcè, *Ipse autem à nullo diiudicatur.* Sic & Hieronymus loco prius citato. *A nemine*, id est à nullo alio, qui videlicet non sit spiritualis. Ita post Chrysostomum Theophylactus, adducta similitudine de vidente & non vidente. Nam qui videt, & sua videt, & ea quæ sunt non videntis: Hic verò nec sua, nec quæ illius sunt videt. Alioqui spiritualem à spirituali iudicari, quomodo Petrus à Paulo iudicatus fuit Gal. 2, nihil prohibet. Vnde nec sequitur hominē spiritualē nō iudicari à lege. Nam & lex ipsa spiritualis est Rom. 7. Sed dices: Igitur à suo principe vel prælato si sit animalis, iudicādus non erit is qui spiritualis est. Verùm iā diximus hic non agi de iudicio publicæ potestatis, quod est principum & prælatorum. Quanquam sanè rectus ordo postulat, vt spirituales potius præsint animalibus, eosque cum potestate iudicent; quàm vt ab illis iudicentur, præsertim in ijs quæ religionis sunt. At verò cùm ecclesia sit maximè spiritualis: hinc iam rursum æstima, nihil esse conueniētius & ordinatius, quàm vt apud eam sit suprema potestas iudicandi de ijs quæ ad fidem & religionem pertinent.

Spiritualis a nemine iudicatur, quo sensu.

An principi animalis iudices hominem spiritualem.

Ecclesia ad iudicandum aptissima.

16 QVIS ENIM COGNOVIT SENSVM DOMINI QVI INSTRVAT EVM? Malè quidam codices duas faciūt interrogationes hoc modo: *Quis enim cognouit sensum Domini? aut quis instruxit eum?* Græca & mss. Latina nobiscū faciunt. Tertullianus quoque in Scorpiaco cap. 7 legit *qui eum instruat*, tametsi in Græco est συμβιβάσει *instruet*. Porrò relatiuum *qui* nec ad Dominum, nec ad sensum Domini referendum est, vt quidam volunt: sed ad eum de quo dicitur, *Quis cognouit*. Respicit enim apostolus ad locum Isa. 40. quo item respexerat Rom. 11 versu 34. vtrobique secutus versionem LXX. Apud quos totus locus sic habet: *Quis cognouit mentem Domini, & quis eius cōsiliarius fuit; qui instruet eum?* Igitur Paulus hac interrogatione probare intendit, non animales sed spirituales, cuiusmodi imprimis erant apostoli, nosse ea quæ sunt spiritus Dei: ac de ijs posse iudicare, eademque alijs tradere. Id enim est quod sequitur.

NOS AVTEM SENSVM CHRISTI HABEMVS. *Sensum*, Græcè νοῦν *mentem*: quemadmodum & in parte præcedenti. Potest autem tota sententia sic explicari. Quamuis secundum prophetam nemo perfectè nouerit mentem, consilia & cogitationes Dei; multoque minus quisquam sit qui possit eum instruere consilijs: nos tamen apostoli, qui spirituales sumus, mentem Christi Domini ex reuelatione Spiritus-sancti percepimus; vt de spiritualibus, id est arcanis religionis mysterijs, iudicare possimus, atque illis ea tradere qui eorum discendorum fuerint capaces. Hoc quoque proprijssimè in ecclesiam competit. Ipsa namque est quæ qualibet exorta controuersia religionis, exempli gratia, qui libri pro sacris habendi; securè dicere potest, (vtcumque reclament Hebræi) *Nos sensum Christi habemus*, & eius spiritu docti discernere nouimus inter libros sacros & non sacros. Obiter obserua Paulum hic rursus, sicut in capite præcedenti, Christum Deum dicere: dum pro eo quod ex propheta dixerat, *sensum Domini*, repetit *sēsum Christi*. Nā apud prophetā nomen illud est ineffabile, Deo maximè proprium.

Sensum Christi qui habeant.

Maximè ecclesia.

Christus Deus.

SVMMARIVM.

CORinthios notat tanquam adhuc carnales: vt qui contentiones inter se haberēt ob studia magistrorum. Quos docet ministros tantum esse: solo Deo dante incrementum: nec aliud esse fundamentum præter Christum: cui quæ superadificantur, per ignem probanda. Non esse violandum Dei templum, quod nos sumus. Sapientiam mundi destruendam: nec in hominibus gloriandum.

CAPVT III.

1 ET EGO FRATRES NON POTVI VOBIS LOQVI QVASI SPIRITVALIBVS, SED QVASI CARNALIBVS. Redit apostolus ad id quod agere ceperat capite primo: atque ex dissidijs quæ causa magistrorum inter Corinthios erant oborta, carnales, hoc est animales eos arguit. Nam idem est hoc loco carnalis, qui suprà animalis.

Carnales ijdem qui animales.

Sicut

Sicut enim illic animali, ita hic carnali spiritualem opponit: vt carnalis intelligatur, qui sensu carnis impeditur à spiritualibus contemplandis. *Loqui quasi*, seu potius *tanquam spiritualibus*, est tradere doctrinam spiritualibus ac perfectis accommodam: &, vt dictum est capite superiori, *spiritualibus spiritualia* comparare. Id se potuisse negat apud Corinthios, quando eis euangelium prædicauit; propterea quod illi non spirituales sed carnales essent, ideoque doctrina pascendi quæ carnalibus esset apta, non quæ spiritualibus. Vnde quidam interpretes supplēt, *sed loquendum fuit tanquam carnalibus*. Porrò doctrina carnalibus apta non ipsa quidem carnalis est, sed minus tamen spiritualis, quam ea quæ spiritualibus conuenit, adeò vt Christus de tali doctrina loquens Ioan. 3, affirmet se terrena dixisse; & apostolus Rom. 6 dicat, *Humanum dico, propter infirmitatem carnis vestræ.*

TANQVAM PARVVLIS IN CHRISTO. *Quasi, tanquam*, in Græco vox eadem ὡς. *Paruulis*, Grecè νηπίοις, *infantibus*. Hæret hæc pars cum præcedentibus, non cum parte sequenti: quemadmodum liquet ex Græco; vbi casus in eo quod sequitur diuersus est: vt si Latinè dicas: *lacte vos potaui*. Atque hanc distinctionem reperire est in vetustis quibusdam exemplaribus. Mitigat autem apostolus addita hac parte, improperium vocabuli *carnalibus*: simulque exponit quos carnales dixerit. Nam carnales multis modis in scriptura dicuntur; Primum in quibus caro pugnat aduersus spiritum, etiamsi desiderijs carnis fortiter & multum resistant, multumque iam profecerint in iusticia; quomodo de se dicit apostolus Rom. 7, *Ego autem carnalis sum, venundatus sub peccato*. Secundò, qui carnis desideria sequuntur, & secundum carnem viuunt, non secundum spiritum: quos passim notant apostolicæ literæ, vt Rom. 8 versu 1, 4 & 5: 2 Pet. 2 ver. 10, & in epistola Iudæ ver. 23. Tertio ac medio modo: qui etsi secundum carnem non viuant, tamen in multis adhuc carnaliter sapiunt, haud percipientes ea quæ sunt spiritus Dei. Denique, dominos carnales (Græcè *secundum carnem*) alibi vocat apostolus, qui seruos habent secundum carnis seu corporis ministeria subiectos, vt Ephes. 6 & Col. 3. Tertius modus præsentis est loci. Nam carnales exponit apostolus paruulos siue infantes in Christo. Hos autem dicit, qui tanquam infantes adhuc imperfecti sunt; ac si dicat incipientes, atque nouicios, in his quæ Christianæ sunt religionis.

Carnales multis modis in scriptura dicuntur.

2 LAC VOBIS POTVM DEDI. Vel *potandum dedi*. Græcè ἐπότισα. Persistit in metaphora sumpta ab infantibus. Et sensus est: Humiliorem ac simpliciorem doctrinam, quam velut infantes in Christo facilius caperetis, vobis tradidi. Eam doctrinā vocat apostolus Heb. 5 elementa exordij sermonum Dei, & cap. 6 sermonem inchoationis Christi. Cuius etiam eodem loco aliquot exempla commemorat,

Exempla doctrinæ simplicioris.

vt doctrinam pœnitentiæ ab operibus mortuis, fidei in Deum, baptismatis, impositionis manuum, resurrectionis mortuorum, & iudicij æterni. Locus similis 1 Thess. 2, vbi se fuisse dicit in medio eorum, tanquam si nutrix foueat filios suos. Propter hanc charitatem qua paruulos in Christo lacte nutriuit Paulus; ex eius ceruice, quando occisus est, pro sanguine lac manasse testatur Ambrosius serm. 68. Cuius rei meminit etiam Chrysostomus sermone in Principes apostolorum.

Paulo occiso lac pro sanguine manauit.

NON ESCAM. Græcè καὶ οὐ βρῶμα, *& non cibum*, nempe solidum. Ad hunc enim restringitur ex antithesi lactis. Exprimitur autem Heb. 5, *perfectorum est solidus cibus*. Quo nomine significat doctrinam sublimiorem, quæ adultis in Christo conuenit. Supplendū, dedi, vel obtuli; quemadmodum supplet Theophylactus. Nam solido cibo nemo potatur.

NONDVM ENIM POTERATIS. Hebraismus est qualis Isa. 1, *Festiuitates non possum*. Subauditur enim *ferre*. Quod interpretes supplent. Hieronymus autem vertit, *non feram*. Dat igitur rationem apostolus, cur solidum cibum Corinthijs non præbuerit, quia ferre non poterant. Obseruanda circa hunc locum Pauli prudentia; eademque omnibus euangelicæ doctrinæ ministris imitanda; vt ne proferant omnia apud omnes, sed auditorum quos nacti fuerint, ingenio ac modo sese vtiliter accommodent. Quo pertinent ea quæ tradunt Ambrosius & Augustinus locis superiori capite citatis ad illud, *Stulticia enim est illi*.

Imitanda Pauli prudentiā in tradendā doctrinā Christianā.

SED NEC NVNC QVIDEM POTESTIS. Græcè, *Sed nec adhuc nunc potestis*. Pro quo bene Erasmus: *Imò ne nunc quidem adhuc potestis*. Supple ex antè dictis; ferre solidum cibum. Hoc dicendo, transitum facit ad increpationem subsequentem.

ADHVC ENIM CARNALES ESTIS. Carnales vocat, vt antè dictum est, eosdem quos superiori cap. animales; quanquam non eadem prorsus ratione. Quum enim dicit animales, imbecillitatem mentis ac iudicij significat; quum carnales, vicium notat affectus seu voluntatis ad ea quę carnis sunt, inclinatæ. Sicut autem animalitas quæ in mente est, in affectum redundat, vti diximus: ita vicissim carnalitas affectum occupans, menti coalescit, ineptam reddens ad spiritualia percipienda. Quo argumento nunc vtitur apostolus, quū probat Corinthios ferre non posse solidum doctrinæ cibum, eo quod sint adhuc carnales. Estque hęc tacita quędam exprobratio, quòd cum tanto tempore Christiani fuissent, adhuc tamen affectibus in carne hærerent.

Quo differant animales & carnales.

3 CVM ENIM SIT INTER VOS ZELVS ET CONTENTIO: NONNE CARNALES ESTIS? *Zelus*, Græcum vocabulum ζῆλος, id est *æmulatio*. Sed hic in vicio ponitur, vt frequenter alibi. Significat enim dolorem animi, indè natum quòd alius potiatur bono à te desiderato. Vide commentarium Gal. 5 ad illud *contentionis*,

Quid Zelus, cum in vicio ponitur.

tiones, æmulationes. Vt enim hæc fere coniuncta sunt vicia; ita plerumque scriptura ea cõiunctim numerat. Post contentionem sequitur in Græco, καὶ διχοστασίαι, *& dissensiones:* quod & Irenæus legit lib. 4 cap. 75, & Cyprianus lib. de zelo & liuore, & lib. 3 testimoniorum cap. 3. Erasmus vertit, *& factiones.* Cùm enim, inquit apostolus, sint inter vos æmulationes, contentiones & studia partium; an non meritò vos dixi carnales? Sunt enim hæc carnis opera, Gal. 5 versu 20. Sed quia Corinthijs accidebant hæc vicia, magis, vt fit, ex infirma & puerili quadam animorum affectione, qua præter modum & rationem pro suis quique magistris certabant; quam ex voluntate nocendi cuiquam: idcirco carnales quidem eos ista coarguebant, non ita perfectè tamen carnales, vt eos à regno Dei excluderét. Nam & apostolorum Christi similis infirmitas fuit ante acceptum Spiritum-sanctum: quorum inter se contentiones cum ambitione coniunctas aliquot locis produnt euangelia.

Apostoli Christi aliquãdo carnales.

ET SECVNDVM HOMINEM AMBVLATIS. Hominem intellige qua parte nondum renouatus est: quem apostolus passim opponit Deo: quemadmodum & Christus, quando Petro dixit, *Non sapis ea quæ Dei sunt, sed ea quæ hominum,* Matth. 16. Igitur ambulare secundum hominem, est affectus humanos & carnales in vita & actionibus suis ostendere.

Quid ambulare secundum hominem.

4 CVM ENIM QVIS DICAT, EGO QVIDEM SVM PAVLI; ALIVS AVTEM, EGO APOLLO; NONNE HOMINES ESTIS? *Alius,* Græcè ἕτερος *alter.* Nec in Græco est *homines,* sed *carnales,* sicut & in Syriaco. Quod & in vetustis quibusdam Latinis legitur. Cæterùm res eadem est. Nam ijdem prorsus intelliguntur homines, & carnales, id est affectibus humanis & carnalibus obnoxij. Quid autem velint illa, *Ego sum Pauli, ego Apollo,* satis expositum est capite primo.

QVID IGITVR EST APOLLO? QVID VERO PAVLVS? Græcè commutato ordine, *Quis igitur est Paulus? quis autem Apollo?* tametsi suspicatur Erasmus τί legendum in Græco, propter illud quod infrà dicitur, *Neque qui plantat est aliquid (τί), neque qui rigat.* Hic iam apostolus, vt medeatur contẽtioni quam habebant inter se Corinthij propter magistros, explicat ipsorum magistrorum conditionem, & quo loco habendi sint docet; ne fortè pluris eos faciant, ac plus eis tribuant, quam oporteat.

5 MINISTRI EIVS CVI CREDIDISTIS. Græcè *Nisi ministri per quos credidistis?* Pro quo Syrus Hebraismo vtens: *per quorum manus credidistis?* Tametsi Latinorum codicum & commentatorum constans lectio est, *eius cui credidistis:* quæ etiam est apud Augustinum lib. 3 contra literas Petiliani cap. 54. Sensus autem vtriusque lectionis fere idem est. Paulus, inquit, & Apollo magistri vestri, propter quos contenditis, quid aliud sunt quam ministri Dei, quorum externa dumtaxat opera & ministerio prædicatum est vobis euangelium Christi in quem credidistis. Igitur in eo quod dicit eos solum esse ministros, remouet ab eis virtutem sanctificandi interiùs, quæ soli Deo ac Domino conuenit; remouet & meritum, quale conuenit Christo homini.

ET VNICVIQVE SICVT DOMINVS DEDIT. Ordo rectus; Et sicut vnicuique Dominus dedit. Similis sermo Rom. 12, *Vnicuique sicut Deus diuisit mensuram fidei.* Ministri, inquit, Dei sunt, ijque diuersa habentes ministeria, provt communis eorum Dominus cuique dedit. Non enim sibi ipsis asscribere quicquã possunt, sed totum à Deo acceperunt. Extenuat gloriam ministrorum, vt Deo vendicet suam; ac per hoc à contentione pro magistris suscepta, Corinthios reuocet. Ministeriorum diuersitatem declarant sequentia verba.

6 EGO PLANTAVI. Metaphoricus sermo, quo ministros euangelij similes ostendit agricolis plantantibus & rigantibus. Plantare est doctrinam de Christo tradere ijs qui Christum antè non nouerant. Quod propriè muneris est apostolici. Id Paulus fecerat Corinthi. Vnde dicit infrà sub alia metaphora; *Vt sapiens architectus fundamentum posui.* Tale est quod ad Rom. 15 scribit de prædicatione sua, qua ab Ierusalem per circuitum vsque ad Illyricum repleuerat euangelium Christi. *Sic,* inquit, *prædicaui euangelium hoc, non vbi nominatus est Christus, ne super alienum fundamentum ædificarem.*

Quid plãtare.

APOLLO RIGAVIT. Quod hic dicit rigare, idem est cum eo quod inferius alterã metaphorã vocat superædificare. Id autem est, doctrinæ Christianæ iam plantatæ & fundatę superaddere præcepta, quibus illa conseruetur & augeatur. Quod est episcoporum, & eorum omnium qui in partem aliquam functionis episcopalis vocati sunt. Idque apud Corinthios Apollo fecerat: quemadmodum & Lucas satis indicat Act. 18 & 19.

Quid rigare.

SED DEVS INCREMENTVM DEDIT. Græcè vno verbo ηὔξανεν, *auxit.* Verùm id bene & significanter duobus vocabulis reddunt interpretes, *incrementum dedit.* Refertur autem hoc tam ad plantationem, quam ad rigationem. Nam neque plantare neque rigare prodest quicquam, nisi Deus det incrementum; id est, diuina sua virtute operetur in animis hominum, efficiatque vt id quod plantatum est & rigatum, germinet, crescat & fructum faciat.

7 ITAQVE NEQVE QVI PLANTAT EST ALIQVID, NEQVE QVI RIGAT. Illatio est ad hunc modum explicanda; Igitur sicut in naturalibus (vnde metaphora sumpta est) qui plantat & qui rigat, non sunt aliquid: ita nec in diuinis. Dicuntur autem plantans & rigans, tam in his quam in illis, nihil esse, hoc sensu: quia licet foris exhibeant suum ministerium, non tamen actione sua interiorem attingunt effectum vel vegetationis in naturalibus, vel sanctificationis in diuinis. Sed illam quidem ef-

Plantans & rigans quo sensu nihil sint.

fectu

ficit natura Deo authore; istam verò sibi soli Deus reseruat. Interim obserua, Paulum qui modò dixerat se & Apollo non aliud esse quã ministros quorum opera crediderant Corinthij, nunc adhuc amplius sese demittere; dum sub nomine plantantis & rigãtis nihil seipsos esse significat: vt vel hac ratione persuasi, desinant contendere pro suis doctoribus. Quod si de prædicatoribus euangelij dicit: quanto verius dicat, Neq; qui baptizat, est aliquid? Nã multo minor est opera & industria baptizãtis, quã prædicãtis & docẽtis. Vnde si propter euangeliũ sibi à Paulo vel Apollo prædicatũ, nemo dicere debuit, Ego sũ Pauli: ego Apollo: quãto minus propter baptismũ ministratum?

SED QVI INCREMENTVM DAT DEVS. Subaudi, est aliquid: quia dare incremẽtũ vt causã propriè productiuã illius effectus, permultũ est. Si quęras, An solus Deus det incrementũ: respõdeo, Solus quidẽ in naturalibus, cum exclusione hominis cultoris; non tamẽ ipsius naturę. Solus autẽ in spiritualibus & gratuitis, de quibus apostolus intendit loqui; cũ exclusione cuiuscũque causæ creatæ. Quod volunt Aquinas & Caietanus, & alij, dũ hic annotãt, solũ Deũ in corde hominis operari posse: Et ante eos Augustinus, cuius aduersus Petilianũ scribẽtis loco suprà citato, de eo qui plãtat & rigat, hæc verba sunt: *Ad ministrandum & dispensandum verbum ac sacramentum, est aliquid: ad mundandum autem & iustificandum non est aliquid: quia hoc non operatur in interiore homine, nisi per quem creatus est totus homo, & qui Deus manens factus est homo; ille scilicet de quo dictum est: Fide mundans corda eorum. &, Credenti in eum qui iustificat impium.* Idem tractatu 80 in Ioannem, post commemorata huius loci priora verba: *Quod sequitur*, inquit, *sed Deus incremẽtũ dedit: non per illos* (ministros) *sed per ipsum facit. Excedit hoc humanam humilitatem; excedit angelicam sublimitatem: nec omnino pertinet, nisi ad agricolã Trinitatẽ.* Hęc Aug.

An solus Deus det incremẽtum.

8 QVI AVTEM PLANTAT ET QVI RIGAT, VNVM SVNT. *Vnum sunt*, id est, ambo non aliud quam ministri, & quidem vnius Domini ministri: & eodem spectantes, nempe ad incrementum exspectandum à Deo; quemadmodum & in naturalibus sese res habet. Cum ergo sint vnum: non vos debetis propter eos diuidi in factiones. Seruit hic locus exhortandis ad concordiam ipsis etiam ministris; vt qui cogitare debeant sese inter se vnum esse, sensu iam explicato.

VNVSQVISQVE AVTEM PROPRIAM MERCEDEM ACCIPIET SECVNDVM SVVM LABOREM. Græca venustius sonant; τὸν ἴδιον μισθὸν λήψεται κατὰ τὸν ἴδιον κόπον, *propriam mercedem accipiet, secundum proprium laborem*. Quod si inquit, aliqua ministrorũ inter ipsos disparitas est, quæ reddat aliũ aliò præstãtiorẽ ac digniorẽ: (nec enim ita sunt vnũ, vt labore & merito sint pares) ea res nõ à vobis dijudicãda, sed Dei iudicio relinquẽda est; à quo quisq; eorũ pro ratione ac merito sui laboris suã & propriam recipiet mercedẽ: nimirũ iuxta illud quod toties inculcat scriptura, Deũ redditurũ vnicuique secundũ opera sua. Notabis, apostolũ nõ dicere, vnũquẽq; ministrum accepturũ mercedem secundũ effectum seu fructum sui laboris, sed secundũ suum laborẽ. Nam fructus laboris non est in potestate ministri, sed solius Dei dantis incremẽtũ. Quare etiã si fortè nullus ex ministerio fructus sequatur, plenã mercedem sui laboris accipiet minister, Domino attestãte Matth. 10, *Si domus non fuerit digna, pax vestra reuertetur ad vos.* Vnde Chrysostomus cõcione 1 de Lazaro: *Si semẽ*, inquit, *per te iactũ auditor non receperit, nec obediẽtiæ fructum retulerit, tu tamen cõmunicati consilij mercedẽ feres à Deo: nec minus accipiẽs præmij non auditus, quã accepturus eras, si ille obtẽperãsset.* Sic ille: Sed hæc intellige de præmio quod essentiale vocant theologi. Nã accidẽtale non æquale esse, rectè ab ijsdẽ traditur. Porrò laboris nomine opus significatur, quod plerũq; non fit sine labore. Et quidem laborẽ hic nominare maluit quã opus; quod versaretur in metaphora ab agricolis sumpta, quorũ laboriosa sunt opera. Alioquin opera nostra nõ ex laboris aut molestiæ magnitudine æstimationẽ habent apud Deũ; vt neque ex diuturnitate tẽporis, aut ex numero actionum; sed ex põdere charitatis, à qua procedũt: quẽadmodum bene post Aquinatem Carthusianus annotat ac doctè declarat. Iã verò mercedẽ hic intelligi vitæ æternæ, in confesso est. Cũ autem merces cogitari nequeat absque merito: manifestè sequitur ex hac sentẽtia & alijs similibus, id quod hæreticus negat, bona iustorũ opera, (quæ nos profitemur esse Dei dona) mereri vitã ęternã. Ostẽdit etiã hic locus non omniũ mercedẽ esse parẽ: vt voluit Iouinianus: siquidẽ non omniũ æqualis est labor, iuxta supradictã æstimationẽ.

Merces cuiq; reddenda secundum laborem, non secũdũ fructũ laboris.

Opera bona vnde æstimatiõnẽ habeãt apud Deũ.

Opera bona merẽtur vitam æternam: sed non æqualiter.

9 DEI ENIM SVMVS ADIVTORES. *Adiutores* Græcè συνεργοὶ, id est *cooperatores* siue *cooperarij*, quẽadmodum legit Aug. tract. de cultura agri Dominici c. 1 & alibi. Textus Amb. habet, *operis adiutores*, vel secundum alios codices, *operis participes*. Quo suspicor Haimonẽ respicere dicentẽ: *In Græco melius habetur: Dei operis participes sumus.* Alius quidã vertit, *Dei sumus administri.* Etenim Dei adiutores, si propriè loquamur, nulli sunt, nec esse possunt. Neque enim propriè dicitur adiuuari, nisi infirmus, ac per se minus sufficiẽs ad aliquid agẽdũ. Nec verò legitur vsquam in scriptura, Deũ adiuuari ab homine: sed negatur, Isaia dicẽte ca. 40, *Quis adiuuit spiritum Domini?* Sed quia in humanis ijdẽ ferè sunt cooperatores & adiutores: idcirco hic alterũ pro altero posuit interpres, idq; more suo, qui συνεργὸς vbique vertit *adiutores*, pręterquã Philip. 2 versu 25, & tertia Ioan. epistola versu 8. quibus locis trãstulit *cooperatores*. Sic & 1 Mach. 12, *Vidit Ionathas quia tempus eum iuuat*, Græcè συνεργεῖ *cooperatur*. In his igitur cooperatio est adiuuantis, ac multo magis ea qua Deus hominibus cooperari dicitur. Vnde Mar. 16, vbi de apostolis dicitur:

Quo sensu homines Dei adiutores.

Profecti prædicauerunt vbique, Domino cooperante, bene quadrabat verbum adiuuandi. Verùm non sic nostra cooperatio respectu Dei: quia tota nostra cooperatio etiam ipsius Dei operatio est, facientis vt faciamus. Quocirca non est extendenda locutio qua dicitur homo Deum adiuuare; præsertim cum hic sit interpretis sermo, non Pauli, *Dei adiutores sumus:* quemadmodum & 2 Cor 6, *Adiuuantes* Deum) *exhortamur*. Nam & ibi Paulus scripsit συνεργοῦντες *cooperantes*. Sed vt ad contextum explicandum veniamus: probat apostolus hac parte non id quod proximè præcessit, *Vnusquisque autem* &c. (quæ sententia rectè à quibusdam parenthesi includitur) sed quod dixerat eum qui plantat & qui rigat, vnum esse: quandoquidem, inquit, cooperatores Dei sunt ad vnum eundemque scopum, id est ad fructum euangelij: Qua in re tanquam ministri, Deo velut agri colendi domino, qui solus incrementum dare potest, subseruiunt. Nam hoc sequitur: *Dei agricultura estis*. Ita Græci commentatores exponunt: à quibus nec Latini dissentiunt. Sed & Gregorius pontifex in hunc sensum nostram Latinam versionem enucleat lib. 17 Moralium cap. 11, ad illud Iob 26, *Cuius adiutor es? nunquid imbecillis?* Nam Dei adiutores interpretatur qui adhibent externum vocis ministerium, Deo per Spiritum sanctum intrinsecus operante. Existimat autem expositores etiam illud hoc loco significari; ministros euangelij, quamuis salutis non sint authores, sed tantum administri; non esse contemnendos: quod non paruę sit dignitatis, Deo cooperari ad hominum salutem. Vnde Dionysius ait citante Carthusiano, *quod omnium diuinorum diuinissimum est, Dei cooperatorē exsistere in reductione rationalis naturæ ad suum principium*. Locus apud Dionysium est, de cælesti hierarchia c. 3. Rectè etiam ex hoc loco Theodoritus refellit Arianos & Eunomianos, qui appellationē συνεργοῦ cooperarij, ne filio quidem tribuendam volebant; sed eum ὑπουργὸν, id est suboperarium nominabant: cum apostolus etiam homines, veritatis prædicatores, Dei cooperarios vocet. An autem dici possit in his verbis *Dei cooperarij* (συνεργοὶ) *sumus*, genitiuum *Dei* non regi vi præpositionis; sed alterius partis componentis; quasi dicere velit apostolus: sumus operatores à Deo missi, ijdemq; alter alteri cooperatores, plantator rigatori & contra: quomodo dicit Philip. 3 secundum Græcam lectionem: *coimitatores mei estote*, id est, conformate vos alijs mei imitatoribus: lector studiosus expendat.

Res diuinissima, Deo cooperari ad salutem hominum.

Dei Filius Patri cooperarius.

DEI AGRICVLTVRA ESTIS, DEI ÆDIFICATIO ESTIS. *Estis* posteriori tantum loco legitur in Græcis codicibus, necnon in Latino textu Ambr. *Agricultura* Græcè γεώργιον, *agricolatio*. Nam *agricultura* magis artem significat. Nec tamen actus agricolandi significatur hoc loco, sed ea res circa quam actus ille versatur, id est ager qui colitur. (vnde quidam *aruum* vertit) quemadmodum & ædificatio pro ædificio posita est. Quos enim hic dicit ædificationem Dei, inferius hoc eodem capite vocat templum Dei. Vnde & canit ecclesia: *Templum Dei sanctum est. Dei structura est, Dei ædificatio est*. Gemina autem metaphora vtitur hic apostolus, altera congruente cum superioribus, vbi plantationis & rigationis mentionem fecerat; altera cum sequentibus, vbi se facit architectum ponentem fundamentum, alios autem superædificantes. Sensus igitur est: Nos quidem plantādo & rigando Dei cooperarij sumus: vos autem ager Dei estis, ad quem excolendum Deus sibi nos adhibuit operarios. Sed & ædificium Dei estis, ad quod ædificandum Deus nos operarios constituit; prout sequitur.

Fideles agricultura & ædificatio Dei, quo sensu.

10 SECVNDVM GRATIAM DEI QVÆ DATA EST MIHI, VT SAPIENS ARCHITECTVS FVNDAMENTVM POSVI. Quia dicturus erat aliquid pertinens ad suam laudem; ne sibi aliquid arrogare videretur, præoccupat lectorē dicens, *secundum gratiam Dei quæ data est mihi*. Gratiam intelligit muneris apostolici, sicut & Rom. 15, *Propter gratiam*, inquit, *quæ data est mihi, vt sim minister Iesu Christi in gentibus*. Et quia apostolici muneris erat nouas fundare ecclesias, vbi Christus non fuerat prædicatus: ideo secundum eam gratiam dicit se, vt sapientem, id est doctum & peritum architectum, posuisse fundamentum ædificij spiritualis apud Corinthios. Hoc fundamentum Hugo Victorinus esse dicit, *fidem Christi quæ per dilectionem operatur*. At Paulus statim pòst affirmat, fundamentum à se positum esse Christum Iesum. Quanquam hæc non pugnant, vt ibi declarabitur.

Paulus sapiens architectus.

ALIVS AVTEM SVPERÆDIFICAT. Superædificantem hîc & in sequentibus, interpretes Græci intelligunt eum, qui fundamento acceptæ fidei in Christum, proprias superexstruit actiones bonas vel malas. Sentiūt enim apostolum postquam de vnitate disseruit, nūc transire ad exhortationem de vita & moribus. Eadem de superædificante sententia est Hieronymi lib. 2 aduersus Iouinianum c. 2. & Augustini enchiridij 68, atque alibi. At verò Latini commentatores huius loci, tam veteres quàm recentiores, superædificantem ferè interpretantur eum qui fundamento fidei per apostolum collocato, superaddit pręcepta tam fidei quàm morum, quibus in Christiana vita fideles confirmētur, atque proficiant: quod Apollon apud Corinthios fecisse diximus. Vtramque expositionem adferūt Aquinas & Heruæus: & ante eos Primasius. Verùm posterior intellectus lōgè profectò probabilior est, &, vt Liranus loquitur, magis literalis. Sicut enim idem apostolo est is qui plantat & qui fundamentum ponit: ita quoque idem est qui rigat & qui superædificat. Idque etiam liquet ex eo quod simili prorsus tropo sermonis, dicit Rom. 15, se prędicasse euangelium, non vbi nominatus

Qui superædificantes.

est

est Christus, ne super alienum fundamentum ædificaret. Quod sine dubio de doctrina prædicationis ab eo dictum est. Iam & alia quæ hoc loco sequuntur, ostendunt eum de doctoribus loqui. *Si quis*, inquit, *videtur inter vos sapiens esse, stultus fiat, vt sit sapiens*, &c. post quæ demum concludit: *Nemo itaque glorietur in hominibus. Omnia enim vestra sunt, siue Paulus, siue Apollo, siue Cephas.* Quæ cuncta ad magistros pertinere non est dubium. Quod verò interponit; *Nescitis quia templum Dei estis?* &c. ne quem moueat; ad eundem intellectum de magistris esse referendum; commentarius docebit. Igitur constitutum sit, quod hic dicitur, *Alius autem superædificat*, cum ijs quæ sequuntur; non de fidelibus vniuersè, sed de solis magistris seu prædicatoribus accipiendum esse: quorum scilicet est docere fideles ea quæ sunt Christianæ veritatis ac pietatis. Quæri tamen potest, quomodo dicat, *alius superædificat*: cum sit architecti non tantum ponere fundamentum, sed totius ædificij formam ac modum præscribere. Respondeo, Paulum etiam id fecisse: atque id totum contineri in eo quod dicit se posuisse fundamentum. Non enim ponitur fundamentum, nisi totius ædificij forma prius in animo concepta. Sed quia ecclesia semper ædificatur, ideoque primis ædificantibus oportet alios succedere; propterea se qui primus fuerat, architectum vocat, alios superædificantes: maximè quia de fundamento fidei bene collocando præcipuè fuerat ipsi laborandum. Dicunt alij ipsos etiam superædificantes esse architectos; sed Paulum se vocare architectum velut ex parte, quia fundamentum posuit. Verùm id detrahit de ratione architecti: cuius est, vti dicebam, de toto ædificio disponere. Quod & Paulum fecisse constat, qui solicitudinem ædificij perficiendi, collocato fundamento, etiam absens non deposuit; Imò vt perficiatur, agit tot præceptis ac monitis hac ipsa epistola, volens eos quos per euangelium in Christo genuit, & quorum patrem se vocat capite sequenti, ad ætatis in Christo plenitudinem, tanquam ad ædificij culmen, perducere.

Quæstio.

Respõsio.

VNVSQVISQVE AVTEM VIDEAT QVOMODO SVPERÆDIFICET. Quoniam multi erant doctores Corinthiorum: generatim eos monet, vt quisque diligenter attendat, *quomodo superædificet*: id est, qualem doctrinam, fidei in fundamento positæ superaddat; ne fortè ex sæculari philosophia, qua videbantur instructi, vel ex opinione priuata, admisceant aliqua dissentanea veritati & simplicitati Christianæ.

Generalis admonitio magistrorum.

11 FVNDAMENTVM ENIM ALIVD NEMO POTEST PONERE, PRÆTER ID QVOD POSITVM EST. Nam, inquit, quod ad fundamentum attinet; illud, saluo hoc ædificio ac templo Dei, mutari non potest. Varia quidem est superædificatio; sed nemo potest diuersum collocare fundamentum ab eo quod à me positum est.

QVOD EST CHRISTVS IESVS. Verti posset ex Græco: *Qui est Christus Iesus*, quemadmodum & in vetustis quibusdam Latinis legitur. Sed cum θεμέλιος, *fundamentum*, Græcis masculinum sit, Latinis neutrum; rectè se habet, *quod est* &c. etiam Erasmo suffragatore. Sensus: Quod fundamentum est Christus Iesus; scilicet à nobis apostolis annunciatus, & à vobis fide receptus. Itaque res eodem redit: siue Christus ipse fundamentum dicatur, siue doctrina de Christo, siue fides in Christum. Nô pugnat autem cum hoc loco, quod etiam apostoli & prophetæ fundamenta mystici templi vocantur Ephes. 2 & Apoc. 21. Nam solus Christus fundamentum est; inquantum fides in Christum ante omnia requiritur ac pro fundamento collocari debet in hoc spirituali ædificio. Cæterùm apostoli & prophetæ fundamenta dicuntur, non in vnoquoque fideli; sed respectu totius ecclesiæ tanquam vnius templi: quatenus nimirum sua doctrina quam Deo reuelante acceperunt, hominibus tradita, quasi sustinent totum ecclesiæ ædificium. Quę quidem est doctrina de Christo saluatore. Quare quod apostoli & prophetæ fundamenta ecclesiæ dicantur, id eis non competit, nisi ratione vnius fundamenti, prædicando seu docendo ab ipsis positi: *quod est Christus Iesus.* Qui proinde fundamẽtum huius ædificij primarium est ac principale; cùm apostoli & prophetæ secundaria tantum ratione, eiusdem ædificij fundamenta appellari possint. Qua de re plura ad dictum locum Ephes. 2.

Christus fundamentum ædificij spiritualis.

Quo sensu etiam apostoli & prophetæ fundamenta.

12 SI QVIS AVTEM SVPERÆDIFICAT SVPER FVNDAMENTVM HOC AVRVM, ARGENTVM, LAPIDES PRECIOSOS; LIGNA, FOENVM, STIPVLAM. Syrus interpres aptè contextum implet, addita per singula distinguendi particula: *aurum, aut argentum, aut lapides preciosos, aut ligna* &c. Locum hunc apostoli obscurum esse & planè difficilem ad intelligendum, testatur Augustinus lib. de fide & operibus c. 15 & 16, & quæstione 1 ad Dulcitium, & in enarratione psalmi 80. Hinc natæ multæ ac variæ expositiones tam loci totius quàm partium eius: velut, qui dicantur superædificantes; quid per aurum, argentum ac cætera quæ hic recensentur, intelligendum sit. Et in consequentibus, quis dies Domini, quis ignis, quid saluum fieri quasi per ignem. Et quidem superædificantes quos dicat apostolus, superiùs explicatum est, nempe doctores & predicatores populi fidelis, qui fundamento fidei superstruunt doctrinam ad vitam moresque pertinentem, & ipsa quoque fidei mysteria pleniùs exponunt. Porrò aurum, argentum & lapides preciosos, bona opera interpretantur Chrysostomus, Theodoritus ac cæteri Græci, etiam posteriores: quorum exstat de hac re sententia in

Quid per aurum, argẽtum & lapides preciosos intelligat apostolus.

concilio Florentino. Ligna verò, fœnum & stipulam intelligunt iidem mala opera æterno igne punienda. Sed obstat huic intellectui quod postea sequitur, ipsum superædificantem ligna, fœnum & stipulam, saluum fore quasi per ignem. Deinde peccata maiora quæ mortem merentur æternam, aptius comparaueris cum ferro, ære & plumbo, quàm cum lignis, fœno & stipula: quemadmodum docet Gregorius libro 4 dialogi capite 39. Adde quod qui mortifera peccata committunt; quamuis fidem retineant, non tamen ædificant super fundamentum quod est Christus, id est super petram, sed super arenam, Matth. 7. quia terrenum aliquid Christo præponunt: ideoquè tota domus eorum corruet. Iam multo minus dici potest, id quod Ambrosiaster significat, per aurum, argentum, lapides preciosos, intelligi doctrinam catholicam; per ligna, fœnum & stipulam, praua & hæretica dogmata. Nam in his ne fides quidem ipsa, quamuis mortua, manet in fundamento.

Itē quid per ligna, fœnum, stipulam.

Rectius Augustinus aurum, argentum & lapides preciosos interpretatur opera bona: ligna, fœnum & stipulam, inordinatos affectus ad res terrenas, & in vniuersum venialia peccata, & vt ipse loquitur, amorem rerum temporalium, quæ Christo tamen non præponantur. Ita docet Augustinus compluribus locis, vt lib. de fide & operibus capite 16, enchiridij 68, in enarratione psalmorum 37 & 80. Ita quoque Gregorius loco suprà citato; quos alij multi sequuntur. Nec bene, meo iudicio, quidam Augustini sententiam à Gregorij diuersam esse volunt: ita distinguentes, quod Gregorius per aurum, argentum & lapides preciosos intellexerit bona opera; & per ligna, fœnum, stipulam, peccata venialia: Augustinus autem illa quidem interpretetur opera supererogationis: hæc verò omissionem consiliorum, & affectum quendam carnalem ad bona huius mundi, licitum vt aiunt, sed qui dolorem adfert cum illa bona amittuntur. Neque enim Augustinus vel operum supererogationis, vel omissionis consiliorum expresse meminit: sed in priori serie ponit eos, qui cogitant quæ Dei sunt, animum habentes liberum à cupiditate rerum terrenarum: quæ etsi concessæ sint & non illicitæ, cupiditas tamen ipsa qua sic amantur, vt sine dolore non amittantur, viciosa est & illicita: in alijs quidem mortalis, in alijs venialis: quemadmodum id explicat ipse Augustinus. Certè carnalem illum affectum ad bona huius mundi venialem esse, & proinde illicitum, affirmat Thomas in commentario: nec video quî negari possit, cum sit inordinatus. Nec diceret Augustinus arsurum eiusmodi affectum siue amorem, si nullum esset peccatum. Igitur Augustini & Gregorij vna sententia est, quam diximus: licet ab Augustino sapientissimo doctore penitius, velut à radicibus, exprompta & exposita.

Augustini sententia, quæ eadem Gregorij.

Veruntamen quia superædificantes ostendimus ex apostoli mente non omnes fideles intelligi debere, sed solos doctores; idcirco etiam expositio iam dicta contrahenda est ad doctrinam quæ fundamento rectæ ac sanæ fidei superstruitur, vt videlicet per aurum, argentum, & lapides preciosos intelligatur doctrina pura, sincera, solida, conducens ad pietatem, & pertinens ad ornamentum ecclesiæ; per ligna verò & fœnum & stipulam, doctrina non quidem hæretica aut perniciosa: (talis enim fundamentum destrueret) sed minus sincera, minusque solida: veluti si sit humanis ac philosophicis, aut etiam Iudaicis opinionibus admixta plus satis: si curiosa magis quam vtilis: si vana quadam oblectatione mentes occupans Christianas: vt contingit illis qui plus æquo student ornatui sermonis. Quo in genere etiam ab illis peccatur, qui specie pietatis inuehunt aut propagant nouas ac vulgo plausibiles opiniones; quæ interdum existunt semina contentionum: & in vniuersum ab ijs qui dubia aut incerta pro certis, vel temeritate, vel imperitia, vel imprudentia, vel animi leuitate, vel placendi studio, proferunt ad auditores. Sed & si quis veram & vtilem auditoribus doctrinam tradat, non tamen id faciat ea prorsus intentione qua debet, sed oculum obliquè reflectat aliorsum: cum ijs merito deputabitur, qui ligna, fœnum, stipulam fundamento superstruunt. Quod indicare videtur apostolus cap. sequenti, dicens de iudice Christo, quod *manifestabit consilia cordium*. Igitur qui prioris doctrinæ genus superædificant, magnum sibi meritum apud Deum comparant: quod vtique per materiam preciosam, & quæ vim ignis sustineat, significatur. Qui verò posterioris, non solum à magno merito sunt remoti; verum etiam taliter docendo multa sibi peccata accumulant, per materiam vilem & cremabilem significata, & igne consumenda, quemadmodum infrà dicetur. Hanc expositionem istius loci reperies apud Sedulium, Heruæum, Aquinatem, Liranum, Carthusianum, Caietanum, & alios recentiores.

Explicatur vera sententia.

Hæc aduertant doctores & concionatores.

A quibus & illud annotatur, gradus quosdam vtriusque doctrinæ significatos esse; hinc per aurum, argentum, lapides preciosos. Inde per ligna, fœnum, stipulam. Sicut enim melius est superædificare aurum quàm argentum: ita deterius superædificare fœnum & stipulam quàm ligna. Cæterùm pulcrè & doctè totam hanc de superædificantibus sententiam edisserit Aquinas, Ad quem lectorem remitto.

Gradus vtriusque doctrinæ tam preciosæ quā vilioris.

13 VNIVSCVIVSQVE OPVS MANIFESTVM ERIT. *Erit*, Græcè γενήσεται *fiet*. Non male, vt obijcit quidam, doctrina quamuis diuina vocatur opus hominis. Verè enim opus est hominis, inquãtum traditur hominis ministerio:

Doctrina diuina quo sensu opus hominis.

licet

licet in se considerata sit verbum Dei. Nam & suprà, loquens Paulus de doctrina plãtantis & rigantis, dixit, vnumquemque recepturum mercedem secundum proprium laborem. Quando autem manifestandum sit opus cuiusque doctoris, ostendit pars sequens.

DIES ENIM DOMINI DECLARABIT, QVIA IN IGNE REVELABITVR. In Græco & Syriaco abest genitiuus *Domini*, nec non in Latinis quibusdam mss. Veteres etiam Latini commentator Amb. & Primasius non agnoscunt. Deinde nec Græcè est *reuelabitur*, sed ἀποκαλύπτεται *reuelatur*. Hic quærendum quem diem Domini, vel diem absolutè, dicat apostolus: & de quo igne loquatur. Quidam diem hunc intelligunt tempus aduersitatis seu tribulationis in hoc sæculo; cum auferuntur homini illa quæ diligit. Nam ea res probare solet ac discernere bonos à malis; Ecclesiastico teste capite 27, *Vasa figuli probat fornax; & homines iustos tentatio tribulationis*. Sed & apud prophetas, huiusmodi tempus dies Domini vocatur aliquoties; vt Isaiæ 13, Ierem. 46, Ezech. 30, Amos 5. Ad hunc modum exponunt Augustinus & Gregorius locis suprà citatis. Verum sanè ea expositio non est apta ad hũc locum. Quamuis enim tribulatio præsentis vitæ iustos probat coram Deo; non tamen palam declarat, qui boni sint qui mali: *Sed omnia in futurum seruantur incerta; eo quod vniuersa æquè eueniant iusto & impio, bono & malo*, &c. Ecclesiastæ 9. Vnde nec Paulus dicit *manifestatur*, tanquam in præsenti tempore, sed in futuro, *manifestum erit*, aut, *fiet vniuscuiusque opus*. Iam & ea quæ sequuntur apud apostolum, isti intellectui non congruunt: quemadmodum statim patebit. Igitur omnino tenenda est communis interpretum tam veterum quam recentiorum sententia: quam etiam Augustinus & Gregorius isdem locis agnoscunt & approbant: nempe, diem Domini esse diem seu tempus iudicij diuini post hanc vitam: siue iudicij particularis, vt intelligunt Liranus, Caietanus, & alij recentiores: siue generalis atque vltimi iudicij; quomodo ferè diem hunc acceperunt veteres, Chrysostomus, Theodoritus ac cæteri Græci, & inter Latinos Sedulius, Haimo, Heruæus, Carthusianus, & neotericorum nonnulli: & ante hos author epistolæ ad Marcellam de tolerandis aduersis; quæ fertur inter opera Hieronymi. Pro particulari iudicio facere videtur, quod purgatio de qua consequenter agit apostolus, non fiet in vltimo iudicio: sed nunc iam agitur circa animas mortuorum. Et alioqui sequeretur, nullos fideles, saltem doctores, posse recipi in consortium beatorum ante extremi iudicij diem; qui error est ab ecclesia damnatus. Id, inquam, sequeretur; quia probatio doctrinæ siue operis cuiusque, præcedere debet remunerationem. Quare si probatio per ignem reseruatur vniuersali iudicio: nullus eorum quorum hic probanda dicuntur opera, posset ante illud iudicium coronari. Mouet etiam Caietanum verbum præsentis temporis, *reuelatur*, quo apostolus vsus est. Nam dies vltimi iudicij nondum reuelatur; particularis autem iudicij dies quotidie reuelatur, alijs atque alijs morientibus. At pro iudicio generali maiora sunt argumenta. Primùm, quia per diem Domini vel diem illum, vbicumque in sacris literis tempus futuri sæculi significatur, semper intelligitur dies extremi & vniuersalis iudicij. Loca passim obuia sunt, cùm alibi, tum apud ipsum apostolum, vt huiusce epistolæ capite primo, *Confirmabit vos sine crimine in die Domini*. & capite quinto, *Vt spiritus saluus sit in die Domini*. Qui locus illustrat istum, quo dicitur, *saluus erit quasi per ignem*. Item Philip. 1, *Perficiet vsque in diem Christi Iesu*. 2 Tim. 4, *Quam reddet mihi Dominus in illa die iustus iudex*. Similiter Dominus apud Luc. 10, *Sodomis in illa die remissius erit*. & Petrus 2 epistolæ 3, *Veniet dies Domini sicut fur*. Sed & ipse Paulus infrà capite proximo loquens adhuc de probatione doctrinæ ministrorum Christi, planè declarat illam futuram in die aduentus Domini: *quando illuminabit abscondita tenebrarum, & manifestabit consilia cordium*. Qui dies non alius est quam generalis iudicij. Quo accedit quòd scriptura modò diem Domini, modò diem aduentus Domini, modò emphaticè diem illum nominans; eundem semper diem designet. Atqui diem aduentus Domini, vt nominari solet in scriptura, non alium exspectamus, quàm quo venturus est ad exercendum iudicium vniuersale. Et quidem ita de die Domini semper scriptura loquitur, vt vnum aliquem certum ac singularem diem nobis significet: cuiusmodi non est dies particularis iudicij. Sed neque de die iudicij particularis verum est quod hic dicit apostolus; quia in *igne reuelabitur* vel *reuelatur*. Per hoc quippe significat diem illum futurum omnibus notissimum propter ignem. Quod vtique non in diem particularis sed vniuersalis iudicij competit; quem ferè scriptura per ignem describit, vt Psal. 96, Ioel 2, 2 Thess. 1, 2 Pet. 3. Vnde & in antiquissimis ecclesiæ cærimonijs vsque hodie legitur, *Qui venturus est iudicare viuos & mortuos, & sæculum per ignem*. Nec sanè conuincunt quæ pro particulari iudicio adferebantur: quemadmodum satis ex ea quam subiungemus expositione huius loci patebit. Porrò non minor est difficultas, ac maior etiam expositionum varietas, de igne; quem tertiò nominat apostolus in hoc contextu. Quidam, vt Augustinus & Gregorius suprà citati, tribulationes intelligunt huius vitæ: sicut in psalmo 65, *Transiuimus per ignem & aquam*. Sed id dici non posse, iam osten-

De die Domini varia sententia.

Dies Domini tempus iudicij post hanc vitam.

Dies Domini tempus extremi iudicij

Qui ignis intelligatur, an tribulationis, an purgatorij, an conflagrationis.

ostendimus, cum de die Domini ageremus. Alij ignem intelligunt gehennę. Verùm & hoc facilè refellitur. Nam ignis ille nō probat opus vniuscuiusque, nec per eum saluus quisquam euadit: quod vtrumque de hoc igne Paulus affirmat. Imò nec omnino probat ignis ille cuiusquam opus: sed tantum punit mala opera reproborum. Plerique exponūt de purgatorio, quo post hanc vitam, & ante supremi iudicij diem, animæ iustorum à leuioribus peccatis expurgantur. Pro qua sententia adducuntur etiam patres Latini, qui in concilio Florentino cum Græcis de Purgatorio disputarunt. At verò nec id dici posse videtur: tum propter ea quæ demonstrant diem non particularis iudicij, sed vniuersalis intelligi; cum hæc animarum purgatio pertineat ad iudicium particulare: tum quia nec purgatorius ignis probat vniuscuiusque opus, sed tantum punit mala opera bonorum. Alij ignē raptus seu conflagrationis intellexerunt: quo nimirum vel præcedente vel comitante Dominus venturus est ad iudicium. Quem sensum reijciunt quidam eo argumento, quod ignis ille non sit futurus communis bonis & malis: sed tantum vsturus sine inflammaturus inimicos Dei, vt dicitur Psal. 96. Ignis autem de quo loquitur apostolus, excepturus sit omnes, etiam eos qui aurum & argentum superædificant fundamento Christo. Rursum alij existimant apostolum non vna significatione ignem accipere. Nam primo quidem loco conflagrationis ignem intelligunt: secundo ignem interpretantur seuerum & iustum Dei iudicium, quo probantur & examinantur omnia hominum opera: tertio denique loco cum dicitur, ipsum hominem saluum fore, sic tamen quasi per ignem, intelligi volunt ignem purgatorium animarum post hanc vitam. Verùm alijs absurdum haud immeritò videtur, apostolum in vno contextu paucorum verborum tā variè loqui de igne. Nec facilè quisquam sibi persuaserit tertio loco purgatorium ignem animarum significari, si primo & secundo loco diuersus ignis significatus fuerit. Quare, vt in hac obscuritate Pauli mentem attingamus; imprimis apparet ignem vno modo in hoc contextu accipi debere. Non videtur autem vno modo accipi posse, nisi accipiatur vel pro seuero Dei iudicio, quomodo Caietanus exponit; vel pro igne conflagrationis, velut illius iudicij instrumento. Iudicium autem Dei intellige, quatenus ei competit non solum examinare & probare hominum opera, verum etiā, quæ mala inuenerit punire. Etenim primo loco per ignem intelligi potest iudicium in genere: secundo loco conuenit iudicium probans & examinans: tertio loco iudicium puniens & purgans. Hæc Caietani expositio, quæ & aliorum quorundam est, probabilitatem aliquam habet: ac fauere videtur scripturæ, quæ Deum vt iudicem igni comparant, & ignem appellant, vt Deut. 4 & Heb. 12, *Deus ignis consumens est.* & Isaiæ 33, *Quis poterit habitare cum igne deuorante?* Verùm multo probabilior est eorum expositio, qui ignem interpretantur instrumentum illius iudicij, quem Theologi vocamus ignem conflagrationis. Ad hūc enim intellectum vrgent omnia quæ diem Domini suadent intelligendum diem extremi iudicij. Nam diem illum passim in scripturis per ignem, tanquam instrumentum iustitiæ diuinæ nobis describi, suprà docuimus. Quocirca arbitramur hic apostolum non de alio igne loqui, quàm de quo aliæ scripturæ diem Domini describentes loquuntur. Nec obstat quod ignis de quo Paulus agit, talis intelligi debeat, vt ambo per eum transeant, & qui pretiosa super fundamentum ædificauerit, & qui vilia, videlicet probaturus opus vniuscuiusque. Quod etiam disertè testatur Augustinus Enchiridij 68 Nam vnus & idem ignis, quo vt instrumēto suæ iusticiæ Christus iudex vtetur, probabit omnes: sed eos tātum purgabit, quos bonos quidem, sed adhuc impuros inueniet. Quos autem omnino puros & antè purgatos inuenerit; eos illæsos ac dolotis immunes, nihilque detrimenti passuros transmittet ad regnum: impios autem & inimicos Dei corripiet, inflammabit & cruciabit in æternum, sicut post Psalmistam expressius de eo scribit apostolus 2 Thess. 1. Erit igitur ignis ille & probatorius & purgatorius, & in æternum vindicatorius; sed diuersorum respectu. Quemadmodum & ignis qui apud nos est, purum aurum tantum probat, impurum purgat, stipulas comburit. Atque ita sanè de igne nouissimi diei senserunt veteres; vt Basilius lib. de Spiritu-sancto cap. 5, & in expositione Isaiæ cap. 4 & 9. necnon Hilarius canone 2 in Matthæum ad illud capitis 3, *Ipse vos baptizabit in Spiritu-sancto & igni.* atq; hos secutus Ambrosius, qui eadem scripturæ verba tractans in enarratione psal. 118 sermone 3 ita scribit: *Post consummationem sæculi missis angelis qui segregent bonos & malos, hoc futurum est baptisma, quando per caminum ignis iniquitas exuretur, vt in regno Dei fulgeant iusti sicut sol, in regno Patris sui. Et si aliquis vt Petrus sit, vt Ioannes; baptizatur hoc igni,* & quæ sequuntur. Quæ eadem alijs verbis repetit serm. 20 eiusdem operis, etiam hunc quem tractamus, apostoli locum obiter allegans: vbi & hoc satis innuit, iustis perfectè mundatis ignem illum nihil allaturum molestiæ. Verum id apertius testatur Eucherius Lugdunensis homilia 3 de epiphania Domini his verbis: *Illic iusti velut per amœnos gurgites, incēdijs naturam suam mutantibus, transmeabunt: intacta ignibus corpora ipsis honorificanda pœnis, quia non sunt onerata peccatis. In illos enim sanis æstibus nil licebit, quos antè libidinum flamma non attigit: & quibus pudicitiis contulit reuerentiam, inferre nesciet rationabilis ardor iniuriam. Sic trium puerorum fides atque iusticia tenebrosos non sensit ignes: sed stupenda refrigeria in medio camini æstuantis inuenit.* Hæc ille. Eadem Alcuini sententia est, qui

Ignis vno modo hic accipitur.

An pro iudicio Dei.

Verior sententia de igne cōflagrationis.

De igne cōflagrationis testimonia veterum.

lib.3 de Trinitate cap 21, vbi locum hûc apostoli exponit de igne quidem purgatorio: sed eo quo peragetur extremi iudicij examen, *Quem ignem*, inquit, *aliter impij sentient, aliter sancti, aliter iusti*. Idque declarans dicit, sanctis, id est ijs qui purgatione non egebunt, ignem illum futurum, sicut fuit tribus pueris fornax Babylonis. Iustos autem minutis quibusdam peccatis obnoxios, eiusdem ignis ardore purgandos. Vtitur eadem comparatione trium puerorum Augustinus lib. 20 de ciuitate Dei cap. 18, & in enarratione psal. 101, vbi dicit: *Quod fuit caminus regis tribus pueris, hoc erit ardens mundus iustis in Trinitate signatis*. Vtuntur & alij; vt hoc loco commentator Amb. & Haimo, & ex Augustino Lombardus in 4 sent. dist. 47. Esse autem hanc sententiam in ecclesia perantiquam, ex Lactantio omnibus quos adduxi vetustiore, comprobatur: qui lib. 7 diuinarum institutionum capite 21 de Christo per ignem iudicaturo ita scribit: *Sed & iustos cum iudicauerit, etiam igni eos examinabit. Tum quorum peccata vel pondere vel numero praualuerunt, perstringentur igni atque amburentur. Quos autem plena iusticia, atque maturitas virtutis incoxerit, ignem illum non sentient. Habent enim in se aliquid Dei, quod vim flamma repellat ac respuat*, &c. Iam præter hos authores fauent prædictæ expositioni nostræ plerique commentatorum, quos diem Domini tempus extremi iudicij diximus interpretatos. Præterea non parum adiuuat hunc intellectum locus epistolæ 2 Pet. 3, vbi de igne conflagrationis mundi agit, maximè illis verbis: *Terra autem, & quæ in ipsa sunt opera exurentur*. Quod non de operibus, vel natura vel arte factis, sed de terrenis hominum actionibus, id est peccatis exponit Oecumenius: vt ea significata sint opera, quæ sunt opposita iusticiæ, de qua Petrus ibidem subiungit: *Nouos verò cælos, & nouam terram exspectamus, in quibus iusticia habitat*. Qui sensus admodum sanè conuenit cum hoc Pauli loco, vbi opera mala dicuntur arsura siue exurenda. Est enim vtrobique idem nomen & idem verbum in Græco. Inde verò colligit Petrus fideles satagere debere, vt sancti & immaculati inueniantur in illo die: ne videlicet in ijs inueniat ignis ille, propter quod vel in æternum vel ad tempus ardeant. Ac tale quid etiam Malachias propheta cap. 3 significasse videtur, loquens de igne qui *purgabit filios Leui*, id est ministros ecclesiæ, per quos fidelibus administratur doctrina salutis. De quibus propriè hic apostolū loqui superius ostensum est. Nam de purgatione quæ per ignem futura est in die magni iudicij, patrès eum Malachiæ locum intellexerunt, Hieronymus in commentario, Ambrosius in expositione psal. 36, Augustinus lib. 20 de ciuitate Dei cap. 25. itemque Origenes homilia 6 super Exodum. Quod si & illam Domini sententiam Marc. 9, *Omnis igne salietur*, de eodem igne quis acceperit; non videbitur aberrare. Cum enim dixisset Dominus quosdam mittendos in gehennā ignis inexstinguibilis; ne mirum cuiquam videretur, subiecit generalem propositionem de bonis & malis, *Omnis enim igne salietur*: Id est, non solum mali, verum etiam boni igne velut sale perfricandi sunt: mali tantum vt doleant, boni vt purgentur ac probētur: & purgati atque probati, ab igne ad regnum transeant. Quod significatum est in lege Leuit. 2, quando victima quæ offerebatur vt Deo grata, tamen sale conspergi debuerit. Vnde subiungit Dominus eodem loco: *Et omnis victima sale salietur*. Nec verò huic interpretationi de igne ac die Domini quam dedimus, quamque etiam Thomas in commentario prosequitur, aduersatur sententia patrum Latinorum concilij Florentini. Non enim negāt sub generali nomine ignis purgatorij, etiam comprehendi purgatorium ignem conflagrationis; de quo propriè verum est: *Vniuscuiusque opus quale sit, ignis probabit*. Nam purgatorius ignis animarum non probat aurum, argentum, lapides preciosos: quod faciet cōflagratorius ignis. Iam his præmissis ad explanationem verborum apostoli veniamus, quibus probat vniuscuiusque doctoris opus aliquando manifestum fore. *Dies enim Domini*, inquit, *declarabit*, id est, dies ille quo Dominus ad iudicandum viuos & mortuos venturus est, manifestum faciet opus vniuscuiusque: nec id quomodocumque, sed adhibito seuero & exacto operum examine: *quia in igne reuelabitur*: scilicet ille dies, vt multi exponunt, id est per ignem quēdam maximum & supra modum admirabilem atque terribilem, notissimum omnibus fiet diem illum esse quo Dominus mundum iudicare statuerit. Nec diuersus erit sensus, si legas in præsenti, *reuelatur*, vt in Græco est. Sæpe enim præsentis temporis verbum ponitur non ad significandam actionem præsentem: sed professionem, doctrinam, opinionem, habitum, proprietatem, aut quid tale; quomodo dixit beata Virgo, *Virum non cognosco* Luc. 1, & quomodo Sadducæi docuerunt non esse resurrectionem, Matth. 22, & quidam Corinthiorum dicebant: *Resurrectio mortuorum est*, &, *Mortui non resurgunt*, huius epistolæ cap. 15. Sic enim & istud intelligi potest, *Dies Domini in igne reuelatur*, id est, hoc aliquando futurum esse, habet doctrina & professio Christiana. Quidam inter quos Amb. commentator & Oecumenius, verbum *reuelabitur* non ad diem referunt, sed ad opus vniuscuiusque, vt sit sensus; doctrinam vel opus cuiusque quale sit, reuelandum ac manifestandūm per ignem; quo in illo iudicio examinabitur. Cui sensui bene conuenit quod statim sequitur; *Et vniuscuiusque opus quale sit, ignis probabit*. Posset etiam percommodè referri ad Dominum; nisi quis obstare putet Græcum textum, in quo, sicut dictum est, genitiuus *Domini* non exprimitur. Nam 2 Thess. 1 ipse Dominus Iesus reuelandus dicitur in flamma ignis: & 1 Pet. 1 his

Ex scripturis probatio.

Explicatio præsentis loci.

Præsentis temporis verba quē vsum interdum habeant.

nominatur reuelatio Iesu Christi. Nominatur etiam 1 cap. huius epistolæ. Sed & Christus de seipso, *Filius hominis*, inquit, *reuelabitur*, Luc. 17. Qua locutione etiam Antichristus suo tempore reuelandus dicitur, 2 Thess. 2. Diem autem reuelari, non ita facilè reperias in scripturis: sed magis ei, sicut & luci, tribuitur manifestare res alias, Ioan. 3. Ephes. 5. Et ad Græcum textum responderi posset vulgatam nostram lectionem fortassè sinceriorem esse hac in parte. Quod tamen ego temerè nolim affirmare, cùm vt dictum est, etiam veteres Latini scriptores & codices faueāt Græcæ lectioni: ac de die reuelando sensus tam Latinis quā Græcis probatus, nihil habeat incōmodi. Sicut enim dies noster quotidianus illucescere dicitur ob solis exortū: ita conuenienter intelligi potest à Paulo significatum, quod ille dies omnibus illucescet ignis exortu. Nam & sunt qui sic vertant; *quia cum igne illucescet*.

ET VNIVSCVIVSQVE OPVS QVALE SIT, IGNIS PROBABIT. Hoc quidem peculiariter de doctrina ministrorum superædificantium fundamento fidei dicit apostolus, quemadmodum etiam exponit commentator Amb. Sed tamen de cæteris omnibus omnium hominum operibus idem relinquit intelligendum, iuxta alias scripturas, quæ omnium operum humanorum examen referunt ad diem extremi iudicij. Sensus est: Eo ipso igne, quo reuelabitur vel dies Domini, vel ipse Dominus, vel opus cuiusque, tanquam instrumento iusticiæ diuinæ, quicquid doctrinæ superædificatum fuerit fundamento à ministris verbi Dei, seuerè examinabitur: siue illud sit vt aurum, argentum, lapides preciosi, siue vt ligna, fœnum stipula. Vnde sequitur.

Omnium opera per ignē examinanda.

14 SI CVIVS OPVS MANSERIT QVOD SVPERÆDIFICAVIT; MERCEDEM ACCIPIET. *Manserit*, Græcè *μένει manet*. Ordo verborum & sensus est: Si cuius opus quod superædificauit, permanserit illæsum ab igne, vtpote purum, sanctum & irreprehensibile, quomodo purum aurum ab igne non læditur; pro eo opere ipse ædificator mercedem recipiet à iudice Christo. Itaque tali structori ignis ille, quantum ad eiusmodi opus attinet, nullū inferet cruciatum aut dolorem; quia nihil in eo inueniet purgandum. Hic rursus obserua mercedem operum bonorum apud Deum, contra sectarios: & disce, cōtra eosdem, quædam esse fidelium opera adeò [illegible] vt ignem seueri iudicij Dei sustinere queant.

Merces operum bonorum. Nota.

15 SI CVIVS OPVS ARSERIT; DETRIMENTVM PATIETVR. Græcè, *Si cuius opus comburetur, damnificabitur*. Et sensus est: Si cuius opus quod superædificauit, (id enim repetendum ex priori membro) ab igne correptum & cōbustum fuerit, quomodo ligna, fœnum, stipula comburi solent ab igne, (ad hęc enim respicit) hoc est, si malum ac reprehensibile inuentum fuerit, ideòque pœna dignum; ipse ædificator detrimētum huiusmodi operis patietur, nihil pro eo mercedis accepturus, sed magis propter illud ab igne cruciandus. Nōnulli, inter quos Caietanus, illud *damnificabitur*, seu *detrimentum patietur*, dictum putant de opere, non de operante. Sed id minus rectè. Non enim opus ipsum, quod comparatur lignis, fœno, stipulæ, detrimentum ab igne patietur, sed prorsus consumetur. Ipse verò operans damnum passurus est, & dispendium facturus sui operis ac laboris: quomodo mercator dānum patitur suarum mercium, dum eas in mare proijcit, vt ipse euadat.

IPSE AVTEM SALVVS ERIT; SIC TAMEN QVASI PER IGNEM. *Saluus erit*, Græcè *σωθήσεται saluabitur, saluus fiet*. Item *sic tamen*, *οὕτως δὲ sic autem*. Erasmus, *Sed sic tanquā per ignē*. Chrysostomus & eius sequaces, qui ligna, fœnum, stipulam interpretati sunt opera digna incendio gehennæ; censent eum qui huiusmodi opera superædificauerit fundamento fidei Christianæ, saluum fore per ignem; quia quamuis in ignem gehennæ mittendus sit, nunquam tamen consumetur, sed semper in igne seruabitur, vel vt aiunt, asseruabitur ac superstes erit, recens semper ad pœnam. Sed hæc profectò coacta est interpretatio. Nec enim vsus loquendi id habet, nec vsquā scriptura sic loquitur, vt saluus dicatur qui superstes est in malis. Quin potius tales & vulgo & more scripturæ perijsse dicuntur. Quo genere argumenti commentatium hunc Græcorum, patres Latini in concilio Florentino refutarunt. Adde, quòd si bona est Græcorum expositio: fatendum erit omnes reprobos sine exceptione, tam angelos, quam homines, saluos fore per ignem: nec quicquam hic peculiariter ab apostolo dictum esse de malis ædificantibus super fundamento quod est Christus. Accedit quod Græcum verbum *σωθῆναι* non significat (vsu præsertim scripturæ sacræ) seruari aut conseruari; sed salutem adipisci: quod ecclesiastico more dicimus saluari. Iam verò perabsurdè dixeris, hominem per hoc quod semper in igne positus semper ardet, etiamsi nunquam consumatur, salutem consequi. Denique si id quod Græci volunt, sensisset apostolus; non dixisset eiusmodi hominem saluum fore per ignem, sed, in igne. Dicens enim, *per ignem*, transitum significauit, non mansionem; sicuti psalm. 65, *Transiuimus per ignem & aquam; & eduxisti nos in refrigerium*. Sanè ita dictum est hoc loco, *saluus erit*, sicut infrà cap. 5 dicitur, *vt spiritus saluus sit in die Domini*. & quomodo Petrus dixit 1 epistolæ 4, *Iustus vix saluabitur*. Sunt & aliæ huius loci expositiones apud Græcos, quas recitat Oecumenius; quarum vna est, vt illud, *ipse saluus erit*, significet quidem salutē vitæ æternæ sed referatur, non ad eum cuius opus arserit, sed cuius opus manserit; Atque is saluus fore dicatur per ignem, vel quia bonus doctor nihil detrimenti passurus sit ab igne quo doctrina eius bona & pura explorabitur; etiamsi illam auditor contemserit: quæ expo-

Quid saluum fore per ignē.

Græcorū sententia improbatur.

Alia expositiones.

sitio

sitio est Theodoriti; vel quia iustus quisque saluus erit non sine igne purgationis; propterea quod etsi superstruxerit fundamento aurum, argentum, lapides preciosos; tamen sine peccatis non vixerit. Verùm & hæc interpretatio coactior est, propter hyperbaton non necessarium. Nec enim erat cur de eo cuius opus manserit, diceretur eum saluum futurum; cum de ipso iam dictum esset, *mercedem accipiet*. Sed quia de eo cuius opus arsurum sit, dicebat, *detrimentum patietur*: ne propter hoc putaretur periturus, addidit, vt rem explicaret, eum saluum fore per ignem. Erit fortè qui putabit hanc partem, *Ipse saluus erit quasi per ignem*, referri posse ad fundamentum (θεμέλιον, masculini generis) vt sit sensus: Fundamentum illud seruabitur, & inconcussum manebit; seruabitur, inquam, velut per ignem; id est, in ipsa operum seu doctrinæ cuiusque examinatione tandem apparebit eius fundamenti firmitas; quando opera seu dogmata ei consentanea per ignem probata refulgebunt, dissentanea verò in fumum & cinerem abibunt. Sed non placet hic sensus: tum quia (fundamentum) longius præcessit, quam vt illuc commodè pars ista referatur; tum quia fundamento non conuenit σωθῆναι *saluari*, iuxta significationem huius verbi paulo ante declaratam. Postulat quoque sermonis series, vt ad eundem referantur detrimentum pati, &, saluum fieri, id est ad superædificantem. Venio ad Latinos Augustinum & Gregoriū, qui locis antea citatis, hunc ignem interpretantur afflictionis in hoc sæculo: vt sensus sit, eum qui venialia peccata fundamento quod Christus est, superstruxerit, saluum fore salute æterna, non tamen sine igne temporalium afflictionum, quibus necesse sit eū à terrenis affectibus ac leuioribus peccatis illo igne consumendis, quæ per ligna, fœnum, stipulam significantur, expurgari. Qui quidem sensus perspicuitatem habet: sed cur huic loco minus quadret, superius expositum est. Vt igitur quod maximè probabile est, adferamus; secundum ea quæ dudum de igne præfati sumus, hic erit sensus: Doctor ille qui ligna, fœnum, stipulam superædificauerit fundamento Christo; detrimentum operis sui patietur ab igne; ipse tamen non peribit cum opere suo, quia fundamentum in doctrina sua retinuit; sed salutem consequetur: sic tamen vt non nisi per ignem, quo vrendus atque purgandus sit, ad salutem perueniat: quēadmodum mercator, vt antè dixi, non nisi cum iactura rerum suarum quas amat, nec sine dolore amittit, è tempestate maris euadit. Est enim hoc quadantenus simile. Ex hac declaratione etiam liquet illud *quasi* vel *tāquam* non obstare quo minus verus ignis intelligatur: atque idem omnino de quo priùs locutus fuerat apostolus. Nam dicendo *sic*, *quasi*, modum saluationis significare voluit, non comparationem adhibere. Constat enim illa aduerbia *quasi*, *tanquam*, frequēter accipi specificatiuè, vt loquuntur, non comparatiuè: idque etiam in scripturis, quemadmodum & Gregorius obseruauit lib. 25 moralium ca. 10, adferens hoc exemplum Ioan. 1, *Vidimus gloriam eius, quasi vnigeniti à Patre*. tametsi non longè petenda nobis sunt exempla; cum hoc ipso capite dicat apostolus Corinthijs; *Non potui vobis loqui quasi spiritualibus, sed quasi carnalibus*. quos tamen verè carnales fuisse declarant illa quæ sequuntur, *Adhuc enim carnales estis* &c. Item initio capitis sequentis: *Sic nos existimet homo vt ministros Christi, & dispensatores mysteriorum Dei*; cum vtique verè tales essent, quorum in persona hoc dicit apostolus. Est autem illic in Græco idē vtrūque aduerbium, quod hoc loco, οὕτως, ὡς, *sic*, *tanquam*. Ex quo patet etiam hic verti potuisse, *Sic tamen vt per ignem*. quod planius est. Rursus simile illud capitis 7, *Consilium do, tanquam misericordiam consecutus*. Quod si cui comparatiuè dictum videatur *quasi per ignem*, non ideo tamen veritas ignis tolletur: sed cōparatio erit saluationis hominis per ignem, de quo prius fuerat locutus, cum saluatione rerum inanimatarum, quæ apud nos per ignē purgantur; vt sensus sit huiusmodi: Saluus euadet detrimentum ab igne passus, sicut apud nos aurum impurum, vel quid aliud, sordibus igne excoctis & consumptis euadit incolume. Sed prior sensus magis respondet ijs quæ præcedunt; vt de eodem igne sermo sit per totum contextum. Hactenus locum difficillimum, Deo adiuuante, conati sumus pro viribus explicare; idque potissimum ex alijs scripturis, quæ aliquid simile cum hoc loco habere videbantur. Tractarunt etiam hunc locum accuratè viri doctissimi, Cardinalis Bellarminus lib. 1 de purgatorio cap. 4. Ioannes Lensæus item de purgatorio cap. 15, 16 & 17, & Henricus Vicus lib. de descēsu Christi ad inferos sectione 30. Tractat etiā S. Bonauentura scribens in 4 sent. dist. 21 ad textū Magistri. Quos authores si non per omnia secuti sumus, nemo miretur: quia nec ipsi inter se per omnia consentiunt: & licuit nobis vt in obscuro loco, ex varijs quæ legimus, consectari quod visum est probabilius. Nunc pro maiori intellectu totius commentarij, breuiter expediendæ nobis sunt aliquot quæstiones, quæ circa illum moueri possunt. Prima quæstio est, Quando futurum sit illud quod dicit apostolus, *Ipse autem saluus erit, sic tamen quasi per ignem*. Respondeo secundum superiora, id futurum in die Domini, id est extremi iudicij: de quo & illud dictum infrà cap. 5, *Vt spiritus saluus sit in die Domini*. Secunda quæstio, Quomodo ignis ille iudicij extremi probaturus sit vniuscuiusque opus; cum opera sint transitoria; quæ vtique postquam transierint, ab igne materiali probari non possunt. Quo argumento nonnulli mouentur, vt existiment eo saltem loco, *Vniuscuiusque opus ignis probabit*, non posse intelligi ignē aliquem materialē; sed intelligi debere ipsum

[Margin notes: *Quasi, tāquam, non semper comparatiuè sumūtur.* — *...nsus ...tius loci ...ximè ...obabilis* — *Quando futurum quod hic dicit apostolus.* — *Quomodo opera probanda igne materiali.*]

seuerum Dei iudicium, quo singulorum opera expendantur & examinentur. Respondeo, hoc ipsum examen operum futurum per ignē velut instrumentum iudicij Dei. Quare sicut quæ dudum præterierunt, subire possunt seuerum Dei examen, in quantum homo qui ea operatus est, propter illa examinatur, punitur, purgatur, illustratur, vel etiam damnatur: (vnde secundum scripturas opera dicuntur sequi hominem in retributione vitę futuræ, vt Apoc. 14) sic & per ignem eadem opera probantur, inquantum totius examinis instrumentum est ignis, non afflicturus nisi eos qui digni sunt. Nam internum & inuisibile Dei circa vnumquemque hominem iudicium atque censura, suis effectis in illo igne manifestabitur. Vbi præterea notanda est scripturæ phrasis, qua non solum homines qui peccauerunt, purgari dicuntur, quando pœnæ alicuius interuentu peccata eis remittuntur; verum etiam ipsa opera, id est peccata dicuntur purgari, quando remittuntur; vt Heb. 1, *purgationem peccatorum* (ἁμαρτιῶν) *faciens*. Isa. 1, *Peccata vestra sicut nix dealbabuntur*. Conuenienter ergo, secundum scripturas, non solùm puniri, sed & probari dicuntur opera hominū per ignem materialem. Tertia quæstio.

Quomodo probetur ex hoc loco purgatorium animarum.

An & quomodo probetur ex hoc loco purgatorium animarum post hanc vitam. Si enim opus vniuscuiusque probabit ignis, atque ea probatio demum futura est in die Domini; & ad eundem diem referendum est illud, *Saluus erit quasi per ignem*; non modò non videtur ex hoc apostoli loco construi purgatorium animarum statim à morte corporum, verum etiam destrui; cum tota purgatio referatur extremo iudicio. Atqui purgatorium ex hac scriptura Latini patres in concilio Florentino, licet Græcis dissentientibus, statuendum putauerunt. Respondetur, imprimis ex hac scriptura secundum datam à nobis interpretationem manifestè haberi contra sectarios, quod in futuro sæculo quædam peccata remittenda sint, scilicet eorum qui purgabūtur & salui fient per ignem. Neque sequitur ex igne purgatorio nouissimi diei, nullum relinqui purgatorium animarum ante illum diem: quomodo nec sequitur ex purgatorio animarum, nullam in hac vita fieri purgationem. Nam ignis ille, sicut apostolus dicit, probabit quidem vniuscuiusque opus quale sit; non tamen purgabit, nisi quod inuenerit nondum expurgatum. Nam quæcūque peccata vel in hac vita per satisfactionē, vel post hanc vitam in pœnis animarum expiata ac plenè remissa fuerint; non illo igne nouissimo absumentur; sed tamen quid antea factum fuerit, etiam eodem probatorio igne manifestabitur. Præterea sciendum, quod sicut scriptura sæpe ex generali iudicio vult intelligi particulare; & ex die nouissimo quō omnes iudicabuntur, vult intelligi diem mortis cuiusque, quo singuli iudicantur: ità ex igne qui faciē Christi iudicis antecessurus est ad vniuersale iudicium, & purgaturus quicquid illo tempore purgandum restabit; intelligendum relinquit ignem aliquem, quo statim post hāc vitam ad purgandas animas particulare iudicium exerceatur. Itaque hac ratione pœna purgatoria animarum ex hoc Pauli loco bene & solidè colligitur. Sed cur apostolus omissa mentione purgationis animarum quæ fit médio tempore, loquitur tantum de igne extremi iudicij? Primùm, quia non de animabus solis, sed de hominibus anima & corpore cōstantibus sermo erat. Vnde & vniuersalis iudicij multo sæpius mentionem habemus in scripturis, quam particularis; quod nimirum de iudicio quo iudicabuntur homines, agant scripturæ. Deinde quia solet apostolus de se & alijs viuentibus sic loqui, tanquam aduentus Domini ad iudicium, ipsos viuentes esset occupaturus. Vnde dicit cap. 15 huius epistolæ, *Mortui resurgent incorrupti: & nos*, id est qui viuentes reperiemur, *immutabimur*. & 1 Thess. 4 semel & iterum, *Nos qui viuimus, qui residui sumus*, &c. Sic igitur & hoc loco de doctoribus Corinthiorum loquitur, quasi viuentes eos deprehensurus esset dies Domini. Quare consequenter non de purgatorio animarum, sed de igne illius diei omnium opera probaturo, loquendum illi fuit.

Quæstio. *Respōsio.*

Alia quæstio.

Quarta quæstio. Si de solis doctoribus, vti dictum est, loquitur apostolus, quomodo generaliter hinc statuitur purgatorium omnium qui peccatis obnoxij in gratia decesserint? Sed facilis est responsio; de cæteris hominibus eādem esse rationem quam de doctoribus. Sicut enim doctores fundamento superædificant doctrinam; ita cæteri fideles in seipsis quodammodo superædificant bonas aut malas actiones, igne similiter explorandas.

Respōsio.

Quæstio de ædificantibus super fundamentū Christum

Quinta quæstio. Quomodo rectè distinguat apostolus inter ędificantes super fundamentum Christum; quòd alij superædificent aurum, argentum, lapides preciosos: alij ligna, fœnum, stipulam; cum sit omnibus bonis doctoribus commune, bonam doctrinam superaddere fundamento fidei; ac nihilominus interdum per ignorantiam vel humanum affectum docendo delinquere: dicente Iacobo cum ageret de magistris c. 3. *In multis offendimus omnes*. Propter quod & generaliter dictum est à Petro 1 epistolæ 4. *Iustus vix saluabitur*. Vnde vt exacta sit distinctio, redeundum videbitur ad commentarium Græcorum, qui putant apostolum distinguere inter bonos & malos Christianos? Dicendum, apostoli intentionem esse, non tam personas distinguere quam opera. Dicit enim vniuscuiusque opus manifestum fore; &, vniuscuiusque opus quale sit, igne probandum. Ex consequenti tamen etiam personas, id est operantes

Paulus distinguit opera & ex consequenti personas.

15 tantes distinguit, loquendo de operantibus formaliter, id est quoad talia opera, seu talem doctrinam, quæ vel auro, vel argento, vel fœno possit comparari. Quare per accidens in vno eodemque operāte futurum est, vt aliud

Ex generali iudicio relinquitur intelligēdū particulare.

opus

opus eius maneat, & aliud ardeat; sicq; idem ipse pro vno mercedem accipiat, alterius verò detrimentum patiatur, saluandus per ignẽ, si non antea plenè fuerit purgatus. Quod idem de cæteris bonis fidelibus, eorumque operibus, intelligendum. Quod si tamen personas absolutè distingui quis contẽdat (quod non est improbabile:) poterunt per eos qui superædificant aurum, argẽtum, lapides preciosos, intelligi doctores ac prędicatores verbi diuini, quibus omne studium est pura solidaque doctrina, & bonis vitæ exemplis, ædificare populum Dei; per eos verò qui superædificant ligna, fœnum, stipulam, ij qui suæ doctrinæ multa admiscent incerta, curiosa, vana, friuola, iucunda magis quàm vtilia, in multis placere magis quàm prodesse volentes, nec admodum intenti in hoc vt sanctæ conuersationis exemplo bonam doctrinam confirment. Iam si ad cæteros quoque bonos fideles cum Augustino Pauli doctrinam extendamus; tum ex eiusdem Augustini sententia per eos qui res preciosas superædificant, intelligi poterunt homines secundum modum huius vitæ perfectam iusticiam assecuti: quorum animus non ita rebus terrenis atque temporalibus afficitur, quin sine dolore possint eas amittere; qui sunt habentes tanquam non habentes. Per eos verò qui vilem materiam superædificant, homines iuxta præsentis vitę modum imperfectè iusti, quorum animus adhuc affixus est rebus huius mundi, vt non eas sine dolore relinquant aut amittant: quo fit vt in plurimis delinquant. Vnde quãuis nec illi priores propter minuta peccata, sine quibus nec perfectorum vita ducitur, omnino liberi sint à purgatione ignis; hos tamẽ posteriores ignis ille multo acrius ac diutius aduret: quia quasi multo tenacius hæret, quod habent expurgandum. Hoc fere modo personarum superædificantium differentiam explicat S. Thomas, tam de doctoribus propriè, quàm de fidelibus in vniuersum. Postremò quæri potest, quomodo secũdũ prædicta, purgatio futura sit ipsorum hominum in die generalis iudicij; cum post resurrectionem, omnium electorum corpora futura sint impassibilia. Quidam respondent electorum corpora immortalitate donata, fore ad tempus passibilia, scilicet eorum quibus aliquid restabit purgandum. Sed id mihi videtur haud consentire cum ijs quæ Paulus de corporibus electorum resurgentium tradit huius epistolæ cap. 15. Melius proinde respondetur, totam illam purgationem quæ per ignem fiet in consummatione sæculi, perficiendam esse ante communem resurrectionem. Quod tamen tempus, secundum scripturas, comprehensum intelligi debet sub generali nomine illius diei, quo creditur ad iudicium venturus Christus Dominus. Et quidem perseuerabit ignis ille etiam facta mortuorum resurrectione, & ipso iudicio durante: quia iudicabitur sæculum per ignem: sed

Personarum absoluta distinctio.

Purgatio in die iudicij futura, quomodo intelligẽda.

Omnis purgatio fiet ante generalẽ resurrectionem.

ita vt electos à resurrectione iam impassibiles ignis haudquaquam vlla molestia sit affecturus: sed solos reprobos, quos eosdem peracto iudicio in densitatem se colligens, inuoluet ac secum rapiet ad intima terræ æternum cruciandos. Hæc consentanea sunt, vt arbitror, testimonijs scripturæ & patrum superius adductis de hoc igne. Quare nec purgatio fiet vlla per ignem post resurrectionem: sed omnis ante illud iudicium perficietur: quemadmodum & Augustinus disertè testatur lib. 21 de ciuitate Dei cap. 13 & 16. Verùm de tota hac re nos plura & ex professo super 4 sent. dist. 47, vbi de igne conflagrationis eiusque effectibus disputatur à theologis. Ad quem locum remittenda sunt & alia quædam dubia, quæ hic possent moueri.

16 NESCITIS QVIA TEMPLVM DEI ESTIS, ET SPIRITVS DEI HABITAT IN VOBIS? Postquam egit apostolus de ædificantibus super fundamentum quod est Christus; nunc insurgit aduersum malos doctores, qui fundamentum euertunt & ædificium destruunt. Facit autem id obliquè, ipsos fideles qui templum Dei sunt alloquendo. Nescitis, inquit, vos esse templum Dei, & spiritum Dei habitare in vobis? Quos suprà vocauit ædificium Dei; nunc vocat templum Dei, ratione addita quia spiritus Dei in eis habitaret. Nam copulans coniunctio pro causali ponitur, vt alibi sæpe. Dicitur autem in nobis habitare Spiritus-sanctus, quando gratam sibi in nobis facit mansionem: quod fit per eius dona gratificantia, fidem, spem, charitatem, opera bona. Clarè monstrat hic locus contra Macedonianos, Spiritum-sanctum esse Deum: tum quia posterior pars expositio prioris est; tum quia solius Dei inhabitatio templum Dei facit. Quo argumento ad id probandum vtitur Augustinus lib. 3 contra Maximinum cap. 21. Illud etiam obserua, Paulum hic non alloqui singulos fideles: tanquam vnusquisque scire debeat se esse templum Dei. Sic enim potius dicendum erat; nescitis quia templa Dei estis? Sed compellat ecclesiam fidelium; quam omnes scimus ac scire debemus esse tẽplũ Dei: licet non omnia eius membra sic viuant, vt templa Dei vocari possint.

Fideles templum Dei cur vocentur.

Quid Spiritũ-sanctum in nobis habitare.

Spiritus-sanctus Deus.

17 SI QVIS AVTEM TEMPLVM DEI VIOLAVERIT, DISPERDET ILLVM DEVS. Particulam *autem* interpres addidisse videtur de suo. Nam in Græco & Syriaco nihil respondet. Cæterùm in Græco verbum idem repetitur, non sine gratia allusionis, φθείρει, φθερεῖ. *Si quis templum Dei corrumpit, corrumpet illum Deus. Quod verbum* (ait Augustinus scribens contra epistolam fundamenti cap. 39) *metuẽtes multi Latini interpretes, noluerunt dicere, corrumpet; sed, disperdet illum Deus: & non deuiantes à re ipsa, offensionem vocabuli deuitarunt.* Attamen & alibi legit Augustinus *corrumpet*, vt lib. 3 de libero arbitrio cap. 14, & lib. de decem chordis cap. 10. Sic & Hieronymus hũc locum citat in commentario epistolæ ad

Ephes. 4, & in epist. 83, quæ est ad Oceanum. Tertullianus quoque, eodem verbo retento, sic reddit: *Si quis templum Dei viciauerit, viciabit illum Deus.* lib. de pudicitia c. 16 & 18, & lib. 5 contra Marcionem cap. 6. Quidam vertunt; *Si quis templum Dei profanat.* Sed hoc verbo non plenè exprimitur mens apostoli. Nam sensus est: Si quis per falsam doctrinam subuertit fundamentum spiritualis ædificij, atque ita destruit ipsum ædificium seu templum Dei: is non existimet se saluum fore per ignem, sed planè periturum. Disperdet enim illum Deus: quia nimirum æterno ignis supplicio destructorem illum sui templi puniet. Græci locum hunc exponunt de eo qui templum Dei, id est corpus suum corruptelis libidinum prostituendo profanat. Iuxta quem sensum, infrà cap. 6 contra fornicatores in corpus suum peccantes, dicit, *An nescitis quoniam membra vestra templum sunt Spiritus-sancti, qui in vobis est?* Sic & Augustinus intellexit ob alterius loci similitudinem. Sed huiusmodi intellectus præsenti loco non est accommodus.

Cōminatio aduersus falsos doctores.

TEMPLVM ENIM DEI SANCTVM EST, QVOD ESTIS VOS. Ratio sententiæ superioris. ac si dicat: Sacrilegium committit ille templi Dei violator; vtpote rem sanctam, id est Deo consecratam corrumpens; ideoque dignus quem Deus vltor iniuriæ templi sui disperdat. Græcè quidem habetur, *qui estis vos*. Sed idiotismus est, sensum non mutans. Vnde & alij vertunt, *quod estis vos*. Hoc autem addit apostolus, vt explicet metaphoram templi: simul innuens argumentum à minori, videlicet sumptum à sanctitate templi materialis; cuius violatio capitalis est.

18 NEMO SE SEDVCAT. Grecè, *Ne quis seipsum decipiat.* Quidam codices etiam antiquiores, habent: *Nemo vos seducat*. Sic enim & Thomas legit & exponit. Verum doctè Liranus annotat ex Græco & Latinis emendationibus legendum esse, *Nemo se seducat.* Mutandæ lectionis occasio fuit ex alijs aliquot locis, vt Ephes. 5, Col. 2, 1 Ioan. 3. Loquitur autem apostolus de ijs qui cum essent imbuti sapiētia sæculari, magistros fidelium sese venditabant; quorum quidam, vt dictum est, boni erant, sed imperfectè; quia super fundamentum apostolicum ædificabant ligna, fœnum, stipulam: alij verò simpliciter mali; quos vt templi Dei corruptores proximè notauerat. Igitur de vtrisque dicit; nemo seipsum fallat, confidens ac sibi placens in sua sapientia; quasi non sit passurus ea quæ dixi, si vel inutilia doceat vel perniciosa. Sensum hunc verba sequentia confirmant.

SI QVIS VIDETVR INTER VOS SAPIENS ESSE IN HOC SÆCVLO. Interpres ordinem verborum mutauit, vt sensum redderet clariorem. Nam Græcè est, *Si quis videtur sapiens esse inter vos in hoc sæculo*. Quanquam illud εἴ τις δοκεῖ σοφὸς εἶναι, potest etiam sic verti: *Si quis sibi videtur sapiens esse*, quomodo Erasmus & alij verterunt. vel, *si quis se putat sapientem esse:* quomodo noster interpres Græcum verbum alibi reddit, vt Luc. 8, *Quod putat se habere, auferetur ab illo.* & Iac. 1, *Si quis putat se religiosum esse.* & huius epistolæ cap. 8, *Si quis se existimat scire aliquid*. Tale & illud capitis septimi, *Puto quod & ego spiritum Dei habeam.*

STVLTVS FIAT VT SIT SAPIENS. In Græco idem verbum repetitur, γενέσθω, γένηται. Proinde conformiter ita vertas, *Stultus sit, vt sit sapiens.* vel potius, *Stultus fiat, vt fiat sapiens.* Sensus enim periodi est: Si quis inter vos reputatur vt sapiens huius sæculi, aut seipsum reputat talem; id est, sapientia sæculari instructum, qua videatur idoneus ad docendum alios; *stultus fiat*, id est doctrinæ Christianæ, quæ stulticia est incredulis, vt primo capite dictum est, penitus se subijciat, & intellectum suum in obsequium fidei captiuet. ita futurum vt verè & secundum Deum sapiens fiat. Beatus quidem Cyprianus lib. de bono patientiæ, & lib. 3 testimoniorum cap. 69, illud *in hoc sæculo* refert ad sequentia. Sic enim legit: *Si quis putat sapientem se esse in vobis, mundo huic stultus fiat, vt fiat sapiens*. Sed melius ad præcedentia refertur. Vult enim apostolus intelligi sapientiam huius sæculi, quam contempsit 1 & 2 capit. & hic rursus contemnit verbis sequentibus.

Sapiens huius sæculi stultus fiat vt fiat sapiēs

19 SAPIENTIA ENIM HVIVS MVNDI STVLTICIA EST APVD DEVM. Causa cur sibi non debeat quisquam placere in sapientia sæculari; quia nimirum hæc sapientia, apud Deum stulticia est, id est res cōtemptibilis ac reprobata; tum quia Deus adminiculo sapientiæ sæcularis vti non est dignatus in propagando euangelio; tum quia tota sapientia humana per se nihil confert ad negocium salutis. Simili sensu dictum est cap. 1, *Nonne stultam fecit Deus sapientiam huius mundi?*

Huius mūdi sapientia apud Deū stulticia est.

SCRIPTVM EST ENIM. Quod dixit sapientiam mundi huius esse stulticiam apud Deū, duobus testimonijs confirmat, quorum prius sumptum est ex libro Iob cap. 5.

COMPREHENDAM SAPIENTES IN ASTVTIA EORVM. *Comprehendam*, Græcè ὁ δρασσόμενος *comprehendens*, siue *qui comprehendit:* Hieronymus ex Hebræo, *qui apprehendit.* pro quo LXX, ὁ καταλαμβάνων, *qui comprehendit.* Apud Cyprianum locis citatis legitur, *reprehendam* (aliter, *reprehendens*) item apud Ambros. commentatorem & Sedulium: nec malè si verbū hoc propriè sumas. Nam δράσσεσθαι (quod annotat Erasmus) est *fugientem è cursu reprehendere, manuq; iniecta capere*. tametsi id Hebræa voce non significatur. Sensus apostoli: Deus deprehendit, detegit, eludit omnem astutiam ac versutiam sapientum huius sæculi. Sapientiam eorum stulticiæ cōuincit: dum scilicet ostendit eiusmodi sapientiam non posse præstare id quod promittit; hoc est, nihil prodesse ad bene beateque viuendum. Quidam sic: Capiet eos suis ipsorum

rum vafris consilijs tanquam laqueis: quomodo capti fuerunt fratres Ioseph, pontifices Iudæorum, & ipse diabolus: qui suis cōsilijs promouerunt id quod volebant impedire. Sed prior sensus magis seruit intentioni Paulinæ. Porrò sunt quidem hæc verba quæ Paulus citat, non ipsius Iob, sed Eliphaz amici eius; & proinde non habentia scripturæ diuinæ authoritatem: Rectè tamen ab apostolo prò testimonio adducuntur; vtpote verba cuiusdam sapientis, cui meritò credendum sit, differenti contra sapientiam huius sæculi.

Testimonium à Paulo citatum nō est scriptura sacra.

20 ET ITERVM. Subaudi, scriptum est. Sumptum hoc ex psal. 93.

DOMINVS NOVIT COGITATIONES SAPIENTIVM; QVONIAM VANÆ SVNT. *Quoniam*, pro *quòd*. Et sensus est: Dominus nouit cogitationes & consilia hominum qui sibi sapientes esse videntur, vana esse, & inutilia ad finem quem spectant, id est ad vitam beatam. Omnes enim sapientes beatitudinem promittūt. In psalmo non est *sapientium*, sed *hominum*. Verùm apostolus versiculum psalmi suo accommodans instituto, generale vocabulum hominum, restrinxit ad sapientes. Quanquam in psalmo non omnes homines significantur, sed ij tantum qui humana sapiunt.

21 NEMO ITAQVE GLORIETVR IN HOMINIBVS. Epilogus est, quo redit ad primam propositionem: non esse in magistris gloriandum. Generaliter autem dicit, *in hominibus*: quia si in magistris gloriandum non est; vtique nec in cæteris hominibus: argumento à maiori. Tacitè verò significat Corinthiorum quosdam in magistris gloriatos fuisse, propter eorum sapientiam sæcularem, qua fuerant inaniter delectati. Nam de hac sapientia proximè egerat. Simul insinuat, inter illos magistros fuisse non solum qui salno euangelij fundamento docerent inutilia: verùm etiam nonnullos qui fundamentum ipsum per humanæ sapientiæ doctrinam euerterent. ac si dicat: Cum tanta sit vanitas humanæ mundanæque sapientiæ: indignum est; vt in hominibus istam sapientiam tradentibus; tanquam magistris vestris, gloriemini, vosque iactetis eorum discipulos: quando nec in vllo homine gloriandum est, quicumque ille sit aut qualiscumque; siue Paulus, siue Apollo, siue Petrus, vt statim subijcit. Huius autem rei generalem subiungit rationem, qua nimirum doceat nec in illis gloriandum esse. Quæ ratio sumpta est, ait Thomas, *ex dignitate fidelium Christi*.

Non esse gloriandū in hominibus.

22 OMNIA ENIM VESTRA SVNT. Hoc est, omnia propter vos sunt, & ad vestram ordinantur vtilitatem. Nullus autem rectè gloriatur de ijs quæ sunt propter ipsum; quoniam hac ratione inferiora sunt ipso. Propter vos autem, intellige electos. Horum enim gratiâ sunt omnia. Quæ verò dixerit *omnia*, deinceps enumerando declarat.

Omnia propter electos.

SIVE PAVLVS, SIVE APOLLO, SIVE CEPHAS. Primùm nominat ministros euangelij, atque eo ordine quo nominauerat eos capite primo. Cuius ordinis rationem illic exposuimus. *Siue Paulus*, inquit, qui plantauit: *siue Apollo*, qui rigauit: *siue Cephas*, id est Petrus, quamuis apostolorum princeps, &c., vt ait Thomas, *vniuersalis pastor ouium Christi*. Nam hi non aliud sunt quam *ministri per quos credidistis*, vti suprà dixit; & paulo pòst repetit, dicens: *Sic nos existimet homo vt ministros Christi*. Nec solùm Christi sunt ministri, sed & ipsorum fidelium, quatenus ipsorum ministerium subseruit fidelium vtilitati. Sic enim ait 2 Cor. 4. *Non enim nosmetipsos prædicamus, sed Iesum Christum Dominum nostrum: nos autem seruos vestros per Iesum.*

Apostoli fidelium ministri.

SIVE MVNDVS. Id est vniuersa corporea creatura, quæ sine dubio propter electos est. Tale quid etiam legitur in apocrypho libro qui inscribitur quartus Esdræ cap. 9. Verba sunt: *Inquire quomodo iusti saluabuntur, quorum sæculum: & propter quos sæculum*, id est mundus.

SIVE VITA, SIVE MORS. Chrysostomus & Theophylactus subaudiunt, nostra, hoc est, eorum qui vobis ministrauimus euangelium: nempe secundum id quod alibi Paulus dicit; *Omnia sustineo propter electos, vt & ipsi salutem consequantur*. 2 Tim. 2. Quam rem latius etiam exsequitur capite sequenti. Quanquam & verum est iuxta aliorum expositionem, vnicuique electo suam vitam & mortem vtilem esse ad salutem. Quod hoc loco bene declarat Aquinas. Hinc & de se Paulus ait; *Mihi viuere Christus est; & mori, lucrum*, Philip. 1.

SIVE PRÆSENTIA, SIVE FVTVRA. *Præsentia*; Græcè ἐνεστῶτα, quod Rom. 8 vertit *instantia*. Possunt hîc intelligi præsentia & futura mala ministrorum euangelij; id est afflictiones, persecutiones & pericula, quæ vel sustinent, vel in horas exspectant. tametsi & hoc generaliter intellectum de prosperis & aduersis, tam proprijs quàm alienis, veritatem habet; sicut & illud Rom. 8, *Diligentibus Deum omnia cooperantur in bonum, ijs qui secundum propositum vocati sunt sancti*.

OMNIA ENIM VESTRA SVNT. *Enim* hoc loco non additur in Græco, nec in textu Amb. & officit sensui. Nam repetitio est & confirmatio generalis sententiæ; quasi dicat: Omnia, inquam, vestra sunt; vti iam per partes ostendi.

23 VOS AVTEM CHRISTI. Nimirum vt capitis ac Domini vestri: non solum quà Deus est, sed etiam quatenus homo: secundum quam naturam vos morte sua redemit. Nam seruus id quod est, domini est. Quod posterius propriè Paulum hoc loco putamus attendisse: quemadmodum in eo quod ait Rom. decimo-quarto, *Siue viuimus, siue mo-*

Fideles sunt Christi & vt hominis & vt Dei.

rimur, Domini sumus. Et ad eandem naturam referendum quod sequitur.

CHRISTVS AVTEM DEI. Nam Christus vt homo subiectus est Deo, imò seruus Dei. Similis locus infrà capite vndecimo, *Omnis viri caput Christus est: caput verò Christi Deus.* & capite 15, *Tunc & ipse filius subiectus erit ei qui subiecit sibi omnia; vt sit Deus omnia in omnibus.* Atque hoc est quod concludendum hic relinquit apostolus; in solo Deo, ad quem vt finem omnia alia reducuntur, etiam Christus ipse quatenus homo, gloriandum esse. Græci ita supplent: Christus autem Dei filius. Qui sermo etsi verissimus sit, non tamen explicat quod hic intendit apostolus.

In solo Deo gloriandum.

SVMMARIVM.

Docet quo loco habendi sint prædicatores euangelij: nec esse iudicandos ante tempus, sed Domini iudicium exspectandum. Reprehendit eos qui de acceptis donis gloriabantur, ac si illa à seipsis haberent. Apostolorum sortem humilem & laboriosam cum aliorum magistrorum conditione comparat. Paternum erga Corinthios amorem declarat: quibus & suum aduentum promittit.

CAPVT IIII.

1 SIC NOS EXISTIMET HOMO VT MINISTROS CHRISTI. Prosequitur apostolus id quod egit in superioribus, præsertim cap. 1 & 3, non esse gloriandum in magistris, nec alios præ alijs efferendos. Huc enim spectat quod statim initio docet, quo loco sint à fidelibus habendi magistri seu doctores ipsorum, tam apostoli quam alij; ne videlicet aut pluris, aut etiam minoris eos faciant quam oporteat: quin potius ab ijs iudicandis abstineant, eorum fideli ministerio contenti. Id verò agit vsque ad eum locum, *Quis enim te discernit?* Iam antè quidem attigit hāc rem, vbi dixit: *Quid igitur est Apollo? quid verò Paulus? Ministri eius cui credidistis.* Sed nunc repetit vt amplius declaret. Dicit ergo: Quisque nos apostolos cæterósque euangelij prædicatores existimet ac reputet quales reuera sumus, nimirum vt Christi ministros: vt dum ministros nos cogitant, non nimium extollāt; dum Christi, non contemnant.

Prædicatores euāgelij quo loco habendi.

ET DISPENSATORES MYSTERIORVM DEI. Malè quidam codices *ministeriorum*. Nam Græcè est μυστηρίων. Mysteria quidam interpretantur sacramenta nouę legis, id est sensibilia signa ad sanctificationem nostrā à Christo Domino instituta: quorum primum est baptismus. Sed cum ipse Paulus dixerit 1 capite, *Non misit me Christus baptizare sed euangelizare:* rectius est vt mysteria Dei intelligantur fidei nostræ dogmata à Deo reuelata. Quæ quidem mysteria dicuntur, quia secreta sunt, vt absque Dei reuelatione cognosci nequeāt. Ea mysteria sunt incarnationis, passionis & resurrectionis Christi, redemptionis nostræ, vocationis gentium: & cętera quę complectitur euangelica doctrina. Nec tamen ab his mysterijs sacramenta nouæ legis separamus: sed pariter sub ijs, vt signa corporalia gratiæ spiritualis efficacia comprehendimus. Quorum proinde dispensatio ad eosdē Christi ministros pertinet. Rursus autem in eo quod dicit, *dispensatores mysteriorum Dei*, duo cogitanda significat: quod dispensatores, ne nimium extollantur: (nam dispensator alienæ rei minister est) & quod mysteriorum Dei, ne contemnantur. Est autem dispensatoris, vt quibus & quomodo & quantum opus est eroget ac distribuat. Hinc Paulus sapientiam loquebatur inter perfectos: non apud animales, qui non percipiebant ea quæ sunt spiritus Dei. suprà cap. 2.

Mysteria Dei quænam intelligātur.

Dispensator quis, & quod eius officium.

2 HIC IAM QVÆRITVR INTER DISPENSATORES. Græcè, ὃ δὲ λοιπὸν, ζητεῖται ἐν τοῖς οἰκονόμοις. *Quod autem reliquum, quæritur in dispensatoribus:* licet nonnulli codices, Oecumenio teste, habeant ζητεῖτε *quærite*: quod minus probum existimo. Vulgatus interpres legisse videtur ὧδε *hic*. Cæterum, inquit, id quod in dispensatoribus potissimum requiritur, quęque præcipua virtus œconomi est, id nimirum est quod sequitur.

VT FIDELIS QVIS INVENIATVR. Ordo: vt quis inueniatur fidelis, id est, vt aliquis inueniatur qui sit fidelis: nimirum vtiliter agens Domini sui negocium: rem Domini tractans non vt suam, sed suæ fidei commissam: nec suam sed Domini sui gloriam ex sua administratione quęrens. Spectatur quidem etiam industria in dispensatore: sed primum quod quęritur, est fides. Vnde Dominus Lucæ 12, *Quis putas est fidelis dispensator & prudens?*

Dispensatoris fidelis descriptio.

3 MIHI AVTEM PRO MINIMO EST, VT A VOBIS IVDICER. *Pro minimo*, Gręcè εἰς ἐλάχιστον *ad minimum*. Pro quo passim Augustinus, omissa prępositione, legit *minimum*: quemadmodum & Ambrosiastrum legisse indicat eius commentarius. *Iudicer*, Gręcè ἀνακριθῶ, *dijudicer*. Significatur enim comparatio cum alijs. Cum, inquit, talis esse debeat dispensator, iamque dixerim, nos doctores vestros, esse mysteriorum Dei dispensatores: nolo tamen vos esse iudices nostros, vt dicatis quis nostrum melius aut peius, quisve sincerè aut minus sincerè ea mysteria vobis dispenset. Nam, ad me quidem quod attinet, qui nullius malæ fidei mihi conscius sum, parui facio tamen si à vobis iudicer aut melior alijs aut deterior, in hoc euangelicæ dispensationis officio. Particulam illam *pro minimo est*, Gręcè, εἰς ἐλάχιστόν ἐστιν, *ad minimum est*, Hentenius Oecumenij interpres ad mentem sui authoris ita reddit, *indignissimum videtur*. In quem sensum etiam Chrysostomus accepit. Sic enim Paulum refert loquentem: *Indignum*

Magistri à discipulis non iudicandi.

indico

iudico meipsum à vobis iudicari. Deinde subiungit: *Nemo autem arrogantia arguat Paulum, si nullum hominem dicat esse dignum, qui de eo ferat sententiam* &c. Verùm prior sensus, quem omnes ferè tradunt, germanior videtur: estq; minus obnoxius offensioni.

AVT AB HVMANO DIE. Humanum diem B. Hieronymus in epistola ad Algasiam qu. 10 interpretatur humanum iudicium; quomodo dies Domini pro iudicio Dei frequenter accipitur: vt sit sensus: Atque omnino non moror hominum de me iudicia. Nam (vt paulo pòst dicit) *Qui iudicat me, Dominus est*. Sermo plane similis apud Ieremiam cap. 17 sic loquentem Deo; *Laus mea tu es; & diem hominis non desideraui*, id est, In iudicio tuo inueniar laudabilis: hominum iudicia quibus me laudent, non ambio. Ex quibus etiam apparet phrasim hanc qua dies pro iudicio sumitur, non esse Paulo Tarsensi homini, ratione patriæ peculiarem, vt suspicatur Hieronymus: sed Hebræis olim vsitatã. Ratio phraseos esse videtur, quia reis dies dici soleat ad sistendum se iudicio. Rem verò clarè explicant Chrysostomus & Oecumenius, dum sic interpretantur: *Nec à quouis alio*, scilicet homine. & Syrus alio Hebraismo, *aut ab vllo filio hominis*. Erasmus autem non dubitauit transferre: *aut ab humano iudicio*. Alij quidem aliter humanum diem interpretati sunt; vt Ambrosiaster, leges mundo creditas; Theodoritus, humanæ vitæ breuitatem; Theophylactus, hominem quempiam celebrem & præclarum. Sed quod ex Hieronymo dictum est, maximè placet. Illud adijcio, propter sectarios qui suam doctrinam subtrahunt omni iudicio humanæ potestatis, idque se facere dicunt exemplo Pauli, qui pro minimo ducit humanum iudicium: hoc loco non agi de iudicio publicæ potestatis; nec id quæri, num Paulus habuerit in terris aliquem superiorem à quo iudicari posset de his quæ docebat: sed tantum agi de iudicio cuiusque priuato; siue in bonum, de quo propheta Ieremias; siue in malum, de quo Dominus Matth. 7, *Nolite iudicare, vt non iudicemini*.

Quid Paulo humanus dies.

Admonitio contra sectarios.

SED NEQVE MEIPSVM IVDICO. Rursus Græcè ἀνακρίνω, *dijudico*. Sensus: Imò nec ipse quidem de me certum fero iudicium, quàm rectè, sincerè, & integrè coram Deo verser in dispensatione mihi credita, vt cum alijs me conferre possim; qui tamen ipse mihi notior sum quam vobis, aut cuiquam alteri mortalium. Cum hoc apostoli dicto cur non pugnet, quod infrà cap. 11 præcipit vt nos ipsos dijudicemus; ex eius loci interpretatione patebit. At verò nec illud pugnat quod alibi suam coram Deo sinceritatem in ministrando euangelio commendat & prædicat: vt in secunda ad Corinthios epistola per aliquot capita. Scribit enim illis locis quod animo sentiebat, non quod planissimè certum habebat; id est, ea certitudine cui falsum subesse nequeat. Vnde & hîc, obiectionem eiusmodi præoccupans, subiungit.

Paulus seipsum non iudicat.

4 NIHIL ENIM MIHI CONSCIVS SVM: SED NON IN HOC IVSTIFICATVS SVM. *Mihi*, Græcè ἐμαυτῷ *mihi-ipsi*. Dicere quis poterat; quid causæ est cur teipsum non iudices: quum optimè tibi sis conscius quod ex fide rem Domini dispenses? Respondet apostolus: Nullius quidem infidelitatis in mea dispensatione, mihi conscius sum: sed non in hoc iustificatus sum. Id est; conscientia me non accusans non certò me iustum arguit ac immunem à culpa malefidæ dispensationis: quippe qui mihi-ipsi non penitus ac perfectè cognitus sim. Nam *delicta quis intelligit?* psalmo 18. & ideo meipsum non iudico. Rectè hoc Pauli testimonio catholici scriptores vtuntur ad destruendam nouitiam fidem hæreticorum, quam specialem vocant: id est eam persuasionem qua quisque fidelis certò statuat se iustificatum esse. Rectè, inquam; quando nec ipse Paulus id certò de se potuerit affirmare. Neque enim ille tantum negat hanc sequelam, Nihil mihi conscius sum, ergo scio me iustum: sed dicit se, quantumuis nihil sibi malè conscium, non tamen iudicare nec pronunciare se iustum; eo quod occultæ sint cordium nostrorum latebræ, etiam nobisipsis; quemadmodum sequentia declarant. Certè si sciebat Paulus ea certitudine cui falsum subesse non potest, se iustum esse; poterat ergo iudicare seipsum, dicendo: Iustus sum. Atqui id ipse disertè negat, dicens, *Neque me-ipsum iudico*. Quare quod pro solutione Caluinus adfert, eam certitudinem non ex operibus haberi, ideoque Paulum dixisse, *nihil mihi conscius sum*: sed ex promissione gratuita misericordiæ Dei quæ nobis offertur in Christo: futile est, & ad labefactandum catholicorum argumentum prorsus nihil facit. Nam siue ex operibus siue ex promissione certus fuerit Paulus se esse iustum; dicere potuit, Me-ipsum iudico. Atqui dicere hoc non potuit; igitur ne quidem ex promissione de sua iusticia certus erat. Nec verò aliter hũc apostoli locum intellexerunt orthodoxi commentatores tam Græci quàm Latini. Nec aliter Augustinus: vt ea probant quæ ex illo Beda descripsit in collectaneis. Hinc & Bernardus in sermone de conuersione ad clericos, cap. 16, testatur apostolum etsi nihil sibi conscium, tamẽ propter humani cordis abyssum, iudicantis sese Domini sententiam magnopere formidasse: de qua sequitur.

Fides specialis ex hoc loco destruitur.

Vanum Caluini effugium.

QVI AVTEM IVDICAT ME, DOMINVS EST. Et hic Græcè ἀνακρίνει, *dijudicat*. Christi, inquit, iudicio, qui Dominus est omnium nostrum, reseruandus sum; non à vobis conseruis iudicandus. Illius iudicium certissimum est: vestrum incertum & fallax.

5 ITAQVE NOLITE ANTE TEMPVS IVDICARE. Græcè, *Itaque ne ante tempus quicquam iudicate*. Et ita legit Augustinus tractatu 90 super Ioannem; quo loco pulcrè disserit de proximis non iudicandis. Concludit apostolus

Occulta & incerta a nobis non iudicanda.

generali præcepto, quę de doctoribus non iudicandis præmisit. Et sensus est: Ne iudiceti quicquam occultorum, & omnino eorũ quæ vobis non satis cognita sunt; velut quis nostrum sit aut non sit fidus Christi minister & euangelij dispensator; quis magis minusve talis. Addit autem *ante tempus*; quia quamdiu non habetur certa rei iudicandę noticia, nondum est tempus iudicandi. Vnde declarando subiungit.

QVOADVSQVE VENIAT DOMINVS. Id est, donec Christus Dominus venerit ad iudiciũ. Nõ significat nos tunc iudicaturos: sed sensus est, Ne iudicetis ante illud tẽpus, quo veniet omnium iudex Christus, qui omnia occulta reuelabit & iudicabit: vt non sit opus vos iudicare. Postquam enim omnia per iudicem Christum manifestata fuerint; non opus erit vt vos iudicia vestra priuata interponatis: quia iudicium est earum rerum quæ per se non satis patent. Vnde Rom. 14 ex iudicio generali per Christum exercendo, concludit absolutè; *Non ergo amplius inuicem iudicemus*. Igitur *quoadusque* seu *donec* accipitur, vt alibi in scripturis sæpissimè. Denotat enim tempus ad quod vsque futurum sit quippiam, aut non sit; faciendum sit, aut non sit; siue deinceps idipsum continuandum sit siue non. Qua de re Hieronymus & alij exponentes illud Matthæi 1, *Et non cognoscebat eam*, *donec peperit filium suum primogenitum*. Confirmatur hic commentarius ex eo quod subijcit, *Et tunc laus erit vnicuique à Deo*. Non enim dicit, Et tunc poteritis magistros vestros iudicare.

Donec in scripturis quomodo accipiatur

QVI ET ILLVMINABIT ABSCONDITA TENEBRARVM. *Illuminabit*, Græcè φωτίσει *illustrabit*, id est, in lucẽ proferet occultas & quasi in tenebris gestas aut repositas hominum actiones, seu bonas seu malas. Quidam de solis malis actionibus interpretantur, propter nomen tenebrarum, quod in malam partem frequenter accipitur in scripturis, potissimum apud Ioannem in euangelio & prima epistola: Verum idem nomen alibi nudam habet significationem occulti; vt etiam ad bona dicta aut acta referatur. velut Matth. 10, *Quod dico vobis in tenebris, dicite in lumine*. & Luc. 12, *Quæ in tenebris dixistis in lumine dicentur*. Atque eo modo tenebras hic accipi multo probabilius est. Opponuntur enim lumini, id est manifestationi, tam bonorum operum quam malorum; de quibus non ante tempus iudicandis, sed diuino iudicio reseruandis apostolus loquitur. Nam & id quod sequitur, vtrique generi commune est.

Tenebrarum nomine quid hic intelligatur.

ET MANIFESTABIT CONSILIA CORDIVM. Id est, manifestum omnibus faciet, quo consilio, quo fine & intentione, quisque fecerit opera sua, etiam in speciem bona. Vel consilia cordium generaliter intelligit latentes cogitationes animorum.

ET TVNC LAVS ERIT VNICVIQVE A DEO. Apud Oecumenium, neque in textu neque in commentario legitur ἑκάστῳ *vnicuique*, sublatum vt opinor ab aliquo, cui falsus alioqui videbàtur apostoli sermo; vnumquemque hominem in illo iudicio laudem à Deo reportaturum. Atqui quod apostolus dicit, tale est: Vnicuique bono & laudem merenti tunc erit laus, non tãtũ apud homines, quomodo multi in hoc sęculo laudantur minimè laudabiles; sed apud Deũ atque ab ipso Deo, dicente: *Euge serue bone & fidelis*, Matth. 25. quę sunt vtique verba laudantis. Est igitur hic distributio quam vocant accommodã, in dictione *vnicuique*. Vel certè nominata laude relinquitur intelligendum vituperium, nempe contrarium ex contrario; sicut illud à quibusdam exponitur Galat. 6, *Et sic in semetipso tantum gloriam habebit & non in alio*. Quanquam prior sensus aptior videtur. Institutum enim apostoli est eos reprimere, qui per contentionem suos magistros laudibus extollebant. ac si dicat: Tunc apparebit quis magistrorum fuerit honore dignus, aut alijs dignior: de quo nunc contenditis. Nam illud erit tempus distribuẽdi à Deo honoris vnicuique. Id apostolum velle monstrant etiam sequentia.

Vnicuique bono laus à Deo.

6 HÆC AVTEM FRATRES TRANSFIGVRAVI IN ME ET APOLLO. Quarti casus sunt *me* & *Apollo*. Cessaret ambiguitas si scripsisset interpres *meipsum*. Nam Gręcè est ἐμαυτὸν. Hęc, ait, quæ dixi de magistris in quibus gloriamini, alius in alio; schemate quodam transtuli in meipsum & Apollo: hoc est me & Apollo magistros nominaui, quorũ gratia in factiones diuisi fueritis: (intellige etiam Cepham, quem, puto, honoris causa reticet) sed sub his alios volo intelligi humanę sapiẽtię sectatores, in quibus stultè & factiosè gloriati estis; quos, pudori vestro consulens, nominare nolui. Non negat Paulus Corinthios in se & Petrõ & Apollo fuisse gloriatos; quod ita esse ostẽdimus in expositione 1 capitis: sed transfiguratione vsum se dicit, quia his nominatis, alios magis voluit intelligi. Si enim malũ erat gloriari in veris apostolis Christi: multo minus ferendum, vt gloriarentur in quibusdam huius sæculi sapiẽtibus; minimè verò, vt in pseudapostolis.

Transfigurationẽ quam dicat Paulus.

PROPTER VOS. Id est, instructionis vestræ causa id feci. Pronomen *vos* hoc lòco positum comprehendit generatim fideles qui erãt Corinthi, id est tam magistros quàm discipulos: vt patebit ex vero intellectu partis sequentis.

VT IN NOBIS DISCATIS, NE SVPRA QVAM SCRIPTVM EST, VNVS ADVERSVS ALTERVM INFLETVR PRO ALIO. Græca sic habent: *Vt in nobis discatis non suprà quam scriptum est sapere: vt ne vnus pro vno infletur aduersus alterum*. Secundum hanc Græcam lectionem prior sententiæ pars ad magistros pertinet; posterior ad discipulos. Et ad eũ modum Theophylactus exponit; vt sensus totius sententiæ sit huiusmodi: Idcirco personam aliorũ in nos trãstuli, vt vos magistri in nobis apostolis, qui profitemur nos non aliud esse quam ministros Christi, & dispensatores mysteriorum Dei, velut in exemplari vobis proposito, disceretis nõ

Magistrorum & discipulorum instructio.

sentire

sentire de vobis supra id quod de nobis scripsi; scilicet non aliud nos esse quã Dei ministros, vtilitati fideliũ subseruiẽtes. Et quod ad discipulos attinet; ne alius pro alio, scilicet discipulus pro magistro qualicũque, aduersus alterum, id est alterius magistri discipulum, insolentius glorietur: quando nec nos apostoli patimur discipulos nostros pro nobis aduersus alios gloriari. Est autem posterior pars consequẽs ex priori. Nam superbia magistrorum plerumque excitat factiones discipulorum. Ad hunc sensum, sanè probabilem & perspicuum, facilè est aptare versionem vulgatam: modò suppleas verbum *sapere*, quod in ea nescio qua ratione vel casu prætermissum est; & negationem repetas in secundo membro. Illud *supra quam scriptum est*, quidam referunt ad scripturam Ieremiæ 9, *Non glorietur sapiens in sapientia sua* &c. Alij ad illud ab ipso Paulo scriptum superius cap. 1, *Qui gloriatur in Domino glorietur*. Rursus alij ad illud Christi præceptum Matth. 23, *Ne vocemini magistri: quia magister vester vnus est Christus.* At verò Caietanus refert ad scripturam sacram in genere. Vult enim hunc esse sensum: ne magistri sapiant supra id quod traditum est in sacris libris; id est, ne admisceant euangelio sapientiam mundanam: sed contenti sint doctrina sacræ scripturæ; quemadmodum Paulus & alij apostoli docebant. Nobis id maximè probatur, quod primum dixi: quæ etiam S. Thomæ expositio est.

7 QVIS ENIM TE DISCERNIT? Hic iam magistrum alloquitur, sibi placẽtem, seque supra alios efferentem vel doctrinæ, vel eloquentiæ vel sapientiæ nomine. Alloquitur autem vt vnum, cum multi essent: quo magis premat his erotematis. *Quis*, inquit, *te discernit* ab alijs quibus te anteponis? Quis te præstantiorem alijs facit? Id enim, inter alia, Græcum verbum διακρίνειν significat: pro quo minus rectè verterunt alij, *diiudicat*; cum sit diuersum ab eo verbo quod suprà bis terve posuit in significatione dijudicandi. Quis, inquam, te discernit, nisi Deus? Hoc enim vtique respondendum apostolus relinquit, vt sequentia declarant. Nec verò alia ratione magis humana iactantia comprimitur, quam si cogitet homo se nihil habere à seipso: sed omne bonum quo alios antecellere videtur, sibi datum à Deo. Quod quidem ex hac apostoli sententia consequens est. Nam quod de vno genere bonorum dicitur homini: *Quis enim te discernit?* idem de omnibus alijs similiter dici verè potest: cum Deus omnium æquè sit author & dator. Rectè proinde S. Augustinus hanc Pauli sententiam vsurpat & inculcat aduersus Pelagianos, vt doceat omne bonum quo quis ab alio discernitur, atque alium præcellit, à Deo dari: ideoque nec gratiam dari secundum merita; neque ex meritis præuisis quenquam à Deo ad vitam prædestinari: sed tam prædestinationem quam gratiam, quæ prædestinationis effectus est, prorsus ac merè gratuitam esse. Vide quæ scribit Augustinus lib. 2 contra duas epistolas Pelagianorum cap. 7, & libro de correptione & gratia capite 7, & epistola 46 ad Valentinum. Iam ex his etiam illi redarguuntur, qui dicunt, æquali dato vel oblato gratiæ auxilio persæpe contingere vt hic agat, ille non agat; aut vt alius alio plus minúsve; vt discretio sit ex libero hominis arbitrio, non ex gratia Dei. Quod apostolicæ doctrinæ contrarium esse non dubitamus.

Hominẽ non discernit nisi Deus: & quo sensu.

Cũ æquali auxilio Dei non contingit hunc agere, illum non agere.

QVID AVTEM HABES QVOD NON ACCEPISTI? Ne fortè superbus doctor interrogatus, *quis te discernit?* ex aduerso respondeat, Ego me discerno studio, labore, industria mea ab alijs, quibus præsto: secunda hac interrogatione pressiùs eum vrget apostolus dicens: *Quid autem habes quod non accepisti?* scilicet ab alio? nec aliunde quàm à Deo: videlicet attestante Domini præcursore Ioan. 3, *Non potest homo accipere quicquam, nisi fuerit ei datum de cælo.* & Iacobo apostolo capite primo, *Omne datum optimum, & omne donum perfectum desursum est descendens à patre luminum.* Est autem vera Pauli sententia, tam de bonis naturalibus, quam de ijs quæ naturæ terminos excedunt. Nam de naturalibus potissimùm gloriabantur Corinthiorum magistri, hoc loco taxati; velut de eloquentia & sapientia sæculari. Quanquam illud est discrimen inter naturalia & supernaturalia; quod illa quomodocumque sint à Deo, hæc à Deo per Christum. Rursus autem ex hac sententia docent patres, idque certissimo & efficacissimo contra Pelagianos argumento, hominem nihil boni à seipso habere: sed quicquid habet boni, vt virtutes, bona opera, studium, conatum, cooperationem, consensum, motum ac nutum voluntatis, id totum in Deum authorem & largitorem esse referendum: adeò vt affirmare non dubitent, hominem de suo non habere *nisi mendacium & peccatum:* vti definitum est in concilio Arausicano can. 22, verbis desumptis ex Augustino tractatu 5 in Ioannem. Inspice & cæteros eiusdem concilij canones; nominatim sextum & vltimum: in quibus sua decreta patres illi comprobant huius scripturæ testimonio. Frequens est Augustinus in hac scriptura citanda pro confirmatione catholicæ doctrinæ quam dixi. Vide quæ dicit libro 2 de peccatorum meritis & remiss. capite 18, & quæ libro de prædestinatione sanctorum capite tertio, quarto & quinto: vbi inter alia refert ac repetit, beatum Cyprianum dixisse, ac pro titulo posuisse, *In nullo gloriandum, quando nostrum nihil sit*; atque vt hoc ostenderet, adhibuisse Paulum dicentem: *Quid autem habes quod non accepisti?* &c. Refert id & alibi; vt libro 4 contra duas epistolas Pelagianorum cap. 9, additque testimonium hoc

Nil habet homo quod non acceperit.

Discrimẽ inter naturalia & supernaturalia.

Nemo habet de suo, nisi mendacium & peccatum.

Notanda Pauli sententia cõtra Pelagianos.

In nullo gloriandũ, quando nostrũ nihil sit.

apostolicum eiusmodi esse, quo vel maximè Pelagianorum ora claudenda sint. Locus autem apud Cyprianum est lib. 3 testimoniorũ ad Quirinum cap. 4. Vide & Prosperum ad excerpta Genuẽsium dubio 4,& contra Collatorem cap.29, ac præcipuè lib.1 de vocatione gẽtium,capite vltimo. Verùm his & Chrysostomus accedat,cuius in commentario hæc sunt verba: *Nihil habes domo allatum,sed à Deo acceptum.* Et iterum: *Acceptum habes non hoc aut illud,sed omnia quæ habes. Non enim tua sunt hæc rectè facta, sed Dei gratia.* & quæ sequuntur.

SI AVTEM ACCEPISTI; QVID GLORIARIS QVASI NON ACCEPERIS? Græcè, *Si autem & accepisti:* quomodo passim legit Augustinus: tametsi & redundare videtur, vt aliàs interdum apud Paulum. nisi sic intelligas; Quod si etiam tu accepisti, sicut & alij quicquid habent, à Deo acceperunt: quid tu gloriaris ac si non accepisses? Nam primùm falsa gloriatio est, de eo quod acceperis, gloriari quasi non acceperis. Quod si à Deo accepisti, à quo est omne bonum; nihilominus erit falsa gloriatio, ac minus etiam ferenda: si de eo glorieris tanquam à Deo non acceperis. Porrò qui in Deo gloriatur, hoc ipso sese humiliat, Deũ agnoscens boni sui datorem. Itaque talis non se insolenter efferet supra alios, vt faciebant isti contra quos agit apostolus.

In Deo gloriari, humilitas est.

8 IAM SATVRATI ESTIS. Hæc verba cum sequentibus plerique generatim ad Corinthios dicta interpretantur: alij verò speciatim dicta ad eosdem ipsorum magistros, ad quos præcedentia, numero rursus in pluralem mutato. Quorum sententia nobis probatur, cum ob alia, tum propter illud quod infrà dicit; *Nam si decem millia pædagogorum habeatis in Christo, sed non multos patres.* Et hunc sensum Caietanus prosequitur. Est autem ironicus sermo, quo doctores illos irridet, non solum gloriantes in seipsis & non in Deo, de bonis quæ habebant; verum etiam asscribentes sibi bonorum copiam ac præcellentiam quam nõ habebant. *Iam*, inquit, *saturati estis*, Id est, ad satietatem vsque repleti sapientia ac cęteris donis. Sic enim de se sentiebant.

Ironia apud Paulum.

IAM DIVITES FACTI ESTIS. Seu *ditati estis*, ἐπλουτήσατε: id est, abundantes vsque adeò, vt etiam in alios dona vestra possitis effundere. Contra huiusmodi sua opinione diuites loquitur spiritus in Apoc. c.3. *Dicis, quod diues sũ & locupletatus, & nullius egeo: & nescis quia tu es miser & miserabilis & pauper & cæcus & nudus.*

SINE NOBIS REGNATIS. Græcè ἐβασιλεύσατε *regnastis*, pro quo bene Erasmus & alij: *regnum adepti estis*. Nam & B. Pacianus epistola 3 ita legit: *Sine nobis regnare cepistis.* Est autem Hebraismus, in scriptura frequens, vt psal. 92, 96, 98, *Dominus regnauit*, id est regnũ sibi parauit, idque iam possidet. & Apoc. 11, *Accepisti virtutem tuam magnam & regnasti.* vt proinde non aberrarit à sensu Pauli vulgatus interpres, dum vertit in præsenti, *regnatis.*

Regnare quo dicatur vsu scripturæ.

Quod etiam apud Tertullianum legitur l. de pudicitia cap. 14. Sensus enim est: Iam inter Corinthios, tanquam magistri inter discipulos, velut regnum consecuti, summam dignitatem vobis vendicatis: nobis etiam Christi apostolis (quod indignum est) à societate regni vestri exclusis: me præsertim, qui Corinthios in Christo Iesu per euangelium genui, eoque iure eorum pater sum; quod infrà dicit.

ET VTINAM REGNETIS. Vel, vt multi codices, *regnaretis*. Græcè, *Et vtinam sanè regnassetis*, siue *regnum adepti essetis*. Regnum, inquit, vobis non inuidemus, sed optamus: modò verè regnetis, id est, Corinthios ad eorum salutem regatis ac dirigatis. Nam rex gratia populi est, non contrà.

VT ET NOS VOBISCVM REGNEMVS. Alij codices, *regnaremus*. Hoc dicit, non appetens regimen super fideles; sed quia concors societas apostoli cum illis in regendo populo, futura erat populo maximè salutaris. Perstringit autem magistros, quod soli regere velint, cùm è diuerso Paulus eos non recuset socios; modò regant vt oportet, id est, saluti fidelium studeant, non suæ gloriæ. Potest autem totus hic locus etiam aliter exponi: vt in vocabulo regnandi, securitas & prosperitas exercentis potentiam intelligatur: qualis est regum hostibus deuictis & subactis. quomodo post victoriam Michaelis & angelorum eius pugnantium cum dracone & angelis eius, cælesti voce dictum legitur Apoc. 12, *Nunc facta est salus & virtus, & regnum Dei nostri, & potestas Christi eius.* & alia voce Apoc. 19, *Quoniã regnauit Dominus Deus noster omnipotens.* Sic enim & illud accipiendum quod suprà citabam ex eiusdem libri cap. 11, *Quia accepisti virtutem tuam magnam, & regnasti.* & quod ibidem præcedit, *Factum est regnũ huius mundi Domini nostri & Christi eius.* Ita breuiter hic erit sensus: Vos securè & feliciter agitis in ista apud Corinthios eminentia, tanquam in regno pacato, quieti à laboribus, & longè positi extra pericula: cum nos interim in extremo contemptu, laboribus & periculis assiduè versemur. Ac vtinam bene & secundum Deũ illo regno vestro vtamini: vt & nos tandem his malis liberati, eiusdem pacifici regni vobiscum simus participes. Huic sensui bene quadrat antithesis sequens.

Alia huius loci expositio.

9 PVTO ENIM QVOD DEVS NOS APOSTOLOS NOVISSIMOS OSTENDIT TANQVAM MORTI DESTINATOS. *Ostendit* præteriti temporis est, ἀπέδειξεν. Hæc quoque verba tanquam ironicè dicta ab apostolo, multi interpretantur: ac si dicat; Tales à vobis habemur ac reputamur, quales nos hic describo; id est, homines abiectissimæ sortis. Sed quia rem ad Deum refert, qui tales eos exhibeat inter homines: melius est vt *affirmatiuè rectaq; sententia*, quẽadmodum Oecumenius loquitur, verba hæc accipiantur; vt sensus sit, Arbitror & ita se res habet, Deum, qui (sicut dictum est cap.1) stulta & infirma & ignobilia mundi elegit, vt

confun-

confundat sapientes, & fortes & nobiles; ad propagandum suum euangelium, nos, id est apostolos, vt omnium hominum extremos, & secundum sæculum vilissimos (tantum abest vt regnemus) mundo exhibuisse tanquam morti destinatos: vt exhiberi solent homines sontes ad publica supplicia damnati. In Græco nomen est ἐπιθανατίους, id est addictos, adiudicatos morti: pro quo Tertullianus libro de pudicitia legit *bestiarios*, speciem ponens pro genere. Nam bestiarij Romanis dicebantur, qui cum bestijs depugnare damnati erant. Huc pertinet illud psal. 43 ab eodem apostolo citatū Rom. 8, *Propter te mortificāmur tota die, æstimati sumus sicut oues occisionis.* Hoc enim maximè in apostolos competebat; & quidem specialiter in Paulum, quotidianis periculis expositum propter euangelij prædicationem; sicut ipse de se pluribus commemorat in 2 epistola cap 11. Quidam *apostolos nouissimos*, Græcè ἐσχάτους *vltimos*, interpretantur postremos tempore, id est, qui post ascensionem Christi in cælum, accesserunt ad numerum apostolorum. Hi namque non tanti habebantur. Et id vult Erasmi versio: *Nos qui sumus apostoli postremi*. Sed obstat huic intellectui, quod etiam de primis apostolis vera sunt quæ hic dicuntur. Igitur omnes apostoli nouissimi erant sensu prius exposito. Nam comparationem hoc loco Paulus instituit inter sinceros Christi apostolos, & istos Corinthiorum magistros, suam ipsorum gloriam & commoda sectantes; quod ex sequentibus amplius patebit.

Bestiarij qui dicātur.

Apostoli nouissimi qui dicātur.

QVIA SPECTACVLVM FACTI SVMVS MVNDO. *Spectaculum* Græcè θέατρον. Hieronymus in epitaphio Paulæ Græcam vocem retinuit, *Theatrum facti sumus* &c. Vsurpatur autem hic ab apostolo pro ea re quæ spectanda proponitur. Nam alibi locum ipsum publicis spectaculis deputatum significat. Sensus est; Velut in amplissimo theatro spectandi proponimur toti mundo; non secus atque damnati ad bestias, aut ad ludum arenarium, publicis spectaculis exhibentur.

ET ANGELIS ET HOMINIBVS. Non hoc addit tanquam angeli & homines sint à mūdo diuersi; quod volebat Marcion hæreticus, mundum interpretans Deum mundi, id est Deum malum; quemadmodum refert Tertullianus aduersus eum scribens lib. 5 cap. 7. Sed vt bene respōdet illi Tertullianus, exponit apostolus diuidendo, quod dixerat *mundo*. Nam mundus qui spectare potest, solis constat angelis & hominibus. Simul etiam innuatur angelos esse partem vniuersi, quem mundum dicimus. Diuisionem esse, satis intelligitur ex eo quod in Græco neque angelis neque hominibus articulus præfigitur, sed solum mundo. Porrò tam angelos quam homines plerique malos & bonos intelligunt. Omnes enim spectatores sunt, licet dispari studio fauoris aut odij; quemadmodum & in humanis spectaculis contingit. Non tamen improbabile est ad malos tantum referri & homines & angelos. Loquitur enim Paulus, vt dictum est, de spectaculo, quo apostoli velut homines damnati, ludibrijs spectantium expositi videbantur. Quod patet ex præcedētibus æquè & consequentibus.

Angeli sunt pars vniuersi.

10 NOS STVLTI PROPTER CHRISTVM: VOS AVTEM PRVDENTES IN CHRISTO. In hac pericope & duabus sequētibus ironiam subesse putat Caietanus post Oecumenium: eo quod res secundum veritatem contrario modo sese habeat. Verum si respiciamus ad locum cap. 1, vbi similia sunt antitheta, nulla tamen irrisionis specie: potius videbitur his verbis adhibenda, secundum mentem apostoli, commoda interpretatio, quam vt ad ironiam recurratur: quum præsertim ea quæ de se dicit, ipse exponat vt verè & sine antiphrasi dicta, versu sequente. Hic autem tam bona quam mala contrarijs appellat nominibus, tum opinione vulgi, tum ob similitudinem vel affinitatem quandam; vt contingit in vicijs & virtutibus. Nam sensus est: Nos apostoli stulti sumus secundum sæculum ac vestro iudicio: idque propter Christum, cuius euangelij prædicandi causa videamur imprudenter ac temerè nosmetipsos obijcere tot periculis & incommodis: Vos autem secundum sæculum ac vestro iudicio prudentes in Christo; quia sic prædicatis Christum, vt tamen cautè prospiciatis, ne quas aduersitates eius causa patiamini.

Apostoli stulti propter Christum quo sensu.

NOS INFIRMI, VOS AVTEM FORTES. Nos, inquit, imbecilles secundum sæculum sumus; quia multa mala patimur nec resistimus: quod est infirmitatis. Vos autem fortes ac validi; quia freti eloquentia & sapientia & amicitia huius sæculi, mala si qua occurrunt, facilè repellitis.

VOS NOBILES, NOS AVTEM IGNOBILES. Græcè, *Vos gloriosi seu clari, nos autem inhonorati*. Neque enim hic eadem vocabula sunt in Græco quæ cap. 1 versu 26, *Non multi nobiles*. & versu 28, *Ignobilia mundi elegit Deus*. Sensus est: Vos magno estis in precio apud Corinthios propter eloquētiam & philosophiā, quibus animos eorum vobis conciliatis: Nos autem cōtempti, qui talibus ornamentis careamus.

11 VSQVE IN HANC HORAM ET ESVRIMVS ET SITIMVS. Enumeratione eorum quæ apostoli patiebantur, declarat illa duo quæ dixerat, scilicet eos ignobiles seu contemptibiles esse, & infirmos. Ex quibus etiam tertium sequitur, eos stultos esse propter Christum. Simili malorum congerie suam & aliorum fidelium euangelij ministrorum conditionem explicat in epistola 2 cap. 6. Suam verò speciatim, eiusdem epistolæ cap. 11. Quæ duo loca cum isto conferenda sunt, vt eiusdem argumenti. Sensus huius partis: Quamuis nos vt apostoli Christi merito deberemus ab omnibus honorari; & stipendia percipere ab eis quibus euangelium prædicauimus: tamen ad

Fidelium euangelij ministrorum conditio.

hoc vsque tempus inediam patimur, ac tenuissimo cibo contenti viuimus, ne discipulis nostris simus onerosi. Hîc ex antithesi intellige de magistris aduersum quos agit, omnia contraria: sicut expresius id ostendit in 2 epistola cap. 11 illis verbis: *Sustinetis enim, si quis in seruitutem vos redigit; si quis deuorat; si quis accipit* &c.

ET NVDI SVMVS. Id est laceri ac pene nudi incedimus, vestibus ad arcenda frigora necessarijs destituti. Sic enim in 2 epist. 11, *In frigore & nuditate.*

ET COLAPHIS CEDIMVR. Græcè vno verbo κολαφιζόμεθα. Significare vult contumeliosam tractationem, maximè quæ fit inflictis verberibus.

ET INSTABILES SVMVS. Id est, *incertis vagamur sedibus*, vt Erasmus vertit; non habemus certum habitandi locum. Id enim significat verbum Græcum ἀστατοῦμεν.

12 ET LABORAMVS OPERANTES MANIBVS NOSTRIS. Græcè, *proprijs manibus*. quod magis emphaticum est. Id Paulum fecisse testatur de eo Lucas Act. 18, & ipse Paulus de se Act. 20. 1 Thess. 2. & 2 Thess. 3. Atque interim hic obliquè taxat Corinthios, qui cum diuites essent, & alios magistros haud sincerè Christum prædicantes lautè alerent, suum apostolum paterētur egere & opere manuum quærere victum.

Paulus manibus laborat.

MALEDICIMVR ET BENEDICIMVS. In hoc membro & duobus sequentibus, loco prioris verbi Græcè participium est passiuum præsentis temporis: quod tamen interpres rectè & concinnè (quamuis improbet Valla) reddidit per verbum addita coniunctione &; præsertim quod Latini ferè careant eiusmodi participio. quanquam Erasmus & alij participia participijs reddiderunt; at sensu prorsus eodem. Illis, inquit, qui maledictis & probris nos impetunt (id enim significat vox Græca λοιδορούμενοι) nos vicissim, iuxta Christi præceptum, Luc. 6, *benedicimus*, id est bene precamur: tantum abest vt maledicta regeramus. Quid in sacris literis significet benedicere, vide plenius explicatum à nobis ad illud Rom. 12, *Benedicite persequentibus vos* &c.

PERSEQVTIONEM PATIMVR ET SVSTINEMVS. *Sustinemus* ἀνεχόμεθα, id est patienter & æquo animo ferimus. Non resistimus, nec cogitamus vindictam.

13 BLASPHEMAMVR, ET OBSECRAMVS. Id est, conuicijs affecti benignum ac molle responsum damus; humiliter loquimur obsecrantium more: quo sic vincamus maliciam aduersariorum, secundum illud ipsius apostoli Rom. 12, *Vince in bono malum.* Caietanus obsecrationem interpretatur sacras orationes fusas ad Deum. Sed prior expositio Græcorum est, eaque melior. Nam verbum Græcum παρακαλεῖν significat obsecrare cum adhortatione, quomodo sæpe Paulus in suis epistolis obsecrat eos ad quos scribit. Quæ res studiosè annotata est à Theophylacto. Sic & paulo pòst Corinthios obsecrat eadē Græca voce: *Rogo ergo vos.* Porrò blasphemia generaliter significat conuicium aliquod grāde; non id solum quod fit in Deum, sed etiam quod in homines.

Quid blasphemia.

TANQVAM PVRGAMENTA HVIVS MVNDI FACTI SVMVS. *Huius* non additur in Græco. *Purgamenta*, Græcè περικαθάρματα, dicuntur sordes quæ abserguntur ab ea re quam circumcircà mūdamus; vt exponit Theophylactus. Sensus: Reputamur velut sordes, fęces, colluuies, excrementa humani generis: contemptissimi & abiectissimi sumus omnium mortalium, ac digni habiti qui ex hominum consortio procul eijciamur. Rursus idem significat per id quod sequitur.

Purgamenta quæ dicantur.

OMNIVM PERIPSEMA VSQVE ADHVC. Supple ex priori membro: tanquam omnium peripsema facti sumus, &c. *Peripsema* Græcum vocabulum, quod & Tertullianus retinuit, hunc locum citans lib. de pudicitia, sonat abstersionem. De cuius significato multa ex varijs authoribus congerit Erasmus in annotationibus: multa etiam ab alijs dicuntur. Theophylactus putat hoc & superiori vocabulo rem eādem significari; nempe quicquid abradendo vel abstergendo tanquam impurum & inutile, relinquitur pedibus conculcandum: quod alij ramentum, alij reiectamētum vertunt. Oecumenius interpretatur pannum quo laborantibus sudores abstergi solent: ac si dicat Paulus; Omnium sumus penicillus ac spongia, qua suas sordes extergant. In summa, significatur hac & priori parte extrema vilitas & contemptus. Quod autem tam apud verum Ambrosium sermone 8 super psal. 118. quam apud putatiuum in huius loci commentario, legitur *lustramenta*; neutrius Græci vocabuli significatum exprimit. Sunt enim lustramenta purgationes factę per sacrificia. Porrò quod addit apostolus, *vsque adhuc*, repetitio est eius quod antè dixerat, *vsque in hanc horam.*

Peripsema quid significet.

14 NON VT CONFVNDAM VOS HÆC SCRIBO. Hic iam non Corinthiorum magistros, sed Corinthios ipsos alloquitur, qui in talibus magistris gloriabantur, quales suprà depinxit. Gręcè est, *Non pudefaciens vos hæc scribo.* Quod tamen rectè vertitur, *Non vt pudefaciam*, seu *rubore suffundam vos, hæc scribo.* Nam confundere quod dixit interpres, in hac significatione minus est Latinum. Sensus: Quæ scribo de nostra vilitate & contemptu, deque magistrorum vestrorum honore & gloria: non scribo vt vos pudore afficiam. Subindicat reuera Corinthijs pudendum fuisse, quod posthabitis & neglectis apostolis, qui tanta patiebantur ipsorum causa, sectarentur gloriosulos quosdam magistros; ac pulcrum sibi ducerent, si eorum discipuli vocarentur.

SED VT FILIOS MEOS CHARISSIMOS MONEO. Quędam Græca νουθετῶν monens, *admonens*: vt respondeat parti præcedenti: *Non pudefaciens vos hæc scribo, sed vt filios meos dilectos* admo-

admonens. tametsi id sensum non variat. Sed, inquit, hęc scribo, quò vos commoneam (quos vt filios meos paterno affectu diligo) vt sciatis quo loco nos apostolos, & quo vestros illos magistros habere debeatis.

15 NAM SI DECEM MILLIA PÆDAGOGORVM HABEATIS IN CHRISTO, SED NON MVLTOS PATRES. *Decem millia*, Græcè μυρίους: quod quidem propriè decies mille significat, sed pro numero magno & indefinito passim vsurpatur, quomodo sexcenti apud Latinos. Alij vertunt *innumeros*. Videntur autem Corinthij gloriati fuisse etiam in multitudine magistrorum. Igitur quod apostolus dicit, tale est: Illi quos vt magistros suspicitis, vt maximùm pædagogi vestri sunt in Christo, non patres. Non enim vos in Christo genuerunt: sed ab alio genitos susceperunt instituendos; quod est pædagogi, qui ad eam rem plerumque mercede conducitur. Vnde & patris multo vehementior est in filium amor quàm pędagogi. Quare etiamsi innumeros pædagogos in Christo, id est, in doctrina Christi, habeatis; scire tamen debetis vos non multos habere patres.

Multi pædagogi Corinthiorũ, sed vnus pater.

NAM IN CHRISTO IESV PER EVANGELIVM EGO VOS GENVI. Probat quod dixit, *sed non multos patres*. Nam, inquit, ego pater vester sum in Christo, quippe qui vos in Christo genui, hoc est Christianos feci per euangelium à me primo vobis annunciatum. Id superiori capite sub alijs metaphoris dixit; *Ego plantaui. fundamentum posui.* Colligendum autem relinquit se solum esse eorum patrem. Nã pronomen *ego* cum emphasi legendum: ac si dicat; non illi, non alij, sed ego solus. Id verò non exprimit, ne videatur arrogantius loqui.

16 ROGO ERGO VOS. *Rogo*, Græcè παρακαλῶ, quod alij vertunt *adhortor*. Vtrumque rectè. Nam qui adhortantur, etiam rogare solent. Quod in quibusdam codicibus additur *fratres*, quamuis etiam Thomas legat & exponat; adiectitium est. Nec admodum congruit huic loco, vbi se patrem vocauit, & illos filios.

IMITATORES MEI ESTOTE. *Estote*, Græcè γίνεσθε *efficiamini*. Syra versio sic habet: *mei similes fiatis*. Quia dixerat se patrem: meritò monet, vt sui sint imitatores, scilicet vt patris. Decet enim filios imitari patrem. Hoc autem dicit, cõscius sibi suę integritatis: cum è diuerso magistri illi seu pædagogi multa haberent non imitanda. Quos proinde ne imitentur, indirectè suos filios hac cohortatione reuocat.

SICVT ET EGO CHRISTI. Hæc pars non est in Græco nec in Syriaco, nec in emendatioribus Latinis. Veteres quoque non agnoscunt. Videtur huc temerè asscripta ex loco simili, id est, ex initio capitis 11 huius epistolæ.

17 IDEO MISI AD VOS TIMOTHEVM. Græcè, *Propter hoc misi vobis Timotheum*; nempe vt ex eo discatis vitæ meæ institutum & conuersationem quam imitemini. Id enim mox explicat. Hinc colligunt quidam per Timotheũ missam esse hanc epistolam: idque habet annotatio Græca ad calcem epistolæ. Sed falsò id colligi, docebimus ad illud capitis vltimi, *Si autem venerit Timotheus*. Sed & hîc indicat se Timotheum iam præmisisse. Non enim dicit mitto, sed *misi*.

An per Timotheũ missa hæc epistola.

QVI EST FILIVS MEVS CARISSIMVS. Timotheum filium suum vocat, non quod eum aut mundo genuerit, aut Christo: (Nam Timotheus Christianus erat, priusquam in eum Paulus incidisset Act. 16.) sed vt senex iuuenem peregrinationis comitem ac socium laborum; quem meritò ob vitæ morumque eius sinceritatem, paterno amore complectebatur. Cur autem in epistola 1 ad ipsum Timotheum scripta, cap. 1. vocet eum dilectum filium in fide, in eius loci commentario dicemus.

Paulus cur Timotheũ suũ filium vocet.

ET FIDELIS IN DOMINO. Id est, fidelem mihi operam præstans in ijs quæ ad Christum & eius euangelium propagandum pertinent. Quo nomine egregiè eum commendat in epistola ad Philippenses, cap. 2, & iam antè commendauerat Thessalonicensibus, 1 epist. 3.

Laus Timothei.

QVI VOS COMMONEFACIET VIAS MEAS QVÆ SVNT IN CHRISTO IESV. In Græcis plerisque non additur *Iesu*. Sensus est: Qui in memoriã vobis reducet, (id enim significat Græcum verbum ἀναμνήσει) meam conuersationẽ, prædicationem, pericula, labores, & horum tolerantiam; denique totum vitæ meæ institutum, quod sequor in religione Christi: Quibus cognitis habeatis quod in me, vt filij in patre, imitemini. Vias pro conuersatione vitæ dixit phrasi Hebræa; tametsi quidam hîc etiã ad doctrinam extendunt: ne per nouos magistros ab apostoli sui doctrina se patiantur abduci.

Viæ pro actionibus vitæ.

SICVT VBIQVE IN OMNI ECCLESIA DOCEO. Nihil, inquit, peculiare vobis iniungo: sed illud exigo quod passim ab alijs, vt scilicet exempla apostolorum imitentur. Quod si vias ad doctrinam placeat extendere; sensus commodior erit: vt hinc quoque discamus veritatẽ Christianæ religionis, apud omnes & semper, eandem esse: nec loco nec tempore variare. Vtrumque sensum videre est apud Aquinatem.

Veritas Christiana apud omnes eadem.

18 TANQVAM NON VENTVRVS SIM AD VOS, SIC INFLATI SVNT QVIDAM. *Sic* additum est ab interprete, vt plenior esset sententia. *Venturus* Græcè quidem participium est præsentis temporis ἐρχομένου, sed significationem habet futuri. Vnde in euangelijs ὁ ἐρχόμενος *ille qui venturus est*. De quo vocabulo alibi plura. Ne Corinthij suspicarentur Paulum non venturum ad ipsos, eo quod Timotheum misisset; ideoque securiores ac segniores minus præstarent officium vitæ Christianæ; præmonet eos de suo aduentu; maximè propter quosdam, qui, quemadmodum mali discipuli absente præceptore, & mali domestici absente domino, ferocius atque insolentius se gerebant, non sine contemptu ecclesiasticæ disciplinæ. Hoc est enim quod ait, *inflati sunt quidam*. tametsi præcipuè hoc in illos sapientiæ professores dicitur. Inflat enim sapientia sęcu-

Sapientia secularis inflat.

laris.

hoc vsque tempus inediam patimur, ac tenuissimo cibo contenti viuimus, ne discipulis nostris simus onerosi. Hîc ex antithesi intellige de magistris aduersum quos agit, omnia contraria: sicut expressius id ostendit in 2 epistola cap. 11 illis verbis: *Sustinetis enim, si quis in seruitutem vos redigit; si quis deuorat; si quis accipit* &c.

ET NVDI SVMVS. Id est laceri ac pene nudi incedimus, vestibus ad arcenda frigora necessarijs destituti. Sic enim in 2 epist. 11, *In frigore & nuditate*.

ET COLAPHIS CEDIMVR. Græcè vno verbo κολαφιζόμεθα. Significare vult contumeliosam tractationem, maximè quæ fit inflictis verberibus.

ET INSTABILES SVMVS. Id est, *incertis vagamur sedibus*, vt Erasmus vertit; non habemus certum habitandi locum. Id enim significat verbum Græcum ἀστατοῦμεν.

12 ET LABORAMVS OPERANTES MANIBVS NOSTRIS. Græcè, *proprijs manibus*. quod magis emphaticum est. Id Paulum fecisse testatur de eo Lucas Act. 18, & ipse Paulus de se Act. 20. 1 Thess. 2. & 2 Thess. 3. Atque interim hic obliquè taxat Corinthios, qui cum diuites essent, & alios magistros haud sincerè Christum prædicantes lautè alerent, suum apostolum paterentur egere & opere manuum quærere victum.

Paulus manibus laborat.

MALEDICIMVR ET BENEDICIMVS. In hoc membro & duobus sequentibus, loco prioris verbi Græcè participium est passiuum præsentis temporis: quod tamen interpres rectè & concinnè (quamuis improbet Valla) reddidit per verbum addita coniunctione &; præsertim quod Latini ferè careant eiusmodi participio. quanquam Erasmus & alij participia participijs reddiderunt; at sensu prorsus eodem. Illis, inquit, qui maledictis & probris nos impetunt (id enim significat vox Græca λοιδορούμενοι) nos vicissim, iuxta Christi præceptum, Luc. 6, *benedicimus*, id est bene precamur: tantum abest vt maledicta regeramus. Quid in sacris literis significet benedicere, vide plenius explicatum à nobis ad illud Rom. 12, *Benedicite persequentibus vos* &c.

PERSECVTIONEM PATIMVR ET SVSTINEMVS. *Sustinemus* ἀνεχόμεθα, id est patienter & æquo animo ferimus. Non resistimus, nec cogitamus vindictam.

13 BLASPHEMAMVR, ET OBSECRAMVS. Id est, conuicijs affecti benignum ac molle responsum damus; humiliter loquimur obsecrantium more: quo sic vincamus maliciam aduersariorum, secundum illud ipsius apostoli Rom. 12, *Vince in bono malum*. Caietanus obsecrationem interpretatur sacras orationes fusas ad Deum. Sed prior expositio Græcorum est, eaque melior. Nam verbum Græcum παρακαλεῖν significat obsecrare cum adhortatione, quomodo sæpe Paulus in suis epistolis obsecrat eos ad quos scribit. Quæ res studiosè annotata est à Theophylacto. Sic & paulo pòst Corinthios obsecrat eadē Græca voce: *Rogo ergo vos*. Porrò blasphemia generaliter significat conuicium aliquod grāde; non id solum quod fit in Deum, sed etiam quod in homines.

Quid blasphemia.

TANQVAM PVRGAMENTA HVIVS MVNDI FACTI SVMVS. *Huius* non additur in Græco. *Purgamenta*, Græcè περικαθάρματα, dicuntur sordes quæ absterguntur ab ea re quam circumcircà mūdamus; vt exponit Theophylactus. Sensus: Reputamur velut sordes, fęces, colluuies, excrementa humani generis: contemptissimi & abiectissimi sumus omnium mortalium, ac digni habiti qui ex hominum consortio procul eijciamur. Rursus idem significat per id quod sequitur.

Purgamenta quæ dicantur.

OMNIVM PERIPSEMA VSQVE ADHVC. Supple ex priori membro: tanquam omnium peripsema facti sumus, &c. *Peripsema* Græcum vocabulum, quod & Tertullianus retinuit, hunc locum citans lib. de pudicitia, sonat abstersionem. De cuius significato multa ex varijs authoribus congerit Erasmus in annotationibus: multa etiam ab alijs dicuntur. Theophylactus putat hoc & superiori vocabulo rem eādem significari; nempe quicquid abradendo vel abstergendo tanquam impurum & inutile, relinquitur pedibus conculcandum: quod alij ramentum, alij reiectamētum vertunt. Oecumenius interpretatur pannum quo laborantibus sudores abstergi solent: ac si dicat Paulus; Omnium sumus penicillus ac spongia, qua suas sordes extergant. In summa, significatur hac & priori parte extrema vilitas & contemptus. Quod autem tam apud verum Ambrosium sermone 8 super psal. 118. quam apud putatiuum in huius loci commentario, legitur *lustramenta*; neutrius Græci vocabuli significatum exprimit. Sunt enim lustramenta purgationes factę per sacrificia. Porrò quod addit apostolus, *vsque adhuc*, repetitio est eius quod antè dixerat, *vsque in hanc horam*.

Peripsema quid significet.

14 NON VT CONFVNDAM VOS HÆC SCRIBO. Hic iam non Corinthiorum magistros, sed Corinthios ipsos alloquitur, qui in talibus magistris gloriabantur, quales suprà depinxit. Gręcè est, *Non pudefaciens vos hæc scribo*. Quod tamen rectè vertitur, *Non vt pudefaciam*, seu *rubore suffundam vos, hæc scribo*. Nam confundere quod dixit interpres, in hac significatione minus est Latinum. Sensus: Quæ scribo de nostra vilitate & contemptu, deque magistrorum vestrorum honore & gloria: non scribo vt vos pudore afficiam. Subindicat reuera Corinthijs pudendum fuisse, quod posthabitis & neglectis apostolis, qui tanta patiebantur ipsorum causa, sectarentur gloriosulos quosdam magistros; ac pulcrum sibi ducerent, si eorum discipuli vocarentur.

SED VT FILIOS MEOS CHARISSIMOS MONEO. Quędam Græca νουθετῶν *monens, admonens*: vt respondeat parti præcedenti: *Non pudefaciens vos hæc scribo, sed vt filios meos dilectos*

admo-

admonens. tametsi id sensum non variat. Sed, inquit, hęc scribo, quò vos commoneam (quos vt filios meos paterno affectu diligo) vt sciatis quo loco nos apostolos, & quo vestros illos magistros habere debeatis.

15 NAM SI DECEM MILLIA PÆDAGOGORVM HABEATIS IN CHRISTO, SED NON MVLTOS PATRES. *Decem millia,* Græcè μυρίους: quod quidem propriè decies mille significat, sed pro numero magno & indefinito passim vsurpatur, quomodo sexcenti apud Latinos. Alij vertunt *innumeros.* Videntur autem Corinthij gloriati fuisse etiam in multitudine magistrorum. Igitur quod apostolus dicit, tale est: Illi quos vt magistros suspicitis, vt maximùm pædagogi vestri sunt in Christo, non patres. Non enim vos in Christo genuerunt: sed ab alio genitos susceperunt instituendos; quod est pædagogi, qui ad eam rem plerumque mercede conducitur. Vnde & patris multo vehementior est in filium amor quàm pędagogi. Quare etiamsi innumeros pædagogos in Christo, id est, in doctrina Christi, habeatis; scire tamen debetis vos non multos habere patres.

Multi pædagogi Corinthiorũ, sed vnus pater.

NAM IN CHRISTO IESV PER EVANGELIVM EGO VOS GENVI. Probat quod dixit, *sed non multos patres.* Nam, inquit, ego pater vester sum in Christo, quippe qui vos in Christo genui, hoc est Christianos feci per euangelium à me primo vobis annunciatum. Id superiori capite sub alijs metaphoris dixit; *Ego plantaui. fundamentum posui.* Colligendum autem relinquit se solum esse eorum patrem. Nã pronomen *ego* cum emphasi legendum: ac si dicat; non illi, non alij, sed ego solus. Id verò non exprimit, ne videatur arrogantius loqui.

16 ROGO ERGO VOS. *Rogo,* Græcè παρακαλῶ, quod alij vertunt *adhortor.* Vtrumque rectè. Nam qui adhortantur, etiam rogare solent. Quod in quibusdam codicibus additur *fratres,* quamuis etiam Thomas legat & exponat; adiectitium est. Nec admodum congruit huic loco, vbi se patrem vocauit, & illos filios.

IMITATORES MEI ESTOTE. *Estote,* Græcè γίνεσθε *efficiamini.* Syra versio sic habet: *mei similes fiatis.* Quia dixerat se patrem: meritò monet, vt sui sint imitatores, scilicet vt patris. Decet enim filios imitari patrem. Hoc autem dicit, cõscius sibi suę integritatis: cum è diuerso magistri illi seu pædagogi multa haberent non imitanda. Quos proinde ne imitentur, indirectè suos filios hac cohortatione reuocat.

SICVT ET EGO CHRISTI. Hæc pars non est in Græco nec in Syriaco, nec in emendatioribus Latinis. Veteres quoque non agnoscunt. Videtur huc temerè asscripta ex loco simili, id est, ex initio capitis 11 huius epistolæ.

17 IDEO MISI AD VOS TIMOTHEVM. Græcè, *Propter hoc misi vobis Timotheum*; nempe vt ex eo discatis vitæ meæ institutum & conuersationem quam imitemini. Id enim mox explicat. Hinc colligunt quidam per Timotheũ missam esse hanc epistolam: idque habet annotatio Græca ad calcem epistolæ. Sed falsò id colligi, docebimus ad illud capitis vltimi, *Si autem venerit Timotheus.* Sed & hîc indicat se Timotheum iam præmisisse. Non enim dicit mitto, sed *misi.*

An per Timotheũ missa hæc epistola.

QVI EST FILIVS MEVS CARISSIMVS. Timotheum filium suum vocat, non quod eum aut mundo genuerit, aut Christo: (Nam Timotheus Christianus erat, priusquam in eum Paulus incidisset Act. 16.) sed vt senex iuuenem peregrinationis comitem ac socium laborum; quem meritò ob vitæ morumque eius sinceritatem, paterno amore complectebatur. Cur autem in epistola 1 ad ipsum Timotheum scripta, cap. 1. vocet eum dilectum filium in fide, in eius loci commentario dicemus.

Paulus cur Timotheũ suũ filium vocet.

ET FIDELIS IN DOMINO. Id est, fidelem mihi operam præstans in ijs quæ ad Christum & eius euangelium propagandum pertinent. Quo nomine egregiè eum commendat in epistola ad Philippenses, cap. 2. & iam antè commendauerat Thessalonicensibus, 1 epist. 3.

Laus Timothei.

QVI VOS COMMONEFACIET VIAS MEAS QVÆ SVNT IN CHRISTO IESV. In Græcis plerisque nõn additur *Iesu.* Sensus est: Qui in memoriã vobis reducet, (id enim significat Græcum verbum ἀναμνήσει) meam conuersationẽ, prædicationem, pericula, labores, & horum tolerantiam; denique totum vitæ meæ institutũm, quod sequor in religione Christi: Quibus cognitis habeatis quod in me, vt filij in patre, imitemini. Vias pro conuersatione vitæ dixit phrasi Hebræa; tametsi quidam hîc etiã ad doctrinam extendunt: ne per nouos magistros ab apostoli sui doctrina se patiantur abduci.

Via pro actionibus vitæ.

SICVT VBIQVE IN OMNI ECCLESIA DOCEO. Nihil, inquit, peculiare vobis iniungo: sed illud exigo quod passim ab alijs, vt scilicet exempla apostolorum imitentur. Quod si vias ad doctrinam placeat extendere; sensus commodior erit: vt hinc quoque discamus veritatẽ Christianæ religionis, apud omnes & semper, eandem esse: nec loco nec tempore variare. Vtrumque sensum videre est apud Aquinatem.

Veritas Christiana apud omnes eadem.

18 TANQVAM NON VENTVRVS SIM AD VOS, SIC INFLATI SVNT QVIDAM. *Sic* additum est ab interprete, vt plenior esset sententia. *Venturus* Græcè quidem participium est præsentis temporis ἐρχομένου, sed significationem habet futuri. Vnde in euangelijs ὁ ἐρχόμενος *ille qui venturus est.* De quo vocabulo alibi plura. Ne Corinthij suspicarentur Paulum non venturum ad ipsos, eo quod Timotheum misisset; ideoque securiores ac segniores minus præstarent officium vitæ Christianæ; præmonet eos de suo aduentu; maximè propter quosdam, qui, quemadmodum mali discipuli absente præceptore, & mali domestici absente domino, ferocius atque insolentius se gerebant, non sine contemptu ecclesiasticæ disciplinæ. Hoc est enim quod ait, *inflati sunt quidam.* tametsi præcipuè hoc in illos sapientiæ professores dicitur. Inflat enim sapientia sæcu-

Sapientia sæcularium inflat.

lari-

hoc vsque tempus inediam patimur, ac tenuissimo cibo contenti viuimus, ne discipulis nostris simus onerosi. Hic ex antithesi intellige de magistris aduersum quos agit, omnia contraria: sicut expressius id ostendit in 2 epistola cap. 11 illis verbis: *Sustinetis enim, si quis in seruitutem vos redigit; si quis deuorat; si quis accipit* &c.

ET NVDI SVMVS. Id est laceri ac pene nudi incedimus, vestibus ad arcenda frigora necessariis destituti. Sic enim in 2 epist. 11, *In frigore & nuditate*.

ET COLAPHIS CEDIMVR. Græcè vno verbo κολαφιζόμεθα. Significare vult contumeliosam tractationem, maximè quæ fit inflictis verberibus.

ET INSTABILES SVMVS. Id est, *incertis vagamur sedibus*, vt Erasmus vertit; non habemus certum habitandi locum. Id enim significat verbum Græcum ἀστατοῦμεν.

12 ET LABORAMVS OPERANTES MANIBVS NOSTRIS. Græcè, *proprijs manibus*. quod magis emphaticum est. Id Paulum fecisse testatur de eo Lucas Act. 18, & ipse Paulus de se Act. 20. 1 Thess. 2. & 2 Thess. 3. Atque interim hic obliquè taxat Corinthios, qui cum diuites essent, & alios magistros haud sincerè Christum prædicantes lautè alerent, suum apostolum paterētur egere & opere manuum quærere victum.

Paulus manibus laborat.

MALEDICIMVR ET BENEDICIMVS. In hoc membro & duobus sequentibus, loco prioris verbi Græcè participium est passiuum præsentis temporis: quod tamen interpres rectè & concinnè (quamuis improbet Valla) reddidit per verbum addita coniunctione *&*; præsertim quod Latini ferè careant eiusmodi participio. quanquam Erasmus & alij participia participijs reddiderunt; at sensu prorsus eodem. Illis, inquit, qui maledictis & probris nos impetunt (id enim significat vox Græca λοιδορούμενοι), nos vicissim, iuxta Christi præceptum, Luc. 6, *benedicimus*, id est bene precamur: tantum abest vt maledicta regeramus. Quid in sacris literis significet benedicere, vide plenius explicatum à nobis ad illud Rom. 12, *Benedicite persequentibus vos* &c.

PERSEQVTIONEM PATIMVR ET SVSTINEMVS. *Sustinemus* ἀνεχόμεθα, id est patienter & æquo animo ferimus. Non resistimus, nec cogitamus vindictam.

13 BLASPHEMAMVR, ET OBSECRAMVS. Id est, conuicijs affecti benignum ac molle responsum damus; humiliter loquimur obsecrantium more: quo sic vincamus maliciam aduersariorum, secundum illud ipsius apostoli Rom. 12, *Vince in bono malum*. Caietanus obsecrationem interpretatur sacras orationes fusas ad Deum. Sed prior expositio Græcorum est, eaque melior. Nam verbum Græcum παρακαλεῖν significat obsecrare cum adhortatione, quomodo sæpe Paulus in suis epistolis obsecrat eos ad quos scribit. Quæ res studiosè annotata est à Theophylacto. Sic & paulo pòst Corinthios obsecrat eadē Græca voce: *Rogo ergo vos*. Porrò blasphemia generaliter significat conuicium aliquod grāde; non id solum quod fit in Deum, sed etiam quod in homines.

Quid blasphemia.

TANQVAM PVRGAMENTA HVIVS MVNDI FACTI SVMVS. *Huius* non additur in Græco. *Purgamenta*, Græcè περικαθάρματα, dicuntur sordes quæ absterguntur ab ea re quam circumcircà mūdamus; vt exponit Theophylactus. Sensus: Reputamur velut sordes, fęces, colluuies, excrementa humani generis: contemptissimi & abiectissimi sumus omnium mortalium, ac digni habiti qui ex hominum consortio procul eijciamur. Rursus idem significat per id quod sequitur.

Purgamenta quæ dicantur.

OMNIVM PERIPSEMA VSQVE ADHVC. Supple ex priori membro: tanquam omnium peripsema facti sumus, &c. *Peripsema* Græcum vocabulum, quod & Tertullianus retinuit, hunc locum citans lib. de pudicitia, sonat abstersionem. De cuius significato multa ex varijs authoribus congerit Erasmus in annotationibus: multa etiam ab alijs dicuntur. Theophylactus putat hoc & superiori vocabulo rem eādem significari; nempe quicquid abradendo vel abstergendo tanquam impurum & inutile, relinquitur pedibus conculcandum: quod alij ramentum, alij reiectamētum vertunt. Oecumenius interpretatur pannum quo laborantibus sudores abstergi solent: ac si dicat Paulus; Omnium sumus penicillus ac spongia, qua suas sordes extergant. In summa, significatur hac & priori parte extrema vilitas & contemptus. Quod autem tam apud verum Ambrosium sermone 8 super psal. 118. quam apud putatiuum in huius loci commentario, legitur *lustramenta*; neutrius Græci vocabuli significatum exprimit. Sunt enim lustramenta purgationes factę per sacrificia. Porrò quod addit apostolus, *vsque adhuc*, repetitio est eius quod antè dixerat, *vsque in hanc horam*.

Peripsema quid significet.

14 NON VT CONFVNDAM VOS HÆC SCRIBO. Hic iam non Corinthiorum magistros, sed Corinthios ipsos alloquitur, qui in talibus magistris gloriabantur, quales suprà depinxit. Gręcè est, *Non pudefaciens vos hæc scribo*. Quod tamen rectè vertitur, *Non vt pudefaciam*, seu *rubore suffundam vos, hæc scribo*. Nam confundere quod dixit interpres, in hac significatione minus est Latinum. Sensus: Quæ scribo de nostra vilitate & contemptu, deque magistrorum vestrorum honore & gloria: non scribo vt vos pudore afficiam. Subindicat reuera Corinthijs pudendum fuisse, quod posthabitis & neglectis apostolis, qui tanta patiebantur ipsorum causa, sectarentur gloriosulos quosdam magistros; ac pulcrum sibi ducerent, si eorum discipuli vocarentur.

SED VT FILIOS MEOS CHARISSIMOS MONEO. Quędam Græca νουθετῶν *monens, admonens*: vt respondeat parti præcedenti: *Non pudefaciens vos hæc scribo, sed vt filios meos dilectos*

admo-

admonens. tametsi id sensum non variat. Sed, inquit, hęc scribo, quò vos commoneam (quos vt filios meos paterno affectu diligo) vt sciatis quo loco nos apostolos, & quo vestros illos magistros habere debeatis.

15 NAM SI DECEM MILLIA PÆDAGOGORVM HABEATIS IN CHRISTO, SED NON MVLTOS PATRES. *Decem millia,* Græcè μυρίυς: quod quidem propriè decies mille significat, sed pro numero magno & indefinito passim vsurpatur, quomodo sexcenti apud Latinos. Alij vertunt *innumeros*. Videntur autem Corinthij gloriati fuisse etiam in multitudine magistrorum. Igitur quod apostolus dicit, tale est: Illi quos vt magistros suspicitis, vt maximùm pædagogi vestri sunt in Christo, non patres. Non enim vos in Christo genuerunt: sed ab alio genitos susceperunt instituendos; quod est pædagogi, qui ad eam rem plerumque mercede conducitur. Vnde & patris multo vehementior est in filium amor quàm pędagogi. Quare etiamsi innumeros pædagogos in Christo, id est, in doctrina Christi, habeatis; scire tamen debetis vos non multos habere patres.

Multi pædagogi Corinthiorū, sed vnus pater.

NAM IN CHRISTO IESV PER EVANGELIVM EGO VOS GENVI. Probat quod dixit, *sed non multos pàtres*. Nam, inquit, ego pater vester sum in Christo, quippe qui vos in Christo genui, hoc est Christianos feci per euangelium à me primo vobis annunciatum. Id superiori capite sub alijs metaphoris dixit; *Ego plantaui. fundamentum posui.* Colligendum autem relinquit se solum esse eorum patrem. Nā pronomen *ego* cum emphasi legendum: ac si dicat; non illi, non alij, sed ego solus. Id verò non exprimit, ne videatur arrogantius loqui.

16 ROGO ERGO VOS. *Rogo,* Græcè παρακαλῶ, quod alij vertunt *adhortor*. Vtrumque rectè. Nam qui adhortantur, etiam rogare solent. Quod in quibusdam codicibus additur *fratres*, quamuis etiam Thomas legat & exponat; adiectitium est. Nec admodum congruit huic loco, vbi se patrem vocauit, & illos filios.

IMITATORES MEI ESTOTE. *Estote,* Græcè γίνεσθε *efficiamini*. Syra versio sic habet: *mei similes fiatis*. Quia dixerat se patrem: meritò monet, vt sui sint imitatores, scilicet vt patris. Decet enim filios imitari patrem. Hoc autem dicit, cōscius sibi suę integritatis: cum è diuerso magistri illi seu pædagogi multa haberent non imitanda. Quos proinde ne imitentur, indirectè suos filios hac cohortatione reuocat.

SICVT ET EGO CHRISTI. Hæc pars non est in Græco nec in Syriaco, nec in emendatioribus Latinis. Veteres quoque non agnoscunt. Videtur huc temerè asscripta ex loco simili, id est, ex initio capitis 11 huius epistolæ.

17 IDEO MISI AD VOS TIMOTHEVM. Græcè, *Propter hoc misi vobis Timotheum*; nempe vt ex eo discatis vitæ meæ institutum & conuersationem quam imitemini. Id enim mox explicat. Hinc colligunt quidam per Timotheū missam esse hanc epistolam: idque habet annotatio Græca ad calcem epistolæ. Sed falsò id colligi, docebimus ad illud capitis vltimi, *Si autem venerit Timotheus*. Sed & hîc indicat se Timotheum iam præmisisse. Non enim dicit mitto, sed *misi*.

An per Timotheū missa hac epistola.

QVI EST FILIVS MEVS CARISSIMVS. Timotheum filium suum vocat, non quod eum aut mundo genuerit, aut Christo: (Nam Timotheus Christianus erat, priusquam in eum Paulus incidisset Act. 16.) sed vt senex iuuenem peregrinationis comitem ac socium laborum; quem meritò ob vitæ morumque eius sinceritatem, paterno amore complectebatur. Cur autem in epistola 1 ad ipsum Timotheum scripta, cap. 1. vocet eum dilectum filium in fide, in eius loci commentario dicemus.

Paulus cur Timotheū suū filium vocet.

ET FIDELIS IN DOMINO. Id est, fidelem mihi operam præstans in ijs quæ ad Christum & eius euangelium propagandum pertinent. Quo nomine egregiè eum commendat in epistola ad Philippenses, cap. 2, & iam antè commendauerat Thessalonicensibus, 1 epist. 3.

Laus Timothei.

QVI VOS COMMONEFACIET VIAS MEAS QVÆ SVNT IN CHRISTO IESV. In Græcis plerisque non additur *Iesu*. Sensus est: Qui in memoriā vobis reducet, (id enim significat Græcum verbum ἀναμνήσει) meam conuersationē, prædicationem, pericula, labores, & horum tolerantiam; denique totum vitæ meæ institutum, quod sequor in religione Christi: Quibus cognitis habeatis quod in me, vt filij in patre, imitemini. Vias pro conuersatione vitæ dixit phrasi Hebræa; tametsi quidam hîc etiā ad doctrinam extendunt: ne per nouos magistros ab apostoli sui doctrina se patiantur abduci.

Vias pro actionibus vita.

SICVT VBIQVE IN OMNI ECCLESIA DOCEO. Nihil, inquit, peculiare vobis iniungo: sed illud exigo quod passim ab alijs, vt scilicet exempla apostolorum imitentur. Quod si vias ad doctrinam placeat extendere; sensus commodior erit: vt hinc quoque discamus veritatē Christianæ religionis, apud omnes & semper, eandem esse: nec loco nec tempore variare. Vtrumque sensum videre est apud Aquinatem.

Veritas Christiana apud omnes eadem.

18 TANQVAM NON VENTVRVS SIM AD VOS, SIC INFLATI SVNT QVIDAM. *Sic* additum est ab interprete, vt plenior esset sententia. *Venturus* Græcè quidem participium est præsentis temporis ἐρχομένυ, sed significationem habet futuri. Vnde in euangelijs ὁ ἐρχόμενος *ille qui venturus est*. De quo vocabulo alibi plura. Ne Corinthij suspicarentur Paulum non venturum ad ipsos, eo quod Timotheum misisset; ideoque securiores ac segniores minus præstarent officium vitæ Christianæ; præmonet eos de suo aduentu; maximè propter quosdam, qui, quemadmodum mali discipuli absente præceptore, & mali domestici absente domino, ferocius atque insolentius se gerebant, non sine contemptu ecclesiasticæ disciplinæ. Hoc est enim quod ait, *inflati sunt quidam*. tametsi præcipuè hoc in illos sapientiæ professores dicitur. Inflat enim sapientia sęcularis.

Sapientia secularis inflat.

laris. Parcit autem nominibus, ne quasi iniuria affecti iritentur, & insanabiles se cùm venerit, exhibeant.

19 VENIAM AVTEM AD VOS CITO. *Citò*, Græcè quidem ταχέως, id est, *citò, celeriter*: quod tamen non ad celeritatem profectionis, sed ad breuitatem temporis quo venturus sit, referendum est. Hinc alij vertunt, *breui, actutum*. Non ita tamen breui id se facturum sentit, vt non pertransita prius Macedonia: quod declarat infrà cap. vltimo. Deinde non est hic sermo prædicentis quod futurum sit, sed simpliciter significantis animi sui propositum, vel etiam promittentis: quod tamen promittentis propositum multipliciter impediri poterat; sicut & reuera impeditum fuit; saltem ne breui veniret: quemadmodum ex secunda epistola cap. 1 patebit. Vnde & prudenter addit.

Promittit Paulus, non prædicit.

SI DOMINVS VOLVERIT. Præceptum est Iacobi apostoli cap. 4, vt quoties dicimus nos aliquid esse facturos, addamus; *Si Dominus voluerit*. addamus, inquam, si non semper voce, semper tamen animo ac cogitatione. Et meritò. Nam vt dicitur Prouerb. 16, *Cor hominis disponit viam suam: sed Domini est dirigere gressus eius.*

ET COGNOSCAM NON SERMONEM EORVM QVI INFLATI SVNT, SED VIRTVTEM. Græcè δύναμιν, *potentiam*. Multi sic exponunt: Cùm venero, experiar & probabo, non quam pulcrè loquantur illi inflati & arrogátes magistri; sed quam bene operentur: id est, quàm Christianè viuant. Nam virtus in opere conspicitur. Atqui verisimilius est virtutem intelligi in effectu doctrinæ quam tradebant: vt sensus sit; Videbo non quam scitè loquantur: sed quantum apud vos sua scientia & doctrina quam iactant, profecerint: id est quàm per eos sitis bene reformati: quam omnia rectè se habeant apud vos per illos magistros eloquétes & sapientes quos admiramini. Transitum enim parat occulto quodam artificio ad sequentem obiurgationem. Satis etiam hinc apparet, per eos quos iam secundò inflatos vocat, illos præcipuè notari, sicut dixi, qui se pro magistris venditabant apud Corinthios.

20 NON ENIM IN SERMONE EST REGNVM DEI, SED IN VIRTVTE. *Est*, additum ab interprete. Partem hanc ita exponunt: Regnum Dei nobis exhibitum per Christum, quo nimirum Deus in nobis regnat, non consistit in ornatu sermonis instructi sapientia sæculari, sed in virtute, scilicet ea quæ bonis operibus demonstratur. Sic Oecumenius & alij plerique: vt hoc dictum sit non dissimili ratione cũ eo quod dicit Rom. 14, regnum Dei non esse cibum & potum, sed iusticiam & pacem &c. Verùm probabilius est, vt antè exposui, virtutem intelligi in effectu sermonis. Per hoc enim regnum Dei promouetur, si sermo prædicatoris sit efficax in animis auditorum, vt iusticiam & pacem & cætera quæ regni Dei sunt, operentur. Sensus hic acceptior erit, si secundo loco tam in hac parte, quam in præcedenti, suppleas id quod ex priori loco videtur apostolus intelligédum relinquere, nimirum hoc pacto: *sed virtutem* sermonis. *sed in virtute* sermonis. Virtus enim sermonis apparet in opere auditoris. Illud haud placet, quod Theophylactus & Caietanus vtrobique virtutem interpretantur potestatem miraculorum. Nō enim probandus est bonus doctor per miracula, vt ita demum approbetur si miracula faciat: quãdo nec Ioannes Baptista signum vllum fecit, Ioan. 10. Neque regnum Dei consistit in miraculis, nisi secundariò; sed maximè probatur sermo doctoris ex vero ac spirituali profectu discipulorum.

Non in sermone, sed in virtute regnum Dei

21 QVID VVLTIS? Hic scholia Græca nouum caput inchoant. Pertinent enim ista huius capitis extrema ad argumentum sequentis: & sic ea tractat Augustinus libro 3 contra epistolam Parmeniani cap. 1. Sensus: Optionem vobis do eligendi alterum ex duobus. Liberum vobis est vtrum velitis, eligere. Locus manifestus pro libero arbitrio.

Liberum arbitriũ.

IN VIRGA VENIAM AD VOS? *Veniam* subiunctiui modi est, Græcè ἔλθω. Subauditur enim, vt. *In virga*, Hebraismus; id est, cum virga. Significat autem virga metonymicè seueritatem disciplinæ, cum authoritate eam exercendi. Erat enim apostolis data à Christo potestas, pœnis quibusdam animaduertendi in eos qui grauius delinquerent: quæ & procul dubio transiuit ad eorum successores. Hanc potestatem Paulus exercet cap. seq. Meminit autem eius & in 2 epistola cap. 10 & 13, dicẽs eam sibi datam à Domino *in ædificationem & non in destructionem*. Porro virgam nominat, non gladium: tametsi gladium abscissionis, id est excommunicationis iam cogitans: quia patrem se dixerat. Patris enim est, virga castigare filium.

Quæ potestas virga nomine significata.

AN IN CHARITATE ET SPIRITV MANSVETVDINIS. Id est; an vultis vt veniens ostẽdam erga vos amorem & mansuetudinis seu lenitatis affectum. Quamuis enim apostoli semper animo gererent charitatem & mansuetudinem erga fideles; non tamen eam semper ostendebant. Nam percutere & punire non videtur esse amoris sed odij; licet dum à patre fit, ex amore latente proficiscatur. Cæterùm in potestate Corinthiorum erat, vtrũ ex his duobus faceret apostolus; quia si permanerent in peccatis, in virga venturus erat ad eos; si pœnitentiam agerent, venturus erat in charitate & spiritu mansuetudinis. Hunc locum paulo aliter intellexit Augustinus suprà citatus. Sic enim scribit: *Nunquid & virga sine charitate est: quia ita contexuit: In virga veniam ad vos an in charitate? Sed quod sequitur, spiritu mansuetudinis, admonet intelligi, quia & virga charitatem habet: sed aliud est charitas seueritatis, aliud charitas mansuetudinis. Vna quidem charitas est, sed diuersa in diuersis operatur*. Hæc Augustinus: secundum quem nõ hic facit antithesim Paulus inter virgam & charitatem, sed inter virgam & charitatem cum spiritu mãsuetudinis.

Virga non pugnat cũ charitate.

Atque

Atque id est quod dicit Hugo Victorinus: *nomen charitatis hîc ex adiuncto restringi circa suauia & delectabilia quæ ex charitate fiunt.* Verùm hæc interpretatio coactior esse videtur: nec vsquam legimus charitatem mansuetudinis, aut seueritatis. Certe priorem sensum, qui obuius est, plerique omnes tradunt, tam Græci quam Latini. Porro quod non sine causa virgam comminatus fuerit apostolus, sequentia verba declarant.

SVMMARIVM.

Grauiter eos increpat, quod incestum hominem in suo cœtu tolerarent. Eundem satanæ tradendum indicat in interitum carnis. Monet vt expurgato veteri fermento epulentur in azymis puræ conuersationis. Alios quoque palam criminosos fratres vitari præcipit.

CAPVT V.

1 OMNINO AVDITVR INTER VOS FORNICATIO. Incipit à narratione; sed quæ cum exaggeratione facinoris seueram habeat obiurgationem, non eius tantum qui facinus admiserat; quod hic narratur; sed totius ecclesiæ Corinthiorum, quæ sinebat impunitum, non sine graui culpa negligentiæ. *Omnino*, inquit, *auditur inter vos fornicatio*, id est, non leuis rumor sed constans fama est, ac res notior quam vt negari possit, fornicationem apud vos committi. Nam illud *inter vos* ad fornicationem, nõ ad auditum refertur. Fornicatio, Græcè πορνεία (*Fornicatio quid significet in scripturis.*) (stuprum alij vertunt) more scripturæ generaliter accipitur pro quouis concubitu non coniugali: vt etiam adulterium, incestum, & eius generis alia comprehendat.

ET TALIS FORNICATIO QVALIS NEC INTER GENTES. Græcè, *Quæ nec in gentibus*, siue *inter gentes nominatur*. Quanquam illud *nominatur*, non à Paulo scriptum, sed à Græco quopiã asscriptum suspicari licet, siue explendæ sententiæ causa, siue ex occasione similis loci Eph. 5, *nec nominatur in vobis*. Nam in Latinis certè nullis scriptum reperitur; ac sermonem reddit nimis hyperbolicum: vt non immeritò censeat Erasmus Latinorum codicum lectionem esse sinceriorem; secundum quam repetendum est ex parte priori verbum *auditur*; vt sensus sit: Et quidem eius generis fornicatio, quæ nec inter gentiles à Dei noticia alienos, audiri solet. Cæterùm fornicarius iste Iudæúsne fuerit an gentilis, haud liquet. Illud satis constat, inter Corinthios fideles etiam Iudæos aliquos fuisse; quã de re diximus in argumento epistolæ. Si Iudæus fuit: dictum est ad maiorem eius pudorem, *qualis nec inter gentes*. Nam turpissimum erat in Iudæo qui legem à Deo acceperat, inueniri flagitium quale nec inter gentes. Sed verisimilius est gentilem fuisse. Nam tantum in Iudæo facinus ecclesia gentilium non perinde tolerasset.

ITA VT VXOREM PATRIS ALIQVIS HABEAT. Nomen non exprimit, parcens auribus legentium. Nam nec erat necesse, quum satis esset notum ob publicum rumorem. Vxorem patris intelligit nouercam, non matrem, vt accepisse videtur Liranus. (*Vxor patris quæ dicatur.*) Loquitur autem apostolus non de relicta patris demortui, sed de vxore patris viuentis, id est, de ea quæ iam tum adhuc erat vxor patris; vt in eodẽ facinore duo non ferenda crimina notari intelligas, incestum & adulterium. Id satis apparet tum ex grauissima exaggeratione facti; tum quia 2 Cor. 7 dicit tanquam de viuente; *nec propter eum qui passus est iniuriam.* Primasij commentarius, qui concubinam patris interpretatur, admitti non potest; nisi quo sensu secundum scripturas eadem esse potest vxor & concubina: tametsi nec sic appareat, cur putemus fuisse concubinam. Iam in eo quod dicit apostolus *habeat*, non sentit quòd eam duxerit vxorem, aut vxoris loco habeat, quemadmodum exponit Erasmus in sua paraphrasi: Quamuis & Syrus interpres ita videtur intellexisse, dum vertit; *adeò vt acceperit filius vxorem patris sui.* Et quomodo ducere potuit eam vxorem; quando ne gentilium quidem leges aut mores eiusmodi coniugium sustinebant? Atqui nec illud modò significat, quod cum ea semel aut sæpius concubuerit, iam cessans à facinore: non enim dicit, habuerit, sed *habeat*: Verùm sentit quòd cum ea vsque adhuc commisceatur & consuetudinem habeat carnalem. Nam habere pro eo quod est vti, in vsu habere, frequens est in sacris literis. (*Habere pro vti in scripturis.*) Vnde Matth. 13, *Qui habet dabitur ei; qui autem non habet, & quod habet auferetur ab eo.* Et quod ad præsentem materiam attinet, Ezech. vigesimo tertio, vbi de duabus mulieribus sermo est, dicitur: *Et habui eas, & pepererunt filios & filias.* Sic infrà capite septimo huius epistolę. *Propter fornicationem vnusquisque suam vxorem habeat, & vnaquæque suum virum*; id est vtatur. De quo sensu plura dicturi sumus eo loco. (*Quæstio.*) Quæret aliquis, quomodo dixerit apostolus huiusmodi fornicationem non esse, vel non audiri inter gentes: cum Dominus in Leuitico capite decimo-octauo, postquam inter alia vetuisset dicens: *Turpitudinem vxoris patris tui non discooperies. Turpitudo enim patris tui est.* subiunxerit in fine: *Nec polluamini in omnibus his, quibus contaminatæ sunt vniuersæ gentes, quas ego eijciam ante conspectum vestrum.* Nam & in alijs gentibus similia, vel etiam turpiora quædam facta produnt historiæ. Quin & in familia patriarchę Iacob consimile flagitium perpetratum legitur Genes. 35. Tale etiam Dauid passus à filio suo Absalomo, secundi Reg. 16. Primùm respondeo, (*Responsio.*) Moysen loqui de vxore patris defuncti, aut saltem ea quę repudiata esset, vt iam pro vxore non haberetur.

Nam alioqui generalis erat & capitalis in lege prohibitio, *Non mœchaberis*. Hic autem sermo est, vt dixi, de vxore patris viuentis. Deinde si quid simile huic aliquando factum esset inter gentes, vel etiam in populo Dei; id & rarum fuit, & non sine horrore audiebatur. Quanquam non arbitror apostolum loqui de gentibus in vniuersum: sed de gentibus illo tempore notis; quæ vt plurimum regebantur legibus Romanis, ad publicam honestatem accōmodatis: vt non facilè apud eas audiretur, quempiam habere consuetudinem cum vxore patris viuentis.

2 ET VOS INFLATI ESTIS? Hæc legenda videntur interrogatiuè. Sic enim vehementior erit obiurgatio. Cum sitis, inquit, conscij tantæ turpitudinis apud vos admissæ, cumque eius rei fama passim peruagetur; vósne adhuc inflati estis, & contentionibus vacatis, & vobis placetis? Non hoc ad omnes pertinet Corinthios fideles: sed partim ad magistros, de quibus dixerat: *Inflati sunt quidam*. & iterum, *Cognoscam non sermonem eorum qui inflati sunt, sed virtutem*; partim ad factiosos discipulos, de quibus, *ne vnus aduersus alterum infletur pro alio*. Græci interpretes suspicantur hos inflatos fuisse propter doctrinam quam ab illo fornicario percipiebant: vt qui vnus esset illorū quos sapientiæ nomine Corinthij venerabantur. Huc etiam referunt id quod infrà dicit apostolus: *Non est bona gloriatio vestra*. Quo loco dicemus quid de hoc commentario nobis videatur.

[Corin]thijs [for]nicarius [v]n vnus [e]x sapien[t]ibus.

ET NON MAGIS LVCTVM HABVISTIS. *Luctum habuistis*, ἐπενθήσατε *luxistis*. Ita Tertullianus: *Et non luxistis potius*. Interpres amphibolum vitare voluit. Nam *luxistis* etiam dicitur à luceo. Luctum exigit apostolus, velut de publico dedecore & scandalo. Quippe ea res luctum etiam publicum merebatur.

VT TOLLATVR DE MEDIO VESTRVM QVI HOC OPVS FECIT? Ac si dicat: Lugere debuistis & dolere, non quocumque modo; sed cum studio tollendi tantum malum è vobis. Eum qui tantum flagitium perpetrauit, eijcere debuistis aut eijciendum curare è vestro consortio, per excommunicationis censuram. Hoc enim genus eiectionis significari, patebit ex sequentibus: atque ex eo maximè, quod ad extremum præcipit, dicens: *Auferte malum ex vobis ipsis*.

[Q]uid tollere quempiam de medio [v]estrum.

3 EGO QVIDEM ABSENS CORPORE, PRÆSENS AVTEM SPIRITV. Post obiurgationem remedium nunc præscribit, malè ab illis dilatum: remedium, inquam, excommunicationis, vtrique valiturum; ecclesiæ, ne corrumpatur, & ei qui peccauit, vt corrigatur. Græcè, *Nam ego quidem vt absens corpore* &c. tametsi vocula ὡς *vt*, *tanquam*, superflua videtur hoc loco. Quare nec Syrus interpres eam reddidit. Addita fortè, quò responderet ei quod sequitur, *iudicaui vt præsens*. Porrò spiritu præsentem se dicit, hoc est animo, affectu, solicitudine. Nonnulli præsentem spiritu interpretantur, quod per spiritum nosset ea quę apud Corinthios agebātur, atque si præsens esset: quomodo dictum est ab Elisæo 4 Reg. 5, *Nonne cor meum in præsenti erat, quando reuersus est homo de curru suo?* Meminit etiam huius expositionis Aquinas. Sed priorē priori loco posuit; quam & confirmat ex loco simili eiusdem apostoli, Col. 2, *Etsi corpore absens sum, sed spiritu vobiscum sum, gaudens & videns ordinem vestrum*.

[Q]uid spiritu præsentē esse.

IAM IVDICAVI VT PRÆSENS. Hoc est, tanquam præsens, ac si præsens essem etiam corpore, *iam iudicaui*, id est decreui, apud me statui. Caietanus sic exponit, *Iam ius dixi decernendo sententiam*. Non enim apostolus sententiam excommunicationis iam tulerat; quamuis id affirmare videatur Theophylactus: Sed authoritate iurisdictionis decreuerat sententiam ferendam. Vnde adhuc postea dicit: *Auferte malum ex vobis ipsis*. Inde enim manifestè apparet hunc incestum nec prius fuisse ab apostolo excommunicatum, quàm hæc scriberet; nec, vt alij quidam putant, his ipsis verbis ab apostolo excommunicari: sed hoc tantum significari quod iam decreuerit seu iudicauerit excommunicādum; quemadmodum id ab eodem Caietano studiosè est annotatū. Quanquam siue excommunicauerit, siue excommunicandum decreuerit; occurrit quæstio; Cur non iniustum sit hoc Pauli iudicium, siue decretum: quandoquidem ius etiam naturale vetat quenquam absentem & inauditū condemnari. Nam & Festus proconsul Act. 25 negat Romanis esse consuetudinem, vt aliquē tradant puniendum, priusquam *præsentes habeat accusatores, locumq; defendendi accipiat ad abluenda crimina*. Nec satis est quod Paulus spiritu se præsentem dicit. Nam ea præsentia non sufficit ad audiendūm reum, causámque eius cognoscendam & examinandam. Verùm facilis est responsio, ius illud cessare, vbi crimen est notorium, quale istud fuisse constat ex initio huius capitis. Quo loco notandum, quandam esse famam, quę tantùm gignit prępsumptionem, vt iurisperiti loquuntur: & hæc inquisitionem requirit, vt ad punitionem criminis procedatur: aliam verò quæ certitudinem faciat, vt de re notoria; præter quam non sit opus inquisitione, vt crimen puniatur. Huiusmodi famam significauit apostolus, quando dixit, *Omnino auditur*. At rursum quæres, quomodo iusta sit excommunicatio, quam nulla monitio præcessit: quum ita demum excommunicari quis possit, si contumax fuerit in delicto, id est, si ecclesiam monētem & corripientem non audierit, Matt. 18. Nec dici potest eum iam antè ab ecclesia Corinthiorum monitum fuisse. Nam si id factum fuisset, non ita durè Corinthios apostolus propter hoc factum increparet. Accedit quod apostolo videtur sufficiens esse causa excommunicandi hominem illum: quia hoc opus fecerat; non habita ratione monitionis alicuius subsecutæ. Dicit enim, *qui sic operatus est*. & suprà, *qui hoc*

Paulus incestum non excōmunicat, sed excōmunicandum decernit.

Quæstio.

Responsio.

Quo casu absens iudicari & condēnari possit.

Alia quæstio.

Nemo nisi contumax excommunicandus.

opus

Responsio, qua docetur incestũ illum contumacem fuisse

opus fecit. Primùm respondeo manifestè significari perseuerantiam in delicto, tum superioribus illis verbis: *Ita vt vxorem patris aliquis habeat:* tum istis sequentibus, *vt spiritus saluus sit in die Domini.* Nam si iam pœnitens recesserat à peccato, saluus erat in spe. *Cum enim conuersus ingemueris, saluus eris,* Isaiæ 30 secundum LXX. Præterea nec dubium quin à quibusdam pijs fidelibus admonitus & correptus iam antè fuerit; licet ecclesia in eo corripiendo negligentior esset. Ac nihilominus, vt iam dixi, non eum apostolus hic excommunicat, sed excommunicandum decernit; cum eo tamen intellectu, vt debitam monitionem præmitti velit: vt si eam contempserit, ad excommunicationem procedatur. Neque enim apostolo propositum fuit, totum rei gerendæ ordinem, qui per manus tradebatur, hic præscribere. Denique si minus hæc satisfaciunt, dici potest præcessisse monitionem canonis ab ipso apostolo lati. Id enim significari per hoc quod inferius ait: *Scripsi vobis in epistola, ne commisceamini fornicarijs.* Et iterum, *Scripsi vobis non commisceri, si is qui frater nominatur, est fornicator, aut auarus, aut idolis seruiens* &c. *cum eiusmodi nec cibum sumere.* Ecce canonis apostolici præmonitio, qua excommunicationem talibus denunciat. Et quamuis in his verbis, minor quædam excommunicatio significata sit, vt infrà docebimus: tamen de maiori excommunicatione, respectu grauiorum criminum, par ratio est.

EVM QVI SIC OPERATVS EST. Græcè & Syriacè, *eum qui sic hoc operatus est*, id est, qui tale ac tantum facinus perpetrauit; intellige, & in eo adhuc perseuerat. Regitur accusandi casus à verbo *tradere*, inferius posito.

4 IN NOMINE DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI. Dubium, quònam hæc pars referenda sit; vtrum ad verbum *iudicaui*, quod præcessit; an ad illud: *congregatis vobis & meo spiritu*, quod proximè sequitur; an denique ad illud remotius, *tradere huiusmodi satanæ*. Potest sanè ad quodlibet horum non ineptè referri. Ad primum quidem, quia iudicandi potestatem habebat apostolus vt Christi vicarius & minister. Atque eò refert Thomas in commentario. Ad secundum, quia scriptum est: *Vbi sunt duo vel tres congregati in nomine meo*, Matth. 18. Quo respexisse Paulum nonnulli putant; vt sensus sit, congregandos esse propter Christum, seu causam ad eum pertinentem; qualis est omnis causa ecclesiæ; nimirum vt gloria Christi & salus ecclesiæ promoueatur. Ad tertium, quia & ipsa potestatis exsecutio fit nomine Christi, id est eius vice & authoritate, siue ad ligandum siue ad soluendum. Sic enim & in secunda epistola capite secundo dicit se donare quod reliquum erat pœnæ, *in persona Christi*. Et hoc postremum magis videtur Paulus voluisse, qui & tradere & donare se significat in Christi nomine & persona; ne priuatæ ac præsumptæ potestatis arbitrio rem tantam agere quoquo pacto videretur.

CONGREGATIS VOBIS. Vult rem agi in conuentu publico; vt omnes intellecta grauitate criminis, iustam agnoscant esse pœnam: nec sit postea qui personam aut factum velit defendere. Proinde non est ex hoc loco consequens, excommunicandi potestatem ad multitudinem fidelium pertinere. tametsi multitudo quodam etiam sensu excommunicat: nempe quatenus ad excommunicationem, tam approbando & suffragando vt fiat, quam ipsum iam excommunicatum vitando, cooperatur. Quæres, quisnam igitur hunc incestum excommunicauerit; si neque Paulus id fecerit, neque Corinthij fideles. Respondeo, sententiam excommunicationis latam fuisse à Corinthijs, non omnibus, sed ijs qui præerant ecclesiæ, vel certè ab aliquo eorum; ex iudicio tamen ac iussu Pauli præuio.

Excommunicandi potestas non est penes multitudinẽ fidelium.

Quæstio.

Responsio.

ET MEO SPIRITV. Scilicet vobiscum congregato: id est, me quoque, licet absens sim corpore, spiritu tamen & affectu, atque etiam per hoc decretum, vobis adfuturo, & vnà vobiscum facturo id quod vobis iniungo.

CVM VIRTVTE DOMINI NOSTRI IESV. Multi codices astipulantibus Græcis & Syriacis addunt *Christi*. Partem hanc quidam construunt cum eo quod sequitur, *tradere huiusmodi satanæ*. Hoc enim facturi erant per virtutem, id est potestatem Christi; vel, vt Caietanus exponit, assistente sibi potestate Christi; eo quod ad istiusmodi traditionem opus esset peculiari potestate, solis apostolis, vt ait, communicata. Sed si id vellet Paulus: suo ac scripturæ more diceret, *in virtute*, non autem *cum virtute*. Rectius igitur qui præcedentibus adiungunt: vt significet apostolus non modò se spiritu præsentem fore Corinthijs in vnum congregatis; verum etiam Christum ijs adfuturum cum virtute sua, qua res perficiatur: id quod expressit Erasmi versio: *vnà cum potestate Domini nostri* &c. Atque ita partem hanc exponunt Primasius, Heruæus, Aquinas & author glossæ ordinariæ. Chrysostomus & post eum Theophylactus vtriusque constructionis sensum indicarunt.

5 TRADERE HVIVSMODI SATANÆ. *Huiusmodi* scilicet hominem, id est, *eum qui sic operatus est*. Hoc enim illius repetitio est. Iam, inquit, iudicaui tradendum huiusmodi hominem satanæ, id est, in diaboli aduersarij nostri potestatem; idque per sententiam excommunicationis in eum ferendam. Similis locus 1 Tim. 1, vbi se dicit Hymenæum & Alexandrum tradidisse satanæ. Sed quis fuerit huius traditionis

Quid tradere hominem satanæ.

An huius traditionis effectus afflictio corporalis, opinio Græcorum.

effectus, non vno modo ab omnibus explicatur. Chrysostomi ac reliquorum Grecorum sententia est, hominem qui id mereretur, ita tradi solere satanæ in potestatem, vt corporaliter ab eo vexaretur, vel per morbum, vel aliter, citra mortem tamen; quomodo S. Iob legitur potestati satanæ traditus à Deo, vita salua. Nam eius exemplum à plerisque huc adducitur. Probant autem ex eo quod Paulus addit, *In interitum carnis*, id est (vt illi exponunt) ad afflictionem seu vexationem corporis. Atque huc referunt quod Christus in euangelio Mar. 6 dedisse legitur apostolis *potestatem spirituum immundorum*: tempore non ad hoc tantum vt illos eijcerent ex obsessis hominum corporibus, verum etiam vt homines quos hac pœna dignos iudicarent, corporaliter ab illis obsidendos atque vexandos traderent. Vnde, & de S. Ambrosio refert in eius vita Paulinus: quod cum aliquando quendam hominem Satanæ tradidisset, *eodem momento spiritus immundus arreptum discerpere cepit*. Et quidem hunc apostoli locum idem Ambrosius lib. 1 de pœnitentia cap. 12 & sequentibus interpretatur vt Græci, de corporis afflictione, eaque citra mortem; vt esset castigatio carnis, non absumptio. Nec diuersa fuisse videtur sententia Paciani in epistola 3 ad Sempronianum. Dicit enim hunc hominem traditum satanæ *ad colaphizandum*: deinde nominat *carnis angustias & detrimenta membrorum*. Accedit his Primasius in commentario, & inter alios Haimo, locum hunc exponens de graui ægritudine, quæ tamen amentem aut phreneticum non redderet: atque id rectè quidem. Nam amentis hominis nec pœnitentia posset expectari, nec salus sperari in die Domini. Subscribit expositioni Græcorum etiã Caietanus; nisi quod hanc istius Corinthij satanicam vexationem durasse dicat vsque ad mortem, & si non repentinam, vt contigit Ananiæ & Sapphiræ, quos itidem dicit à Petro satanæ traditos fuisse. De morte confirmat, quia dicit apostolus, *In interitum carnis*. Verum id haud consentaneum est ijs quæ de fornicario in gratiam recepto, facta ei pœnæ condonatione, scribuntur in 2 epistola capite 2, etiam iuxta eiusdem Caietani commentarium. Mortis quidem meminit etiam Augustinus libro primo de sermone Domini in monte cap. 20, & libro 3 contra epistolam Parmeniani cap. primo, non tamen affirmans eam sententiam, sed vt incertam referens. Sanè quod ad Græcorum opinionem in vniuersum attinet, eam alij non probant, huiusmodi rationibus adducti. Primum, quia nulla vetus historia prodit eos quos apostoli satanæ tradidisse leguntur, corporaliter ab eo vexatos fuisse. Nam de Anania quidem & Sapphira, qui ad horribilem Petri increpationem statim mortui conciderunt: nec scriptura nec veterum quisquam dixit id quod Caietanus: eos satanæ traditos fuisse à Petro. Iudas verò proditor quem satanæ traditum à Christo testantur Augustinus tractatu 62 in Ioannem, & Chrysostomus homilia 5 super 1 Tim. 1, non tamen corporaliter à satana possessus legitur, sed tantum spiritualiter. His accedit quod in 2 epist. capite 2 & 7, quibus locis resumitur sermo de fornicario iam conuerso & pœnitente, nulla fit mentio vexationis aut infirmitatis corporalis, quam passus esset à dæmone, sed tantum abundantis tristitiæ, qua nimirum affectus fuerat propter eiectionem suam è consortio fidelium. Quamobrem monet Corinthios Paulus, vt illum consolentur & confirment in eum charitatem. Quod si dæmoni traditus fuisset corporaliter exagitandus; debuisset postea conuersus, eodem apostolo iubente, à dæmonis vexatione liberari. Atqui nihil tale circa eum factum fuisse legimus, nec in secunda epistola, nec apud ipsos Græcos commentatores. Deinde si traditus fuit satanæ ad vexationem corporalem, siue per morbum, siue per aliquid simile; non ergo tam vitandus erat fratribus, quod Paulus præcipit, quam officijs humanitatis ab eis adiuuandus, & ægrotorum aut energumenorum more curandus. Adde quod vexatio corporis parum commodè vocatur interitus carnis, illis præsertim qui vexationem hanc nolunt esse ad mortem: quoniam nec ita loqui solet scriptura. Denique si apostoli morbos immittebant hominibus, vel arrepticios reddebant; conueniri potuissent apud iudices infideles tanquam malefici, non sine ipsorum periculo, & Christianæ religionis infamatione. Nam quod de S. Ambrosio narratur, hominem ab eo satanæ traditum, repentè factum arrepticium: sub Christiano principe gestum fuit, & specialem habuit rationem. Fuerat enim ille homo non multo ante dæmoniacus, & Dei beneficio liberatus. Itaque iustum & congruum erat, vt ob nouum facinus perpetratum, in priorem pœnam recideret. Nec pro Græcis illud facit, quod Marcus refert apostolis datam à Domino *potestatem spirituum immundorum*. Nam vt plenius apud Matthæum legitur cap. 10, *dedit illis potestatem spirituum immundorum vt eijcerent eos*, ac sequitur, *& curarent omnem languorem & omnem infirmitatem*, non autem vt languores & infirmitates immitterēt. Leguntur quidem Petrus & Paulus sententiam pronunciasse formidabilem, alter mortis in Ananiã & Sapphiram, alter cæcitatis in Elymam magum, Act. 5 & 13, sed hæc prorsus extraordinaria fuerunt. Hic autem de ordinaria potestate qua aduersus contumaces ecclesiæ filios vtebantur apostoli, sermo est. Cum igitur ex his appareat quam non multum probabilitatis habeat Græcorum commentarius; aliorum sententiæ potius accedendum videtur, qui traditionem hominis in

Effectus traditionis non erat amentia.

Græcorũ sententia refellitur.

Iudas proditor satanæ traditus.

potestatem

Verior sententia, per hanc traditionem significari excõmunicationẽ maiorem.

potestatem satanę, de qua Paulus agit, interpretantur eiectionem eius ac separationem à societate fidelium, id est, excommunicationem maiorem, maximè eam quę nominatim ac publicè, solennibus adhibitis, aduersus aliquem fulminatur; siue per apostolum fiat, siue per quemlibet apostoli in ea potestate successorẽ: non habita ratione corporalis alicuius vexationis per satanam inferendæ. Dicuntur enim qui ad hunc modum excommunicantur, tradi satanæ: quia proiecti extra societatem fidelium, quæ est ecclesia Christi, & per hoc priuati bonis omnibus illi societati proprijs ac peculiaribus, veluti sunt orationes ac suffragia communia, sacramentorum participatio, specialis diuina protectio, cura pastoralis eorum qui præsunt, & cætera talia; tyrannidi & incursibus diaboli, cuius regnum est extra ecclesiam, ita relinquuntur expositi; vt iam multo quam antè eum adhuc essent in ecclesia, facilius ac propensius in omne genus viciorum, ab illo impulsi, pręcipites ruant. Non igitur directè tradit hominem satanæ, qui eum excommunicat, sed ex consequenti. Nam eo ipso quo quis eijcitur extra ecclesiam, quæ regnum est Christi; consequens est illum eo constitui loco, vbi liberè tanquam in suo regno grassatur diabolus. Hic commentarius est apud Latinos; vt nuncupatum Ambrosium, Pelagium, Primasium, Hugonem, Lombardum, Heruæum, Aquinatem, & authorem glossæ ordinariæ. Quorum etsi plerique etiam priorem sensum referant; hunc tamen posteriorem ex propria sententia potius adferre videntur; vt eis hoc sit tradi satanæ, quod est excommunicari; quamuis nulla corporalis infestatio quæ fiat à dæmone, coniuncta fuerit. Qui sensus etiam est apud Theodorum quendam Græcum Pauli interpretem (Heracleoten suspicor:) cuius verba recitat Gagnæus. Sed & Augustinus libro tertio contra epistolam Parmeniani, quum prius dubiè de hac re locutus fuisset: postea capite 2 satis apertè traditionem huiusmodi simpliciter interpretatur anathema. Quo nomine non aliud quam excommunicationem, quæ in vsu est ecclesiæ, cum significare voluisse, liquet ex eius libro de fide & operibus capite vigesimo-sexto, vbi rursus traditionem illam exponens, excommunicationem nominat: qua nimirum peccata quædam grauiora ab ecclesia plecti solent. Imò disertè pœnam hanc anathematis non corporalem esse sed spiritualem, animas obligantem; affirmat in epistola septuagesima-quinta, quæ est ad Auxilium episcopum. Quod autem ob rationem supradictam excommunicati dicantur satanæ traditi, declarant Innocentij primi pontificis ad concilium Carthaginense scribentis, illa verba, quibus monet episcopos, vt eos qui per hæresin erant ab ecclesia separati, reuocent ad ouile Domini: *ne foris positi*, inquit, *& tanto præsidio à fide munitionis exclusi, periculis omnibus exponantur, deuorandi luporum dentibus atque vexandi*. Nec aliud arbitror Hieronymum sentire, cum dicit eiectos *de ecclesia; rabido dæmonum ore* discerpi. in epistola prima, quæ est ad Heliodorum capite septimo. Quid, quod & ipse Chrysostomus hanc eandem rationem adfert & explicat, tractans illud 1 Tim. 1, *quos tradidi satanæ*, & cum isto loco conferens? Sic enim loquitur: *Eyciebatur incestus ille à communi fidelium cœtu, abscindebatur à grege, fiebat nudus: atque ita destitutus lupis patebat; & prodebatur incursibus: Nam sicut olim nubes Hebræorum castra tegebat, ita & ecclesiam protegit Spiritus-sancti gratia: Si quis igitur extra ecclesiam fieret, comburebatur: fiebat autem extra ecclesiam apostolorum iudicio. Ita & Dominus Iudam tradidit satanæ: Continuò enim post buccellam introiuit in illum satanas*. Hęc Chrysostomus, quæ iure sufficiant: vt profectò nihil ei necesse fuerit vllam afflictationem corporalem in hac traditione requirere: quemadmodum nec in Iuda proditore quærimus. Ac sanè posteriorem hunc commentarium ipse contextus verborum apostoli non obscurè suggerit. Cum enim dixisset: *Et non magis luctum habuistis, vt tollatur de medio vestrum qui hoc opus fecit*: mox præcipiens vt id fiat, quod dixerat fieri debuisse, dicit se iam iudicasse tradendum huiusmodi hominem satanæ. Quod rursus exponens in fine capitis, ita pręcipit; *Auferte malum ex vobis ipsis*: vt satis ex his appareat eadem esse Paulo, auferre seu tollere malum hominem de medio fratrum, scilicet per excommunicationem; & eum tradere satanæ.

Cur excõmunicati dicantur traditi satanæ.

Excõmunicatio nõ corporalis pœna, sed spiritualis, animas obligans.

In interitum carnis. Græcè εἰς ὄλεθρον τῆς σαρκὸς, *ad interitum* seu *perniciem carnis*. Id quo pacto exponant qui traditum hominem satanę secundum corpus intelligunt, suprà diximus; nempe de vexatione per morbum, aut eiusmodi quandam affectionem, qualis est energumenorum. Vnde dicunt his verbis præfigi terminum satanæ; vt corpus duntaxat tangeret, animæ parceret: sicut & in Iob factum est. At iuxta alios sensus est; ad interitum & destructionem carnalis cupiditatis; quæ in illo homine dominabatur: vt nimirum caro, sicut alias frequenter, accipiatur pro concupiscentia carnali; vel, quod eodem recidit, pro homine quatenus carnali concupiscentię subiectus est. Hoc modo carnem interpretatur Augustinus, scribens aduersus Parmenianum, vbi dicit hunc hominem satanæ traditum, *vt interimeret in se sceleratam carnis concupiscentiam*: scilicet eam qua ad tantum facinus perpetrandum fuerat incitatus. Sic & alij qui pro posteriori sensu partis præcedentis supra citati sunt.

Interitũ carnis quẽ dicat apostolus.

Caro pro concupiscentia carnali.

Vt spiritus saluus sit in die Domini nostri Iesu Christi. *Saluus sit* Græcè σωθῇ *saluetur*, siue *saluus fiat*, id est salutem consequatur. Et loco sequentium in

Græco tantum legitur, *in die Domini Iesu*. Quę lectio in quibusdam etiam est Latinis mss. & apud Augustinum lib. 22 contra Faustum cap. 79 & alibi. Commentator Amb. spiritũ hoc loco Spiritum-sanctum intelligit, quemadmodum & in illis verbis 1 Thess. 5, *Vt integer spiritus vester & anima & corpus sine querela in aduentu Domini nostri Iesu Christi seruetur*. Quam expositionẽ videre etiam est apud Oecumenium. Volunt autem hi Spiritum-sanctum saluari non in seipso, sed in homine per donum spirituale: dum videlicet habetur ab homine Spiritus-sanctus, atque in eo manet per suam gratiam. Et quamuis durus hic sermo videatur, vt Spiritus-sanctus dicatur saluari; probabilitatem tamen aliquam accipit, tum ex eo quod locutione non dissimili dicitur alibi Spiritus-sanctus contristari & exstingui, vt Ephes. 4. 1 Thessal. 5. tum quia spiritum carni oppositum, vt opponitur hoc loco, Paulus Galat. 5 Spiritum-sanctum intellexisse videtur. Verum hîc istius intelligentiæ nulla necessitas: cum per spiritum possit ipsum spirituale donum intelligi. Cuius expositionis Chrysostomus & Theophylactus meminerunt: quanquam ijdem cum alijs plerisque, præsertim ijs qui carnem corpus interpretati sunt, per spiritum intelligunt animam. Imò sic habet versio quædam vetus, qua vsus est Augustinus libro primo de sermone Domini in monte capite vigesimo, *vt anima salua sit*. Animam intellige quatenus est rationalis. Qui quidem sensus promptus ac facilis est. Nec obstat quod in die Domini, id est in extremo iudicio, non sola anima sed etiam corpus saluum fiat. Nam in salute animæ potissimum salus hominis consistit: & ex ea salus corporis consequitur ac dependet; quemadmodum annotant Græci commentatores. At verò secundum eos qui nomine carnis intellexerunt carnalem cupiditatem, vel hominem quatenus carnalis est: spiritum consimiliter interpretari possumus spiritualem hominis vitam, vel ipsum hominem quatenus spiritu renouatus est: vt totius periodi sit hic sensus: Hominem istum satanæ tradendum, vt mortificentur in eo vitia carnis: atque ita ipse homo spiritu renouatus salutem adipiscatur in die quo Christus Dominus venturus est ad iudicium: videlicet auditurus illam iudicis vocem cum cæteris electis: *Venite benedicti Patris mei, possidete paratum vobis regnum* &c. Matth. 25. Nam quod quidam diem Domini interpretantur de iudicio particulari quod fit in morte; non est consonum scripturis: in quibus dies Domini relatus ad sæculum futurum, semper indicat tempus vniuersalis iudicij: licet huic etiam particulare iudicium suo modo respondeat. Notandum est igitur apostolum his verbis: *in interitum carnis, vt spiritus saluus sit* &c. declarare causam finalem excommunicationis ex parte eius qui excommunicatur. Ea namque est emendatio illius & salus. Quam causam excommunicationis etiam significauit 1 Timoth. 1, dicens: *vt discant non blasphemare*. & 2 Thessal. 3, *vt confundatur*. Sed quęres: qui fieri possit vt ad interitum carnis & salutem spiritus homini cedat excommunicatio, qua satanæ traditur; quum illi qui sub diaboli sunt potestate, sicut dictum est suprà, multo iam liberius ac propensius seruiant carni; magisque reddantur à salute spiritus alieni. Respondemus, excommunicationem ad effectum emendationis & salutis homini excommunicato proficere, non sua natura; sed ex occasione: dum ea pœna admonitus incipit cogitare propter quid patiatur, atque illud odisse propter quod patitur, id est, peccatum suum quo pœnam illam commeruit: nimirum vexatione dante intellectum. Agitur autem hoc totum per Dei misericordiam, & piam excommunicantis intentionem; quæ est, vt peccator huiusmodi per corporalem eiectionem ac separationem pudefactus & contristatus, ad mentem redeat, & culpam agnoscat: denique humiliter petat illuc recipi vnde fuit eiectus. Hinc porro consequens est, orandum esse pro excommunicato. Nam salus eius à Dei misericordia non rectè, nisi precibus ad Deum fusis, exspectatur. Ad quod faciendum ipsa etiam admonet excommunicationis pœna. Dum enim vident fideles fratrem à corpore suæ societatis separatum, periclitari ne prorsus pereat; excitatur eorum pietas ad orandum Deum, vt membrum illud corpori rursus vniat, vitæque ac sanitati reddat. Hac de re plura à nobis & ab alijs, atque ex professo, dicta sunt in 4 sentent. dist. 18.

Spiritus variè exponitur.

Dies Domini quis intelligatur.

Excommunicationis quæ causa finalis ex parte excommunicate.

Quomodo cedat excommunicatio ad salutem excommunicati.

Orãdum pro excõmunicatis.

6 NON EST BONA GLORIATIO VESTRA. *Est*, additum fuit ab interprete. Quidam Latini codices Augustini tempore, sicut ipse testatur lib. 3 contra Parmenianum capite 2, sine negatione legebant, *Bona gloriatio vestra*. Nec eam lectionem improbat; cum intelligi possit ironica exprobatio. Verum hodie codices omnes constanter addunt negationem. Porro gloriationem hanc Corinthiorum Græci interpretantur de infami isto homine, tanquam vno ex magistris ipsorum & sapientibus: quemadmodum & illud superius, *Et vos inflati estis?* At nescio quam probabiliter. Nam nec in posteriore epistola, vbi rursus istius fornicarij mentio fit, vlla significatio est, eum doctum & sapientem fuisse. Nec admodum verisimile est fideles Corinthios de homine palàm adultero & incesto, propter eius doctrinam sæcularem, si qua præditus erat, putasse sibi gloriandum. Et alioqui sapientes huius sæculi, cum gloriæ sint percupidi, ab ijs maximè vitijs in publico temperare solent, quæ gignunt infamiam. Vnde & in pseudapostolis qui sese Corinthijs venditabant, nullum infame crimen

Quã Corinthiorũ gloriationem Paulus hic reprehẽdat.

notat

notat Paulus: sed vocat operarios subdolos, transfigurantes se in apostolos Christi & ministros iusticię. 2 epist. cap. 11. Quocirca Latinorum magis placet commentarius, qui generaliter eam intelligunt gloriationem, quam precedenti capite Paulus in Corinthijs reprehendit: qua nimirum partim magistri nomine sapientiæ & eloquentiæ sibi placebant, partim discipuli gloriabantur in magistris: vt hæc sit repetitio eius quod paulo antè dixit: *& vos inflati estis?* iuxta sensum ibi redditum. Dicit ergo: *Non bona*, Syrè *non pulcra*, id est, valde mala ac turpis est ista gloriatio vestra, flagrante inter vos tam fœdo crimine, quod luctum magis exposcebat. Non bonum pro valde malo, litotes est scripturis familiaris.

NESCITIS QVIA MODICVM FERMENTVM TOTAM MASSAM CORRVMPIT? Ostendit eos non habere quod glorientur, sed magis quod timeant & caueant. *Corrumpit*, Græcè ζυμοῖ *fermentat*. Quod vocabulum medium est, vt possit & in bonum & in malum accipi sententia: quum sit veluti γνώμη generalis: tametsi Paulus tam hoc loco quam ad Gal. 5, vbi eam repetit, in malam partem vsurpet; atque in lege veteri fermentum ferè significationem habeat corruptionis: imò & in euangelio vbi præcipit Dominus cauēdum à fermento Pharisæorum & Sadducæorum, Matth. decimo-sexto. Quanquam & nonnunquam sumitur in bonam partem; vt in parabola, Domino dicente: *Simile est regnum calorum fermento, quod acceptum mulier abscondit in farina satis tribus, donec fermentatum est totum*, Matth. decimo-tertio. Sed & hanc ipsam apostoli sententiam Cyrillus Alexandrinus lib. 4 in Ioannem cap. 17 in comparationem rei sanctæ assumit, ita scribens: *Sicut parum* (vti Paulus ait) *fermenti totam massam fermentat; sic paruula benedictio totum hominem in seipsam attrahit, & sua gratia replet.* Ita Cyrillus. Ac sanè fermentum ipsum non corrumpit massam dum eam fermentat, sed magis aptam reddit vsui humano. Proinde Hieronymus in commentario epistolæ ad Galatas, vtriusque loci versionem emendat, pro *corrumpit* volens *fermentat* legendum esse. Ex quo colligitur (vt id obiter admoneamus lectorem) hanc noui testamenti versionem, quam in manibus habemus, non eandem prorsus esse, quam emendatam ecclesiæ dedit Hieronymus: id quod pluribus ostendimus in prolegomenis. Pro massa Græcè est φύραμα. Hieronymus *conspersionem* vertit: quemadmodum & noster interpres in versu proximè sequenti. Significat autem φύραμα farinam vel aliam similem materiam, aqua, vel oleo, vel alio liquore conspersam ac temperatam, atque redactam in massam. Dico vel similem materiam: Siquidem in epistola ad Romanos 9 dicitur de massa figuli, id est luto. Quem locum citans Augustinus in tractatu

Fermenti significatio in scriptura.

Hieronymus versionem Vulgatam emendat.

φύραμα, massa, conspersio.

de quarta feria cap. 4, pro massa conspersionem legit. Nam & Græcum verbum φυρᾶν generaliter significat subigere, miscere, temperare. Porrò Latinum vocabulum massa multò latius patet quam φύραμα Gręcis, aut conspersio Latinis. Legimus enim massam caricarum, ficorum, ferri, plumbi, quæ φύραμα aut conspersio dici non potest. Itaque conspersio melius hic conuenit quam massa. Est autem in his apostoli verbis occupatio. Nam dicere poterant Corinthij: Vnus est qui peccauit: quid hoc ad cęteros? Respondet apostolus: An nescitis modicum fermenti satis esse ad totam farinę conspersionem sapore sui imbuendam? id est, vnum paucósve homines facilè suis moribus totam afficere multitudinem? ac certè facilius malè afficere quam bene: viciare quam sanare. Significatur hac parte, finis ac scopus excommunicationis ex parte ecclesiæ: Qui quidem excommunicationis proprius ac primarius est finis. Nam excommunicatione potissimum id agitur in ecclesia, vt vnius morbidi membri separatione totum corpus à morbi contagione seruetur.

Finis excommunicationis ex parte ecclesiæ.

7 EXPVRGATE VETVS FERMENTVM. Quidam vetusti codices Græcis plerisque suffragantibus legunt, *Expurgate igitur vetus fermentum*. Illationis omittendæ fuit occasio, quod sine ea legeretur hæc scriptura in sacro paschali officio. Cęterùm optimè quadrat hic illatiua particula. Ratiocinatur enim apostolus ad hunc modum: Si modicum fermenti totam conspersionem fermentat: igitur expurgare, hoc est purgando eijcere debetis fermentum vetus: id est separare à vobis hominem malum, cuius exemplo cæteri possent infici, sicut fermento tota afficitur massa. Dicit autem vetus fermentum, proprio fermenti epitheto; vt denotet vetustatem hominis secundum carnem viuentis. Alludit apostolus ad ritum legis Mosaicæ; qua populus iubebatur, instante solennitate paschali, è suis domibus eliminare omne fermentum ac fermentatum: atque ita sine fermento nouam facere conspersionem, & panes azymos; & cum his pascha celebrare. Quę omnia quoniam *in figura contingebant illis*, infra cap. 10. meritò Paulus ea ad correctionem & instructionem vitæ Christianæ figuraliter accommodat. Quod ergo dicit, *expurgate vetus fermentum*, idem est cum eo quod absque metaphora dicit in fine; *Auferte malum ex vobis ipsis*. Nonnulli fermentum vetus generaliter interpretantur peccati vetustatem, seu prioris vitæ corruptionem: vt hæc sit generalis exhortatio ad vitæ puritatem; sicut paulo pòst, *Non in fermento veteri* &c. Vtrumque sensum indicat Ambrosius lib. 1 de pœnitentia cap. 14. Sed priorem contextus sermonis magis exigere videtur. Et nihil vetat fermenti metaphora nunc hominem viciosum, nunc ipsum vicium aut vicia significari.

Vetus fermentum quid significet.

VT SITIS NOVA CONSPERSIO. Nūc cōspersionē

interpres quam superiùs massam. Atqui clarior esset analogia Pauli, si eadem vtrobique Latina vox audiretur, vel massa vel conspersio. Sensus: vt remoto fermento veteri, quod cœtum vestrum inficit sui contagio, sitis populus sanctus, ambulans in nouitate vitæ. Nã si vel modicum fermenti remanserit in massa; adeò non manebit noua conspersio, vt etiam tota contrahat saporem ac naturam veteris fermenti.

SICVT ESTIS AZYMI. Ἄζυμοι, id est *infermentati*. Sic eos vocat quod ad eorum statum & professionem attinet. Vult enim vt vita professioni respondeat: acsi dicat; vt par est eos facere, qui sunt professione azymi, id est sinceri & puri à fermento peccati. Nam Christiani per baptismum constituuntur in statu nouitatis ac puritatis; eúdemque statum post baptismum profitentur. Eam puritatem significabant panes azymi, quibus tempore paschali Iudæi vescebantur. Vnde persistens in allusione figuræ veteris, adhuc subiungit.

Christiani per baptismum azymi.

ETENIM PASCHA NOSTRVM IMMOLATVS EST CHRISTVS. Græcè & Syriacè: *Nam & pascha nostrum pro nobis immolatum*, siue *immolatus est Christus*. Valla credit interpretem omisisse particulam *pro nobis*, hallucinatum similitudine dictionum: quia cum bis in Græco legatur ἡμῶν, semel tantum legerit, mediam transiliens præpositionem. Alius suspicabitur omittendę illius particulę datam occasionem ex officio paschali; in quo tãtum canitur: *Pascha nostrum immolatus est Christus*. Verùm hinc argumentum accipi potest pro Latina lectione. Nõ enim ecclesia prætermittere voluisset illud *pro nobis*, in tam breui versu cantando, si in Paulo legisset. Itaque non abs re suspicatur Erasmus, eam partem in Græcis codicibus adiecticiam esse. Pascha sumitur hic vt aliàs sępe, pro agno paschali, sed hic mysticè intellecto. Aliæ eius acceptiones alijs locis occurrunt, vt pro solennitate paschæ, pro cœna paschali: siue pro ipsius agni immolatione & esu secundum legem. Qua de re, simul & de vocis etymo, plura dicemus ad illud de Moyse dictum Heb. 11, *Fide celebrauit pascha*. Sensus apostoli: Merito vitam azymam à vobis exigo; quandoquidem agnus noster paschalis immolatus est: nempe Christus, pro nobis in ara crucis oblatus. *Ipse enim verus est agnus qui abstulit peccata mundi*. Quare sicut Iudæi fermẽto abstinebant, quamdiu pascha celebrabant: ita & vos Christianum ac perpetuum pascha agentes, semper oportet abstinere à fermento veteris ac prauæ conuersationis. Ad hoc enim Christus pro nobis immolatus est. Rem explicat sequenti cohortatione.

Pascha pro agno paschali.

8 ITAQVE EPVLEMVR. *Epulemur*, Græcè ἑορτάζωμεν. quod verbum propriè significat diẽ festum agere. Et quidem sic legit Cyprianus libro de habitu virginum, *festa celebremus*. Et Origenis interpres hom. 5 super Leuiticum ita vertit, *diem festum celebremus*. Quæ eadem Augustini lectio est lib. 3 contra Parmenianum. Haimo quoque testatur aliam editionẽ habere: *Itaque festiuitatem celebremus*. Verum quia festis diebus solennes epulę ex carnibus immolatis exhiberi solebant; hinc etiam vsurpatur hoc verbum pro eo quod est, festum & solenne epulum celebrare. Et ita sumitur hoc loco: vt sit allusio ad epulum agni paschalis typici. Porrò quibus epulis pascha nostrum celebrandum sit, docet consequenter.

Ἑορτάζειν quid significet.

NON IN FERMENTO VETERI. Id est, non cum fermento veteris vitæ: quoniam & Israelitis cum fermento suum paschale epulum celebrare nefas erat. Sequitur expositio fermenti veteris.

NEQVE IN FERMENTO MALICIÆ ET NEQVICIÆ. Pro nequicia alij versutiam, alij prauitatem vertunt. Augustinus malignitatem legit. Hæc enim significatur Gręca voce πονηρίας. Nam quod Caietanus omissionis peccata putat intelligi, nullam ex Gręco rationem habet. Rectius illud, quod Theophylactus admonet, πονηρίαν nequiciam, aliquid peius esse quam sit κακία malicia. *Malus enim est*, inquit, *quisquis malè agit*; *nequam autem qui meditatè & cum dolo malè agit*. Vnde diabolus ad male agendum versutissimus Gręco nomine πονηρὸς passim appellatur in scripturis: quod interpres vulgatus variè vertit, vt malum, malignum, nequam, nequissimum. Præcipit igitur apostolus pascha nobis celebrandum esse, non cum fermento malorum, vel, quod deterius est, prauorum operum; id est, quæ fraudẽ & prauam machinationem habeant adiunctam: alioqui futurum vt exterminémur è populo Dei, quomodo lex minatur Israelitis, qui fermentatum ederent diebus paschalibus, exterminationis pœnam è populo, Exodi 12.

Πονηρία & κακία qui differant.

SED IN AZYMIS SINCERITATIS ET VERITATIS. Per azymos panes, id est fermento carentes, quibus Israelitæ in epulo paschali & per omnes dies paschæ vescebantur, significari vult apostolus sinceritatẽ ac veritatem conuersationis: vt, quemadmodum annotauit Theophylactus, vita sincera & pura opponatur malicię: vita autem vera, id est hypocrisi ac dolo vacans opponatur nequiciæ. Nam alij sensus, quos idem adfert Theophylactus, minus huic loco congruunt.

Azymi panes quid significent.

9 SCRIPSI VOBIS IN EPISTOLA; NE COMMISCEAMINI FORNICARIIS. Post decretum quo mandauit incestum illum excommunicari, statuit nunc, seu potius repetit antea statutam à se regulam generalem de vitandis fornicarijs, ac cęteris palam criminosis fratribus. Hinc autem apparet aliam ante hanc à Paulo scriptam fuisse epistolam ad Corinthios, quæ pòst interciderit. Nec enim dubium, quin & alię exciderint epistolæ ab apostolis scriptæ. Et ita de ea cuius hic mentio fit, multi sentiunt expositores, tam veteres quam recentiores, pręsertim Latini. Pro argumento potest etiam illud adduci, quod ante secundam epistolam scriptam dicebatur ab æmulis Pauli, epistolas eius quas ad Corinthios scriberet, graues esse

An Paulus aliam ante hãc scripserit ad Corinthios epistolam.

& fortes;

& fortes;vt ipse refert 2 Cor.10. Iam igitur ad eos scripserat plures epistolas. Atqui Chrysostom. ac cæteri Græci non de alia epistola quā de hac ipsa Paulum loqui censent. In hac enim paulo antè iusserat fornicarium tolli è medio congregationis. Quod deinde iterum præcepit sub metaphora expurgandi veteris ferměti. Ne igitur errarent Corinthij existimantes omnes omnino fornicarios sibi vitandos esse & à se repellendos: exponit apostolus de quibus hoc intelligi velit. Ad id verò quod adfertur ex 2 epistola, responderi posset esse enallagen numeri. Nam de epistola quæ apud nos prima est ad Corinthios, id intelligi volebant illi aduersarij, propter quędam dura & authoritatis plena, quæ hoc capite & superiori continentur. Vtra harum opinionum vera sit, non omnino constat: fateor tamen in priorem me propensiorem. Etenim qui dicit, *Scripsi vobis in epistola*, ex ipso loquendi modo magis significat priorem quampiam epistolam, quā eam ipsam in qua scribit. Ita quum ait in 2 epist. c.7. *Etsi contristaui vos in epistola*, de epistola prius scripta loquitur. Et eiusdem epistolæ cap.2 bis térve dicens: *scripsi vobis*, ad priorem vtique epistolam respicit: sicut eo loco ostendemus. Quod si voluisset apostolus illud significare quod proximè scripserat de fornicario è medio fratrum auferendo; non diceret: *scripsi vobis in epistola*, sed: nunc modò scripsi vobis, vel, iam nunc audistis. Adde quod nec illuc quidem referri potest, quod hic dicitur, si res bene consideretur. Non enim sunt eadem, de medio congregationis fidelium aliquem tolli, & conuictum eius vitari. Neque mens apostoli est, eandem pœnam excommunicationis quam hic statuit in hominem adulterum & incestum, extendi ad omnes, de quibus nunc loquitur: Sed leuiori quodam excommunicationis genere vult eos puniri, quemadmodum infra à nobis declarabitur. Ex his ergo valde probabilis fit eorum sententia, qui putāt apostolum de diuersa quadam epistola loqui: quæ Corinthiorum negligentia postea perierit. Porrò commisceri fornicarijs hoc loco, non est turpitudinem cum fornicarijs exercere, sed vitæ commercium & consuetudinem cum eis habere.

Affirmatiua responsio probabilior.

10 NON VTIQVE FORNICARIIS HVIVS MVNDI. Grecè, *& non omnino fornicarijs mundi huius*. Sensus est: Id quod scripsi, nolo intelligatis vniuersè dictū de fornicarijs, ac si comprehensos velim etiam infideles. Per mūdum hunc intelligit vniuersitatem eorum qui per baptismum non sunt separati à mundanā conuersatione, id est qui nondum facti sunt Christiani. Non igitur omnes fornicarij secundum apostolum sunt fornicarij huius mundi; non enim illi qui sunt in ecclesia: quos & fratres paulò pòst vocat, & intus esse affirmat, & à quorum consuetudine abstinendum docet. Ex quibus manifestè contra sectarios ostenditur, etiam malos & scelerosos homines esse in ecclesia. Negat autem apostolus se locutum de fornicarijs huius mundi; non quod illorum non sit etiam vitanda conuersatio, quatenus nostris moribus contagium adferre possit; hoc enim ipsa naturę lex pręcipit: sed peculiariter ac maiori studio, pluresque ob causas, ab illorum abstinendum est consortio, qui fratres cum sint, & Christi fidelium nomine cēseantur; professionem suam male viuendo dehonestant, fratribus exemplo nocent, ipsumque nomen Christianum probris ac maledictis infidelium exponunt, si præsertim vt tales, notati ac nominati sint ab ecclesia. Quod erat genus quoddam excommunicationis, etsi minus eo quo satanæ quidam tradebantur. At dices, Christi lege non amplius pręcipi, quam vt frater ecclesiam non audiens, sit nobis *sicut ethnicus & publicanus*, Matth. 18. Non magis igitur abstinendum nobis erit à consuetudine cūm fratribus fornicarijs (quod vult Paulus) quam cum fornicarijs huius mundi. Motus hoc argumento Caietanus, dicit *Domini sententiam mitiorem esse* quam Pauli, qui censeat, fornicarium fratrem *plus vitandum quā ethnicum*. Sed vera respōsio est, verborum Domini, *sit tibi sicut ethnicus & publicanus*, hunc esse sensum: Habete illum eo loco, quod ad exteriorem conuersationem pertinet, quo Iudęi habent ethnicos & publicanos. Nam ad Iudæos ea verba Christus loquebatur, qui consuetudinem ethnicorum & publicanorum adeò declinabant, vt nec salutandos putarent. Qua in re nobis Christianis non sunt imitādi. Quocirca nihil prohibet quosdam fratres, etsi nondum satanæ traditos, vt de quibus hic Paulus; magis à nobis vitandos esse quam ethnicos.

Qui fornicarij huius mundi.

In ecclesia sunt etiā mali.

Qui mali Christiani vitādi.

Obiectio.

Solutio.

AVT AVARIS, AVT RAPACIBVS. Ad singula repetendum, *huius mundi*. Auaros intelligit eos qui quomodocumque res alienas iniustè vel auferunt vel detinent; præsertim si furto aut fraude id faciant. Nam qui apertè & per vim tollunt rem alienam, rapaces sunt. Dicuntur illi quoque auari, qui sua tenaciùs retinent absque aliorum iniuria. Sed de ijs non diceret apostolus, *ne commisceamini*. Nec hi tam propriè dicuntur Græcè πλεονέκται. Deducitur enim hoc nomen à plus habendo; & eos significat qui plus semper appetentes, per fas & nefas, per fœnus & fraudes student augendæ rei. In hunc auarum dicit Ecclesiasticus ca. 10, *Auaro nihil est scelestius. Hic enim & animam suam venalem habet.*

Auari Paulo qui dicantur.

AVT IDOLIS SERVIENTIBVS. Grecè εἰδωλολάτραις, id est *simulacrorum cultoribus*. Cultum intellige Deo debitum, quem λατρείαν ferè in scripturis significat. *Vnde idololatræ dicuntur*, ait Augustinus li. 1 de Trinitate cap.6, *qui simulacris eam seruitutem exhibent, quæ debetur Deo*. Obserua Paulum ea peccata nominasse sub quibus omnia cętera possint intelligi. Nam fornicarius peccat in seipsum; auarus & rapax in proximum; idolorum cultor in Deum. Omne autem peccatum ad aliquod genus istorum trium pertinet.

Idololatra qui dicātur.

Triplex peccatorū genus.

ALIOQVIN DEBVERATIS DE HOC MVN-

DO EXIISSE. Græcè, *Quandoquidem*, siue *alioqui debetis sane de mundo exire*. tametsi permodica differentia est inter ὀφείλετε, *debetis*, & ὠφείλετε, *debebatis*, id est deberetis. Sensus: Si vobis abstinendum esset à consuetudine fornicariorum ac cæterorum huius mundi criminosorum hominum; deberetis mundum relinquere, & vt ita dicam, in alium mundum commigrare. Quo in sermone hyperbole quędam est, qua significatur infideles, apud quos memorata vicia regnant, per totum mundum sparsos esse, & vbique obuios: vt proinde difficillimum sit, ac penè impossibile eorum cõmercia vitare. Quod nec oportebat; quandoquidem tunc infideles sancta Christianorum inter ipsos conuersatione erant alliciendi ad fidem. Ita Augustinus contra Parmenianum scribens, hæc apostoli verba, *alioquin debueratis de hoc mundo exijsse*, suis verbis prosequitur: *Opus enim vestrum in hoc mundo illud est, vt peccatores Christo ad salutem lucremini. Quod fieri non poterit, si eorum colloquia, conuictumq́; fugiatis*. Quam eandem rationem adfert homilia 50 ca. 4. Hinc & apostolus infra cap. 7 præcipit, ne fidelis dimittat coniugem infidelem cohabitare consentientem: & capite 10 permittit ei cibum sumere cum infidelibus: *Si quis*, inquit, *vocat vos infidelium, & vultis ire* &c. Alij alios huius loci commentarios adferunt, sed obscuros ac parum certè probabiles: quos videre est apud Erasmum in annotationibus. Nec illud placet, quod quidam mundum, vel hunc mundum, Græciam interpretantur. Non enim sola Grecia viciorum huiusmodi quæ hic recitantur, ferax erat, sed totus mundus infidelium. Taceo de Caietano, qui Græca non bene intelligens, ab illo loco; *Scripsi vobis in epistola* &c. non parum à mente Pauli peregrinatur in suo commẽtario; quem videat apud ipsum qui volet. Cæterùm ex apostoli sententia quam hic tradit, colligere licet, in ijs regionibus vbi plerique sunt hæreticis erroribus imbuti, non esse fidelibus illicitum cum illis versari; quantum quidem ad ecclesiæ legem attinet. Non enim vult ecclesia pręcepto suo fideles obstringere, vt ciuitates suas ac regiones relinquant. Dico, quantum attinet ad legem ecclesiæ. Nam vt antè dixi, lege naturæ tenetur quisque, quoad potest, suum periculum vitare.

Cõuersari cum hæreticis non semper & vbique illicitum.

11 NVNC AVTEM SCRIPSI VOBIS NON COMMISCERI. Plenius exponit de quibus & quomodo velit intelligi quod scripserat non conuersandum cum fornicarijs. *Nunc* particula est attentionem postulantis ad id quod dicit. non autem significantis se diuersum aliquid iam scribere ab eo quod olim scripserat; vt imaginantur Caietanus & alij quidam. Sensus enim est: At verò quod scripsi vobis, tale est; vt ne commisceamini &c. Sermo continuandus cum eo quod sequitur.

SI IS QVI FRATER NOMINATVR, EST FORNICATOR AVT AVARVS. Græcè, *Si quis frater nominatus aut fornicator aut auarus*: nisi quod quidam codices pro ἢ πόρνος *aut fornicator*, habent ᾖ πόρνος, *sit fornicator aut auarus* &c. Vtriusque lectionis meminit Theophylactus Iuxta priorẽ sententia caret verbo: quod tamen Græci subintelligunt. Et alioqui familiare est Hebræis verbum substantiuum supplẽdum relinquere. Versio qua Pacianus vsus est, vtrumque coniungit: *Si quis frater nominatur, & sit aut fornicator, aut simulacris seruiens aut auarus* &c. Nec ferè secus contra Parmenianum scribens Augustinus. Nam legit & subinde repetit: *Si quis frater nominatur, & est aut fornicator* &c. idque secundum omnes codices mss. in castigatione Plantinianæ editionis adhibitos. licet in alijs locis apud Augustinum illud *& est*, non legatur additum, vt libro de fide & operibus cap. 2, & homilia 50. Græca lectio, sicut ab Oecumenio diligenter est annotatum, duobus modis intelligi potest: Vel sic vt participiũ *nominatus* (quod in Græco est præsentis temporis ὀνομαζόμενος) fratrẽ determinet; ac sensus sit, Si quis cum frater appelletur, id est Christiani nomen gerat, sit fornicator aut auarus &c. Quem sensum spectat textus nostræ versionis. Vel vt idem participium referatur ad sequentia: Si quis frater fuerit nominatus fornicator aut auarus &c. hoc est; si quis Christianus adeò manifestè fornicator sit aut auarus aut quicquam tale, vt etiam huiusmodi nomine passim ab hominibus designetur, & commune nomen sibi quodammodo fecerit proprium, id est, si eo nomine sit diffamatus. Hunc sensum priori pręfert Oecumenius, haud immeritò. Nam famosi more scripturæ nominati dicuntur; Græcè ὀνομαζόμενοι vel ὀνομαστοί, vt 1 Machab. 3 de Iuda: *Et nominatus est vsque ad nouissimum terræ*. Ecclesiastici 39, *Narrationem virorum nominatorum conseruabit*. Baruch. 3, *Ibi fuerunt gigantes nominati*. Cæterùm nominatus, quãdo idem valet quod appellatus, Græcè dici solet καλούμενος, λεγόμενος. Rectius igitur ὀνομαζόμενος sequentibus adiungitur sensu iam dicto; quem & Augustinus tradit aduersus Parmenianum disputans: *In verbo nominatur*, inquit, *hoc intelligi voluit* apostolus, *parum esse vt sit quisque talis, nisi etiam nominetur, id est famosus appareat*. & in libro de fide & oper. *Nominantur, id est noti famosiq́; sunt*. Eidem sensui patrocinantur & alij veteres, qui partem hanc ita legunt, vt verbum *nominatur* ad sequentia referri oporteat. velut Ambrosius lib. 1 de pœnitentia cap. vltimo, & in epist. 82, quæ est ad ecclesiam Vercellensem. Interpres Irenæi lib. 4 cap. 46, & interpres Origenis homilia 5 super Leuiticum. Sic enim apud eos legitur: *Si quis frater nominatur fornicator, aut auarus, aut idololatra* &c. Sed & codex Paulinus vetustissimus, cuius Erasmus meminit, ita legit: *Si quis frater nominatur inter vos fornicator aut auarus*. Expressius autem id voluit Cyprianus, seu quisquis author libri de aleatoribus, dum verbum reiecit in finem. *Si quis, frater*, inquit, *fornicarius, aut idolorum cultor, aut auarus*,

Varia lectio.

Nominati qui dicantur in scripturis.

Quæ nominatio intelligatur hoc loco.

auarus, aut raptor siue iniustus nominatus fuerit. Porrò sciendum est Augustino in homilia citata, nominationem eam quę dicta est, non sufficere. Cum enim dixisset: *Nos verò à communione prohibere quenquam non possumus, nisi aut sponte confessum, aut in aliquo, siue sæculari, siue ecclesiastico iudicio nominatum atque conuictum.* postea probans ex apostolo quod dixerat, ita subiungit; *Alioquin, illud cur dixit: Si quis frater nominatur aut fornicator, aut idolis seruiens, & cætera, nisi quia eam nominationem intelligi voluit, quæ fit in quenquam, cum sententia ordine iudiciario atque integritate profertur? Nam si nominatio sola sufficit: multi damnandi sunt innocentes, quia sæpe falsò in quoquam crimina nominantur.* Hæc eo loco Augustinus; quę allegat & sequitur Thomas Aquinas in commentario. Verùm non apparet in vocabulo nominationis, vt hic vsurpatur à Paulo, totum illud includi quod Augustinus requirit: quanquam procul dubio mẽs apostoli est, id quod hic præcipit, agendum ordine iudiciario, quę alibi pręscribit, vt 2 Thess. 3 versu 14. Quod si tamen adeò notorium sit crimen, vt nulla tergiuersatione celari possit, quale erat illius Corinthij, qui vxorem patris habebat: non videtur ex apostoli mente sententia iudicis expectanda ad hoc, vt eiusmodi frater criminosus vitetur. Fornicator est, quisquis mulieri copulatur extra coniugium. Auarus qui rem alienam vel aufert vel detinet iniustè: vt dictum est suprà. Vnde pro auaro apud Tertullianum libro de pudicitia cap. 18 legitur, *fraudator.*

Non semper expectãda iudicis sententia, vt frater improbus vitetur.

AVT IDOLIS SERVIENS. Græcè εἰδωλολάτρης *simulacrorum cultor.* Quærunt commẽtatores, quomodo idem sit & frater & idolorum cultor. Responsio est, id fieri quoties is qui baptismo & professione Christianus est, siue ex animo, seu metu, seu placendi voluntate, seu quauis alia ratione inductus, infidelium sacris sese admiscet, vt vel idolum colat, opere saltem externo, vel de idolothytis edat; contra illud, *Nolo vos socios fieri dæmoniorum.* infrà cap. 10. Vbi & illa sunt pręcepta: *Neque idololatræ efficiamini, &c, Fugite ab idolorum cultura.* Sic & Ioannes pręcipit in fine primæ epistolę: *Filioli, custodite vos à simulacris.*

Quomodo idẽ frater & idololatra.

AVT MALEDICVS. Gręcè λοίδορος, id est *conuiciator*, contumeliosus, item maledicentię morbo laborans. Qui enim facilis est ad conuicia, facilè etiam maledicit, id est malum imprecatur. Et huius criminis grauitatem ex eo disce, quod cõmunem pœnam mereatur cum cęteris hic enumeratis.

AVT EBRIOSVS. Ebrietas suo genere peccatum mortale est, queadmodum & alia huius loci. *Quod enim quis propter delectationem vini* (inquit Thomas in commentario) *velit perdere vsum rationis, exponens se periculo multa alia peccata perpetrandi, videtur esse contrarium charitati. Contingit tamen per accidens, ebrietatem non esse peccatum mortale, propter ignorantiam fortitudinis vini, vel debilitatis proprij capitis. Quæ tamen excusatio tollitur per frequentem experientiam. Et ideo apostolus signanter non dicit ebrius, sed ebriosus.* Hæc ille. Quæ eadem fere scripsit ad illud Rom. 13, *Non in comessationibus & ebrietatibus.* Ex quo tamen apostoli loco, simul & ex altero qui est Gal. 5, vbi similiter comessationes ebrietatibus adiungit, haud temerè videri potest; sicut comessatio damnatur propter immoderatum studium gulæ, etiamsi non priuet hominem vsu rationis; sic etiam sentiendum esse de ingurgitatione vini; præsertim cum & alibi scriptura in ebrietate spectet non tam rationis defectum, quam excessum potus inebriatiui: siue potantem inebriet vsque ad deliquium rationis, siue nõ. Quapropter in hoc genere etiam illi damnantur & grauiter increpantur in scriptura, qui quod vini potu non facilè deijciantur, copiosius illud hauriunt. Hinc illæ comminationes, *Væ qui potentes estis ad bibendum vinum, & viri fortes ad miscendam ebrietatem*, Isa. 5. &, *Væ his qui commorantur in vino, & student calicibus epotandis.* Prouer. 23. Huc accedit quod nec apud Græcos μέθυσος, nec apud Latinos ebrius, tunc solum quis dicitur, quum ex potu ratio prorsus consopita fuerit; verum etiam si sic obnubilata, vt plenum & perfectum eius vsum non habeat. Iam nec illud constat, Gręco nomine, quod interpres ebriosum vertit, frequentiam ebrietatis hoc loco significari: cum & de ebrio dicatur, qui fortè non aliàs sese inebriauerit. Quare sicut alia vicia seu peccata quæ Paulus hoc & sequenti capite recenset, vt fornicarium, adulterum, rapacem, furem, maledicum esse, & quę rursus enumerat Gal. 5, nec frequentiam includunt in sua ratione, nec de frequentia exponenda sunt, vt verum sit quod dicit apostolus; *quoniam qui talia agunt, regnum Dei non possidebunt:* ita & de ebrietate, atque eo quem μέθυσον apostolus vocat, dicendum videtur. Neque tamen apostoli mens est, cum fratre qui semel fornicatus fuit, aut furatus, aut conuiciatus, aut sese inebriauerit, si postea cesset, non esse cibum sumendum: sed ita demum, si hęreat in huiusmodi vicio, etiam postquam admonitus fuerit. Nam vnus aut alter actus in talibus non reddit hominem nominatum, id est famosum. Quæ res etiam argumento est, vocabulum ὀνομαζόμενος *nominatus*, ad sequẽtia potius, sicut ostendimus, quam ad id quod præcedit, attinere.

Ebrietas suo genere mortale peccatum est.

Ebrietas etiã citrà deliquiũ rationis peccatum mortale.

Peccata dãnabilia etiam non frequentata.

AVT RAPAX. Qui dicantur rapaces, suprà dictum est.

CVM EIVSMODI NEC CIBVM SVMERE. Subiungit hoc apostolus per epitasin: cum alioqui sine eo absoluta esset oratio. Itaque exaggeratione explicat quomodo sit accipiendũ quod dixerat, *non commisceri*, quasi dicat; Hoc senseram, quando scripsi vobis ne commisceamini cum fratre nominato fornicario &c. cõsortium eius ita vobis fugiendum esse, vt nec mensam cum eo habeatis communem. Rursum his verbis excommunicationis pœna significatur,

Excõmunicationis pœna minor tamẽ priore.

gnificatur, minor tamen ea qua ſuperius ple-cti voluit inceſtum illum. Plus enim eſt trade-te quempiam ſatanę, quàm ſola fidelium con-ſuetudine & conuictu eum priuare. Nam qui traditur ſatanæ, prorſus abſcinditur ab eccle-ſia, adeò vt frater eſſe deſinat, nec iam illi ſuf-fragia eccleſiæ communia quicquam proſint. Is autem de quo nunc agitur, frater permanet: à quo tamen propter improbam eius vitam ſe-ſe ſubtrahunt alij fratres; vt eo pudore reuoce-tur ad meliora. Nec verò ſatanæ quiſquã tra-debatur, niſi propter crimen aliquod grauiſ-ſimum ac prorſus intolerandum, quale eſt hę-reſis, propter quam ſatanæ traditi Hymenæus & Alexander 1 Tim. 1. & quale inceſtus, de quo actum eſt ſupra. Vitabantur autem à fide-libus etiam quorum minora erant crimina.

Excõmunicatio maior aut minor pro diuerſitate criminum.

Scio quoſdam commentatores hoc genus ex-communicatorum à priori non diſtinguere. Quin & Auguſtinus lib. 3 contra Parmenia-num id quod Paulus dicit, *cum eiuſmodi nec cibum ſumere*, de pœna anathematis intellexit, tanquam eâdem cum pœna illius inceſti: tam-etſi poſtea refert etiam ad minores excommu-nicationes, iuxta germaniorem huius loci ſen-ſum. Quem præter ea quæ ſupra dicta ſunt, admodum confirmat locus ſimilis in epiſto-la 2 ad Theſſ. 3, vbi denunciat eis apoſtolus, vt ſeſe ſubtrahant *ab omni fratre ambulante inor-dinatè, & non ſecundũ traditionẽ* ab ipſo acce-ptam. Ac poſtea declarans inordinatam eorũ conuerſationem, dicit; *Audiuimus enim inter vos quoſdam ambulantes inquietè, nihil operantes, ſed curioſè agentes*, &c. Deinde pœnam ſtatuit ijs qui tales ſunt, & admoniti nõ ſe corrigunt: *Quod ſi quis*, inquit, *non obedit verbo noſtro per epiſtolam, hunc notate: & ne commiſceamini cum illo, vt confundatur*. Sanè liquet hæc crimina, ambulare inquietè, nihil operari, ſed curioſè agere, non eſſe eius generis, ob quæ quis tra-dendus ſit ſatanæ; & proinde minorem quan-dam excommunicationem eo loco ſignifica-ri, per quam non deſinat eſſe frater, qui ſic pu-nitur. Vnde etiam continuò ſubijcit: *Et nolite quaſi inimicum exiſtimare, ſed corripite vt fratrẽ.*

An ſentẽtia neceſſaria ad vitãdum fratrem criminoſum.

Patet etiam, ita demum fideles ſubtrahere ſe debuiſſe ab iſtiuſmodi fratris conſortio, ſi ab eccleſia notatus fuiſſet, vtique per ſentẽtiam; ſine qua non poterat ab omnibus cognoſci quod vitandus eſſet: ac proinde non ſatis fuiſ-ſe ad obligationem vitandi, quod lex genera-lis ab apoſtolo data eſſet, vt nonnulli putant: niſi forte tunc quãdo palàm conſtaret quem-piam ſub lege comprẽhẽdi: ſicut antè dictum eſt. Quamuis autem iſta excommunicatio mi-nor eſſet illa priore, maior tamẽ erat ea quam hodie minorem excommunicationem voca-mus. Qua de re plura ad locum memoratum 2 Theſſ. 3. Quot autem & qui ſint aut anti-quitus fuerint, ſeu gradus ſeu ſpecies excom-municationis, petendum ex commentarijs in 4 ſent. diſt. 18.

12 QVID ENIM MIHI DE IIS QVI FORIS SVNT IVDICARE? Gręcè: *Quid enim mihi etiam eos qui foris ſunt iudicare?* Tertullianus quoque libro de pudicitia cap. 9 legit, *eos qui foris ſunt.* Quanquam & Eraſmus vertendum putauit, *de his qui foris ſunt*. Rationem reddit apoſtolus cur de ſolis locutus ſit Chriſtianis. *Quid mihi*, Hebraiſmus. Latinè dicas, *Quid meâ?* Senſus apoſtoli: Quid ad me attinet, vt pręter fratres noſtræ curę & poteſtati ſubiectos, etiam eos iudicare velim ac punire meo decreto, qui sũt extra eccleſiam, ideoque & extra meam iuriſ-dictionem? Hęc enim iuriſdictio cum ſpiritua-lis & eccleſiaſtica ſit, extra limites eccleſiæ nõ extenditur. Dicet aliquis: ergo nec prohiben-dum fidelibus, ne conuerſentur cum excom-municatis; quandoquidem & illi foris ſunt.

Eccleſiæ iuriſdictio non extẽditur ad eos qui foris ſunt.

Excõmunicati nõ omnino foris ſunt.

Reſpondeo, excommunicatos, etiam eos qui ſatanæ traditi ſunt, non omnino foris eſſe: ſed ſecundum aliquid intus atque in eccleſia re-manere: quatenus nimirum manent eccleſiæ ſubditi. Nam ea dum aliquos excommunicat, haudquaquam illos abdicat à ſua poteſtate ſeu iuriſdictione: (quod nec facere poteſt) ſed tanquam noxia membra à ſe reſecat: manente poteſtate quam in eos habebat. Igitur apo-ſtolo foris eſſe dicuntur, qui ita ſunt extra do-mum quæ eſt eccleſia, vt ad eius regimen nul-lo modo pertineant: cuiuſmodi ſunt qui in ec-cleſia nunquam fuerunt. Vtitur hac locutione Paulus etiam alibi, vt Coloſſ. 4 verſu 5. 1 Theſ-ſal. 4 verſu 12, 1 Tim. 3 ver. 7.

Qui Paulo dicantur eſſe foris.

Eſt autem con-ſequens ex hoc loco, eccleſiam excommuni-cando iudicium exercere in eum ipſum quem excommunicat. Itaque non hac ſolum ratio-ne cenſetur excommunicare quempiam, quia fidelibus prohibet ne cum illo conuerſentur, (ſic enim etiam ethnicos excõmunicare poſ-ſet:) ſed ipſum propriè abiungit & eijcit, vten-do poteſtate quam ſuper eum habet ac reti-net. Vnde & inobediens iudicabitur excom-municatus, ſi ſe nolit abſtinere à conuentibus fidelium, ſed adhuc ijs ſeſe ingerat: quemad-modum & ſi nolit obſeruare leges eccleſiæ de ieiunijs, diebus feſtis, ac cęteris huiuſmodi: quibus vtique adhuc tenetur.

Eccleſia excõmunicando iudicium exercet in eum quẽ excõmunicat.

Quæſtio.

Sed quare non iudicat eccleſia de ijs qui foris ſunt, quando iudicat aliquem ad mittendum ad baptiſmum vel non admittendum?

Reſpõſio.

Reſponſio: Non iudi-cat tanquam poteſtatem iuriſdictionis ſuper eum habens; nec enim punire eum poteſt dũ-nondum eſt baptizatus: ſed tantum admittit vel reijcit iudicio diſcretionis ac prudentiæ; quomodo reſpublica quẽpiam exterum ſup-plicantem recipi in ciuitatem, recipit aut non recipit, nondum habẽs ſuper eum iuriſdictio-nis poteſtatem. Hic autem ſermo eſt de iudi-cio quod eſt actus iuriſdictionis, quæ non po-teſt exerceri niſi in ſubditum.

NONNE DE HIS QVI INTVS SVNT VOS IV-DICATIS? Gręcè ruſus accuſandi caſu, *Nonne eos qui intus ſunt* &c. Rem probat etiam ex mo-re eorum ad quos ſcribit. Nam, inquit, & qui præſunt inter vos, id eſt in eccleſia Corinthio-rum, tantum eos qui in eccleſia ſunt, iudicant ac puniunt; nempe Chriſtiani Chriſtianos: vi-

delicet

delicet agnoscentes ad eos qui foris sunt, potestatem suam non extendi.

13 NAM EOS QVI FORIS SVNT, DEVS IVDICABIT. Græcè, *Eos vero qui foris sunt, Deus indicat*, vel *indicabit*. Vtroque enim modo verti potest Græcum verbum κρινει, codicibus accentum aut non habentibus aut variantibus: tametsi magis conuenit huic loco futurum κρινεῖ *indicabit*. Sensus est: Nec ideo putetis eos qui foris sunt impunes futuros, ac proinde melioris esse conditionis quam Christianos, quod à nobis non iudicentur. Habent enim Deum iudicem, qui non relinquet impunitos; sed etiam seuerius in eos animaduertet. *Horrendum est* enim *incidere in manus Dei viuentis* Heb. 10.

AVFERTE MALVM EX VOBIS IPSIS. Græcè & Syriacè, *Et auferte*, particula copulante posita loco inferentis: *Auferte igitur malum*. In verbo *auferte* Græca variant quatuor modis, vt annotat R. Stephanus: ἐξαρεῖτε, ἐξαιρεῖτε, ἐξαίρετε, ἐξάρατε. Sed eadem omnium significatio est. *Malum* non neutrum est, sed masculinum; Græcè τὸν πονηρόν: vt ad hominē referatur. Tolles ambiguitatem, simulque vim exprimes articuli Græci, si sic vertas: *Auferte istum malum*. Augustinus quidem lib. 3 contra Parmenianum cap. 2, accepit vt neutrum; tanquam velit apostolus, vt ex seipso quisque auferat malum, id est peccatum. Sic & Pacianus intellexit epistola 3, & ante eum Tertullianus in libro aduersus Hermogenem cap. 11. Verùm Augustinus id corrigit & retractat, tum quæstione 39 super Deuteronomium, tum lib. 2 retractationum cap. 17, docens ex Græco textu, *sic potius intelligendum, vt homo malus auferatur ex hominibus bonis: quod fit per ecclesiasticam disciplinam*. Quanquam non generatim de malo homine Paulus loquitur: sed specialiter illum incestum designat; addito, sicut dictum est, articulo, τὸν πονηρόν. Præcipit igitur hoc velut epiphonemate, iis qui præerant in ecclesia Corinthiorum, illud quod initio dixit fieri oportuisse, nempe, *vt tollatur de medio fratrum qui hoc opus fecit*. Vtitur autem ad hoc verbis à Moyse dictis & inculcatis ad populū Deut. 13, 17 & 19. quodque ab illo dictum fuit de separatione quæ fiebat morte corporis, refert ad abscissionem quæ animam attingit, id est ad excommunicationem. *Hoc enim nunc agit in ecclesia excommunicatio, quod agebat tunc interfectio:* sicut ait Augustinus in prædicta quæstione super Deuteronomium. Iam verò patet ex supradictis hanc sententiam, *Auferte malum ex vobis ipsis*, diuersam esse ab ea quā paulo antè dixerat: *Si is qui frater nominatur, est fornicator aut auarus* &c. *cum einsmodi nec cibum sumere*. Vt enim crimen hoc de quo agitur, enormius est illis ibi recensitis: ita plus est in ecclesiæ disciplina, hominē auferri siue ejici è cœtu fidelium, quam vitari vt cibum cum eo non sumas: quemadmodum in superioribus satis est declaratum.

Malus auferendus è medio fratrum: & quis.

Hoc agit in ecclesia excōmunicatio, quod in veteri lege interfectio.

SVMMARIVM.

Reprehendit quod iudicijs contendant apud infideles: & omnino quod iudicia habeant inter se. Docet quæ peccata excludāt à regno Dei. Corpora nostra cum sint membra Christi, & templum Spiritus sancti, non esse polluenda fornicatione.

CAPVT VI.

1 AVDET ALIQVIS VESTRVM, HABENS NEGOCIVM ADVERSVS ALTERVM, IVDICARI APVD INIQVOS? Alia Corinthiorum reprehēsio, quod iudicia seu lites agitarent apud iudices nō Christianos. *Audet* dictum pro sustinet; quo significat rem Christianis indignam. *Iudicari*, id est iudicio experiri. Pro quo Cyprianus *disceptare*, lib. 3 testimoniorum cap. 44. Syra vox *litigare* significat. *Apud iniquos*. Græcè ἐπὶ τῶν ἀδίκων, *apud iniustos*, vel *sub iniustis*. quomodo Latinè dixit Horatius, *adhuc sub iudice lis est*. Dirigitur hic apostoli sermo contra actorē, cuius in potestate erat apud ethnicum iudicem agere vel non agere; non contra reum qui compellebatur: cui nec integrum erat iudicem ethnicum declinare, modò cōpetentem. Peccatum ergo Corinthiorum in eo erat, quod cum possent causam agere apud fideles, saltem vt delectos arbitros; mallent apud infideles iudices experiri, nō sine ethnicorum scandalo, & Christianæ religionis iniuria. Nam eo pacto vicia Christianorum detegebantur apud infideles, primum dissidia, deinde auaricia, tum iniuriæ mutuæ. Sensus est: Potéstne quisquam vestrum in animum inducere, vt si super aliquo negocio controuersiam habeat cum altero, eam agitet in iudicio apud iniustos? Quæ notatio est infidelium. Vnde huius loco postea versu 6 dicit *apud infideles*. Hos enim quia fide carent, ex qua iustus viuit, generaliter iniustos appellat apostolus: simul insinuans ab iniustis iudicandi iusticiam non perinde exspectandam esse. Meritò autem iniustos vocat, etiamsi de speciali iusticia sermo sit: Huius enim pars quædam est religio; quam virtutem apud infideles reperiri impossibile est. Loquitur autem de negocijs sæcularibus, vti statim declarat. Nā ecclesiastica negocia nullo modo tractari debebant apud infideles, vtpote iudices incompetentes: quando nec fidelibus laicis competit de iis iudicare. Notandum quoque non hic agi nisi de litibus Christianorum aduersum se mutuo. Sic enim intelligendum illud, *aduersus alterum*, scilicet fratrem. Nam si frater non erat is contra quem agebatur; non poterat ea lis terminari apud fideles: quod consequenter vult apostolus. Vnde sub eius reprehensionem minimè cadit factum S. Iulittæ martyris, quæ referente Basilio homilia 5,

Iudicijs apud infideles contendere, quare peccatū.

Infideles cur iniusti vocentur.

Ecclesiastica negocia nec ab infidelibus, nec à laicis iudicāda.

Factum Iulittæ martyris excusatur

res

res suas iniustè occupatas à quodam homine potente, eoque infideli, repetiuit apud iudices infideles; ea tamen animi Christiani integritate seruata, vt cum ius ei ab impijs iudicibus negaretur, nisi prius Christum abiuraret; magis elegerit vnà cum terrenis facultatibus vitam amittere, quam Christum verbo negare.

Fideles cur sancti dicantur.

ET NON APVD SANCTOS. Græcè, ἐπὶ τῶν ἁγίων *sub sanctis*, id est, fidelibus seu Christianis. Quos sanctos appellat, eo quod ecclesia fidelium sancta sit; etsi non singuli quique sancti. Vtitur autem hoc vocabulo Paulus, vt insinuet eos merito iudices adhibendos esse, qui & professione & re sancti sunt. Ab his enim rectum & æquum iudicium expectandum. Et quamuis Christiani non essent iudices à principe constituti cum potestate; poterant tamen, vt dictum est, eligi & assumi tanquam arbitri, quorum sententijs ex compromisso starent, qui controuersias habebãt. Vnde ex hac apostoli doctrina, Christianis olim in more fuit, etiam tempore Christianorum principum, vt ad episcopos causas suas deferrent dijudicandas: non quod propriè episcoporum sit sæcularia negocia tractare, cognoscere, iudicare: sed ita fieri placebat, vt fideles, qui non absque Christianæ charitatis ac pacis detrimento, de rebus terrenis aduersum se mutuo disceptabant; authoritate episcopi, causas eorum iudicantis, redigerentur ad concordiam: simul & cohortatione eius paterna discerẽt quantum præ bonis temporalibus, pro quibus aut consequendis aut retinendis ardentius æquo certabant, amanda essent æterna. Quod quidem proprium episcopi munus est. Idque fecisse beatum Augustinum testis est Possidius in eius vita cap. 19, referens, eum interpellatum non solũ à Christianis, verum etiam à cuiuscumque sectæ hominibus, causas eorum audiuisse diligenter ac piè: & vt eas dirimeret, aliquando tota die ieiunantem perdurasse. vbi etiam hoc addit, quam sancta intentione, genus illud occupationis, alioqui molestissimæ, fuerit ab illo susceptum. Qua de re & ipse Augustinus lib. de opere monachorum cap. 29, verbis etiam huc à Beda relatis, ita scribit; *Dominum Iesum testem inuoco super animam meam, quoniã quantum attinet ad meum commodum, multo mallem per singulos dies certis horis, quantum in bene moderatis monasterijs constitutum est, aliquid manibus operari, & cæteras horas habere ad legendum & orandum, aut aliquid de diuinis literis agendum, liberas; quam tumultuosissimas perplexitates causarum alienarum pati, de negocijs sæcularibus vel iudicando dirimendis, vel interueniendo præcidendis: quibus nos molestijs affixit apostolus, non vtique suo, sed eius qui in eo loquebatur arbitrio.* Et infrà: *Quem tamen laborem non sine consolatione Domini suscipimus pro spe vitæ æternæ, vt fructum feramus cum tolerantia. Serui enim sumus eius ecclesiæ, & maximè infirmioribus membris: qualiacumque in eodem corpore membra simus.*

Episcopi quondam arbitri causarum sæculariũ, deinde & iudices: & qua ratione.

Exẽplum Augustini causas sæculares multorũ dirimẽtis.

Imperatorũ leges idipsum sanxerũt.

Hæc Augustinus. Quibus similia refert concione 24 super psalmum 118. Exstat apud Gratianum, 11 quæst. 1. lex imperatoris Theodosij cap. *Quicumque*. & altera Caroli magni cap. *Volumus*: qua Theodosianam in vsum reuocat: quibus legibus sancitum fuit, vt liceret cuique tam actori quam reo, quamuis etiam lite iam apud iudicem sæcularem contestata, iudicium ecclesiasticum adire. Ex quo patet episcopos non solum arbitros huiusmodi causarum fuisse, sed, per dictas imperatorum constitutiones, dum illæ vigebant (nam postea sunt abrogatæ) iudicandi potestatem habuisse. Consule notationes Gregorianas ijs capitulis additas. Vide etiam quæ de hac re scribit Franciscus Turrianus lib. 3 pro epistolis pontificum.

2 AN NESCITIS QVONIAM SANCTI DE HOC MVNDO IVDICABVNT? Mss. *de mundo* sine pronomine. Porro Græca & Syriaca sic habent, *Nescitis quod sancti mundum iudicabunt?* quemadmodum & Cyprianus loco prius citato legit: necnon Hilarius in enarratione psalmi 2, & Possidius in vita Augustini. Sanctos assumendos esse iudices suadet apostolus, ex eorum dignitate: quæ tãta est, vt etiam mundum, scilicet reliquum, hoc est, totum genus infidelium & reproborum, sint iudicaturi. Quod fiet in extremo iudicio, vbi boni malos iudicabunt, non sola comparatione; verum etiam approbatione sententię diuinæ. Imò & qui apostolicæ vitæ vestigia secuti fuerint, iudicabunt vt assessores Christi, secundum ipsius promissionem Matth. 19, *Vos qui secuti estis me, sedebitis super sedes duodecim, iudicantes duodecim tribus Israel*. Quæ assessoria iudicandi potestas quomodo sit accipienda, declarat Thomas in commentario: licet eam rem alij aliter explicẽt; vt videre est in ijs quæ disputantur à Theologis in 4 sentent. dist. 47. Quanquam videtur apostolus hoc loco non de aliquibus, sed de omnibus sanctis loqui. Sequitur enim.

Sancti mundum iudicaturi: & quo sensu.

ET SI IN VOBIS IVDICABITVR MVNDVS. *In vobis*, Hebraismus, id est, à vobis, per vos. *Iudicabitur*, Græcè κρίνεται *iudicatur*: quemadmodum & legitur in commentario Ambr. & apud Possidium. Explicatio est superioris argumenti. Si igitur, inquit, per vos mundus iudicatur, seu iudicabitur, id est, si vos estis mundi iudices, vtpote mundum aliquando iudicaturi: Absoluitur enim à tempore verbum, *iudicatur*. Sequitur.

INDIGNI ESTIS QVI DE MINIMIS IVDICETIS? Græcè, *indigni estis iudiciis minimis?* Possidius Græco casu retento legit, *indigni estis iudiciorum minimorum?* Quod tamen rectè, & Valla teste pereleganter, vulgatus interpres vertit, *qui de minimis iudicetis?* Sensus enim est: Cum sitis iudices vniuersales, de maximis rebus iudicaturi, vt per quos omnium impiorum vita condemnanda sit; an vos indignos censetis qui præficiamini minimis iudicijs? veluti cum disceptatur de negocijs huius sæculi,

culi, plerumque friuolis atque exigui momenti, certè extremo loco habendis à Christiano. Græca vox χελτήελον etiam forum significat, id est locum iudicij, vbi causæ aguntur. Et ita Faber accepit dum sic interpretatus est: *Indigni estis prætoriorum minimorum.* Sed eam significationem huic loco non conuenire, satis declarat illud quod statim sequitur, *sæcularia iudicia si habueritis*. Est enim idē in Græco vocabulum. Quāquam & ibi Faber *prætoria* transtulit, vt sibi constaret.

κριτήριον quid significet.

3 NESCITIS QVONIAM ANGELOS IVDICABIMVS? Amplificatio est eiusdem argumenti sumpti ex dignitate Christianorum, qui non solum iudicaturi sint mundum, id est homines; verùm etiam angelos: vtique malos, id est dæmones. Vnde Tertullianus lib. de pœnitentia cap. 7, *Dolet diabolus*, inquit, *quod ipsum & angelos eius Christi seruus ille peccator iudicaturus est*. Apparet sanè tum ex apostolo, tum ex Tertulliano, iudicium hoc de quo dicitur, quod *angelos iudicabimus*; ad omnes omnino Christianos electos pertinere, & non tantum ad certum genus Christianorū, id est, ad perfectos. Paulus enim in sequētibus etiam contemptibiles comprehendit, Tertullianus pœnitentes. Iudicabunt autē omnes electi Christiani angelos, non sola, vt suprà dictum est, comparatione, quomodo viri Niniuitę & regina Austri condemnabunt Iudæos incredulos, Matth. 12 & Luc. 11; sed quia cum diaboli & angelorum eius victores fuerint, maliciam eius & superbiam, atque etiam imbecillitatem, coram toto mundo traducent: eique tanquam victo, & vili & contemptibili, & à Deo proiecto, & in æternum damnato, insultabunt. Quæ res erit superbissimis illis spiritibus maxima & molestissima pœna. Facient autē hoc electi homines imitatione quadam Christi capitis sui; de quo dicit apostolus Colos. 2. quod per crucem suam *exspolians principatus & potestates, traduxit confidenter palàm, triumphans illos in semetipso*.

Christiani angelos iudicaturi, malos vtique.

Quomodo homines electi angelos iudicaturi.

QVANTO MAGIS SÆCVLARIA? Græcè, μήτιγε βιωτικά, *nedum mundana, temporaria*. Possidius, *nedum sæcularia*: tametsi Græcum vocabulum haud commodè potest vna Latina dictione exprimi. Significat enim ea quæ pertinent ad vsum huius vitæ, vt est victus, vestitus, agri, domus, pecunia, supellex; circa quę versantur quotidianæ lites. Quidam vertunt *vitalia*: sed vitale Latinis aliud significat. Alij *victualia*, sed id contractius est. Syra versio sic sonat: *Quanto magis ea quæ sunt mundi*, seu *sæculi huius?* Leguntur & apud Lucam cap. 21 μερίμναις βιωτικαῖς, id est *curæ huius vitæ*. Cæterùm vox primitiua βίος legitur 2 Tim. 2. *Nemo militans implicat se negocijs sæcularibus*, Græcè ταῖς τοῦ βίου πραγματείαις, id est negocijs ad hanc vitam victumque pertinentibus. Et ita locum hunc exponunt Laurentius & Erasmus. Si, inquit apostolus, iudicaturi sumus angelos, id est creaturam omnium præstantissimam; quanto magis dignì habendi, qui inter nos de rebus infimis, vt sunt ea quæ spectant ad vsum vitæ præsentis, iudicemus? Dicit enim hoc sub persona fidelium in genere.

Sæcularia quæ dicat interpres.

4 SÆCVLARIA IGITVR IVDICIA SI HABVERITIS. Græcè βιωτικὰ μὲν οὖν κριτήρια &c. Erasmus: *Proinde iudicia siquidem habueritis de ijs quæ ad vitæ vsum attinent*: Sequitur.

CONTEMPTIBILES QVI SVNT IN ECCLESIA, ILLOS CONSTITVITE AD IVDICANDVM. In Græco tantum legitur: *contemptos in ecclesia eos constituite*, seu *collocate*. Sed & Augustinus ita legit: *Eos qui contemptibiles sunt in ecclesia, hos collocate*. lib. 5 contra Faustum cap. 9. & de opere monachorum. Pro *constituite* verti quidem etiam potest *constituitis*: idque malunt Laurentius & Faber; at nescio quam ob causam: quum certè modum imperatiuum huic loco magis congruere, satis appareat, totam sermonis seriem consideranti. Est autem in Græco verbum καθίζετε, id est *sedere facite*. Nam sedere iudicantium est. Et id voluit noster interpres, quando explicandi gratia de suo addidit, *ad iudicandū*. Quod & Syrus fecit ita vertens: *eos collocate vobis in iudicio*. Possidius quoq; legit ad hunc modum; *Hos collocate ad iudicandum*. Rectè etiam noster, quod Græcè est τοὺς ἐξουθενημένους, id est *contemptos, nihili habitos*, vertit *contemptibiles*, eadem ratione qua Gal. 2 reprehensibilem scripsit pro reprehenso; & Heb. 12 accensibilem pro accenso. Quod scitè ab eo factum ostendemus, quum ad ea loca peruenerimus. Porrò contemptos seu contemptibiles in ecclesia vocat non laicos in vniuersum, vt quibusdam videtur; Neque enim arbitror apostolum epitheto tam odioso totum genus laicorum notare voluisse, præsertim quum inter eos quidam digni sint qui ad ecclesiasticam functionem vocentur, eoque nomine honorabiles; nec nisi ex laicis clerici fiant: Sed eos intelligit qui in ecclesia, id est inter Christianos siue laicos siue clericos, minimi fiunt; aut certè inepti habentur ad maiora magisque propria ecclesiæ ministeria. Tales, inquit, potius vobis negociorum sæcularium iudices arbitrarios deligite, quàm vt conferatis vos ad infidelium tribunalia: *vt ipsi videlicet dispensationibus terrenis inseruiant, quos dona spiritualia non exornant*, ait Gregorius parte secunda curæ pastoralis capit. 7. Quod tamen non ita accipiendum, tanquam præcipiat apostolus eos qui contemptibiles in ecclesia sunt, adhibendos iudicijs sæcularium negociorum; nam alioqui male quondam episcopi iudicia huiusmodi exercuissent, accedente etiam voluntate principum; sicut ostendimus suprà: sed comparatiuè loquitur, docens hoc agendum potius, etsi parum deceat, quàm ferendum vt Christiani litigent apud infideles. Vnde sequitur,

Contemptibiles in ecclesia qui Paulo dicantur.

5 AD VERECVNDIAM VESTRAM DICO. *Ad verecundiam*, Græcè πρὸς ἐντροπὴν, *ad erubescentiam*, seu *pudorem*. Hoc, inquit, quod dixi de contemptibilibus constituendis ad iudicandum inter vos, non dixi quod ita fieri debeat; sed vt ab eo quod agitis, pudor vos auocet. Sic enim confugitis ad profana tribunalia, quasi desint apud vos viri sapientes & honorati, qui causas vestras dijudicent. Quod vobis profectò pudorem incutere debet. Atque hoc est quod sequitur.

SIC NON EST INTER VOS SAPIENS QVISQVAM, QVI POSSIT IVDICARE INTER FRATREM SVVM? *Quisquam* Græcè οὐδὲ εἷς, id est, *ne vnus quidem*. Qui sermo expressior est, & rei indignitatem auget. *Iudicare*, Græcè διακρῖναι, *dijudicare*; quomodo legit Possidius. Et illud, *inter fratrem suum*, siue, vt ad verbum in Græco: *inter medium fratris sui*, dictum est Hebræa phrasi, pro eo quod Latinè plenius dicitur, inter fratrem & fratrem, vel plurali numero, inter fratres. Priori modo locum hunc citat Augustinus enchiridij cap. 78. Sensus est; Adeóne non est vel vnus sapiens apud vos, qui fratrum inter se disceptantium causas possit, iudicando siue arbitrando, secundum ius & æquitatem dirimere? Sapientem intelligere videtur, quoad materiam præsentem, id est, doctum & peritum iudicandi de negocijs sæcularibus; vt sunt legum periti. Sic enim Thomas exponit: tametsi nec malè sapientem intelligas absolutè, id est eum qui veræ ac Christianæ sapientiæ causa in ecclesia sit honoratus: qui proinde cum authoritate iudicare possit; vt maximè sunt episcopi. Nam sapientem Paulus opponere videtur ei qui contemptibilis est in ecclesia. Et sic apostolum intellexit Augustinus in libro de opere monachorum, verbis suprà recitatis, in eo quod dicit: *quibus nos* (vtique episcopos) *molestijs affixit apostolus*. Nec non concione 24 super psalm. 118, ita scribens: *Constituit enim talibus causis ecclesiasticos apostolus cognitores, in foro prohibens iurgare Christianos*. Vbi forum intellige, in quo iudices erant non Christiani.

Sapiēs hoc loco quis dicatur.

6 SED FRATER CVM FRATRE IVDICIO CONTENDIT, ET HOC APVD INFIDELES? Quod in quibusdam Græcis legitur ἐπὶ ἀδίκων, *apud iniustos*: oscitanti librario imputandum reor, qui hic rescripsit quod superius scriptum meminerat: quum & in Syriaco textu legatur, *apud infideles*, & in omnibus Latinis. Porrò quod nos habemus *iudicio contendit*, Græcè vna dictio est κρίνεται *iudicatur*, vt legit Augustinus, vel vt alij vertere malunt, *litigat*. Id autem est iudicio contendere. Atque idem Græcum verbum eodem modo ab interprete redditum habemus Matth. 5 vers. 40. Duplex malum, inquiunt Theophylactus & Oecumenius post Chrysostomum, & quod frater aduersus fratrem iudicio agat; & quod apud iudices infideles. Non refert autem magnopere, siue cum interrogatione, siue quod magis placet, enunciatiuo sermone legatur hæc sententia: quemadmodum & illa huic similis, paululum infrà, *Sed vos iniuriam facitis* &c.

Duplex malū hic reprehensum.

7 IAM QVIDEM OMNINO DELICTVM EST IN VOBIS, QVOD IVDICIA HABETIS INTER VOS. Prosequitur prius membrum versus præcedentis, quo dixit fratrem cum fratre iudicio contendere. Nam de posteriore iam ante satis egerat. Græca sic habent ad verbum: *Iam quidem igitur omnino minoratio in vobis est, quod iudicia habetis cum vobis ipsis*, aut *vobiscum*, vt passim legit Augustinus: tametsi rectius noster interpres, *inter vos*, etiam Erasmo teste, qui explicatius vertit *inter vos inuicem*. *Iudicia* Græcè κρίματα, pro quo superius dixit κριτήρια. *Lites* vertit Erasmus, id est disceptationes forenses. Porrò *delictum* Græcè non est παράπτωμα, quod propriè delictum significat; estque in scriptura Græca frequentissimum: sed ἥττημα, quod significat minorationem, vel vt Rom. 11 verterunt plerique, diminutionem. Interpres Oecumenij hoc loco deiectionem; Theophylacti, defectum interpretatur. Est autem ἥττημα cum quis ab alio vincitur, & per hoc deterius habet, vtpote viribus aut numero diminutus: vt exponunt Græca scholia. Sic vsurparunt alicubi LXX, ἔσονται εἰς ἥττημα, *erunt in diminutionem*, id est vincentur. Quidam igitur hic non intelligunt peccatum, sed imperfectionem; ac si diceret apostolus: Hoc ad vestram imperfectionem pertinet, quod vestra iudicio repetitis; cùm sit euangelicæ perfectionis, *non resistere malo*, Matth. 5, Domino ibidem dicente, *Et ei qui vult tecum in iudicio contendere, & tunicam tuam tollere, dimitte ei & pallium*. & Luc. 6, *Qui aufert quæ tua sunt, ne repetas*. Huc allegatur Theodoritus, qui dicit ea quæ Paulus hic tradit, esse perfectionis. At verò sciendum est ea ipsa iam recitata Domini verba præceptum continere, sic vt saltem ad venialem culpam obligent, si non præstentur secundum animi præparationem. Qui verus est eiusmodi præceptorum intellectus. Quare & hic Pauli locus sic accipiendus est, vt verè propriéque delictum sit, Christianos habere iudicia inter se: quatenus scilicet hoc contrarium sit memoratis Christi præceptis. Et ita locum hunc acceperunt veteres: vt commentator Ambros. Sedulius, Primasius, qui delictum interpretantur peccatum. Item Chrysostomus qui crimen vocat, id est peccatum iusta Pauli accusatione dignum. Nec aliter Theophylactus & Oecumenius. A quibus nec admodum dissentit Theodoritus, qui hæc monita Pauli *legem perfectiorem* vocat: vt intelligas oppositam ei imperfectionem per ἥττημα significatam esse ἀνομίαν quandam, ideóque viciosam & culpabilem. Quam proinde meritò noster interpres atque etiam Erasmus

Delictum hoc loco quid significet.

Peccatum est Christianos habere iudicia inter se.

verterunt *delictum*. Huiuſcemodi namque minorationem quæ ex delicto naſcitur, aut ipſa delictum eſt, haud dubiè Paulus intellexit. Porrò ſunt nonnulli inter quos Caietanus, qui peccatum ſignificari quidem non abnuant, ſed ſic apoſtolum exponunt: Delictum in vobis eſt quod iudicia ſeu lites inter vos habeatis: propterea quod iudicia non exerceantur ſine peccato ſaltem alterius collitigantium. Nam vbi duo diſceptant in iudicio, neceſſe eſt alterum eorum iniuſtam habere cauſam, ideoque peccato teneri: niſi fortè per ignorantiam excuſetur. Verùm non id Paulum velle, ſatis ex antecedentibus liquet. Nam, vt initio monui, non aduerſus eos agit qui in ius vocantur; quos certè neceſſe eſt comparere apud legitimum iudicem, quamuis ethnicum: ſed tota eius reprehenſio circa actores verſatur; quos primùm increpat, quod apud iudices infideles actionem inſtituerent; deinde culpat quod omnino iudicia haberent, id eſt lites facerent; nec admittit excuſationem qua dicant ſe iniuria affectos à fratribus. *Quare enim*, inquit verbis conſequentibus, *non magis iniuriam accipitis?* &c. Sic apoſtolum intellexit Auguſtinus enchiridij capit. 78 & alibi. Sic & commentatores quos dixi. Verba Auguſtini in enchiridio tractantis hunc Pauli locum, iſta ſunt: *Hic poſſet putari, iudicium habere aduerſus alterum, non eſſe peccatum, ſed tantummodo extra eccleſiam velle iudicari: niſi ſecutus adiungeret: Iam quidem omnino delictum eſt inter vos, quia iudicia habetis vobiſcum. Et ne quiſquam hoc ita excuſaret, vt diceret iuſtum ſe habere negocium, ſed iniquitatem ſe pati, quam velit iudicum ſententiâ remoueri; continuò talibus excuſationibus occurrit, dicens: Quare non magis iniquitatem patimini? quare non potius fraudamini?* Deinde Pauli doctrinam ad Chriſti magiſterium referens, ſubiungit; *Vt ad illud redeatur quod Dominus ait, Si quis voluerit tunicam tuam tollere, dimitte illi & pallium* &c. *Prohibuit itaque* Dominus *ſuos de ſæcularibus rebus cum alijs hominibus habere iudicium. Ex qua doctrina dicit apoſtolus eſſe delictum*. Hæc & plura Auguſtinus eo loco. Vide eundem his conſentanea ſcribentem in enarratione pſalmi 80, vbi Chriſtianum ſua repetentem, & pro ijs habentem cum fratre iudicium, numerat inter eos qui ſuper fundamentum, quod eſt Chriſtus, ædificant lignum, fœnum, ſtipulam: allegato Pauli teſtimonio, qui eiuſmodi iudicia *delicta eſſe dicit*. Et concione 24 in pſalm. 118, vbi ſic litigantium vocat vicioſas & negocioſas cupiditates. Igitur ex apoſtoli Pauli ſententia, ſicut eum interpretati ſunt Auguſtinus & alij ſcriptores memorati, delictum, id eſt peccatum eſt in iudicio ſua repetere: non quod id per ſe malum ſit, ſed quia malum non vnum, ſed multa ferè coniuncta habet. Nam ſuſcipiuntur huiuſmodi lites vt plurimùm ex inordinato rerum temporalium amore. *Contendit enim Chriſtianus* (inquit Auguſtinus in dicta pſalm. 80. enarratione) *pro rebus terrenis amplius quam decet eum cui promiſſum eſt regnum cælorum. Nec totum cor ſurſum leuat, ſed aliquam partem eius trahit ad terram.* Deinde nec carent certo periculo multarum offenſionum, quæ ex illis naſcuntur: vt ſunt ſiniſtræ de fratre ſuſpiciones & iudicia, obtrectationes, odia, acerbitates, maleuolentiæ. Nec leue malum eſt iactura temporis quam patiuntur omnes qui litigant; non ſine detrimento pacis ac tranquillitatis internę, quam omnes quærere debemus. Propter quod malum vitandum præcipit apoſtolus vt tempus redimamus, Epheſ. 5, Coloſſ. 4. Quocirca, niſi bono aliquo maiore diſpendium hoc ſpirituale compenſetur, cum ſtudio cauendi pericula quæ dixi; non ſine peccato lites huiuſmodi forenſes ſuſcipiuntur; ac minus ſine peccato aguntur: quantumuis quidam nimis cupidi rerum ſuarum poſſeſſores reclament. Compenſationem excipio: Nam certis caſibus delicto caret, imò laudabile & pium & neceſſarium eſt, iniuriam iudicio repellere: velut vbi quis non ſuum ac priuatum, ſed publicum alicuius communitatis agit negocium, vt eccleſiæ, monaſterij, collegij, maximè ſi ex obedientia aut ex officio id faciat: vbi quis bona pauperum, pupillorum, viduarum vel ablata, ſeu malè alienata repoſcit, vel ne tollantur obſiſtit: vbi quis ſua repetit quæ coniugi & liberis alendis ſint neceſſaria: vbi quis in iudicio vitam ſuam defendit, præſertim multis profuturam: quemadmodum ipſe Paulus fecit Cæſarem appellans, Act. 25. Denique cum aduerſarius videtur futurus ad nocendum audacior, ac plures alios iniurijs affecturus, ſi non authoritate iudicis reprimatur.

Huius loci ſenſus quorundam refellitur.

Verus ſenſus aſtruitur.

Quomodo malum, ſua iudicio repetere.

Quibus caſibus licitum & laudabile iniuriam iudicio repellere.

QVARE NON MAGIS INIVRIAM ACCIPITIS? Græcè ἀδικεῖσθε, *iniuriamini* paſſiuè, id eſt *iniuriam patimini*.

QVARE NON MAGIS FRAVDEM PATIMINI? Græcè, ἀποστερεῖσθε, *fraudamini*, vt legunt Cyprianus & Auguſtinus, id eſt *damnum accipitis*. Id enim propriè vox Græca ſignificat. Particula *magis* ſeu *potius*, in vtroque membro ſenſum ſuſpendit, explendum hoc modo: Cur non potius iniurias & damna patienter accipitis, quàm vt iudicio agatis aduerſus eum qui iniuriam aut damnum fecit? Hinc liquet apoſtolum in eo quod præceſſit, egiſſe propriè contra actores. Nec ſanè huiuſmodi erotematis vrgeret eos qui ad iudicia prouocant, niſi propter delictum dignos increpatione putaret, quamuis iuſtum habentes negocium. Nam ad eos qui iniuſtis litibus fratres vexant, aut quomodolibet iniuſtè eos lædunt, ideoque multo grauius delinquunt; pertinet obiurgatio ſequens.

8 SED VOS INIVRIAM FACITIS ET FRAVDATIS. Repetit eadem verba actiuè, quæ passiuè posuerat: quo manifestior sit antithesis. Differunt autem ἀδικεῖν & ἀποστερεῖν, quod illud significet actionem iniustam, istud verò magis importet effectum actionis, id est damnum illatum. Tantum, inquit, abest à vobis hoc quod exigo, quodq́ue non præstando delictum habetis: vt ipsi sitis iniuriarum authores.

ET HOC FRATRIBVS. Græcè καὶ ταῦτα ἀδελφούς, *& hæc fratres*. Erasmus, *idq́ fratres*; accusandi casu, quem regit vtrumque verbum Grecum præcedens: nec non Latinum *fraudatis*. Interpres vertens *fratribus*, ad prius verbum à se redditum, id est *iniuriam facitis*, respexit; aut certè ad rem vtroque verbo significatam, id est iniuriam & damnum, subaudito verbo *facitis*. Est autem emphasis insignis in hac parte. Nam si omnis iniuria in crimine est; maximè ea quæ fratri infertur.

9 AN NESCITIS QVIA INIQVI REGNVM DEI NON POSSIDEBVNT? *Iniqui*, Græcè *iniusti* quomodo Cyprianus legit. Nam sermo est non de omnibus iniquis, id est peccatoribus, ac legis diuinæ transgressoribus, quos scriptura Græca passim ἀνόμους appellat: sed de iniustis siue iniuriosis, qui dicuntur ἄδικοι: quod Hentenius vertit *iniuriam inferentes*. *Possidebunt*, Græcè κληρονομήσουσι, *hereditabunt*, id est *hereditate consequentur*, in possessionem hereditariam accipient. Obserua apostolum non dicere de ijs qui non potius iniuriam patiuntur, quam iudicio contendant, quòd regnum Dei non possidebunt: quamuis & illos delicti accuset; sed id dicere solum de iniustis. Qua in re manifestè nobis innuit discrimen venialium & mortalium peccatorum; quod negant nouatores. Regnum Dei intellige, quo Deus in futuro sæculo regnaturus est. Cuius regni hereditatem iniusti non consequentur; quia non sunt filij. Solis namque filijs debetur hereditas.

Differunt ἄνομοι & ἄδικοι.

Discrimē venialiū & mortaliū a Paulo indicatum.

NOLITE ERRARE. Vetus error est, salutem sibi promittere ex sola fide sine operibus. Cuius authorem ferunt Simonem magum.

Vetus error, fidem absque operibus ad salutem sufficere.

NEQVE FORNICARII. Simplicem fornicationem intelligit, quia ab his adulteros & molles & masculorum concubitores distinguit.

NEQVE IDOLIS SERVIENTES. Græcè *idololatræ*. De his actum est semel & iterum capite superiori. Nunc illud addo, ex specie genus intelligendum: vt comprehendantur quicumque pro Deo colunt quod Deus non est.

NEQVE ADVLTERI. Adulter est quisquis torum violat coniugalem.

10 NEQVE MOLLES. Theophylactus *molles* interpretatur *turpia patientes*. Thomas *muliebria patientes*. Sic enim legendum: non *facientes*, vt mendosè scriptum in quibusdam codicibus. Turpitudinem hanc acerrima oratione flagellat Saluianus libro 7. de prouidentia Dei.

NEQVE MASCVLORVM CONCVBITORES. Græcè ἀρσενοκοῖται vno composito vocabulo. Hi sunt turpia agentes, quæ nec nominari debent. De quibus etiam Rom. 1.

NEQVE FVRES, NEQVE AVARI. Cyprianus pro auaris *fraudatores* legit super orationem dominicam, & testimoniorum lib. 3. cap. 65. De hoc vicio vide quæ dicta capite præcedenti. Igitur differunt hoc loco fures & auari: quod illi clàm aliena surripiunt nullo colore iuris, hi fraude circumueniunt proximum, vt contingit in contractibus: aut certè iustum aliquid prætendunt, vt fœneratores.

Auari qui dicātur hoc loco.

NEQVE EBRIOSI, NEQVE MALEDICI, NEQVE RAPACES. *Maledici*, hic rursum λοίδοροι, id est *conuiciatores*: qui ijdem maledici: tametsi non omnis maledicus conuiciator. Nam conuicium, λοιδορία, dicitur homini in faciem: maledictum etiam obtrectatio est de absente. Quanquam hic ex specie genus intelligi facilè potest. Aliàs maledicere in scripturis est exsecrari, malè precari, Græcè καταρᾶσθαι. Ebriosi & rapaces qui dicantur, vide capite superiori.

Conuiciū & maledictū differunt.

REGNVM DEI POSSIDEBVNT. Græcè *hereditabunt*, vt suprà. Libenter meminit apostolus hereditatis regni, cùm de futuro præmio loquitur vel reddendo quibusdam vel non reddendo. Sic ad Gal. 5, *Qui talia agunt regnum Dei non consequentur*, Græcè *hereditabunt*. Eph. 5. *Omnis fornicator* &c. *nō habet hereditatē in regno Christi & Dei*. Significatur autē electorum magna dignitas, vt qui nō solum futuri sint in regno Dei, sed etiam regni consortium habituri cum Deo & Christo, videlicet vt heredes Dei & coheredes Christi, Roman. 8. Nam idcirco & reges vocantur Apoc. 1 & 5. & regnaturi cum Christo dicuntur, ibidem cap. 20. Quod verò ad rem ipsam attinet, non est aliud regnum Dei quam vita æterna nobis in scripturis promissa. Proinde malè quidam olim sibi blandientes in suis peccatis, existimauerunt sese, quamuis ad regnum non admittendos propter hanc scripturam & similes; vitam tamen æternam merito fidei consecututos. Malè, inquam, & peruersè; cùm apertissimè dicat Dominus in euangelio, *Si vis ad vitam ingredi, serua mandata*, Matth. 19. Contra quos Augustinus cum alibi, tum ex professo multa disserit in libro de fide & operibus. Quæ eadem æquè valent aduersus huius sæculi Solifidianos hæreticos.

Electorū dignitas quod regni Dei consortes futuri.

Extra regnum Dei non est vita æterna.

11 ET HÆC QVIDAM FVISTIS. Pro *quidam* in multis codicibus *quidem* legebatur viciosè. Græca sic habent: καὶ ταῦτά τινες ἦτε, *Et hæc quidam eratis*. Annuit textus Syriacus, & Latinus Ambros. atque Irenæi interpres lib. 4 cap. 46. suffragantibus item vetustis quibusdam exemplaribus: vt meritò lectionem hanc nobis

restituerint

restituerint castigatores Romani. Sunt autem qui voculam *τινες quidam*, putent superfluam esse, tantumque ornatus causa additam, non restrictionis. Atqui id inusitatum est. Verisimilius, additum ab apostolo moderandi sermonis gratia, (ne videretur omnia memorata vicia singulis impingere) tanquam si diceret; quidam hoc, quidam aliud fuistis eorum quæ enumeraui. Neque enim omnes fuerant adulteri, molles, fures &c. tametsi idololatriæ peccatum omnibus fuit commune. Non ergo propterea addit apostolus *quidam*, quod inter Corinthios existimaret aliquos ab his omnibus quæ percensuit, esse liberos: sed vt significaret non omnes omnia, sed alios alia commisisse; non negans interim fuisse quædam omnibus communia.

SED ABLVTI ESTIS. Dixit quales suo vicio fuerint: nunc addit quales facti beneficio Dei per Christum: vtens gradatione quadam, qua à minori progreditur ad maiora. Per ablutionem intelligi potest vel ipse baptismus, qui est ablutio corporalis & exterior, vel baptismi effectus qui est ablutio spiritualis & interior, quam exterior illa significat. Priori modo sensus est: Abluti estis aqua, baptizati estis, *abluti corpus aqua munda* Hebr. 10. Magis tamen arbitror spiritualem ablutionem significari, tanquam effectum ablutionis corporalis, vt sensus sit: Ab his omnibus viciorum sordibus abluti atque mundati estis lauacro aquæ, per quod omnia vobis peccata remissa sunt. At ne in sola ablutione, id est peccatorum remissione consistere putaretur iusticia Christiana; addit alterum gradum.

SED SANCTIFICATI ESTIS. Id est, puritatem consecuti, ita vt iam verè & coram Deo sancti sitis. Nam sanctitas non solum significat absentiam sordium, vt sentire videtur Caietanus, verùm mundiciam sonat positiuam & inhærentem, qua quis applicatur ad Deum; quemadmodum iusticia significat rectitudinem, de qua sequitur.

SED IVSTIFICATI ESTIS. Id est, veram iusticiam adepti, quæ non aliud est quam interioris hominis rectitudo principaliter sita in conformitate mentis ad legem Dei. Planè monstrat hic locus, contra sectarios, iusticiam hominis Christiani non esse imputatiuam: qua nimirum is qui reuera iustus non est, iustus per imputationem dicatur; vel quod ei peccata non imputentur; vel quod imputetur ei iusticia Christi; sed talem prorsus esse, qua quis à peccatis ad Deum verè conuersus, accepta eorum remissione, nouum induerit hominem; atque ita mente renouatus ambulet in nouitate vitæ, & in obseruatione mandatorum Dei.

IN NOMINE DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI. Græcè tantum legitur, *In nomine Domini Iesu*. Sensus: per meritum Domini ac redemptoris nostri Iesu Christi. Tota namque iustificatio & renouatio nostra à principio vsque ad finem & consummationem, ascribenda est merito passionis Christi.

ET IN SPIRITV DEI NOSTRI. Id est, virtute Spiritussancti à Deo nostro procedentis. Huic enim authori ea quæ ad sanctificationem nostram pertinent, peculiariter in sacris literis asscribi solent.

12 OMNIA MIHI LICENT, SED NON OMNIA EXPEDIVNT. *Expediunt* siue *conducunt*, Græcè *συμφέρει*. Tertullianus libro de exhortatione castitatis cap. 8 legit & inculcat, *sed non omnia pro salute*. Hanc eandem sententiam Paulus infrà repetit cap. 10, vbi ab idolothytis edendis Corinthios reuocat. Verum diuersa occasione eam profert hoc loco. Nec tamen inter expositores conuenit, quorsum huc adferatur. Quidam referunt ad iudicia de quibus egit superius: quasi dicat apostolus; Repetere sua iudicio licet quidem, quatenus simpliciter non est prohibitum, nec per se malum: non tamen expedit ob causas suprà dictas. Sed quia mox escarum & ventris, & deinde fornicationis mentio subsequitur: ideo putant alij, Paulum hic respicere ad fornicationem, contra quam superiori capite pluribus egit; & docere vnde ea nata sit, aut nasci soleat, scilicet ex ingluuie ventris: vt sensus sit: Cibo & potu saturari, quamuis per se non sit illicitum, sæpe tamen non expedit: ne saturitas libidinem prouocet. Rursum alij sunt qui existiment apostolum his verbis præludere argumento quod ex instituto tractaturus est cap. 9, ac velut in transitu significare Corinthijs, vti se potuisse apud eos potestate omnibus euangelij ministris à Christo concessa, nempe viuendi ex euangelio; sed vti noluisse, quòd non expediret. Faciunt autem hanc connexionem: Idcirco liberius taxo vicia vestra, & dicere vobis audeo quòd tales & tales regnum Dei non consequentur, quales tamen inter vos sunt non pauci; quia stipendia prædicationis meæ à vobis non accipio; & per hoc minus sum vobis obnoxius, quàm alij qui vos deuorant euangelij prætextu, sed vlcera vestra tangere non audent. Quamuis enim absolutè licitum mihi sit, accipere à vobis honoraria mei laboris, non tamen id expedit me facere, *ne quod offendiculum ponam euangelio Christi*, quemadmodum infrà dicit cap. 9. Tres expositiones iam datas videre est apud Lombardum, Heruæum & Aquinatem. Specialiter autem primam tradunt post vtramque glossam Liranus & Burgensis: item Carthusianus, additis hoc loco quatuor rationibus, propter quas non semper expedit sua repetere iudicio: Deinde Caietanus, Titelmannus & alij recentiores. Secunda expositio Græcorum est, atque etiam Latinorum quorundam veterum, Pelagij, Primasij & Sedulij. Tertia extat apud cõmentatorem Amb. quem sequuntur Haimo & Erasmus in paraphrasi. Ac pro ea facere videtur, quod Paulus hæc lo-

Triplex huius loci commentarius.

quatur in prima persona, tanquam de seipso. Quanquam infirmum est hoc argumentum. Nam & cap. 10 rursus eandem sententiam in prima persona pronuncians, alios instruit. Ita cap. 13 dicit: *Si linguis hominum loquar*, & plura quæ sequuntur, vtique ad exhortationem fidelium. Sanè vt de cibis, ita de stipendijs in textu nihil præcessit, quo posset hæc pars referri iuxta secundam vel tertiam expositionem. Præcessit autem sermo de iudicijs, & quidem eiusmodi qui scrupulum relinqueret à Paulo eximendum. Quamobrem prima expositio maximè nobis videtur accommoda loco præsenti. Nam Paulus occasione eorum quibus dixerat, *Sed vos iniuriam facitis & fraudatis*; paululum digressus ad locum communem de iudicio & misericordia Dei: hic iam declarat quod in priori doctrina de iudicijs obscurum ac minus explicatum videri poterat. Nam diceret aliquis: An non licet cuique iure agere pro re sua? Respondet Paulus: *Omnia mihi licent, sed non omnia expediunt*. Quam puto sententiam ore sapientum tritam fuisse. Argumento est, quòd inuariatam infrà repetat. Cęterùm prorsus vniuersaliter eam accipi nō posse, manifestum est. Etenim quàm multa sunt, quæ nullo modo licent? Proinde sic exponatur: Multa mihi licent, quæ non expediunt. vel hoc modo; Non quęcumque mihi licent, etiam expediunt; vt significetur quædam vniuersalitas eorum quæ licent, quæ tamen non omnia expediant. Ea licere dicuntur apostolo, quæ adiaphora vocantur, id est, quæ absolutè non sunt prohibita; vt edere carnem, bibere vinum, matrimonio copulari. Expediunt autem, quæ secundum particulares circumstantias considerata, bona sunt & eligenda. Patet igitur multa licere quæ non expediunt. Atque tale est rem suam ab iniusto occupatore apud iudicem repetere. Tale etiā ad satietatem edere & bibere, iuxta alterum sensum. Denique tale erat apostolo Paulo stipendia prædicationis à Corinthijs accipere: de quo tertius erat sensus.

Sensus huius loci maximè probabilis

Omnia mihi licent: quo sensu.

Iudicio sua repetere licet, sed non expedit.

OMNIA MIHI LICENT, SED EGO SVB NVLLIVS REDIGAR POTESTATE. Græcè, *sed non ego redigar in potestatem à quoquam*, vel *sub quoquam*. Est autem inter duo verba ἔξεσι & ἐξουσιασθήσομαι, id est, *licet*, & *in potestatem redigar*, quorum alterum ab altero deducitur, iucunda quædam allusio: quam Faber & Erasmus suis versionibus exprimere conati fuerunt; sed felicius Erasmus, *Omnium mihi potestas est, at ego non redigar sub vllius potestatem*: tametsi iam ante verterat, *omnia mihi licent*. Sensus autem est; Multa mihi licent, quæ tamen facere nolim, ne redigar sub alienam potestatem. Sed hoc ad diuersas expositiones supradictas aliter & aliter applicatur. Vbi primò notandum illud ὑπό τινος, *sub quoquam*, non necessariò referri ad personam, id est hominē; sed esse commune personis & rebus; vt ita verti possit, *Non redigar sub vllius rei potestatem*. Nam & *qui nimis rem aliquam amat*, inquit Thomas, *quodammodo seruus illius efficitur*. Igitur qui putant apostolum respicere ad fornicationem tanquam gulæ filiam, sic exponunt hanc partem: Cùm sim dominus cibi potusque; committere non debeo vt immoderatè illis vtens, seruus eorum pro domino inueniar. Vnde de talibus dicit idem Apostolus Rom. 16, *Christo Domino nostro non seruiunt, sed suo ventri*. & Philip. 3, *Quorum Deus venter est*. Ita Græci. Qui verò Paulum agere existimant de potestate viuendi ex euangelio; partem hanc plano & obuio sensu sic edisserunt; Potui vos grauare sumptu tanquam vester apostolus: verùm ea potestate vti nolui, ne cuiquam vestrum deuinctus viderer; sed integram mihi libertatem seruarem vos admonēdi, & vicia vestra castigandi: vt facio in hac tota penè epistola. *Nec enim* (ait quidam) *facilè offendit libertas admonentis, qui nullo nomine sit obstrictus ei quem corripit*. Commentarius hic plausibilis fortè: sed, si bene consideres, non conuenit. Nam Paulo non ea potissima ratio fuit abstinendi à stipendijs apud Corinthios, quod retinere sibi vellet eos corripiendi libertatem; sic enim nec à Macedonibus, nec ab vllis alijs, quibus prędicauit, accipere debuisset: sed propter pseudapostolos id fecit, vt haberet de quo aduersus eos gloriaretur: vti patebit infra cap. 9. Porro quibus prima placet expositio de tribus ante dictis, hanc partem sic explicant: *Sub nullius redigar potestate*, id est, Non patiar me propter res pecuniarias ac temporales, velut essem sub earum potestate, vel abstrahi, vel distrahi, quo minus liberè & absque impedimento seruiā Deo. Quod non potero, si tempus & cogitationes impendam litibus. Pro quo sensu notandum est, apostolum fideles passim auocare ab implicamentis curarum huius sæculi: quo sint expeditiores ad seruiendum Deo. Hinc inter alia dicit capite sequenti: *Volo vos sine solicitudine esse. Qui sine vxore est, solicitus est quæ Domini sunt, quomodo placeat Deo. Qui autem cum vxore est, solicitus est quæ sunt mundi, quomodo placeat vxori: & diuisus est*, vtique tanquam duorum dominorum seruus, Dei & coniugis. Quo etiam loco virginitatem commendans hortari se dicit ad id *quod facultatem præbeat sine impedimento Dominum obseruandi*. Quod non possunt qui coniugio sunt alligati; vtpote sibi inuicem ἐξουσιασθέντες, id est, sub mutuam potestatem redacti. Nam hac Græca voce etiam illic vtitur, cùm dicit, *Mulier sui corporis potestatem non habet, sed vir: Similiter autem & vir* &c. Huc etiam ac propriè pertinet quod alibi præcipit fidelibus, vt tempus redimāt, Eph. 5. & Col. 4. scilicet vt sibi vindicent libertatem seruiendi Deo: quam retinere non poterunt, curis sæcularibus detenti, tāquam rerum temporalium serui. Denique ad hæc suum ipsius proponit exemplum: *Volo*, inquit, *omnes esse sicut meipsum*, infrà cap. 7. vt non sit mirum si & hîc de se loquens alios exhortetur, in eo

Triplex itē huius loci intellectus.

Sēsus maximè probabilis illustratur.

quod

quod dicit, *ego sub nullius redigar potestate*. Igitur iuxta hunc sensum, quem bene declarat Carthusianus, indicat apostolus rationem insignem ac præcipuam, cur hoc quod licet id est sua iudicio repetere, non expediat. Redigit enim hominem in quandam seruitutem, qua adimitur ei libertas cogitandi quæ Dei sunt.

Ratio præcipua, cur non expediat litigare.

13 Esca ventri et venter escis. *Esca* Græcè Βρώματα pluraliter *esca, cibi*. Ita Tertullianus lib. de pudicitia cap. 16, *Cibi ventri & venter cibis*. Subauditur autem verbum in vtroque membro, debentur, destinantur, aut quid simile: vt sit sensus; cibos ventri destinatos esse, scilicet vt in ventre concocti cedant in nutrimentum corporis; ac vicissim ventrem cibis recipiendis & decoquẽdis seruire. Quomodo hæc pars à diuersis aptetur ad diuersas expositiones ante dictas, mox indicabimus.

Devs avtem et hvnc et has destrvet. *Destruet*, Græcè καταργήσει, *abolebit*. pro quo Tertullianus *conficiet*; Augustinus *euacuabit*, quomodo vulgatus alibi vertit eam vocem. Et sensus est: Deus tam ventrem quam escas abolebit, aliquando cessare faciet, nempe quoad vsum prædictum. Id autem futurũ post hanc vitam. Filij namque resurrectionis, qua venter cum cæteris membris restituetur, sicuti *neque nubent neque nubentur*; ita nec comedent nec bibent; sed erunt, *sicut angeli Dei in cælo*, Matt. 22. Sed quomodo hæc de escis & ventre cohærent superioribus? Qui secundam expositionem tradunt, ita connectunt: Si igitur hæc abolenda sunt, quia vsum non habent nisi temporarium; non debeo me eorum seruum reddere, etiam cum periculo ne me propellant in fornicationem. Nam, vt sequitur: *Corpus non fornicationi sed Domino*. Iuxta tertiam expositionem hæc connexio est: Vtique non debeo propter rem temporariam & abolendam, vt sunt cibus & venter, subijcere me alienæ potestati: non debeo propter hæc pati detrimentum meę libertatis, idque cum dispendio vestræ salutis æternę. At verò iuxta primam expositionem, quæ nobis visa probabilior, hic rursus occupatio est. Nam replicare quispiam poterat ex tenuioribus; Res meæ sunt mihi ad alendam familiam necessariæ: cogit me domestica necessitas, vt eas repetã iudicio. Hinc ipse Paulus suprà vocat eiusmodi iudicia βιωτικά, id est *victualia*. Respondet autem cum quadam concessione, dicens: *Esca ventri* &c. quasi dicat: Ista tantũ habent vsum temporarium: ideoque nobis qui sectamur æterna, non est propter illa laborandum, nisi quantum postulat huius mortalis vitæ necessitas; ne propter res perituras detrimentum patiamur in ijs quæ semper mansuræ sunt.

Venter quo sensu destruẽdus.

Huius partis cõnexio cũ superioribus.

Corpvs avtem non fornicationi, sed Domino. Redit ad exhortationem fugiendæ fornicationis, de qua capite superiori. Connexio autem huiusmodi est: Docui vitandam fornicationem; deinde dehortatus sum à iudicijs forensibus; quæ tamen ostendi licere, sed vt plurimum non expedire: Non sic autem sentire debetis de fornicatione; nec de ea vsurpare illud, *Omnia mihi licent*: quantumuis vulgo permissa sit apud gentiles, nec vllis legibus coërcita. Non enim sicut *esca ventri, & venter escis*; vt propter ventris necessitatem temporariam, liceat res suas iudicio repetere, nec omnino peccet qui id facit: ita corpus attributum est fornicationi, ne quidem in hac vita & ad tempus; vt proinde liceat aliquando fornicari; quum sit res per se illicita. Igitur hic rursus supplendum verbum, quale in parte præcedenti, debetur, destinatur, attributum est. Significat enim vsum corporis à Deo institutum, non esse vt fornicetur ac libidini obsequatur, sed vt seruiat Christo Domino, qui precio sui sanguinis totum hominem sibi seruum mancipauit. Non seruit autem corpus Domino, nisi sanctum sit & purum ab omni immundicia. Quia verò totum hominẽ Christus redemit; idcirco & totum corpus hic intellige, constans omnibus membris, etiam illis quibus ad libidines abutuntur fornicarij: quæ etsi deputata sint ad vsum gignendæ prolis, non tamen ad fornicationem, nec ad vllum actum turpem & inordinatum. Ostendit hic locus, etiam in ipsa copulatione carnali, posse coniuges Domino seruire; si non ad turpitudinem, sed ob finem à Deo institutum, opus illud exerceant. Dices: Si totum corpus Domino, igitur & venter Domino. Respondeo, Paulum id non negare: sed quendam vsum ventris significare voluisse licitum ac necessarium, quando dixit *venter escis*, qui tamen vsus abolendus sit: fornicandi verò potestatem omnino denegare corpori; quia totum seruire debet Christo.

Fornicatio per se illicita.

Opus coniugale meritoriũ esse potest.

Et Dominvs corpori. Partem hanc Aquinas sic exponit: Christus Dominus ad hoc datus est hominibus, vt eorum corpora per resurrectionem suæ gloriæ conformet: secundum illud Philip. 3: *Qui reformabit corpus humilitatis nostræ configuratum corpori claritatis suæ*. Alij totum hoc, *corpus Domino, & Dominus corpori*, referunt ad analogiam membrorum & capitis. Nos enim non solum secundũ animam, sed etiam secũdum corpus membra sumus Christi capitis, & per hoc ei subiecti atque coniuncti: Vicissim autem Christus nobis coniunctus & agglutinatus est vt caput corpori. Quæ analogia statim explicatur in eo quod corpora nostra vocat membra Christi.

Fideles membra Christi secundum animas & corpora.

14 Ita sensus huius partis est; Christum attributum esse corpori caput, à quo regatur & motus accipiat. Iam ne dicat quis, sicut ventrem ita & corpus destruendum esse; sequitur.

Devs vero et Dominvm svscitavit, et nos svscitabit. Quemadmodum, inquit, Deus Christum Dominum resuscitauit à morte ad vitam immortalẽ; ita & nostra corpora donabit immortalitate: vt ipsa quidem semper viuant, cesset autem vsus membrorum ad ea quæ sunt huius corruptibilis vitæ. Sic Rom. 8, *Qui suscitauit Iesum Christum à*

mortuis, viuificabit & mortalia corpora vestra. Id autem facturus est vt sequitur:

PER VIRTVTEM SVAM. Id est, eadem potestate qua Christum Dominum à morte suscitauit Et quoniam Christus etiam Deus est, ipse quoque seipsum suscitauit; vti se facturum Iudæis prędixerat Ioan.2, *Soluite templum hoc; & in tribus diebus excitabo illud*. Porrò notandum est apostolum non similiter loqui de vêtre & corpore: quia ventris vsus nobis notissimus, qui est cibos recipere conuertendos in nutrimentum totius corporis, abolebitur, animali vita cessante; corporis autem vsus in genere est, vt animæ sit instrumentum, eique subseruiat. Id quod etiam in vita spirituali, qualis post resurrectionê exspectatur, locum habebit.

Corpus animæ instrumêtú etiá post resurrectionem.

15 NESCITIS QVONIAM CORPORA VESTRA MEMBRA SVNT CHRISTI? Hic iam expressius vrget analogiam membrorum & capitis inter corpora nostra & Christum; vt ea ratione doceat quàm sit indignum corpora nostra fornicatione commaculari. Scire debetis, inquit, corpora vestra esse Christi membra: quatenus scilicet Christus caput mysticum est, non modò totius ecclesiæ, sed etiam singulorum fidelium; nec solum secundum animas, verum etiam secundum corpora: quoniam & corpus & animam de nostro genere suscipere dignatus est. Obserua Paulum hac sententia comprehendere etiam eos qui fornicatione corpora sua fœdabant, vt patet ex sequentibus. Itaque rectè ex hoc loco colligitur non solum bonos, sed etiam malos Christianos esse membra Christi, quatenus adhuc sunt in corpore eius quod est ecclesia; non tantum vt partes, sicuti quidam distinguunt, sed verè vt mêbra, certis in corpore ministerijs aut actionibus deputata. Vide commêtarium nostrum ad illud Eph.1, *Quæ est corpus ipsius*.

Christus caput mysticum totius ecclesiæ, & singulorum fidelium.

Fideles etiá mali membra Christi.

TOLLENS ERGO MEMBRA CHRISTI, FACIAM MEMBRA MERETRICIS? ABSIT. Ostendit grauitatem peccati eius qui fornicatur, vt qui Christum caput suum contumelia afficiat, dum membra eius ad fornicationem prostituit, faciendo ea mêbra meretricis seu fornicariæ mulieris. Quod quidem summopere debet refugere Christianus. Hinc rursus disce fornicationem etiam simplicem esse peccatum mortale. Neque tamen ex eo quod dicit, *tollens membra Christi*, consequitur fornicatorem dum se facit membrum meretricis, desinere esse membrum Christi. Nam vt omittam (quia minus placet) quod quidam Græci codices pro ἄρας *tollens*, habent ἆρα *nunquid*; ad quem modum verterunt Erasmus & Theophylacti interpres; non ita dictum est ab apostolo, *tollens membra Christi*, quasi dicatur auellens & separâs ea à corpore quod est Christus, sic vt membra eius esse desinant: sed tollens, id est *accipiens*, Carthusianus *assumens*, & vt Thomas exponit, *iniustè subtrahens seruitio Christi* cui destinata sunt. Dicit quidem Augustinus lib. 21 de ciuitate Dei cap.25,

Simplex fornicatio peccatum mortale.

Locus Augustini declaratus.

Non possunt simul esse & membra Christi & membra meretricis. Et iterum; *Non sunt autem membra Christi qui se faciunt membra meretricis: nisi malum illud pænitendo esse destiterint, & ad hoc bonum reconciliatione redierint.* Sed intelligit membra Christi viua, id est per charitatem in Christo manentia, ac proinde membrorum Christi nomine digna. *Nam fides*, vt habet synodus Tridentina sess.6 cap.7 *nisi ad eam spes accedat & charitas, neque vnit perfectè cum Christo, neque corporis eius viuum membrum efficit.* Alioqui plana est Augustini sententia in enarratione psal.56, *Tota ecclesia constâs ex omnibus fidelibus: quia fideles omnes membra sunt Christi* &c. Qui etiam lib.1 de nuptijs & concup.cap.10, de *quibuscunque fidelibus coniugatis* loquens ait: *qui sine dubio membra sunt Christi*. Ac sanè constat Christum pasci in mêbris suis, quando propter ipsum pascuntur pauperes Christiani seu boni seu mali. Iam quomodo fornicator membra Christi faciat membra meretricis, cùm eam non constituat caput suum; declarat apostolus verbis sequentibus.

16 AN NESCITIS QVONIAM QVI ADHÆRET MERETRICI, VNVM CORPVS EFFICITVR? Græcè, *vnum corpus est*. Sic enim paulo post dicitur, *vnus spiritus est*. Intellige verò; *vnum* cum ea *corpus*: sicut infrà, *vnus* cum eo *spiritus*. *Qui adhæret*, Grecè ὁ κολλώμενος, *qui agglutinatur*, quemadmodum & Tertullianus legit lib. de pudicitia cap.16, & Cyprianus lib.3, testimoniorum cap. 62. Vsi sunt eadem voce Græca LXX interpretes. *qui agglutinatur* Genes. 2, vbi nos habemus *& adhærebit vxori suæ*. Quod quidem agglutinandi verbum pulcrè quadrat cum eo quod sequitur, *vnum corpus efficitur*. Glutinum enim vnum ex duobus facere solet. Res, inquit, manifesta est, eum qui commiscetur meretrici, ipsa commixtione fieri cum ea velut vnum corpus. Itaque ipse & meretrix sunt vnius corporis quasi duo membra. Hoc igitur sensu dixit apostolus, eum qui fornicatur, membrum Christi, id est corpus suum, facere membrum meretricis, scilicet nô vt corporis aut capitis; sed vt commembri, ad vnum corpus constituendum. Dicitur enim hoc secundum eam locutionem qua dixit Rom.12, *Singuli alter alterius mêbra*. & Eph.4, *Quoniam sumus inuicem membra*. Quod non videntur considerasse, qui fornicarium interpretantur effici membrum meretricis tâquam corporis; eo quod corpus suum faciat vnum cum illius corpore. Quem sensum non arbitror intentioni Paulinæ conuenire, maximè spectato scripturæ testimonio, quo côsequenter probat id quod dixit, *vnum corpus efficitur*.

Fornicator vnum corpus cũ meretrice

ERVNT ENIM, INQVIT, DVO IN CARNE VNA. *Inquit* supple Dominus per Moysen, vel per Adam, cuius verba Moyses commemorat. Nam & Christus Matth.19 citat Dominum hoc dicentem. *In carne vna*, Græcè *in carnem vnam*. Atque ita legunt Tertullianus

nus lib. de pudicitia, & Hieronymus in epistola ad Ageruchiam de monogamia; cuius verba sunt: *Erunt duo in carnem vnam: non in duas, nec in tres.* Sic enim & LXX locum Gen. 2 reddiderunt, retento videlicet Hebraismo; pro eo quod diceretur, erunt duo vna caro; quomodo dixit Iacob patriarcha Genes. 28, *Erit mihi Dominus in Deum*, id est, Dominus erit mihi Deus. Et Dominus de Salomone 2 Reg. 7, *Ego ero ei in patrem, & ipse erit mihi in filium.* Hoc modo phrasim explicat ipse Christus Matth. 19, dum eodem testimonio prolato, subiungit: *Itaque iam non sunt duo, sed vna caro.* In Hebræo quidem tantum legitur, *Et erunt in carnem vnam*, non addita numerali voce *duo*. Sensus tamen eam adiectionem postulat intelligi; quia dictum erat; *Et adhærebit vxori suæ*, non vxoribus. Porrò sensum reddere conatus est Erasmus dum vertit, *Redigentur enim duo in carnem vnam*, imitatus, vt opinor, Hieronymum, qui in commentario epistolæ ad Ephes. 5 de costa protoplasti ita scribit; *Tollitur de Adam & ædificatur in coniugem: & ipsa rursum coniux in vnam viri carnem redigitur.* Alter Hebraismus est in vocabulo carnis, posito pro corpore. *Vna caro*, id est vnum corpus. Id enim præcesserat, fornicantes vnum corpus effici. Iam etsi illa verba Gen. 2 dicta sint de coniugibus; bene tamen ea refert apostolus ad fornicãtes: quia, vt ait Thomas, actus externi coniugum & fornicantium, *secundum speciem naturæ non differunt.*

Hebraismus, in carnem vnam, explicatur.

Caro pro corpore, Hebraismus est.

17 QVI AVTEM ADHÆRET DOMINO, VNVS SPIRITVS EST. *Qui adhæret*, iterum Græcè ὁ κολλώμενος *qui agglutinatur.* Eaque rursus Tertulliani lectio est. Sensus: Qui fide & charitate Christo Domino sese agglutinauit, is quodãmodo fit vnus cum eo spiritus: nimirum coniunctione spiritus sui cum spiritu Christi. Non dissimili sermone dictum est Act. 4, quod *multitudinis credentium erat cor vnum & anima vna*; nempe propter animorũ cõcordiã. Cæterũ hoc spirituali glutino non adhæret Domino fornicator, vtcumque per fidem mortuam aut functionem aliquam membrum eius sit. Non enim mortui membri agglutinatio est cum corpore, id est tenax adhæsio, sed facilè separabilis.

Boni fideles vnus spiritus cũ Christo

18 FVGITE FORNICATIONEM. Peculiare est vicio fornicationis, fugiendo magis quam repugnando superari. Nam in cæteris quidem, vt annotant Thomas & alij, quãto magis quis particularia considerat, eo minus inuenit vnde delectetur, ac verò magis quod abhorreat. In hoc autem vicio particularium cõsideratio & cogitatio vehementius afficit atque incendit; propterea quod ex imaginatione facillimè caro commoueatur ad opus quod maximè secundum carnem est. Hunc igitur hostem vincere qui volet, fugiat: id est, ipsas etiam primas & solas huius generis cogitationes atque phantasmata penitus ex animo repellat; & horum quoque occasiones sedulò vitet. Quidam simpliciter præcipi putant diligens studium cauendæ fornicationis. Nam & de spirituali vicio sic loquitur infrà cap. 10, *Fugite ab idolorum cultura.* Potest autem hæc pars accipi, vel vt conclusio præcedentium; *fugite* ergo *fornicationem*: vel vt propositio, quam noua subsequenti ratione cõfirmet apostolus; quẽadmodum Aquinas eam accepit.

Fornicatio qua peculiari ratione fugienda.

OMNE PECCATVM QVODCVMQVE FECERIT HOMO, EXTRA CORPVS EST. Ratio præcedens sumpta fuit à contumelia quæ fit Christo, cuius membra sumus. Hæc verò sumitur à contumelia, quam fornicator infert proprio corpori: ac si dicat apostolus; Si iniuria Christi non te mouet, tua saltem ipsius te reuocet ab hoc vicio. Nam omne peccatum, quodcumque admiserit homo, extra corpus est, id est tale quo non peccet in corpus suum. Pendet tam sententia, quàm sensus eius, ex eo quod sequitur:

QVI AVTEM FORNICATVR, IN CORPVS SVVM PECCAT. *In corpus suum*, Græcè εἰς τὸ ἴδιον σῶμα, *in proprium corpus*. Quod ἐμφατικώτερον est. Et ita legit Augustinus apud Bedam. Valla quidem mauult ablatiuum, *in corpore suo*; sicut paulò ante dixit interpres, *in carne vna*; licet in Græco sint quarti casus: Nã ita congruet, inquit, cum illo sequenti, *Portate Deum in corpore vestro*. Atqui nihil opus vt congruat in casu: quin potius diuersum casum res postulat, quem dedit apostolus, & reddũt omnes interpretes. Cæterùm hæc pars exceptio est ab vniuersali præcedente: tanquam dicat apostolus: Omne peccatum quodcumque quis fecerit, excepta fornicatione, extra corpus perpetratur. Nam solus is qui fornicatur, in proprium corpus peccat. Sic autem Hebræi exceptionem significare solent, vt Matth. 12, *Omne peccatum & blasphemia remittetur hominibus; Spiritus autem blasphemia non remittetur*; pro eo quod diceretur, excepta blasphemia Spiritus. Obseruauit hunc modum locutionis Augustinus quæst. 8. super Leuiticum. Notandum quoque sub nomine fornicationis omne genus impudicitiæ in hac sententia comprehendi. Nõ enim dubium quin peccet in suum corpus, qui quicquam eiusmodi commiserit: siue illud fit secundum naturam, siue contra naturam. Quod ad intellectum attinet huius loci, qui ex eo difficultatem habet, quod dicat solum eum qui fornicatur, in corpus suum peccare, tanta varietas est apud commentatores, vt ex solis Græcis authoribus, sensus suprà decem collegerit Oecumenius. Vna igitur expositio est ab Oecumenio præ cæteris probata, qua nomine corporis vxor intelligitur. Sic enim apostolus Eph. 5, *Viri*, inquit, *debent diligere vxores suas, vt corpora sua.* Sed facilè refellitur hic sensus: quia multi fornicantur non vxorati: qui proinde fornicando non peccant in vxores suas. Sanè iuxta hanc expositionem totum genus simplicis fornicationis huc non pertineret, sed solum penè adulterium. Quod quidem facilè concesserint Tertullianus & Cyprianus, qui loco verbi *fornicatur*, legerunt

Exceptionis significanda forma apud Hebræos.

Qui fornicatur, in corpus suũ peccat, quo sensu

Corpus nõ intelligitur vxor.

adulteratur.

adulteratur, aut *mœchatur*. Imò disertè affirmat Cyprianus libro de bono pudicitiæ, *solum adulterum in corpus suum peccare*. Verùm vt hæc illorum lectio præter textũ est; ita sensus præter mentem apostoli: qui suprà, hoc eodem capite, seorsum à fornicarijs adulteros nominauit. Nec verò solet fornicationis vocabulum ad adulterium restringi. Deinde manifestum est ex toto contextu huius loci, Paulum loqui de proprio corpore fornicantis, eo nimirum quo fornicationis actum exercet. *Corpus*, inquit, *non fornicationi, sed Domino; & Dominus corpori*. Item; *Nescitis quoniam corpora vestra membra sunt Christi? Tollens ergo membra Christi* &c. Et infrà; *An nescitis quoniam membra vestra templum sunt Spiritus-sancti?* Et ad extremum, *Glorificate & portate Deum in corpore vestro*. Quibus in sententijs nullo modo conuenit per corpus vxorem intelligi. Sed nec ibi; *Qui adhæret meretrici, vnum corpus efficitur*; per corpus intelligitur meretrix; multo minus vxor. Sensus autem est quem dedimus. Valẽt hæc eadem ad refellendum commentarium quorundam, qui proprium corpus interpretantur nos Christo coniunctos, tanquam cum eo vnum mysticum corpus cõstituentes. Nusquam enim his locis corpus eo modo sumitur. At neque verum sensum facit huiusmodi commentarius. Nam vt alia peccata taceam, quibus illa nostra cum Christo coniunctio læditur ac violatur: an non per idololatriam in illius corporis dignitatem grauissimè peccatur? Sunt alij qui interpretentur, fornicarium in corpus suum peccare, quia fornicando debilitat corpus, & vires eius exhaurit. At hoc modo nec soli nec omnes qui fornicantur, in corpus suum peccant. Nam vt de inuidis & iracundis nihil dicamus, quas affectiones in corporis nocumentum redundare satis compertum est; certè multo magis plerumque gulosi & ebriosi per intemperantiam corpus suũ lædunt, & ætatem minuunt, iuxta illud decantatum: *Plures occidit crapula quam gladius*. Sæpe etiam qui fornicatur, non magis debilitat corpus suum quàm qui miscetur cum propria coniuge. Quin, si medicis creditur, actus huiusmodi interdum conducit sanitati corporis. Alij, quorum sententiam Thomas refert magis quàm approbat, censent peculiariter eum qui fornicatur, in corpus suum peccare: quia cùm cætera peccata in spirituali inordinata delectatione consistant; vnde & spiritualia peccata dicuntur; solum fornicationis peccatum in carne consummatur. Quod si obijcias id commune esse peccato gulæ; duo sunt enim carnalium peccatorum genera, gula & luxuria: respondent, peccatum gulæ sub luxuria comprehendi, tanquam sub principaliori in hoc genere. Nam & philosopho gustus est quidam tactus. Verùm non dicit apostolus eum qui fornicatur, in corpore suo peccare, quod commune est gulæ cum fornicatione, sed in corpus suum. Adde quod nec solet apostolus gulæ peccata nomine fornicationis comprehendere: sed passim vtrumque proprijs vocabulis exprimit: vt in hoc ipso cap. vers. 9 & 10, & capite præcedenti vers. 11. Proinde alij sic apostolum exponunt: *Omne peccatum*, id est pene omne quod homo fecerit, excepta fornicatione, extra corpus est: quod nimirum instantia non fit, nisi in peccato gulæ. Verùm hęc instantia non exigua est. Nam potus ac cibi intemperantia inter homines latissimè regnat. Porrò Caietanus tum in commentario, tum plenius in ientaculo 8 quæst. 2, interpretatur fornicantem in corpus suum peccare, quia corpori suo facit iniuriam, *ponendo illud*, vt loquitur, *pro indiuiso cum corpore meretricis*. Per hoc enim, inquit, *dehonoratur corpus, velut si quis poneret pro indiuiso rem nobilem cum re vili, is iniuriam faceret rei nobili*. At iuxta hunc intellectum non peccarent in corpus suum, qui priuatis immundicijs sese polluunt, non miscentes suum corpus cum alieno corpore. Quin nec ipsa meretrix admittendo scortatores peccaret in corpus suũ, sed magis illud honoraret: quia sicut res nobilis dehonoratur, vt cum Caietano loquar, si misceatur cum re vili: ita vicissim res vilis honoratur, quando miscetur cum re nobili. Igitur his expositionibus dimissis, vt alias quas Oecumenius refert nihilo certè magis probabiles, omittamus; sensum huius loci germanum arbitramur hunc esse; Eum qui fornicatur, aut quocumque modo peccat per immũdiciam carnalem, peccare in corpus suũ; quia dehonestat illud & ignominia afficit, excitans in eo brutalem ac fœdam libidinem; qua nimirum ita prorsus absorbetur animus, vt in eo actu nihil aliud cogitare possit. Quod in alijs peccatis non contingit, ne quidem in gula & ebrietate. Quo fit vt voluptas etiam immoderata aliorum sensuum turpitudinem huiusmodi non habeat, sicut voluptas Venerea. Quę propter hanc causam etiam in coitu coniugali non potest non esse pudenda; tametsi in coniugibus per bona matrimonij, quæ sunt fides, proles, sacramentum, excusetur hoc malum à peccato saltem mortali. Qua de re tota latè disserit Augustinus in vtroque libro de nuptijs & concupiscentia, & in libris penè omnibus aduersus Iulianum scriptis. Sensum verò huius loci quem dedimus, tradit in sermone quodam qui incipit, *Propter hoc ipsum*. Cuius magna pars extat apud Eugyppium tomo 2 cap. 331, & apud Bedam in collectaneis. Quo in sermone sic inter alia dicit: *Liberum est animo humano in alijs quibuscumque sceleribus; & vnum aliquid eorum operari, & eo ipso tempore alibi cogitatione distendi: quod in fornicationis ipso opere atque tempore non licet; animo ad aliud aliquid cogitandum liberum esse. Sic enim totus homo absorbetur ab ipso & in ipso corpore, vt iam dici non possit ipse animus suus esse, sed simul totus homo dici possit quod caro sit*. Hæc ille: ex quo sumptum illud glossæ ordinariæ: *In alijs licet animo aliud operari, & alio intendere: sed non in fornicatione, vbi totus homo caro est*.

Alius sẽsus refellitur. *Itẽ alius.* *Alius sensus.* *Refellitur* *Expositio Caietani refutata.* *Sensus huius loci germanus.*

Similia

Similia Thomas habet in commentario, citans glossam Augustini. Confirmat hunc intellectum consuetudo sermonis apostolici, quo solum fornicationis peccatum ita generaliter acceptum, vt suprà diximus hic accipi oportere, passim immundicia vocatur. Confirmat etiam quod per solum actum carnalem pollui & inquinari corpora dicuntur, quodq; membra quibus actus ille exercetur, etiam vulgo obscena & pudenda nuncupantur; & à Paulo inhonesta cap. 12 huius epistolę, non ob aliud, quàm propter legem in membris repugnantem legi mentis; quemadmodum illic ex Augustino docebimus. Hinc & turpitudinis nomine significantur Exod. 20 & 28. & identidem Leuit. 18 & 20, & semen ipsum genitale vocatur immundum Iob 14, & fœdus humor, Leuit. 15. Propter eandem causam arcebantur à sacris, etiam qui vxoribus paulò ante commixti fuissent, vt 1 Reg. 21. Signum huius immundiciæ adferunt Græci commentatores Chrysostomus ac cæteri, quod post coitum, præsertim fornicarium, soleant homines ad balnea currere & se lauare: quod non faciunt post alia peccata. Pluribus hac de re egimus ad dist. 31 lib. 4. Sentent. tractantes quæstionem: quid in matrimonio malum sit & excusatione egeat.

19 AN NESCITIS QVONIAM MEMBRA VESTRA TEMPLVM SVNT SPIRITVS SANCTI QVI IN VOBIS EST? Græcè: *An nescitis quod corpus vestrum templum eius qui in vobis, Spiritus sancti est?* Nec diuersa est lectio Syriaca. Veteres Latini ferè legunt plurali numero *corpora*, quemadmodum suprà versu 15, vt Hieronymus lib. 2 contra Iouinianum capit. 12 & 18. Augustinus lib. 2 de Trinitate capit. 13, lib. de bono coniugali cap. 11, & epistola 66. & commentator Ambros. Quæ lectio etiam Græcorum quorundã codicum est apud Roberrum Stephanum. Atque ita vertit Faber, *corpora vestra*. Quanquam quod in pluribus est Græcis τὸ σῶμα *corpus*, congruit cum eo quod proximè præcessit, eum qui fornicatur peccare *in corpus suum*: tanquam subiũgendo dicat apostolus: Atqui corpus vniuscuiusque vestrum templum est Spiritus sancti: ideoque non polluendum sed sanctificandũ. Et ad hunc modum legisse videtur Sedulius. Legit & Augustinus alicubi, vt libro de bono viduitatis cap. 6. quemadmodum ex contextu patet. Igitur apostolus alio nunc argumẽto ex dignitate corporum nostrorum desumpto, ostendit fugiendam esse fornicationem: vel potius, vt hoc doceat, ostendit quantum sit malum per immundiciam fornicationis peccaro in corpus nostrum. Id enim est contaminare & profanare templum Spiritus sancti. Membra seu corpora nostra Spiritus sancti templa vocat, non ob id solum, quia per baptismum Spiritui sancto ad inhabitandũ consecrata fuerunt: verùm quia Spiritus sanctus eorum inhabitator est. Addit enim, *qui in vobis est*. Vnde sic vertit Erasmus: *An nescitis quod corpus vestrum templum est habitantis in vobis Spiritus sancti?* Nec tamen inde consequens est, vnumquemque fidelem certo scire quod Spiritum sanctum in se inhabitantem habeat. Nam illud, *An nescitis*, non ad omnes & singulos omnino fideles dicitur qui Corinthi erant; Non enim ad fratres fornicarios & cæteros, cum quibus superiori capite vetat cibum sumere: Sed ad fideles in genere, qui sciebant fidelium sanctè viuentium & professioni suæ respondentium, corpora esse templa Spiritus sancti. Quod & de seipso quisque cognoscebat, quantum sibi notus erat se talem esse. Notandum hic corpora singulorum dici templum vel templa Spiritus sancti; quum supra cap. 3 cœtum fidelium, id est ecclesiam vocauerit templum Dei. Docet ex hoc loco B. Augustinus epistola 66, Spiritum sanctum esse Deum: quoniam soli Deo templa constituuntur. Argumentum contra pneumatomachos efficacissimum.

Corpora fidelium tẽpla Spiritus sancti: & quare.

Spiritus sanctus Deus: quia templũ habet.

QVEM HABETIS A DEO. Proinde futuri in Deum, tanti muneris authorem, ingrati & iniuriosi, si Spiritum sanctum per fornicationem à vobis expuleritis.

ET NON ESTIS VESTRI. *Vestri* Græcè ἑαυτῶν, quasi dicat, *vestri ipsorum*: id est *nõ estis vestri iuris*, vt vertit Erasmus. Diuersum argumentum à superiori, quo docet fideles debere sua corpora seruare pura & illibata ab omni corruptela immundiciæ, propterea quod toti secundum corpus & animam non sui sint iuris, sed Domini qui eos redemit. Vnde sequitur.

20 EMPTI ENIM ESTIS PRECIO MAGNO. Epitheton *magno* non additur in Gręco, nec in Syriaco, nec apud Tertullianum Pauli verba referentem lib. de pudicitia cap. 16, & ad vxorem lib. 2 cap. 3. Quin & commentatores Ambros. Pelagius, Primasius & Sedulius non exponunt, vt nec legisse videantur. Et hoc modo absolutè repetitur sententia proximo capite, *Precio empti estis*. Nec verò contextus apostoli plus requirit. Tantũ enim probare vult quod dixit, *Non estis vestri*. ad quod sufficit, *Empti enim estis precio*. Nam empticius non est suus. Cæterùm alibi Tertullianus tantum legisse videtur, *magno*, vt lib. 5 contra Marcionem capit. 7, de carne Christi cap. 4. de fuga in persecutione capit. 12. atque etiam de pudicitia cap. 6. vt idem sit Tertulliano, *empti precio*, & *empti magno*. Nam cum emphasi legendum τιμῆς, *precio*, apud apostolum. Et alioqui satis fuisset dicere *empti estis*. Non enim fit emptio propriè sumpta sine precio. Sed & Cyprianus alicubi legit *magno*, sine *precio*; vt lib. de disciplina & habitu virginum iuxta codicem Anglicanum, Pamelio teste: licet in alijs à tergo asscriptum sit *precio*: *Empti enim estis magno precio*. Verùm hæc lectionis varietas sensum non immutat, qui talis est: Non estis iuris vestri. Nam serui empticij estis, vtpote precio redempti, sanè permagno & inæstimabili; nempe sanguine filij Dei. Quamobrem vos ipsos

Christiani quo precio empti.

& corpora

& corpora vestra tanquam rem preciosam deberis intemerata seruare Domino vestro. Precij magnitudinem explicat Petrus apostolus 1 epist. 1. *Non corruptibilibus*, inquit, *auro vel argento redempti estis, sed precioso sanguine quasi agni immaculati Christi.*

GLORIFICATE ET PORTATE DEVM IN CORPORE VESTRO. Conclusio est totius exhortationis de fugienda fornicatione. Deum hic intelligi Spiritum sanctum, obseruat Augustinus locis suprà citatis, scilicet eum de quo iam dixerat, corpora nostra esse templum Spiritus sancti. Quare & hic locus diuinitatem Spiritus-sancti planè declarat. Porrò, *glorificate* dicit, quia Deum ignominia & contumelia afficit, qui templum eius polluit. Contrà, glorificamus Deum in corpore nostro tanquã templo eius, quando seruamus illud purum ab omni immundicia & ornamus bonis operibus. Per hæc enim Deus glorificatur apud homines; secundum illud Matth. 5. *Sic luceat lux vestra coram hominibus, vt videant opera vestra bona, & glorificent patrem vestrum qui in cælis est.* Portamus autem Deum in corpore nostro, quando corpus totum obsequio Dei mãcipamus. Metaphora sumpta à iumentis quæ portant sessorem, & ad eius voluntatem mouentur. Simile illud Rom. 6: *Exhibete membra vestra arma iustitiæ Deo.* Notandum, Græca à Latinis hoc loco non parum discrepare. Nam ex parte minus habent, ex parte redundant. Sic enim legunt: *Glorificate igitur Deum in corpore vestro; & in spiritu vestro; quæ sunt Dei.* Græcis Syra consentiunt. Sed & Augustinus lib. 2 de Trinitate cap. 13 *portate* non legit, sed citat hoc tantummodo, *Clarificate ergo Deum in corpore vestro*, tametsi in epistola 66 additũ habetur *portate*, sed non suo loco. Sic enim ibi legitur, *Glorificate Deũ & portate in corpore vestro*. Sensus Græcæ lectionis clarus est. Non enim, vt Caietanus exponit, admonemur ijs verbis glorificare Deum in corpore, & glorificare ea quæ Dei sunt in spiritu; sed glorificare Deum in vtroque, & corpore & spiritu, quia vtrumque Dei est; & proinde vtrumque suo famulari debet authori ac Domino. Respicit enim ad illud quod dixit: *& non estis vestri.* Estque tacita probatio à partibus ad totum: Corpus vestrum & spiritus vester Dei sunt, ergo non estis vestri. Veruntamen nostræ Latinæ lectioni, quam omnes Latini codices exhibent, etiam vetustissimi scriptores suffragãtur: Cyprianus in expositione orationis Dominicę, & libro de disciplina & habitu virginum, nec non libro de exhortatione martyrij cap. 6, & lib. 3 testimoniorum cap. 11 & 63, & ante eum Tertullianus lib. de resurrectione carnis cap. 10 & 16, & de pudicitia cap. 16, & aduersus Marcionem lib. 5 cap. 7. nisi quod loco verbi *portate* legit *tollite*, sed eadem significatione: quemadmodum ijsdem authoribus hanc apostoli sententiam referentibus, eadem sunt glorificare, clarificate, magnificare & honorare. Nec illud omitto, partem extremam Græcæ lectionis, *ἅ τινά ἐστι τοῦ θεοῦ*, *quæ sunt Dei*, in nonnullis Græcis exemplaribus non haberi: sed quorum fides mihi incomperta. Finitur hoc loco iuxta distributionem Theodoriti primus huius epistolæ tomus: & inchoatur secundus à capite sequenti.

Diuinitas Spiritus-sancti rursum astruitur.

Quid glorificare & portare Deum in suo corpore.

SVMMARIVM.

HOrtatur ad continentiam à concubitu, debitum coniugale reddendum præcipit. Vsum coniugis causa vitandæ fornicationis indulget. Coniux coniugem ne dimittat. Christiano coniugi quatenus ab infideli liceat discedere, docet: & vt quisque in sua vocatione maneat. Virginitatem commendat, ac matrimonio præfert. Viduam quoque si sic maneat, fore beatiorem affirmat.

CAPVT VII.

1 DE QVIBVS AVTEM SCRIPSISTIS MIHI. Sermo supplendus in hunc sensum: Iam quod attinet ad ea de quibus me per epistolam consuluistis, ita vobis respondeo. Nam scripto transmiserant ad Paulum Corinthij sua quædam dubia de matrimonio, deque eius vsu & abstinentia. Apparet enim fuisse quosdam apud eos, qui dicerent debere Christianum hominem omnino à complexu mulieris abstinere. Qua occasione tradit apostolus toto hoc capite saluberrimam & valde necessariam doctrinam de matrimonio, virginitate & continentia.

BONVM EST HOMINI MVLIEREM NON TANGERE. *Bonum*, Græcè *καλὸν*, quod nonnulli vertunt *pulchrum*, id est res præclara & eximia, quemadmodum exponit Theophylactus. *Mulierem*, alij *vxorem* vertunt. Nam Græca vox ad vtramque significationem ambigua est. Et cùm sæpe reperiatur in hoc capite, ipse noster interpres pro suo arbitratu nunc mulierem, nunc vxorem transtulit. Quanquã hoc quidem loco vterq; sensus in altero continetur. Nam si bonum est omnino mulierem non tangere; bonum quoque est vxorem non attingere. Et si bonum est vxorem non tangere; bonum etiam est, imò necessarium, quamcumque aliam mulierem non attingere. Neque enim vllam mulierem pręter suam tangere cuiquam fas est. Porrò non tangere mulierem non est, vt exponunt Erasmus & Caietanus, non ducere vxorem; sed cum vxore siue muliere non commisceri; à mulieris amplexu sese continere. Erat enim à Corinthijs apostolo proposita quęstio generalis; num ad vacandũ orationi & pietati, ab opere carnali prorsus esset abstinendum, etiam ijs qui vxores haberent. Atque ille sensus patebit amplius ex ijs quæ statim sequuntur. Quæres quomodo non pugnet hæc apostoli sententia cum eo quod scriptum est Gen. 2, *Non est bonum hominem esse solum*. Hanc enim scripturam aduersus

Quid mulierem nõ tangere.

Quæstio.

uersus continentiæ consilium quod hic ab apostolo datur, obijcere nobis solent hæretici. Respondeo nullam esse repugnantiam. Nam illic scriptura loquitur de bono speciei; Paulus hic de bono indiuidui. Illud dictũ pro eo tempore quo mundus erat hominũ vacuus: istud pro tẽpore quo mundus erat plenus. Itẽ Moyses loquitur de bono vitæ temporalis; Paulus de bono conducibili ad vitam æternam. Sanè quod attinet ad bonum indiuidui, non minus bene fuisset Adamo si solus mansisset, quàm fuit Antonio, Paulo & alijs qui solitariam duxerunt vitam cum magna tranquillitate corporis & animi; eò præsertim quod Adam in illo statu integritatis nullo mouebatur incẽtiuo ad coitum; Cui proinde non minus facilè fuerit abstinere se à muliere, quàm ea vti. Bonum autem hic intelligi morale & spirituale bonũ, & per se conducens ad pietatem & salutem (quod sectarij negant, & cum his Erasmus, qui tam in annotationibus, quàm in paraphrasi bonum interpretatur commodum, videlicet molesto cõtrarium) liquet ex sequentibus: nominatim ex eo quod dicit, innuptos solicitos esse & cogitare quæ Domini sunt, quomodo placeant Deo; coniugatos autem tam virum quàm mulierem, cogitare quæ mundi sunt, quomodo alter alteri placeat. Ab hac enim siue inordinata affectione, siue indigna seruitute, quam adfert homini carnalis concupiscentia coniugio per peccatum adhærens, liberat abstinentia coniugij propter Deum. Amplius autem idipsum constat ex eo quod adijcit, Mulierem innuptam & virginem cogitare *quæ Domini sunt, vt sit sancta & corpore & spiritu*. Quibus verbis quale & quàm excellens sit bonum, de quo hîc præfatur apostolus, euidenter exprimitur. Qua de re videat qui volet, Augustinum multa præclarè disserentem libro penè toto de sancta virginitate. Taceo cætera huius capitis, velut vbi hortari se dicit *ad id quod honestum* est &c. Vbi bene facere affirmat eum qui matrimonio iungit virginem suam; sed melius, qui non iungit. vbi beatiorem pronunciat viduam si sic permanserit. Quæ omnia de commoditate vitæ præsentis interpretari, nimis violentum est, & à Pauli mente alienum: præsertim cùm ille disertè nominet bonum honestum, quod ipso genere à bono commodo diuersum est. Ex dictis intelligi potest, non absurdè B. Hieronymum scribentem aduersus Iouinianum libro 1 capit. 4, ad hunc modum ratiocinari: *Si bonum est homini mulierem non tangere, malum est ergo tangere*. Non enim infert peccatum esse, sed malum; quia tangere mulierem in statu huius corruptionis, non contingit sine malo turpis & inordinatæ delectationis. Quod tamen malum excusatur per bonum coniugij. Verùm, vtcumque se habeat argumentatio Hieronymi, quam accepit ex Tertulliani libro de monogamia cap. 3, non improbabile est quod quidam *bonum* exponunt comparatiuè, id est melius, quemadmodum exponitur infrà: *Bonum est illis si sic permaneant*, id est melius. Subauditur enim comparationis alterum membrum: quàm si nubant. Ita & hic, *Bonum est homini mulierem non tangere*, id est melius quã tangere. Estque Hebraismus; nisi quod exprimi soleat alterum membrum, vt psalmo 117, *Bonum est confidere in Domino, quàm confidere in homine. Bonum est sperare in Domino, quàm sperare in principibus*. Obiter hic obserua, in vno sexu etiam alterum intelligi. Sicut enim viro bonum est, mulierem non tangere; sic & mulieri bonum, virum non tangere. Sexum vtrumque exponit sententia sequens.

Responsio.

Paulum loqui de bono morali & spirituali, probatur contra sectarios.

Cur malũ mulierem tangere.

2 PROPTER FORNICATIONEM AVTEM VNVSQVISQVE SVAM VXOREM HABEAT, ET VNAQVÆQVE SVVM VIRVM HABEAT. *Suũ* Græcè ἴδιον, *proprium*, dũtaxat posteriori loco. Sed & illud: *propter fornicationem*, subaudi, vitandam, Græcè plurali numero legitur διὰ τὰς πορνείας, *propter fornicationes*: quemadmodum & legit Hieronymus li. 1 cõtra Iouinianũ cap. 4, & Augustinus lib. 1 de adulterinis coniugijs cap. 2. Ita scripsit fortassis apostolus, vt innueret diuersas libidinis species. Non præcipit autem, vt vnusquisque vir Christianus vxorem ducat, & vnaquæq; mulier virũ capiat; vti peruersè quidã hæreticorũ hanc apostoli sententiam acceperunt, ex ea docentes coniugium omnibus Christianis esse in pręcepto. Quę doctrina non modò refellitur ex consensu totius ecclesiæ, & tot sanctorum exẽplis; verũ etiam palam repugnat ijs quæ Paulus ipse docet hoc capite. Mox enim profitetur se hæc dicere *secundum indulgentiam, non secundum imperium*. Vult autẽ omnes homines esse sicut seipsum. Non nuptis etiam & viduis bonum esse dicit, si sic permaneant. Denique eum qui virginem suam non iũgit matrimonio, melius facere dicit, eo qui iungit. Sensus igitur est: Quamuis dixi bonum esse homini mulierẽ, etiam vxorem, non tangere: tamen propter fornicationem & omne genus immundiciæ vitandum, permittitur atque indulgetur, vt vnusquisque maritus sua vtatur vxore, eique commisceatur, & vnaquæq; vxor suo marito. Habere pro eo quod est vti, phrasim esse scripturæ sacrę, suprà ostendimus ad illud cap. 5 huius epistolæ, *ita vt vxorem patris sui aliquis habeat*. Et hunc locũ ita exponunt Hieronymus lib. 1 cõtra Iouinianum cap. 4, & Chrysostomus in cõmentario, ac cæteri interpretes. Quanquam, sicut vti cõiuge, ita & accipere coniugem fornicationis vitandæ gratia, ponendum est inter ea quæ secundum indulgentiam conceduntur. Sũt qui exponant: *habeat*, id est, retineat. Verùm Paulus nondum hic agit, an dimittere coniugem liceat: quod reseruat suo loco, infra versu 10 & sequentibus. Et quidem de vsu coniugij, non de ducenda aut retinenda coniuge eũ loqui, declarat etiam quod sequitur.

3 VXORI VIR DEBITVM REDDAT; SIMILITER AVTEM ET VXOR VIRO. Vir pro marito accipitur toto hoc cõtextu. Pro voce *debitum*,

Hæretica doctrina, coniugium omnibus esse præceptum.

Habere pro Vti in scripturis.

Debitum coniugale quo Græco nomine appellatũ à Paulo.

duæ dictiones sunt in Græco, *debitam beneuolentiam*. Quo honestiori nomine rem alioqui pudibundam, id est carnalis operis debitum, texit apostolus: simul insinuans cum beneuolentia & ex amore coniugali reddendũ esse hoc debitum. Quod annotamus, si tamen apostolus scripsit *beneuolentiam*. Nam verisimile nobis est; quod & Erasmus censet, à Paulo scriptum id solum quod est in nostra versione, nimirum hac Græca voce. τὴν ὀφειλὴν, id est *debitum*; non autem quod in Græcis codicibus nunc legitur, τὴν ὀφειλομένην εὔνοιαν, *debitam beneuolentiam*. Nam ὀφειλή pro debito, & non solum ὀφείλημα, legitur in sacris literis, vt Matt. 18, *Omne debitum dimisi tibi*. & Rom. 13, *Reddite omnibus debita*. Coniecturæ nobis ratio est, quod in hanc lectionem omnes Latini tractatores consentiant, etiam antiquissimus Tertullianus lib. de pudicitia capit. 16, & post eum Cyprianus lib. 3 testimoniorum capit. 32, & Hieronymus passim: Græci autem codices varient nonnihil. Sunt enim in quibus non εὔνοιαν legatur, sed τιμήν, id est *honorem*. Quæ & ipsius Chrysostomi lectio fuit, vt liquidò probat eius commentarius. Atque eo respexisse videtur Hieronymus, quando in epistola ad Celantiam cap. 9 scripsit: *Debitam honorificentiam viro exhibe*. Quod ergo simpliciter à Paulo scriptum erat τὴν ὀφειλὴν *debitum*, id declarandi gratia (quod suspicari licet) alij mutarunt in *debitam beneuolentiam*, alij in *debitum honorem*, nomine videlicet in participium conuerso, & additis vocabulis, quibus res parum verecunda verecundè notaretur. Nec verò apparet cur alteram dictionẽ Latinus interpres omittere voluisset. Sẽsus apostoli est: Item propter fornicationem iam non in se vitandam, sed à coniuge auertendam, vir debitum coniugale reddat vxori: similiter & vxor viro; intellige, dum exigitur; & omnino quoties infirmitas coniugis ob incontinẽtiam periclitantis id admonet; excepto tamen, vti Thomas annotat, impedimento legitimo. Rectè autem debitum vocatur, quia ex iustitia quadam debetur. Cuius ratio sequitur.

4 MVLIER SVI CORPORIS POTESTATEM NON HABET, SED VIR. SIMILITER AVTEM ET VIR SVI CORPORIS POTESTATEM NON HABET, SED MVLIER. Rursum pro *sui* in vtroque hoc membro, Græcè ἰδίου, *proprij*. Et cõueniebat huic loco potius *vxor* quã *mulier*: sicut & in duobus versibus præcedentibus transtulit. Atque ita legũt Cyprianus & Hieronymus locis ante citatis. Corpus intelligitur secundum ea membra quæ sexum distinguunt, & quatenus ea seruiunt vsui coniugali: quemadmodum explicat Augustinus libro 5 contra Iulianum cap. 5. Sensus est: Vxor non habet potestatem, siue ius sui corporis (Nam Græcè est ἐξουσιάζει) ita scilicet vt liberum ei sit pro sua voluntate, vel continere, vel alteri cuipiam se coniungere; sed maritus ius habet corporis vxoris suæ: & contrà, maritus non habet ius sui corporis, sed vxor: vt proinde neutri liceat alteri coniugale debitum poscenti denegare. Hac enim in parte pares sunt ambo, & sibi mutuo quadam seruitute subiecti: licet in alijs impares, secundum id quod ad mulierem dictum est Gen. 3, *Sub viri potestate eris*.

Quid corporis sui potestatẽ non habere.

5 NOLITE FRAVDARE INVICEM. Id est: Ne fraudetis alter alterum. Fraudationem vocat denegationem debiti coniugalis, etiamsi fiat studio continentiæ. Aduersatur enim iustitiæ, cuius præceptum est: *Reddite omnibus debita*, Rom. 13.

NISI FORTE EX CONSENSV AD TEMPVS. Græcè, *Nisi quod vtique ex consensu ad tempus*. Hoc est: nisi aliquantulum, modò ex consensu mutuo fiat, idque *ad tempus*; Græcè πρὸς καιρόν. Quod etiam verti potest *secundum tempus*, & vt Erasmus interpretatur, *pro tempore*, id est pro temporis opportunitate & exigẽtia: quando videlicet huiusmodi abstinentiam res postulare videtur. Vt enim est *tempus amplexandi*, ita est *& tempus longè fieri ab amplexibus*, Ecclesiastæ 3. quale maximè est tempus orationis. vt hic sequitur Ita Sophocles in Aiace dixit, πρὸς καιρὸν πονεῖν, opportunè laborare. Quanquam melius, opinor, sese habet *ad tempus*: vt significetur abstinentia à concubitu temporaria, ad discrimen perpetuæ. Sic enim & alibi sumitur πρὸς καιρόν. vt Luc 8, *Qui ad tempus credunt*, & 1 Thess. 2, *Desolati à vobis ad tempus horæ*. Quadrat huic intellectui quod statim subiungit, *Et iterum reuertimini in idipsum*. Atque hanc nostri interpretis versionem vt planissimam, alij ferè omnes secuti sunt. Porrò quod tanquã exceptiuè dicit apostolus, *nisi fortè ex cõsensu* &c. non significat fraudem esse in hac mutua abstinẽtia. Nã fraus semper peccatum est; si propriè dicatur. Sed vel fraudare dixit pro eo quod est priuare, vt exponit Caietanus: vel quod verisimilius, Hebræa phrasi vsus est, qua *nisi* pro sed tantùm accipitur non infrequenter in scripturis: velut 4 Regum 5, loquente ad Elizæum Naaman Syro: *Non faciet vltra seruus tuus holocaustum aut victimam dijs alienis, nisi Domino*, id est, sed tantũ Domino. & Apoc. 21, *Nõ intrabit in eam aliquid coinquinatũ, nisi qui scripti sunt in libro vitæ agni*. & apud ipsum Paulum ad Gal. 2, *Nõ iustificatur homo ex operibus legis, nisi per fidẽ Iesu Christi*. Itaq; sensus huius loci est: Ne fraudetis inuicem, sed tantũ ex consensu mutuo abstinere vos interdum. Nam huiusmodi verbo supplenda est oratio alioqui imperfecta. Dixi verisimilius. Nam fraudare propriè accipiẽdum est. Sentit enim Paulus eos qui debitum coniugale negant, verè & propriè coniugem fraudare. Iam ex hoc apostoli præcepto non rectè collegeris, illicitam esse coniugibus ex consensu perpetuam abstinentiam, eo quod dicat, *ad tempus*. Nam illud quidem *ex consensu*, pro quo Cyprianus legit *ex conuentione*, iuris est coniugalis. Neque enim aliter licet. Quod antè id non absolutè dicit, sed cum addito *ad tempus*, indulgentiæ est, vti mox ipse explicat:

Nisi pro sed tantũ, Hebraice dicitur.

Qui debitũ coniugale negãt, fraudem committunt.

quum

quum profectò sit per se multo melius, perpetuò abstinere.

VT VACETIS ORATIONI. Græcè, *vt vacetis ieiunio & orationi*. Syra quoque ieiunij meminerunt. Quanquam Chrysostomus & Theophylactus non plus legisse videntur, quàm quod in Latinis est: quibus & Græca quædam exemplaria astipulantur. Cyprianus item & Hieronymus tantum legunt *orationi*. Adde quod *vacandi* verbum, vt bene monet Erasmus, *non perinde congruit ieiunio*. Declarat apostolus id quod dixerat *ad tempus*, ostendens quodnam tempus abstinentiam operis coniugalis deposcat: id est tempus orationis, quod idem à Petro apostolo expressum est 1 epist. 3 dicente, *vt non impediantur orationes vestræ*. Quippe coniugalis actus quo animus quodammodo carni totus immergitur, ineptum reddit hominem ad orationem, qua mens in Deum eleuanda est. Sed obijciet aliquis: Christianis quotidie orandum esse, Domino dicente, *Quoniam oportet semper orare* Luc. 18, & ipso Paulo præcipiente, *Sine intermissione orate* 1 Thess. 5. Quod igitur tempus erit reliquum coniugibus ad amplexum mutuum? Responsio est, Petrum & Paulum monentes abstinendum ab vsu coniugij ad vacandum orationi, non de quacumque oratione loqui (quamuis & id verum est, ex concubitu semper ineptiorem reddi animum ad orandum) sed de oratione ad quam fideles publicè côueniebant, velut Dominicis ac solennibus diebus. Nam id erat orationi vacare. Non enim dicit apostolus, vt oretis, sed, *vt vacetis orationi*; vt obseruat & vrget Theophylactus. Et quidem nomine orationis arbitror vtrumque apostolum comprehendere voluisse etiam sacrificium eucharistiæ, cuius participes fiebant fideles illis diebus, quibus solenniter ad orationem conueniebatur; quemadmodum & Act. 6 côprehendunt apostoli dicentes: *Nos orationi & ministerio verbi instantes erimus*. Imò quod dicit Petrus, *vt non impediantur orationes vestræ*, sic quibusdam accipiêdum videtur: vt à communione corporis Dominici (quæ sub orationis generali nomine continetur) non impediamini: tametsi magis placet sensus iam dictus de oratione publica; sub qua tamê eucharistię perceptio côprehendatur. Sic enim verba Pauli commodius accipiuntur. Igitur ex consequenti monet vterque apostolus fideles, ne sic vacent operi coniugali, vt per hoc impediantur ab eucharistia statis diebus percipienda: præsertim cùm maius sit accipere corpus Christi, quàm simpliciter orare, teste Hieronymo in apologia ad Pammachium cap. 6, vbi defendit quod dixerat hunc Pauli locum tractans, lib. 1 contra Iouinianum cap. 4: *Oro te, quale illud bonum est, quod orare prohibet? quod corpus Christi accipi non permittit?* Porrò orationis nomine, sicut & adorationis comprehêdi sacrificium & reliquum cultum, etiam aliæ scripturæ nos docent, vt illud Isaiæ 56, memoratum à Domino apud tres euangelistas: *Domus mea domus orationis vocabitur*. Item Ioan. 4, *Ierosolymis est locus vbi oportet adorare*, Act. 16, *Die sabbatorum egressi sumus, vbi videbatur oratio esse*. 1 Tim. 2. *Obsecro primùm omnium fieri obsecrationes, orationes* &c. Quem locum Augustinus epistola 59 ad Paulinum, & commentatores disertè exponunt de sacrificio missæ & orationibus, quæ sacrificij tempore à sacerdote & populo ad Deum fiunt: quemadmodum in nostro eiusdem loci commentario ostendemus. Apparet autem non solum à perceptione eucharistiæ, verùm etiam ab ipso conuentu publico in quo sacrificium offerebatur, abstinendum fuisse illis qui operi coniugali vacassent. Nam quicumque sacrificio intererant, communicare solebant. Quam rê postea suo decreto firmauit Anacletus papa. Quare si qui quacumque ratione inepti erant ad communionem, ijdem etiam à conuentu & publica oratione sese abstinere debebât. Vnde & Romanorum vetus fuit consuetudo, vt post coitum nocturnum eodem die sacra loca non accederent. Sic enim de illis Hieronymus loquitur in dicta apologia: *Quare ad martyres ire nô audent? quare non ingrediuntur ecclesias?* Cuius rei meminit etiam Gregorius Pontifex ad interrogationes Augustini Anglorum episcopi responsione 10. Veruntamê, quod hic notâdû est, nec orationis causa permittit apostolus vsum tori coniugalis alterutro petente intermitti; sed tantû ex consensu. Quod si tantùm debiti reddêdi gratia quis vxori cômixtus fuerit, non prohibetur eodê die cum cæteris fidelibus eucharistiam percipere. Id quod Gregorius etiâ illi côcedit, qui solo procreâdæ sobolis desiderio coniugi miscetur: quoniâ, inquit, *à nobis prohiberi non debet accipere, qui in igne positus nescit ardere*. Sed quis est hic? & laudabimus eû. Cæterû ex hoc loco Pauli rectè probant orthodoxi scriptores, ijs qui ex officio sacratioribus ministerijs perpetuò sunt addicti, id est sacerdotibus, vxores nec ducendas esse, nec habêdas. Nâ vt Hieronymi verbis vtar: *Si laicus & quicumq; fidelis orare non potest, nisi careat officio côiugali: sacerdoti cui semper pro populo offerenda sunt sacrificia, semper orandû est: si semper orandum est, ergo semper carendum matrimonio*. Sic ille lib. 1 aduersus Iouinianum cap. 19.

ET ITERVM REVERTIMINI IN IDIPSVM. Græcè, *Et iterum ad idem conueniatis*, vt sensus sit; orationis tempore finito côiugibus redeûdum ad opus consuetum; *quod*, inquit Hieronymus, *erubescit suo vocare nomine* lib. 1 contra Iouinianû cap. 4. Potest etiam verti ἐπὶ τὸ αὐτὸ *in vnum*, quomodo vertit Erasmus hoc loco, & noster interpres infrà cap. 11, *conuenientibus vobis in vnum*. Est enim particula frequentata à LXX, maximè in psalmis: pro qua Hebræis est dictio יחדו *iachdau*, id est *insimul*. Atqui res eodê redit: & alterû ex altero intelligitur.

NE TENTET VOS SATANAS. Id est ne in adulterium aliasue damnabiles corruptelas vos tentando pertrahat diabolus, si diutius

Cur actus coniugalis orationê impediat.

Obiectio.

Responsio.

Orationis nomine sacrificiû eucharistiæ côprehenditur.

Actus côiugalis impedit eucharistiæ sumptionem.

Sacerdotes vxorati esse non debent.

In idipsû quid significet.

maneatis toro separati. Significatur enim tentatio cum effectu. Ostendit hic locus, etiam ea peccata ad quæ sola sufficeret carnis tentatio, committi instigante diabolo. Quod tamen vtrúmne semper fiat, & an omnia peccata dæmonum instinctu committantur, alia quæstio est, & alibi tractanda. Nos ex professo de ea egimus in 2 sent. dist. 21.

PROPTER INCONTINENTIAM VESTRAM. Græca dictio ἀκρασία magis *intemperantiam* significat: quomodo legit Ambr. commentator, & Augustinus li. 1. de nuptijs & concupiscentia cap. 14. tametsi inter voces Latinas incontinentiam & intemperantiam non multũ est discriminis. Plerique partem hanc cõstruũt cum ea quæ proximè præcessit, hũc teddentes sensum: Ne Satanas videns incontinẽtiam vestram & carnis infirmitatem: qua fit vt minus apti sitis ad perpetuò continendum, per eam vos tentet, & tentando impellat in grauiora peccata. Hi *propter incontinentiam*, exponunt *per incontinentiam*, tanquam Paulus scripsisset διὰ τῆς ἀκρασίας. At verò melius hæc pars sic accipitur, vt construenda cum illa, *reuertimini in idipsum*; sitque sensus: Post orationem redite ad opus coniugale; quod vt faciatis, moneo propter incontinentiam vestram, ne alioqui Satanas vos solicitet & inducat ad deteriora. Confirmat hanc constructionem quod iam ante similiter dixerat, *Propter fornicationem vnusquisque suam vxorem habeat*, &c.

Constructio verior huius loci

6 HOC AVTEM DICO SECVNDVM INDVLGENTIAM, NON SECVNDVM IMPERIVM. Græcè, *secundum veniam, non secundum praeceptum*. Et Augustinus passim hunc locum citãs *veniam* legit: quemadmodum & Cyprianus testimoniorum lib. 3. cap. 32. Quod autem in nonnullis Græcis Erasmo teste legitur κατὰ γνώμην *iuxta sententiam* vel *consilium*, pro κατὰ συγγνώμην *secũdum veniam*: legitur id quidem in fine huius capitis: sed præsenti loco non conuenit; cùm hic non consilium sed permissio sit. Exponit enim apostolus hac parte, quẽadmodum intelligi velit quod dixerat, *reuertimini in idipsum*: eademque prorsus est ratio de prioribus illis verbis: *Vnusquisque suã vxorẽ habeat: & vnaquaeque suum virum*. Poterat enim videri hæc præcipiendo dixisse, quod ita fieri oporteret. Declarans igitur seipsum, affirmat se ea dixisse nõ ex præcepto, sed ex permissione & indulgentia quadam: qua nimirũ solent minora quędam mala concedi ad auertẽdum maiora. Quocirca rectè B. Augustinus & alij patres, ex hoc loco colligunt ac docere non dubitant, concubitũ coniugalem quando fit per incontinentiam, semper esse peccatum: etiamsi vitandæ fornicationis causa fiat. Tunc autem solum culpa carere, quãdo non expetitur, nisi sobolis procreandæ gratia: ad exemplum eius qui dicebat in oratione sua ad Deum: *Tu scis Domine quia non luxuriæ causa accipio sororem meam coniugem: sed sola posteritatis dilectione, in qua benedicatur nomen tuum*. Tob. 8. Augustini de hac re sentẽtiæ sunt apertissimæ, vt homil. 50 cap. 7. *Sola generandi causa est inculpabilis vtriusque sexus commixtio.* & in epistola 121 de orando Deo cap. vltimo; *Sola excusat nuptias procreandorum causa filiorum*. Eadem doctrina eius est lib. de bono coniugali cap. 6 & sequentibus, sermone 63 de diuersis capit. 13, & sermone 41 de sanctis, & alijs locis, quæ longum est hic annotare, & non necessarium: quandoquidem per se clarum est quod ait apostolus: *Hoc dico secundum veniam. Euidenter* enim, *dum tribuit veniam, denotat culpam*, inquit Augustinus lib. de peccato originali capit. 38. *Nam quis ambigat absurdissime dici, non eos peccasse quibus venia datur?* ait idem libro de bono coniugali capit. 10. Et *quis esse peccatum neget, cùm dari veniam facientibus apostolica authoritas fateatur?* enchiridij cap. 78. Neque tamen sufficit generandi causa, si non & ea referatur ad sanctam prolis educationem, *in qua*, sicut ait Tobias, *benedicatur nomen Dei*. Nam, vt idem Augustinus præclarè scribit libr. 1 de nuptijs & concupiscentia capit. 4, *qui non hac intentione, hac voluntate, hoc fine generant filios, vt eos ex membris hominis primi in membra transferant Christi*; *etiamsi tanta sit obseruantia, vt secundum matrimoniales tabulas non nisi liberorum procreandorum causa concumbant, non est in eis vera pudicitia coniugalis*. Hæc ille. Dixi concubitum coniugalem tunc solum culpa carere, quando non expetitur nisi prolis generandæ causa. Nam si non expetitur, nec debitum exigitur, sed tantum redditur, non peccatum est, sed actus iusticiæ, quem iam ante præcepit apostolus illis verbis: *Vxori vir debitum reddat, & vxor viro*. Verùm hac de re tota latè egimus ad distinct. 31. lib. 4 sentent.

Concubitus per incontinentiam semper est peccatum. Nec sic licite nisi sola generandi causa.

Reddere debitum coniugale etiã sine spe prolis, non est peccatum

VOLO ENIM OMNES VOS ESSE SICVT MEIPSVM. 7 Hæc pars variè legitur in Latinis codicibus, etiam peruetustis. In multis *autem* pro *enim* scriptum est. Rursum in plerisque non *vos* sed *homines*, quemadmodum & legit Ambros. commentator. In nonnullis nec *vos*, nec *homines*. At alij quidam, suffragante textu Aquinatis & Lirani, hæc tria coniungunt, *omnes vos homines*. Porrò Græca constanter sic habent. *Volo enim omnes homines esse sicut & meipsum*. Quam facilè existimem veram esse lectionem. Sunt autem hæc verba non absolutæ voluntatis, sed optatiuæ. Nam Hebraismus est *volo* pro *vellem*, vt legit Augustinus libro de gratia & libero arbitrio capit. 4, & alibi. Nec diuerso sensu commentator Ambros. legit *volebam*, nempe præterito imperfecto optatiui loco posito: quomodo Paulus dixit, *optabam* pro *optarem* Rom. 9 versu 3. Itaque quod hic dicit tale est: Adeò non præcipio coniugium aut coniugij vsum, vt potius velim atque optem omnes sic esse vt ego sum: id est liberos & expeditos à curis & actibus huius sæculi,

Optat Paulus omnes esse liberos a coniugio.

sæculi, impedientibus libertatẽ vacandi Deo, rebusq; diuinis; cuiusmodi inprimis est status & actus cõiugalis. Id quod ex sequẽti doctrina huius capitis amplius constabit. Pro quo sensu vide quæ diximus ad illud capitis præcedentis: *Sed ego sub nullius redigar potestate.* Ex hac parte sic generaliter intellecta, iam consequens est, quod patres ex ea colligunt & docent, Paulum ab omni concubitu sese continuisse, & in perpetua castitate vixisse, vt Epiphanius hæresi 58, quæ est Valesiorum, Hieronymus in libro de custodia virginitatis ad Eustochium cap. 8, & in epistola ad Celantiam cap. 8, quamuis hanc epistolam alij Paulino tribuant. Item Augustinus lib. de gratia & libero arbitrio cap. 4. Ac præterea commẽtatores, tam hunc locum explicantes, quàm illud quod paulo pòst sequitur: *Sicut & ego.* Latini quidem Ambros. Sedulius & omnes posteriores. Græci verò Chrysostomus, ac magis expressè Theodoritus, Theophylactus & Oecumenius. Quibus omnibus adde vetustissimum Tertullianũ, disertè nuptias à Paulo remouentem lib. scripto ad vxorem cap. 3. De exhortatione castitatis cap. 4, & de monogamia capit. 3 & 8. Valeat proinde Erasmus, qui in suis annotationibus ex hoc ipso loco conijcit Paulo hæc scribenti coniugem fuisse: *posteaquam*, inquit, *de coniugatis agens, sui facit mentionem.* Quæ coniectura prorsus infirma est. Primùm, quia non de solis coniugatis apostolum loqui manifestum est. Dicit enim *omnes homines*, vt habet ipsius Erasmi versio. Deinde, si coniugatus erat Paulus quando hæc scribebat, quia de coniugatis agens sui facit mentionem, eosque ad suum hortatur exemplum: igitur etiam innuptus & viduus erat hæc scribens, quia statim pòst non nuptis & viduis loquens, similiter sui facit mentionem addendo, *sicut & ego.* Qui locus profectò suspicionem Erasmi prorsus dissipat, & patrum quos memoraui, sententiam amplius etiam confirmat, vt illic ostendemus. Certè non ita confidenter Paulus, de continentia disserens, semetipsum proponeret omnibus exemplum; si non in ipso esset, quod non solum coniugati imitarentur, verùm etiam quod virgines & omnes cælibes, id est continentia perpetua. Quo ferè modo ratiocinatur ad hunc locum Theodoritus. Cæterùm hæc Pauli optatio qua vult omnes homines esse sicut seipsum, de vnoquoque est homine, non de omnibus simul. Aut certè, quod mauult Aquinas, antecedente voluntate id voluit, non consequente, sciens id non futurum. Vnde vanum est quod obijciebat Iouinianus apud Hieronymum lib. 1 cap. 21 dicens: *Si omnes virgines fuerint, quomodo stabit genus humanum?* Cui post alia bene respondet Hieronymus: *Noli metuere ne omnes virgines fiant. Difficilis res est virginitas: & ideo rara, quia difficilis* &c. Ad eandem obiectionem dicentium: *Quid si omnes velint ab omni concubitu continere; vnde subsistet genus humanum?* Augustinus lib. de bono coniugali cap. 10 hoc modo respondet: *Vtinam omnes hoc vellent, dumtaxat in charitate de corde puro, & conscientia bona, & fide non ficta; multo citius Dei ciuitas compleretur, & acceleraretur terminus sæculi:* Quod & alijs verbis repetit libro de bono viduitatis capite vltimo. Iam quomodo non pugnet hæc optatiua Pauli voluntas cum eo quod dicit primæ Timoth. 5, *Volo iuniores nubere*, reperies explicatum in eius loci commentario.

Paulus vixit sine coniuge.

Refellitur Erasmus Paulo tribuens vxorem.

Quo sensu Paulus optet omnes esse sicut seipsum.

Ad obiectionem ... responsio.

SED VNVSQVISQVE PROPRIVM DONVM HABET EX DEO: ALIVS QVIDEM SIC, ALIVS VERO SIC; Id est alius tale, alius autem tale. Non significat omnes homines aliqua habere dona à Deo. Nam *multi sunt*, inquit Hugo Victorinus in quæstione huius loci, *quibus nihil collatum est vnde saluari possint:* (quod notent, qui gratiam omnibus sufficientem introducunt,) sed de fidelibus agit apostolus; ac dicere vult, non vnum omnia habere, sed alios alia. Quidam enim (vt à re proposita sumatur exemplum) donum habent castitatis coniugalis; alij vidualis, alij virginalis. Indicat autem apostolus, ijs qui donum cõtinentiæ qua omnino à concubitu abstineant, sentiunt se non habere nec ad illud seriò niti volunt; paratum esse remedium ex coniugio. Verùm de ijs loquitur, quibus non obstat aut votum continentiæ sponte emissum, aut lex ecclesiastica sponte suscepta; quo minus illud remedium apprehendant. Nam astricti voto si nubere volunt, aut vti coniugio, *damnationem habent, quia primam fidem irritam fecerunt*, ipso Paulo teste 1 Tim. 5. Par ratio de ijs qui legi se submiserunt. Tales igitur necesse est ad alia sanctiora suæ incontinentiæ remedia confugere; cuiusmodi sunt ieiunium, oratio, vigilia, lectio sacra, piæ meditationes, ocij fuga, labores & occupationes honestæ, & quicquid his simile. Nam commune & obuium illud remedium quod hic ostenditur ab apostolo, iam eis factum est illicitum; & per hoc, moraliter & in genere agendorum, impossibile. Porrò sicut ex hoc loco non est consequens hominem coniugatum, si non habeat donum continentiæ coniugalis, ad eam seruandam non teneri: ita nec sequitur, eos qui non habent donum continentiæ simpliciter, ad hanc præstandam non teneri; si ad eam lege aut voto sint astricti. Etenim ad multa tenentur homines partim lege Dei, partim lege superiorum, partim etiam lege priuata, quam quis sibi vouendo imponit: quorum habitum, facultatem, gratiam seu donum non habent; habere tamen possunt Deo donante, & habebunt si petant, secundum id quod Dominus promisit dicens: *Petite & accipietis.* Ideo non dicit apostolus, Vnusquisque propriam virtutem habet; sed, *proprium donum*; & addit, *ex Deo:* vt & donum agnoscatur, & author doni; & ab eo petatur, si nondum habetur.

Multi, quibus nihil collatũ est, vnde saluari possint.

Alijs alia dona à Deo concessa.

Incontinentiæ remedia pro ijs qui coniugium sibi fecerunt illicitum.

Donum continentiæ non habens, nõ excusatur à debito cõtinentiæ.

Cauendus Pelagij commentarius.

Cauendus hoc loco commentarius Pelagij, qui proprium donum quod vnusquisque accepit à Deo, interpretatur propriæ voluntatis donatiuum, videlicet more suo donū seu gratiam Dei constituens in facultate naturali & omnibus insita à Deo, qua quisque eligere potest quod vult. Quæ interpretatio legitur etiam in libro quodam de castitate, quem cum duobus alijs ante annos quadraginta in lucem protulit Solanius quidam, inscriptum Sixto tertio pontifici Romano: cùm ne catholici quidem scriptoris sint libri, sed, vt ex multis colligitur, Pelagiani cuiuspiam. Tantum abest vt à memorato pontifice conscripti sint, quem constat hæresis Pelagianæ fuisse acerrimum expugnatorē. Ita de ijs libris post VVilhelmum Lindanum doctissimum episcopum cēsuit Cardinalis Baronius in fine tomi 5 suorum annalium.

Liber de castitate falsò ascriptus Sixto Pontifici.

8 DICO AVTEM NON NVPTIS ET VIDVIS. *Non nuptis*, Græcè τοῖς ἀγάμοις *innuptis*, vt legit Hieronymus: seu potius, quemadmodum alij vertunt, *inconiugatis*, quos cælibes vocant Latini: vt intelligatur etiam ad viros pertinere, cùm in Græco masculinus sit articulus. Viduis, Græcè ταῖς χήραις, feminei sexus. Sed quæstio est, vtrum ἀγάμους Paulus intelligat eos qui nuptias non sunt experti: quos Græci propriè ἀγάμους appellant: an generalius eos qui sine coniuge sunt, siue coniugati fuerint aliquando, siue non. Priorem intellectum exigere videtur discrimen inter ἀγάμους & viduas. Nam nisi strictè ac propriè ἀγάμους accipias, comprehendentur eo nomine etiam viduæ: quas tamen adiungit apostolus vt diuersas. Nec quo minus comprehendantur, obstabit genus femineum. Nam mens apostoli est sub vtroque nomine vtrumque sexum instruere, & de abstinentia à coniugio, & de continentia in viduitate post obitum coniugis: quemadmodum hic annotant Theodoritus & Oecumenius. Viduas autem nominat apostolus, non viduos; tum quod vsitatius sit femininum nomen, vt Latinis vidua, sic & Græcis χήρα: tum quod hoc genus exhortationis ad feminas magis dirigi soleat. Veruntamen posteriori intellectui fauere videtur ipse Paulus, qui non multo pòst ἄγαμον vocat mulierem etiam coniugatam, sed à viro digressam. *Quod si discesserit*, inquit, *maneat ἄγαμος*: Quanto magis eo vocabulo comprehensurus eos, qui nuptias experti, coniuges amiserunt? Quod quidem facere videtur infrà versu 32 dicens: *Qui sine vxore est*, Græcè ὁ ἄγαμος, *solicitus est quæ Domini sunt.* Nam subiungit: *Qui autem cum vxore est, solicitus est quæ sunt mundi*, insinuans vtique per ἄγαμον se intellexisse eum qui coniugatus iam non est, etiamsi fuerit. Similiter & in eo quod ibidem sequitur iuxta Græcam lectionem: *Diuisa est mulier & virgo. Innupta curat quæ Domini sunt*. Nam cùm virginem dixisset, non repetit, vt diceret, *Virgo curat quæ Domini sunt*, sed ἡ ἄγαμος, *innupta curat* &c. nimirum volens extendere doctrinam ad ceteras continentes, etsi non virgines. Idque magis etiam apparet ex Latina lectione eiusdem loci: quæ manifestè, etiam Hieronymo teste lib. 1 contra Iouinianum cap. 7, indicat discrimen innuptæ & virginis, saltem vt generis & speciei. Sic enim habet: *Mulier innupta & virgo cogitat quæ Domini sunt.* ac si dicat: Innupta mulier, præsertim si virgo sit, cogitat &c. Ad quem modum etiam hoc loco cùm dixisset, *Dico non nuptis*, quamuis ibi viduæ comprehensæ possint intelligi; tamen ad maiorem expressionem addere voluit, *& viduis*: vt non propterea consequens sit ἀγάμους hic dici de solis ijs qui vel quæ nunquam nupserunt. Quod & Augustinus apertè tradit lib. de bono viduitatis cap. 2, quamuis vtrumque, *innuptis & viduis*, ad solum muliebrem sexum referens, Græco textu non consulto. *Innuptarum nomine*, inquit, *illas significat, quæ non sunt nuptijs alligatæ, siue fuerint, siue non fuerint*. Cumque id etiam ex ipsius Pauli verbis infrà positis probasset; demum concludit ita dixisse Paulum: *Dico innuptis & viduis: tanquā diceret, Quod dico innuptis, non eis solis dico, quæ virgines sunt sed etiam eis quæ viduæ sunt.* Ita Augustinus. Sed nunc quid innuptis & viduis dicat apostolus, audiamus.

Quos innuptas vocet Paulus.

Altera sententia probabilior.

BONVM EST ILLIS SI SIC PERMANEANT. Græcè, *Bonum eis est si maneant*. Multi quoque Latini codices mss. *maneant* habent, non *permaneant*: tametsi sensus idem est. Bonum est, inquit, illis, id est melius ac magis eligendum, vt maneāt sicuti sunt, innupti & viduæ, quàm vt nubant. *Bonum* ergo *posuit pro meliore*, ait Augustinus lib. de bono viduitatis cap. 5. Est enim hoc bonum suo genere præstantius eo quod est nubere. Dico, suo genere, non prorsus absolutè, sed in hoc statu corruptionis. Nam in statu primæuæ integritatis non erat melius: imò simpliciter nec eligendum.

Bonū pro meliore.

SICVT ET EGO. Supple, maneo ἄγαμος innuptus, inconiugatus. Si in parte præcedente ἄγαμοι intelligantur qui nec habent coniugem nec habuerunt: erit hic locus, vt arbitror, euidens pro perpetuo Pauli cælibatu: quem multi hinc colligunt. Nam ad posterius membrum *& viduis*, quod femininum erat, non nisi incommodissimè referri potest hæc adiectio, *sicut & ego*. Sin autem ἄγαμοι Paulo dicantur, (quod ex supradictis magis apparet) qui sine coniugio sunt, qualescumque prius fuerint: tum saltem ex hoc loco planissimè consequens erit, Paulum aut nunquam vxorem duxisse, aut certè cælibem ac sine vxore fuisse quando hæc scribebat: vt hinc optimè refellatur eorum opinio, qui existimarūt Paulo fuisse vxorem, vel quando hanc epistolam scripsit, eo quod dicat cap. 9. *Nunquid non habemus potestatem mulierem sororem circumducendi?* vel etiam multo post: vt qui in epistola ad Philip. 4 vxorem suam compellans dicat: *Etiam rogo & te germana compar*, vt illi legendum contendunt. Quæ duo loca quam nihil illorum opinioni patrocinentur, ostendemus,

Pauli cælibatus rursum confirmatur.

quum

quum vsque ad ea ventum erit. Quanquam & iuxta generaliorem hanc acceptionem vocabuli ἀγάμοι, non ineptum ex isto loco ducitur argumentum pro perpetua Pauli continentia. Nam qui vxorem habuit & ea vsus est, etiamsi nunc ea careat & in continentia viuat, is profectò parum idoneus censebitur, qui suum ad continentiam exemplum communiter omnibus obtendat innuptis, etiam virginibus: atque ijs dicat: ita permanete, sicut & ego.

9 QVOD SI NON SE CONTINENT, NVBANT. *Nubant*, Græcè γαμησάτωσαν *matrimonium contrahant*. Nam de vtroque sexu Paulum loqui iam patet ex præcedentibus. Sensus est: Quod si per infirmitatem carnis continere se non possunt; amplectantur remedium nuptiarum. Verum hoc quoque secundum indulgentiam consulit apostolus. Dicuntur autem se continere non posse, non quibus impossibile hoc sit; sed quibus arduũ atque difficile: tametsi difficultas hæc potissimùm nascatur ex defectu bonæ ac firmæ voluntatis continendi. Ideoque non dixit apostolus, Si non possunt se continere: sed, *si non se continent*. Gregorius parte tertia curæ pastoralis admonitione 28, mentem apostoli sic extulit: *Admonendi sunt*, inquit, *cælibes, vt si tentationũ procellas cum difficultate salutis tolerant, cõiugij portum petant.* Cæterùm etiam hic loquitur apostolus de ijs quibus coniugij contrahendi potestas est: id est, qui à lege ac voto continentiæ sunt liberi. Vnde consequenter idem Gregorius: *Sine culpa quippe ad coniugium veniunt; si tamen necdum meliora vouerunt. Nam quisquis bonum maius subire proposuit*, (id est vouit) *bonũ minus quod licuit, sibi illicitum fecit*. Hęc ille, & quidem ex ipsius Pauli sententia; qui alio loco viduas quasdam non se continentes, ideóque nubere volentes, damnationi pronunciat obnoxias, eo quod *primam fidem irritam fecerint*, 1 Tim. 5. Nam fidem illam de qua loquitur, non aliam esse, quam qua sese Deo ad perpetuam continentiam obstrinxerant, ostendemus in eius loci commentario. Nec verò præsentem apostoli locum aliter quàm dixi, intellexerunt patres Gregorio priores, vt Epiphanius hæres. 61 quæ est Apostolicorũ, Chrysostomus lib. de virginitate cap. 39. (ad quem librum suum in huius capitis commentario lectorem remittit) Hieronymus lib. 1. contra Iouinianum cap. 6, 7 & 8. Augustinus de bono viduitatis cap. 8, 9 & 10, & de coniugijs adulterinis lib. 1 cap. 15. Item Fulgentius de fide ad Petrum cap. 3. Sedulius in commentario: & denique Ambrosius, seu quisquis author in libro ad virginem lapsam cap. 5. Sanè liquet ex his quàm peruersè locum istum apostoli proferant apostatæ sacerdotes & monachi, quo sacrilega sua connubia post continentiæ votum attentata excusent. Vide & ea quæ commentabimur ad illa verba quæ sunt infrà versu 28. *Si nupserit virgo, non peccauit.*

Incontinentibus propositũ remediũ nuptiarũ.

Qui dicãtur non se cõtinẽtes.

Ad quos incõtinẽtes hæc nubendi indulgentia spectet.

Notent apostata sacerdotes & monachi.

MELIVS EST ENIM NVBERE QVAM VRI. *Nubere* Græcè γαμῆσαι, id est *iungi matrimonio*. Ratio consilij non se continentibus dati: quoniam, inquit, melius est coniugem accipere, & nuptiarum vti remedio, quàm vri, id est, ab igne concupiscentiæ lædi per actum vel consensum peccati; ita pati libidinis æstum vt aduraris, aut etiam comburaris. Vritur ergo non qui tentatur incentiuo libidinis, sed qui à tentatione superatur: non qui sentit, sed qui consentit; quomodo dicitur vri igne, non qui calorem eius qualitercumque molestum sibi sentit, sed qui admoto igne læditur ac sauciatur. Quod satis declarat Græcum verbum ab igne deductum πυροῦσθαι, igniri, incendi, comburi. Hinc Augustinus lib. de sancta virginitate cap. 34. *Vri*, inquit, *est occulta flamma concupiscentiæ vastari*. In eundem sensum vstionem hanc interpretantur veterum commentarij tam Græcorum quàm Latinorum. Nec secus Hieronymus, qui in apologia ad Pammachiũ cap. 7, *vri* exponit *fornicari*: nomine fornicationis omne genus impudicitiæ comprehendens, in quodcumque incidere solent incontinentes extra coniugium. Quod si vri non plus esset quã pati motus libidinis, & inquietari stimulis carnis, vt volunt sectarij; iam ipse Paulus qui suprà dixit, *Volo omnes homines esse sicut meipsum*, iuxta suum hoc consilium vxorem ducere debuisset. Nam de stimulo carnis alibi queritur; *Datus est*, inquit, *mihi stimulus carnis meæ* &c. 2 Cor. 12. Quem locum de sensu ac motu libidinis graues authores interpretati sunt; vt ibi docebimus. Iam nec ista apostoli ratio quicquam facit pro coniugijs eorũ, qui continentiæ voto sunt alligati! Talibus enim non est melius nubere quàm vri: cum vel ipso Paulo teste, etiam velle nubere sit ijs damnabile malum 1 Tim. 5, adeóq; illis ipsum nubere sit vri, idque multo grauius, quàm si quis extra huiusmodi nuptias vratur. Nam qui post votum nuptias contrahit, peccatum libidinis peccato voti violati cumulat. Igitur secundum expositionem sanctorum patrum, quos ante citauimus, illis nubere quàm vri melius est, qui adhuc nubere possunt. Vnde & in oratione quadam adscripta B. Ambrosio sic legitur: *Mœchanti in corde suo, necdum castitatem professo, iuxta apostolum melius est nubere quàm vri. Sed obsecro Domine, vt cui non licet nubere, non contingat aduri.* Ecce orationis remedium, vbi nubere non licet. Quæritur autẽ quo sensu nubere sit melius quàm vri: num impropria comparatione, scilicet boni cum malo: qualis illa Ecclesiastæ 7, *Melior est patiens arrogante*. an verò impropria acceptione melioris; vt melius dicatur quod minus malũ est: quomodo melius olim erat in excelsis Deo vero sacrificare quàm idolis: & quomodo *melius est non cognoscere viam iustitiæ, quàm post agnitionem retrorsum reuerti*, 2 Pet. 2. Prior sensus veritatem habebit, si nubere per se consideretur ac sine circumstantijs; quemadmodũ nuptias considerat Augustinus lib. de bono coniugali cap. 10, docens nec ipsis non se continentibus

Vri quid dicatur.

Quibus melius nubere quàm vri.

Quo sensu nubere melius quam vri.

tinentibus nuptias esse peccatum: cùm apertè dicat apostolus in consequentibus; *Si acceperis vxorem, non peccasti: & si nupserit virgo, non peccauit.* Et post multa: *Quod vult faciat; non peccat, si nubat.* Ratio manifesta est, quia nuptiæ per se sunt res honesta à Deo instituta: præsertim si non de solo contractu nuptiarum agatur, sed de statu ipso coniugali. Verùm fortasse posterior sensus, si bene explicetur, accommodatior est textui, vt nubere dicatur melius quàm vri, quia nubere minus malum est, & secundum veniam concessum; vri verò deterius, ac minimè concedendum. Nam vt reuerti in idipsum propter incontinentiam, ab apostolo secundum veniam conceditur; ita & nubere per incontinentiam. Cum hac enim circumstantia nubere accipitur hoc loco. *Quod si,* inquit, *non se continent, nubant. Melius est enim,* intellige non se continentibus, *nubere quàm vri.* Sic autem nubere est per incontinentiam nubere. Quod profectò tam est culpabile, quàm per incontinētiam misceri cum coniuge. Nam vtrobique culpam inducit eadem circumstantia finis. Huc respexit Hieronymus de nuptijs incontinentium disserens lib. 1 contra Iouinianum cap. 4 & 8, & in apologia ad Pammachium cap. 6 & 7. Quibus locis inter alia dicit ac repetit, dictúmque defendit, *Ideo melius est nubere, quia peius est vri.* quasi dicat, nubere per incontinentiam, de quo loquitur apostolus, non in se bonum est, sed in comparatione peioris. Cuiusmodi verbis etiam Sedulius vtitur in commentario. Sed & Thomas *melius* interpretatur *magis tolerandum.* Tale quoque est quod S. Martinum dicere solitum refert Sulpitius in eius vita, dialogo 2. *Coniugium pertinet ad veniam, virginitas spectat ad gloriam, fornicatio deputatur ad pœnam.* Considerabat enim ille sanctus coniugium, quale à plerisque, tametsi Christianis ac Deum timentibus suscipitur. Vide etiam quæ infrà dicemus ad ea verba apostoli: *Si acceperis vxorem, non peccasti.* Illud adijcio, nonnullos vstionem hanc de qua Paulus, interpretari de igne gehennæ; tanquam sensus sit: Melius est nubere, quàm ob vitam in fornicatione actam ardere in gehenna. Sic Faber in commentarijs, ac rursum in examinatione literæ. Meminit & Sedulius: eodemque alludunt Pelagius & Primasius. Sed meritò reijcit hunc sensum Erasmus, vt huic loco minus aptum: quum satis liqueat de libidinis incendio sermonem esse.

Sensus textui conuenientior, vt melius dicatur minus malum.

Dictum S. Martini.

Sensus de vstione gehennæ refellitur.

10 HIS AVTEM QVI MATRIMONIO IVNCTI SVNT, PRÆCIPIO NON EGO, SED DOMINVS. Redit ad institutionem coniugatorum, acturus de matrimonij insolubilitate. Græca breuiter: *coniugatis autem præcipio non ego, sed Dominus:* pro eo quod diceret, non ego præcipio, sed Dominus, id est Christus, præcipit. In Græco est verbum παραγγέλλω *denuncio*, vt quidam vertunt: quemadmodum & legerūt Tertullianus in exhortatione castitatis cap. 3, & Ambrosius super Lucam cap. 16, & Ambrosij titulo commentator. Hoc enim proprium est illius verbi significatum. Sed sæpe capitur pro eo quod est præcipio, vt huius epistolæ cap. 11, *Hoc autem præcipio: non laudans* &c. Itē Act. 4, *Et vocantes eos denunciauerunt,* id est, præceperunt, *ne omnino loquerentur* &c. & cap. 5, *Cæsis denunciauerunt ne loquerentur* &c. Est enim idem Græcè quod superius in eodem capite, vbi melius transtulit interpres, *præcipiendo præcepimus vobis.* Nec dubium quin & hoc loco vertendum fuerit *præcipio:* quemadmodum & alij plerique vertunt. Satis autem insinuat hic sermo: *præcipio non ego, sed Dominus,* apostolos & eorum successores posse quædam præcipere, quæ Christus ipse per se non præcepit.

Ecclesia præcipere potest, quæ Christus per se non præcepit.

VXOREM A VIRO NON DISCEDERE. Græcè, μὴ χωρισθῆναι, *non separari;* quomodo legit Cyprianus cap. 90 lib. 3. testimoniorū. Quanquam illud separari est discedere. Nam inuitam separari non cadit sub prohibitione; tametsi possunt hic etiam intelligi prohibitæ occasiones separationis: hoc est, ne ea faciat aut committat propter quæ vir eam oderit & à se dimittat: quale maximè est adulterium. Nam & huiusmodi separationem facilè comprehendit pars sequens, *Quod si discesserit* &c. quemadmodum ibi declarabitur. Sensus: Vxor non separet se, non discedat à viro, virum suum ne relinquat, nec omnino causam det separationis. Respicit apostolus ad præceptum Dominicum quod referunt tres euangelistæ, Matth. cap. 5 & 19, Mar. cap. 10, & Lucas cap. 16. Ex quibus locis inter se collatis hæc colligitur Dominici præcepti plena sententia: non licere viro dimittere vxorem, nec vxori virum, excepta causa fornicationis. Et tam virum mœchari, si vxore dimissa aliam duxerit; quam mulierem, si viro dimisso alij nupserit. Cuius præcepti seu legis priorem partem Paulus sic extulit: *Vxorem à viro non discedere: & vir vxorem non dimittat,* ita tamē vt exceptionem quā Matthæo referente Dominus expressit *excepta causa fornicationis,* hic subintelligas, tam vbi de muliere, quam vbi de viro Paulus loquitur. Posteriorem verò partem significauit his verbis, *Quod si discesserit, manere innuptam, aut viro suo reconciliari.* Cur enim manere innuptam aut viro reconciliari; nisi quia nubens alij viro fieret adultera? Porrò discessum siue separationem hic intellige, qua mulier virum nolit amplius habere pro marito, aut qua fiat vt ipsam vir habere nolit pro vxore; facto nimirum quoad torum diuortio: quod quidem fieri legitimè non potest, nisi propter fornicationem. Nam de separatione quę tantum fit iure ac via defensionis, vt si coniugem habeat hæreticum, ad scelera cogentem, aut sæuum & intolerabilem; alia ratio est. De separatione autem qua vinculum soluitur coniugale, paulo pòst agetur.

Christi præceptū de non dimittenda coniuge explicatur.

Quæ separatio hîc intelligatur.

11 QVOD SI DISCESSERIT, MANERE INNVPTAM. Græcè, *Si verò & separata fuerit, maneat innupta.* Illud *si discesserit,* intelligit Augu-

stinus

stinus lib. 1 de adulterinis coniugijs cap. 3 & sequentibus, ex causa qua discedere licet. Nam aliter non dicturum apostolum, *maneat innupta*; sed omnino iussurum, vt reuertatur ad virum suum. Igitur hic illam innui vult exceptionem, quam Dominus in suo præcepto expressit dicens, *nisi ob fornicationem*: quæ hoc loco *propterea tacita est*, ait Augustinus, *quia notissima est*. Verùm hac tanta restrictione verborum tam generalium, nihil arbitror opus esse. Nec video quid obstet, quo minus generaliter vt verba sonant, hunc discessum siue separationem interpretemur. vt sensus sit: Quod si separata fuerit à viro, idque vel sponte digressa, siue propter eius fornicationem, siue propter aliud; vel ab illo dimissa ob quamcumque causam (vt solent tam gentiles quàm Iudæi suas vxores qualibet ex causa dimittere:) non licebit ei cum alio viro coniungi; cùm Dominus expressè dicat, *Si vxor dimiserit virum suum & alij nupserit, mœchatur*. Marc. 10. Sed maneat innupta, aut &c. Nã quod obijcitur de optione mulieri data, quæ locum non habeat nisi discesserit ex iusta causa; quomodo dilui possit, infrà dicemus. Sensus autem generalis quem dedimus, inuenitur in Græcorũ commentarijs: eundemque breuissimè complexus est Primasius dicens: *Si ob aliquam causam discesserit, alij non nubat*. Innuptam manere, hoc loco non est manere sine coniuge. (Nã si per discessum nexus prioris coniugij solutus erat, non prohiberetur ipsa alij viro nubere, maximè si incontinẽtia laboraret) sed est manere separatam à viro, ac sine vsu coniugij: ita nimirum vt nec priore coniugio vtatur, nec aliud cõtrahat. Et hæc est illa seruitus, quam infrà versu 15 remouet à Christianis respectu coniugum infidelium nolentium cohabitare. Qui locus proinde exceptio quędam est, vt illic dicetur, ab hac sententia generali, qua iubetur mulier à viro separata, aut innupta manere, aut (quod sequitur) reconciliari viro.

Vxor digressa vel dimissa qualibet ex causa alteri non nubat.

Quid innuptam manere.

AVT VIRO SVO RECONCILIARI. Græcè, *aut viro reconcilietur*, id est reuertatur ad virum suum: cum eo redeat in gratiam, correcto tamen, si illius adulterium causam dedit separationis. Nam ad virum adulterij causa dimissum aut derelictum & in eo crimine adhuc perseuerantem, non licet mulieri redire; sed eo casu innupta manere debet. Ex vocabulo reconciliandi sumunt argumentum Erasmus & alij nonnulli, quo doceant apostolum hic tantum agere de muliere sine iusta causa ac temerè à marito digressa; non de ea quę discessit ob viri fornicationem: ne videlicet fateri cogantur hanc quæ virum fornicantem dimisit, debere secundum apostolum innuptam manere, aut viro reconciliari. Volunt enim per huiusmodi dimissionem solui vinculum coniugij; vt liberum sit mulieri alium virum accipere. Argumentum est; quoniam, inquiunt, reconciliari dicitur is qui offendit, non qui offensus fuit. Quibus respondendum est tam verbum Græcum καταλλαγῆναι quo Paulus vtitur, quàm Latinum *reconciliari*, non de eo tantum dici, qui læsit & in gratiam recipitur; sed & de eo qui læsus est, & in gratiam recipit. Est enim partium prius dissidentiũ reconciliatio mutua; sicut & reditus in gratiam. Quod manifestè patet, dum numero plurali dicũtur aliqui inter se reconciliati & in gratiam redijsse. Quin & Deus reconciliari hominibus dicitur 2 Machab. 1 ver. 5 & 7, versu 33 & 8, versu 29. Et quod ad rem præsentem propius spectat, Iudicum 19 de Leuita, cuius vxor iuxta veritatem Hebraicam fornicata fuerat, legitur quod *secutus est eam, volens ei reconciliari*. Cùm autem apostolus eam mulierem quæ discessit à viro, disiunctiuè iubeat aut *manere innuptam, aut viro suo reconciliari*: restat breuiter dicendum quando innupta manere possit aut debeat, & quando reconciliari viro. Primùm igitur innupta manere potest absque reditu ad virum, si propter eius fornicationem ab eo digressa fuerit. Sic enim agens vtitur suo iure, quo potest adulterum ob fidem coniugij violatam simpliciter à carnibus suis abscindere. Poterit nihilominus, imò charitate suadẽte debebit, operam dare, vt viro resipiscenti reconcilietur; si vel sua, quod sentiat se non posse continere, vel viri salus alioqui in discrimen vocanda, postulet ita fieri. Innupta verò manere debebit, si vir in adulterio propter quod dimissus ab ea fuit, perseueret. Cogetur etiam innupta manere, propter quamlibet causam dimissa aut digressa, si vir eam recipere nolit, nec compelli possit vt recipiat. Hisq; casibus ad alia suæ incontinentiæ remedia necessariò confugiendum ei erit: cuiusmodi suprà commonstrauimus ad illud, *Vnusquisque proprium donum habet ex Deo*. Cęterùm extra casum adulterij, si vir paratus sit aut compelli possit vt vxorem recipiat; debebit ipsa satagere, nisi periculum obstet, vt recipiatur, ac viro suo reconcilietur, siue ipsa causam dederit separationis, siue vir eius. Excipio casum quo coniuges ex consensu mutuo separantur ad vacandum Deo, seruaturi continentiam perpetuam. Ex his intelligitur apostolum non dare mulieri quæ discessit, optionem liberam, vt quomodocumque discesserit, aut innupta manere possit, aut ad virum redire: sed disiunctiuum sermonem apostoli diuersos casus spectare; quorum alij cogant mulierem manere innuptam, alij compellant ad reditum: quamuis & contingat existere casum, in quo libera mulieri sit optio vtrumlibet eligendi.

Obiectio ex vocabulo recõciliandi.

Solutio.

Mulier à viro digressa quando manere innupta, & quãdo recõciliari debeat.

ET VIR VXOREM NON DIMITTAT. Græcè, *Et virum vxorem non dimittere*, quomodo legit Cyprianus. Pendet enim hæc pars ab eo quod dixit, *Præcipio non ego, sed Dominus*: & respondet illi membro priori: *Vxorem à viro non discedere*. Supplenda rursus exceptio Dominica, *nisi ob fornicationem*. Sed quare non hic addidit apostolus, quod de muliere; quod si dimiserit, maneat innuptus aut vxori reconcilietur? Author commentarij qui fertur Ambrosij titulo, rationem hanc reddit; quod viro

Quæstio.

Responsio quorundam non probanda.

liceat aliam ducere vxorem, si priorem adulterij causa dimiserit: *quia non ita*, inquit, *lege constringitur vir, sicut mulier. Caput enim mulieris vir est.* In eandem sententiam propédent Ambrosij nomine decepti (Nam commentarium illum non esse sancti Ambrosij episcopi Mediolanensis, in prolegomenis satis ostensum est) Caietanus in expositione Matthæi cap.19, & Catharinus in huius loci commentario, & lib.5 annotationum in commentaria Caietani. Sed vt in authore suo, ita & in sententia multum à vero aberrant: licet eam ecclesiæ iudicio ac definitioni submittant. Verus Ambrosius ea de re quid senserit, perspicuum est ex ijs quæ scribit in commentario super Lucam cap.16, & lib.1 de Abraham capit. 4. Quo vtroque loco apertè derogat legi humanę, quæ contra legem diuinam plus iuris coniugalis attribuebat viro quàm mulieri; quasi viro dimittere coniugem & aliam ducere aliquando liceret, mulieri non item: quum lex diuina in hoc negocio pares eos fecerit. Nec verò solius Ambrosij, sed totius ecclesiæ hęc doctrina est perpetua, eiusque praxi confirmata: vt hic agnoscat Caietanus *torrentem doctorum & iudiciorum ecclesiasticorum* (sic enim loquitur) cui se opponere non audeat; suam interim opinionem non dissimulás; sed quæ cessare iam omnino debeat, posteaquam Synodus Tridentina clarè ac disertè eam rem totam definiuit can.7, sess.24. Sanè si viro post dimissam adulterij causa coniugem liceret aliam ducere, res vehemétcr absurda sequeretur: melioris conditionis esse, quantum ad potestatem nubendi attinet, adulteram à viro dimissam, quàm innocétem quæ virum adulterum dimisit. Nam illa posset alteri nubere, soluto per adulterium priori matrimonio, postquam vir aliam duxisset; hæc autem non posset. Igitur vera ratio est, apostolum illud quod de muliere dixerat, hic non addidisse: quia reliquit intelligendum ac supplendum ex superiori membro: præsertim cùm id de viro satis fuisset à Christo Domino expressum. Et ita docet Augustinus lib.1 de sermone Domini in monte cap.14 & 16. Sed fortè quempiam adhuc moueat, quod suprà non dixit apostolus, vxorem non dimittere virum: quomodo nunc dicit, *Vir vxorem non dimittat*: sed dixit, vxorem à viro non separari: tanquam hac differentia sermonis insinuetur quædam iuris imparitas inter virum & vxorem: vt viro quidem ius competat, vbi causa subest, vxorem à se dimittendi: mulier autem dimittere virum non possit: si tamen viro eam dimittéte separetur, vt *maneat*, quod apostolus præcipit, *innupta, aut viro reconcilietur*. Ex quo deinde consequens sit, hanc præcepti partem ad virũ non pertinere: quod volebat Ambrosius ille ψευδόνυμος. Verùm facilè tollitur hic scrupulus. Nam dimittere & separari, pro quo noster interpres vertit discedere, eadem sunt in re præsenti: nisi quod vir dimittere soleat iubendo ac dicendo, *vxor vade foras*, vt est in epigrammate: mulier autem quæ iubere non potest, dimittat discedendo ac virum relinquendo. Patet id ex verbis Domini apud Marcum cap.10, vbi prorsus similiter de vtroque coniuge loquitur: *Quicumque dimiserit vxorem suam. Et si vxor dimiserit virum suum.* Quo certè loco facere velle exceptionem in priori membro, & non in posteriori, periniquum est. Quin etiam ex Paulo hoc ipsum liquet; qui verbis sequétibus id quod statuit de viro vxorem habente infidelem & consentientem cohabitare, dicens, *non dimittat illam*: statim similiter dicit de muliere, *non dimittat virum*. Sed & separari, siue discedere, æquè viro tribuit ac mulieri, in eo quod subijcit, *Quod si infidelis discedit, discedat*. Nam virilis generis est *infidelis*, ὁ ἄπιστος, etsi muliebre comprehendat.

Neutri coniugi licet separatione facta aliud inire coniugium.

Vera ad quæstionem responsio.

Alia obiectio.

Solutio.

12 NAM CÆTERIS EGO DICO, NON DOMINVS. Græcè, *Cæteris autem* &c. Quæritur quibus cæteris? Multi cæteros intelligunt Christianos habentes coniuges infideles, quibus scilicet ante fidem Christi susceptam fuerant coniuncti. Hos enim consequenter instruit apostolus, quãtum ad coniuges dimittendos, vel non dimittendos: cùm in prȩcedentibus tantùm egerit, vt volunt, de coniugibus quorum vterque Christianus esset. Sẽsum autem hunc faciunt: Cæteris ego suadeo, cæteros hortor & moneo. Non enim habeo præceptũ Domini quod ijs annunciem. Hæc Augustini expositio est lib.1 de sermone Domini in mõte cap.16, & lib.1 de adulterinis coniugijs capit.13, 17 & sequentibus. Augustini senrẽtiam ipsius verbis reddidit Sedulius in commentario. Iuxta quos non præcepti, sed consilij est id quod sequitur, ne fidelis coniugem infidelem dimittat, si consentiat secum habitare. Qua in re Augustinum sequũtur author glossæ interlinealis, Petrus Lombardus lib.4 Sentent.dist.39, & Gratianus 28 quæst.1 cap. *Sic enim*: approbante glossa. Item Heruæus, Aquinas, Liranus & Carthusianus in commentarijs: nec non sententiarij plerique quibus & Dominicus Sotus accedit. Verũ alijs hęc sententia non probatur, nec vero probanda est. Nunquam enim in ecclesia permissum fuit, vt fidelis coniugem infidelem cui in paganismo coniunctus fuerat, absque religionis iniuria commanere volentem, à se dimitteret. Quod si licuisset; vti prudenter Theophylactus & Oecumenius annotant, in magnam reprehensionem venisset religio Christiana, per quam coniugia legitimè contracta, tam facilè dirimerentur, non sine graui perturbatione societatis humanæ. Quapropter & ipse Augustinus diligenter inculcat hoc quod licitum dici posse putat, non tamen expedire. Sed & lib.2 retractationum cap. 57. fatetur se in eo opere quod de adulterinis cõiugijs scripsit non peruenisse ad perfectam enodationem quęstionis, quam ibi tractauit. Igitur alij cęteros quidem similiter vt priores exponunt; sed hoc sensu verborum apostoli: Cæteris ego præcipio,

Cæteros quos intelligat apostolus, & quo sensu loquatur.

Expositio Latinorũ authore Augustino.

Nunquã permissũ in ecclesia vt fidelis coniugem infidelem absque Christi iniuria cõmanere volentem dimitteret.

Expositio Græcorũ.

pio, videlicet authoritate apostolica, licet Dominus non præceperit. Non enim de ea re exstare videtur expressum Christi præceptum. Ita ferè Græci commentatores, & inter Latinos scriptores Hieronymus lib. 1 aduersus Iouinianum cap. 5 & 6. item Haimo, Caietanus & Gaignęus in commentarijs. Sed & hanc expositionem improbabilem arguit, quod in superioribus verbis nulla significatio est, apostolum de ijs tantum loqui qui ambo sint Christiani: vt nec ratio est, cur ad eos solos apostoli sermo contrahatur. Est itaque tertia ac verior expositio, cæteros ad superiora referri, atque intelligi non coniugatos. Nam de coniugatis proximè egerat dicens: *Ijs qui matrimonio iuncti sunt, præcipio non ego, sed Dominus.* Quod ergo hic dicit, *Cæteris ego dico, non Dominus*, de non coniugatis accipi debet, vt constet aduersatiuus sermo. Respicit autem ad id quod dixerat, *Dico non nuptis & viduis, bonum est illis si sic permaneant*. Vnde sicut illic dicere non est præcipere, sed magis habet significationem suggestionis & cõsilij; ita & hoc loco; vt sit sensus: Cæteris ego dico, non Dominus præcipit. Quem sensum planius ostendit eadem sententia alijs verbis inferius repetita, vbi dicitur: *De virginibus præceptum Domini non habeo, consilium autem do*. Atque ideo non ait, *Cæteris ego* dixi, quamuis superiora respiciens, sed *dico*: quia nimirum adhuc de ijsdem dicturus est. Hunc sensum atque constructionem indicat Tertullianus lib. de exhortatione castitatis cap. 3, & lib. de monogamia cap. 3. Tradit autem & solidè probat inter neotericos Ambrosius Catharinus; suffragante etiã Ioanne Hessellio præceptore meo, & alijs nonnullis. Hoc ergo quod sequitur de fratre vxorem habente infidelem, nouum & à superiori diuersum argumentum est: eatenus tamen cohærens illis quæ dixit de coniuge non dimittendo; quia continet peculiarem casum, quo possit coniux dimitti, non obstante Domini præcepto. Notandum, quod apostolus ait, *ego dico*, non eum dicere à seipso, sed doctũ & motum à spiritu diuino. Quãuis enim præceptum Domini non esset id quod dicit, consilium tamen Domini erat: & ad illud proponẽdum à spiritu Dei mouebatur. Vnde postea de virginibus agens ita scribit: *Consilium do, tãquam misericordiam consecutus, vt sim fidelis*. Et de vidua cùm dixisset, *Beatior erit, si sic permãserit, secundum meum consilium*. adiunxit: *Puto autem quod & ego spiritum Dei habeam*. Ad hunc ferè modum Augustinus lib. 1 de adulterinis coniugijs cap. 18.

Tertia ac verior expositio.

Quomodo Paulus dicat: ego dico.

Rescribit apostolus de imparibus coniugijs.

SI QVIS FRATER VXOREM HABET INFIDELEM, ET HÆC CONSENTIT HABITARE CVM ILLO, NON DIMITTAT ILLAM. Rescribit de imparibus coniugijs. Nam & de ijs verisimile est eum à Corinthijs consultum fuisse. *Frater*, id est fidelis, Christianus, baptizatus. *Infidelem*, id est non Christianam: cui scilicet ipse in infidelitate fuerat coniunctus. Consensum autem cohabitationis intellige, saluo religionis honore; & vt dici solet, citra contumeliam creatoris: extensa tamen hac locutione ad quamuis notabilem ac permanentem iniuriam Christianæ religionis; vbi & studium pertrahendi coniugem ad damnabilia peccata, comprehenditur. Sic enim post Augustinũ epistola 89, quæ est ad Hilarium quæst. 4, & lib. de fide & operibus cap. 16, mentem Pauli interpretatur ac declarat Innocentius tertius extrà De diuortijs cap. *quãto*, & cap. *gaudemus*.

Consensus cohabitãdi quis intelligatur

Quod sequitur *non dimittat illam*, præcepti est non consilij, tam ex eorum sententia qui secundam expositionem partis præcedentis tradunt, quam qui tertiam: præcepti, inquam, quo prohibet viro fideli, ne vxorem infidelem dimittat, modò consentiat cum ipso habitare, eo sensu qui iam expositus est. Ita quoque Tertullianus intellexit hunc locum lib. 2 ad vxorem cap. 2 & 7. Pertinet autem hoc præceptum ad legem naturæ diuinitus propalatam ijs verbis, *Et adhærebit vxori suæ*, Genes. 2. Nec aduersatur huic doctrinæ factum Esdræ sacerdotis: quo iubente Iudæi, vtique fideles, dimiserunt vxores alienigenas, id est infideles, vt refertur Esdræ 10. Nam facti species est diuersa. Non enim in infidelitate sibi coniunxerant illas mulieres. Et illud accedebat, quod Iudęis vxorum infidelium dimissio necessaria erat, ne per eas à vera religione abducerentur, homines ad peregrinum cultum propẽsi. Vbi interim dubium manet non hoc loco discutiendum, an per illam dimissionem soluta fuerint quoad vinculum coniugia; an verò nec ante dimissionem verè cohæserint, obstante aliqua lege diuina.

Non dimittere coniugem infidelem consentiẽtẽ cohabitare, præcepti est, non consilij.

Esdras qua ratione præceperit vxores alienigenas separari.

13 ET SI QVA MVLIER FIDELIS HABET VIRVM INFIDELEM, ET HIC CONSENTIT HABITARE CVM ILLA, NON DIMITTAT VIRVM. Græcè: *Et mulier quæ habet virum infidelem, & is consentit habitare cum ea, non dimittat eum.* Dictio *fidelis* addita videtur à quopiam ad sensum explendum. Nam & multi Latini codices non habent, vt nec editio Syriaca. Constat tamen mulierem intelligi sororem, id est fidelem, Christianam. Et quidem sororis vocabulum paulo pòst exprimit apostolus. Apparet autem interpretem in Græco pro ἥτις quæ, legisse εἴ τις si qua. Quanquam in re non est diuersitas. Porrò consensum expone velut suprà, sine religionis iniuria, &c. *Non dimittat virum*, id est non se ab eo separet, siue dimittendo illum à se, siue ab eo recedendo.

14 SANCTIFICATVS EST ENIM VIR INFIDELIS PER MVLIEREM FIDELEM. Græcè & Syrè *in muliere*, id est, per mulierem Hebræa phrasi. Nec in Græco additur *fideli*, sed intelligitur. Quod quidem Syrus, quemadmodum Latinus, expressit.

ET SANCTIFICATA EST MVLIER INFIDELIS PER VIRVM FIDELEM. Hic quoque Græcè & Syrè *in viro*, id est per virum; nec in Gręco additur fideli, sed intelligendum relinquitur: quod rursus supplẽt Latinus & Syrus.

Cæterùm

Cęterùm Tertullianus Hebraismum in vtroque membro alia præpositione exponit: *à fideli vxore, à fideli marito*, lib. 2 ad vxorem cap. 1. Citat hunc locum Augustinus vt est in Græco, lib. 1 de baptismo paruulorum cap. 26, & lib. 3 cap. 12, nisi quod pro viro fratrem legit, *in vxore, in fratre*. Rationem reddit apostolus cur infidelis coniux à fideli non debeat dimitti, si cohabitare consentiat; sed retineri potius. Sic enim per fidelem coniugem sanctificatur. Non quod iam absolutè sanctus aut sancta sit coniugem habens fidelem, cui commanere consentit: Nam quomodo sanctus qui adhuc infidelis? Sed sãctificari dicitur sanctitate quadam analogica siue imperfecta. Quæritur autem quænam sit ea sanctitas? Apostolus sanctitatem exponit mundiciem, quum illam immundiciæ mox opponit dicens: *Alioqui filij vestri immundi essent; nunc autem sancti sunt*. Constat quoque sanctitatem in scripturis habere significationem mundiciæ seu puritatis à sordibus & inquinamentis. Sed vt hæc immũdicia varia est, ita & mundicia siue sanctitas illi opposita. Commẽtator Amb. & post eum Lombardus, Heruæus, alijque nonnulli immundiciam interpretantur adulterium. Nam adulteri essent coniuges, si manente vinculo prioris coniugij, cum alijs iungerentur: ac filij inde nati reputarẽtur & essent spurij atque adulterini. Verùm hoc pacto non tam coniux infidelis sanctificaretur per coniugem fidelẽ, quàm vterque per alterum; dum pari consensu manent in priori coniugio. Caietanus legalem quandam mundiciem hic significari nomine sanctitatis imaginatur; atque huic opponit immundiciam legalem, quam asscribit tam parentibus in dispari coniugio constitutis, quàm illorum filijs; quos dicit esse minus legitimos, ex eo quod variam trahant à parentibus institutionem, ad quam ordinatur coniugium. Tolli verò hanc illegalitatem tam parentum quàm filiorum ex consensu coniugis infidelis ad commanendum cum fideli. Intelligit autem legale & illegale, non iure Mosaico, sed spectando ordinem rationis. Subtiliter hæc à Caietano dicuntur, ac modo loquendi insusitato: & haud scio an ad mentem Pauli. Magis placet sensus & sermo eorum, qui sanctificationem hanc interpretãtur pręparationem quandam ad veram & Deo probatam sanctitatem. Nam sanctificare pro eo quod est præparare vel deputare ad aliquid sacrum, more scripturæ dicitur, vt Isaiæ 13, *Mandaui sanctificatis meis*. Zach. 7, *Nunquid sanctificare me debeo?* & frequenter in Leuitico. Sanctificatur ergo coniux infidelis acquiescens atq; consentiens habitare cum coniuge fideli: quia *candidatus est timoris*, vt loquitur Tertullianus lib. 2 ad vxorem cap. 7. Timoris inquam sancti, id est veræ pietatis: & quia *candidatus fidei*: quemadmodum imitatione Tertulliani Hieronymus loquitur lib. 1 contra Iouinianum cap. 5. Dum enim Christo non maledicit, dũ pia coniugis exercitia non impedit, dum signum crucis domui vel thalamo præfixum æquis aspicit oculis, dum patitur etiam filios imbui fide Christi; per hæc, velut purificationes quasdam, quasi præparatur ad Christum; spem bonam ostendens futurum, vt Christianam religionem ipse quoque suscipiat: pręsertim accedente sancta & pacifica conuersatione coniugis fidelis, secundum illud 1 Pet. 3, *Mulieres subditæ sint viris suis: vt & si qui non credunt verbo, per mulierum conuersationem sine verbo lucrifiant; considerantes in timore castam conuersationem vestram*. Tradunt hunc sensum Theodoritus, & apud Oecumenium Photius: & Latinorum complures. Imò Paulus ipse videri potest hoc modo sanctificationem istam interpretari, quum non multo pòst ait: *Vnde enim scis mulier, si virum saluum facies? aut vnde scis vir, si mulierem saluam facies?* Cum hoc sensu satis conuenit Pelagij commentarius; quem allegat & suis verbis explicat Augustinus lib. 3 de baptismo paruulorum capit. 12. Paulum dicentem in præterito, *Sanctificatus est* &c. significasse *quod exempla iam præcesserant & virorum quos vxores, & feminarum quas mariti lucrefecerant Christo: & paruulorum ad quos faciendos Christianos voluntas Christiana etiam vnius parentis euicerat*. Quem sensum etiam alibi tradit Augustinus, vt lib. 1 de sermone Domini in monte capit. 16, & lib. 1 de adulterinis coniugijs cap. 13. atque ex his repetunt in suis commẽtarijs Primasius & Heruæus. Hic si quæras cur potius infidelis sanctificetur per coniugem fidelem, quam è contrario fidelis profanetur & immundus reddatur per coniugem infidelem; ratio iam patet: quia suum errorem nõ sic amat infidelis, quin consentiat fideli cohabitare. Ex quo sperandum, vt illius immundiciam & infidelitatem huius sanctitas ac mundicia tandem vincat atque expugnet: quod annotant Chrysostomus & Theophylactus. Porrò sunt alij qui nõ minus probabiliter apostolum exponunt de ea sanctificatione, qua quis sanctificatur ab immundicijs quibus gentiles turpiter & cõtra naturam inquinari solent. Id quod etiam congruit loco Petri iam citato. Videns enim coniux infidelis sanctam & castam conuersationem coniugis fidelis, abhorrentis non adulterium modò, verùm etiam fœdas cum coniuge commixtiones, quæ vel vsum naturalem immutãt, vel in menstruo cruore fiunt, vel aliter torum coniugalem deturpant; ipse quoque eo exemplo discit & assuescit à talibus abstinere; sicque quodammodo sanctificatur. Nam sanctificationem immundicijs carnalibus etiam alibi Paulus opponit, vt 1 Thess. 4, *Hæc est*, inquit, *voluntas Dei sanctificatio vestra: vt abstineatis vos à fornicatione: vt sciat vnusquisque vestrum vas suum possidere in sanctificatione & honore, non in passione desiderij, sicut & gentes quæ ignorant Deum*. Et paucis interpositis: *Non enim vocauit nos Deus in immũdiciam, sed in sanctificationem*. Huiusmodi sensum in Pauli verbis contineri sentit Augustinus loco memorato

Qua sanctitate sãctificetur coniux infidelis per coniugem fidelem.

Sanctificatio, id est præparatio ad verã sanctitatem.

Dubitationis solutio.

Alius probabilis intellectus huius sanctificationis.

ſtato de baptiſmo paruulorum. Denique fauet admodum huic ſenſui quod ſequitur:

Filij infidelium immundi, quo ſenſu.

ALIOQVIN FILII VESTRI IMMVNDI ESSENT. De filijs adultis loquitur, qui ſanctius & caſtius inſtituuntur à parentibus ſimul habitantibus, ſi alter eorum fidelis ſit, quàm ſi digreſſo fideli maneant apud parentem infidelem; idque etiamſi ipſi filij nondum fidem Chriſti receperint. Hinc eſt quod idem apoſtolus vult epiſcopi filios (qui fortè parente adhuc infideli nati & educati fuerant) *ſubditos* eſſe *cum omni caſtitate*, & alienos à crimine, ſiue *accuſatione luxuriæ*. Quo vicio potiſſimum laborare ſolent infidelium filij. Videtur autem ſupplenda coniunctio *&*, dicendo, Et *alioquin filij veſtri immundi eſſent*. Nam duo ſunt argumenta, tametſi ſimilia & coniuncta, quibus ſuadeat coniugem infidelem ſi commorari non detrectet, dimittendum non eſſe: alterum à ſanctificatione coniugis, alterum à ſanctificatione filiorum. Exponitur autem illud *alioquin* hoc modo: niſi tu fidelis maneas cum coniuge infideli, filij veſtri erunt immundi. Poteſt etiam ſic exponi: *alioquin*, id eſt, ſi non ſanctificaretur coniux infidelis per coniugem fidelem, filij ex illis nati immundi eſſent. Hoc iam auertitur, dum ſanctitas etiam infideli parenti communicatur.

NVNC AVTEM SANCTI SVNT. Nimirum ea ſanctitate quæ prædictis immundicijs opponitur. Vnde Syrus interpres vertit, *Nunc autem mundi ſunt*. Quocirca malè ex hoc loco quondam Pelagiani, & hodie Caluiniani, docuerunt filios parentum fidelium non opus habere baptiſmo quo ſanctificentur, vtpote ſanctos hoc ipſo quo ex ſanctis parentibus nati ſunt. Cui argumento reſpondet Auguſtinus lib. 2 de baptiſmo paruulorum cap. 25 & 26, & lib. 3 cap. 12, necnon ſermone 14 de verbis apoſtoli capit. 19, oſtendens ſecundum ſcripturas multiplicem eſſe ſanctificationem, non rerum modò, ſed etiam hominum, quæ non ſemper cum remiſſione peccatorum ſit coniuncta. Nam & catechumeni priuſquam baptizentur, *ſecundum quendam modum ſuum*, vt ait, *ſanctificantur per ſignum Chriſti, & orationem manus impoſitionis*. Et apertè teſtatur hoc eodem loco Paulus, ſanctificari coniugem infidelem per fidelem, tantùm quia conſentit cum fideli cohabitare. Quod de iuſtificatione ſeu peccatorum remiſſione non poteſt accipi. Super eadem queſtione conſultus à Paulino B. Hieronymus, *quomodo ſancti ſint qui de fidelibus, id eſt baptizatis naſcuntur*: epiſtola 153 pro reſponſo Tertullianum adducit aſſerentem, *ſanctos dici fidelium filios, quod quaſi candidati ſint fidei, & nullis idololatriæ ſordibus polluantur*. tametſi locum apud Tertullianum non reperio: niſi quod in libro de anima cap. 39 ſanctos ab apoſtolo vocari dicat *fidelium filios, quaſi deſignatos ſanctitatis; ac per hoc etiam ſalutis*.

Refellitur error negantium filios parentum fidelium opus habere baptiſmo.

15 QVOD SI INFIDELIS DISCEDIT, DISCEDAT. Græcè, *ſeparatur, ſeparetur*. Syriacè, *ſeparat ſe, ſeparet ſe*. Hæc altera pars eſt reſcripti Paulini de coniugijs imparibus, per antitheſin reſpondens illi priori, *& hæc conſentit habitare cum illo* &c. Eſt autem hæc quædam exceptio ab eo quod ſuprà dixit, *Vxorem à viro non diſcedere: quod ſi diſceſſerit, manere innuptam, aut viro ſuo reconciliari. Et vir uxorem non dimittat*. Senſus eſt: Si infidelis diſcedit, non conſentiens habitare cum fideli, vt fideli, id eſt, ſi religione eius offenſus eam relinquat; non eſt quod coniux fidelis exiſtimet ſe debere illum ſequi; ſed ſinat eum diſcedere, tanquam per eius diſceſſum libertati ſuæ relictus. Sub quo caſu ſecundum canones etiam alter continetur, nempe, ſi commaneat quidem infidelis coniux, ſed non ſine religionis iniuria, aut generaliter ſine ſtudio pertrahendi coniugem fidelem ad damnabilia peccata. Sic enim poſſe eum dimitti aut relinqui. Id quod etiam ex præcedenti membro perſpicuè datur intelligi. Nam ſi de conſentiente cohabitare, dicitur fideli, *non dimittat illum*; igitur de eo qui non conſentit cohabitare, ſcilicet eo modo quo ſuperius expoſitum eſt, intelligitur fideli dictum, vt vel debeat vel poſſit talem à ſe dimittere. Dixi, tanquam libertati ſuæ relictus. Id enim ſignificant verba ſequentia quæ ſeruitutem excludunt.

Altera pars reſcripti de coniugijs imparibus.

Quis diſceſſus hic intelligatur.

NON ENIM SERVITVTI SVBIECTVS EST FRATER AVT SOROR IN HVIVSMODI. In Græco & Syriaco non additur *enim*. Et illud *in huiuſmodi*, Græcè ἐν τοῖς τοιούτοις, *in talibus*, vel ad res vel ad perſonas referri poteſt. Ad perſonas apertius refert ea lectio quæ præpoſitionem omittit: cuiuſmodi codicem vnum obſeruauit Robertus Stephanus. Nec obſtat illi lectioni prior datiuus *ſeruituti*. Nam totum hoc *ſeruituti ſubiectus eſt*, vnum eſt verbum in Græco δεδούλωται, vt, ſi præpoſitionem non legas, ſic verti poſſit: *Non eſt ſeruiliter ſubiectus frater aut ſoror talibus*, hoc eſt, infidelibus qui diſcedunt, aut cohabitare non conſentiunt. Ita Paulus alibi, ἐδουλώθητε τῇ δικαιοσύνῃ, *ſerui facti eſtis iuſtitiæ*, & δουλωθέντες τῷ θεῷ, *ſerui facti Deo*, Rom. 6. Item Petrus 2 epiſt. 2, τούτῳ δεδούλωται, *huic ſeruus addictus eſt*. Cæterùm addita præpoſitione, melius ad res accommodatur: quemadmodum id plerique intellexerunt: vt ſenſus ſit, Chriſtianum & Chriſtianam cum infidelibus matrimonio copulatos, in huiuſmodi rebus ſeu caſibus, cuiuſmodi videlicet ſermo proximè præcedens comprehendit, non eſſe ſubiectos ſeruituti; vt vel innupti manere, vel cum coniugibus remanere, eiſve digreſſis reconciliari debeant. Ad hanc enim ſeruitutem ſuperius expreſſam in muliere, & intellectam in viro; qua nimirum debeant ſeparatione facta vel innupti manere, vel coniugibus reconciliari; & non ad eam ſolam qua con-

Quæ ſeruitus hoc loco ſignificetur.

iux sequi deberet coniugem discedentem, omnino respicit apostolus: vt cuius intentio sit, quemadmodum dictum est, his verbis, *Quod si infidelis discedit, discedat*; exceptionem adferre ab eo quod antè dixerat, *Vxorem à viro non discedere* &c. Quo præcepto dicta seruitus exprimebatur. Cùm igitur eam quam dixi seruitutem, à coniuge fideli respectu coniugis infidelis, idque specialiter in casu præsenti, remoueat hoc loco Paulus; rectè ex eo tradunt canones pontificij 28 qu. 2 cap. *si infidelis*, & extra de diuortijs, capit. *quanto*. & cap. *gaudemus*. quæ sunt Innocentij III. coniugem fidelem, si infidelis ob causam aliquam memoratam discesserit aut dimissus fuerit; aliud matrimonium priore soluto contrahere posse. Nam alioqui prædictæ seruituti subiectus remaneret. Et ad hunc modum apostoli mentem exposuerunt Ambrosius scribens in Luc. 16, & eiusdem titulo Pauli commentator in hunc locum. Item Græci interpretes Chrysostomus, Theophylactus, Oecumenius, & apud hunc Photius. Quibus adde Latinos, glossographum, Lombardum, Aquinatem, Liranum, Carthusianum, ac cæteros posteriores: quorum sententiam vel ipsa praxis fidelium ab ecclesia probata, satis superque confirmat. Iaque parum consideratè scriptum est à Caietano, ex apostoli verbis non haberi quod soluatur hoc casu vinculum coniugale; cùm ipse è diuerso, contra sensum ecclesiæ putet, vt in superioribus dictum est, dissolui per vxoris adulterium. Iam quomodo Pauli doctrina sic vti diximus intellecta, non sit contraria verbis Christi Domini, *Quod Deus coniunxit homo non separet*, Matth 19, & alijs quibusdam scripturis, nullam vinculi solutionem inter coniuges quoad viuunt, admittentibus; petatur ex ijs quæ disputantur ad dist. 39 lib. 4 sentent. Qua de re etiam nonnihil egimus in commentario Rom. 7 versu 2.

Casus quo matrimonium cõsummatũ soluitur quoad vinculũ.

Male dissensit Caietanus.

IN PACE AVTEM VOCAVIT NOS DEVS. *In pace*, id est ad pacem. Quod autem dicit tale est; Religio Christiana ad quam à Deo vocati sumus; non cogit nos ad hanc seruitutem qua pax Christiana turbetur, hoc est, pacificus & tranquillus Christi cultus in familia impediatur. Quare sicut pater filium & filius patrem potest plena libertate relinquere ex eiusmodi causa; sic & coniux fidelis infidelem. Quidam sic exponunt: Quamuis permitti possit vt discedat, nec discedentem prosequi tenearis; tamen prouidendum quantum in te est, ne discedat. Nam Deus pacem nostram amat, & auersatur dissidia. Non placet hic commentarius; quia manente huiusmodi coniuge, pax Christiana turbatur, discedente serenatur atque seruatur: iuxta verbum sapientis: *Ejice derisorem, & exibit cum eo iurgium: cessabuntq́ue causæ & contumelia*, Prouer. 22.

Ad pacẽ vocat nos Deus.

16 VNDE ENIM SCIS MVLIER, SI VIRVM SALVVM FACIES? *Vnde*, Græcè τί *quid*. & vocula *si* pro *an* posita est Hebræo more; quemadmodum & in eo quod sequitur.

AVT VNDE SCIS VIR SI MVLIEREM SALVAM FACIES? Potest hæc gemina interrogatio referri ad id quod proximè dictum erat de dimittendo seu non retinendo coniuge infideli, si nolit absque Christi iniuria cohabitare; simul ad id quod subiunxerat, *In pace vocauit nos Deus*; vt sit sensus: Non est quod illum, spe eius conuertendi, retinere studeas cum tanto pacis dispendio. Res enim admodum incerta est. Itaque potius vtere libertate tua, ac sine eum discedere: ne dum tu niteris eum attrahere, ille te retrahat. Hic sensus apud Liranum est, quem Gaignæus & alij nonnulli sequuntur. At verò plerique tam Græci quàm Latini referunt ad superiora, vbi docuit infidelem coniugem non esse dimittendum, si consentiat cohabitare; & hunc faciunt sensum: Si infidelis vult tecum permanere, nec pacem Christi turbat; fortè eum tandem ad Christi fidem pertrahes; sicque eum salutis quæ est in Christo participem facies; quandoquidem perseuerans illa & pacifica cohabitatio, bene sperandi de eo materiam præbet: ideoque non debes eum dimittere. Sic & Augustinus intellexit hunc locum lib. 1 de adulterinis coniugijs capit. 13. Quæ sane expositio potior videri potest. Hanc enim vim habet apud Hebræos illa phrasis, *quî scis* vel *quis scit*, vt probabilem, & vt ita dicam, sperabilem faciat affirmantem interrogationis partem. vt Ioel. 2, *Quis scit si conuertatur & ignoscat Deus, & relinquat post se benedictionem*? id est: si conuersi fueritis *in toto corde vestro*, (id enim præcesserat) omnino sperandum erit Deum quoque conuersum iri ad vos, & remissurum pœnas comminatas, & benedictionem, id est bonorum abundantiam largiturum. Item Ionæ 3, *Quis scit*, ait rex Niniuæ, *si conuertatur & ignoscat Deus; & reuertatur à furore iræ suæ, & non peribimus?* & 2 Reg. 12, *Dicebam enim*, inquit Dauid, *quis scit si fortè donet eum mihi Dominus, & viuat infans?* Quanquam non est hoc perpetuum. Nam interdum difficultatem significat ea phrasis, vt Ecclesiastæ 3, *Quis nouit si spiritus filiorum Adam ascendat sursum: & si spiritus iumentorum descendat?* id est, difficile est hoc scire, & paucis notum est. Deinde nec eadem est hoc loco forma locutionis, sed talis quæ rem dubiam indicare soleat, vt Gen. 15, *Vnde scire possum?* Luc. 1, *Vnde hoc sciam?* Mat. 15, *Vnde nobis in deserto panes?* Equidem censeo Lirani expositionem non esse reijciendam, maximè quod & textui probè congruat, adeoque per se obuia sit, faueatque quod sequitur; *Nisi vnicuiq́ue* &c. Interim notandus sermo, *saluum facies*, id est fidelem facies: quia per fidem iustificamur, & in via salutis constituimur,

Coniugẽ infidelem fidelis dimittere quatenus debeat.

Phrasis Hebræa, quis scit, vnde scis, expensa.

Saluum facere homini tribuitum, etiam mulieri.

secundum

secundum illud Eph. 2. *Gratia estis saluati per fidem*. Rursus obserua, quòd vxor virum, & vir vxorem saluam facere dicitur; non vtique dando salutem, quod solius Dei est, sed ad ea quæ salutis sunt, monitis ac vitæ exemplis adducendo. Qua in re, teste Chrysostomo, *nullus doctor tantum potuerit valere, quantum mulier*. Sic & alibi loquitur scriptura. Vide quæ diximus ad illud Rom. capite 11, *Et saluos faciam aliquos ex illis*.

17 NISI VNICVIQVE SICVT DIVISIT DOMINVS. Subaudi, dona sua. Respicit enim ad id quod antè dixit, *Vnusquisque proprium donum habet ex Deo*. *Dominus*, Græcè *Deus*. Sciendum est Oecumenium pro εἰ μὴ *nisi*, quod hodie in omnibus penè Græcis est, legere ἢ μὴ *an non*. vt hæreat cum præcedenti interrogatione. *Vnde scis vir si mulierem saluam facies, an non?* Deinde sequatur: *Vnicuique sicut diuisit Deus*. Atque huius distinctionis authorem citat Seuerianum. Meminit quoque Theophylactus vtriusque distinctionis: sed ita vt præferat eam quæ in nostris est codicibus. Cui & Erasmus astipulatur, ac meritò. Nam cur particula *an non*, posteriori interrogationi potius annectatur quàm priori? Vt & hoc addam, quod in alijs locis, vbi Latinè legimus *an non*, Græcè non est ἢ μὴ, sed ἢ οὐ, quod certè magis est vsitatum. Erasmus hanc partem ita vertit: *Vtcumque fuerit, vnusquisque vt ipsi partitus est Deus*. Cuius suæ versionis rationem reddit in annotationibus, docens aduerbium εἰ μὴ interdum vsurpari, quum omisso quod dubium est, ad id quod certum est redimus. Alius dixerit ita vertendum esse: *Quod si non*, aut, *sin minus, vnicuique sicut* &c. vt sensus sit huiusmodi: Quod si non succedat de conuersione coniugis; id tamen seruetur quod dico: quisque ambulet, agat & conuersetur secundum talentum sibi creditum à Deo donorum distributore, atque in statu suæ vocationis permaneat: nec coniugem deserat, quamuis infidelem, dum spes est salutis eius. Nam verbum *ambulet*, quod est in parte sequenti, huc reuocant, vt seruiat vtrique membro. In hanc ferè sententiam interpretantur hunc locum, qui præcedentia erotemata referebant ad infideles consentientes cum Christianis coniugibus cohabitare. Verùm si referas ad discedentes, iuxta alteram expositionem illic datam; nihil opus erit huc adferre insolitam significationem exceptiuæ dictionis εἰ μὴ, & supplementum huius partis petere ex sequenti. Nam sensus erit: *Vnde scis* &c. nisi fortè Deus, prout variè sua partitur dona, quempiam seu virum, seu mulierem ea gratia dignetur, vt coniugem infidelem etsi religionis nomine sibi molestum & grauem, ac diuortium facere volentem, retineat, retentumque patientia, monitis & obsequijs euincat, Christoque lucrifaciat, & ad salutem adducat. Hac parte sic intellecta significatur, fidelem præcepto non teneri ad dimittendum coniugem infidelem discedentem vt suprà; sed discedere volentem retinere posse cum spe lucrifaciendi eum Christo. Porrò notanda metathesis dictionum, nonnullam faciens obscuritatem, cùm ait, *vnicuique sicut diuisit*: pro eo quod diceret, sicut vnicuique diuisit. Similiter in eo quod sequitur.

Coniux infidelis ne deseratur, dum spes est salutis.

Deus variè sua partitur dona.

VNVMQVEMQVE SICVT VOCAVIT DEVS, ITA AMBVLET. *Deus*, Græcè *Dominus*. Transitum facit ad doctrinam seruandæ constantiæ in statu seu genere & conditione vitæ, in qua reperit vnumquemque fides Christiana: ne mutatio status, occasione religionis facta, pariat offensionem, ipsamque religionem reddat odiosam. Dixi, inquit, fidelem infideli coniuge discedente non esse subiectum seruituti, vt eum sequatur aut retineat, ne quidem salutis eius procurandæ causa: non prohibeo tamen quo minus id faciat, si præsertim occulto Dei dono & instinctu ad id moueatur. Imò sententia mea hęc est, vt quisque, quoad fieri potest, ita ambulet, sicut vocauit eum Deus: hoc est, conuersetur, Deoque seruiat, manens in eo genere vitæ in quo ad fidem à Deo vocatus est; siue in coniugio, siue extra coniugium; siue in seruitute, siue in libertate; siue in alio quocumque: nec vitæ statum mutet ex imprudenti studio suæ salutis. Sentit ob susceptam Christi religionem non esse necessarium vt quis statum mutet: nec verò id faciendum temerè. Si quis obijciat de statu quopiam aut artificio turpi, vel iniusto, vel aliàs inhonesto; quale meretricum & fœneratorum; quale etiam histrionum, quos ad communionem admitti vetuit B. Cyprianus epistola 61: breuiter respondeo, Paulum agere de statu ac modo vitę licito & inculpato. quales plurimi etiam apud infideles. Cæterùm lector obseruet, hic & in sequentibus sermonem esse non de statu ad quem quis vocatus est, sed in quo vocatus, scilicet ad fidem Christi. Quæ duo video à nonnullis hoc loco confundi, præter mentem apostoli. Significari verò vocationem efficacem, vix opus vt admoneam.

In statu vitæ seruanda cõstantia.

Christiana religio non cogit ad mutãdum vitæ genus, modò honestum.

ET SICVT IN OMNIBVS ECCLESIIS DOCEO. Græcè, *Et sic in ecclesijs omnibus ordino*, siue *dispono*, διατάσσομαι; Syriacè, *præcipio*. Sensus: Nec vobis solùm, sed omnibus ecclesijs hanc meam sententiam propono & pręscribo; Christianismum non cogere ad mutandum vitæ statum; nec nisi magna ratio cogat, mutandum esse. Meritò doctrinam hanc ecclesijs inculcabat: ne Christiana religio res humanas turbare videretur. Atque vel hinc satis intelligitur illud quod ante dixit: *Si quis frater vxorem habet* &c. *non dimittat illam*; præcepti esse, non consilij. Nam profectò si consilij tantùm esset, licuisset dimittere. Quæ res haud leuiter perturbasset

Non dimittere coniugem infidelem consentientem cohabitare, præcepti est.

atque offendisset statum publicum. Deinceps suam doctrinam declarat aliquot exemplis, iisque ad instructionem fidelium valde commodis.

18 CIRCVMCISVS ALIQVIS VOCATVS EST? Id est: quispiam prius circumcisus, vtpote Iudæus aut proselytus vocatus est ad fidem. Nec refert siue legas interrogatiuè, quemadmodũ plerique, siue non. Sensus enim idem efficitur. Quod etiam obserua in sequẽtibus. Quomodo locum hunc totum vsque ad illud, *Nolite fieri serui hominum*, exponat S. Hieronymus, infrà dicemus.

NON ADDVCAT PRÆPVTIVM. Sensum reddidit interpres. Nam Græcè tantum est μὴ ἐπισπάσθω, *ne attrahat*, vel potius, *ne attrahatur*, id est, ne se attrahi faciat. Et sensus est; ne sibi curet attrahi præputium. Quid sit attrahere, siue adducere, siue vt alij vertunt, asciscere, accersere præputium, quæri solet: quandoquidem constet præputium semel amputatum reponi non posse. Certè quod hic dicitur, si propriè & sine tropo intelligas, impossibile esse, censent Origenes lib. 4 de principijs, Hieronymus lib. 1 contra Iouinianum cap. 6, & in cõmentarijs Isaiæ 52, Augustinus libr. de mendacio cap. 5, & Caietanus hoc loco. Verùm alij rectius fieri posse fatentur. Agit ea de re Epiphanius rerum Iudaicarum peritus, in libro de ponderibus & mensuris: vbi cùm retulisset Symmachum veteris scripturæ interpretem, secundò circumcisum fuisse, docet quemadmodum id facere soleant illi qui ex Iudæis transibant ad Samaritas, aut contrà; nimirum arte medica & quibusdam instrumentis residuam præputij pelliculam attrahentes, eandemque rursus amputantes. Quod & Cornelius Celsus posse fieri docet libro 7 capite 25. Meminit etiam huiusmodi Photius ex Epiphanio: meminit & Theophylactus. Quanquam quod Epiphanius & Photius scribunt originem facti quosdam referre ad Esau, qui *ad abnegationem Dei, & ad deletionem characteris patrum ipsius*, illud primus inuenerit; cui propterea Deus dixerit, *Esau odio habui*; fabulosum esse vix dubito. Nam apud Idumæos circumcisio à patribus accepta, quemadmodum & apud alias quasdam gentes, mansit in vsu, teste Hieronymo super Ieremiæ cap. 9. Porrò Iudæos qui ad ritum gentilem se transferebant, aliquid tale facere solere, satis apparet ex 1 Machab. 1, vbi de eis dicitur, *Et fecerunt sibi præputia, & recesserunt à testamento sancto*, id est, à fœdere circumcisionis, quod Deus sanciuit ac pepigit cum Abraham & posteris eius. Hoc quidem Hieronymus in Isaiæ commentarijs, *de nascentibus filijs & non de patribus* dictum esse vult. Id enim habebat lex Antiochi Iudæis data, de qua eodem capit. *relinquere filios suos incircumcisos*. Vnde & Caietanus existimat Paulum non aliud velle, quàm vt qui circumcisus est, *perseueret circumcidendo filios*. Sed profectò diuersa sunt, facere sibi præputia, & relinquere filios incircumcisos. Nam vt testatur Iosephus antiquitatum Iudaicarum libro 12 capit. 6. Propter hoc *adduxerunt sibi præputia, vt nudi quoque Græcis non essent dissimiles*: videlicet in gymnasio quod Hierosolymis ædificandum à rege impetrauerant, exercendi. Quamuis autem hæc ita se habeant; tamen non id solum vult Paulus, ne qui circumcisus ad fidem vocatus est, arte præputium sibi reparet, quo circumcisionem suam aboleat: sed ne pœniteat eum aut pudeat circumcisionis, nec affectet esse præputiatus; imò nec propter hoc quia Christianus est, desinat instituta Mosaica seruare; modò sciat legem mortuam esse, quæ cum honore sepelienda sit: quod ipse Paulus & alij apostoli, plurimique ex circumcisione fideles, fecerunt.

Quid adducere præputiũ. *Ars restaurandi præputij resecti.* *Fabula de Esau.* *Sẽsus huius loci plenus.*

IN PRÆPVTIO ALIQVIS VOCATVS EST? NON CIRCVMCIDATVR. Hoc est: præputiatus quispiam vocatus est ad fidem? nempe quomodo vocati gentiles: *non circumcidatur*. Hoc enim esset Iudaizare & Christum abijcere: Paulo gentibus denunciante Galat. 5, *Quoniam si circumcidamini, Christus vobis nihil proderit*. Itaque præputiatum, id est gentilem circumcidi, non solum non cogit lex Christiana, sed nec permittit. Quod si quis genere Iudæus in præputio vocatus esset tempore Pauli, non prohibebatur circumcidi. Nam ipse Paulus Timotheum matre Iudæa natum circumcidit propter Iudęos, cum quibus erat illi conuersandum, Act. 16, non tamen alioqui facturus. Quod de circumcisione dicitur, de cæteris legis cærimonijs similiter intellige. Nominat autem circumcisionem, tanquam præcipuam cærimoniam, in qua totius legis esset professio.

Gentilem circumcidi lex Christiana non permittit. *In circũcisione totius legis erat professio.*

19 CIRCVMCISIO NIHIL EST, ET PRÆPVTIVM NIHIL EST. Sensus: Nihil hæc valent, nihil conferunt ad iustitiam & salutem; ideo non sunt affectanda. Quæres, quomodo dicat circumcisionem nihil esse & nihil valere: cùm, vt est multorum opinio, valuerit ad tollendum peccatum originale? Primùm respondeo, loqui Paulum pro eo tempore quo circumcisio iam erat sacramentum mortuum. Deinde circumcisionem etiam tempore legis antiquæ nihil valuisse ad salutem & iustitiam, quatenus erat illius legis sacramentum. *Nihil enim ad perfectum adduxit lex*, Heb. 7. &, *Si per legem iustitia, ergo gratis Christus mortuus est*, Galat. 2. An autem & quid valuerit, per fidem ad legem gratiæ relatum circumcisionis sacramentum; in quæstione versatur apud Theologos. De qua aliquid diximus ad illud Roman. 4, *Et signum accepit circumcisionis signaculum iustitiæ fidei* &c. Illud extra controuersiam est, circumcisionem tempore Mosaicę legis, & ex quo præcepta fuit Abrahæ & posteris eius, quatenus erat obseruatio diuini præcepti, non fuisse nihil, sed aliquid; vt hic

Circũcisio quo sensu nihil esse dicatur. *Quid valuerit circumcisio tempore legis antiquæ.*

conse-

consequenter dicitur, & à nobis exponitur. Cur autem non pugnet hęc sententia cum illa eiusdem apostoli Rom. 2, *Circumcisio quidem prodest, si legem obserues*, eo loco à nobis explicatum reperies.

SED OBSERVATIO MANDATORVM DEI. Supple, est aliquid, confert ad iustitiam & salutem: quia scriptum est: *Factores legis iustificabuntur*, Rom. 2. &, *Si vis ad vitam ingredi, serua mandata*, Matt. 19. Repetit hanc sententiam apostolus ad Gal. 5 & 6 verbis nonnihil diuersis: *In Christo Iesu*, inquit, *neque circumcisio aliquid valet, neque praeputium, sed fides quae per charitatem operatur*. Et cap. 6, *Sed noua creatura*. Ex quo intelligitur eadem esse, saltem concomitanter, haec tria; obseruationem mandatorum Dei, fidem quae per charitatem operatur, & nouam creaturam. *Nota.*

20 VNVSQVISQVE IN QVA VOCATIONE VOCATVS EST, IN EA PERMANEAT. Graecè, *Vnusquisque in vocatione qua vocatus est maneat*. Repetit generalem sententiam, vt aliud subiungat exemplum de statu seruitutis. Vocationem intelligit vitae statum seu conditionem; quod & ea qualiscumque sit, vocationis sit diuinae. Nam *hoc ad eas consuetudines vel conditiones vitae retulit, quae nihil obsunt fidei bonisque moribus*, ait Augustinus in expositione epistolae ad Galat. 2. quod & suprà diximus alijs verbis. Et alioqui non erit vocatio; quae vtique relationem habet ad Deum vocantem: sed humanae cupiditatis praesumptio. Sensus est: Nemo factus Christianus prohibetur manere in statu, in quo erat quando vocatus est ad fidem Christi. Nec verò mutare eum debet, nisi iusta ratione: & ita quidem vt non turbetur respublica, nec charitas proximorum laedatur. Igitur hac sententia non tam praecipit apostolus, quàm significat quid cuique Christiano liceat. Ad quod ipsum tamen etiam hortatur, nisi quid aliter expediat. *Omnis vita status honestus, vocatio quadã est.*

21 SERVVS VOCATVS ES? NON SIT TIBI CVRAE. Seruus eras, inquit, quando vocatus es ad fidem? non te res illa angat, ne doleas te qui iam religione Christianus es, adhuc conditione seruum esse. Nolo te solicitum esse, vt onere seruitutis libereris.

SED ET SI POTES FIERI LIBER, MAGIS VTERE. Gręcè, *Sed si etiam potes* &c. Sensus est: Etiamsi possis assequi libertatem, magis tamen, id est, potius vtere seruitute, & in ea permane maioris boni causa, scilicet ad tuam exercitationem, & domini tui salutem. Nam ex tua seruitute, si liberaliter & Christianè seruias, maior spes erit dominum tuum lucrifaciendi Christo, quàm ex adepta libertate. In hunc sensum ferè commentatores exponunt. Nonnulli sic: Si tamen potes fieri liber, potius vtere libertate, tanquam bono per se desiderabili. Et in hunc sensum Syriaca suppleuit Tremellius. Sic enim vertit: *Sed etiam si potes liber fieri, elige tibi potius*, *quàm vt seruias*. Verùm hic sensus, vt bene declarat Chrysostomus, repugnat ipsius Pauli scopo. Versatur enim in eo vt suadeat conditionem vitae non esse mutandam. Vnde & sequitur. *Seruitus non excutienda.*

22 QVI ENIM IN DOMINO VOCATVS EST SERVVS, LIBERTVS EST DOMINI. Rationem reddit eius quod dixerat, *non sit tibi curae*: ac docet serui liberique parem esse conditionem in Christo: quandoquidem & serui sunt liberti Christi, & liberi serui sunt Christi. Qui enim, inquit, seruus cùm esset, vocatus est ad fidem Christi Domini, libertus eius est: hoc est, è seruitute peccati in libertatem ab eo vindicatus, eique tanquam liberatori suo obnoxius. Tales enim liberti dicuntur. *Seruus & liber in Christo pares.*

SIMILITER QVI LIBER VOCATVS EST, SERVVS EST CHRISTI. Grecè, *Similiter & qui* &c. Qui, inquit, conditione liber cum esset, vocatus est ad fidem Christi Domini; seruus est Christi, quia redemptus ab eo. Nam hoc sequitur.

23 PRECIO EMPTI ESTIS. Emphasis est in eo quod addit, *precio*: cùm aliqui quicquid emitur, precio ematur. Significat ergo magnum & inaestimabile precium, videlicet sanguinis eius qui emit. Pluribus hoc explicatum est capite superiori versu vltimo. Dicitur autem tam ad seruos quàm ad liberos; adeoq; communiter ad omnes fideles; quemadmodum & id quod sequitur.

NOLITE FIERI SERVI HOMINVM. Infert generalem & salutarem admonitionem. Precio sanguinis sui Christus vos emit, & seruos suos fecit: igitur nolite fieri serui hominum. Id est: ne vos ita subijcite hominibus, vt Christo Domino debitum subtrahatis, aut quoquo modo minuatis obsequium atque seruitium. Velut qui sunt in obsequio regis hominis, si alijs se dedant, quo fiat vt minus queant regi debita praestare ministeria; peccant in regem; vt milites, à quibus idem apostolus Timotheum exhortans, exẽplum sumit 2 epi. 2, cùm ait: *Nemo militans implicat se negocijs saecularibus; vt ei placeat qui se probauit*, ac in militem delegit. Fiunt ergo serui hominum, qui sic hominibus seruiunt, vt Christo non seruiant, aut minus seruiant: & omnino quicumque impensa hominibus obsequia non referunt ad gloriam Christi: sed ad solam respiciunt hominum voluntatem, quos vel timent vel amant inordinatè. Non dissimili sensu Paulus alibi in vicio ponit hominibus placere, vt Gal. 1, versu 10. Col. 3, versu 22, & 1 Thessal. 2, versu 4. Qui partem hanc ad solos liberos referunt, ita exponunt: Ne libertatem vestram commutetis in seruitutem, quantum per vos fieri potest: sed manete in bono libertatis quod habetis. Verùm magis apparet ad omnes fideles referendam esse: sicut ad omnes pertinet illud: *Precio empti estis*. Atque ea est expressa Chrysostomi & sequacium eius sententia. Nec verò opus erat liberos hortari ad retinendam libertatem: vt nec seruos *Serui hominũ fieri quomodo prohibemur.*

 ad eam

ad eam adipiscendam: quum libertas in ijs sit bonis, quæ naturaliter ab omnibus appetuntur. Scito lector totum hunc apostoli contextum ab eo loco, *Circũcisus aliquis vocatus est*, à B. Hieronymo longè aliter exponi. Vult enim parabolicum esse sermonem, quo sub parabolis circumcisi & præputiati, liberi & serui, disserat apostolus de cœlibatu & coniugio: doceatque quomodo tam cælibes, quos per circumcisum & liberum putat Hieronymus significari; quàm coniugatos, quos per præputiatum & seruum; permanere debeant, illi in cælibatu, hi in matrimonio, sicut eos deprehendisset Christi baptisma; secundum illud quod proximè præmiserat dicẽs, *Vnumquemque sicut vocauit Deus, ita ambulet*. Hæc docet lib. 1 aduersus Iouinianum cap. 6, ac repetit in apologia ad Pammachium cap. 2. Rursus ita docet in epistola 12 ad Gaudentium scripta; vbi inter alia, adducere præputium interpretatur quærere *pelliceas tunicas nuptiarum*. Denique in ea sententia persistit, exponens Isaiæ cap. 52. Quem & Sedulius sequitur in huius loci commentario. Sed & ante istos eodem modo locum hunc intellexit Origenes lib. 4 de principijs. Certat autem Hieronymus aduersus Iouinianum scribens, pro hoc intellectu, sex rationibus: quas apud eum legat qui volet. Puto, comperiet omnes ex contextu Paulino bene considerato iuxta vulgatum & obuium commẽtarium quem dedimus, haud ægrè dissolui posse. Fatetur etiam ipse Hieronymus in apologia, quosdam prudentissimos interpretes scripturarum aliter, hoc est simpliciter ac sine metaphora hunc locum exposuisse. Quod autem idem Hieronymus etiam illa verba; *Circumcisio nihil est, & præputium nihil est*, ad virginitatem & coniugium applicat; ne quem offendat, tanquam virginitati meritum detrahat, aut eam æquet coniugio, contra suum in illo opere scopum & institutum: audiat quemadmodum ipse se declaret. Additis enim apostoli verbis; *sed obseruatio mandatorũ Dei*; ita subiungit: *Nihil enim prodest absque operibus, cælibatus & nuptiæ: cùm etiam fides quæ propriè Christianorum est, si opera non habuerit, mortua esse dicatur*. Hæc ille.

Totũ hũc locũ Hieronymus quomodo interpretetur.

Hieronymi cõmẽtarius improbabilis

Quo sensu dicat Hieronymus virginitatem nihil esse.

24 VNVSQVISQVE IN QVO VOCATVS EST, FRATRES, IN HOC PERMANEAT APVD DEVM. In multis codicibus erat *frater*, non *fratres*. Sed veram lectionem id est *fratres* vocandi casu, restitutam habemus ex editione Romana, suffragante textu Græco & Syriaco, nec non Latinis expositoribus Amb. & Primasio. quibus omnibus etiam legitur *maneat*, non *permaneat*: tametsi familiare est interpreti nostro compositum permanere loco simplicis vsurpare. Repetit apostolus iam tertio suã propositionem, concludens vnicuique in ordine, statu, conditione qua ad fidem Christi vocatus est, manendũ esse; verùm id salua fide & obsequio quod Deo debetur. Hoc enim est quod addit, *apud Deum*, exponẽte Theophylacto. Nonnulli putant verti posse *à Deo*: & sententiam sic ordinant: Quisque in quo vocatus est à Deo, in eodem permaneat. Nam παρὰ τοῦ θεοῦ, id est *à Deo*, legitur alicubi. Quàquam id rarissimè, nec vsquam, vt arbitror, in sacris literis. Simul ab hoc intellectu reuocat hyperbaton minimè necessarium. Nam prior sensus; *maneat apud Deum*, id est Deo seruiens, & à Deo non recedens: optimè constat.

Status viræ retinẽdus salua religione.

25 DE VIRGINIBVS AVTEM PRÆCEPTVM DOMINI NON HABEO. Redit ad sermonem de virginibus & innuptis, intermissum ac suspensum ab eo loco, *Cæteris ego dico, non Dominus*: atque de ijs nunc agit plenius & explicatius. Dicit itaque, de virginibus, quæ tamen nondum vouerint Deo continentiam, (& eadem ratio de omnibus à vinculo couiugali liberis) nullum se habere præceptum à Christo traditum: scilicet vt vel maneant vel non maneant sine coniugio. Quod enim superius dixit & inculcauit, vnicuique in eo manendum in quo vocatus est: tantum admonitio fuit, ne quis factus Christianus temerè mutet conditionem vitæ priorem; quum id religio Christi non exigat.

Virginem permanere nõ præcepti est, sed cõsilij.

CONSILIVM AVTEM DO. *Consilium* Græcè γνώμην *sententiam*. Dico, inquit, quod sentio, quodque melius iudico. Hoc autem est consilium dare. Nam vtique sententia de rebus agendis, consilium est. Sic in fine capitis *secundum meum consilium*, Græcè γνώμην. Ostẽdit hic locus & alij similes, non omnia bona quæ facimus esse, præcepti: quod volunt huius ęui sectarij: sed quædam esse consilij; ad quæ nimirum absolutè fideles non teneantur ex aliquo Dei præcepto. Nam *præceptum* quidem *est*, ait Augustinus lib. de sancta virginitate cap. 15, *cui non obedire peccatum est: consilium* verò, *quo si vti nolueris, minus boni adipisceris, non mali aliquid perpetrabis*. Obijcit Caluinus generale præceptum: *Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo*. Verùm eo præcepto non iubentur omnes omnia bona facere quęcumque possunt; sed præcipitur vt quisque in sua vocatione Deum diligat, eique seruiat ex toto corde. Nam etsi *dilectio Dei non cadat sub præcepto secundum aliquam mensurã, ita vt id quod est vltra, sub consilio remaneat, vt patet ex ipsa forma præcepti, cùm dicitur, diliges ex toto corde*: quemadmodum docet S. Thomas 2 2 quæst. 185 art. 3. non tamen ad diligẽdum ex toto corde Deum, omnia media ex præcepto omnibus proposita sunt; vt nec omnia omnibus conueniunt: tametsi culpa non caret inconsultæ electionis, qui posthabito bono quod sibi melius est, eligit minus bonũ. Iam vt ostendat apostolus suum etiam consilium esse à Domino, subiungit.

Non omnia bona quæ agimus, sunt præcepti.

Quid præceptũ, & quid consilium.

Obiectio remouetur.

TANQVAM MISERICORDIAM CONSECVTVS A DOMINO, VT SIM FIDELIS. *Vt sim fidelis*, Græcè πιστὸς εἶναι, *fidelis esse*, id est, in hoc vt sim fidelis. Et sensus est: Consilium do tãquam apostolatu dignatus à Christo Domino per eius gratiam & misericordiam; vt bona fide, sicut apostolum & internuncium facere

oportet,

oportet, proferam super re proposita sententiam & consilium meum, dicamque quid melius esse censeam. Sic & in fine capitis, cùm rursus consilium suum allegasset dicens: *Beatior autem erit si sic permanserit, secundum meum consilium*: mox addidit; *Puto autem quod & ego spiritum Dei habeam*: scilicet vt consilium suũ ostenderet à Spiritu sancto proficisci, & consentaneum esse voluntati Domini sui. Nam reuera consilium hoc ipse Christus proposuit in euangelio, quando dixit: *Sunt eunuchi qui se ipsos castrauerunt propter regnum cælorum. Qui potest capere capiat*, Matth. 19. Partem hanc sic exponit Augustinus lib. de sancta virginitate cap. 14, vt effectus misericordiæ Domini sit esse fidelem. ac si dicat apostolus: *Neque enim inuidere debeo fidele cõsiliũ, qui non meis meritis, sed Dei misericordia sum fidelis.* Sẽsus hic verissimus quidem est: Sed priorem, quem inter alios apertis verbis tradit Aquinas, germaniorem esse probat locus similis 1 Tim. 1, *quia fidelem me existimauit ponens in ministerio.*

Christi cõsilium de perpetua cõtinẽtia.

26 EXISTIMO ERGO HOC BONVM ESSE PROPTER INSTANTEM NECESSITATEM. Hic iam profert suum consilium. Dicit autem *existimo*, siue *arbitror*, Græcè νομίζω, modestiæ causa, cùm de re certa loquatur, sicut & infrà viduis consulens dicit, *Puto quod & ego* &c. *Hoc*, id est virgines manere, vti statim exponit. *Bonum* intellige non qualecumque, sed eximium & præclarum; quod nonnulli vertunt pulcrum; quemadmodum & initio capitis. Aut bonum pro meliore posuit, vt suprà versu 8. Pręcellentiam huius loci breuiter explicat Thomas per tria genera. *Bonum*, inquit, *honestum propter puritatem, delectabile propter libertatem, vtile propter mercedem: quia debetur ei fructus centesimus.* *Instantem* seu præsentem necessitatem nonnulli interpretantur necessitatem moriẽdi. Quod non placet. Alij ingruentes persecutiones; quas facilius ferunt, atque expeditius fugiunt qui coniugem & liberos non habent; secundum illud Saluatoris: *Væ pregnantibus & nutrientibus in illis diebus*, Matt. 24. Verùm quia generalis est apostoli doctrina, pertinens etiam ad tempora ecclesiæ pacata: magis probo generalem commentarium, quem huc adferunt plerique tam Græci quàm Latini, per instantem necessitatem intelligentes huius sæculi molestias & incommoda, quæ plurima secum trahit status cõiugalis: quas paulo pòst alio nomine tribulationes carnis apostolus appellat. Vnde coniugati comparantur molentibus in mola, Matt. 24. Quum ergo dicit, *propter instantem necessitatem*, subaudi euitandam seu declinandam: quomodo suprà versu 2. *propter fornicationem* vitandam. Atqui considerat apostolus huiusmodi necessitatem, vt impedimentum quo minus quis liberè & expeditè possit Deo seruire. Talia namque ferè sunt incommoda status coniugalis. Et hoc modo necessitatem istam à Paulo considerari docet ac probat Augustinus lib. de sancta virginitate cap. 13 & 14. Probat autem hac firmissima ratione: quia Paulus hæc scribit, *prouidens & consulens in futurum: cùm omnis eius dispensatio non nisi ad vitam æternam vocet.* Eãdem rem pulcrè explicat Hieronymus in lib. de custodia virginitatis ad Eustochium cap. 9. & aduersus Heluidium capit. 10. Patet igitur quàm nihil hic locus faueat Iouiniano & nouis huius sæculi Iouinianistis, qui mirabili insipientia ac sententiæ vanitate (sic enim de talibus loco memorato loquitur Augustinus) virginitatem ob id solùm colendam & coniugio anteponendam censent, quod hominem liberet à multis huius vitæ molestijs: nõ quod hominem Deo commendet, aut ad regnum cælorum promoueat. Quin etsi de necessitate nihil impediente spirituale bonum ageretur in his verbis: tamen non hæc sola causa fuisset apostolo virginitatis coniugio præferendæ. Nam paulo pòst disertè illam ex eo præfert, quod aptiorem reddat hominem ad seruiendum Deo.

Bonũ pro eximio aut meliore.

Triplex genus bonitatis in Virginitate. Instans necessitas qua dicatur.

Eripitur hic locus Iouinianistis.

QVONIAM BONVM EST HOMINI SIC ESSE. *Quoniam* exegeticum est. Declarat enim quod dixerat, *hoc bonum esse*; & dicens *homini*, consilium suum facit commune vtrique sexui: ne quis ad solas feminas virgines referat. Itaque sensus est: Hoc quod dico bonum esse homini tam mari quàm feminæ, est, *sic esse*, siue, vt suprà dixit, sic permanere, scilicet vt sunt sine coniugio, in virginitate. Nam de virginibus sermonem suscepit; in quibus tamẽ etiam alios cælibes, etsi non virgines, comprehẽdit.

27 ALLIGATVS ES VXORI? NOLI QVÆRERE SOLVTIONEM. Ac si dicat: non ita commendo virginitatem & abstinentiam coniugij, vt eos qui vinculis coniugalibus astricti sunt, adhorter ac solicitem ad diuortium & separationem. Nam pridem hortabar vnumquemque ad manendum in quo vocatus est. Loquitur apostolus haud dubiè de vinculo matrimonij consummati. Sed etsi sermonem eius ad inconsummatum matrimonium extendas, nõ hinc consequens erit eos aduersari præcepto Paulino, qui docent inconsummati matrimonij vinculum per ingressum religionis solui posse: rectéque eos facere, qui ab huiusmodi matrimonio ad religionem transeunt. Non enim his verbis prohibet apostolus, ne quis solutionem quærat, siue quoad vinculum, siue quoad torum, quando id legitima ratione fieri posset: sed generalem adhortationem solutionis, etiam licito modo faciendæ, à se remouet, sciens quia non omnes capiunt verbum hoc.

Non quærenda solutio coniugij.

Coniugiũ inconsũmatũ per ingressum religionis solui posse, non negat apostolus.

SOLVTVS ES AB VXORE? NOLI QVÆRERE VXOREM. Solutum ab vxore intelligit liberum à coniugio, siue vxorem aliquando habuerit, siue non. Nam & qui nunquam habuerunt, vulgo soluti dicuntur. Nec obstat verbum præteriti temporis λέλυσαι, quod Latinis in participium resolui debet: Nam vt Oecumenius docet, *solutus* per oppositi negationem exponi potest, id est, numquam ligatus. Tertullianus quidem de secũdo matri-

Solutus ab vxore quis dicatur.

monio accepit in exhortatione castitatis cap. 4. Verùm antithesis apostoli inter alligatum esse & solutum, generaliorem sensum postulat. Quod si, inquit, à cõiugio liber es, ne quęras vxorem; id est, non te hortor ad cõiugium, sed magis hortor & consulo, vt sic permaneas. Hoc enim bonum est. Sed quia non omnes capiunt verbum hoc; ijs qui non capiunt, consulendo dicitur, *Si non se continent, nubant.* & 1 Tim. 5 de quibusdam viduis, *Volo iuniores nubere.*

28 SI AVTEM ACCEPERIS VXOREM, NON PECCASTI. Græcè, ἐὰν δὲ καὶ γήμῃς. Quod ita vertas licet: *Sed et si vxorem acceperis* &c. Vbi nota verbum γήμῃς, pro quo dixit interpres *acceperis vxorem*, vtrique sexui esse commune: quomodo nubere ab eodem nostro interprete sæpe sumitur ob inopiam aptioris verbi. Quanquam hoc loco videtur propriè ad virum dici, tum quia præcessit, *Solutus es ab vxore*, tum quia peculiariter ad feminas pertinet quod sequitur, *Et si nupserit virgo*. Sensus apostoli: Nõ ita dico, ue quæras vxorem, quasi peccatum sit vxorem ducere, & id à me prohibeatur. Nam nuptiæ non sunt peccatum, sed res bona à Deo instituta: proinde nequaquam consequẽs est, si quis vxorem duxit, eum peccasse. Quod etsi ita sit; contingit tamen actum seu contractum quo ducitur vxor, viciari fine, vel aliqua alia circumstantia mala; sicut & alios actus genere suo bonos. Vnde Thomas ita locum hunc exponit: *Si acceperis vxorem, scilicet bono fine non ad expletionem libidinis; non peccasti.* Vide quæ superius dicta ad illud, *Melius est nubere quam vri.*

Nuptiæ res bona à Deo instituta.

ET SI NVPSERIT VIRGO, NON PECCAVIT. Diligenter admonent commentatores Photius, Theophylactus, Oecumenius & alij post Chrysostomum tam in commentario, quàm in sermone de libello repudij, non loqui Paulum de ea virgine quæ Christo dicata sit. Hanc enim si nupserit, adulterum Christo sponso suo superinducere, & proinde grauiter admodum peccare. Hieronymus quoque libro 1 contra Iouinianum cap. 7, hæc apostoli verba, *Si nupserit virgo non peccauit*, suis verbis ita prosequitur: *Non illa virgo quæ semet Dei cultui dedicauit: Harum enim si qua nupserit, habebit damnationem, quia primam fidem irritam fecit.* Et addit; *Virgines enim quæ post consecrationem nupserint, non tam adulteræ quàm incestæ sunt.* Incestas vocat, propter id quod dixit eas primam fidem irritam fecisse, ex apostolo 1 Tim. 5, id est votum continentiæ Deo factum violasse. Quas & propterea damnationem habere ibidem apostolus pronunciat. Ex quibus liquet quàm impiè agant authore ac duce Martino Luthero, nostræ tempestatis hæretici, dum hoc apostoli testimonio abutentes, quo dicit virginem si nupserit non peccasse, virgines voto obnoxias, & per illud Christo consecratas, prouocant ad nuptias. Vide quę diximus ad illud huius capitis, *Quod si non se continent, nubant*. Neque tamen exceptione seu limitatione opus habet dictũ apostoli, *Si nupserit virgo, non peccauit*: sed negationem continet huius consequentiæ; Si nupserit virgo, peccauit; quasi videlicet nubere peccatum sit. in quem sensum etiam priorem partẽ exposuimus. Igitur istiusmodi sententiæ rectè vsurpantur, & à patribus vsurpatę sunt, aduersus veteres quosdam hæreticos, qui nuptias damnarunt, tanquam diaboli inuentum, aut alioqui rem per se malam. Quos venturos apostolus præuidit & prædixit illis verbis, *prohibentes nubere*, 1 Tim. 4.

Virgo Deo dicata si nubat, grauiter peccat.

Noui hæretici virgines Christo consecratas impellunt ad nuptias.

Veteres hæretici nuptias damnãt.

TRIBVLATIONEM TAMEN CARNIS HABEBVNT HVIVSMODI. Græcè, *Afflictionem autem carni*, seu *carne* (τῇ σαρκὶ) *habebunt tales*. Pro *carne* Erasmus & Hentenius *in carne* verterunt. Syrus exponit *in corpore*. Et sensus est: Attamẽ huiusmodi, id est virgines, & in vniuersum cælibes, si coniugio se copulauerint, multas secũdum carnem molestias & afflictiones experientur, à quibus liberi sunt cælibes. Est enim vita coniugalis plena molestijs, curis, & angoribus: quod genus incommodorum enumerat Chrysost. in serm. de libello repudij; ac multo latius lib. de virginitate cap. 57. Nec minus copiosè ea percenset Basilius libr. de virginitate, vocans inter alia coniugium dolorum officinam. Igitur hic obliquè deterret apostolus à coniugio, & ad excellentius bonum inuitat, propositis incõmodis coniugij: maximè quod ea talia sint, quæ mentem hominis plurimum impediant à Dei seruitio, vitæque spiritualis profectu. Vnde rectè B. Augustinus in lib. de sancta virginitate cap. 16, *Istam*, inquit, *tribulationem carnis, quàm nupturis prædicit apostolus, suscipere tolerandam, perstultum esset, nisi metueretur incontinentibus, ne tentante Satana in peccata damnabilia laberentur.*

Vita coniugalis plena molestijs.

EGO AVTEM VOBIS PARCO. Hoc quidam sic interpretati sunt: Quum dico non peccare eos qui matrimonium contrahunt, id dico parcens vestræ infirmitati. Sed reijciẽdus est hic sensus, vt potè significans apostolum contrà quàm sentiret, imo contra veritatem aliquid dixisse. Sunt igitur alij duo sensus probabiles. Prior huiusmodi: Nolo pluribus commemorare coniugij incommoda, ne etiam incontinentes cum periculo suæ salutis absterreantur à coniugio. Consulo vestrę infirmitati dum de his taceo, ac potius remedium nuptiarum ostendo. Sic Augustinus loco proximè citato, & post eum Primasius, cæterique ferè Latini: qui tamen & alterum sensum à Græcis traditum attingunt, nominatim commentator Amb. istum videlicet: Ego autem vobis tanquam filijs parco, cupiens afflictionum & molestiarum quæ nuptias consequũtur, expertes esse, ideoque continentiam suadeo. Quem commentarium probabiliorem arbitror: tum propter verbum *parco*, quod ad pœnas & afflictiones referre solet Paulus, vt Rom. 8, *Proprio filio non pepercit*. 2. Cor. 13. *Si venero iterum, non parcam*: tum propter ea quæ continuò subiungit, vtique pertinentia ad sua-

Triplex huius loci commentarius.

Parcere Paulo quid sit.

ad suadendam continentiam, & animos à cupiditatibus & curis temporalibus auocandos: vt idem sit, *Ego vobis parco*, cum eo quod infrà dicit, *Volo vos sine solicitudine esse.*

29 Hoc itaqve dico fratres. Græcè τοῦτο δὲ, *Hoc autem* &c.

Tempvs breve est. Græcè ὁ καιρὸς συνεσταλμένος, id est, *tempus contractum*: pro quo Hieronymus super Ecclesiastæ 3 legit: *Tempus nunc in angusto est*, & lib. 1 aduersus Iouinianum capit. 13, *Tempus in collecto est*, secutus in hoc Tertullianum ita legentem lib. 5 aduersus Marcionem cap. 7 & alibi. Cyprianus autem magis ad verbum, *tempus collectum*, lib. 3 testimoniorum cap. 11. Quanquam Hieronymus eodem lib. contra Iouinianum cap. 7 semel & iterum, nec non alibi, cum nostro interprete legit, *Tempus breue est*. Potest autem hoc duobus modis explicari, iuxta duplicem sensum partis præcedentis. Vno modo: Quamuis, inquit, vobis indulgeam propter infirmitatem carnis vestræ: ne tamen immoderatius obsequamini voluptati quæ est in vsu coniugij, illud non taceo, cogitandum vobis esse, quàm tempus istius vitæ cõtractum, accisum & breue sit, ac plerumque spe nostra multo breuius: vt proinde ex eo quàm minimum decerpendum sit ad voluptates, aut etiam ad curas huius sæculi, cùm totum debeatur studio salutis æternæ. Alter sensus est, idemque simplicior: Dico, & volo cognetis, quàm breue sit tempus huius vitæ, & quàm citò transeat hoc sæculum: ita fiet vt de vxore ducenda, deque rebus huius sæculi curãdis, quibus animus à Deo auocetur, cogitare minus libeat.

Tempus breue quo sensu Paulo dicatur

Reliqvvm est. Hæc pars in quibusdam Græcis codicibus annectitur præcedẽti: ὁ καιρὸς συνεσταλμένος τὸ λοιπόν ἐστιν, *Tempus contractum de cætero est*. Idque voluit Syrus interpres vertente Tremelio: *Tempus deinceps abbreuiatum est*. Sic & Theophylactus in commentario, & ante eum Basilius in lib. de vera virginitate, & Chrysostomus in eiusdem argumenti libro cap. 73 videntur huius loci textum distinxisse: & inter Latinos Amb. commẽtator, qui sic legit: *Tempus abbreuiatum & reliquum est*: vt vtrumque adiectiuum cum tempore construatur: quod de posteriori Græca lectio non permittit. Cæteri Latini tam veteres, quã recentiores, particulã, *reliquum est*, ad sequentia referunt: quorum Tertullianus libro 1 ad vxorem cap. 5, atque alibi, & Hieronymus in epistola ad Ageruchiam legunt *Superest*, quod idem valet. Habet autem vim signi illatiui: quasi dicat, Ergo agendum quod sequitur.

Vt et qvi habent vxores, tanqvam non habentes sint. Bifariam hoc intelligi potest: vno modo, vt qui in cõiugio sunt, nõ nimium rei vxoriæ sint addicti; parcius vxoribus vtantur: idque temporis ad Deo seruiendum lucrifaciendi causa: quemadmodum suprà dixit, *vt vacetis orationi*. Alter, vt qui vxoribus suis commiscentur (id enim interdum significat habere vxorem, vt suprà versu 2) nõ id faciant vt obsequãtur suæ libidini, sed quasi inuiti, tantùm ob generationis aut reddendi debiti necessitatem. Porrò quod de viris dicit habentibus vxores, id similiter intellige de mulieribus habentibus viros. Et obserua Paulum non dicere: vt qui vxores non habent, accipiant & moderatè vtantur: sed, *vt qui iam habent*, ac solutionem quærere non debent, *tanquam non habentes sint*. Ex quo colligẽdum relinquit hoc quod intendit, quodque ei propositum erat: vt qui non habent, maneãt non habentes. Cùm autem apostolus velit habentes esse tanquam non habentes; bene & acriter è contrario S. Basilius in lib. de vera virginitate, notat eos, qui non habentes sunt tanquam habentes. *Qui*, inquit, *cùm ex virginitatis voto vxoribus careant, ac si eas habeant se agẽtes, virginitati contumeliam faciunt.*

Vxorati quomodo sint tanquam nõ vxorati.

In eos qui nõ habentes vxores sunt tanquam habentes.

30 Et qvi flent, tanqvam non flentes. Hoc est: Quibus tristia accidunt, quæ sunt flendi materia, cuiusmodi plurima occurrunt in matrimonio, non ijs admodum commoueantur: sed patienter & æquanimiter ferant, vtpote non diu duratura; seque consolentur spe vitæ futuræ.

Et qvi gavdent, tanqvam non gavdentes. Id est: Quibus læta obueniunt, quæ sunt gaudendi materia, non sint effusi in gaudium: sed reprimant sese, consideratione breuitatis ac vanitatis gaudiorum huius mundi.

Et qvi emvnt, tanqvam non possidentes. Hoc est: Qui res aliquas huius mundi emunt, vel licitè quomodolibet acquirunt, (nam in specie genus intelligitur) non ijs cor suum apponant: sed tantùm habeant eas ad vsus necessarios suos & proximorum. Annotat Gaigneus verbum Græcum κατέχοντες non significare quomodocumque possidentes, sed eos qui magno studio aliquid tenent seu possident, & ad retinendum tota cura incũbũt. Atqui Græci interpretes nihil vrgent huiusmodi. Et constat Græcam vocem sæpe generaliter vsurpari pro eo quod est occupare, possidere; quemadmodum & Paulus accepit in 2 ad Cor. epist. cap. 6, cùm ait: *Tanquam nihil habentes, & omnia possidentes.* Sicut ergo media vocabula sunt in tribus membris superioribus, *habentes, flentes, gaudentes*; sic & in isto *possidentes*: sed vis sermonis est in aduerbio *tanquam*.

Qui hic dicantur possidẽtes.

31 Et qvi vtvntvr hoc mvndo, tanqvam non vtantvr. Græcè, ὡς μὴ καταχρώμενοι, *tanquam non abutentes*. Et ita legit Tertullianus lib. de cultu feminarum capit. 9. Hoc autem verbo tam Græcis quàm Latinis vsus viciosus significari solet; vt appareat hũc esse sensum: Et omnino qui rebus huius mundi vtuntur, non immoderatè nec peruersè vtantur; quod esset abuti. Sic enim exponunt Theodoritus, Theophylactus & Oecumenius. In quem sensum etiam Syrus interpretatus est: *Et illi qui vtuntur mundo hoc, non præter iustitiam vsus*, scilicet vtantur; quæ est periphrasis abusionis. Sciendum tamen compo-

Quo sensu vtẽtes sint tanquam nõ vtẽtes.

situm

situm hoc verbum in vtraque lingua sumi interdum pro simplici; quomodo & hic rectè sumitur, etiam Erasmo suffragante, qui nostrum interpretem secutus vertit, *tanquam non vtantur:* quemadmodum & legit Cyprianus in libro de habitu virginum. Ita quoque respondebit præcedentibus quatuor vocabulis medijs; nec redundabit particula *tanquam.* Etenim si vicium sonat καταχρώμενοι, simpliciter dicendum erat; Qui vtuntur hoc mundo, non abutantur. Proinde sensus apostoli esse videtur: vt qui rebus huius mundi vtuntur, vtantur obiter, ac velut in trāscursu, quantum fert necessitas; eoq; modo sint quasi non vtentes.

PRÆTERIT ENIM FIGVRA HVIVS MVNDI. Ratio supradictorum, eadem ferè cum eo quod prius dixit, *Tempus breue est.* Figura Græcè σχῆμα, quod interpres aliàs habitum vertit, vt Philip. 2, *Habitu inuentus vt homo.* Sicque legit hanc partem Tertullianus lib. de pudicitia cap. 16, & de cultu feminarum ca. 9. nec non Irenæus Latinus lib. 5 cap. 35. Sensus autem est: Tota huius mūdi facies & dispositio, secundum quod venit in vsus nostros, transitoria est, aliquando cessabit, succedente eius statu longè alio, sempérque duraturo. Non ergo debemus præsentibus immorari, & adhærescere: ne & ipsi cum mundo transeunte transeamus. Metaphora est à scenis comicis aut tragicis sumpta, quæ subitò cum personis mutantur. Græcum verbum παράγει significat etiam *seducit, decipit.* atque Ita vertit hoc loco & exponit Stapulensis: quem & Caietanus secutus est: nec improbat Gaignæus. Sed bene refellit hoc in suis annotationibus Erasmus. Nam passim accipitur in sacris literis pro præterire, abire, vt psal. 128, *Et non dixerunt qui præteribant.* & 143, *Dies eius sicut vmbra prætereunt.* Matt. 20, *Audierunt quia Iesus transiret.* Ioan. 9. *Et præteriens Iesus* &c. Vbi seducere significet in scriptura, legisse non memini. Quod si vertas *decipit*; bonum quidem sensum efficies, quo significetur homines falli blanda specie rerum huius mundi: verùm sensus lectionis vulgatæ multo melius quadrat contextui. Ex quo præterea intelligitur, eas scripturas quæ cælum & terram peritura significant, vt psal. 101, Matt. 24, 2 Pet. 3, non de interitu substantiæ illorum accipienda esse, sed de qualitatum immutatione, qua fiat vt mundus quasi nouā formam induat. Quod verbo significauit Hieronymus super Isaiæ 65 dicens: *figura præterit, non substantia.*

Huius mundi figura quo sensu prætereat.

Cælum & terra peritura quo sensu dicantur.

32 VOLO AVTEM VOS SINE SOLICITVDINE ESSE. Rursus exhortatio est à commodo. *Volo,* id est velim, vt suprà, *Volo omnes vos esse sicut meipsum.* *Sine solicitudine,* Græcè ἀμερίμνους, quasi dicas *incurios,* id est *solicitudinis expertes.* Ideo vos inquit, dehortor à coniugio, vt eximam solicitudinem rerum temporalium; quo liberius vacare possitis rebus diuinis. Hanc enim solicitudinem intelligi, nō autem quamcumque, sequentia declarant, in quibus duplicem solicitudinem distinguit, alteram volens à Corinthijs remouere, alteram eis commendans.

Curas solicitudinis expertes non esse velit apostolus.

Duplex solicitudo.

QVI SINE VXORE EST, SOLICITVS EST QVÆ DOMINI SVNT. Confert cælibem & coniugatum inter se, quantum ad curas & studia cuique propria. *Qui sine vxore est,* Græcè ὁ ἄγαμος, id est *cælebs*, vt referri possit ad vtrūque sexum: tametsi Paulus de viro solum hic intendit loqui, statim acturus etiam de sexu muliebri. *Cælebs* legitur apud Cyprianum tractatu de habitu virginum, & lib. 3 testimoniorum cap. 32. *Solicitus est,* Græcè μεριμνᾷ *curat.* Et est sensus: Qui caret vxore, cùm sit vacuus à curis quibus implicantur vxorati; magnam habet opportunitatem occupandi se totum cogitatione earum rerum quæ Domini Christi sunt, id est quæ spectant ad æternam salutem.

Quid solicitum esse quæ Domini sunt.

QVOMODO PLACEAT DEO. Græcè, *Quomodo placebit Domino,* scilicet Christo; vt sit explicatio eius quod dixit, *quæ Domini sunt.* Placetur autem Christo per opera pietatis. Considerat apostolus Christum Dominum nostrū, & nos seruos eius emptitios; quorum est ea solicitè curare & agere, per quæ Domino suo placituros se sperent.

33 QVI AVTEM CVM VXORE EST, SOLICITVS EST QVÆ SVNT MVNDI. *Qui cum vxore est,* ὁ γαμήσας *coniugatus, vxoratus.* *Solicitus est,* μεριμνᾷ *curat.* Qui, inquit, vxorem duxit, propter matrimonium implicatur, velit nolit, curis huius mundi, quas secum trahit matrimonij status: vt proinde non possit liberè vacare Deo.

QVOMODO PLACEAT VXORI. *Placeat,* Græcè *placebit.* Vt enim pax conseruetur inter coniuges, necesse est vt alter alteri placere studeat, & mutuis officijs inuicem obsequantur.

ET DIVISVS EST. *In multas scilicet solicitudinum partes miseriarumq; distractus,* vt ait Hieronymus lib. 1 contra Iouinianum cap. 7. Alij sic: *Diuisus est,* id est distractus curis quasi cōtrarijs; dum hinc nititur curàre quæ Domini sunt, quatenus Christianus est: inde cogitur curare quæ mundi sunt, quatenus est coniugatus. Ergo diuisus, quia duorum quasi dominorum seruus, Christi & vxoris ad diuersa vocantium. Nam quod vir seruus sit vxoris, vt eum appellat Hieronymus aduersus Iouinianum lib. 1 cap. 6, constat ex superioribus. Non enim ipse sui corporis habet potestatem, sed vxor. Vnde & mundo seruire cogitur propter vxorem. Et hæc quidem iuxta lectionem codicum Latinorum penè omnium. Sicque legunt & exponunt Pelagius, Primasius, Haimo, cæterique post eos Latini commētatores. Iuxta quos etiam sequitur.

Quo sensu diuisus qui vxorē habet.

Vir seruus vxoris.

34 ET MVLIER INNVPTA ET VIRGO COGITAT QVÆ DOMINI SVNT. Quæ dixit de viro, repetit in sexu muliebri (*cogitat,* Græcè μεριμνᾷ *curat,* quod iam semel & iterum vertterat *solicitus est.* Sensus est: Mulierē innuptam, quod à curis coniugalibus libera sit, speciali-

ter autem virginem, quæ carnis voluptatem non est experta, totam sine impedimento vacare posse ad ea quæ sunt Christi Domini.

Mulier innupta Paulo qua dicatur.

Hieronymus lib. 1 contra Iouinianum cap. 7 putat eandem intelligi posse mulierem innuptam & virginem. Alij mulierem innuptam interpretantur viduam. Atqui plenior est sensus quem dedimus, quemque dicto loco simpliciter probat Hieronymus, vt mulier innupta ad viduas etiam, & quascumque continentes extendatur. Hæc, vt ante dixi, lectio Latinorum est codicum atque interpretum. Citantque ad hunc modum Ambrosius initio libri de viduis, & Fulgentius epistola 2 cap. 5, & epistola 3 cap. 7. Cyprianus autem vtroque loco superius indicato non legit illud, *diuisus est*, aut *diuisa est*: sed tantum, vno quidem loco, *Sic & virgo & mulier innupta cogitat quæ* &c. Altero: *Sic & mulier & virgo: innupta cogitat quæ* &c.

Græca lectio diuersa a Latina.

Quod ad Græcorum lectionem nonnihil accedit. Etenim Græci locum hunc aliter omnino quàm Latini legunt ac distinguunt. Nam post illud, *quomodo placeat vxori*, sic habent: *Diuisa est mulier & virgo. Innupta curat quæ Domini sunt*. Quibus cõsonat textus Syriacus in quo sic legitur: *Differentia est inter vxorem & virginem. Ea quæ viro non est cogitat quæ Domini sunt*. Græcis codicibus suffragantur Græcorum omnium commentarij, (dempto Theodorito, qui partem hanc non attingit) ac præterea Basilius in libro de vera virginitate: & inter Latinos Tertullianus lib. de velandis virginibus capit. 4. Hieronymus de custodia virginitatis ad Eustochium cap. 9, & aduersus Heluidium capit. 10, & commentatores Ambrosiaster & Sedulius. Cæterùm Augustinus de bono viduitatis cap. 2, & de bono coniugali capit. 10 sic legit: *Diuisa est mulier innupta & virgo. Quæ innupta est, solicita est ea quæ sunt Domini* &c. Quæ lectio Græcorum est: nisi quod priori parte additum habet *innupta*. Et tamen sic Augustinum scripsisse, non autem *nupta*, quod legitur in impressis exemplaribus libri de bono coniugali, constat ex priori loco, vbi non legit tantum *innupta*, sed etiam exponit. Veruntamen notandum quod Hieronymus alibi, id est lib. 1 contra Iouinianum cap. 7 scribit, hanc quidem suo tempore fuisse Latinorum codicum lectionem, quam & ipse tractauerit alicubi: verùm alteram, quæ nunc in nostris est Latinis, affirmat esse veritatis apostolicæ.

Latina lectio sincerior.

Ex quo liquet in Latinis codicibus id olim fuisse quod nunc est in Græcis; id autem quod nunc in Latinis est, ex Hieronymi castigatione nos habere: ac proinde & ipsa Græca illius tẽporis variasse. Non enim transtulit quod in Græco non legit. Affirmat autem se transtulisse. Sed nec hodie desunt exemplaria Græca Latinis conformia. Annotat eiusmodi duo mss. Robertus Stephanus. Tertium ex typographia Simonis Colinæi profectũ anno 1534, obseruauit Franciscus Lucas. Quin & sequitur atque exponit hanc nostrorum codicum lectionem catena Geneuensis, Græca lectione dissimulata.

Græca lectio refellitur.

Quę quidẽ lectio, si quis propius attendat, inepta meritò videatur ad sensum quem reddunt interpretes. Quis enim vel Græcè vel Latinè sic loquitur: Dissidet Aristoteles & Plato: pro eo quod diceretur, dissidet Aristoteles à Platone; aut verbo plurali, dissidẽt Aristoteles & Plato? Ita dicẽdũ hic fuisset, *Diuisa est mulier à virgine*: iuxta quam formã vertit Hentenius id quod legit in Oecumenio, *Diuisa est coniugata à virgine*: vel potius in plurali, μεμερισμέναι εἰσὶ *diuisæ sunt mulier & virgo*. Nam cur Erasmus verterit, *Diuisa sunt hæc duo, mulier & virgo*; quum Græcè sit μεμέρισται, *diuisa est*, nec adsit suppositum plurale neutrum, quod verbo numerum suum communicet, ipse viderit. Illud addo Paulum esse locutum more scripturæ, quo diuisum aliquid dicitur quia partes habet aut membra inter se dissidentia, vt Matt. 12, *regnum diuisum, ciuitas, domus diuisa*. Similiter Marc. 3 & Luc. 11. Item Act. 14, *Diuisa est multitudo*. & huius epistolæ cap. 1, *Diuisus est Christus*? licet interdum addatur *in se, aduersum se*. Sic Paulo vir vxoratus *diuisus est* in seipso, nimirum studijs actibusque contrarijs. Porrò sensus Græcæ lectionis, vt eam acceperunt Gręci commẽtatores, & Basilius suprà citatus, eiusmodi est quem expressit versio Syriaca: Diuisæ sunt ac differunt inter se studijs & curis quodammodo contrarijs, nupta mulier & virgo, seu mulier innupta. Hæc enim curat ea quæ Domini sunt iuxta sensum superius datum.

VT SIT SANCTA CORPORE ET SPIRITV. In Græco geminatur coniunctio *& corpore & spiritu*: quemadmodum & in multis Latinis etiam vetustis. Exponit apostolus quod dixit, *cogitat quæ Domini sunt*. Hoc enim studium est, hæc cura & cogitatio mulieris innuptæ & virginis; *vt sit sancta corpore & spiritu*.

Innupta corpore & spiritu sancta, potius quã nupta.

Sancta corpore, id est vt corpus habeat atque conseruet mundum à fœditate libidinis, sine qua nõ est actus coniugalis. *Sancta spiritu*, vt ad munditiem corporalem etiam animi puritas accedat, qua mulier huiusmodi Deo propinquior, & ad ea cogitãda quæ Domini sũt, aptior reddatur. Quamuis igitur etiam mulier nupta suo modo possit ac debeat esse sancta corpore & spiritu, dum se continet intra fines honesti ac Christiani matrimonij, (nam quomodo non sancta, per quam *sanctificatus est vir infidelis*? suprà versu 14) multo tamen eminentior in muliere innupta, præsertim in virgine, sanctitas commendatur, vt quæ prorsus aliena sit ab opere & voluptate carnali. Qua consideratione negat Primasius nuptam esse sanctam corpore & spiritu: Suo tamen modo sanctam esse & corpore & spiritu, docet atque ex scripturis probat Augustinus lib. de bono viduitatis cap. 5 & 6, & de bono coniugali cap. 11. Scripturæ sunt: *Templum Dei sanctum est, quod estis vos*. suprà cap. 3. *Membra*, seu *corpora vestra templum sunt Spiritus-sancti, qui in vobis est*. cap. 6. *Sic aliquando & sanctæ*

mulieres

Ecclesia sancta etiam in cōiugatis.

mulieres sperantes in Deo, ornabant se subiectæ proprijs viris. 1 Pet. 3. Nam & ecclesia non in solis virginibus atque innuptis sancta est, sed in ijs etiam qui casto coniugio copulati sunt. Notandus hic locus contra hæreticos, qui docent virginitatis studium ab apostolo commendari solùm eo nomine quod hominem expeditum reddat à curis huius mundi; non autem quod per se Deo placeat.

QVÆ AVTEM NVPTA EST, COGITAT QVÆ SVNT MVNDI: QVOMODO PLACEAT VIRO. Græcè *placebit*. Hæc altera pars est discriminis; cuius sensus patet ex superioribus. Cæterùm nō ideo quis suspicetur nuptias esse malas, quod secundum apostolum, cōiugati curare seu cogitare cogantur ea quæ mūdi sunt, & quomodo suis coniugibus placeant: Nam cogitare quæ sunt mundi, id est rerum temporalium habere solicitudinem, non est malum; vti nec studium placendi coniugi, dum tamen vtrumque refertur ad bonum finem, illud quidem, vt liberi honestè secundum Deum educentur, hoc autem vt seruetur pax & amor inter coniuges, & auertantur occasiones violandi tori coniugalis; denique tam hoc quàm illud, ad Dei seruitutem, amorem & gloriam. Quanquam suo genere multo melius est, simpliciter & sine auocamentis sęculi cogitare ea quæ Domini sunt, & quomodo placeatur Deo: maximè cùm perdifficile sit inter solicitudines domesticas & amores coniugales, animum purum, & ad ea quæ Domini sunt intentum sic conseruare, vt non sæpè sordes ex sæculo & carne contrahat. Vide S. Augustinū de bono coniugali cap. 12.

Cogitare quæ mūdi sunt, non est malū.

Cogitare quæ Domini sūt, multo melius.

35 PORRO HOC AD VTILITATEM VESTRAM DICO. Quoniam superiora verba continent exhortationem ad cælibatum, nunc eam moderatur & exponit, ne videatur esse præceptiua. Græcè ad verbum: *Hoc autem ad vestrum ipsorum conducibile dico*, id est *ad vestram vtilitatem*, vt noster vertit. Est enim Paulo frequēs concretum ponere pro abstracto. Sensus autem est; Quod tam studiosè vobis commēdo τὴν ἀγαμίαν, id non aliorsum facio, quàm vt vestram curem ac promoueam vtilitatem, nempe spiritualem. Hanc enim superius declarauit, & statim rursus explicat.

Paulus non vult laqueum inijcere incōtinētibus.

NON VT LAQVEVM VOBIS INIICIAM. Quod facerem, si præcepti necessitate vos constringerem ad abstinentiam matrimonij. Esset enim eiusmodi præceptum laqueus ijs qui cōtinere nō possunt; quia necessitate quadam impelleret eos in peccatum fornicationis; vtpote prohibitos à remedio suæ incontinentiæ, id est à coniugio. Metaphora laquei desumpta ab aucupibus.

Pulcritudo virginitatis turpitudini opposita.

SED AD ID QVOD HONESTVM EST. Supplenda sententia repetitione verbi superioris: Sed hoc dico vos adhortans *ad id quod honestum est*, Græcè πρὸς τὸ εὔσχημον, *ad id quod decorum*, siue *pulcrum est*. Quo nomine pulcritudinem virginitatis oppositam turpitudini, quæ in concubitu est, indicare voluit apostolus; vt proinde non sit necesse, quod quidā hic faciunt, positiuum per comparatiuum exponere, *honestum*, id est honestius. Nam & mēbra quędam corporis propter eādem causam ἀσχήμονα *inhonesta*, *indecora* Paulus appellat infrà cap. 12. Cæterùm Erasmus Hieronymum imitatus vtrumque coniunxit, *quod honestum ac decorum est*. Vnde refellitur eiusdem Erasmi sententia, quam cum sectarijs habet communem, in verbis apostoli bonum virginitatis & continentiæ prædicantis, bonum accipi pro commodo. Nam genere differunt bonum honestum & commodum.

Varia lectio huius loci.

ET QVOD FACVLTATEM PRÆBEAT SINE IMPEDIMENTO DOMINVM OBSECRANDI. Duo postrema verba variè leguntur in exemplaribus Latinis tam mss. quàm impressis. Pleraque recentiora habēt *Dominum obsecrandi*: quod sensum habet promptum & facilem, & conuenientem cum eo quod suprà dixit Paulus, *vt vacetis orationi*, & quod Petrus 1 epist. 3, *vt non impediantur orationes vestræ*. Quædam verò habent, *Domino obsecrandi*. Quod Liranus sic interpretatur, *Domino obsecrandi, id est sacrè seruiendi*. Carthusianus autem, *Domino obsecrandi, id est Deum per sacra inuocandi*. Vetustiora non pauca, & in his codex Donatianus, & duo Constantienses, citante Erasmo legunt, *Domino obseruandi*. Atque eo modo legisse se declarat author glossæ interlinealis, dum supplet reciprocum *se*: *Domino se obseruandi*: licet textus illic habeat *obsecrandi*. Nam *Domino se obsecrandi* non facit sensum. Similiter exponit Lombardus, *obseruandi se Domino*. Nec secus Hugo Carrensis: itemque Thomas Aquinas, cuius commentarius sic habet: *Ad illud quod facultatem præbeat alicui obseruandi se in Domino, id est ad seruitium Domini*. Vbi tamen suspicor *in* adiectitium esse, cùm sine eo legant & exponant alij quos dixi: meliusq́; datiuo *Domino* respondeat expositio S. Thomæ, *id est ad seruitium Domini*. Pro eodem casu faciunt Græca τῷ κυρίῳ. Quanquam sunt alij codices quos in biblijs castigandis secuti fuēre Louanienses, qui pro casu dante legant accusantem, *Dominum obseruandi*. Quo videtur allusisse Tertullianus lib. 2 ad vxorem capit. 3 dicens: *Quouis fidelis mulier Dominum obseruet necesse est*. Cōijcit Erasmus ex eo quod in multis codicibus legitur *Domino obseruandi*, primam scripturam fuisse, *Domino obseruiendi*. Ac ita sanè legitur apud Gregorium parte 3 curæ pastoralis admonitione 28, in editione Basiliensi & alijs posterioribus. Sed ea lectio an sit incorrupta, multum dubito. Nam in codice Gregorij manuscripto Aquicinctēsis cœnobij, qui nobis ad manum erat scribenti, legitur Domino obsecrandi: & in vetusto quodam impresso, qui nec locum nec annum habebat ascriptum, *Domino obseruandi*: quod facilè postea per Erasmi coniecturam mutari potuit in *obseruiendi*: lectionem alioqui nullis huius epistolæ, quod sciam, autographis probatam. Certè vel ideo magis placere debet

obseruandi

obseruandi quam obseruiendi vocabulum: quod obseruire sit inusitatum, quo nec vsquam alibi scriptura interpres vtitur, nec quisquã alius scriptor: & obseruare magis, opinor, ad Græcam vocem accedat. Si qui codices haberent *Domino deseruiendi*, probari posset ea lectio ex capite 9, *Qui altari deseruiunt*. Nam illic Græcè est προσεδρεύοντες, *qui assident*. Erasmus, *qui assistunt*, verbum respondens composito nomini quod hic legitur, καὶ εὐπρόσεδρον τῷ κυρίῳ ἀπερισπάστως. Nam quod in nonnullis codicibus à Roberto Stephano signatis legitur εὐπάρεδρον, nihil diuersum significat. Quod autem in alijs εὐπρόσδεκτον, id est *acceptum*, minus quadrat. Cæterùm plurimi codices habent εὐπρόσεδρον, quemadmodum & Græcos expositores legisse probant eorum commentarij. Sic autem & Hieronymus legit lib. 1 aduersus Iouinianum cap. 7, vbi testatur hæc verba *in Latinis codicibus ob translationis difficultatem penitus non inueniri*: quoniam, inquit, *proprietatem Græcam Latinus sermo non explicat*: Vt hæc sit causa, cur apud antiquiores commentatores Ambro. Pelagium, Primasium, Sedulium, Hamonem, hæc pars non legatur exposita; nisi quod Sedulius, nescio quo vsus interprete, tantum habet, *vt sit frequens oratio*. Nec putabit Augustinum legisse, qui consideret ea quæ disserit de bono viduitatis cap. 5. Græca quidem verbotenus ita sonant: *Et bene assidens Domino indistentè*, seu *indiuulsè & indistractè*. Quæ Hieronymus, adiunctâ parte superiori, ita transfert eodem loco: *Sed vt ad id quod honestum est* (infrà, *& decorum*,) *& intentè faciat seruire Domino absque vlla distractione* (pro qua paulo pòst *distentione*) *vos adhorter*. Erasmus hoc modo: *Sed vt quod honestum ac decorum est sequamini: & adhæreatis Domino absque vlla distractione*. Stapulensis concretis in abstracta mutatis sic interpretatur: *Sed ad honestatem & bonam perseuerantiam*, siue *assistentiam immobiliter Domino præstandã*. Gaignæus Græco propiùs *assidentiam vocat*. Arbitror autem clariorem fore sententiam, si Græca suppleas verbo substantiuo, sicque legas: καὶ τὸ εὐπρόσεδρον εἶναι &c. Tũ vertere licebit ad hunc modum: *Sed ad id quod honestum est, &* (ad id quod est) *assiduum esse Domino sine distractione*. Quod igitur in nostris est *sine impedimento*, hoc est *sine distractione*: quam multiplicem adferunt affectus & curæ coniugales. Sũma est, apostolum hortari Corinthios ad id quo facilè & expeditè queant Domino adhærere & assiduè adesse. quomodo, non sine mysterio huius rei significandæ, Domino assidebat Maria Marthæ soror: de qua refert Lucas cap. 10, quod *sedens secus pedes Domini audiebat verbum eius*. Similis quædam significatio est in obseruandi vocabulo ex interpretatione Hieronymi 1 Reg. 2, *Cũ mulieribus quæ obseruabant ad ostiũ tabernaculi*. Quo fit vt præ cæteris magis placeat lectio *obseruandi* seu *Domino*, seu *Dominum*. Nã qui dominũ aut magistrũ obseruat, assiduus ei est & adhærẽs: & perpetuò pedẽs ab ore vel præcipiẽtis vel docẽtis.

Cur hæc pars à veteribus Latinis prætermissa.

Loci huius explicatio germana.

36 Si qvis avtem tvrpem se videri existimat svper virgine sva qvod sit svperadvlta. Quia dixerat se hortari ad id quod honestum & decorũ est: ne quis obijciat inhonestũ atque indecorũ haberi, quod virgo iam adulta non detur nuptui: ad id respõdet, de patre seu de custode virginis loquens, hoc versu & duobus sequẽtibus. Hãc partẽ ex Græco clarius & magis ad verbum ita reddas: *Si quis autem indecenter agere super virginem suã se existimat*. Verto cũ nostro interprete *se existimat*. Nã in talibus vsu Græci sermonis subauditur pronomen. Quod miror Erasmũ & alios quosdam interpretes non animaduertisse. Sic capite sequenti: *Si quis se existimat scire aliquid*, & ca. 10, Qui *se existimat stare, videat ne cadat*. & Iaco. 1, *Si quis putat se religiosum esse*. & in fine huius capitis, *Puto & ego Spiritum Dei me habere*. Sẽsus igitur est: Si quis turpe & probrosum sibi putat de filia sua virgine, quæ ætatem nubilem dudum impleuerit; subaudi, quod eã non elocet viro. Solet enim vulgus obloqui, si quis illocatam seruet domi filiam. Et Græca scholia de patre carnaliter adhuc sapiente sententiam hanc interpretantur.

Virgo superadulta quæ dicatur.

Et ita oportet fieri. *Oportet*, Græcè ὀφείλει *debet*. Sẽsus; & si ita potius fieri debere putat, vt eam elocet. Quidam istud *oportet* exponunt ob periculum incontinentiæ virginis. Sed si id vellet apostolus, potius diceret: si se non continet, nubat: non autem hoc quod sequitur.

Qvod vvlt faciat. Id est, liberum sit ei elocare filiam aut non elocare. Neutrum facere prohibetur. Quidam hoc modo: *Quod vult virgo, faciat custos*. Sed præter mentẽ apostoli, qui in consequentibus manifestè de voluntate patris ostẽdit se loqui. Cur autem voluntatem patris seu custodis nominet, non virginis, infrà dicemus.

Non peccat si nvbat. Id est, non peccat pater, si eo authore nubat filia. Veruntamen hoc negatiuo sermone quo dicit, *non peccat*, satis significatur non esse magnum bonum nubere; vt à quo tantum apostolus peccatum remoueat. Notandum in Græcis & Syris codicibus, ac nonnullis etiam Latinis, abesse cõiunctionem *si*. Et pro *nubat* in Græco legi verbum pluralis numeri γαμείτωσαν, quod Erasmus vertit, *iungantur matrimonio*; Theophylacti interpres, *contrahant matrimonium*; Hentenius Oecumenij interpres, *elocent*. Et hoc rectius: Nam Græcum verbum actiuum, vel de eo dicitur qui matrimonio iungit, vel de eo qui ducit vxorem: non autem nisi rarissimè, de muliere quæ nubit. Igitur iuxta hanc lectionem, qua repente mutatio fit numeri singularis in pluralem, sensus est: Parentes si volunt, elocent filiam suam in matrimonium. Atque hunc sensum obseruare est in commẽtario Theophylacti & Oecumenij. Sequitur nunc de patre seu custode virginem seruante.

Nubere non est magnum bonum.

37 Nam qvi statvit in corde svo

FIRMVS. Græcè, *Qui autem stat firmus in corde.* Nam *statuit*, id est *decreuit*, ex Græco verti posse non arbitror. Græci quoque expositores *stat*, non *statuit* intellexerunt. Quanquam vtrouis modo vertatur, sensus eodem redit. Qui verò, inquit, stabile ac firmum habet animi propositum, nec mouetur vulgi sermonibus, vt secus faciat quam constituit apud se:

NON HABENS NECESSITATEM. Scilicet præcepti. Nam suprà dixit; de virginibus se præceptum Domini non habere, sed cõsilium dare. Quocirca minus rectè Caietanus & alij quidam necessitatem interpretantur eam qua quis ob inopiam dotis, aut deformitatem, aut aliam similem ob causam, filiam cogitur illocatam seruare. Eodem loco habendus est & ille cuiusdam commentarius: *Non habens necessitatem*, id est, qui seruus non sit, vt pendeat ex alterius voluntate: sed liber, vt possit elocare filiam cui voluerit. Obstat etiam huiusmodi glossis id quod protinus subiungitur, *seruare virginem suam:* quod emphaticè dici non est dubium.

Qua necessitas hic intelligatur.

POTESTATEM AVTEM HABENS SVÆ VOLVNTATIS. Græcè, *Potestatem autem habet circa propriam voluntatem:* Hoc est, voluntatem habet à necessitate seu coactione præcepti liberam: vt possit sine peccato vtrumuis eligere. Etsi verò his verbis, quemadmodum & illis superioribus, *Quod vult faciat*, expresè tantum significetur libertas à præcepto: consequenter tamen ex ijs colligitur etiam libertas arbitrij, quæ in eligendo consistit. Vult enim apostolus sic liberam esse voluntatem cuiuspiam à præcepto, vt ei liceat vtrumlibet eligere, prout placuerit. Proinde rectè his scripturis vtuntur orthodoxi aduersus hæreticos, qui liberum arbitrium hominibus adimũt. Simul notandum, vtrobique in voluntate patris etiã intelligi voluntatem filiæ, sine qua constare non posset eius matrimonium. Solum autem patrem nominauit, quia solent honestę puellæ negocium sui matrimonij parentibus relinquere, seque quod ad hanc rem pertinet, eorum voluntati consentiendo permittere. Qua tamen in re prudentes illos esse oportet: vt de filia nihil statuant, nisi prius bene perspecta eius voluntate ac propensione. Nam reuera parentum ista libertas, siue potestas de qua hic loquitur apostolus, à voluntate filiæ dependet.

Libertas arbitrij statuitur ex hoc loco.

In voluntate patris intelligitur volũtas filiæ.

ET HOC IVDICAVIT IN CORDE SVO. Id est, maturo iudicio apud se decreuit ac statuit hoc quod sequitur,

SERVARE VIRGINEM SVAM. *Seruare*, Græcè τοῦ τηρεῖν, *vt seruet*. Subauditur enim ἕνεκα causale. Itaque non tantùm obiectum decreti, sed & finis consilij paterni significatur. Is est, *vt seruet suam virginem* cogitantem *quæ Domini sunt, vt sit sancta corpore & spiritu:* sicut dictum est suprà.

BENE FACIT. Hoc ad distinctionem patris elocantis filiam: de quo tantum dixerat, *non peccat*. Sed quoniam in humanis actionibus omne quod non est peccatum, bene fit, vt annotant Theophylactus & Oecumenius; ac proinde & qui elocat filiam suam, si non peccat, bene facit: idcirco Paulus sequentibus verbis apertum profert discrimen inter elocantem & non elocantem.

Nullus actus humanus indifferẽs

38 IGITVR ET QVI MATRIMONIO IVNGIT VIRGINEM SVAM, BENE FACIT. Græcè tantum est: *Itaque qui elocat nuptum, bene facit*. Interpres, vt plena esset oratio *virginem suam* adiecit, non de suo sed ex parte pręcedenti. Sensus est: eum qui filiam suam elocat in matrimonium, rem bonam facere. Bonam intellige, non solum ratione finis quem ex eo opere intendit & consequitur pater, dum id agẽs consulit pudicitiæ & saluti filiæ suæ, ac suæ famæ: qua ratione dictum est ab Ecclesiastico cap. 7, *Trad filiam, & grande opus feceris*. verùm bonam ex natura operis; quia matrimonium res secundum se bona est, institutionem habens à Deo.

Matrimonium res obiecto bona.

ET QVI NON IVNGIT, MELIVS FACIT. Græcè, *Qui verò non elocat nuptui, melius facit*, id est, rem facit meliorẽ & præstantiorem, scilicet genere suo. Ratio patet ex superioribus. Et vim habet consilij quod dicit, *melius facit*; vt annotant commentatores. Dixi *bene* & *melius* intelligenda quantum ad naturam & genus operis: Alioqui, contingit interdum ex alijs causis & adiacentibus hanc comparationem non esse perpetuam. Imò poterit vtrumlibet opus ex fine vel alia circumstantia viciari, tam à parte filiæ quàm patris. Quod enim dicit apostolus de patre elocante filiam, *bene facit*: & non elocãte, *melius facit*; id totum pari ratione intellige de ipsa filia nubente, vel non nubẽte; ac generatim de viris & feminis cõtrahentibus matrimoniũ, vel ab eo abstinẽtibus; cũ exceptione tamẽ eorũ qui semel ad cõtinẽtiã spõte sese voto, aut lege suscepta astrinxerũt: qui profectò si nuptias appetãt, non bene faciũt, sed præuaricationis rei sunt, aut etiam perfidiæ in Deum, ac sacrilegij crimen incurrunt: quemadmodum annotauimus ad illud: *Quod si non se continent, nubant.* Ex hoc loco, simul ex toto superiori contextu palã destruitur error hæreticorũ nostri tẽporis, qui vetus Iouiniani dogma renouãtes, coniugium æquant virginitati. Refellitur item cõmentarius, quo bonũ in hoc capite interpretãtur cõmodum, quod molesto opponitur. Hoc enim pacto cõiugiũ erit malũ, vtpote res molestiarum plena. Atqui dicit apostolus, cũ bene facere qui matrimonio iungit filiã suam: sed melius, qui non iũgit. Non ergo bonũ intelligit cõmodum. Sic enim nõ bene, sed malè faceret, qui filiã matrimonio iũgeret, vt qui multis eã incõmodis quæ in matrimonio sunt, obijceret. Quare cõsequens est intelligi bonum morale, & in eo quod dicit *bene*, & in eo quod dicit *melius*. Sequitur doctrina de secundis nuptijs.

Continẽtia melior.

Hæc comparatio quomodo accipiẽda.

Error eorum qui coniugiũ æquant virginitati destruitur.

Male bonum per cõmodum exponitur

39 MVLIER ALLIGATA EST LEGI. Græcè, δέδεται νόμῳ, *ligata est legi*, vel potius *lege*,

scilicet

ſcilicet matrimonij, vt diſcedere à ſuo viro & alij nubere non poſſit. Quæ interpretatio magis placet propter locum ſimilem Rom. 7, qui ſicut in Græco legitur, huiuſmodi interpretationem planè videtur exigere, quemadmodū illic oſtendimus: vbi & illud expoſitum eſt, quam legem Paulus intelligat: eam nimirum quæ continetur his verbis: *Relinquet homo patrem ſuum & matrem: & adhærebit vxori ſuæ: & erunt duo in carne vna*. Sciendum tamen illud *legi* à multis veteribus, præſertim Latinis, non legi. Tertullianus lib. de monogamia cap. 11, & Cyprianus lib. 3 teſtimoniorum cap. 62, citant hoc modo: *Mulier vincta eſt, quamdiu* vel *quantum temporis viuit vir eius*. Æquè non agnoſcunt Hieronymus lib. 1 contra Iouinianum cap. 8, & in apologia cap. 2. Auguſtinus de bono viduitatis cap. 4 & 12. & lib. 2 de adulterinis coniugijs cap. 3 & 4. Nec legiſſe videntur commentatores Ambroſ. Pelagius, Primaſius, Sedulius & Carthuſianus: quia nō exponunt: licet textui apud illos, excepto Primaſio & Carthuſiano, inſertum ſit. His accedit ex Græcis Baſilius lib. de vera virginitate, & codex apoſtoli Græcus Vaticanus miræ antiquitatis, teſte Mariano in ſcholijs ſuper Hieronymum. Huc denique facit antitheſis apoſtoli, *ligata eſt, liberata eſt*. Quam & Hieronymus attendit in epiſtola ad Ageruchiam cap. 2 dicens: *Viuente viro mulier alligata eſt, & mortuo ſoluta*. Sanè fieri potuit vt ea dictio *legi*, tam in Græcis quàm in Latinis codicibus huc trāſſcriberetur ex loco ſimili quem dixi, Rom. 7. Senſus autem clarus eſt: mulierem ligatam eſſe vinculo coniugij.

QVANTO TEMPORE VIR EIVS VIVIT. Pro quo Rom. 7, *viuente viro*, ſiue, vt eſt Græcè: *viuenti viro*. Ex vtroque autem loco rectè docent Theologi, inſolubile eſſe matrimonium vtroque cōiuge viuēte. Idq; ex profeſſo tradit, hac potiſſimum vtens ſcriptura, Chryſoſtomus in ſermone de libello repudij. Intellige verò dictum apoſtoli, extra caſum quem ipſe dudum excepit illis verbis, *Quod ſi infidelis diſcedit, diſcedat. Non enim ſeruituti ſubiectus eſt* &c. Et quia de matrimonijs conſummatis apoſtolo ſermo eſt; nihil quoq; eius doctrinæ obſtat diſſolutio matrimonij inconſummati, quæ fit in eccleſia per religionis ingreſſum alterius coniugum: vti declarauimus ad dictum locum Rom. 7.

Coniugiū inſolubile viuente vtroque coniuge.

QVOD SI DORMIERIT VIR EIVS. Græcè, *Si autem & dormierit* &c. Verū & redundare videtur. Qui pleonaſmus Paulo nō infrequēs. *Dormierit*, id eſt mortuus fuerit, vt exponitur Rom. 7. Obſeruandum eſt de ſolis hominibus mortuis dicere ſcripturā tam veteris quā noui teſtamēti, quod dormiāt; propter ſpē reſurrectionis. Nā de brutis animātibus nihil vſquam tale legitur. Nec verò in hac locutione nudus charientiſmus eſt, velut cū puerū pro ſerūo dicunt ſcripturæ: ſed myſterij ſignificatio. Cuius indiciū, quod hęc phraſis ſit propria fideliū, id eſt eorū qui credunt mortuorū reſurrectionē.

Dormire de ſolis hominibus mortuis dicitur, ob ſpē reſurrectionis.

LIBERATA EST; CVI VVLT NVBAT. Græcè, *Libera eſt cui vult nubere*, id eſt ad nubendum cui voluerit; &, vt legit Cyprianus, *vt cui vult nubat*. Atque eam lectionem Græcam vrget Chryſoſtomus ſermone iam citato, dicens apoſtolum non dixiſſe, *nubat*; ſed, *libera eſt cui voluerit vt nubat*. Porrò *libera eſt* legunt etiam Latini, Tertullianus lib. 2 ad vxorem c. 2. Hieronymus lib. 1 cōtra Iouinianū cap. 8, & commentator Amb. Quibus & Auguſtinus accedit, quatenus pro *libera eſt*, legit, *in poteſtate habet*, li. 1 de adulterinis coniugijs c. 25. Quod autem in multis codicibus cū addito legitur, *liberata eſt à lege*: quāuis id Lombardus, Heruæus & alij poſteriores etiam exponāt: meliora tamē exēplaria Græcis & Syris cōſentanea, quibus etiam vult Carthuſianus, probant adiectitiū eſſe: videlicet huc aſſcriptū, vt opinor, imitatione eius quod Rom. 7 dicitur, *ſoluta eſt à lege viri*. Locus hic manifeſtus pro ſecūdis & vlterioribus nuptijs, aduerſus veteres hæreticos Cataphrygas ac Nouatianos, & eorū aſtipulatorem Tertullianum; qui nuptias omnes poſt primas damnarunt. Rectè etiam ex apoſtoli verbis: *Quod ſi dormierit vir eius, liberata eſt*: inferunt Aquinas & Carthuſianus, non teneri mulierem ad recipiēdum virum à morte reſuſcitatum.

Secundæ & vlteriores nuptiæ licitæ.

Nota.

TANTVM IN DOMINO. Hoc variè patres exponunt. Græci iſto ferè modo: *Tantum in Domino*, id eſt ſecundum legem Dei, quæ præcipit vt cum temperantia & ſuſcipiendæ prolis ſtudio matrimonium contrahatur; non ex impetu libidinis. Auguſtinus loco proximè citato duas alias adfert expoſitiones, vt *tantum in Domino*, ſcilicet Chriſto, ſic intelligatur; *aut Chriſtiana permanens, aut Chriſtiano nubens*. Chriſtiana permanens, id eſt Chriſti religionem occaſione noui coniugij non deſerens. Chriſtiano nubens, non infideli: ne ſit impar coniugiū. Quarum tamē expoſitionum priorem ſibi magis placere ſignificat ibidem Auguſtinus, dum ita ſubiungit: *Non enim tempore reuelati teſtamenti noui, in euangelio, vel vllis apoſtolicis literis, ſine ambiguitate declaratum eſſe recolo, vtrùm Dominus prohibuerit fideles infidelibus iungi*. Quibus ſimilia ſcribit libro de fide & operibus cap. 19. Verùm poſteriorem expoſitionem plurimi probant: vt dictum ſit, *nubat in Domino*, id eſt viro Chriſtiano: quomodo dixit idem apoſtolus 2 Cor. 12, *Scio hominem in Chriſto*, id eſt hominem Chriſtianū. Ita locum hunc intellexerunt Tertullianus lib. 2 ad vxorem cap. 1 & 2, de monogamia capit. 7 & 11, & aduerſus Marcionem lib. 5 capit. 7. Cyprianus li. 3 teſtimoniorum ad Quirinum cap. 62. Hieronymus lib. 1 contra Iouinianum capit. 5, & in epiſtola ad Ageruchiam cap. 2, ac præterea commētatores Ambroſ. Pelagius, Sedulius, Haimo, Lombardus, Heruæus ac cæteri Latini: & inter Græcos Theodoritus. Quin & Auguſtinus loco memorato pro hoc ſenſu tanquam probabili Cyprianum allegat affirmantem, quod *iunge e*

Tantum in Domino nubere quid ſit.

Chriſtiana non nubat niſi Chriſtiano.

cum infidelibus vinculum matrimonij, sit prostituere gentilibus membra Christi. Quod apud illum legitur in sermone de lapsis: & ab Hieronymo similibus verbis repetitur, aduersus Iouinianum scribente. Proinde scripturam hanc meritò proferunt Theologi, qua doceant illicitas esse, ac lege siue diuina, siue apostolica prohibitas nuptias fidelium cum infidelibus: adiuncto præsertim & altero loco eiusdem apostoli in 2 epist. cap. 6 ita præcipientis: *Nolite iugum ducere cum infidelibus.* Nam quod de secundis nuptijs hic dicitur, id pari ratione de primis fidelium nuptijs intelligi debere, nulli dubium esse potest. *Qui enim*, ait Hieronymus, *secundas, tertiasq; nuptias concedit* dumtaxat *in Domino*, vtique *primas cum ethnico prohibet.* Si quis obijciat exempla sanctarum feminarum, Monicæ matris S. Augustini, Clothildis reginæ Francorũ, & aliarum, quæ Christianæ cùm essent, viris nupserunt ethnicis: Respõdeo factum id partim ignorantia legis, eaque probabili; quando & ipse Augustinus de ea dubitauit; præsertim cùm negocium sui coniugij parẽtibus ex more & honestate committerent filiæ: partim ipsius legis interpretatione, certis casibus non obligantis; quod exemplis sanctorum virorum & mulierum veteris testamenti, qui coniuges acceperunt infideles, ostendere promptum est.

Nuptiæ fideliũ cum infidelibus prohibitæ.

Exempla quædam in contrarium excusantur.

40 BEATIOR AVTEM ERIT, SI SIC PERMANSERIT. Græcè: *Beatior autem est, si sic maneat. Sic*, id est sine viro. Sic manentem beatiorem vocat, non ob præsentis vitæ commoditatem, quia molestijs cõiugij careat, vt vult Erasmus in annotationibus; quod tamen in paraphrasi quadantenus corrigit, apostolum ità faciẽs loquentem; *Feliciorem arbitror, quæ studio vacãdi Christo tuetur redditam libertatem:* sed ea beatitudine huius vitę quã scriptura passim commendat, & quæ propriè ad Christi beneficia pertinet: quomodo *beati* dicuntur *pauperes spiritu*, & *mundo corde* &c. Mat. 5. nimirum beatitudine spirituali inchoata, & promouente ad illam quæ in futuro sæculo perficienda speratur. Beatior ergo vidua si sic maneat; quia non iam cogitat quæ mundi sunt, quomodo placeat viro; sed per continentiam viduale à carnali voluptate remota, Deo se propius applicat, seruitque liberius & expeditius. Hinc igitur constat vidualem castitatem coniugali potiorem esse, & maioris apud Deum meriti.

Quomodo beatior vidua cõtinens.

Vidualis castitas potior cõiugali.

SECVNDVM MEVM CONSILIVM. Græcè *γνώμην sententiam.* Hoc non est referendum ad illud, *beatior erit:* sed ad verba proxima, *si sic permanserit.* Nam & suprà dixit se consilium dare virginibus, vt sic permaneant: atque eodem nunc respicit. Itaque sensus est: si maneat sine viro: quomodo manendum ego censeo & consulo; & iam ante consului, quando de virginibus agebam.

PVTO AVTEM QVOD ET EGO SPIRITVM DEI HABEAM. *Puto*, Græcè *δοκῶ opinor; mihi videor & ego spiritum Dei habere.* Minus dicit plus volens intelligi; velut si pater filio parum morigero dicat: Puto me patrẽ tuum esse, cui debeas obedire. Sæpe loquitur ad hunc modũ Paulus modestiæ causa, & vt arrogantiæ speciem vitet. Ita suprà versu 26, *Existimo hoc bonũ esse.* & cap. 4. *Puto* (δοκῶ) *quod Deus nos apostolos nouissimos ostendit* &c. Sensus est: Existimo sanè me quoque, perinde vt alios Christi apostolos, spiritum Dei habere, quo possim bona & sancta consilia fidelibus suggerere. Quod dico, ne quis hoc meum consilium parui pendat. Sunt qui illud *& ego* dictum putẽt propter pseudapostolos, qui sibi Paulo contẽpto, Spiritum Dei vendicabant. Sed priorem sensum arbitror veriorem. Nã cũ veris Christi apostolis sese cõfert etiã infrà, atq; ex professo cap. 9.

Quomodò Paulus dicere certa dicat puto.

SVMMARIVM.

Reprehendit eos qui quod scirent idolum nihil esse, promiscuè etiã cum offendiculo fratrum infirmiorũ, cibos edebant immolaticios: admonens eos ne sua scientia ad fratrum perniciem abutãtur.

CAPVT VIII.

1 DE IIS AVTEM QVÆ IDOLIS SACRIFICANTVR. Transit ad reprehensionem & instructionem quorundam qui freti scientia quam de idolis atq; idolothytis habebant, passim etiam corã infirmis fratribus vtebantur licentia vescendi immolatis. Nam & de his verisimile est apostolũ à Corinthijs fuisse cõsultum. Græcè *περὶ δὲ τῶν εἰδωλοθύτων. De idolothytis autẽ.* Qua composita voce significantur ea quæ idolis immolata sunt, id est carnes immolaticiæ: tanquam si dicat: Quod autem attinet ad immolaticia. Vel, cohærenter cum sequentibus: De immolaticijs autem.

SCIMVS QVIA OMNES SCIENTIAM HABEMVS. Quam scientiam? Postea propositionem absoluit, quadam parẽthesi necessariæ admonitionis interim suspensam, quando repetit & dicit, *De escis autem quæ idolis immolantur, scimus quia nihil est idolum in mundo* &c. Sed quomodo omnes; cùm ipse Paulus post pauca affirmet, *non in omnibus* esse scientiam? Quod & confirmant sequentia de infirmis, quorum ob scientiæ defectũ conscĩetia polluebatur edendis idolothytis. Dicendum est apostolũ loqui in persona eorum qui inter Christianos doctiores atque intelligentiores erant; quos alibi vocat spirituales, perfectos, magistros, &c. De quibus plura diximus suprà cap. 3. Hos enim toto capite alloquitur; & ad eos significandos vsus est verbo primæ personæ, *habemus*; quomodo & Rom. 15 dicit, *Debemus nos firmiores imbecillitates infirmorũ sustinere.* Sẽsus igitur est: Scim⁹ qui perfectiores sumus, ac plenius in religione Christiana instituti, nos omnes sciẽtiã habere; nec vos aggredior docere tanquam scientiæ expertes: sed tamen admonendi estis,

vt scientia

Scientia & fides eiusdem in eodē esse potest.

vt scientia bene & prudenter vtamini. Porrò sciētiam vocat, etsi de ijs esset quæ fides Christiana tradit tenenda, vt, omnem creaturam Dei bonam esse, nihil in ea esse per se immundum, idolum nihil esse: quia talia sunt, quæ etiam naturalis ratio dictat esse verissima. Sic Rom. 14, *Scio & cōfido quia nihil commune* &c. Quare ex hoc loco & ex sequentibus satis intelligitur, eiusdem esse posse in eodem homine scientiam & fidem, vt fuit in Paulo & alijs perfectis. Id iam admonuimus ad dictum locum epistolæ ad Romanos.

SCIENTIA INFLAT. Generali sententia doctos admonet, quàm nihil ipsis prosit scientiam habere, imò quàm sit eis damnosa scientia; si non vtantur vt oportet. Scientia inflat, id est facilè extollit hominem in superbiam: non quidem natura sua, cùm omnis scientia sit à Deo, quo authore nemo potest superbire: sed accipienda est hæc scriptura, quomodo multæ aliæ; *Litera occidit,* 2 Corint. 3. *Luxuriosa res vinum,* Prouer. 20. *Fallacia diuitiarum*, Matth. 13. Dicuntur enim huiusmodi res tales aut talium malorum causæ, non propriè, nec suo vicio: sed per modum occasionis, propter eius qui habet aut vtitur, ad mala propensam voluntatem: quemadmodum & dici à quibusdam solet, astra homines inclinare ad hæc aut illa vicia; nempe propter concupiscētię corruptionem, quæ facilè occasione qualitatum & affectionum corpori forinsecus impressarum, excitatur ad actus respondentes. Vide quæ commentamur ad illud Eph. 5, *Nolite inebriari vino, in quo est luxuria.* Quidam de sola humana scientia, qualis est grammatica, physica, mathematica, dictum apostoli exponunt; sed malè: nam scientia quam perfectiores habebant de idolothytis, non omnino humana erat; sed pars quædam doctrinæ Christianæ. Sed & de scientia purè reuelata alibi similiter apostolus loquitur; vt 2 Cor. 12, *Ne magnitudo reuelationum extollat me*. Generaliter ergo loquitur de scientia: sed eam considerat solam & sine charitate. Sic enim inflat; quomodo & litera sine spiritu occidit, 2 Corint. 3. Et lex auget pręuaricationem sine gratia; Rom. 5. & caro sine spiritu nihil prodest, Ioan. 6. Ad hunc modum apostoli sententiam passim exponit Augustinus, vt tractatu 27 in Ioannem, libro de gratia & libero arbitrio cap. 19, & plenius contra duas epistolas Pelagianorum libro 4 capit. 5, & alijs locis à Beda collectis. Item Leo papa sermone in natali septem Machabęorum: & ante eum Cælestinus in epistola ad episcopos Galliæ cap. 10, verbis ex concilio Mileuitano citatis, quod ab eo Carthaginense vocatur. Quin ipse Paulus ita semetipsum interpretatur infrà cap. 13, quum docet nec linguas nec prophetiam, nec omnium mysteriorum noticiam, nec omnem scientiam, nec fidem montes transferentem prodesse quicquam ei, qui charitatem non habeat. Quem sensum vt significet, etiam hic adiungit.

Scientia inflat, quo sensu.

Astra quo sensu dicātur inclinare.

Inflat sciētia, nō solū humana, sed & reuelata.

CHARITAS VERO ÆDIFICAT. Hoc est: charitas facit, vt homo non contentus suo bono, studeat bono communi, id est, proximorum etiam saluti. Id enim est ædificare, proximos ad salutem promouere; cui è contrario opponitur scandali peccatum, quo proximus destruitur, hoc est dāno salutis afficitur. Hinc collige eos qui ita quęrunt salutem propriam, vt de proximis non curent; non habere charitatem, sed fallere seipsos. Quod ad metaphoram ædificandi iam declaratam attinet, ea Paulo familiaris est, ac penè propria: quam videri potest accepisse ex scriptura veteris testamenti: in qua simili tropo ædificare dicuntur, qui rem publicam aut domesticam augent, promouent, illustrem reddunt: vt Deuter. 25, *Sic fiet homini qui non ædificat domum fratris sui.* Ruth 4 de Rachel & Lia, *Quæ ædificauerunt domum Israel.* Prouerb. 14, *Sapiens mulier ædificat domum suam.* Cuiusmodi phrasis & Deo tribuitur, vt Exo. 1, *Quia timuerunt obstetrices Deum, ædificauit eis domos.* 1 Reg. 2 de Sadoc sacerdote, *Et ædificabo ei domum fidelem*. Psal. 27, *Destrues illos, & non ædificabis eos.* Porrò non est hic vicissim intelligēda charitas sine scientia; sicut in membro priori, sciētia sine charitate: sed charitas simpliciter, siue scientiam coniunctam habeat, siue non. Nam scientia charitatem secum non trahit: charitas autem quia vult consulere proximo, trahit secum scientiam, vel certè studium scientiæ, saltem vbi res postulat. Ita sacrificium offerri potest sine obedientia, quemadmodum fecit Saul 1 Reg. 13 & 15. At obedientia non est sine sacrificio, quando illud Deus sibi offerri præcipit. Eodem modo lex esse potest sine gratia; verùm gratia non est sine lege; quin potius ad hoc gratia datur vt lex impleatur. Similiter existimandum de litera & spiritu. Nam in litera lex intelligitur, in spiritu gratia. Patet ex his, quàm stultè errent, qui, quasi studio humilitatis, scientias fugiunt, ne in superbiam extollantur. De quibus Augustinus in enarratione psalmi 130, *Sunt*, inquit, *quidam homines qui cùm audierint, quia humiles esse debent, dimittunt se, nihil volunt discere, putantes quia si aliquid didicerint, superbi erunt; & remanent in solo lacte. Quos reprehendit scriptura dicens: Et facti estis opus habentes lacte, non solido cibo* &c. & concludit: *Ergo non debet homo extollere cor suum in superbiam: sed debet eleuare in doctrinam verbi Dei*. Sic ille.

Quid ædificare.

Ædificādi metaphora Paulo familiaris, & vnde accepta.

Charitas ædificat etiam sine scientia.

De ijs qui scientias fugiunt, quasi studio humilitatis.

2 SI QVIS AVTEM SE EXISTIMAT SCIRE ALIQVID. Inutilem ostendit scientiam inflantem. In Græco non additur *se*. & verti poterat hoc modo: *Si quis autem videtur* (δοκεῖ) *scire aliquid*. Verùm rectius, ac pro exigentia textus, supplent interpretes sententiam reciproco pronomine, quod ex consuetudine linguæ Græcæ subintelligitur; *Si quis se existimat, sibi videtur* &c quemadmodum & Gal. 6 *Si quis existimat se aliquid esse.* Vide quæ anno-

tauimus ad illud capitis superioris: *Si quis turpem se videri existimat*. Dicit ergo Paulus; Si quis se putat aliquid scire, vel quod ad idolothyta pertineat, vel in genere de ijs quæ sunt religionis Christianæ; id est, Si quis sibi placet in hac sua scientia, & in ea tanquam bono suo acquiescit, non referens eam ad aliorum vtilitatem, sed quomodocumque cupiens eam ostentare: Sequitur;

NONDVM COGNOVIT QVEMADMODVM OPORTEAT EVM SCIRE. Græcè, *Nondum quicquam nouit sicut oportet nosse*. Nam illud *eum* nec commentator Amb. legit. Additum videri potest, quod putaretur sensui deesse. Porrò geminatur quidem in Græco negatio, *nondum nihil nouit*: sed ea fortius negat; vt sensus sit: Haudquaquam adhuc is peruênit ad illam scientiæ perfectionem earum rerũ quas nouit, quam oportet haberet nondum scit eo modo quo scire oportet. Modus ille & perfectio est, vt scientiam habeat cum charitate, id est, vt vtatur scientia ad proximorum ædificationem. Sic enim fiet, vt per scientiam charitas ædificet. Vide quæ de modo sciendi scribit S. Bernardus hunc apostoli locũ tractans, sermone 36 super Cantica. Cuius verba quia multum ædificant, haud piguit S. Thomam contracta nonnihil, inserere suo commentario. Nec certè nos pigebit eadem huc asscribere. *Non approbat apostolus*, inquit, *multa scientem si modum sciendi nescierit. Dicit autem modum sciendi, vt scias quo ordine, quo studio, quo fine scire quæq; oporteat. Quo ordine; vt id prius quod maturius ad salutem. Quo studio, vt id ardentius quod vehementius est ad amorem. Quo fine: vt non ad inanem gloriam, aut curiositatem, aut aliquid simile: sed tantum ad ædificationem tuam vel proximi. Sunt namq; qui scire volunt eo fine tantum vt sciant: & turpis curiositas est. Et sunt qui scire volunt vt sciantur ipsi: & turpis vanitas est. Et sunt qui scire volũt vt scientiã suã vẽdant: & turpis quæstus est. Sed sunt quoq; qui scire volunt vt ædificent: & charitas est. Et item qui scire volunt vt ædificentur: & prudentia est. Horum omnium soli vltimi duo non inueniuntur in abusione scientiæ; quippe qui ad hoc volunt intelligere, vt bene faciant.* Hæc Bernardus. Igitur de charitate ædificante, quæ præstat vt ædificet & ipsa scientia, nunc sequitur:

De modo sciendi verba S. Bernardi valde notanda.

3 SI QVIS AVTEM DILIGIT DEVM, HIC COGNITVS EST AB EO. Hoc est: Si quis habet charitatem qua diligat Deum, & consequenter proximum, studens scientiam suam cæterasque dotes diuinitus acceptas, conferre ad Dei gloriam & fratrum vtilitatem; hic demum aut dumtaxat cognitus est à Deo, id est à Deo dilectus, ac Deo placens; cùm prior ille in sua scientia sibi, non Deo placeat. Significatur enim noticia approbationis, vt & infrà capit. 13, *Tunc cognoscam sicut & cognitus sum*. & Gal. 4, *Cùm cognoueritis Deum, imò cogniti sitis à Deo*. Sic enim & hoc loco sentit, eum qui scientiæ suæ charitatem coniungit, non solum cognoscere Deum, sed etiam cognitum esse à Deo; cùm is qui scientiam habet sine charitate, Deum quidem & res diuinas cognoscat, nõ tamen vicissim à Deo cognoscatur aut cognitus sit: sed cum malis prophetis & miracularijs auditurus sit à Domino, *Nunquam noui vos*, Matth. 7. Notandum est enim, Paulum non dicere, cognoscitur ab eo, quomodo dixerat *diligit Deum*, præsentis temporis verbo: sed *cognitus est*; vtique ad commendandam gratiã Dei præuenientem, ipsamque adeò prædestinationem æternam, quæ causa est vt homo Deum in tempore diligat: ac si dicat: Si quis Deum diligit, ideo diligit, quia cognitus est à Deo; id est, ad hoc præcognitus, prædilectus ac prædestinatus. Quidam illud *cognitus est ab eo*, sic interpretatur, cognitione donatus: at minus rectè. Nam & qui scire se existimat, isto sensu cognitus est à Deo, id est, scientia ab eo donatus.

Quid esse cognitum à Deo.

Gratia Dei præueniens.

4 DE ESCIS AVTEM QVÆ IDOLIS IMMOLANTVR. Redit ad declarandam scientiam quam habebãt doctiores de idolothytis. Græcè sic est: *De esu igitur idolothytorũ*, id est, quod attinet ad esum eorum quæ idolis & omnino falsis dijs immolata sunt:

SCIMVS QVIA NIHIL EST IDOLVM IN MVNDO. Posset etiam verti: *Scimus quod nullum est idolum in mundo*. Sed rectius *nihil*, vt opponatur ei quod est *aliquid*, iuxta id quod infrà cap. 10 negatur idolum & idolis immolatum esse aliquid. Atque ita legit etiam Tertullianus lib. 5 contra Marcionem cap. 7, vertitque Irenæi interpres lib. 3 cap. 6. Quo sensu idolum in mundo nihil esse dicatur, variæ sunt opiniones, quas commemorat Hugo Victorinus quæst. 72. Nobis maximè probatur hic sensus: idolum nihil esse in mundo, quia quamuis idolum si spectes materiã, figuram, colores & lineamenta, sit aliquid; non tamen formaliter & quatenus idolum; quia nihil est in genere signi relati ad rem significatã; quippe cùm res quæ per idolum significatur nulla sit. Nam etsi exsistant in rerum natura sol, luna, stellæ, vitulus, hircus, talpa, canis, & huiusmodi plurima quæ stulta gentilitas coluit pro dijs: etsi quoque fuerint olim homines, Saturnus, Iupiter, Iuno, Venus, atque alij quos ethnici in Deos retulerunt: non tamen illi reuera dij sunt aut fuerunt vnquam. Quocirca verissimè dicitur idolum in mundo nihil esse, veluti nomen sine re: quia res quæ per illud significatur vt Deus, nusquam est aut fuit in rerum natura; sed merum est humani cordis figmentum. Non igitur repugnat huic sententiæ quod ait psalmographus: *Omnes dij gẽtium dæmonia*, psalm. 95. Nam gẽtes dæmonia non colebant vt dæmonia, id est, vt malos spiritus quales verè sunt; sed vt Deos ac diuina virtute præditos, cuiusmodi reuera non sunt. Quanquam idem illud psalmi hemistichium, vt in Hebræo legitur, planè facit ad illustrandam hanc apostoli sententiam. Sic enim habet: *Omnes dij populorum vana*, Hebraicè אלילים *elilim*. Quo nomine in ea lingua significari solent

Idolum quo sensu nihil in mundo.

Dij gentium dæmonia.

lent idola gentium, vt Leuit. 19 & 26. & Habac. 2, eo quod vana ſint & mendacia, videlicet hoc ſignificantia quod non eſt. Vnde & idolum mendacium vocatur Iſa. 44. *Neque dicet*, inquit, *fortè mēdacium eſt in dextera mea.* Quin & ipſos idolorum fabricatores ibidem propheta nihil eſſe pronunciat dicens, *Plaſta idoli omnes nihil ſunt*, Hebraicè תהו *thohu*, id eſt *inanitas*. nempe ſecundum illud pſal. 113, *Similes illis fiant qui faciunt ea*. Porrò idolum εἴδωλον vox eſt à LXX interpretibus vſurpata, non pro quocumque ſimulacro vel imagine, ſed pro eo peculiariter, quo falſum numē repræſentatur, ſiue res cui diuinitas affingitur, exſiſtat, ſiue non. tametſi vulgatus interpres, quod proprium deſit vocabulum Latinum, plerumque generali nomine vertat ſimulacrum. Iam ex eo quod ſcitur idolum nihil eſſe in mundo, relinquit intelligendum apoſtolus illud etiam ſciri, quod affirmat infrà cap. 10, idolothytum nihil eſſe; quatenus ſcilicet idolo conſecratum aut immolatum eſt; vt ab eo poſſit immutationem aliquam ſuſcipere vel in melius vel in deterius. Quare vt ſanctificare edentem non poterat, ita nec contaminare. Atque hæc erat ſcientia qua inflati quidam apud Corinthios, idolothyta liberè edebant, etiam coram infirmis. Porrò ſicut idolū nihil eſt, ita & omne illud quod pro Deo colitur, & non eſt Deus, pari ratione nihil eſt.

Idolum quid.

ET QVOD NVLLVS EST DEVS NISI VNVS. In Græco poſt *Deus* additur ἕτερος *alter*, ſiue *alius*, Atticè. Et illud ſcimus, inquit, nullum alium eſſe Deum, præter vnum verum Deum. Hæc pars rationem continet ſuperioris, & quoad rem & quoad ſcientiam. Nam ſi vnus tantum eſt Deus, igitur nihil eſt idolum; vt puta ad hoc effictum, vt alium Deum repræſentet. Et ſi ſcimus vnum tantùm eſſe Deum, procliue etiam nobis eſt ſcire, idolum nihil eſſe, ſenſu prius allato. Similis ratio de omni falſo Deo.

5 NAM ET SI SVNT QVI DICANTVR DII. Quædam occupatio eſt in his verbis: Nam vnitati Dei quam aſſeruit, obſtare videbatur multitudo Deorum vbique recepta; quibus ſaltem aliquid numinis tribuendum eſſet: vt proinde non omnino nihil in mundo dici deberet idolum: ex quo deinde conſequens ſit, etiam idolothytum non ita prorſus virtute vacuum eſſe, vt edentem nullatenus afficiat. *Qui dicantur dij*, Græcè λεγόμενοι θεοὶ, *qui dicuntur, vocantur dij*, ſcilicet ab hominibus à veri Dei noticia alienis: id eſt dij nomine & appellatione, non veritate.

SIVE IN CÆLO SIVE IN TERRA. Vel *ſuper terram*. Græcè ἐπὶ τῆς γῆς. Referenda hæc partitio ad verbum *ſunt*, non ad *dicantur*. Erant enim gentilibus dij cæleſtes & terreſtres; ſub quibus etiam dij marini & inferni comprehenduntur. Tot enim deorum genera ab illis colebantur.

Dij gentilium in quadruplici genere.

(SIQVIDEM SVNT DII MVLTI ET DOMINI MVLTI:) *Siquidem*, Græcè ὥσπερ *ſicut*. Ob quam ſimilitudinis notam nonnulli partem hanc exponunt de ijs quos ſcriptura aliquando deos nuncupat, propter eminentiam poteſtatis inter homines: velut principes ac iudices; vt pſal. 81, *Ego dixi, dij eſtis*, & Exod. 22, *Ad deos vtriuſque cauſa perueniet*. Secundum hos ſenſus eſt quoſdam eſſe deos opinione hominum: ſicut alij quidam dij ſunt participatione quadam poteſtatis. Verùm magis apparet non de alijs dijs & dominis apoſtolum hic loqui, quàm de quibus antè loquebatur; præſertim cùm mox addat, *Nobis tamen vnus Deus* &c. Igitur aduerbium *ſicut* ſeu *quomodo* declarantis eſt; vt non incommodè per *ſiquidem* redditum ſit ab interprete: & pars hęc parentheticè legatur. Eraſmus ſuſpicatur interpretem in Græco legiſſe εἴπερ pro ὥσπερ. Eſt autem vrgēdum in verbis apoſtoli, quod ait *multi*: quaſi dicat: paſſim omnia in mundo plena ſunt dijs & dominis. Erat enim innumera deorum turba apud gentiles. Sed ex parte præcedenti ſupplendum *qui dicuntur*, id eſt, ab hominibus habentur & coluntur pro dijs, vtique falſa opinione. Quo modo intellecta ſentētia nullam habet offenſionem; cuius remouendæ cauſa fortaſſe ſublata fuit olim à quibuſdam è textu: quod aſtruere videretur deorum multitudinem. Nam commentator Amb. huius partis prorſus non meminit. Tantum vocabulum *domini* transfert ad partem præcedentem, *licet ſint qui dicantur dij & domini* &c. Porrò dominos intelligit apoſtolus eo ſenſu quē ſtatim exponit.

Dij multi & domini multi, quo ſenſu.

6 NOBIS TAMEN VNVS DEVS PATER, EX QVO OMNIA. Gręcè, *Sed nobis vnus Deus* &c. quod optimè reddunt interpretes: *nobis tamē*. Et ſenſus eſt: Attamen nobis, id eſt fidelibus, qui de Deo per fidem rectè inſtituti ſumus: ideoque & ſecundum veritatem, vnus tantum eſt Deus, ſcilicet pater, ex quo vel à quo tanquam primo authore ſeu principio ſunt *omnia*, id eſt res omnes à Deo diuerſę; nimirū per creationem. Non enim Filium intendit apoſtolus hac voce *omnia* comprehendere; nihilo magis quàm in eo quod ſtatim poſt dicit, *per quem omnia*: quemadmodum nec Ioānes comprehendere voluit aut potuit dicens, *Omnia per ipſum facta ſunt*. Neque enim per ſeipſum fieri quicquam poteſt. Ita locum hūc expendit Ambroſius lib. 1 de Spiritu ſancto cap. 2. Cæterùm & illud obſerua, Paulum ſic aſſeuerare Dei vnitatem, vt tamen etiam innuat numerum perſonarum. Nam Patrem nominando conſequenter & Filium in diuinis eſſe ſignificat. Itaque peruersè ex hoc loco colligebant olim Ariani Filiū non eſſe Deum: cùm oporteat vtique Filium eiuſdem eſſe naturæ cum Patre.

Omnia ex Deo.

ET NOS IN ILLVM. Nonnulli codices *in illo*, ſuffragantibus etiam Ambroſiano commentario & textu Syriaco. Verum Græcè eſt εἰς αὐτὸν *in eum*, vel *ad eum*. Sed & vetus Ambroſius loco jam citato legit *in illum*. Itaque ſenſus eſt, iuxta quorundam expoſitionem;

tauimus ad illud capitis superioris: *Si quis turpem se videri existimat*. Dicit ergo Paulus; Si quis se putat aliquid scire, vel quod ad idolothyta pertineat, vel in genere de ijs quæ sunt religionis Christianæ; id est, Si quis sibi placet in hac sua scientia, & in ea tanquam bono suo acquiescit, non referens eam ad aliorum vtilitatem, sed quomodocumque cupiens eam ostentare: Sequitur;

NONDVM COGNOVIT QVEMADMODVM OPORTEAT EVM SCIRE. Græcè, *Nondum quicquam nouit sicut oportet nosse*. Nam illud *eum* nec commentator Amb. legit. Additum videri potest, quod putaretur sensui deesse. Porrò geminatur quidem in Græco negatio, *nondum nihil nouit*: sed ea fortius negat; vt sensus sit: Haudquaquam adhuc is peruênit ad illam scientiæ perfectionem earum rerũ quas nouit, quam oportet habere: nondum scit eo modo quo scire oportet. Modus ille & perfectio est, vt scientiam habeat cum charitate, id est, vt vtatur scientia ad proximorum ædificationem. Sic enim fiet, vt per scientiam charitas ædificet. Vide quæ de modo sciendi scribit S. Bernardus hunc apostoli locũ tractans, sermone 36 super Cantica. Cuius verba quia multum ædificant, haud piguit S. Thomam contracta nonnihil, inserere suo commentario. Nec certè nos pigebit eadem huc asscribere. *Non approbat apostolus*, inquit, *multa scientem, si modum sciendi nescierit. Dicit autem modum sciendi, vt scias quo ordine, quo studio, quo fine scire quæq; oporteat. Quo ordine; vt id prius quod maturius ad salutem. Quo studio, vt id ardentius quod vehementius est ad amorem. Quo fine: vt non ad inanem gloriam, aut curiositatem, aut aliquid simile: sed tantum ad ædificationem tuam vel proximi. Sunt namq; qui scire volunt eo fine tantum vt sciant: & turpis curiositas est. Et sunt qui scire volunt vt sciantur ipsi: & turpis vanitas est. Et sunt qui scire volũt vt scientiã suã vẽdãt: & turpis quæstus est. Sed sunt quoq; qui scire volunt vt ædificent: & charitas est. Et item qui scire volunt vt ædificentur: & prudentia est. Horum omnium soli vltimi duo non inueniuntur in abusione scientiæ; quippe qui ad hoc volunt intelligere, vt bene faciant.* Hæc Bernardus. Igitur de charitate ædificante, quæ præstat vt ædificet & ipsa scientia, nunc sequitur:

De modo sciendi verba S. Bernardi valde notanda.

3 SI QVIS AVTEM DILIGIT DEVM, HIC COGNITVS EST AB EO. Hoc est: Si quis habet charitatem qua diligat Deum, & consequenter proximum, studens scientiam suam cæterasque dotes diuinitus acceptas, conferre ad Dei gloriam & fratrum vtilitatem; hic demum aut dumtaxat cognitus est à Deo, id est à Deo dilectus, ac Deo placens; cùm prior ille in sua scientia sibi, non Deo placeat. Significatur enim noticia approbationis, vt & infrà capit. 13, *Tunc cognoscam sicut & cognitus sum*. & Gal. 4, *Cùm cognoueritis Deum, imò cogniti fitis à Deo*. Sic enim & hoc loco sentit, eum qui scientię suæ charitatem coniungit, non solum cognoscere Deum, sed etiam cognitum esse à Deo; cùm is qui scientiam habet sine charitate, Deum quidem & res diuinas cognoscat, nõ tamen vicissim à Deo cognoscatur aut cognitus sit: sed cum malis prophetis & miraculariis auditurus sit à Domino, *Nunquam noui vos*, Matth. 7. Notandum est enim, Paulum non dicere, cognoscitur ab eo, quomodo dixerat *diligit Deum*, præsentis temporis verbo: sed *cognitus est*; vtique ad commendandam gratiã Dei præuenientem, ipsamque adeò prædestinationem æternam, quæ causa est vt homo Deum in tempore diligat: ac si dicat: Si quis Deum diligit, ideo diligit, quia cognitus est à Deo; id est, ad hoc pręcognitus, prædilectus ac prædestinatus. Quidam illud *cognitus est ab eo*, sic interpretatur, cognitione donatus: at minus rectè. Nam & qui scire se existimat, isto sensu cognitus est à Deo, id est, scientia ab eo donatus.

Quid esse cognitum à Deo.

Gratiã Dei præuenient.

4 DE ESCIS AVTEM QVÆ IDOLIS IMMOLANTVR. Redit ad declarandam scientiam quam habebãt doctiores de idolothytis. Græcè sic est: *De esu igitur idolothytorũ*, id est, quod attinet ad esum eorum quæ idolis & omnino falsis dijs immolata sunt:

SCIMVS QVIA NIHIL EST IDOLVM IN MVNDO. Posset etiam verti: *Scimus quod nullum est idolum in mundo*. Sed rectius *nihil*, vt opponatur ei quod est *aliquid*, iuxta id quod infrà cap. 10 negatur idolum & idolis immolatum esse aliquid. Atque ita legit etiam Tertullianus lib. 5 contra Marcionem cap. 7, vertitque Irenæi interpres lib. 3 cap. 6. Quo sensu idolum in mundo nihil esse dicatur, variæ sunt opiniones, quas commemorat Hugo Victorinus quęst. 72. Nobis maximè probatur hic sensus: idolum nihil esse in mundo, quia quamuis idolum si spectes materiã, figuram, colores & lineamenta, sit aliquid; non tamen formaliter & quatenus idolum; quia nihil est in genere signi relati ad rem significatã; quippe cùm res quæ per idolum significatur nulla sit. Nam etsi exsistant in rerum natura sol, luna, stellæ, vitulus, hircus, talpa, canis, & huiusmodi plurima quæ stulta gentilitas coluit pro dijs: etsi quoque fuerint olim homines, Saturnus, Iupiter, Iuno, Venus, atque alij quos ethnici in Deos retulerunt: non tamen illi reuera dij sunt aut fuerunt vnquam. Quocirca verissimè dicitur idolum in mundo nihil esse, veluti nomen sine re: quia res quæ per illud significatur vt Deus, nusquam est aut fuit in rerum natura; sed merum est humani cordis figmentum. Non igitur repugnat huic sententiæ quod ait psalmographus: *Omnes dij gẽtium dæmonia*, psalm. 95. Nam gẽtes dæmonia non colebant vt dæmonia, id est, vt malos spiritus quales verè sunt; sed vt Deos ac diuina virtute præditos, cuiusmodi reuera non sunt. Quanquam idem illud psalmi hemistichium, vt in Hebræo legitur, planè facit ad illustrandam hanc apostoli sententiam. Sic enim habet: *Omnes dij populorum vana*, Hebraicè אלילים *elilim*. Quo nomine in ea lingua significari so-

Idolum quo sensu nihil in mundo.

Dij gentium dæmonia.

lent

lent idola gentium, vt Leuit. 19 & 26. & Habac. 2, eo quod vana sint & mendacia, videlicet hoc significantia quod non est. Vnde & idolum mendacium vocatur Isa. 44. *Neque dicet*, inquit, *fortè mēdacium est in dextera mea.* Quin & ipsos idolorum fabricatores ibidem propheta nihil esse pronunciat dicens, *Plastæ idoli omnes nihil sunt*, Hebraicè תהו *thohu*, id est *inanitas*. nempe secundum illud psal. 113, *Similes illis fiant qui faciunt ea*. Porrò idolum εἴδωλον vox est à LXX interpretibus vsurpata, non pro quocumque simulacro vel imagine, sed pro eo peculiariter, quo falsum numē repræsentatur, siue res cui diuinitas affingitur, exsistat, siue non. tametsi vulgatus interpres, quod proprium desit vocabulum Latinum, plerumque generali nomine vertat simulacrum. Iam ex eo quod scitur idolum nihil esse in mundo, relinquit intelligendum apostolus illud etiam sciri, quod affirmat infrà cap. 10, idolothytum nihil esse; quatenus scilicet idolo consecratum aut immolatum est; vt ab eo possit immutationem aliquam suscipere vel in melius vel in deterius. Quare vt sanctificare edentem non poterat, ita nec contaminare. Atque hæc erat scientia qua inflati quidam apud Corinthios, idolothyta liberè edebant, etiam coram infirmis. Porrò sicut idolū nihil est, ita & omne illud quod pro Deo colitur, & non est Deus, pari ratione nihil est.

Idolum quid.

ET QVOD NVLLVS EST DEVS NISI VNVS. In Græco post *Deus* additur ἕτερος *alter*, siue *alius*, Atticè. Et illud scimus, inquit, nullum alium esse Deum, præter vnum verum Deum. Hæc pars rationem continet superioris, & quoad rem & quoad scientiam. Nam si vnus tantum est Deus, igitur nihil est idolum; vt puta ad hoc effictum, vt alium Deum repræsentet. Et si scimus vnum tantùm esse Deum, procliue etiam nobis est scire, idolum nihil esse, sensu prius allato. Similis ratio de omni falso Deo.

5 NAM ET SI SVNT QVI DICANTVR DII. Quædam occupatio est in his verbis: Nam vnitati Dei quam asseruit, obstare videbatur multitudo Deorum vbique recepta; quibus saltem aliquid numinis tribuendum esset: vt proinde non omnino nihil in mundo dici deberat idolum: ex quo deinde consequens sit, etiam idolothytum non ita prorsus virtute vacuum esse, vt edentem nullatenus afficiat. *Qui dicantur dij*, Græcè λεγόμενοι θεοὶ, *qui dicuntur, vocantur dij*, scilicet ab hominibus à veri Dei noticia alienis: id est dij nomine & appellatione, non veritate.

SIVE IN CÆLO SIVE IN TERRA. Vel *super terram*. Græcè ἐπὶ τῆς γῆς. Referenda hæc partitio ad verbum *sunt*, non ad *dicantur*. Erant enim gentilibus dij cælestes & terrestres; sub quibus etiam dij marini & inferni comprehenduntur. Tot enim deorum genera ab illis colebantur.

Dij gentilium in quadruplici genere.

(SIQVIDEM SVNT DII MVLTI ET DOMINI MVLTI:) *Siquidem*, Græcè ὥσπερ *sicut*. Ob quam similitudinis notam nonnulli partem hanc exponunt de ijs quos scriptura aliquando deos nuncupat, propter eminentiam potestatis inter homines: velut principes ac iudices; vt psal. 81, *Ego dixi, dij estis*, & Exod. 22, *Ad deos vtriusque causa perueniet*. Secundum hos sensus est quosdam esse deos opinione hominum: sicut alij quidam dij sunt participatione quadam potestatis. Verùm magis apparet non de alijs dijs & dominis apostolum hic loqui, quàm de quibus antè loquebatur; præsertim cùm mox addat, *Nobis tamen vnus Deus* &c. Igitur aduerbium *sicut* seu *quomodo* declarantis est; vt non incommodè per *siquidem* redditum sit ab interprete: & pars hęc parentheticè legatur. Erasmus suspicatur interpretem in Græco legisse εἴπερ pro ὥσπερ. Est autem vrgēdum in verbis apostoli, quod ait *multi*: quasi dicat: passim omnia in mundo plena sunt dijs & dominis. Erat enim innumera deorum turba apud gentiles. Sed ex parte præcedenti supplendum *qui dicuntur*, id est, ab hominibus habentur & coluntur pro dijs, vtique falsa opinione. Quo modo intellecta sentētia nullam habet offensionem; cuius remouendæ causa fortasse sublata fuit olim à quibusdam è textu: quod astruere videretur deorum multitudinem. Nam commentator Amb. huius partis prorsus non meminit. Tantum vocabulum *domini* transfert ad partem præcedentem, *licet sint qui dicantur dij & domini* &c. Porrò dominos intelligit apostolus eo sensu quē statim exponit.

Dij multi & domini multi, quo sensu.

6 NOBIS TAMEN VNVS DEVS PATER, EX QVO OMNIA. Gręcè, *Sed nobis vnus Deus* &c. quod optimè reddunt interpretes: *nobis tamē*. Et sensus est: Attamen nobis, id est fidelibus, qui de Deo per fidem rectè instituti sumus: ideoque & secundum veritatem, vnus tantum est Deus, scilicet pater, ex quo vel à quo tanquam primo authore seu principio sunt *omnia*, id est res omnes à Deo diuersę; nimirū per creationem. Non enim Filium intendit apostolus hac voce *omnia* comprehendere; nihilo magis quàm in eo quod statim post dicit, *per quem omnia*: quemadmodum nec Ioānes comprehendere voluit aut potuit dicens, *Omnia per ipsum facta sunt*. Neque enim per seipsum fieri quicquam potest. Ita locum hūc expendit Ambrosius lib. 1 de Spiritu sancto cap. 2. Cæterùm & illud obserua, Paulum sic asseuerare Dei vnitatem, vt tamen etiam innuat numerum personarum. Nam Patrem nominando consequenter & Filium in diuinis esse significat. Itaque peruersè ex hoc loco colligebant olim Ariani Filiū non esse Deum: cùm oporteat vtique Filium eiusdem esse naturæ cum Patre.

Omnia ex Deo.

ET NOS IN ILLVM. Nonnulli codices *in illo*, suffragantibus etiam Ambrosiano commentario & textu Syriaco. Verum Græcè est εἰς αὐτὸν *in eum*, vel *ad eum*. Sed & vetus Ambrosius loco jam citato legit *in illum*. Itaque sensus est, iuxta quorundam expositionem;

Quo sensu nos in Deum.

Nos in illum, scilicet vnum Deum esse; quatenus ad Deum vt finem vltimum conditi sumus, non solùm generali ratione qua cæteræ creaturæ; sed vt eum cognoscentes, per amorem ipsi inhæreamus. Vnde B. Augustinus libro 1 confessionum cap. 1 Deum sic alloquitur: *Fecisti nos ad te, & inquietum est cor nostrũ, donec requiescat in te.* Sed sciendum est illud ἡμεῖς *nos*, à Paulo dici non in persona omnium hominum, sed fidelium tantummodo: de quibus dixerat, *Nobis tamen vnus Deus* &c. quẽadmodum & in sequenti sententia, quæ huic respondet, eadem vocula *nos* ad solos fideles refertur. Itaque potior sensus huius partis est: Et nos ad illum, tanquam saluificum nostrum principium, ex quo pendemus, adducti sumus per fidem ac verum eius cultum. Hic sensus est in Græcorum commentarijs: quem & inter Latinos tradit Amb. commentator, & post eum alij nonnulli. Quod ad structuram verborum apostoli pertinet, ea duplex esse potest. Prior: ex quo omnia, & ex quo nos in illum: Altera: ex quo omnia, & in quem nos: non quo significetur nos non esse ex illo; sed præter hoc quod nos ex illo sumus, insuper, ac propria quadam ratione, nos esse ad eum. Et hanc esse germaniorem constructionem probat sententia sequens; quæ cùm similis sit formæ, non aliam constructionem admittit.

Huius loci cõstructio duplex.

ET VNVS DOMINVS IESVS CHRISTVS PER QVEM OMNIA, ET NOS PER IPSVM. Quod suprà dixit *nobis*, huc quoque referendum est: vt pars hæc respondeat ad illud quod dixerat, *& domini multi.* Sicut ergo dixit vnũ Deum, ita nunc vnum Dominum. Quod si, vt Ariani volunt, ex priori sententia consequens est Filium non esse Deum: quoniam vnus Deus ab apostolo Pater dicatur: pari ratione ex his verbis, quibus vnum Dominum vocat Iesum Christum, inferre licebit Patrem non esse Dominum: quod adeò non concedunt Ariani, vt Patrem potius ac magis Dominum dicant, quàm Filium. Nos ergo dicimus apostolum illic solum Patrem nominasse, quia Pater est fons Deitatis, vtpote diuinum esse etiam alijs personis communicans: tum quia sic ex eo omnia quæ sunt ab eo diuersa, vt tamen etiam Filius & Spiritus sanctus ex eo procedãt: hic verò solum Filium nominasse, quia is iure redemptionis in cruce factæ, Dominus noster sit. Vnde non dixit Filius, sed *Iesus Christus*, scilicet humanam eius naturam volens intelligi, secundum quam nos redemit. Eadem ratione etiam ad Eph. 4 distinctè dixit; *Vnus Dominus*, scilicet Christus: &, *Vnus Deus & pater omnium.* Vide quæ ad eum locum cõmentatur Hieronymus, ijs quæ iam diximus consentanea. Certè ad horum sacræ scripturæ testimoniorum imitationem, patres tam Niceni concilij quàm Constantinopolitani, in symbolis fidei quæ tradiderunt ecclesię, protestati sunt se credere *in vnum Deum Patrem omnipotentem*, Deinde, *Et in vnum Dominum Iesum Christum Filium Dei* &c. Qua loquendi forma adeò nihil detractum voluerunt diuinitati Filij, vt eam sequentibus verbis apertissimè astruant dicentes: *Deum de Deo, Deũ verum de Deo vero: genitum non factum, consubstantialem Patri* &c. Sensus igitur huius partis est: Item nobis fidelibus vera religione imbutis, vnus est Dominus, nempe Iesus Christus; per quem quidem vt Verbum Patris omnia sunt; quoniam vt de eo loquitur Ioannes, *omnia per ipsum facta sunt*: omnia, sicuti dictum est, à Deo diuersa (Quanquam & toti Trinitati commune est, *ex ipso, & per ipsum, & in ipso* omnia esse. Rom. 11.) Sed per quem vt hominem factũ, peculiari ratione nos sumus, quia per eius meritum redempti sumus & salutem exspectamus. Bis ergo sumus per ipsum: & quod creati, & quod redempti.

Pater fons deitatis.

Christus qua ratione noster Dominus.

Christus vnus Dominus.

7 SED NON IN OMNIBVS EST SCIENTIA. De infirmis & imperfectis nunc agit, quibus ad destructionem cedebat aliorum scientia. Non omnes, inquit, Christiani scientiam habent eorum quæ dixi nos scire; videlicet idolum in mũdo nihil esse: & nullum esse Deum nisi vnum. Quamuis enim fide teneant, nec idola, nec res per ea repræsentatas esse deos, nec vllum esse Deum præterquam vnum: non tamen hanc fidem applicant ad conclusiones particulares; scilicet idolum vt tale nihil habere virtutis, vt sanctificare vel inquinare possit cibos ipsi immolatos: ac propterea nullum prorsus esse discrimen inter esum talium ciborum & aliorum, si in se spectentur, cùm idolum nihil sit: atque id quod nihil est, haud queat vllam differentiam rebus adducere. Ad huiusmodi conclusiones applicare principia quæ simpliciter credimus, cuiusdam scientiæ est; quam negat apostolus omnibus inesse Christianis.

Idolum nihil esse, nõ omnes Christiani norunt.

QVIDAM AVTEM CVM CONSCIENTIA VSQVE NVNC IDOLI, QVASI IDOLOTHYTVM MANDVCANT. Explicandi gratia præpositionem addidit quispiam; cùm non sit in Græcis exemplaribus: vt nec in omnibus Latinis, nominatim in textu cõmentatoris Amb. Et quidem in Græcis esse non potest: quia μετὰ non iungitur datiuo casui. Tertullianus lib. de pudicitia cap. 14 legit, *in conscientia*: quemadmodum & Pelagium, Primasium atque Sedulium legisse produnt eorum commentarij: vt suspicio sit olim Græca quædam exemplaria additam habuisse præpositionem ἐν. Alioqui quæ nunc exstant omnia, & quibus vsi Græci interpretes, sic legunt: *Quidam verò cõscientia idoli vsque nunc tanquam idolothytum edunt.* Vbi ambiguum est, vtrùm illud *vsque nunc*, præcedentibus adhæreat; quod voluit noster interpres; qui eam particulam loco motam posuit inter duas dictiones præcedentes *conscientia* & *idoli*: an verò sequentibus: quod placet Caietano. Vtrumque probabile est: ac plenior erit sensus, si, quod Græci tractatores facere videntur, ad totam sententiam referatur, hoc modo: Quidam fideles, quamuis idolis ex animo renunciauerint, & credant illa non

Ambigua cõstructio.

non esse deos; tamen adhuc ea laborant infirmitate ac scientiæ defectu; vt habentes conscientiam idoli, quasi idolothytum manducent. Conscientiam idoli vocat apostolus, nõ scientiam qua quis rectè de simulacris sentiat; vt malè interpretatur & malè probat Caietanus, ea in re singularis; sed iudicium quo quis existimet idolum esse aliquid, id est alicuius virtutis: ac proinde cibos immolaticios ab idolo pati mutationem aliquam, sicque afficere & coinquinare posse edentes. Quod quidem iudicium erroneum est: atque ex eo sequitur, vt talem habens conscientiam, si edat idolothytum, edat illud quasi idolothytum: id est quasi immutatum aliquo modo per hoc quod idolis sacrificatum sit: vt eius opinione tam idolum quàm idolothytum sit aliquid.

Conscientiam idoli quam vocet apostolus.

ET CONSCIENTIA IPSORVM, CVM SIT INFIRMA, POLLVITVR. Illatiuè pars hæc exponenda est, vt sensus sit: Atque ita animus eorum erronea huiusmodi conscientia imbutus, cùm sit infirmus, eo quòd scientia careat, qua fidem vnius Dei quam habet, applicet ad particulares cõclusiones, vt suprà dictum est; polluitur peccato; dum videlicet contra conscientiam quam de idolothyto habent, existimantes edentes contaminari, de illo edunt. Obligat enim erronea conscientia, & peccatorem constituit eum qui contra illam facit; iuxta doctrinam eiusdem apostoli scribentis ad Romanos 14, vbi de Iudaica ciborum discretione differens ait inter cætera: *Qui discernit, si manducauerit damnatus est; quia non ex fide*. Porrò ne dicant firmiores se vesci quibuslibet, etiam immolaticijs; vt per hoc Deo placeant qui omnia creauit, subijcit:

Obligat erronea consciẽtia

8 ESCA AVTEM NOS NON COMMENDAT DEO. Sic eodem ad Rom. loco, *Non est enim regnum Dei esca & potus*. Sensus est; Vsus ciborum per se nihil facit ad pietatem, qua Deo placetur; ideoque non debemus nos firmiores quasi pietatis obtentu passim & indiscretè velle quibuslibet cibis vti. Sequitur probatio:

Cibus non commendat nos Deo.

NEQVE ENIM SI MANDVCAVERIMVS ABVNDABIMVS. Græcè verba sunt præsentis temporis, hic & in parte sequenti: *manducemus, abundamus* περισσεύομεν. Sensus: Nõ enim si quiduis indifferenter comederimus, idcirco meliores erimus coram Deo. Significantius ex Græco vertit Oecumenij interpres; *Neque si comedamus, aliquid nobis magni accedit*.

NEQVE SI NON MANDVCAVERIMVS DEFICIEMVS. Grçcè *manducemus, deficimus*. Sensus: Neque si non comederimus indifferenter quidlibet, sed à quibusdam cibis abstinuerimus, idcirco minus quicquã habebimus (Hoc enim Grçca vox ὑστερούμεθα significat) id est, deteriores erimus, minusque Deo grati. Nonnulli totum hunc versum, *Esca autẽ nos non cõmendat Deo*, & cætera huc vsque, accipiunt vt verba pseudapostolorum obloquentiũ; quod edere & non edere res sit indifferens: ideoq; liberè & inoffensè vtrumque agi posse. Quæ verba Paulus sibi deinceps refutanda sumat, dicendo: *Videte autẽ* &c. Sed melius est vt ex persona Pauli, prout ea iam exposuimus, continuo sermone dicta accipiantur, congruenter cum loco ad Rom. citato, *Non est regnum Dei esca & potus* &c. Atqui peruersè locum hunc contra ciborum abstinentiam ecclesiasticam adducunt hæretici, tanquam ea secundum apostolum nihil faciat ad pietatem. Non enim dicit apostolus, abstinentiam cibi nos non cõmendare Deo, sed cibum; neque negat nos si non manducauerimus, abundaturos; sed si manducauerimus. Nam nec carnes edere, propriè actus virtutis est; vt nec vinum bibere: sed à carnibus aut vino abstinere, ea ratione qua id ecclesia præcipit ac laudat. Siquidem abstinere ab eo quod vel malè concupiscitur, vel malè concupiscendi fomitem præbet, ad temperantiæ virtutem spectat. Fit autem actus religionis, quoties huiusmodi abstinentia assumitur, vt per eam carne edomita spiritus promptior reddatur ad Deo seruiendum.

A carnibus aut vino abstinere, quatenus actus virtutis.

9 VIDETE AVTEM NE FORTE HÆC LICENTIA VESTRA OFFENDICVLVM FIAT INFIRMIS. Græcè, *Videte autem ne quo modo potestas vestra hac offendiculum fiat ijs qui infirmantur*, id est, *infirmi sunt*. Cæterùm potestatem, ἐξουσίαν, intellige ius seu facultatẽ agẽdi quippiam, quam vulgo licentiam vocãt. Interpres ipse tam præcedenti capite quam sequenti, & passim alibi vertit potestatem: tametsi Græci in malam partem accipiant, potestatem hanc interpretantes immodestiam & arrogantiam; sed concomitanter, vt arbitror. Remouet autem apostolus tacitam obiectionem qua dicere poterant firmiores, se vti suo iure ac libertate; quod scirent idolum nihil esse, proindeque nihil differre idolothytà à cæteris cibis. Sed videre, inquit, id est, prouidere & cauete ne potestate hac vestra cum offendiculo fratrum infirmorum vtamini. Offẽdiculum hoc declarat sequentibus verbis.

Quam interpres vocet licentiam.

10 SI ENIM QVIS VIDERIT EVM QVI HABET SCIENTIAM, IN IDOLIO RECVMBENTEM. *Eum qui habet scientiam*, Grçcè σὲ τὸν ἔχοντα γνῶσιν, *te qui habes scientiam*. Interpres legisse videtur absque σὲ. Veruntamen & in versu proximè sequenti, quo sermonem suum Paulus continuat, pronomen est secundæ personæ, *in tua scientia*. Idolium alibi significat templum idolorum, vt 1 Mach. 10, *Et intrauerunt in Bethdagon idolium suum* (sic enim legẽdum, non *idolum suum*) *vt ibi se liberarent*. Item 3 Esdræ 2, *Et reclusit ea in suo idolio*, vbi nos legimus, *& consecrauit ea idolo suo*. Nã & 1 Esdræ 1 idipsum sic explicatè dicitur: *Et posuerat ea in templo Dei sui*. Similiter vsurpasse videtur Augustinus epistola 154 ad Publicolam, agens de viatore cibum in idolio positum inueniente. Nam idolium ibi quid vocet non video, nisi sacellum idolo dicatum; cuiusmodi in vijs publicis erant constructa. Putat Arias Montanus etiam hoc loco significari templum, aut certè

Quid idolium.

atrium

atrium templi idolorum. Nec aliter Theophylacti interpres, qui vertit idolorum locum vel delubrum. Sed quia non est verisimile eos cum quibus nunc agit Paulus, in templis accubuisse, vbi idolis offerebantur sacrificia; nec si fecissent, id Paulum fuisse prætermissurum absque grauiore & aperta reprehensione: idcirco alij idolium interpretari malunt epulum simulacrorum siue idolorum, vt Erasmus & Hentenius. Alij mensam in qua carnes idolo consecratæ proponebantur: quam Paulus infrà cap. 10 vocat mensam dæmoniorum. Alij in genere locum destinatum huiusmodi epulo, quod instruebatur ex carnibus immolaticijs. Atque hęc vocabuli illius acceptio minus recedit à prima significatione quàm cæteræ; & quidem optimè conuenit huic loco: vt sensus sit; Si enim quispiam frater infirmus viderit te qui de idolis veram habes scientiam, ideoq; ab idolothytis non abhorres; accumbere in loco vbi apposita sunt idolothyta, ijsque vesci.

NONNE CONSCIENTIA EIVS CVM SIT INFIRMA, ÆDIFICABITVR AD MANDVCANDVM IDOLOTHYTA: *Eius cum sit infirma*, Gręcè τοῦ ἀσθενοῦς ὄντος, *eius qui infirmus est*, aut potius (quoniam hoc cum epitasi dicitur) *eius, cum sit infirmus:* quemadmodum & nostrum interpretem vertisse credibile est: vt postea femininum genus pro masculino irrepserit, ex eo quod superius habetur, *Et conscientia ipsorum cum sit infirma, polluitur*. Quanquam & ex Syriaco translatum habemus hoc loco: *Nōne conscientia eius cum sit infirma* &c. In verbo *ædificabitur*, præter metaphoram etiam antiphrasin agnoscit Theophylactus: eo quod propriè tantum ad profectum qui in bono est, transferatur, velut suprà, *charitas ædificat*, & infrà cap. 10, *Non omnia ædificant*, & cap. 14, *Omnia ad ædificationem*. Certè nusquam alibi quàm hoc loco reperitur acceptum in malam partem. Verùm id non tam per antiphrasin, quàm ex adiunctione eius quod sequitur, *ad manducandum idolothyta*, per quod abstrahitur ædificandi verbum à metaphora consueta: quemadmodum & dicere solent Theologi mala exempla ædificare ad gehennam. Sic proficere per se in bono accipitur; ex adiuncto in malum: vt 2. Tim. 3, *Mali homines & seductores proficient in peius, errantes & in errorem mittentes*. Sensus verborum Pauli: Nonne frater ille hoc videns, tuo exemplo prouocabitur & inducetur ad comedendum immolaticia, non cum ea scientia qua tu id facis; sed, vt suprà dictum est, cum conscientia idoli, videlicet existimās pro sua infirmitate, idolū & idolis immolatum esse aliquid?

Antiphrasis in verbo ædificandi.

11 ET PERIBIT INFIRMVS IN TVA SCIENTIA FRATER PROPTER QVEM CHRISTVS MORTVVS EST. Non *conscientia*, vt viciosè quidam codices habent, reclamantibus omnibus vetustioribus, Græcoq; ac Syriaco textu, quibus legitur *scientia*. Græca sic habent; *Et peribit is qui infirmus est* (ὁ ἀσθενῶν) *frater in tua scientia*. Sensus: Et peccabit frater infirmus comedendo idolothytum, quo putat edentem coinquinari, proindeque rem illicitam facere: & peccādo peribit, id est à salute excidet in æternum periturus, quantum est ex parte peccati. Peribit autem in tua scientia, id est per tuam scientiam; qua dum tu malè vteris, præstas illi peccandi occasionem; eumque perdis quem Christus in tantum dilexit, vt pro eius salute mortem oppetere non dubitarit. Ad hunc modum loquens apostolus, planè significat fratrem infirmum ac scientia de qua hic agitur, destitutum, peccare mortaliter, dum exēplo fratris scientiam habentis idolothyto vescitur. Sic Rom. 14, *Noli cibo tuo illum perdere pro quo Christus mortuus est*. Vide commentarium eius loci. Notandum est apostolum in ijs qui scientiam habentes ex idolothyto comedunt, hoc quidem loco non aliud culpare, quam quod fratres infirmos scandalizēt: Verùm idem infrà cap. 10 culpat & aliud, non minus graue, quod mensæ dæmoniorum participando, socij fierent eorum, cum Dei iniuria: nec id sine scandalo infirmorum tam fidelium quàm infidelium: quemadmodum latè & pulcrè docet Augustinus sermone 6 de verbis Domini cap. 4 & sequentibus.

Idolothyto vesci peccatum mortale fratri infirmo.

12 SIC AVTEM PECCANTES IN FRATRES; ET PERCVTIENTES CONSCIENTIAM EORVM INFIRMAM, IN CHRISTVM PECCATIS. Grauitatem huius peccati, id est scandali fraterni, nunc exaggerat à persona eius in quem peccatum huiusmodi redūdat. Nam iniuria membrorum redundat in caput, & serui in dominum, & redempti in eum qui redemit; quemadmodum bene locum hunc explicat Theophylactus. Si vos, inquit apostolus, non moueat interitus fratrum; saltem moueat iniuria Christi, quæ ex fratrum interitu consequitur. Dum enim tali modo peccatis in fratres, vt percutiatis, lędatis, vulneretis eorum cōscientiam, eamque infirmam atque languentem (est enim participium ἀσθενοῦσαν in Græco) prouocantes eos exemplo vestro ad id faciēdum quod sibi minimè licitum credunt: peccatis in Christum, cuius illi membra sunt; & cuius serui sunt: vtpote sanguine & morte eius redempti: qua ratione Dominus eorum est. Ad hoc posterius magis videtur respexisse Paulus in eo quod dicit, *In Christum peccatis*. Dixerat enim, *Propter quem Christus mortuus est*.

Peccantes in fratres, in Christū peccant.

13 QVAPROPTER SI ESCA SCANDALIZAT FRATREM MEVM, NON MANDVCABO CARNEM IN ÆTERNVM, NE FRATREM MEVM SCANDALIZEM. Generali sententia superiorem doctrinam concludit. Hic rursus in Græco duplex est negatio, vehementiam addens orationi: quasi dicat: Nequaquam edam *carnem*, vel vt in Græco est, κρέα *carnes*. Quo nomine etiam caro piscium comprehenditur; vt patet ex hac eadem epistola cap. 15. *Alia caro piscium*. Verbum scandalizare, pro eo quod est offendiculo esse, & peccandi occasionem præbere, ex Græco nobis Latinis vsu receptis

Quid scādalizare.

simum

simum est. Dicit ergo Paulus: Quapropter, id est, cum tam grauiter peccet qui fratrem scandalizat, vt etiam in Christum fratris iniuria recidat: si futurum est, vt me comedente carnes, frater meus scandalizetur; potius per omnem vitam carnibus abstinebo, non solum immolaticijs, sed & alijs quibuscumque pecudum, auium, piscium; quàm vt fratrē meum edendo scandalizem. Illud simile Rom. 14, *Bonum est non manducare carnem & non bibere vinum neque in quo frater tuus offenditur, aut scādalizatur, aut infirmatur.* Quæ quidem sententia, perinde vt ista huius loci, significat quid Christianus ad euitandum fratris scandalum ex charitate facere vel omittere teneatur: quemadmodum illic annotauimus. Quare si quis nunquam posset sine scādalo fratris comedere carnes, aut alium quemlibet cibū: deberet ille tota vita ab eo cibo abstinere. Quanquam casus huiusmodi non facilè eueniat. Cùm enim intelligatur hæc doctrina de scandalo hominis infirmi, nō autem maliciosi; id est, vt Theologi loquuntur, de scandalo dato, non accepto; potest is qui infirmus est sufficienter instrui & doceri, fratrem bene agere; quodque eius facto offendi non debeat. Post quam sufficientem ac plenam instructionem, si adhuc in scandalo perseueret, non erit illud scandalum datum sed acceptum; quia non iam ex infirmitate procedet, sed ex malicia: quale erat scandalum Pharisæorum, quod Dominus in euangelio docuit non esse curandum, Matth. 15. Hinc igitur responsio patet ad istam quæstionem & similes; An catholicus debeat potius emori fame, quàm in sacra quadragesima carnes comedere, constitutus inter infideles, aut ab ijs detentus, si nihil aliud in promptu sit aut haberi possit quod edat: aut si ad esum carnium vrgeat valetudinis necessitas. Nam si qui siue fideles, siue infideles per infirmitatem scandalum ex eius facto sint passuri, durante scandalo abstinendum est, etiam cum vitæ seu valetudinis periculo. Par ratio si cederet eiusmodi comestio in detrimentum honoris diuini: vt si carnes offerantur in contemptum religionis, aut legis diuinę vel ecclesiasticæ: quemadmodum olim Eleazaro seni, & septem fratribus Machabæis; quorū martyria describuntur 2 Machab. 6 & 7. Porrò locus hic apostoli, totaque eius disputatio, satis ostendit quàm graue sit peccatum scandali fraterni: id quod etiam manifestius declarant verba Christi, quibus affirmat satius esse, vt suspensa ad collum mola asinaria demergatur quis in profundum maris, quàm vt scādalizet vnum ex pusillis, Matth. 18. Quæri hic posset de idolothytis, vtrùm extra casus supradictos, vel apostolorum tempore, quorum exstabat decretum de non edendis immolatis simulacrorū Act. 15, licitus fuerit eorum esus; vel nunc licitus sit. Sed quoniam infrà cap. 10 resumit apostolus argumentū de idolothytis; idcirco nos opportunius ad eum vsq; locum huius quæstionis explicationem differemus.

Mori potius, quā fratrem scandalizare.

Scandalū aliud datū, aliud acceptum.

Quæstionum quarundam explicatio.

Abstinendum, vt euitetur scandalū & honoris diuini detrimentum.

Scandali fraterni quā graue peccatum.

SVMMARIVM.

Docet multis argumentis se potestatem habere sumptus exigendi pro ministerio euangelico: sed abstinuisse tamen, ne quod offendiculum daret euangelio: cuius causa omnibus omnia se factum dicit. Ad perseuerantiam certaminis & cursus Christiani, quo coronam assequantur incorruptibilem, suo hortatur exemplo.

CAPVT IX.

1 NON SVM LIBER? NON SVM APOSTOLVS? Ingreditur hoc capite Paulus aliud argumentum, simile tamen superiori; quo declarat se à multis licitis abstinuisse causa promouendæ salutis aliorum: ac nominatim ab accipiendis vitæ necessarijs, quæ sibi tanquam apostolo, ab ijs quibus euangelium annunciabat, ex Christi institutione debebantur. Qua in re explicāda plusculum immoratur, vt suo etiam exemplo doceat, non modò quàm studiosè cauēda sint infirmorum scandala, præsertim in re non necessaria, & à quā facile sit abstinere, quale erat esus idolothytorum; verum in genere, quantum cuique curæ esse debeat proximorum salus atque profectus. In hoc enim tandem concludit totum hunc sermonem, ita inquiens: *Omnibus omnia factus sum, vt omnes facerem saluos.* Igitur seipsum quidem apostolus hoc capite commendat, sed iusta ratione: scilicet vt doctrinam vtilissimam, quam de scandalo fratrum euitando tradiderat, ab exemplo suo confirmet: quemadmodum illud idem facit in secunda epistola, aliam ob causam: nempe propter pseudapostolos, qui ipsius ministeriū deprimebant. Atque interim libenter occasionem arripuit pressiùs exponendi & inculcandi Corinthijs, qui ditiores erant quā largiores, quid iure deberetur ijs, qui prædicarēt euangelium. Dicit ergo: *Non sum liber? non sum apostolus?* vel, vt in Græcis codicibus ordine conuerso, *Non sum apostolus? non sum liber?* tametsi in editione Syriaca idem est ordo qui in Latinis. Sicque legunt veteres, Tertullianus lib. de pudicitia cap. 14. Augustinus de opere monachorum cap. 4, & alij. Et ipsa connexio sermonis cum superioribus, hūc ordinem postulat: quemadmodum & cum sequentibus; vt facile est animaduertere. Sunt autem erotemata, quæ vim habeant indubitatæ affirmationis: ac si dicat, omnino ac citra controuersiam se liberum & apostolum esse. Iacobus Faber hæc duo membra cum tertio sequente, *Nonne Christum Iesum* &c. legi mauult sine interrogatione, tanquam verba detractorum Pauli, ab ipso resumpta vt ea refellat: quod alioqui tumens & arrogans videatur oratio; quæ Paulinæ modestiæ non congruat. Verum *non est quod metuamus*, vt bene Erasmus annotat, *ne hæc videantur arrogantius dicta à Paulo: Nihil enim magis in illum conuenit, quam huius-*

Paulus seipsum commendans, iusta ratione.

modi

modi sancta quædam ostentatio, & pia insolentia: qua alijs quoque locis vtitur. Adde quod in tertio membro nõ est οὐ sed οὐχί, interrogãdi aduerbium; nec aliter fere in sacris literis vsurpatum. Porro liberum se dicit apostolus, non ab alieno sumptu, vt planè contra mentem apostoli Caietanus interpretatur. Nam nec ea libertas esset, sed seruitus quædam, etsi voluntaria; euangelistam ab alieno sumptu abstinere, ac de proprio viuere. Sed liberum, vt plerique interpretantur, à præcepto vetante ne ex euangelio viuat, & sumptum accipiat apostolorum more. Non enim hoc Paulo minus licebat quam cæteris apostolis. Sunt qui libertatem hic intelligant vescendi quibuslibet: nam proximè dixerat: *non manducabo carnem in æternum, ne fratrem meum scandalizem.* Id, inquit, non dixi, quasi non sit mihi liberum quiduis edere: Sed charitas fratris admonet hac libertate mihi non esse vtendum cum eius scandalo: quemadmodum vrget eadem charitas, ne sumptum à vobis accipiam tanquam vester apostolus, quamuis accipiendi ius habeam. Fortè rectius liberum intelligas generali significatione, quæ sensum vtrumque iam dictum comprehendat. Sic enim generaliter liberum se vocat infrà dicens: *Cum liber essem ex omnibus, omnium me seruum feci.* Itaque liber, id est, nemini lege aut præcepto specialiter obnoxius: veluti qui conditione aut pacto sunt alijs obligati. Apostolum verò se dicit, vt qui tãquam apostolus, vti possit apostolorum iure, quod est ex euangelio viuere. Sic enim ait 1 Thess. 2, *Cum possemus vobis oneri esse, vt Christi apostoli.* Quanquam non solis apostolis, sed omnibus euangelij prædicatoribus illud ius ex ordinatione Christi Domini competit, vt infrà docet.

Paulus quo sensu liberum se dicat.

NONNE CHRISTVM IESVM DOMINVM NOSTRVM VIDI? In Græcis ordo, *Iesum Christum.* Ne quis obijciat alios apostolos ipso maiores esse, quibus nec comparandus sit; eo quod Christum, quocum illi fuerant familiariter conuersati, nunquam vidisset; ideoque plus iuris apostolici illis meritò tribuendum: dicit & affirmat se quoque Christum in carne vidisse, nimirum oculis corporeis. Neq; enim sufficit huic loco, vbi se confert cum alijs apostolis, commentarius de visione ecstatica. Sic infrà cap. 15, *Nouissimè omnium tanquam abortiuo visus est & mihi.* Cæterùm quando viderit, num in ipsa suæ conuersionis hora, an intra triduum à conuersione proximum, an autem alio quopiam tempore (Sunt enim diuersæ ea de re opiniones) inferiùs ad locum memoratum exponemus.

Paulus Christũ in carne vidit oculis corporeis.

NONNE OPVS MEVM VOS ESTIS IN DOMINO? *Nonne,* Græcè οὐ non, quemadmodum in primo & secundo membro. Sed, vt dictum est, interrogatiuè eo vtitur apostolus; ita tamẽ vt interrogando affirmet. Certè, inquit, vos Corinthij negare non potestis me esse apostolum, neque meam apostolici muneris dignitatem imminuere debetis: vt qui apostolatu maximè functus fuerim apud vos. Nam ego primus omnium vobis Christum prædicaui, vosque fideles feci, & in Iesu Christo vos genui: ideoque *opus meum vos estis in Domino,* id est, in fide ac religione Christi. Sic enim suũ opus eos vocat in Domino, queadmodum suprà cap. 4, filios à se genitos *in Christo.*

Corinthij opus Pauli apostoli.

2 ET SI ALIIS NON SVM APOSTOLVS, SED TAMEN VOBIS SVM. *Etsi* duæ dictiones sunt, tametsi in Græco & in vetustis quibusdam Latinis, nec non in textu & cõmentario Ambros. priorum editionum, *si* tantum legitur. Non negat Paulus se alijs apostolum fuisse, qui *ab Ierusalem per circuitum vsque ad Illyricũ* repleuerat *euangelium Christi,* Rom. 15, & *plus omnibus* laborauerat, infrà cap. 15. Sed per cõcessionem quandam loquitur, ac si dicat: Esto non sim alijs apostolus: at sanè negari non potest vestrum apostolum me esse.

NAM SIGNACVLVM APOSTOLATVS MEI VOS ESTIS IN DOMINO. *Signaculum,* Græcè σφραγίς, id est *sigillum,* quod haberi solet apud homines certum signum veritatis. Nam vos, inquit, mei filij, meumque opus in Domino, certum estis argumẽtum apostolatus mei. Si quis scire voluerit an sim apostolus; vos ostendam, apud quos manifesta & indubitata mei apostolatus exstant indicia ac documenta: primum fides Christi, quam me prædicante recepistis; deinde multa & varia Spiritussancti charismata, quæ per fidem apud vos vigent, de quibus infrà cap 12 & 14. Huc referendum & illud quod scribit 2 Cor. 13, *Signa tamen apostolatus mei facta sunt super vos, in signis & prodigijs & virtutibus.*

Corinthij sigillum apostolatus Pauli.

3 MEA DEFENSIO APVD EOS QVI ME INTERROGANT, HÆC EST. Demonstratio spectat superiora, nõ sequentia, quod putant nonnulli. *Defensio,* Grecè ἀπολογία, id est respõsio quę fit defendendi causa. *Apud eos,* Græcè datiuus est sine pręposítione, τοῖς ἐμὲ ἀνακρίνουσι. Quod bene vertit interpres noster, Erasmo suffragãte, *apud eos qui me interrogant:* nec malè Faber, *aduersus eos.* Nam quod Augustinus legit *ad eos,* de opere monachorum cap. 4, minus conuenit. Porrò verbum ἀνακρίνειν propriè quidem significat diiudicare; sed ferè capitur pro eo quod est interrogare modo & via examinis. Sic enim & infrà cap. 10 semel & iterum: *nihil interrogantes* (ἀνακρίνοντες) *propter conscientiam.* Habetque verbum hoc interdum significationẽ forensem; vt Latinis, quærere; quod dicunt informationem facere. Sensus; Si qui meum apostolatum in dubium vocant, meq; discutiunt, examinant & inquirunt, quo argumento doceam apostolum me esse: respõdeo in vobis existere certa & euidentia mei apostolatus argumenta; Atque hæc mea apud illos, siue aduersus illos, defensio est.

Significatio verbi ἀνακρίνειν.

4 NVNQVID NON HABEMVS POTESTATEM MANDVCANDI ET BIBENDI? Docuit se apostolum esse; nunc probat se liberum. Qui probationis ordo nonnihil fauet lectioni Græcorum, iuxta quam initio capitis prius apostolũ,

deinde

deinde liberum se nominauit. Loquitur autem plurali numero, quia mox sibi socium adiuncturus est alterum apostolum, Barnabam. Suprà quidem singulari numero vsus; quia superiora non perinde erant Barnabæ communia; vt Dominum vidisse, & Corinthios esse opus eius; adeoque apostolum esse conferendum cum primis. Porrò potestatem ex euangelio viuendi vocat potestatem edendi & bibendi: quoniam & Christus qui potestatem illam dedit, sic eam expressit, Luc. 10 dicens, *In eadem domo manete, edentes & bibentes quæ apud illos sunt*. Sub his enim cætera vitæ necessaria comprehenduntur.

Potestas edendi & bibendi quæ sit.

5 NVNQVID NON HABEMVS POTESTATEM MVLIEREM SOROREM CIRCVMDVCENDI? *Mulierem sororem*, Græcè & Syriacè, *sororem mulierem*. Quo ordine legitur etiam in vetustis quibusdam Latinis. Atque ita citant Augustinus loco superius indicato, & Hieronymus ad cap. 27 Matthæi; sed hic quidem plurali numero *sorores mulieres*. Quanquam idem Hieronymus lib. 1 contra Iouinianum cap. 14, & ad Eustochium de custodia virginitatis cap. 8, itemque commentator Amb. Pelagius ac Sedulius tantum *mulieres* legunt: vt & Tertullianus lib. de pudicitia cap. 14, de exhortatione castitatis cap. 8, & de monogamia cap. 8. Imò videtur Hieronymus loco iam dicto contra Iouinianum, eam lectionem quæ sororis aut sororum meminit, ita Græcis codicibus propriam facere, vt à Latinis excludat. Qua tamen in re cum Latinis conuenit tractatus de singularitate clericorum, qui Cypriano perperam ascriptus, Origenis esse putatur, interprete Ruffino. Nam semel & iterum citans hunc apostoli locum, pluraliter dicit *mulieres*, nec addit *sorores*. Occasio mutandi numeri fuisse potuit, quia plurali numero dicit apostolus: *Nunquid non habemus potestatem* &c. Cur autem sororis vocabulum omissum fuerit, ratio non occurrit. Nunc certè tam Latini quàm Græci codices constanter legunt *sororem*. Quo nomine Christianam intelligi, non est dubium apud interpretes. Is enim mos erat ecclesiæ primitiuæ, Christianos, fratres; & Christianas, sorores appellare. Baronius in annalibus ad annum Domini 57, putat hunc locum accipi posse de sorore Pauli secundum carnem, cuius mentio fit Actorum 23. Verùm textus repugnat, quia loquitur plurali numero, *Nunquid non habemus potestatem* &c. & addit, *sicut cæteri apostoli*. Iam quod dicit *mulierem sororem*, vel *sororem mulierem*, simile est cum eo quod Petrus & Iacobus & Paulus ipse in Actis apostolicis Iudæos alloquentes dixisse leguntur: *Viri fratres*, vtique Iudæorum more. Constat autem Græcam vocem γυναῖκα communem esse ad significandum mulierem & vxorem. Vnde nonnulli ex hoc loco suspicati sunt Paulum habuisse vxorem; idque eo adhuc tempore

Christiani fratres & Christianæ sorores olim dicta.

quo hæc scripsit. Huius opinionis inter veteres fuit Clemens Alexandrinus; vt patet ex eius libro 3 stromatum, vbi referens huius loci verba, simul & alterius qui est ad Philip. 4, confirmat apostolo Paulo vxorem fuisse: quam tamen sororis, non vxoris loco haberet. Sic enim intelligit illud ἀδελφὴν γυναῖκα, *sororem vxorem*. Neque enim de vxore retenta ad vsum coniugalem quisquam probus interpres hunc locum intellexit. Vnde malè hinc sibi noui blandiuntur euangelici ministri, qui vxoribus se posse carere negant. Eadem porrò sententia quam tradit Clemens, inter neotericos Laurentio Vallæ placuit in suis ad hunc locum annotationibus, & Catharino in commentarijs: item Iacobo Fabro, qui vertit *vxorem*, & eam versionem in examinatione literæ defendit, plura promittens ad locum Philip. 4. Horum argumentum est, quia Paulus cum dixisset *sororem*, addidit *mulierem*: quæ additio nugatoria sit, nisi vxorem voluisset intelligi: cùm alioquin omnis soror mulier sit. In quo primum falluntur, non animaduertentes tam γυναῖκα Græcè quàm mulierem Latinè non dici nisi de ea quæ sit ætatis adultæ, vt vxor fieri possit. Quocirca non eis concedimus omnem sororem mulierem esse. Sed vt hoc dissimuletur; facilis adhuc responsio est, frequens esse, vt verborum ordine præcedat, quod constructione & sensu sequitur: idque interdum etiam fieri in appositiua locutione. Cuius rei duplex exemplum est Dan. 8 in his verbis: *Cum essem in Susan castro, quod est in Aelam regione*: quum recto ordine dicendum fuisset, In castro Susan quod est in regione Aelam. Ita 1 Machab. 3, *Transfretauit Euphratem fluuium*. Et vt de nouo testamento proferam exempla: Marc. 1 dicitur, *Et baptizabantur ab illo in Iordane flumine*. Sic enim habent Græca: non *in Iordanis flumine*. Et Hebr. 12, *Sed accessistis ad Sion montem*. Quo loco quum Erasmus & alij verterint, *ad montem Sion*; quid est cur hic displiceat vulgatum interpretem simili metathesi vertisse (si tamen ita vertit) *mulierem sororem*; nisi quia suspicio de vxore Pauli quibusdam nimium arrisit? Alioqui non magis de vxore cogitationem ingerere debet, quod dicit *sororem mulierem*; quàm si Christianam mulierem dixisset. Nec verò *sororem mulierem* aliter dicere potuit Græcè, quàm ἀδελφὴν γυναῖκα: etsi minimè vellet vxorem intelligi. Certè Paulum cælibem fuisse, quo tempore scripsit hanc epistolam, satis arbitror constare ex ipsius verbis, quæ scripsit suprà cap. 7 versu 7 & 8, & ex patrum testimonijs ibidem à nobis allegatis. Quorum authoritati Clementis opinionem de vxore Pauli inter veteres singularem, iure merito postponimus. Et quod ad hunc locum attinet, commentarium de vxore ex professo reijcit Hieronymus lib. 1 contra Iouinianum cap. 14. ac docet

Opinio quorūdā Paulum habuisse vxorem.

Soluitur argumentum dicta opinionis ex hoc loco sumptum.

Paulus cælebs.

Quã Paulus vocet mulierem sororem.

apostolum *loqui de sanctis* quibusdam *mulieribus, quæ iuxta morem Iudaicum magistris de sua substantia ministrabant: sicut legimus*, inquit, *ipsi quoque Domino factitatum*. Eadem tradit Augustinus lib. de opere monachorum capit. 4 & 5. Vterque verò ex ipsius apostoli verbis & verborum contextu conuincit falsos eos fuisse qui Græcam vocem ambiguam, interpretati sunt vxorem. Cum his planè sentiunt commentator Ambro. & Sedulius: nec non Primasius ad Augustini verba alludens. Sed & antiquissimus Tertullianus libro de monogamia capit. 8 disertè negat de vxore Paulum hic agere: probatque iisdem argumentis, quibus vsi postea fuerunt Hieronymus & Augustinus. Quem locum opponimus iis qui pro diuersa sententia Tertullianum adducunt, vtpote libro de exhortatione castitatis cap. 8 ita loquentem: *Licebat & apostolis nubere, & vxores circumducere*. Nec enim ea verba Tertullianus ex sua dicit persona, sed eorum qui secundas nuptias quas ipse oppugnat, ex hoc loco Paulino probare nitebantur, huiusmodi argumento: Si licuit apostolis vxores circumducere, licuit & accipere, etiam priore mortua: cùm sermo Pauli sit generalis. Vbi Tertullianus quod de circumducendis vxoribus dicitur, pro loco dissimulans, tantum respondet Paulum, vt ad exemplum nos suum prouocaret, his vsum non fuisse, quæ sibi licere dixerat. Vide scholion Iacobi Pamelii ad ea verba Tertulliani. Iam verò Latinis accedunt & Græci commentatores; qui omnes non de vxore, sed de muliere rerum victualium curatrice, locum hunc interpretati sunt. Eam quippe fuisse apostolorum consuetudinem, vt diuites feminas comites haberent, quibus necessaria vitæ subministrantibus, ipsi securius atque expeditius euangelio vacarent. Ac sanè ad hunc intellectum cogit exemplum Christi, cuius & authores suprà dicti, præsertim Latini, meminerunt. Nam de eo refert Lucas capit. 8, quod eum secutæ *mulieres aliquæ ministrabant ei de facultatibus suis*. Hoc autem erat mulieres circumducere. Quo potissimum exemplo idipsum fecerunt apostoli. Quod si nefas est eo loco vxorem, vel quod longè est absurdius, vxores suspicari: neque igitur hic de vxore Paulum loqui putandum est. Et quidem quod ad apostolos attinet, qui cum Christo fuere conuersati, primùm, de nullo eorum constare, excepto Petro, quod vxorem habuerit, authores sunt Tertullianus libro de monogamia capit. 8, & Hieronymus libro 1 aduersus Iouinianum cap. 14. Deinde vt habuerint: quod de omnibus præter Ioannem sentire videtur Ignatius in epistola ad Philadelphios; & nos de quibusdam non negamus: de nullo tamen omnium doceri potest, quod euangelizans vxorem circumduxerit. Nec ratio patitur id opinari de illis qui Christum

Tertulliani locus expensus.

Consuetudo circũducendi mulieres qualis.

Qui apostoli vxores habuerint.

secuti omnia reliquerant, etiam vxores, Matth. 19. Non enim facilè creditur esse continens ab vxore, qui eam apud se retinet, perque regiones & domos comitem trahit. Vt igitur ad verba Pauli redeamus; ea sensum hunc habent planum & perspicuum: An non ego & Barnabas habemus potestatem adducendi nobiscum, quoties euangelii causa terras obimus, aliquam mulierem Christianam, quæ suis sumptibus (aut etiam alienis, vt vult Caietanus) ministret nobis ea quæ sunt humanæ necessitatis? Nominat autem mulierem potius quàm virum: quia sic erat apud Iudæos consuetudo: propterea quod ad huiusmodi ministeria, vel aptiores, vel promptiores ac magis officiosæ, soleant esse mulieres. Si quæras, quomodo mulierem quæ vxor non esset, circumducere, non fuerit apud homines, saltem infirmiores, scandalosum: Respondetur, apud Iudæos non fuisse; quia fiebat consuetudine in tantum recepta, vt & CHRISTVS Dominus eandem circa se admittere non fuerit dedignatus. Neque enim assumebantur ad huiusmodi ministerium mulieres, nisi quarum castitas cum pietate coniuncta, adeò nota esset ac probata; vt omnem excluderet incontinentiæ suspicionem. Adde quod & apostolorum ea fuit vitæ perfectio, & perfectionis apud omnes existimatio; vt nemo facilè sinistrum quid, propter feminas comites, de eis suspicari potuerit. quemadmodum nec Iudæi, quantumuis maleuoli, tale quid de CHRISTO suspicati fuisse, ac ne quidem per calumniam obiecisse, leguntur. Verùm quia factum huiusmodi poterat offendere gentiles, apud quos inopinabile erat mulierem passim circumducere & non tangere: propterea Paulus gentium apostolus, ne quod obstaculum poneret euangelio, prudenter admodum existimauit ab eo sibi abstinendum. Qua de re tota sic Hieronymus in commentario super Matthæum ad illud capit. 27, *Erant autem ibi mulieres, quæ secutæ fuerant* IESVM *à Galilæa, ministrantes ei*: *Consuetudinis*, inquit, *Iudaicæ fuit*; *nec ducebatur in culpam, more gentis antiquo, vt mulieres de substantia sua victum atque vestitum præceptoribus ministrarent. Hoc quia scandalum facere poterat in nationibus, Paulus abiecisse se memorat*. Sic ille. De loco Philipp. 4, quem perinde vt istum nouatores ad vxorem Pauli referunt, agemus illic accuratè: simul ad Ignatium martyrem, quem suæ sententiæ volunt esse, responsuri.

Cur circũducere mulierem non fuerit scandalosum.

SICVT ET CÆTERI APOSTOLI ET FRATRES DOMINI ET CEPHAS? Hæc pars non ad id solum refertur quod proximè præcessit, de sorore muliere circumducenda: sed simul ad illud superius: *Nunquid non habemus potestatem manducandi & bibendi?* Quare quod de muliere circumducenda dixit, non est necesse intelligi factum ab omni-

bus

bus apostolis cæteris, & à fratribus Domini, & ab ipso Cepha, id est Petro; sed ab aliquibus istorum. Quod addit, *& fratres Domini, & Cephas*, cum auxesi dicitur. Intendit enim orationem velut gradibus quibusdam; ac si dicat; An non habemus potestatem prædictorum, quam habent, quaque vtuntur cæteri apostoli, etiam qui inter eos præcipui, id est fratres Domini; adeoque ipse Petrus princeps & caput apostolorum? Nam Petrum vltimo loco nominatum tanquam cęteris maiorem attestantur Græcorum commentarij. Sic enim & primo capite huius epistolæ gradatim ad maiores ascendit, quando post se nominauit Apollo, Petrum, Christum. Sic & angelus ad mulieres Marci vltimo, *Ite*, inquit, *dicite discipulis eius & Petro*. Fratres Domini qui dicantur tam hoc loco, quàm apud euangelistas (vt qui omnes fratrum Domini meminerunt) vetus quæstio est. Vbi primum cauendus execrabilis error infideliũ Iudæorum, qui fratres germanos Domino Iesu assignant, tanquam nato ex Ioseph & Maria coniugibus, ex quibus & illos genitos volunt. Cauendus item error Heluidij, qui Domino fratres ascribebat vterinos. Nam etsi fateretur Dominum ex Maria virgine natum, eos tamen qui fratres Domini in scriptura vocantur, eiusdem Mariæ matris Domini filios ex Ioseph postea susceptos dicebat, detrahens perpetuæ eius virginitati. Quem errorem doctè & solidè refutauit ex scripturis S. Hieronymus libro aduersus Heluidium scripto. Ecclesia verò semper vt hæresim detestata est: ipsius potissimùm virginis instructa certissimo fideque dignissimo testimonio, sic loquentis ad angelum diuini partus nuncium: *Quomodo fiet istud, quoniam virum non cognosco*? Luc. 1. Cæterum multorum opinio fuit fratres Domini vocari filios Ioseph ex alia coniuge priore; qua mortua duxerit beatam Mariam: vt quomodo Ioseph pater Domini fuit putatiuus, sic & illi fratres eius putatiui fuerint; fratres, inquam, ex eodem patre, licet matre diuersa geniti. Ita senserunt Origenes super Matth. cap. 13, Eusebius historiæ ecclesiasticæ lib. 2 capit. 1, Hilarius canone 1 in Matthæum, Epiphanius in hæresi 28, & 78. item commentator Ambros. in epistolam ad Galatas 1. & his omnibus antiquior Hyppolitus Portuensis, citante Nicephoro libro 2 suæ historiæ cap. 3. Sic quoque Theophylactus passim; vt scribens in Matth. 13 & 27, & Ioan. 19, & epistolam ad Gal. 1. item Euthymius in Matt. 12 & 27, Oecumenius in hunc locum, & Caietanus in epistolam ad Galatas. Verùm hanc opinionem Hieronymus in commentario Matthæi 12, ad apocryphorum deliramenta reijcit: & aduersus Heluidium disserens cap. 9 refellit; vocans nõ tam piam quàm audacem temeritatem eorum qui huiusce figmenti sunt authores. Certè scriptura nusquam aliquid tale significat: nec verò cõgruit

Fratres Domini qui dicantur.

Error Iudæorum.

Error Heluidij.

Aliorum opinio de fratribus Domini: sed improbanda.

dignitati beatissimæ Virginis, attribuere ei virum non virginem, sed prius vxoratum, & è priore coniugio liberis onustum; atque eorum cura distentum: cui custodia mandanda erat pueri saluatoris, simul & matris, inter pericula persequentium. Vt & hoc addam, parum decere matrem Domini, nouercam esse filiorum Ioseph. Præterea si fratres Domini putatiuè tantum dicerentur, non honoris causa Iacobum fratrem Domini Paulus appellaret Gal. 1. vt nec fratres Domini hoc loco. Nõ enim verus est honor ab excellentia putatiua. Qua ratione etiam illorum infirmatur opinio, qui fratres Domini interpretantur propinquos eius ex parte Ioseph: extenso videlicet fratrum nomine ad cognatos in genere. Nam & sic à putatiua fraternitate non receditur, vt quæ nitatur patre putatiuo. Dicamus igitur, quod habet sententia verior, eademque apud Latinos communior: fratres Domini veros intelligi, id est ex parte B. Mariæ virginis, quæ verè & propriè mater Domini fuit: extenso tamen, vt dictum est, nomine fratrum ad quoslibet cognatos seu carne propinquos: idque iuxta morem Hebraici ac Syriaci sermonis, qui frequens est in sacris literis: quod bene declarat Hieronymus aduersus Heluidium capit. 8. Confirmatur hæc sententia, primùm ex eo quod fratres Domini nusquam nominantur cum Ioseph, sed cum matre Iesu; tanquam ex eius parte fratres, id est propinqui ipsius. Loca sunt Matth. 12 & 13. Marc. 3 & 6. Luc. 8. Ioan. 2, & Act. 1. Deinde ex narratione Ioannis, qui capit. 19 Mariam Cleophæ sororem matris Domini disertè nuncupat. Erat autem Maria Cleophæ eadem cum Maria matre Iacobi & Ioseph, siue vt in Græco Iosæ (Hieronymus Iosetem vocat) fratrum Domini: quẽadmodum ex collatione Matth. 27 & Mar. 15, cum dicto loco Ioãnis, perspicuè deducit idẽ Hieronymus contra Heluidium cap. 7, & alij post eum. Nec tamen hinc colligas Mariam matrem Domini non fuisse vnigenitam suis parentibus. Nam vt secũdum & tertium Annæ matris eius maritum prorsus repudiamus; ita duas aut tres illi filias eiusdẽ nominis fuisse, quod vulgo putatur, nõ est verisimile: cum nomina filijs & filiabus imponantur ad distinctionem. Sed sororem matris Domini dixit Ioannes, eo sensu quo fratres Domini dixerat, eiusdem sui euangelij cap. 2 & 7. & quomodo sorores Domini dictæ sunt apud Matthæum 13, & Marcum 6. Fuit igitur Maria Cleophæ soror matris Domini, id est cognata, fortè consobrina, certè ita propinqua, vt eius filij fratres domini possent appellari. Qui quidem fuerunt iuxta Matthæi & Marci locis proximè citatis enumerationem, *Iacobus & Ioseph*, Græcè *Ioses*, *& Simon & Iudas*. licet opinentur nonnulli duos posteriores non fuisse germanos priorum, sed ex alia quapiam matre propinquitatem habuisse cum Christo: propterea quod Maria tantum legatur Iacobi & Ioseph mater, Mat. 27 & Mar. 15.

Alia quorundam opinio refellitur.

Communis & vera sententia de fratribus Domini.

B. Maria Vnigenita

B. Anna monogama.

Quod si ita est; fatēdum erit Iudam qui se fratrem Iacobi nominat in sua epistola, nec germanum nec vterinum Iacobi fratrem fuisse, sed tantum ea generali ratione, qua fratres, vt ante dictum est, vocantur propinqui. Porrò multi hoc loco etiam Ioannem, & consequenter fratrem eius Iacobum, inter fratres Domini numerant, vt Haymo, Aquinas, Carthusianus, glossam interlinealem secuti: & his recentiores Erasmus, Gagnæus, Hofmeisterus, Titelmannus, Guilliaudus: addo etiam Caluinum. Ac simile quid habet Theophylactus in prologo super euangelium Ioannis. Sed & vulgo putatur hos duos fratres cognationis fiducia ausos petere à Christo primas sedes in eius regno, Matth. 20. Verùm hæc opinio nata videtur ex apocryphis nec fide dignis historijs, partim ea quam refert de Ioseph viro B. Mariæ Theophylactus loco iam dicto: partim altera passim recepta, quæ B. Annæ tres filias asscribit, quarum vnam dicunt illam quæ ex Zebedæo Iacobum & Ioannem suscepit. Certè patres antiquiores huius cognationis non meminerunt. Et quidem Epiphanius vtroque loco suprà citato, disertè negat Ioannem Christo fuisse carne propinquū. Quā sententiā meritò probant hac ætate viri doctissimi Corn. Iansenius & Io. Hesselius in suis ad locum Matth. 20 cōmentarijs, & Ioan. Molanus lib 3 historiæ SS. imaginum cap. 28. Etenim cùm frequenter horum fratrum mentio fiat in scriptura; nusquam tamen quod fratres Domini fuerint indicatur: Imò potius negatur. Cùm enim inter apostolos Christi duo fuerint Iacobi; non vterque, sed alter ad discrimen alterius, frater Domini legitur appellatus.

An filij Zebedæi fratres Domini.

Negatiua probatur.

6 AVT EGO SOLVS ET BARNABAS NON HABEMVS POTESTATEM HOC OPERANDI? Græcè, *Aut solus ego & Barnabas*. Ita dictio *solus* commodius etiam Barnabam comprehendit. Cæterùm Barnabæ meminit, quod eū in prædicando gentibus euangelio, & per hoc in abstinētia sumptuum alienorum, habuisset socium. Pariter enim ad gentium conuersionē Paulus & Barnabas missi fuerūt à Spiritu-sancto, Act. 13. Hic obserua Pauli candorem, qui laudem hanc abstinentiæ non sibi soli vendicat; sed Barnabam eius participem libenter ac sponte declarat. *Hoc operandi*, id est faciendi quod cæteri faciunt, viuendi ex euangelio & mulierem circumducendi. Sic ferè Latini exponunt, ac nominatim commentator Ambr. At sciendum in Græco & Syriaco legi *non operandi*. Atque ita vertisse nostrum interpretem verisimile est. Sic enim etiam Augustinus lib. de opere monachorum cap. 7 & legit & exponit. Cuius verba Beda quoque in sua collectanea retulit. Ac meminit huius lectionis glossator interlinealis, inquiens: *vel potestatem non operandi, id est, cessandi à labore manuū*. Quę eadem verba inter lineas scripta vidimus in peruetusto codice Laudensi. Vtramq; verò lectionem adfert & interpretatur Lombardus. Estq; sensus Græcæ lectionis perspicuus: Alij, inquit apostolus, non operantur manibus, sed viuūt ex euāgelio, vtentes potestate sibi data à Christo. An solus ego & Barnabas potestatē non operandi manibus non habemus, vt & nobis liceat ex euangelio viuere? Constat autem ex alijs locis Paulum operatum fuisse manibus, præcipuè Corinthi: ne qua remora fieret euangelio currenti, si sumptum acciperet ab ijs quibus euangelium ministrabat. Idque de se iam suprà testatus est cap. 4 dicens: *Laboramus operantes manibus nostris*. Vide quæ illic à nobis annotata. Sensum hunc confirmat Græcum verbum ἐργάζεσθαι, *operari*; quo significari solet opus manuum: atque eo passim vtitur apostolus cùm de opere manuum loquitur. Hæc omnium Græcorum expositio est. Itaque miror Erasmi fluctuationem in annotationibus: vbi cùm præsentem locum bene ex Chrysostomo & Theophylacto exposuisset; postea ad diuersum sensum delabitur, tanquam *duabus negationibus οὐ μὴ vnius vice sit abusus* apostolus: quod Græca minimè permittunt, obstante articulo τοῦ, verbum infinitum determinante; τοῦ μὴ ἐργάζεσθαι, id est (vt crasè explicem) *eius quod est non operari*.

Paulis cādor.

Potestas non operandi.

7 QVIS MILITAT SVIS STIPENDIIS VNQVAM? Deinceps argumentis quibusdam ostendit, tam se quàm alios euangelij ministros habere potestatem viuendi ex euangelio. Est enim tota probatio communis omnibus euāgelij prædicatoribus, & in vniuersum ecclesiæ ministris, quatenus indigeāt sumptu ad vitam in obeundis ministerijs sustentandam. Primū autem argumentatur ab exemplis humanis, scilicet militum, agricolarum & pastorum. Neque enim miles tenetur suo sumptu militare; sed à prouincialibus, vt Augustinus loquitur, accipit decreta sibi stipendia.

Potestas viuendi ex euangelio multis argumentis probata.

QVIS PLANTAT VINEAM, ET DE FRVCTV EIVS NON EDIT? Id est: Quis prohibetur edere de fructu vineę, vel cuiuslibet arboris à se plantatæ? quasi dicat, nemo.

QVIS PASCIT GREGEM, ET DE LACTE GREGIS NON MANDVCAT? Græcè, *Aut quis*? Et *edit* potius quàm *manducat*. vt in parte præcedenti vertit idem verbum ἐσθίει. Porrò sensus est similis. Significant enim hæ percontationes, non tam quid fiat, quàm quid iure fiat, ac fieri possit. Vult autem apostolus ex his similibus intelligi, quod ei qui Christo militat in euangelij prędicatione, debeatur stipendium ex quo viuat: & quod plantanti vineam Christi, sicut apud Corinthios ipse se fecisse commemorat suprà cap. 3 dicens, *Ego plantaui*; debeatur fructus ex vinea plantata; quodque pascenti gregem ouium Christi debeatur lac & lana ex ipso grege. Bene Chrysostomus admonet Paulum non dixisse: *Quis militat, & non est diues? Quis plantat vineam, & aurum non colligit? Quis pascit gregem, & de agnis non exercet mercaturam?* Sed militi stipendium, quod Græcè est ὀψώνιον; plantatori de fructu; pastori de lacte cibum

Admonitio Chrysostomi.

assignat:

assignat: ostendens *quod oportet doctorem paruo solatio esse contentum, soloq́ necessario.*

8 NVNQVID SECVNDVM HOMINEM HÆC DICO: Græcè λαλῶ *loquor*. Plerique tam Græci quam Latini subaudiunt exclusiuam particulam; & *secundum hominem*, exponunt secundum humanam rationem: vt sensus sit, An solum ex rebus humanis mihi suppetunt argumenta ad probandum quod dico, scilicet me & Barnabam habere potestatem ex euangelio viuendi? Alij sic; Nunquid hæc dico ex humano & carnali affectu; tanquam mihi, meisq́ue commodis consulere volens? Fauere videtur huic sensui phrasis ipsa, *secundum hominem*, prout ea Paulus alias vtitur, vt Roman. 3, *Secundum hominem dico.* & huius epistolæ cap. 3, *Secundum hominem ambulatis*. & infrà cap. 15, *Si (secundum hominem) ad bestias pugnaui.* Verùm in priori sensu phrasim hanc vsurpauit Galat. 3, vbi similiter, vt hic fecit, à rebus humanis allaturus exemplum, id est à validitate testamenti humani, sic ait; *Fratres secundum hominem dico* &c. Denique eidem sensui melius respondet quod sequitur:

Quid secundum hominem loqui.

AN ET LEX HÆC NON DICIT? Græcè, *Aut nonne & lex hæc dicit?* videlicet sub allegoria hoc ipsum docens, euangelij ministros habere potestatem ex euangelio viuendi. Legem veterem intelligit; quæ certè diuina est, non humana.

9 SCRIPTVM EST ENIM IN LEGE MOYSI. Nō Moysi legislatoris, si propriè loquendum sit, sed ministri: qui legem à Deo acceptam Israelitis attulit. Neque enim scriptura Moysen vsquam legislatorem vocat. Et vtique plus est esse Dei ministrum in lege eius ferenda, quàm suam ferre legem.

Moyses nō propriè legislator.

NON ALLIGABIS OS BOVI TRITVRANTI. *Alligabis* Græcè, φιμώσεις, significantius *obligabis*, vt alij verterunt. Locus est Deut. 25. Vbi quamuis *os* non exprimitur, includitur tamen in verbo tam Hebræo quàm Græco: vt obturare, siue obligare bouem, sit ligare os eius. Noster interpres eandem vocem, 1 Tim. 5, transtulit *infrænabis*. Liranus super Deuteronomium scribens *inrostrare* vocat. Nos ibidem ex versione S. Hieronymi sic legimus; *Non ligabis os bouis terentis in area fruges tuas.* Mos enim erat apud orientales, vt & hodie in quibusdam Galliæ locis, boum opera vti ad fruges pedibus triturandas. Qui verò tenaciores erant, bobus ora obligabant, ne de frugibus quas terebant, edere possent. Quod erat inclemētiæ cuiusdam & iniustitiæ, quam lex inhibet. Hebraismum nota, *ligabis* pro *ligato*.

NVNQVID DE BOBVS CVRA EST DEO? Omnium quidem & singularum rerum curā & prouidentiam habet Deus, etiam in particulari, testante scriptura quòd Dei sapientia *attingit à fine vsque ad finem fortiter, & disponit omnia suauiter*, Sap. 8. Hinc scriptum est, *Homines & iumenta saluabis Domine*, psal. 35. & iterum, *Qui dat iumentis escam ipsorum*, psal. 146. Quare & de pecoribus ita præcipit Ecclesiasticus cap. 7, *Pecora tibi sunt? attende illis*. Ipsumque adeò præceptum seu Dei seu Sapientis datum homini de iumentis & pecoribus, arguit illa Deo curæ esse. Non igitur absolutè curam boum à Deo remouet apostolus: sed quod dicit, hunc sensum habet; Num Deo cura est de bobus; vt propter illos det hominibus præcepta; ac non potius propter ipsos homines? Nam præceptum istud de ore boui trituranti non obligando, non boum sed hominum causa datum est; tum vt clementiæ & humanitati assuescerent; Vnde Salomon, *Nouit iustus iumentorum suorum animas: viscera autem impiorum crudelia*: Prouerb. 12. tum propriè, vt quod de bobus præcipitur, intelligerent sibi multo magis obseruandum erga homines: id est, ne eos quorum vtuntur opera, fraudarent alimonia debita. Maximè verò, ad significandum quid ministris verbi diuini tanquam bobus in area dominica triturantibus, debeatur ab illis quibus ministrant. Id enim est quod sequitur:

Prouidētia Dei pertingēt ad omnia & singula.

Quo sensu non sit Deo cura de bobus.

10 AN NON PROPTER NOS VTIQVE HOC DICIT? Græcè, *An propter nos omnino dicit?* absque *non* & *hoc*: quæ voculæ etiam in multis Latinis ac probatis codicibus non habentur. Posterior adscripta videtur à nonnullis ad supplendum sensum: tametsi & in Græcis quibusdam, atque in Syris legatur. Sensus autem est: An potius existimandum est, omnino seu principaliter hoc Deū præcepisse propter nos euangelij ministros? vt iam explicatum est.

NAM PROPTER NOS SCRIPTA SVNT. Græcum verbum ἐγράφη, cum sit numeri singularis, rectius vertas *scriptum est*: quemadmodum paulo antè γέγραπται. Nihil enim est quod cogat aut suadeat pluraliter vertendum. Nam de eodem adhuc testimonio scripturæ loquitur, affirmans id quod interrogatione quærebat, an propter nos hoc dictum esset.

QVONIAM DEBET IN SPE QVI ARAT ARARE. *In spe*, id est, cum spe, Hebraismus. Hæc noua sententia est, qua ad thesim probandā, scripturæ rationem subiungit. Vbi verbum *debet* sic expone, ei debetur; quomodo si quis dicat, Ego debeo patri succedere in hereditate: tale est ac si diceret; hereditas patris mihi debetur. Igitur sensus est: Siquidem & homo qui arat, meritò sperat fructum. Namque debetur ei pro suo labore: proinde fraudandus non est spe fructus inde percipiendi. Hanc enim spem explicat id quod sequitur.

ET QVI TRITVRAT, IN SPE FRVCTVS PERCIPIENDI. Græca sunt obscuriora sic enim habent; *Et qui triturat, spei suæ participes esse in spe.* Supple *debet*. Hoc enim repetendum ex membro præcedente. Sensum verò bene reddidit interpres. Est autem huiusmodi: Et homo qui triturat fruges suas, id iure facit cum spe percipiendi fructum speratum, hoc

 est,

est, vtendi frumento à palea separato: neque ab ea spe prohibēdus est. Itaque nota in Græco spem priori loco poni pro re sperata; quemadmodum & alibi interdum, vt Gal. 5, *Ex fide spem iustitiæ exspectamus*. & Tit. 2, *Exspectantes beatam spem*. Erasmus ita vertit, *Et qui triturat sub spe, spei suæ particeps esse debet*. videlicet extrema particula *in spe*, vel *sub spe*, reducta ad verbum *triturat* initio positum. Sequuntur hoc Caietanus & alij quidam recentiores. Sed reuera coactior est ea versio: nec respondet priori membro: nec sensum facit perinde cōmodum. Quod verò quidam codices hoc loco non addunt *in spe*, inde factum arbitror, quia putabatur esse superfluum. Iam hinc colligi rursum vult apostolus, euangelij ministrū, vtpote spiritualiter arantem & triturantem in agro & familia Dei, ius habere percipiēdi fructum sustentationis ex opere suo spirituali. De quo iam sequitur.

Spes pro re sperata

11 SI NOS VOBIS SPIRITVALIA SEMINAVIMVS, MAGNVM EST SI NOS CARNALIA VESTRA METAMVS? Græcè θερίσωμεν *metemus*. Ratiocinatur ab inæqualitate dati & accepti; idque sub metaphora seminantis & metentis: qui multo plus exspectat è terra, quàm in eam proiecit. Hic verò contrarium accidit. Nam spiritualia quæ seminantur, incomparabiliter meliora sunt carnalibus quæ metuntur. Vnde nihil magnum, inquit, nobis præstatur, nec vobis onerosum videri debet, si nos spiritualia vobis subministrantes, vicissim carnalia recipiamus. Quāquam autem propter dictam inæqualitatem non potest alterum pro altero velut precium dari vel accipi: tamen ita dātur spiritualia, vt inde nascatur in dante ius & potestas carnalia percipiendi; & in accipiēte debitum reddendi. Spiritualia vocat doctrinam euangelicam & sacramenta per Spiritum-sanctum efficacia, quibus anima pascitur. Carnalia verò dicit alimenta, ac cætera subsidia quibus caro, id est corpus nutritur atque fouetur. Eandem sententiam apostolus Rom. 15 sic extulit: *Nam si spiritualium eorum participes facti sunt gentiles, debent & in carnalibus ministrare illis*. Vide quæ nos eo loco diximus.

Carnalia non sunt precia spiritualiū: iure tamē debita.

12 SI ALII POTESTATIS VESTRÆ PARTICIPES SVNT, QVARE NON POTIVS NOS? *Quare*, de suo addidit interpres, vt expressior esset interrogatio. Nam absque eo legunt etiam Latini, Tertullianus & commentator Ambr. quorum ille partem hanc sic recitat lib. de pudicitia cap. 14. *Si alij de potestate vestra consequuntur, non magis nos?* Iste verò legit ad hunc modum: *Si alij potestate vestra vtuntur, nonne magis nos?* Argumentatur apostolus ab exemplo aliorum, qui cū minus laborassent apud Corinthios in negocio euangelij, tamen ab illis alimenta sumebant. Videtur autem notare pseudapostolos, qui sub occasione qualiscūq; sui ministerij Corinthijs impensi, permultum potestatis sibi apud eos vendicabant: de quibus in 2 epist. cap. 11 ita scribit; *Sustinetis enim si quis vos in seruitutem redigit, si quis deuorat, si quis accipit*. Pro *vestræ* clarius ad sensum, atque etiam ex Græco ad verbum reddi potuit *vestri*, id est in vos. Nam sensus est: Si alij potestatis erga vos participes sunt, hoc est, vtentes apud vos potestate ministrorum euangelij: dū pro suo qualicumque ministerio recipiunt à vobis temporalia subsidia; an non potiori iure ego & Barnabas à Spiritu-sancto missi ad opus euangelij, ac primi gentium apostoli, fieri potuimus huiusmodi potestatis participes? Ego quidem apud vos, quos per euangelium in Christo genui. Barnabas autem apud alias gentes quibus euāgeliū prædicauit. Nam Barnabā Corinthijs prædicasse non apparet, neq; ex actis apostolorū, neque ex epistolis Pauli.

Pseudapostoli notati.

SED NON VSI SVMVS HAC POTESTATE. Negat se & Barnabam passim vsos fuisse ea potestate. Nā Paulum apud Macedones vsum fuisse, cōstat ex ijs quæ scribit in 2 epist. cap. 11, & ad Philip. cap. 4. Cur autem vsus non fuerit, statim dicet.

SED OMNIA SVSTINEMVS. *Omnia*, mala ex non vsu potestatis antedictæ prouenientia: nempe famem, sitim, frigus, nuditatem, vigilias, manuum laborem, cuiusmodi in 2 epist. cap. 6 & 11 recenset.

NE QVOD OFFENDICVLVM DEMVS EVANGELIO CHRISTI. En causam cur ipse & Barnabas non fuerint vsi potestate ex euangelio viuendi: ne scilicet vllum darent offendiculū euangelio Christi. *Offendiculum*, Græcè ἐγκοπὴν, id est *intercisionem, interruptionem*: & sumitur pro obstaculo ac remora: vt sensus sit; Ne vtentes potestate & iure nostro, moram inijciamus euangelio, quo minus celeriter ac feliciter currat atque fructificet. Quod contingit apud eos, qui vel sumptu grauati, vel suspicātes apostolum euangelizare sui quæstus & cōmodi causa, reddantur ab euangelio quod prædicat, alieniores. Addit & alia nonnulla offendicula Caietanus. Quanquam ipsi Paulo præcipua ratio cur apud Corinthios abstinuerit à sumptu capiendo, fuisse videtur, quā in consequentibus aperit; vt aduersus pseudapostolos, authoritatem ipsius ac ministerium cum manifesto euangelij dispendio deprimētes, integram sibi seruaret materiam gloriandi. Cæterùm apud quoscumque offendiculi periculum erat, tenebantur apostoli abstinere ab vsu suæ potestatis; secundum ea quæ de scandalo infirmorum vitando dicta sunt cap. superiori.

Offendiculum euangelij quod.

Ratio præcipua Pauli abstinendi à sumptu.

13 NESCITIS QVONIAM QVI IN SACRARIO OPERANTVR, QVÆ DE SACRARIO SVNT EDVNT? Redit ad cōfirmandam amplius suam propositionem, adferens argumentum ab exemplo eiusdem generis, eoque fundato in lege diuina: scilicet eorum qui quod sacrorum ministri sunt, ex oblationibus & sacrificijs viuunt. Hęc pars in Græco sic legitur: *Nescitis quod qui sacra operantur, è templo edunt*. Atque ita transtulit Hentenius. Erasmus quidem aliter: *ex sacrificio viuunt*. Nam Gręca vox ἱερὸν & sacrificium & templum significat: sed templum

Sacrariū pro téplo scripsit interpres.

plum multo vſitatius, maximè in ſacris literis Græcè editis: in quibus paſſim hoc nomen attribuitur templo Hieroſolymitano, non ſine alluſione ad nomen vrbis. Namque de certo templo Paulum loqui, ſignificat articulus ἐκ τοῦ ἱεροῦ. Sed & Græci tractatores de templo Iudaico exponunt: tametſi interpretes Chryſoſtomi & Theophylacti rem minus fuerint aſſecuti, vertentes *ex ſacro*: cùm apoſtolus ita coniungat hæc duo, è templo edere, & (quod ſequitur) cum altari participare: quomodo coniunxit Chriſtus Matth. 23, iurare in templo, & iurare in altari. Quod ergo noſter interpres ſacrarium dixit, templum intelligere debemus, quemadmodum diſertè Sedulius exponit: idque iuxta aliam quandam veterem tranſlationem, quæ citante Auguſtino lib. 2 de ſermone Domini in monte capit. 16, & de opere monachorum cap. 9, ſic habet: *Neſcitis quoniam qui in templo operantur, quæ de templo ſunt edunt?* Cui conſonat tranſlatio Syriaca: *Neſcitis quod qui in domo ſancta miniſtrant, ex domo ſancta alantur?* Ex quibus etiam perſpicitur, apoſtolum hac parte non voluiſſe ſignificare legem gentilium; vt in altari legem Iudæorum; quod putat Amb. commentator, & poſt eum alij: ſed potius vtroque membro ad eandem legem Iudæis datam reſpexiſſe: vt procedat argumentatio à miniſtris veteris legis ad miniſtros nouæ. Porrò ſacrificium quod Eraſmus reddere maluit, in ſcripturis non ἱερὸν, ſed θυσία ſolet appellari. Sacra operantes, ſiue in templo operantes vocat apoſtolus eos qui ſacra obeunt miniſteria: quæ quidem varia erant, ſed præcipuum illud quod in offerendis ſacrificijs verſabatur. Edere è templo eſt viuere ex oblationibus templi, qualeſcumque eæ ſint: erant enim & oblationes variæ, partim lege præſcriptæ, partim ſpontaneæ: & inter has etiam pecuniariæ, quæ mittebantur in gazophylacium.

Sacra operantes edere è templo, quid ſit.

ET QVI ALTARI DESERVIVNT, CVM ALTARI PARTICIPANT? Voculam *&*, Græca ac multa Latina non addunt. *Altari*, Græcè θυσιαστηρίῳ. Qua voce cum paſſim altare ſignificetur, & Eraſmus quoque ſic vertat alibi, mirum ſanè cur hoc loco ſacrarium, & capit. ſequenti verſu 18 ſacrificium pro altari ſcripſerit: Qua in re neſcio num quis alius interpres ei ſuffragetur. *Qui deſeruiunt*, Græcè προσεδρεύοντες, *qui aſſident*. Cuius vocis emphaſim Chryſoſtomus & Theophylactus annotarũt, vt quæ ſonet continuam & perſeuerantem ſeruitutem: quam & Latinè vocamus aſſiduã. Atque eandem vim habere poteſt Latinum verbum interpretis *deſeruiunt*. Nam præpoſitio *de* interdum auget in compoſitione, vt demiror, deamo. Porrò ſimilis erat conſideratio in vocabulo huic cognato εὐπάρεδρον, ſuprà cap. 7 verſu 35. Senſus apoſtoli eſt: eos qui aſſiſtunt altari, ſiue ipſi ſacrificia offerentes, ſiue offerentibus miniſtrãtes, ſuas accipere partes ex oblatis. Nonnulli membrum hoc à priori ita diſtinguunt, vt illud ad ſacerdotes pertineat, iſtud ad Leuitas. Magis veriſimile eſt vtrumque vtriſque eſſe commune. Nam & ſacerdotes & Leuitæ ſacra templi atque altaris miniſteria exercebant, etſi non eadem omnia. Vtrique etiam ex oblatis templi atque altaris participabant. Exſtant de his in lege præcepta, Num. 18, Deuter. 10 & 18, & paſſim in Leuitico.

Quid altari deſeruire.

14 ITA ET DOMINVS ORDINAVIT IIS QVI EVANGELIVM ANNVNCIANT DE EVANGELIO VIVERE. Sic igitur, inquit, etiam Chriſtus Dominus in ſua, id eſt noua lege ordinauit atque conſtituit, vt qui euangelium annũciant, ex euangelio viuant. Igitur hæc pericope partim infertur ex præcedentibus, argumento, vti dictum eſt, à veteri lege ad nouam. (Si enim miniſtris antiquæ legis attributum fuit à Deo ius ex ſuo miniſterio viuẽdi; quanto magis æquum erat idem ius à Domino cõſtitui pro miniſtris nouæ legis?) partim noua probatio eſt thematis Paulini, eademque præcipua; qua ad extremum allegat ſuper hac re conſtitutionem expreſſam Domini Ieſu: ſcilicet eam quam fecit tunc quãdo mittens apoſtolos ſuos ad prædicãdum regnum cælorum, dixit eis; *Nolite poſſidere aurum, neque argentũ, neque pecuniam in zonis veſtris*, & quæ ſequuntur, hac denique ſubiecta ratione: *Dignus enim eſt operarius cibo ſuo* Et iterum quãdo mittẽs ad idem opus diſcipulos ſeptuaginta duos, eis dixit: *In quamcumque domum intraueritis, in eadem domo manete, edentes & bibentes quæ apud illos ſunt Dignus eſt enim operarius mercede ſua*. His enim & huiuſmodi verbis, poteſtatem dedit Dominus ſuis diſcipulis & omnibus euangelij miniſtris, ſumendi vitæ neceſſaria ab ijs quibus euangelium prædicant. Ordinauit ergo Dominus, non præcipiendo vt accipiant, ſed dando poteſtatem accipiẽdi. Quæ tamen ordinatio cõtinet præceptum, quo teneantur illi quibus euangelium annũciatur, alere euangelij miniſtros. Vnde & horum debitores illos vocat apoſtolus Rom. 15 verſ. 27. Nam ipſis euangelizantibus non eſſe præceptum vt accipiant, liquet exemplo Pauli & Barnabæ, qui ne quod offendiculum euangelio Chriſti darent, ea poteſtate non ſunt vſi; quod vtique erat magnæ & perfectæ charitatis: tantum abeſt vt præcepto Dominico contrauenirent. Hanc illorum perfectionem imitantur hodie religioſi, qui cum annuncient populo verbum Dei, quædam etiam ſacramenta miniſtrent; nihil tamen pro iure exigunt, ſed mendicato victum quærunt.

Ordinatio Chriſti, vt qui euangeliũ prædicãt, de euangelio viuant.

Paulinæ perfectionis imitatores hodie religioſi mendicantes.

15 EGO AVTEM NVLLO HORVM VSVS SVM. Cùm, inquit, tot ſint argumenta poteſtatis noſtræ, hactenus à me producta, ab authoritate, ratione, exemplis: nullo tamen eorum vſus fui; ne quidem ordinatione Chriſti, vt à vobis alerer. ac ſi dicat: Pro poteſtate mea non certaui argumentis, quum apud vos eſſem: ſed magis eam diſſimulaui, ſuſtinens inediam, meque meo labore tranſigens: quemadmodum ſcribit in 2 epiſt. cap. 11, *Cum eſſem apud vos, &*

egerem, nulli onerosus fui. Hic iam se solum nominat Paulus Barnaba prætermisso: quia causa cũ Corinthijs & pseudapostolis, quã deinceps tractat, erat Paulo propria.

NON AVTEM SCRIPSI HÆC, VT ITA FIANT IN ME. *Fiant*, Græcè γένηται. Quod hoc loco numeri est ambigui: vt etiam verti possit: *fiat*. Idque loco magis quadrat. Nam sensus est: Ac ne nunc quidem ideo hęc scripsi, vt similiter erga me fiat, sed ad hoc vt ostendam quod initio proposui, me tanquam apostolum Christi & ministrum euangelij, ius & potestatem habere viuendi ex euangelio.

BONVM EST ENIM MIHI MAGIS MORI, QVAM VT GLORIAM MEAM QVIS EVACVET. Specialem nunc rationem indicat instituti sui, cur à sumptu apud Corinthios abstinendum sibi statuerit. Dictio *magis* determinat *bonum*: ac si dicat, *Melius est enim mihi mori*; quomodo transtulerunt Theophylacti & Oecumenij interpretes. Nam quod ipsum comparatiuum apostolus non expressit, idiomatis est Hebræi, quo positiuus accipit vim comparatiui sequente vocula *quàm*, etiam non addito *magis*, quod addere non solent: licet hoc loco Paulus suppleat ex vsu sermonis Græci. Porrò gloriam seu gloriationem, (est enim Gręcè καύχημα, tam hic quàm in versu proximo) eam intelligit, qua gloriabatur aduersus pseudapostolos, qui Corinthijs graues erant & sumptuosi, quemadmodum expressè dicit in 2 epist. cap. 11 verbis superius allatis. Aduersus hos enim gloriam sibi pepererat gratis euangelizando: quam & omni studio conseruare volebat; adeò vt potius eligat mori, id est fame & egestate confici, quàm vt patiatur à quoquam Corinthiorum volente sibi victum suppeditare, gloriam illam euacuari: id est, inanem & cassam reddi: quod cõtingeret hac erepta sibi gloriandi materia. Sẽsum hunc tradit Augustinus lib. 2. de sermone Domini in monte cap. 16, desumptum videlicet ex ijs quæ in posteriore epistola cap. 11, scribit idem apostolus: vbi cum de hac eadem gloriatione mentionem fecisset, ista subiecit: *Quod autem facio, & faciam: vt amputem occasionem eorum qui volunt occasionem: vt, (in quo gloriantur) inueniantur sicut & nos.* Sed de sensu horum verborum suo loco plenius. Qui verò de gloria regni cælestis locum pręsentem interpretati sunt, non satis attendisse videntur ad significationem vocabuli Græci, & ad scopum apostoli. Quanquam ex consequenti, rectè contra hæreticos, ex his & sequentibus verbis statuatur gloria singularis, quã apud Deũ cõsequũtur qui opera faciũt supererogationis atque consilij, id est, ea quæ sic cõmẽdantur, vt tamẽ de ijs absolutè nõ sint tradita præcepta.

Gloria Pauli aduersus pseudapostolos.

Opera supererogationis.

16 NAM SI EVANGELIZAVERO, NON EST MIHI GLORIA. Quidam Latini codices legunt, *Nam & si euangelizauero*. Verum particula *&* nec in Gręcis est, nec in melioribus Latinis: adeoque quo ad sensum, redundat. Nam, inquit, si euangelizem, Græcè εὐαγγελίζωμαι) id est, si euangelium prædicem, non est vnde gloriari possem aduersus pseudapostolos, tanquam aliquid faciens supra id quod ex Christi præcepto me facere oporteat. Vnde sequitur.

NECESSITAS ENIM MIHI INCVMBIT. Scilicet euangelizandi. Necessitatem intellige ex præcepto Christi. Nam vt alij apostoli expresso Christi præcepto iussi fuerant prædicare euangelium, Matth. 28, Mar. 16, & Act. 1. sic & Paulus non semel sed sæpius: primum quando ei cælitus vocato à Domino dicta sunt illa, quæ ipse plenius coram Agrippa rege narrat Act. 26. Deinde quando ei reuerso Hierosolymam & in templo oranti, per reuelationem à Christo dictum est: *Vade, quoniam ego in nationes longè mittam te*: quemadmodum de se refert Act. 22. Rursus, quando dixit Spiritussanctus ad ecclesiam Antiochenam: *Segregate mihi Saulum & Barnabam in opus ad quod assumpsi eos*, Act. 13. His adde iussionem ei factã, quando suum euangelium accepit per reuelationem Iesu Christi, vt ipse scribit ad Gal. 1. Quæ tamen an diuersa sit à superioribus, & quando facta fuerit, haud satis constat. Nos ad dictum locũ epistolę ad Gal. ea de re quid nobis videatur, annotabimus.

Necessitas præcepti.

VÆ ENIM MIHI EST, SI NON EVANGELIZAVERO. Græci codices paucis exceptis habent οὐαὶ δέ, *væ autem*. Quod tamen illatiuè videtur exponendum, hoc sensu: Ideoque æternam maledictionem mihi accersam, tanquam Dominici præcepti transgressor, si non euangelizem, id est, si munus euangelij prædicandi deseram. Hoc væ Dominus exponit, vbi seruũ qui talentum sibi commissum non dederat ad vsuram, sed absconderat in terra; damnat hac sententia: *Seruum inutilem eijcite in tenebras exteriores. Illic erit fletus & stridor dẽtium.* Mat. 25. Commentarius iste Gręcorum est: & inter Latinos Hieronymi in enarratione Ieremiæ capit. 21. Minus probabile quod Augustinus lib. 2. de sermone Domini in monte cap. 16, & de opere monachorum cap. 10, putat hic intelligi necessitatem accipiẽdi vitæ necessaria, premente scilicet egestate: & væ interpretatur eandem egestatem; quod nempe sine euangelio Paulus non posset vitam transigere: non quod ita res haberet, sed quod sic homines opinarentur, videntes eum accipere victum ex euangelio. Minus, inquam, probabile. Nam absolutè dixit apostolus: *si euangelizauero*, non addendo, victum accipiens ex euangelio, vel aliquid tale. Deinde priorem sensum confirmant quæ sequuntur.

Pœna ministri non euangelizantis.

17 SI ENIM VOLENS HOC AGO, MERCEDEM HABEO. *Volens*, Græcè ἑκών, *vltroneus, voluntarius*. Et sensus est: Quod tamen si volens, id est libenter & ex animo faciam, hoc est euangelizem; nimirum studẽs promouere gloriam Christi, & quęrens euangelij fructum, id agẽs vt quamplurimos Christo lucrifaciam; mercedem habeo repositam apud Deum. Mercedem enim intelligit bonis doctoribus promis-

Merces euangelizantis ex animo.

ſam: de qua dixerat cap. 3, *Si cuius opus manſerit, quod ſuperædificauit, mercedem accipiet.* & de qua Daniel cap. 12, *Qui docti fuerint, fulgebunt quaſi ſplendor firmamenti: & qui ad iuſtitiã erudiunt multos, quaſi ſtellæ in perpetuas æternitates.* Merces igitur hæc diuerſa eſt à gloria, ſeu gloriatione, de qua paulo antè.

SI AVTEM INVITVS, DISPENSATIO MIHI CREDITA EST. Id eſt, ſi non ex animo & prõpta voluntate ſeruiendi gloriæ Chriſti id faciam: ſed vel coactus timore pœnæ, quoniam alioqui væ mihi eſſet; vel in eo munere priuata ſpectans commoda, quemadmodum multi qui in euangelio Chriſti prædicando, quæ ſua ſunt quærunt, non quæ Ieſu Chriſti: nihilominus tamen euangelij diſpenſatio mihi commiſſa eſt, ſaltem vt ſeruo; quaſi dicat, etiam ſic per me diſpenſatur euangelium Chriſti, licet non ad meam ſed aliorum tantum vtilitatem.

Inuitus euangelizare quis dicatur.

Nam inuitus euangelizat, non ſolum qui timore compulſus euangelizat, ne puniatur; quomodo Balaam benedixit filijs Iſrael, Numer. 22, verùm etiam qui id facit, non ipſum amans euangelium ſed ſuas vtilitates ex euangelio; cuius alioqui prædicãdi moleſtiam nollet ſuſtinere. Iſto fere modo locum hunc tractant expoſitores Latini, plerique ſecuti gloſſam ordinariam ex Auguſtino deſumptã. Meminit autem apoſtolus diſpenſationis concreditæ, ne quis contemnendum putet euangelium quod prædicatur per ſeruum malum & ſua quærentem. Non enim quod ſuum eſt, annunciat, ſed quod Domini, diſpenſat. Aliter interpretantur hunc locum Græci, iiſque conſentientes Gaignæus & Caietanus.

Græcorũ improbabilis expoſitio.

Nam volentem intelligunt eum qui facit nullum habens præceptum, ſed ſponte ac motu proprio; quem dicunt habere mercedem, non qualẽlibet euangeliſtis debitam, ſed magnam & multam, ſcilicet præ alijs qui ſumptum accipiebant. Inuitum autem interpretantur eum qui facit ex præcepto & iniuncta ſibi diſpenſatione: etiamſi libenter & ex animo faciat. Sed hic commentarius nimium profectò violentus eſt. Nam vt de mercede taceam, quæ nuſquam eo modo ſumitur; iſta ratione fatendum eſſet, omnes apoſtolos inuitos euangelium prædicaſſe; & tam angelos quàm homines inuitos facere, quæcumque faciunt ex Dei præcepto; denique Chriſtum hominem inuitum prædicaſſe euangelium; & cætera quæ pro noſtra ſalute in carne geſſit, inuitum egiſſe; quæ vt ageret, mandatum habebat à Patre. Quod quidem dicere quàm ſit abſurdũ, quis non videt?

18 QVÆ EST ERGO MERCES MEA? *Mea,* Græcè μοι, *mihi.* Interpres legiſſe videtur μου *mea.* Verùm ſenſus vnus eſt: Quid faciendo mercedem accipiam, præmium conſequar à Deo? Huic interrogationi reſpondet, ſubiungens quod ſequitur.

VT EVANGELIVM PRÆDICANS, SINE SVMPTV PONAM EVANGELIVM. *Sine ſumptu,* Græcè ἀδάπανον, ac ſi dicas, *inſumptuoſum,* hoc eſt *gratuitum,* vt vertit Eraſmus. Sic enim loquitur ipſe Paulus in epiſt. 2 cap. 11, *Gratis euangelium Dei euangelizaui vobis.* Neq; hic in Græco ſimpliciter eſt *euangelium,* ſed *euangelium Chriſti.*

Quid ſine ſumptu ponere euangelium.

Senſus: Ita demum mercedem ac præmium boni doctoris à Deo exſpectabo, ſi prædicans euangelium Chriſti, ſumptum ab ijs quibus prædico non accipiam. Hoc eſt enim euangelium ponere ſeu facere inſumptuoſum atque gratuitum. Nam ponere pro facere frequens eſt in ſacris literis. Porrò ſequentibus verbis explicat, quatenus teneatur euangelium ſine ſumptu ponere, ſic vt aliter mercedem non ſit habiturus: quum iam ſuprà ſatis oſtenderit accipiendi ius ac poteſtatem ſibi nequaquam deeſſe.

VT NON ABVTAR POTESTATE MEA IN EVANGELIO. Græcè, εἰς τὸ μὴ καταχρήσασθαι, *ad non abutendum.* Eraſmus, *in hoc ne abutar* &c. Significat ergo ſe eatenus teneri ad ponendũ ſine ſumptu euangelium, ne in euangelio prædicando poteſtate ſua qua ſumptus accipere poterat, abuteretur. Hoc autem faceret, ſi paſſim & indifferenter apud quoſcumque prædicaret, ſumptus acciperet. Vnde dicit alibi; *Omnia mihi licent, ſed non omnia expediunt:* & iterum, *ſed non omnia ædificant.* ſuprà cap. 6, & infrà cap. 10.

Multa in genere licita, in particulari ſunt illicita.

Multa namque licita ſunt in genere; quæ nullo præcepto leguntur prohibita; quæ tamen in particulari ſæpe redduntur illicita, ſeu propter ſcandali periculum, ſeu propter aliud. Huic ſenſui planè reſpondent ea quæ ſequuntur. Ex quo illud etiam liquet, quomodo negauerit apoſtolus ſe habiturum mercedem, ſi ſumptum ex euangelio accipiat.

Quomodo mercede careturus qui ſumptum accepit.

Nam ſi non habita ratione profectus euangelij quis ſumptu grauet auditores, nec infirmorum ſcandala curet; is vtique non volens euãgelizat, ſed inuitus, iuxta ſuperiorem expoſitionem. Oſtendit enim ſe non id facere ſtudio propagandi euangelij, & promouendæ gloriæ Chriſti; ſed ſui commodi; ideoque mercede fruſtrabitur. Rurſus hunc locum aliter exponunt Græci, mercedem intelligentes vt antè, maiorem & excellentiorem: abuſum verò per vſum interpretantes. Sed & hæc mihi coactiora videntur. Nec verò conuenit Paulinæ modeſtiæ maiorem ſibi mercedem & gloriam apud Deum promittere, quam eſſent accepturi alij ſincerè euangelium prædicantes; etſi ſumptum acciperent: quum præſertim etiam in illos competeret, quod ſuprà dixit, nullum dare offendiculum euangelio Chriſti: & quod hic deinceps de ſe prædicat, omnibus omnia factum eſſe: maximè verò in Petrum qui plus cæteris Dominum diligebat, Ioan. 21. Atqui non omnibus eædem occurrebant cauſæ, cur id facerent apud ſuos, quod apud Corinthios Paulus ſe feciſſe memorat. Nec dubium quin & illi vſu poteſtatis huius abſtinuerint, vbicumque ſpiritus ac ratio dictabant abſtinendum eſſe, quemadmodum Paulo. Qui & ipſe cauſis abſtinendi ceſſantibus, aliorum apoſtolorum more ſumptus non renuebat; velut

apud

Quaestio, quomodo Paulus fecerit opus supererogationis.

apud Macedones & alibi. At quæres, quomodo Paulus non accipiendo sumptum ex euangelio, fecerit opus supererogationis: si ad non accipiendum vinculo saltem charitatis obstrictus erat; ne vel scandalum daret infirmis, vel occasionem relinqueret aduersum se gloriandi pseudapostolis? Respondeo. supererogationis opus dici, non quod dum fit, nullam vel minimam ex lege charitatis obligationem habet: sed quod simpliciter ac nudè consideratũ non est præcepti, sed consilij: licet ex circumstantijs aliquam, nunc maiorem, nunc minorem accipiat obligationem. quemadmodum & per circumstantias viciatur interdum. Tale erat sine sumptu ponere euangelium. De quo Paulus Act. 20 ad episcopos Asiæ sic ait: *Omnia ostendi vobis, quoniam sic laborantes oportet suscipere infirmos.* Vide quæ de huiusmodi operibus scribit Augustinus libr. 1 de adulterinis coniugijs cap. 14 & sequentibus.

Responsio.

19 NAM CVM LIBER ESSEM EX OMNIBVS, OMNIVM ME SERVVM FECI. Græcè, ἐλεύθερος γὰρ ὢν, *Liber enim existens.* Quod potest etiã ita verti, *Nam cùm liber sim.* Superius enim dixerat, *Non sum liber?* Sicque legit Augustinus de opere monachorum cap. 11. Quod sequitur, *ex omnibus*, alij vertunt, *ab omnibus:* vt liberum ab omnibus se dicat, quod non sit alienæ potestatis, quod nulli seruus. Rursus illud, *omnium me seruum feci*, Græcè est, πᾶσιν ἐμαυτὸν ἐδούλωσα, *omnibus meipsum seruum dedi, feci, subieci.* Dicere vult apostolus, non solum se non vsum fuisse apud Corinthios potestate viuendi ex euangelio: verumetiam studiosè semetipsum omnibus, quibuscumque euangelium ministrabat, accommodasse: nec id vt gloriam apud homines captaret; quod videri cuiquam posset, quia gloriationis mẽtionem suprà fecerat; sed ex amore salutis proximorum, & vt ipse etiam præmij in euangelio promissi, quod paulo antè mercedem vocauerat, particeps fieret. Cùm, inquit, liber sim vel essem ab omnibus, id est nemini mortalium subiectus, nec Iudæo, nec gentili, sed meæ potestatis, meique iuris; tamen omnibus me vt seruum subieci, omnium vtilitatibus vsque hodie subseruio.

Paulus omnium seruus, quo sensu.

VT PLVRES LVCRIFACEREM. Vel *lucrifaciam*, id est, vt quam plurimos acquirã Christo, saluosque faciam. Sic enim infrà: *Omnibus omnia factus sum, vt omnes facerem saluos.*

20 ET FACTVS SVM IVDÆIS TANQVAM IVDÆVS, VT IVDÆOS LVCRARER. Erat quidẽ Paulus gente Iudæus, ex tribu Beniamin: sed hic religione & secta Iudæos intelligit, hoc est, eos qui legalium obseruationem sibi necessariam ad salutem arbitrabantur; Iudaizantes vocari solent. Iudæis, inquit, cum quibus mihi conuersandum fuit, factus sum *tamquam Iudæus*, id est, similis illis; intellige quoad actiones quasdam & obseruationes exteriores: non tamen quoad fidem internam: qua certissimè tenebat legis Mosaicæ cærimonias esse per Christum abolitas; proindeque non amplius

Paulus Iudæis factus tanquam Iudæus.

cuiquam ad salutem obseruatu necessarias. Quas tamen ipse quum apud Iudæos ageret obseruabat, velut circumcidẽs Timotheum, tondens sibi caput cum voto secundum legẽ: ac rursus ex voto sese purificans, diesque purificationis in templo cum oblationibus annuncians (quæ leguntur Act. 16, 18, 21 & 24) item abstinens à cibis secundum legem immundis ac vetitis: vt per hæc & huius generis alia, sese Iudæis assimilãs, facilius eos ad Christum attraheret. Neq; verò, sicut opinati sunt quidam, simulata erat illa legis obseruatio. Verè enim Paulus in talibus legem seruabat; dicente ad eum Iacobo, *Ambulas & ipse custodiens legem*, Act. 21. non tamen vt legi obnoxius, quam sciebat esse iam mortuam, ideoq; vim obligandi penitus amisisse; sed propter aliorum salutem. Nam & Christus Dominus legem seruauit, legi non obnoxius. Sensum hunc probat id quod explicando sequitur.

Legalia Paulus obseruabat, non simulatè, sed verè.

21 IIS QVI SVB LEGE SVNT, QVASI SVB LEGE ESSEM. Græcè, *ijs qui sub legem, tanquam sub legem.* tametsi rectè vertit & supplet interpres, Erasmo suffragante. Sensus enim est: Iudæis qui legem Moysi tanquam adhuc necessariã, seruant, aut seruare se profitentur, ideoque legis seruitute premũtur, à Christi gratia adhuc alieni: similis factus sum, obseruans ea quæ legis sunt. Erant ergo Iudæi sub lege, quãquam abolita; & adhuc hodie sub lege sunt, non per legis vigorem, sed per conscientiam errantem: dum falsò credunt legem adhuc vigere, sibiq; necessariò obseruandam esse. Vide quę de hac phrasi Paulina, sub lege esse, diximus ad illud epist. ad Rom. 6, *Non enim sub lege estis, sed sub gratia.* Chrysostomus & Theophylactus eos qui sub lege sunt, interpretantur proselytos, aut certè eos qui ex Iudæis Christi religioni iam accesserant, & adhuc tamen lege detinebantur. Quod posterius Theodorito placet. Ambrosiaster & alij post eum Latini de Samaritanis exponunt, qui receperant quinque libros legis. Adiungũt his Liranus & Carthusianus Sadducæos. At verò nihil prohibet generaliter hanc partem accipi, velut explicationem, vt dixi, superioris. Nam & id suggerit Chrysostomus: & ita sentit Caietanus.

Iudæi sub lege, quãquam abolita.

(CVM IPSE NON ESSEM SVB LEGE.) Id est: cùm probè scirem me lege Mosaica non teneri. Hanc parenthesim Græci & Syri codices nõ habent. Augustinus tamen legit, *cùm non sim ipse sub lege.* Habetur etiam in textu commentarij Ambrosiani, sed non exponitur.

VT EOS QVI SVB LEGE ERANT, LVCRIFACEREM. Nempe Christo: ad eius fidem illos adducendo. Hunc enim finem apostolus in obseruandis legalibus habebat propositum. *Erant* interpretis supplementum est, quemadmodum suprà *sunt:* quod & hic scribi potuit, & in parte sequenti.

IIS QVI SINE LEGE ERANT, TANQVAM SINE LEGE ESSEM. In Græco tres tantum dictiones sunt, τοῖς ἀνόμοις ὡς ἄνομος, id est ad verbum, *exlegibus tãquam exlex.* Quod tamen

interpres

Gentium epitheton, esse sine lege.

interpres bene & explicatè pluribus verbis reddidit, nisi quod hoc loco *sunt* malim quàm *erant*. Est enim gentium epitheton perpetuũ, esse sine lege, id est, scriptam legem non accepisse: quomodo de ijs etiam ad Christum conuersis loquitur apostolus Rom. 2, *Gentes*, inquit, *quæ legem non habent, naturaliter ea quæ legis sunt faciunt*. Sensus: Ijs quibus lex scripta non est data à Deo, id est gentilibus, factus sum similis in eo quod legem scriptam apud eos non seruaui: idque ne meo exemplo viderer inducere eos ad subeundum iugum legis Mosaicæ: tum ne legis obseruatione eos alienarem à Christo. Hoc quemadmodum fecerit apostolus, liquet ex ijs quæ scribit in epistola ad Gal. cap. 2. Græca vox ἄνομος etiam iniquum & impium significat: sed ea significatio præsenti loco non quadrat. Iam ne malè quis intelligat quod dicit, *tanquam sine lege essem*: quasi sine lege fuerit, quomodo gentiles Dei legem omnino non seruantes; subnectit parenthesin.

(CVM SINE LEGE DEI NON ESSEM, SED IN LEGE ESSEM CHRISTI) Græca, si verbum verbo reddas, ita sonant: *non existens exlex Deo, sed inlex Christo*. Sunt enim in Græco compositæ dictiones ἄνομος, ἔννομος, iucundam inter se paronomasiam habẽtes. Sensus est: Quũ tamen reuera non sim nec viuã sine lege Dei, sed obseruem legẽ Christi cui sum obnoxius. Quod apud Chrysostomum & Theophylactum pro tertio casu θεῷ legitur secundus θεοῦ, sensum non variat: tametsi & Syriaca versio habet *Deo*. Hic duo sunt obseruanda: contra veteres quidem hæreticos, Christum vocari Deum. Probat enim apostolus se non esse sine lege Dei, ideo quod sit in lege Christi. Quæ probatio firma nõ esset, nisi Christus sit Deus. Contra nouos autem, Christum nobis datum esse, non solùm vt redemptorem cui fidamus; verum etiam vt legislatorem, cui obediamus: vt definiendo loquitur synodus Tridentina sess. 6, can. 21.

Christus Deus, idẽque non solum redẽptor noster sed & Legislator.

VT LVCRIFACEREM EOS QVI SINE LEGE ERANT. Græcè, *vt lucrifaciam exleges*, hoc est, gentiles. Proinde vel *erant*, vel potius *sunt* exprimendum in Latino.

22 FACTVS SVM INFIRMIS INFIRMVS, VT INFIRMOS LVCRIFACEREM. Græca cõstanter habent: *Factus sum infirmis tanquam infirmus*, textu Syriaco suffragante. Quod etsi ab apostolo scriptum non esset; ex superioribus tamen intelligi poterat, atque etiam oportebat, si infirmum accipit eodem modo. Neque enim Paulus infirmis verè infirmus factus erat, qui dicit Rom. 15, *Debemus nos firmiores, imbecillitates infirmorum sustinere*: non autem: debemus propter infirmos infirmari. Veruntamen nostra lectio omnium est codicum Latinorum: & ab omnibus Latinis tractatoribus exponitur. Nec aliter referunt Cyprianus in epistola 52 ad Antoninum, & Augustinus epistola 9 ad Hieronymum. Ambrosius quoque in enarratione psal. 104 ita se legisse ostendit cùm dicit de Paulo: *Et infirmis volens fiebat infirmus, vt eos confirmaret*. Facilè verò adducor vt credam hanc esse lectionem germaniorem. Nam procliuius erat in Græcis asscribere aduerbium ὡς *tanquam*, quod legebatur in tribus membris præcedentibus; quàm in Latinis expungere aut omittere nulla occasione. Probabilitatem auget alter locus similis 2 Cor. 11, *Quis infirmatur, & ego non infirmor?* Quãquam fatendum, quod ad sensum attinet, nihil interesse. Factum enim se dicit infirmis infirmũ, siue quasi infirmum, id est infirmis similem, animo quidem per affectum commiserationis; opere verò per hoc quod infirmis accommodauerit sese, similia quædam faciens; veluti legales obseruationes exercẽs, ab idolothytis abstinens, & omnino offensiones illorum & scandala diligentissimè cauens. quemadmodum dicere solemus nutricem puerascere cum infantulo quadam actionum similitudine: & medicum ægrotare quodammodo cum ægroto, dum se eius infirmitati quoad potest attemperat. Hoc autem quomodo Paulus fecerit, ostendit eius doctrina ad Rom. 14, & huius epistolæ cap. superiore: & rursum capit. proximè sequẽti: quibus locis de infirmis agit partim Iudæis, partim gentilibus, ex charitate fouendis & supportandis. Denique ne lõgius discurrat per singula; quod generatim dixerat, se factum omnium seruũ, nunc repetit & concludit alijs verbis, dicens:

Quomodo Paulus infirmis factus infirmus.

OMNIBVS OMNIA FACTVS SVM. Id est, omnium moribus & affectibus quantum licet, me accommodo. Qui sensus iam patet ex præcedentibus. Hac Paulina sententia, ac toto hoc loco abutuntur, qui, vt in prouerbio est, cum Cretensibus Cretizandum dicunt: id est, exemplo Pauli Christianum debere apud homines omnia simulare ac dissimulare, ne quos offendat, aut etiam vt quamplurimos Christo lucrifaciat: non attendentes quod idem apostolus ad Gal. 2 scribit se nec ad horam cessisse falsis fratribus, in hoc vt Titum qui gentilis erat circumcideret; ipsique Petro eum reprehensione in faciem restitisse, quod simulatione quadam vsus non rectè ambularẽt ad veritatem euangelij. At neque cum ebriosis inebriatus est Paulus, neque cum rapacibus aliena rapuit, neque cũ idololatris idola coluit, aut aliud tale fecit: sed omnibus omnia factum se dicit, vt antè dictum est, partim cõmiserando, partim similia quædam cum illis agendo: quæ tamen cum lege Dei minimè pugnarent. *Omnibus omnia factus est*, inquit Augustinus, *compassione misericordiæ, non simulatione fallaciæ*. & iterum: *non mentientis astu, sed cõpatientis affectu*, epistola 9 & 19, vtraq; ad Hieronymum scripta. Vide eundem libro quæstionum 83, quæst. 71, & lib. contra mendacium cap. 12.

Paulus omnibus omnia factus.

Non suffragatur exemplũ Pauli simulatoribus.

VT OMNES FACEREM SALVOS. Quod aliquoties dixit lucrifacere, id nunc expressius dicit saluos facere. Græca sic habent: *vt omnino aliquos saluos faciam*. Per quod, vt Græci

Magna Pauli charitas omnium saluti studentis.

commentatores annotant, declaratur magna charitas apostoli Pauli, quod omnium seruum se fecerit, vt ex omnibus saltem aliquos, etsi paucos, ad salutem perduceret: quando sciret se non omnes saluos facere posse. Secundum nostram lectionem, quæ eadem est in Syriaco, non minor Pauli charitas significatur; qui omnibus omnia factus sit, omnium studens saluti: id est, circa singulos quosque, excluso nemine, hoc agens vt salui fiant. Non enim studium eius erat, vt nulli perirent, quod sciebat non futurum: sed vt quoscunque posset, ad salutem adduceret. Propter hoc Pauli & aliorum piorum desiderium, conatum & studium quod Deus in illis operatur, rectè intelligitur dictum ab eodem apostolo 1 Tim. 2, Deum velle *omnes homines saluos fieri & ad agnitionem veritatis venire*: quamuis absoluta voluntate id non velit. Porrò notandũ, quod ad textum attinet, vt iam ante indicaui, verba modi subiunctiui ab illo loco, *Nam cum liber essem* &c, quæ interpres noster ita vertit, vt præteritum tempus respicere videantur, *essem, lucrifacerem, saluos facerem*, conuenientius ex Græco verti verbis partim præsens, partim futurum indicantibus, *sim, lucrifaciam, saluos faciam*. Non enim sentit apostolus se hæc olim egisse, nunc autem desijsse: sed etiamnũ agere & acturum esse.

Quo sensu Deus velit omnes homines saluos fieri.

23 OMNIA AVTEM FACIO PROPTER EVANGELIVM, VT PARTICEPS EIVS EFFICIAR. Grecè & Syriacè, *Hoc autem facio* &c. tametsi cõmentarij Græcorum sonant ac si legissent, *omnia*. Hactenus ostendit apostolus tanto studio se laborasse in euangelio propter aliorum salutem: Nunc declarat se id faciendo etiam suam ipsius salutem spectasse. Hæc, inquit, omnia quæ commemoraui, feci & facio propter euangelium, id est, vt ex euangelio fructus quã vberrimus sequatur; cuius ego quoque cum cæteris particeps efficiar, hoc est, vt vnà cum illis assequar ea bona quæ promittit euangelium. Nam Græca vox συγκοινωνὸς comparticipem significat. Et eum sensum explicat quod in fine capitis ait: *Ne forte cum alijs prædicauerim, ipse reprobus efficiar*. Qua in re Chrysostomus, eiusque sequaces admonent considerandam insignem Pauli modestiam, qui cũ excellentiori præmio dignus esset, simpliciter se fidelibus vt æqualem & socium adiungat in fructus euangelij participatione. Hinc rectè statuitur, non esse seruilis animi, minúsve quã oporteat Deum diligentis, si *cum hoc vt in primis glorificetur Deus* (quomodo loquitur synodus Tridentina sess. 6 cap. 11.) in bonis operibus *mercedem* quis *intueatur æternam*: quandoquidem ipse Paulus id se facere testatur, nõ hic solum sed & alibi. Sic enim ait Phil. 3, *Si quo modo occurram ad resurrectionem quæ est ex mortuis*. Et iterum, *Ad destinatum persequor, ad brauium supernæ vocationis*. Eodem pertinent quæ hic deinceps sequuntur.

Pauli insignis humilitas.

Mercedẽ æternam spectare in opere bono, non est imperfectionis.

24 NESCITIS QVOD II QVI IN STADIO CVRRVNT, OMNES QVIDEM CVRRVNT, SED VNVS ACCIPIT BRAVIVM? Ex similitudine eorum qui cursu certant præmio proposito, ostendit tam sibi quàm alijs in doctrina & vita euangelica sic currendum esse, vt præmium quod euangelium promittit, de quo dixerat, *vt particeps eius efficiar*, assequantur. Stadium locus erat in quo cursu certabatur pedibus aut equis. Brauium, seu potius brabium, propriè significat præmium quod datur ijs qui ex certamine victores sunt. Vtrumque vocabulũ Græcũ est, σάδιον, βραβεῖον, sed hoc illo minus vsurpatum Latinis. Et pro eo palmam legunt commentator Ambr. & Cyprianus lib. 3 testimoniorum cap. 26, & de exhortatione martyrij cap. 8. Cæterùm similitudo quam apostolus adducit, non est in eo, quod sicut in illo currendi certamine vnus solus præmium aufert, ita & hic; sed sicut ibi non omnes qui currunt præmiũ accipiũt; sed vnus tantũ: ita & hic non õnes qui currũt, comprehendunt; sed ij soli qui bene, legitimè & perseuerãter currũt. Hoc enim declarat exhortatio subiuncta.

Quid stadium: & brauium.

SIC CVRRITE VT COMPREHENDATIS. Sic igitur, inquit, & vos currite stadiũ vitæ Christianæ, vt præmium accipiatis vitæ æternæ. Modus quem significat dicẽs, *sic currite*, is est, vt benè & perseueranter curratur. Quidam enim currunt bene, sed in bono cursu nõ perseuerant: quales Galatæ, quibus ait cap. 5, (*currebatis bene*; quos tamen in illo cursu queritur impeditos. Vnde & hic paulo pòst de seipso loquens, affirmat se currere, haud dubium benè: & tamen adhuc se castigare corpus suum dicit, ne fortè cum alijs prædicauerit, ipse reprobus fiat. Constat igitur ex hoc scripturæ loco, quemadmodum ex multis alijs, veram iusticiam amitti posse: quod negant hæreses nouæ.

Veram iusticiam amitti posse.

25 OMNIS AVTEM QVI IN AGONE CONTENDIT, AB OMNIBVS SE ABSTINET. Docet quid obseruandum ei qui velit sic currere, vt comprehendat: idque rursus ab exemplo eorum qui corporali certamine contendunt ad præmium. Græca verbatim sic habẽt: *Omnis autem agonizans omnia temperat*, id est, per omnia. Subauditur enim κατὰ. Cyprianus legit: *Omnis autem qui agonizatur, in omnibus cõtinens est*. Loca sunt in epistola ad martyres & confessores de Mappalico, & de exhortatione martyrij cap. 8. Sic etiam reddidit hũc locum Irenæi interpres lib. 4 cap. 72. Sed his *qui agonizatur* actiuè dicitur, respondens participio apud Græcos medio ἀγωνιζόμενος. Valla monet in vulgata versione superuacuam esse præpositionem *in*. *Est enim agon certamen, non locus*. Rectius *in* loco *ab* reponas, *in omnibus abstinens est*: sicut in illa vetusta versione. Sensus enim apostoli est: Omnis qui certat publico aliquo certamine, siue cursu, siue pugillatu (tale enim genus certaminis propriè Græcis significat ἀγὼν) per omnia temperans est & abstinens. Solent enim athletæ temperatissima victus ratione seruata ad certamina se præparare. Quo exemplo tam seipsum quàm alios

Agõ propriè quid significet.

fideles

fideles excitat apostolus, vt similiter faciãt in suscepto certamine cursus huius ac pugillatus euãgelici; tantoq; magis, quanto gloriosior ex hoc certamine corona speratur. Vnde sequitur

ET ILLI QVIDEM VT CORRVPTIBILEM CORONAM ACCIPIANT. Græcè, *Illi quidẽ igitur*, subaudi, id faciunt; *vt corruptibilẽ coronã*, id est præmiũ aliquod tẽporale ac periturũ *accipiãt*.

NOS AVTEM INCORRVPTAM. Vel, *incorruptibilem*: vt sit expressior antithesis, sicut in Græco φθαρτὸν, ἄφθαρτον. Et sensus est: Nos autem similiter facimus aut faciamus, moderatissimè vtẽdo rebus huius sæculi, & ab omnibus quæ cursum nostrum remorari, pugnãue impedire possent, abstinẽdo: idq; vt incorruptibilem, id est æternam coronam, in cælo repositam ijs qui bene certauerint & cursum consummauerint, assequamur.

26 EGO IGITVR SIC CVRRO, NON QVASI IN INCERTVM. Græcè, ὡς οὐκ ἀδήλως, *tanquam non incertè*. Singulariter de se loquitur apostolus, sed sic vt suo exemplo Corinthios excitet, ac doceat quemadmodum certandum sit pro corona incorruptibili. Persistit autem in assumpta similitudine cursorum & pugilũ. Itaq; ego, inquit, more bonorũ athletarũ, sic curro in hoc euãgelico ministerio, tanquam non in incertum, id est, nõ temerè, & quãlibet in partem: quomodo si quis currat, nihil assequetur præmij: sed recto cursu, totoque nisu tendens ad metam destinatam: vti faciũt qui in stadio currunt, & vincere volunt. Hoc est quod ait Phil. 3, *Ad destinatum persequor*.

SIC PVGNO. Græcè οὕτω πυκτεύω, pro quo textus commentarij Amb. *Sic enitor*. Quod & apud verum Ambrosium lego lib. de Elia & ieiunio cap. 21, & lib. 4 in Lucam cap. 4. Sedenim cõstat Græco verbo propriè eã pugnam significari quę pugilum propria est. Vnde Augustinus in enarratione psal. 57 legit: *pugillor*, idque interpretatur *pancratium facere*. Rursum Ambrosius lib. de paradiso cap. 12, *pugnis percutio*, quod probat Valla. Alij verterunt, *pugilem ago*. Sensus est: More bonorum pugilum sic certo in pugna Christiana.

NON QVASI AEREM VERBERANS. Etiam hic interpres negationem transposuit, absque sensus tamen dispendio. Nam Græcè est, *tanquam non aerem verberans*. Aerem verberat in pugna, qui irrito conatu verbera intentat aduersario; cuius verbera aduersarius eludit. Dicit ergo, sic se pugnãre tanquam qui non aerẽ verberet, sed suum, quod est boni pugillatoris, antagonistam. Hinc sequitur.

Quid aerem verberare.

SED CASTIGO CORPVS MEVM. Significat aduersarium in hac pugna se habere corpus suum, vtique ratione carnis, id est carnalis cõcupiscentiæ, de qua dicit Gal. 5, *Caro concupiscit aduersus spiritum: spiritus autem aduersus carnem. Hæc enim sibi inuicẽ aduersantur*. Ideoque nobis perpetua pugna debet esse contra carnem, atque adeò contra corpus nostrum, quatenus per carnem aduersatur spiritui. Pro *castigo* alij vertunt *subigo, subijcio*, quidam *obcalco*. Irenæi interpres lib. 4 cap. 72 vertit, *liuidum facio corpus meum*: quemadmodum & legit Paulinus in epist. quæ est apud Augustinum 58. Quæ versio proprietatem Græci verbi ὑπωπιάζω, quo Paulus vsus est, expressit. Nam ὑπωπιάζειν (quod annotat Erasmus) *est liuore seu sanguinis nota sugillare, propriè oculos, quos Græci ὦπας vocant, & ὑπώπια notas eiusmodi*. Id verò contingit vbi pugnis certatur. Adhuc enim perstat apostolus in metaphora pugilum: ac dicit se more boni pugilis aduersariũ, id est corpus suũ nõ leuiter ferire, sed vsq; ad deformationẽ & vulnera. Deniq; in hunc sensum Græcam vocem diligenter expendit Theophylactus. Obseruauit quidem R. Stephanus exemplar vnũ quod habebat ὑπωπιέζω, id est, siccum & squalidum reddo, vt intelligas Paulum fame & inedia corpus suum attenuare & affligere. Verùm Theophylactus eam lectionem negat: ac reuera non perinde cõgruit metaphorę in qua versatur apostolus.

Corpus nostrum aduersarius noster.

Quid castigare hoc loco.

ET IN SERVITVTEM REDIGO. Quod elegãter vno verbo Græco dixit, δουλαγωγῶ, id est, vt seruũ ago, ac subiectũ mihi teneo: sic tracto vt cogatur & assuescat seruire. Id autẽ fit, dum ita nutritur & fouetur corpus, vt tamẽ in officio contineatur: dũ ea subtrahuntur quæ prouocant ad rebellionem, & sola suppeditantur necessaria, veluti seruo aut iumento. De quo vtroq; sic Ecclesiasticus cap. 33, *Cibaria & virga & onus asino: panis & disciplina & opus seruo*. Alludit autẽ apostolus ad id quod de pugile dixerat; *ab omnibus se abstinet*. Iam quomodo corpus suũ castigauerit & in seruitutẽ redegerit, alibi significat, vt illis verbis 2 epist. ca. 6, *In laboribus, in vigilijs, in ieiunijs*. Porrò notãdum est apostolũ solius corporis sui hic meminisse, non autẽ reliquorũ duorũ hostium cũ quibus nobis pugna est, diaboli & mũdi: quia corpus seu caro domesticus hostis est, quo superato facilius sit externos hostes diabolum & mundum debellare: Vt & hoc addam, quod circa diabolum & mundum non id agendũ, quod circa corpus: vt castigẽtur & in seruitutẽ redigantur; sed tantum vt velut hostes arceantur ac profligentur ne noceant.

Corpus seruituti subijciẽdum.

Cum tribus hostibus nobis pugna est.

NE FORTE CVM ALIIS PRÆDICAVERIM, IPSE REPROBVS EFFICIAR. *Ne fortè*, Gręcè est, *ne quo modo*. Sẽsus: Ne quo pacto cõtingat vt *cũ alijs prędicauerim*, & ad salutẽ mea pręδicatione perduxerim, *ipse reprobus efficiar*, id est abijciar tãquã salute indignus; eo quod secũdũ carnẽ vixerim, contrà quã alijs prædicaui. Nõ significat apostolus fieri posse, vt quis ex electo reprobus efficiatur, id est, ex prædestinato ad salutem pędestinatus ad interitum: quod est impossibile (Nõ enim mutari potest æternum Dei decretum) sed vt quis postcaquã alijs euangeliũ prædicauit, ipse tanquam reprobus abijciatur ac damnetur: vel quia non vixit secundùm euangelium à se prædicatum, vel quia in tali vita non perseuerauit. Quę damnatio effectus est diuinæ reprobationis. Atq; id de seipso Paulũ metuisse, locus hic

Quid reprobum effici.

Ex electo reprobus fieri non potest, nec contra.

Paulus metuit abijci & damnari.

hic apertè declarat. Nec aliter eum sancti patres interpretati sunt. *Si Paulus hæc timuit*, ait Chrysostomus (illud nempe, ne reprobus efficeretur) *qui tam multos docuit; & timuit postquam prædicauit; quid nos dixerimus?* Augustinus sermone 19 de verbis apostoli, citante etiam Beda: *Suo timore nos terruit. Quid enim faciet agnus, vbi aries tremunt?* Addo Gregoriũ papam, qui libro 6 registri, epistola 22 ad Gregoriam scripta, affirmat apostolum Paulũ hæc scribẽtem, quamuis iam ad tertiũ cælum ascendisset, & in paradisum ductus arcana verba audijsset, quæ homini loqui nõ liceret; tamen adhuc trepidasse, & timuisse ne à salute excideret. Notanda sunt hæc aduersus hæreticos Specialistas. Hieronymus quidem in epitaphio Paulæ, & Augustinus passim legunt, *reprobus inueniar*, tanquam id sit reprobum effici quod reprobum inueniri. Quod æquè seruit ijsdem hæreticis refellendis, qua parte docent certissimè persuasum nobis esse debere, quod sumus iusti & electi. Verùm prior sensus germanior est. Ex his postremò etiam illud satis apparet, apostolos hac vita durante non ita fuisse confirmatos in iusticia, quin excidere ab ea potuerint; contrà quàm nonnulli opinantur absque solido fundamento. Lege Prosperum lib. 2 de vocatione gentium cap. 28. vbi docet excepto Christo, *in cæteris hominibus, donec caro cõcupiscit aduersus spiritum, & spiritus aduersus carnem, incommutabilem animi fortitudinem non posse reperiri*: idque post alia probat euidẽti argumento ex oratione Dominica, qua *non solum ab incipientibus, verum etiam à prouectissimis sanctis* (inter quos Petrum nominat) *vniformiter Domino supplicatur & dicitur, Ne nos inducas in tentationem: sed libera nos à malo.*

Specialistarum refutatio.

Apostolos in hac vita nõ fuisse confirmatos in gratia.

SVMMARIVM.

AB idololatria, fornicatione & alijs vicijs deterret exẽplo veteris & ingrati populi, propter eadem à Deo variè puniti: cui in figura contigerunt omnia. Admonet vt à mensis idolorum abstineant: omnia ad Dei gloriam faciant: & proximis offendicula ne præbeant.

CAPVT X.

1 NOLO ENIM VOS IGNORARE FRATRES. A sua persona sermonem transfert apostolus ad exhortationem eorum quibus scribit, generatim docens quæ vicia fugere debeant; vt ne excidant à statu iusticiæ, in quo per Christi fidem & baptismi sacramentum erant constituti. Id autem facit adducto exemplo populi Israelitici: qui etsi permagna beneficia à Deo accepisset, eorum quæ per Christum acceperãt Corinthij præfiguratiua; propter peccata tamen & ingratitudinem magna parte reiectus fuit & grauissimè punitus. Græca non *enim*, sed *autem* legunt. Cæterùm, inquit, fratres, nolo vos ignorare, id est, commemoro vobis ne ignoretis.

QVONIAM PATRES NOSTRI OMNES SVB NVBE FVERVNT. Græcè *ἦσαν erant*. *Communes patres appellat Hebræos*, ait Caietanus, *quia patres sunt fidei*. Causam alij reddunt, quia typum gesserunt earum rerum quæ accidunt in ecclesia. Neutri rectè, quantum existimo. Nam patres populi fidelis noui testamenti vocari populum illum veterem & carnalem, insolens videtur, ac præter morem scripturæ: quæ Iudæorum ex eis genitorum, præsertim carnalium, patres illos appellare solet, vt Matth. 23, *Implete mensuram patrum vestrorum*. Ioan. 6, *Patres vestri manducauerunt manna in deserto, & mortui sunt*. Acto. 7, *Sicut patres vestri, ita & vos*. Rectius igitur illi qui censent pronomen *nostri*, non complecti in vniuersum Corinthios ad quos scribit; sed Iudæos, ex quibus Paulus, & quorum aliqui etiam Corinthij, non gente, sed patria & habitatione: quasi dicat, patres gentis nostræ. *Omnes* autem dicit, qui tunc erant quando hæc quæ memorat acciderunt; omnes, inquam, tam bonos quàm malos; fuerunt enim hæc beneficia vtrisque communia. Nam vt paulo pòst dicitur: *non in pluribus eorum beneplacitum fuit Deo*. Quæri potest quomodo dicat omnes sub nube fuisse: quum nubis illius exhibitæ populo Israelitico, officium fuerit, non stare supra populum, sed ipsum præcedere, & ducatum præbere per desertum: vt refertur Exod. 13 & 14, & alibi. Verùm constat ex alijs scripturæ locis vsum eiusdẽ nubis fuisse etiam in operiendo tabernaculo per omne tempus, quo populus quiescebat, vt habetur Num. 9. adeoque in protegendo & obumbrando populo per diem aduersus æstum solis. Hunc enim vsum cum priori coniungit Moyses Num. 14, Dominum sic alloquens: *Audierunt quod nubes tua protegat illos* (Hebraicè, *stet supra eos*) *& in columna nubis præcedas eos per diem, & in columna ignis per noctem*. De hoc vsu posteriore loquuntur & aliæ scripturæ, Psalm. 104. *Expandit nubem in protectionem eorum*. Sic enim esse legendum, non autem, *profectionem*, vt quidam codices habent, ex Græcis & Hebræis liquet. Item Sap. 10, *Fuit illis in velamentum die*, siue, *per diem*; *& in lucem stellarum nocte*. & cap. 19, *Nubes castra eorum obumbrabat*. Fuit autem hoc beneficium nubis præcedentis ac protegentis, perpetuum Israelitis ab egressu ex Ægypto, vsque ad ingressum in terram promissionis; vt & beneficium ignis lucentis per noctem. Sic enim legitur Exo. 13, *Nunquam defuit columna nubis per diem, nec columna ignis per noctem coram populo.*

Patres nostri, qui Paulo dicantur.

Quomodo omnes Israelitæ sub nube.

Vsus nubis in deserto duplex.

ET OMNES MARE TRANSIERVNT. Ijdem omnes, inquit, per mare rubrum traducti sunt, ingenti miraculo ac beneficio diuino, persequentibus eos Ægyptijs, Exod. 14. Traductos intellige, nõ in aduersam oram maris,

Trãsitus maris rubri quomodo intelligẽdus.

sed ad eandem, sinu maris medio. quod constat ex ipsius maris & mansionum, ad quas proximè post egressum appellebant, geographica descriptione. Idque etiam Aquinas hîc annotat. Cur autem illud mare rubrum fuerit appellatum: (quoniam non hoc loco sic appellatur) exponemus ad illud Hebr. 11, *fide transierunt mare rubrum.*

2 ET OMNES IN MOYSE BAPTIZATI SVNT IN NVBE ET IN MARI. *In Moyse*, Græcè εἰς τὸν μωσῆν, *in Moysen*, quemadmodum legit Hilarius enarrans psalm. 134. Id Græci sic exponunt: freti Moyse ductore. Alij vertunt, *sub Moyse*, id est tempore Moysi, quomodo dici solet aliquid gestum sub hoc aut illo pontifice, rege, consule aut proconsule, vt Luc. 3, *Sub principibus sacerdotum Anna & Caipha.* Act. 11, *Sub Claudio Cæsare.* 1 Tim. 6, atque in symbolo fidei, *sub Pontio Pilato.* Verum Græca præpositio non respondet; nec omnino eum vsum habet εἰς apud Græcos. Augustinus in enarratione psalmi 77, & tractatu 11 & 26 super Ioannem legit, *per Moysen*, quasi sensus sit: authore & velut administro Moyse. Denique sunt qui sic exponant, *In Moysen baptizati sunt*, hoc est, cultui ac legi per Moysen sibi tradendæ, specie quadam baptismatis initiati; quomodo nos in Christum baptizari dicimur, id est, Christo ac religioni Christianæ per baptismum initiari. Qui quidem sensus non modò percommodè ex significato Græcæ præpositionis habetur; verùm etiam contextui quàm optimè quadrat; idemque confirmatur ex ipsa historia Exod. 14, vbi post descriptum maris rubri transitum, de Israelitis dicitur, *Crediderunt Domino & Moysi seruo eius*, id est, Dominum quidem vt Deum, Moysen verò vt principem ac diuinæ voluntatis interpretem, agnouerunt. Baptizatos in nube & in mari S. Thomas interpretatur, visis tantis miraculis purgatos ab ignorantia & peccatis per fidem. Caietanus ablutos à diffidentia diuinæ protectionis. Verùm quia Paulus commemorat beneficia tam malis quàm bonis communia; tantumque significare vult, quid visibiliter ab illis aut circa illos tunc actum fuerit: ideo melius alij baptizatos in nube & in mari intelligunt, quatenus in figura sacri baptismatis, per mare & sub aquosa nube ambularunt; ita vt credibile sit eos etiam guttis, tum ex aquis maris hinc inde qua transibant in altum erectis, tum ex nube supra ipsos expassa fuisse nonnihil aspersos; quo baptismi sacramentum euidentius significaretur. Hanc enim mysticam significationem apostolus innuere volens, baptizatos dixit. Atque hunc sensum secundo loco adfert etiam Aquinas. Appositè verò nubes illa & mare baptismum nouæ legis præfigurarunt. Nam quomodo nubes populum Hebræum protegebat ab æstu per diem, eademque noctem illuminabat, vt habetur Exod. 14.

Quid baptizari in Moysen.

Nubes & mare figura baptismi.

ita Christi baptismus animas sanctificans, æstum concupiscentiæ refrigerat; & infuso lumine fidei tenebras ignorantiæ nostræ dispellit. Vnde qui baptizati sunt, illuminati vocantur, Heb. 6 & 10. Et quomodo mare rubrum transitum præbens Hebræis, Ægyptiorum manibus eos eripuit, ipsos autem Ægyptios submersit ac perdidit: ita nos saluos facit baptisma, demersis & extinctis hostibus, id est, peccatis nostris. Rursus quomodo populus ille per mare rubrum traductus peruenit ad manna typicum: sic abluti baptismo Christi sanguine consecrato, perducuntur ad verum illud manna, quod soli norunt fideles. Ad hunc modum super figura transitus Hebræorum per mare rubrum, philosophatur Augustinus tractatu 11 in Ioann. Nam & de manna nunc sequitur.

3 ET OMNES EANDEM ESCAM SPIRITALEM MANDVCAVERVNT.

4 ET OMNES EVNDEM POTVM SPIRITALEM BIBERVNT. Quæritur vtrùm quod dicit eandem escam omnes comedisse, sit intelligendum, eandem omnes inter se, an eandem nobiscum; & de potu similiter. Augustinus tract. 26 super Ioannem, intellexit tam escam quàm potum eundem nobiscum; videlicet spiritualem, vt ait apostolus; etsi corporalem escam potúmque diuersum. Nam illi manna & aquam de petra; nos aliud. Spiritualem verò escam & potum illorum nobiscum interpretatur eundem, id est, Christum, quē olim & manna significauit de cęlo descendens, & petra fundens aquas: & quem apud nos significat ac repræsentat altare Dei. Nam, inquit, *sacramenta illa fuerunt: in signis diuersa, sed in re quæ significatur, paria.* Hunc intellectum videri potest exigere series verborum apostoli. Monet enim in consequentibus Corinthios, ne sibi promittant impunitatem si concupiscentes sint malorum, si idolorum cultu polluantur, si fornicentur, & cætera; etiamsi Christi participes facti sint, vtpote in Christum baptizati, & mystico cibo potuque refecti: quia nec Israelitæ impunè tulerunt, similia peccantes; quamuis & illi suo quodam baptismo essent abluti, & cibum potumque diuinitus subministratum percepissent; ac per ista Christi quoque participes effecti fuissent, tanquam vnius eiusdemque nobiscum alimoniæ spiritualis, sub signis diuersis. Huc Augustinus allegat & illud, quod apostolus subiungit bibisse illos de spirituali petra; quodque hanc petram interpretatur Christum. Sensum hunc etiam Græci in suis commentarijs insinuant magis quam tradunt. At verò Latini plerique intelligunt patres illos eandem inter seipsos escam edisse, eundemque potum bibisse; vt totius loci sensus sit: Etsi patribus nostris omnibus communia fuerint hæc beneficia, nubis protectio, & baptismus sub nube & mari; item manna, & aqua de petra, quemadmodum & alia multa: non omnes tamen in

Spiritalẽ escam & potũ eundem, quomodo omnes acceperint.

Aliorum intellectus probabilior.

terram promissionis introducti fuerunt; quia, sicut infrà dicitur, ***non in pluribus eorum beneplacitum est Deo***. Sic igitur, inquit, & nos, quamuis omnes eundem cibum ac potum mysticum de mẽsa Domini sumamus, quemadmodum & omnes vno Christi baptismo sumus abluti; non tamen impunitatem sperare debemus, si peccauerimus. Hic sensus planus ac perspicuus est, idemque germanior. Nondum enim escæ potusque nostri mentionem vllam fecerat apostolus, vt illuc referri possent hæ voces ***eandem & eundem***. Neque saltem dixit eandem nobiscum; quod dictum aut indicatum oportuit, si relationem ad nos intelligi voluisset: sed absolutè τὸ αὐτὸ βρῶμα, τὸ αὐτὸ πόμα, ***eundem cibum, eundem potum***. Vt si dicam; omnes Hispani eundem habent regem, nec addam cum quibus eundem, vtique significo quod eundem inter se. Prior autem sensus vel ex eo refelli potest, quod verum non sit omnes illos patres, de quibus apostolus loquitur, Christi participes factos fuisse per fidem, vt Augustinus intelligit. Nam sæpissimè eorum incredulitatem & rebellionem increpasse leguntur Dominus & Moyses. Et Paulus ipse statim subijcit, in multis eorum non fuisse beneplacitum Deo. Porrò spiritualem vocat apostolus escam illam & potum, id est, manna & aquam de petra; vel quia non humanâ operâ, sed præter naturam diuino miraculo suppeditabatur vtrumque; quemadmodum multi exponunt; vel potius, vti docet Liranus, propter significationem spiritualem seu mysticam. Erant enim illa spiritualia, non in se, sed in rebus significatis quarum erant figuræ: sicut & alia multa, quæ in illo populo vel exhibebantur vel gerebantur in typum futurorum. Quid autẽ manna mysticè significauerit, hoc loco non dicit apostolus, sed infrà declarat, vbi meminit vnius panis de quo omnes participamus, id est, corporis Dominici. Item aqua populo data quid mysticè significauerit, non explicat, sed intelligendum relinquit, videlicet sanguinem Dominicum; cuius sub nomine calicis eodem loco mentionem facit. Est autem aqua de petrà sanguis de latere Christi. Quas quidem mysticas significationes luculenter expositas videre est in commentarijs Græcorum. ***Quomodo enim***, ait Chrysostomus, ***tu comedis corpus Domini, sic illi manna: & quomodo tu bibis sanguinem, sic illi aquam de petra***. Et infrà: ***Illis manna & aquam; tibi corpus prebuit & sanguinem***. Iam quod ipsa petra Christi figuram gesserit, confestim audiemus.

Mãna & aqua de petra, cur esca & potus spiritualis.

Quid mysticè significet mãna & aqua de petra.

(BIBEBANT AVTEM DE SPIRITALI CONSEQVENTE EOS PETRA. Græcè, *Biberunt enim de spiritali sequente petra*: vt sit probatio partis præcedentis, quâ dictum est omnes eundem potum bibisse. Similiter habet textus Amb. omisso etiam pronomine *eos*, licet quidam codices addant: Sed hæc lectio Græcis consona, antiquiorum est Amb. codicum; & facilè colligitur ex verbis commentarij. Nã & in eodem commentario ad illud capit. 14, *Spiritus prophetarum prophetis subiectus est*, citantur eadem hæc verba absque pronomine. Rursus exstat hęc Græcorum lectio apud Irenæum lib. 4 cap. 28 & 45. & apud Augustinum passim, vt homilia 27 inter 50, tractatu 26 & 45 in Ioannem, lib. 12 contra Faustum cap. 29, & alibi: item apud Hieronymum (seu quisquis author) in enarratione psalm. 41. tametsi pronomen *eos* ad sensum commodè suppletum est, non solum à nostro interprete, verum etiam ab alijs nonnullis. Porrò cùm legamus bis Moysen è petra baculo percussa populo sitienti aquas eduxisse, primum Exod. 17, deinde Numer. 20, quæritur ad vtram scripturam hic respiciat apostolus. Quod enim Hieronymus ab Oleastro scribens in Numeros sentit vnum idemque esse aquæ fluentis è petra miraculum, quod vtroque loco describitur, in Exodo breuius, in Numeris prolixius ac plenius, eam opinionem Caietanus illo antiquior, in vtrumq; locum scribens bene refellit, tum ex temporum differentia, tum ex ordine rerum gestarum. Nam alterum contigit in vndecima mansione apud Raphidim, priusquam ventum esset ad montem Sinai, id est, anno primo post egressionem populi, tabernaculo nondum exstructo: alterum commemoratur in mansione trigesima tertia, quæ erat in deserto Sin apud Cades, id est, sub initium anni quadragesimi: ac proinde longè post tabernaculi structuram. Quod vel ex eo liquet: nam ibi narratur Moyses tulisse virgam, quæ erat in conspectu Domini, id est, in tabernaculo fœderis, vbi scilicet Domino iubente fuerat antea reposita, Numer. 17. Quibus adde quod Numer. 20 murmurantes dicunt: *Vtinam perijssemus inter fratres nostros coram Domino*: quod Exod. 17 dicere non poterant, quando populus nulla adhuc plaga percussus fuerat à Domino. Mouetur Oleastrius eo argumento, quoniam qui in libro Numerorũ ob aquæ penuriam murmurarunt, erãt ex ijs qui egressi fuerant ex Ægypto. Dicunt enim: *Quare nos fecistis ascendere de Ægypto?* Atqui quadragesimo post egressionem anno nulli eorum qui de Ægypto ascenderant, superstites erãt, præter Moysen, Aaron, Iosue & Caleb. Sed facilè respondetur, & quidem dupliciter: Vel vt ascendisse dicantur non in se, sed in parentibus. Nam parentes eorum ascenderant. Vel quia reuera etiam ipsi cum parentibus ascenderant de Ægypto, nondum tamen nati viginti annos. Quod enim dicitur, omnes qui educti fuerant ex Ægypto, perijsse in deserto, de ijs intelligendum constat, qui Numer. 1 leguntur numerati fuisse à viginti annis & supra, sicut expressè Dominus suis verbis id declarat Numerorum 14. Cum igitur manifestum sit diuersas esse aquæ fluxiones è petra, quæ in Exodo & Numeris

Refellitur opinio Hieronymi ab Oleastro de petra percussa.

Soluitur argumẽtum Oleastrij.

descri

Aliorum opiniones.

describuntur, Caietanus in huius loci commentario censet apostolum ad vtramque respicere. Nam & vterq; scripturæ locus hic ad marginẽ annotari solet. Aquinas tãtum refert ad historiam Numerorum. Liranus verò tantum ad locum Exodi. Quod postremum etiã nobis maximè probatur. Etenim licet vtraq; petra baculo percussa Christi figura fuerit in ligno passi, lanceaque perforati; de sola tamen priori petra Paulum loqui docent verba sequentia, cum dicit: in pluribus eorum non fuisse beneplacitum Deo; prostratos enim esse in deserto. Nam hæc pœna quam infrà suo loco exponemus, antecessit eam populi de aquæ defectu murmurationem quæ Numerorum 20 describitur, vt patet ex eiusdem lib. cap. 14. Quare ad eam referri non potest, sed solum ad illam de qua in Exodo; quam sine dubio pœna illa secuta est, etsi non continuò. Nunc videndum quam apostolus intelligat petram spiritualem. Chrysostomus, aliique Græci Christum ipsum interpretantur, propter id quod sequitur, *Petra autem erat Christus*; atque etiam propter hoc quod dicit, petram consecutam seu comitatam illos fuisse; quod de petra materiali quæ suo loco mansit immota, non videtur accipi posse. Sic igitur apostolum exponunt: Bibebãt de aqua quam eis præbebat petra spiritualis, id est, Christus, qui per diuinitatem tunc erat, & nusquam aberat: quique toto itinere varia beneficia præstando, eos comitabatur, repræsentatus per angelum populi ductorem: de quo dicemus infrà. Verùm si Christus significaretur, non diceret apostolus, *sequente*, sed præcedente petra. Angelus enim velut ductor populũ præcedebat, vt loquitur scriptura Exod. 23 & 32. Quocirca magis placet petram materialẽ intelligi, illam ipsam ex qua aquæ erumperant in deserto: quę ferè Latinorum interpretatio est; vt sit sensus: Bibebant ex petra (Græcè ἐκ πέτρας) fundente aquas; quomodo bibere quis dicitur è dolio, ex quo vinum depromitur. Hæc autem petra comitata dicitur Israelitas, eo quod aquæ quas petra copiosissimè fundebat, pro commoditate populi in riuos diuisæ, longo spacio profluerent, donec veniretur ad locum, vbi esset aquarum copia. Vnde psalm. 77, de illis aquis dicitur, *Et deduxit tanquam flumina aquas. & torrentes inũdauerunt.* & psalm. 104, *Dirupit petram, & fluxerunt aquæ: abierunt in sicco flumina.* Hanc expositionem comitantis petræ videre est in glossa ordinaria, & apud B. Ariam, aliósque recentiores. Et huc reuocari potest ille multorum commentarius, qui petram comitantem interpretatur obsequentem populi desiderio. Quod verò quidam referunt, filios Israel hanc petram secum tulisse per viam, addita etiam fabula de eius paruitate, vt à Maria sorore Moysi in sinu gestaretur: dèque eius spontaneo per castra motu: totum id meritò velut Iudaicum somnium reijcit atque explodit Haimo. Spiritualis autem vocatur eadem petra, quomodo mãna & aquas è petra fluentes dictum est vocari escam & potum spiritualem; propter spiritualem videlicet significationem. Nec verò contextus apostoli diuersum intellectum ab eo quem dedimus facilè recipit. Si enim nubes & mare, omniũ interpretũ consensu, intelliguntur illa materialia, mysticè tamen aliud significantia: igitur & esca, potus, petra, materialia debent intelligi, quamuis spiritualia dicta propter significationem; secundum id quod in sequentibus testatur; hæc omnia in figura nostri facta esse. Et quidem petra quomodo spiritualis fuerit significatione, continuò declarat.

Lirani sententia melior.

Petra baculo percussa mystice quid significet.

Petra spiritualis qua dicatur.

Petra cõsequẽs quo sensu.

Fabula de petra sequente.

Syntaxis huius loci ambigua.

PETRA AVTEM ERAT CHRISTVS.) Huius enunciati subiectum an petra sit, an Christus, haud liquet, ne quidẽ ex Græco. Nãvtrique præponitur articulus; ἡ δὲ πέτρα ἦν ὁ χριστός. Certè non improbabile est vocem *Christus* subiecti locum tenere, vt ordo & sensus sit: Christus erat illa petra, id est, Christus erat res per illam petram spiritualiter ac mysticè significata. Neque enim insolitum est in sermone, subiecti & prædicati, etiam substantiuorum, ordinem inuerti. Exẽpla sunt Ioan. 1, *Deus erat verbum.* & cap. 4, *Spiritus est Deus.* & psal. 94, *Deus magnus Dominus.* Quæ recto ordine sic efferas: Verbum erat Deus. Deus est Spiritus. Dominus est Deus magnus. Confirmatur autẽ hæc syntaxis ex eo quod Petrus Act. 4 simili sensu de Christo dixit, *Hic est lapis qui reprobatus est* &c. Plerique tamen ordinem verborum sequentes, vocem *petra* subiecti loco statuunt. Pro quibus facere fortasse videatur verbum præteriti temporis *erat*, cum alioqui dicendũ videretur in præsenti, Christus est petra, id est, res per illam petram significata; quomodo Petrus dixit Christũ esse lapidem angularem, non fuisse. Quanquã nec hoc conuincit. Nam propter significationem olim factam, vtrumq; dici potuit, & petram fuisse Christum, quia Christum significabat; & Christum fuisse petram, quia per petram significabatur. Nam & Ioannes non dixit, Verbum esse Deum, sed fuisse: vt eius significaret æternitatem. Itaque parum refert vtrum ordinem hic sequamur: Vtraque enim constructio redit in eundem sensum. Vtrouis autem modo ordinentur apostoli verba; non est existimandum, (*erat*) pro (significabat) positum esse, quod volunt sacramẽtarij; vt hoc exẽplo suadeant etiam in illis Christi verbis, *Hoc est corpus meum*, verbum *est*, idem valere quod significat. Quam verbi *est* significationem, nec in scriptura reperies vsquam, nec grammatici tradunt. Sed sicubi repugnantia est inter subiectum & prædicatum propriè sumpta; necesse est in altero eorum impropriètatem agnoscere; vt si hominem stupidum voces asinum aut stipitem. Itaque si (petra) construatur ex parte subiecti; sensus enunciationis apostolicæ erit: illius petræ significatum erat CHRISTVS; siue, quod

Est pro significat nusquam acceptum.

per petram significabatur, est Christus: vt nimirum (petra) pro re per ipsam significata ponatur, retenta propria significatione verbi copulantis: quomodo exponendum est illud Apoc. 17, *Aqua multa sunt populi multi*. & alia huiusmodi. Cùm autem inter extrema huius propositionis, *Hoc est corpus meum*, nulla sit repugnantia (nam operatorius est Christi sermo:) nequaquam consequens est ad consimilem modum ea verba rectè exponi. Sed hac de re latius egimus, & ex professo, ad distinctionem 8 lib. 4 sentent. rursus aliquid dicturi ad versum 24 capitis proximè sequentis. Cæterùm qua ratione petra à Moyse percussa Christum significauerit, non est difficile declarare. Christus enim vt petra firmissima totā sustinet ecclesiam; idemque percussus & occisus à Iudæis, quorum figurā Moyses gerebat, exundauit aquas vberrimas gratiarum, quibus salubriter reficimur in huius vitæ deserto, quicumque tēdimus ad terram promissionis spiritualem seu mysticam, id est patriam cæleste. Iam verò sicut petram apostolus Christum dixit, ita dicere potuit nubem & mare esse baptismū, & manna esse corpus Domini, & aquā de petra sanguinem; scilicet per significationem. Verùm hæc insinuare quàm exprimere maluit, interpretibus enucleanda relinquens.

Petra Christi figura qua ratione.

5 SED NON IN PLVRIBVS EORVM BENEPLACITVM EST DEO. Negatio secundum sensum sequitur: Sed in pluribus eorum non fuit beneplacitum Deo: Hebraismus, id est, plurimi eorum Deo non placuerunt: imò vehementer displicuerunt: vtiq; propter incredulitatem, murmurationes, & alia peccata, quibus iram Dei aduersum se prouocauerunt; vti mox speciatim ipse Paulus explicat. Bene autem dicit *in pluribus*, id est, quàm plurimis: quoniam è sexcentis millibus altero egressionis anno in numerum relatis, duo tantum Caleb & Iosue, post annum quadragesimum, terra promissa potiti sunt: Cæteri omnes in solitudine per annos quadraginta varijs plagis ac mortibus exstincti. Lege Numerorum cap. 14 & 26. Hinc sequitur.

E 6000 numeratis duo tantum ingressi terrā promissionis.

NAM PROSTRATI SVNT IN DESERTO. Synecdochicus sermo. Nam de cadaueribus eorum loquitur. Respicit enim ad id quod dicitur ac repetitur Num. 14, *In solitudine iacebunt cadauera vestra*. Sic Heb. 3 de ijsdem: *quorum cadauera prostrata sunt in deserto*. Ex his intelligi vult apostolus etiam nobis nihil profuturum, quod per Christum è dæmonū seruitute liberati & baptismo mundati, cæterisque Christi sacramentis refecti sumus; si Israelitas peccādo fuerimus imitati. Ideo sequitur.

6 HÆC AVTEM IN FIGVRA FACTA SVNT NOSTRI. Græcè ad verbum; *Hæc autem figura nostra*, vel *nostri fuerunt*, vel *facta sunt*. Et hoc ferè modo citant istam sententiam Cyprianus epistola 77 ad Magnum, & Augustinus lib. 4 contra Faustum cap. 2, vbi legit *nostri*. & lib. 16 cap. 28, alijsque locis, in quibus legitur *nostræ*: vt & apud Bedam in collectaneis ex Augustino. Legit ad hunc modum etiam Tertullianus lib. de corona militis cap. 9. Alibi verò aliter, vt lib. 5 contra Marcionem capit. 7, *Hæc autem exempla nobis sunt facta*. Sensus tamen idem est: Hæc, inquit, quæ commemoraui contigisse patribus nostris, fuerunt typi quidam ac figuræ, & exempla eorum quæ fiunt, aut futura sunt circa nos, qui sumus asscripti in populum Dei: & ita quidem, vt ad nostram doctrinam, instructionem & cautelam referenda sint; vt infrà dicit versu 11, *Scripta sunt autem ad correptionem nostram*. Quod & hic consequenter ac per species peccatorum declarat.

VT NON SIMVS CONCVPISCENTES MALORVM. In Græco expressius significatur causa finalis; *ad hoc vt nos non simus cōcupitores malorum*. Qua parte notat in Corinthijs cōcupiscentiā gulæ: qua titillante miscebant se epulis sacrorum gentilium. Dicitur autem mala cōcupiscere, quicumque vel rem illicitam seu prohibitam concupiscit, vt primi parētes; vel rem licitam malè atque illicitè, vt Israelitæ in deserto: de quibus sequitur:

Quid mala concupiscere.

SICVT ET ILLI CONCVPIERVNT. Non res aut natura malas aut prohibitas, sed bonas licitasque malè & inordinatè; velut carnes, pisces, pepones, cucumeres, porros, allia, cæpe: non contenti cibo quem illis Deus tanto miraculo cælitus mittebat. Respicit enim apostolus ad historiam Num. 11, vbi huiusmodi concupiscentia & plaga subsecuta describitur, eaque tam grauis, vt loco nomen remanserit *Sepulcra concupiscentia*. Significat autem futurum vt & nos similia patiamur, si similiter vt illi malorum concupiscentes fuerimus. Similia dico, iuxta proportionem pœnarum huius sæculi, cum pœnis sęculi futuri. Nam & plagæ Israelitarum figuræ fuerunt pœnarum, quas infliget Deus ijs qui post baptismum ac mensæ Dominicæ participationem, ad priora vicia relapsi fuerint.

Plaga Israelitarū figura pœnarum futuri sæculi.

7 NEQVE IDOLOLATRÆ EFFICIAMINI. Mutat personam more Hebræis familiari. Nā prius dixerat: *Vt non simus concupiscentes malorum*. Hanc mutationem rursus obseruare est in sequentibus. Sensus: Ad idolorum, & omnino falsorum deorum cultum ne redeatis; siue ex animo per apostasiam, siue opere qualicumq; externo per communionem cum infidelibus idola falsosque deos ex animo colentibus. propter quod infrà dicit; *Nolo vos socios fieri dæmoniorum*. Hunc enim posteriorem modum idololatriæ in consequentibus ab eo loco, *Fugite ab idolorum cultura*, apertius èxponit ac prohibet. Addidi generatim de falsis dijs: Nam speciem posuit pro genere, cùm hîc, tum alibi, quoties ab idololatria fideles reuocat, eo nomine comprehendens omnem cultum, quo pro Deo colitur quod non est Deus.

Quidam idololatra participatione.

SICVT QVIDAM EX IPSIS. Græcè, *sicut quidam eorum*, quomodo vertit infrà versu 9. Supplendum, facti sunt idololatræ, videlicet,

aureum

aureum vitulum quem sibi erexerant, pro Deo suo colentes ac dicentes: *Hi sunt dij tui*, quemadmodum legitur Exodi 32. pro quo Nehemiæ 9, *Iste est Deus tuus*. Quod in Hebræo vnum idemque est. Dicit autem *quidā ex ipsis*. Nam illi per quos Moyse iubente trucidati fuerunt idololatræ, non sunt idololatris annumerandi.

QVEMADMODVM SCRIPTVM EST. Exodi loco iam citato.

SEDIT POPVLVS MANDVCARE ET BIBERE, ET SVRREXERVNT LVDERE. Latinius hoc modo: *Consedit populus ad edendum & bibendum: & surrexerunt ad ludendum*. In his verbis significatio est idololatriæ. Nam ederunt & biberunt epulo constructo ex hostijs pacificis quas aureo vituli simulacro obtulerant. Proximè enim illud præcedit: *Surgentesq́, mane obtulerunt holocausta & hostias pacificas*. Simul hac parte Corinthios, qui in mensa talibus instructa dapibus accumbebant, perstringit apostolus, tanquam idololatriæ participes. Quæ res infrà plenius ab eo docetur. Porrò saturi ac temulenti ceperunt ludere, choros ducendo, cantando, tympana pulsando, & his similia faciendo pro solemnitate erecti idoli, vti liquet ex historia. B. Augustinus quæstione 61 inter 83, & ex eo glossa ordinaria, lusum hunc interpretantur idoli cultum. *Quid enim*, inquit Augustinus, *lusui puerili tam simile est quàm idola colere?* Verùm scriptura Exod. 32 versu 6, 18 & 19, non aliter illos lusisse significat, quàm eo modo quo dixi; licet id fecerint ob idoli solemnitatem: eaque ratione cultus idoli rectè vocetur: vt ab Aquinate, Lirano & alijs annotatum est.

Ludus Israelitarū adorato vitulo quis fuerit.

8 NEQVE FORNICEMVR. Rectè post epulas fornicationis meminit: quia ciborum vinique satietas libidinem prouocare solet. Fornicari in scriptura generale vocabulum est, comprehendens omnem concubitum viri cum muliere non coniugalem: vt annotauimus ad initium cap. 5, tametsi interdum strictius sumatur. Erat hoc vicium apud gentiles adeò commune, vt de eo qui ex gentibus crediderant, specialiter admonendi essent apostolico decreto, Act. 15. Nominatim verò Corinthios scortationi deditos fuisse, colligi potest ex ijs quæ scripsit cap. 5 & 6. Passim quoque scriptores ethnici Corinthia scorta commemorant: videlicet ad publicam prostitutionem Veneri consecrata, cuius in ea ciuitate templum erat celebre.

Fornicari generale vocabulū in scripturis.

SICVT QVIDAM EX IPSIS FORNICATI SVNT. Respicit ad historiam Num. 25. vbi leguntur Israelitæ fornicati fuisse cum mulieribus Madianitarum, consilio Balaam, de quo Num. 31, in castra submissis: à quibus & ad sacrificia vocati, de ijs comederūt, & deos ipsarum adorauerunt. Solam tamen fornicationem hic nominat apostolus: quia fornicatio principalior erat. Non enim studio peregrini cultus, quomodo patres eorum peccauerant in adoratione vituli; sed vt mulieribus quarum amore capti erant, obsequerentur, deos earum venerati sunt.

ET CECIDERVNT VNA DIE VIGINTI TRIA MILLIA. Ceciderunt interfecti à iudicibus Israel, quibus præceperat Moyses dicens: *Occidat vnusquisque proximos suos qui initiati sunt Beelphegor*: quod erat idolum Madianitarum: cùm prius iussu Domini principes populi suspensi fuissent contra solem in patibulis. Verùm numerus occisorum conuenire non videtur. Nam in lib. Numerorum occisi leguntur *viginti quatuor millia hominum*. Caietanus putat errore scribarum factum, vt alterum numerum pro altero positum vel hic, vel in Numeris habeamus. Quam solutionem etiam Aquinas suggerit. Oecumenius referens ipsa veteris scripturæ verba, numerū exprimit eundem quem Paulus: ac subiungit: *Quidam autem veterum scriptorum posuerunt viginti quatuor millia*. Ex quo apparet exemplaria Græca memorati loci scripturæ quondam variasse: licet nunc constanter habeant *viginti quatuor*, vt est in Hebræo. Certè in verbis Pauli falsitas esse non potest; cum minor numerus contineatur in maiore. Qua responsione multi sunt contenti. Quanquam & illud dici potest, Moysi non fuisse propositum, vt numerum occisorum exactè redderet: nec enim id solent historici. Quum ergo numerus occisorum esset inter tria & quatuor millia suprà viginti; Moyses vlteriorem numerum scripsit, Paulus citeriorem. Est & alia conciliatio quam adfert Catharinus. Vrget enim illud quod Paulus, non Moyses, scripsit *vna die*: Vt pridie quidem principes, id est, illustres ex populo viri circiter mille fuerint interfecti: altera verò die è reliquo populo viginti tria millia. Hoc solum à Paulo dictū: Moysen vtrumque numerum fuisse complexum. Mihi prima responsio, quæ est vtriusque Thomæ, suffragante Oecumenio, plus cæteris probatur.

De numero varia conciliationes Pauli & Moysi.

9 NEQVE TENTEMVS CHRISTVM. Christum tentare, & signa requirere Iudaicū erat. *Iudæi*, inquit, *signa petunt*: suprà cap. 1. Qui & in euangelio Christum ita compellant; *Quod ergo tu facis signum, vt videamus & credamus tibi?* Ioan. 6. Sed & scribæ & Pharisæi Christū tentasse leguntur, signum de cælo quærentes ab eo, Matt. 12 & Luc. 11. Quidam igitur hunc locum sic exponunt: Ne tentemus Christum, diffidentes eius promissis, & ex huiusmodi diffidentia signa petentes: quales apostolus Petrus 2 ep. 3 præmonet venturos, nempe qui dicerent: *Vbi est promissio aduentus eius?* Nam & verisimile est inter Corinthios fuisse, qui de Christi promissis hæsitare inciperent: velut eos qui fidem resurrectionis mortuorū vertebant in dubium, vt infrà cap 15. Primasius huc refert illam tentationem de qua Paulus in 2 ad eosdem Corinthios epistola cap. 13 dicens: *An experimentum quæritis eius qui in me loquitur Christus?* Mihi magis videtur illud ad rem præsentem pertinere, quod dicit infrà

Iudaicum est Christū tentare & signa petere.

Qua Christi tentatio hic intelligatur.

versu 22, *An æmulamur*, seu *prouocamus Dominum? Numquid fortiores illo sumus?* Hoc enim erat Christum tentare, potentiæ eius periculum facere.

SICVT QVIDAM EORVM TENTAVERVNT. Græcè hoc & sequenti versu: *Sicut & quidam* &c. Caietanus in hac parte ex Græco legendum annotat *eum* pro *eorum*, Stapulensem secutus authorē: qui id prior annotauit: adeoque sua versione expressit: *quemadmodum & aliqui ipsum tentauerunt*. sed haud dubiè vitioso vsus exemplari, in quo scriptum esset *αὐτὸν* pro *αὐτῶν*. Nam in textu Paulino tam suprà quàm infrà legitur *αὐτῶν eorum*. Sed quē tentauerunt? *Deum vel Christum*, ait Thomas in commentario. Si repetas Christum, vt ferè Latini interpretes (nam & planus textus id omnino videtur exigere, nimisque coactum est, aliud quàm quod præcessit, velle subaudire) valebit hic locus ad destruendam hæresin Photinianam, quæ negat Christum fuisse ante Mariam: imò generaliter aduersus eos qui Christum Deum negant. Nam tentationis peccatum propriè committitur in Deum. Sic & Augustinus accepit hunc locum lib. 3 contra Maximinum cap. 26, verbis etiam à Beda citatis. Fauet hic locus opinioni à veteribus Theologis tam Latinis quàm Græcis traditæ de angelo qui duxit filios Israel per desertum in terram promissionis: nempe Christi in carne venturi personam in eo fuisse præfiguratam, ac quodammodo repræsentatam: vt propterea quæ ab illo vel aduersus illum gesta aut facta fuerunt, ad Christum referant, tanquam ab eo vel aduersus eum gesta aut facta. Estque eadem traditio de angelo qui patribus antiquis apparuisse legitur, vt Abrahæ in conualle, siue iuxta LXX, ad quercum Mambre, Gen. 18, Iacob in Bethel, Genes. 28, Moysi in rubo & in monte, Exod. 3 & 24, & Act. 7, Iosue in campestribus Iericho, Ios. 5. Denique & regi Nabuchodonosor in fornace ignis, Dan. 3. Nam vnum & eundem angelum fuisse, qui in typum Christi venturi, inq; eius specie omnibus illis apparuerit, censent dicti theologi. Etenim quia Deus Pater inuisibilis est, & Spiritus-sanctus inuisibilis: solus autem Filius Dei futurus erat naturaliter visibilis, quia carnem assumpturus: idcirco eum solum angelus ille visibiliter referebat, apparens videlicet in ea specie, in qua Dei Filius aliquando erat assumpta carne conspiciēdus. Hinc rex ille dicebat se videre speciem angeli similem Filio Dei Et Christus ipse ad Iudæos: *Abraham*, inquit, *pater vester exsultauit vt videret diem meum: & vidit & gauisus est*, Ioan. 8. Quin & illud Isaiæ 6, *Vidi Dominum sedentem super solium excelsum* &c, de Christo Domino à propheta viso dictum esse, idem Ioannes affirmat cap. 12. quum post alia recitata eiusdem prophetæ verba subiungit: *Hæc dixit Isaias, quando vidit gloriam eius, & locutus est de eo*. Nam *relatiuum eius, eo, procul dubio refertur ad Iesum*: inquit Iansenius cap. 111 commentarij sui euangelici. Dicuntur autem hi Dominum, & Christum, & Dei Filium vidisse, quia propriam ac manifestam carnis eius speciem, angelico ministerio suis oculis oblatam viderunt: quomodo qui in speculo videt expressam alicuius hominis imaginem, ipsum hominē videre dicitur. Iā istuc & aliæ scripturæ alludūt: *Iesus*, inquit apostolus Iudas, *populū de terra Ægypti saluās, secūdo eos qui non crediderūt, perdidit*. & Paulus Heb. 12 de Christo loquēs: *Cuius vox mouit terrā tunc: nūc autē repromittit* &c. Stephanus quoque Act. 7, eū qui Moysi locutus est, & ductor populi fuit, nunc angelum, nunc Dominum vocat. Eodem referri potest illud Sap. 18, *Omnipotēs sermo tuus de cælo durus debellator in mediam exterminij terram prosiliuit*. Huc igitur & Paulum respicere cum dicit Christū ab Israelitis olim fuisse tentatum, verisimile est. Ita commentator Amb. *Christum tentasse dicuntur*, inquit, *quia Christus erat qui ad Moysen loquebatur*. Tradunt hanc quam retuli sententiam, primùm Græci scriptores, Iustinus in dialogo aduersus Tryphonem, Irenæus lib. 3 aduersus hæreses cap. 6, & lib. 4 cap. 23, Eusebius lib. 5 demonstrationis euangelicæ cap. 9 & sequentibus, nec non in proœmio historiæ ecclesiasticæ, & Athanasius in apologia suæ fugæ. Quibus accedunt Latini, Tertullianus compluribus locis à Pamelio annotatis paradoxo 19. Cyprianus lib. 2 testimoniorum cap. 5 & 6, Hilarius lib. 5 de Trinitate, & in expositione psal. 68, Ambrosius præfatione in Lucam, & lib. 1 de fide ad Gratianum cap. 5. Prudentius in apotheosi aduersus Patripassianos & Iudæos. Augustinus in cōcione ad catechumenos cap. 15. & author quæstionum veteris & noui testamenti quæst. 117, & rursum parte 2 quæstionū veteris testamenti quæst. 18. Postremò valde confirmat hanc patrum traditionem vox ecclesiæ in aduentum Dominicum canentis illam antiphonā: *O adonai, & dux domus Israel, qui Moysi in igne flammæ rubi apparuisti, & ei in Sina legem dedisti, veni ad redimendum nos in brachio extento*. Quam orationem, vt & cæteras eiusdem ordinis antiphonas, ad Christū Dei Filium propriè dirigi, non est dubium. Talis est & illa paschalis antiphona: *Surrexit Christus de sepulcro, qui liberauit tres pueros de camino ignis ardentis*. Secundum hæc igitur, tentauerunt Israelitæ Christum in illo angelo ductore suo, Christi personam eo quo dictum est modo repræsentante. Ac sæpe quidem populus ille Dominum tentauit in deserto: vt Exod. 17, quando deficiente aqua dixit, *Estne Dominus in nobis, an non? Et vocatum est nomen loci illius tentatio*. Item Exod. 16, quando panem petiuerunt; & Num. 11, quando carnes. Hæc enim eos fecisse tentando Deum, ac de eius potentia dubitando, testatur Dauid psal. 77 dicens: *Et tentauerūt Deum in cordibus suis, vt peterent escas animabus suis: Et male locuti sunt de Deo; dixerunt, Nunquid poterit Deus parare mensam in deserto?* Et iterum; *Nunquid*

Israelitæ Christum in deserto tentarūt

Christi diuinitas asseritur.

Veterum traditio quod angelus Israelitarū ductor Christi personam gessit.

Item angelus qui patribus antiquis apparuit.

Quomodò antiqui Christum vidisse dicantur.

Eadem traditio vocibus ecclesiæ confirmata.

& panem

& panem poterit dare, aut parare mensam populo suo? & quæ sequũtur. Denique Dominus ipse Num.14 testatur dicens: *Tentauerunt me iam per decem vices, nec obedierunt voci meæ.* Verum hoc loco respicit apostolus ad historiam Numer.21, vbi populus pertæsus itineris ac laboris, locutus est contra Dominum, dicens: *Deest panis, non sunt aquæ.* &c. Tunc enim illos secuta est vltio diuina, de qua subiungit.

Serpentes igniti. ET A SERPENTIBVS PERIERVNT. Scilicet morsibus eorum interfecti. Scriptura serpentes ignitos, id est vrentes vocat. Putantur fuisse quas Græci dipsades appellant, nomine deducto à siti. Id enim cõsonat historiæ. Nam in Arabia præcipuè nascuntur: & morsu sitim ardentissimam inducunt; quæ nec potu restingui queat, sed omni humore consumpto, mox hominem exstinguat. Meminit apostolus huius peccati atque vindictæ; dans occasionem mysterij cogitandi. Nam qui hoc modo peccauerunt, *à serpentibus perierunt, donec serpens aneus erectus est: quem qui intuebantur, à morsibus serpentium sanabantur*, vt annotat Lombardus. Qua quidem in re fuit expressa Christi saluatoris in cruce exaltati figura, ab ipso Christo exposita; Ioan.3. *Mysteriũ serpentis ænei.*

10 NEQVE MVRMVRAVERITIS. Vel contra Deum, vel potius contra homines vobis præfectos: quæ tamen murmuratio in Deum redundat; protestante Moyse, *Non contra nos est murmur vestrum, sed contra Dominum*, Exod. 16. Est autem murmuratio, quando sine iusta ratione, præcepto seu voluntati superioris contradicitur, aut de eius administratione querimonia suscitatur. Tale quid apud Corinthios fideles accidisse, mirum non videbitur reputanti factiones & schismata, quæ inter eos erant: de quibus cap.1, 3 & 11. Nam & Philippenses, vtique laudatiores, admonet dicens cap.2, *Omnia facite sine murmurationibus*. *Murmuratio quid.*

SICVT QVIDAM EORVM MVRMVRAVERVNT. Sæpissimè legitur populus ille in deserto murmurasse contra Deum & Moysen. Itaque videri potest incertum, de quo eorum murmure Paulus loquatur. Verum ex pœna subiuncta colligitur eum loqui propriè de murmure quo *contra Moysen & Aaron murmurauit omnis multitudo filiorum Israel, dicens: Vos interfecistis populum Domini*. (his enim verbis describitur Num. 16 sub finem) non autem de alio quopiam murmure. Nam murmurationem vnam & alteram quæ narrantur Exod. 16 & 17, nulla punitio legitur subsecuta. Nondum enim populus legem acceperat. Sed neque sermo est de murmuratione quæ Num.11 describitur; nec rursum de ea quæ cap. 14 eiusdem libri. Quæ duo loca ferè solent hîc in margine notari. Nam cap.11 puniuntur qui carnes concupierant; de quibus iam ante locutus est apostolus. Et capit. 14 murmuratio quidem populi describitur, non tamen punitio, sed generalis quædam comminatio, scilicet morituros esse in deserto, nec visuros terram promissam. Rursus initio capitis 11 fit mentio cuiusdam plagę per ignẽ deuorantem extremam partem castrorum: quæ & ipsa propter murmur populi diuinitus immissa fuit. Non eo tamen apostolum hic respicere, sed ad historiam Num. 16, patebit ex eo quod sequitur:

ET PERIERVNT AB EXTERMINATORE. Exterminatorem nonnulli interpretãtur ignẽ egressum à Domino: propterea fortasse quod in Numeris legatur multitudinem fuisse vastatam incendio, iuxta versionem quidem vulgatam. Verùm in Hebræo nulla fit ignis aut incendij mentio: quemadmodum nec in Græco; sed tantum plagæ seu percussionis. Latini interpretes ferè intelligunt angelum percussorem; Græci potentiam quandam vltricem, quod eodem recidit. Quæ est enim vltrix illa potentia, nisi angelus Dei minister? quo & aliàs sæpenumero legitur vsus ad punienda hominum peccata: velut Genes. 19. 3 Reg.vlt. 4 Reg. 19. Act. 12. Quod verò Latinorum quidam exterminatorem exponunt eum qui percussit extra terminos terræ promissæ: parum scienter ab illis dicitur. Nam Græca vox ὀλοθρευτὴς nullam habet termini significationem; sed eum significat qui penitus vastat ac perdit; quem & Cicero Latinè dixit exterminatorem, in oratione pro domo sua. Porrò huius exterminatoris fit etiam mẽtio Iudith 8, illis verbis: *Exterminati sunt ab exterminatore, & à serpentibus perierunt*: vt videri possit apostolus hæc scribens illum locũ in mente habuisse. Eiusdem exterminatoris mentio fit Sap. 18 in fine, cùm dicitur, *His autem cessit qui exterminabat, & hæc extimuit*. Ex quo etiam loco docemur ad quam plagam his suis verbis respiciat apostolus; nimirum ad eam, quam populo immissam ac sæuientem compescuit Aaron sacerdos; quando stans inter mortuos ac viuentes, atque incensum offerens, pro populo deprecatus est. Hanc enim rem gestam Sapiens illo loco diserta oratione commemorat. Rationem verò cur hæc plaga præ alijs asscribatur exterminatori, id est perdenti angelo, hanc esse existimo: quia modus plagæ, fueritne ea per ignem, an per serpentes, an aliter facta, non fuit à Moyse expressus; aut certè, quia genus plagæ insolitum fuit, & extraordinaria quadam operatione virtutis angelicę inflictum. Quod & dici potest de percussione exercitus Assyriorum sub Ezechia rege, 4 Reg.19. Quæritur qualis fuerit hic exterminator angelus, bonus an malus: & omnino quis fuerit. Librum Sapientiæ legenti videbitur de numero malorũ fuisse: eo quod sacerdoti pontificalibus ornamentis induto cessisse dicatur atque extimuisse: imò & victus ab illo fuisse. Nam pro eo quod nos ibi legimus, *Vicit autem turbas*, in multis Græcis habetur ἐνίκησε δὲ τὸν ὀλοθρεύοντα, *vicit autem exterminantem siue vastantem*: & mox sequitur quod *verbo illum qui vexabat*, Græcè τὸν κολάζοντα *vltorem subiecit*. Verùm hæc, vt figurato

Exterminator non ignis, sed angelus intelligitur.

Qua plaga hic significata.

Quis angelus exterminator.

gurato sermone dicta, non incommodè etiam de bono angelo possunt accipi. Nam & angelus qui luctatus fuit cum Iacob, superatus ab eo legitur Gen. 32, & fleuisse ac rogasse eum Hosee 12, qui vtique bonus erat, ipsiusque adeò Dei personam repræsentabat: vt propter eum in lucta superatū, Iacob dictus sit Israël, id est præualens Deo. Gen. ibidem. Quare & hunc bonum angelum fuisse, mihi valde probabile est; nec verò qualemcūque, sed illum ipsum qui ductor fuit Israelitici populi per desertum, & Christi in carne venturi personam prætulit; ideoque Deus & Christus & Iesus nominatus legitur. Nam de angelo ductore, quod idem vltor scelerum futurus esset, ita testatur Dominus Exo. 23, *Ecce ego mittam angelum qui præcedat te, & custodiat in via; & introducat in locum quem praparaui. Obserua eum, & audi vocem eius; nec contemnendum putes: quia non dimittet cum peccaueris.* Quod autem gesserit personam & nomen Dei, docet id quod proximè sequitur, *Et est nomen meum in illo*, videlicet τετραγράμματον. Hoc enim nomine sæpe vocatur, & vocat seipsum, vt Exod. 3, 13, 14, 20. Deutero. vltimo, & alibi. Quod Christus appellatus sit, iam suprà habuimus ex illis apostoli verbis, *Neque tentemus Christum, sicut quidam eorum tentauerunt.* Quod Iesus dictus, ostendūt verba Iudæ apostoli dicentis in epistola, quod *Iesus populum de terra Ægypti saluans, secundò eos qui non crediderūt perdidit.* Quibus etiam ex verbis patet ipsum incredulorum exterminatorem fuisse. Dicitur autem hæc fecisse Dominus Iesus, per angelū, de quo loquimur, personam ipsius gerentem. Iam nec ab hoc angelo diuersum fuisse putamus eum qui percussit Ægypti primogenita (neque enim illis assentior, qui malum eum fuisse putant) & cuius ministerio lex data fuit in monte Sina; quique cum Moyse locutus fuit in deserto: & cum Iosue in agro vrbis Iericho: & qui populum legis oblitum obiurgauit dicens: *Eduxi vos de Ægypto, & introduxi in terram pro qua iuraui patribus vestris* &c. Iudicum 2. Deniq; ipsum fuisse Michaelem archangelum principem populi Dei; qui corpus Moysi sepeliuit: de quo in epistola Iudæ. Sed hæc singula suis argumentis ostendere, non est huius loci. Vide quæ commentabimur in epistolam Iudæ versu 5 & 9.

Angelus bonus, idemq; Deus & Christus & Iesus nominatus.

Exterminator Michael archāgelus.

11 HÆC AVTEM OMNIA IN FIGVRA CONTINGEBANT ILLIS. Hic rursum Græcè est τύποι *figura*, plurali numero. *Hæc autem omnia figura*, id est tanquam figuræ *contingebant illis.* ac si dicat: Hæc omnia quæ illis antiquis cōtigisse memoraui, fuerunt typi, figuræ, seu tabellæ quædam prænunciæ eorum quæ in ecclesia Christi contingerent. Qua de re B. Augustinus lib. 22 contra Faustum cap. 24. *Dico*, inquit, *illorum hominum non tantum linguam, verum etiam vitam fuisse propheticam; totumq; illud regnum gentis Hebræorum, magnum quendam, quia & magni cuiusdam, fuisse prophetam.* Sic ille. Porrò codex vnus & alter obseruatus est. in quo scriptum esset τυπικῶς συνέβαινον ἐκείνοις, id est, *typicè seu figuratiuè contingebant illis.* Sed qui ita scripsit, explicare voluit, quod ab apostolo obscurius dictum videbatur. Erat enim prior ille populus totus figuratiuus ac propheticus respectu populi Christiani. Obiter admoneo S. Thomam passim in Summa Theologica legere quarto casu *in figuram*, vt 1. 2 quæst. 102 ar. 2 & 6, & quęst. 103 ar. 1. & q. 104 ar. 2. item 2 2 quæst. 87 ar. 1. Quæ lectio ad sensum clarior est. Idem tamen in commētario legit *in figura*.

Hebræo populo omnia cōtingebant in figura.

SCRIPTA SVNT AVTEM AD CORREPTIONEM NOSTRAM. Græcè πρὸς νουθεσίαν ἡμῶν, *ad* seu *propter admonitionem nostri*, pro quo Tertullianus *ad commonendos nos*, lib. 5 aduersus Marcionem cap. 7. Sensus: vt ijs lectis vel auditis admoniti sapiamus, ne similiter peccantes similia patiamur.

IN QVOS FINES SÆCVLORVM DEVENERVNT. Græcè, κατήντησεν *occurrerunt*, id est, *inciderunt*, vt Erasmus vertit. Irenæus libro 4 aduersus hæreses cap. 28 & 45, & Augustinus lib. 32 contra Faustum cap. 9, & alibi, legunt numero singulari, *In quos finis sæculorum deuēnit*, aut *obuēnit*. Græci tamen codices constanter habent pluralem numerum, quem & legit Tertullianus: *in quos*, inquit, *fines æuorum decucurrerunt*; aduersus Marcionē loco prius citato, & aduersus Praxeam cap. 16. Est autem in his verbis hypallage. Nam recto ordine diceretur: qui in fines sæculorum, id est in vltima tempora mūdi, incidimus. Vltimam quippe mundi ætatem significat, quæ ab aduentu Christi protenditur vsque ad sæculi consummationem. Eandem Ioannes vocat nouissimā horam, 1 epist. 2, & rursum Paulus, consummationem sæculorum, Heb. 9. Hoc autē tempus est decurrentis ecclesiæ, quo implendæ sunt figuræ priorum temporum. Loquitur enim apostolus non tantum in persona fidelium sui temporis; sed & eorum qui pòst futuri erant vsque ad finem sęculi. De hac phrasi scripturæ plura reperies à nobis annotata ad dictum cap. 9 epist. ad Hebræos.

Fines sæculorum Vltima mundi ætas.

12 ITAQVE QVI SE EXISTIMAT STARE, VIDEAT NE CADAT. Scilicet alieno cautus exēplo. Significat enim quorsum superiora de Israelitis adduxerit. Et quamuis sententia generalis est, tamē præcipuè notat eos, qui sciētiæ nomine sibi placentes, cum destructione proximorum & idololatriæ periculo, cibos idolis immolatos comedebant: de quibus dixerat cap. 8, *Si quis se existimat scire aliquid, nondum cognouit quemadmodum oporteat eum scire.* Ad hoc enim nunc à digressione reuertitur. Et obserua Paulum non dicere *qui stat*, sed *qui se existimat stare*, Græcè, ὁ δοκῶν ἑστάναι, quod Erasmus & alij vertunt sensu prorsus eodem, *qui sibi videtur stare.* Multi namque sibi stare videntur, qui non stant. Fallunt enim semetipsos, aut certè falluntur. Quales vtique erant, quos inflabat scientia, charitate destitutos ædificante. Igitur ex hac apostoli sen-

tentia

tentia, aduersus duo specialis ac nouiciæ fidei capita, duo statuuntur fidei catholicę dogmata: alterum, nó esse nos certos infallibiliter quod stemus, id est iusti simus; alterum, nec eum qui iustus est, certum esse quod sit perseueraturus, sed timendum illi esse & cauendum ne à iusticia cadat in peccatum, & peccati merito pereat in æternum. Vnde patres hanc sententiam interdum absolutè citant de homine stante, absque vocabulo *videtur:* vt S. Leo serm. 5 de quadragesima: *Dicente namque apostolo*, inquit, *Qui stat videat ne cadat: nemo est tanta firmitate suffultus, vt de stabilitate sua debeat esse securus*. Imò Chrysostomus ad ipsum Paulum extendit, in commentario ita loquēs: *Caue casum. Nam si timuit Paulus, qui erat omnium fortissimus; multo magis nos timere oportet*. Porrò Augustinus lib. de dono perseuerantiæ cap. 8 locum hunc ita legit. *Qui videtur stare* &c. non addito pronomine *sibi*, quod nec in Græco est. Sed id rectè noster interpres & alij suppleuerunt. Intelligitur enim ex consuetudine Græci sermonis; sicut & suprà cap. 7, *Si quis turpem se videri existimat*. Vide quæ illic annotata.

Refelluntur duo fidei specialis articuli de certitudine iustitiæ præsentis, & perseuerantiæ.

Paulus non erat de perseuerantia securus.

13 Tentatio vos non apprehendat nisi hvmana. In libris Complutensibus ac regijs, alijsque nonnullis tam vetustis quā recentioribus, atque in missali Romano, legitur *apprehendit*, cum tertia vocali. Quæ lectio sincerior est. Nam Græci codices habent εἴληφε *cepit*, verbo præteriti temporis. Consentiunt & Græci tractatores; & versio Syriaca. Sed & apud Cyprianum lib. 3 testimoniorum cap. 91 pro verbo *apprehendit*, legitur *occupauit*. Legunt quidē exhortandi siue optandi modo, *apprehendat*. Ambrosiaster & Primasius in commentarijs, item Augustinus lib. 2 de sermone Domini in monte cap. 9, & author quæstionum veteris & noui testamenti quęst. 99. Verùm reprehendit & corrigit eam lectionem Sedulius, ita scribens: *Quod apostoli testimonium non intelligentes quidam, posuerunt pro indicatiuo optatiuum modum*. Alioqui Pelagium quoque indicatiuum legisse, satis arguit eius expositio. Nomine tentationis id intelligitur hoc loco, quod in oratione Dominica, *ne nos inducas in tentationem:* ea nimirum tentatio, qua quis tentatur, hoc est solicitatur ad peccatum; siue diabolo incitante, seu mundo, seu carne: Licet hic potissimùm respicere plerisque videatur apostolus ad eas tentationes quæ sunt à mundo, id est, à malis hominibus bonos persequentibus. Cuiusmodi tentationes non admodum graues adhuc passi fuerant Corinthij. Nondum enim, vt annotat Caietanus, à præfectis prouinciarum erant vexati propter fidem Christi. Ita tentationem hic accipi, suadet illud quod sequitur, *qui non patietur vos tentari* &c. vt sensus sit: Moneo vos, vt qui stare vobis videmini, lapsum metuatis; nec vobis placeatis, quasi valde graues tentationes superaueritis. Nam hactenus quidem non nisi humana, id est modica, mediocris ac superatu facilis tentatio vos occupauit, vobis incubuit. Nondum grauia passi estis. Quod alijs verbis ad Heb. 12 dixit: *Nondum vsque ad sanguinem restitistis*. Igitur tacitè Corinthios admonet, vt sese præparent ac muniant aduersus grauiores tentationes superuenturas: ne qui sibi placent de leuioribus superatis, grauioribus succumbāt. Humanum autem esse Paulo quod moderatum ac facile est, tanquam humanis accommodatum viribus, probat locus Rom. 6, *Humanum dico propter infirmitatem carnis vestræ*. Et huic opponitur tentatio supra hominem, qualis illa Pauli de qua 2 Cor. 1. *Quoniam*, inquit, *supra modum grauati sumus, supra virtutem*. Et hic quidem commentarius de tentatione quæ fit à mundo, probabilis est. Quanquam sunt qui Paulum loqui putent de tentatione quæ à carne est, id est, à gula tentante ad idolothyta comedenda. Quem sensum, vt scopo præsentis doctrinæ viciniorem, minimè reijciendum arbitror. Nam & tentatio quam excitat gula, leuis est comparatione tentationum quas commouet mundus, persequendo fideles vsque ad bonorum direptionem & mortem ipsam. Et has tamen etiam superare se posse ne diffidant, ostendit à quo victoriam sperare debeant, dum subiungit, *Fidelis Deus* &c. Quod verò commentator Amb. & author quæstionum supradictus distinguunt tentationem humanam à diuina; docentes humanam esse tentationem, propter spem Dei diffidere de homine; diuinam verò, desperare de Deo, humanum auxilium requirēdo: protsus alienum est ab hoc loco; & sensum apostoli magis obscurat, quàm explicat. Quis enim dixerit, opus bonum & sanctum, quale est, propter spem Dei diffidere de homine, esse tentationem; præsertim eius generis, de quo hic agitur?

Quid hoc loco tentatio.

Tētationē à mūdo plerique intelligūt

Humana tentatio.

Alij tentationem à carne.

Humanæ tentationis expositio quorundam reiecta.

Fidelis avtem Devs est qvi non patietvr vos tentari svpra id qvod potestis. *Patietur*, Græcè ἐάσει, *sinet*. Post terrorem subijcit consolationem. Nonnulli locum hunc in eum sensum exponunt, quasi Deus nullum hominem supra vires tentari permittat; idque pertineat ad fidem promissorum Dei. Qui commentarius hactenus admitti potest, quia Deus nihil homini præcepit impossibile; & quia ad implenda præcepta suum auxilium promisit. Est autem eius præceptum vt tentationibus resistamus, easdemque resistendo superemus. Et sic intelligendū illud Cypriani capitulum 91 lib. 3 testimoniorum, *Tantum vnumquemque tentari, quantum potest sustinere*. Quod confirmat Paulino huius loci testimonio. Sic etiam intelligendus Augustinus in Tractatu de pastoribus: vbi semel & iterum hæc apostoli verba sic accipere videtur, tanquam vniuersè de omnibus hominibus dicta sint. *Neque* enim *imperaret* quicquam *Deus vt faceremus, si impossibile iudicaret, vt ab homine fieret*; ait idem Augustinus in expositione psal. 56. Verùm constat

An Deus aliquem supra vires tentari sinat.

Quo sensu omnibus possibile, tentationes omnes superare.

quamplurimis hominibus, præsertim infidelibus, & in profundum peccatorum demersis, non esse possibile tentationes omnes superare, nisi potentia multum remota: nempe quatenus adhuc in via huius vitæ constituti, dum vtiliter pro eis orari potest, Deo miserente possunt ad bonum conuerti, & tentationibus euadere superiores. Sed neque promissio diuina de non permittenda supra vires tentatione, pertinens ad omnes homines, inuenitur in scripturis alia, quàm qua Deus adiutorem se promittit afflictis & tentatis. Atqui non ijs simpliciter omnibus promittit, sed petentibus. Ait enim, *Petite & dabitur vobis.* &, *Omnis qui petit accipit*, Matth. 7. Quā multi verò tentati non petunt? imò quàm multi nec petere possunt? ij maximè qui Deum non nouerunt? Nam *quomodo inuocabunt in quem non crediderunt?* Rom. 10. Sanè quod ad hūc locum attinet, non dicit apostolus: *Fidelis Deus* qui neminem sinit, sed *qui vos non sinet tentari supra id quod potestis.* Ex quo satis apparet, quod sententiā suā restrictam esse velit ad certū genus hominū: vtpote vel ad fideles, vel ad iustos, vel ad electos. Est autē optimus cōmentarius eorum qui de electis exponunt. Solet enim Paulus ad electos respicere, sicubi fidem Dei allegat: vt huius epistolæ capit. 1, vbi cùm dixisset, *Qui & confirmabit vos vsque in finem sine crimine*, mox addidit, *fidelis Deus.* Et manifestius 1 Thess. 5, *Fidelis est*, inquit, *qui vocauit vos, qui etiam faciet.* & 2 Thess. 3, *Fidelis Dominus est, qui confirmabit vos & custodiet à malo.* Loquitur enim ad hunc modum apostolus, propterea quod promissiones noui testamenti principaliter ad electos pertineant; quibus Deus absolutè promisit ac præordinauit vitam æternam, & omnia bona ad eam consequendam necessaria; quale est vincere tentationes, & hoc ipsum à Deo petere. Nam huiusmodi promissio nec omnibus fidelibus, nec omnibus iustis facta est, sed solis & omnibus electis: eo nimirum sensu, quia quamuis interdum Deus sinat eos supra vires tentari, ac tentatione deijci; quemadmodum accidit Petro, qui ante tentationem *putabat se posse quod se velle sentiebat, quando dicebat Domino, Animam meam pro te ponam*, inquit Augustinus lib. de gratia & libero arbitrio cap. 17, sed non fallebatur qui dixerat ei, *Non potes me modo sequi*, Ioan. 13. Veruntamē finaliter nulla tentatione à Deo separantur; secundum illud quod in eorum persona dicit apostolus Rom. 8, *Si Deus pro nobis, quis contra nos?* Et iterum: *Quis nos separabit à charitate Christi?* & quæ sequuntur. Exstant autem promissiones illæ partim apud prophetas, partim in euangelijs, potissimum apud Ioannem, Domino de suis ouibus, id est electis, inter alia sic loquente cap. 10, *Oues meæ vocem meam audiunt: & ego cognosco eas, & sequuntur me. Et ego vitam æternam do eis: & non peribūt in æternum; & non rapiet eas quisquam de manu mea.* Nec obstat huic expositioni quod aliqui Corinthiorum ad quos scribebat Paulus, non erant electi; vt nec omnes erant iusti. Nam in huiusmodi sermone siue primam personam exprimat apostolus, vt ad Romanos scribens; siue secundam, vt hic & alibi; respicit electos qui in illis erant ad quos scribit: vt sensus huius loci sit, Fidelis Deus qui suos electos, quorum in numero multos vestrûm esse confido, non sinet tentari supra vires. In hanc sentētiam, id est de electis, præsentem locum acceperunt Romani pontifices Hormisdas & Gregorius primus. Hormisdæ verba sunt in epistola ad Possessorem episcopum. *Deus qui per beatum apostolum dixit; Qui vos non dimisit tentari super quod potestis; ipse pro sua pietate, quos suos elegit esse de laqueis aduersariorum, sicut semper, eripiet.* Eosdem intellexit Gregorius sub nomine filiorum Dei, lib. 14 moraliū cap. 17. Citatis enim apostoli verbis, infert eos non esse filios, sed hostes, quorum vires flagella superant. Electos autem se intelligere declarat lib. 28 capit. 7, vbi scripturam hanc repetit. Nec ab his diuersum sensit Leo pontifex vtroque anterior. Nam in sermone 7 de ieiunio decimi mensis, hæc apostoli verba sic allegat, vt satis ostendat ea se intelligere dicta propriè de redemptis & sacro baptismate renatis, ijsque militantibus atque pugnantibus: quod fit potissimùm (iuxta Domini præceptum) vigilando & orando, ne intremus in tentationem. Quare etiam ex huius pontificis sententia, pertinet hic locus ad electos, vt qui soli perseueranter orant. Consimili intellectu tractat eundem hunc locum Augustinus lib. de dono perseuerantiæ cap. 9. & in enarratione psalmorum 61, 77 & 110. Quo postremo loco rationem hanc adfert, *quia nouit Dominus qui sunt eius*, quæ est electorum notio. Quos & illa specialiter indicat memorati Leonis sententia, qua dicit in epistola 17 scripta ad Flauianum episcopum: *Prouidentia Dei semper suis necessarium præstat auxilium.* Sed & Haimo de peruenturis ad regnum cæleste, & Hugo de ijs qui cum Deo sunt, vtique perseueranter, apostoli mentem exponunt, id est de electis. Apertissimè verò de ijsdē glossator interlinealis, ac totidem verbis Lombardus, ita scribentes, *Deus est fidelis, id est verus in promissionibus, qui se protectorem suorum electorum fore promisit.* Vnde & statim addunt quod electis est proprium. *Qui non patietur vos tentari supra id quod potestis ferre; quia vel cadere non sinit, vel à casu erigit.* Quanquam non minus apertè sensum hunc tradidit istis omnibus antiquior interpres Pauli, vulgo dictus Ambrosius, disertè & grauiter inculcans vim promissionis diuinæ, videlicet eius quæ spectat electos: eoque allegans illud euangelicum, de magnis tribulationum tentationibus à Domino dictum: *Nisi breuiati fuissent dies illi, non fieret salua omnis caro: sed propter electos breuiabuntur dies illi.* Nec verò dissonant à supradictis Græci commentatores Chrysostomus, Theophylactus & Oecumenius; licet

Promissio victoriæ facta petentibus.

Optimus huius loci sensus de electis.

Promissiones noui testamēti principaliter electos spectant.

Sensus de electis cōfirmatur testimonijs patrū Latinorū.

Eadem sententia Græcorū.

expressè

expressè electorum non meminerint. Dicunt enim omnem tentationem vires nostras superare, nisi Christus auxilietur, & felicé euentum præbeat. Quod quidem finaliter solis præstatur electis. Nec de alijs intellexit Theodoritus. Exponit enim de ijs qui diuinum petunt auxilium, nempe sicut oportet, ac imprimis perseueranter. Quod soli faciunt electi. Iam nec aliud existimandum est sensisse patres concilij Tridentini, quando sess. 24 can. 9 loquentes de ijs qui continentiam vouerunt, dicunt Deum *rectè petentibus non* denegare donum castitatis; cùm *non patiatur nos supra id quod possumus tentari:* nos inquam, rectè petentes. Id enim relinquitur intelligendum ex eo quod proximè præcessit. At rectè petentes finaliter, vt dictum est, soli sunt electi. Nam alioqui, in eo quod dicunt donum illud rectè petentibus non denegari, satis profectò significant, denegari, siue non dari, non rectè petentibus, aut non petentibus omnino: qui proinde suprà id quod in præsenti possunt, tentantur. Quod ipsum apertius docent ijdem patres sess. 6 cap. 11, vbi cùm dixissent, *Deus impossibilia non iubet*; addunt ex Augustino de natura & gratia capit. 43, *Sed iubendo monet & facere quod possis, & petere quod non possis.* deque suo; *& adiuuat vt possis:* adiuuat, inquam, petentem. Hinc & Catechismus Romanus in expositione precationis Dominicæ docet, *petendum à Deo, ne nos tentari sinat supra id quod possumus, sed faciat etiam cum tentatione prouentum.* Idque etiam admonet Augustinus libro de catechisandis rudibus cap. 25 his verbis: *Humilis esto Deo, vt non te permittat tentari vltra vires tuas.* & capit. vltimo: *Opera misericordiæ cum pia humilitate, impetrant a Domino, vt non permittat seruos suos tentari plusquam possint sustinere.* Idem in fine tractatus de vrbis excidio: *Oremus & gemiscamus ad Dominum, vt seruetur erga nos, quod apostolus dicit, Fidelis qui non vos sinet tentari supra id quod potestis, sed faciet cum tentatione etiam exitum.* Rursus idem Augustinus libro 2 de sermone Domini in monte capit. 9, exponens illam partem orationis Dominicæ, *Ne nos inducas in tentationem: Deus*, inquit, *induci patitur eum quem suo auxilio deseruerit, ordine occultissimo.* Et quibusdam interiectis adferens hæc apostoli verba, *Fidelis Deus* &c. ita prosequitur: *In qua sententia satis ostendit non id nobis orandum esse vt non tentemur, sed ne in tentationem inducamur. Inducimur autem, si tales acciderint, quales ferre non possumus.* Quem locum Augustini cum alijs huc adducit Beda in collectaneis. De eadem re B. Hieronymus exponens illa Domini verba Matth. 26, *Vigilate & orate, vt non intretis in tentationem.* sic ait: *Vnde & in oratione Dominica dicimus: Ne nos inducas in tentationem, quam ferre non possimus: non tentationem penitus refutantes, sed vires sustinendi in tentationibus deprecantes.* Sic ille rectissimè. *Necesse est enim vt quo auxiliante vincimus, eo iterum non adiuuante vincamur*: vti præclarè scripserunt Innocentius I in epistola ad concilium Carthaginense, & Cælestinus I sui prædecessoris verba repetens, in epistola ad episcopos Galliæ capit. 6. Possent huc & alia multa ex scripturis & patribus adferri, quibus ostendatur non omnibus hominibus, nec semper, adesse vires, quibus tentationi resistant. Sed hoc argumentum alterius est loci. Denique non ad omnes homines, sed ad solos electos apostoli verba referenda esse, manifestè probat quod sequitur:

De eadē re sententia cōcilij Tridētini.

Orandus Deus ne sinat nos tentari supra vires.

Nota.

Non omnibus, nec semper adesse vires quibus tentationi resistant.

SED FACIET ETIAM CVM TENTATIONE PROVENTVM. Græcè, *Sed faciet cum tentatione etiam exitum, euentum, euasionem.* His enim modis ἔκβασιν rectè vertas. Exitum legunt Hieronymus in commentario Ionæ prophetæ capit. 2, & Augustinus in verbis paulo antè recitatis ex tractatu de vrbis excidio. itemque in expositione psalm. 61, & in epistola 89 ad Hilarium quæstione 2, nec non libro 2 de sermone Domini in monte capit. 9 iuxta citationem Bedæ. Sic & Cassianus collatione 7 capit. 20. Porrò Cyprianus in testimonijs ad Quirinum ita refert hunc locum: *Sed faciet cum tentatione etiam euadendi facultatem.* Quæ versio probari non potest, nisi facultatem intelligas in actu positam, id est, euasionem ipsam. Exitus autem iste, siue euasio, sine dubio prouentus est tentati, quia victoria. Sensus enim est; Is qui vos permittit tentari, faciet vt bonum exitum habeat tentatio: hoc est, vt eam superetis, ac victoriam inde reportetis. Quod quidem perspicuum est non omnibus præstari, sed solis electis, eo sanè modo quo dictum est suprà, id est, finaliter.

Quid prouentus cū tentatione.

VT POSSITIS SVSTINERE. Pro verbo *sustinere*, Græcè est in Regijs & omnibus Robertinis, ὑπενεγκεῖν, id est, *sufferre, sustinere*. In alijs verò quibusdam legitur ὑπερενεγκεῖν, id est, *ferendo prævalere*, quasi dicas *superferre*. Sic legit Erasmus, & exponit, *ita ferre vt oneri superesis ac superes*: quomodo dictum est Roman. 8, ὑπερνικῶμεν *superuincimus*. Scito tamen hoc posterius in sacris literis vix esse vsitatum. Quod ad sensum huius partis attinet, Origenes libro 4 periarchon capit. 2, scribit ideo dixisse Paulum, *vt possitis sustinere*, non autem, vt sustineatis; quia Deus dat posse sustinere & vincere; non autem ipsum sustinere & vincere. Qui locus, vt & alij multi similes apud illum authorem, cautè legendi sunt; vt qui ad hæresim Pelagianam apertis tibijs præludant. Verissimè namque dictum est ab Hieronymo in epistola ad Ctesiphontem aduersus Pelagium scripta; Pelagij doctrinam Origenis esse ramusculum. Sensus igitur apostoli catholicus ac

Pelagij doctrina Origenis ramusculus.

germanus est: Deum subministraturum vires, quibus reipsa & actu sustineant ac superent tentationem; ita nimirum, vt ad Dei beneficium non tantum referenda sit vincendi possibilitas, quod vult Origenes, quodque postea docuit Pelagius; sed ipsa victoria tentationis, id est, ipsum pugnare & vincere: id quod perspicuè testatur idem apostolus infrà capit. 15, dicens: *Deo gratias qui dedit nobis victoriam per Dominum nostrum Iesum Christum*. Atque hunc sensum planè exigit particula præcedens, *faciet cum tentatione prouentum*. Non enim facit prouentum, sed prouentus tantummodo possibilitatem; qui non dat sustinere, sed tantum posse sustinere. Iam quo manifestius etiam hæc pars ad electos pertineat, Lombardus glossam secutus interlinealem, ita supplet, *vt possitis perseueranter sustinere*. Thomas quoque perseuerantiam hic notari dicit. Vnde patet ex huius etiam doctoris sententia præsentem locum de electis accipiendum esse. Ex dictis intelligitur, hac parte *vt possitis sustinere*, non significari causam finalem, sed expositionem contineri præcedentis vocabuli *prouentum*: quasi dicat: faciet prouentum per hoc quod vires dabit efficaces ad sustinendum vsque in finem. Sic enim vsurpatur interdum infinitiuus Græcus præfixo vel subintellecto articulo τοῦ: quod obseruare est in canticis beatæ Mariæ Virginis & Zachariæ. Lucæ 1.

Non solū posse vincere, sed ipsum vincere tentationes, Dei donū est.

14 PROPTER QVOD CARISSIMI MIHI, FVGITE AB IDOLORVM CVLTVRA. *Carissimi mihi*, Græcè, *dilecti mei*; pro quo Theophylactus legit *fratres*, & expendit. Videtur & Chrysostomus legisse. Dicit enim: *Mitigat eos nomine consanguinitatis*. Regia biblia coniungunt vtrumque, *Fratres mei dilecti*. Nunc apertius exponit quo tendat proximè præcedens admonitio: nimirum ad reuocandum eos à contagione cultus idolorum: propter quam superius dixerat, *Neque idololatræ efficiamini*. Cuius criminis participatione coinquinari docet fideles idolothytis vescentes: etiam illos qui sibi inter eos primi videbantur, id est, præ alijs scientia præditos. Nam suprà quidem capit. 8 de ijs agens, qui scientia sua freti, sine respectu fratrum infirmorum, idolothyta comedebant, ostendit quàm grauiter illi in fratres peccarent. Hîc verò, quo magis ab eiusmodi mensis eosdem retrahat, præter scandalum fratrum, de quo postea sermonem repetit, etiam idololatriam quandam subesse commonstrat: vtique ratione participationis. Vnde non dicit, Ne colatis idola: sed, *fugite ab idololatria*, vt in Græco, id est, *ab idolorum cultu*. Christianus enim idolothytum vnà cum idololatris comedens, etsi non propriè colebat idolum; tamen ab idoli cultu non satis recedebat. Nam esus ille idolothyti, participatio quædam erat cultus idololatrici: quemadmodum in sequentibus ipse Paulus explicat. Simili sensu Ioannes apostolus præcipit fidelibus in fine primæ suæ epistolæ dicens: *Filioli, custodite vos à simulacris*.

Idololatriā non fugit, qui idolothytū comedit.

15 VT PRVDENTIBVS LOQVOR. Græcè, λέγω *dico*: scilicet id quod sequitur. ac si dicat; Cum prudentibus & intelligentibus mihi sermo est. Nam ab huiusmodi charismatis eos laudauit initio epistolæ: tametsi propriè eos appellat, quos suprà capit. 8 comprehendit illis verbis, *Scimus quoniam omnes scientiam habemus*.

VOS IPSI IVDICATE QVOD DICO. Græcè, *iudicate vos quod dico*: vbi in Græco non iam λέγω, sed φημὶ, quod idem tamen valeat. Sensus: Id quod volo dicere tale est, vt vos ipsi, tanquam prudentes, facilè de eo iudicare possitis. Ad prudentiam quippe pertinet iudicium de agendis. Hac delatione iudicij cum laude coniuncta, mirè beneuolentiam conciliat. Est autem sermo, de iudicio non potestatis, sed discretionis: quod ad vnumquemque prudentem spectat. Ideo præmisit, *vt prudentibus loquor*. Sic & suprà capit. 2, vbi dixit, spiritualem omnia iudicare: quemadmodum illic annotauimus, propter eos qui scripturas eiusmodi detorquent ad potestatem iudicandi de rebus fidei controuersis, quam vel omnibus Christianis, vel omnibus saltem doctis ac prudentibus, volunt esse communem.

Iudicium discretionis, non potestatis, eis defert.

16 CALIX BENEDICTIONIS CVI BENEDICIMVS, NONNE COMMVNICATIO SANGVINIS CHRISTI EST? *Cui benedicimus*, siue *quem benedicimus*, vt legitur apud Irenæum lib. 3 cap. 20, & commentatorem Ambros. Nam Græcè est, τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας ὃ εὐλογοῦμεν, *poculum benedictionis quod benedicimus* &c. Duobus argumentis, altero sumpto ex spirituali sacrificio Christianorum, altero ex carnali sacrificio Iudæorum, reuocat Corinthios ab idolothytis; quibus indiscretè vescebantur, excusationem hanc prætexentes, quod homini Christiano nullus cibus sit immundus, quodque idolum nihil sit; vt vidimus capit. 8. Cum autem Christianorum sacrificium duarum rerum constet oblatione, corporis videlicet sanguinisque Dominici: prius sanguinis meminit, vt postea de corpore loquens sub nomine panis, aliud quiddam adijciat eodem pertinens, nempe de significatione eius mystica. Porrò benedictionem quam hic nominat apostolus, alij consecrationem, alij gratiarum actionem interpretantur. Quorum neutrum dici posse nobis videtur. Etenim haud dubiè Paulus de ea benedictione loquitur, de qua euangelistæ Matthæus & Marcus in descriptione cœnæ Domini nouissimæ. Atqui illa benedictio neque consecratio fuit, neque gratiarum actio.

Benedictio huius loci neque consecratio est, neque gratiarum actio.

Con-

Consecrationem non esse, probatur.

Consecrationem non fuisse, quamuis ita multi sentiant Latini posteriores, ex eo patet, quia prolationem verborum quibus fit consecratio, præcessit; vt ex Græco textu apud vtrumque euangelistam, vbi de pane loquuntur, perspicuum est. Vtuntur enim participio aoristo εὐλογήσας, habente significationem præteriti temporis; vt locus ex Græco commodissimè reddatur hoc modo; *Cum benedixisset, fregit, & dedit discipulis, & dixit, Accipite comedite, Hoc est corpus meum.* Nam quod quidam respondent aoristum positum esse loco participij præsentis temporis, vt interdum fit; eius rei haud facilè exempla dederint in aoristis huius flexionis & formæ. Et omnino rarissima sunt aorista, in quibus vsus obtinuit vt præsens tempus indicent, velut ἀποκριθεὶς respondens, εἰπὼν dicens: & si quod aliud tale. Certè cum euangelistæ tam in descriptione cœnæ, quàm in narratione vtriusque miraculi panum multiplicatorum (de quo leguntur etiam Lucas & Ioannes) nunc vtantur participio εὐλογήσας, nunc εὐχαριστήσας, vtroque aoristo simillimæ formæ; quî conuenit, vt hoc potius quam illud resoluas in verbum præteriti temporis? quomodo noster interpres resoluit εὐχαριστήσας, Ioan. 6, *cùm gratias egisset*. His accedunt pro confirmatione verba concilij Tridentini sess. 13 cap. 1, quibus, vt equidem arbitror, exponere voluerunt illius concilij patres id quod à duobus euangelistis Matthæo & Marco scriptum est. Verba concilij de eucharistiæ sacramento loquentis hæc sunt: *Hoc tam admirabile sacramentum in vltima* (cum discipulis) *cœna redemptorem nostrum instituisse: cùm post panis viniq; benedictionem se suum ipsius corpus illis præbere, ac suum sanguinem, disertis ac perspicuis verbis testatus est.* Quod si post benedictionem panis & vini Christus testatus est se suis discipulis præbere corpus suum & sanguinem, testatus, inquam, ijs verbis quibus fit consecratio; quæque à tribus euangelistis & Paulo capite sequenti referuntur (constat enim non de alijs verbis synodum loqui:) palàm certè consequens est, consecrationem fuisse benedictione posteriorem; & proinde benedictionem per consecrationem, tanquam eadem sit, non rectè exponi. Nec video post tam aperta concilij verba quis locus esse possit tergiuersationi. Iam nec dici potest, illam benedictionem fuisse eandem cum gratiarum actione. Nam benedictio ad symbola proposita refertur, gratiarum actio non nisi ad Deum. Quod vtrumque docere non est difficile. Et quidem benedictionem ad symbola referri, quamuis ex descriptione cœnæ apud Matthæum & Marcum non liquidò pateat (non enim exprimunt ad quid referatur; & loquuntur de gratiarum actione similiter): tamen ex hoc loco Pauli manifestum est. Dicit enim non

Benedictionem non esse gratiarũ actionem, probatur. Benedictio refertur ad symbola.

sine inculcatione, *Calix benedictionis, cui* seu *quem benedicimus*. Estque eadem ratio de pane: vt dicere potuerit, Panis benedictionis quem benedicimus. Nec minus manifestum ex verbis concilij; *post panis vinique benedictionem*. Idem ostenditur ex benedictionibus quas adhibuit Dominus in alijs seu miraculis seu factis suis; nominatim in miraculo multiplicationis quinque panum & duorum piscium: in quo describendo ijsdem ferè verbis, quibus in institutione eucharistiæ narranda, vtuntur euangelistæ: quorum Lucas capit. 9 benedictionem definitè retulit ad panes & pisces, dicens: εὐλόγησεν αὐτοὺς, *benedixit illos*, seu *illis*, vt habet nostra versio. Nec aliter accipienda benedictio cuius mentio est in miraculo septem panum apud Matthæum & Marcum: & cuius in cœna Domini cum duobus discipulis in Emmaus apud Lucam capit. 24. licet ijs locis casus rei patientis non fuerit expressus. Rursum autem expressit Lucas in fine eiusdem capitis, dicens ac repetens, Christum ascensurum in cælum benedixisse suis discipulis: & Marcus cap. 10, referens quemadmodum Christus manibus super paruulos impositis benedixerit eos. Porrò gratiarum actionem, cuius in hoc mysterio describendo tres euangelistæ & Paulus meminerunt, ad Deum referendam esse; quamuis nec id quisquam eorum expresserit, dubitari tamen non potest, posteaquam in sacro canone missæ, tam ante panis consecrationem quàm vini, idipsum clarè expressum habemus: vt taceam de ea re consensum interpretum Pauli & euangelistarum; quorum nulli venit in mentem hæc violenta syntaxis, εὐχαριστήσας τὸν ἄρτον: quæ nec Latinè posset efferri. Sanè distinguenda esse hæc duo, gratias agere & benedicere; vel inde colligas, quod in eodem canone, ante vtriusque symboli consecrationem, simul ambo iunguntur, *gratias agens benedixit*, tanquam significatu differentia: & ita quidem vt gratiarum actio benedictionem præcedat. Cùm ergo satis iam ostensum sit, benedictionem de qua nunc agimus, neque consecrationem esse, neque gratiarum actionem: vnum id reliquum est, vt eam accipiamus in significatione, dum ad res aut personas creatas refertur, in scripturis vsitatissima, qua benedicere est bene precari, & benedictio bona precatio, qua scilicet alicui rei vel personæ bene precamur. Quæ quidem benedictio, quatenus precatio, Deum respicit: ipsum tamen benedicendi verbum transit in rem vel personam, quæ seu cui benedicitur. Sic igitur, & non aliter, in euangelica narratione capitur hoc verbum, vbi Christus acceptum panem benedixisse legitur. Sensus enim est, cum pani bene precatum fuisse, nimirum oratione super eum fusa ad Deum Patrem, oculis in cælum eleuatis (vt in canone missæ dicitur)

Gratiarũ actio refertur ad Deum.

Benedicere pro bene precari in scripturis vsitatissimũ.

Quo sensu Christus panis benedixerit.

tur) qua ipse vt homo & sacerdos, peteret illius creaturæ quam manibus tenebat, sanctificationem, vtique mox futuram per mirabilem eius in suum corpus transmutationem: quam idem ipse vt Deus omnipotenti sua virtute simul cum Patre & Spiritu-sancto esset effecturus. Quo Christi sacerdotis exemplo, minister ac vicarius eius sacerdos, ad altare prius Deum precatur, vt proposita dona fiant Christi corpus & sanguis: ac deinde procedit ad eorum consecrationem. Nam quod de panis benedictione diximus, id de calicis benedictione similiter intellige. Quamuis enim de calice loquentes euangelistæ, benedictionem non nominent; canon tamen liturgicus nominat, vt & hoc loco Paulus. Itaque mihi videtur optimè reuerendissimus Iansenius, præceptor meus, *benedictionem panis & calicis* definiuisse *precationem super illa effusam, & inuocationem diuinæ beneficentiæ super illa*, Commentariorum in Concordiam euangelicam cap. 131. Quam eius sententiam etiam cardinalis Bellarminus meritò collaudat libro 1 de eucharistia cap. 10; licet eam non satis explicet. Quod igitur euangelistæ in descriptione cœnæ mysticæ, nunc benedictionem, nunc gratiarum actionem nominant; non eo factum, quod harum vocum significationem confundant, vt quidam opinantur: sed quia Christus in sua ad Patrem oratione, quam consecrationi præmisit; vtrumque fecit, & gratias illi pro beneficijs acceptis agens, & precationem adiungens super pane in melius commutando, quod est panem benedicere: quorum alterum alteri, in eadem oratione, coniunctum erat; quemadmodum hanc rem idem Iansenius doctè explicat. Siquidem & aliás illa duo, gratiarum actionem & benedictionem, Christus Dominus velut ex more coniunxisse legitur: vt quando resuscitaturus erat Lazarum, Ioan. 11, & quando panes piscesque multiplicaturus semel & iterum. In quo gemino miraculo describendo, similiter vt in cœna mystica, videre est euangelistas modò gratiarum actionem nominasse, modò benedictionem: non quod hæc eadem sint, sed quod, vt dixi, coniuncta, tanquam eiusdem orationis partes seu membra quædam, ex quorum vtrolibet synecdochicè totum possit intelligi; nec non alterum ex altero. Hinc illa fidelium consuetudo, vt cibos sumpturi Deum agnoscant donatorem, quod est gratias agere; rogentque vt sumentibus faciat salutares, quod est benedicere. Id enim à Christo acceptum apostoli fidelibus tradiderunt: ac meminit Paulus 1 Tim. 4, quum de *cibis quos Deus creauit ad percipiendum*, loquens, & gratiarum actionem nominat & orationem, id est, benedictionem. Qui & in omnibus penè epistolis suis eum morem seruat, vt prius Deo gratias agat de beneficijs in eos collatis ad quos scribit; deinde perseuerantiam ijsdem imprecetur, & gratiam vberiorem. Denique vt intelligas hæc tria, gratiarum actionem, benedictionem & consecrationem esse inter se diuersa; respice ad id quod ab ecclesia Christum imitante agitur in sacrificio missæ. Nam vt ille gratias egit, benedixit, consecrauit: sic & illa per sacerdotem hæc eadem agit eodem ordine. Primùm namque tota canonis præfatione gratias agit Deo cum laude: deinde dona proposita benedicit tum initio canonis, tum rursus ac potissimum illis verbis, *Quam oblationem tu Deus* &c. Post hæc consecrat eadem dona verbis Christi. Et quoniam ille subiunxit præceptum, *Hoc facite in meam commemorationem*. idcirco & ipsa, repetitis præcepti verbis, subiungit; *Unde & memores Domine nos serui tui* &c. Quarum quidem actionum duas medias, eodem ordine suisque nominibus, scilicet benedictionis & sanctificationis, etiam Augustinus distinxit epistola 59 ad Paulinum quæstione 5, vbi tractans locum Pauli 1 Timoth. 2, *Obsecro primùm omnium fieri obsecrationes, orationes* &c. *orationes* interpretatur eas quæ fiunt, *cùm benedicitur & sanctificatur & ad distribuendum comminuitur illud quod est in Domini mensa*. Quæ sanè verba benedictionem à sanctificatione, id est consecratione, non minus secernunt, quam à comminutione, id est fractione. Ex dictis intelligitur, CHRISTI benedicere iuxta definitionem à Iansenio datam & à nobis probatam, non idem esse quod benefacere, sicut aiunt quidam; nisi sensu consecutiuo, propterea quod omnis eius precatio sit efficax, seu potius efficaciter impetratoria eius quod petit; ipso videlicet vnà cum Patre & Spiritu-sancto hoc ipsum quod petit præstante; non quidem semper statim cum ipsa petitione, sed quum voluerit: velut in re præsenti, ad illa verba prolata, tanquam instrumentaliter operatoria, *Hoc est corpus meum*. *Hic est sanguis meus*. Et in Lazari resuscitatione, ad illa, *Lazare veni foras*. In panum autem pisciumque miraculo, tunc, quando fiebat illorum in turbas distributio. Iam quod Theophylactus in commentario *calicem benedictionis* interpretatur *gratiarum actionis*; nec id quidem suprà dictis aduersatur, vbi benedictionem ab actione gratiarum distinximus. Non enim illis verbis exponit quid benedictio significet: sed declarat quem apostolus calicem benedictionis vocet; eum videlicet quem fideles calicem eucharistiæ seu gratiarum actionis appellare solent. Alioqui Theophylacto non eadem esse hæc duo, probant verba eius sequentia: quibus vtriusque vocabuli rationem distinguens ait: *Manibus enim eum tenentes, benedicimus ei* (nempe calici, de quo apostolus, *cui benedicimus*)

& gratias

D. Iansenij laudata sententia.

Benedictio cum gratiarũ actione coniungi solet.

Mẽsa benedicendi fidelium consuetudo, à Christo manauit.

Gratiarũ actionem, benedictionem & consecrationẽ esse distinctas, amplius probatur.

An Christi benedicere sit benedicere.

Calix benedictionis, id est calix eucharistiæ & sanguinis Christi, quo sensu.

& gratias agimus ei, qui sanguinem suum pro nobis effudit. Sic & Oecumenius, *Calicem benedictionis*, inquit, *calicem vocat sanguinis Christi*: non quod benedictio sanguis sit Christi, sed quod calix ille fidelibus hoc nomine sit notissimus. Hæc de vocabulo benedictionis, vt ab euangelistis, & hoc loco à Paulo vsurpatum est, dicta sufficiant. Non enim hic discutimus quid εὐλογεῖν interdum significet vsu patrum Græcorum; quidve benedicere vsu Latinorum: & an vsurpent ea alicubi pro consecrare; sicut multis videtur. Quod si ita est; non adeò mirum, quandoquidem & verbum εὐχαριστεῖν in ea significatione Græci quidam veteres vsurpasse videntur: nominatim Iustinus martyr in apologetico 2, vbi panem vinumque mysticum vocat ἄρτον καὶ οἶνον εὐχαριστηθέντα, & τροφὴν εὐχαριστηθεῖσαν; ac si dicat, panem, vinum, cibum eucharistizatum. Et Irenæus lib. 1 aduersus hæreses capit. 9, vbi habes (Epiphanio Græca citante, hæresi 34) ποτήρια οἴνῳ κεκερασμένα εὐχαριστεῖν, *pocula vino mista eucharistizare*. Verùm id propter nomen eucharistiæ inditum pani & vino in corpus & sanguinem Domini consecrato; vt ijs locis quibus sic loquuntur, εὐχαριστεῖν sit eucharistiam facere. Sed non ideo consequens, eam vocem in scripturis sic accipi. Constat enim multa vocabula, partim à scriptoribus ecclesiasticis docendi causa (quod in disciplinis tradendis fieri necesse est) partim communi consensu fidelium, ad aliqua significãda quæ Christianæ sunt religionis aut obseruantiæ, fuisse introducta, quæ non eandem in scripturis inueniantur habere significationem: cuiusmodi sunt sacramentum, character, ordo, clerus, lector, ostiarius, confirmatio, chrisma, pœnitentia, absolutio: vt hæc sunt nomina quibus sacramenta vel eorum partes aut adiacentia quædam significantur: item præscitus, id est reprobatus, indulgentia, aureola. Quibus & verbum εὐχαριστεῖν, vt consecrare significat, liceat annumerare: siquidem & εὐχαριστία pro sacramento corporis & sanguinis Domini sumpta, non scripturæ, sed ecclesiæ vocabulum est: quemadmodum & eiusdem significationis εὐλογία, licet minus vsitatum. Atqui nobis propositum fuit explicare, quæ propria sit horum verborum εὐλογεῖν & εὐχαριστεῖν apud Paulum & euangelistas significatio. Veruntamen dispiciat theologus, ánne patres tam Latini, quàm Græci, ijs ipsis locis, vbi benedictionem pro consecratione, & εὐχαριστεῖν pro consecrare videntur accepisse, respiciant ad illam significationem quam ostendimus eas voces habere in scriptura: vt apud Latinos panis & vinum dicantur consecrari benedictione, id est inuocatione præuia sacerdotis super panem & vinum effusa, qua petit vt fiant corpus & sanguis Christi; quemadmodum de Christo benedicente dictum est suprà: ac similiter apud Græcos ἄρτος καὶ οἶνος εὐχαριστηθέντες sint panis & vinum oratione præuia (quam synecdochicè gratiarum actio significat) per sacerdotem sanctificata; aut super quibus sanctificandis Deus cum gratiarum actione fuit inuocatus. Nam & apud Paulum 2 Cor. 1 passiuè legitur χάρισμα εὐχαριστηθὲν, id est, donum pro quo actæ sunt gratiæ. Sanè quantum ad benedictionem attinet, quæ in precibus super aliqua re fusis consistit, quod eâ seu per eam res sanctificari & consecrari dicatur, vt altare, templum, aqua, oleum, vasa, vestes, vsitatissimum est. Quo loquendi more etiam dicimus sanctos homines suis precibus mortuos suscitasse, cæcos illuminasse, morbos fugasse, aliaque miracula fecisse; siue verba huiusmodi, surge, respice, sanus esto, subiunxerint, siue non. Conuenit autem cum hoc sensu quem suggessimus, etiam illud quod patres interdum dicunt sacerdotum precibus Christi corpus & sanguinem consecrari: ita tamen vt intelligamus complementum precibus addi per verba Dominica, quæ consecratoria vocantur. Hæc enim sunt quę præstant sacrificio firmitatem: vt loquitur Chrysostomus in sermone de proditione Iudæ. Sed ad apostoli verba redeamus: quæ vel hoc modo possunt exponi; Calix qui vocatur *calix benedictionis*, quia in mysterijs preces super eo fundimus (hoc est enim quod addit, *cui* vel *quem benedicimus*) est calix sanguinis Christi, quem vnum & eundem omnes sumimus: Vel isto modo; Id quod est in calice benedictionis, sanguis Christi est, quem vnum &c. Nam calicem metonymicè poni pro liquore contento, frequens est in scripturis. Potest sermonis improprietas etiam sic explicari, quomodo Aquinas & Caietanus explicant: Vsus calicis mystici, dum à nobis potatur, est communicatio sanguinis Christi, omnibus nobis de calice potantibus. Vbi notanda duplex relatio in vocabulo communicationis; altera communicantium ad rem communicatam, vt hoc loco, sanguinem Christi: altera communicantium inter se. Quam vtramque relationem Paulum præ oculis habere, sed magis ac principalius priorem, animaduertet qui totum sermonis eius contextum vsque ad versum 22 attentè perlegerit. Porrò quod dicit, *benedicimus*, plurali numero; vel in persona presbyterorum dicit, qui soli mysteriorum sunt administri: vel generaliter in persona fidelium qui mysterijs intersunt. Qui quidem omnes calici benedicunt eo modo & sensu, quo omnes ibidem præsentes dicuntur vnà cum sacerdote offerre, videlicet animi consensu ac deuotione, cum desiderio fructus ex sacrificio percipiendi. tametsi fateor priorem sensum, quem & glossa tradit ordinaria, mihi magis probari.

An benedicere, & εὐχαριστεῖν aliquando significet consecrare.

Vocabula ad peculiarē vsū extra scripturam vendicata ab ecclesia

alia responsio ab authore suggesta.

Precibus sacerdotū consecrari eucharistiā, quid sit.

Triplex expositio verborum Pauli.

Duplex relatio in vocabulo communicationis

ET PANIS QVEM FRANGIMVS, NONNE PARTICIPATIO CORPORIS DOMINI EST? *Et* abest in Gręcis ac nõnullis etiam Latinis mss.

Participatio, Græcè *κοινωνία communicatio*, vt in priori membro. Sicque in vtroque legit Augustinus apud Bedam. Vnde & Theophylactus post Chrysostomum notanter obseruat, apostolum non dixisse μετοχὴν, id est, participationem, sed κοινωνίαν, id est, communionem seu communicationem; nimirum ad significandam, vt volunt, excellentem quandã vnionem. Quę illorum obseruatio, licet in priori parte posita, pertinet æquè ad hãc partem. Verùm tamen apostolus eo consilio sic fuerit locutus, dubito. Nam μετοχὴν paulo pòst nominat: vt potius videatur his duobus vocabulis tanquam synonymis vsus fuisse; quemadmodum vtitur 2 Cor. 6 versu 14. Sẽsus autem est: Panis quem in mysterijs frangimus, est corpus Domini; quod vnũ & idem omnes fideles accipimus. Nam, vt mox ait, *omnes de vno pane participamus*. Aquinas & Caietanus conformiter cum parte superiori sic exponunt: Vsus panis mystici, dum à nobis editur, communicatio corporis Domini est, omnibus nobis illum panem edentibus. Corpus Domini panem apostolus vocat, tum quia ex pane factum est: qua ratione homo puluis seu terra vocatur Gen. 3. tum potissimè quia speciem panis totamque eius operationem retinet: non autem, vt hæretici volunt, quod in hoc sacramento vera maneat panis substantia. Fractionem quoque intelligit eam, qua panis ille, id est corpus Domini, secundum externam atque visibilem speciem frangitur, vt in multos distribuatur. Cuius fractionis etiam Lucas meminit in Actis apostolorum cap. 2 & 20. Fiebat autem huius panis fractio tempore primitiuæ ecclesiæ, primùm quidem à presbyteris & diaconis; deinde verò magisque particulatim à cæteris fidelibus, quibus eucharistia dabatur in manus, vt eam ipsi porrò vel in ipso cœtu inter se, vel domi inter suos, distribuerent. Nam & hoc indicat Lucas in Actis, quum fractionẽ panis in genere fidelibus attribuit dicens capit. 2, quod *erant perseuerantes in communicatione & fractione panis*, vt habet Græca lectio. & iterum: *Frangentes circa domos panem*, Græcè *κατ᾽οἶκον, per singulas domos:* quomodo Tit. 1, κατὰ πόλιν *per singulas ciuitates*. Non enim presbyteros habebant, qui domesticatim consecrarent & frangerent. Quod autem & in conuentu idipsum fieret, indicant hæc eius verba cap. 20, *Vna sabbati, cùm conuenissemus ad frangendum panem*, vel vt in Græco, *cùm conuenissent discipuli ad frangendum panem*. Sic autem & Christi discipulos in vltima cœna fecisse non est improbabile: vt quibus dixerit Christus, *Accipite, & diuidite inter vos*, Luc. 22. Quod etsi de calice dictum sit, nihil tamen vetat de pane similiter intelligi. Prima tamen & principalis fractio, sicut illic à Christo facta est, ita deinceps ex illius institutione per ministros altaris fieri debet. Quare & hoc verbum *frangimus* in persona ministrorum ecclesiæ dictum arbitror à Paulo, sicuti verbum *benedicimus*. Iam ex hoc loco manifesta probatio est aduersus sacramentarios, in eucharistiæ sacramento sumi à fidelibus ipsum corpus & sanguinem Domini: non autem, vt illi volunt, nudum corporis & sanguinis Dominici signum. Nam & ipsa percontandi forma qua dicit, *Nonne* &c. vim habet affirmationis vehementioris, tanquam de re apud fideles nota & confessa, cui nullus audeat contradicere. Sic paulo pòst: *Nonne qui edunt hostias, participes sunt altaris?* & Christus apud Ioannem cap. 11, *Nonne duodecim sunt horæ diei?* Denique in hunc istius loci sensum omnes interpretes orthodoxi tam Græci quàm Latini conspirant. Sed & ijs omnibus antiquior Irenæus episcopus & martyr haudquaquam aliter hæc Pauli verba se intellexisse declarat verbis admodum perspicuis, lib. 5 aduersus hæreses cap. 2, quæ nos hic omittimus, ne iusto prolixiores simus. Locum Irenæi diligenter expendit & ab Oecolampadij corruptionibus vindicat Ioannes Fischerus itidem episcopus & martyr lib. 4 de eucharistia cap. 23, 24 & 25.

Communicatio & participatio Paulo synonyma sunt.

Corpus Domini quo sensu panem vocet apostolus.

Quæ fractio panis.

A quibus illa fractio solita fieri.

Sacramentariorum error ex hoc loco refellitur.

17 QVONIAM VNVS PANIS, VNVM CORPVS MVLTI SVMVS. Explicat mysterium significatum in eucharistiæ cõmunione, quod & eiusdem sacramenti effectus est. Nam quia multi sumimus vnum eundemque panem mysticum; ideo multi per significationem & effectum sacramenti, sumus vnus panis: & quia idem ille panis corpus Christi est; ideo multi sumus vnum corpus. Multos intellige cœtum fidelium, id est ecclesiam, tam particularem quamlibet, quam vniuersalem. Porrò *vnus panis & vnum corpus ecclesia Christi dicitur*, ait glossator ex Augustini sententia, tractatu 26 super Ioãnem & alibi, *quia sicut vnus panis ex multis granis conficitur, & vnum corpus ex multis membris componitur; sic ecclesia Christi ex multis fidelibus, charitate copulante, connectitur*. Quæ res etiam à Græcis expositoribus hoc loco est annotata. Propter quod & à patribus eucharistia symbolum vnitatis appellatur. De quo sic exclamat in tractatu iam dicto S. Augustinus: *O sacramentum pietatis, ô signum vnitatis, ô vinculum charitatis!* Aquinas verò subtiliter ac sublimiter in his apostoli verbis *duplicem* obseruat *vnitatem: primam incorporationis, qua in Christum transformamur*; *cùm dicit, vnus panis: alteram vitæ & sensus, quã à Christo capite accipimus*; *cùm addit, vnum corpus*. Nec abs re est quod apostolus iuxta fidem Græcæ lectionis & optimorum codicum Latinorum, Augustino etiam suffragante, sine media coniunctione dixit, *vnus panis, vnum corpus*. Voluit enim significare in signo huius vnitatis non aliud esse panem, aliud corpus Christi, sed vnum & idem: quia panis ipse est corpus Christi (quomodo disertè Chrysostomus, Theophylactus & Oecumenius in suis commentarijs loquuntur): sicuti res significata vna est & eadem, scilicet mysticum Christi corpus quod est ecclesia.

Mysterium in eucharistiæ cõmunione significatum.

Ecclesia vnus panis. vnum corpus.

Eucharistia symbolum vnitatis, eiusque duplicis.

OMNES

OMNES QVI DE VNO PANE PARTICIPAMVS. In quibusdam codicibus cum addito legitur: *Omnes qui de vno pane & de vno calice participamus.* Idque totum à Latinis plerisq; mediç ætatis tractatoribus exponitur. Verùm codices Latini meliores eã partem *& de vno calice*, non agnoscunt; vt nec Græcus textus, nec Syriacus. Et in Græco quidem atque Syriaco sic habetur: *Nam omnes ex* seu *de vno pane participamus.* Quæ lectio etiam in compluribus exstat Latinis mss. Similiter Augustinus lib. 1 contra aduersarium legis cap. 19, *Omnes enim de vno pane participamus*. Textus Ambr. *Omnes enim qui.* Lombardus ita legit, *Quoniã omnes.* & Heruæus, *Quia omnes de vno pane participamus:* vt hic author nec illud *& de vno calice*, legisse videatur. Vtrouis autem modo legas; continet hæc pars probationem superioris: valetque ratio à signo & causa; quemadmodum illic explicatum est. Vnũ panem rursus, iuxta sensum & expositionem omniũ orthodoxorum, intelligit ipsum corpus Domini. Nec verò aliter absque manifesta falsitate exponi potest. Nam de pane materiali falsissimum esse constat, omnes fideles de vno pane participare. Quare & ex hoc loco sacramentariorũ hæresis apertè redarguitur. Quod si dicant aduersarij sensum esse; Omnes fideles eiusdem ecclesiæ & eiusdem synaxeos, de eodem pane participare: eo quod vnus panis in omnes qui ad eandem cœnam Dominicam conuenissent, diuideretur; idque ad significandam eorum omnium in Christo, tanquam membrorum eiusdem corporis vnitatem: facilè & hoc refellitur. Sic enim dicendum fuerat in secunda persona, Vos Corinthij estis vnum corpus, quia de vno pane participatis. Nam Paulus qui procul aberat, secundum hunc sensum non participasset cum illis de eodem pane. Nunc autem dicit, *vnum corpus sumus*, &, *de vno pane participamus*, in prima persona. Vbi sicut in priori parte non potest intelligi ipse qui loquitur exclusus; ita nec in posteriori. Vt & hoc addam, non esse verisimile omnes Corinthios in cœna Dominica congregatos participasse de vno pane materiali: siquidem pro tanta multitudine hominum plures panes apponi debebant. Dixerat enim Paulo Dominus; *Quoniam populus est mihi multus in hac ciuitate.* Actor. 18. Certè pro totius ecclesiæ instructione hæc scribebat Paulus: Atqui futurum non ignorabat, vt aliquãdo tam numerosus esset vnus ecclesiæ vel parochiæ populus, cui panis vnus sufficere non posset: quando nec de eo soliciti fuerunt apostoli, vt in quantocumque fidelium conuentu, tantum vnus panis apponeretur. Num igitur apud eos quibus vnus panis non sufficeret, locum non haberet hoc tam salutare documẽtum: *Vnum corpus multi sumus, omnes qui de vno pane participamus*? Quis hoc dixerit? quum profectò dubium esse non debeat, quin etiam, & maximè de corpore Christi quod est vniuersalis ecclesia, loqui Paulus intendat. Itaque prorsus euanescit effugium hæreticorum. Obluctantur tamen & aiunt, eucharisticum panem propositum per omnes ecclesias vnum dici, *quemadmodum vnus agnus Exo 12 ver. 3 dicitur, qui ab vniuersa filiorum Israel multitudine per cunctas familias immolabatur: quum numero quidem plures essent, significatione tamen & mysterio vnus.* Hæc enim aduersarij cuiusdam verba sunt. Atqui primum falsa est allegatio. Nam nec eo loco Exodi, nec alibi scriptum legitur, omnes vnum agnum accepisse & edisse, aut de vno agno participasse: sicut hîc omnes de vno pane participare dicimur. Imò locus citatus apertè contrarium significat. Sic enim habet ad verbum ex Hebræo: *Loquimini ad omnem cœtum Israel, dicendo: In decima mensis huius accipient sibi vir* (id est *vnusquisque*) *agnũ per domum patrum, agnum per domum*, hoc est, singuli per familias agnos singulos, vt tot sint agni quot familiæ. Sed & hoc quod addunt, vnum esse panem significatione & mysterio, nihil eos adiuuat. Non enim quæcumq; multa aliquid vnum mysticè significant, cõtinuò dici possunt res vna, velut vnus agnus, vnus hædus, vnus vitulus, si multi sunt: sed dumtaxat vnum dicentur secundum quid, nempe secundum illud quod mysticè significant. Nam quis alioqui sic loquatur; Omnes antiquæ legis sacerdotes vnum agnum, aut hædum, aut vitulum toto legis tempore mactarunt? omnes cum vniuerso populo de vno agno comederunt? nisi qui velit intelligi, vnũ eiusmodi animal omnium mactationi & esui potuisse sufficere? quomodo rectè dicas, omnes homines eiusdem familiæ vnum agnum aut de vno agno comedisse. Iam aduersus sectarios & illud obiter obserua, Paulum dicentem, *de vno pane participamus*, alludere siue respicere ad morẽ sacrificij; in quo de vna te per sacerdotem oblata multi participant. Vnde & hic quædam insinuatio est externi sacrificij Christianorum. Sed de eo clarius infrà loquetur versu 21. Quæret aliquis, cur apostolus mysterium vnitatis ecclesiæ non declarauerit ex parte vini & sanguinis Domini: quemadmodum fecit ex parte panis & corporis. Hęc ratio videri potest, quia satis ei fuit mysterium illud declarasse ex principaliori parte sacramenti, & ea quidem quæ semper futuris seculis ab omnibus fidelibus esset participanda. Aut sanè quia in superiori sententia vinum non nominauerat, sed calicem, ideo nec de vnitate per vinũ significata quicquam adijciendum putauit. Quanquam Augustinus etiam huius partis mysterium non reliquit inexplicatum: quum loco supracitato docet ita ex multis fidelibus ecclesiam congregari, sicut ex multis acinis vinum confluit. Cæterùm ostendit vtraque explicatio, quàm conuenienter in pane & vino ad vnitatem ecclesiæ significandam efficiendamque, corporis & sanguinis sui mysteria Christus instituerit. Sed iam restat vt argumentum quod in

Vnus panis, ipsum corpus Domini.

Sacramẽtariorum hæresis redarguitur.

Obiectio.

Respõsio.

Alia obiectio.

Refutatio.

Insinuatur eucharistiã esse sacrificium.

Quæstio.

Respõsio.

Eucharistia cõuenienter in pane & vino instituta.

prædictis verbis vrget apostolus, applicetur ad id quod instituerat de fugiendis idolothytis. Sic ergo ratiocinatur: Nos Christiani quicumque de vno pane, id est corpore Domini, & de vno calice, id est sanguine Domini communicamus, hoc ipso cum Christo Domino & inter nos societatem sanctæ religionis habemus atque fouemus; adeoque vnum inter nos & cum illo tanquam capite, mysticum corpus efficimur: ergo fideles vnà cum infidelibus ex immolaticijs idolorum edentes, societatem impiæ religionis cum eis ineunt, atque idololatriæ participes efficiuntur; imò, sicut infrà dicit, ipsorum dæmoniorum socij fiunt. Quod quidem peccatum vobis Christo sociatis & incorporatis summopere fugiendum est.

Argumentatio Pauli.

18 VIDETE ISRAEL SECVNDVM CARNEM. Alterum hoc argumentũ est eodem spectans. Israel quarti casus est τὸν ἰσραήλ. Quod admoneo propter glossam (quæ etiam Lombardum & Aquinatem fefellit) exponentem vocatiuo casu, *ô Israel:* tametsi & veriorem sensum adferunt, qui talis est: Vos quibus tanquam prudentibus loquor, videte Israelem, id est, populum secundum carnem ex Israele progenitum; & attendite quæ apud eos fiunt. Ideo dicit, *Israel secundum carnem*, quoniam est & Israelita secundum spiritum, de quo Rom. 9, *Non enim omnes qui ex Israel, ij sunt Israelitæ.* qui etiam Gal. 6 vocatur *Israel Dei.* Quidam inter quos Caietanus, particulam *secundum carnem*, referunt ad totum illud, *videte Israel*; & exponunt, secundum carnales hostias illius populi. Pro quo sensu nonnihil facere videtur, quod in Græco non est additus articulus τὸν, qui illud *secundum carnem* annectat Israeli. Quod etiam ab Erasmo obseruatum est. Verùm, eo non obstante, priorem sensum etiam Græci interpretes vno cõsensu tradunt. Nec enim in eiusmodi sermone perpetuum est vt articulus exprimatur: nec Paulus repetendum putauit proximæ dictioni iam præpositum.

Israel secundum carnem. Israel secundum spiritum.

NONNE QVI EDVNT HOSTIAS, PARTICIPES SVNT ALTARIS? *Participes*, Græcè κοινωνοὶ *socij*, vt legit Augustinus lib. 1 contra aduersarium legis; id est, societatem & communionem cum aliquo habentes. *Socios* noster vertit infrà versu 20. *Altaris*, θυσιαστηρίου, pro quo minus rectè Erasmus *sacrificij*: quum cõstet Græca voce passim in sacris literis altare significari, non sacrificium. Id iam superiori capite versu 13, vbi similiter impegit Erasmus, annotauimus. Quanquam hoc loco Paulus ex consequẽti sacrificium vult intelligi. Nam sensus est: Nonne qui edunt de hostijs immolatis secundum legem, participes ac socij sunt altaris, ipsiusque sacrificij, quod in altari Deo oblatum est? ac si dicat, omnino. Nam vtique in veteri lege, quicumque admittebantur ad edendum de hostijs oblatis, censebantur ipsius sacrificij, tanquam etiam pro ipsis oblati, fieri participes, & per illud sanctificari. Ex quo rursus colligendum relinquit, eos qui cum infidelibus idolothyta comedunt, vnà cum illis effici participes altaris & sacrificij idolis oblati, ac per illud coinquinari. Discimus ex hac apostoli sententia, similiter omnes eos quibus communicatur corpus Domini, etiam extra locum & tẽpus sacrificij, prout in ecclesia fieri consueuit; ipsius sacrificij quo illud oblatum est, fructum participare: quandoquidem & in veteri lege extra tempus & locum sacrificij de immolatis edebatur, idque cum effectu sanctificationis legalis, vt dictum est.

Erasmi versio castigata.

Participes corporis Domini, participes sunt sacrificij.

19 QVID ERGO? DICO QVOD IDOLIS IMMOLATVM SIT ALIQVID? AVT QVOD IDOLVM SIT ALIQVID? In Græcis alia distinctio est, & diuersus ordo. Sic enim habent, *Quid ergo dico? quod idolum aliquid est? aut quod idolothytum aliquid est?* Nec secus habet textus Syriacus. Quanquam ad sensum non multum interest. Hoc enim est quod sentit apostolus; Dum ab esu idolothytorum vos reuoco, tanquam in eo sit periculum contaminationis; non dico quod idolum aut idolothytum aliquid sit, vt possit idolum per idolothytum, id est, per cibum sibi immolatum, edẽtes occulta vi quapiam afficere: quomodo verus Deus per oblata sibi sacrificia sanctificat eos qui de oblatis participant. Mouet itaque Paulus his verbis obiectionem, qua dicere poterant qui scientiam habebant: Idolum & idolothytum nihil est, sicut tu ipse iam ante docuisti, dicens, *Scimus quia nihil est idolum in mundo*; suprà capit. 8. Non igitur ex idolothyto, si eo vescamur, metuere debemus aliquam coinquinationem peccati. Quo autem sensu idolum & idolothytum apostolo nihil sit, dicto loco satis expositum est. Sequitur obiectionis solutio.

Nec idolũ nec idolothytum aliquid est.

20 SED QVÆ IMMOLANT GENTES, DÆMONIIS IMMOLANT ET NON DEO. Græcè plenius: *Sed quod quæ immolant gentes* &c. & est sensus; Sed dico quòd ea quæ gentes infideles in suis sacrificijs immolant, dęmonijs immolant & non vero Deo. Immolant enim dijs suis, de quibus in psalmo 95 secundum LXX scriptum est, & per totam ecclesiam canitur, *Omnes dij gentium dæmonia.* Quamuis enim plerique idololatræ non haberent intentionem colendi dæmonia, sed deos quos sibi finxerant aut fecerant; reuera tamen omnis potentia, quæ se exserebat in illo cultu tanquam à dijs profecta, siue in reddendis oraculis, siue in præstandis interdum beneficijs, opera dæmonum illic assistentium, exercebatur. Nam omnibus simulacris immundos spiritus assidere, testatur Hieronymus exponens illud Habacuc 2, *Et omnis spiritus non est in visceribus eius.* Igitur quando gentiles colebant talium operationum effectores, ijsque victimas immolabant; reipsa totum eum cultum impendebant dæmonibus, id est apostatis angelis, quorum princeps est diabolus. Eos scriptura dæmones seu dæmonia

Gentes immolãt dæmonijs, & quo sensu.

Omnibus idolis immundi spiritus assident.

vocat,

vocat, Græco nomine: quo ferè significabantur apud ethnicos, dij minores; quos Latini genios seu lares appellant. Hinc, ipso nomine declarat apostolus, deorum cultum reuera non aliud esse quàm cultum malignorum spirituum.

Deorum cultus nō aliud quā cultus dæmonum.

NOLO AVTEM VOS SOCIOS FIERI DÆMONIORVM. *Socios κοινωνὰς*, id est *communicatores*, communionem habentes, quod paulò ante vertit, *participes*. Socij dæmoniorum in vniuersum sunt quicumque agunt aliquid, per quod societate cum dæmonibus iungantur. Quales imprimis sunt qui eos expressè vel per se, vel per alios inuocant, aut consulunt, vt vel bene faciant vel male. Deinde quicumque cum eis paciscũtur, vt certis quibusdam signis vel positis vel ablatis aut noceant aut nocere desinant. Nec non quicumque eiusmodi signis in alterutram partem vtuntur. Huc denique pertinet innumera multitudo vanarum obseruationum, id est, quarum nulla ratio reddi possit: quas siue pro sanitate sua aut suorum, siue pro alijs effectibus vsurpat hominum curiosa cupiditas. Ad primum genus referuntur, qui inuocantibus sese consociant, siue in sacrificijs offerendis, siue in edendis idolothytis; etiamsi fideles sint, & dæmonum cultum ex animo detestari videantur. Igitur ostendit apostolus eos qui miscebant se infidelibus ad edendum idolothyta, non leuiter peccare, quamuis idolum & idolothytum nihil esse scirent: vt qui cum ipsis dæmonibus quadam societate iungerẽtur. Quod tale est, ac si quis regi subditus atq; iuratus, societatem ineat & consilia communicet cum eius hoste iurato: imò tanto peius ac detestabilius, quanto Dei quam regis hominis dominium vniuersalius est atque perfectius. Eodem pertinent quæ sequuntur.

Socij dæmoniorũ qui sint.

Quã graue peccatum dæmonibus societate iungi.

NON POTESTIS CALICEM DOMINI BIBERE ET CALICEM DÆMONIORVM. Ex antithesi seu repugnantia monstrat indignitatem facti. Nulla enim maior inimicicia quàm inter Christum & dæmonia. Nam ad hoc Christus venit vt regnum diaboli destrueret. Itaque rem agit vehemẽter absurdam & peruersam, ac moraliter, vt loquuntur, impossibilem, (id enim est quod ait, *non potestis*) qui modò communicat cum Domino, bibẽdo de calice Domini inter fideles; modò cõmunicat cum dæmonijs, bibendo de calice dæmoniorum inter infideles. Calix Domini qui dicatur, notum est ex supradictis. Calicem autem dæmoniorum dicit, in quo vinum aut quicumque alius potus continebatur, idolo, & per hoc dæmonijs, consecratus: quia quicquid gentes quæ Deum non nouerunt, consecrant, dæmonijs consecrant.

Inter Christum & diabolum inimicicia summa.

Calix Domini Calix dæmoniorũ.

21 NON POTESTIS MENSÆ DOMINI PARTICIPES ESSE ET MENSÆ DÆMONIORVM. Eadem absurditas & peruersitas hic significatur, quæ in parte præcedenti. Mensa Domini est, ex qua fidelibus ministratur cibus & potus mysticus, id est corpus & sanguis Domini.

Mensa Domini idem altare Domini.

Quæ mensa, eadem est & altare Domini: sicut mensa dæmoniorum erat quæ cibos præbebat dæmonijs immolatos. Vocat enim mensam dæmoniorum eam quæ sternebatur in idolio, de quo suprà cap. 8, destinata videlicet epulis idolothyticis: vt proinde mensa significetur hoc loco, quæ vel altare sit, vel altare faciat intelligi: qualis est mensa ciborum immolatorum: quomodo per metalepsin, eorum quę coniuncta sunt, alterum ex altero intelligitur, vt ex fumo, ignis. Qua ratione etiam nomen altaris ad sacrificium cogitandum nos ducit: maximè cum sacrificium in altaris definitione claudatur. Rectè igitur hoc apostoli testimonium, inter alia, patres concilij Tridentini adducunt sess. 22 cap. 1, quo doceant eucharistiam à Christo Domino institutam esse non solum vt sacramẽtum, verum etiam vt sacrificium. Id enim, inquiũt, *non obscurè innuit apostolus Paulus Corinthijs scribens, cùm dicit: non posse eos qui participatione mensæ dæmoniorum polluti sint, mensæ Domini participes fieri; per mensam altare vtrobique intelligens*. modo videlicet iam explicato; vt mensa vel propriè sit altare, vel ipsum præsupponat. Id verò Paulum velle, etiam ex eo facilè colligitur, vti doctè Caietanus obseruat: quia de immolatis agit hoc loco, siue cùm loquitur de eo quod apud Iudæos fiebat, siue cùm de eo quod apud gentiles. Quare & cùm pro argumento adducit participationẽ mensæ Domini; credendus est intelligere, ea quæ de mensa Domini percipiuntur, oblata siue immolata esse. Porrò mensam pro altari legimus & alibi in scripturis, vt Isaiæ 65, *Qui ponitis Fortunæ mensam, & libatis super eam.* & Malach. 1, *Mensa Domini despecta est.* Id enim mensam vocat quod prius altare, dicens: *Offertis super altare meum panem pollutum.* Similiter infrà, *Mensa Domini contaminata est: & quod superponitur, contemptibile est, cum igne qui illud deuorat.* Vbi perspicuum est per mensam altare significari. Exstat apud Augustinum locus sermone 113 de diuersis, de mensa Cypriani, sic appellata à reliquijs eius sub ea conditis, vbi & martyrio fuerat affectus. *In eodem*, inquit, *loco mensa Deo constructa est: tamen mensa dicitur Cypriani, non quia ibi est vnquam Cyprianus epulatus, sed quia ibi est immolatus: & quia ipsa immolatione sua parauit hanc mensam, non in qua pascat siue pascatur: sed in qua sacrificium Deo, cui & ipse oblatus est, offeratur. Sed vt mensa illa quæ Dei est, etiam Cypriani vocetur, hac causa est: quia vt illa modo cingatur ab obsequentibus, ibi Cyprianus cingebatur à persequentibus*, & cætera.

Mẽsa dæmoniorũ.

Docet hic locus eucharistiã esse sacrificium.

Mẽsa pro altari.

De mensa Cypriani locus apud Augustinum

22 AN ÆMVLAMVR DOMINVM? *Æmulamur*, Græcè παραζηλοῦμεν: quod verbum significat irritare, lacessere, siue, quomodo vertit idem interpres Rom. 10 & 11, ad æmulationem adducere, ad æmulationem prouocare. De quo verbi istius significato Vallam consule. Num, inquit apostolus, audemus Christum Dominum ad iram & zelotypiam

Quid æmulari Dominũ.

concitare,

concitare, quasi contemnentes eius potentiam; & probare volentes an punire nos possit, ad riualem & hostem ipsius diabolum transeuntes? Id enim facit qui particeps effectus mensæ Domini, postea sese mensæ dæmoniorum associat. Sumpta metaphora à mulieribus quæ, viris suis cõtemptis, non verentur adulteros admittere. Similes autem hi sunt Iudæ proditori, qui è mensa Dominica pastus, statim se contulit ad diabolicum pertractandum cum Iudæis, hostibus Domini sui, commercium. Obserua Paulum ea quæ passim in scripturis de Deo dicuntur, Christo tribuere. Est enim Deus zelotes, qui gloriam suam non patitur ad alios transferri: de quo Moyses in cantico Deut. 32 dicit: *Prouocauerunt Deum in dijs alienis, & in abominationibus ad iracundiam concitauerunt.* & alia quæ sequuntur. Significat igitur apostolus huiusmodi sermone, Christum Deum esse, videlicet illum de quo scriptum est: *Dominus zelotes nomen eius: Deus est æmulator.* Exod. 34. Porrò de peccantibus in prima persona loquitur, quasi seipsum illis annumerans: vt ostendat factum illorum cedere in iniuriam totius ecclesiæ, cuius membra sunt: vt in illis ipsa quadantenus ecclesia Christum sponsum suum ad zelotypiam commouere, & iram eius aduersum se prouocare videatur.

Quæ Deo propria, Christo passim tribuit scriptura.

NVNQVID FORTIORES ILLO SVMVS? Scilicet vt eum lacessamus ac prouocemus velut ad pugnam aduersum nos? ac si dicat, Minime. Ille enim fortissimus est ac potentissimus: & proinde non impunè nobis cedet istiusmodi prouocatio.

OMNIA MIHI LICENT, SED NON OMNIA EXPEDIVNT. Occupatio est eius quod obijci poterat, & à sciolis dicebatur, Omnia nobis licent; intelligentibus adiaphora, quæ nulla peculiari lege prohibita sunt: quale erat idolothyto vesci. Respondet apostolus, multa licere, quæ tamen ob rerum circumstantiam non expediant, ac per hoc illicita reddantur. Habetur eadem sententia suprà capit. 6, vbi plenius à nobis exposita est. Hoc autem loco eam repetit propter illos de quibus nũc agit, imprudenter ac temerè comedentes idolothyta: tanquam dicat esum idolothytorum esse quidem de genere eorum quæ per se non sunt illicita; plerumque tamen non expedire, propter occurrentes circumstantias. Quę duę potissimùm erant, vt si fieret in idolio, vel coram infirmo: quarum illa lædebat honorem Dei & Christi eius; ista salutem proximi. De priori circumstantia egit hactenus; nunc illa dimissa tractat alteram, admonens & instruẽs eos qui scientiam de idolothytis habebant, quemadmodum ea deberent vti sine aliorum offensione. Quod argumentum iam ex parte tractauerat suprà capit. 8. Verum hic generalius loquitur, offensionem prohibens non tantum fratrum infirmorum, sed etiam infidelium; vt patebit ex ijs quæ sequuntur. De licitis quatenus expediant aut non expediãt, prudenter æstimandis, vide quæ disserit Augustinus lib. 1 de adulterinis coniugijs cap. 14 & aliquot sequentibus.

Nõ omnia quæ licẽt, expediũt.

Esus idolothytorũ non per se malus, sed ob circũstantias illicitus.

23 OMNIA MIHI LICENT, SED NON OMNIA ÆDIFICANT. Hoc est: Non omnia quæ mihi licent, etiam faciunt ad promouendum publicum ecclesię bonum, quod consistit in salute hominum; sed quędam magis destruunt. Vult enim ex boni negatione malum oppositum intelligi; sicut & in parte priori: cuius hęc repetitio est: nisi quod ædificare plus aliquid sonat quàm expedire. Nam expressius respicit commune bonum ecclesiæ, prout à Paulo passim vsurpatur hoc vocabulum. De quo latius suprà ad illud cap. 8, *Charitas ædificat.* Explicatur ea significatio præcepto subsequẽte,

Nõ omnia quæ licẽt, ædificant.

24 NEMO QVOD SVVM EST QVÆRAT, SED QVOD ALTERIVS. Plenius in Græco ἀλλὰ τὸ τοῦ ἑτέρου ἕκαστος, *sed quisque quod alterius est.* Alter & proximus, eadem sunt apostolo. Sic ait Roman. 13, *Qui diligit proximum*, Gręcè τὸν ἕτερον, *legem impleuit.* Itaque & hic verti poterat, *sed quod proximi*, ad commendandam expressius proximi dilectionem. Quærere quod suum est, phrasi scripturæ dicitur, qui priuatis commodis & vtilitati studet, neglecto & posthabito communi multitudinis bono. Ad quod significandum plerumque aliquid additur; vt hoc loco, *sed quod alterius*, id est bonum cuiusque proximi, quem debes diligere sicut teipsum. & in fine huius capitis: *Non quærens quod mihi vtile est, sed quod multis.* Item Philip. 2, *Non quæ sua sunt singuli considerantes, sed ea quæ aliorum.* Ibidemque rursus, *Omnes quæ sua sunt quærunt, non quæ Iesu Christi.* Cęterùm in huius epistolæ cap. 13 absolutè dicitur & sine addito: *Charitas nõ quærit quæ sua sunt.* Quo loco de hac phrasi pluribus agemus. Vnde & intelligetur non opus esse supplemento particulæ exclusiuæ in dicta phrasi interpretanda, scilicet ad hunc modum; Nemo tantum quod suum est quærat, sed etiam quod alterius: quomodo quidam interpretantur. Absolutè enim dictum est ab apostolo; charitatem non quærere quæ sua sunt: sicut absolutè, *non æmulatur, non agit perperam, non inflatur, non est ambitiosa &c.*

Alter & proximus eadem Paulo.

Quid quærere quod suũ est.

25 OMNE QVOD IN MACELLO VENIT MANDVCATE, NIHIL INTERROGANTES PROPTER CONSCIENTIAM. Græcè, πᾶν τὸ ἐν μακέλλῳ πωλούμενον &c. *omne quod in macello venditur.* Et pro verbo *interrogantes* in Græco est ἀνακρίνοντες, id est *disquirentes*, vt legit infrà versu 27 commentator Ambro. seu *discutientes*, vt vertit Oecumenij interpres, melius quã Theophylacti *hæsitantes*. Accipitur enim vt suprà cap. 9, *Mea defensio apud eos qui me interrogant.* Et sic exponunt commentarij Græcorum. Applicat apostolus hac parte sententiam generalem, qua dixerat multa licere quę non expediant, nec ædificent, ad præsentem doctrinam de esu idolothytorum; quæ non solum in idolijs edenda solebant apponi, verùm etiam publicè cum alijs carnibus in macello

Idolothyta publicè venalia.

cello

cello proponi venalia, deinde & in mensis priuatis infidelium apponi. Quæ duo nunc ordine tractat, instruens quid in his agẽdum. Quaslibet, inquit, carnes in macello seu foro venales, emere potestis & comedere: ita vt nolim vos interrogare & disquirere, num carnes immolaticiæ sint, quantum quidem ad rationem conscientiæ vestræ pertinet, ne ea maculetur; vt qui sciatis nullum cibum esse immundum, & idolum atque idolothytum nihil esse, proindeque comedentis animum maculare non posse. Hæc enim scientia debet omnem istiusmodi inquisitionem excludere. Qui cùm sit planus huius loci sensus; liquet profectò quàm insulsè vulgus hæreticorum detorqueat apostoli sententiam aduersus ecclesiasticam carnium abstinentiam certis diebus præscriptam; quasi lege ecclesię non obstante licitum Christiano sit quouis tempore quiduis comedere. Quod ab apostoli mente prorsus alienum esse, qui Heb. 13 præcipit dicens, *Obedite præpositis vestris*; quique sequentis capitis initio laudat Corinthios, quod pręcepta sibi ab ipso tradita tenerent, nemo sanæ mentis dubitauerit. Supponit autem apostolus in hac generali sententia, tam id quod legis est diuinæ & ecclesiasticæ, quàm quod legis naturæ. Quare sicut carnes insalubres & nocituras in macello venum expositas, edere tibi non licet, quoniam id lex naturę prohibet: ita certis temporibus simpliciter à carnibus abstinẽdum est tibi Christiano, quoniam id ecclesia præcipit, quam Christus iubet audiri Matth. 18. Nec verò aliud vult apostolus hac sententiæ generalitate, quàm quod alibi docet, *Omnia munda mundis*, Tit. 1. &, *Omnis creatura Dei bona est: & nihil reijciendum quod cum gratiarum actione percipitur*, 1 Tim. 4. Vnde & hic subiungit, *Domini est terra* &c. Sunt qui conscientiam hic intelligant alienam, eo quod apostolus infrà versu 29 sic interpretetur: *conscientiam dico non tuam sed alterius*. Itaque sensum hic esse volunt: ne tua interrogatio dubitationem aut scrupulum pariat astãti cuipiam dum emis, aut assidenti dum edis aut edere paras. Sed puto falluntur. Nam illa Pauli interpretatio tantum est de eo quod proximè præcedit. Alioqui discrimẽ est; quia præcipiens non interrogandum, pacare vult conscientiam ementis aut edentis: dicens autem, *Nolite manducare*, iam prouidet alterius conscientiæ.

Locus prauè detortus aduersus ecclesiasticam carniũ abstinentiam.

Verus sensus explicatur.

Quam conscientiam hic intelligat apostolus.

26 DOMINI EST TERRA ET PLENITVDO EIVS. In Græcis & Syriacis exemplaribus, nec non apud interpretem Amb. additur causalis particula, *Domini enim terra* &c. quæ in nostris omissa videtur, eo quod in psalterio non legatur. Est enim versiculus initialis psalmi 23, quem sic intellige: Terra & quicquid terra copiosè gignit ac profert, aut nutrit, Deum habet authorem ac Dominum. Ex quo colligi vult apostolus ea omnia bona esse & munda: nam quicquid Dei est, vt authoris ac Domini, bonum ac mundum est. Rursus, Si Domini Dei sunt omnia quæ terra profert ac nutrit, siue in cibos hominum cessura, siue in alios vsus: nihil ergo dæmonum est, vt ab illis, tanquam dominis, immutari possit; nosque propterea de cibis an de sacrificio veniant, interrogare debeamus.

Quicquid Dei est, bonum ac mundum

27 SI QVIS VOCAT VOS INFIDELIVM. Nunc docet qua libertate & cautela fidelibus vtendum sit in mensis priuatis infidelium. Græcè, *Si quis autem vocat* &c. Sicque legerunt Lombardus & Aquinas. Quod verò quidam Latini codices addunt *ad cœnam*, in Græcis & Syriacis non habetur, vt nec in Latinis castigatioribus. Quanquam subaudiendum est aliquid tale, ad mensam, ad conuiuium.

ET VVLTIS IRE. Significat hoc non esse illicitum. Neque enim prohibebantur fideles cibum sumere cum infidelibus inter quos habitabant; nec eorum conuiuijs interesse: vti nec commercia cum ijs exercere; quemadmodum idem apostolus suprà docuit cap. 5. vbi & idolis seruientes numerat inter homines huius mundi, quorum consortium negat se fidelibus inhibere. Nam *alioquin*, inquit, *debueratis de hoc mundo exisse*. Erat igitur & hoc inter ea de quibus dixit, *Omnia mihi licent*. Verũ an & quatenus expediret & ædificaret; ex circumstantijs erat dijudicandum. Ideo tãquam de re media & rationis arbitrio relinquenda loquitur, *& vultis ire*.

Fidelium cũ infidelibus cõmercia licita.

OMNE QVOD VOBIS APPONITVR, MANDVCATE, NIHIL INTERROGANTES PROPTER CONSCIENTIAM. Hoc totum intellige iuxta sensum prius datum. Nam & hic conscientiam intelligit eorum quos alloquitur; non alienam, vt volunt ij de quibus ante dictum est.

28 SI QVIS AVTEM DIXERIT. Subiungit exceptionem à generali concessione præcedente. In Græcis & Syriacis additur, *vobis*.

HOC IMMOLATVM EST IDOLIS. Multi codices mss. non *immolatum*, sed *immolaticium* legunt. Quo modo si vertit interpres, verisimile est non fuisse ab eo additum *idolis*. Certè commentator Amb. absque eo legit, *Hoc immolaticium est*. At in Græco semper eadem est dictio, idolothytum; quã noster interpres variè transfert.

NOLITE MANDVCARE, PROPTER ILLVM QVI INDICAVIT. Cùm dixisset, *nolite manducare*, ne quid videatur idolo tribuere, continuò causam adiecit; *propter illum qui indicauit*: ne videlicet ei scandalum præbeatis manducando, siue fidelis ille sit, siue infidelis. Vterque enim ex facto tuo scandalizari poterit: fidelis quidem infirmus, exemplo tuo contra suam conscientiam de idolothyto comesturus; aut certè iudicaturus te velut malè agentem; infidelis autem, quia putabit te prę metu aut pudore non audere religionem tuam, quę omnem idololatriam exsecratur, liberè confiteri; aut certè per intemperantiam gulæ prodere sinceritatem tuæ religionis; & per hæc minus bene de Christianis sentiet, atque ijs etiam

Tam fidelium quam infidelium scandala vitanda.

etiam insultabit, non sine Christi iniuria: tantum aberit vt eum Christo sis lucrifacturus; cuius rei potissimum causa ad mensam hominis infidelis accedere debueras. *Illum qui indicauit* exponimus tam infidelem quàm fidelẽ: quia sermo est de cõuiuio ad quod promiscuè fideles & infideles inuitabantur: poteratque indicium ab vtrolibet fieri. Solicitus est autem apostolus ne vel his vel illis offendiculum detur. Vnde concludens infrà sic ait, *Sine offensione estote Iudæis & gentibus & ecclesiæ Dei*. Ceterùm quod sequitur, ad solum fidelem infirmum arbitramur pertinere.

ET PROPTER CONSCIENTIAM. Ac si dicat, Specialiter autem propter conscientiam, nempe fratris: vti statim ipse Paulus exponit. In Græcis codicibus penè omnibus post hæc verba repetitur illud psalmi, *Domini enim est terra & plenitudo eius*; repetuntque eius hoc loco mentionem omnes enarratores Græci. Videri potest repetitum errore scribæ propter homœoteleuton clausulæ præcedentis. Alioqui nec Syrus interpres repetiuit; & huic loco parum aptè quadrat: nisi fortè Paulus hîc adiecit ad aliud docendum quàm suprà; tãquam diceret: Cùm terra copiosè præbeat cibos à Domino creatos, quos citra cuiusquam offensionem edere potestis; non est quod hunc cibum idolo consecratum edas cum alterius offendiculo.

In Græcis codicibus aliquid superfluũ.

29 CONSCIENTIAM AVTEM DICO NON TVAM, SED ALTERIVS. Dicendo *non tuam*, mutat numerum, velut vnum compellans è pluribus scientiam habentibus, ad quos superiorem direxerat sermonem: idque facit quo doctrina fit in singulorum animus efficacior. Qua ratione & ad Gal. 6 repentè numerum mutat, cùm post allocutionem multorum subiungit, *Considerans teipsum ne & tu tenteris*. Ceterùm Atticè dixit, vt notat Valla, τὴν ἑαυτοῦ pro τὴν σεαυτοῦ *tuam ipsius*. Conscientiam, inquit, propter quam prohibeo ne manduces, *non tuam* dixi, de qua prius loquebar (nam ea cùm bene sit instructa, manducatione non læditur) *sed alterius*, scilicet fratris infirmam habẽtis conscientiam, vti dictum est capit. 8. Qui si similiter vt tu, conscientiam haberet informatam; non oporteret te propter illius conscientiam abstinere. Theophylactus & Oecumenius, atque etiam Theodoritus conscientiam alterius interpretantur Greci siue gentilis nõdum ad fidem cõuersi. Quibus & Amb. commentator accedit. Verùm id sensu minus cõmodo. Nam & Chrysostomus hac quidem parte nobiscum facit.

Quam dicat alterius cõscientiam

VT QVID ENIM LIBERTAS MEA IVDICATVR AB ALIENA CONSCIENTIA? *Aliena*, Græcè & Syriacè *alia*, quod & in mss. quibusdam Latinis legitur, astipulantibus Ambros. commentatore & Primasio; tametsi probè redditum *aliena*, id est alterius hominis *conscientia*. Nam quod veteres quidam legunt *ab infideli conscientia*, vt Hieronymus in epistola ad Ageruchiam, & author siue interpres libri de singularitate clericorum apud Cyprianũ, nec non Sedulius in commentario; tanquam aliena conscientia restringenda sit ad conscientiam hominis infidelis: primùm à Græca voce ea lectio recedit; deinde nec congruere mihi videtur cum mente Pauli, qui non de infideli nunc agit, sed de fratre infirmo. Probat enim non esse vescendum idolothyto coram fratre infirmo, qui tibi indicauit hoc immolaticium esse; quia si vescaris, ansam ei dabis grauiter in te peccandi, sicque vulnerabitur eius conscientia. Mutat autem nunc personam secundam in primam, vt ex sua persona alios doceat. Interrogandi modus ἵνα τί, *vt quid, ad quid, quorsum*, apud Hebræos plerumque significationem habet improbantis & auersantis aliquid, tanquam ingratum, inutile, illicitum, aut quouis modo absurdum, velut Ierem. 6, *Vt quid mihi tus de Saba adfertis?* Mar. 14, *Vt quid perditio ista vnguenti facta est?* Ita Paulus hoc loco; quasi dicat; Nulla ratione committere debeo, nec occasionem dare, vt alius erroneam & infirmam habens conscientiam, iudicet, id est, damnet libertatem meam qua possum indifferenter quiduis edere. Atqui id futurũ est, si comedã postquã mihi ille dixerit, hoc immolaticiũ esse. Nonnulli putant hæc cum sequentibus esse verba libertate Christiana abutentium, quæ per mimésin huc inseruit Paulus: ac si dicat quispiam illorum, Cur ego mea libertate spolior alio malè de ea iudicante? & cætera. Quibus respondeat apostolus, *Siue ergo manducatis* &c. Sed refellunt hunc commentarium coniunctiones *enim*, & *ergo*: quarum illa probantis est, non obiicientis; ista concludentis, non ad obiecta respondentis.

Vt quid, Hebræis quid significet.

Libertas Christiana, quoad cibos.

30 SI EGO CVM GRATIA PARTICIPO. *Cum gratia*. Græcè χάριτι. *Si autem ego gratia participo*. Quod potest exponi tribus modis, Si comedo per gratiam & beneficentiam Dei, cuius *est terra & plenitudo eius*, vt suprà dixit: & *qui præstat nobis omnia abundè ad fruendum*, 1 Tim. 6. Vel; si comedo per gratiam mihi à Deo concessam, qua scio & credo idolum nihil esse; & proinde nihil mihi metuendum ab idolothyto. Quæ Græcorum expositio est. Vel alter: si comedo cum gratiarum actione, sciens *nihil reiiciendum quod cum gratiarum actione percipitur*, 1 Tim. 4. Nam χάρις pro gratiarum actione non infrequens est, etiam in sacris literis, vt Luc. 6 semel & iterum, *Quæ vobis est gratia*, & cap. 17, *Nunquid gratiam habet seruo illi?* & 2 Cor. 8, *Gratia Deo qui dedit* &c. Denique sensum hunc exigere planè videtur quod sequitur, *pro eo quod gratias ago*. Nam quod legitur apud Ambr. commentatorem atque Sedulium, & in libro de singularitate clericorum, *Si ego gratia participo*, siue *particeps sum*; eam versionem Græca syntaxis non admittit: licet etiam Theophylacti interpres, sed præter sensum sui authoris, ita transtulerit.

Triplex huius loci sensus.

QVID BLASPHEMOR PRO EO QVOD GRA-

TIAS AGO? *Pro eo quod*, &c. Græcè, *pro quo ego gratias ago?* Clariùs hanc partem alij vertetur: *Cur ob id mihi maledicitur, pro quo ego gratias ago?* Sensus enim est: Cõmittere non debeo, vt aliusmihi maledicat, aut malè de me loquatur, propter id pro quo ego Deo gratias ago; id est propter cibum. Sed potius abstinebo, quamuis alioqui (iuxta triplicem intellectum superius datum) cum gratia participaturus. Quod ait, *blasphemor*, facete cuipiam videbitur pro sensu Græcorum, qui hæc referunt ad infidelem. Nam infidelium mos est blasphemare Christianos. Verùm si locus hic conferatur cum eo qui est Rom. 14, vbi dicit apostolus, *Non ergo blasphemetur bonum nostrum:* facilè verus sensus apparebit. Nam vtrobique significatur fratrem infirmum offensum libertate fratris, qui vel cibis vtitur lege vetitis, vel sacrificatis, malè de eo loqui, tanquam de homine guloso, qui per intemperãtiam aut immundum se faciat aut idololatriç participem. Nunc ad pleniorem intelligentiam doctrinæ quam de esu idolothytorum vitando, tam hoc loco quàm superiori cap. 8 tradit apostolus; quærendum, An extra periculum scandali sit, aut aliquando fuerit licitum vesci idolothyto, quod scias idolothytum esse. Nam id simpliciter ac per se, & non solum causa scandali illicitum esse, putauerit aliquis ex eo, quod apostolus suprà versu vigesimo in huiusmodi esu constituit societatem cum dæmonibus; rem vtique per se illicitam. Atque ita sensisse videtur Augustinus in epistola 154 ad Publicolam, vbi proposita sibi quæstione *de viatore Christiano*, qui fame pressus *nihil inueniat nisi cibum in idolio positum, vbi nullus alius est hominum: vtrũ et satius sit fame emori, quàm illud in alimentum sumere: Breuiter*, inquit, *respondeo: Aut certum est esse idolothytum, aut certum est non esse, aut ignoratur. Si ergo certum est esse, melius Christiana virtute respuitur: si autem vel non esse scitur, vel ignoratur, sine vllo conscientiæ scrupulo in vsum necessitatis assumitur*. Sic ille. Cuius & hæc est absoluta sententia lib. de bono coniugali cap. 16, *Satius est mori fame, quàm idolothytis vesci*. Sed & Hieronymus huc adfertur: qui in commentario super Matthæum capit. 15 ita sibi opponit: *Si quod intrat in os, non coinquinat hominem; quare idolothytis non vescimur?* Deinde respondet; *sciendum, quod ipsi quidem cibi & Dei creatura per se omnis munda sit: sed idolorum ac dæmonum inuocatio ea faciat immunda*. Quod rursus significare videtur, exponens illud epistolæ ad Titum capit. 1, *Omnia munda mundis*. Excipit enim idolothyta, tanquam simpliciter ad esum illicita, propter apostolicam huius loci doctrinam. Similis est locus apud Cyrillum Hierosolymitanum catechesi 3. *Quæ*, inquit, *in aris* idolorum *offeruntur, cum naturâ sint pura, inuocatione dæmonum impura efficiuntur*. Hinc & eos qui immolaticijs cibis erant polluti, pœnitentiæ satisfactione purgandos esse, rescripsit Leo pontifex ad Nicetam episcopum epistola 79 cap. 5. *Siue*, inquit, *hoc terror extorserit, siue fames suaserit*. Accedit argumentum ex apostolorum decreto, quod describitur Act. 15, quo gentibus ad Deum conuersis præcipitur, vt abstineant ab immolatis simulacrorum; nulla addita limitatione scandali, sed absolutè, quomodo prohibentur cætera in eodem decreto comprehensa. Verùm profectò nihil horum obstat, quo minus atque indubiè tenendum sit, esum idolothytorum, extra certos casus, licitum Christianis esse & fuisse. Id enim planissimè liquet ex ipsius Pauli doctrina, qui cap. 8 huius epistolæ rem istam facit adiaphoram; nec aliter prohibet quàm si frater infirmus eo facto sit passurus scandalum. Similiter & hoc capite, esum idolothyti palàm inter ea censet de quibus dicit, *Omnia mihi licent; sed non omnia expediunt*. Ac rursum libertatem hominis Christiani extendit ad esum huiusmodi. Quapropter & prohibet de eo disquiri propter ipsius edentis conscientiam. Denique nota sunt hæc eiusdem apostoli de cibis axiomata: *Omnia munda, nihil immundum, nihilq; commune per seipsum*, Tit. 1, & Rom. 14. &, quod in hac epistola docet, *idolum & idolothytum nihil esse*. Necnon illa superius à nobis citata; Deum præstare *nobis omnia abundè ad fruendum. & nihil reijciendum quod cum gratiarum actione percipitur*; quia *Domini terra est, & plenitudo eius*. Et quid multa? quum vniuersaliter ipse Christus pronunciet Marci 7 dicens: *Nihil est extra hominem introiens in eum, quod possit eum coinquinare*; subiuncta hac certissima ratione; *Quia non intrat in cor eius*, id est, animũ ac voluntatem eius afficere non potest. Astipulantur huic sentẽtiç omnes huius loci cõmentatores, veteres ac recẽtiores, tam Græci quàm Latini. Nec mirũ, vbi textus per se tam apertus est. Vt igitur ad priora respondeamus; Illud primùm non aduersatur, quod de societate dæmonum obijcitur. Nã ea secundũ apostolũ non cõtrahitur ex esu idolothyti, nisi quãdo quis idolothytũ edendo sacris idololatricis cõmunicat; vt si cũ infidelibus in idolio mẽsæ accumbat; quã vocat apostolus mensam dæmoniorũ; vel aliàs, religionis causa, iussus aut rogatus de idolothyto comedat. Neq; enim sacris illis cõmunicabit, si vel solus nemine conscio, vel etiã vnà cum alijs extra locũ huiusmodi conuiuio deputatũ, quãuis sciens, idolothyto vescatur. Vide Caietanum hanc rem in cõmentario diligenter explicantem. Ad Augustinum porrò quod attinet, etsi verba eius ad Publicolã scripta difficultatem habeant, vt verisimile sit ea rettactaturum fuisse, si illuc vsque retractationum suarum opus perduxisset; aut *monitus rem proprius expendisset*, vt Erasmus loquitur in annotatione capitis 8, cõstat tamen eum non loqui prorsus generaliter, sed solum de cibo in idolio reperto; quem si comederet Christianus, videri posset ijs, quibus fortè eius factum innotesceret, cũ dijs, id est dæmonibus,

Blasphemari quid hoc loco.

An extra periculũ scandali licitum vesci idolothyto.

Argumẽta partis negantis.

Apostolorũ decreto vetitus esus idolothytorum

Pars affirmans vt certa probatur.

Respondetur ad argumẽta partis negantis.

Explicatur mens Augustini.

quibus oblatus putaretur ille cibus, communicasse. Quanquam non dicit malè facturum si comedat; sed *melius*, inquit, *Christiana virtute respuitur*. Alioqui idem Augustinus li. 32 contra Faustum Manichæum cap. 13 mentem suam satis aperit, cùm solam hanc adfert rationem, *cur*, vt ait, *non expediat immolaticio vesci Christiano: ne dæmonibus communicasse videatur*: adducto Pauli testimonio ex hoc loco. *Nolo vos socios fieri dæmoniorum*. Certè in eo quod dicit, *non expediat*; sicut & ad Publicolam, *melius respuitur*; planè significat hoc esse de ijs quæ licent, etsi non expediant. Quæ autem licent, vtique licitè fiunt aliquo casu. Conuenit eadem responsio ad locum de bono coniugali. Nam & ibi comparatiuè dicit *satius* esse; non absolutè damnans si quis edat vrgente fame, modò cum debita cautione, *ne dæmonibus communicasse videatur*, vt antè dictum est ex eodem Augustino. Quod verò ex Hieronymo & Cyrillo adferebatur, hunc sensum habet: inuocationem dæmonum facere cibos immundos, non simpliciter; sed inuocantibus & consentientibus, seu quouis modo communicantibus. Vt enim omnia munda mundis; ita immundis & malè vtentibus omnia immunda. Id enim sequitur, *Coinquinatis & infidelibus nihil est mundum*. Nam & *et qui existimat quid commune esse, illi commune est*, Rom. 14. Dicit autem Hieronymus, *idolothytis non vescimur*: quia vix est occasio Christianis idolothyto vescendi, scientibus esse tale; nisi cum periculo peccandi. Nam siue sit infidelis qui indicauerit idolothytum esse, siue fidelis; vtrimque periculum est, si comedas: inde sacrilegæ communionis, hinc scandali fraterni: vt ita demum, & vix aliter, euadas, quàm si secretò comedas, adhibita cautione ne factum tuum prodatur. Ad rescriptum Leonis responsio facilis est. Agit enim de Christianis quibusdam, qui quum apud infideles essent captiui; vel terrore vel fame compulsi fuerant edere cibos immolaticios: per quod vtique dæmonibus communicauerant, aut communicasse videbantur. Vnde è diuerso laudatur fortitudo quadraginta rusticorum, qui carnes immolaticias, compellentibus Longobardis, edere quum nollent; *simul omnes occisi sunt*, vt refert S. Gregorius lib. 3 dialogi cap. 27. Quæ quidem fortitudo non tantum in veris immolaticijs respuẽdis necessaria est: sed tunc etiam si non immolaticiæ pro talibus edendæ exhibeantur; exẽplo nimirum Eleazari senis, qui nec simulato esu carnis lege vetitæ, vitam redimere sustinuit. 2 Mach. 6. Nam ad exemplum nihil interest, vtrùm facias an facere te simules. Ita legimus in vita S. Sabæ martyris conscripta ab ecclesia Gotthiæ; cùm illius gentis principes ac magistratus cepissent cogere Christianos, vt ederent ea quæ essent idolis immolata; & gentiles quidam Christianis propinquis suis, pro immolatis quæ immolata non essent, proponerent, quo eos seruarent a re cognita, B. Sabam non solùm ipsum eos cibos edere recusasse, sed palam omnibus protestatum fuisse dicentem: *Si quis ex carnibus illis comederit, Christianus esse non potest. Atque ita cauit*, inquit ecclesia, *ne omnes in diaboli laqueum inciderent*. Habetur historia apud Surium 12 Aprilis. Restat argumẽtum quod ex apostolorum decreto petebatur, soluendum: Ad quod in primis respondeo, decretum illud *pro tempore*, sicut Augustinus scribens contra Faustum loquitur, ab apostolis conditum fuisse, in cuius obseruatione *cum Israelitis etiam gentes* conuenirent, quo facilius vterque populus coalesceret in vnam religionem: paulatim verò legem illam, vtpote humanam, causa cessante, vim legis amisisse, atque in desuetudinem abiuisse. Veruntamen quia lex illa vigebat adhuc eo tempore quo Paulus hanc epistolam scripsit; ideóque scrupulus remanet, quomodo Paulus extra periculum sacrilegæ communionis & scandali fraterni liberum faciat Corinthijs idolothyto vesci: propterea plenius argumento satisfaciendum est. Dicunt igitur aliqui, præceptum apostolicum non obligasse quenquam, nisi existente casu seu periculo iam dicto, cuius auertendi causa positum erat decretum. Sed infirma est ea responsio. Nam etsi finis apostolici præcepti fuerit euitatio scandali, vel aliquid simile: tamen ipsum præceptum non erat de fine, sed de medio ad finem ordinato; id est de re præcepto expressa, non addita nec innexa conditione finis. Vnde in toto illo decreto nulla fit mentio vitandi scandali: sed absolutè præcipitur fidelibus vt abstineant ab immolatis &c. Distinguendum est etenim inter hæc duo: rationem constituendæ legis non esse nisi vitationem scandali; & legem non obligare nisi in casu scandali. Nam lex ob aliquam rationem constituta, non tantùm obligat, vbi ea ratio repetitur: sed simpliciter ac generaliter, vti sonat. Exempli gratia: lex ieiunij lata ad edomandam carnem, obligat etiam hominem egregiè mortificatum, qui forte edomatione carnis opus non habeat. Idque verum, quamdiu nondum vniuersaliter cessat ratio legis: salua tamen legitima legis circa quosdam dispensatione. Sunt qui obiectioni respondeant, apostolicam legem aboleri cepisse iam eo tempore quo Paulus hæc scribebat. Sed quis credat legem tam necessariam tanta cum deliberatione nuper ab apostolis communi decreto sancitam, vt patet ex Actorum 15, tam citò euanescere potuisse; & quidem ratione legis, quæ superius ex Augustino adducta est, adhuc durante? quum, etiam cessante ea ratione, multis pòst seculis, apud multos in obseruatione remanserit; vti dicemus infrà. Respondent igitur alij, decretum apostolorum nondum peruenisse ad Corinthios eo tempore quo scripta est hæc epistola. Sed & hoc refellitur. Nam vt prætermittam illud tempus quod

Inuocatio dæmonũ quo sensu cibos faciat immundos.

Cur idolothyta comedentibus imposita pænitentia.

Martyres qui recusarũt edere carnes immolatitias, aut pro talibus oblatas.

Exempla Eleazari & Sabæ martyrũ.

Decretũ apostolorum qua le fuerit.

Quomodo Paulus illi decreto non sit cõtrarius

Quorundam responsio parum firma.

Lex qua tenus obliget cessante ratione legis

Aliorum responsio reijcitur.

Alia responsio nõ bona.

à Concilio apostolorum fluxit vsque ad primum Pauli ad Corinthios aduentum, qui describitur Actorum 18, certè per ipsum Paulum qui Concilio interfuerat, quemque scribit ibidem Lucas annum & sex menses atque eo diutius apud Corinthios moratum fuisse; facilè potuit illis apostolicum decretum annunciari; præsertim cùm de Paulo & Sila dicatur eiusdem lib. capit. 16, quod *cùm pertransirent ciuitates, tradebant eis custodire dogmata, quæ erant decreta ab apostolis & senioribus qui erant Hierosolymis*. Quod si Paulus primo ad Corinthios aduentu non putauerit id faciendum, metuens fortè ne nouicios adhuc & infirmos, hoc velut onere proposito absterreret à lege Christi: saltem hac epistola qua eos accuratè de singulis quæ apud ipsos dubitabantur, instruit, legem apostolicam eis insinuare debuisset. Nobis igitur vera solutio totius difficultatis petenda videtur ex ipsius decreti inscriptione seu titulo, qui sic habet: *Apostoli & Seniores fratres, his qui sunt Antiochiæ & Syriæ & Ciliciæ fratribus ex gentibus, salutem.* E quibus verbis liquet, epistolam ab apostolis scriptam, qua decretum continebatur, non fuisse directam ad omnes vbique fideles ex gentibus: sed ad eos solum, qui in Palæstina aut eius vicinia agebant: cuiusmodi erant prouinciæ in titulo nominatæ: quod ijs in locis quàm plurimi essent Iudæi; non item in locis à Palæstina remotioribus; vti maximè erat Achaia, in qua Corinthus. Proinde nequaquam apparet Corinthios hac apostolica lege fuisse comprehensos. Paulus quoque & Silas non vbicumque euangelium prædicabant, sed solum per Syriam & Ciliciam, vt in fine capit. 15 Actorum dicitur, apostolica decreta seruanda præcipiebant. Circa quæ & illud notandum est, fideles qui apostolica lege tenebantur, non fuisse iussos interrogare, num quod erat venale expositum, aut mensæ appositum, esset immolaticium; sed tantum prohibitos edere, si scirent esse tale; etiam vbi nullum esset, vt ante dixi, scandali periculum. Nunc si quis objiciat apostolicam legem multis pòst annis, imò sæculis, quando ratio legis supradicta iam dudum cessauerat, obseruatam fuisse etiam in ecclesijs à Iudæa remotissimis: quæ res ex varijs authoribus, atque ex synodis quæ diuersis sæculis habitæ fuerunt, ostendi potest: vt videre est apud Cardinalem Baronium in Annalibus ad annum Domini 51. Respondeo, non quidem fuisse mentem apostolorum, vt hac lege ecclesiam vniuersalem, eamque perpetuis temporibus astringerent (Nam hodie nusquam in catholica obseruatur, maximè quod de suffocato & sanguine constitutum fuit: *& qui fortè pauci*, inquit Augustinus contra Faustũ, *adhuc tangere ista formidant, à cæteris irridentur:*) sed tamen alias ecclesias eam legem posteà recepisse, & multo tempore retinuisse, propter honorem ac reuerentiam apostolorum, à quibus profecta fuerat: ratione non prorsus absimili, qua lex vetus, quæ diuina erat, aliquamdiu post Christum à Iudæis Christianis obseruata fuit; vt, quomodo loquuntur patres, ad sepulcrum cum honore deduceretur.

Vera solutio difficultatis.

Apostolorum decretũ non ad omnes pertinebat ex gẽtibus fideles.

Notandũ

Lex apostolica qua ratione diu in ecclesijs obseruata

31 SIVE ERGO MANDVCATIS, SIVE BIBITIS, SIVE ALIVD QVID FACITIS; OMNIA IN GLORIAM DEI FACITE. *Aliud* interpretis supplementum est. Nam in Græco & Syriaco non exprimitur, suffragantibus Latinis quibusdam mss. & textu commentarij Ambros. Generali sententia concludit apostolus superiorem doctrinam de non edendis idolothytis: admonens, actiones nostras omnes referendas esse ad Dei gloriam. Quod vtrique non faciunt, qui cum Dei iniuria aut fratrum scandalo quippiam agunt: sed magis eiusmodi facto gloriam Dei minuunt. Conuenit cum hac sententia quod ait Col. 3, *Omne quodcunque facitis in verbo aut in opere, omnia in nomine Domini nostri Iesu Christi:* & quod Petrus 1 epist. 4. *Vt in omnibus honorificetur Deus per Iesum Christum*. Quæritur an ita generaliter hoc dictum & præceptum sit, vt peccent homines in omni opere, quod non referunt in gloriam Dei. Si ita: consequens ex eo fiet, infideles qui Dei noticiam non habent, in omni opere peccare. Nihil enim facere possunt in gloriam Dei, quẽ non nouerunt. Opinantur quidam apostolum loqui non de omnibus in vniuersum operibus humanis: sed de ijs tantum quæ coram alijs fiunt, ac talia sunt vt ex illis proximus vel ędificari vel scandalizari possit, Deique nomen apud homines vel honorificari vel blasphemari. Cuiusmodi actiones sunt edere, bibere, sermonem miscere cum alijs. Atque hi gloriam Dei intelligunt, qua glorificatur apud homines in hoc seculo: vt consentaneus sit hic locus cum præcepto Christi, Matth. 5, *Sic luceat lux vestra coram hominibus; vt videãt opera vestra bona, & glorificent Patrem vestrum qui in cælis est*. Hic sensus satis quidem congruit apostoli scopo, qui de scandalis sedulò fugiendis toto hoc loco disserit; Vnde & proximè sequitur, *Sine offensione estote*. Verùm, præterquam quod per eum sensum adhuc non euitatur quo minus infideles peccent in omni saltem opere quod coram hominibus faciunt: profectò non videtur illa satis plena tam insignis apostolicæ sententiæ, doctrinæque declaratio; siquidem & ea quæ soli facimus ac sine arbitris, ad Dei gloriam referre debemus. Idque docet Augustinus in epistola 81 ad Eudoxium Abbatem: vbi post multas actiones enumeratas, etiam quæ à solis ac secretò fieri solent; tandem generaliter infert, *Omnia in gloriam Dei facite:* addita ratione, *qui operatur omnia in omnibus*. ac rursus in enarratione psalmi 146 promiscuè recensens actiones hominum diurnas atque nocturnas. Cuius lo-

Omnia quæ agimus, ad Dei gloriã referenda

Vtrum peccent homines in omni opere quod non referunt in gloriã Dei.

Quorundam commẽtarius huius loci nõ plenus

Etiam quæ soli facimus, ad Dei gloriam referenda

Etiam actiones viles ac sordidæ.

ci verba transscripsit Beda in collectaneis. Hieronymus quoque scribens ad Ctesiphontem aduersus Pelagium cap.3, Pauli sententiam extendit ad quaslibet actiones, etiam secretas & secundum naturam viles ac sordidas: quales illic nominat sputa iacere, nares purgare, vesicam & aluum releuare, quę Thomas *opera necessitatis* vocat, comprehensa sub illis verbis, *siue manducatis, siue bibitis*, quatenus tamen humanæ sunt actiones. Igitur alij fatentur quidem apostoli sensum esse generalem: sed dicunt eum huiusmodi verbis non præcipere, verùm hortari tantum & suadere, vt omnes actiones nostras ad Dei gloriam referamus: ideóque non continuò peccare hominem siue fidelem, siue infidelem, si quas suas actiones, alioqui bonas, in Deum non referat.

Apostoli verba cõsilij esse, non præcepti, qui dicunt, refelluntur.

Sed hic commentarius aberrat à scopo Pauli; qui ex eo quod omnia in gloriam Dei facienda sunt, consequenter intelligi vult eos peccare, qui comedunt idolothyta, non habita ratione diuini honoris aut conscientiæ fraternæ: quod non esset consequens, si illud prius tantum esset consilij. Itaque meritò sensum eorum qui præceptum esse negant, reijcit Thomas, exponens similem huic sententiam Colos. 3. Eiusdem doctoris expressa verba sunt, 2 2 quæst. 69 art. 1. *Ex præcepto tenemur omnia in gloriam Dei facere.* Quod & repetit verbis idem valentibus quæst. 83 art. 14. & quæst. 89 art. 4. Probat autem 1 2 quæst. 100 art. 10, ex præcepto quo Deum diligere iubemur *ex toto corde: ad quod pertinet*, inquit, *vt omnia referantur in Deum: & ideo præceptum charitatis implere homo non potest, nisi etiam omnia referat in Deum*. Pulcrè verò Liranus hanc obligationem præcepti declarat à simili: *Tota enim*, inquit, *creatura ordinatur ad Deum, sicut exercitus ad ducem. Exercitus autem bene ordinatus primò & principaliter quærit gloriam ducis, quæ est victoria. Eodem modo omnis creatura, & potissimè rationalis, in omnibus operibus suis primò & principaliter debet quærere gloriam conditoris*. Hæc ille.

Ex præcepto tenemur omnia in gloriam Dei facere.

Omnia actu vel aptitudine referẽda in Deũ.

Iam quod ad sensum attinet huius generalis pręcepti, Thomas in commentario relationem istam operum ad gloriam Dei, dicit intelligendam, *vel in actu vel in aptitudine referendi*. Et hanc aptitudinem Caietanus extendit ad opera infidelium quæ moraliter bona vocantur. Hæc enim, qua ratione bona sunt, apta sunt referri ad gloriam Dei: vt proinde ex apostolico præcepto non sit consequens, infideles ea faciendo peccare. Verùm ipse sanctus doctor alibi clarius de sensu huius præcepti suam mentem aperit. Nam 1 2 quæst. 88. articul. 1 ad 2 ita scribit: *Non facit contra hoc præceptum, quicumque non actu refert in gloriam Dei omne quod facit. Sufficit* enim *vt habitualiter referat se & omnia sua in Deum*. & in commentario Coloss. 3. *Non est necessarium, vt omnia referantur in Deum actu, sed habitu.* Similiter

Explicatur dicẽdo, actu vel habitu.

Carthusianus in hûc locum, pluribus rem declarans, *Omnia*, inquit, *in gloriam Dei facite, id est, ad Dei honorem finaliter ordinate; eiusq; laudem & glorificationem semper intendite vel actu vel habitu*. Et rationem addit: *Omnia quippe propter semetipsum operatus est Dominus. Unde sicut omnia bona fontaliter ab eo profluxerunt; ita ad eius honorem, laudem & gloriam sunt referenda*. Sic ille.

Plenior explicatio si dicatur, actualiter aut virtualiter.

Videntur autem hi doctores, quum dicunt omnia quæ facimus, in Deum actu vel habitu referenda esse; vocem *habitu* vsurpare pro *virtute:* quomodo idem S. Thomas 3 p. quæst. 64 artic. 8 ad 3, dicit *ad perfectionem Sacramenti* in ministro sufficere *intentionem habitualem*, intelligens virtualem. Sic enim explicat: *Puta cùm sacerdos accedens ad baptizandum, intendit facere circa baptizandum quod facit Ecclesia. Unde si postea in ipso exercitio actus, cogitatio eius ad alia rapiatur, ex virtute primæ intentionis perficitur sacramentum*. Et quidem hanc esse mentem sancti Thomæ, quod ad sensum attinet loci præsentis, ipse disertis verbis alibi declarat: vt in disputatis de charitate articulo 11 ad 2, vbi dicit *hoc pertinere ad perfectionem charitatis ad quam omnes tenentur, quod omnia virtute referantur in Deum. Et hoc modo*, inquit, *apostolus præcipit, quod omnia in gloriam Dei referantur*. Et ad 3, *Virtualiter omnia referre in Deum, cadit sub præcepto charitatis*. In eundem sensum etiam Carthusianus seipsum exponere videtur; quum dicit eum qui implet hoc præceptum, *in omni actu, imò & dormiendo mereri, saltem propter præcedentem intentionem*; scilicet virtute manentem.

Vt intentio virtute maneat, quid agẽdum.

Quo magis autem huiusmodi intentio virtute maneat in actionibus nostris quotidianis; frequenter actu renouanda est. Quod quidem facimus dum orationem Dominicam frequentamus: in qua primo loco petimus, quod intentione primum ac perpetuum esse debet, vt sanctificetur, id est glorificetur nomen Dei. Quod etiam in publicis precibus & canticis facit ecclesia; dum, vt ostendat gloriæ Dei studendum in omnibus, identidem repetit versum doxologicum, *Gloria Patri & Filio & Spiritui sancto*.

Duæ aliorum expositiones cõformes precedẽti.

Quare & illi cum his quos iam dixi, ferè idem volunt, qui præceptum apostoli sic exponunt: Studere gloriæ Dei per omnia promouendæ, soliciti ne quid committatis quod eius honorem quoquo pacto lædat aut imminuat. Item qui hoc modo: Conari debetis ad eam perfectionem, vt omnia ad Dei gloriam faciatis. Nam ideo studere & conari ad hæc debemus, quia de omnibus ad Dei gloriam agendis præceptum habemus.

Preceptũ apostoli ad quos pertineat.

Porrò videtur hoc pręceptum pertinere non ad omnes homines, sed solum ad fideles, & eos quibus fides Christi fuit annunciata: qui proinde habent aut habere debēt noticiam finis supernaturalis, ad quem ordinat religio Christiana.

Nam

In finem supernaturalem omnia Christi & apostolorũ præcepta nos dirigunt. Soluitur obiectio de infidelibus.

Nam & in illum finem omnia Christi & apostolorum eius præcepta nos dirigunt: ideoq; nobis ille finis semper actu aut habitu seu virtute præ oculis est habendus. nobis, inquam, fide Christi imbutis: quomodo loquitur S. Thomas 1 2 quæst. 102 art. 6 ad 7 dicẽs, quod *intentio cælestis omnibus operibus nostris debet adiungi. Nostris*, vtique fidelium, quibus cælestia reuelata sunt. Ex quo iam fundamento soluitur obiectio de infidelibus: qui quamuis suas actiones alioqui bonas in hunc finem gloriæ Dei non referunt, adeóque nec referre possunt, ij saltem qui de Christo nihil audierunt: dum tamen in illis spectent finem, ad quem dictante ratione naturali referendæ sunt; non reprehensionem merentur, sed laudem. tametsi vix inueniri infidelium hominũ facta, *quæ iusticia debitam laudem defensionẽue mereantur, si discutiatur quo fine fiant*, testis est Augustinus in libro de spiritu & litera cap. 27.

Infideles an faciãt quædam in gloriã Dei implicitè.

Quod verò dicunt aliqui, infideles opera sua moraliter bona facere in gloriam Dei implicitè, quatenus ea faciunt propter bonum aliquem finem: eo quod, vt aiunt, semper ex bonis operibus sequatur, vt qui ea vident, Deum glorificent, aut certè glorificare possint: id reuera non satis est, vt ipsi qui faciunt, facere ea ad Dei gloriam dicãtur. Hic enim sermo præcepti, *In gloriam Dei facite*, intentionem gloriæ Dei in faciente requirit: quam quidem infideles in suis operibus nullam habent, si præsertim veri Dei noticia sint penitus destituti.

32 SINE OFFENSIONE ESTOTE IVDÆIS ET GENTIBVS ET ECCLESIÆ DEI. *Sine offensione*, Græcè ἀπρόσκοποι. Quæ vox etsi interdum passiuè capiatur pro ijs qui non offenduntur, hic tamen actiuam habet significationem, Latinè *inoffensiui*, qui non offendunt. *Iudæis & gentibus*, Græcè, *& Iudæis & Græcis*. Sicque legitur apud commentatorem Ambr. & in libro de singularitate clericorum, Sed Græcos synecdochicè gentiles dicit, vt alibi, quale illud Rom. 1 & 2, *Iudæo primùm & Græco*. Tales, inquit, vos gerite, vt nullum præbeatis offendiculum neque Iudæis, neque gentilibus, neque ecclesiæ Dei. Iudæos & gentiles rectè plerique restringũt ad eos qui foris sunt, id est infideles, & ecclesiam nondum ingressos. Nam de fidelibus est tertium membrum, *& ecclesia Dei*. Hanc verò intellige tam in genere quàm in membris eius singulis. nam & multitudinis & singulorum cauendæ sunt offensiones. Præcipit autem hoc de cauendis aliorum offendiculis, non vt planè diuersum à priori; tanquam illic agatur ne in Deum eiusque honorem peccetur, hic ne in fratrem, vt quidam volunt: sed vt aliquid ad impletionem prioris ordinandum. Nam qui fratrem scandalizat, in Deum peccat, cuius opus destruit, Rom. 14, *Noli propter escam destruere opus Dei*. Peccat & in Christum, perdens illum *propter quem Christus mortuus est*. Sic, inquit, *peccantes in fratres, in Christum peccatis*. supra cap. 8. Adde quod hic non soli fratres scãdalizandi prohibentur, sed etiã qui foris sunt; vti dictum est.

Græci pro gẽtilibus.

Generale præceptũ de cauendis scandalis.

33 SICVT ET EGO PER OMNIA OMNIBVS PLACEO. Ad ea quæ præcepit, tanquam bonus magister suo cohortatur exemplo. Nam, inquit, & ego non solum caueo ne cuiquã præbeam offendiculum; verùm etiam me per omnia omnibus accommodo, omnibus placere studeo. *Omnia* verò intellige, qualia de quibus suprà disseruit, ac de quibus dixit, *Omnia mihi licent*, hoc est adiaphora, quæ & bene & malè fieri possunt: ne quis ad ea trahat quæ legibus aduersantur, maximè diuinis. Eadem sententia cum illa capitis superioris; *Omnibus omnia factus sum*. Tale etiam est quod præcipit Rom. 15, *Vnusquisque vestrum proximo suo placeat*. Nec cum his pugnat quod scribit Gal. 1, *An quæro hominibus placere? Si adhuc hominibus placerem, Christi seruus non essem*. Negat enim illic se hominibus placere, id est, neglecta veritate id agere vt hominibus ea quæ carnis sunt sapientibus, placeat, eísque suam doctrinam commendet. Quem sensum eo loco plenius explicatum inuenies. Hic verò & alijs duobus locis allegatis, placere vult omnibus ad salutem. Dicens enim se omnibus omnia factum, addit; *vt omnes facerem saluos:* & præcipiens vt quisque proximo suo placeat, adiungit, *in bonum, ad ædificationem*. Similiter hoc loco, ne malè intelligatur quod dixit se per omnia omnibus placere; subiungit:

Paulus omnibus per õnia placens, quo sensu.

Hominibus placere, quo sensu vitiosum.

NON QVÆRENS QVOD MIHI VTILE EST, SED QVOD MVLTIS, VT SALVI FIANT. Græcè, *non quærens meum ipsius commodum*, id est vtilitatem, *sed multorum* &c. Sic Hilarius enarrans psalmum 52, *Non quærens quod meum vtile est, sed quod multorum*. Et sensus est: Non anteponens commoda mea priuata publicæ multorum vtilitati, sed contrà faciens. *Ecce*, inquit Aquinas, *optimus modus placendi omnibus, si omnium vtilitas, non priuatum commodum, procuretur*. Id enim argumentum est charitatis, quæ *non quærit quæ sua sunt*, infrà capit. 13. Quid autem magis efficit hominem omnibus charum, quàm ipsa charitas? Porrò quis secundum scripturam dicatur quærere quod suum est, quodque sibi vtile; pluribus explicatum habes hoc eodem capite ad illud, *Nemo quod suum est quærat, sed quod alterius*. ac rursum infrà, ad dictum locum cap. 13. Denique quam multorum vtilitatem quærere se dicat apostolus, exponit dum addit, *vt salui fiant*, id est, ad salutem adducantur æternam? quæ res maximè cedit in gloriam Dei. Potest etiam hæc particula, *vt salui fiant*, referri ad illud, *omnibus placeo*. Quod enim sequitur, *non quærens* &c. modum & viam ostendit omnibus placendi.

Quid, quærere quod suũ est, & quod sibi vtile.

SVMMARIVM.

VT viros aperto capite, sic mulieres velato orare, præcipit ac docet. Reprehendit quod cœnam Dominicam irreuerenter ac tumultuosè celebrarent. Commemorat traditam sibi à Domino eucharistiæ institutionem. Indignè sumentes quàm grauiter peccent, & qua punitione digni sint exponit.

CAPVT XI.

1 IMITATORES MEI ESTOTE: SICVT ET EGO CHRISTI. Hæc clausula spectat superiora: quò eam manifestè refert Chrysostomus. Vnde & Oecumenius, Erasmus, Caietanus alijque nonnulli eam annectunt capiti præcedenti. Nam quia Paulus suum Corinthijs allegauerat exemplum, dicens: *Sicut & ego per omnia omnibus placeo:* nūc generaliter ad sui imitationē eos inuitat. Nec id immeritò: quoniam & optimam gerebat conscientiam, & Corinthiorum doctor & parens erat in Christo. Decet autem discipulos imitari magistrum, & filios patrem. Ne tamen arrogantiùs hoc dicere videatur, addit; *sicut & ego Christi*, scilicet imitator sum; nominatim in eo quod dixi me per omnia omnibus placere. Nam & *Christus non sibi placuit*, Rom. 15. sed *dedit redemptionem semetipsum pro omnibus*, 1 Tim. 2.

Paulus se proponit imitādū, & quatenus.

2 LAVDO AVTEM VOS FRATRES. Hactenus ea Corinthiorum peccata correxit apostolus, quæ passim extra cœtus publicos alij in alios committebant. Nunc ad ea transit corrigenda, quę præter honestatem ac dignitatem in publicis sacrisque conuentibus ab ijs gerebantur. Id verò agit vsque ad finem capitis 14, quod his tandem verbis concludit: *Omnia honestè & secundum ordinem fiant in vobis.* Et hoc quidem capite duo reprehendit & corrigit: alterum quod mulieres sinerent orare nō velatas: alterum quod vsum cœnæ Dominicæ peruerterent, cum indigna tractatione mysteriorum. Incipit autem à laude qua superiorem eorum obedientiam commēdat, dicens: *Laudo vos fratres* &c. Sic enim paratiores reddit ad doctrinam & admonitionem sequentem obedienter ac promptè suscipiendam: maximè ea parte qua agit de cœna Dominica; circa quam contigerant apud illos quædam minimè laudanda. Verùm ista laudatio quomodo sit accipienda, dicemus infrà.

QVOD PER OMNIA MEI MEMORES ESTIS. Græcè ὅτι πάντα μου μέμνησθε. Verbatim Latinè, *Quod omnia mei meministis*. Id Erasmus vertit, *Quod omnia mea memoria tenetis*. Hentenius, *quod omnium quæ mea sunt memores sitis*. Atqui rectius, mea sententia, noster interpres vertit, *per omnia*; pari ratione qua paulo antè tam ipse quàm alij verterunt; *sicut & ego per omnia omnibus placeo:* nimirū præpositione κατὰ Græcis vtrobiq; subintellecta. Quod & Erasmus demum à se animaduersum annotationibus suis adiecit. Ita Syrus quoque: *Quod in omni re memores estis mei.* Quanquam sensus eodem redit. Omnia verò, intellige doctrinam, pręcepta, traditiones. De his enim subiungit.

ET SICVT TRADIDI VOBIS, PRÆCEPTA MEA TENETIS. Græcè, τὰς παραδόσεις κατέχετε, *traditiones tenetis*. Syriacè, *præcepta tenetis:* scilicet absque pronomine, quod ex priori parte, *sicut tradidi vobis*, satis intelligitur. Textus Ambr. sic habet: *& quemodo vbique trado, traditiones meas tenetis*. quod partim à Gręco dissidet, partim conuenit. Posset autem pro *tenetis* verti *tenete*; quod in vetustissimo codice fuisse scriptum affirmat Erasmus. Est enim Græcum verbum ambiguum: Sed-enim modum enunciatiuum omnino postulat coniunctio partis huius cum præcedenti: vt sensus sit; Non sola tenetis memoria, quæ vobis seruanda tradidi & præcepi, id est traditiones, instituta, præcepta: verùm ipso opere ea præstatis. Ex hoc loco *perspicuum fit*, ait Theophylactus, *quod non pauca quæ literis non mandauerint, tradiderunt & ipse & reliqui apostoli.* Quocirca locus hic palàm facit pro traditionibus non scriptis, ijsque necessariò tenendis. Porrò notandum est apostolum cùm laudat Corinthios, quod per omnia memores ipsius sint, & instituta seruent; ad bonos respicere, non ad malos; quos infrà de pręceptis quæ dederat, malè seruatis, reprehendit. Quanquā id quod dicit, *per omnia*, potest intelligi cum exceptione eorum quæ ipse statim excipit, & de quibus eos corripit ac plenius instruit in sequentibus. Sunt qui totum hoc, *Laudo vos fratres quod per omnia* &c. putent ironicè dictum ab apostolo; ne falsa videatur laudatio propriè intellecta. Sic commentator Ambros. Pelagius, Theodoritus, Haimo, Lōbardus, Aquinas. In quam sententiam Liranus quoq; propensior est. Verùm nihil opus est hac figura. Siquidem & 1 capite magnificè Corinthios laudauit apostolus citra speciē ironiæ: quādo verbis vtēs æquè generalibus, dixit eos *in omnibus diuites* factos, *ita vt nihil* ijs deesset *in vlla gratia*. Sanè verā in hoc loco laudationem arguit illa exceptio, quam facit infrà versu 22, *Laudo vos? in hoc non laudo.*

Multa literis non mandata tradiderunt apostoli.

Quædam traditiones non scripta, necessariò tenenda.

Quo sensu Corinthij à Paulo laudati.

3 VOLO AVTEM VOS SCIRE. Quamuis, inquit, traditiones & instituta mea vtcumque tenetis; vt propter hoc iure vos laudare possim: de quibusdam tamen admonendi estis, simul & instruendi; ac primùm volo sciatis hoc quod sequitur:

QVOD OMNIS VIRI CAPVT CHRISTVS EST. Multi interpretes ita tractant hunc locum, ac si Pauli institutum esset, vtrumque sexum reformare: quod ab vtroque per luxū & immodestiam peccatum fuisset, viris orantibus velato capite, mulieribus non velato. Verùm si quis bene perpendat ea quę à Paulo

dicuntur;

Quæ Pauli intentio hoc loco. — *Ordo diuinitus institutus inter virū & mulierem.* — *Omnis viri caput Christus, quo sensu.* — *An Christus caput infidelium.*

dicuntur; intelliget eius intentionem propriè dirigi aduersus mulieres: quas ad id quod honestum & decorum est, reuocat; rationibus tamen, inter alias, acceptis ab eo quod viros decet, tanquam à contrario. Sumit autē principium ab ordine quem inter virum & mulierem Deus instituit; scilicet vt vir caput esset mulieris, & mulier viro subiecta: sic tamen vt & ipsum virum Christo capiti subiectum esse voluerit. Hoc enim est quod primo loco statuit: Omnis viri caput Christum esse: caput intelligens, tam hic quàm in duobus membris sequētibus, metaphoricum siue analogicum; cui potestas cōpetat alium aut alios sibi subiectos regendi. Quomodo autem ab huiusmodi capite, ratio velandi capitis naturalis aut non velandi, conuenienter accipiatur; in sequentibus explicabitur. Illud, *omnis viri*, limitant Græci interpretes ad solum fidelem. Neque enim rectè Christum dici posse caput hominum infidelium, qui non sunt eius mēbra. Sed hoc non videtur obstare: nam & angelorum caput est Christus, Col. 2 ver. 10, quos tamen membra Christi non vocamus. *Et caput Christi Deus*: vbi membri reciprocatio minimè quadrat. Igitur alij generalem apostoli sententiam generaliter & illimitatè capiunt, vt *omnis viri caput Christus* dicatur, etiā vt homo (Nam secundum eam naturam consideratur hoc loco) ratione potestatis ac dominij, quod in omnes homines accepit à Patre, qui *omnia subiecit sub pedibus eius*, Infrà capit. 15. *In hoc enim Christus mortuus est & resurrexit; vt & mortuorum & viuorum dominetur*, Rom. 14. Qui etiam apud prophetam dicit, Paulo ibidem referente, *Mihi flectetur omne genu*, Isaiæ 45. Hic sensus facilior est, imò necessarius huic loco; si caput metaphoricum vno modo sit accipiendum: maximè propter illud; *Caput verò Christi Deus*. Fauet etiā quod in membro sequenti mulieris nomen non ad feminas Christianas est restringendum, sed totum sexum muliebrem comprehendit: vt ibi declarabitur.

Christus caput viri quatuor modis secundum aliquos.

Quod ergo nonnulli quatuor modos huc adducunt, quibus doceant Christum omnis viri caput esse, nimirum ratione perfectionis, & sublimitatis, & influentiæ, & connaturalitatis; quæ omnia sunt in capite naturali respectu membrorum, à quo metaphora sumpta est; eosdémque modos repetunt in eo quod vir caput mulieris appellatur: doctè quidem hæc ab illis dicuntur; sed ad locum præsentem minus accommodatè.

CAPVT AVTEM MVLIERIS VIR. Christus quidem etiam caput mulieris: vt patet ex ijs quæ proximè dicta sunt; sed caput eius est viro mediante, veluti capite subordinato. Nam ad virum tāquam eum qui sexus ratione perfectior atque præstantior sit, adeóque superior, spectat mulieris gubernatio, tam in spiritualibus quàm in temporalibus. Theophylacti recentior interpres hanc pericopen ita vertit: *Caput autem vxoris maritus*. At verò Tertullianus in lib. de virginibus velandis cap. 7 vult etiam ad virgines hoc pertinere: & eiusdem libri bonam partem in eo consumit, vt ostendat mulieris nomen in hac tota Pauli doctrina ad virgines extendi: rationibus ex ipso contextu Paulino decerptis.

Vir caput mulieris, etiā virginis & viduæ. — *Ad prophetandū virgines aptiores nuptis.*

Nam & generalis apostoli sermo est de vtroque sexu: *Omnis vir. Omnis mulier.* & ad ecclesiam non solæ nuptæ mulieres accedebant: nec solæ vt velarentur admonendæ erant: sed etiam virgines & viduæ. Certè ad prophetandum virgines nuptis erant aptiores, vtpote sanctę *corpore & spiritu*, suprà cap. 7. velut illæ quatuor filiæ Philippi diaconi, Act. 21. Sed nec Græcorum commentarij generalem hunc sensum refugiunt. Notandum est enim apostolum vniuersè loqui de sexu muliebri: qui ita conditus est à Deo, vt regi debeat à viro: siue nubat viro: siue sint quæ non nubant. Vnde & virginum monasteria necesse est à viris gubernari. Quanquam magis apparet illa subiectio mulieris ad virum in illo genere vitæ, quo sibi inuicem insolubiliter alligati sunt vir & mulier: vt hæc illius supra se potestatem excutere iam non possit; ideóque specialiter de coniugatis alibi dicit idem apostolus, *Quoniam vir caput est mulieris*, Ephes. 5.

Quo sensu caput Christi Deus.

CAPVT VERO CHRISTI DEVS. Intellige Christi hominis; vt antè dictum est. Nā Christus vt Verbum, æqualis est Deo Patri; & vnū cum eo caput atq; principiū rerum omnium. Sic ergo *caput Christi Deus*; sicut *Pater maior ipso est*, Ioan. 14. Quo sensu rursum dicit infrà cap. 15, Filium fore subiectum *ei qui subiecit ipsi omnia*. Adiecit autem hoc tertium membrum apostolus, vt ordinem capitum referret vsque in supremum caput quod est Deus. Igitur hæc quatuor, Deum, Christum, virum, mulierem eo ordine disponit, vt Deus tantum sit caput, mulier tantum subiecta; duo medij participes sint vtriusq; qualitatis, diuerso respectu.

Græcorū sensus minus probabilis.

Porrò Græci caput Christi Deum interpretantur, quod ex Deo Christus genitus sit: ideóque Deum habeat authorem ac principium, &, vt ipsi loquuntur, causam. Quem sensum tradit etiam commentator Ambro. & ex eo alij quidam Latinorum. Submonēt tamen ijdem ferè omnes, commodè posse locum hunc intelligi de Christo vt homine, nēpe iuxta sensum prius à nobis allatum. Nā reuera durè sonat, in diuinis Patrem dici caput Filij: quum caput ad eum qui subiectus est referatur. Quomodo nec dixerit quisquam, Patrem & Filium esse caput Spiritussancti: nisi qui voluerit Spiritum-sanctum Patri & Filio subijcere, secundum hæresin Eunomianam. Vide S. Ambrosium subtiliter & catholicè tractantem hanc scripturam aduersus Arianos, lib. 4 de fide ad Gratianum cap. 2.

4 OMNIS VIR ORANS AVT PROPHETANS VELATO CAPITE, DETVRPAT CAPVT SVVM. Ordine constituto inter virum & mulierem; docet quid vtrumque dedeceat, tanquam illi ordini contrarium. *Velato capite* non est Græcè κατακαλύπτω τῇ κεφαλῇ, cuius negatio ponitur

Quid a postolo, in capite habere.

nitur in parte sequenti de muliere, ἀκατακαλύπτῳ &c. *inuelato capite.* Sed hic legitur, κατὰ κεφαλῆς ἔχων, quod verti potest, *in capite,* vel *super,* vel *circum caput habens.* Supplent autem Erasmus & alij, *quicquam habens in capite.* Et hoc dictum putat Caietanus, *ad excludendum omne quod posset haberi in capite, cuiuscumque figura ac materia fuerit.* Theophylactus & Oecumenius etiam comam excludunt: quoniam & ipsa caput tegit. Verùm hac lege nec omnino capillos viro oranti liceret habere in capite. Proinde rectiùs, secundum antiquos interpretes Latinos, idem est apostolo in capite habere, & esse velato capite: quod & declarat antithesis huius partis cum sequenti. Nam de coma, quod viro sit indecora, mulieri decora, peculiare sumit argumentum ad rem propositam, infrà versu 14 & 15. Quocirca supplendum potius, *velum habens in capite.* *Deturpat,* Græcè καταισχύνει, *confundit,* vt legit Augustinus de opere monachorum capit. 31. Latinius, *pudefacit* (quod & vox Syriaca significat) id est dedecorat, dehonestat, probro afficit caput suum. Pro huius loci intellectu notandum est, illo tempore quo Paulus hæc scripsit, nondum in ecclesias introductum fuisse eum orandi & psallendi morem, qui nunc conspicitur; vt scilicet alternatim id fiat, idq; per multos inuicem è regione spectantes: sed vnus pro omnibus orationem aut psalmum recitabat publica voce, cæteris tacentibus & auscultantibus. Quod & fieri præcipit apostolus infrà cap. 14 versu 30 & 31. Itaque de viro taliter orante, non autem de cæteris, apostolum loqui putant aliqui: quanquam alijs magis placet generalis intellectus, tam in hac sententia quàm in sequenti; quoniam & rationes apostoli generales sunt. Porrò quem dicat prophetantem, non ita certum est. Thomas de eo interpretatur, qui prophetias olim reuelatas, vel alias scripturas in cõuentu pronunciat. Alij de eo qui scripturas exponit ac refert, vt glossa loquitur. Rursus alij de eo qui psalmis aut hymnis Deum laudat. Sed horum nihil reuera sufficere videtur ad hoc vt iuxta mentem apostoli prophetare quis dicatur: vtpote qui infrà capite 12, 13 & 14 prophetiam censeat inter peculiaria Spiritus-sancti charismata. Sunt qui prophetantem accipiāt propriè, pro eo qui futura annunciat ex Dei reuelatione. Verùm isti nimium arctant vsum huius vocabuli quem habet in scriptis apostolicis: quemadmodum ostendemus ad illud cap. 14, *magis autem vt prophetetis.* Vnde & intelligetur, generaliter eum apostolo prophetantem dici, qui diuino spiritu afflatus occulta quædam profert auditoribus, siue sint res futuræ, siue reconditi sensus scripturarum, præsertim propheticarum, siue latens quodcumque mysterium. Conferatur etiam locus Rom. 12, *Siue prophetiam, secundum rationem fidei:* & alter 1 Thess. 5, *Prophetias nolite spernere.* Iam quod ait apostolus, *deturpat caput suum,* non vno modo omnes accipiũt. Quibusdam

Quis modus orãdi & psallẽdi in ecclesia tẽpore apostolorum.

Propheta re quis a postolo dicatur.

placet intellectus de mystico seu metaphorico capite, de quo dixerat: *Omnis viri caput Christus est.* vt sensus sit; tale viri factum vergere ad ignominiam Christi, qui caput eius est. Tradit hunc sensum & pluribus explicat Caietanus. Meminerunt etiam Theophylactus & Oecumenius. At verò plerique idem caput in vtraque parte sententiæ intelligunt, naturale videlicet: vt orans velato capite dicatur deturpare caput suum hoc ipsum quod velat. Qui sensus & simplicior est, & congruẽtior ijs quæ de muliere sequuntur: eundemq; Theophylactus & Oecumenius adferũt priore loco. Verùm huius dicti iam ratio quæritur. Non enim Paulus eam exposuit, sed expositoribus suis inuestigandam reliquit; ex qua intelligatur aduersus ordinem diuinitus institutum fieri, si vir caput suum velet, mulier reuelet. Dicimus igitur cum Oecumenio & alijs, virum capite velato orantem aut prophetantem, ex apostoli sententia dehonestare caput suum; quia velando caput quod ammodo significat & profitetur se in terris aliquem supra se principem ac rectorem habere. Quod signum est ei inhonestum ac dedecorosum. Nam eo dignitatem ac libertatem sui sexus imminuit: vt cui diuina ordinatione solus Christus caput sit. Est autem huius significationis ratio, quia velamen capiti impositum facit respicere deorsum, tanquam ad principem in terra constitutum. Atqui princeps & caput viri in cœlo est: ideoque debet vir sursum aspicere; cui proinde velamen capitis incompetens est. Mulier autem quia principem habet in terra positum & de terra formatum, deorsum respicere debet: quod facit velamen caput eius contegens. Huc facit quod annotat Theophylactus, ad significãdam viri eminentiam ac mulieris subiectionem, symbola quædam vtrique esse tradita à Deo: vt sunt in viro ratio vigens, corpus robustum, vox grauis, mentum hirsutum: quibus omnia contraria sunt in muliere: tale verò & istud esse, vt vir aperto sit capite, mulier velato. Quare & naturaliter indecens ac turpe iudicatur, si vir caput obtegat muliebri more. Neq; enim vir vtitur tegumento capitis, quasi naturalem ad hoc instinctum habens, sicuti mulier: sed vel necessitatis causa, vt aëris iniurias depellat, aut vt caluiciem tegat: vel ad ornatum qui personam deceat; quomodo mitra pontifices vtuntur, diademate reges. Alioqui nec historia nec pictura prodit Christum aut eius apostolos tecto capite vel orasse vel docuisse, vel omnino in publicum prodijsse: excepta corona spinea, quam capiti Dominico derisores eius imposuerunt. Quamuis igitur Paulus adijciat hoc loco determinationes, *orans aut prophetans,* non ideo tamen, vt Græci putant, extra orationem & prophetiam viro permittit velamen in capite. Nam eo pacto (quod ijdem Græci non admittũt) etiam mulier extra orationem & prophetiam capite non velato posset apparere: quoniam & de ea consequenter

Deturpat caput suũ an mysticum, an naturale.

Quare vir orans velato capite, deturpet caput suum.

Symbola eminẽtiæ viri suprà mulierem.

Vir quatenus vtatur capitis tegumento.

Doctrina Pauli generalis, etiã extra ecclesiam.

agens

agens apostolus adijcit determinationes, *orās aut prophetans*. Quod si dicas apostolum postea absolutè præcipere mulieri, vt *velet caput suum*: idem respondeo de viro; *Vir quidem*, ait *non debet velare caput* &c. Quorsum igitur, inquies, hic adiecit *orans aut prophetans?* Quia sermo institutus erat ei de honestate seruanda in publicis ecclesiæ conuentibus: vbi turpitudo quam condemnat, apparebat in ijs maximè qui orabant vel prophetabant: tum viris tum feminis. Nam de his sequitur,

Mulieres prophetātes in primitiua ecclesia.

5 OMNIS AUTEM MULIER ORANS AUT PROPHETANS NON VELATO CAPITE, DETURPAT CAPUT SUUM. Erant in ecclesia primitiua nō solum viri, sed & mulieres quædam prophetantes, vt Philippi filiæ virgines, de quibus suprà, aliæque permultæ; iuxta vaticinium Ioelis à Petro memoratum Actor. 2, *Prophetabunt filiæ vestræ*. Ostendit autem hic locus eas prophetasse etiam in conuentu publico. Quod quomodo non pugnet cū ipsius apostoli lege, qua alibi vetat mulierem loqui in ecclesia, vt infrà cap. 14, & 1 Tim. 2, meritò quæritur. Nam etsi tacitè possit orare; certè prophetare in ecclesia non poterat nisi palàm loqueretur; qualecumque prophetiæ donum hic ab apostolo significatum intelligas. Quod enim respondet quidam, mulierem prophetantem intelligi quæ sibi talis sit, & apud se prophetico spiritui intenta: non rectè dicitur; cùm proprius actus istius doni transeat in alios. *Nam qui prophetat, hominibus loquitur*. infrà cap. 14. Sed nec illa quorundam responsio placet, qua dicunt ordinariam quidē loquendi functionem mulieribus in ecclesia nō fuisse permissam: si tamē interdum à Spiritu Domini mouerentur, non eis interdictum, quo minus aliquid loquerentur: exemplo Annæ prophetissæ, quæ de Christo saluatore loquebatur in templo omnibus exspectantibus redemptionem &c. Luc. 2. Non placet, inquam, quia spiritus propheticus nec inuitos impellit ad loquendum: nec mouet ad aliquid inordinatum: vt infrà patebit cap. 14. Annam verò non in ecclesia locutam legimus, sed in templo: si tamen in templo. Non enim hoc expressè dicitur: ac sensus esse videtur, eam passim omnibus redemptionem exspectantibus, de Christo redemptore iam nato locutam fuisse. Et tamen non quisquis in templo loquitur, in ecclesia loquitur, id est in publico conuentu fidelium. Nec quoties offerendum erat in templo sacrificium, fiebat conuocatio populi. Nec arbitror apud Iudæos aliquando fuisse permissum, vt mulieres in ecclesijs eorum loquerentur: quando nec hodie loqui permittuntur in synagogis. Alij Paulum respicere putant ad priuatos cœtus virginum aut matronarum. Sed non est verisimile. Nam institutum eius est reformare ea quæ in publicis ecclesiæ conuentibus perperam agebantur. Igitur dicendum videtur apostolum duo quæ in ecclesia Corinthiorum fiebāt, hoc loco reprehendere; alterum quod mulier oraret non velato capite, alterum quod prophetaret non velato capite. Et illud quidem ab eo reprehendi, non quia mulier orabat in ecclesia: poterat enim silentio orare, sicut in silentio iubetur discere, 1 Tim. 2. sed quod id faceret non velato capite. Istud verò reprehensionem mereri ex duplici causa: & quia prophetabat in ecclesia, & præterea quod id faceret capite non velato. Verùm hoc quidem loco tantum ex professo reprehendit apostolus, quod non velata mulier vel oraret vel prophetaret in ecclesia. Nam de velando capite præsentem sermonem instituit; non absolutè de eo quod est prophetare aut loqui in ecclesia. Qua de re agit inferius cap. 14, vbi simpliciter statuit mulieri non esse loquendum in ecclesia, ne quidem si promptum sit ei prophetare. Nam etsi propheticam habeat reuelationem; tacere potest donec locum & tempus nacta fuerit, vbi & quando secretum proferat. Quin & in præsenti idipsum apostolus insinuare videtur, dum post pauca solam nominat orationem. *An*, inquit, *decet mulierem non velatam orare Deum?* Vide Caietanum huic responsioni quam dedimus consentanea scribentem ad illud ca. 14, *Mulieres in ecclesijs taceāt*. Quod ad vocabulum mulieris attinet, id esse generale, iam suprà docuimus ex Tertulliano. Qui etiam signum vniuersale hic additum ab apostolo vehementer vrget, eiusdem libri de velandis virginibus ca. 8. *Quid est omnis*, inquit; *nisi omnis generis, omnis ordinis, omnis conditionis, omnis dignitatis, omnis ætatis*? Quod tamen postremum ita restringit cap. 11, *ex quo se intelligere ceperit, & sensum naturæ suæ intrare*. Nā ante eam ætatem instinctu naturali velandi capitis moueri non solet. Vt autem instinctus hic generalis est, ita varia fuit olim per orbem consuetudo tam velaminis gestandi, quam reliqui cultus atque vestitus muliebris: vti videre est apud Cardinalem Baronium ad annum Domini LVII, & in notationibus ad martyrologium Romanum Maij 7. Porrò cur mulier orans aut prophetans, aut qualibet ex causa prodiens in publicum capite non velato, deturpet caput suum; iam patet ex supradictis. Facit enim contra diuinam ordinationem simul & modestiam naturalem; dum abijcit velum capitis, ad hoc sibi attributum, vt eo signo profiteatur subiectam se viro, tanquam suo in terris principi ac rectori. Caietanus in hac parte rursus caput metaphoricū intelligit, id est virum, de quo dixerat apostolus, *Caput autem mulieris vir*, ac si sensus sit, eam huiusmodi facto virum suum qui caput ipsius est, ignominia afficere. Verùm vt existimo, præter mentem apostoli. Quod satis apparet ex eo quod sequitur:

An in cōuentu publico.

Anna prophetissa an locuta in ecclesia.

Iudæorū mulieres non loquuntur in synagogis.

Mulier nō loquatur in ecclesia, ne quidem prophetādo.

Mulieris nomē generale.

Varia mulierū consuetudo velaminis gestādi.

Cur mulier inuelata deturpet caput suum.

VNUM ENIM EST AC SI DECALVETUR. Græca sic habent: *Vnum enim est & idem rasæ*. pro quo legitur in textu comment. Ambros. *Unum est enim atque idipsum, vt decaluata*. Sed decaluari pro radi positūm ab vtroque interprete. Est autem argumentatio à pari.

Decaluari pro radi positū.

Nam,

Nam, inquit, mulierem habere caput non velatum, perinde prorsus est atque si rasa esset. Quod profectò dedecorosum esse mulieri nemo dubitat. *Nam capilli dati sunt ei pro velamine*, vt infrà dicitur, vtique naturali. Propterea verò naturali velamini, quodam impulsu naturæ etiam aliud superaddit, vt ostendat se voluntate facere quod natura docet faciendum: id est, vt viri gubernationi se submittat. Itaque dũ capiti non adhibet velamen; quantum in se est, ait Oecumenius, etiam naturale tegumentum excutit, puta capillos. Vnde sequitur.

Cur naturali velamini mulier aliud superponat.

6 NAM SI NON VELATVR MVLIER, TONDEATVR. Multa mss. addita coniunctione legunt, *& tondeatur*; astipulante tam Græco quàm Syriaco textu. Sensus: Si non admittit mulier assumpticium velamẽ; abijciat eâdem opera etiam illud quod dedit natura. Nam si decet eam non velari, decebit & tonderi.

SI VERO TVRPE EST MVLIERI TONDERI AVT DECALVARI; VELET CAPVT SVVM. *Decalvari*; rursus Græcè ξυρᾶσθαι, *radi*; quod & legit Tertullianus. Nec in Græco est, *velet caput suum*: sed tantummodo, *veletur*. At sensum interpres expressit. Est enim sermo de velando capite. Quanquam Chrysostomus admonet apostolum non dixisse καλυπτέσθω *veletur, operiatur*; sed κατακαλυπτέσθω, *cooperiatur, vt sit*, inquit, *perfectè vndique composita*. Nõ enim satis est honestati, si qualitercumque caput suum tegat mulier; sed obtegat oportet: ita vt velo vultum adumbret: quomodo præceptum apostoli interpretatus est Clemens Alexandrinus lib. 2 pædagogi cap. 10, & lib. 3 cap. 11. Quam arctiorem velandi consuetudinem etiam hodie seruari videmus in multis Galliæ Belgicę partibus, nominatim per Flandriam & Hollandiam. Porrò concludit apostolus ab opposito consequentis: Si non velatur mulier, tondeatur, aut etiam radatur. Atqui tonderi non debet, multo minus radi: id enim turpe est ac muliebri honestati contrarium. Velet igitur caput suum. Quàm turpe semper habitum fuerit mulierem tonderi, vel illud exemplo sit, quod olim apud Germanos, vt de eorũ moribus refert Tacitus, vxorẽ adulterã accisis crinibus corã propinquis expellebat domo maritus, supplicij loco. Ex his apostoli verbis oppugnãt sectarij morẽ ecclesiæ catholicę, in qua virgines religionẽ monasticã profitentes raduntur capite. Contẽdunt enim morem huiusmodi tam apostolico præcepto, quàm ipsi naturæ cõtrarium esse. Nam à natura sumit apostolus argumentum, tam hoc loco, quàm infrà, quum dicit ipsam naturam nos docere, quod si mulier comam nutriat, sit ei gloria: propterea quod capilli pro velamine ei dati sint. Proferunt & canonem 17 Gangrensis concilij, idipsum, vt aiunt, sub anathemate prohibentem. Sic enim habet ex Gentiana versione: *Si qua mulier propter eam quæ existimatur pietatem, tondeat comam quam Deus ei dedit ad recordationem subiectionis; vt quæ subiectionis præceptum dissoluat, sit anathema*. Respondemus morem illum ecclesiæ & laudabilem esse, & cum apostoli doctrina minimè pugnare. Loquitur enim apostolus de sexu muliebri in genere; non præiudicãs personis particularibus, quibus ob aliquam causam vel necessitatis, vel religionis, aliámue similem, conueniat capillorum amputatio. Nã ob valetudinem id licere certum est. Meritò quoque laudatur factum cuiusdam Christianæ virginis: quæ, sicuti refert Isidorus Pelusiota lib. 2 epistola 53, cùm sciret adolescẽtem quendam suam deperire formam; vt illum ea cupidine liberaret, caput suum cute tenus abrasit, ac talem se ei spectandam obtulit. Quo deformi aspectu mox in illo concupiscentiæ flamma exstincta est. Cur non igitur etiam religionis causa, citra apostolici præcepti iniuriam, sacræ virgines comam suam deponant, vt omnem huius sæculi ornatum abijcere, & contemnere se, ea velut cærimonia profiteantur? accedente præsertim & alia ratione mystica. Cùm enim in signum subiectionis dati sint eis capilli, quemadmodum hic docet apostolus: Christo iam desponsatæ, & in libertatem quodammodo vindicatæ; quod ad subiectionem attinet coniugalem, nihil amplius viris debẽt aut debere possunt. Ad hunc enim modum & seruos manumittere solebant Romani, rasis eorum capitibus. Quod ad rem propositam attinet, de ea B. Hieronymus in epistola ad Sabinianum diaconum numero 48. ita scribit: *Moris est in Ægypti & Syriæ monasterijs, vt tam virgo quàm vidua quæ se Deo vouerint, & sæculo renunciantes omnes delicias sæculi conculcarint, crinem monasteriorum matribus offerant desecandum: non intecto postea contra apostoli voluntatem incessura capite, sed ligato pariter ac velato. Nec hoc quispiam præter tondentes nouit & tonsas: nisi quod quia ab omnibus fit, penè scitur ab omnibus*. Hæc ille, subiungẽs eiusdem rei causas etiam quasdam naturalis necessitatis. Non esse autem id honestati naturali contrarium, quando non incedit nudo capite mulier, sed velato; ex recitatis Hieronymi verbis intelligitur. Sanè, vt etiam ex lege veteri proferam aliquid, si tonsura capitis muliebris ita esset inhonesta, vt nullam ob causam admitti fieri ve posset; non sanxisset Dominus Num. 6 legem Nazaræorum eiusmodi, quam nõ solum viri, sed etiam mulieres, vt illic expresè dicitur, subire possent. Qua quidem lege inter alia præcipitur, vt completis diebus consecrationis coma Nazaræi amputetur, & igni altaris imponatur. Nec verò Gangrensis canon nobis aduersatur. Nam, vt ex ijs quæ Sozomenus scribit libro 3 historiæ ecclesiasticæ cap. 13, facilè colligitur: Synodus illa non in virgines Deo consecratas, sed in hæreticas quasdam mulieres, quæ viris suis relictis simulatione pietatis caput tondebant, & virilem habitum sumebãt, sententiam anathematis tulit. De hoc argumento plura apud Baronium reperies in annalibus

Quomodo velãdum caput mulieris.

Mulieri turpe tonderi.

Mos attõdendi virgines sacratas à sectariorũ calumnia vindicatus.

Factum laudabile cuiusdã Virginis Christianæ.

Ratio mystica.

Antiquitas dictæ consuetudinis ex Hieronymo.

Mulieres Nazaraæ in veteri lege tondebantur

Verus sensus canonis Gangrensis.

nalibus loco suprà citato, & in notationibus ad martyrologium Rom. Septembris 20.

7 VIR QVIDEM NON DEBET VELARE CAPVT SVVM. Quod intellige iuxta sensum superius explicatum. Pronomen *suum* non est in Græco, nec apud commentatorem Ambr. Multa etiam Latina mss. non agnoscunt: tametsi sensus postulat vt intelligatur.

QVONIAM IMAGO ET GLORIA DEI EST: MVLIER AVTEM GLORIA VIRI EST. Alia ratione propositum confirmat apostolus: nimirũ ex eo sumpta quod vir sit imago & gloria Dei; mulier autem gloria viri. Notandum Græca sine causali vocula sensu tamen causali, sic legere: *imago & gloria Dei exsistens*, ὑπάρχων, id est, vt qui imago & gloria Dei exsistat. Vbi videtur apostolus alludere ad etymon Græcę vocis ὑπάρχων: ac si dicas, supprincipãs; tanquam insinuare velit hac voce, ita virum esse sub principe Deo, vt tamẽ ipse etiam principatum habeat in homines, id est, in sexum muliebrem. Alioqui causa non apparet cur nõ vsus fuerit vsitatissimo participio verbi substantiui ὤν. Coniecturam auget quod in sequenti parte, *mulier autem gloria viri est:* non repetiuit idem verbum ὑπάρχει; quia mulier non est supprincipans, sed posuit consuetum verbum ἐστί. Porrò virum dicit imaginem Dei propter naturam intellectualem, ac libero præditam arbitrio, qua Deum velut exemplar suum secundum quod factus sit, repræsentat. Ex qua natura ei competit potestas & dominium in reliquam omnem corpoream creaturam. Respicit autem procul dubio Paulus ad locum Gen. 1, vbi describitur homo factus ad Dei imaginem. Vnde intelligitur idem significari; quum dicitur homo sic factus vt sit Dei imago, & esse factus ad Dei imaginem. Qua de re disputatur ad dist. 16 lib. 2 sentent. Porrò gloriam Dei virum vocat, vel quia sub solius Dei principatu constitutus est: eaque ratione peculiarem habens causam gloriandi in Deo, vt cuius potestati sit immediatè subiectus; quomodo qui regi aut summo pontifici parent immediatè, solent hoc sibi gloriosum ducere. Quæ est Græcorum expositio. Vel secundum Latinos, Haimonem, Caietanum & & alios: quia Deus in homine tanquam pulcerrimo quodam opificio, quod & ipse fecerit immediatè, & in quo perfectius reluceat opificis similitudo, potest iure gloriari. Priori modo gloria Dei intelligitur, qua gloriatur homo in Deo; posteriori, qua Deus in homine. Atque hic posterior sensus, quem & Augustinus insinuat lib. de catechizandis rudibus cap. 18, mihi magis probatur: primùm quia textui congruit, vt quomodo vir dicitur imago Dei, quia Deus in illo repræsentatur: ita dicatur gloria Dei, quia Deus in illo gloriatur, aut, quod eodem recidit, glorificatur. Deinde quia Paulus alibi sic loquitur, vt gloriam alicuius id vocet, in quo quis gloriatur, velut 2 Cor. 1, *Gloria nostra hæc est, testimonium conscientiæ nostræ*. Et iterum, *Gloria vestra sumus; sicut & vos nostra in die Domini.* & cap. 8, *Apostoli ecclesiarum, gloria Christi.* Et 1 Thess. 2, *Vos estis gloria nostra & gaudium.* Sic Prouerb. 17, *Gloria filiorũ patres eorum.* Sic & Dauid Deum gloriã suam vocat, quod in eo sibi gloriandum sit: psal. 3 & 56. Iam quod sequitur: *Mulier autem gloria viri est*, similiter vtroque sensu potest accipi; vt gloria viri mulier esse dicatur, vel quod immediatè subiecta sit potestati viri; vt per hoc in viro tanquam capite suo debeat gloriari: vel iuxta sensum probabiliorem, quia mulier opificium est ex viro factum: vt proinde in ea tanquam ex ipso facta, vir non immeritò gloriari potuerit, imò gloriatus fuerit dicens: *Hoc nunc os ex ossibus meis, & caro de carne mea. Hac vocabitur virago, quoniam de viro sumpta est*, Gen. 2. Dubitari potest hoc loco, vtrum & mulier sit imago Dei. Id enim negare videtur apostolus, dum hac ratione docet virum non debere velari, quoniam imago Dei est; quæ ratio nihilo magis de viro concluderet, quàm de muliere, si etiam mulier esset imago Dei. Itaque commentator Ambr. absolutè negat mulierem ad imaginem Dei factam esse. Negat id quoque autor quæstionum veteris & noui testamenti quæst. 21, 24 & 45. Sed falluntur hi authores, si tamen diuersi sunt, & non, vt docti suspicantur, vnus idemque. Nã mulierem factam esse ad Dei imaginem, & quod inde consequens, esse Dei imaginem, manifestè tradit Moyses Gen. 1. Cùm enim de homine dixisset: *Ad imaginem Dei creauit illum*, vt intelligeretur hoc ad vtrumque sexum pertinere, mox addidit, *Masculum & feminam creauit eos.* Itidem cap. 5, cùm dixisset: *Ad similitudinem Dei fecit illum*, rursus adiunxit, *Masculum & feminam creauit eos*. Cõstat idipsum ex propria ratione imaginis Dei, quę siue constituatur in intellectu, siue in libero arbitrio, siue in potestate dominandi, siue in his omnibus simul iuxta varias orthodoxorum sententias; vtique mulier ab ea excludi non poterit. Vnde simpliciter & apertè fatentur patres mulierem ad imaginem Dei factam esse, vt Basilius oratione in S. Iulittam, & homilia 10 hexameron, necnon verus Ambrosius lib. 6 eiusdem argumenti cap. 8. Item Augustinus lib. 12 de Trinitate cap. 7. Neque verò diuersum quid hoc loco sentit apostolus. Dicens enim virum esse Dei imaginem, non id omnino negat de muliere; sed significare voluit perfectius & principalius id viro competere, cùm propter rationem naturaliter in eo magis vigentem, vt ait in commentario Petrus Lombardus: tum propter dominium, quod viro competit amplius atque vniuersalius quàm mulieri. Siquidem vir etiam in ipsam mulierem potestatem ac dominium à Deo accepit Gen. 3. Alij censent virum peculiariter ab apostolo dici imaginem Dei; quod ex Deo sit immediatè, ac nullo alio cuius imaginem gerat, interueniente: mulierem verò, quod immediatè formata sit ex viro in adiutorium ipsi simile, viri imaginem conuenienter appellari.

Vir ὑπάρχων.

Vir imago Dei, propter quid.

Idem est, imago Dei, & ad imaginẽ Dei.

Vir gloria Dei, quo sensu.

Latinorũ expositio probabilior.

Mulier gloria viri, quo sensu.

An mulier imago Dei.

Indubitata responsio affirmatiua.

Vir imago Dei perfectioris ratione quàm mulier.

Vir imago Dei immediata, non mulier.

pellari. Quod etsi Paulus non expresserit, videri tamen potest ex priori membro intelligendum reliquisse: sicut intellexerunt Theodoritus & Oecumenius, dicentes ex mente apostoli mulierem esse imaginem viri, tanquam imaginem imaginis Dei. Neque enim alienus est hic sermo à scriptura sacra. Nam Gen. 5 dicitur Adam genuisse filium ad imaginem & similitudinem suam: ex quo consequens est, filium eius fuisse imaginem patris. Cur non igitur & mulier ex Adam formata, dicatur eius imago? Sanè apud Hugonē Victorinum quæst. 109 super hanc epistolam, textus apostoli citatur hoc modo: *Mulier verò imago & gloria est viri.* Videtur autem & Pseudambrosius hūc sensum spectasse. Cùm enim negasset mulierem esse factam ad imaginem Dei; mox sermonem temperat, de ea dicens: *Hæc autem est imago Dei in viro.* videlicet, vt imagine media. Denique valde probabilis efficitur hic apostoli sensus ex eo quod suprà dixit similiter, *Omnis viri caput Christus est: caput autem mulieris vir.* Vbi Christum caput mulieris non negauit, sed cuius immediatè caput esset Christus, indicare voluit. Sed nūc quæritur, quomodo ex verbis apostoli iam explicatis ostendatur virum non debere velare caput suum. Bene respondet Thomas, maiorum commentarios secutus, id colligi dupliciter; primò, quia velamen impositum capiti significat potestatem suprà se alterius hominis, ordine naturæ superioris; & ideo vir qui Deo subijcitur immediatè, eius rei significandæ ac profitendæ causa non debet habere velamen super caput: Mulier autem viro naturaliter subiecta, debet velari. Secundò, quia gloria Dei non est occultanda sed reuelanda: hominis autem gloria occultanda, iuxta celebrem psal. 113 versiculum, *Non nobis Domine non nobis, sed nomini tuo da gloriam.* Velanda est ergo mulier, quæ gloria viri est, non vir qui gloria Dei.

Ratio Pauli explicata.

Dei gloria nō est occultanda, sed hominu.

8 NON ENIM VIR EX MVLIERE EST, SED MVLIER EX VIRO. De prima rerum conditione loquitur, quando non vir ex muliere factus est, sed mulier ex viro. Quod facit ad prærogatiuam viri; vt meritò propter hoc mulier sub viri debeat esse potestate. Cuius rei signum est velamen capiti eius superpositum. Sic ferè Græci commentatores. Quanquam referri potest hoc ad id quod proximè præcessit, quo refert Aquinas: vt probatio sit huiusmodi: Mulier ex viro formata est, non contrà; & proinde mulier est gloria viri, id est, ea res in qua tanquam in pulcro opere ex se formato, vir meritò glorietur.

9 ETENIM NON EST CREATVS VIR PROPTER MVLIEREM, SED MVLIER PROPTER VIRVM. Alia ratio principatus viri supra mulierem; sumpta ex causa finali. Nam id cuius gratia, præcellit ea quæ propter ipsum sunt aut fiunt: & omnino finis est regula mediorum. Atqui palam est ex historia Gen. 2. non virum creatum esse propter mulierem, sed mulierem propter virum; *scilicet in adiutorium generationis; quomodo patiens est propter agens, & materia propter formam,* ait Thomas in commentario. Debet ergo vir mulierem regere, non mulier virum. Potest & hæc esse connexio: Mulier est propter virum, non contrà; & idcirco vir in muliere, tanquam propter se formata, gloriari potest.

Mulier propter virum facta, non contrà.

10 IDEO DEBET MVLIER POTESTATEM HABERE SVPRA CAPVT. Græcè ἐπὶ τῆς κεφαλῆς *super caput,* vel *in capite,* vt Erasmus verrit. Porrò quidam codices loco vocabuli *potestatem* habent *velamen.* At sincerior lectio est *potestatem.* Sic enim habent non Græca modò & Syriaca, sed & omnia penè mss. Latina. Nec aliter veteres cōmētatores legerunt: & omnibus antiquior Tertullianus, vt lib. 5 contra Marcionem cap. 8, & de velandis virginibus cap. 7 & vltimo: vbi etiam potestatem exponit dicens, *Velamen iugum illarum est.* Legitur quidem apud Irenæum etiam Græcum, lib. 1 aduersus hæreses cap. 1, *Oportet mulierem κάλυμμα velamen habere in capite:* sed ex persona Valentinianorum, qui Pauli sententiam ita citabant. Nec tamen id corrigit Irenæus, quia sensus nihilominus constabat: qui quidem eiusmodi est; Propter ea quæ dicta sunt, nempe quia mulier gloria viri est &c. per quæ declaratur eminentia viri supra mulierem, debet mulier potestatem, id est, signum potestatis viri supra se, quod est velamen, habere super caput suum. Est enim metonymia, qua signo tribuitur nomen rei signatæ. Nisi quis malit accipere potestatem pro viro potestatem habente: quem mulier habere debet supra caput, id est agnoscere & pati superiorem. Quo locutionis modo dicitur in psalmo 65, *Imposuisti homines super capita nostra.* Verùm prior sensus receptior est, atque etiam probabilior, & congruens cum eo quod sequitur.

Potestas pro signo potestatis.

PROPTER ANGELOS. En aliam adhuc rationem, à superioribus diuersam, propter quā mulier in ecclesiæ conuentu non nisi velata conspici debeat. Quidam Latini codices addita vocula copulante legūt: *& propter angelos.* Atqui in pluribus & melioribus non additur, vt nec in textu Græco & Syriaco: tametsi textus Ambros. sic habet; *etiam propter angelos.* Veruntamen interpretes plerique seorsum tractant hanc partem: & vt dixi, nouam hic rationem faciunt. Vnus Caietanus continuat cum verbis præcedentibus: verùm sensu subobscuro, satisque coacto: quem ab ipso petat lector. Angelos alij aliter interpretantur. Plurium sententia est, vsitato more vocabulum hoc accipi pro cælestibus illis ac beatis spiritibus: ac si dicat apostolus; Si non homines, saltem angelos reuerita mulier, gestet in capite velamen, pudoris ac subiectionis signum. Sūt enim angeli nobis vbique præsentes; maximè vbi conuentus fidelium habentur, & sacra mysteria celebrantur. Quocirca vel ad eorum reuerentiam oportet tam mulieres quàm viros, toto corporis habitu decenter & honestè

Quos angelos intelligat apostolus.

Angeli vbique præsentes.

compo-

compositos esse: vt dicere possint Deo cum Dauide, *In conspectu angelorum psallam tibi*, psal.137. Simile præceptum est Ecclesiastæ 5, *Ne dicas coram angelo: non est prouidentia.* Non dissimili ratione Christus pusillorum contẽptum cohibet, à præcellenti dignitate eorum quos habent custodes: *quia*, inquit, *angeli eorũ in cælis semper vident faciem Patris mei*, Mat.18. In quem locum scribens Hieronymus, de iisdem angelis hominum custodibus hoc Pauli dictum accepit. De iisdẽ & Augustinus lib. 12 de Trinitate cap. 7, hanc adferens rationem: *Grata est enim*, inquit, *sanctis angelis sacrata & pia significatio*. Sunt alij qui angelorum nomine sacerdotes seu ecclesiæ præfectos significari putant, quales nimirũ Ioannes in Apoc. 1, 2 & 3 commemorat angelos ecclesiarum, id est, episcopos. Qui quidem *angeli dicuntur*, ait Thomas, *quia diuina hominibus annunciant, secundum illud* Malac. 2, *Labia sacerdotis custodiunt scientiam; & legem requirent ex ore eius: quia angelus Domini exercituum est*. Propter hos autẽ mulier esse debet velato capite in ecclesia; vel pro eorum reuerentia, vt de cælestibus angelis dicebamus: vel propter eorũ cautelam; ne scilicet illi feminis administrantes diuina sacramenta, ex earum liberiore cõspectu scandalum aliquod patiantur. Hic sensus est apud commentatorem Amb. nec nõ apud Nicolaum I respondentem ad consulta Bulgarorum cap 58. Tradunt eundem sensum Primasius & Sedulius, atque extendunt ad omnes altaris ministros & vniuersum clerum ecclesiæ. Est & tertia expositio Clementis Alexandrini lib.3 hypotyposeon, quam referũt Theophylactus & Oecumenius; vt per angelos intelligantur iusti & sancti viri; propter quos iubeatur mulier habere velamen super caput, ne eos aperta facie scandalizet. Harum expositionum prima maximè probabilis est: continetque generalem & salutarem doctrinam; vt quisque in omni loco, quamuis etiam solum se putet, honestè & pudicè se gerat propter angelorum præsentiam. Reliquæ duæ expositiones suam quoque probabilitatem habent, præsertim secunda. Cæterùm illa prorsus improbanda: propter angelos cælestes idcirco velatas esse debere mulieres, ne illi prouocentur ad earum concupiscentiam: vt habet opinio quorundam, qui scripturam Gen. 6, vbi dicuntur filij Dei filias hominum visas adamasse, de cælestibus angelis intellexerunt, decepti versione LXX interpretum, prout olim ferebatur in quibusdam exemplaribus, quibus *angeli* pro filijs Dei scriptum erat: vt testatur Augustinus lib. 15 de ciuitate Dei cap. 23. Verùm huiusmodi sensus & opinio vehementer erronea est: quum ex fide catholica certum teneamus, sanctos illos spiritus amore carnali mulierum affici non posse, non ideo solum quia sunt incorporei, (quod ab ecclesia nondum videtur esse definitum: etsi apud doctos receptissimum) sed quia Dei faciem semper videntes omnino

Angeli hominũ custodes.

Angeli sacerdotes & episcopi.

Angeli, iusti & sancti viri.

Generalis & salutaris doctrina.

Opinio reproba de angelis cælestibus

Refellitur

Angeli incorporei

peccare non possunt. Adde quod, cùm angeli non solum in conuentibus ecclesiæ, sed & domi & foris circa nos assiduè versentur: oporteret hac ratione mulieres non in ecclesia tantum & in publico, sed vbique & semper habere caput obuelatum. Minus quidem absurda Tertulliani sententia, qui locum hũc apostoli intellexit de angelis malis & apostatis, id est, dæmonibus: de quibus dictum suprà cap. 6, *Nescitis quoniam angelos iudicabimus?* quasi sensus sit; mulierem velatam esse debere, ne visam eius pulchritudinem angeli mali concupiscant: ijdem scilicet qui quondam filias hominum à se visas, quod essent pulcræ, carnaliter concupierunt. Loca Tertulliani sunt libro 5 contra Marcionem cap. 8, de velandis virginibus cap. 7 & 8, de corona militis capit. 14, de cultu feminarum cap. 3, & de habitu muliebri cap. 2. Verùm & hæc opinio procul est abijcienda; quoniam etsi (quod iam dudum explosum est) dæmones essent corporei, constat tamen inter orthodoxos, neque sexuum in eis distinctionem esse, neque gignendi facultate præditos esse, qua naturaliter incitentur ad coitum cum feminis: licet, vt sunt immundi spiritus, hominum immundicijs, & mulierum velamen aspernantium impudentia, summopere delectentur.

De angelis malis Tertulliani sententia refutata.

11 VERVNTAMEN NEQVE VIR SINE MVLIERE, NEQVE MVLIER SINE VIRO IN DOMINO. Quoniam dixerat mulierem esse ex viro & propter virum, non contrà; & per hoc viri potestatem ac dignitatem supra mulierem extulerat: ne propterea mulier animo deijciatur, ac ne vir insolentius erga mulierem se gerat; nunc sermonem moderatur, ostendens virum & mulierem mutuis egere officijs: vt nec vir sine muliere, nec mulier sine viro possit ea quæ familiæ procurandæ necessaria sunt, exercere: maximè quod ad liberorum procreationem & educationem attinet. Addit autem, *in Domino*, scilicet Christo, vt submoneat tam virum quàm mulierem, quomodo domum regere, natos educare & instituere, cæteraque mutuæ obligationis officia præstare debeant; scilicet ad normam legis Christianæ. Pro particula, *in Christo*, quidam Græci codices habent ἐν τῷ κόσμῳ *in mundo*, quod sensum habet perspicuum: fauetque Græcorum interpretum expositioni, qui pericopen hanc referunt ad natiuitates hominũ: vt sensus sit, Quamuis initio non vir ex muliere, sed mulier ex viro facta sit; postea tamen nihilo magis vir nasci potest sine muliere, quàm mulier sine viro. Cui sensui conuenit quod sequitur.

Vir & mulier mutuis egent officijs.

12 NAM SICVT MVLIER DE VIRO, ITA ET VIR PER MVLIEREM. *De viro* ἐκ τοῦ ἀνδρὸς, *ex viro.* Queadmodum, inquit, in principio mulier ex viro facta est; ita nunc vir ex muliere nascitur. Vir, id est, mas aut masculus. Nam hic quidem vir sexus tantummodo, non etiam ætatis nomen est. Mutat autẽ apostolus præpositionẽ ex

viro, per mulierem; quia mulier media est inter virum & virum. Nam primum omniũ mulier ex viro: postea verò etiam vir ex muliere.

Deus vniuersale principiũ & prima causa rerũ omniũ.

OMNIA AVTEM EX DEO. Reuocat particularia principia ad vnum principium vniuersale omnium rerum, quod est Deus: vt sub illo tanquam cõmuni capite & principio, tam vir qui est principiũ mulieris, quã mulier quæ etiam viri quodam modo principiũ est, pariter humiliẽtur. Hoc autem quod dicit, *Omnia ex Deo*, latissimè patet; vt intelligamus omne quod est, & Deus non est, in Deum vt originalem primamque causam referendum esse. Sic ad Rom. 11. *Ex ipso, & per ipsum, & in ipso sunt omnia*.

13 VOSIPSI IVDICATE. *Vosipsi*, Græcè ἐν ὑμῖν αὐτοῖς, *in vobis ipsis*, quod quidam vertũt, *inter vosipsos*. At rectius, *intra vosipsos*: siue vt alij vertunt, *apud vosipsos iudicate*: id est, in suo quisque animo æstimate quod dico. Permissio rhetorica est, qua rem velut naturæ ac rationi consentaneam defert ipsorum ad quos scribit iudicio. Quæ res mirè facit ad suadendum. Ita capite superiori dixit, *Vt prudentibus loquor; vos ipsi iudicate quod dico*. Qui locus occasionem dedisse potuit, vt quod hic scriptũ erat *in vobisipsis*, mutaretur in *vosipsi*.

DECET MVLIEREM NON VELATAM ORARE DEVM? Interrogatio est. Textus Ambros. *Decétne mulierem* &c. *Non velatam* rursus Græcè ἀκατακάλυπτον, à verbo κατακαλύπτεσθαι. De quo superius ex Chrysostomo. Num, inquit apostolus, decorum est (ita Græcè, πρέπον ἐστι) mulierem capite non cooperto Deum orare? quasi dicat, minimè. Siquidem etiam vulgò reputatur id indecorum. Non addit nunc apostolus prophetare; sed solam orationem nominat: quia nec si velata sit mulier, prophetare ei licet in ecclesia; quemadmodum docetur infrà cap. 14. Annotat hoc loco Caietanus, quod initio admonuimus, istum de capitis velamine tractatum, non aduersus viros institutum à Paulo, sed aduersus mulieres, more virorum inuelato capite exhibẽtes sese in ecclesia. Porrò quia de eo quod in humanis actionibus decorum aut indecorum est, naturaliter homines iudicare solent; ideo subiungit.

Argumẽtum ab indecoro.

14 NEC IPSA NATVRA DOCET VOS. Græcè cum notula interrogationis, *An nec ipsa* &c. Naturam vocat naturalem inclinationẽ: quæ docere dicitur, quatenus per eam accipitur noticia siue iudicium de re quapiam.

Natura pro naturali inclinatione.

QVOD VIR SI COMAM NVTRIAT, IGNOMINIA EST ILLI. Græcè, *Quod vir quidem si comatus sit, dedecus ei est*: id est, quod viro quidem comatum esse, dedecori sit. Comatus dicitur qui promissam gestat comam more muliebri. Tales enim notari solent vt molles & effeminati; & agentes contra decus virile. Non enim damnat apostolus, si vir capillos aliquantum alat valetudinis causa, ne frigus noceat capiti: quemadmodum est cõsuetudinis in frigidis regionibus; verũ si comam alat intonsam: quod feminarũ est. Ac eadẽ penè ratio, si cæsariem gestet proliziorem, ornatui studens: velut olim apud Hebræos Absalõ, cui sua cæsaries exitio fuit, 2 Reg. 18. Quanquam illum & hodie multi non sine leuitatis ac mollicici nota iuuenes imitãtur. Quin etiã ex hoc loco B. Augustinus in lib. de opere monachorum tribus extremis capitibus, improbare non dubitat morem quorundam monachorum, siue anachoretarum, quos crinitos fratres vocat: quod crines intonsos & in humerum demissos gestarent, quadam, vt videri volebant, imitatione veterum Nazaræorum, Samsonis, Samuelis & aliorum; reuera autem ex eo facto sanctitatis speciem aucupantes. Attamen vbi more receptum est, anachoretas incedere comatos, vt hodie passim; modo bona adsit intẽtio; non arbitror esse dãnandum.

Comatus qui dicatur.

Capillitiũ alere quatenus sit indecens viro.

Criniti fratres apud Augustinum.

Anachoreta comati.

15 MVLIER VERO SI COMAM NVTRIAT, GLORIA EST ILLI? Græcè, *Si comata sit, gloria eius est?* Sensus: coma promissa decet mulierem, & formam eius commendat: quemadmodum è diuerso deturpat eam capillorũ detonsio. Hinc illud ad sponsam mysticam, Cant. 7, *Coma capitis tui sicut purpura regis*. Sed hæc non suffragantur immoderato cultui feminarum circa capillos. Quod studium reprimunt Paulus 1 Tim. 2, & Petrus 1 epist. 3. Cæterùm ex hac sententia, *Mulier verò* &c. relinquit apostolus inferendum, ergo mulier debet velare caput. Hanc enim illationem probat id quod sequitur.

Coma promissa mulierem decet.

QVONIAM CAPILLI PRO VELAMINE EI DATI SVNT. Græcè, *Quia coma pro velamine data est*. Et est sensus: Ipsa natura, seu Deus naturę author præbet sexui muliebri comam pro velamine: videlicet ea re mulierem admonẽs, quod debeat esse velato capite. Quæres quare non sufficiat ei velamen quod natura suppeditat, id est, capilli: quidve sit opus, aliud superaddere? Respondet post Chrysostomum Theophylactus: *vt non ex sola natura, verum etiam ex consilio & voluntatis electione subiectionem* mulier *fateatur*. Et breuiter Ambr. commentator, *vt naturæ voluntas addatur*. Vult autem apostolus eandem esse rationem velaminis naturalis & assumpticij. Nam quæ natura tegit, eadem etiam studio & arte tegenda esse monemur. Viro quidem etiam capilli dati sunt à natura; non tamen pro velamine, sicut mulieri; sed tantum pro capitis conseruatione. Vnde & natura breuius est capillitium viri quàm mulieris; scilicet ad significandum, viro non aliud assumendum esse velamen, nisi quatenus id postularet capitis conseruandi necessitas. Porrò notandum est, hanc rationem à natura sumptam, quemadmodum & illam quæ à capite mystico (de alijs idem fermè iudicium) generalem esse; qua velamen viro detrahatur, ac mulieri imponatur, non solum in conuentibus ecclesiæ, verum etiam alibi; perinde vt res sese habet de velamine naturali. Neq; enim tantum vult apostolus hoc

Cur mulieri non sufficiat velamen naturale.

Viro non sunt dati capilli pro velamine.

quod

quod vocat decorum naturale, seruari in ecclesia, sed in omni conuersatione, quantū natutæ necessitas id permittit. Iam de barbā si quæras; ea viro non est data pro tegumento, sed ad dignitatem & maiestatem. Est enim & ipsa symbolum non ignobile potestatis viri supra mulierem.

Barba nō data viro pro tegumēto, sed ad dignitatem.

16 SI QVIS AVTEM VIDETVR CONTENTIOSVS ESSE. Hoc est: Si quis rationibus à me allatis non acquiescit, sed pro sua contraria opinione, qua negat oportere velari fœminas in ecclesia, certare pergit; & per hoc contentiosum se ostendit. Nam contentiosus is dicitur, qui verbis certat, id agens vt vincat, non vt veritas appareat. Vnde Græcè etiam hoc loco φιλόνεικος dicitur, id est amans victoriæ; vt cui victoria potior est veritate. Hieronymus in dialogo contra Luciferianos capit. 9 partem hanc ita legit; *Si quis autem putauerit se contentiosum esse.* Sed quamuis Græca non respuat huiusmodi versionem, ea tamen non quadrat huic loco.

Contentiosus quis dicatur.

NOS TALEM CONSVETVDINEM NON HABEMVS, NEQVE ECCLESIA DEI. Hoc quod de consuetudine dicit, dupliciter intelligi potest. Vno modo; Nos consuetudinem non habemus contendendi; sed magistrorum præceptis absque contradictione obtemperandi: Sic Chrysostomus in commentario, & Ambrosius lib. 5 de fide in proœmio. Aliter: Nos eam consuetudinem non habemus, vt mulieres orent in ecclesia capite non velato. quasi dicat: Si quis contentiosè mecum agere velit, & diuersam opinionem pertinacius defendere; illi ego oppono nostram & ecclesiæ consuetudinem; quæ habet vt mulieres orent velato capite, viri non velato. Hunc sensum simul cum priore adferunt Theophylactus & Oecumenius. Sed posterior sensus, quem probat maior pars interpretum, sine dubio germanior est. Vbi notandum apostoli Pauli in docendo & persuadendo artificium; qui velut bonus orator, optimum argumentum vltimo loco reseruauerit: nempe quod petitur ab authoritate, consuetudine & traditione populi Dei. Quod quidem ad reprimendos homines præfractos & contentiosos, nec non eos qui rationum minus capaces sunt, adhibendum est: & tunc necessariò adhibetur, quando de eo agitur quod in scripturis non est expressum. Vnde B. Augustinus in epistola 86, quæ est ad Casulanum presbyterum: *In his*, inquit, *rebus de quibus nihil certi statuit scriptura diuina; mos populi Dei, vel instituta maiorum, pro lege tenenda sunt:* Sed & Hugo Victorinus ad hunc locum ita generaliter annotat: *Hic habemus authoritatem, quod consuetudines sanctæ ecclesiæ tenendæ sunt: etsi rationem ignoremus, quare ab illa sic constituta sint. Deus enim suam ecclesiam in his quæ ad ipsum pertinent, non permittit errare.* Sic ille. Igitur exemplò Pauli licebit etiam nobis catholicis hoc pactò respondere nostris aduersarijs: vt quoties bonis rationibus & argumentis, quibus ecclesiæ doctrinam asserimus, non acquiescunt; absolutè eis dicatur: Nos huiusmodi consuetudinem, quam vos impugnatis, vt orandi pro defunctis, inuocandi sanctos, venerandi sacras imagines &c. habemus ex antiqua, ecclesiastica, apostolica traditione acceptam. Dicit autem Paulus, *Nos*, id est, apostoli, quorum tanquam magistrorum vestrorum instituta debetis sequi. Vel, secundum Thomam, *Nos*, id est, Iudæi, à quibus euangelium ad vos gentiles peruēnit; quorum proinde bonas consuetudines imitari vos conuenit. Nam Iudæorum mulieres solere velatas incedere, meminit Tertullianus de veteribus traditionibus agens, in lib. de corona militis capit. 4. *Apud Iudæos*, inquit, *tam solenne est feminis eorum velamen capitis, vt inde noscantur.* Pro *ecclesia*, Græcè pluraliter *ecclesiæ*. Sic & Latina quædam mss, & veteres concordantiæ: tametsi sensus idem est. Nam ecclesia vniuersalis ex multis particularibus ecclesijs consistit. Aquinas, vt membra distinguat, interpretatur ecclesiam per gentes toto orbe diffusam. Erant enim & ecclesiæ Iudæorum credentium Hierosolymis & alibi; quas vult comprehendi priore membro. Quanquam in priore possunt intelligi Iudæi in genere, vt significetur mos populi, velut in templo, & synagoga, & omnino in publico; sicut ex Tertulliano audiuimus: In posteriore, ecclesiæ Christi vndecunque collectę. Quem sensum vult Caietanus, cùm dicit hic adferri rationem *ab authoritate consuetudinis tum in veteri testamento, tum in ecclesijs Dei in nouo testamento.* Sciendum autem ex hac prima ecclesiarum per apostolos introducta consuetudine, profectum esse, vt omnes Christianæ mulieres, tam nuptæ quàm virgines, incederent velatæ; non quidem sacro, quod sacratis virginibus proprium est, sed communi tectæ velamine. Nam *etiamsi tunc contendebant Corinthij*, ait Chrysostomus, *nunc vniuersus orbis terræ hanc legem admisit & custodijt. Tanta est potentia crucifixi*: Ita sanctus ille.

Duplex intellectus huius loci.

Pauli in suadendo artificiū. Optimū argumētum ab authoritate ecclesiæ.

Notanda Augustini sententia.

Iudæarū mulierum honesta cōsuetudo.

Cōsuetudo Christianarū mulierū ab apostolis introducta.

17 HOC AVTEM PRÆCIPIO NON LAVDANS. Græci codices penè omnes sic habent: *Hoc autem præcipiens non laudo.* Quidam præceptum hoc referunt ad superiora, ac si dicat apostolus: Hoc quod dixi mulieres debere velatas orare; quodque tam argumentis à ratione ductis, quàm à consuetudine probaui: nunc etiam præceptò meo confirmo; & volo vt ita fiat. Ex quo statim transeat ad aliud, dicendo *non laudans* &cæt. Sic Augustinus de opere monachorum capit. 31. quem sequuntur vterque glossator, Lombardus & alij ex Latinis. Græci verò, quibus accedit Liranus, ad sequentia referunt, & hunc ferè sensum reddunt: Illud de quo nunc vobiscum agere institui, & præcepta dare, tale est quod laudare

 non

non possum, imò vehementer improbo. Incipit autem à præcepto, non præmissis ad suadendum rationibus, vt in tractatu superiori: quod de re maximi momenti locuturus, ad ea vicia reprehẽdenda accedat, quæ nullum excusationis prætextum admitterent.

QVOD NON IN MELIVS, SED IN DETERIVS CONVENITIS. Id est: quod non ad vtilitatem & profectum spiritualem, sicut oportebat, conuenitis in ecclesiam; sed magis ad spirituale detrimentum. Ita conuentum agitis ecclesiasticum, vt ex eo non fructum pietatis, sed dispendium referatis. Siquidem, vt ad hunc locum eruditè S. Thomas annotat, omne animal gregale, putà columbæ, grues, oues, instinctu naturali conueniunt in vnum, vt sit eis corporaliter melius. Quare & homo, qui est animal sociale, conuentus instituere debet propter aliquod melius; idque vel temporale; propter quod fiunt conuentus ciuium; vel spirituale, cuius gratia fiunt conuentus fidelium. Atqui finem hunc peruertebant in suis conuentibus Corinthij: quemadmodum ex ijs quæ sequuntur patebit. Loquitur autem apostolus non de quocumque fidelium apud Corinthios conuentu; sed de eo qui fiebat ad celebrandam cœnam Dominicam. Hanc enim paulo pòst nominat, & quomodo ad eam in deterius conuenerint, refert. Cæterùm duo potissimùm reprehendit, quorum hoc quod sequitur vnum est.

Animalium conuentus naturaliter in melius.

18 PRIMVM QVIDEM CONVENIENTIBVS VOBIS IN ECCLESIAM. Græcè, *in ecclesia*, quemadmodum & Latina quædam mss. legunt, & Aquinas in commentario. Ecclesiam vocat vel locum deputatum conuentibus fidelium, vel ipsum fidelium conuentum. Vtraque enim acceptio huius nominis apud fideles vsitata est; sed prior dependet à posteriori. Nec ferè aliter quam hoc posteriori modo, nomen hoc in scripturis accipitur. Ita paulo pòst: *aut ecclesiam Dei contemnitis?* Dicuntur autem in ecclesiam vel in ecclesia conuenire, quia conuentus ipse ecclesiam cõstituit: quomodo senatorum conuentus senatum. Nonnulli illud Græcæ lectionis *in ecclesia*, iungunt cum eo quod sequitur.

Ecclesia bifariam accipitur.

AVDIO SCISSVRAS ESSE INTER VOS. *Scissuras*, σχίσματα. Quam Græcam vocem interpres alibi retinet, vt suprà cap. 1, *Non sint in vobis schismata*. Significantur autem dissidia, dissensiones. Quænam eæ fuerint, non expressit apostolus; sed ex sequentibus intelligi potest, vel de loco recumbendi, vel de tempore cœnæ inchoandæ, vel de cibis ipsis ac potibus, alijsve eiusmodi, disceptatum illic fuisse: maximè inter diuites & pauperes, quorum isti ab illis contemnebantur. Qui particulam præcedentem *in ecclesia* huc annectũt, ita sermonẽ ordinant: Conuenientibus vobis, audio dissensiones esse inter vos in ecclesia, id est, in ipso conuentu.

Schismata pro dissensionibus.

ET EX PARTE CREDO. *Ex parte*; Græcè, μέρος τι, *partem aliquam*. Erasmus, *aliqua ex parte*. Id intelligi potest, vel de parte rerum, vel de parte personarum. Vtroque enim modo exponunt interpretes; vel apostolum credere partem aliquam malorum quæ sibi narrata essent; vel ea quæ narrata erant, credere de aliquibus illorum, non de omnibus. Neque verò prudentis est statim omnia credere quæ referuntur, etiam à fide dignis. Nam & hos falli contingit. Simul hoc verbo mitigat apostolus asperitatem obiurgationis.

Prudentis est nec omnia nec omnibus credere.

19 NAM OPORTET ET HÆRESES ESSE. Græci codices addunt, ἐν ὑμῖν, *in vobis*, plerique hoc ordine: *Oportet enim & hæreses in vobis esse*; nonnulli verò sic: *Oportet enim & in vobis hæreses esse*; quasi dicat: Vestra ecclesia non magis exempta est ab hoc malo, quàm aliæ. Quanquam non videntur eam particulam Græci interpretes legisse. Cæterum ostendit apostolus hac sententia non esse mirandum, neq; rem accidere sibi prorsus inexspectatam, quòd dissensiones sint inter Corinthios. Nã, inquit, oportet & hæreses siue sectas existere: siue absolutè siue inter vos; iuxta varietatem lectionis. Chrysostomus cæterique Græci, quibus assentitur Caietanus, hæreses intelligunt hoc loco, non aduersus sanam & catholicam doctrinam erroneas opiniones: sed dissidia circa mensas, & locum & tempus accumbendi, de quibus superius; vt non aliud hic dicat apostolus hæreses, quàm quod iam dixerat scissuras seu schismata: quæ exoriri & esse oporteat, propter viciosas & in malum pronas hominum affectiones: quales multi erant inter Corinthios; vt patet ex capit. 1 & 3 huius epistolæ. Ità dicitur à Domino Matthæi 18, *Necesse est vt veniant scandala*. Latini verò simpliciter hæreses intelligunt in doctrina: vt sit argumentum secundum dialecticos à minori: Oportet etiam hæreses suboriri; non igitur incredibile est, dissensiones quæ ad mores & ambitionem pertineant, excitatas esse inter vos. Atque hic intellectus nobis probabilior apparet; tum propter interpositam voculam &, id est, etiam, quæ solet diuersum aliquid adiungere: tum quia non sine causa vocabulum mutauit apostolus: vt qui prius dixerat schismata, nunc diceret hæreses; vtique volens non diuersum modò, sed & grauius aliquid significare: quando nec vocabulum hæresis in sacris literis vsquam ad morum discrepantiam refertur; sed semper ad diuersitatem religionis ac doctrinæ. Neque pro Græcis facit, quod secundum eorum lectionem addit apostolus, *in vobis*: cùm hæreses non sint in ecclesia, sed extra. Nam sicut hęretici latentes ac nondum separati sunt adhuc in ecclesia, donec inde vel eijciantur, vel proprio se iudicio condemnantes, spontè exeant, secundum illud 1 Ioan. 3, *Ex nobis exierunt*: sic & ipsas hæreses aliquo modo in ecclesia esse, non est absurdum. Quemadmodum

Hæreses hoc loco qua dicantur, Græcorũ sententia.

Latinorũ sententia melior.

Hæresis in scriptura sẽper ad diuersitatẽ doctrinæ refertur.

Hæretici occulti in ecclesia.

Hæreses quomodo in ecclesia.

verò

Oportet hæreses esse, quo sensu.

Non hinc sequuntur, hæreticos non esse tollendos.

verò propter multorum fidelium imperfectionem oportet esse dissidia de rebus minoribus; ita propter quorundam maliciam & animosam pertinaciam, oportet esse dissensiones in doctrina fidei. Iam quod ex hoc loco quidam faciunt argumentum; Oportet hæreses esse, ergo hæretici non sunt è medio tollendi: nimium futile est. quasi mala quæ impediri non possunt ne eueniant, tollere non liceat postquam euenerint. Qua ratione nec morbi cura medicorum depellendi erunt; quoniam & ipsos propter hominum intemperantiam, & inæquales corporum affectiones, esse necesse est. Cur autem non potius sic argumentantur, vt collectionis appareat absurditas: Oportet hæreses esse, ergo hæreses non sunt tollendæ? Hoc enim magis directè consequens videbatur, si id quod necesse est euenire, non sit tollendum.

VT ET QVI PROBATI SVNT MANIFESTI FIANT IN VOBIS. *Et* abest in Græco & Syriaco: multisque Latinis. Quibus volunt veteres, Tertullianus lib. de præscriptionibus cap. 4. Cyprianus lib. de vnitate ecclesiæ, & lib. 3. ad Quirinum, testimonio 93. & Ambrosius de quadraginta duabus mansionibus mansione 30. Volunt autem expositores Græci particulam *vt* non causam denotare eius quod præcessit, sed euentum consequentem. Malis enim dissidia facientibus, manifestabantur boni; siue pauperes qui patienter ferebant se contemni, siue alij qui morem cœnæ ab apostolo institutum adhuc seruabant. Verùm rectius Aquinas & Caietanus, cæterique Latini, causaliter hanc partem exponunt: non quòd significetur quis sit finis ipsarum hæreseon; sed in quem finem Deus illas ordinet; non excitando, sed permittendo; vt magnum aliquod bonum ex eis eliciat. Etenim, vt ait Augustinus enchiridij 27, *melius iudicauit* Deus *de malis benefacere, quàm mala nulla esse permittere*. Nam dicere quis poterat; Non ita saltem oportet hæreses esse, quin Deus hominum maliciam reprimendo vel corrigendo, posset illas impedire. Cur igitur id non facit? Ad hoc respondet hac parte: & sensus est: hæreses non impediri, sed permitti à Deo hanc ob causam, vt qui probati sunt, id est, probi, integri ac sinceri (id enim significat nomen Grecum δόκιμοι, pro quo Tertullianus legit *probabiles*, loco proximè citato & alibi) manifesti fiant in ecclesia; dum sectis non se iungunt, nec ab vnitate recedunt, quamuis tentari multorum exemplis; sed fidei sinceritatem cum charitate retinent. Quæ quidem manifestatio non solum eis honorifica est; verum etiam plurimum valet ad confirmandos in fide infirmos. Alludit autem apostolus ad probationem auri & argenti per ignem. Vnde B. Ambrosius post allegata apostoli verba subiungit: *Sincerior bonitas è tentationibus prodit: sicut purius argentum è camino ignis.* Nec malè Tertullianus probatos seu probabiles interpretatur electos; de præscriptionibus cap. 39. dicens: *Vt electi manifestentur, vt reprobi detegantur.* Nam absolutè & vsque in finem probati, soli sunt electi. Sciendum est, interpretem Syrum particulam *in vobis*, siue *inter vos*, ad medium reducere: *vt qui probati sunt inter vos innotescant*. volentem, vt arbitror, eam construere cum dictione *probati*. Quod etsi faciat sensum non improbandum, esse tamen videtur præter mentem apostoli, à quo in fine collocata particula non nisi coactè ad priorem dictionem referri potest.

Vt an causaliter accipiatur.

Deus malis bene vtitur.

Probati qui dicantur: & quomodo manifesti fiant.

20 CONVENIENTIBVS ERGO VOBIS IN VNVM, IAM NON EST DOMINICAM COENAM MANDVCARE. *In vnum*, Græcè, ἐπὶ τὸ αὐτὸ, *in idem*, quod aliàs vertere solet, *in idipsum*. Et sensus est; *in eundem locum*, quomodo transtulit Erasmus. Vocula *iam* in Græco & Syriaco non habetur: concinnè tamen addita ab interprete. *Non est*, οὐκ ἔστι, Erasmus vertit, *non licet*: atque ita glossator interlinealis, Lõbardus, Aquinas & Liranus exponunt: vt sit sensus; Ita agitis vt nõ liceat Dominicam cœnam celebrare, quemadmodum oporteat. Simili sensu vertit Hentenius, *non contingit*. Quanquam id quod noster interpres ex Grèco simpliciter expressit, percommodum habet sensum: Quum conuenitis in vnum ad celebrandam cœnam Dominicam; id tamen quod agitis, non est edere Dominicam cœnam, sed longè aliud. Ita Græci, & inter Latinos Heruæus & Caietanus. Quod autem quidam supplent hoc modo: non est, aut non licet edere ea concordia qua apostoli comederunt: parum aptè supplent. Nam apostoli non magna concordia comederunt: quando vnus eorum leuauit contra Dominum calcaneum suum, Ioan. decimo-tertio: & inter alios orta est *contentio, quis eorum videretur esse maior*, Luc. 22. Porrò quod apostolus hac parte commemorat, id alterum est eorum quæ in Corinthijs cœnam agentibus Dominicam reprehendit; priori tamen coniunctum. Vtriusque verò causæ erant diuitiæ, luxus, fastus, intemperantia. Sed quam apostolus vocet cœnam Dominicam, & quem ordinem ea habuerit ad celebrationem mysteriorum, quę paulo pòst ab eo traduntur; explicandum nobis est. Sunt enim ea de re variæ sententiæ. Quidam cœnam Dominicam intellexerunt ipsum epulum sacrum, in quo sumuntur corpus & sanguis Domini. Quæ quidem Augustini sententia est in epistola 118 scripta ad Ianuarium capit. 5, vbi affirmat apostolum *ipsam acceptionem eucharistiæ Dominicam cœnam* vocasse. Quod & sentiunt commentator Ambros. Pelagius, Glossator, Lombardus, Heruæus, Aquinas, Rickelius:

Cœnam Dominicã quam vocet Paulus.

Quorundam opinio.

& inter Græcos Theodoritus & Oecumenius; quorum verba sunt, *Dominicā cœnā vocat* Apostolus, *Dominicum sacramentum*. Huic intellectui fauere videtur apostolus, in eo quod traditionem Dominicam paulo pòst repetens, dicit, *Ego enim accepi à Domino, quod & tradidi vobis* &c. vbi non aliam cœnam, præter eam in qua corpus & sanguis Domini sumebâtur, commemorat. Veruntamen istorum sententia probari non potest ita nudè accepta. Nam in communione sacræ eucharistiæ, nullo modo credibile est ea contigisse, quæ hic à Paulo referuntur: vt quisque suam cœnam, id est eucharistiam, præoccuparet, & alius quidem esuriret, alius autem ebrius esset. Neque enim illa mensa mystica ad hoc proponitur, aut aliquando proposita fuit, vt venter satiaretur: sed tantum vt mens reficeretur. Neque verò poterant ex ea mensa aliqui ita ingurgitari, vt ebrij dicerentur, ne sensu quidem inferius explicando: quandoquidem à ministris ecclesiæ seu presbyteris seu diaconis, quorum erat distribuere fidelibus corpus & sanguinem Domini, non pleni calices sæpius epotandi, sed certa ac determinata sacri liquoris portio semel sumenda, singulis dabatur: Sicut & inter Christi discipulos factum fuit in vltima cœna. Sed nec in huius celebratione mysterij locum habere poterat reprehensio Pauli, quæ est in fine capitis, quod alij alios non exspectarent: nisi culpa conijceretur in ipsos ministros, in quorum potestate erat non priùs inchoare sacram actionem, quā omnes conuenissent. His accedit quod sola panis & vini sumptio non poterat esse cœna qualis à Corinthijs habita describitur: id est, in qua alij lautè ac splendidè, alij tenuiter ac malignè tractarentur. Nec verò suffragatur dictis authoribus Pauli narratio dicentis: *Ego enim accepi à Domino* &c. Non enim illic cœnæ Dominicæ historiam repetit; quod non erat necesse: sed mysteriorum, occasione cœnæ à Corinthijs indignè tractatorum, sacram institutionem exponit. Quod ad rem faciebat quàm maximè: quemadmodum plenius infrà declarabitur. Igitur aliorum sententia est, cœnam dominicam ab apostolo vocari conuiuium commune fidelium, in quo omnes tam pauperes quàm diuites reficiebantur; videlicet institutum ac solenni more celebrari solitum, ad exemplum & quandam repræsentationem illius cœnę quam Christus Dominus vltimam habuit cum suis discipulis, priusquā corporis & sanguinis sui mysterium institueret. Hanc enim institutionem, & proinde etiam ipsius eucharistiæ sumptionem, nō comprehendi in illa cœna, sed ea posteriorem fuisse; satis apertè significat Lucas euangelij sui cap. 22, & Paulus hoc loco, cùm dicunt Dominum calicem discipulis porrexisse *postquam cœnauit*: pro quo in canone liturgico absolutè dicitur, *postquam cœnatum est*. Quod idem de pane intelligendum. Non enim diuisum fuit hoc mysterium, vt vna pars institueretur ac sumeretur in cœna; pars altera post cœnā: sed actione continuata post cœnam vtraque pars, id est, totum sacramentum institutū fuit. Hoc ferè modo de cœna Dominica loquuntur Chrysostomus & Theophylactus in commentarijs, ac rursum Chrysostomus in homilia peculiari super verbis apostoli, *Oportet & hæreses esse*. & inter Latinos Primasius & Sedulius: itemque recentiores Caietanus, Gagnæus, Hofmeisterus & alij: quibus annumero Galenum nostrum catechesi 124. Quamuis illorum nonnulli videantur nomine cœnæ Dominicæ non solum illud quod dixi, conuiuium accipere; sed vnà comprehendere ipsius eucharistiæ communionem, quæ sub idem tempus fiebat: quemadmodum & factum in cœna Domini cum discipulis. Vnde & interdum ita loquimur, vt vocabulum cœnæ Domini extendamus ad totum illud tēpus, quo Christus cum discipulis, etiam cœna finita, recubuit. Ita vulgo dicimus, eum in vltima cœna corporis & sanguinis sui sacramentum instituisse, & longum sermonem ad discipulos habuisse. Nobis tamen verisimilius est, solum illud conuiuium fidelium, vt erat ab eucharistiæ participatione diuersum, apostolo dici cœnam Dominicam. Quod & Tertullianus non obscurè significat in Apologetico, & alijs locis à Pamelio obseruatis annotatione super Apologeticum, 517. Vocabatur autem cœna Dominica, quod, vt dictum est, fieret ad repræsentandam cœnam Domini nouissimam, in qua agnum typicum cum discipulis comedit: videlicet nomine rei significatæ ad signum translato. Chrysostomus quidem & sequaces eius Theophylactus & Oecumenius cœnam interpretantur prandium: quod idcirco cœnam vocarit apostolus, quia cœnā Domini repræsentabat. Sed huius expositionis nulla necessitas. Nam ad repræsentandam illam Domini cœnam, etiam ad vesperam celebrabatur à fidelibus hoc conuiuium; idque præmisso ieiunio: quemadmodum colligitur ex eo quod dicitur in fine capitis, *Si quis esurit, domi manducet*. Ieiunium autem ad vesperam protendebatur. Eiusdem rei quoddam adhuc vestigium vsque hodie cernitur apud monachos & canonicos, cœnam Dominicam agentes ipsa feria quinta cœnæ Domini nuncupata, non vtique tempore prandij, sed sub vesperam. Quoniam verò ad alendam inter fideles charitatem mutuam, præsertim inter diuites & pauperes, eiusmodi conuiuia ab initio plurimum conferre visa sunt; propterea Græco vocabulo *ἀγαπαί*, id est charitates, appellabantur; velut quædam fraternę dilectionis symbola: de quibus apud priscos authores frequens est mentio: & exstat insignis locus apud Tertullianum in apologetico capit. 39, vbi formam ac modum talium conuiuiorum describit. tametsi nomen hoc agaparum paulatim latius extensum fuit, vt etiam de alijs quibusdam solennibus ac publicis Christianorum conuiuijs diceretur. Qua de re Baronius

Refellitur aliquot argumentis.

Aliorum sententia verior.

Cœna Domini præcessit institutionem eucharistiæ.

Largior acceptio cœnæ Dominicæ apud nonnullos.

Cœna Dominica vnde dicta.

Non rectè prandium vocatur.

Vestigium cœnæ Dominicæ apud quos hodie.

Agapæ quæ conuiuia dicta.

nius in suis annalibus multa diligenter collegit, ad annum Domini LVII. Quod verò Primasius & ex eo Sedulius, morem illum celebrandi conuiuij, de quo loquitur apostolus, referunt ad gentilem superstitionem, prorsus est improbabile. Neque enim, si ita esset, correxisset apostolus eum morem apud Corinthios, neque vocabulo cœnæ Dominicæ honorasset: sed tanquam gentilitatis reliquias omnino sustulisset.

Ordo cœnæ Dominicæ cum oblatione mystica.

Iam quod ad ordinem attinet huius conuiuij cum oblatione mystica; primum audiendi non sunt, qui medio conuiuio putant admisceri solitam oblationem & communionem mysteriorum: quod sectarij quidam volunt. Hoc enim est sacra cum profanis confundere.

Græcorũ sententia.

Porrò Chrysostomi sententia est, tam oblationem quàm perceptionem eucharistiæ fuisse conuiuio priorem. Idem sentiunt reliqui Græci, & ex Latinis Pelagius: forte quod absurdum, & ab ecclesiæ more alienum videretur, post epulas accedere ad participationem horrẽdorum, vt ea Chrysostomus identidem appellat, mysteriorum.

Aliorum sententia probabilior: quæ & rationibus probatur.

Sed tamen longè probabilius est id quod Augustinus insinuat in epistola ad Ianuarium ante citata: morem fuisse vt, prius haberetur conuiuium illud commune; postea fieret oblatio & participatio sacræ eucharistiæ. Quamuis enim opinetur Augustinus Corinthios per abusum mensis suis sacra miscuisse: tamen, vt certo anni tempore post alios cibos eucharistia sumeretur à fidelibus, cum morem ad rationabilia maiorum refert instituta. Quod autem hoc ordine res acta fuerit in cœtibus primitiuorum fidelium, imprimis ea ratio suadet, quod vti dictum est, illa cœna quã Paulus vocat Dominicam, repræsentatio fuerit cœnæ Domini cum apostolis, & inde nomen acceperit: vnde consentaneum est, vt insignior esset commemoratio (quomodo loquitur ibidem Augustinus) celebratam fuisse eodem ordine quo Christus suam cum discipulis cœnam celebrauit. Quem profectò cõstat prius cœnasse cum discipulis: ac deinde corporis & sanguinis sui sacramenta eis tradidisse. Præterea dicit apostolus aliquos præsumere cœnam, alijs non exspectatis. Quod vtique non fieret, si (quod Græci volunt) omnes iam antè congregati eucharistiam accepissent. Ex quo satis intelligitur, conuiuium illud haberi solitum in principio, velut primum actum illius cõuentus fidelium, de quo hic agitur. Idem planè ex ijs apparet, quæ mox subijciuntur de indigna sumptione corporis & sanguinis Domini; déque probatione ante sumptionem necessaria. Nam hęc locum non haberent, si conuiuium & quę in eo peccata erant, facta fuissent post sumptam eucharistiam. Neque enim iudicatur quis indignè sumpsisse, propter peccata postea commissa.

Quo die mysteria aliquãdo sumpta à non ieiunis.

Denique sententiam hanc confirmat ea consuetudo, quæ vsque ad Augustini tempora in multis ecclesijs obseruata fuit, vt in anniuersario die cœnæ Domini, mysteria à non ieiunis sumerentur; videlicet ad imitationem & commemorationem eius quod in illa cœna factum fuerat. Meminit illius consuetudinis concilium Carthaginense tertium canone 29. Cui concilio B. Augustinum interfuisse prodit ipsius epistola 235. Canon autem sic habet: *Vt sacramenta altaris non nisi à ieiunis hominibus celebrentur, excepto vno die anniuersario, quo cœna Domini celebratur.* Sentiunt cum Augustino quoad ordinem memoratum, cõmentatores huius loci Pelagius, Primasius, Sedulius, Haimo, Heruæus, Aquinas, Liranus, Caietanus, atque alij Latini: tametsi eorum nonnulli, nominatim Petrus Lombardus, etiam alterius ordinis ac sensus meminerint. Cæterùm mos ille sumendæ eucharistiæ post cœnam cibumue communem, excepta feria quinta cœnæ Domini, postmodum iusta ratione mutatus est ab ipsis, vt credibile est, apostolis.

Vniuersalis consuetudo, vt eucharistia sumatur à ieiunis.

Hoc enim placuit Spiritui-sancto (verba sunt Augustini in eadem epistola cap. 6) *vt in honorem tanti sacramenti, in os Christiani prius Dominicum corpus intraret, quàm cæteri cibi. Nam ideo per vniuersum orbem mos iste seruatur. Neque enim quia post cibos dedit Dominus; propterea pransi aut cœnati fratres ad illud sacramentum accipiendum conuenire debent.*

Cur Christus eam dederit post cœnã.

Namq; saluator, quo vehementius commendaret mysterij illius altitudinem; vltimum hoc voluit arctius infigere cordibus & memoriæ discipulorum, à quibus ad passionem digressurus erat. Et ideo non præcepit quo deinceps ordine sumeretur; vt apostolis, per quos ecclesias dispositurus erat, seruaret hunc locum. Sic ille. Nunc ad textus expositionem redeamus. Vestra conuiuia, inquit apostolus, ad quæ celebranda ex more conuenitis, vt quidem aguntur à vobis, haudquaquam repræsentant cœnam Dominicam: & proinde eo nomine sunt indigna.

Iudas proditor admissus ad sumẽdũ corpus Domini.

Dominus enim vnà cum suis discipulis in eadem mensa accubuit, & ijsdem cibis vsus est; quamuis ipse Dominus, illi serui essent: nec ipsum proditorem suum à communi mensa repulit. Vos autem priuatas vobis mensas facitis, & inæquale cõuiuium; qui fratres vestros & conseruos, eo quod pauperes sint, à mensis & epulis vestris excluditis: secundum id quod sequitur.

21 VNVSQVISQVE ENIM SVAM COENAM PRÆSVMIT AD MANDVCANDVM. *Suam*, Græcè, *propriam*; vt appareat antithesis inter cœnam istorum & cœnam Dominicam, quæ debebat esse communis. Argumentatur enim ab oppositis. *Ad manducandum*, Græcè, ἐν τῷ φαγεῖν, *in manducando* siue *edendo*, quemadmodum & legitur apud commentatorem Amb. id est, dum edit hoc quod vocatis cœnam Dominicam. Plerique vestrûm, inquit, pro eo quod cœnam Dominicam edere deberent, suam quisque cœnam occupant: dum videlicet edulia domi præparata, atque in ecclesiam allata, quæ debebant in commune conferre, sibi solis vendicant, alijs exclusis aut non exspectatis. Hoc enim est προλαμβάνειν,

Quid præsumere. Præsumere, antè seu prius sumere, quod vocant anticipare. Quidam sic; Antè comedit quàm veniat in ecclesiam: Sed obstat quod sequitur; *Nunquid domos non habetis ad manducandum* &c. Ex hac scriptura missas priuatas, vt vocantur, id est eas in quibus solus communicat sacerdos, calumniantur hæretici; quasi in ijs id fiat à sacerdote quod hic reprehendit apostolus in Corinthijs: qui Corinthij, vt Chrysostomus, atque ex eo Theophylactus & Oecumenius annotant hoc loco, cœnam Dominicam quæ communis esse debuit, priuatam fecerunt. Sed facilis est responsio; primùm, quia, sicut iam ostendimus, non de mēsa mystica loquitur apostolus, sed de cōuiuio, quod vel post, vti vult Chrysostomus, vel secundum alios, ante perceptionem mysteriorum celebrari solet in gratiam pauperum: idque ad imitationem quandam cœnæ Domini cum discipulis. Deinde, quia Paulus cœnam propriam seu priuatam intelligit & damnat, à qua excluduntur alij, non eam ad quam non coguntur. At missę catholicorum priuatę non excludunt alios communicare volentes. Imò verò optat ecclesia, vt qui missas audiunt, etiā communicent; teste concilio Tridentino sess. 22 cap. 6. Quare reprehendi non potest sacerdos, velut propriam sibi mensam statuens, si nemo alius velit accedere.

Missæ priuatæ nequaquā huic loco contrariæ.

ET ALIVS QVIDEM ESVRIT, ALIVS AVTEM EBRIVS EST. Esuriebant pauperes quòd nihil attulissent, & à diuitibus negligerentur: illis interim lautè epulantibus, & tam cibo quàm potu replentibus sese supra modum. Quod enim de potu dicitur, id similiter de cibis intellige. Non est necesse ebrietatem hic ita propriè & strictè capi, quæ rationis vsum tollat: siquidem & citra deliquium rationis ebrij dicuntur homines, tam vulgo quàm more scripturæ sacræ, si præ nimio potu mens eis obnubilari ceperit. De ea re vide quæ diximus suprà ad illud capitis 5, *aut ebriosus*. Dupliciter ergo peccabatur à diuitibus in illa cœna; & quod ipsi gulæ plus satis indulgerent, & quod pauperibus quibus esse debebat cœna cōmunis, nihil aut parum impertirent.

Quam Paulus cœnā propriā vocet.

Ebrietas quæ hic intelligatur.

Duplex peccatum diuitum.

22 NVNQVID DOMOS NON HABETIS AD MANDVCANDVM ET BIBENDVM? *Nunquid*, Gręcè μὴ γὰρ, *nūquid enim, num sanè domos* &c. Sensus: Si cœnam non vultis facere communem, sed priuatam; cur non in suis quisque priuatis ędibus comeditis & bibitis? Illic enim locus est priuatæ refectionis. Stapulensis ita vertit hanc partem: *Nunquid enim domos habetis ad edendum & bibendum?* sublata videlicet negandi particula, quam dicit intelligendam pro responsione; ac si dicat apostolus: Ad celebrandam cœnam Domini & spirituale illud conuiuium, priuatæ domus vestræ non sunt institutæ, sed locus publicus & sacer. Verùm hæc interpretatio vim facit textui, negationem è suo loco tollens, & aliò transferens: quum alioqui verba, vt ab apostolo scripta, sensum efficiant planum & perspicuum, quem dedimus.

Interpretatio Stapulensis improbatur.

AVT ECCLESIAM DEI CONTEMNITIS? *Aut* Græcè ἢ, quod æquè verti potest *an*, vti factū ab Erasmo & alijs quibusdam: item ab interprete nostro capite præcedenti: *An æmulamur Dominum?* Ecclesiæ nomine Græci locū intelligunt, id est domum materialem ad quā fideles diuina celebraturi conueniebant: vt hæc apostoli increpatio sit similis cum illa Saluatoris, *Domus mea domus orationis est. Vos autem fecistis illam domum negociationis, & speluncam latronum.* Ioan. 2. & Luc. 19. Sic & Augustinus accepit in quæstione 57 super Leuiticum. Atque eum intellectum adiuuare videtur antithesis quam facit apostolus inter domos singulorum, & ecclesiam Dei. Verumtamen alij iuxta perpetuum ferè morem scripturæ, de ipsa fidelium congregatione dictum accipiunt, hoc sensu: An sacrum illum cœtum Christianorum, qui vocatur ecclesia Dei, quia conuocata à Deo, despicitis ac vilem habetis? per hoc nimirum, quia vacatis in eo comessationi & ebrietati. Nam ea res conuentum illū non mediocriter dehonestabat. Sunt qui referant ad contemptum pauperum, qui erant bona pars ecclesiæ: vt de quibus admodum honorificè loquitur apostolus Iacobus epistolæ suæ cap. 2. Verùm sensus proximè datus literalior est, & conueniēs cum superiore versu 18. Dicit autem Paulus non ecclesiam simpliciter, sed *ecclesiam Dei*: vt ostendat factum illorum in ipsius Dei iniuriam & contumeliam cedere, sub cuius nomine conuentus habebatur. Nunc sequitur de pauperum iniuria.

Ecclesiæ nomen accept.

Ecclesia vnde dicta.

ET CONFVNDITIS EOS QVI NON HABENT? *Confunditis*, καταισχύνετε, *pudefacitis*. Eos, inquit, qui nihil attulerunt, eo quod non habeant quod conferant, pudore & probro afficitis coram tota ecclesia: dum vobis epulantibus coguntur esurire. Hoc enim erat pudorem illis ingerere, & inopiam quodammodò exprobrare.

QVID DICAM VOBIS? LAVDO VOS? IN HOC NON LAVDO. Græca sic habent: *Quid vobis dixero? Laudabo vos* &c. Syra similiter. Est autem varia distinctio tam in Gręcis quàm in Latinis codicibus. Vna à nobis posita iuxta Romanam editionem, annuente textu Syriaco. quasi dicat apostolus: etsi in alijs laudare vos possim, & iam ante laudauerim: tamen in hoc facto laudare non possum. Altera; *Laudo vos in hoc? non laudo*. Sed parum refert vtram sequamur distinctionem; cùm sensus vtriusq; eodem recidat. Respicit autem ad id quod præfatus fuerat initio capitis: *Laudo vos quod per omnia* &c. Dixi, inquit, me vos laudare, quod per omnia mei sitis memores, & sicut tradidi vobis præcepta mea teneatis. Verùm in eo nunc cogor exceptionem facere. Nam in cœna Dominica & celebratione mysteriorum traditionem meam malè seruatis; ideoq; hac in re non laude, sed reprehensione digni estis.

Varia distinctio huius loci.

23 EGO ENIM ACCEPI A DOMINO, QVOD ET TRADIDI VOBIS. *Tradidi*; non diuersum aliquid, sed hoc ipsum quod à Domino accepi. Repetit scripto doctrinam, quam verbo tradiderat de institutione sacræ eucharistiæ. Quod vtique non fecisset, si contra eam traditionem à Corinthijs non fuisset peccatum. Ex quo manifestum est, apostolis non fuisse propositum, vt omnia ad fidem Christianam pertinentia scripto mandarent: sed ea sola ab illis scripta fuisse, quæ pro rerum occasione scribenda occurrebant. Cætera remãsisse in traditionibus non scriptis. Veruntamen certo Dei consilio factum esse, vt mysterium hoc eucharistiæ etiam scripto traditum haberemus, non est ambigendum. Quod quidem adeò postulare videbatur mysterij magnitudo, vt non ab vno, sed à pluribus scriptũ exstaret. Etenim vt non satis fuit Spiritui sancto, testimonium illud Patris de Christo, *Hic est Filius meus dilectus* &c. à tribus euangelistis scriptum esse; sed etiam à Petro scribi voluit, tanquam quarto euangelista; videlicet propter excellentiam mysterij: ita nec satis ei fuit, à tribus euangelistis commemorari institutionem sacro sanctæ eucharistiæ; sed etiam à Paulo velut quarto euangelista, voluit eam describi: quo magis tanti sacramenti fides & veneratio fidelibus esset commendata. Nec verò putauit Ioannes sibi faciendum vt scriberet, quod iam à quatuor euangelistis (Paulum dico quartum) vtpote perfecto scribarum numero, factum intelligebat. Sed iam quæres, quomodo hæc Pauli narratio cohæreat cum præcedentibus: aut quid omnino Paulum mouerit ad istius mysterij à Domino instituti descriptionem hoc in loco inserendam: quum in superioribus nihil de eucharistia dictum sit: sed tantum de eo reprehensi Corinthij, quod cœnæ Dominicæ, quam ab eucharistiæ perceptione diuersam fuisse monstrauimus, formam peruertissent. Græci interpretes omnes hanc adferunt rationem: vt exemplo Christi, qui omnes discipulos eadem mensa, iisdemque mysterijs dignatus fuit, ne quidem ipso traditore suo remoto; doceat Corinthios, quemadmodum & ipsi Dominicam cœnam facere debeant omnibus fratribus communem. Verùm certe, ex ipso Paulo longè alia commemoratæ huius institutionis ratio colligitur. Etenim Corinthij cœnam Dominicam ita agebant, vt cõtra dignitatem ac reuerentiam sacrorum mysteriorum, quorum celebratio cœnam illam continuò sequebatur, grauissimè peccarent: vt qui ad ea participanda prorsus indigni venirent, post epulas, crapulam & ebrietatem; postque pauperũ iniuriam, & contemptum ecclesiæ Dei. Id ostendere volens apostolus, & tam grande peccatum corrigere; commemorat institutionem sacramenti; ex qua nimirum intelligatur mysteriorum magnitudo, simul & peccati grauitas, eorum à quibus illa tam indignè tractata fuissent. Hunc apostoli scopum manifestè probant ea verba quæ narrationem proximè sequuntur; & quibus illam suo applicat instituto; monens quid inter mysteria agere, & qualiter præparati ad ea sumenda accedere fideles debeant; atque terrorem incutiens eis qui malè & indignè sumere non verentur. Est igitur verborum apostoli consequentia talis; Factum vestrum, ô Corinthij, non laudem meretur, sed seueram castigationẽ. Nam in illa mysteria dudum vobis à me tradita vehementer delinquitis. Quod vt intelligatis (videmini enim obliti traditionis meæ) repetam hoc loco ipsam sacramenti institutionẽ. Ego enim, inquit, accepi, id est edoctus sum à Christo domino. Accepisse se dicit à Domino, non per apostolos qui cum Domino in carne conuersati fuerant, aut per eorum discipulos, vt vult Theodorus Beza: qui etiam probabile putat Paulum ex euangelio Lucæ totum hunc locum desumpsisse; quum nec illud doceri possit, Lucam scripsisse ante Paulum. Ac isto sanè modo etiam Corinthij à Domino acceperant. Imò sic etiam nos à Domino accepimus, vtique per apostolica scripta & apostolicas traditiones. Sed à Domino sentit accepisse se, immediatè; scilicet per reuelationem, quomodo dicit ad Gal. 1 de suo euangelio: ***Neque enim ego ab homine accepi illud, neq; didici, sed per reuelationem Iesu Christi.*** Libenter hoc commemorat Paulus, vt doctrinę suæ dignitatem & authoritatem constabiliat aduersus æmulos suos & contemptores.

Non omnia ad fidem pertinentia scripto mãdata

Eucharistia mysterium quomodo descriptũ à quatuor euãgelistis.

Narrationis Pauli cõnexio cũ præcedentibus quasecundũ Græcos.

Alia ratio melior

Quomodo Paulus acceperit à Domino eucharistiæ institutionẽ.

QVONIAM DOMINVS IESVS IN QVA NOCTE TRADEBATVR ACCEPIT PANEM. Hoc, inquit, accepi & tradidi; Dominum Iesum eadem nocte, qua paulo pòst traditus fuit à discipulo proditore in manus Iudæorum, finita cum suis discipulis cœna legali, accepisse panem in manus. Meminit apostolus proditionis Christi; tum vt eius charitatem commendet, qui in proxima exspectatione tantæ iniuriæ, quam ab hominibus accepturus erat, symbola summi amoris hominibus tradiderit: tum vt indicet quanti faciendum sit hoc mysterium, quod Christus ad passionem & mortem itinus, in sui memoriam nobis extremũ reliquit. Panis quem accepit azymus erat. Quod enim hic narratur, id factum fuisse prima die azymorum ad vesperam, tres euangelistæ, Matthæus cap. 26, Marcus cap. 14, & Lucas cap. 22, concorditer affirmant. Atqui illo tempore fermentatum aliquid in domibus Iudæorum ne reperiretur, grauiter interdictũ erat Exod. 12 versu 15 & 19. Sed neque Christus, quamuis legi non obnoxius, aliter omnino, quàm iuxta ritum lege pręscriptum pascha cum discipulis comedisse putandus est: vt qui legis paternæ per Moysen datæ, per omnem vitam obseruantissimus fuerit: quod inter alios testatur Chrysostomus homil. 82 in Matthæum, de hac ipsa re disserens, de qua nunc agimus. Quocirca malignè Græci schismatici Latinos, id est ecclesiam Romanam criminãtur, quod in azymo pane sacramentum cor-

Cur meminerit Paulus traditionis Christi

Christus consecrauit in azymo pane.

Christus paternæ legis obseruãtissimus.

Græci schismatici Latinos de azymo criminãtur

ris Dominici conficiant; non vt ipsi, in fermentato: stultè & contra sensum totius antiquitatis, contendentes Christum in fermentato cœnam agni paschalis celebrasse, aut certè sacramentum hoc instituisse. Quorum argumenta quæ pro suo fermentato adducũt, refellere non est huius loci. Responderunt ad ea doctè & copiosè catholici scriptores, non solum Latini: verum etiam ex Gręcis nõnulli: inter quos Gennadius Scholarius patriarcha Constantinopolitanus, in defensione synodi Florentinę cap. 2. Tantum illud adijcio; præcipuum Græcorum argumentum, quod petere solent ex illis verbis Ioan. 18, *Et ipsi non introierunt in prætorium, vt non contaminarentur, sed vt manducarent pascha*. dilucidè iam olim solutum esse ab ipsorum præcipuo doctore Ioanne Chrysostomo scribente super Matthæum homilia 85. Tractans enim illa verba capitis 26, *At illi tenentes Iesum, duxerunt ad Caipham principem sacerdotum, vbi scribæ & seniores conuenerant:* dicit eos apud Caipham *pernoctasse vigilantes; adeò vt pascha ea nocte comedere neglexerint*. Ad quod probandum interpositis ex Ioãne verbis memoratis, ita prosequitur: *Vnde liquidò patet, cupiditate interficiendi Christum præuaricatos fuisse, ac alia die pascha comedisse. Non enim Christus tempus paschæ transgressus est: sed illi audacissimi homines, & mille transgredientes legis præcepta, quia sic inflammati erant, & sæpe conati ipsum capere, nihil facere potuerant; ex insperato nacti quod cupiebant, tempus paschæ transposuerunt, vt ardentes cæde animos suos explerent.* Hæc ille, manifestè significans Christum pascha celebrasse legitimo tempore: quo nimirum & reliquus populus: pontifices autem ne oblatam à proditore Christi perdendi occasionem amitterent, noctem illam qua pascha celebrãdum erat, transegisse consilijs aduersus Christum agitandis, & testibus conquirendis ac subornandis: pascha verò suum transtulisse in vesperam sequentem. Ita videlicet ipsi secum dispensabant (vt sic loquamur) in lege diuina: quod illis non erat infrequens. Hoc enim & Christus obiecerat Ioan. 7, *Nonne Moyses dedit vobis legem? & nemo ex vobis facit legem.* vtique loquens de lege cærimoniali: quam veluti regulam Lesbiam suis illi interpretationibus inflectebant ad affectus & commoditates priuatas. Chrysostomi sententiam Theophylactus itidem Græcus, etsi Latinis iniquior, in suo commentario super Matthęum per omnia secutus est: eandemque disertè explicat Gennadius supradictus. Sunt qui ad hoc argumentum Græcorum aliter respondeant, neq; id vno modo. Verum nobis id quod ex Chrysostomo attulimus, maximè promptum & probabile videtur.

Præcipuũ Græcorũ argumẽtum à Chrysostomo solutum.

Pontifices Iudæorũ pascha nõ suo tempore celebrarunt.

24 ET GRATIAS AGENS FREGIT. *Gratias agens*, in Græco aoristus est εὐχαριστήσας, præteriti significationem habens. Ordinem temporis exprimũt qui ita vertunt: *Et gratijs actis*, vel, *cum gratias egisset, fregit*. Significatur enim gratiarum actio præcessisse panis fractionem, nec non verborum, quæ statim recitãtur, prolationẽ. Gratias egit, haud dubium, Deo Patri: quod apertè canon missæ declarat verbis ad vtriusque symboli cõsecrationem præuijs. Vbi & hoc legitur: id eum fecisse *eleuatis oculis in cœlum:* quod & aliàs facere solet, magnũ aliquod miraculũ aggressurus: vt panes multiplicaturus, Matth. 14, & Lazarum à morte suscitaturus, Ioan. 11. Quanquam satis verisimile est id illi perpetuum fuisse, vt vel gratias agens Patri, vel orans, oculos in cœlum tolleret. Egit autem gratias Patri, tum generatim pro beneficijs ab eo vel in sua persona acceptis, vel in humanum genus collatis; tum speciatim pro beneficio sacramenti mox instituendi. Quod beneficium etsi nondum reipsa præstitum esset; præordinatum tamen sciebat & promissum à Patre, moxque exhibendum: qua ratione materies erat gratiarum actionis. Ac nihilominus coniunctam habuit hęc gratiarum actio precationem, qua dicti beneficij exhibitionem, id est, panis in suum corpus transmutationem idem Dominus à Deo Patre petebat. Quam bonam super pane precationem, euangelistæ benedictionem vocant; in eo quod dicũt Christum benedixisse. Qua de re satis egimus ad illud capitis superioris: *Calix benedictionis cui benedicimus* &c. Ab hac porrò gratiarum actione sacramentum, cuius hic institutio refertur, eucharistia vocata est: vt ipso nominè nos etiam ad agẽdas Deo gratias excitaremur. Hoc enim admonet illa vox sacerdotis auspicaturi mysteria, *Gratias agamus Domino Deo nostro*. In quibus verbis imitatio quędã est εὐχαριστίας, id est, gratiarũ actionis, quam Christus fecit incipiens hoc mysterium: quemadmodum & illis verbis canonis: *Quam oblationem tu Deus* &c, imitatio est εὐλογίας, id est, benedictionis similiter à Christo factæ. De fractione, cuius hic mentio est, illud quæri potest, vtrùm præcesserit consecrationem panis, quem fregisse dicitur Dominus, an secuta fuerit. Sed eam rem explicãdi locus erit infrà, ad illa verba: *Quod pro vobis tradetur*.

Christus eleuans oculos in cælum.

Christus agẽs gratias Patri & pro quibus beneficijs.

Quid Christi benedictio super pane.

Vnde sacramentum hoc dictum eucharistia.

ET DIXIT. ACCIPITE ET MANDVCATE. *Dixit*, vtique discipulis suis duodecim: quos omnes & solos habebat illius epuli conuiuas. *Dixit*, inquam, *Accipite & comedite*. Quod in Gręco sine copula legitur, λάβετε, φάγετε: quẽadmodum & apud Matthęum & Marcum. Sunt autem verba non tam præcipientis, quã inuitantis: tametsi hæc Domini inuitatio vim præceptionis in se continebat, apud eos ad quos dicta sunt verba.

HOC EST CORPVS MEVM. Græcè quidem alio ordine: τοῦτό μού ἐστι τὸ σῶμα, *Hoc meum est corpus*, sed absque variatione sensus. Et si qua Græca exemplaria non exprimunt verbum substantiuum (Sunt enim obseruata quædam huiusmodi;) neque sic tamen aliquid de sensu deperit: haud magis quàm in verbis calicis consecratorijs apud Lucam, vbi similiter non est ex-

Verbum est an à Christo expressũ in consecratione.

est expressum. Nam familiare est Hebræis & Syris verbum substantiuum in enunciatione subticere & intelligere: vt verisimile sit Christum Hebraicè aut Syriacè loquentem non addidisse: sensu nihilominus cōstante. Quem vt percipiamus, sciendum est hæc Christi Domini verba non simpliciter ac nudè enunciatiua esse, sed operatoria; quibus nimirum id quod significabat effecit. Non enim per ea Christus intendit affirmare, panem quem manibus tenebat, esse corpus suum; quæ affirmatio (nisi quis hypostaticam hic fingat vnionem panis & corporis Christi, prorsus absurdam & prioribus sæculis inauditam) manifestè falsa foret: sed intendit ac voluit his verbis aliquid operari, id est, ex pane corpus suum efficere; & hoc ipsum ijsdem verbis significare. Vnde & Ambrosius lib. 4 de sacramentis cap. 4, sermonem hunc Christi vocat operatorium; sicut operatorius fuit sermo quo in principio fecit omnia. Et quidem potuisset Dominus ad efficiendum quod hic significatur, vti verbo imperatiui modi dicendo, fit, aut fiat hoc corpus meum: quomodo dixisse legitur in genesi mundi, *Fiat lux*, & quomodo dixit operans in carne miracula; *Mundare*, *Surge*, *Respice*, Luc. 5, 7, 8 & 18. *Lazare veni foras*. Ioan. 11. Verùm ad confirmandam fidē eorum qui sumpturi essent hoc sacramētum, affirmatiuo sermone, eóque præsentis temporis vti maluit: vt ne quis dubitaret simul cum verbo prolato illud esse, quod ipsa veritas Christus enunciando affirmaret. Nam & aliàs interdum, miracula faciens legitur ad hunc modum locutus: vt quando dixit, *Filius tuus viuit*, Ioan. 4. *Mulier dimissa es ab infirmitate tua* Luc. 13. Quibus vtique verbis Dominus id quod enunciabat, operabatur. Sed & nos, si potestatem haberemus transmutandi rerum naturas, simili modo possemus conuenienter loqui: velut accepto lapide dicere, hic est panis; & accepta aqua, hoc est vinum. Itaque non maior est difficultas de intellectu verborum Christi; quàm esset de intellectu similiū verborum à nobis prolatorum. Cùm enim, vt dictum est, operatoria fuerint ea Christi verba, & idipsum quod operabantur significantia, (id autem erat transmutatio panis in corpus Christi:) non poterat pronomen (*hoc*) monstrare panem, quamuis ipsa prolatione durante adhuc ibi existentem; sed monstrabat id quod per verba fiebat ex pane, quódq; completa verborum significatione, scilicet in termino prolationis, ibi futurum erat, id est, corpus Christi; vt sensus loquentis hoc modo reddi possit; Id quod ex hoc pane facere intendo, & facio, est corpus meum. Vel, quod eodem redit, isto modo: Hæc res singularis quam demonstro (nimirum pro tempore completæ enunciationis) est corpus meum. Nam demonstratio est rei singularis. Fit autem verificatio pro ea re cui competit prædicatum: non quidem durante pronunciatione, quando sermo est operatorius, sed

Verba Christi operatoria.

Vnio hypostatica panis & corporis Christi figmentum est.

Cur Christus in cōsecratione non vsus verbo imperandi.

Pronomē hoc in verbis Christi quid mōstret.

ea completa: quod omnibus orationibus operatorijs est cōmune. Et hic sensus per priorem explicatur. Ex his etiam liquet, verbum *est* in hac enunciatione & quauis simili retinere propriam & consuetam significationem: sicut & in verbis quibus calix consecratur. Nam sic exponere, *Hoc est corpus meum*, id est, hoc significat corpus meum, hæreticorum est commentum iam olim ab ecclesia damnatū. Neque enim verbum *est* vsquam accipitur, vt idem valeat quod significat: quemadmodum ostendimus suprà ad illud capitis 10, *Petra autem erat Christus*. Et si sic aliquando caperetur, transitiuum esset verbum: & proinde casum obliquum regere deberet; veluti quum sumitur pro comedit, vt apud poëtam; *Est flamma medullas*: itaque pro verbis, *Hic est sanguis meus*, vertendum esset, Hoc est sanguinē meum. Quæ sunt absurda. Denique nec constat verbum *est* à Christo prolatum fuisse, vt antè docuimus. Igitur alij plerique ad metonymiam confugiunt, qua signum pro re significata ponitur: sensum huiusmodi facientes; *Hoc est corpus meum*, id est signum, typus ac figura corporis mei. quasi non simili interpretatione, vt alias scripturas taceam, peruerti posset illud Dei Patris de Christo testimoniū, *Hic est Filius meus*, dicendo sensum esse, Hic est typus & imago quædam Filij mei. Nimirum in istos verissimè competit quod scripsit Augustinus lib. 3 de doctrina Christiana capit. 10, dicens: *Si quorum animum præoccupauit alicuius erroris opinio, quicquid aliter asseruerit scriptura, figuratum arbitrantur*. Sanè cum in his Domini verbis quæ tractamus, non magis repugnantia sit inter prædicatum & subiectum, quàm in verbis illius testimonij paterni (non enim ait, Panis est corpus meum, sed, *Hoc est corpus meum*): sicut illa propriè, sic & ista propriè sunt intelligenda; cum eo tamen discrimine, quod alter sermo sit æternæ veritatis, alter operatorius eius quod antè non erat: quemadmodum intellexerunt omnium sæculorum orthodoxi patres atque scriptores. Omitto cæteras aduersariorum expositiones (sunt enim complures ac variæ) in id conspirantes, vt panem pistorium in sacramento retineant, & veritatem transmutationis eludāt. Quibus omnibus nunc mihi satis sit opponere synodum œcumenicam Tridentinam, quæ sess. 13 capite 1, inter alia docet ac declarat ex traditione totius antiquitatis, Christum *redemptorem nostrum in vltima cœna* quam cum discipulis habuit, *post panis viniq; benedictionē, se suum ipsius corpus ac suum sanguinem illis præbere, disertis ac perspicuis verbis* testatum esse. *Quæ verba*, inquit, *à sanctis euangelistis commemorata, & à diuo Paulo repetita, cum propriā illam & apertissimam significationem præ se ferant, secundum quam à patribus intellecta sunt; indignissimum sanè flagitium est, ea à quibusdam contentiosis & prauis hominibus ad ficticios & imaginarios trōpos, quibus veritas carnis & sanguinis Christi negatur, contra vniuersæ ecclesiæ*

Refelluntur exponentes est per significat.

Refelluntur qui corpus pro signo corporis positū dicūt.

Verba cōcilij Tridentini notanda.

sensum,

Corpus in verbis cõsecrationis quid significet.

sensum detorqueri, & quæ sequuntur. Porrò nomine corporis in Christi verbis significatur non tota hominis substantia, sicut nonnulli malè senserunt: sed altera substãtiæ pars, scilicet materialis & solida; quæ non solùm ab anima, verùm etiam à sanguine distinguitur.

Quomodo sanguis sub specie panis, & corpus sub specie vini.

Sanguinis enim consecratio seorsum ac peculiaribus verbis perficitur. Et proinde nec sanguis illic exsistit sub specie panis, nec corpus sub vini specie, ex virtute verborum quibus consecrantur panis & vinum: sed tantum *vi naturalis illius connexionis & concomitantiæ, qua partes Christi Domini, qui iam ex mortuis resurrexit, non amplius moriturus, inter se copulantur.*

Anima & diuinitas Christi quomodo in hoc sacramẽto.

Quod idem de anima Christi dicendum, respectu vtriusque speciei. Nihil enim est in huius sacramenti materia, quod in animã transmutetur; ac certè multo minus quod in diuinitatem: quæ tamen etiam in illo sacramento speciali ratione exsistit, nimirum *propter admirabilem ipsius cum corpore & anima Christi hypostaticam vnionem:* quomodo rem istam totam explicat Tridentina synodus cap. 3 supradictæ sessionis.

Sacerdotes consecrant iisdem verbis quibus Christus.

Iam quod illis verbis, *Hoc est corpus meum* non solum ipse Christus panẽ consecrauerit in corpus suum; verùm etiam ex eius institutione id faciant ad hodiernum vsque diem, sacerdotes eius ministri; manifestum est ex eo quod Christus discipulos suos, & consequenter eorum in administrandis sacramentis successores, facere voluit ac iussit hoc quod ipse fecerat; dicens, *Hoc facite in meam commemorationem*. Atque ea semper fuit ecclesię catholicæ mens & doctrina, Gręcis consentientibus in concilio Florentino sessione vltima, declarata;

Quorundam Græcorum diuersa opinio erronea.

non obstante diuersa quorundam Græcorum schismaticorum opinione: qui non verbis illis enũciatiuis à Christo prolatis, aut certè non solis, sed precibus quibusdam post ea verba à sacerdote recitatis, consecrationem fieri contendebant. Quorum argumenta videre est apud Nicolaum Cabasilam & Marcum Ephesium, opinionis assertores præcipuos. Sed ea doctè refellit ac dissoluit Cardinalis Bessarion in libro cui titulus: Quibus verbis eucharistia consecretur: vbi & sanctorum patrum adducit testimonia tam Græcorum quàm Latinorum, quibus veram & catholicam sententiam confirmet. Verùm huius quæstionis, vt & aliarum quæ circa hæc Domini verba moueri solent, exactior est tractatio ad dist. 8 lib. 4. sentent.

QVOD PRO VOBIS TRADETVR. Scilicet in mortem. Hunc quidem sensum palàm exigit nostra lectio, quæ est in omnibus codicibus Latinis: vt traditionem intelligas, non qua Iudas, aut Iudæi, aut Pilatus tradiderunt Dominum:

Christus à seipso traditus in mortẽ.

sed qua Dominus à seipso traditus est in mortem, iuxta scripturas Isa. 53, Galat. 2, Eph. 5, 1 Pet. 2. vt his verbis immensa charitas ipsius erga genus humanum insinuetur. Et quidem apud Lucam huius loco legitur, *quod pro vobis datur*. Cæterum alij euangelistæ nihil addunt verbis prioribus, vt nec canon liturgicus.

Græca lectio, quod pro vobis frangitur.

At verò sciendum exemplaria Græca hoc loco constanter habere, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον *quod pro vobis frangitur*. Quibus & Syra consentiunt, & liturgia Basilij, nec nõ quæ feruntur liturgiæ Iacobi & Marci. Item textus commentarij Ambro. secundum priores editiones. Citat & Beda Pauli locum in commentario Luc. 22, his verbis: *Hoc est corpus meum quod pro vobis confringitur*; ne mentione quidem alterius lectionis quæ nunc codices occupauit, facta. Quęritur ergo quænã hæc sit fractio corporis Christi, de qua, secundum codices & authores allegatos, Paulus loquitur.

Expositio cuiusdam inepta.

Quidam ex sectarijs significari putat corporis & animæ Christi separationem in cruce, quando mortuus est. Verùm inepte. Nam si corpus frangitur, quia separatur ab anima: frangitur & anima, quia separatur à corpore.

Expositio Caietani.

Caietanus quoque fractionem hanc refert ad passionem Christi subsequentem, sed ratione probabiliori. Dicit enim in passione *verum Christi corpus multipliciter fractũ fuisse. Nam & fractum fuit*, inquit, *quantum ad cutem, quando flagellatus est: & quãtum ad carnem in manibus & pedibus cruci affixis; ac demum in latere lancea perforato.* Nec obstare vult Caietanus verbum præsentis temporis: quum tres euangelistæ referentes verba consecrationis calicis, iuxta Græcorum lectionem, æquè vtantur præsentis temporis participio ἐκχυνόμενον *qui effunditur*. Quod tamen, vt idem scriptor existimat & supponit, ad effusionem sanguinis Christi, quæ facta est in eius passione, referri debeat. Porrò communem vtriusque verbi seu participij præsentis pro futuro positi, rationem hanc reddit: vt significaretur *huiusmodi fractionem & effusionẽ non distantem tempore, sed tanquam præsentem esse.* eo quod paulo pòst esset futura. Fauere videtur huic commentario locus apud Augustinum in tractatu de quarta feria, vbi inter cætera sic alloquitur animam Christianam: *Mensa tui sponsi panem habet integrum & calicem sanctum: quem panem etsi fractum comminutumq; vidimus in passione, integer tamen mansit in sua cum Patre indiuidua vnitate.* Beda quoque loco proximè citato passionem Domini fractionem corporis eius vocat: *Frangit ipse panem*, inquit, *quem porrigit, vt ostendat corporis sui fractionem non sine sua sponte futuram; sed, sicut alibi dicit, potestatem se habere ponendi animam suam, & iterum sumendi eam*. Sic ille.

Dicta expositio parum solida.

Veruntamen nobis expositio Caietani non omnino solida videtur; primùm, quia durus & insolens est sermo, quo corpus hominis frangi dicitur, quia flagellatur aut pungitur, aut membrum aliquod eius perforatur: præsertim si nulla contingat ossium fractio. Quã in Christo patiente nullam fuisse nos docet veridica scriptura ab euangelistis citata, *Os non comminuetis ex eo*, Exod. 12, Ioan. 19.

An caput Christi spinis perforatum.

vt proinde nec cranium capitis eius à spinis impositis & impressis fuisse perforatum, probabile putemus. Deinde refellitur eo ipso argu-

mento

mento quod pro se Caietanus adducit. Nam euangelistas vtentes verbo præsentis temporis, *qui effunditur*, non respicere ad effusionem sanguinis futuram in cruce, sed ad eam qua sub specie vini fundebatur in cœna, scilicet è calice in ora discipulorum: ostenditur ex verbis quæ sunt apud Lucam.

Calix effusus pro nobis in cœna.

In quibus illud, *qui pro vobis effunditur*, non potest ad sanguinem referri; videlicet casu manifestè repugnante in Græco: sed necessariò refertur ad calicem, τὸ ποτήριον τὸ ἐκχυνόμενον, *poculum quod effunditur*. Quod vtique non in cruce effusum est, sed in cœna.

Verior interpretatio fractionis.

Quare similiter hæc verba, *quod pro vobis frangitur*, ad eam fractionem quæ in cœna facta est, referri conuenit: in quem sensum & Græci interpretes hunc locum acceperunt.

Corpus Christi quo sensu frangatur in eucharistia.

Dicitur autem frangi corpus Christi recepta & consueta apud ecclesiasticos authores locutione, quia species panis sub quibus continetur, franguntur: nimirum ea ratione qua quæ circa species contingunt, fieri dicuntur circa corpus, vel in corpore Christi; quod speciebus singulari quodam modo coniunctum est. Quoniam ergo propriè panis dicitur frangi, quando manibus diuiditur, idque phrasi in scripturis admodum frequentata; fit vt pane transmutato, fractio quæ fit in speciebus, attribuatur corpori Christi, siue sub nomine panis, vt superiori capite; *Panis quem frangimus* &c. & in Actis apostolorum aliquoties: siue sub nomine corporis Christi, vt in confessione Berengariana priore, qua dicitur Christi corpus *in veritate manibus sacerdotum tractari & frangi, & fidelium dentibus atteri*. Dicit autem Dominus, *quod pro vobis frangitur*; eo quod fractio corporis in sacramento, mystica quædam repræsentatio sit passionis eius quam pro nobis sustinuit in cruce: vt panis fractus intelligatur ille qui in cruce *attritus est propter scelera* nostra, Isa. 53.

Fractio panis consecrati quid significet.

Et hoc voluit Augustinus, quando dixit panem fractum & comminutum in passione. Respicit enim ad fractionem panis in sacramento, quæ significat, vt dixi, Christi passionem in cruce. Nec tamen dicit Christum aut corpus eius fractum & comminutum, sed panem: consueto videlicet vtens sermone: quemadmodum & Ignatius martyr in epistola ad Philadelphienses: *Vnus sanguis*, inquit, *qui pro nobis effusus est. Vnus etiam panis omnibus confractus* seu *comminutus est*, Græcè ἐθρύφθη. Cæterùm Beda quidem Domini passionem fractionem corporis eius appellat, non tamen exponens verba Pauli, sed tantum indicans mysterium fractionis, de qua loquitur euangelista: atque ipso nomine fractionis ad illud alludés. Nam, quod notandum est, propter huius significationem mysterij fit vt eadem fractio quandam incruenti sacrificij, quod Christus in hac sacramenti institutione offerebat, partem constituat.

Fractio pars quædam sacrificij incruenti.

Id quod S. Thomas docet 2 2 quæst. 85, art. 3 ad 3, vbi recensens actiones in quibus eucharistiæ sacrificium consistit, etiam fractionem nominat. Huius rei argumentum est, quod pro participio κλώμενον *quod frangitur*, scripto à Paulo, Lucas eius discipulus scripserit διδόμενον, *quod datur*, id est offertur, vtrique *pro vobis*, quod vterque expressit. Ex quo intelligitur fractioné istam ad ipsam oblationem seu sacrificium pertinere, velut partem eius aliquam. Vnde qua ratione Lucas refert Dominum dixisse de corpore suo consecrato *quod pro vobis datur*: Paulus memorat eum de eodé dixisse, *quod pro vobis frangitur*.

Totum sacrificiũ tam incruentum quam cruentum propiciatoriũ est.

Totum nãq; sacrificium secundum omnes suas partes propiciatorium est, valens ad salutem, & peccatorum remissionem, eorum pro quibus offertur. Verùm & de hac re plura diximus ad distinct. 12 lib. 4 Sentent.

Quæ fractio hic intelligatur.

Quæritur autem, vtrùm fractio in his Domini verbis significata, sit eadem cum fractione de qua Paulus antè, & tres euangelistæ, quando commemorant Christum panem acceptum fregisse. Sanè dici potest eandem esse. Nihil enim est in tota narratione, vel in textu Græco, quod repugnet: tametsi nonnulli duplicem faciunt fractionem: alteram consecratione priorem in partes maiores; alteram posteriorem in partes minores: sed sine necessitate: quandoquidem verbum *fregit*, quod apud omnes est, facilè referri potest ad tempus prolationis verborum, quibus dictum est, *quod pro vobis frangitur*: vt actionum Christi Domini in hoc sacramento fuerit hic ordo, consecrare, frangere, distribuere: qui idem est earum actionum ordo, quum fiunt à sacerdote ministro: quemadmodum censet ac bene explicat Cardin. Bessarion in libro cuius suprà memini.

HOC FACITE IN MEAM COMMEMORATIONEM. Græcè quidem est, εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν, *in meam commemorationem*, seu recordationem: quia apud Græcos *meam* & *mei* non differunt. Latinè tamen potius diceretur, *in mei commemorationem*: sicut Erasmus vertit textum. Ambr. & annotationem Vallæ secutus; sicut & in canone missæ legitur, *in mei memoriam facietis*. Referuntur hæc eadem verba à Luca; & hunc habent sensum:

Quid facere in Domini commemorationem.

Quod ego nunc facio, quodque vos me iubente nunc facitis: id ego deinceps à vobis & successoribus vestris, cæterisque fidelibus fieri volo: idque in mei commemorationem, id est, recolentibus memoriã passionis & mortis meæ pro vobis. Sic enim hanc commemorationem statim ipse Paulus exponit, ijs verbis: *Quotiescumque enim manducabitis panem hunc & calicẽ bibetis, mortẽ Domini annunciabitis*.

Quæ actiones ad sacerdotes pertineant, & quæ ad cæteros fideles.

Illud tamẽ sciendũ, non omnes actiones præcepto quo dicitur, *Hoc facite*, cõprehẽsas pertinere ad omnes fideles; sed alias quidẽ præcipi discipulis, in quibus eorum etiam successores intelliguntur; alias verò fidelibus in vniuersum. Nam discipulis tanquam futuris deinceps Christi ministris ac vicarijs, præcipitur, vt id faciant quod Christus: id est, consecrent, offerant, alijsque distribuant corpus

Corpus in verbis cōsecrationis quid significet.

sensum detorqueri, & quæ sequuntur. Porrò nomine corporis in Christi verbis significatur non tota hominis substantia, sicut nonnulli malè senserunt: sed altera substātiæ pars, scilicet materialis & solida; quæ non solùm ab anima, verùm etiam à sanguine distinguitur. Sanguinis enim consecratio seorsum ac peculiaribus verbis perficitur. Et proinde nec sanguis illic exsistit sub specie panis, nec corpus sub vini specie, ex virtute verborum quibus consecrantur panis & vinum: sed tantum *vi naturalis illius connexionis & concomitantiæ, qua partes Christi Domini, qui iam ex mortuis resurrexit, non amplius moriturus, inter se copulantur*. Quod idem de anima Christi dicendum, respectu vtriusque speciei. Nihil enim est in huius sacramenti materia, quod in animā transmutetur; ac certè multo minus quod in diuinitatem: quæ tamen etiam in illo sacramento speciali ratione exsistit, nimirum *propter admirabilem ipsius cum corpore & anima Christi hypostaticam vnionem*: quomodo rem istam totam explicat Tridentina synodus cap. 3 supradictæ sessionis. Iam quod illis verbis, *Hoc est corpus meum* non solum ipse Christus panē consecrauerit in corpus suum; verùm etiam ex eius institutione id faciant ad hodiernum vsque diem, sacerdotes eius ministri; manifestum est ex eo quod Christus discipulos suos, & consequenter eorum in administrandis sacramentis successores, facere voluit ac iussit hoc quod ipse fecerat; dicens, *Hoc facite in meam commemorationem*. Atque ea semper fuit ecclesię catholicæ mens & doctrina, Gręcis consentientibus in concilio Florentino sessione vltima, declarata; non obstante diuersa quorundam Græcorum schismaticorum opinione: qui non verbis illis enūciatiuis à Christo prolatis, aut certè non solis, sed precibus quibusdam post ea verba à sacerdote recitatis, consecrationem fieri contendebant. Quorum argumenta videre est apud Nicolaum Cabasilam & Marcum Ephesium, opinionis assertores præcipuos. Sed ea doctè refellit ac dissoluit Cardinalis Bessarion in libro cui titulus: Quibus verbis eucharistia consecretur: vbi & sanctorum patrum adducit testimonia tam Græcorum quàm Latinorum, quibus veram & catholicam sententiam confirmet. Verùm huius quæstionis, vt & aliarum quæ circa hæc Domini verba moueri solent, exactior est tractatio ad dist. 8 lib. 4. sentent.

Quomodo sanguis sub specie panis, & corpus sub specie vini.

Anima & diuinitas Christi quomodo in hoc sacramēto.

Sacerdotes consecrant ijsdem verbis quibus Christus.

Quorundam Græcorum diuersa opinio erronea.

QVOD PRO VOBIS TRADETVR. Scilicet in mortem. Hunc quidem sensum palàm exigit nostra lectio, quæ est in omnibus codicibus Latinis: vt traditionem intelligas, non qua Iudas, aut Iudæi, aut Pilatus tradiderunt Dominum: sed qua Dominus à seipso traditus est in mortem, iuxta scripturas Isa. 53, Galat. 2, Eph. 5, 1 Pet. 2. vt his verbis immensa charitas ipsius erga genus humanum insinuetur. Et quidem apud Lucam huius loco legitur, *quod pro vobis datur*. Cæterum alij euangelistæ nihil addunt verbis prioribus, vt nec canon liturgicus. At verò sciendum exemplaria Græca hoc loco constanter habere, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον *quod pro vobis frangitur*. Quibus & Syra consentiunt, & liturgia Basilij, nec nō quæ feruntur liturgiæ Iacobi & Marci. Item textus commentarij Ambro. secundum priores editiones. Citat & Beda Pauli locum in commentario Luc. 22, his verbis: *Hoc est corpus meum quod pro vobis confringitur*; ne mentione quidem alterius lectionis quæ nunc codices occupauit, facta. Quæritur ergo quænā hæc sit fractio corporis Christi, de qua, secundum codices & authores allegatos, Paulus loquitur. Quidam ex sectarijs significari putat corporis & animæ Christi separationem in cruce, quando mortuus est. Verùm inepte. Nam si corpus frangitur, quia separatur ab anima: frangitur & anima, quia separatur à corpore. Caietanus quoque fractionem hanc refert ad passionem Christi subsequentem, sed ratione probabiliori. Dicit enim in passione *verum Christi corpus multipliciter fractū fuisse. Nam & fractum fuit*, inquit, *quantum ad cutem, quando flagellatus est: & quātum ad carnem in manibus & pedibus cruci affixis; ac demum in latere lancea perforato*. Nec obstare vult Caietanus verbum præsentis temporis: quum tres euangelistæ referentes verba consecrationis calicis, iuxta Græcorum lectionem, æquè vtantur præsentis temporis participio ἐκχυνόμενον *qui effunditur*. Quod tamen, vt idem scriptor existimat & supponit, ad effusionem sanguinis Christi, quæ facta est in eius passione, referri debeat. Porrò communem vtriusque verbi seu participij præsentis pro futuro positi, rationem hanc reddit: vt significaretur *huiusmodi fractionem & effusionē non distantem tempore, sed tanquam præsentem esse*. eo quod paulo pòst esset futura. Fauere videtur huic commentario locus apud Augustinum in tractatu de quarta feria, vbi inter cætera sic alloquitur animam Christianam: *Mensa tui sponsi panem habet integrum & calicem sanctum: quem panem etsi fractum comminutumq; vidimus in passione, integer tamen mansit in sua cum Patre indiuidua vnitate*. Beda quoque loco proximè citato passionem Domini fractionem corporis eius vocat: *Frangit ipse panem*, inquit, *quem porrigit, vt ostendat corporis sui fractionem non sine sua sponte futuram; sed, sicut alibi dicit, potestatem se habere ponendi animam suam, & iterum sumendi eam*. Sic ille. Veruntamen nobis expositio Caietani non omnino solida videtur; primùm, quia durus & insolens est sermo, quo corpus hominis frangi dicitur, quia flagellatur aut pungitur, aut membrum aliquod eius perforatur: præsertim si nulla contingat ossium fractio. Quā in Christo patiente nullam fuisse nos docet veridica scriptura ab euangelistis citata, *Os non comminuetis ex eo*, Exod. 12, Ioan. 19. vt proinde nec cranium capitis eius à spinis impositis & impressis fuisse perforatum, probabile putemus. Deinde refellitur eo ipso argumento

Christus à seipso traditus in mortē.

Græca lectio, quod pro vobis frangitur.

Expositio cuiusdam inepta.

Expositio Caietani.

Dicta expositio parum solida.

An caput Christi spinis perforatum.

mento

mento quod pro se Caietanus adducit. Nam euangelistas vtentes verbo præsentis temporis, *qui effunditur*, non respicere ad effusionem sanguinis futuram in cruce, sed ad eam qua sub specie vini fundebatur in cœna, scilicet è calice in ora discipulorum: ostenditur ex verbis quæ sunt apud Lucam. In quibus illud, *qui pro vobis effunditur*, non potest ad sanguinem referri; videlicet casu manifestè repugnante in Græco: sed necessariò refertur ad calicem, τὸ ποτήριον τὸ ἐκχυνόμενον, *poculum quod effunditur*. Quod vtique non in cruce effusum est, sed in cœna. Quare similiter hæc verba, *quod pro vobis frangitur*, ad eam fractionem quæ in cœna facta est, referri conuenit: in quem sensum & Græci interpretes hunc locum acceperunt. Dicitur autem frangi corpus Christi recepta & consueta apud ecclesiasticos authores locutione, quia species panis sub quibus continetur, franguntur: nimirum ea ratione qua quæ circa species contingunt, fieri dicuntur circa corpus, vel in corpore Christi; quod speciebus singulari quodam modo coniunctum est. Quoniam ergo propriè panis dicitur frangi, quando manibus diuiditur, idque phrasi in scripturis admodum frequentata; fit vt pane transmutato, fractio quæ fit in speciebus, attribuatur corpori Christi, siue sub nomine panis, vt superiori capite; *Panis quem frangimus* &c. & in Actis apostolorum aliquoties: siue sub nomine corporis Christi, vt in confessione Berengariana priore, qua dicitur Christi corpus *in veritate manibus sacerdotum tractari & frangi, & fidelium dentibus atteri*. Dicit autem Dominus, *quod pro vobis frangitur*; eo quod fractio corporis in sacramento, mystica quædam repræsentatio sit passionis eius quam pro nobis sustinuit in cruce: vt panis fractus intelligatur ille qui in cruce *attritus est propter scelera* nostra, Isa. 53. Et hoc voluit Augustinus, quando dixit panem fractum & comminutum in passione. Respicit enim ad fractionem panis in sacramento, quæ significat, vt dixi, Christi passionem in cruce. Nec tamen dicit Christum aut corpus eius fractum & comminutum, sed panem: consueto videlicet vtens sermone: quemadmodum & Ignatius martyr in epistola ad Philadelphienses: *Vnus sanguis*, inquit, *qui pro nobis effusus est. Vnus etiam panis omnibus confractus* seu *comminutus est*, Græcè ἐθρύφθη. Cæterùm Beda quidem Domini passionem fractionem corporis eius appellat, non tamen exponens verba Pauli, sed tantum indicans mysterium fractionis, de qua loquitur euangelista: atque ipso nomine fractionis ad illud alludẽs. Nam, quod notandum est, propter huius significationem mysterij fit vt eadem fractio quandam incruenti sacrificij, quod Christus in hac sacramenti institutione offerebat, partem constituat. Id quod S. Thomas docet 2 2 quæst. 83, art. 3 ad 3, vbi recensens actiones in quibus eucharistiæ sacrificium consistit, etiam fractionem nominat. Huius rei argumentum est, quod pro participio κλώμενον *quod frangitur*, scripto à Paulo, Lucas eius discipulus scripserit διδόμενον, *quod datur*, id est offertur, vtique *pro vobis*, quod vterque expressit. Ex quo intelligitur fractionẽ istam ad ipsam oblationem seu sacrificium pertinere, velut partem eius aliquam. Vnde qua ratione Lucas refert Dominum dixisse de corpore suo consecrato *quod pro vobis datur*: Paulus memorat eum de eodẽ dixisse, *quod pro vobis frangitur*. Totum nãq; sacrificium secundum omnes suas partes propiciatorium est, valens ad salutem, & peccatorum remissionem, eorum pro quibus offertur. Verùm & de hac re plura diximus ad distinct. 11 lib. 4 Sentent. Quæritur autem, vtrùm fractio in his Domini verbis significata, sit eadem cum fractione de qua Paulus antè, & tres euangelistæ, quando commemorant Christum panem acceptum fregisse. Sanè dici potest eandem esse. Nihil enim est in tota narratione, vel in textu Græco, quod repugnet: tametsi nonnulli duplicem faciunt fractionem: alteram consecratione priorem in partes maiores; alteram posteriorem in partes minores: sed sine necessitate: quandoquidem verbum *fregit*, quod apud omnes est, facilè referri potest ad tempus prolationis verborum, quibus dictum est, *quod pro vobis frangitur*: vt actionum Christi Domini in hoc sacramento fuerit hic ordo, consecrare, frangere, distribuere: qui idem est earum actionum ordo, quum fiunt à sacerdote ministro: quemadmodum censet ac bene explicat Card. Bessarion in libro euius suprà memini.

Calix effusus pro nobis in cœna.

Verior interpretatio fractionis.

Corpus Christi quo sensu frangatur in eucharistia.

Fractio panis consecrati quid significet.

Fractio pars quadam sacrificij incruenti.

Totum sacrificiũ tam incruentum quam cruentum propiciatoriũ est.

Quæ fractio hic intelligatur.

Hoc facite in meam commemorationem. Græcè quidem est, εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν, *in meam commemorationem*, seu recordationem: quia apud Græcos *meam* & *mei* non differunt. Latinè tamen potius diceretur, *in mei commemorationem*: sicut Erasmus vertit textum. Ambr. & annotationem Vallæ secutus; sicut & in canone missæ legitur, *in mei memoriam facietis*. Referuntur hæc eadem verba à Luca; & hunc habent sensum: Quod ego nunc facio, quodque vos me iubente nunc facitis: id ego deinceps à vobis & successoribus vestris, cæterisque fidelibus fieri volo: idque in mei commemorationem, id est, recolentibus memoriã passionis & mortis meæ pro vobis. Sic enim hanc commemorationem statim ipse Paulus exponit, ijs verbis: *Quotiescumque enim manducabitis panem hunc & calicẽ bibetis, mortẽ Domini annunciabitis*. Illud tamẽ sciendũ, non omnes actiones præcepto quo dicitur, *Hoc facite*, cõprehẽsas pertinere ad omnes fideles; sed alias quidẽ præcipi discipulis, in quibus eorum etiam successores intelliguntur; alias verò fidelibus in vniuersum. Nam discipulis tanquam futuris deinceps Christi ministris ac vicarijs præcipitur, vt id faciant quod Christus: id est, consecrent, offerant, alijsque distribuant corpus

Quid facere in Domini commemorationem.

Quæ actiones ad sacerdotes pertineant, & quæ ad cæteros fideles.

Domini; simulq; cum præcepto potestas datur hęc faciendi. Vnde & noui testamenti sacerdotes hoc verbo constituti sunt: non quod verbum *facite* sit idem quod sacrificate, quomodo nonnulli illud interpretati sunt, planè præter mentem scripturæ. (Nam & in eo quod in canone dicitur, *Hac quotiescumque feceritis, in mei memoriam facietis:* facere nequaquam nisi coactè, per sacrificare potest exponi.) Sed quod eo verbo data sit potestas faciendi ea quæ Christus fecit; inter quæ procul dubio numeranda venit oblatio sacrificij secundum ordinem Melchisedec. Simul autem cum potestate præceptum huiusmodi fuisse datum, declarat synodus Tridentina sess. 22 cap. 1, cùm ait Christum *apostolis suis, quos tunc noui testamenti sacerdotes constituebat, eorumq; in sacerdotio successoribus, vt offerrent præcepisse, per hæc verba: Hoc facite in meam commemorationem:* addens ita semper ecclesiam Catholicam intellexisse & docuisse. Iam quod eadem verba secundum aliquas actiones, etiam ad cæteros fideles pertineant, quatenus scilicet in eis includitur pręceptum accipiendi & edendi, idque in memoriam passionis Dominicæ; perspicuum est ex illis sequentibus apostoli verbis, *Quotiescumque enim manducabitis panem hunc*, &c. quibus explicans hæc Christi verba ad discipulos dicta; *Hoc facite in meam commemorationem*; ea refert ad totam quam alloquitur ecclesiam Corinthiorum. Quæ non esset conueniens explicatio, si non ad omnes fideles ea verba pertinerent, sed ad solos sacerdotes. Idipsum patet ex canone missæ, in quo sacerdos post verba paulo antè citata, *Hac quotiescumque feceritis, in mei memoriam facietis*; statim inferendo subiungit, *Vnde & memores Domine nos serui tui, sed & plebs tua sancta*, &c. Nec moueat verbum *offerimus*, quod sequitur. Nam & actum offerendi non prorsus à laicis remouemus. Offerunt enim & illi suo modò, scilicet per ministerium sacerdotum pro ipsis offerentium: cui ministerio fidem, consensum ac deuotionem suam adiungunt; secundum illud quod in priori parte canonis dicit sacerdos: *Quorum tibi fides cognita est & nota deuotio: pro quibus tibi offerimus, vel qui tibi offerunt*. Qua ratione & in lege veteri populus offerre dicebatur: vt Leuit. 17 versu 4. Num. 9 versu 13. 2 Paralip. 30 vers. 15. Ad eum ferè modum quem dixi, partem istam *Hoc facite*, explicat, & adductis patrum testimonijs illustrat Ioannes Hesselius in libro de communione sub vnica specie, tractatu 1 responsione ad quartum argumentum. Cuius authoris sententiam refert & laudat cardinalis Bellarminus libro 4 de eucharistia cap. 25. Porrò quod ex vocabulo commemorationis argumentantur hæretici, non esse institutum hoc sacramentum vt esset sacrificium, nec vllam vim habere propiciandi nos Deo: perfacilè refutatur. Non enim in solam ac nudam commemorationem institutum est; sed vt esset commemoratiuum sacrificium; & quidem tale per cuius oblationem, commemorando beneficium mortis Christi qua redempti sumus, copiosiorem eiusdem redemptionis effectum consequeremur. Quod sciens & agnoscens ecclesia, Deum in ipsius celebratione sacramenti sic orat: *Concede nobis hæc dignè frequentare mysteria: quia quoties huius hostiæ commemoratio celebratur, opus nostræ redemptionis exercetur*. & aliàs oratione ad Christum conuersa: *humiliter deprecamur, vt quæ in tui commemoratione nos facere præcepisti, in nostræ proficiant infirmitatis auxilium*. Dominica 9 & 22 post pentecosten. Sanè eodem argumento concludet aduersarius nullum in veteri lege fuisse sacrificium: nec propiciatoria tantum, sed & pacifica & holocausta excludet. Siquidem omnia vel ad commemorationem acceptorum beneficiorum, vel saltem ad significationem & spem futurorum, instituta fuerunt.

An facere idē quod sacrificare.

Potestas offerendi sacrificij data apostolis in cœna.

Offerre sacrificiū quomodo laicis cōpetat.

Soluitur obiectio petita ex voce commemorationis.

25 SIMILITER ET CALICEM POSTQVAM COENAVIT. Hic iam describit institutionem alterius partis huius sacramenti & sacrificij. *Similiter*, inquit, id est, simili ritu & ordine (Græcè *ὡσαύτως, ad eundem modum*) *& calicem* in quo vinum continebatur, accepit in manus suas, *postquam cœnauit:* pro quo legitur in canone missæ, *postquam cœnatum est*. Quod autem de calice dicit accepto & consecrato post cœnam; idem & de pane intelligendum admonuimus suprà, cùm de vocabulo cœnæ Dominicæ ageremus. Quæri tamen potest, cur Paulus (de Luca & canone eadem quæstio) hanc temporis determinationem, *postquam cœnauit*, non apposuerit cùm de pane loqueretur, sed hic tantum vbi de calice: quasi nimirum panis ante peractam cœnam consecratus fuisset. Ac scrupulum auget, quod Matthæus de panis consecratione loquens dicit, *cœnantibus illis*, siue, vt in Græco est apud Matthæum & Marcum, *edentibus illis*. Mouerunt hæc argumenta S. Thomam, vt putaret Christum tradidisse suum corpus discipulis inter cœnandum: sanguinem verò post cœnam. Cuius etiam rei rationem quandam mysticam reddere conatur. At certè multo verisimilius est quod diximus, vtrumque post cœnam datum fuisse. Nam quod ex Matthæo & Marco obijcitur, rectè sic intelligitur; *cœnantibus*, siue *edentibus*, id est quando tempus cœnæ seu refectionis vespertinæ adhuc durabat, mensa videlicet nondum ablata. Quod totum tempus interdum nomine cœnæ comprehendi, dicto loco ostendimus. Ad priorem verò dubitationem nihil apparet probabilius responderi posse, quàm Paulum, Lucam, & canonis authorem, in calice commemorando peculiariter adiecisse mentionem cœnæ peractæ, vt distinguerent hunc calicem à priore de quo solus Lucas meminit: quem

Quæstio de tempore calicis oblati.

Responsio quadam minus probanda.

Alia sententia melior.

Obiectionum solutio.

Christus

Christus in cœna agni paschalis immolati, velut libamen illius sacrificij legalis, à se prægustatum ac discipulis propinatum, ire iusserat in orbem mensæ, vt omnes ex eo biberent. Hanc rationem adferunt & bene explicant Caietanus & F. Lucas in commentarijs super Lucæ caput 22. Præter hos autem distinguunt apud Lucam duos calices Hieronymus scribens in Matthæi caput 26, Beda & Theophylactus in caput Luc. 22. Quorum sententiam probant Io. Hesselius in commentario super Matthæum, & Arias Montanus super Lucam; vbi ritum bibendi illius poculi legalis, ex Iudæorum traditione declarat: item cardinalis Bellarminus libr. 1 de eucharistia capit. 11, & alij nonnulli. Notandum obiter, quem noster interpres in Paulo & apud euangelistas calicem vocat, ab illis communi vocabulo ποτήριον dici, id est poculum; quod & in textu commentatoris Ambros. legitur. Nam calix, Græcè κύλιξ, certum poculi genus est.

Calix idē quod poculum.

DICENS: HIC CALIX NOVVM TESTAMENTVM EST IN MEO SANGVINE. Apud Lucam rursus eadem sunt verba: nisi quod ille verbum *est* subticuit, Paulus expressit; ac vicissim ille addidit, *qui pro vobis effunditur*, quod Paulus omisit. Porrò quod antè diximus de verbis illis, *Hoc est corpus meum*, ea non esse simpliciter enunciatiua, sed operatoria eius quod enunciant; idem pariter & de his verbis dicendum. Intendit enim per ea Dominus aliquid operari: id est, ex vino sanguinem suum efficere, & hoc ipsum iisdem verbis significare. Quamuis autem hæc verba, non solùm propter metonymiam qua cōtinens pro contento sumitur in vocabulo *calicis*; verùm etiam propter casuum variationē in cæteris, ipsúmque verbum *est* à supposito suo diuulsum, non minimam obscuritatē habeant: sensus tamen eorum haud difficulter accipi poterit, tum ex collatione verborum quibus panis in corpus Domini consecratur, quæ vtrique plana & aperta sunt apud omnes; tum ex Matthæo & Marco, qui verba consecrationis calicis ista referunt; *Hic est sanguis meus noui testamenti:* pro quibus hęc in canone missæ leguntur: *Hic est calix sanguinis mei noui & æterni testamenti:* ac demum ex collatione verborum quæ Moyses in sanctione veteris testamenti locutus est ad populum, Exo. 24, dicens: *Hic est sanguis fœderis quod pepigit Dominus vobiscum.* Est igitur sensus istiusmodi: Id quod hoc poculo continetur, est sanguis meus, in quo, id est per quem, nouum testamentum sancitur & confirmatur. Etenim sicuti vetus testamentum confirmatum fuit effusione sanguinis vitulorum, eiusque in populum respersione; quemadmodum Exo. capite iam citato refert Moyses: ita nouum testamentum Christus, velut noui testamenti mediator, cōfirmauit ac ratum fecit effusione sui sanguinis, in populos sacramentaliter distribuendi: quam distributionem significauit

Sensus verborum consecrationis calicis apud Paulum. Vtrūque testamē-tum sanguine cō-firmatū.

ea quæ primum tacta est in discipulos; tanquā semina quædam populorum qui postea credituri erant. Vocatur autem nouum testamétum ea promissio, qua Deus spiritualia bona, id est, fidem, spem, charitatem, veniam peccatorum, legis obedientiam, perseuerantiam, & vitam æternam electis suis se daturum promisit: quomodo vetus testamentum dicitur pactum Dei quod iniit cum Israëlitis, vt, si legem à se datam seruarent, temporalium bonorum abundantiam eis retribueret. Illud nouum appellatur, tum ratione temporis, quia nouissimis temporibus mundo propalatum est; tametsi iam olim & ab initio reuelatum, & ex parte præstitum electis: tum quia per nouum Adam, in cuius sanguine dedicatum est, ac nouo modo, id est gratis, hominem ex vetere facit nouum. Hoc autem vetus; tum quia priori tempore manifestatum fuit: tum quia peccati vetustatem ab homine non abstulit, sed occasione legis datæ potius auxit. De vtroque testamento locus est apud Ieremiam capit. 31, repetitus à Paulo in epistola ad Hebræos cap. 8. vbi Deus priori testamento reprobato, prædicit ac promittit nouum, id est effectus noui testamenti passim toto orbe multiplicandos. De quibus consule B. Augustinum libro de spiritu & litera cap. 19 & aliquot sequentibus. Est autem inter hæc duo pacta seu promissiones etiam illud discrimen: quod etsi pacti nuncupatio magis propriè competere videatur in vetus quàm in nouum: è diuerso tamen nouum magis speciali ac propria ratione testamentum dicitur quam vetus. Nam testamentum propriè dictum non confirmatur nisi morte testatoris: quemadmodum docet apostolus Heb. 9. Id autem factum à Christo; per cuius mortem & sanguinem aditus ad æternam hereditatem nobis patefactus est: cum alioqui vetus illud pactum non in ipsius testatoris, id est Dei qui mori non poterat, sed brutorum animalium morte & sanguine confirmatum esset. Verùm de significatione Græci vocabuli διαθήκη, pro qua testamentum vertunt interpretes, nec non de Hebraico ברית berith eis respondente, plura dicturi sumus partim in commentario Gal. 3 versu 15, partim ac plenius Heb. 9, versu 17. Quæret aliquis, an his Domini verbis ab apostolo positis fieri possit consecratio calicis. Negat hoc Thomas tam hoc loco, quàm in summa Theologica, parte 3 quæst. 78. artic. 3. idque non solum de verbis quæ referunt Paulus & Lucas, sed etiam de iis quæ Matthæus & Marcus. Opinatur enim solis illis verbis fieri consecrationem, quibus ecclesia in canone missæ vtitur ex traditione apostolica: ac simpliciter ea omnia arbitratur ad consecrandum calicem esse necessaria sacramenti necessitate. Verùm si ita esset, præter alia sequeretur illud absurdi, Græcos sacerdotes qui ex vetusta patrum traditione diuersum à Latinis habent canonem, nec omnibus iisdem

Nouum testamentū quod dicatur.

Itē vetus.

Vnde hoc nouum & illud vetus.

Discrimē inter duo pacta quæ vocantur testamēta

Quæstio.

Responsio Thomæ negatiua.

Oppugnatur.

quibus Latini verbis ad consecrationem calicis vtuntur; idque permittente & approbante Romana ecclesia: neque nunc, neque prioribus sęculis ante schisma, verè & efficaciter calicem consecrasse. Quo præcipuè motus argumento Caietanus à sui doctoris opinione palàm recedit. Proinde non videtur vlla ratione dubitandum, quin ad consecrationem calicis ea saltem verba sufficiant quæ vel apud Paulum, vel apud quemlibet leguntur euangelistarum, vel quę habentur in liturgijs Græcorum: imò & probabile est admodum, hæc sola sufficere, *Hic est calix sanguinis mei*, vel, *Hic est sanguis meus*; quemadmodum ad panis consecrationem sufficiunt ista, *Hoc est corpus meum*. Continent enim vtraque totam significationem eius quod efficitur. Quæ non solum Caietani sententia est, sed communis fermè omnium scholasticorum, tam antiquorum, vt Alexandri, Alberti, Bonauenturæ, quàm recentiorum, Gabrielis exponentis canonem, & aliorum. Quanquam quod ad præcepti necessitatem attinet, tenetur vnusquisque sacerdos in consecrando corpore & sanguine Domini ijs vti verbis, quæ sibi ex traditione suæ ecclesiæ præscripta habet; estque eadem ratio de azymo pane & fermentato. Sed de his ex professo disputatur in 4. sent. dist. 8.

Affirmatiua responsio sine dubio vera.

Nota.

HOC FACITE, QVOTIESCVMQVE BIBETIS, IN MEAM COMMEMORATIONEM. *Bibetis*, πίνητε *biberitis*. *In meam*, seu *mei commemorationem*, expone quomodo superiùs; ad recolendam memoriã passionis & mortis meæ. Quæ quidem expressius repręsentatur per calicem sanguinis seorsim à corpore consecratum & acceptum, quàm per solam consecrationem & sumptionem corporis Christi. Restringitur autem verbum *facite* per hoc quod additur, *quotiescumque bibetis*, ad vnam actionem quæ est bibere. Cæterùm ex eo quod hic non absolutè dictum est, *Hoc facite in meam commemorationem*, sicut absolutè dictum fuerat post consecrationem corporis; sed cum determinatione, *quotiescumque bibetis*; non improbabile sumunt argumentum catholici scriptores, quo doceant vsum calicis non omnibus fidelibus esse necessarium. Non enim sine causa Paulus, in quo spiritus Dei loquebatur, eam determinationem specialiter adiecit hoc posteriore loco. Nec verò apparet alia causa, quàm vt insinuaret non eandem vtriusque speciei passim à fidelibus sumendæ esse rationem: eo quod multæ causæ possint occurrere, quæ suadeant aut cogant à specie vini abstinendum esse: quas hic singulatim referre non est opus. Hac igitur parte non continetur præceptum hoc faciendi, id est, de calice bibẽdi: sed præcipitur, vt quoties & quãdocumque de hoc calice biberent, in Domini cõmemorationem id facerent. Nunc sequuntur verba Pauli, quibus commemorationem à Christo præceptam explicat.

Argumentum pro sumptione vnius speciei.

26 QVOTIESCVMQVE ENIM MANDVCABITIS PANEM HVNC, ET CALICEM BIBETIS; MORTEM DOMINI ANNVNCIABITIS. Rursus in Græco subiunctiui modi verba sunt, ἐσθίητε, πίνητε. *comederitis panem hunc, & poculum hoc biberitis.* Ita Cyprianus in epistola ad Cæcilium 62, *ederitis panem istum, & calicem istum biberitis*. Eo modo vertit interpres statim post: *manducauerit, biberit*. Atque hic rursum in vocabulo calicis metonymia est. Iam qua ratione corpus Christi panem vocet, dictum est ad illud capitis superioris, *Et panis quem frangimus* &c. *Annunciabitis*, Græcè καταγγέλλετε, *annunciatis*, vel *annunciate*. Nam verti potest vtroque modo. Nec sensus discrepat. Est enim præceptio cum significatione eius quod in ecclesia perpetuò fiat & futurũ sit. Annunciare mortem Domini est mortis ac totius passionis eius pro nobis susceptæ, gratã memoriam recolere. Vbi notandum, in oblatione & participatione sacrificij incruẽti præcipuè quidem recolendam esse memoriã passionis Dominicæ, id est cruenti sacrificij in cruce pro nobis oblati; hoc enim propriè per incruentum sacrificium repræsentatur ex ipsa Christi institutione: sed tamen, in eadem oblatione solet ab ecclesia aliorum etiam quorundam Christi mysteriorum agi memoria: nominatim resurrectionis, & ascensionis in cælum, quæ ad gloriam Christi pertinent, ad quam per crucis ignominiam peruenit. Vnde in epistola synodi Ephesinæ ad Nestorium sic legitur: *Vnigeniti Filij Dei, hoc est Iesu Christi mortem, & ex mortuis resurrectionem annunciantes, eiusdemq́; in cælum assumptionem profitentes, incruentum in ecclesia Dei cultum obimus.* Quę eadem in canone Romanæ liturgiæ leguntur illa parte, *Vnde & nos memores* &c. Græcorũ autem Basilij & Chrysostomi liturgiæ mentionem addunt etiam sessionis Christi ad dexteram Dei Patris, & secundi atque gloriosi aduentus eius: de quo Paulus subdit, *donec veniat*. Quin & generaliter, eucharistia iuxta suum nomen, ab ecclesia Deo offertur tanquam sacrificium eucharisticum, id est gratiarum actionis de omnibus beneficijs à Deo acceptis. Notandum prætereà Paulum non dicere; edendo & bibendo, id est ipso comedendi & bibendi actu, *mortem Domini annunciabitis*: sed *quoties*, id est quandocumque *ederis & bibetis*. Fit autem hæc comestio & bibitio siue à sacerdote, siue ab alijs fidelibus, eo tempore quo sacrificium offertur corporis & sanguinis Domini. Aut si postea comestio fiat, velut ab infirmis ad quos defertur hostia; refertur tamen & ea comestio, pertinetque ad sacrificium quo hostia fuit oblata (quod quidem etiam nomen hostiæ, quam dicere solemus ad infirmos deferri, satis innuit.) sicque per hostiæ sumptionem, etiam illi participes fiunt sacrificij: Ipsum verò sacrificium commemoratiuum est passionis & mortis Domini. Proinde, non solum qui de eo comedunt,

Quid annunciare mortem Domini. Qua commemoranda in oblatione sacrificij incruenti.

Eucharistia rectè offertur pro omnibus beneficijs à Deo acceptis.

Quinam participes fiant sacrificij incruenti.

& bibunt;

& bibunt; verùm etiam qui alterum horum faciunt, tanquam sacrificij commemoratiui participes, commemorant & annũciant mortem Domini: Nec hi solummodo, verùm & quicumque pia cordis deuotione pariter cum illis offerunt; etiamsi res oblatas ore non contingant. Quocirca malè & imperitè ex hoc loco Pauli colligunt aduersarij, necessariam esse cunctis fidelibus vtriusque speciei communionem, vt annũciatio mortis Dominicę, quam Dominus præcepit, ab ijs fieri possit: quum nec vnius speciei perceptio ad eam rem necessaria sit. Quod & hoc argumento ostenditur. Nam si in veteri lege nihil edentes de sacrificio (quale holocaustum, de quo nullus edebat, ne sacerdos quidem: & sacrificium pro peccato, de quo non edebat qui peccauerat) per solam tamen oblationem sacrificij prænunciare poterant passionem Domini futuram, etiam cum fructu salutis ac propiciationis: possunt vtique & nunc qui vnà cum sacerdote, sicut ante dictum est, offerunt, etiamsi sacramentaliter non communicent, eandem Domini passionem annunciare præteritam, idque cum fructu redemptionis animarum suarum. Vide Io. Hesselium in tractatu suprà citato ad quintum argumentum, vbi rem istam latè & doctè declarat. Sanè quod attinet ad locum apostoli præsentem, in eo quod dicit, *Quotiescumque manducabitis & bibetis*, facilè intelligitur supplendum reliquisse, vel alterum horum facietis: aut certè coniunctiuam particulam pro disiunctiua posuit. Hanc enim expressit in versu sequente, de indignè communicantibus agens. Denique & hoc addo: licet expressior sit repræsentatio mortis Dominicæ in vtraque specie separatim sumpta; fit tamen etiam congruenter, dum species panis exhibetur absque specie vini: tanquam si corpus Domini præbeatur exsangue. Est enim & in ea re mortis non obscura significatio.

Refellitur argumentum sectariorũ pro communione vtriusque speciei.

In vtralibet specie repræsentatio mortis Dominicæ.

DONEC VENIAT. Non mors Domini, qui semel mortuus ac rediuiuus *iam non moritur*, Rom. 6. sed ipse Dominus. *Donec*, inquit, ipse *veniat*, vel, vt in Græco, ἄχρι ἂν *veneris*, nempe gloriosus ad iudicium. Vbi *intelligi datur*, ait Thomas, *quod hic ritus ecclesiæ non cessabit vsque ad finem mundi*. Non enim hoc tantum dicit apostolus vt præcipiens: sed etiam vt sciens eam esse Christi sacrificium hoc instituentis voluntatem, vt tam ipsum, quàm mortis suæ per ipsum annunciatio, continuata successione perduret vsque ad suum aduẽtum. Nam qui voluit ecclesiã suam permanere ad finẽ vsq; sęculi, voluit etiam instituta à se mysteria per idẽ tempus apud eam in obseruatione cõtinua remanere. Et ita locũ hunc accepit Chrysostomus.

Sacrificiũ incruentum perpetuum ex Christi instituto.

27 ITAQVE QVICVMQVE MANDVCAVERIT PANEM HVNC, VEL BIBERIT CALICEM DOMINI, INDIGNE; REVS ERIT CORPORIS ET SANGVINIS DOMINI. Hic iam satis manifestè declarat apostolus, quorsum superius interposuerit historiam institutionis mensæ Dominicæ: scilicet vt dignitatem mysteriorum quæ in illa proponuntur, agnoscentes & recogitantes Corinthij (videbantur enim obliti traditionis à Paulo acceptæ) discerent attentius, non solum quid illic agere deberent, nimirum Domini mortem annunciare, quod iam admonuit; verùm etiam, quemadmodum ad ea mysteria sit accedendum; & quàm grauiter peccent, qui, sicut illi fecerant, indignè accedunt: quod nunc deinceps ostendit. Quidam Græci codices tam apud Erasmũ quàm apud Ro. Stephanũ post ἀναξίως *indignè*, repetunt dictionem τοῦ κυρίου, hoc modo, *poculum Domini indignè Domino*. quomodo legimus alibi, *dignè Deo*, *Domino*, *sanctis*. 1 Thess. 2. Col. 1. Rom. 16. Sic etiam textus habet apud Oecumenium. Sed & inter Latinos commentator Ambr. ita legit: *Itaque quicumque ederit panem hunc, aut biberit calicem Domini indignè Domino, reus erit* &c. & huic lectioni respondentem subijcit commentarium. At Cyprianus in libro de lapsis, & aliàs, hunc apostoli locum recitans, nusquam addit *Domino*, vt nec cæteri Latini, nec Syrus interpres. Quanquam id non multum refert: nisi quod additum facere videatur ad sensum illustrandum: alioqui nec infrà versu 29 additum inuenitur in vllis codicibus. Quod autem in quibusdam Latinis & pro *vel* legitur, & *biberit*: mendosum esse constat ex consensu Gręcorum codicum & veterum omnium Latinorum. Igitur ex eo quod disiunctiuè dicit apostolus, *aut biberit*, non leue ducitur argumentum pro communione sub vna specie. Non enim sic loqueretur, si non sentiret vnam speciem sine altera sumi posse. Porrò manducat aut bibit indignè secundum apostolum; non is qui mente distracta ad sæcularia negocia sumit hoc sacramentum, habitu ac virtute retinens debitam ad illud reuerentiam (tametsi talis indeuotio fructũ impediat huius sacramenti, saltem ex parte & ad tempus, durante videlicet mentis euagatione siue culpabili, siue etiam inculpabili, tanquã obice quodam transitorio.) sed qui vel cum irreuerentia ad sumendum accedit, sicut à Corinthijs factum fuerat; vel omnino qui sumit, affectum gerens aut reatum peccati mortalis. Etenim mensa cõmũnis symbolum est amicitiæ. Quare sicuti regi terreno grandem facere censeretur iniuriam, qui mensæ eius sese cõuiuam admisceret, vel animũ aduersus eum retinens infensum, vel certè nondũ recõciliatus; ita profectò maiestatẽ Christi Domini ac regis nostri non mediocriter lædit, qui ad eius mẽsam accedit, vel adhuc inimicitiã aduersus eũ fouens in animo, vel post capitalem offensam reconciliatione nondum obtenta: atque eo magis quod non qualemcumque cibum aut potum de mensa eius sumpturus accedat; sed ipsam illius carnem & ipsum sanguinem.

Scopus narrationis Paulinæ declaratur.

Rursus argumẽtum pro cõmunione sub vna specie.

Quis mãducãt aut bibens indignè.

Mensa cõmunis symbolũ amicitiæ.

Igitur eum qui sic accedit, indignè accedere non est dubium: non ea solum indignitate quæ negatiuè, vt loquuntur, dignæ sumptioni opponitur; sed ea quæ contrariè: propter quam meritò dicatur *reus corporis & sanguinis Domini*, subaudi, indignè accepti, malè tractati, vel quid simile. Hieronymus supplet *violati* lib. 1 contra Iouinianum cap. 8. Sensus enim est: Quicumque panem hũc aut calicem indignè sumpserit, obnoxius erit pœnę, quantam meretur is, qui corpus & sanguinẽ Christi Domini malè & indignè tractauerit: quomodo reus fuit Iudas proditor, qui osculum ori eius impressit, & iuxta suam ipsius confessionem, sanguinem iustum tradidit: & quomodo rei Iudæi, qui manibus iniectis eum ligarunt, in faciem eius exspuerunt, colaphis ceciderunt, palmas in faciem dederunt, denique sanguinem eius fundendum Pilato tradiderunt. Ab his enim comparationem adferunt in huius peccati exaggeratione Theodoritus & Oecumenius. Est autem simile in eo; quod quemadmodum illi ipsummet sacratissimum Christi corpus & sanguinẽ ignominia affecerunt, ita & isti faciunt; illi, sceleratis manibus attrectando, isti, impuro ore sumendo. Iam ex hoc loco aduersus hæreticos duo catholica dogmata clarè statuuntur: alterum, Christi corpus & sanguinem verè & propriè esse in hoc sacramento. Non enim de nudo signo rectè diceretur; qui illud indignè sumpserit, eum effici reum ipsius corporis & sanguinis Domini. Alterum, corpus & sanguinem Christi verè sumi etiam à malis & indignè accedentibus. Accedit & tertium: sub vna specie vtrumque sumi, corpus & sanguinem. Cùm enim disiunctiuè dixisset apostolus, *ederit aut biberit indignè*: non tamen infert reum fore corporis aut sanguinis Domini, sed coniunctim vtriusque: tanquam qui, vel edens vel bibens, vtrumque sumpserit.

Quid reũ esse corporis & sanguinis Domini.

Catholica dogmata ex hoc loco stabilita. Verum corpus & sanguis Christi in eucharistia. Sumitur etiam à malis. Vtrũque sub vna specie.

28 PROBET AVTEM SEIPSVM HOMO. Hebraismus, *homo*, id est, *vnusquisque*, vt alij quidam vertunt. Docet quid agere debeant, ne tanti criminis inueniantur rei. Quisque semet ipsum, inquit, examinet, conscientiam suam exploret: videatque num talis sit qualẽ oportet esse eum qui mensam Domini conuiua accedat, accepturus ex ea cibum, non humana arte paratum, sed planè cœlestem ac diuinum, id est ipsum corpus & sanguinem Domini conuiuatoris sui. Quod si talis non sit; talem se reddere studeat, emundando suam conscientiam à peccato, quod eum mẽsa Domini facit indignum. De qua probatione Tridentini concilij patres ita loquuntur sess. 13 capit. 7. *Ecclesiastica consuetudo declarat eam probationem necessariam esse, vt nullus sibi conscius mortalis peccati, quantumuis sibi contritus videatur, absque præmissa sacramentali confessione ad sacram eucharistiam accedere debeat: quod à Christianis omnibus, etiam ab ijs sacerdotibus quibus ex officio incubuerit celebrare, hæc sancta synodus perpetuò seruandum esse decreuit: modò non desit illis copia confessoris* &c. Volunt hoc ipsum commentatores tam Græci quàm Latini: dum mentem & conscientiam à peccato puram exigunt; ac de ea probationem hanc exponũt. Vnde apud Basilium in liturgia põtifex clamat, *Sancta sanctis*. Cuius etiam vocis à diacono pronunciari solitæ, Chrysostomus meminit, inter alia quæ grauiter in hanc rem disserit, homilia 61 ad populum Antiochenũ. Ambrosius quoque libro 6 super Lucam capit. 9, tractans historiam quinque panũ multiplicatorum, ait: *Nemo cibum accipit Christi, nisi fuerit ante sanatus*. Et paulo post, *Vbique mysterij ordo seruatur, vt prius per remissionem peccatorum vulneribus medicina tribuatur, pòst alimonia mensæ cælestis exuberet*. Hinc præcipit Augustinus tractatu 26 in Ioannem, *Innocentiam ad altare apportate*. Estque eiusdem sententia apud Prosperum citante Beda: *Ad altare Dei inuisibile, quo non accedit iniustus, ille peruenit, qui ad hoc præsens iustificatus accedit. Inueniet enim illic vitam suam, qui hic discreuerit causam suam*. Atque, vt altius ex antiquitate testimonium proferam, B. Cyprianus in libro penè toto de lapsis, apertissimè docet quàm sit perniciosum ad eucharistiam accedere, vt ipse loquitur, *ante expiata delicta, ante exomologesin factam criminis, ante purgatam conscientiam sacrificio & manu sacerdotis, ante offensam placatam indignantis Domini, & minantis*, scilicet his verbis per apostolum, *Quicumque ederit panem, aut biberit calicem Domini indignè, reus erit corporis & sanguinis Domini*. & dicit eos qui sic accedunt, *vim inferre corpori eius & sanguini*. idẽq; in epistola 10 & 11 repetitis ijsdem apostoli verbis, acriter reprehẽdit presbyteros, quod eucharistiã darent lapsis qui nondũ egissent pœnitentiam, nec exomologesin fecissent peccatorum. His & manifestæ rationes accedunt; Primùm, quia mensa Domini est quæ ponitur; ideóque solos, vt ante dictum est, admittit amicos: tum quia panis filiorum, qui proponitur; non vtique mittendus canibus: deinde, quia sacramentum est vnionis fidelium; quæ fit per charitatem: prætereà, quia spiritualis est alimonia, proinde non sumenda nisi ab eo qui spiritualiter viuit. Deniq; (quod apostolus potissimùm vrgere videtur) quia quod sumitur, ipsum corpus & sanguis Domini est; ad cuius sanè pertinet iniuriam, si in esum aut potum accipiatur ab eo qui non iuxta quãdam proportionem hominis ad Deũ, illo dignus sit. Non erit autem hoc pacto dignus, si non sit per gratiam Dei amicus. Porrò quod hæretici, præter omnium patrum sententiam, contendunt hic intelligi probationem fidei, id est, vt se probet homo an sit in fide: secundum illud 2 Cor. vltimo: *Vosmetipsos tentate si estis in fide; ipsi vos probate*; facilè refellitur. Nam vtcumque sit intelligenda fides de qua apostolus illic agit: (quod in commentatio videbitur) certè constat hoc loco plus ab eo requiri quam solam fidem, siue fiduciã, vt aiũt, erga promissiones Dei. Corripit enim

Qua probatio hoc loco intelligatur.

Sancta sanctis.

Exomologesis criminũ præmittenda sumptioni eucharistiæ.

Quinque rationes dictæ probationis.

Commẽtarius de probatione fidei refellitur.

apostolus

apostolus eos qui, (quemadmodum liquet ex superioribus) in cœna Dominica ad ebrietatem vsque replebantur; & pauperes à suis mensis excludebant. Quos idcirco dicit edere & bibere corpus & sanguinem Domini indignè. Hæc autem peccata propriè non fidei, sed bonis moribus aduersantur.

Articulus sæpe emphaticã reddit orationẽ.

ET SIC DE PANE ILLO EDAT ET DE CALICE BIBAT. In Græco non est pronomen *illo*, sed articulus tam pani quàm calici præpositus, qui sæpe emphaticam reddit orationem: nec Latinè potest exprimi nisi pronomine demonstratiuo. Sensus est: Cùm seipsum probauerit, & dignum repererit; tum demum, & non aliter, de pane illo edat, & de calice illo bibat. Neque enim hic præcipitur vniciuque calicis vsus: vti rursus ex copulante vocula argutantur hæretici: sed vult apostolus, ne quis nisi probatus ad hanc mensam accedat, vel comesturus de illo pane, vel bibiturus de illo calice. Quod Caietanus hoc loco de probatione commentatur, dicens plus requiri ad dignè sumendam eucharistiam, quàm probare seipsum; quod tamen sufficiat ad non indignè sumendum: ac propterea Paulum dixisse, *& sic de pane illo edat*; nõ autem, & dignè edat; tanquam aliqui probantes seipsos, secundum mentem apostoli, nec dignè communicent, nec indignè: non mihi probandum videtur; vtpote nec ipsius apostoli scopo consentaneum, qui vult vt fideles dignè communicent, & non tantum vt non indignè; nec decreto concilij Tridentini, probationem illam à Paulo requisitam exponentis, vt suprà dictum est.

Distinctio Caietani inter sumere dignè & nõ indignè, reijcitur.

29 QVI ENIM MANDVCAT ET BIBIT INDIGNE, IVDICIVM SIBI MANDVCAT ET BIBIT. *Manducat & bibit*, subaudi, vel alterum horum facit. Non enim negari potest eum qui vel edit, vel bibit indignè, iudicium sibi sumere. Iudicium pro condemnatione dixit more scripturæ. Quisquis enim, inquit, edit aut bibit indignè (quod contingit ei qui se non probauerit) iudicium sibimet ipsi (ἑαυτῷ) edit aut bibit: hoc est, id faciens, ipse sibi damnationẽ accersit. ac si dicat: Talis reatum damnationis incurrit, non ex natura mysteriorum quæ viuifica sunt, ait Theophylactus, id est gratiæ & salutis per se efficacia; sed per suam indignitatem. Syrus interpres ita reddidit: *Condemnationem animæ suæ edit & bibit*. Condemnationem autem intellige, qualem & quantam meretur is, qui corpus & sanguinem Domini tractauerit indignè. Nam idem alijs verbis hic dicit, quod iam dixerat, *Reus erit corporis & sanguinis Domini*. Significatur autem pœna mortis æternæ; quam paulo pòst apertius denotat dicens, *vt non cum hoc mundo damnemur*. Quare neque hic audiendus Caietanus, qui iudicium hoc exponens dicit, *iuxta qualitatem indignitatis incurri pœnam vel æternæ damnationis, vel temporalis afflictionis*; illam, *ratione peccati mortalis*; hanc, *ratione venialium*, velut *minoris reuerentiæ, modicæ deuotionis & huiusmodi*. Planum est enim apostolum loqui de indignitate, quæ faciat hominem reum corporis & sanguinis Domini: quem reatum omnes mortalem interpretantur. Quod & liquet ex parte subiuncta, rationem continente eius quod dictum est.

Iudicium pro cõdemnatione.

Eucharistia viuifica & gratiæ efficax.

Reatum mortis æternæ incurrit indignè cõmunicãs.

NON DIIVDICANS CORPVS DOMINI. Textus Amb. *Non discernens* &c. Causaliter hoc exponendum est, sicut interpres exposuit Græca superius versu 7. *Quoniam imago & gloria Dei est*. Iudicium, inquit, sibi comedit & bibit, quia non discernit corpus Domini ab alijs cibis, id est, non æstimat præ alijs vt oportet, non attendit quantæ sit dignitatis hoc quod accipit: sed accedit ad sumendum corpus Domini perinde ferè, vt ad cibum promiscuum & profanum. Quomodo multi accedunt, fidem integram de hoc mysterio retinentes, sed moribus corrupti & praui: ne quis ex hoc loco coniecturam faciat, apostolum in verbis præcedentibus de fidei probatione locutum fuisse. Rursus autem hinc euidenter statuitur vtrumque catholicum dogma de quo suprà; nempe Christi corpus verè esse in hoc sacramento; idemque sumi etiam à malis. Non enim rectè quis damnatur, quod eucharistiam sumens non dijudicet corpus Domini ab alijs cibis: si id quod sumit, verè non est corpus Domini, sed alius cibus.

Quid non dijudicare corpus Domini.

Duo catholica dogmata rursus hinc statuuntur.

30 IDEO INTER VOS MVLTI INFIRMI ET IMBECILLES. *Ideò, διὰ τοῦτο, propter hoc*. Propter eam, inquit, causam quam dixi, id est, quia indignè manducans & bibens, iudicium sibi manducat & bibit: multi inter vos, qui indignè ad ea mysteria accesserunt, corpore infirmi sunt & mala valetudine affecti; Deo videlicet eos temporaliter puniente, *in signum futuri iudicij*, vt ait Thomas: quomodo propter peccatum mendacij & furti Ananiam & Sapphiram interijsse legimus, Act. 5. Talia quippe exempla punitionis temporalis conueniebãt initijs ecclesię Christi; sicut & miracula sanitatum: vt per ea veritas religionis confirmaretur. Vbi & hoc notandum: quemadmodum qui Christum occiderunt, seuerè in hoc sæculo puniti leguntur, subuersa ciuitate eorum & interfectis plurimis; sic & eos qui corpus Christi in eucharistia malè tractarunt, temporaliter punitos fuisse morbis & morte. Nam de morte sequitur, *& dormiunt multi*. Inter infirmos & imbecilles secundum Græca vocabula quæ hic leguntur, ἀσθενεῖς καὶ ἄῤῥωστοι, hoc interesse videtur, quod plus sit infirmum esse quàm imbecillem. Nam infirmi dicuntur qui grauius ex morbo laborant: vt Iacobi 5, *Infirmatur quis in vobis*, Græcè ἀσθενεῖ. Imbecilles autem, id est, ἄῤῥωστοι sunt haud bene valentes, etsi lecto non decumbant. Erasmus reddit inualidos, in paraphrasi valetudinarios.

Pœna cõmunicantium indignè.

Indignè comunicantes cõparantur cum ijs qui Christum occiderunt.

Discrimẽ inter infirmos & imbecilles.

ET DORMIVNT MVLTI. *Multi* Græcè ἱκανοί, quod etiam verti potest, *sufficientes*, vt legit Augustinus in enarratione psalmi 147, & sermone 10 de diuersis: vbi etiam exponit, *Sufficientes*, id est, *quantum sufficit ad disciplinam*

imponendam, multi in vobis dormiunt. Quem sensum refert etiam Oecumenius Græcus. Quanquam simplicius est, vt absolutè multi intelligantur; quomodo vertunt omnes interpretes: vt hac parte significentur immaturę mortes multorum. Nam dormire in sacris literis frequentissimè ponitur pro eo quod est è vita emigrasse, mortuum esse, in morte quiescere, excitandum aliquando ad vitam per corporis resurrectionem. De solis enim hominibus hoc in scriptura dicitur. Vide quæ suprà diximus ad illud capitis 7, *Quod si dormierit vir eius*.

Dormire pro mortuũ esse.

31 QVOD SI NOSMETIPSOS DIIVDICAREMVS; NON VTIQVE IVDICAREMVR. Græcè ad verbum: *Si enim nosipsos dijudicabamus, non vtique iudicabamur*. Sunt enim in Græco verba modi indicatiui διεκρίνομεν, ἐκρινόμεθα: sed quæ Latinè reddi debeant per subiunctiua, vel pręteriti temporis imperfecti, *dijudicaremus, iudicaremur*, vt noster & alij pleriq; vertunt, vel præteriti plus quam perfecti, *dijudicassemus, iudicati fuissemus*, vt habet Erasmi versio. quam tamen rectè deserit in paraphrasi. Docet enim apostolus non tantum quid agere debuerint Corinthij; verùm etiam quid in posterum agere debeant tum Corinthij tum alij, vt huiusmodi puniriones temporales à se auertant. Quod autem in prima persona loquitur, modestiæ est qua se coniungit cum fratribus delinquentibus; sciens nec se sine peccato viuere, nec paternæ correptionis esse immunem: simul vt innuat doctrinam se tradere generalem & ad omnes fideles pertinentem. Porrò dijudicare hoc loco trifariam ab interpretibus exponitur. Primùm, vt idem sit quod iudicare posteriore loco, id est punire; quomodo multi Latini intelligunt: hoc sensu; Si nosmetipsos pro peccatis nostris puniremus, scilicet per voluntarias afflictiones & satisfactiones manum Domini præueniendo: non vtique ab eo grauius flagellaremur, siue in hoc sæculo, siue in futuro. Qui sensus manifestè cõfirmat doctrinam catholicam de satisfactione fideliũ pro peccatis. Alio modo, vt dijudicare sit condemnare, etiam citra punitionem. Sic Græci intellexerunt. Inter quos Theophylactus: *Non dixit*, inquit, *si nos ipsos puniremus, sed tantum, si iudicaremus & condemnaremus nosipsos: nõ iam hic condemnaremur à Deo; verùm & præsentia & futura supplicia effugeremus*. Tertiò, vt dijudicare sit examinare, discutere. Ita sensus est: Quod si nosmetipsos examinaremus, id est probaremus, ac non nisi probati mensam illam sacram accederemus; prout ante dixi, *Probet autem seipsum homo & sic de pane* &c. nõ vtique iudicaremur, id est, puniremur à Deo ob indignam corporis & sanguinis Dominici sumptionem. Sic exponunt Haimo, Liranus, Caietanus & alij ex Latinis nonnulli, sanè quàm probabiliter ac præcedentibus congruenter: fauetque commentator Amb. qui legit & exponit *discerneremus*. Nam quod

Modestia Pauli cõiungentis se peccatoribus.

Dijudicare trifariã hoc loco exponitur

Tertia expositio melior cateris.

prima habebat expositio, id à Græcis apertè reijcitur: ac meritò. Siquidem nec Græcum διακρίνειν, nec Latinum dijudicare, significat punire: sed vsitatissima eius significatio est quam attulimus tertio loco; iuxta quam paulo antè etiam dictum est, *non dijudicans corpus Domini*. Iam quomodo locus iste non sit contrarius illi in cap. 4 huius epistolæ, *Sed neque meipsum iudico:* facilè patet ex vtriusque sensu quem dedimus. Nam Paulus, etsi nihil sibi conscius, seipsum tamen quod sit fidelis ac sincerus euangelij dispensator, non iudicat infallibili iudicio: sed hoc iudicium Domino relinquit dicens, *Qui autem iudicat me, Dominus est*. Dijudicat autẽ se; & nobis, vt nosmetipsos dijudicemus atque probemus præcipit; non vt certum de se quisque ferat iudicium, sed vt cum ipso dicere possit, *nihil mihi conscius sum*.

Huius loci conciliatio cum altero eiusdem apostoli.

32 DVM IVDICAMVR AVTEM, A DOMINO CORRIPIMVR, Græcè κρινόμενοι, *qui iudicamur*. Verùm rectè participium exponunt interpretes, addito temporis aduerbio. Iudicari rursus est puniri. Estque hæc pars cõsolatoria, quasi dicat: Non tamen vobis durum videatur, neque spem vestram minuat quam habetis in Christo, quòd temporalibus flagellis ab eo puniamini. Sunt enim ea flagella filiorum, à Christo Domino vobis inflicta ad emendationem vestram & salutem. Nam huiusmodi correptionem significat verbum Græcum παιδευόμεθα, *castigamur*, vt pueri à patre & magistro. Cur autem hæc in prima persona loquatur Paulus, iam suprà dictum est. Nota, particulam *à Domino*, quamuis in medio positam, vt & præcedenti verbo iungi possit & sequenti: melius tamen cum sequenti cohærere. Sed & illud notandum, ideo Paulum dicere *à Domino*, id est Christo (sic enim Dominum in tota huius loci doctrina accepit) vt significet ipsum Christum esse, qui tanquam iudex omnium à Patre constitutus, iniurias suo corpori & sanguini illatas vlciscitur, vel pœnis temporalibus, de quibus ait *corripimur*; vel æternis, ad quas pertinet hoc quod sequitur.

Correptio qua significetur.

Christus vindex in eos qui indignè communicant.

VT NON CVM HOC MVNDO DAMNEMVR. Interpres seruare non potuit allusionem, quæ in Græcis est, non ingrata, huius verbi κατακριθῶμεν cum præcedentibus διακρίνειν dijudicare, & κρίνεσθαι iudicari: nisi pro *dãnemur* verteret *contraiudicemur*, quod Latinitas non permittit. *Cum hoc mundo*, Græcè, *cum mundo*, id est cum infidelibus & peccatoribus, qui sæpè mundi nomine significantur in scripturis, propter immensam eorum multitudinem. Nam more scripturæ mundus passim ponitur pro magna hominum multitudine. Ostendit hic locus temporalia flagella valere ad euadenda supplicia æterna; si tamen illis vtamur vt flagellis paternis ad emendationem nostram & peccatorum castigationem: vt credibile est vsos fuisse de quibus dixit apostolus, *& dormiunt multi*. & proinde damnationem

Mundus pro infidelibus & peccatoribus.

Pœna tẽporales quatenus valeant ad euadendas æternas.

æternam

æternam euasisse. Quod vt rectè de illis sentit Augustinus sermone 10 de diuersis; ita dubitari potest, an etiam illud probabile quod eodem loco sentire videtur Augustinus; Ananiæ & Sapphiræ temporali morte punitis, Deum post hanc vitam pepercisse: quamuis hoc & apud Origenem legatur tractatu 8 super Matthæum, & apud alios nonnullos. Cùm enim ad increpationem Petri repentè exspirauerint, non apparet eis concessum fuisse spaciũ pœnitendi de peccato, vt in die iudicij salui esse possint.

Ananias & Sapphira an salui.

33 ITAQVE FRATRES MEI, CVM CONVENITIS AD MANDVCANDVM, INVICEM EXSPECTATE. *Ad manducandum*, id est, ad celebrandam cœnam Dominicam, de qua suprà. In qua nimirum ea fuerant commissa, per quæ indignè participauerant sacratissima mysteria. Præcipit autem, vt se mutuo exspectent; corrigi volens illud eorum peccatum de quo dixerat, vnumquemque suam cœnam præsumere ad manducandum. Atque hinc liquet apostolum non sustulisse cœnam Dominicam, id est, agapen, vt quidam volunt, sed reformasse.

Paulus non sustulit agapen.

34 SI QVIS ESVRIT, DOMI MANDVCET. Græcè, *Si autem quis* &c. Et sensus est: Si quis non potest tam diu ieiunus in ecclesia permanere donec omnes conuenerint; prius domi comedat, aut certè prægustet aliquid, ne sit ei molestũ exspectare cõmunem cœnã. Ex hoc loco satis liquet, cœnam Dominicam de qua agit apostolus, verè cœnam fuisse, non prandium, vt Græci autumant: & consuetudinem fuisse fidelium, vt ieiunarent toto die ad vesperam vsque, qua cœna celebrabatur. Nam alioqui non fuisset molesta exspectatio. Vult autem apostolus potius solui ieiunium ante tempus, ab ijs qui famem minus tolerare poterant; quã vt quicquam committeretur illo conuiuio & conuentu indignum.

Fidelium cõsuetudo ieiunandi vsque ad vesperam qua cœna celebrabatur.

VT NON IN IVDICIVM CONVENIATIS. Id est, ne conuentus ille institutus ad fouendam charitatem, & ad salutem, vestro vicio vobis cedat ad iudicium, de quo suprà, quando dixit, *iudicium sibi manducat & bibit*, hoc est ad ęternam damnationem. Quanquam & temporalis punitio de qua dixit, *non vtique iudicaremur*, eatenus hic comprehendi potest, quatenus illa signum erat iudicij futuri, sicut ante dictum est.

Quid in iudicium conuenire

CÆTERA AVTEM CVM VENERO DISPONAM. Græcè διατάξομαι, id est, ordinabo, constituam, ac sigillatim præscribam. Cætera, intelligit spectantia ad dignam, honestam & ordinatam mysteriorum celebrationem. *Vnde intelligi datur*, ait Augustinus ad Ianuarium scribens, *quia multum erat vt in epistola totum illum agendi ordinem insinuaret; quem vniuersa per orbem seruat ecclesia: ab ipso ordinatum esse, quod nulla morum diuersitate variatur*. Quæ sint illa cætera; scriptum non habemus, sed traditum: quorum quædam recenset Baronius in annalibus ad annum Domini LVII. E quibus vnum est, de eucharistia à ieiunis sumenda; quod satis eodẽ loco indicat Augustinus. An verò Paulus adhuc postea Corinthũ venerit, facturus id quod hic pollicetur; ex Actis apostolorum certò colligi non potest. Vide quæ ea de re dicturi sumus ad illud 2 Cor. 12. *Ecce tertio hoc paratus sum venire ad vos*. Illud in confesso est, vt proposita bona, sic & promissiones, iusta ratione posse licitè mutari. Quanquam, si per se non fecit quod hic promittit, per discipulos suos facere potuit; Certè õnino fecisse credẽdus est: vt audiuimus ex Augustino. Sequitur apud Theodoritum tomus tertius huius epistolæ.

Agenda circa eucharistiæ oblationẽ & sumptionem Paulus ordinauit sine scripto.

Eucharistia à ieiunis sumenda.

An Paulus Corinthum reuersus.

SVMMARIVM.

OSTENDIT *eiusdem Spiritussancti varia esse dona, diuersis ecclesiæ membris ad communem vtilitatem attributa: adhibita similitudine corporis humani, in quo diuersa membra diuersis officijs sunt deputata, sic vt alia aliorum opera adiuuentur.*

CAPVT XII.

1 DE SPIRITVALIBVS AVTEM NOLO VOS IGNORARE FRATRES. Dictionem *fratres* quidam vetusti codices non habet. Græci ponunt in medio, *De spiritualibus autem fratres nolo* &c. Progressurus apostolus ad aliud quiddam reformandum, quod in publicis ecclesiæ conuentibus inordinatè fiebat; nẽpe quod spectabat vsum donorum spiritualium, quæ ab ipso in sequẽtibus χαρίσματα Græcè vocantur: prius docet quis eorum author sit, cuius arbitrio variè dispensentur in ecclesiæ membra: quod facit toto hoc capite: deinde quod donum ijs omnibus antecellat, & præ omnibus sit expetendum: quod facit capite proximo. Causa quæ Paulum impulit ad hæc scribenda, fuit ea, quòd cùm in Corinthios qui crediderant, effusa essent huiusmodi dona; alij propterea supra alios sese efferebant, neque illis ordinatè vtebantur: alij dolebant de non acceptis, aut quod minora alijs accepissent. Quare super hac tota re necessariò admonendi erant & instruendi. Dicit ergo: *De spiritualibus autem nolo vos ignorare fratres*: id est, de charismatis quibus ditati estis, vt initio epistolæ dixi, volo vos instruere. Vocat ea spiritualia ab authore Spiritu-sancto, id quod statim manifestè & ex professo docet. Cæterùm instructio quã promittit, extenditur per tria capita.

Quæ causa Paulo scribendi de charismatis.

2 SCITIS QVONIAM CVM GENTES ESSETIS. Græcè οἴδατε ὅτι ὅτε ἔθνη ἦτε. *Scitis quod quando gentes eratis*. Sunt quidem non pauci codices in quibus omittantur ὅτι *quando*; Sed hanc quam posui germanam arbitror lectionem, quæ etiam est in editione Complutensi: & cum vulgata Latina conuenit. Nam & Græcos expositores, Chrysostomum ac cæteros

ita legisse, probant eorum commentarij. Sed cùm in Græco concurrant voces simillimæ ὅτι & ὅτε, nata hinc est Græcorum codicum varietas, vt in quibusdam solum ὅτι, in alijs solū ὅτε legeretur, idque iam olim. Quod liquet ex diuersis translationibus Latinis. Nā textus cōmēt. Amb. (quē cito ex editione Romana) sic habet: *Scitis quia gētes eratis*. Augustinus verò lib. 21 contra Faustum capit 8. ex alia versione; *Scitis quando gentes eratis*. Atqui plena lectio est, *Scitis quia quando gentes eratis*: non addita particula δὲ, *autem*. quæ in nullis est Græcis. Porrò gētes dicit cultu & religione. Nam natura & origine gentes esse non desttiterant. Rursum gentes vocat à maiori parte; compellans ecclesiam Corinthiorum. Alioqui inter eos erant etiam ex Iudæis aliqui, in quos nec id quod sequitur, competebat.

Gētes qua dicantur hoc loco.

AD SIMVLACRA MVTA, PROVT DVCEBAMINI, EVNTES. Supple *eratis*. Id enim ex priori membro commodè repetitur, ad absoluēdam orationem aliâs imperfectam. Alij *euntes* pro *ibatis*, participium pro verbo positum dicunt Hebræa phrasi. Alij verò censent in Græco orationem esse perfectam: accipiētes vocabulum ὡς ἂν, in alia significatione. Sic enim vertunt Erasmus & Hentenius: *ad simulacra muta vtcunque ducebamini sequentes*, siue *abducti*. Hoc enim significat Græcum participium ἀπαγόμενοι, pro quo noster interpres reddit *euntes*. Sanè probabilis est horum interpretatio: qua significetur Corinthios ad muta simulacra colenda non consilio accessisse, sed vtcunque, id est, qualitercunque, temerè, pro nutu ducentium, & huc illuc eos circumagentium, abductos fuisse. Quāquam & hoc modo verti potest: *Ad simulacra muta quasi ducebamini abducti*; vt sit tacita comparatio cum brutis animantibus, quæ ducuntur hominum imperio: nec sine allusione; *ad simulacra muta* tanquam mutæ pecudes. iuxta illud: *Similes illis fiant qui faciunt ea, & qui confidunt in eis*, psal. 113. Et huc facit trāslatio qua vsus est Augustinus loco iam dicto. Sic enim habet: *Ad simulacra sine voce, quomodo ascendebatis* (fortè, *accedebatis*) *inducti*. In summa, sentit apostolus eos ad colenda simulacra (Græcè εἴδωλα) quæ nec loqui, proinde nec intelligere quicquā possunt; (nam eiusdem est sermonis & rationis esse participem) faciles & sequaces, more pecudum ductos & abductos fuisse; siue consuetudine, siue principum ac sacerdotum authoritate, & dæmonum fallacia. Sed quorsum istud tanquam præfationis loco, commemoret apostolus, nō satis liquet. Græci putant eum velle insinuare discrimen inter vates idolorum & prophetas Christi: ac primum quidem signum quo discernantur, hac parte significari; nempe quod illi vates à dæmonibus arrepti, velut insani sine mente proferrent ea quæ suggererentur, nec haberēt in potestate loqui, aut non loqui. In prophetis autem Christianis res haberet prorsus contrario modo. Nam vt cap. 14 dicitur, *Spiritus prophetarum prophetis subiecti sunt*; tametsi de illius intellectu sententiæ, suo loco videbimus. Alterum verò signum subsequentibus verbis significatum: quod illi Iesum blasphemarent; isti non sine honore nominarent. Verùm hæc Græcorum ratio videtur aliena à textu. Loquitur enim apostolus generaliter ad fideles ab errore gentili conuersos; nihil indicans de ijs qui fuissent aliquando vates idolorum, sed solam idololatriæ memoriam eis refricans. Neque conueniebat simulacra muta appellare, vbi de vaticinijs atque respōsis per ea editis sermo esset. Potius ergo dicēdum est, idcirco Paulum eis veterem idololatriam rememorare, vt ex opposito declaret ac doceat, quibus donis per susceptam Christi religionē ditati sint ac decorati; qui prius muta simulacra colentes nihil huiusmodi donorum habebant, sed ad cultum statuarum ducebantur velut pecora sermone & ratione carentia.

Gentiles more pecudū ad idola colenda ducti.

Discrimē inter vates idolorū & prophetas Christi duplex.

3 IDEO NOTVM VOBIS FACIO, QVOD NEMO IN SPIRITV DEI LOQVENS, DICIT ANATHEMA IESV. Græcè & Syriacè *Iesum*. Sic & nonnulla Latina, suffragātibus antiquis concordantijs. Ita quoque legerunt Nouatianus lib. de Trinitate cap. 29. & Hilarius de Trinitate lib. 2. & 8. *In spiritu*, id est, per spiritum, Hebraismus. Sensus est: Quod cùm ita sit; imprimis scire vos volo, quod nullus per spiritū Dei loquens, Iesum vocat anathema, id est, Iesum exsecratur, Iesu maledicit; interitum ei & exterminationem imprecatur. Nam anathema, Hebraicè חרמה *hharmah*, dicebatur res exsecrabilis & exterminā da. Vide quæ annotauimus ad illud Rom. 9. *Optabam anathema esse à Christo*. Quæres autem cur apostolus speciatim acturus de donis Spiritus-sancti, primum generaliter ab eis remoueat hoc quod est, dicere anathema Iesum; quod apud fideles nullam poterat habere dubitationem. Neque enim propter vates idolorum id facit: quem commentarium iam prius reiecimus. Adde quod non spiritum Dei, sed Deorum illi iactabant. Nec omnino propter gentiles infideles ad hunc modum loqui videtur. Non enim illi dicebant Iesum anathema: quia vocabulum hoc apud gentiles non erat vsitatum in ea significatione quam diximus. Respondeo mihi maximè probari rationem quam adfert Caietanus: scilicet hoc à Paulo dici propter Iudæos, qui de spiritu Dei gloriantes, Iesu tamen maledicebant: atque cum non solum Christum negabāt, sed etiam dicebant anathema; nomen eius penitus exstinguere laborantes. Id quod etiamnum hodie facere dicuntur in suis synagogis: videlicet imitatores patrum suorum, qui spiritu maligno pleni clamabant ad Pilatum de Iesu, *Tolle, tolle, crucifige eum*, Ioan. 19.

Quid dicere Iesum anathema.

Quæstio.

Respōsio.

Iudæi & que hodie dicunt Iesum anathema

ET NEMO POTEST DICERE DOMINVS IESVS, NISI IN SPIRITV-SANCTO. *Dominus Iesus*. Rursus Græcè & Syriacè *Dominum Iesum*. Atque ita legunt Ambrosij titulo commentarius, & ipse Ambrosius lib. 1 de Spiritu-

ſancto cap. 4 & 10. & lib. 3. cap. 12. Item alij veteres, Hilarius vtroque loco ſuprà citato, Hieronymus in commentario ſuper Iſaiam cap. 66, & ſuper Ioelem cap. 2. Proſper libro 2 de vocatione gentium cap. 7. Quæ lectio quamuis è Latinis codicibus exoleuerit; omnino tamen probanda videtur: exigente eam antitheſi, quæ eſt ad partem præcedentem. Vt enim illic negauit apoſtolus quemquam in Spiritu Dei dicere Ieſum anathema: ita nunc negat quẽquam niſi in Spiritu-ſancto Ieſum dicere Dominum. Confirmat eandem lectionem citatio Gaudentij Brixienſis epiſcopi, vetuſti ſcriptoris, ſermone 9 ad neophytos: *Quoniam*, inquit, *nemo confitetur Dominum Ieſum Chriſtum, niſi in Spiritu-ſancto*. Quod ergo noſtri codices habent: *Nemo poteſt dicere Dominus Ieſus*, ſic expone: Nemo poteſt dicere quod Ieſus eſt Dominus: quomodo Paulus ait Philip. 2. *Et omnis lingua confiteatur quia Dominus Ieſus Chriſtus*, id eſt, quod Ieſus Chriſtus ſit Dominus. Dominum autem intelligit vt & alibi paſſim, iure redemptionis humanæ: propter quod dicere potuit: *Data eſt mihi omnis poteſtas in cælo & in terra*. Matt. 28. Quo ſenſu Dominum eum prædicabant apoſtoli, & veri confitentur fideles. Nec tamen quicumque eo ſenſu prædicant aut confitentur Ieſum eſſe Dominum, id faciunt in Spiritu-ſancto: ſed qui pio cordis affectu talẽ prædicant aut confitentur. Hoc enim apoſtolo eſt Ieſum dicere Dominum: quod nemo poteſt, niſi ex dono Spiritus-ſancti, tanquam authoris omnium bonorum ad pietatem & æternam ſalutem conducentium. Nam etſi Spiritus-ſanctus, imò tota Trinitas, cuius indiuiſæ ſunt operationes, omnia operetur in omnibus; ſicut de Deo paulo pòſt dicitur: peculiari tamen ratione Spiritui-ſancto, cui bonitas appropriatur, in ſacris litteris ea ſolent aſſcribi, quæ ſpectant hominum ſanctificationem. Monet hoc loco Caietanus & ſoluit aliquot obiectiones: ſed nos eas omnes ſoluimus, cùm illud *dicere* interpretamur, dicere pio cordis affectu. quemadmodum & Hieronymus interpretatur dictis locis. Nam & Auguſtinus lib. 2 de ſermone Domini in monte cap. 25 ſic exponit, *voluntate ac mente*. & tract. 74 in Ioan. *animo, verbo, facto: corde, ore, opere*. & Gaudẽtius addita particula, *vt oportet*. Huc ergo non pertinent verba dæmonum confitentium Ieſum eſſe filium Dei; & apoſtolos eius, ſeruos Dei excelſi, annunciantes hominibus viam ſalutis, Matth. 8. Act. 16. Sed nec hominum verba, qui Chriſto dicunt *Domine Domine*, nec tamen faciunt voluntatem patris eius, Matth. 7. Quos quidem diſertè excludunt ab hac apoſtoli ſententia Hieronymus & Auguſtinus antea citati. Quare nec illorum huc pertinet prædicatio, qui non ſincerè, ſed ex inuidia & contentione Chriſtum annunciabant, exiſtimantes preſſuram ſe ſuſcitare vinculis apoſtoli Pauli, Philip. 1. Hæc cùm dicimus; non diffitemur eam fidem quæ

Quid dicere Dominum Ieſum.

Non omnes confitẽtes Dominum Ieſum, id faciunt in Spiritu-ſancto.

Opera Trinitatis indiuiſa.

Spiritui ſancto aſſcribũtur quæ ſunt noſtra ſãctificationis.

eſt in malis Chriſtianis, & informis vocatur, eſſe donum Spiritus-ſancti: ſed prędicationẽ eorum, & fidei confeſſionem, ſi non ex ſincero & pio cordis affectu procedat; in Spiritu-ſancto fieri, cum allegatis patribus negamus. Quod idem nobis dicendum videtur de cæteris Spiritus-ſancti donis, de quibus conſequenter agit apoſtolus. Quæ res ex ijs quæ ſequentibus duobus capitibus ſcribit, ſatis intelligi poterit.

Fides etiã informis donũ Spiritus ſancti.

4 DIVISIONES VERO GRATIARVM SVNT. *Diuiſiones* διαιρέσεις, id eſt *differentia, diſcrimina. Gratiarum*, Gręcè χαρισμάτων. Auguſtinus in epiſtola 57 quæ eſt ad Dardanum, legit *donationum*. Et ad hũc modum vertit interdum noſter interpres. Sed alij rectius *donorum*. Quomodo legunt Hilarius in libris de Trinitate, & Hieronymus in epiſtola ad Hedibiã. Nam Græco nomine tametſi verbali ſignificantur ipſa dona. Senſus eſt. Chariſmata ſeu dona ſpiritualia variè per eccleſiam diſtributa ſunt: alia alijs donata.

Varia Spiritus-ſancti chariſmata recenſentur.

IDEM AVTEM SPIRITVS. Id eſt, vnus idẽque Spiritus-ſanctus eſt, qui ea omnia largitur: cuius & dona vocantur.

5 ET DIVISIONES MINISTRATIONVM SVNT. Græcè διακονιῶν, *miniſteriorum*: vt alibi vertit: quemadmodum & legunt ijdem quos dixi, Hilarius & Hieronymus. Miniſteria quoque, inquit, variè diſtributa ſunt per eccleſiã. Quomodo differant miniſteria ſeu miniſtrationes à chariſmatis quæ dixit, & ab operationibus quas nominat in membro ſequenti, paulo poſt exponemus.

IDEM AVTEM DOMINVS. Græcè, *& idem Dominus*: ſcilicet Ieſus Chriſtus: à quo vt Deo, & per quem vt hominem, illa omnia conferuntur.

6 ET DIVISIONES OPERATIONVM SVNT. *Operationum*, Græcè ἐνεργημάτων. Quæ vox ſignificat operationes non quaſcũque, ſed potentes & efficaces, velut à diuina voluntate profectas. Senſus: Operationes item, hoc eſt operandi facultates & impetus multifariam per eccleſiam diſtributi ſunt.

IDEM VERO DEVS, QVI OPERATVR OMNIA IN OMNIBVS. Græca addunt ἐστὶ, *Idem autem Deus eſt, qui* &c. Hic ſignificatur Deus Pater, qui eſt fons deitatis. Quidam hanc partem reſtringunt ad materiam præſentem, hoc ſenſu: Qui operatur hæc omnia in quibuſuis hominibus, *diuidens ſingulis prout vult*. vt infrà dicitur. Verùm nihil prohibet accipi generaliter: quomodo plerique Latini intelligunt: tanquam dicat apoſtolus: idem Deus eſt qui prorſus omnia in omnibus operatur: & proinde non dubitandum quin & harum omniũ operationum, de quibus hic agitur, ipſe ſit author. Dicitur autem Deus omnia in omnibus operans, eo quod intimè efficiat omnia & ſingula opera, tam naturalia quàm ſupernaturalia, in omnibus operantibus, id eſt in omnibus cauſis ſecundis. Vnde S. Thomas in commentario. *Qui operatur*, inquit, *omnia, ſicut*

Deus omnia in omnibus operatur quo ſenſu.

prima

prima causa creans omnes operationes. Ne tamen alia causa videantur esse superflua; subdit, in omnibus: quia in causis secundarijs prima causa operatur. & probat ex scriptura Isa. 26. *Omnia opera nostra operatus es in nobis.* Sic ille, subiungens, *operationes Deo attribui, sicut primæ causæ mouenti.* Atque huc facit verbum Græcum ἐνεργεῖν *inoperari*; videlicet aptissimum ad illam intimam Dei in omnibus operationem significandam. Hæc annotare visum est, ne quis opinetur Deum causalitatis ordine non præuenire causas secundas in producendis earum effectibus, sed eas comitari duntaxat. Quæ quidem opinio reuera tollere videtur à Deo rationem primi mouentis atque causantis, quoad omnes huiusmodi effectus. Porrò circa trimembrem hunc locum doctè studioséque obseruant commentatores tam Græci quàm Latini, insinuatam esse à Paulo Trinitatem personarum in diuinis: Patrem in eo quod ait, *Idem Deus qui operatur* &c. Filium & Spiritum sanctum in duobus prioribus mébris: & quidem ordine contrario; vt primus nominetur Spiritus-sanctus, deinde Filius, ac tertio loco Pater: nimirum ad indicandam trium personarum perfectam æqualitatem, quæ omnē dignitatis seu maiestatis ordinem ab ijs excludit. Rectè etiam & conuenienter charismata peculiariter asscribuntur Spiritui-sancto, tanquam spiritualium donorum largitori: ministeria Filio tanquam Domino; & operationes Patri, tanquam primo omnium principio. Sed nunc quæritur quomodo secundum apostolum distinguenda sint hæc tria, gratiæ seu dona, ministeria, & operationes. Græcorum quidem omnium commentarij manifestè ea confundunt: quasi tribus, vt dicunt, nominibus res easdem significare voluerit apostolus. Atqui melius ex apostoli mente, ea Latini distinguunt. Etenim constat non omnia charismata Spiritus-sancti Paulo vocari ministeria & operationes. Nam & in epistola ad Rom. cap. 12 ministerium ab alijs donis seiunxit dicens: *siue ministerium, in ministrando.* Similiter & Petrus 1 epist. 4, cùm de multiformi gratia Dei dispensanda loqueretur; secundo loco ministerium nominauit, inquiens; *Si quis ministrat, tanquam ex virtute quam administrat Deus.* Itaque dona seu charismata videtur apostolus generaliter intelligere quascumque gratias gratis datas, vti loquuntur Theologi. Sic enim post multarum enumerationem, dicit in fine huius capitis: *Æmulamini autem charismata meliora.* Certè ad Rom. 12 varia Spiritus-sancti dona recitaturus, ea communi nomine charismata vocauit: quæ noster interpres ibi vertit *donationes.* Cæterùm ministeria vocat officia ministrandi ecclesiæ, in quocunque gradu & ordine: cuiusmodi sunt apostolatus, episcopatus, diaconatus, &c. quemadmodum eandem vocem exposuimus Rom. 12. De qua vide etiam quę commentabimur in locum 1 Pet. 4. Pertinent huc ea quoque ministeria quæ in negocijs ecclesiæ committebantur feminis. Quarum de numero fuit illa Phœbe quam in ministerio Cenchreensis ecclesiæ fuisse Paulus testatur, Rom. vltimo. Operationes autem appellare videtur gratias curationum, eijciendorū dæmonum; & in genere miraculorum edendorum. Hoc enim probabile fit, tum ex Græca voce, quæ vt suprà dixi, potentem & efficacem operationem significat; qualis maximè declaratur in miraculis: tum ex eo quod paulo pòst inter charismata nominat operationē virtutum: videlicet vtens eodem Græco vocabulo ἐνεργήματα, quod est hoc loco. Si cui tamen placet, ad hoc vt consistat triū mēbrorum discrimen, charismata distinguenda esse à reliquis duobus, tanquam genus diuersum: is poterit charismatum nomine circumscribere ea Spiritus-sancti dona, quæ neque ministeria sunt, neque operationes. Cuius generis ea sunt quæ mox ab apostolo recensentur, sermo sapientiæ, sermo scientiæ, fides, prophetia, discretio spirituū, genera linguarum, &c. Aliter hæc tria distinguit Aquinas in cōmentario, necnon in 2 2 quęst. 171 in præfatione. Quam distinctionem apud ipsum videre est. Atque eam ferè sequuntur Liranus, Carthusianus & Caietanus. Sed quomodo consentanea sit ea distinctio verbis & contextui Paulino, & scripturis alijs, in quibus huiusmodi donorum mentio fit, mihi non apparet.

Deus ordine causalitatis præuenit causas secundas in operando. Deus in omnibus primum mouens & causās.

Trinitas personarū à Paulo indicata hoc loco. Cur ordine cōtrario.

Quomodo distinguantur dona, ministeria, & operationes.

Alia distinctio.

Aliorum distinctio minus probabilis.

7 VNICVIQVE AVTEM DATVR MANIFESTATIO SPIRITVS AD VTILITATEM. Græcè πρὸς τὸ συμφέρον. Hilarius legit, *ad id quod vtile est.* Hieronymus, *ad id quod expedit.* Rectè noster interpres *ad vtilitatem.* Est enim Græcismus, qualis Rom. 2, τὸ χρηστὸν, *benignitas.* Continet hæc pars vtilem ac necessariam admonitionem. Sensus enim est: Cuicumque datur aliquod huiusmodi donorū, per quod manifestatur eum accepisse Spiritum-sanctū; non ei datur ad ostētationem, aut vanitatem, aut quæstum, nec omnino frustra: sed ad vtilitatem, scilicet ecclesiæ; id est, ad hoc datur, vt in cōmunem vsum populi fidelis, id quod accepit, conferat atque exerceat. Quam ob causam seruus ille piger, qui talento accepto nihil Domino suo superlucratus fuerat, tanquam inutilis mittitur in tenebras exteriores. Matth. 25. Sententiam consequenter explicat numerosa distributione donorum.

Charismata ad quē vsum data.

8 ALII QVIDEM PER SPIRITVM DATVR SERMO SAPIENTIÆ. Græcè, *Nam huic quidem per spiritum* &c. Ostendit non omnibus omnia, nec diuersis eadem dari dona, sed alijs alia tribui. Sic enim expedit toti corpori: vt dum membra mutuis egent officijs, mutuo charitatis inter se nexu contineantur. Quam rationem indicat ipse Paulus in sequentibus; vbi similitudinem adducit corporis & membrorum. Sermonem sapientiæ vocat gratiam, de ijs quæ ad doctrinam religionis ac pietatis spectant, disserendi ex causis supremis. Id quod apostolus se fecisse testatus est cap. 2, dicens:

Non omnibus omnia, sed alijs alia charismata tribuuntur.

Sermo sapientiæ quis dicatur.

dicens: *Sapiētiam loquimur inter perfectos.* Hoc autem fit, quando quis quasi detegit ac reuelat cælestis consilij mysteria, velut de redēptione generis humani per humilitatem passionis Christi filij Dei; deque vocatione gentium & reprobatione Iudæorum, &c. sicuti fecisse videmus apostolum in epistolis ad Romanos & Ephesios: Qua de re plura diximus ad locum memoratum capitis 2. Atque huiusmodi doctrinam idem apostolus cap. 3 huius epistolæ vocat βρῶμα cibum, nempe solidum, vt ait Heb. 5, *Perfectorum est solidus cibus.* Cùm autem sermo sapientiæ non detur sine sapientia; nec tamen sermo sapientiæ ad gratias gratum facientes pertineat; satis apparet (licet in commentario Thomas dissentiat) hanc sapientiam in illo gratiarum genere non esse ponendam: Itaque separari posse à charitate, quemadmodum & scientiam, de qua cap. 8, *Scientia inflat.* & cap. sequenti, *Si habuero omnem scientiam* &c. Nam & sapientiam eo loco significari in eo quod ait: *si nouerim omnia mysteria*, ibidem ostendemus. Quocirca non eodem modo hic accipitur sapientia, quo passim in scriptura veteris testamenti; vbi soli iusti ac Deum timentes vocantur sapientes, potissimùm in Psalmis, Prouerbijs, Sapientiæ libro & Ecclesiastico. Quanquam & illic sapientiam & scientiam charitatis exsortem interdum agnoscit scriptura: vt Ecclesiastici 20, *Sapientia absconsa & thesaurus inuisus; quæ vtilitas in vtrisque? Melior est qui celat insipientiam suam, quàm homo qui abscondit sapientiam suam.* & cap. 25, *Quam magnus qui inuenit sapientiam & scientiam! sed non est super timentem Dominum.* Hieronymus in commentario Matthæi, exponens illud cap. 23, *Mitto ad vos prophetas & sapientes & scribas*: sapientes interpretatur eos *qui nouerint quando debeant proferre sermonem.* Sed hoc potius ad virtutem prudentiæ pertinet: cuius est obseruare circumstantias agendi debitas in exercitio cuiusque charismatis & virtutis. Vnde prudentiæ defectus erat in ijs quos infrà reprehendit apostolus capit. 14, quod non in tempore, nec cum ædificatione ecclesię, donis acceptis vterentur.

Sapientia gratia gratis data, non gratum faciens.

Alia sapientia acceptio.

ALII AUTEM SERMO SCIENTIÆ SECUNDUM EUNDEM SPIRITUM. Sermo scientiæ gratia est differendi de rebus Christianæ religionis, ex ijs quæ sunt humanæ scientiæ vel experientiæ. Quod fit dum ad explicandam & illustrandam fidei nostrę doctrinam, adhibetur philosophia sæcularis, item exēpla, cōparationes, & qualiacunque argumenta à rebus humanis, ad captum rudium & carnaliū hominum accōmodata. Tale quid apud Corinthios se fecisse testatur apostolus, dicens cap. 3, *Tanquam paruulis in Christo, lac vobis potum dedi:* nomine lactis appellans eam doctrinam, quam dixi. Vt enim sapientiæ sermo seruiebat spiritualibus atque perfectis, ipso dicente, *Sapiētiam loquimur inter perfectos*; & iterum: *Spiritualibus spiritualia comparantes*, suprà cap. 2, ita sermo scientiæ congruebat animalibus & imperfectis. Nam vt eodem loco subiungit: *Animalis homo non percipit ea quæ sunt spiritus Dei.* ideoque, *Non potui*, inquit tertio capit. *vobis loqui quasi spiritualibus, sed quasi carnalibus.* Discrimen sapientiæ & scientiæ quod dedimus, ab August. traditur lib. 13 de Trinit. cap. 19, & lib. 14 cap. 1. ac de eo disputant Theologi in lib. 3 sent. dist. 35.

Sermo scientiæ quis dicatur.

Sapientia sermoque quibus seruiat, & quibus sermo scientia.

9 ALTERI FIDES IN EODEM SPIRITU. Quod dixit *per spiritum*, & *secundum eūdem spiritum*, id nunc dicit, *in eodem spiritu*: nihil diuersum (vt ab Oecum. diligenter annotatum est) his tribus præpositionibus significare volens, sed vnum & idem, scilicet habitudinem authoris ac principij, procedentis tamen ab alio. Quæritur autem, quomodo fidē numeret apostolus inter diuisiones gratiarum: cùm ea sit omnibus Christianis cōmunis ac necessaria. Thomas in commentario, glossam interlinealē secutus, fidem accipi dicit pro sermone fidei, id est pro gratia rectè & suasibiliter ea proponendi quæ fidei sunt. At hoc sufficienter in duobus proximè præcedentibus continetur. Nec verò fides pro sermone fidei vspiam alibi legitur. Et, si id vellet apostolus, non mutaret tenorē orationis: sed sicut dixit sermonem sapientiæ & scientię, ita diceret sermonē fidei. Quapropter idē doctor alteram addit expositionem, qua fides accipiatur pro certitudine fidei, quam quis excellenter habeat; velut ille de quo dicebat Christus, *Non inueni tantam fidem in Israel.* & illa cui dixit, *Mulier magna est fides tua.* Matth. 8 & 16. Verùm fides hoc modo sumpta pertinet ad gratias gratum facientes, ac per se laudem meretur: quēadmodum ex laudatione Christi manifestum est. Eadem ratione refellitur eorum commentarius, qui fidem interpretātur constantiā fidei profitendæ. Siquidem & illa per se laudabilis est. Igitur alij, pręsertim Græci, rectius eam intelligunt fidem, de qua proximo cap. *Si habuero omnem fidem, ita vt montes transferā, charitatem autem non habuero, nihil sum.* Nam sicut ibi dicit: *Si linguis hominum loquar, & angelorum*, &c. vt ostendat genera linguarum, de quibus hoc loco, nihil prodesse sine charitate, ita dicit: *Si habuero omnem fidem* &c. vt doceat fidem, de qua fuerat hic locutus, absque charitate nihil prodesse: volens idem quoque de cæteris huiusmodi donis intelligi. Est autem ea fides, non tam quo ad obedientiam assentiendi verbo Dei, intensa & perfecta, (sic enim accepta, voluntatis est, & per se laudem meretur, vti dictum est: nec proinde inter hoc genus charismatum, de quibus nunc agitur, numeranda veniret) quàm eiusmodi, quæ coniuncta sit cum singulari quadam illustratione intellectus; ac data in eum finem, vt quis per illam miracula operetur. Quā ideo Caietanus vocat fidem non credendorum, sed agendorum, id est, patrandorū miraculorum. Græci quoque fidem signorū & miraculorū appellant.

Quæ fides hoc loco intelligatur, diuersæ opiniones.

Vera sententia, intelligi fidem miraculorū.

Fides miraculorũ tantũ est gratia gratis data.

appellant. Et hæc fides, secundum se, tantum est gratia gratis data, hoc est, ad aliorũ vtilitatem propriè concessa; quemadmodum prophetia & discretio spirituũ: licet ordinariè nõ exsistat absque perfecto quodam liberæ volũtatis assensu ad ea quæ diuinitus sunt reuelata atque promissa. Qualem assensum exigit Dominus à suis discipulis, per quos erat operaturus miracula, dicẽs: *Habete fidem Dei*, Mar. 11. porrò cõuenienter hoc loco posuit apostolus fidem miraculorum, tanquam fundamentum gratiarum operandi miracula, quas cõsequẽter recenset. Nam quod Ambrosiaster fidem mediam collocat inter gratiã sanitatũ, & operationẽ virtutum; textũ secutus est viciosum.

Quam fidẽ Christus exigat à discipulis.

ALII GRATIA SANITATVM IN VNO SPIRITV. Græcè: *Alij verò charismata sanationum in eodem spiritu*. Tametsi Tertullianus lib. 5 contra Marcionem cap. 8, & Hilarius lib. 8 de Trinitate, legunt singulari numero *donum curationum*: nisi mendum est in Hilario. Nã lib. 2 eiusdem operis legitur pluratiuè *dona sanitatũ*. Charismata sanationum siue curationum (sic enim infrà vertit etiã noster interpres) vocat apostolus dona curandi lãguores & ægritudines corporales: siue id fiat impositione manuũ, quæ est *oratio super hominem*, Augustino teste lib. 3 de baptismo cõtra Donatistas c. 16. (Ita promittit Dominus Marci 16, *Super ægros manus imponent, & bene habebũt.*) Siue re quapiam corporali adhibita: quomodo legimus Christi discipulos ipso iubente multos ægros vnctione olei sanasse, Marci 6. Siue per solum signum crucis: quę cęrimonia fugãdi morbos, omnibus sæculis à sanctis in ecclesia viris vsurpata fuit. Pertinet hæc gratia sanationum ad operationes; vt & ea quæ sequitur.

Quæ dicatur gratia sanitatum. Manus impositio est oratio super hominem. Sanitates quibus modis cõferri solita.

ALII OPERATIO VIRTVTVM. Græcè *ἐνεργήματα δυνάμεων*, id est, *operationes*, siue vt Erasmus interpretatur, *efficaciæ potentiarum*. Hilario dicuntur *virtutum efficientia*. Significatur autem donum edendarum virtutum, hoc est, miraculorum: quę passim in scriptura noui testamenti virtutes appellantur, eo quod singulari virtute Dei supra naturam efficiãtur. Græci commentatores hanc partem à præcedenti ita distinguunt: quòd qui hoc dono præditi essent, etiam punire possent incredulos aut inobedientes: quomodo Petrus Ananiam & Sapphirã subita morte exstinxit, Act. 5. & Paulus Elymam magum excæcauit, Act. 13. quosdã etiam contumaces Satanæ tradidit, suprà cap. 5, & 1 Tim. 1. ad quæ facienda donum curationum non extendebatur. Sed quoniã hęc distinctio nec in scripturis, nec in vocabuli significatione fundamentũ habet; idcirco melius cũ plerisque Latinis ita distinguemus, vt hac parte significentur miracula maiora: per quę nimirum ea fiũt, quę naturali virtute fieri nullo modo possint. Eiusmodi miracula sunt, mortuos ad vitam reuocare, cæcos illuminare, claudis gressum, surdis auditum, mutis loquelam restituere, dæmones è corporibus obsessis eijcere, & quidquid his simile: quæ proinde virtutum seu potentiarum nomine *κατ' ἐξοχὴν* meritò designantur. Nam infirmorum curatio fit etiam arte humana, licet non æquè citò ac facilè.

Operatio virtutum quæ dicatur.

Virtutes mira... de...

ALII PROPHETIA. Prosper legit, *alij prophetatio*, lib. 1 de vocatione gentium c. 24. Sed qui ita vertit, vocis ambiguitatem vitauit. Nã prophetia vocari solet etiam ipsum respõsum seu dictum propheticum, vt 1 Tim. 1, *secũdum præcedentes in te prophetias*. Hic autem significatur eo nomine donum prophetandi, id est; futura prædicendi, vel scripturas, præsertim propheticas explicandi. Quod vtrumque generali nomine reuelationis arcanorum, comprehendi potest. De hoc charismate vide quæ diximus ad illud capitis superioris, *Omnis vir orans aut prophetans* &c. & quæ dicturi plenius ad illud cap. 14, *Magis autem vt prophetetis*.

Prophetia quæ dicatur hoc loco.

ALII DISCRETIO SPIRITVVM. *Discretio*, Græcè *διακρίσεις discretiones*. Significatur autem donum quo quis discernere & dijudicare possit, à quo spiritu proficiscantur ea quæ tãquam prophetica proferuntur in medium: vtrùm à diuino spiritu, an ab humano aut dæmoniaco. Hoc enim est quod plurali numero dixit *spirituum*. De huiusmodi dono Paulum loqui, satis liquet ex aliorum locorum collatione. Sic enim ait infrà cap. 14, *Prophetæ duo aut tres dicant: & cæteri dijudicent*. & 1 Thess. 5. *Spiritum nolite exstinguere: prophetias nolite spernere. Omnia probate: quod bonum est tenete*. Quod postremum ad discretionem spirituũ pertinet. Estque donum præfectis ecclesiæ in dijudicandis scripturarum sensibus, qui varij à varijs adferuntur, summoperè necessarium. Simile donum in somniorum dijudicatione B. Augustinus ascribit matri suæ S. Monicæ lib. 3 confess. cap. 11. Exstat apud Ioannem Gersonium tractatus lectu dignus, de distinctione verarum visionum à falsis; vbi signa quædã adfert, quibus internosci queant ac discerni.

Donum discretionis spirituum.

Discretio spirituũ præfectis ecclesiæ pernecessaria.

ALII GENERA LINGVARVM. Id est, donum loquendi varijs linguis. Quod quidem in ecclesia primitiua fuit admodum frequens: vt ex Actis apostolorum manifestum est.

Donum linguarũ & interpretationis earum.

ALII INTERPRETATIO SERMONVM. Græcè & Syriacè *linguarum*. Atque ita citat hunc locum Augustinus libro 12 contra Faustum capit. 8, & ante eum Tertullianus libro 5 contra Marcionem capit. 8. Sic etiam habet textus Ambros. iuxta codices priorum editionum, commentario respondenté. Cæterùm apud Hilarium lib. 8 de Trinit. referentem huius loci verba, legitur in nostris codicibus *interpretatio sermonum*. Sed ex declaratione quam postea subiungit, constat eum legisse *linguarum*. *Vel*, inquit, *in interpretatione linguarum (manifestatio spiritus est) ne ignoratione fides audientium periclitetur, cum linguam ignorantibus linguæ interpretator absoluat*. Eadẽ mutatę lectionis suspicio mihi est in loco Hiero. qu. 9 ad Hedib. Nec abs re putat Valla

nostrum

nostrum quoque interpretem vertisse *linguarum*, non *sermonum*. *Verùm*, inquit, *aliquis existimans non rectè bis scribi, linguarum; mutauit in, sermonum*. ac bene probat Græcam lectionẽ, ex eo quod dicitur in fine cap. *Nunquid omnes linguis loquuntur? nunquid omnes interpretantur*, videlicet linguas. Hoc enim præcesserat: non sermones. Necnon ex illis verbis capit. 14, *Maior est qui prophetat quàm qui loquitur linguis: nisi fortè interpretetur*, scilicet linguas, id est, ea quæ peregrinis linguis loquitur. Si tamen interpres vertit *sermonum*, sensus ex lectione Græca reddendus erit: quem dederunt Ambrosiaster & Sedulius. Quippe sciendum est, vti doctè Caietanus annotat, diuersa fuisse dona loquendi linguis, & eas interpretandi. Erant enim qui linguis loquebantur, nec tamen ea quæ dicerent, interpretari poterant: sed tantum in genere sciebant se diuina loqui, vtpote motos à Spiritu-sancto ad loquendum. Erant autem & alij qui donum haberent interpretandi ea quæ ab alijs peregrina lingua dicebantur. Vnde Paulus capit. 14 inter alia quibus hanc diuersitatem indicat, vult vt dum quis loquitur lingua, adsit quispiam qui interpretetur. *Si autem*, inquit, *non fuerit interpres; taceat in ecclesia*. Accedit igitur hoc donum interpretandi linguas ad donum linguarum, præstans ei vtilitatem: sicut discretio spirituum adhibenda erat prophetijs, vt sciretur quales essent, veræ an falsæ. Ex quo patet ordinis ratio, cur apostolus prophetiæ statim adiunxerit discretionem spirituum: & generibus linguarum, interpretationem earum. Successit autem huic interpretationis dono posterioribus ecclesiæ sæculis, officium eorum qui professores linguarum vocantur. Quantum sanè notitia ad intelligendas scripturas, quæ omnes, aut pænè omnes, partim Hebraicè, partim Græcè à primis suis authoribus conscriptæ sunt, perutilis est atque adeò necessaria.

Loquendi linguis & eas interpretandi dona diuersa.

Linguarum notitia ad interpretãdas scripturas necessaria.

11 HÆC AVTEM OMNIA OPERATVR VNVS ATQVE IDEM SPIRITVS. Articulus inculcatus in Græco, τὸ ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πνεῦμα, certum spiritum facit intelligi: vtique Spiritum sanctum, de quo toties suprà. Tacet autem hic reliquas duas in Deitate personas, & solum nominat Spiritum sanctum, qui in diuinis amor est: cui proinde bonitas, & ex ea fluens distributio donorum Dei congruenter appropriatur.

Spiritui-sancto cur donorum distributio appropriata.

DIVIDENS SINGVLIS PROVT VVLT. Græcè, *Diuidens priuatim vnicuique sicut vult*. Quod enim in Græco est ἰδίᾳ, ferè vertunt *priuatim*: tametsi *propriatim* melius diceretur, si sic vsus haberet. Nam priuatum publico opponitur. hæc autem dona conferenda sunt in vtilitatem publicam. Alij vertunt *seorsim*, *singulatim*, *peculiariter*. Sed noster interpres dicens *singulis*, videtur vna voce Latina complecti voluisse duas Græcas ἰδίᾳ ἑκάστῳ, *peculiariter vnicuique*. Quod si ex aduerbio ἰδίᾳ punctum subscriptum tollas, accentu in primam syllabam translato; facies plurale nomen ἴδια, *propria*. Quomodo Latinè legunt Hieronymus lib. 1 dialogi contra Pelagianos cap. 6, & Augustinus in epistola 57 ad Dardanum; & apud Augustinum author libri de Trinitate & vnitate Dei cap. 8. Iam quod addit apostolus, *prout vult*, referri quidem in Græco potest ad hominem: quia dicitur ἑκάστῳ, *vnicuique*: vt sit sensus: Spiritum sanctum diuidere vnicuique homini, prout quisque voluerit. Et ad hunc modum exponit Origenes in enarratione epistolæ ad Romanos, capit. 12. Verùm hic sensus manifestam continet falsitatem: & ipsius apostoli scopo repugnat ex diametro. Non enim ista dona de quibus apostolus huc vsque locutus est, diuiduntur hominibus prout illi volunt, vt ex consequentibus palàm est; sed prout ille voluerit, qui ea distribuit: vt quæ nullo modo dependeant ab hominum arbitrio, sed à sola voluntate ac beneplacito Dei. Id igitur est quod dicit apostolus, *prout vult*, scilicet ipse spiritus. Vnde ex hoc loco tam Græci quàm Latini patres aduersus Macedonij impietatem rectè docent Spiritum-sanctum non esse, sicut hæreticus ille dicebat, Patris & Filij ministrum: sed æqualiter cum vtroque Dominum ac Deum: vtpote qui non ex cuiusquam imperio, sed prout vult, id est, pro sua ipsius voluntate, quam cum Patre Filioque communem habet, diuina dona dispenset ac distribuat in homines. *Prout vult*, inquit Ambrosius lib. 2 de fide capit. 3, *hoc est, pro libero voluntatis arbitrio, non pro necessitatis obsequio*. Significat hoc ipsum & illa Christi sententia, Ioan. 3, *Spiritus vbi vult spirat*; & illud apostoli Hebr. 2, *& Spiritus-sancti distributionibus secundum suam voluntatem*: Sed & ideo Paulus addidit *prout vult*, ne quis rationem in particulari quæreret huiusmodi distributionis donorum: simul vt cohiberet improbum & inordinatum desiderium eorum qui cum charismata, euiusmodi iam enumerata sunt, vel omnino non haberent, vel non ea quæ vellent: propter hoc dolebant, & habentibus inuidebant: videlicet pluris æstimantes huius generis dona quàm oporteret; quum non essent de numero eorum quæ hominem Deo commendant gratumque faciunt. Denique phrasis ista, *prout vult*, spiritui attributa, nobis insinuat procedendi modum Spiritui-sancto proprium, qui est secundum actionem voluntatis. Quod ad dictionem & stylum attinet huius loci: *Totus hic sermo Pauli*, inquit Erasmus, *distributionibus, dictionum earundem iterationibus: idq; nunc in principio, nunc in medio, nunc in fine, membris, incisis, comparibus, similiter cadentibus ac desinentibus, periodisque floridus est*. Hæc obiter ex illo præstantis eloquij scriptore:

Charismata nõ pro volũtate hominũ sed Dei distribuuntur.

Spiritus-sanctus Deus ostenditur ex hoc loco.

Modus procedẽdi Spiritui-sancto proprius.

Eloquentia Pauli.

propter eos qui eloquentiam apostolo nostro detrahunt.

12 SICVT ENIM CORPVS VNVM EST, ET MEMBRA HABET MVLTA. Nunc adducta similitudine humani corporis & membrorum, quæ licet diuersas habeant facultates & officia, tamen vnitatem & concordiam inter se retinent in eodem corpore, ac mutuam præstant operam, eo quòd mutuis egeāt auxilijs: docet apostolus rem prorsus similiter habere in corpore Christi mystico, quod est ecclesia. Ex quo vult intelligi, nec eos qui plus acceperunt donorum spiritualium, insolescere debere, & alios despicere; nec eos qui minus habent, contristari & alijs inuidere: sed omnes sua dona conferre debere ad communem vtilitatem totius corporis. Imò incongruens id forè ostendit, si vnusquisque fidelis omnia habeat charismata: sicut absurdum foret in corpore naturali, omnia officia iisdem membris attributa esse. Vtitur apostolus eodem simili Rom. 12, licet non in eundem finem. Illic enim admonet, ne per ambitionem aliquid sibi arrogent vltra mensuram donorum quę acceperint: quod vocat *plus sapere quàm oportet sapere*. Hic autem hortatur, vt quisque donum quod accepit, in vsum communem expendat.

Cōparatio corporis mystici cū corpore naturali.

Incōgruū si in vnū omnia charismata cōferantur.

OMNIA AVTEM MEMBRA CORPORIS CVM SINT MVLTA, VNVM TAMEN CORPVS SVNT. Græca pænè omnia addunt, *vnius*. *Omnia verò membra corporis vnius, multa cùm sint, vnum sunt corpus*: id est, corpus naturaliter vnum constituunt. Hanc apostoli propositionem qua dicit omnia membra corporis esse vnum corpus, obseruat Hugo Victorinus, *propter quosdam nolentes concedere quod partes omnes alicuius totius simul iunctæ, recipiant nomen totius: cùm etiam dicatur in symbolo, Anima & caro sunt vnus homo*.

Partes omnes simul sumpta idem cum toto.

ITA ET CHRISTVS. Scilicet vnum est corpus, multa habens membra; quæ multa cùm sint, vnum tamen corpus sunt: non naturale sed analogicum; non politicum & sæculare, sed mysticum ac spirituale. Christus vocatur corpus, quatenus in Christo intelliguntur caput & membra, iuxta regulam scripturarum, quam primam inter alias ex Tychonio quodam tradit Augustinus libro 3 de doctrina Christiana capit. 30 & 31. Quæ regula docet scripturam interdum loqui de Christo & corpore eius quod est ecclesia, tanquam de vna persona: quia reuera, quemadmodum ait Augustinus lib. de vnitate ecclesiæ capit. 4, *Totus Christus caput & corpus est. Caput vnigenitus Dei filius, & corpus eius ecclesia: sponsus & sponsa, duo in carne vna.* Quo respicit illa glossatoris ad hunc locum annotatio: *Caput & corpus dicitur Christus, propter ineffabilem vnitatem capitis & membrorum*. Huius ergo totius corporis caput Christus est: membra omnes fideles, vnà cum Christo capite, corpus hoc mysticum constituentes.

Christus quo sensu corpus apostolo dicatur.

Regula Tychonij.

Totus Christus caput & corpus est.

13 ETENIM IN VNO SPIRITV OMNES NOS IN VNVM CORPVS BAPTIZATI SVMVS. Ita legimus ex Romana castigatione, & consensu Græcorum codicum, annuente versione Syriaca: licet in plerisque Latinis exemplaribus, sed hac in parte defectiuis, *corpus* non legatur expressum. Certè codex ms. Laudensis peruetustus expressit. Docet apostolus, quando & quomodo fideles facti sint vnum corpus: videlicet in baptismo, per quem insiti sunt Christo, & facti membra corporis illius, in quo Christus est caput. Etenim, inquit, per vnum & eundem Spiritum-sanctum, sanctificationis nostræ authorem, nos omnes fideles baptizati sumus in vnum corpus, id est, suscepto baptismi sacramento incorporati sumus ecclesiæ; ac veluti membra corpori coagmentata, vnum corpus effecti: licet alioqui genere & conditione diuersi. vnde sequitur.

Fideles quādo & quomodo facti vnū corpus.

SIVE IVDÆI, SIVE GENTILES. *Gentiles*, ἕλληνες, *Græci*. Quo tamen nomine gentiles in vniuersum comprehendere solet: eo quod Græcorum lingua per gentes latissimè pateret.

Græcorū nomine gentiles significati.

SIVE SERVI, SIVE LIBERI. Seruos anteposuit liberis, vt innueret in Christo nihil inter hos esse discriminis: secundum id quod ait de ijs qui sunt in Christo Iesu, Gal. 3, *Non est seruus neque liber*.

ET OMNES IN VNO SPIRITV POTATI SVMVS. *In vno spiritu*, Græcè, *in vnum spiritum*, sicut dixerat, *in vnum corpus*. Tametsi textus Ambros. astipulante Syriaco, & nonnullis manuscriptis Latinis, sic habet, *Et omnes vnum spiritum potauimus*. Quod & legitur apud Augustinum lib. 21 contra Faustum capit. 8. Idipsum etiam veteres exhibent concordantiæ. Sic & Erasmus vertit quod in Græco est: nisi quod loco *potauimus*, reddit *hausimus*. Cæterùm Oecumenius vno veteri codice suffragante, locum hunc ita legit: καὶ πάντες ἓν πόμα ἐποτίσθημεν εἰς ἓν πνεῦμα, hoc est, *& omnes vnam potionem potauimus in vnum spiritum*. Videtur enim apostolus, vti Theophylactus annotat, loqui de poculo mensæ Dominicæ, ex quo bibentes hauriunt gratiam Spiritus-sancti; sicut in priori parte meminit baptismi, per quem fideles spiritum sanctificationis accipiunt: vt mens apostoli sit: omnes fideles, velut vnius corporis membra, quemadmodum regenerationem habent communem per baptismum: ita nutritionem quoque communem habere per eucharistiæ sacramentum. Ex altera autem specie relinquit alteram intelligendam, id est, ex potu cibum. Sic enim è diuerso superius capit. 10, mystici corporis vnitatem commendauit ex vnius panis participatione, dicens: *Vnum corpus multi sumus, omnes qui de vno pane participamus*. Qui locus adiuuat huius loci intellectum: & suadet vt de

Sumentes eucharistiā hauriunt gratiam Spiritus-sancti.

eucharistia accipiatur. Itaque sensus esse videtur: Et omnes nos vno eodemque sanguinis Dominici poculo ad hauriendum eũdem spiritum, animas nostras sanctificantem, potati atque rigati sumus. Hanc expositionem de potu sacramentali adfert etiã Aquinas secũdo loco. Liranus eam solã ex illo asscripsit. Tradit eandem Caietanus. Nec improbant sectarij: quippe qui ex ea consequens esse putant, calicem Dominici sanguinis omnibus fidelibus esse porrigendum. Quod nequaquã consequens est. Non enim dicit Paulus quid necessariò fieri debeat, sed quid factum sit suo tempore: licet etiam tunc (quod dubitari non potest) exceptionem in quibusdam ipsa necessitas fecerit. Et tamen verum est etiam nunc omnes fideles suo quodam modo potionem hãc sacram potare: quomodo omnes dicuntur offerre. nempe per ministerium sacerdotis, cui in persona totius ecclesiæ sacrificanti atque sumenti, fide & deuotione consentiunt: maximè, si & ipsi de sacrificio partem aliquam sacramentaliter accipiant: Vt & hoc addam, quod corpus Domini non sumitur sine sanguine: cum sub vtralibet specie totus sit Christus. Verùm iustiùs nos aduersus Sacramentarios vrgemus vnam & eandem potionem quam potamus omnes: quæ profectò non est vna & eadem, si quod bibitur, nõ est reuera sanguis Dominicus, sed vinũ quod prius erat: sicut aduersus eosdem argumentabamur ex illis verbis capitis 10, *Omnes qui de vno pane participamus*. Porrò si cui magis placet hunc locum, iuxta lectionem communiorem interpretari de haustu seu potatione donorum Spiritus-sancti: quæ in scriptura fluminibus & aquis comparantur, vt Isa. 12, Ezech. 47, Ioan 7, non repugnamus. Est enim multorum hic commentarius: tametsi priorem arbitror esse magis germanum.

Non hinc consequẽs calicem esse laicis necessarium.

Quomodo omnes fideles sumãt sanguinem Domini.

Veritas sanguinis Christi in eucharistia ex hoc loco probatur.

14 NAM ET CORPVS NON EST VNVM MEMBRVM, SED MVLTA. Accedit ad declarandam similitudinem ab humano corpore sumptam: vt eam postea suo applicet instituto. Etenim, inquit, non esset corpus, nisi multis ac diuersis constaret membris. Nam de corpore organico sermo est: cuius partes sunt instrumenta, diuersis vsibus attributa.

Corpus organicum multis cõstans membris.

15 SI DIXERIT PES: QVONIAM NON SVM MANVS, NON SVM DE CORPORE: NVM IDEO NON EST DE CORPORE? Quasi dicat, minimè. Nam integritas & perfectio corporis organici, non solum requirit membra, per quæ fiant opera, vt sunt manus: sed etiam quibus ipsum corpus loco moueatur, vt sunt pedes. Sic igitur in corpore mystico, si quispiam inferiori ministerio velut contemptibili deputatus, tanquam pes in corpore, qui calcat terram, & pondus sustinet totius corporis; conqueratur se non esse membrum corporis, id est, nullo loco esse in ecclesia, propterea quod non sit manus, id est, honoratiori cuipiam officio destinatus: iniqua prorsus & falsa erit eiusmodi querimonia. Sicut enim pes æquè vt manus, membrum est corporis, tametsi loco & officio impar: ita in corpore mystico se res habet de membris ad imparia deputatis officia; siquidem & illius perfectio varietatem hanc membrorum exigit. Insinuat apostolus istiusmodi querelas fuisse inter Corinthios, propter donorũ & ministeriorum disparitatem. Erasmus hanc partem ita vertit: *Si dicat pes: non sum manus, non sum de corpore* &c. Sentit enim ὅτι, *quoniam*, esse παρέλκον iuxta Hebraicum idioma; relinquens interim subaudiendam notam illationis, ideoque non sum de corpore. Similiter vertit partem sequentem. At plerique *quoniam* accipiunt caussaliter: vt illarius particulæ supplemento non sit opus. Sunt etiam qui vtramque partem legant absq; interrogatione. Quod quidem Græca facilè permittunt: verùm si interrogatiuè legas, acrior est oratio. Quam prætetea ab hoc loco & deinceps per multos versus ornat elegans personarum fictio in membris, eò gratior quod ad membra mystica, quæ personæ sunt, adhibeatur.

Pes & manus in corpore mystico.

Corporis perfectio varietatẽ exigit membrorum.

Elegans in membris prosopopœia.

16 ET SI DIXERIT AVRIS; QVONIAM NON SVM OCVLVS, NON SVM DE CORPORE: NVM IDEO NON EST DE CORPORE? Per aurem & oculum quæ sunt sensuum instrumenta, possunt intelligi, qui in ecclesia vacant actionibus vitæ contemplatiuæ. Quo in genere doctores sunt vt oculi, discipuli vt aures: quemadmodum explicat Thomas: volens etiam per manus & pedes significari eos qui vitæ actiuæ dediti sunt; in qua prelati sunt vt manus, subditi vt pedes. Paulò tamen aliter Gregorius interpretatur hæc membra lib. 28 moralium cap. 6. *Quid enim*, inquit, *sancta ecclesia, nisi superni sui capitis corpus est? In qua alius alta videndo, oculus; alius recta operando, manus; alius ad iniuncta discurrendo, pes; alius præceptorum vocem intelligendo, auris; alius malorum fœtorem, bonorumq́; fragrantiam discernendo, naris est.* Hæc ille. Quanquam alijs placet, apostolum per hæc membra quæ expressit, similiter relicto iudicio de alijs; tantum in genere voluisse significare membrorum corporis Christi varietatem secundum charismata, ministeria & operationes.

Auris & oculus in corpore mystico.

17 SI TOTVM CORPVS OCVLVS: VBI AVDITVS? Sensum pro instrumento sentiendi posuit, auditum pro aure. Similiter in eo quod sequitur.

SI TOTVM AVDITVS: VBI ODORATVS? Id est, si totum auris, vbi nares? Sic igitur & in corpore mystico, si omnia membra supremas ac velut honorabiliores haberẽt functiones; nulla essent quæ exercerentur in mediocribus aut minoribus; vt, si omnes magistri, nulli essent discipuli: si omnes vacarent contemplationi, non essent qui insisterent actioni. Itaque periret corporis organici ratio tam naturalis quàm mystici, requirentis diuersitatem membrorum pro varietate officiorum.

18 NVNC AVTEM POSVIT DEVS MEMBRA, VNVMQVODQVE EORVM IN CORPORE SICVT

VOLVIT. *Nunc autem*, in his & similibus locis quam vim habeat, dixi Rom. 3 ver. 21, amplius dicturus ad illud Heb. 11, *Nunc autem meliorem appetunt. Vnumquodque eorum*, Græcè *ἓν ἕκαστον αὐτῶν*. Augustinus legit, *singulum quodque eorum*. Erasmus vertit *vnumquodque singulatim*. Et sensus est: At verò Deus humanum corpus sic instituit, vt esset compositum ex varijs membris situ & officio distinctis. Vbi nota morem loquendi fidelium. Nam ethnicus quispiam orator aut philosophus hæc omnia referret in naturam, vti facit Cicero lib. 1 officiorum, de hac ipsa disserens aptissima membrorum humani corporis cõpositione. At scriptura nos docet, omnia quæ vocantur naturæ opera, Deo opifici & authori asscribere: vt in omnibus Deus laudetur, à quo est ipsa natura, totaque eius operatio. Quod & Thomas obseruat dicens: *Nam etsi membrorum distinctio sit opus naturæ: hoc tamen agit natura, vt instrumentum diuinæ prouidentiæ*. Ad eundem modum & infrà cap. 15 loquitur apostolus de semine iacto in terram: *Deus*, inquit, *dat illi corpus sicut voluit. & vnicuique seminum propriũ corpus*. Addit autem vtrobique, *sicut voluit:* vt doceat Deum non necessariò agere, sicut agit natura; ad quam solam infideles respiciũt; sed libera prorsus voluntate, in qua sit omnium agendorum ratio. Iam quod de corpore naturali dicitur, id similiter intellige de corpore mystico: quod instar corporis naturalis, Deus instructum ac distinctum esse voluit varietate membrorum atq; donorum. Simul animaduerte Paulum nunc de Deo loqui quoad naturalia; quomodo paulo ante de Spiritu-sancto quoad gratuita: nempe quòd membra in corpore ordinauit, & officia distribuit, sicut voluit. Quæ similitudo sermonis haud obscurè significat Spiritum-sanctum esse Deum.

Paulus in Deum refert humani corporis compositionẽ: ethnicus in naturã.

Deus agit liberè, natura necessariò.

Spiritum sanctum esse Deũ.

19 QVOD SI ESSENT OMNIA VNVM MEMBRVM; VBI CORPVS? Intellige corpus organicum, vt suprà: quale oportet esse corpus humanum, quod non cõsistit sine membrorum, tanquam instrumentorum, varietate. Sic ergo neque ecclesia rationem corporis haberet, si omnium fidelium par esset dignitas, eademque functio.

20 NVNC AVTEM MVLTA QVIDEM MEMBRA, VNVM AVTEM CORPVS. Atqui, inquit, ita res habet ex institutione & voluntate diuina, vt in homine multa sint membra, quæ vnum corpus constituant. Sic igitur & in ecclesia.

21 NON POTEST AVTEM OCVLVS DICERE MANVI: OPERA TVA NON INDIGEO. Docet in corpore sic institutam esse mẽbrorũ diuersitatẽ, vt mutuis egeant officijs ac ministerijs. Ex quo vult intelligi, rem similiter habere in membris corporis mystici. Quæ res præcipuè facit ad retinendam vnitatẽ & fouendã charitatem membrorũ inter se. Nominat autem duo membra præstantissima, oculũ & caput; quæ dicit indigere opera mediorum & infimorum, scilicet manuum & pedum: ne qui maiora dona acceperunt, ideoque sublimiore loco in ecclesia constituti sunt, inferiores præ se contemnant; sed modestè se gerant, scientes etiam horum operam sibi totique corpori esse necessariam. Sicut enim in corpore, exempli gratia, non solum manus indiget directione oculi vt operetur; sed & vicissim oculus indiget protectione manus ne lædatur, & lotione vel abstersione, vt mundetur: ita in ecclesia, non solùm qui actioni incumbunt, & per manus appositè significantur, dirigi debent ab ijs qui tanquam oculi vacant contemplationi: sed & hi vicissim egent illorum opera, ad huius vitæ necessitates.

Membra diuersa mutuo egent auxilijs: etiã in ecclesia.

AVT ITERVM CAPVT PEDIBVS: NON ESTIS MIHI NECESSARII. Nec, inquit, è diuerso caput dicere potest pedibus, opera vestra non indigeo. Repetit enim eandem locutionem. *χρείαν ὑμῶν οὐκ ἔχω*. *Non est mihi opus vobis*. Caput inter membra corporis supremum obtinet locum, pedes infimum: Et tamen caput pedibus indiget, vt vnà cum reliquo corpore moueatur è loco in locum: qui motus corpori propter multa necessarius est; tam vt euitet noxia, quàm vt commoda prosequatur. Palàm est autem hoc ita de capite & pedibus ab apostolo dici, vt aptari possit corpori mystico quod est ecclesia. Est igitur in ecclesia caput aliquod, quod pedibus, id est, subditis dicere non possit, *Non estis mihi necessarij*. Hoc autem caput Christus vtique non est: qui cùm & Deus sit, & secundum hominem perfectè beatus; dicere potest omnibus ecclesiæ suæ membris, magnis & paruis, & ipsis angelis, *Non estis mihi necessarij*; ministerio vestro mihi non est opus. Nam & ad ecclesiam regẽdam, & ad sanctificandam, quicquid per ministros facit, siue in prædicatione verbi Dei, siue in sacramentorum administratione; id totum sine illis per seipsum facere potest. Ergo fatendum est, aliquod aliud esse in ecclesia caput, pedum ministerio indigens ad totius corporis regimen, tanquam ad motum spiritualem. Id autem non aliud est quàm caput Christo vicarium, quod Petro successit, id est, Romanus pontifex. Habemus igitur ex hoc loco contra nostri temporis acephalos, id est, sectarios omnes, quoddam ecclesiæ caput, quod non est Christus, nec alius quàm Christi vicarius ac minister; qui hodie Paulus quintus est. Nam Christum quidem esse ecclesiæ caput, idem apostolus alibi clarissimè docet, vt Ephes. 1 & 5, & Coloss. 1. Nec idcirco monstrosum est ecclesiæ corpus, quod habeat duo capita, alterum primarium, alterum secundarium: nihilo certè magis quàm politicum corpus debeat monstrosum videri, in quo princeps 'unum constituit vicarium cum potestate principali. Non enim humano corpori debet per omnia quadrare corpus metaphoricum: sed in his dumtaxat, propter quæ desumpta est inde translatio vel

Quomodo caput egeat pedibus in corpore mystico.

Caput ecclesiæ pedibus indigens, est Rom. Pontifex.

Caput ecclesiæ Christus.

Nec ideo monstrosum ecclesiæ corpus.

compa-

comparatio. Quænam autem hic ea fuit, satis edocet contextus apostolicus. Nam alioqui nec plures manus quàm duas; itidem nec plures pedes, oculos, aures agnosci in ecclesia oporteret: ne, quod verentur hæretici, monstrosum fiat ecclesiæ corpus.

Refellitur effugium aduersariorum.

At dicet aliquis, vnumquemque episcopum esse caput suæ ecclesiæ, atque in ijs impleri hanc analogiam capitis, quam considerauit apostolus. Respondeo non in ijs tantum. Sicut enim vnaquæque ecclesia particularis habet suum caput, quod non potest dicere pedibus, *Non estis mihi necessarij:* sic tota & vniuersalis ecclesia debet intelligi suum quoddam habere caput ex apostoli sententia, quod pedum ministerio indigeat.

Loquitur apostolus de ecclesia vniuersali.

Nam planum est apostolum loqui de ecclesia vniuersali, tanquam de vno corpore. Dicit enim Christum nobiscum esse vnum corpus; Dicit omnes fideles siue Iudæos siue gentiles, siue seruos siue liberos, in vnum corpus baptizatos esse; Dicit Deum in hoc vno corpore, quod est ecclesia, posuisse apostolos, prophetas, doctores &c. Hæc autem omnia de vniuersali ecclesia ab eo dici, manifestum est. Neque enim de vna aliqua particulari ecclesia veritatem habent, aut habuerunt aliquando. Quare & quod de capite dicitur indigente pedum ministerio; ad vniuersalem ecclesiam, ex eiusdem apostoli mente, coaptandum est. Nam plures quidem ecclesiæ, quatenus singulæ suum habent caput, plura sunt corpora, non vnum: quæ proinde vt in vnum corpus redigantur, ad vnum aliquod caput omnes reuocandæ sunt, in quo locum habeat hæc doctrina Pauli; si eam constare volumus: scilicet vt dicere non possit pedibus, *Non estis mihi necessarij.*

Sectariorum amonarchia.

Quanquam nec particularibus ecclesijs singulis suum caput attribui volunt huius sæculi nouatores: sed eas regi debere dicunt à consistorio quod vocant, id est, concilio ac cœtu seniorum: scilicet vt in sua amonarchia vbique sibi constent.

22 SED MVLTO MAGIS QVÆ VIDENTVR MEMBRA CORPORIS INFIRMIORA ESSE, NECESSARIORA SVNT. Græcè *ἀναγκαῖά ἐστι*, *necessaria sunt.* Nec certè Latinum est *necessariora. Necessaria* legunt Latini veteres, Ambrosius lib. de Noe & arca cap. 8, & Augustinus lib. 21 contra Faustum cap. 8, & lib. 29 capit. 4 rursumque lib. 4 contra Iulianum capit. 16. Item Beda, Lombardus, Heruæus, & veteres concordantiæ. Sensus tamen idem est.

Membra infirmiora plerumque magis necessaria.

Nam aduerbium *magis* initio sententiæ positum respicit nomen *necessaria*, faciens ipsum comparatiuè sumi: vt sensus sit, ea membra corporis quæ videntur infirmiora, multo magis esse necessaria, quam pleraque robustiora. Quidam putant apostolum tantum positiuè loqui: nec aliud velle quàm quòd ea membra quæ infirmiora sunt, necessaria sint: vt illud, *multo magis* sit corrigentis, non comparantis: hoc nimirum sensu, Nec oculus nec caput dicere potest alijs membris: non estis mihi necessaria: quin potius, ea quæ putantur infirmiora; necessitate & vsu commendantur, eoque minimè contemnenda sunt. Ita videntur intellexisse Chrysostomus & Theophylactus. Verùm pro priori sensu, qui ferè est Latinorum, atque etiam Theodoriti & Oecumenij, faciunt sequentia. Nam in duabus proximis pericopis, manifesta est comparatio honoris & honestatis membrorum quorundam ad alia. Sic igitur & hic necessitatis. Sunt autem huiusmodi membra, cerebrum, venter, hepar, splen, vesica; quæ licet inualida sint, facileque lædantur: ad vitam tamen corporis totius, præ multis alijs sunt necessaria. Nonnulli his annumerant oculum: sed non iuxta mentem apostoli, qui oculum vbique ponit inter ea membra, quæ maximi fiunt. Quem etiam constat ad vitam hominis non esse necessarium, sed ad operationes tantum.

Qui membra ecclesiæ infirmiora, magisque necessaria.

Iam autem in corpore ecclesiæ membra infirmiora magisque necessaria, possunt intelligi senes, qui etsi per ætatem debiles, adeò tamen necessarij sunt, vt eorum instructione & consilijs ecclesia carere non possit.

23 ET QVÆ PVTAMVS IGNOBILIORA MEMBRA ESSE CORPORIS, HIS HONOREM ABVNDANTIOREM CIRCVMDAMVS. Græcè, *ἀτιμότερα εἶναι τοῦ σώματος*, id est, *inhonoratiora esse corporis.* Nam *membra*, hic in Græco non exprimitur: vt nec apud Augustinum scribentem contra Faustum, vbi legit *viliora.* Porrò *circumdamus*, Græcè *περιτίθεμεν*, *circumponimus:* dum videlicet ea membra diligenti cura contegimus: quod vocat honorem abundantiorem illis circumponere.

Quæ membra corporis ignobiliora.

Huiusmodi membra sunt pedes, & quæ seruiunt egestioni. Nam pedes quidem, quamuis infimo loco positos, & propter hoc inhonoratos, tegumento calceorum diligenter aduersus frigora viarumque asperitates munimus. Alias autem partes necessariò tegimus, ne sensus hominum offendant. Imò qui student ornando corpori, solent eas splendidiore cultu vestire & circumtegere.

Qui membra ecclesiæ ignobiliora.

Hac parte possunt intelligi in ecclesia serui & pauperes: qui etsi viles & contemptibiles habeantur; sæpè tamen si cum dominis & diuitibus conferantur, plus habent in se virtutis & gratiæ diuinæ, propter quod à fidelibus honorari debeant. Vnde Iacobus epistolæ suæ capit. 2, *Nonne Deus elegit pauperes in hoc mundo, diuites in fide? vos autem inhonorastis pauperem. Nonne diuites per potentiam opprimunt vos?* &c. Annotant Græci, Paulum non dixisse, quæ sunt infirmiora vel ignobiliora corporis membra: sed, quæ talia videntur aut putantur; eo quod plerumque quos infirmiores & viliores inter ecclesiæ membra reputamus, coram Deo meliores sint. Cur autem in parte sequenti non dicat apostolus, videntur, sed absolutè pronunciet; ipsa eius intelligentia docebit.

ET QVÆ INHONESTA SVNT NOSTRA, ABVNDANTIOREM HONESTATEM HABENT. Alij transferunt ex Græco: *Et indecora nostri decorem abundantiorem habent.* Iulianus Pelagianus ita citabat: *Et quæ verecunda sunt nostra, maiorem honestatem habent.* Verùm Augustinus lib. 4 aduersus eũ scripto bene probat ex Græco ἀσχήμονα melius verti *inhonesta:* nec aliter vertere debuisse eum interpretem, qui εὐσχήμονα *honesta*, & εὐσχημοσύνην *honestatem* transtulerat. Sensus autem est: Ea membra quæ in corpore nostro inhonesta ac turpia sunt, habent ex arte & studio humano ascititiam quandam honestatem præ alijs membris: quia ab hominibus studiosè teguntur, non sine ornatu, etiam vano & superfluo; quod satis probat experientia. Nam hac parte secundum omnes expositores intelligũtur membra genitalia: quæ vel ipso nomine, quo tanquam proprio, pudenda ab omnibus vocari solent, turpia & inhonesta esse comprobantur. Nihil enim pudendum nisi quod inhonestum & turpe est. Cur autem ea Paulus inhonesta appellet, hanc adfert rationem Augustinus lib. 29 contra Faustum capit. 4, *quia non habent eam speciem decoris, quam mẽbra quæ in promptu locata sunt.* Verùm id corrigit, ac veriorem rationem adfert lib. 2 retractationum cap. 7. *Sed*, inquit, *probabilior in alijs postea scriptis nominis reddita ratio est, cur ea dixerit etiam apostolus inhonesta: propter legem scilicet in membris repugnantem legi mentis, quæ de peccato accidit, non de prima nostræ institutione naturæ.* Sic ille: respiciens nimirum ad hæc & similia loca librorum suorũ quos postea scripsit, vt lib. 14 de ciuitate Dei capit. 26. lib. de peccato originali cap. 34. lib. 1. de nuptijs & concupiscentia cap. 6, & lib. 2 capit. 9. Denique contra Iulianum loco superius citato, vbi post alia sic ait: *Quæ igitur Deus honesta fecerat, dixit apostolus inhonesta. Causam requiro. Si hoc non peccato factum est, vnde factũ est? Quis honesta Dei opera dehonestauit, vt ea inhonesta sanctus apostolus diceret? vtrùm habitudo, in qua est solertia creantis; an libido in qua est pœna peccantis? Nam etiam nunc, quod Deus ibi facit, honestum est; quod origo contrahit, inhonestum. Et tamen contributum est diuinitus sensui naturali, vt quod dehonestauit concupiscentia, contegat verecundia.* Sic ille. Patet ex his inter ignobilia siue inhonorata membra, & ea quæ inhonesta vocat apostolus, id esse discriminis; quod illa remouentur ab aspectu hominum propter sordes sensibus ingratas & molestas, quibus egerendis deseruiunt: ista verò propter pudendam turpitudinem; propter quam etiam dictum est supra cap. 6, quod *qui fornicatur, in corpus suum peccat.* Per membra inhonesta possunt intelligi in ecclesia, vel homines coniugati, propter pudendam libidinem, sine qua non potest actus cõiugalis exerceri, (qui tamen non ideo contemnendi sunt; sed suo loco & ordine honorandi, tãquam à Deo coniuncti ad opus humano generi necessarium) vel qui propter crimen aliquod à se cõmissum, infames sunt aut infamia digni. Nam cæteri fideles magis esse debent sollicitі pro conseruando vel redintegrando talium honore & tegendo vel abolendo dedecore, præsertim apud eos qui foris sunt, ne malè audiat religio Christiana; quàm pro sanctis qui huiusmodi sollicitudine fratrum non egent. Atque hoc significatur per id quod sequitur.

Quæ mẽbra corporis inhonesta.

Cur inhonesta vocentur, ratio quædam ex Augustino.

Alia eiusdem Augustini ratio melior.

Discrimẽ inter mẽbra ignobilia & inhonesta.

Quæ mẽbra ecclesiæ inhonesta.

24 HONESTA AVTEM NOSTRA NVLLIVS EGENT. Græcè, *non opus habent*, scilicet honestate forinsecus adhibita per tegumentum, vt facies, os, oculi, manus: quia nihil habent turpitudinis, propter quod abscondi debeant & contegi. Obserua lector ex superioribus tres membrorum differentias: primam firmorum & infirmorum: secundam nobilium & ignobilium: tertiam honestorum & inhonestorum.

Tres apud apostolũ membrorum differentiæ.

SED DEVS TEMPERAVIT CORPVS. *Temperauit*, Græcè συνεκέρασε, *contemperauit*, vel, vt vertit interpres Theophylacti, *commiscuit*, id est, ex tanta membrorum varietate vnum fecit. Ita quidem Græci exponunt: tanquam diceret apostolus; Ordinatissimè corpus ex membris composuit, velut temperatura quadam, vt sibi mutuo sint auxilio. Alij verò, temperauit corpus, inquiunt, membris indignioribus addendo supplementum seu compensationem quandam externi honoris. Cui commentario fauet quod sequitur.

Corpus quo sensu temperatũ à Deo.

EI, CVI DEERAT, ABVNDANTIOREM TRIBVENDO HONOREM. *Tribuendo*, Græcè δοὺς, *dans, tribuens.* Et sensus est: Ei membro quod secundum se caret honore, qualia sunt, quæ iam dixit ignobilia & inhonesta; aliunde maiorem procurans honorem, scilicet eum de quo locutus est versu præcedente. Vbi nota apostolum nunc ascribere Deo, quod ante dixerat nos facere. Faciũt enim homines quodam instinctu naturæ, cuius Deus author est. Nam & Deus ipse legitur primis parentibus ad tegendam eorum nuditatem, vtique inhonestam & erubescendam, fecisse tunicas pelliceas, eosque induisse. Gen. 3.

Instinctus naturæ à Deo.

25 VT NON SIT SCHISMA IN CORPORE. *Schisma*, id est, *dissidium, scissura* apud Augustinum. Persistit enim apostolus in prosopopœia membrorum, secundum quam esset tumultus ac dissidium in corpore, si membra per se honoris expertia, & tamen reliquo corpori subseruientia, nullum honoris supplementum acciperent ab alijs membris. Eodem igitur modo & mysticum corpus contemperauit Deus: dum ordinauit & voluit vt aliorum membrorum ignobilitas aut dedecus ab alijs, honore quodam attributo, tegeretur. Quæ res multum facit ad vnitatem conseruandam, & schismatum occasiones auertendas. Non enim aliter imperfectiora membra in compage corporis mystici contineri possent.

Mutuus honor facit ad vnitatem ecclesiæ conseruandam.

SED IDIPSVM PRO INVICEM SOLLICITA SINT MEMBRA. Mendosi sunt codices, in

quibus

quibus habetur: *Sed in idipsum*. Græca legunt, *ἀλλὰ τὸ αὐτό, sed idipsum:* vt est in optimis quibusque manuscriptis. Pro quo legit Augustinus: *sed idem ipsum*. Addendæ præpositionis occasio fuit ex eo quod dicitur, *sollicita sint.* Atqui in Græco verbum est *μεριμνῶσι*: quod æquè reddas vno verbo Latino, *curent*. Idipsum igitur curare, est in commune cõsulere: quod fit dum membra alia pro alijs sollicitudinem gerunt, supplendo quod cuique deest, tegendo, fouendo, remedia adhibendo, &c. Cuius sollicitudinis instinctum naturalem membris indidit Deus: vt non sit in corpore schisma, per quod, vnitate amissa, corpus esse desinat. Sic igitur & in corpore mystico fieri oportet.

Membra idipsum curare, quid sit.

26 Et si qvid patitvr vnvm membrvm, compativntvr omnia membra. *Et si quid*, Græcè, *καὶ εἴτε. Et siue*, quemadmodum & Augustinus legit: eámque lectionem postulat alterum colon huic respondens; *siue gloriatur* &c. Notandum etiam, in Græcis Complutensibus & regijs, pro *συμπάσχει compatiuntur*, legi subiunctiuum *συμπάσχῃ compatiantur:* ac similiter in parte sequenti pro *συγχαίρει congaudent*, legi *συγχαίρῃ congaudeant.* Atque eo modo Latinè scriptum vidimus in illo miræ vetustatis codice Laudensi: cuius & aliàs memini. Quam lectionem ipse Pauli contextus exigere videtur. Pręcedit enim, *vt non sit schisma in corpore*. vnde sequentia dependent, efferenda eodem modo subiunctiuo: licet alij hunc versum à præcedenti separent, illatiuè exponentes; Itaque si patitur vnum membrum, *compatiuntur* &c. Portò quod dicit apostolus, in corpore naturali manifestum est: eámque rem exemplo pulcrè declarat Augustinus in enarratione psal. 130. *Nunquid*, inquiens, *quia in corpore pes quasi longè videtur ab oculis, quando fortè pes spinam calcauerit, deserunt oculi? & non, sicut videmus, totum corpus contrahitur, & sedet homo curuatus spina dorsi, vt quæratur spina quæ hæsit in plãta? Omnia membra quicquid possunt faciunt, vt de infimo & exiguo loco spina quæ inhæserat, educatur.* Hæc ibi. Sanè videmus etiam in bestijs, aliquo membro malè affecto, statim cætera non solum moueri naturali sollicitudine pro medela & salute illius membri: verum etiam communem inde passionem ac dolorem contrahere; sic vt vno membro dolente totum corpus ægrè sese habeat. Quam affectionem Græci *συμπάθειαν* vocant: nos condolentiam appellare possumus. Ad hunc modum & in corpore mystico singulorum membrorum passiones & infirmitates, per affectum charitatis & misericordiæ, debent omnibus esse communes. Quod quidem in seipso præstitit apostolus, secundum illud quod ait in epistola secunda cap. 11. *Quis infirmatur & ego non infirmor?* Nam & hæc ipsa passionis per charitatem communio facit ad leuamen membri patientis. Vnde Augustinus epistola 133 ad Italicam scripta: *Nescio quo modo minus fit*, inquit, *quod patitur vnum membrum, si compatiuntur alia membra. Nec ipsa mali releuatio fit per communionem cladis, sed per solatium charitatis*. Ex hoc loco, vbi docet apostolus eiusdem corporis membra inuicem esse sollicita, & vno patiente cætera compati: bene colligunt catholici doctores, sanctorum animas cum Christo regnantes, suis orationibus nos adiuuare; & nos itidem nostris suffragijs animas quæ sunt in pœnis purgatorijs adiuuare debere: vt qui tam cum illis quàm cum his sub vno capite Christo simus eiusdem corporis, id est ecclesię membra. Compatiuntur autem beati nostris malis, nõ doloris affectu, sed amoris: quatenus ex charitate student à nobis, vt communibus membris, etsi longè infrà se positis, auertere & profligare mala quæ patimur.

Elegans exemplũ mutuæ compassionis mẽbrorum.

Sympathia mẽbrorum etiam in bestijs.

Membrorum ecclesiæ sympathia.

Beatorũ animas pro nobis orare: nosq; pro defunctis orare debere, ex hoc loco docetur.

Sive gloriatvr vnvm membrvm, congavdent omnia membra. *Gloriatur*, Græcè *δοξάζεται*, *glorificatur:* Sicque legit commentator Ambros. necnon Augustinus passim, vt lib. 21 contra Faustum cap. 8, tractatu 3 in primam epistolam Ioannis, & lib. de continentia cap. 10. Cyprianus autem epistola 12 & 52 ita legit: *Et si lætatur vnum membrum, collætantur & cætera membra.* Item Sedulius: *siue lætatur*. Noster interpres si vertit *gloriatur*, vsus est eo verbo passiuè, pro eo quod est gloria afficitur, sicut interdum vsurpat verbum, *operatur*; de quo vide quæ dicemus ad illud Galat. 5, *Fides quæ per charitatem operatur*. Certè Thomas in hunc sensum exposuit: *Siue gloriatur*, inquit, *id est, quocunque modo vigoratur vnum membrum, congaudent omnia membra: quatenus scilicet vigor vnius membri in adiumentum cedit aliorum membrorum*. Igitur glorificatio membri in corpore naturali ea debet intelligi, qua membrum aliquod bene disponitur: velut dum ex ægro fit sanum, ex imbecilli robustum. Tunc enim omnia membra condelectantur, vt exponit Caietanus, delectatione quadam naturali: quæ non aliud est quàm quies in bona dispositione: quam quietem ex vnius membri passione amiserant. Consimiliter in corpore Christi, quod est ecclesia, debet vnumquodque membrum alteri cuique bene habenti congratulari & cõgaudere. Iuxta quod idem apostolus præcipit Rom. 12, *Gaudere cum gaudentibus*. Siquidem & *gaudium est angelis Dei super vno peccatore pœnitentiam agente*, Luc. 15.

Gloriari passiuè sumptum ab interprete.

Glorificatio mẽbri in corpore quæ dicatur.

27 Vos avtem estis corpvs Christi. Hic iam accommodat similitudinem corporis naturalis ad mysticum, alloquens fideles; Vos, inquit, estis corpus Christi mysticũ. Vos, id est ecclesia; in qua volo omnia quę de corpore naturali dixi, per similitudinem intelligi & compleri. Quæ res iam suprà secundum ea membra, quæ apostolus nominauit, à nobis explicata est.

Fideles sunt corpus Christi.

Et membra de membro. Græca quæ nunc exstant, ita habent, *καὶ μέλη ἐκ μέρους, &*

membra

membra ex parte. Quod & Origenes legit homilia 7 in Leuiticum. Eamque lectionem Græci commentatores sic exponunt: Non vos soli estis corpus Christi; neque estis omnia eius membra; sed pars quædam membrorum. Sunt enim & alia corporis Christi membra plurima, alijs in locis. Origenes autem interpretatur membra ex parte subiecta suo capiti, id est, Christo: non autem ex integro: quia secundum spiritum, non secundum carnem subiecta sunt hac vita durante. Cui sensui conuenit quod etiam sequenti capite de tempore vitæ præsentis dicitur, *Ex parte cognoscimus, & ex parte prophetamus*, id est, imperfectè. Potest & hoc modo exponi: Singuli vos estis particularia ac singula membra corporis Christi; & proinde non vnus omnia habet dona; sed quisque suum, tanquam vnum aliquod membrum corporis, suo loco & officio contentum. Quem sensum etiam vult quod in Syriaco legitur, *Et membra in loco vestro*, siue *in locis vestris*. Id est, prout quisque diuersum in corpore locum obtinet ac functionem: vt symmetria seruetur. Et hic quidem sensus apostolico textui bene congruit. Cæterùm noster interpres vna litera variata legit in Græco, ἐκ μέλους, id est, *ex membro*, vel *de membro*. Legitur id quidem etiam in textu commentarij Ambros. Verùm ipse commentarius Græcæ lectionis interpres magis esse videtur. Sic enim loquitur: *quia non omnes possumus eadem: sed singuli pro qualitate fidei gratiam habemus concessam*. Quod si verè scriptum est à Paulo ἐκ μέλους, *de membro*; videri potest allusisse ad illud dictum in typo & persona Christi, de ecclesia; *Hoc nūc os ex ossibus meis, & caro de carne mea*, Genes. 2. Nam illuc sine dubio respiciens idem apostolus Ephes. 5, dixit: *quia membra sumus corporis eius; de carne eius & de ossibus eius*. Igitur *membra de membro*, Christo: quia membra corporis in quo Christus caput est: ideoque membra de carne & ossibus eius; iuxta sensum in eius loci commentatio reddendum: quem etiam hic inter tres sensus primum adfert Thomas. Nam secundus quem recitat, membra de membro, id est, ex me apostolo vestro, qui membrum eiusdem sum corporis, dependentia: non multum habet probabilitatis. At tertius eiusmodi est: *Distinguimini & ordinamini ad inuicem, sicut vnum membrū ad aliud*. Cui sensui, proinde & Latinæ lectioni, fauet impensè locus Rom. 12, huic similis: vbi de membris in vno corpore non eundem actum habentibus allata similitudine, subiungit apostolus: *Ita multi vnum corpus sumus in Christo: singuli autem alter alterius membra*. Videtur enim illud ipsum verbis nonnihil diuersis dicere hoc loco: *Vos autem estis corpus Christi: & membra de membro*. Quare *membra de mēbro* non aliud erit quàm *singuli alter alterius membra*, id est, *membra inuicem connexa & dependentia*: vt Gaignęus exponit: ac si dicat apostolus: Estis in hoc corpore commembres: ac propterea mutuis operis atque officijs inter vos variè distributis adiuuandi. Sēsus profectò congruentissimus huic loco.

Quo sensu fideles dicantur membra ex parte.

Quo sensu fideles mēbra de membro.

28 ET QVOSDAM QVIDEM POSVIT DEVS IN ECCLESIA. Græcè, καὶ οὓς μὲν, *& hos quidem*, sicut *& allos quidem*: licet antapodoton desideretur: de quo supplendo dicemus infrà. Similitudinem corporis naturalis adaptat ecclesiæ ea parte qua dixerat: *Nunc autem posuit Deus membra, vnumquodque eorum in corpore, sicut voluit*. Hoc enim quod dixit Deum posuisse & ita voluisse, præcipuè studet inculcare Corinthijs; vt quisque suo loco quem ei Deus assignauit, & dono quod dedit, contentus viuat. Recenset autem ea dona, quę potissimum erant apud Corinthios in admiratione, & ambitiosius ab eis appetebantur: ordine tamen ea digerens, non æstimationis illorum, sed suæ dignitatis. Hunc enim ordinem significant aduerbia, *primùm, secundò, tertiò*, &c. Quę res à Chrysostomo, cęterisque Gręcis expositoribus diligenter est annotata.

Corinthiorum in æstimandis donis corruptum iudicium.

PRIMVM APOSTOLOS. Iungendum hoc cum eo quod dixit: *Et alios quidem*. Et quia non sequitur redditio particulæ οὓς μὲν, supplenda est oratio ad istum modum: Et alios quidem ac primùm constituit apostolos: alios autem ac secundo loco prophetas, alios ac tertio loco doctores &c. Apostolos intelligit eos qui prædicabant euangelium apud infideles, & ecclesias fundabant: maximè qui vel à Christo in terris adhuc agente, quales primi duodecim, vel per reuelationem factam diuinitus, vt Matthias, Paulus, Barnabas; huiusmodi legationem accepissent. Quanquā hoc nomen etiam ad alios, absque peculiari reuelatione missos, postea cepit extendi; vt Rom. vltimo. *Qui sunt nobiles in apostolis*. Vide quæ commentati sumus ad illud Rom. 1, *Vocatus apostolus*. Cęterùm apostolis meritò, primus inter ecclesię membra locus ascribitur; quia sunt ecclesię fundamēta, Ephes. 2 & Apoc. 21. Vnde & ecclesiarum principes, ac fidei duces à Patribus vocantur. Affectabant antè apud Corinthios hoc nomen obtrectatores Pauli; quos ipse pseudapostolos vocat, *transfigurantes se in apostolos Christi*, 2 Cor. 11. Quęret aliquis, cur in hoc ordine excellentium mēbrorum ecclesiæ non ponatur, & quidem suo, id est primo loco summus pontifex. Hæc enim sectariorum quorundam aduersus primatum Petri & successorum eius, obiectio est. Breuiter respondeo Paulum hic non agere de gradibus hierarchicis: alioquin episcopos, presbyteros, diaconos, ex quibus propriè ecclesiastica constat hierarchia, prætermittere non debuisset. sed recensere quædam ecclesiæ mēbra præcipuis Spiritus-sancti charismatis insignia: siue constituta sint in ordine hierarchico, siue non. Similis est locus Ephes. 4, vbi ad illud, *alios autem pastores & doctores*, pleniorem eiusdem quæstionis reperies explicationem.

Apostoli qui dicantur.

Quæstio.

Responsio

SECVNDO PROPHETAS. Non eos qui de

Christo

Christo venturo prænunciarunt; quos vnà cũ apostolis in ecclesiæ fundamento collocat Paulus Ephes. 2. Nam huius generis prophetæ iam in ecclesia non erant. *Lex enim & prophetæ vsque ad Ioannem*, Luc. 16. Sed eos dicit, qui ex inspiratione diuina, vel futura aliqua prædicebant, vel scripturas exponebant. Tales in ecclesia fuerunt Agabus, & quatuor filiæ Philippi, & prophetæ Antiochenæ ecclesię, & alij: de quibus omnibus in Actis apostolorum cap. 11, 13, 15, 21. Plura de his infrà cap. 14.

Prophetæ qui hoc loco dicãtur.

Tertio doctores. Id est, eos qui non quidem ex reuelatione sibi facta, sed tamen peculiari dono adiuti, traditam ab apostolis & prophetis fidei, morumque doctrinam fidelibus exponunt. Hos etiam Lucas Actorum 13 prophetis postposuit: ac rursum Paulus Ephes. 4. Porrò mirum cuipiam videatur, cur apostolus in hoc catalogo membrorum ecclesiæ, dona quædam omittat in superiori donorum enumeratione posita, quæ incipiebat à versu 8. Non enim hoc loco referuntur sermo sapientiæ, & sermo scientiæ; deinde nec fides, nec discretio spirituum. Sed sciendum, illa omnia huc facilè reuocari. Nam ad apostolos & prophetas maximè pertinet sermo sapientiæ: ad doctores sermo scientiæ: sed & discretio spirituum prophetas perficit. Denique charisma fidei, quæ fides miraculorum vocatur, parens est duorum quæ nunc proximè sequuntur.

Doctores qui dicãtur.

Dubitationis cuiusdam solutio.

Deinde virtvtes. Seu *potestates*, Græcè δυνάμεις. Id est, eos per quos fiunt operationes virtutum: quas superius interpretati sumus miracula maiora, hoc est, à potentia naturali remotiora: quale est mortuo vitam reddere. Horum effectores appellat virtutes, simili locutione qua angelici quidam spiritus Virtutes in scripturis appellantur: vt psalmo 102, *Benedicite Domino omnes virtutes eius*. Nam virtutes hic ad personas referri, perspicuum est ex eo quod postea repetens dicit, *Nunquid omnes virtutes?* Obserua gratiam miraculorum ab apostolo postponi prophetię & doctrinæ.

Virtutũ nomine qui appellentur.

Gratia miraculorũ postponitur doctrinæ.

Exinde gratias cvrationvm. Græcè ἔπειτα χαρίσματα ἰαμάτων, *inde dona sanationum*. subaudi, posuit Deus in quibusdam: vel contulit ac distribuit quibusdam. Hic enim apostolus sermonem mutat, à personis transiens ad res, id est, ad dona personis impertita. Cur autem hoc donum postponat virtutibus, intelligi potest ex supradictis. Est enim minus à natura remotum, sanare hominem per miraculum, quàm virtutes operari: ac proinde minus quàm illud vtile erat ecclesiæ ad infideles conuertendos, fidemque Christi plantandam.

Opitvlationes. Græcè ἀντιλήψεις, quas alij *subuentiones*, *subsidia*, alij Græcam vocem expressius Latinè reddere volentes, *susceptiones* vertunt. Et quidem Latini serè exponunt de ijs qui cooperantur & opitulantur episcopis in instituenda ac regenda plebe fidelium: vt sunt parochi, decani, archidiaconi; quos episcoporum adminicularios quidam appellant. Verùm si hos intelligas, iam non seruabitur ordo dignitatis in ista donorum enumeratione. Constat enim hæc ministeria digniora esse miraculorum donis. Adde quod huiusmodi opitulationes pertinent ad numerum doctorum, quos tertio loco posuit apostolus. Quo pertinent ipsi quoque episcopi. Propter quod Ephes. 4 coniunxit pastores & doctores. Caietanus opitulationum vocabulo significari putat *ordinem eorum qui in ecclesia Dei operibus misericordiæ vacant*. At hoc munus debet omnibus fidelibus esse commune: Paulus autem de ijs agit quæ nec sunt nec esse debent omnibus communia. Quocirca melius hoc donum interpretantur alij de eo, per quod diuinitus acceptum quis aptus est ad fouendum ægrotos ac debiles, ijsque ministrandum: vt fit in nosocomijs. Non enim omnes boni fideles ad huiusmodi ministerium apti sunt. Hoc autem minus est quàm donum sanandi infirmos per miraculum. Hic commentarius est Chrysostomi, Theophylacti, & Oecumenij: idemque scripturæ consentaneus, in qua Græcum verbum ἀντιλαμβάνεσθαι frequenter accipitur pro suscipere: quomodo, velut manu porrecta, suscipiuntur infirmi seu corpore seu animo, vt Actor. 20. *Sic laborantes, oportet suscipere infirmos*. Luc. 1. *Suscepit Israel puerum suum*. Psalm. 3, *Dominus suscepit me*. Hinc ἀντιλήπτωρ, *susceptor*, *adiutor*, dictio frequens in Psalmis. Igitur hoc donum opitulandi mihi videtur idem esse cum eo quod apostolus Roman. 12 significauit illis verbis, *Qui miseretur, in hilaritate*. Vide eius loci commentarium.

Opitulationes ab apostolo quæ dicãtur, opitulationes.

Sententia vertor.

Suscipere & susceptor in scripturis quid significent.

Gvbernationes. Hac voce quidam existimant significari parochiales presbyteros, quibus gubernatio committitur particularium plebium. Sed hoc quã parũ sit probabile, iam ostendimus. Itaq; magis placet Theophylacti & Caietani sententia, qui hoc exponunt de ministerio eorum qui præsunt administrationi ac dispensationi rerum temporalium, quæ à fidelibus oblatæ sunt ecclesiæ. Erat enim & hoc peculiare donum, non omnibus congruens: ac forsitan idem cum eo quod Rom. 12 significatum est illa parte, *Qui tribuit, in simplicitate*. Nam tribuere illic impertire & dispensare est. Opitulationibus autem hoc loco postpositum est; quia versabatur in rebus tantum externis. Syrus paraphrastes hanc partem cum superiori de personis interpretatus est, *opitulatores* siue *adiutores*, & *gubernatores*.

Gubernationes quæ dicantur.

Genera lingvarvm. Id est, donũ loquẽdi diuerso genere linguę. Annotant expositores, præsertim Gręci, postremò nominatũ ab apostolo donũ hoc quod à Corinthijs maximi

Donum linguarũ cur in vltimis positum.

fiebat,

fiebat, & primo ferè loco expetebatur, tanquam aliquid admirabile & gloriosum. Atqui Paulus studiosè, ac meritò posuit in extremis: quia minorem cæteris vtilitatem adfert, si solum sit: quemadmodum docetur infrà cap. 14. Quapropter & cæteris donis in ecclesia manentibus, illud solum iam olim cessauit: vtpote in eum finem initio concessum, vt significaretur ecclesiam per omnes gētes dispersam omnium linguis locuturam. Qua significatione completa; debuit vtique signum cessare; simili ratione qua in aduentu Christi cessarunt figuræ veteris testamenti.

Cur iam olim cessent in ecclesia.

INTERPRETATIONES SERMONVM. Hæc pars in Græco & Syriaco non habetur: & interpretes Græcos eam non legisse ex eo manifestum est, quia non solum non exponunt, verum disertè affirmāt donum linguarū vltimo loco ab apostolo positum esse. Dicunt hoc ipsum, post glossam ordinariam, Lombardus & Heruçus. Sed & interlinealis glossæ super hāc partem annotatiuncula est, *In plerisque vacat.* Nam & Pelagius, Primasius, Sedulius, Haimo in suis commentarijs non attingunt: & veteres concordantiæ nihil eius habent; & in multis codicibus tam scriptis quàm impressis non legitur. Suspicio est hoc attextam esse, vel ex superiori catalogo, vbi secundum nostros codices vltima ponebatur *interpretatio sermonū:* vel ex subsequenti donorum repetitione, in qua similiter vltimum est illud, *Nunquid omnes interpretantur?* Verumtamen ijs libris in quibus hæc pars legitur, fauet commentator Ambros. qui eam & legit & exponit. Nec est improbabile primæuam lectionem Græcam hanc fuisse, *interpretationes linguarum*, vt suprà: sed propter homæoteleuton eū eo quod proximè præcedit, vt fit in talibus, excidisse. Sensum autem repete ex superiore versu 10.

Hæc pars an adiecticia.

29 NVNQVID OMNES APOSTOLI? Acsi dicat; minimè. Nam, vt suprà dixit, *Si totum corpus oculus, vbi auditus?* &c. Si enim omnes fideles sint apostoli; vbi erunt in corpore mystico, qui ab apostolis doctrinam accipient? Docet igitur his erotematis, vt in humano corpore, sic & in ecclesia diuersorum mēbrorum oportere esse diuersa officia; nec omnibus omnia donari debuisse.

Diuersorum membrorum diuersa officia.

NVNQVID OMNES PROPHETÆ? Eadem respōsio negatiua. Nec repugnat quod Moyses Num. 11 dicit, *Quis tribuat vt omnis populus prophetet?* Non enim absolutè Moyses optabat, vt omnes in populo prophetę essent: sed non volebat suę personæ dignitatem, pro qua minister eius Iosue zelo præpostero mouebatur, obstare, quo minus omnes propheṭarent. Hoc enim præcedit, *Quid æmularis pro me?* tanquam diceret: Quod ad meam attinet personam, facilè patior, atq; etiam opto, gratiam prophetiæ quæ in me est, omnibus esse communem: nec volo quemquam ab ea prohiberi mei causa. Et sanè hoc animo quo Moyses, debent esse omnes illi in quos egregia dona à Deo collata sunt, vt nec alios despiciant, nec eis inuideant similia: sed, quantum quidem ad ipsos, optent & cupiant suas dotes esse omnium.

Obiectio ex verbis Moysis nata remouetur.

NVNQVID OMNES DOCTORES? Absurdum. Si enim omnes in ecclesia doctores; vbi in ea discipuli? Liquet ergo veram ecclesiam Christi non esse apud eos, qui omnes se doctores profitentur, omnes sacram scripturam interpretantur, omnes de quæstionibus in religione controuersis iudicant; id est, apud sectarios nostri temporis.

Vera ecclesia non est, vbi omnes volunt esse doctores.

30 NVNQVID OMNES VIRTVTES? De personis hoc dici manifestum est. Virtutes enim appellat eos, per quos fiebant virtutes, hoc est, miracula maiora.

NVNQVID OMNES GRATIAM HABENT CVRATIONVM? *Gratiam*, Græcè χαρίσματα, *dona*, vt legitur in commentario Ambro. Verisimile est interpretem scripsisse *gratias*, vti paulo ante. Locus hic etiam ad sanctos eum Christo regnātes aliquo modo referri potest. *Sicut enim*, inquit Augustinus epistola 137, *nō omnes sancti habent dona curationum: ita nec in omnibus sanctorum memorijs ista fieri voluit ille qui diuidit propria vnicuique prout vult.* Cæterùm opitulationes & gubernationes hoc loco breuitatis causa prætermisit apostolus: aut ideo fortè, quod nō essent hæc dona magnoperè à Corinthijs expetita.

Non in omnibus sanctorū memorijs fiunt miracula.

NVNQVID OMNES LINGVIS LOQVVNTVR? Hæc interrogatio post alias posita, Corinthiorum increpatio est: qui volebant omnes loqui linguis.

NVNQVID OMNES INTERPRETANTVR? Subaudi, *linguas*. De hoc dono quale sit, & quare dono linguarum adiungatur, dictum est superius. Sentit enim apostolus nec omnes quidem eos qui loquuntur linguis, posse interpretari quod loquuntur. Itaque hæc additio facit etiam ad prioris doni, id est, linguarum depressionem: vtpote quod sine dono interpretandi vix habeat vtilitatem.

Non omnes loquētes linguis, eas interpretari poterant.

31 ÆMVLAMINI AVTEM CHARISMATA MELIORA. *Meliora*, κρείττονα *præstantiora*. Pro quo legitur in quibusdam exemplaribus μείζονα, *maiora:* quomodo citat hūc locum Origenes in epistolam ad Rom. 12. & Hieronymus lib. 2 dialogi contra Pelagianos capit. 6, tametsi Theophylactus & Oecumenius post Chrysostomum studiosè annotant, apostolū non dixisse *maiora*, sed *meliora:* id est, ad ecclesiam iuuandam vtiliora: eùm alioqui in spiritualibus ea maiora dicantur, quæ sunt meliora. Retinet autem interpres hoc loco Græcam vocem χάρισμα: quum alibi semper eam Latinè reddat; vt *gratiam*, *donum*, *donationem*. Tertullianus lib. 1 ad vxorem capit. 3, *meliores donationes* legit. Porrò dubium est, *æmulamini* cuius modi sit. Tam enim Græcū quàm Latinum, vel indicatiuè vel præceptiuè potest accipi. Photius apud Oecumenium censet indicatiuum esse: & quidem legi vult cum interrogatione, qua Corinthios reprehendat

In spiritualibus ea maiora quæ meliora.

hendat apostolus, quod ambitiosè ad maxima quæque charismata anhelarent: quasi dicat: Ambitis verò dona potiora? En vobis demonstrabo, quod omnibus illis potius sit ac maius. Exstat idem sensus apud Theodoritum: sub nomine tamen alieno, quasi minus eum probet: vt nec probandus est. Non enim Corinthij reuera aspirabant ad dona meliora: quippe qui donum linguarum, quod pœnè extremum erat, multis melioribus anteponebant. Igitur alij præceptiuè exponūt verbum ζηλοῦτε, *æmulamini*: tanquam exhortetur illos apostolus ad ea dona conquirenda, non quæ vulgi iudicio maiora sint, id est, admirabiliora: sed quæ ad vsum ecclesiæ potiora. Qui sensus haud dubiè melius explicat mentem apostoli. Nam initio cap. 14 repetit & prosequitur eandem exhortationem dicens, *Æmulamini spiritualia: magis autem vt prophetetis*. & in fine tandem concludit, *Æmulamini prophetare*. Verùm, ni fallor, plenius explicabitur mens apostoli, si non absolutè, sed tantum ex hypothesi æmulationis, accipiatur ista exhortatio. Non enim exhortandi erant fideles ad æmulandum, exempli causa, donum operandi virtutes & sanitates, id est, gratiam patrandi miracula; quæ periculosa est tentatio: & *multi talia desiderantes ceciderunt*, ait Augustinus in enarratione psalmi 90. Sed & apostolus in superioribus eiusmodi desideria cohibet, dum charismatum diuersitates non ad hominum studia refert, sed ad beneplacitum eius qui diuidit singulis prout vult: quique posuit vnumquodque membrum in corpore sicut voluit: per hæc tacitè significans, vnumquemque dono sibi diuinitus attributo contentum esse debere. Neque enim erant huiusmodi dona, quæ gratum aut gratiorem Deo redderent habentem: sed magis talia, quæ, nisi charitas medeatur, infirmos animos soleant inflare. Quare ad ea æmulanda seu cōsectanda (id enim æmulandi verbum hoc loco significat) non erat dandum fidelibus absolutum præceptum. Sensus igitur est: Quoniam æmulamini charismata, quod non prohibeo; studete consequi meliora, id est ecclesiæ Dei vtiliora. Quem vtique sensum satis apertè nobis indicat id quod dicit cap. sequenti: *Quoniam æmulatores estis spirituum: ad ædificationem ecclesiæ quærite vt abundetis*. Certè paraphrastes Syrus, etsi sensum hunc non omnino sit assecutus, intellexit tamen in apostoli præcepto conditionem latere, *Si æmulemini dona* &c. Iam huic intellectui quomodo non obsistant illa eiusdem capitis, *Æmulamini spiritualia*. &, *Æmulamini prophetare*: patebit ex eorum interpretatione, quam dabimus.

Exhortatio Pauli non absoluta, sed ex hypothesi. Petere gratiam miraculorum, periculosa tentatio.

Quid æmulari hoc loco.

ET ADHVC EXCELLENTIOREM VIAM VOBIS DEMONSTRO. Hæc sententia velut exordium est eius quod agitur capite sequenti. Vnde & Græci quidam codices hinc faciūt initium noui capitis: Latini verò nonnulli ab illa parte, *Æmulamini autem charismata mel. Excellentiorem*, Græcè καθ' ὑπερβολὴν, id est, *secundum excessum*. Quod nonnulli referunt ad verbum δείκνυμι *ostendo, demonstro*. hoc sensu: Est adhuc via quam vobis diligentissimè demonstro. Sed plerique, & quidē aptius, referunt ad *viam*, & cum ea construunt tanquam adiectiuum cum substantiuo. Quod fecit noster interpres, dum vertit *excellentiorem viam*. Significat enim apostolus viam quam monstraturum se promittit, eximiam esse, &, vt loquuntur, excessiuè meliorem, id est, multo excellentiorem ijs donis, de quibus hactenus egit. Augustinus *supereminentem* legit tract. 6 in Ioannem, citante Beda, & alibi. Loquitur autem apostolus de charitate: quam viam vocat, hoc est modum ac rationem viuendi. Nam *via* pro genere vitæ, frequens est in scripturis, maximè in Actis apostolorū. Vocat autē hanc viam præ alijs excellentem: quia per eam certissimè tenditur ad Deum: non item per alia dona. Porrò non satis liquet vtrùm charitatem, de qua consequenter actutus est, velit vnum esse è numero charismatum, cæteris tamen excellentius: an verò eam simul cum fide & spe, quas nominat in fine capitis sequentis, à genere charismatū distinguat. Quod secundum verius est. Nam tres istas virtutes apostolus inter charismata nusquam enumerat: imò magis initio cap. 14. significat charitatem ab illis esse diuersam, cùm ait, *Sectamini charitatem*; *æmulamini spiritualia*: nomine spiritualium charismata designans. Hinc ad Galat. 5 charitatem recenset inter fructus spiritus, id est, virtutes quibus accepti reddimur Deo: & in earum catalogo primam nominat: vbi nihil habes istorum donorum de quibus hoc loco. Sanè Paulo apostolo non solum charitatem, sed & fidem ac spem quas dixi, non esse de numero charismatum, vt hic sumuntur, ex eo liquet: quia charismata non vult eadem omnibus esse communia: sed alia alijs membris attributa, tanquam propria quædam officia seu ministeria, sicut in corpore humano. At fidem, spem, charitatem, ab omnibus exigit vt ad salutem necessaria. Neque tamē charitatem à charismatis ideo seiungit apostolus, quia charitas ex nobis est, & in nostra potestate: quemadmodum secundum suam hæresim Pelagius annotat hoc loco, & ad initium capitis sequētis. Quod à Primasio animaduersum, rectè catholiceque correctum est: dum è contrario annotat charitatem in nobis diffundi per Spiritum-sanctum: Sed hęc causa est, quia nomen charismatis vsu fidelium accommodatum erat ad ea dona significanda, quæ à posterioribus Theologis appellatæ sunt gratiæ gratis datæ.

SVMMARIVM.

Docet non habenti charitatem cætera dona nihil prodesse. Virtutes & opera charitatis recenset: ipsamq́, cæteris, eo quod ex parte sint, cessantibus, ostendit permansuram: fide etiam ac spe maiorem esse.

CAPVT XIII.

Charitatis excellentia supra charismata, cæteraśq; virtutes.

Monstrat apostolus hoc toto capite viam quam promisit: excellentiam charitatis astruens, non solum supra charismata, de quibus iam egerat, verùm etiã supra socias virtutes, fidẽ & spem.

1 *Cur donũ linguarũ in primis expetitũ à Corinthijs.*

SI LINGVIS HOMINVM LOQVAR ET ANGELORVM. Quoniam Corinthij donum linguarum præ cæteris admirabantur, siue quia primum hoc apostoli acceperant, descendente super ipsos Spiritu-sancto, Acto. 2. quæ ratio est apud Theodoritum; seu potius quia per se tale est, vt hominem vulgo faciat admirabilem, magis quàm scientiæ quæ de rebus sunt: idcirco Paulus ab eo capit exordium. Si, inquit, dono linguarum ita polleam, vt omnium gentium linguis loquar: imò & angelorum. Hoc addidit secundum Caietanum, vt locutioni sensibili, quæ per linguas hominum significatur, adiũgeret locutionẽ intellectualẽ, qualis est angelorũ: de qua disputãt Theologi, nominatim Aquinas etiam hoc loco: vel potius, secundum alios, vt hoc schemate sermonis, aliquid humanis linguis excellentius significaret; quomodo dicimus egregia forma vel ingenio iuuenem habere vultum vel ingenium angelicum. Nã angelos propriè linguas seu linguarum genera non habere, constat apud omnes doctos, etiam eos qui corpora quædã subtilia illis tribuunt. Sed si linguas haberent, essent illæ profectò linguis omniũ hominum præstantiores: in quantum eorum natura prçstantior est humanâ. Non est hic de eloquentia sermo, sed de generibus linguarũ. Vnde sensum apostoli non reddunt, qui linguas angelorum interpretantur angelicam, id est, eximiam quandam gratiam dicendi.

Quæ linguæ Angelorum.

CHARITATEM AVTEM NON HABEAM. Quid nomine charitatis intelligat apostolus, paulò post exponemus. Loquitur autem in prima persona, vt ostendat se neminem excipere à generali sententia.

FACTVS SVM VELVT ÆS SONANS, AVT CYMBALVM TINNIENS. *Velut* non est in Græco, sed à quopiam additum explicandæ sententiæ causa: quemadmodum & adiecit Syrus paraphrastes. Augustinus sine eo legit, *Factus sum æramentum sonans*, sermone 50 de verbis Domini, & l. 15 de Trinitate capit. 18. Cymbalum apud veteres instrumentum erat sonorum magis quam musicum, quo mulieres vtebantur, à Caietano satis curiosè descriptum. *Tinniens*, Græcè ἀλαλάζον, quod etiam significat *iubilans*, *vlulans*, *exsultans*. Faber vertit *iubilans*, vt opponatur linguis angelorum Deo iubilantium. At reuera cymbalo adiectum non aliud significat, quàm quod noster interpres & alij verterunt. Comparat apostolus eum, qui linguis loquitur charitate vacuus, æri sonanti & cymbalo tinnienti: vel quia talis solum alijs prodest, non sibi; velut hæc inanima, æs & cymbalum, sonando seruiunt hominibus, ac seipsa deterunt & corrumpunt. Sic enim Latini ferè exponunt.

Quid cymbalũ.

Cur æri & cymbalo comparatus homo charitatis expers.

(Atque huic persimile est quod Cleanthes philosophus, referente Laërtio, dicebat; Peripateticis idem accidere quod lyris, quæ cũ benè sonant, hominesque oblectant, seipsas tamen non audiunt.) Vel secundum Græcos interpretes, quia non solum sibi non prodest, sed nec alijs. Cùm enim careat charitate quæ ædificat, non vtique dono linguarum vtitur ad aliorum ædificationem. Hic commentarius etiam apud Primasium est, ac nonnullos Latinos recentiores; & conuenire videtur cũ eo quod sequenti capite dicitur, eos qui temerè & indiscretè linguis loquuntur, cùm non adsit qui interpretetur, non ædificare ecclesiam, sed in aëra loqui, temèque agere inutilem. Valet autem etiam secundum hunc intellectum comparatio: quia æs quidem resonat, sed sonitu suo nihil certi significat: cymbalum autem tinnitu tantum delectat: neutrum verò confert quicquam ad vsum vitæ humanæ. Nam quod ad sonum vtriusque naturalem attinet, ac nisi arte pulsentur, nullius certæ rei significationem ingerunt audientibus: quomodo capite sequenti de tibia, cythara & tuba dicitur, nisi distinctionem sonituum, quæ fit ab arte, dederint, non intelligi quod sonatur. Vnde quod ars præstat instrumentis inanimatis, id charitas præstat linguis, scilicet intellectum, vtilitatem, ædificationem. Illud etiam quod præcedit, *charitatem autem non habeam*, exponunt ijdem de charitate qua donum linguarum applicetur ad aliorum vtilitatem. Verumtamen prior sensus magis conuenit cum his quę proximè sequuntur, vbi dicit, *nihil sum*, *nihil mihi prodest*. tanquã id solum vrgens quod sibi sit inutilis. Alioqui sanè constat eos qui dona de quibus hic agitur, acceperunt, etsi charitate destitutos, sibiq́ne inutiles, sæpè tamen alijs suo ministerio prodesse, siue in exhibendis ecclesiæ sacramentis, siue in prædicando verbo Dei, nonnunquam etiam in operandis miraculis: vt illi qui dicturi sunt: *Domine, nonne in nomine tuo prophetauimus, dæmonia eiecimus, virtutes multas fecimus?* Tales multi sunt in ecclesia mercenarij, quærentes quæ sua sunt, non quæ Iesu Christi: per quos tamen ouibus Christi salutaria doctrinæ pabula prębentur. Tales erant & illi qui Christum annunciabant, non sincerè sed ex contentione: de quibus Paulus Philip. 1, *Dum omni modo, siue per occasionem, siue per veritatem Christus annuncietur: & in hoc gaudeo, sed & gaudebo:* non vtique gauisurus, si fructum

Qui caret charitate potest alijs esse vtilis.

Tales in ecclesia mercenarij.

Occupatio.

ex eorum predicatione nullũ sperasset. Quod autem capite sequenti loquentem linguis absque interprete, negat ædificare ecclesiam Dei: non ideo dicit, quod desit illi charitas, sed quia sine interprete non intelligitur.

2 ET SI HABVERO PROPHETIAM. *Habuero*, ἔχω, *habeam*, vt suprà. *Prophetiam*, id est, donum prophetiæ, quam sequenti capite linguis anteponit: cuius & in superioribus meminit. Obseruat Thomas Paulum hoc loco ordine repetere quatuor dona ad cognitionẽ pertinentia, quæ posuit capite superiori ver. 8, 9. 10. nẽpe sapientiã, scientiã, fidem & prophetiã: nisi quod hic à prophetia incipiat. Cuius rationẽ existimo: quia specialiter instituit cõparationem linguarũ cum prophetia cap. proximo. Porro videtur ex sequentibus supplẽda per syllepsin vocula, *omnem*: vt sicut in cæteris, ita & in hoc dono quædam excellentia seu perfectio significetur. Et quidem *omnem prophetiam* legit Aug. ser. 50 de verbis Domini.

Mysteria quæ dicãtur.

ET NOVERIM MYSTERIA OMNIA. Mysteria, Latinè sacramenta passim apud Augustinum. Significantur autem arcana diuina ac cælestia; quorum noticiam præcedenti capite versu 8 sapientiam vocauit. Vnde & ait: *Loquimur Dei sapientiam in mysterio, quæ abscondita est*, suprà capite 2. Et hinc rursum disce sapientiam à charitate separari posse: quemadmodum & scientiã. Quod & Thomas agnoscit hoc loco: tacitè corrigens quod de sapientia & scientia diuersùm dixerat capite superiori, sermonẽ sapientiæ & sciẽtiæ exponẽs.

ET OMNEM SCIENTIAM. Hic repetendum est, *habeam*. tametsi quidam ex proximo repetunt, *nouerim scientiam*. Nam scire scientiam phrasi dicitur non inusitata, præsertim Hebræis, vt peccare peccatũm, retribuere retributionem. Scientiam intellige eandem quam cap. præcedenti. Dicit autem *omnem*, id est, omnium scientiam, scilicet eorũ ad quę scientiæ donum extenditur. Neque hic de ociosa tantum scientia sermo est, sed & de ea quæ in vsum expenditur, docendo & scribendo: de qua Hieronymus in cõmẽtario epistolæ ad Gal. 5 ita loquitur: *Interpretamur scripturas, sæpe vertimus stylũ, quæ digna lectione sunt, scribimus: & nisi Christi causa fiat, sed memoria in posteros & fama in populos, totus labor irritus fiet: & erimus quasi tympanũ sonans & cymbalũ concrepãs.*

Scientia quamuis operosa, sine charitate nil prodest habenti.

ET SI HABVERO OMNEM FIDEM, ITA VT MONTES TRANSFERAM, CHARITATEM AVTEM NON HABVERO. De ea fide loquitur quam superius inter charismata recensuit. Et sensus est: Si fidem habeam adeò perfectam, vt per eam miracula faciam etiam maxima, factuque difficillima; quale est, hominum opinione, montem loco dimouere, & aliò transferre. De qua fide Dominus in euãgelio Marci 11. *Quicumque dixerit huic monti, tollere & mittere in mare, & nõ hæsitauerit in corde suo, sed crediderit, quia quodcunque dixerit fiat: fiet ei.* Perfectam autem fidem dico, nõn à charitate, quam formatam fidem vocant Theologi: sed ab illustratione intellectus circa ea quæ creduntur & promissa sunt, cũ fiducia impetrãdi quod petitur. Qua ratione fidei sit attribuenda miraculorum operatio, doctè tradit Thomas in disputatis de potentia q. 6. art. 9. Si quæras an quis aliquando montẽ transtulerit hac fide instructus: non dubium quidem est multos sanctos tantam habuisse fidem, qua id facerent, si res ecclesiæ ita postulasset. Nam vnicuique datur *manifestatio spiritus ad vtilitatem*: vt dictum est cap. superiori. Factum autem aliquando fuisse non oportet: cùm fecerint alia vel paria vel etiam maiora; quale est mortuos suscitare. Et tamẽ etiam hoc factum fuisse testantur authores fide digni, vt de S. Gregorio Neocęsariensi, Gregorius Nyssenus in eius vita, & Gregorius Romanus l. 1 dialogi cap. 7. ibidemque de S. Nonnoso Abbate: ac de alijs alij. Iam verò cum istud fidei donum includat in se fidem Christianam & catholicam; solida ratione contra hæreticos ex hoc loco ostenditur, fidem Christianã & catholicam à charitate separatam esse posse: quemadmodum & illud, gratiam miraculorum sine charitate consistere. Notandũ hic est, ait Thomas, *quod fides firma etiam sine charitate miracula facit.* Sed & Hugo Victorinus in quæstionibus huius capitis notat & inculcat, errorem hic destrui negantium fidem esse posse sine charitate. Nota quoq; est sententia Augustini l. 15 de Trinitate cap. 18. vbi cùm, citatis huius loci verbis, intulisset quod *ipsam fidem non faciat vtilem nisi charitas*, subiunxit: *sine charitate quippe fides potest quidem esse, sed non & prodesse.* Quidam, inter quos Erasmus in declaratione ad censurã Theologorum Parisiensium super propositione 16. 17 & 18, hoc argumẽtum ex apostolo sumptum soluere conantur, dicentes sermonem eius esse conditionalem, in quo sit hyperbole seu fictio quædam, ad exaggerandam laudem charitatis: proinde non esse consequẽs, vt id quod tali modo dicitur, euenire queat: id est, vt quis fide montes transferens, charitatem non habeat: quemadmodum ex eo quod ait Gal. 1. *Licet angelus de cælo euangelizet vobis, præter quod euangelizauimus vobis, anathema sit*: non sequitur posse fieri, vt angelus de cælo euangelizet, præter id quod Paulus euangelizauerat. Et huius suę responsionis authores adducunt Basilium & Ambrosium: quorũ ille epistola 75 scripta ad Neocæsarienses, cùm apostoli verba ab huius initio cap. retulisset, ita subdit: *non quod quicquam eorum quæ commemorata sunt, vnquam sine charitate præstari possit: sed quod sanctus apostolus, vt & ipse dixit* (in fine capitis præcedentis) καθ' ὑπερβολήν, id est, *hyperbolico modo voluerit excellentiam omnia superantem isti ascribere* dilectionis *præcepto*. Alter in epistola 74 ad Horontianum scripta, arbitrari se dicit, *propositi gratia hoc dixisse apostolũ. Neque enim videtur mihi*, inquit, *qui habeat omnem fidem, ita vt montes transferat, charitatẽ non habere*: quod cõsequenter etiã censet de eo qui nouerit omnia

Fides miraculosa sine charitate non prodest.

Perfecta fides quæ dicatur.

Miracula qua ratione tribuẽda fidei. An quis aliquãdo montem trãstulerit.

Fidem Christianã à charitate separari posse: vt & gratiã miraculorum.

Opinio Erasmi de hoc loco, eiusq; rationes.

Ex Basilio & Ambrosio.

Responsio ac refutatio. nia mysteria & omnem scientiam. Primùm respondeo Paulum non quidem affirmare, quod fuerit, aut futurus sit aliquis, qui fide montes transferat, & charitatem non habeat: satis apertè tamen eum significare, quod nihil obstet quo minus illud contingere possit. Nam sanè, sicut apostolo nulla repugnantia est, aliquem linguarum aut prophetiæ dono aut noticia mysteriorum atque scientia excellere; quæ superius nominata sunt: aut in egenos esse profusum, aut corpus suum flammis tradere pro Christi nomine; quæ postea nominantur; & charitatem non habere: ita nihil repugnat ex eiusdem apostoli mente, vt quis habeat fidem qua montes transferat, & charitatem non habeat. Similiter enim de his omnibus loquitur. *Basilij locus explicatur.* Quod verò Basilius affirmat nihil eorum quæ connumerauit apostolus, sine charitate præstari posse; non sentit illa dona, ne quidem si excellenter ea quis habeat, ita necessariò cum charitate cohærere, vt prorsus diuelli nequeant: sed Deum non solere tantam donorum excellentiam conferre, nisi in amicos suos, ac fortasse nunquam contulisse, nec collaturum esse. Hoc enim vocat, non posse præstari, scilicet potentia ordinaria quam vocant. Excipio duo postrema, quæ non dona sunt huius loci, sed secundum genus suum opera virtutum: facultates suas effundere in pauperes, & pro Christi confessione comburendum se tradere. Constat enim ab hæreticis & schismaticis interdum talia facta fuisse. *Itẽ Ambrosij.* Cæterùm Ambrosij verba minorem habent difficultatem. Non enim negat fieri illud posse: sed de facto loquitur, ac sentit vix aut nunquam contingere vt quis fidem habeat tam excellentem, qua montes transferat, nec tamen habeat charitatem. Idque dicit opinando, nimirum vtens his vocibus, *arbitror*, *videtur*: hoc ipsum autem & nos fatemur. Sed si fides illa tanta non eam habet necessariam cum charitate connexionem, vt non aliquando separari possit: quanto minus Christiana qualiscumque? *Alia obiectio refellitur.* Illud verò quod ex epistola ad Galatas obijcitur, non est simile. Nam eo loco Paulus, quo magis persuadeat, hypothesin adfert rei impossibilis: hîc autem id agit ex professo, vt ostendat charismata quantumuis excellentia, sine charitate nihil prodesse; supponens vtique ea sine charitate haberi posse.

Quid apostolo nihil esse. NIHIL SVM. Id est, nullius sum precij apud Deum; nihil istorum me Deo commendat; vel, vt mox exponit, *nihil mihi prodest*, scilicet ad amiciciam & participationem Dei, & ad salutem æternæ vitæ. Aquinas, *nihil sum secundum esse gratiæ*. Caietanus, *nihil sum in esse diuini consortij*. Quæ omnia idem valent. Dicet aliquis, Si nihil est homo sine charitate; ergo catechumenus & fidelis pœnitens, ante perceptum sacramentum baptismi vel reconciliationis assiduè se exercens in operibus pietatis, nihil est, nihil hæc illi prosunt. *Quæstio de catechumeno vel pœnitente, nõdum baptizato seu reconciliato.* Non enim habet charitatem: quæ demum infusa diuinitus accipitur in sacramento, simul cum remissione peccatorum. *Respõsio.* Respondetur apostolum hoc loco non secernere eum qui remissionem peccatorum habet, ab eo qui non habet: sed eum qui Deum ac proximum rectè & sincerè sicut diligendus est, diligit, ab eo qui non diligit: siue ille sic diligens sit iam Deo reconciliatus, siue non. *Scopus apostoli, vt opera nostra procedant à charitate non à cupiditate.* Etenim vult hac sua doctrina apostolus, vt opera nostra proficiscantur ex charitate, non ex cupiditate & amore sui: quomodo faciunt ea qui honoris aut gloriæ, aut pecuniæ, aut voluptatis appetitu, aut alio prauo affectu mouentur ad agendum quippiam; *De qua charitate loquatur apostolus.* vtique charitatem intelligens, non habitum illum amiciciæ hominis cum Deo: per quem & amicus & filius Dei quis constituitur, & heres regni cælestis: quique proinde solis competit regeneratis & reconciliatis: *Charitas affectus sinceri erga Deum amoris.* sed affectum sinceri amoris erga Deum, vt summum nostrum ac beatificum bonum: & erga proximum ex eodem affectu diligendum. *Quæ charitas separata à gratia & amicicia Dei.* Cuiusmodi quidem affectus etiam in bono catechumeno, & in fideli pœnitente sacramentum desiderante, & ad Dei amiciciam aspirante, debet agnosci. Quibus haud dubiè prodest ad salutem & vitam æternam: quatenus ad peccatorum remissionem, Deique amiciciam perducit: & iustificationis initium quoddam est: licet perfectam meriti rationem non attingat. Hanc enim siue dilectionem siue charitatem significauit Dominus Lucæ 7, dicens de peccatrice: *Remittuntur ei peccata multa, quoniam dilexit multum*. Sic autem accipi hoc loco charitatem, imprimis obiectio iam dissoluta conuincit. *Bonus catechumenus ac pœnitẽs dici nõ potest nihil esse.* Quis enim dixerit catechumenum siue pœnitentem feruenter Deum orantem, ieiunantem, eleemosynas largientem, peccatorum suorum veniam cum vera eorum detestatione, cumque spe & fiducia requirentem; iuxta Pauli mentem ac doctrinam, nihil esse: atque hæc omnia nihil ei prodesse? Sed & ea quæ sequuntur in textu, satis arguunt eam charitatis acceptionem quam dixi. Cùm enim dicit apostolus, nihil prodesse homini si charitatis expers omnia sua distribuat in pauperes, & corpus suum flammis tradat: non sentit homini nihil prodesse quod in bonis operibus Christianè se exerceat, si nondum sit receptus in gratiam & amiciciam Dei: *De quo charitatẽ non habẽte Paulus loquatur.* Verùm de eo loquitur qui talia faciat non ex amore Dei & proximorum, sed gloriam captans humanam, aut interim fraterno laborans odio, aut extra ecclesiam schismati cuipiam adhærens: quales olim

fuere

fuere quidam Montanistæ, Nouatiani, Donatistæ, Ariani, mortem oppetentes pro confessione nominis Christi: quos ecclesia catholica nũquã martyrũ honore dignata est; sed vt schismaticos & hæreticos reprobauit: vti varijs locis testantur Cyprianus & Augustinus, ille contra Nouatianos agens, iste contra Donatistas. His adde quod apostolo studium fuit Corinthios contentionibus deditos, & factiones ac schismata quædam inter se facientes, (quemadmodum patet ex cap. 1, 3 & 11 huius epistolæ) ad amorem & concordiam fraternam reuocare, & ad colenda mutui amoris officia cohortari: ideoque inter encomia charitatis mox subdit, quod sit patiens & benigna, quod non æmuletur, & cætera continuo ordine: quæ cuncta propriè spectant ad proximorum dilectionem. Non autem ex eo charitatem commendat, quod faciat amicos ac filios Dei, & heredes regni cælestis: aut quicquam tale. Quod tamen inter eius laudes tacere non debuit, si commendare volebat eam dumtaxat charitatem, quæ cum reatu mortis æternæ non consistit. Eam generaliorem charitatis acceptionem passim agnoscit Augustinus, vt lib. 3 de doctrina Christiana cap. 10, vbi charitatem definit *motum animi ad fruendum Deo propter ipsum, & se atque proximo propter Deum.* & vbicumque eam vocat ac definit rectam & bonam voluntatem, bonique cupiditatem, vt lib. 11 de ciuitate Dei cap. 9, & lib. 14 capit. 7. item lib. de gratia Christi cap. 21, de gratia & libero arbitrio cap. 17, & contra duas epistolas Pelagianorum lib. 2 cap. 9, necnon homilia 8 inter 50. Cæterùm Prosper lib. 3 de vita contempl. cap. 13 & 14, charitatem de qua loquitur apostolus, definit rectam voluntatem ab omnibus terrenis ac præsentibus auersam: atque ijs notis ceu coloribus depingit, quæ partim in eam charitatem competunt, quæ est pœnitentium: partim in eam quæ est amicorum Dei; partim in generalem rationem charitatis; quale est illud, *sine charitate quæ dicta est via, non ambulare possunt homines, sed errare.* Quod autem fatendum sit, aliquam esse Dei seu dilectionem seu charitatem (non enim hæc vocabula scriptura distinguit, cùm semper in Græco sit ἀγάπη) quæ remissionem peccatorũ antecedat: quæ tamen charitatis illius specialiter dictæ sit inchoatio quædam, sicut & illa huius perfectio: plenius ostendimus ex scriptura & patribus, ad dist. 27 lib. 3 sententiarum.

Generalior charitatis acceptio apud Augustinum

Charitas, recta & bona voluntas.

Prosperi locus de charitate

3 ET SI DISTRIBVERO IN CIBOS PAVPERVM OMNES FACVLTATES MEAS. Pro quatuor vocibus, *distribuero in cibos pauperum*, in Græco vnum ac simplex verbum est ψωμίζω; quod & textus Ambrosianus vno verbo reddit, *erogauero.* Grçca vox significat in frusta seu particulas escam diuisam porrigere ac præbere in alimoniam. Nec dubium quin de alendis pauperibus apostolus loquatur; etiamsi *pauperum* nomen non expresserit. Sed & pro eo quod omnes Latini codices habent *omnes facultates meas*, & plerique Grçci πάντα τὰ ὑπάρχοντά μου, in quibusdam tantum legitur πάντα τά μου, *omnia mea.* Quod accidisse potuit propter repetitum τά. Quamquam & veteres Latini legunt *omnia mea*, Cyprianus ad Quirinum libro 3 testimonio 3, & Augustinus sermone 50 de verbis Domini. Ex hoc loco forte quis suspicetur apostolum Paulum non fuisse ex eorum numero qui dicere possent, *Ecce nos reliquimus omnia.* Dicit enim, *Si distribuero* &c, quasi id non fecerit. Sed pari ratione probaueris eum non habuisse fidem satis magnam qua montes transferret: quia dixit, *si habuero omnem fidem, ita vt montes trãsferam.* Igitur respondeo Paulum priuata sua bona dissimulantem ea dixisse, quæ vnusquisque fidelis dicere & cogitare debet: quæcũque & quantacumque charismata habuerit, si charitate careat, omnia nihil ei prodesse. Porrò quod dixit de distribuendis in pauperes omnibus facultatibus, adduxit pro exemplo operis in speciem valde præclari: quia magni solet hoc ęstimari ab hominibus: sicut & id quod sequitur.

Paulus an omnia sua reliquerit.

ET SI TRADIDERO CORPVS MEVM ITA VT ARDEAM. *Ita* abest in quibusdam codicibus, & in antiquis concordantijs. Quibus volunt textus Ambrosianus, & Primasius: Item Cyprianus & Augustinus antea citati, rursúmque Augustinus in enarratione psalmi 43; atque alibi, & Prosper in epistola ad Demetriadem. Denique nec Græcè nec Syriacè legitur. Additum videtur exemplo partis superioris, *ita vt montes transferam.* Sanè quod ad sensum, non redundat modò, sed & officit. Sciendum quoque pro verbo καυθήσωμαι *ardeam*, in quibusdam Græcis exẽplaribus vnius literæ varietate scriptum olim fuisse καυχήσωμαι, *glorier:* quemadmodum refert Hieronymus in commentario Gal. 5, & ita refert vt hãc posteriorem lectionem existimet veram, dicens apud Latinos, qui legunt *ardeam*, errorem inoleuisse. Qua in re Hieronymo non assentimur. Nam præterquã quod Græcorum commentarij nobiscum faciunt, ipse apostoli sermo quo dicit, *si tradidero corpus meum*, nisi addatur, ad quid tradidero, vt ad mortem, ad gladium, ad ignẽ, mutilus & imperfectus est. Sunt enim qui corpora sua tradunt ad mollitiem & voluptates. Itaque conuenientissimè sequitur, *vt ardeam*, per quod res vehementer ardua significatur, sicut per illud præcedens, *si distribuero omnes facultates meas.* Adde quod non satis aptè quis dicitur corpus suum tradere vt glorietur. Nam tradẽdo corpus suum, moritur: at nemo quid facit vt post mortem glorietur, eã gloriã quam Hieronymus vult intelligi: potiusque dicendum erat, vt gloriam consequar. Quod tamen vox Græca non significat. Denique si scripsit apostolus *vt glorier*, vel vt *gloriam consequar*; quid iam opus erat addere, *charitatem autem non habuero*; cũ hoc in priori contineretur? Si enim gloriæ de-

Diuersa lectio huius loci reijcitur.

 siderio

siderio corpus suum quis tradit; non igitur ex charitate. Dicit igitur apostolus: *Si tradidero corpus meum vt comburar*, vtique pro confessione nominis Christi. Quod nonnulli sic intelligunt; Si non solum patiar me tradi, sed, quod quidam martyres fecerunt, ipse me sponte tradam & offeram ad supplicium, non qualecumque sed incendij. Atqui verior intellectus est, ex apostoli sententia tunc aliquẽ tradere corpus suum vt ardeat, quando data optione, vt aut Christum neget, aut ignem patiatur, eligit potius ignem pati, & igne consumi, quã Christum negare: etiamsi nõ seipse ad hoc supplicij genus offerat; ac multo minus (quod olim Donatistæ faciebãt) ipse se in ignem mittat. Ita locũ hunc exponit Augustinus epist. 104 ad Donatum presbyterum: & probat ex scriptura Dan. 3, vbi de tribus illis viris, qui proposito supplicio fornacis ardentis, iubebantur statuam auream adorare, *scriptum est, quod tradiderunt corpora sua, ne seruirent & ne adorarent omnem Deum, excepto Deo suo:* qui tamen nec ipsi se in ignem miserunt, nec in ignem mittendos obtulerunt, sed mitti sese permiserunt. Augustini verba videre est etiam apud Bedam in collectaneis.

Quid tradere corpus suum vt ardeat

CHARITATEM AVTEM NON HABVERO, NIHIL MIHI PRODEST. Græcè οὐδὲν ὠφελοῦμαι, *nihil proficio*, vt legit Cyprianus, id est, nihil vtilitatis capio: scilicet eo sensu quẽ suprà diximus. Duo nominauit opera; alterum insignis misericordię erga proximos, alterum eximiæ fortitudinis pro testimonio veritatis diuinæ; & vtrumque magnæ charitatis in Deũ, ecclesiam, proximos, si secundum se considerentur huiusmodi opera. Docet ergo non solum charismata quæ propriè nõ sunt virtutes, quibus homo bonus efficitur; sed & opera virtutum quantumuis speciosa, ac suo genere præclara & ardua, nihil homini ad saluté prodesse, si desit charitas illa quæ præstat vt Dei gloria quæratur imprimis & salus proximorũ. Pulchrè B. August. in serm. 50 de verbis Domini c. 2, loquẽs de ijs *qui falsò martyrij nomine in passionibus gloriãtur: Ecce, venitur*, inquit, *ad passionẽ: ecce venitur & ad sanguinis effusionẽ: venitur & ad corporũ incensionẽ: & tamẽ nihil prodest; quia charitas deest. Adde charitatem, prosunt omnia: detrahe charitatem, nihil prosunt cætera.* Sic ille. Quod Hieronymus etiam ijs contingere posse qui sunt in ecclesia, significat his verbis in cõmentario epistolæ ad Gal. 5, *Timeo dicere, sed dicendum est. Martyrium ipsum si ideo fiat, vt admirationi & laudi habeamur à fratribus; frustra sanguis effusus est.* Iam si quærat aliquis vtrum patientia hominis schismatici, *qua non pro errore qui eum ab ecclesia separauit, sed pro veritate sacramenti seu verbi quæ apud eum remansit, timore pœnarum æternarum pœnas patitur temporales, culpanda sit, an laudanda:* & si laudanda, num *Dei donum sit, an viribus tribuenda voluntatis humanæ:* & si sit Dei donũ, ad quid ei prosit: Respondet ad hęc tria B. Augustinus lib. de patientia cap. 26, 27 & 28.

Non solũ charismata, sed & opera virtutum sine charitate nihil prosunt.

Notãda sententia.

Martyrium sine charitate nec in ecclesia prodest.

Patientia schismatici pro vera fide, an & quid prosit.

Ad primũ quidẽ, laudandã esse eam patientiã, non culpandam: ad secundũ, eam esse donum Dei, nõ tamẽ ex genere donorũ quæ dãtur filijs *illius Hierusalẽ, quæ sursum libera est, mater nostra*; sed *quæ possunt accipere etiã filij cõcubinarũ, quibus Iudæi carnales, & schismatici vel hæretici cõparantur*. Ad tertiũ, *nihil eã prodesse ad regnũ cælorũ obtinendum*: sed existimandũ, fortasse tolerabilius *illi futurum iudiciũ, quã si Christum negando*, tormenta, mortemque vitasset.

Responsio Augustini.

4 CHARITAS PATIENS EST. Vt nouerit quisque, num in se habeat excellentissimum hoc Dei donum, id est, charitatem; deinceps ordine recenset insignes aliquot illius doni proprietates & officia, veluti notas ex quibus agnosci queat. Vnde quantum quis certò proprietates istas in seipso experitur & conspicit; tantum certus esse potest se ipsam possidere charitatem. *Hæc est enim charitas Dei*, inquit Ioannes 1 epist. 5, *vt mandata eius custodiamus*. Quæ quidem mandata in subiunctis charitatis officijs præcipuè continentur. Ac primum ait: *Charitas patiens est*. Gręcè μακροθυμεῖ, longanimis est. Pro quo Latini veteres ferè legunt *magnanimis* aut *magnanima est*, vt commentator Ambrosianus, Tertullianus lib. de patientia cap. 12, Cyprianus lib. de vnitate ecclesiæ & alibi, Augustinus de gratia & libero arbitrio cap. 17. sed ex versione minus bona. Nam voce Græca significatur animi lenitas haudquaquam præcipitis ad iram aut vindictam. Quę virtus solet etiam apud Latinos nomine patientiæ designari.

Proprietates ac notæ charitatis.

Quid μακροθυμία.

BENIGNA EST. Græcè χρηστεύεται, pro quo textus Ambrosianus, *iucunda est*. Significat enim vox Græca comitatem & suauitatem morum: cui contraria est asperitas ac difficultas, quam morositatem vocant. Vnde quidam vertit, *commoda est*. Sed melius noster interpres, *benigna est*. Quod etiam Erasmus & alij secuti sunt. Nam quod apud Tertullianum legitur, *benefica est*, minus conuenit: nisi quod comitatem seu benignitatem hic significatam, id est, veram & Christianam, beneficentia comitatur. Verisimile est illud apostolum significare voluisse, quod de se dixit suprà cap. 9, *Omnibus omnia factus sum, vt omnes facerem saluos*. Hoc enim pręcipuæ charitatis est, omnium moribus attemperare sese propter eorum salutem.

Quid benignitas hoc loco.

CHARITAS NON ÆMVLATVR. Græcè οὐ ζηλοῖ, Cyprianus, *non zelat*, libro de zelo & liuore. Hoc est, *non inuidet*. Nam ζῆλος, æmulatio, dũ in vicio ponitur, inuidia est; præsertim vbi quis dolet alteri obtigisse, quod ipse concupiebat, & non obtinuit. De eodem vide suprà cap. 3. item 2 Cor. 12, Gal. 5, & Iacobi 3 & 4. Pugnat hoc vicium ferè ex diametro cum charitate, cuius est velle bonum proximo tanquã sibi; &, si habeat, gaudere. Aliter ζηλοῦν æmulari capitur in fine capitis præcedentis & initio sequentis: vt ijs locis videre est. Obserua Paulum per has charitatis proprietates dictas & dicendas, non tam signi-

Æmulatio pro inuidia.

ficare

Quatenus hæ proprietates charitati tribuantur.

ficare quid agat aut nõ agat ipsa charitas, quæ qualitas animi est; quã quid agat, aut nõ agat, homo charitate præditus, quatenus eam habet, & secundũ eam operatur. Nã si quis charitatem habet, is patiens est & benignus, non inuidet &c. Quamquàm & ipsa charitas ad omnes huiusmodi actus imperiũ suum extendit, & contrarios eodem imperio repellit.

Perperã agere quis dicatur. Varia Græca vocis interpretatio.

NON AGIT PERPERAM. In Græco & Syriaco repetitur à fronte *charitas*. Perperam agere Latinis dicitur, qui peruersè ac præposterè agit. Grǽcum verbum περπερεύεται, quod hic legitur, quid significet, haudquaquam cõuenit inter interpretes. Chrysostomus exponit, præcipitanter & inconsultè agere: quod est vicium prudentiæ oppositum. Theodoritus, *curiosè scrutari res alienas*. Alij, varium & inconstantem esse. Alij, insolentem esse; quod voluit Tertullianus, dum legit aut vertit, *nec proteruum sapit*. Oecumenius quoque περπερον interpretatur temerarium aut proteruum: Theophylactus verò leuem, stolidum, mẽtis inopem. Syra versio sic habet, *charitas non tumultuatur*, id est, nõ turbas & motus ciet. Cæterùm explicat hoc vocabulum Basilius regula 49 inter breuiores: *Quid est*, inquit, περπερεύεσθαι. vbi malè adiecit interpres Latinus, præoccupans authoris responsionem; *hoc est impotenter gloriari, & se ostentare*. Respondet autem Basilius, *Omne quod non ob vsum necessarium*, sed διὰ καλλωπισμὸν, id est, *ornatus superflui causa assumitur*, περπερείας *accusationem habet*. Et ante illum, eodem prorsus modo locũ hunc interpretatus est Clemens Alexandrinus lib. 3 pędagogi ca. 1. Apparet igitur apostolũ ex specie genus indicasse, vt hac parte omnẽ arrogantiã & ostẽtationẽ à charitate remotã & alienã esse, significatum sit. Sunt tamen qui existimẽt Græcã vocem è Latina fluxisse, & ex ea interpretãdã esse: quod fecit noster interpres: siue *perperam* aduerbialiter accipias, siue *perperã* nominaliter; quod nõnullis placet: vt sit quartus casus fœmineus adiectiui perperus, id est, stultus, insulsus, temerarius. Omitto quæ refert Erasmus in annotationibus, ac plenius in adagijs de Perperis fratribus, quorũ procacitas & improbitas fabulis est nobilitata: à quibus Græcũ verbũ περπερεύεσθαι confictum putat.

De hac voce S. Basilij sententia.

Fabula de Perperis fratribus.

NON INFLATVR. Id est, Per charitatẽ nemo super alios superbè se extollit, aut alios infra se despicit, vt solẽt homines magnis donis præditi, si charitate destituãtur, secũdũ illud: *Scientia inflat*, suprà c. 8. Quin potius charitas ab eo quẽ possidet, omnẽ fastũ excludit: quia per eã fit vt proximũ sicut seipsum diligat. Quę ratio singulis hisce proprietatibus accõmodãda est. Cæterũ in verbo *inflatur* metaphora est à rebus quę inflatu turgescũt; ita superbũ hominẽ inflat ac turgidũ reddit opinio suæ excellẽtiæ.

Metaphora verbi inflatur.

5 NON EST AMBITIOSA. Id est, appetens honorũ; quod viciũ, ait Thomas, est principalis superbiæ filia. Quãquàm Græcè nõ est φιλοτιμεῖται, sed ἀσχημονεῖ, quod verbũ significat inhonestè ac præter decorẽ agere quippiam; aut pudefieri; qui inhonestæ actionis effectus est. At Chrysost. cæteriq; Græci in eũ ferè sensum interpretãtur, vt significetur charitas non esse *fastidiosa* (queadmodũ & vertit Erasmus) nec proximorum causa, quos diligit, respuere vilia ministeria, vel etiã indigna supplicia: q.d. apostolus: Charitas nõ reputat sibi pudori, quod fratribus sese submittat, aut abiectũ & humile aliquid vel agat vel patiatur: quomodo Christus ad pedes discipulorũ lauãdos se demisit, & crucis ignominiã sustinuit. In hunc sensum accipi potest & illa lectio quæ est apud Aug. lib. de gratia & libero arb. c. 17. *Non dehonestatur*, id est, nõ reputat se dehonestari, non æstimat sibi inhonestũ aut probrosum subseruire fratribus: nisi fortè (*dehonestatur*) dixit interpres ille verbo deponẽte, id est nihil agit inhonestũ, iuxta sensũ priorẽ; qui etiã est apud Clẽmentẽ Alexandrinum: vbi vertit interpres ad mentẽ authoris: *non indecorè se gerit*. Quo spectat etiã Tertulliani lectio, *non proteruit*, id est, nihil agit proteruè. Quẽ sensum deniq; cõfirmat locus apostoli suprà c. 7. *Si quis turpẽ se videri existimat super virgine sua* &c. vbi in Græco idẽ verbũ est ἀσχημονεῖν, quod illic exposuimus *indecenter agere*. Quamuis & si exponatur, pudefieri velut ob rem inhonestam; sensus eius loci constabit.

Charitas non est fastidiosa.

NON QVÆRIT QVÆ SVA SVNT. Græcè τὰ ἑαυτῆς, vt *sua* reciprocũ sit ad charitatẽ, nõ ad hominẽ, tametsi sensus eodẽ redit. Nã vt superius annotaui, nõ tam quid ipsa charitas agat, quã quid homo per charitatẽ, docere vult apostolus. Quærere quæ sua sũt, phrasis est scripturę sacræ, pro eo quod Latinè dicimus, omnia metiri suis cõmodis: & quod vulgò, quærere semetipsos. Igitur quęrere quæ sua sunt, dicũtur qui in suis actionibus priuata cõmoda primũ ac præcipuè curãt, eaq; tùm vtilitati publicæ, tũ bono diuino, quod est vniuersale bonũ, pręferũt. Hoc autẽ bonũ est gloria Dei, quæ tanto magis promouetur, quò plures ad Dei noticiã & cultũ adducũtur. Et ad hoc studiũ incitat amor Dei, id est charitas; vt è diuerso ad quærendũ quæ sua sunt, impellit amor sui, quę est viciosa cupiditas. Augustinus in regula: *Charitas, inquit, de qua scriptũ est, quod nõ quærit quæ sua sunt, sic intelligitur, quia cõmunia proprijs, non propria cõmunibus anteponit; & ideo quanto plus rem cõmunem quã propria vestra curaueritis: tanto vos amplius profecisse noueritis: vt in omnibus quibus vtitur transitura necessitas, superemineat quæ permanet charitas*. Hęc ille. Quę verba sint etiã pro cõmẽtario eius quod dictũ est ca. 10. *Nemo quod suum est quærat, sed quod alterius*. Vide quæ illic annotauimus. Neque verò istis repugnat quod dici solet, charitatem incipere à seipsa. Per hoc enim significatur charitatem sic ordinatam esse, vt post Deum magis homo seipsum amet, quàm alios: suamq; salutem prius curet quã proximi cuiusque: quod quidẽ tunc vel maximè præstat, quãdo dictãte charitate totus in salutem proxi-

Quærere quæ sua sunt, qui dicantur.

De eodem locus insignis apud Augustinum.

Quo sensu charitas incipere dicatur à seipsa.

proximorum incumbit. *Nam qui proximum diligit legem impleuit*, Rom. 13. & , *Scimus quoniam translati sumus de morte ad vitam; quoniã diligimus fratres.* & iterum , *Si diligamus inuicem, Deus in nobis manet, & charitas eius in nobis perfecta est*, 1 Ioan. 3 & 4.

NON IRITATVR. Hoc est, non facilè concitatur ad iram, sed tolerans est iniuriarũ. Alij vertunt, *non excandescit, non exacerbatur*. Tertullianus legit, *non incitatur*, scilicet ad irã. id enim est, παροξύνεται.

Cogitare malum quid hoc loco.

NON COGITAT MALVM. Quidam generaliter hanc partem exponunt: non versat animo malas cogitationes. Alij specialiter, non machinatur in corde malum aduersus proximum, quamuis etiam iniurijs lacessita. Rursum alij, non suspicatur malum de proximo. Verùm ex Græco potius sic vertas: non reputat aut non imputat malum. Cuius authore Theodorito sensus est; Qui charitatem habet, etiamsi læsus ab aliquo fuerit, non tamen imputat iniuriam, neque vindictam expetit, sed dissimulat, excusat, ignoscit. Ita 2 Cor. 5 dicitur Deus non reputasse nobis delicta nostra; quia remisit. Quo quidem loco idem est verbum Græcum λογίζεσθαι. Quemadmodum & in illo versu psalmi 31, *Beatus vir cui non imputauit Dominus peccatum*. Quocirca sensum hũc omnino germanum arbitramur.

Quid gaudere super iniquitate.

6 NON GAVDET SVPER INIQVITATE. Græcè ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ, *super*, aut *de iniusticia*. Quod Latini sic ferè exponunt: non gaudet si quis malum quid, & iniustum faciat. Sed Græci restrictè hoc modo; non gaudet si quis afficiatur iniuria, non exsultat cum videt proximũ, etsi suum inimicum, ab alijs iniustum aliquid pati: quin potius dolet ac tristatur de eius malo. prout alibi præcipit idem apostolus, *Flere cum flentibus*, Rom. 12.

Veritas pro iusticia, siue generali, siue speciali.

CONGAVDET AVTEM VERITATI. Veritatem pro iusticia posuit more scripturæ frequentato, maximè in psalmis & prophetis. Potest autẽ hic intelligi, vel iusticia generalis, hoc sensu: Charitas congaudet proximis in omni bono quod agunt (Ita Ioannes apostolus in 3 epistola, *Gauisus*, inquit, *sum valde venientibus fratribus, & testimonium perhibẽtibus veritati tuæ: sicut tu in veritate ambulas*) Vel iusticia specialis: vt sensus sit, charitatem gratulari proximis, quum videt inter eos iusticiam coli; id est, neminem lędi: sed vnicuique quod suum est, attribui. Hoc fortasse probabilius propter oppositum membrum.

Quæ omnia suffert charitas.

7 OMNIA SVFFERT. Id est tolerat, tegendo ac dissimulando vicia & infirmitates proximorum, quantumuis molestas: quatenus tamen eis ad salutem expediat. Quod & alibi sæpe Paulus præcipit, & ipse in primis præstitit. *Debemus*, inquit Rom. 15, *nos firmiores imbecillitates infirmorũ supportare, & nõ nobis placere*. Et Gal. 6, *Alter alterius onera portate, & sic adimplebitis legem Christi*. Quæ lex non alia est, quàm lex charitatis. Hunc sensum suggerit vox Græca στέγειν, quæ propriè significat

Lex charitatis.

tegere; & ad animum relata, dissimulare, tacendo tolerare. Sciendum est Cyprianum in libro de vnitate ecclesiæ, & testimoniorum lib. 3, pro, *omnia suffert*, legere, *omnia diligit*. Vnde conijcit Erasmus, interpretis illius codicem habuisse πάντα στέργει, addita literula verbo στέγει. Accedebat quod quum in textu proximè sequantur hæc duo; *omnia credit, omnia sperat*: desiderari videbatur tertium eiusdem generis, *omnia diligit*. Verumtamen idem Erasmus fatetur, id quod nostra habet editio, sibi magis probari.

OMNIA CREDIT. Hanc partem cum duabus sequentibus Lombardus, Heruæus, atq; alij Latini mediæ ætatis interpretantur de officio charitatis erga Deum; sicuti duodecim attributis præcedentibus declaratum est eius officium erga proximos. Itaque secundum illos charitas omnia credit non hominibus, sed Deo: non est tarda ad credendum omnia quæ credenda diuinitus traduntur. Expositionem confirmant. Nam hominibus omnia credere leuitatis est, non charitatis. Est enim Deus verax: omnis autem homo mendax, Roman. 3. Quare credentem omnia quæ dicuntur ab hominibus, necesse est sæpenumero decipi. Hinc & in vicio ponitur Prouerb. 14, *Innocẽs credit omni verbo*. Sic & Augustinus hanc partem intellexit, cum alibi, tum lib. de spiritu & littera cap. 32 ita scribens: *Ipsa charitas quæ omnia credit, non omni spiritui credit: ac per hoc omnia quidem credit; sed Deo; quia non dictũ est, omnibus credit.*

Quo sensu charitas omnia credat.

OMNIA SPERAT. A Deo, non ab hominibus: Omnia, inquam, quæ Deus promisit, ac speranda proposuit. Sic ijdem authores. Et ne spes dilatione frangatur, tertium additur.

Quo sensu omnia speret.

OMNIA SVSTINET. Græcè ὑπομένει: verbum à superiore diuersum: atque hunc reddunt sensum. Patienter exspectat promissa Dei, quamuis in longum tempus dilata; faciẽs quod præcipit Habacuc propheta cap. 2, *Si moram fecerit, exspecta eum*. Et quod Iacobus apostolus cap. 5, *Patientes estote fratres vsque ad aduentum Domini*. Et hæc quidem Latinorum expositio est. At verò Græci commentatores, quibus annuunt ex Latinis Pelagius, Primasius & Sedulius, ista tria membra perinde vt duodecim præcedentia referunt ad charitatem proximi, sensu valde probabili. Nam institutum apostoli est hoc capite, commendare charitatem, quatenus exercetur erga proximos per officia hominibus conspicua. Ex quibus deinde, velut ab effectis & signis visibilibus charitatis in Deum inuisibilem, à qua nec separari possunt; cognoscẽdum cuique relinquit, vtrùm diligat Deum necne. *Qui enim non diligit fratrem suum, quem videt*, id est, qui ei charitatis officia non impendit: *Deũ quem non videt, quomodo potest diligere?* 1 Ioan. 4. Sic igitur illi exponunt: Charitas *omnia credit* proximo vel de proximo quem diligit. Proximo quidem, quatenus non facilè suspicatur,

Quo sensu omnia sustineat.

Aliorum de his talibus expositio probabilior.

cum

De proximis bona quã mala facilius credenda.

eum mentiri: de proximo autem, in quantum bona quæ de eo audit, facilè suscipit vt vera: nam vtique charitatis est bene sentire de proximis, ac benè ijs velle. Quo fit vt bona, quæ de illis dicuntur, facilius ac propensius credat, quàm mala. Qua tamen in re iudicium adhibet secundum dictamen prudentiæ, ne noxio fallatur errore. Est igitur in vocabulo *omnia* distributio accommoda, quam vocant. Eodem modo partem hanc, *omnia credit*, etiam Augustinus alicubi intellexit, vt lib. 10 confess. capit. 3. Item *omnia sperat*, id est, de proximo quem diligit, siue ille bonus sit, siue malus, & adhuc à recto deuius, assiduè sperat: de illo meliora; de hoc bona, resipiscentiam, profectum, perseuerantiam, & cætera; ad quæ tum orando, tum admonendo, corripiendo, castigando prouehere eum tenetur. Nihil enim horum rectè fit à non sperantè: nec quisquam est tam malus, de quo dum viuit desperãdum sit. Postremò *omnia sustinet*, id est, mala quæcunque à malis hominibus inferuntur, vt maledicta, contumelias, obtrectationes, exilia, vincula, tormenta, mortem ipsam, æquo fert animo, tam propter ipsorum salutem à quibus hæc patitur, quàm aliorum: inter hæc etiam Deum pro inimicis orans, vt det illis pœnitentiam: quod profectò magnæ charitatis est. Hunc sensum Paulus suo-ipsius exemplo nobis declarat 2 Tim. 2, cùm de persecutionibus suis loquens ait: *Omnia sustineo propter electos, vt & ipsi salutem consequantur*: vbi similiter vt hîc, legitur πάντα ὑπομένω. Verũ tamẽ non ita sustinenda sunt mala, vt non etiam pro tempore & loco prudenter auertenda sint ac repellenda: quemadmodum & mali homines, quamuis à bonis tolerandi sint, adeò vt dicat Gregorius hom. 38 super euangelia: *Bonus non fuit qui malos tolerare recusauit:* non ita tamen tolerandi, vt non eorum maliciæ, quum res postulat, obuiàm eatur verbis & factis, etiam vsque ad separationem à cœtibus bonorum. Vnde laudatur angelus Ephesi ecclesiæ, Apoc. 2. quod malos sustinere non posset. Illud extremo loco notandum, charitatem omnia credere, sperare, sustinere actu imperato, vt loquuntur Theologi: Nam actu elicito charitas diligit, fides credit, & cætera. Vel certè hæc omnia in personam hominis charitatem habentis accipienda sunt: qui per charitatem hæc omnia facit: vti dictum est initio.

De proximis semper sperãda meliora.

De nemine, dum viuit, desperandũ.

Quædam mala non solum sustinenda, sed etiam repelleda.

Nota.

8 CHARITAS NVNQVAM EXCIDIT. Deinceps vsque ad finem capitis charitatem præ cæteris donis commendat apostolus à permanentia seu perpetuitate. Commentator Amb. & non vno loco Augustinus legunt *nunquam cadit*. Sed Græcè est verbum compositum ἐκπίπτει, *excidit*, temporis præsentis. Quo verbo idem significatur quod illis sequentibus, euacuari, cessare, destrui. Nunquam igitur excidit charitas, intellige quantum ad temporis conditionem attinet: Sensus enim est, ita charitatem haberi in hoc sæculo, vt si quis eam retineat vsque ad exitum huius vitæ, permansura cum eo sit in vita futura. Quẽ sensum ea quæ sequũtur de alijs donis post hãc vitã cessaturis, palã ostendunt. Eodem redit illorum commentarius, qui dicunt apostolũ loqui de charitate in genere. Sentit enim charitatem non esse virtutẽ huius dumtaxat sæculi, sicut fidem & spem: sed permãsuram in vita beata. Quocirca malè quidã ex hoc loco docuerunt & docent fieri non posse, vt quis charitate semel donatus, eam amittat. Quod enim nonnulli sensum hunc faciunt; charitatem in hac vita nunquam cessare, eo quod semper nouas arripiat occasiones bene merendi de proximis, testãte August. in præfatione super psalmum 31, *Dilectio vacare non potest*, & Gregorio in homilia 30 super euangelia, *Probatio dilectionis exhibitio est operis*. ac rursum, *Amor Dei nunquam est ociosus. Operatur enim magna, si est: si verò operari renuit, amor non est.* Id, inquam, huic loco non quadrat; vbi charitas comparatur cum donis post hanc vitam cessaturis. Verùm dicet aliquis: Charitas, vti dictum est, patiẽs est, & omnia suffert, credit, sperat, sustinet: quare si fides, spes & patiẽtia locum non habebunt in futuro sæculo, vt ex sequentibus apparet; igitur nec charitas. Respondeo charitatem secũdum actus sibi proprios atque elicitos in futuro sæculo permansuram. Deum namque diliget perfectissima dilectione. *Si enim amamus quem non videmus, quomodo amaturi sumus, cum viderimus?* ait Augustinus in enarratione psalmi 91. Diliget & proximum in Deo, tanquam seipsum. Sed & alios præterea quosdam actus illi vitæ conuenientes imperabit. Congaudebit enim veritati & iustitiæ diuinæ, tam in glorificatione iustorum, quàm in damnatione impiorum. Denique & animæ beatorum ex charitatè qua nos prosequi non desinunt, pro nobis intercedunt: vt bene ex hoc loco ratiocinentur catholici: Perdurat charitas animarum beatarum erga nos; Atqui perpetuum charitatis officium est orare pro dilectis si indigeant: ergo beatæ animæ pro nobis orant. Neque enim ignorare possunt perpetuam nostram in hac vita necessitatem. In quo argumento diluẽdo frustrà laborat Caluinus. Cæterùm patientiæ virtus vtrùm & quatenus in futuro sæculo permansura sit, alia quæstio est: de qua disputatur in 3. sent. distinct. 33.

Charitas nũquam excidit, quo sensu.

Error eorum qui negant charitatẽ amitti posse.

Amor Dei nũquam est ociosus.

Obiectio.

Respõsio.

Qui actus charitatis mansuri in futuro sæculo.

Animæ beatæ ex charitate pro nobis orant.

Patientiæ virtus an in futuro sæculo mansura.

SIVE PROPHETIÆ EVACVABVNTVR. Græcè εἴτε δὲ, *Siue autem*. Atque ita legitur in textu priorum editionum commẽtarij Amb. Et quidem tres Græci codices à Roberto notati tria hæc membra adhuc incîdunt, hoc modo: *Siue autem prophetia, abolebuntur; siue linguæ, cessabũt; siue scientia, abolebitur:* (sic enim Græca vertimus) queadmodum & interpres Theophylacti distinxit: tanquam sensus orationis sit: Cętera verò dona, siue sint prophetiæ, siue linguę, siue scientiæ, aliquando cessabunt.

bunt. Alioqui fatendum erit voculam δὲ redundare: quod fit interdum. Cessationẽ hanc donorum nõ ad præsens sæculum, vt quidam volunt, sed ad futurum esse referendam (etsi prophetiæ & linguæ etiam nũc post iacta prima ecclesiæ fundamenta vt plurimũ cessent) ea quæ sequuntur, manifestè probant. Neque enim scientia destruetur in hoc sæculo, quum eo durante semper sit necessaria: ac perfectum illud de quo deinde loquitur, itemque videre facie ad faciẽ, non huius est sæculi, sed futuri.

Cessatio charismatum in sæculo futuro.

Prophetia quæ dicatur.

Prophetias numero plurali vocat prædictiones propheticas: cõprehensis tamen eo nomine etiã expositionibus mysteriorum; vti capite sequenti. Quæ quidẽ omnes abolendę sunt, quia non erit illarũ vsus in cælesti patria, vbi omnes clarè videbunt Deũ; nihilq; remotum à noticia beatorum erit illis annunciandũ aut exponẽdum. Porrò cessante vsu prædictionis propheticæ, consequens est vt & ipsum cesset prophetiæ donum: vtpote quod non in habitu, sed in actuali tãtum reuelatione consistit. Quanquam & habitus explicandi mysteria fidei, cessaturus est sensu Pauli, id est, quoad vsum; vt infrà docebimus. Non igitur ea ratio est cessaturæ prophetiæ, quod cognitio prophetica in sua ratione obscuritatem includat; vt bene docet Thomas 3 p. quæst. 7 art. 8 ad 1 & 2, tacitè retractans id quod diuersum dixerat in 2 2 quæst. 174 art. 2 ad 3. Etenim Christus qui omnia clarè cognouit, propheta fuit; seque ipse prophetam fatetur Matt. 13, dicens: *Non est propheta sine honore, nisi in patria sua*. Sed ea ratio est, vt dixi, quoniam in vita futura vbi erit consummata beatitudo, non habebit amplius locum annunciatio mysteriorum.

Cognitio prophetica an obscuritatẽ includat.

Christus propheta.

SIVE LINGVÆ CESSABVNT. Non dicit linguam cessaturam sed linguas: Non enim post resurrectionẽ cessabit vsus linguæ corporeæ, id est locutio sensibilis; sed non erũt ibi genera linguarum, ac proinde nec donum linguarum. Neque enim huiusmodi dono illic opus erit, vbi omnes electi erunt *labij vnius & sermonum eorumdem*, multo magis quàm fuerũt homines ab exordio sui generis vsque ad extructionem turris Babel, Gen. 11. Quare nec linguarum donum intelligi debet ideo cessaturum, quod imperfectionẽ includat. Si enim vna lingua loqui non est imperfectionis, igitur nec pluribus. Sed ratio est quam dedimus.

Omnes beati vna lingua loquentur.

SIVE SCIENTIA DESTRVETVR. Græcè καταργηθήσεται, *abolebitur*: quod in primo membro vertit interpres, euacuari. Quo sensu dicat apostolus scientiam destructum iri in futuro sæculo, variæ sunt interpretũ sententiæ. Chrysostomus super hunc locum, & copiosius sermone 1 de incõprehensibili Dei natura, scientiam destruendã docet, eo quod ex imperfecta, qualis nunc est, perfecta fiet, atque ex minore maior; accedente noticia multarũ rerum quas nunc ignoramus: vt illa destructio sit potius incrementum & accumulatio quædam, & ad maiora prouectio. Chrysostomo subscribit Theophylactus: nec aliud sentire videtur Theodoritus, ita scribens: *Cessat autem quæ minor est cognitio, maiore suppeditata*. Verùm hoc pacto etiam charitas cessabit ac destruetur: quoniam ex imperfecta, qualis nunc est, perfecta fiet, & ex minore maior. Vt & hoc addã, nimis coactã videri expositionẽ, qua destrui & aboleri dicatur, quod perficitur & augetur.

Scientia quo sensu destruẽda variæ sententiæ.

Quidam igitur putarunt apostolum sentire, quod habitus sciẽtiæ in hoc sæculo acquisitæ, cum sensibus corporis pereant in morte, tanquam ab illis necessariò dependens: cui postea succedat alius habitus perfectior, animæ diuinitus impressus. Sed hoc bene refellit Thomas in commentario, & 1 quæst. 89 art. 5. Nam scientia est in intellectu, non in sensu: à quo nec secundum speciem actus dependet in anima separata. Nec verò quicquam includit imperfectum in sua ratione: propter quod cessare debeat in patria, sicuti fides & spes; vt vult Caietanus. Nam Deo proprijssimè competit scientiæ nomen: & in Christo fuit hoc donum, in quo omnia charismata fuerunt perfecta. Denique nota est & probata B. Hieronymi in epistola ad Paulinum illa cohortatio; *Discamus in terris, quorũ scientia nobis perseueret in cælo*. Quãquam illic conclusiones non ex principijs erunt colligendæ: sed in suis principijs intuendæ: quemadmodum & hic facimus vtentes scientia prius percepta. Censet autem Aquinas scientiam destruendam esse quantum ad modum sciendi; qui est per *inspectionem phantasmatum*, vt ait, *quâ anima separata non indigebit, habens esse & operationem absque corporis communione*. Quod etsi verum sit; non tamen id hoc loco significatur. Quamuis enim anima separata sine phantasmate contempletur; attamen post resurrectionem nihil vetat beatos (quorum statum maximè respicit apostolus) vti scientijs suis per conuersionem ad phantasmata: qui modus est homini naturalis; quemadmodum tradit idem doctor in 3 sent. dist. 31 sub finem. Et alioquin, vt esse animæ separatæ imperfectum est, ita & intelligere: nisi influentia diuini gratuitique luminis accedat: teste eodem authore, 1 q. 89 ar. 1. Non ergo modum illum sciendi qui proprius est animæ separatæ, promittit apostolus tanquam aliquid perfectius, cum pronunciat sciẽtiam hanc nostram abolendã.

Habitus scientiæ an maneat in futuro.

Anima separata sine phãtasmate contemplatur.

Alijs itaque videtur huius loci germanior expositio, secundum quam scientia destruenda dicitur, quia donum scientiæ, de quo dictum est cap. superiori; *alij datur sermo scientiæ*: & rursum hoc capite, *Si habuero omnem sciẽtiam*: non habebit vsum ad proximos in futuro sæculo. Ad hoc enim datũ est, vt doctrina Christiana per ea quę sũt humanæ cognitionis aut experientiæ, vel persuadeatur ijs qui nondum credunt, vel ab ijs qui iam credunt, tenacius, firmiusque retineatur. Quale nihil agetur in futuro sæculo: quando, fide in speciem conuersa, perfectè adimplebitur illud Iere-

Dona destruenda, quia vsũ non habebunt ad proximos.

miæ

miæ 31, *Non docebit vltra vir proximum suum. Omnes enim cognoscent me à minimo eorum vsque ad maximum*. Hic sensus admodum probabilis est: Congruit enim cum ijs quæ præcedunt de cessaturis prophetijs & linguis. Atque eum tradunt Oecumenius in commentario, & Hugo Victorinus in quæstionibus huius loci: itémque ex neotericis quidam. Nec repugnant ea quæ sequuntur de cognitione ex parte, & de comparatione paruuli: vt ex commentario patebit. Quæres cur non etiam dixerit apostolus sapientiam abolendam esse. Siquidem & hanc inter dona ad vtilitatem ecclesiæ concessa superius enumerauit. Responderi potest non eandem esse rationem sapientię & scientię, quantum pertinet ad vsum fidelium. Cùm enim sapientia sit ea noticia mysteriorum quæ habetur ex causis supremis: in futuro autem sæculo Deum, qui est prima & suprema omnium causa, omnes visuri sint: erit illic etiam quoad vsum cognoscendi, perfectissima omnium sapientia. Quod de scientia quæ causas inferiores consulit, similiter dici non potest. Augustinus quoque lib. 12 de Trinit. capit. 14 sapientiam referri dicit ad contemplationem, scientiam verò ad actionem. Atqui in futuro sęculo cessabit actio, & sola remanebit contemplatio. Verùm puto rectiùs dixeris, etiam sapientiam quatenus donum est ad aliorum vtilitatem datum, abolendam esse: vt quod hic de scientia dicitur, etiam de sapientia dictum intelligatur; præsertim cùm sapientia sit quædam scientia; quemadmodum memorato loco docet Augustinus, & probat ex eo quod infrà dicitur, *Nunc scio ex parte: tunc autem cognoscam*, &c. Certè enim, si de istorum donorum actibus absolutè loquamur: sicuti sapientia habebit in patria quosdam actus suos, ita nihil obstat, quin & scientia suos quosdam illic habitura sit; cuiusmodi est, in causis creatis effecta cognoscere: imò & Deum in creaturis cernere: videlicet eo modo quem tradit idem Augustinus lib. 22 de ciuitate Dei cap. 29 sub finem.

An etiam sapientia destruẽda.

Responsio affirmatiua.

9 EX PARTE ENIM COGNOSCIMVS, ET EX PARTE PROPHETAMVS. Non ideo ex parte, quod scientia & prophetia aliquid imperfectum includant in sua ratione (iam enim de vtraque contrarium ostendimus) sed quia tantum seruiunt huic sæculo: nam & de dono linguarum idem esse iudicium testatur Aquinas in commentario: sed idcirco prętermissum quod his duobus imperfectius, id est, minus sit. Itaque sensus esse videtur: Donum scientiæ ac prophetię nobis datur ob imperfectionem huius sæculi: quia per scientiam homines spiritualium rudes, ac rebus sensibilibus dediti, ab ipsis sensibilibus ad capienda fidei mysteria veluti manu ducendi sunt; per donum autem prophetiæ de reconditis scripturarum sensibus instituendi. Quorum neutrum aget in futuro sæculo; vbi perfecta erunt omnia. Igitur illud *ex parte* habet quidem imperfecti significationem, quod satis arguit antithesis eius ad perfectum in sententia proximè sequenti: sed discernendum, cuius rei notetur imperfectio. Nam dona quæ dantur solum ad vtilitatem aliorum, imperfectionem & inopiam monstrant, non eorum in quibus sunt, sed aliorum quibus erudiendis & instruendis seruiunt, vt linguæ, scientia, prophetia, & alia superiori capite enumerata. Fides autem & spes, quas quisque habet propter se; imperfectionem habent in semetipsis; vt infrà declarabitur. Iuxta hanc expositionem non solum de linguis, vti dictum est, verùm etiam de dono sapientiæ erit eadem ratio, quæ de scientia & prophetia: nempe ex parte nos sapere. Generaliter enim de charismatis superiori capite dictum est: *Vni cuique datur manifestatio spiritus ad vtilitatem*, scilicet aliorum. Estque Pauli intentio, docere quod cæteris abolitis sola charitas sit remansura. Consequens item est, etiam Christum Dominum in hac vita conuersantem, cognouisse & prophetasse ex parte: sensu videlicet iam explicato. Sciendum tamen in quibusdam exemplaribus Græcis, cuiusmodi quinque signat R. Stephanus, pro γὰρ legi δὲ, *Ex parte autem cognoscimus*: quemadmodum & Faber vertit ex Græco: vt hæc pars non sit probatio præcedentis, sed noua ratio, qua doceat charismata cessatura; quia nimirum ex parte sunt, id est, imperfectionem habent in se: quomodo locum hunc alij intellexerunt. Quanquam dici potest, si vera lectio est horum codicum, coniunctionem *autem* pro *enim* positam esse: quæ heterosis apud Hebręos non est infrequens.

Quid ex parte cognoscere & prophetare.

Ex parte, significat imperfectum.

An Christus cognouerit & prophetauerit ex parte.

10 CVM AVTEM VENERIT ID QVOD PERFECTVM EST, EVACVABITVR QVOD EX PARTE EST. Græcè addito temporis aduerbio: *tunc quod ex parte, abolebitur*. Sensus: Postea quam aduenerit fidelibus perfecta noticia Dei & omnium mysteriorum, scilicet in futuro sæculo: tunc abolebitur & cessabit non solum quicquid donorum in se imperfectionem habet, verum etiam quicquid eorum ideo datum est, vt proximorum imperfectioni seruiat. Tunc enim nulli iam erunt quibus dicatur, *Cognosce Dominum*. Hic quæri solet, quomodo charitas non etiam abolenda sit in futuro sæculo: quandoquidem vti cognoscimus, & prophetamus ex parte, sic etiam diligimus ex parte. Omnis enim nostra dilectio in hoc statu viæ, imperfecta est. Verùm responsio patet ex dictis. Nam prophetia, linguæ, scientia, non ideo cessabunt quod in seipsis imperfecta sint; sed quia tantum propter aliorum imperfectionem data. Fides autem & spes cessabunt, eo quod in sua ratione imperfectionem includant: fides obscuritatem & ineuidentiam cognitionis; spes autem, rei desideratæ absentiam. At charitas nec solum, nec

Cur charitas non abolenda, cum sit ex parte.

Responsio

propriè

propriè datur ob vtilitatem aliorum, ficut dantur charismata de quibus superiori capite (licet illa per hanc maximè vtilia reddantur:) neque in sua ratione claudit imperfectionem, vt fides & spes: ideoque cessare non debet; sed imperfecta mutabitur in perfectam, eadem numero permanens. Quanto enim perfectius cognoscetur Deus, tanto magis amabitur & ipse, & in eo omnes electi.

11 CVM ESSEM PARVVLVS, LOQVEBAR VT PARVVLVS, SAPIEBAM VT PARVVLVS, COGITABAM VT PARVVLVS. Græcè hoc ordine: *Cùm essem paruulus, vt paruulus loquebar, vt paruulus sapiebã, vt paruulus cogitabam. Paruulus*, Græcè νήπιος. Quæ vox puerum infantem significat, id est, qui necdum perfectè fari queat, à νη particula priuatiua, & ἔπος, sermo, verbum. Hanc similitudinem hominis ex puero proficientis in virum, adhibet ex sua persona apostolus, vt doceat aliud congruere nobis in hoc sæculo, velut in ætate puerili: aliud in futuro, tanquam in ætate virili. *Cùm*, inquit *essem paruulus*, loquebar, sapiebam, cogitabam vt paruulus, id est, omnia hæc agebam imperfectè, prout imperfectus in paruulo seu puero infante est vsus rationis. Vbi nota verbum Græcum ἐφρόνουν, pro quo vertit interpres, *sapiebam*, etiam verti posse *sentiebam*, quatenus ad animum refertur sentire. Significatur enim iudicium mentis de rebus; non autem ea quæ propriè sapientia vocatur; quæ in infantibus nulla est: ne quis hoc cum nonnullis ad donum sapientiæ detorqueat. Cęterùm cogitare, quod Gręcè est λογίζεσθαι, rationis discursum indicare videtur. Est autem hoc totum de paruulis manifestum. Loquuntur enim balbutiẽdo; stultè sapiunt, preciosa contemnentes & vilia appetentes; itemque confusè cogitant ac ratiocinantur. *Videtur autem apostolus*, inquit Aquinas, *ordine præpostero hæc tria ponere. Nam locutio præexigit iudicium sapientiæ; iudicium verò præsupponit cogitationes rationis. Sed hoc satis congruit imperfectioni puerili; in qua est locutio sine iudicio, & iudicium sine deliberatione*. Sic ille.

Paruulus quis dicatur.

Quid sapere.

Quid cogitare.

QVANDO AVTEM FACTVS SVM VIR, EVACVAVI QVÆ ERANT PARVVLI. Atqui vir factus, inquit, aboleui, abieci ac missas feci istas imperfectiones: & cæpi loqui, sapere, cogitare vt vir. Græci codices, in quibus pro κατήργηκα legitur κατήργει aut κατήργη, mendosi sunt. Nam hæc Gręcè dici non autumo. Lectioni vulgatiori ac meliori suffragantur interpretes Græci, itemque codex regius cũ reliquis omnibus R. Stephani. Cõparationem hanc ab apostolo interpositam plerique referunt ad superiora, vbi sermo fuit de donis ad aliorum vtilitatem concessis: & ita singula singulis applicant: vt loquela pertineat ad linguas, sapere ad prophetiam, cogitare ad scientiam. Quod si recipimus; tum qui eiusmodi dona habent, intelligi debent similes esse pueris imperfectè loquentibus, sapientibus, cogitantibus: non quod hæc dona ex sua ratione imperfecta sint: vt propterea nequeat in beatis permanere: sed propter vsum, vt sæpè dictum est. Etenim quia status præsentis vitæ respectu futuræ est velut infantia quædã aut pueritia ad virilem statum comparata; idcirco quibus dona data sunt ad aliorum instructionem, ij debent sese alijs tanquam paruulis accommodare, & cum eis quasi pueriliter loqui, sapere, ratiocinari; more boni præceptoris, aut nutricis. Vnde est quod ait apostolus suprà cap. 3, *Tanquam paruulis in Christo lac vobis potum dedi.* Et cap. 12 sequentis epistolæ, *Factus sum insipiens, vos me coëgistis*. & 1 Thess. 2, *Facti sumus paruuli in medio vestrũ; tanquam si nutrix foueat filios suos*. Verũtamen nihil vetat hanc comparationem referri ad sequentia, vbi de cognitione fidei agitur: vt hac parte transitus sit à donis propter alios datis, ad donum fidei quod vnicuique propter se datur. Hoc quippe donum non solum ipsum ex suo genere imperfectum est ob rationem paulo ante dictam; verùm etiam imperfectionem suam trãsfundit in alia, de quibus actum est huc vsque. Sic igitur explicari poterit comparatio: Quemadmodum homo paruulus pueriliter loquitur, sapit, cogitat; idem autem vir factus, puerilem sermonem, sensum & cogitationem exuit, ac viriliter, id est, perfectè omnia hæc agit: ita nos in hoc sæculo, tãquam in pueritia, de Deo ac mysterijs diuinis loquimur, sapimus, & cogitamus obscurè & imperfectè: quia solam de ijs habemus fidei cognitionem, quæ per se obscura & imperfecta est. *Dum* enim *sumus in corpore* hoc mortali; *per fidem ambulamus & non per speciem*, 2 Corint. 5. Simulatque verò futuri sæculi statum illum beatum attigerimus; omnem istam loquendi, sapiendi, cogitandi imperfectionem, quam secum trahit noticia fidei, prorsus abijciemus: fide scilicet in visionem, & spe in apprehensionem commutata. Huic sensui liquidò fauent quæ sequuntur.

Quomodo qui habẽt charismata, paruulis similes.

Donum fidei per se imperfectum, etiã in alia transfundit imperfectionem.

12 VIDEMVS NVNC PER SPECVLVM IN ÆNIGMATE. Græcè, *Videmus enim nunc* &c. Et in quibusdã legitur ὡς ἐν αἰνίγματι, *velut in ænigmate*. Sic & Tertullianus aduersus Praxeã capit. 14, *tanquam in ænigmate*. Syrus autem hoc ordine sententiam reddidit: *Ceterùm nunc tãquam per speculum cernimus in ænigmate*. Rem eandem declarat apostolus alia similitudine, nempe visionis specularis & obscuræ, collatæ cum visione clara & directa. Videmus igitur nunc tanquam per speculum, & tanquam in ænigmate: quia Deum ac res diuinas in hoc sæculo cognoscimus admodùm imperfectè. Cùm enim res in speculo repræsentata minus perfectè videatur, quàm si eam directè & in seipsa contueamur: imperfectionem adhuc auget quod addit, *in ænigmate*. Per hoc enim non solum obscuritas significatur, sed etiam cognoscendi difficultas. Nam ænigma propriè quæstio est seu propositio, qua sub inuolucris signorum quæritur aut dicitur aliquid: quæ proinde ad coniectandum & explicandum

Videre per speculum & in ænigmate quid sit.

Quid ænigma.

Caietanus quid per speculum intelligat. dum difficilis est. Existimat Caietanus, per speculum videre sic intelligi posse, quomodo videmus per ocularia vitrea, quæ perspicilla vocantur: sed non est verisimile. Solent enim huiusmodi adhiberi ad clarius videndum, maximè ab ijs quibus ob senium visus deficit; ideoque hæc similitudo seu metaphora non seruiret rei propositæ. Probabilior fortasse coniectura, *Aliorum de speculo coniectura.* si dicatur apostolus illud hac phrasi significasse, quod Latini dicunt, aspicere per transennam, id est, non propè, neque distinctè, sed procul & summatim, ac confuso modo spectare rem aliquam. Neque enim hic Græcè est κάτοπτρον: quo nomine solet vsitatius apud scriptores profanos speculum significari; quod & legitur apud LXX, Exod. 38. sed ἐσόπτρου, vocabulum minus frequens. Deindè non ait Paulus, *in speculo*, sicuti loquitur Iacobus capit. 1, sed *per speculum*, quasi volens significare modum quo per cancellos aut transennam cerni quippiam dicitur. Quæ locutio sanè videri potest aptior ad designandam obscuram & imperfectam visionem, quam de Deo diuinisque mysterijs in hoc sæculo habemus. Nam quod propriè speculum dicimus, claram, distinctam & expressam exhibet rei similitudinem: adeò vt ipse Dei filius, sub nomine sapientiæ, propter repræsentandi perfectionem vocetur *speculum immaculatum Dei maiestatis*, Sap. 7. Quanquam non negamus idem vocabulum quod hic ponitur ab apostolo, etiam alibi in scripturis vsurpari pro speculo: nempe locis iam indicatis Iacobi & Sapientis; sicque etiam Græci commentatores accipiunt hoc loco: sed ad denotandam visionis obscuritatem, quæ per visionem specularem minus significatur, dicunt additum esse *in ænigmate*. Porrò Latini posteriores, vt *Cur noticia nostra de Deo, comparata visioni speculari.* Aquinas, Liranus, Caietanus & alij censent apostolum idcirco noticiam quam in hac vita de Deo habemus, comparare visioni quæ per speculum, aut in speculo fit: quia non immediatè sed tantum per aliud, nimirum per visibilia mundi præsentis, id est, per creaturas sensibus obiectas & cognitas, in quibus velut in speculo quodam apparet, atque in oculos mentis nostræ resultat imago bonitatis, sapientię, potētiæ diuinæ; Deum ipsum cognoscimus; ac nihilominus addidisse Paulum, *in ænigmate*: quod illa cognitio Dei per creaturas adhuc magnam in nobis ob naturæ corruptionem habeat obscuritatem & difficultatem; eáque ratione à similitudine visionis quę fit in speculo recedat. Nam & hominem inte- *Primus homo Deũ videbat per speculum sed non in ænigmate.* grum vidisse Deum in speculo siue per speculum creaturarum: non tamen in ænigmate. Sed huic expositioni quamuis doctæ & aliàs probabili, potest opponi, quod istum modum cognoscendi Deum, scilicet per res creatas atque visibiles, etiam philosophis ethnicis ascribat apostolus Rom. 1. hic autem agat de noticia Dei & mysteriorum, quam per fidem habemus, pérque eam scientiam quæ inter Spiritus-sancti charismata numeratur. Quare superior expositio, quæ est antiquorum, probanda magis videtur.

TVNC AVTEM FACIE AD FACIEM. Subaudi videbimus. Hebraismus est quo signifi- *Quid videre facie ad faciē.* catur visio perfecta, qua nimirum videtur res in seipsa, & *sicuti est*, vt loquitur Ioannes, 1 ep. cap. 3, id est, non tantum in similitudine, sed per suam ipsius essentiam. Theophylactus appellat noticiam omnino reuelatam. Quidam hoc loco visionem intelligunt solius Dei, vt idem Theophylactus, & post eum Occumenius, ac ferè Latini posteriores. Alij, præsertim veteres, comprehendunt omnium mysteriorum quæ de Deo sunt cognitionem. Qui intellectus textui Paulino consentaneus est. Non enim Deum nominat; sed dicit nos ea visuros facie ad faciem, quæ nunc ex parte cognoscimus, & in ænigmate videmus. Ea verò sunt omnia fidei mysteria: principaliter autē ipse Deus. Horum igitur omnium perfecta cognitio nobis promittitur atque seruatur in futurum sæculum. Vnde & illorum error re- *Error negantium animas iustorum visuras Deū ante generalē resurrectionem.* uincitur, qui negant animas iustorum essentiam Dei conspecturas ante generalem mortuorum resurrectionem. Nam vtiq; futurum sæculum incipit, vbi desinit sæculum pręsens, id est, post mortem vniuscuiusque. Quare nisi peccati debitum aliquod obstet, fateri necesse est ex apostoli sententia, iustorum animas statim vt hinc euolarint, ad beatificam Dei visionem admitti. Quod verò Theodoritus hanc *Error Theodoriti negātis diuinitatem posse videri à beatis.* partem nō de Deo qua Deus est, sed de Christo Domino secundum assumptam naturam videndo, vult intelligi, propterea quod natura diuina à nullo cerni queat: id recipi nullo modo potest: quum sit nō solum à sensu Pauli remotum (vt qui non hic agit de visione corporali, sed de ea quæ mente fit) & ab aliorum omnium interpretum, etiam Græcorum expositione diuersum: verùm etiam sanæ doctrinæ contrarium: quæ tradit intel- *Intellectualis creaturæ beatitudo in Dei visione consistit.* lectualis creaturæ beatitudinem in visione diuinæ essentiæ consistere. *Sicut* igitur *in præsenti*, inquit Hugo Victorinus, *omnis creatura est quasi quoddam speculum in quo videtur Deus: sic in futuro, ipse Deus erit speculum omnis creaturæ, in quo omnia videbuntur verius quàm in semetipsis.* *Notanda Hugonis sententia.* Vtrùm autem visio diuinæ essentiæ, Christo Domino excepto, contigerit alicui, saltem ex priuilegio, *Vtrum in hac vita quisquam Dei essentiam viderit.* in hac vita mortali; & quomodo sint intelligenda quæ de Iacob Genes. 32, déque Moyse Exod. 33 & Num. 12 referuntur: nempe quod alter Dominum facie ad faciem viderit: cum altero Dominus facie ad faciem collocutus fuerit; atque ab eo visus palàm & non per ænigmata aut figuras: solet à Theologis accuratè disputari in secundum sentent. dist. 8, vbi & nos opinionem negantem osten- *Pars negatiua probabilior ostenditur.* dimus sacris literis ac sanctorum patrū dictis esse magis consonam; nec obstare ei loca scripturæ memorata. Siquidem in illis sermonem esse constat de angelo contrectabilem atque

visibilem exhibenre sese in assumpta specie corporis humani. Cuius proinde vultum qui corporeis suis oculis intuebatur, siue colluctãs, vt Iacob; siue colloquens, vt Moyses; siue quis alius, de quo simile quid alicubi legitur: ipsum Dominũ, cuius personam angelus ille gerebat, facie ad faciem videre dicebatur. Alioqui faciem, hoc est, essentiam Dei ab homine mortali videri non posse, Dominus ad Moysen id ausum postulare, testatur his verbis: *Non poteris videre faciem meam: Non enim videbit me homo & viuet.* ac rursus; *Faciem meam videre non poteris*, Exodi 33.

NVNC COGNOSCO EX PARTE. Pluralem numerum primæ personæ mutat in singularem: ne quis ambigat hæc in ipsum etiam Paulum competere, quamuis aliquando raptum in tertium cælum & in paradisum; vbi audiuerat arcana verba, quæ non licet homini loqui. Ex parte nunc se cognoscere dicit: non solum quia pauca cognoscat ex multis, id est, mysteriorum partem aliquam, non omnia mysteria; quomodo nonnulli interpretantur illud *ex parte*, nominatim Syrus paraphrastes, quum vertit *parum ex multo:* sed etiam quod ea quæ sibi sunt reuelata, cognoscat imperfectè & obscurè; nimirum per fidem, quæ est *argumentum non apparentium*, Heb. 11. Quem sensum volunt tam ea quæ proximè præcedunt de speculo & ænigmate, quàm hoc quod sequitur, *sicut & cognitus sum*. Locum hunc Augustinus lib. 12 de Trinitate capit. 14 ita legit; *Nunc scio ex parte:* dicitque sapientiam, qua Deum contemplamur, hic vocari scientiam.

Quid hoc loco cognoscere ex parte.

TVNC AVTEM COGNOSCAM, SICVT ET COGNITVS SVM. Supplendum, à Deo. Sicut Deus, inquit, me cognoscit, & ab æterno cognouit, clarè & perfectè: sic & ego Deum resque diuinas in futuro sæculo cognoscam clarè & perfectè. Verùm hæc cognoscendi similitudo magnam adiunctam habet inæqualitatem: Nam Deus omnia nouit perfectissimè, nos autem Deum cognoscemus perfectè, quomodo potest creatura creatorem cognoscere, nempe per essentiam, omni remota obscuritate. Non igitur hinc sequitur beatos Deum comprehendere, sicut Deus illos, & seipsum comprehendit. Annotant Theophylactus & Oecumenius post Chrysostomum, hic à Paulo gratiam insinuari præuenientem, qua nos Deus prior cognouit, vt nos eum cognosceremus: & per hoc etiam imperfectam quam de Deo habemus scientiam, non ex nobis esse, sed gratuito Dei munere nobis obuenire. Quare secundum horum commentarium non nuda cognitio, sed amore comitata, quã approbationis noticiam vocant, hac parte significatur, vt sensus sit. Quemadmodum Deus me longè aberrantem, & à sui noticia penitus alienum prior cognouit, requisiuit, attraxit ad se, vt ego eum cognoscerem, quærerem, & amarem: sic & ego eum in futuro sęculo cognoscam, & ad eum accurram, scilicet per amorem atque iusticiam prius ab ipso acceptam, in qua tunc conspectui eius apparebo, Psalm. 16. Consonat locus Gal. 4, *Cum cognoueritis Deum, imò cogniti sitis à Deo.* & Philipp. 3, *Sequor autem si comprehendam, in quo & comprehensus sum à Christo Iesu*. Potest & hic sensus intelligi: Tunc quum imago ad exemplum suum accesserit; eo gradu perfectionis cognoscam, ad quem ab æterno præcognitus ac prædestinatus sum à Deo. Cui sensui fauet textus Syriacus: *Tunc autem cognoscam, sicuti factus sui cognoscere.*

Beati Deũ perfectè cognoscũt, sed non comprehendunt. Gratia præueniẽs.

13 NVNC AVTEM MANENT FIDES, SPES, CHARITAS, TRIA HÆC. *Manent*, Græcè μένει, *manet*, quod & in vetustissimis Latinis legitur. Sed ad sensum nihil interest: nam per syllepsin ad omnia tria verbum refertur. Videtur autem apostolus in his verbis ad charitatem commendandam vti nouo ac diuerso argumento: Non enim eam hic, vt suprà, comparat cum donis quæ solum ad aliorum dantur vtilitatem, & propriè charismata dicuntur: sed cum donis seu virtutibus, quæ eiusdem cum ipsa sunt ordinis, & à Theologis virtutes Theologicæ vocantur, quod Deum vt bonum beatificum ac supernaturale pro obiecto, fine & regula habeant; omnibus hominibus ad propriam ipsorum salutem necessariæ. Nam fides quam hic nominat, alia est à fide superius inter charismata numerata, licet in ea includatur. Porrò tres hasce virtutes enumerat secundum gradus generationis. Quod enim ad ordinem naturæ pertinet, prima gignitur in nobis fides, qua Deo credimus: secunda spes, qua Dei promissa ab ipso exspectamus: tertia charitas, qua Deum vt summum bonum nostrum diligimus. Potestque fides in hac vita haberi sine spe & charitate, non contrà: Spes item sine charitate, non contrà. Dicit ergo Paulus, hæc tria Spiritus-sancti dona, fidem, spem, & charitatem manere nunc, id est, in hac vita; ad differentiam charismatum, quæ ne quidem hoc sæculo durante permanent omnino; vt annotatum est à Græcis. Nam donum linguarum iam olim cessat; prophetia paucorum est; miraculorum gratia paucissimi præditi sunt: donum quoque scientiæ non omnibus est necessarium. At ista tria fides, spes, charitas hac vita durante simpliciter manent: quia, sicut dictum est, omnibus hominibus ad salutem necessaria sunt. Hinc Augustinus lib. 1 de doctrina Christiana capit. 39 dicit hominem fide, spe, & charitate subnixum, eaque inconcussè tenentem, non indigere scripturis, nec omnino codicibus, nisi ad alios instruendos. *Vnde in illis*, inquit, *arbitror iam completum esse quod dictum est: siue prophetia euacuabuntur, siue linguæ cessabunt,*

Virtutes Theologicæ, fides, spes, charitas & cur ita dictæ.

Ordo naturæ harũ triũ virtutum.

Fides sine spe & charitate potest esse, nõ contrà.

Quædam charismata cessant etiam in hoc sæculo

Fides, spes, charitas hac vita durãte simpliciter necessaria

sine

siue scientia destruetur, & quæ sequuntur. Sciẽdum autem, veteres quosdam ita locum hunc accepisse, ac si sensus apostoli sit, ista tria, fidem, spem, charitatem esse mansura etiam in altero sæculo. Sic Irenæus aduersus hæreses lib. 2 cap. 47, rursumque lib. 4 cap. 25, & Tertullianus libro de patientia capit. 12. Tradit eandem expositionem Photius apud Oecumenium. Nec adeò obsistit huic sensui vocula *nunc*, tanquam præsens tempus designet. Non enim hic in Græco legitur ἄρτι, quod superiore versu semel & iterum; cui τότε *tunc* respondebat: sed νυνὶ δὲ, *nunc autem:* quo Paulus vti solet pro vocabulis, atqui, at verò, vt suprà cap. 12 vers. 18 & 20, & alibi. Quare & Photius disertè negat dictionem νυνὶ *nunc*, hoc loco significatiuam esse temporis: ideóque nec Syrus interpres eius rationem habuit; sed ita vertit: *Tria enim sunt quæ manent, fides, & spes & charitas*. Verùm hæc non efficiunt vt sensus apostoli sit, ea permansura in sæculum futurum: nam etsi temporis aduerbium non vrgeamus, attamen ista permansio commodissimè refertur ad sæculum præsens; quasi dicat apostolus; Interim verò manent hæc tria, tanquam prorsus necessaria; cæteris, vti dictum est, haud omnino manentibus. Nam quod charitati peculiare sit nullo vnquam tempore excidere; ne tunc quidem cùm venerit quod perfectum est, cumque ea quæ nunc credimus & cognoscimus, facie ad faciem videbimus: iam suprà dixit, nec hic putauit repetendum. Huiusmodi verò permanentiam qui communem fecerunt fidei ac spei; in fide considerasse videntur certitudinem cognitionis, non obscuritatem; atque in spe, spei perfectionem, id est, rei speratæ possessionem: cum alioqui iuxta apostolum fides *sit argumentum non apparentium*, Hebr. 11, & *spes quæ videtur non sit spes*, Rom. 8. Ad hunc certè modum Photius vtcumque seipsum explicat. Iam quod Erasmus diuersam ab illis ingressus viam, in suis annotationibus ostendere conatur, has tres virtutes ita ab apostolo restringi ad vitam hanc præsentem, vt secundum illum nec ipsa charitas mansura sit in vita cælesti; charitatem intelligens ea parte qua studet prodesse proximis: an satis id cohæreat cum doctrina superiore, qua charitatis permanentiam apostolus asseruit, expendat diligens lector. Illud demum admoneo, Paulum non sine causa numerum expressisse dicendo *tria hæc:* vel quod numerus ille diuinus sit; vt fides ad patrem referatur, à quo symboli, quo fidem profitemur, initium est; spes ad Filium, per quem adducimur ad patrem; charitas ad Spiritum-sanctum, qui nexus & amor est Patris ac Filij; vel ideo certè, ne quis hæc dona confundat, vt faciunt hæretici, qui fidem à spe & charitate non distinguunt; aduertere nolentes quàm apertè & numeratè Paulus hoc loco ea discriminet.

Vtrùm mansura in altera vita.

Charitati peculiare numquã excidere.

Quomodo secundum quosdam fides & spes mansura in altero sæculo.

Erasmi sententia locũ hunc restringẽtis ad vitã præsentẽ.

Cur Paulus numerum harũ virtutum expresserit.

Has virtutes malè sectarij cõfundũt.

MAIOR AVTEM HORVM EST CHARITAS. Atticissimum retinuit interpres, pro eo quod Latinè diceret, *maxima horum* aut *inter hæc est charitas*: aut, vt mauult Erasmus, ad euitandum incommodum generis, horum, aut harum; *maxima in his est charitas*. Quod enim in vetustis quibusdam codicibus, & apud Augustinum in Speculo legitur, *maior his est charitas*; meritò Vallæ displicet, vt absurdè dictum: neque enim charitas seipsa maior est. Similis enallage graduum comparationis est Luc. 22, *Quis eorum videretur esse maior*, id est, *maximus*. Vtitur & poeta Latinus, *Hespere qui cælo luces iucundior ignis*. Porrò cur maxima trium sit charitas, ex antedictis intelligendum relinquit apostolus. Non enim fides, neque spes, sed sola charitas reliquarum virtutum officia secum adducit: earumque perfectio est. Eadem sola nunquam excidit, sed permanet in patria: quando & fides in visionem, & spes in apprehensionem commutabuntur. Et quãuis apostolus fidem & spem superius expressè non recensuerit inter ea quę cessabunt hoc sęculo finito: satis tamen ex ijs quæ dixit intelligitur, ex eo maximè: *Cùm venerit perfectum, euacuabitur quod ex parte est*. Nam fidem & spem ex parte esse constat: illam, quod sit eorum quæ non videntur; istam, quod eorum quæ non habentur. Vbi & hoc notandum est, apostolum has duas virtutes facere quasi medias inter ea quę charismata vocat, & charitatem.

Charitas triũ maxima, & quare.

Fides & spes media inter charismata & charitatẽ.

SVMMARIVM.

DOnum linguarum dono prophetiæ postponit: adeoq; inutile esse, si desit qui interpretetur, varijs rationibus ostendit. Regulam ac ordinem præscribit, ijs donis vtendi in ecclesia. In qua postremò mulieribus silentium indicit.

CAPVT XIV.

1 SECTAMINI CHARITATEM. Conclusio est exhortatoria. Quoniam, inquit, charitas tã excellens & necessaria virtus est, eam *sectamini*, vel vt Græcè est, διώκετε, *persequimini*: quemadmodum & Primasius legit. Quo quidem verbo significatur magnum & ardens studium consequendi. Sic Rom. 12, *Hospitalitatem sectantes*. & 1 Tim. 6, *Sectare iustitiam*. His enim locis in Græco idem cum isto verbum est. Syrus suo idiomate sic expressit: *Currite post charitatem*.

Persequẽda charitas.

ÆMVLAMINI SPIRITVALIA. Græcè, *æmulamini autem spiritualia*. Nec ociosa est cõiunctio: sed addita, ne ex æquo videatur adhortari ad vtrumque genus: quum iam ostenderit charitatem esse spiritualibus excellentiorem. Nam spiritualia quæ vocet, dictum est initio capitis 12, nempe ea quæ postea appellat charismata. Sensus, Non prohibeo quo minus aspiretis ad charismata; quin studium

Æmulatio chariſmatum permiſſa.

ea conſequendi (hoc enim vocat æmulari ſpititualia) facilè vobis permitto: Verũ (quod conſequenter audietis) id volo vos facere cum iudicio & ex charitate; non excellendi ſtudio ſed ædificandi. Vnde dixerat in fine capitis 12, *Æmulamini chariſmata meliora*, id eſt, eccleſiæ vtiliora. Vide quæ illic annotauimus. Verſatur autem apoſtolus in eo argumẽto pænè toto hoc capite.

Corinthiorum præpoſterũ de chariſmatis iudicium.

Cum enim Corinthij ſtulta quadam opinione donum linguarum permagni facerent, ac cæteris antéferret; eoque prætere a, vt & alijs donis, ad gloriam magis ſuam quàm ad vtilitatem publicã vterentur; deinde nec ordinem loquendi in eccleſia ſeruarent: apoſtolus poſt ea quæ præmiſit de chariſmatum authore & varietate ca. 12, déque charitatis excellẽtia præ cæteris eapite proximo; nunc demum aggreditur eorũ peccata, quæ commemoraui, corrigere; ac primũ docet, quodnam inter chariſmata potius æmulari debeant, dicens:

Chariſmata nõ expetẽda, niſi propter vſum

Donũ prophetiæ quibus chariſmatis præſtãtius.

MAGIS AVTEM VT PROPHETETIS. Quoniam, inquit, donorum æmulatores eſtis, maximè pręcipuéq; ſtudete dono prophetiæ cõſequendo. Vtitur autẽ verbo actum ſignificãte, vt innuat dona non eſſe expetẽda niſi propter vſum. Porrò commendat hic & deinceps donum prophetiæ præ cæteris chariſmatum generibus, potiſſimùm ijs quæ in cognitione verſantur; ac ſpeciatim prę dono linguarum. Quapropter & cap. 12, vbi ſuo ordine chariſmata recenſuit, primum poſt apoſtolos locum dedit prophetis, poſtremũ linguis. & ad Rom. ca. 12, vbi docet quomodo chariſmatis ad ædificationẽ vtendum ſit; in capite poſuit donum prophetiæ, dicens: *ſiue prophetiam ſecundum rationem fidei* &c. Vt autem hęc chariſmatum ſeu donorum comparatio, quam nunc facit, rectè intelligatur: explicandũ hoc loco plenius (nam in ſuperioribus prioris huius epiſtolæ cap. 11, 12 & 13, & Rom. 12, eam rem breuiter tantum attigimus) cuiuſmodi fuerit donum prophetiæ, de quo loquitur apoſtolus; itẽ cuiuſmodi fuerit donum linguarum; præſertim cùm de his inter expoſitores haud prorſus conueniat.

Prophetiæ donum Paulo quodnam ſit.

Igitur donum prophetiæ (quemadmodum ex dictorum locorum atque aliorum collatione ſatis liquet) non in eo ſolum conſiſtebat vt quis futura prædiceret; quod propriè eſt προφητεύειν, prophetare, prædicere: ſed generaliter erat donum quo quis ex inſpiratione diuina cognoſceret ac proferret occulta quædam, ſiue illa futura eſſent; quomodo prophetauit Agabus, quando ſignificabat per ſpiritum, *famem magnam futuram in vniuerſo orbe terrarum*, Act. 11. & rurſus, quando Paulo prædixit quod in Ieruſalem alligandus eſſet à Iudæis, & tradendus in manus gentium, Act. 21. necnon eodem capit. diſcipuli quidam, *qui Paulo dicebant per ſpiritum, ne aſcenderet Hieroſolymam*: ſiue eſſent ſcripturarum difficilium & obſcurarum, maximè propheticarum explanationes; ſiue alia quędã ad Chriſtianã doctrinam illuſtrandam, aut pietatẽ promouendã pertinẽtia. Nam his ſaltem modis prophetę fuerunt, de quibus Lucas Act. 13, *Erant*, inquit, *in eccleſia Antiochena prophetæ & doctores, in quibus Barnabas & Simõ* &c. Tales item quatuor filiæ Philippi euãgeliſtæ, *virgines prophetantes*, vt dicitur Act. 21. Talis & ipſe earum pater, quando locum Iſaiæ expoſuit eunucho Candaces reginæ, neganti ſine eo qui oſtendat & præeat, intelligere ſe poſſe; Actor. 8. De hoc generali modo prophetandi, etiam illud accipiẽdum quod Paulus dicit, 1 Theſſ. 5, *Prophetias nolite ſpernere*. quodque Petrus 2 epiſt. 1, *Omnis prophetia ſcripturæ*, id eſt, expoſitio ſcripturæ quæ prophetia dici mereatur, *propria interpretatione non fit*. nec non illud Sapientis Prouer. 29, *Cùm prophetia defecerit, diſſipabitur populus*.

Probatur generalis acceptio prophetiæ

Sic autem generaliter accipi prophetiæ nomen in hoc capite, facilè poteſt oſtendi: ac primùm ex eo quod ſtatim dicit eum qui prophetat, loqui *ædificationem, exhortationem, conſolationem*: ne quidem facta mentione prædictionis futurorum. Deinde ex eo quod poſt multa dicit, *omnes per ſingulos prophetare* poſſe, *vt omnes diſcant & omnes exhortentur*. Per hæc enim ſignificatur vſus prophetiæ, conſiſtens in doctrina & exhortatione. Rurſum oſtenditur ex illis verbis, *Si autem omnes prophetent, intret autem quis infidelis vel idiota; conuincitur ab omnibus, dijudicatur ab omnibus. Occulta cordis eius manifeſta fiunt* &c. Non enim hæc contingunt infideli vel idiotæ, ſi non aliud quàm futura loquantur illi prophetantes: quæ vera non cognoſcuntur, niſi comprobante euentu, Ieremiæ 28. Iam nec veriſimile eſt omnes illos ad prænunciandum futura diuinitus inſpiratos fuiſſe, quibus hoc loco Paulus, & in Actis apoſtolorum Lucas, attribuunt gratiam prophetandi. Nec erat cur tantopere Paulus hortaretur Corinthios ad ſtudium huius doni conſequendi, ſi prophetare non erat niſi futura prædicere; cùm id ſemper fuerit paucorum: ſed nec ædificaret propriè, (quod de eo tamen inculcat apoſtolus) niſi poſtquam res quæ prædicta fuerat, eueniſſet.

Prophetæ antiqui etiam generali ratione prophetæ.

His adde, quod & prophetæ veteris teſtamenti per quos ſcripturæ propheticæ nobis miniſtratæ ſunt, non tantum prophetaſſe dicuntur, quando ventura prænunciarunt: ſed tunc etiam quando diuinitus inſpirati protulerunt ſermonem doctrinæ, exhortationis & increpationis. Qua ratione toti eorum libri prophetici ſunt.

An ad donum prophetiæ cõtulerit aliquid ſtudium humanũ. Reſpõſio.

An autem ad hanc prophetandi ſeu gratiam ſeu facultatem, de qua Paulus agit, aliquid contulerit humanum ſtudium; dubitari poteſt. Equidem exiſtimo doctrinam ſacram labore & ſtudio quęſitam, non tam fuiſſe partem aliquam huius doni, quàm acceſſionem & ornamentum. Qui enim hoc dono diuinitus infuſo prędití erant, vt apoſtoli & horum diſcipuli, etiam ſtudio ſacrarum literarum incumbebant.

Vnde

Vnde Paulus non solum hortatur discipulum suũ Timotheũ dicẽs, ***attende lectioni***, 1 Tim. 4. verũ etiam ad se libros, vtique quos legat, adferri præcipit, 2 Tim. 4. Respondet ad hũc ferè modum Origenes scribẽs in cap. 12 epistolæ ad Rom. Qua in re tamẽ notandũ est (propter Origenem minus catholicè loquentem) totum etiam illud quod scientiæ diuinitus inspiratæ per nostram industriam & curam accedit, æquè referendum esse in Deum authorem, qui ***operatur omnia in omnibus***; suprà capit. 12. Quod ad donum linguarum attinet, quidã opinantur tale fuisse, quo quis peregrinam linguam non loqueretur solùm, sed etiã intelligeret. Absurdum enim eis videtur, quẽpiam à Spiritu-sancto moueri ad proferẽdum verba non intellecta. Quocirca putant omnes eos qui linguis locuti fuisse leguntur tam hoc capite, quàm in Actis apostolorum; intellexisse verba quæ loquerentur: non tamen omnes percepisse mysteria verborum, id est, eas res quas Spiritus-sanctus per ea quæ verbis proximè significabantur, vlterius intelligi volebat. Hanc istius doni acceptionem præ alijs clarè explicãt Liranus & Carthusianus. Verũ perdifficile est omnia quæ hic ab apostolo dicuntur de ijs qui linguis loquuntur; cum huiusmodi sensu bene conciliare. Quę res fortasse mouit Augustinum, vt donum linguarum, prout de eo Paulus disserit hoc capite, multo aliter acciperet. Nam lib. 12 de Genesi ad literam cap. 8, dicit inter alia, apostolum ***translato verbo linguam appellasse, quamlibet signorum prolationem priusquam intelligantur***. Itaque linguam esse, cum quis loquitur ***obscuras & mysticas significationes, velut imagines rerum ac similitudines, quæ vt intelligantur, indigent mentis intuitu***. Quod deinde cap. 9, declarat exemplo Pharaonis & Nabuchodonosor regum; in quibus linguam fuisse dicit, quando sua somnia à se non intellecta recitarunt: quorum interpretes fuere Ioseph & Daniel, Gen. 41 & Dan. 4. Augustini verba refert Beda: sensum expressit glossa ordinaria. Meminerunt etiam Hugo, Lombardus & Aquinas: non ita tamen vt per omnia sequantur. Ac sanè videtur hic commentarius longiusculè petitus, nec vllo modo consonans ijs quæ de dono linguarum in Actis apostolicis referuntur: denique nec respondens illi principio capitis superioris, ***Si linguis hominum loquar & angelorum***. Nec enim verisimile est Paulum hic aliter accipere linguas, quam vel ipse in præcedentibus acceperit, vel Lucas in Actis. Igitur ad id veniendum est quod diximus exponentes illa verba Pauli cap. 12, ***Alij interpretatio sermonum***. &, ***nunquid omnes interpretantur***? scilicet eos qui solo præditi erant dono linguarum, non potuisse ea quæ peregrina lingua loquebantur, nota ac vulgari sua lingua reddere, quod est interpretari: propterea quod non intelligerent ea quæ dicerent. Erant enim dona distincta, loqui linguis, & eas interpretari; quemadmodum & distincta erant, interpretari linguas, & prophetare: quod vtrumque patet ex ipsorum distincta enumeratione secundò aut tertiò repetita, eodem cap. 12. Hoc modo linguas seu linguarum donum intellexerunt Chrysostomus & Theophylactus: & quidem notanter ad illud, *Spiritus meus orat; mens autem mea sine fructu est*: vbi & Theophylactus huiusmodi locutionem defendit ab insania prophetarum Montani. Sed & commẽtator Ambrosianus quàm in eiusdem loci expositione rem exemplo notificat inquiens; ***sicut assolent Latini homines Græcè cantare, oblectati sono verborum, nescientes tamen quid dicant***: vtique palàm ostendit quid de hoc dono senserit. Primasium quoque non aliud sensisse, probant hæc eius verba: ***Nam si dicam lingua quod non intelligo; velut afflatus spiritu, in ecstasi loquor***. Quin & Thomas etsi priora huius capitis duobus prioribus modis exponat, postea tamen ad hanc tertiam sententiam inflectitur. Explicans enim illum versum, ***Nam si orem lingua, spiritus meus orat*** &c. id contingere dicit homini idiotæ qui recitat psalmum aut precem Dominicam, non intelligens ea quæ loquitur. Eandem rem luculentè Caietanus in suo commentario declarat: Sciendum, inquit, ***quod de ratione doni linguarum nec erat intelligi ab alijs; nec etiam intelligi ab ipso loquente verba quæ donum porrigebat: sed accipiens donum linguarum mouebatur à Spiritu-sancto ad loquendum magnalia Dei, prout Spiritus-sanctus dabat ei loqui: nec solum mouebatur lingua ad proferendum illa verba; sed simul mouebatur à Spiritu sancto affectus loquentis in Deum, motu cuiusdam deuotionis ad laudandum Deum***. Ita Caietanus, addens hæc omnia ex textu haberi. Nec ideo quis putet apostolos siue in die Pentecostes, siue postea aliquando linguis loquentes non intellexisse quæ dicerent. Nam apostoli non solo præditi erant dono linguarum, sed etiam donis intelligentiæ, & interpretationis & prophetiæ: vt & ipsi intelligerent, & alijs interpretari possent: & insuper recondita verborum sensa aperire. Nec mirum; quandoquidem & alijs quibusdam fidelibus hæc simul concessa leguntur, vt ijs de quibus dicitur Actorum 19, quod ***cùm imposuisset illis manus Paulus, venit Spiritus-sanctus super eos, & loquebantur linguis & prophetabant***. Nec verò ea sola quæ dixi concessa fuerunt apostolis in hoc genere: sed & illud donatum, vt ipsis vna lingua loquentibus, alij diuersarum linguarum homines, absque interprete suam quisque linguam audirent: vti factum esse in die Pentecostes, Petro multitudinem, in qua homines erant alij alijs vtentes linguis, alloquente; multorum probabilis est sententia. Iam ex memorata Caietani declaratione patet, cur absurdum videri non debeat, quempiam ita moueri à Spiritu-sancto ad loquendum,

Donũ linguarum quale fuerit, quorundam opinio.

De eodem Augustini sententia.

Aliorum sententia verior.

Res ex Caietano declarata.

Donum linguarũ in apostolis quale.

Quid apostolis in hoc genere peculiare.

Loqui lingua non intellecta cur non absurdũ.

 vt tamen

vt tamen non intelligat ea quæ loquitur: quando nimirum & pia sunt verba quę loquitur, (neque enim alia Spiritus-sanctus inspiraret) atque eodem authore pius accedit loquentis affectus: præsertim si non desit opportuno tempore qui interpretetur. Nam, vt ait apostolus, *Diuisiones gratiarum sunt; idem autem spiritus*, suprà cap. 12. Ac fortasse dicto modo quosdam ad loquendum mouere voluit Spiritus-sanctus in ecclesia primitiua; vt eo exemplo disceremus non esse contemnendas orationes & laudes illas, velut inutiles coram Deo, quas multi fideles recitant verbis non intellectis. Qua de re plura dicemus infrà ad versum 14. Illud postremum adijcio, donum linguarum in ijs qui non intelligebāt, fuisse velut impressionem seu motum transeuntem, non vt habitum permanentem. Non enim poterant lingua peregrina loqui quoties & quæcumque vellent: sed tunc solū quando ad hoc actualem habebant Spiritus-sancti motionem; & ea sola ad quæ loquenda mouebantur. In alijs verò, quibus etiam dabatur vt intelligerent, videtur linguarum donū fuisse habituale & permanens: quod de apostolis non dubitamus. Nam & de Paulo satis id apertè significant illa eius verba in hoc capite, *Gratias ago Deo meo quod omnium vestrū (magis) lingua loquor*. His ita præmissis ad expositionem textus apostolici redeamus. Prophetiam linguis antecellere, multipliciter probat apostolus; ac primum hoc modo.

Preces non intellectæ non sunt inutiles.

Donum linguarū in quibus motus transiens, & in quibus habitus permanens.

2 QVI ENIM LOQVITVR LINGVA, NON HOMINIBVS LOQVITVR, SED DEO. Sermo est de lingua peregrina, & ignota. *Qui*, inquit, *loquitur lingua*, subaudi tantùm, ac nemine interpretante, *non hominibus loquitur*, ita nimirum vt intelligatur; qui proprius est vsus locutionis: *sed Deo*, qui non solum intelligit verba loquentis, sed etiam inspicit affectum cordis. Quod hominibus non loquatur, probat: *Nemo enim audit*, videlicet cum intellectu: id est, nullus intelligit ea quæ loquitur. Non est enim qui interpretetur. Audire pro eo quod est audita intelligere, frequens est in scripturis, vt Gen. 11, *Confundamus ibi linguam eorum, vt non audiat vnusquisque vocem proximi sui*, id est, intelligat. Marci 4, *Loquebatur eis verbum prout poterant audire*, id est intelligere. Act. 2, *Audiebat vnusquisque lingua sua illos loquentes*. & iterum, *Audiuimus vnusquisque linguam nostram in qua nati sumus*.

Quid loqui hominibus, & quid Deo.

Audire frequens pro intelligere.

SPIRITV AVTEM LOQVITVR MYSTERIA. Quasi dicat; nec ipse quidem loquens seipsum intelligit: sed tantum spiritu loquitur occulta quædam Dei. Malè quidam codices habent *spiritus* pro *spiritu*: quamuis & Aquinatem & alios ante eum mediæ ætatis interpretes ita legisse, produnt eorum commentarij. Sed vera lectio probatur tam ex Græco Syroque textu, Græcisque commentarijs, quā ex Latinis codicibus mss. quibus & veteres concordantiæ suffragantur. Exponunt eandem lectionem Latini vetustiores, Ambrosiaster, Primasius, Sedulius. Alij veræ lectionis dubij vtramque interpretantur, vt Lombardus & Heruæus. Porrò Græcè quidem casus est datiuus πνεύματι, vt proinde verti posset, *spiritui loquitur*: quomodo dixerat, *Deo loquitur*. Sed quia apud Græcos datiuus ablatiuum supplet, quo illi carent, rectè Latinus interpres ad sensum apostoli respiciens vertit, *spiritu*. Quod & Græci tractatores volunt, dū πνεύματι interpretantur ex spiritu vel per spiritum. Tametsi Gagnæus ex abundāti etiam datiuum exponit. Sed quæres, quo spiritu? Plerique Spiritum-sanctum intelligunt: vt sit sensus; Spiritu Dei mouente loquitur arcana Dei. Verumtamen alij tam ex antiquis quàm ex recentioribus, de spiritu hominis interpretantur: vt per spiritum intelligatur affectus animi, ad quem pertinet deuotio. Quem spiritum à mente, id est intelligentia, Paulus in sequentibus apertè distinguit. Ita sensus erit: eum qui lingua loquitur occulta quædam, ac sibi non intellecta, loqui eum pio deuotionis affectu quo in Deum sustollitur. Qui sensus optimè conuenit cum ijs quæ deinceps sequuntur.

Quis spiritus hoc loco intelligatur.

Spiritus affectus animi.

3 NAM QVI PROPHETAT, HOMINIBVS LOQVITVR AD ÆDIFICATIONEM ET EXHORTATIONEM ET CONSOLATIONEM. *Nam qui prophetat*, Græcè, ὁ δὲ προφητεύων, *Prophetans autem. Cæterum qui prophetat*. Similiter & Syrus legit. Est enim assumptio argumentationis apostolicæ, siue altera pars comparationis: non autem probatio partis præcedentis. Rursum Græcè & Syriacè sine præpositione legitur: *hominibus loquitur ædificationem & exhortationem & consolationem*. Quam lectionem exhibent etiam Latina quædam mss. & veteres concordantiæ; exponit autem disertè Sedulius. Porrò sensus huiusmodi est: Qui autem prophetat, loquitur hominibus; quia ab hominibus intelligitur, ijsque proficit: loquitur, inquam, verba ædificationis, vel quibus infirmi stabiliantur, vt Theophylactus exponit; vel quibus excitetur affectus spiritualis, vt Aquinas & Caietanus. Quanquam nomen ædificationis generale est ad omnem profectum spiritualem. Item loquitur verba exhortationis ad studium bonorum operum: & verba consolationis, quibus in spē promissorum cælestium erigantur afflicti & pusillanimes. In his itaque verbis obserua materiam prophetiæ, de qua agitur hoc loco. Deinde nota discrimen prophetantis ab eo qui lingua loquitur, non in eo solum consistui [sic], quod alter hominibus loquatur, alter soli Deo; verùm etiam in eo, quod iste mysteria loquatur, id est, occulta nec sibi nec alijs intellecta: ille verò proferat ad homines verba ædificationis & exhortationis & consolationis. Quamuis enim diuersum esset donum prophetiæ à dono doctrinæ & exhortationis, vt patet ex ijs quæ suprà c. 12, & Rom. 12 dicūtur; vix tamen erat vt propheta non etiā doctrinæ & exhortationis gratia præditus esset.

Propheta loquitur ædificationem, & cætera

Materia prophetiæ huius loci

QVI

4 QVI LOQVITVR LINGVA, SEMETIPSVM ÆDIFICAT. Aliud discrimen, seu potius superioris discriminis explicatio. Qui loquitur lingua peregrina, se ipsum ædificat, id est, sibi ipsi proficit, vni sibi prodest: non quod intelligat ea quæ loquitur; sic enim etiam interpretari posset: sed quia per Spiritum sanctum, à quo mouetur ad loquêdum, etiam affectus eius excitatur ad laudem Dei. Nam etsi mente non loquatur, spiritu tamen loquitur, vt dictum est. Quod si semetipsum ædificat is qui loquitur lingua quam non intelligit: non igitur inutile est aut orare, aut laudare Deum verbis non intellectis.

Non inutile Deũ orare precibus non intellectis

QVI AVTEM PROPHETAT, ECCLESIAM DEI ÆDIFICAT. *Dei* vocabulum videtur adiectiçium. Nam in plurimis Latinis iisq; probatissimis non habetur, vt nec in Græcis vllis ac Syriacis: nec apud commentatores Ambros. & Sedulium. Sensus tamen constat, siue addatur, siue non. Nec enim aliam quam Dei ecclesiam Paulus intelligit. Qui prophetat, inquit, conuentui fidelium proficit; per hoc nempe quod loquitur ædificationem, exhortationem, consolationem.

5 VOLO AVTEM OMNES VOS LOQVI LINGVIS. Occupatio est. Non hæc, inquit, scribo, quasi improbẽ quod aliqui inter vos linguis loquãtur. Imò verò placet mihi; & quod ad me attinet, opto vos omnes loqui linguis: Est enim donum Spiritus-sancti; quemadmodum & prophetare & interpretari. Sed quomodo optat omnes loqui linguis, & (quod subiungit) prophetare: cum ea res paritura sit confusionem ordinis, quem suprà cap. 12 docuit esse debere inter membra mystici corporis quod est ecclesia? Ad hũc enim ordinem pertinere dixit, vt alij detur *prophetia, alij genera linguarum, alij interpretatio sermonum:* non autem vt omnes habeant omnia. *Nunquid*, enim, inquit, *omnes prophetæ? nunquid omnes linguis loquuntur? nunquid omnes interpretantur?* Respondeo de Paulo, quod cap. 12 de Moyse: non absolutè eum optare, vt omnes aut linguis loquantur, aut prophetent: sed vt dixi, quantum ad se suámve personam attineret. Neque enim ipse cuiquam aliquod horum donorum inuidebat: sed quatenus expediret, omnibus optabat omnia.

Paulus optat omnes loqui linguis, & quatenus.

MAGIS AVTEM PROPHETARE. Græcè, *magis autem vt prophetetis:* quemadmodum & legitur in textu Ambrosiano. Hoc, inquit, magis volo & opto vt prophetetis, id est, prophetiæ donum præfero. Quasi dicat: eò tendit hęc mea oratio, vt intelligatis quid cui pręponere debeatis.

Prophetia linguis prȩfertur

NAM MAIOR EST QVI PROPHETAT QVAM QVI LOQVITVR LINGVIS. Probatio est ab vtilitate maiore. Nam vt ex dictis & dicendis patet, maiorem intelligit eum, qui maiorem ecclesiæ præstat vtilitatem. Quamquam & alijs modis donum prophetiæ pręstabat dono linguarum: vt videre est apud S. Thomam 2 2, quæst. 176, ar. 2.

NISI FORTE INTERPRETETVR. Voculam *fortè* adiecit interpres de suo: sicut interdum & alibi, vt Matth. 26, *ne fortè tumultus fieret in populo.* Nam in Græco nihil respõdet, nec in Syriaco. Veteres etiã expositores Ambros. & Sedulius non legerunt. Sedulij glossema sic habet: *nisi interpretetur ex ignota lingua in aliquam notam.* Hoc enim propriè erat interpretari.

VT ECCLESIA ÆDIFICATIONEM ACCIPIAT. Ipso videlicet interpretante. Nam si, qui lingua loquitur, interpretetur sua verba, & ad aliorum intelligentiam proferat: tum non seipsum solum, sed etiam alios fideles ædificabit: & hac ratione conferri poterit, cũ eo qui prophetat; vtpote qui perinde vt prophetans, ecclesiam ædificet. Ex hoc loco satis apparet dono linguarum ex ipsius doni ratione non fuisse coniunctam intelligẽtiam verborum: atque adeò fuisse non paucos in ecclesia primitiua linguis loquentes, quibus deesset donum intelligentiæ & interpretationis.

Multi linguis loquentes non habuerunt donum intelligẽtiæ.

6 NVNC AVTEM FRATRES, SI VENERO AD VOS LINGVIS LOQVENS; QVID VOBIS PRODERO? A seipso probat eum qui tantum linguis loquitur, non ædificare ecclesiam; & proinde minorem esse eo qui prophetat. *Nunc autem* apostolo quid passim significet, alibi diximus. Sensus: Sanè & ipse ego, quamuis apostolus vester, & linguarum dono præ multis alijs instructus, si veniam ad vos, & in conuentu vestro linguis loquar peregrinis & ignotis: *quid vobis prodero?* id est, quid vtilitatis spiritualis ex me capietis? nihil profectò: nisi vobis loquar, &c. prout sequitur. Ratio manifesta est ex antedictis: quia loquentem me nullus intelliget. Legimus quidem Act. 10, quosdam accepto Spiritu-sancto linguis fuisse locutos, non facta mentione interpretationis: Verùm nec illis intelligẽtiam defuisse, proinde nec interpretandi facultatem, colligi potest ex eo quod de iisdem additur, *& magnificantes Deum.* quomodo de alijs Act. 19 additum est, & *prophetabant.* Nec enim verisimile est minus datum fuisse eis qui Petro prædicante, quam qui Paulo ministrãte, Spiritum-sanctum acceperunt. Certè vbi Petrus aderat, non deerat qui interpretaretur. Imò quoties aliqui in ecclesia primitiua diuinitus specialiter impulsi, linguis loquebãtur: credendum est eos simul intelligentiæ donũ accepisse, quo sua verba possent interpretari: vel saltem locutos fuisse talibus præsentibus, qui intelligerẽt ac interpretari possent. Quod addo propter Samaritanos viros ac mulieres à Philippo diacono baptizatos, Acto. 8. Qui omnes apostolis manus imponentibus acceperunt Spiritum-sanctum, vtique cum signo visibili locutionis linguarum: *quia tunc*, vt ait Augustinus in enarratione psalmi 130, *per miraculum demonstrabatur aduentus Spiritus sancti, vt linguis loquerentur quas non didicerant, omnes super quos veniebat Spiritus-sanctus.* Nec

Qui linguis locuti etiam donum intelligẽtiæ acceperint.

Samaritani accepto Spiritu-sancto linguis locuti.

verò cupiuisset Simon ille pecunia comparare potestatem dandi Spiritum-sanctum, cuius illapsum visibili signo probare nõ potuisset. Illi igitur, si non omnes interpretari potuerunt; habebant tamen præsentes qui id possent, Petrum & Ioannem & Philippum. Cæterùm apostoli in die Pentecostes varijs loquentes linguis, seipsos interpretati nõ fuerunt, quia non deerant qui loquentes intelligerent: *quoniam*, vt dicit scriptura, *audiebat vnusquisque lingua sua illos loquentes*, Actorum 2.

Reuelatio, scientia, prophetia, doctrina quomodo differant.

NISI VOBIS LOQVAR AVT IN REVELATIONE, AVT IN SCIENTIA, AVT IN PROPHETIA, AVT IN DOCTRINA. *In* pro *per* Hebraismus est. Vnde alij vertunt: *aut per reuelationem, aut per scientiam* &c. Laborant interpretes in his quatuor distinguendis. Vt autem omittam Sedulium & Primasium hæc referentes ad quatuor mysticos scripturę sensus; quod nimis coactum est: inter multos cõuenit, reuelationem intelligi mysteriorum Dei, circa quæ versatur sapientiæ donum: vti dictum est ad illud capitis præcedentis, *si nouerim mysteria omnia*. vt sensus huius primi membri sit: nisi proferam vobis mysteria diuina, quorum est sapiẽtia; sic enim saltem perfectis & spiritualibus vtilis ero, faciens illud quod dixi suprà cap. 3, *Sapientiam loquimur inter perfectos*. Conformiter accipiunt secũdum membrum, hoc nimirum sensu: nisi proferam vobis ea quorum est scientia, quæ ex humanis rationibus diuina credibilia facit. Hoc enim fit per sermonem scientiæ ad rudiores accommodatum. Quod verò sequitur, *aut in prophetia*, vt aliquatenus à primo mẽbro distinguatur; alij de prædictione futurorum accipiunt: alij ad explicationem occultorum scripturæ sensuum restringunt; alij generaliter accipiẽtes vtrumque comprehendunt: quod est probabilius. In postremo membro doctrinam ferè intelligunt eam, quæ est de moribus: licet alijs placeat acceptio generalior. Non enim ad mores restringi solet doctrinę vocabulum.

De ijsdem quatuor alius cõmẽtarius probabilis

Est & alius huius loci commẽtarius; quatuor hæc quæ Paulus recenset, duo iuga efficere, vt coniugata sint reuelatio & prophetia; ac rursus coniugata scientia & doctrina. Nam reuelationi prophetia respondet, tanquam illius enunciatrix ad homines: & similiter sciẽtiæ respondet doctrina, id est, docendi gratia, per quã id quod scimus, alijs communicamus.

Quid doctrina.

Quem sermonem scientiæ vocauit apostolus suprà cap. 12, versu 8. Ita sensus apostoli erit: nisi loquar vobis aut per reuelationem, aut per scientiam: idque aut per prophetiam qua reuelationem vobis aperiam & explicem, aut per doctrinam qua scientiam vobis communicem. Commẽtarius hic probabilis fiet aliorum locorum collatione. Nam scriptura passim distinguit prophetas & doctores: & illos istis anteponit, tanquam annunciantes sublimiora & secretiora; cum doctores ea tradant quæ capi possint ab omnibus. Quamobrem

Scriptura prophetas doctoribus anteponit

pastores oportet esse doctores, Ephes. 4. Loca scripturæ sunt, Acto. 13, Rom. 12, & quod modo citaui, Eph. 4, ac denique huius epistolæ cap. 12, versu 28 & 29. Quæ res etiam ex capite 13, vbi scientia prophetiæ semel iterumque postponitur, facilè potest colligi. Porrò memineris supplẽdum esse Pauli sermonem, additis huiusmodi verbis: Atqui nihil horum facere potero linguis loquens, nisi interpretationem adhibeam vt intelligatis. Significat ergo interpretationem esse necessariam linguis loquenti: tametsi propter rerum obscuritatem sæpe nuda interpretatio non sufficiat: sed opus sit propheta aut doctore. Quod notandum etiam propter hodiernos linguarum peritos & interpretes: ne prophetis aut doctoribus, hoc est, sapientiæ aut scientiæ dono præditis, etsi fortè linguarum minus peritis, anteponere sese velint aut æquare.

Linguarũ interpretatio sola sæpe non sufficit. Nota.

7 TAMEN QVÆ SINE ANIMA SVNT VOCEM DANTIA. Rem eandem declarat ab instrumentis musicis, quæ sunt quædam artificiales & facticiæ linguæ hominum. *Tamen*, Græcè ὅμως, pro quo Faber legendum putat ὁμοίως, aut contractè ὁμῶς, *similiter, perinde*, quemadmodum & vertere ausus fuit, nullius exemplaris fultus præsidio. Subscribit eius sententiæ Gagnæus: sed eam bene refellit Erasmus in annotationibus. Vertit autem ipse, *Quin & inanima*. Græcè, τὰ ἄψυχα. Alij, *atqui inanima*. alij, *certè inanima*. Simplicius existimo sensum ita reddi posse: Nam & instrumenta animæ expertia, quæ sonum reddunt voci similem. Quippe vox propriè non est nisi animalium.

Vox propriè tantùm est animalium.

SIVE TIBIA, SIVE CITHARA. Sub tibia comprehende quæcumque instrumenta flatu sonant: sub cithara, quæ tactu.

NISI DISTINCTIONEM SONITVVM DEDERINT. *Sonituum*; Græcè, τοῖς φθόγγοις, *sonis*. & ita legit Ambrosiaster. Apud Primasium legitur *sonitus*, sed corruptè, ni fallor, pro *sonis*. Potest autem hoc accipi vel tertio casu, vel sexto. Si tertio; sensus est, ipsa instrumenta musica arte pulsata aut inspirata, dare suis sonis distinctionem, id est, sonos efficere distinctos. Alij sextum casum maluit, vt sensus sit; Nisi sonis suis variè secundum artem redditis, distinctè significent vel argumentum cantionis, vel affectum ad quem excitandum cõposita est. Constat enim alios sonos modosq; musicos alijs affectibus excitandis seruire. Quod non fiet, si temerè & sine arte tibia inflетur, aut cithara pulsetur. Facit tamen pro priore sensu vocabulum διαστολὴ, quam interpres distinctionem vertit. Significat enim apud Musicos harmonicam in tonis discretionem, qua sublata corrumpitur vsus instrumenti. Tale quid etiam Oecumenius annotauit.

Διαστολὴ Musicis quid significet.

QVOMODO SCIETVR ID QVOD CANITVR AVT QVOD CITHARIZATVR. Melius ex Græco, *quod tibia aut cithara canitur*. Hoc est, quod tibiæ aut citharæ sono redditur? Id

quod

quod Græci ποίημα, poëma vocant. ac si dicat; nullo modo id intelligi ac discerni poterit.

8 ETENIM SI INCERTAM VOCEM DET TVBA. Subiungit alterum exemplum instrumenti notissimi. Quod si, inquit, tuba sonet incertum quid, haud distinguens ipso sonitu, ad quid vocet homines, aut quid agendum moneat: Nam tubarum sonus velut lingua quædam publica ad populum, multa & varia significare solet: vt videre est Num. 10. quẽadmodum & hodie multiplex est, vt ita dicam, locutio Campanorum æramentorum, quæ in locum tubarum successerunt.

Tubis tãquã linguis publica campanæ successerunt.

QVIS PARABIT SE AD BELLVM? Græcè, *quis apparabitur ad bellum?* id est, quis parabit se ad pugnam, ad prælium? vtique nemo: quia sonus tubæ indistinctus non hoc loquitur.

9 ITA ET VOS PER LINGVAM, NISI MANIFESTVM SERMONEM DEDERITIS. *Manifestum*, Græcè εὔσημον, id est, qui bene & clarè significet. *Significantem* legit Ambrosiaster, vertitque Erasmus. Sic etiam, inquit, nisi vos lingua peregrina loquentes, sermonem vestrum interpretando feceritis intelligibilem: Sequitur.

QVOMODO SCIETVR ID, QVOD DICITVR? Id est, quomodo id quod loquimini, ab alijs intelligetur? Nã Græcè est λαλούμενον passiuum: quod quia proprio verbo Latinè reddi non potest, interpretes transtulerunt *id quod dicitur*.

ERITIS ENIM IN AERA LOQVENTES. Prouerbialis sermo est, locutionem significans inutilem, vt quam nullus intelligit: sicut aërem verberare, pugnam significat inutilem; vt qua non læditur aduersarius. Quidam exponunt, tanquam in aërem loquentes. Idque Syrus expressit; sed non est necesse.

Quid in aera loqui.

10 TAM MVLTA VTPVTA GENERA LINGVARVM SVNT IN HOC MVNDO. Græcè & Syriacè, *in mundo*. quemadmodum & in vetustis quibusdam Latinis legitur. *Vtputa*, Græcè εἰ τύχοι: quod Erasmus vertit, *verbi gratia*, & in paraphrasi, *videlicet*. Hentenius ex Græco propiùs, *si res ferat:* alius quispiam, *vt contingit:* alius, *prout inciderit*. Equidem opinor ita commodè verti posse, *tam multa passim genera vocum*. Dico *vocum*: sic enim est in Græco: nõ *linguarum:* etsi Latinis omnibus reclamantibus, atq; etiam Syriaco textu. Valla suspicatur *vocum* à quopiam mutatum in *linguarum*, ne videretur inepta repetitio; *nullum genus vocum sine voce est*. Nam sequitur:

ET NIHIL SINE VOCE EST. Græcè, καὶ οὐδὲν αὐτῶν ἄφωνον, *& nihil*, seu potius, *nullum eorum vocis expers*, quod Erasmus reddit *mutum*, Hentenius Græcam vocem retinuit, *aphonum*. Dixi *nullum*, vt referatur ad genus. Porrò tota sententia bifariam exponi potest; vel de linguis, maximè secundum Latinam lectionem: vel de instrumentis sonandi inanimatis. Prior intellectus est; tam multa sunt inter homines linguarum & idiomatum genera, vt numerari non possint: quorum vnumquodq; suam habet vocẽ, id est loquelã ab alijs diuersam. Posterior; tam multa sunt instrumentorum genera, vocem, id est, sonũ voci similem reddentia; & nullum eorũ mutum est, sed vnumquodque sonũ reddit proprium. Oecumenius vna expositione simul vtrumque sensum complexus est; extenditq; sententiam etiam ad voces bestiarum: quod non est necesse, cùm illę naturaliter tantum significent. Posterior expositio quãdam cum præcedentibus connexionem habet: ac si dicat apostolus; Quid singula numerem instrumenta sonãtia; cùm sint pęnè innumera: quorum cuique tamen proprius & ab alijs diuersus sit sonus? Prior verò, quam tradunt etiam Chrysostomus & Theophylactus, nouum continet argumentum; & cum ea probè cohæret quod sequitur.

Huius loci duplex expositio.

Genera linguarũ innumera.

11 SI ERGO NESCIERO VIRTVTEM VOCIS, ERO EI CVI LOQVOR BARBARVS: ET QVI LOQVITVR MIHI, BARBARVS. Gręca sic habent: *Si igitur nesciero virtutem*, seu *vim vocis, ero ei qui loquitur barbarus: & qui loquitur, in me barbarus*. Consonat & Syriaca versio. Virtutem vocis significationem eius appellat. Nã proprius vsus vocis est in significando. Barbari primum Græcis dicti sunt, quicumque diuersam à Gręca sonabant linguam; sic nimirũ μιμητικῶς appellati ab asperitate sermonis: quum Græci suam linguam reputarent suauissimam: vt suam hodie Galli. Sed ab hoc nomine postea Romani sese exemerunt; ac barbaros dixerunt quicumque alia quã Græca aut Latina lingua vterentur. Translatum deinde vocabulum ad omnem eum qui lingua loquitur, quam alius non intelligat; quãuis etiam Gręcè aut Latinè loquatur. Quo spectat illud Anacharsidis Scythę philosophi dictum; Scythas barbaros esse apud Athenienses: sed Athenienses itidem esse barbaros apud Scythas. & illud Ouidij apud Getas exulantis; *Barbarus hic ego sum, quia non intelligor vlli*. Hoc igitur modo barbarum accipit apostolus. Quare Caietanus annotat *quod esse barbarum est relatiuum; ac nullum hominem esse absolutè barbarum:* quia nemo est qui non cum aliquibus in idiomate communicet. Sensus igitur & connexio talis est: Cùm tam multa sint linguarum genera, ad significandum mutuas animorum conceptiones inter homines instituta; frustra sanè quisque loquitur quacumque lingua, si non intelligatur: eritque alter alteri non intelligenti barbarus. In verbis apostoli, siue vt in vulgata versione leguntur, siue vt habentur in Græco, videtur aliquid huiusmodi supplendum: Si & ego nesciero virtutem vocis, & qui mecum loquitur, nescierit; ero ei cui loquor, & qui mihi loquitur, id est, cum quo mihi colloquium est, barbarus: & vicissim is qui loquitur, erit mihi, id est, meo iudicio meaque reputatione barbarus. Sic enim exponunt quod Græcè est, ἐν

Virtus vocis significatio eius est.

Barbari qui & vnde dicti.

Esse barbarum relatiuũ est.

Locus supplemento indigens.

ἐμοί.

ἐμοὶ, *in me*, pro quo etiam Syrus scripsit *mihi*, Erasmus vertit, *apud me*. Quamquam etiam verti potest *erga me*, sensu non planè diuerso, quasi dicat; mei respectu barbarus erit, etiamsi Græcè vel Latinè, atque etiam disertè loquatur.

12 SIC ET VOS, QVONIAM ÆMVLATORES ESTIS SPIRITVVM: AD ÆDIFICATIONEM ECCLESIÆ QVÆRITE VT ABVNDETIS. *Spirituum*, dixit, pro *spiritualium*, nempe donorũ. Sic enim ait suprà, *æmulamini spiritualia*: nisi fortè scripsit πνευματικῶν, quod imprudens scriba mutauerit in πνευμάτων. Certè Syrus interpres tam hic quàm priori loco transtulit *dona spiritus*. Pro verbo *abundetis*, Ambrosiaster legit *prophetetis*. Sed qui ita vertit, legit in Græco προφητεύητε, loco verbi περισσεύητε, quod hodie est in omnibus codicibus, & à Chrysostomo cæterisque Græcis exponitur: & quidem in eum sensum quo significat *abũdetis*; quomodo noster interpres vertit: pro quo minus bene Erasmus, *excellatis*. Cõstat enim Græca voce copiã magis quã excellentiã significari. Etãtque tolerabilior in Corinthijs appetitus abundantiæ donorum huiusmodi, quàm ex ijs amor excellentiæ. Habet autem huius loci constructio nonnullam difficultatem. Nam consequentia sermonis apostolici poscere videbatur vt diceret: sic & vos barbari estis vobis inuicem, quando inter vos linguis loquimini non intellectis. Verùm apostolus eo omisso quod per se poterat intelligi, maluit exhortatione concludere sermonem: ita tamen vt eius quod omissum est, adhibito supplemento, sententia perficienda sit; hoc aut simili modo: *sic & vos* eritis vobis inuicem barbari. Quod ne contingat: *quoniam æmulatores estis spirituum, ad ædificationem ecclesiæ quærite vt abundetis*. Eodem redit distinctio quam huc adfert Theophylactus: vt illud: *sic & vos*, suppletum, vt dixi, finiat versum superiorem: deinde ab alio principio sequatur. *quoniam* seu *postquam æmulatores estis spirituum*. Quam distinctionem & explicationem videre est etiam in glossa interlineali. vbi nihilominus vt oratio cohæreat, supplenda foret Græca particula δὲ vel οὖν, *quoniam autẽ*, vel *quoniam igitur æmulatores* &c. Cæterùm Oecumenius ita construit & exponit: *ita & vos*, id est, *propterea & vos, ne sitis vobis inuicem barbari: (quoniam dona concupiscitis) ad ædificationem* &c. Ex his eligat lector quod putabit maximè probabile. Partem illam, *quoniam æmulatores estis spirituum*, sic interpretamur: Quandoquidem vestra sponte & studiosè, nec sine æmulatione consectamini dona Spiritus-sancti; cui studio vestro non resisto. Sequentis autem exhortationis sensus est. Quærite & operam date, vt abundantia donorum quam affectatis, cedat ad profectum spiritualem ecclesiæ. Non igitur hortatur apostolus vt abundantiam charismatum quærant, ac multo minus vt per ea studeant alijs antecellere: sed appetitum quidem abundantiæ permittit; præcipit autem vt eam si obtigerit, ad ecclesiæ referant ædificationem: ideòque si linguis loquantur, gratiam petant interpretãdi. Hoc enim sequitur.

Syntaxis huius loci explicata.

Charismata non ambitiosè quærẽda, sed benè vtendum.

13 . ET IDEO QVI LOQVITVR LINGVA, ORET VT INTERPRETETVR. *Et ideo*, Græcè διόπερ, *quapropter*. Et sensus est: Proinde qui donum habet loquendi linguis, ne inutile donũ circumferat, oret Deum largitorẽ donorum, vt ipsi adijciat donum interpretandi: quo ea quæ peregrina lingua loquitur, ad aliorum intelligentiam proferre possit. Sciendum glossam interlinealem altera expositione verbum *oret* accipere pro *loquatur*, vt sensus sit: Qui lingua loquitur, ita loquatur vt etiam interpretetur. Iuxta quam orationis significationem exponit etiam sequentia. Quod & Photius facit apud Oecumenium, & recentiores nonnulli. Sed bene reijcit illã glossam Aquinas, velut alienam ab intentione Pauli. Nam & verbum προσεύχεσθαι non loqui, sed orare significat, in scripturis maximè: & quæ sequuntur, huiusmodi sensum non nisi coacta recipiunt.

Quædã gloss. expositio reijcitur.

14 NAM SI OREM LINGVA, SPIRITVS MEVS ORAT, MENS AVTEM MEA SINE FRVCTV EST. *Sine fructu*, ἄκαρπος, *infructuosa*, *fructu carens*. Tacitam remouet obiectionem apostolus. Nam dicere quis poterat: Etsi lingua peregrina alloquens alios, nihil eis confero quia me non intelligunt: attamen cum Deũ oro, quamuis lingua mihi & alijs incognita; ille & intelligit, & cor meum inspicit, & orantem exaudit. Respondet apostolus nec eum qui sic orat, percipere ex sua oratione fructũ, quem caperet si eam intelligeret. Loquitur autem ex sua persona, quo magis persuadeat. Spiritum tribus modis S. Thomas interpretatur, vulgares quasdã glossas secutus: primò Spiritum-sanctum; qui orare dicitur, quia inclinat & mouet ad orandum. vt Rom. 8, *Ipse spiritus postulat pro nobis*. secundò, rationem; quæ orat quatenus dictat orandum: tertiò, virtutem imaginatiuam; quam orare dicit, in quantum similitudines rerum corporalium sunt in imaginatione orantis, absque eo quod intellectu percipiantur. Qui sensus etiam est apud Hugonem Victorinum. Quarta expositio Theophylacti est & Oecumenij: qui spiritum exponunt spiritale donum loquendi linguis, ipsum nempe quod mouet linguam. Quinta Primasij, Gagnæi & Erasmi: qui per spiritum intelligunt sermonem quem lingua sonat; vel, vt Erasmus in paraphrasi, halitum quo verba pronunciantur. Has expositiones sigillatim expendere & refellere non est animus. Certè præ omnibus ijs placet Lirani, Carthusiani & Caietani sententia; per spiritum significari partem animi superiorem quæ affectiua est: affectum rationalem seu spiritualem dicere possumus. *Spiritus enim*, vt ait Liranus, *importat vim quandam motiuam, & ideo voluntas quæ est affectus intellectiuus, vocatur hic spiritus, quia mouet alias animæ potentias*

Variæ expositiones vocabuli spiritus.

Verior expositio per spiritum significari affectũ rationalẽ.

ad

ad agendum. Ita spiritum accepit apostolus suprà, dicens: *Spiritu autem loquitur mysteria.* Et quidem spiritum pro voluntate siue affectu rationali sumi, non est infrequens in sacris literis, vt Act. 17 de Paulo, *incitabatur spiritus eius in ipso.* & cap. 18 de Apollo, *& feruens spiritu loquebatur.* De quo spiritu dictum est & illud à Domino, Matth. 26, *Spiritus quidem promptus est, caro autem infirma.* Porrò mentis nomine significatur pars intellectiua, quatenus eiusmodi. Tale igitur est quod dicit apostolus: Nam & si Deum orem lingua, id est, ad orandum Deum vtar dono linguæ, non habens donum intelligētiæ: spiritus quidem meus orat, id est, affectus eleuatur in Deum, (hoc enim perpetuò coniunctum erat locutioni procedenti ex dono linguæ, vt annotatum est suprà.) Cæterùm mens, id est, intellectus meus, quia verborum significationem ac sensum non assequitur, fructu proprio priuatur, qui est intelligere, & intelligendo refici. Vnde consequenter fit vt nec meditari nec contemplari de rebus per verba significatis queat. Istud sanè quod apostolus dicit, accidere constat ijs qui Latinitatis ignari Latino sermone preces recitant. Hi namque spiritu quidem & affectu deuotionis in Deum feruntur, si verè orant: sed quia verba non intelligunt, mens eorum sine fructu est, videlicet intelligentiæ. A quibus non multum differunt tam clerici quàm laici, Latinè quidem docti, vt per hoc verba secundum grammaticam eorum significationem vtcumque intelligant, si attentè legant; sed qui propter tropos ac figuras in illis latentes, ad sensum orationis non penetrant: vt ferè contingit in psalmorum lectione. Nam exempli gratia, quotusquisque recitans illa psalmi 59 verba, *Moab olla spei meæ: in Idumaam extendam calceamentum meum.* vel ista psalmi 67, *Si dormiatis inter medios cleros, penna columbæ deargentatæ* &c. vel hęc eiusdem psalmi, *Increpa feras arundinis; congregatio taurorum in vaccis populorum* &c. sententiam assequitur orationis; quamuis singula per se verba quid significent, etiam exactè nouerit? Verùm non ob id damnandæ sunt precationes, vel hoc, vel etiam priori modo non intellectæ, tanquā sint inutiles. Nam etiamsi qui sic orant, fructum intelligentiæ non percipiant, ideóque nec pascantur sensibus per verba significatis: habent tamen fructum mentis eleuatæ in Deum. Id enim est oratio, mentis in Deum eleuatio cum decentium petitione: nec à vera oratione fructus iste separari potest. Habent ijdem etiam fructum reuerentiæ erga preces sacras: quas etsi non intelligant, bonum tamē & salutare esse quod ijs significatur, non dubitant; atque hoc ipsum sibi petunt à Deo donari. Quin etiam contingit, vt quispiam sic orās, plus apud Deum mereatur & impetret, quam alius intellectu sensum assequens orationis: si nimirum maiori cum humilitate, pietate, feruore Deum oret. Ac certè verborum intelligentiam sæpe non solum compensat, verùm etiam in hominibus verborum & sensuum alioqui peritis, interdum absorbet deuotionis in Deum magnitudo. Quocirca rectè docet in commentario S. Thomas: cùm triplex sit intentio orantis: vna ad verba quæ dicit, altera ad sensum verborum, tertia ad finem, id est, Deum: primam attentionem, imò & secundam, aliquando nocere, *in quantum impedit deuotionem*: tertiam verò esse optimā ac necessariam. Per hęc tamen nolumus ijs patrocinari, qui Dominicam orationem ita Latinè recitant; vt non curent eam intelligere. Nam quæ in illa petuntur, non satis est cōfusè cognoscere quod bona sunt: sed ea distinctè, & scire quæ sint, & à Deo petere tenētur omnes Christiani. Vnde sapienter ac necessariò multis iam synodis episcoporum cōstitutum est: vt quisque fidelis orationem Dominicam ea lingua quam intelligat, recitare norit. Cęterum de fructu orationis etsi non intellectæ, videat studiosus Aquinatem & Caietanum in commentarijs.

Mentis nomine quid significetur

Qui sint spiritu orantes, nō mente.

Orantes verbis nō intellectis quē fructum percipiant.

Orans & non intelligens interdū plus meretur & impetrat quā alius intelligens.

Triplex intentio orātis: & quæ optima ac necessaria.

Oratio Dominica ab omnibus Christianis intelligi debet.

15 QVID ERGO EST? Id est: quid igitur opus vt faciam? Syrus interpres, *quid igitur faciam?* Sic infrà versu 26, *Quid ergo est fratres?* Sibi respondet verbis sequentibus.

ORABO SPIRITV, ORABO ET MENTE. Græcè addito δὲ, *orabo autem & mente:* quemadmodum & Augustinus recitat lib. 12 de Genesi ad literam cap. 9. Erasmus, *sed orabo & mente.* Sensus: Operam dabo vt non solum spiritu, id est, cum deuotionis affectu, Deum orem; verùm vt etiam verba orationis intellectu capiam. Sic enim maiorem vtique fructū ex oratione reportabo, quàm si solo spiritu orarem. Vnde ecclesia coniungit vtrumque, canens de B. Virgine: *Cuius precibus nos adiuuari mente & spiritu deuotissimè poscimus.*

Quid orare spiritu & mente.

PSALLAM SPIRITV, PSALLAM ET MENTE. Græcè, *Psallam autem & mente.* Erasmus, *sed canam & mente.* Sensus: Laudem & gratiarum actionem Deo canam, non solo deuotionis affectu, verùm etiam cum intelligentia verborum. Psallere pro eo quod est laudes Deo canere, siue id voce fiat, siue instrumento musico; vocabulum est ecclesiasticum, à LXX interpretibus frequentatum. Nam apud authores profanos laxior est eius significatio. Iacobus apostolus hæc duo, orare & psallere, similiter coniunxit ac distinxit cap. 5 dicens: *Tristatur aliquis vestrum? oret. Æquo animo est? psallat.* Quidam illa verba, *orabo & mente, psallam & mente*, sic exponunt: Ita orabo & canam, vt ab alijs non audiar modò, sed etiam intelligar: satis violentè. Nam orare & psallere propriè Deum respicit: vbi non est necesse nos ab alijs audiri & intelligi, cùm scriptum sit: *Ora Patrem tuum in abscondito*, Matt. 6. Nec verbo indicat apostolus, se loqui, in hoc quidem loco, de intelligentia transmittenda ad alios.

Quid psallere spiritu & mente.

Psallere quid significet.

16 CÆTERVM SI BENEDIXERIS SPIRITV. *Cæterùm*, Græcè, ἐπεὶ, quod suprà versu 12

transtulit,

transtulit, *quoniam:* & ita reddit Erasmus hoc loco. Syrus & Henrenius *alioqui*. Sic enim & noster interpres vertit Heb. 9, *Alioquin nondum valet*, &c. Dictio *spiritu* in multis abest Græcis exemplaribus: tametsi Theophylactus & Oecumenius declarant se legisse. De Chrysostomo non liquet. Sunt qui optinentur apostolum hic loqui de benedictione sacræ eucharistiæ: propterea quod in parte consequenti, *quomodo dicet amen super tuam benedictionem?* Græcè legatur, ἐπὶ τῇ σῇ εὐχαριστίᾳ; quod interpretantur, *super tua eucharistia*; ac rursum propter illud quod subiungit, *nam tu quidem bene gratias agis*. vbi Græcè, εὐχαριστεῖς: velut ipso vocabulo designaret, vt illi putant, sacramentum corporis & sanguinis Domini, quod eucharistia vocatur. Sed hæc nihil conuincunt. Nam ista verba εὐλογεῖν & εὐχαριστεῖν significatione generalia sunt, & passim in scripturis obuia, cuiuscumque tandem benedictionis & gratiarum actionis mentio fiat. Neque enim sacri scriptores, qui Græcè scripserunt, ipsique LXX interpretes, ad hæc significanda alijs vsi sunt vocabulis. Nec sanè probabile est vllo modo, Paulum hic loqui de consecratione & oblatione eucharistiæ. Nam illa præscriptis verbis apud Corinthios atque in alijs Græcorum ecclesijs, nec aliter quàm Græca lingua, fiebat ex apostolica institutione. At neque contra sacerdotes siue presbyteros agit apostolus hoc loco: sed in genere eos reprehendit, qui linguarum dono præditi, preces & laudes diuinas proferebant in conuentu fidelium, quas nec ipsi nec alij intelligerent. Quæ res amplius adhuc patebit ex sequentibus. Igitur benedicere sumitur hic vt alibi sæpissimè, præsertim in psalmis, pro eo quod est laudare & gratias agere. Sic enim mox seipsum apostolus exponit. Refertur autem ad Deum sine dubio, sicut orare & psallere: nō quod eadem prorsus sint, Deo benedicere & Deo gratias agere: sed quia maximè laudari solet Deus grata beneficiorum eius commemoratione; quod est gratias agere. Quare & eorum commentarium, qui locum hunc exponunt de publica benedictione qua sacerdos populo benedicit, alienum arbitror à mente apostoli: quippe qui post interpositam verbis præcedentibus tacitæ cuiusdam obiectionis solutionem, nunc sermonem prosequitur de eo qui ex dono peculiari in conuentu lingua loquitur peregrina: docetque rem absurdam consequi, si non intelligatur; quia non erit qui respondeat & approbet eius verba; sicut habet ecclesiæ consuetudo. Hoc enim est quod sequitur.

An locus hic accipiendus de benedictione eucharistiæ.

Responsio negatiua.

Benedicere, quid hoc loco significet.

Commentarius de sacerdotali benedictione refellitur.

QVI SVPPLET LOCVM IDIOTÆ. In multis Latinis codicibus legitur: *Quis supplet locum idiotæ?* Eámque lectionem exponunt, nō solū Latini posteriores Haimo, Lombardus, Heruæus, Aquinas, Liranus, & ante eos glossa interlinealis: sed & veteres, Pelagius & Primasius. Verumtamen hanc nostram quæ Louaniensis ac Romanæ castigationis est, veram esse lectionem monstrāt probatissimi quique codices mss. veterésque concordantiæ, palā suffragante textu Græco atque Syriaco. Ἰδιώτης *idiota* Græcis propriè dicitur homo priuatus ac nullo fungens munere publico. Vnde & in castris idiotæ dicebantur, vt annotant Theodoritus & Oecumenius, qui militię non erant astricti. Deinde quadam consequentia significat indoctum & illiteratum: quod priuati homines indocti esse soleant. Vnde Erasmus vertendum putauit: *qui implet locum indocti*. Verùm Lucas Act. 4 distinguere videtur illiteratum ab idiota, cùm de Petro & Ioāne dicit, *comperto quod homines essent ἀγράμματοι καὶ ἰδιῶται, illiterati & idiotæ*. Quare magis placet idiotam hic intelligi propriè, id est plebeium siue *laicum*, vt interpretātur omnes Greci. Laicum verò intellige respectu ecclesiæ, id est, eum *qui nullo gradu ecclesiastico fungitur*; vt exponit Pelagius. Quæritur autem quisnam apostolo sit is *qui supplet locum idiotæ?* Theophylactus ipsum idiotam seu laicum significari putat. Quod etiam Chrysostomus & Oecumenius sentire videntur: eo nimirum argumento, quia mos erat antiquitus vt precibus sacerdotum ipse populus acclamaret. id quod etiam declarant veteres liturgiæ tam Chrysostomi quàm Basilij. Nam & in ecclesia Romana fuisse eum morem testatur Hieronymus in præfatione lib. 2 commentariorum epistolæ ad Galatas, inquiens: *Vbi sic ad similitudinem cælestis tonitrui Amen reboat?* Meminit eiusdem acclamationis etiam Iustinus sub finem apologiæ secundę pro Christianis. Hūc Græcorum commentarium inter neotericos secuti sunt Caietanus, Guiliaudus & Gaignæus; non tamen exponentes, cur apostolus idiotam significare voluerit per eum qui supplet locum idiotæ: quum sit phrasis insolens. Quis enim ita loquitur, vt regem ipsum significare volens dicat, is qui supplet locum regis? Sunt qui respondeant apostoli verba, ὁ ἀναπληρῶν τὸν τόπον τοῦ ἰδιώτου, non significare secundum vsum linguæ Grecæ, *qui gerit vicem idiotæ:* sed *qui adimplet locum idiotæ*, id est, qui locum occupat idiotarum, vnus quispiam videlicet ex idiotis. Atqui nimis habet consuetudo vel Græci vel Latini sermonis, vt idiotam dicere volens, vtatur hac circumlocutione, *qui adimplet locum idiotæ*. Quapropter Erasmus, quamuis ita verterit; *qui implet locum indocti:* quasi impleat, non suppleat: in paraphrasi tamen hoc modo reddit: *qui plebis vice fungitur*, quod est supplere. Qua in significatione rursus eodem verbo Paulus vsus est infrà cap. vltimo: *id quod vobis deerat, ipsi supplenerunt*. Sed & Græcos vti dictione τόπος, perinde vt Latini loco pro vice, Græca lexica docent: & manifestè probat illud in fine canonum concilij Chalcedonensis subinde repetitum, τοποτηρητὴς τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου, locū tenens, id est, vicarius apostolicæ sedis. Proinde, mea quidem sententia, simplicius est & rectius, vt secundum id quod sonant verba

Idiota quis dicatur.

Quis supplens locum idiotæ.

Precibus sacerdotū populus olim acclamabat.

Sententia probabilior de supplente locum idiotæ.

nostri

nostri interpretis, ad amussim Græco textui respondentia, significari dicamus aliquem ab idiota diuersum, eoque doctiorem, qui partes sustineat idiotæ vel idiotarum, id est plebis (nam enallage numeri hic intelligēda est) quique pro plebe respondeat, approbando orationes, psalmos, benedictiones siue laudes, quæ pronuntiabantur in conuentu publico. Hoc enim officium est, atque olim fuit ministrorum ecclesiæ, qui in clerum asscripti essent. Nam quod apud nos interdum in ipsius etiam sacrificij celebratione (de qua tamen hic non agitur) idiota supplet locum idiotarum, contingit ex defectu ministrorum altaris: & toleratur magis quam probatur. Porrò quod aiunt ipsos idiotas, id est, populum acclamare solitum: id fatemur de diuinis officijs, & publica scripturarum lectione; quæ non fiebant lingua peregrina, sed Græca apud Græcos; vt apud Hebræos Hebræa. Hic autem agitur de precibus & canticis spiritualibus, quæ proferebant in medium fideles, prout quisque diuinitus esset inspiratus, etiam in lingua aliena; vbi vnus intelligens pro cæteris respondebat: cuius tamen vocem mox etiam cæterorum acclamatione exceptam fuisse, verisimile est.

An rectè idiota suppleat locū idiotarum.

Obiectio remouetur.

QVOMODO DICET AMEN SVPER TVAM BENEDICTIONEM? Græcè, *super tua gratiarum actione*, scilicet ea de qua dixerat, *si benedixeris*. Quo respiciens interpres *benedictionem* vertit. *Amen* dictio confirmantis & approbantis est apud Hebræos: Latinè *fiat*, verum, firmum, ratumque sit. De qua voce plura diximus Rom. 1, versu 25. Morem acclamandi (Amen) ad preces laudesque publicas, & omnino preces ea voce terminandi, accepit ecclesia à Iudæis: apud quos populum ita solitum acclamare, testatur scriptura non vno loco, vt Deuteron. 27, 1 Paral. 16, 1 Esdræ 8. Vnde est & illud psalmi 105, *Et dicet omnis populus, fiat, fiat*, Hebraicè, *amen, amen*. Nunc sensum reddamus totius sententiæ. Quod si, inquit, tu qui lingua peregrina loqueris, Dei laudes pronunciaueris spiritu tantum, & non mente, id est, cum pio in Deum affectu, sed verba ipse tua non intelligens; vt proinde nequeas ea interpretari: quomodo, non dico idiotę, sed is qui supplet idiotarum locum, & cuius est vice populi respondere dicturus est Amen ad tua verba, quibus Deo laudes & gratiarum actionem depromis?

Mos acclamandi Amen, à Iudæis acceptus.

QVONIAM QVID DICAS, NESCIT. *Quoniam* ἐπειδὴ, *quandoquidem*, verba tua non intelligit, vtpote peregrina.

17 NAM TV QVIDEM BENE GRATIAS AGIS. Nimirum quatenus spiritu, id est, pia animi deuotione id facis. Hoc est quod suprà dixit, eum qui loquitur lingua, loqui Deo, & spiritu loqui mysteria, & semetipsum ædificare.

Bene gratias agit etiam qui verba non intelligit. Alter, id est proximus.

SED ALTER NON ÆDIFICATVR. *Alter* ὁ ἕτερος, id est, *proximus*, vti suprà ca. 10, *Nemo quod suum est quærat, sed quod alterius*. & Roman. 13, *qui diligit alterum*, vt in Græco est, *legem impleuit*. Sed, inquit, frater & proximus tuus nullum ex verbis tuis percipit fructum, non promouetur ad salutem: quum tamen ea quę fiunt in conuentu publico, referri debeāt ad bonum publicum. Ex huius loci doctrina Caietanus haberi dicit, quod sit *melius ad ædificationem ecclesiæ, orationes publicas quæ audiente populo dicuntur, dici lingua communi clericis & populo, quàm dici Latinè*. Sectarij verò ex eadem Pauli doctrina planè contendunt publicas ecclesiæ preces, hymnos, cantica, totumque diuini cultus officium agi ac recitari debere ea lingua quam vniuersus populus intelligat: vt apud Germanos Germanica: apud Gallos, Gallica. Quibus primùm respondeo: Paulum non id velle, vt totus populus intelligat, sed vt is saltem, qui sua responsione & approbatione vicem populi supplet: quem profectò cæteris doctiorem esse conuenit; & in quo, tanquam suo vicario, populus quodāmodo intelligit. Deinde loquitur apostolus de lingua peregrina, qualis erat Corinthijs Persica vel Æthiopica, fortè etiā Latina. Nam & eam adfert Chrysostomus pro exēplo. Verū ista nobis peregrina non est, cū sit maximè cōmunis ac nota, non solum ecclesiæ ministris, verū etiam multis extra clerum: adeò vt episcopi quondā ad populum Latinè concionati fuerint, non in Italia modò, verū etiam in Africa & Gallia, tametsi multis è plebe nō intelligentibus. Nam de Africa exemplum habemus Augustini: de Gallia testimonium Prosperi l. 1 de vita cōtempl. cap. 23. Ac de Hispania arbitror idem esse iudicium, propter vsum Romanæ linguæ illuc præcedentibus sæculis importatum. His adde, quod non eadem est ratio, cur Amen dicendum sit ab intelligente, nunc & tempore primitiuæ ecclesiæ, quo Paulus hæc scripsit. Tunc enim adferebantur ab ijs qui linguæ donum habebant, orationes & laudes quædam nouæ ac prius inauditæ: quo fiebat vt qui ad eas responderet Amen, prorsus nesciret quid approbaret, quādo nec verba intelligebātur, nec preces essent ecclesiæ iudicio receptæ. Nunc autem qui respondet Amen, etiamsi verba fortè non intelligat, nouit tamen bonum & sanctum esse quod significatur; vtpote iam olim ab ecclesia approbatum. Præterea notandum est ea ad quæ respondet minister in sacrificio missæ, pauca admodum esse: vt propterea illa mutari non debeat lingua totius missæ: cùm facilè laici discere possint ea pauca quid significent; & Synodus Tridentina iam præcepit sess. 22 capite 8, vt talia pro concione inter missarum celebrationem populo à pastoribus exponantur. Denique non esse contra apostolum vt aliquid omnino dicatur in missa vel officio diuino ea lingua quæ vulgo ignota sit, hinc manifestum est: quia secundum apostolum, is qui supplet idiotę locum, respondet Amen, vtique voce Hebræa.

Opinio Caietani de precibus publicis lingua vulgari recitandis.

De ijsdem quid Sectarij dicant.

Ad vtrosque responsio.

Lingua Latina nō est nobis peregrina, sed valde cōmunis.

Episcopi quondam Latinè cōcionabantur, etiā multis nō intelligētibus.

Amen cur nunc dici possit à nō intelligente.

De quibus intelligēdis docendus populus.

Probatio ex vocabulo Amē.

Certè si minister respondens debet intelligere verba sacrificantis aut benedicentis; multo magis intelligere debet sua ipsius verba. Si ergo quod dicit Amen aliena lingua, intelligit, quia docetur quid significet; similiter doceatur de pauculis alijs verbis Latinis quæ ad populum loquitur sacerdos, & ad quæ ipse populi nomine, respondet; cuiusmodi sunt, *Dominus vobiscum, Sursum corda, Gratias agamus Domino Deo nostro.*

Orationē Dominicā omnes intelligere tenētur

Nā quod ad orationem Dominicam attinet, quod omnes eam aut Latinam intelligere debeant, aut sua lingua posse recitare, iam ante diximus.

Cur non expediat officia diuina celebrari lingua vulgari. Ratio prima.

Porrò quamuis per se bonum sit, vt officia diuina celebrentur ea lingua quam plebs intelligat (id enim per se confert ad plebis ędificationem, vt bene probat hic locus: vndè & formaliter atque abstractè considerata, vera est Caietani sententia,) non tamen illud bonum est consideratis omnibus circumstātijs. Primùm enim ex tanta varietate linguarum admissa in officijs diuinis & sacramentorum celebratione, non leue periculum esset dissensionum & schismatum in ecclesia: ad cuius vnitatem conseruandam non parum conducit, imò penè necessaria est vniformitas diuini cultus.

Secunda.

Deinde quorundam idiomatum absurditas risum & contemptum adferret sacris actionibus & mysterijs.

Tertia.

Huc accedit quod indocti ac mysteriorum rudes, etiamsi verborum significationem caperent, non tamen sensum orationis assequerentur; velut in psalmis, prophetijs & multis alijs: sed pro carnali suo captu sensus alienos imaginatione volucrent, animoque conciperent; atque ita non solum fructu veræ carerent intelligentiæ, verùm etiam malè intelligendo nouos ac periculosos errores sibi confingerent. Quod ex promiscua lectione bibliorum in vulgares linguas translatorum accidisse, plus satis experientia docuit. Quę rationes, aliæque similes ostendunt haud quaquam expedire, vt missæ sacrificium ac cætera diuina officia & sacramenta vulgari lingua passim per ecclesias celebrentur.

18 GRATIAS AGO DEO MEO, QVOD OMNIVM VESTRVM LINGVA LOQVOR.

Solent homines quæ ignorant, contēnere

Hæc, inquit, non dico, quod ipse doni linguarum inops sim: quomodo solent homines deprimere scientias, quarum ipsi sunt ignari. Nam possum equidem ex dono mihi diuinitus collato, omnium vestrûm lingua loqui; de quo *gratias ago Deo meo,* id est, Deo *cuius sum ego, cui & seruio,* Acto. 27. Ad hunc modum (*quòd omnium vestrûm lingua loquor*) habent omnes codices Latini.

Quo sensu dicat Paulus: omnium vestrum lingua loquor.

Quorum tamen interpretes in reddendo sensu variant. Cùm enim Corinthiorum Græca fuerit lingua, non alia: meritò dubitatur quomodo dicat apostolus, *omnium vestrûm lingua*; quasi multæ essent eorum linguæ. Commentator Amb. sic intelligere videtur; omnium vestrûm siue Græcorum siue Hebræorum. Qui quidem Hebræi, inquit, *aliquando Syra lingua, plerumque Hebræa in tractatibus aut oblationibus vtebantur ad commendationem.* Alij generaliter interpretantur, *omnium vestrûm*, id est, omnium fidelium; qui iam ex varijs gentibus & linguis ad fidem conuersi erant. Haimo de omnibus Græcæ linguæ dialectis exponit; quæ à Grammaticis quinque numerantur, Attica, Ionica, Æolica, Dorica & communis. Atqui id non erat pluribus linguis loqui: sed vnam eandemque linguam cum nonnulla soni differentia pronunciare. ad quod non opus erat dono linguarum: quum facilè se mutuò intelligant qui sola dialecto differunt.

Sensus probabilior.

Probabilior huius lectionis expositio est, quam tradunt Heruæus, Aquinas & alij; Paulum loqui de linguis quarum dona effusa erant in Corinthios: ac si dicat, ait Heruæus: *Nullus vestrûm aliqua loquitur lingua, qua & ego non loquar, quoties volo.*

Græcorū lectio melior.

Verum scire oportet Græca ad verbum sic habere. *Gratias ago Deo meo, omnium vestrûm* (Latinè, *omnibus vobis*) *magis linguis loquens*: id est, de eo quod magis quàm omnes vos, linguis loquor. Quam lectionem etiam Syrus expressit. Iuxta quam significat apostolus, se pluribus loqui linguis, quā quispiam Corinthiorum; vel potius quàm omnes illi simul. Atque hæc Græcorum expositio est. Hieronymus autem in epistola ad Hedibiam qu. 9 de Paulo scribit in hæc verba; *Gratias agit Deo, quod cunctis apostolis magis linguis loquatur. Qui enim multis gentibus annunciaturus erat, multarum linguarum acceperat gratiam.* Ex quibus satis apparet Hieronymum sic legisse, vt habent Græci codices. Qua autem ratione comparationis notam referat ad cæteros apostolos, (nisi corrupta lectio est) non video: cum aliquanto post in eadem quæstione testetur apostolos die Pentecostes accepisse *diuersitatem linguarum omnium gentium, vt annunciaturi Christum nullo indigerent interprete.*

Apostoli linguas omnium gentium tenebant

Donum linguarū in apostolis non tēporarium sed perpetuum.

Porrò locus hic apostoli satis ostendit donum linguarum non, vt quidam volunt, temporarium in apostolis fuisse, sed perpetuum, quo vterentur quando vellent, ac quoties ita res posceret. Nam quod de Paulo dicit Chrysostomus homilia 4 super 2 Tim. 2, *Hebræam tantum nouerat linguam*: id intellige, extra donum linguarum. Hebræa namque, seu Syra potius, erat illi materna; nec aliam didicerat, quam expeditè loqui posset.

An Paulus vsus interprete.

Quod autem obijciunt eum Tito vsum fuisse interprete, eoque argumento contendunt linguarum promptitudinem illi ad votum non adfuisse: quantum valeat, expendemus in expositione capitis 2 epistolæ 2, vbi de Tito agetur.

Donum linguarū an præstiterit apostolis sermonis puritatē ac nitorem.

An verò donum linguarum apostolis id præstiterit, vt eo vtentes nusquam in sermone solœcissarent, nec peregrinas phrases admiscerent, nec aliter quicquam efferrent quàm pro consuetudine eorum quibus lingua erat propria; haud temerè affirmauerim: cùm Paulus

ac cęteri

ac cæteri apostoli Græcè scribentes, multum referant ex proprietate linguę natiuę; nec per omnia sermo eorum purus sit à vicijs quæ grammatici notare solent; vt & Hieronymus alicubi fatetur. Neque enim donum efficiebat, vt omnia purè, propriè & exactè eloquerentur, (alioqui visi fuissent elegantia ac nitore sermonis attraxisse homines ad fidē Christi, magis quàm virtute Dei,) sed vt loquerentur intelligibiliter, quantum opus erat iuxta vulgarem collocutionis modum: quemadmodum bene docet Thomas 2 2, quæst. 176 ar. 1 ad 1.

19 SED IN ECCLESIA VOLO QVINQVE VERBA SENSV MEO LOQVI. *Volo*, subaudi potius, id est malo, propter *quàm* sequens. Qui Hebraismus est. *Verba*, Græcè λόγυς, quod verti etiam potest, *sermones, sententias. Quinque* dixit pro paucis. Hieronymus quidem in epistola ad Paulinū quæ biblijs præfigitur, quinque verba quinque Moysi libros interpretatur: & Theophylactus ea refert ad quinque sensus corporis. Aquinas & Liranus censent ideo Paulum nominasse *quinque: quia doctor debet quinque docere, scilicet credenda, agenda, vitanda, speranda, timenda*. Alij alia speculantur in hoc numero: sed hæc omnia tantum accommodatè dici, nec apostoli mentem attingere facilè liquet. Non ineptè Pelagius, ab ijs qui quærunt quæ sint quinque verba, dicit è contrario quærendum quæ sint decem millia verborum, in eo quod sequitur. Cæterùm placet annotatio Lirani: Paulum innuere, quod cum breuitate sermonis tradenda sit populo doctrina salutis. Quod & Tridentina synodus omnes parochos admonendos putauit sess. 5, cap. 2 reform. *Sensu meo*, Græcè διὰ τῦ νοός μυ, *per mentem meam*: licet in nonnullis τῷ νοΐ μυ, *mente mea* legatur: quæ videtur etiam veterum lectio fuisse: nisi quod Oecumenius adiungit & alteram. Porrò Gręcam vocem ipse noster interpres iam aliquoties verterat *mentem*.

Quinque pro paucis

Doctor debet hæc quinque docere.

Doctrina salutis populo tradenda cum breuitate sermonis.

VT ET ALIOS INSTRVAM. Verbum Græcum κατηχήσω instituere significat; quomodo institui solent rudiores. Vnde Latinum catechizare.

QVAM DECEM MILLIA VERBORVM IN LINGVA. *Decem millia*, Græcè μυρίους, qua voce significari solet numerus infinitus, quomodo Latini dicunt sexcenta aut mille. Sensus periodi est; Ego quamuis vos omnes superem dono linguarum; malo tamen in ecclesia, id est, in publico cœtu fidelium, loqui paucula quædam verba cum intellectu; quò possim & alios instituere, interpretando & explicando quæ dico: quàm innumerabilia verba fundere peregrina lingua sine intellectu. Sic igitur & vos affectos esse velim. Hinc infert Caietanus, *esse eligibilius, vt in ecclesia dicantur diuina (horæ scilicet canonicæ & missæ) intelligibiliter sine melodia musica, quàm sic vt intelligi non possint*: quod fit dum verba partim committuntur sonis organorum, partim ita redduntur à canentibus, vt ob artificiosam modulationem vocumque multitudinem, ab auditoribus etiam attentis, ægrè percipi queant. Quod rursum nos quoque verum fatemur, cæteris paribus. At paria non sunt, dum eiusmodi concentus suauitate, quamuis verbis non intellectis, animi fidelium, præsertim infirmiorum, quales plurimi sunt, excitantur efficacius ad diuina, quàm si nudè verba pronunciarentur. Quod vtique spectauit ecclesia, quando musicam hanc seu vocum siue organorum modulationem tacito consensu passim in templa recepit: Dauidis pijssimi regis exemplum ea in re secuta; qui Deum instrumentis musicis tum ipse laudauit, tum alios ad Dei laudes excitauit; atque in templo veteri cantores musicos ac musicis instrumentis vsuros ad Deum laudandum instituit. Tantùm opus, vt quod à synodo Tridentina sess. 22, & à quibusdam etiam particularibus episcoporum synodis cōstitutum est; ne quid lasciuum, impurum, leue, aut omnino irreligiosum, in ecclesia musicis cantibus aut organis admisceatur; exactè seruandum curent illi, quibus id muneris incumbit.

Decem millia numerum significāt infinitum

An officia diuina recitanda sine melodia intelligentiā impediēte

Melodia deuotionē excitat.

Dauidis exēplum.

Nihil lasciuum musicis in ecclesia cantibus admiscēdum.

20 FRATRES, NOLITE PVERI EFFICI SENSIBVS. Admonitio est cum increpatione, quod puerili quodam sensu ac iudicio minora bona consectarentur posthabitis melioribus; vt linguas præ dono prophetiæ. *Nolite effici*, Græcè μὴ γίνεσθε, quod etiam verti potest, *ne sitis*; & quidem commodius hoc loco. Pro *sensibus* Augustinus tam hic quam infrà legit *mentibus*, vt in enarratione psalmi 130, & lib. 13 confess. cap. 13, & alijs locis à Beda citatis: tametsi in Græco legitur φρεσὶν, vocabulum diuersū ab eo quod interpres superius modò mentē, modò sensum transtulit. Significatur autem animus qua parte iudicat de rebus. Et vtūtur Græci plurali pro singulari per omnes casus. Erasmus quoque reddidit *sensibus*; et si malim *sensu*. Quod nomen etiam Latini interdum vsurpant pro mētis iudicio. Vnde & vsu ecclesiastico sensati dicuntur qui de rebus bene iudicant, id est prudentes. Fratres, inquit, ne sitis pueris similes in rebus quas eligere vel agere debeatis, æstimandis ac dijudicandis: ne mala bonis, aut minora bona maioribus anteponatis.

Puerile est minora bona eligere post habitis melioribus.

Sensus pro mentis iudicio.

SED MALICIA PARVVLI ESTOTE. *Paruuli estote*. Gręcè vno verbo νηπιάζετε, *puerascite, pueri estote*, pro quo legit Augustinus, *infantes estote*. Sensus: Tanquam infantes seu pueri, sitis expertes maliciæ. Hac parte pueros imitamini, non illa.

Malicia paruuli esse iubemur.

SENSIBVS AVTEM PERFECTI ESTOTE. *Sensibus* vt suprà, id est mente, animo. Quod attinet inquit, ad iudiciū animi de rebus agēdis, similes estote viris adultis & ætate perfectis: vt quemadmodum illi per naturam bene discernunt inter bona & mala huius vitæ: sic & vos tanquam perfecti in Christo, sensus habeatis exercitatos ad spiritualem boni malique discretionem, Heb. 5. Congruit illud

Sensibus perfecti.

eiusdem apostoli, Rom. 16, *Volo vos sapientes esse in bono,& simplices in malo.*

21 IN LEGE SCRIPTVM EST. Quod in quibusdam codicibus additur, *enim*; *In lege enim*, neque in Græco est aut Syriaco, neque in melioribus Latinis. Aquinas legit & studiosè exponit, *In lege quid scriptum est?* sed vsus exēplari deprauato ex alterius loci memoria, qui est Lucæ 10. Tale quid etiam Lombardo accidit. Legis nomine cōprehendit apostolus totum vetus instrumentū. Nam quod hic citat, apud Isaiam legitur cap. 28. Eadem legis acceptio est Ioannis 15, ver. 25, & Rom. 3, ver. 19.

Lex pro tota scriptura veteris testamenti.

QVONIAM IN ALIIS LINGVIS ET LABIIS ALIIS LOQVAR POPVLO HVIC. *Alijs linguis* in Græco composita dictio est ἑτερογλώσσοις, ambigua ad masculinum & neutrum: vt proinde ad personas referri possit hoc modo; in loquentibus vel per loquentes alteris siue alienis linguis. Verùm interpretes ferè omnes neutraliter accipiunt, vt idem sit cū eo quod sequitur, atque in Græco distinctè ponitur, καὶ ἐν χείλεσιν ἑτέροις, *in labijs alteris*, id est, diuersis, alienis. Vbi tamen nonnulli codices casum paternum habēt ἑτέρων, *aliorum*, id est alienorum, scilicet hominum. Citat autem hunc prophetæ locum apostolus, sensum potius quàm verba reddens. Nam & verba transposuit, & personam mutauit, tertiam in primam. Siquidem apud prophetam locus sic habet interprete Hieronymo: *In loquela enim labij & in lingua altera loquetur ad populum istum.* Sensus autem apostoli est: Ego Dominus loquar populo huic Iudaico, varijs & peregrinis linguis: scilicet per apostolos meos. Quod quidem præcipuè fuit impletum in die Pentecostes Act. 2. Sciendum tamen pro eo quod Paulus habet, *In labijs alijs*, quodq; Hieronymus transtulit, *In loquela labij*, Hebræa (si peritis illius linguæ neotericis credendum est) sic habere, *in blæsitatibus labij.* quod ita vertunt, *blæsis & balbutientibus labijs:* tametsi contendit Leo Castrensis scribens super Isaiam, ex Hebræo potius vertendum *subsannantibus labijs:* & Adamus Sasboldus, *in labijs irrisionis*, siue *in irrisione labiorum.* Cui sententiæ subscribit etiam Tremellius Iudæus, annotās ad locum Isaiæ, Hebræa sonare, *ridiculis labio.* Quin & LXX suffragantur interpretes, apud quos totus versus ita legitur: *Propter irrisionem labiorum, per linguam alteram, quia loquentur populo huic.* Græcè, διὰ φαυλισμὸν. Sic enim habent codices. Pro quo si legas, διὰ φαυλισμοῦ, vna literula in alteram simillimam mutata, *per irrisionem labiorum*, conueniet cum eo quod sequitur διὰ γλώσσης ἑτέρας, *per linguam alteram.* Nec enim erat ratio cur variarent casum, simul & significatum præpositionis, cùm in Hebræo sit vniformis oratio, bene à Paulo, nec non ab alijs interpretibus expressa. Quocirca facilè mihi persuadeo, LXX quoque scripsisse διὰ cum eodem casu in vtroq; membro. Sed siue vertendum sit ex Hebræo, *in balbutientibus labijs*, siue *in subsannantibus* ac *irridentibus*; non hęc inducunt sensum diuersum ab eo quem dedimus verborum Pauli, qui scripsit, *in labijs alijs.* Nam qui loquuntur linguis alijs seu peregrinis, quasi balbi sunt, & vt suprà dictum, barbari, non intelligentibus: & deridere videntur auditores, & ipsi vicissim audientibus habentur ridiculi, imò & insani; infrà versu 23, vel etiam temulenti. Vnde quidam eorum qui apostolos audiebant varijs loquentes linguis (quos verisimile est non intellexisse, eo quod digni non essent habiti vt intelligerent) *irridentes* dicebant: *quia musto pleni sunt isti*, Acto. 2.

Apostolus sensum magisquā verba prophetæ reddit.

Verior lectio.

Loquentes peregrinis linguis, balbi, barbari, insani & ebrij videntur non intelligētibus.

ET NEC SIC EXAVDIENT ME, DICIT DOMINVS. Apud prophetam hæc verba non habentur continuò post superiora; sed quibusdam interpositis, sic legitur tam in Hebræo quàm apud LXX, *Et noluerunt audire.* Nam illud, *dicit Dominus*, additum est ab apostolo ad designandam personam loquentis. Sensus: Et ne sic quidem, id est, viso huiusmodi signo quod eis daturus sum, audient, siue exaudient me, id est, credent, obtemperabunt verbis meis quæ per apostolos loquar. Quāuis enim ex Iudęis aliquot millia prędicatione apostolorum conuersa fuerint ad Christum, vt in Actis habetur: numerus tamen ille comparatione totius populi qui remansit incredulus, tantum exiguæ fuerunt reliquiæ: testante Isaia cap. 10, & Paulo referente Rom. 9, *Si fuerit numerus filiorum Israel tanquam arena maris; reliquiæ saluæ fient.* Sed cur memoratum prophetæ testimonium de varijs linguis in medium adduxerit apostolus, docet conclusio sequens.

Iudaici populi incredulitas.

22 ITAQVE LINGVÆ IN SIGNVM SVNT NON FIDELIBVS, SED INFIDELIBVS. Græcè, *non credentibus sed incredulis.* Et sensus est: Ex prophetico testimonio consequitur donum linguarum datum esse ecclesiæ, vt esset signum ac testimonium diuinum veritatis fidei, non fidelibus qui iam credunt, sed infidelibus vt credant.

Linguæ in signum infidelibus.

PROPHETIÆ AVTEM NON INFIDELIBVS, SED FIDELIBVS. Græcè, *credentibus.* Et *prophetia* numero singulari, id est, prophetandi donum: quemadmodum & legitur in textu Ambr. necnon apud Pelagiū & Primasium, prodente vtriusq; cōmentario; licet textū aliquis mutauerit. Annuūt mss. quædam & veteres concordantiæ. Partem hanc apostolus non colligit ex allatis Isaiæ verbis, in quibus de prophetia nihil dictum est: sed tanquā manifestam & Iudæis minimè aduersam simpliciter affirmat. Neq; hic repetendū est illud, *in signū*; sed tantūmodo supplendū est, aut data est, aut vsui est, aut quid tale. Nā vsus prophetię, quomodo de ea hic loquitur apostolus, nō est vt sit loco signi seu miraculi, quo quis ad fidem inducatur; sed ad doctrinam & instructionem fidelium pertinet. Verùm interrogabit quispiam, quomodo dicat apostolus linguas non esse datas in signum fidelibus: cùm legamus Acto. 10 & 19, fideles linguis

Vsus prophetiæ ad doctrinā fidelium.

Quæstio prima.

locutos

locutos fuisse apud solos fideles; quibus & signum erant effusi in illos Spiritus-sancti; ac ne nunc quidem vetet apostolus; quo minus linguis loquātur Corinthij in ecclesia, ad quā soli fideles conueniunt: imò verò id probet; modo nō desit interpres. Rursum, quomodo dicat linguas datas esse infidelibus in signū: cū ipse statim pòst testetur infidelē, si ingressus in ecclesiæ conuentū, videat omnes loqui linguis, dicturū quod insaniāt. Item, quomodo dicat prophetiā non esse datā infidelibus; cū infrà consequenter dicat, si omnes prophetent, intret autem quis infidelis; eum ab omnibus cōuinci & dijudicari, & occulta cordis eius manifestari; adeò vt cadēs in faciē adoret Deū, & pronunciet quod verè Deus in eis sit.

Secunda.

Tertia.

Ad hæc duæ sunt responsiones: Prior, eaque cōmunior, sensum apostoli esse; quod linguæ in signū datæ sint præcipuè propter infideles, vt nouitate miraculi cōuerterentur; tametsi interdum etiam fidelibus instruendis & confirmandis seruiant: prophetiam verò præcipuè datam fidelibus ad instructionem; licet interdum etiam valeat conuertendis infidelibus.

Ad dictas quæstiones responsio prior.

Altera Caietani, qui sentit apostolū loqui de solis Iudæis, quondam fidelibus, quando habuerunt prophetas; postea infidelibus, quādo in signum exhibitæ sunt eis linguæ, misso in discipulos Christi Spiritu sancto: per quas tamen iuxta prophetæ vaticiniū nō crediderūt. Vterq; sensus probabilis est, & per vtrumque facilè diluūtur obiecta. Quanquam expositio Caietani multo magis videtur quadrare textui. Nā linguas in signum esse non fidelibus sed infidelibus, infert apostolus ex testimonio prophetę, qui de solo loquebatur Iudaico populo, qualis erat futurus post aduentū Messię: quando fuit impletum illud, *Nec sic exaudient me*. Iam verò colligendum ex his relinquit apostolus, quanto prophetia linguis potior sit: quādoquidem illa fuerit vtilis populo Iudaico, vtpote fideli, quia per illam instruebatur, & in cultu veri Dei retinebatur: donum autem linguarum, etsi nouum & mirandum, tamen inutile fuerit eidem populo, quamuis signa petēti: quia per illud nō credidit, sed eo ipso tēpore quo datū est hoc signū, per suam non credēdi pertinaciā transiuit in genus infidelium, cùm antea populus esset fidelis.

Altera responsio Caietani probabilior. Iudæi dato linguarum signo non crediderunt.

23 SI ERGO CONVENIAT VNIVERSA ECCLESIA IN VNVM, ET OMNES LINGVIS LOQVANTVR. *Vniuersa* Græcè ὅλη, tota, id est, alicuius loci totus populus fidelis. Pergit ostendere prophetiæ dignitatem supra linguas: idque ex ijs quæ accidebant vel accidere poterant in publico conuentu fideliū. Si, inquit, ecclesia tota simul conueniat, siue apud vos, siue alibi; & omnes loquantur linguis, nemine interpretante; Sequitur.

INTRENT AVTEM IDIOTÆ AVT INFIDELES. Dubium est quos intelligat idiotas: nisi quod apparet eū de fidelibus, aut certè de catechumenis loqui; nā distinguit eos ab infidelibus. Et quidem Theodoritus, atque ex Seueriano

Idiotæ qui dicantur hoc loco, opiniones.

Gaignæus, docent intelligi catechumenos: vt qui adhuc neq; fidelium numero censerētur, neque tamē infideles essent, sed scholæ Christianæ velut elementarij. Verùm huic intellectui videtur obstare: primū quod nusquā legitur idiotæ nomen hac significatione; deinde, quia catechumeni solebāt vnà cum fidelibus ad ecclesiam conuenire, scripturas & earū expositiones pariter audituri, precesq; & hymnos dicturi; eo tantū excepto quod à mysterijs excludebātur. Non ergo de ijs sic loqueretur apostolus, quomodo de infidelibus, quod ad ingressum attinet in conuentū ecclesiæ. Nā infideles ius intrandi non habebāt; sed vel casu incidebāt in huiusmodi conuentū, vel occultè sese ingerebant, vbi nondū erāt oratoria peculiariter in eū vsum exstructa. Iā & illud quod est in versu sequenti, *conuincitur ab omnibus, dijudicatur ab omnibus*: quā aptè cōpetat in catechumenū Christianæ religionis cādidatū, haud scio. Quibus itidē argumentis æquè vel etiā magis improbari potest cōmentarius Pelagij & Primasij, per idiotas intelligentiū neophytos, quos vocāt *nuper credentes*. S. Thomas interpretatur eum qui nō intelligit nisi linguā maternā. Quo accedit aliorū ferè omniū expositio, dū vel indoctos ac linguarū experies intelligunt, vel eos qui nullo ministerio in ecclesia fungebātur, minusq; diligenter ecclesiæ conuentus freqūetabant. Nā & hi ferè indocti erant. Atq; iste sensus satis conuenit cum significatione idiotæ suprà versu 16.

Expositio probabilior.

NONNE DICENT QVOD INSANITIS? Hoc est, reputabunt vos insanos, fanaticos, arrepticios. Hi namq; ea loqui solent quæ nec ipsi nec alij intelligant. Itaque reuera qui linguis loquuntur, vbi nullus adest interpres; ea parte similes se reddunt hominibus insanis: adeoq; suspicionem insaniæ sibi ipsis accersunt. Sic igitur vnde gloriam venabātur Corinthij, inde probrū referebant: quēadmodum annotatū est à Græcis. Mēdosè legitur in quibusdam codicibus *quid insanitis?* vtpote contra fidem omnium veterū exēplariū & cōmētariorum, necnō Græci textus ac Syriaci. Apud Ambrosiastrum legitur *quia insanitis*: quēadmodū & noster interpres aliàs reddere solet Græcū ὅτι. S. Ambrosius legit, *quod insanitis*, libro 3 de Spiritu-sancto cap. 19.

Linguis loquens sine interprete, insano similis.

24 SI AVTEM OMNES PROPHETENT. Prophetare accipitur vt suprà, pro eo quod est ex inspiratione diuina proferre quædam occulta, præsertim pertinentia ad explicationem scripturarum; atq; ex ijs auditores instruere. Non vult apostolus omnes simul prophetare, sed vicissim ac ordine: quēadmodum infrà præcipit. Neq; enim ex eo quod omnes simul prophetarent, fructus sequeretur quē statim cōmemorat; sed magis excitaretur scandalum apud auditores ex inordinata & confusa locutione multorum. Deinde nec omnes intelligit absolutè, sed hoc sensu; Si verò omnes qui in ecclesiæ cōuentu loquūtur, prophetēt: id est, si soli loquantur prophetæ; nimirum

Quid prophetare.

 tacenti-

tacentibus ijs qui linguarum donum habent. Sequitur.

INTRET AVTEM QVIS INFIDELIS VEL IDIOTA, CONVINCITVR AB OMNIBVS, DIIVDICATVR AB OMNIBVS. *Conuincitur*, Græcè ἐλέγχεται, quod plerique vertunt, *arguitur*, vel *coarguitur*; idque, ni fallor, significantius ad rem præsentem. Sensus enim apostoli est: Si omnes loquamini linguis, arguet vos infidelis aut idiota tanquam insanos. At contrà fiet, si omnes prophetetis, id est, ex dono sancti Spiritus explanetis legem Dei scripturis comprehensam; ac proferatis ea quæ in illis de Dei potentia, bonitate, iustitia, sapientia traduntur. Sic enim infidelis aut idiota, qui fortè conuentum vestrum introgressus fuerit, arguetur, & dijudicabitur ab omnibus vobis: hoc est, per doctrinam omnium, eo quo dictum est modo prophetantium, auditam & intellectam, ipse à semetipso atque à sua conscientia redarguetur, ac discussione facta iudicabitur (id enim est ἀνακρίνεται) tanquam impius & peccator. Siquidem infidelis conferens errorem in quo versatus fuit, itemque superstitiones suas & immundicias, ac cæteras actiones vitæ suæ, cum ea doctrina quam audit in ecclesia; clarè videt suam iniquitatem & turpitudinem. Similiter idiota de peccatis & prauis affectibus, quibus ex ignorantia laborabat, ex eadem doctrina apud se conuincitur, ac reus ostenditur. Et ratio manifesta est: Cognita namque regula, statim per regulæ applicationem cognoscitur, quicquid iniquum est, & à regula deuium.

Infidelis aut idiota quomodo conuincēdus aut diiudicādus ab omnibus.

Regulæ officium.

25 OCCVLTA CORDIS EIVS MANIFESTA FIVNT. Quidam codices, *Occulta enim cordis* &c. sed in vetustis *enim* non additur: vt nec in Græcis; quæ legunt, *Et sic occulta cordis eius* &c. Sensus; Dum sic apud se per doctrinam prophetarum redarguitur & dijudicatur infidelis aut idiota; manifesta ei fiunt quæ prius in corde ipsius ita latebant, vt nec ipse qualia essent, agnosceret. Discit enim, exempli causa, cultum idolorum esse impietatem; superstitiosas obseruationes esse dæmonum cultū; fornicationem esse legi diuinæ contrariam; & ita de alijs. Non igitur ostendit hic locus apostolum loqui de prophetia propriè dicta, qua vel res futuræ, vel occultæ cogitationes hominum cognoscuntur atque alijs reuelantur; quia non est sensus, occulta cordium manifestari prophetis; sed illis ipsis in quibus sunt & latent.

Occulta cordis sui quomodo infideli manifestant.

ET ITA CADENS IN FACIEM ADORABIT DEVM. Id est, tota cordis & corporis humilitate verum Deum agnoscet, sibique deinceps colendum statuet. Hoc propriè dictum videtur de infideli. Quanquam & idiota iam fidelis rectè dicitur adoraturus Deum, quatenus per ea quæ audit, magis in religione veri Dei confirmatur.

PRONVNCIANS QVOD VERE DEVS IN VOBIS SIT. *Pronuncians*, Græcè ἀπαγγέλλων, vel vt in nonnullis, ἀναγγέλλων, eadem significatione, id est, *renuncians* aut *denuncians*: id verò est *profitens*, palàm affirmans & testificās. Plerique sic exponunt; apertè confitens Deū Christianorum esse verum Deum; quomodo legimus Dan. 2, Nabuchodonosor Regem audita somnij sui relatione ac interpretatione, cecidisse in faciem, & ad Danielem dixisse, *Verè Deus vester Deus Deorum est*, & cæt. Quem locum velut huic persimilem adducunt Primasius, Theophylactus & alij. Verū potest etiam hoc modo non incongruenter exponi: pronuncians quod non à malo spiritu tanquam insani & arreptitij, moueamini ad loquendum; sicut dicere possent, si solum linguis loquentes vos audirēt; sed quod Deus seu Dei Spiritus sit qui vos implet & ad loquendum mouet. Quo sensu poëta dixit: *Est Deus in nobis*. Indicat hunc quoque sensum Theophylactus, & clarius explicat Theodoritus. Vnde & colligunt Spiritum-sanctum esse Deum: quod & ante eos ex hoc loco collegit Ambrosius lib. 3 de Spiritu-sancto capit. 19.

Deus in prophetis.

Spiritum-sanctum esse Deū.

26 QVID ERGO EST FRATRES? Hoc est, Quid igitur facto opus est? Transit apostolus hac interrogatione ad instruendos Corinthios, quo modo & ordine donis à Deo acceptis vti debeant in conuentu publico: vt & fructus sequatur, & confusio vitetur. Ac primùm generaliter præcipit vt omnia faciant ad ædificationem.

CVM CONVENITIS, VNVSQVISQVE VESTRVM PSALMVM HABET. Non sentit omnes fideles habere hæc omnia, quæ deinceps enumerat; quomodo Caietanus intellexit, exponens vnumquemque omnia habere in communi: sed præter mentem apostoli. Neque rursus significat, vnumquemque aliquid istorum habere quæ hic enumerantur. Erant enim inter fideles qui nullum huiusmodi donum haberent. Sed sensus est: Quando conueniris ad res diuinas; alij alijs donis instructi estis, & ea in medium promere parati. Nam verbi gratia, alius habet psalmum, id est canticum aliquod spirituale quo Deum laudet. Ad hoc enim quidam peculiariter inspirabātur; de quo dono suprà versu 15. Syrus paraphrastes contextum exponit & supplet hoc modo: *Cuicumque ex vobis est psalmus, loquatur*: addito scilicet verbo, quod in singulis etiam membris sequentibus repetendum relinquit: tametsi reuera textus apostoli non eget hoc supplemento.

Quid psalmus.

DOCTRINAM HABET, APOCALYPSIN HABET. *Apocalypsin*, id est *reuelationem*, vt suprà versu 6, vbi similiter nominauit reuelationem & doctrinam. Ex cuius loci commētario potest intelligi, quam hoc loco vocet doctrinam, & quam apocalypsin seu reuelationem: & cur nec scientiæ, nec prophetiæ faciat mentionem, quas illic expressit. Nam doctrina sermo scientiæ est, ideoque scientiam comprehendit: Apocalypsis verò quæ reuelatio est altiorum mysteriorum, comprehen-

Quid doctrina, & quid apocalypsis.

dit

dit prophetiam, tanquam sermonem sapientiæ per quem enuncianda est. Hoc igitur est quod dicit: Alius in promptu habet ex Dei inspiratione, quod doceat, ex humanis rationibus suasurus ea quæ diuina sunt: Alius verò quispiam accepta de secretis mysterijs aut scripturæ sensibus reuelatione, paratus est in medium proferre quod accepit. Scribit Hieronymus super illud Gal. 1, *per reuelationem Iesu Christi*, vocabulum ἀποκαλύψεως esse peculiare scripturæ sacræ, excogitatũ à LXX interpretibus. Porrò visum fuit interpreti nostro retinere Græcum vocabulum hoc loco, quemadmodum & initio libri Apocalypsis; quod alibi semper Latinè reddit *reuelationem*.

Apocalypsis vocabulum peculiare scripturæ sacræ.

LINGVAM HABET, INTERPRETATIONEM HABET. Græca quę nunc sunt in manibus, linguam mediam collocant inter doctrinam & apocalypsin. Sed nostrę lectionis ordini suffragantur Græcorum commentarij, nominatim Theophylacti & Oecumenij. Nã Chrysostomus & Theodoritus quomodo legerint, ex eorum sermone percipi non potest. Annuit etiam nobis interpretatio Syriaca. Estque procul dubio congruentior hic ordo. Nam doctrinam & apocalypsin quare coniunxerit apostolus, facilè patet ex dictis. Lingua quoque non debuit diuelli ab interpretatione; siquidem & cap. 12 semel iterumque, linguis proximè subiuncta fuit interpretatio. Sensus igitur est: Alius ex dono paratus est loqui peregrina lingua; alius verò donum habet quo linguas interpretetur.

OMNIA AD ÆDIFICATIONEM FIANT. *Ad ædificationem*, id est, ad promouendam ecclesiam Christi, & singula eius membra, in vita spirituali. Nam vt dictum est supra ca. 12. *Vnicuique datur manifestatio spiritus ad vtilitatem*. Potest autem hæc pars iungi cum illa præcedente, *cum conuenitis*, hoc sensu: Quandocumque conuenitis, omnia quæ in conuentu agitis, ad ędificationem facite. Itaque cætera accipi poterunt vt interiecta per parenthesin, ad declarandam varietatem eorum quæ in conuentu fiebant. Quanquam non ea sola quæ fiunt in publicis conuentibus, ad ædificationem fieri debent, sed & quæ alibi. Charitatis enim studium est, vbique ædificare, quatenus adest ædificandi materia. Nam & si alius non est quem ædifices, te ipsum ædifica.

Omnia ad ædificatione agenda.

Charitatis studiũ est vbique ædificare.

27 SIVE LINGVA QVIS LOQVITVR. Post generale præceptum, nunc speciatim docet ac præscribit quomodo linguarum dono sit in conuentu publico vtendum: deinde quomodo vtendum dono prophetiæ. Quod si, inquit, lingua quis loquitur, vnus aut plures: Sequitur.

Linguarũ dono quomodo vtẽdum.

SECVNDVM DVOS, AVT VT MVLTVM TRES. Interpres Græcismum retinuit in reddenda præpositione κατὰ, *& multum* dixit quod Græcè est πλεῖστον, *plurimum*. Latinè sic efferas: *duo aut ad summum tres loquantur*; scilicet in vno conuentu. Erasmus, *Fiat per binos, aut ad summum ternos.*

ET PER PARTES. Id est, quisque seorsum: id enim significat phrasis Græca ἀνὰ μέρος: quam Syrus Hebraismo reddit: *vnus, vnus*. Vult apostolus, vt si plures quàm vnus locuturi sint linguis, id faciant vicissim, non simul.

ET VNVS INTERPRETETVR. Hoc est, vnus aliquis interpretandi dono prædicus, statim interpretetur quod alius lingua peregrina dixerit: videlicet ne fructu careat huiusmodi sermo à nemine intellectus.

28 SI AVTEM NON FVERIT INTERPRES; TACEAT IN ECCLESIA. Quod si, inquit, nullus adsit qui possit interpretari; publicè in ecclesia non loquatur is qui donum linguę habet. Neque enim debet eo dono vti inutiliter & absque ędificatione. Rursus hinc clarè liquet (vti diligenter annotat Caietanus) dono linguarum non semper fuisse coniunctam intelligentiam. Nam alioqui non debuisset apostolus de interprete esse solicitus: quandoquidem ipse qui loquebatur, si verba sua intelligebat, interpretari ea poterat lingua vulgari.

Dono linguarũ nõ semper adiuncta intelligẽtia.

SIBI AVTEM LOQVATVR ET DEO. Tacitus & in corde loquatur sibi ipsi: id est, ad suam priuatam ędificationem; quia iam alios ædificare non potest. Item loquatur Deo; quamuis non mente & intelligentia, spiritu tamen & pio affectu, quo ad orãdum aut laudandum Deum mouetur: quem vtique affectum Deus, qui dedit, inspicit. Quod si faciat, non erit ei prorsus inutile donum hoc, etiamsi interprete destituatur. Similia dixit apostolus huius capitis initio. Quod enim hic ait, *sibi loquatur*, ibi dixit, *qui loquitur lingua, semetipsum ædificat*. Et quod hic, *Deo loquatur*, ibi dictum; *Qui loquitur lingua, non hominibus loquitur, sed Deo*. Quare & ex hoc loco patet, orationem non intellectam, ei qui orat, haudquaquam inutilem esse: quamuis per eam ecclesia non ædificetur. Ob quam caussam hic tandem expressè pręcipit, quod antea nondum dixerat; vt talis, si desit interpres, taceat in ecclesia. Sequitur de vsu doni prophetiæ.

Quid sibi, & quid Deo loqui.

Non inutiles preces non intellectæ.

29 PROPHETÆ AVTEM DVO AVT TRES DICANT. Gręcè, *loquantur*. Et hoc intellige, non simul, sed vicissim; vti mox docebit. Non addit hoc loco, *vt plurimum*, quod de loquentibus lingua dixerat: quia prophetiæ donum vtilius erat ecclesiæ; ideoq; numerus prophetantium non pari lege restringendus. Sanè ex sequentibus apparet, apostolum permittere maiorem numerum, si sic vsus ferat.

Dono prophetiæ quomodo vtendum.

ET CÆTERI DIIVDICENT. *Cæteri*, Græcè οἱ ἄλλοι, *alij*, quod idem est. Sensus: quamuis fortè multi sint in ecclesia vestra prophetæ; tamen satis erit si duo aut tres in vno conuentu loquantur. Aliorum verò officium erit dijudicare, id est, examinare & probare, num vera & sana sint quæ dicuntur à loquentibus. Non ergo cæteros intelligit omnes auditores,

Nō omnes fideles iudicāt, sed prophetæ & qui donū habēt discretionis. Aliud iudicium potestatis, aliud scientiæ & discretionis.

aut reliquum cœtum; vti volunt sectarij, quòd doceant ad vnumquemque fidelem spectare iudicandi potestatem de doctrina religionis: sed de solis loquitur prophetis; (id quod series sermonis satis ostendit) ac de ijs maximè quibus etiam donum discretionis spirituum non deesset. Qui tamen ipsi non iudicabant potestate, vt in ecclesia faciunt episcopi; sed scientia & discretione, tanquam doctrina pariter & discretionis gratia præditi: quo sensu dictum est suprà cap. 2. spiritualem omnia iudicare. Similis est locus & similiter exponendus 1 Thess. 5, *Prophetias nolite spernere: omnia probate.* Nam contingebat vt aliqui non à spiritu diuino, quemadmodum veri prophetæ, sed vel à spiritu mendacij, id est, à dæmone, sicut vates ethnici, vel certè à proprio spiritu mouerentur ad proferenda quædam noua. Quare ne fideles fallerentur, opus erat examine ac dijudicatione.

30 QVOD SI ALII REVELATVM FVERIT SEDENTI, PRIOR TACEAT. Impersonaliter dixit *reuelatum fuerit*, id est, reuelatio facta fuerit. Sedentem autem vocat existentem in numero auditorum. Mos enim erat, vt audientes sederent, loquentes starent. Quod & hodie ferè seruatur in ecclesiæ conuentibus. Præterea cum Caietano notandum, duos ab apostolo insinuari modos prophetandi: alterum velut ordinariè prophetantium, id est, eorum qui ad conuentum venirent instructi ex præuia Dei inspiratione: de quibus præcipit apostolus, vt *duo aut tres dicant*: alterum eorum qui in ipso conuentu noua reuelatione ad prophetandum mouebantur. Ac de tali nunc loquitur. De priore genere rectè acceperis illud quod ante dixit, *apocalypsin habet.* Porro quod apostolus dicit, huiusmodi est. Si prophetante aliquo repentè fiat manus Domini super alium prophetam sedentem inter auditores, fiatque ei reuelatio; *prior taceat*, id est, is qui iam loquebatur, cedat illi qui nouam ex tempore reuelationem accepit: detque ei locum dicendi. Spiritus enim hoc extraordinario modo suggerens alteri reuelationem, velle videtur, vt ille statim & sine dilatione audiatur. Locum hunc de prophetis, B. Cyprianus in epistola 71 quæ est ad Quintum, accommodat ad episcopos. Recitatis enim his Pauli verbis, *Prophetæ duo aut tres loquantur, & cæteri examinent; Si autem alij reuelatum fuerit sedenti, ille prior taceat:* ita subiungit de episcopis agens; *Qua in parte docuit & ostendit multa singulis in melius reuelari, & debere vnumquemque, non pro eo quod semel imbiberat & tenebat, pertinaciter congredi: sed si quid melius & vtilius extiterit, libenter amplecti.* Refert & laudat Augustinus lib. 2 de baptismo contra Donatistas cap. 8.

Mos vetus, vt audientes sedeant, loquentes stent.

Duo modi prophetādi à Paulo insinuati.

Notanda B. Cypriani sententia.

31 POTESTIS ENIM OMNES PER SINGVLOS PROPHETARE. Non omnes fideles; quia iam dixerat cap. 12, *Nunquid omnes prophetæ?* sed omnes prophetiæ donum habentes. vt sensus sit; Quamuis ex spiritu prophetico loquamini; mirari tamen non debetis quod iubeam priorem tacere, & loquendi vices alteri concedere. Nam in potestate vestra est eum seruare ordinem, vt singulatim alius post alium, etiam omnes prophetetis. Certè in eo quod dicit *omnes*, permittere videtur vt aliquando plures tribus in vno conuentu prophetent.

VT OMNES DISCANT, ET OMNES EXHORTENTVR. *Exhortentur*, Græcè, παρακαλῶνται. quod etiam verti potest, *consolentur*; idque Erasmus interpretatur passiuè, *consolationem accipiant*. Sed magis huic loco quadrat exhortationis significatio. Nam & suprà versu 3 huius capitis distinxit apostolus exhortationem, Græcè παράκλησιν, à consolatione, quam vocauit παραμυθίαν. Iam illud, *exhortentur*, tam Græcè quàm Latinè medium verbum est, vt tam actiuè quàm passiuè exponi posse videatur. Si capiatur actiuè, quomodo ferè Latini exponunt, vt Sedulius, Haimo, Lombardus, alijque glossam interlinealem secuti; sensus erit: Ita fiet vt omnes prophetæ discant, dum omnes audiunt alios, etiam ille qui loquebatur, vtpote dans locum alteri, seque collocans inter sedentes: & vt omnes doceant atque exhortationis verba proferant, dum singuli nemine excepto, permittuntur loqui. Nam exhortandi officium ad prophetas pertinere, constat ex initio capitis. Sensus hic perspicuus est: quo significantur duo commoda prouentura ex eo quod omnes prophetæ vices suas ad loquendum habeant. Nam si vnus solus loqueretur, is tantum doctor esset, non etiam auditor: & proinde non omnes discerent. At si plures quidem loquerentur, sed non omnes; iam incommodum sequeretur, quod non omnes paratam habentes prophetiam, quam proferant ad ædificationem & exhortationem; audirentur. Si verò passiuè sumatur exhortari, hic erit sensus: Quod si non vnus tantum propheta, sed plures, aut etiam omnes ordine loquantur in conuentu: futurum est vt ijdem omnes etiam discant & exhortationem accipiant; dum nullus eorum est qui non etiam auditor fiat. Dico eosdem omnes, scilicet prophetas. Nam *omnes*, ad prophetas refertur, vt prius: non ad auditores in genere; vt quidam volunt. Siue enim vnus propheta loquatur, siue plures: discere, & exhortationem accipere cæteris auditoribus omnibus est commune. Sensus hic Græcorum est, & inter Latinos Herpæi, ac neotericorum qui Græcos sequuntur: idemque priori, quantum arbitror, necessariò præferendus. Nam etsi Græcum verbum genere medium sit; significatione tamen non nisi passiuum est. Neque enim reperio, præsertim in sacris literis, vbi sumatur actiuè. Porrò coniungit apostolus hæc duo, discere & exhortationem accipere; significare volēs eos dupliciter proficere, & intellectu & affectu. Nam discere ad intellectum pertinet: exhortatio affectum excitat. Vnde & dona distincta erant docere & exhortari,

Exhortētur, actiuè, an passiuè exponendum.

Passiua expositio melior.

Discere & exhortari quare ab apostolo coniuncta.

Nullus doctor in ecclesia, cui non sit opus alios audire.

exhortari, Rom. 12, *Qui docet, in doctrina: qui exhortatur, in exhortando*. Ostendit autem hic locus, nullum esse doctorem in ecclesia tam perfectum, cui non sit opus alios audire; quorum vel doctrina proficiat, vel monitis ad officium stimuletur.

32 ET SPIRITVS PROPHETARVM PROPHETIS SVBIECTI SVNT. *Et*, pro nam, etenim, positum videtur. Intendit enim probare aliquid dictorum. Id autem quod sit, infrà declarabimus. Pro *subiecti sunt*, in quibusdam codicibus, suffragante Syriaca versione, legitur numero singulari, *subiectus est*: eamque lectionem exponunt commentator Ambros. Pelagius, Sedulius, Heruçus, & alij nonnulli posteriores. Sed pluralem, *subiecti sunt*, exhibent optimi quique codices mss. & veteres concordantiæ: exponit autem vtraque glossa: nec non Primasius, Haimo, (qui tamen etiam prioris meminit lectionis) Lombardus, Aquinas, Carthusianus, ac ferè recentiores. Legit etiam ad hunc modum Hieronymus in prologo commentariorum super Isaiam. Et vt ad Græcos transeã, Origenes super illud Rom. 8, *Nosipsi primitias spiritus habentes*, pluraliter legit, & numerum expendit. Theodoritum quoque πνεύματα legisse, patet ex eius commentario. Cęteri verò Græci vtrum legerint, ex ijs quę commentantur, haud liquet: ac magis suspicio est, eos singularem numerum legisse. Græci quidem codices constanter habent πνεύματα: sed existimat Catharinus *falsatos esse ab ijs qui metuebant à tropo, si diceretur spiritus qui est Deus, subijci prophetis.* Vero fortasse propius, olim variasse codices, occasione verbi quod singulare est; vt quidam propterea nomen etiam singulare scribere maluerint, ablata syllaba τα: quãquam constat Græcam syntaxin id non requirere. Sed non multum refert, vtrum legas: quum facile sit vtramque lectionem ad eundem sensum coaptare. Iam etsi præsentis temporis verbum sit ὑποτάσσεται: quod proinde Erasmus & alij quidam vertunt *subijciuntur*: vsitatius tamen ac melius Latinè redditur per participium, seu malis nomen, & verbum substantiuum, *subiecti sunt*, aut *subdui sunt*. Sic enim etiam Erasmus æquè ac noster interpres alibi vertunt, vt Rom. 13, ver. 1, Eph. 5, ver. 22 & 24, & Col. 3 ver. 18. Porrò spiritus prophetarum nonnulli interpretantur ipsum Spiritum sanctum prophetas inspirantem, vt author glossæ ordinariæ: complures dona prophetica: alij impetum propheticum. Certè Spiritui sancto qui Deus est, & vnus idéqne cum sit, diuidit singulis prout vult: vt dictum est suprà cap. 12, parum aptè conuenit vocabulum pluralis numeri; multoque minus, vt subiectus prophetis esse dicatur. Sed ipsa dona prophetica rectè dicuntur prophetis subijci, siue quo ad vsum & actionem prophetandi, siue quo ad horum dijudicationem: iuxta diuersas huius loci interpretationes. Nam dona Spiritus-sancti nomine spirituum etiam suprà significata sunt, vbi

Dubia lectio, subiecti sunt, an subiectus est.

Spiritus prophetarum hoc loco qui dicantur.

dixit, *quoniam æmulatores estis spirituum*. Potest item eo nomine intelligi impetus siue instinctus ille diuinus, quo propheta commonetur, vt vel loquendo vel scribendo proferat id quod sibi reuelatum est. Ad hoc enim illuminatur, vt illuminet alios. Porrò locus iste dupliciter exponitur: alijs subiectionem, cuius hic est mentio, referentibus ad eosdem prophetas, alijs ad diuersos. Qui ad eosdem referunt, in hunc ferè sensum exponunt: Donum propheriæ quo ad vsum & actum enunciandi reuelata; necnon impetus ille prophetam incitans ad loquendum, in ipsius est prophetæ potestate: vt possit se cohibere & tacere, & commodum loquendi tempus exspectare; *sciens tempus tacendi & tempus loquendi*, Ecclesiastæ 3. Non quidem in potestate prophetæ est illustrari diuinitus: sicut in potestate est viri docti contemplari de his quæ nouit. Nam, vt ait Thomas, *Prophetiæ donum non est habitus sicut scientia, sed vis quadam aut impressio qua Deus tangit & illuminat corda prophetarũ.* Hoc igitur à sola dependet Dei voluntate reuelantis mysteria. Sed in potestate prophetæ est acceptam à Deo reuelationem, aut statim manifestare alijs, aut manifestandam in tempus differre, aut omnino celare, non obstante impetu vel instinctu interiore, quo ad manifestandum incitatur. Est enim hic instinctus instar affirmatiui præcepti, cui sit obsequendum, non statim, sed primo quoque tempore opportuno. Nam celare posse prophetas reuelatum sibi verbum Dei, liquet ex facto Ionæ prophetæ: qui missus ad prædicandam euersionem Niniues, fugit à facie Domini, donec secundam acciperet iussionem, Ionæ 1 & 3. Vnde & apud Ieremiam cap. 23 increpantur quidam prophetæ celantes verbum Domini quod habebant: *Qui habet sermonem meum*, ait Dominus, *loquatur sermonem meum verè.* Quod autem in tempus differre possint manifestationem, satis docent exempla sanctorum prophetarum, qui tempus exspectabant opportunum referendi ad populum verbi Dei. Atque ea res discernebat veri Dei prophetas à vatibus falsorum deorum; qui furore quodam extra se rapti, nec intelligebant, nec tacere poterant ea quæ dicenda malus dæmon ingerebat. Tradunt hanc quam diximus expositionem plerique Latini interpretes, Lombardus, Heruæus, Aquinas, alijque posteriores: Græci quoque, Theophylactus & Oecumenius: & ante eos Origenes atq; Hieronymus locis suprà citatis. Et secundum eam probat hac parte Paulus illud quod dixit, *Prior taceat: potestis enim omnes* &c. ne quis putaret ideo prophetis non esse præscribendum ordinem loquendi & tacendi, quia spiritum propheticum, quo ad loquendum mouentur, cohibere non possent, more vatum in quibus loquuntur dæmones. Vtuntur interdum hoc Pauli testimonio patres aduersus Montanistas, qui inter alia docuerunt veteris testamenti prophetas arreptitios fuisse, nec

Prophetæ illuminantur vt illuminent alios.

Duplex huius loci expositio.

Prophetia donum nõ est habitus manẽs sed impressio transiens. In potestate prophetæ est eloqui aut tacere.

Discrimẽ inter prophetas Dei & vates dæmonum.

Montanistarum hæresis de prophetis antiquis.

sui

sui compotes, quando prophetizabant: vtpote in ecstasi & amentia positos, vt loquitur Tertullianus ad hæresin Montanistarum delapsus. Quales nimirum ipsorum erant prophetæ, Montanus ipse, Prisca & Maximilla. Quod eorum dogma catholica ecclesia semper vt falsum & peruersum damnauit. Refellit autem copiosè & doctè Epiphanius in hæresi 48, quæ est Montanistarum. Nec vera est exceptio, quam adfert Liranus, de propheta Balaam: quem dicit contra voluntatem suam fuisse motum à spiritu ad loquendum, ita vt tacere non posset. *Hoc enim*, inquit, *erat ad gloriam Dei.* sed fallitur. Cùm enim Balaam dicit ac repetit Num. 22 & 23, se non aliud loqui posse, quàm quod Deus posuisset in ore ipsius: non sentit se ad prophetandum aliqua necessitate compelli, cui per suam volũtatem resistere non posset; sed necessitatem præcepti significat, cui refragari non audebat, ne grauissimam aduersum se vindictam Dei prouocaret. Vnde dicebat, *Nũ aliud possum loqui, nisi quod iusserit Dominus?* ac si diceret: præceptum eius necessitatem mihi imponit loquẽdi ea tantùm, quæ ille mihi inspirat. Aliud facere sine periculo meo non possum. Ita Petrus & Ioannes Act. 4, *Non enim possumus*, inquiunt, *quæ vidimus & audiuimus, non loqui.* Porrò quod hic de prophetis dicitur, idem & de alijs similiter intellige, quicumque ex dono Spiritus-sancti quippiam agunt: nempe donum siue impetum quo ad agendum mouentur, esse eis subiectum, vt possint non agere. Hinc & ijs qui linguis loquebantur, iam ante præcepit apostolus, vt certo ordine id faciant, & si desit interpres, taceant. Ex ea autem doctrina rectè contra hæreticos ostenditur, voluntatem hominis ad agendum & non agendum liberam esse. Neque tamen huius doctrinæ sensus est, operationem Dei subiectam esse operationi hominis: quomodo quidam imaginantur auxilium gratiæ Dei in nobis operantis, esse in potestate liberi nostri arbitrij: quod negant Patres aduersus Pelagium disputantes, Hieronymus in epistola ad Ctesiphontem cap. 3, Augustinus libro de gestis Pelagij cap. 14, 17 & 35, & Prosper in carmine de ingratis cap. 15 & 34. Sed sensus est: illud habituale quod est in homine velut scientiã, sapientiam, donum linguarum, instinctum agendi quippiam siue naturalem siue supernaturalem, ita esse in hominis potestate, vt eo vti possit & non vti: qualis est etiam occultorum noticia menti prophetæ diuinitus impressa: non autem auxilium Dei speciale, id est, ipsa Dei operatio, qua voluntatem efficaciter mouet, liberam in ea bonam sibique gratam actionem producens. Iam qui in verbis apostoli non eosdem sed diuersos prophetas significari putant, sensum hunc reddunt: Spiritus prophetarum subiecti sunt alijs prophetis, id est, aliorum prophetarum iudicio: vt respiciatur ad illud quod ante dixerat, *& cæteri dijudicent:* sitque hæc pars illius declaratio

Exceptio Lirani de Balaam non vera.

Libertas arbitrij probatur.

An auxilium speciale Dei sit in potestate liberi nostri arbitrij.

Habitus sunt in potestate nostra, non Dei in nobis operatio.

Quid auxilium speciale.

Alius sensus præsentis loci.

Nam si voluisset apostolus eosdem intelligi, potius dixisset, Spiritus prophetarum subiecti sunt eis: quomodo loquitur Dominus Matthæi 20, *Principes gentium dominantur eis.* Ac sanè videtur apostolus aliquid peculiare velle dicere de prophetis, quod ad eos qui linguis loquebantur, non pertineret. Alioqui generalem attulisset de vtrisque sententiam, spiritus eorum eis subiectos esse: præsertim quia confusio magis nascebatur ab ijs qui loquebantur linguis, quam à prophetantibus. Atqui non id facit. Imò verò in tota hac adhortatione supponit eos qui donum vel linguarum vel prophetiæ habebant, posse tacere, tempusque ad loquendum opportunum exspectare. Id quod etiam experientia notum erat. Cæterùm de prophetis peculiariter dicit, eorum spiritus esse prophetis subiectos, id est, ab alijs prophetis dijudicandos: quod de ijs qui donum linguarum habebant, consimiliter dici non poterat. Nam qui illo solo dono potiebantur, idonei non erant qui iudicarent de alijs simile donum habentibus: sed de illis, hoc est de sermone eorum, iudicare poterant & debebant prophetæ, si linguam intelligerent. Quod si interpres deesset; tacendum illis erat, vt dictum est suprà. Huic posteriori interpretationi fauent commentarij veterum, Chrysostomi, Theodoriti, Pelagij, necnon Theophylacti priori loco: quos & neoterici quidam sequũtur; inter quos Ioannes Hofmeisterus omnium clarissimè sensum hunc explicat; etsi prioris etiam meminerit. Huc igitur referendæ sunt scripturæ, *Alij discretio spirituum*, id est, dijudicatio, suprà c. 12, *Probate spiritus si ex Deo sint*, hoc est, dijudicate, 1 Ioan. 4, *Prophetias nolite spernere*; sed *omnia probate*, 1. Thess. 5. Quod ad hæresin attinet Montanistarum, ea si non hac parte, satis tamen & abundè destruitur per illa superiora: *Prophetæ duo aut tres dicant: quod si alij reuelatum fuerit sedenti, prior taceat. Potestis enim omnes per singulos prophetare.* Nihil enim horum præstari poterat, si prophetæ in ecstasi & per amentiam effundebant inspiratas sibi reuelationes. Quare & Hieronymus in præfatione commentariorum super Habacuc prophetam, Montani dogma refellens, vtitur apostoli verbis quæ iam dixi, prætermissa sententia quam nunc tractamus. Rursus idem in præfatione commentariorum Isaiæ, aduersus eandem hæresin pluribus agens, cum & hoc vsurpasset Pauli testimonium, *Spiritus prophetarum prophetis subiecti sunt*; continuò subiunxit: *Quod si cui videtur infirmum, illud eiusdem apostoli audiat: Prophetæ duo aut tres loquantur*, &c. vtique subindicans ad probandum quod volebat, in isto testimonio non multum esse firmitatis.

Spiritus prophetarũ à prophetis dijudicandi.

Montanistarum error refellitur.

33 NON ENIM EST DISSENSIONIS DEVS SED PACIS. *Dissensionis* Græcè ἀκαταστασίας; quæ dictio propriè confusionem denotat, hoc est turbatum rerum ordinem, vt in tumultu aut seditione. Vox Syriaca tumultum significat

Tertul-

Tertullianus l. 4 contra Marcionem capit. 3, legit *eversionis:* non malè: quod per *ἀκαταστασίαν* euersio rerum contingat. Iuxta priorem sensum partis præcedentis, probatio talis est: Deus qui inspirat & mouet prophetas, non est dissensionis Deus, sed pacis: id est, non vocatur Deus dissensionis, tanquam eius author; sed vocatur Deus pacis; quia nimirum pacis author est: ergo non sic inspirat & mouet prophetas, quin opportunum loquendi tempus exspectare possint; & quum opus est, à loquendo desistere: quod ad ordinem & pacem ecclesiæ pertinet. At iuxta sensum posteriorem hæc erit probatio; Deus inspirans prophetas non est author confusionis aut contentionis, sed pacis: igitur non debent prophetæ pro sua quisque sententia certare, sed aliorum iudicio libenter ac sponte sese submittere. Quod & doctoribus in more positum est, vt cùm sententiam dixerint aut scripserint, adijciant illud, saluo doctiorum iudicio. Deum pacis etiam alibi nominat apostolus; vt Roman. 16, vers. 20, & 2 Corin. 13, vers. 11.

Deus non dissensionis Deus, sed pacis.

Mos doctorum laudabilis

SICVT ET IN OMNIBVS ECCLESIIS SANCTORVM DOCEO. Græcè & Syriacè tantùm legitur, ***Sicut in omnibus ecclesijs sanctorum.*** Quæ lectio in nonnullis etiam Latinis mss. exstat: eandemque veteres exhibent concordantiæ. Nec amplius legisse Pelagium & Primasiũ, satis arguit eorum expositio. Quidam suspicantur illud ***doceo*** huc asscriptum ex alijs locis, vt ex cap. 4 huius epistolæ, ***sicut vbique in omni ecclesia doceo.*** vel ex cap. 7, ***& sicut in omnibus ecclesijs doceo.*** Quanquã nec ibi Græcè est ***doceo,*** sed ***ordino*** siue ***constituo.*** Veruntamen nostrę lectioni suffragantur plures ac sinceriores codices Latini; necnon commentator Ambro. & Haimo, reliquique posteriores, eo solum excepto, quod cum Græcis atque Syris, *&* particulam omittunt. Huius lectionis sensus obuius est: Sicut in omnibus alijs sanctorum, id est, fidelium ecclesijs ad meam curam spectantibus, doceo: scilicet Deum non esse dissensionis Deum, sed pacis: & per hoc omnes adhortor ad studium pacis & concordiæ: & ad vitandam in ecclesijs cõfusionem. Secus Aquinas, & ante eum Lombardus, alijque nonnulli: qui partem hanc referunt ad ea quę superius dicta sunt de ordinato vsu linguarum & prophetię: quasi dicat apostolus, Non vobis solis ista præcipio; sed & in cæteris ecclesijs eadem doceo. Græcam verò lectionem alij aliter contexunt ac supplent. Plerique præcedentibus adiungunt, vel hoc sensu; sicut in omnibus ecclesijs lex pacis obtinet: vel; sicut in omnibus ecclesijs obseruatur quod dixi de vsu donorum; ita & apud vos fieri conuenit, ne ab aliarum ecclesiarum laudabili more discrepare videamini. Cæterùm Caietanus refert ad id quod sequitur.

Vera huius loci lectio intelligatur.

34 MVLIERES IN ECCLESIIS TACEANT. Huius partis connexionem cum ea quæ proximè pręcedit; iuxta Græcam eius lectionem, cum Caietano sic explicamus. Quemadmodum suprà ca. 11 repręhendens apostolus Corinthios; quod apud eos mulieres non velatæ orarent, allegauit pro authoritate consuetudinem ecclesiarum Dei; ita nunc ex more omnium ecclesiarum confirmat quod de silentio mulierum præcipit. Quin & author glossæ ordinariæ, quamuis Latinam exponat lectionem partis prædictæ; tamen eam cum hac parte connectit. Ac certè nõnihil fauet textus Græcus & Syriacus, necnon Latinus Ambro. in quibus addito pronomine legitur, ***mulieres vestræ:*** tanquam dicat apostolus: Sicut in omnibus ecclesijs sanctorum, maximè Iudæorum qui primi fuerunt in Christo; ita & apud vos & in vestris ecclesijs mulieres taceant. Sermo similis cum eo quo dicit infrà cap. 16, ***De collectis quæ fiunt in sanctos; sicut ordinaui ecclesijs Galatiæ, ita & vos facite.*** Ex quo etiam loco coniectura non leuis sumi queat, eosdem hic quoque sanctos intelligi, nempe primos illos fideles ex Iudæis, qui fide feruẽtes, à suis contribulibus multa aduersa passi fuerant: quos appellatione sanctorum specialiter designat apostolus etiã alibi, vt 2 Cor. 8, vér. 4, & cap. 9 ver. 1 & 12, & Rom. 15 ver. 25, 26 & 31.

Argumentum ab authoritate ecclesiarum.

Sancti vocati primi Iudæi fideles.

NON ENIM PERMITTITVR EIS LOQVI. Subaudi, in alijs ecclesijs, aut, in ecclesijs sanctorum. Quare nec in vestris ecclesijs permittere debetis vt loquantur. Nam Græcè est *ἐπιτέτραπται*, permissum est, scilicet ecclesiarum consuetudine, quæ obstat ne fiat. Hæc locutio mulieribus in ecclesijs prohibita, non comprehendit preces quæ ad Deum fiunt, (tametsi preces earum submissè esse debent: quemadmodum orasse legimus Annam matrem Samuelis 1 Reg. 1, cuius orantis ***vox penitus non audiebatur***) sed intelligenda est de sermone ad homines; siue proferatur ad docendum & ędificandum alios; velut loquẽdo linguis, interpretando, prophetando, psalmũ aut hymnum canendo; siue ad interrogãdum & discendum. Nam de doctrina sic idem apostolus præcipit 1 Tim. 2, ***Docere mulieri non permitto.*** Vnde & hic sequitur.

Loqui in ecclesia quatenus prohibitũ mulieribus.

SED SVBDITAS ESSE. Supplenda sententia: sed oportet eas viris subditas esse. Non enim hoc permissionis est, sed præcepti, legisque diuinæ. Id enim sequitur:

SICVT ET LEX DICIT. Legem accipit vt suprà versu 21, pro scriptura veteris testamenti, quæ lex vocatur, quia verbum Dei est. Neque enim respicit ad legem Mosaicam, sed ad locum scripturæ Gen. 3, ***Sub viri potestate eris.*** Ex hoc autem probat mulieres in ecclesia loqui non debere, docendo alios; quod nimirũ sint in statu subiectionis, idque ratione sui sexus. Ne autem existiment sibi licitum, loqui saltem interrogando de quibus dubitant, id est, discendi causa, non docendi: sequitur etiam de interrogatione.

Lex Dei scriptura sacra.

Mulieres ratione sui sexus sunt in statu subiectionis.

35 SI QVID AVTEM VOLVNT DISCERE;

Mulieri in ecclesia nec interrogare licitum.

DOMI VIROS SVOS INTERROGENT. Docet ne quidem interrogando mulieres in ecclesia loqui debere: sed tacendo & auscultando discere: quemadmodum præcipit ad Timotheum 1 ep. 2 scribens: *Mulier in silentio discat cum omni subiectione.* Cæterùm, inquit, si quid adhuc dubitent, & discere velint; domi viros suos interrogent. Vbi obserua Paulũ mittere mulieres discere & interrogare volẽtes, ad viros *suos*, siue vt Græcè est, *proprios*; nõ autem ad viros alienos, etsi fortasse doctiores & ad docendum aptiores: ne videlicet occasionem habeant euagandi, & locum dent sinistris suspicionibus.

Mulieres domi à viris suis docendæ.

Nota. Annotat hoc loco Primasius, viros tam doctos esse debere, vt vxores suas docere, & de fidei veritate instruere possint.

Quæstio. Sed quid si, vt hodie plerique, indocti sint viri proprij: vt ad vxorum interrogata respondere nequeant? Quid verò facient mulieres quæ viros habent infideles?

Responsio. Breuiter respõdeo, quod melius est illis ignorare quædam non necessaria, quàm ea cum detrimento pudoris, aut cum aliorum scandalo discere. Cùm enim docere eis in ecclesia non permittatur; non est quod adeò magnum studiũ ponant in discendo. Neque tamen vetat apostolus, quin consulant interdum alios viros, pios ac prudẽtes, à quibus instrui possint: dummodo absit omne periculum & suspicio mali.

TVRPE EST ENIM MVLIERI LOQVI IN ECCLESIA. Græcè & Syriacè *mulieribus*. Quod & Ambr. legit. Pro quo Sedulius *mulieres*. Congerit apostolus argumenta. Primum erat à consuetudine ecclesiarum: secundum ex lege seu verbo Dei: tertium hoc sumitur à ratione naturali;

Argumẽtum à ratione naturali.

qua turpe iudicatur & inhonestum, si mulier in ecclesia fideliũ, aut in quocumque cœtu publico, quæ generali nomine est ecclesia, loquatur. Id enim est contra verecundiam illi sexui naturaliter inditam. Propter quod & aduocandi munus lege ciuili mulieribus interdicitur.

Aduocãdi munus feminis interdictum.

Mulieri in ecclesia prophetare non licet.

Consequens est autem ex præsenti doctrina Pauli, ne prophetissæ quidẽ, aut insigniter eruditæ mulieri, permittendum vt in ecclesia loquatur. Nam vtique de prophetis agebat apostolus, quando hoc continuò subiecit præceptum de silentio mulierum; quasi diceret, Veruntamen mulieres in ecclesijs loqui non audeant; ne quidem si dono prophetiæ præditæ sint, aut reuelationem acceperint. Possunt enim tacere, & ea quæ spiritus suggerit, extra ecclesiam loqui, apud mulieres, aut etiam apud viros, saluo pudore & honestate.

Quæstio. Hic quæri posset, quomodo præsenti doctrinæ apostolicæ, qua mulier in ecclesia tacere iubetur, non sit contrarium, quod idem apostolus suprà cap. 11 dixit: *Omnis mulier orans aut prophetans non velato capite, deturpat caput suum.* Vbi certè videtur mulieri permittere potestatem vt orandi, sic & prophetandi, ac proinde loquendi in ecclesia, modò id faciat velato capite.

Responsio. Sed eam quæstionem enodatam reperies in illius loci commentario.

Coniectura nõ improbabilis.

Atque interim occurrit etiam aliud, quod non absurdè dici posse videatur. Quid si enim apostolus tantùm scripserit, *Omnis mulier orans non velato capite* &c. vt illud *aut prophetans* adscriptum fuerit à librario vel oscitante vel nimium diligente, ex similitudine versus superioris, in quo dictum erat, *Omnis vir orans aut prophetans* &c. Talia namque in transscribendis libris interdum contigisse, plus satis experiuntur, qui in castigandis scriptis bonorum authorum operã collocant. Sed hæc tantum coniectura est, quam aliorũ prudentiori iudicio submitto.

Anna prophetissa an locuta fuerit in ecclesia.

Remouimus eodem loco obiectionem de Anna prophetissa, cuius euangelista Lucas cap. 2 meminit: atque ostendimus, si in templo locuta fuit, quod non liquet, non tamen in ecclesia locutam fuisse: quia non in publico conuentu fidelium. Non enim quoties puer aliquis in templo præsentandus erat, aut offerendum sacrificium, aut quid simile agendum secundum legem, ecclesia conueniebat; sed ad hæc sufficiebat eorum præsentia, sine quibus actus eiusmodi cærimonialis peragi non poterat. Sanè quod ad synagogas attinet, quæ Iudæorum erant ecclesiæ, & à quibus honestatis formam acceperunt ecclesiæ gentium: non est verisimile mulieribus, etiamsi prophetissæ essent, in illis docendi loquendive potestatem factam fuisse.

Obiectio. Potest & illud obijci, quod suprà dictum est hoc eodem capite, *Si omnes prophetent, intret autem quis infidelis aut idiota*, futurum esse vt ille *cadens in terram* adoret Deum &c. Ex quo consequens appareat, ad Dei honorem pertinere, si omnes etiam mulieres in ecclesia prophetent.

Solutio. Sed respondetur ea verba apostoli (quod & illic indicatum est) intelligi debere secũdum doctrinam subiectam; in qua duo continentur, alterum vt qui prophetant, ordine id faciant, alterum vt mulier omnino taceat. Quare de solis ijs quibus in ecclesia loqui licet, accipiendum illud, *Si omnes prophetent.*

Alia obiectio. Alia obiectio est de confessione peccatorum sacramentali, quam in ecclesia faciunt etiam mulieres, idque perpetuo ecclesiæ more; non solum referentes presbyteris sua peccata, verum etiam interrogantes si quid discere volunt, quod conscientiam attingat.

Responsio. Sed bene respondet Caietanus, eas siue confitẽtes, siue interrogãtes, nõ loqui in ecclesia, id est in conuentu fidelium: ita nimirum vt cõuentus audiat, & ad ipsum vel propter ipsum locutio fiat. Id enim Paulo est loqui in ecclesia.

Moniales canentes in oratorijs, non loquũtur in ecclesia.

Quocirca nec sanctimoniales in oratorijs suis diuinas laudes canentes, loqui in ecclesia dicendæ sunt, quia non est ibi fidelis populi conuentus, qualem hic apostolus ecclesiam vocat.

Mulieres inseruire missæ non est ferendum.

Porrò si quid alicubi indecenter aut inhonestè fit in ecclesia: quale est mulierculas siue sacratas, siue laicas (nam vtrumque factum nouimus) ministrare sacrificio missæ, viro aut puero, qui id faciat, non comparente: nos malarum consuetudinum nolumus esse patroni; sed vehementer optamus,

mus, vt huiusmodi deformitatibus omnino sublatis, sicubi adhuc reliquæ sunt, ecclesia decori suo pristino restituatur.

36 AN A VOBIS VERBVM DEI PROCESSIT? Græcè ἐξῆλθεν, *exiuit*. Et sensus est: An vos primi credidistis; à quibus ad omnes alios euangelica doctrina propagata sit? minimè. Nam primi credentes fuerunt Iudæi, & ab illis verbum Dei processit ad alios; iuxta vaticinium Isaiæ capit. 2, *De Sion exibit lex, & verbum Domini de Hierusalem*. Proinde Iudæorum ecclesias in supradictis imitari debetis: non ipsi nouas in ecclesiam introducere consuetudines. Ostendit hic locus, vbi de doctrina aut consuetudine quæstio in ecclesia suscitatur; ad antiquitatem respiciendum esse, quid apostoli, quid primi fideles, quid eorum ordine successores docuerint atque tradiderint.

A Iudæis verbū Dei processit ad gentes.

Ad antiquitatem respiciendum in negocio doctrinæ & consuetudinis.

AVT IN VOS SOLOS PERVENIT? *Aut*, Græcè ἢ *an*, vt prius. *In vos*, εἰς ὑμᾶς, *ad vos*. *Peruenit* κατήντησεν, Erasmus, *incidit*. Rectius Augustinus in speculo, *deuēnit*: quomodo vertit etiam noster interpres Act. 18, ver. 19. Sensus: An vos soli credidistis? Tale igitur est quod dicit: Neq; primi, neq; soli estis Christiani. Vestra ecclesia nec prima est nec sola. Debetis ergo priores imitari, & alijs ecclesijs vos cōformare. Vtitur autē erotematis, quæ vim & acrimoniā addūt orationi; propter contradictores quosdā & refractarios, opinione sapientiç tumidos, vt eorum fastum deprimat, & cogat acquiescere ijs quæ præcipit.

Erotematis cur vtatur apostolus.

37 SI QVIS VIDETVR PROPHETA ESSE AVT SPIRITVALIS. *Si quis*, inquit, eminet inter vos & habetur tanquam excellens propheta aut homo spiritualis. *Videri*, pro eo quod est esse in precio, Græca phrasis est: quam etiam Gal. 2 vsurpat dicens: *Seorsim autem ijs qui videbantur*. Alioqui non dubitabat apostolus, quin aliquis esset in ecclesia Corinthiorum propheta aut spiritualis. Potest etiam hic sensus reddi: Si quis sibi videtur propheta aut spiritualis: quēadmodū suprà c. 3, *Si quis sibi videtur inter vos sapiēs esse*. & c. 8, *Si quis se existimat scire aliquid*. Spiritualē vocat quem suprà c. 2 modò perfectum, modò spiritualē, id est, eum *qui pro consuetudine exercitatos habet sensus ad discretionem boni & mali*: quomodo perfectum definit Heb. 5. Quamuis autem ordinariè omnis propheta sit etiam spiritualis: nō tamen è diuerso omnis spiritualis est propheta: idcirco post prophetam, etiam spiritualem nominauit apostolus: ac si diceret, Si quis apud vos videtur esse propheta, aut omninò spiritualis. Sequitur:

Videri, id est, esse in precio.

Spiritualis quis apostolo dicatur.

Omnis propheta spiritualis, non contrà.

COGNOSCAT QVÆ SCRIBO VOBIS, QVIA DOMINI SVNT MANDATA. Legit Augustinus singulari numero, *quia Domini est mandatum*, in epi. 102 ad Euodiū, & tract. 98 super Ioan. Sic & Primasius & Haimo legisse videtur. Sed pluralē numerū habent tā Græca quam Syra. Porrò *quia* pro *quod* dixit interpres, vt aliàs sæpissimè. Nā sensus est: Ille propheta aut spiritualis iudicet atque cognoscat, ea quæ scribo vobis, esse præcepta Christi Domini: propheta quidē, ex dono prophetico; nā suprà de prophetis dixit, *cæteri dijudicēt*: spiritualis autē ex dono sapientiç, per quod *spiritualis iudicat omnia*; vt dictum est cap. 2. Hoc igitur argumentum omnium fortissimum, vt ait Theophylactus, vltimo loco posuit apostolus, sumptum videlicet ex authoritate Christi præcipientis, ac si diceret: Hæc per me vobis præcipit Christus: idque veri prophetæ & spirituales ignorare non debent. Mandatum Domini sunt qui intelligant, quod ab ipso Christo legislatore datum est, siue loquente suis apostolis, siue reuelante: eaque videtur Aquinatis esse sententia. Dicit enim hinc colligi posse, quod *verba apostolorum sunt ex familiari reuelatione Spiritus sancti & Christi, ideoq; seruanda sicut præcepta Christi*. Caietanus verò, & ante eum Liranus, & alij, mandatum Domini extendunt ad ea, quæ etiam mediatè à Christo profecta sunt, congrua nimirum principijs ab illo traditis: vt sunt præcepta apostolorum & ecclesiæ. Estque hoc probabilius. Nam propheta aut spiritualis suo iudicio cognoscere non poterat hæc mandata à Christo immediatè esse profecta: poterat autem cognoscere, quod essent Christi doctrinæ consentanea, atque ecclesiæ eius vtilia. Deinde nec verisimile est, omnia quæ Paulus in hoc capite præcepit de ordine & honestate seruanda in conuentibus ecclesiæ, esse tradita à Christo immediatè per sermonem aut reuelationem: Sed enim Spiritus-sanctus assistebat apostolis, quemadmodum & assistit ecclesiæ, vt nihil præcipiant, quod non conducat ad eundem scopum cum præceptis & doctrina Christi. Hinc apostoli dicebant Actor. 15, *Visum est Spiritui-sancto & nobis*. Et Paulus de seipso suprà cap. 7, *Puto quod & ego spiritum Dei habeam*. & 2 Cor. 13, *An experimentū quæritis eius qui in me loquitur Christus?*

Paulus optimum argumētū vltimo loco posuit.

Mandatū Domini duobus modis intelligitur.

Præcepta apostolorū & ecclesiæ sunt Domini mandata.

Spiritus-sanctus assistens apostolis & ecclesiæ.

38 SI QVIS AVTEM IGNORAT, IGNORABITVR. In Græco sic legitur, *Si verò quis ignorat, ignoret*. Quæ eadem est lectio textus Syriaci: eamque Græci tractatores, & cum ijs Caietanus exponunt in hunc ferè sensum: Cognoscant prophetæ & spirituales, ea quæ scribo, Domini esse mandata. Si qui verò id ignorāt, nec facilè persuadentur vt illa tanquam Domini mandata recipiant: eos sibi suæq; ignorantiæ relinquendos censeo, potius quàm vt cum ijs longiori sermone concertem. Agnoscat & obtemperet qui volet. Sic & alibi Paulus, vt suprà cap. 7, *Quod si infidelis discedit, discedat*. Et Ioannes Apoc. 22, *Qui in sordibus est, sordescat adhuc*. Atqui nostram lectionem exhibent omnes Latini codices & commentarij: recitatq; ad hunc modum Hieronymus super Hosee 4, nec non Augustinus duobus locis suprà citatis: quos & Beda suis inseruit collectaneis. Sēsus autē huius lectionis est, Si quis non agnoscit hæc esse Domini mādata, nec meis verbis, nec iudicio prophetç

Huius loci duplex lectio.

Quidam suæ ignorantiæ relinquēdi.

Ignorans ignorabitur, quo sensu.

aut hominis ſpiritualis acquieſcit, ſed mauult ignorare; viciſſim ignorabitur à Domino, auditurus illud cum reprobis, *Neſcio vos*, id eſt, Dominus eum non agnoſcet pro ſuo. Idque vult Auguſtinus epiſtola 102, & ex eo Primaſius, cum *ignorabitur*, exponunt *improbabitur*. Dicit eodem loco Auguſtinus apoſtolum his *verbis coercere & ad pacificum ordinem reuocare inquietos, tanto ad ſeditionem faciliores, quanto ſibi videbantur ſpiritu excellere, cùm ſuperbiendo cuncta turbarent*. Ex hac ſcriptura ſic intellecta, rectè docetur ignorantiam eorum quæ ſcire oportet, non ſolum eſſe cauſam peccatorum, verùm ipſam quoque in peccatum reputari: quatenus voluntaria ſit directè aut indirectè. Quod & aliæ docent ſcripturæ, vt pſal. 24, *Ignorantias meas ne memineris*. item pſal. 70 & Ieremiæ 10, *Effunde iram tuam in gentes quæ te non nouerunt*. Igitur hæc Latinorum lectio grauiùs exaggerat peccatum ignorantis, quàm illa Græcorum: quamuis ea fortaſſe verior ſit.

Ignorantia quedā & cauſa peccati eſt, & ipſa peccatum.

39 ITAQVE FRATRES, ÆMVLAMINI PROPHETARE. Doctrinam totius capitis concludit in ſummam. Diſſeruit enim de dono prophetiæ, & de dono linguarum, ea comparans inter ſe; & de ordinato eorum vſu. Hæc tria complectitur epilogo. *Æmulamini prophetare*, Græcè τὸ προφητεύειν, *ipſum prophetare*. Præceptum eſt ex hypotheſi. Quoniam, inquit, æmulatores eſtis ſpirituum, id conſequi ſtudete quod magis ædificat, id eſt, donum & actum prophetandi potius quàm loqui linguis. Repetitio eſt exhortationis poſitæ initio capitis: *Æmulamini ſpiritualia, magis autem vt prophetetis*.

Epilogus doctrinæ huius capitis.

ET LOQVI LINGVIS NOLITE PROHIBERE. *Loqui*, τὸ λαλεῖν. De linguis tanquam de humiliori dono loquitur, non dicens *æmulamini*, ſed *nolite prohibere*, id eſt, ne reijcite tanquam malum aut inutile. Habet enim & illud ſuam vtilitatem, modò quis in tempore vtatur. Hoc autem admonet, ne propter ea quæ ad depreſſionem linguarum dixit, exiſtimet aliquis illud donum abijciendum.

40 OMNIA AVTEM HONESTE ET SECVNDVM ORDINEM FIANT. *Autē* abeſt in Græcis. *Honeſtè*, εὐσχημόνως, quod alij vertunt *decenter*. Ad honeſtatem & decētiam pertinet, ne mulieres in eccleſia loquantur. Id enim turpe eſt, vt antè dixit. Ad ordinem, ne quibus loqui licet, plures ſimul loquantur, ſed ſinguli, alius poſt alium. In multis codicibus additur *in vobis*, ſed in melioribus non legitur: vt nec in Græco & Syriaco, nec apud Ambr. At neque Pelagius, Primaſius, Sedulius legiſſe videntur: tametſi facit ad complementum ſententiæ. *In vobis*, id eſt, in publico veſtro conuentu. Sequitur huius epiſtolæ tomus apud Theodoritum quartus, idémque vltimus.

Honeſtas & ordo ſeruandus in publicis eccleſiæ cōuētibus.

SVMMARIVM.

AB exemplo reſurrectionis Christi, multis oculatis teſtibus, quorum ipſe vnus, comprobatæ, fidē reſurrectionis mortuorū aſtruit; quam mox & alijs argumētis confirmat. Eiuſdē ordinē, modum & formam tradit, corporū reſurgentium qualitates, ac gloriæ differentiam deſcribens; poſtremò mortem prorſus abolendam concludit.

CAPVT XV.

1 NOTVM AVTEM VOBIS FACIO, FRATRES, EVANGELIVM QVOD PRÆDICAVI VOBIS. Erant apud Corinthios, qui etſi Chriſto nomen dediſſent; humanæ tamen philoſophiæ plus ſatis addicti, perſuaderi non poterant id quod fides Chriſtiana docet, mortuos aliquando reſurrecturos eſſe. Hoc enim & philoſophis illis Athenienſibus, de quibus Lucas Act. 17, abſurdū & incredibile, dignūq; riſu viſum fuit. Vnde & de Paulo Chriſtū ipſis annunciante, dicebant: *Nouorum dæmoniorū videtur annunciator eſſe: quia* nimirū *eis Ieſum & reſurrectionē annunciabat*. Admonitus igitur ea de re Paulus, & mederi volens tanto malo (quantum enim malum ſit reſurrectionem mortuorū non credere, ipſe in progreſſu declarat) graui oratione de ea diſſerit hoc toto capite: multipliciter eam probans atq; confirmans, modūq; eius exponens. Ac primū ne videatur nouam afferre doctrinam, ſtatim in ipſo exordio declarat ac profitetur, ſe non aliud, quàm illud ipſum euangelium quod eis ab initio prædicauerat, quodque illi ſe prædicante receperant, ad memoriam ipſis reuocare. Nam verbum Gręcum γνωρίζω, *ſcire facio*, per ὑπομιμνήσκω, *reminiſci facio*, Græci interpretantur. *Prædicaui*, Gręcè *euangelizaui*. Eſt autem euangelium doctrina de Chriſto ſaluatore hominibus annunciata. Ad quā pertinet in primis dogma reſurrectionis mortuorum.

Mortuorū reſurrectio philoſophis incredibilis habita.

Euangeliū quid.

QVOD ET ACCEPISTIS, IN QVO ET STATIS. *Accepiſtis* ſeu recepiſtis credendo. *Statis* autē, id eſt, adhuc permanetis: tametſi non omnes. Nā qui dicebant, *quoniam reſurrectio mortuorū non eſt*, infrà ver. 12, ab euangelio ſibi tradito & accepto magna parte iam deciderant.

2 PER QVOD ET SALVAMINI. Per quod receptū & creditum etiā ſalutē conſequimini. Dicit autem *ſaluamini*, in præſenti, quia ſalus Chriſtianorum quā accipiunt per fidem euāgelij, incipit in hac vita, perficitur autē in futura. Quare & præteriti tēporis verbo vtitur apoſtolus interdum, vt Eph. 2, *Gratia eſtis ſaluati per fidem*. & Tit. 3, *Secundum ſuā miſericordiam ſaluos nos fecit*.

Salus Chriſtianorum incipit in hac vita.

QVA RATIONE PRÆDICAVERIM VOBIS. Rurſus hic gręcè eſt, *euāgelizaui vobis*. Et illud *qua ratione*, τίνι λόγῳ, pro quo Eraſmus, *quo pacto*. Verti etiā poteſt, *quo ſermone*: quēadmodū Hētenius & alij quidā verterūt. Nā & in textu

Ambro. *sermone* legitur, & in Syriaco *quibusnã verbis*. Versio nostri interpretis hunc sensum postulare videtur: Per quod euãgelium saluamini, receptum à vobis & creditum iuxta eam rationem & eum intellectum quo illud vobis à me annunciatum est. Hoc additum putant propter eos qui resurrectionem mortuorum credere quidem se fatebantur, sed peruersè eam intelligebant: quales erant *Hymenæus & Philetus, dicentes resurrectionem esse iam factam*, 2 Tim. 2. De altera versione dicemus infrà.

Resurrectio mortuorum à quibusdã prauè intellecta.

SI TENETIS. Græcè κατέχετε, id est, *retinetis*, firmiter tenetis. ac si dicat, Si retinetis vsque in finem euangelium quod prædicaui vobis, eaque ratione qua prædicaui. Refertur autem ad verbum *saluamini*. Nam salutem nõ erant adepturi per euangelium susceptum, si non illud ad finem vsque retinerent.

NISI FRVSTRA CREDIDISTIS. Id est, alioqui frustra credideritis. Nam nisi retineatis euangelium quod accepistis, non pertingeretis ad salutem propter quã credidistis. *Qui* enim *perseuerauerit vsque in finem, hic saluus erit*, Matth. 10. Hæc verborum apostoli constructio & expositio quam dedimus, accommoda est vulgatæ versioni, secũdum quam legimus, *qua ratione*. Quod si verò cum alijs interpretibus quos citaui, legamus, *quo sermone*, (quæ acceptio Græcæ vocis vsitatior est apostolis) poterit hic locus, medijs quibusdam parenthesi comprehẽsis, ad istum modum ordinari & exponi: Fratres, reddo vos memores, *euãgeliũ quod prædicaui vobis (quod & accepistis, in quo & statis, per quod & saluamini)* quo seu quali sermone vobis prędicauerim, id est, quibus & quã magnis ac multis argumẽtis, quibusq; testimonijs illud vobis prædicãs cõfirmauerim. Hæc enim sermonẽ prædicãtis fortẽ reddunt ac irrefragabilẽ. Et videtur apostolus loqui de sermone, quomodo de literis ad Gal. 6. dicẽs: *Videte qualibus literis scripsi vobis*, id est, cuiusmodi epistola: quẽadmodum exponit eũ locum Hieronymus. Id verò quod sequitur, *Si tenetis, nisi frustra credidistis*, tale est, ac si diceret: Ex hac mea rememoratione cognoscere potestis, nũ adhuc teneatis id quod vobis prędicaui. Nã si nõ tenetis, *frustra credidistis*, hoc est, frustra facti estis Christiani. Nam sine fide resurrectionis mortuorum, reliqua fides inanis est, & ad salutem inutilis. Quod infrà plenius declaratur.

Alia lectio huius loci probabilis.

Eiusdem lectionis sensus.

3 TRADIDI ENIM VOBIS IN PRIMIS, QVOD ET ACCEPI. Repetit doctrinam quam Corinthijs tradiderat de mortuorũ resurrectione. Et hinc intelligitur quo sermone prædicauerit apud eos euangeliũ resurrectionis; id est quantis argumẽtis ac testimonijs suum de resurrectione sermonẽ apud eos prędicãs instruxerit. *Tradidi vobis*, inquit, verbo prædicationis, etsi nõ scripto: quod ne nunc quidẽ facerem, si id quod verbo prędicaui, constãter retinuissetis. *Tradidi* verò *in primis*, Græcè ἐν πρώτοις, id est, inter prima ac præcipua euangelij mei capita: *quod & accepi*, scilicet à Christo Domino: quẽadmodum expressit superius c. 11, de eucharistiæ sacramẽto locuturus: & quomodo generaliter de suo euãgelio dicit Gal. 1, *Neque enim ego ab homine accepi illud, neque didici, sed per reuelationem Iesu Christi*.

Traditio nõ scripta

QVONIAM CHRISTVS MORTVVS EST PRO PECCATIS NOSTRIS. Hoc, inquit, in primis tradidi vobis & docui, quod Christus in lege & propheris promissus, mortẽ, quæ peccati pœna est, sustinuit, nõ propter sua peccata, quæ nulla habuit; sed propter nostra, id est, ad redimẽdas pœnas peccatis nostris debitas. Ostẽdit hic locus, excepto Christo, nullũ hominẽ expertẽ esse peccati: quia pro omnibus mortuus est Christus. Et quoniã infantes propriæ actionis peccata non habent, consequẽs est, eos nasci cum peccato originis.

Excepto Christo nemo peccati expers: ne infans quidem recens natus.

SECVNDVM SCRIPTVRAS. Intellige propheticas & reliquas veteris testamẽti. Nã alienè quidã huc asscribũt ex euãgelijs & epistola Petri priore testimonia. Referendũ est autem hoc, *secũdũ scripturas*, non ad solã Christi mortẽ, sed ad totũ illud: *mortuus est pro peccatis nostris*. De quo luculenta prophetia est apud Isaiam toto ferè capite 53. Eandemque fidem nobis prænunciarunt sacrificia legis.

4 ET QVIA SEPVLTVS EST. Sepulturæ meminit: vel vt doceat etiã sepultos resurrecturos: vel ideo potius, vt declaret veritatẽ mortis Christi, & ex ea veritatem resurrectionis. Non enim sepelitur nisi qui verè mortuus sit. Pendet autẽ fides resurrectionis à veritate mortis: quia resurrectio nõ est, vbi mors non præcessit. Hic non additur *secundum scripturas*: quia fides sepulturæ Christi supposita morte, non habet difficultatem, nec ab infidelibus oppugnata fuit. Alioquin ex scripturis facilè est eam probare, vt Isaiæ 11, ver. 10, & cap. 53. ver. 9, & Ionæ 2, ver. 1.

ET QVIA RESVRREXIT TERTIA DIE. Huius articuli studiosè meminit, eo quod Christi resurrectio fundamentũ sit nostræ resurrectionis: vti postea docet: ideoque & ad hunc probandum mox adducit testimonia. *Resurrexit*, Græcè ἐγήγερται, *excitatus est*, scilicet à morte. Similiter in sequentibus. Quod tertia die resurrexerit, secundum euangelia scrupulũ non habet. Sed illud quæri solet, quomodo cũ eo nõ pugnet ipsius prædictio Mar. 8, *quod oporteat filiũ hominis occidi, & post tres dies resurgere*: ac rursus Matth. 12, quod, *sicuti Ionas in ventre ceti, sic & filius hominis* futurus sit *in corde terræ tribus diebus & tribus noctibus*. Verùm hæc per synecdochen esse dicta, nec aliter à Christi discipulis, & ab ipsis etiam aduersarijs intellecta, quàm quod tertia die resurrecturus esset, ex collatione diuersorum locorũ facilè potest intelligi: nominatim Matth. 27. v. 63 & 64, & Luc. 24 v. 21.

Christi resurrectio fundamẽtum nostræ resurrectionis.

Quæstio de triduo mortis Christi.

Responsio.

SECVNDVM SCRIPTVRAS. Hæc particula *secundũ scripturas*, etiã à patribus addita fuit in symbolo Cõstãtinop. Additionis ratio manifesta est: quia resurrectio Christi, & cõsequẽter

Cur additũ, secundum scripturas.

reliquorũ mortuorũ, creditu perdifficilis est: vtpote sensui humano & philosophiæ naturali in speciem vehementer repugnans: adeò vt & inter ipsos fideles aduersus hunc articulũ iam tunc hæreses exorirentur; vel dicentium, *quoniam resurrectio mortuorum nõ est*, infrà ver. 12. vel eorum qui dicebãt *resurrectionem esse iam factam*, 2 Tim. 2. vbi & ipsum Timotheum admonet his verbis, *Memor esto Dominum Iesum Christum resurrexisse à mortuis, ex semine Dauid, secundum euangelium meum*. Quare ad hunc articulum resurrectionis Christi, ex qua resurrectio cæterorum dependet, bene stabiliendum, opus fuit allegatione scripturarum, cuiusmodi sunt Psal. 2 & 15. & Ionæ 2 quarum primam ad probationem Dominicæ resurrectionis adduxit Paulus Actor. 13. Secundam Petrus Acto. 2, nec non Paulus Acto. 13. Tertiam Christus ipse semel & iterum, vt Matthæi 12 & 16. Quamuis autem illud *secundum scripturas*, referri possit ad hoc totum, *resurrexit tertia die*. (nam tertia die se resurrecturum ostendit Christus in locis euangelij memoratis, ex figura Ionæ prophetæ, de quo iam dictum est) Quamuis insuper referri possit etiam ad particulam præcedẽtem, *sepultus est*; quam ex scripturis probari posse iam monstrauimus: Attamen videtur apostolus vel solum vel præcipuè propter ipsam resurrectionẽ hoc addidisse. Nã resurrectione Christi cõstituta; facilè constare potuit, etiam ex solis apostolorum testimonijs, quo die facta esset.

Scripturæ probantes resurrectionem Christi.

Quo referenda particula, secundum scripturas.

5 ET QVIA VISVS EST CEPHÆ. Quoniam fides nostra fundata est in doctrina prophetarum & apostolorum; idcirco post scripturas prophetarũ dicit se etiã adduxisse pro suæ doctrinæ cõfirmatione testimonia apostolorũ: vt qui fuissent oculati testes Dominicæ resurrectionis. Iã enim authoritatẽ apud fideles obtinuerãt apostoli, qui cũ Christo ante & post eius resurrectionẽ fuerãt conuersati. Notãdum autẽ hic à Paulo recẽseri Christi post resurrectionẽ appariciones, nec omnes eas, nec solas, quas euangelistæ cõmemorant. Non omnes; quia non meminit earum quæ factæ sunt mulieribus; eo quod (vt plerique annotant) muliebre testimonium in re tam ardua parũ ponderis esset habiturum apud contradicẽtes, & ad credendum tardiores. Fortè etiam idcirco, ne facere videretur contrà suum ipsius præceptum paulo antè datum de silentio mulierum in ecclesia; si earũ testimonia velut authentica referret in scriptum, publicè in ecclesia legendum. Sed nec illius meminit apparitionis quæ facta est Cleophæ & socio eius eũtibus in Emmaus. Non enim erant isti tantæ authoritatis, vt hic nominandi viderentur. Deinde nec solas illas recenset. Nam quod Iacobo, quodque ipsimet Paulo Christus apparuerit; in euangelijs omnino non legitur: Quòd quingentis fratribus, non est expressum. Primo autem loco dicit Christum visum esse Cephæ, id est, Petro; vel quia Petri tanquam apostolorum principis prima erat authoritas; qui

Autoritas apostolorũ apud fideles.

Apparitiones Christi resuscitati, quæ recensitæ à Paulo.

Muliebre testimoniũ põdus nõ habet.

Alia apparitio omissa.

Cur apparitionem Petro factã referat primo loco.

proinde primò nominandus erat: vel quia inter viros primus reuera fuerit Petrus, cui Christus à morte rediuiuus apparuit. Vtraque ratio legitur apud expositores tam Græcos, quàm Latinos. Et vtramque breuiter Oecumenius est complexus, dicens: *quod inter viros primùm apparuit Petro tanquam primario duci, venerandi discipulorum chori*. Nam quod primùm Petro, colligi potest ex eo quod Lucas cap. 24 narrat vndecim apostolos duobus discipulis ex Emmaus, vbi Dominum cognouerant, redeuntibus dixisse: *Surrexit Dominus verè, & apparuit Simoni:* tanquam dicerent, Nõ est incredibile quod narratis, Dominum à vobis visum & cognitum. Iam ante enim Simoni Petro visus est. Quod quidem verisimile est mane contigisse, post apparitionem mulieribus factam. Loquitur autem apostolus de apparitione quæ Petro singulariter facta fuit. Nam postea Petro simul cũ alijs frequẽter apparuit Dominus, vti constat ex euangelijs.

ET POST HOC VNDECIM. Græcè εἶτα τοῖς δώδεκα. *Deinde duodecim*. Consentit in numero Syra versio. Græcum articulum τοῖς expressit textus Ambros. qui habet *illis vndecim*; nec non Augustini citatio, quæst. 117 super Genesin, quæ habet, *illis duodecim*. Cæterum vtriusque lectionis Latinæ meminit idem Augustinus l. 3 de consensu euangelistarum cap. vltimo: tametsi putat eam veriorem quæ habet *duodecim*. Id enim à nonnullis mutatum in *vndecim*, quod duodenario apostolorũ numero Iudas iam esset subtractus. Eiusdem lectionis ex Augustino mentionem faciunt post glossam ordinariam Lõbardus & Aquinas. Sed & Beda vtrumque locum Augustini in sua collectanea compegit. Laborant autem Græci cõmentatores in eo quod Paulus dicit *duodecim:* quum Iudas proditor ab illo numero iam defecisset, nec in eum cooptatus adhuc esset Matthias. Certè ipso resurrectionis die tantùm decem apostolis apparuit Dominus. Aberat enim Thomas, quo post octo dies præsente apparuit vndecim; vti patet ex Ioannis narratione, cap. 20. At de vtraque hac apparitione, aut saltem de posteriori præsens locus omnino intelligendus est. Adferunt ad hunc nodum soluendum Græci responsiones quasdã parũ probabiles; quas videre est apud Theophylactũ & Oecumeniũ. Vera respõsio est, quã ex Augustino Thomas explicat; maiorẽ numerum, eumq; cõsuetum & ordinariũ synechdochicè positũ esse pro minori non ordinario: velut si dicas decemviros aliquid statuisse, quum fortè vnus aut alter abfuisset à collegio. Recidit huc solutio Caietani dicentis duodecim non esse hic nomen numeri, sed ordinis apostolici, quem in numero duodenario Christus instituerat. Quam ob causam etiam Ioannes ita loquitur capit. 20, *Thomas vnus ex duodecim non erat cum eis*. Quod si legas, *vndecim*, quomodo legit etiam Hieronymus in epistola ad Fabiolam, mansione sexta; dicendum erit vndecim vocari,

Lectionis varietas in numero.

Quo sensu duodecim apostolis Christus apparuisse dicatur.

Vera responsio.

Quo sensu dicatur vndecim apparuisse.

cari, quod apostolorum tunc numerus in vndecim consistebat; etiamsi fortè contingeret aliquem abesse. Sic enim Marcus & Lucas scribunt, Christum ipso die quo resurrexit, vndecim discipulis apparuisse; quum vtiq; Thoma absente, decem tantum fuisse cõstet.

6 DEINDE VISVS EST PLVSQVAM QVINGENTIS FRATRIBVS SIMVL. *Simul*, Græcè ἐφάπαξ *semel*, sed eodem sensu. Fratres vocat fideles. Hæc apparitio vel prætermissa est ab euangelistis, vel potius eadem dicenda cũ illa quam Matthæus cap. 28 cõmemorat factam discipulis in monte Galilææ, *vbi constituerat illis Iesus*: vt illos fratres hic intelligamus, de quibus ibidem Dominus ait mulieribus: *Ite, nunciate fratribus meis vt eant in Galilæam. Ibi me videbunt*. Nam quod quidam intelligunt de ea quæ discipulis apparuit in monte Oliueti, inde ascensurus in cælum: de qua Lucæ 24, & Act. 1. non solũ ex eo refellitur, quod duas adhuc posteriores apparitiones apostolus enumerat, ante ascensionem eius factas: verũ etiã quia tanto numero circa Hierosolymam congregari Christi fideles minimè fuissent ausi, propter metum Iudæorum. Eandem verò hanc esse apparitionem cum illa, quam in Galilæa factam scribit Matthæus, omnium ferè consensus est: idq; ea probabili ratione Caietanus ostendit, quod illa fuerit generalis ac solemnis apparitio, ab ipso Domino, quemadmodum euangelistæ testantur, ante passionem, & rursus ipso resurrectionis die promissa, Matth. 26 & 28, Marci 14 & 16. Videtur enim Christus locũ illũ ab Hierosolyma remotũ apparitioni suæ designasse, vt ad eum discipuli, seu fideles, quicumque vellent, liberè ac sine periculo congregarentur, Dominũ suum qui mortuus fuerat, viuentemq; conspecturi. Nec sanè dubitandum, quin inter hos quingẽtos fratres, præter vndecim apostolos, quorum expressè Matthæus meminit, etiam fuerint septuaginta discipuli, & in horum numero Matthias & Barsabas: de quibus Acto. 1 testatur Petrus, eos ex illis viris fuisse, qui cũ apostolis fuerant conuersati toto tempore quo Christus inter eos *intrauit & exiuit, à baptismate Ioannis vsque in diem qua assumptus fuit* in cælum: & proinde idoneos esse, qui vnà cum apostolis testes fiãt resurrectionis Dominicæ. Quanquam & si extra numerum septuaginta discipulorum fuissent: Petri tamẽ de his duobus narratio non sinit nos dubitare, quin & ipsi, inter tam multos alios, Christum post resurrectionem viderint. Hoc specialiter annotandum duxi, propter Græcos, qui de Matthia quęstionem mouentes nihil certi statuũt, an & quando Christus illi visus fuerit: magísque verisimile putant, visum ab eo fuisse, postquam ascendit in cælum: quemadmodum & Paulo post ascensionem visus fuit. Quod profectò nulla necessitate, ac sine probabili ratione de Matthia dicitur. Admonet Chrysostomus, & post eũ Theophylactus & Oecumenius, quoddã aduerbium ἐπάνω, quod noster interpres dixit *plusquam*, interpretari *desuper*, è superiore loco, id est, cælitus: vt secundũ hos facta sit ista Christi apparitio post ascensionem eius in cælum, ipso desuper in sublimi conspicuum se tot fratribus exhibente: videlicet ad firmandam fidem suæ in cælum assumptionis. Siquidem & aliàs in scripturis ἐπάνω pro *supra* accipitur, vt Matth. 5, *Non potest ciuitas abscondi supra montem posita*. & Lucæ 10, *Dedi vobis potestatem calcandi supra serpẽtes & scorpiones*. & Ioan. 3, *Qui desursum venit, supra omnes est*. & iterum, *Qui de cælo venit, supra omnes est*. Nec obstat huic acceptioni scrupulus quem mouet Erasmus de casu: quod nimirum ἐπάνω genitiuum postulet: vt patet in exemplis allatis: hic verò datiuus ei adiungatur, πεντακοσίοις ἀδελφοῖς. Non enim ἐπάνω præpositio est hoc loco, sed aduerbium: regiturque casus sequens à præcedenti verbo ὤφθη, visus est. Nam & alibi capitur aduerbialiter, vt Matth. 2, *Vsque dum veniens* (stella) *staret suprà, vbi erat puer*. Quare si quis huius loci sensum esse putet, Christum quingentis fratribus è loco sublimi visum fuisse; nempe quo facilius à tàm multis conspiceretur: nihil sentiet improbabile; modò locum sublimem intelligat aëreum; & de tempore loquatur, quod ascensionem Domini præcessit. Nam qui referunt ad Christum iam in cælos sublatum, velut illi quorum opinionem Græcis narrantibus audiuimus: rem certè dicunt parum consonam ijs quæ Lucas memorat gesta circa Domini ascensionem Acto. 1. Deinde nec ordinem seruant apparitionum, quas Paulus enumerat: quum duæ sequentes, altera quando Iacobo visus est Dominus; altera quando apostolis omnibus; ante eius ascensionem contigerint. Verùtamen arbitror retinendam potius esse communem omnium pęnè Græcorũ & Latinorum interpretationẽ, quã & Syriacus textus exhibet: vt aduerbium ἐπάνω numerum respiciat, non locum: ac si dicat apostolus, *suprà quàm quingentis fratribus*, vti vertit Faber, id est, amplius quingẽtis; quẽadmodum & alibi sumitur, vt Marci 14, *Poterat vnguentum istud venundari plusquam trecentis denarijs*; & apud LXX sæpissimè, vt passim in Numeris, *à viginti annis & suprà*. Porrò cum tam multis post suã resurrectionẽ Christus Dominus apparuerit; illud notãdum est, de nullo eorum auditum aliquando, quod postea defecerit à fide Christi, dicẽs sibi cæterisq; vana & phãtastica apparitione fuisse illusum, vt esse videretur qui non erat. Nec verò, si qui illorum defecissent, Paulus eos integro numero testes huc adduceret. Quod profectò magnum est argumentum veræ & indubitatæ resurrectionis Christi.

Quando & vbi Christus visus quingẽtis fratribus.

Generalis ac solennis apparitio Christi in mõte Galilææ.

Inter quingentos fratres qui comprehensi.

Matthia Christus quando visus.

Quorundã opinio de Christo quingẽtis fratribus viso post ascensionem. Expenditur significatio vocis ἐπάνω.

Nota sensum non improbãdum.

Sensus verior.

De ijs quibus Christus apparuit, res notanda.

EX QVIBVS MVLTI MANENT VSQVE ADHVC. *Multi*, Græcè *plures*. Quorũ, inquit, maior pars adhuc superest, vt ab illis peti possit testimoniũ. Alij cõparatiuum per positiuũ exponunt, *plures*, id est multi, complures. Verùm pars sequens indicat cõparatiuè dictum esse.

QVIDAM AVTEM DORMIERVNT. Græcè: *Quidam autem & dormierunt*. Ac si dicat: Etsi quidam eorum dormierunt, vt iam testes audiri nequeant; alij tamen plures adhuc in viuis sunt, vt interrogari possint. Sed & qui dormierũt, in hoc testimonio ad finem vsque perseuerarunt. *Dormierunt*, id est, *obdormierunt*, quomodo vertunt alij hoc loco: & ipse noster interpres Act. 7, *Et cùm hoc dixisset* (Stephanus) *obdormiuit*. Non enim significatur somnus præteritus, sed præsens. Similis in scripturis vsus est verbi *sederunt* pro consederunt: vt & de ijs dicatur qui adhuc sedent, velut Matth. 23, *Super cathedram Moysi sederunt scribæ & Pharisæi*. Marci 16 de Christo, *Sedit à dextris Dei*, iuxta codices emendatiores. Itaque sensus apostoli est: Mortui sunt, iamque dormiunt in spe resurrectionis. Sic autem loquitur, vt ipso vocabulo, resurrectionis fidem confirmet. Neque enim mors bestiarum, sed hominum in sacris literis somnus appellatur. De eo diximus ad caput 7 huius epistolæ v. 39.

Dormierunt pro obdormierunt.

Mors hominũ somnus appellatur in scriptura.

7 DEINDE VISVS EST IACOBO. Sunt qui Iacobum hunc faciant socium Cleophæ, de quo Lucæ 24, sed nulla fulti ratione; & præter ordinẽ temporis in recẽsendis apparitionibus cęteroquin à Paulo seruatum. Nam Cleophę, eiusque socio prius apparuit Dominus, quam fratribus illis quingentis: imò & prius quàm apostolorum collegio. Deinde cur ex duobus, quibus simul apparuit, alterum solum nominaret apostolus? Porrò doctorum omnium sententia est, eademque verissima, Paulum loqui de Iacobo fratre Domini, primo Hierosolymorum episcopo; qui cognominatus est iustus, & cuius apud fideles, præsertim Iudæos, erat permagna authoritas. Quæ causa est, cur apparitionem illi factam, Paulus non putauerit prætermittendam. Erat enim testis omni exceptione maior. At verò consequens ex hoc loco non est (quod nonnulli consequens esse volunt) Iacobum fratrem Domini non fuisse ex apostolorum numero, de quibus iam dictũ est: *Et post hoc vndecim siue duodecim:* nihilo magis quàm si inde colligas Petrum ex eo numero non fuisse: quoniam & de illo seorsum ait; *Visus est Cephæ*. Tantùm ergo significare voluit, Christum his duobus, Petro & Iacobo singulariter, hoc est, vtrique soli visum fuisse. Cęterùm pleniorem refutationem eorum qui Iacobum hunc expungunt è catalogo duodecim apostolorum diuersum facientes ab vtroque Iacobo apostolo; reijcimus in alium locũ opportuniorem, qui est Gal. 1. Illud hoc loco quærendum, quando contigerit ista apparitio Iacobo facta. Est cui videatur probabile, contigisse post ascensionẽ Domini. Sed rationem non adfert: &, si ita sit, vltimo loco ponenda erat cum ea qua Paulo visus fuit. Extat apud Hieronymum in catalogo scriptorum ecclesiasticorum de Iacobo *post resurrectionem Saluatoris* huiusmodi narratio, ex euangelio secundum Hebræos, quod & Nazaræorum vocatur, deprompta: *Dominus autem cùm dedisset sindonem seruo sacerdotis, iuit ad Iacobum & apparuit ei. Iurauerat enim Iacobus se non comesturum panem ab illa hora qua biberat calicem Domini, donec videret eum resurgentem à mortuis. Rursusq; post paululum: Afferte, ait Dominus, mensam & panem. Statimq; additur: Tulit panem & benedixit ac fregit, & dedit Iacobo Iusto, & dixit ei: Frater mi, comede panem tuum: quia resurrexit filius hominis à dormientibus.* Hæc apud Hieronymum: quæ eadem ex illo referũt Sedulius & Heruæus; meminerũt etiam Haimo, Thomas, Liranus & alij. Quæ si vera sunt; dicendum erit Dominum apparuisse Iacobo statim à resurrectione, saltem ipso die quo resurrexit; non autem demum post alias iam memoratas apparitiones: quarum postrema longè post diem resurrectionis contigit: maximè quod inedia Iacobi, de qua Hieronymus, non debuerit, nec verò naturaliter potuerit extendi vltra tempus prædictarum apparitionum. Verùm istam de Iacobo narrationem vt fabulosam & fidei sacrorum euangeliorum contrariam, reijcit Ioannes Hesselius in explicatione resurrectionis Dominicæ: nec id immeritò, quantum arbitror. Pugnat enim cum eo quod hoc loco scribit apostolus, Dominũ Iacobo visum, posteaquam visus est quingentis fratribus. Nec est quod dicas, illud (*deinde*) non ordinem temporis significare, sed narrationis. Nam temporis ordinem hic ab apostolo seruari, vel ex eo satis apparet, quod Dominum sibi omnium nouissimè visum fuisse referat: vtiq; iuxta seriem temporis. Alij vt Paulum cum euangelio Nazaræorum concilient, fingunt duas apparitiones Iacobo factas. Sed ineptè. Quorsum enim Paulus omissa priore tantum commemoraret posteriorem: ac non potius vtramque? Deinde refellitur illa narratio: quia clarum est ex euangelijs, omnes apostolos in Christi passione & morte fuisse scandalizatos; nec quicquã sibi promisisse de eius resurrectione post triduum futura. Propter quod Augustinus in enarratione psalmi 74 ad illud, *Liquefacta est terra*, &c. non dubitauit affirmare, quod *in passione Domini, omnes apostoli desperauerunt*. Vnde & ad credendam eius resurrectionem sibi nunciatam tardi difficilesque fuere. Nam & qui primi erant inter illos, Petrus & Ioannes, ipso Ioanne teste cap. 20, *nondum sciebant scripturam, quia oportebat eum à mortuis resurgere*. Atqui iuramentum illud Iacobi certò fuisse persuasum arguit de Christo paulò post resurrecturo. Iam si Christus resurgens, vt habet narratio, sindonem secum abstulit, & dedit seruo sacerdotis: quomodo verum est secundum Ioannem cap. 20, & Lucam cap. 24, resurgente Domino linteamina relicta fuisse in sepulcro: videlicet in argumentum resurrectionis? Nam lintea cum sindone, cui inuolutum fuit corpus Domini mortuum, euangelistis eadem esse, (excepto fortè sudario capitis integumento, de quo Ioannes ibidem: & institis seu fascijs, quibus manus & pedes mortuorum ligari solent, vt

Opinio de Iacobo socio Cleophæ refellitur.

De Iacobo fratre Domini loquitur Paulus.

Cur apparitionem ei factam referat.

Iacobus frater Domini apostolus.

Quando Iacobo Christus apparuerit.

De Iacobo narratio ex euangelio Nazaræorum.

Refellitur ea narratio vt fabulosa:

Aliud cõmentum.

Iacobus in Christi morte scãdalizatus cũ cæteris.

Nota.

Quod narratum de sindone refutatur

de Lazaro

de Lazaro refertur Ioan. 11, quæ cuncta genetali nomine linteaminum comprehendi poterant) ex historia sepulturæ Dominicæ satis euidenter apparet: in qua Ioannes lintea vocat, quam tres cæteri sindonem. Denique nulla est authoritas illius euangelij, quod constat apocryphum esse, & propter quædam etiam alia ab euangelijs dissona fidem non mereri; licet eo Hieronymus interdum vtatur, vbi commodum est. Igitur ea narratione repudiata, quam nec ipse Hieronymus approbare se declarat; teneamus hanc apparitionem, de qua Paulus, Iacobo factam fuisse multis diebus post Domini resurrectionem; eo scilicet ordine temporis quo facta recensetur à Paulo. Quod & Aquinas sentit, eodem argumento à ratione temporis sumpto, suspectam reddens illam de voto Iacobi fabulam. Annotauit hoc ipsum etiam Lorinus scribens in Acta apost. 1 v. 13.

Euangelium Nazaræorum apocryphū.

Vera sententia.

DEINDE APOSTOLIS OMNIBUS. Non dicit vndecim, aut duodecim, sicut suprà: sed omnibus apostolis. Quo nomine etiam alios quosdam extra duodecim illos scriptura subinde comprehendit. Chrysostomus & Theophylactus ad LXX discipulos extendūt: quod & Caietano placet. Eadem ferè sententia est Hieronymi scribentis ad Fabiolam mansione sexta. Differens enim de LXX Christi discipulis per LXX palmas significatis, ita subiungit: *De quibus & Paulus refert, quod apparuerit Dominus primùm vndecim, deinde apostolis omnibus: alios volens intelligi primos, & alios secundos Christi discipulos.* Sic ille, subindicans solos LXX discipulos hoc loco significatos esse: cū verius sit, quod alij sentiunt, hic etiam primi ordinis apostolos comprehendi. Est autem sermo, non de manifestatione facta in monte Galilææ, vti sentit Ambr. commentator, nam de ea tertio loco dictum est: sed de postrema, quæ facta fuit ipso die Dominicæ ascēsionis, siue Hierosolymis, siue in mōte Oliueti. Quæ duæ pro vna supputantur propter continuationē: quia sicut ait Lucas; *Eduxit eos foras in Bethaniam.* id est, ex Hierosolymis ad montem Oliueti: in cuius latere Bethania sita erat. Multos autem illic adfuisse præter vndecim apostolos, satis colligitur ex historia Actor. 1. Quod verò Oecumenius extra duodecim apostolos, Thaddæum nominat; quum à Matthæo cap. 10, & Marco cap. 3, Thaddæus inter duodecim recēseatur; idem nempe quem Lucas euangelij cap. 6 & Acto. 1 Iudam Iacobi vocat: id ne quem moueat, sciendum est Oecumenium in ea re sequi Græcos quosdam authores, qui præter Thaddæum apostolum iam dictum, commemorant & alterum eiusdem nominis, è LXX discipulis vnum: quem ferunt ad Abagarum regem missum, vt Christi fidem ei annunciaret. Vnde & in Græcorū menologio duo Thaddæi collocati sunt; apostolus quidem ille ad diem 19 Iunij, sub nomine Iudæ apostoli fratris Domini: discipulus autem ad 21 Augusti, sub nomine Thaddæi apostoli: Sed hæc Græcorū de duobus Thaddæis opinio, à quibusdam etiam Latinis recepta, num veritate subnixa sit, non est huius loci disquirere. Vide quæ ad eam rem sedulò collegit Lorinus super Acta cap. 1 v. 13.

Apostolorum nomē ad alios multos extēsum.

Hæc apparitio quando cō. igerit.

Græcorū opinio de duobus Thaddæis.

8 NOVISSIME AUTEM OMNIUM TANQUAM ABORTIVO VISUS EST ET MIHI. *Omnium* vel apostolorū, vel potius vniuersè eorū quibus visus est. Nam præter apostolos etiam alijs visum, iam antè memorauit. Cur autem dicat *tanquam abortiuo*, (Gnosticorum omisso commento, quod refert Irenæus l. 1, capit. 1.) ratio quærenda est. Et quidem à multis hæc ratio redditur: quia sicuti fœtus abortiuus extra tempus nascitur, ita Paulus extra tempus aliorum apostolorum Christo renatus est. Nā illi renati ante Spiritus-sancti aduentum, iste pòst. Atqui id non est renasci extra tempus: nisi fateamur omnes fideles quicumque post aduētum Spiritus-sancti Christo renati sunt, extra tempus esse renatos; & per hoc abortiuos censeri: quod nemo dixerit. Quin etsi rationem hanc ad apostolos restringas, constare non poterit: nisi & Barnabam abortiuum agnoscamus; quod non credimus esse ex sententia Pauli. Certè natū esse post alios patre iam ex humanis sublato, non abortiuum facit, sed posthumum. De quo locum hunc parum appositè quidam interpretantur. Nam Græcum ἐκτρωμα posthumum nullo modo significat. Ab alijs hæc adfertur ratio: quia sicut abortiuum violentè educitur, ita Paulus vi forinsecus adhibita compulsus est ad Christum venire, eique renasci: quemadmodum docet historia conuersionis eius, Acto. 9. Verùm nec ista ratio congruit. Nam siue violentè eijciatur fœtus, siue, quod sæpè fit, ex aliqua causa sponte prorumpat, ordinarium nascendi tempus præueniens; vt immaturi fructus arborum aliquando sponte decidunt; abortiuus vocatur, velut ad ortum intempestiuus, ideoque imperfectus. Quare potius hac imperfecti ratione putandus est Paulus abortiuum se vocare, tanquam apostolum cæteris imperfectiorem atque minorem, nec cum illis conferendum, adeoque & apostoli nomine indignum. Hanc enim rationem ipsemet allegat verbis consequentibus: eandemque Græci tractatores attendunt: & Aquinas post duas priores adfert tertio loco, sic vt alijs præferre videatur. Hoc autem apostolus Paulus humiliter de se scribit; nec minus tamen veraciter, vt infrà docebimus. Nō hic prçteribo opinionem, quam tradunt recentiores quidam, vt Cardinalis Baronius ad annū Domini 44, & Lorinus super Actus apost. cap. 9, v. 3 nempe Paulum inter apostolos abortiuum se vocare, quia supernumerarius erat, id est, extra numerum duodenarium ad apostolatum ascitus vnà cum Barnaba; quemadmodum legitur Actor. 13. Nam vt refert Suetonius in Octauio cap. 35, senatores illi vulgo vocabantur apud Romanos abortiui, qui supra iustum numerum per gratiam & præmium in sena-

Christus nouissimè visus Paulo.

Cur Paulus abortiuo se cōparet, opiniones.

Prima opinio refellitur.

Alia opinio, quæ & refellitur.

Vera ratio cur abortiuum se vocet.

Alia quædam ratio expēditur

...mpro-...nitur.

tum allegebantur, alioquin indigni. Verùm ingenuè fateor hanc rationem mihi non posse probari: tum quod verisimile nō sit Paulum, qui Græcè scripsit, nec adhuc Romam viderat, vsum Romani vocabuli tam rarum ac remotum præ oculis habuisse: tum, quia non respicit hoc loco ad determinatum numerum apostolorum, sed generatim ad eos de quibus dixerat, *deinde apostolis omnibus*. Nec verò Barnabam vnà secum putaret conferendum cum senatoribus indignis, &, quod deterius est, dignitatem per ambitum consecutis. Iam quod ad hanc apparitionem Dominicā Paulo factam attinet (quæ sine dubio post ascensionem Domini contigit) illud etiam indubitatè tenendum est, talem fuisse qua Christus semetipsum corporaliter atque oculis corporeis videndum Paulo ostenderet: ad quem modū & alijs omnibus suprà memoratis visus est. Nā nisi talis visio fuisset etiā hæc de qua nunc Paulus loquitur; quomodo se perinde vt cæteros, testem adduceret oculatū ad probandam veritatē resurrectionis Christi? Quocirca reijciendum omnino quod scribit Ansbertus Ambrosius, & ex eo verbatim refert Haimo l.1 commentariorum in Apocalypsin, exponens illud capitis 1, *Mittens per angelum suum seruo suo Ioanni*. nempe, *Credi posse quod B. Paulo apostolo Dominus post suam ascensionem non in sua natura apparuerit, sed potius per angelum in ea forma, in qua recognosci ab hominibus solet*. Deinde prosequitur Haimo vel suis vel Ansberti verbis: *Quod hinc etiam probari potest: quia si B. Paulus nuper conuersus, in sua eum substantia vidisset, consequens esset vt præ omnibus dilecto discipulo, sibiq; ab adolescentia dicato, non per angelum, sed per semetipsum appareret*. Hoc, inquam, recipiendum non est. Nam visio corporis ab angelo formati & assumpti, quod Christi hominis speciem repræsentaret, haudquaquam Paulo sufficeret ad ferēdum oculare testimonium resurrectionis eius, quò post alios testes adhibitos qui Dominum viderant, ipse etiam dicere posset, *Visus est & mihi*. Neque si tale corpus apostolorum oculis oblatum fuisset, idcirco credidissent eum resurrexisse: quod satis ex euangelica patet historia. Quanto minus id credidissent ex apostolorum testimonio cęteri homines, si scirent illos non aliud vidisse? Nec valet argumentum de Ioanne: vt qui Christum ipsum post eius resurrectionem vnà cum Petro, cæterisq; apostolis viderit sæpenumero. Quanquam & huiusmodi beneficia non semper exhibentur melioribus, magisve dilectis; sed prout expedit, ac plurimum ob rationes nobis occultas, solique Deo cognitas. Certè congruens erat, ac quodammodo necessarium, vt Paulus portaturus Christi *nomen coram gentibus & regibus, & filijs Israel*, Act. 9, plusq; omnibus laboraturus, infrà versu 10; similiter vt cæteri apostoli, quibus dictum erat, *Eritis mihi testes*, Act. 1, Christum Dominum à morte redimitum facie ad faciem videret. Vnde cum illis sese conferens suprà cap. 9, dixit, *Non sum apostolus? Nonne Christum Iesum Dominum nostrum vidi?* Sed quando & vbi viderit, quæritur. Id enim ibi reijciebamus ad hunc locum. Et quidem Caietanus id nesciri putat. *Nam*, inquit, *in Actis apostolorum quamuis narretur Iesum allocutum fuisse Paulum & auditum à Paulo: nusquam tamen narratur Iesus visus à Paulo; sed potius oppositum significatur, narrando quod lux tanta Paulum inuaserit, vt eum priuauerit actu videndi*. Ita Caietanus hoc loco. Sed manifestè fallitur, haud memor eius quod priùs alibi scripserat, vt in commentarijs super summam Theologicam S. Thomę, 3 quæst. 57 ar. 6 ad 3, vbi cum suo doctore planè contrarium affirmat, non sine graui reprehensione eorum qui in dubium reuocant, an tunc quādo Paulo dictum est à Domino, *Quid me persequeris?* Act. 9, Dominus ei corporaliter visus fuerit. Quos meritò sanè reprehēdit. Nam Paulum illo tempore suæ cōuersionis, quum iret Damascum, non tantum audiuisse Dominum sibi loquentem, sed etiam vidisse, ex subsequenti narratione clarum est. Dicit enim ad eum Ananias: *Dominus misit me Iesus qui apparuit* (Græcè ὁ ὀφθείς *qui visus est*) *tibi in via*. Et cap. 22, *Deus præordinauit te vt videres Iustum, & audires vocem ex ore eius*. Rursum capit. 9 Barnabas de eo narrat apostolis, *quomodo in via vidisset Dominum, & quia locutus est ei*. Sed & Dominus ad Saulum prostratum, ipso referente cap. 26, sic ait: *Ad hoc enim apparui* (Græcè ὤφθην, *visus sum*) *tibi, vt constituam te ministrum & testem eorum quæ vidisti*. Moxq; ibidem Paulus ad Agrippam, *Non fui*, inquit, *incredulus cælesti visioni*. Satis igitur constat de eadem illa visione Paulum hic loqui. Quod etsi Græci tractatores silentio prætermiserint, à Latinis tamen Primasio, Haimone, Lirano & alijs Pauli interpretibus expressum fuit. Quod & Tertullianus asserit in libro aduersus Praxeam cap. 15. Nec his obstat argumentum Caietani de cæcitate Pauli. Nam prius Dominum vidit, mox autem præ vehementia lucis quæ eum circumfulserat, offusa est oculis eius caligo, vt videre non posset: vti contingit ijs qui directis oculis solē intuentur. Nam & solis splendorem illa lux superabat, Act. 26. Videtur autem hoc ordine & modo res contigisse: Saulus visa tanta luce statim in terram cadens oculos clausit, vt solent homines ad ingentia fulgura. Sed simulatque vocem audiuit dicentis sibi, *Saule, Saule, quid me persequeris?* ad loquentem conuersus oculos aperuit, & Dominum vidit in maxima illa luminis claritate; qua perstrictos & offensos oculos iterum clausit, & clausos tenuit vsq; dum sermo Domini secum loquētis finiretur. Tum surgens apertis oculis nihil vidit. Durauitque ea cæcitas per triduum. Itaque Caietani argumentum bene concludit visionem illam non fuisse factam (vt quidam opinati sunt) intra triduum illud, quo, visu priuatus oculorum, erat intentus orationi. Quod verò multi præter

Quando & vbi Paulus Christum viderit.

Caietanus sui immemor

Paulus Christum vidit in via Damasci.

Obiectio de cæcitate Pauli diluitur.

Ordo, modusq; rei gestæ.

Apparitio non fuit facta Paulo in triduo orationis.

Paulus Christum verè corporaliter vidit.

Ansberti opinio reijcitur.

Cur necessè fuerit Christū Paulo apparere.

Item aliæ opiniones refelluntur.

ter visionem quæ in via Damascena contigit, etiam mentionem huc ingerunt illius visionis, quam Paulus sibi Hierosolymam reuerso & in templo oranti, narrat oblatam fuisse, Acto. 22, tanquam illuc fortasse respiciat hoc loco; satis id refellitur ex eo quòd, ipso Paulo teste, ecstatica fuerit illa visio, siue, vt interpres noster vertit, *in stupore mentis* facta. Iam autem ostendimus visionem corporalem hic intelligi debere. Sed neque ad raptum in tertium cælum, atque in paradisum, de quo scribit 2 Cor. 12, referenda est hæc visio. Nam etsi etiam in illo raptu visionem quandam fuisse non sit negandum (sic enim ait: *Veniam autem ad visiones & reuelationes Domini*, id est, mihi à Domino factas:) non tamen ibi scribit se Dominum vidisse. Et vt vidisset, nescire tamen se dicit, vtrùm in corpore, an extra corpus ipsi raptus ille & visio contigerit: & vt in corpore contigerit, quod est probabilius; ecstaticam tamen fuisse, mère videlicet à sensibus corporeis abstracta, cōuenit inter Theologos. Nec, si per sensum oculorum facta fuisset ea visio, Paulus id nescire potuisset. Hic verò certum perhibet testimonium, se corporaliter, vt alios apostolos, Christum vidisse.

Paulus in raptu an Dominū viderit.

An Christus post ascẽsionē in cælum descenderit aliquando in terram.

Colligit ex hac apparitione S. Thomas loco superius citato, Christum post ascensionem in cælum, aliquando corporaliter ad terram descendisse. Quippe verisimile non est, Christi vocem qua Paulum allocutus est, è cælo empyreo demissam fuisse vsque ad terram. Quamuis enim potuerit Christus se conspiciendum præbere Paulo, & audiendum è supremo cælo; sicut Stephano conspiciendum se præbuit: (scribit enim de eo Lucas Acto.7, quod *intendens in cælum vidit gloriam Dei, & Iesum stantem à dextris Dei: & ait, Ecce video cælos apertos, & filium hominis stantem à dextris Dei.*) contextus tamen & series historiæ apostolicæ Act.9, prorsus intelligi vult, è propinquo rem gestam esse: quemadmodum bene declarat Lorinus in eius loci commentario: præsertim quum non dicatur, nec ibi, nec alibi, sicut de Stephano, Paulum vidisse cælos apertos, & Iesum stantem à dextris Dei, aut aliquid tale, ex quo colligi posset quod eum viderit & audierit è summo cælo loquentem.

Christus Paulo visus è propinquo.

Christus Petro visus in porta Romæ.

Habet etiam vetus traditio, Christum Petro corporaliter apparuisse, quando Roma fugiẽti obuium se dedit, & quónam iret, interrogatus, respondit; *Eo Romam iterum crucifigi*. Cuius rei meminerunt Hegesippus iunior l. 3 excidij Hierosolymitani cap. 2, & Ambrosius oratione in Auxentium inuectiua, nec non Gregorius, seu quisquis author, in expositione psalmi quinti pœnitentialis. Sed hæc & si qua sunt his similia, quomodo facta sint, vtrùmne per descensum Christi motumque localem è cælo in terram, ita vt tantisper in cælo esse desineret; quod sentit, nec absurdum putat Aquinas: an verò sic vt in cælo manens nec inde recedés, simul etiam in terra se præsentem localiter exhiberet: quod multis videtur non

Opinio S. Thomæ.

Aliorum opinio.

impossibile: id, inquam, disquirere, prolixioris operæ est, nec loci præsentis. Egimus ea de re pridem in oratione quadam publicè recitata.

9 EGO ENIM SVM MINIMVS APOSTOLORVM. Declarat qua ratione se dixerit abortiuum: simulque gloriam apparitionis Dominicæ sibi factæ, humilitate comprimit, dicens se esse minimum apostolorum: eo nimirum sensu quo Eph. 3 se vocat minimum *omnium sanctorum*, id est, Christianorum. Respicit enim ad statum vitæ suæ præteritæ, quādo persecutus fuit ecclesiam Dei. Si considerentur, inquit, merita vitæ meæ precedentia vocationem meam ad apostolatum: talia sunt vt causam habeam nemini apostolorum me præferendi, sed omnibus postponendi. Vbi nomine apostolorum Chrysostomus etiam LXX discipulos, vti paulò ante, vult cōprehendi. Quæ res ad maiorem facit humilitatis Paulinæ cōmendationem.

Paulus minimū apostolorū se dicit, & quo sensu.

QVI NON SVM DIGNVS VOCARI APOSTOLVS. *Dignus*, Græcè *ἱκανὸς*, idoneus, quomodo vertunt Erasmus & alij quidam. Sed apostolus vsus est Greca voce pro digno: quẽadmodum & euangelistæ Matthæus capit. 3, Marcus 1, & Lucas 3, referentes verba Ioannis de Christo, *Cuius non sum ἱκανὸς dignus soluere corrigiam calceamentorum*. Pro quo Ioannis 1, & Acto.13 legitur *ἄξιος*, quod propriè dignū significat. Ita rursum Matth.8, & Lucæ 7, *Domine non sum ἱκανὸς dignus, vt intres sub tectum meum*. Quanquam vtrumuis hoc loco legatur (nam & Augustinus legit *idoneus*, locis à Beda collectis) sensus eodem recidit. Non solum, inquit, sum minimus apostolorum, sed nec idoneus sum ad apostolatum, & proinde nec dignus eo munere ac nomine; siquidem merita vitæ meæ prioris spectentur. Nam sequitur:

Quo sensu Paulus haud dignus apostolatu.

QVONIAM PERSECVTVS SVM ECCLESIAM DEI. *Quoniam*, Græcè *διότι*, *propterea quod*. En manifestam rationem indignitatis, etiam præ cæteris apostolis. *Eo quod*, inquit, *persecutus fuerim* (& quidem supra modum Gal. 1, & *vsque ad mortem*, Acto. 22) *ecclesiam Dei*, id est, fideles Christi, *viros ac mulieres*, Acto. 9 & 22, qui sunt ecclesiæ Dei mẽbra. Hoc autem aliorum apostolorum nemo fecisse legitur. Laudanda Pauli humilitas, apertè confitentis tam grande peccatum vitæ præteritæ, quo commendatiorem reddat gratiam à Deo sibi impensam. Quod & alibi facit; vt Gal. 1, vers. 13, & 1 Tim. 1 vers. 13.

10 GRATIA AVTEM DEI SVM ID QVOD SVM. *Autem* pro *sed* aduersante particula posuit, *Sed gratia Dei sum id quod sum*. Sensus: Quod sum apostolus, & quidem idoneus, eoque nomine non indignus; id totum acceptū refero gratiæ, id est, gratuitę beneficentię Dei. B. Ambrosius lib. 1 de Abel & Cain cap. 7, generaliter accepit hanc sententiam de omni bono quod in Paulo erat: *Bene*, inquit, *apostolus non gloriabatur in virtute sua, sed minimum*

Insignis gratiæ Dei commendatio.

apostolorum se esse dicebat; & quicquid esset, gratiæ diuinæ esse, non meriti sui: nihilq́; nos habere quod non acceperimus. Sic ille.

ET GRATIA EIVS IN ME, VACVA NON FVIT. Illud *in me* cohæret ei quod præcedit. Nam Græca sic habent: *Et gratia eius quæ in me*, siue *ad me, non inanis fuit*, aut *facta est*. Ac sensus est, Gratia eius in me collata (reddit Erasmus, *in me profecta*) hoc est, gratia apostolatus, seu muneris apostolici, ad quod me vocauit, & cui me aptauit, dignumq́ue reddidit, non fuit inanis. Tantum beneficium nō sum passus apud me residere ociosum ac inutile.

Gratia apostolatus in Paulo non vacua.

Obseruanda est hic diuersa gratiæ Dei acceptio. Nam in parte præcedenti gratiam Dei dixit gratuitam eius beneficentiam seu beneficam operationem: quemadmodum & infrà cùm ait, *Non ego, sed gratia Dei mecum*. Hic autem illius gratiæ significat quendam in se effectum, id est, gratiam functionis apostolicę bene & cum fructu exercēdæ. De qua Eph. 3, *Mihi*, inquit, *omnium sanctorum minimo data est gratia hæc, in gentibus euangelizare*, &c.

Duplex gratiæ acceptio hoc loco.

SED ABVNDANTIVS ILLIS OMNIBVS LABORAVI. Scilicet in ea gratia muneris apostolici. Dicens *illis omnibus* respicit ad apostolos generaliter acceptos, vt suprà semel & iterum. Neque tamen sensus est, abundantius seu copiosius quàm omnes illi simul, sed, quā singuli, id est, vnusquisq; illorum. Igitur plus illis omnibus laborauit, quia nullus illorū tot loca percurrit, totque ac tantas tulit aduersitates ac molestias euangelij causa, atque Paulus. De quo specialiter prædixerat Dominus ad Ananiam: *Ego ostendam illi quanta oporteat eum pro nomine meo pati*, Acto. 9. Nam & illius libri magna portio consumitur in vnius Pauli laboribus commemorandis, etsi quibusdam hac epistola posterioribus: vbi tamen non omnes commemorati sunt, sed multi prætermissi: quod palam est ex eius epistola ad Corinthios 2 cap. 11, quo in loco breuem texit catalogum laborum & afflictionum suarum pro Christo. Pertinet eodem, quod non multo post hanc epistolam, scripsit Rom. 15, sese *ab Hierusalem per circuitum vsque ad Illyricum repleuisse euangelium Christi*.

Paulus plus omnibus apostolis laborauit, & quo sensu.

Lucas in Actis multa de Paulo prætermisit.

Porrò locum hunc ita quidam accepisse videntur, quasi charitatis ac meritorum ratione Paulus sese cæteris anteponat. Sic enim de eo loquitur Ambrosius lib. de Noë & arca cap. 8, *Quoniam plus ei dimissum est, plus cepit diligere, abundantius cæteris apostolis laborare*. Et Hieronymus in epistola 13, quæ est ad Paulinum: *Paulus nouissimus in ordine, primus in meritis est: quia extremus licet, plus omnibus laborauit*. Verùm Paulus labores comparat, non merita: sciens merita non semper æstimari secundum labores. Et tamen hoc ipsum, quod se plus omnibus laborasse dicit; non arroganter dicit, sed ad stabiliendam sui testimonij authoritatem vtiliter ac necessariò: prius quoque suam ipsius indignitatem, simul & Dei gratiam professus; moxq́ue eandem gratiæ professionem repetiturus. De qua sic Augustinus in enarratione psalmi 130, *Paulus apostolus*, inquit, *ex persecutore factus prædicator, abundantiorem gratiam consecutus est in omni labore apostolico, quàm cæteri apostoli: vt magis Deus ostenderet suum esse quod dat, non hominis: quomodo solent medici potentiam suæ artis in desperatis ostendere*, &c. Vbi & hoc ad laborem eius abundātiorem refert, quod plures scripsit epistolas quàm omnes cæteri.

An Paulus meritorum ratione se cæteris anteponat.

Paulus labores cōparat, non merita.

Augustini de Paulo notanda sententia.

NON EGO AVTEM, SED GRATIA DEI MECVM. Græcè, ἡ σὺν ἐμοί, *quæ mecum est*. Quomodo semel ac iterum allegat Hieronymus l. 2 dialogi contra Pelagianos, ca. 3, ac rursum in epistola ad Principiam, qua exponit psalmum 44. Erasmus vertit, *quæ mihi adest*, id est quæ mihi auxilio est. Solet enim auxiliū eiusmodi locutione significari in scripturis: vt psalmo 22, *Non timebo mala, quoniam tu mecum es*. Ieremię 20, *Dominus mecum est, quasi bellator fortis*. 4 Reg. 6, *Plures nobiscum sunt, quàm cum illis*. Auxilium autem non est nisi agente etiam eo qui adiuuatur. Igitur hic insinuatur cooperatio gratiæ & liberi arbitrij: sic tamē vt gratia principalius operetur. Nam gratia voluntatem adiuuans non ab ea vicissim adiuuatur: & quidem sic adiuuat voluntatem, vt faciat eam operari, mouens ad operandum: vti loquitur S. Thomas in commentario: citans etiam scripturas Isaiæ 26, *Omnia opera nostra operatus es nobis*. & Philip. 2, *Deus est qui operatur in vobis & velle & perficere*. Eādem ob causam vtitur apostolus correctione quadam, dicens: *Non ego, sed gratia Dei*: quasi dicat: Non ego principaliter: aut, non tam ego quàm gratia Dei. Sic Dominus in euangelio: *Non vos estis qui loquimini, sed spiritus Patris vestri qui loquitur in vobis*, Matth. 10, cùm antè dixisset ipsos locuturos.

Auxiliū non est nisi agēte eo qui adiuuatur.

Cooperatio gratiæ & liberi arbitrij.

Gratia principalior in opere bono: mouet enim volūtatem ad operandū.

Non sufficit autē hic sensus, quē adferunt nōnulli: Non ego solus, sed gratia Dei mecum. Sic enim sermo conuerti posset; non gratia Dei, sed & ego: quia nec gratia sola facit. Quæ res etiam exemplo alterius sententiæ iam allatæ facilè declaratur. Itaque more scripturæ negatur quod minus est, dum præ illo commendatur quod maius est aut principalius; velut ibi, *Misericordiam volo, & non sacrificium*, Hosee 6, & Matth. 9. Annotat hoc loco Primasius Hieronymum alicubi sic ponere præsens testimonium: *Non autem ego, sed gratia Dei qui in me est*. Vbi legendum arbitror, *quæ in me est*. Nam & Catharinus affirmat se legisse in quibusdā Græcis codicibus, ἡ εἰς ἐμὲ, *quæ in me*. Sed verisimile est mutationem factā imitatione eius quod paulo antè præcessit.

Sensus huius loci insufficiēs quorundā.

11 SIVE ENIM EGO, SIVE ILLI, SIC PRÆDICAMVS, ET SIC CREDIDISTIS. In Græco non est γὰρ *enim*, sed οὖν *igitur*: quemadmodum & in textu Ambro. legitur. Non enim probat apostolus; sed à digressione qua per occasionē apparitionis Dominicæ, quā sibi factam narrauit, de suo apostolatu quædam interlocutus est; redit ad prius institutum, in summam

colligens

colligens testimonia resurrectionis Christi. Igitur,inquit, *siue ego* apostolorum minimus, *siue illi*, id est, alij apostoli quibus Christus post resurrectionem visus est:omnes vno ore, tanquam testes oculati, sic prædicamus vt dixi, nempe Christum à morte resurrexisse. & vos quoque per nostram prædicationem sic credidistis,id est,ea fide estis imbuti.

Vnanimis prædicatio & fides resurrectionis Christi.

12 SI AUTEM CHRISTUS PRÆDICATUR QUOD RESURREXIT A MORTUIS. Adde ex parte præcedenti; & si sic creditur. Id enim supplendum relinquit apostolus. ac si dicat: Hoc iam & prędicatum est,& creditum etiam à vobis.

QUOMODO QUIDAM DICUNT IN VOBIS, QUONIAM RESURRECTIO MORTUORUM NON EST? *In vobis*, ad *quidam* referendum. Hic enim ordo est in Græco, & apud Ambro. *Quomodo dicunt quidam in vobis*,siue *inter vos*? id est,quidam vestrum. veluti supra capit. 11, *In vobis*, siue *inter vos multi*, id est, multi vestrum. Si quis malit *in vobis* referre ad *dicunt*, non repugno. Nam & ita sensus erit haud incommodus,*dicunt in vobis*,id est, serunt inter vos huiusmodi sermonem. Et hoc nimirum voluit noster interpres, quando verbum *dicunt* retraxit ad particulam *in vobis*. Concludit apostolus ex resurrectione Christi,resurrectionem aliorum mortuorũ in genere.Quod si, inquit, Christus à mortuis resurrexit; erit igitur & aliorum mortuorum resurrectio: & proinde malè ei à quibusdam vestrum cõtradicitur. Sed quæritur,quo argumẽto ex Christi resurrectione sequatur cæterorum mortuorum resurrectio; cùm non oporteat beneficium Christo omnium dignissimo præstitũ, omnibus hominibus esse commune, etiam reprobis. Quidam faciunt argumentum à simili, quale est illud: Anima Petri immortalis est, ergo omnes animæ sunt immortales. At istud meritò reijcit Thomas. Nam rationem similitudinis in Christo & cæteris hominibus quo ad resurrectionem, non est facilè assignare: & certè negaretur illa ab aduersarijs. Alij dicunt esse argumentum à causa meritoria: quia Christus omnium meruit resurrectionem. Verùm & hoc æquè vel magis ignotum erat ipso consequente. Et, si hunc modũ causæ significare voluisset apostolus, non resurrectionem Christi, sed passionem pro argumento adduxisset. Per hanc enim Christus meruit,non per illam. Rectius igitur S. Thomas ac plerique tam Græci quàm Latini commentatores,explicant argumentum Pauli de causa exemplari: differenter tamen. Nam alij Christum resurgentem volunt esse causam exemplarem resurrectionis omnium hominum,etiam impiorum: alij verò tantum electorum. Quæ posterior sententia nobis omnino vera videtur; eademque vel maximè confirmatur ex ijs quæ deinceps hoc capite Paulus disserit. Agit enim toto capite de sola resurrectione bonorum,id est, ea quæ bonis in præmium promittitur & ab ijs exspectatur,

Ex resurrectione Christi probatur resurrectio mortuorum in genere.

Quæstio.

Quorundã responsio reiecta.

Aliorum responsio improbata.

Vera responsio, Christi resurrectionem esse causam exẽplarẽ resurrectionis cæterorum electorum: nõ autem reproborũ.

atque speratur; iuxta symbolum Constantinopolitanum,in quo dicitur, *Et exspecto resurrectionem mortuorum*. Nam & huius spei paulo pòst,ex consequenti,meminit,dicens: *Si in hac vita tantum in Christo sperantes sumus* &c. Deinde & Christum primitias dormientium vocat: reliquum autem fructum, eos qui sunt Christi,id est,electos eius & membra. Ac denique resurrectionem gloriosam à Christi exemplo nobis describit, non eam quæ malis communis est. Vnde idem apostolus Rom. 8 de solis electis consimili modo ratiocinatur his verbis: *Quod si spiritus eius qui suscitauit Christum à mortuis,habitat in vobis: qui suscitauit Iesum Christũ à mortuis, viuificabit & mortalia corpora vestra propter inhabitantem spiritum eius in vobis*. Nam *si quis spiritum Christi non habet*,vt ibidem dicitur,*hic non est eius*: & per hoc non deputandus in numero eorum de quibus hic ait, *Deinde ij qui sunt Christi*. Verùm ista res ex sequentibus, atque eorum declaratione magis elucescet. Est autẽ Christus resurgens, exemplar resurrectionis hominum electorum, quatenus gloria resurrectionis ac beatæ immortalitatis in Christo tanquã capite perfectissimè declarata, suo quodam modo & ordine declaranda est in omnibus eius membris,id est,electis. Nam resurrectionis tempore membra eius soli erunt electi. Innititur ergo ratio exemplaris quam apostolus considerat, vnitati & conformitati totius corporis mystici, quod est ecclesia, cuius caput Christus est. Quæ conformitas exigit, vt omnia membra participent de vita & gloria capitis. Valde siquidem inconueniens foret, ipsique capiti dedecorosum, sub capite viuo reliquum corpus mortuum remanere:totumque corpus ex capite viuo & membris mortuis constare:ex quo iam nec corporis appellationem mereatur,cuius membra cum capite vitalem connexionem nec habeant, nec amplius habitura sint, sed in perpetua morte mansura.Est igitur optima Pauli ratiocinatio, si Christus resurrexit, alios quoque mortuos qui sunt eius, resurrecturos esse. Porrò non rectè dici, quod Christus resurgens sit exemplaris causa resurrectionis etiam impiorum hominum, nos rationibus aliquot demõstrauimus ad dist.43 l.4 sent. Idque profectò satis apertè significat apostolus Rom. 8, versu 28 & 29, vbi conformitatem imaginis filij Dei solis promittit ijs qui secundum propositum vocati sunt sancti.Neque verò propterea disputatio Pauli imperfecta videri debet, quòd solam hic probet electorum resurrectionem: quomodo nec fuit imperfecta argumentatio Christi,qua cõtra Sadducæos resurrectionem probauit eorum tantum qui congregãdi sunt cum Abraham, Isaac & Iacob: quique futuri sunt æquales angelis Dei, Lucæ 20. Nam resurrectio quæ est ad vitam beatam, propriè consolatio est fidelium; quam præcipuè spectarunt Christus & Paulus: & ea constituta fideq; recepta, non difficile est credere etiam

Christus resurgens quatenus exemplar resurrectionis electorum.

Disputatio Pauli de resurrectione mortuorũ cur non imperfecta.

impios ad supplicium resurrecturos: vt & ipsi plenam recipiant suorum operum retributionem.

13 SI AVTEM RESVRRECTIO MORTVORVM NON EST, NEQVE CHRISTVS RESVRREXIT. Argumentatur à negato consequente ad negationem antecedentis. Quo etiam negato; quæ incommoda sequantur, deinceps ostendit.

14 SI AVTEM CHRISTVS NON RESVRREXIT, INANIS EST ERGO PRÆDICATIO NOSTRA: INANIS EST ET FIDES VESTRA. *Ergo* Græcè ἄρα, *certè, videlicet, vtique*, particula vehementiam addens illationi. Prædicationem dicit, vel eam specialiter de qua dixit, *Sic prædicamus*: vt intelligatur prædicatio resurrectionis Christi: vel in genere prædicationem euangelij de Christo. Consimiliter fidem significat, vel eam specialiter de qua dixit, *Sic credidistis*, id est, fidem resurrectionis Christi; vel in genere fidem euangelij de Christo sibi prædicati. Porrò vtraque inanis, prædicatio nimirum & fides: vel quia falsa & veritatis vacua, iuxta priorem vtriusque intellectum: vel quia inutilis & frustranea, iuxta sensum posteriorem: ac si dicat apostolus, exponente Oecumenio: *Omnia perierunt, & vana facta sunt, tam prædicatio nostra, quàm fides vestra*, si Christus non resurrexit. Etenim sublato articulo resurrectionis Christi, tota spes quam in Christo habemus, concidit: quemadmodum in sequentibus declaratur; vbi repetit hoc argumentum: *Si Christus non resurrexit, vana est fides vestra*. Proinde posterior hic sensus magis probabilis est. Nam à falsitate prædicationis speciale est argumentum, hoc quod sequitur.

Sublata Christi resurrectione fides Christianorum inanis est.

15 INVENIMVR AVTEM ET FALSI TESTES DEI. *Falsi testes*, Græcè ψευδομάρτυρες. Hic duo significantur absurda: dedecus apostolorum, & iniuria Dei. Si Christus non resurrexit, *inuenimur*, inquit, hoc est, arguimur, deprehendimur (quod in apostolo turpissimum est) *falsi testes Dei*. Nam testes Dei sunt, quorum est veritatem Dei nũciare hominibus: falsi testes Dei, qui pro veritate Dei falsa prædicant. Iniuriam Dei probatio sequens exaggerat.

Testes Dei. Falsi testes Dei.

QVONIAM TESTIMONIVM DIXIMVS ADVERSVS DEVM, QVOD SVSCITAVERIT CHRISTVM. Dicit, *aduersus Deum*; quia quicumque falsum aliquid annunciat tanquam Dei verbum; facit Deum mendacem. Et huiusmodi testes sunt omnes, qui falsas reuelationes, & falsa miracula pro veris euulgant. In quos competit illud Iob 13, *Nunquid Deus indiget vestro mendacio, vt pro eo loquamini dolos?* Atque huius peccati, imò sceleris, grauitatem doctè expendit Aquinas in commentario. Cæterùm Erasmus pro *aduersus Deum* vertere maluit *de Deo*. Quod & alij quidam sequũtur: eaque versio facilem habet sensum: ac patrocinatur ei textus Syriacus. Verùm Græca præpositio κατὰ cum genitiuo, addita verbo testificandi, vt hoc loco κατὰ τοῦ θεοῦ, nescio num vspiam aliud significet quam *aduersus*, seu *contrà*. Et quidem huius significationis exempla passim obuia sunt, vt Matth. 26, v. 59 & 61. & cap. 27 v. 13. Mar. 14 ver. 55, 56, 57. Sapientiæ 4 v. 6. Quocirca Græci interpretes vno consensu de calumnia Deo impacta locum hunc exponunt. Textus item Ambros. habet, *aduersus Deum*. Nec secus legit Tertullianus l. de resurrectione carnis capit. 48. Quiddam simile est apud Ieremiam cap. 28, vbi ad Hananiam, qui falsa, licet felicia, tanquam à Domino missus prædixerat; ait propheta: *Hoc anno morieris. Aduersum enim Dominum locutus es*.

Falsas reuelationes ac miracula prædicantes sunt falsi testes Dei.

Defenditur versio vulgata interpretis.

QVEM NON SVSCITAVIT, SI MORTVI NON RESVRGVNT. Nempe iuxta superiorem ratiocinationem. *Si*, Græcè εἴπερ ἄρα, *si videlicet*. Quanquam hoc totum, *si mortui non resurgunt*, in quibusdam Græcis exemplaribus, ac nonnullis etiam Latinis abesse testatur Isidorus Clarius. Et tamen si scriptum non fuit, intelligi debet.

16 NAM SI MORTVI NON RESVRGVNT, NEQVE CHRISTVS RESVRREXIT. Repetitio est argumenti superioris ducentis ad absurdum. Ratio quoque sequelæ patet ex supradictis. Indecens enim est caput resurgere sine membris.

17 QVOD SI CHRISTVS NON RESVRREXIT, VANA EST FIDES VESTRA. Repetit argumenti confirmationem ex altero absurdo superius illato, mox & alia subiuncturus ad idem confirmandum pertinentia. Sunt quidem diuersa, etiã in Græco vocabula, κενὴ καὶ ματαία, *inanis & vana*, siue superuacanea: res tamen eadem videtur intelligi: vt fides inanis & vana, sit fides inutilis ac nullius fructus. Id enim declarant quæ sequuntur.

Fides inanis & vana quæ dicatur.

ADHVC ENIM ESTIS IN PECCATIS VESTRIS. Causalem particulam Græca & Syra non addunt. Iuxta nostram lectionem probatio est consequentiæ præcedentis, vt si dicat apostolus: Ideo vanam & inutilem arguo fidem vestram, si Christus non resurrexit, quia si non resurrexit, adhuc estis in peccatis vestris, nempe quoad reatum mortis æternæ: id est, nondum accepistis remissionem peccatorum, quam fides promittit. Cuius ratio: quia si Christus non resurrexit, nondum estis iustificati: cùm in fide resurrectionis Christi vobis sita sit iusticia. *Resurrexit enim propter iustificationem nostram*, Rom. 4. Quod si Græcam lectionem sequamur, poterit hæc pars illatiuè deduci vel ex illa præcedente: *Christus non resurrexit*; idque per rationem iam datam: vel ex ista, *vana est fides vestra*. Hinc enim vlterius sequebatur, sic vanè credentes adhuc esse in peccatis suis: quia purgatio peccatorum fieri debet per fidem; quæ hic ponitur vana, inutilis & inefficax propter falsitatem. Notandum in textu Ambrosiano secundum priores editiones in hoc versu non repeti, *vana est fides vestra*. Tantum enim legitur, *Quod si Christus non resurrexit, adhuc estis in peccatis vestris*. Nec quidem in commentario, partis illius vlla

In fide resurrectionis Christi sita nostra iusticia.

Purgatio peccatorũ per fidem.

mentio

mentio fit: vt nec apud Oecumenium. Atque inde est fortasse, quod Græcorum codices in vniuersum careant vocula causali.

18 ERGO ET QVI DORMIERVNT IN CHRISTO, PERIERVNT. *Dormierunt*, id est obdormierūt. Vide suprà vers. 6. Sequitur hoc absurdum ex præcedētibus, & postliminium ex postremo. Si, inquit, qui in Christū crediderunt, adhuc sunt in peccatis suis, nec ab ijs per fidem liberati: igitur & qui mortui sunt in fide Christi cum spe salutis, perierunt, fide & spe sua frustrati; vtpote in peccatis mortui. Perierunt autem, siue animæ ponantur immortales, siue non. Nam etsi immortales sint animæ; perierunt ratione iam dicta, qui mortui sunt in Christo. si mortales; ergo prorsus ac penitus interierūt, instar pecorum mortuorum. Videtur autem apostolus emphaticè dixisse, *qui dormierunt in Christo*, hoc est, qui nobis Christianis vocātur dormientes in Christo, ob spem certam resurrectionis. Quæ consideratio auget absurdum: scilicet eos perijsse, quos ipsa loquendi Christiana cōsuetudine vocamus dormientes, & per hoc excitandos aliquādo testamur. Quāquam & vocantur *mortui in Christo*, 1 Thess. 4. & *mortui in Domino*, Apo. 14. Porrò quia dicere quis poterat, fidem Christi prodesse saltem ad bona huius vitæ: consequenter id etiam remouet, dicens:

Emphasis in vocabulo dormientes.

19 SI IN HAC VITA TANTVM IN CHRISTO SPERANTES SVMVS; MISERABILIORES SVMVS OMNIBVS HOMINIBVS. *Sperantes sumus*, Græcè ἠλπικότες ἐσμὲν, pro quo Erasmus, *sperauimus*. Participium est præteriti temporis, quo Latini carent in participijs actiuæ formæ. Diuerso verbo reddi posset, *cōfisi sumus*. Verùm obseruanda est huius verbi proprietas ex Hebræo. Nam in præterito significat actum, non qui trāsijt, sed qui ita susceptus & inchoatus est, vt maneat: *sperauimus*, id est, spem nostram posuimus, collocauimus, *fixamque habemus*, vt quidam vertūt. Ita passim capitur hoc præteritum in scripturis, *In te Domine speraui*, psal. 30 & 70. *Quoniam in me sperauit, liberabo eum*, psal. 90. Similis obseruatio in verbo *possedi*, id est, acquisiui, possidere cepi; vt Genes. 4, *Possedi hominem per Deum*. Tale quid annotatum est iam ante in verbis *dormierunt*, & *sederunt*. Ordo verborum in Græco est: *Si in vita hac sperātes sumus in Christo solum*, &c. Sensus tamen postulat ordinem nostræ versionis: vt *solum* seu *tantum* referatur non ad Christum, sed ad vitam hanc: quò referunt etiam Græci commentarij. Constat autem ad actum sperandi referri non posse; qui reuera tantum est huius vitæ, non permansurus in altera, vbi spei res ipsa succedet. Sensus igitur argumentationis Paulinæ est: Si spes nostra quam defiximus & habemus in Christo, non extenditur vltra terminum huius vitæ mortalis, id est, si non ab eo exspectamus bona futuri sæculi, sed præsentis tantum: sumus ergo miserabiliores cęteris hominibus: vel, quemadmodum etiam ex Græco verti

Peculiaris vsus verbi præteriti speraui.

potest, sumus omnium hominum miserrimi, maximeq; miserabiles, vt sit Atticismus; qualis suprà cap. 13, *Maior*, id est, maxima *horum est charitas*. Huius sequelæ ratio manifesta est: tum quia Christus præcipit abstinendū à voluptatibus huius vitę, & iniurias tolerari vult, non vindicari, & multa his similia secundum vitam carnalem dura & aspera, à suis cultoribus exigit: tum quia constat experientia, pios Christi fideles ob studium virtutis & confessionem nominis Christi, infidelium & malorum hominum infestationibus expositos esse. *Omnes* enim *qui piè viuere volunt in Christo Iesu, persecutionem patientur*, 2 Tim. 3. Tametsi potest hic locus accipi de solis apostolis, in quorum persona Paulus loquatur: vt sit probatio ab exemplo apostolorum; quos sanè perabsurdum sit, cæteris omnibus esse miseriores; cùm ipsi profiteantur, omnibusque vēditent doctrinam salutis. Nota apostolum non dicere, peiores sumus omnibus hominibus, sed *miserabiliores*: nam sublata spe felicitatis futuræ post hanc vitam, vana quidem esset fides ac religio Christiana: non tamen cessaret necessitas viuendi secundum rectam rationem, quomodo viuunt boni Christiani. Vnde præclarè scribit Augustinus l. 21 de ciuit. Dei cap. 15. *Si, quod absit, illius tanti boni spes nulla esset; malle debuimus in huius conflictationis molestia remanere, quam vicijs in nos dominationem, non eis resistendo, permittere*. Sic ille. Porrò contra totam hanc disputationem Pauli, qua ex negata Christi & mortuorum resurrectione colligit omnem spem nostram inanem esse, nec vlla futuri sæculi bona nobis exspectanda; in promptu obiectio est ex animarum immortalitate. Nam Christus non solum meruit nobis resurrectionem corporum, verùm etiam beatitudinem animarum præstandam antè resurrectionis diem. Quare circumscripta & seclusa corporum resurrectione, adhuc manebit alterum bonum ex Christi merito nobis exspectandum, scilicet animarum æterna felicitas. Respondet Caietanus apostolum in hac sua disputatione, ac speciatim in postrema ratiocinatione, *Si in hac vita tantum*, &cæt. non æquiparare negationem resurrectionis negationi alterius vitæ simpliciter, sed quo ad homines: significanter enim apostolum dixisse, *sperantes sumus*, & *miserabiliores sumus*, nempe nos homines: & significantius addidisse, *omnibus hominibus*, vt de hominibus, non de hominum animabus eum loqui intelligamus: Animæ autem quæ post mortem corporum supersunt, non sunt homines: neque iam homines constituunt. Verùm hæc responsio, tametsi legatur etiam apud Aquinatem, non admodum solida videtur. Est enim vsitatissima synecdoche, qua homines vita functos, ac secundum animam solam superstites, ipsorum hominum nominibus appellare solemus, cum in vulgari sermone, tum in litanijs

Cur Christiani in hac vita cæteris hominibus miserabiliores.

Sublata spe vitæ æternæ viuendum adhuc esset secundum virtutem.

Contra Pauli disputationē obiectio ex animarum immortalitate.

Responsio Caietani, quæ non videtur solida.

Synecdoche, qua homines mortui prioribus adhuc nominibus appellantur.

ecclesiæ dicendo: *S. Petre, ora pro nobis* &c. Cuius rei nec in scripturis exempla desunt. Nã iuxta hunc tropum Lazarus in sinu Abrahæ conspicitur à diuite, Luc. 17. Samuel Sauli dat responsa, 1 Reg. 28, & Ecclesiastici 46. Onias & Ieremias orant pro populo, 2 Machab. 15. Christus quoque, sicut habet fidei nostræ confessio, descẽdit ad inferos. Ipse etiã Paulus alibi de seipso sic loquitur, vt Philip. 1, *Desiderium habens dissolui, & esse cum Christo.* & 2 Cor. 5, *Bonam voluntatem habemus magis peregrinari à corpore, & præsentes esse ad Dominũ.* Quare nõ est verisimile, Paulum hoc loco (quod aliàs non solet) attẽdere vocabuli proprietatẽ de qua Caietanus, atq; ita doctrinam suã restringere ad tẽpus quo sumus homines ex anima & corpore cõpositi; tãquam de animabus separatis earumq; statu quæstione dissimulata. Quod si faceret; haudquaquã lectoris animo satisfaceret, nec difficultatẽ propositã expediret, quę mouetur de spe bonorũ futuri sæculi, siue cõpetant homini propriè, siue animæ soli: vt quæ, etiã separata, beatitudinis capax est, eaq; donatur. Neq; enim in hac vita tantum in Christo sperãtes sumus, si beatitudinẽ secundum animas saltem (quæ nobilior nostri pars est, quaformaliter homines sumus) post hanc vitã exspectamus.

Aliorum responsio.

Alij proinde respondent, eos qui tempore apostolorũ negauerũt resurrectionẽ mortuorũ, negasse etiam animas post mortẽ corporum superesse.

Sadducæi resurrectionẽ & angelũ & spiritum negabant.

Hanc enim Sadducęorum hæresim fuisse docet Lucas Act. 23, scilicet non solum resurrectionem non esse; sed *neque angelum, neque spiritum*, id est, animam humanam à corpore separatam. Quare, secundum illos, sublata resurrectione nihil restabat exspectandum post hanc vitam. Idque adeò significasse videtur scriptura 2 Mach. 12. sic loquẽs de Iuda Machabæo, qui iusserat offerri pro peccatis mortuorũ sacrificium: *Bene & religiosè de resurrectione cogitans. Nisi enim eos qui ceciderant, resurrecturos speraret, superfluum videretur & vanũ orare pro mortuis.* Quod vtique vanum videri non posset, agnito felici statu animarum post hanc vitam, quamuis exclusa spe resurrectionis corporũ.

Sublata resurrectione corporũ periclitatur immortalitas animarum.

Huic responsioni consona quædã adfert etiã Thomas, dicens, Si negetur resurrectio corporum; difficile sustineri posse immortalitatem animæ; videlicet propter naturalem eius inclinationẽ ad corpus. Verùm obstat, quod hæc ab apostolo scribuntur nõ contra Sadducæos, sed vt initio diximus, cõtra philosophiã humanã: cui probabilis quidẽ est animarum vita post mortẽ corporũ; (multi namq; & clari philosophi ita senserunt) improbabilis autẽ, imò impossibilis, resurrectio corporũ. Secundũ hos igitur remanet nodus quæstionis adhuc insolutus.

Alia responsio melior.

Quocirca dicendum videtur, Paulũ nõ negare, quin Christus, si ita Patri visum fuisset, per mortẽ suã genus humanũ saluũ facere potuisset quo ad animas solas; ita vt neq; ipse resurgeret, neque quisquam alius ex eius merito; sed sola post hanc vitam existeret felicitas animarum sine fine regnantium cũ anima Christi: neq; Paulum voluisse quæstionẽ ingredi, num ita fieri potuisset: sed loqui ex hypothesi diuinæ ordinationis de Christo & nostra per cũ salute.

Explicatur ordinatio diuina de Christo & nostra per eum salute.

Deus enim, qui omnia sapiẽter apteq; disponit, nõ voluit mortẽ Christi Filij sui sine eius ad vitã resurrectione, qua mortẽ superaret: ac cõsequẽter nõ voluit mortẽ illius quicquã nobis prodesse, nec ad salutẽ corporis, nec animæ, si nõ esset à morte resurrecturus, & per resurrectionẽ glorificãdus: tũ quia Christi glorificatio, finis erat principalior passionis & mortis eius, quàm salus nostra: tũ quia per Christi resurrectionẽ spes salutis quã in ipso haberemus, excitãda erat atque erigenda: quę alioqui nulla aut vix vlla futura esset.

Christi glorificatio finis principalior passionis eius, quàm salus nostra.

Quis enim crederet ac speraret in Christũ mortuũ, nec amplius victurũ: de quo deinceps & in æternum diceretur; non est Christus? Hinc in eius persona psalmistes ait: *Quæ vtilitas in sanguine meo, dum descendo in corruptionem?* ps. 29. Spem verò nostram & fidem & iustificationem ab eius resurrectione pẽdere, expressè docet apostolus Petrus 1 epistolæ 1, de Deo loquens, *Qui regenerauit nos*, inquit, *in spem viuam, per resurrectionem Iesu Christi ex mortuis*. Et iterum, *Qui suscitauit eum à mortuis, & dedit ei gloriam, vt fides vestra esset in Deo.* & Act. 5, *Hunc principem & Saluatorem Deus exaltauit dextera sua, ad dandam pœnitentiam Israeli & remissionem peccatorũ.*

Spes, fides, iustificatio nostra pendet à Christi resurrectione.

Scribit his cõsentanea S. Thomas 3 quæst. 53 art. 1, vbi rationes adfert ob quas necessarium fuit Christum resurgere. Cũ igitur, hac supposita diuina ordinatione, mors Christi sine eius resurrectione non fuerit nobis ad iustitiam & peccatorum remissionem profutura: benę colligit Paulus; *Si Christus non resurrexit, adhuc estis in peccatis vestris.* & bene infert vlterius: *Ergo & qui dormierunt in Christo, perierunt:* quippe mortui in suis peccatis. Ex quo iam patet nihil nobis felicitatis à Christo, si non resurrexit, exspectandum in futuro sæculo: ne quidem quo ad animam solam: ac multo minus in vita præsenti, in qua miserabiliores sumus omnibus hominibus.

20 NVNC AVTEM CHRISTVS RESVRREXIT A MORTVIS, PRIMITIÆ DORMIENTIVM. Hic iã apostolus ex absurdis quæ nemo Christianus concesserit, redit ad statuendã suã propositionem, qua negata sequebantur absurditates illę. Ea propositio est, Christũ resurrexisse à mortuis. Ex qua deinceps ratiocinatione directa probat institutum principale, id est, aliorum mortuorum resurrectionẽ.

Mortuorũ resurrectio probatur ex resurrectione Christi.

Ac primũ argumento à fructuum primitijs sumpto: quia nimirum Christus resurrexit tãquam *primitiæ dormientiũ*. Quod in Græco sic habetur: ἀπαρχὴ τῶν κεκοιμένων ἐγένετο, *primitia eorum qui dormierunt, factus est*, siue *fuit*, vt vertit Erasmus.

Christus primitiæ dormientium, & quo sensu.

Græcæ lectioni Syriaca suffragatur: tametsi verbũ ἐγένετο in vetustis quibusdã Græcis non additur. *Dormierunt* autem, id est, obdormierũt & adhuc dormiũt: vt rectè verterit

interpres

interpres noster in præsenti, *dormientiū*. Nunc autem, inquit apostolus, quod omnes fatemini, Christus à mortuis resurrexit. Verū, quod scire debetis, ita resurrexit, vt resurgēdo factus sit mortuorum ac dormientium primitiæ, id est, quasi primitiuus fructus, è terra, in quam velut granum frumēti per mortem ceciderat, exortus ac renatus. Dicuntur enim primitiæ, primi fructus è terra percepti, ac Deo offerendi. Cū ergo primitiæ referantur ad ea quorum primitiæ sunt: consequitur & alios mortuos è terra surrecturos esse. Tametsi præterea videtur apostolus ad ritum veteris legis alludere: de quo Num. 15 & Deut. 26. vt quemadmodū illic in primitijs Deo oblatis, totius anni prouētus quodāmodo sanctificabatur: ita sentiat in Christo, qui resurrexit primus, omnium nostrum futuram resurrectionem dedicatā esse. Porrò Christū primitias seu primitiuum fructū respectu dormientium vocat apostolus; quod primus mortuorū à morte resurrexerit: primus, inquam, tempore & dignitate. Nam vtrumq; Latini interpretes vrgent. Ac tēpore quidem primus, quia ad immortalem vitam nullus ante eū surrexit, sed omnes alij post eū. Siquidem & illi, de quibus scribit Matthæus 27, *Multa corpora sanctorum qui dormierant, surrexerunt* (quos omnino verisimile est ad immortalem vitam resurrexisse) iuxta sententiam multorum valde probabilem, non ante sed post Christum resurrexerūt, velut gloriosę eius resurrectionis comites & asseclæ. Quod enim apud Matthæum describitur horum resurrectio statim post narrationem mortis Dominicæ, non autem resurrectionis: prolępsis est historica, non infrequens in scripturis. Etenim occasione prodigiorū quæ narrat euāgelista morte Domini continuò fuisse consecuta, inter quæ erant terræ-motus & monumētorum apertio vi terræ motus facta: resurrectionem mortuorum, qui è monumentis illis apertis, etsi tertio demum die, egressi sunt viui; putauit eadem serie narrationis attexendam. Cæterùm dignitate primus dormientiū Christus; quia præstantissimus & optimus omnium: vt solent primitiæ meliores esse reliquo fructu. Quæritur autem, quorum dormientium primitiæ Christus, omniúmne, an iustorum duntaxat. Ambrosius libro de fide resurrectionis post medium, extendit ad omnes dormientes; siue, vt ille loquitur, quiescentes, id est, ad omnes mortuos, etiam iniustos: significans horum quoque resurrectionem ex merito Christi tanquam communis benefactoris prouenire. Verùm salua tanti doctoris reuerentia, videtur id non rectè dici. Nam iniusti ac reprobi, meritorum Christi post hanc vitam participes fieri nequeunt: vt qui fidem (sine qua Christi merita nō possunt eis applicari ad cætera beneficia per ipsum consequenda) vel nunquam habuerunt, vel si habuerūt, peccādo sibi inutilem fecerunt. Dicēdum igitur apostolum solos in Christo dormientes hic intelligere; siue, quemadmodum loquitur Aquinas, mortuos *qui in spe resurrectionis quiescūt*, id est, solos iustos atq; electos, qui mēbra sunt Christi. Nā vt ex resurrectione capitis Christi nō rectè ducitur argumentum ad resurrectionem omniū hominum, sed eorum tātum qui mēbra sunt sub illo capite: sic ex resurrectione Christi tanquam fructus primitiui, non procedit ratio nisi ad fructum sequentē. Etenim primitiæ tātum ad fructus referuntur. Fructuū autem nomine nusquam in scripturis mali ac reprobi significantur, sed soli boni. Nam malos scriptura paleas appellat, & zizania, & spinas ac tribulos, vt Matth. 3 & 13, & Heb. 6. Quare vel ex ipso vocabulo primitiarum satis argumenti est, ad excludendum hoc loco malos ac reprobos. Et obstrua Christum hic ita nuncupari primitias dormientium, quemadmodum alibi primogenitum mortuorum, vt Col. 1, & Apoc. 1. Non est autem primogenitus, nisi respectu fratrum ex eodem patre per adoptionem genitorū: quos Deus *prædestinauit conformes fieri imaginis filij sui; vt ipse sit primogenitus in multis fratribus*, Rom. 8. Quare nec primitiarum nomen ei competit, nisi respectu eorum qui fructuum appellationem merentur, id est, sequentium Christum: vti bene ratiocinatur Oecumenius super Ephes. 1. Nec pluribus opus: quando Paulus ipse sensum suum aliquanto pòst apertè declarat, dicens, *Primitiæ Christus, deinde ij qui sunt Christi.* Quorum nempe respectu primitiæ Christus.

Christus ante omnes alios resurrexit ad vitam immortalem.

Resurrectio eorū de quibus Matthæus qualis, & quando facta.

Prolępsis historica in scripturis.

Quorum dormientiū primitiæ Christus.

S. Ambrosij opinio, resurrectionem malorum esse beneficium Christi.

Verior aliorū sententia, Christum esse primitias electorum tantum.

Mali non sunt fructus, sed paleæ, zizania, spinæ & tribuli.

Christus primogenitus mortuorum.

21 QVONIAM QVIDEM PER HOMINEM MORS, ET PER HOMINEM RESVRRECTIO MORTVORVM. *Quoniam quidem.* Græcè ἐπειδὴ γὰρ, *Quandoquidem enim*. Causalē particulam *enim* habent etiā mss. quędā Latina, & veteres cōcordātiæ. Legunt itē Irenæus Latinus li. 5 c. 13, & Hilarius li. 11 de Trinitate. Est itaq; sententia tota hypothetica causalis, seu rationalis potius (neque enim antecedens eius propriè causam indicat cōsequentis) continens argumentum à cōparatione quæ fit per antithesin, (quo etiā argumento vsus est Rom. 5 vers. 12.) & hoc modo explicanda. Nam quia per vnū quendā hominem mors inuecta fuit in genus humanū: consentaneum est vt & mortuorum resurrectio per vnum quendam hominem introducatur. Qui proinde vnus homo resurgēs à morte, primitiæ dormientium ad resurrectionem factus est. Quærunt aliqui quomodo per hominem mors; cum ea necessariò consequatur naturam humani corporis, quod ex contrarijs actiuis & passiuis compositum, non potest non tandem corrumpi. Sed breuiter respondetur, in hanc ipsam necessitatem ex vnius peccato nos omnes incidisse: quum vnus ille transgressus Dei præceptum, immortalitatis stola gratuita, quam in creatione supra naturam acceperat, sese nudauit: vt meritò iam audiret; *Quia puluis es, & in puluerem reuerteris*. Genes. 3. Hinc de eo beatus Augustinus lib. 6 de Genesi ad literam cap. 25, *Mortalis erat*, inquit, *conditione*

Vt per hominem mors, ita per hominem resurrectio mortuorū.

Quomodo per hominem mors, cùm sit ex natura.

Responsio.

Immortalitas corporis supra naturam.

corporis animalis: immortalis autem beneficio cõditoris. De eodem differẽs Richardus à S. Victore lib. 1 de Emmanuele c. 11, mutationem illã hominis qua mortalis factus est, vocat denudationẽ immortalitatis, honoris degradationem, dignitatisque detractionem: denique exspoliationẽ incorruptibilitatis. Porrò resurrectionẽ mortuorum hoc loco non pauci, inter quos & Pseudambrosius, generaliter accipiunt, vt ad malos ac reprobos etiã pertineat: quasi illi quoq; per vnum hominem recipiant vitã, sicuti per vnum hominem inciderunt in mortem. Sed id dici non posse, satis opinor, ex supradictis ad versus 12 & 20, manifestum est.

Nota.

Rectius igitur qui sentiunt apostolum loqui de resurrectione quæ est ad vitam beatã, qualis infrà describitur: & de qua dicebat vnus martyrum Machabæorum ad Antiochũ regẽ, *Rex mundi defunctos nos pro suis legibus, in æternæ vitæ resurrectione suscitabit.* Et alius, *Tibi resurrectio ad vitam non erit*, 2 Mach. 7. De qua & Dominus apud Ioannem cap. 5, *Procedent qui bona fecerunt, in resurrectionem vitæ.* Huius quippe resurrectionis authorem se declarat idem Dominus Ioan. 6, dicens: *Hæc est voluntas eius qui misit me, Patris; vt omne quod dedit mihi, non perdam ex eo; sed resuscitem illud in nouissimo die.* Quod & identidem repetit in eodem sermone. Et hæc est resurrectio, quam filijs Dei propriam facit Lucæ 20, vbi Sadducæis respondens ait: *Qui digni habebuntur sæculo illo, & resurrectione ex mortuis, neque nubunt*, &c. *æquales enim angelis sunt: & filij sunt Dei, cùm sint filij resurrectionis.* Quapropter & hunc apostoli locum, dicentis, *& per hominem resurrectio mortuorum*, non dubitauit Augustinus de beata resurrectione interpretari, in epistola ad Hilarium 89 quæst. 3, quum recitatis apostoli verbis ita prosequitur. *vtique resurrectionem ducit iustorum, vbi est vita æterna: non resurrectionem iniquorum, vbi mors erit æterna.* Vide eiusdem & alia loca apud Bedam. Sed & inter recentiores Carthusianus hanc resurrectionem ad eos contrahit *qui immutabuntur.* Nam, inquit paulo pòst, quod *impij resurgent, non erit merito Christi sed diuina eius virtute.* Similiter & Hofmeisterus studiosè monet *Paulum tantum loqui de resurrectione electorũ, qui verè in vitam resurgent*: nã impios quidem etiam resurrecturos, *sed in eam vitam, quæ mors secunda dicitur.* Iam quos apostolus duos homines dixerit, alterum mortis, alterum resurrectionis authorẽ, ipse consequenter exponit.

Sola ad vitã beatam resurrectio per Christum.

Quæ resurrectio filijs Dei propria.

22 ET SICVT IN ADAM OMNES MORIVNTVR; ITA ET IN CHRISTO OMNES VIVIFICABVNTVR. Græcè & Syriacè, *Sicut enim & in Adam* &c. Quemadmodum & habet textus Ambro. & passim legit Augustinus. Potest autem hæc sententia bifariam exponi, vel hoc modo: Sicut omnes qui moriuntur, per Adã moriuntur: ita & omnes qui viuificabuntur, per Christũ viuificabuntur. Qui sensus ab Augustino traditur non vno loco. vt in epist. 28 quæ est ad Hieronymum: *Per hanc*, inquit, *apostolicam sententiam euidẽter elucet, neminem ire in mortem, nisi per Adam: neminem ire in vitam æternam, nisi per Christum.* Vnde & colligit paruulos sine baptismo quo Christo incorporentur, viuificari non posse. Et in epistola 157 ad Optatum: *Sicut in regno mortis nemo sine Adã: ita & in regno vitæ nemo sine Christo.* Item lib. 13 de ciuit. Dei cap. 23, & alijs locis à Beda collectis. Vel isto modo: Sicut per Adam moriuntur omnes qui sunt Adæ id est, omnes homines: ita per Christum viuificabũtur omnes qui sunt Christi, id est, omnes electi. Hic sensus est apud Leonẽ epist. 23, vbi referens hæc verba, *ita & in Christo omnes viuificabuntur: Hi vtique omnes*, ait, *qui licet in Adam sint nati, in Christo tamen inueniuntur renati.* Itẽque sermone 15 de passione Domini: vbi de ijs exponit qui sunt mẽbra Christi. Vtrũq; enim intellige finaliter. Quin & Augustinus vtitur hoc sensu l. 20 de ciuit. Dei c. 20. Quem & nos vt probabiliorem amplectimur, tumquia plenior est, tũ quia conuenit cum simili sententia Rom. 5, *Sicut per vnius delictum in omnes homines in condẽnationem: sic & per vnius iustitiam in omnes homines in iustificationem vitæ.* Denique Paulus ipse statim infrà declarat, de quibus omnibus in Christo viuificandis loquatur; nẽpe de ijs qui Christi sunt. Igitur hi omnes & soli per Christum viuificabuntur, id est, excitabuntur ad vitam beatam. Hanc enim viuificationem electis propriam, nõ autem eã quæ reprobis communis erit, vterque commentarius iam dictus supponit. De eadem Heruæus: *Hæc*, inquit, *viuificatio propriè ad electos pertinet.* Sed & glossa interlinealis eam ad filios adoptiuos restringit: ac rursũ ad electos Carthusianus, eos scilicet *qui merito Christi beatam immortalitatem adipiscentur: de quibus & Christus dixit, Omnia traham ad meipsum*, Ioan. 12. Cæterũ quo causalitatis modo per Adã mors, & per Christum vita, declaratum est in commentario Rom. 5. Nam quod Pelagius interpretatur per Adã mortem intrasse, *quia primus ipse est mortuus*, & per hoc *morientium forma*: ac similiter de Christo respectu resurgẽtium: videlicet solum agnoscens in illis moriendi & resurgendi primum exemplũ: quasi neq; mors sit ex illius peccato, neq; resurrectio ex huius merito: secundum hæresin suã sapit & scribit.

Duplex huius loci intellectus

Alter sensus probabilior.

Omnes & soli electi per Christum viuificandi.

Pelagij cõmentarius Pelagianus.

23 VNVSQVISQVE AVTEM IN SVO ORDINE. Græcè *in proprio ordine.* Subaudi, viuificabitur: ea nimirum viuificatione, de qua Paulum ostendimus esse locutum. Ordinem intellige dignitatis ac meritorum, vt bene exponit Tertullianus lib. de resurrectione carnis cap. 48. nõ autem temporis, vt vult Caietanus. Certè constat non inter omnes resurgentes fore tẽporis ordinem. Et nobiscum sentiunt alij plerique tam Græci quã Latini interpretes; ac fauet huic sensui quæ de diuersitate gloriæ electorũ infrà dicuntur versu 40, 41, 42. Quod enim Theodoritus ordinem hunc referri ad separationem agnorum ab hædis, de qua Matth. 25, videlicet accepta viuificatione generaliter,

Electi resurrecturi non temporis ordine, sed dignitatis

id ex

id ex dictis facilè refellitur: deinde nec cohæret cum sequentibus.

PRIMITIÆ CHRISTVS. Hoc est: ante omnes in Christo viuificandos, ipse Christus tanquam primitiæ dormientium, ideoq; primus dignitate, iam viuificatus est.

DEINDE II QVI SVNT CHRISTI, QVI IN ADVENTV EIVS CREDIDERVNT. Multi codices pro *aduentu* legunt *aduentum*, minus rectè. Vtrũuis autẽ legas, poterit hic sensus dari:

Sensus vulgatæ lectionis huius loci.

Post Christũ, cuius resurrectio iam præcessit, viuificabũtur ij qui ad Christũ pertinẽt, id est, electi, quique aduentũ eius secundum & gloriosum crediderunt & credẽdo exspectarunt; viuificabũtur, inquam, tempore & dignitate Christo posteriores: & ipsorũ vnusquisque in ordine suo. Sic ferè Latini. Nã quod Stapulẽsis & alij nõnulli sensũ esse putãt: qui in priore eius aduẽtu crediderunt: minus cõgruit. Non enim in illo aduentu, sed post illum ecclesia fidelium collecta est, & colligitur vsque ad finem sæculi. Porrò sciendum, in Græco & Syriaco tantum hæc haberi verba; *Deinde*, seu *postea qui sunt Christi, in aduẽtu eius*. Quę lectio

Græca lectio probatur sincerior.

visitur etiã in Latinis quibusdã mss. & in antiquis cõcordantijs: nisi quod cõcordãtiæ legũt *aduentum* quarto casu, mss. verò casum variẽt. Exhibet eandẽ Græcã lectionem textus Ambrosiastri & Primasij, cõmentario vtriusq; respondẽte: licet in editione recentiore cõmentarij Ambr. legantur verba vulgatæ versionis. Ad eundẽ modum citant Hieronymus in cõmentarijs Isaiæ c. vltimo, & Ruffinus in expositione symboli. Itẽ Augustinus tract. 68 super Ioannẽ, & quæst. 69 lib. 83 quæstionũ: quibus locis ita legit: *Deinde qui sunt Christi, in præsentia eius*. Nam Gręcum nomen παρουσία significat etiã præsentiam: tametsi melius huic loco quadrat aduentus: estq; ea vocabuli significatio frequẽtior in sacris literis. Lõbardus quoq; glossam ordinariã secutus annotat aliã literã hic habere: *Deinde qui sunt Christi in aduentu eius*. Et hanc lectionẽ ita cõmendat Haimo, vt codices id habẽtes quod vulgò legitur, affirmet esse deprauatos. Eã porrò Græcã lectionẽ

Græcæ lectionis sensus secundum Caietanũ.

Caietanus exponit hoc modo: Deinde resurgẽt qui erunt Christi in aduentu eius ad iudiciũ venientis: id est, resurgẽt iusti: vt hoc dictũ sit *ad differentiam eorũ qui sunt Christi* dũtaxat *in hac vita*, scilicet *professione Christiana*, non operũ veritate. Sic ille quidẽ, sed præter apostoli mentẽ; vt qui etiã in hac vita solos iustos agnoscit esse Christi. Dicit enim Rom. 8, *Si quis spiritũ Christi nõ habet, hic non est eius*. Re-

Alius sensus melior

ctius igitur Theophylactus hoc modo: Christus primus resurrexit: postea verò qui Christi sunt, hoc est iusti, viuificabuntur ac resurgent *in aduentu eius*, id est, ipso aduenientẽ: quando videlicet *ipse Dominus*, vt ait apostolus 1 Thes. 4, *in iussu & in voce archãgeli & in tuba Dei descendet de cælo*: tunc enim *mortui qui in Christo sunt, resurgẽt*. Posset etiã Græca lectio cum eo quod præcedit, ordinari & exponi in hũc modũ: Vnusquisq; in ordine suo viuificabitur in aduentu Christi, id est, Christo ad iudiciũ veniẽte: vt illa verba media (*Primitiæ Christus: deinde ij qui sunt Christi*) parẽthetica sint. Sed hãc constructionẽ fateor esse coactiorem, nec difficultate carere. Notandum est autẽ apostolũ

Paulus agit de sola resurrecti[o]ne bono[rum]

nullã hic facere mentionẽ resurrectionis malorũ: vt cui propositum sit de sola beata resurrectione quæ iustorum est, disserere.

24 DEINDE FINIS. Supple, erit. Sed cuius rei finis? Quidã finem hominis intelligunt, eum nẽpe, cuius gratia cõditus est, id est, perfectam felicitatẽ, qua deinceps & in æternum homo fruetur.

Post resurrectionẽ iusto[rum] finis.

Caietanus hac parte significari putat tertium ordinẽ resurgentiũ, scilicet omniũ reproborũ: quibus demũ post electos suscitatis finẽ accipiat vniuersalis hominũ resurrectio. Cui cõmentario fauẽt Theophylactus & Oecumenius. Existimãt enim iustos, qui iuxta apostolũ 1 Thes. 4, rapiẽdi sunt in aëra, obuiam Domino, prius excitandos esse: deinde peccatores, qui infrà positi iudicandi sunt.

Caietani & Græcorũ opinio reprobos resuscitandos post electos.

Sed hæc opinio Theologis nõ probatur: neque ex apostoli verbis elici potest; qui de malorũ resurrectione non agit. Sẽsus itaq; simplex & planus est, quẽ Chrysostomus tradit; post resurrectionem eorum qui Christi sunt, mox finẽ, id est, cõsummationem fore omnium rerũ: eo quod nulla sit amplius in exspectatione futura rerum mutatio; nimirum peracto iudicio, & eo completo quod sequitur.

CVM TRADIDERIT REGNVM DEO ET PATRI. Vtiq; Christus homo, significatus per illum hominẽ nobilẽ, qui *abijt in regionẽ longinquã, accipere sibi regnũ & reuerti*, Lucæ 19. Hoc autẽ Christi regnũ ecclesia eius est, *quã acquisiuit sanguine suo*, Act. 20, & quę dicit in omnibus sanctis agno Christo: *Fecisti nos Deo nostro regnũ*, Apoc. 5.

Christi regnum est ecclesia.

Igitur ijs qui Christi sunt, id est, electis omnibus ad vitam reuocatis, in quibus solis ecclesia tũc cõsistet, hoc ipsum regnũ suũ tradet Christus *Deo & Patri*: nõ quod ipse tũc non sit amplius regnaturus; de quo prædixit angelus ad virginẽ, quod *regni eius nõ erit finis*, Lucæ 1, sed quia perfectè regno suo potitus

Christus regnum tradet Deo & Patri, quo sensu.

(quod futurũ est post omniũ resurrectionem, subactis penitus aduersarijs; ita vt regno eius nulla iã hostilitas possit vel minimum nocere) nõ sibi victoriã de tot tãtisq; hostibus debellatis attribuet homo ille: nec ingentẽ illã & ineffabilẽ gloriã sui regni iã omni ex parte pacati, sibi vẽdicabit: vt ferè solent reges terræ victorias ac regni felicitatẽ & gloriã, suæ virtuti asscribere; quorum vnus referẽte Daniele c. 4, cũ magno animi tumore dicebat, *Haeccine est illa Babylon magna, quã ego ædificaui in domum regni, in robore fortitudinis meæ, & in gloria decoris mei?*

Superbia regis Nabuchodonosor.

Nõ ita Christus Dominus rex noster: sed tradet regnũ Deo & Patri: id est, cũ subiectione & gratiarũ actione gloriosum illud regnũ suũ Deo Patri suo offeret, profitens vniuersam regni sui gloriã illi authori se acceptã referre: eamque professionem suam omnibus tam angelis quam hominibus, nec electis modò, verùm etiam reprobis, faciet manifestam:

Christus vniuersã regni sui gloriã Deo fert acceptam.

Ad Deum vt principiũ & finẽ omnia referenda.

vt omnes agnoscant potentiam & gloriam esse solius Dei: denique ad eum vt principium, & in eum vt finem omnia esse conferẽda. Qui sensus huius loci magis etiam ex sequentibus patescet: vbi tandem concludit: *Vt sit Deus omnia in omnibus:* eundemque sensum præ alijs expressit inscriptus Ambrosio commentarius; & pluribus explicat Caietanus. Cæterùm Hilarius quidem lib. 11 de Trinitate, & post eum Augustinus l.1 de Trinitate cap.8, & Hugo Victorinus in quæstionibus huius capitis, censent ita dictum esse; *Cum tradiderit regnum Deo & Patri*, ac si diceretur: cùm perduxerit electos suos, in quibus nunc ex fide viuẽtibus regnat, ad contemplationem Dei & Patris. Estque hic etiam sensus doctus & pius; quem & alij Latini suis inseruerunt commentarijs. Verùm prior intellectus, vt dixi, magis conuenit cum ijs quæ in apostolo sequuntur. Dicit autem *Deo & Patri*, id est, Deo qui idem est Pater suus, (est enim in Græco tantum vnus articulus, vtrumque complectens.) quia sicut Christus vt homo omnia refert in Deum: ita idem ipse vt Dei filius, omnia refert ad Patrẽ, qui fons est & principium in deitate. Liquet ex dictis, quàm futile sit ex hoc loco petitum argumentum Arianorum, quo regnum futuri sæculi Christo adimebant: quia si traderet illud Patri, non sibi ipse retineret. Ad quod perappositè respondet Hilarius l.11 de Trinitate: *Videamus*, inquit, *an traditio regni defectio sit intelligenda regnandi: vt quod tradidit Filius Patri, tradendo non teneat. Quod si quis contendet, fateatur necesse est, Patrem cùm tradidit omnia Filio, (Lucæ 10) amisisse tradendo: si tradentem traditis egere significet.* Hæc ille.

Aliorum sensus bonus, sed minus germanus.

Cur dictũ Deo & Patri.

Pater fõs & principium in Deitate.

Arianorũ ex hoc loco argumẽtũ refellitur.

CVM EVACVAVERIT OMNEM PRINCIPATVM ET POTESTATEM ET VIRTVTEM. In Græco signum vniuersale secundo loco repetitur, *& omnem potestatem & virtutem.* Textus Ambro. addit *& dominationem*. Sed alij non agnoscunt. *Euacuauerit*, Græcè καταργήσῃ, *aboleuerit*. Virtutem, δύναμιν *potentiam.* Per hęc tria, *principatum & potestatem & virtutem*, Caietanus intelligit omnes magistratus qui modò constituti sunt ad regimen humani generis, supremos, medios & infimos, tam angelicos quàm ecclesiasticos. Nam post omnium resurrectionem, huiusmodi præfecturis iam non erit opus. Licet enim remansuri sint, (vti Thomas in commentario docet) ordines angelorum distincti, quantum ad eminẽtiam gloriæ, qua alijs alij præcellunt: non tamen quantum ad executionem potestatis aut officij circa homines. Sensum illum generalem etiam tradit vtraque glossa. Sed alij ferè Latini, authore S. Augustino l.1 de Trinitate ca.8, restringunt apostoli verba ad angelicos ordines: quorum hæc vtique nomina sunt, Principatus, Potestates & Virtutes: ita tamen vt sub his etiam cæteros cælestium spirituum ordines comprehensos velint. At verò Grçci commentatores, imò & veteres Latini, Ambr. Pelagius, Primasius & Sedulius, interpretantur hunc locum de potestatibus aduersarijs, id est, dæmonibus, nomina videlicet ordinum angelicorum è quibus eiecti sunt, retinẽtibus: de quibus idem apostolus Eph.6, *Non est nobis colluctatio aduersus carnem & sanguinem, sed aduersus principes*, seu *principatus & potestates.* & Rom.8, *Neque angeli, neque principatus, neque virtutes poterũt nos separare à charitate Dei.* Igitur iuxta memoratos interpretes hic erit sensus; Quod facturus est Christus, id est, regnum Deo & Patri traditurus; postquam aduersarias potestates aboleuerit, hoc est, debellauerit ac protriuerit, & posuerit eas scabellũ pedum suorum; sic vt iam nemini qui sit ex parte ipsius, quicquam mali possint inferre. Sensum hunc exigunt planè ea quæ sequuntur. Patet etiam ex eo, non esse consequens (quod quidam opinati sunt) dæmones post tempus extremi iudicij nullam amplius potestatem exercituros in homines damnatos. Nã de tali potestatis abolitione nõ est hic sermo. Quid autem de ea sentiendum sit, disputari solet ad dist.47 lib.4 Sententiarum. Sanè cõstat impios & iudicatos nunquam è potestate diaboli liberandos esse. Non enim liberat nisi Christus, cuius beneficiorũ illi participes esse non poterunt. Quare sicut ira Dei manebit super eos, ita & diaboli, dæmonumq; potestas, quibus à Deo iudice tradentur. Quod significare videtur Christus Matth.18, dicens de quodam: *Et iratus dominus tradidit eum tortoribus, quoad vsque redderet vniuersum debitum*; id est, in æternum cruciandum. Nõ enim habebat *vnde redderet*. Vnde B. Augustinus l. de catechizandis rudibus cap. 25, *Fuge frater*, inquit, *illa tormenta, vbi nec tortores deficiunt, nec torti moriuntur*. Loquitur autem de tormentis gehennæ, futuris post resurrectionem corporum. Et in tractatu de vrbis excidio, capit.4, *Ibi æternus est, & qui torquet & qui torquetur.* In eandem sententiam pronus est S. Thomas in scripto super dictam dist. quæst.1. ar.2, q.4. Porrò de nominibus ordinum angelicorum, quæ hic & alibi apud apostolum leguntur, quónam modo differant, difficile est pronunciare. Disputant ea de re Theologi in sententijs ad dist. 9 libri 2.

Per principatum, potestatẽ, virtutem qui intelligantur, opinio Caietani.

Ordines angelorũ quatenus remansuri post iudicium.

Augustini & aliorũ sententia.

Opinio de potestatibus aduersarijs probabilior.

An dæmones post extremũ iudicium potestatẽ exercituri in damnatos. Pars affirmatiua probabilior.

25 OPORTET AVTEM ILLVM REGNARE, DONEC PONAT OMNES INIMICOS SVB PEDIBVS EIVS. In Græco sic habetur: *Oportet enim eum regnare, donec posuerit omnes inimicos sub pedes suos.* Nam Græci codices qui nunc in manibus versantur, habent αὑτοῦ cum spiritu denso. Sed sciendum veteres non solere vocabulis Græcis accentus ascribere nec spiritus: quomodo nec Hebrçi punctis vtebantur. Posteriores verò, qui sensum putarunt esse reciprocum, ascripserunt notam densi spiritus: & hoc secuti interpretes recentiores verterũt *sub pedibus suis*, aut *sub pedes suos*, non satis expensa mẽte Pauli, & sensu scripturæ ad quam ille respicit. Arbitrati sunt enim Paulum velle dicere quod Christus ipse sibi subiecturus sit inimicos suos. Atqui respicit ad versum psal-

Nota de accẽtibus, spiritibus, & punctis.

mi 109,

Pauli sensus explicatur.

mi 109, quo Pater ait ad Filium: *Sede à dextris meis, donec ponam inimicos tuos scabellum pedũ tuorum.* Vbi certè non de Filio dicitur, sed de Patre, quod inimicos Filij sit subiecturus pedibus eius. Sentit ergo Paulus Christum regnaturum, donec Deus & Pater (quem nominauit versu proximo) posuerit omnes illius inimicos sub pedes eius, nempe Christi Filij. Quam rem bene considerans, & ad psalmi locum referens apostoli verba Tertullianus li. 5 aduersus Marcionem capit. 9 legit, *sub pedes eius*. Quo etiam loco (vt id obiter adijciam) cum Græcis legit *Oportet enim*. quemadmodum & commentator Ambr. atque Sedulius & Hilarius lib. 11 de Trinitate, & passim Augustinus. Sensum quem diximus, præterea probant quæ hic apud apostolum sequuntur: *Omnia enim subiecit sub pedibus eius*, vel *sub pedes eius*, vti vertunt omnes. & paulo pòst, *Præter eum qui subiecit ei omnia*. Quæ quamuis ad alium psalmum, id est, octauum pertineat, sensum tamen loci præcedentis declarãt. Iam *regnare* quid sit hoc loco, videndum. *Regnare*, inquit Oecumenius, *non vulgari modo capitur, sed vt sit regnantis opera exercere, putà inimicos debellare, suis auxiliari, illos quidem euertere, hos verò liberare.* Simili sensu Caietanus exponit; & apud Theophylactum Gregorius Theologus. Cæterùm Primasio regnare est iudicare. Mouit hos authores, vt ita exponerent, quod apostolus addendo, *donec ponat omnes inimicos* &c, significare videatur Christum postquam subiectos habuerit inimicos sub pedibus, non amplius regnaturum. Quod verum esse non potest, si regnare consueto more accipiatur. Atqui res nota est, aduerbium *donec* in sacris literis non semper determinare ac præcidere tempus verbi præeuntis, vt nimirum quod sequitur, excludatur: sed frequẽter indeterminatum relinquere tempus, maximè quando qui loquitur, intendit illud potissimum affirmare vel negare de quo posset esse dubium: vt Isaiæ 22, *Si dimittetur iniquitas hæc vobis, donec moriamini.* Non enim sperare poterant, vt post mortem dimitteretur. Et Matthæi 1, *Non cognoscebat eam donec peperit filium suum primogenitum.* Nam sanè post partum minor erat ratio cognoscendi. Et (quod præsenti loco persimile est) psal. 111, de homine iusto: *Non commouebitur, donec despiciat inimicos suos.* Nunquid enim commouebitur post despectos, id est, depressos inimicos? Imo verò significatur illud quod in eodem psalmo præcedit, *Quia in æternum non commouebitur.* Sic igitur & hoc loco *donec* inclusiuè capitur quo ad tempus præcedẽs, non exclusiuè quo ad id quod sequitur. Affirmat enim apostolus Christum regnaturum, vsque dum Pater omnes inimicos pedibus eius substrauerit, id est, perfectè ei subiecerit: de quo dubitari poterat, ne forte propter hostium infestissimorum potentiam ac fortitudinem, (vocantur enim principatus, & potestates & virtutes) tandem deficeret in pugna aduersus eos suscepta, regnumque amitteret.

Regnare quid hoc loco.

Vsus aduerbij donec in scripturis.

Explicatur sensus huius loci.

At verò quin deuictis penitusq; subactis hostibus esset regnaturus, nulli dubium esse potuit. Hunc sensum bene explicant Theophylactus & Thomas Aquinas, nec non Oecumenius adferens eum secundo loco. Conuenit autem optimè sensus iste cum scripturis, quæ regnum Dei & Christi prædicant semper duraturum, vt Exodi 15, *Dominus regnabit in æternum, & vltra.* Lucæ 1, *Regnabit in domo Iacob in æternum, & regni eius non erit finis.* Apoc. 11, *Factum est regnum huius mundi Domini nostri & Christi eius: & regnabit in sæcula sæculorum.* Denique confirmatur ex ipso psalmi versiculo, quem Paulus attendit: vbi loco eius quod Paulus dicit *regnare*, Psalmista dixit: *Sede à dextris meis.* Igitur Christum regnare, secũdum apostolum, eiusdem rationis est cum eo, Christum sedere à dextris Patris. Atqui sedere ad dexteram Patris non desinet postquam posuerit Pater inimicos sub pedibus eius. *In sempiternum* namq; *sedet in dextera Dei*, Heb. 10. Proinde nec regnare tunc desinet. Quin etiam multo perfectius ex illo tempore ei competet vtrumque, & sedere ad dexteram Patris, & regnare; videlicet hostibus in plenissimam potestatem redactis. Nam priusquam id factum sit, regnat quidem Christus pugnans & vincens: postea verò regnabit perfectissimè triumphans. Porrò quod dicit apostolus, *Oportet illum regnare*, vel propter æternum & immutabile Dei decretum dicit, quo regnum hoc Christi, & ordo modusque regnandi, prædestinatus est: vel, quòd necesse sit impleri scripturam propheticam, quam tacitè allegat. Inimicorum Christi nomine quidam comprehẽdunt omnes homines etiam electos, nam hos ponendos dicunt sub pedibus Christi, quatenus per fidem & obedientiam ei subijcientur, ex inimicis in amicos conuersi. Verùm profectò nõ sic de electis scriptura loquitur; eos pedibus Christi supponendos esse. Sed de ijs tantum hoc dicit, qui inimici permanent: vt sunt aduersariæ potestates, quarum apostolus iam meminit; itemque homines reprobi, qui sunt ex parte diaboli: sumpta nimirum metaphora ab hostibus deuictis, qui subijciuntur inuiti; & quorum prostratorum colla pedibus suis premere solent victores. De electis verò dicit apostolus Eph. 2, quod Deus eos *Christo consedere facit in cælestibus*; scilicet vt amicos & filios, & regni consortes. Nam & apud eũdem apostolum *fidelis est sermo: Si sustinebimus, & conregnabimus*, 2 Timoth. 2.

Christi regnum æternum.

Christus ad dexteram Dei sedet in æternum.

Christus quomodo regnant.

Qui inimici subijciendi pedibus Christi.

26 NOVISSIMA AVTEM INIMICA DESTRVETVR MORS. Quod in quibusdam libris legitur *nouissimè* pro *nouissima*, mendum est haud dubiè. Nomen habent tam Græci codices & Syri, quàm Latini quique probati. Nec in Græcis additur coniunctio. Nec futurum legunt, sed præsens καταργεῖται, *destruitur, aboletur:* tametsi loco futuri positum. Vnde & Latini passim citant in futuro, *destruetur, euacuabitur.* Sciendum autem ex Græcō vbi θάνατ☉

 masculini

masculini generis est, ita verti posse: *Vltimus inimicus*, siue (quod Valla mauult) *hostis aboletur mors*. Et hoc modo legunt Tertullianus libro de resurrectione carnis cap. 51, & Hieronymus super Isaiam cap. 24 & 27. Noster interpres femininũ genus reddidit, quod morti responderet. Verumtamen lectio masculina apprimè quadrat contextui. Nam quia dixerat apostolus, *donec ponat omnes inimicos sub pedibus eius*; ostendit hac parte cæteris inimicis subactis, etiam mortem (quam fictione quadam personæ hostem nominat: quia reuera magnum malum mors est, grassans in vniuersum genus humanum: quę etiam Christo Domino non pepercit) extremo loco destructum atque abolitum iri. Id autem fiet per beatam omnium electorum à morte suscitationem. Vbi interim obserua subtilitatem disputationis Paulinæ, qua ex perfecto Christi regno, quod omnium hostium eius interitum ac destructionem exigit, institutum suum probat, id est, mortuorum resurrectionem: quia nimirum non dæmones solum, & peccatum, fomesque peccati sunt hostes illius regni; verùm etiam mors ipsa, quæ pœna peccati est. Hæc autem in electis non destruitur, nisi vita, quam mors ademerat, eis reddatur: & talis vita, quam mors vltrà auferre non possit. Cõsequens igitur est, eos à morte reuocandos ad vitam, eamque immortalem. Cæterùm in reprobis secundum morem loquendi scripturis vsitatum mors non destruetur. Quamuis enim & ipsi resurrecturi sint, nec amplius animarum à corporibus separatione morituri: nõ tamen ea resurrectio erit illorum à morte liberatio, sed ad statum morte deteriorẽ translatio: quomodo si quis è carcere ducatur ad supplicium, non eum è carcere liberatum dicimus. Satis etiam ex dictis intelligitur, apostolum non tam velle dicere, quod mors sit hostis nouissimus: quasi sensus sit, inter hostes vitæ præsentis mortem esse vltimam, vt exponit Caietanus: quàm quod inter hostes electorum mors vltimo loco sit destruenda, videlicet per resurrectionem eorum beatam in fine sæculi; vt hic sit ordo, Mors hostis destruetur nouissimus. Miror autem nonnullos hunc hostem interpretari diabolum; quum apostolus expressè mortem esse dicat: quo nomine scripturæ non solent diabolum appellare. Destructionem autem diaboli iam antè expediuit apostolus illis verbis, *Cum euacuauerit omnem principatum*, &c.

Mors inimicis Christi annumeratur.

Mors quomodo destruenda.

Pauli in disputãdo subtilitas.

In reprobis mors non destruetur.

OMNIA ENIM SVBIECIT SVB PEDIBVS EIVS. Vel, *sub pedes eius*, vt est in Græco. Generali propositione nunc probat omnes inimicos Christo subijciendos esse: & proinde mortem ipsam quoque destruendam. Nam mortis subiectio destructio eius est. Ea propositio sumpta est ex psalmo 8, cuius bonam partem in Christum interpretatur idem apostolus Heb. 2. Sed quia psalmus ille non ad literam de Christus scriptus est, sed mystico sensu ad eum refertur vel totus vel pars eius: idcirco non est mirum, phrasim illam, subijcere sub pedibus, hic extẽdi ad subiectionem omnium angelorum & hominum, etiam electorum. Sensus autem est: Deus Pater omnia Christo subiecit prædictione prophetica, cõtinente promissionem quod omnia sit ei subiecturus. *Nunc* enim *necdum videmus omnia subiecta ei*: sicut dicit apostolus eodem loco epistolæ ad Hebr. sed id tandem futurum est. Nam electi quidem omnes ei subijcientur per obedientiam & iusticiam perfectam. Hæc enim subiectio conuenit amicis Dei. Reprobi verò tam dæmones quàm homines intelliguntur Christo subijciendi: tum quia regno Christi, regnique eius consortibus, vt erunt omnes electi, nihil amplius incommodi inferre poterunt, ablata penitus ab eis omni potestate nocendi: tum quia meritas hostilitatis suæ pœnas luent: à quibus eos nemo poterit eripere. In his enim duobus consistit inimicorum perfecta subiectio. Erunt igitur & hi perfectè subiecti Christo; sed ea subiectione quæ inimicis apta est, non quæ amicis. Atque eam subiectionem iam ante diximus significatam per illud, *donec ponat omnes inimicos sub pedibus eius*. Nec verò solos angelos & homines complexus est apostolus hoc vniuersali signo, *omnia*: sed & alia quæcumque, quatenus vel seruiunt ecclesiæ, id est, regno Christi, vel ei aduersantur: vt sunt peccatum, mors & tota creatura. Horum enim vnumquodque suo modo, suóque tempore Christo subijcietur. Et hanc vniuersalem omnium subiectionem probat versus sequens, vbi solus Pater excipitur.

Omnia Christo subijcẽda.

Aliter electi Christo subijciendi, aliter reprobi.

27 CVM AVTEM DICAT. Nempe scriptura, siue psalmista loco iam dicto.

OMNIA SVBIECTA SVNT EI. Græcè, *quod omnia subiecta sunt*, supple ei. Hoc scriptura dicit illis verbis, *Omnia subiecisti sub pedibus eius*.

SINE DVBIO PRÆTER EVM QVI SVBIECIT EI OMNIA. *Sine dubio*, Græcè δῆλον ὅτι. *Palam*, vel *palam quod*, tanquam δῆλον ὅτι; vt hoc modo rectè vertas: *palam est quod* (hoc dicitur) *extra* seu *præter eum qui subiecit ei omnia*. Id autem est, præter Deum Patrem. Nam statim pòst Filium nominat: tametsi in Patre tota Trinitas intelligitur. Græci putant hoc additum ab apostolo, ne quis gentilium suspicaretur Christum etiam Patrem sibi subiecturum: quomodo Iupiter olim secundũ Græcas fabulas Saturnũ patrẽ sibi subegit, regnoque exuit. Primasius ideo dictum existimat, vt intelligatur Patrem *nullam conditionem assumpsisse qua debeat esse subiectus*. Verùm magis placet ea ratio quam Aquinas & Caietanus adferunt: scilicet hoc apostolum addidisse ad significandum vniuersalem subiectionem omnium sub Christo, vt dum solus excipitur pater (qui profectò comprehendi non poterat, cùm ipse sit omnia Christo subijciens) intelligamus omnia cætera sine exceptione Christo fore subiecta: & proinde bene cõcludi, quod

Cur Patrẽ dicat exceptum à subiectione.

etiam

etiam mors ipsa tandem ei subijcienda sit, & ab eo destruenda per vniuersalem electorum resuscitationem. Eandem subiectionis omniũ generalitatem apertissimè expressit Hebr. 2. *In eo*, inquit, *quod omnia ei subiecit, nihil dimisit non subiectum ei.*

28 CVM AVTEM SVBIECTA FVERINT ILLI OMNIA. Nimirum, morte destructa nouissima.

TVNC ET IPSE FILIVS SVBIECTVS ERIT EI, QVI SVBIECIT SIBI OMNIA. Græcè: *subijcietur ei qui subiecit ei omnia*: ac si dicat: Non Pater Filio subijcietur, sed Filius Patri. Iustum est enim, vt qui omnia Filio subiecit, non solum exceptus sit ab illa subiectione; verùm magis è diuerso Filius illi subijciatur, tãquam beneficiarius suo benefactori. Sed quomodo subiectus, cùm sit æqualis? Sabelliani & Marcionitæ, teste Ambrosio lib. 5 de fide capit. 7, dicebant futuram hanc Christi ad Deum Patrem subiectionem, *vt in Patrem Filius refundatur*. quo nimirum Filius esse desinat, in Patrem refusus. Alij, quorum meminit Augustinus libro contra sermonem Arianorum c. 37, *illam tunc Filij subiectionem, ipsius humanæ formæ in diuinam substantiam commutationem intelligendam putauerunt*. Sed his omissis, quæ sanæ fidei repugnant, orthodoxorum sensus adferamus. Chrysostomus dicit apostolum his verbis velut per hyperbolen ostendere voluisse *magnam Filij cum Patre concordiam: & quod is est principium bonorum & causa prima, qui eum genuit, qui tam multa potest*. Subscribũt Chrysostomo Theophylactus & Oecumenius, nec dissentit Ambrosiaster, cuius verba sunt: *Tunc & Christus propter vniuocam authoritatem Patris, Deum quidem se ostendet, sed de Deo, vt vnius principij sublimis & ineffabilis authoritas maneat*. Horum igitur sententiã Filius Patri subiectus esse dicitur secundum naturam diuinam: eo quod esse & posse & omnia habeat à Patre gignente, tanquã Deus de Deo. Verùm hic sermo, Filium esse subiectum Patri secũdum naturam diuinã, quamuis catholicè exponatur, offendit non minus, quàm si secundum diuinam naturam Filius minor Patre dicatur: quod & Hugo Victorinus fatetur in quæstionibus huius loci. Deinde nec conuenit ille sensus instituto. Nam apostolus agit in toto contextu de vera propriéque dicta subiectione. Sunt alij, qui de corpore Christi quod est ecclesia, locum exponant, hoc sensu: Tunc totum corpus Christi mysticum erit Deo planè subiectum, & per omnia obtemperans. Sic interpretati sunt hãc Filij subiectionem Athanasius libro de humana natura suscepta à Verbo, & Theodoritus in commẽtario; nec non Gregorius Theologus à Theophylacto citatus: & inter Latinos Ambrosius loco proximè citato. Sed & Augustinus quæstione 69 inter 83, fatetur non absurdè sic intelligi posse. Quãquam nec iste sensus accommodus est rei præsenti. Nam de eo loquitur apostolus, cui omnia subijcienda sunt: quod non competit in corpus Christi mysticum, sed in caput Christum. Adde quod emphaticè dicit: *Tunc & ipse Filius*. vt ipsius Filij singularem personam intelligas. Superest igitur vt hanc subiectionem accipiamus *iuxta dispẽsationem carnis assumtæ*: quomodo loquitur Hieronymus libro 1 dialogi aduersus Pelagianos cap. 6, id est, secundum naturã eius humanam. Quæ & Augustini est expositio duobus locis iam allegatis, & li. 3 contra Maximinum cap. 18, eademque Latinorum ferè omnium huius loci interpretum. Quæ & textui quam optimè conuenit. Hactenus enim de Christo vt homine Paulus disseruit, eo perducta disputatione, quod ipsi tandem omnia subijcienda sint, excepto Patre qui subiecit ei omnia. Cui proinde & ipse, videlicet vt homo, subiectus esse debeat. Dicit autem apostolus tunc subiectum fore, cùm subiecta fuerint ipsi omnia: non quod interim non sit subiectus; sed quia de illo tempore quo Christus iam perfectè regnabit ac dominabitur, omnibus in potestatem redactis, dubitare quis posset, an ipse Christus vniuersalis Dominus cuiquam alteri tunc subiectus futurus sit. Tale igitur est quod dicit: Non idcirco desinet Filius esse subiectus Patri, quod subiecta sint ei omnia. Imò iustissimum est vt maneat ei subiectus, qui ipsi omnia subiecit. Porrò subiectus erit re & confessione: quia agnoscet & confitebitur Deum Patrem se maiorem; sicut in euãgelio dicit, *Pater maior me est*, Ioan. 14. suumque regnum & omnia bona cum gratiarum actione Patri referet accepta. Conuenit enim hic locus cum illo superiore, vbi dixit Christum traditurum regnum suum Deo & Patri.

VT SIT DEVS OMNIA IN OMNIBVS. Sensus: Ita denique palam omnibus fiet, Deum esse principem etiam Christi hominis; & authorem omnium bonorum, tam ipsius quàm totius regni eius, quod est ecclesia; quæ tunc omnibus & solis constabit electis. *Tunc manifestabitur*, ait Thomas, *quod quicquid boni habemus, est à Deo*. Vel pleniori sensu: Tunc in omnibus Deus erit omnia, quia nihil in electis erit mali, sed omnia bona, ac proinde nihil quod non sit Dei. Vnde Leo sermone 14 de passione Domini, dicit *non istius esse vitæ sed æternæ, vt sit Deus omnia in omnibus*. Hunc sensum consequitur, vt in omnibus laudetur & glorificetur solus Deus: quomodo quidam istud apostoli intellexerunt. Quamuis enim sancti & electi Dei verè sint laudabiles: attamen omnis eorum laus tunc quodammodo resoluetur & colliquescet in laudem vnius Dei, qui erit omnia in omnibus: adeò vt de statu beatorum loquens S. Bernardus sermone 5 de omnibus sanctis, dicat quod ibi *non vicissim alter alterum laudat, quia in laudem conditoris intenti & extenti, in quo tota eis reposita est beatitudo, mutuis nunquam vacare laudibus possunt, dicente propheta: Beati qui habitant in domo tua Domine: in sæcula sæculorum laudabunt*

Quomodo Filius Patri subiectus, cũ sit æqualis. Duæ expositiones peruersæ.

An secundũ naturã diuinam Christus Patri subiectus.

Christus Patri subiectus in corpore suo quod est ecclesia

Christus Patri subiectus vt homo

Christus Patri subiectus re & confessione.

Deus omnia in omnibus, quo sensu.

Quicquid boni habemus, est à Deo.

Solus Deus in omnibus laudãdus.

Nota.

bunt te. Liquet ex his, id quod dicit Paulus, *vt sit Deus omnia in omnibus*, etsi de Deo Patre dicatur, ad totam Trinitatem pertinere. Nam Christus homo non tantum Patri, sed & Spiritui-sancto, & sibi ipsi vt Verbo, subiectus erit. Est enim etiam seipso minor iuxta naturam assumptam, testãte Paulo Philip. 2, quod *semetipsum exinaniuit formam serui accipiens.* Præcipuè verò Patrem nominat apostolus, tumquia de Filij subiectione loquebarur, tum quod à Patre existant aliæ personæ: vt hac etiam altiori consideratione ad vnum omnia principium referantur.

Christus toti Trinitati subiectus vt homo.

Ad vnum omnia principiũ referenda

29 ALIOQVIN QVID FACIENT, QVI BAPTIZANTVR PRO MORTVIS, SI OMNINO MORTVI NON RESVRGVNT? Post demonstratam mortuorum resurrectionem ex Christi resurrectione & regno, subnectit apostolus ad idē probandum alia quædã argumēta: quorum illud sumitur ab exemplo eorum qui baptizantur pro mortuis. Quod vtique non facerent, si mortuos non sperarent aliquando resuscitandos ad vitam. Sed quid sit baptizari pro mortuis, obscurum est, & ab authoribus variè exponitur. Tertullianus lib. de resurrectione carnis cap. 48, & apertius lib. 5 contra Marcionem cap. 10, significat fuisse tempore apostolorum, qui, quamuis vanè & ex errore, pro amico qui fortè sine baptismo defunctus esset, se baptizandos curarent. Quod sanè illi non fecissent, nisi mortuorum corpora, quibus, vt idem Tertullianus scribit, proficere volebant huiusmodi lotionem, aliquando resurrectura credidissent. De his igitur post Tertullianum intellexerunt hunc locum Ambrosiaster, Haimo, Heruæus, Aquinas: & in suis paraphrasibus Erasmus & Titelmannus. Annuit & glossa tam ordinaria quàm interlinealis. Verum hanc expositionem reijciunt Epiphanius hæresi 28, quæ est Cerinthianorum, & Chrysostomus, eumque secutus Theophylactus in commentarijs: fatentes quidem fuisse post apostolorum tempora, qui tale quid in more haberent, & ex hoc loco Pauli factũ suum defenderent; sed falso eius intellectu. Tribuit illud Epiphanius Cerinthianis, Chrysostomus verò & Theophylactus ascribunt Marcionitis: ac ritum referunt perquàm ridiculum, quo id ab eis fieri soleat. Exstat etiam vetus prohibitio, *ne mortuos baptizari posse, fratrum infirmitas credat*; canone 6 cõcilij 3 Carthaginensis. Meritò autem reijcitur sensus ille. Neque enim verisimile est apostolum ex facto quorundam grauiter errantium voluisse capere argumetum pro resurrectione mortuorum. Qua ratione etiam Estius eam expositionem improbat. Alij sic exponunt: *pro mortuis*, id est, pro peccatis abluendis. Nam peccata ab eodem apostolo vocantur opera mortua, quia mortifera, quia mortem generant Heb. 6, v. 1, & cap. 9, v. 14. Qui commẽtarius est apud Sedulium, Lombardum & Lyranum. Refert etiam ex ordinaria glossa Aquinas, sed minus probat; nec certè probandus est. Nam apostolus manifestè significat non de operibus, sed de personis mortuis se loqui, cùm addit: *si mortui non resurgunt.* Item vocabulum (mortua) nisi quid addatur, vt opera, nusquã peccata significat. Porro Chrysostomus baptizari pro mortuis exponit baptizari pro fide & spe resurrectionis mortuorum, quam ante baptismum profitentur catechumeni, dum symbolum recitant, dicentes post alia, quemadmodum testatur idem Chrysostomus, *Credo in resurrectionem mortuorum, & in vitam æternam.* Placet hic commentarius etiam Theophylacto & Oecumenio: sed alijs coactior videtur: eo quod hic sermo, *pro mortuis*, ad illum sensum ægrè trahi possit. Non multum dissimilis est expositio eorum, qui illud *pro mortuis* ad hunc modum explicant: agentes seu repræsentantes mortuos: eo quod immersio & emersio quæ fit in baptismo, sit mortis ac resurrectionis quædã repræsentatio. Quem sensum tradit Caietanus hoc loco: latius autem prosequitur in ientaculo secũdo quæst. 3. Eodem alludit Theodoritus. Chrysostomus etiam hunc sensum priori adiungit. Vtrique porrò affinis est, quem ex commentario Pelagij sumptum adferunt Primasius ac Sedulius, *pro mortuis* exponentes, in morte Christi, id est, vt Christo commoriantur, cum eo resurrecturi: sicut apostolus exhortando docet Rom. 6. Sed & hi duo sensus à verbis Pauli longius recedunt. Denique facit contra iam dictas quatuor expositiones, quod apostolus videtur tantum de quibusdam loqui, non de omnibus fidelibus. At istæ quatuor omnibus baptismum suscipientibus accommodantur. Sunt igitur alij quidam recentiores, qui baptizari interpretantur affligi: quomodo sumitur in verbis Domini Lucæ 12 dicentis, *Baptismo habeo baptizari*: & Marci 10, *Potestis baptismo quo ego baptizor, baptizari*: Quo referunt etiam illud Ioãnis Baptistæ de Domino, *Ipse vos baptizabit in Spiritu-sancto & igne*, Matt. 3. Nã baptismũ ignis eo loco Hieronymus intelligit pœnam purgatorij. Proinde sensum hunc faciũt: Frustra quidam pro mortuis iuuandis orando, ieiunando & alia quædam dura subeundo sese fatigant & affligunt; si mortui non resurgunt. Ita Carthusianus, Catharinus, alijque nonnulli. Gagneius quoque baptismum hũc similiter afflictionem interpretatur & supplicium: sed apostolum expõnit de ijs qui *affligũtur vel pro spe mortuorum ad vitam non interituram resurgendi, vel pro asserta mortuorum resurrectione.* Quod postremus amplectitur Guilhaudus. Verùm certè non multum probabilitatis habere videtur huiusmodi commentarius, [illegible] quod illa baptismi significatio valde ignota sit ac rara, nec ab alio quam à Christo Domino vsurpata. Quod enim ad verba præcursoris attinet loquentis de baptismo ignis Matth. 3, [illegible] ea referuntur ad rem gestam in die Pentecostes, quando super apostolos Spiritus sanctus in igne descendit,

Quid apostolo sit baptizari pro mortuis.
Prima expositio Tertulliani.

Reijcitur ab Epiphanio & alijs.

Secunda expositio.

Refellitur.

Tertia expositio Chrysostomi: sed coactior.

Quarta expositio Caietani.

Quinta.

Refelluntur præcedentes expositiones.

Sexta expositio quorundã recentiorum.

Parum probabilis ostenditur

Acto. 2. quemadmodum bene probat Iansenius cap. 13 Concordiæ euangelicæ. Nam & Christus illuc refert prædictionem Ioannis, Acto. 1, & ipse Hieronymus cum sensum adfert priore loco: quem & alij docti sequuntur. Deinde refellitur ille commentarius; quia baptismus ijs duobus locis qui alleguntur, non significat afflictionem seu passionem quamlibet, sed vehementem, eamque forinsecus illatam aut irruentem; vt sunt in scripturis vndæ persecutionum ac tribulationũ, quibus qui merguntur & obruuntur, baptizari videantur. Hoc autem ad voluntarias afflictiones, vt sunt orationes, eleemosynæ & ieiunia, quæ pro mortuis adiuuandis suscipiũtur, accommodari non potest. Quas si Paulus omnino significare voluisset, non dixisset *qui baptizantur*, tanquam ab alijs, sed, qui baptizant seipsos *pro mortuis:* quomodo secundum scripturam qui voluntaria subeunt ieiunia, seipsos aut animas suas affligere dicuntur; vt Leuit. 16 & 23, & alibi. Ne prolixiores simus, omitto nouam expositionem Ariæ Montani, qui locum hunc de ijs interpretatur, qui Spiritum-sanctum accipiunt ante baptismum, veluti Cornelius cum cognatis suis & amicis, Acto. 10. Quos dicit baptizari pro mortuis, quia iam prius mortui peccato, & in vitam iustitiæ restituti, rationem non habeant cur baptizentur, nisi vt ipsa susceptione baptismi qui peragitur immersione & emersione, profiteantur spem futuræ resurrectionis ex morte corporis. Viderit author qua probabilitate commẽtarium hunc suum astruat. Mihi profectò violentus ac longissimè petitus videtur.

Septima expositio noua, & improbabilis.

Multo probabilius illi, qui putant apostolum argumentari ex facto Iudæorum: quemadmodum & aliàs ex eo quod apud Iudæos fiebat, argumentum capere solet, vt suprà cap. 9, cùm de sustentatione ministrorum euangelij dissereret, & cap. 10, cùm ageret de idolothytis. *Videte*, inquit, *Israel secundum carnem*, &c. Dicunt igitur apud Iudæos consuetudine receptum fuisse, vt si quis legaliter immundus moreretur priusquam ab ea immundicia secundum legem Num. 19, ablutus esset, alius quispiam pro eo baptizaretur, id est, lauaretur: quod existimarent huiusmodi lotionem proficere mortuo ad emundationem. Id verò ita sollicitè ab illis solere fieri, ne quid spiritui hominis mortui noceret immundicia in qua mortuus fuerat, simul vt ea cærimonia protestarentur fidem immortalitatis animarum & resurrectionis mortuorum, aduersus hæresim Sadducæorum per id tempus in populo Iudaico multos occupantem. Ac sanè non est incredibile, tale quid à Pharisæis, (de quorum numero Paulus se fuisse testatur Actor. 23 & Philip. 3) odio sectæ Sadducæorum fuisse factitatum. Nam & ex euangelio constat, frequentes baptismos seu lotiones Pharisæis in vsu fuisse, vt Matth. 15, Marci 7, Lucæ 11. Facit etiam nonnihil pro hoc intellectu, quod apostolus subiungit, *Vt quid & nos periclitamur omni hora?* Quasi dicat: Non solum ex eo quod agunt Iudæi, sumitur argumentum pro resurrectione mortuorum; verùm multo magis ex eo quod nos patimur, qui Christiani sumus. Adfert hanc expositionem Fran. Turrianus libr. 4 pro epistolis Pont. cap. 14, eamque confirmat authoritate quorundam veterum, scilicet Ephræm diaconi, qui in testamento suo, siue in sermone de morte sua, locum apostoli sic intellexerit. Item Apollinaris antiqui scriptoris, interpretantis locum memoratum Numerorum: & Eustratij presbyteri Constantinopolitani in libro de immortalitate animæ. Quamuis autem hæc expositio non sit contemnenda, (nititur enim non leuibus coniecturis) est tamen & alia meritò, ni fallor, huic & cæteris omnibus anteponenda, quam à prioribus acceptam suo calculo probat Epiphanius loco superius citato: nempe eos pro mortuis baptizari, qui cum nullam spem huius vitæ reliquam habeant, baptismum tamen petunt & suscipiunt: vtique reipsa declarantes se tantum baptizari pro mortuis, siue pro statu mortuorum, id est, ad hoc vt baptismus ijs prosit eo tempore, quo præsenti vita defuncti erunt: qui est status hominis post mortem. Tales erant qui infirmi ac moribundi baptismum ministrari sibi volebant: qui quod lecto decumbentes baptizarentur, olim Græco vocabulo, Clinici dicebantur. Id autem frequens erat primis ecclesiæ temporibus, quando multi baptismum differebant vsque ad extremum vitę. De quibus etiam à baptismo minimè repellendis extant veterum cõciliorum & pontificum decreta. Quidam Epiphanij sensum non bene capientes, existimant eum id velle: *baptizantur pro mortuis*, id est, tanquam mortui: quomodo dicimus aliquem sublatum aut derelictum pro mortuo. Qui sensus quia minus cõuenit, refellendam sumserunt expositionem Epiphanij. Quod non fecissent, si sensum quẽ vult Epiphanius, rectè fuissent assecuti. Nam mortuorum nomine statum mortuorum in scripturis significari, patet ex vsitatissima phrasi, qua quis à mortuis resurgere dicitur. Vnde & de solo Christo loquens apostolus, resurrectionem mortuorum nominauit Roman. 1. Illud porrò *quid facient?* à nonnullis sic exponitur: quo euadent? quid illis futurũ est? planè peribunt. vt suprà dixit, *ergo & qui dormierunt in Christo, perierunt*. Verùm ipse paulo pòst in alio versu videtur exponere, dicens, *quid mihi prodest?* ita hic *quid facient?* ac si dicat, quid lucrifacient? quid illis proderit? Igitur totum hoc erotema apostoli sic explicandum videtur: Alioquin, id est, si omnino non est mortuorum resurrectio, quem fructum reportabunt qui baptizantur iam iam morituri, & per hoc profitentur se baptizari propter statum futurum post hanc vitam? Hic sensus apertus ac simplicissimus est; & ad probandum id quod apostolus instituit, aptissimus: præsertim si cum Tertulliano locis ante a citatis.

Octaua expositio probabilis.

Iudæorũ consuetudo lauãdi mortuos legaliter immũdos.

Consuetudinis ratio duplex.

Nona expositio Epiphanij cæteris probabilior, de baptismo Clinicorũ.

Clinici à baptismo non repellendi.

Explicatur mens Epiphanij.

citatis, vrgeamus baptismum corporibus adhiberi, non animabus. Sic enim ille contra Marcionem ratiocinatur; Corpora baptizantur, ergo corpora resurgent. Dum enim sacramentum impenditur corpori, corpus consecratur immortalitati. Spes autem immortalitatis & resurrectionis euidentius apparet in illis qui tunc baptismum requirunt, quando sunt ex hac luce migraturi. Valet igitur ratio à spe & fide eorum qui morituri baptismum petebant. Quæ eorum pietas meritò commendatur. Hanc de baptismo Clinicorum expositionem ab Epiphanio traditam docti quidam libenter approbāt, & inter eos Ioannes Hesselius in commentario prioris epistolæ Petri cap. 4. Eandem velut antiquitati consonam, explicat Galenus noster, catechesi 111.

Argumētatio Tertulliani ex baptismo pro resurrectione.

VT QVID ET BAPTIZANTVR PRO ILLIS? *Vt quid* hic & statim pòst interpres suo more posuit pro Græco τί, *quid, cur. Pro illis*, Græcè & Syriacè, *pro mortuis*? Habet autem hæc repetitio vehementiam. Sensus enim est: Quorsum, inquam, aut, quorsum quæso, etiam pro statu post mortem futuro baptizantur, si à morte non est reditus ad vitam? Ac si dicat: Si vana est exspectatio resurrectionis, & spes nostra non extenditur vltra terminum huius vitæ; soli ergo victuri deberent baptizari; non qui ilico morituri sunt.

30 VT QVID ET NOS PERICLITAMVR OMNI HORA? Aliud argumentum à periculis, quibus se exponebant apostoli Christum prædicantes. Quorsum, inquit, & nos apostoli causa euangelij versamur in quotidianis & continuis vitæ periculis, si non est mortuorum resurrectio? Nam profecto, qui non sperant aliā vitam cuperent istam omni modo producere, vitantque eius amittendæ pericula quantum possunt. Huiusmodi multa sua pericula recenset apostolus in 2 epistola cap. 11. Ac de ijsdem subiungit.

Qui desperant resurrectionem, nolunt finire hanc vitam.

31 QVOTIDIE MORIOR PER VESTRAM GLORIAM, FRATRES. Ex apostolis vnum, id est, seipsum qui propriè Corinthiorum apostolus erat in exemplum adducit. *Fratres* in Græco non additur. Cæterum variant Latini codices illa parte, *per vestram gloriam*. In multis enim legitur *propter vestram gloriam*. Apud Ambrosium habet quidē textus *pro vestra gloria*: sed commentator exponit *propter gloriam [illegible] a Domino*. tametsi *pro vestra gloria* [illegible] etiam in nonnullis mss. Hieronymus in epitaphio Marcellæ epistola 16 cap. 3 [illegible] *propter vestram [illegible]* antiqua quædam vt conijcit Erasmus in scholijs [illegible] loci, exemplaria secutus. [illegible] *per* & *propter* exponunt [illegible] glossam [illegible] Lombardus, Aquinas & Carthusianus. Verum in plerisque & probatioribus mss. id habetur quod [illegible] *per vestram gloriam*. Et ita legit & exponit [illegible] illis [illegible] quam [illegible] esse textus Ambrosianus [illegible] legit & exponit Haymo, [illegible] & repugnante com-

Huius loci varia lectio.

Verum lectio, per vestram gloriam.

mentario, quispiam *per* in *propter* mutauerit. Similiter legit Pelagius: sed qui studiosè monet iuxta suam hæresim, ne quis hinc colligat apostolum iurasse. Sedulius vtrumque exponit, *pro gloria vestra*, & *per gloriam vestram*, In altero Ambrosiastrum, in altero Pelagium secutus. At verò B. Augustinus non solum legit *per gloriam vestram*; verum etiam ex eo docet apostolum Paulum iurasse: & proinde iuramentum non esse Christianis simpliciter & vniuersè prohibitum, vt Pelagius volebat. Loca sunt apud Augustinum l. 1 de sermone Domini in monte, capit. 17, sermone 28 de verbis apostoli cap. 5, in explanatione epistolæ ad Galatas cap. 1, & in epistola 89 ad Hilarium quæstione 5. Quibus omnibus locis, vt indubitatè probet apostolum iurasse, Græcū textum allegat, in quo legitur νὴ iurantis aduerbium. Rursumque de eodem agens lib. 3 de doctrina Christiana cap. 4, dicit quendam interpretem ex Græco vertisse, *Quotidie morior, per vestram iuro gloriam*. Sic autem & Syrus paraphrastes, *Iuro per gloriam vestram fratres mei*. Vt iam dubium non sit, hanc quæ in nostris est codicibus, esse germanam lectionem. Chrysostomus quidem & sequax eius Theophylactus, videntur voculam νὴ interpretari per διὰ. *pro ter*. Et Photius apud Oecumenium adfert eam expositionem secundo loco. Verùm fortasse Chrysostomus, cuius studium semper fuit suos auditores à iurationibus auocare, dissimulandum putauit commentarium de iuramento: quum alioqui sensus iste promptissimus sit: ac νὴ pro διὰ vix vsquam reperiatur. Neoterici quoque Faber & Catharinus Græcæ lectionis non ignari, iuramentum tamen esse negant, non alia ratione ducti, quàm quod absque necessitate non sit iurandum: quasi Paulo non fuerit satis iusta causa iurandi in re tanti momenti, quam volebat persuadere: præsertim cùm essent inter Corinthios nonnulli, qui suspicarentur ipsum secundum carnem ambulare. 2 Cor. 10. Porrò sciendum est *gloriam* pro gloriatione positam ab interprete. Nam Græca non habent δόξαν, sed καύχησιν. Itaque sensus est, Quotidianis vitæ periculis expositus sum, & vt ita dicam, quotidianas mortes patior: ita iuro per gloriam seu gloriationem, qua de vobis glorior tanquam meis in Christo filijs. Nam in hoc & alibi magnificè gloriatur; vt cap. 4 & 9 huius epistolæ. Sic autem dixit gloriam vestram, id est, de vobis, aut in vobis, quomodo dicit Rom. 3 gloriam Dei id est in Deo. [illegible] per illam gloriam suā iurat, quemadmodum Iacob per timorem seu reuerentiam patris sui Isaac iurasse legitur, Gen. 31. Nam in huiusmodi locutionibus quæ sæpius occurrunt, genitiuus est obiecti, nō subiecti. [illegible] Græci codices quos Latini [illegible] Faber, [illegible] & Caietanus sequuntur [illegible] ὑμετέραν καύχησιν [illegible] lectio est ex [illegible] introducta. Namque [illegible] & tractatores

Pelagij dogma, nō esse licitū iurare.

Exemplo Pauli docetur iuramentū non esse Christianis absolutè prohibitum.

Paulo iusta causa fuit iurandi.

Gloria pro gloriatione.

Per quam gloriam Paulus iuret.

ctatores Græci cum Latinis omnes constanter legunt *vestram*. Ne verò videatur arroganter ingerere mentionem gloriæ suæ quam ex Corinthijs habebat, adiungit.

QVAM HABEO IN CHRISTO IESV DOMINO NOSTRO. Id est, qua glorior per Christum Dominum, ex cuius merito & passione mihi prouenit omnis gloriandi materia: nempe secundum illud Gal. 6, *Mihi absit gloriari, nisi in cruce Domini nostri Iesu Christi.*

32 SI SECVNDVM HOMINEM AD BESTIAS PVGNAVI EPHESI, QVID MIHI PRODEST, SI MORTVI NON RESVRGVNT? *Ad bestias pugnaui*, in Græco vnū verbū cōpositum est ἐθηριομάχησα, *cum bestijs pugnaui*. Interpres *ad bestias* dixit, locutione tunc, vt arbitror, vsitata, propter aliquid subauditum: ac si diceretur, Si ad bestias dānatus pugnaui. Sciēdum autē fuisse duas ac diuersas pœnarū species; bestijs obijci, & pugnare cū bestijs. Nā bestijs obiecti statim laniabantur: pugnabāt autē cum bestijs, qui in arenā armati procedebāt, euasuri & vita donādi, si possent bestiā conficere. Vtriq; tamen ad bestias dānati dicebātur. Cæterùm de Paulo, quod aliquādo cum bestijs seu feris cōmissus fuerit, aut feris obiectus, nulla prodit historia: nisi quod Nicephorus li. 2 hist. ecclesiast. c. 25, ex quodā libro profectionum Pauli (verisimile est eundem esse, quē Origenes li. 1 periarchôn c. 2 vocat actus Pauli) cōmemorat eum Ephesi præside quodā Hieronymo, primum leoni, mox alijs immanibus feris in eum immissis, expositum fuisse: quæ tamen illum attingere nō fuerint ausæ: leonē verò procurrisse quidē, sed ad pedes eius consedisse. Verum actus illi, non dubium, apocryphi sunt, ipso etiā Nicephoro teste lib. 2 ca. 46. Propriè nihilominus acceperunt apostoli verba, cōmentator Ambrosianus, Theodoritus & Caietanus: scilicet ipsum Ephesi verè bestijs obiectū fuisse, & Dei gratia liberatum. Nec abnuit Primasius, licet id alibi scriptum nusquā reperiatur: quia, vt aiunt, nō omnia scripta sunt, quę passi sunt apostoli. Sed hūc istius loci intellectum doctè refellit Cardinalis Baronius tomo 1 annalium ad annum Christi 55. Neque enim Paulus dicit se bestijs obiectum fuisse, sed cum bestijs pugnasse. Nō est autē credibile, nec ratio dignitatis apostolicæ permisisset, Paulū armatum in arenā aut theatrum prodire, pugnaturum cum bestijs: quod nec de alio quoquā martyre legitur. Nā obijci feris solebant martyres, non pugnā cum feris inire. Huc accedit quod vtrumque illud supplicij genus viliū erat personarum: vti constat ex l. 3 ff. ad legem Corneliam, de sicarijs. Quare Paulus, qui ciuis Romanus erat, eo supplicio dānari non potuit; nisi prærogatiuā hanc suam tacuisset: quod de eo non est opinandum, qui ad minora quædam effugienda ciuem Romanum se protestatus est, Acto. 16 & 22. Denique rē tam memorabilem idē apostolus in epist. 2 cap. 11, vbi suas afflictiones & pericula longo ordine recitat, haudquaquam silētio prætermisisset. Quare potius ijs accedēdum, qui metaphoricè bestias seu feras interpretantur homines ferinis animis ac moribus, qui in Paulū insurrexerūt. Sic enim & Ignatius vir apostolicus in sua ad Romanos epistola scribit: *A Syria Romam vsque terra mariq; cum bestijs depugno*: cùm de militibus, quorum custodiæ traditus erat, loqueretur: vt verba eius sequentia declarant: vbi & leopardos eos appellat: & ipse Paulus 2 Tim. 4, *Liberatus sum*, inquit, *de ore leonis*. quod de Nerone dictum interpretes non dubitant. Nam & aliàs sæpe de sæuis hominibus, vt de feris bestijs, scriptura loquitur, præsertim in psalmis, *Tauri pingues obsederunt me. Salua me ex ore leonis. Ne tradas bestijs animas confitentes tibi*, Psal. 21 & 73. Sic igitur & Paulum hîc locutum intellexerunt Chrysostomus, Theophylactus & Oecumenius in cōmentarijs, & ante eos Tertullianus libro de resurrectione carnis c. 48. item Latini interpretes Pelagius, Sedulius, Haimo & alij, ferè glossam interlineale secuti. Quā sententiā adfert etiā Primasius priore loco. Minus autē probabile est, tametsi sensu non adeò diuersum, quod Hieronymus in præfatione libri 3 cōmentariorum epistolæ ad Ephes. bestias hîc interpretatur diabolum & satellites eius, id est dæmones, ad doctrinā Pauli ex principe Asiæ ciuitate pelli se dolentes, & idcirco Paulū totis viribus opprimere nitentes: nisi potius per agmina satellitum diaboli (sic enim loquitur) homines diaboli ministros intellexit. Nā homines hoc loco rectius intelligi, satis ex dictis apparet. Quæritur ergo quænā fuerit illa Pauli cū hominibus pugna, quā Ephesi sustinuit. Tertullianus & Hieronymus locis iam indicatis referūt ad Asiaticā pressurā, de qua Paulus ad eosdem Corinthios 2 epistolæ 1 ita scribit: *Non enim volumus vos ignorare de tribulatione nostra, quæ facta est in Asia, quoniam supra modum grauati sumus supra virtutem; ita vt tæderet nos etiam viuere.* Verum illuc referri non posse, vel ex eo liquet, quia Paulus illam pressuram memorat vt recentem, & quæ post scriptam priorem epistolā contigerit. Porrò multorum sententia est, hāc Pauli cum bestijs pugnam esse contentionem illam grauem ac periculosam quæ ei fuit cum Demetrio argētario & socijs artificibus, totā Ephesi ciuitatem propter Dianæ iniuriā aduersus eum cōcitantibus, vt habetur Acto. 19. Ita sentiunt Theophylactus & Oecumenius. item Latini Pelagius, Haimo, Herueus, Aquinas & alij. Sed hi reipsa abeunt in priorem sententiā, quā modò refutauimus. Nam ista contentio non diuersa fuit, sed eadem cū illa pressura Asiatica, cuius meminit in secunda epistola: quemadmodum bene docent eius loci interpretes. Quanquam & absque eo, satis ex ratione temporum constat, Demetrianum tumultum accidisse post hanc epistolam scriptam: nimirum, vt ex historia Actorum apertè colligitur, extremo tempore quo Paulus Ephesi moratus est. Dicendū igitur est, vt bene concludit Baronius, huius pugnæ seu pressuræ Lucam in Actis non meminisse.

Pœna diuersa, bestijs obijci, & pugnare cum bestijs.

An Paulus aliquando cū bestijs pugnauerit.

Fabula de Paulo feris obiecto.

Actus Pauli liber apocryphus.

Refutatur dicta opinio.

Verior expositio per bestias intelligi feros homines.

Per bestias dæmones intelligi, minus probabile.

De qua pugna Paulus loquatur, opinio quorundam.

Refellitur.

Aliorum opinio.

Item refellitur.

Vera responsio. minisse. Siquidē & alia multa gestorū & afflictionū Pauli ab eo fuisse prætermissa, vel vnū illud caput 11 epistolæ secundæ ad Corinthios manifestè cōprobat. Verisimile est autem Iudæos fuisse, quos bestiatū nomine denotauit. *Iudæi bestiarum nomine significati* Nā Iudæos ferarum more passim in Paulum, vbicumq; ille per gentes euāgeliū prędicabat, impetum fecisse, ex Actis apostolicis abundè notum est. Ac fortasse commota fuit aduersus Paulum hæc pugna ab illis, qui disputāte eo & suadente de regno Dei, indurabātur aduersus eius doctrinam, ***maledicentes viā Domini coram multitudine***; vt eodem cap. refert Lucas. Erant enim Iudæi, quorū in synagoga res agebatur; nec id multo post aduentum ipsius Pauli in Ephesum ciuitatē. Iam & illud, ***secundū hominē***, *Secundū hominem variè exponitur.* variè exponunt interpretes. Quidā hoc sensu: Si humanæ vitæ respectu, solumq; in hoc mūdo præmium exspectans, tanta passus sum. Verùm sic frustra adderetur, ***si mortui nō resurgūt***. Siue enim mortui resurgāt, siue non: nihil prosunt pericula suscepta respectu tantum vitæ præsentis. Caietanus interrogatiuè exponit hoc modo: Nunquid secundū hominē, & non secundum Christum, id est, humana ratione & non diuina, pugnaui? &c. quasi dicat, minimè. Glossa ordinaria sic habet: ***Secundum hominē, id est, rationabiliter agēs, quia hominis est credere non mori hominē vt bestiam.*** Sequuntur hoc Lōbardus & Aquinas. Cæterùm Occumenius ex Photio, ***secundum hominem*** interpretatur, ***quātum mihi erat possibile.*** Sed Gaignæus ex sententia Photij coniungendum putat hoc totum, ***secundum hominem ad bestias***. ac sensum facit: quantū homini possibile est, vsq; ad extremū spiritū, more bestiarū scilicet, pugnaui pro defensione euāgelij. Est pręterea qui sic exponat; ***secundum hominem***, id est, vt mos est hominum dicere. Nā qui patiūtur malos homines vehementer infestos, pugnare cum bestijs dicūtur. *Sensus maximè probabilis* Nobis eorum sententia maximè probatur, qui particulā hanc claudunt parenthesi, & dictam accipiūt simili sensu, quo eā alibi Paulus vsurpat, nempe Rom. 3 v. 5, & huius epistolæ cap. 3 v. 8. item Gal. 3 v. 15, vt opponatur ei quod est ***secundum Deū*** in 2 Cor. 11, vbi sic ait: ***Quod loquor, non loquor secundum Deum, sed quasi in insipientia:*** id est, secundum hominem. Quocirca totus hic locus ad istum modum exponendus videtur: Quod (vt hominum more loquar, qui libenter cōmemorare solēt pugnas suas & pericula, è quibus gloriosè euaserūt) cum aduersarijs meis, velut cum feris cōgressus, depugnaui Ephesi, & impetum eorū sustinui: ***quid mihi prodest?*** Græcè, ***quæ mihi vtilitas***, scilicet ex ea pugna, pressura & tolerantia; si non est mortuorū resurrectio? Quomodo valeat hæc sequela, cùm obijci possit animarum immortalitas & felicitas post hanc vitam; petendum relinquo ex superioribus. Id tamen addo, ex mente Tertulliani Paulū insinuaré spē resurrectionis corporis sui; quod in corpore talia passus esset. Namq; per martyria passionesque corporales pro Christo susceptas, ipsa corpora consecrantur beatæ resurrectioni; quēadmodum per alimoniam corporis & sanguinis Domini, iuxta doctrinam sanctorum patrum, etiā corpora nostra spem accipiunt immortalitatis. *Per martyrium & Eucharistiæ sacramentum corpora fidelium consecrātur resurrectioni.* Atq; hæc omnia satis ostendunt apostolo tantum sermonem esse de beata meritoq; speranda resurrectione. Porrò notādum Gręcos, excepto Theodorito, partem illam ***si mortui non resurgunt***, abrumpere à superiori sentētia, & adiungere subsequenti: quod & Hieronymus facit lib. 5 cōmentariorum in Isaiæ 22. Sed nobis Latinorum distinctio magis placet.

MANDVCEMVS ET BIBAMVS, CRAS ENIM MORIEMVR. Græcè ἀποθνήσκομεν, ***morimur.*** & ita legi in nonnullis editionibus Latinis testatur Valla. Mimesis est, recitātis verba, quæ dicere, saltē apud se & in corde suo, possent homines persuasi mortuos nō resurrecturos: ac si dicat apostolus, Si non est futura mortuorum resurrectio: reliquū est vt omnes vitā ducant Epicurę am, & delicijs ac voluptatibus sese expleāt, dicātque, Comedamus & bibamus, genialiter viuamus dū licet. Nā breui moriemur, ipsa morte penitus interituri. *Mimesis.* *Desperatio resurrectionis homines reddit Epicuræos.* Verba sunt apud Isaiam c. 22, & , vt hîc in Gręco leguntur, eadē omnino cū ijs quæ reddiderunt LXX. Nam in Hebræo verbū est futuri tēporis. Scribuntur autē à propheta personam inducente Iudæorū, non tā negantium mortuos aliquando reuicturos, quàm desperantium ex obsidione Chaldaica (hanc enim eo loco prædicit) sese euasuros; aut certè suum prophetam, Ieremiā dico, verbis eiusmodi irridentium: quasi dicerent, Edamus, bibamus, epulemur: quia vt assiduè canit propheta noster, breui moriemur. Vnde Hieronymus in illius loci commētario, dicit apostolum huius testimonij exemplo abusum esse, quando ea verba accommodauit hominibus resurrectionem mortuorum desperantibus. Annotāt Occumenius & Valla, prouerbium esse Laconicum. Quod vt ita sit; nobis certum est, apostolum ex Isaia sumpsisse. Similis est locus in lib. Sapientię c. 2. vbi istiusmodi multa dicūtur ex persona impiorū.

33 NOLITE SEDVCI. ***Nolite decipi.*** Ne sinatis vos abduci in errorem. Doctrinæ subijcit exhortationem, occasione verborum quæ proximè dixit ex eorum persona qui resurrectionem non credunt. Ea namque spectant ad seducendos fideles.

CORRVMPVNT MORES BONOS COLLOQVIA PRAVA. *Corrumpunt mores bonos colloquia mala.* Siue ***mala***, vt habent plerique nostri codices. Græcè ὁμιλίαι κακαί. Pro quo vetus trāslatio, citante Hieronymo in epistola ad Nepotianū, habebat, ***cōfabulationes pessimæ.*** Cyprianus recitat hoc modo: ***Corrūpunt ingenia bona cōfabulationes pessimæ.*** l. 3 testimonio. c. 95, li. de vnitate ecclesiæ, & in epist. 55. In Græco senarius est: quē Menandro comico poëtę pleriq; omnes ascribūt. Socrates tamē historicus l. 3 c. 14, & ex eo Niceph. l. 10 c. 26, tribuūt Euripidi. Quē versum, verbis vulgatæ versionis trāspositis, conuertit Erasmus in Latinū senariū: ***Mores bonos colloquia corrūpūt mala.*** Ad-

fert

Paulus vtitur testimonijs scriptorũ gentilium. Quatenus idem alijs liceat exemplo Pauli.

Fert autẽ & alibi Paulus è scriptoribus ethnicis testimonia, sicubi res postulat; vt Act. 17, & Tit. 1. Ex qua re discimus, non esse vicio dandũ doctoribus aut cõcionatoribus Christianis, si quãdo scriptis suis aut sermonibus sententias inserãt ex authoribus profanis: dum tamen & sobriè & opportunè id faciãt: nõ vt quidã, passim & affectatè. Simile quid etiã Thomas annotauit, authorẽ citans Hieronymum: qui cũ alibi, tũ ex professo in epist. 84, quæ est ad Magnum oratorẽ, ostendit exẽplo Pauli & aliorũ veterũ ecclesiæ scriptorũ, rectè id fieri, recteq; à se factum esse. Affirmat idem Hieronymus scribẽs ad Demetriadem virginẽ, epist. 8, c. 10, quòd hunc *secularem* Menandri poëtę *versum assumens apostolus, fecit ecclesiasticum.* Quod & Tertullianus sensit, quũ ad vxorẽ scribẽs lib. 1, c. 7 eam hortatur his verbis: *Conuictũ atq; commercia Deo digna sectare; memor illius versiculi sanctificati per apostolum, Bonos corrũpunt mores cõngressus mali.* Sic enim ille Græcũ versũ reddit eodẽ metro; sed libertate Latinæ comędię. Quod si sanctificatus & ecclesiasticus factus est per apostolũ Menãdri versus; igitur quod à Menãdro scriptum, erat verbũ hominis; idem postea dictãte Spiritu-sancto scriptũ à Paulo, factũ est verbum Dei. Porrò Græci interpretes ἤθη χρηστὰ, *mores bonos*, intelligunt cõmodos seu placidos, & in quãuis partẽ duci faciles. Quẽadmodũ & ex Syriaco legimus *mores benignos*, aut alio interpretãte, *mentes suaues*. Nam χρηστὰ tale quid etiam significat. Vnde & illud *iugum meũ suaue*, ὁ ζυγός μου χρηστός, Matt. 11. Veruntamen vt mores boni, id est, probi intelligantur hoc loco; cõtextus planè requirit. Estq; veritas sententiæ nimis quàm nota per experientiam. Subindicat autem apostolus inter Corinthios fuisse, qui ratiunculis, vti verisimile est, ex sæculari philosophia petitis (vt erant apud eos non pauci sapientiæ sæcularis amantes) fidem resurrectionis apud fideles, in priuatis colloquijs, tentarent labefactare.

Versus Menãdri à Paulo sanctificatus.

34 EVIGILATE IVSTI. Græcè, δικαίως aduerbiũ, *iustè*: Syro textu annuẽte. Quædam etiam Latina mss. *iustè*, legunt; & cũ ijs veteres concordantiæ: nec non Ambrosius in enarratione psalmi 118 octonario 10. Nec tam opus erat vt iustos hortaretur apostolus ad euigilandũ, quã illos de quibus statim sequitur, *Ignorãtiã enim Dei quidã habent.* Non mirũ autem si (*iustè*) sit mutatũ in (*iusti*) quod apud plerosq; Latinos legitur: facilis enim fuit scribarũ lapsus in vna litera: cũ pręsertim quid sit euigilare iustè, non intelligerẽt. Pro *euigilate* quidã legũt *sobrij estote*, vt Ambrosius loco iã citato, Augustinus in epist. 137, quæ est ad plebẽ Hipponẽsem, & in enarratione psalmi 128, & Sedulius in hũc locũ. At Primasius vtrumq; cõiunxit, *Euigilate, sobrij estote.* Etenim Græcum verbum ἐκνήψατε, vtrãq; significationem complectitur; vt dum quis ebrietate digesta è somno expergiscitur, sobrietati redditus. Inde est quod alij verterũt *euigilate* siue *expergiscimini*: alij, *sobrij estote.* Legitur idem verbum apud LXX, 1 Reg. 25, vbi ex Hieronymi versione nos legimus de Nabal Carmelo: *Diluculo autem cùm digessisset vinum,* &c. Plenus igitur sensus est: Ab erroris & voluptatũ ebrietate expergefacti, iã sapite, & ad ea quę iusta & recta sũt, animũ applicate. Significat ex illis aliquos iã seductos fuisse prauis colloquijs: quos ad sanã & sobriã mentẽ reuocat.

Quid euigilare iustè.

ET NOLITE PECCARE. Hoc duobus modis exponitur. Quidam accipiũt *peccare*, velut effectum negatæ resurrectionis; vt sensus sit: Ne vos tradite voluptatibus desperatione vitę futuræ; ad quod incitant vos prauorũ hominum colloquia. Græci verò *peccare* accipiũt vt causam negãdæ resurrectionis; hoc sensu: Ne vos tradite voluptatibus: quia qui voluptuariè & perditè viuunt, libenter ac facilè sibi persuadent non esse futurũ quod non sperant, id est, resurrectionem iustorum. Cõuenit quod idẽ apostolus 1 Tim. 1 dicit de quibusdam, ex quibus erat Hymenæus, quod *bonã conscientiã repellentes, circa fidẽ naufragauerũt*, resurrectionis videlicet: vt satis colligitur ex epistola 2 ad Timo. 2, vbi idem Hymenæus est vnus eorũ qui dixerunt *resurrectionem esse iam factam.*

Peccare effectus & causa negatæ resurrectionis.

IGNORANTIAM ENIM DEI QVIDAM HABENT. Hæc, inquit, moneo, quia nonnulli vestrûm ita affecti sunt animis & studijs; ita viuunt, ac si Deũ ignorent. quomodo de Iudæis quibusdam dicit, *Confitentur se nosse Deum, factis autem negant*, Tit. 1. Opprobriũ hoc in eos maximè quadrat, qui se totos immergũt voluptatibus, vt ne cogitẽt quidem de Deo. Quod cõtingebat eis qui spẽ resurrectionis amiserãt. Quidã interpretãtur apostolũ loqui de ignorantia virtutis diuinę, quã Dominus improperat Sadducæis resurrectionẽ negãtibus, dicẽs: *Erratis, nescientes scripturas, neq; virtutẽ Dei.* Sed quod prius dixi, puto magis apostolũ voluisse.

Ignorare Deũ qui dicantur.

AD REVERENTIAM VOBIS LOQVOR. Græcè πρὸς ἐντροπὴν ὑμῖν *ad pudorem* seu *verecundiã vobis dico. Verecundiam* vertit suprà c. 6 v. 5, vbi eadem hęc penè ope legitur. Vsurpat interpres vocabulum reuerentiæ pro pudore, etiã aliâs, vt psal. 34, *Induãtur pudore & reuerentia.* & 68, *Tu scis improperium meum, & confusionẽ meã, & reuerẽtiam meam.* Sensus est, Hæc scribo, vt pudorem vobis ingerã, inter quos sint tales, id est, Deum ignorãtes: vtq; vel pudore cogente corrigatis tãtum malũ. Non sibi cõtrarius est apostolus, qui suprà cap. 4 dixit, *Non vt cõfundam vos, hæc scribo:* Tum quia de diuerso ac grauiore eorũ peccato agit etiã c. 6, quod erat velle iudicari apud infideles: magis autẽ hoc loco. Nã multo grauius est resurrectionem mortuorũ negare, quã fide salua apostolo suo neglecto alios magistros colere; quod c. 4 reprehendebatur: Tũ quia suã quodãmodo causam illic agẽs, noluit eis apertè pudorem ingerere: quẽ tamẽ nõ excludit; sed negat se eos admonentẽ id per se spectare vt pudefiãt, tanquã in eo gaudeat: vt solent homines qui non affectu charitatis, sed vt stomacho satisfaciãt, ijs à quibus se lęsos arbitrãtur, exprobrãt ipsorũ vicia. Nã affectũ paternũ declarat illud, quod ibidẽ

Pauli diuersa loca conciliata.

Pudor vtilis.

sequitur: *Sed vt filios meos carissimos moneo.*

35 SED DICET ALIQVIS. Hactenus docuit mortuos esse resurrecturos. Nunc instituit docere, quomodo resurrecturi sint, & quæ resurgentium corporum qualitates: velut de vtroque perlata ad se quæstione.

Mos hæreticorum id negare, cuius modum non intelligãt.

QVOMODO RESVRGVNT MORTVI? Id est, quis modus erit resurrectionis? Familiare est hęreticis, ac cæteris infidelibus, rem negare cuius modum non intelligunt. Vnde dicebãt Caphatnaitæ, *Quomodo potest hic nobis carnem suam dare ad manducandum?* Ioan. 6. Ad hanc de modo resurrectionis quæstionem infrà respondebit apostolus suo loco. Subiungit autẽ alterã quæstionẽ, responsurus ad eã continuò.

QVALIVE CORPORE VENIENT? Multi codices habent, vt est in Græco, *quali autẽ corpore*. Et pro futuro *venient*, in Græco & Syriaco vérbũ est præsentis tẽporis *veniunt*. Quod & legitur in multis Latinis. Quanquã Græcum ἔρχομαι quandam habet etiam futuri significationem in sacris literis, vt Matth. 11, *Tu es qui venturus es?* ὁ ἐρχόμενος. Quare & Erasmus & alij transtulerunt futurũ *veniẽt*. Hac parte quęritur qualia futura sint resurgentium corpora: nũ qualia modò sunt, animalia, mortalia, terrena: an verò diuersę qualitatis. Nã & Pharisæi & (Thoma referẽte) philosophorum quidam sunt opinati, resurrecturos homines ad eadem vitæ officia quæ nunc aguntur; vt sunt edere, bibere, coniugibus copulari, & cætera huiusmodi. Quæ eadẽ est doctrina sectæ Mahometanæ. Soluerat quidẽ hãc quæstionẽ Dominus in euangelio, vbi Sadducæorũ obiectioni, quã Pharisæi dissoluere non potuerant, respondit Mat. 22 dicens, *In resurrectione neq; nubent, neq; nubentur: sed sunt sicut angeli Dei in cælo.* Verũ & apostolus nunc eandẽ quæstionẽ pluribus explicat. Ostẽdit autẽ hæc apostoli explicatio, sicut & illa Christi respõsio; quæstionẽ præcipuè motã fuisse de beata & optabili resurrectione.

Pharisæorum & quorundã philosophorum error de resurrectione.

36 INSIPIENS; TV QVOD SEMINAS, NON VIVIFICATVR, NISI PRIVS MORIATVR. Græcè & Syriacè, *nisi mortuũ fuerit*; absque *prius*. Quod interpres adiecisse videtur de suo. Pronomẽ *tu* sequentibus adhæret Sensus enim est: Homo stulte & insipiẽs, vt qui carnaliter de mysterio resurrectionis cogitas, neq; sensum tuũ humanũ subijcis sapientiæ diuinæ, & ideo tardus es ad credẽdum: Disce ex rebus tibi per experiẽtiam notis, assurgere ad capiẽdum ea quæ tibi credẽda proponũtur. Nã id quod tu seminas, id est, semẽ quod in terram proijcis, nõ fit corpus viuens, quale nasciturum è terra speratur; nisi prius obrutum terra cõputruerit, & quasi mortuum fuerit. Nã putrefactio rei, licet inanimatæ, mors quædã eius est. Sic Dominus in euangelio, *Nisi granum frumenti cadens in terrã mortuum fuerit*, Ioan. 12. Est autẽ hoc primum simile, quo ad declarandã qualitatẽ corporum resurgentium vtitur apostolus: prius tamẽ indicãs (quod notãdum est propter ea quæ dicẽtur infrà versu 51) non nisi morte intercedente corpora nostra ad vitã esse resurrectura: quomodo semen nõ exsurgit in corpus viuens, nisi prius moriatur: vt mors corporum nostrorum sit seminario quædã eorum ad vitam. Ex quo tamen simili nõ est consequẽs, resurrectionem mortuorum fieri virtute naturali: quasi in pulueribus resolutis insint rationes quædã seminales effectiuæ resurrectionis corporum, vt quidam opinati sunt, referẽte S. Thoma. Non enim ad id docẽdũ adducit istã similitudinem apostolus; sed tantũ ad hoc quod diximus; videlicet ostẽdens diuina virtute futurũ in corporibus nostris, quod in semine fit per naturã.

Cõparatio à semine ad declarãdam corporum resurrectionem.

Resurrectio non fiet virtute naturali.

37 ET QVOD SEMINAS, NON CORPVS QVOD FVTVRVM EST, SEMINAS: SED NVDVM GRANVM; VT PVTA TRITICI, AVT ALICVIVS CÆTERORVM. *Quod futurũ est*, Græcè τὸ γενησόμενον, *nasciturũ*, siue *quod nascetur*. *Vt puta*, Græcè εἰ τύχοι, quod Erasmus vertit, *exempli causa*. Alij, *videlicet*. Vide quę de ea voce diximus suprà, c. 14 ver. 10. Addo B. Augustinũ ex veteri quadã translatione legisse *fere*, epistola 146 ad Cõsentium, & li. 5 de Genesi ad literam c. 20, nisi mendum est. Nã posteriore loco mss. codices habent, *fortè*; quod Græco verbo melius respõdet: ac si dicas, *prout inciderit*. Notandum etiã articulum τὸ *quod futurũ est*, non quid, sed quale monstrare. Sensus enim apostoli est: Id quod seminas, nõ tale est quale nascetur: quia seminatur nudũ granũ siue tritici siue alterius cuiuspiã seminis; nascetur autẽ granum herba & aristis ornatum atq; vestitũ. Ita corpus nostrum seminatur mortale; resurget autẽ vestitum immortalitate & gloria: quemadmodum infrà declaratur. Non ergo considerat apostolus in hac similitudine diuersitatẽ rei, sed qualitatis & cõditionis. Quod & quæstio requirebat, *Quali corpore venient?* Itaq; falluntur qui ex his apostoli verbis corpora non eadem secundum substantiã esse resuscitãda, colligunt. Quod qui dicunt, resurrectionẽ reuera tollũt. Non enim resurgit, nisi id ipsum quod cecidit.

Corpora resurrectura eadẽ secundum substantiam, non secũdum qualitates.

38 DEVS AVTEM DAT ILLI CORPVS SICVT VVLT. Gręcè ἠθέλησε, *voluit*. Quod & legitur in multis mss. & in cõcordãtijs, & apud Ambrosiastrum: nec non apud Augustinũ duobus locis modò citatis, & in Bedæ collectaneis. Quo nimirũ præteriti tẽporis verbo significatur æterna & immutabilis Dei de vnaquaq; re dispositio. Refert autem apostolus generationes plãtarũ è seminibus, ad Deũ eiusq; voluntatẽ, non ad naturã: vt significet Deum non minus posse mortua nostra corpora reuocare ad vitã absque opere naturæ, si ita velit: quã possit interueniẽte actione naturæ semina putrefacta viuificare. Siquidẽ vtrobique tota causa est in Dei voluntate, à qua vt est tota natura, sic & omnis actio naturę. Deus est enim *qui operatur omnia in omnibus*, suprà c. 12. Ad quã rem vrget Augustinus ad Cõsentiũ scribens, apostolũ nõ dixisse *dedit aut disposuit, sed dat illi corpus*: sicut & Dominus in euangelio, *Si fœnum agri Deus sic vestit*, Matth. 6. quemadmodum & de Sapientia dictum est, quod *disponit omnia suauiter*, Sap. 8. Potest nihilominus hoc quod ait,

Æterna Dei volũtas verum omnium causa.

Omnis actio natura à Deo intimè operante.

sicut

ſicut voluit, in hunc ſenſum accipi; ſicut initio mundi inſtituit: vt reſpiciat ad opus primæ creationis, qua ſeminibus indidit proprias virtutes. Ad hunc enim intellectum mouet quod ſequitur.

ET VNICVIQVE SEMINVM PROPRIVM CORPVS. *Proprium corpus*, Syrus paraphraſtes dixit, corpus naturæ ſuæ, id eſt, quod cuiuſque naturæ conuenit. Nam ex ſemine tritici naſcitur triticum, ex ſemine hyſſopi hyſſopus, & ita de alijs; iuxta ſcripturam Geneſ. 1, *Germinet terra herbam virentem, & facientem ſemen iuxta genus ſuum.* Hac parte ſimilitudinis apoſtolus non intendit docere quòd eadem numero corpora ſint reſurrectura; nam id ſupponere videbatur quæſtio, *Quali corpore venient?* cui nunc reſpondet. Neque ſanè ad hoc probandum quòd reſurgẽt eadem numero, valeret propoſita ſimilitudo. Non enim ex ſemine naſcitur corpus idem numero, ſed ſpecie tantùm. Verum docet; quemadmodum vnicuiq; ſemini datur à Deo proprium corpus: ita Deum, quod ad qualitates attinet corporũ noſtrorũ reſurgentium, redditurum vnicuiq; corpus proprium, id eſt, tale quale pro meritis ei conueniat. Quã rẽ clarius explicat per alias ſimilitudines ſubiunctas.

Vnicuiq; reddendũ proprium corpus, quo ſenſu.

39 NON OMNIS CARO EADEM CARO. Hoc alterũ ſimile eſt, quo declarat, quali corpore ventuti ſint mortui. Sẽſus eſt, Nõ omnis caro eiuſdẽ eſt naturæ, conditionis & præſtãtię. Carnẽ, nõ corpus nominat, vt inſinuet in vera carne mortuos reſurrecturos, non in corpore, quod vel aëreæ vel æthereæ ſit naturæ. Ideo cõfitemur in ſymbolo fidei *carnis reſurrectionem.*

SED ALIA QVIDEM HOMINVM, ALIA VERO PECORVM, ALIA VOLVCRVM, ALIA AVTEM PISCIVM. Plenius in Græco: *Sed alia quidẽ caro hominũ, alia verò caro pecorũ, alia verò piſciũ, alia verò volucrũ.* Non dubiũ quin piſciũ quoq; ſit caro, ſicut pecorũ & volucrũ: idq; ſecundum propriã carnis ſignificationem: licet nos Chriſtiani, qui in diebus edomãdæ carni deſtinatis ſic à carnibus abſtinemus, vt tamẽ eſum piſciũ nobis permittamus, ita loquamur. vt piſces à carnibus diſtinguamus. Alioqui piſciũ carnẽ legimus Num. 11, vbi filij Iſrael eſum carnium expetẽtes dicebãt: *Recordamur piſciũ, quos comedebamus in Ægypto.* Quãdo & Moyſes Deo promittẽti & dicẽti: *Dabo eis eſum carniũ mẽſe integro:* reſpõdit interrogãs, *Nunquid ouiũ & boum multitudo cædetur? vel omnes piſces maris in vnũ congregabuntur, vt eos ſatient?* Porrò ſentit apoſtolus, ſicut diuerſorũ animantiũ diuerſa caro eſt: ita diuerſorũ hominũ fore diuerſa in reſurrectione corpora, quo ad gradus gloriæ, reſpõdentes gradibus meritorũ. Diuerſitatem reſurgentium hic ſignificatã nonnulli etiã ad malos extendunt: vt per homines quidẽ boni intelligantur, qui ſecundum rationem viuũt; per pecora verò luxurioſi, per volucres ſuperbi, per piſces auari. Cæterùm Tertullianus libro de reſurrectione carnis cap. 52 ſpeculatur ad hunc modum: *Alia caro hominis, id eſt, ſerui Dei: alia iumenti, id eſt ethnici: alia volucrum, id eſt, martyrum: alia piſcium, id eſt, quibus aqua baptiſmatis ſufficit.* In quibus verbis hunc verſum excepto ſecundo membro, quod interpretatur de eo qui *aſſimilatus eſt irrationabilibus iumentis*, totũ refert ad bonos. Optimè verò S. Auguſtinus in epiſtola ad Conſentium (cuius etiam à Beda, Lõbardo & Heruæo verba repetuntur) totum ſine exceptione ad electos retulit: quorum *in reſurrectione diſtabit gloria meritorum.* Ad quã rem amplius declarandam adducit apoſtolus tertium ſimile.

Piſcium caro propriè.

Cur Chriſtiani piſces à carnibus diſtinguant

Gradus gloriæ reſpondẽtes gradibus meritorũ.

De ſola bonorum reſurrectione diſſerit Paulus.

40 ET CORPORA CÆLESTIA, ET CORPORA TERRESTRIA. Supple hoc modo quo vertũt alij: *Et ſunt corpora cæleſtia: & ſunt corpora terreſtria.* Cęleſtia quidẽ Gręcè ἐπουράνια, *quæ in cælo ſunt*; vt ſol, luna, ſtellæ: terreſtria verò, Græcè ἐπίγεια, *quæ in terra ſunt*; vt arbores ac cætera vegetabilia terræ infixa: quæ tamen omnia ſuã ac propriam habent formam, pulcritudinem & quaſi gloriam. Vnde ſequitur.

SED ALIA QVIDEM CÆLESTIVM GLORIA, ALIA AVTEM TERRESTRIVM. Ne quis ſuſpicetur apoſtolũ meminiſſe corporũ terreſtriũ, quod per ea ſignificare voluerit rediuiua corpora reproborũ; tribuit etiã illis gloriam, etſi multo minorẽ gloria cęleſtiũ. Id verò conſtat ad reproborũ corpora accõmodari nõ poſſe. Facit hoc etiã ad conſolationẽ imperfectorũ: ne dũvideant ſe lõgè poſitos infra perfectos tãquã cæleſtes, deſperent beatã reſurrectionem. Eſt enim & terreſtriũ gloria. Tãtũ ergo ſignificat pro meritorũ diuerſitate, quæ inter bonos fideles maxima eſt, permagnã quoq; futurã in corporibus reſurgentiũ gloriæ diuerſitatẽ: velut ſi gloriã cæleſtiũ corporũ conferas cũ gloria terreſtriũ. Quod enim Aquinas per cęleſtia corpora contẽplatiuos intelligit, qualis Maria deſcribitur Luc. 10. per terreſtria actiuos, qualis Martha; nõ adeò placet: cũ in vtroque genere reperiãtur perfecti. Minus probandũ, per terrena Iudæum, per cęleſtia Chriſtianum ſignificari, quod vult Tertullianus. Nõ enim Iudæo gloria, ſi non ſit Chriſtianus. Nã quod Theophylactus & Oecumenius, qui cũ Chryſoſtomo terreſtria corpora peccatores interpretantur, dicunt in illo mẽbro, *alia terreſtriũ*, non eſſe ſubaudiendũ *gloria*, ſed *vita* aut *conuerſatio*, minimè quadrat. Quæ enim cõuerſatio corporũ terreſtriũ, de quibus hic loquitur apoſtolus, id eſt, arborum aut aliorum huiuſmodi? Tribuit autẽ apoſtolus gloriã corporibus cæleſtibus & terreſtribus metaphoricè: quatenus habent eiuſmodi in ſe qualitates, ex quibus quodãmodo laudẽtur & glorificẽtur.

Terreſtrium gloria quæ.

Vt meritorum, ita gloria permagna diuerſitas

Per cæleſtia & terreſtria qui ſignificati.

41 ALIA CLARITAS SOLIS, ALIA CLARITAS LVNÆ. In Græco cõiunctiuè, *& alia claritas lunæ.* Claritatẽ verò dicit interpres, quam modò dixit gloriam: cùm Græcè ſemper idẽ ſit vocabulũ δόξα, *gloria.* Senſus: Sed & inter ipſa cæleſtia corpora, magna eſt gloriæ differẽtia. Nã ſolis lumẽ multis partib⁹ excellẽtius eſt lumine lunę. Gloriã & quaſi maieſtatẽ ſolis & lunę & ſtellarũ pulcrè deſcribit Eccleſiaſticus c. 43.

De gloria lunæ loquitur apostolus, secũdùm quod hominum aspectibus apparet, & vsibus seruit: qua ratione & Moyses Gen. 1 stellis eam præponit, & alteram facit magnorum luminarium. Alioqui constat iuxta veram astronomiam, omnibus penè stellis lunam minorem esse.

Luna stellis penè omnibus minor.

ET ALIA CLARITAS STELLARVM. Non solum alia gloria stellarum à gloria solis & lunæ; sed etiam alia ac differens ipsarum inter se. Nam sequitur.

STELLA ENIM A STELLA DIFFERT IN CLARITATE. Significat apostolus etiam inter electos perfectiores, qui velut luminaria cæli sanctitate vitę fulserint in terris, magnam adhuc fore diuersitatem gloriæ, pro diuersitate meritorum huius vitæ. Porrò Tertullianus hanc à cælestibus sumptam similitudinem, ad electos ita refert loco superius citato: *Alia solis gloria, id est, Christi: & alia lunæ, id est, ecclesiæ: & alia stellarum, id est seminis Abrahæ.* Liranus verò post Aquinatem, per solem dicit intelligi posse Christum: per lunam virginem Mariam: per stellas reliquum cœtum electorum. Aliter glossator, qui commentarium Ambrosianum secutus, putat rectè sic intelligi: *vt claritati solis illorum dignitas exæquetur, qui centesimum numerum habent: lunari claritati, qui sexagesimum: stellis verò, qui tricesimum quæsierunt.* Ad huiusmodi sensum alludit illud Augustini serm. 46 de verbis Domini: *Aliter ibi lucebit virginitas, aliter castitas coniugalis, aliter sancta viduitas.* Quanquam fortè nihil horum specialiter intendit apostolus: sed tantum in genere, magnam in electorum corporibus futuram gloriæ diuersitatem.

Inter perfectos magna diuersitas.

Per solē, lunā, stellas, qui significati.

42 SIC ET RESVRRECTIO MORTVORVM. Supple, erit, aut sese habebit. Applicatio est trium similium quę attulit, ad rem propositã. Sicut enim vnicuique seminum datur proprium corpus; & sicut aliorum animalium alia caro est; & aliorum corporum alia gloria: sic & resurgentium corpora quibusdam gloriæ gradibus different inter se, iuxta differentiam meritorum. Quod si in corporibus futurum: certè & in animabus, & consequenter in toto homine. Totus igitur hic locus ostendit contra nouos Iouinianistas, Deum hominibus largiturum præmia beatitudinis pro ratione meritorum diuersa: quod Dominus in euangelio significauit, dicens: *In domo Patris mei mansiones multæ sunt*, Ioan. 14.

Iouinianistæ refelluntur, meritorũ paritatẽ statuentes.

SEMINATVR IN CORRVPTIONE, SVRGET IN INCORRVPTIONE. Iam deinceps ostendit apostolus, quas dotes communiter habitura sint omnium ad vitam æternam resurgẽtium corpora. Facit autem id iucundo schemate sermonis, quam epanaphoram vocant Rhetores, quaternis repetitis iisdem verbis *seminatur* & *surget* siue *surgit*. Nam pro futuro *surget* hoc loco & in tribus membris sequentibus Græcè & Syriacè verbum est præsentis temporis, *surgit, resurgit, suscitatur*. Quædam etiam mss. Latina & veteres concordantiæ legunt in præsenti *surgit*. Quod & Irenæi dedit interpres l. 5 c. 7. Tertullianus quoque lib. de resurrectione carnis cap. 52, *resurgit* identidem legit: nec non libro 5 contra Marcionem cap. 10. & post eum Cyprianus l. 3 ad Quirinum testimonio 58. tametsi nullam id parit in sensu diuersitatem. Nã præsens verbum more Hebræis familiari absoluitur à tempore. Subauditur autem corpus, quod quarto demum membro exprimitur. Seminari vocat mori instar seminis, quod vt tale, sic moritur in terram proiectum, vt etiam meliori modo vitam recipiat: quemadmodum superius est declaratum. Non quod in humano corpore mortuo & in cineres resoluto vis aliqua naturalis insit ad resurrectionem, sicut inest seminibus ad generationem: sed quia Deus sic ordinauit, vt corpora nostra non reformentur ad vitam gloriosam, nisi per mortem: quemadmodum rursus hoc loco studiosè S. Thomas annotauit. Breuiter ergo sensus est: Moritur corpus corruptibile; resurget incorruptibile. Vbi incorruptionem siue incorruptibilitatem, Græcè ἀφθαρσίαν, non eam oportet intelligi, quæ omnium resurgentium, etiam malorum corporibus erit communis, qua nimirum fiat ne corpora mori possint amplius, aut aliquatenus ad mortem disponi: sed quæ præter huiusmodi corruptionẽ, etiam excludat quamlibet noxiam passionem, siue ab interna causa, siue ab externa proficiscentem. Quam impassibilitatis dotem appellant Theologi. Agit enim apostolus, vt sæpe monui, de resurrectione iustis propria. Quod quidem manifestè patet ex iis quæ sequuntur: idque adeò diserte Thomas admonet: cuius in totum hunc locum commentarius illustris est, lectuque dignus.

Dotes omnibus electorum corporibus communes.

Seminari, id est mori, vt melius resurgat.

In corpore mortuo nulla vis naturalis ad resurrectionē.

Incorruptio quæ electorum corporibus propria.

Dos impassibilitatis.

43 SEMINATVR IN IGNOBILITATE, SVRGET IN GLORIA. Ignobilitatem pro *ignominia* posuit interpres. Hanc enim propriè significat Græcum nomen ἀτιμία. Sicque legunt Ambrosiaster & Sedulius. Nam quod apud Augustinum in epistola ad Consentium & alibi legitur *in contumelia*, minus placet. Sensus: Moritur corpus multis ante mortem miseriis & fœditatibus obnoxium: suscitabitur idem corpus omni ex parte gloriosum. Vbi Thomas specialiter significari putat dotem claritatis. De qua etiam Primasius hanc partem exponit ita scribens, *Surget in gloriam splendoris sicut sol*. videlicet alludens ad verba Saluatoris, Matth. 13, *Tunc iusti fulgebunt sicut sol in regno Patris eorum.*

Dos claritatis.

SEMINATVR IN INFIRMITATE, SVRGET IN VIRTVTE. *Virtute*, Græcè δυνάμει, *potentia*. Sensus: Moritur corpus infirmitatibus subiectum: resurget autem valentissimum, id est, in quo perfectus sit vigor omnium potentiarum atque membrorum. Virtutem hanc Aquinas interpretatur dotem agilitatis: cuius beneficio tãta virtute corpus ab anima moueri possit secundum quamlibet loci differentiam, vt nullam prorsus ei difficultatem ad motum

Dos agilitatis.

exhibeat:

exhibeat: sicut nunc exhibet corpus infirmũ & inualidum, etiam ad motus naturales. Porrò Græci commentatores, & inter Latinos Haimo glossam secutus interlinealem, illa superiora, *In corruptione*, & *in ignobilitate* siue *ignominia*, referunt ad corpora iam mortua, quæ seminantur, id est, putrescunt in corruptione, fœditate ac deformitate. Eodem referunt hoc tertium, *in infirmitate*; dicentes corpus in infirmitate seminari, quia non potest mortuum corpus vel ad paucos dies resistere corruptioni. Verùm coactior est hæc interpretatio. Quis enim cadaueri tribuat infirmitatem, Græcè ἀσθένειαν? nihilo magis quàm mortuos vocet infirmos. Manifestius autem redarguit eos illud quod proximè sequitur, simile tamen superioribus, quod nullo modo potest de corpore mortuo intelligi. Quare & in eo coguntur mutare expositionem.

Græcorũ cõmentarius refellitur.

44 SEMINATVR CORPVS ANIMALE, SVRGET CORPVS SPIRITVALE. *Corpus animale*, Græcè ψυχικὸν, ab anima dictum. Hoc autem quidam intelligunt corpus obnoxium passionibus ac necessitatibus, nec omnino spiritui subiectum. Non dissimiliter Photius apud Oecumenium, animale corpus definiẽs, quod *animalibus subseruit affectionibus*, idem videlicet cum eo, quod prioribus membris dictum est seminari in corruptione, ignominia, infirmitate. Verùm repugnat huic intellectui probatio, quam mox subijcit apostolus ex Genesi, *Factus est primus homo in animam viuentem*. Nam primus homo non sic conditus est vt corpus haberet, quomodo isti describũt, animale. Rectius igitur Aquinas, Caietanus & alij, corpus animale dicunt ab apostolo vocari, quod sustentatur actionibus animæ, quatenus ipsum animat, id est, vegetat: hoc est, actionibus potentiæ vegetatiuæ, quarum præcipua est nutritio: quæ quidem absque alimẽto fieri non potest. Itaque corpus animale idẽ est quod corpus ad sui conseruationem indigens alimẽti subsidio. Cuiusmodi fuere etiam corpora primorum parẽtum ante peccatum. Corpus autem spirituale secundum eosdem vocat apostolus, cui spiritus ita dominatur, vt ei ad perpetuam vitam & omnem actionem solus sufficiat, absque vlla alimenti necessitate. Est autem, vt ijdem authores bene tradũt, res eadem in nobis, anima, à qua dicitur corpus animale; & spiritus, à quo spirituale: sed in anima, secundum morem scripturæ, solet intelligi vita vegetabilis; in spiritu nuda vis operatiua: vt videlicet anima recipiat appellationem spiritus, quatenus per se & sine externo subsidio conseruat, mouet ac regit corpus viuens, habens illud sibi perfectè subditum ad omnem quam voluerit operationem. Hoc ferè modo distinguit animale & spirituale corpus Augustinus compluribus locis, vt enchiridij cap. 91, lib. 12 de Genesi ad literam cap. 7, & lib. 13 de ciuitate Dei capit. 20, 23 & 24. Nec diuersum sentit in epistola ad Consentium, vbi corpus animale per mortale exponit. Nam & ante peccatum mortalis erat homo, quodam sensu: quia sic conditus, vt mori posset, ac moreretur si peccaret. Alioqui disertè eodem loco vocat Augustinus *corpus animale, quale animatum est Dei flatu, cùm factus est homo in animam viuentem*: quando certè nondum erat ita mortale, vt mori deberet. Porrò Græci ferè eandem cum Augustino differentiam tradunt corporis animalis & spiritualis: nisi quod spirituale dictum putãt, non ab humano spiritu, qui sit eadem res cum anima, sed à Spiritu-sancto. Quem intelligi volũt in eo quod statim sequitur, *Nouissimus Adam in spiritum viuificantem*: vt corpus spirituale dicatur, cui perpetuam vitam & operationem absque ciborum adminiculo Spiritus-sanctus subministrat. Verùm de illius loci intelligentia paulo pòst agemus. Illud constat, ex hac voce *spirituale* consequens non esse, quod per resurrectionem corpora nostra vertentur in spiritus: vt quidam errantes opinati sunt: quorum meminit Augustinus in epistola memorata ad Consentium. Nam præterquam quod illa non esset resurrectio corporum sed abolitio: satis euidenter eum falsum intellectum exclusit apostolus, dum expresse repetiuit vocabulum corporis, dicẽdo; *Surget corpus spirituale*. Neque rursum sequitur corpora nostra fore similia aëri aut vento, qui spiritus dicitur; tanquam spiritualia futura sint, eo quod aërea: quod sensit Origenes. Non enim ab huiusmodi spiritu spirituale corpus vocat apostolus, sed à spiritu viuificante: quemadmodũ ipse mox declarat. Igitur *in resurrectione spirituale erit, non spiritus*, inquit Thomas; *sicuti nũc est animale, non anima*. Accommodat autem hoc membrum idem doctor ad dotem subtilitatis: qua videlicet corpus vt instrumentum expeditè & perfectè subijcietur animæ ad quamuis actionem organicam. Nam per agilitatem subijcietur vt mobile ad quemlibet motum. Sic enim rectè distinguuntur hæ duæ dotes. Veruntamen vt idem doctor eruditè demonstrat, ex hac dote subtilitatis non id consequetur corpus gloriosum, vt alia corpora queat penetrare: sed id ei competet ex virtute diuinitatis in eo existẽtis: quomodo nec Christi corpus eam vim habuit ex gloria resurrectionis; sed ex virtute diuinitatis sibi vnitæ.

Quid corpus animale.

Quid corpus spirituale.

Anima & spiritus res in nobis eadem.

Spirituale corpus à quo spiritu dicatur.

Corpora non vertentur in spiritus.

Corpora resurgẽtiũ non erunt aërea.

Dos subtilitatis, & quomodo à dote agilitatis distinguatur.

Dos subtilitatis nõ præstabit corporibus, vt possint alia penetrare.

SI EST CORPVS ANIMALE, EST ET SPIRITVALE. Voculam *si* Græca & Syriaca non habent. Sic autem Græca legunt: *Est corpus animale, & est corpus spiritale*. quasi dicat apostolus: Non absurdè nominaui corpus animale & corpus spirituale. Nam vtraque hæc differentia corporis reperitur atque existit. Hoc autem probat verbis sequentibus: & priorem quidem partem ex scriptura, dicens.

SICVT SCRIPTVM EST. Græcè & Syriacè *Sic & scriptum est*. Lombardus meminit alterius lectionis: *Sic enim scriptum est*.

45 FACTVS EST PRIMVS HOMO ADAM IN ANIMAM VIVENTEM. In quibusdam Græcis

homo non additur. Legunt enim: *Factus est primus Adam in* &c. Et quadrat quod sequitur: *Nouissimus Adam* &c. Potest additum videri *homo*, ex scriptura Gen. 2, quam Paulus allegat: *Et factus est homo in animam viuentem*. Qui quidē homo erat Adā, idemq; omniū hominū primus, ex quo cæteri omnes orti secundū carnē. Dicitur autē *factus in animā viuentē* Hebræa phrasi, id est, factus anima viuens: quo locutionis modo dictum est: *Ego ero ei in patrem: & ipse erit mihi in filium*, 2 Reg. 7. id est, ego futurus sum illi pater, & ille mihi filius. Factus autem anima viuens synecdochicè, id est, animal viuens. Vel fortasse rectius secundum alios intelligitur factus in animam viuētem, id est, habens animam viuentem; donatus anima viuente. Sic enim commodius etiam exponetur secundum membrum. Animam viuentem appellat, qua corpus viuit vita vegetatiua: quod proinde necesse sit alimentis foueri & conseruari in vita, alioqui moriturum. Hoc autem est corpus animale. Bene igitur per hanc scripturam probat apostolus esse, rectéque dici corpus animale; scilicet ab anima viuente. Cùm autem illud à Moyse dictum fuerit de primo homine nondum lapso in peccatum: consequens est eum, quod antè diximus, eodem tempore innocētiæ habuisse corpus animale.

Adā quo sensu factus in animā viuentem.

NOVISSIMVS ADAM IN SPIRITVM VIVIFICANTEM. Hoc scriptū non erat, neque vt scriptum ab apostolo citatur: sed adiungitur, vt priori membro respondens; idque ad perficiendam probationem, quòd sicut est corpus animale, ita est & spirituale. Nouissimum Adam Christum intelligit, Qui quidem vocatur Adam, quia primus Adam huius figura quædam fuit per comparationem à cōtrario: quēadmodum de eo Paulus testatur Rom. 5, dicens: *qui est forma futuri*. Nam vt ille fuit humani generis princeps secundum carnalem propagationem, sic iste princeps est secūdum regenerationem spiritualem. Ille, princeps secundum esse naturæ; iste, secundum esse gratiæ & gloriæ. Nouissimus autem dicitur, quia tempore posterior, & post eum nemo alius in alterutro genere princeps. Nam & Deus vocatur non solum primus, sed & nouissimus, Apoc. 1 & vlt. quòd nihil post eum sit futurum. Quanquam & nouissimum, ἔσχατον, more scripturæ dicitur quod tempore, loco vel honore posterius est; etsi nō vltimum: quemadmodum & primum accipitur comparatiuè pro priore. vt Luc. 14, *Non discumbas in primo loco*, id est, priore, honoratiore. *& tunc incipias cum rubore nouissimum locum tenere*, id est, inferiorem, minus honoratum. Et iterum, *Recumbe in nouissimo loco*. Sic & Matth. 12, *Fiunt nouissima hominis illius peiora prioribus*. Græcè *primis*. & cap. 27, *Erit nouissimus error peior priore*. & apostolus 2 Tim. 3, *In nouissimis diebus instabunt tempora periculosa*. cùm de tempore proximè futuro loqueretur. Ita nouissimum hoc loco sumi, probabile fit ex eo quod pro nouissimo statim dicit secundum: *Secundus*, inquit, *homo de cælo, cælestis*. Quem verò *spiritum viuificantem* dicat apostolus, non liquet. Græcorum vt dixi, sententia est, Spiritū-sanctum intelligi: de quo nimirum ita scribit Rom. 8, *Si spiritus eius qui suscitauit Iesum à mortuis, habitat in vobis: qui suscitauit Iesum Christum à mortuis, viuificabit & mortalia corpora vestra, propter inhabitantem spiritum eius in vobis*. Dicitur autem hic spiritus viuificans, vel quia vitam corporibus quæ resuscitauerit, incorruptibilem tribuit: vel quia ab eo corpora resuscitata, tanquam ipso repleta, omnem suam accipiunt operationem. Ità sentiunt Chrysostomus, Theophylactus, & authore Methodio Oecumenius; atque inter Latinos Tertullianus lib. de resurrectione carnis cap. 53, & commentator Ambr. Quibus & aliæ scripturæ fauere videntur, quæ viuificationē Spiritui-sancto attribuunt, vt Iob 33, *Spiritus Dei fecit me, & spiraculum omnipotentis viuificauit me*. Ioan. 6 & 2 Cor. 3, *Spiritus viuificat*. Nec dubium quin ad huiusmodi scripturas respexerint authores symboli Constantinopolitani, quando Spiritui-sancto asscripserunt pro epitheto *viuificantem*. At verò Latini plerique spiritum intelligunt animam humanam: quæ spiritus dicitur, vel quatenus *intellectualis est ordinis, & supernis communicat*, vti post Aquinatem explicat Caietanus: vel hac potius ratione, quia per se valet ac sufficiens est ad conseruandum, mouendum & regendum corpus, ita vt alimentis corporalibus illi non sit opus: quemadmodum ex mente S. Augustini, quem Beda, Lombardus, Heruæus & alij sequuntur, suprà declaratum est. Qui sensus etiam ab Hilario significatur sub finem expositionis psalmi 67, in eo quod dicit beatis fore naturam *quæ se ipsam alat conseruetq;*. Quo denique spectat illa ab Aquinate & alijs huc allegata B. Augustini sententia scribentis ad Dioscorum, epistola 56, *Tam potenti natura Deus fecit animam, vt ex eius plenissima beatitudine, quæ in fine temporum sanctis promittitur, redundet etiam in inferiorem naturam, quod est corpus, non beatitudo, quæ fruentis & intelligentis est propria; sed plenitudo sanitatis, id est, incorruptionis vigor*. Hæc ille. Consonat huic intelligentiæ alius scripturæ locus, qui est 1 Petri 3, vbi Christus dicitur *mortificatus quidem carne, viuificatus autem spiritu*. In quibus vtique verbis antithesis inter carnem & spiritum postulat, vt spiritu humano viuificatus intelligatur: quare & hoc loco spiritum humanum conuenit accipere. Vtrouis tamen modo spiritum accipias, phrasis apostoli sic explicanda videtur: vt factus dicatur Christus in spiritum viuificantem, quia factus est habens, id est, incepit habere spiritum viuificantem: non quidem, vt aliqui volunt, quando conceptus est in vtero materno: tunc enim factus est in animam viuentem, ad exemplum primi Adam, ex quo nascebatur secundum carnem. Sunt autem secundum apostolum

Quid anima viuens.

Christus Adam nouissimus cur dictus.

Nouissimi significatio in scripturis.

Quid spiritus viuificans. Secundū Græcos Spiritus-sanctus.

Secundū Latinos anima humana.

Notanda Augustini sententia.

Christus quo sensu factus in spiritum viuificantem: & quando.

opposita, factum esse in animam viuentem, & in spiritum viuificantem: quemadmodum opposita sunt corpus animale & corpus spirituale: sic vt eidem simul competere nequeāt. Sed talis factus est quando resurrexit à mortuis. Nam tunc demum incepit spiritus eius absque subsidio alimenti perpetuam vitam corpori subministrare. Quamuis enim spiritus Christi semper beatus vitam huiusmodi corpori ipsius præstare potuerit ab initio, quo conceptus est; non tamen ab initio præstitit: ideoque nondum erat spiritus actu viuificans, donec id actu præstaret. Atque hunc sensum exigit consequentia textus. Docet enim apostolus nos per resurrectionem Christo futuros in eo similes, vt & ipsi simus in spiritum viuificantem, corpora spiritualia accepturi.

46 SED NON PRIVS QVOD SPIRITVALE EST, SED QVOD ANIMALE, DEINDE QVOD SPIRITVALE. Græcè, *Sed non primum spirituale, sed animale: deinde spirituale.* Supplendum verbum *est*, ex illa parte præcedenti, *Est corpus animale, & est corpus spirituale.* Nam hæc duo nunc ordinat; dicens, non corpus spirituale prius esse tempore, sed animale; tam in Christo quàm in nobis: vt postea fiat spirituale: sanè conuenienter; Nam & *in natura videmus*, inquit Thomas, *quod in vno & eodem prius est imperfectum, quàm perfectum*. Et alioqui spirituale corpus absolutè perfectum non esset, si postea commutandum foret in animale, id est, imperfectum. Simul innuit apostolus hac parte, non ideo Christum vocari nouissimum Adam, quòd primo Adam aliqua parte sit inferior: sed potius eo nomine significari maiorem præ illo perfectionem: siquidem ordine generationis perfectum est imperfecto posterius.

Animale prius spirituali, tā in Christo quàm in nobis.

47 PRIMVS HOMO DE TERRA TERRENVS. Græcè χοϊκὸς, id est, limaceus, vti citat Tertullianus libro de resurrectione carnis c. 49. Rationem adfert apostolus congruentiæ, cur Adam factus sit corpore animali, Christus corpore spirituali. Nam quia primus homo de limo terræ formatus est, ideo conueniebat eum fieri terrenum, id est, habentem corpus quod mori posset, & in terram resolui. Quāuis enim corpus primi hominis ab initio non fuerit mortale, sic vt necesse esset ipsum mori: tale tamen erat vt mori posset; adeoque necessariò moriturum, si externa ciborum subsidia deessent. Ita partem hanc exponit Augustinus lib. 13 de ciuit. Dei cap. 23 & 24. Nec aliter intellexerunt Aquinas, Liranus & Carthusianus, dum terrenum interpretantur animalem: nempe qualis etiam ante peccatum fuit, vt expressè Carthusianus declarat. Quidam, præsertim Græci, terrenum intelligūt factum primum hominem, non ex conditione naturæ, sed peccati merito: terrenum interpretantes mortalem, quia post transgressionem audiuit, *Puluis es, & in puluerē reuerteris*, Gen. 3, siue secundum LXX. *Terra es, & in terram redibis.* Et huic sensui accommodatè etiam sequentia exponunt: quod diligenter à Chrysostomo factum videre est. Admiscent & alterum sensum: vt terrenus dicatur homo carnalis & terrena sapiens: qualis quidem non à Deo factus est primus homo, sed à seipso per recessum à Deo. Verùm iuxta has expositiones non idem erit homo corpus habens animale, & homo terrenus: sicut eundem è diuerso facit apostolus hominem corpus habentem spirituale, & hominem cælestem.

Corpus hominis ab initio terrenum, quo sensu.

Aliorum sententia minus probanda.

SECVNDVS HOMO DE CÆLO CÆLESTIS. Græca constanter ad hunc modum legunt: *secundus homo Dominus, è cælo.* Eamque lectionem edisserūt omnes Græci tractatores. Nam & Theodoritus omnium breuissimus, ita se legisse subindicat in transcursu, dicens: *Erimus etiam participes gloriæ Domini cælestis*, id est, Domini qui è cælo est. Syra quoque versio sic habet: *Filius hominis secundus Dominus è cælo.* At æquè constanter Latini legunt id quod habet nostra vulgata versio: quam lectionem Erasmus quoque censet veriorem: vt quę magis respondeat ei quod pręcessit, *de terra terrenus.* Imò Tertullianus Marcionis hæretici falsitatem traducit, lib. 5 aduersus eum scripto cap. 10, quod & superius pro nouissimo Adā, *Dominum posuerit nouissimum:* & hîc, nomine hominis suppresso scripserit *secundus Dominus de cælo.* Ex quo loco Tertulliani quidam conijciunt adiectionem vocis *Dominus* in Græcis codicibus, reliquam esse ex corruptelis Marcionis. Quanquam nos Græcam lectionem minimè reijcimus, vt quæ nihil habeat periculi: distinguenda est autem & supplenda hoc modo: *Secundus homo*, nempe Christus *Dominus, è cælo est:* ideoque ἐπουράνιος, *cælestis.* Porrò Christum Dominum apostolus secundum hominem vocat, ea ratione qua prius appellauit nouissimum Adam. Cur autem dicat eum esse de cælo, quærenda ratio est. Ac primum constat non ideo Christum dici de cælo, quod corpus è locis cælestibus attulerit: vt veteres hęretici Valentinus, Marcion & Apollinaris docuerunt, & nostro sæculo docent Anabaptistæ. Namque secundum fidem catholicam Christus de terra corpus assumpsit, id est, de corpore B. Virginis, quod de terra erat. Vnde S. Augustinus ait in enarratione psalmi 56, *Portabat terram Iesus, carnem quam acceperat de terra*; videlicet matre sua. Sed de cælo esse dicitur iuxta quorundam expositionem, quia diuino prorsus ac cælesti miraculo conceptus est de Spiritusancto, & natus ex Virgine. Quo sensu Prudentius in hymno Epiphaniæ Christum canit *cælitus incorporatum*: quem tamen eundem statim pòst *cum carne terrestri* venisse testatur. Verùm hac ratione fuit etiam primus homo de cælo: quia licet factus sit de limo terræ, non tamen sine grandi miraculo diuinæ virtutis: vt de eo peculiariter scriptum sit Luc. 3, *qui fuit Dei.* Quin eadem ratione dicemus etiam Isaac patriarcham de cælo fuisse: quem quia supra facultatem naturæ conceptus fuit

Varia lectio huius loci.

Idē homo secundus & nouissimus.

Christus non è cælo, sed è terra corpus accepit.

Christus cur de cælo, ratio quorundā.

Refellitur.

ex matre

ex matre sterili, scribit apostolus Gal. 4, *natum fuisse secundum spiritum:* idemque fatendum erit de omnibus, quibus conceptus aut natiuitas supra naturam contigit. Atqui de cælo esse ex mente Pauli ita proprium est Christo, vt non solum à primo homine, qui solus immediatè de terra formatus est, eum discernat: verùm etiam ab omnibus alijs. Rectius igitur illi, qui sentiunt secundum hominem Christum dici de cælo esse, propter originem cælestem: quia licet corpus habeat è terra, verusque sit homo ex homine natus, idem ipse tamen per vnionem personalem humanæ naturæ cum diuina, verè Dei filius est, vt qui natus sit ex Patre cælesti, id est, ex Deo. Sic exponunt plerique interpretes tam Græci quàm Latini; tametsi quidam eorum etiam priorem sensum adiungant. Exigunt autem huiusmodi intellectum & aliæ scripturæ, similiter de Christo loquentes, vt Ioan. 3, *Nemo ascendit in cælum, nisi qui descēdit de cælo.* & iterum, *Qui de cælo venit, super omnes est.* Qui & cap. 6 dicit, ac subinde repetit, se descendisse de cælo. Nec ob aliud ibidem se vocat panem qui de cælo descendit, quàm vt eo sermone cælitus, id est, à Deo Patre naturâ se accepisse doceret. Eiusdem mysterij significatio est in illa parte symboli ecclesiastici: *Qui propter nos homines descendit de cælis.* Generaliori quidem ratione de cælo est omne bonum, quatenus Deum habet authorem. Quo sensu baptismus Ioannis erat è cælo, Matth. 21. sicut & ipse confitetur hac generali sententia, *Non potest homo accipere quicquam, nisi fuerit ei datum de cælo,* Ioann. 3. Testatur etiam Iacobus apostolus ca. 1, omne bonum esse *desursum, descendens à Patre luminum.* Et vnus septem martyrum, de quibus 2 Machab. 7, linguam & manus amputandas proferens, aiebat: *E cælo ista possideo.* Sed hic intellectus præsenti loco non conuenit. Hac enim ratione etiā primus homo de cælo erat; & cæteri omnes de cælo sunt. Sensus igitur est; Secundus homo Christus Dominus, qui de cælo est, id est, diuinam habens originem, vtpote natus ex Deo; per resurrectionē factus est etiam corpore cælestis, id est, qualitates suæ dignitati congruentes etiam secundum corpus accepit, factus scilicet immortalis, impassibilis, & omni ex parte gloriosus.

Aliaratio verior.

Christus quo sensu descendit de cælo.

Generali ratione omne bonum de cælo est.

Christus quo sensu cælestis.

48 QVALIS TERRENVS, TALES ET TERRENI. Quæ dixit de duobus hominibus, primo & secundo; nunc ad cæteros applicat, quorum illi sunt principes. Irenæi interpres lib. 1 ca. 1, & Tertullianus de resurrectione carnis cap. 49, Græca voce retenta legunt, *Qualis choicus, tales & choici.* Cyprianus verò sic legit, *Qualis ille de limo, tales & qui de limo,* lib. de zelo & liuore, & de disciplina virginum, & ad Quirinum lib. 2 testimonio 10, & lib. 3 testimonio 11. Potest autem apostoli sermo sic explicari; Qualis fuit primus homo, nempe terrenus; tales & nos sumus eius posteri, scilicet terreni: vel quia corpus habemus quod in terram resolui possit per mortem; vel, exponente Thoma, quia mortalitatem qua relabimur in terram, ex primo parēte contraximus; vel denique, secundum alios, quia carnales sumus ac terrena sapimus. Quarum trium rationum prima maximè contextui inhæret. Nam terrenum interpretatur eodem modo in nobis & in primo homine; secundum illud quod dictum est suprà, *Primus homo de terra terrenus,* id est, habens corpus quod ratione suæ materiæ esset in terram resolubile, & quidem subtractis alimentis necessariò resoluendum. Non enim hîc considerat apostolus eam mortalitatem quę est pœna peccati, sed illam quæ erat hominis facti in animam viuentem: tametsi vtrumque, & mori posse, quod erat ante peccatum, & oportere mori, quod est ex peccato; sub vno nomine mortalitatis continetur: & prius in posteriori includitur.

Cur nos terreni.

Vera ratio.

ET QVALIS CÆLESTIS, TALES ET CÆLESTES. Hoc est, Qualis est secundus homo, nempe cælestis; tales & nos qui ad illum pertinemus, & quorum ille princeps est, erimus, id est, cælestes; vtique secundum corpus per resurrectionem: vti superius expositum est: & alibi declarat apostolus, ita de Christo loquens: *Qui reformabit corpus humilitatis nostræ, configuratum corpori claritatis suæ,* Philippens. 3.

Quomodo nos futuri cælestes.

49 IGITVR SICVT PORTAVIMVS IMAGINEM TERRENI, PORTEMVS ET IMAGINEM CÆLESTIS. Græci codices sic habent: *Et sicut portauimus* siue *gestauimus imaginem terreni; portabimus,* siue *gestabimus imaginem cælestis.* Nam vox Græca φορεῖν propriè significat gestare, quomodo vestem, annulum, sceptrum gestare quis dicitur. Græcis Syra consonant, *& quemadmodum induimus imaginem illius qui ex terra,* siue *ex puluere; sic induemus imaginem illius qui è cælo.* Atqui lectio nostra *portemus* apud omnes Latinos est, non solum expositores huius epistolæ, verum & alios. Sic enim legunt Tertullianus aduersus Marcionem lib. 5 c. 10, & de resurrectione carnis cap. 49, & Cyprianus omnibus locis suprà citatis. Item Hieronymus enarrans Isaiæ caput 52, & alibi. & Augustinus passim, imò & Irenæus eiusve interpres lib. 5 cap. 9. Qui tamen omnes in eo cum Græcis conueniunt, quod illatiuam voculam *igitur,* non agnoscunt: vt nec Ambrosiaster nec Sedulius, nec Haimo. Et quidem Tertullianus ita contendit pro sua lectione, vt diuersam reijciat, *Portemus enim inquit,* ait priore loco, *non portabimus: preceptiuè non promissiuè.* Et in altero, *Portemus enim præceptiuo modo dicens, huic tempori loquitur,* &c. Iuxta hanc ergo lectionem apostolus doctrinæ exhortationem intermiscet, admonens vt sicut in nobis peccando exhibuimus imaginem, id est, expressam valde similitudinem terreni Adam, qui primus peccauit: ita deinceps exhibeamus in nobis imaginem hominis cælestis, id est Christi, per sanctam cōuersationem ac vitæ nouitatem eum imitantes, vt ad similem cum eo gloriā peruenire possimus. Porrò

Græca lectio diuersa à Latina.

Sensus Latinæ lectionis.

iuxta lectionem Græcam, continuatio doctrinæ est de resurrectione, seu quædā explicatio

Sensus Græcæ lectionis.

sententiæ præcedētis: vt sensus sit, Et sicut gestauimus in nobis imaginem terreni Adam; quatenus etiam ipsi terreni facti sumus, & per hoc ei similes: ita quoque gestabimus in nobis imaginem hominis cælestis, scilicet Christi; quatenus & ipsi secundum corpora cælestes erimus per beatam resurrectionem, proindeque futuri quædam illius imagines. Sensus hic Græcorum interpretum est, Theodoriti, Theophylacti & Oecumenij: quorū duo priores eam lectionem quæ Latinorum est, apertè reijciunt. Græcè enim, inquit Theodoritus, φορέσομεν per prædicationem, non φορέσωμεν *admonitoriè, ab eo dictum est*. Similiter Theophylactus, posthabito sensu Chrysostomi exhortatorio (qui tamen vtro modo legerit, non liquet) studiosè monet apostolum indicatiuè loqui de re futura: quale scilicet in resurrectione corpus accepturi simus. Pro quo sensu Oecumenius etiam Methodium testem adducit, ex libro de resurrectione. Mihi certè

Græca lectio sincerior.

scopum ac progressum disputationis Paulinæ consideranti, Græca vulgata lectio (licet in nonnullis exemplaribus Græcis quæ hodie exstant, diuersum legatur) sincerior ac germanior apparet: nec solum præcedentibus consentanea, sed & his quæ proximè sequuntur.

50 HOC AVTEM DICO FRATRES. Hoc est, inquit, quod volo dicere.

QVIA CARO ET SANGVIS REGNVM DEI POSSIDERE NON POSSVNT: NEQVE CORRVPTIO INCORRVPTELAM POSSIDEBIT. *Possidere*, Græcè κληρονομῆσαι, *hereditare, hereditate consequi*. Et pro *possidebit*, præsentis temporis verbum est, κληρονομεῖ, *hereditat, hereditate consequitur*. Iuxta duplicem lectionem eius quod

Duplex huius loci commentarius.

præcessit, variatur etiam huius sententiæ commentarius. Per hanc enim exponere vult apostolus id quod proximè dixit. Itáque priori lectioni quæ Latinorū erat, & exhortationē cōtinebat, respōdebit hic sensus: Caro & sanguis,

Caro & sanguis dicuntur opera carnis.

id est, opera carnis, quę vtique peccata sunt, Gal. 5 v. 19, non assequētur hereditatem regni Dei: neque corruptio, id est peccatū, assequetur statū incorruptionis, seu beatæ immortalitatis: Nā corruptionis nomine peccatum ali-

Corruptio pro peccato, non quolibet tamen.

quādo significari, probat illud 2 Petri 2, *Libertatem illis promittentes; cùm ipsi sint serui corruptionis*: etsi verisimiliter eo loco nō omne peccatū nomine corruptionis significetur. In hoc sensu metonymia est, qua opera carnis accipiūtur pro hominibus qui carnis operibus addicti sunt; & corruptio, id est peccatū, pro homine peccatore. Cæterùm posteriori lectioni quæ Græcorum erat, iste sensus respōdet: *Caro & sanguis*, id est, homines ex carne & sanguine constantes, ideóque natura mortales, vt tales sunt, habere locū non poterunt in regno Dei. quasi dicat: in illa regni felicitate corpora iam non erunt vt in hoc sæculo, quæ mori & corrumpi possint. Qui sensus explicatur, per id quod sequitur: *Neque corruptio incorruptelam possidebit*, aut *possidet*, hoc est, nulla corruptibilitas erit in illo statu perfectæ incorruptionis. Hunc intellectum confirmant aliæ scripturæ, quibus caro & sanguis accipitur pro homine

Caro & sanguis in scripturis pro homine mortali.

mortali: vt Matth. 16, *Caro & sanguis non reuelauit tibi*, id est, nemo mortalium. Eph. 6, *Non est nobis colluctatio aduersus carnem & sanguinē*, id est, aduersus homines mortales. Hebr. 2, *Quia pueri communicauerunt carni & sanguini, & ipse communicauit ijsdem*, id est humanam naturam assumsit mortalem. Item Ecclesiastici 14, *Generatio carnis & sanguinis*, id est, hominum mortalium, *alia finitur, & alia nascitur*. Nec secus accipitur Galat. 1, dicente Paulo, *Non acquieui carni & sanguini*. quéadmodum illic ostendemus. Hæc autem mortalitas & corruptibilitas ea debet intelligi, quæ fit etiam communis homini vt primum factus est in animam viuentem, corpus habens animale; id est, posse mori, posse corrumpi. Porrò meminerunt vtriusq; sensus expositores tam Græci quam Latini pænè omnes: ac præterea Augustinus in epistola 146 ad Consentium: vbi præsentem locum apostoli totum diligenter excutit: & hunc posteriorem sensum potiorem esse docet: *quia*, inquit, *non de operibus, sed de modo resurrectionis loquebatur apostolus*, cùm hæc scriberet. Rursúsque eundem sensum probat lib. 1 retractationum cap. 17, & lib. 2 cap. 3. Est apud Latinos interpretes præter hos duos & alius sensus non admodum alienus: vt per carnem

Caro & sanguis vita animalis.

& sanguinem intelligatur vita animalis, quæ requirit vsum ciborum & procreationem filiorum. Cuiusmodi vitam post resurrectionem exspectant Iudæi & Saraceni, & in vniuersum Mahometani. Quem sensum amplectitur Caietanus: qui etiā corruptionem interpretatur defluxum interni ac naturalis humidi. Cùm autem sensus omnes prædicti probabiles sint & catholici; perperam sanè veteres quidam hæretici istis apostoli verbis significatum putarunt, quod non resurgent caro & sanguis secundum substantiam, sed in spiritum vel aërem, vel in æthereum corpus transmutata. Non enim de substantia, sed de qualitate carnis & sanguinis apostolo sermo est. Atque eum sensum erroneum refellit Augustinus in plerisque locis ante citatis. Valet autem in primis ad istum errorem elidēdum, id quod Christus post resurrectionem de suo corpore dixit ad discipulos; *Palpate & videte: quia spiritus carnem & ossa non habet, sicut me videtis habere*, Luc. 24. Et quod in symbolo, nos credere confitemur, *carnis resurrectionem*.

Iudæorū, & Mahometanorū error de resurrectione.

Error veterum hæreticorum de resurrectione.

Refellitur

51 ECCE, MYSTERIVM VOBIS DICO. Hic iam alterius quæstionis quæ de modo & ordine resurgendi mota fuerat, explicationem aggreditur apostolus. Præfatur autem aperire se mysterium, id est, magnum aliquod arcanum religionis Christianæ: quod ante eū à nemine fuisset ita clarè explicatum. De huius mysterij intellectu deinceps amplius aliquid dicemus

Mysteriū.

OMNES

OMNES QVIDEM RESVRGEMVS: SED NON OMNES IMMVTABIMVR. Huius loci variæ fuerunt olim & etiamnum exstant lectiones: de qua varietate consulendus est in primis Hieronymus in epistola ad Minerium & Alexandrum, numero 152, vbi ad eam rem Græcos citat authores, quorum alij aliter legunt hunc locum, alij varietatem ipsam indicant. Legendus item Augustinus lib. 20 de ciuitate Dei capit. 20, & ad Dulcitium quæst. 3, & epistola sæpe citata ad Cōsentium. itemque Pelagius & Oecumenius in commentarijs. Ex quibus colligere est tres diuersas lectiones: Quarum vna est hæc nostra vulgatæ versionis. Secunda, *Omnes quidem non dormiemus, omnes autem immutabimur*. Tertia secundę ex diametro opposita, *Omnes quidem dormiemus: nō omnes autem immutabimur*. Quas omnes tres referunt Hieronymus & Pelagius. Primam & tertiam Augustinus tribus locis memoratis. Secundam & tertiam Oecumenius. Harum lectionum prima frequentior erat in Latinis codicibus, in quibus & hodie sola reperitur; in nullis autem erat Græcis, Hieronymo teste in calce dictæ epistolæ. Sed nec hodie in vllis Græcis habetur. Tertia in paucioribus erat Latinis: secunda & tertia ferebatur in Græcis, vt Hieronymus, Pelagius & Oecumenius testantur. Verùm hodie Græci codices plerique omnes, astipulante Syriaco textu, secundam exhibent lectionem. Certè Robertini nullam aliam annotant. Ea verò quæ scripta est ad marginem Complutensium, & ex ijs Regiorum, *πάντες μὲν οὖν κοιμηθησόμεθα, ἀλλ' οὐ πάντες ἀλλαγησόμεθα*, hoc est, *Omnes quidem igitur dormiemus, sed nō omnes immutabimur*, mutato videlicet οὐ in οὖν, meritò suspecta est. Nam post illa verba, *Ecce, mysterium vobis dico*, nullo modo conuenit illatiuus sermo, *Omnes quidem igitur dormiemus*. Eadē porrò secunda lectio Chrysostomi est & Theophylacti: imò & Theodoriti: quod ex eius expositione facilè est coniectare: licet textum nescio quis apposuerit nostræ vulgatæ versionis, non eo tantum loco, sed per totum commentarium: Adeoq; miror Acacium Cæsariensem, cuius verba recitat Hieronymus, affirmare lectionem quę habet: *Omnes quidem dormiemus* &cæt. in pluribus Græcorum codicibus inueniri: præsertim cum isti iam memorati, quos ferè solos habemus è Græcis antiquioribus epistolarum Pauli interpretes, illius lectionis omnino non meminerint. Sed & alij Græci his anteriores eadem cum ipsis vsi sunt lectione: Primùm Origenes semel & iterum in tertio volumine enarrationis epistolæ 1 ad Thessal. (cuius verba sunt apud Hieronymum in epistola antedicta) ac rursus in libro aduersus Marcionē scripto, qui in Vaticano exstat nondum typis excusus. Item Theodorus & Apollinarius, ibidem ab Hieronymo allegati: nec non Iustinus, seu quisquis author, (fuit enim Origene posterior) ad orthodoxos quæst. 61 & 109. Inter Latinos quoq; legit ad eundem modum ipse Hieronymus in commentarijs Isaiæ 51, nisi quod pro *dormiemus* dixit *resurgemus*. *De sanctis*, inquit, *scriptum est, Non omnes quidem resurgemus, sed omnes immutabimur*. Idque consonat ijs quæ scribit idem Hieronymus in epistola ad Marcellam numero 148, simpliciter asserens immutationem sanctorum, qui reperientur viui in aduentu Domini, futuram sine morte, *qua corpus ab anima deseratur*. Sed nunc breuiter sensum reddamus singularum lectionum. Prima, quæ Latinorum est codicum, facilem & obuium habet sensum: Omnes quidem homines (licet hoc Tertullianus & alij quidam specialiter restringant ad mortuos) tam malos quàm bonos resurrecturos esse, sed non omnes immutandos in statum beatæ ac gloriosæ immortalitatis. Tertia quoque lectio non dissimilem habet sensum, Omnes homines dormituros esse somnum mortis, & inde suscitandos: sed non omnes immutandos; vt dictum est. Ad secundam lectionem quod attinet, scito sensum non mutari, siue legas: *Omnes quidem non dormiemus*, qui ordo verborum in Græco est; siue (quomodo legit Hieronymus & plerique Latinè vertunt) *non omnes quidem dormiemus*. Sensum autem Gręci interpretes reddunt huiusmodi: Nō omnes quidem nos fideles & sancti dormiemus, id est, moriemur: non enim illi dormient, qui in aduentu Domini superstites inuenientur: sed tamen omnes sine exceptione immutabimur in statum beatæ immortalitatis: omnes, inquam, fideles & sancti. Hanc autem esse veram & germanam apostoli scripturam (vt saluo meliore iudicio dicam quod mihi videtur) his rationibus suaderi posse puto. Primùm, quia de sola bonorum resurrectione Paulus agit hoc capite: quemadmodum & Christus in euangelio, Sadducæorum hæresin refellēs: quod & in præcedentibus non semel admonui. Nam quæcumque disseruit hactenus, & quæ deinceps dicturus est vsque ad finem capitis, ad spem resurrectionis confirmandam pertinent, qua futurum sit vt mors penitus aboleatur. At secundum reliquas duas lectiones præter illud suum institutum velut ex abrupto mentionem huc interserit de resurrectione quæ etiam nobis est communis. Quā tamen si vellet significare, non omnino de malis & impijs, deque æterno supplicio quod eos manet, aliquid expresse dicere prætermisisset: vt alibi scriptura solet exprimere, quum de resurrectione & iudicio omnibus communi loquitur, velut Dan. 12, Matth. 13 & 25, Ioan. 5. velut etiam ipse Paulus expressit Roman. 2, & 2 Cor. 5. Secundò, quia iuxta Latinorum sensum potius dixisset in tertia persona, *Omnes quidem resurgent, sed non omnes immutabuntur*. Nam satis incongruens atque extra morem apostolici sermonis id esse videtur, vt de reprobis agens vtatur verbo primæ personæ: quale est istud, *non omnes immutabimur*, id est, aliqui nostrûm nōn immutabuntur,

Tres huius loci lectiones.

Lectio suspecta.

Græca lectio multorum codicum & authorū.

Sensus primæ lectionis.

Sensus tertiæ lectionis.

Sensus secundæ lectionis secundum Græcos.

Græca lectio germana probatur aliquot argumentis.

tur,sed in æterna manebũt corruptione: cùm vtiq; soleat apostolus vbiq; electis suam personam adiungere. Quod inter alia argumentũ est Caietani Græcam lectionem probantis. Tertiò, quia nõ cohæret hic sermo, *Non omnes immutabimur in momento, in ictu oculi* &c. Oportet enim hyperbatõ facere, vt illud, *Omnes quidem resurgemus* referatur ad hanc partem, *In momento* &c. sitque media parenthesis, *sed non omnes immutabimur*. Atqui secundum lectionẽ Græcorum optimè sentẽtia cohæret, *Omnes immutabimur, in momento, in ictu oculi* &c. Quartò, quia cũ huius lectionis sententia valdè conuenit id quod statim pòst subijcit, *Mortui resurgẽt incorrupti & nos immutabimur.* vtiq; significãs diuersos fore eos qui ex mortuis resurgent ad incorruptionem, ab illis qui viui reperientur, ac nihilominus immutabuntur. Nã incorruptionem beatam illic omnino intelligẽdã esse, eo loco docebimus. Quintò, quia post illud, *& nos immutabimur*, continuò subiungit apostolus: *Oportet enim corruptibile hoc induere incorruptionẽ*, &c. quod certè magis ad eos videtur pertinere, qui viui rũc reperiẽtur, nec morte cõsumpti corruptique erũt, etsi corruptibiles: quã ad eos qui iã ante mortui in corruptionem deuenerunt: quẽadmodum illic ex alterius loci collatione monstrabimus. Deniq; plurimum facit ad hãc lectionẽ stabiliendã eiusdẽ apostoli locus 1 Thess. 4, qui sic habet: *Hoc enim vobis dicimus in verbo Domini, quia nos qui viuimus, qui residui sumus in aduentũ Domini, non præueniemus eos qui dormierunt.* & iterum: *Mortui qui in Christo sunt, resurgẽt primi: deinde nos qui viuimus, qui relinquimur, simul rapiemur cum illis* &c. Qui quidẽ locus huic vt in Græco legitur, persimilis est, adiunctis simul ijs quæ hic sequuntur: cùm è diuerso perdifficile sit horum locorũ alterum cum altero conciliare, si lectionem quæ Latinorum est, hic sequi voluerimus. Sanè etiam B. Thomas in fine lectionis octauæ, fatetur id quod Græci legunt, ijs cõsonare quæ scribit apostolus in epistola ad Thessalonicẽses. Accedit & alius locus eiusdẽ apostoli, 2 Cor. 5, vbi rursus insinuat aliquos non dormituros; scilicet eos qui veniẽte Domino *vestiti* corpore *& non nudi inuenientur*. His omnibus adde, quod facilior ac procliuior est mutatio Grçcç lectionis in Latinam, velut prima facie magis apparentem ac verisimilem: quàm contrà, Latinæ lectionis in Græcam. Fit enim plerũque, vt vbi variant codices, ea lectio germanior sit, quæ specie tenus à vero seu verosimili remotior est: ideoq; variationi magis obnoxia. Satis, vt arbitror, ostẽdunt hæc quæ dixi, nequaquã improbabilẽ esse Græcorũ codicũ lectionẽ: imò verò multis modis probabilẽ: tantum abest vt temeritatis ac proteruiæ sit accusandus, qui eã sequatur aut probet: quẽadmodum accusat in suo cõmentario Catharinus, ipse potius incõsiderati ac temerarij in ea re iudicij condẽnandus. Sed iã quæritur, an secundũ Grçcã lectionẽ fatendũ sit non omnes homines esse morituros:

Lectionis mutandæ quæ plerumque occasio.

An secũdũ Græcã lectionem nõ omnes homines morituri.

Opinio Græcorũ, & quorũdam Latinorum.

turos: & proinde nec omnes resurrecturos: vtpote eos quos viuentes deprehẽdet aduentus Domini. Fatentur hoc Græci, Chrysostomus, Theophylactus & alij, suorũ codicũ lectionẽ secuti, quã in eũ sensum accipiũt, quẽ superius attuli: nõ omnes morituros esse, sed omnes immutãdos. Cui sententiæ præter alia Pauli loca superiùs allegata, 1 Thess. 4 & 2 Cor. 5. suffragari videatur etiã illa fratrum, id est, fidelium opinio, Ioannẽ non moriturum, eo quod mãsurus esset donec veniat Dominus, Ioan. 21. tanquã valeat sequela, Manebit in vita vsque ad aduentum Domini, ergo nõ morietur. Porrò cũ Græcis sentiunt ex Latinis Tertullianus lib. de resurrectione carnis c. 41 & 42, & Hieronymus, vt antè dixi, in epistola ad Marcellã: qui locus totus in glossã ordinariã relatus est: licet idem Hieronymus ad Minerium & Alexãdrum scribẽs, in diuersam sententiam magis propendeat. Subscribit eidẽ sentẽtiæ Caietanus, nõ hoc solum loco; sed & alibi, vt in cõmẽtario 2 Cor. 5, 1 Thes. 4, 2 Tim. 4, & Act. 10. Estq; notandum, Græcos etiã reprobis facere cõmune, quod nõ omnes sint morituri. Quod & Caietanus sentit, maximè propter symbolũ & scripturas, quæ tradũt Christum iudicaturũ viuos & mortuos. Porrò Latinorum cõmunis in diuersum sententia est, eademq; multis scripturarũ testimonijs subnixa: quæ sicut à morte nullum excipiunt mortalem, ita nec à resurrectione quenquã excipi sinunt: cùm certissimè tenendum sit, omnes mortuos ad vitã resuscitãdos esse. Sunt autẽ præcipuæ scripturæ, quæ moriendi necessitatẽ referunt ad peccatũ originale: quod cũ infecerit totum genus humanum, etiã totum in mortẽ trahi, quæ pœna est illius peccati, cõsequenter docent. Hinc est illa primi parentis maledictio totum genus cõprehendẽs, *Puluis es, & in puluerem reuerteris*, Gen. 3. Cuius sententiæ generalitatem Paulus exponens Rom. 5, testatur *mortem in omnes homines pertransijsse per vnum hominem in quo omnes peccauerunt*. Quin & superius hoc ipso capite sic loquitur: *Et sicut in Adã omnes moriuntur, ita & in Christo omnes viuificabuntur.* Ex quo cõsequẽs videtur iuxta sensum quẽ illic dedimus, omnes homines morituros esse, & omnes electos resurrecturos. Quod & postea docet cõparatione seminis: *Tu, inquit, quod seminas, nõ viuificatur, nisi priùs moriatur.* Quibus argumentis ex hoc capite sumptis vtitur Augustinus libr. 20 de ciuitate Dei c. 20, ad id probãdũ quod ei tunc fortasse videbatur probabilius, à morte neminẽ exceptũ fore. Cũ hac autem sententia quẽadmodum conciliari possit lectio Græca præsentis loci, quæ videtur Augustino fuisse ignota, conatur ostẽdere Oecumenius ex quorundã etiã Grçcorum interpretatione scribens in hunc modũ; *Alij verò dicũt apostolum dixisse, Nõ dormiemus, de lõga morte, quasi corruptione ac dissolutione opus sit. Si quidem in puncto tẽporis subitoq; impetu & mori & resurgere. dormitionẽ esse negãt.* Ac rursus infrà; *Illud, Nõ omnes dormiemus, hoc modo oportet accipere,*

Secundũ Græcos nec omnes reprobi morituri.

Latinorũ sententia quod õnes morituri.

Probatur ex scripturis.

Græcæ lectionis cũ Latinorũ sententia cõciliatio ex Oecumenio

quod nõ dormiemus diuturna dormitione, vt opus sit sepulcro ac solutione ad corruptionem: sed breuem mortem sustinebunt qui tunc reperientur. Hæc ille non improbabiliter. Neque enim dixit apostolus, Non omnes moriemur: sed, Nõ omnes dormiemus. Atqui dormire, in hac phrasi scripturæ non est mori; sed mortis somno teneri, veluti quadam quiete quæ mortem cõsequatur. Vnde fideles defuncti, in Christo quiescere dicuntur, propter moram & continuationem temporis post mortem. Quare qui reperientur viuentes in aduẽtu Domini, mortem quidem gustabunt: verùm quia statim reuiuiscent, somnium mortis non capiẽt: sed erit eis mors illa momentanea velut nictus dormitantis. Hinc sequitur, & illam Græcæ lectionis expositionem, quam suprà diximus à Græcis adferri, *nõ omnes dormiemus*, id est, moriemur; haud plenè reddere quod ea lectione significatũ est. Cæterùm putabit aliquis huic sensui quem ex Oecumenio retulimus, illud obstare, quod præfatus est apostolus dicens, *Ecce, mysterium vobis dico.* Quid enim mysterij est, si illi qui tunc viui reperientur, dicãtur morituri quidem, sed non detinendi in morte? quum non detinendos esse res ipsa apertè loquatur, iudicio generali tunc futuro. Respõdeo, Paulum non in eo ponere mysteriũ, quod mortui non sint in morte detinẽdi: sed quasi interrogatus à Corinthijs dicentibus: Audimus quæ loqueris de resurrectione mortuorũ; quod eorum corpora seminata in terra, resurgent gloriosa, spiritualia, cælestia. At nobis quid fiet, aut alijs post nos, qui viui in aduentu Domini reperientur: quorum proinde corpora nõ fuerint seminata in terra? Nũquid ea remãsura sũt vt erãt, inglotia, animalia, terrestria? Occurrit interrogationi declarãs mysteriũ, ac dicẽs illos nihil minus habituros istis qui dormierũt. Etsi nãq; eorũ corpora non erunt in terra more seminis mortua ac putrefacta: futurũ nihilominus, vt vnà cũ alijs quæ è terra surrectura sunt, immutẽtur, easdẽ cũ illis qualitates acceptura. Breuiter ergo sententia Pauli est: Quãuis *nõ omnes dormiemus* in terra, preuenti à iudice: *tamẽ omnes immutabimur:* & quidẽ omnes simul *in momento*, &c. proũt sequitur. Et hoc est mysteriũ quod vobis dico. Iã si quæras, quo loco sit habenda eorũ opinio, qui licet nõ dubitent omnes mortuos resurrecturos esse: propter ea tamẽ quę hic & ad Thessalonicẽses ab apostolo scribũtur, sentiunt cũ Græcis, nõ omnes homines esse morituros. (qua de re ex professo disputauimus ad dist. 43 li. 4 sentẽ.) Paucis hic respõdemus, in ea sententia nihil esse periculi. Nã & Latini patres qui diuersum senserunt, nusquam eam dãnarunt. Imò Hieronymus in vtrãq; partẽ scripsit, & quidẽ magis asseueranter pro ea quæ Græcorũ est. Sed & Augustinũ nihil huius quęstionis apud se definitũ habuisse cõstat, tã ex ijs quæ scripsit priùs ad Mercatorẽ, postea ad Dulcitiũ, quã ex li. 2 retract. c 33 vbi repetẽs ex li. 2 de baptismo paruulorũ c. 31 ista verba: *Hoc quibusdam in fine largietur, vt mortẽ repentina cõmutatione non sentiant: hæc,* inquit, *dixi, seruãs locũ diligẽtiori de hac re inquisitioni. Aut enim non morientur, aut de vita ista in mortẽ, & de morte in æternã vitã celerrima cõmutatione, tanquã in ictu oculi trãseundo, mortẽ non sentient.* Sic ille. Nec illud ignorũ quod super hac quæstione scriptũ legitur in libr. de ecclesiasticis dogmatibus c. 7. vbi cũ author cõmunẽ Latinorũ sententiam posuisset, ita subiecit: *Verũ quia sunt & alij æquè catholici & eruditi viri, qui credũt, anima in corpore manẽte immutandos ad incorruptionẽ & immortalitatẽ eos, qui in aduẽtu Domini viui inueniẽtur; & hoc eis reputari pro resurrectione ex mortuis, quod mortalitatẽ immutatione deponãt, nõ morte: quolibet quis acquiescat: modo nõ est hæreticus, nisi ex contentione hæreticus fiat. Sufficit enim in ecclesiæ lege, carnis resurrectionẽ credere futurã de morte.* Hęc ille, simul indicãs quid ad testimonia partis affirmãtis probabiliter respõderi posset ab ijs qui negantẽ sustinere vellẽt: Tametsi illũ librũ non esse B. Augustini, quod à multis creditum est, sed Gẽnadij presbyteri pro cõperto habemus. Sed quæret aliquis: Si moriẽtur quos aduẽtus Domini viuos inueniet; quo tandẽ modo sint morituri. Quidã existimant morituros in ipso raptu, quo, sicut dicitur 1 Thes. 4, rapiẽtur *obuiam Christo in aera;* Deo videlicet eos exstinguẽte eadẽ virtute, qua statim excitaturus est: quẽadmodum indicat Augustinus li. 20 de ciuitate Dei c. 20. Sed hoc cur minus sit probabile, dicemus in illius epistolæ commentario. Quanquã & raptus tantũ erit electorũ. Verisimilius autẽ est modũ mortis generalẽ & omnibus tã electis quã reprobis cõmunem fore. Nec apparet quid cõuenientius & verius dici possit, quam quod ignis conflagratorius, vt eũ vocãt Theologi, qui secundũ scripturas antecessurus est iudicẽ, omnes viuentes cõprehẽdet, cruciaturus malos, purgaturus bonos: qui deniq; simul omnes bonos ac malos exanimaturus sit, ilico vitæ restituẽdos ac iudicio sistẽdos. Qua de re pluribus egimus in dictatis super 4 sent. dist. 47. Huius autẽ modi mẽtionem apud Augustinũ non fieri, nihil mirũ est: cùm ille mundi cõflagrationem ac renouationẽ ponat extremo iudicio ac mortuorũ resurrectione posteriorẽ: in fine lib. 20 de ciuitate Dei & alibi: contrà quã sentiunt alij plerique. Sed de his sermo nobis redibit, vt ventum erit ad dictũ locũ epistolæ 1 ad Thess. Illud postremò notandũ: cũ dicit apostolus, *Nõ omnes dormiemus*, cũ nõ astringere sermonẽ ad homines sui tẽporis: tanquã sentiat esse ex illis aliquos qui non sint dormituri: atq; per hoc significet aduentum Domini non vltrà differendũ quã illi viuant. Etenim huiusmodi intellectũ subortum etiam ex verbis quæ scripsit 1 Thess. 4, excludit ipsemet in 2 Thess. 2, dicẽs, *Ne terreamini quasi instet dies Domini: quoniã nisi venerit discessio primũ* &c. Sed generatim loquitur in persona electorum, comprehẽsis etiam ijs qui post se futuri essent vsque ad tẽpus aduentus Dominici, quod incertũ habebat: ac si planis

apertisque

Dormire phrasi scripturæ quid sit.

Mysteriũ de quo Paulus, in quo consistat.

Opinio Græcorũ non est dãnanda.

Quom morit[illegible] qui viu reperiẽ in adu Domi[illegible]

Non i[illegible] raptu.

Sed per ignẽ c[illegible] flagrat[illegible]nu.

Fal[illegible] tellectu verbori Pauli [illegible]

apertisq; verbis diceret; Nō omnes electi dormient somno mortis: omnes tamē immutabūtur in statum beatæ immortalitatis: vt, sicut in superioribus dictum est, corpus ex corruptibili, inglorio, infirmo & animali, fiat incorruptibile, gloriosum, validum & spirituale: denique ex terreno cæleste.

52 IN MOMENTO. Grecè, *ἐν ἀτόμῳ*, *in indiuisibili*. Tertullianus Græca voce retenta legit, *in atomo*, locis suprà citatis. Id alij punctum temporis vocant.

Momentū quid.

IN ICTV OCVLI. Græcè, *ἐν ῥιπῇ ὀφθαλμοῦ*, voce translata ab ictu seu potius iactu, qualis est teli aut fulminis. Nā & ex Syriaco alius ictū alius iactū transtulit. At olim in quibusdā codicibus teste Hieronymo, & Didymo, cuius verba refert Hieronymus in epistola ad Minerium & Alexandrū, legebatur *ἐν ῥοπῇ*. Quo vocabulo motus significatur, vt est inclinatio lācis in libra. Vnde Tertullianus Latinè legit *in momentaneo oculi motu*. Erasmus siue hanc siue illā vocem attendens vertit, *in momento oculi*. Suspicantur Laurentius & Faber interpretem vertisse *in nictu oculi*: tanquā sit allusio ad dormitionem cui nictus opponitur. Porrò Chrysostomus & Theophylactus palpebrę motum hic accipiūt: Theodoritus motū pupillę: quod est probabilius. Iste enim propriè est oculi motus, idemq; ad denotādū id quod in tēpore minimū est, aptissimus. Igitur hæc duo, *in momento*, *& in ictu oculi*, Paulo summā celeritatē significant, hoc est, instantaneā. Sunt autē referenda secundum Latinam partis superioris lectionē, ad verbū *resurgemus*. Sed melius atque cōmodius secūdum Græcā lectionem ea referas ad proximum verbum *immutabimur*. Vt sensus sit, illā immutationē omniū electorum in statū incorruptibilē, non exigere motā tēporis quo fiat ac perficiatur: (erit enim opus diuinæ virtutis, cuius actionē nulla remoratur ineptitudo materiæ) proinde posse fieri, imò Dei voluntate futurū, vt peragatur in puncto tēporis, id est (vt scholę loquuntur) in instanti. Id verò nō tantū de singulis immutādis, id est, electis accipiendū est, sed de omnibus simul. Non enim id solū sentit; vniuscuiusq; eorum immutationē instātaneā fore, sic vt absq; præuia dispositione statim ac perfectè glorificētur corpora singulorum: sed omnes electos, tā eos qui viui reperiētur, quā qui antea mortui fuerint, vno eodemq; puncto tēporis ad gloriam immutandos. Iam ipsa corporum resurrectio, cui in omnibus electis resurgentibus cōiuncta erit immutatio, num similiter in instāti futura sit, si quæratur; respondeo cū S. Thoma commētante in hunc locum, eam instantaneā fore quantū ad vnionem animarū cum corporibus attinet: non instantaneā verò sed subitaneā ac breuissimi tēporis, quo ad puluerū collectionē: Quæ cum sine motu locali fieri nequeat, oportere vt tēpus aliquod intercedat. Hic locus satis euidēter ostēdit, omnes electos simul eodemq; momento gloriam corporū suorum adepturos: &, siquidem omnes morituri sint,

Quid ictus oculi.

Resurrectionis & immutationis summa celeritas.

Immutatio & resurrectio omnium simul futura, & quo sensu.

omnes simul resurrecturos. Proinde quod suprà ver. 23 dictū est: *Omnes viuificabūtur, vnusquisq; in suo ordine*, malè à quibusdā de ordine tēporis exponi. Quod autem dicitur 1 Thes. 4, *Mortui qui in Christo sunt, resurgent primi: deinde nos qui viuimus*, &c. quomodo nō sit huic loco contrarium, ex eius cōmentario patebit.

IN NOVISSIMA TVBA. Hoc est, ad vltimam tubam, canente vltima tuba: quam 1 Thess. 4 vocat tubā Dei, & vocē archangeli. De qua etiā Dominus Mat. 24, *Et mittet* (filius hominis) *angelos suos cum tuba & voce magna*. & Ioan. 5, *Omnes qui in monumētis sunt, audient vocē eius*, nēpe filij hominis. Vocatur enim vox filij hominis, id est, Christi, quod ipsius iussu sit excitanda. Vocatur etiā *clamor*, in parabola decem virginū, Matt. 25. Significatur autē metaphoricè signū aliquod vniuersale, *euidentissimū & præclarissimū* (vt vocat Augustinus epistola 120 ad Honoratū c. 34) quo velut instrumēto quodam diuinæ virtutis, omnes mortui suscitandi sint ad vitā, & conuocandi ad tribunal iudicis Christi: quomodo tubæ sonitu solebat olim populus cōuocari. Qua de re præceptū exstat Num. 10. Hinc illud apud Prophetam, *Canite tuba in Sion, vocate cœtum, congregate populum*, Ioel. 2. Erit autē hoc signum, vt est verisimile, vehementissimus quidam sonitus, angelorum ministerio per vniuersum orbē terrarū diffusus: Qui quidem ad excitādos mortuos ita valeat; quomodo valuit ad excitandum à morte Lazarum vox illa Domini, *Lazare veni foras*, Ioan. 11. Qua de re plura diximus ad dist. 43 lib. 4 sent. Theophylactus existimat tubā Paulo *nihil aliud esse, quàm iussum & nutū Dei omnia penetrantem*. Aquinas etiā Gregorio asscribit, tubam *nihil aliud designare, quàm præsentiā Christi mundo manifestatā*. Sed cùm scriptura aduentum Domini describens, toties tubæ & vocis meminerit, moxq; Paulus iterum subiūgat: *Canet enim tuba*: certè videtur præter præsentiā ac iussum Domini, externū ac vehemēs aliquod signū denotari; quale iā descripsimus. Cur autē nouissima tuba vocetur, eā adferunt rationē Didymus apud Hieronymū in epistola ad Mineriū & Alexandrū, & Oecumenius, & alij quorum meminit Theophylactus: quia septē tubæ cōmemorantur in Apocalypsi Ioānis ca. 8, quarum sex non excitāt mortuos, sed viuentes affligunt & interimunt: septima verò tuba quæ & vltima, de qua Apoc. 11, regnū Christi annunciat, & tēpus resurrectionis atq; iudicij mortuorum, Sed ad Apocalypsim quæ post mortē Pauli scripta est, respicere Paulus hoc loco non potuit. Nec verò septima tuba mortuos excitatura dicitur in Apocalypsi; sed quid breui post eā futurū sit, indicatur. Sūt qui nouissimā tubā interpretentur extremū tubæ signū: quasi nō plures tubæ, sed eiusdem tubæ plura sint signa, quorū hoc sit extremū. Nobis eorū expositio magis probatur, qui tubā nouissimā intelligūt, nō quā aliæ tubæ, aut eiusdē tubæ alia signa præcesserint; sed quā alia nulla sequatur; aut potius, quæ finem sæculi diemq;

Quæ tuba nouissima

Quomodo valeat tubæ sonus ad excitandos mortuos.

Theophylacti sententia de tuba refellitur.

Cur nouissima tuba vocetur.

nouissimũ adesse nunciet; ac si dicat, canente tuba extremi tẽporis ac iudicij nuncia. Refertur autẽ & hæc pars eòdẽ quo præcedẽs, id est, iuxta probabiliorẽ lectionẽ versus antecedẽtis ad verbũ *immutabimur*. Porrò quæ sequũtur, pertinẽt ad explicationẽ eorũ quæ dicta sunt.

CANET ENIM TVBA. In multis mss. tantum legitur *Canet enim*. Pro quo Græcè σαλπίσει γὰρ, id est (vt vno verbo Latinè reddatur) *buccinabit enim*, vel *tubabit enim*. quo posteriore modo vertit Origenis interpres tra. 30 super Matthæũ. Ambiguũ est autẽ in nostra lectione, *tuba* sitne primi casus, vt pleriq; sumũt, an postremi. Nã vtique Græcum verbũ σαλπίζειν, tuba canere significat: & subaudiri potest ex epistola ad Thessal. archãgelus. Aut certè impersonaliter, id est, absq; personæ significatione poterit accipi verbum *canet*, seu malis *clanget*, hoc sensu, Tubæ cãtus seu clangor edetur, perstrepet. Qui loquẽdi modus non est infrequẽs in scripturis. Exẽpla sunt Luc. 6, *Dabũt in sinũ vestrũ*. & 12, *Animã tuã repetunt à te*. Quid verò per tubę cantũ intelligatur, iã expositum est. Hanc partem in quibusdã libris videre est inclusam parenthesi: vt ea quæ sequuntur, *& mortui resurgẽt incorrupti, & nos immutabimur*, superioribus adiungãtur, initio periodi facto ab illa parte, *In momento* &c. Iuxta quã distinctionem hæc erit sententia, *In momento, in ictu oculi, in nouissima tuba*, simul hæc duo fient: *& mortui resurgẽt incorrupti, & nos immutabimur*. Quæ quidem distinctio pænè necessaria est interpretantibus hunc locũ secundum lectionem Latinam illius partis, *Omnes quidem* &c. At verò secundum quod in Græco legitur, melius & cõmodius ei sequens asynthetõ annectitur vno contextu, proũt nos interpretati sumus. Quocirca nobis hac parẽthesi nihil est opus: cùm sine ea ritè procedat oratio.

Varia huius partis constructio.

ET MORTVI RESVRGENT INCORRVPTI. Hebraismum obserua: *Canet tuba, & mortui resurgent*, id est, canente tuba mortui resurgẽt. Sic in psalmo 103, *Auferes spiritum eorum, & deficient. Emittes spiritum tuum & creabũtur*, id est, auferente te spiritum eorũ deficient: emittente spiritum tuum, creabuntur seu recreabũtur. Est igitur sensus: eos qui mortui erũt & in Christo dormientes, ad sonitũ tubæ suscitãdos ac resurrecturos esse incorruptibiles, hoc est immortales & impassibiles. Nã significatur incorruptio perfecta, quã dotẽ impassibilitatis appellãt Theologi, id est, quæ omnẽ offensiuã passionem excludat: eadem scilicet quæ suprà ver. 42, *Seminatur in corruptione, surget in incorruptione*. & ver. 50, *Neque corruptio incorruptelam possidebit*. Atque hunc intellectũ præsentis loci palã exigit apostoli probatio, quam mox adfert ex propheta dicẽte: *Absorpta est mors in victoria* &c. Quibus accedit, quod incorruptionẽ scriptura semper accipit in bono: nec vsquã reprobis eam attribuit, sed solis electis: vt proinde cõmentarius eorũ qui partẽ hanc de omnibus mortuis interpretantur, etiã malis, quos incorruptos fore dicunt, quia mori non poterunt; nobis parum probabilis videatur.

Nota Hebraismũ.

Incorruptio perfecta resurgentiũ electorum.

ET NOS IMMVTABIMVR. Cohæret cum præcedẽtibus hoc modo: Canente tuba mortui resurgẽt incorrupti, & nos immutabimur. Sentit enim, ad cantum tubæ futurum simul vtrũque. Huius autem partis sensus est: Et nos qui in aduentu Domini reperiemur viuentes, ideoq; non resurgemus vnà cũ mortuis (intellige è somno mortis, sicut illi) simul tamen cũ illis immutabimur ad eundẽ statum incorruptionis. Loquitur enim apostolus, vti superius, in persona iustorum atque electorũ quos viuos aduentus Domini deprehendet: quemadmodũ loquitur, & quidẽ expressius 1 Thes. 4 dicens: *Nos qui viuimus, qui residui sumus in aduentum Domini, non praeueniemus eos qui dormierunt*. & iterum, *Deinde nos qui viuimus, qui relinquimur, simul rapiemur cum illis* &c. Porrò Græci commentatores, astipulante Caietano, tam hunc locum quã eum qui est ad Thess. sic accipiunt, tanquam sentiat apostolus eos qui viui reperientur, absque morte media commutandos in statum incorruptibilem: quasi diceret, Nos etsi nõ resurgemus sicut illi, quia non erimus mortui: immutabimur tamen vt illi. Verùm suprà docuimus ex Oecumenio, sic apostolum intelligi posse, vt non à morte sed à somno mortis excipiat eos qui in aduẽtu Christi superstites erunt. Deniq; patet ex sensu quẽ dedimus, id quod dicit, *& nos immutabimur*, nõ dissonare ab eo quod prius dixit secundum Græcam lectionem, *omnes autem immutabimur*. Omnes enim electi immutabimur: sed nos quia non dormiemus, immutabimur tantum.

Ad tubæ cantum fiet immutatio viuorum simul & resurrectio mortuorum.

Græcorũ opinio, et qui viui reperiẽtur non morituri.

53 OPORTET ENIM CORRVPTIBILE HOC INDVERE INCORRVPTIONEM. Interpretatur immutationem quam dixit. Ea namque fiet, dum corruptibile hoc corpus ablata corruptibilitate induet, id est, assumet & accipiet incorruptibilitatem illam beatis propriam.

ET MORTALE HOC INDVERE IMMORTALITATEM. Repetit idem alijs verbis. Quamuis enim differãt corruptibile & mortale, sicut annotat Theophylactus, quod mortale de solis dicatur animatis, corruptibile etiã de inanimatis: hoc tamẽ loco vbi de humanis corporibus sermo est, fere pro synonymis vsurpantur: nisi quod mors à qua dicitur mortale, fit terminus corruptionũ præcedentium. Alioquin etiam omnis corruptio, quatenus ad imperfectum mutatio, mors quędam est. Vt autem incorruptio nominata in priori membro, sic & immortalitas ista, solis cõpetet electis. Admonent interpretes apostolũ cum demonstratione & emphasi dicere, *hoc corruptibile, & hoc mortale*: ne quis corpora propter qualitates quas sortientur à prioribus longè diuersas, diuersa fore suspicetur, & non eadem. Notandum est autem vtrumque membrum peculiariter ad eos referri, quos dies Domini viuentes inueniet: quorum in persona dixit: *Et nos immutabimur*. Nam de mortuis iam dixerat, quod *resurgent incorrupti*.

Mortale & corruptibile & differant.

Omnis corruptio mors quædam est.

Del

De his verò quasi non morituris, quos tamen immutandos dixit, nunc prosequitur sermonem dicens, quod in eis corpus hoc corruptibile & mortale, tametsi non corruptum nec mortuum, induet incorruptionem & immortalitatem: quia videlicet tabernaculum corporis illorum non deponetur in terram; secundum id quod ait apostolus Petrus 2 epistolæ 1, *Velox est depositio tabernaculi mei:* sed statim in aduentu Domini immortalitatis stola donabitur: vt sic quodammodo fiat quod Paulus optare nos dicit 2 Cor. 5, cùm ait: *In hoc ingemiscimus, habitationem nostram quæ de cælo est, superindui cupientes.* ac rursum: *Qui sumus in hoc tabernaculo, ingemiscimus grauati: eo quòd nolumus exspoliari (tabernaculo corporis nostri) sed superuestiri,* scilicet immortalitate: *vt absorbeatur quod mortale est, à vita.* Qui locus omnino cum isto conferendus est: facit enim ad eius intelligentiam. Vnde & hic de mortalitatis absorptione mox sequitur.

In quibus mortale induet immortalitatem.

54 CVM AVTEM MORTALE HOC INDVERIT IMMORTALITATEM. Græca & Syriaca repetunt vtrumque, *Cùm autem corruptibile hoc induerit incorruptionem, & mortale hoc induerit immortalitatem.* Atque eo modo citant hunc locum Cyprianus ad Quirinum lib. 3 testimonio 58, & Augustinus varijs locis quæ paulo pòst indicabimus. Sunt & mss. codices vetusti, quorum vnus mihi visus, qui sic legant: *Cùm autem corruptum hoc induerit incorruptionem, & mortale hoc* &c. Suffragantur item veteres concordantiæ.

TVNC FIET SERMO QVI SCRIPTVS EST. *Tunc,* & eo ipso, *fiet,* implebitur hæc scriptura.

ABSORPTA EST MORS IN VICTORIA. Græcè εἰς νῖκος, *in victoriam,* vel *ad victoriam.* Augustinus passim legit, *in victoriam.* Hieronymus alicubi, *in contentione,* vt in commentario Osee 13. nec non Hilarius lib. 11 de Trinitate. Alij, *in contentionem,* vt Tertullianus lib. de resurrectione carnis cap. 51 & 54, & Cyprianus in testimonio proximè citato. Sed hæc varietas vulgatior est in parte sequenti. Accidit autem ex variata Græca voce, quæ cum diphthongo scripta νεῖκος contentionem significat, sine diphthongo νῖκος, victoriam. Cæterùm vbi scriptus sit ille sermo, statim inuestigabimus, postea sensum dicturi.

Varia lectio.

55 VBI EST MORS VICTORIA TVA? VBI EST MORS STIMVLVS TVVS? In Græco legitur hoc ordine & ad hunc modum: *Vbi tuus mors stimulus? vbi tua inferne victoria?* Legunt eodem ordine Syrus interpres, Irenæus lib. 5 cap. 13, Tertullianus de resurrectione carnis cap. 47, 51 & 54, & Cyprianus loco supra dicto. Sed sciendum multos pro *victoria*, legere contentionem, cui Græcum νεῖκος respondeat: vt Tertullianum, Cyprianum & Hilarium locis allegatis; item Hieronymum in commentarijs Isaiæ 14 & Osee 13, nec non in epistola 61 scripta aduersus errores Ioannis Hierosolymitani cap. 14. Augustinus etiam tametsi lib. 3 de peccatorum meritis & remiss. cap. 11 legisse videtur, *vbi est mors victoria tua:* (nam id prorsus arguere videntur eius verba quæ de mortis victoria consequenter subijcit) alibi tamen constanter ei legitur *contentio.* vt lib. 2 contra Iulianum cap. 3, de perfectione iustitiæ cap. 6, de vera religione capit. 12, de moribus ecclesiæ catholicæ cap. 30, enchiridij cap. penultimo, sermone 43 de verbis Domini, sermone 2, 3 & 6 de verbis apostoli, tractatu 41 super Ioannem, in enarratione psalmi 64, & quæstione 70 inter 83. Denique sic legit & exponit Primasius in commentario. Sed iam quæritur, vbi scripta sint hæc quæ citat apostolus: Plerique totum referũt ad locum Osee 13. Verùm illic habentur verba multum diuersa. Sic enim legimus ex Hieronymi trãslatione: *De manu mortis liberabo eos, de morte redimam eos. Ero mors tua ô mors; ero morsus tuus inferne.* Sed & Hebræa ad verbum ita sonant: *De manu inferni redimam eos, de morte redimam eos. Ero pestis tua, mors: ero excisio tua, inferne.* Dicendum est posteriorem allegati sermonis partem haberi loco memorato Osee secundum versionem LXX interpretum: nisi quod Paulus scripsit νῖκος, id est, victoriam, vel νεῖκος, id est, contentionem, pro eo quod apud illos legitur δίκη, id est causa, qualis apud iudicem agitur. Sic enim habent nostri codices editionis LXX: *Vbi causa tua, mors? vbi stimulus tuus, inferne?* Porrò νῖκος & νίκη idem significant. Vt autem νίκη fieret δίκη, procliue fuit vnius literæ mutatione. Sed tamen siue νίκη, siue δίκη legatur, (nam LXX δίκην scripsisse testatur Hieronymus) idem ferè sensus accipi poterit. Victoria namque pænes eum est qui causam obtinet. Excidit autem victoria qui cadit causa. Quod si Paulus scripsit νεῖκος, id est contentionem, iuxta lectionem illam vetustam Latinorum: propius adhuc accessit ad significationem vocabuli quod legitur apud LXX. Nam causa agitur apud iudicem contentione partium. Notandum est autem Hebraicam vocem דבר *dabar* aut *deber*, pro qua LXX δίκην causam, Hieronymus mortem transtulit, diuersis punctis additis nunc verbum, nunc pestem seu mortem significare: vt priori modo cum Aquila & quinta editione vertas: *Vbi verba tua, ô mors?* illa scilicet verba quibus aduersus hominem contendebas, & damnatum ac superatum occidebas stimulo tuo, quod est peccatum, vt infrà dicitur. Hoc autem conuenit cum eo quod LXX dixerunt causam, & Paulus victoriam vel contentionem. Alteram verò significationem attendit Hieronymus, ita vertens: *Ero mors tua, ô mors.* Quæ eadem huius vocis ambiguitas etiam in Isaiæ cap. 9 diuersas peperit translationes: Hieronymo vertente, *Verbum misit Dominus in Iacob:* pro eo quod LXX verterãt, *Mortem misit Dominus* &c. Iam & illa diuersitas inter Hieronymum vertentem *Ero*, & LXX qui verterant *Vbi*, ex simili vocis ambiguitate nata est. Nam אהי *ehi*, cuius nota signifi-

Rursus varia lectio.

Quæstio de loco scripturæ allegato.

Responsio.

Hebræa voces ambiguæ variè translatæ.

significatio est *ero*, significat etiam *vbi*, vel ipsius Hieronymi suffragio: qui paulo superius eandem vocem ita vertit in illis verbis, *Vbi est rex tuus*? Quocirca Leo quidam Hebræus interpres non dubitauit hunc prophetę versum proximè cum eo quod est apud LXX, reddere in hunc modum: *Vbi causa tua, ô mors? Vbi pernicies tua, ô inferne?*

Cõtextus vtriusque lectionis.

Cæterũ possunt ambæ lectiones, affirmãs & interrogans, ita contexi, vt altera sit alteri consequens, hoc pacto: Ero mors tua, vel pestis tua, ô mors. Vbi ergo tunc erit ô mors stimulus tuus? Ero mors tua vel excisio tua, ô inferne. Vbi ergo tunc erit, ô inferne, victoria vel causa tua?

Quæstio de altera parte testimonij allegati.

Restat quærendum, vbi scripta sit allegati testimonij pars prior, *Absorpta est mors in victoria*. Plerique expositores, vti dicebamus, referunt ad eundem Osee locum: sed alij aliter. Quidam vt Haimo, Liranus, Carthusianus, dicũt eam partẽ à Paulo citari ex Osee iuxta versionem LXX. Qua in re manifestum est eos falli. Nam apud LXX non magis legitur, quã in Hebræo. Alij dicunt eã quo ad sensum contineri in verbis illis prioribus, *De manu mortis liberabo eos, de morte redimam eos*. Christus enim hoc faciẽdo mortẽ deuicit, ac velut absorpsit. At verò S. Thomas incertũ esse dicit, vbi legatur: posse tamen referri ad locum Isaiæ 26, *Viuent mortui tui, interfecti mei resurgent*. vel eiusdem prophetæ cap. 25, *Præcipitabit mortem in sempiternum*.

Respõsio.

Quod posterius sine dubio verius est. Nam illic in Hebræo sic legitur, *Absorbebit mortem in sempiternum*. Pro quo alius quidam nihilominus ex Hebræo fonte vertit, *Mortem absorbet vincendo*. Ac rursum alius, *Absorbebit ipsam mortem in victoriam*. Hoc autem quid aliud est, quàm quod apostolus allegat; *Absorpta est mors in victoriam*?

Rursus lectio varia ex Hebræo ambigua.

Sciendum est enim vocabulum נצח netsahh, quod in Hebræo legitur, vtrumque significare, *victoriam* & *perpetuum*. Porrò Fran. Foterius, qui & ipse vertit ex Hebræo, *Præcipitabit mortem victoriosè*, annotat in eiusdẽ loci cõmentario, significari eã præcipitationem, quæ fit in absorptionibus & deuorationibus. Idẽ sentit apostolum ex illo loco suam de qua nunc agitur, sententiam deprõpsisse, adeoq; verba prophetæ cõuertisse ad hunc modum: *Absorpta est mors in victoriã*. Sed & Hieronymus eum locum Isaiæ exponens hanc Pauli sententiã illuc adducit, tanquam inde desumptã, licet in eo fortè lapsus memoriæ, quod *in perpetuũ* scribat pro eo quod Paulus *in victoriam*.

Expensa versio LXX.

Nec illud prætereundum, apud LXX interpretes eundem prophetæ locũ sic legi: κατέπιεν ὁ θάνατος ἰσχύσας, id est, *absorpsit mors præualens*. siue vt Hieronymus citat in commentario Osee, *Deuorauit mors inualescens*. Quod etsi planè contrarium sensum habeat: (ideoq; à nõnullis exponatur de morte Christi, quæ pręualuit morti introductę per peccatũ primi parẽtis, eamq; absorpsit, id est, cõsumsit ac perdidit) valet tamen ad id quod volumus, illustrandũ; quatenus in eo singulæ dictiones proposito cõueniunt; scilicet, absorbere, mors, præualentia seu victoria. Deinde si coniecturæ locus est, videri potest à LXX scriptum fuisse θάνατον quarto casu, vt verior ac plenior lectio sit: *absorpsit mortem præualẽs*, scilicet Deus. Nam & proximè sequentia verba de Deo dicuntur apud LXX. In Hebræo autẽ etiam præcedentia. Quanquã Franciscus Ribera scribens super Osee 13, vbi de hoc Pauli loco prolixè disserit, actiuum verbũ apud prophetam pro passiuo positum putat, *absorpsit*, pro *absorpta est*: vt sit interdum in verbis præteritis Hebraicæ linguæ. Quam rem etiam exemplis declarat: Hinc Paulum idiomatum suę linguæ peritissimum pro κατέπιεν *absorpsit*, ex mente prophetæ scripsisse κατεπόθη *absorpta est*. Quod etiam Athanasij, Eusebij ac Hieronymi testimonijs probare nititur. Quibus addo Tertullianũ passiuè legentem prophetæ locũ, lib. de resurrectione carnis cap. 54, *Deuorata est*, inquit, *mors inualescendo*.

Græcorũ quorundã codicum lectio mẽdosa.

Iam ex his etiã apparet, errore factum esse vt hoc loco (quem ex Isaia desumptum ostẽdimus) Græca quædam olim νεῖκος, id est, contentionem habuerint: cùm ex eo quod in Hebræo & apud LXX legitur, verti non possit nisi quod νῖκος, id est *victoriam* significet.

Mos apostolicus plura scripturæ testimonia colligare.

Postremò satis iam liquet non ex vno scripturæ loco Paulum hæc omnia verba sumsisse, sed apostolico more ex diuersis compegisse. Sic enim ipse aliàs; vt Rom. 3 & 9. & Petrus 1 epistolæ 2, & Marcus euangelij sui initio.

Perfecta de morte victoria qua.

Nunc verborum sensum reddamus. Est autem huiusmodi; Mors absumta est & abolita vsque ad perfectam de ea victoriam; ita prorsus, vt nihil eius reliquum maneat; sed simul cum ea sublata sit omnis mortalitas & corruptiõ; nec metus sit ne vires aliquando resumat.

In mortẽ insultatio

Id plenius significant erotemata sequentia, quæ in mortem, cui persona affingitur, insultatoria sunt, & sarcasmi speciem habent; Vbi est, inquit, ô mors (vel secundum Græcos, ô inferne) victoria tua? scilicet ea qua de humano genere per diabolum decepto, triumphasti. Nam *per peccatum mors in mundum intrauit, & in omnes homines pertransijt* atque *regnauit*; Rom. 5.

Mors inferni ianua. Quid infernus.

Mors autem inferni ianua est. Nam inferni nomine mortuorum status significatur, etiam iustorum, in quantum mortui sunt. Item, Vbi est, ô mors, stimulus siue aculeus tuus? id est spiculum, quo pungebas & ad exitium vrgebas vniuersum genus humanum. Ac si dicant apostolus & propheta: Mors ita penitus & perfectè destructur atque delebitur, vt nusquam exstent amplius in sempiternum vllæ eius reliquiæ.

Mors destruenda in electis, non in reprobis.

Sed hoc intellige cõplẽdum in electis. De ijs enim solis apostolus loquitur. De ijsdẽ & propheta sub typo populi Israelitici. Nã ad reprobos, qui resurgent quidem, sed vt semper moriantur, pertinet illud Ioannis 1 epistolæ 3, *Qui non diligit, manet in morte*. Et illud apud eundem Apo. 20, *Infernus & mors missi sunt in stagnum ignis. Hæc est mors secunda*. Atque hoc est quod secũdum Hieronymi interpretationem de Domino dicit Isaias: *Præcipitabit mor-*

tem

tem in sempiternum. Porrò quem mortis stimulum dixerit apostolus, exponit sequentibus verbis.

Stimulus mortis peccatum, & quo sensu.

56 STIMVLVS AVTEM MORTIS PECCATVM EST. Stimulum siue aculeum mortis peccatū esse dicit, interpretante Augustino lib.3 de baptismo paruulorum ca. 11, quia peccato velut aculeo mors facta est. Nam, vt ait, *peccati punctu mortificatum est genus humanum*. Quomodo lignum vitæ dicitur, quo vita hominis fiat aut conseruetur: & poculum mortis, quo quis mortuus fit aut mori possit. His enim similibus rē explicat. Adfertur hic sensus etiā à Fulgentio libr. de incarnatione & gratia Christi cap. 14.

Morti personam affingit apostolus.

Sed cōsiderandum est, apostolum de morte loqui quasi de persona, cui tribuat regnū, imperiū, victoriam: quēadmodum & de ea locutus est Rom.5. Vnde & suprà v.26 mortem vocauit hostē qui nouissimus destruetur, (est enim Græcè θάνατος masculi generis) & nunc proximè eidem velut hosti prius victori, postea deuicto ac prostrato insultauit, ac stimulū ei asscripsit tanquam telum quo figat ac perimat homines. Hunc igitur stimulū peccatum esse dicit. Quem sensum luculentè tradūt expositores Græci, Theophylactus & Oecumenius his ferè verbis: Per peccatum fortis est mors, vtens illo velut armis quibusdam ac stimulo. Nam vt scorpius ipse quidem vile animalculum est, sed vim habet in aculeo: ita & mors per se ac sine peccato, tanquam aculeo, nihil omnino potest.

Mortis & peccati destructio non per legem, sed per Christum.

VIRTVS VERO PECCATI LEX. Legis mentionem obiter inserit, quia mortis & peccati meminerat: ne quis Iudęus aut Iudaizās putaret hæc mala beneficio legis tolli posse; quum lex ea prouocet magis ac roboret: ideoq; confugiendū ad gratiā Christi, per quā (vt indicat versū sequēti) à peccato simul & morte victoriā reportamus.

Quomodo virtus peccati lex.

Est igitur hic sensus: Peccatū, mortis stimulū vsq; adeò lex per Moysen data remouere non potuit, vt etiam vires ei maiores ex occasione subministrauerit.

Per legem augetur peccatum.

Per legem enim irritatur concupiscentia, & augetur peccatum, si gratia desit. *Virtus peccati lex*, ait Augustinus lib. de perfectione iusticiæ ca.6, *quoniam lex prohibendo auget peccati cupiditatem, nisi diffundat spiritus charitatem.* Hinc Aquinas virtutem interpretatur *augmentum*, in cōmentario: quod exponens 1 2 qu.55 ar.3, *Virtus peccati*, inquit, *lex dicitur: in quantum per legem occasionaliter est peccatum augmentatum, & quasi ad maximum suum posse peruenit.* Hæc nimirum eiusdē apostoli doctrina est alijs locis, vt Ro.5, *Lex subintrauit, vt abundaret delictum.* Et ca.7, *Occasione accepta peccatum per mandatū operatū est in me omnem concupiscentiā.*

Lex fomitis.

Nōnulli legem fomitis significari putāt: quę virtus peccati est, quia per se ad peccatū incitat. Verū lex fomitis, vt propriè non est lex, ita nec vsquam lex vocatur, nisi cum addito, vt lex mali adiacentis, membrorum, peccati, mortis, Rom.7 & 8.

Caietani expositio reijcitur.

Quod verò Caietanus legē interpretatur apostolo dici potentiā peccādi, id est *posse peccare: Quoniam*, inquit, *lex non ponitur nisi potentibus peccare. Vnde posse peccare & lex eodem currūt tempore*. Et cætera quæ huic commentario consectanea philosophatur de vario statu hominis: planè extra metam apostoli ab eo dicūtur. Sed hominē Græcæ linguæ ignarū, aliâs doctissimū, fefellit ambiguitas Latini vocabuli *potentia*, quod legerat in versione Erasmi: cū dictio Græca δύναμις, quam noster interpres optimè vertit virtutem, eiusmodi homonymia careat. Ex sensu Caietani sequitur, etiā in statu innocentię virtutē peccati legem fuisse. Quod ille quidē concedit ac docet: sed nullus Theologus hoc ei concesserit.

57 DEO AVTEM GRATIAS, QVI DEDIT NOBIS VICTORIAM. *Gratias*, Græcè χάρις, *gratia*, id est, gratiarum actio. Subaudi, sit, aut referatur. *Qui dedit*, Græcè διδόντι, id est, *danti, qui dat:* tametsi quidam codices habent δόντι, *qui dedit*.

Deo gratia de victoria peccati agenda.

Gratias, inquit, Deo qui dedit & dat nobis victoriam aduersus peccatum mortis stimulum, ne regnet in nobis: postea daturus victoriæ plenitudinem: quando cum peccato mortē etiā ipsam perfectè superabimus, resurrecturi ad vitam æternam & incorruptibilem.

PER DOMINVM NOSTRVM IESVM CHRISTVM. Per eum nempe, cuius merito redempti sumus à tyrannide peccati & mortis: non autem per legē, vt quæ peccatum augēdo, regnū mortis amplius promouit.

Probatio resurrectionis firmissima ex hoc loco.

Cōtinet igitur hæc sententia tacitam probationē resurrectionis mortuorum, eamq; firmissimam. Si enim per Christum victoria nobis datur de peccato & morte, ergo sicut peccatū, ita & mortem penitus tandem destrui oportet. Mors autem non destruitur nisi vita reddatur, & quidē perpetua: quod nō cōtingit, nisi per resurrectionem iustis promissam.

Omnis de peccato victoria gratiæ Christi tribuēda: sine qua nulla peccati tentatio superari potest.

Ex hoc pręterea loco docent Patres, omnē de peccato victoriam, quę ad salutem veramq; iusticiam conducat, asscribendam esse gratiæ Dei per Christum: sine qua proinde nullam peccati tentationem salutariter & ad veram iusticiam vtiliter, superari posse, fatendum sit.

58 ITAQVE FRATRES MEI DILECTI, STABILES ESTOTE ET IMMOBILES. *Et* copula non est in Græco. Doctrinam exhortatione concludit: qua monet vt in fide resurrectionis mortuorum, iuxta doctrinam à se traditam, persistant: nec ab ea prauis quorūdam sermonibus sese dimoueri patiantur.

ABVNDANTES IN OPERE DOMINI SEMPER. In multis codicibus legitur, *in omni opere* &c. sed probati codices nō addunt *omni*, vt nec habetur in Græcis & Syriacis. Additū arbitror exemplo aliorum locorum, vbi legitur, *in omni opere bono*, vt Col.1 v.10, & 2 Thess.2 ver.17. Hortatur vt ad fidem rectam etiā opera bona cumulatiùs adiungant: à quibus desperatio resurrectionis quosdam reuocare iam ceperat, dicentes, *Edamus & bibamus: cras enim moriemur*.

Opera bona cur vocentur opus Domini.

Bona opera vocat opus Domini; vel quia Dominus ea diligit & exigit à nobis, vt exponit Theophylactus,

astipulante Heruæo, qui interpretatur opus *mandatorum Domini*: vel quia Dominus ea in nobis operatur. *Deus est enim*, ait idem apostolus, *qui operatur in vobis & velle & perficere*, Philip. 2. Alibi Paulus opus Domini vocat illud, quo specialiter quis studet euāgelio Christi Domini prouehendo; vt capite sequenti de Timotheo loquens, *Opus enim Domini operatur, sicut & ego*. & Philip. 2 de Epaphrodito. *Propter opus Christi vsque ad mortem accessit*. Sed ea strictior acceptio videtur operis Domini, quām quæ præsenti loco conueniat; vbi generalis est exhortatio fidelium ad opera bona. Quanquam generaliter intelligi potest opus Domini, quodcumque fit ad Christi Domini gloriam & honorem: quale esse debet omne opus hominis Christiani.

Labor fideliū non est vacuus à mercede. SCIENTES QVOD LABOR VESTER NON EST INANIS IN DOMINO. Hoc est, Certissimè persuasi, quod opera vestra bona non erunt à mercede vacua apud Dominum: vti sunt illis qui resurrectionem non credunt: sed præmium assequentur immortalitatis & gloriæ, idque secundum gradus pro ratione meritorum diuersos, prout dictum est in superioribus. Quod totum intellige: si in finem vsque perseuerauetitis. Nam ad perseuerantiam hortabatur verbis præcedentibus. Alioqui laborem fidelium inanem reddi, si non perseuerent, alibi docet, vt Gal. 3 dicens, *Tanta passi estis sine causa*. Laborem vocat opera bona, quod non sine labore & molestia fiant. Nam & *corpus quod corrumpitur, aggrauat animam*, Sap. 9. & *Caro concupiscit aduersus spiritum*, Gal. 5. & *Omnes qui piè volunt viuere in Christo Iesu, persecutionem patientur*, 2 Timoth. 2. Partem illam *in Domino* quidam interpretantur *per Dominum*, vt sensus sit, laborem futurum non inanem, sed vtilem & fructuosum per meritum Christi. Verum suggerit Oecumenius per hyperbaton ad laborem referri posse hoc sensu, labor vester propter Dominum susceptus non erit frustraneus. Ostendit autem hæc apostolica adhortandi forma, quam falsum sit ac delirio simile quod docent hæretici, in bonis operibus non esse respiciendum ad retributionem mercedis à Deo propositæ.

Sine perseuerātia labor inanis.

Cur opera bona vocet laborē.

Delirant hæretici negantes in bonis operibus respiciedū ad retributionē.

SVMMARIVM.

HOrtatur ad eleemosynam in sanctos pauperes conferendam. Aduentum suum promittit. Apollo fratrem, quod non venerit, excusat. Timotheum & Stephanæ domum commendat: ac salutationibus epistolam claudit.

CAPVT XVI.

1 DE COLLECTIS AVTEM QVÆ FIVNT IN SANCTOS, SICVT ORDINAVI ECCLESIIS GALATIÆ, ITA ET VOS FACITE. Opportunè iam sub finem epistolæ subijcit apostolus exhortationem de colligenda pecunia in subsidium pauperum fidelium qui erant Hierosolymæ. Cuius quidem collectæ passim per ecclesias indicendæ quæ causa fuerit (non enim hic agitur de ea cuius meminit Lucas Acto. 11 & 12, sed de alia posteriore) exponemus in commentario epistolæ ad Galatas, cap. 2, vbi dicit apostolus: *Tantum vt pauperum memores essemus: quod etiam solicitus fui* &c. Quemadmodum autem prioris eleemosynæ, sic & huius procurandæ atque Hierosolymam mittendæ, vel etiam perferendæ, negocium Paulo simul & Barnabæ datum fuerat: licet in posteriori Silas Barnabæ successerit: vt docebimus in commentario 2 Cor. 8, ad illa verba, *Sed & ordinatus est ab ecclesijs comes peregrinationis nostræ in hanc gratiam* &c. Vide etiam quæ dicta ad illud Rom. 15, *Probauerunt enim Macedonia & Achaia collationem aliquam facere in pauperes sanctorum qui sunt in Ierusalem*. Græcè pro *collectis* est λογία singulari numero, quam Chrysostomus συλλογὴν exponit, id est collectionem seu collationē. Ecclesiastico more *collecta* vocatur, quomodo missa pro missione, & remissa pro remissione. Postea cepit vsurpari nomen collectæ etiam pro conuentu sacro: quod in eo fidelibus offerentibus collecta fieri soleat. Vnde est illud Hieronymi in commentarijs epistolæ ad Gal. 6, de Ioanne apostolo iam admodum sene, quòd *nihil aliud per singulas solebat proferre collectas, nisi hoc: Filioli, diligite alterutrum*. Pro verbo *fiunt* in Græco nihil exprimitur: vt verti possit: *De collecta quæ fit*, aut *quæ facienda est in sanctos*. aut absque supplemento verbi, quomodo transtulit Erasmus, *de collatione in sanctos*. Sensus apostoli: Quod attinet ad collectam seu collectionem pecuniæ faciendam pro sustentatione sanctorum, id est Christianorum egentium (de Hierosolymitanis loquitur) sicut ordinaui, constitui ac præcepi ecclesijs regionum Galatiæ, vt facerent: ita vos quoque facite. Ordinationem Græci præceptum disertè interpretantur, cùm annotant apostolum nō dixisse, hortatus sum, aut suasi, sed *ordinaui*, videlicet necessitatem præcepti imponens. Vnde & præceptiuè Corinthijs dicit: *ita & vos facite*. Quod obseruandum propter hæreticos præceptiuam potestatem ecclesiæ præfectis adimentes. Nec verò contrarium huic esse quod de eadem re scribens in secunda epistola ca. 8 sic ait; *Non quasi imperans dico*; & iterum, *consilium in hoc do*: ostendemus in illius loci commētario. Quomodo sequatur ex hoc loco, scriptam fuisse hanc epistolam ante eam quæ scripta est ad Romanos, diximus in huius argumento. Porrò verbum *facite* non solum pertinet ad collectam instituendam; verùm etiam ad modum, qui præscribitur verbis subiunctis.

Paulus & Barnaba collectarū in pauperes administri.

Quid collecta.

Collecta pro conuentu sacro.

Ordinatio præceptum significat.

Præceptiua potestas præfectorum ecclesiæ.

2 PER VNAM SABBATI. Græcè *sabbatorum*, numero plurali: quemadmodum & Græcè legitur *vna sabbatorum* apud quatuor euangelistas in historia resurrectionis Domini, & Acto.

Vna sabbatorum prima dies hebdomadæ.

Acto. 20 ver. 7. Dicitur autem vna sabbatorum Hebræa phrasi, prima sabbatorum: quomodo Gen. 1 *dies vna*, id est prima. Prima verò sabbatorum, id est ea dies quæ prima est in hebdomada dierum. Nam & ipsa hebdomada Iudæis sabbatum vocabatur, vt Luc. 18, *Ieiuno bis in sabbato*: & singulæ dies hebdomadæ vocabantur sabbata: quarum dierum septima quidem propriè sabbatum erat, ac suo nomine signabatur: reliquæ verò suis numeris exprimebantur hoc modo, vna sabbatorū, secunda sabbatorum, &c. Quod & in consuetudine ecclesiæ remansit vsque ad Augustini tempora, vt loco feriarum diceretur secunda, tertia, quarta, quinta, sexta sabbati: quemadmodum liquet ex ipsius Augustini epistola ad Casulanum presbyterum, numero 86. Quamuis vt feriæ nuncupentur, secunda, tertia, &c. in ecclesiasticis officijs vsitatissimum est iam olim, etiam ante Siluestri tempora, qui decretum ea de re fecit. Atque vtinam id æquè receptum esset vsu loquendi quotidiano: potius quam vt planetarum, seu verius deorum gentilium nominibus hebdomadæ dies appellentur à Christianis. Quem morem, vtique nobis ex gentilitate reliquum, vehementer improbat Augustinus exponens psalmi 93 titulum, in quo nominatur *quarta sabbati*. Improbat etiam & acriter exagitat Iacobus Faber in annotatione huius loci. Igitur vna sabbatorum erat, quam ecclesia iam ab illo tempore vocare cepit diem Dominicam: quod in ea Dominus resurrexisset à morte. Sic enim appellatur à Ioanne apostolo Apo. 1. vt proinde diei Dominicæ nomen & institutionem ad apostolos referendam esse, non sit dubitandum. Porrò diem hanc, id est Dominicam, per vnam sabbatorum significari, manifestum est ex locis iam indicatis euangelistarum, in quibus vna sabbatorum resurrexisse Dominū testantur. Admodum verò congruenter diem Dominicam collectis faciendis assignat apostolus: quod in ea finitis operis totius hebdomadæ, Deo vacaretur, ac de more per apostolos instituto fierent oblationes fidelium ad altare. Cuius rei meminit inter alios Prudentius in hymno de sancto Laurentio. Eundemque morem oblationum diebus Dominicis tempore sacrificij colligendarum, in hunc vsque diem ecclesia retinet. Postremò notandum in Græco sic haberi, κατὰ μίαν σαββάτων, *secundum vnam sabbatorum*. Pro quo legit Augustinus *secundum vnam sabbati*, lib. 2 de sermone Domini in monte cap. 17, & alibi. Erasmus vertit, *in vna sabbatorum*: quasi sensus sit, in die Dominica, scilicet aliqua per vos constituenda. Sic enim nudè partem hanc multi intelligunt. Verùm præpositionem Græcam melius Latinè reddidit vulgatus interpres, *per vnam*. Sensus enim est: per dies Dominicas; singulis diebus Dominicis. Locutio similis cum illa Tit. 1, κατὰ πόλιν, id est *per ciuitates*, nempe singulas. Atque eum sensum vult trāslatio Syriaca: *In omni vna die in sabbato*, hoc est, prima quaque die hebdomadæ. Hanc verò particulam alij præcedentibus annectunt, alij sequentibus. Si præcedentibus annectatur, sensus erit, apostolum præcipere Corinthijs, vt sicut ordinauerat ecclesijs Galatiæ, ita & ipsi faciant per singulas dies Dominicas. Sin iungas sequentibus; præcipit ijsdem diebus fieri quod proximè sequitur. Vbi & dicemus, vter contextus potior sit.

Sabbatū interdum pro hebdomada.

Feriarum hebdomadæ appellatio.

Mos improbus appellandi ferias hebdomadæ nominibus planetarum.

Vna sabbatorum dies Dominica, ab apostolis instituta.

Dies Dominica cur apta collectis faciendis.

Quid significet, per vnam sabbatorū.

VNVSQVISQVE VESTRVM APVD SE SEPONAT, RECONDENS QVOD EI BENE PLACVERIT. *Seponat*, Græcè τιθέτω, *ponat*. quomodo legit Augustinus loco proximè citato, nec non in Speculo. item Primasius in commentario, & Beda tam in textu, quam in ijs quæ refert ex Augustino. Posteriores ferè legunt, *reponat*, vt Haimo, Lombardus, Heruæus, Aquinas & alij: tametsi inter hæc tria, *ponat*, *seponat*, *reponat*, parum discriminis est. *Recondens*, Græcè θησαυρίζων, *thesaurizans*. Quod de eo propriè dicitur, qui paulatim collecta reponit & cumulat. Hoc vltimum, *quod ei bene placuerit*, ita legitur in Græco, ὅ τι ἂν εὐοδῶται. Id Valla vertendum existimat, *quod facile factu sit*, siue, *quod bene cedat*. Erasmus, *quicquid commodum fuerit*. Alij melius, *quod successerit*. Nam Græci verbi propria significatio est prosperari in vijs, id est actionibus suis, prosperè agere. Quo etiam vsi sunt LXX, cum alibi, tum in psalmo 1, vbi Latinè legitur, *& omnia quæcumque faciet prosperabuntur*. Vsus est & Paulus Rom. 1, vbi Latinè, *Si quo modo prosperum iter habeam*. Itaque sensus est: Prout cuique benedixerit Deus ac prouentum prosperauerit, pro modo facultatum seu lucri hebdomadarij, quisque seponat & cumulum faciat, tribuendum in collectam publicam. Et ita ferè expositores Græci. Locus moralis ad exhortādum simili modo plebem, vt de iusto lucro totius hebdomadæ portionem aliquam seponant in eleemosynas pauperum: eóque pacto sua peccata redimere studeant apud Deum. Suspicatur Erasmus interpretem nostrum vertentem *quod ei bene placuerit*, in Græco legisse εὐδοκῆται, vt sensus sit: quicquid probauerit ac placitum ei fuerit. Sed verbū εὐοδῶται, quod in omnibus est Græcis, magis aptum est exhortationi præsenti. Porrò cùm dies Dominica non tam ad seponendum & recondendum aliquid de rebus suis, quàm ad expromēdum & conferendum in collectam publicam, fuerit deputata: potius sanè videtur illud, *per vnam sabbati*, cōstruendum cum parte præcedenti, quæ ipsius collectæ meminit; quàm cum ista, quæ seponere ac recondere iubet. Chrysostomus quidē, & author glossæ ordinariæ, & alij post eā ita Paulum intellexerunt, quasi velit pecuniam cuiusque, quam conferre cogitaret, sepositam ac reconditam apud ipsum remanere, velut depositarium, vti Caietanus loquitur; donec vniuersa collecta mittenda esset Hierosolymam: idque Paulum ad hunc modum statuere, ne fortè ecclesiæ ministri, qui

Quid recondere.

Græci verbi propria significatio.

Locus moralis de seponēda hebdomadatim in eleemosynas pecunia.

Constructio melior illius partis, per vnam sabbati. Chrysostomi commentarius de modo collectæ improbabilis.

seruandam pecuniam accepissent, in suspicionem venirent, tanquam non integra fide eam tractantes. Verùm, vt taceam quàm parum prudenter vnicuique seruanda relinqueretur ea pecunia, quam prius destinasset in eleemosynam (nam interim variæ possent occurrere vel occasiones vel etiam necessitates expendendi) repugnat ea praxis tum rationi ipsius collectæ, tum consuetudini ecclesiæ, iuxta quam singulis Dominicis ad altare Domini fiebant oblationes, non reportandæ domum ab offerentibus, sed à ministris ecclesiæ, quorum probata erat fides, asseruandæ in vsus pios ac necessarios. Atque hoc satis etiam declarat pars sequens.

Vetus ecclesiæ consuetudo faciendi collectas.

VT NON CVM VENERO, TVNC COLLECTÆ FIANT. Vult apostolus collectas priùs fieri particulatim per dies Dominicas: vt quum venerit, paratas eas inueniat, ita nimirum, vt summa ex ijs conflanda statim mitti posset Hierosolymam.

3 CVM AVTEM PRÆSENS FVERO, QVOS PROBAVERITIS PER EPISTOLAS, HOS MITTAM PERFERRE GRATIAM VESTRAM IN HIERVSALEM. *Præsens fuero*, Græcè vnum verbum παραγένωμαι, *aduenero*, vel *adfuero*. Illud, *per epistolas*, sequentibus adiungendum esse disertè monent Theophylactus & Haimo; vt sit sensus; Quoscumque ex vobis probaueritis fideles & aptos ad hoc opus, eos ego mittam cum literis meis commendaticijs ac testibus tum vestræ charitatis ac beneuolentiæ, tum probitatis ipsorum, vt perferant *gratiam vestram* (quod alius *munificentiam*, alius *magnificentiam vestram* transtulit) hoc est, gratuitum ac liberale donum vestrum, ad pauperes fideles qui sunt Hierosolymis. Hunc ordinem constructionis seruant & alij plerique expositores tam Græci quàm Latini. Verùm quia phrasis incommoda est nec vsitata, vt quis dicatur mitti per epistolas, id est cum epistolis: fortassè rectius ea particula iungetur verbo *probaueritis*, hoc sensu: Postquam aduenero, tunc quos probaueritis per epistolas, quas scilicet dabitis illis Hierosolymam cum subsidio perferendas, eos mittam vt perferãt. Distinguit & exponit hoc modo Benedictus Arias. Atque eam distinctionem videre est adhibitam in biblijs correctionis Romanæ. Nam & series sermonis huc magis inuitat. Annotat Chrysostomus, quẽ Theophylactus & Oecumenius sequuntur, hanc collationem ab apostolo gratiam appellari, vt & aliàs benedictionem & communicationem, 2 Cor. 8 & 9, quod hæ ciuiles sint & honorificæ nuncupationes subsidij: cæterum studio eum abstinuisse à nomine eleemosynæ: quod, vt Oecumenius ait, miserum sit eleemosynæ vocabulum, & indignum sanctis illis quibus mittendum erat subsidium. Quanquam hoc vocabulum apostolus non omnino tacuit. Nam Acto. 24 apud Felicem præsidem affirmat se eleemosynas facturum in gentem suam, venisse Hierosolymam.

Constructio melior huius loci.

Collecta cur gratia, benedictio, communicatio vocetur.

4 QVOD SI DIGNVM FVERIT VT EGO EAM; MECVM IBVNT. Quod si, inquit, res tanti erit vt decens & consentaneum iudicetur vel meipsum proficisci, gratiam vestram perlaturum Hierosolymam, non ibo solus, sed eosdem illos quos probaueritis, comites profectionis habere volo; scilicet vt testes integritatis ac fidei meæ. Id enim agit apostolus, ne suum aliquod commodum in hoc negocio collectionis pecuniariæ spectare videatur. Quam suspicionem ad auertenda scandala pusillorum, meritò studet omnibus modis à se remouere. Porrò dicens *si dignum fuerit*, tacitè exstimulat eos ad largiorem collectam, videlicet tantam quæ apostoli perferentis ministerio non sit indigna.

Apostoli sollicitudo de vitando scãdala.

5 VENIAM AVTEM AD VOS CVM MACEDONIAM PERTRANSIERO. Nonnulli, inter quos Aquinas, existimant Paulum hic loqui de prima sua profectione in Macedoniam, quæ describitur Acto. 16, quando vir Macedo per visionem Paulo dixit: *Transiens in Macedoniam adiuua nos*. Sed id ex eodem libro Actorũ refellitur. Nam prima profectio Pauli in Macedoniam contigit antea quàm Corinthijs euangelium prædicasset. Quod demum factum scribitur Acto. 18. Constat igitur apostolum de alio per Macedoniam transitu loqui: nec dubitandum arbitror quin de eo, cuius mentio fit Acto. 19, Luca referente de Paulo, cùm adhuc Ephesi moraretur, quod *proposuit in spiritu, transita Macedonia & Achaia ire Hierosolymam.* & iterum cap. 20, vbi Paulum refert profectum esse, *vt iret in Macedoniam: & partes illas perambulasse*: deinde *venisse in Greciam*. Liquet etiam ex hoc loco, illud quod dixit suprà ca. 4, *Veniam ad vos citò*, non sic accipiendum, quasi statim ac rectà Corinthum proficisci statuisset; sed cùm primum posset: transita tamẽ priùs Macedonia: quemadmodum illic exposui. Quæritur autem an quod hic affirmat ac promittit apostolus, se venturum ad Corinthios, facto præstiterit. Dubitandi ratio est ex secunda epistola cap. 1, vbi se excusat, ac notam leuitatis à se repellit, causam reddens cur iuxta promissum non venerit. *Volui*, inquit, *prius venire ad vos*. & mox: *Cùm ergo hoc voluissem, nunquid leuitate vsus sum? vt sit apud me est & non?* & sub finem capitis, *Parcens vobis non veni vltra Corinthum*. Propter hæc multi putant apostolum quod hoc loco se facturum pollicetur, id postea non implesse, iusta tamen ratione dimotum à proposito. Verùm re bene expensa, & ijs quæ dicuntur in secunda epistola collatis cum loco præsenti, comperietur apostolum planè id præstitisse quod hic promittit, ac proinde non de eo quasi non præstito sese excusare, sed de alio quodam suo promisso. Nam apostolum pertransita Macedonia Corinthum adijsse, primùm locus Actorum suprà citatus satis ostendit, vbi dicitur partibus Macedonię perambulatis venisse in Græciam, id est Achaiã: vt Lucas expressit verbis prioribus: ibidemq;

De quo transitu Macedoniæ loquatur apostolus.

An Paulus quod hic promittit, præstiterit.

Multi negant.

Affirmatiua responsio verior.

tres

tres menses egisse: vt credibile non sit eum tunc Corinthum in ea regione sitam, prout statuerat ac promiserat, non accessisse: quum vel maximè propter Corinthios in Achaiam venisset. Deinde probat epistola ad Romanos ab eo scripta Corinthi post hanc & secundam ad Corinthios epistolam, vt in eius argumento demonstrauimus. Cæterùm excusationem quæ est in secunda epistola, non respicere promissum huius loci, sed aliud quoddam ac diuersum, eo loco docebimus. Sunt qui hic annotent, apostolum cùm diceret *veniam ad vos*, ac rursum, *Macedoniam pertransibo*, non addidisse illud in talibus consuetum, *Si Dominus voluerit*; eo quod de voluntate Dei certus esset per reuelationem. Id enim significatum esse verbis illis quæ citauimus ex Actor. 19, *Proposuit in Spiritu, transita Macedonia & Achaia ire Hierosolymam*. Sed, puto, falluntur. Nam illa reuelatio non erat de transeunda Macedonia & Achaia, sed de adeunda Hierosolyma: sicut dicit Acto. 20, *Ecce alligatus ego Spiritu vado in Hierusalem*. Non est autem necesse, quoties nos aliquid facturos dicimus, addere verbo, *si Dominus voluerit*: sed interdum verbo, semper intellectu. Quod & à Paulo factum, facile est docere. Nam & infra versu 7 addit, *Si Dominus permiserit*: & suprà capit. 4, breui se venturum promittit, *Si Dominus voluerit*. Alibi verò nihil addit, vt Roman. 15, nunc Hierosolymam, nunc in Hispaniam se profecturum dicens. Illud notandum, huiusmodi verba non affirmare rei euentum, sed significare voluntatem, animique propositum, & aliquando promissionem. Quare si non succedat euentus, nihil propterea falsi fuit in verbis; dum tamen ex animo & fide dicta fuerint.

Cur apostolus non addiderit, Si Dominus voluerit.

Si Dominus voluerit, quatenus dicendum.

Nota.

NAM MACEDONIAM PERTRANSIBO. Græcè διέρχομαι, *transeo* siue *pertranseo*: nisi quod hoc verbum more sui simplicis etiam futuri significationem habet. Et ita sumendum hoc loco, res ipsa docet. Nam Ephesi in Asia hæc scribit Paulus, nec statim discessurus in Macedoniam, sed, vti paulo pòst dicit, vsque ad Pentecosten in ea vrbe mansurus. Vnde plerique vertunt, *transibo*, *transiturus*, aut *pertransiturus sum*.

6 APVD VOS AVTEM FORSITAN MANEBO. Græcè παραμενῶ, *permanebo*. Ac si dicat, Aduentus meus ad vos non erit transitus solum, vt dixi de Macedonia, sed erit mora diuturnior. Apparet autem fuisse moram trium ferè mensium, ex loco prius citato Actorum 20. Addit *forsitan*, propter rei incertitudinem. Vnde sequenti versu hoc ipsum repetens adijcit, *Si Dominus permiserit*.

VEL ETIAM HIEMABO. Id est, totam hyemem apud vos peragam. Chrysostomus hunc locum sic accipit, vt sentiat Paulus se venturum ad eos æstate: fortassis autem & hiemem apud eos transacturum. Videtur autem apostolus hoc consilium de hieme apud Corinthios agenda, postea mutasse. Nam sub finem epistolæ ad Titum, quæ scripta putatur eodem anno, constitutum sibi dicit Nicopoli hiemare.

VT VOS ME DEDVCATIS QVOCVMQVE IERO. Hoc est: vt quando mihi à vobis quocumque discedendum erit, vos abeuntem honoris causa prosequamini, etiam viaticum, si opus sit, suppeditaturi: quæ pars est honoris. *Vt* particula non hic causam finalem significat, sed bonum aliquod consequens, nec tam ipsius Pauli, quàm Corinthiorum. Nam fideles honorificum sibi ducebant, si suum apostolum à se discedentem deducerent. De qua huius verbi significatione plura diximus ad illud Rom. 15, *& à vobis deducar*.

Quid deducere.

7 NOLO ENIM VOS MODO IN TRANSITV VIDERE. Transitum intelligit, quo sit iturus in Macedoniam, quod esset, obiter tantum ac velut per occasionem dum alio properat, eos inuisere. *Modo*, Græcè ἄρτι, *nunc*, non significat tempus præsens aut proximè instans (cogitat enim adhuc aliquantisper hærere Ephesi) sed proximam profectionem.

SPERO ENIM ME ALIQVANTVLVM TEMPORIS MANERE APVD VOS. Græcè ad verbum: *Spero autem tempus aliquod permanere apud vos*. Quod Latiniùs dicas: *Sed spero tempus aliquantum permansurum me apud vos. Aliquantum*, non *aliquantulum*, legitur in textu Ambrosiastri & Primasij: nec non in Speculo Augustini. Et res ipsa postulat ita legendum. Neque enim Paulus sentit perexiguo tempore se mansurum apud Corinthios: sed ideo nolle se dicit eos modo in transitu videre, vt postea longiorem moram apud eos trahat, etiam per hiemem integram: vti suprà dixit.

Aliquantum, non aliquantulum, lege.

SI DOMINVS PERMISERIT. Dominum Christum intelligere videtur, de quo dicitur Acto. 16 iuxta nostros codices: *Et non permisit eos spiritus Iesu*. Hoc addit, quia nesciebat an permissurus esset Dominus. Quæres, cur non dixerit, *Si Dominus voluerit*: quemadmodum suprà cap. 4. sicut & Iacobus dicendum præcipit cap. 4. sed *si Dominus permiserit*: præsertim cùm certo teneamus omnia bona fieri Domino Deo non solum permittente, sed volente & operante. Eadem quæstio est de loco Heb. 6, *Et hoc faciemus, siquidem permiserit Deus*. Responderi potest non sic Deum esse nostrarum actionum authorem, vt non etiam à libera cuiusque voluntate, Deo tamen subordinata, procedant: ideoque dum quis aliquid boni facere statuit, nesciens an Deus secundum ordinem suæ prouidentiæ daturus sit obstaculum operis exsecutioni, (*Non est* enim *hominis via eius*; *nec viri est vt dirigat gressus suos*, Iere. 10) rectè eum dicere, se id facturũ si Deus permiserit. Verũ prætetea respondemus, Græcam vocem ἐπιτρέπῃ plus importare quã permissionem nudã: qua etiam peccata permittuntur à Deo: quæ permissio Græcis

Quæstio.

Responsio.

Plenior responsio.

Permittere quid hoc loco significet.

Græcis significatur verbo ἐᾶν, sinere. Significat enim id quod alij vocant concedere, id est facere potestatem agendi. Quam eius significationem facilè est ex alijs scripturæ locis probare. Hinc & apud Latinos vsu receptum est, vt quis dicatur imperator, rex, episcopus, abbas, permissione diuina, id est authoritate seu concessione & voluntate Dei: &, vt aliquid factum dicatur permissu superiorum, id est, ijs consentientibus, & potestate ab illis accepta. Sic igitur intellige quod ait apostolus, *Si Deus permiserit*, id est, concesserit.

Hæc epistola Ephesi scripta.

8 PERMANEBO AVTEM EPHESI VSQVE AD PENTECOSTEN. Hinc colligitur Ephesi scriptam esse hanc epistolam: idq; eò certius, si loco verbi ἐπιμενῶ *permanebo*, legas ἐπιμένω, *permaneo*, accentu tantum mutato: quemadmodum legit interpres Oecumenij, dum vertit in præsenti, *commoror*: ac legisse etiam videntur Chrysostomus & Theophylactus, dum annotant hoc idem quod Oecumenius, apostolum hac parte certiores facere Corinthios vbi degat, & quamdiu sit ibi moraturus. Quare etiam Græcis cōsentientibus, Ephesi scriptam esse satis testatum est. Illud verò, *vsque ad Pētecosten*, Erasmus interpretatur, *vsque ad quinquagesimum diem*: idque repetit etiam in paraphrasi: quasi non aliud significetur quàm numerus dierum quibus apostolus Ephesi mansurum se dicat. Censet enim ille festum Pentecostes intelligi non posse, ne dierum discrimen Iudaicum, aliàs à se damnatum, apostolus obseruare videretur. Qua in re vehementer fallitur. Cùm enim præcipua festa Iudæorum, vt erant Pascha & Pentecoste, propter Iudæos vbique gentium dispersos, etiam gentilibus essent cognita, maximè Christianis, quibus cum Iudæis plus erat commercij: rectè Paulus festum Iudaicum nominat, non obseruationis causa; sed certum tempus fidelibus notum designare volens, quo permansurus sit Ephesi. Quanquam ipsi Paulo, qui Iudæus erat, festorum Iudaicorum obseruatio tametsi lege iam mortua, nondum erat illicita. Nam & de eo scribit Lucas Act. 20, quod *festinabat, vt diem Pentecostes faceret Hierosolymis*: scilicet apud Iudæos legis æmulatores declaraturus, se legem adhuc obseruare, falsoque se traduci, quod *doceret discessionem à Moyse eorum qui per gentes erant Iudæorum*, vt habetur Act. 21. Vnde nec probabile est, quod quidam existimant, hoc loco significari Pentecosten Christianorum: nisi fateamur (quod nulla ratio suadet) de alia Pētecoste Paulum hic agere, & de alia Lucam in Actis, vbi Pauli factum memorat. Nam eo quidem loco Pentecosten Iudæorum intelligi, vel inde liquet, quod ad celebrādam Pentecosten Christianorum non opus erat Hierosolymam ascendere. Iudæorum autem Pentecoste non nisi Hierosolymis, vbi sacrificiorum locus erat, agi poterat. Sic igitur Paulus vtitur nomine Pentecostes, etsi festi Iudaici; quomodo superius Iudæorum more dixit vnam sabbatorum: & quomodo Lucas Act. 20 non solum Pentecosten, sed & vnam sabbatorum, & dies azymorum; quæ vtique festa erant Iudaica, nominauit: multo certè melius illi, tempora designantes nominibus festorum, quæ licet abrogata iā essent, à Deo tamen instituta fuerant; quàm nos Christiani, qui in ore & vsu habemus profana mensium nomina, pleraque ducta à superstitione gentilium. Moueat fortè quempiam, quomodo dicat vsque ad Pentecostem se mansurum Ephesi: cùm festinaret (vti dictum est ex Actis) ad hoc *vt diem Pentecostes faceret Hierosolymis*. Sed facilè tollitur hic scrupulus distinctione temporum. Nam in Actis sermo est de Pentecoste subsequentis anni: quod perspicuum fiet historiæ seriem consideranti. Porrò cur Ephesi diutius ipsi morandum sit, causam subijcit dicens;

Quæ Pentecoste hic significetur.

Pascha & Pētecoste festa Iudæorum passim nota.

Cur Paulus diem Pētecostes agere voluerit Hierosolymis.

Pētecoste Christianorum, an hoc loco significata.

Profana mensium nomina malè in vsu apud Christianos.

Scrupulus remouetur.

9 OSTIVM ENIM MIHI APERTVM EST MAGNVM ET EVIDENS. In Græco non est *euidēs*, sed ἐνεργής, id est *efficax*. Interpres legit ἐναργής, id est *euidens*. Quod & Ambrosiastrum legisse docet eius commentarius. Valla dubitat vtra lectio sit melior. Sanè quamuis ab eo quod nunc est in Græcis codicibus, etiam Græcorum commentarij non dissentiant; nostra tamen lectio neutiquam improbanda est. Habet enim sensum commodiorem, ac si dicat apostolus: Magna, manifesta & præclara mihi oblata est occasio, magnus aditus apertus ad propagandum euangelium. At secundum Græcam lectionem significatur efficax occasio, id est, talis quæ spem optimam ostendat magni prouentus. Quanquam Syrus interpres Græcam vocem aliter accepit, dum vertit *operosum*, id est, quod magnos labores requirat. Similis occurrit varietas in epistola ad Philæmonem, vbi nos legimus: *Vt communicatio fidei tuæ euidens fiat* &c. Vide eius loci commentarium. Ostium pro occasione, Paulina phrasis est, etiam à Luca vsurpata Act. 14 versu penultimo. Non dissimile est quod Latini dicunt, fenestram aperire, id est occasionem dare. Cæterùm occasionem de qua loquitur apostolus, Græci, quos sequitur Aquinas, interpretantur multorum corda ad credendum parata: quomodo Christus in euangelio dicit *messem multam*, Matth. 9. & *regiones albas ad messem*, Ioan. 4. Caietanus suspicatur magni alicuius, seu principis seu philosophi cōuersionem significari: cuius exemplum multi alij sperentur ac videantur secuturi. Card. Baronius occasionem hanc esse putat opportunitatem loci. Erat enim Ephesus totius Asiæ minoris primaria ciuitas, eademque celeberrima & vndique frequentata: tum propter templum Dianæ toto orbe notissimum; tum quod illic Asiæ proconsul resideret ac ius diceret toti prouinciæ; ac denique, quod, vti Philostratus refert in Apollonio li. 8, bonarum artium studia plurimum in ea ciuitate vigerent: vt propter hæc idoneus admodum locus Paulo visus fuerit, vbi dissemi-

Lectio dubia.

Ostium pro occasione: & apud Latinos fenestra.

De qua occasione Paulus loquatur, opiniones.

Ephesus ciuitas opportuna dissemināndo euangelio.

nandi

nandi euangelij causa diutius moraretur. Verum quamlibet occasionem, id est ostium intelligas, fuit illud apertum Paulo, non ab alio quàm à Deo: quemadmodum docet Hieronymus in principio commentarij super Ioëlem. Sic enim apostolus Col. 4, *Orantes*, inquit, *& pro nobis, vt Deus aperiat nobis ostium sermonis ad loquendum* &c. Qui & apud Lucã Acto. 14 refert, quod *Deus aperuisset gentibus ostium fidei*.

Ostium apertum à Deo.

ET ADVERSARII MVLTI. Quidam aduersatiuè legunt, *Sed aduersarij multi*, vt Ambrosiaster in cõmẽtario, & Hieronymus loco iã citato. quasi dicat apostolus; quãquã multi sunt aduersarij. Verũ & nostra lectio, Græcæ consona, bene habet. Significatur enim altera ratio propter quam apostolo diutius Ephesi manendũ sit: nẽpe quia multi sint qui tam egregiã spẽ & occasionẽ fructus euangelici nitãtur impedire; cũ quibus futurũ sit ipsi negocium. Verisimile est autem Iudæos intelligi, qui in ea ciuitate multi erant, iíque more suo remoram euangelio facturi: quemadmodum & facere iam ceperant: bestiæ nimirum illæ, cum quibus Ephesi pugnauerat: vt dictum est capite superiori.

Aduersarij prædicationis euãgelicæ Iudæi.

10 SI AVTEM VENERIT TIMOTHEVS, VIDETE VT SINE TIMORE SIT APVD VOS. Videtur de Timotheo velut absente loqui: idque magis etiam apparet ex eo quod mox dicit, *Expecto illum*. Falluntur ergo qui Timotheum inter eos numerant, per quos missa sit hæc epistola. Miserat autem ad Corinthios Timotheum, qui eos commonefaceret viarum & doctrinæ ipsius Pauli, sicuti dixit cap. 4. Sensus: Si venerit ad vos Timotheus, curate vt securè apud vos agat, id est, timendi causam non habeat; nemo sit ei molestus. Ponit enim effectum pro obiecto; timorem pro periculo & molestia. Loquitur non de infidelibus, sed de quibusdam professione Christianis, qui eloquentiæ & secularis sapientiæ nomine sibi placentes, aduersus Paulum, cuius carissimum discipulum esse Timotheum nouerant, factiosi erant: quod genus fratrum apertius insectatur in secunda epistola capit. 11. Erant autem, vt ex eodem loco constat, ex Iudæis præcipuè. De talibus eum loqui arguit illud, *apud vos*: id quod etiam à Græcis expositoribus obseruatum est.

Timotheus cur à Paulo missus Corinthũ.

Timor pro periculo.

OPVS ENIM DOMINI OPERATVR, SICVT ET EGO. Opus Domini, Christi intellige, id est, spectãs ad promouendũ Christi euangelium. Cuiusmodi opus in primis est ipsa euangelij prædicatio. Sic de Epaphrodito dicit Philip. 2, *Quoniã propter opus Christi vsque ad mortem accessit*. Addit autẽ *sicut & ego*: non parẽ sibi Timotheũ statuẽs: sed vt à munere apostolico, in quo Pauli cooperarius erat, eũ commendet.

Opus Domini quod dicatur.

11 NE QVIS ERGO ILLVM SPERNAT. Græcè ἐξουθενήσῃ, vilipẽdat, nihili faciat. Quod metuẽdũ erat ob ætatẽ eius adhuc iuuenilem. Qua de re ipsum etiã Timotheũ admonet alibi, dicens: *Nemo adolescentiã tuã contẽnat*, 1 Tim. 4. Sed hic eo magis id faciendũ fuit, quia Timotheus nõdũ erat episcopus, quãdo hæc scribebãtur. Cõfirmat autẽ hæc pars id quod paulò antè dixi, Paulũ respicere ad quosdam Christi nomen professos, à quorũ iniurijs velit Timotheum defendi. Pertinet eodẽ quod sequitur.

Timotheus cur obnoxius contẽptui.

DEDVCITE AVTEM ILLVM IN PACE. Pax in scripturis intelligi solet, quæ perturbationes & molestias excludit. Itaque sensus est: Incolumem eum dimittite, securitatẽ præstate, ne quis ei molestiam exhibeat: quin potius abeũtem ea qua decet humanitate prosequimini. Id enim est deducere.

Pacis acceptio in scripturis.

VT VENIAT AD ME. Scilicet Ephesum, vbi nũc ago. Fortè iam habebat in animo, Timotheum Ephesi creare episcopum. Porrò Timotheum nõ multo pòst venisse Ephesum ad Paulũ, declarat ipse Paulus ad eũ ita scribens: *Rogaui te vt remaneres Ephesi, cùm irem in Macedoniam*, 1 Tim. 1.

EXSPECTO ENIM ILLVM CVM FRATRIBVS. Ambiguus sermo: quo vel significetur Paulum vnà cum fratribus exspectare Timotheum; vel Paulum exspectare Timotheum vnà cum fratribus venturum. Qui posterior sensus magis inesse videtur verbis apostoli. Fratres autem intelligit fideles.

12 DE APOLLO AVTEM FRATRE VOBIS NOTVM FACIO, QVONIAM MVLTVM ROGAVI EVM. In Græco & Syriaco tantum hæc leguntur: *De Apollo autem fratre, multum rogaui*, siue *hortatus sum eum*. Sed & vetusti quidam codices Latini, & veteres concordantię, textusque Primasij has quatuor dictiones *vobis notũ facio, quoniam*, non habet. Addidit autem quispiam ad supplendum sensum. Quãuis & alioqui sensus constet, hoc modo reddendus: Ad Apollo fratrẽ quod attinet, multis verbis eum hortatus sum & rogaui. Eclipsis est familiaris epistolis: qualis & suprà cap. 7, *De quibus autem scripsistis mihi*. Fratrem appellat, charitatis vocabulo; ne quis dissidiũ aliquod inter eum & Paulum hîc suspicetur ex eo quod rogatus à Paulo, non acquieuerit vt Corinthum proficisceretur. Annotant Græci Paulum his verbis se excusare cur ad eos miserit Timotheum iuuenem; ac non potius Apollo natu grandiorem, virum eloquentem ac potentem in scripturis, (vt dicitur Acto. 18) denique doctorem ipsorum, à Paulo secũdum: quod ipse Paulus suprà cap. 3 testatus est dicens, *Ego plãtaui, Apollo rigauit*. Addũt Latini posteriores, Haimo, Lombardus & alij glossam interlinealem secuti, Apollo factionibus quæ apud Corinthios erant, offensum, eos reliquisse, & ad Paulum se contulisse: deinde Paulum à Corinthijs rogatum esse vt illum ad se remitteret; eo maximè quod ipsorum esset episcopus à Paulo ordinatus. Sed & apud Hieronymum legitur in commẽtarijs epistolæ ad Titum cap. 3, Apollo fuisse *episcopum Corinthiorũ, & propter dissensiones quæ in Corintho erãt, ad vicinam insulam Cretum cum Zena legis doctore transfretasse*: nempe cùm prius Ephesum

Cur Apollo fratrẽ vocet.

Cur Paulus Timotheum, nõ Apollo, miserit ad Corinthios.

An Apollo Corinthiorum episcopus fuerit.

venisset ad Paulum. Quanquam quod hi dicunt eum fuisse Corinthiorum episcopum, Aquinas haud immeritò reuocat in dubium: quia non licet episcopo populum suum deserere, præsertim in fide nouellum & assidua rigatione egentem. Id autem Apollo fecisse doctorem diligētē & spiritu feruētem, vti prędicatur Acto. 18, non est existimādum. *Rogaui*, inquit, *eum*.

VT VENIRET AD VOS CVM FRATRIBVS. Id est, vt ad vos iret, vosque inuiseret, fratribus aliquot comitatus.

ET VTIQVE NON FVIT VOLVNTAS VT NVNC VENIRET. In multis exemplaribus legitur *voluntas eius*, sed castigatiora pronomē *eius* non agnoscunt; vt nec Græca nec Syriaca. Græca sic habent: *Et omnino non erat voluntas vt nunc iret*. Quod de Dei voluntate interpretantur Theodoritus, Theophylactus & Oecumenius. Latini verò supplentes particulā *eius*, ad ipsius Apollo voluntatē referunt: idq; ni fallor, rectius. Nā genitiuū *Dei* subaudiri, cū de Deo nihil præcesserit, nimis coactum est. Igitur hic est sensus: Frustra eum hortatus sum vt ad vos iret. Nā ob certas causas non erat ei vllo pacto animus nūc eundi. Quæres cur Paulus ei non præceperit. Respondent Aquinas & Liranus; quia magnis viris non facilè præcipiendum est aliquid. Certè Paulus non iudicauit expedire, vt præcepto eum vrgeret. Scribit autē Hieronymus, eum, *Pauli epistola dissēsionibus quæ Corinthi ortæ fuerant temperatis*, *Corinthum reuertisse*.

Cur Paulus Apollo nō præceperit ire Corinthū.

Interpres malè reprehensus à Valla.

VENIET AVTEM CVM EI VACVVM FVERIT. Malè Valla reprehendit interpretem de addito pronomine *ei*. Cōtinetur enim in Græco ὅταν εὐκαιρήσῃ. Quod ita rectè vertas, *Vbi commodum tempus nactus fuerit*. Pro quo legitur in textu Ambro. *cū opportunū fuerit*. Quāquā etiam Erasmo iudice bene vertit noster interpres. Nā & Act. 17, vbi de Atheniensibus dicitur, *ad nihil aliud vacabant*, & Marci 6, vbi de discipulis Christi, *nec spatium manducandi habebant*: idem in Græco verbum est εὐκαιρεῖν. Notandum est veteres Latinos expositores, Ambrosiastrū, Pelagium, Primasium & Sedulium in suis cōmentarijs totum hunc versum 12, in quo de Apollo legitur, intactū reliquisse. Quæ res suspicionem facit, locum hunc eis lectum non fuisse: nisi quis putet, nihil hic eis succurrisse, quod iudicarent annotatu dignū.

Ab Erasmo laudatus.

Nota.

Exhortatio ad perseuerātiā fidei.

13 VIGILATE, STATE IN FIDE, VIRILITER AGITE ET CONFORTAMINI. Rursus sub finē epistolæ pręceptis necessarijs eos instruit, breuissimè tamen. Estque sententia tota ἀσύνδετος in Græco. Sensus: Interea dum noster ad vos differtur aduentus, *vigilate*, id est, salutis vestræ curam gerite, scilicet aduersus malè suadentium insidias. *State* (qui situs est vigilātis) id est, persistite *in fide* euangelij, quod à nobis didicistis. Estote virili & infracto fortique animo aduersus ea mala, quæ vobis ab hostibus & persecutoribus fidei, seu Iudæis, seu gentilibus, inferuntur aut imminent.

14 OMNIA VESTRA IN CHARITATE FIANT. In multis, etiam vetustioribus, ita legebatur, *Omnia enim vestra* &c. Verùm particula causalis haud dubiè superflua est: quæ nec in Græcis habetur, nec in Syriacis: nec in melioribus Latinis mss. vt nec in veterum commentarijs. *Omnia vestra*, videlicet opera, actiones. Syrus paraphrastes supplet *voluntates* seu *placita*. *In charitate*, Hebraismus est: quem Latinè reddit Erasmus *cum charitate*: quemadmodum & legitur in textu Ambro. & apud Augustinum de gratia & lib. arb. c. 17. quanquam significātius est *ex charitate*, vel vti vertit Hentenius, *per charitatem*. Non enim satis est apostolo, si in charitate constituti & charitatem habētes, eaque salua agamus quicquid agimus (sic enim multa mala fiunt à nobis, ea nimirum quæ charitatem non excludunt) sed mens eius est, vt ex dictamine & imperio charitatis omnia faciamus. Nam *quia charitas*, ait Thomas 2 2, quæst. 23. art. 4 ad 2, *habet pro obiecto finem vltimum humanæ vitæ, scilicet beatitudinem æternam: ideo extendit se ad actus totius humanæ vitæ per modum imperij*: ac proinde ijs actibus qui non ex charitate fiunt, *deest debita ordinatio ad vltimum finem*: vt dicitur eadem quæst. art. 7 ad 2. Quapropter Augustinus enchiridij cap. 121, *Quod ita fit*, inquit, *vt non referatur ad charitatem* (id est, ad charitatis obiectum & finem) *nondum fit quemadmodum oportet fieri: quamuis fieri videatur*. At verò difficultatem habet hoc tam generale præceptum apostoli. Nam ex eo cōsequens apparet, omnium eorum qui charitatē non habent, opera aut esse peccata aut peccato maculata: vt quibus desit quod hic præcipitur, *in charitate* fieri. Quare non solū infideles, verùm quoscumque peccatores, imò & catechumenos nondum renatos, & pœnitentes nondum recōciliatos, in omni opere peccare, fatendum erit. Quod absurdum est, & tam scripturis quàm Patrum definitionibus contrarium. Nonnulli quo difficultatem effugiant, apostoli verba accipiunt vt exhortātis tantum, siue, quomodo Caietanus loquitur, excitantis, non autem vt præcipientis. Sed ea profectò nimis laxa est interpretatio tam insignis sententiæ: nec conueniens cum præcedentibus, *Vigilate*, *State*, &c, quæ vtiq; præcepti sunt; deinde nec accommoda scopo quē intendit apostolus. Respicit enim ad dissidia, contentiones & æmulationes subortas in ecclesia Corinthiorum, partim propter magistros, de quo ca. 1 & 3, partim occasione charismatū, de quibus c. 12, 13 & 14. Quæ mala præsenti exhortatione vult sanare: quod parū efficaciter fiat, si id ad quod exhortatur, non sit pręcepti, sed cōsilij tantū. Quare pleriq; expositores tā Græci quā Latini locum hūc ita tractant, ac si Paulus hic aliquid magnum & necessarium præcipiat. Et quidem Aquinas sic interpretatur, *Omnia vestra in charitate fiant*, id est, *Omnia debent referri ad finem charitatis*. Vnde & hanc vocat *debitam ordinationem ad*

In charitate, id est ex imperio charitatis omnia faciē-da.

Notanda Augustini sententia.

Dubitatio circa præceptū hoc apostoli.

Refelluntur qui negant esse præceptum.

finem.

finem vltimum, loco suprà citato. Quod & Augustinum velle, manifestum est, cùm dicit, verbis ex Enchiridio recitatis, id non fieri *quẽadmodũ oportet fieri*, quod ita fit vt ad charitatẽ non referatur. Idipsum significat in lib. de de gratia & lib. arb. (qui locus etiam à Beda refertur) dicens apostolum hac sententia *satis ostendere, etiam ipsas correptiones, quas asperas & amaras sentiunt qui corripiuntur, cũ charitate esse faciendas*. Hinc est illa generalis oratio ecclesiæ, qua petimus vt Deum *in omnibus & super omnia* diligamus; tanquam vtrumque Deo debeamus, vt super omnia, sic & in omnibus eũ diligere. Sanè si in præcepto est illud, *Omnia in gloriã Dei facite*, suprà c. 10, vt illic ostẽdimus: cur nõ & istud? cũ ad Dei gloriam nemo quid faciat, nisi quia Deũ diligit. Vt igitur huius apostolici pręcepti sensum explicemus; primũ illud arbitror constare, charitatem hic non ita specialiter accipi, quomodo ferè scholastici vsurpãt, id est pro habitu diligendi Deũ infuso diuinitus, quo qui diligũt, filij Dei sunt & regni eius heredes: (nã ante eiusmodi doni perceptionẽ pœnitẽtes & catechumeni multa bene & ad salutẽ vtiliter operantur) sed generalius sumendam, pro affectu recti, sinceri & Christiani amoris, quo vel Deus propter se, vel proximus propter Deũ diligitur. Qua generali significatione charitas accipitur, cũ alibi, tum suprà c. 13, quemadmodum illic ostẽdimus. Et vtiq; eã hoc loco charitatẽ Corinthijs præcipit, quã dudũ ijsdem tantopere cõmẽdauerat. Ex quo sicut eorum refellitur cõmentarius qui restringunt apostoli sentẽtiam ad eã charitatem, sine qua non sunt opera vitæ æternæ meritoria, vt intellexisse videntur Liranus & Rickelius: sic & aliorum, qui charitatem generaliter hic interpretantur amorẽ beneuolentiæ, qualis etiã infidelibus cõpetere potest; quasi sensus sit: Omnia quæ agimus, agere nos debere ex amore sincero & ordinato secundũ dictamẽ rationis rectæ. Nam vt illi strictius æquo: sic isti iusto generalius apostoli præceptũ exponunt; nõ attẽdentes quę sit illa charitas, quã vt Christianis propriã euãgelicæ & apostolicæ literę nobis prædicãt. Nec tamẽ ideo consequens erit, infideles in omni opere peccare, quod eã charitatẽ non præstent. Etenim, vti dicebamus ad illud huius epistolæ ca. 10, *Omnia in gloriã Dei facite*, ea præcepta quæ sunt ordinis supernaturalis ac legis peculiariter Christianæ, eos solos & omnes obligant, quibus annunciata fuit lex Christi. Quibus autẽ nihil de Christo innotuit, ij præceptis eiusmodi non tenentur. Tale est autem & hoc charitatis pręceptum: aduersus quod proinde non peccãt, qui de Christo nihil audiuerunt: tametsi non est dubium peccare eos in legem naturæ, quoties quid agunt ex amore non recto. Cæterùm malos Christianos aliquid agere ex charitate iuxta sensum præcepti, nihil prohibet: veluti dum propter Deũ fide cognitum eleemosynam indigenti largiuntur: ita Deũ vt finem spectantes, vt in illo opere nihil Deo aut anteponant aut æquent. Neq; enim peccatũ, cuius serui sunt, in omnibus eorũ actionibus sese exserit. Illud demũ admoneo, tam affectum quàm imperium charitatis hîc intelligi debere vel actuale, vel saltem virtuale: prout in similibus alibi declaramus, vt in illis, *Omnia in gloriam Dei facite*, suprà ca. 10. &, *Omnia in nomine Domini Iesu Christi*, Col. 3. Quæ loca cum isto conferenda sunt.

Deus in omnibus & super omnia diligendus.

Charitas pro affectu Christiani amoris.

Soluitur obiectio de infidelibus.

Mali Christiani an ex charitate quid agant.

Actu aut virtute omnia ex charitate agenda.

15 OBSECRO AVTEM VOS FRATRES. *Obsecro*, Græcè παρακαλῶ, quod etiam significat *exhortor*. Et ita vertit interpres Theophylacti. Certè vtraque significatio præsenti loco conuenit. Quid obsecret aut hortetur, post paululum dicet, quibusdam per hyperbaton interiectis.

NOSTIS DOMVM STEPHANÆ ET FORTVNATI ET ACHAICI: QVONIAM SVNT PRIMITIÆ ACHAIÆ. In multis codicibus & antiquis concordantijs non additur *& Achaici*. Primasius quoque & Haimo & Heruæus non legerunt. Cæterùm in Græcis, Syra versione consentiente, solum habetur *Stephanæ* nomẽ. Et Theophylactus apertè significat solũ Stephanam hic nominari: vt verisimile sit reliqua duo nomina huc asscripta esse ex sequentibus: vbi tria hæc nomina leguntur eodem ordine in omnibus codicibus. Adde quod vna eadẽq; domus, id est familia, non fuit triũ dominorum. Vnã autem domum ab apostolo designari, probat subsequens verbũ singularis numeri, ἐςὶ *est*: licet interpres id maluerit pluraliter reddere propter plurale nomen *primitiæ*. Stephanã viri nomen esse, docuimus suprà c. 1 ad illa verba, *Baptizaui autem & Stephanæ domũ*. Bene nostis, inquit apostolus, Stephanæ familiã quæ apud vos est: nẽpe eã esse totius Achaiæ primitias, id est, primos qui ex Achaia crediderũt in Christũ, tanquã primos fructus euangelij in Achaia seminati. Eodem sensu vocat Epænetum primitiuum seu primitias Asiæ, Rom. 16. Existimat Erasmus Græcum οἴδατε *nostis*, posse etiam verti *noueritis*, hortatiuè: *vt iubeat agnosci bene meritos: maximè quia paulò pòst de ijsdem loquens, Cognoscite ergo, inquit, huiusmodi*. Verùm præterquam quod contextus ægrè sensum hunc admittat; non vidit Erasmus discrimen inter οἴδατε & γινώσκετε: quorum prius simplicem notitiam ferè tantum significat: alterum vero frequẽter vsurpatur in scripturis ad significandam noticiam affectiuam, quam vocant: cuius compositum est ἐπιγινώσκετε, *agnoscite*. de quo infrà. Discrimen hoc obseruare est passim in epistola prima Ioannis apostoli.

Stephanæ domus primitiæ Achaiæ.

ET IN MINISTERIVM SANCTORVM ORDINAVERVNT SEIPSOS. *Sanctorum* Græcè, τοῖς ἁγίοις, *sanctis*. Estque repetendum ex parte præcedenti, ὅτι, *quod*. Non sentit autem apostolus, istos de quibus loquitur, ordinasse aut ingessisse semetipsos ad functionem aliquam ecclesiasticam; quod illicitum est, & hæreticis solemne, qui ad verbi ministerium proprij spiritus instinctu prosiliunt,

non exspectata missione & ordinatione legitima; cõtra scripturã, *Nec quisquã sumit sibi honorem; sed qui vocatur à Deo tanquam Aaron*, Heb. 5. Verũ sensus est: Nostis etiã quod vltro charitate vrgente exhibuerunt & addixerunt sese ad ministrãdũ sanctis, id est, ad exercendã hospitalitatẽ & beneficẽtiã erga fideles peregrinos, ac pauperes; eos maximè qui in opere Domini versantur. Sermo pluralis ἔταξαν ἑαυτοὺς, *ordinauerunt seipsos*, refertur ad domũ Stephanæ, quę est collectiua multorum. Ministerium pro subministratione rerum necessariarum, frequentarum ab apostolo; ac de eo plura in 2 epistola c. 8 & 9. Vide etiam quæ diximus ad illud Rom. 15, *Nunc proficiscar in Ierusalem, ministrare sanctis*.

Quid ministerium hoc loco.

16 VT ET VOS SVBDITI SITIS EIVSMODI. *Subditi sitis*, Græcè ὑποτάσσησθε. In quo allusio est ad verbum ἔταξαν, *ordinauerunt*, ac si dicat; *Vt & vos subordinati sitis talibus*. Huc referẽdũ id quod dixerat, *Obsecro vos*. Et sẽsus est; Hortor & obsecro vos, vt ijs qui tales sunt vos submittatis, honorem deferendo, & eorum consilia ac monita libẽter audiẽdo. Significatur enim subiectio nõ legalis, quã episcopis debemus; sed moralis, qua reuerẽtes & obsequẽtes nos præbemus ijs qui virtute pręstãt, magisq; spirituales sunt: vti bene Caietanus annotat.

Subiectio moralis quibus debita.

ET OMNI COOPERANTI ET LABORANTI. Id est, nõ solũ illis subditi sitis, sed & õnibus quicumque vel cum illis vel mecum rẽ euangelicã adiuuant, nostriq; laboris participes sunt. Tales enim præ alijs digni sunt honore. Quo fiet etiã, vt quẽadmodum ait Theophylactus, laborem (addo & sumptum) libentius ferant.

17 GAVDEO AVTEM IN PRÆSENTIA STEPHANÆ ET FORTVNATI ET ACHAICI. *In præsentia*, Græcè ἐπὶ τῇ παρουσίᾳ. Quod etiam verti potuit, & quidem commodius, *in aduentu*, vel *de aduentu*. Nã hi tres viri Corintho Ephesum aduenerant Pauli visendi gratia, ac studio cõmunis vtilitatis Corinthiorũ. Quorum aduentum declarat sibi gratum fuisse. Fortunatus & Achaicus qui fuerint, cùm eorum alibi mentio non fiat, ignoratur.

QVONIAM ID QVOD VOBIS DEERAT, IPSI SVPPLEVERVNT. Græcè, ὅτι τὸ ὑμῶν ὑστέρημα οὗτοι ἀνεπλήρωσαν. Id est ad verbum, *Quia vestri defectum hi repleuerunt*. Erasmus & Hentenius verterunt, *Quia id quod mihi deerat vestri, hi suppleuerunt*. Alij: *Id quod deerat ex vobis, ex parte vestra*. Sensus autem esse videtur: Nam hi præsentes suppleuerunt officio suo vestrũ omniũ præsentiã, mihi alioqui desideratã; &, vt exponũt Theophylactus & Oecumenius, *pro omnibus vobis venerũt*. Siquidẽ retulerãt isti ad apostolũ, non solũ dissensiones quę apud Corinthios erãt; de quibus iam ante significatum ipsi erat per domesticos Chloës, supra c. 1; verũ etiã quęstiones ac dubitationes apud illos exortas; ad quas hac epistola respõdit. Prolixius autẽ hos eis cõmendat: ne, quod eorũ vicia forte detulissent, infensiore sint in eos animo. Stapulensis in Græco legit τὸ ὑστέρημά μου. Vertit autem hunc locum: *Quoniam indigentiam meam suppleuerunt*: quasi per hoc innuet sese Paulus Corinthijs, vt ipsius indigẽtiæ succurrant. Sed hoc quã sit alienum à mẽte Pauli; cui iã decretum erat à Corinthijs nihil subsidij capere; palàm est ex ijs quæ scribit huius epistolæ c. 9, & sequentis epistolæ ca. 11 & 12. Planè suspicor in eo codice quo Stapulẽsis vsus est, lectionẽ esse deprauatã, mutatione facta ex altero loco, qui est 2 Cor. 11, *Nam quod mihi deerat, suppleuerunt fratres*, &c. Græcè ὅτι τὸ ὑστέρημά μου.

18 REFECERVNT ENIM ET MEVM SPIRITVM ET VESTRVM. Sensus: Nam refocillauerunt me sua præsentia atque colloquio. Quæ mea refocillatio etiam in vos meritò redundat, qui mei discipuli estis, & de meo bono gaudere debetis: præsertim quod ad vestram pertineat vtilitatẽ. Sic exponũt Græci. Quanquã & hoc modo nõ incõmodè potest intelligi: Recreatunt meum spiritũ, qui idẽ vester est spiritus: vt proinde in me etiã vos recreati fueritis: vt spiritum suum dicat spiritum ipsorũ, coniunctione & vinculo charitatis: quomodo Act. 4 *Multitudinis credentium erat cor vnum & anima vna*: sicut & dicitur 1 Reg. 18, quod *anima Ionathæ cõglutinata fuit animæ Dauid*. Nisi malis sermonem esse ciuilitatis Christianæ: qualis ille Rom. 16, de Rufo, *Salutate matrẽ eius & meam*. Quo inuitãt Gręca quæ coniunctionem non geminãt. Alio sensu suprà dixit c. 5, *Congregatis vobis & meo spiritu*. Dicit autẽ spiritum, id est animum seu mentem: ne corporalia subsidia ab illis accepisse puterur, contrà quàm gloriatus fuerat in hac epistola cap. 9.

Meum spiritum & vestrũ variè exponitur.

Spiritus pro mente.

COGNOSCITE ERGO QVI HVIVSMODI SVNT. Græcè ἐπιγινώσκετε οὖν τοὺς τοιούτους, *Agnoscite igitur eos qui tales sunt*, id est, reueremini, colite eos, honorificè habetote: quod barbari respectare dicũt. Hãc enim vim habere videtur hoc loco ἐπιγινώσκειν, vt noticia significetur reuerentialis. & ita exponunt tam Græci quã Latini. Simile est illud 1 Thess. 5, *Rogamus vt noueritis eos qui laborant inter vos*, &c. Quanquam ibi non est ἐπιγινώσκειν, sed εἰδέναι. Sequuntur salutationes, charitatis symbola.

Agnoscere pro noticia reuerentiali.

19 SALVTANT VOS ECCLESIÆ ASIÆ. Minorem Asiam intelligit, in qua erat Ephesus, vbi scribitur hæc epistola. In quibusdam codicibus additur *omnes*: suffragante etiam Syriaco textu. Sed in Græco non habetur, vt nec in mss. plerisque, nec in antiquis concordantijs. De hoc generali modo salutandi vide quæ diximus ad illud Rom. 16, *Salutant vos omnes ecclesiæ Christi*.

Generalis salutandi modus.

SALVTANT VOS IN DOMINO MVLTVM AQVILA ET PRISCILLA. De his quoque egimus exponentes vltimum caput epistolæ ad Rom. Morabantur autem Ephesi, quo tẽpore scripta est hæc epistola. Quod satis etiam liquet ex ijs quæ Lucas scribit Acto. 18.

CVM DOMESTICA SVA ECCLESIA. Græcè, *cum ea quæ in domo eorum est ecclesia*. Quemadmodũ & habet textus Ambr. Huius item ec-

ecclesiæ

Familia fidelium, etsi paucorum, ecclesia.

clesiæ mentio fit Rom. vltimo: quo loco diximus, & amplius dicturi sumus ad locum similem Col. 4, qua ratione familia fideliũ quãuis paucorũ ecclesia vocetur in epistolis Paulinis.

APVD QVOS ET HOSPITOR. Legitur hoc etiam in textu Amb. non tamen exponitur: at neq; Græci neq; Syriaci codices id habẽt, nec veteres concordãtiæ: denique nec Latini codices meliores & antiquiores. Glossa verò scriptũ habet inter lineas. Quod argumẽto est in textu non fuisse. Quin neque ex Actis apostolorum apparet Paulum Ephesi apud Aquilã & Priscillã hospitatũ fuisse, sed Corinthi tãtũ.

20 SALVTANT VOS OMNES FRATRES. Id est fideles, qui circa nos sunt. Græcè & Syriacè *fratres omnes.*

Osculum sanctum.

SALVTATE INVICEM IN OSCVLO SANCTO. Hoc est, cũ osculo quod sanctos decet, quodq; symbolũ est sancti & Christiani amoris: vti plenius à me explicatum est Rom. vlt. vers. 16.

21 SALVTATIO MEA MANV PAVLI. Subaudi, scripta; hæc est quæ sequitur. Nã *mea* casus est ablatiuus, iungendus cũ *manu*. Quod ex Græco manifestũ est. Hęc verba cũ ijs quæ sequũtur vsque ad finẽ, affirmat Paulus sua manu se scripsisse loco salutationis, qua claudi solet epistola. Nã reliquã epistolam totã ipso dictante scriptã ab alio quopiã fuisse existimãdum est. Similem apponit cautionem in calce epistolæ ad Coloss. & secundæ ad Thess. Quo posteriore loco plutibus explicamus, quænã sit hæc salutatio. Cæterũ hoc præmisso titulo salutationis, priusquã ipsa verba salutis asscribat, per hyperbatõ interponit exsecrationem quandã in eos qui salute sunt indigni, dicens:

Salutatio manu Pauli.

22 SI QVIS NON AMAT DOMINVM NOSTRVM IESVM CHRISTVM, SIT ANATHEMA. Græca legũt absq; pronomine *nostrũ*, annuẽte textu Amb. & Primasij, necnon Hieronymo in epistola ad Marcellã. Anathema quid significet, expositum est à nobis in cõmentario epist. ad Rom. c. 9 ver. 3, & huius epistolæ cap. 12 ver. 3. Nec aliter accipitur hoc loco, quãtũ arbitror: vti nec in epistola ad Gal. 1 ver. 8 & 9. Neque enim vlla ratio cogit ad diuersam acceptionẽ. Et quidẽ tũ ex hoc loco, tũ ex illo epistolæ ad Gal. desumsit ecclesia formã edendi canones dogmaticos cũ anathematismis: id quod maximè in cõcilijs episcoporum obseruari videmus, cùm dicitur: Si quis dixerit aut negauerit hoc aut illud, anathema sit; vtiq; nõ alia significatione anathematis, quã vt apud apostolũ accipitur: videlicet pro ea re quæ cũ exsecratione separatur & abijcitur, vt destinata ad extremum exitium: quod in hominibus est æterna dãnatio. Non sunt igitur hęc verba Pauli excõmunicantis: quomodo suprà c. 5 excõmunicandũ iudicauit incæstuosum illũ, id est Sathanæ tradẽdũ, vt spiritus saluus esset in die Domini; sed verba sunt exsecrãtis, & æternum interitum denunciãtis ijs qui Christũ Dominũ non amant. Quod intellige, nisi resipiscãt. Amant autẽ Christũ, non solum qui iusti sunt: verùm etiã ante perceptã iustificationis gratiã boni catechumeni, & omnes verè pœnitẽtes: quibus proinde ab hoc apostoli anathemate nõ est metuendũ. Imò Christũ amant omnes fideles, quotquot erga Christum & religionẽ Christianã benè sunt affecti; etiamsi multi eorũ male viuant. Neque enim omnis peccator vsque adeò malus est, vt Deum aut Christum oderit, aut omnino nõ amet. Hæc quippe malicia paucorũ est, eademq; valde detestabilis. At verò multi sunt inter fideles, qui non super omnia Deũ ament amore, quod dici solet, efficaci; quo scilicet in suis actionibus Dei volũtatem omnibus alijs rebus anteponãt: quemadmodum & filius non ideo patrẽ aut odisse dicitur, aut nõ amare, quia iussis eius nõ obtẽperat: dũ alioqui patri bene velit, eiusq; felicitatem optet ex animo. Igitur anathema Pauli eos solos respicere videtur, qui cũ inter fideles numerẽtur, tamẽ Iesum Christũ cuius nomine & religione cẽsentur, nõ amãt. Quales fortè erãt inter Corinthios, qui sæculari sapientia philosophorũ imbuti, Christũ eiusq; doctrinã velut abiectã & humilẽ aspernari iã ceperant. Aduersus quos egit apostolus primis paginis huius epistolę: vehemẽtius acturus in secunda c. 11. Sanè B. Thom. sensum hũc indicat in cõmẽtatio, dũ sic exponit: *Si quis nõ amat Dominum Iesum Christũ, id est, fidem Christi: & isti,* inquit, *sunt heretici.* Adiuuat hũc intellectum, quod Græcè nõ est ἀγαπᾷ, quod vsu scripturæ est charitate diligere: sed φιλεῖ, quod etiã apud profanos authores minus est quàm ἀγαπᾷν. tametsi cõtrà Ciceroni plus est amare quã diligere. Liranus sensu nõ improbando dictũ apostoli speciatim refert ad Iudæos negantes Dominũ, id est, Messiã venisse: & Iesum quem apostoli Messiã ac Dominũ prædicabãt, odio persequẽtes, atq; anathema dicentes: vt suprà c. 12. quibus vicissim meritissimẽ dicitur anathema. Legimus in epistola Petri 2 c. 2, quosdã *eum qui emit eos Dominũ negantes:* ac rursus in epistola Iudæ, *solũ dominatorẽ, & Dominũ nostrum Iesum Christũ negantes.* Qui & ipsi ex Iudæis erãt, sed Christo nomẽ dederãt. At quoniã illæ epistolæ multo posterius scriptæ sunt, verisimile est diuersos ab istis esse, cõtra quos illic agitur: licet eodem dignos anathemate. Porrò Græci interpretes amorẽ Christi intelligũt in obseruatione præceptorũ eius. Itaque generaliter hoc anathemate percelli ac terreri volunt omnes illos, quos apostolus ob grauia peccata hac epistola castigauit: vt schismatum authores, fornicarios, idolothyta cum fratrũ offẽdiculo comedẽtes, sacra mysteria indignè participantes, resurrectionẽ mortuorum non credentes: quibus vtique cũctis imminet certus interitus, nisi pœnitentiam agant.

Quid anathema.

Anathematismi in Cõcilijs.

Christum amare qui dicantur.

Nõ omnis peccator Deũ odit.

Amor efficax Dei super omnia.

Anathema Pauli quos respiciat, opiniones.

Vtrũ maius, amare an diligere.

MARAN ATHA. De hac voce cõsultus Hieronymus ita scribit ad Marcellã epistola 137. מראן אתא *maran atha, magis Syrum est quàm Hebraicum; tametsi ex confinio vtrarumque linguarum aliquid & Hebræum sonet; & interpretetur, Dominus noster venit.* Hoc idem ijsdem verbis, vtique ex Hieronymo desum-

Quid Paulo maran atha.

 ptis,

ptis, annotauit Pelagius; nec non verbis paululum diuersis Ambrosiaster. Hieronymo facilè accedunt Hebræi recentiores, iuxta quos מרא *mara* Chaldaicum nomen est, significās idem quod Dominus: & אתא vel אתה *atha* similiter Chaldaicum, significans *venit*. Fit autē oratio Chaldaica מרנא אתא *marana atha* *Dominus noster venit:* Pro qua cōtractè, velut vna voce dicebatur, *Maran-atha*. Vocantur autē voces Syriacæ, quod earū vsum Iudæi è Chaldæa reuersi, in Syriā attulerūt. Reperitur מרא *mara* dominū significās apud Danielē c. 4 ver. 16 & 21. & c. 5 ver. 23. itē אתה *atha* *venit* Deut. 33 ver. 2 & 16. Cū autē *venit* in hac interpretatione præteriti sit temporis, Græcis etiam id exponentibus verbo ἦλθε; sequitur haud multum probabilem esse eorum commentarium, qui *maranatha* de futuro aduētu Domini ad iudiciū interpretantur, & præcedētibus annectunt, hoc sensu: Si quis Christū non amat, sit anathema; id est, æterno tradatur exitio in die quo Dominus veniet ad iudicium. quamuis alioqui sensus ille videatur satis conuenire cum vltimis Malachiæ prophetæ verbis, quibus extremum iudicium peccatoribus ex persona Domini comminatur, dicentis; *Ne fortè veniam, & percutiam terram anathemate*. Quo respicit etiam interpretatio quæ est apud Augustinum in altercatione cū Pascentio sub titulo epistolæ 178, referentem *maranatha* definiri *donec Dominus redeat*. Verùm quia verbi tempus obstat huic sensui, (nisi quis dicat preteritum positum loco futuri:) melius exponitur de primo Christi aduentu: quę etiam pluriū sententia est; vt post illud, *Si quis non amat Dominū Iesum Christū*, propterea subiūgat apostolus *marā atha*, *Dominus noster venit:* quod, vti scribit Hieronymus, *superfluum sit aduersus eum odijs pertinacibus velle cōtendere, quem venisse iam cōstet*. Quod quidem rursus videri potest, propriè propter Iudæos, tanquam pertinaces osores Iesu Christi, dictū esse: & ad hoc insinuandum, verbis ex Iudæorum lingua sumptis apostolum vti voluisse. Quidam verò opinantur *maranatha* perinde vt *anathema*, velut quasdam exsecrandi formulas, in vsu fuisse apud Iudæos, partim Græcè, partim Syriacè loquētes: ideoque coniunctim positas ab apostolo, sicut alibi coniūgit, *Abba. Pater*, Rom. 8, Gal. 4. Sed hoc de *Maran atha* tantum coniectura est. Cæterùm legi apud quendam huius sæculi scriptorem hoc quod refero, quodque pro recepta facit interpretatione: Cùm olim Iudæi Messiā sibi promissum exspectarent, passim in ore habebant hanc vocē *Maran*, id est *Dominus noster*. Qui verò ex ea gente credebant in Iesum Christū, certi eum iam venisse, dicebant illis; *Maran atha, Dominus noster venit?* Quod cùm illi pertinaciter negare nō desisterēt, factum tandem vt eorum offensi pertinacia Iudæi Christiani, Maranos seu Maranitas illos appellarent, tāquam sectæ nomine, quod suū *maran* semper inculcarent, non recipiētes *maran atha*. Hinc primùm apud Palæstinos increbuisse nomen Maranorū: quod deinceps vsurpatū fuerit ab alijs Christianis; prę sertim ab Hispanis, appellātibus eo nomine Iudęos & Arabes seu Mauros, qui à fide Christiana (ad quā ab antiquis regibus aliquando fuerant adducti) posterioribus sæculis defecerūt, ad vomitū reuersi pristinorū errorum. Sed de hac narratione iudicium esto penes lectorē: vt & de ijs quæ Paulus Burgensis, reiecta S. Hieronymi & aliorū interpretatione, huc adfert ex traditionibus Thalmudicis, mihi certè parum probata.

Vtrum significetur aduentus Domini præteritus an futurus.

Narratio de Maranis.

23 GRATIA DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI VOBISCVM. *Nostri* non additur in Gręco, nec apud Primasiū. Cōtrà, textus Amb. sic habet: *Gratia Domini nostri vobiscum*. Est autē hæc salutatio quā dixit manu sua se subscribere; quā eandem subscribit omnibus suis epistolis: qua nimirū omne bonum salutare precatur à Deo per Christum ijs ad quos scribit: quia, vt ait Thomas *in gratia Domini nostri Iesu Christi, cōtinetur omne bonū*. Vocatur autē omne eiusmodi bonū, gratia; quia gratuitum Dei donū est.

In gratia Christi continetur omne bonum.

24 CHARITAS MEA CVM OMNIBVS VOBIS IN CHRISTO IESV. AMEN. Quidam enunciatiuè exponunt, subaudito verbo *est*, vt Chrysostomus & Theophylactus. Ita sēsus est: Ego vos omnes diligo in Christo Iesu: & ex ea dilectione gratiā eius vobis exopto. Alij supplēt verbū *sit*; vt in parte præcedēti: faciētes hunc sensum: Opto meā charitatem qua vos diligo, esse & permanere cum omnibus vobis. Quod quidē fiet, si vos in fide & dilectione Christi permāseritis. Potest etiam *charitas mea* passiuè exponi, id est *charitas mei*, sicut est in Græco; qua scilicet à vobis diligor, vt sensus sit; Sicut ego vos diligo; ita cupio me vicissim à vobis diligi in Christo; hoc est, sincera & Christiana dilectione. Nā de eo quod minus à Corinthijs diligeretur, ipse cū eis expostulat in secunda epistola cap. 12, ver. 15. Denique nonnulla suspicio est apostolū scripsisse, *charitas Dei:* quod in Gręco μυ & θεῦ non multū differāt: & in fine secūdæ epistolæ ita scriptum legatur, *Charitas Dei cum omnibus vobis*. In Græcis codicibus huic epistolæ subscribitur, eā è Philippis missam esse, sed id falsum ostēdimus in argumento epistolæ. Græcos quoque interpretes nobiscū sentire, nēpe quod Ephesi scripta sit, suprà docui ad illud, *Permanebo autem Ephesi*. Quod autē ijdē Græci codices addūt missam esse per Stephanā & Fortunatū & Achaicū & Timotheū; de tribus prioribus verū fatemur; de Timotheo non itē. Nā absentē Paulo fuisse quādo scripta est hæc epistola, satis ostendunt quæ de eo scribuntur hoc eodē c. ver. 10. & c. 4, ver. 17. Imo Theodoritus Græcus istud ex professo refellit superius, vbi de reliquis tribus mentio facta est. Neq; Caietanus amplius quā triū ex Gręca subscriptione meminit, omisso Timotheo: quamuis initio commentarij in secundam epistolam annotet aliquos codices Timotheum adiungere.

Vbi scripta hæc epistola.

Per quos missa.

Finis prioris epistolæ ad Corinthios.

In epistolam secundam

BEATI PAVLI APOSTOLI AD CORINTHIOS COMMENTARIVS.

Argumentum epistolæ.

PAVLO apostolo suum ad Corinthios aduentũ quem promiserat, graues ob causas differente diutius, quàm vel illi sperarent, vel ipse statuisset: interea temporis quidam ex circumcisione pseudapostoli, quibus studium erat euangelio legem Mosaicam admiscere, & ex euangelio quæstum facere; Paulo absente liberius apud Corinthios se suamq; doctrinam insinuauerãt, non sine ambitione, Pauliq; eorum apostoli contemptu, cuius & doctrinæ & personæ detrahebant. Porrò ea de quibus in priore epistola Corinthios admonuerat, partim iam erant correcta, partim non erant. Nam fornicarius quidem ille famosus, excommunicationis ignominia ad pœnitentiam erat adductus: Verùm alia quædam gentilitatis ac veteris hominis vicia adhuc apud eos residebant. Sed & de collecta facienda in fratres pauperes Hierosolymæ degentes, necdum apostoli præscripto satisfactum erat. Quibus intellectis, cùm statim ad eos accurrere non posset, hanc secundam scripsit epistolam: in qua primùm commemoratis afflictionibus in quas inciderat, excusat sese, causamq; reddit cur iuxta promissum non venerit. Deinde fornicarium iubet in gratiam recipi, condonatione punitionis reliquæ. Tertiò munus suum apostolicum ex comparatione legis euangelicę cum lege Mosaica, commendat & extollit: obiter taxans pseudapostolorum hypocrisin; suamq; in euangelio prædicando sinceritatem asserens. Quartò subnectit exhortationem; qua monet vt vitam ducant Christiana professione dignam, atque infidelium mores & societatem vitent. Quintò consolatur eos, ac docet quantam ceperint vtilitatem ex tristicia quam eis pepererat obiurgatio prioris epistolę. Sextò prouocat eos exemplo Macedonum ad largam pecuniæ collationem in pauperes Hierosolymitanos: additis & alijs argumentis

quibus id persuadeat. Septimò rursus suum commendans ac stabiliens ministerium, apertius iam inuehitur in pseudapostolos, ac suis eos coloribus depingit. Et quoniam illi magnis titulis sese venditabant apud simpliciores: ipse contrà de se recenset ea, propter quæ multo iustius aduersus illos possit gloriari. Postremò Corinthios monet, vt vicia quibus adhuc erant inquinati, corrigant; talesq; sese præstent, quales ab ipso cum potestate venturo velint inueniri. Cæterùm epistolæ status in quo præcipuè moratur, est apostolatus ac personæ suæ defensio contra pseudapostolos. Quo loco fuerit scripta, non constat. Summarium epistolę Latinis codicibus pręfixũ loquitur è Troade missam, cuius fit mẽtio cap. 2. Græcorũ hypographe Philippos Macedonię nominat. Vtriusque loci meminit Lucas Actor. 20, vbi ea Pauli profectio describitur, in qua valde probabile est eum hanc epistolam scripsisse. Verùm è Troade missam dici non potest. Iam enim inde Paulus discesserat in Macedoniã, vt ipse testatur cap. 2 versu 12 & 13. Quare verisimilius est vel in Macedonia scriptam esse; vel potius, vt existimat Card. Baronius, in vrbe Nicopoli, post reditum Pauli è Macedonia. Nam illic hiematurum se scribit ad Titum 3. Quo tempore datam esse hanc epistolam, Tito iã è Creta ad Paulum reuerso, consentaneũ est ijs quæ de Tito scribuntur cap. 8. Est autem Nicopolis in Epiro sita, Gręcię vicina. Per quem aut per quos missa sit epistola, satis apertè ex eodem octauo capite colligitur: nempe per Titum missam esse, perq; duos alios quos vnà cum Tito mittere se dicit, tacitis eorum nominibus. Nec diuersum tradunt annotationes Latinorum & Gręcorum. Nec rationem video cur de Tito quidam neotericorum dissentiant: qui mihi videntur parum attentè considerasse ea quæ Paulus scribit loco memorato de legatis à se missis Corinthũ, causa collectę quam indixerat maturandę. Nam de priore Titi ad Corinthios aduentu vt id intelligatur, series sermonis, ac res ipsa de qua agit, omnino non patitur. Scriptam verò etiam hanc epistolam ante eam quę est ad Romanos, ex eo liquet, quod in hac vrgetur adhuc negocium faciendę collectę: quam factam & paratam, vt à se perferatur Hierosolymam, ad Romanos scribens significat.

SVMMARIVM.

Ostendit Apostolus tam afflictiones suas, cuiusmodi passus fuerat in Asia, quam consolationem à Deo super ijs acceptam, cedere in Corinthiorum solatium ac salutem. Conscientiæ & conuersationis suæ sinceritatem eis declarat. Deinde excusat quod proût statuerat, nondum venisset: asserens firmam nihilominus permanere euangelij à se prædicati veritatem.

CAPVT I.

1 PAVLVS APOSTOLVS IESV CHRISTI PER VOLVNTATEM DEI. Idem initium cum eo quod erat prioris epistolæ: nisi quod hic non additur epitheton *vocatus*. Explicationem require ex illius loci commentario, simul ex ijs quę commentati sumus in epistolam ad Romanos.

ET TIMOTHEVS FRATER. Timotheus, vt ex epistola priore cap. 4 & vltimo constat, à Paulo Corinthum missus fuerat hac potissimum causa, vt fideles illic in doctrina quam à Paulo acceperãt, confirmaret. Quo perfunctus officio & ad Paulum reuersus, retulerat de eorum statu atque profectu, nęcnon de pseudapostolis; propter quos scripserat Paulus, *Videte vt sine timore sit apud vos*, 1 Cor. 16. Hunc ergo tanquam suum ad Corinthios legatum, deque ijs bene meritum, honorat adiuncto eius nomine in fronte epistolæ quam ad illos scribit. Fratrem verò nominat, non tam propter fidei communionem: qua ratione omnes Christiani inter se fratres erant &

Timotheus Pauli legatus ad Corinthios.

Qua ratione Paulus Timotheũ fratrẽ vocet.

dicebantur:

dicebantur: quàm propter dignitatem ministerij euangelici, in quo eum socium agnoscebat & quasi coapostolum: licet ipse multis alioqui nominibus superior: haud dissimili ratione qua Romanus Pontifex omnes episcopos appellat fratres. Hanc enim comparationem adhibet Aquinas. Porrò non hic solùm sed & in aliarum aliquot epistolarum initio similes ob causas Timothei nomen adiungit suo; vt ad Philippenses, ad Colossenses, ad Philemonem, & in vtraque ad Thessalonicenses. Quod cùm honoris causa faciat, simul vt significet Timotheum eadem secum in his quæ scribit, sentire: non est tamen vt quis suspicetur Paulum in componendis epistolis à Timotheo fuisse adiutum; nihilo magis quàm in epistola ad Galatas, ab illis quos sibi in salutatione consociat, dicens, *Et qui mecũ sunt omnes fratres*.

Paulus solus author suarum epistolarum.

ECCLESIÆ DEI QVÆ EST CORINTHI, CVM OMNIBVS SANCTIS QVI SVNT IN VNIVERSA ACHAIA. Græcè, *In tota Achaia*. Subaudi, scribunt quæ sequuntur. Nam quia Corinthus Achaiæ metropolis erat, ad quam cæteri eiusdem prouinciæ confluebant; vult apostolus epistolam totius Achaiæ fratribus communicari: maximè quod verisimile sit ijsdem ferè monitis ac remedijs omnes indiguisse. Sanctos autem vocat, quia sanctæ erãt eorum ecclesiæ, tametsi non singuli sancti. Vide quæ dicta sunt ad Rom. 1, v. 7.

Cur fideles sanctos vocet.

2 GRATIA VOBIS ET PAX A DEO PATRE NOSTRO, ET DOMINO IESV CHRISTO. Subaudi, multiplicetur. Salutatio verè apostolica: quæ totidem verbis habetur in duabus epistolis præcedentibus, & repetitur in omnibus pænè sequentibus. Eius expositionem pete è commentario epistolæ ad Rom. Hactenus epigraphe nominis cum salutatione. Sequitur exordium ipsius epistolæ.

Salutatio apostolica.

3 BENEDICTVS DEVS ET PATER DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI. Benedictio in scripturis ad Deum relata laudem significat, qua nimirum bona de Deo prædicantur. Itaque sensus est: Benedictus sit Deus, id est, laudetur à nobis Deus propter opera suæ bonitatis erga nos exhibitæ. Porrò genitiuus *Domini nostri Iesu Christi*, licet accipi possit vt & Deum & Patrem respiciat, (est enim Deus hominis, Pater Verbi: & ad Deum refert Tertullianus libro 5 contra Marcionem cap. 11, citans hoc tantùm modo: *Benedictus Deus Domini nostri Iesu Christi*.) conuenientius tamen ad Patrem solummodo refertur: vt post illud: *Benedictus Deus*, hypostigma figatur; vti faciendum monent post Theodoritum Theophylactus & Oecumenius.

Benedictio laudis.

Deus Christi Deus & Pater.

PATER MISERICORDIARVM ET DEVS TOTIVS CONSOLATIONIS. Græcè πάσης παρακλήσεως, *omnis consolationis*: sicut & legitur in textu Ambr. & apud Hieronymum in commentarijs Isaiæ 40, vbi versus aliquot huius loci recitat. Incipit apostolus explicare laudis diuinæ materiam: & sensus est, Qui idẽ Deus ac Iesu Christi Pater, etiam *Pater est misericordiarum*, quatenus tanquam benignus parens multiplicia misericordiæ ac beneficentiæ suæ dona in homines effundit: *Et Deus author omnis consolationis*, quia non leuem & modicam, sed perfectam consolationem afflictis fidelibus & amicis suis impertitur. Phrasis apostolica, quæ & in psalmis ac prophetis vsitata, vocare *Deum patientiæ, solatij, spei, pacis*, quod sit horum author, Rom. 15, & alibi. Innuit autem priori membro, Deum qui Pater est Iesu Christi per naturam, nostrum esse Patrem per misericordiam. Vel certè, Patrem misericordiarum Hebræa phrasi dicit Patrem valde multumque misericordẽ & beneficum. Nam quod Caietanus imaginatur Deum vocari Patrem misericordiarum, tanquã ab ipso genitarum per eius voluntatem: quo nimirum sensu dicitur etiam *pluuiæ pater* Iob 38, speculatio mihi videtur à mente Pauli aliena. Posterior pars ostendit etiam Patrem vocari posse paracletum, id est, consolatorem. Nam Filium & Spiritum sanctum esse paracletos, ipse Filius apud Ioannem cap. 14 declarat illis verbis, *Ego rogabo Patrem: & alium paracletum dabit vobis, spiritum veritatis*.

Deus Pater misericordiarum & Deus consolationis quo sensu.

Non solũ Filius & Spiritussanctus, sed & Pater Paracletus.

4 QVI CONSOLATVR NOS IN OMNI TRIBVLATIONE NOSTRA. *Nos*, intelligit seipsum, & socios euangelij ministros. Nam hos, etiam afflictionis socios ac participes habuerat: nisi malis numerum pluralem positum pro singulari. Id enim & in sequentibus huius capitis obseruare est. Non rectè quidam participium ὁ παρακαλῶν *consolans*, transtulit verbo præteriti temporis, *qui consolatus est*. Non enim solum respicit apostolus ad consolationem præteritam, sed significare vult aliquid perpetuũ erga electos; ac si diceret, consolator noster. Etenim proprium est electorum, in æstu tribulationis non relinqui sine refrigerio cõsolationis diuinæ.

Electi in afflictione non relinquuntur sine consolatione.

VT POSSIMVS ET IPSI CONSOLARI EOS QVI IN OMNI PRESSVRA SVNT. Voculam *&* Græca non habent, nec eam legerunt Hieronymus & Primasius: tametsi confert ad sensum: ideoque etiam addita ab interprete Syro. Expressius autem è Græco vertunt alij; *In hoc vt possimus nos consolari eos qui sunt in quacumque afflictione*. Quam interpres prius tribulationem, nunc pressurã vertit: cùm Græcè eadem sit dictio θλῖψις.

PER EXHORTATIONEM QVA EXHORTAMVR ET IPSI A DEO. Potius ex Græco vertendum fuit, *Per consolationem qua consolamur ipsi à Deo*. (verbo *consolamur* accepto passiuè.) quomodo legitur in textu Ambro. Cuius item lectionis vestigia sunt apud Primasium & Sedulium. Nec secus citat Hieronymus. Denique suffragatur editio Syriaca. Neque enim in Græco diuersa sunt vocabula; sed eadem, quæ noster interpres modò consolationem, & consolari; modò exhortationem, & exhortari, transtulit: nec erat ratio mutandi consolationem in exhortationem: licet

Locus ab Hieronymo correctus.

alioqui tam verbum quàm verbale nomen vtramq; significationem habeat. Et quidem ex Hieronymi citatione conijcio locum hunc vnum esse ex ijs quos ille in vulgata versione noui testamenti correxit; sed correctionem hanc vt alias multas, per vsum inueteratum veteris editionis excidisse. Sentit apostolus suam consolationem quam in pressuris acceperat à Deo, non sibi solummodo profuisse: sed & hunc ex ea fructum prouenire, quod per illam alios etiam afflictos consolari posset; siue exemplo suo, quod alij intuentes facilius admissuri sint consolationem: siue quia afflicti & consolati magis idonei sunt, qui fomentum consolationis alijs afflictis adhibeāt; adeò vt dicat S. Thomas, *Qui non est consolatus, nescit consolari*. Innuit autem Paulus, ad ministros euangelij inter cætera pertinere etiam consolandi officium; atque ad id aptos reddi, dum & ipsi tribulationibus pressi consolationem à Deo percipiunt.

Fructus ex consolatione Pauli proueniens.

Ad ministros euāgelij pertinet officiū consolādi.

5 QVONIAM SICVT ABVNDANT PASSIONES CHRISTI IN NOBIS. Græcè εἰς ἡμᾶς, *ad nos* vel *erga nos*. Quamuis & bene habet *in nobis*. Quod & Erasmo placuit. Sēsus: Quemadmodum passiones & afflictiones quas pro Christo & euangelio patimur, exuberant in nos, abundant in nobis &c. Vtitur abundantiæ vocabulo propter multitudinem & grauitatem afflictionum quas passus fuerat, & quibus pænè obrutus: vt ex sequentibus patebit. Chrysostomus, eumque secuti Theophylactus & Oecumenius, passiones Christi interpretātur, quas Christus patitur in membris suis, quorum vnum & præcipuum erat Paulus: qui alibi dicit adimplere se *ea quæ desunt passionum Christi in carne sua*, Col. 1. Addunt & illud, Christum in quibusdam mēbris suis plura pati, quam fuerit passus in semetipso: idque significari cùm dicit apostolus, passiones Christi in se abundare; id est, vt aiunt, plures ac maiores esse quam in ipsius Christi persona fuerint. Verùm, vt taceam quàm durè sonet huius expositionis sententia; quamque sit aliena à recepta Theologorum de acerbitate passionum Christi doctrina: certè prior sensus planior atque simplicior est; quem tradunt Latini tam veteres quàm posteriores. Congruit etiam quod sequitur,

Passiones Christi quæ Paulo dicātur.

An aliquis martyrum plura passus quàm Christus.

ITA ET PER CHRISTVM ABVNDAT CONSOLATIO NOSTRA. Coniunctio transposita. Nam Græca sic habent: *Ita per Christum abūdat & consolatio nostra*. Quæ eadem Hieronymi lectio est; annuitque textus Syriacus. Ita Christus, inquit, eos qui pro nomine ipsius patiuntur, non relinquit solatio destitutos: sed pro magnitudine passionum etiam consolationis materiam & effectum subministrat. Vt enim Christus nobis est afflictionis occasio; sicidem ipse etiam consolationis est causa; tam efficiens, vt Deus; quàm meritoria, vt homo pro nobis passus: quod genus causæ significari solet hac phrasi, *per Christum*. Videtur autem alludere Paulus ad id quod Dauid canit in psalmo. 93, *Secundum multitudinem dolorum meorum in corde meo, consolationes tuæ lætificauerunt animam meam*.

Christus consolationis nostra causa duplici ratione.

6 SIVE AVTEM TRIBVLAMVR, PRO VESTRA EXHORTATIONE ET SALVTE. Hic rursus pro *exhortatione* reddi potuit, ac ni fallor, debuit, *consolatione*: tametsi commentator Ambros. hoc duntaxat loco exhortationem legit: *Siue autem*, inquit, *angustiam patimur, pro vestri exhortatione & salute*. Græci tractatores vtra significatione Græcam dictionem παρακαλεῖν acceperint, haud omnino liquet. Nam & interpretes eorum variant; alijs exhortationem, alijs consolationem vertentibus. At quia tam superiora quàm sequentia consolandi significationem exigunt; non est verisimile Paulū in hac parte vocabulum idem Græcum diuersa significatione posuisse. Proinde videtur hic esse sensus: Siue affligimur; pro vestri consolatione & salute affligimur: quatenus scilicet afflictiones nostræ cedunt in vestri consolationem & salutem. Etenim magna reuera consolatio fidelium est in afflictione positorum, cùm vident apostolos, aliosque euangelij ministros, inter tot afflictiones & persecutiones, inuicto constantique animo prædicasse, & plantasse fidem Christi. Nam & ea res animum illis addit, vt & ipsi magistrorum suorum exemplo fortiter ferant aduersa, certi eam esse viam ad salutem, eodem apostolo testante, quod *per multas tribulationes oportet nos intrare in regnum Dei*, Act. 14. Hæc Caietani est expositio, Græcorum commentarijs consona: quam & Erasmus sequitur in paraphrasi. Confirmatur autem per ea quæ continuò sequuntur iuxta Græcam lectionem, de qua paulo pòst agemus.

Apostolorum afflictio, fidelium consolatio, quo sensu.

SIVE CONSOLAMVR, PRO VESTRA CONSOLATIONE; SIVE EXHORTAMVR PRO VESTRA EXHORTATIONE ET SALVTE. Ita multi codices: secundum quos in vniuersum tria sunt membra totius periodi; primum tribulationis, secundum consolationis, tertium exhortationis. Verùm præstantiores & antiquiores libri, ij maximè quibus in castigandis biblijs vsi fuere Theologi Louanienses, quibus addo veteres concordantias, medium membrum non agnoscunt. Qua de re consule notationes viri doctissimi F. Lucæ. Vnde satis apparet veterem interpretem id solum ex Græco in Latinum vertisse, quod alij codices habent tertio loco. Secundum verò membrum, *siue consolamur*, *pro vestra consolatione*, videtur insertum ex alia quapiam translatione; cùm id quod in Græco est, aliter atque aliter redditum fuisset Latinè: ac fortassè de reliquijs est Hieronymianæ correctionis, qua substitutum fuerit pro altero: sed nimia scribarum diligentia factū, vt nec alterum textui deesset. Etenim tam Græci codices quàm Syriaci vnum dumtaxat membrum hoc loco faciunt: quod quidem ex Græco, propter amphiboliam dictionum, verti poterat vtroque

Huius loci mēbra tria, an duo.

Reliquiæ correctionis Hieronymianæ.

modo:

Græca lectio huius loci integra.

modo: cùm Syriaca lectio solã admittat versionem, *Siue consolamur*, &c. Nec vllo modo suspicandum est Græca hic esse diminuta. Nã si coneris supplere, medio membro consolationis addito, iam inepta erit in Græcis ταυτολογία: cùm sint eadem, vt dixi, in Græco vocabula, à nostris variè reddita. Hoc sanè quod de diuersa harum vocum translatione dicimus, accidit etiam alibi: velut Rom. 15, vbi vulgata versio *consolationem scripturarum* habet, idque rectè: textus autem Ambros. pro cõsolatione legit *exhortationem*, minus rectè: quemadmodum illic annotauimus. Rectius idem textus Ambro. hoc loco: *Siue consolationem consequimur, pro vestri consolatione & salute.* non addito membro exhortationis. Nam vtique de consolatione sermonem instituit apostolus, qua Deus ipsum in suis afflictionibus consolatus fuerat; vt sit sensus: Consolationes etiam quibus nos Deus in afflictionibus recreare dignatus est, cedunt in vestri cõsolationem & salutem: quia nimirum consolatio magistri meritò discipulos excitabat spe consolationis, ad similia ferenda, quorum tolerantia proficiebat ad salutem. Quanquam illam particulam *& salute* multi Latini codices in hoc membro non addunt; vti nec in Syriaco legitur. Sed tamẽ in Græcis omnibus habetur: & planè ab Oecumenio exponitur. Eius omittendæ causa fuisse videtur, quod nõ appareret quomodo verbum subsequẽs *operatur* cum *salute* cohæreret: cùm nõ salus quæ in fine exspectatur, sed præsens consolatio tolerantiam passionum operetur: salus autem sit huius tolerantiæ effectus & præmium. Attamen quomodo bene cohæreat, statim liquidò patebit. Illud quispiam mirabitur, in textu Romanæ castigationis adhuc exstare huius loci tria membra: cùm Græcus textus, sicut ostẽdimus, non admittat plura duobus. Verùm non dubito quin correctores illi bene viderint vnum membrum hic redũdare ex diuersa translatione: sed quia non eis constabat, variantibus exemplaribus, vtrùm ex duobus membris posterioribus à nostro interprete scriptum fuisset, iudicarunt vtrumque textui relinquendum: vt lectori vel expositori remaneret electio eius quod melius ac sincerius ipsi videretur: aut certè, quia satis intelligebant, tertium membrum esse veteris interpretis; & tamen secundum, cuiuscumque sit, magis respondere menti scriptoris, id est, apostoli: non putarunt hoc quod melius est, & vulgatæ versionis exemplaria iam occupauit, è textu pellendum esse.

Apostolorum consolatio fidelibus adfert cõsolationẽ.

Romani correctores excusati.

QVÆ OPERATVR TOLERANTIAM EARVNDEM PASSIONVM, QVAS ET NOS PATIMVR. Multa mss. legunt, *Quæ operatur in tolerantiam*; nonnulla verò, quibus accedunt veteres concordantiæ, *in tolerantia*: Quæ quidem est Græcorum codicum atque interpretum lectio. Nec sensu discrepat quod in Ambrosiano textu legitur *per patientiam*. Vt autem huius partis verum intellectum, à quo præter alios Latinos etiam Erasmus & Caietanus aberrarunt, assequamur; oportet vt verbum *operatur* passiuè exponamus. Siquidem in Græco participium est passiuum ἐνεργουμένη, id est *effecta*, vt exponit Benedictus Arias: vel potius (quia præsentis temporis est participium) *quæ efficitur*: quomodo benè & dilucidè verterunt Oecumenij & Theophylacti interpretes. Erasmus quidem meminit actiuæ lectionis ἐνεργούσης, sed ea vix vsquam appatet. Nec à Rob. Stephano annotata est. Imò Chrysostomus apertè testatur Paulum non dixisse ἐνεργούσης, hoc est, *quæ efficit*, *sed* ἐνεργουμένης, *id est, quæ efficitur*. Est igitur sensus apostoli: Quæ salus efficitur, gignitur ac paratur, obtinenda tandem à vobis per tolerantiam talium afflictionũ quales nos patimur: id est, per hoc quod similes afflictiones patiẽter sustinetis. Iam enim dictum est patiẽtiam salutis esse causam. De hac passiua Græci verbi significatione, propter eos qui putant esse mediæ significationis, pluribus agemus exposituri illud Gal. 5. *Sed fides quæ per charitatem operatur*. & illud 2 Thess. 2, *Nam mysterium iam operatur iniquitatis*. Porrò sciendum est toto hoc loco diuersum esse textus ordinem in Græcis exemplaribus, ab eo qui est in Latinis. Nam Græca, quibus duo tantum membra superius leguntur, hanc partem, *Quæ operatur* &c, priori membro subnectunt hoc modo: *Siue autem affligimur, pro vestri consolatione & salute; quæ efficitur in tolerantia earundem passionum, quas & nos patimur. Siue consolamur, pro vestri consolatione & salute.* Tum sequitur: *Et spes nostra firma pro vobis*: nisi quod in editione Cõplutensi seu Regia, & Aldina, alijsq; non paucis antigraphis apud Rob. Stephanũ annotatis, hoc postremum, *& spes nostra firma pro vobis*, consequenter etiam priori membro subiungitur: quem eũdem lectionis ordinem itidem conspicere est in Græcorum commentarijs: imò & in textu Ambrosiano. Ordinis confundendi præbuit occasionem, vti conijcio, homœoteleuton duorum membrorum. Nec de vero ordine facilè est pronunciare; præterquam quod illis verbis, *& spes nostra firma pro vobis*, melius conuenit locus quem habent in Latinis & plerisque Græcis exemplaribus: quem etiam eis tribuit Hieronymus. Cæterùm editio Syriaca, quod ad ordinem attinet, planè consonat Latinorum lectioni, iuxta quam hic sequitur.

Verbum operatur passiuè exponendum.

Ordo textus in Græcis alius quã in Latinis.

7 VT SPES NOSTRA FIRMA SIT PRO VOBIS. Græcè, *Et spes nostra firma pro vobis*. Eadem lectio cum addito verbo *est*, in multis est & melioribus Latinis mss. *Et spes nostra firma est pro vobis*. Sic habent & concordantiæ veteres & biblia à Theologis Louaniensibus castigata. Quanquam ad sensum non admodum refert vtro modo legatur: quemadmodum & illud, vtrùm quod in Græco est ὑπὲρ ὑμῶν, Latinè reddas *pro vobis*, an *de vobis*. Nam sensus idem est: Spem, inquit, firmam & certam animo cepi pro vobis, id est, de consolation:

& salute

& salute vestra: idque propter communicationem passionum. Siquidem, vt ait Rom. 5, *Tribulatio patientiam operatur, patientia autem probationem: probatio verò spem: spes autem non confundit.* Vnde sequitur.

SCIENTES QVOD SICVT SOCII PASSIONVM ESTIS, SIC ERITIS ET CONSOLATIONIS. Interpres explicandi gratia de suo adiecit verbum *eritis:* cũ alioqui de proximo supplendum videretur *estis*. Itẽ socios dixit quod in Græco est, κοινωνοὶ, *participes*, vt alij vertunt: sed vtrumque bene. Sensus: Cùm sciamus, vel quia scimus, vti nobiscum estis participes afflictionum, intellige patienter toleratarum; sic & consolationis fore participes. Consolationem autem dicere videtur, quam in hac vita Deus afflictis impẽdit: vt exponit Caietanus. Nam de eiusmodi consolatione suprà locutus est. Adde quod in futura beatitudine propriè locum non habet consolatio, quę est in malis: cùm illic nullum sit malum. Veruntamen consolationem præsentem considerat apostolus, velut arrham quandam salutis ac gloriæ futuræ; secundum id quod alibi dicit, *Si compatimur, vt & conglorificemur*, Rom. 8. Iuxta contextum Græcorum interpretum, de quo suprà, qui sic habet: *Siue consolamur; pro vestri consolatione & salute, scientes quod* &c, commodior est quidem huius partis coordinatio cum præcedenti: Nam istud, *Spes nostra firma est pro vobis, scientes* &c, solœcam facit orationem; Verùm Paulo non est insolens grammaticas leges negligere, dummodo cõstet de sensu: quemadmodum probè constat hoc loco. Sic aliàs abruptè, sine nomine & verbo, vtitur eodem participio; vt Rom. 13, *Et hoc scientes tempus*, &c.

Sociꝗ passionũ socij erunt & cõsolationis.

Vbi nullũ malũ, cõsolatio locum non habet.

Præsens sanctorũ cõsolatio, arrha gloriæ futuræ.

Paulus negligit leges grãmaticas.

8 NON ENIM VOLVMVS IGNORARE VOS FRATRES DE TRIBVLATIONE NOSTRA QVÆ FACTA EST IN ASIA. Repetitur in Græco pronomen primæ personæ: *De afflictione nostra quæ facta est* siue *quæ contigit nobis in Asia.* Textus Syriacus & Amb. tantũ legunt posteriore loco. Significatur autem Asia minor, in qua est Ephesus. Commemorat apostolus afflictionem grauissimam qua pressus fuerat, & ex qua liberatus consolationem à Deo acceperat. Cuius nimirum occasione dixit superiora. Sed quænam illa fuerit afflictio, quæritur. Caietanus negat se quicquam authenticũ alibi de hac afflictione legisse. Theophylactus & Oecumenius Chrysostomum secuti, referunt ad eam quæ significata fuit illis verbis prioris epistolæ c.16, *& aduersarij multi.* Quod non est verisimile. Refert enim apostolus hãc afflictionem tanquam recentiorem, & quæ Corinthijs nondum innotuerit. Hoc enim vult ille sermo, *Nolumus vos ignorare*. Qua ratione nec ad illud referri potest, *Si ad bestias pugnaui Ephesi*, 1 Cor. 15, siue eædem fuerint illæ bestiæ cum illis aduersarijs, siue diuersæ. Rectius igitur Theodoritus & Latini ferè omnes interpretantur hunc locum de tumultu aduersus Paulum Ephesi per Demetrium argentarium concitato: qui describitur Act. 19. Quamuis enim illa afflictio, quantum apparet ex narratione Lucæ, non admodum diuturna fuerit: grauissima tamen fuit, & periculi plena; vt in eam verè competant, quæ hic consequenter à Paulo dicuntur. Nam de vno quodam periculo, non de pluribus eum agere, satis etiam illud arguit, quod inferius dicit iuxta fidem Græci textus: *Qui de tanta morte nos eripuit.* Porrò commemorat eam afflictionem, non vt aduentus sui tarditatem excuset, vti putant nonnulli: nam Ephesinus ille tumultus non tam fuit apostolo causa morandi diutius, quàm festinantius inde discedendi: quod patet ex sequentis capitis vicesimi initio. Sic enim & alibi festinatò discessit ac fugit, vbi periclitabatur; vt Damasci, Iconij, Lystris, Act. 9 & 14. Sed ea ratio est, vt hac tanti sui periculi narratione beneuolentiam Corinthiorum sibi conciliet, quẽadmodum annotauit Thomas: simul vt ad gratiarum actionem pro beneficio suæ liberationis Deo reddendam eos excitet. Hãc enim causam ipse non multo pòst indicat.

De qua afflictione Paulus loquatur, opiniones.

Tumultus Demetrianus.

Cur hanc afflictionem suã Paulus commemoret.

QVONIAM SVPRA MODVM GRAVATI SVMVS, SVPRA VIRTVTEM. *Supra modum*, Græcè καθ' ὑπερβολὴν, *per excessum:* quomodo & alibi loquitur Paulus, vt in priore epistola cap. 12 ver. vlt. aliàs ὑπερβαλλόντως, *excedenter*, vt huius epistolæ cap. 11, vbi nos legimus, *in plagis supra modum*. Quod sequitur, *grauati sumus*, malo *fuimus*. Nam grauatum esse etiam præsenti tempori conuenit. Sensus: Scire vos volo, quod attinet ad afflictionem quam Ephesi passus sum, eam vsque adeò grauem ac vehementem fuisse, vt & modum & vires meas excesserit, ita planè vt ei ferendę par nõ essem. Annotant Græci plus aliquid esse *supra vires* quàm *supra modum*. Nam supra modum esse dicuntur quæ permagna sunt, etsi non omnino viribus maiora; quasi supra mediocritatem. Iam quomodo non repugnet hic locus illi sententiæ qua dixit 1 Cor. 10, *Fidelis Deus qui non patietur vos tentari supra id quod potestis*, ex illius loci commentario satis intelligi potest. Nam hoc quidem loco non aliud sentire videtur apostolus, quàm afflictionem suam fuisse tantam, vt & communem modũ & vires ordinarias hominis etiam in Dei gratia constituti excederet; quam tamen ipse superauerit potentiore gratia roboratus. Alia solutio est, apostolum non dicere quod supra vires tẽtatus fuerit, sed grauatus; ita nimirum, vt afflictio maior viribus fuerit, non tentatio. Tunc autem afflictio vires excedit, quando sui magnitudine hominem opprimit & extinguit; etiamsi animus patientiam non amittat. Et huic sensui conuenit quod sequitur.

Qui differat supra modum & supra vires. Quæstio

Solutio.

Alia solutio.

ITA VT TÆDERET NOS ETIAM VIVERE. Non absurdè potest intelligi tædium vitę passus apostolus ob grauitatem afflictionis. Nã & beatus Iob inter aduersa dixit, *Tædet animam vitæ meæ*, cap. 10. Cæterùm textus Ambrosianus sic habet: *ita vt desperaremus nos etiam*

Tædium vitæ an passus apostolus.

viuere, id est, vitæ spem abijceremus. Quod voluit paraphrastes Syrus his verbis: *adeò vt propinqua esset vita nostra vt proijceretur*. Tertullianus quoque lib. de resurrectione carnis cap. 48 legit, *vt de vita hæsitaremus*. Atque in hanc sententiam alij quoq; interpretes vertere malunt verbum Græcũ alioqui ambiguum ἐξαπορηθῆναι: quod idem legitur infrà cap. 4, vbi noster vertit, *sed non destituimur*. Itaque sentit apostolus pressuram malorum fuisse tãtam, vt nec spes nec consilium esset euadẽdi: quomodo 1 Reg. 23 de Dauide legimus quod *desperabat se posse euadere à facie Saul*. Sensum hunc exprimunt etiam Græcorum scholia. Fauet item quod sequitur.

Vita desperatio in Paulo.

9 SED IPSI IN NOBISMETIPSIS RESPONSVM MORTIS HABVIMVS. Cõnexio talis est: Adeò vt non sperarem me superuicturum; sed responsum mortis in memetipso haberem, id est, omnino existimarẽ me moriturum. Quidam responsum mortis dici putant metaphora sumpta à crisi medicorũ: ac si diceret apostolus, se & suo & aliorum iudicio non potuisse mortem euadere: quomodo propter certa morbi symptomata de ægroto iudicare solet medicus. At medici iudiciũ hoc non ἀπόκριμα, sed κρίσιν appellant. Potius arbitror phrasim esse Hebræam, qua significetur sententia, dictamen, decretum mortis. Nam (respondere) pro (dicere) consuetudo scripturæ est, vt Dan. 4 ver. 27, Matth. 11 v. 25, Marci 12 v. 35. Sensus igitur apostoli est: pressuram tam grauem fuisse, vt non aliud ipsi loqui videretur quàm mortem instantem: vel, vt ipse sibi in animo non aliud loqueretur, ac de se non aliter statueret, quàm sibi moriendum esse. Quem posteriorem sensum habet interpretatio Syriaca: *Et de his sententiam mortis tulimus*. Significat in extremo vitæ periculo, certaque mortis exspectatione positum se fuisse.

Responsũ mortis quod dicatur.

Respõdere pro dicere.

VT NON SIMVS FIDENTES IN NOBIS SED IN DEO. *In nobis*, Græcè ἐφ' ἑαυτοῖς, *in nobis ipsis*, quod magis emphaticum est. Vt ne confidamus, inquit, nostris viribus, id est industriæ, prudentiæ, consilio nostro: sed auxilio Dei. Declarat fructũ quem electis adferre solet afflictionis magnitudo. Qui fructus est, non sibi fidere, sed ad Dei auxilium in omnibus respicere, & dicere cum propheta: *Oculi mei semper ad Dominum*, psal. 24.

Fructus magnarũ afflictionum, non sibi fidere, sed Deo.

QVI SVSCITAT MORTVOS. Id est: qui nõ tantũ viuentes seruare potest, & eripere periculis; verũ etiam mortuos ad vitam reuocare: quod quidem multis exemplis comprobauit.

10 QVI DE TANTIS PERICVLIS NOS ERIPVIT ET ERVIT. Verisimile est interpretẽ scripsisse *& eripit*: maximè cùm & futurum eiusdẽ verbi continuò sequatur, *eripiet*. Cur enim verbũ diuersum, idque ambigui tẽporis hîc interposuisset: cùm idem Græcis sit verbum? Sic autẽ habent: *Qui ex tanta morte eripuit nos & eripit*. Mortem vocat mortis periculum, sicut infrà cap. 11, *in mortibus frequenter*. Quo sensu dixit etiam in priore epistola cap. 15, *Quotidie morior*. Chrysostomus plurali numero legit, *è tantis mortibus*. nec non Origenes homilia 11 super Leuitic. & inter Latinos Ambrosiaster, cuius textus sic habet, *Qui de tantis mortibus liberauit nos & liberat*. Ex quibus apparet olim exstitisse Græcos codices, qui pluralẽ numerũ haberent: quos secutus vetus noster interpres, reddita sententia, verterit, *de tantis periculis*. Nunc tamen in omnibus Græcis legitur, vt dixi, *de tanta morte*. Quæ eadem lectio est Theophylacti & Oecumenij & Syri interpretis. Cæterum apostolus addens etiam præsentis tẽporis verbum, *& eripit* seu *liberat*; innuit se nihilominus adhuc versari in continuis periculis, quorũ semper alia alijs succedant, etsi non omnia paris grauitatis. Nec enim verbũ *eripit* referendum ad tantam mortem, sed ad mortes simpliciter, id est, mortis pericula: secundum illud quod dixit 1 Cor. 4, *Vsque in hanc horam persecutionem patimur*.

Mors pro mortis periculo.

IN QVEM SPERAMVS, QVONIAM ET ADHVC ERIPIET. *Speramus*, Græcè ἠλπίκαμεν, *sperauimus*, id est, spem collocauimus: & vt Erasmus & Hentenius verterunt, *spem fixam habemus*. Estque illud præteriti temporis verbũ hac ipsa significatione frequẽs in scriptura veteris testamẽti, nominatim in psalmis, idq; ex proprietate linguæ sacræ. Qua de re vide quæ diximus ad illud 1 Cor. 15, *Si in hac vita tantum in Christo sperantes sumus*. Habẽt Græci sua quædam huic similia præteriti temporis verba; quemadmodum obseruat Erasmus: vt δέδια, timore correptus sum: γέγηθα, gaudio affectus sum. Sensus: In quo spem firmam collocatam habemus, quod & deinceps erepturus sit, scilicet è malis adhuc obuenturis.

Sperauimus quid significet.

11 ADIVVANTIBVS ET VOBIS IN ORATIONE PRO NOBIS. Græcè, *Cooperantibus & vobis pro nobis oratione seu deprecatione*. Quanquam in Græco non est consuetum compositum συνεργούντων, sed tricompositum συνυπουργούντων, quod significat cooperationem subseruientẽ. Hinc alius quidã sic vertẽdum putat: Vobis item vnà pro nobis deprecationi subseruiẽtibus: tametsi magis placet vt sexto casu reddatur tertius Græcus, τῇ δεήσει, *deprecatione*, seu *per deprecationem*, vti vertit Erasmus; Nec tã significetur cooperatio subseruiẽs quã suffulciẽs ac sustentans. quasi dicat apostolus: Idq; maximè futurũ confido, si vos mihi per orationes vestras ad Deũ pro me fusas subsidio fueritis. Interpres Ambr. sensum ita dedit minus plenè: *Accedente pro nobis etiam vestra oratione*. Magna Pauli modestia, qui passim aliorum precibus se commendat: nec in ea re metuit offensam vnius mediatoris Christi: quam stolidè nobis catholicis suffragia sanctorum cum Christo regnantiũ implorãtibus obijcere solẽt hæretici. Nec verò si propriè loquẽdũ sit, dũ id facimus, mortuos inuocamus: quod odiosè nobis impingũt sectarij. Scimus enim eos qui mortui sunt, non esse, donec resuscitentur ad vitam. Sed animas inuocamus eorum

Humilitas Pauli petentis aliorũ preces. Sanctorũ pro nobis suffragia. An mortuos inuocẽt catholici, quod eis impingunt hæretici.

eorum qui in Domino mortui sunt: quas viuere & cum Christo regnare qui negat, apertis scripturis contradicit.

VT EX MVLTORVM PERSONIS, EIVS QVÆ IN NOBIS EST DONATIONIS, PER MVLTOS GRATIÆ AGANTVR PRO NOBIS. *Ex multorum personis.* Ita legimus ex castigatione Romana: cũ prius in omnibus pęnè libris scriptũ haberetur, *ex multarum personis facierum.* Nã & Græca tantũ habẽt ἐκ πολλῶν προσώπων. Sed cũ dictio προσώπων & faciem & personã significet; & duo genitiui sic accipi possint, vt alter ab altero regatur: hinc accidit interpretationis varietas, vt quatuor modis hæc particula verti possit: *Ex multis faciebus. Ex multis personis. Ex multorum faciebus. Ex multorũ personis.* Quo postremo modo nostrũ interpretẽ vertisse verisimile est. Cũ autem in quibusdã codicibus ex alia versione, fortè non minus antiqua, legeretur, *ex multorũ faciebus* (quò propinquant exẽplaria Malmundariense maius, & Constantiense, quæ habẽt *ex multorum facie.* & textus Ambros. qui sine præpositione legit *multorum faciebus*) inde factum improba scribarum diligentia, vt in codicibus vulgatæ editionis simul vtrũq; vocabulum legeretur, altero in genitiuũ mutato. Latini veteres excepto Amb. quid legerint, nõ liquet, nisi quãtum colligi potest ex eorum cõmentarijs. Pelagius & Sedulius exponunt, *ex multorũ conuentu.* Primasius, *ex multarum conuentu personarum.* Nec illud prætereũdum est quod admonet glossator ordinarius, aliã trãslationem habere *in multorum facie.* Quod & legitur in prioribus editionibus textus Ambrosiani: nec dissonat ab eo quod legit Chrysostomus ἐν πολλῷ προσώπῳ, *in multa facie*; siue *in multis faciebus*: nisi fortè litera ν desideratur, vt legendum sit ἐν πολλῶν προσώπῳ, *in multorum facie*; vt planè cõueniat cum dicta translatione Latina. Præter hæc notanda peculiaris ac rara locutio, qua passiuè τὸ χάρισμα εὐχαριστηθῆναι dicit apostolus, id est, pro dono seu doni causa gratias agi: quod etiam Latinè dici posset, tametsi minus explicatè; donum gratum & acceptum haberi. Iam & illud διὰ πολλῶν, *per multos*, etiam verti potest, *p r multa*, id est, Oecumenio exponente, *multis modis.* Quãquam id Paulum voluisse non est verisimile. Non enim alio sensu dixit hoc loco διὰ πολλῶν, quã infrà cap. 9 in sermone simili: *Sed etiam abundat in hoc quod per multos gratia agantur Deo,* iuxta Græcam lectionẽ: vbi multos homines intelligi non est dubiũ. Eundẽ Oecumenium *pro vobis*, non *pro nobis* legisse, perspicuè docet eius cõmentarius. Quæ lectio etiã aliorum est codicũ non paucorum, Gręcorum & Latinorum: cuius & glossa meminit inter lineas scripta. Sed tamen plures vtriusque linguæ codices primam habent personam: Græcis item tractatoribus Theodorito & Theophylacto, nec non interprete Syro suffragantibus: denique & contextu propensius eam optante. Nunc vt sensum adferamus probabilem huius loci qui multos torsit: primùm arbitror vulgatã lectionem Gręcam in Latinã ita commodè trãsferri posse, quomodo trãstulit Erasmus: *Vt ex multis personis, pro dono in nos collato, per multos gratia agantur pro nobis.* Quidam verò sic exponunt: Multis vobis pro me orantibus, fiet vt propter beneficium liberationis & incolumitatis, *ex multis personis,* id est, respectu multorum in me collatum, etiam *per multos* gratiæ Deo pro me agantur. Sensum hunc meditatus est Valla: quibusdam alijs probantibus: eumque suggerit ordo verborum, qui est apud Ambrosiastrũ: *Vt quod multorum faciebus donum in nos collatum est, per multos in gratiarum actione celebretur pro nobis.* Nec tamen erit diuersus sensus, si cum Theophylacto verba apostoli distinguas ad hunc modum: Vt *ex multis personis*, id est, à multis hominibus, pro dono in nos *per multos*, id est, ob multorum preces collato, gratiæ Deo pro nobis agantur. Huic constructioni Græca non refragantur: sicut de priori censet Erasmus, propter articulum minus aptè positum ad eam sententiam. Quanquam illud *per multos*, melius ad sequentia refertur, id est, ad gratiarum actionem, velut infrà cap. 9, verbis paulo antè citatis. Quod si iuxta vetera quædam exemplaria quorum suprà memini, legamus *in multorum facie*, sensus occurret huiusmodi: *Vt inter multos & coram multis* (quomodo glossator Augustini nomine eam lectionem interpretatur) & *in magna hominum frequentia* (quomodo Chrysostomum similiter legentem exponit Erasmus) pro dono liberationis in nos collato, per multos itidem gratiæ Deo pro nobis agãtur. nimirum vt multi sint clara voce gratias agentes: idque fiat coram multis, id est, in publico fidelium cœtu. Sic enim loquitur Dauid: *In medio ecclesia laudabo te*, psal. 21, &, *Confitebor tibi in ecclesia magna, in populo graui laudabo te*, ps. 34. Hic commentarius in speciem probabilis est. Sed tamen obstare ei videtur; quod ἐν προσώπῳ pro eo quod est coram & in conspectu, non inuenitur aliàs vsurpatum in sacris literis: quemadmodum ostendemus ad illud proximi capitis, *in persona Christi.* Vt igitur à vulgata Græca lectione non recedamus; existimo sensum quem primo loco dedimus, cæteris esse præferendum: & collocationem articuli de quo scrupulum mouet Erasmus, non minus vrgendam: sed perinde accipienda verba apostoli, ac si reducto antorsum articulo, dixisset: ἵνα τὸ ἐκ πολλῶν προσώπων εἰς ἡμᾶς χάρισμα. Nam articuli ritè collocãdi non ita magnam rationem habuisse Paulum, qui se fatetur *imperitum sermone,* infrà cap. 11, facilè crediderim. Cuius rei ne longè petamus exemplum: en obuium est in verbis proximè præcedentibus: *adiuuantibus & vobis* ὑπὲρ ἡμῶν τῇ δεήσει. Quod ipse [illegible]smus ita vertit, *per deprecationem pro* [illegible] tanquam à Paulo scriptum esset, τῇ ὑπὲρ ἡμῶν δεήσει. Quin & huius partis sensum quem

Locus variè translatus & scriptus.

Græci verbi rara acceptio.

Huius loci varia expositio.

Sensus maximè probabilis.

proba-

probamus, idem Erasmus in sua paraphrasi nõ obscurè approbat, apostolum ita loquentem faciens: *vt quemadmodum multorum votis, & in multorum commodum, seruamur: ita multifariam per multos agantur gratia Deo prò nobis seruatis*. Porrò docet hic locus, vbi multi Deum orant, non solũ facilius id quod petitur impetrari, (quia difficile est multorum preces non exaudiri.) verũ & alterũ fructum insignẽ continuò sequi: vt ijdem multi, de dono vel donis impetratis, Deo gratias agãt. Qui quidem fructus quia semper cum lætitia coniunctus est, & cum beatis in æternum permansurus; vtique summopere est exoptandus.

Fructus orationis multorũ.

Gratiarũ actio in beatis sẽper duratura.

12 NAM GLORIA NOSTRA HÆC EST, TESTIMONIVM CONSCIENTIÆ NOSTRÆ. Rationẽ adfert fiduciæ qua dixerat, *In quẽ speramus, quoniam & adhuc eripiet*. *Gloria*, Græcè *καύχησις, gloriatio*. Sensus: Id de quo glorior & in quo confido coram Deo, testimonium est conscientiæ meæ. quasi dicat, Propterea spero me liberatũ iri à Deo è pressuris quæ mihi adhuc instant; quia bene mihi conscius sum, ac de eo gloriari possum apud vos. Bona quippe conscientia fiduciã parit impetrandi: Ioanne testante 1 epistolæ 3, *Si cor nostrum non reprehenderit nos; fiduciam habemus ad Deum; & quicquid petierimus, accipiemus ab eo; quoniam mandata eius custodimus, & ea quæ sunt placita coram eo, facimus*. Meminit autem glorię propter pseudapostolos æmulos suos; contra quos apertius suã causam agit infrà post medium epistolæ.

Bona cõscientia fiduciam parit impetrandi.

QVOD IN SIMPLICITATE CORDIS ET SINCERITATE DEI. *Cordis* in Græco & Syriaco non additur. Vetustiores quoque Latinos non legisse satis perspicitur ex eorum cõmentarijs: quibus addo Lõbardũ, Aquinatẽ, Liranũ, Carthusianũ. Postremò nec Augustinus in Speculo, nec veteres cõcordantię, nec in vllis exemplaribus castigatio Louaniensis, agnoscũt. Irrepsit huc, opinor, ex alijs scripturæ locis, in quibus simplicitas cordis commẽdatur, vt Sap.1, Ephes.6, Col.3, eoq; facilius, quod ad explendã sẽtẽtiã desiderari videretur. Verũ alibi sępe, simplicitas ad animũ relata legitur in scripturis, nõ addito genitiuo *cordis* aut *animi*; vel in hac ipsa epistola: vt c.8, 9, 11. Vocabulũ (*Dei*) non ad solã sinceritatẽ, vt quidã volunt, sed etiã ad simplicitatem refertur; nõ vt sensus sit, *in simplicitate & sinceritate Dei*, id est, *quomodo Deus simplex est & sincerus*; vt exponit Pelagius: sed vt simplicitas & sinceritas Dei dicatur, quæ Deo digna est, aut, quæ ex Deo est, aut, quod magis germanũ puto, quę corã Deo talis est: vera scilicet ac minimè fucata animi simplicitas atque sinceritas; queadmodũ iusticia Dei vocatur vera & corã Deo iusticia, Rom.1, 3, 10, & gloria Dei gloria corã Deo, Rom.3 v.23. Sensum hunc explicat illud 1 Thess.2, *Ita loquimur, nõ quasi hominibus placentes, sed Deo, qui probat corda nostra*. Dicit igitur apostolus, suã conscientiam sibi testari, quod simplici, recto & sincero animo, qui Deo iudice probetur, conuersatus sit. Simplicitas hæc opponitur duplicitati, dum quis aliud agens, aliud intendit. Sinceritas autem ipsam intentionẽ rectificat: de qua sic eodem loco ad Thessal. *Neque enim*, inquit, *aliquando fuimus in sermone adulationis: neq; in occasione auaritiæ: nec quærentes ab hominibus gloriam*.

Simplicitas & sinceritas Dei quæ dicatur.

Simplicitati quæ duplicitas opposita.

Sinceritas intẽtionem rectificat.

ET NON IN SAPIENTIA CARNALI. *Et* Græcis abest: nec non Latinis quibusdam antiquis: verùm id absque sensus detrimẽto. Sapientiã carnalem intelligit eã, quam in priore epistola vocauit humanam, & huius mundi, & sæculi sapientiam, cap.1 & 2, & à qua quosdam appellat *sapientes secundum carnem*, ibidẽ cap.1, id est, sapientiam humano studio atquę ingenio comparatam; cuiusmodi fuit sapientia philosophorum.

Sapientia carnalis quæ.

SED IN GRATIA DEI CONVERSATI SVMVS IN HOC MVNDO. Græcè & Syriacè, *in mundo*, sine pronomine. Quemadmodum & legit Augustinus in Speculo: item Primasius & veteres concordantiæ. Notandum est apostolum duo à se remouere, ac duo sibi asscribere. Primũ sibi tribuit simplicitatẽ ac sinceritatẽ conuersationis in munere apostolico: per quod tacitè remouet à se viciũ hypocrisis, ac deprauatę intẽtionis; quo laborabant eius aduersarij. Deinde sapientiam carnalem à se excludit, opponẽs ei & agnoscens in se gratiã Dei. Huius autem oppositionis ea ratio est: quia si Christus & apostoli fuissent vsi sapientia sæculari in prædicando euangelio: iam conuersio hominum ad fidem non fuisset attributa gratiæ & potentiæ Dei, sed hominum sapientiæ. Quod manifestè significant illa apostoli verba prioris epistolæ cap. 2, *Sermo meus & prædicatio mea non in persuasibilibus humanæ sapientiæ verbis, sed in ostensione spiritus & virtutis: vt fides vestra non sit in sapientia hominum, sed in virtute Dei*. Quo & illud pertinet quod eiusdem epistolæ capit. 1 dixit se missum à Christo *euangelizare, non in sapientia verbi, vt non euacuetur crux Christi*. Et iterum, *Ea quæ stulta sunt mundi, Deum elegisse, vt confundat sapientes; vt non glorietur omnis caro in conspectu eius*. Hoc igitur est quod nunc apostolus dicit: suam conscientiam præter cætera sibi testari, quod non vsus fuerit adminiculo sapientiæ sæcularis; sed à gratia Dei fructum suæ prædicationis exspectans, in apostolico munere versatus sit apud homines. Gratiam Dei dicere videtur, gratuitam ac potentem Dei operationem, tam in signis exterioribus miraculorum quę per eum Deus faciebat, quã in occulto tractu plurimorũ ad credendũ euangelio per ipsum prædicato: vt cõueniãt quod hic dicitur, cum verbis modò citatis ex priore epistola: *Sed in ostensione Spiritus & virtutis*. ac rursus, *In virtutę Dei*. Cæterum obliquè notat apostolus toto hoc versu pseudapostolos, qui nec syncerè, sed quæstus & gloriæ captandæ studio: nec in gratia Dei, sed in sapientia carnali Christum prædicabant.

Sapientia carnali cur gratiã Dei opponat.

Gratia Dei quæ dicatur hoc loco.

ABVNDANTIVS AVTEM AD VOS. Vel *apud vos*, vt habet textus Ambro. vel *erga vos*, vt alij verterunt, quod Græcè est πρὸς ὑμᾶς. Dicit *abundantius* siue *potissimum apud vos*. nō quod apud alios minus sincerè conuersatus fuisset: sed quia maiora sinceræ suæ conuersationis argumēta apud Corinthios ostēderat: vt quibus gratis ac sine stipendio prædicasset euangelium, parcens eorum infirmitati.

13 NON ENIM ALIA SCRIBIMVS VOBIS, QVAM QVÆ LEGISTIS ET COGNOVISTIS. In Greco verbis præsentis temporis sic legitur: *quam quæ legitis aut etiam cognoscitis*. Latini codices in tempore variant. Vulgares habent, *legistis & cognouistis*: præstantiores *legistis & cognoscitis*: pauci sed præstantissimi, *legitis & cognoscitis*, quibus annuūt & veteres concordantiæ, & tā textus quā commentarius Amb. Syrus quoq; præsentis temporis verba reddidit. At quoquo modo legas, obscura est sentētia propter verbū *legitis* aut *legistis*: id quod alij ad præsentē epistolā, alij ad priorem referunt; quasi sensus sit, ea quę scribimus de nostra sincera cōuersatione, consentanea sunt ijs quæ in hac epistola legitis: vel quæ in priore legistis. Caiet. de vtraq; simul exponit. Verū difficultas remanet, quomodo rectè doceat apostolus ea quę scribit vera esse, ex suis ipsius scriptis, quæ legere possent Corinthij: cū nemo seipsum legitimè sibi testem assumat, ipso etiam Domino teste, Ioannis 5, *Si*, inquit, *ego testimonium perhibeo de meipso, testimonium meum non est verum*. Addit quidem apostolus, *Et cognoscitis*: quo verbo ad ipsorū Corinthiorum conscientiam sese refert. Sed per hoc non tollitur scrupulus quem facit verbum *legitis*. Tolletur autem penitus, si pro *legitis*, ex Græco vertas, *recognoscitis*, seu *recordamini*. Nam Græcum verbum ἀναγινώσκετε significat vtrumque. Sanè Theophylactus cùm nō satis se expediret in reddendo sensu apostoli secundum priorem magisq; receptam Græci verbi significationē: cōfugit ad hāc posteriorē; quam & videre est expressam à Syro interprete. Is enim Gręca sic vertit: *quā ea quæ agnoscitis, & vobis persuasa habetis*. Erit igitur hic sensus: Non sunt vana quæ scribo de recta & sincera mea apud vos conuersatione. Vos ipsi mihi testes estis. Neq; enim alia scribo, quàm quæ vos ipsi recognoscitis, id est, quorum facilè meminisse potestis: & quæ etiamnum experimento cognoscitis. Vis sermonis apostolici esse videtur in duabus præpositionibus, verbū γινώσκειν cōponētibus, ἀνὰ & ἐπὶ, quasi dicat: & recognoscitis antiqua, & insuper etiā cognoscitis recentia.

Lectionis varietas. *Locus obscurus.* *Illustratus.*

SPERO AVTEM QVOD VSQVE IN FINEM COGNOSCETIS. Græcè cum interposita copula, *quod & vsque*. Erasmus & Hentenius: *quod vsque ad finem quoque cognoscetis*.

14 SICVT ET COGNOVISTIS NOS EX PARTE. Addens *ex parte* perstringit Corinthios, quod plus satis auscultantes æmulis & obtrectatoribus Pauli, minus adhuc bene & honorificè de suo apostolo sentirent. Sunt qui illud *ex parte* ad cognoscētes referant, hoc sensu: Quidam vestrûm, nō omnes, cognouistis integritatem meam. Non enim sum nescius, istic esse *quosdam, qui arbitrentur nos tanquam secūdum carnem ambulemus*, infrà cap. 10. Sed melius ad rem cognitā, id est, ad Paulū refertur, sicut exposui. Nā & alibi sic loquitur, vt 1 Cor. 13, *Ex parte cognoscimus, & ex parte prophetamus*.

QVOD GLORIA VESTRA SVMVS. Gręcè καύχημα, *gloriatio*, quam & vox Syriaca significat. Porrò dubium est, vtrùm illa præcedentia, *Spero autem quod vsque in finem cognoscetis: sicut & cognouistis nos ex parte*, referenda sint ad superiora, vt sit sensus: Spero quod etiam deinceps semper magis ac magis experturi sitis & cogniturі vera esse quæ scribo de integritate meæ conuersationis: quēadmodum & nunc aliquousque me talem esse, re & experientia cognouistis; An verò cohæreant cū eo quod sequitur: *quod gloria vestra sumus*. videlicet hoc sensu: Spero vos vsque in finem cognituros, sicut iam ex parte cognouistis, nos esse gloriam vestram. Qui totum ad superiora referunt, hic non legunt *quod* sed *quia*: idque causaliter accipiunt. Vtrumq; enim significat Græcum ὅτι, & in Latinis codicibus vtrumq; reperitur. Imo plerique omnes mediæ ætatis enarratores vnà cum glossatore & Ambrosiastro *quia* legerunt. Veruntamen nobis magis probatur eorum distinctio qui priorem partem ad superiora, posteriorem verò huc referunt. Et prioris quidem partis sensus iam patet: posterior autem sic exponitur: Quemadmodum & iam ex parte de me cognouistis & persuasum habetis, quod sim gloria siue gloriatio vestra; hoc est, quod ex me sit vobis gloriandi materia: nempe quod nacti sitis talem apostolum, támque sincerum euangelij prædicatorem, qui non sua quærat, sed tãtum ea quæ Iesu Christi sunt ac vestræ salutis. Ne verò, tãquam immoderatius sese efferens, arroganter hoc dicere videatur; addit quod ad laudem Corinthiorum faciat.

Huius loci varia cōstructio. *Distinctio probabilior.* *Paulus gloria Corinthiorū quo sensu.*

SICVT ET VOS NOSTRA IN DIE DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI. Græcè tantum, *in die Domini Iesu*. tametsi textus Syriacus Latino consonat. Hæc pars, *In die Domini* &c, nō ad vtrumque membrum præcedens referēda est, sed tantum ad istud, *Et vos nostra*, scilicet gloria seu gloriatio, estis. Sentit enim apostolus, se vicissim in aduentu Domini ad iudicium, de Corinthijs gloriaturum, tanquam apud quos egregiè laborauerit, non sine copioso fructu fidei & salutis eorum: ac proinde quasi dicturum ad iudicem Christum: *Domine, quinque talenta tradidisti mihi: ecce, alia quinque superlucratus sum*: vt vicissim audiat illud, *Euge serue bone & fidelis, intra in gaudiū Domini tui*, Matth. 25.

Corinthij gloria Pauli.

15 ET HAC CONFIDENTIA VOLVI PRIVS VENIRE AD VOS. In Græcis hic ordo est: *Et hac fiducia volebam ad vos venire prius*, vt

intelligas

intelligas aduerbium *prius* non cum verbo *volebam*, sed cum *venire* construendum esse. *Volebam*, Græcè ἐβουλόμην. Quod significat velle cum consilio ac deliberatione, videlicet deductum à nomine βουλὴ, *consilium*. Delabitur apostolus ad excusationem dilati sui aduentus, rationem redditurus cur iuxta promissum ad eos nondum venerit. Cùm autem hactenus plurali numero de se locutus fuerit, vtique modestiæ causa, quod versaretur in ijs commemorandis quæ ad suam laudem pertinerent: hic iam vbi de purganda culpa agitur, numerum mutat, ac singulariter de se loquitur: ne quenquàm alium inuoluere secum in causam videatur. Hac, inquit, fiducia vestrę bonæ existimationis de me, quæ spem dabat, fructum me vobis aduentu meo allaturum; constitueram ad vos venire prius, id est, primū, iam pridem; vel, priusquam in Macedoniam proficiscerer. Vtra expositio potior sit, ex sequentibus iudicabitur.

Modestia Pauli.

VT SECVNDAM GRATIAM HABERETIS. Hoc est: vt ex secundo meo aduentu secundam acciperetis gratiam, qui dudum accepistis primam, quando primum istuc veniens ad fidem vos conuerti. Annotat Oecumenius χάριν, id est, *gratiam*, hic ab apostolo dici χαρὰν, id est, *gaudium*. Sunt etiam qui arbitrentur apostolum non χάριν, sed χαρὰν scripsisse. Siquidem & Theodoritus χαρὰν legit & exponit. Verùm hi non satis attendisse videtur ad morem sermonis apostolici. Nam & alibi sic loquitur, velut Roman. 1, *Desiderò videre vos*, inquit, *vt aliquid impertiar vobis gratiæ spiritualis*. Gratiam igitur intelligit spirituale beneficium ad veram pietatem pertinens, vti sunt fides, spes, charitas, cæteræque Christianæ virtutes & earum incrementa. Cuiusmodi sanè beneficium accepturi erant Corinthij per apostoli sui ministerium, si ad eos venisset. Nam, vt ex priore constat epistola, multa Corinthijs adhuc deerant, tam fidei quàm morum doctrinam spectantia, quæ præsentem curam magistri postularent. Hinc, opinor, in textu Ambrosiano legitur, *vt plenam gratiam haberetis*. Apparet autem ex his verbis apostolum antea semel tantum Corinthi fuisse, quoniam hic secundæ gratiæ meminit. Sed hoc an ita sit: & si ita est, quomodo non sit ei contrarium quod infrà cap. 12, ac rursum cap. 13 scribit se tertiò venturum ad Corinthios: discutiemus quum ad eum locum capitis 12 peruentum erit. Iuxta eos qui Paulum prius quàm hæc scriberet, secundò Corinthum adijsse putant, dici posset gratiam secundam hic intelligi gratiā iteratam quocumque numero. Nam Græcum δεύτερον aliquando significat iteratum, siue posterius; non habita numeri ratione. Quod autem Græci secundam gratiam interpretantur gratiam geminam seu duplicatam, epistolæ nimirum, ac deinde præsentiæ Pauli (quod secutus Erasmus vertit, *vt geminam apud vos iniretis gratiam*) mihi longius petitū videtur.

Quam Paulus gratiam hoc loco docet.

Secunda gratia.

16 ET PER VOS TRANSIRE IN MACEDONIAM: ET ITERVM A MACEDONIA VENIRE AD VOS. Supple è versu præcedenti *volui* seu *volebam*. Quæritur quo pacto consentiant ista cū illis quæ scribit in priore epistola cap. vltimo. Nam illic venturum se pollicetur postquam Macedoniam pertrāsijsset. Hæc autem verba planè significāt eum prius voluisse Corinthum ire: atq; inde transire in Macedoniā. Fortè putabit quispiā eum loqui de promisso quo dixerat cap. 4 prioris epistolæ: *Veniam ad vos citò*. Verùm si id dixit cogitans priùs Corinthum venire quàm iret in Macedoniā: igitur in eadem epistola mutauit consilium, vtpote posteà scribens se priùs in Macedoniā profecturum. Quam in vna eadémque epistola consilij mutationem Paulo asscribere, nescio an sit boni interpretis. Et nos quidem illa duo promissa non esse inter se contraria, suis locis ostendimus. Ad quæstionem itaque respondēt Chrysostomus & Theophylactus, Paulum non dicere, Scripsi me per vos transiturum in Macedoniam: sed *volui*, tanquam diceret, Plus volui quàm scripsi. Nam animus mihi fuit ad vos proficisci prius etiam quàm iturus essem in Macedoniam. Eodem ferè modo respondent Theodoritus & Oecumenius. Secundum istos igitur non sibi contrarius est Paulus; sed hic aliquid amplius dicit se voluisse quàm in priore epistola scripserat: hoc est; non modò post iter Macedonicum; quemadmodum illic pollicitus est, verùm etiam ante illud inuisere Corinthios. Sed huic Græcorum responsioni potest obijci: Si Paulus voluit tantum, & non scripsit, neque per nuncium mandauit (id enim tantumdem esset ac si scripsisset) quid opus erat vt de eiusmodi voluntate seu proposito non impleto sese in epistola tā operosè purgaret? Deinde: si scripsit se priùs inuisurum Macedones quàm Corinthios; vt ex priore epistola est manifestum: mox autem aliud voluit, nēpe priùs ire Corinthum quàm in Macedoniā: & hanc rursùs voluntatem commutauit cum priore: non semel igitur, sed secundò mutauit consilium. Quæ res certè maioris inconstantiæ speciem habet. Nec verò de ea se Paulus excusat, sed de vna tantum consilij mutatione, significata per vnum *est & non*. Illud meo iudicio verisimilius, quod apud Aquinatē & Liranum hac de re legitur: apostolū Paulum in prima epistola ad Corinthios data, quæ nō exstat, & cuius mentionē facit in epistola superiore c. 5 (*vel per nuncium*, addit Thomas) promisisse Corinthijs id quod hic refert; nēpe se priùs venturum ad eos, quā iret in Macedoniam. Cæterū postea mutato consilio in secūda epistola quæ nobis prima est, scripsisse quod priùs in Macedoniā profecturus esset, atque inde venturus Corinthum. Quod quia priori promissioni contrarium erat; de eo nunc, inquiunt, apostolus sese excusat. His similia cōmentatur Caietanus. Vtcũque verò

Quæstio de cōsensu dictorum Pauli inter se.

Græcorū responsio.

Refellitur.

Alia responsio probabilior.

se res habeat de prima epistola non exstante, cuius hic mentionem Caietanus non facit: & de qua quid nobis videatur, suo loco diximus: in eo sanè videntur admodum loqui probabiliter authores isti, quod promissionẽ de qua non præstita se nunc apostolus excusar, diuersam fuisse dicunt, ab illa quæ in superiore epistola habetur; eaque priorem: & quidem ei contrariam. Nam quod attinet ad verba promissionis quæ in priori leguntur epistola, nihil illis contrarium huc vsque fecerat: & adhuc integrum ipsi erat illud promissum complere, scilicet à Macedonia (cuius in transitu, vel certè post transitum scribitur hęc epistola) proficiscendo Corinthum; idque adeò se facturum adhuc pollicetur huius epistolæ cap. 12 & 13. quod ipsum etiam præstitit. Nam è Corintho postea scripsit epistolam ad Romanos, vt ostendimus in argumento illius epistolę. Sed & Lucas refert Acto. 20, Paulum postquam *Macedonia partes perambulasset, in Græciam venisse*, id est, in Achaiam, vbi Corinthus est. Vide quæ diximus ad illud 1 Cor. 16, *Veniam ad vos, cùm Macedoniam pertransiero.* Quin & prior epistola tale quid etiam quale dicunt hi scriptores, innuere videtur, illis maximè verbis: *Nolo enim vos modò in transitu videre*; nempe sicut antea cõstitueram, & factu-rum me vobis significaueram. Cùm enim multa corrigenda essent apud Corinthios, quæ in transitu corrigi non possent, sed egerent longiori mora; simul ob alias causas hac epistola suis locis indicandas, mutat apostolus consilium de transitu, & promittit se postquam Macedoniam pertransisset, venturum, ac iusto tẽpore apud eos moraturum, sic inquiẽs: *Apud vos autem forsitan manebo, vel etiã hiemabo*; & iterum, *Spero enim me aliquantum tẽporis manere apud vos.* Quod quidem tempus fuit mensium ferè trium; vti Lucas significat Acto. 20. Videat lector Chrysostomi commẽtarium ad illa verba Pauli inferiora: *Testem Deum inuoco, quod parcens vobis nondum veni Corinthum.* & comperiet eum tandem in hãc quam probamus, sententiam descendere. Dicit enim ac probabilius censet, *Paulo in animo fuisse, priùs quàm superiorem epistolam scriberet, ad Corinthios se conferre: cæterùm suadente charitate sese continuisse, ne eos incorrectos offenderet.*

Qua Paulo causa mutandi cõsilij, & non præstandi promissi.

Et a vobis dedvci in Ivdæam. In priori epistola dixerat indefinitè: *Vt vos me deducatis quocumque iero:* ac de profectione sua in Iudæam tantùm illud: *Quod si dignum fuerit vt & ego eam, mecum ibunt.* videlicet tũc adhuc incertus an illuc profecturus esset. Interea verò *per Spiritum* edoctus quod *transita Macedonia & Achaia Hierosolymam ire* deberet, vt habetur Actor. 19. nunc definitè Iudæam nominat, quò sit deducendus: eo maximè quod probata Macedonum liberalitate iam constitutum esset, pecuniam quę colligebatur in vsum pauperum sanctorum qui erant Hierosolymis, ab ipso perferẽdam esse. Ita Paulus hac mentione suæ profectionis in Iudæam, tacitè & velut in transcursu Corinthios submonet eius officij ad quod inferiùs ex instituto eos hortatur.

17 Cvm ergo hoc volvissem, nvnqvid levitate vsvs svm? Græcè, *Hoc igitur volens, nunquidnam leuitate vsus sum? Volens* βουλόμενος, Ambro. *cogitans*, id est, deliberatè proponens ac statuens. Sensus autem est: Nũquid volens ac statuens illud facere, quod tamen postea non feci, leuiter ac temerè illud volui? Sensum hunc postulat Græcum præsentis temporis participium. Non igitur hic quærit apostolus, an animi leuitate mutauerit prius consilium: sed, an prior illa voluntas & propositum cum leuitate fuerit coniunctum. Quod quidem videri poterat ob mutationẽ consilij subsecutam. Eundem sensum apertè exhibet translatio Syriaca: *Hoc igitur quod cogitaui, nunquid tanquam leuis cogitaui?* Confirmat etiam quod sequitur.

Notam leuitatis à se propulsat apostolus.

Avt qvæ cogito, secvndvm carnem cogito? Græcè: *Aut quæ volo, secundum carnem volo?* Est enim idem in Græco verbum, quod interpres suprà semel & iterũ vertit velle. Significat autem, vt diximus, velle cum deliberatione & consilio; quod est cogitare. Quare & Erasmus exemplo nostri interpretis hic vertendum sibi putauit *cogito.* Secundum carnem cogitare est cogitare more hominum carnalium, id est, in cogitationibus suis ac studijs obsequi carnali cuipiam affectui, velut auariciæ, ambitionis, aut consequendi cuiuscumque commodi temporalis. Nota Paulum duas causas prioris consilij suscepti à se remouere: leuitatem animi, qua fit vt quis temerè proponat & statuat quod postea cogatur mutare: & intentionem deprauatam ex affectu carnali. Quo vicio similiter impelli solent homines ad ea statuenda ac promittenda, quórum ipsos postmodum pœniteat. Ex quibus intelligi vult prius suum consilium, quo cogitauerat Corinthios inuisere priusquam iret in Macedoniam, quamuis illud postea mutauerit, reprehensionem non mereri. Nam & sapientis est consilium mutare ex re nata, quæ prospici non potuit. Cur autem mutauerit, eoque suum aduẽtum distulerit vltrà quàm promisisset: causas adfert inferius, partim sub finem huius capitis & initio sequentis, partim sub finem capitis 12.

Quid cogitare secundum carnem.

Sapientis est consilium mutare ex re nata.

Vt sit apvd me est et non? Hæc pars sub eodem cadit interrogationis tenore cum præcedenti: maximè secundum Latinam lectionem. *Est* Græcè ναὶ, *etiam*, aduerbium affirmandi. Geminatur autem in Græco tam affirmatio quàm negatio, dumtaxat hoc loco. Sic enim legitur: ἵνα ᾖ παρ' ἐμοὶ τὸ ναὶ ναὶ, καὶ τὸ οὒ οὔ; id est, *vt sit apud me etiam etiam, & non non?* quæ geminatio *est est, non non*, legitur etiam in textu Ambro. iuxta priores editiones, haud obscurè suffragante commentario: legitur & in trãslatione Syriaca. Cæterũ Græca

propter

propter appositum articulum τὸ, plenius trāsferri possunt, vel hoc modo: *vt sit apud me illud etiam etiam, & illud non non*: vel sic, *vt apud me etiam sit etiam, & non sit non*. Quomodo transtulit Erasmus. cui fauere videtur sermo similis in epistola Iacobi cap. 5, iuxta Græcam lectionem, *Sit autem vestrum est est, & non nō*. Sed de eo videbimus suo loco. Chrysostomus ac cæteri Græci partem hanc ita accipiunt, quasi Paulus pro absurdo habeat, vt sit apud ipsum *etiam etiam*, id est, constantia affirmationis; *& non non*, id est, constantia negationis: eò nimirum quod spiritu dictante ac iubente vir spiritualis cogatur aliquando consilia mutare: sicut de Paulo scribitur Acto. 16, quod semel & iterum prohibitus fuerit à Spiritusancto proficisci in eam regionem quam volebat. Verùm quia non mutare consilium, etiam vbi oportet, non est leuitatis sed obstinati animi; Paulus autem leuitatis & inconstantiæ, non autem pertinaciæ crimen hic à se depellere studet: fit vt præsenti loco parum aptè quadret ille Græcorum commentarius. Porrò nonnulli sine interrogatione legēdam putant hanc partem: vt ad interrogationem præcedentem; *aut quæ cogito, secūdum carnem cogito?* subaudiatur responsio, Nequaquam. Cuius deinde ratio sequatur, *vt sit apud me etiam etiam, & non non*: hoc est, vt quod affirmo, maneat affirmatum; & quod nego, maneat negatum; nec consilium temerè mutē: sed vbique vestris seruiam commodis, hac in parte mihi semper similis & constans. Hunc sensum velle videtur Ambrosiaster, eiusdemque meminit Erasmus in annotationibus: atque eum tradit in paraphrasi. Etsi verò nonnihil probabilitatis huic sensui conferant loca Matth. 5 & Iacobi 5, quibus præcipitur vt sermo noster sit *est est, non non*; multo tamen planior erit huius loci contextus, si totus vsque ad finem interrogatiuè legatur; hoc itidem plano & aperto sensu: Num leuis, num carnalis sum? vt propterea sit apud me est & non? id est, modò affirmare, modò negare? dicere & non præstare? Cui sensui non obstat quod in Græco duplicantur aduerbia: nam id factum videri potest fortioris affirmationis aut negationis significandæ causa; idque ex more Hebræorum, quo & Christus vsus est dicens identidem apud Ioannē, *Amen Amen dico vobis*; quod non est aliud quam *etiam etiam*, aut *vere verè dico vobis*. Qua ratione sensus erit huius partis: Vt rem eandem nunc vehementer affirmem, nunc vehementer negem? Hæc si non placeant; restant suspiciones vna & altera, Græcæ lectionis viciatæ. Prior est, in Græco fortasse desiderati negationem, qua addita legatur, *vt non sit apud me est est, & non non?* Sic enim erit sermo perspicuus, habénsque similitudinem sensus cum scripturis Matth. 5 & Iacobi 5. Altera, quæ pluribus probatur, geminationem aduerbiorum huc in Græcum textū irrepsisse ex dictis locis Matthæi & Iacobi: cùm scriptum esset simpliciter, quemadmodum infrà semel & iterum, *etiam & non*. Quam coniecturam auget constans lectio veteris & vulgatæ editionis, & omnium eius interpretum: vt verisimile sit eā in quibusdam Græcis olim exstitisse. Porrò videtur apostolus his verbis non prorsus à se remouere *est & non*, sed eatenus tantum vt proueniat ex causis memoratis, scilicet ex animi leuitate vel affectu carnali. Prorsus autē & omnino remouet à Deo diuinisque promissis: nec non à se quatenus erat Christi apostolus, & verborū eius interpres. Dicere enim poterant eius aduersarij: Si dicta tua & promissa non sunt certa, sed ex occasione mutabilia; poterit igitur & in sermone tuo quo Christum nobis prædicasti, mutabilitas reperiri; vt sit in eo *est & non*. Huic obiectioni iam consequenter occurrit dicens:

Est & nō quomodo intelligenda.

Quatenus à se Paulus remoueat est, & nō

18 FIDELIS AVTEM DEVS, QVIA SERMO NOSTER, QVI FVIT APVD VOS, NON EST IN ILLO EST ET NON. In multis codicibus legitur, *qui fit apud vos*: quemadmodum & sequēti cap. vertit, *quæ fit à pluribus*: cùm neutrubi verbum in Græco sit expressum. Hoc quidem loco sic habet, *quia sermo noster qui ad vos (ὁ πρὸς ὑμᾶς) non fuit etiam & non*. Erasmus & Hentenius verterunt, *sermo noster erga vos*, id est, quo vsus sum apud vos. Particulam *in illo* vt Græca pariter & Syriaca non agnoscunt, ita nec Latinus exhibet textus Ambrosij & Primasij. Quod verò apud eosdem huic versui proximè subiungitur, *Sed est in illo est*, id hoc loco nulli alij codices habēt: nec ei quicquam respondet in illorum commentarijs: vt planè crediderim inconsideratè asscriptum esse. Sensus apostoli: Deus verax est & infallibilis in dictis & promissis: & ideo sermo prædicationis nostræ quo vobis Christum annūciauimus tanquā Dei apostoli, non talis fuit, vt mutari posset ex affirmatione in negationem, id est, nihil in eo incertum & mutabile; sed omnia firmissima veritate constant. Coniūctionem causalem cum sancto Thoma per redditiuam eius interpretor, *quia* per *ideo*. Quæ quidem eius acceptio non est infrequēs in sacris literis. Exempla sunt Psalmo 85, *Clamaui ad te, quia exaudisti me*. Psal. 114, *Dilexi, quoniam exaudiet Dominus*. Osee 9, *Omnis nequicia eorum in Galgal: quia ibi exosos habui eos*. Vide etiam infrà ad illud capitis 4, *Credidi, propter quod locutus sum*. Quidam istud, *Fidelis Deus*, volunt esse formulam obtestantis aut iurantis, ac si dicat, Deum veracem testor, aut, Deus est mihi testis fidelis, *quod sermo noster* &c. Quem sensum adfert etiam Aquinas priore loco. Sed profectò verisimilius est id apostolum consueta phrasi dixisse enūnciatiuè. Sic enim scribit in priore epistola capit. 1, *Fidelis Deus, per quem vocati estis in societatem filij eius*. & iterum cap. 10, *Fidelis Deus est, qui non patietur vos tentari supra id quod potestis*. Iam quod nonnulli partem hanc interpretātur de sermone Pauli quo promiserat se venturum; tanquam neget eum fuisse vanum &

Verior intellectus huius loci.

Causalis dictio pro rationali posita.

Suspiciones: viciata lectionis.

An Paulus iuret hoc loco.

inconstantem, eo quod non temerè, sed iusta ratione consilium mutasset; non habet connexionem cum sequentibus: quę tamen optimè cohærent cum sensu quem nos dedimus.

19 DEI ENIM FILIVS IESVS CHRISTVS, QVI IN VOBIS PER NOS PRÆDICATVS EST. Illud *per nos* non dicit vt multa superiora, de sua tantum persona, sed de pluribus: quos continuò nominat.

PER ME ET SILVANVM ET TIMOTHEVM. Meminit eiusdem Siluani velut coapostoli sui in epigraphe vtriusq; epistolę ad Thessalo. Meminit & Petrus in fine primæ suæ epistolę. Hunc autem eundem esse cum Sila Pauli collega, de quo frequens in Actis apostolorum mentio per capita 15, 16. 17, 18, videlicet Hebræo nomine (quod missum, id est, apostolum significat, Hieronymo teste in epistola 143 quæ est ad Damasum, & in commentario epistolæ ad Gal. I.) flexione quadam in Romanum commutato: consentiunt omnes fere interpretes. Nam quod Hieronymus in epistola memorata, censet viciosè Siluanum pro Sila legi in epistolis Paulinis; in hoc ei non assentior: quandoquidem non vno loco sed pluribus, omnium exemplarium consensu, legitur tam Grecè quā Latinè σιλουανὸς, Siluanus. Quod autem in Menologio Græcorum ad diem tricesimum Iulij annotantur tanquā duo diuersi, *Silas & Siluanus apostoli*, errore factum non dubito. Potius fuerat scribēdum, *Silas siue Siluanus apostolus*. Porrò Silam & Timotheum fuisse Pauli cooperarios in prædicando Corinthijs euangelio, potest intelligi ex illis verbis Acto. 18, *Cùm venissent autem de Macedonia* (nempe Corinthum ad Paulum) *Silas & Timotheus; instabat verbo Paulus*. Venerant enim à Paulo accersiti, vt eiusdem libri cap. 17 dicitur, certè non ob aliud, quàm vt ipsum in illa noua plantatione euangelij adiuuarent.

Siluanus idem qui Silas.

NON FVIT EST ET NON; SED EST IN ILLO FVIT. Græcè: *Non fuit etiam & non; sed etiam in ipso fuit*. Totius periodi sensus hic reddi potest: Iesus Christus Dei filius, qui apud vos per me & Siluanum & Timotheum prædicatus est, cùm sit æterna veritas, ideòque nec fallere possit nec falli; non fuit mutabilis ab affirmatione ad negationem, vt aliquid eorū quæ diceret, mutato consilio non præstaret: sed fuit in eo constans affirmatio. Cùm ergo nos simus apostoli & legati Iesu Christi, eòque nomine non aliud, quàm Christi verbum & euangelium ac promissa vobis annunciauerimus: (nam & huius legationis nostræ fidē operatione signorum testatam atque probatam fecimus) vtique consequitur nostrum ad vos de Christo sermonem non fuisse mutationi obnoxium. At sciendum extremam partem ita verti posse, *sed etiam per ipsum fuit*, siue *factum est*, Græcè γέγονεν, vt sensus sit: sed affirmationes & promissiones diuinę per ipsū completæ sunt & complentur. Ita statim ipse noster interpres vertit Græcum ἐν αὐτῷ per *ipsum*. Et huic sensui valde congruunt sequentia.

Christus non fuit est & nō.

20 QVOTQVOT ENIM PROMISSIONES DEI SVNT, IN ILLO EST. Græcè, *in ipso etiam*; supple, sunt; quod rectò ordine dicas; *sunt etiam in ipso*. Et quamuis Græca lectio neutra parte habeat verbum *sunt*, in vtraque tamen subintelligendum est: quemadmodum probè expressit textus Ambrosianus. Itaque sensus est, Omnes Dei promissiones quascumque vobis annunciauimus, per Christum sunt ratæ, validæ & immutabiles; quia per eum complentur; siue quatenus est filius Dei, *per quē omnia facta sunt*, vt habet symbolum fidei nostræ; siue quatenus homo, per cuius meritum, & nō aliter, Deus in nobis implet sua promissa. Quod posterius magis videtur apostolus velle. Nominat autem in præcedenti sententia Dei filium, vt rationē innuat quare Christus non fuerit *est & non*. Id enim non habet ab humana natura, sed à diuina. Meritò L. Vallā hoc loco reprehendit Erasmus, quod particulam *in illo* vel *in ipso*, referat ad aduerbium *etiam*, dicatque ab alijs imperitè ad Christum referri. Qua in re certè suam ipse prodit imperitiam. Nam ne ad *etiam* referatur, palàm repugnat priori quidem loco *etiam* antepositum; posteriori autem, præpositus ei articulus τὸ casu nominandi, qui cum datiuo αὐτῷ non potest cohærere.

Omnes Dei promissiones per Christum rata & cōplenda.

Valla reprehēsus.

IDEO ET PER IPSVM AMEN DEO AD GLORIAM NOSTRAM. *Ideo* non est in Græcis, vno vetusto codice excepto quē annotauit Rob. Stephanus; in quo scriptum erat. Διὸ καὶ δι' αὐτοῦ *Ideo & per ipsum*. Quemadmodum & legitur in textu Syriaco. Cætera Græca sic habent: *Et in ipso Amen Deo ad gloriam per nos*. Quæ eadē prorsus est lectio textus Ambros. nisi quod pro *in ipso*, nobiscum legat *per ipsum*: quod est alterius explicatio. Pelagium quoque & Primasium atque Sedulium legisse *per nos*, ex eorum scholijs est manifestum. In quibus autem Latinis codicibus legitur *ad gloriam vestram*, mendosos esse non dubium est: vt & eos, in quibus ascriptum est verbum *dicimus*, siue ante *Amen*, siue post *Deo*. Hoc enim, inquit Haimo, non est *de textu sed de glossa*: scilicet ordinaria, quæ id supplendum putauit: quomodo Syrus Paraphrastes supplet verbū *damus*, id est, respondemus, *Amen*. Quanquam non videtur opus huiusmodi supplemento, maximè secūdum Græcam lectionem. Nam apostolus dicēs *in ipso Amen*, repetit id ipsum quod dixerat *in ipso etiam*: vt quemadmodum illic, ita & hic, verbo *sunt* subaudito, oratio perficiatur. Repetit autem, vt ipsa repetitione rem magis confirmet; affirmationem per aduerbium Græcum ναὶ declaratam velut obsignans affirmatione significata per Hebraicum *Amen*, id est, fiat, firmūque sit: quod vocabulum iam vsu receptum erat in ecclesijs Græcorum atque Gentilium. Dicit igitur omnes Dei promissiones per Christum esse *Amen*, id est, veraces, firmas & immutabiles,

Eiusdem repetitio voce Græca & Hebraica.

Deo

Deo ad gloriam, hoc est, *ad Dei gloriam:* vti reddidit interpres Syrus. Glorificatur enim Deus in Christo, per quem implet sua promissa. Docet hic locus per Christi meritum omnia bona salutaria nobis prouenire. Sequitur autem loco *nostram*, in Græco *per nos*, id est, per ministerium nostrum. Loquitur enim de se suísque coapostolis, quos suprà nominauit: per quos vt & per alios fidos Christi ministros, euangelium eius sua prædicatione propagantes, Deus gentes ad fidem & salutem vocabat: eóque pacto promissiones implebat patribus factas, nominatim illam Gen. 22, *In semine tuo benedicentur omnes gentes.*

Per Christū omnia bona salutaria nobis proueniunt.

21 QVI AVTEM CONFIRMAT NOS VOBISCVM IN CHRISTO, ET QVI VNXIT NOS, DEVS. Quoniam proximè dixerat: *per nos* implentur Dei promissiones; explicat illud, ac totum rursus in Deum authorem refundit. Pro eo quod habemus, *Nos vobiscum*, exemplaria quædam legunt è conuerso, *vos nobiscum*; sed priorem lectionem germanam esse probat consensus codicum & interpretum Græcorum, astipulante versione Syriaca, cum plerisque etiam Latinis exemplaribus. Addit autem apostolus, *vobiscum*; id quod de se dicit, commune ex parte faciens Corinthijs: vt eos in hac sua defensione beneuolos habeat. Potéstque particula *vobiscum* repeti ad tria sequentia verba, *vnxit, signauit, dedit pignus* &c. Competunt enim hæc omnia suo modo toti ecclesiæ. Vnde & Ephesijs attribuit quod sint *obsignati Spiritu sancto*, Ephe. 1. Quāquam alioquin vt hîc ad singula repetatur, non est necesse. Deus est, inquit, qui nos euangelij sui ministros vnà vobiscum *confirmat in Christo*, vel (vt Græca habent, & vetera quædam Latina) *in Christum*; id est, facit firmiter Christo inhærere; vos quidem per fidem, de qua paulo pòst dicit, *Nam fide statis:* nos autem præter hoc faciens fideles euangelij sui ministros, & inter tot tentationes & aduersitates firmitatem atque constātiam suppeditans, ne quid aliud quàm quod ab eo accepimus, cuius apostoli sumus, vos doceamus. Idem Deus est *qui nos vnxit*, videlicet Spiritu sancto, id est, delibutos reddidit multorum & magnorum Spiritus-sancti donorum infusione; quæ præbent argumentum rectæ & sinceræ nostræ prædicationis. Pelagius & Primasius etiam chrismatis hic meminerunt, dicentes, *Vnxit nos Spiritu sancto vel chrismate*: quasi sit allusio ad chrismatis vnctionem, quæ fit in sacramentis. Locum hunc paulo aliter legit commentator Ambros. *Qui autem confirmat nos, vobiscū, Christus Dominus est: & qui vnxit nos, Deus.* Eandemque lectionem studiosè explanat & vrget pro consubstantialitate Filij cum Patre. Nusquam tamen alibi hanc lectionem reperio.

Vnctio Spiritussancti qua.

22 QVI ET SIGNAVIT NOS. Græcè, ὁ καὶ σφραγισάμενος ἡμᾶς, *qui etiam obsignauit nos*; nempe Spiritu sancto, id est, tanquam sigillum quoddam nobis impressit Spiritum sanctum, largiendo varia eius charismata, quę sigilli instar nos probent veros Dei nuncios ac ministros. Nam sigillum principis impressum aut appensum diplomati certam fidem facit inter homines. Spiritum sanctum intelligi in vtraque parte præcedenti, declarat pars sequens.

Spiritussanctus sigillum.

ET DEDIT PIGNVS SPIRITVS IN CORDIBVS NOSTRIS. *Pignus*, Græcè ἀῤῥαβῶνα, *arrhabonem* siue *arrham:* quæ nimirum dari solet ad confirmationem contractus aut promissi. Nam pignus aliam notissimam apud Latinos significationem habet. Sed interpres pignus pro arrha posuit, ob significationis quādam affinitatem. Sensus: Qui idem Deus dedit in cordibus nostris arrham suarum promissionum, ipsum Spiritum sanctum. Et quidem intransitiuè *pignus Spiritum* legit Augustinus locis à Beda recitatis: nec non commētator Ambro. qui & in eundem sensum exponit, ita scribens: *Qui & signauit nos, dando Spiritum suum nobis pignus, vt non ambigamus de promissis eius.* Hic rursus Spiritum intellige secundum varia eius dona, quæ largius effusa fuerunt in apostolos, quàm in cæteros fideles. Conferendus est hic locus cum eo qui est Ephes. 1, vbi leguntur hæc verba: *Signati estis Spiritu promissionis sancto, qui est pignus hereditatis nostræ:* vbi & à nobis hæ metaphoræ sigilli & pignoris siue arrhæ plenius explicantur. Iam ex his colligi vult apostolus Paulus, nulla ratione credendum, quod suæ prædicationi tot modis diuinitus confirmatæ subesse possit aliqua iusta falsitatis aut incertitudinis suspicio.

Spiritussanctus arrha seu pignus.

23 EGO AVTEM TESTEM DEVM INVOCO IN ANIMAM MEAM. Postquam depulit à se crimen inconstantię; tandem eis aperit causam mutati consilij, ac promissi non præstiti. Poterat hic esse principium secundi capitis, cum quo ista cohærent. Nā & textus Syriacus hinc facit sectionis initium: & Chrysostomus ab hoc loco nouam homiliam incipit. Cæterùm apostolus quo certius persuadeat quod dicturus est, iuramentum adhibet, idque non simplex, sed cum adiunctā exsecratione. Deū, inquit, aduoco testem eius quod loquor (id enim est iurare) ac ni ita sit, Deus iniuria affectus quòd falsi testis vocatus sit, vlciscatur in animam meam, id est, in me. Nam anima pro homine synecdoche est in scripturis vsitatissima. Non igitur his verbis iurat apostolus per animam suam, vt quidam existimant; (quod & sensisse videtur qui vertit ex Syriaco: *Ego verò testor Deum per animam meam.*) sed iurat per Deum expressè nominatum, addita exsecratione siue maledicto, cui animam suam, id est, semetipsum subijciat, si fallat: ac si diceret; Perdat me Deus, nisi vera dixero. Sunt qui sic exponant: Deum inuoco testem animi mei. Sed hi ad scripturæ phrasim non attendunt. Porrò iurasse per animam suam solus Deus in scripturis legitur, vt Ieremiæ 51 & Amos 6. Siquidem solus iurat per seipsum: quia non habet maiorem per quem iuret,

Iuramentū Pauli cum exsecratione.

Anima pro homine.

Solus Deus iurat per animam suam

Heb. 6.

Iurare licitū Christiano, quatenus.

Heb. 6. Locum hunc inter alios obseruat Augustinus epistola 89 quæst.5, vt doceat Christiano iuramentum non esse illicitum, vbi necessitas aliqua postulat vt iuretur. Quæ quidem Paulo fuit in re præsenti: scilicet vt aduersus æmulorum calumnias suam existimationem, & apostolatus sui dignitatem apud Corinthios tueretur.

QVOD PARCENS VOBIS NON VENI VLTRA CORINTHVM. *Non vltra*, Græcè οὐκέτι, *non adhuc*, id est, *nondum*, vt habet textus Ambrosianus. Deum testor, inquit, me propterea nondum venisse Corinthum, sed aliò abiuisse. secus quàm promiseram; quod parcerem vobis, id est, euitarem occasionem vos puniendi pro peccatis commissis ac pœnitentia non deletis: qualia nimirum commemorat infrà capit. 12, quorum & meminit superioris epistolæ cap. 4, 5 & 6. Vnde & vltimo capite huius epistolę dicit: *Hæc absens scribo, vt non præsens durius agam pro potestate, quam Dominus mihi dedit*. Itaque parcere est non durius agere. Hanc rationem retardati sui aduentus amplius declarat capite proximo.

24 NON QVIA DOMINAMVR FIDEI VESTRÆ. Quia dixerat *parcens vobis*, quasi potestatem habens puniendi (nam eiusdem est parcere & punire:) ne tanquam Dominus hoc dixisse videatur, remouet hanc de se opinionem. Neque enim soli domini puniunt, sed etiam patres. Simul autem obliquè taxat pseudapostolos, quos dominantes & omnia imperantes, ac velut tributorum exactores, ferebant Corinthij. Hoc est enim quod infrà scribit capit. 11, *Sustinetis si quis vos in seruitutem redigit, si quis deuorat, si quis accipit, si quis extollitur, si quis in faciem vos cædit*. Ista namque facere solent domini. Eadem verò longissimè aberāt à moribus apostoli Pauli. Quod dicit, *fidei vestræ*, Caietanus exponit *vobis fidelibus*. Theophylactus ex mente Chrysostomi hoc modo: *Non quod sit mihi ius in fidem vestram. Liberæ namq; voluntatis fides est: neq; quisquam cogit nolentem credere*. Porrò Theodoritus & apud Oecumenium Photius sic interpretantur: Non quod dominemur vobis fide, id est, propter fidem vestram, quam nostro magisterio didicistis: quasi propter eam ius aliquod ac potestatem, qualis est dominorum, ego & consortes mei in vos vsurpare velimus. Atq; hic videtur esse germanus sensus; quē & Gaigneus probat, & sua versione expressit Erasmus; *Non*, inquit, *quod dominemur vobis nomine fidei*. Sensus hic probabilis fit ex articuli τῆς collocatione; quemadmodum obseruat idem Erasmus in annotatione. Neque enim scripsit apostolus τῆς ὑμῶν πίστεως; sed ὑμῶν τῆς πίστεως, vt subaudiatur ἕνεκα, causę significatiuum. Est autem dominari, prę esse cum ostentatione potestatis, eáque abuti ad priuata cōmoda: Quod non solùm à prælatis ecclesiasticis abesse debet, verùm etiam à sæcularibus. Quod si dominari esset prę cipere, minari, punire: vt quidam aduersus ecclesiasticam potestatem hunc locum interpretantur: non benè Paulus à se dominationem remoueret: qui & præcepta dedit, tam Corinthijs quàm alijs: *& in promptu habet vlcisci omnem inobedientiā*, infrà cap. 10. & minatur Corinthijs in vtraq; epistola. (minantis enim verba sunt, *In virga veniam ad vos?* 1 Cor. 4. &, *Si venero iterum, non parcam*, infrà cap. 13.) & infamem illum apud eos fornicatorem seuerè puniendum ijsdem Corinthijs præcepit, 1 Cor. 5.

Pseudapostoli dominantes

Quid dominari fidei.

Quid dominari.

Locus hic non facit contra potestatem ecclesiasticam.

SED ADIVTORES SVMVS GAVDII VESTRI. *Adiutores*, Græcè συνεργοί, *cooperatores*. Quin potius, inquit, ideo dixi *parcens vobis*: quòd vnà studeamus procurare gaudium vestrum. Potest autem intelligi illa cooperatio, vel Pauli cum suis coapostolis, vel Pauli cum ijs ad quos scribit. Quanquam magis arbitror intelligendum priori modo. Loquitur autem de gaudio opposito tristitiæ, quam illis pepererat ipsius obiurgatio: de qua eorum tristicia mox initio capitis sequentis, ac rursum cap. 6 & 7. Ad hoc enim parcebat eis, ne tristiciam haberent puniti; sed gaudium, absque seueritate punitionis, correcti. Vnde & hæc epistola magna partę consolatoria est.

NAM FIDE STATIS. Minus rectè apud Primasium legitur ex alia quapiam versione *stetistis*. Gręcum enim prę teriti temporis verbum ἑστήκατε significationem habet actus perseuerantis. vt Matth. 20, *Quid hic statis* (ἑστήκατε) *tota die ociosi?* Theophylactus hanc partem refert ad illud præcedens: *Non quia dominamur fidei vestræ*: tanquam apostolus dicat, Nam quod ad fidem attinet, statis, non excidistis ab ea: quare non est quod metuatis ne fidei causa potestatem apostolicam, quam dominationem æmuli mei interpretantur, in vos exerceam. Verùm sunt alia quædā apud vos meritò punienda, de quibus scribo me vobis parcere. Eodem refert Aquinas: licet sensum non explicet. Caietanus verò iungit cum eo quod proximè præcessit, hoc sensu: *Indigetis gaudio, quoniam fide constantes estis*. Equidem malim hunc sensum: Digni estis gaudio, quia statis in fide. Et ideo nolumus vos cōtristare, sed magis suggerere materiam gaudij; quod constans fides vestra meretur: tantum abest vt fidei nomine dominationem apud vos affectemus. Fide stare dicit, pro eo quod est in fide stare. Quomodo Gal. 5, iuxta Græcum textum, libertate stare, id est in libertate stare. Sed de ea scriptura suo loco: quum alioqui possit quod hic dicitur, etiam sic intelligi, quomodo Thomas exponit: *Per fidem statis in ista gratia Christi*. Cæterùm nō negat apostolus inter Corinthios fuisse qui vacillarent in aliqua parte fidei: quales erant qui dicebant resurrectionem non esse, 1 Cor. 15. Verùm in hoc eos laudat, quod fidem Christianam non desererent: sed in eius confessione permanerent. Annotat Erasmus, in quibusdā Græcis exēplaribus haberi ἑστήκαμεν, *stamus*. Sed eā lectionem vt mendosam & cōtextui incōgruā, alij meritò reijciūt.

Quid fide stare.

SVM-

SVMMARIVM.

Scribit idcirco se non venisse, ne eos tristicia afficeret. Hortatur vt fornicario iam satis afflicto condonationem vnà secum faciant. Addit de Tito non iniucto: & de euangelio per suam prædicationem instar boni odoris latè disperso, licet non ab omnibus recepto. Notat insinceros euangelij ministros.

CAPVT II.

1 STATVI AVTEM HOC IPSVM APVD ME, NE ITERVM IN TRISTICIA VENIREM AD VOS. Causam propter quam nondum venerat, paulo antè indicatam, cũ diceret, *parcens vobis*; hic iam plenius exponit apostolus. Græca sic habent: *Decreui autem mihi ipsi*, id est, *apud meipsum, hoc, non iterum venire in tristicia ad vos*. Significat enim illud, *non iterum venire &c*, fuisse apud se decretũ & constitutum; vti patet ex articulo Græco τὸ præfixo. Dubium est autem, aduerbium *iterũ* quid determinet. Neque enim referri potest ad totum illud, *venire in tristicia*. Non enim antea aliquando Paulus ad Corinthios venerat in tristicia. Chrysostomus & eius sequaces, quos & Erasmus sequitur in sua paraphrasi, referũt ad solũ illud, *in tristicia*. Nam, vt aiũt, quia superiore epistola Corinthios mœrore affecerat, noluit iterum eos cõtristare. Quod futurum erat, si ad eos nondum correctos venisset. At verò Caietanus rem melius videtur assecutus, quando particulam *iterum* tãtummodo referri vult ad verbum *venire*: vt sensus sit, Noluisecundum meum aduẽtum ad vos, esse cum tristicia. Quod & ante Caietanum breuiter annotauit Theodoritus, dicens: *Illud iterum cum aduentu, non cum tristicia coniunctum esse*. Sentiunt hoc ipsum Pelagius & Primasius, dum apostoli verba sic exponunt: *Cogitaui vel disposui, ne in tristicia secundò venirem, qui cùm primum credidistis, apud vos in gaudio fui*. Sensum hunc cõfirmat contextus Græcus, in quo proximè sibi iunguntur, *iterum venire*. Simili sermone dicit infrà cap. 12, *Ne iterum cùm venero, humiliet me Deus apud vos*. Vide loci illius commentarium. Portò loquitur apostolus de tristicia non tam sua quàm Corinthiorum, qua nempe per ipsum afficiendi erant: quamuis ex illa doceat etiam suam tristiciam consecuturam. Hoc enim est quod sequitur:

Causam dilati sui aduentus exponit Paulus.

Dubium, & eius solutio.

2 SI ENIM EGO CONTRISTO VOS; ET QVIS EST QVI ME LÆTIFICET, NISI QVI CONTRISTATVR EX ME? Sermonem mutilum esse putat Caietanus, ac supplet hoc modo: Si ego contristo vos, quis vos consolabitur, cùm mei sit officij vos consolari? Deinde noua sententia vult subiungi quod sequitur, *Et quis est qui me lætificet, nisi* &c. Magis placet quod alij dicunt, voculam *&*, vt interdum in scriptis Paulinis, redundare. Quanquam etiam videri potest, per eam additam aliquid gratiæ accedere interrogationi: velut si dicatur; Ecquis, aut, quis verò, quis obsecro. Planus igitur sensus est; Quod si ego vos contristo, dum præsens sum apud vos; quisnam erit obsecro, qui me apud vos exhilaret? ac si dicat, nemo. Nam vos ex me contristati me exhilarare non poteritis. Alius verò qui me exhilaret apud vos, nullus est.

Et, in scripturis interdum redundat

3 ET HOC IPSVM SCRIPSI VOBIS. Ordo in Græcis: *Et scripsi vobis hoc ipsum*. Chrysostomus & Oecumenius *hoc ipsum* quod se scripsisse dicit, intelligunt de eo quod scripsit in fine præsentis epistolæ, videlicet illis verbis cap. 12, *Ne iterum cũ venero, humiliet me Deus apud vos; & lugeam multos ex ijs qui antè peccauerunt*; &c. At profectò absurdum videtur, vt apostolus scripsisse se dicat quod sub finem epistolæ scripturus est. Itaque Theophylactus referre mauult ad huius epistolæ superiora. Sic enim interpretatur: *Hoc ipsum quod parcens vobis nondum veni, scripsi in hac epistola*. Alij verisimilius putant, apostolum respicere ad priorem epistolam: quasi dicat, De hac re, scilicet vt prius emendaretis errata quàm ego venirem, scripsi ad vos in priore epistola. Nã illius epistolæ cap. 4, 5 & 6 sollicitè eos ad corrigenda vicia fuerat hortatus, etiam cum graui increpatione & comminatione; qualis illa; *Quid vultis? in virga veniam ad vos?* Hic sensus maximè textui videtur accommodus; & confirmatur ex eo quòd statim pòst reperit apostolus se scripsisse *ex multa tribulatione & per multas lachrymas*, vtique in priore epistola; vt illud ab omnibus accipitur. Nam præsentem epistolam non ex tribulatione neque cum lachrymis scripsit, sed diuina consolatione recreatus, vt capite superiori: & ob emendationem Corinthiorum gaudio repletus, vt infrà latè cap. 7.

VT NON CVM VENERO, TRISTICIAM SVPER TRISTICIAM HABEAM, DE QVIBVS OPORTVERAT ME GAVDERE. *Cum venero*, Grecè participium ἐλθὼν, pro quo textus Ambros. *cum venissem*: Erasmus, *si venissem*. Illud *super tristiciam*, in Græcis, quibus & Syriaca subscribunt, non habetur: exceptis Complutensibus, & Rhodiensi quodam codice: (de quo vide quę scribit Erasmus in annotatione) & alio, si tamen est alius, apud R. Stephanũ indicato. Certè nec Græci commentatores attingunt. Latini quidem omnes, præter vnũ Ambrosianum, legunt & exponunt: sed non leuis suspicio est aduenticiũ esse ex epistola ad Philip. cap. 2. vbi tam Græcè quam Latinè leguntur hæc verba, *Ne tristiciam super tristiciam haberem*. Alioqui sanè hæc duplicatio non admodum quadrat huic loco. Nam sensus est: Hoc ipsum vobis ideo scripsi, ne cùm venero, vel (commodius ad mentem apostoli) ne cùm venissem, ad vos scilicet nondum correctos, dolorem caperem ex ijs, *de quibus oportebat (ideo) me gaudere*; id est, ex vobis, qui mihi debebatis esse gaudij materia: quia ve-

ſter ſum apoſtolus, & *vos opus meum eſtis in Domino*, 1 Cor. 9.

CONFIDENS IN OMNIBVS VOBIS, QVIA MEVM GAVDIVM OMNIVM VESTRVM EST. *Confidens*, Græcè *πεποιθὼς confiſus, perſuaſus*. Ambro. *Certum habens*. Poteſt autem hoc participium conſtrui vel cum verbo *ſcripſi*; quo referunt plerique: vel cum illa parte, *ne triſticiam habeam*: niſi referas quod quibuſdam placet, nec mihi diſplicet, ad proximum verbum *gaudere*: vt vel neglectu grammaticę, vel Hebræo more dixerit apoſtolus, *gaudere, confidens*: pro *gaudere, confidentem*. Ita ſenſus erit: Ne triſticiam habeam ex vobis, de quibus oportebat me gaudere, & quidem cum fructu gaudij veſtri: vt qui eam fiduciam de vobis animo iamdudum conceperim, quod me gaudente ſitis omnes gauiſuri: ſiue exponente Caietano: *quod meum gaudium æſtimetis vt veſtrum*. In ſumma, ſignificat ſe gaudere velle non tam ſui cauſa, quam illorum, in quos ſuū gaudium erat continuò redundaturum. Dicit autem *in omnibus vobis*, vt idē annotat Caietanus: *præſumēdo bonum de omnibus, ex eo quod non conſtabat ei contrarium de aliquo*. vel potius, vniuerſè loquitur, totam Corinthiorum eccleſiam ſignificans; licet non quantum ad ſingulos ſine exceptione.

Gaudiū Pauli gaudium Corinthiorum.

4 NAM EX MVLTA TRIBVLATIONE ET ANGVSTIA CORDIS SCRIPSI VOBIS PER MVLTAS LACHRYMAS. Declarat quod dixit, habiturum ſe triſticiam ſi veniſſet; idque ex triſticia quam habuit abſens. Simul obiectionem remouet, qua dicere poterant Corinthij: Quomodo nunc ſcribis te nolle nos contriſtare, quos in epiſtola priore tam grauiter increpaſti? Nam, inquit, ex multa animi afflictione, id eſt, dolore, & ex multa cordis anxietate (quam Græcè *συνοχὴν*, id eſt, coarctationem vocat) vtpote vehementer ſollicitus, quomodo peccata veſtra quæ me contriſtabant, corrigi poſſent: ſcripſi vobis priorem epiſtolam; nec id ſine multis lachrymis, quæ doloris mei magnitudinē teſtabantur. Scripſi, inquam, cum obiurgatione.

Obiectionem remouet.

NON VT CONTRISTEMINI. Melius *contriſtaremini*. Scripſi, inquit, non intendens malū triſticię veſtræ: ſed bonum aliquod ei coniunctum; ſcilicet emendationem veſtram. Vnde ſcribit infrà cap. 7, *Nunc gaudeo: non quia contriſtati eſtis, ſed quia contriſtati eſtis ad pœnitentiam*. Non addit tamen apoſtolus hanc obiurgationis ſuæ cauſam, id eſt, emendationem ipſorum; ſed eam relinquens intelligendam, exprimit aliam, qua dulciorem reddat ſermonem, ſuæque erga illos dilectionis affectū commonſtret: vt annotauit poſt Chryſoſtomum Theophylactus. Ea cauſa ſequitur.

SED VT SCIATIS, QVAM CHARITATEM HABEAM ABVNDANTIVS IN VOBIS. Græcè, *Sed charitatē vt cognoſceretis, quam habeo abundantius in vos*. Noſter interpres verba commodè tranſpoſuit. Amb. ſic legit: *ſed vt cognoſcatis charitatem quam habeo abundantius erga vos*. Senſus; Sed vt ex huiuſmodi literis meis teſtatam vobis facerem amoris, quem erga vos gero, magnitudinem. Breuiter; Vt intelligeretis quantum vos diligam. Siquidem illud *abundantius*, pro abundāter poſitum videtur. Nam & paulo pòſt plures dicit pro multis, & abundantiorem triſticiam pro valde magna. Quanquam Gręci comparatiuum expendūt, nominatim Chryſoſtomus, tanquam ſentiat apoſtolus ſe Corinthios maiore præ cæteris amore complexum fuiſſe: quod eos in Chriſto per euangelium genuiſſet; ideoq; propriè eorum pater & apoſtolus eſſet, 1 Cor. 4 & 9. Similia leguntur apud Latinos interpretes. Verùm quia plurimi erant alij, quos Paulus in Chriſto genuerat, in quibus Macedones, ad quorum imitationem in hac ipſa epiſtola Corinthios excitat; qui proinde non minus diligendi fuerint; idcirco priorem expoſitionem puto retinendam. Eſt autem veræ & magnæ charitatis argumentum, ſi quis eorum quos curare debet, peccata non diſſimulet, ſed apertè & opportunè corripiat: etiam adhibita ſi opus ſit, duriori increpatione: quāuis nouerit eos inde contriſtandos.

Comparatiuus loco poſitiui.

Charitatis argumentum ſubditorū peccata non diſſimulare.

5 SI QVIS AVTEM CONTRISTAVIT; NON ME CONTRISTAVIT, SED EX PARTE, VT NON ONEREM OMNES VOS. Tranſit ad mentionem hominis, qui præcipuam triſticię cauſam dederat. Is erat fornicarius ille, de quo in priore epiſtola cap. 5. Dico præcipuam: quoniam erant & alij quorum grauia peccata punitionem merebantur; & propter hoc tam apoſtolo quàm alijs bonis erant cauſa triſticiæ; de quibus infrà meminit in fine cap. 12. Mollit autem ſermonem, vtens conditionali vocula, quæ ſolet eſſe dubitantis, *Si quis contriſtauit*: non quod dubitet, ſed quaſi facti oblitus propter illius pœnitentiam. Ideo neque crimen ipſum exprimit, ſicut in priore epiſtola: nempe, quod ille qui peccauerat, iam per contritionem & pœnam ſuſceptam tegere ac delere cœpiſſet ſuum peccatū. Alioquin eundem hunc eſſe cum illo quem priùs ob inceſtum iuſſerat tradi Satanæ, nullus eſt commentatorum qui dubitet. Idipſum verò disertè teſtantur Origenes homilia 1 ſuper pſalmum 37, Pacianus in epiſtola 3 ad Sympronianum, Ambroſius l. 1 de pœnitentia cap. vltimo, & Gregorius lib. 33 Moralium cap. 8. Quanquam & res ipſa loquitur eundem eſſe. *Nam*, vt ait Auguſtinus lib. 3 cōtra epiſtolam Parmeniani cap. 1, *non inuenitur de quo alio ſignificet* apoſtolus, hæc ſcribens. Nec audiendus Tertullianus, qui multis verbis alium eſſe contendit, lib. de pudicicia cap. 13 & aliquot ſequentibus: ne videlicet fateri cogatur (quod in eo libro negat & oppugnat) mœchos & fornicatores ad pœnitentiam ab eccleſia recipiendos eſſe. Quapropter vt hūc ab illo diuerſum eſſe doceat, ratiunculas coaceruat: ſed reuera leues ac futiles, in quibus refellendis non ſit nobis immorandum. Porrò locus hic nonnihil obſcurus eſt; & variè

De eodem peccatore hic agi, de quo in priore epiſtola, probatur contra Tertullianū.

Hæreſis Tertulliani, fornicatores ad pœnitentiam non eſſe recipiēdo.

conſtruitur

Huius loci varia constructio. construitur atque exponitur. Sensus primò obuius esse videtur huiusmodi: Quod si quis contristauit, hoc est, author fuit eius mœroris ac tristiciæ de qua locutus sum: non me contristauit solum & propriè; sed me contristauit ex parte, id est, vt partem & mēbrum ecclesiæ, quæ principaliter læsa & contristata fuit. Idque dico, vt ne vos omnes onerem culpa illius fornicatij. Nam si me solum contristasset; vos omnes essetis ab ea tristicia immunes: ideoque videremini peccati illius per consensum esse participes: quia qui non dolet de malo quod nouit, consentire videtur. Potest etiam illud, *non me contristauit*, absolutè capi, verùm ita vt sequatur exceptio, *sed ex parte*, id est, nisi ex parte. Nam vt *nisi* pro *sed* in scripturis frequens est, ita vicissim *sed* pro *nisi* positum interdum reperitur: vt Marci 9, *Neminem amplius viderunt, sed Iesum solum:* vt est in Græco: hoc est, nisi Iesum solum. Quanquam hic sensus in eundem recidit cum priori. Quidam exponunt hoc modo: Qui contristauit, non me omnino contristauit, sed ex parte aliqua, secundum rationis modum: alijs multis bonis qui apud vos sunt, ex altera parte me consolantibus: vt ne videar omnes vos incusare, & omnibus meæ tristiciæ causam imponere. Probat hunc sensum Aquinas: quem Liranus, Carthusianus & Titelmannus sequuntur. Aliter Heruæus: Non omnino me contristatum dixerim, sed moderatè: ne si vehementius contristatum me dixero, vos etiam omnes qui me amatis, vehementiori tristicia grauem: cuius studium est, vti præfatus sum, tristiciam à vobis repellere. Cæterùm alij in verbis apostoli hyperbaton esse volunt, quo separantur illa duo sensu coniungenda, *ex parte*, & *omnes vos*. Sensum enim hunc faciunt: Author ille tristiciæ non me solum contristauit, sed ex parte etiam vos omnes: ex parte, inquam, vt *non onerem*, siue vt Græcè est, ἐπιβαρῶ, *aggrauem*, scilicet illum hominem nostri vestrique luctus authorem, id est, ne peccatum eius videar nimis exaggerate, simpliciter affirmando quod in mœrorem & luctum vestram ecclesiam totam coniecerit. Vbi tamen illud *ex parte* non est additum ad excipiendum aliquos Corinthios à participatione mœroris; dicit enim *omnes vos:* sed ad imperfectionem mœroris significandam: quomodo dixit 1 Cor. 19, *Nunc cognosco ex parte*. & in hac epistola cap. præcedenti, *cognouistis nos ex parte*. Videtur enim & hoc loco, dum velut extenuat delictum fornicarij, dicens *ex parte*, simul eodem verbo notare teporem Corinthiorum, qui in principio non satis vt oportebat, commoti fuerint aduersus tantum flagitium apud ipsos perpetratum. Hic autem commentarius Chrysostomi est, & sequacium eius Græcorum, comprobatus etiam à Latinis plerisque recentioribus. Nec diuersum volunt, qui particulam, *vt non onerem*, interpretantur: ne quid grauius aut acerbius de illo dicam. Sunt & aliæ apud alios huius loci interpretationes, inter quas est & ea quam ex glossa ordinaria sumserunt Lombardus & alij quidam, ironicè exponentes illam partem, *vt non onerem omnes vos*. Verùm potiores sunt quas adduximus: & inter eas ad mentem apostoli maximè accommodata, quam postremam posuimus. Vult enim apostolus, vt omnes condonent, quia omnes affecti fuerant tristicia: faciles tamen esse vult ad indulgendum; quia non plurimum sed ex parte contristati fuerant. Syrus paraphrastes hyperbaton quidem agnoscit, dum ita vertit, *Si quis autem tristicia affecit, non me tristicia affecit, sed paululum vos omnes:* at dum nihilominus illa verba, *vt non onerem*, ad eosdem refert Corinthios, sic ea interpretans; *ne grauis esset sermo contra vos:* videtur ab apostoli mente recedere.

Nisi pro sed, & contrà.

Hyperbaton.

6 SVFFICIT ILLI QVI HVIVSMODI EST, OBIVRGATIO HÆC QVÆ FIT A PLVRIBVS. Verti poterat: *Quæ facta est à pluribus*. Nam verbum in Græco non est expressum. Ac sanè, præteritum magis quadrat. *Obiurgatio*, Græcè ἐπιτιμία, *increpatio*, seuera correptio, pro qua mendosè, ni fallor, apud Augustinum *correctio* legitur. Nam correctio nō est increpatio, sed finis increpationis. Descendit apostolus ad consolationem incesti illius excommunicati, iamque pœnitentis: quem vult in gratiam ab ecclesia recipi, condonatione delicti quo eam contristauerat; & pro quo iam subiuerat aliquantam pœnam, à fidelium communione separatus, ac Satanæ traditus. Id enim erat aliquo vsque satisfecisse. Quod significat verbum *sufficit*, Græcè ἱκανὸν, *sufficiens est, satis est*. Nam *satis est* legunt Ambrosiaster in commentario, & verus Ambrosius in fine lib. 1 de pœnitentia, & ante eos Tertullianus. Alibi quoque vetus interpres satisfactionem transtulit, vt Acto. 17, καὶ λαβόντες τὸ ἱκανὸν, *& accepta satisfactione ab Iasone* &c. Accedit quod Græca vox ἐπιτιμία non solùm significat increpationem, verùm etiam mulctam seu pœnam pro delicto satisfactoriam. Quæ significatio probè congruit huic loco. Non enim nudam increpationem verbis factam sufficientem esse vult apostolus, sed totam punitionem quæ ab increpatione ceperat initium. Igitur huius loci sensus est: Illa publica separatio cum graui increpatione & criminis exaggeratione, totius ecclesiæ vestræ consensu facta, qua à corpore ecclesiæ velut membrum noxium amputatus est, & hactenus ab omnibus deuitatus, non sine maximo ipsius pudore ac dolore: *sufficit illi tali*, (τῷ τοιούτῳ) scilicet ei qui ecclesiā contristauit: sufficit, inquam, pro satisfactione sui delicti: ita nimirum, vt quamuis enormitas facinoris pœnam longè maiorem ac diuturniorem meritò postulet: reliquum tamen pœnæ per indulgentiam ei condonetur. Qui sensus

Satisfactio pro peccato.

Indulgētia pœnæ restantis.

manifestè colligitur ex sequentibus. Etenim ne subsecuta condonatio, de qua consequenter agit, inanis ac frustranea videatur; intelligere debemus sufficientem pœnam priorem, id est, tantam, quanta iudicio ecclesiæ sufficiat: tum spectata qualitate personæ, quam non expediebat amplius grauari; ne in desperationem incideret; tum verò habita ratione publicæ vtilitatis, quam ex illa moderatione pœnæ ecclesia recipit. Idem erit sensus, si pro *sufficit, satis est*, vertas *sufficiat, satis sit*. Nam & ita verti posset: quandoquidem in Græco verbum non exprimitur. Notãdum autem, quod etsi peccator iste non fuerit pœnitens tunc, quando fuit excommunicatus (non enim pœnitentes, sed contumaces excommunicandi sunt) tamen statim vt proiectum se vidit & ab omnibus desertum, pudore affectus ob ignominiam, peccatum suum agnoscere cepit, ac de eo vehementer dolere. Ex quo quidem tempore pœna excommunicationis, à Paulo sub increpationis nomine comprehensa, cepit illi, quamuis nondum reconciliato, valere ad satisfactionem pro peccato commisso.

Obiurgatio sufficiens quo sensu.

Non pœnitentes excõmunicandi, sed contumaces.

Valet satisfactio etiam ante recõciliationẽ.

7 ITA VT E CONTRARIO MAGIS DONETIS, ET CONSOLEMINI. Donate dixit interpres hic & in sequentibus pro condonate, remittere, gratiam debiti facere. Nam Græcum verbum χαρίζεσθαι, ἀπὸ τῆς χάριτος, à gratia deductum est. Sic & infrà cap. 12, *Donate mihi hanc iniuriam*. Sensus est: Ita vt è contrario, id est, loco seueritatis qua longiorem adhuc pœnam exigere possetis, potius vti vos oporteat lenitate & indulgentia, qua condonetis ac remittatis, quicquid ei pœnæ reliquum est: iamque satis afflictum etiam benignè consolemini. Sic enim alibi præcipit, *Consolamini pusillanimes*, 1 Thessal. 5. Quo sensu toti communitati tribuat officium condonandi, cùm ea potestas non sit omnibus data, sed solis ecclesiarum præfectis: inferius explicabitur. Sed quæret aliquis, cur apostolus specialiter hic præcipiat consolationem excommunicati, cùm generale præceptum habeamus omnes, vel ab ipsa natura, de consolandis afflictis, etiam peccatoribus, maximè si sint pœnitentes: vt proinde ad hunc consolandum de quo sermo est, nihil opus fuerit authoritate Pauli iubentis: sicut ad condonandum. Responderi potest, ideo necessarium fuisse præceptum apostoli de isto consolando, quia Corinthij penitus eum auersabantur, velut exsecrabilem & Satanæ traditum. Sed & dici potest, cõsolationem intelligi in ipsa cõdonatione. Qui enim pœnam remittit, reipsa consolatur. Veriorem tamen arbitror responsionem, si dicatur apostolus per hanc consolationem voluisse significare receptionem excommunicati in gremium ecclesiæ: & quæ inde sequitur, fidelium fraternam allocutionem. Hæc enim propria est excommunicatorum pœnitentium consolatio, si communioni fidelium restituantur, fratres deinceps ab vniuersa fraternitate salutandi. Igitur duo præcipit apostolus; ad communionem recipi pœnitẽtem, & à pœna per indulgentiam liberari: tametsi fortassis hæc duo, quod ad præsens attinet, in vnum conueniant. Nam pœna cuius hic mandatur indulgentia, non alia fuisse videtur quàm ipsius excommunicationis, & pudoris ac doloris inde consequentis. Porrò condonationis huius & consolationis adhibendæ causam ex parte pœnitentis, adiungit dicens:

Donare pro condonare.

Quæstio.

Respõsio.

Alia responsio.

Responsio verior.

Excõmunicatorũ pœnitẽtiũ consolatio quæ.

NE FORTE ABVNDANTIORI TRISTICIA ABSORBEATVR QVI EIVSMODI EST. *Ne fortè*, Græcè μήπως, *ne quo modo*, vt habet textus Ambro. Tristiciam abundantiorem vocat eam quæ nimia est & immodica. Nimiam & immodicã dico: non quod cõtritio de peccatis nimia esse possit; cùm nec dilectio Dei possit esse nimia; Verissimè namque dictum est à S. Bernardo libro de diligẽdo Deo, *Modum esse diligendi Deum, sine modo diligere*: Sed ea tristicia quam gignit aliorùm quorundam malorum, quæ peccantes incurrunt, consideratio, facilè excessum admittit; præsertim si etiam in inferiorem appetitum redundet. Cuiusmodi mala in isto excommunicato erant, ipsa excommunicationis pœna, & eam consequens desolatio, & ignominia publica. De hac ergo tristicia loquitur apostolus; & sensus est: Ne contingat eum ita totum ægritudine mœroris occupari, dum nec pœna mitigatur, nec consolationis officium impenditur: vt ea prorsus obruat hominem, pariatque in eo effectus ex immodico mœrore consequi solitos; vti sunt, animum despondere, spem salutis abijcere, pietatis operibus renunciare, totum se mundo dedere, & à mundi concupiscentijs ac voluptatibus solatium quærere: sicut de quibusdam dicitur Eph. 4, *Qui desperantes, semetipsos tradiderunt impudicitia*. Hinc apostasia à fide; & interdum illud horribile, cuius exemplum in Iuda proditore habemus: qui per desperationem laqueo se suspendit. Nam & horum immoderati mœroris effectuum meminerunt interpretes.

Contritio de peccatis nimia esse non potest: & nec dilectio Dei. Quæ tristicia nimia.

Effectus immoderatæ tristiciæ.

8 PROPTER QVOD OBSECRO VOS, VT CONFIRMETIS IN ILLVM, CHARITATEM. *Propter quod: ne* scilicet *abundantiori tristicia absorbeatur. Obsecro* vel *adhortor*, Græcè παρακαλῶ. Charitatem Origenes intelligit eius qui peccauerat: tanquam velit apostolus hortatu fratrum confirmari in illo charitatem, quæ iam ante inerat, & quæ illi non perierat. Videtur autem Origenes nomine charitatis intelligere amorem ecclesiæ, id est, societatis fidelium. Tale quid etiam indicat titularis Ambrosius. At verò non dixit apostolus *in illo*, quod mendosè legitur in quibusdam libris, sed εἰς αὐτὸν, *in illum*. Quare multo rectius alij charitatem intelligunt Corinthiorum erga illum qui peccauerat. Hortatur autem eos & obsecrat, vt publico consensu ac decreto firmam ratamque faciant

Charitas qua hoc loco significata.

Quid firmare charitatem.

suam

suam erga eum charitatem; recipiendo videlicet eum ad pacem ecclesiæ. Quem sensum exposcit Græcum verbum κυρῶσαι, quod non significat vtcumque confirmare, siue (quemadmodum legunt Tertullianus & Pacianus) constituere: sed cum authoritate decernere, & legitimè rem transigere: quod vno verbo vocant authenticare. De qua Græca voce plura legat qui volet, apud Erasmum in annotationibus. Obsecrat autem Paulus, & præcipere cùm possit, intercessoris partes apud Corinthios suscipit, quos sciebat animo esse propter id quod acciderat, exulcerato: vt dum eos velut iudices honorat, (quomodo Græci interpretes loquuntur) mitiores reddat ac promptiores ad exsequendum quod petit. Alioqui certè qui præceperat excommunicandum; præcipere etiam poterat absoluendum, & in communionem recipiendum. Quanquam & hoc satis præcipit, in eo quod verbis sequentibus obedientiam requirit. Neque tamen hoc loco dum iudicium eis defert, plus aliquid illis tribuit, quàm debuit. Nam verè ecclesia Corinthiorum in suis præfectis potestatem habebat iudicandi. Qua sicut vsa fuerat in excommunicando fornicario; sic & vti potuit in eodem absoluendo; quemadmodum infrà declarabitur. Vide etiam quæ diximus ad illud 1 Cor. 5, *congregatis vobis.* Quidam per hanc charitatis confirmationem, propriè significari putat eucharistiæ participationem: vt quæ erat symbolum redditæ communionis. Sanè gratus esset hic commentarius & acceptione dignus; si in scripturis aut patribus inueniretur habere fundamentum.

Corinthij quo sensu iudices in causa fornicatoris.

9 IDEO ENIM ET SCRIPSI, VT COGNOSCAM EXPERIMENTVM VESTRVM, AN IN OMNIBVS OBEDIENTES SITIS. Græca sic habent: *Ad hoc enim & scripsi, vt cognoscerem probationem vestri, num ad omnia obedientes sitis.* Cæterùm loco istius partis, *vt cognoscam probationem vestri*, in textu Ambros. tantum legitur, *vt probarem*. Idque satis est ad sensum. Nam verba apostoli non amplius significant. Est enim Hebraismus, cognoscere experimētum seu probationem (vt legit Tertullianus) pro eo quod est experiri, probare, cognoscere per experientiam. Cuiusmodi locutiones sunt, *Timor quem timebam*, Iob 3. *Concupierunt concupiscentiam*, psal. 105. Quod ait, *scripsi*, plerique de præsenti epistola accipiunt: & ad verba proximè præcedentia referunt, hoc modo: Propterea hęc scribo vobis, vt experiar & probem obedientiam vestram in omnibus, id est, tam in officio charitatis, ad recipiendum fratrem correctum; quàm in seueritate disciplinæ, qua eum è vestro consortio eiecistis: aut breuiter; vt videam, vtrùm sicut obedistis in eo excommunicando, sic & obediatis in recipiendo. Qui sensus apertus est. Ad priorem verò epistolam si referas; quod facit Erasmi versio, *Nam & in hoc scripseram:* hic erit sensus: Quod enim scripseram vobis de illo excommunicando, non id feci, vt aut illum infamia, aut vos mœrore afficerem; vt nec meæ potestatis ostentandæ causa, sicut aduersarij mei calumniātur: sed inter alia bona hoc spectaui, vt probarem an vos filij mei in Christo, per omnia mihi sitis obedientes. Nam si in re tam graui, qualis est membri à corpore separatio, obedientiam pręstitistis: facilè collegero vos etiam in cæteris dicto obedientes fore; ac nominatim in eo quod nunc à vobis exigo, vt fratrem correctum in gratiā recipiatis, & corpori vestro membrum suum restituatis. Quod vtique multo lubentius à vobis fieri debeat: quum sit per se magnopere desiderādum. Hic sensus mihi germanior videtur.

Cognoscere probationem, Hebraismus.

10 CVI AVTEM ALIQVID DONASTIS, ET EGO. *Donastis*, Græcè χαρίζεσθε, *donatis* seu *condonatis*. Annuit textus Syriacus, & vetusti quidam Latini codices, vnà cum concordantijs. Tertullianus legit *donaueritis:* eoque modo Primasius interpretatur. Nā videtur apostolus vti verbo præsentis temporis cum extensione ad futurum; vt sensus sit, Ego me in eo quod facere vos hortor, non seiungo: sed sicut in priori epistola ad excommunicādum fornicarium me vobis coniunxi, illis scilicet verbis: *Congregatis vobis & meo spiritu:* ita nunc quoque me vobis adiungo; & quod me hortante feceritis, ipse etiam me facere declaro. Aut generaliori sensu: Vobis aliquid alicui condonantibus, ego etiam condono. Quomodo dicat eos donare; postea dicemus. Sensus autem iste generalior satis conuenit cum eo quod sequitur.

Paulus donat vnà cum Corinthijs.

NAM ET EGO QVOD DONAVI, SI QVID DONAVI, PROPTER VOS, IN PERSONA CHRISTI. Græcè, *Nam & ego si quid donaui, cui donaui, propter vos* &c. Veteres Latini ferè tantum legunt alteram partem; alij, *si quid donaui:* vt Tertullianus & Ambrosiaster: alij, *quod donaui*, vt post Pacianum verus Ambrosius libro 1 de pœnitentia capit. 6: alij, *si cui donaui*, vt Augustinus scribens aduersus Parmenianum. Græca videntur ita supplenda: *si quid donaui*, & *si cui donaui*. Cæterùm illud *in persona Christi*, ἐν προσώπῳ χριστοῦ, posset æquè verti, si nuda verba ponderes, *in facie Christi*. Quod securus Erasmus vertit, *in conspectu Christi:* quasi coram Christo, atque in eius præsentia. Qui sensus etiam in scholijs Græcorum reperitur. At sciendum est, in scripturis sacris hoc quod Latinè sæpenumero legitur, *in conspectu*, & *coram*, Græcè nusquam scribi, quomodo hic legitur, ἐν προσώπῳ, *in facie:* sed id significari quibusdam aduerbijs, vt ita dicam, pręsentialibus; cuiusmodi sunt ἐνάντιον, ἔναντι, ἀπέναντι, ἐνώπιον, vt psalmo 37 & psalmo 50 semel & iterum. Ioan. 20, Acto. 3, 4, 7. & alibi passim in vtriusque testamenti libris. Nec ipse Paulus aliter, vt Rom. 12 & 14, 1 Cor. 1, Eph. 1, & hoc ipso cap. in fine, cùm ait: *Coram Deo, in Christo loquimur.* ac rursum c. 8, *coram Domino, coram hominibus*. Sicubi verò

Versio interpretis expeditur & probatur.

vtitur ſcriptura vocabulo προσώπου, ad ſignificandum quippiam in conſpectu alicuius fieri; non dicit ἐν προσώπῳ, ſed locutione Græcis vſitata, κατὰ πρόσωπον; vt Eccleſiaſtici 45, 1 Machab. 1, Lu. 2, Actor. 3, Gal. 2, & huius epiſtolæ cap. 10 ſemel iterumque: vel certè dicit εἰς πρόσωπον, vt huius epiſtolæ capit. 8 in fine, & in Græco Iob cap. 1 & 2. Infrà quidem in hac eadem epiſtola capit. 4 legitur ἐν προσώπῳ, vbi nos habemus, *in facie Chriſti Ieſu*. Sed illud nec ipſe Eraſmus vertendum putauit, *in conſpectu*. & nos docebimus admodum bene congruere illi loco, ſi vertatur, *in perſona*. Rurſus cap. 5 legitur, ἐν προσώπῳ, vbi Latinè, *qui in facie gloriantur*. Verùm non eſt ſenſus *in conſpectu*. Nam nec Eraſmus ita vertit. Opponit enim illic apoſtolus *in facie & in corde*. Non opponuntur autem *in conſpectu & in corde*. Sed ſenſus eſt; qui gloriantur in his quæ exterius apparent, ex quibus ſolet vulgus perſonam æſtimare. Quæ cùm ita ſint; haud ſatis in ſcripturis exercitatum ſe oſtendit Eraſmus, quando id quod hoc loco ſcripſit apoſtolus, ἐν προσώπῳ χριστοῦ, nullo exemplo vertit *in conſpectu Chriſti*: cùm interpres noſter optimè id reddidiſſet, *in perſona Chriſti*; quemadmodum & alij interpretes tranſtulerunt, tam veteres, quàm recentiores: etiam illi qui Græcos commentarios fecerunt Latinos. Hoc autem *in perſona Chriſti*, non eſt aliud quàm nomine, vice & authoritate Chriſti: cuius ſcilicet perſonam Paulus gerebat: vt ſicut *in nomine Domini Ieſu Chriſti* tradiderat hominem Satanæ, quemadmodum dicit in priori epiſtola cap. 5, ſic in eiuſdem Chriſti nomine ac perſona nunc eum abſolueret. Ita non ſolùm legunt hunc locum, ſed & diſertis verbis exponunt veteres Latini commentatores ad vnum omnes. Qui & pro confirmatione ſui commentarij proferunt illa Chriſti verba ad apoſtolos dicta Matth. 18, *Quæcumque ſolueritis ſuper terram, erunt ſoluta & in cælo*. Nec ab his Græci tractatores diſſentiunt. Non enim illi ſimpliciter interpretantur apoſtolum donare in conſpectu Chriſti, aut coram Chriſto: ſed ſic vt Chriſtus id ratum habeat, tanquam quod ipſius vice geritur. Theodoriti verba ſunt: *Hoc, inquit apoſtolus, facio, tanquam intuente Chriſto, & quod ſit gratum habente*. Theophylactus quoque Paulum hæc dicentem facit: *Coram Chriſto*, id eſt, *illo hoc iubente, ac veluti eius loco exſiſtens dimiſi*. vt quidem habet Loniceri interpretatio. Nam in Græco ſignificantius legitur, καὶ ὡς ἀντιπρόσωπος ὢν ἐκείνου, *ac velut illius perſonam referens*. Chryſoſtomus verò quærens quid ſit *in perſona Chriſti*? cùm reſpondiſſet, aut, *ſecundum Deum, aut ad Chriſti gloriam*: adiecit & tertium: *aut tanquam Chriſto hoc etiam imperante*. Quę eadem verba ſuis etiam ſcholijs Oecumenius inſeruit. Nos igitur ſenſum reddamus verborum

Eraſmus haud ſatis in ſcripturis exercitatus.

Quid, in perſona Chriſti.

apoſtoli: Nam & ego, inquit, ſi cui veſtrum in graue aliquod delictum prolapſo ac pœnitenti condonationem aliquam fecerim, id feci ac facio veſtri cauſa, hoc eſt, pro publica ſalute & vtilitate veſtræ eccleſiæ; ne ſcilicet illa detrimentum capiat: feci, inquam, & facio, tanquam delegatus Chriſti miniſter, cuius ea in re perſonam refero. Vtitur autem verbo præteriti temporis, *donaui*; vel (vt quibuſdam placet) quia iam apud ſe ſtatuerat hanc condonationem facere; quemadmodum & prius excommunicationem decreuerat, quàm excommunicaret, dicens; *Iam iudicaui, vt præſens, eum qui ſic operatus eſt*, &c, 1 Cor. 5. Vel, ſecundum Caietanum, quia alijs adhuc aliquando condonauerat. Vel potius, quia generaliter loqui intendit de condonatione, ſeu facta ſeu facienda: vt *donaui* poſitum ſit pro donauerim, condonauerim, condonationem fecerim: ſicut iam à nobis expoſitum eſt. Dicit enim indefinitè, *Si quid donaui, & ſi cui donaui*. Sic autem loquitur, vt in ſeipſo generale proponat exemplum omnibus eccleſiæ prȩlatis imitandum, quo ſciant in ligandis aut ſoluendis ſubditis agere ſe debere, non vt dominos, ſed vt Chriſti miniſtros; totum quod agunt referentes ad ſalutem publicam, & Chriſti gloriam, cuius perſonam gerunt.

Cur in præterito dicat, donaui.

In Paulo generale exemplũ omnibus prælatis imitandum.

11 VT NON CIRCVMVENIAMVR A SATANA. Explicat id quod dixit, *propter vos*: idque mutata ſecunda perſona in primam, modeſtiæ cauſa: ne ſeipſum videatur excludere. Græcum verbum πλεονεκτεῖν, quod noſter interpres & hoc loco, & iterum capit. 7, & bis cap. 12, vertit circumuenire, propriè ſignificat plus iuſto poſſidere, occupare quod tuum non ſit. Vnde Pacianus & Auguſtinus & commentator Ambroſ. legunt, *ne poſſideamur*; & Eraſmus vertendum putauit, *ne occupemur*; vt ſenſus ſit, condonationem faciendam eſſe tum fratri propter quem hæc ſcribuntur, tum alijs ſimiliter à lapſu pœnitentibus; ne aduerſarius noſter diabolus, occaſione noſtræ nimię ſeueritatis, illos nobis eripiat & in ſuam poſſeſſionem vendicet; quod futurum ſit publicum eccleſiæ damnum; quia omnes inuicem membra ſumus. Verùm quoniam qui aliena appetunt, etiam fraudulenti & interdum violenti eſſe ſolent: ideo verbum illud capitur aliquando pro fraudare, circumuenire: item pro extorquere, ac rapaciter agere. Quare ſecundum noſtram verſionem, quæ magis conuenit primæ perſonæ pluralis numeri, ſenſus erit: Ne ſpecie boni decipiat nos Satanas: & contingat nobis malum quod iam dictum eſt. Vtrumq; ſenſum complexa ſunt Græcorum commentaria, nominatim Chryſoſtomi, qui Græci vocabuli πλεονεξίας ſignificationem perurget, & quàm verè diabolo conueniat, oſtendit. Vtrique ſenſui poteſt etiam aptari, quod Ambroſius huc reſpiciens breuiſſimè dixit; cauendum nobis eſſe, *ne remedium noſtrum fiat eius*

Quid Græcis πλεονεκτεῖν.

(id eſt

(id est Satanæ) *triumphus*, lib. 1 de pœnitentia cap. vltimo.

Quid Græcè νοήματα

NON ENIM IGNORAMVS COGITATIONES EIVS. *Cogitationes*, Græcè νοήματα. Pro quo textus Ambro. habet *astutias*, Sedulij *versutias*, ex S. Ambrosij loco iam dicto. Tertullianus legit *insectiones*, vt subaudias laqueorum: quasi dicat *illaqueationes*. Augustinus *mentes* legit, aduersus Parmenianum scribens, & in epistolis 239 & 240. Sic enim & noster interpres eãdem vocem transtulit infrà cap. 4 v. 4. Et quidem vox Græca generaliter *cogitationes* significat: quemadmodum & Erasmus & alij plures verterunt: sed interdum contrahitur ad significandum cogitationes ingeniosas, vafras & ad fallendum compositas, dum quis aliud prætendit, aliud intendit. Quam significationem expresserunt aliæ versiones suprà dictæ; excepta ea quæ est apud Augustinum, quæ præsenti loco minus quadrat.

Ingenium diaboli fallere sub specie boni.

Nam cæteræ diaboli serpentis antiqui ingenium declarãt: quod est sub specie boni persuadere quod malum est. Hac enim arte Heuam primam parentem aggressus est atque seduxit, Genes. 3. Est & illud obiter notandum: non sine allusione dictum à Paulo, νοήματα ἀγνοοῦμεν. ac si Latinè dicas, *Scientias nescimus*, aut *cogitationum incogitantes sumus*. Igitur apostolus: dico, inquit, *ne circumueniamur à Satana*: Neque enim ignoramus cogitationes & artes & studia diaboli, tum in genere semper in nostram perniciem intenta; tum speciatim istud, quo per occasionem disciplinæ nostræ seuerioris in illum qui peccauit, aliósve similes, tentet eos impellere in barathrum desperationis. Quod de illo incesto significabant illa superiora verba, *Ne fortè abundantiori tristicia absorbeatur*. Hanc artem Satanę pluribus explicatam vide apud Augustinum libro 3 contra epistolam Parmeniani cap. 1 & 2. Certè quod hic in illo vno frustra tentauit diabolus, Paulo nimirum prudenter obsistente & cogitationes eius eludente: id multo pòst, iterum in ecclesia tentauit maiore cum successu:

Hæresis Nouatiana quàm perniciosa

quando suscitauit hæresin Nouatianorum, qui prætextu disciplinæ ecclesiasticæ lapsis ad ecclesiam reditum per pœnitentiam negarunt; ex qua re multarum animarum secutus est interitus.

Diaboli cogitationes quomodo notæ pijs.

Porrò non sentit apostolus, omnes diaboli cogitationes in particulari notas esse vel sibi vel alijs. Id enim Deo proprium est, vt qui solus est cordium scrutator: Sed hoc est quod dicit, cogitationes diaboli iam memoratas non posse latere fideles spirituales; cùm ex scripturis sacris didicerint, quanta sit illius astutia cum extrema malicia ac nocendi studio coniuncta. Hactenus egit apostolus de fornicario excommunicato & pœnitente, in gratiam recipiendo.

Locus hic insignis pro indulgentijs ecclesiasticis, & quæ ex eo notanda.

Est autem totus hic locus bene notandus ac diligenter expendendus propter huius sæculi sectarios, qui omnes principe Luthero negant esse in ecclesia potestatem indulgentias quas vocamus, conferendi. Nam hic multa summatim indicantur ad indulgentiarum doctrinam pertinentia.

Potestas relaxandi pœnã temporalem.

Primùm est ipsa potestas relaxandi pœnam temporalem ei qui pro peccato pœnitentiam agit, adhuc restantem: quę quidem est potestas conferendi indulgentias. Hæc manifestè significatur, cùm dicitur: *Sufficit illi qui eiusmodi est obiurgatio hæc: ita vt è contrario magis donetis.* & iterum: *Cui autem aliquid donatis, & ego. Nam & ego quod donaui* &c. Quem locum adducens Pacianus in epistola sæpe dicta, qua contra Nouatianos disserit: *Vides*, inquit, *apostoli indulgentiam proprias etiam sententias temperantem*.

Penes ecclesiæ præfectos vt Christi vicarios.

Secundum est, quod illa potestate vtantur ecclesiæ præfecti tanquam Christi ministri, à quo eam potestatem acceperunt, & cuius vice eam exercent. Hoc enim est quod ait, *In persona Christi*: quemadmodum satis est suprà declaratũ. Vnde & Ambrosius lib. 1 de pœnitentia cap. 6 de hac eadem re contra Nouatianum agens, ostendit Paulum in eo quod donare se dicit, quoniam expressè adiecit, *in persona Christi*; ius à Domino acceptum sibi vendicasse, non indebitum vsurpasse.

Quo sensu ad omnes Corinthios fideles pertineat donare.

Nec obstat quod apostolus generatim Corinthios fideles alloquẽs dicit: *Vt è contrario magis donetis*. &, *Cui aliquid donatis*; quasi ista potestas sit omnium, & non ad solos pertineat ecclesiæ præfectos. Nam intelligi potest, non omnibus illud scribi, sed solis presbyteris ac præfectis ecclesiæ: siue, quod eòdem recidit, ipsi ecclesię in suis præfectis. Constat enim ea quæ passim in suis epistolis apostoli præcipiunt, non omnia ad omnes pertinere: sed alia ad alios, vt ad parẽtes, filios; viros, mulieres; dominos, seruos. Sic nimirum alia sunt quæ ad præfectos ecclesiæ cuiusque præcepta dirigantur: alia quæ ad cęteros fideles.

Explicatio melior

Vel aliter, ac rectius fortasse dici potest: velle quidem Paulum illis verbis omnes ad quos scribit, comprehendere; qui tamen non omnes condonent eodem ac simili modo.

Aliter præfecti cõdonãt, aliter omnes fideles

Nam præfecti id faciunt potestate, quam promittunt illa verba Christi, *Quæcunque solueritis super terram, erunt soluta & in cælo*, Matth. 18. Cæteri verò fideles vnà cum præfectis condonant & soluunt consensu, desiderio, co[illegible]atione & precibus ad Deum fusis pro fratre peccatore: sicut omnes aliquo modo remittimus fratrum peccata, qui ex animo dicimus illud in oratione quotidiana: *Sicut & nos dimittimus debitoribus nostris*: quẽadmodum testatur Augustinus tractatu 58 super Ioannem.

Pax, charitas, vnitas ecclesiæ soluit peccata.

Iuxta quem sensum idẽ Augustinus disputans aduersus Donatistas sæpe dicit, pacem, charitatem, vnitatem ecclesiæ soluere ac dimittere peccata: & per gemitus columbæ, id est, per orationes sanctorum, remissionem peccatorum dari. Loca sunt libro 3 de baptismo cap. 17 & 18, & lib. 5 cap. 21, & lib. 6 cap. 4. item tractatu 121 super Ioannem, & alibi. Sic & Ambrosius exponens illud Lucæ 19, *Soluite eum & adducite: Soluit eum*, inquit, *manus apostolica; talis actus, talis vita, talis gratia. Esto talis & tu, vt possis ligatos*

soluere. Nec alio sensu dictum est à Theophylacto tractante verba Domini, *Quacumque solueritis* &c. *non solum quæ soluunt sacerdotes, esse soluta: sed quæcumque & nos iniuria affecti vel ligamus vel soluimus, & ipsa esse ligata vel soluta.* Ad hũc autem modum, & quidem multo perfectius, etiam sancti cũ Christo regnantes soluere nos à peccatis dicuntur: scilicet intercessione & merito. Quod planè sonant inuocationes illæ in hymnis ecclesiæ: vt ad Dei matrem: *Solue vincla reis.* & iterum, *Nos culpis solutos, mites fac & castos.* Et ad Domini præcursorem; *Solue polluti labij reatum.* Et ad apostolos: *Nos à peccatis omnibus soluite iussu quæsumus.* Et ad martyrem: *Nos solue vinclis seculi.* Dicuntur autem apostoli iussu soluere, propter impetrandi certitudinem: simul cum allusione ad potestatem quam in terris habuerunt. Hunc igitur modum soluendi & cõdonandi pijs omnibus communem, comprehendi putamus sub illis verbis, quibus Corinthios ad condonationem fratri lapso faciendam apostolus hortatur: admonens vt & consolationis officium ei impendant, & suam in eum charitatem confirment: ad quam pertinet in primis, vt pro fratre preces offerant Deo. Quo respiciens Ambrosius ita scribit lib. 1 de pœnitentia cap. vltimo: *Si satis ad condemnationem est obiurgatio quæ fit à pluribus: satis est quoque ad remissionem peccati obsecratio quæ fit à pluribus.* Omnes autẽ intelligi, statim declarat, dicens: *Nec solum donauit ipse, sed voluit etiam omnes donare.* Porrò tertiũ est, quod illa pœnę relaxatio non tantum sit moderatio quædam rigoris ecclesiasticæ disciplinæ, sicut quidam errantes opinati sunt: verùm etiã valeat in iudicio diuino ad remissionem pœnæ alioqui in futuro sæculo persoluendæ: valeat, inquam, perinde atque si Christus ipse huiusmodi cõdonationem faceret: quemadmodum & facit reuera per suum ministrum, cui id faciendi potestatem dedit. Quod rursus illa verba significãt, quibus affirmat apostolus se donare *In persona Christi:* hoc est (vt eam partem ex veterum commentarijs atque ex ipsa forma locutionis interpretari sumus) tãquam Christi vicarium, & [illegible] facto factum ipsius ratum ac gratum habente, velut à se factum esset. Ac sanè, nisi coram Deo iudice valuissent per apostolum Paulum factę condonationes, tam huic fornicario, quàm alijs lapsis: fefellisset ille miseros homines; quibus huius sæculi pœnam remitteret, pro qua longè grauior illis esset in altero sæculo pœna luẽda. Quod absit vt de eo suspicemur. Quartum est, causa seu ratio dandæ indulgentiæ, siue ex parte pœnitentis, siue ex parte ecclesiæ. Ex parte quidem pœnitentis apertissimè significatur causa cum dicitur, *Ne fortè abũdantiori tristicia absorbeatur qui eiusmodi est.* Debet enim prouideri, ne pœnitens in desperationem actus, ad deteriora se conuertat: & in nostra seueritate *pereat infirmus frater, pro quo Christus mortuus est:* vt alibi in re simili loquitur apostolus, Rom. 14 & 1 Corint. 8. Ex parte ecclesię causa redditur in eo quod dicitur, *propter vos*; id est, propter ecclesiæ vestræ publicam vtilitatem. Sed & cùm additur, *vt non circumueniamur à Satana*, ratio faciendæ condonationis indicatur, vel ex parte pœnitentis, vel ex parte ecclesiæ, iuxta diuersas illius loci interpretationes à nobis allatas. Quintum est, quod bona pars satisfactionis à pœnitente debeat esse expleta ad hoc, vt reliquum ei condonetur. Id enim est quod ait apostolus: *Sufficit illi qui eiusmodi est, obiurgatio hæc.* Nam eam obiurgationem non leuem fuisse declarat metus apostoli, dicentis; *Ne fortè abundantiori tristicia absorbeatur.* Exigunt illud ipsum veteres ecclesiæ canones, qui de ea re exstant complures: exigunt autem propterea, ne per indulgentiam eneruetur ecclesiastica disciplina; quodque deterius est, ipsa pœnitentium satisfactio quæ legis diuinæ est, euertatur ac pessum eat. Quas ob causas etiam B. Cyprianus epistola 11, quæ est ad martyres & confessores in carcere constitutos, seriò monet eos ac rogat, vt non alios quàm *quorum pœnitentiam satisfactioni proximam*, id est, propinquam, *conspexerint*, libellis suis ad plenam delictorum indulgentiam episcopo commendent. Sed quæret ad extremum aliquis, cur nomine condonationis, de qua agitur hoc loco, non potius intelligenda veniat absolutio, vel ab excommunicationis vinculo, vel à peccatis in sacramento pœnitentiæ. Siquidem vtrâque absolutione pœnitens ille egebat. Respondeo tam verba quàm contextum apostoli planè respuere eiusmodi intellectum. Nam primùm, relaxatio vinculi excommunicationis neque in scriptura sacra, neque apud patres vsquam condonatio vel indulgentia vocatur: obstante videlicet ipsarum vocum proprietate. Deinde, quod ait, *Cui aliquid*, hoc est, aliquam partem *donatis*; æquè in absolutione excommunicati locum non habet: vt nec in ea qua pœnitens à culpa absoluitur. Fit autem illud, dum per indulgentiam matris ecclesię, post aliquantam satisfactionem, pœnitentibus relaxatur ac remittitur quod reliquum erat pœnæ debitæ. Quam pœnæ relaxationem manifestius etiam declarat illud præcedens *sufficit illi:* quasi dicat: satis iam pœnarum dedit, reliquum ei cõdonetur. Hoc enim est quod sequitur: *ita vt è contrario magis donetis.* veluti si sonte quopiam per sententiam iudicis ad quadraginta plagas condẽnato; post tricesimam plagam dicat iudex: Sufficit, aut, satis est: non quod sententiæ sit satisfactũ, sed quia vult vti clementia, reliquũ plagarum numerum ei gratiosè remittens In quem sensum Chrysostomus & Theophylactus ea Pauli verba disertè sunt interpretati. Et hęc quidem dumtaxat occasione pręsentis loci Paulini de indulgẽtijs pœnitẽtium dicta sint. Nam de toto hoc indulgentiarum argumento

Sancti cũ Christo regnantes soluũt nos à peccatis.

Cõdonationẽ hãc valere in iudicio diuino.

Causa dandæ indulgentiæ tã ex parte pœnitentis, quam ecclesiæ.

Pœnitens ipse satisfactionem aliquam subire debet.

Satisfactio legis est diuina.

Condonationem hic non intelligi absolutionem ab excõmunicatione vel à peccatis.

menro sententiam ecclesiæ catholicæ plenius explicare conati sumus in scriptis super 4 sentent. dist. 20.

12 CVM VENISSEM AVTEM TROADEM PROPTER EVANGELIVM CHRISTI. Græcè *in* vel *ad euãgelium Christi*: subaudi prædicãdum seu propagãdum, vt exponunt Græci. Troas eadẽ est quæ quõdam Ilium & Troia vocabatur, vrbs Asiæ celeberrima, post decẽnale bellũ à Græcis euersa: quę postmodũ & Antigonia & Alexãdria dicta fuit. Eiusdem rursum meminit apostolus 2 Timot. 4. Est qui Troadem interpretetur ipsam regionẽ in qua Troia fuit, id est, Phrygiam minorem: quam cõstat etiam Troada vocari. Sed si consulãtur alia loca scripturæ citata & citanda, in quibus fit mentio Troadis: facilè apparebit nõ regionem sed vrbem eo vocabulo tam à Paulo quàm à Luca designari. Porrò notãdum est hunc Pauli ad Troadẽ accessum, qui fuit à Luca prætermissus, esse medium inter primum de quo Lucas Acto. 16, & tertiũ, quẽ describit Acto. 20. Cõtigit autem post Pauli discessum ab Epheso; quãdo sicut dicitur Acto. 20 sub initiũ, *profectus est, vt iret in Macedoniam*. Nã & hic paulo pòst testatur apostolus, se Troade relicta in Macedoniã profectũ fuisse. Sed quorsum spectet hæc Pauli narratio, quidve ad eius institutum faciat, haud planè liquet. Pleriq; putãt eum hic alteram adferre causam dilati sui aduentus, scilicet ex fructu euãgelij quem alibi faciebat, & amplius factuґum se sperabat: ne videlicet tam insigne bonum per suam ad Corinthios acceleratam profectionem impediretur. Alij aliam rationem adducunt interpositæ huius narrationis. Verùm quia pendet huius rei cognitio ex intellectu sequentium, vbi dolorem suum commemorat apostolus de Tito non inuento: propterea nos istius difficultatis explicationem illuc reijcimus. Tractat totum hunc locum vsque ad finem capitis, Hieronymus in epistola 150, quæ est ad Hedibiam, quæst. 11.

Troas eadem quæ Troia.

Troas regionis nomen an Vrbis.

Paulus tertiò Troadem venit.

Cur profectionis ad Troadẽ, Paulus meminerit.

ET OSTIVM MIHI APERTVM ESSET IN DOMINO. *Hoc est*, exponente Hieronymo; Cumque *plurimi credidissent: siue, per signa atque virtutes quæ in me operabatur Deus, spes esset nascentis fidei, & in Domino succrescentis.* Sic enim locum Hieronymi lego ex priori editione, & ex Heruæo verba Hieronymi referente: remota videlicet copula, *& spes esset nascentis*, quæ sensum reddebat imperfectum. Particulam *in Domino* nullus Græcorum exponit: vt videantur, nescio quo casu, non legisse. Nam & in textu Theophylacti prætermittitur. Hodie tamen & in Syriaco legitur, & in omnibus Græcis. Potest autem bifariã exponi: vel vt sit idem quod in Christi Domini negocio: tanquam sentiat apostolus, ostium Troade sibi apertum fuisse ad euãgeliũ Christi prædicandum, fidemq; propagandam. Vel *in Domino*, id est (vt alij tum ex Gręco tũ ex Syriaco vertunt) *per Dominum*, quod est, Domino operãte: queadmodum videtur etiam Hieronymus intellexisse. Quẽ sensum inter alios secutus S. Thomas, ostendit etiam ipsius ostij apertionem (siue per eam credẽdi facilitas, siue præparatio animorum intelligatur) asscribendam esse potentiæ diuinæ; cum ait; *In Domino, quia ipsa præparatio mentis humana est ex virtute diuina. Nam licet facilitas qua mentes præparantur, sit causa conuersionis; tamen ipsius facilitatis & præparationis causa est Deus.* Sic ille. In eundem sensum Primasius & Sedulius ostium Paulo apertum in Domino interpretantur: *quia corda eorum aperuit Deus, quibus ille prædicabat.* De metaphora ostij aperti, vide etiam quæ diximus ad locum similem 1 Cor. 16 versu 9.

Ostium apertum quid Paulo significet.

In Domino, bifariã expositum.

Præparatio mentis ad credẽdum, ex Deo est.

13 NON HABVI REQVIEM SPIRITVI MEO. *Requiem*, Græcè ἄνεσιν, *remissionem, relaxationem*. Et pro tertio casu *spiritui meo*, πνεύματί μου, sextum alij reddunt, quo Græci carent, *spiritu meo*. Nam quietus aut inquietus spiritu quis dicitur, non spiritui. In textu Ambros. iuxta quædam exemplaria, nec non apud Haimonem legitur *in spiritu meo*. Sensus autem est: Animo non conquieui: *quoniam* vt ait Hieronymus, *spergitam consolationem inuenire non potui*. Cuius rationem apostolus subiungit.

EO QVOD NON INVENERIM TITVM FRATREM MEVM. Titum, quem in epistola ad eum scripta filium appellat, tanquam in fide Christiana discipulum; hic fratrem suum vocat, id est, in euangelio prædicãdo adiutorem & socium: eadem scilicet ratione qua Timotheum initio huius epistolæ fratrem ab eo nominatum diximus. Quærit Hieronymus, quæ causa fuerit cur apostolus absentiam Titi tam molestè tulerit: ac respondet, *Paulum*, etsi *virum doctissimum & eruditum ad pedes Gamalielis, & scientia sanctarum scripturarum* instructum, quique *diuersarum linguarum gratiam possideret: diuinorum sensuum maiestatem non potuisse digno Græci eloquij sermone explicare. Habebat ergo*, inquit, *Titum interpretem; sicut & beatus Petrus Marcum.* & post pauca: *Ergo & Paulus apostolus contristatur, quia prædicationis suæ in præsentiarum fistulam, organumq; per quod Christo caneret, non inuenerat.* Hæc Hieronymus. At quæ causa coëgit principes apostolos Petrum & Paulũ ad euangelizandum vti interprete? cũ ille donum omnium linguarum in die Pentecostes accepisset; hic verò de se gloriatus fuerit in priore ad Corinthios epistola cap. 14, dicẽs, *Gratias ago Deo meo quod omnium vestrum (magis) lingua loquor.* Ad hanc dubitationem variæ sunt respõsiones. Quarum vna est, apostolos etsi dono linguarũ præditos, non tamẽ eo semper & pro arbitrio vti potuisse, quomodo quis vtitur lingua quã didicit: sed tunc solum quãdo ad loquẽdum linguis à Spiritu sancto moueri se sentiebant: quemadmodum & accidebat eis in dono prophetandi, & miracula faciendi. Hæc sententia multis non probatur; eo quod existiment linguarum

Titus cur frater à Paulo appellatus.

Cur Paulus absentiam Titi adeò molestè tulerit.

Responsio Hieronymi.

An apostoli ad euangelizandum vsi interprete.

Responsio quorundam.

Improbatur.

Donum linguarũ in apostolis permanens.

donum in apostolis fuisse, non vt actum trãseuntem; vti fuit in alijs fidelibus, saltem illis qui quæ lingua peregrina loquebantur, interpretari non poterant; de quibus agit Paulus 1 Cor.14. sed vt habitum permanentem, more aliarum scientiarum; propterea quod donũ illud eis attributum fuerit, vt euangelium Christi toto orbe terrarum prædicarẽt; quod sine prompta linguarum noticia difficillimũ eis fuissent. Alij proinde respondent Paulum (idemque de Petro iudicium) licet Græcè nosset, ac loqueretur, siue ex dono, siue etiam ex institutione: (nam Græcè non solum scripsit, sed & locutus est, Act.21 & alibi) quia tamen Hebræus erat gente ac lingua, non potuisse perfectam Græcæ linguæ pronunciationem assequi: ideoque Titum cui Græca lingua natiua erat, interpretem & oratorem (quo vti solitus) desiderasse. Nec id mirum de Paulo: quando & Iosephus historicus Græcè scribendi doctissimus, de seipso fatetur in calce voluminis antiquitatum Iudaicarum, exquisitam Græcæ linguę pronunciandæ facultatem *per patriam consuetudinem* assequi se nõ potuisse. Hæc ipsius Hieronymi videtur esse sententia, cùm dicit ideo Paulum vsum interprete, quod non posset diuinorum sensuum maiestatem digno sermone Græci eloquij explicare. Eandem sententiam verbis Hieronymi refert Heruæus: meminerunt & alij, non ita tamen vt omnino probent. Cùm enim apostoli linguarum scientiam diuino miraculo fuerint assecuti, nec imperfecta sint Dei dona: censent eos pari facilitate Græcam linguam qua Hebræam pronunciasse. Qua ratione etiam Aquinas illam responsionem refellit ac reijcit. Quæ tamen istorum opinio quatenus valeat, intelligi potest ex ijs quæ diximus ad locum memoratum 1 Cor.14, *Gratias ago Deo meo* &c. idque ex mente S. Thomæ in summa Theologica. *Licet enim apostolus* (ait Liranus) *omnes linguas sciret loqui: tamen magis facundus erat in Hebrea.* Quod & sentiunt, qui dicunt idcirco plus eloquentię elucere in epistola ad Hebræos, quàm in cæteris Pauli epistolis, quod eam Hebraicè scripserit. Vt ergo demus apostolos pari facilitate potuisse pronunciare linguas peregrinas, qua domesticam, id est, Hebræam: non tamẽ eas sonabant pari nitore sermonis & eloquentia. Quanquam ita perfectè loquebantur ad intelligentiam auditorum, vt verborum suorũ ac sententiarum interprete non egerent: quẽadmodum nec indiguit Paulus, quando apud Felicem & Festum præsides Romanos, ipse pro se loqui iussus causam suam egit, Act.24, 25 & 26. Dicunt ergo nonnulli, quorum sententiam probat Cardinalis Baronius in annalibus ad annum Domini 45, Paulum ac cæteros apostolos in euangelio prædicãdo duas ob causas sibi interpretes adhibuisse. Primũ, vt, quando alicui genti concionabantur lingua genti propria, velut Romanis Latina, Gręcis Græca; tum si qui fortè adessent diuersæ nationis ac linguæ homines, eam linguam non intelligentes, ijs satisfacerẽt interpretes, ipsorum lingua reddentes ea quæ ab apostolis dicta essent. Deinde volunt interpretes apostolis necessarios fuisse, qui ea quæ sublimia & captu difficilia ab illis inter concionãdum dicebantur, auditoribus elucidarent. At profectò nec hæ causæ, rem diligenter expẽndenti, satis, opinor, idoneę videbuntur, vel ad explicandum hunc locum, vel ad vsum interpretis declarandum. Nam quod ad priorem causam attinet, ea certè præsenti loco nequit accommodari. Nam Græca lingua qua vtebantur regiones Asię & Achaię & Macedoniæ, quibus Paulus prędicabat, adeò communis erat, ac passim omnibus nota; vt non sit credibile Paulum propter absentiam interpretis, qui sermonem eius aliqua diuersa lingua (pauculis fortè hominibus) exponeret; ita discruciatum animo fuisse, vt Troade relicta abiret in Macedoniam, quæsiturus illic suum interpretem. Et alioqui sanè oportuisset huiusmodi interpretes non vnius aut alterius linguæ peregrinæ, sed plurium gnaros esse: quo diuersatum gentium ac linguarum hominibus apostolum prædicantem non intelligentibus, officium interpretationis impenderent. Sed & altera causa mihi non admodum probabilis videtur. Nam apostoli apud multitudinem prædicantes, sermonem suum attemperabant captui multorum, secretiora mysteria seruantes in tempus commodum, quo traderent ea capacioribus, atque fide prouectioribus. Argumento sunt apostolorum Petri & Pauli conciones ad plebem, in Actis eorum, à Luca descriptæ: in quibus prima quædam rudimenta fidei Christianę proponere contenti, de cæteris, quæ nondũ ferre posset auditorum infirmitas, reticent: ac ne quidem Christum Deum apertè eloquuntur. Vnde Paulus 1 Cor. 2, *Sapientiam* se loqui dicit *inter perfectos.* & cap.3, *Non potui vobis*, inquit, *loqui quasi spiritualibus, sed quasi carnalibus; tanquam paruulis in Christo lac vobis potũ dedi, non escam: nondum enim poteratis.* Quod si Christus suis discipulis, quibus dixerat, *Vobis datum est nosse mysteria regni cælorum*, Matt.13. tamen in illo sermone, quem vltimum ad eos ante passionem habuit, ita loquitur; *Adhuc multa habeo vobis dicere: sed non potestis portare modò*, Ioan.16. quanto magis apostolos sic agere conueniebat cum ijs qui planè rudes erant dogmatum Christianę religionis? His addo; Si Titus fuit Pauli interpres, siue hoc posteriore modo, siue priore: nõ debuit Paulus eum à se absentem facere, nec ad Corinthios mittere, nec in Creta relinquere; sed iugiter apud se retinere, virum in re tanta sibi necessarium. At nec ordinarium Pauli comitem Titum fuisse, quemadmodum Lucam, vsquam legitur: quando nec in Actorum libro fiat eius vlla mentio. Quæ cùm ita sint, haud facilè defendi posse videtur Hieronymi sententia, qua Paulum propter absentiam

Aliorum responsio.

Refellitur, & quatenus

Apostoli non tam eloquẽtes in aliena lingua, vt in sua.

Alia responsio, duas ob causas apostolos vsos interprete.

Cõfutatio

Apostoli secretiora mysteria nõ passim euulgabant.

Titũ non fuisse Pauli interpretem

Titum nõ fuit ordinarium Pauli comitem.

Titi

Aliorum rationes querela Pauli de absentia Titi.

Titi tanquam interpretis sui scribit adeò tristem & anxium fuisse. Quare ab alijs aliæ quęruntur rationes. Græci expositores in genere dicunt absentiam Titi velut egregij multumque necessarij cooperatoris, in causa fuisse, quo minus apostolus quod Troade ceperat, in negocio prædicandi euangelij posset absoluere. Caietanus autem ingenuè confitetur se non penetrare, nec inuenire posse, quid impedimenti attulerit absentia Titi prædicationi Pauli iam paratæ; propter quod ille tam fuerit irrequietus, vt cùm ostium sibi apertum esset in Domino, tamen ob Titum non inuẽtum aliò discederet. Ambrosiaster rem explicare conatur. Dicit enim, apostolo. quòd solatium Titi deesset, laborem apud Troadenses intolerabilem fuisse. *Quãuis enim*, inquit, *quidam eorum aperuerant corda sua ad recipiendum sermonem Dei; tamen impudentia infideliũ non minima existebat, insurgẽs in apostolum zelo credentium. Et hæc duo ab vno impleri non poterant, nempe & fideles instruere, & incredulis repugnare*. Sic ille. Cuius sententiam etiam Heruæus approbat, ea quam priore loco adduxerat ex Hieronymo, posthabita. Accedunt & alij ex Latinis, Haimo, Lõbardus, Aquinas, Liranus, Carthusianus: plerique etiam hoc addentes, quod Titus si præsens fuisset, institisset prædicationi & conuersioni bonorum: Paulus verò velut doctior, restitisset aduersarijs. At verò Primasius hanc adfert causam, cur Tito non inuento requiem apostolus nõ habuerit: quia per Titum quem Corinthum miserat, exspectabat vt sibi nunciaretur, an Corinthij iam se correxissent. Requiem ergo spiritus Pauli non habebat, eo quod Titum non inuenisset, scilicet Corintho reuersum: vt eius relatu certior de rebus Corinthiorum fieret. Et hæc apostolus scribit, ait Primasius, *vt intelligant ipsum omnia propter charitatem fecisse*. Eandem rationem etiam Pelagius & Sedulius tradunt, & inter neotericos Hofmeisterus & Arias Montanus. Attingit quoque Theodoritus. Sanè probabilitatem habet ista ratio non exiguam: tum ex eo quod alioqui non videtur hæc Pauli narratio de Titi præsentia tam cupidè desiderata, vel satis intelligi posse, vel ad rem institutam pertinere: tum quia, quæ de Tito memorat inferius cap. 7 & 8, probè consentiunt cum huiusmodi intellectu præsentis loci; maximè cùm ait: *Sed qui cõsolatur humiles, consolatus est nos Deus in aduẽtu Titi*; & quæ deinde sequuntur. Iuxta hanc igitur rationem ostendit apostolus ab eo loco, *Cùm venissem autem Troadem* &c, sese quamuis corporis accessu nondum venisset Corinthum; spiritu tamẽ ac solicitudine Corinthijs esse præsentem: vt qui non fuerit animo quietus, donec Titum ab illis reuersum conueniret, atque ex eo intelligeret quomodo res illorum sese haberent. Ergo quod dicit, tale est: Postquam Epheso digressus veni Troadem euangelij causa: quamuis in ea vrbe spes copiosi fructus appareret: adeò tamen rerum vestrarum cura ac sollicitudine tenebar, vt illic non putauerim mihi subsistendum, eo quod Titus quem à vobis exspectabam, non aduenisset.

Vera & solida ratio.

Probatur hæc ratio.

SED VALEFACIENS EIS PROFECTVS SVM IN MACEDONIAM. *Val. faciens is*, Græcè ἀποταξάμενος αὐτοῖς, *cùm valedixissem eis*, Ambr. *vale illis facto*. Erasmus, *dimissis illis*: tametsi verbum Græcum non significat simpliciter dimittere aut valedicere; sed mandatis ijs quæ volumus: vt solemus dimittere notos & amicos. Vtitur eodem verbo Lucas, itidẽ de Paulo fratribus valedicente loquens, Act. 18 v. 18, & iterum versu 21. Vtitur etiam euangelij sui cap. 9, vbi nos Latinè legimus: *Permitte mihi primum renunciare his qui domi sunt*. Itaque sensus est: Sed cùm fratres illic morantes datis mandatis dimisissem, *profectus sum*, Græcè, ἐξῆλθον exiui, id est, abiui, discessi *in Macedoniam*; scilicet Titum illic exspectaturus, & ex eo de vobis aliquid certi cogniturus. Quem & inuenisse se tandem, eoque referente, læta de Corinthijs audiuisse, testatur infrà capit. 7, vbi narrationem quam hic abrumpit, repetit ac prosequitur. Sunt qui putent apostolum hic indicare rationem mutati consilij sui de Corinthijs prius visendis, quàm iret in Macedoniam. Sed falluntur. Iam enim antè quã Epheso discederet, cõstitutum habebat priùs in Macedoniam proficisci: quemadmodum patet ex 1 Cor. 16. Sed cur in eo non peccauit Paulus, quod Titi quærendi causa abiuerit in Macedoniam Troade relicta, vbi ostium ei apertum erat in Domino, id est, occasio oblata rei euangelicæ feliciter procurandæ? Nam de Tito necessario interprete responsionem iam pridem exclusimus. Quanquam nec quęrere suum interpretem Paulus debuisset, sed per nuncium accersere. Iam verò nec inuentum adduxit Troadem, perfecturus illic cum eo quod ceperat: sed Macedoniæ partibus perambulatis venit in Græciam. Respondeo Paulum in Macedoniam profectum fuisse, non recenti consilio, sed iam antè deliberato, priusquam Troadem appelleret: nec mutare consilium debuisse propter occasionem euãgelij apud Troadenses promouendi. Nam vrgebat eum profectio Hierosolymitana, quam parabat à Spiritu admonitus, Act. 19 ver. 21. priùs tamen Macedoniam & Achaiam transiturus, vt ibidem dicitur: nimirum colligendi subsidij causa, quod ad fratres pauperes Hierosolymam perferret. Neque tamen idcirco Troadenses dereliquisse putandus est: quibus vt priore accessu, de quo Lucas Act. 16 v. 8 & 9, Christum annũciauerat: ita postmodum è Gręcia reuersus eosdem reuisit, & post synaxim Dominicam apud eos celebratam, atque sermonem in mediam noctem productum, insigni miraculo mortui resuscitati in fide cõfirmauit: vt habetur Act. 20. Sanè Troadensium salutem Paulo discedenti curæ fuisse, etiam ipse significat hoc loco: dum vtitur vocabulo ἀποταξάμενος: ac si diceret: Cum eos

Quæstio de facto Pauli.

Respõsio, qua factũ Pauli excusatur.

rebus ecclesiæ priùs ordinatis ac dispositis dimisissem. Nec enim dubitandum est, quin vt aliàs solet, discedens reliquerit illic aliquem vel aliquos, qui & ecclesiam regerēt, & euangelio propagando vacarent: vt quomodo Titum in Creta, & Timotheum Ephesi; ita quēpiam, fortasse Carpū, cuius meminit 2 Tim. 4, Troade constituerit episcopum & euangelij ministrum. Quod verò quidam annotant, vt Hieronymus ad Hedibiam scribens, Haimo & Aquinas in commentarijs, item Carthusianus & Hofmeisterus, etsi dubitanter loquentes: hanc apostoli profectionem è Troade in Macedoniam, esse eandem cum illa, quam diuino monitu suscepit: de qua Lucas Acto. 16 sic loquitur: *Et visio per noctem Paulo ostensa est: Vir Macedo quidam erat stans & deprecans eum; & dicens, Transiens in Macedoniam adiuua nos,* & quæ sequuntur: haud dubiè falluntur lapsu memoriæ. Nondum enim Paulus Corinthijs euangelium prædicauerat, quando illa visio & profectio contigit: vt ex Actorum historia constat. Quocirca verius est hanc profectionem, vt antè diximus, à Luca attingi sub initium cap. 20 Actorum; vbi scribit Paulum Epheso relicta profectum fuisse, vt iret in Macedoniam. Nam Epheso per Troadem, quæ duæ ciuitates Asiæ sunt, in Macedoniam fuisse profectum, præsens locus nos docet. Ex quo etiam palàm est hanc epistolam non vt aliqui putarūt, Troade scriptam esse, sed posteaquam venit in Macedoniam; prout ostendimus in argumento epistolæ.

De qua profectione è Troade in Macedoniā Paulus loquatur.

Verior sententia.

14 DEO AVTEM GRATIAS. Græcè χάρις, *gratia:* quemadmodum & legit Hieronymus. Subaudi, sit. Infrà cap. 7 sic ait: *Cùm venissemus in Macedoniam, nullam requiem habuit caro nostra, sed omnem tribulationem passi sumus: foris pugnæ, intus timores.* Deinde subiungit de sua consolatione per aduentum Titi. Priùs ergo quàm venisset Titus, multa passus in Macedonia, sed in omnibus superior ac victor; ecce gratias agit Deo.

QVI SEMPER TRIVMPHAT NOS IN CHRISTO IESV. Nomen *Iesu* Græci & Syri codices non exprimunt. *Triumphat nos,* dictum putat Hieronymus, *pro eo quod est, triumphat de nobis, siue triumphum suum agit per nos.* Nam vt postea subijcit, *Triumphus Dei est passio martyrum.* Commentator Ambro. legit, *triumphat per nos:* & exponens, *Hoc est,* inquit, *Deum per apostolos triumphare in Christo; victores illos facere in fide Christi: vt calcata perfidia trophæum habeat fides, dum ex perfidis fiunt fideles, & maleuoli non proficiunt in persequendo credentes.* Verùm vt Græci libri constanter habent θριαμβεύοντι ἡμᾶς, ita Latini cæteri, *qui triumphat nos.* Id verò interpretari, *qui triumphat per nōs,* vt fecit Erasmus textum Ambrosianum imitatus, satis coactum videtur. Porrò Græcorum expositio huiusmodi est: *Qui semper triumphat nos,* id est, ex victorijs quas à diabolo & hominibus aduersarijs reportamus, illustres & conspicuos nos facit, velut publicè triumphum agentes. Idipsum Latini tam recentiores quàm veteres præter duos suprà dictos ita breuiter; *Triumphat nos,* id est, triumphare nos facit: ac si clarè dicat apostolus; Deo gratias ago, qui nos, id est, me, meosque euangelij prædicandi socios, in omni pressura & pugna quæ nobis fuit cum aduersarijs, non solum victores efficit, verùm etiam ex victoria reddit gloriosos: idque per Christum, in quo solo vincimus & triumphamus. Videtur autem apostolus in verbo Græco Hebraizare, dū illud ex neutro transitiuum facit: more verborum Hebraicorum, quæ in coniugatione Kal neutra, in Hiphil fiunt transitiua: nonnulla etiam in eadem cōiugatione nunc actiua sunt, nūc neutra. Simile quid habemus in illo versu psalmi 51, *Emigrabit te de tabernaculo tuo.* vbi Græcè legitur, μεταναστεύσαι σε, *emigret te;* verbo neutro, sed exponendo transitiuè, emigrare te faciat. Cæterum alibi contrario sensu, sed phrasi Græcis non insueta, dicitur Christus triumphasse principatus & potestates, Col. 2, id est, de dæmonibus superatis triumphum egisse, vel eos deuictos & captiuos in triumpho duxisse.

Quo sensu Deus triumphare suos apostolos dicatur.

Hebraizat apostolus in verbo Græco.

ET ODOREM NOTICIÆ SVÆ MANIFESTAT PER NOS IN OMNI LOCO. Hoc est, sui noticiam ac famam, velut odorem quendam, spargit quaquauersum per me & socios laboris mei in euangelio: dum non modò prædicamus Christum apud omnes, sed etiam persecutionibus & pressuris quasi pistillis conterimur, vt odor noticiæ Dei, id est, famæ eius, à nobis quàm lōgissimè diffundatur. Res enim odoriferæ si conterantur; vt vehementius olent, ita longius odorem spargūt. Potest etiam verti, *noticiæ eius,* scilicet Christi: si αὐτοῦ scribas cum leni spiritu. Christus enim est, cui dicitur: *Oleum effusum nomen tuum.* &, *Post te curremus in odorē vnguentorum tuorum,* Cant. 1. Vnde & de Christi odore sequitur.

Quid odor noticiæ Dei.

15 QVIA CHRISTI BONVS ODOR SVMVS DEO, IN IIS QVI SALVI FIVNT, ET IN IIS QVI PEREVNT. *Bonus odor,* vno vocabulo Græcè est εὐωδία, quasi dicas, beneolentia. Videtur apostolus se suosque cooperatores bonum odorem vocare causaliter, vt qui de se bonum odorem emittant. Iam enim Dei seu Christi noticiam, odorem vocauerat per apostolos manifestatum. Idque vult ista Hieronymi expositio: *Nominis Christi in omni loco bonus odor sumus Deo: & prædicationis nostræ longè latéq; spirat fragrantia.* Sensus igitur est: Quamuis enim fidem Christi non omnes recipiant; nos tamen, instar fragrantis cuiusdam vnguenti, seu florum aut herbarū, famam nominis eius, velut bonum ac suauem odorem, Deoq; gratissimum (est enim allusio ad odorem thymiamatis incensi) spargimus apud omnes; non eos solum qui credunt & salui fiunt, verùm etiam qui credere nolētes pereunt. Non simpliciter odorem, sed bonum odorem Christi se suosque collegas vocat, id est, Siluanum & Timotheum, quos suprà nominauit capit. 1. item

Apostoli quo sensu bonus Christi odor.

item Titum & Lucam,& si quos habebat his similes euangelij prædicandi socios:quia non quoquo modo Christum prædicabant; sed, vti statim pòst indicat, cum sinceritate & integritate conuersationis. Quod qui non faciunt, sed inquinatis moribus bonam doctrinam conspurcant; hi plerumque fœtere faciunt odorem eius apud homines. Partẽ hanc, *in ijs qui pereunt*, quidam specialiter referunt ad detractores & æmulos apostoli Pauli, quibus bona eius doctrina & doctrinæ successus, per inuidiam vertebatur in perniciem: contra quos agit in sequentibus huius epistolæ, ac rursus ad Philipp. cap. 2. Consimiliter autem, & illos qui salui fiunt, interpretantur eos qui Paulum diligebant vt fidelem ac sincerum euangelij dispensatorem; gaudentes de successu ministerij eius. Ita S. Augustinus tract. 50 super Ioannem, & alijs locis à Beda collectis: quem sequuntur Primasius, Glossator, Hugo Victorinus, Lombardus & alij nonnulli. Verùm magis placet sensus generalis; quem & Græci tradunt, & complures Latini: quem nec Augustinus excludit: vt priore membro comprehendantur quicũque credebant euãgelio per apostolos prædicato: posteriore, qui non credebant. Est qui partem illam, *& in ijs qui pereunt*, supplendam putet per cõtrarium hoc modo: Et malus odor sumus in ijs qui pereunt. Sed absit vt fateamur bonos Christi ministros esse aut spargere malum odorem Deo, propter maliciam eorum qui non credunt. Notum est autem bonum odorem alijs esse salutarem, alijs lethalem. Hoc enim est quod sequitur.

Qui prædicatores non bonus odor Christi. Per eos qui pereunt qui intelligendi.

16 ALIIS QVIDEM ODOR MORTIS IN MORTEM, ALIIS AVTEM ODOR VITÆ IN VITAM. Clariùs ita reddas: *His quidem odor mortis ad mortem, illis autem odor vitæ ad vitam*. Vnum exemplar Græcum apud Ro. Stephanum, addita in vtroque membro præpositione ἐκ, ita legit: *Ex morte in mortem: ex vita in vitam*. Itidem homilia 1 super Canticum Canticorum apud Hieronymum tomo 8, Latinè sic habet: *ex morte in mortem; de vita in vitam*. Sed adiecticiam esse præpositionem, planè existimo. Sumus, inquit apostolus, ijs qui pereũt, id est, reprobis, odor lethalis, mortem æternam illis adferens: ijs autem qui salui fiunt, id est, electis, odor vitalis, vtpote vitam æternam illis adferens. Rursum causaliter odorem se vocat; quatenus sua prædicatione famam nominis Christi tanquam bonũ odorem latè dispergebat. Qui odor malis ac reprobis lethalis erat, non suo sed illorum vicio; propterea quod occasione euangelij sibi prædicati, dum credere nolunt, grauius condemnantur: quum odor ille secundum se semper bonus sit, etiam tunc quando quibusdam est odor mortis ad mortem. Sic enim & fragrantia boni vnguenti columbam vegetat, scarabæum necat: vt ait Oecumenius. Sic & lumen solis oculos sanos recreat, debiles offendit: & ignis aurum purgat, stipulas absumit: & ipse Christus alijs *in ruinã*, alijs *in resurrectionem positus est*, Luc. 2. Qua ratione etiam de sacramẽto corporis & sanguinis Domini canit ecclesia: *Mors est malis, vita bonis*.

Apostoli reprobis odor mortis, electis odor vitæ.

ET AD HÆC QVIS TAM IDONEVS? Vocula *tam* in Græco & Syriaco non additur: vt nec in textu Ambro. & Sedulij. Legitque sine ea passim Augustinus, vt tract. 50 super Ioannem, & in enarratione psalmi 7, & alijs locis apud Bedam. Suspicatur Erasmus interpretem vertisse, *quisnam idoneus?* Certè ratio ostendit illud *tam* abesse debere, ne sit sententia arrogantior. Legisse tamẽ Pelagium, arguit hoc eius glossema: *Ad hæc facienda quis potest tam idoneus esse quàm nos, qui ad hoc sumus electi?* Quod idem in suum collectaneum transscripsit Sedulius. Atqui sensus est: Quotusquisque ministrorum euangelij idoneus est ad hæc quæ dico, præstanda? scilicet vt sit bonus odor Christi in omni loco, id est, vt bonam famam euangelij Christi de se spargat apud omnes. Idoneum intelligit qui re ipsa talem se præbet. Indicat autem hac interrogatione perpaucos esse tales: multos verò non tales. Et ab his sese eximit verbis sequentibus.

Idoneus euangelij minister.

Idonei perpauci.

17 NON ENIM SVMVS SICVT PLVRIMI, ADVLTERANTES VERBVM DEI. *Plurimi*, Græcè πολλοὶ, *multi, plerique*. Nisi quod in tribus codicibus à Roberto notatis legitur λοιποὶ, *cæteri*. Quod nec veritati congruit, nec modestiæ Pauli; magisque redolet Pharisaicum illud: *Non sum sicut cæteri homines*, Luc. 18. Notat autem his verbis pseudapostolos, quorum mores expressius describit cap. 11. *Adulterantes*, inquit *verbum Dei*, Græcè καπηλεύοντες τὸν λόγον τοῦ θεοῦ, id est, *cauponantes verbum*, siue *sermonem Dei. Cauponantes* etiam in antiquis concordãtijs lego. Et ad eam lectionem alludunt veteres Latini, Pelagius, Primasius, Sedulius; nec nõ eos secuti glossator & Lombardus: dum huc citant illud Isaiæ 1, secũdum LXX, *Caupones tui miscent vino aquam*. Estque sanè venustior hoc loco metaphora cauponari quàm adulterare. Potest autem bifariam exponi, vel vt sensus sit, Quæstus & commodi sui gratia verbum Dei prædicantes; ad quæstum euangelio abutentes. Quo sermonis tropo Pyrrhus Epirotarum rex apud Ennium dixit, *Non cauponantes bellum, sed belligerantes*. Cauponum enim est omnia ad quæstum vertere. Et hoc attendit qui interpretatus est *venundantes*, vti legit Hieronymus iuxta priores editiones: pro quo & repetit: *qui venditent verbum Dei*; & exponit, *Qui quæstum putãt esse pietatem, & turpis lucri gratia omnia faciunt*. Vel hoc sensu; Viciantes verbum Dei sanamque doctrinam permixtione falsitatis. Qua significatione Græcum verbum accepit tam noster interpres, quàm ille, cuius textu vsus est Ambrosiaster, dum vertit vterque, *adulterantes*, id est, quod sincerum est corrumpentes. Quod item faciunt caupones vinum aqua miscentes. Hoc autem posterius ex priori ferè consequitur. Nam vt caupones lucrandi studio

Adulterantes seu cauponãtes verbũ Dei qui dicantur.

dio mixta pro meris, & viciata pro sinceris vendunt: ita qui in euangelio Christi prædicando quæ sua sunt, quærunt, non quæ Iesu Christi; ad illum finem etiam suam doctrinã libenter inflectunt atq; accommodant. Vtrũque in cauponãdi verbo cõsiderarunt Chrysostomus & eius sequaces. Et quidẽ eos quos hac epistola insectatur apostolus, vtrumque fecisse, cõstabit ex eorum descriptione quam nobis tradet cap. 11, vbi non solum eos taxat vt sui lucri gloriæque studiosos, verùm etiam pseudapostolos vocat, & Satanæ ministros. Rursus autem ijdem vt *adulterantes verbum Dei*, notantur infrà cap. 4. verbo quidẽ Græco diuerso, non tamen diuersę significationis: vt illic videbimus.

SED EX SINCERITATE; SED SICVT EX DEO, CORAM DEO, IN CHRISTO LOQVIMVR. Sinceritatem opponit cauponationi. Loquitur ergo verbum Dei *ex sinceritate*, vel, vt est in Græco, *tanquam ex sinceritate*, id est, tanquam sincerus euangelista; qui neque Dei verbum adulterat admixtione alienæ doctrinæ, neque eo abutitur ad quæstum aut gloriã humanam. Verba apostoli sic expono: Sed loquimur & annunciamus verbum Dei sincerè, tãquam profectum & acceptum à Deo; loquimur, inquam, *coram Deo*, vel in conspectu Dei, id est, Deum testem ac iudicem præ oculis habentes, ideóque Deo non hominibus placere studentes; denique loquimur illud *in Christo*, id est, per Christum, vel authoritate Christi, cuius sumus ministri. Particula *sed* secundò repetita, vim orationis intendit. Cuius exemplum luculentius habebimus infrà cap. 7 versu 11.

Quid ex sinceritate verbum Dei loqui.

SVMMARIVM.

NEgat apostolus aliena commendatione se indigere; cùm fructus sua apud Corinthios prædicationis satis ipsum commendet. Ministerij noua legis, qua Spiritus & iusticia subministratur, præ ministerio veteris legis, qua fuit litera occidens, excellentiam demonstrat: docetq; Iudæis adhuc velatum esse, quod noui testamenti ministris reuelatum est.

CAPVT III.

1 INCIPIMVS ITERVM NOSMETIPSOS COMMENDARE? Quoniam delapsus fuerat ad commemorationem integritatis ac sinceritatis suæ in apostolico munere exsequendo: ne vel in ea re videatur quod suum est, quærere, suæque glorię studere; & per hoc imprudẽter incurrere in vicium, quod in alijs reprehendebat: suspicionem huiusmodi repellit. Nõ hæc, inquit, dicimus, quo nos ipsos commendemus, ac vestram beneuolentiam captemus, commodum aliquod nostrum inde sperantes. Dicit autem *iterum*; quia in priore epistola passim, ac præcipuè cap. 9 multa dixerat, quæ ad ipsius commendationem spectare viderentur. Verùm illa omnia, sicut & ista, propriè non sui commendandi causa dixit, sed ad vtilitatem eorum quibus scribebat: simul vt in seipso ostendat quales esse debeãt omnes ministri verbi Dei. Alij sic exponunt: Nũquid hæc dicimus, tanquam volentes nos vobis & alijs commẽdare? quasi dicat: id quidem mihi superuacaneum fuerit; scilicet post tot nostra de vobis merita, per quę & vobis & alijs satis superque cogniti sumus & commẽdati. Congruit huic sensui quod sequitur:

AVT NVNQVID EGEMVS, SICVT QVIDAM, COMMENDATICIIS EPISTOLIS AD VOS, AVT EX VOBIS? Noster interpres in Græco legisse videtur ἢ μὴ, *aut num*, vt habet vnum dumtaxat exemplar Roberti Stephani; respondetque Syra versio. Cætera legunt εἰ μὴ, id est, *nisi*: quomodo vertit interpres Theophylacti: tametsi vsurpatur interdum pro *num*, *nũquid*; quod huic loco melius quadrat. Ita textus Ambro. *Nunquid indigemus* &c. Erasmus & alij, *Num egemus*. Vocabulũ (*commendaticijs*) Græca repetunt in fine: *aut ex vobis commendaticijs?* Repetitio non necessaria: quamuis & eam cernere est in Syriaco. Sensus: Num opus habemus literis commendaticijs, vel ab alijs ad vos, vel à vobis ad alios?

SICVT QVIDAM. Supple, egent; seu potius, faciunt: id est commendaticias vndique studiosè conquirunt. Pseudapostolos notat, in quos dicit illud cap. 10, *Non qui seipsum cõmendat, ille probatus est; sed quem Deus commendat*: & quorum iactantiam memorat capit. 11. Sese verò eiusmodi commẽdationibus haudquaquam indigere docet ea ratione, quam subiungit.

Pseudapostoli literas cõmendaticias ambientes.

2 EPISTOLA NOSTRA VOS ESTIS. Vos ipsi, inquit, estis epistola nostra, id est, nostri commendaticia: Nec præter vos aliam requiro. Siquidem abundè nos & vobis & alijs commẽdat fides & vita vestra, quos sic instituimus. *Vos enim* (vt in priore epistola dixit cap. 9) *opus meum estis in Domino*. & iterum: *Signaculum apostolatus mei vos estis in Domino*. Quare quẽadmodum opus commendat opificem; & sigillum facit certam fidem rei signatæ: ita vos mihi estis loco epistolæ commendaticiæ, per vosmetipsos obsignatæ.

Ipsi Corinthij epistola cõmendaticia Pauli.

SCRIPTA IN CORDIBVS NOSTRIS. Græcè ἐγγεγραμμένη, *inscripta*. Habet enim emphasim repetita præpositio. Sensus: Eam epistolam, quæ vos estis, cordi meo inscriptam & impressam vbique circumfero: & pro mei cõmendatione exhibeo, quibus volo. Inscriptionem intellige per memoriam & amorem. Locutio similis apud Isaiam cap. 49, *In manibus meis descripsi te*.

Scriptura in corde, in manibus.

QVÆ SCITVR ET LEGITVR AB OMNIBVS HOMINIBVS. In Græco est agnatio vocabulorum, γινωσκομένη & ἀναγινωσκομένη, quasi dicas, *quæ cognoscitur & recognoscitur*, id est, *legitur*. Græcis enim ἀναγινώσκειν est legere. Similis erat paranomasia cap. 1 v. 13. Eam vt hoc

loco

loco redderet Erasmus, vertit, *quæ intelligitur & legitur*, parum cõmodè. Sic enim præposterus esset apostoli sermo: cùm prius sit legere literas quàm intelligere. Nec verò γινώσκειν intelligere significat, sed cognoscere; quemadmodum & habet textus Ambr. Cognoscitur autem etiam quod nõdum intelligitur. Itaq; sensus est: Quam epistolã omnibus in prõptu est inspicere & legere; perinde vt literas patẽtes, omniũq; oculis expositas. Hoc dicit propter famã fidei Corinthiorum latè dispersam.

3 MANIFESTATI QVOD EPISTOLA ESTIS CHRISTI. *Manifestati* referẽdũ est ad pronomẽ *vos*. Estq; prẹsentis tẽporis participium in Græco, mediæ significationis, φανερούμενοι; quod Erasmus actiuè vertit, *dũ declaratis*. Verùm rectius interpres noster passiuè reddidit *manifestati*, id est, de quibus manifestũ est & palã constat, *quod epistola estis Christi*: vel quia scripta à Christo, vel quia Christus in ea scriptus: qui posterior sensus Græcorum est, dum epistolam Christi interpretantur, in qua lex & præcepta Christi, velut inscriptæ literæ, maneant ac seruentur. At priori sensui, quem Latini tradunt, & quo significatur Corinthios quatenus fideles, esse scripturã & opus Christi, melius respondet quod sequitur.

Corinthij epistola Christi, & quo sensu.

MINISTRATA A NOBIS. Hoc est, nostro ministerio conscripta. Christus, inquit, huius epistolẹ principalis est author, ideq; nobis ministris ad eã scribẽdã vsus est. Hinc ait 1 Cor. 4, *Sic nos existimet homo vt ministros Christi & dispensatores mysteriorum Dei*. Erasmus dũ vertere maluit, *subministrata à nobis*, nec vim Græci vocabuli διακονηθεῖσα, nec mentẽ apostoli satis explicuit. Nã in verbo subministrãdi non necessariò ministeriũ intelligitur. Subministrat enim qui suppeditat ac præbet aliquid, etiãsi minister non sit eius cui præbet: quale est subministrare sumptus alicui. Quare nec in paraphrasi suã hanc versionẽ idẽ Erasmus sequẽdã putauit. Paraphraseos verba sũt. *Sinceritate fidei, vitaq; euãgelica declaratis, quod sitis epistola Christi, ab illo quidẽ scripta, sed nostro ministerio.*

Subministrat non solum qui ministrat.

ET SCRIPTA NON ATRAMENTO, SED SPIRITV DEI VIVI. *Et scripta*, Grẹcè *inscripta*, sine coniunctione: quẽadmodum & Irenæus legit l. 5 cap. 13. Abest itẽ cõiunctio in Ambrosiano textu atq; Syriaco; & apud Augustinũ de spiritu & litera cap. 14 & 17. Iam quod interpres *viui* reddit loco *viuẽtis*; ζῶντος, ferè perpetuũ illi est. Scripta verò, inquit, nõ atramẽto, quales sunt epistolæ manibus hominum exaratæ; sed virtute Spiritus sancti; *per cuius efficaciã*, vti scribit in hunc locũ Caietanus, *operatur Christus in animo hominis assensum, spem atque dilectionẽ*. Refert autẽ apostolus hãc scriptionẽ ad Spiritum sanctũ, ea ratione qua omnis nostra sanctificatio (quod ad eã naturæ vires non attingãt) in Spiritũ sanctũ referri solet. Quem & vocat Spiritum Dei viuentis: quia de epistola animata ac viuente loquebatur. Estq; allusio ad locum Ieremiæ 31, vbi Dominus nouũ pactũ vetere reprobato promittẽs, ita loquitur: *Dabo legem meam in visceribus eorũ, & in corde eorum scribã eam*. Eòdem pertinent sequentia.

Epistola scripta Spiritu Dei.

Omnis nostra sãctificatio Spiritui-sancto adscribitur.

NON IN TABVLIS LAPIDEIS. Quomodo nimirum scripta fuit lex vetus populo Iudaico per Moysen data, Exodi 24, 31 & 32. Nam ad eam historiam respicit apostolus, vti cõstat ex ijs quæ infrà dicuntur.

SED IN TABVLIS CORDIS CARNALIBVS. *Carnalibus*, Græcè σαρκίναις, *carneis*, vt alij vertunt. Et sensus est: Sed in ipsis cordibus tãquã tabulis quibusdã, ijsq; nõ duris instar lapidis, sed mollibus instar carnis seu cordis humani, id est, facilibus & prõptis ad obediẽdũ. Alludit enim ad illã noui testamenti promissionẽ, quẹ exstat apud Ezechielem c. 11, & iterũ c. 36 his verbis: *Auferam cor lapideũ de carne vestra, & dabo vobis cor carneũ*. Quã suã promissionẽ exponens Dominus, ibidem subiungit: *Et faciã vt in præceptis meis ambuletis, & iudicia mea custodiatis & operemini*. Patet igitur carnale hic nõ opponi spirituali, quẽadmodum alibi passim in epistolis apostolicis: sed ei quod durũ est. Nã & in Græco diuersa sunt vocabula, σαρκικὸν *carnale*, quod alibi; & σάρκινον *carneũ*, quod hic legitur (vno licet dissentiẽte codice Cõplutẽsi) & in vtroq; loco Ezechielis, iuxta versionem interpretũ LXX. Dicitur autẽ epistola de qua sermo est, id est, ipsi Corinthij fideles, scripta in tabulis cordis carneis; in quãtum fides & charitas & cætera quæ lex noua præcipit, in eorũ cordibus impressa erant per Spiritũ sanctum. Ex hac scriptura Pelagianos, qui naturæ viribus attribuebant diuinæ legis obseruationem, refellit Augustinus varijs locis, nominatim lib. de spiritu & litera cap. 17, & de gratia & libero arbitrio cap. 14.

Tabulæ cordis carneæ quæ dicantur.

Differunt carnale & carneũ, etiã in Græco.

4 FIDVCIAM AVTEM TALEM HABEMVS PER CHRISTVM AD DEVM. Quod dixit, *ministrata à nobis*, (quo verbo rei maximæ sibi ministeriũ adscripsit) ne dixisse videatur arrogãtius: id nũc totũ ad meritũ Christi Domini sui, deinde & ad Deũ authorẽ refert. *Fiduciam*, Græcè πεποίθησιν, metonymicè posuit pro gloriatione, quæ ex fiducia nascitur: vti bene exponit Theophylactus. Sic enim & alibi πεποιθέναι cõfidere dixit pro gloriari, vt Rom. 2, *Cõfidis teipsum esse ducẽ cæcorũ*. & huius epistolẹ c. 10, *Si quis cõfidit sibi, Christi se esse*. *Ad Deum*, Græcè πρὸς τὸν θεὸν, Erasmus *erga Deum*: sed melius *apud Deũ*. Quomodo vertit alibi noster interpres, vt Ioan. 1 v. 1 & 2, Rom. 4 v. 2, & Philip. 4 v. 6. Sẽsus enim est: Quod vos sitis epistola per nos ministrata & à nobis quodãmodo scripta, quẹ proinde nos cõmendet: de ea re nõ in nobis, sed in Christo & per Christum gloriamur apud Deũ; à quo scilicet ministerij nostri præmiũ exspectamus. Dicendo namq; *ad Deum*, siue *apud Deum*, significare voluit verã & solidam gloriandi materiam: vt quæ probetur ac remuneretur in iudicio Dei. Sic è contrario dicit Rom. 4, *Si Abraham ex operibus iustificatus est, habet gloriam, sed non apud Deum.*

Fiducia pro gloriatione.

5 NON QVOD SVFFICIENTES SIMVS COGITARE ALIQVID A NOBIS QVASI EX NOBIS.

dio mixta pro meris, & viciata pro sinceris vendunt: ita qui in euangelio Christi prædicando quæ sua sunt, quærunt, non quæ Iesu Christi; ad illum finem etiam suam doctrinā libenter inflectunt atq; accommodant. Vtrūque in cauponādi verbo cōsiderarunt Chrysostomus & eius sequaces. Et quidē eos quos hac epistola insectatur apostolus, vtrumque fecisse, cōstabit ex eorum descriptione quam nobis tradet cap. 11, vbi non solum eos taxat vt sui lucri gloriæque studiosos, verùm etiam pseudapostolos vocat, & Satanæ ministros. Rursus autem ijdem vt *adulterantes verbum Dei*, notantur infrà cap. 4. verbo quidē Græco diuerso, non tamen diuersę significationis: vt illic videbimus.

SED EX SINCERITATE; SED SICVT EX DEO, CORAM DEO, IN CHRISTO LOQVIMVR. Sinceritatem opponit cauponationi. Loquitur ergo verbum Dei *ex sinceritate*, vel, vt est in Græco, *tanquam ex sinceritate*, id est, tanquam sincerus euangelista; qui neque Dei verbum adulterat admixtione alienæ doctrinæ, neque eo abutitur ad quæstum aut gloriā humanam. Verba apostoli sic expono: Sed loquimur & annunciamus verbum Dei sincerè, tāquam profectum & acceptum à Deo; loquimur, inquam, *coram Deo*, vel in conspectu Dei, id est, Deum testem ac iudicem præ oculis habentes, ideóque Deo non hominibus placere studentes; denique loquimur illud *in Christo*, id est, per Christum, vel authoritate Christi, cuius sumus ministri. Particula *sed* secundò repetita, vim orationis intendit. Cuius exemplum luculentius habebimus infrà cap. 7 versu 11.

Quid ex sinceritate verbum Dei loqui.

SVMMARIVM.

NEgat apostolus aliena commendatione se indigere; cùm fructus sua apud Corinthios prædicationis satis ipsum commendet. Ministerij noua legis, qua Spiritus & iusticia subministratur, pra ministerio veteris legis, qua fuit litera occidens, excellentiam demonstrat: docetq́ Iudæis adhuc velatum esse, quod noui testamenti ministris reuelatum est.

CAPVT III.

1 INCIPIMVS ITERVM NOSMETIPSOS COMMENDARE? Quoniam delapsus fuerat ad commemorationem integritatis ac sinceritatis suæ in apostolico munere exsequendo: ne vel in ea re videatur quod suum est, quærere, suæque glorię studere; & per hoc imprudēter incurrere in vicium, quod in alijs reprehendebat: suspicionem huiusmodi repellit. Nō hæc, inquit, dicimus, quo nos ipsos commendemus, ac vestram beneuolentiam captemus, commodum aliquod nostrum inde sperantes. Dicit autem *iterum*; quia in priore epistola passim, ac præcipuè cap. 9 multa dixerat, quæ ad ipsius commendationem spectare viderentur. Verùm illa omnia, sicut & ista, propriè non sui commendandi causa dixit, sed ad vtilitatem eorum quibus scribebat: simul vt in seipso ostendat quales esse debeāt omnes ministri verbi Dei. Alij sic exponunt: Nūquid hæc dicimus, tanquam volentes nos vobis & alijs commēdare? quasi dicat: id quidem mihi superuacaneum fuerit; scilicet post tot nostra de vobis merita, per quę & vobis & alijs satis supérque cogniti sumus & commēdati. Congruit huic sensui quod sequitur:

AVT NVNQVID EGEMVS, SICVT QVIDAM, COMMENDATICIIS EPISTOLIS AD VOS, AVT EX VOBIS? Noster interpres in Græco legisse videtur ἢ μὴ, *aut num*, vt habet vnum dumtaxat exemplar Roberti Stephani; respondetque Syra versio. Cætera legunt εἰ μὴ, id est, *nisi*: quomodo vertit interpres Theophylacti: tametsi vsurpatur interdum pro *num*, *nūquid*; quod huic loco melius quadrat. Ita textus Ambro. *Nunquid indigemus* &c. Erasmus & alij, *Num egemus*. Vocabulū *(commendaticijs)* Græca repetunt in fine: *aut ex vobis commendaticijs?* Repetitio non necessaria: quamuis & eam cernere est in Syriaco. Sensus: Num opus habemus literis commendaticijs, vel ab alijs ad vos, vel à vobis ad alios?

SICVT QVIDAM. Supple, egent; seu potius, faciunt: id est commendaticias vndique studiosè conquirunt. Pseudapostolos notat, in quos dicit illud cap. 10, *Non qui seipsum cōmendat, ille probatus est; sed quem Deus commendat:* & quorum iactantiam memorat capit. 11. Sese verò eiusmodi commēdationibus haudquaquam indigere docet ea ratione, quam subiungit. *Pseudapostoli literas cōmendaticias ambientes.*

2 EPISTOLA NOSTRA VOS ESTIS. Vos ipsi, inquit, estis epistola nostra, id est, nostri commendaticia: Nec præter vos aliam requiro. Siquidem abundè nos & vobis & alijs commēdat fides & vita vestra, quos sic instituimus. *Vos enim* (vt in priore epistola dixit cap. 9) *opus meum estis in Domino.* & iterum: *Signaculum apostolatus mei vos estis in Domino.* Quare quēadmodum opus commendat opificem; & sigillum facit certam fidem rei signatæ: ita vos mihi estis loco epistolæ commendaticiæ, per vosmetipsos obsignatæ. *Ipsi Corinthij epistola cōmendaticia Pauli.*

SCRIPTA IN CORDIBVS NOSTRIS. Græcè ἐγγεγραμμένη, *inscripta*. Habet enim emphasim repetita præpositio. Sensus: Eam epistolam, quæ vos estis, cordi meo inscriptam & impressam vbique circumfero: & pro mei cōmendatione exhibeo, quibus volo. Inscriptionem intellige per memoriam & amorem. Locutio similis apud Isaiam cap. 49, *In manibus meis descripsi te.* *Scriptura in corde, in manibus.*

QVÆ SCITVR ET LEGITVR AB OMNIBVS HOMINIBVS. In Græco est agnatio vocabulorum, γινωσκομένη καὶ ἀναγινωσκομένη, quasi dicas, *quæ cognoscitur & recognoscitur*, id est, *legitur*. Græcis enim ἀναγινώσκειν est legere. Similis erat paranomasia cap. 1 v. 13. Eam vt hoc

loco redderet Erasmus, vertit, *quæ intelligitur & legitur*, parum cōmodè. Sic enim præposterus esset apostoli sermo: cùm prius sit legere literas quàm intelligere. Nec verò γινώσκειν intelligere significat, sed cognoscere; quemadmodum & habet textus Ambr. Cognoscitur autem etiam quod nōdum intelligitur. Itaq; sensus est: Quam epistolā omnibus in prōptu est inspicere & legere; perinde vt literas patētes, omniūq; oculis expositas. Hoc dicit propter famā fidei Corinthiorum latè dispersam.

3 MANIFESTATI QVOD EPISTOLA ESTIS CHRISTI. *Manifestati* referedū est ad pronomē *vos*. Estq; præsentis tēporis participium in Græco, mediæ significationis, φανερούμενοι; quod Erasmus actiuè vertit, *dū declaratis*. Verùm rectius interpres noster passiuè reddidit *manifestati*, id est, de quibus manifestū est & palā constat, *quod epistola estis Christi*: vel quia scripta à Christo, vel quia Christus in ea scriptus: qui posterior sensus Græcorum est, dum epistolam Christi interpretantur, in qua lex & præcepta Christi, velut inscriptæ literæ, maneant ac seruentur. At priori sensui, quem Latini tradunt, & quo significatur Corinthios quatenus fideles, esse scripturā & opus Christi, melius respondet quod sequitur.

Corinthij epistola Christi, & quo sensu.

MINISTRATA A NOBIS. Hoc est, nostro ministerio conscripta. Christus, inquit, huius epistolę principalis est author, ideóq; nobis ministris ad eā scribēdā vsus est. Hinc ait 1 Cor. 4, *Sic nos existimet homo vt ministros Christi & dispensatores mysteriorum Dei*. Erasmus dū vertere maluit, *subministrata à nobis*, nec vim Græci vocabuli διακονηθεῖσα, nec mentē apostoli satis explicuit. Nā in verbo subministrādi non necessariò ministeriū intelligitur. Subministrat enim qui suppeditat ac præbet aliquid, etiāsi minister non sit eius cui præbet: quale est subministrare sumptus alicui. Quare nec in paraphrasi suā hanc versionē idē Erasmus sequēdā putauit. Paraphraseos verba sūt. *Sinceritate fidei, vitaq; euāgelica declaratis, quod sitis epistola Christi, ab illo quidē scripta, sed nostro ministerio.*

Subministrat non solus qui ministrat.

ET SCRIPTA NON ATRAMENTO, SED SPIRITV DEI VIVI. *Et scripta*, Gręcè *inscripta*, sine coniunctione: queādmodum & Irenæus legit l. 5 cap. 13. Abest itē cōiunctio in Ambrosiano textu atq; Syriaco; & apud Augustinū de spiritu & litera cap. 14 & 17. Iam quod interpres *viui* reddit loco *viuētis*; ζῶντος, ferè perpetuū illi est. Scripta verò, inquit, nō atramēto, quales sunt epistolæ manibus hominum exaratæ; sed virtute Spiritus sancti; *per cuius efficaciā*, vt scribit in hunc locū Caietanus, *operatur Christus in animo hominis assensum, spem atque dilectionē*. Refert autē apostolus hāc scriptionē ad Spiritum sanctū, ea ratione qua omnis nostra sanctificatio (quod ad eā naturæ vires non attingāt) in Spiritū sanctū referri solet. Quem & vocat Spiritum Dei viuentis: quia de epistola animata ac viuente loquebatur. Estq; allusio ad locum Ieremiæ 31, vbi Dominus nouū pactū vetere reprobato promittēs, ita loquitur: *Dabo legem meam in visceribus eorū, & in corde eorum scribā eam*. Eōdem pertinent sequentia.

Epistola scripta Spiritu Dei.

Omnis nostra sāctificatio Spiritui sancto adscribitur.

NON IN TABVLIS LAPIDEIS. Quomodo nimirum scripta fuit lex vetus populo Iudaico per Moysen data, Exodi 24, 31 & 32. Nam ad eam historiam respicit apostolus, vti cōstat ex ijs quæ infrà dicuntur.

SED IN TABVLIS CORDIS CARNALIBVS. *Carnalibus*, Græcè σαρκίναις, *carneis*, vt alij vertunt. Et sensus est: Sed in ipsis cordibus tāquā tabulis quibusdā, ijsq; nō duris instar lapidis, sed mollibus instar carnis seu cordis humani, id est, facilibus & prōptis ad obediēdū. Alludit enim ad illā noui testamenti promissionē, quę exstat apud Ezechielem c. 11, & iterū c. 36 his verbis: *Auferam cor lapideū de carne vestra, & dabo vobis cor carneū*. Quā suā promissionē exponens Dominus, ibidem subiungit: *Et faciā vt in præceptis meis ambuletis, & iudicia mea custodiatis & operemini*. Patet igitur carnale hic nō opponi spirituali, queādmodum alibi passim in epistolis apostolicis: sed ei quod durū est. Nā & in Græco diuersa sunt vocabula, σαρκικὸν *carnale*, quod alibi; & σάρκινον *carneū*, quod hic legitur (vno licet dissentiēte codice Cōplutēsi) & in vtroq; loco Ezechielis, iuxta versionem interpretū LXX. Dicitur autē epistola de qua sermo est, id est, ipsi Corinthij fideles, scripta in tabulis cordis carneis; in quātum fides & charitas & cætera quæ lex noua præcipit, in eorū cordibus impressa erant per Spiritū sanctum. Ex hac scriptura Pelagianos, qui naturæ viribus attribuebant diuinæ legis obseruationem, refellit Augustinus varijs locis, nominatim lib. de spiritu & litera cap. 17, & de gratia & libero arbitrio cap. 14.

Tabula cordis carnea qua dicantur.

Differunt carnale & carneū, etiā in Græco.

4 FIDVCIAM AVTEM TALEM HABEMVS PER CHRISTVM AD DEVM. Quod dixit, *ministrata à nobis*, (quo verbo rei maximæ sibi ministeriū asscripsit) ne dixisse videatur arrogātius: id nūc totū ad meritū Christi Domini sui, deinde & ad Deū authorē refert. *Fiduciam*, Græcè πεποίθησιν, metonymicè posuit pro gloriatione, quæ ex fiducia nascitur: vti bene exponit Theophylactus. Sic enim & alibi πεποιθέναι cōfidere dixit pro gloriari, vt Rom. 2, *Cōfidis teipsum esse ducē cæcorū*. & huius epistolę c. 10, *Si quis cōfidit sibi, Christi se esse*. *Ad Deum*, Græcè πρὸς τὸν θεὸν, Erasmus *erga Deum*: sed melius *apud Deū*. Quomodo vertit alibi noster interpres, vt Ioan. 1 v. 1 & 2, Rom. 4 v. 2, & Philip. 4 v. 6. Sēsus enim est: Quod vos sitis epistola per nos ministrata & à nobis quodāmodo scripta, quę proinde nos cōmendet: de ea re nō in nobis, sed in Christo & per Christum gloriamur apud Deū; à quo scilicet ministerij nostri præmiū exspectamus. Dicendo namq; *ad Deum*, siue *apud Deum*, significare voluit verā & solidam gloriandi materiam: vt quæ probetur ac remuneretur in iudicio Dei. Sic è contrario dicit Rom. 4, *Si Abraham ex operibus iustificatus est, habet gloriam, sed non apud Deum*.

Fiducia pro gloriatione.

5 NON QVOD SVFFICIENTES SIMVS COGITARE ALIQVID A NOBIS QVASI EX NOBIS.

 Græcè:

Græca vocis ἱκανοὶ significatio declaratur.

Græcè: *Non quia idonei sumus à nobis ipsis cogitare aliquid tanquam ex nobis ipsis*. Est enim in Græco vox eadē ἱκανοί, quā interpretes nūc idoneos, nūc sufficientes vertit. Arausicana synodus & passim August. *idonei* legunt. Et quāuis ἱκανός interdū etiā dignū significet, vt 1 Co. 15, *Nō sum dignus vocari apostolus*, & alijs locis quę nos ibidē annotauimus; huic tamē loco satis apparet eā significationem non conuenire. Simile est illud 2 Tim. 2, *Qui idonei* (ἱκανοὶ) *erunt & alios docere*: vbi nemo dixerit vertēdū *digni*. Certè & interpretes omnes quos vidi, locum hunc verterunt aut *sufficientes*, aut *idonei*: & Latini patres altero tantū horum modorū citasse reperiuntur. Porrò quod habemus *à nobis & ex nobis*, Ambrosiaster vtrumque legit, *à nobis*: Cōtrà Hieronymus *ex nobis*, & *ex nostro*, lib. 2 dial. aduersus Pelagianos c. 3. Sed & Erasmus atq; Hentenius vtrumq; reddiderūt, *ex nobis ipsis*. Verū noster interpres Græca secutus, vbi legitur, ἀφ' ἑαυτῶν & ἐξ ἑαυτῶν, præpositionem & ipse variauit. Quanquā quod ad significationē attinet, aut nullā inter illa duo differentiā esse, aut exiguā, videri potest. Id enim indicare voluerūt patres cōcilij Tridētini sess. 14 cap. 8, quū ad hunc locū respicientes, eadem vsi sunt præpositione, *Qui ex nobis*, inquiūt, *tanquā ex nobis nihil possumus, eo cooperāte qui nos cōfortat, omnia possumus*. Est autē accipienda apostoli sententia de cogitatione eius, *quod attinet ad pietatis viam* (aliàs *vitam*) *& verum Dei cultum*: vt exponit Augustinus lib. de dono perseuerantiæ cap. 13. Siue alijs verbis, *quod ad salutem pertinet vitæ æternæ*: vt exponit Arausicanū concilium can. 7. Deque ea cogitatione non qualicunque, sed afficiēte voluntatē. Nā bonū aliquid & piū cogitare sola mētis apprehēsione, sic vt volūtas rei cogitatę vel apprehēsæ nullatenus afficiatur, potest homo ex seipso ac solis naturę viribus: neq; ad huiusmodi cogitationē opus habet gratia Dei per Christū. Quāquā illud propriè nec Latinis est cogitare, nec Græcis λογίσασθαι. Quod quidem verbū non simpliciter significat animo quippiam apprehēdere, sed cum deliberato rationis iudicio & volūtatis affectu circa rē apprehēsam. Sic enim & aliàs hāc vocē Paulus vsurpat, vt Phil. 4, *Quæcumque sunt vera, quæcumq; pudica, quæcumque iusta*, &c. *hæc cogitate*. Quare qui pro *cogitare* verterunt hoc loco *reputare*, quomodo legit Hieronymus, ex aliena, vt existimo, trāslatione; non satis vim Græcæ vocis, vt hic à Paulo sumitur, assecuti sunt: licet ea versio bene conueniat alijs quibusdā locis apud eundem apostolum, vt infrà cap. 5, *Non reputans illis delicta ipsorum*. & cap. 10 semel & iterum, *Hoc cogitet apud se*. & 1 Cor. 13, *Charitas non cogitat malum*, iuxta sensum illic à nobis probatū. Eadē ferè ratio de voce *æstimare*, quæ legitur in textu Ambrosiano. Capitur etiam interdum λογίσασθαι pro suo composito συλλογίσασθαι, *ratiocinari*, vt eodē cap. 13 prioris ad Cor. *Cogitabā vt paruulus*. & Marci 11, *Cogitabant secum dicētes, Si dixerimus, de cælo* &c.

An eadē, à nobis & ex nobis.

Quid apostolo cogitare aliquid.

Quod Lucas cap. 20 per cōpositum exponit συνελογίσαντο. Sed ea significatio non quadrat huic loco; qui voluntatis affectū præcipuè requirit: vt hęc apostoli sententia respondeat cū illa qua dicit 1 Cor. 12, *Nemo potest dicere Dominum Iesum*, scilicet ex pio cordis affectu, vt illic expositum est; *nisi in Spiritu sancto*. Sensus igitur huius loci est: Gloriamur apud Deū de nostro erga vos ministerio, eiusq; successu: nihil interim nobis vēdicantes, vt qui nō valeamus boni quippiā quod ad rē euangelicā aut omnino ad pietatē pertineat, ex proprijs naturæ nostræ viribus vel cogitare: quāto minus agere & exsequi! Addit apostolus, *quasi ex nobis*: quia cogitamus quidem à nobis vel ex nobis ea quæ bona sunt: id est, mente & ingenio, atq; etiā voluntate nostra cogitationem eiusmodi exercemus, sed nō quasi ex nobis: quia nō ad hoc sufficiunt vires naturæ: vt differant quidem *à nobis*, & *quasi ex nobis*: non tamē differāt *à nobis* & *ex nobis*: quomodo nō differūt *ex fide* & *per fidē*, Rom. 3 v. 30, & infrà hoc cap. v. 11, *per gloriā* & *in gloria*. Si quis tamen hic vrgēdā putet præpositionis mutationē, reddere poterit hūc sensum: nos nō posse cogitare aliquid à nobis; ita vt ex nobis, nō ex alio. Quod velle videtur sequens antithetum, *ex Deo*.

Ex nobis ne cogitare quidem aliquid boni possumus.

SED SVFFICIENTIA NOSTRA EX DEO EST. *Sufficientia*, Græcè ἱκανότης, *idoneitas*. Sed, inquit, quod idonei sumus ad aliquid boni vel cogitandū vel agēdū; & semel, quidquid boni possumus, id totū ex Deo est per Christū. Nā illud *per Christū*, iam antè præmiserat. Vtitur hoc apostoli testimonio, *Nō quod idonei simus cogitare aliquid* &c. B. August. aduersus Pelagianos, quo doceat nec boni cupiditatem, nec fidē, nec ipsius initium fidei, nec vllius operis boni progressum & perseuerātiā, nos ex nobis habere, sed ex Deo. Loca sunt l. 2 contra duas epistolas Pelagianorum cap. 8, lib. de prædestinatione sanctorum, cap 2, & lib. de dono perseuerantiæ cap. 8 & 13. Vtuntur eodē testimonio patres Arausicani concilij can. 7, quo definiāt eū *hæretico falli spiritu*, qui dixerit hominē *per naturæ vigorē bonū aliquod ad salutem pertinens vitæ æternæ, cogitare vt expedit, aut eligere, siue salutari, id est, euangelicæ prædicationi consentire posse*, *absque illuminatione & inspiratione Spiritus sancti*. Porrò Græci commentatores, Chrysostomus, Theophylactus & Oecumenius apostoli mētē explicātes loquūtur his modis: *non aliud esse nostrum, aliud Dei*: adeoque *nihil planè nostrū esse, ne minimū quidem: sed totum Deo asscribendum*. Legat præterea qui volet ea quæ scribit in hūc locū S. Thomas, doctè prorsus ac solidè; vbi præter alia affirmat etiā philosophi sententiā fuisse, *quod nunquā homo per liberū arbitriū potest vllū bonū facere sine adiutorio Dei: Qui*, inquit, *& homines mouet, & omnia quæ agunt, ad actiones suas*.

Quicquid boni possumus, totum ex Deo est.

Nota.

Nō aliud nostrum, aliud Dei.

6 QVI ET IDONEOS NOS FECIT MINISTROS NOVI TESTAMENTI. Transit apostolus ad commonstrandam dignitatem & excellentiam ministerij sibi crediti: quod

Deus & homines & omnia quæ agūt ad actiones suas mouet.

erat

erat ministeriũ nouæ legis; idq; ex cõparatione eius cũ lege veteri. *Idoneos fecit*. Græcè ἱκάνωσεν, pro quo Hieronymus legit, *dignos fecit*. Nã & noster interpres eãdem vocem alibi sic transtulit, vt Col. 1, *Qui dignos nos fecit in partẽ sortis Sanctorũ*. Verũ quia deriuatiuum est hoc verbum à nomine ἱκανοὶ, quod præcessit, & nõ aliter verti debuit quàm *idonei, sufficiẽtes*; quẽadmodũ & ἱκανότης, *idoneitas, sufficientia*: propterea conformiter est vertendũ: *Qui & idoneos*, siue *sufficientes nos fecit* &c. Vt sensus sit: Qui Deus, inter alia bona quæ ex ipso habemus, etiam hoc nobis apostolis cõtulit, quod aptauerit & idoneos reddiderit noui testamẽti ministros: idoneos autẽ, id est, non quæ nostra sunt, quærẽtes, sed ea quę Iesu Christi; neque verbũ Dei adulterantes, sed ex sinceritate tanquã corã Deo illud annunciantes. Talem enim suprà descripsit idoneũ euangelij ministrũ: id est, eũ de quo interrogauerat: *Et ad hæc quis idoneus?* vt ista sit velut respõsio: Nos idonei sumus, non ex nobis, sed ex Deo, qui nos idoneos fecit noui testamenti ministros. Est autem nouũ testamentũ, pactum seu promissio vitæ æternæ gratuitò donãdæ nobis à Deo per Christum. Quò referenda sunt omnia dona virtutum ac bonorũ operum per quæ vitã æternam quacũq; ratione meremur atq; consequimur. Hoc ergo Dei beneficiũ qui annũciãt hominibus, noui testamẽti ministri sunt.

Qui idonei ministri noui testamenti.

Quid nouũ testamentum, & qui eius ministri.

NON LITERA, SED SPIRITU. Græcè, οὐ γράμματος, ἀλλὰ πνεύματος, *non literæ, sed spiritus*. Quomodo verisimile est interpretẽ vertisse. Sic enim & mss. quædam legunt, & in his Erasmo teste duo Constantiensia: necnon veteres concordantiæ: exstatq; eadem lectio apud Augustinũ l. de spiritu & litera cap. 17 & 20. Quid verò legerit Ambrosiaster, ex eius cõmentario percipi nõ potest. Pelagius quoq; & Sedulius quid legerint, nõ liquet, nisi quod ex eorũ scholio (quod alter ab altero sumsit) apparet tertiũ casum eis lectum fuisse, *non literæ, sed spiritui*. Porrò sextus casus obrepsisse videtur ex simili loco qui est Rom. 2, *in spiritu, non litera*. Est autem hæc pars expositio eius quod dixerat, *noui testamenti*. Sensus enim est; fecit nos idoneos ministros noui testamẽti; nõ inquam ministros literæ, id est, legis scriptæ & datæ per Moysen, quæ est lex vetus: sed ministros spiritus, hoc est, ministros legis nouę, qua Spiritus S. datur ad legem implendã. Sensum hunc, simul & Gręcã lectionẽ confirmat, quæ paulo pòst nominatur, *ministratio Spiritus*. Spiritũ autẽ sanctũ intelligi, patet ex eo quod postea subijcit, tãquã seipsum exponẽs: *Dominus autẽ Spiritus est*. Iã quanto præstabilius sit ministerium Spiritus, ministerio literę, docet ex insigni discrimine literæ & Spiritus, dicẽs:

Litera & Spiritus hoc loco quid significent.

LITERA ENIM OCCIDIT: SPIRITUS AUTEM VIVIFICAT. Per literã, vti dictũ est, lex in tabulis scripta, ac veteri populo data significatur. Per Spiritũ verò Spiritussanctus intelligitur, quatenus author est nostræ sanctificationis ac renouationis, idq; pręcipuè per charitatem, quã cordibus nostris infundit. Itaq; sensus est: Lex scripta, quã Deus per Moysen dedit, si sola sit, ac Spiritu destituta, (quod est lex vetus) occidit, hoc est, eos quibus data est, æternæ morti reddit obnoxios: non quidẽ per se suoq; vicio. (*Lex enim sancta, & mandatum sanctũ & iustũ & bonum*, Rom. 7) sed ex occasione latentis in eis cõcupiscentiæ: de qua sub nomine peccati ita scribit apostolus eodẽ loco: *Occasione accepta, peccatũ per mãdatum operatum est in me omnem concupiscentiã. Sine lege enim peccatum mortuum erat: sed cùm venisset mandatum, peccatũ reuixit; & inuẽtum est mihi mandatum, quod erat ad vitã, hoc esse ad mortẽ*. Porrò Spiritus, per gratiã qua nos efficit legis obseruatores, viuificat nos, id est, æternæ vitæ cõstituit hæredes. Sensum quẽ dedi de litera occidẽte, illud prætereà cõprobat, quod proximè post verba iã citata ex epistola ad Rom. subiungit apostolus: *Nã peccatũ occasione accepta per mãdatum seduxit me, & per illud occidit*: vtique reddendo obnoxiũ morti æternę. Neque enim aliud est, peccatũ occidere hominẽ per mandatum; quã, legem seu literã occidere hominẽ occasione peccati. Cõferendę sunt & aliæ Scripturæ, vt Rom. 4, *Vbi non est lex, nec præuaricatio*. Et cap. 5, *Lex subintrauit vt abundaret delictum*. 1 Cor. 15, *Virtus peccati lex*. Et Gal. 3, *Lex propter transgressiones posita est*. Ex quibus omnibus, ac potissimũ ex cap. 7 epist. ad Romanos, satis liquet eos haud assecutos mentẽ apostoli, qui literã interpretãtur occidere, quod lex Moysi tẽporale suppliciũ mortis, vt erãt lapidatio, crucifixio; trãsgressoribus cõminetur & irroget: quæ Græcorum, & inter Latinos Ambrosiastri est expositio. Constat enim apostolum eo loco non agere de eiusmodi supplicio, sed de morte æterna: de qua dixerat cap. 6, *Stipendia peccati mors*. Alioqui certè permulti, tempore veteris legis, vel occultè peccantes in legem, vel potentiores, qualis Dauid adulter & homicida (quod vtrumque crimen secundùm legem erat capitale) suppliciũ mortis euadebãt: vt in ijs iuxta sensum Græcorum, locum non haberet, *litera occidit*. Denique si literam occidentẽ de morte temporali interpreteris, oportebit & Spiritum viuificantem de vita tẽporali intelligere: vt consistat antithesis. Id verò quã sit à mente Pauli remotũ, scopus doctrinæ eius palã ostẽdit. Atqui multo minus hæc sentẽtia significare voluit apostolus, literalẽ siue historicũ scripturæ sẽsum, occidere, id est, noxã adferre, lectori: mysticũ verò sensum, quẽ spiritualẽ vocãt, viuificare, id est, ad pietatẽ cõducere. Qui sensus priori parte falsus est, & ad Origenis dãnata dogmata reijciẽdus. Quãquam interdum accommodatur hæc apostoli sententia non malè, (quemadmodum fecit Augustinus lib. 3 de doctrina Christiana c. 5) ad significãdum quod interpretari scripturã vbiq; sic ad literam, vt verba sonant; ducit in errorem: vt si Deo caput, manus, pedes, animam propriè tribuas; quoniam hæc in scriptura Deo legũ-

Litera occidit, quo sensu.

Spiritus viuificat.

Refellitur Græcorũ expositio de litera occidente.

Sensum scripturæ literalem occidere, falsò dicitur.

Quo sensu litera scripturã occidat.

Anthropomorphitæ.

tur attributa. Quo sensu, litera occidit Anthropomorphitas; nec non eos qui simili ratione misericordiã, iram, pœnitentiã, & alias huiusmodi affectiones propriè putauerũt esse in Deo, velut Iudæi, & inter Christianos Lactantius, aliique nonnulli: quos anthropopathitas appellare possumus.

Anthropopathitæ

Antitheses huic loco non dissimiles sunt illæ; *Spiritus est qui viuificat: caro non prodest quicquam*, Ioan. 6, *Scientia inflat, charitas ædificat*, 1 Cor. 8. In altero nãq; caro spiritu destituta prodesse negatur: in altero scientia caritate vacua dicitur inflare. Pleniorẽ intelligẽtiã discriminis hic assignati inter legẽ veterẽ & nouam si quis desideret, legat Augustini librũ de spiritu & litera à 4 capite vsque ad 25, itẽ quę scribit lib. 15 cõtra Faustum cap. 8, lib. 2 contra aduersarium legis & prophetarũ, cap. 7, serm. 3 de verbis apostoli cap. 10 & 11, & lib. 3 contra duas epistolas Pelagianorum cap. 7, & lib. 4 cap. 5.

7 QVOD SI MINISTRATIO MORTIS LITERIS DEFORMATA IN LAPIDIBVS FVIT IN GLORIA. Ex dato discrimine literæ & spiritus, iam colligit, quanto plus gloriæ debeatur ministerio nouæ legis quã veteris. Quod Græcè est *διακονία*, noster interpres hoc & sequenti capite vertit *ministrationem*; ac semel duntaxat *ministerium*. Alij quidam *administrationem* malunt: tametsi reuera magis quadrat ministerij nomen. Nec Græcè est, *literis*, sed *in literis*, *ἐν γράμμασι*; quemadmodum & Augustinus legit loco memorato contra legis aduersariũ. Iuxta quam lectionẽ, quæ nobis germana videtur, adhęret hæc particula præcedentibus, *Quod si ministratio mortis in literis*, id est, ministratio literæ occidentis: vt interposito commate sequatur: *Deformata in lapidibus*. *Deformata* non aliud est quàm *insculpta*.

Deformata quid hoc loco.

Simplici verbo *formata* legit Ambrosiaster. *Figurata* legit Augustinus de spiritu & litera cap. 14, & Beda in textu. Vtrũq; reperies apud Augustinũ scribentẽ contra aduersariũ legis. Græcũ *ἐντετυπωμένη* sonat *informata*; quod tamen interpres melius atq; elegãtius extulit *deformata*: quomodo Quintilianus dixit *marmora prima deformata manu*: & Vitruuius, *Tragicæ scenæ deformantur columnis, signis & regalibus rebus*. Quod sequitur, *fuit in gloria*, *ἐγενήθη ἐν δόξῃ*, potuit etiã verti, *fuit*, seu *facta est in claritate*.

Cõparatio ministerij veteris legis cum ministerio noua.

Sensus autem huius partis est: Quod si ministeriũ legis occidentis atque mortiferæ, tabulis lapideis insculptæ, gloriosum fuit, vtpote glorificatum per insignẽ claritatem & splendorem vultus Moysi, quando secundò descendit de monte legem adferens; vt habetur Exodi 34. Alij ministrationẽ mortis in literis, exponũt. legem mortis ministratam: vt aptius ei iungatur quod sequitur, *deformata in lapidibus*. Quæ expositio commoda quidem est: sed quia scopus est apostoli, ministerium cũ ministerio cõparare: idcirco prior sensus accõmodatior esse videtur ad eius mentem explicandam.

ITA VT NON POSSENT INTENDERE FILII ISRAEL IN FACIEM MOYSI, PROPTER GLORIAM VVLTVS EIVS QVÆ EVACVATVR. *Intendere*, Græcè *ἀτενίσαι*, ad oculos refertur. Ambr. legit *intueri*. Nec in Græco diuersum est vocabulũ, sed idẽ, *πρόσωπον*, quod interpres in eadẽ hac periodo prius *faciẽ* vertit, postea *vultum*: consultò, vt arbitror, ne si faciẽ secundo loco dixisset, videretur relatiuũ sequens, *quæ euacuatur*, ad faciem pertinere. Sẽsus: Adeò clarificatum fuit illud legis occidentis ministerium, vt non possent filij Israël intẽtis oculis aspicere faciem Moysi ministrãtis legem: idque propter gloriam seu claritatẽ vultus eius insigniter radiantis *ex consortio sermonis Domini*: vt habetur Exodi loco suprà dicto. Partem sequentem, *quæ euacuatur*, quidam ex Latinis ad ministrationem, alij ad legem retulerunt: sed ex Græco manifestum est non aliò quàm ad *gloriam* referri posse; quæ dicitur euacuari seu potius aboleri; quia claritas illa vultus Moysi transitoria erat ac modici temporis. Hoc addens apostolus, materiam dat nouo argumento, quod ipse statim explicat versu 11. Cęterùm idcirco ministeriũ veteris legis aliqua gloria, tametsi non magna nec diuturna dignum habitũ fuit; quia licet veteri populo fuerit ministratio mortis; ipsa tamen lex sancta erat & diuina; atque eo saltem officio fungebatur erga electos, vt esset illis *pædagogus ad Christum*: quemadmodum docet apostolus Gal. 3. Pendet adhuc periodus, & absoluitur erotemate sequenti.

Quare ministerium veteris legis glorificatũ.

8 QVOMODO NON MAGIS MINISTRATIO SPIRITVS ERIT IN GLORIA? Id est: Cur non magis ac potius ministerium nouæ legis, quæ viuificãtem Spiritum subministrat; glorificabitur? scilicet ea gloria quæ in futurũ sæculum promissa est. De qua gloria loquitur expressius Rom. 8, vocans eam gloriã adoptionis filiorum. Nam licet illa sit futura cõmunis omnibus electis; lõgè maior tamen ijs continget, qui se præbuerint idoneos noui testamẽti ministros: vt per quos cęteri fuerint ad gloriã adducti. Argumẽtatio Pauli perspicua est; & sequela manifesta, à minori ad maius. Postulat enim ratio, vt ministerium vitæ multo magis glorificetur, quàm ministerium mortis.

Gloria ministerij nouæ legis in futurũ seruata.

9 NAM SI MINISTRATIO DAMNATIONIS GLORIA EST. Rem eandẽ alijs verbis inculcat. In multis codicibus legebatur, *in gloria est*: sed verã lectionem restituit nobis editio Romana, consentanea Græco & Syriaco textui: quæ & habetur in multis mss. & in antiquis concordãtijs, & apud Augustinũ loco sępe dicto cõtra aduersariũ legis. Suffragatur itẽ textus Ambr. qui sic habet: *Si enim in administratione damnationis est gloria*: nec non Primasij atque Sedulij, apud quos ita legitur, *Nã si ex ministerio dãnationis gloria est*. Deniq; textus & commentarius Haymonis. Nec additur in Græco verbum *est*, magisq; cõgruere videtur verbum *fuit*: vt sensus sit, Quod si ministeriũ legis, quæ reddit homines æternæ damnationi & morti obnoxios, gloria fuit, id est, res gloriosa: Sequitur:

MVLTO

Ministerium iusticiæ quod dicatur.

MVLTO MAGIS ABVNDAT MINISTERIVM IVSTICIÆ IN GLORIA. *Abundat*, Hebrea phrasi idem quod *excellit*: quomodo verterunt Erasmus & Hëtenius. Igitur, inquit apostolus, multo maior & excellentior debetur gloria ministerio nouæ legis, quæ iusticiam confert, qua damnatio mortis euaditur, & vita acquiritur. Liquet ex dictis, idem esse Paulo ministerium mortis & dãnationis: idemq; è diuerso ministerium Spiritus & iusticiæ. Est autem obseruandum hoc loco, Paulum non cõparare Moysen cum Christo, sed cum apostolis Christi. Non enim Moyses suam tulit legem: sed eam quam Deus illi dictauerat tanquam verus legislator. At verò Christus non solum vt minister, sed vt Dominus, etiam quatenus homo, suam ipsius legem attulit mundo. Quare non cum Christo, sed cum Christi ministris, id est, apostolis, qui nouam legem à Christo latam mundo publicarunt; Moyses, tanquam veteris legis administer, non autem ipsius propriè legislator, comparandus fuit. Nam si Moysen cum Christo cõferas, quod alibi facit apostolus, vt Heb. 3, ea ratione iam multo latius & incomparabiliter maius erit vtriusque legis discrimen.

Non comparatur Moyses cũ Christo, sed cum apostolis Christi. Christus propriè legislator, nõ Moyses

10 NAM NEC GLORIFICATVM EST QVOD CLARVIT IN HAC PARTE, PROPTER EXCELLENTEM GLORIAM. Mutat interpres verbum quod in Græco vnum idemque est: ac si Græca Latinè sic reddas: *Namque ne quidem glorificatum est quod glorificatum est*, &c. Vel, *Nequidem claruit quod claruit*. Vtitur autem apostolus eo ipso verbo & participio quod legerat apud interpretes LXX, Exod. 34, δεδόξασται, δεδοξασμένον, id est, *claruit*, *clarificatum*. Nec dissonat quod ex Hebræo vertit Hieronymus *Cornutam Moysi faciem* fuisse: nam vox Hebraica קרן *Karam*, significat quidem cornificare, seu cornua proferre: sed vsurpatur pro eo quod est, prorumpere emissis radijs, velut directis cornibus. Quod enim suspicantur nonnulli scriptum illic ab interprete fuisse *corusca*, quod librariorum oscitantia mutatũ fuerit in *cornuta*; vana est coniectura. Sensus apostoli est: Etenim *in hac parte*, id est, in hac comparationis materia, ne dicendum quidem est glorificatũ fuisse quod olim glorificatum est; nempe veteris legis ministerium: idque propter eminentem longeque superiorem gloriam ministerij nouæ legis. Quasi dicat; tam excellens erit gloria ministerij euangelici, vt ministerium Mosaicum, etsi per se splendidum & gloriosum fuerit, tamen cum euangelico collatum, prorsus ingloriũ fuisse videatur. Theodoritus & ex eo Oecumenius, pulchrè rem declarant comparatione lucernæ; cuius lumen noctu splendidissimum, meridie absconditur, ac ne lumen quidem esse putatur: videlicet à lumine solis obscuratum. Caietanus sensum huc adfert multò alium: tanquam velit apostolus, gloriam Moysi vnde maior fuit, inde redditam esse minorem: vt cuius excellentia præstiterit impedimentum gloriæ. Sic enim exponit: *Id quod glorificatum est in hac parte, id est, in facie Moysi, non est glorificatum simpliciter & absolutè: quia impeditum est ab intuitu propter excellentiam gloriæ nimio splendore opprimentis visum*. Ita Caietanus, parum attendens ad phrasim apostoli, *in hac parte*: qua vtitur & infrà cap. 9, v. 3, & exponit versu 4, dicens, *in hac substantia*, id est, materia. Quanquam & absurdum est claritatem Mosaïcam hoc argumento extenuare, quod præ sui magnitudine intuentium oculos perstrinxerit: velut si quis claritatem solis absolutè claritatem esse neget, eo quod aspectum eius oculi mortalium non ferant.

Cornuta facies Moysi, quo sensu.

Expositio Caietani improbatur.

11 SI ENIM QVOD EVACVATVR, PER GLORIAM EST, MVLTO MAGIS QVOD MANET, IN GLORIA EST. Verbum substantiuum in neutro membro Paulus Græcus expressit, sed intelligendum reliquit: in priori quidem præteritum *fuit*, in altero autem futurum *erit*. Eadem verò sunt, *per gloriam*, & *in gloria*: nisi quod *per gloriam* innuere videtur aliquid momentaneum ac transitorium: *in gloria* aliquid manens ac stabile. Argumentatur autem apostolus ex eo quod paulo antè dixit gloriã vultus Moysi euacuari, seu aboleri: per quod significatũ fuit ipsum eius ministeriũ, ipsamque legem quam ferebat, abolendam esse. Tale igitur est argumentum, rursus à minori: Si ministerium quod cum lege abolendum erat, iamq; abolitum est, gloriosum fuit: multo magis ministerium legis vsque in finem sæculi permansuræ, gloriosum erit. Siquidem maior debetur gloria rebus mansuris quàm abolendis. Alij legem Christi, id est, nouum testamentum permansurum interpretantur, non modò ad finem vsque sæculi, sed in sempiternum, propter effectus eius qui sunt æterni: quo sensu Christo tribuitur sempiternum sacerdotium, Heb. 7. Nec aliter sanè ministerium nouæ legis æternum dici potest: quum constet ipsum secundum se post hanc vitam cessaturum: Quocirca nonnulli rationem adferunt haud incongruam abolitionis & permanentiæ de qua loquitur apostolus, ex timore & charitate; velut effectibus. Lex enim vetus, lex erat timoris; vt lex noua, lex est charitatis. Quod autem timor abolendus sit, ostendit illa Ioannis sententia 1 epistolæ 4, *Perfecta charitas foras mittit timorem*. Charitatem verò mansuram Paulus testatur 1 Cor. 13, dicens: *Charitas nunquam excidit*. Innititur hæc ratio officio veteris legis circa electos, quod erat, vt suprà diximus, esse pædagogum eorum ad Christum. Id enim officij præstabat per timorem, sub quo electos ad tempus cõtinebat, donec ad Christum eos adduceret. Hanc rationem tradit Augustinus l. de Spiritu & litera cap. 18, vbi loquens de vetere & nouo testamento, sic ait: *Ideo illud euacuatur, hoc manet: quoniam terrens pædagogus auferetur, cùm timori successerit charitas.*

Ministerium Moysi euacuatũ

Ministerium nouæ legis mãsurum, quo sensu.

Ratio diuersitatis ex timore & amore.

12 HABENTES IGITVR TALEM SPEM, MVL-

TA FIDVCIA VTIMVR. Postquam euangelici sui ministerij demonstrauit excellentiã præ ministerio veteris legis; agit nũc deinceps de recto vsu eiusdem sui ministerij. In quo argumento versatur ab hoc loco vsque ad cap. 7. Ac primùm docet ad ministrum nouæ legis pertinere, vt palàm, apertè ac liberè doctrinã euãgelij proponat. Nam pro *fiducia*, Græcè est παρρησίας; quo nomine significatur libertas & audacia loquendi id quod verum est: quę non solum opponitur silentio, verùm etiam assentationi. Quo vicio plurimum laborabant pseudapostoli. Græcum verbum χρώμεθα, pro quo legimus, *vtimur*, commune est, modo exhortantis, *vtamur*: sicque legit & exponit nũcupatus Ambrosius. Quæ lectio conspicitur etiam in quibusdam libris mss. Verùm certe præsens locus postulat indicatiuum *vtimur*, quod in multo pluribus legitur & melioribus. Nam hic & in sequentibus enunciatiuè loquitur apostolus, sub exemplo fidorũ euangelij ministrorum, in quibus se numerat; rectum ac legitimum illius ministerij vsum cõmonstrans. Cùm igitur, inquit, nos euangelicæ legis ministri spem habeamus tam excellẽtis glorię, quam ex ministerio nostro exspectamus; multa libertate vtimur in euangelio prædicando. Id enim conuenit luci ac gloriæ legis euangelicę. Quod declarat verbis subiunctis.

Euangelij doctrina palàm ac liberè proponenda.

13 ET NON, SICVT MOYSES PONEBAT VELAMEN SVPER FACIEM SVAM. Explẽda sententia est, Et non facimus sicut Moyses, qui (quemadmodum in Exodo legitur) velamen ponebat super faciem suam. Id est, non occultamus euangelij lucem, sicuti Moyses in typo fecit, occultans eam Israëlitis. Hoc enim est quod sequitur.

VT NON INTENDERENT FILII ISRAEL IN FACIEM EIVS QVOD EVACVATVR. Gręcè & Syriacè. *In finem eius quod aboletur.* Sed & Augustinus *in finem* legit atque exponit, contra legis aduersarium scribens, & lib. de Spiritu & litera cap. 17, & alijs locis à Beda collectis: nisi quod alteram addat præpositionem, *vsq; in finem*: quod Græcæ veritati non consonat. Rursus *in finem* legitur in textu Ambrosiano prioris editionis: sicque legendum esse, commentarius arguit. Pelagium quoque, Primasium & Sedulium legisse *in finem*, vel *ad finem*, satis certò colligitur ex eorum scholijs: licet apud duos priores textus mutatus sit à scribis in id quod vulgati codices habent: quamuis & interpretem nostrum *in finem*, non *in faciem* scripsisse, plusquam verisimile est. Qui si scripsisset *in faciem*; id quod in Græco sequitur, τοῦ καταργουμένου, non vertisset *eius quod*, sed *eius qui euacuatur*, scilicet Moysi; cuius in faciem intendere filij Israël nõ possent: quando nec ea similitudo vocum est in Græco quæ in Latino: vt facilè altera pro altera scribi potuerit. Nam quod à nonnullis allegantur exemplaria quędam Græca quæ habeant εἰς τὸ πρόσωπον, certè eiusmodi nulla à Ro. Stephano sunt annotata: ac merito suspicatur Erasmus illa talia ad Latinorum lectionẽ fuisse correcta. Deniq; Græcos expositores τέλος, non πρόσωπον legisse, perspicuè declarãt eorum cõmentarij. Quod ad sensum attinet, Chrysost. Theophylactus & Oecumenius significari putant Israëlitas non potuisse videre quod finem haberet lex: id est, quod aliquando foret abroganda. Sunt alij qui finem hunc interpretantur intima, profunda & arcana legis, id est, mysteria sub litera legis occultata. Quem sensum etiam apud Basilium videre est libro de Spiritu-sancto cap. 21. Alij verò, sensu tamen non multùm diuerso, finem eius quod aboletur, Christum intelligũt. Nam vt *finis legis Christus*, Rom. 10, ita & finis est totius ministerij legis. Ita sensus apostoli est, Moysen velo texisse faciem, ad significandum filios Israël non potuisse mentis oculos intendere in Christum, qui finis est eius ministerij, quod abolendum erat. Dicitur autem Christus finis ministerij Mosaïci, quia consummatio est & complementum eorum omnium quæ per Moysem fuerunt ministrata: nam & decalogus per eius gratiam perficitur; & omnis vmbrarum legalium significatio per eius aduentum impletur: *quia lex per Moysem data est; gratia & veritas per Iesum Christum facta est*, Ioan. 1. Finem interpretantur hoc modo, primum Augustinus vtroque loco superius citato: tum commentatores Primasius, Sedulius, Caietanus: & inter Græcos Theodoritus. Videtur & apostolus in hunc sensum paulo pòst exponere semetipsum, dicens: *Quoniam in Christo euacuatur.* Interim obserua Paulum eleganter & appositè rem gestam quæ in Exodo scribitur, ad allegoriam conuertere, & latens sub historia mysterium aperire. Moyses enim veteris legis, cuius erat minister, figuram gerebat; faciesque eius splendida præfigurabat gloriam Christi, cuius mysterijs grauida lex erat. Quod autem filij Israël non poterãt in faciem Moysi splendentem oculos defigere; significabat id quod iam dictum est ab apostolo, Iudaïcum populum non potuisse cognoscere Christum, ad quem vt finem & complementum, lex tota referebatur. Porrò velum positum ante faciem Moysi, & oppositum oculis populi, statim ipse Paulus interpretatur velum obtusionis, siue hebetudinis ac duritię positum super cor Iudæorum, quo nimirum impediebãtur, ne in Christum eiusque mysteria per fidẽ aspicerent quę res etiam significata fuit per *velũ templi*, quod Christo moriente, *scissum fuisse in duas partes* Matthæus Euangelista commemorat c 27. Postremò quid Moysi conuersio ad Dominũ, ac veli depositio significet, infra suo loco ex mẽte Pauli conabimur explicare.

Intendere in finem eius quod euacuatur, quid significet.

Finis legis Christus.

Scriptura à Paulo eleganter ad allegoriã multiplicem conuersa.

14 SED OBTVSI SVNT SENSVS EORVM. Græcè, ἀλλ' ἐπωρώθη τὰ νοήματα αὐτῶν, *sed occalluerunt sensus*, seu *cogitationes*, seu *mentes eorum*. Nam *cogitationes* vertit suprà cap. 2 v. 11. *mentes* infrà cap. 4 v. 4. *Occalluerunt* autem, id est.

obdurauerunt.

obduruerunt. Alij vertunt, *excæcati sunt*: quomodo sequenti capite legitur *Deus huius sæculi excæcasse mentes infidelium*. Verùm illic diuersum & proprium est verbum ἐτύφλωσε. Tertullianus & Cyprianus cum interprete nostro legunt *obtusi sunt*: ille libro 5 contra Marcionem cap. 11. iste contra Iudæos lib. 1, testimonio 4. *Sed* pro *quia* positum videtur, vt aliàs interdum; quemadmodum & Thomas exponit: vt significetur filios Israël ideo non intendisse animum in finem legis; quod haberent sensus animi obtusos, obduratos & excœcatos: id quod alibi sæpe de ijs scriptura testatur.

Obduratio & excæcatio Iudæorũ.

VSQVE IN HODIERNVM ENIM DIEM ID IPSVM VELAMEN IN LECTIONE VETERIS TESTAMENTI MANET NON REVELATVM. Partem illam, *vsque in hodiernum diem*, submota coniunctione *enim*, Ambrosiaster, Pelagius & Primasius annectunt ei quod præcedit: quemadmodum & Cyprianus. Verùm nostra lectio Græcis & Syris, ipsique Tertulliano consentanea est: & sensum recipit commodiorem. Exponit autem apostolus quod dixerat de velamine posito super faciẽ Moysi: & sensus est: Idem illud velamen quod olim super faciem Moysi positum prohibebat eius intuitum, remanet in præsens vsque tempus, non retectum siue non ablatum à cordibus Iudæorum, quoties libros veteris testamenti legunt. Vocat idem velamen eo tropo sermonis, quo signum dicitur idem cum re significata. Nam, vt ante dictum est, velamen illud Moysi faciem tegens, signum erat ac figura velaminis obtegentis corda Iudæorum.

Velamen super faciẽ Moysi quid significauerit.

QVONIAM IN CHRISTO EVACVATVR. Variant exemplaria tam impressa, quàm mss. alijs *quoniam*, alijs *quod* legentibus. Nam & Græcum ὅτι ambiguum est ad *quoniam* & *quod* relatiuum. Similiter autem & ex Syriaco alius *quoniam*, alius *quod* transtulit. Prioribus suffragantur veteres concordantiæ, & textus Ambros. Bedæ, Haimonis, Lombardi, Heruæi, Carthusiani: nec non Augustinus libro 3 contra duas epistolas Pelagianorum cap. 4. Posterioribus annuit textus Pelagij & Primasij, item glossatoris, Aquinatis, Lirani. Sensus tamen eòdem redit. Nam relatio fit ad velamen quod aufertur & aboletur in Christo, id est, non nisi per Christum, qui finis legis est, fide receptum. Quem cùm Iudæi non receperint; sequitur nondum esse remotum ab eorum oculis, id est mentibus, velamen.

15 SED VSQVE IN HODIERNVM DIEM, CVM LEGITVR MOYSES, VELAMEN POSITVM EST SVPER COR EORVM. Repetit idem vt addat aliquid, quo velaminis significationem clarius explicet. Sed, inquit, vsque in hoc tẽpus, cũ in eorũ synagogis legitur lex vetus à Moyse scripta (legebatur autẽ per omne sabbatũ, Actor. 15) manet velamen superpositum cordibus eorum. Vbi significatur velamen istud esse aliquid inhærens animis Iudæorũ. Quocirca non obscuritas librorum legis, & prophetarum, vt quidam volunt; sed mentis, vti diximus, hebetudo, quam parit affectio carnalis ac terrena, qua nimirum mens impeditur ne scripturas intelligat, & veritati quam loquuntur, acquiescat; quod est nolle credere: mysticè per velamen significata videtur. Ita plerique commentatores, & ante eos Origenes homilia 12 super Exodum. Neque necesse est duo secundum apostolum facere velamina mystica: quorum alterum sit velamen lectionis, id est, obscuritas legis; alterum velamen cordis, id est, infidelitas legentium; vti distinguit Heruæus. Nam quod obscuritas legis & prophetarum non sit velamen ab apostolo significatum; satis etiam ex eo liquet quod illa obscuritate manente & non ablata, multi crediderunt. Nec verò mirandum, si velamen idem positum dicatur super faciem Moysi, & super corda Iudæorum. Siquidem & ipse Moyses legem ferẽs carnalem, quemadmodum & Isaac cæcutiens, & Iacob claudicans, Gen. 27 & 32, figuram gesserunt carnalis & cæcutientis & claudicantis populi Iudaïci. Legem dico carnalem, propter promissa temporalia & cęrimonias carnali populo accommodatas. Nam & Heb. 7 *legem mãdati carnalis legimus*.

Lex Moysi legebatur in synagogis per omne sabbatũ.

Velamen non significabat obscuritatem legis, sed hebetudinem mẽtis Iudæorum.

Lex carnalis.

16 CVM AVTEM CONVERSVS FVERIT AD DOMINVM, AVFERETVR VELAMEN. Quod in quibusdam libris plurali numero legitur, *Conuersi fuerint*, contra fidem est tam Græci textus, in quo singulare est ἐπιστρέψῃ: quàm Latinorum codicum mss. quibus passim omnibus legitur, *conuersus fuerit*. Syriaca paraphrasis sic habet eodem numero: *Et cum aliquis ex eis conuersus fuerit* &c. Faciunt nobiscũ veteres Latini commentatores ad vnum omnes, ac ferè etiam posteriores: item Cyprianus in testimonijs iuxta priores editiones, & author quæstionum veteris ac noui testamẽti, quæst. 8. Nam quod Tertullianus actiuè legit, *Cum verò conuerterit* (supple *se*) *ad Deũ*, accidit ex ambiguitate verbi Græci, quod & transitiuè & absolutè sumitur, etiam in scriptura sacra: quemadmodum facilè est exemplis ostendere. Fefellit autem Caietanũ Erasmi versio, dum pro singulari reposuit plurale *conuersi fuerint*. Est & alia lectio apud Augustinum lib 12 contra Faustum cap. 4 & 39, & lib. de vtilitate credendi cap. 3, & alibi. Legit enim verbo secũdæ personæ, *Cum autem trãsieris ad Dominum*. Sed qui ita vertit, accepit ἐπιστρέψῃ, in secũda persona verbi medij: quẽadmodum & Theophylactus accepisse videtur. Sic enim habet eius interpretatio: *Quando conuerteris te ad Dominum, hoc est, quando à lege defeceris, accesserisq́; spirituali euangelio, tũc auferetur velamen*. Sed ad nostram lectionẽ, quæ germanior est, redeamus: cuius sensum alij alium adferunt. Plerique sic exponunt: Cùm autem conuersus fuerit Israël ad Dominum, siue totus, vt in fine sæculi; siue aliquis ex eis: tunc auferetur velamen de cordibus eorum. Obstat huic expositioni verbum

Varia lectio huius loci.

Vera lectionis multiplex sensus.

singularis numeri, supposito non respondēte. Nam præcesserat plurale *eorum*. Ad quod si respiceret apostolus, non diceret, *cōuersus fuerit*, seu *conuersi fuerint*. Nam *Israel* lōgius præcessit, quàm vt eò referri cōmodè possit. Nec populum significabat, sed patriarcham. Addo, quod si de Iudæorum ad Deum conuersione loqueretur, potius è conuerso diceret, Cùm autem ablatum fuerit velamen, tunc conuertentur ad Dominum. Etenim ordine naturæ prius est vt impedimentum credendi tollatur, quàm vt credant: quomodo prius est aperiri fenestram domus, quàm solis radios in eam recipi. Proinde sentiunt probabilius, qui illud, *conuersus fuerit*, ad Moysen referūt, de quo dixerat, *Cùm legitur Moyses*. Vt hic iam nouum mysterium in Moysi persona præfiguratum nobis insinuetur. Vt enim Moyses faciem habens obuelatam gessit figuram populi Iudaici velamen habentis super cor suū; ita videri potest idem Moyses, quando dimisso populo reuersurus ad Dei colloquium velamen à facie remouebat, vti scribitur Exo. 34, significasse eos qui ex eodem populo tempore noui testamenti remoto cordis velamine conuertendi essent ad Dominum. Veruntamen si contextus apostolici sermonis attentè consideretur; nō tam videbitur agere Paulus hoc loco de conuersione Iudæorum ad Dominum; aut de Moyse eam conuersionem significante, quàm de Moyse præfigurante populum Christianum. Hoc enim declarant illa verba sequentia: *Nos verò omnes reuelata facie gloriam Domini speculantes*, &c. Igitur doctrinæ præsentis hæc summa est: Moyses auersus à Domino, & facie velatus, significauit populum veterem Deo contrarium, & cor habentem obscuratum. Idem verò Moyses conuersus ad Dominum, atque retectam habens faciem, typum gessit populi Christiani ad Deum conuersi, & reuelata cordis facie salutis mysteria contemplantis. Sanè notādum est, Græcum verbum περιαιρεῖται, quod interpretes ferè transferunt passiuè, *auferetur*, magis habere significationem actiuam *auferet*, vel potius *aufert* in præsenti: quo magis intelligas apostolum non de Israële, sed de Moyse loqui: de quo legitur in Exodo, quod ipse *auferebat* velum de facie sua cùm Domino locutus. Vbi LXX quoque eodem vsi sunt verbo περιῃρεῖτο, *auferebat*, quod & ab Oecumenio allegatur. Ex quibus apparet interpretes Latinos in vna voce vertenda bis hallucinatos esse: & quod pro actiuo reddiderint passiuum; & quod pro præsenti futurum. Apud vnum Cyprianum loco superius citato legitur præsentis temporis verbum, *aufertur velamen*.

Mysteriū in Moyse ad Dominum conuerso præfiguratū, quale.

17 DOMINVS AVTEM SPIRITVS EST. Nimirum ille Spiritus quem hoc capite iam aliquoties nominauit: id est, Spiritum Dei viui, per quem nouum testamētum distinxit à veteri: & cuius suppeditandi ministrum se docuit: quem etiam statim Spiritū Domini nuncupat. Connexio talis est: Moyses ab Israele cōuersus ad Dominum, typus fuit nostri, qui transiuimus à litera ad Spiritum. Nam Spiritus ille Dominus est. Hoc addit, vt volunt Chrysostomus, Theodoritus & Oecumenius; ne minus aliquid nobis præstitum videatur, qui conuertimur ad Spiritum, quā Moysi, qui conuertebatur ad Dominum; quum Spiritus ipse sit Dominus. Est autem manifestus hic locus pro diuinitate Spiritus-sancti: quēadmodū id Græci tractatores bene declarāt: neq; enim alius Dominus quā verus Deus intelligi potest; ille videlicet ad quem Moyses se conuertebat. Et ne quis contendat nomen Spiritus hoc loco non esse personale, sed essentiale, velut ibi: *Spiritus est Deus*, Ioan. 4, vt quemadmodum eo loco significatur Deū esse Spiritum, ita hic dicere velit apostolus, Dominum, id est, Christum esse Spiritum; (sic enim Ambrosiaster, & alij quidam eum secuti partem hanc interpretantur.) Refellit hoc argumentum Chrysostomus, atq; retorquet. Nam si illa propositio; *Spiritus est Deus*, πνεῦμα ὁ θεός, sic ordinanda est: Deus est Spiritus: quid ni est ista, Dominus Spiritus est: ὁ κύριος τὸ πνεῦμά ἐστιν; ordinetur hoc modo, Spiritus est Dominus? suadente videlicet vtrobique eam constructionem articulo, qui posteriori vocabulo additus est. Qua ratione & illud Ioan. 1, *Deus erat Verbum*, Θεὸς ἦν ὁ λόγος, ita construitur, Verbum erat Deus. Verùm vtcumque se habeat responsio Chrysostomi ex articulo sumpta, (non enim scrupulo caret, propterea quod tam priori quàm posteriori vocabulo sit additus hoc loco articulus: quēadmodū & in eo quod habetur 1 Cor. 10, *Petra erat Christus*, vt illicà nobis annotatum est) certè Christum appellari Spiritum, apostolica consuetudo non habet: & huius loci circumstantia magis diuersum exigit.

Locus manifestus pro diuinitate Spiritus sancti. Occupatio.

An Christus Spiritus.

VBI AVTEM SPIRITVS DOMINI, IBI LIBERTAS. Spiritum quem Dominum vocauit, nunc Spiritum Domini vocat, sicut & suprà; Spiritum Dei: vt intelligamus Spiritum non sic vocari Dominum seu Deum, quin simul oporteat confiteri eum à Deo procedere. Porrò libertatem dicit oppositam seruituti. Hanc enim libertatem Græca vox ἐλευθερία significat. Intendit autem apostolus hac parte explicare mysticam significationem ablati velaminis. Vt enim velum impositū subiectionis ac seruitutis cuiusdam indicium est in eo cui imponitur: quemadmodum docet apostolus 1 Cor. 11 v. 10, ita velaminis ablatio significationem habet donatæ libertatis, quæ donatio fit non per literam, sed per Spiritum. vt sensus sit; Spiritus Domini, cùm ipse sit Dominus, ideoque liberrimus; de quo scriptum est quod *vbi vult spirat*, Ioan. 3, & quod *omnia operatur prout vult*, 1 Cor 12, tanquam velamine seruitutis ablato, (remouet enim illud *quia vult*, ait Thomas) libertatem communicat ijs quos inhabitat, id est, Christianis: libertatem vtriq; spiritualem, quia Spiritus est, à serui-

Idem Spiritus Dominus, & Spiritus Domini.

Libertas quæ significata per ablationē velaminis.

à seruitute legis & peccati eós liberans. Abusi sunt hac apostoli sententia iam olim hæretici quidam, vti refert Aquinas, ad statuendum suum illud peruersum dogma, quo docebant viros spirituales lege diuina non teneri, vtpote per Spiritum assertos in libertatem. Cuius absurditatem doctrinæ bene declarat idem doctor, ostendens impossibile esse, vt quis, siue homo siue angelus, præceptis Dei nō subdatur. Libertas autem, de qua Paulus, immunitas est non tam à lege, quàm à seruitute legis, vt dictum est. Nam & antiqui iusti nati sub lege, libertatis huius fuere participes. Quamuis autem sententia Pauli generalis sit ad libertatem totam quam dixi, scilicet oppositam seruituti legis atque peccati: specialiter tamen attendere videtur illam mentis libertatem, qua, liberè & absque velaminis impedimento, rem obiectam mens aspicit & cōtemplatur. Nam & hanc libertatem adfert Spiritus-sancti præsentia; velut portionem quandam eius libertatis quæ seruituti legis opponitur: ad quam seruitutem inter alia pertinebat, signa pro rebus amplecti; quemadmodum docet Augustinus lib. 3 de doctrina Christiana cap. 5, 6 & 8. Ad eam libertatem Paulum respicere, probat quod sequitur.

Hæresis negantiū viros spirituales lege teneri, refellitur.

Antiqui iusti libertatis Christianæ participes.

18 NOS VERO OMNES REVELATA FACIE GLORIAM DOMINI SPECVLANTES. Hęc pars etsi declaratiua sit eius quod proximè præcessit, accipi tamen potest, vt respondēs ad illud superius, *Et non sicut Moyses ponebat velamen super faciem suam* &c. Ac si dicat; Non facimus vt Moyses, velo faciem suam occultans: sed reuelata facie gloriam Domini in ea receptam, exhibemus. Nam *speculantes*, idem est hoc loco quod instar speculi suscipientes atque reddentes. Id enim secundum Græcos interpretes significat Græcum participium κατοπτριζόμενοι, vt *speculantes* hic accipias, non à specula deductum, quasi sensus sit, tāquam è specula prospicientes; sed à speculo, quod Græci κάτοπτρον vocant. Quod & Augustinus admonet lib. 15 de Trinitate cap. 8, licet eius expositio *speculantes*, id est, *per speculum videntes*, minus congruat: vt & illa translatio cuiusdam, *in speculo videntes*.

Speculantes hoc loco à speculo, non à specula, quid significet.

IN EANDEM IMAGINEM TRANSFORMAMVR. Græcè sine præpositione, τὴν αὐτὴν εἰκόνα μεταμορφούμεθα, vt subaudias κατὰ, quod in huiusmodi solet intelligi, id est, *iuxta*; vel *ad eandem imaginem transformamur*: quod & Syrus suppleuit. Tertullianus sexto casu legit, *eadem imagine transfiguramur*. Videtur autem hic esse sensus; Eiusdem gloriæ imagine in nobis vt in speculo recepta, velut in eam transformamur. Nam imago in speculo quodammodo forma speculi est. Qui per gloriam & imaginem putant idem significari, nempe Christum, qui est gloria & imago Dei increata; quomodo vir est *imago & gloria Dei* creata, 1 Cor. 11: non videntur apostoli mentem assecuti, paulo pòst à nobis explicandam.

Imago in speculo forma speculi.

A CLARITATE IN CLARITATEM. Vel, *à gloria in gloriam*, vti legunt Tertullianus, Augustinus, Ambrosiaster & Sedulius. Est enim idem in Græco vocabulum, quod suprà toties gloriam vertit: licet æquè claritatem significet. De sensu mox videbimus.

TANQVAM A DOMINI SPIRITV. *Tanquam* hoc loco non similitudinem denotat, sed verum & congruentem rei modum declarat: sicut in euangelio Ioan. 1, *tanquam vnigenitis à Patre*. Quod autem in Græco est, ἀπὸ κυρίου πνεύματος, tribus modis, vt ab Erasmo & alijs annotatum est, Latinè reddi potest, *à Domino Spiritu*, *à Domino Spiritus*, & *à Domini Spiritu*. Primum modum amplectuntur & aduersus Pneumatomachos vrgent in suis cōmentarijs Chrysostomus, Theodoritus & Theophylactus, nec non Basilius libr. de Spiritu sancto cap. 21. Similiter ex Syriaco translatum habemus, *tanquam à dominatore Spiritu*. Secundum modum tradūt Neoterici quidam, volentes Christum appellari Dominum Spiritus, quia Spiritus sancti charismata largitur quibus voluerit. Quod significatum videri potest illa lectione quæ est apud Tertullianum, *tanquam à Domino Spirituum*. Tertia versio cōmunis est interpretum Latinorum: qua & Augustinus vsus est loco superius allegato. Nā quod apud eum legitur in impressis codicibus lib. 22 de ciuitate Dei cap. 29, *tanquam ad Domini Spiritum*, mendosè legi non est dubium: veram lectionem, *tanquam à Domini Spiritu*, exhibentibus omnibus mss. in castigatione Louaniensi adhibitis. Harum interpretationum prima probabilis est ex eo quod pręcessit, *Dominus autem Spiritus est*. Tertia quoque probabilis, quia præcessit: *Vbi autem Spiritus Domini, ibi libertas*. Verū quia nusquam in Scriptura legitur hoc ordine, *Domini Spiritus*, sed vbique *Spiritus Domini*: sicut & in versu præcedenti: facilè mihi persuasero, Paulum id voluisse, quod habet Græcorum interpretatio: vt quod dixerat Dominum esse Spiritum, hac repetitione confirmare voluerit. Mediam interpretationem probare non possum. Nusquam enim legitur Christus Dominus esse Spiritus sancti: & sermo non parum offendit; imo simpliciter falsus est & hæreticus, & pugnans cum eo quod dixit Dominum esse Spiritum. Porrò tota Paulina sententia potest ad hunc modum explicari. Nos autem omnes noui testamenti filij, quos Moyses reuelata facie cum Domino loquens, eamque ex consortio sermonis Domini splendidam ac radiantem habens, significauit; itidem facie mentis reuelata, gloriam Domini per fidem intuemur; eiusque splendorem in animis nostris velut speculis quibusdam recipientes, quodammodo transformamur ad eandem imaginem, hoc est ad similitudinem gloriæ Dei; idque à claritate Dei in claritatem nostram, id est, claritate seu gloria Dei in nobis expressa ac repræsentata, perinde vt olim in facie Moysi: transformamur, inquam, velut *à Domini Spiritu*, vel *à Domino*

Huius loci versio triplex è Græco.

Prima & tertia versio probabilis.

Media versio non probāda.

Explicatio sententiæ Paulinæ.

Quid, à claritate in claritatem.

Spiritu,

Spiritu. Quod addidit, quemadmodum habet commentarius Ambrosianus, *vt ostenderet talem gloriam dari, quæ congruat sublimitati dantis*, hoc est, Spiritus-sancti, qui Spiritus Domini est, & ipse Dominus; & vt ait Theophylactus: *qualem par est habere eum qui à Spiritu Domino, qui nulli est subiectus, illustratus est.* Nã *si ministratio mortis in literis*, vt suprà dictum est, id est, ministratio literæ mortiferæ *fuit in gloria: quomodo non magis ministratio Spiritus* viuificantis *erit in gloria?* Quidam recentiores illud *à gloria in gloriam*, sic exponunt: in ampliorem semper gloriam, & in dies maiorem: vt phrasis similis sit cum illa Rom. 1, *ex fide in fidem*. Augustinus alias adfert expositiones: *de gloria creationis in gloriam iustificationis: de gloria fidei in gloriam speciei, de gloria qua filij Dei sumus, in gloriam qua similes ei erimus, quoniam videbimus eum sicuti est.* Nobis id quod prius diximus, à claritate Dei in claritatem nostram, maximè videtur textui consonum. Quæ & Græcorum omnium est expositio. Dicit autem apostolus, *nos omnes*; vt significet id quod vni Moysi quondam in figura ac mysterio contigit, nunc in veritate toti ecclesiæ fidelium competere. Sic enim partem hanc plerique tam Græci quàm Latini intelligunt. Potest autem eadem sententia, ni fallor, commodiùs exponi (quemadmodum exponunt eam Caietanus, Gaignæus & alij nonnulli) de solis euangelij ministris: in quorum persona tam superius quàm in consequentibus multa loquitur Paulus: vt ab eo loco, *Cùm autem cõuersus*, &c. sensus sit huiusmodi: Moyses ablato velamine Dominum aspiciens, significat nos euangelij ministros, quotquot sumus, qui reuelata facie gloriam Domini, id est, noticiã mysteriorum salutis nostræ quibus glorificatur Deus, non solùm in nobis velut speculis quibusdam recipimus (*nobis* enim *reuelauit Deus per Spiritum suum*, 1 Cor. 2,) verũ etiam more speculorum refundimus ad alios, id est, aliorum mentibus eandem noticiam aperta ac libera euangelij prædicatione repræsentamus; nimirum à Spiritu libertatis authore, cuius ministerium obimus, ad hoc impulsi. In huius rei signum ipsi Paulo à Iudaismo ad Christianismum, velut à litera ad Spiritũ conuerso, & in euangelij prædicatione plus alijs laboraturo, cùm cælestis luminis fulgore cæcatus fuisset, *ab oculis ciderunt tanquam squamæ, visumq́ recepit:* vnde *& continuò cœpit prædicare Iesum, quoniam hic est filius Dei*, Actorum 9. Conuenit hic sensus cum eo quod in persona ministrorum euangelij suprà dixit: *Fiduciam autem talem habemus* &c. Et iterum, *Habentes igitur talem spem, multa fiducia vtimur:* nec minus aptè cum ijs quæ deinceps sequuntur.

Alia huius loci explicatio probabilior.

SVMMARIVM.

Scribit se suosq́ collegas sincerè & palàm apud omnes (licet quidam præ mentis cæcitate non credant) annunciare euangelium Christi: & quamuis infirmos & multis modis afflictos propter Christum, haudquaquam tamen deficere: videlicet ob spem repositæ sibi pro temporaria afflictione, gloriæ æternæ.

CAPVT IIII.

1 IDEO HABENTES ADMINISTRATIONEM, IVXTA QVOD MISERICORDIAM CONSECVTI SVMVS, NON DEFICIMVS. Pergit apostolus exponere ministrorum nouæ legis officium: ac porrò de ijs loquitur in prima persona; quòd peculiariter suum ministerium Corinthijs, quorum erat apostolus, commendatum esse vellet, maximè propter aduersarios suos & obtrectatores pseudapostolos: Ita tamen vt simul etiã collegas suos, Titum, Siluanum, Timotheum & alios comprehensos velit: qui cum ipso, sicut de Tito dicit infrà cap. 12, *eodem Spiritu & ijsdem vestigijs* ambulabant. Nam ideò scribit hæc omnia numero plurali. In quibusdam codicibus loco vocis *administrationem*, legitur *hanc administrationem*: in pluribus autem antiquis & probatis, *hanc ministrationem*. Quod Græco textui consonat, τὴν διακονίαν ταύτην. Et ita legit Tertullianus lib. de pudicicia cap. 15, *propterea habentes ministrationem istam*. *Iuxta quod*, Græcè καθὼς, *sicut*, Ambro. *prout*. Cùm igitur, inquit, hoc tam excellenti ministerio fungamur, non nostris meritis sed gratuita Dei benignitate & electione ad illud vocati; *non deficimus*, id est, *non segnescimus, defatigamur, degeneramus, negligentes sumus*. His enim modis Græcum verbum ἐκκακοῦμεν interpretes Latini reddunt. Sanè videtur interpres noster optimè vertisse *non deficimus*, quemadmodum & Tertullianus legit: vt sensus sit: nõ succumbimus malis & aduersitatibus, quæ nobis accidunt huius ministerij causa; non concidimus animo. Nam & infrà versu 16 repetitur idem verbum hac significatione: qua & accipitur in eo quod dicit Ephe. 3, *Peto ne deficiatis in tribulationibus.*

Quorum in persona Paulus hæc scribat.

2 SED ABDICAMVS OCCVLTA DEDECORIS. *Abdicamus*, Græcè ἀπειπάμεθα. Quod etsi flexione sit præteritum, ideoque Erasmus verterit *reiecimus*, alij *abdicauimus*: vsurpatur tamẽ apud authores vt præsens. Vnde & Tertullianus cum interprete nostro consentiens legit, *abdicamus*; & Ambrosiaster, *renunciamus*. Quanquam & præteriti significatio nihilominus quadrat. *Occulta dedecoris*, Hebraismus, id est, occulta dedecorosa, quę solent à peccantibus occultari, ne per ea in probrum & infamiam incidant. Hoc igitur est, quod dicit: longè sumus ab omni, etiã occulta vitę

Occulta dedecoris quæ sint.

turpi-

turpitudine. Perstringit autem tacitè pseudapostolos, qui philosophorum more, de quibus Rom 1, foris quidem omnem honestatem & sanctitatem ostendebant; occultè verò turpes & obscœnas sectabantur voluptates. Quod genus hominum *sepulchris dealbatis* aptissimè Dominus in euangelio comparat, Matth. 23. Quidam *occulta dedecoris* generalius interpretantur omne vicium occultatum quia probrosum: vti prœterea sunt auaricia, fraus & dolus: quod huiusmodi significentur verbis sequentibus: *Non ambulantes in astutia*, &c. Nam & generaliter à Domino dictum est, *Omnis qui malè agit, odit lucem: & non venit ad lucem, vt non arguantur opera eius*, Ioan. 3. Verùm nihil vetat apostolum hac parte voluisse diuersum aliquid à sequentibus significare: quodque in hoc genere præcipuum sit. Vtrouis autem modo pars hæc intelligatur, sentit apostolus ac dicere vult, actiones suas ministerio sibi credito respondere: vt quomodo ministerium est claritatis ac veritatis reuelatæ, sic & actiones sint eiusmodi quæ claram lucem ament, non quæ latebras quærant: quemadmodum ipse statim explicat, dicens, *Sed in manifestatione veritatis* &c. Nam, vt ait Dominus proximè post verba paulò antè citata, *Qui facit veritatem, venit ad lucem, vt manifestentur opera eius.*

Sepulcra dealbata.

NON AMBVLANTES IN ASTVTIA. Græcè, ἐν πανουργίᾳ, *in versutia*. Sensus: Non versutè & simulatè conuersantes cum hominibus, aliud loquentes, aliud cogitantes. Hic quoque notatur obliquè pseudapostolorum hypocrisis, qui sese transfigurabant in apostolos Christi & ministros iusticiæ; & hac specie dominationem exercebant in suos discipulos, & cupiditates suas explebant: vt infrà declaratur cap. 11.

Quid ambulare in astutia.

NEQVE ADVLTERANTES VERBVM DEI. *Adulterantes*, Græcè δολοῦντες, vocabulum diuersum ab eo, pro quo suprà cap. 2 legebatur, *adulterantes*, siue *cauponantes*, καπηλεύοντες. Nam quod hic legitur, à dolo deductum est. vnde alij vertunt, *dolo tradentes*, seu *dolo tractantes verbum Dei*. Res tamē eadem vtrobique significata est. Nam dolum hoc loco, quemadmodum illic cauponationem, opponit apostolus integritati ac sinceritati, quę requiritur in eo qui verbum Dei ministret. Igitur adulterant, id est, dolosè tractant Dei verbum, qui non dispensant illud quale traditum est, integrum, purum ac sincerum: sed permixtione sapientiæ sæcularis aut Iudaicæ doctrinæ corrumpunt & viciant; aut certè in eo ministrando non Dei gloriam quęrunt, sed suis commodis obsequuntur: quę dum captant ab hominibus, placere ijs volunt, & vt placeant, Dei verbum ad eorum affectus accommodant. Talia pseudapostoli faciebant; quos idcirco subdolos operarios apostolus appellat infrà cap. 11. Ad istum ferè modum Græci commentatores hunc locum exponunt.

Qui adulterantes verbū Dei.

SED IN MANIFESTATIONE VERITATIS COMMENDANTES NOSMETIPSOS AD OMNEM CONSCIENTIAM HOMINVM CORAM DEO. *In* præpositio Græcis abest, & sine ea sensus constat. Nam quod Latini quidam partem illam, *sed in manifestatione veritatis*, à sequentibus seiunctam ad superiora referunt, repetito priore participio, *sed ambulantes in manifestatione veritatis*; vt illa media, *neque adulterantes verbum Dei*, parenthetica sint; nulla necessitate id faciunt: quum iuxta Græcorū omnium, ac veterum Latinorum expositionem aptissimè cohæreat ea pars cum ijs quæ sequuntur. Porrò manifestationem veritatis intelligunt plerique manifestam & conspicuam rei veritatem, quod ad vitæ conuersationem attinet: ac si dicat apostolus; pseudapostoli per hypocrisim se commendant, volentes videri quod non sunt: nos verò nihil in actionibus nostris simulantes, nuda veritate ac rebus ipsis nosmetipsos commendamus omnium hominum conscientiæ, siue credentium, siue non credentium. Quem sensum pulcrè prosequitur Chrysostomus. Alij referūt ad doctrinam, hoc modo: Sed aperta sinceraque prædicatione veritatis euangelicæ, probamus nos omnium conscientijs veros & idoneos euangelij ministros: ita vt si dicere velint homines quod sentiūt, negare nō possint nos euangelij negocium agere sincerè & ex animo, velut coram Deo iudice, quem nemo fallere potest. Hic intellectus probè respondet ei quod proximè præcedit, *non adulterantes verbum Dei*: quod vtique de doctrina præcipuè dictum videtur. Verùm quia secundum explicationem à nobis allatam, complectitur etiam quod ad mores pertineat; quemadmodum illud prius, *non ambulantes in astutia*: propterea pleniùs, ac ni fallor, rectius hāc partem de veritate vitę simul & doctrinæ exponemus; vt opponatur vtrique membro præcedenti; sitque sensus: Tam vitæ nostræ quàm doctrinæ sinceritas omnibus est manifesta, ac seipsam apud omnes commendat & probat: adeò vt nec ipsum Deum, qui cordium intuetur occulta, iudicem refugiat. Colligitur hic sensus è Græcorum commentarijs, & apertè traditur à Caietano.

Quid manifestatio veritatis.

3 QVOD SI ETIAM OPERTVM EST EVANGELIVM NOSTRVM; IN IIS QVI PEREVNT, EST OPERTVM. *In ijs*, id est. apud eos: nisi malis (quod quidam annotant) *in* παρέλκον esse more Hebræo. Quoniam dicens, *in manifestatione veritatis*, significauit se palàm ac manifestè euangelium omnibus prædicare, eiusque claritatem, de qua superiori capite, omnium oculis offerre conspiciendam: Quærere poterat aliquis, cur igitur ipsum euangelium non omnibus, quibus illud prædicabat, esset manifestum; sed multis adhuc opertum atque velatum. Quod enim interpres dixit, *opertum*, Græcè est κεκαλυμμένον, *velatum*: à quo verbale nomen

Tacita obiectio.

κάλυμμα,

Pauli responsio.

κάλυμμα, quod suprà *velamen* transtulit. Respondet apostolus non à parte ministrorum nouæ legis id prouenire, quasi lumen euangelij sua prædicatione non satis ostendant hominibus; quomodo veteris legis minister Moyses sui vultus claritatem velo obtegebat, ne videretur à populo: sed id accidere vicio ipsorum hominum, qui mente excæcati manifestam euangelij lucem non percipiant. Vnde quod dixit capite præcedenti de Iudæis euangelio non credentibus, velamen esse positum super cor eorum: id nunc vniuersè de reprobis significat. Nec verò sentit apostolus scripturam sacram solis infidelibus ac reprobis obscuram esse: fidelibus autem & electis omnibus manifestam, id est, ad intelligendum facilem ac peruiam: quod ex hoc loco sectarij quidam docere conati sunt. Neque enim de scripturis intelligendis aut interpretandis hic agitur; sed de euangelio palàm prędicato: quod reprobi non recipiunt, sed electi: aut si recipiunt illud reprobi quidam, nō ita tamen vt oportet; quia non ei acquiescũt, faciendo quæ lex euangelij præcipit: aut si sic aliquando recipiunt, non id faciunt perseueranter. Itaque sensus est: Quod si adhuc velatum & occultum est quibusdam euangelium, quod prædicamus: duntaxat ijs qui pereunt, id est, reprobis, velatum est & occultum: ac si dicat: Non ideo frustratur aut ministerium nostrum, aut intentio nostra: nō enim propter reprobos sed propter electos prædicamus. *Omnia* namque *propter electos, vt ipsi salutem consequantur*, ait 2 Tim. 2.

Sacra scriptura etiam fidelibus & electis obscura.

Omnia propter electos.

4 IN QVIBVS DEVS HVIVS SÆCVLI EXCÆCAVIT MENTES INFIDELIVM. *Mentes*, Græcè νοήματα, quod capite superiori ver. 14 *sensus* transtulit: quemadmodum Ambrosiaster legit etiam hoc loco: tametsi res eadem significatur. Nam sensus intelliguntur mentis, non corporis. Abusi sunt olim hoc loco Marcionitæ & Manichæi ad statuendum duo rerum principia seu duos deos; quorum alterum bonum dicebant, alterum malum, siue vt Marcion, iustum sed non bonum. Et hunc quidẽ, huius sęculi; alterum verò, alterius ac melioris sæculi Deum seu principem faciebant: denique hunc esse veteris, illum noui testamenti Deum. Quam hæresim semper vt impiam meritò detestata fuit ecclesia. Multi quo præsentem locum ab huiusmodi sensu vindicent, ad hiperbaton confugiunt, ordinantes sententiam hoc modo. In quibus Deus excęcauit mentes infidelium huius sæculi: vt Deus intelligatur verus ac bonus; qui excæcare dicatur infidelium mentes, non maliciam impertiendo, sed gratiam non largiendo, qua prædicato sibi euangelio credant. Ita distinguit & exponit Chrysostomus, quem cæteri commentatores Græci sequuntur. Exstat eadem distinctio apud Latinos, Ambrosiastrũ, Primasium, Sedulium, & alios posteriores: imò & apud antiquissimos illos, quibus aduersus Marcionem disputatio fuit, Irenæum, inquam, lib. 3 contra Gnosticorum hæreses cap. 7, ac rursum lib. 4 cap. 48, & Tertullianũ lib. 5 contra Marcionem cap. 11. Sed & Augustinus libro 21 contra Faustum Manichæum cap. 2 testatur plerosq; catholicorum vti memorata distinctione: quam & ipse recipit tam eo loco, quàm altero qui est contra aduersarium legis & prophetarum lib. 2 cap. 7 & 8, ostendens ex alijs scripturis, quomodo rectè dicatur ac sanè intelligatur, Deum excæcare mentes quorundam: id enim facere, *non malicia sed iusticia*: videlicet ob merita præcedentium peccatorum. Veruntamen alijs affectata, nec parum violenta videtur hæc constructio: cùm præsertim ratio nō esset, quare cum adiunctione diceret apostolus, *infidelium huius sæculi*: quandoquidem, vt ipse Chrysostomus fatetur, *futurum sæculum infideles minimè habiturum est, sed hoc solum quod nunc fluit.* Alij proinde sequentes ordinem verborum apostoli, Deum huius sęculi interpretãtur Deum verum, vtpote rerum omnium tam visibilium quàm inuisibilium conditorem, & vtriusque sæculi, tam præsentis quàm futuri principem: quem hoc loco Deum huius sæculi Paulus appellare voluerit, vt innueret ex rebus saltẽ corporeis & visibilibus Deum ab omnibus cognosci debuisse. Referunt hanc expositionem, nec improbant Chrysostomus, Theophylactus & Oecumenius: quamuis non eam præferunt superiori. Sed quia scriptura nusquam alibi Deum verum vocat Deum huius sæculi; magis autem vti solet appellatione huius sęculi in malam partem, siue ad significãdam creaturam vanitati subiectam, Rom 8, siue ad huius sęculi vel cupiditates vel amatores designandos; velut Rom. 12, *Nolite conformari huic sæculo*. & 2. Tim. 4, *Demas me reliquit, diligens hoc sæculum*, & addito epitheto, Gal. 1, *vt eriperet nos de præsenti sæculo nequã*: propter hoc, alij Deum quoque huius sæculi in malum interpretantur; arbitrantes non alium eo nomine significatum esse, quàm illum quem Dominus apud Ioannem cap. 12, 14 & 16, principem huius mundi vocat, id est, diabolum. Quod mirum non est; quando & angeli eius, id est, dæmones, à Paulo 1 Cor. 2, *Principes huius sæculi*, & Eph. 6 κοσμοκράτορες, *mundi rectores*, seu principes appellantur. Quibus & deorum nomen in psalmis passim ascribitur. Vnde est illud psalmi 95, secundum LXX, *Omnes dij gentium dæmonia*. Vocatur autem diabolus à Paulo huius sæculi Deus, eadem prorsus ratione qua Christus apud Ioannem locis iam citatis, eum vocat huius mundi principem: quia nimirum (vti ferè exponunt) ijs principatur, qui terrena ac peritura bona cęlestibus atque æternis anteponunt: quales in hoc mundo plurimi sunt. Hunc cõmentarium, qui diabolum interpretatur huius sæculi Deum, adeò non reijcit Augustinus, vt eodem aduersus Faustum libro cap. 9, nec non lib. 2 contra legis aduersarium cap. 7, doceat etiam alijs scripturis esse consentaneũ.

Marcionitarũ & Manichaeorum haeresis de duobus principijs, bono & malo.

Quomodo Deus excæcare dicatur mẽtes infidelium.

Quis Deus huius sæculi, quorundam expositio.

Aliorum sententia probabilior.

Diabolus huius sæculi Deus cur vocetur, rationes.

Exponit

Exponit autem Deum *huius sæculi*, id est, *hominum impiorum, non nisi in hoc sæculo florere volentium*. Meminit quoque Tertullianus huius interpretationis, vtrique tanquam simplicioris, loco priùs citato. Videtur & Primasius hunc sensum probare: licet *propter calumniantes*, vt ait, *ita pronunciandum sit, vt dicamus, Deum mentes infidelium huius sæculi excæcasse*. Referunt autem hunc commentarium vnà cum prioribus etiam alij Latini, nominatim Lombardus & Aquinas: imò & solum adfert tanquam germaniorem idem Aquinas in Summa, p. 1, q. 65, ar. 1. Quin & inter Græcos Cyrillus sub initium disputationis aduersus Iulianum apostatam, idemque ab Oecumenio citatus, Satanam hoc loco vult intelligi: quem idcirco Deum huius sæculi vocatum ab apostolo putat, quod talis à gentilibus existimatus & creditus fuerit. Quanquam nobis prior ratio ab alijs allata magis placet: quam & ipse Cyrillus adfert l. 8 super Ioan. cap. 16, docens ideo diabolum huius mundi principem à Christo nuncupari, quia mundo siue sæculo dominatur, id est, prauis hominibus, *qui sæcularia sectantur desideria*. Potest autem & hæc ratio videri, cur huius mundi princeps & huius sæculi Deus vocetur: quia mundum hunc inferiorem, in quo nos versamur, sibi quodammodo subiectum habet: quatenus scilicet in pœnam peccati quod in hunc mundum inuexit, & per quod hominem sibi subegit, data est ei potestas (restricta tamen arbitrio voluntatis diuinæ) tam spiritualiter, quàm corporaliter hominibus nocendi per elementa ac res cæteras humanis vsibus subseruientes. Propter quam causam & cibus, quem sumimus, *Sanctificatur per verbum Dei & orationem*, 1 Timo. 4. vide eius loci commentarium nostrum: & quæ diximus ad illud Rom. 8, *vanitati creatura subiecta est*. & ad illud 1 Cor. 2, *quam nemo principum huius sæculi cognouit*. item quæ dicturi ad illum locum Eph. 2, vbi diabolum Paulus appellat *principem potestatis aëris huius*. ac præcipuè ad illa verba cap. 6 eiusdem epistolæ: *Aduersus mundi rectores tenebrarum harum, contra spiritualia nequitiæ in cælestibus*. Sensum quendam ab omnibus superioribus diuersum huc adducit Caietanus. Censet enim *Deum huius sæculi* ab apostolo vocari. *Delectum quemque finem ab hominibus qui affecti sunt his transitorijs: siue ille finis sit delectatio carnis, siue gloria, siue quodcumque aliud transitorium. Et talis finis*, inquit, *Deus huius sæculi vocatur, sicut venter Deus deditorum gulæ*. Philip. 3. Cuius Commentarij glossator quoque meminit, & post eum alij nonnulli. Sed cùm varij sint fines hominum diligentium hoc sæculum, non diceret apostolus Deum, sed Deos huius sæculi excæcasse mentes eorum, si hunc sensum voluisset. Porrò quod ait, *In quibus*, & mox, *infidelium*, eòdem referendum

Diabolo data potestas hominibus nocendi per mundum hunc elementarem.

Caietani commentum refellitur.

est: vt verborum eius hic ordo sit & sensus: Obuelatum est euangelium nostrum ijs qui pereunt, hoc est, ijs infidelibus quorum mentes huius sæculi Deus, id est, diabolus excæcauit: dum prauis suggestionibus & suasionibus eos auertit à fide euangelij ipsis annunciati. quemadmodum id Augustinus exponit lib. 21 contra Faustum capite 9. Significatur autem his verbis velum oppositum mentibus infidelium: ipsa nimirum cæcitas inducta à diabolo.

Velum mentibus infidelium oppositum.

VT NON FVLGEAT ILLIS ILLVMINATIO EVANGELII GLORIÆ CHRISTI. Codices in quibus *illis* vel *eis* non additur, defectiui sunt. In Græco & Syriaco legitur: vt & in Latinis vetustis ac probatis: quorum alia *eis* habent, alia *illis*. Atque hinc conijci potest occasio pronominis à scribis prætermissi: quòd nempe duæ continuæ dictiones *illis* & *illuminatio* literas easdem haberent initiales. *Vt* particula vel consecutiuè capitur; si videlicet in parte præcedenti Deum verum intelligas; vel potiùs id cuius gratia, denotat. Est enim Græcè, εἰς τὸ μὴ αὐγάσαι, al' διαυγάσαι αὐτοῖς, id est, *ad hoc ne fulgeat*, vel *transfulgeat eis* & cætera. Ex quo rursus argumentum sumitur, Deum huius sæculi diabolum intelligi, cuius studium est impedire ne lumen euangelicum affulgeat infidelium mentibus. Textus Ambrosianus sensum magis quàm verba reddit: *vt non peruideant lumen euangelij maiestatis Christi*. Cæterùm persistit apostolus in allegoria luminis, gloriæ seu claritatis & veli. Dicit itaque diabolum velo quodam excæcationis obtegere mentes infidelium, reproborum, vt eas suis radijs nō attingat lumen euangelij: cuius prædicatione gloria Christi per apostolos ipsius ministros, eiusq; lumine perfusos, ad aliorum illuminationem toto mundo diffunditur.

QVI EST IMAGO DEI. Quod in quibusdam Græcis additur τοῦ ἀοράτου, *inuisibilis*, non est huius loci, sed huc temerè transscriptum ex simili loco, qui est Col. 1 v. 15. Nam hîc quidem nullus illud interpretum agnoscit: & absque eo citat hanc Pauli sententiam Tertullianus lib. 5 aduersus Marcionem cap. 11. Hîc obserua profunditatem sensus apostolici, quo tandem vniuersum hoc lumen, de quo locutus est, ad Deum refert, vt fontem totius luminis. Nā mundus ab apostolis illuminatur; apostoli à claritate Christi lumen recipiunt; velut Moyses à claritate angeli sibi apparentis: qui procul dubio Christi personam gerebat. Christus autem, cùm sit imago Dei, non qualiscunque, sicut homo, ad imaginem & similitudinem Dei factus, Genes. 1, sed omnibus, vt ita dicam, numeris absoluta atque perfecta; non quidem illuminatur à Deo, quia lumen non accipit participatiuè:

Profunditas sensus apostolici.

Christus imago Dei qualis.

sed à Deo Patre emanat tanquam lumen de lumine. Loquitur enim apostolus de Christo secundum naturam increatam: secũdum quam imago Dei dicitur & hoc loco & Col. 1, quia natus ex Deo, perfectissimè Patrem Deum repræsentat: adeò vt rogatus ostendere Patrem, responderit: *Qui videt me, videt & Patrem*, Ioan. 14. Qua ratione etiam Heb. 1 vocatur *splendor gloriæ Dei, & figura substantiæ eius*. Et Sap. 7, *candor lucis æternæ, & speculum sine macula Dei maiestatis, & imago bonitatis illius*. Ex quibus & illud intelligitur, apostolum dicentem de Christo, quòd sit imago Dei, non solùm attendere in eo nomine relationem ad exemplar, id est, ad Patrem cuius est imago: verùm etiam ad eos qui imaginem intueri possunt, id est, ad rationalem creaturam, quæ in Christo tanquam imagine Patrem cognoscat: ac si dicat Paulus, Christum nobis esse imaginem Dei, primùm quidem apostolis, qui propius eum intuiti sunt: deinde & cæteris per apostolos ad eandem imaginem intuendam adductis. Sic enim qui vident Christum, vident & Patrem; vt qualem quantumque ex operum & doctrinæ consideratione cognoscunt filium, talem ac tantum cognoscant & patrem. Ita Pater qui per seipsum inuisibilis est, visibilẽ quodammodo sese exhibet in imagine sua, id est, in filio. Porrò quænam in vniuersum ad imaginis perfectę rationem requirantur; & vtrùm etiam Spiritus Sanctus imago Dei dici possit aut debeat; explicatum est à nobis ad dist. 27 lib. 1 sententiarum.

Christus imago Dei relatiuè ad creaturã intellectualem.

An Spiritus sanctus imago Dei.

5 NON ENIM NOSMETIPSOS PRÆDICAMVS, SED IESVM CHRISTVM DOMINVM NOSTRVM. Græcè, *sed Christum Iesum Dominum*, absque pronomine, *nostrum*; quod & omittunt vetusta quædã latina. Primasij quoque textu suffragante. Significat apostolus, cur addiderit, *gloriæ Christi*: simulque verum officium ministri euangelici pergit declarare. *Non enim*, inquit, *nosmetipsos prædicamus*; hoc est, in euangelio prædicando non nostram spectamus gloriam, nec nostræ studemus vtilitati; quemadmodum faciunt pseudapostoli: sed prædicamus *Iesum Christum Dominum*, id est, omnis prædicatio nostra ad eum r. fertur, vt Dominum nostrum; vel absolutè, vt Dominum totius creaturæ: etiam secundum humanam naturam. *Omnia* namque *subiecta sunt ei*, 1 Cor. 15. & ipsum Deus *constituit hæredem*, ac proinde Dominum *vniuersorum*, Heb. 1.

Christus totius creaturæ Dominus

NOS AVTEM SERVOS VESTROS PER IESVM. *Nos*, Græcè ἑαυτοὺς, *nosipsos*, vt priùs. Non dicit autem, seruos Iesu, quod consequenter videbatur dicendum, quia Iesum dixerat Dominum; sed id dicit, quod est longè inferius atque humilius, *seruos vestros*. Attamen ne nimis abiectè de suo ministerio loqui aut sentire videatur, addit, *Per Iesum*, vel vt habent Græca & Syriaca, *propter Iesum*: quemadmodum etiam legunt atque exponunt Ambrosiaster & Sedulius. Videtur autem in hac parte non repetendum verbum quod præcessit, *prædicamus*. (non enim in eo versabatur apostolorum prædicatio, vt annunciarent se esse seruos hominum) sed aliud quippiam supplendum, velut, exhibemus, fatemur aut profitemur, aut quid simile: vt sensus sit: Nosmetipsos autem vobis exhibemus vt seruos; palàm fatemur nos non aliud esse quàm seruos vestros propter Iesum Dominum, à quo ministerium hoc nobis iniunctum est: *seruos*, inquam, *vestros*; quia more seruorum nos totos impendimus vtilitati & saluti vestræ procurandæ. Quo itẽ sensu de se ait 1 Cor. 9, *Cùm liber essem ex omnibus, omnium me seruum feci*. Si cui videatur in hoc membro repetendum verbum *prædicamus*, id fiet per syllepsin quandam: cũ idem verbum plura concipiens, minus propriè refertur ad id quod est remotius: veluti verbũ *Laxat* in carmine Virgiliano 2 Æneid. *Inclusos vtero Danaos, & pinea furtim Laxat claustra Sinon*. Sic ergo prædicare respectu huius membri erit profiteri.

Apostoli hominum serui, quo sensu.

6 QVONIAM DEVS QVI DIXIT DE TENEBRIS LVCEM SPLENDESCERE, IPSE ILLVXIT IN CORDIBVS NOSTRIS. *Ipse*, multis in codicibus non legitur; vt nec in Græco est, nec apud Tertullianum, nec apud commentatores Ambro. & Primasium: sed eius loco Grǽca & Syra cum nonnullis Latinis mss. annuente etiam Primasio, repetunt relatiuum *qui*. Ne autem pendeat imperfecta oratio, verbum (est) quod Hebræo more tacetur, intelligi debet ad initium sententiæ, supplendę ad hunc modum: *Quoniam Deus est qui dixit de tenebris lucem splendescere*; *qui* idem & *illuxit in cordibus nostris*. Pro *splendescere* & *illuxit*, quæ in Græco sunt eiusdem thematis verba, λάμψαι & ἔλαμψεν, Augustinus lib. 22 contra Faustum cap. 8 & alibi legit, *clarescere* & *claruit*. Verti poterat, *splendescere* & *splenduit*, potius quàm vt Erasmus vertit, *illucescere* & *illuxit*. Porrò rationem hîc reddit apostolus quare dixerit, *Non nosmetipsos prædicamus, sed Iesum Christum Dominum*. Et sensus est: Quia *Deus* est *qui dixit*, id est, iussit, suæ voluntatis imperio fecit *de tenebris*, vel vt in Græco, *è tenebris*, scilicet illis quę prius *erant super faciem abyssi*, *lucem splendescere*, dicendo, *fiat lux*; vt habetur Genes. 1. Et idem est qui *resplenduit in cordibus nostris*, id est, lumen fidei & cognitionis mysteriorum Christi, mentibus nostris, id est, apostolorum, infudit ac superfudit. Nam quod apud Chrysostomum, eumque solum, pro *nostris*, ἡμῶν, legitur *vestris* ὑμῶν, apostoli scopo non est accommodum. Patet ex sensu quem dedimus, illud *è tenebris*, non materiam subiectam, sed terminum à quo procedat mutatio denotare: nec eum qui solo naturę seu rationis ordine lucem præcesserit; vt vult Caietanus iuxta suam illam opinionem, qua scribens super Genesim docuit

Tenebræ luce priores ordine temporis non solũ natura, vt vult Caietanus.

omnia

omnia simul in principio creata fuisse: sed qui præcesserit ordine temporis ac realis existentiæ: quippe cùm perspicuè tradat scriptura, tenebras exstitisse priusquam lux fieret. Simul autem indicat apostolus allegoriã subesse memoratæ historiæ Genesis; qua nimirum doceamur Deum, sicut verbo fecit è tenebris lucem splendescere, sic itidem verbo, hoc est imperio & efficacia suæ voluntatis, ex infidelibus facere fideles. Nam infideles tenebrarum, & fideles lucis nomine significari, ipse docet alibi, ita fideles alloquẽs: *Eratis aliquando tenebræ, nunc autem lux in Domino*, Ephes. 5.

Allegoria lucis è tenebris productæ verbo Dei.

AD ILLVMINATIONEM SCIENTIÆ CLARITATIS DEI. Siue ex Græco: *ad illuminationem cognitionis gloriæ Dei:* quemadmodum & Tertullianus legit libro de resurrectione carnis cap. 44. Potest autem istud duobus modis accipi, vel de apostolis illuminatis; hoc sensu: Deus infulsit cordibus nostris, illuminans nos noticia gloriæ suæ, id est, noticia mysteriorum, in quibus ipse glorificatur. Qui Græcorum commentarius est. Vel meliùs de apostolis illuminantibus; vt sit sensus: Deus illuxit nobis, vt nos illuminaremus alios: refuso videlicet à nobis in illos eodem lumine cognitionis gloriæ eius. Qui sensus optimè respondet superioribus, & ministerium euangelicum explicat. Estque locus similis Eph. 3, vbi de eodem suo ministerio agens, dicit sibi datam esse gratiam hanc, *illuminare omnes, quæ sit dispensatio sacramenti absconditi à seculis in Deo.* Sensum hunc posteriorem tradunt Latini, Ambros. Primasius, Heruæus, Aquinas ac cæteri: tametsi quidam, vt Lombardus & Carthusianus, adferant etiam priorem. Non debet autem alienum videri, si dicantur apostoli mundum illuminasse: quamuis id Christo proprium sit: de quo Ioan. 1, *Erat lux vera quæ illuminat omnem hominem.* Qui & de seipso testatur, Ego sum lux mundi, Ioan. 8. Siquidem & apostolis suis honorem illius nominis communicatum voluit, dicens eis, *vos estis lux mundi*, Matth. 5. Quapropter & ecclesia non immeritò suis hymnis eos salutat *vera mundi lumina*. Verùm aliter Christus, aliter illi lux mundi sunt. Christus enim lux est principaliter illuminans mundum, videlicet sua lege, suaque doctrina, & gratia: apostoli verò, Christi legem, doctrinam & gratiam prædicando, mundum illuminare dicuntur; vtique tanquam illius ministri & vicarij, idque iuxta veriorem intelligentiam eius quod sequitur.

Huius loci sensus melior de apostolis illuminantibus.

Aliter Christus, aliter apostoli lux mundi.

IN FACIE CHRISTI IESV. Græcè ἐν προσώπῳ Ἰησοῦ χριστοῦ, *in facie*, vel *persona, Iesu Christi.* Nam πρόσωπον vt faciem, ita & personam significat: quòd ex facie soleat persona cognosci. Iacob. Faber transtulit *in persona:* sicque etiam ex Syriaco reddidit Fabricius. Nec secus legit Tertullianus lib. 5 contra Marcionem cap. 11, & de resurrectione carnis cap. 44. Si faciem intelligas, poterit hic esse sensus: Claritatis seu gloriæ Dei quæ refulget in facie Christi, id est, in Christo, qui est imago Dei: vt rursus allusio sit ad Moysem, cuius in vultu gloria Dei refulsit. Hoc enim ferè modo partem hanc exponunt qui faciem legunt. Si verò personam interpreteris, bifariam id exponi potest. Nam secundum Caietanum (cui etiam placet hæc lectio) significatur, gloria Dei, id est, ipsa Deitas esse in persona Christi: quia Christus est verus Deus. Ad cuius mysterij noticiam alijs communicandam apostoli diuinitus erant illuminati. Verùm quia gloria seu claritas Dei nusquam in præcedentibus accipitur pro deitate, sed generatim pro gloria mysteriorum Dei, seu pro mysterijs ipsis gloriosis; idcircò rectius & faciliori commentario sic exponitur hic locus de persona intellectus. Quod officium illuminationis exsequimur & exercemus *in persona Iesu Christi*, id est, nomine, vice & authoritate Christi, cuius nos hac in parte legati sumus & ministri. Sic enim suprà cap. 2, dixit se donasse *in persona Christi*. Et hunc sensum alijs verbis exprimit infrà, capite proximo, dicens: *Pro Christo legatione fungimur.* & iterum, *Obsecramus pro Christo.* Proinde eadem Paulo sunt *in persona Christi*, &, *pro Christo.* Congruit hic sensus cum eo quod dixit: *Non nosmetipsos prædicamus, sed Iesum Christum Dominum: nos autem seruos vestros propter Iesum*, cuius scilicet legati sumus. Imò conuenit cum vniuerso apostoli scopo, qui est commendare ministerium euangelicum à dignitate Domini, cuius in eo ministerio persona geritur. Exstat hic sensus apud veteres Latinos, Pelagium, Primasium & Sedulium, quamuis vsos textu, qui haberet *in facie*. Sedulij verba sunt: *In facie Iesu, hoc est, vice Iesu, vt pro quo legatione fungimur.* Pelagius cùm dixisset, *Quæ claritas est in facie Christi maior quàm Moysi*: ita subiungit: *vel in persona Christi nos* (apostoli) *homines scientia illuminamus.* Primasius quidem loco glossematis tantùm scribit: *in persona Christi.* sed eodem sensu cum glossa Pelagij: ex quo solitus etiam verbatim multa decerpere. Cæterùm inter recentiores sensum hunc bene explicat Faber tam in commentario quàm in examinatione literę. Similiter Gagnæus & Guilliaudus: tametsi nec priorem qui à Græcis traditur, prætermittant. Valla quoque in suis annotationibus personam intelligi mauult, argumento similis loci quem diximus, cap. 2. Nam quod aiunt qui faciem malunt, apostolum alludere ad faciem Moysi, in qua refulsit claritas Dei; quasi dicat eam in facie Christi refulsisse maiorem; quod & Pelagij prior habebat expositio: falli in eo videntur. Non enim Paulus in superioribus Moysem contulit cum Christo, sed cum eius apostolis, euangelij ministris.

In facie Christi quid.

In persona Christi bifariã exponitur

Melior expositio.

Argumẽta diuersæ expositionis soluuntur.

Cur autem Græci de persona nihil meminerint, ea ratio est, quod illuminationem intellexerint passiuè de apostolis illuminatis: Cui sensui non congruit, πρόσωπον interpretari personam. Neque enim illuminati, sed illuminantes Christi personam gerunt. Iā quod ex Neotericis quidam *in facie Christi* interpretantur in conspectu Christi, seu coram Christo, cur id textui Græco non videatur accommodatum, satis ostendisse me puto ad illud cap. 2, *In persona Christi*. Certè Græcorū nullus hunc locum sic interpretatus est.

7 HABEMVS AVTEM THESAVRVM ISTVM IN VASIS FICTILIBVS. Græcè, ἐν ὀστρακίνοις σκεύεσιν, *in testaceis vasis*, quomodo legit Tertullianus lib. de resurrectione carnis cap. 7 & 44. Prosequens apostolus institutum suū remouet obiectionem quæ moueri poterat ex supradictis. Dixerat enim ministerium nouæ legis multo magis esse in gloria quàm ministerium veteris. At id planè falsum apparebat: quandoquidem apostoli nouæ legis ministri, essent homines inglorij, mundo contemptibiles, & multis obnoxij pressuris, ærūnis ac periculis. Primum itaque docet in eo ipso Deum glorificari, quod per tales homines euangelium suum mundo publicet; dum eos inter tot mala quibus euangelij causa premuntur, incolumes conseruat. Deinde verò ostendit gloriam ministrorum euangelij de qua locutus est, non in hac vita manifestandam, sed in futura. Porro thesaurum, tāquam rem valde preciosam, vocat munus sibi creditum à Deo, hoc est, ipsum ministerium euangelij. Hunc enim thesaurum intelligi superiora declarāt; illud maximè quod huius capitis initio dicitur, *habentes hanc ministrationem*. Neque tamen aberrant qui thesaurum intelligunt illuminationis, de qua versu præcedenti; velut Aquinas & alij: idque suffragante Tertulliano, qui thesaurum interpretatur de lumine. Nam ministeriū euangelicæ prædicationis, ministerium est illuminationis: vt sanè videatur apostolus post illuminationis vnam & alteram mentionem vasa fictilia nominans, alludere velle ad lumina quæ portantur in vasculis, olim plerumque fictilibus. Simul autem per hoc significatur, istum thesaurum ab apostolis non occultari, sed palàm mundo exhiberi, more lucernæ euangelicæ positæ *super candelabrum, vt luceat omnibus qui in domo sunt*, Matth. 5. Porro thesaurum hunc habere siue gestare dicuntur apostoli in vasis fictilibus, nō solùm quia corpore mortales erant, quod omnibus est hominibus commune: sed etiam quia viles hominum æstimatione; vt qui rudes essent sciētiarum sæcularium, ijdemque ignobiles & inopes: eoque propensiùs, propter euangeliū quod prædicabant, omnium iniurijs expositi: quēadmodū de ijs memorat Paulus in priore epistola cap. 4, necnon in consequētibus huius loci: Igitur in vasis fictilibus seu testaceis vtrumque Paulus cōsiderat, & quòd fragilia sint, & quòd vilia, nimirum ex luto facta. Per ea verò significat vel corpora, vel ipsos homines luteorum vasculorum instar fragiles, & contemptibiles proptér ea quæ in corporibus patiuntur: vt sensus sit; Apostolos gestare preciosum ac lucentem euangelici ministerij thesaurum in seipsis tanquam vasis fictilibus. Sensum enim hunc sequentia videntur exigere, quæ personis magis quàm corporibus attribuunt ea quæ ad contemptum pertinent: vti sunt, pressuras, anxietates & persecutiones pati.

Occupatio.

Thesaurū quem vocet apostolus.

Allusio ad lumina quæ portantur in vasis fictilibus.

Cur in vasis fictilibus.

Apostoli vasa fictilia.

VT SVBLIMITAS SIT VIRTVTIS DEI, ET NON EX NOBIS. Græcè prior pars sic habet; *vt excessus* (ὑπερβολὴ) *virtutis sit Dei*. Hier. lib. 3 Dialogi contra Pelagianos cap. 3 citat hoc modo. *Vt abundantia fortitudinis nostræ sit ex Deo*. Sed rectius habet quod alij veteres legunt: *Vt eminentia virtutis sit Dei*: Ita textus Ambr. necnon Augustinus epistola 143, serm. 15 de verbis apostoli cap. 11 & alibi. & ante eos Tertullianus aduersus Marcionem l. 5 cap. 11. Nisi quod in verbo *sit* collocando variant trifariam, *sit virtutis Dei*, *virtutis sit Dei*, *virtutis Dei sit*. Porò *virtutis*, Græcè δυνάμεως, id est, *potentiæ*; quam Hieronymus dixit fortitudinem. Quod ad syntaxim & sensum huius partis attinet, Theophylactus ordinē verborum qui est in Græco secutus, virtutem cū sublimitate construit, non cum Deo. *Vt*, inquit, *magnitudo & excellētia virtutis quæ in nobis apparet, Dei sit*, hoc est, tota Deo tribuatur: vti declarat sequentibus verbis. Idipsū prorsus voluit Hieronymus, quando de suo addidit *nostræ*, & pro *Dei* dixit, *ex Deo*. Sic enim & Syrus interpres transtulit, *vt magnitudo virtutis ex Deo sit*. Eandem constructionem sequitur Caietanus. Quæ & Laurentio probatur, & Erasmo placuit vsque adeò, vt eius cōmonstrandæ causa vocabulum *virtutis* lōgius à *Dei* remouerit, vertens ad hunc modum; *vt virtutis eminentia sit Dei*. At verò Latini plerique enarratores, cum quibus facit Tertullianus, ordinem verborum qui est in vulgata versione secuti, virtutem Deo iungunt: idque profectò melius; ac pro consuetudine Pauli, qui libenter meminit virtutis seu potentiæ Dei, sicuti de fructu & profectu euangelij loquitur. Vnde Rō. 1 euangeliū vocat Dei virtutem. & 2 Cor. 2 sic ait, *vt fides vestra non sit in sapientia hominū, sed in virtute Dei*. & huius epistolæ c. 6, *In verbo veritatis, in virtute Dei*. & 2 Tim. 1 *Collabora euangelio secundum virtutem Dei*. Nec quicquam obstat ordo verborum in Græco, cùm nemo nesciat ordinem grammaticæ constructionis à verborum ordine sæpenumero discrepare. Quocirca Chrysostomus quoque & præter Theophylactum cæteri Græci cum Latinis sentiunt, planè ac perspicuè virtutem ad Deum referentes: atque eò Chrysostomus adducit illud quod Dominus ad Paulum ait: *Virtus mea in infirmitate perficitur*, infrà cap. 12. Sēsus igitur Paulinus est huiusmodi; Quòd preciosū hunc

Duplex syntaxis & sensus huius loci.

Alterum melior interpretatio.

hunc thesaurum euangelici ministerij portamus in vasis fictilibus, id propterea voluit Deus, vt omne bonum ex illo thesauro proueniens, attribueretur potentiæ Dei, & non ex nobis esse crederetur: id est, vt tam incolumitas nostra inter tot aduersitates & pericula; quàm fructus euangelicæ prædicationis, qui secuturus erat maximus & amplissimus, non hominum euangelizantium viribus aut industriæ aut sapientiæ asscriberetur, sed virtuti diuinæ. Quamuis enim omnia bona Deo sint authori tribuenda, etiam tunc quando vel maximè humana adhibetur industria, sapientia & potentia: non tamen ita declaratur & apparet Dei virtus illis adhibitis, sicut conspicitur & agnoscitur sine illis. Nam etsi fatendum sit, exempli gratia victoriam omnem esse à Deo, siue quis vincat in multis, siue in paucis: magis tamen apparet Deum dare victoriam, quando pauci multos superant.

Dei virtus magis apparet, vbi præsidia desunt humana.

8 IN OMNIBVS TRIBVLATIONEM PATIMVR, SED NON ANGVSTIAMVR. Ostendit Dei virtutem, in eo quòd vasa fictilia quæ thesaurum portant, inter tot cadendi & frangendi pericula, conseruet. *In omnibus*, Græcè ἐν παντὶ, *in omni*, quod ferè vertunt *in omnibus*. Quanquam hoc loco non incommodè verti potuit *variè*, *multifariam*. Nam eo faciliùs etiam ad sequentia membra referetur. Vide quæ diximus ad illud 1 Corin. 1. *In omnibus diuites facti estis*. Pro verbis quæ hîc & in sequentibus habentur, in Græco participia sunt passiua præsentis temporis: quæ quia Latinè cum eodem tempore reddi non possunt; consultò noster interpres ea mutauit in verba. Quod & Erasmus imitatus est, ita vertens: *Dum in omnibus premimur, at non anxij reddimur*, &c. vbi melius dixisset, *at non coarctamur*. vt habet alia quędam versio. Textus Ambrosianus participia retinet. *In omnibus pressuram passi, sed non coangustati*, &c. Similiter Hilarius super psal. 118. *In omnibus tribulati, sed non angustiati*. Sensus est: Quamuis vndique premamur rebus aduersis: non tamen ita redigimur in angustum, vt comprimamur & conteramur; sed Dei ope seruamur in medijs pressuris. Hunc sensum exigunt Græca, θλιβόμενοι, στενοχωρούμενοι. Quidam hîc angustiam interpretantur animi anxietatem: quod expressit Erasmus verbis memoratis suæ versionis. Atqui Pauli institutum hoc loco non est declarare virtutem Dei in eo quod apostoli in medijs malis, quæ propter euangelium patiebantur, animo non deficerent; quod erat fortitudinis & cõstantiæ: sed quòd inter tot moriendi pericula seruarentur in vita: velut si vasa fictilia atque fragilia vehementer agitata non frangantur. Id Paulum velle, patebit amplius ex versibus 10 & 11. Quæ res obseruata iuuat etiam ad trium sequentium pericoparum veram intelligentiam. Et tamen hæc non ita sunt accipienda, quasi Deus suos apostolos perpetuò seruet, ne tandem malis opprimantur & occumbant (sic enim martyrij gloriam nunquam adipiscerentur) sed tantùm eousque, dum tempus aduenerit ab ipso constitutum, quo pro ministerio fideliter ac sufficienter expleto velit eos euocatos ex hac vita coronare.

Quid hoc loco angustiari.

APORIAMVR, SED NON DESTITVIMVR. In Græco iucunda est allusio verborum simplicis & compositi, ἀπορούμενοι, ἐξαπορούμενοι: quasi dicas, *aporiati*, *sed non exaporiati*: quorum simplex, Græcis significat in re difficili inopem consilij, ideoque hærentem ac nescientem quid facto opus sit: compositum verò eum qui euadendi consilio ac spe destitutus, obruitur periculo, nec euadit. Itaque Latinum verbum *aporiamur* è Græco fictitium est, ac Latinè verti poterat: *hæremus*, *inopes consilij sumus*. Textus quidem Ambros. sic habet: *Inopiam passi*, *sed non destituti*. quod commentator ad inopiam rerum necessariarum retulit, dum sic exponit: *Id est, in inopia positis adfuit Pastor Deus*. Eadem significatione Græcum verbum accepit Theophylactus: item Faber & Erasmus tam in versione quàm in paraphrasi: quos & Caietanus sequitur. Imò Latinorum hæc ferè communis est interpretatio: quorum vetustissimus Tertullianus, in Scorpiaco cap. 13, Græcarum vocum paronomasiam ita Latinè reddidit, *indigemus*, *sed non perindigemus*. Verùm prior verbi significatio quam dedimus, magis apud Græcos in vsu est: eamque spectarunt in suis scholijs Theodoritus & Oecumenius. Nec secus accepisse videtur Basilius in regulis breuioribus, responsione ad interrogationem 270, si bene transtulit eius interpres: *Aporiamur, id est, summis circumuenimur difficultatibus*. Eidem sensui congruit quod habet Syra translatio: *Conquassamur*. Posterius verbum ἐξαπορηθῆναι etiam suprà legimus cap. 1, vbi nostra versio habet: *ita vt tæderet nos etiam viuere*, & alij verterunt: *ita vt etiam de vita desperaremus*. Neque tamen secum pugnat apostolus, hoc loco de se suisque collegis id negãs, quod illic affirmare videtur. Nam illic eo verbo significare voluit, non modò consilij inopem in periculo se fuisse; sed omnino putasse quod non esset euasurus, tanquam mortis in semetipso responsum habens; vt ibi loquitur. Hîc verò sentit, apostolos etiam in tanta desperatione vitæ positos, diuina tamen ope non destitui. Cuius rei præter alia fidem faciunt ea quæ Lucas narrat de apostolis Petro, Paulo & alijs, vel è carcere mirabiliter eductis, vel aliter ab instanti periculo toties liberatis, vt Actor. 5. 12. 14. 16. 19 & 27. Quò pertinent & ea Pauli pericula multa & magna, quæ in hac eadem epistola cap. 11 enumerat: è quibus omnibus, suum apostolum Dominus eripuit.

De qua aporia siue inopia Paulus loquatur.

Paulus alibi desperans euasionem periculi, non sibi cõtrarius.

9 PERSECVTIONEM PATIMVR, SED NON

DERELINQVIMVR. In persecutionibus, inquit, quas causa ministerij nostri patimur & quibus agitamur, non deserimur à Deo: non permittit nos Deus à persecutoribus occidi, quamuis permittat cōprehendi & male mulctari. vult enim nos seruare ad maiorem euāgelij fructificationem. Sequitur hoc loco in multis libris, *Humiliamur, sed non confundimur.* Quod & Lombardus & alij posteriores exponunt, glossam ordinariam secuti. Exponunt autem hoc modo: Affligimur & contémnimur, nec tamen erubescimus: quia causa non subest erubescendi; quippe qui inculpatè versemur in sancto ministerio. At sciendū hanc partem nec in Græco legi, nec in Syriaco, nec in Latinis mss. probatioribus: sed nec apud veteres scriptores, vno dempto Sedulio, vel expositam, vel citatam reperiri. Tertullianus in Scorpiaco & Augustinus in Speculo totum hunc Pauli locum referentes, istā pericopem non agnoscunt. Herueus quoque tametsi recentior non attingit: vbi imperitè quispiam ad marginem annotauit: *Hic videtur aliquid deesse.* Quapropter rectè castigatores Romani partem hanc vt asciticiam è textu submouerunt. Nam & reuera non conuenit instituto præsentis loci. Non enim hîc agitur, quomodo fuerint affecti in afflictionibus & contumelijs apostoli: sed quod diuinitus inter tot & tanta pericula conseruati.

Pericope temerè huc infersta.

DEIICIMVR, SED NON PERIMVS. Deiectio significare videtur periculi magnitudinem: vt cum quis in pugna ab aduersario deijcitur in terram & prostratus tenetur, iamiā, nisi quis opem ferat, occidendus. Quamuis, inquit, in tā grauia pericula sæpe incidamus, vt videamur ilico perituri: tamen Deo opitulante custodimur, ne pereamus. Idem alijs verbis repetit infrà cap. 6, *Quasi morientes, & ecce viuimus.* Iam ex hac quatuor pericoparum explicatione, quarum quæque bimembris est, intelligitur, erga vasa fictilia thesaurum euāgelici ministerij portantia, quid agat hominum malicia; quid bonitas & virtus Dei. Nam priora membra declarant hominum conatum vt frangantur & pereant: posteriora, Dei protectionem ne frangantur, sed vt salua maneant. Obseruanda denique hîc est amplificatio rhetorica, qua res fere eadem alijs & alijs verbis repetita, pulcro orationis schemate extēditur: vt ne quis exactum quęrat inter pericopas discrimen.

Amplificatio rhetorica.

10 SEMPER MORTIFICATIONEM IESV IN CORPORE NOSTRO CIRCVMFERENTES. Græcè, *Domini Iesu*; nec additur *nostro*: tametsi in vtroque textus Syriacus nostræ consentiat lectioni. Mortificationem Domini Iesu vocat apostolus, vel ipsam Christi passionem & mortem quā pro nobis sustinuit; quo respicit Ambrosiana versio, quæ sic habet: *Semper mortem Domini Iesu in corpore circumferentes*: vel mortificationem quam patiebantur ipsi apostoli, tum exemplo Christi passi, tum pro nominis eius confessione. Quæ duæ expositiones etsi tandem eòdem recidant, priorem tamen esse germaniorem, sequentia probant; vbi vita Iesu morti eius opposita, non alia conuenienter intelligi posse videtur, quàm ea qua Iesus ipse viuit. Igitur sensus est: Quotidianis periculis, & vt ita dicam, mortibus expositi sumus; & per hoc passionem & mortem Domini Iesu nos illius ministri atque vicarij repræsentatione quadam gestamus & circumferimus in nostris corporibus.

Mortificatio Iesu qua intelligatur.

VT ET VITA IESV MANIFESTETVR IN CORPORIBVS NOSTRIS. Græcè & Syriacè & apud Ambrosiastrum, *in corpore nostro*, hoc est, vti statim exponit apostolus, *in carne nostra mortali.* In qua quidem carne vita Iesu, qua viuit immortalis post resurrectionē, manifestatur: quia (quemadmodum bene mentem apostoli Gręcanica scholia declarant) dum corpora nostra mortalia, inter tot pericula mortesque quotidianas, occulta quadā virtute conseruantur in vita; manifestum ex eo fit, Dominum Iesum, pro quo nos, resurrectionem & vitam eius prędicantes, talia patimur, resurrexisse & viuere. Nam, vt ait Caietanus, *afflictiones & tormenta euangelizātium tam potenter non solum tolerata sed superata, sunt testimonia Iesu Christi viuentis, & seruantis & vincentis. propter quod & martyria sunt appellata.* Quanquam apostolus, vt in superioribus admonui, non tam de toleratis patienter afflictionibus ac tormentis loquitur, quàm de vita ministrorum euangelij, inter afflictiones & persecutiones penè continuas, singulari ac mirabili Dei prouidentia ad fundandam & propagandam ecclesiam diu conseruata. Quod vt in multis alijs, ita specialiter ostendere voluit Deus in principibus apostolis Petro & Paulo, qui senes mortem obierunt. Eiusdem rei insigne est exemplum in B. Athanasio inter continuas Arianorum persecutiones vsque custodito: vt ecclesiæ suę præfuerit annis ferme quinquaginta. Quapropter & hunc apostoli locum in die eius solemni ad sacrificium missæ recitat Ecclesia Romana. Sensum memoratum exigunt & illustrant verba sequentia.

Qua vita Iesu.

Res exēplo declarata.

11 SEMPER ENIM NOS QVI VIVIMVS, IN MORTEM TRADIMVR PROPTER IESVM. *Qui viuimus*, in Græco participium est, *οἱ ζῶντες, viuentes*, hoc est, in vita manentes; vita salua; sic vt vitam non amittamus. Sensus enim est: Quotidie propter euangelium Iesu pro nobis mortui, nos eius ministri in mortis pericula tradimur; nec tamen morimur, sed Dei virtute nos protegente permanemus in vita.

VT ET VITA IESV MANIFESTETVR IN CARNE NOSTRA MORTALI. Id est, vt in corporibus nostris mortalibus toties in mortem traditis, & tamen adhuc viuentibus, manifestò appareat etiam Iesum, quem prædicamus, viuere.

12 ERGO MORS IN NOBIS OPERATVR, VITA AVTEM IN VOBIS. Græcè, ὥστε ὁ μὲν θάνατος.

Itaque

Verbum operatur non actiuè exponendum, sed passiuè.

Itaque mors quidem. vt habet textus Ambros. Pro verbo, *operatur*, Erasmus, *agit*, vertendum putauit: vt & alij nonnulli. Quod secuti commentatores quidam hic subesse volunt prosopopœiam in morte & vita: quemadmodum alibi interdum apud hunc apostolum, vt Rō 5.6.7. & 1 Cor 15. Verùm, vt aliàs annotaui, Græcum verbum ἐνεργεῖσθαι, quamuis medium sit, passiuè tantum ab authoribus Græcis vsurpatur. Lege quæ supra diximus ad caput 1. v 6. *Quæ operatur in tolerantia.* & Rom. 7 v. 5, *passiones peccatorum operabantur in mēbris nostris.* Proinde verbum Latinum *operatur*, passiuè exponendum est: quomodo disertè exponunt *operatur*, id est *efficitur*, glossa ordinaria & Lombardus; licet etiam actiuam expositionem adferant priore loco. Sensus autem germanus est: Igitur in nobis apostolis, qui prædicamus vobis euangelium salutis, mors agitur & exercetur. Nam (vt in superioribus dictum est) *persecutionem patimur: semper mortificationem Iesu in corpore nostro circumferentes; semperq́ in mortem tradimur propter Iesum:* vt vicissim in vobis vita agitur & exercetur: id est, per nostra pericula nostramque quotidianam mortem vobis gignitur, augetur, perficitur vita spiritualis. Nā apostolorum & martyrum mors vita est ecclesiæ. vult enim significare Paulus alterum esse causam alterius: ac si dicat, Ex euangelio per assidua moriendi pericula à nobis prędicato, prouenit vobis fructus vitæ & salutis æternæ. Chrysostomus alium huc sensum adducit. Censet enim ironicam esse approbationem in Corinthios: tanquam dicere velit apostolus: Interim dum nos quotidianis obijcimur periculis, vos securi vitam agitis, & animos relaxatis periculorum expertes. Meminerunt huius expositionis etiā Latini: sed quæ tamen ex contextu vix vllā habeat probabilitatem. Vnde nec cæteri Græci hunc Chrysostomi Commentarium sequūtur. Par ratio de eo quod Primasius dicit, apostolum increpatiuè loqui & cum interrogatione; quasi sentiat iniquum esse & indignum, quod mors operetur in apostolis, & vita in Corinthijs. Cæterùm nostræ expositioni, qua sine figura partem hanc interpretamur, optimè congruit illud quod paulo pòst sequitur: *Omnia propter vos.*

Martyrū mors vita ecclesiæ.

Non esse ironiam in verbis Pauli.

13 *Alia occupatio.*

HABENTES AVTEM EVNDEM SPIRITVM FIDEI. Adhuc dicere quis poterat: Quamuis nouæ legis ministri inter pericula diu conseruentur in vita, multis tamen pressuris & persecutionibus per vitam obnoxij sunt: ac certè tandem eis moriendum est: vbi ergo illorum gloria maior quàm Moysi, de qua capite superiori? Plenius itaque nunc respondens apostolus, docet gloriam ministrorum euangelij non huius esse sæculi, sed per fidem exspectari in futuro. *Spiritum fidei*, dicit authorem, donatorem: vel metonymicè, Spiritum fidei, id est, fidem à Spiritu donatam; quomodo legimus alibi Spiritum mansuetudinis, pietatis, fortitudinis, dilectionis, sobrietatis, pro ipsis huiusmodi donis Spiritus Sancti. Igitur eundem Spiritum fidei, rectè intelligimus eandem fidem ab eodem Spiritu profectam: quasi dicat apostolus; Cum ad eadem credenda ab vno Spiritu Sancto moueamur. Sed cum quibus eadem? Pleriq; eadem intelligunt cum ijs quæ Dauid credidit, cuius mox testimonium subijcitur: aut in genere cum ijs quæ crediderunt Sancti patres & prophetæ veteris testamenti, quorum vnus fuit Dauid. Iuxta quem intellectum, vt ab interpretibus tam Gręcis quàm Latinis annotatum est, ostendit hic locus contra Manichæos, eundem esse Spiritum, & consequenter eundem Deū ac Dominum vtriusque testamenti. item ostendit eandem fuisse fidē Patrum qui Christi præcesserunt aduentum, cum fide nostra. De qua re disputant ex professo Theologi ad dist. 25 l. 3 sent. Alij verò putant eadem intelligi cum ijs quæ credebant Corinthij ad quos scribit, ac si dicat: Quamuis mors in nobis operetur, & vita in vobis: quia tamē nos eādem vobiscum fidem habemus, idcirco ad eadem promissa tendimus, & eandem vobiscum in futuro sæculo vitam & immortalitatem exspectamus. Hoc enim est quod postea sequitur: *Quoniam qui suscitauit Iesum, & nos cum Iesu suscitabit & constituet vobiscum.* Ex quo certè sensus iste non parum accipit firmamenti.

Quid Spiritus fidei.

Quem dicat eundem Spiritum fidei.

Eadem fides antiquorum & nostra.

SICVT SCRIPTVM EST. Græcè, κατὰ τὸ γεγραμμένον, *iuxta illud quod scriptum est.* Ambros. *Secundum quod scriptum est.* Potest autem hoc bifariam exponi; vel vt comparationem indicet cum eo quod præcessit; vel vt cum eo quod statim sequitur, *& nos credimus* &c. Ad partem præcedentem referunt qui in ea fidem intelligunt eandem cum patribus antiquis: vt sit sensus: nos habentes eundem Spiritum fidei cum illis quorum vnus diuini Spiritus afflatu dixit, *Credidi* &c. Qui verò fidem illic eandem intelligūt cum Corinthijs; ijdem hanc comparationem ad sequentia referunt. Quod sanè probabilius est, si series orationis spectetur.

CREDIDI, PROPTER QVOD LOCVTVS SVM. Initium est Psalmi 115 iuxta versionem LXX. Nam in Hebræo continuus est psalmus cum præcedente. Sic quidem in Hebræo legitur, *Credidi, quia loquar.* Sed LXX sensum bene reddiderunt. Nam frequēter apud Hebræos tam prętеritum quàm futurum seruit indefinito tempori significando: & Hebræum כי *chi*, id est, *quia*, causalis coniunctio, ponitur interdum pro rationali seu redditiua sua, *ideo, propterea, propter quod*, Græcè διὸ: vt causa significetur, non in eo quod sequitur coniunctionem, sed in eo quod præcedit. Exemplum promptum est in principio psalmi præcedentis, *Dilexi, quoniam exaudiet Dominus.* Sed ea de re iam diximus suprà ad illud cap. 1, *fidelis Deus, quia sermo noster* &c. Minus placet quod Caietanus super

Causalis coniunctio pro rationali.

hunc vtrumque psalmum scribens, vult particulam *quia* construendam esse à fronte totius orationis, hoc modo: Quia dilexi, exaudiet Dominus : Quia credidi, locutus sum. Hęc enim constructio coactior est : nec ad omnes alios locos similes potest accommodari: quanquam alioqui res eadem dicitur. Quod ad sensum attinet, his psalmi verbis, ad literam, agit Dauid de fide qua firmiter credidit diuinis promissis sibi per Samuelem de regno Israelitico nunciatis. Ex qua fide palàm ac liberè apud homines de diuina erga se bonitate loqui se, eamque deprædicare, testatur. Cæterùm de sensu mystico huius versus ac totius psalmi, eoque duplici, consule Iansenium breuiter vtrumque tradentem in argumento psalmi. Theodoritus exponit illud *Credidi* de fide resurrectionis. *Cùm enim*, inquit, *Dauid in præcedente psalmo dixisset, Placebo Domino in regione viuorum ; nondum videbatur autem ipsa regio: incipiens psalmum qui sequitur, dixit: Credidi, propter quod locutus sum*. Hæc ille. Nobis quod priùs diximus, videtur esse magis literale. Neque enim necesse est, Dauidem dicentem, *Credidi*, & Paulum subijcientem, *& nos credimus*, de eadem re credita interpretari. Quin potius, vt Caietanus ad hunc locum annotat, *Fiduciam posteris prabuit Paulus vtendi sacra scriptura transumptiuè ad spirituales materias, ex hoc ipso quod ipse vtitur psalmo transumptiuè.*

De qua fide loquatur Dauid ad literam.

De qua fide iuxta sensum mysticum.

Annotatio Caietani de scripturis vtendis transumptiuè.

ET NOS CREDIMVS, PROPTER QVOD ET LOQVIMVR. Respondet hæc pars illi, *Sicut scriptum est, Credidi* &c. vnde quidam supplent aduerbium similitudinis: ita & nos credimus. Quod non est necesse, si illic legamus, vt habent Græca, *Secundum quod scriptum est.* Nam contextus est: Secundum quod propheta dicit se credidisse, & propterea locutum esse: etiam nos credimus; propter quod & loquimur. Quamuis autem non de eadem re credita agat apostolus, de qua cecinit psalmographus: aptissimè tamen illius verba citat; ac si dicat: Quemadmodum Dauid inter persecutiones & pericula credidit se peruenturum ad regnum sibi à Deo promissum, & propterea de eo confidenter apud homines locutus est: ita nos quoque ministri nouæ legis, licet persecutionibus pressi & periculis expositi, tandemque morituri; certissimè tamen credimus nos ad gloriam promissam peruenturos. Propter quod & confidenter vobis de ea loquimur. Accedit ad conuenientiam testimonij citati, quod in Dauide præcessit expressa quædam figura Christi & membrorum eius, præsertim euangelij ministrorum; quicunque per labores & afflictiones Christi nomine toleratas, tendunt ad consortium gloriæ eius.

Verba Dauidis appositè Paulus ad se transfert.

Dauid typus Christi & ministrorum noui testamenti

14 SCIENTES, QVONIAM QVI SVSCITAVIT IESVM, ET NOS CVM IESV SVSCITABIT. Græca priore loco *Dominum Iesum* legunt: posteriore *per Iesum*, pro eo quod nos habemus *cum Iesu*. Græcis in vtroque suffragatur textus Ambros. Sed & Syra priore loco legunt *Dominum nostrum Iesum* : & posteriore *per manum Iesu*, id est, *per Iesum*. At verò Tertullianus lib. de resurrectione carnis cap. 44, in vtroque nostram vulgatam præit versionem, nisi quod *cum ipso* legit, vbi nos *cum Iesu*. Exponit autem *cum ipso*, id est, *sicut ipsum*. Neque enim significatur idem tempus resurgendi, sed ipsa resurrectio capiti membrisque communis. Itaque sensus est: Scientes, id est, certissima fide persuasi, quod Deus Pater qui Dominum Iesum crucifixum & mortuum resuscitauit à morte ad vitam immortalem & gloriosam: nos quoque ministros eius ad similem gloriam, per ipsius meritum, suscitaturus est. Vnde Christus de sua claritate loquens Ioan. 12, *Vbi ego sum*, inquit, *illic & minister meus erit*. & cap. 17, *Pater, quos dedisti mihi, volo vt vbi sum ego, & illi sint mecum*. Et de eadem re Paulus Rom. 8, *Qui suscitauit Iesum Christum à mortuis, viuificabit & mortalia corpora vestra propter inhabitantem Spiritum eius in vobis*. Vnus codex Græcus apud Ro. Stephanum habet σὺν Ἰησοῦ, cum Iesu: potuitque huius præpositionis in διὰ mutandæ occasio fuisse, quod non intelligeretur quomodo Paulus se & alios fideles *cum Iesu* suscitandos dicat, qui iam olim suscitatus fuit. Propter quod & Tertullianus expositionem præpositionis statim adiecit.

Cum Iesu suscitandi sumus, quo sensu.

ET CONSTITVET VOBISCVM. *Constituet*, παραστήσει, *exhibebit*. Non nos solos, inquit, qui ministri sumus euangelij, proueheet Deus ad cōsortium resurrectionis cum Christo: sed & vos qui nobis ministrantibus euangelio credidistis, à morte suscitatos nobis adiunget sibi exhibendos. Hoc sentit apostolus; alioqui modestiæ eius est, quod non dixit; & cōstituet vos nobiscum; sed è conuerso, *nos constituet vobiscum* : ne sibi plus aliquid in illa gloria resurrectionis præsumere videretur prę alijs fidelibus, quibus euangelium ministrarat: sed vt magis appareat ipsum alios sibi præposuisse. Considerauit enim illos vt causam finalem sui ministerij. Id enim est quod pro ratione subijcit.

Modestia Pauli.

15 OMNIA ENIM PROPTER VOS. Bene dixi, inquit, quod Deus nos constituet vobiscum: nam omnia nostra sunt aut fiunt, propter vos: id est, vniuersum ministerium nostrum ordinatur ad vtilitatem & salutem vestram; ideoque nos æquum est fieri consortes salutis & gloriæ vestræ. Sic alibi generaliori sententia dicit *omnia se sustinere propter electos*. 2. Timot. 2.

Apostolorum ministerium propter aliorum salutem.

VT GRATIA ABVNDANS PER MVLTOS IN GRATIARVM ACTIONE ABVNDET IN GLORIAM DEI. In Græco diuersa sunt verba, πλεονάσασα & περισσεύσῃ: quæ interpres eodem verbo Latino reddidit, *abundans*, & *abundet*. Græca sic ferè transferuntur: *vt gratia abundans propter plurium gratiarum actionem exuberet in gloriam Dei*. Ambrosiaster ita legit, *vt donum abundans per multorum gra-*

tiarum

tiarum actionem abundet ad gloriam Dei. Primasij textus cum nostro conuenit, excepta præpositione *in*, quam omittit, vt & textus ordinariæ glossæ, & ipsa glossa, & exemplaria quędam mss. Valla textum vulgatæ versionis refert ad hunc modum: *vt gratia abundans per multas gratiarum actiones abundet* &c. At sensus omnium ferè idẽ est: Ex eo, inquit, quod Deus vos eiusdem nobiscum gloriæ facturus est participes, consequitur hic fructus, vt gratia, seu beneficiũ illud in multos sparsum, iisdem multis pro eo gratias Deo agentibus, redundet atque exuberet ad gloriam Dei. Nullo enim opere nostro magis quã gratiarum actione glorificatur Deus. In eundem sensum conuenit interpretatio Syriaca, quæ sic habet: *vt abundante gratia per manum multorum* (id est per multos) *augeatur gratiarum actio in gloriam Dei.* Veruntamen notandũ est (quod ab Erasmo non ineptè suggeritur) Græcam vocem περισσεύσῃ, quam interpretes vertunt *abundet, exuberet*, verbis absolutis, posse transitiuè sumi pro eo quod est *abundare, exuberare faciat*: adhærente ei quarto casu εὐχαριστίαν, id est, *gratiarum actionem*: ac tum ex Græco sic reddetur oratio: *vt gratia abundans per plures gratiarum actionem abundare faciat in gloriam Dei.* Hoc est, vt in multos effusa gratia, per multas itidem personas gratiarum actionem pariat atque diffundat, qua Deus glorificetur. Hanc Gręci verbi transitiuam acceptionem, ne cui videatur insolens, habemus in hac eadem epistola cap. 9, vbi sic legitur, etiam secundum nostrum interpretem: *Potens est Deus omnem gratiam abundare facere in vobis.* Habemus & alibi apud Paulum, vt Ephes. 1 versu 8, & 1 Thessa. 3 v. 12. Quæ loca multum probabilitatis adferunt huic expositioni, quæ non soli Erasmo placuit. Conferendus est etiam hîc locus cũ altero simili, qui est huius epistolæ cap. 1, *vt ex multis personis eius quæ in nobis est donationis, per multos gratiæ agantur pro nobis.*

Gratiarũ actione maximè glorificatur Deus.

Expositio probabilior.

16 PROPTER QVOD NON DEFICIMVS. Refertur hæc illatio ad illud quod dixit: *Scientes quoniam qui suscitauit Iesum, & nos cum Iesu suscitabit.* Propter spem, inquit, illius gloriæ quam ex resurrectione exspectamus, non succumbimus malis quæ nobis euangelij ministris plurima superueniunt. Est enim idem in Græco verbum, quod initio capitis, ἐκκακοῦμεν.

SED LICET IS QVI FORIS EST, NOSTER HOMO CORRVMPATVR, TAMEN IS QVI INTVS EST, RENOVATVR DE DIE IN DIEM. *Is qui foris est*, ὁ ἔξω, *externus*, siue *exterior*. Item, *is qui intus est*, ὁ ἔσωθεν, *internus*, *interior*. Exteriorem & interiorem legit Tertullianus in Scorpiaco cap. 13, de resurrectione carnis cap. 40 & 43, & contra Marcionem l. 5 cap. 11. item Augustinus l. 2 de baptismo paruulorum cap. 7 & 13. commẽtator Ambr. & Sedulius. Nec Gręcè est, *de die in diem*, sed ἡμέρᾳ καὶ ἡμέρᾳ, *die & die*, quemadmodũ & legit Tertullianus in Scorpiaco, & in lib. de resurrectione carnis. nisi quòd posteriore loco additur præpositio, *de die & die.* sed quam suspicor additam à scribis ex vulgata lectione. Est autem Hebræa phrasis *die & die*, non dissimilis illi quæ est psalmo 86, *Homo & homo natus est in ea*, id est, multi homines, alij post alios. Legitur autem in Hebræo sine coniunctione, *die, die.* psal. 60, vbi nos habemus, *vt reddam vota mea de die in diem*, & psal. 67, vbi nos, *Benedictus Dominus die quotidie:* quemadmodum & Ezech 14, *Homo, homo*, seu *vir vir de domo Israel.* id est, quilibet homo, seu vir. Dicit itaque Paulus *die & die*, pro eo quod Latinè dicimus, *quotidie, in dies*, vel, vt Erasmus vertit, *in dies singulos*: nec malè noster interpres *de die in diem.* Voluit autem apostolus significare quotidianum incremẽtum & profectum renouationis in homine interiore, sicut est in exteriore quotidianus ad corruptionem accessus. Non est hoc loco dissimulandus insignis lapsus Caietani, viri alioqui egregiè docti, qui ex annotatione Erasmi malè intellecta, pro illa parte *de die in diem*, credit apostolum scripsisse aduerbiũ *nouè*, eãdemque vocem exponit ac subtiliter in ea philosophatur: quum Erasmus non aliud dicat, quàm nouè scriptum à Paulo ἡμέρᾳ κ, ἡμέρᾳ, *die & die*, pro καθ' ἡμέραν, *in dies.* Id admonendum duxi, ne quis fallatur: tum vt intelligat lector, quàm facilè aberret in scripturis interpretandis, qui linguæ originalis ignarus, tantùm ex alijs authoribus venatur, quid Græca, quid Hebręa habeãt. Hominem exteriorem phrasi quadam sua ac peculiari vocat apostolus hominis corpus, vel vti pleniùs explicat Aquinas, corpus hominis *cum natura sensitiua.* Hominem verò interiorem appellat Spiritum, mentem, rationem, id est animam rationalem cum potentijs ei proprijs. Ad quem modum & alij tam Græci quàm Latini commentatores vtrumque hominem interpretantur: & ante eos Tertullianus libro de resurrectione carnis. At paulò aliter Caietanus, qui interiorem & exteriorem hominem censet vnum eũdemque hominem esse *secundum diuersas conditiones. Quilibet enim homo*, inquit, *secundum conditiones animi vocatur internus homo: secundum conditiones corporis externus.* Id ipsum ante Caietanum docuit Hugo Victorinus in quęstione 12 huius epistolæ. Verùm Aquinatis & aliorum explicationem magis esse ex mente Pauli, satis arguit locus huic similis in epistola ad Rom. 8, *Si Christus in vobis est, corpus quidem mortuum est propter peccatum, spiritus verò viuit propter iustificationem.* Vide etiam quæ de vtroque homine diximus ad illud Rom. 7, *Condelector enim legi Dei secundum interiorem hominem.* Est autem hæc hominis in exteriorem & interiorem hominem distinctio (quemadmodum & Hugo obseruat in quæstione memorata) diuersa ab ea qua secundùm eundem apostolum homo distin-

Die & die pro quotidie, Hebraismus.

Originalis linguæ notitia scripturarum interpreti quàm necessaria.

Per hominem exteriorẽ & interiorem quid significetur.

Non idē quod per hominem veterem & nouū.

distinguitur in veterem & nouum: vt Rom. 6. v. 6, Eph. 4 v. 22. & 24, & Col. 3 v. 9 & 10, nam prior distinctio locum habet in omni homine, etiam Christo Domino iam immortali: posterior autem non nisi in homine lapso, & quadantenus reparato. De qua posteriori distinctione suis locis agendum est. Has verò duas hominis differentias ab apostolo traditas confudisse videtur S. Ambrosius, dum in epistola 77 locum hunc ita refert: *Qui foris est noster homo, corrumpitur secundum desideria erroris*. videlicet errante memoria coniungens id quod de veteri homine dicitur Eph. 4, cum homine exteriori, cuius hîc fit mentio. Sensus itaque loci præsentis est: Non deficimus animo, quin potius, etsi corpus hoc nostrum sensitiuum ac vegetabile, quod est homo noster exterior, paulatim deficiat, & siue per afflictiones & plagas frequentes, quas pro Christo patimur, siue etiam ex seipso propter mortalitatem peccato contractam quotidie magis ac magis ad interitum vergat: animus tamen, seu spiritus, qui est homo noster interior, per hanc ipsam corporis corruptionem patienter toleratam in dies magis magisque renouatur.

Homo interior in ipsis renouatur exteriore deficiēte.

Renouatur autem, vt bene S. Thomas exponit, à vetustate ignorantię & peccati ad nouitatem veritatis & iustitiæ. Quanquam in hac vita nouitatem perfectam non assequitur, sed demum in futura. Cæterùm imperitè, quemadmodum idem Doctor annotat, ex horum verborum occasione, quibus in vno homine duplex homo distinguitur, interior & exterior, docuit Tertullianus animam rationalem habere figuram, siue, vt loquitur, effigiem & membra corporea, videlicet ad modum sui corporis; vt interior homo respondeat exteriori. Locus apud Tertullianum est in libro de anima cap. 9. vbi inter alia sententiam hanc suam comprobat reuelatione diuina, quam sorori cuidam, id est, Christianæ mulieri per ecstasin inter Dominica solemnia factam fuisse commemorat: addens illi visam fuisse animam aerij lucidique coloris. Sed hunc tam stupidum errorem, recitatis etiam Tertulliani verbis, doctè refellit Augustinus lib. 10 de Genesi ad literam cap. 25 & 26. Qua de re præterea consule Iacobi Pamelij ad dictum Tertulliani librum annotationes, & quæ scripsit ad paradoxum 7 eiusdem authoris, scilicet de anima corporea. Quibus locis rectè eam reuelationem, vtique falsam, adscribit furoribus Montanisticæ familiæ.

Error Tertulliani animam habere mēbra corporea.

Reuelatio falsa.

17 ID ENIM QVOD IN PRÆSENTI EST MOMENTANEVM ET LEVE TRIBVLATIONIS NOSTRÆ. Græca sic habent: τὸ γὰρ παραυτίκα ἐλαφρὸν τῆς θλίψεως ἡμῶν. Id est: *Quod enim in præsenti leue afflictionis nostra*. Aut breuius & clarius: *Præsēs enim leuitas afflictionis nostra*. Nā adiectiuū neutrū loco substantiui posuit apostolus, vt & alibi, more Gręcis atq; etiā Latinis vsitato. Significat autem τὸ παραυτίκα, quod ita præsens est vt citò transeat. Vnde ἡ παραυτίκα ἡδονὴ apud Demosthenem, id est, præsens ac momentanea voluptas. Itaque putāt quidam illa duo versionis nostræ, *in præsenti* & *momentaneum*, respondere vni voci παραυτίκα, siue ab eodem interprete scripta, siue à diuersis. Alijs autem videtur hæc duo *momētaneum & leue* respondere eidem vocabulo ἐλαφρὸν: in quo dum alij significationē æstimant ex etymo (dicitur enim ἀπὸ τῆς ἐλάφου, à ceruo, notæ celeritatis animali) verterunt *momentaneum*, quod quasi momento transit. Alij magis vsum eius attendentes verterunt *leue*, videlicet graui oppositum. Sic enim Matth. 11 sumitur, vbi Latinè, *Et onus meum leue*. & huius epistolæ cap. 1, *Nunquid leuitate vsus sum?* Nam & hic antithesis postulat significari leuitatem: vt cui pondus opponatur. Tertullianus tā in Scorpiaco, quàm in libro de resurrectione carnis hanc partem ita legit: *Nam quod ad præsens est temporale & leue pressura nostra*. Augustinus in enarratione psalmi 93 ad hunc modum, *Etenim quod est ad præsens temporale & leue tribulationis nostra*. Porrò textus Pelagij sine coniunctione legit, *momentaneum leue*.

Quid apostolo momētaneum & leue.

SVPRA MODVM IN SVBLIMITATE. Primasius legit, *in sublimitatem*. Quod vicinius est Græcè lectioni quæ sic habet: καθ' ὑπερβολὴν εἰς ὑπερβολὴν, id est, *secundum excessum in excessum*: vel quomodo vertit Theophylacti interpres, *per excessum ad excessum*. Augustinus legit ac repetit, *iuxta incredibilem modum, & in incredibilem modum*, in expositione psalmi 93. Tertullianus, *per supergressum insuper*, in Scorpiaco. Quidam vertit, *præter modum, supra modum*. Est autem eiusdem vocis excessum significantis geminatio, qua vtuntur interdum Hebræi ad significandam vel copiam vel excellentiam quandam immensam, vt Gen. 17, *Multiplicabo te plurimum plurimum*. vbi Hieronymus, *multiplicabo te vehementer nimis*. & cap. 30, *Creuit vir valde valde*. Pro quo Hieronymus: *ditatus est homo vltra modum*. Tantùm illud hîc peculiare, quod præpositionem Paulus variat, nihil tamen diuersum significans: quod & aliàs facit, vt capite præcedenti, *per gloriam*, & *in gloria*. Potest igitur hoc quod dicit, ita reddi Latinè; *excellenter supra modum*, vel vt Erasmus, *mirè supra modum*. Significare enim voluit apostolus aliquid incomparabiliter maius & excellentius. Quod declarat verbis sequentibus.

Hebraica geminatio eiusdem vocis.

ÆTERNVM GLORIÆ PONDVS OPERATVR IN NOBIS. Græcè & Syriacè, *operatur nobis*, sine præpositione: vt & veteres habent concordantiæ, & exemplaria quædam mss. Sic etiam citant Tertullianus vtroque loco prius indicato, & Augustinus in enarratione psalmi 93. vbi & disertè exponit, *operatur nobis*. Est autem *operatur*, Græcè κατεργάζεται, verbum diuersum ab eo quod suprà versu 12 passiuè exponebamus. Hoc enim

actiuæ

actiuæ significationis est, ac si dicatur, efficit, parit, procreat nobis. Tertullianus, *perficit nobis*. Porrò totus hic versus, *Id enim quod in præsenti* &c. rationem continet eius quod dixerat, *non deficimus*: & contentionis rhetoricæ speciem habet, antithetis hinc inde positis. Sumpta est enim ratio à præmio collato cum labore & afflictione. Nam, inquit, hęc momentanea ac leuis afflictio corporis, quã euangelij causa patimur, affert ac parit nobis in futurum, gloriam sui comparatione inæstimabilem, vtpotè gloriæ pondus ęternũ. Igitur antitheta sunt momentaneum & æternum, quæ ad tempus referuntur: ac rursum leuitas & pondus, quæ ad magnitudinem. Vnde satis intelligitur ponderis nomine significatam esse perfectionis ὑπερβολὴν, non autem extensionis seu durationis, vti vult Erasmus in annotationibus. Monstrat hic locus opera bona patientiæ, qua toleramus afflictiones, tametsi momentaneas ac leues, esse merita, quibus æterna ac præcellens gloria futuri sæculi pro mercede retribuenda sit. Illud enim *operatur*, causam efficientem denotat, ad quod genus reducitur causa meritoria: tanquam apostolus dicat, Opus patientiæ nostræ procreat ex se fructum ęternæ & immensæ gloriæ; nimirum merendo, & meriti ratione tandem assequendo. Nam licet inter hoc opus & illam mercedem nulla sit comparatio, quantum ad diuturnitatem & magnitudinem attinet. (Propter quod alibi negat idem apostolus esse condignas huius sęculi passiones *ad futuram gloriam*, Rom. 8) Est tamen in valore comparatio & æqualitas quædam; non ex natura quidem huiusmodi passionum, sed ex Dei voluntate, qui tantam mercedem bonis iustorum operibus constituit ac redditurum se promisit: quemadmodum ad memoratum locum epistolæ ad Romanos id à nobis explicatum est.

Antitheta.

Opera bona gloria æterna merita.

Quæ comparatio bonorum operum nostrorũ ad mercedem vita æterna.

18 NON CONTEMPLANTIBVS NOBIS QVÆ VIDENTVR, SED QVÆ NON VIDENTVR. In Gręco genitiui sũt absoluti σκοπούντων ἡμῶν, ne quis ablatiuos Latinos existimet regi ab *in* præcedente, vel datiuos esse putet referendos ad verbum *operatur*. Est autẽ σκοπεῖν propriè, non cõtemplari, sed spectare ac velut in scopum intueri; (Tertullianus *intuentibus* legit) quomodo qui operatur, respicit ad præmiũ. vt sensus sit: Dum non spectamus ad hæc præsentia bona, quæ videmus, vt sunt opes, honores, dignitates, & omnis gloria huius sæculi: sed ad bona futura, quæ non videmus sed credimus. Hinc liquet intuitu mercedis ac præmij cælestis operantem Christianum non modò non peccare, quod dicunt hæretici; (quos Synodus Tridentina condemnat sess. 6 cap. 11, & can. 31) sed apostolorum exemplo rectè & laudabiliter agere. Loquitur enim adhuc Paulus ex persona ministrorum euangelij.

Operans intuitu mercedis æterna nõ peccat, sed bene agit.

QVÆ ENIM VIDENTVR, TEMPORALIA SVNT. Potiùs *temporaria*, ad tempus durãtia, hoc est, quę breuissimi sunt temporis. Id enim significat Græcum vocabulum πρόσκαιρα, quod idem legitur Matth. 13 & Mar. 4, de ijs quos comparat Dominus semini germinanti, statimque exarescenti. Legimus & Heb. 11, v. 25 πρόσκαιρον ἀπόλαυσιν, *temporariam iucunditatem*.

QVÆ AVTEM NON VIDENTVR, ÆTERNA SVNT. Quæ, inquit, non videntur, sed creduntur à nobis, in æternũ duratura sunt, ideoque meritò hæc præ illis spectanda nobis sunt & sperãda. Nam de pręmijs sermo est: vti bene locum hunc explicat Thomas 1 q. 65 ar. 1 ad 1.

SVMMARIVM.

Spe gloriæ futuræ volunt euangelici ministri (quando aliter id fieri non potest) à corpore peregrinari, vt Christo Domino præsentes sint. Cui interim, vt omnium iudici, placere studet, non sibi viuentes sed illi qui pro omnibus mortuus est, & resurrexit: ac legatione pro eo fungentes apud homines, vt per eum Deo reconcilientur.

CAPVT V.

1 SCIMVS ENIM, QVONIAM SI TERRESTRIS DOMVS NOSTRA HVIVS HABITATIONIS DISSOLVATVR. Magnitudinem præmij ministris euangelicis in futurum reseruati, de quo locutus fuerat in genere, nunc speciatim explicat, tam quod ad corpus attinet, quàm quod ad animam. Gręcè sic est: *Nouimus enim, quod si terrestris nostra domus* seu *domicilium* (οἰκία) *tabernaculi dissolutum fuerit*. Tertullianus quoque legit, *huius tabernaculi*, libro de resurrectione carnis cap. 41. Quidam in verbis apostoli putant esse hypallagen, pro eo quod diceret; *quod si terrestris domus nostra tabernaculum fuerit dissolutum*. Simpliciùs obliquum *tabernaculi* per rectum exponemus: vt sensus sit appositiuus; terrestris domus nostra quæ est tabernaculum. Quippe tabernaculum opponit ædificio, de quo parte sequenti.

QVOD ÆDIFICATIONEM EX DEO HABEMVS DOMVM NON MANV-FACTAM, ÆTERNAM IN CÆLIS. *Quod* redundat. Iam enim dictum erat *quoniam*, seu *quòd*: Nec reperitur in Græco. Pro ædificatione commodiùs erat *ædificium*. Non enim actum ędificandi significare voluit apostolus, sed opus ędificatum & constructum, id est, habitaculum: Idque vox Græca significat οἰκοδομὴν. sensus autem totius versus est: Certa fide persuasi sumus nos ministri nouæ legis, quòd posteaquam domus nostra terrestris huius tabernaculi dissoluta seu destructa fuerit; id est, corpus hoc nostrum, in quo velut in tabernaculo moramur ad tempus, super terram, morte fuerit dissolutum: habituri simus ædificium in cæ-

Corpus mortale, domus terrestris & tabernaculum.

Corpus immortale domicilium a Deo aeternum, caeleste.

in cælis, à Deo nobis præparatum, domicilium, inquam, non manu-factum (Græcè ἀχειροποίητον) id est, factum non opere humano, qualia sunt quæ sibi manibus suis ad exiguum tempus duratura construunt homines in terris: vt illis meritò comparētur corpora nostra mortalia, tanquam & ipsa sint manu-facta: sed opere diuino, suprà omnem naturæ facultatem; corpus videlicet gloriosum, immortale, æternum. In apostoli verbis primùm obserua *si* positum loco aduerbij postquam: nisi quis malit apostolum dubitanter locutum esse de corporis dissolutione, propter eos qui viui in aduentu domini reperientur; quos absque dissolutione corporis & somno mortis ad immortalitatem immutandos esse significare voluerit; secundum ea quæ tradit 1 Cor. 15, & 1 Thess. 4. Quocirca Caietanus ex hoc etiam loco confirmari putat opinionem quæ negat eos morituros (saltem loquendo de electis) quos aduentus domini viuos inueniet. Vocatur autem corpus nostrum, domus nostra; quia secundum animam nos in eo habitamus. Est enim corpus animæ quodammodo domicilium. Porrò corpus hoc mortale vocatur domus terrestris, non tam idcirco quòd in terram resolui possit aut debeat, quàm quia super terram inhabitatur: sicut immortale corpus domus erit cælestis, quia in cælo possidebitur. Nā Græcè non est χοϊκή, id est terrena, terrea, ex terra constans vt 1 Cor. 15, *Primus homo de terra, terrenus*; item, *qualis terrenus, tales & terreni*: sed ἐπίγειος terrestris, id est quę in terra siue super terram est. Quamquam ex eo quòd sit super terram, simul ipsa corruptibilitas eius intelligitur: quandoquidem omnia terrestria corruptibilia sunt. Idem corpus hîc & paulo posteriùs appellatur tabernaculum; quo significetur haud diu duraturum; more tabernaculorum, quæ in paucos dies parari solent. Quam tabernaculi metaphoram attendit & Petrus 2. ep. 1 dicens: *Certus sum quod velox est depositio tabernaculi mei.* Iam verò posteriorem sententiæ partem ad eum modum quo nos exposuimus, id est, de corpore glorioso, multi ac ferè omnes interpretes exponunt, tam Latini quàm Græci: Caietano etiam assentiente qui in eo sensu declarando multus est. Eundem perspicuè tradit Tertullianus loco prius citato; dicens, hîc nobis *repromitti meliorem domum per resurrectionem*. Nec dissentit Aug. quum in enarratione psalmi 68. *domum non manufactam, aeternam, in cælis*, de qua loquitur apostolus, exponit *immortalitatem preparatam nobis qua induendi sumus in fine, cùm resurrexerimus à mortuis.* Quem locum Beda quoque in sua collectanea retulit. Sed nec ab horum sententia longè recedit Macarius Ægyptius, qui homilia quinta tractans hanc scripturam, per domum non manufactam intelligit virtutem sancti Spiritus, per quam in die resurrectionis glorificabitur domus corporis nostri; quemadmodum ait apostolus: *qui suscitauit Christum à mortuis viuificabit & mortalia corpora nostra per spiritum suū habitantem in vobis.* Rom. 8. Sunt tamen nonnulli vt inter Græcos Photius cuius ab Oecumenio verba referuntur, & inter Latinos Heruæus, aliā huc adferentes expositionem, qua domum ęternam & cælestem non corpus gloriosum, sed æternam beatitudinem interpretantur: de qua Dominus ait Ioannis 14, *In domo patris mei mansiones multæ sunt.* Mouet eos inter alia quod non dicat apostolus, habebimus, sed *habemus*, scilicet continuò post huius terreni domicilij dissolutionem. Nam de corpore immortali quod post tam longum tempus exspectatur, non satis aptè dictum videretur, *habemus*, verbo præsentis temporis. Pro hac expositione, reiecta priore, quam habet vtraque glossa, præ cæteris certat Aquinas, cùm in commentario, tum in opusculo quod scripsit contra Græcos, Armenos & Saracenos cap. 9, probare volens ex hoc loco sic intellecto, sanctorum animas ante corporum resurrectionem frui gloria ac beatitudine cælesti: quamquam id ex sequentibus versibus 6. 7 & 8, bene probatur; vt illic ostendemus. Præcipuum eius argumentum est ex intentione Pauli quam esse dicit vt ostendat sanctos rationabiliter sustinere tribulationes quibus vita præsens corrumpitur, quia per hoc statim perueniunt ad gloriam cęlestem. Quod de corpore glorioso constat non esse verum. Aquinatem hac in re sequuntur Liranus & Carthusianus, etsi minori cum asseueratione. Siquidem & Heruæus secundo loco profert expositionem de corpore glorioso: neque significat vtram cēseat meliorem. Certè istorum argumēta qui beatitudinem animarum significari putant, haud conuincunt. Quod enim ad scopum attinet apostoli, satis ex præcedentibus liquet, eum de gloria futura ministrorum nouę legis disserere in genere: siue ea ad corpus, siue ad animā pertineat; & siue statim à morte ad eā perueniatur, siue multo pòst. Nam & resurrectionis corporum paulo antè meminit apertè, dicens: *Scientes quoniam qui suscitauit Iesum, & nos cum Iesu suscitabit.* Nec mouere debet verbum præsentis tēporis *habemus*. nam de eo quod certò nos habituros nouimus, non ineptè dicimus id nos habere; quomodo Ioan. 3, Baptista dixit: *Qui credit in filium, habet vitam aeternam*: & ipse Dominus de se, Ioan. 5. *Qui verbum meum audit, habet vitam aeternam*. & cap. 6, *Qui credit in me, habet vitam aeternam*. Et iterum *Qui manducat meam carnem & bibit meum sanguinem, habet vitam aeternam.* Ita pronunciat idem Ioannes in prima sua epistola cap. 5. dicens: *Vitam habetis aeternam, qui creditis in nomine Filij Dei.* Nec insuetus est etiam vulgo huiusmodi sermo; præsertim si subintelligas repositum, reseruatum, aut quid simile; quod hoc loco commodè potest intelligi, propter illud

Corpus animæ domicilium. Cur dicatur domus terrestris aut caelestis.

Cur tabernaculum vocetur corpus nostrum.

Domus caelestis aliter ab alijs exposita.

Refellitur ea expositio.

Vsus verbi praeteriti temporis pro futuro.

illud quod sequitur, *in cælis*. Illuc enim verbum *habemus* referendũ est. Ita Petrus 1 ep. 1 dixit *hæreditatem incorruptibilem* nobis *conseruatam in cælis*; loquens de resurrectione corporum in nouissimo tempore futura: cuius spem astruit ex resurrectione Christi. Nec verò nouum est apostolum Paulum de resurrectione futura loquentẽ, vti præsentis temporis verbo: nam & in priore epistola cap. 15 de corpore quod per mortem seminatur, secundum Græcam lectionem sic ait: *Resurgit in gloria; resurgit in virtute; resurgit corpus spiritale*. Ac sanè præsens hic locus diligenter expensus, valde congruit cum ijs quæ in priore epistola de resurrectione corporum dicta sunt. Vt enim illic homini terreno opponitur homo cælestis; ita hîc terrestri domui domus cælestis. Et quemadmodum illic corruptio opponitur incorruptioni; ita hîc dissolutio siue destructio æternitati; Rursùm vt illic indumenti mentio fit cùm dicitur, *Oportet corruptibile hoc induere incorruptionem, & mortale hoc induere immortalitatem*: ita & hîc statim pòst, cum dicitur, *Superindui cupientes*; & iterum *Nolumus exspoliari sed supervestiri*. Denique sicut illic *mors* secundum prophetiam *absorbenda* dicitur *in victoria*: ita dicitur hoc loco; *vt absorbeatur quod mortale est, à vita*. Quibus omnibus accedit, quod apostolus in epistola ad Heb. cap. 9 Christi corpus quod diuina virtute formatum est in vtero virginis, vocat tabernaculum non manufactum; de quo etiam ipse dixerat; *soluite templum hoc: & in tribus diebus excitabo illud*, Ioan. 2. Quare & hoc loco per domum non manufactã, quæ nobis ad similitudinem Christi promittitur, nihil conuenientius accipitur, quàm corpus resurrectione glorificandum. Per hæc igitur non solũ refelli videtur eorum commẽtarius, qui domum non manufactã æternã, quam in cælis habituri sumus, intelligi volunt beatitudinẽ cęlestem; verùm etiam maiorẽ in modũ stabiliri communis patrum intellectus, exponentiũ hęc apostoli verba de corpore glorioso & immortali, quale futurum per resurrectionem exspectamus.

Confertur hic locus cum eo qui est 1. Cor. 15.

2 NAM ET IN HOC INGEMISCIMVS, HABITATIONEM NOSTRAM QVÆ DE CÆLO EST, SVPERINDVI CVPIENTES. Probat ex gemitu & desiderio sanctorũ, certò futurũ vt terrestri domo hac dissoluta, domũ æternã aliquando sint habituri in cęlis. Valet probatio secundũ Thomã; quia si desideriũ naturæ non est inane, multo minùs desiderium gratię, quale est istud de quo loquitur apostolus, inane est & sine effectu. Quãquam nõ est necesse per huiusmodi axioma connectere partem hanc cũ superiori; quum non aliud apostolus velle videatur, quã alterũ esse causã alterius, ex quo velut effectu & signo probetur: vti statim à nobis explicabitur. In Gręco pro habitatione, *domiciliũ* est, οἰκητήριον, nõ vt suprà, σκῆνος tabernaculũ. Ambrosianus legit *habitaculo nostro quod* &c. Sed & illud *in hoc*, Gręcè non est εἰς τοῦτο, *ad hoc*, in eum finem; quomodo dicitur Rom. 14, *In hoc Christus mortuus est & resurrexit; vt & mortuorum & viuorum dominetur*. & 1 Ioan. 3, *In hoc apparuit filius Dei, vt dissoluat opera diaboli*. sed ἐν τούτῳ, *in hoc*, auferendi casu, qui Græco datiuo respõdeat. Quẽ nonnulli referunt ad tabernaculum; quasi dicat apostolus, se in hoc tabernaculo, id est, in mortali corpore ingemiscere; sentiatque causam sui gemitus esse corporis huius miseriam. At alij probabilius ita exponunt, *In hoc*, id est, propter hoc quod dictum est; nempe ita demum nos habituros ædificium ex Deo, domum non manufactam, æternam, in cęlis, si priùs domus nostra huius tabernaculi dissoluta fuerit: vt sensus sit; Atque ea res quam dixi, nobis est causa gemendi & suspirandi: vt qui habitaculo cælesti, id est immortali corpore, cupiamus superindui: non deposito tabernaculo corporis huius per mortem, sed absque mortis interuentu immortalitate donando. Sic enim quodammodo superindui nos contingeret, veste immortalitatis accedente ad vestem corporis. Hinc ergo iam patet ratio; cur illud superius sit sanctis causa gemitus ac suspirij: quia nimirum ardua res est ac dura, domum cælestem assequi non posse, nisi domo terrena prius per mortem dissoluta: repugnante videlicet desiderio nostro naturali, quo sine morte vellemus ad illud bonum pertingere. Quod desiderium significatur Gręca voce ἐπιποθοῦντες, *desiderantes*. Ita præter alios intellexit hunc locũ Augustinus libro 1 de baptismo paruulorum capite 2, vbi etiã docet, desideriũ illud in Adamo, si non peccasset, complendum fuisse; sic vt corpus animale quod gestabat, & in quo creatus fuerat, absque morte media cõmutaretur in corpus spirituale & incorruptibile. Porrò corpus immortale vocat apostolus habitaculum quod de cælo est, eodem sensu quo proximè vocauit ædificium quod ex Deo habemus; eo nempe quia sola diuina virtute nobis construetur. Sunt qui habitaculum quod de cælo est, interpretentur gloriosum corpus ipsius Christi, de quo 1 Cor. 15 *Secũdus homo, de cælo, cælestis*. Nam & Christum à nobis indui, phrasis est apostolica, Rom. 13, & Gal. 3, Verùm prior intellectus accommodatior est contextui loci præsentis.

Argumẽtum à gemitu sanctorum.

Causa gemitus sanctorũ.

Desiderium naturale.

Corpus immortale habitaculum de cælo.

3 SI TAMEN VESTITI, NON NVDI INVENIAMVR. *Vestiti*, Græcè ἐνδυσάμενοι, *induti*, vt legit Augustinus. Indicat in suo commentario Chrysostomus, & ex eo Oecumenius, codices hoc loco variare: quosdam enim legere ἐνδυσάμενοι, induti; alios vnius literulæ discrimine, ἐκδυσάμενοι, exuti. Quo sanè posteriore modo legisse Macariũ quẽ suprà citaui, declarãt hęc eius verba: *Cõtendamus hic per fidẽ & studiosã vitã conuersationẽ cõparare nobis indumentũ illud: ne corpore exuti, nudi reperiamur; nec sit quod glorificet in die illa carnẽ nostrã*. De Latinis quoq; codicibus admonet cõmẽtator Ambr. alios pro *induti*, legere exspoliati.

Varia lectio Græca.

Quæ lectio apud Tertullianũ est libro 5. cõtra Marcionẽ cap. 12. *siquidem despoliati non inueniamur nudi*, & libro de resurrectione carnis cap. 41 & 42, *Siquidem exuti, non nudi inueniamur*. Qua lectione S. Paulinum etiã vsũ fuisse, liquet ex his eius verbis, epistola 5 ad Seuerũ: *si despoliatus à corpore, nõ inueniaris nudus ab opere*. Ex quo loco scholion suum desumsisse videtur Primasius, eiusdem lectionis consors: *Si tamen*, inquit, *exspoliati corpore, non nudi inueniamur ab opere*. In quẽ sensum Ambrosianus quoq; eam lectionem pluribus exponit. Eandẽ sequitur Erasmus in sua paraphrasi sẽsumque tradit consimilem: licet in versione scripserit, *induti*. Quæ quidẽ, vt est pervulgata lectio tã Græcorum codicũ, quã Latinorũ, suffragante etiã Syro interprete: sic & sincerior esse videtur. Nã illud, *si tamẽ exuti*, siue exspoliati, nõ respõdet ei quod dictũ est, *superindui cupientes*: sed magis repugnat. Porrò sensũ huius vulgatæ lectionis glossa quæ dicitur interlinealis, suppeditat huiusmodi: Quod tamen nõ alia cõditione sperare licet, scil. habitaculo cælesti superindui: quã si virtutũ ac bonorum operũ ornamẽtis induti non autẽ nudi in die aduẽtus Domini reperiamur. De quo nimirũ indumẽti genere Paulus alibi præcipit dicẽs: *Induite vos sicut electi Dei, viscera misericordiæ, benignitatẽ, humilitatem*, &c. Col. 3. De quo & Ioã Apo. 16. *Beatus qui custodit vestimẽta sua, ne nudus ambulet, & videant turpitudinẽ eius*. Hũc enim scripturæ locũ multi codices annotatũ habent ad marginẽ. Verũ commentarius iste, quãuis eũ plures Latini sequãtur, neq; cõtextui inhęret, neq; seruit intẽtioni Paulinę: quẽadmodũ rectè censet Aquinas. Est enim omnibus electis commune, tali modo vestitos & non nudos inueniri; Superindui verò vel nullorum est vel paucorũ. Deinde cũ differat hæc apostolus in persona bonorũ & fideliũ ministrorum nouæ legis; non admodum congruere videtur huic loco interpolita cõditio, *si tamẽ* &c; quod illa iãdudũ in superioribus supposita fuerit. Æquè refellitur expositio Græcorum, quæ talis est; Si modò postquam induti fuerimus corpore per resurrectionẽ, non nudi inueniamur à gloria: Resurrectio namque communis erit omnibus; at gloria iustis propria. Refellitur, inquã, iisdem rationibus; quas facile est applicare. Deindè, principium petit apostolus secundũ hãc expositionẽ. Dicit enim fore vt superinduamur corpore glorioso, si in resurrectione nõ inueniamur nudi à gloria. Qui sermo battologus est. Ipse sãctus Thomas, & eũ secutus Liranus, hunc faciunt sensum: *Superindui cupientes*; Quod quidẽ nobis contingeret, si vestiti corpore & non nudi inueniremur in aduẽtu Domini. Sed quoniã, inquiunt, hoc fieri non potest (oportet enim animam prius exui tabernaculo terreno, quã induatur habitaculo cælesti:) idcirco gemimus; desiderio naturæ quo nolumus mori retardante desiderium gloriæ. At apostolus non dixit, *inueniremur*, sed inueniamur, vel vt in Græco est, *εὑρεθησόμεθα, inueniemur*. Quod non videtur dictũ de re impossibili, sed de ea quæ fieri possit, & in quibusdam futura sit. Proinde Caietanus hunc cõmentarium corrigẽs dicit apostolum idcirco loqui conditionatè, *Si tamen vestiti non nudi inueniamur*, quia reuera quidam vestiti inuenientur, alij verò nudi. Nã electi qui superstites erunt in aduẽtu Domini, reperientur vestiti corpore: Qui verò ante illud tempus ex hac vita migrauerint, inueniẽtur corpore nudati. Quo fiet vt hi quidẽ induantur corpore per resurrectionem, simul accedente indumento gloriæ: Illi verò tantũ superinduantur gloria, vtpote non nudi inuenti sed adhuc corpore vestiti, nec eo spoliandi. Igitur secundũ Caietanum contextus & sensus huiusmodi est: *superindui cupientes*: Idque adeo re ipsa nobis continget, si in die Domini vestiti corpore, non autẽ nudi reperti fuerimus: id est, si tũc residui futuri sumus, & nõdum mortui. Hic sensus simplex & perspicuus est, idemque probè consentiens cum alijs duobus locis, quibus de resurrectione mortuorũ & aduẽtu Domini disserit apostolus; scilicet 1 Cor. 15 & 1. Thess. 4. Tertullianus libro de resurrectione carnis, etsi non legat, *induti*, sed *exuti*; tamen his verbis apostoli verba prosequitur: *Id est, antè volumus superinduere virtutem cælestem æternitatis, quã carne exuamur. Huius enim gratiæ priuilegiũ illos manet, qui ab aduentu Domini deprehendentur in carne, & propter duricias temporũ AntiChristi, merebuntur cõpendio mortis per demutationem expuncta, concurrere cum resurgentibus*. Sic ille, pro confirmatione subiungens duo Pauli loca quæ iam citauimus. Sed tamen vtrùm ex hoc commentario præsentis loci, consequens sit eos qui residui erunt in aduentu Domini sine morte transituros ad gloriam, iuxta Tertulliani & Græcorum opinionem; cui Caietanus accedit; non planè constat. Posset enim responderi, ex apostoli mente eos non censeri corporibus suis exuendos, nudosque futuros, quorum mors adeo breuis erit, vt neque somno mortis occupentur, neque corporum resolutionem patiantur: vtpote continuò redituri ad vitam; secundum ea quę diximus ad illum locum 1 Cor. 15. *Omnes quidem resurgemus sed non omnes immutabimur*.

Vera lectionis Vary sensus.

Latinorũ commentarius.

Expositio Græcorũ.

Expositio S. Thomæ.

Caietani commentarius cæteris probabilior.

Vtrum residui in aduentu Domini, sint morituri.

4 NAM ET QVI SVMVS IN HOC TABERNACVLO INGEMISCIMVS GRAVATI. Græcè, *καὶ γὰρ οἱ ὄντες ἐν τῷ σκήνει* &c. Ad verbum: *Etenim existentes in tabernaculo*; vel, *dum sumus in tabernaculo*; vel vt Theophylacti interpres *quum simus*. Priori modo participium reddit ipse noster interpres paulo pòst: *dum sumus in corpore. Tabernaculi nomine corpus hoc mortale denotat: in quo velut in tabernaculo ad tempus moramur, exspectantes domum non manufactam, æternam, in cælis, vti suprà dixit*.

Tabernaculum corpus hoc mortale.

EOQVOD NOLVMVS EXSPOLIARI, SED SVPERVESTIRI. *Eoquod*, Græcè *ἐπειδὴ*, *quan-*

doquidem; vt habent codices Græci qui nunc sunt in manibus. Nam veteres, quibus etiam vult editio Cōplutensis, legerunt ἐφ' ᾧ, *in quo*. Quod & Latinè legitur apud Hilariū in enarratione psalmi 64. & apud Aug. lib. 1 de baptismo paruulorū cap. 2. Cæterùm Oecumenius ἐφ' ᾧ per ἐπειδὴ disertè exponit. Pro verbis *exspoliari, supervestiri*, aptiora sunt *exui, superindui*; vt habet textus Ambro. & legit Tertullianus. Repetit autē apostolus eadem alijs verbis; simul adijciens modum supetindutionis à sanctis desideratæ, cùm ait,

VT ABSORBEATVR QVOD MORTALE EST, A VITA. *Quod mortale est*, Græcè τὸ θνητὸν, id est *mortale*: quod & verti potest *mortalitas*, vt respondeat vitæ: quomodo vertit Erasmus. Hęc pars apud Irenæum sic legitur: *Vt absorbeatur mortale ab immortalitate*, lib. 4 cap. 70 & 75. Quamquā rursus idē lib. 5. cap. 13 legit, *à vita*. Porrò totius periodi sensū hunc reddere possumus: Etenim nos euangelicæ legis ministri, quādiu versamur ac degimus in hoc tabernaculo mortalis & caduci corporis, dolemus ac gemimus, hac corruptibili carne velut onere depressi; suspirātes ad incorruptionē: nō quòd velimus exui corpore & eo carere: (id enim refugit naturalis volūtas) sed quia volumus superindui immortalitatē corpori: nec ita tamen vt mortale corpus idē sit immortale; sed vt à vita incorruptibili mortalitas corporis absorbeatur, sicque corpus ex mortali reddatur immortale. Breuissimè Tertullianus illud, *nolentes exui sed superindui*, sic exponit: *nolentes mortem experiri, sed vita praeueniri*, lib. 5 contra Marcionem cap. 12. Adducit hunc eundem Pauli locū Hieronymus in epistola ad Marcellam, quo doceat futurum, *vt qualia corpora mortuorū resurrectura sint, in talem substātiam etiā viuorū corpora transformentur*. Recitatis enim verbis apostoli quibus ait: *Nolumus exspoliari sed supervestiri, vt absorbeatur mortale hoc à vita*, subiungit: *ne scilicet corpus ab anima deseratur, sed anima habitante in corpore, fiat inclytū quod antè inglorium fuit*. Cæterū absorptionis vocabulo in re proposita significare voluit apostolus perfectam abolitionē mortalitatis & corruptionis; sicut & in priore epistola cap. 15, citans illud prophetæ testimonium, *Absorpta est mors in victoria*. Quò sanè videtur etiā hoc loco allusisse. Admonent Græci, locum hunc facere contra veteres hæreticos, qui negauerunt idem numero corpus resurrecturum. Si enim sancti nolunt exui corporibus suis, sed eadē retinere volūt ex mortalibus immortalia facta, cōsequens est non aliorum sed eorūdem corporū exspectandā esse resurrectionē: quando nec resurrectio verè dici potest, vbi nō resurgit idē quod cecidit. Valet etiam hic locus aduersus Origenistas, qui docuerūt animas in hæc corpora cōtra naturā detrudi, velut in carceres. Iā quomodo cū eo, quod dicit apostolus *nolumus exspoliari*, nō pugnet illud eiusdē ad Philip. 1. *Desideriū habens dissolui & esse cum Christo*; adeoq; quod hîc paulo pòst dicit, *bonā voluntatē habemus magis peregrinari à corpore* &c. suis locis declarabitur.

Quid, mortale absorberi à vita.

Absorptio quid hoc loco significet.

Idem numero corpus resurrecturū, hinc ostēditur.

Origenis error, animam esse in corpore vt in carcere.

5 QVI AVTEM EFFICIT NOS IN HOC IPSVM, DEVS. Subaudi *est*. In Græco participium est aoristi, ὁ κατεργασάμενος, *qui effecit*, vt in nōnullis Latinis legitur. Bedæ textus habet, *qui operatus est nos*. Sedulij, *qui perfecit*. licet apud Amb. tam in textu quā in commentario legatur præsentis tēporis verbū *perficit*. Significat autem vox Græca perficere, parare, formare. Sed huic loco magis conuenit parare & formare. Nā sensus est; Qui nos euangelij ministros parauit atque formauit, & quotidie parat aptosque reddit ad hoc ipsum, id est, ad induendū vel superinduēdum domicilium cæleste; Deus est. Hoc dicit, nē quid sibi tribuere videātur ij quorū in persona loquitur: sed vt tales esse doceat, qui omne meritū sui ministerij, quo ad immortalitatē aptantur, asscribant virtuti & gratiæ Dei. Quod in nōnullis codicibus Gręcis, quorum vnū R. Stephanus annotauit, additur, καὶ χρίσας ἡμᾶς, *quiq; vnxit nos*, huc ingestū est ex c. 1 huius epistolæ vers. 21. Sequitur ratio cur illud ipsū ad quod aptātur ac formantur, certò sperare debeant.

Omne meritum immortalitatis, gratiæ Dei asscribendum.

QVI DEDIT NOBIS PIGNVS SPIRITVS. Græcè, *Qui & dedit nobis arrhā spiritus*. *Arrhabonem* legit Tertullianus. Textus Ambrosiani lectio est. *Qui etiā dedit nobis pignus spiritū*. Videtur & Primasius, *spiritum* nō *spiritus* legisse. Sed ea lectio quędā expositio nostrę lectionis est. Exponit enim transitiuū per intransitiuū. Nam ipse Spiritussanctus, cuius multa dona magna & manifesta iā accepimus, ait apostolus, est pignus, id est arrha futuræ gloriæ nobis data à Deo: vt de gloria immortalitatis adipiscenda non dubitemus, imò certissimi simus, si arrham suo tempore repræsentemus. Eundem spiritum vocauit pignus datum in cordibus, suprà cap. 1.

Quid pignus sive arrha spiritus.

6 AVDENTES IGITVR SEMPER, ET SCIENTES, QVONIAM DVM SVMVS IN CORPORE, PEREGRINAMVR A DOMINO. Quia dicere quis poterat; Illa gloria corporis de qua hactenus, nō statim habetur à morte, sed fortassis erit in longū exspectanda dum veniat dominus: ideo subiungit de gloria animæ, quam euangelicos ministros continuò post mortē accepturos esse declarat. *Audentes*, Græcè θαῤῥοῦντες, *confidentes*, Tertull. *confisi*. Ambro. *fidentes*. *Dum sumus*, Græcè ἐνδημοῦντες, *domi agentes*. Ambr. *inhabitantes*: quod noster infrà vertit, *præsentes*: Opponit enim apostolus hæc duo, ἐνδημεῖν, domi agere, & ἐκδημεῖν, peregrinari, foris agere: quæ pari gratia paronomasiæ Latinè reddi nō possunt. Erasmus participia proverbis posita interpretatur, hoc modo: *Itaque bono animo sumus semper, & scimus, quòd cū domi sumus in corpore, peregrinamur à Domino*. Verū ex consuetudine sermonis apostolici magis apparet sententiam inabsolutam & suspensam esse, quā post pauculorum verborū parenthesim compleat, ibi: *audemus autē* &c resumpto verbo cuius participium præmiserat. Quam

rat. Quamquam, vt lux accedat orationi, participia per verba commodè explicantur, ad hunc modum: Itaque certa spe futuræ gloriç subnixi, semper bono ac fidenti animo sumus: non interim ignari quòd quamdiu degimus & quasi domi sumus in hoc mortalis corporis habitaculo, peregrinamur & absentes sumus à Christo Domino, cui cupimus esse præsentes. Dominum Christum interpretor hîc, & in eo quod statim sequitur, *& præsentes esse ad Dominum*: tum quia familiare est apostolo, Christum dicere Dominũ; tùm verò, quia futuram beatitudinem alibi quoque denotat huiusmodi sermone, esse cum Christo: vt Philip. 1, *Desideriũ habens dissolui & esse cum Christo*, & 1 Thess. 4, *Et sic semper cum Domino erimus*. Vbi Christũ intelligi oportere, loci contextus palàm exigit. Sed & ipse Dominus ad latronem, Luc. 23, *Hodie*, inquit, *mecum eris in Paradiso*. Vnde & Apo. 14, omnes beati describuntur *sequentes agnum quocũque ierit*: & cap. 20 *regnare* dicũtur *cũ Christo*.

Dum sumus in hoc corpore, peregrinamur à Domino

7 (PER FIDEM ENIM AMBVLAMVS, ET NON PER SPECIEM) Voculam *&* Grçca non habent: vt neque textus Ambro. Est autem imperfecta sententia. Non enim ambulatur per speciem; nam vita futura non via est per quã ambuletur, sed terminus in quo stetur. Supplendum igitur; non per speciem stamus, cognoscimus, aut videmus, aut quid simile. Est quidem vbi ambulandi metaphora etiam beatis attribuitur, vt Apo. 3, *Ambulabunt mecum in albis, quia digni sunt*: Sed infrequẽs est huiusmodi locutio; nec ambulare dicuntur beati, nisi adiuncto aliquo quod tropo gratiã addat: quale est, in albis vestibus. Alioquin vsitatum est, vt ambulare tribuatur ijs quos Theologi viatores vocant. Explicat autem apostolus absentiam de qua dixit, *peregrinamur a Domino*. Per fidem enim, inquit, ambulamus, dum in hoc corpore mortali sumus: hoc est, fide duce ac præuia tendimus ad cælestem patriam; nec adhuc ad speciem pertigimus; siue, necdum per speciem videmus, id est, *facie ad faciem*; sicut in priore epistola locutus est, cap. 13. Quod enim videre per speciem, & videre facie ad faciem, eadem sint apostolo; liquet ex eo quòd fidei, tamquã imperfectæ & ęnigmaticç visioni, vtrumque opponat; hoc quidem loco, id quod est *per speciem*; in priore autem epistola, *videre facie ad faciem*. Itaque per speciem videre Deum, est ipsam speciem, hoc est (vt bene Caietanus exponit) ipsam *naturam & propriam pulcritudinem Dei intueri*. species enim veritatẽ, id est rem ipsam, seu rei naturam, hîc significat: quemadmodũ & imago, Heb. 10 in illis verbis: *non ipsam imaginem rerũ*. Hinc apud Dialecticos species, Græcè εἶδος, pro natura rei propria, quã specificam vocant, vsurpatur. Et quidẽ hanc speciei significationẽ attẽdit, qui vertit: *In fide versamur, nõ in ipsa re*. Porrò si per fidẽ ambulãtes peregrinamur à Domino, igitur Domino præsentes videmus per speciem

Ambulare viatorum est.

An etiã beatis cõpetat.

Videre per speciẽ & videre facie ad faciẽ, eadem sunt.

Quid videre Deũ per speciẽ.

Domino præsentes vidẽt per speciem.

siue per essentiã. Non quòd, vt multi putant, Domino præsentẽ esse sit idem quod Deũ per essentiã videre: sed quia præsentiam illam hoc bonũ comitatur. Non enim dicuntur esse cũ Christo, nisi qui participes sunt bonorũ Christi hominis; quorũ pręcipuum est Deũ videre. Atque hoc nimirum est quod ait Dominus, Ioan. 17, *Pater, quos dedisti mihi, volo vt vbi sum ego, & illi sint mecũ*. Sequitur enim, *vt videant claritatem meã quam dedisti mihi*. Quibus vtique verbis precatur suis fidelibus gloriæ ac felicitatis secum post hanc vitam consortiũ.

8 AVDEMVS AVTEM ET BONAM VOLVNTATEM HABEMVS. Explet sententiã superiorẽ. Dixerat enim, *Audentes & scientes*. Deinde subiunxit, quid sciant. Nunc verò illud *audẽtes* quò referendũ sit exponit; idq; verbo ipso repetito, cũ dicit, *Audemus autem, siue confidimus, & bonã voluntatem habemus* Græcè vno verbo εὐδοκοῦμεν, id est, *probamus, acquiescimus*, quod vulgo diceretur *bene volumus*. Ambro. legit *consentimus*, Tertull. *boni ducimus*, aliàs, *bonum ducimus*. Iuxta syntaxin verborũ apostoli quam dixi, quamque genuinã puto, particula δὲ, *autem*, παρέλκει, *redundat*, vt loquitur Oecumenius, & ex eo repetit Gagnæus. Quãquam & sic non incõmodè reddi potest: *Audemus*, inquam, *& probamus* &c.

MAGIS PEREGRINARI A CORPORE, id est, absentes esse à corpore velut domicilio nostro, magis seu potiùs quàm in corpore morari. Quod si, vt habet philosophia Platonis & Theologia Origenis, corpus esset carcer animæ, & non naturalis eius sedes atque instrumentum; non diceret apostolus, animam à corpore peregrinari.

Contra Platonẽ & Origenem, quibus corpus est carcer animæ.

ET PRÆSENTES ESSE AD DOMINVM. Græcè, *& domi agere ad Dominũ*, siue *apud Dominum*; id est, tanquam in patria præsentes apud Dominum morari. Tertullianus *immorari* dixit. Singula verba singulis membris in hac pericope reddenda videntur. Nã fiducia significata verbo *audemus*, propriè respicit pręsentiã cũ Domino. Cuius fiduciæ causa reddita fuit illis verbis, *Qui autẽ efficit nos* &c. Animus verò acquiescens, quẽ significat illud, *bonã voluntatẽ habemus*, refertur ad hoc proximũ, *peregrinari à corpore*. Quod, etsi per se ac nudè consideratũ voluntati contrariũ sit, secũdum quod dixit, *Nolumus exspoliari*: cõsideratum tamen vt mediũ sine quo non peruenitur ad rẽ per se bonã, summeq; expetendã, quale est Domino præsentẽ esse, Deumq; videre; meritò placet, & vt bonum quoddã acceptatur à volũtate rationali Simile est quod dicit Phil. 1, *Desiderium habens dissolui & esse cum Christo, multo magis melius*. Sensus & doctrina apostoli est; Ex Dei promissione non modò fidẽter exspectamus gloriam corporum nostrorũ per resurrectionem futuram in fine sæculi: verùm etiam interim secundum animas pari fiducia speramus beatam præsentiam cum Christo. Qua spe ac fiducia roborati, æquo animo ferimus, imò libenter ac prompta vo-

luntate

luntate suscipimus quòd à corpore peregrinandum nobis sit. Euidenter ostendit hic locus aduersus Græcos schismaticos & nostri temporis hæreticos, sanctorum animas corporibus exutas siue à corpore peregrinantes, (vtroque enim modo loquitur apostolus) esse Domino præsentes; & quidem eo modo, vt iam non per fidem ambulent, sed per speciem teneant ac videant id quod, in corporibus agentes atque à Domino peregrinantes, crediderunt ac sperauerunt. Hoc autem est Deum clarè & per essentiam intueri. Ratiocinatur enim apostolus ad hunc modum; Dũ sumus in hoc corpore, peregrini sumus à Domino; quia in hac vita per fidem ambulamus, non per speciem: Vt ergo præsentes simus ad Dominum, vtque non ampliùs per fidem ambulemus, sed per speciem Deum videamus; placitum & optabile nobis est à corpore peregrinari. Quæ quidē ratiocinatio prorsus infirma esset, nec vllo pacto concluderet optandum nobis esse peregrinari à corpore vt Domino præsentes simus, Deum per speciem visuri; si ad speciem non perueniretur nisi post resurrectionem corporum. Sic enim non in peregrinatione à corpore, sed in corporis resumptione consequeremur eximium illud bonum; neque ad illud consequendũ, quicquam compendij nobis adferret quod à corpore peregrinamur. Hic apostoli sensus quem dedimus, magis etiam elucescet, si cōferantur ista cum loco memorato Philip. 1. quo dicit se cupere dissolui, & esse cũ Christo. Nec verò solùm Latini interpretes hunc locũ sic intellexerũt: sed & Græci, nominatim posteriores, Theophylactus & Oecumenius: qui id quod hîc dicitur, *per speciē*, disertè exponũt per illud quod est, *facie ad faciē* videre, 1 Cor. 13. docentq; ex mēte Pauli eã felicitatē cōtingere sanctis dũ à corpore peregrinãtur.

Sanctorum animæ Domino præsentes ac Deum vidētes.

Pauli ratiocinatio.

9 ET IDEO CONTENDIMVS SIVE ABSENTES SIVE PRÆSENTES PLACERE ILLI. Interpres mutat vocabula quæ in Græco eadem perpetuò sunt, habentia iucundam, vt suprà dictum est, allusionem. Cæterùm Græca lectio sic habet: *Idcirco & contendimus siue domi agentes, siue peregrinantes, beneplaciti ei esse.* Eodem ordine legit Ambro. *siue præsentes, siue peregrinantes.* Sensus est: Quoniam ergo tanta præmia nobis proposita sunt ac promissa; propterea contēdimus (Græcè φιλοτιμούμεθα) id est, certatim atque omni studio connitimur, fideliter ac sincerè coram Deo ministerium nostrum exsequendo: vt, siue degentes in hoc domicilio corporis, siue ab eo per mortem peregrinantes, id est, seu viui seu mortui, Christo Domino placeamus, acceptique simus. Nam si dum in corpore sumus, ei placuerimus: haud dubiè post mortem nō solùm placebimus ei, sed & præsentes illi erimus, & cum eo regnabimus. Minùs rectè Latini quidam absentiã & præsentiam ad Christum referũt, hoc sensu: siue absentes à Christo, siue illi præsentes. Nam præsentia cum Christo præmium est, propter quod assequēdum contendimus ei & in vita & post mortē placere. Et quidem Christo placere, in hac vita meritum est; post mortem autem, necessaria dispositio ad illud præmium.

Contēdere quid hoc loco.

10 OMNES ENIM NOS MANIFESTARI OPORTET ANTE TRIBVNAL CHRISTI. Rationem reddit eius quod dixit, *Contendimus, siue præsentes siue absentes placere illi*: quia nimirum idē ipse est, Petro teste Acto. 10, *qui constitutus est à Deo iudex viuorum & mortuorum*, quos hoc loco per præsentes & absentes diximus significari. Pro *manifestari* textus Ambrosianus habet *assistere*. S. Ambrosius legit *stare*, enarrans psalmum 1. Cæterũ Aug. pro duabus vocibus *manifestari oportet* passim legit *astabimus*, vt Ench. 109, lib. de prædestinatione Sãctorum cap. 12, & ad Dulcitium quæstione 2. sed, vt suspicor, vsus codice qui confunderet hanc sententiã cum altera simili Rom. 14, quæ habet: *Omnes stabimus*, siue *astabimus*, *sistemur, ante tribunal Christi*. Nam alioqui plus est *manifestari*, φανερωθῆναι, quod hîc legitur, quàm astare siue sisti, παρασῆναι, quod in epistola ad Rom. Multi namque iudicibus sistũtur, qui non manifestantur: ideoque Theodoritus annotat apostolum non *dixisse sisti, sed manifestari*. Bifariam autem hoc exponitur: vel vt *manifestari* referatur ad iudicem; quia nimirum omnia omnium hominum facta perfectissimè Christo iudici nota erunt; vel vt referatur ad cæteros omnes homines; quia vt ait Liranus, *iudicium* illud *apparebit omnibus iustum, singulis videntibus omnia bona & mala aliorum*. Est enim sermo de extremo & vniuersali iudicio. Posterior hic sensus cōgruit cũ eo quod dixit in prima epistola cap. 4. de iudice Christo; *Qui & illuminabit abscondita tenebrarum, & manifestabit consilia cordium*: vtique non sibi, qui omnia nouit ab initio; sed cunctis angelis & hominibus. Hũc sensum præter alios expresserunt Theodoritus & Theophylactus: quorum alter *omnibus*, alter *omnia* dicit in illo iudicio manifestanda. Certè prior sensus admitti vix potest. Non enim tunc propriè manifestabimur iudici; cui semper manifesti sumus: tametsi impropriè posset intelligi nos illi manifestatum iri, quatenus scilicet ipso actu & effectu iudicij, mōstraturus est omnia nostra sibi esse manifesta. Porrò *tribunal Christi* nō aliud est quàm potestas eius iudiciaria. Et ante tribunal Christi nō aliud quàm corã Christo iudice. Quod verò dicit *omnes nos*, intellige omnes homines sine exceptione; & proinde etiam nos apostolos, omnesque nouæ legis ministros; videlicet rationem sui ministerij Christo Domino reddituros. Quo generali sensu locum similem qui est Rom. 14, ostendimus accipiendũ. Vbi & illud exposuimus, quomodo iudici Christo assidēdi sint etiã apostoli, sicut hîc dicitur; scil. ab illo iudicãdi: cũ eos simul cũ Christo indices sessuros, atq; duodecim tribus Israel iudicaturos, ipse Christus pronũciet Mat. 19 & Luc. 22

Plus est manifestari quã astare.

Manifestari non ad iudicē referēdũ, sed ad omnes iudicandos.

Omnibus omnia in illo iudicio manifestanda.

Quod tribunal Christi.

Omnes homines sine exceptione iudicandi. Apostoli iudices & iudicãdi.

Hoc enim propterea dictum est; quia qui Christum propiùs secuti sunt, omnibus suis euangelij causa relictis; quales imprimis fuerunt apostoli; tam erit eorum excellentia sanctitatis omnibus nota, vt, si de iudicijs humano more loquendum sit, non solùm non iudicandi videantur operum ac meritorum discussione, verùm etiam digni reputentur quos iudex honoris causa sibi iubeat assidere, velut iudiciariæ potestatis ex aliqua parte consortes: quemadmodum dicto loco pluribus id à nobis explicatum est.

VT REFERAT VNVSQVISQVE PROPRIA CORPORIS PROVT GESSIT, SIVE BONVM SIVE MALVM. Illa verba, *propria corporis, prout gessit*; in Græco sic leguntur, *τὰ διὰ τοῦ σώματος πρὸς ἃ ἔπραξεν*; id est, ea quæ per corpus, *ad ea* seu *iuxta ea* quæ fecit, nisi quod exemplaria quædam habeant, *πρὸς ὃ iuxta quod fecit*, sensu tamen eodem. Supplendum autem priori parte, *ea quæ per corpus*, facta sunt: quod Ambrosianus breuiter legit, *facta corporis*. Quod additur *prout gessit*, siue *iuxta ea quæ fecit*, declarat analogiã retributionis ad merita. Sensus enim apostoli est, vnumquemque in illo iudicio reportaturum pro ijs quę in corpore gessit bona vel mala, præmium vel supplicium; idque iuxta meritorum cuiusque rationem: vt priori parte significetur iusta retributio in genere, quæ ad iustitiam cõmutatiuam pertinet: posteriori iusta retributionis proportio; scilicet vt quæ erit in vtramque partem meritorum disparitas, eadem seruetur, & in remuneratione bonorum, & in punitione malorum; quod est officium iustitiæ distributiuæ. Græcæ lectioni fauet Tertullianus, qui libro de resurrectione carnis cap. 43 locum hunc ita refert: *Vt vnusquisque reportet per corpus secundùm quæ gessit*. & cap. 59, *Vt referat per corpus prout gessit*. & lib. 5. contra Marcionem cap. 12, *quæ per corpus admisit*. Item Aug. qui legit, *secundum ea quæ per corpus gessit*, lib. 17 de ciuitate Dei cap. 4, & alijs locis suprà citatis. Meminit huius lectionis etiam Lombardus in commentario. Suffragatur & Syra paraphrasis, quæ sic habet: *Vt rependatur vnicuique in corpore suo, id quod factum est in ipso*. Cæterùm noster interpres qui scripsit, *propria corporis*, in Græco pro διὰ legit ἴδια; quod & hodie legitur in Complutensibus ac Regijs. Eam Latinam lectionem habet Cyprianus ad Quirinum lib. 2 testimonio 28, & lib. 3 testimonio 56. Necnon Ambrosius in enarratione psalmi primi, & Ruffinus exponens illa symboli verba, *indicare viuos & mortuos*. Dicuntur autem *propria corporis*, non diuersa ab ijs quę propria sunt animæ; sed ea quæ singuli fecerunt, quisque in suo corpore dum hîc viueret. Quem etiam Græcæ lectionis sensum esse diximus. Quanquam & anima dum in corpore est nihil agit sine corporis adminiculo: quemadmodum nec cogitare quicquam potest sine phantasmate corporeo. Quò tamé apostolum respexisse non putamus. Igitur quod ait, *prout gessit*; prorsus generale est, vt non modò complectatur actiones exteriores, verùm etiam intimas animorum cogitationes; quas per *consilia cordium* significauit apostolus 1 Cor. 4. Solet hîc moueri quęstio de infantibus siue renatis in Christo, siue nõ renatis, qui in ea ætate mortui sunt; vtrum etiã huius sententiæ generalitate comprehendantur. Non enim videntur quicquam gessisse, id est, fecisse in corpore, quod prẽmium aut pœnam mereatur, vt qui rationis vsum nunquam habuerint. Respondet Aug. vnumquemque censeri gessisse in corpore, non solùm id quod sua voluntate fecit: sed & quod circa ipsum factum est, vt ei noceret aut prodesset, dum esset in corpore. Quod quidem in paruulis habere locum ostendit; quoniam ijs vel damnationem adfert peccatum primi parentis, vel prodest ad salutem baptismus eis impensus. Ita docet lib. 6. contra Iulianum cap. 10, & in epistola 107 quæ est ad Vitalem, & attingit libro de prædestinatione sanctorum cap. 12. Idipsum repetiuit ex Aug. Beda, Glossator, Lombardus, Heruæus, & alij. Sed hęc responsio difficultatem habet. Nõ enim nisi valde improprio & violento sermone dici potest, paruulos ea fecisse, quæ circa illos nescientes aut non consentientes facta sunt ab alijs: præsertim si facta sint ipsis nondum natis; quale est peccatum primi parentis, quo totum infecit genus humanum. Quare facilior & ad apostoli mentem accommodatior erit responsio, si dicamus ea quæ quisque fecit, sicut ad cogitationes cordium constat extendi; sic etiam extendi debere ad habitus bonos & malos, aut si quid habitibus simile, voluntati dominans: ita nimirum vt secundum illud operatura sit voluntas, si rationis vsus accedat, & nihil aliud impediat. Tale est autem peccatum originale, quo infecta est vniuscuiusque paruuli voluntas, donec renascatur. Est enim habitus quidam prauus atque corruptus: vti docet S. Thomas 1. 2. quæst. 82, ar. 1, & alibi. Tales quoque sunt habitus infusi, fides, spes, charitas: quas etiam paruuli dum baptizantur, accipiunt. Neque enim solùm actus boni & mali subijcientur iudicio Dei, verùm etiam habitus virtutum & viciorum, quatenus voluntarij sunt. Secundum hos enim, vt coram Deo laudabiles & vituperabiles sunt homines, sic & præmijs aut pœnis digni: quemadmodum ostendimus ad dist. 30 lib. 2 sentent. Hunc apostoli locum solent obijcere Sectarij contra preces & sacrificia, quæ pro defunctis in ecclesia catholica frequentantur. Nam si in die iudicij referet vnusquisque prout ipse gessit in corpore dum viueret, seu bonum seu malũ: igitur, inquiunt, nil prodest mortuis, quod pro eis agunt viuentes. Verùm huic obiectioni iã olim occurrit Aug. varijs locis; vt in libro de cura pro mortuis cap. 1, Enchir. cap. 110. quæstione 2 ad Dulcitium, & sermone 32 de

verbis

Varia lectio.

Proportio retributionis ad merita.

Iustitia tam commutatiuã quam distributiua locum habebit in extremo iudicio.

Propria corporis quæ dicantur.

Prout gessit, prorsus generale.

Vtrum infantes iudicandi prout gesserunt.

Augustini responsio.

Alia responsio probabilior.

Non solũ actus sed & habitus subijciendi iudicio Dei.

Obiectio ex hoc loco aduersus suffragia fidelium pro defunctis.

Ad obiectionem responsio.

verbis apostoli. Summa respõsionis est, mortuos dum viuentium suffragijs adiuuantur, recipere ea quæ ipsi gesserunt in corpore: quandoquidem vt sic iuuari possent, dum viuerent meruerunt. *Hoc enim meritum* (ait Aug. in Enchiridio) *sibi quisque cùm in corpore viue et comparauit, vt ei possent ista prodesse, quæ pro mortuis aguntur à viuis.* Cæterùm è diuerso manifestè facit hic locus pro meritis operum, tam bonorum (quę negant hæretici) quàm malorum. Nam de vtrisque, quod ad generalem retributionis ac meriti rationem attinet, similiter loquitur apostolus, dicens vnumquemque recepturum prout gessit, siue bonum siue malum: eo dumtaxat discrimine, quod ad mala merita quisque sibi sufficit; bona verò merita Dei dona sunt, gratuitò nobis per Christi meritum collata.

Operum tam bonorum quā malorum merita statuuntur ex hoc loco.

11 SCIENTES ERGO TIMOREM DOMINI, HOMINIBVS SVADEMVS. Timorem dixit pro re timenda, more scripturæ. Cùm igitur (inquit) nos euangelicæ legis ministri, certò futurum sciamus, & ante oculos habeamus seuerum illud, omnibusque meritò timendum ac tremendum iudicium Christi Domini; nitimur hominibus persuadere nostram integritatem, nę cui scandalo simus.

DEO AVTEM MANIFESTI SVMVS. Dico, inquit, *hominibus suademus*: Nam quod ad Deum attinet, nihil opus est vt illi nostram integritatem persuadeamus. Nouit enim ille recessus intimos cordis nostri. Videtur huic loco ex diametro repugnare quod dicit Gal. cap. 1. *Modò enim hominibus suadeo, an Deo?* quasi dicat, non hominibus, sed Deo. Verùm quomodo non repugnet, ex illius loci commentario planum fiet. Pro *manifesti sumus*, Græcè quidem verbum est præteriti tẽporis πεφανερώμεθα. quod vertendum cuipiam videatur, *manifestati sumus*; vti reperio nonnullos vertisse: Sed reuera significationem habet pręsentis, etsi coniunctũ cum præterito; vt in alijs quibusdam Græcis verbis contingit. Significatur enim manifesta Dei de nobis noticia sic præsens, vt semper fuerit. Vnde pene omnes cum nostro interprete verterunt, *manifesti sumus*. Quod & è Syriaco textu nobis redditur. Interim obserua: quòd si Deo iam manifesti sumus, non ergo Christo nos manifestandos esse demum in extremo iudicio, sed hominibus coram Christo; vti dictum est suprà.

Non Deo, sed hominibus suadet Paulus.

SPERO AVTEM, ET IN CONSCIENTIIS VESTRIS MANIFESTOS NOS ESSE. In Græco non exprimitur pronomen. Itaque verti posset numero singulari, *manifestum me esse*: nisi tam pręcedentia, quàm quæ sequuntur, pluralem numerum exigerent: quæ omnia communi nomine fidelium ministrorum verbi Dei, dicuntur. Iam quod proximè dictum est de verbo Græco, pro quo transtulit interpres, *manifesti sumus*; ad hunc quoque locum pertinet: Nec enim probo quod apud Sedulium lego, *manifestatos esse*: licet ex verbo πεφανερῶσθαι. Sensus igitur est: Spero & confido sinceritatem nostram qua in euangelico munere versamur, ita vobis iam diu manifestam & probatam esse, vt bene rectéque de nobis sentiatis. Hoc dicit propter aliquos qui à pseudapostolis malè persuasi, minus bonam habebant de Paulo eiusque collegis existimationem.

12 NON ITERVM COMMENDAMVS NOS VOBIS. Grecè, *Non enim iterum nos ipsos commendamus vobis*: Tametsi particula *enim*, quæ nec in Syro textu legitur, nec in Ambrosiano, nec in omnibus Grecis; haud videtur ad sensum conferre: nisi positam intelligamus pro illatiua: ac si dicat apostolus, Ideoque non hæc scribo, quod magnopere studeam me meosque euangelij socios iterum vobis commendare: vt quorum in conscientijs satis manifesti sumus. Vide nostram expositionem eius quod suprà dixit initio capitis 3, *Incipimus iterum nosmetipsos commendare?* Vbi etiã ratio reddita, cur dicat *iterum*.

Paulus non se commendat, cur & quo sensu.

SED OCCASIONEM DAMVS VOBIS GLORIANDI PRO NOBIS. *Damus*, Græcè διδόντες, *dantes*; & *gloriandi*, καυχήματος, *gloriationis*. Interpretes ne oratio sit imperfecta, participium per verbum reddiderunt. Nam quasi interrogaretur, Si hæc quæ ad laudem vestrã pertinent, non scribis studio commendandi tui ac tuorum, quorsum igitur ea commemoras? Sed, inquit, hæc scribimus *occasionem dantes vobis*, id est, ad hoc vt occasionem demus vobis Corinthijs, nostro nomine gloriandi: vel clarius; vt præbeamus vobis materiam gloriandi de nobis; idque aduersus æmulos gloriæ nostræ pseudapostolos, qui nobis obtrectant. Hæc enim erat Paulo iustissima causa sui commendãdi; ne per ipsius vituperationem & contemptum, fructus euangelio deperiret. Sensum hunc explicat quod sequitur.

VT HABEATIS AD EOS QVI IN FACIE GLORIANTVR, ET NON IN CORDE. *Ad eos*, Gręcè πρὸς τοὺς &c. Quod verti potest *aduersus eos*. Quo sensu dixit Latinus interpres 1 Cor. 15, *Si ad bestias pugnaui*. Nam & Gręcè dicitur, μάχεσθαι πρός τινα, quod Latinè pugnare cum aliquo, id est contra. Porrò verbum ἔχητε, *habeatis*, supplemento eget. Vnde alij pleno sensu vertunt, *Vt aliquid habeatis aduersus eos*. Quæ & Ambrosiana lectio est. Idq; suo commentario planè confirmat Oecumenius: nec dissentit Primasius, cuius scholion est: *Vt habeatis ad eos quid respondeatis*. Atqui Gagnæus supplet ex eo quod præcedit: *Vt habeatis occasionẽ gloriãdi aduersus eos*. Erasmus annotat *habeatis* positum pro *possitis gloriari*. Nam ἔχειν, habere, pro posse, Grecæ consuetudinis est. Et tamen idem author in sua versione maluit scribere quod primo loco dixi, sicut apud Ambro. legerat. Quod & nobis maximè probatur. Itaque sensus est: Vt habeatis in promptu, quod pro nobis dicatis aduersus eos qui gloriantur in facie, siue in

Quid gloriari in facie, non in corde.

exteriori specie, id est, de ijs quæ exteriùs apparent gloriam captant; nimirum ad hoc intenti, vt coram hominibus appareant gloriosi, siue ea de se prædicantes quæ nihil ad veram laudem faciunt, qualia sunt sapientia & eloquentia secularis, nobilitas generis, & alia huiusmodi: siue more hypocritarum simulãtes virtutes quas non habent. *Non autem in corde*, id est, non ex cordis ac conscientiæ testimonio: queadmodum ipse Paulus gloriabatur. Sic enim suprà cap. 1. *Gloria nostra hæc est testimonium conscientiæ nostræ*. Sciendum hanc extremam partem in Græco legi sine præpositione, & *non corde*, vt sensus esse possit; & non ita sentiunt corde, vti foris de se prædicant: non tales intus se vident, quales exteriùs videri volunt: conscientia non respondet externæ speciei.

13 SIVE ENIM MENTE EXCEDIMVS, DEO. Nonnulli codices mss. nec non concordãtiæ veteres pro secunda vocali tertiam legũt; *excidimus* pro *excedimus*. Verùm nostræ lectioni consonat textus Ambrosianus. Estque sanè probabilius interpretem nostrum vertisse *excedimus*: vtqui etiam aliàs mentis excessum vocat quam ἔκστασιν Græci dicunt, vt Act. 10 & 11. Est autem hoc loco verbum respondens ἐξέστημεν, id est, *mente excedimus*; ac si dicat; extra nos positi sumus; quod alij quidam vertunt, *insanimus*: quemadmodum & Syra transferuntur Qua significatione legitur idem verbum Marci 3. vbi nos habemus, *Quoniam in furorem versus est*. Cæterũ Aug. quidem passim legit in præterito, *mente excessimus*, obseruato tempore verbi Græci; vt tractatu 7 in Ioannem, lib. 12. contra Faustum cap 26. & in enarratione psal. 30 côc. 1. & psalmi 103, conc. 3. Verùm id accidit interpretis imperitia; qui non aduertit hoc verbum ex ijs esse in quibus soleat vsurpari tempus præteritum pro præsenti. Simile verbum habuimus suprà versu 11. Dicere ceperat apostolus quæ ad laudem suam & gloriam spectarent; idque adeo in consequentibus huius epistolæ, prolixiùs & copiosiùs facturus est, improbitate suorum aduersariorum ad eam rem impulsus: De eo nunc se excusat, & hac sententia Corinthios præmonet, vt intelligant id cum ratione, & ob iustam vtilitatem à se fieri. Quod autem huiusmodi gloriationem, suique laudationem significare voluerit nomine insaniæ atque insipientiæ; patet ex ijs quæ scribit infrà cap. 11 & 12 Ratio appellationis est, vel quia vulgus eos æstimat parum sanos, qui laudes suas prædicant: vel potius quoniam id absque iusta necessitate facere, reuera stultum & insanum est: vt insanire dicatur hoc loco qui facit quod solent homines non sanæ mentis. Porrò supplenda est oratio repetitione verbi, in hunc sensum: Siue insani sumus gloriosè de nobis ipsis loquentes, Deo insani sumus: id est, hoc ipsum facimus ad gloriam Dei: ne, si nos eius ministri vobis habeamur contemptui, simul eius doctrina per nos prædicata contemnatur. Quæ res vtique cederet in ipsius Dei contemptum.

Quid mête excedere.

Iusta potest esse ratio cômendâdi seipsum.

Cur insanire dicatur qui seipsos laudant.

SIVE SOBRII SVMVS, VOBIS. Mentis sobrietas intelligitur. Nam Græcè est, εἴτε σωφρονοῦμεν, id est *sanæ mentis sumus*, pro quo legit Ambro. *sanum sapimus*, Aug. verò *temperantes sumus*. Quorum omnium sensus idem est, iste: siue de nobis humiliter ac modestè loquamur; quod solent homines sanæ mentis: vobis tales sumus, hoc est, id totum vestri causa facimus, imbecillitati vestræ nos accõmodantes, & humilitatis exempla præbentes. Ad hanc bimembrem apostoli sententiã (quam totam Valla breuiter & completè sic reddit: *Siue desipimus, Deo desipimus siue sapimus, vobis sapimus*) Græci, Theophylactus & Oecumenius plures adferunt sensus. Ac Latini plerique ex Aug. locis suprà citatis, mentis excessum interpretantur contemplationẽ sublimium mysteriorum, quæ capacitatem infirmiorum excedunt: sobrietatem verò, doctrinam captui vulgari accommodatam. Verùm sensus quem dedimus, quem eũdem nec Græci nec Latini prætermiserunt, nobis videtur omnino germanus. Cæterùm notanda Pauli modestia vel in eo ipso, quòd cùm hæc quæ scribit, in ipsius personam potissimè competerent; tamen, vt communi nomine multorum scribens, vtatur numero plurali.

Sobrietas mentis qua.

Pauli modestia.

14 CHARITAS ENIM CHRISTI VRGET NOS. Græcè συνέχει, *constringit, compellit nos*. Id verò est vrgere. Charitatem Christi intelligit vel eam qua nos Christum diligimus, vel qua Christus nos diligit. Nam vterque sensus exstat apud interpretes tam Græcos quã Latinos. Prior sic explicatur. Ad id quod dixi faciendum, vrget nos apostolos & euangelij ministros illa charitas qua Christum vt Dominum nostrum qui nos redemit, diligimus, volentes omnia facere ad eius nutum & honorem, vt seruos redemptitios decet, qui non sunt sui, sed Domini. Cui intellectui possunt etiam quæ sequuntur aptari. Quæ tamen diligentiùs expensa magis postulare nobis videntur alterum sensum: vt tale sit quod dicit apostolus; Neque gloriæ cupiditas cogit nos insanire; neque rursus abiectio & pusillitas animi sobrios nos reddit: sed ad vtrumque nos vrget & impellit exemplum charitatis Christi pro omnibus mortui. Si enim Christus pro omnibus mortuus est; quid non facere nos debemus, vt eos pro quibus ille mortuus est, adducamus ad salutẽ? Vnde ait in priore epistola cap. 9. *Omnibus omnia factus sum, vt omnes facerem saluos*. Exemplum verò Christi, ad procurandam proximorum salutem, alibi quoque Paulus allegat; vt Rom. 15, *Vnusquisque vestrûm*, inquit, *proximo suo placeat in bonum, ad ædificationem. Etenim Christus non sibi placuit*. Et iterum, *Suscipite inuicem; sicut & Christus suscepit vos, in honorem Dei*. Similiter allegat

Charitas Christi bifariam exponitur.

Exemplü Christi propositü omnibus euangelij ministris.

Ioannes 1. ep. 3 dicens: *In hoc cognouimus charitatem Dei, quoniam ille animam suam pro nobis posuit: & nos debemus pro fratribus animas ponere.* Confirmat hunc commentariũ quod Paulus ista scribit de se suisque collegis, vt vicarijs & legatis Christi: quemadmodum in sequentibus apertè declarat. Itaque dicere vult, exemplo Christi, qui sic dilexit nos vt pro nobis omnibus mortem subiret, vrgeri se tanquam eius legatum, ad impendendum se totum ijs quos Christus ita dilexisset.

ÆSTIMANTES HOC, QVONIAM SI VNVS PRO OMNIBVS MORTVVS EST, ERGO OMNES MORTVI SVNT. Æstimantes, Græcè κρίνοντας, *iudicantes*, vt habet textus Ambro. sicut & legit Aug. lib. 11 contra Faustum cap. 8. & sensus est; animo reputantes. Particula εἰ, *Si*, in quibusdam Græcis codicibus abest; nec eam legerunt Theophylactus & Oecumenius: Verisimile tamen est à Paulo scriptã fuisse; quòd & sermonis connexioni seruiat; & in plurimis adhuc legatur Græcis codicibus qui hodie exstant. Ansam prætermittendi incauto scriptori Græco dedisse potuit similitudo dictionum εἰ & εἷς; vt in eiusmodi contingit. Quod dicit appostolus *vnum pro omnibus*, scilicet hominibus redimẽdis, *mortuum esse*, nempe Christum Dominum; id rectè Prosper in responsione prima ad obiectiones Vincentianas, de magnitudine & potentia precij per Christum in morte oblati, exponit. Fuit enim precium illud sufficiens & superabundans ad omnes redimendos atque saluandos. Verùm non omnibus, sed solis electis, ex Dei prædestinantis voluntate applicatur. Atque hoc est quod Theologi tradunt, Christum sua passione sufficienter omnes redemisse, sed non omnes efficienter. Quam efficientiam attendentes alij quidam, priore sensu non repudiato, Paulum de prædestinatis interpretantur: vt quibus omnibus & solis efficaciter ad salutem prodest mors Christi Hic commentarius est apud Haimonem & Heruæum: nec non apud Hugonem Victorinum in quæstionibus loci præsentis: vbi sensum hunc Hieronymo adscribit. Eundem tradit Aquinas, exponens illud Heb. 2, *vt gratia Dei pro omnibus gustaret mortem*: quamuis & alterum sensum adiungat. Vter verò sensus huic loco magis conueniat, pendet ex intellectu eius quod infert apostolus, *ergo omnes mortui sunt*. Quod quidẽ B. Thomas trifariam intelligi posse docet. Primùm, vt sensus sit, omnes esse mortuos morte peccati in Adam. Quæ expositio ferè est omniũ commentatorum, adeoque legentibus obuia vt Caietanus affirmet, *procul dubio* sermonem hîc esse *de omnium hominum morte* quæ est *peccati originalis*. Ac certè, bona est sequela; Si pro omnibus mortuus est Christus; omnes mortuos esse morte peccati. Siquidem Christus ad hoc mortuus est, vt homines à morte peccati redimeret. Quare si nullus est hominũ pro quo Christus non sit mortuus; vtique consequẽs est, nullũ esse qui sit à peccato, saltem originali, immunis. Hic commentarius supponit sensum antecedentis generalem: scilicet pro omnibus in vniuersum hominibus mortuum esse Christum; & non solùm pro prædestinatis. Non enim aliter ex hoc loco colligi posset omnes in vniuersum homines morte peccati mortuos esse: quod ex eo colligunt dictæ expositionis authores. Vnde & Aug. aduersus Pelagianos originale peccatum negantes, vtitur inter alia huius scripturæ testimonio, quo doceat ne quidem infantes recẽter natos à peccato liberos esse; quoniam & pro eis mortuus sit Christus. vt libro 4 de baptismo paruulorum cap. 27 & lib. 6. contra Iulianum cap. 4. Qui & eiusdẽ doctrinæ generalitatem expressit lib. 20 de ciuitate Dei cap 6, vbi recitatis ex hoc loco verbis apostoli, sic infert: *Omnes itaque mortui sunt in peccatis, nemine prorsus excepto; siue originalibus siue etiam voluntate additis.* Quæ eadem verba V. Beda retulit in sua collectanea; deinde & Heruæus intexuit suo cõmentario. Nam exceptio quæ apud hunc authorem, sub Anselmi nomine citari solitum, apposita legitur, *dempta matre Dei*; contra mẽtem authoris, ac repugnante contextu, inserta est ab aliquo, zelum (vt arbitror) habente matris Dei, non secundum scientiam. Veruntamen hic commentarius, quem primo loco diximus adferri ab Aquinate; etsi veram sententiam contineat, non admodum quadrat apostoli instituto, nec connecti facilè potest cum ijs quæ sequuntur. Est igitur secundus apud eundem sensus: vt omnes mortui dicantur veteri vitę: nec significetur quid sit, sed quid esse debeat. Nam quia Christus mortuus est ad delenda peccata: si pro omnibus mortuus est, igitur omnes mori debẽt veteri vitæ, scilicet peccati; & viuere vita iustitiæ. Quod & typicè per Christi mortem ac resurrectionem significatum fuit: quemadmodum docet idem apostolus Rom. 6. Tertius apud Aquinatem sensus est: *Ergo mortui sunt omnes*, id est, *ita se debet quisque reputare*, & vt ait apostolus, iudicare, *ac si mortuus esset sibi ipsi*. Qui proinde non debeat deinceps sibi viuere, sectando ea quæ sibi commoda sunt; sed viuere Christo, gloriã eius quærendo, & voluntatem eius implendo. Sensum hunc ex glossa ordinaria desumptum, Thomas amplectitur tamquam magis literalem, atque eum solum adfert Liranus Thomæ sententiam secutus. Ac reuera sensus iste contextui sermonis apostoli maximè congruit. Nã verbis superioribus quibus dixit *siue enim mente excedimus, Deo.* &c. professus est se nihil sui gratia facere, sed omnia sua referre ad Dei gloriam & communem hominum salutem. Quæ verò sequuntur, hunc intellectum planè explicant; vti statim videbimus. Est autem locus huic simillimus Rom. 14 vbi sic ait. *Nemo enim nostrûm sibi viuit, & nemo sibi moritur, siue enim viuimus, Domino viuimus;*

Quo sensu Christus pro omnibus mortuus.

Christus õnes sua passione redemit sufficienter, non efficiẽter. Pro omnibus & solis prædestinatis mortuus Christus, quo sensu.

Omnes mortui trifariam exponitur.

Omnes mortui morte peccati.

Infantes nascũtur in peccato, quia pro eis mortuus Christus.

Omnes in peccatis mortui, nemine prorsus excepto.

Secundus sensus omnes mori debere veteri vita.

Tertius sensus, omnes mortuos esse debere sibiipsis

Hic sensus cæteris probabilior.

siue morimur, Domino morimur. Siue ergo viuimus siue morimur, Domini sumus. In hoc enim Christus mortuus est & resurrexit, vt & mortuorum & viuorum dominetur. Ex quo etiam loco declaratur vis argumentationis apostolicæ, consistens in eo quod Christus sua morte nos redemit. Qua ratione & ipse factus est omnium nostrûm Dominus; & nos, eius serui: Seruus autem non suus est, sed Domini sui; ideoque non sibi operatur, sed domino. Quare si pro omnibus mortuus est Christus: omnes ergo, quod ad suas ipsorum actiones attinet, sibi mortui sunt, & Christo Domino viuere debent. Denique iam ex his satis apparet, id quod dicit apostolus, Christum pro omnibus mortuum esse, de prædestinatis siue electis conuenienter intelligi; tamquam ratiocinetur hoc modo; Si Christus pro omnibus quos ad vitam elegit, mortuus est: igitur omnes redemptionis eius facti participes, qui proinde ex electorum numero se esse meritò confidunt, (iuxta secundum sensum) mori debent in dies veteri vitæ, & viuere vitam nouam: aut (iuxta tertium sensum) mortui esse debent sibiipsis, vt iam nõ suis cõmodis studeant, sed gloriæ Domini redemptoris sui, & saluti electorum pro quibus redimendis ille mortuus est, sicut idem apostolus alibi dicit, *Omnia sustineo propter electos, vt & ipsi salutem consequantur*, 2 Timo. 2. Porrò consequentiam argumentationis quam iuxta postremum sensum facit apostolus, amplius declarant ea quæ sequuntur.

Seruus non suus est, sed Domini.

Exponitur secundus & tertius sensus de prædestinatis.

15 ET PRO OMNIBVS MORTVVS EST CHRISTVS. In Græco non additur *Christus*; sed subauditur *vnus* ex parte præcedenti. Particulam *&* alij pro causali scriptam volunt; *Nam pro omnibus mortuus est*; quod Hebręis non est infrequens: Alij per *autem* exponunt; vt hæc sit antecedentis condicionaliter positi resumptio. quasi dicat; Atqui pro omnibus mortuus est vnus; nempe propter id quod sequitur,

VT ET QVI VIVVNT, IAM NON SIBI VIVANT, SED EI QVI PRO IPSIS MORTVVS EST ET RESVRREXIT. Græcè, *Vt qui viuunt, non amplius sibiipsis viuant, sed* &c. Aug. quoque sine coniunctione legit, *vt qui viuunt:* libro 20 de ciuitate Dei cap. 6, & alibi. Sensus periodi est: Ad hoc vnus ille, scilicet Christus, pro omnibus mortuus est: vt ijdem illi pro quibus mortuus est, quamuis viuant vita naturali, deinceps tamen non sibi viuant quasi liberi facientes quidquid suggesserit propria voluntas; sed sibi mortui, viuant ei qui pro ipsis mortuus est, id est, omnes suæ vitæ actiones instituant ad nutum & voluntatem & honorem sui Domini, qui ipsos sua morte redemit, eoque redemptionis iure seruos suos effecit. Addit autem *& resurrexit:* siue ad insinuandum beneficium immortalitatis per Christi resurrectionem, velut exemplarem causam, omnibus nobis propositum; seu potius vt significet, nobis viuendum esse Christo, ea vita, cuius typus est resurrectio Christi, id est, vita noua; sicut mori debemus nobisipsis, ac vitæ veteri; quam mortem typice denotat mors Christi, vt habetur Rom. 6. Pro quo sensu facit quod paulo pòst dicitur, *Si quis ergo in Christo, noua creatura, vetera transierunt* &c. Iam ex hac declaratione liquet quàm locus iste persimilis sit ei quẽ paulo antè protulimus ex epistola ad Romanos cap. 14.

Christus propter quid pro omnibus mortuus.

Cur additum, & resurrexit.

16 ITAQVE NOS EX HOC NEMINEM NOVIMVS SECVNDVM CARNEM. *Ex hoc*, scilicet tempore. Nam Græcè est *ἀπὸ τοῦ νῦν, ex nunc*, id est deinceps, de cætero. Obscuritatem habet hic versus, adeò vt ingenuè fateatur Hofmeisterus, commentator haud ineptus, hæc apostoli verba suum intellectum longè superare. Inde nata varietas expositionũ, quas permultas videre est apud Thomam in commentario; vbi docet illud, *secundum carnem*, posse cõstrui vel cum vocabulo *neminẽ* vel cũ verbo *nouimus:* id est, posse referri vel ad cognitũ vel ad cognoscentem. Vtriusque verò cõstructionis plures adfert sensus: Ex quibus satis nobis erit adduxisse magis probabiles. Inter quos sanè vix numerari potest, quod Theophylactus & Oecumenius authore Chrysostomo *neminem secundum carnem*, id est, nullum viuentem secundum veterem & carnalem vitam, deinceps à Paulo cognosci, interpretantur. Neque enim Christum secundum carnem (quod affirmat verbis sequentibus) hoc modo Paulus aliquando cognouerat. Vnde & in ea parte variare coguntur suam expositionem. Alij multò probabiliùs hoc sensu nectunt ista verba cum superioribus; Quoniam Christus pro nobis resurrexit vt nos immortales redderet: idcirco nos hac spe immortalitatis erecti, & in eam totis animis intenti, de cætero neminem secundum carnem hanc mortalem magni facimus; nec magnopere curamus ea quæ sunt præsentis ac mortalis vitæ, tam in nobis quã in alijs, quando quidem nec Christum ipsum (iuxta id quod sequitur) iam cogitamus vt mortalem, sed vt immortalem; & proinde eius præsentiam in carne mortali, quæ cæteris apostolis contigit, quam & ego aliquando magni feci, nunc paruipendo. Et quid mirum? quando illa Christi præsentia secundum carnis infirmitatem, impedimento fuit apostolis quo minùs spiritualem Christi doctrinam caperent. Vnde dicit ad eos, Ioannis 16. *Expedit vobis vt ego vadam, si enim non abiero, paracletus non veniet ad vos.* Ita ferè locum hunc intellexerunt Aug. lib. 11. contra Faustum cap. 7 & 8, & Leo sermone 1. de resurrectione Domini. Sensum Augustini pene verbatim referunt in suis commentarijs, Lombardus & Heruęus. Sed & Thomas hũc intellectum cæteris anteponere videtur. Nec verò repugnat quod Dominus Matth. 13. & Luc. 10. beatos pronunciat suos discipulos, quod ipsum coram etiam in carne mortali viderent

Locus obscurus & difficilis.

Admodum varie exponitur.

Reijcitur Græcorũ expositio.

Alia probabilior.

Quomodo beati qui Christum in carne viderunt.

derent

derent & audirent; quæ res antiquis prophetis & iustis exoptata non cótigisset. Nam beatos dicit ex comparatione dumtaxat; id est, si ipsi conferantur cum illis qui Christi venturi tantùm obscuram habuerant noticiam. Sunt enim (quod ad rem præsentem attinet) tres gradus noticiæ Christi considerandi, in quorum infimo consistit obscura noticia quam habuerunt de Christo prophetæ, ac cæteri priorum temporum iusti. Secundum gradum tenet euidens per sensum noticia: qualis fuit apostolorum & omnium eorũ qui Christum in carne mortali videntes, in eum crediderunt. Tertius gradus est eius noticiæ qua Christus cognoscitur per præsentiã in vita immortali. De qua superiùs, versu 8, *Confidimus*, inquit, *præsentes esse ad Dominum*. Medius ergo gradus respectu primi magnum quiddam erat ac vehementer optabile: non magnum autem sed imperfectum, respectu tertij. Cæterùm hic commentarius, etsi probus & ab Aug. diligenter explicatus, infirmari tamen videtur hac ratione; quia Paulus illo modo Christum secundum carnem nunquam nouerat, hoc est in carne mortali nunquam eum viderat: vt dicere posset id quod sequitur: *Et si cognouimus secundum carnem Christum*. Nec satis est si dicas (vt quidam respondent) in persona aliorum apostolorũ hoc à Paulo scribi. Nam tota hac disputatione qua de ministris agit nouæ legis, quæcumque scribit, ea vel maximè in sua ipsius persona scribit. Eadem ratione refellitur Caietanus, qui locum hunc exponit de Messia carnali, qualem exspectarunt & adhuc exspectant Iudæi. Sensum enim facit huiusmodi: Itaque nos ex eo tempore quo Christus resurrexit, didicimus & nouimus neminem renouatorem sæculi secundum carnem, hoc est secundum carnis officia viuentem, nobis exspectandum esse. Et quãuis apostoli Christũ susceperunt secundũ carnis officia viuentem, quãdo cum eo conuersati sunt in terra; id tantũ ad tempus fuit, donec compleret Christus mysterium nostræ redemptionis. Nam de cętero vsque in æternum nec illi nec nos Christum vt talem nouimus: sed solummodo nouimus eum viuentem secundum spiritum in carne immortali. Hic sensus, quem & alij quidam, etsi diuersis verbis, tradunt, refellitur, vt dixi, perinde vti superior: quia de Paulo falsum est, quòd eo modo Christum secũdum carnem aliquando nouerit. Adde quod non de solo Messia loquitur Paulus, sed generaliter inquit, *ex hoc neminem nouimus secundum carnem*: Quod deinde speciatim etiam de Christo pronuntiat. Est igitur alia quædam expositio, quam insinuant magis quam aperiunt Gagnęus & alij nonnulli, quã & sequitur Erasmus in paraphrasi. Cùm enim pseudapostoli, qui vtique Iudęi erant, inter alia gloriarentur de nobilitate generis, quòd Hebræi, quòd Israëlitæ, quòd semen Abrahæ essent: vt infrà cap. 11. versu 22; quod totum apostolus ibidem versu 18 vocat gloriari secundum carnem: docet hîc, vsque adeò se sibiipsi ac veteri vitæ mortuum esse, & in alium hominem transmutatum; vt iam nihil illorum magni faciat. Docet autem idipsum pleniùs in epistola ad Philip. 3, vbi aduersus eosdem agens pseudapostolos *in carne fiduciam habentes*, scribit se quidem etiam habere vnde confidere possit in carne; sed vniuersam illam in carne gloriandi materiam æstimasse propter Christum vt detrimenta & stercora. Qui locus est pro commentario loci præsentis. Cuius proinde sensus quàm maximè probabilis, est iste: Cùm itaque nos nouæ legis ministri per Christum mortui simus vitæ veteri ac nobis ipsis, & in nouam cũ Christo vitam transformati: sanè ex eo iam tempore quo fungimur hoc ministerio, neminem nouimus secundum carnem, noticia videlicet amoris & propensioris affectus; id est, in nemine gloriamur carnalis propinquitatis causa; ne quidem in ipso Abraham patre nostro *secundum carnem*; vt appellatur Rom. 4.

Tres gradus noticiæ Christi.

Refutatio dictæ expositionis.

Refellitur Caietani commentarium.

Expositio maximè probabilis.

Quid neminem nosse secundum carnem.

ET SI COGNOVIMVS SECVNDVM CARNEM CHRISTVM; SED NVNC IAM NON NOVIMVS. Græcè, *Si verò etiam cognouimus secundum carnem Christum; sed nunc non amplius cognoscimus*. Vbi *sed* pro *tamen* positum est, quomodo reddidit interpres capite superiori, versu 16, *tamen is qui intus est, renouatur* &c. Auget orationem apostolus hac parte, quasi in immensum. Poterat enim dicere, Nec ipsum Abraham nouimus secundũ carnem: Sed nominare voluit quendam incomparabiliter maiorem. Quin etsi (inquit) aliquando magnum & gloriosum putauimus, gentilem & consanguineum esse Christi secundum carnem: at nunc ita penitus mortui sumus affectibus vitæ veteris, vt non amplius in huiusmodi re gloriandum nobis censeamus. Etenim pseudapostolos in eo vel imprimis gloriatos fuisse, quòd Christo essent carne & sanguine coniuncti; non est dubitandum: quandoquidem apostolus Rom. 9. inter prærogatiuas Iudæorum hoc etiã enumerat, quod ex ijs esset *Christus secundum carnem*. Veruntamen id non esse magnifaciendum, ipse etiam Christus docuit; quando quibusdam sibi nunciantibus aduentum suæ matris, & fratrum; respondit: *mater mea & fratres mei hi sunt, qui verbum Dei audiunt & faciunt*, Luc. 8. Porrò sciendum est huius loci testimonio Faustum Manichæum quondam abusum fuisse, quo doceret Christum Dominum non habuisse veram carnem. Dicebat enim Paulum quamuis aliter fortassis aliquando sensisset, vt in epistola quam ad Romanos scripserat, cap. 1, vbi Christus legitur *factus ex semine Dauid secundum carnem*; in hoc loco sententiam correxisse, quã do dixit, *Etsi cognouimus Christum secundum carnem, nunc tamen non nouimus*. Ita refert Aug. ipsius Fausti verbis lib. 11, aduersus eũ

Paulus nec Christum nouit secundum carnem.

Manichæi negantes in Christo veram carnem, vsi hoc loco.

scripto

Refellit eos Augustinus. scripto cap. 1. Refellit autem cap. 7. idque duplici ratione. Primùm, quia si Christus nunquam fuit secundum carnem; mentitus est Paulus cum ait, *Cognouimus eum secundū carnem.* Siquidem nemo cognoscit quod nō est. Neque enim Paulus dixit, Putauimus; quod est opinantis verè aut falsò, sed, *cognouimus.* Deinde, & quidem efficaciùs, hoc argumento: Quod si Christus ideo non habuit carnem quia dicit apostolus *se nunc* eum non nouisse secundum carnem; igitur nec illi carnem habuerunt de quibus dicit, *Ex hoc neminem nouimus secundum carnem.* Quod nec ipse Faustus sensit. Addo tertiam rationem. Non enim dici potest apostolum correxisse sententiam quam postea scripsit. Atqui præter hoc quod in secunda ad Timotheum epistola multo pòst scripta, cap. 2 dicit, *Memor esto Iesum Christum resurrexisse à mortuis ex semine Dauid, secundum euangelium meum*: Etiam hoc ipsum quod ad Romanos scripsit, postea ab eo scriptum est. Nam ordine tēporis epistolam ad Romanos vtraque ad Corinthios scripta præcedit: vti suo loco monstrauimus. Postremò, liquet quam futiliter ex hoc loco probare nitantur sacramentarij quidam absentiam carnis Christi in Eucharistiæ sacramento: quasi sensus sit, Christum ex quo cælos petiuit, non amplius vt carne præsentem à nobis cognosci. Quem sensum huius loci nullus scriptor orthodoxus tradidit. Refellitur autem pari ratione, qua Fausti sensum refellit Aug. quia si Christum Paulus ideo non amplius nouerat secundum carnem, quod eum non nosset carne præsentē: igitur nec quemquam alium hominem cognoscebat carne præsentem; quia generaliter dixit: *Ex hoc neminem nouimus secundum carnem.*

Item refelluntur Sacramentarij.

17 SI QVA ERGO IN CHRISTO, NOVA CREATVRA. Grēcè. *Itaque si quis in Christo,* &c. Quamuis enim Græcum τις, commune sit ad *quis* & *qua*; Græci tamen enarratores masculinum genus, vtroque sexu comprehenso, sese intellexisse declarant. In quem sensum & Origenis interpres, ex mente sui authoris, hoc modo vertit in Homilia 12 super Leuiticum: *Omnis ergo, secundum apostolum, qui in Christo est, noua creatura est.* Ex Latinis quoque S. Ambrosius epistola 8. ad Faustinum scripta, locum hunc ita recitat, *Si quis in Christo, noua creatura.* & exponit; *Si quis in Christo est, noua creatura est, non natura nouitate formatus, sed gratia.* Eādem lectionem volunt Pelagius & Sedulius, quorū hoc est scholion, *Si quis credit in Christo, noua est creatura.* Denique ex Syriaco sic interpretantur: *Quisquis igitur in Christo est, creatura est noua.* Patet ex his, sensum huius partis non pendere ex eo quod sequitur, *vetera transierunt*: quomodo multi Latinorum acceperūt: sed in seipso perfectum esse, verbo *est* bis intellecto, ad hunc modum; Quare si quis est in Christo, noua creatura est. licet Hentenius

Fœmininum genus ab interprete pro masculino positum.

Oecumenij commentatio suam versionem accommodans, priorem partem alio verbo suppleat, *Si quis viuit in Christo.* Sed res eòdem redit. Nam quod sentit apostolus, tale est; Cùm Christus mortuus fuerit ac resurrexerit pro omnibus, vt iam non sibi viuant sed Christo; quod est vetustate deposita nouum esse hominem: consequens est, non modò nos euangelicæ legis ministros, sed & omnem eum qui Christo per fidem insitus est, & Christo iam viuit; per ipsius gratiam nouum esse hominem, ac nouam creaturam: qui proinde ea omnia, quæ veteris sunt hominis, quale est nouisse aliquem secundum carnem, abijcere debeat. Vnde sequitur,

Quisquis in Christo est, noua creatura est.

VETERA TRANSIERVNT. Grēcè παρῆλθεν, *præterierunt.* *Vetera* dicit quæcunque ad veterem hominem pertinent; vt peccatum, erroresque gentilium, & omnis carnalis affectus: Item vetus testamentum cum suis legalibus; ipsaque præcipuè veteris testamenti seruitus; denique corruptio mortalitatis. Hæc autem præterierunt & abolita sunt per Christum, in ijs qui Christi sunt; nondum quidem simpliciter & perfectè, sed partim re, partim spe, partim secundum inchoationem huic vitæ conuenientem.

Vetera quæ dicantur, & quo sensu trāsierint.

ECCE FACTA SVNT OMNIA NOVA. Scilicet ex veteribus. Hoc est, Omnis vetustas in nouitatem commutata est. Quod similiter intellige partim in re, partim autem in spe futuri sęculi: de quo propriè dictum est illud à sedente in throno; *Ecce noua facio omnia,* Apo. 21. Noua igitur sunt illis veteribus opposita, fides, iustitia, sanctitas; nouum testamentum cum suis institutis; ac præcipuè noui testamenti libertas: & in futuro sæculo totus homo nouus & beatus secundum animā & corpus; Denique cælum nouum & terra noua, & Hierusalē, id est, ecclesia noua; sicut in Apocalypsi legimus. Videtur autē Aquinati & Caietano Paulus hoc loco alludere, secūdū mysticā intelligētiā, ad verba Moysi, Leu. 26, quibus ait. *Vetera nouis superuenientibus proijcietis.* Atqui locus expressior est apud Isaiam cap. 43, vbi *hæc dicit Dominus; Ne memineritis priorum, & antiqua ne intueamini: Ecce ego facio noua, & nunc orientur: vtique cognoscetis ea.* Ad hunc locum allusisse Paulum multo verisimilius est.

Omnia facta noua, quo sensu.

Quæ noua.

18 OMNIA AVTEM EX DEO. Hoc ad proximam sententiam referendum est, qua dixerat, omnia noua facta esse; per Christum videlicet. Id enim innuit superiori parte, *Si quis in Christo, noua creatura.* Hîc igitur more suo, quæ dixit esse per Christum, tandem reuocat ac resoluit in Deum vt primum authorem. ac si dicat, Vniuersum hoc beneficium renouationis quod Christus nobis promeruit, quodque iam partim habemus, partim expectamus; ex Deo est, vt fonte & authore omnis boni. Non ergo quod dicit, *omnia,* complectitur vtrumque genus præcedens, vetera & noua: sed sola noua. Quan-

Paulus omnia noua resoluit in Deum, vt primū authorem.

quam

Vetus testamentū ab vno vero Deo.

quam & vetera quædam, vt vetus testamentum cum suis præceptis ac cęrimonijs, ab vno & eodem esse Deo, secundum fidem catholicam fatendum est.

QVI NOS RECONCILIAVIT SIBI PER CHRISTVM. Græcè, *per Iesum Christum*: astipulante textu Ambrosiano. Qui Deus (inquit) nos peccatores æternę morti obnoxios, in gratiam & amicitiam recepit, hoc est peccata condonauit, iustificauit, in filios adoptauit (totum enim hoc continetur in nomine reconciliationis); idque per Iesum Christum, mediatorem & pacificatorem nostrum, qui passione sua ac morte pro peccatis nostris Deo Patri satisfecit, eiusque gratiam nobis promeruit. Pelagius illud, *per Christum*, exponit hoc modo; *per Christi doctrinam pariter & exemplum*. Hæc nimirum Christi gratia est quam tradidit Pelagius, cõstituens eam in doctrina Christi, quam sequamur; & exemplo vitæ eius, quod imitemur: quasi nobis ad reconciliationẽ ista duo sufficiant, doctrina & exemplũ Christi; nec opus habeamus precio sanguinis eius, ad redẽptionem; nec merito passionis eius, ad iustitiam. Quod planè Pelagianũ est & hæreticũ. Quocirca Primasius hunc Pelagij cõmentariũ volens corrigere, reposuit hoc glossema; *per sanguinem & exemplũ Christi: quia & redemit & docuit*. Quæ tamen haud plena correctio est: Nam Paulus dicens Deum nos sibi reconciliasse per Christum, non ad exemplum neque ad doctrinam Christi respexit, sed ad preciũ & meritum, quo vtroque reconciliationem cum Deo nobis procurauit.

Reconciliatio cū Deo quid complectatur.

Pelagii commentarius Pelagianus.

Quam Christi gratiam prædicauerit Pelagius.

Corrigit Primasius haud plenè.

ET DEDIT NOBIS MINISTERIVM RECONCILIATIONIS. Hoc est, Iniunxit ac delegauit nobis apostolis ministerium reconciliationis hominibus annunciandæ: voluit nos humanę reconciliationis, quã Christus sua passione parauit, esse velut executores & administros: vtique per euangelij Christi prędicationem. Sub qua tamen comprehende sacramẽtorum eius administrationem. Christus enim suis apostolis, quos ad ministerium reconciliationis misit, non solùm prædicandi euãgelij, sed & baptizandi credentes, & peccata remittendi potestatem commisit. Matth. 28 & Ioan. 20. Quãquam Paulus tantùm priorem modum explicat in sequẽtibus; qui & in priore epistola cap. 1. dixerat: *Non misit me Christus baptizare, sed euangelizare.* Hîc iam tacitè & opportunè redit apostolus ad commendandam dignitatẽ ministerij nouæ legis: per quod nimirum ipsa reconciliatio, & renouatio de qua dixit, *Ecce facta sunt omnia noua*, perducitur ad effectum; Deo videlicet apostolis vt ministris ad eam rem vtente.

Ministerium reconciliationis quod sit.

19 QVONIAM QVIDEM DEVS ERAT IN CHRISTO MVNDVM RECONCILIANS SIBI. *Quoniam quidẽm*, Græcè ὡς ὅτι, pro quo Erasmus *quandoquidem*: At melius Faber, *vt quòd*. Declarat enim apostolus reconciliationem suo ministerio annunciandam, de qua dixerat, *Qui nos reconciliauit sibi per Christum*. Potest autem sententia duobus modis ordinari: Vel sic, vt illud *in Christo* iungatur præcedentibus, sitque sensus: Deus mundum sibi reconcilians, erat in Christo per vnitatẽ essentię; Pater, inquam, in Filio; iuxta dictum Filij, Ioannis 14, *Ego in Patre & Pater in me est*. Vel hoc modo: Deus erat reconcilians sibi mundum in Christo; id est reconciliauit sibi genus humanum per Christum. Quem sensum expressit Hentenij versio. *Deus per Christum reconciliabat mundum sibi.* Addit Caietanus & tertiam constructionem, *in Christo mundum*; vt inquit *limitetur reconciliatio ad mundum in Christo*, id est, ad eam partem hominum, quæ *iungitur* siue *incorporatur Christo*. Verùm hæc constructio, quãuis Caietano præ reliquis placeat, dura & coacta est; quam nec facilè Gręca admittũt. Cæterùm prima constructio Latinorum est, Ambrosiastri, Primasij, & passim aliorum, tam veterum quàm recentiorum; qui inde probant vnitatem Christi cum Deo, id est, Filij cum Patre. licet eorum nonnulli sic exponant; *Deus erat in Christo* homine: quatenus scilicet in humana Christi natura diuinitas salutem nostram operabatur. At verò secundam constructionem & sensum vno consensu tradunt omnes interpretes Græci. Refert & Thomas posteriore loco. Nec dubiũ, quin hic commentarius & phrasi Paulinæ congruat, *in Christo*, id est per Christum; & aptè respondeat tam præcedentibus, vbi dixit, *Qui nos reconciliauit sibi per Christum*; quã ijs quæ deinceps sequuntur. Mundus hoc loco genus humanum significat vt frequenter alibi: sed vtrùm generaliter an restrictè, paulo pòst expendemus.

Duplex huius loci constructio.

Tertia Caietani

Refellitur.

Secunda, qua Græcorum, probatur.

Mundus pro genere humano.

NON REPVTANS ILLIS DELICTA IPSORVM. *Non reputans* ab interprete dictum pro *non imputans*, Græcè; μὴ λογιζόμενος. Explicatur autem reconciliatio mundi cum Deo, non ex toto genere, sed ex ea parte quę continet abolitionẽ offensæ; cum alioqui in plena significatione reconciliationis, etiam gratia & amicitia contineatur: licet disputẽt Theologi num remitti possit offensa, si non & gratia, per offensam perdita, restituatur. Verùm apostolus in parte totum voluit intelligi; *Deus* inquit *erat in Christo non imputans*, hoc est per Christum remittens, *illis*, id est mundo siue hominibus, *peccata ipsorum*; adeoque eos sibi gratificans (vt ait Ephes. 1.) in dilecto filio suo. Nam remissionem peccatorum ac reconciliationem non fieri sine interna mentis sanctificatione; passim idem apostolus nos docet. vt Coloss. 1, *Nunc autem reconciliauit in corpore carnis eius per mortem, exhibere vos sanctos & immaculatos & irreprehensibiles coram ipso*. Mundi nomine quidam volunt vniuersum genus humanum intelligi, id est omnes & singulos homines; tan-

Problema theologicum.

Quid non imputare delicta.

Reconciliatio non fit absque interna sanctificatione.

An mũdi nomine totũ genus humanũ intelligatur.

tanquam fentiat apostolus in Christi passione fuisse meritum ac pretium pœnamque sufficientem ad reconciliandum Deo totum mundum, & ad omnia mundi peccata tollenda; licet huius reconciliationis ac remissionis effectus non in omnibus exsistat, sed in ijs tantùm qui verbum reconciliationis sibi prædicatum recipiunt. Sensus hic verus est; non tamen huic loco conueniens. Nusquam enim ita scriptura loquitur, vt dicat Deum infideles & nunquam credituros sibi reconciliare; ijsdemque non imputare sua delicta. Rectius itaque sentiunt, qui mundum interpretantur homines ex toto mundo electos seu prædestinatos ad salutem. Ita disertè Glossator, Haimo, Lombardus, Herueus & Carthusianus; & ante hos omnes Augustinus tractatu 110 super Ioannem. Qui locus etiam à Beda refertur in collectaneis. Sed & tractatu 87 eiusdem operis, idem Aug. citans hunc locum apostoli, dicit per mundum ecclesiam significari, videlicet toto orbe diffusam, ac de mundo collectam. atque eam mundi acceptionem in scripturis vsitatam alijs etiam exemplis declarat. Accedunt Liranus & Caietanus; quorum ille mundum ad Christianos restringit, iste (quemadmodum suprà retulimus) ad eam partem mundi quæ incorporatur Christo: sicut angelus dixit ad Ioseph; *Ipse saluum faciet populum suum à peccatis eorum*, Matth. 1. Non refert autem vtrum mundum, id est genus humanũ, intelligas in electis, an in omnibus vocatis atque vocandis efficaciter ad fidem Christi: dummodò constet electos principaliter ab apostolo significari. Nam *omnia propter electos*, 2 Timot. 2. Hos igitur ex omnibus gentibus per apostolorum ministerium ad fidem vocat Deus. De quo ministerio sequitur:

Mundus, id est ex toto mũdo electi.

Vtrum soli electi, an omnes vocati.

ET POSVIT IN NOBIS VERBVM RECONCILIATIONIS. Quidam verbum interpretantur negocium, iuxta phrasim Hebræam vt sit sensus, Deus negocium reconciliationis nobis commisit. Sed probabilius est, apostolico more loquendi verbum euangelicæ prædicationis significari: tanquam Paulus dicat, Vt reconciliatio mundi quam Deus in Christo parauit, effectui demandetur, nobis apostolis iniunxit munus euangelizandi mundo gratiam hanc reconciliationis; nos elegit ac fecit ministros annunciandi tanti beneficij.

Quod verbum reconciliationis.

20 PRO CHRISTO ERGO LEGATIONE FVNGIMVR. Vsum ministerij apostolis commissi, his & sequentibus verbis declarat. Officium nostrum, inquit, sedulò exsequimur, legationem obeuntes *pro Christo*, id est, vice & loco Christi, & vt alibi loquitur, *in persona Christi*, cuius apostoli sumus. Dùm meminit legationis innuit nobis principatũ Christi. Quippe magnorum principum est legatos mittere; nempe quales significantur Græca voce πρεσβεύομεν, *legatione fungimur.* Pro quo dici potest, ait Faber, *oratores & legati constituimur*. Ita simul & sui, id est apostolici ministerij dignitatem Paulus amplificat.

Legationis nomẽ & Christi principatum, & apostolorum dignitatẽ insinuat.

TANQVAM DEO EXHORTANTE PER NOS. Pro *exhortante* alijs placet *obsecrante*, alijs *consolante*. Hæc enim omnia significat Græcum παρακαλοῦντος. Sed consolandi significatum huic loco non quadrat, sensus autem est. Cùm nos legatione nostra fungentes exhortamur aut obsecramus homines, vt per fidem & pœnitentiam Deo reconcilientur: sic accipere debent ac, si Deus exhortetur aut obsecret. Ille enim per nos hæc agit, tanquam per suos ministros; qui hęc egit aliquando per Christum in terra degentem. Sed postquam sublatus est Christus in cælum, nos illius vices nunc gerimus in terra. Deus igitur primus author; Christus minister principalis, nos ministri secundarij atque vicarij, à Deo & Christo missi. Sermo est autem de Christo homine. Nonnulli partem hanc connectunt cum ea quæ sequitur, sensu nequaquam improbando: sicque magis conuenit obsecrationem Græco vocabulo significari.

Deus per apostolos hortatur & obsecrat.

OBSECRAMVS PRO CHRISTO. Id est, rogamus homines vice Christi, tanquam Deo per nos obsecrante. Non dicit præcipimus, admonemus: sed δεόμεθα *rogamus*, *precamur*. Imò Deum quoque facit obsecrantem non quidem simpliciter, sed per ministros; vt per hæc ostendat, euangelij præconem non solùm præcipiendo, increpando, admonendo; verùm etiam rogando & obsecrando agere debere, vt homines accedant ad Christum. Vnde scribit Timotheo 2 ep. 4, *Argue, increpa, obsecra, in omni patientia & doctrina*. Idque adeo præstitit ipse Paulus in suis epistolis, vt Rom. 12, *Obsecro vos*, inquit, *fratres per misericordiam Dei*, & Ephes. 4. *Obsecro vos ego vinctus in Domino*. Quid autem rogent & obsecrent homines legati Christi, subiungit.

Quid obsecrare pro Christo.

RECONCILIAMINI DEO. Modus est imperatiuus in Græco, καταλλάγητε, *reconciliamini*; sed qui seruiat obsecrationi. Igitur obsecramus, inquit, pro Christo, dicentes hominibus; *Reconciliamini Deo*, quasi dicat, Hoc est quod homines ex Christi persona rogamus; hoc est quod Deus ipse per nos obsecrat, vt cum ipso redeant in gratiam. Mira Dei bonitas: Ipse est quem homines peccando offenderunt: & tamen legatos cum precibus ad eos mittit pro reconciliatione. Nec minus stupenda malicia mentis humanę, quæ precum blanditijs ad ea quæ suæ salutis sunt, inuitari debeat. Iam quo modo mundum adhuc inuitet apostoli ad reconciliationem cũ Deo; qui sicut antè dictum est, mundũ in Christo sibi reconciliauit: ex superioribus intelligi potest. Reconciliauit

Mira Dei bonitas erga homines.

Quomodo mundus reconciliatus, adhuc inuitetur ad reconciliationẽ.

ciliauit enim sibi mundum in Christo; quatenus in Christi passione causam dedit efficacem, omnes eos sibi reconciliandi quos ex humano genere elegit ad salutem: Quanquam vt effectum habeat in singulis reconciliatio, causam illam necesse est ijs applicari per fidem, pœnitentiam, diuini nominis inuocationem, ipsaque sacramenta diuinitus ad exequendam reconciliationẽ, ordinata: quæ tamen omnia ab eodem fonte meritorum passionis Christi promanant.

Passio Christi nobis applicatur per fidem &c. quæ tamen ipsa sunt effectus passionis.

Notandum est cum Caietano, hoc quod apostolus ait; *Tamquam Deo exhortante per nos, obsecramus pro Christo*: signatiuè ab eo scribi, verbis scilicet actum signatum, vt dialectici loquuntur, indicantibus; non actum exercitum. Non enim hîc obsecrat Paulus: sed docet officium legatorum Christi esse, vt omnes homines, etiam obsecrando, studeant ad Christum adducere. Cuius rei argumentum est quod non dicat, Deo vos exhortante, vos obsecramus; quasi speciatim ad Corinthios hæc verba spectarent: sed absolutè ac nullo addito pronomine; videlicet ad significandũ officium ministrorum nouæ legis in genere, erga omnes ad quos mittuntur. Illud verò, *Reconciliamini Deo*, mimericum est, iuxta datam à nobis expositionem. Sed & sequentia materialiter accipienda, censet idem Caietanus.

Actum signatum non exercitum, indicant apostoli verba.

21 EVM QVI NON NOVERAT PECCATVM PRO NOBIS PECCATVM FECIT. Scilicet Deus. Nam quod in quibusdam codicibus Aug. tempore legebatur, *Is qui non nouerat peccatum, pro nobis peccatum fecit:* tamquam pro nobis Christus ipse peccauerit: eam lectionem vt mendosam, meritò reprehendit idem Aug. in Enchiridio cap. 41. & lib. 2 cõtra Maximinum cap. 2. Hanc pericopen, in Græco causalis coniunctio nectit cum præcedenti τὸν γὰρ μὴ γνόντα ἁμαρτίαν. *Eum enim qui non cognouit peccatum* &c. Ratio namque redditur sperandæ & quærendę reconciliationis cum Deo. Ea ratio est magna Dei benignitas & misericordia, qua filium suum, qui peccatum non nouerat, pro nobis peccatum fecit. Ac fortassis ob similitudinem characterum, *eum* & *enim*, hoc posterius excidit. Dicitur Christus non nouisse peccatum phrasi scripturæ; quia peccatum nullum fecit; id est, adeò fuit à peccato alienus, ac si prorsus peccatum ignoraret. Nec mirum, quando nec peccare potuit ille homo qui idem Deus erat. Ita loquitur in psalmo 34, *Quæ ignorabam, interrogabant me.* Quod autem sequitur, *pro nobis peccatum fecit*; tribus modis intelligi potest, vti diligenter à Lombardo & Aquinate annotatum est. Primùm hoc sensu; Fecit eum hostiam seu sacrificium pro peccatis nostris. Nam more veteri sacrificia pro peccatis peccata vocabantur. Vnde dicitur Osee 4 de sacerdotibus, *peccata populi mei comedent*, id est, oblata pro peccatis. Hoc modo post Ambrosianum exponunt Pelagius, Primasius, Sedulius & Haimo, locum adducentes ex lege Leuitici 4, iuxta versionem interpretum LXX. *Et imponet manum suam super caput peccati*: quemadmodum & in Hebræo legitur. pro quo Hieronymus; *super caput hostiæ quæ pro peccato est.* Tale & illud est in Hebræo Leuitici 10, *Cur non comedistis peccatum?* Vbi LXX *quod pro peccato*, Hieronymus *hostiam pro peccato.* Item Numerorum 6, vbi similes occurrunt locutiones, obseruatæ ab Aug. quæstione 12 super Numeros Placet hic sensus multis alijs, ac nominatim ipsi Aug. qui passim eum tradit; vt duobus locis iam antè citatis, ac præterea lib. de peccato originali cap. 32. lib. 3 contra duas epistolas Pelagianorum cap. 6, sermone 48 de verbis Domini cap. 4, & sermone 6 de verbis apostoli, cap. 8, & epistola 120 ad Honoratum cap. 30.

Christus non nouit peccatũ, quo sensu.

Christus pro nobis peccatum factus trifariam exponitur.

Sacrificia pro peccatis in lege vocabantur peccata.

Alter sensus est: Fecit eum peccatum, id est hominem morti, miserijs ac passionibus subiectum, & per hęc peccatoribus similem: vt in peccato, similitudo peccati, vel pœna peccati intelligatur. Huius quoque sensus meminit Aug. locis prius notatis in Enchiridio & contra Maximum, & alibi. Meminit etiam Oecumenius; & probat Paulus Burgensis.

Secundus sensus: peccatũ, id est peccatoribus similis.

Tertius sensus; Fecit eum reputari peccatorem ab hominibus, sicut scriptum est Isaiæ 53. *Cum sceleratis reputatus est*; vt hoc dictum sit ea forma loquendi, qua aliquid dici solet tale; non quia sit, sed quoniam opinantur homines esse tale: Quo sensu dixit Bethsabee ad Dauidem 3 Reg. 1, *erimus ego & filius meus Salomon peccatores*; id est, reputabimur vt sontes, ac de vita periclitabimur. Sed quia secundum hanc expositionem videri potest Deus author falsę reputationis, id est, erroris hominum ita malè iudicantium: idcirco tertium hunc intellectum censeo siue corrigendum siue explicandum esse per commentarium Græcorum, Chrysostomi ac cæterorum; qui peccatum emphaticôs interpretantur magnum peccatorem: ac si dicat apostolus; Nostri causa tractauit eum tamquam ipsum peccatum, ipsum scelus, id est tamquam hominem insigniter sceleratum vt *in quo posuerit iniquitatem omnium nostrûm*, Isaiæ 53. Idque more capri emissarij, qui portabat omnes iniquitates filiorum Israel, quas eius capiti pontifex fuerat imprecatus. Leuit. 16. Fecit igitur Christum Deus peccatum, quando tradidit eum in mortem crucis; quo genere supplicij solent affici famosi latrones, qualis Barabbas; quales & illi duo nequam cum Domino crucibus affixi, Luc 23. Sic alibi Christus dicitur factus pro nobis maledictum; *quia scriptum est: Maledictus omnis qui pendet in ligno*, Gal. 3. & Deut. 21. Nam & illam scripturam huc adducunt Chrysostomus & alij. Hinc porrò iam sequitur (quod habebat tertia expositio)

Tertius sensus, peccatũ, id est reputatione peccator.

Explicatur tertius sensus.

Peccatũ, id est magnus peccator.

Christus maledictum.

Christum reputatum fuisse magnum peccatorem, scilicet ab iis qui solent ex pœnis æstimare peccata. In hoc sensu Græcorum magis quàm in duobus prioribus elucet antithesis inter peccatum & iusticiam, ab apostolo intenta: quam complet verbis subiunctis; simul explicans particulam, *pro nobis*.

VT NOS EFFICEREMVR IVSTICIA DEI IN IPSO. *In ipso*, Hebraismus, id est, *per ipsū*, vt habet textus Ambrosianus, & exponit Oecumenius. Per ipsum, inquam, Christum, hoc est per Christi meritum. Sed quomodo per Christum nos efficiamur iusticia Dei, quærendum est. Abutūtur enim hoc loco Sectarij, quo doceant omnem nostram iusticiam qua iusti vocamur, externam esse, scilicet ipsam Dei vel Christi iusticiam; quæ nostra fiat dum nobis illam gratuitò Deus imputat; eodem (vt aiunt) modo quo Christus peccatum sine peccator factus est, non iniusticia sibi inhærente, sed imputatione nostrorum peccatorum, *qua ipse pertulit in corpore suo super lignum*, 1 Petri 2. Deo videlicet iuxta prophetam *in eo ponente iniquitatem omnium nostrûm*. Verùm huiusmodi intellectus à mente Sāctorum Patrum & orthodoxorum interpretum, prorsus est alienus. Etenim Dei iusticiam nobis attributam B. Aug. passim exponit eam quæ in nobis est non a nobis sed à Deo; id est, quam nobis internam & inhærentem, ex Dei gratia habemus. Loca sunt lib. de spiritu & litera cap. 9 & 18, tractatu 26 super Ioannem, sermone 15 de verbis apostoli cap. 1. in enarratione psalmi 98 ad versiculum, *Iudicium & iusticiam in Iacob tu fecisti*, & lib. 3 contra duas epistolas Pelagianorum cap. 7. Quibus locis disertè explicat, quemadmodum eadem vocetur iusticia Dei & nostra: Dei, quia à Deo est, nostra verò, quia in nobis: Dei, quia Deus eam donat; nostra, quia nos eam recipimus. Quem eundem sensum pluribus prosequitur in epistola seu libro de gratia noui testamenti ad Honoratum cap. 30, vbi inter cætera rem declarat ex scriptura simili: *Sicut* enim, inquit, *quod legitur* psalmo 3, *Domini est salus: non ea salus intelligitur, qua Dominus saluus est; sed qua salui sunt quos ipse saluos facit*: *sic cum legitur Dei iusticia* (citat autem locum Rom. 10, *Ignorantes Dei iusticiam*, &c.) *nō est illa intelligenda, qua Deus iustus est: sed qua iusti sunt homines quos gratia sua iustificat*. Hæc ille. Nec aliter ferè Græci & Latini commentatores: nisi quod iusticiā Dei nonnulli interpretantur eam quæ coram Deo iusticia est: vt nimirum hæc sit notatio veræ iusticiæ. Quem sensum huius apud Paulum locutionis admodum esse probabilem, ostendimus in expositione epistolæ ad Romanos cap. 1 vers. 17, & cap. 3 versu 21, & cap. 10 versu 3. Quanquam hic sensus a priore non dissidet. Nam ea demum coram Deo, id est vera, iusticia nostra est, quam in nobis Deus ipse facit: cui nihil placere potest, nisi quod suum est. Itaque sensit apostolus, Christum pro nobis factū esse peccatum, vt nos per eum verè iusti efficeremur, ea nempe iusticia, quę Deo probata sit: vt hinc vel maximè refellatur imputatiuæ iusticiæ commentum. Neque verò quia Christus sola reputatione peccator fuit; ideo consequens est etiam nos sola reputatione iustos fieri. Nam nec decuit nec fieri potuit, vt Christus veram iniusticiam in se reciperet; & si recepisset haudquaquam fuisset idoneus ad satisfaciendum Deo pro nostris peccatis. Iniusticia namque satisfactioni contraria est; & alia rursus satisfactione indigeret. Christus igitur cum iniquis reputatus, & pro nobis factus maledictum, in cruce; dum verè sustinuit pœnam nostris peccatis debitam, (*Verè enim languores nostros ipse tulit, & dolores nostros ipse portauit*, Isaiæ 53.) veram quoque iusticiam nobis promeruit; qua nimirum verè & propriè secundum internam animi rectitudinem iusti essemus. Nec tamen dixit apostolus, vt nos efficeremur iusti à Deo, siue coram Deo; sed, *iusticia Dei*: vel propter antithesim expressiorem inter peccatum & iusticiam; vel secundum Chrysostomum & Theophylactum, *vt excellentiam gratiæ ostenderet*; qua scilicet ita perfectè quis iustificatur, vt nullus in eo næuus, nullàue macula peccati iam inueniatur. Quæ expositio respondet acceptioni peccati in priori membro. Verùm illa iusticiæ perfectio quæ omnem peccati maculam excludat, non huius est sæculi sed futuri. Si quis contendat vtroque membro reputationem significari: non valde refragamur, dummodo meminerit, in priori parte reputationem hominum intelligi; qui sua opinione sępissimè falluntur, reputantes id quod non est: in posteriori, reputationem Dei; qui falli non potest, & cuius iudicium semper est secundum veritatem. Sic igitur Christus peccator coram hominibus; qui falluntur: nos autem iusti coram Deo; qui non fallitur. Vnde ex hac reputatione qua nos Deus iustos æstimat, rursus id sequitur quod dixi, nos verè & non tantum imputariuè iustos esse. quemadmodum plenius à nobis declaratum est ad illud Rom. 4, *Credidit Abraham Deo: & reputatum est illi ad iusticiam*.

Sectariorum imputatiua iusticia reprobatur.

Dei iusticia, qua in nobis à Deo.

Eadem iusticia Dei & nostra.

Iusticia Dei, id est coram Deo, vera.

Deo nihil placet nisi quod suū est.

Obiectioni aduersa solutio.

Christus verè pro nobis passus, verā nobis iusticiam promeruit.

Quo sensu nos iusticia Dei.

Christus peccator falsa reputatione hominū: nos iusti vera reputatione Dei.

SVMMA

SVMMARIVM.

HOrtatur ne tempus gratiæ & salutis negligant. Ostendit se suum ministerium commendasse tam multorum malorum tolerantia, quàm vitæ integritate. Excitat ad cordis dilatationem: & reuocat à iugo cum infidelibus ducendo: quum ipsi sint templum & populus & filij Dei.

CAPVT VI.

1 ADIVVANTES AVTEM EXHORTAMVR, NE IN VACVVM GRATIAM DEI RECIPIATIS. Hæc quoque verba pertinent ad declarandum officium legatorum Christi; sicut illa præcedentis capitis, *Obsecramus pro Christo; Reconciliamini Deo.* Prosequitur enim adhuc apostolus idem argumentum. *Adiuuantes*, Græcè συνεργοῦντες, id est, *cooperantes*: quomodo legit Augustinus lib. 1. de baptismo paruulorum cap. 27. Græca sic habent ad verbum: *Cooperantes autem & exhortamur* (Augustinus, *& rogamus*: Sedulius, *& obsecramus*) *non in vacuum gratiam Dei recepisse vos*, id est, ne in vacuum gratiam Dei receperitis. Coniunctionem & habent etiam multi Latini codices mss. necnon veteres concordantiæ. Ambrosius ita legit, *Quin & adiuuantes obsecramus*: idque secutus est Erasmus. Porrò vocabulum *adiuuantes*, seu *cooperantes*, alij ad homines referunt: id est, ad Corinthios, vt Latini veteres: in quam sententiam etiam Chrysostomus est propensior. Alij ad homines & Deum, vt Theophylactus, & inter Latinos Lōbardus, Heruæus, Aquinas & Carthusianus: Alij (quod magis placet) ad Deum solummodo, vt Oecumenius, & Liranus & Caietanus. Nā simili prorsus sermone dixit in priore epistola cap. 3, Dei *adiutores* seu *cooperatores sumus*. Itaque sensus apostoli est: Cū Deus in Christo mundum sibi reconciliauerit, causam exhibendo sufficientem reconciliationis eius ac iustificationis, in merito passionis Christi: nos apostoli, quibus à Deo datum est ministerium reconciliationis annunciandæ & exequendæ; Deo cooperantes tamquam eius ministri, cum obsecratione vos exhortamur, vt ne tantum Dei beneficium quod per nos vobis Corinthijs non modò prædicatum, verùm etiam impensum est (quippe qui illud recepistis), in vacuum & sine fructu receperitis: hoc est ne reddatis illud vobis inutile. Quod certè futurum est si in fide suscepta nō perseueretis, aut fidē sine bonis operibus arbitremini vobis sufficere. Ita ferè exhortationem hanc de gratia Dei, ne sit in vacuum recepta, veteres exponunt. Vnde liquet non hîc intelligi gratiam siue habitualem, siue actualem animæ inhærentē; vti rectè monet etiam Caietanus; sed generale illud beneficiū reconciliationis mundi; de quo iam antè locutus fuerat apostolus: & de quo scribit ad Titum 2, *Apparuit gratia Dei Saluatoris omnibus hominibus* &c. Quod tamē beneficium, priusquam applicetur, magis in Deo intelligitur, quā in hominibus; vt hæc gratia sit benigna Dei voluntas, qua filium suū nobis dedit propiciatorē: sicut exponimus locū memoratum epistolę ad Titum. Quanquam & inhærens gratia in vacuum recepta rectè dicitur, quando quis in ea non perseuerat, sed peccando eam abijcit.

Gratia Dei quādo in vacuum recepta sit.

2 AIT ENIM. Subaudi, scriptura; vel potiùs, Deus. Hoc enim proximè præcessit. Et vtique Dei loquentis verba sunt quæ citantur. Ad quem verò loquatur, mox videbimus.

TEMPORE ACCEPTO EXAVDIVI TE: ET IN DIE SALVTIS ADIVVI TE. Habetur hoc testimonium apud Isaiam cap. 49, verbatim respondens tam versioni LXX interpretum (quorum ipsa verba ponuntur) quàm Hebraicæ veritati. Sunt autem apud prophetam verba Dei patris ad Christum, quibus testatur se eum exaudisse orantem pro electorum salute, eorum qui ex gentibus erant colligendi; proque eadem causa laboranti (sicut dicitur eiusdem prophetæ cap. 53, quòd laborauit anima eius) auxiliatum fuisse: idque in tempore accepto seu placito, hoc est meritò omnibus acceptabili; & in quo gētes ad salutem vocare constituit. Apostolus autem, iuxta multorum expositionē, accommodat eum locū Deo promittenti exauditionem & auxilium hominibus; si opportunitatē temporis à se concessi, quo salus ipsis paratur, non negligant, & gratiā Dei non in vacuum recipiant. Verùm nulla necessitas est sensum propheticum mutandi. Siquidem potest & apostolus ad hunc modum exponi; *Dicit enim*, scilicet Deus Pater ad Filium incarnatum, *Tempore accepto exaudiui te*, &c. quomodo nunc exposita sunt. Quorsum verò hunc Patris sermonem ad Filium adducat ex propheta, declarat verbis subiunctis.

ECCE NVNC TEMPVS ACCEPTABILE; ECCE NVNC DIES SALVTIS. En, inquit apostolus, tempus illud acceptabile & saluiferum, de quo Deus Pater verbis prophetę memoratis locutus est ad Filium, nunc est, nunc aduēnit, iamque vobis annunciatum est: & propterea vos exhortamur, ne committatis vt gratiam hanc in vacuum receperitis. Porrò satis apparet, acceptum, & acceptabile, non ad Deum, vt quidam volunt, sed ad homines referendum esse; & explicari per diem salutis. Sic enim tempus illud vocatur hominibus acceptum, id est dignū quod cum plausu & exultatione ab omnibus acceptetur ac suscipiatur, vtpote mūdo salutē adferēs (id quod expressius significatur per vocē *acceptabile*): quomodo Christus ipse vocatur *exspectatio gentiū*, Gen. 49, & *desideratus cūctis gētibus*, Aggæi 2. non quòd gentes eū aut exspectarint aut desiderauerint, (Neque enim promissus

aut prænunciatus fuerat gentibus) Sed quia gentium futurus erat Saluator; ideoque ab illis meritò cum ingenti desiderio exspectãdus. Notandum quoque, pro accepto & acceptabili, diuersa esse in Græco vocabula, δεκτὸς, εὐπρόσδεκτος; quorum posterius auget significatum prioris: quasi dicat apostolus; Ecce nunc tempus, non dico acceptum, sed acceptissimum: & (vt alibi loquitur, de eodem mysterio salutis agens) *omni acceptione dignum*, 1. Timo. 1. Præsentem locum ab his verbis, *Ecce nunc tempus acceptabile*, vsque ad versum 11, transscripsit Augustinus in lib. 4. de doctrina Christiana cap. 20, vt hoc exemplo doceat apostolo Paulo non defuisse facultatem magna grãditer & ornatè eloquendi: Quod in oratore suo Tullius requirit. Certè res ipsa clamat, totam hanc orationem, seu genus dicendi, seu sermonis ornatum spectes, cum materia proposita pulcrè conuenire.

Grandiloquentia Apostoli.

3 NEMINI DANTES VLLAM OFFENSIONEM Græcè *nullam in quoquam dantes offensionem*. Et hoc modo legit Augustinus loco proximè citato: necnon lib. 8 de Trinitate cap. 9. tametsi cum nostro interprete, qui præpositionem ἐν non videtur legisse, consonat textus Ambrosianus. Pendet hæc pars ab illa, *Adiuuantes autem exhortamur ne* &c. Quare totum hoc intermedium, *Ait enim* &c. notis parentheseos secludunt multi codices. Participium *dantes* sunt qui construant cum verbo *recipiatis*; at minus rectè. Non enim hæc quæ sequuntur, ad Corinthios aut quoslibet fideles referenda sunt, tamquam exhortationes & præcepta vitæ; sed ad ipsum Paulum, ac cæteros quos habebat euãgelij prædicandi collegas. Postquam enim satis exposuit in superioribus excellentiam sui ministerij; nunc de se suisque euangelij socijs sermonem prosequens, ostendit qua integritate & patientia in eo ministerio versentur: simul in ea re describens formam boni & fidelis euangelistæ. Dicit ergo; Officium nostræ legationis exercemus; sedulò cauentes ne cuiquam in vlla re simus offendiculo, ne quem verbo aut facto scandalizemus. Id quomodo præstiterit apostolus Paulus, à multis etiam licitis abstinendo, *ne quod offendiculum daret euangelio Christi*; probant ea quæ scribit in priore epistola ad Corinthios cap. 9.

Forma boni concionatoris

VT NON VITVPERETVR MINISTERIVM NOSTRVM. ἵνα μὴ μωμηθῇ ἡ διακονία, *vt non reprehendatur* ministerium; absque pronomine. Sensus enim est; Vt ministerium euangelicæ prædicationis, cuius excellentiam suprà demonstraui; non reprehendatur, non infametur, nõ male audiat apud homines. Quod futurum esset, si nos qui illo ministerio fungimur, non caueremus ab offendiculis.

4 SED IN OMNIBVS EXHIBEAMVS NOSMETIPSOS SICVT DEI MINISTROS. Græcè, *Sed in omnibus commendantes nosipsos, vt Dei ministri*. Consentit Ambrosianus; nisi quod pro *commendantes*, habet *commendemus*, si non est mutatum errore scribæ. Nam Augustinus locis antè citatis & alibi, *commendantes* legit: quemadmodum & Cyprianus, seu quisquis author, libro de singularitate clericorum. Nam & verisimile est, in nostra versione participium mutatum in verbum, *exhibentes* in *exhibeamus*, occasione eius quod in officio ecclesiastico Dominicæ 1 Quadragesimæ (vbi locum hunc totum ad omnes fideles ecclesia accommodat) exhortandi modo recitatur. Alioquin apud apostolum non exhortatio est, sed narratio; sensum habens huiusmodi: Quin contra potius in omni re (quod Græcè est, ἐν παντὶ, id est variè, multipliciter) nosipsos exhibentes & commendantes hominibus, tamquam Dei ministri; id est, vti facere conuenit Dei ministros; quorum est non suam sed Dei gloriam, cuius ministri sunt, & cuius in conspectu versantur, in omnibus spectare. Quod dixit *in omnibus*, iam deinceps in partes distribuit.

IN MVLTA PATIENTIA. Græcè ἐν ὑπομονῇ πολλῇ, *in sustinentia* seu *patientia multa*: siue latinius, per *patientiam multam*. significatur autem vel magna patientia, vel potius patientia multorum malorum quæ passim euangelij ministris inferebantur: ad quæ tolleranda nihilominus opus erat magna patientia. Ponit autem à capite patientiam; quòd hæc virtus euangelij ministris sit imprimis necessaria; quódque per eã veri ministri probentur, ipso testante Rom. 5, quod *patientia probationem operatur*. Subtexit autẽ consequenter ea mala siue aduersa, numero nouem, quibus exerceri dicit suam suorumque patientiam.

Patientia probat verum ministrũ Dei.

IN TRIBVLATIONIBVS, IN NECESSITATIBVS, IN ANGVSTIIS. Subaudi, tolerandis. Differunt hæc tria, ceu gradibus quibusdam inter se: quòd tribulationes seu pressuræ, θλίψεις sint qualescumque afflictiones, etiam vulgares & quotidianæ: necessitates, ἀνάγκαι, grauiores: angustiæ, στενοχωρίαι, grauissimæ; qualem descripsit huius epistolæ cap. 1. Colligitur hoc discrimen partim ex Theophylacto, partim ex Oecumenio: licet alij aliter distinguant. Indigentias significari per necessitates, vt quidam volunt; non est verisimile. Vix enim Græca vox eum vsum habet.

5 IN PLAGIS. Id est in verberibus quibus corpus læditur, ferendis. Quas plagas tulerit Paulus, commemorat ipse plenius infrà cap 11.

IN CARCERIBVS. & hoc infrà de se repetit cum exaggeratione, dicens cap. 11. *In carceribus abundantius*.

IN SEDITIONIBVS. Id est, in sustinendis tumultibus populi passim aduersùm nos seditiosè concitatis, potissimùm à Iudæis. Exempla sunt in actis apostolorum cap. 13. 14. 16. 17. 18. 19. Ambrosiaster legit, *in perturbationibus*, eandemque vocem exponit. Porrò Theophylactus & Oecumenius Chry-

sostomum secuti, non seditiones significari putant; sed instabilitates: vt quando quis persecutionibus exagitatus, non sinitur vno loco consistere, sed identidem locum mutat. Vnde ait in prima epistola, cap. 4. *Instabiles sumus*. Verùm illic Græcè est ἀστατοῦμεν: hîc autem verbale nomen ab illo diuersum ἀκαταστασία: quod etsi in numero singulari significet inconstantiam seu instabilitatem; haud scio tamen an in plurali reperiatur ea significatione. Seditiones autem plurali numero significari, vel ex scriptura clarum est; vt Luc. 21, Cùm audieritis *prælia & seditiones*. Et huius epistolæ cap. 12, *ne fortè seditiones sint inter vos*. Quin & in priore epistola cap. 14 versu 33, & Iacobi 3 versu 16, quibus locis in singulari legitur ἀκαταστασία, quam interpres modò dissensionem, modò inconstantiam vertit; non instabilitas loci significatur, sed hominum contētiosorum inter se tumultuatio. Quare multo probabilius est, etiam hoc loco seditiones seu tumultus populares intelligi debere.

IN LABORIBVS, IN VIGILIIS, IN IEIVNIIS. Scilicet euangelij causa toleratis: aut etiam sponte susceptis, vt exponunt Chrysostomus, Theophylactus & alij. Num verò respiciat ad laborem manuū, de quo dixit cap. 4 prioris epistolæ, *laboramus operantes manibus nostris* (quod ijdem existimant) incertum est. Constat autem eum alios grauiores labores propter euangelium sustinuisse; de quibus ait infrà cap. 11, *In laboribus plurimis*. Hactenus ea recensuit apostolus quibus exercetur patientia, quam primam nominauerat. Nūc cætera prosequitur, per quæ se suosque euāgelij collegas exhibere dicit semetipsos vt Dei ministros.

6 IN CASTITATE, Græcè ἐν ἁγνότητι, *In puritate*. Hentenius, *In sinceritate*. Vox Græca communis est ad castitatem, & eam virtutem qua quis à cupiditate munerum alienus est. Quod quidem Paulus adeò præstitit, vt apud Corinthios citra sumptum eorum, prædicarît euangelium. De vtraque virtute Græci interpretantur; admonentes tamen generaliter intelligi posse puritatem in omnibus seruatam: Quod & nobis probatur. Ceterū, *in puritate*, id est per puritatem: & ita in consequentibus.

IN SCIENTIA. Chrysostomus eiusque sequaces sapientiam diuinam significari putāt, oppositam humanæ philosophiæ ac sapientię sæculari, qua inflati erant pseudapostoli. Theodoritus doctrinam intelligit, hoc est docendi studium. Rursus alij prudentiam; alij denique scientiam, cuius fit mentio Rō. 10, cum dicit de quibusdam, *quòd æmulationem Dei habent, sed non secundum scientiam*: Qui vtique erant Iudæi & Iudaizantes. Verum illic non est γνῶσις. vt hoc loco, sed ἐπίγνωσις. Verisimile est apostolum de scientia loqui, quam in priore epistola cap. 12 & 13, numerauit inter charismata spiritus sancti. Nam illius scientiæ maximus erat vsus ad docendum imperitos & imperfectos. Sapientiam verò hîc tacuit; quia non passim apud quoslibet, sed tantùm inter perfectos sapiētiam loquebatur, vt ait 1 Cor. 2.

IN LONGANIMITATE. Id est, *animi lenitate*. Virtus est qua illatæ ab alijs iniuriæ æquo animo feruntur. Quò pertinet illud 1 Cor. 4, *maledicimur, & benedicimus*.

IN SVAVITATE. ἐν χρηστότητι, in benignitate, vt ferè vertunt recentiores; quemadmodū & habet textus Ambrosianus, & translatio qua vsus est Augustinus, lib. 4 de doctrina Christiana; quamuis idem in 8 de Trinitate legat in bonitate. Significatur autem comitas & facilitas qua quis aliorum moribus, quantum licet, sese accommodat; asperitati morū opposita. Hanc in se virtutem pluribus verbis apostolus commendat prioris ep. c. 9. vbi demum ita concludit, *Omnibus omnia factus sū, vt omnes facerem saluos*.

IN SPIRITV SANCTO. Græci referunt hoc ad superiora; quasi dicat apostolus: Ad ea præstanda quæ commemoraui, Spiritus sanctus nobis auxiliator fuit; Addit Theophylactus, intelligi posse dona spiritualia, per quæ documentum dabant apostoli se veros esse Dei ministros. Qui sensus non est improbabilis: vt hęc pars per se sit posita; sicut & aliæ; & hunc sensum habeat, Feruorem Spiritus sancti quo agimus, opere manifestamus etiam per varia charismata quæ nobis largitus est; vti sunt donum linguarum, prophetiæ, sanitatum, &c.

IN CHARITATE NON FICTA. Græcè ἀνυποκρίτῳ, *non simulata*, vt legit Ambro. Eadem nostro interpreti vocatur *dilectio sine simulatione*, Rom. 12. Sensus est, Non solis verbis charitatem ostendimus, quod faciunt qui fictè amant, suis commodis intenti: sed ipsis factis eam præstamus, salutem hominum vnicè quærentes, etiam cum nostro detrimento & periculo. Hac enim re dilectionem suam erga Corinthios multipliciter probat infrà cap. 11 & 12, vbi illud demum adiungit: *Non enim quæro quæ vestra sunt; sed vos*. Loquitur autem de actu charitatis, non de habitu, Notatque pseudapostolos *in astutia ambulantes*, vti superiùs dixit cap. 4.

7 IN VERBO VERITATIS. Id est, Veritatem euangelicam apertè & sincerè prædicantes. Hoc quoque ponit ad discrimen pseudapostolorum, *adulterantium verbum Dei*: quo nomine eos notauit suprà cap. 2 & 4. Quæ duo loca pro commentario sunt huius partis.

IN VIRTVTE DEI. Gręcè, ἐν δυνάμει θεοῦ, *In potentia Dei*. Græci referunt etiam hoc ad pręcedentia; tamquam dicat apostolus (ait Theophylactus); *Nihil* horum quæ dixi, *meum est: sed hæc omnia in virtute & potentia Dei facta sunt*. Addit idem author, intelligi posse virtutem Dei quæ ostenditur per miracula. Sic enim Rom. 15, cùm de fructu euan-

gelij à se prædicati loqueretur apostolus, adiecit: *in virtute signorum & prodigiorum, in virtute Spiritus sancti.* Et 1 Cor. 2, sermonem suum fuisse dicit, *non in persuasibilibus humanæ sapientiæ verbis, sed in ostensione spiritus & virtutis.* Græcorum sententia videtur probabilior. Confer suprà, cap. 4. ad illud, *Vt sublimitas sit virtutis Dei, & non ex nobis.* Vnde videtur referendum ad præcedens, scil. In verbo veritatis: nec videtur exponendum de virtute miraculorum; nam solet eam significare per operationem Spiritus sancti; vt Rō. 15. Significat ergo quòd verbum veritatis in quo laborat, sit efficax & fructuosum per virtutem Dei. Pelagius *virtutem Dei* virtutem legis interpretatur, iuxta suam hæresim; constituens gratiam Dei in lege & doctrina. Inhæreamus igitur sensui illi Græcorum communi. Pro expositione autem Theophylacti propria quæ scripturæ sunt allatæ, magis faciunt pro secunda expositione paulo antè data illius particulæ, *In spiritu sancto.* Confer quæ diximus ad illud Rom. 1. *Secundum spiritum sanctificationis.*

PER ARMA IVSTICIÆ A DEXTRIS ET A SINISTRIS. Græcè, dextra & sinistra; construuntur enim cum substantiuo *arma:* Sicq; legit Augustinus in expositione psalmi 92 & 93. Quidam arma iustitię interpretantur opera virtutum, propterea quod Ephes. 6, armaturam militis Christiani per virtutes describat apostolus; A dextris autem & sinistris, idem valere putant quod vndique & omni ex parte: vt sensus sit, Commendamus nosmetipsos vndequaque per opera virtutum omnis generis. At sciendum, per arma generaliter instrumenta posse intelligi, secundum quod apostolus ad Rom. 6. scribit, *Ne exhibeatis membra vestra arma iniquitatis peccato, sed arma iusticiæ Deo.* Dextera verò & sinistra conuenienter intelliguntur prospera & aduersa. Id quod sua versione exprimere voluit Stapulensis, ita vertens, per arma iusticiæ secundorum & aduersorum. Vnde & in extremo iudicio oues à dextris, hędi autem à sinistris collocandi dicuntur Matth. 25. Rectè igitur plerique tam Græci quàm Latini, partem hanc ita exponunt, Declaramus nos Dei ministros in prosperis & aduersis; dum vtrisque vtimur velut instrumentis virtutum. In prosperis, exhibentes nos temperantes & humiles; in aduersis, patientes & fortes: in vtroque genere immobiles à rectitudine iusticiæ. Iusticiam verò generalem intelligit, vt alibi. confirmant & explicant hunc intellectum membra sequentia; quibus alia dextra, alia sinistra nominantur.

8 PER GLORIAM, ET IGNOBILITATEM. Græcè, ignominiam, id est contemptum, qui gloriæ opponitur.

PER INFAMIAM, ET BONAM FAMAM. Quasi diceret, per maledicta & laudes. Sensus est, Siue honore siue ignominia nos afficiant homines; siue bene de nobis loquātur, siue malè: semper tenemus rectum iusticiæ cursum; ab integritate & sinceritate ministerij nostri præstanda, non discedimus. Bene S. Thomas admonet nemini licere dare causā infamię suæ; sed vnumquemque debere bonam famam sibi procurare, iuxta illud Ecclesiastici 41, *Curam habe de bono nomine.* Cæterùm si quem contingat infamari; æquo & forti animo id ferendum vt alia aduersa.

VT SEDVCTORES, ET VERACES. Duo sinistra posuerat, ignobilitatem & infamiam; ea deinceps explicat enumeratione quadam malorum apparentium quæ ignominiam aut infamiam adducebant; quibus tamen è diuerso vera bona singulis opponit: vt hac etiā ratione ministrorum euangelij tum integritatem, tum dignitatem commendet. Notandum itaque comparationis aduerbium vt, vel sicut, per omnes partes sequentes similitudinem & apparentiam dumtaxat, non veritatem significare; Nam veritas significatur posteriori membro cuiusque partis. Quod & Thomas in fine harum sententiarum obseruauit, dicens apostolum ideò similitudinis aduerbijs vti, quia in rei veritate non sic erat, sed in opinione hominum. Quod olim monuerat S. Aug. in psal. 48. Conc. 2. Porrò ad infamiam pertinet quod primo loco dicit, *Vt seductores,* siue *impostores;* id est errorum magistri. tales enim habebantur Paulus & socij eius à multis, maximè à Iudęis; qui & Christum Dominum vt seductorem infamarunt, Matth. 27. Quod autem sequitur, *Et veraces,* aduersatiuè dicitur. Vnde Ambrosius loco coniunctionis *&,* in hoc membro & tribus sequentibus, *sed,* legit; quod imitatus est in sua versione Hentenius. Erasmus aduersatiuem ita reddidit; *Et tamen veraces;* eodemque modo in sequentibus. Sensus est, At falsò tales reputati, vt qui reuera veraces sumus, veritatem prædicantes diuinitus acceptam, id est, ipsum Dei verbum.

SICVT QVI IGNOTI, ET COGNITI. Ad ignobilitatem pertinet hoc cum sequentibus. In Græco participia sunt præsentis temporis. Augustinus per verba legit, vtroque loco dudum citato. *Vt qui ignoramur, & cognoscimur.* Sensus; Multis videmur incogniti, & contemptibiles ac nullius precij homines: At reuera cognoscimur, & in precio habemur apud omnes probos ac pios, qui ministerij nostri excellentiam agnoscunt.

9 QVASI MORIENTES, ET ECCE VIVIMVS. Id est, propter quotidiana pericula, in quibus euangelij causa versamur, videmur assiduè mori, semper sumus tamquam morti proximi & iamiam morituri; at reuera non morimur, sed (quod est admiratione dignum) Dei prouidentia huc vsque seruamur in vita. Tale est quod cap. 4 dixit, *Deijcimur, sed non perimus.* Et iterum: *Semper enim nos qui viuimus, in mortem tradimur propter Iesum.* Qui locus hunc illustrat.

VT CASTIGATI, ET NON MORTIFICATI. Rursus

Rursus in Græco præsentis temporis participia sunt; ὡς παιδευόμενοι, καὶ μὴ θανατούμενοι. Quod ita rectè vertas, vt qui castigamur, sed non occidimur. Mirum verò pro *castigati*, Ambrosianum legere & exponere *tentati*, præter authoritatem Græcæ lectionis: Rectius Augustinus, *coërciti* legit. Plerique partem hanc non de apparentia, sed rei veritate exponunt, hoc sensu, Corripimur à Deo, sed non occidimur; iuxta illud psal. 117, *Castigans castigauit me Dominus, & morti non tradidit me.* Nam & apostolus generaliter pronunciat Heb. 12, *Quem diligit Dominus castigat, flagellat autem omnem filium quem recipit.* Et iterum, *Quis filius quem non corripit pater?* Verùm nihil est necesse partem hanc dissimiliter à prioribus interpretari. Potest enim conuenienter accipi de castigatione quæ fit ab hominibus; quemadmodum Caietanus exponit sanè probabiliter, vt sit sensus: Videmur castigari, quando flagris cædimur à magistratibus velut malefactores, & publicæ pacis perturbatores: Sed ad declarationem innocentiæ nostræ, factum est diuinitus, vt inter tot persecutiones & supplicia, nondum simus occisi. Dico, videmur; quia reuera nō castigatur aut coercetur, qui flagellatur immeritò; sed tantùm ibi similitudo castigationis est; quemadmodum fuit in Christo, de quo Pilatus, eum flagellaturus, dicebat ad Iudæos, *Emendatum*, id est *castigatum*, illum dimittam. Luc 23. Nam ibi Græcè idem est verbum, quod hoc loco. Videndum an possit sic intelligi, Vt à Deo per malos homines persecutores nostros castigati, non tamē mortificati; quia Deus nondum permisit ijs in nos vsque ad mortem sæuire, vt sit allusio ad versum allegatū ex psal. 117. Quod satis probabile est. Nam cur alioqui vteretur apostolus verbo castigandi? ad Hebr. cap. 12, castigationem diuinam intelligit, quæ tamen fiat per homines malos & fidei persecutores. vnde dicit eis eodem c. *Nondum vsque ad sanguinem restitistis.* Et ita pars hæc non exponetur dissimiliter communi ferè omniū expositioni: quia castigatio hæc fit per homines, nescientes tamen quid Deus per ipsos agat. Ita Deus populum suum quondam castigauit per varios hostes; vt Philisthæos, Syros, Assyrios, Chaldæos.

10 QVASI TRISTES, SEMPER AVTEM GAVDENTES. Tristes, Græcè, dolentes. Sensus est: Propter mala quæ patimur, sumus quasi dolentes, & mœrore affecti; sed reuera semper in Domino gaudemus. Hinc de apostolis dicitur Act. 5 quòd *ibant gaudentes à conspectu concilij, quoniam digni habiti essent pro nomine Iesu contumeliam pati.* Et generale præceptum est Iacobi 1, *Omne gaudium existimate, cum in tentationes*, id est tribulationes, *varias incideritis.* Et ipsius Pauli, *Gaudete in Domino semper*, Philip. 4. Itaque gaudiū illud internum sanctorum facilè præualebat dolori quem ex pressuris & contumelijs percipiebant; vt simpliciter non dolentes sed gaudentes dici debuerint.

SICVT EGENTES, MVLTOS AVTEM LOCVPLETANTES. Ambrosianus, Vt pauperes, multos autem ditantes. Nam in Græco non est, *egentes*, participium, sed nomen pauperes; siue quomodo legit Augustinus, *egeni.* Sumus, inquit, similes egenis; Putamur esse pauperes, sed falsò; quia multos ditamus; vel bonis spiritualibus per ministeriū verbi, velut ipsos Corinthios, quibus scribit 1 epistolæ c. 1. *In omnibus diuites facti estis, in omni verbo & in omni scientia*: Vel bonis temporalibus, quia dum hortamur ad largitatem eleemosynarum, vt in hac ipsa epistola cap. 8 & 9; bona diuitum facimus pauperum esse communia, iuxta illud 1 Timoth. 6, *Diuitibus huius sæculi præcipe facilè tribuere, communicare.* Ita Paulus ditauit pauperes sanctos qui erant Ierosolymæ, quando per ecclesias Achaiæ & Macedoniæ collectas indixit, ad subueniendum eis; quas & ipse Ierusalem pertulit. Vtrunque sensus meminerunt tam Græci quàm Latini interpretes; tametsi posterior magis videtur esse literalis. Idemque iudicium est de parte sequenti. Nam alioqui non constaret antithesis inter membra. Quamuis autē apostoli reuera pauperes fuerint, omnibus propter Christum relictis, & interdum quoque inediam & penuriam paterentur; Vnde ait infrà cap. 11, *In fame & siti, in frigore & nuditate*: non tamen eo modo pauperes erant quo putabantur, quia neque inuiti patiebantur pauperiem, neque deerant fratres quorum liberalitate ad omnem necessitatem suam vterentur quando vellent. Quod patet infrà eodem cap. 11. vbi dicit: *Cum essem apud vos & egerem, nulli onerosus fui; Nam quod mihi deerat, suppleuerunt fratres qui venerunt à Macedonia.* Vnde adhuc sequitur,

TAMQVAM NIHIL HABENTES, ET OMNIA POSSIDENTES. In Græco iucunda paranomasia est, in vocabulis (habētes) & (possidentes) ἔχοντες, κατέχοντες; quā latina interpretatio reddere nequit. Erant apostoli & euangelici ministri tamquam nihil habentes; quia postquam reliquerant omnia propter euangelium, similes erant ijs qui ita nihil habent vt & re & ope destituti sint; atque vt tales reputabantur: & tamen reuera possidebant omnia, quia omniū piorum ædes eis patebant, omniumque possessiones ad vsum eis cedebant. Vnde Paulus confidenter scribit Philemoni, *para mihi hospitium.* Simile est quod scribit ad Philip. 4, *Habeo autem omnia, & abundo.* Nimirum hoc erat quod Christus promiserat omnia propter se relinquentibus, Marci 10 & Luc. 18, nempe eos multo plura, & quidem centies tantū recepturos in hoc tempore, domos & fratres & sorores & matres. eam quippe Domini promissionem per hunc apostoli locum exponit Augustinus epistola 89 ad Hilarium. Vide hoc loco Commentarium Bedæ ex

Aug. sumptum. Huc quoque pertinet illud prouerb. 17. secundum 70. Hieronymo citante sub finem epistolę 103 ad Paulinum, *Credentis totius mundus diuitiarum est.* Quod & apud Aug. legitur in psal. 48. & Tract. 117 in Ioan. Idem ex hoc loco secundum sententiã docet apostolos votum paupertatis fecisse, in psal. 10, conc. 3. ad illud, Illic passeres nidificabunt. Eadem nimirum tradit quę ex illo postea Gregorius hom. 5. in euang. Apostolos etiam desideria habendi reliquisse. Obiter annotandum in septem membris iam explicatis, Græcè semper idem esse similitudinis aduerbium ὡς, quod interpreti nostro libuit quatuor diuersis vocabulis reddere, *vt, sicut, quasi, tamquam.* Sed bene annotat Valla festiuitatem hanc Interpretis in variandis dictionibus, non habere tantum decoris, quantum habet Græca simplicitas, id est, Paulina oratio, sublimis & eiusdem dictionis in principio sententiarum repetitione, vrgens; quã figuram rhetores Epanaphoram vocant. De ornamentis dicendi, ac de ardore orationis qui est penè toto hoc capite, videatur S. Aug. De doctr. christ. lib. 4. c. 20.

11 OS NOSTRVM PATET AD VOS, ô CORINTHII. Post generalem sermonem quo demonstrauit integritatem & patientiam ministrorum nouæ legis; nunc speciatim Corinthios alloquitur, contestans suum erga eos affectum; vt hac quasi præfatione molliat asperitatẽ admonitionis & correptionis subsequentis. *Os nostrum*, inquit, *ô Corinthij*, apertum est ad vos, vel erga vos; scilicet ad loquendum liberè vobiscum, & plenè vos instituendos. q. d. Non possum silere, & pro salute vestra vos non cõmonefacere, & quia ex abundantia cordis, os loquitur; ideo subdit,

COR NOSTRVM DILATATVM EST, per charitatem; vt multi interpretantur. Ita repetendum erit illud, *ad vos*, vt sensus sit: Cor nostrum ingenti quodam affectu charitatis erga vos expassum est; Sinus cordis nostri latissimè patet ad vos, quos diligo, complectendos. Potest etiam intelligi dilatatio cordis per affectum gaudij; sicut apud Isa. 60, *Tunc mirabitur & dilatabitur cor tuum.* Quo etiam sensu rectè accipitur illud psalmi 118. *Viam mandatorum tuorum cucurri, cum dilatasti cor meum*, id est postquam à pressura tribulationis cor meum gaudio recreasti, quãuis & hoc alij de charitate cor dilatante accipiant. simile & illud psalmi 4. *In tribulatione dilatasti me*: vt habet psalterium Romanũ ex Græca versione LXX interpretum. Sanè de gaudio iam antea dixerat apostolus, *Quasi tristes, semper autem gaudentes*: & repetit sequenti capite, *Superabundo gaudio in omni tribulatione nostra.* Vult enim suo gaudio lenire tristitiam Corinthiorum; Vnde statim pòst, dicit, *Dilatamini & vos.* Quare dilatationem gaudij potius quam charitatis hîc significatam puto; pręsertim quòd ea phrasis in scriptura magis ad gaudium soleat pertinere.

Verùm iuxta hunc intellectum non erit ex priori parte repetendum, *ad vos.* Vtrique porro sensui potest accommodari quod sequitur,

12 NON ANGVSTIAMINI IN NOBIS, ANGVSTIAMINI AVTEM IN VISCERIBVS VESTRIS. Indicatiuus sermo est, non præceptiuus, vt ex Græco bene probat Erasmus. Verbum Græcũ hîc refert apostolus ad angustiã animi, quod suprà. c. 4. ad corporales apostolorum pressuras retulerat. Est autem sumpta metaphora ab ijs quorum præcordia cõstringuntur, vt ęgrè respirare queant, sibique videantur præfocari. Sensus est: Quod angustiam patimini, quod tristes estis & compresso corde, non ex nobis id prouenit, qui vobis ex charitate quàm optimè volumus, & in quibus exemplum habetis gaudij spiritualis; sed eius angustię causa est *in visceribus vestris*, id est *in vobis*; vt refert hunc locum Hilarius in enarratione psalmi 118, Nam intra vos sũt qui vos conturbant & mœrore cor vestrum constringunt. Videtur enim respicere apostolus tum ad fornicarium quem Satanæ tradiderat, cuius causa valde fuerant contristati Corinthij, postquam erant ab apostolo admoniti, quemadmodum liquet ex præcedẽtibus huius epistolæ, & rursum ex capite subsequenti; tum ad alios multos qui nondum egerant pœnitentiam super grauibus quibusdam peccatis; quos notat in fine cap. 12. Græci verò sensum reddunt huiusmodi, Cùm cor meum amplissimè ad vos pateat per dilectionem; non vtique habetis locum angustum in nobis, siue in corde nostro, quamuis tot tantique sitis: At in cordibus vestris angustiam multam patimini, vt me qui vnicus sum, vix capiatis, q. d. Ego quidem valde vos diligo: vos autem non perinde multum me diligitis; sed angusto loco cordis vestri me habetis. Cum quo sensu conuenit, quod infrà dicit, cap. 12, *Licet plus vos diligens, minus diligar.* Verùm prior expositio magis inhæret contextui. Nam angustiæ seu mœroris causã ex ipsis Corinthiorum visceribus natã mox aperit, vbi de iugo non ducendo cum infidelibus eos sincerè admonet. Et, iuxta hunc Græcorum sensum dicere debuisset, Ego angustior, (id est angustè habito) in visceribus vestris, vel, in cordibus vestris.

13 EANDEM AVTEM HABENTES REMVNERATIONEM, TAMQVAM FILIIS DICO, DILATAMINI ET VOS. *Remunerationem*, Græcè ἀντιμισθίαν. Id est, *mercedis retributionem*, vt habet Ambrosianus textus. Participium *habentes* in Gręcis abest; videtur autẽ supplẽdæ sentẽtiæ gratia additũ ab interprete, tã nostro quàm eo cuius versione vsus est Ambrosius. Gręci quidam supplent verbum, *adferte*, vt sit sensus: Eandem remunerationem, id est, compensationem & æqualitatem amoris vos quoque adferte: prębete vicissitudinem charitatis, sicut cor meum ad vos dilatatum est, ita vicissim cor vestrum dilatate erga me.

Id au-

Id autem vobis dico tanquam filijs, quos oportet non segniter patrem redamare. Alij, inter quos Chrys. sine huiusmodi supplemēto sic exponunt; Eandem amoris retributionem vobis, tanquam filijs, dico, id est, iniungo, eamque à vobis vt pater à filijs exigo; dicens: *Dilatamini & vos:* mutua scilicet erga me charitate. Porrò iuxta priorem expositionem sententiæ præcedentis, quam nobis probabiliorem diximus, hic erit sensus: Eandem remunerationem quam ex laboribus euangelij causa susceptis ac fideli ministerio, nos percipimus, dum in perpetuo gaudio sumus, licet tristes hominibus videamur; vobis quoque, tanquam filijs, annuncio ac dico; *Dilatamini & vos*, interno gaudio Spiritussancti. sicut alibi, *Gaudete in Domino semper.* Volo enim vos filios meos participes esse mercedis & gaudij nostri. Quod vt fiat; amputate causas malorum, quæ vobis tristitiam pepererunt. Hinc ergo sequitur.

14 NOLITE IVGVM DVCERE CVM INFIDELIBVS. Potest ex Græco significantius hoc modo reddi, Ne sitis iugo copulati cum infidelibus. Significat autem verbum Græcum iugi imparitatem & inclinationem in alteram partem. Quod diligenter expendit Theophylactus, vnde & vocantur imparia connubia, quibus contingit alterum coniugem ob potentiam, nobilitatem, opesúe alterius, grauari. Tale autem iugum est hominis fidelis cum infideli; propter imparitatem ac distantiam personarum quoad religionem, quã cultus disparitatem vocant. At quæres quid sit iugum ducere seu iugo copulari cum infidelibus: Neque enim Corinthij vetabantur habitare cum infidelibus, neque negociari, neque cibum sumere. dicit enim apostolus 1. Cor. 10, *Si quis vocat vos infidelium, & vultis ire* &c. Et eiusdem ep. cap. 5; cùm dixisset, *Ne commisceamini fornicarijs*; addidit, *non vtique fornicarijs huius mundi* (id est infidelibus) : *Alioqui debueratis de hoc mundo exisse.* Denique nec prohibebantur habere coniuges infideles, atque cum ijs manere; iuxta illud cap. 7, *Si quis frater vxorem habet infidelem.* Respondemus eos iugum cum infidelibus ducere qui cum eis arctam ineunt societatem seu necessitudinem, ex qua nimirum oriatur periculosa quædam necessitas communicandi in moribus & religione. vel, vt habet Græcorum expositio, Iugum ducunt cum infidelibus, qui talem cum illis ineunt societatem, qua fiat vt in partem illorum declinent, mores eorum & vitia sequentes, iuxta illud psalmi 105: *Commixti sunt inter gentes, & didicerunt opera eorum.* Huiusmodi verò societas maximè est coniugium. Vnde loco iam iam citato prioris epistolæ, quamuis non prohibeat apostolus fidelibus permanere in coniugio cum infidelibus antea contracto, quando infidelis absque religionis & pietatis iniuria consentit cohabitare cum fideli; prohibet tamen noua iniri

Iugum cum infideli quis ducat.

coniugia cum infidelibus; vbi dicit, *Cui vult nubat, tantùm in Domino*, quemadmodum in eius loci expositione monstrauimus. Est autem manifesta ratio diuersitatis inter eum qui coniugem habet infidelem, & eum qui ducit; quemadmodum & inter seruum qui habet Dominum infidelem, & eum qui dat se eiusmodi Domino in seruitutem. Nam qui coniugatus est, iam non habet in potestate iugum illud abijcere; vti nec seruus Dominum habens infidelem. Cæterùm in hac scriptura contineri prohibitionem ne fideles cum infidelibus contrahant matrimonia, quamuis à commentatoribus id non ita sit expressum, sed tantùm generali sententia comprehensum; apertè tradit Hieronymus lib. 1. contra Iouinianum cap. 5, & in epistola ad Ageruchiam, de monogamia, cap. 2. Nec immeritò sanè; quandoquidem omnium societatum humanarum ea sit intima & arctissima, qua per coniugium sibi inuicem adhærent vir & mulier. Iam si propter periculum illicita sunt fidelium cõiugia cum infidelibus, id est, qui fidem nunquam susceperunt (hos enim infideliũ nomine intelligit apostolus): quanto magis cum hæreticis, quorum & periculosior est cohabitatio, & difficillior conuersio? Quod autem irrita nullaque sint ecclesiastico iure matrimonia quæ fideles cum infidelibus contrahere tentant; non itē quæ cum hæreticis; id aliam rationem habet, explicatam à nobis in 4. dist. 39.

Coniugia fidelium cum infidelibus aut hæreticis, illicita.

An etiã irrita.

QVÆ ENIM PARTICIPATIO IVSTITIÆ CVM INIQVITATE? Rationibus ostendit quã sit absurdum fideles iugum ducere cum infidelibus. Etenim sicut fieri nullo modo potest vt iustitia consortium habeat cum iniustitia (pugnant enim hæc inter se quàm maximè): ita rectè fieri non potest, vt fidelis, qui in Christo factus est iustitia Dei, quemadmodum dictum est in fine capitis superioris, in vnum iugum coëat cum infideli, cuius vita iniustitia est penè perpetua seu continua

AVT QVÆ SOCIETAS LVCI AD TENEBRAS. Pro *societate*, Græcè est communio. Porrò siue lucem & tenebras propriè intelligas; siue metaphoricè : valet ratio apostoli. Neutro enim modo lux cum tenebris communionem habere potest; ac bonum ducitur argumentum ex analogia spiritualium cũ corporalibus. Quanquam de luce & tenebris spiritualibus, quæ translatiuè tales dicũtur, magis apparebit apostolum loqui, si hanc partem conferas cum ea quæ præcedit, & cum sequentibus. Lucem ergo vocat fideles; tenebras verò infideles; sicut alibi dicit, *Eratis aliquando tenebræ, nunc autem lux in Domino.* Ephes. 5.

15 QVÆ AVTEM CONVENTIO CHRISTI AD BELIAL? *Conuentio*, Græcè συμφώνησις. Id est, consonantia, consensus, concordia. Ac sanè videri potest interpretem vertisse consensionem, non conuentionem. Nam & apud Ambrosianum consensio legitur. *Belial*, Hebrai-

cum

cum vocabulum est, quo significatur qui est absque iugo. sic enim ipse Hieronymus exponit Iudicum 19. Pagninus vbique pro filijs Belial, vertit impios: Alij ex Hebræo interpretantur filios absque profectu, vt qui non ad vtilitatem reipublicæ, sed magis ad nocumentum & perniciem, viuant. De isto vocabulo (Belial) dignus lectu Iansenius in prouerb. c. 6. ad illud, Homo apostata. Apostolus hoc loco nomine Belial diabolum proculdubio significare voluit. Sed & Hieronymus 3. Reg 21. filios Belial ex Hebræo interpretatur filios diaboli, & viros diabolicos. sicut ergo nullus esse potest consensus Christo cum Belial, id est cum diabolo (venit enim Christus vt destruat opera diaboli, 1 Ioannis 3) ita nec esse debet inter membra Christi & membra diaboli.

AVT QVÆ PARS FIDELI CVM INFIDELI? *Pars*, id est participatio seu communio. Chrysostomus præmium seu mercedem putat significari: Id enim (pars) Hebræa phrasi significat interdum. Quod tamen huic loco minus congruit. Vrget hac parte apostolus ipsa nomina fidelis & infidelis, quæ manifestam sonant contrarietatem. Quare non nisi absurdè, & cum periculo fidei, participabit ac necessitudinem contrahet fidelis cum infideli.

16 QVIS AVTEM CONSENSVS TEMPLO DEI CVM IDOLIS? Pro *consensu*, conuentionem hoc loco legit Ambrosianus; Græca dictio diuersa est à superiori, & propriè significat cũ assensum qui fit dato suffragio; tametsi & generaliter vsurpatur pro consensu. Pro *idolis*, quidam legunt idolijs, id est templis idolorum, annuente versione Syriaca quæ singulariter habet, templo dæmoniorum, vt suspicio sit in Græcis quibusdam codicibus olim pro εἰδώλων scriptum fuisse εἰδωλείων. Atque eo modo magis exprimitur oppositio duorum, qualis in cæteris membris. Secundum nostrã lectionem sensus est: Sicut absurda res est in templo Dei idola, id est falsorum Deorum simulacra, collocare, & venerari; per hunc enim peruersum vsum quodammodo desinet esse templum Dei, fietque templum idolorum: Ita rem vobis indignam facitis, ac vos ipsos profanatis, dum ad societatem recipitis infideles, idolorum cultores. Iuxta alterã lectionem planior erit hic sensus: Quæ consensio seu confœderatio vobis, qui estis templum Dei, cum infidelibus, qui sunt templa idolorum, id est, diaboli, qui in idolis colendum se ingerit? q. d. nulla potest esse huiusmodi consensio, nisi cum grauissima Dei & vestra ipsorum iniuria. Ad hunc intellectum, etiam priorem lectionem accommodat Græci Theophylactus & Oecumenius. Videtur autem apostolus hac præcipuè parte notare eam Corinthiorum cum infidelibus communicationem, qua, propter amicitiam, miscebant se sacrificijs eorum, & mensis in quibus idolothyta parata erant; ac per hoc participatione quadam idololatræ efficiebantur, atque socios se reddebant dæmoniorum; vti pleniùs ostendit in priori epistola cap. 10.

VOS ENIM ESTIS TEMPLVM DEI VIVI. Græcè, viuentis. Explicat postremam rationem assumptione, qua dicit ipsos fideles Dei veri ac viui templum esse. Nec ait templa, sed templum; vt significet ita singulos esse Dei templa, vt tamen omnes vnum Dei templum constituant; sicut constituunt vnum corpus & vnam ecclesiam. Qua ratione autem fideles dicantur templum Dei, & quomodo scire debeant se esse templum Dei, declaratum à nobis est ad illud 1 Cor. 3. *Nescitis quia templum Dei estis?* Sed & hîc sequitur eius rei per scripturam probatio,

SICVT DICIT DEVS. Græcè, dixit. Ipsius (inquit) Dei testimonio probamus vos esse Dei templum.

QVONIAM INHABITABO IN ILLIS, ET INAMBVLABO INTER EOS: ET ERO ILLORVM DEVS, ET IPSI ERVNT MIHI POPVLVS: *Inambulabo*; Græcè, ἐμπεριπατήσω. Cuius significationem clarius expressit Ambrosianus textus; Inter eos ambulabo. Nam Latinis ambulare non est aliud quàm spaciari. Locus est Leuit. 26, vbi Dominus sic populũ Israel alloquitur, *Ponam tabernaculum meum in medio vestri*; Id est, quod hîc dicit, *Inhabitabo in illis*. Deinde mox sequitur, *Ambulabo inter vos; & ero Deus vester, vosque eritis populus meus*. Similis est sententia, noui testamenti promissoria, apud Ezechielem 37, *Erit tabernaculum meum in eis: & ero eis Deus, & ipsi erunt mihi populus*. Quæ quidem promissio principali sensu non completur, nisi in vero Israële, id est, in populo noui testamenti; in quem proinde rectissimè eam interpretatur apostolus. Sensus autem apostoli est: *Inhabitabo in eis*, per gratiam, qua faciam vt me colant; *& ambulabo in eis*, varias virtutum actiones quibus me colant, in eis excitando atque operando. Quod autem sequitur, *Et ero illorum Deus, & ipsi erunt mihi populus*, variè potest intelligi. Vno modo, vt priori membro significetur quid Deus facturus sit; posteriori, quid populus: sitque sensus; Ego me eis Deum exhibebo, gubernans & protegens eos, ac benefaciens: Et ipsi vicissim se mihi populum præstabunt, obediẽtem atque ex animo subditum. Altero modo, vt priori membro quid populus; posteriori, quid Deus sit facturus, significetur; hoc nimirum sensu: Illi me habebunt pro Deo suo, ac spem salutis in me ponent: & ego vicissim habebo eos pro meo populo, protecturus eos & beneficijs affecturus. Tertius sensus vtrumque mẽbrum refert ad id quod Deus facturus sit: Ego me Deum illis præstabo; & vt populum meum eos diligam, protegam, beneficijsque fouebo. Est & quartus sensus quo vtrumque referatur ad id quod populus sit facturus: Illi me pro Deo suo habebunt; & tanquam populus meus vero cultu se

tu se mihi subijcient. Porrò quamuis horum sensuum nullus à regula fidei deflectat (neque enim populus quicquam boni facturus prædicatur, quod non Deus per suam gratiam in eo sit operaturus) cum tamen sensum quem tertio loco posui, germanum esse puto, & proinde cæteris præferendum. Cuius ratio est, quia tota sententia continet promissionem beneficentiæ Dei erga populum: Ea verò non exprimitur in membris expositis de eo quod populus facturus sit. Vnde & quartus sensus ab eo quem intendit scriptura longiùs recedit quàm primus aut secundus. Habentur hæc eadem verba apud Ieremiam cap. 31, quæ citat apostolus ad Heb. 8. Quo loco rursus de vero eorum sensu aliquid dicemus.

17 PROPTER QVOD, EXITE DE MEDIO EORVM ET SEPARAMINI, DICIT DOMINVS. Collectio apostoli manifesta est. Vos templum Dei estis, nam Deus habitat & ambulat in vobis; atqui templo Dei nullus esse debet consensus cum templis idolorum; ergo recedendum vobis est ab ijs qui templa sunt idolorum. Hanc verò conclusionem, perinde vt superiora, verbis scripturæ enunciat, simul cum eo quod sequitur.

ET IMMVNDVM NE TETIGERITIS. Verba sunt apud Isaiam cap. 52, quæ sic habent ex Hieronymi versione, *Recedite recedite, exite inde; pollutum nolite tangere; exite de medio eius*, scilicet Babylonis. Tum sequitur, *Mundamini qui fertis vasa Domini.* Vbi pro *mundamini*, 70 verterunt separamini, eodem Græco vocabulo quod hîc ab apostolo positum est. Ex quo intelligendum est, apostolum hortari fideles non vt corporali conuersatione & habitatione separentur ab infidelibus; Sic enim (vt in priori epistola iam dixerat) debuissent de hoc mundo exire: Sed vt animo separentur, malis non consentientes, &, sicut statim initio sequentis capitis explicat, sese mundantes ab omni inquinamento carnis & spiritus. Denique id facientes quod præcipit Ephes. 5, dicens: *Nolite communicare operibus infructuosis tenebrarum; magis autem redarguite.* Hoc igitur est exire de medio infidelium & separari, & immundum non tangere; ab omni inquinamento carnis & spiritus, quo infideles coinquinati sunt, sese mũdum ac purum præstare; & malis eorum operibus non communicare; etiamsi aliqua necessitate exigente in medio eorum versandum ac viuendum sit. Quam doctrinam perspicuè tradit Augustinus lib. 3 contra epistolam Parmeniani cap. 3 & sequentibus. Cæterùm quatenus cuique periculum est suæ salutis ex corporali cohabitatione seu conuersione cum infidelibus; eatenus etiam corporaliter ab ijs se debet abstinere; videlicet ex ea naturæ lege qua quisque tenetur

Infideles quomodo deserẽdi.

periculum suum vitare. Quod autem interponit apostolus, *dicit Dominus*; à propheta non est additum. Loquitur enim ille in sua, non Domini persona: Sed quia sententia præcedens ex Leuitico desumpta, Dei loquentis verba continebat; ideo & hæc posteriora ex Dei persona commemorat apostolus, addendo, *dicit Dominus*.

18 ET EGO RECIPIAM VOS. Græcè *suscipiam vos*, scilicet de medio infidelium exeuntes, q. d. Non eritis desolati, si malam infidelium societatem reliqueritis: Nam ego vos, vt dilectos & amicos meos, beneficijs fouebo; relicta sæculi consolatione, transibitis in amicitiam meam, & bonorum meorum participationem. Hæc particula loco Isaiæ memorato non legitur expressè, facilè tamen assentior Anselmo, qui putat apostolum respicere ad illud quod eodem prophetæ loco sequitur, *Et congregabit vos Deus Israël*; recedẽtes, scilicet de medio Babylonis.

ET ERO VOBIS IN PATREM, ET VOS ERITIS MIHI IN FILIOS ET FILIAS. Promissio est adoptionis filiorum noui testamẽti, quâ Deus sic aliquos in suam recipit amicitiam & gratiam, vt per eam efficiantur, quemadmodum loquitur Petrus 2 epistolæ cap. 1. *Diuinæ consortes naturæ*; & per hoc cælestium bonorum hæredes ac participes. Id enim est esse Dei filium per adoptionem. Vtrumque verò sexum nominat, dicendo *filios & filias*; quia de coniugijs in quibus vterque sexus copulatur, admonuerat iugum non esse ducendum cum infidelibus. Porrò nota scripturæ phrasis est, *in patrem, in filios, & filias*; pro eo quod planè diceretur: Ero vobis pater, & vos eritis mihi filij & filię. Sed vnde desumpserit hæc verba apostolus non liquet; adeò vt suspicetur Caietanus esse verba cuiuspiam prophetæ ex eorum numero quibus caremus, & quorum meminerunt libri Regum seu Paralipomenõ. Aquinas verò refert ad locum 2 Regum 7, vbi de Salomone Dominus ait: *Ego ero ei in patrem & ipse erit mihi in filium.* Alijs plerisque magis placet apostolum verbis paulùm mutatis respicere ad locum Ieremię 31 ex Dei persona sic loquentis: *Quia factus sum Israeli pater, & Ephraim primogenitus meus est.* Atque hunc locum ad marginem annotatum habent codices vulgati. Præter quem, huc etiam adducit Anselmus illud Isaiæ 43, *Adfer filios meos de longinquo, & filias meas ab extremis terræ.*

DICIT DOMINVS OMNIPOTENS. Addit Domino epitheton omnipotentiæ, ne de promissione eius adimplenda quis dubitet.

SVMMARIVM.

Declarat suam erga Corinthios dilectionem, & vicissim consolationē quam ex illis accipit. Gaudet illos per suam epistolam iusse contristatos secundum Deum: & gloriatur de ipsorum obedientia.

CAPVT VII.

1 HAS ERGO HABENTES PROMISSIONES CHARISSIMI. Græcè, *dilecti*. Post verba prophetica nunc suis verbis exhortationem concludit: Cùm igitur, inquit, tam præclaras à Deo promissiones acceperimus scriptas in prophetis: &c. Promissiones illæ sunt, quòd Deus in nobis tanquam in templo suo sit habitaturus & ambulaturus, quòd ille nobis futurus sit Deus & pater; quodque nos eius populus, & filij, & filiæ.

MVNDEMVS NOS AB OMNI INQVINAMENTO CARNIS ET SPIRITVS. Græcè, *nos ipsos* Ideo scilicet quia templū Dei sanctum esse debet & purum ab omni immundicia; & quia populum Dei & filios eius ac filias decet esse sanctos, omnisque fœditatis & contaminationis expertes. Carnis inquinamentum est omne peccatū quod carnali voluptate consummatur, vt sunt impudicitiæ, comessationes, ebrietates. Spiritus inquinamentū est inprimis idololatria & omnis eius participatio; ac præterea sectæ, dissensiones, æmulationes & alia huiusmodi quorū consummatio fine sensuū voluptate consistit. Hinc statuitur diuisio peccatorū in carnalia & spiritualia. Nā licet omnibus peccatis cōmune sit quòd spiritū seu mentem hominis coinquinēt; attamē peculiari ratione carnalia vocātur ea quæ per carnis ac sensuū delectationē id faciūt. Porrò ex his verbis, velut epilogo superioris exhortationis, colligere licet, quàm latè pateat periculū peccandi, à quo reuocare conatur apostolus Corinthios illo præcepto, *Nolite iugum ducere cum infidelibus*. Iam quod in prima persona loquitur: *Mundemus nos* &c. tāquam semetipsū includens in eorū numero qui mūdandi sunt, ostendit ne perfectos quidē quales erant apostoli, ita prorsus mundos esse vt ampliùs mūdatione non egeāt, attestante Salomone, Prouerb. 20. *Quis potest dicere mundum est cor meum, purus sum à peccato?* Simul hac ratione magis suasibilem reddit exhortationem.

Peccatorum alia carnalia, alia spiritualia.

PERFICIENTES SANCTIFICATIONEM IN TIMORE DEI. Græcū verbale potiùs sanctimoniā significat quàm sanctificationē. *Sanctitatē* legit Ambrosianus. Est autē apud eū peculiaris lectio huiusmodi, *Mundemus nosipsos ab omni inquinamēto carnis, vt perficiamus sanctitatem spiritus in timore Dei.* Sed hanc metathesin vocabuli *spiritus* in nullis alijs codicibus reperio; licet alioqui sensum habeat ea lectio percommodum. Videtur illius versionis author genitiuū *(spiritus)* in Græco sic accepisse vt iungatur sequētibus, & regatur à nomine, *sanctitatē*. Quod tamen Græcus textus haud patitur, nisi participiū *perficientes* cōmutemus in verbum perficiamus, vti factum est ab illo interprete. Nostræ versionis hic sensus est: Perficientes quotidiano profectu sanctitatem in baptismo inchoatam; quia nimirum sanctitas cōsistit in mūdicia carnis & spiritus, inquinamēto vtriusque iam dicto contrariā. *Perficientes* inquam in timore, id est, per timorem Dei, cuius scilicet templū sumus: Qui proinde vereri debemus ne per aliquam immundiciam carnis aut spiritus, tēplum Dei profanemus, & profanando violemus. Nam vt in priori epistola cap. 3 scriptum est: *Si quis templum Dei violauerit; disperdet illum Deus.* Hinc disce, contra nouos hæreticos, timorem pœnæ à Deo comminatæ conducere ad iustitiam & sanctitatem.

Timor Dei salutis vtilis.

2 CAPITE NOS. Ambrosianus legit, *Capaces estote nostri.* Quod & Erasmus atque Hentenius imitati sunt. Sic enim clarius explicatur Græci verbi significatum; quod est capere eo modo quo vas aut locus capere aliquid dicitur. Quidam exponūt hoc modo: Vos corde per charitatem dilatato nos capite, id est, affectu charitatis cōplectimini; vt sit repetitio eius quod superius dixit; *Dilatamini & vos.* Alij sic intelligunt, Recipite intra vos exhortationē meā; verba mea descendant in animū vestrum & locum inueniant. Cui sensui fauet illa Domini sententia, Matth. 19, *Nō omnes capiunt verbum hoc.* Et iterū; *Qui potest capere, capiat.* Est enim idem verbum Græcum quod hoc loco. Vtrumque sensum adferunt Græcorum commentarij. S. Thomas exponit, *Capite nos*, per imitationem. Cui sensui bene quadrant sequentia.

NEMINEM LÆSIMVS. Græcè, *iniuria affecimus*, Ambrosianus, *nemini nocuimus.* Meritò, inquit, à vobis exigimus vel charitatem vel obediētiam, qui syncerè & innoxiè vobis euangelium ministrauimus.

NEMINEM CORRVPIMVS. Hoc pleriq; ad corruptelam doctrinæ referunt, quasi hoc velit apostolus quod dixit cap. 2, *Nō enim sumus, sicut plurimi, adulterantes verbū Dei.* At Thomas corruptionem intelligit quæ fit per mala vitæ exēpla; de qua in priori epistola, *Corrūpunt bonos mores colloquia praua.*

NEMINEM CIRCVMVENIMVS. Græca vox significat auarè quippiam ab alio extorquere, quocumque modo vel arte id fiat. A quo vicio rursus & seipsum & Titum infrà cap. 12 immunem fecit, eodem vsus verbo Græco quod hîc posuit. De cuius significato, plura diximus ad illud capitis 2, *Ne circumueniamur à Satana.* Cæterùm apostolus dum à se remouet huiusmodi vicia, lædere, corrūpere, circumvenire alios; ex obliquo pseudapostolos, vt talia faciētes, perstrin-

Pseudapostoli taciti notati & depicti.

perstringit; palam eorum detecturus impro-bitatem & hypocrisin infrà cap. 11.

3 Non ad condemnationem dico. Qui-dam codices, Syris suffragantibus, addunt pronomen, *Non ad condemnationem vestram dico*. Quibus annuit Ambrosiana versio, *Non ad condemnationem vestri hoc dico*. Nostra lectio Græcis consonat; tametsi sensus postulat pronominis supplementum. Tribus autem modis hæc pars exponi potest. Primò sic: Non ego me excusando vos accuso, quasi tales sitis qualem me esse nego, Non ad accusationem vestri sed pseudapostolorum qui in vobis sunt, hæc dico. Ita plerique exponunt tam Græci quàm Latini. Secunda expositio. Non hæc dico velut tacitè vos accusans quòd talia de nobis suspicemini. Iam enim suprà dixerat cap. 3 se non egere commendatione apud Corinthios, & cap. 5. *Spero*, inquit, *& in conscientijs vestris manifestos nos esse*. Sensum hunc sanè probabilem tradunt Caietanus, Catharinus & alij nonnulli. Tertiò potest quod hîc dicit apostolus, referri ad superiorem exhortationē qua dixerat, *Nolite iugum ducere cum infidelibus*, ac deinde monuerat vt se mūdarēt *ab omni inquinamēto carnis & spiritus*: Hæc, inquit, non dixi ad condemnationem vestram; non vos traduco; sed corrigere volo. Hunc sensum innuit magis quàm expressit Aquinas. Porrò tam huic intellectui quàm duobus reliquis bene potest aptari sequens probatio.

Prædixi enim quod in cordibus nostris estis ad commoriendum et ad conviuendum. Id est. Iam antea dixi vobis in hac epistola, quòd sitis in cordibus nostris velut inscripti per continuam memoriam vestri, quam gerimus ex intimo erga vos amore; adeò vt & mori & viuere vobiscum cupiamus; Quod vtique vehementissimi amoris indicium est, nolle nec in vita, nec in morte, ab eo quem ames separari. Respicit apostolus ad illud quod dixit cap. 3, *Epistola nostra vos estis, scripta in cordibus nostris*. Quod enim hîc addit, *ad commoriendum & ad conuiuendum*, explicatio est affectus significati illis verbis, *In cordibus nostris estis*.

4 Multa mihi fiducia est apud vos. Ab hoc loco transitus est latens & artificiosus ad aliud argumentum quo acturus est de eo quod accidit Corinthijs accepta priori epistola: Siquidem ea grauiter illos contristauerat. Quare ne contristandi studio, tanquam seuerus obiurgator, eam scripsisse videatur; præmittit quædam ad ipsorum laudem; suūque erga eos optimum affectum declarandū, pertinentia. Multa mihi est, inquit, fiducia apud vos vel erga vos; id est, ita bene de vobis sentio, vt cum magna fiducia & sermonis libertate (quod significat vox Græca παῤῥησία) vobiscum agam, vosque etiam admoneam, confidens vos benignè ac placidè meas admonitiones & increpationes accepturos. Vide extrema verba huius capitis.

Multa mihi gloriatio pro vobis. Græcè & apud Ambrosianum, *de vobis*, id est, multum ac sæpe apud alios de vobis ac vestri nomine glorior, prædicans obedientiam vestram erga me apostolum & patrem vestrum. Etenim vt ait scriptura Prouerb. 10, *Gloria patris est filius sapiens*.

Repletus sum consolatione. Id est, maximum solatium super malis quæ passus sum, attulit mihi vestra correctio, per Titum annunciata. Sensum hunc aperiunt ea quæ statim sequuntur.

Superabundo gaudio in omni tribulatione nostra. Id est, In omnibus afflictionibus & pressuris quæ mihi tristiciam adferunt, tam exuberanti gaudio à vobis profectò perfusus sum, vt omnem tristiciam extinxerit. Nam verti etiam potest, super omni afflictione nostra: quum Græcè non sit ἐν, sed ἐπὶ.

5 Nam et cum venissemus in Macedoniam, nullam requiem habuit caro nostra. Græcè, *nullam habuit remissionem*, seu *relaxationem, caro nostra*. Quoniam tribulationis suæ fecerat mentionem, exponit qualis & quanta fuerit; vt inde cognoscatur magnitudo consolationis & gaudij quæ tristiciam illam potuerit abolere. Nam, inquit, post tribulationē quæ facta nobis est in Asia; de qua cap. 1, etiā postquā venissemus in Macedoniam, tanta mala repentè nobis excitata sunt ab aduersarijs, vt carni, id est, corpori nostro, quod sine fomentis & quiete diu subsistere nequit, nulla daretur relaxatio, nulla requies. Vel, *Caro nostra*, id est nos nullā habuimus requiē. Profectiones Pauli ex Asia in Macedoniā, atque inde in Græciam narrat Lucas initio cap. 20 Acto. sed ita breuiter, vt afflictionis quę Paulo cōtigit in Macedonia, prorsus non meminerit. Ex quo; sicut ex alijs locis epistolarum Pauli, colligitur multa gestorum eius à Luca in Actis fuisse prętermissa. Falluntur autem Ambrosianus & Thomas, qui locum præsentem referunt ad historiā Act. 16, quam vtique constat multo antè contigisse; quemadmodum monstrauimus ad eum locum cap. 2, *Profectus sum in Macedoniam*.

Sed omnem tribulationem passi sumus. Græcè, *Sed in omnibus afflicti*, supple, fuimus; vti legit & supplet Ambrosianus textus. Estque sensus: Vndique tribulationes irruebant in nos. Vel, Omne genus tribulationum passi sumus. Hoc enim explicari videtur per id quod sequitur.

Foris pugnæ, intus timores. sc. erāt. Tribus modis hanc partem Thomas exponit. Primò sic, Exteriùs erat nobis repugnandum cum hostibus euangelij; interiùs verò, id est, in animo, patiebamur timores nouarū persecutionum. Secūdò, Foris, id est ab infidelibus qui sunt extra ecclesiā (& alibi vocantur ij *qui foris sunt* vt 1 Cor. 5) inferebātur nobis pugnæ persecutionū: Intus autem, id est, pro fidelibus qui sunt in ecclesia (& eodē apostoli loco

vocantur *qui intus sunt*) angebamur timore ne vi persecutionum dimouerentur à fide. Hæc Græcorum est expositio. Tertiò; Non solùm ab hostibus manifestis palàm oppugnati sumus; verùm etiam timores passi ab hostibus occultis & domesticis (quos alibi vocat falsos fratres) idq; iuxta illud Matth. 10, *Inimici hominis domestici eius.* Quartam expositionē adfert Caietanus; Foris, inquit, id est in publico, multæ pugnæ; Intus verò, id est, in domibus nobis existentibus timores incutiuntur; & sic nullibi quiescimus. Harū expositionū prima maximè nobis germana videtur. Nā simili sermone sensúque dictum est, Deut. 32, *Foris vastabit eos gladius, & intus pauor.* Nec mirum si Paulus timores suos confiteatur; quando & Christus Dominus timorem passionis & mortis in se suscipere dignatus est, Marci 14. Sic autem pugnam sibi cum aduersarijs asscribit apostolus, quomodo dixit in priori epistola cap. 15, *Si ad bestias pugnaui Ephesi.* Pugnat enim etiam qui defendit. Pro huius partis expositione confer ea quæ dicūtur infrà, ad illud cap. 11. *Præter illa quæ extrinsecus sunt.*

6 SED QVI CONSOLATVR HVMILES, CONSOLATVS EST NOS DEVS IN ADVENTV TITI. Id est, Deus afflictorum & humilium consolator, in tantis afflictionibus consolatus est nos, per aduentum & præsentiam Titi a vobis reuersi. Hunc enim, diu exspectatum, Paulus non inuenerat priusquam ipse ex Asia in Macedoniam venisset, vt habetur cap 2. Dicit autē, *qui consolatur humiles,* ad discrimen superborum, quibus Deus resistit. Porrò consolatum se dicit apostolus *per aduentum Titi* vel quia præsentia Titi gratissima ipsi erat, tāquam fratris, adiutoris & socij laborum, vt multi exponunt; vel quia Titus Corintho reuersus, bona de statu Corinthiorū annunciabat; Quod posterius magis est probabile. Nam institutum apostoli est, consolationem suam & gaudium, de quibus suprà dixit, *Repletus sum consolatione, superabundo gaudio in omni tribulatione nostra;* Corinthijs accepta referre. Vide infrà commentarium versus 13.

7 NON SOLVM AVTEM IN ADVENTV EIVS; Vestram correctionem annunciantis;

SED ETIAM IN CONSOLATIONE, QVA CONSOLATVS EST IN VOBIS. Id est per consolationem quam ille de vobis accepit. q. d. Duplici nomine consolatus est nos Deus ex parte vestra; tum quia Titus adueniens annunciauit nobis quàm rectè vobiscum agererūr, tum quia etiam ipse Titus qui priùs cōtristatus fuerat ob dissensiones & alia peccata quæ de vobis audierat, correctos vos inueniens, consolationem accepit. Itaque Titi consolatio à vobis profecta mihi quoque consolationem attulit.

REFERENS NOBIS VESTRVM DESIDERIVM. Græcè, *annuncians.* Id est, cùm annunciaret ac referret nobis, quanto mei desiderio teneremini, quantopere desideraretis aduentum nostrum; quod est signum amoris.

VESTRVM FLETVM. Græcè ὀδυρμὸν, quòd alij luctum vertunt. Sed & Græcorum scholia declarant non simpliciter lachrymas, sed amarum luctum significari, quem habebant Corinthij de eo quod Paulus ipsorum causa & culpa contristatus fuisset. Theophil. vide, & Oecum.

VESTRAM ÆMVLATIONEM PRO ME. Id est, vestrum pro me studium. Græcè, ζῆλον; quo scilicet accensi fuistis aduersus eos qui mihi detrahebant. Ita ferè interpretes. At verò Caietanus, illud *pro me* interpretatur, nomine meo, vt sensus sit Titum retulisse zelum ecclesiæ Corinthiorum, quo, nomine ac vice Pauli absentis, processerant ad puniendum fornicariū, exequentes id quod in priori epistola cap. 5 Paulus eis mandauerat, dicens: *Congregatis vobis & meo spiritu tradere huiusmodi hominem Satanæ in interitum carnis.* Atque hic profectò sensus magis inhæret cōtextui. Interim obserua sermonis apostolici venustatem, simul & vehementiā, in eo quod dicit, *vestrum desiderium, vestrum fletum, vestram æmulationem.* Concurrentibus videlicet duabus aut tribus figuris, epanaphora, asyndeto, & incremento.

ITA VT MAGIS GAVDEREM. Duarum mediarū dictionum ordo cōmutatus legitur in quibusdā codicibus, *ita magis vt gauderē:* sed viciosè, & sensu turbato. Nā vera lectio est, *vt magis,* quā plurimi codices exhibent, tā vetusti quā recentiores, ac nominatim Clementinæ castigationis; idque Græcis conuenienter, in quibus legitur, ita vt magis gauisus fuerim. Et sensus est, apostolum auditis ijs quæ Titus referebat, maius gaudium ex eis cepisse, quā fuerat afflictio, de qua paulo antè locutus est: Vel potius, quàm fuerat dolor quem perceperat ex eo quòd Corinthios sua epistola contristasset. Hunc enim posteriorem sensum magis congruere cum sequentibus, affirmat Photius apud Oecumenium. Potest etiā intelligi comparatio gaudij posterioris cum priore, q. d. apostolus, Tito apud ipsum referente ea quę iam dicta sunt, gaudium suum magis ac magis creuisse. Vel potius, quòd consolatio Titi auxerit gaudium quod ex eius aduentu ceperat. Confertur v. 13. vbi est horum repetitio.

8 QVONIAM ETSI CONTRISTAVI VOS IN EPISTOLA, NON ME POENITET. Deinceps ostendit vtilitatem tristitiæ quam acceperant Corinthij ex priori epistola ad se missa, qua grauiter fuerant increpati quòd fornicarium illum incestum apud se tolerarent. Respicit enim potissimum ad ea quæ scripserat ab illo cap. 4, *Tanquam non venturus sim ad vos, sic inflati sunt quidam,* vsque ad finem capitis quinti; Qui totus locus multum continet seueræ obiurgationis. Hoc autem est quod dicit;

Nam

Nam etsi per epistolam priorem *vos contristaui*; nunc non me pœnitet, non doleo me ea scripsisse, quæ vos contristarent; postquam Titus à vobis reuersus annunciauit quem fructum pepererit in vobis illa nostra seuerior obiurgatio.

Etsi poeniteret. Græcè, *etsi me pœnitebat*. Quod alij vertunt, *etsi pœnituerit* vel *pœnituisset*, vti legit Ambrosianus, id est, etiamsi ante aduentum Titi, nondum certior factus de fructu tristiciæ, doluerim me vos contristasse. Doluerat enim vel quia tristicia per se malum quoddam est, ideoque ab ijs quos diligimus, auertendum; vel quia metuebat ne fortè Corinthij ex tristicia qua eos affecerat, verterentur in odium sui apostoli, & per hoc fructus euangelij periret. Est autem sciendum non doluisse apostolum de epistola à se conscripta, quam sciebat se spiritu diuino scripsisse, sicut & istam, in cuius fine dicit: *An experimentum quæritis eius qui in me loquitur Christus?* Verùm pœnituisse se dicit, id est doluisse, de quodam effectu epistolę, quòd scilicet per eam Corinthios contristasset; vt proinde optaret ea parte scriptā non fuisse: Quomodo si propheta quispiam vel apostolus videns suam diuini verbi prædicationem quibusdam peruersis offendiculo fuisse ad grauiùs peccandum, atque de ea re dolens, diceret, Pœnitet me prædicati illis hominibus euangelij, quod eis factum est in ruinam. Ex quibus etiam liquet, hanc apostoli pœnitentiā nō fuisse de peccato aliquo, sed de facto ex quo præter suam culpam & expectationem aliquid mali ortum aut oriturum fuisse verebatur.

Videns quod epistola illa (etsi ad horam) vos contristavit. In Græco noua periodus est: *Video enim quòd* &c. Iuxta nostram versionem causa significatur eius quod proximè præcessit, vt sēsus sit: Pœnitebat me, cùm viderem vos per epistolam meam (tametsi res ea tantùm ad tempus durauerit) contristatos fuisse. At secundū Græcam lectionem ratio redditur eius quod dixerat, *Non me pœnitet*, quia nimirum, video nunc, inquit, id est planè cognosco ex relatione Titi, quòd epistola mea vos quidem, tametsi ad breue tempus contristauit; de qua re dolebam: Verùm,

9 Nunc gaudeo; non quia contristati estis: Nam vestra tristicia tametsi tātùm ad horam fuerit, non est materia gaudij mei. Nota quàm solicitè apostolus, tanquam amantissimus pater, id agat ne videatur contristare Corinthios filios suos voluisse. Ex quo paterno affectu iam superius scripserat, cap. 2, *Si enim ego contristo vos, & quis est qui me lætificet, nisi qui contristatur ex me?*

Sed quia contristati estis ad poenitentiam, q. d. Non gaudeo de tristicia vestra, sed de fructu tristiciæ; qui est pœnitentia seu correctio vestra. quomodo medicus non gaudet de amaritudine potionis, vel dolore sectionis ægroti; sed de eius effectu, id est, sanitate. Quanquam etiam ipsa tristicia considerata cum fructu correctionis, potuit apostolo esse causa gaudij; sic enim quoddam bonum erat; contristari, inquam, ad pœnitentiam, hoc est ad emendationem. Nam ipsa alioqui pœnitentia, cùm sit dolor de peccatis, malum tristiciæ in se includit.

Contristati enim estis secundum Deum. Gaudij sui rationem refert in Deum. Nam tristicia ad pœnitentiam est tristicia secundum Deum, id est, procedens ex amore Dei & iustitiæ quam Deus præcipit; non autem ex amore sęculi, quam statim pòst vocat sęculi tristiciam. Etenim qualis amor est, talis & tristicia; quemadmodum hoc loco annotat & bene explicat Doctor angelicus.

Vt in nullo detrimentum patiamini ex nobis. Pro *detrimentum patiamini* Græcè vnum verbum est præteriti temporis ζημιωθῆτε *detrimentum passi sitis*. Sensus est; Adeo vt nulla ex parte detrimento sitis affecti per nos, qui vobis causa tristiciæ fuimus: cùm ea tristicia vobis fuerit admodum salutaris. Est enim in his verbis Liptote, qua minus dicitur & plus intelligitur. Qualis, in re contraria, est illa Sap. 1, Custodite vos à murmuratione, quæ nihil *prodest*; id est, multum nocet. Atque hæc ferè Latinorum est expositio. Porrò Græci sic exponunt: Ideo vos obiurgando contristaui, ne pateremini ex me detrimentum spirituale. Præceptor enim discipulo damnum infert, & pater filio; quando delinquentem non obiurgat. Sed hic sensus textui non videtur congruere. Nō enim dicit apostolus, Obiurgaui vos vt in nullo detrimentū patiamini; Sed, *contristati estis secundum Deum, vt in nullo* &c. Denique priorem sensum clarè probat quod sequitur.

10 Quæ enim secundum Deum tristicia est, poenitentiam in salutem, stabilem operatur. Græcè, *pœnitentiam ad salutem haud pœnitendam*, vel vno verbo (sicut Augustinus legit lib. 14 de ciuit. Dei cap. 8, & sermone 2 in feria quinta paschę) *impœnitendam operatur*. Gagneus suspicionem facit interpretem nostrum legisse, ἀμετακίνητον, id est immobilem; repugnantibus licet vetustis Græcorum commentarijs; qui omnes habent & exponunt, ἀμεταμέλητον, impœnitendam. Dubium est autem tam in Græco textu quàm Latino, stabilem seu impœnitendam, vtrò referendum sit, ad pœnitentiam, an ad salutem. Certè, (stabilem) si legas, id ad salutem multo aptiùs refertur, queādmodum referūt omnes Latini. (Impœnitendam) verò Gręci ad pœnitentiam referunt; eleganti schemate coniunctis contrarijs; nisi quod Theophylactus, si non fallit eius interpres, salutem non pœnitendam intellexit, manente nihilominus allusione: queādmodum & Aug. Qui sanè intellectus neutiquā reijciēdus est. Dicit ergo apostolus,

Fructus tristitiæ quæ fit secundū Deum.

Tristicia namque quæ secundum Deum est, parit pœnitentiam salutiferam; ideoque minimè pœnitendam. Nam boni ac fructuosi operis neminem rectè pœnitet. Vel secundũ Theophylactum & Latinos; parit pœnitentiam, quæ causa est salutis semper mansuræ & nunquam pœnitendæ. Quare consentaneũ est de ipsa quoque tristicia à qua salus huiusmodi manat, non dolere sed gaudere potiùs. Quærit hoc loco, Thomas, quomodo tristicia iam dicta pœnitentiam operetur; cùm pœnitentia sit ipsa tristicia, qua de peccato secundum Deum quis dolet. Adfert autem duas ad hanc quæstionem solutiones, quas apud ipsum videre est; vt & tertiam subtiliorem allatam à Caietano. Neque enim videtur vlla earum satisfacere difficultati. Vera responsio potest accipi ex interpretatione partis illius antegressę, *quia contristati estis ad pœnitentiam*. Vbi significatum est, tristiciæ fructum esse pœnitentiam, hoc est correctionem; idque etiam secundum expressam ipsius Thomæ explanationem. Itaque tristicia quæ secundum Deum est, operatur pœnitentiam, quia parit & secum adducit correctionem hominis contristati, tanquam effectum & fructum suum. Aliter responderi potest apostolum non dicere quòd tristicia quæ secundum Deum est pœnitentiam operatur, sed quòd operatur pœnitentiam in salutem; id est, efficit pœnitentiam esse salutarem: velut si dicam, homo studiosus efficit hominem doctum; & sobrius, sanum: vt perspicuus sensus sit, tristiciam quæ est secundum Deum, causam esse salutis. Quem sensum probabilem facit antithesis. Sequitur enim,

SÆCVLI AVTEM TRISTICIA MORTEM OPERATVR. Pro *sæculo*, *mundus* est in Græco, necnon apud Ambrosianum. Tristicia sæculi seu mundi, tristicia est secundum sæculum, id est, exponente S. Thoma, quæ nascitur ex amore sæculi. de quo Ioannes 1 epistolæ 2, *Nolite diligere mundum, neque ea quæ in mundo sunt*. Huiusmodi tristicia est quam patiuntur homines ex amissione, vel impedita perceptione, eorum quæ carnaliter diliguntur; vt voluptatum atque aliorum bonorum temporalium, vel etiam parentum, propinquorum, amicorum inordinatè dilectorum. Parit autem ea tristicia mortem, vel æternam, quatenus Deus plerumque grauiter per eam offenditur: vel temporalem, eo quòd homines immodica tristicia pressi sæpe in morbos incidant periculosos & mortiferos; iuxta illud Ecclesiastici 30 *Multos occidit tristicia*, & Prouerb. 17, *Spiritus tristis exsiccat ossa*. Quamuis & tristicia quæ secundum Deum est, ex redundantia doloris in partem inferiorem animæ, corpus lædere & mortem adferre potest. Vnde est quod ait Saluator, *Tristis est anima mea vsque ad mortem*. Quocirca probabilior est de morte æterna expositio, maximè quod mortem apostolus opponat saluti non corporis sed animæ. Tale enim est quod dicit: Iustum est me gaudere de hac tristicia vestra quæ secundum Deum est; quia longè alius est effectus illius tristiciæ, quàm tristiciæ sæculi. Nam illa salutem & vitam gignit perpetuam; hæc verò mortem æternam conciliat.

11 ECCE ENIM HOC IPSVM SECVNDVM DEVM CONTRISTARI VOS, QVANTAM IN VOBIS OPERATVR SOLICITVDINEM. In Græco verba sunt præteriti temporis, contristatos esse, item *operatum est*, *effecit*, *genuit*. Probat apostolus quod dixit tristiciam Corinthijs fuisse salutarem; idque per ipsius rei experientiam, qua constabat eam in illis multa bona ad salutem ducentia peperisse, cuiusmodi septem hîc ordine enumerat. Ecce enim, inquit, *hoc ipsum quod secundum Deum contristati fuistis, quantam in vobis genuit solicitudinem*, vel, vt in Græco est, *diligentiam & studium*. Cùm enim antea negligenter ageretis circa punitionem illius incestuosi; hæc secundum Deum tristicia, vos, ad tollendum è vobis malum, valde diligentes ac solicitos reddidit.

Particularis enumeratio fructuum tristiciæ christianæ.

SED DEFENSIONEM. Græcè ἀπολογίαν, quã alibi satisfactionem vertit interpres, vt 1 Petri 3, alibi rursus defensionem, vt 2 Timoth. 4. Porrò defensionem plerique intelligunt eam qua Corinthij defendebant & laudabant factum apostoli tradentis fornicarium Satanæ. Theodoretus verò & Oecumenius ἀπολογίαν interpretantur qua Corinthij purgabant semetipsos, per hoc quòd serio & secundum Deum contristati propter flagitium apud se commissum, ac seuerè illud punientes, ostendebant se eius non esse participes. Verùm quoniam apologia propriè dicitur ea defensio quæ verbis fit; maximè profectò probabile est, apostolum loqui de eo quod Corinthij sese apud Titum prolixè & solicitè excusarint, super negocio fornicarij; docentes quid ad eius punitionem & correctionem egissent. Nam apostolus hæc, velut ex Titi relatione accepta, commemorat. Coniunctionem *sed* in hac parte & sequentibus, pro *&* positam annotat Oecumenius. Atque ita reddidit Syrus interpres. Equidem crediderim augendi vim ei inesse hoc loco; vt idem ferè sit quod imò, sicut Erasmus vertit, aut quinetiam, insuper; quæ idem valent. Clarior erit oratio si per singula suppleas (non solũ); hoc modo, Operatur solicitudinem; non solùm, sed & defensionem; nec solùm, sed & indignationem. Est enim mos apostoli Pauli sic loqui, vt Rom. 5. *Non solùm autem, sed & gloriamur in tribulationibus*. & cap. 9. *Non solùm autem; sed & Rebecca* &c. & huius epistolæ capite sequenti. *Non solùm autem; sed & ordinatus est* &c. Quidam hîc obseruant figuram rhetoricam, quam polysyndeton vocant, in repetitione vocabuli ἀλλὰ, *sed*. Conciliat enim orationi grauitatem & acrimoniam. Mirum verò quid secutus Ambro-

stianus membrum hoc negatiuè legat, *non excusationem*; addito hoc glossemate. Rectè; quia pœnitentia non habet excusationē sed confessionem. At non hîc agitur de excusatione qua peccatum commissum negetur, sed de ea qua rei veritas exponatur.

SED INDIGNATIONEM; quam coram Tito ostendistis aduersus hominem flagitiosum.

SED TIMOREM; ne simile quid iterum contingat. Huiusmodi enim timor veræ pœnitentiæ comes est. Alij timorem diuini iudicij intelligunt: Sed hic timor potius causa tristiciæ est, quàm eius effectus.

SED DESIDERIVM; nempe illud quod superius dixit Titum sibi retulisse. Nam ex Pauli increpatione contristati secundum Deum, flagrantiùs eius præsentiam desiderabant.

SED ÆMVLATIONEM; hanc quoque superius nominauit inter ea quæ Titus retulerat. Neque aliter hoc loco exponenda est.

SED VINDICTAM. Hoc, inquit, egit in animis vestris illa secundum Deum tristicia, vt graui ac seuera castigatione, iustaque satisfactionis pœna peccatum illius fornicarij vindicandum putaueritis, intantum, vt à me rursus ad lenitatem fueritis reuocandi. Id enim fecit superiùs cap. 2. Rectè Catholici doctores ex hoc loco sumunt argumentum pro satisfactione quæ pœnitentię pars est, qua quis in seipso vindicat quod malè egit; quippe cum hîc vindictam numeret apostolus inter ea bona quę salutarem Corinthiorum pœnitentiam fuerant consecuta.

IN OMNIBVS EXHIBVISTIS VOS INCONTAMINATOS ESSE NEGOCIO. Græcè, *puros esse in negocio*. Textus Ambrosianus sic habet; *In omnibus castos vos exhibuistis esse in eo negocio*. Quanquā quod dicitur *exhibuistis*, verti etiā potuit *commendastis*; sicut in illo loco capitis superioris; In omnibus exhibeamus nosmetipsos &c. Sensus est, Tot argumentis præstitistis ac declarastis vos à crimine immunes; atque vosmetipsos vt tales in præsentia Titi commendastis; vt qui in priori epistola à me accusati estis quòd videremini flagitiosis operibus communicare, nunc ita sitis apud me excusati & purgati, vt quod amplius obijciam vobis, non habeam. *Negocij* nomine tegit incesti crimen, nolens illud exprimere propter turpitudinem. Est qui negocium interpretatur illud de quo alterā erat obiurgatio, 1. Cor. 6 illis verbis; *Audet aliquis vestrûm habens negocium aduersus alterum iudicari apud iniquos?* Et eò trahit etiam verba proximè subiecta; quasi sensus apostoli sit: Nihil pręteremissum est à vobis, quo manifestum faceretis vos ab illo negocio immunes esse, quod criminis loco vobis obijciebatur, de causa aduersus fratrem ad iniquos iudices delata. Sed hic commentarius non modò coactus est; verùm etiam longiùs apostolum abducit ab instituto.

12 IGITVR, ETSI SCRIPSI VOBIS; NON PROPTER EVM QVI FECIT INIVRIAM, NEC PROPTER EVM QVI PASSVS EST: Supplendum, *scripsi*, vel *feci*. Quod igitur, inquit, per epistolam vos obiurgaui; non tantùm, nec præcipuè id feci propter eum qui fecit iniuriam, id est, propter filium incestuosum, vt ille puniretur aut etiam corrigeretur; nec itē propter eum qui passus est iniuriam adulterij & incestus, id est, propter patrem, vt ille vindicaretur, aut ab iniuria liberaretur,

SED AD MANIFESTANDAM SOLICITVDINEM NOSTRAM. Græcè, *Sed vt manifestaretur studium* seu *diligentia nostra*.

QVAM HABEMVS PRO VOBIS CORAM DEO. Multa exemplaria mss. legunt, *pro vobis, ad vos coram Deo*. Porrò Græci codices qui hodie sunt in manibus, variant pronomina. Quidam enim habent *studium vestrum pro nobis*; Alij contrà, studium nostrum pro vobis; omnes autem addunt, *ad vos*. Sanè posterior lectio sicut in præstantioribus est exemplaribus, ac nominatim in Complutēsi & Regio, necnon in commentarijs veterum, annuente etiam Ambrosiano; sic & sensum habet obuium ac facilē, huiusmodi; Sed etiā, ac præcipuè, id *feci*, vt innotesceret studium ac solicitudo nostra pro salute vestra. id est, me potissimum mouit cura totius ecclesiæ seu corporis vestri; quæ per epistolam erat apud vos declaranda. Locus hic intellectus ostendit pręcipuam excommunicantis intentionem esse debere, vt, quemadmodum hoc loco Chrysostomus & Theophylactus significant, à peccati contagio totum corpus seruetur incorruptum, etiamsi fortè salus ex communicandi fuerit desperata. Vnde & in priori epistola c. 5. dixerat, *Modicum fermentū totam massam corrumpit*. Et iterum: *Auferte malum ex vobis ipsis*. Alteram Græcorum lectionem videat, qui volet, expositam à Caietano in commentario, & ab Erasmo in annotationibus; qui tamen in paraphrasi, mutata sententia, priorem lectionem vt meliorem sibi sumsit explicandam. Quod sequitur, *coram Deo*; vel iurantis est, sicut illud Gal. 1, *Ecce coram Deo, quia non mentior*. q. d. Testis est Deus quod ad manifestandam meam pro vobis solicitudinem id fecerim. Sic enim & Thomas putat intelligi posse. Vel potiùs, significat solicitudinem suam fuisse sinceram & ex charitate profectam, qualem velit probari coram Deo iudice.

Solicitudo episcopi pro grege suo, dum quempiam excommunicat.

13 IDEO CONSOLATI SVMVS. Id est, consolationem accepimus, vt legit Ambrosianus. Sequitur:

IN CONSOLATIONE AVTEM NOSTRA, ABVNDANTIVS MAGIS GAVISI SVMVS SVPER GAVDIO TITI. Notanda est huius loci varia lectio atque distinctio. Ambrosianus ac cæteri Latini cum nostra versione consentiunt. Gręci codices qui nunc circūferuntur, ita habent: Propter hoc cōsolati sumus super

consolatione vestra: Abundãtius autem magis gauisi sumus super gaudio Titi. Quæ lectio etiam apud Oecumenium est. Porrò Chrysostomus & Theophylactus similiter quidem vt Latini, distinxisse videntur; sed cum hodiernis Græcis id habent commune, quod pro *nostra* legunt *vestra*. Sensus Latinæ lectionis potest esse talis; Quoniam inuenti estis puri & incontaminati in negocio; idcircò consolationem accepimus. Atque in ea consolatione multo etiam magis gauisi sumus propter gaudium Titi, q. d. gaudium Titi vehementer auxit consolationem nostram quam ex vobis accepimus. Eadem est sententia lectionis tertio loco allatæ: Nam consolationem vestram Theophylactus interpretatur actiuè, qua nimirum vos consolati estis me; vt hoc pacto eadem sit consolatio vestra & nostra. At verò secundæ lectionis diuersam adferentis distinctionem, hic videtur esse sensus; Cùm hæc omnia ita se habeant; consolationem & gaudium cepimus ex vobis, vtporè qui iam correcti, nobis afflictis fueritis materia solatij: nam nostram consolationem & gaudium maiorem in modum auxit gaudium Titi quod cepit ex vobis. Distinctionem hanc, & sensum, probabilem facit tum præpositio Græca ἐπὶ, quæ eadem est in vtroque membro; tum quòd videatur hîc esse quædam repetitio eius quod suprà dixerat, se consolatum à Deo non solùm in aduentu Titi, sed etiam in consolatione quã ille receperat à Corinthijs. Adde, quod illud. *consolati sumus* in consolatione vestra, dictũ appareat Hebræa phrasi; quales sunt in scripturis, timere timorem, concupiscere concupiscentiam, laudare laudem, videlicet actu posito pro re obiecta. Verba sequentia explicant gaudium Titi.

QVIA REFECTVS EST SPIRITVS EIVS AB OMNIBVS VOBIS. Græcè, *quia requieuit*, vt & legit Ambrosiaster; id est, refocillatus est, ac recreatus ab anxietate quam propter vos patiebatur. Nam vos inuenit correctos. Quod autem dicit, *ab omnibus vobis*, non singulos significat, sed ecclesiam, seu corpus ipsum.

14 ET SI QVID APVD ILLVM DE VOBIS GLORIATVS SVM; NON SVM CONFVSVS: Hoc quoque referendum est ad consolationem Pauli; quod nimirum ob ea quæ apud Titum prædicauerat de fide & profectu Corinthiorum, gloriatus in illis tanquam pater in filijs à se genitis & institutis; non esset pudefactus, tanquam inaniter & falsò gloriatus. Dicit autem, *si quid*, quia parcè gloriatus fuerat propter vicia quæ adhuc apud illos regnabant.

SED SICVT OMNIA VOBIS IN VERITATE LOCVTI SVMVS; Id est, sicut quæcumque vobis tanquam apostolus prędicaui, vera fuerunt; quia sermo noster qui fuit apud vos, vti dixit 1. capite, *non est in illo Est & Non, sed Est in illo fuit.*

ITA ET GLORIATIO NOSTRA QVÆ FVIT AD TITVM, VERITAS FACTA EST. Hoc est, Ita & verba mea quibus apud Titum de vobis fueram gloriatus, comperta sunt esse vera. Titus enim tales vos inuênit, quales ego vos apud eum descripsi.

15 ET VISCERA EIVS ABVNDANTIVS IN VOBIS SVNT. Græcè *in vos* vel *ad vos*. Viscera, phrasi consueta, vocat intimos affectus.

REMINISCENTIS OMNIVM VESTRVM OBEDIENTIAM. Malè in quibusdam codicibus legitur reminiscentes. Sensus autem sententiæ est; Ipse etiam Titus cùm antehac vos diligeret, nunc multo magis ex intimis animi visceribus erga vos afficitur; dum recordatur & secum recolit quanta cum obedientia susceperitis nostra monita, quæ ad vos detulit.

QVOMODO CVM TIMORE ET TREMORE EXCEPISTIS ILLVM. Hoc est, dum iterum recordatur & in memoriam reuocat, quanta cum solicitudine eum à nobis missum susceperitis, metuentes ne quid in vobis esset quod eum offenderet. Tale quid enim significat illa locutio, *cùm timore & tremore*. vt psalmo 2, *Seruite Domino in timore, & exultate ei cum tremore*. & Phil. 2, *Cum metu & tremore vestram salutem operamini.* Vide Commentarium nostrum ad 1.Cor.2.v.3.

16 GAVDEO QVOD IN OMNIBVS CONFIDO IN VOBIS. *In omnibus*, id est, per omnia, & vsquequaque. Bifariam autem hanc partem Theophylactus & Oecumenius exponunt. Vno modo: *Gaudeo quòd tales inuenti sitis qui non pudefaciatis me, sed fiduciam prabeatis amplius in posterum gloriandi de vobis.* Aliter. *Gaudeo me tantum fiducia inuenisse apud vos, vt absque periculo offensionis possim liberè vobiscum agere, monendo, corripiendo, increpando, atque etiam petendo quippiam à vobis.* Annotat enim Oecumenius, hoc dicere apostolum, vt viam præstruat orationi subsequenti de eleemosyna. Huic posteriori sensui fauet illud quod suprà vers. 4. dixit, non dissimili sermone, *Multa mihi fiducia est apud vos*. Nam ibidem de gloriatione, velut diuersum quid, subiunxit, *Multa mihi gloriatio pro vobis*. Fauet & illud quod legitur infrà, c. 10. in princ.

CAPVT VIII.

1 NOTAM AVTEM VOBIS FACIMVS, FRATRES, GRATIAM DEI, QVÆ DATA EST IN ECCLESIIS MACEDONIÆ. Ab hoc capite facit Theodoretus initium tomi secundi huius epistolę. Continet autem hoc caput cum eo quod sequitur, exhortationem Corinthiorum ad largam eleemosynæ collationem faciendam in pauperes fideles qui erant Ierosolymis,

& in Iudæa. Nam quia breuis ad eam rem admonitio, quam fecerat in extrema parte prioris epistolæ, parum videbatur eos mouisse; necessarium putauit idem nunc prolixiùs atque efficaciùs agere. Estque totus hic locus moralis, ad commendandum meritum eleemosynę. Incipit autem apostolus à narratione; qua quid iam à Macedonibus actum esset, exponit; idque non sine egregia eorum commendatione, vt horum exemplo Corinthios ad parem liberalitatem extimulet. Dicit ergo, *Notam autem facimus vobis, fratres, gratiam Dei* &c. id est, Reddimus vos certiores de beneficio diuinitus collato in ecclesias Macedoniæ; scire vos volo, quantum boni Deus in illis operatus fuerit. Loquitur autem (vt sequentia verba declarant) de duplici bono, videlicet patientiæ & beneficentiæ. Quod vtrumque nomine gratiæ diuinitus datæ complectitur; quia, vt annotat Thomas, quicquid boni facimus, est ex gratia Dei. Nõnulli sic exponunt. Certiores vos facio de eleemosyna quam in ecclesijs Macedoniæ collegimus. Nam & ipsam eleemosynam interdum vocabulo gratiæ significari, constat ex illis verbis, 1. epistolæ cap. 16, *Quos probaueritis per epistolam, hos mittam perferre gratiam vestram in Ierusalem.* Quin & consequentibus huius capitis modò beneficium tuæ eleemosynam datam, modò ipsum opus beneficentiæ, gratia vocatur ab apostolo. Sed notãdum est eleemosynam tum hoc capite, tum alibi simpliciter gratiam vocari, vel gratiam eorum qui eam tribuunt; non autem gratiam Dei, sicut in hac parte loquitur apostolus. Denique gratiam Dei sic intelligendam esse hoc loco, vt generatim ad bona opera referatur, satis probat quod sequitur;

Commẽdatio meriti permagni quod est in eleemosyna.

Eleemosyna non fit salutariter sine speciali Dei gratia.

2 QVOD IN MVLTO EXPERIMENTO TRIBVLATIONIS, ABVNDANTIA GAVDII IPSORVM FVIT. Interpres verbum *fuit* de suo addidit, vt orationem alioqui imperfectam absolueret. Oecumenius ex sequenti parte supplendum putat verbum *abundauit*, siue exuberauit; tanquam dicat apostolus, abundantiam abundasse. Cæterùm Ambrosianus nomen *abundantia* mutauit in verbum. Sic enim legit: Quod in multa probatione pressuræ abundauit gaudium ipsorum. Sensus autem est. Primum quidem vobis notum facio de fratribus Macedonibus. quòd multas afflictiones passi & per eas probati, magnum ex ea re gaudium perceperunt, iuxta id quod ad Rom. 5. scribit idem apostolus: *Gloriamur in tribulationibus; scientes quod tribulatio patientiam operatur, patientia probationem, probatio spem*, spes autem gaudium gignit; secundum illud eiusdem epistolæ cap. 12, *Spe gaudentes.* Dicuntur autem homines probari per tribulationes, quia per eas innotescit eorũ virtus & constantia. Caietanus & alij quidam exponunt hoc modo; Quod multas experti tribulationes, valde sunt gauisi. Sed hic commentarius refellitur ex vocabulo Græco δοκιμῇ, quod in scripturis probationem significat, qualem sumus iam interpretati. Quęritur autem de qua tribulatione Macedonũ hîc loquatur apostolus. Sunt qui existiment eum loqui de tribulatione cuius mentio fit Act. 16, vbi Paulus & Silas Philippis ciuitate Macedoniæ leguntur affecti plagis, & missi fuisse in carcerem. At ea afflictio non tã Macedonum fidelium, quàm apostolorum fuit; eademque statim post vnã noctem cessauit, vt ex historia Actorum liquet. Deinde sciendum, illam afflictionem multo tempore ante scriptam epistolam contigisse, scilicet in primo accessu Pauli ad Macedones, vt ex eadem historia manifestum est. Hîc autem recentiorem aliquam Macedonum afflictionẽ Corinthijs vult indicare. quam ob rationem, nec de ea videtur hic locus intelligi posse, cuius ad Thessalonicenses (qui & ipsi Macedones fuêre) scribẽs meminit, 1 epistolæ cap. 2, dum ait eos similia passos à contribulibus, qualia Iudæi fideles à suis. Nam & hanc afflictionem multo antè contigisse, vel ex eo constat; quòd prior ad Thessalonicenses epistola, scripta fuerit ab apostolo omnium prima. Quocirca magis placet id quod verisimilius putat Caietanus, apostolum loqui de tribulatione cuius meminit capite superiori, dicens: *Cum venissemus in Macedoniam, nullam requiem habuit caro nostra; sed omnem tribulationem passi sumus* &c. Hanc enim tribulationem credibile est cæteris quoque illius loci fidelibus cum apostolo fuisse communem. Nisi magis placeat, loqui apostolum in genere de tribulationibus antea illatis, siue olim, siue recenter; ex quibus inciderant in paupertatem; ac sensus sit, quod in tam multis tribulationibus fuerint gauisi; & gaudeant adhuc in sua paupertate.

ET ALTISSIMA PAVPERTAS EORVM ABVNDAVIT IN DIVITIAS SIMPLICITATIS EORVM. Hæc altera gratia est, commendationem accipiens ex priori. Valde enim laudabile est, animi constantis argumentum, inter persecutiones à pio opere nõn desistere. Ambrosianus legit, *& profunda paupertas* &c. Greca sonant quasi dicas; & in profundum depressa; vel, ad fundum vsque exhausta, paupertas eorum; vt sit iucunda quædam antithesis inter profundam paupertatem & sequens verbum *abundauit*. Itaque, præter mentem apostoli est, quod glossa quędam, quam Thomas ita citat vt non probet, paupertatem altissimam interpretatur sublimẽ, propter eleuationem spiritus, tanquam è sublimi despicientis res temporales. Sensus autem apostoli est. Hoc quoque vobis notum facimus quòd profunda & magna eorũ paupertas exundauit in opulentam synceri cordis largitatem. Quod explicatius ita dici potest. Macedones fratres quamuis valde pauperes sint (nam direptionem bonorum passi fuerant à ciuibus suis, vt indicat locus 1 Thessalon. 2, quem hîc citauit Theophyla-

Ingens liberalitas pauperũ Macedonum.

ctus & Oecumenius) abundanter tamen, & quidem simplici corde, contulerunt in vsum pauperum sanctorum qui sunt in Iudæa. Videtur apostolus ipsam largitatem seu collationem vocare simplicitatē; propterea quòd Deo non sit accepta nisi ex simplicitate, id est sinceritate, cordis procedat, qua nimirum non aliud spectetur quam quod in dandis eleemosynis spectandum est, scilicet vt pauper subsidio iuuetur, & Deus honoretur. Nam qui aliud opere ostendit, aliud animo cogitat, cor duplicat; vti loquitur Augustinus; velut si quis ob inanem gloriam, vel vt pauperem sibi deuinciat, vel (vti sequenti capite dicitur) *ex tristicia aut necessitate* tribuat. Cuiusmodi viciosis & impuris affectibus sæpe contingit diuitum eleemosynas inquinari.

3 QVIA SECVNDVM VIRTVTEM, TESTIMONIVM ILLIS REDDO, ET SVPRA VIRTVTEM VOLVNTARII FVERVNT. Id est, non modò pro tenuitate suarum facultatum, sed etiam supra vires, voluntarij ac sua sponte prompti fuerunt ad tribuendum. q. d. suis etiam necessitatibus detraxerunt quod tribuerent; quod est supra vires tribuere. Sed hoc ipsum intelligendum est secundum dictamen rectæ rationis; quæ aliquando suadet supra vires, modo iam explicato, dandum esse: vt si alius magis egeat, aut valde dignus sit beneficio. Nam præter huiusmodi rationem, talis largitio non esset actus virtutis; quemadmodum bene Caietanus admonet. Quod autem interponit apostolus, *testimonium illis reddo*, Græcè μαρτυρῶ, *testor*; (nam pronomen *illis* addidit interpres de suo) ad totam sententiam, cum Ambrosiano referri potest, qua secundum vires & supra vires affirmantur voluntarij fuisse Macedones. quamuis si quis referat ad solam partem posteriorem, *supra vires*, non videbitur aberrare. Pro *voluntarijs*, in Græco vocabulum est αὐθαίρετοι; spontaneę & propriæ electionis significatiuum, quod manifestè pro libero facit arbitrio; cōtra nostræ ætatis hæreticos. Porrò se testem facit apostolus liberalitatis Macedonum, eoquod ipso præsente gesta essent quæ scribit.

Supra vires eleemosynam facere, quando laudabile.

Liberum arb.

4 CVM MVLTA EXHORTATIONE OBSECRANTES NOS. Melius ni fallor verti poterat, *cum multa obsecratione*, siue *obtestatione*, *rogantes nos*. Ambrosianus, *cum multis precibus orantes*.

GRATIAM ET COMMVNICATIONEM MINISTERII QVOD FIT IN SANCTOS. Græci codices addunt *suscipere nos*; tametsi Chrysostomi textus id non habet, vti nec quatuor exemplaria Roberti, nec Theophylactus, qui annotat eiusmodi quid deesse ac supplēdum esse. Legitur autē apud Ambrosianum; eiusdēque commentando meminerunt Primasius, & Scholiastes Hieronymianus. Sanè necessarium est ad sensum, vt legatur aut suppleatur; Nam sensus est, Obsecrantes nos vt de manibus ipsorum susciperemus eleemosynam (hanc enim gratiæ nomine tanquam beneficium ac gratuitum munus appellat).

ET COMMVNICATIONEM. Græcè *communionem*; hoc est, pecuniam à se collectam & fratribus communicandam; vt scilicet ea nostro ministerio perferretur ad pauperes sanctos qui sunt Ierosolymis. Nam Paulus, vt in Actis cap. 11. fin. & 12. fin. legitur, huic ministerio præfectus erat. Quid vocet communionem, intelligi potest ex illo Rom 12, *Necessitatibus sanctorum communicantes*.

5 ET NON SICVT SPERAVIMVS. Supplenda est sententia; Et non solùm sicut sperauimus, egerunt. Sentit enim Macedones spem ipsius & exspectationem superasse. Alij sic exponunt. Et non factum est sicut putabamus futurum; quia propter bonorum direptionem quam passi fuerunt, videbantur sese excusaturi.

SED SEMETIPSOS DEDERVNT, PRIMVM DOMINO; DEINDE NOBIS, PER VOLVNTATEM DEI. *Deinde* non est in Græco, sic enim habet. *Primum Domino, & nobis*. Rectè tamen ad sensus explicationem additum est ab interprete nostro & alijs. Sed, inquit, præter spem nostram, non sua modò, verùm & semetipsos obtulerunt ac tradiderunt; *primum Domino* Christo; *deinde & nobis* eius ministris, vt scilicet nos tanquam vice Christi Domini, tantum ab eis acciperemus in subsidiū pauperum sanctorum, quātum nobis placeret; declarantes se totos esse Christi & ministrorum eius; & proinde paratos facere quicquid iniungeremus. Id autem fecerunt *per voluntatem Dei*, hoc est secundum voluntatem Dei. Nam Deo gratum quòd homines se totos submittāt Christo & eius vicarijs. Vel, *per voluntatem Dei*, id est, Deo tam piū affectum subiectionis, & beneficentiæ in eorum cordibus operante. Porrò digna est annotatu consideratio Photij, apud Oecumenium, circa factum Macedonum hîc à Paulo commendatum; in quo sex quędam præclara dicit obseruāda. Primum, quòd secundum vires contulerunt. Secūdum, quòd supra vires. Tertiū, quòd volūtarij. Quartū, quòd multa cum obtestatione. Quintum, quòd supra quàm ab eis sperabatur. Sextum idemque cæteris maius, quod seipsos dederunt Domino & ministris eius.

6 ITA VT ROGAREMVS TITVM, VT QVEMADMODVM CEPIT, ITA ET PERFICIAT IN VOBIS ETIAM GRATIAM ISTAM. Græca sonant in hunc modum: *In hoc, vt rogaremus*, siue *adhortaremur, nos Titum, vt quemadmodum antea cepit, ita & perficeret in vos*, siue *erga vos, etiam gratiam istam*. Nonnulla etiam Latina habent, *in vos*. Caietanus volens illud, *in hoc* iungere præcedentibus, multumque sese torquens vt tollat contextus duriciem, vti loquitur; ostendit se, Gręcè imperitum, non perspicere quid Græcorum verborum contextus postulet. Nā certè vetus interpres, astipu-

astipulante etiam Ambrosiano textu, sensum apostoli expressit. Est enim sensus huiusmodi. Tam egregium & laudabile Macedonum exemplum me impulit ad hoc vt exhortarer & rogarem Titum, vt quemadmodum dudum, quum apud vos esset, incepit, ita & perficiat erga vos (aut in vobis) etiam gratiã istam de qua nunc sermo est; id est, eleemosynæ in Ierusalem mittendę collectionem. Dicit *etiam*; vt innuat Titum alia quædam apud ipsos iam perfecisse, atque ex eo spem esse vt & hanc gratiam perficiat. Illud, *ad vos*, quod interpretes vertit, *in vobis*, potest etiam in hunc sensum explicari, suscepta denuò ad vos profectione. Ad hanc enim testatur apostolus infrà, se Titum exhortatum fuisse. Notandum obiter, Interpretem nunc *rogandi*, nunc *exhortandi* verbo, reddere idem vocabulum Græcum hoc capite & sequenti; quẽadmodum facit & alibi. Solet enim exhortatio preces habere coniunctas.

7 SED SICVT IN OMNIBVS ABVNDATIS FIDE ET SERMONE ET SCIENTIA. Aduersatiua particula *sed* refertur ad gratiam adhuc imperfectam verbis proximè antegressis significatam; tametsi alij vertere malunt, *Imo*; sicut capite superiori. Sensus est: Sed sicut per omnia & prorsus abundatis fide, & gratia sermonis, & scientia. Quo sensu dicat his donis abundare Corinthios, qui multa adhuc egebant instructione; explicatum à nobis est ad illud 1. epistolę cap. 1, *In omnibus diuites facti estis, in omni verbo, & in omni scientia, ita vt nihil vobis desit in vlla gratia*. Ex quo etiam loco, petendum est quid per *sermonem* & *scientiam* velit apostolus significare.

ET OMNI SOLICITVDINE. Græcè *diligentia* Hanc superiori capite commendauit in Corinthijs. Vnde apparet significari solicitudinem quã habebant pro salute fratrum;

INSVPER ET CHARITATE VESTRA IN NOS. *Insuper*, in Græcis & Syris non est. mss. quoque latina quædam non habent. Gręcè sic legitur, Et ea quæ ex vobis in nobis est charitate. Quod interpres bene vertit, *& charitate vestra in nos*; id est, eã quæ procedit ex vobis, diligentibus; in nos, dilectos.

VT ET IN HAC GRATIA ABVNDETIS. Ambrosianus textus ad complendum sensum, addit *facite*. Quod Erasmus quoque & Henteniùs imitati sunt. Alij supplent, *hortamur*, aut quid simile. Verùm huiusmodi supplemento non est opus. Pendet enim adhuc oratio ab eo loco; *Ita vt rogaremus Titum, vt quemadmodum cœpit* &c. Dicit enim se hortatum fuisse Titum, vt quod de colligenda eleemosyna cœperat apud Corinthios, perficiat; & per hoc, Corinthij sicut alijs abundant charismatis, vt etiam in hac eleemosynaria gratia abundẽt, videlicet liberaliter ac promptè tribuendo. Dicens autem, *& in hac gratia*; significat etiam præcedentia quæ enumerauit, fidem, sermonem &c. gratias esse. Quare, gratia hoc loco non idem est quod beneficentia, quomodo eam transtulit Erasmus; sed in genere significat gratuitum Dei donum; sub quo, inter alia, continetur eleemosynæ seu beneficentiæ virtus.

8 NON QVASI IMPERANS DICO. Græcè, *Non secundum imperium dico*, quemadmodum & Ambrosianus legit. Atque ita alibi vertit ipse noster interpres, vt 1 Cor. 7. *Hoc autem dico secundum indulgentiam, non secundum imperium*. Sensus est. Nolo vos vrgere pręcepto; quamuis alioqui possem vt vester apostolus. Sic enim ad Philemonem ait; *Fiduciam habens imperandi tibi; magis obsecro, siue adhortor*. Quare non pugnant cũ hoc loco ea quæ leguntur prioris epistolæ c. 16. *Sicut ordinaui ecclesijs Galatiæ, ita & vos facite*. Nam quod ibi dicitur, magis videtur pertinere ad modum eleemosynam paulatim colligendi per vnumquemque separatim, & vt de contributione ipsa illic esset præceptum apostoli: tamen locum habere potest quod hîc ait, se non agere imperiosè, se nunc non agere vt imperantem, sed vt consulentem quod saluti sit perutile. Potest alia responsio dari ex Commentario hoc ad v. 10. Hinc ergo ne colligas eleemosynam non esse in præcepto; quum, etiamsi Paulus præcipere non posset, Dei tamen præceptum sufficere deberet.

SED PER ALIORVM SOLICITVDINEM, ETIAM VESTRÆ CHARITATIS INGENIVM BONVM COMPROBANS. *Solicitudinem*, rursus pro studio ac diligentia posuit interpres; & *comprobans* dixit pro simplici probans. Quod autem vertit ingenium bonum, in Gręco vna dictio est γνήσιον; id est ingenuum: atque ita vertisse interpretem nonnulli suspicantur. Ambrosianus legit, *animum bonum*; vel, secundum alios codices, nudè & substãtiuè, *bonum*. Editio Syriaca, *constantiam* habet. Porrò *ingenuum*, pro ingenuitate, germanitate, synceritate, dictum est ab apostolo, iuxta consuetudinem Græcæ linguæ; qua neutrum pro abstracto frequenter vsurpatur. Sensus est. Sed proposito exemplo diligentiæ aliorum, scilicet Macedonum, qui vos in hoc officij genere iam prąuenerunt, etiam vestrę charitatis indolem ac synceritatẽ probans; id est, huiusmodi opere beneficentiæ exploratam ac probatam reddere volens. Nã, vt ait Gregorius homilia 30 super euangelia probatio dilectionis exhibitio est operis. Dicit autẽ *vestra charitatis*, quia de opere charitatis erga proximos loquitur.

9 SCITIS ENIM GRATIAM DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI. Hortatur exemplo beneficentiæ Christi Saluatoris erga nos, quæ fuit incomparabiliter maior ea quam exigebat à Corinthijs. Cognoscitis enim, inquit, à nobis edocti, quod & quantum beneficium in vos gratuitò contulerit Dominus noster Iesus Christus.

QVONIAM PROPTER VOS EGENVS FACTVS EST. Id est, quòd vestri causa pauper

factus sit & indigens rerum temporalium, videlicet in assumpta natura; adeo vt ipse dicat Matth 8 *filius hominis non habet vbi caput reclinet*. Non solùm enim nihil proprium possidere voluit in hac mortali vita; sed insuper etiam penuriam pati. Quod inter egenum & pauperem hîc quidam distinguunt, rationem adferentes cur apostolus non dixerit, pauper, sed egenus; tanquam plus sit egenum esse quàm pauperem: piè quidem illi, sed extra textum contemplantur, cùm verbum Græcum propriè significet pauperem fieri, paupertatem pati, subire. Rectiùs alij, qui ex hoc loco & similibus, eorum refellunt opinionẽ, qui Christo vt homini tribuunt regnum & dominationem temporalem totius mundi. Nam temporalis administratio regnorum parum conuenienter attribuitur ei qui bonorum temporalium inopiam elegerit. Imò verè & propriè secundum naturam humanam egenus non erat, si secundum eam, vt illa habet opinio, ita Dominus erat orbis terrarum, vt omnium bonorum temporalium haberet proprietatem. Sic autem dictum est; *Propter vos egenus factus est, cùm diues esset*; vt si diceretur, Propter vos mortalis factus est, cùm esset immortalis; scilicet vtrumque verè ac propriè: alterum vt homo, alterum vt Deus.

CVM DIVES ESSET. Intellige, in natura diuina; vel quia sibi sufficientissimus in bonis suæ diuinitatis, vel quia Dominus omnium rerum ac totius creaturæ. Gręcè, *diues existens*. Neque enim diues esse desijt, quando pauper factus est: quia non desijt esse Deus, quando factus est homo.

VT ILLIVS INOPIA VOS DIVITES ESSETIS, Vel, ditesceretis; vtroq; enim modo verti potest verbum Græcum. Sensus. Vt illius paupertate in temporalibus, vos efficeremini diuites in spiritualibus. Doctè verò sensum hũc explicat Thomas in commentario, docens apostolum hoc dicere propter duo; nempe propter exemplum & sacramentum. Propter exemplum quidem, quia si Christus amplexus est paupertatem; & nos illius exemplo eam diligere & amplecti debemus. Propter sacramentum autem, quia quęcumque Christus egit aut sustinuit, pro nostra salute fecit. Vnde quemadmodum per hoc quod mortẽ sustinuit, liberati sumus à morte æterna ac vitæ restituti; sic per hoc quod sustinuit inopiã in temporalibus, liberati sumus ab inopia rerum spiritualium, & facti earum diuites. Vtitur autem apostolus secunda persona potiùs quàm prima; tum vt fortiùs premat Corinthios, tum quia respicit ad illas Corinthiorum diuitias de quibus priori epistola cap. 1, *quòd in omnibus*, inquit, *diuites facti estis in illo*. Cæterùm intelligendam relinquit Corinthijs applicationem istius sententiæ, hanc aut similem; Quòd si Christus cum diues esset temporalem sustinuit inopiam, vt spiritualiter vos ditaret; vtique debetis, vt eum quadantenus imitemini, temporalia vestra saltem absque inopiæ periculo fratribus communicare.

ET CONSILIVM IN HOC DO. *In hoc*, casu ablatiuo; id est, in hac re; vt ex Græco patet. Superius dixit, se nolle imperare tanquã apostolum; Nunc consilium dat tanquam amicus; Sic enim & Daniel regem iniquum alloquitur dicens, *Consilium meum placeat tibi, & peccata tua eleemosynis redime, & iniquitates tuas misericordijs pauperum*. At verò ex his scripturis non sequitur eleemosynam esse consilij tantùm, non etiam præcepti, superfluum habentibus; Nam licet Paulus imperare nollet sed tantùm hortari Corinthios (sępè enim hortando & rogando plus obtinetur quàm imperando); tamen ex Dei pręcepto passim in scripturis expresso, adeoque ex lege naturali, tenebãtur Corinthij tanquã diuites ad hoc genus misericordię pręstandum; quemadmodum & sine dubio rex ille apud Danielem tenebatur. Itaque præceptum Dei erat; etsi consilium esset hominum, qui vel nollent vel non possent præcipere. quomodo sępe ægrotis à medico consulitur, quod tamen ab eis exigit lex naturæ. Adde, quòd præceptum Dei non erat vt Corinthij darent ita abundanter pro ratione facultatum, sicut fecerant Macedones, quorum exemplo apostolus illos prouocabat. Denique non omnes Corinthij habebãt superfluum; cùm tamen omnium esset collecta. Quòd autem in genere debitum fuerit à Corinthijs hoc subsidium, & qua ratione debitum illis pro quibus petebatur; ostendit apostolus Rom. 15. Ad quem locum, eiusque commentarium, lectorem remitto. Videat etiam quæ diximus 1. Cor. 16. in pr.

HOC ENIM VOBIS VTILE EST. Rationẽ dat consilij. Nam, inquit, hoc quod consulo, id est opus eleemosynæ, vobis conducit & vtile est, non ad bonum aliquod temporale, sicut vtile est accipientibus; sed ad bonum spirituale, scilicet ad Deum promerendum, *Talibus enim hostijs promeretur Deus*, ait Heb. 13, de beneficentia & communione loquens.

QVI NON SOLVM FACERE, SED ET VELLE CEPISTIS AB ANNO PRIORE. Laudem miscet exhortationi, vt in superioribus; tametsi & sub laude subsit occulta reprehẽsio tarditatis ad perficiẽdum, vt infrà explicabitur. Habet autem obscuritatẽ & difficultatẽ hæc sentẽtia, cùm potius contrà dicendũ videretur, *Non solum velle sed & facere cepistis*. Siquidem pluris ęstimatur facere quàm velle tantùm; parum enim est velle, nisi efficaciter velis, faciasque quod volueris. Opinantur quidam verba transposita esse, & contrario ordine legenda; quomodo legitur in Syriaca versione. Verùm id contra fidem est omnium Gręcorum & Latinorum exemplarium. Gregorius lib 20 moralium cap. 26 citans hunc apostoli locum, docet quomodo

plus

plus sit velle quàm facere. Facile quippe est, inquit, in bono opere obedire, etiam nolentem; sed hæc magna in discipulis virtus extiterat, eos bonum quod illis præceptum est, & antè voluisse. Sic ille. Plerique verò sic exponunt, Qui non solùm nunc facere, sed etiam ab anno superiore velle cœpistis, id est, faciendi voluntatem habuistis, q. d. Quod nunc facere cœpistis, id non ex repentino motu animi, sed ex matura & bene deliberata prodijt voluntate, quę initium habet ab anno superiore. Quæ quidem expositio valde probabilis est, Non enim Corinthij facere cœperant ab anno priore, quos apostolus in prima epistola sic hortatur tanquã nihil adhuc fecissent; velle tamen cœperant. Sed pro maiori explicatione sciendum Græca sonare ad hunc modum, Qui non solùm ipsum facere, sed & ipsum velle priùs incepistis ab anno superiore. Quod interpretes sic intelligunt; Priusquàm ego vos hortarer, adeoque sponte vestra, velle cœpistis, iam inde ab anno præterito. Potest autem & hoc modo intelligi; Qui non solùm priusquàm Macedones incepistis facere, sed etiã priùs incepistis velle; id est, voluntatem vestram declarare, nimirum ab anno superiore. Nam, vt patet ex vltimo capite prioris epistolę, nondum apostolus venerat in Macedoniam de collecta facienda cum Macedonibus acturus, quando Corinthios ad collectas hortabatur. Indicat hunc sensum Caietanus, dicens apostolum significare quòd Corinthij non inceperint exemplo Macedonum moti; idque propterea, ne molestè ferrent Macedones sibi in exemplum proponi, q. d. Alia parte vos illis estis potiores; quia priusquam illi, & facere & velle cœpistis; quamuis illi iam vos præuenerint perficiendo. Sensum hunc confirmat illud quod scribit capite sequenti; *De vobis glorior apud Macedones quoniam & Achaia parata est ab anno præterito; & vestra æmulatio prouocauit plurimos* Pro sẽsu Caietani facit quod apostolus 1 Cor. 16 non dixit, Sicut ordinaui ecclesijs Macedonię; sed dũtaxat, *Sicut ordinaui ecclesijs Galatiæ*: quia tunc ecclesijs Macedoniæ nondum ordinauerat id de quo ibi loquitur.

NVNC VERO ET FACTO PERFICITE. Gręcè, *nunc autem & ipsum facere perficite*; vt verisimile sit interpretẽ vertisse, (factum) non (facto). Non igitur sensus est, Quod voluistis, perficite facto; sed, sicut explicatius alij transtulerunt, Quod facere cœpistis, perficite. Iam enim facere inceperant Tito hortante; de quo paulo antè dixit, se eum rogasse, vt quemadmodum cœperat, ita & perficeret in illis hanc gratiam. Tacitè verò taxatur Corinthiorum tarditas præ Macedonibus in colligenda eleemosyna; vt qui rem ante annum inceptam nondum absoluissent.

VT QVEMADMODVM PROMPTVS EST ANIMVS VOLVNTATIS. In Græco non exprimitur verbum. Nam potest etiam suppleri præteritum, fuit; hoc modo, Vt quemadmodum adfuit vobis animi promptitudo qua velletis, scilicet ab anno superiore.

ITA SIT ET PERFICIENDI, EX EO QVOD HABETIS. Græcè, *Ita & perficere ex ipso habere*. Videtur autem interpres priori loco legisse τοῦ pro τὸ. Sensus est, Ita vobis adsit & perficere, id est, Ita & perficiatis; idque ex eo quod habetis & possidetis, hoc est, secundũ facultates, q. d. Sic hortor ad perficiendum, vt tamen nihil exigam à vobis supra vires. Potest etiam, retento eodem sensu, verbum (*habere*) referri ad *promptum animum*; vertendo, *ex eo quod habet*, siue *possidet*; quomodo vertit Hentenius. Atque eò refertur verbis sequentibus iuxta nostram versionem.

12 SI ENIM VOLVNTAS PROMPTA EST. Græcè. *Si enim promptitudo animi præiacet*. Est enim idem vocabulum, quod modò verterat, promptum animum. *Præiacet* autem, dictum, pro eo quod est, præcedit, priùs adest; videlicet tanquam boni operis fundamentum.

SECVNDVM ID QVOD HABET ACCEPTA EST, NON SECVNDVM ID QVOD NON HABET. Græca pleniùs sic redduntur, *Iuxta quodcumque illud est quod habeat aliquis, acceptabilis est; non iuxta quod non habet*. Et quidem (acceptabilis) vel ad personam quam designat istud *aliquis*; vel ad voluntatem promptam, æquè referri potest: ac certè, cum nostro interprete, melius ad voluntatem. Vsitatius enim de rebus, quàm de personis, dicitur εὐπρόσδεκτος; velut supra cap. 6. *Ecce nunc tẽpus acceptabile*; significans id quod meritò est acceptandum. Sensus totius sententię est, Quod si suppetit prompta animi voluntas ad dandum; ea meritò acceptanda est, si quisq; det iuxta modum suarum facultatum, siue multum illud sit, siue parũ; ita vt nõ exigatur à quoquam amplius, quàm pro ratione eius quod habet ac possidet.

13 NON ENIM VT ALIIS SIT REMISSIO, VOBIS AVTEM TRIBVLATIO: Significantius apud Ambrosianum, *Non enim vt alijs relaxatio sit, vobis autem angustia*. Supplenda est autem oratio, Non enim sic moneo largiendum esse, vt alij ex vestris eleemosynis abundent ac plus habeant quàm opus sit ad eorum inopiam leuãdam; vos autem angustiam patiamini.

14 SED EX ÆQVALITATE IN PRÆSENTI TEMPORE VESTRA ABVNDATIA ILLORVM INOPIAM SVPPLEAT. In multis Latinis codicibus post, *æqualitate*, punctum figitur; vt noua sententia sit, *In præsenti tẽpore* &c. Græci verò continuam faciunt orationem, coniunctione *vt* ex præcedenti parte supplendam; hoc modo, *Sed vt ex æqualitate in tempore præsenti* &c. Quod & sequũtur Ambrosianus, Thomas, Liranus, alijque nonnulli; vt sit sensus, Sed hoc volo

 & exi-

& exigo, vt vos qui bonis temporalibus abũdatis (erat enim Corinthus opulenta ciuitas) de vestra copia illorum (scilicet fratrum qui in Iudæa sunt) inopiæ temporali succurratis; idque *ex æqualitate*, hoc est per quandam æqualitatem. vobis enim abundantibus, & illis indigentibus; multa est inæqualitas: quæ ad æqualitatem quandam reducetur, videlicet non mathematicam, sed ciuilem; dũ præstabitur vt sit sufficientia, vbi nunc est inopia. Sic enim æqualitas inter vos & illos erit, in eo quod est sufficienter habere, & non indigere. Pronomen *illorum* quidam ad Macedones referunt; sed sanè præter apostoli mẽtem. Quod verò addit, *In præsenti tempore*, vel hunc habet sensum, durante dumtaxat illorum præsenti necessitate; quam speramus non diu duraturam: vel intellige, In hoc sæculo. Nam in futuro sæculo non erit opus. Vter sensus potior, mox patebit.

VT ET ILLORVM ABVNDANTIA VESTRÆ INOPIÆ SIT SVPPLEMENTVM. Sunt qui etiam hanc partem de temporalibus intelligant; hoc sensu, Vt alio tempore quando illos abundare & vos indigere continget, illi de sua copia vicissim vestram suppleant inopiam. Pro quo intellectu facere putant id quod dixerat, *In præsenti tempore*, iuxta priorem eius particulę expositionem. Sed obstat illud euangelicum Lucæ 14, *Ne fortè te & ipsi reinuitent. & fiat tibi retributio. Beatus autem eris quia non habent retribuere tibi. Retribuetur enim tibi in resurrectione iustorum.* Quare nullo modo probabile fit, spe temporalis retributionis voluisse apostolũ hortari Corinthios ad eleemosynam; quæ profectò iam non esset eleemosyna, saltem puta; sed mutui quandam speciem haberet, si temporalem retributionem respiceret. Adde, quòd nec verisimiliter expectandum erat, vt qui in Iudæa erant fratres, aliquando locupletiores facti Corinthijs egentibus subuenirent. Nam illi partim omnia reliquerant, partim bonorum suorum rapinam passi fuerant; Corinthij verò sua retinebant. Itaque iuxta communem, pene omnium, interpretationem de bonis spiritualibus hęc pars accipienda est; quemadmodum prior de temporalibus. q.d. apostolus, In hoc sæculo vestra temporalis abundantia suppleat illorum temporalem inopiam; vt vicissim aliquando, nimirum in futuro sæculo, spiritualis illorum abundantia vestrę spiritualis inopiæ supplementũ fiat: iuxta illud Saluatoris: *Facite vobis amicos de mammona iniquitatis, vt cùm defeceritis, recipiant vos in æterna tabernacula*, Lucæ 16. & illud ipsius apostoli, 2 Timoth. 1, *Det misericordiam Dominus Onesiphori domui; quia sæpè me refrigerauit: det illi Dominus inuenire misericordiã à Domino in illa die.* Sensũ hunc cõfirmat quod capite proximè sequenti dicit apostolus, in eodem adhuc argumento persistens; *Qui seminat in benedictionibus, de benedictionibus & metet*, vtique in futuro sæculo. & quod ad Galatas 6, *Bonum facientes non deficiamus; tempore enim suo metemus non deficientes*: Iam & alibi bona spiritualia sanctorum qui Ierosolymis erant, ita commendat apostolus, vt dicat, *Nam si spiritualium eorum participes facti sunt gentiles; debent & in carnalibus ministrare illis.* Rom. 15. Igitur illi sancti primique fideles, & iam prorogauerant spiritualia ijs à quibus temporalia recipiebant; & rursum in futuro sæculo spiritualia sua ijsdem communicaturi erant; videlicet ea communione, qua in ecclesia Christi aliorum merita per charitatem ad alios deriuantur. Vnde locus hic apostoli, contra nostræ ætatis hæreticos, ostendit posse Christianos minùs sanctos, meritis sanctorum adiuuari, etiam in futuro sæculo. Denique notanda virtus eleemosynæ, quæ facit hominem participem meritorum eius in quem confertur. Cæterùm qua ratione bonorum spiritualium inopiam hîc in Corinthijs taxet apostolus, qui in prima epistola cap. 1, laudauerat eos tanquam diuites in omnibus bonis spiritualibus; ex illius loci commentario petatur.

Aliorum bona opera alijs spiritualiter prodesse.

Et id operatur eleemosyna.

VT FIAT ÆQVALITAS. Quidam repetitionem esse putant eius quod antè dixit, *ex æqualitate*, vt tantùm de temporalibus sit sermo, iuxta sensum ibi datum. Quod enim sequebatur: *Vt & illorum abundantia* &c. per parenthesim interiectum esse putat Gagnæus. At sanè probabilius est, præsentem particulam referendam esse ad vtrumque membrum præcedens; vt æqualitatem apostolus intelligat fieri quadantenus, etiam in spiritualibus, inter abundantes & inopes; dum quod quibusdam fidelibus deest ad ingressum regni cælorum, per aliorum sanctorum merita, quibus in hoc sęculo benefecerunt, suppletur. Fiunt enim hoc pacto sanctis æquales, in eo quod est, sufficientia bona habere ad ingrediendum in æterna tabernacula.

15 SICVT SCRIPTVM EST, Exodi 16, Quod enim ibi scriptum est de colligentibus manna, quædam figura fuit æqualitatis huius, tam temporalis quàm spiritualis, de qua loquitur apostolus.

QVI MVLTVM, NON ABVNDAVIT; ET QVI MODICVM, NON MINORAVIT, id est, defecit, minus habuit. Cæterùm in multis codicibus legitur oratione completa, *Qui multum habuit, non abundauit* &c. Syriaco textu astipulante; tametsi probabilius est verbum, *habuit*, non ab interprete, sed postea ab alio quopiam ad supplendam sentẽtiam, additum esse. Nam in Græco nõ additur, nec apud Paulũ, nec apud LXX, sed intelligẽdum relinquitur (habuit) vel potiùs (collegit) aut quid simile. S. Aug. cõmodam in suo codice habuit huius sentẽtiæ versionẽ, lib. 2 contra aduers. leg. & Proph. c. 7. hanc, *Qui multũ non abundauit; qui modicũ, non defuit illi.* Sensus enim est; Non plus habuit

qui plus collegit; neque minus habuit qui minus collegit: sed omnes æquè multum. Cùm enim filijs Israel præceptum esset, vt vnusquisque colligeret ex manna, quantum in diem sibi ad edendum sufficeret, scilicet mensuram gomor per singula capita; & tamẽ, vt fit, alij plus, alij minus colligerent: postquam explorabant id quod collegerant ad mensuram gomor, inuentum est, diuino miraculo, neminem quicquam vel supra vel infra mensuram habere; sed omnes tantum, quantum ea mensura capiebat; quæ eadem erat vnicuique panis diurni mẽsura sufficiẽs, nec redundãs. Fuit autem ea res figura quędã vtriusque æqualitatis supradictæ; Impletur autẽ illa figura perfectè, quãdo qui bonis terrenis abundãt, nihil volunt boni superflui retinere, sed totũ indigẽtibus elargiri; & qui diuites sunt spiritualium bonorũ, quantum in ipsis est, cõmunicatione meritorum alios sibi adæquant. Potest autem hæc ex Moyse deprompta sententia, referri ad cõmunionẽ sacræ eucharistiæ; maximè quòd manna fuerit insignis quędã & expressa sacrę eucharistiæ figura. Quare sicut illic, *qui multum, non abundauit; & qui modicum, non minorauit*: Ita & in perceptione sacræ eucharistię, qui duplũ sumit, id est, vtramque speciem, nõ plus habet; & qui simplũ, id est, alteram tantũ speciem, nõ minus habet: Sed fructus vtrimque est æqualis. Porrò circa superiorẽ apostoli doctrinã qua vult eleemosynas dari vsque ad quãdam ęqualitatẽ accipientis cũ dante; & pro absurdo habet ita eas dari, vt remissio sit accipiẽtibus, dantibus autem angustia; dubitabit aliquis, quomodo contra hanc doctrinam non faciant, qui iuxta consilium dominicum omnia quæ habent, dant pauperibus aut sæculo relinquunt, ipsi postea paupertate affligendi. Respõdet Caietanus Dominum in euangelio loqui de eleemosynis volentium mutare statum, id est, ex statu communi transire ad statum perfectionis; Paulum verò loqui de eleemosynis eorum qui in statu suo perseuerant. Horum enim, inquit, eleemosynæ moderatæ esse debent & commensuratæ facultatibus quas habent; illorum verò eleemosynæ debẽt commẽsurari mutationi status. Sed aduersus hanc responsionem in promptu obiectio est de vidua euangelica, à Domino laudata Marci 12 & Lucæ 21, quæ totum quod habuit, misit in gazophylacium. Respondere quidem ad hoc nititur Caietanus, dicens, id à vidua factum fuisse supra communem hominum regulam, aut fortè eam sibi aliquid ad victũ reseruasse, cùm necessarium huiusmodi non consistat in indiuisibili; Verùm neutra solutio firma est: Non prior, quia quæcumque alia vidua similiter faceret, similiter esset laudanda, tanquam sequẽs regulam rectę rationis. Non item posterior; quia pugnat cum expressis Domini verbis quibus apud vtrumque euangelistam dicit viduam de penuria sua misisse omnia quæ habuit, ac totum victum suum, id est, totum illud vnde viueret. Adde, quod vidua illa obtulit Deo, non pauperibus. Adde & hîc, quod dare pauperi minùs indigenti quã tu egeas, si tu fortior sis ad ferendã inopiam; non est inordinatum, sed magnæ charitatis opus. Et hoc faciunt qui dant omnia pauperibus, Christum nudi sequentes. Proinde magis probanda videtur responsio S. Thomæ quam accepit ex glossa interlineali, nempe quòd simpliciter melius sit totum dare pauperibus, & affligi pro Christo; intellige, modò id voluntariè fiat & forti animo; & ita quidem vt ne quis semetipsum in extremam necessitatem conijciat. quod non est putandum viduam illam fecisse, cùm ex labore manuum vixisse eam existimandũ sit. Quod autem apostolus hoc loco docet, id, inquit Thomas, condescendendo fecit; quia infirmi erant Corinthij, de quibus metuendum esset, ne fortè deficerent à fide semel suscepta, si eius occasione inopia premerentur. Fortiores erant Macedones; qui etiã supra vires dare erant parati. Cui tamen responsioni illud etiam addendum, non licere eis qui familiam domi alendam habent, ita largiri pauperibus externis, vt domestici indigeant; esset enim talis eleemosyna contra rectum ordinem charitatis.

Eleemosyna cum prudẽtia & charitatis ordine facienda.

16 GRATIAS AVTEM DEO. Græcè, *Gratia*, id est, gratiarum actio, supple reddenda est Deo. In nostra versione, subaudiendum est verbum, ago; seu agimus.

QVI DEDIT EANDEM SOLICITVDINEM PRO VOBIS IN CORDE TITI. Redit apostolus ad narrationem de Tito, quem dixerat à se rogatum, vt quod cœperat apud Corinthios de collecta, perficeret. Dicit itaque Titum sponte etiam sua solicitum fuisse vt id faceret. Addit autem, *pro vobis*: vel quia opus eleemosynæ plus prodest danti quàm accipienti; vel, secundum Thomam, hoc sensu, pro vobis exhortandis ad collectam perficiendam. Porrò locus hic dupliciter ostendit opera bona esse Dei dona: tum in eo quod apostolus dicit Deum dedisse piam illam curam & solicitudinem in corde Titi; tum quia gratias agit Deo quod id fecerit; nam gratiarum actio certissima est doni gratuiti testificatio. Sanè Græci commentatores diligenter annotant hanc Titi solicitudinem Dei opus fuisse.

Opera bona esse Dei dona.

17 QVONIAM EXHORTATIONEM QVIDEM SVSCEPIT. Gręcè, *accepit*, id est, gratam habuit exhortationem nostram; de qua superiùs ait, *Ita vt rogaremus Titum*.

SED CVM SOLICITIOR ESSET, SVA VOLVNTATE PROFECTVS EST AD VOS. Græcè, Diligentior autem cùm esset, spontaneus exiuit ad vos. id est, tanta fuit eius solicitudo pro vobis, vt etiam sponte sua (facturus id, etiam si mea adhortatio non accessisset) ad vos iter susciperet, collectæ perficiendæ causa. Non significat apostolus Titum ante scriptam hanc epistolam fuisse

iam præmissum ad Corinthios; cùm satis ex sequentibus appareat, & communis interpretum sententia sit, per ipsum Titum ac duos eius comites, de quibus infrà, missam fuisse hanc epistolam: sed, quod dicit *profectus est*, aut sic expone, iam paratus est & accinctus ad profectionem; aut potiùs referendum est ad illud tempus, quo à Corinthijs erat legẽda hæc epistola. tunc enim verũ erat Titum ad eos profectum esse; sicut & ea quæ sequuntur de duobus fratribus vnà cum Tito missis; qui quidem nondum erant missi Paulo hęc scribente.

18 MISIMVS ETIAM CVM ILLO FRATREM, CVIVS LAVS EST IN EVANGELIO PER OMNES ECCLESIAS. Quis fuerit hic frater ab euangelij laude tantopere commendatus; diuersæ coniecturæ sunt & opiniones. Hieronymus in Catalogo scriptorum ecclesiasticorum, & in Præfatione commentarij in Matthæum, nec non in commentario epistolæ ad Philemonem; de Luca dictum accepit: vt qui laudem meruerit per omnes ecclesias ex euangelio quod scripsit. Quem & Paulinæ peregrinationis comitem fuisse, ex Actis ab eo cõscriptis palam est. De eodem Primasius, Caietanus, Faber & multi alij locum hunc exponunt. Verisimile est autem Hieronymũ hausisse eam opinionem ex Ignatij martyris epistola ad Ephesios, in qua Lucam euangelistam citans ita scribit; *Vt testatur Lucas, cuius laus est in euangelio.* tametsi non ibi affirmat Paulum hoc de Luca scripsisse, licet in eius elogio Pauli verbis vtatur. Sanè Græci interpretes opinionem de Luca sic referunt, vt minùs probare videantur; idque meritò Neque enim Paulus de euangelio scripto loquitur, sed quomodo passim alibi, de euangelio prędicato. Deinde nec satis constat euangelium Lucæ iam tum editum fuisse, quãdo Paulus hanc epistolam scripsit. Nam Acta quidem apostolica scripsisse videtur statim post euangelium, tanquam eiusdem voluminis libros primum & secundum: scripsit autem Acta post biennium Pauli Romæ commorantis, id est, multis annis post hanc epistolam. Quare circa idem tempus euangeliũ ab eo scriptum fuisse, credibile est. Adde, quòd etsi Lucas apostolo Paulo fuerit peregrinationis comes; nusquam tamen de eo legitur id quod hîc sequitur, nempe *quòd ab ecclesijs ordinatus fuerit comes peregrinationis Pauli in eam gratiam* de qua hîc sermo est. Imo Lucas cœpit Paulo comes adhærere post huiusmodi ordinationem; siquidem non ante caput 16 Actorum loquitur tanquam Pauli comes. Nam illic demum incipit loqui in prima persona, *quæsiuimus, venimus* &c. Igitur Græci potiùs de Barnaba Paulum loqui existimant, quòd in eum competere videantur omnia, quæ hîc dicuntur. Nam Barnabas ex euãgelij prædicatione laudẽ apud omnes ecclesias meruit; & Pauli socius fuit in ministerio sanctorũ, id est, eleemosyna per ecclesias colligenda, & ad fratres in Iudæa habitantes, deferenda; quemadmodum Lucas in fine capitis 11 Actorum testatur. Verùm neque hæc opinio bene fundata est. vt enim omittã quod Barnabas magnæ authoritatis apostolus non debuit à Paulo mitti, & Tito socius adiungi; certè ministerium cuius mentio fit Actor. 11 diuersum fuisse constat ab eo de quo nunc agitur. nam illud expletum fuit multo antè quàm Paulus Corinthum veniret; sic enim in fine capitis 12 Actorum scribitur: *Barnabas autem & Saulus reuersi sunt ab Ierosolymis, expleto ministerio.* Denique discesserunt ab inuicem Paulus & Barnabas Actorum 15, neq; postea reperiuntur simul profecti; nec omnino deinceps vlla Barnabæ mentio: planum est autẽ, ea quæ hîc de ministerio sanctorum scribuntur, esse longè posteriora, videlicet respondentia historię Actorum 20. Tertia opinio est, Paulum hîc loqui de Apollo. Nam & de eo verùm esse putant, laudem eius in euangelio fuisse per omnes ecclesias: describitur enim Actorum 18 vir eloquens, & potens in scripturis, quique feruens spiritu loqueretur & doceret diligenter ea quæ sunt IESV. Accedit, quod sub finem prioris epistolæ spẽ fecerit Corinthijs apostolus hunc virum ad eos mittendi. Verùm & hîc obstat, quod de Apollo nusquam legitur fuisse eum ordinatum ab ecclesijs comitem Paulinæ peregrinationis. Alij proinde Silam intelligere malunt; cuius sub nomine Siluani suprà meminit cap. 1. Quæ sententia nobis maximè probatur. Huius enim fratris laus in euangelio fuit per omnes ecclesias; siue quòd propter insignẽ operam quam posuit in euangelio prędicãdo, celebratus fuerit vbique apud fideles; siue, iuxta veriorem sensum huius loci, quòd ex euangelio per omnes ecclesias prędicato, magnam laudem adeptus fuerit. Nam vt scribitur Actorum 15, Silas vnà cum Iuda, quòd primi essent in fratribus, ijdemque prophetæ, & potentes sermone; in legationem apostolicam ad gentes, à concilio Ierosolymitano delectus & missus est. Postea verò ex euangelij prædicatione multo clarior factus; quando vnà cum Paulo digressus Antiochia per loca Syriæ, Ciliciæ, Aliæque prouinciæ, tum Macedoniæ & Achaię; maximo cum fructu euangelium prædicauit, partim confirmans ecclesias pridem institutas, partim nouas instituens: vti videre est Actorũ 15 capite & tribus sequentibus. vt propter hoc etiam apostoli nomen Silas meruerit, ipso etiam nomine suo eam dignitatem præferens; nam Silas missum, legatum, apostolum significat. Iã verò prorsus in eum conuenit & illud quod sequitur, vt mox videbimus;

Quis frater iste adiunctus Tito, sententiæ variæ. Prima.

Secunda.

Tertia.

Quarta.

19 NON SOLVM AVTEM SED ET ORDINATVS EST AB ECCLESIIS COMES PEREGRINATIONIS NOSTRÆ. Græcè, *comperegrinus noster*. Nec id solum, inquit, verùm etiam ab ecclesijs delectus est ac suffragijs designatus (id

enim

enim significat Grecū vocabulū, quod interpres vertit *ordinatum*, de quo plura diximus in 4. dist. 24. in fine: χειροτονηθεὶς) vt esser comes, imò socius & collega nostræ peregrinationis.

IN HANC GRATIAM QVÆ MINISTRATVR A NOBIS. Græcè, *cum hac gratia*. sensus enim est, hunc fratrem ita fuisse ab ecclesijs ordinatum Paulinæ peregrinationis socium ad prædicandum gentibus euangelium, vt simul eis iniun ctum fuerit ministerium eleemosynæ procurandæ; quam apostolus vt 1. Corinth. 16. ita hîc gratiam vocat, id est, beneficentiam siue gratuitam erogationem. Quanquam Caietanus haud incommodè gratiam hanc interpretatur ipsum officium procurãdi eleemosynas, administratum à Paulo, eiusque socio; Quod officium rectè gratia dicitur ratione rei obiectæ, hoc est ipsius eleemosynæ procurandæ seu colligendæ. Porrò non alium quàm Silam his verbis ab apostolo significatum esse colligi potest ex loco Acto. 15, vbi post Barnabæ discessum à Paulo, sic legitur: *Paulus autem electo Sila profectus est, traditus gratia Dei à fratribus*. Intelligendum est autem id factum fuisse cum noua delegatione ministerij quo Barnabas & Paulus antea fungebantur. Quod quidem duplex erat; euangelij gentibus prædicandi, & eleemosynę pro pauperibus Ierosolymitanis colligendæ. Confirmatur ea res ex epistola Gal. 2, vbi cùm dixisset Paulus de se & Barnaba, *tantùm vt pauperum memores essemus*, statim plurali numero in singularem mutato, de se solo subiungit, *Quod etiam solicitus fui hoc ipsum facere*; videlicet innuens in executione ministerij pro pauperibus suscepti, se post id tempus non habuisse Barnabam socium, vtpotè à se digressum; sed aliquem alium; quem vtique Silam fuisse locus prædictus Actorum declarat. Vnde etiam, si quæritur à quibus ecclesijs fuerit Silas ordinatus comes Pauli; respondendum, ab ecclesijs quæ erant in Iudæa, nominatim verò ab Ierosolymitana & Antiochena; quemadmodum ex eodem loco Actorum, sagaci lectori colligere non est difficile.

AD DOMINI GLORIAM. Grecè, *ad eiusdem gloriam*, vt referatur ad Deum suprà nominatum, ibi, *Gratias autem Deo qui dedit* &c. Poterat alioqui de Christo intelligi, qui passim in apostolicis litteris Dominus vocatur; & quidem Oecumenius de Christo disertè exponit. Notandum autem quòd Græci particulam hanc construunt cum participio, *ordinatus est*; Latini verò cũ eo quod proximè præcedit, idque sanè probabilius; quoniam & sub finem capitis sequentis, glorificatio Dei numeratur inter effectus & fructus memorati ministerij. Proinde sensus est, Quæ gratia à nobis administrata, facit vt Dominus laudetur & glorificetur in beneficentia eorum à quibus eleemosynæ per nostrum ministerium colligũtur.

Dei gloria fructus procurata aut data eleemosyna.

ET DESTINATAM VOLVNTATEM NOSTRAM. Græcè, *& promptitudinem animi vestri*. Ambrosianus, *& promptitudinem vestram*. est enim in Græco idem vocabulum quod noster interpres modò promptum animum; modò, voluntatem promptam, superiùs vertit. Supplendum est autem aliquid, hoc modo; *& ad promptitudinem animi vestri excitandam*, prouehendam seu manifestandam. Nam & hic erat illius ministerij fructus; qui tamen etiam ad Dei gloriam cadebat, iuxta illud: *Sic luceat lux vestra coram hominibus, vt glorificent patrem vestrum qui in cælis est*. Matth. 5.

20 DEVITANTES HOC. Construendum est στελλόμενοι participium, cum verbo *Misimus*. Quod tamen alij aliter ex Græco verterunt, Hentenius, contrahentes; interpres Theophylacti, veriti ac metuentes; Erasmus, declinantes, id est, solicitè cauentes. sumptum est enim Græcum vocabulum à nautis siue contrahentibus vela, siue flexo cursu scopulũ aut periculum declinantibus.

NE QVIS NOS VITVPERET IN HAC PLENITVDINE QVÆ MINISTRATVR A NOBIS. Pro *plenitudine* verti poterat, abũdantia, exuberantia. Sensus est: Ideò misimus viros tam integros, & extra omnem suspicionem positos, Titum & alterum fratrem cuius laus in euangelio; ne quis malè de nobis loquatur aut malè suspicetur, quasi non satis fideliter & castè pecunia tam larga, nostro ministerio collecta, à nobis tractetur. Nam vt pecuniæ cupido latissimè grassatur; ita eiusdẽ tractatio summam fidem exigit, ac perfacilè in eo genere vel peccatur vel peccari existimatur.

Pecuniæ tractatio magnam hominum integritatem postulat.

21 PROVIDEMVS ENIM BONA. Grecè, *prouidentes* seu procurantes *bona*, honesta,

NON SOLVM CORAM DEO, SED ETIAM CORAM HOMINIBVS. *Deo* Græcè, *Domino*. Similis est sententia Rom. 12, de qua ibi diximus. Respicit apostolus ad illud Salomonis præceptum, Prouerb. 3, secundum LXX, *Prouide bona coram Domino & hominibus*. Itaque sensus est; Neque enim solùm nobis curę est ea facere quæ recta sint Deo teste & iudice; sed etiam quæ probentur hominibus; vt ne quis infirmus ex ijs quæ agimus, offendatur. Nam, vt ait Augustinus sermone priore de vita communi suorum clericorũ, Beda & Primasio in hunc locum citantibus, *Duæ res sunt conscientia & fama. propter nos, conscientia nostra sufficit nobis; propter alios fama necessaria est. conscientia, tibi; fama, proximo tuo. Qui fidens conscientia sua, negligit famam suam; crudelis est in proximum*. Sunt duo sermones de vita communi clericorũ, S. Augustini, Tomo 10. De diuersis, numero 49. & 50. inter additos à Louaniensibus.

Cura famæ habẽda, non solùm conscientiæ.

22 MISIMVS AVTEM CVM ILLIS ET FRATREM NOSTRVM, QVEM PROBAVIMVS IN MVLTIS SÆPE SOLICITVM ESSE. Seu, diligẽtẽ esse; id est, cuius solicitudo ac diligentia multis argumentis nobis explorata est. nam illud, *in multis, sæpe*, ad verbum *probauimus*

referendum est, non ad *solicitum esse*. Tertius hic frater quis fuerit incertum est; tametsi Thomas & Liranus, glossam interlinealem secuti, putent Apollo fuisse. Nã quod Caietanus Timotheum fuisse suspicatur, vanum esse conuincitur ex eo quod in exordio huius epistolæ Timotheus vnà cum Paulo nominatur, vt à quibus mittatur epistola. at non ab eodem mittitur & perfertur. Probabilior est coniectura de Luca; quem circa idem tempus Paulo adfuisse, satis apparet ex Actorum 20. Non improbabile est fuisse Zenam legisperitũ, de quo Tit. 3. Vide illic Comment. Hieron. Eum illic simul cum Apollo iubet deduci apostolus. Suspicari etiam quis posset de Sosthene, quem sibi in exordio prioris epistolæ coniunxit.

NVNC AVTEM MVLTO SOLICITIOREM, siue diligentiorem;

CONFIDENTIA MVLTA IN VOS. Hoc plerique iungunt cum eo quod proximè præcedit. Exponunt autem bifariam: aut de fiducia Pauli erga Corinthios, vt qui fratris huius diligentiam in negocio ad illos sibi demandato auxerit; aut de fiducia ipsius fratris, quam de Corinthijs ex relatione Titi cõceperat. Vnde alius vertit, Ob multam fiduciam quam habeo erga vos: Alius, quam habet erga vos. At verò longè rectiùs fortasse partem hanc retuleris ad missionem trium fratrum prædictorum; quorum Titus primus erat. hac enim ratione multum lucis accedet huic loco, alioqui vehementer obscuro; vt sit sensus: Misimus, inquam, fratres commemoratos, optimè confisi de vobis quòd eos, tanquam viros integræ ac probatæ fidei, pro dignitate ipsorum & nostra exspectatione, suscipietis. Explicat hunc sensum quod sequitur.

23 SIVE PRO TITO. Id est, Titi nomine confisi,

QVI EST SOCIVS MEVS, ET IN VOS ADIVTOR. Non *in vobis* vt quidam habent codices. Nobiscum facit editio Clementina, textusque Græcus. Porrò duæ voculæ, *qui est*, ad supplendum sensum additæ fuerunt ab interprete nostro; Nam in Græco non legũtur. Vt proinde solœcismum in apostoli sermone agnoscat hoc loco Gagneus. Cõmendat verò Paulus Titum quòd socius & collega suus sit in euangelij negocio, quodque suus adiutor seu cooperator erga Corinthios, id est, ad promouendam eorum salutem.

SIVE FRATRES NOSTRI. Pro eo quod dicendum erat, Siue pro fratribus nostris, sicut dixerat *siue pro Tito*. sed quia casum proximè mutauerat; hîc in eodem persistit. Est autem sensus; Siue confisi de vobis nomine fratrum nostrorum, nempe reliquorũ duorum quos mittimus. Quanquam & hoc modo potest exponi quem suggerunt Græcorũ commentaria, & expressit Hentenij versio; *Siue pro alijs duobus*, scilicet confisi; quippe qui fratres nostri sunt; id est, Iudæi sunt, quos alibi vocat suos cognatos secundum carnem. Hoc peculiare dicit de istis duobus, nam Titus gentilis erat. Gal. 2.

APOSTOLI ECCLESIARVM. Hoc est, ait Theophylactus, ab ecclesijs missi & electi, videlicet ad hoc munus colligendę & perferendæ pecuniæ. Vnde alij vertere maluerunt, *legati ecclesiarum*. Itaque *ecclesiarum apostoli* dicuntur, vt annotat Caietanus, ad differentiam apostolorum Christi, id est eorum qui à Christo missi fuerunt. ecclesias verò intellige quę in Iudæa erant; de quibus suprà: *Sed & ordinatus est ab ecclesijs comes* &c. Hoc quoque peculiare illis duobus: nam Titus, quia gentilis, non erat ab ecclesijs Iudeæ missus, sed tantùm à Paulo.

GLORIA CHRISTI. Ita legendum ex castigatione Romana; non *gloria Christi*, quod erat in multis vulgatis codicibus. Nam in Gręco δόξα legitur: astipulantibus etiam mss. quibusdam Latinis, & concordantijs biblicis. Vocantur autem fratres illi *gloria Christi*, quòd tales essent vita & moribus, vt in ijs Christus glorificaretur. quomodo & filius sapiens dicitur gloria patris; quòd in tali filio glorificetur pater. *Ministri sinceri gloria Domini sunt.*

24 OSTENSIONEM ERGO QVÆ EST CHARITATIS VESTRÆ, ET NOSTRÆ GLORIÆ PRO VOBIS, IN ILLOS OSTENDITE. De suo interpres addidit, *quæ est*; quod nec apud Ambrosianum legitur. *gloriam* quoque pro gloriatione transtulit, quemadmodum & alibi, cùm sint in Græco vocabula planè diuersa. Ambrosianus exultationem legit. Quod verò dicit apostolus, *Ostensionem ostendite charitatis* &c. verterunt quidem Erasmus & Hentenius hoc modo: Demonstrate documentum charitatis &c. tanquam ostensio sit idem quod documentum, argumentum, specimen. At probabilius est phrasim esse Hebræam, qua sæpenumero in scripturis actio pro re obiecta ponitur, quatenus circa eam actio versatur; vt psalmo 105 *Laudauerunt laudem eius*. & 1 Petri 3, *Timorem eorum ne timueritis*. quale & illud capitis 2 huius epistolæ, *vt cognoscam experimentum vestrum*. Est igitur sensus: Proinde declarate charitatem vestram erga fratres quos misimus; declarate etiam quòd gloriatio nostra qua de vobis apud Titum ac reliquos fratres gloriati sumus, non sit inanis. Id totum autem ostendetis ac declarabitis, si memoratos fratres susceperitis pro eorum dignitate nostraque exspectatione; sic nimirum vt spe liberalitatis vestrę in pauperes sanctos exercendæ, non frustrentur.

IN FACIEM ECCLESIARVM. Grecè, *& in faciem*, vel, *in personam ecclesiarum*. Thomas etiam & Liranus, *in faciem* legunt. Græcè est, εἰς πρόσωπον, quod rectè vertitur, in conspectu: quomodo videtur intellexisse Chryſ. Potest autem & in alium sensum Græca lectio accipi, vt quiddam tale sit quod dicit apostolus, Ostendite charitatem vestram in

illos,

illos, atque adeò in ipsas ecclesias, quarum personam illi gerunt; vtpote earum legati; vt paulo antè dictum est. loquitur enim de ecclesijs quæ erant in Iudæa, iuxta hunc intellectum; qui apud Theophyl. & Oecum. reperitur.

CAPVT IX.

1 NAM DE MINISTERIO QVOD FIT IN SANCTOS, EX ABVNDANTI EST MIHI SCRIBERE VOBIS. Apud Primasium & Thomam legitur *ex abundantia*. Græca sic habent, nam quidem de ministratione in sanctos (subaudi, instituta ac decreta) abundans, siue, vt bene legit Ambrosianus, superfluum mihi est scribere vobis. Malè igitur illud, *ex abundanti*, quidam connectit præcedentibus, hoc modo, *Quod fit in sanctos ex abundanti*, quasi sensus sit, de ministerio quod abundanter & copiosè fit in sanctos, mihi scribendum est ad vos. Neque enim huiusmodi distinctionem admittit contextus Græcus; neque conuenit ea expositio cum sequentibus. Perspicuus igitur sensus est, Monui vos vt ostēdatis charitatem vestram erga legatos ecclesiarum; neque quicquam dico de eleemosyna conferenda ac ministranda in subsidium sanctorum pauperum qui sunt Ierosolymis: nam de ea vobis scribere, vosque hortari, superuacaneum censeo. Sed quæres, quomodo superuacaneum; quandoquidem apostolus & superiori capite, & hîc rursum, studiosè Corinthios adhortetur ad eleemosynam prædictā; imò & obliquè taxet eorum tenacitatem, atque adeo se metuere significet ne pudore propter eos afficiatur. Quidam supplent apostoli sermonem; *superfluum est mihi*, multa *scribere vobis*. At profectò quæ scribit in eam rem apostolus, hoc & præcedenti capite non pauca sunt. Melius ergo respondetur, quòd superuacaneum erat apostolo, Corinthios hortari ad eleemosynam quam ab anno iam superiori facere constituerant; neque dubitabat, quin essent facturi: sed exstimulandi erant diuites Corinthij ad faciendam largiorem aliquam collectam, pro ratione suæ opulentiæ & abundantiæ. id autem agit deinceps apostolus. Et hanc responsionem, quam in sequentibus habet etiam Oecumenius, apertè comprobant ea quæ sequuntur.

Diuites hortandi ad largiorer eleemosynam.

2 SCIO ENIM PROMPTVM ANIMVM VESTRVM. Noui enim, inquit, promptitudinē animi vestri ad contribuendam eleemosynam. De προθυμίᾳ Græco vocabulo, quod variè reddit interpres, suprà satis dictum est. Ambrosianus hoc loco promptam voluntatem legit.

PRO QVO DE VOBIS GLORIOR APVD MACEDONES. Verti poterat, *de quo pro vobis glorior*, &c. Gloriatio hæc erat non de liberalitate Corinthiorum, sed de promptitudine. Siquidem Macedones, vt initio superioris capitis vidimus, largitate Corinthios superabant, quamuis tempore à Corinthijs præuēti; quemadmodum & ibi dictum est, & hîc iam sequitur.

Aliud promptitudo, aliud liberalitas eleemosyna.

QVONIAM ET ACHAIA PARATA EST AB ANNO PRÆTERITO. *Et* cōiunctio Græcis abest, nec eam agnoscit Ambrosianus, nec ms codex Laudensis. Est autem sensus; Hoc est de quo vestri nomine glorior apud Macedones, quòd Achaia, cuius caput est Corinthus, parata sit ad collectam, ab anno superiore. non dicit Achaiam dedisse, sed paratam esse à tanto tempore. Itaque hæc pars explicat promptitudinem animi de qua loquebatur.

ET VESTRA ÆMVLATIO PROVOCAVIT PLVRIMOS. Græcè, *Et quæ ex vobis est æmulatio prouocauit plures* siue *complures*. Id est, Vestrum exemplum multos ad piam æmulationem, qua similiter facere vellent, concitauit. Exemplum intelligit prōptitudinis, qua iam ante annum se paratos declarauerāt Corinthij. Nullam enim adhuc miserant pecuniā.

3 MISI AVTEM FRATRES. Titum & alios duos,

VT NE QVOD GLORIAMVR DE VOBIS. Græcè, vt ne gloriatio nostra de vobis,

EVACVETVR IN HAC PARTE. Sensus est. Hos fratres ideo præmisi ad vos, ne gloriatio nostra, qua de vobis apud Macedones gloriati sumus, inanis & falsa appareat, quantum attinet ad præsens negocium eleemosynæ. De ista particula, *In hac parte*, vide suprà ad c. 3. v. 10.

VT, QVEMADMODVM DIXI, Macedonibus vos paratos fore. vel, *dixi*, id est, iussi, in priori scil. epistola, ijs verbis; *De collectis quæ fiunt in sanctos, sicut ordinaui ecclesijs Galatiæ, ita & vos facite* &c. c. 16.

PARATI SITIS, in aduentum meum. Nō est autem sensus, vt sitis voluntarij & prompti ad collectam faciendam, iam enim dictum est eos ad id paratos fuisse ab anno præterito; sed, vt inueniatur apud vos pecunia iam collecta, & ad mittendum parata; *ne cùm venero, tunc collectæ fiant*; vt in priori dixit epistola, c. 16.

4 NE CVM VENERINT MACEDONES MECVM; Græcè, *Ne quo modo*, vel, *Ne forte, si venerint mecum Macedones*, scilicet apud quos de vobis tam magnificè gloriatus sum;

ET INVENERINT VOS IMPARATOS; eo modo quo iam dictum est:

ERVBESCAMVS NOS, VT NON DICAMVS, VOS, IN HAC SVBSTANTIA. Græca addunt, *gloriationis*: sicut & infrà c. 11. v. 17. *Substantiam*, Græcè ὑπόστασιν, dixit pro argumento & materia, seu negocio; vti diligenter exponit Theophylactus. Ac ferè idem est, *in hac substantia*, cum eo quod modò dixerat, *in hac parte*. Vnde & hoc loco legit Ambrosianus, *In hac parte*. Porrò nonnulli istud, *in hac*

hac substantia gloriationis, referendum putãt ad solum illud superius *erubescamus*, eoquod sequitur (*vt non dicamus, vos*) parentheticis notis interclusũ; propterea quod Paulus gloriatus fuisset de Corinthiorum prompta voluntate, non ipsi Corinthij. Verùm alij non incommodè ad vtrumque referunt, vt hyperbato non sit opus; hoc nimirum sensu; Ne fortè contingat vt, si Macedones mecum venerint & vos offenderint imparatos, ego meique collegæ qui de vestra promptitudine, apud Macedones gloriati sumus, coram eis pudefiamus, tanquam vani in hoc argumento gloriationis; imò & vosipsi, quod dicere durum est, pudefiatis in eodem argumento gloriationis nostræ pro vobis; vt qui opere non respondeatis promptitudini quam de vobis prædicaui. Annotãt Græci, dicere apostolum, *in hac substantia*; & superiùs, *in hac parte*; quasi diceret, Alijs in rebus quibus de vobis gloriatus sum, non vereor ne pudefiam; satis enim apparent in vobis ea quæ prædico: sed hîc solùm periclitatur & gloria mea, & honor vester, si non inueniamini parati. Sanè quàm efficax est hæc apostoli exhortatio ad maturandũ negocium collectæ.

Acris cũ tacita laude exhortatio apostolica.

5 NECESSARIVM ERGO EXISTIMAVI ROGARE FRATRES; vel, *adhortari fratres*; nempe tres illos suprà memoratos.

VT PRÆVENIANT AD VOS. Legendum, *præueniant*. Sic enim habent codices emendatiores, textusque Primasij, Thomę & aliorũ. Græcè est, *vt præcederent ad vos*; quomodo & Ambrosianus legit; præcederent, inquam, priusquam ego veniam cum Macedonibus;

ET PRÆPARENT REPROMISSAM BENEDICTIONEM. Græcè, *& præpararent antè promissam benedictionem vestram*. Ambrosianus quoque *vestram* addit. Sensus est. Et priusquam nos veniamus, procurent eleemosynam seu collectam vestram, quam dudum, id est, ab anno prẹterito, facturos vos promisistis. Eleemosynam more scripturæ vocat *benedictionem*, id est, opus seu munus beneficentiæ.

HANC PARATAM ESSE SIC QVASI BENEDICTIONEM. Id est, vt ea in aduentum nostrum parata sit, sic tanquam benedictio, siue quæ mereatur nomen benedictionis. Nã benedictio largitatem significat in scripturis, saltem quoad animum dantis; vt qui studeat satis date ad tollendam inopiam.

NON TANQVAM AVARICIAM. Græcè πλεονεξίαν. quod Erasmus fraudationem vertit; interpres Theophylacti, circũuentionem; quod & apud Ambrosianum legitur. Verùm simplicius est & rei propositæ couenientius, vt *auaricia* intelligatur, quam haud dubiè, etiam in scripturis, passim Græca dictio significat. Neque enim aliud vult apostolus, quàm vt eleemosyna Corinthiorum larga sit, non auara, non parca, non accisa ac tenuis, quæ videatur ab auaro animo profecta. Hunc enim intellectum manifestè declarant sequentia verba.

6 HOC AVTEM DICO. Interpres supplementi causa addidit, *dico*; cùm Græcè tantùm sit, *Hoc autem*; q. d. apostolus, Hoc est quod volo dicere, aut quod volo vos scire:

QVI PARCE SEMINAT, PARCE ET METET, ET QVI SEMINAT IN BENEDICTIONIBVS DE BENEDICTIONIBVS ET METET. Vtrobique, *in benedictionibus*, habent Græca; quẽadmodũ & legit Ambros. Est enim apud Paulum elegãs anadiplosis, eaque gemina, quam non omnino seruauit interpres. Sic enim est Græcè; Seminãs parcè, parcè & metet: & seminãs in benedictionibus, in benedictionibus & metet. Ostendit hac sentẽtia, ab exemplo eorum qui seminant, largè tribuendum esse, vt larga sit retributio. Potest autem hoc quod dicit, accipi de ẹa re à qua sumitur similitudo. Nam agricola parcè seminans, parcè metet; at qui largè seminat, copiosam recipiet messem. Ex quo intelligendum, rem ita quoque habere apud Deum, vt qui in dandis eleemosynis parciùs seminat, minorem percipiat retributionis fructum in futuro sæculo; qui verò largiùs seminat, fructum quoque percipiat copiosiorem. Arbitror tamen hoc posterius apostolum immediatè dicere voluisse, cum respectu eius quod agricolis contingit. Nam similiter Gal. 6, scribit de spirituali seminatione; *Quæ seminauerit homo, hæc & metet.* & quæ sequuntur. Loquitur autem & alibi scriptura de bonis operibus, præsertim misericordiæ, sub comparatione seminis; vt Ecclesiastę 11, *Manè semina semen tuum; & vespere ne cesset manus tua.* Liquet autem ex dicta explicatione, quid sibi velit illud, *in benedictionibus*. Est enim Hebraismus, significans idem quod largè & copiosè; pro quo Hentenius vertit, in magnificentia. Quamuis autem hæc apostoli sententia possit intelligi de participandis meritis sanctorum, in quos quisque contulerit eleemosynas, de qua participatione locutus est superiori capite; vt sensus sit, Qui parum & parcè tribuerit illis, parum iuuabitur eorum meritis; qui multum, multum iuuabitur: melius tamen, secundum omnes expositores, generaliter de retributione bonorum operũ accipitur. Valet autem hic locus contra duas hæreses, veterem & nouam. Contra veterem quidem Iouiniani hæresim, ostendit præmia regni cælestis non omnibus æqualia reddi, sed alijs ampliora, alijs minora, prout quisque plus minusue seminauerit in hac vita. Contra nouam verò quæ nostræ ætatis sectarijs cõmunis est, apertè significat hominem per opera misericordiæ (& idem iudicium est de cæteris bonis operibus) mereri retributionem futuri sęculi. comparat enim apostolus opera bona semini respectu fructus qui ex semine prouenturus expectatur. Igitur sicut semen naturaliter profert ex se fructum, qui proinde naturaliter ex eo expectatur; ita bona opera diuina ordinatione valent ad con-

Largiter conferenda eleemosyna.

Præmia beatorum inæqualia.

Beatitudo merces est bonorũ operum.

sequen-

sequendum præmia vitæ æternæ, similiter ex illis expectāda. Sed quęres, quomodo qui parcè seminat, parcè metet; cū Deus det omnibus affluenter, Iacobi 1, & ipse Dominus in euangelio dicat, *Mensuram bonam & confertam & coagitatam & superaffluentem dabunt in sinū vestrum.* Lucæ 6. Respondeo cum S. Thoma, dicere apostolum parcè metet, non simpliciter, sed comparatione eius qui largiùs seminauerit. nam etsi omnes electi satiabuntur cùm apparuerit gloria Domini; & omnes replebuntur bonis domus Dei, Psal. 16. & 64: non æqualiter tamen, sed quisque pro sua capacitate, quam habiturus est pro modo charitatis. Est enim & hoc notandum parcitatem & largitatem eleemosynæ hîc non æstimari ex quantitate muneris, sed ex animo & charitate donantis. Plus enim dedit illa paupercula vidua, Marci 12, quę in gazophylacium templi misit æra minuta duo, quā multi diuites iactantes multa. Denique ex eo quod dicitur, *Qui parcè seminat, parcè & metet*, discimus opera etiam imperfectè bona, modò procedant ex fonte charitatis, accepturа esse mercedem apud Deum.

Animo æstimanda est magnitudo eleemosynæ.

7 VNVSQVISQVE PROVT DESTINAVIT IN CORDE SVO. In Græco verbum est præsentis temporis, *Vnusquisque sicut proponit corde*, Ambrosianus legit, vnusquisque secundum præceptum cordis. Id est, quisque tribuat, prout apud se & in animo suo liberè constituerit ac prædeliberauerit. q. d. Non eò tendit exhortatio mea vt aliquem velim vrgere inuitum ad amplius aliquid dandum; sed volo bonum vestrum etiamsi exiguum sit, esse voluntarium, ne mercede priuetur apud Deum. Vnde sequitur,

NON EX TRISTICIA AVT EX NECESSITATE. *Ex tristicia* dat, qui dat auaro & tristi animo; ideóque dat minus quàm oportet. *Ex necessitate dat*, qui vel maiorum authoritate vel aliorum exemplis impulsus, ac pudore inductus, dat; alioqui non tam multum daturus. atque hic etsi det quantum oporteat, non tamen quomodo dandum sit. Similis est locus apostoli in epistola ad Philemonem (cuius loci commētarius videatur) vbi quippiam ab eo petens, dicit se nolle ei imperare, sed rem permittit ipsius consilio ac deliberationi; vt ne velut ex necessitate bonum eius esset, sed voluntarium. nam & hîc superiùs dixerat, *Non quasi imperans dico, sed vestræ charitatis ingenium bonum comprobans*, cap. præced.

HILAREM ENIM DATOREM DILIGIT DEVS. *Hilarem datorem* vocat eum qui libenter & ex animo dat. *Hunc Deus diligere* dicitur, quia benefacere ei constituit, opus beneficentiæ eius magnificè remuneraturus. nam Dei diligere est benefacere velle. Tristem verò datorem, id est, inuoluntarium, Deus non diligit; quia non approbat, non remunerat. Vnde Augustinus in expositione psalmi 42, *Si panem dederis tristis*; *& panem & meritum perdidisti*. Similes scripturæ sunt, Ecclesiastici 35, *In omni dato hilarem fac vultum tuum*. Rom. 12, *Qui miseretur, in hilaritate*. Locum hunc apostoli proferre solent hęretici contra vota quæ Deo fiunt à fidelibus. Nam vota, inquiunt, ex necessitate reddenda sunt; & per hoc faciunt tristem datorem; quem non diligit Deus. Respondeo, necessitatem, quam apostolus à bono opere remotam esse vult, vt causam inuoluntarij, non esse necessitatem præcepti, sed coactionis; siue coactio hæc contingat ex præcepto siue aliunde. Nam qui cogitur, inuitus facit, saltem inuoluntario mixto. Præcepti verò necessitas per se neque causat inuoluntarium, neque omnino minuit bonitatē operis quod præcipitur; sed potiùs auget. propter adiunctum obedientiæ meritum. Quòd si hæc necessitas obstaret operis bonitati: tollenda essent omnia præcepta, ac nominatim primum illud maximumque præceptum de Deo super omnia diligendo. Cæterùm vota, cùm liberè Deo fiant, non aliam quàm præcepti necessitatem inducunt; quia præceptum est diuinum ac naturale quo quisque quod vouit reddere tenetur, si quis autem reddit tristis & inuoluntarius, non id prouenit ex obligatione voti aut ex necessitate præcepti; sed ex defectu bonę voluntatis; perinde vt si quis inuoluntarius reddat depositum, aut mutuum restituat, aut quoduis aliud faciat ad quod ex præcepto tenetur.

Obiectio sectariorū contra vota fidelium.

Responsio.

8 POTENS EST AVTEM DEVS OMNEM GRATIAM ABVNDARE FACERE IN VOBIS. Gręcè, *εἰς ὑμᾶς, in vos*. Occurrit tacitæ cogitationi metuentium sibi inopiam, si copiosius tribuerent; docetque quicquid dederint, ad ipsos cum fœnore rediturum. *Gratiam* vocat beneficentiam siue eleemosynam, sicut aliquoties capite superiori. Deus, inquit, potens est efficere, vt totum hoc beneficiū ad quod vos exhortor, in vosipsos exuberet, id est, cum affluentia redundet: atque adeò sperādum est quòd facturus sit. Hanc enim vim apud apostolum habet illud; *Potens est Deus*, vt aliàs annotaui. Quidam gratiam interpretantur omne genus gratiæ spiritualis: Sed prior sensus, qui Græcorum est, propius videtur inhærere contextui; & explicatur per id quod sequitur.

Spes diuinæ prouidentiæ affutura debet liberalem facere eleemosynarium.

VT IN OMNIBVS SEMPER OMNEM SVFFICIENTIAM HABENTES, ABVNDETIS IN OMNE OPVS BONVM. Multi Græci codices *semper πάντοτε*, non addunt; Nec legisse videtur Chrysostom. & Theophylactus: Legit tamē Oecumenius Gręcus, & omnes Latini; suffragāte etiam Syro interprete. Codicibus Græcis in quibus legitur annumero biblia Complutensis editionis. Ac sanè rem de qua agitur, amplificat, simul etiam orationem exornat hæc signorum vniuersalium congeries, *ἐν παντί, πάντοτε πᾶσαν αὐτάρκειαν*. Dicitur autem Græcis *αὐτάρκεια*, sufficientia; cū quis eo quod satis est contentus, nihil vltra

desiderare

desiderat. Qua dictione vsus est etiam 1. ad Timotheum 6, vbi quæstum magnum vocat pietatem cum sufficientia. Sensus igitur est: Vt vndequaque plenam rerum temporaliũ, quibus contenti sitis, sufficientiam habentes; etiam largiter vtamini ijs ad varia pietatis & misericordiæ opera. Loquitur enim de bonis operibus ijs quibus exercendis materiam præbent temporalia bona, quum ad abundantiam sufficiunt. Non tamen in ijs nominat abundantiam, sed sufficientiam; quia desiderium suum vltra hanc extendere, affectus auaritiæ est. Cæterùm bonis operibus semper ampliùs abũdare velle, ac nunquam dicere, sufficit; ad officium pertinet hominis Christiani. Ideo de ijs loquens abundantiæ meminit. Vbi & illud obseruandum, temporalium quidem bonorum sufficientiam Corinthijs Paulum quodammodo permittere, si liberaliter tribuant: sed hoc ipsum statim referre, sicut oportet, ad finem spiritualem.

Sufficientia tẽporalium quærenda, non abundantia.

Danda opera abundãtia bonorum spiritualium.

9 SICVT SCRIPTVM EST; in psalmo 111, quo describitur laus & felicitas hominis iusti.

DISPERSIT, DEDIT PAVPERIBVS. Id est, more seminantis spargit opes suas, ac distribuit eas in pauperes. Hic versus admonet beneficentiam extendendam in multos, quatenus opes ferunt, potius quàm (quod à quibusdam fieri videmus) in paucos multa conferenda.

IVSTICIA EIVS MANET IN ÆTERNVM. q. d. Quamuis pecuniæ sic dispersæ videantur ei perire; *iustitia tamen eius in æternum permanebit*, videlicet quod ad fructum iustitiæ attinet: qua perpetuam laudem apud homines, & gloriosam mercedem apud Deum consequetur. *Iustitiam* more scripturæ dicit vel eam quæ generalis est virtus, complectens etiam gratuitam beneficentiam ac misericordiam, de qua hîc sermo est: Vel specialiter ipsum opus eleemosynæ; quod ita nobis in scriptura commendatur, vt interdum iustitiæ nomine designetur, tanquam iustitiæ pars non postrema, vt Matth. 6, *Attendite ne iustitiam vestram faciatis coram hominibus*. Et hîc paulo inferiùs; *Augebit incrementa frugum iustitiæ vestræ*. Commentator Ambrosiaster dicit hanc misericordiam ideo iustitiam appellari, quia iustum est non sibi soli retinere, quod in commune datum est omnibus à Deo. Testimonium hoc ab apostolo citatum ad quæ superiora referendum sit ambigunt nonnulli: Verùm certè cõmodiùs aliò referri non potest, quàm ad partem proximè præcedentem, vt ei connectatur hoc aut simili modo, *Abundetis in omne opus bonum, sicut ille de quo scriptum est*; aut faciendo quod scriptum est, Dispersit, dedit &c. Non enim probare intendit apostolus allegatione huius scripturæ, sed exhortari; idque eo facit efficacius, quòd non solum opus iusti hominis commemoratur hoc versu; sed etiam præmium operis adiungitur, laus scilicet & merces in æternum mansura. Porrò quod nonnulli codices pro, *in æternum*, habent *in sæculum sæculi*; ex loco psalmi putamus huc esse translatum.

Eleemosyna vocatur iustitia.

Præmium eleemosynæ æternum.

10 QVI AVTEM ADMINISTRAT SEMEN SEMINANTI. Græcè, ὁ δὲ ἐπιχορηγῶν. *Qui autem suppeditat.*

ET PANEM AD MANDVCANDVM PRÆSTABIT. Græcè, *Et panem in cibum suppeditet*. Est enim optatiui modi verbum χορηγήσαι, sicut & duo verba sequẽtia πληθύναι & αὐξήσαι non infinitiui, quod Erasmus errans putauit, & eum secutus hac in parte Caietanus. Notãdum etiam in quibusdam codicibus Græcis diuersam haberi distinctionem. Nam verbũ, *suppeditet*, cum parte sequenti construunt, vt illud, *panem in cibum*, regatur à verbo *suppeditat*, quod præcessit. Quod & videre est in Syriaca versione.

ET MVLTIPLICABIT SEMEN VESTRVM. Græcè, (vt iam dixi) *Et multiplicet*.

ET AVGEBIT INCREMENTA FRVGVM IVSTICIÆ VESTRÆ. Græcè, Et augeat seu crescere faciat fructus, prouẽtus, germina iustitiæ vestræ; Græcè γεννήματα. Porro iuxta Latinam lectionẽ in verbis prædictis cõmendatio quædam est prouidentiæ diuinę, retribuentis bona tam corporalia quàm spiritualia, ijs qui eleemosynas largiuntur; vt hic sit sensus: Deus, qui per suam prouidentiam suppeditat seminanti semen, idem etiam panem (sub quo cætera ad victum necessaria comprehendit) suppeditabit in alimoniam vestram; &, ne in posterum desit vnde sustẽtemini, multiplicabit etiam semen vestrum iactum in terram; &, quod pręcipuum est ac primo loco quærendum, augebit etiam atque ad perfectionem perducet prouentus ac fructus iustitiæ vestræ quam in erogãdis eleemosynis ostenderitis: vt ea sic aucta atque perfecta, iuxta memoratum psalmographi versiculum maneat in æternum. Sententia sic explicata non affirmat perpetuum prouidentiæ diuinæ modum erga largos eleemosynarios, sed ordinarium, quoad subministrationem sufficientiæ temporalis. Nam interdum aliter contingit; ad probationem electorum, & gloriam maiorem. Consonat his illud eiusdem apostoli 1. Timoth. 4, *Pietas ad omnia valet, promissionem habens vitæ præsentis & futuræ*. Cæterùm Græcæ lectionis idem sensus est; eo solùm excepto quòd secundum est optatiuè seu deprecatiuè ab apostolo dicantur, quæ textus Latinus reddit enunciatiuè. Nec illud tamen negligendum quod de diuersa quorundam codicum Græcorum distinctione diximus; conuenit enim ea cum loco Isaiæ 55 qui sic habet: *Et dat semen serenti, & panem comedenti*. Quò quidem apostolum respexisse non temere existimat Theophylactus; sunt enim verba apud LXX pene eadem. Hoc igitur pacto sensus erit. Deus qui secundum prophetæ testimonium suppeditat

Rarò destituuntur necessarijs liberales eleemosynarij.

ſemen ad ſerendum,& panem ad comedendum; idem etiam ſuppeditet ac multiplicet ſemen veſtrum, &c.

11 VT IN OMNIBVS LOCVPLETATI ABVNDETIS IN OMNEM SIMPLICITATEM. Interpres addidit de ſuo, *vt,&, abundetis*; cùm in Græco tantùm legatur, *In omnibus ditati in omnem ſimplicitatem*. Qui tamen ſermo hiulcus eſt, ac neceſſariò ſupplendus, vel eo modo quo ſuppleuit noſter interpres; vel vt Syrus, Eraſmus & Hentenius, huiuſmodi expoſitione, *Vt in omnibus locupletemini in omnem ſimplicitatem*. vel ſecundum Caietanũ hoc modo, Qui in omnibus eſtis locupletati in omnem ſimplicitatem. vt ſenſus ſit cauſalis; q. d. apoſtolus, Deus ea quæ dixi vobis præſtabit (aut præſtet) vtpote qui ſitis per omnia diuites perfectæ ſimplicitatis; id eſt, virtute ſinceræ liberalitatis. Nam ſimplicitatem vocat liberalitatem quæ ſimplici & ſincero corde exercetur; non ex inani gloria, alióue prauo affectu, quemadmodum à nobis explicatum eſt ad illud capitis præcedentis, *Altiſſima paupertas eorum abundauit in diuitias ſimplicitatis.*

Liberalitas ſincerè debet exerceri.

QVÆ OPERATVR PER NOS GRATIARVM ACTIONEM DEO. Id eſt, Quæ veſtra ſimplicitas efficit vt per nos gratiæ agantur Deo; materiam nobis prębet agendi gratias Deo, tanquam authori tanti boni. Vel potiùs, *Per nos*, id eſt interueniente noſtro miniſterio, vt ſcil. intelligantur gratiæ quæ Deo agantur à pauperibus ſanctis in Iudæa: de quibus proximè loquetur apoſtolus. Vtrouis modo ſignificatur egregius eleemoſynæ fructus ad alios redundans; id eſt, gratiarum actio quę Deo redditur. Quem fructum pleniùs exponit verbis ſequentibus.

12 QVONIAM MINISTERIVM HVIVS OFFICII NON SOLVM SVPPLET EA QVÆ DESVNT SANCTIS. Pro *miniſterio officij*, Græcè eſt διακονία τῆς λειτουργίας ταύτης, id eſt, miniſtratio ſeu functio miniſterij ſacri huius. Nam λειτουργία quamuis apud profanos authores miniſteriũ in genere ſignificet; in ſacris tamen libris, & apud ſcriptores eccleſiaſticos, plerumque vſurpatur pro miniſterio ſacro; cuiuſmodi inprimis eſt ſacrificium. Vnde Theophylacti interpres vertit miniſterium ſacri & oblationis huius. Itaque inſinuat apoſtolus miniſterium ſibi delegatum ad procurandam & perferendam eleemoſynam, eſſe functionem cuiuſdam ſacrificij Deo gratiſſimi; ea nimirũ generali ratione qua omne opus bonum ad honorem Dei factum, maximè ſi fiat cum exteriori quadam oblatione, quale eſt opus eleemoſynæ; ſacrificium in ſcripturis vocatur. Etenim, inquit, huius ſacri miniſterij à me ſuſcepti functio non hanc ſolùm adfert vtilitatẽ quòd ſubueniat neceſſitatibus pauperum ſanctorum qui in Iudæa ſunt;

Λειτουργία quid apud ſacros ſcriptores.

SED ETIAM ABVNDAT PER MVLTAS GRATIARVM ACTIONES IN DOMINO. Græca ad verbum, per multos gratias agere Deo. quod Ambroſianus textus ſic expreſſit; per multorũ gratiarũ actionẽ Deo. Niſi fortè Ambroſiaſter in ſuo codice Græco habuit εὐχαριστιῶν, vt multi libri; quum alij legant εὐχαριστεῖν. qua poſteriore lectione poſita, poterit illud quod præcedit περισσεύουσα ἐστὶ, exponi actiuè, abundare facit, vt paulo antè v. 8. Vide Com. ad c. 4. v. 15. Senſus autem eſt, Verùm etiam exuberat in hoc, id eſt, hunc fructum adferr, vt per multos, ac præſertim eos qui veſtræ liberalitatis fiunt participes, gratię Deo agantur.

13 PER PROBATIONEM MINISTERII HVIVS GLORIFICANTES DEVM. Obſcuritatem parit mutatio caſus apud apoſtolum, nam *glorificantes* referendum ad genitiuum (multorum) in Græco; vt ſenſus ſit, Dum per noſtrũ miniſterium probata illis veſtra liberalitate Deum glorificant.

IN OBEDIENTIA CONFESSIONIS VESTRÆ IN EVANGELIVM CHRISTI. Pro *obedientia*, ſubiectionem Ambroſianus legit. Senſus, Super fide veſtra, qua cum humili ſubiectione animi, & externa oris confeſſione, ſuſcepiſtis euangeliũ Chriſti. Hęc enim prima erat gratiarum actionis & glorificationis diuinæ materia. Qua ex re clarè cõſtat totũ hoc fuiſſe opus gratiæ Dei: Nam Deo gratias agere Deumque glorificare de opere non ſuo, ſtultum & impium eſt. Hinc quoque diſce ad fidei rationem pertinere voluntatis obedientiam: ſicut & Rom. 1 dicitur, *ad obedientiam fidei*. Sed de ea re expreſſiùs in capite proximè ſequenti loquitur,

Fides donum Dei ſpeciale.

Fides in ſacris literis commendata eſt cum bono affectu.

ET SIMPLICITATE COMMVNICATIONIS IN ILLOS ET IN OMNES. Id eſt, & ſuper liberalitate veſtra, qua ſimplici animo puraque intentione participes bonorum veſtrorum temporalium feceritis ipſos ac cæteros Chriſti pauperes.

14 ET IN IPSORVM OBSECRATIONE PRO VOBIS. Contextus poſtulare videtur vt hæc etiam pars pendeat ab eo quod dixerat, *glorificantes Deum*; ſed quia ſenſus eſt parum cõmodus, vt glorificaturi Deum dicantur illi ſãcti de ſuis orationibus quas pro Corinthijs funderent; idcirco, ad mentem apoſtoli accommodatiùs referetur ad illud præcedens, *Sed etiam abundat*: vt ſit ſenſus; Redundabit præterea beneficium hoc eleemoſynę ad hũc fructum, vt pauperes illi ſancti pro vobis orent Deum. quæ eſt cõmunis obligatio pauperum eleemoſynas accipientium. Collige ex apoſtoli dictis quatuor eleemoſynæ fructus; qui ſunt refocillatio pauperum, gratiarum actio Deo facta, atque eiuſdem glorificatio de bono opere, & oratio ad Deum pro ſalute operantis.

Eleemoſynæ fructus quadruplex apoſtolo.

DESIDERANTIVM VOS PROPTER EMINENTEM GRATIAM DEI IN VOBIS. Id eſt, qui magno veſtri videndorum deſiderio teneantur (nam, videre, additur in textu Ambroſiano; Græci verò ſubintelligunt) idque propter eminentem Dei gratiam quã vobis

ineſſe

inesse cognoscent; gratiam, inquam, fidei ac beneficentiæ ex fide profectæ; hæc enim duo paulo antè nominauit. Similia loca sunt, Rom. 1. v. 11. Suprà c. 7. v. 7.

15 GRATIAS DEO SVPER INENARRABILI DONO EIVS. Græcè, *Gratia autem Deo* &c. Conclusio est, ac velut epiphonema, quo Deo gratias agit super multiplici fructu quē superioribus verbis ostendit ex eleemosyna tam ad dantes quàm ad accipientes promanare. Vocat autem *inenarrabile hoc donum* quia pro dignitate verbis explicari nō potest.

SVMMARIVM.

ADuersus pseudapostolos, apud quos habebatur contemptibilis, dignitatem suam tuetur, addens se non gloriari vltra modum laboris sui.

CAPVT X.

HOc caput cum duobus sequentibus, apologiam quandā continet apostoli Pauli aduersus obtrectatores suos pseudapostolos; qua & illorum improbitatem ac vicia detegit ac palam traducit; & de sua potestate, prædicatione, laboribus & periculis euangelij causa susceptis, aduersus illos gloriatur; multa commemorans quæ ad suæ personę dignitatem & excellentiam declarandam pertineant. Loquitur autem deinceps de se numero singulari, propterea quòd hîc iam non, vt in superioribus, causam agat communem ministrorum noui testamenti; sed suam solius, eoquòd ipsum peculiariter odissent, & in contēptum atque odiū apud nouos quosque fideles adducere conarentur illi pseudapostoli. Verùm priusquam ad expositionem verborum apostoli veniamus; operæpreciū fuerit breuiter ostēdere, qui vel quales fuerint pseudapostoli, cōtra quos Paulus hanc suam defensionem instituit. Id verò colligendum ex ipsius apostoli aduersus eos disputatione. Ex qua primùm liquet, Iudæos fuisse; atque de eo ipso gloriatos fuisse: dicit enim capite sequenti, describens eos velut secundum carnem gloriantes, *Hebræi sunt, Israelitæ sunt, semen Abrahæ sunt.* Sed & ad Philippenses 3, de iisdem loquens, satis apertè significat Hebræos & circumcisos fuisse. Item, Christianos se iactabant; *Si quis*, inquit, *confidit sibi Christi se esse* &c. Infrà hoc cap. Imò & fidem Christi prædicabant; Vnde ait cap. 11, *Ministri Christi sunt.* & ad Philippenses 1, *Quidam*, inquit, *ex contentione Christum annunciant*. Cæterùm insectabantur apostolum Paulum; & tam doctrinam eius quàm vitam & actiones reprehendebant; quemadmodum patet ex toto hoc cōtextu. propriam gloriā quærebāt; contrà toti in hoc vt Pauli gloriam deprimerent atque extinguerent: vti manifestum est

Pseudapostolorū Paulo aduersantiū qualitates.

non solùm ex consequentibus huius epistolæ, verùm etiam ex eodem loco Philip. 1, quum dicit quosdam ex contentione & non sincerè Christum annunciasse, existimantes se pressuram suscitare vinculis ipsius. Præter hæc, magno supercilio ostentabant sæcularē doctrinam & eloquentiam suam; habebat enim per id tempus Iudaica natio viros in externis disciplinis & arte oratoria exercitatos, vt Philonem, Iosephum. Vnde Paulum habebant despectui velut imperitum sermone. Notat hoc eorum supercilium apostolus illis verbis huius capitis, *Ad destructionem munitionum, consilia destruentes, & omnem altitudinem extollentem se aduersus scientiam Dei*. Denique miscebant doctrinæ Christianæ legem Mosaicam, & Pharisaicas traditiones; vt patet ex tota epistola ad Galatas, quorundam pseudapostolorum persuasione traductos in legem. Quod & colligi potest ex ijs quæ scribit ad Philippenses 3, Col. 2 & Tit. 1. Vnde & hîc dicit capite 11, *se timere ne* per illorum doctrinam *corrumpantur sensus Corinthiorum, & excidant à simplicitate quæ est in Christo*. Quo capite & pseudapostolos eos vocat, & operarios subdolos, & ministros Satanę, trāsfigurātes se in apostolos Christi, ac ministros iusticiæ. Quò pertinet quod superiùs dixit capite secūdo & quarto eos adulterare verbū Dei. Nā id non solùm de peruersitate intentionis; verùm etiam de fermento prauæ doctrinæ, quam cum Euangelio Christi miscebant; intelligendum esse; suis locis ostendimus. Atque hanc rem luculēter declarat Theophylactus in commentario huius capitis & sequentis. Dicit enim pseudapostolos externa sapientia vsos, pleraque stulta nugatos fuisse, & per hypocrisim noua dogmata & impias traditiones introducere conatos. Ex his porrò, etiam liquet cur præ cæteris Christi apostolis Paulum exosum habuerint pseudapostoli, omnemque ei authoritatem apud ecclesias detrahere studuerint. Ratio quippe manifesta est, quòd Paulus, tanquam gentium apostolus, vt iugum legis ab eis auerteret, apertiùs ac studiosiùs quàm alij, legis & ceremoniarum abrogationem per Christum factam, prædicaret. Vnde & à Iudæis tanta passus est, quanta passim in Actis describuntur. Nam & Iudæos Christianos malè de eo sensisse propter legis controuersiam, docet idem liber Actorum capite 15 & 21. Iam igitur ad apostoli verba veniamus.

Paulus cur præ cæteris inuisus pseudapostolis.

1 IPSE AVTEM EGO PAVLVS OBSECRO VOS PER MANSVETVDINEM ET MODESTIAM CHRISTI. Pro *modestia*, Græcè est ἐπιεικεία, quod comitatem, clementiam, benignitatem significat; quæ à mansuetudine non alio differat, vt nonnullis placet, quàm quòd mansuetudo magis ad animū, ἐπιεικεία verò magis ad exteriorem conuersationem pertineat. Idcirco verò Paulus huiusmodi vtitur exordio *obsecrationis per mansuetudinem*

& modestiam Christi, quia cupiebat non prouocari ad seueritatem vindictæ; q.d. Oro vos per Christi mansuetudinem ne me cogatis irasci. Quem sensum supplent sequentia, vti mox patebit.

QVI IN FACIE HVMILIS SVM INTER VOS. Græcè, *secundum faciem*, vt infrà vertit; Ambrosianus, ad faciem, id est, coram & in conspectu. opponitur enim absenti, nam sequitur,

ABSENS AVTEM CONFIDO IN VOBIS. Græcè, *confido*, vel *audeo, in vos*. siquidem ipse interpres mox idem verbum vertit, audere. Sēsus est, Ego Paulus, inquam, qui (quod mihi vicio vertitur ab aduersarijs) quum apud vos sum, humiliter & submissè me gero; quū absens sum, audaciam & confidentiam cum authoritate erga vos ostendo in epistolis quas scribo. Hæc cum ab apostolo sic de seipso dici, velut in vituperium ipsius ab alijs obiecta, constat ex eo quod infrà, diuersis verbis & eodem sensu, dicit; *Quoniā quidem, inquiunt, epistolæ graues sunt & fortes; præsentia autem corporis infirma & sermo contemptibilis*, Græci quidam in his apostoli verbis ironiam esse arbitrantur: sed potius videtur esse sermo concedentis. verè enim sic erat, non sine ratione quam Deus in hoc spectabat: licet inde aduersarij caperent occasionem detrahendi Paulo. Certè ipse apostolus clarè de seipso hoc profitetur 1. Corinth. cap. 2. *Et ego in infirmitate, & timore & tremore multo fui apud vos.* Idipsum satis apparet ex verbis hîc subiunctis.

2 ROGO AVTEM NE PRÆSENS AVDEAM, PER EAM CONFIDENTIAM QVA EXISTIMOR AVDERE IN QVOSDAM. Exprimit nunc quod dixerat se obsecrare. Post *audere*, comma subnotandum est; nam quod sequitur, *in quosdam*, non cū infinitiuo, *audere*, cōstruendū sed cū verbo *audeam*. Est enim sensus; Rogo vos, inquam, ne vestra culpa contingat; vt, qui præsens apud vos humiliter hactenus me gessi, posthac cum ea fiducia qua absens audere *existimor*, etiam præsens audeam, hoc est, audacter & intrepidè potestatem meam exerceam in quosdam ex vobis.

QVI ARBITRANTVR NOS TANQVAM SECVNDVM CARNEM AMBVLEMVS. Græcè, *ambulantes*. *Ambulare secundum carnem*, idem est quod Rom. 8, *secundum carnem viuere*. Sensus. Qui malè persuasi à pseudapostolis, existimant nos secundum carnem ambulare seu viuere; hoc est secundum carnales & humanos affectus vitam & actiones instituere, more hominum qui cupiditate habendi vel metu amittendi ea quæ carnaliter amant, omnia faciunt. Putabant enim Paulum quando præsens erat, siue captandæ gratiæ causa, siue quòd timeret offendere, vel simili affectu humano prohibitum fuisse ne potestatem exerceret, quam absens per literas venditabat. Id autem falsò eos putasse, docet verbis sequentibus.

3 IN CARNE ENIM AMBVLANTES, NON SECVNDVM CARNEM MILITAMVS. q. d. quod falsum est. Nam etsi conuersamur & vitam hanc agimus in carne quoad naturam carnis; non tamen militamus secundum inclinationes & desideria carnis, non sequimur carnales affectus, non exercemus carnalem militiam. *Militia spiritualis Pauli apostoli.*

4 NAM ARMA MILITIÆ NOSTRÆ NON CARNALIA SVNT. Metaphoram *militiæ* quam verbo attigerat, partibus quibusdam explicat; ostendens ex ratione armorum quibus vtitur; se non secundum carnem militare. Dirigit autem intentionem contra pseudapostolos, qui præsidijs humanæ sapientiæ nixi tanquam armis, oppugnabant humilitatem & synceritatem doctrinæ quam Paulus tradebat. *Nam*, inquit, *arma militiæ nostræ* apostolicæ, qua nimirum Christo imperatori nostro militamus ad euangelium eius propagandum, *non carnalia sunt*, id est, vt Thomas exponit, accommodata & subseruientia militiæ seu vitæ carnali; vt sunt opes, honores, voluptates & potentia huius sæculi. Vel potiùs, *carnalia*, hoc est, humana, mundana, sæcularia; cuiusmodi sunt in militia corporali, arma corporalia; in militia verò seu pugna disputationum, artes & scientiæ humanæ, hæc enim erant arma quibus instructi pseudapostoli, doctrinæ à Paulo prædicatæ resistebant.

SED POTENTIA DEO. Ambrosianus legit, fortia Deo, est autem *Deo* Græcis datiuus, Latinè reddendus per ablatiuum efficientis causæ; vt significetur arma apostolica esse potentia seu valida per Deum, ac virtute diuina, non viribus humanis. Ea arma sunt humilitas, patientia, mansuetudo, charitas ac cæteræ virtutes; item sapientia, scientia, prophetia, cum cæteris charismatis Spiritus sancti: Denique potestas verbi regiminis, & sacramentorū, à Christo accepta. Quibus omnibus armati apostoli, militiā suā exercebant,

AD DESTRVCTIONEM MVNITIONVM. Cohæret cum dictione, *potentia*; Et sensus est, ea arma valere ad demoliendas & euertendas munitiones aduersariorum; id est, omnia ea per quæ illi vel oppugnabant fidei veritatem, vel suos errores stabiliebant. Quo in genere erant inprimis scientiæ sæculares, siue veræ siue falsæ aut erroribus permixtæ. totum enim hoc genus quatenus assumebatur ad expugnandam fidem Christianam & scientiam Dei, quam statim nominat; destruendum erat armis apostolicis. Itaque pertinent huc scripturæ quas in priori epistola citauit capite 1, *Perdam sapientiam sapientum, & prudentiam prudentum reprobabo. Vbi sapiens? vbi scriba? vbi conquisitor huius sæculi?* *Effectus militiæ apostolicæ*

CONSILIA DESTRVENTES. Græcè, λογισμοὺς, id est, cogitationes; quemadmodum &

Ambrosianus legit. Quo vocabulo accipi potest omnis subtilitas ingenij & consilij humani. Theophylactus, simplex per compositum exponens, syllogismos intelligit, id est, ratiocinationes dialecticas Græcorum sapientum. Meminit autem horum Oecumenius in parte precedenti. Cæterū ad hanc partem referendæ sunt scripturæ capitis tertij prioris epistolę à Paulo citatæ, *Comprehendā sapientes in astutia eorum.* &, *Dominus nouit cogitationes sapientum quoniam vanæ sunt.* Quidam laborant vt hanc partem cum superioribus construant; quod vt aptè fiat & sine solœcismo, participium *destruentes* ordinant cū verbo *militamus*; vt quæ intercedūt, per parēthesim legantur. Verùm hæc constructio sensū apostolici sermonis obscurat & confundit. Quare illud, *consilia destruētes*, ita accipe, quasi dictum sit, quibus armis cōsilia destruimus.

5 ET OMNEM ALTITVDINEM EXTOLLENTEM SE ADVERSVS SCIENTIAM DEI. Græcè, *& omnem celsitudinem quæ extollitur aduersus cognitionem Dei.* Nam altitudo alibi profunditatem significat interpreti nostro; vt Rom. 11, *O altitudo diuitiarū sapientiæ & scientiæ Dei.* hîc verò per *altitudinem* siue *celsitudinem* apostolus significare voluit quicquid in sermone vel scientia sæculari grande & sublime est, & apud homines admirationem excitat. Quod totum *destruendum* dicit quatenus extollitur aduersus scientiam Dei, qua nimirum Deus cognoscitur. Quam scientiam Bernardus in sermone ad milites templi cap. 3, & Thomas in commentario, fidem Christianorum interpretantur; de qua Isaiæ 11. *Repleta est terra scientia Dei.*

ET IN CAPTIVITATEM REDIGENTES OMNEM INTELLECTVM IN OBSEQVIVM CHRISTI. Græcè, *& captiuantes* (seu captiuum ducentes) *omnem intellectum ad obedientiam Christi.* Nam, obedientiam, mox in eo quod sequitur, reddit ipse interpres; Ambrosianus item obedientiam legit. Pro *intellectu*, alij malunt cogitationem: Græcū *νόημα* vtrumque significat; sed magis actum quàm potentiam, quasi dicas intellectionem. Verti etiam posset, ingenium; vt sensus hic esse videatur, Et captiuum ducimus omne ingenium humanum, quantumcunque excellens & scientijs excultum, ad obediendū & humiliter submittendum se Christo per fidem; omne ingenium, inquam; id est, magnam etiam magnorum ingeniorum multitudinem. Cuius rei exempla sunt in Dionysio Areopagita, Aristide, Iustino, Pantæno Philosophis, ad Christum adductis; & in ijs qui magicos libros Ephesi, authore Paulo, combusserunt, Act. 19. Hos enim Theophylactus pro exemplo captiuitatis huius allegat. Ex his apostoli verbis colligunt doctores discrimen fidei Christianæ, à quacumque alia persuasione hominum, atque à fide dæmonum. Per fidem enim Christianam captiuatur intellectus in obsequium Christi, sic vt, seposita omni humana ratione, simpliciter & indubitanter homo suscipiat ea omnia quæ, tanquam reuelata diuinitus, ab ecclesia traduntur, & credenda proponuntur. In hac fide laudatur obsequium, id est, obedietia, qua voluntas humiliter subiecta veritati diuinæ sibi per ecclesiam annūciatę, imperat intellectui vt credat. Itaque vera & Christiana fides nunquam est absque tali submissione siue obedientia voluntatis. Huiusmodi verò obedientia non est in assensu earum veritatum quæ per sensum vel demonstrationē, aut omnino per experientiam, cognoscuntur. Vnde & dæmones, quos Iacobus apostolus capite 2 testatur credere & contremiscere; non credunt tanquam obedientes, sed naturali lumine ac rerum experientia conuicti & coacti.

Fidei Christianæ distinctio ab omni persuasione, ex verbis Apostoli.

6 ET IN PROMPTV HABENTES VLCISCI OMNEM INOBEDIENTIAM. Id est, ad manum habentes potestatem vlciscendi omnem inobedientiā, animaduertendi in omnes inobedientes; scilicet eos qui fidem Christi susceperunt, & inter fideles numerantur; *Quid enim mihi de ijs qui foris sunt, iudicare?* ait 1 Cor. 5. Vlciscitur autem Paulus & quilibet apostolorum successor omnem inobedientiam, non gladio corporeo, qui principi aut magistratui politico datus est ad vindictam malefactorū, Rom. 13, & cuius vsus est in corporali militia; sed gladio spirituali, id est, censuris ecclesiasticis, quarum præcipua est excommunicandi potestas. Hunc enim gladium apostolus iam antè exemerat aduersus illum fornicarium, quando eūm à corpore fidelium amputauit. Nunc verò rursus eodem vsurum se comminatur in quosdam inobedientes atque impœnitentes. Nam *inobedientiam* vocat contumaciam; quæ sola excommunicationem meretur. Hic igitur locus excommunicandi potestatem qua aduersus cōtumaces vtuntur ecclesiæ prælati, confirmat. Et B. Aug. epist. 50. ex hoc loco probat potestatem puniendi hæreticos.

Gladius spiritualis, excōmunicatio, cum alijs ecclesiasticis censuris.

CVM IMPLETA FVERIT VESTRA OBEDIENTIA. Referendum hoc non ad illud *habentes in promptu*, semper enim in promptu erat illa apostolis potestas; sed ad verbum *vlcisci*: q. d. tunc ea potestate vtemur cùm vestra obedientia fuerit impleta. id est, cùm vos plenè ad obedientiam reductos videro. Hinc apparet apostolū minari pseudapostolis vltionē, tanquam inobedientibus; sed eā differre propter Corinthios, quorum quidam adhuc inobedientes erant; ne videlicet hos eadem pœna cum pseudapostolis inuoluere cogatur. atque hoc esse quod dicit, *Cùm impleta fuerit vestra obedientia.* Ita sentiūt plerique commentatores. At cōtra est, quòd apostolus aduersus pseudapostolos non agit vt subditos, sed potiùs vt aduersarios, pari loco aduersus ipsum contendentes, tanquā forent Christi apostoli & euangelij ministri. Sanè cū hi fuerint Iudæi; non est verisimile Paulum

voluisse

voluisse stringere in eos gladium excommunicationis; ne gentem suam satis aduersum se cócitatam irritaret. Proinde rectiùs accipitur illa comminatio de ijs qui adhuc inter Corinthios magnis peccatis erant obnoxij; in quos, quia multi erant, non facilè poterat exerceri disciplina per excommunicationem: quoniam vt ait Augustinus lib. 3 contra epistolam Parmeniani cap. 2, Quicquid sceleris & iniquitatis inebriat multitudinem, amittit examinis veritatem. Et iterum: Si contagio peccati multitudinem inuaserit; diuinæ disciplinæ seuera misericordia necessaria est. Nam consilia separationis (hoc est, excommunicationis) & inania sunt & perniciosa. videlicet ob periculum schismatis, & manifestæ rebellionis. Igitur apostolus hoc loco potius vult multitudinem sanari (id enim est quod dicit, *cùm impleta fuerit vestra obedientia*; id est, cùm multo maxima pars vestrûm, ac ferme omnes, ad obedientiam legis Christianæ reuocati fueritis) ac deinde in paucos permanentes in peccatis, vindicare iuxta seueritatē ecclesiasticæ disciplinæ; sicut iam antè in vnum incestuosum illum fecerat. Nam quòd apud Corinthios adhuc grauia peccata regnabant; cùm ex prima epistola satis intelligitur, tum manifestiùs id constat ex fine capitis 12 huius epistolæ; quo etiam loco ac deinceps, pluribus verbis minatur se, cùm venerit, non parciturum ijs quos inuenerit pristinis peccatis adhuc inuolutos. De his ergo videtur omnino accipienda præsens comminatio. Quanquam quæ sunt isto v. 6. possunt etiam sic accipi; Quum vos separaueritis à vobis fratres inordinatè ambulantes, sicut præcepi in priore epistola: tunc ego vindicabo, mea authoritate vestrum factum approbans & confirmans. Quemadmodum è diuerso dixit huius epistolæ c. 2. *Cui aliquid donatis, & ego.* Porrò si quis superiora bene cōsideret: inueniet quinque partes apostolicæ militiæ, sumptas ex comparatione militiæ corporalis. Prima est destruere munitiones fortes & validas; quod fieri dicit Paulus per arma Deo potentia. Secunda est, destruere consilia seu cogitationes; id est quicquid ingeniosè contra fidem Christianam excogitatur. Tertia, destruere machinas quæ sublimitate videtur inexpugnabiles. Quarta, hostes captiuos ducere & suo principi subiugare. Quinta, eaque postrema, inobedientes ac rebelles per iustam animaduersionem vlcisci.

Quinque partes sua militia commemorasse apostolum.

7 QVÆ SECVNDVM FACIEM SVNT VIDETE. Græcum verbum ambiguum est ad, *videte*, & *videtis*. Et quidem hoc posterius eligunt interpretes Græci; quos & Caietanus sequitur. Secundùm hos obiurgatorius est sermo. Neque refert vtrùm per interrogationem legatur, vt post Theodoretum vult idem Caietanus; an enunciatiuè; nisi quod interrogatio reddit acriorem obiurgationem. q. d. Itáne vos Corinthij ea quæ in conspectu sunt tantùm videtis; atque ex ijs tantùm quæ foris apparent, iudicatis? videlicet contra illud Saluatoris, Ioannis 7, *Nolite iudicare secundum faciem, sed iustum iudicium iudicate.* Cæterùm nostra versio, textui Ambrosiano communis, sensum exigit huiusmodi; Moneo vos vt saltem ea quæ conspicua sunt & omnibus nota, consideretis. ex ijs enim facilè vobis erit de me & æmulis meis æstimare. q.d. secundum faciem, vt aiunt, humilis sum; ergo quæ secundum faciem sunt videte, & ex ijs de me & illis iudicate. nam & alibi Corinthios dictorum suorum, vt in re euidenti, facit iudices. 1. epistolæ capite 10, *Vos ipsi iudicate quæ dico.* Vterque sensus bonus est; & vtrique possunt aptari verba sequentia.

SI QVIS CONFIDIT SIBI CHRISTI ESSE. Id est, si quis de seipso confidit, vel sibi persuasum habet (sic enim etiam ex Græco verti potest) se Christi fidelem esse; aut potiùs Christi ministrum. nam capite sequenti dicit, *Ministri Christi sunt; & ego.* & consequentia huius loci declarant apostolum loqui de potestate & officio ministrorum. Potest & sic exponi; Si quis gloriatur se esse Christi. Confer quæ dicta sunt ad c. 5. v. 4. & ad Rom. 2. v. 19. Signat autem pseudapostolos; qui iactabant se Christi ministros.

HOC COGITET ITERVM APVD SE. Id est, Hoc etiam atque etiam perpendat apud se; vel, vt in Græco legitur, à seipso: scilicet vt non opus habeat à nobis doceri. res enim per se manifesta est,

QVIA SICVT IPSE CHRISTI EST, ITA ET NOS. Addunt Græca, *Christi*. Hoc cogitet, inquit; quòd perinde atque ipse Christi minister est, sic & nos ministri Christi sumus; hac parte non sumus eo inferiores. Hoc autem dicit, gradum faciens ad sequentia, quibus ostendit se illos etiam præcellere.

8 NAM ETSI AMPLIVS ALIQVID GLORIATVS FVERO DE POTESTATE NOSTRA. Hoc est, Si enim etiam amplius aliquid, siue præ illis qui mihi detrahunt, siue præ eo quod est quomodocumque Christi ministrum esse; siue amplius quàm soleam; gloriatus fuero de potestate nostra apostolica, qua non tantùm prædicare euangelium, sed etiam corripere & punire delinquentes possum;

QVAM DEDIT NOBIS DOMINVS, Christus ipse, non homo quispiam; sicut ait Gal. 1, *Paulus apostolus non ab hominibus, neque per hominem, sed per Iesum Christum.* Ne verò potestatis commemoratio molesta sit; addit,

IN ÆDIFICATIONEM, ET NON IN DESTRVCTIONEM VESTRAM, aut, *vestri.* Ad hoc, inquit, potestatem mihi dedit, vt vos & alios homines ædificem spiritualiter, id est ad salutem promoueam; non

Ambrosianus legit. Quo vocabulo accipi potest omnis subtilitas ingenij & consilij humani. Theophylactus, simplex per compositum exponens, syllogismos intelligit, id est, ratiocinationes dialecticas Græcorum sapientum. Meminit autem horum Oecumenius in parte pręcedenti. Cæterū ad hanc partem referendæ sunt scripturæ capitis tertij prioris epistolę à Paulo citatæ, *Comprehendā sapientes in astutiâ eorum.* &c, *Dominus nouit cogitationes sapientum quoniam vanæ sunt.* Quidam laborant vt hanc partem cum superioribus construant; quod vt aptè fiat & sine solœcismo, participium *destruentes* ordinant cū verbo *militamus*; vt quæ intercedūt, per parēthesim legantur. Verùm hæc constructio sensū apostolici sermonis obscurat & confundit. Quare illud, *consilia destruētes*, ita accipe, quasi dictum sit, quibus armis cōsilia destruimus.

5 ET OMNEM ALTITVDINEM EXTOLLENTEM SE ADVERSVS SCIENTIAM DEI. Græcè, *Et omnem celsitudinem quæ extollitur aduersus cognitionem Dei.* Nam altitudo alibi profunditatem significat interpreti nostro; vt Rom. 11, *O altitudo diuitiarū sapientiæ & scientiæ Dei.* hîc verò per *altitudinem* siue *celsitudinem* apostolus significare voluit quicquid in sermone vel scientia sæculari grande & sublime est, & apud homines admirationem excitat. Quod totum *destruendum* dicit quatenus extollitur aduersus scientiam Dei, qua nimirum Deus cognoscitur. Quam scientiam Bernardus in sermone ad milites templi cap. 3, & Thomas in commentario, fidem Christianorum interpretantur; de qua Isaiæ 11. *Repleta est terra scientia Dei.*

ET IN CAPTIVITATEM REDIGENTES OMNEM INTELLECTVM IN OBSEQVIVM CHRISTI. Græcè, *Et captiuantes* (seu captiuum ducentes) *omnem intellectum ad obedientiam Christi.* Nam, obedientiam, mox in eo quod sequitur, reddit ipse interpres; Ambrosianus item obedientiam legit. Pro *intellectu*, alij malunt cogitationem: Græcū νόημα vtrumque significat; sed magis actum quàm potentiam, quasi dicas intellectionem. Verti etiam posset, ingenium; vt sensus hic esse videatur, Et captiuum ducimus omne ingenium humanum, quantumcunque excellens & scientijs excultum, ad obediendū & humiliter submittendum se Christo per fidem; omne ingenium, inquam; id est, magnam etiam magnorum ingeniorum multitudinem. Cuius rei exempla sunt in Dionysio Areopagita, Aristide, Iustino, Pantæno Philosophis, ad Christum adductis; & in ijs qui magicos libros Ephesi, authore Paulo, combusserunt, Acto. 19. Hos enim Theophylactus pro exemplo captiuitatis huius allegat. Ex his apostoli verbis colligunt doctores discrimen fidei Christianæ, à quacumque alia persuasione hominum, atque à fide dęmonum. Per fidem enim Christianam captiuatur intellectus in obsequium Christi, sic vt, seposita omni humana ratione, simpliciter & indubitanter homo suscipiat ea omnia quæ, tanquam reuelata diuinitus, ab ecclesia traduntur, & credenda proponuntur. In hac fide laudatur obsequium, id est, obediētia, qua voluntas humiliter subiecta veritati diuinæ sibi per ecclesiam annūciatę, imperat intellectui vt credat. Itaque vera & Christiana fides nunquam est absque tali submissione siue obedientia voluntatis. Huiusmodi verò obedientia non est in assensu earum veritatum quæ per sensum vel demonstrationē, aut omnino per experientiam, cognoscuntur. Vnde & dæmones, quos Iacobus apostolus capite 2. testatur credere & contremiscere; non credunt tanquam obedientes, sed naturali lumine ac rerum experientia conuicti & coacti.

Fidei Christianæ distinctio ab omni alia persuasione, ex verbis Apostoli.

6 ET IN PROMPTV HABENTES VLCISCI OMNEM INOBEDIENTIAM. Id est, ad manum habentes potestatem vlciscendi omnem inobedientiā, animaduertendi in omnes inobedientes; scilicet eos qui fidem Christi susceperunt, & inter fideles numerantur; *Quid enim mihi de ijs qui foris sunt, iudicare?* ait 1 Cor. 5. Vlciscitur autem Paulus & quilibet apostolorum successor omnem inobedientiam, non gladio corporeo, qui principi aut magistratui politico datus est ad vindictam malefactorū, Rom. 13, & cuius vsus est in corporali militia; sed gladio spirituali, id est, censuris ecclesiasticis, quarum præcipua est excommunicandi potestas. Hunc enim gladium apostolus iam antè exemerat aduersus illum fornicarium, quando eum à corpore fidelium amputauit. Nunc verò rursus eodem vsurum se comminatur in quosdam inobedientes atque impœnitentes. Nam *inobedientiam* vocat contumaciam; quæ sola excommunicationem meretur. Hic igitur locus excommunicandi potestatem qua aduersus cōtumaces vtuntur ecclesiæ prælati, confirmat. Et B. Aug. epist. 50. ex hoc loco probat potestatem puniendi hæreticos.

Gladius spiritualis, excōmunicatio, cum alijs ecclesiasticis censuris.

CVM IMPLETA FVERIT VESTRA OBEDIENTIA. Referendum hoc non ad illud *habentes in promptu*, semper enim in promptu erat illa apostolis potestas; sed ad verbum *vlcisci*: q. d. tunc ea potestate vtemur cùm vestra obedientia fuerit impleta. id est, cùm vos plenè ad obedientiam reductos videro. Hinc apparet apostolū minari pseudapostolis vltionē, tanquam inobedientibus; sed eā differre propter Corinthios, quorum quidam adhuc inobedientes erant; ne videlicet hos eadem pœna cum pseudapostolis inuoluere cogatur. atque hoc esse quod dicit, *Cùm impleta fuerit vestra obedientia.* Ita sentiūt plerique commentatores. At cōtra est, quòd apostolus aduersus pseudapostolos non agit vt subditos, sed potiùs vt aduersarios, pari loco aduersus ipsum contendentes, tanquā forent Christi apostoli & euangelij ministri. Sanè cū hi fuerint Iudæi; non est verisimile Paulum

voluisse

voluisse stringere in eos gladium excommunicationis; ne gentem suam satis aduersum se côciratam irritaret. Proinde rectiùs accipitur illa comminatio de ijs qui adhuc inter Corinthios magnis peccatis erant obnoxij; in quos, quia multi erant, non facilè poterat exerceri disciplina per excommunicationem: quoniam vt ait Augustinus lib. 3 contra epistolam Parmeniani cap. 2, Quicquid sceleris & iniquitatis inebriat multitudinem, amittit examinis veritatem. Et iterum: Si contagio peccati multitudinem inuaserit; diuinæ disciplinæ seuera misericordia necessaria est. Nam consilia separationis (hoc est, excommunicationis) & inania sunt & perniciosa. videlicet ob periculum schismatis,& manifestæ rebellionis. Igitur apostolus hoc loco prius vult multitudinem sanari (id enim est quod dicit, *cùm impleta fuerit vestra obedientia*; id est, cùm multo maxima pars vestrûm, ac ferme omnes, ad obedientiam legis Christianæ reuocati fueritis) ac deinde in paucos permanentes in peccatis, vindicare iuxta seueritatê ecclesiasticæ disciplinæ;sicut iam antè in vnum incestuosum illum fecerat. Nam quòd apud Corinthios adhuc grauia peccata regnabant; cùm ex prima epistola satis intelligitur,tum manifestiùs id constat ex fine capitis 12 huius epistolæ; quo etiam loco ac deinceps,pluribus verbis minatur se,cùm venerit, non parciturum ijs quos inuenerit pristinis peccatis adhuc inuolutos. De his ergo videtur omnino accipienda præsens comminatio. Quanquam quæ sunt isto v. 6. possunt etiam sic accipi; Quum vos separaueritis à vobis fratres inordinatè ambulantes, sicut præcepi in priore epistola: tunc ego vindicabo, mea authoritate vestrum factum approbans & confirmans. Quemadmodum è diuerso dixit huius epistolæ c. 2. *Cui aliquid donatis; & ego.* Portò si quis superiora bene côsideret: inueniet quinque partes apostolicæ militiæ, sumptas ex comparatione militiæ corporalis. Prima est destruere munitiones fortes & validas; quod fieri dicit Paulus per arma Deo potentia. Secunda est, destruere consilia seu cogitationes; id est quicquid ingeniosè contra fidem Christianam excogitatur. Tertia, destruere machinas quæ sublimitate videtur inexpugnabiles. Quarta, hostes captiuos ducere & suo principi subiugare. Quinta, eaque postrema, inobedientes ac rebelles per iustam animaduersionem vlcisci.

Quinque partes suæ militia commemorasse apostolum.

7 QVÆ SECVNDVM FACIEM SVNT VIDETE. Græcum verbum ambiguum est ad, *videte*, & *videtis*. Et quidem hoc posterius eligunt interpretes Græci; quos & Caietanus sequitur. Secundùm hos obiurgatorius est sermo. Neque refert vtrùm per interrogationem legatur, vt post Theodoretum vult idem Caietanus; an enunciatiuè; nisi quod interrogatio reddit acriorem obiurgationem. q. d. Itâne vos Corinthij ea quæ in conspectu sunt tantùm videtis; atque ex ijs tantùm quæ foris apparent, iudicatis? videlicet contra illud Saluatoris, Ioannis 7, *Nolite iudicare secundum faciem, sed iustum iudicium iudicate.* Cæterùm nostra versio, textui Ambrosiano communis, sensum exigit huiusmodi; Moneo vos vt saltem ea quæ conspicua sunt & omnibus nota, consideretis. ex ijs enim facilè vobis erit de me & æmulis meis æstimare. q.d. secundum faciem, vt aiunt, humilis sum; ergo quæ secundum faciem sunt videte, & ex ijs de me & illis iudicate. nam & alibi Corinthios dictorum suorum, vt in re euidenti, facit iudices. 1. epistolæ capite 10, *Vos ipsi iudicate quæ dico.* Vterque sensus bonus est; & vtrique possunt aptari verba sequentia.

SI QVIS CONFIDIT SIBI CHRISTI SE ESSE. Id est, si quis de seipso confidit, vel sibi persuasum habet (sic enim etiam ex Græco verti potest) se Christi fidelem esse; aut potiùs Christi ministrum. nam capite sequenti dicit, *Ministri Christi sunt; & ego.* & consequentia huius loci declarant apostolum loqui de potestate & officio ministrorum. Potest & sic exponi; Si quis gloriatur se esse Christi. Confer quæ dicta sunt ad c. 3. v. 4. & ad Rom. 2. v. 19. Signat autem pseudapostolos; qui iactabant se Christi ministros.

HOC COGITET ITERVM APVD SE. Id est, Hoc etiam atque etiam perpendat apud se; vel, vt in Græco legitur, à seipso: scilicet vt non opus habeat à nobis doceri. res enim per se manifesta est,

QVIA SICVT IPSE CHRISTI EST, ITA ET NOS. Addunt Græca, *Christi.* Hoc cogitet, inquit; quòd periade atque ipse Christi minister est, sic & nos ministri Christi sumus; hac parte non sumus eo inferiores. Hoc autem dicit, gradum faciens ad sequentia, quibus ostendit se illos etiam præcellere.

8 NAM ETSI AMPLIVS ALIQVID GLORIATVS FVERO DE POTESTATE NOSTRA. Hoc est, Si enim etiam amplius aliquid, siue præ illis qui mihi detrahunt, siue præ eo quod est quomodocumque Christi ministrum esse; siue amplius quàm soleam; gloriatus fuero de potestate nostra apostolica, qua non tantùm prædicare euangelium, sed etiam corripere & punire delinquentes possum;

QVAM DEDIT NOBIS DOMINVS, Christus ipse, non homo quispiam; sicut ait Gal. 1, *Paulus apostolus non ab hominibus, neque per hominem, sed per Iesum Christum.* Ne verò potestatis commemoratio molesta sit; addit,

IN ÆDIFICATIONEM, ET NON IN DESTRVCTIONEM VESTRAM, aut, *vestri.* Ad hoc, inquit, potestatem mihi dedit, vt vos & alios homines ædificem spiritualiter, id est ad salutem promoueam; non

autem vt destruam, id est, à salute aut profectu salutis impediam. Significatur finis & legitimus vsus potestatis. Vnde intelligitur, quemadmodũ Caietanus annotauit, ecclesiasticam potestatem nihil posse aduersus bonos mores; imò nec aduersus meliora bona, qualia sunt consilia Christi: quoniam hoc nõ esset posse in ędificationem, sed in destructionem spiritualem. Quæret aliquis, quomodo non sit huic loco contrarium quod dicit Dominus ad Ieremiam 1, *Constitui te super gentes & regna, vt euellas ac destruas, & disperdas, & dissipes*. Respondeo, locum illum, saluo literali sensu, qui est de regnorum terrenorum destructione prophetanda, mysticè accipiendũ de destructione veteris hominis, & euulsione cupiditatum ac viciorum eius; quibus eradicatis crescat bona seges virtutum. Vnde ad extremum sequitur, *& ædifices & plantes*. priùs enim exstirpanda sunt vicia; deinde inserendæ virtutes. hîc verò sermo est de destructione ædificationi contraria, id est, ea quæ est contra charitatem. quomodo destruit ille, ad mentem apostoli, qui indiscretè vtitur gladio excommunicationis, non ad ædificationem & salutem fideliũ. Quapropter monet Tridentina synodus sessione 25 cap. 3 reformationis, gladium illum sobriè magnaque circumspectione exercendum esse; cùm experientia doceat, si leuibus ex causis incutiatur, magis contemni quàm formidari, & perniciem potiùs parere quàm salutem. Notandum etiam quòd destructio quandoque non est ad destructionem, sed ad ædificationem. nam excommunicatio destructio quædã est, qua membrum à corpore præscinditur; quæ tamen nõ est ad destructionem, sed ad ędificationẽ; quando præcisio illa fit, vti fieri debet, pro salute & præseruatione totius corporis; imò & (quatenus possibile est) pro sanatione & restitutione mẽbri præcisi. dicente apostolo, *Vt spiritus saluus sit in die Domini*: 1 Cor. 5. *Vt confundatur*; 2 Thessal. 3. *Vt discant non blasphemare*. 1 Timoth. 1.

Quis legitimus vsus potestatis.

Ipsa destructio ad ædificationem potest referri, ac debet.

NON ERVBESCAM. Hoc, inquit, si fecero; *non pudefiam* tanquam mendax; quia veritatem dicã. aut, *non pudefiã* tanquã arrogãs; quia iure & cũ honestate id facere possũ. sunt enim quædã iustæ & honestę causę gloriãdi; pręsertim vbi veritas hominibus vtilis ac salutaris, periclitatur. Qua de re plura sequenti capite.

Interdum iusta est homini causa prædicandæ suæ potestatis spiritualis.

9 VT AVTEM NON EXISTIMER TANQVAM TERRERE VOS PER EPISTOLAS. Græcè, *vt ne videar* &c, sine coniunctione, *autem*. Vnde & Græci ea quæ sequuntur sine parenthesi legunt: hanc verò partẽ iungunt præcedentibus; ac si diceret apostolus; Memini potestatis meæ, sed ad ædificationẽ datæ nõ ad destructionẽ vestri; idq; ne videar vos velle perterrefacere per epistolã. Aut hoc modo; possem gloriari de potestate mea; non faciam tamen, ne videar &c. Verũ nostra lectio, cui consonat Ambrosiana, sensum habet absque dubio commodiorem: & pro ea sunt nonnulli codices Græci, inter quos Complut. Tale est igitur quod dicit; Vt autem non videar terrere vos velle & metum incutere per epistolas, quasi præsens nihil audeam; sequitur parenthesis.

10 (QVONIAM QVIDEM EPISTOLÆ, INQVIVNT, GRAVES SVNT ET FORTES. Græcè, *inquit*, singulari numero. nam & superiùs singulariter dixerat, *Si quis confidit* &c. & infrà, velut vni respondens, dicit; *Hoc cogitet qui eiusmodi est*. Quanquam de numero non admodum refert; neque enim vnus tantùm erat à quo talia dicebantur. Epistolæ quidem, inquiebant, minaces ac terribiles sunt, tonant ac fulminant, magnamque potestatem & authoritatem ostendunt. Enallage numeri est; nam de vna tantùm epistola loquebatur, quam ad Corinthios scripserat; in qua quædam habentur minacia & authoritatis plena, maximè sub extremum capitis 4, & toto capite 5. vbi de incestuoso Satanæ tradendo, alijsque excommunicandis agitur.

PRÆSENTIA AVTEM CORPORIS INFIRMA. Id est, Cùm præsens est, humiliter, demissè ac timidè se gerit, tanquam nullius sit authoritatis. Ferè similiter in sequentibus de infirmitate loquitur apostolus, capite 11 & 12, vbi se *in infirmitatibus gloriari* dicit: & c. 13. *quando nos infirmi sumus*. Item 1. epist. c. 2. *Et ego in infirmitate* &c. v. 3. Porrò præsentiam corporis infirmam opponebat aduersarius epistolarum fortitudini: sicut earum grauitati, id quod sequitur,

ET SERMO CONTEMPTIBILIS.) Græcè, *contemptus*, participium, Id est, deiectus, humilis; & per hoc contemptui expositus; vtpote, in quo nulla loquentis seueritas appareret, sicut in epistolis. Non igitur hoc ab æmulis Pauli dicebatur tanquam nitorem & eloquentiam sermonis ei detrahentibus, vt quidam interpretati sunt; hac enim parte sermo eius non differebat ab epistolis; sed quoad authoritatem & potestatis significationem, negabant sermonem præsentis, cum epistolis quas absens scribebat, conuenire. Huc autem vsque parenthesis; nunc orationem quam suspensam reliquerat, absoluit;

11 HOC COGITET QVI EIVSMODI EST; Id est, hoc reputet ac persuasum habeat, quisquis est qui talia dicit:

QVIA QVALES SVMVS VERBO PER EPISTOLAS, ABSENTES; nominandi casus est, *absentes*.

TALES ET PRÆSENTES IN FACTO. Græcè, *tales & præsentes opere*. Sensus. Cogitet quòd quales sumus absentes, sermone transmisso per epistolam, nempe potestatem nostram ac seueritatem ostendentes; tales etiam sumus præsentes; nec solùm sermone, sed & opere, scilicet cùm opus est. Vel, tales erimus pręsentes, postquam istuc aduenerimus. Vnde dicit capite 12, se *metuere ne inueniatur*

à Corinthijs, qualem non velint. & cap.13. *Si*, inquit, *venero iterum; non parcam.*

12 Non enim audemus inserere aut comparare nos quibusdam, qui seipsos commendant. Arrogantiæ & immodestiæ crimen superioribus verbis à se depulsum, hîc iam apostolus in aduersarios regerit. *Neque verò*, inquit, *audemus*, id est, sustinemus, in animum inducimus connumerare aut comparare nos quibusdam qui seipsos magni faciunt; seque passim apud omnes ambitiosè & gloriosè cõmendant, quum à rebus ipsis non commendentur. Videlicet, æmulos suos intelligit pseudapostolos; quibus sese conferre velle, turpe & indignum iudicat. Verbum Græcum, *audere*, pro sustinere posuit, & alibi: vt Rom.5. *Nam pro bono forsitan quis audeat mori.* Quanquam Oecumenius & alij nonnulli dictum putãt ironicè, *Non audemus*, q.d. Illi tam magnos se faciunt, vt non audeamus nos censere cũ talibus. Porrò verba illa, *inserere*, &, *comparare*, in Græco affinitatem inter se habent; vt si Latinè dicamus, inferre aut conferre.

Pseudapostoli arrogantes & immodesti.

Sed ipsi in nobis nosmetipsos metientes, et comparantes nosmetipsos nobis. Vt iuxta hanc nostram lectionẽ perfecta sit oratio; participia verbis interpretanda sunt, metimur, & comparamus; idque hoc sensu; *Sed metimur nos ea mensura quæ nobis conuenit, & ad eam nosmet comparamus.* Hoc est, Ea tantùm de nobis dicimus, quæ factis nostris & veritati respondent, quæque, vt Thomas ait, proportionata sunt nobis. *Nam gloria nostra testimonium est conscientiæ nostræ*; quemadmodum dixit capite 1. Quæ expositio apud Oecumenium quoque legitur. Cæterùm Ambrosianus textus orationem absoluit adiungendo quod sequitur, *Nõ in immensum gloriabimur*; sublatis duabus voculis medijs, *nos autem*. Quod mirum est, cùm in omnibus alijs sint exemplaribus, tam Latinis quàm Græcis. At verò in Græcis omnibus additur, οὐ συνιοῦσιν; non intelligunt; eaque additione perficitur oratio. Sciendum est autem pronomen Græcum ἑαυτοὺς indeterminatę esse personæ, sic vt diuersis accommodetur personis, prout exigit structura sermonis; quod noster interpres vertit, *nos*, & *nosmetipsos*. Quare cũ Græci legant verbo tertiæ personæ, *nõ intelligunt*; eorum lectio versionem postulat huiusmodi, *Sed ipsi in seipsis seipsos metientes, & cõparantes seipsos sibiipsis, nõ intelligũt.* Quod Græci sic exponunt; Sed ipsi aduersarij nostri semetipsos metientes atque æstimantes suo ipsorum animo ac iudicio, & comparantes semetipsos sibi, quales se suo iudicio fingunt; aut certè commendantes sese mutuò, & gloriam ab inuicem accipientes; non intelligunt quàm se ridiculos alijs exhibeant; vt supplet Theophylactus. aut, non intelligunt quàm sint arrogantes, seseque fallant, quemadmodum secundum quandam expositionem supplet Oecumenius. aut denique, non intelligunt, *neque quæ loquuntur, neque de quibus affirmant*; vt ex alio loco apostoli supplet Augustinus in enarratione psalmi 34. legit enim ille hunc locum eo modo quo Græci; non ibi tantùm, verùm & alibi; vt in psalmũ 118. & 141. & lib. 22 contra Faustum cap. 27, vbi & iuxta Græcorum sententiam ea verba exponit. Veruntamen satis apparet coactum videri, vt huiusmodi supplementa sermoni apostolico adhibeãtur. Sanè probabilius est, iuxta consuetudinem Græcæ linguæ participia pro verbis infinitiuis esse posita; vt sensus sit; Sed ipsi arrogantia & ambitione excæcati, non intelligunt se metiri & comparare semetipsos magnosque facere ex suo ipsorum iudicio; quod est hominum sibi immodicè placentium. Porrò Hentenius Oecumenij interpres Græcam lectionem diuerso adhuc modo reddidit; idque congruenter cũ scholio quod primo loco ab Oecumenio adfertur. de quo ipsum locũ cõsule; simul & annotationẽ marginalẽ interpretis, qua docet vnde nata apud Gręcos sit expositionũ diuersitas.

13 Nos autem non in immensum gloriabimur. *In immensum*, Gręcè, εἰς τὰ ἄμετρα, id est, vltra modũ; seu potiùs, vltra terminum ac metas laboris nostri in euangelio. Videtur enim pseudapostoli, quemadmodũ annotauit Theophylactus & Oecumenius, sese mẽdaciter iactitasse, quòd, iuxta psalmi versiculũ vsq; ad fines orbis terræ propagasset euãgeliũ Christi; quod erat in immẽsum gloriari. Nos autem, inquit, non ita gloriari volumus.

Sed secundum mensuram regulæ, qua mensus est nobis Deus. Gręcè, *qua* vel *quam partitus est nobis Deus.* Nec secus habet Ambrosianus textus. Videtur autem noster interpres legisse ἐμέτρησεν pro ἐμέρισεν.

Mensuram pertingendi vsque ad vos. Græcè, *vsque etiam ad vos.* Sensus verborum est. Sed gloriabimur secundum mensuram regulæ à Deo nobis præscriptę, qua nimirum partitus est nobis portionem nostram in opera euangelij. Quæ quidẽ sic alias multas prouincias quibus prædicauimus, comprehendit, vt etiam ad vos vsque pertigerit, vosque etiam includat. Metaphora est, à fabris sumpta qui ad amussim operantur; & regulam, à magistro operis præscriptam, non permittuntur excedere. Dicit autem Deum sibi partitum esse huiusmodi mensuram, non quod præceptum haberet à Deo illuc vsque perferendi euangelium, & non vltrà, tanquã certis sibi terminis ad prædicandum pręfixis, quos præterire non liceret; quod velle videtur Caietanus, contra illud Christi ad apostolos Matth. vltimo, *Euntes docete omnes gentes*: Sed quia totum illud in quo secundũ veritatẽ gloriari poterat, erat ei distributum à Deo; & proinde si gloriatus fuisset vltra modum ac terminos sui laboris, sicut pseudapostoli faciebant; fuisset ea gloriatio supra mensurã ipsi datam à Deo, & hoc modo rectiùs apostolum intellexit Aquinas.

14 NON ENIM QVASI NON PERTINGENTES AD VOS, SVPEREXTENDIMVS NOS. Immoratur in metaphora mensuræ & regulæ. Neque enim, inquit, obijci nobis potest quòd quum de vobis vt filijs gloriamur, extendamus nos vltra mensuram; quasi reuera non pertingamus vsque ad vos per regulam quã partitus est nobis Deus:

VSQVE AD VOS ENIM PERVENIMVS IN EVANGELIO CHRISTI. Græcè, *Nam & vsque ad vos peruenimus in euangelio Christi.* Id est, nam vtique manifestum est etiam vsque ad vos Corinthios peruenisse nos in euangelio Christi propagando; vt proinde veraciter ac meritò possim de vobis, vt filijs, & vt opere meo, gloriari, ac dicere, *In Christo Iesu per euangelium ego vos genui.* &, *Opus meum estis in Domino* 1 Cor. 4 & 9.

15 NON IN IMMENSVM GLORIANTES IN ALIENIS LABORIBVS. Sensus est: Et per hoc, dum de vobis gloriamur vt filijs nostris in Christo, dumque eo iure potestatem nobis in vos asscribimus; non gloriamur extra mensuram nostram, ac super alienis laboribus; vti faciunt æmuli nostri,

SPEM AVTEM HABENTES CRESCENTIS FIDEI VESTRÆ. Genitiui sunt in Græco absolutè positi; quos reddere conueniebat per ablatiuos, *crescente fide vestra,*

IN VOBIS MAGNIFICARI SECVNDVM REGVLAM NOSTRAM, IN ABVNDANTIAM. Sensus huius partis est: Atque adeo speramus futurum vt, crescente & augescente per nostrum ministerium fide vestra, magnificemur in vobis; hoc est, maiorem & auctiorem de vobis laudem acquiramus; vt etiam abundãtius, id est, amplius quàm hactenus, gloriari possimus; & quidem secundum regulam nostram, id est, mensuram ac terminos laboris nostri. Particulam *in abundantiam* construimus cum verbo *magnificari*, Græca scholia secuti; tametsi possit alioqui cum eo quod proximè præcedit, ordinari, hoc sensu, *secundum regulam nostram* extensam & ampliatam. nam fides crescens, id est, in plures dilatata, argumentum erat etiam ampliatæ regulæ.

16 ETIAM IN ILLA QVÆ VLTRA VOS SVNT, EVANGELIZARE. *Etiam* in Græco non est; supplenda tamen coniunctio quæ partem hanc superiori copulet. Ambrosianus textus sensum magis quàm verba reddidit, hoc pacto: *Et vt etiam in regionibus quæ vltra vos sunt euangelizem.* Sentit enim apostolus, se sperare vt non modò suam ex euangelio gloriam vsque ad Corinthios protensam, fide eorum crescente, maiorem faciat: verùm etiam futurum vt euangeliũ importet in vlteriora Corinthijs loca, regula nimirũ ipsius, iubente ac volente Deo, longiùs extensa atque porrecta. Vnde sequitur,

NON IN ALIENA REGVLA, IN IIS QVÆ PRÆPARATA SVNT, GLORIARI. Græcè, *in ea quæ parata sunt gloriari.* Dubium est autem vtrùm intelligat parata à se, an ab alijs: Ex quo nascitur diuersus sẽsus. Si enim parata à se; sensus erit; Vt nõ in aliena regula atque in alienis laboribus, sed in his quę nostro labore parata fuerint, gloriemur. Sin autem parata ab alijs: erit hic intellectus, Vt non in aliena regula, videlicet in ijs quæ iam ab alijs occupata sunt, & per euangelij culturam præparata, gloriemur; quemadmodum pseudapostoli faciunt, gloriantes de alienis. Est & tertius commentarius, qui *præparata* exponit à Deo nobis commissa. Verùm secundus sensus, quem plerique tradunt interpretes tam Græci quàm Latini, præ cæteris videtur nobis apostoli mentem explicare. Conferendus est autem hic locus cum eo qui est Rom. 15, vbi pseudapostolorum iactantiam tacitè pręstringens, sic ait: *Non enim audeo aliquid loqui eorum quæ per me non efficit Christus in obedientiam gentium.* Et nonnullis interpositis; *Sic autem prædicaui euangelium hoc non vbi nominatus est Christus; ne super alienum fundamentum ædificarem; sed sicut scriptum est; Quibus non est annunciatum de eo, videbunt* &c.

17 QVI AVTEM GLORIATVR, IN DOMINO GLORIETVR. Quoniam frequentem gloriationis mentionem fecerat, denique nunc breui sententia docet, in quibus rebus sit gloriandum, vtpote non in falsis aut alienis bonis tanquam proprijs, quomodo gloriabantur pseudapostoli; neque in malis, quæ à Deo non sunt; quomodo ille cui dicitur in psalmo, *Quid gloriaris in malicia?* Et de quibus Prouerb. 1, *Lætantur cùm malè fecerint, & exultant in rebus pessimis:* sed in bonis quæ verè quis habeat, quæque proinde sint illi à Deo per Christum. Quicunque, inquit, gloriatur, siue ego siue alius quilibet; glorietur in Domino Christo; id est, de ijs tantùm glorietur quæ à Deo per Christum accepit, atque ab eo se accepisse agnoscat; &, vt ait Thomas in commentario, totum quod cedit ad gloriam suam, referat in Deum: iuxta illud 1 Cor. 4, *Quid habes quod non accepisti?* & ad Galat. vlt. *Mihi absit gloriari nisi in cruce Domini nostri Iesu Christi.* Vide quæ dicta sunt ad 1. Corinth. 1. in fine. *Gloriandum in Domino solummodo.*

18 NON ENIM QVI SEIPSVM COMMENDAT, ILLE PROBATVS EST; SED QVEM DEVS COMMENDAT. Gnomicâ sententiâ claudit superiora. *Deus*, Græcè & Syriacè *Dominus*, astipulante etiam Ambrosiano, cum nonnullis mss. Latinis. Sensus est. *Non statim in veritate probatus est* & gloria dignus, *quisquis seipsum commendat*; multi enim commendant seipsos à bonis non suis, sed falsis aut alienis, sicut faciebant pseudapostoli; Multi quoque se commendãt à suis tanquam non aliunde acceptis, sicut Iudæi & Pelagiani: *sed* ille demum probatus est, *quem Deus commendat*, id est, commendabilem, ex ijs quæ verè per eum operatur, ostendit. nam Deus, vt annotat Thomas, est causa totius boni operis per homines facti. Vel, *Quem Deus commendat*, id est, cui Christus per meritum

suum

suum verè communicat ea per quæ commendetur. Ex dicta expositione facilè intelligitur, Paulum aduersus suam hanc doctrinam non peccasse commendando seipsum hominibus, secundum illud quod superius dixit, capite 4, *Sed in manifestatione veritatis commendantes nosmetipsos ad omnem conscientiam hominum coram Deo*: nam addendo, *in manifestatione veritatis*, &, *coram Deo*; satis significauit ita se commendasse semetipsum hominibus, vt à Domino Deo commendaretur, iuxta sensum iam explicatum.

SVMMARIVM.

PRefatus apostolus non esse gloriandum nisi in Domino, nec eum qui seipsum commẽdat probatum esse si non à Domino commendetur, hic iam accingitur ad gloriandum & commendandum seipsum; quod facit toto ferme hoc capite & sequenti. Verùm id non nisi secundum veritatem, & in Domino; atque ad hoc ipsum necessitate compulsus; quòd videret Corinthiorũ salutem non leuiter offendi, si ipse apud eos contemptus haberetur, ac pseudapostoli essent in pretio. dicit ergo,

CAPVT XI.

1 VTINAM SVSTINERETIS MODICVM QVID INSIPIENTIÆ MEÆ. Pro quo Græcè est, *vtinam sustineretis me paululum in insipientia*, siue *quoad insipiẽtiam*. Interpres videtur eandem lectionem Græcè habuisse, quam duo Græci codices à Roberto signati; μικρόν τι τῆς ἀφροσύνης. Nam quod Erasmus (quem imprudenter in ea re secutus est Caietanus) vertendum potiùs putauit, sustinuissetis, seu tolerassetis, quod in Græco sit verbum præteriti imperfecti; non animaduertit huiusmodi verbum apud Græcos aliquando vim habere præsentis optatiui, sicut & eo loco, Rom. 9. *Optabam anathema esse*. Certè in paraphrasi sua à communi interpretum versione & sensu non recedit. Optat enim, & petit apostolus à Corinthijs, vt paulisper sustineant ipsius insipientiam; quam intelligit in gloriatione, & commendatione suiipsius. Loquitur autem ad hunc modum, non quòd vera esset insipientia sic gloriari, quomodo ipse gloriari intendit, vt propterea sustinendus esset tanquam rem stultam faciens; sed quia gloriari & laudare seipsum, vulgo iudicatur esse opus hominis insipientis ac vani: estque reuera tale, nisi iusta aliqua necessitas excuset. Vnde Sapiens præcipit Prouerbiorum 27. *Laudet te alienus, & non os tuum*. sed & si iusta ratio cogat aliquem vt seipsum laudet, sicut hoc loco Paulum; non tamen euadet quin apud eos qui causam facti vel ignorant, vel non considerant, habeatur insipiens; & propter hoc apostolus in consequentibus, vbi laudes suas explicat, modò insipientem, modò quasi insipientem se vocat.

Propria laus vel insipientia est, vel habet insipientia speciem apud multos.

SED ET SVPPORTATE ME. vel, *sustinete me*. est enim in Græco idem verbum cum superiori. potest autem indicatiuè verti sustinetis, atque in eum sensum exponunt Græcorũ scholia; quasi dicat apostolus, Imò verò sustinetis me, facitis quod opto, persuasum habeo vos ita me diligere; vt facilè me toleretis insipienter loquentem. Nostræ lectionis sensus est, quod opto vt meam insipientiam toleretis, id etiam peto vt faciatis. Author Ambrosiani textus pro Græco verbo ambiguo Latinum æquè ambiguum reposuit, hoc pacto, sed & patimini me. Sensui nostræ lectionis probè respondet ratio subiuncta, propter quam meritò facere debeant Corinthij quod apostolus petit.

2 ÆMVLOR ENIM VOS DEI ÆMVLATIONE. Vim Græcorum vocabulorum Latina non exprimunt, proinde textus Ambrosianus, retentis Græcis, ita legit; Zelatus enim sum vos Dei zelo; hoc est, vt alij vertunt, zelotypus sum erga vos Dei zelo. sermo trãslatus ab ijs qui vel vxores suas, vel virgines suæ custodiæ commissas, sic amant vt non ferant alienum quenquã cum ijs miscere colloquium, aut ab ijs amari; quem affectum Græci zelotypiam nominant. Quo sensu Deus in scripturis aliquãdo zelotes erga nos, dicitur; quod sic amari & coli à nobis velit, vt non ferat in amore riualem. Dicit autem apostolus, *Dei zelo*, vel vt hunc zelum suum significet non esse viciosum, qualis est humana zelotypia, sed secundum Deum, & ad Deum; vel vt ostendat se non pro semetipso zelotypum esse, sed pro Deo ac Domino suo, id est Christo sponso; cuius ipse sit paranymphus, qui sponsam acceperit custodiendam, vt intactam eam sponso exhibeat. Itaque dicens, *Dei zelo*, tacitè Christum innuit esse Deum. atque hic sensus optimè conuenit cũ verbis sequentibus, quibus officium paranymphi declarat, & spõsum Christum apertè commonstrat.

Ecclesia Christi sponsa zelotè ab illo amatur.

DESPONDI ENIM VOS VNI VIRO VIRGINEM CASTAM EXHIBERE CHRISTO. Pro *despondi* Græcè est, *aptaui*, quemadmodum & apud Augustinum legitur libr. 2 de Genesi contra Manichæos. Lib. 15 contra Faust. c. 13 Et lib. de bono vid. c. 10. Ambrosianus legit, *paraui*: nonnulli vertunt, *adiunxi*. sensus autem est; Ego quippe tanquam spiritualium nuptiarum pronubus, & paranymphus, aptaui ac despondi vos vni viro, scilicet Christo; vt vos illi exhibeam, tradam, assignem, virginem castam, & incorruptam. Significat Corinthiorum ecclesiam, quam alloquitur, licet ex multis collectam personis, vnam esse sponsam eamque virginem, vni viro Christo desponsatam. estque eadem ratio de vnaquaque ecclesia particulari; maximè verò de ecclesia vniuersali, cuius ecclesiæ particulares sunt membra, & ad quam propriè pertinent

Apostolus paranymphus.

promissa doralia. dicitur autem virgo, propter integritatē fidei charitate informatæ; quæ licet non sit in singulis membris; est tamen & permanet in corpore ecclesiæ. Porrò desponsationis huius, de qua Paulus loquitur, tempus est præsens; fit enim ea per fidem & baptismum: tempus autem thalami nuptialis sæculum est futurum, in quo coniunctio erit indissolubilis Christi cum ecclesia & omnibus eius membris. Verba sequentia declarant necessitatem quæ Paulum vrgebat ad tuendam suam aduersus pseudapostolos authoritatem, vt proinde supportare eum Corinthij debuerint laudes suas commemorantem.

3 TIMEO AVTEM NE SICVT SERPENS HEVAM SEDVXIT ASTVTIA SVA: pro, *ne*, Græcè, *ne quo modo*. quæ particula non est ociosa; reddit enim sermonē apostoli vehementiorē

ITA CORRVMPANTVR SENSVS VESTRI, ET EXCIDANT A SIMPLICITATE QVÆ EST IN CHRISTO. Illud, *& excidant*, neque in Græcis exemplaribus habetur, neque apud Ambrosianum. Augustinus quoque libro 15. contra Faustum cap. 3. & libro. 22. cap. 4. citās hunc apostoli locum partem eam prætermisit; vt verisimile sit ab interprete vel quopiā alio explicandæ sententiæ causa additam esse. Quod verò apud eundem Ambrosianum, nec non apud Augustinum duobus locis iam indicatis pro *simplicitate* legitur *castitate*; videri potest ex eo accidisse quod diuersus interpres diuersum vocabulum in Græco legerit, ἁγνότητος pro ἁπλότητος. Sensus est, Metuo, ne quo pacto sicut diabolus serpens ille antiquus, per serpentem corporeum seduxit Heuam matrem nostram, astutia seu versutia sua (nam dictio Græca πανουργία, versutiā propriè significat) ita per hos pseudapostolos corrumpantur sensus mentis vestræ (Græcè νοήματα dixit apostolus) ac dimoueantur à virginali *simplicitate quæ est in Christo*; Græcè, *in Christum*; id est, à simplici, pura, & incorrupta fide quam habetis in Christum. Meritò hoc metuebat apostolus, quia pseudapostoli serpentis illius erant ministri; &, vt infrà dicit, operarij subdoli, transfigurantes se in apostolos Christi; ijdemque per dulces sermones, & benedictiones (sicut dicitur Rom. vltimo) seducebant corda innocentium. Faciebant autem hoc, partim humanam introducendo sapientiam, partim legem Mosaicā miscendo cum euangelio Christi. Sed cur nō dixit apostolus, sicut serpens Adamū seduxit? Respondet ipse apostolus 1 Tim. 2. Quia Adā non est seductus, mulier autē seducta in præuaricatione fuit. Id verò quo sēsu dictū sit ab apostolo, videndū suo loco. Seductionis autē Heuæ per serpentē, nota est historia; Gen. 3.

Metuendum fidelibus à fraude nouorum magistrorum.

4 NAM SI IS QVI VENIT, ALIVM CHRISTVM PRÆDICAT, QVEM NON PRÆDICAVIMVS Remouet hîc apostolus excusationē quā dicere poterant Corinthij se non esse prohibendos à nouis magistris audiendis, vtpote qui præstantiora traderent quàm Paulus tradidisset. Verbum *venit* præsentis temporis est, Græcè participium ἐρχόμενος, veniens; neque significatur is qui sponte venit, non missus; licet id vrgeant hoc loco plærique; nam Christus ipse qui missus est à Patre, sæpe ἐρχόμενος vocatur. Rursus, in Græco non est *Christum*, sed *Iesum*.

AVT ALIVM SPIRITVM ACCIPITIS, QVEM NON ACCEPISTIS; Græcè, *aut spiritū alterum accipitis*.

AVT ALIVD EVANGELIVM QVOD NON RECEPISTIS. Græcè, *aut euangelium alterum, quod non suscepistis*. Videtur autem hîc repetendum ex primo membro, *prædicat*.

RECTE PATEREMINI. Vel sustineretis. Est enim idē verbū Græcū cū superiori, quod interpres tribus reddidit Latinis; sustinere, supportare, & pati. quod admoneo, ne quis inaniter laboret vt illa tria distinguat. Porrò locum hunc quidam sic exponunt; Nam si is qui post me superuenit & accedit ad vos tanquam nouus magister salutis, Christum & euangelium eius prædicat excellentius quàm à me prædicatum est; aut si eius ministerio potiora Spiritus sancti dona accipitis quā per me accepistis; rectè magistrum ac prædicatorem huiusmodi sustineretis. Hic commētarius alium Christum, & aliud euangelium, intelligit non diuersum, sed aliter, & quidem melius atque excellentius annunciatum; itemque alium spiritum, propter excellentiora dona. sic autem facilè ostenditur huic loco non esse contrarium illud apostoli Gal. 1. *Si quis vobis euangelizauerit præter id quod accepistis: anathema sit.* Verùm quoniam hæc expositio coactior est: magis placet vt (quod ex Photio annotauit Oecumenius) intelligatur apostolus vti deductione ad absurdum & impossibile, quod Corinthij nullo modo cōcessferint; nec ipsi pseudapostoli dicebant se alium Christum prædicare. Nam si (inquit) nouus magister superueniens alium Iesum prædicat à nobis non prædicatum, qui verè alius sit, idemque excellentior eo quem nos prædicauimus; aut si illo prędicante aliū spiritum accipitis, eumque præstantiora dona in vos effundentem, quem me prædicante non accepistis; denique si idem ille magister aliud euangelium idemque præstabilius, id est meliora promissa complectens, quod me prædicante non suscepistis, vobis annunciat: rectè sustineretis talem magistrum, eiusque ferretis imperium & authoritatem. Iure enim sustinetur & in precio habetur, qui tradit meliora. Sed quia nullo modo in animum inducitis alium agnoscere Iesum Christum, alium spiritum, aliud euangelium quàm à nobis prædicatum, sicut reuera non est aliud, Gal. 1: ideirco non potestis ad excusationem vestri quicquam tale prætendere. Iam verò patet ex hac expositione apostolum nihil hîc dicere contrarium anathemati de quo Gal. 1. quin potius hoc ipsum quod ad Gal. 1. anathemate damnat, hoc loco tanquam rem absurdis-

Nullo fructu audiri nouos magistros.

surdissimam adfert, ad subuertendam pseudapostolorum authoritatem. Vide Thomam locum hunc in commentario bene explicantem.

5 EXISTIMO ENIM NIHIL ME MINVS FECISSE A MAGNIS APOSTOLIS. Græca sic ferè sonant, Arbitror enim nihil me minus fuisse ijs qui supra modum apostoli sunt. & ad eum modum vertit interpres capite sequenti, *Nihil enim minus fui ab ijs qui sunt supra modum apostoli*. ex quo loco coniectura sumi potest scripsisse Interpretem hoc loco, *fuisse*, non, *fecisse*. Textus Ambrosianus sic habet, *Existimo enim me in nullo inferiorem fuisse ijs qui valde sunt apostoli*. Valde, seu supra modum apostolos, vocat eos qui inter apostolos eximij erant & summi: quales Petrus, Iacobus, & Ioannes. Nam hos nominatim exprimit Gal. 2. & columnas vocat. Porrò quod apostolus hac parte dicere vult, tale est. Dicent fortè aduersarij se missos à præcipuis apostolis, & doctrinam ab illis acceptam eamque nostra meliorem vobis tradere: Quibus respódeo me nulla re, quod ad doctrinam attinet, inferiorem esse magnis illis apostolis. Nam communicato cum illis euangelio, quemadmodum ad Galatas 2 scribitur, nihil mihi contulerunt. itaque nihil excellentius habet illorum doctrina quã mea, sed eadem prorsus est. Quare nec isti magistri, si verè magnorum apostolorum discipuli sunt, & ab eis missi (quod tamen eis non est credendum): quicquam adferre possunt excellentius ijs quæ à me didicistis. Quod nonnulli putant ipsos pseudapostolos hoc loco per ironiam à Paulo vocari magnos apostolos, tanquam sensus sit, Nihilo sum inferior illis qui seipsos venditant, magnis apostolis; haud consonat cum locis iam citatis cap. sequenti huius epistolæ, & ad Gal. 2.

6 NAM ETSI IMPERITVS SERMONE SED NON SCIENTIA. Græcè, *Sed etsi imperitus sermone*. *Imperitus*, Græcè, ἰδιώτης, indoctus. Hęc sentétia quemadmodum bene annotat Ambrosianus, non est referenda ad superiorem quasi Paulo fuerit obiectum aut obijci potuerit quod saltem eloquentia & sermonis peritia minor esset magnis apostolis, atque ad hoc respondeat, etsi imperitus sum sermone sed non scientia. Neque enim magni apostoli quos ex epistola ad Gal. suprà nominauimus, Paulum hac parte superarunt: cùm Petrus & Ioannes, Actorum 4. vocentur homines idiotæ & sine literis; de quibus & Hieronymus testatur in epistola ad Paulinũ cap. 4. quod vterque illorum dicere poterat, Etsi imperitus sermone, non tamen scientia: cum denique omnium illorum trium extent epistolę, non admodum quod ad sermonis compositionem attinet, Paulinis anteponédæ. Sed noua est obiectio aduersariorum, Paulo detrahentium eloquentiam, quam sibiipsis attribuebant. Vbi quæritur, verène Paulus sermone fuerit imperitus? fuerunt enim qui dicerent Paulum hoc humiliter, nõ verè, de seipso scripsisse: quos refellit Hieronymus in commentario epistolæ ad Titum cap. 1. ac rursus in epistola 151. ad Aglasiã, quęstione 10. ita scribens, Illud, quod sæpe diximus, *Etsi imperitus sermone, non tamen sciẽtia*; nequaquam Paulum de humilitate, sed de conscientiæ veritate dixisse; etiam nunc approbamus. profundos enim & reconditos sensus lingua non explicat; & cùm ipse sentiat quod loquitur, in alienas aures puro non potest transferre sermone. quem cùm in vernacula lingua habeat disertissimum, quippe Hebræus ex Hebræis, & eruditus ad pedes Gamalielis viri in lege doctissimi; seipsum interpretari cupiens inuoluitur. Idem cùm alibi in commentarijs, tum exponens 3 caput epistolæ ad Ephesios, vitia sermonis in apostolo notat: veluti solœcismos, hyperbata, inabsoluta; & alia huiusmodi. Quotiescumque verò (inquit) tale quid annotamus: non apostolum pulsamus, vt maleuoli criminantur, sed magis apostoli assertores sumus, qui absque rhetorici nitore sermonis & verborum compositione & eloquij venustate, nũquam ad fidem Christi totum mundum traducere valuisset, nisi euangelizasset eum non in sapientia verbi, sed in virtute Dei. Hæc Hieronymus, subiungens ad eam rem ipsius apostoli testimonium, 1 Cor. 2. *Non veni in sublimitate sermonis*. Et iterum, *Sermo meus non in persuasibilibus humanæ sapientiæ verbis, sed in ostensione spiritus & virtutis*. At verò Augustinus libro 4. de doctrina Christiana. cap. 7 sermonis imperitiã prorsus à Paulo remouet, eloquentissimum eum fuisse affirmans, idque adeo ex ipsius epistolis demonstrari & constare censet. Neque tamen existimat illud Paulum humiliter ac non verè scripsisse de seipso, *Etsi imperitus sermone*. Nota est enim Augustini doctrina, humilitatem in parte mendacij non consistere; nec vlla ratione fatendum, in sacris literis aliquid falsi contineri: sed aliter quàm Hieronymus verba apostoli intellexit; quasi concedendo obtrectatoribus, sic locutus fuerit; non tanquam id verum agnosceret confitendo. Non dissentit ab Augustino Chrysostomus, qui Paulum edisserens frequentissimus est in explicando verborum & sententiarum eius artificio. Quin ipse Hieronymus in epistola ad Pammachium 50, artificiosum Pauli sermonẽ in epistolis eius, maximè ad Rom. ad Gal. ad Ephes. admiratur. & ad eundem epistola 61 Paulum, inter alia quæ ei tribuit encomia, vocat flumen eloquentiæ Christianæ. Nec verò putamus Hieronymum dum hæc scribit à seipso dissentire: verum est enim vtrumque quod scribit. Etenim Paulum eloquentem, & vt Hieronymus ait, disertissimum fuisse, res ipsa testatur: adeo respersæ sunt eius epistolæ pene omni genere troporũ ac schematum quæ à Rhetoribus tradi solent; vti bene probat

Quare Paulus videatur sese fateri imperitum sermone.

probat Augustinus libro 4. de doctrina Christiana cap. 6 & 7. &, si res pateretur, copiosius à nobis posset ostendi. Nec sanè Paulum Lystrij Mercurium vocassent, quòd dux esset verbi; quemadmodum refertur Actorum. 14. si facundia (cuius principem Poetæ Mercurium fingebant) illi defuisset. Erat autem Pauli facundia non ex scholis Rhetorũ petita, sed quæ linguã viri diuino spiritu pleni, magnoque affectu de magnis rebus loquentis, sponte sequeretur. Vnde Augustinus loco memorato, Sicut (inquit) apostolũ præcepta eloquentiæ secutum fuisse non dicimus: ita quòd eius sapientiam secuta sit eloquentia, non negamus. sic ille. Cæterùm linguæ Græcę nitorem, eloquentiam, facilitatẽ, qualis in scriptis Græcorum oratorum ac philosophorum conspicitur; Item sermonis perspicuitatem, Paulo non adfuisse, ingenuè fatendum. Res enim clarior est ex ipsius epistolis, quàm vt opus sit probari, aut vt negari possit. Atque hac parte verè sensit Hieronymus, & cum eo plerique interpretes, Paulum sermone fuisse imperitum. Hoc igitur est quod dicit, Etsi, quod ad sermonem attinet quo vobiscum loquor aut scribo, sim imperitus ac velut idiota: non tamen quoad scientiã earum rerum quas docere me profiteor, scilicet diuinarum, & ad vestram salutem spectantium. Nam vtique sine huiusmodi scientia, verus Christi apostolus ac doctor gentiũ esse non possem. Porrò Caietanus vrget illud, *idiota*, id est plebeius; & putat Paulum loqui de quotidiano sermone suo, nõ de epistolis: sed falli eum puto.

IN OMNIBVS AVTEM MANIFESTATI SVMVS VOBIS. Græcè, *sed per omnia manifestati in omnibus ad vos.* id est, nihil apud vos dissimulanter egi; totus & per omnia vobis manifestatus sum: vtrumque quod dixi, nostis per experientiam; & imperitum me esse sermone, & non imperitum scientia. Græci annotant ex obliquo taxari pseudapostolos, qui per hypocrisim sua vicia tegebant, volentes videri quod non erant.

7 AVT NVNQVID PECCATVM FECI, MEIPSVM HVMILIANS, VT VOS EXALTEMINI? Respondet de humilitate suæ præsentiæ. sensus est, An peccaui in eo quod meipsum apud vos humiliaui, gerens me tanquam nullius essem authoritatis; vt vos exaltaremini apud Deum? quasi dicat, Humilitas illa & præsentia corporis infirma, quam mihi pro vicio obijciunt æmuli, vestra fuit exaltatio. *factus sum enim infirmis infirmus, vt infirmos saluos facerem.* 1. Cor. 9. Proinde nihil ibi à me peccatum est, nihil quod offendere quenquam debeat. minus autem dicit, plus volens intelligi; videlicet; hoc factum suum dignum esse commendatione & laude.

Demissio & modestia Pauli.

QVONIAM GRATIS EVANGELIVM DEI EVANGELIZAVI VOBIS? Ad humilitatem Pauli conuersantis apud Corinthios pertinebat quod ex euangelio nihil acciperet stipendij, sed proprijs se manibus transfigeret. Ideo sub eadem interrogatione hoc addit, An peccaui quod gratis & sine sumptu vobis euangelium prædicaui? tametsi quidam absque interrogatione legunt, vt verba sint commemorantis merita sua erga Corinthios. q. d. Vsque adeo non peccaui in vos, vt & singulari beneficio vos affecerim, gratis euangelium prædicans, quod apud alios non feci. Quæres, Quid ergo est quod omnibus apostolis & euangelij ministris præcipitur à Domino, *Gratis accepistis, gratis date*: Matth. 10. Respondeo, bifariam intelligi posse quod dicitur gratis. nam vno modo, gratis dat aut laborat, qui non vendit: id est, precium nullum accipit pro re data aut labore impenso, licet interim sustentationem vitę requirat. Hoc modo Christus præcipit gratis conferri curationes; euangelium prædicari, dari Spiritum sanctum; quia noluit ad quæstum exponi: non prohibens tamen quo minus qui hæc præbet, vitæ necessaria recipiat aut etiã requirat. nam vt ibidem subijcit, *Dignus est operarius cibo suo.* Cęterùm alio & perfectiori modo, gratis facit, qui nec sustentationem aut sumptum accipit: atque hoc est de quo peculiariter apud Corinthios gloriatur apostolus, gratis se euangelium ijs prædicasse. de hoe enim apud Macedones gloriari non poterat. Vnde sequitur;

Gratis fieri dicitur aliquid bifariam.

8 ALIAS ECCLESIAS EXSPOLIAVI ACCIPIENS STIPENDIVM, AD MINISTERIVM VESTRVM. Metaphoris vtitur à militia sumptis. sunt enim militaria vocabula, spoliare, & stipendium. nulla verò significatio est iniuriæ in eo quod dicit, *exspoliaui*, aut simpliciter, vt in Græco, *spoliaui*, siue *depredatus sum*; sed vt annotat Theophylactus, asperiorem orationem facere voluit, quo magis vrgeret & culpabiles ostenderet Corinthios. Sensus autem est; Ab alijs ecclesijs, quamuis essent vobis pauperiores, vt proinde spoliari ac denudari viderentur, accepi stipendium ac sumptum necessarium, vt vobis euangelium ministrarem. designat autem præcipuè ecclesias Macedoniæ. Sed cur apostolus non potius commemorat quod alibi dicit, & à Luca refertur Actorum 18. scilicet Corinthi agentem labore manuum victum comparasse? Bene respondet Caietanus, pseudapostolos in Paulo criminatos fuisse quod manibus operaretur, tanquam non habens potestatem more aliorum apostolorum accipiendi stipendia sui ministerij. propter hoc enim dixit in priori epistola cap. 9. *Nunquid non habemus potestatem manducandi & bibendi?* quare vt huiusmodi potestatem monstraret se habere: dicit se ab alijs ecclesijs accepisse stipendia, non solùm pro ministerio illarum, sed etiam (quod maioris fuit authoritatis) ad ministrandum Corinthijs. simul autem aliarum ecclesiarum exemplo Corinthios diuites, sed auaros, prouocare voluit ad ęmulationem: ne quia Paulus non accipiebat, pu-

tarent

tarent se non debere nec ipsi nec alijs euangelij ministris.

9 ET CVM ESSEM APVD VOS, ET EGEREM; NVLLI ONEROSVS FVI. *Nulli*, scilicet vestrûm; etsi vobis euangelium prædicarem. Negat autem onerosum se fuisse, id est quicquam accepisse ab eis: non quòd reuera onus sit alere suum apostolum, sed vel ad significandum ius ac debitum; quasi dicat, Hoc ius meum à nullo vestrûm exegi; vel quia carnales homines iudicant esse onus. Annotant hîc Theophylactus & Oecumenius, id quod in Græco est, etiam sic intelligi posse, Quamuis egerem cum apud vos essem; non tamen obtorpui aut elangui (tale quid enim propriè verbum Græcum significat): id est, non idcirco segnior ad prædicationem fui. Verùm prior intellectus contextui magis quadrat. & quidem illa priori significatione repetit idem verbum apostolus cap. sequenti, semel & iterum; vt dubium non sit quin & hîc eodem modo accipiatur. Vide de eo vocabulo Hieronymum in epistola ad Algasiã.

NAM QVOD MIHI DEERAT, SVPPLEVERVNT FRATRES QVI VENERVNT A MACEDONIA. Rectius, *qui venerant*; quomodo est in codice Laudensi. Ne hîc quidem apostolus meminit laboris manuum, sed solùm ab alijs sibi, quod deerat, suppletum esse refert: idque ob causam paulo antè dictam. subindicat tamen se de suo aliquid impendisse, per hoc quod alios non dedisse sed suppleuisse dicit. nam supplere non dicitur qui totum suppeditat, sed qui partem. Porrò *fratres Macedones*, non alios hîc intelligere debemus quàm Philippenses, ad quos ita scribit capite 4. ***Scitis autem & vos Philippenses, quod in principio euangelij, quando profectus sũ à Macedonia, nulla mihi ecclesia communicauit in ratione dati & accepti, nisi vos soli.*** qua de re plenius in eius loci commentario.

ET IN OMNIBVS SINE ONERE ME VOBIS SERVAVI, ET SERVABO. *sine onere*, Græcè nomen est compositum ἀβαρῆ, quasi inonerosum, minimè grauem. Non solùm (inquit) antehac vobis onerosus non fui vlla in re; sed nec in posterum oneri sum futurus paratus iterum vobis idem ministerium salutis exhibere quod hactenus. Id enim est quod dicit, *me vobis seruaui, & seruabo.* addit autem de futuro tempore, ne commemorando præteritam abstinentiam, videatur admonere Corinthios quid in posterum erga se facere debeant.

10 EST VERITAS CHRISTI IN ME. Iuramẽto confirmat quod dixit, *& seruabo.* sensus est, Veritatem dico teste Christo; &, vt exponit Ambrosianus, sub testimonio Christi. sic enim Rom. 9, *Veritatem dico in Christo; non mentior.*

QVONIAM HÆC GLORIATIO NON INFRINGETVR IN ME, IN REGIONIBVS ACHAIÆ. Id est, Quod hæc mea gloriatio euangelij gratis prædicati, non infringetur in me, siue (vt magis propriè reddatur ex Græco) non obstruetur aut intertumpetur aduersum me, in regionibus Achaiæ. Hoc est, Non patiar huius gloriæ cursum mihi intercidi; sed volo eam habere perpetuam apud vos & per totam Achaiam.

11 QVARE? QVIA NON DILIGO VOS? Excludit falsam rationem quam suspicari poterant Corinthij, cur ab ipsis nihil vellet accipere. nam quos non diligimus eorum dona recusare solemus.

DEVS SCIT. Hîc quoque iuramentum agnoscunt Ambrosianus & Theodoretus. q. d. Testis est Deus; qui nouit illam non esse causam. vel, qui nouit quod impensè vos diligam. Porrò falsa ratione remota, veram nunc subijcit.

12 QVOD AVTEM FACIO; ET FACIAM: id est, sed quod hactenus facio, gratis per Achaiam prędicans euangelium; idem & facturus sum deinceps:

VT AMPVTEM OCCASIONEM EORVM QVI VOLVNT OCCASIONEM; quam dicat occasionem ex sequentibus intelligendum.

Quare apud Achiuos euangeliũ annunciarit Paulus nullo ipsorum onere.

VT IN QVO GLORIANTVR, INVENIANTVR SICVT ET NOS. Plerique tam Græci quàm Latini locum hunc sic intelligunt, Persistam in prædicando gratis euangelio, vt istis ęmulis meis præcidam occasionem quã quærunt, gloriandi aduersum me; nempe quòd euangelium gratis prædicent: vt (inquam) in ea re inueniantur nobis pares, nec habeãt quod præ nobis glorientur. hic sensus satis obuius est. Addunt Græci, pseudapostolos fuisse diuites, eoque faciliùs potuisse ab accipiendo sumptu abstinere, quàm Paulum, quem inopia premebat; neque tamen illos omnino abstinuisse, sed palam recusasse munera, clanculum verò accepisse. Verùm aduersus hanc expositionem facit quod pseudapostoli passim iactabant se discipulos primorum apostolorum, de quibus 1 Cor. 9 testatur Paulus quòd vsi fuerint potestate viuendi ex euangelio. quo nimirum exemplo isti quoque similem potestatem sibi vendicabãt, etiam apud Corinthios. Id enim est quod eodem capite dicit, *Si alij potestatis vestræ participes sunt: quare non potius nos?* hoc ipsum manifestè significant quæ sequuntur hoc capite, *Sustinetis si quis vos deuorat, si quis accipit.* Igitur Caietanus diuersum sensum adferens, textum apostoli ordinat & exponit hoc modo; *Vt amputem occasionem* pseudapostolorum, *quærentium occasionem.* quam verò occasionem? *vt inueniantur sicut & nos.* in quo (scilicet in eo quod est, inueniri sicut & nos) gloriantur. Cupiebant enim illi Paulum accipere sumptus, quoniam & ipsi accipiebãt: vt iactare possent Paulum alijs partibus, vt eloquentia & sapientia humana, se inferiorem; ne hac quidem parte præcellere, sed parem ipsis inueniri. at Paulus illis occasionem gloriandi subtrahere volens, noluit accipere sumptus; vt vel in hoc cogerentur agnoscere

se ab

se ab illo superari. Hic sensus est apud Augustinum libro 2 de sermone Domini in monte capite 16. Indicatur à Gagnæo; & elici potest ex commentarijs Ambrosiani & Aquinatis. conuenit autem proculdubio magis cum moribus pseudapostolorum quales ab apostolo depinguntur, quàm prior expositio. Vt autem hic sensus legenti magis appareat; illa pars *(in quo gloriantur)* parenthesi claudenda erit.

13 NAM EIVSMODI PSEVDAPOSTOLI SVNT OPERARIJ SVBDOLI. Hîc iam proprijs epithetis insectari incipit nouos magistros. Verbum *(sunt)* additum est ab interprete aut à scribis. nam sunt boni veteres codices qui non habent, in quibus Laudensis. Dupliciter autē cōstrui potest sententia: vel vt sit vna enunciatio, *Pseudapostoli sunt operarij subdoli*: vel potiùs, distinguendo; *Nam eiusmodi* doctores *sunt pseudapostoli*; ijdéque *sunt operarij subdoli* seu *dolosi*. pseudapostoli quidem, id est falso titulo apostoli; tum quia verè non erant missi nec à Christo, nec ab eius apostolis ad prædicandum, sed ingerebant seipsos, mentientes se missos esse; iuxta id quod ipsimet apostoli scribunt in epistola ad gentiles Act. 15. *Quidam ex nobis exeuntes, quibus non mandauimus, turbauerunt vos verbis*: tum quia sub vmbra nominis & doctrinæ Christianæ, legalia tradebant; vt ex eodem loco Actorum paret; ac, vt ait Theophylactus, impias quasdam traditiones occultè seruabant: vtraque autem in re, hæreticorum duces & patriarchæ. Nam hæreticis commune est, hoc maximè sęculo, sine legitima vocatione prædicandi munus arripere, & sub Christi nomine sua dogmata venditare. Cæterùm *operarij dolosi*; vel quatenus operari quidem videbantur in vinea Domini, reuera autem vineam dissipabant; vt Græci exponunt: vel potiùs, quia non quærebant vtilitatem Domini cuius se iactabant operarios, sed prętextu euangelij priuatum agebant negocium. *Huiusmodi enim* (ait ad Rom. vltimo) *Christo Domino non seruiunt, sed suo ventri.* Eosdem, Philip. 3. malos operarios vocat: suprà verò, capite 4 testatus est eos adulterare, & (vt in Græco est) dolo tractare verbum Dei.

Noui magistri cur pseudapostoli.

Cur operarij subdoli ijdē dicti.

TRANSFIGVRANTES SE IN APOSTOLOS CHRISTI. Gręcè, *transfigurati in apostolos Christi*; scilicet à seipsis. id est, assumentes personam apostolorum Christi, dicentes se esse Christi apostolos; sed falsò, vt iam explicatum est.

14 ET NON MIRVM: quod audeant se trāsfigurare in apostolos Christi:

IPSE ENIM SATANAS TRANSFIGVRAT SE IN ANGELVM LVCIS. Græcè, *transfiguratur in angelum lucis*. Amplificatio est à comparatione. Nam, inquit, ipse Satanas eorum magister, assumere solet personam boni angeli; sæpissimè quidem inuisibiliter, suggerendo quędam in se vel in speciem bona, ex quibus hominem perducit ad ruinam; interdum verò visibiliter, apparens & ostendēs se tanquam angelum Dei. nam & hoc pacto multos delusit diabolus, aut in assumpto corpore videndum sese exhibens, aut imaginaria visione eos ludificans. Non dicit autem, quod dicendum videbatur, Satanam se trāsfigurare in Christum; quemadmodum in quorundam sanctorum gestis legitur; quia quo tempore Paulus hæc scribebat nondū tale quid facere permissus fuerat. Angeli boni vocantur angeli lucis, id est, veritatis & iusticiæ, quam hominibus à Deo ministrāt: sicut contrà, angeli mali sunt angeli tenebrarum, quoniam errores & peccata suggerunt hominibus.

Quibus modis Satanas *transfiguretur in angelū lucis.*

15 NON EST ERGO MAGNVM. Id est, mirandum tanquam res magna.

SI MINISTRI EIVS. Græcè, si & ministri eius, Ambrosiano consentiente.

TRANSFIGVRENTVR VELVT MINISTRI IVSTICIÆ. Id est, figuram ac personam assumant ministrorum iusticiæ. quo nomine vocat apostolos Christi, propterea quod ministerium iusticiæ, de quo suprà capite 3. id est, ministerium nouæ legis per quam iusticia cōfertur, eis concreditum fuerit. Est autem argumentum apostoli à minori. minus enim credibile est Satanam transformari posse in angelum lucis, cùm sit maior distantia, quā ministros illius in ministros iusticiæ. Interim obserua pseudapostolos apertè hîc ab apostolo vocari Satanæ ministros.

QVORVM FINIS ERIT SECVNDVM OPERA IPSORVM. Quasi dicat, Etsi fallant homines; Deum fallere non poterunt, à quo tandem recipient mercedem operibus suis debitam, hoc est, interitum & mortem æternam: iuxta illud ad Philippenses 3, *Quorum finis interitus.* & Rom. 6. *Stipendia peccati, mors.*

16 ITERVM DICO. Resumit intermissam sui ipsius commendationem. quæ verò sequūtur parenthesi legenda,

(NE QVIS ME PVTET INSIPIENTEM ESSE. scilicet ob id quia meipsum prędico. nam iusta causa est cur id faciam. Est autem hic sermo prohibentis, non verò reddentis causam.

ALIOQVIN, VELVT INSIPIENTEM ACCIPITE ME. Plenius & clarius ex Græco, *Sin aliter: saltem vt insipientem suscipite me*, id est, Sin minus persuadeo me non insipienter agere: at interim tolerate me tanquam insipientem. hoc est quod initio capitis dixit, *Vtinam sustineretis modicum quid insipientiæ meæ. sed & supportate me.*

VT ET EGO MODICVM QVID GLORIER.) id est, vt cùm illos æmulos nostros toleretis iam multa de se iactitantes; mihi quoque concedatis vel paulùm de meipso gloriari. huc vsque parenthesis. Omnino autem legendus est de hoc loco, B. Aug. De doctr. Christ. lib. 4. cap. 7.

QVOD

17 QVOD LOQVOR, NON LOQVOR SECVNDVM DEVM. Græcè & Syriacè, *Quod dico, non dico secundum Dominum*. sed & Latina quędam missalia, *Dominum* legunt.

SED QVASI IN INSIPIENTIA, IN HAC SVBSTANTIA GLORIÆ. pro (*gloriationis*) vt in Græco est & apud Ambrosianũ. Et hoc postremũ, *in hac* &c. videtur referendũ ad illud superius, *quod dico*; vt hic sit totius orationis sensus; Iterũ dico, id est, dicere aggredior, quæ ad laudẽ meã spectãt; tametsi quæ dicã, quãtũ attinet ad hoc negociũ seu materiã gloriationis, nõ dicturus sim quasi secundũ Deum, hoc est, cõuenienter legi diuinæ; cùm Deus neq; præcipiat neque consulat homini laudare seipsum, sed alicubi prohibeat, sicut prohibet iurare: vel, quasi secundũ Dominũ Christũ, cuius ministros decet omnis humilitas & modestia, quiq; *non sibi ipsi placuit*, Rom. 15. sed quasi per insipientiã. Supplemus sententiã, dicendo, quasi secundum Deũ: sic enim apostolus altera parte seipsum exponit, dũ modò sibi tribuit insipientiam, modò quasi insipientiã. alioqui, sicut in capite sequenti absolutè negat se insipienter agere, cùm dicit, *et si voluero gloriari non ero insipiens*: ita quoque absolutè negandum est, apostolũ hîc aliquid dicere non secundum Deũ. Cur autem quasi insipiẽter, & quasi non secundũ Deum loqui se dicat; rationem suprà dedimus, quia nimirum laudes suas prædicare, quod hîc facit apostolus, quãtũuis iusta necessitate coactus quis id faciat, similitudinẽ quandã habet cũ eo quod stulti facere solẽt, quos gloria vexat inanis; vt est in versiculo Catonis. Hinc ait cap. sequẽti, *Factus sum insipiens, vos me coegistis*. Porrò cũ iste sit huius loci sensus: nõ potest ex eo quod dicit apostolus, *non loquor secundum Deum*, colligi, quædam in sacris literis humano tantùm ac priuato spiritu, non ex inspiratione diuina, scripta esse. Alij, *secundum Deum*, interpretantur secũdum res diuinas & spirituales; tanquam apostolus sentiat se non secundũ huiusmodi gloriaturum, sed secundum res carnales, vti sunt genus, & circũcisio, de quibus pseudapostoli gloriabantur. At certè non de his tãtùm, sed & de ijs quæ veram laudem merentur in consequentibus gloriatur apostolus, vt quòd minister sit Christi, quodque pro Christo multum passus fuerit: quæ profectò non sunt dicenda carnalia,

18 QVONIAM MVLTI GLORIANTVR SECVNDVM CARNEM: ET EGO GLORIABOR. Caietanus, *secundum carnem*, exponit secundum carnalem affectum. quo quidem modo gloriari viciosum est & reprehensibile: Vnde dicit apostolũ non addidisse, & ego gloriabor secundũ carnẽ; sed tantùm dixisse, *& ego gloriabor*. quia licet pseudapostoli glorientur secundum carnẽ; nõ tamen apostolus. Verũ intelligentia huius partis petẽda est ex simili loco ad Phil. 3. vbi dicit, *quanquam & ego habeã confidentiam in carne. si quis alius videtur confidere in carne: ego magis; circumcisus octauo die, ex genere Israel, de tribu Beniamin*. Rectiùs igitur S. Thomas & alij locũ istum sic exponũt; Quandoquidẽ multi (pseudapostolos intelligit, qui Iudæi erant) gloriantur secundũ res carnales, & externas; puta de generis nobilitate, de lege, ac circũcisione: ego quoq; gloriabor, non de illis modò, verũ etiã de alijs quæ verè laudabilẽ me reddunt; gloriabor, inquã, nõ vt illos malè gloriãtes imiter, sed vt eorum iactantiã reprimam & meã apud vos authoritatẽ defendam; idque iuxta præceptũ Sapientis Prouerb. 26. *Responde stulto secundum stultitiam suam; ne sibi sapiens videatur*.

19 LIBENTER ENIM SVFFERTIS INSIPIENTES, CVM SITIS IPSI SAPIENTES. Ironia quędam est in eo quod dicit, *cùm sitis sapientes*, siue prudentes. vtroque enim modo verti potest Græcũ Φρόνιμοι nam si verè tales fuissent Corinthij, nõ aurem prębuissent nouis magistris, ipsos audire ac conãtib⁹ ab apostolo suo. certè prudentiã in ijs desiderat apostolus superiùs, vbi dixit, *Timeo ne sicut serpens Heuam seduxit astutia suã*; &c Sẽsus est, Spero me gloriando vos non offensurũ: quia non grauatè fertis alienã stultitiã, tanquã ipsi sapientes. Est quidẽ illud verè sapientis insipiẽtes sustinere, modò fiat quẽmadmodũ recta ratio postulat. Corinthij verò contra sui magistri honorẽ, & cũ suo periculo pseudapostolos tolerabãt, nõ solũ ineptè & falsò gloriãtes, sed & grauiora cõmittẽtes in Corinth. cuiusmodi sequũtur.

20 SVSTINETIS ENIM SI QVIS VOS IN SERVITVTEM REDIGIT. *sufferetis sustinetis*; idẽ Græcè ἀνέχεσθε. Caietanus post Aquinatẽ, hoc exponit de seruitute legis Mosaicæ, ad quã Corinthios pertrahere pseudapostoli nitebantur. Probabilius est, quod alij interpretes volũt, significari imperiosam pseudapostolorum in Corinthios fideles dominationẽ, qua eos propemodũ vt seruos premebant. nã ad eiusmodi subiectionem pertinent quæ sequuntur;

SI QVIS DEVORAT. subaudi, vos; ex mẽbro præcedẽti. hyperbolicè significat inexplebilẽ pseudapostolorũ auiditatem quantũ ad sumptus vitæ, quos identidẽ exigebãt. In tales etiã illud dicit Rõ. 16. *Christo Domino non seruiunt, sed suo ventri*. Et ad Philip. 3. *quorum Deus venter est*. Item ad Tit. 1. *Ventres pigri*.

SI QVIS ACCIPIT, scil. à vobis: quod videtur referendũ ad res à sumptu vitæ diuersas, quas arte extorquebant specie munusculorũ.

SI QVIS EXTOLLITVR. id est, extollit se supra vos, potestatem sibi vendicat in vos. Hæc omnia faciebãt pseudapostoli tãquã apostolico iure, quod sibi falsò titulo arrogabant; de quo iure multa in 1. Cor. 9. & tamẽ eiusmodi iuris limites multũ etiã excedebãt. Quanquã hoc postremũ *si quis extollitur*, melius (ni fallor) intelligi potest hoc sensu, quòd se extollerent supra Corinthios, dicendo se esse populum Dei, illos, ex gentibus peccatores; iuxta id quod sequitur,

SI QVIS IN FACIEM VOS CÆDIT. sermonis impropriietatẽ exponit per id quod sequitur

21 SECVNDVM IGNOBILITATEM DICO; Grecè, *secundum ignominiam dico*. sensus est; Quod dico, *si quis in faciem vos cadit*, id quod ad ignominiam attinet; dico non quòd facies vestras percusserint; sed de contumelijs intelligi volo quibus illi vos afficiunt, in faciem exprobrantes quòd fueritis idololatrę, peccatores, immundi, quòd orti ex ignobili genere, quòd sitis præputium. de seipsis verò omnia contraria prædicantes, quòd sint populus à Deo électus, gens sancta, filij patriarcharum, circumcisi &c.

QVASI NOS INFIRMI FVERIMVS IN HAC PARTE. Græci & Syri codices non addunt, *in hac parte*. Augustinus quoque libro 4 de doctrina Christiana cap. 7. vbi totum hunc apostoli locum percenset, ita legit; *quasi nos infirmati simus*. nec addit, in hac parte. Suspicor explicandi gratia textui insertum esse à quopiam. In Græco sic est ad verbum; *quasi quia nos infirmati sumus*. Sensus est, Hæc quæ dixi, ita ab illis fiunt vt me qui vester sum apostolus præ se contemnant tanquam inferiorem, impotentiorem, qui nō habeam quemadmodum ipsi de quibus gloriari queam, vt simili ratione mihi authoritatem apud vos comparē. Quòd quā sit falsum, ostendit sermone cōsequenti. *Infirmari*, pro eo quod est inferiorē esse, & ab alio superari; Hebraismus est, in sacris literis frequens. vt 1 Regū 2. *Quæ multos habebat filios, infirmata est*. psalmo 57, *Intendit arcum suum donec infirmentur*. Nec dissimili locutione Paulus Rom. 4, de Abrahā, *Et non infirmatus est fide*. & capite 8, de lege, *in quo infirmabatur per carnem*.

IN QVO QVIS AVDET, (IN INSIPIENTIA DICO) AVDEO ET EGO. Græcè, *In quocumq; verò quis audet*; id est, in quacunque re quisquam illorum audet gloriari; *audeo & ego*. vtpote nulla re illis inferior. quanquam hoc iterum quasi per insipientiam dico; quia gloriari stultorum est. ob quam etiam rationē vtitur vocabulo audēdi, quia nec facilè nec sine necessitate eò veniendū vt quis seipsum laudet. Quanquā audere pro arrogare positū intelligi potest sicut alibi interdum; vt Rom. 15. *Non enim audeo aliquid loqui eorum*. ita sensus est, Quæcunque illi sibi arrogant tanquam gloriosa, ego quoque mihi arrogabo.

22 HEBRÆI SVNT; ET EGO. ISRAELITÆ SVNT; ET EGO. SEMEN ABRAHÆ SVNT; ET EGO. Nonnulli codices tam Grǽci quàm Latini legunt interrogatiuè omnia hæc, *Hebræi sunt? Israelitæ sunt? Semen Abrahæ sunt? Ministri Christi sunt?* Sed maioris fructus est, discutere quid differant inter se Hebræi, Israelitæ, & semen Abrahę. Quidam enim ita tractant hunc locū, tanquam ijdē prorsus significētur; etsi rationes appellationū diuersæ sint. At verò Chrysostomus eiusque sequaces ideo volunt addidisse apostolū, *Israelitæ sunt*; quòd nō omnes Hebrǽi essent Israelitæ. nā, inquiūt, etiam Ammonitæ & Moabitæ Hebræi erant. Addere possumus, etiam Idumæos & Madianitas Hebræos fuisse, & quotquot orti erant ex Abraham multarū gentium patre. Verùm, vt omnes illi quondam tempore patriarcharum Hebræi dicti fuerint: non arbitror tamē apud alios quàm Israelitas, illius nominis possessionem sequentibus sæculis remāsisse. Sed nec placet quod scribit Caietanus, primo membro significari gloriationem ex antiquitate generis; eo quod Hebrǽi nomen trahunt ab Heber, cuius tempore diuisæ sunt linguæ, quamuis & ipsius Augustini in libris de ciuitate Dei, & Aquinatis in cōmentario, & plurimorum aliorum hæc de etymo vocabuli, opinio sit. Multo enim probabilius est Abrahā, qui primus Hebræus appellatus legitur Genesis 14, ita cognominatum fuisse ab Hebræa dictione עבר eber, id est, trans, vltra; tanquā dicas transitorem; quòd ex regione quæ trās fluuium Eufratem erat, in terram Chanaam venisset. Nostri transfluuialem vocarēt: sicut aliquos vocamus transmarinos, transmontanos, trāstyberinos. Itaque nomē illud non est Abrahā ātiquius; vt nec ipsius nominis ratio. Simul etiā redarguūtur qui Hebræos ab ipso Abrahā dictos volunt tanquam Abræos, cōtracta voce: non enim Abraham à seipso patronymicôs appellari potuit. Sed de ea re plura in argumento epistolæ ad Hebræos. Quod ad præsentē locū attinet, propior verò sententia est eorum, qui primo membro significari volunt gloriationem à lingua; vt Hebræi dicantur qui lingua loquebantur Hebraica. sic interpretantur Lombardus, Heruæus & Aquinas. Sciendum est enim Iudæos ex quo tempore in varias terræ plagas per captiuitates & bella fuēre dispersi, linguā cum regione mutasse; & quidem necessariò, vt cum ijs conuersari possent ac negociari inter quos habitabāt. Itaque paulatim desueuisse loqui Hebraicè, posteros autem eorum auitæ linguæ mansisse prorsus imperitos. Qui verò in Iudæa ac vicinis locis relicti fuerant, vsum prioris linguæ, id est Hebraicæ, retinuisse: qua peculiari ratione vocabantur Hebræi; cæteri verò, Græci; quod plerique eorum Grǽcè loquerentur, cuius linguæ per orbem vsus erat eo sæculo maximè communis. Discrimen hoc Hebræorum à Græcis Acta apostolorum perspicuè declarant, vbi legimus crescente numero discipulorum, factum fuisse murmur Græcorum aduersus Hebrǽos, eo quòd despicerentur in ministerio quotidiano viduæ eorū, Act. 6. nam Græci eo loco non gentiles intelliguntur (neque enim gētilium cuiquam adhuc prædicatū erat euangeliū; neq; id statim fieri debuit, sed exspectato opportuno tēpore quod Deus designaret; sicuti factū à Petro Lucas docet Act. 10 & 11.) Verū significātur eo nomine ex Iudæis illi qui quòd in exteris regionibus nati essent & educati, nō Hebraicæ linguę sed Græcæ vel Latinę vel alius cuiusquā vsū haberēt. His enim occasio murmuris & querelæ fuit aduersus fratres Iudæos, qui suprà dicta ratione Hebræi

voca-

vocabantur, quòd ipsorum viduæ negligerentur in ministerio victus quotidiani, videlicet Hebræis (quibus, tanquam indigenis ac linguæ priuilegio potioribus, ministerium illud commissum fuerat) suos inopes magis quàm alienos curantibus. Hoc modo rursum de Gręcis loquitur Lucas capite 9 Actorum; vbi refert Paulum disputasse cum Græcis: illos autem quæsiuisse vt eum occiderēt. & capite 11, illis verbis: *loquebantur ad Græcos, annunciantes Dominum Iesum*. Ac ne quis dubitet; non eos Ἕλληνας ijs locis appellat, quo nomine Græci propriè dicuntur, vt Rom. 1. 2. & alibi; sed Ἑλληνιστὰς, quasi dicas Græcistas, id est Græca lingua vtentes. Hæc pluribus, vt ostenderem quos Hebræos, & quo discrimine, vocet apostolus, tam hoc loco quàm ad Phil. 3. vbi se dicit Hebræum ex Hebręis. Igitur Hebræi quos dixi, gloriosum ducebant quòd loquerentur lingua suæ gentis primitiua, qua & ipsorum patriarchæ & prophetæ vsi fuerāt; imo Deus ipse, quando legem patribus eorū, & responsa prophetis, dedit: atque hoc titulo sese ante alios efferebant. In horum numero erant pseudapostoli contra quos Paulus agit: quorum iactantiæ respondet se quoque Hebræum esse. Quāuis enim Paulus Tharsi Ciliciæ natus esset; parentes eius tamē quòd non ita dudū illuc ex Iudęa cōmigrassent, nec inde procul abessent, linguam patriam adhuc retinebant, & ea studiosè filiū imbuerat pater Pharisęus. Vnde est quod Hebraicè cōcionatur ad populum Ierosolymitanum magno cū silentio audientē, Act. 22. Sed & Hieronymus in epistola ad Algasiam, quæst. 10 Paulū affirmat in vernacula lingua disertissimū fuisse. Neque nunc distinguo linguā Hebraicam à Syriaca. Cōstat enim linguā quæ Iudæis tūc erat vernacula, quaque Christus & apostoli fuerunt vsi, nō purè Hebraicā fuisse, sed mixtam, & dialecto non parum dissimilē; quę Syriaca postmodū vocata est. Addit verò, *Israelitæ sunt; & ego* vel ne suspicio esset ipsum lingua tantùm non etiam gente Hebræum esse; vel potiùs, ad significandam nobilitatē generis; qua negat se illis inferiorem. ea maximè significatur nomine Israel, in scripturis celeberrimo, quodq; diuinitus datum fuerat ipsorum patriarchæ Iacob. Addit deinde, *semen Abrahæ sunt; & ego*. nam id multo adhuc honorabilius censebant, propterea quòd Abraham & primus eorum esset patriarcha, & præ cæteris eximia in Deū pietate ac fide fuisset; eoq; Dei amicus appellatus, & dignus habitus cui tam præclaræ à Deo fierēt promissiones, in semine eius, id est in posteris, implendæ. Est igitur in hoc Pauli sermone figura quā Incremētū vocāt. Etenim gloriosius erat Israelitā dici, quā Hebræū; & semen Abrahæ dici, quā Israelitā.

23 MINISTRI CHRISTI SVNT; (VT MINVS SAPIENS DICO) PLVS EGO. Particulam *& ego* proximè subiunctam illis verbis, *ministri Christi sunt*, quæ in permultis erat codicibus, eademque à non paucis tractatoribus exposita, iure expunxerunt Romani correctores. nam Græci & Syri codices non agnoscūt; vt nec Augustinus in loco superiùs citato. sed neque ex Ambrosiano commentario apparet eam in textu fuisse. Denique Latini codices emendatiores tum manuscripti tum impressi non habent: vt prorsus verisimile sit, librariorum prępostera diligentia huic quarto mēbro ex tribus superioribus adscriptam esse. Quod verò nostra versio habet, (*vt minus sapiens dico.*) Græcè est, παραφρονῶν λαλῶ; id est, desipiens, siue stultescens ac delirans, loquor: tanquā dicat apostolus, Ministri Christi sunt: (stultè loquor, stultitiæ meæ ignoscite) plus & excellentius ego sum. nam excellentiam significat Græcū ὑπὲρ, id est super, vt legit Augustinus. Repetit autem apostolus excusationem insipientię hoc loco, non quia gloriatur se Christi ministrum, quod vbique inculcat; sed quia in re tanta se alijs anteponit, dicendo, *plus ego*. Quæres, Quomodo nunc ministros Christi vocet, quos paulo antè vocauit pseudapostolos, operarios subdolos, & ministros Satanæ? Respondeo, Quatuor ista quæ velut affirmātēr ab apostolo dici videntur, *Hebræi sunt, Israelitæ sunt, semen Abrahæ sunt, ministri Christi sunt*; per rhetoricam cōcessionem dicta esse, quasi dicat, Demus esse tales. Nam vt verè fuerint Hebræi, & Israelitæ, & semen Abrahæ; tamen Christi ministri non erant, nisi quod ad Christum quoquo modo prædicandum, sese ingerebant, quemadmodum ad Philip. 1 dicit. Quidam respondent, illa quatuor esse legenda cum interrogatione; quæ nihil affirmet, sed lectori iudicium relinquat, an verè tales sint. mihi prior responsio probatur. Quod autem dixit *plus ego*; ne dictum arrogantius videatur, tum quia ad institutum commendandi sui ministerij pertinebat, deinceps latè probat. Estque notandum cum Theodoreto, Paulum hîc nō adducere in medium miracula quæ fecit, vt mortuos suscitatos, claudos restitutos, dęmones effugatos (licet horum obiter, & restrictè, tantūque in genere meminerit capite sequenti, dicens *signa sui apostolatus facta fuisse super Corinthios in signis & prodigijs, & virtutibus*) sed ea tantū quæ pro euangelio perpessus est.

IN LABORIBVS PLVRIMIS, Augustinus legit *plurimum*; Græcè est, *abundantius*, vt in parte sequenti. Sensus; In eo quod graues ac multos labores euangelij causa suscepi. intelligitur, minister Christi declaratus aut probatus sum; aut quid tale. similiter expone in sequentibus.

IN CARCERIBVS ABVNDANTIVS, IN PLAGIS SVPRA MODVM. Hæc duo membra contrario ordine apud Græcos leguntur. Illud (*abundantius*) aut comparationem innuit Pauli cum ijs qui se vocabant Christi ministros, vt sentit Ambrosius; eo quòd parum admodum illi laborassent, ac vix aliquid passi essent: aut potiùs, secundum Oecumenium, sine comparatione personarum,

ipsius rei excessum siue frequentiam significat. sic enim & alibi accipitur. Neque verisimile est pseudapostolos propter euangelium fuisse passos incarcerationem. De Paulo autem incarcerato ante hanc epistolam, in Actis apostolorum non legimus quidem, nisi capite 16. vbi à Philippensibus in carcerem missus legitur: sed permulta Paulus & fecit & passus est quæ in Actis non scribuntur. Quod verò dicit, *in plagis supra modum*, id est, in verberibus insolenter, &, vt ita dicam, excessiuè mihi illatis; id mox quibusdam partibus explicat.

IN MORTIBVS FREQVENTER. *Mortes* vocat mortis pericula; quemadmodum & primo capite huius epistolæ, vbi noster interpres vertit, *Qui de tantis periculis nos eripuit*. eas verò mortes paulo pòst multas enumerat.

24 A IVDÆIS QVINQVIES, QVADRAGENAS VNA MINVS, ACCEPI. Plagas intellige. Legimus Deuteronomij 25 præceptum Israelitis fuisse vt in flagellando fratre, id est Hebræo, quē dignum plagis cōperissent, quadragenarium numerum plagarum non excederent. Iudæi verò, siue cauentes ne fortè in ipso verberandi impetu præfinitum numerum transilirent, siue clementię & humanitatis causa, memorato numero statuerunt vnā plagam demendam esse, etiamsi quis integrū numerum plagarum commeruisset. Quod quidem arbitror referendum ad Iudaicas traditiones in Dei legem iniuriosas: Neque enim illis licebat numerum legis, in quo etiam mysteriū continebatur, vnitate dempta mutare: siquidē quadragenarius numerus afflictioni & pœnitentię cōsecratus est. Porrò quoniam Iudæi Paulum vehementer oderant, nec tamen eū morti adiudicare permittebantur, à Romanis prohibiti, iuxta illud Ioānis 18. *Nobis non licet interficere quenquam*: idcirco plagis eum onerabant, quā multis poterant secundū legem consuetudine restrictā & moderatam, hoc est, vndequadraginta. Id autem factum quinque diuersis tēporibus. Sed cur Lucas in Actis ne vnius quidē flagellationis ex quinq; meminit? Ideo videlicet, quod de Paulo pene ea sola quibus ipse præsens fuit, sigillatim recenseat; alia verò vel silentio pertranseat, vel summatim ac breuiter referat, vt interdū tribus verbis complurium mensium atquè etiā annorum res gestas perstringat. Qua in re notanda humilitas Pauli, qui suas & tot tam graues pro Christo passiones Lucæ comiti suo non aperuerit; ne hîc quidem recitaturus, nisi coegisset eum amor salutis Corinthiorum. Apparet autē has flagellationes fuisse factas in synagogis; ad significandum, contra legem Moysi aut religionem peccatum fuisse. Dicit enim Dominus Matth. 10. *In synagogis suis flagellabunt vos*.

25 TER VIRGIS CÆSVS SVM, à gentilibus. erat enim Romanis consuetudo virgis cædere nocentes. Caietanus hinc apparenter colligit Iudæos non virgis, sed alio instrumento flagellare solitos; quoniam ter dumtaxat virgis cæsum se dicat apostolus. Porrò Lucas tantùm semel meminit huius contumeliæ Paulo illatæ, scilicet Actorum 16. vbi scribit eum vnà cum Sila virgis cæsum à Philippensibus. Hîc quæri potest, Cur passus sit Paulus sese virgis cædi, cùm dicendo se Romanum esse, euadere potuerit flagellationem, vt fecit simile quiddam Act. 23. Responderi potest quod id non putauit faciendum, nisi gloria Dei & salus ecclesię hoc videretur postulare. Nam vtique Act. 16 virgis cædi se permisit; nec Romanum se declarauit nisi postera die quando magistratus iubebat eum dimitti. Quod si initio dixisset se ciuem Romanum; non fuisset occasio conuertendi ad fidem Christi custodem carceris cum tota domo.

SEMEL LAPIDATVS SVM. Id passus est Lystris Lycaoniæ, potissimum à Iudęis, adeoque grauiter vt mortuus putaretur: quemadmodū refertur Actorū 14. Et quidem eodem capite legitur etiam Iconij factum fuisse à Iudęis & gentilibus impetum: vt Paulum & Barnabam lapidarent; sed tunc fugâ periculum euasisse apostolos Lucas significat. Cæterùm, ab hoc loco mortes suas incipit apostolus recensere, de quibus dixit, *In mortibus frequenter*.

TER NAVFRAGIVM FECI. Nullum Pauli naufragium attingit Lucas in Actis, præterquam quod passus est Romam proficiscens, Actor. 27. sed illud apud Melitam, multò post scriptam hanc epistolam, contigit. Itaque falluntur qui hoc numerant inter hæc tria.

NOCTE ET DIE IN PROFVNDVM MARIS FVI. Rectiùs alij codices, suffragante Romana correctione, *in profundo maris*. Ad verbū in Græco est, *noctidiuum in profundo feci*. Quod Erasmus vertit, *noctem & diem in profundo egi*. tametsi non malè noster interpres addidit *maris*. nam vox Græca, licet nihil aliud addatur, sæpe apud scriptores accipitur pro maris profunditate. Nec aliter commentatores plerique locum hunc accipiunt; idque conuenienter textui; Cùm enim dixisset, *se ter naufragium fecisse*; vtique in mari: subiunxit aliud periculum marinum longè grauius, nempe quod demersus fuerit ex naufragio in profundum maris; vbi tamen diuina ope fuerit seruatus incolumis noctem & diem, atque inde postea liberatus. Quanquam Syriaca versio, quæ loco illius, *in profundo*, legit *sine nauigio in mari*; alium sensum indicat, scilicet, Paulum fuisse iactatum vndis extra nauim in vasto mari, quod à poetis altum vocatur. Simile quid sentit Ambrosianus; qui tamen in eo manifestè fallitur, quod partem hanc exponit de illa nauigatione qua Romam ibat apostolus, postquam Cæsarem appellasset. Constat enim hanc epistolam antè scriptam esse.

Porrò Theophylactus scribit asserere nonnullos, hîc significari quod in quodam puteo, cui nomen Bythos, id est profundum, absconditus fuerit Paulus, post periculum apud Lystrios. Refert quoque Beda ex Theodoro Archiepiscopo gentis Anglorum,(libro quæstionum, q.3. tit. 8.) fuisse apud Cyzicenos, quæ vna erat ciuitatū Asiæ, carcerē quendam teterrimum, qui, quòd altissimus esset, profundum maris vocaretur, eadem ratione qua carcer apud Athenienses famosissimus, barathrū appellatus est. nam & in scriptura, profundi carceres passim lacus appellantur. De hoc carcere Cyziceno neotericus quidam scriptor (vide Barō. ad Martyro. Rō. Septēb. 20. c. & To. 1. anno Christi 58. § 43.) præsentē apostoli locū intelligi posse putat. Verùm vt taceam à nullo authorū proditum esse quòd Paulus aliquando Cyzici prędicauerit euāgelium; certè si hîc de carcere quopiam apostolus loqueretur, non adderet, *noctem & diem*. non enim magnum est aut memorandū vno die naturali fuisse in carcere, tametsi profundo; cùm plerūque diutiùs soleant homines in carceribus detineri. qua ratione Chrysostomus illud de carcere refellit. Quocirca communē expositionem probabiliorem existimo. Sic enim dixit apostolus, noctem & diem se egisse in profundo maris; quomodo de Iona dicit scriptura quod tribus diebus ac noctibus fuerit in ventre ceti: qui etiam de seipso ita loquitur ad Dominum, *& proiecisti me in profundum, in corde maris*. Ionæ 2.

26 IN ITINERIBUS SÆPE, non solùm molestis, sed & periculosis; vti declarant sequentia.

PERICULIS FLUMINUM, quæ interdum non minus periculosa sunt nauigantibus, quàm mare.

PERICULIS LATRONUM, in quos inciderat iter faciens. Horum meminit, non quòd latrones ipsum inuaserint propterea quod Christum prædicaret; nam nec mare aut flumina ei nauiganti infesta fuerunt propter euangelium: sed idcirco hæc commemorat, inquit post Chrysostomum Theophylactus, quia euangelij causa molestas & periculosas profectiones susceperat; vt proinde meritò gloriaretur se hæc omnia pro Christi ministerio pertulisse, seque per ea declarari verum & insignem Christi ministrum.

PERICULIS EX GENERE, id est, à Iudæis, qui cum ipso eiusdem erant generis, quosque alibi cognatos suos vocat. nam & hoc loco Syriacus textus habet, *ex cognatione mea*. Hos verò quàm graues semper inimicos senserit, ex ipsius epistolis atque ex Actis à Luca conscriptis, clarissimum est.

PERICULIS EX GENTIBUS, id est à gentilibus; sed ijs plerumque à Iudæis in ipsum concitatis: vt ex Actis liquet.

PERICULIS IN CIVITATE, velut Damasci, Ierosolymis, Ephesi, atque alibi;

PERICULIS IN SOLITUDINE, id est, in desertis locis, in quibus ei ab aduersarijs collocabantur insidiæ.

PERICULIS IN MARI. Iam antè quid in mari passus fuerit, exposuit: Verùm hîc peculiariter loquitur de periculis sibi mare nauiganti paratis ex insidijs hostium, maximè Iudæorum, cuius exemplū habemus Actorum 20. vbi scribitur factas illi fuisse insidias à Iudæis nauigaturo in Syriam. tametsi illud verisimiliter contigerit post scriptam hanc epistolam. atqui similia potuerunt antè contigisse.

PERICULIS IN FALSIS FRATRIBUS. id est, periculis quæ passus sum à simulatis & falso nomine Christianis. qui sunt hostes intestini ac domestici, eoq; magis periculosi. Quorum typum gessit Iudas proditor, de quo Dauid in persona Christi canit psalmo 54. *Quoniā si inimicus maledixisset mihi; sustinuissem vtique: Tu verò homo vnanimis* &c.

27 IN LABORE ET ÆRUMNA; Prosequitur alias afflictiones; in quibus euangelij causa toleratis, aut sponte etiam susceptis, excellens Christi minister declaratus sit. Pro *ærumna*, molestiā legit Ambrosianus: noster interpres alibi *fatigationem* vertit, 2 Thess. 3. significat autem vox Græca laborem cum difficultate ac fatigatione coniunctum.

IN VIGILIIS MULTIS. Græcè, *In vigilijs sæpè*. Quales fuerint vigilię Pauli, discere licet ex Actis apostolorum. nam Philippis in carcere media nocte Deum orat & laudat. Act. 16. item Troiade sermonem in die dominica protrahit vsque in mediam noctem. Denique Mileti, apud presbyteros Epheso euocatos, contestatur se per triennium, nocte & die, non cessasse ab officio veri pastoris, Act. 20. His adde vigilias quas exegit opere manuum; de quibus 2. ad Thessalonicenses 3. *Neque gratis*, inquit, *panem manducauimus ab aliquo: sed in labore & in fatigatione nocte & die operantes, ne quem vestrûm grauaremus*.

IN FAME ET SITI. Inediam & penuriam passus est, gratis euangelium prædicans. Vnde ait 1 Corinth. 4. *Vsque in hanc horam & esurimus & sitimus*, & ad Philippēses 4. esurire & penuriam pati, inter ea numerat in quibus institutum se dicit.

IN IEIUNIIS MULTIS, Iterum *sæpè*, pro *multis*, in Græco & apud Ambrosianum. Vt autem pars hæc à pręcedenti diuersa sit; intellige, cum S. Thoma, ieiunia ad purificādam mentem, & edomandam carnem, sponte assumpta, quo fructuosius euangelium prædicaret. Sic enim ait in priori epistola capite 9. *Castigo corpus meum, & in seruitutem redigo: ne forte* &c.

IN FRIGORE ET NUDITATE. Hæc duo coniungit, vt significet ob nuditatem & vestium inopiam frigora passum se fuisse. Quanquam possunt diuersa mala intelligi. nam æstate, quis patitur nuditatem, non frigus, si vestibus careat. Nuditatis etiam meminit 1 Cor. 4.

28 PRÆTER ILLA QVÆ EXTRINSECVS SVNT; INSTANTIA MEA QVOTIDIANA. Chrysostomus ac cæteri Græci expositores hæc diuidunt; priorem partem superioribus iungentes. Quod enim in Græco est, *παρεκτὸς*, id est extrinsecus, vt noster interpres vertit; illi accipiunt vt idem sit quod præter; quomodo accipitur Matthæi 5. vbi dicitur, *excepta fornicationis causa*; Græcè, *præter verbum fornicationis*. tanquã dicat apostolus, *Absque iis quæ prætermitto*: quo significet se nondum omnia quæ pro euangelio passus sit commemorasse; sed quædam studio prætermittere. Quod autem noster vertit, *instantiam*, illi de tumultibus & commotionibus seu cõcursibus hominum aduersus ipsum frequenter excitatis intelligunt. Sic enim & alibi vox Græca *ἐπισύστασις* accipitur: vt Actorum 24. *aut concursum facientem turbæ*. Porrò Latini plærique totum hoc seiungunt à superioribus; & ad hunc ferè modum exponunt. Iam verò præter illa quæ foris & extrinsecus mihi accidunt, id est corporis afflictiones & pericula, cuiusmodi sunt quæ hactenus recensui; sunt & peculiares animi dolores atque afflictiones, quibus excrucior euangelij causa. Nam quotidie ad me, tanquam apostolum ecclesiarum, concurritur vndique à fidelibus, ob varias difficultates circa negocium euangelicum emergentes: quæ res animum meum inquietat maiorem in modum. Sensus hic valde probabilis est. Similiter enim & suprà capite 7. vtrumque genus afflictionis complexus est, dicens: *Omnem tribulationẽ passi sumus: foris pugnæ, intus timores*. Nec admodum quadrat Græcorũ expositio: quia tumultus populorum aduersus Paulum non erant quotidiani, sed rariores. Neque conueniebat apostolum cum modestia de se gloriantem, vti hyperbolis. Græca quoque lectio Latinorum commentarium facilè admittit: si instantiam hominum ad Paulum concurrentium, intelligamus, qualem iam diximus. quomodo sanè B. Augustinus intellexit, scribens in psalmum 98. Vbi hunc locum ita legit, *Incursus in me quotidianus*; Nec secus in 4 de doctrina Christiana. Illud etiam (*extrinsecus*) bene se habet. Nam Græcum aduerbium *παρεκτὸς*, ex præter & extra compositum, vtriusque significationem participat. vnde & locus Matthæi percommodè verti potest, *extra causam fornicationis*. denique sequentia nostræ expositioni applaudunt.

SOLICITVDO OMNIVM ECCLESIARVM. etiam earum quibus ipse euangelium non prædicauerat, aut in quibus non fuerat. quod epistolæ eius declarant ad Romanos, & ad Colossenses. si enim pro inuicem solicita sũt membra eiusdem corporis, etiam minora: quantam oportuit esse pro reliquis omnibus solicitudinem tanti tamque nobilis ac præcellentis membri? Nec ideo præfuit toti ecclesiæ Paulus, quasi parem cum Petro potestatem sortitus: nam etsi solicitudo præfecturam consequatur; non tamen è conuerso præfectura solicitudinem. quemadmodum patet in eo quod iam dictum est de membris pro se inuicem solicitis. Potest & sic intelligi, *omnium ecclesiarum*, id est plurimarum; scilicet earum quas ipse fundauerat, aut quibus per se vel per discipulos suos euangelium prædicauerat. Quanquam etiam vltra eas solicitudinem suam extendisse, liquet ex epistola ad Romanos scripta, quibus non prædicauerat. Porrò solicitudinem hanc & curam omnium ecclesiarum Paulo incumbentem, meritò Chrysostomus inter afflictiones hactenus enumeratas, onus omnium maximum fuisse censet.

29 QVIS INFIRMATVR, ET EGO NON INFIRMOR? Partem apostolicæ solicitudinis explicat his verbis; Quis, inquit, fidelium infirmatur animo propendet ad lapsum, pronus est ad peccandum leui occasione, quomodo qui corpore parum firmi sunt; Et ego non infirmor per intimum affectum cõmiserationis, metuens ac solicitè cauens ne frater infirmus cadat? Dixit hoc & in priori epistola capite 9. *Factus sum infirmis infirmus, vt infirmos lucrifacerem*. vide eius loci commentarium.

QVIS SCANDALIZATVR, ET EGO NON VROR: Plus est scandalizari, quàm infirmari; inquantum deterius est cadere, quàm pronum esse ad casum, Sed cur non dicit, & ego non scandalizor; sicut dixerat, & ego non infirmor? quia scandalizari non sic in bonam partem intelligi potest, sicut infirmari. dicitur enim mater & nutrix infirmari cum infante, & medicus cum ęgroto; quia ad eius infirmitatem se demittit, eique sese accommodat per commiserationem & tolerantiam infirmitatis: At scandalizari non dicitur qui cadentibus condolet aut condescendit, sed qui similiter impingit & cadit. Vri verò dicitur, qui vehementi dolore animi afficitur, velut si igne vreretur. quod illi necesse est accidere qui proximum quem vera charitate diligit, videt ex alienis factis minus rectis in ruinam impelli, quod est scandalizari. Vnde Augustinus in enarratione psalmi memorati locum hunc tractans ait, Quanto maior charitas: tanto maiores plagæ de peccatis alienis.

30 SI GLORIARI OPORTET; QVÆ INFIRMITATIS MEÆ SVNT GLORIABOR. Quoniam dicens, *Et ego non infirmor?* in eo quod infirmitatis est gloriari videbatur; ideo nunc generaliter affirmat se in his quæ infirmitatis suæ sunt, gloriari. Quandoquidem, inquit, cogitis me ad gloriandum; de his gloriabor quæ sunt infirmitatis meę. sic capite sequenti, *Pro me autem nihil gloriabor, nisi in infirmitatibus meis*. Infirmitas in sacris literis variè sumitur, vt annotauimus ad illud Roman. 5. *Cùm adhuc infirmi essemus*. Hoc loco, & sequenti capite, suas infirmitates apostolus vocat ea quę passus fuerat; vtpore talia

propter

propter quæ quis apud homines carnales despectus & contemptibilis haberi soleat. Huiusmodi sunt quæ iam longo ordine enumerauit, ab eo loco, *In laboribus plurimis.* Nã laboribus atteri, carceribus includi, plagis affici, virgis cædi, periculis exponi, inediam ac nuditatem pati, & his similia; refugiuntur ab hominibus, partim vt dura & aspera, partim vt probrosa: quibus annumerat quod mox subijcit, de fuga sua quando per fenestram in sporta dimissus fuit ex muro; cuiusmodi fuga animo excelso videretur parũ honesta. Sed quid in ea narratione spectet apostolus, statim exponemus. Gloriatur autẽ in his potius quàm in ijs quæ erant potẽtiæ, velut in signis & miraculis, quæ plurima ediderat, quęque hominem mundo spectabilem & gloriosum reddere solent: eo quòd in ijs quæ infirmitatis sunt, maximè declaretur virtus Christi; quemadmodum docet sequẽti capite, tum quoniam hac parte multis modis ab ipso superabantur pseudapostoli. Denique quod infirmitates non sic animum erigunt, vti miracula; quorum proinde nullam in superiori catalogo mentionem facere voluit, sed ea sequenti capite tantùm obiter ac breuiter attingit, tanquam signa sui apostolatus. Quod ad textum attinet, vbi dicit, *Quæ infirmitatis meæ sunt gloriabor:* in Græco subauditur κατὰ, secundum ea; id est, de ijs quę &c. sicut superiùs expositum est. Augustinus legit, in ijs quæ &c. quod perinde valet. Porrò sciendum est totum hunc locum apostoli vsque ab illis verbis, *Iterum dico, ne quis me putet insipientem* &c. transcriptũ esse ab Augustino libro 4. de doctrina Christiana capite 7. videlicet pro insigni exemplo quo doceat esse in sacris literis eloquentiam, non illam studio quæsitam & arte compositam, qualis in libris sęcularium scriptorum; sed natiuam & castam, quæ tanquam sapientiæ famula, sponte, etiam non vocata, dominam suam comitetur. Obseruare est in his quæ transscripsit Augustinus, præter cola, & commata, & periodos cum decentissima varietate interposita, quæ ille diligenter annotauit, crebras etiam ac varias metaphoras quas vocant, aliaque locutionis schemata; quibus oratio non modò iucunda & venusta, verùm etiam mirum in modum acris ac vehemens redditur.

31 DEVS ET PATER DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI, QVI EST BENEDICTVS IN SÆCVLA, SCIT QVOD NON MENTIOR. Ad *Deum & patrem* refertur illud, *qui est benedictus in sæcula*; quemadmodum ex Græco manifestum est, vbi hic est ordo, *Deus & pater Domini nostri Iesu Christi scit, is* (inquã) *qui est benedictus in sæcula*; *quod non mentior.* atque ita etiam ab Augustino citatur. Tota verò sententia, quamuis ad subiunctam narrationem à multis referatur, quod & velle videtur Responsorium quoddam ecclesiasticum de sancto Paulo (vnde & nonnulli hîc faciunt exordium noui capitis): attamen ratio magis exigit, vt, quod alijs placet, ad superiora respiciat, quæ de se apostolus commemorauit. Nam hoc quod sequitur de fuga sua, tam forti asseueratione qua hîc vtitur, non eget: sed quia quæ suprà recensuit, tam multa & magna sunt vt videri possint fidem excedere; propterea confirmat ea iuramento; quod tacitum inest in his verbis. Qui enim pro confirmatione eorum quæ dixit, subijcit, Deus scit, aut simile quippiam; is Deum adducit dictorum suorum testem, tanquam omnia scientem. Certè formulam hanc esse iuratoriam, docet Augustinus epistola 89. quæstione vltima. Thomas quoque iuramẽtum hîc agnoscit. Quasi ergo sic dicit apostolus; Deus horum omnium testis est, qui nouit me non mentiri, sed vera dicere. Emphasim habet quod addit, *qui est benedictus in sæcula*; quasi dicat, absit vt abutar eius testimonio, cui omnis laus & honor debetur in omnem æternitatem. sic enim hanc phrasim exponendam ostendimus in commentario Rom. 1.

32 DAMASCI PRÆPOSITVS GENTIS ARETÆ REGIS CVSTODIEBAT CIVITATEM DAMASCENORVM; Res gesta quam hîc attingit, narratur à Luca Actorum 9. Subijcit autem & hanc narrationem, vt gloriandi materiam; non quòd glorietur de fuga, dicens, *& sic effugi manus eius*: vt enim fuga licita fuerit, (de quo mox aliquid dicemus) non tamen erat illi materia gloriæ aduersus pseudapostolos. Fugere enim pericula, per se timoris est, non fortitudinis aut patientiæ. Sed gloriatur de periculo (sicut in superioribus), eoque tanto vt petiturus esset, nisi fuga fuisset elapsus. Erat autem & hoc periculum à Iudæis; vt eadem Acta testantur. *Damasci*, genitiuus aduerbialis est; Gręcè, *In Damasco.* Quod autem sequitur, *præpositus gentis*, compositum est nomen ἐθνάρχης, ad quod totum refertur genitiuus sequens, *Aretæ regis.* Nec *custodia* qualiscunque significatur, sed quæ fit cum excubijs. Clarius itaque verti potuit hoc modo, Ciuitate Damasci, is qui gẽtis pręfectus erat nomine Aretę regis, excubijs positis seruabat Damascenorũ ciuitatẽ. Fuit Aretas Herodis tetrarchæ socer, Arabiæ petræ atque Damasci regulus, vt author est Iosephus Antiquitatum Iudaicarum libro 18.

VT ME COMPREHENDERET: Græcè, *cõprehendere me volens*, scilicet Iudæis aduersarijs meis tradendum. nam Iudęorum operâ qui Paulum interficere cupiebant, factum esse quod hîc scribit; Lucas in Actis apostolorum disertè exposuit.

33 ET PER FENESTRAM IN SPORTA DIMISSVS SVM PER MVRVM. Id est per menia ciuitatis; idque nocte, & à discipulis, id est Christianis; vt refert Actorum historia.

ET SIC EFFVGI MANVS EIVS. *Sic*, abest in Gręcis & Syris codicibus, atque in nonnullis manuscriptis Latinis, quibus & Ambrosia-

brosianus suffragatur. Quæret aliquis, cur Paulus inter ea de quibus gloriatur, fugæ suæ mentionem inferens, non det maculam in gloria sua; cùm sit mercenarij, non pastoris, persecutorem fugere; dicente Domino Ioannis 10. *Mercenarius, & qui non est pastor, videt lupum venientem, & dimittit oues, & fugit.* Respondeo, Paulum non ita fugisse vt oues quoad curam illis debitam, dimitteret, fieretque quod sequitur in verbis Domini, *& lupus rapit & dispergit oues.* Non enim omnes tunc illius loci fideles persecutionem patiebantur, sed solus Paulus, Iudæis peculiariter inuisus; qui proinde iuxta prudentiæ regulam, præsertim fratribus id ipsum postulantibus, fugiendo vitare debuit imminens periculum, vt se in futurum tempus seruaret vtilitati ecclesiæ. nam & Dominus hoc præcepit Matthæi 10 dicens; *Cùm persequentur vos in ciuitate ista, fugite in aliam.* Neque verò deerant qui in illius absentia fideli populo necessaria salutis subsidia subministrarent, Ananias, & alij; quemadmodum nec defuerant antequam ipse Damascum veniret. Cæterùm fuga de qua Dominus in euangelio loquitur, non tam corporis est quàm animi; qua nimirum quis ita relinquit oues, vt earum salutem suis commodis aut vitæ etiam temporali postponat. Velut si tempore persecutionis, vel ob pestem, aut hostium incursum, sui præsentiam ouibus subducat, quando illa ad ea quæ salutis sunt ministranda, ouibus est necessaria. Qua de re differens ex professo beatus Augustinus, epistola 180 ad Honoratum, ita tandem concludit; *Quicunque igitur isto modo fugit, vt ecclesiæ necessarium ministerium illo fugiente non desit, facit quod Dominus præcepit, siue permisit. Qui autem sic fugit vt gregi Christi ea quibus spiritualiter viuit, alimenta subtrahantur; mercenarius ille est, qui videt lupum venientem & fugit, quoniam non est ei cura de ouibus.* Hæc ille ibi.

CAPVT XII.

1 SI GLORIARI OPORTET, NON EXPEDIT QVIDEM. *Si*, non est in Græco, poteståque videri in nostris huc asscriptum ex loco superiori. Cæterùm varietas quędam est in Græcis codicibus, ob similitudinem trium dictionum, δεῖ, δὴ, δὲ; oportet, sanè, autem; tametsi plurimorum codicum lectio est, eaque probatissima; *Gloriari sanè non expedit mihi*. Id est, quamuis propter vos oporteat me gloriari, vt dignitatem ministerij mei tuear aduersus obtrectatores; mihi tamen id non expedit, intellige simpliciter, & extra casum præsentem aut similem; tum quia speciem habet iactantiæ, tum propter elationis periculum. Ambrosianus quoque *mihi*, non *quidem* legit. Ac videri potest Interpres pro μοὶ legisse μὲν. Vtitur autem rursum apostolus huiusmodi præfatione, quod nunc non ea quæ infirmitatis sunt, sed præclarum ac sublime quiddam de se commemoraturus sit. Quapropter & ad declinandam iactantiæ suspicionem, quasi de alio quodam homine rem narrat, additque se nescire quomodo res acciderit, in corpore an extra corpus.

Gloriari cur non expediat per se.

VENIAM AVTEM AD VISIONES, ET REVELATIONES DOMINI, scilicet commemorandas. Græcè est, *Veniam enim*; velut caussam reddat apostolus cur dixerit sibi non expedire quod super his rebus gloriaretur. Inter visionem & reuelationem Liranus & Caietanus post Aquinatem ita ferè distingũt, quòd reuelatio visionem includat aut supponat, non contrà. cùm enim aliquid videtur, cuius intelligentia siue significatio videntem latet; visio solùm est; quales fuêre visiones Pharaonis & Nabuchodonosor, qui nesciebant quid per eas significaretur. quando autem aperitur intelligentia rei visæ, reuelatio est; qualem habuerunt Ioseph & Daniel ac cæteri prophetæ. Meminit huius distinctionis etiam Theophylactus. Coniungit ergo apostolus visiones & reuelationes, quia quæ vidit, etiam perfectè intellexit. vocat autem eas *visiones & reuelationes Domini*; id est, à Christo Domino sibi factas, vnde & Gal. 1, profitetur se euangelium suum accepisse per reuelationem Iesu Christi.

Visionis & reuelationis distinctio.

2 SCIO HOMINEM IN CHRISTO, Id est, noui hominem quendam Christianum, Christo per sacramentum fidei incorporatum. Hoc Paulum de se, & non de alio dicere clamat totus contextus; illud maximè, *Ne magnitudo reuelationum extollat me, datus est mihi* &c. Et alioqui, nihil ad institutum faceret ista narratio.

ANTE ANNOS QVATVORDECIM. Hæc temporis designatio, quanquam videri cuiquam possit referenda ad particulam præcedentem, *in Christo*; rectiùs tamen, ex consensu omnium interpretum, refertur ad illud sequens, *raptum huiusmodi* &c. Propterea verò tempus rei gestæ duxit annotandum, inquit Chrysostomus, vt significaret se, qui tamdiu rem tacitam & occultam tenuerat, ne tunc quidem proditurum fuisse, nisi maxima necessitas ipsum compulisset. deinde vt detur intelligi, quantis postea donis diuinitus cumulatus fuerit, quẽ à tam multis annis tam insigni reuelatione Christus fuisset dignatus; Ex hoc annorum numero collato cum annis imperatorum Romanorum qui per id tempus regnarũt, colligit Thomas raptum Pauli quem hîc commemorat, contigisse in ipso anno cõuersionis eius ad Christum; ac probabile censet, quod quidam dicunt, apostolum has visiones habuisse in illo triduo quo statim à conuersione Damascum introductus, (vt habetur Actor. 9) erat non videns, ac neque comedens neque bibens.

In ean-

Tempus quando raptus Paulus.

Vide Baron.

In eandem sententiam concedunt Liranus & alij. Verùm qui temporum rationem diligentius inuestigarunt; certioribus argumẽtis ostendunt raptum hunc Pauli contigisse octennio post ipsius conuersionem, scilicet anno Domini 44. Claudij verò imperatoris 2. cùm eius conuersio in annum Domini 36 inciderit. Constat enim scriptam fuisse hanc epistolam anno Domini 58, Neronis autem 2. Non igitur eo anno quo conuersus fuit, sed quo prædicandi in gentibus euangelij munus vnà cum Barnaba accepit, secundum ea quæ Acto. 13 scribuntur, hanc reuelationem Paulo ostensam fuisse, existimandum est; qui quidem annus fuit à conuersione eius octauus. An autem sit eadem hæc reuelatio cum illa de qua scribit Gal. 1 *se accepisse euangeliũ per reuelationem Iesu Christi*; ac rursum cap. 2. *se ascendisse Ierosolymam secũdum reuelationem, vt de euangelio quod prædicabat in gentibus, conferret*: Vide nostrum eo loco commentarium.

Sive in corpore nescio, sive extra corpus nescio. Dubitationem hãc Pauli sic accipiunt nonnulli, tanquã ignorare se dicat vtrùm simul cum corpore fuerit raptus in tertium cęlum atque in paradisum; quomodo Habacuc propheta raptus fuisse legitur vt Danieli cibum adferret, Danielis vltimo; quomodo & Philippum diaconum Spiritus Domini rapuit à conspectu Eunuchi, & in Azotum transtulit, Acto. 8. an verò sola anima Pauli, corpore in terris relicto, rapta fuerit; quomodo raptum se in visione Ezechiel describit cap. 8. In hunc sensum non solùm Ambrosianus apostoli verba disertè exponit, verùm etiam Chrysostomus eo modo intellexisse videtur, Dicit enim apostolum non habuisse pro comperto, nũ anima rapta fuerit, corpore mortuo relicto; an verò corpus etiam raptum fuerit. Quin & patres Ancyrani concilij cap. vltimo, maleficarum muliercularum errorem, existimantiũ secum suis corporibus multa terrarum spacia nocturnis horis pertransire, cum id tantũ in phantasia, per dęmonum illusionem, patiantur; hoc argumento inter alia refellunt, quod nec ipse Paulus audeat dicere se raptũ in corpore. Verũ Augustinus lib. 12 de Gen. ad literam cap. 1, & post eum Thomas in cõmentario, hunc intellectum dubitationis apostolicæ vehementer improbant. nec abs ratione. Nam si vnà cum corpore fuisset raptus in cælum; vtique sensibus corporis fuisset vsus ad cognoscenda quæ illic erant; vidisset ergo Christum oculis corporeis, & loquẽtem auribus corporeis audiuisset. Nec sanè ignorare potuisset se sensibus corporis ad huiusmodi actiones vsum fuisse. Sensus ergo dubitationis est, vtrùm ea quæ vidit in raptu, viderit anima in corpore manente, an à corpore separata. nam etsi dicatur anima mansisse coniuncta corpori; rectè tamen intelligi potest eam fuisse raptam in tertium cælum, & in paradisum; propter contemplationem sublimium & ineffabilium mysteriorum; sicut *angeli hominum in terra custodes, semper in cælis vident faciem patris*, Matth. 18. Tametsi hoc quod de angelis dixi, non per raptum contingit; vti mox patebit ex declaratione eius quod est, raptum esse. Cæterùm in eo quod apostolus bis dixit, *nescio*: nulla battologia est; significat enim se neutrum affirmare posse, quòd vtrumque nesciat. Iam cùm apostolus ipse ignorare se fateatur, vtrũ in corpore an extra corpus anima existente, raptus sit; haud immeritò Augustinus, lib. 12 de genesi ad literam cap. 3, & lib. de peccato orig. cap. 23, censet impudentem ac temerariam esse inquisitionem, vtro modo raptus ille contigerit. sed hoc intellige de inquisitione qua certa cognitio quæritur, non qua probabilis dumtaxat. Vnde non est arguendus temeritatis aut impudentiæ S. Thomas, qui 2.2.q.175 articulo 5 & 6. nec non in cõmentario huius loci, probabile putat in hoc raptu animam Pauli non fuisse à corpore separatã, sed coniunctam mansisse; sic tamen vt mens eius ad ea videnda vel audienda quæ in raptu vidit vel audiuit, esset à sensibus corporeis alienata. Sanè raptum illum contigisse anima manente in corpore, magis etiam ex eo probabile fit, quod alioqui fatendum esset Paulum tempore raptus mortuum fuisse; siquidem mors hominis non aliud est quàm animæ separatio à corpore. Quare & post raptum anima reuertente ad corpus, fuisset idem apostolus à morte resuscitatus, & quidem, secundum eos qui duos raptus hîc distingunt, in tertium cælum & in paradisum; bis hoc Paulo contigisset. quod non est verisimile; quia miracula non sunt multiplicanda sine necessitate; Sed neque scriptura raptus eiusmodi quo anima diuelleretur à corpore, vsquam meminit. Illud quoque inauditum, quod quis ad hanc mortalem vitam secundò resuscitaretur. Neque verò hæc apostolus ignorauit; sed tantùm scire se negat, id est, certò cognoscere vtrùm in corpore, &c. sicut certò sciebat hominem raptum. Vnde & subiungit,

Sensus dubitationis apostoli.

Probabilius fuisse raptum in corpore

Devs scit, Quod hoc loco non est iurantis, vt paulo antè, *Deus scit quod non mentior*: sed Deo tribuentis certam scientiam rei sibi non certò cognitæ; quemadmodum solemus de rebus incognitis & occultis aut alioqui incertis, dicere, Deus nouit an ita sit.

Raptvm hvivsmodi vsqve ad tertivm cælvm. Pendet ab eo quod dixit; *Scio hominem*. *Raptum* autem dicit huiusmodi hominem, id est, raptu quodam eleuatum; est enim raptus, secundum Thomã, ab eo quod est secundum naturã, in id quod est supra naturam, ex vi superioris naturæ eleuatio. Ex qua definitione potest intelligi, nec angelos nec homines animasue beatas raptas esse ad Deum videndum; quia quamuis eleuentur à Deo ad id quod est supra naturam

Quid raptus.

turam; non tamen alienantur aut abstrahūtur ab eo quod est secūdum naturam; quemadmodum Paulo contigit hoc loco, & Petro quando factus in ecstasi, Act. 10. Quod verò *tertium cælum* dicat apostolus, ex scriptura discendum est; quę tres tantum cælos agnoscit: Primum, nobis proximum, id est, aereum. Vnde dicuntur aues cæli, & nubes cæli. Secundum stellarum; sub quo non solum planetarum orbes, verùm etiam totum illud quod supra nubes extensum est, comprehenditur; quia scriptura non distinguit. Hinc stellæ cæli dicuntur. Tertium cælum est, quod Theologi empyreum vocant, sedes beatorum; de quo dicitur: *Angeli eorum in cælis semper vident faciem patris.* & in oratione Dominica, *Pater noster qui es in cælis*, & rursum: *Fiat voluntas tua; sicut in cælo, & in terra.* Quod quidem cælum corporeum est, vtpote ad quod Christus secundum corpus, per ascensionem, fuit eleuatus; & ad quod omnes electi post resurrectionem corporaliter assumentur. Hoc igitur est tertium cælum, ad quod raptum se dicit Paulus. Tradit hanc triplicis cæli distinctionem Ioannes Damascenus lib. 2 de fide orthodoxa cap. 6, licet empyreum non nominet; Est enim hoc nomen recentius. At Caietano non assentior, qui empyreo cælo reiecto, tertium ac summum cælum, idemque beatorum habitaculum, cęlum aqueum esse dicit, id est, aquas quæ super cælos sunt, quarum scriptura frequenter meminit. Verùm quid de aquis illis sentiendum, diximus in 2 dist. 14. Certè nec scriptura significat, nec patrum quisquam docet, nec ratio dici permittit, cęlum aqueum esse beatorum sedem. Vide, si placet, hoc loco Doctorem angelicum mira subtilitate philosophantem de triplici intellectu trium cælorum, facit enim tres cælos infra animam, & tres in anima, & totidem supra animam; atque ad vnumquodque istorum ponit raptum peculiarem. Quanquam satis est huic loco, Paulum idcirco dici raptum ad tertium cælum, prædicto modo intellectum, quòd animo à sensibus alienato fuerit eleuatus ad sublimia quædam & supernaturalia perfecto quodam modo cognoscenda; quomodo ea cognoscunt angeli qui in cælis sunt; vt ratione huiusmodi cognitionis, in tertio cælo secundum animam aut mentem fuisse dicatur.

Quodnā tertium cælum.

Matth. 18

Matth. 6.

3 ET SCIO HVIVSMODI HOMINEM. Hìc quoque seipsum intelligit.

SIVE IN CORPORE, SIVE EXTRA CORPVS, NESCIO; DEVS SCIT. Eadem verba rursus, parentheticè, interponit, humiliter scire se negans quod nescit; vt fidem mereatur in eo quod scire se affirmat.

QVONIAM RAPTVS EST IN PARADISVM. Id est, *quòd raptus sit in paradisum.* Ex hac parte iam euidētius apparet apostoli dubitationem non esse, fueritne rapta anima simul cum corpore an sine corpore; sed eam quæ superiùs explicata est. seiungit enim *raptum esse*, ab eo quod dixit, *in corpore vel extra corpus*; ita vt cum eo construi non possit. *Paradisum*, non terrestrem sed cælestem rectè plerique omnes intelligunt, id est, supernæ beatitudinis locum; tametsi dissentit Epiphanius in epistola ad Ioannem episcopum Ierosolymitanum, quæ extat inter epistolas Hieronymi. Disputans enim contra Origenem contendit paradisum de quo Paulus loquitur, eundem esse cum paradiso è quo pulsus fuit Adam. At communis interpretum sententia nobis multò magis probatur, de cælesti paradiso Paulum loqui; Id est, de loco beatorum, vt proinde paradisus à tertio cælo non videatur esse diuersus: licet aliqui diuersum imaginentur. Vnde quęritur, vtrùm Paulus duas diuersas hoc loco reuelationes commemoret, an verò vnam eandemque diuersis verbis. Commentator Ambro. Primasius & Anselmus existimant diuersas fuisse. Quod & Gregorius indicat se sentire, lib. 19 Moral. cap. 5, cum dicit Paulum *ad tertium cælum raptum, rursumq; raptum in paradisum.* Fauet his ipsa repetitio verborum. *siue in corpore* &c. Quæ viderentur inaniter repeti, si de eadem visione sermo esset. Accedit quòd plurali numero dixerit apostolus: *Veniam ad visiones & reuelationes Domini.* Plures ergo narrare instituit. Eadem sententia Chrysostomi ac cæterorum Græcorum esse videtur, quamuis enim dicant, apostolum multas visiones recensere potuisse, ideoque dixisse numero plurali, *Veniam ad visiones* &c. cęterùm vnius solummodo meminisse, modestiæ causa: reuera tamen duas faciunt; vnam autem vocant, ex duabus constantem & continuatam. Dicunt enim Paulum primò raptum fuisse è terra in tertium cælum; & mox è tertio cælo in paradisum. Quod autem vna eademque sit visio, quadam repetitione significata; sentiunt Thomas, Liranus, Caietanus, Catharinus, aliique neoterici. Disputat de eadem re B. Augustinus lib. 12 de genesi ad literam, ac tandem cap. 34 in eam partem inclinatur vt paradisus de quo apostolus, non alibi quàm in tertio cælo intelligatur; quem & vocat paradisum paradisorum. vnde nec visiones distinguit; sed vnam facere videtur. Idque sanè ex apostolo probabilius apparet. Primū, quia secundo loco non aliud tēpus asscripsit præter illud quod initio posuerat, quatuordecim annorum. Deinde, quia in priori parte non dicit, quid viderit, audiuerit, vel egerit; sed vtramque narrationem ex altera supplendam relinquit; quasi nihil diuersum in vna quàm in altera contigerit. Si ergo eiusdem temporis vtraque visio est; &, si non alia vidit vel audiuit in vna quàm in altera; consequenter & locus idem fuit, & eadem visio. Confirmat hoc & communis ecclesiæ sensus, quæ post Christi in cęlos ascensionem, non alium agnoscit paradisum, ad quem fidelium vota suspirent, quàm patriam cælestem. Certè

Paradisus & tertium cælum an idem.

Lucæ

Lucæ 23, quum Dominus dicit latroni, *Hodie mecum eris in paradiso*: paradisus pro loco beatitudinis ponitur, *vt* hîc: quamuis tunc nondum tertium cælum esset ille locus, hominibus. Non tamen negandum est quandam rationis diuersitatem in diuersis vocabulis apostolum significare voluisse; quam Thomas & Caietanus ita explicant, vt dicere voluerit apostolus, se raptum fuisse non solùm secundum vim intellectiuam ad cognoscendum quædam sublimia mysteria, quæ insinuantur per tertium cælum; verùm etiam secundum voluntatem, ad percipiendum ex huiusmodi cognitione specialem quandam & ineffabilem suauitatem; quod intelligitur nomine paradisi. Nam paradisus hortum significat amœnitatis ac voluptatis. Argumẽtum sumptum ex plurali numero visionum ac reuelationum facilè soluitur, si dicamus multa Paulo reuelata fuisse eodem tempore, & propter hoc vocari pluraliter visiones & reuelationes. Hoc sensu talis erit sermonis continuatio, Scio, inquam, huiusmodi hominem.

ET AVDIVIT ARCANA VERBA, QVÆ NON LICET HOMINI LOQVI. *Arcana*, Græcè, *ineffabilia*, vel *non dicenda*; vt posterior pars, sit prioris expositio. Non refert autem siue verba pro signis rerum accipias; siue, quomodo frequenter in scripturis accipiuntur, pro rebus ipsis quę verbis significari solent: nam sensus vtroque modo constat; ita tamen vt priori modo verba non sensibilia, sed intelligibilia significentur. fuit enim hæc visio purè intellectiua. Quod verò dicit, *quæ non licet homini loqui*; multiplicem potest habere sensum pro diuersa significatione verbi *licet*, & prout illud *homini* potest regi à diuersis. Aut enim sensus est, non esse homini licitum ea verba loqui; aut, non esse licitum ea verba loqui cuiquam homini; aut, non esse homini possibile ea verba eloqui; aut denique, non esse possibile ea verba eloqui cuiquam homini. Quæ tota varietas intelligẽdi etiam in Græco textu locum habet. Secundũ sensum multi tradunt: Alijs verò non paucis placet tertius sensus; hoc enim dici solet ineffabile quod homini nõ est possibile eloqui seu verbis explicare. Sic idẽ apostolus suprà c. 9 *donum Dei inenarrabile* vocat; & Rom. 8 *gemitus inenarrabiles* dixit, & Petrus 1 epistolæ cap. 1, *lætitiam inenarrabilem*. Atque hic sensus etiam Aquinati magis probatur. Itaque sentit apostolus, illa quæ audiuit, talia & tãta esse, vt ea verbis humanis explicari nequeant; quippe cùm rei magnitudo facultatẽ humani sermonis excedat. Ex hoc loco bene colligunt Aug. Tract. 98 in Ioan. Theophylactus & Oecumenius, Apocalypsin Pauli nomine aliquando euulgatam, apocrypham esse & falso titulo inscriptam: Quomodo enim scribi potuerunt *arcana verba*, *quæ non licet homini loqui?* Non malè tamen, in genere, quidam speculantur de mysterijs Paulo ostensis, vnde Gregorius Hom. 4 super Ezechielem putat apostolum in hoc tertio cælo vidisse ordines agminum cælestium; quos postea descripsit Col. 1 & alibi. cuiusmodi aliquid etiam Theodoretus annotauit. Alij pleniùs eum instructum arbitrantur de mysterio vocationis gentium, deque cæteris ad religionem Christianam pertinentibus. Porrò Augustinus lib. 12 de gen. ad literam & epistola 112 ad Paulinam, atque eum secutus Beda, Anselmus & Thomas in suis commentarijs existimant Paulum in hoc raptu diuinã essentiam vidisse, quomodo videtur à beatis; eo solùm discrimine, quòd Paulo contigerit dumtaxat in transitu videre, quod beati vident permanenter. Eadem sententia legitur apud Hugonem Victorinum q. 34 super hanc epistolam. Verùm apud scriptores Græcos & Latinos vetustiores, qui in Paulum cõmentati sunt, nihil tale legitur. Et verò si totus hic locus diligenter expendatur; non multum probabilitatis in illa opinione reperietur: Quamuis enim in eo quod dicit apostolus *se audiuisse arcana verba quæ non licet homini loqui*, significare voluerit visionem aliquã, quia dixerat, *Veniam ad visiones* (non enim in intellectu videre & audire distinguuntur, sicut in sensu) veruntamen ad significandam perfectissimam visionem quæ est visio Dei per essentiam, non fuisset vsus metaphora accepta à sensu inferiori, dicendo se audiuisse; multo quippe minus est audire quàm videre; magisque secundum scripturas ad fidem pertinet auditus, quàm ad visionis euidentiam; quia *fides ex auditu*, Rom. 10. Deinde, de Deo siue essentia Dei, non diceret pluraliter *verba*; præsertim cùm in diuinis non sit nisi vnũ verbum. Quocirca phrasis illa, *audire verba*, nulla parte videtur accommoda per quam significetur visio Dei per essentiam. His adde patrum sententias; quorum quidam, vt Ambrosius lib. 5 de fide ad Gratianum cap. vltimo, & Gregorius lib. 18 Moral. c. 38, & hom. 8 super Ezechielem, nominatim ac disertè à Paulo remouent essentiæ diuinæ visionem. Cæterùm plurimi ac pene omnes, vniuersè negant quenquam hominem in hac mortali vita Deum vidisse aut videre posse, ea visione quę beatis seruatur in futurum. De qua re tota accuratè egimus in 2 sent. dist. 8. Neque verò diuersum probat, quòd *in tertium cælum & in paradisum* (quibus nominibus locum beatorum significari supradictum est) *raptum* se fuisse dicit apostolus; Non enim illuc raptus est quoad communicationem visionis Dei beatis propriæ, sed quoad cõmunicationẽ mysteriorũ quorundã ineffabiliũ, similiter beatis propriã, quam esset perpetuò retenturus. Non meminit autem hîc illius visionis qua ipsum Dominum vidit quia de illa iam semel iterumque loquutus fuerat in priore epist. c. 9. & 15.

Quæ in raptu Paulus viderit.

Deum ipsum cõspectum Paulo, nõ probabile.

5 PRO HVIVSMODI GLORIABOR. Id est, de illo tali homine, quem noui, gloriabor; non

non autem de me; vt statim sequitur. Nam illum hominem tanta reuelatione dignatum à Deo, quasi finxit alterum à se multis infirmitatibus subiecto; quia qualitates & accidentia diuersa sunt, licet in eundem hominem cadentia; sicque illam suam excellentiã, quasi sit alterius hominis, per humilitatem dissimulat. Itaque in ea re est fictio quædam personæ velut à sua persona diuersæ.

PRO ME AVTEM NIHIL GLORIABOR. Græcè, *De meipso autem non gloriabor*; scilicet vt de me, vel in mea persona;

NISI IN INFIRMITATIBVS MEIS. iuxta id quòd suprà dixerat; *Si gloriari oportet*; *quæ infirmitatis meæ sunt gloriabor*. quo loco satis explicatum quas apostolus vocet suas infirmitates.

6 NAM ETSI VOLVERO GLORIARI, NON ERO INSIPIENS; Ambrosianus & Græca cõiunctionem & non legunt, tametsi addita lucem adfert orationi. Sensus est, Nam et si de meipso voluero gloriari in his quæ gloriosa videntur hominibus, vt sunt visiones & reuelationes; reuera non ero insipiens, licet aliquo modo futurus similis insipientibus.

Necessitas excusat gloriationẽ veram.

VERITATEM ENIM DICAM. Ex superioribus intelligendum est, apostolo fuisse necessitatem gloriandi, vt gloriam pseudapostolorum falsam & Corinthijs noxiam reprimeret. Qua necessitate constituta; bene sequitur: *Veritatem dicam*; ergo si gloriatus fuero, non ero insipiens. alioqui, etiam in veris gloriationem stultam esse persæpe contingit.

PARCO AVTEM, NE QVIS ME EXISTIMET. Græcè & Syriacè, *in me existimet*. quod sic videtur intelligendum, Ne quis imputet in rationes meas; Id enim sonat phrasis Græca, quæ habet pronomen accusatiui casus. Et eum sensum insinuauit interpres Theophylacti, dum vertit, *ne quis imputet mihi*,

SVPRA ID QVOD VIDET IN ME. Multa exemplaria legunt *quod videt me*; quibus Græca & Syriaca cum Ambrosiano patrocinantur.

AVT ALIQVID AVDIT EX ME. Quod dicit apostolus tale est; Ab huiusmodi magnis & gloriosis recensendis abstineo, vestri causa, ne quis propter illa plus mihi tribuat ac maiorem existimet, quàm mea facta quæ videt, & meus sermo quem audit me esse declarãt. Nam, vt annotant Græci, si victimas ei mactare tanquam Deo, voluerunt Lystrenses propter claudum sanatum, Act. 14. Et, si Melitenses Deum appellabant, quod viperã de manu illæsus excussisset, Act. vltimo: quid non tandem honoris ei impendissent homines, si præterea magnificas illas reuelationes eis manifestasset.

7 ET NE MAGNITVDO REVELATIONVM EXTOLLAT ME: Græcè, *Et magnitudine*, siue *excellentia, reuelationum vt ne extollar*. fermè consonat Ambrosianus textus, nec non Augustinus in quæstionibus super librum Iudicum; quorum alter legit, *sublimitate*; alter, *in magnitudine*. Inter nostram lectionem & Græcam hoc interest, quòd secundum Græcam posset esse sensus, Ne ob magnitudinem reuelationum extollar ab hominibus; iuxta id quod dixerat, *Ne quis me existimet* &c. Sic enim intellexit Photius apud Oecumenium. sed bene reijcit hoc Theophylactus; eumq; reddit sensum, quem & contextus exigit, & interpretatio Latina magis expressit: Ne præ magnitudine reuelationum insolescam & vanè gloriosus sim. Nam (inquit) & ipse Paulus homo erat. Itaque hic locus ostendit apostolum non ita fuisse confirmatum in virtute, quin adhuc extolli posset in superbiam.

Etiam sanctissimis periculum à superbia.

DATVS EST MIHI STIMVLVS CARNIS MEÆ, Græcè, *Datus est mihi stimulus*, seu *palus, carni*; id est, in carne. Neque enim Græcè est κέντρον, vt Act. 9 *durum est tibi contra stimulum calcitrare*; sed σκόλοψ, quod propriè palum peracutum significat, tametsi etiam pro stimulo & aculeo ponitur interdum. Sequitur appositiuè,

ANGELVS SATANÆ, Græcè est, Σατᾶν, indeclinabile sine articulo; vt proinde ambiguum sit, vtrùm angelus Satanas intelligatur, id est angelus aduersarius, vt vult Caietanus, Faber & alij nonnulli; an verò, angelus Satanæ quomodo plerique omnes accipiunt tam Græci, quàm Latini; idque rectius, iuxta consuetam phrasim scripturæ, qua ministri Satanæ seu diaboli vocantur angeli eius.

VT ME COLAPHIZET. Id est, colaphis cędat. Repetunt hîc Græci, *vt non extollar*; quod & in quibusdam exemplaribus Ambrosiani textus additum legitur, licet in Romanis absit. Porrò quem apostolus dicat stimulum carnis, sibi datum ne extolleretur, quem & angelum Satanæ vocat; vetus dubitatio est, necdum hactenus explicata. de quo primum illud annotatu dignum, quod scribit Hieronymus epistola 25 ad Paulam super obitu Blæsillæ, monitorem quendam humanæ imbecillitatis, ad reuelationum humiliãdam superbiam, apostolo Paulo appositum fuisse; in similitudinem triumphantium, quibus in curru retrò comes adhærebat, per singulas acclamationes ciuium, dicens; Hominem te esse memento. Notandum etiã quod Augustinus lib. 2 de peccatorum meritis cap. 16 existimat Paulum hoc carnis stimulo, quisquis ille fuerit, vsque ad mortem non caruisse: Quod & consentaneum est verbis apostoli, negantis se exauditum in eo quod Dominum rogauit, vt hoc malum ab ipso discederet. Sed enim quis fuerit hic stimulus Pauli monitor, memorati Patres ijs locis nõ exponunt. Imò Augustinus lib. de natura & gratia cap. 27 se nescire fatetur. In quem Augustini locum est dignum lectu scholion Henrici Grauij. Feruntur autem variæ sententiæ. Quarum vna est, Paulum cephalalgia seu capitis dolore grauiter ac sæpè laborasse. cuius quidem opinionis ferè omnes memi-

Quis ille stimulus apostoli.

nerunt

nerunt interpretes, itemque Hieronymus in commentario epistolæ ad Gal. super illud cap. 4, *Et tentationem vestram in carne mea non spreuistis.* Sed vix vlli sunt qui approbent; adeoque Græci disertè reijciunt, eo scilicet argumento, quòd apostolus hunc stimulum vocet angelum Satanæ; nam apostolo Paulo dolorem capitis à Satana, id est, diabolo, fuisse immissum; &, vt Oecumenius loquitur, Pauli caput diaboli manibus fuisse traditum; vt rem perabsurdam, non sine ratione, existimant; cùm Paulus is fuerit, qui potestatem haberet alios homines tradendi Satanæ, qui id meruissent. Pari ratione refelluntur qui stimulum interpretantur iliacum seu viscerũ dolorem; cuius meminit Thomas in commentario: Et omnino qui morbum seu dolorem aliquem corporis significatum putant; de quo generaliter meminerunt Chrysostomus Hom. 6 de laudibus Pauli, & Augustinus super psalmum 98 & 130. His igitur opinionibus reiectis, Chrysostomus ac reliqui commentatores Græci, atque inter Latinos Ambrosianus, & Primasius, contendunt per stimulum carnis qui idem angelus Satanæ fuerit, intelligi oportere Pauli aduersarios, à Satana concitatos ad hoc vt eius prædicationi & pijs conatibus, velut quidam stimuli seu pali oppositi, vbique resisterent; quales fuêre Alexander ærarius, Hymenęus, Philętus, Demetrius, & pseudapostoli contra quos agit in hac epistola. Cæterùm quamuis hi plurimi fuerint, idcircò tamen apostolum numero singulari dixisse, *angelum Satanæ*, quòd plerumque singulis locis vnus quispiam esset, qui Paulo resisteret, ducemque se alijs ad resistendum præberet. Probant hunc suum commentariũ, quòd Paulus de huiusmodi stimulo videatur interpretari semetipsũ verbis sequentibus dum nominat infirmitatẽ siue infirmitates; atq; eas ipsas mox exponit per cõtumelias, pericula, persecutiones & angustias pro Christo toleratas; quæ nimirũ ab aduersarijs ei passim suscitabantur. Qua ratione motus Caietanus, in eandẽ sententiam propendet. Verùm obstare videtur, nõ modò quòd ratio propter quã dicunt apostolũ cùm de multis loqueretur, nõ tamen dixisse angelos sed angelum; coactã sit, & lõgè petita; sed etiã quod ait *stimulum* hunc *carnis*, siue in carne sua, *datum*; quod quomodo conuenienter de aduersarijs euangelij dicatur, illi nõ explicant. Ac sanè quamuis multa Paulus in carne, id est, in corpore passus fuerit ab aduersarijs; magis tamen illi Paulo resistentes, spiritum eius affligebant quàm carnem. Adde, quòd non solus Paulus, verùm etiã Petrus ac cæteri apostoli atque insignes euangelij præcones, passi sunt eiusmodi aduersarios; velut Simonẽ magũ, Diotrephetẽ, atque alios; Imò & Christus ipse pontifices Iudęorum, scribas & pharisæos; Nemo tamen illis propter istiusmodi causam attribuit stimulũ carnis. Iã nec ignorabat Paulus egregios Christi & euãgelij ministros nunquam carere aduersarijs à Satana suscitatis; idque adeo ad gloriam euangelij pertinere vt inter aduersariorũ oppugnationes ac bella, magis etiam efflorescat; proinde nec orandum fuisse vt (quemadmodum dicunt) euangelica prædicatio sibi sine periculis & aduersarijs procederet. Quæ certè fuisset improba petitio; nisi sic eã intelligas vt voluerit apostolus huiusmodi aduersitates minui, non autẽ (quod verba eius sonãt) simpliciter auferri. Porrò non pauci putãt apostolum per carnis stimulum indicare voluisse incentiuum libidinis, quod in carne patiebatur; vt qui etiam alibi videatur tale quid insinuare. dicit enim 1 Cor. 9, *Castigo corpus meũ & in seruitutem redigo:* Quod vtique pertinet ad motus carnis reprimẽdos. Et Rom. 7 post alia, *Video*, inquit, *aliam legem in membris meis repugnantem legi mentis meæ*. Quę lex membrorum etsi latiùs pateat; maximè tamen apparet in motibus libidinosis. Sensum hunc proponunt nec reijciunt Primasius, Sedulius, & Anselmus; Haimo verò etiam probabiliorem existimat. Quin & Hieronymus in epistola ad Eustochium de custodia virginitatis, & ad Demetriadem de virginitate seruanda, cap. 6. & ad Rusticum monachũ de viuendi forma, cap. 3. nec non Augustinus concione secunda in psalmum 58 probare videntur. Augustini verba sunt, *Accepit apostolus stimulum carnis à quo colaphizaretur. Quis nostrùm hoc dicere auderet, nisi ille cõfiteri non erubesceret?* Eadem verba retulit Beda in commentarium. Sic autem neque de morbo corporis, neque de persecutionibus loqueretur Augustinus; neque apparet de quo aptiùs quàm de stimulo carnalis tentationis intelligatur. His accedit Theophylactus, apud quẽ, post allatam communem Græcorum expositionem, hæc in veteri versione sequuntur: *Vel, quod satius est, Veneris incitamenta, quibus maximè vrgebatur, his verbis expressit.* Qui locus Theophylacti, cur à recentiori interprete in alium ac diuersum sensum translatus sit, exploratum non habeo, Græco Theophylacti codice destitutus. Denique ad hunc modum S. Thomas secundo loco interpretatur, Augustinum citans authorem, & post eum Liranus. Quibus adde Saluianũ in sermone de circumcisione, qui fertur Cypriani titulo; vbi stimulum carnis exponit insitum nobis ex Adam concupiscentiæ vitium. Innuit hoc ipsum Beda in hom. dominicæ 5 post pascha, dum apostolum dicit petiuisse vt tentatione careret. Hanc expositionem libr. de Monachis cap. 30 probat Bellarm. testimonijs veterum, & ratione ostendit esse præferendam. Sensum hunc probabilem reddit primum quod apostolus dicit, stimulum carnis sibi datum ad humilitatis custodiam, ne scilicet magnitudine reuelationum extolleretur, singulariter enim ad conseruandam humilitatem sanctorum,

facit quòd in excellentia virtutum nondum liberos se sentiant à tentatione carnalis libidinis. Secundò, quod stimulum nominat, eumque carni datum, secundum Græcam lectionem; id est, qui pungeret ac stimularet carnem apostoli; quod quidem maximè cōpetit in stimulum libidinis. Postremò quod addit, ***vt me colaphizet.*** id est, ignominia afficiat, vilemque reddat & contemptibilem. nam eo vocabulo significari ignominiam, docent alia ipsius apostoli loca, vt cap. præcedenti. *Si quis in faciem vos cadit. Secundum ignominiam dico.* & 1 Cor. 4 *Colaphis cadimur.* Atqui maximè ad ignominiam & pudorem hominis pertinet, pati in carne sua turpes ac bestiales motus libidinis. Iam verò palam est nihil istorum perinde conuenire in morbum corporis, aut in aduersarios Pauli. Portò ***stimulus*** ille videtur ea ratione vocari ***angelus Satanæ***; quia diaboli partes & regnum adiuuat, incitando homines ad peccata & inquinamenta carnis; vel quia diabolus huiusmodi stimulo tanquam angelo seu ministro atque instrumento suo vtitur ad regnum peccati propagandum. Nam res inanimatas vocari angelos, ministros, nuncios, non est alienum à scriptura; Dicitur enim psalmo 103, *Qui facis angelos tuos spiritus, & ministros tuos ignem vrentem.* Quod ad literam de ventis & fluminibus intelligitur à multis. Et psalmo 148. *Ignis, grando, nix, glacies, spiritus procellarum, quæ faciunt verbum eius*; scilicet tanquam angeli eius & ministri. Si cui tamen hæc interpretatio de angelo Satanæ coactior videtur, & magis putet ad personam referendum; præsertim quia sequitur, *Rogaui Dominum, vt discederet à me*; quod in personam aptiùs quadrat: dici poterit significari dæmonem aliquem diaboli ministrum, quo tentante & stimulante Paulus hoc malum in carne passus fuerit. Nam dæmones etiam ijs tentationibus quæ à carne & à mundo fiunt, sese incentores admiscere, in confesso est. Reijciunt quidem longissimè memoratam expositionem stimuli carnis, Faber & Erasmus, tanquam indigna sit Paulo, tali viro, eoque iam sene: sed qui miratur in Paulo sene carnis incentiuum, miretur & in Gregorio Nazianzeno, qui iam senex de eo carnis suæ malo sæpè grauiterque, in scriptis suis, conqueritur. Loca sunt in Carmine aduersus carnem; & altero, De calamitate naturæ suæ; & tertio, De rebus suis; & in epistola 96. Vide & B. Aug. serm 43. de verbis Domini cap. 9. Quanquam Paulus quando hanc epistolam scripsit, annos habebat dumtaxat quinquaginta septem, vt Baronius declarat To. 1. docens eum interfectum quum annos haberet sexaginta octo; epistolam autem hanc scriptam vndecim annos antea. Neque sanè putandum est huiusmodi sanctos viros à motibus carnis prorsus liberos esse; licet id fortè paucis quibusdam, singulari priuilegio, fuerit à Deo concessum. Si quæras à quo datus fuerit Paulo stimulus carnis, idemq; angelus Satanæ; Respondet indubitanter Augustinus lib. de natura & gratia cap. 27, & ex illo Beda in commentario, datum fuisse à Deo, non à diabolo. *Neque enim*, inquit, *diabolus agebat, ne magnitudine reuelationum Paulus extolleretur, & vt virtus eius perficeretur, sed Deus. Ab illo igitur traditus erat iustus colaphizandus angelo Satanæ, qui per eum, tradebat & iniustos ipsi Satanæ.* sic Augustinus. Quod non ita intelligendum quasi Deus carnalis tentationis author fuerit; aut peccatum aliquod malo angelo præceperit, quod nefas est sentire; sed quia per diuinam suam prouidentiam permittere voluit & ordinauit vt Paulus ad hunc modum colaphizaretur.

8 PROPTER QVOD TER DOMINVM ROGAVI, VT DISCEDERET A ME. Græcè, *Propter hoc*, vel, *super hoc*, id est, super hac re; Nec minus aptè verti potest, Propter hunc, scilicet stimulum carnis angelum Satanæ, *Propter quem ter rogasse se Christum Dominum* dicit, *vt discedere* siue absistere eum *à se* iuberet. Non quòd contentus fuerit ter tantùm orasse pro depulsione mali tam molesti; sed quia, quemadmodum ait Thomas, ter expressè magisque deuotè & instanter hoc petijt. vel, secundum Græcos, ter, id est, frequēter. Vel denique, non sæpius quàm ter; eo quòd post tertiam orationē acceperit à Domino responsum.

9 ET DIXIT MIHI, Dominus; Vbi nota Paulum obiter aliam adhuc reuelationem sibi à Domino factam insinuare.

SVFFICIT TIBI GRATIA MEA. q. d. Non est tibi necessarium neque expediens vt fiat quod petis; id est, vt auferatur à te stimulus carnis: quia sufficit tibi ad malum hoc, quodcunque illud est, superandum, gratia mea; id est, fauor ac beneuolentia mea qua tibi volo benefacere. per hanc enim gratiam meam etiam de illo angelo colaphizante victoriam reportabis. Quod quidam gratiam hîc intelligunt miraculorum, non rectè se habet. Non enim ea sufficeret, sed magis occasio esset inflationis, si abesset gratia quam diximus. *Gratia quæ hic intelligatur.*

NAM VIRTVS IN INFIRMITATE PERFICITVR. Græcè, *Nam virtus mea* &c. *Virtus* autem potentiam hoc loco significat, non virtutem moralem, vt humilitatem, patientiam, temperantiam, tametsi ad hunc modū Aug. lib. 3. contra 2. ep. Pelag. c. 7. & Thomas in Cōment. necnon alij Latinorum exponāt, sed Græco vocabulo, δύναμις, repugnante. Et quidem secundum Græcos sensus est huiusmodi; Non expedit tibi stimulum illum carnis à te auferri; quia potentia gratię meæ maximè declaratur in infirmitate, dum per eam fit vt siue tentatio carnis, siue persecutiones à malis hominibus illatæ, siue quicquid aliud infirmitatis nomine potest hîc intelligi; superetur à te, aut ne noceat, *Quæ virtus Christi, hic.*

tolere-

tolereretur; & per hoc magis illustrem fortemque te reddat. Cæterùm alij virtutem Christi intelligunt quæ Paulo inerat à Christo; & à qua Paulus ipse fortis ac potens dicebatur. Hūc enim intellectū exigere videtur id quod mox sequitur, *vt inhabitet in me virtus Christi*, ac magis etiam illud quod paulo pòst dicit velut explicans pręsentem sententiam, *Cum infirmor, tunc potens sum*. Conferenda sunt quæ dicebamus suprà, ad illud c. 4. *Vt sublimitas sit virtutis Dei.* Sic autem intellecta virtus Christi non solùm declaratur in hominis infirmitate, verùm etiam propriè perficitur & confirmatur. Atque isto modo virtutē acceperunt in his apostoli verbis, Hieronymus epistola 25 ad Paulam super obitu Blęsillæ, & commentator Ambrosianus. Infirmitatem verò etiam ad illud infirmitatis genus quod in mentis ac virtutum imperfectione consistit, Augustinus extendit lib. de gratia Christi cap. 12, itemque sermone 5 de verbis apostoli, & contra duas epistolas Pelagianorum, loco suprà citato: non quod propriè virtus seu fortitudo Christiani hominis in hoc genere infirmitatis perficiatur, cùm sit ei contraria; sed quia, sicut Augustinus loquitur, perfici non potest homo, qui se non fateatur infirmum. Vnde & Hieronymus in epistola ad Ctesiphontem affirmat hanc vnam præsentis vitæ perfectionem esse, vt te imperfectum agnoscas. Verùm, etsi rectissimè secundum fidei analogiam hæc dicantur; attamen hæc infirmitatis tam larga acceptio contextui apostolico minus conuenit, Videtur enim apostolus per infirmitates ea significare quæ patiebatur tam in corpore quàm in animo, comprehēsis etiā tentationibus carnis & diaboli; non autem animi vitijs aut peccatis: & virtutem ponit in patientia atque victoria infirmitatum; non non autem in agnitione.

Qua hic infirmitas.

Porrò circa hāc apostoli petitionem & Domini responsionem, sciendum est non ideo apostolum non fuisse exauditum, quòd malè petiuerit; neque enim reprehensa fuit à Domino eius petitio: sed quia petebat aliquid quod cū esset per se bonum, nesciebat sibi non expedire. Hoc autem Domino reuelante didicit. Itaque licet exauditus non fuerit in eo quod expressè voluit & petiuit; exauditus tamē fuit secundū id quod implicitè voluit atque intendit, id est, bonum suum salutare. Hinc beatus Hieronymus (citante S. Thoma) in epistola ad Paulinum, *Bonus Dominus*, inquit, *qui sæpe non tribuit quod volumus, vt tribuat quod mallemus.* Hoc igitur exemplum Pauli & similia, nos docent illam Domini promissionem, *Quicquid petieritis patrem in nomine meo, dabit vobis*, Ioan. 15. cum hac inprimis necessaria restrictione intelligendam esse; Quicquid expediens saluti vestræ petieritis. nam exaudire in eo quod non expedit, non esset beneficium tribuere, sed malum inferre; quod vtiq; contra intentionem orantis est.

Cur apostolus nō exauditus.

LIBENTER IGITVR GLORIABOR IN INFIRMITATIBVS MEIS: Sermo plenior est in Græco, quomodo & apud Ambrosianū legitur; *Libentissimè itaque magis gloriabor in infirmitatibus meis.* Id est, Quandoquidem iuxta responsum Domini, *virtus in infirmitate perficitur*; equidem, si gloriandum est, libentissimè gloriabor in infirmitatibus meis, magis ac potius quàm in vlla alia re qua videar excellere Aut, secundum Theophylactum, Potius gloriabor in infirmitatibus meis, quā contristabor in illis;

VT INHABITET IN ME VIRTVS CHRISTI. Ambros. *Vt prætendat in me.* Theophylacti interpres, *Vt tentorium figat super me.* Recipit enim verbū Græcū huiusmodi interpretationes. Sensus est, Vt fixā in me sedē habeat, magisque indies super me confirmetur potentia Christi; qua nimirum potens sum in Christo ad superandas omnes infirmitates. Ostendit hic locus, Christi fuisse verba dicētis, *Sufficit tibi gratia mea; Nam virtus mea* &c.

10 PROPTER QVOD PLACEO MIHI IN INFIRMITATIBVS, Non tanquam per se expetēdis; sed quatenus per illas in me perficitur atque inhabitat virtus Christi. hanc enim causam beneplaciti, seu gaudij, quod capere se dicit ex infirmitatibus, significare voluit dicendo, *Propter quod*, id est, propter insignem earum vtilitatem quam dixi. Nec malè refertur hoc etiam ad stimulum carnis, sic intellectum quomodo Latini multi intelligunt. Stimulus enim carnis, vt ait Thomas, etsi secundum se vitandus, tamen inquantum est via ad virtutem, & exercitium virtutis, appetendus est; licet non fateamur eum simpliciter appeti posse. Cui responsioni congruit quod superius dixit apostolus, hūc carnis stimulum sibi à Deo datum esse; scilicet inquantum esset virtutis exercitium. Qua de re vide nostrum commentarium in 2. dist. 23.

IN CONTVMELIIS, IN NECESSITATIBVS, IN PERSECVTIONIBVS, IN ANGVSTIIS PRO CHRISTO; scilicet illatis ac toleratis. Hæ sunt infirmitates de quibus locutus est; tametsi nō ex toto genere. Easdem ferè & similes recēsuit ca. 6. Quo loco exposuimus quas dicat *necessitates*, & quas *angustias*. Addit autē, *pro Christo*; quo materiam significet gloriationis. *Qua enim est gloria, si peccantes & colaphizati, suffertis?* ait Petrus 1 epistolæ 2.

CVM ENIM INFIRMOR TVNC POTENS SVM. Id est, cùm imbecillis sum, cùm subijcior infirmitatibus prędictis, easque patior: tunc potens sum, nō mea, sed Christi virtute, quæ me facit omnibus illis superiorē; ideoq; meritò glorior ac placeo mihi in illis.

11 FACTVS SVM INSIPIENS. Additur in Gręco, *glorians*. Et referenda est tota sententia ad totā gloriationem præcedentem; quam hîc rursus excusat. Sensus enim est, Gloriando ac meipsum laudando factus sum quasi insipiēs. Ratio huius sermonis satis à nobis superiùs explicata est.

Necessitas superioris gloriationis seu propriæ laudis.

VOS ME COEGISTIS. Id est, vestra me causa compulit ad hanc quasi insipientiam, qui tanti facitis pseudapostolos, mei contemptores. Similiter vtique dicere poterat beatus Iob amicis innocentiæ suæ calumniatoribus, apud quos prolixa meritorum suorum commemoratione se laudauit cap. 29, 30 & 31, Poterat, inquam, dicere *factus sum insipiēs, vos me coegistis*. Debebat enim non solùm innocentiam suam à calumnijs vindicare; verùm etiam perniciosum errorem amicorum, ex quo calumniç proficiscebantur, eo pacto refellere.

EGO ENIM A VOBIS DEBVI COMMENDARI. Vos, inquit, me ad hanc veluti stultitiam coegistis, qui defueritis officio erga me vestro; nimium addicti pseudapostolis Nam vestratum partium erat, me doctorem & apostolum vestrum commendare, meamque dignitatem aduersus obtrectatores tueri.

NIHIL ENIM MINVS FVI AB IIS QVI SVNT SVPRA MODVM APOSTOLI. *Fui*, non *feci*, quod vulgares quidam codices habent, legendum esse, docent plura ac probatiora mss. exemplaria, suffragantibus etiam biblijs Clementinis. Nec secus legisse Ambrosianum, Anselmum, & scholiasten Hieronymi operibus adiunctū, declarant eorū commentarij. Græcè ad verbum est. *Nihil enim defeci*. Hier. lib. 3. dial. contra Pelag. *Nihil enim mihi defuit ab ijs qui supra modum sunt apostoli* Sensus est: Quod ad gratiam & functionem attinet apostolici muneris, nihilo inferior fui, nihil minus præstiti, quàm illi *qui supra modum apostoli sunt*, id est, apostolorum primi atque præcipui. Quos autem hoc nomine significet, plenius expositum est cap. superiori. Sed hîc rursum obserua modestiam Pauli, qui cùm plus omnibus laborasset, tamen contentus fuit dicere, se non inferiorem cæteris fuisse: Ac reuera satis hoc erat contra pseudapostolos, negantes Paulum æqualem esse apostolis qui cum Christo fuerant in carne versati;

In quo Paulus Petro æqualis.

Æqualem autem, intellige, in apostolico munere, donisque ei connexis; cuiusmodi erat gratia miraculorum, cuius etiam mox infrà meminit. Quocirca nihil locus derogat

In quo inferior.

prærogatiuæ Petri; qui totius ecclesiæ rector & pastor constitutus, etiam cæteris apostolis maior atque superior fuit.

TAMETSI NIHIL SVM. Præcedentibus adhæret hæc particula, qua, more suo, contra tentationem superbiæ, reuocat se per veram humilitatem ad considerationem infirmitatis, & (vt ita dicam) nullitatis propriæ. Sensus enim est, Nihil sum ex meipso; sed totum quod sum, quod habeo, & quod ago, gratiæ Dei in me & per me operanti, acceptum refero. Sic in prima epistola cap. 15, cùm dixisset, *Abundantius illis omnibus laboraui*; subiunxit, *Non ego autem, sed gratia Dei mecum*.

12 SIGNA TAMEN APOSTOLATVS MEI FACTA SVNT SVPER VOS. Græcè & Syriacè, *Signa quidem apostoli facta*, seu perfecta, *sunt in vobis*. Huic lectioni in eo quod habet, *apostoli*, non *apostolatus mei* consentiunt Ambrosianus textus, & non pauci codices Latini mss. *Signa apostoli* vocat opera quæ probāt ipsum apostolum esse; qualia statim enumerat. Quanquam *signa apostoli* possunt etiam intelligi miracula apostolica; nam signorum nomine miracula significari, frequentissimum est in scripturis. Hoc modo, sensus & ratiocinatio apostoli talis erit: Miracula non quæuis, sed tam magnitudine quàm numero apostolica, patrata sunt apud vos, ac vobis videntibus; At ea miracula non ab alio quàm à me facta sunt; igitur negari non potest me esse apostolum magnis illis apostolis similem. Ad hunc sensum inuitat Græcum verbum, quod significat, effecta, patrata. Cæterùm, *in vobis*, non *super vos*, etiam Ambrosianus legit.

Quæ signa veri apostoli.

IN OMNI PATIENTIA. Primum signum apostoli nominat omnimodam ac perfectam patientiam; apostolis à Christo singulariter commendatam, quando dixit, *In patientia vestra possidebitis animas vestras*. Primus character apostoli, ait Theophylactus, est patientia, quæ facit omnia dextrè ac strenuè ferre. Quoniam autem patientia, teste Iacobo apostolo, opus perfectum habet; idcirco sub patientia, licebit cęteras apostolici animi virtutes comprehendere.

IN SIGNIS ET PRODIGIIS ET VIRTVTIBVS. Hæc, inter signa apostoli, secundo loco ponit, etsi primum admirationis locum habeant apud homines: Quomodo differant hæc tria, non constat. Oecumenius putat vnum quiddam idemque, per ea significari. Plerique distinguunt; alij aliter. Nobis ea maximè probabilis distinctio videtur, quam inter *signa & prodigia* dedimus in expositione epistolę ad Rom. 15 quam hoc loco non est necesse repetere. Quid autem virtutum nomine significetur, item à nobis dictum est 1 Cor. 12. Iam, quoniam superiùs diximus signa apostoli posse intelligi miracula apostolica; quorum tamen exemplum non potest assignari patientia: restat explicandus etiam ille sensus. Miracula, inquit, apostolica apud vos, à me facta sunt, non cum fastu & imperio, quasi propterea me extollēs, vosque in seruitutem redigens, sicut facere conantur pseudapostoli; sed cum omni patientia & humilitate; facta sunt, inquam, multiplicier; id est, in signis & prodigijs & virtutibus.

13 QVID EST ENIM QVOD MINVS HABVISTIS PRÆ CÆTERIS ECCLESIIS? Id est, qua in re fuistis inferiores cæteris ecclesijs, non ijs solùm quæ ab alijs apostolis, sed etiam quæ à me fundatæ sunt? Nam apostolum comparare Corinthios cum alijs

eccle-

ecclesijs etiam à se fundatis, satis constat; tum ex eo quod dixit superiori capite, *Alias ecclesias exspoliaui*, tum ex verbis hîc sequentibus,

NISI QVOD EGO IPSE NON GRAVAVI VOS. Scilicet, accipiendo sumptus in ministerium meum; quod & alij faciunt apostoli, & ego in alijs ecclesijs. Per ironiam abutitur exceptiua particula *nisi*; nam non grauari sumptibus, non erat minus habere cęteris ecclesijs, sed præcellere. Quanquam in eo reuera minus habebant, sed præter culpam sui apostoli; quod tam infirmi essent, vt gratis prædicādum illis fuerit. Pro verbo *grauaui*, Græcè est *κατενάρκησα*, quod vnum est ex ijs, quibus, vt scribit Hieronymus in epistola ad Algasiam quæst. 10, Paulus iuxta morem vrbis & prouinciæ in qua natus erat, familiarius vsus est.

DONATE MIHI HANC INIVRIAM. Hæc similiter vrbana est ironia: Neque enim iniuria erat, quę condonaretur; sed beneficiū, quod agnosceretur.

14 ECCE TERTIO HOC PARATVS SVM VENIRE AD VOS; ET NON ERO GRAVIS VOBIS. *Hoc* non est in Græcis plerisque: tamen Robertus notat tria exemplaria sibi conspecta quæ habuerint, quorum vnum Complutense. Non est etiam apud Ambrosianum. Videtur additum ex initio capitis sequentis. Et quod interpres vertit, *non ero grauis vobis*; rursum Græcè est, *οὐ καταναρκήσω ὑμῶν*, *non grauabo vos*; scilicet repetito verbo de quo iam dixi. Non, inquit, hæc commemoro tanquam exprobrans, & admonens vt quod hactenus non fecistis, posthac saltem faciatis. Ecce enim nunc tertiò paratus sum vt ad vos veniam, ac spiritualia vobis ministrē; idque sine vestro grauamine. Quæritur an Paulus ter venerit Corinthum. Id enim tum ex hoc loco apparet, tum ex eo quod dicit cap. sequenti, *Ecce tertiò hoc venio ad vos.* Ita sentit Cardinalis Baronius in Annalibus, ad annum Domini 58. atque ea Græcorum videtur esse sententia; tametsi non satis explicatè de ea re loquuntur. nam Theophylactus hîc & sequenti capite à seipso dissentire videtur. Certè Lucas in Actis expressè tantùm describit vnum Pauli aduentum ad Corinthios, cap. 18. alterum verò indicat, cap. 20, dicens Paulum venisse in Græciam, & tres menses ibi fecisse. vbi Gręciam vocat Achaiam, in qua Corinthus est. hic aduentus posterior fuit hac secunda ad Corinthios epistola, & in ea promissus. Accedit quod ipse apostolus huius epistolæ cap. 1 cùm ait se voluisse venire ad Corinthios vt secundam gratiam haberent; satis significat se ante illud tempus semel tantùm Corinthijs adfuisse. Et hæc aperta est sententia Thomæ, qui quod hîc dicitur de tertio aduentu, explicat ad hunc modum: Paulum apostolum ter paratū fuisse adire Corinthios, sed bis tantùm eos adijsse. Primū enim paratus fuit & adijt,

An ter Corinthū venerit apostolus.

quando eos conuertit ad Christum. Secundò paratus fuit & non adijt, quia fuit impeditus; qua de re excusat se primo capite huius epistolæ. Nunc autem tertiò paratus est, & post scriptam hanc epistolam adijt. Itaque bis iuit Corinthum, & ter paratus fuit ire. Hic Thomæ commentarius, cui Liranus subscribit, planè consonat cum illis apostoli verbis cap. 1, *Volui prius venire ad vos vt secundam gratiam haberetis; & per vos transire in Macedoniam; & iterum à Macedonia venire ad vos.* hæc enim verba secundum & tertium aduentum apostolo fuisse in voluntate & præparatione significant; licet secundus propter impedimentum non fuerit in executione. Consonat etiam cum eo quod dicit cap. seq. *Prædixi, & prædico*: vt illic liquebit. Secundò autem Corinthum venisse apostolum, ex eo cōstat quòd inde tunc scripsit epistolam ad Romanos, vt in argumento illius epistolæ ostendimus.

NON ENIM QVÆRO QVÆ VESTRA SVNT, SED VOS. Id est, In ministerio meo erga vos, non specto commoda mea temporalia, non quęro pecunias vestras; sed vos, id est, vestrā salutem. & quia hoc principaliter specto; idcirco, sicut hactenus, ita & deinceps paratus sum, vestræ salutis causa, gratis ministrare vobis spiritualia.

NEC ENIM DEBENT FILII PARENTIBVS THESAVRIZARE, SED PARENTES FILIIS. Facti sui congruentiam ostendit alia ratione, sumpta ab officio patris. q. d. In eo quod à vobis nihil accipio, patres imitor, quorum non est à filijs accipere, sed filijs dare. Ita ego pater vester (*Nam in Christo Iesu ego vos per euangelium genui*, 1 Cor. 4) spiritualia vobis impendo, paratus nihil temporale recipere. Non negat apostolus filios debere subuenire necessitati suorum parentum, prout lex diuina præcipit, *Honora patrem tuum & matrem*; parique ratione fideles teneri ad alendum suos pastores: sed negat naturæ ordinem hoc habere, vt filij thesaurizent & congregent bona parentibus. Nam, vt ait Thomas, congregatio seu thesaurizatio fit in posterum; atqui naturaliter & ordinariè filij succedunt parentibus, non contrà; proinde naturalis amor parentes impellit vt filijs thesaurizent, non filios vt parentibus. Vide eundē S. Tho. 2. sec. q. 101, 2, 2.

15 EGO AVTEM LVBENTISSIME IMPENDAM, ET SVPERIMPENDAR IPSE PRO ANIMABVS VESTRIS. Græcè, *& expendar pro animabus vestris.* Pergit apostolus animum suum paternum erga Corinthios, declarare. Equidē, inquit, lubentissimè non solùm, vt pater, quæcunque habeo vobis impendam, id est, impēdere paratus sum; tantum abest vt quæ vestra sunt quærā: verùm etiam, si sit opus, pro vita & salute vestra ipse expendar, hoc est, meipsū in consumptionem & mortem dare paratus sum, iuxta illud Saluatoris, *Bonus pastor animam suam dat pro ouibus suis.* *Ioan. 10.*

LICET PLVS VOS DILIGENS MINVS DILIGAR. Obliquè notat Corinthiorum ingratitudinem, quòd tantis ab ipso beneficijs affecti, vicem non redderent amoris. Potest autem comparatio pluribus modis accipi; Vel ita, *Licet plus* (aut, vt in Græco, abundantius) *vos diligens* quàm diligant vos pseudapostoli; *minus* tamen quàm illi *diligar* à vobis. Vel sic, *Licet plus diligens vos* quàm alias ecclesias quibus Christum prædicaui, (quod probant maiores pro vobis suscepti labores sine sumptu vestro); *minus* vicissim à vobis *diligar*, quàm ab illis; quia pseudapostolos æmulos meos suscepistis & colitis; quod aliæ ecclesiæ non fecerunt. Vel cõparatione reciproca, Licet vos non vicissim me tantum diligatis, quantum ego vos diligo. Duæ priores expositiones apud Thomam leguntur; Tertia probabilitatem habet ex eo quod accidit in parentibus & filijs, quorum iam meminerat apostolus. nam plerumque filij minus solent parentes diligere, quàm ab ijs diligantur.

16 SED ESTO, EGO VOS NON GRAVAVI; SED CVM ESSEM ASTVTVS, DOLO VOS CEPI. Occurrit obiectioni, quę ex aduerso moueri poterat. *Esto*, concessionem aduersarij significat; vt sit sensus, Concesserit fortè quis quòd ego ipse vos sumptu non grauaui; sed dicet me, tanquam hominem astutum, dolo & arte vos circumuenisse; nimirum alios subornando qui pro me acciperent, cùm ipse nollem videri quicquam accipere. Suspicatur Caietanus apostolum hæc dicere, quòd his artibus vterentur pseudapostoli, vtpote dolosi operarij. Thomas Aquinas 2. 2 q. 55 art. 4. ad 1 intelligit hæc affirmanter dicta à Paulo de seipso; & dolum interpretatur abusiuè sumi in bonam partem, sicut interdum accipitur astutia. Verùm idem S. doctor melius ex mente apostoli locum hunc explicat in commentario, quemadmodum nos fecimus; Nec alium sensum admittunt quæ sequuntur.

17 NVNQVID PER ALIQVEM EORVM QVOS MISI AD VOS, CIRCVMVENI VOS? Negatione interimit calumniam; q. d. Nihil tale feci. Gręcam sententiam obscuriorem bene & clarè reddidit interpres. Erasmo etiã astipulante. Quod ait, *circumveni*, Græcè est, ἐπλεονέκτησα, auarè extorsi. De cuius vocabuli significato plenius egimus cap. 2 & 7 huius eiusdem epistolæ.

18 ROGAVI TITVM, Siue adhortatus sum Titum, vt ad vos proficisceretur. Vtroque modo verbum Græcum vertit interpres cap. 8, vbi similiter de Titi missione agitur.

ET MISI CVM ILLO FRATREM. Incertum quem fratrem dicat. Nec illud quidem constat, fueritne alter eorum quos vnà cum Tito mittere se dixit cap. 8. diuersæ enim missiones sunt: Nam ibi de præsenti loquitur missione, hîc de præterita. Quanquam additus in Græco articulus innuit fuisse fratrem aliquem insignem & celebrem; fortè eundem illum, *cuius laus in euangelio per omnes ecclesias.*

NVNQVID TITVS VOS CIRCVMVENIT? Ambrosianus legit, *Nunquid auarus in vos fuit Titus?* Plenior sensus ex Græco est, Num Titus aliquid, vel minimum à vobis extorsit?

NONNE EODEM SPIRITV AMBVLAVIMVS? Id est, An non eodem animo & eadem voluntate Titus & ego cõuersati sumus erga vos? Potest etiam ad spiritum Dei referri; iuxta illud Gal. 5. *Spiritu ambulate.*

NONNE IISDEM VESTIGIIS? Repetẽdum, ambulauimus, ingressi sumus. Per eadem vestigia, significat externorum operum similitudinem. Porrò interrogationes hæ vehemẽtiorem multo reddunt orationem, quàm si nudè de Tito vel negaret aliquid vel affirmaret. q. d. Tam nota est omnibus Titi integritas, vt de eo aliter sentire ac loqui nullus ausit.

19 OLIM PVTATIS QVOD EXCVSEMVS NOS APVD VOS? *Olim*, Græcè, *Iterum*; sicque legit Ambrosianus. Verisimile est interpretem in Græco pro πάλιν, legisse πάλαι. Sed Græcorum codicum lectioni fauet similis locus cap. 3, *Incipimus iterum nosmetipsos commendare?* Ex quo etiam loco, magis apparet, interrogatiuè legendum quod hîc dicitur; & hunc habere sensum: Num iterum ex occasione superiorum verborũ arbitramini nos apologiã nostri texere, idque agere præcipuè vt nos apud homines commendati simus; vtque coram hominibus integri ac puri videamur? q. d. Non ille scopus in hac oratione mihi propositus est; sed vestram in omnibus specto salutem. Hunc sensum ostendunt tum illa sequentis capitis, *Non vt nos probati appareamus* &c. tum id quod hîc sequitur,

CORAM DEO, IN CHRISTO LOQVIMVR. Duplex iuramentum hîc agnoscit Thomas in commentario; nec non Erasmus in paraphrasi, quæ sic habet: Testis est Deus qui nouit animum nostrum; Testis est Christus, cuius negociũ agimus. Sanè vtraque pars, *coram Deo, & in Christo*, alibi reperitur iuramẽti vim habere apud apostolum: Prior quidem, Gal. 1, *Ecce coram Deo quia non mentior*, Posterior autem Rom. 9, *Veritatem dico in Christo, nõ mentior*. tametsi Caietanus & alij, illud *in Christo* sic malunt intelligere, secũdum Christum eiusque doctrinam, id est, syncerè & sine fuco. vel, in Christi spiritu, & Christo per me loquente; vt ait sequenti capite: vt nimirum hoc ipsum sit quod iuratur, Christum per Paulum loqui; vel certè illud quod sequitur,

OMNIA AVTEM, CHARISSIMI, PROPTER ÆDIFICATIONEM VESTRAM. Id est, quæcũque hactenus loquimur in nostram quasi commendationem, ea loquimur ad vestram salutem promouendam; non ad gloriam aut excusationem nostram.

20 TIMEO ENIM NE FORTE, CVM VENERO, NON QVALES VOLO INVENIAM VOS. Ratio-

nem reddit cur adeo solicitus sit pro salute Corinthiorum, vt tam prolixè propter eos se commendauerit. Similem dedit rationem superiori capite, dicens: *Timeo, ne sicut serpens Heuam seduxit astutia sua; ita corrumpantur sensus vestri* &c. Sensus est, Nam timeo ne quo pacto contingat, vt veniens ad vos, sicut iam constitui; non quales velim, vos inueniã; id est, bene correctos à pristinis vicijs, nominatim ijs de quibus in priori epistola vos increpaui.

Metus apostoli ne peccarent sui.

ET EGO INVENIAR A VOBIS QVALEM NON VVLTIS. Græcè, *Inueniar vobis. Qualem non vultis*, scilicet, tristis pater, & seuerus iudex, propter peccata vestra nondum per pœnitentiam deleta. Minatur seueritatem vindictæ, erga malos: Vnde contra hæreticos statuitur tribunal ecclesiasticum; quemadmodum & ex illo 1 Cor. 4, *Quid vultis? In virga veniam ad vos?* sed de potestate hac apertiùs adhuc loquitur cap. sequenti.

NE FORTE CONTENTIONES. Hinc vsque ad finem capitis explicat vtrumque quod se timere dixit; ac prius quidem id quod prius posuerat, nempe se timere, ne Corinthios non quales velit, inueniat. Hoc est, inquit, *ne forte*, (vel vt Græcè, *ne quo modo*) multa adhuc vicia regnent apud vos; vt *contentiones*, id est, verborum pugnę, solo vincendi studio susceptæ. Conferendus hic locus cum c. 5 Gal. illic vbi recensentur opera carnis.

ÆMVLATIONES. Genus inuidiæ significatur, dum quis dolet alium potiri bono, quod ipse concupiuit & assequi non potuit.

ANIMOSITATES. Alij vertunt, iras; Græca vox θυμοὶ impetum animi efferuescentis, & ad iram concitati, significat.

DISSENSIONES. Gręcè, *concertationes*; quæ intelligi possunt in studijs & factis; sicut contentiones in verbis; vt non malè distinguit Caietanus. Vide Hier. com. in c. 5 ad Galat.

DETRACTIONES, SVSVRRATIONES, INFLATIONES. Ambrosianus pro *inflationibus tumores* legit; significatur autem superbiæ vicium: Nam superbi inflati dicuntur.

SEDITIONES SINT INTER VOS. *Seditiones*, id est tumultuationes; quas Theophylacti interpres Græco vocabulo pressius inhærens, *inordinationes* vertit. Videtur autem respicere apostolus ad schismata Corinthiorũ, de quibus initio prioris epistolæ, ac rursum cap. 11 & 14. Quod sequitur *sint inter vos*, ab interprete additum est causa explendæ sententiæ quam Paulus reliquit imperfectam.

21 NE ITERVM CVM VENERO, HVMILIET ME DEVS APVD VOS. Explicat alterum quod timere se dixerat, quodque ex priori consequens erat; videlicet ne inueniatur ab illis qualem nollẽt. In Græco est, *Deus meus*, idque emphaticè dictum ab apostolo, Theophylactus & Oecumenius annotarũt. Quod ait *iterum*, id vel ad aduentum in humilitate referri potest, quasi dicat se metuere ne secundus hic suus ad Corinthios aduentus iterum sit in humilitate, sicut primus fuerat; de quo superiùs cap. 10. Vel ad solum aduentũ, sicut c. 2. vt sensus sit, ne iteratus hic aduentus meus sit in humilitate; Vel denique referendum tantũmodo ad verbũ *humiliet*. Fuerat enim Paulus iã antè humiliatus, eo modo humilitatis de quo hîc loquitur; quando nimirum absens corpore, præsens autem spiritu, Corinthium illum incęstum Satanæ tradiderat. Etenim, quamuis Corinthum veniẽs vsurus erat potestate sua aduersus malos, quemadmodum & aduersus fornicarium illum vsus fuerat, quod pertinere videtur ad exaltationem; tamen humiliandum in eo se dicit, quoniam vsus ille potestatis non erat sine magna ipsius vtentis tristicia & luctu, quibus humiliatur ac deijcitur homo. Vnde superiùs ait cap. 2, *Vt non, cùm venero, tristiciam super tristiciam habeam*. Dicens autem, *humiliet me Deus:* illud significare voluit quod cecinit Anna mater Samuelis 1 Reg. 2, *Dominus humiliat & sublenat*; scilicet tam tristia quàm læta Deo authore prouenire. Porrò humilitatẽ exponit per id quod sequitur,

Correptio & punitio ecclesiastica fit cum dolore eius qui exercet.

ET LVGEAM MVLTOS EX IIS QVI ANTE PECCAVERVNT. Non antequam ad Christum conuersi essent, sed post conuersionẽ, & ante scriptam priorem epistolam; sicut & peccauerat ille quem Satanæ tradidit: Nam ad impudicitiæ peccata relapsos fuisse complures Corinthiorum, satis arguunt ea quæ scribit apostolus cap. 5 & 6 prioris epistolę. Tristiciam verò suam *luctum* vocat, vt innuat eos qui peccauerunt, Deo mortuos esse.

Luctus prælatorũ super impœnitentibus.

ET NON EGERVNT POENITENTIAM SVPER IMMVNDICIA ET FORNICATIONE ET IMPVDICITIA QVAM GESSERVNT. Notandũ est apostolum non dicere, Et lugeam multos qui peccant & permanẽt in immundicia &c. sicut intellexisse videtur Augustinus lib. 3 contra epistolam Parmeniani cap. 2, sed, *qui antè peccauerunt, & non egerunt pœnitentiam de peccatis quæ gesserunt*, id est, perpetrarunt: Nam, vt bene Thomas annotat, Corinthiorum quædam peccata erant præsentia, quædam præterita; præsentia quidem, spiritualia; vt contentiones, ęmulationes &c. de quibus in parte præcedenti; præterita verò, carnalia, de quibus hac parte, à quibus quidem abstinere iam videbantur, sed nondum per pœnitentiam salutarẽ erant expurgati: Quod enim ait eos non egisse *pœnitentiam super immundicia* &c. de fructibus dignis pœnitentiæ intelligendum est, quos nondum fecerant; ad quos proinde compellendi erant apostolica potestate. Hinc ergo refellitur illud Lutheri: *Optima pœnitentia noua vita, & à peccatis abstinere*. Refellitur item Nouatianus, qui fratres lapsos ad pœnitẽtiam admitti noluit. Inter *immundiciam*, *fornicationem & impudicitiam* hoc interesse videtur, quod forni-

Satisfactionis Christianorum necessitas.

fornicatio sit concubitus maris & fœminę extra coniugium; Immundicia comprehendat ea carnis peccata quæ contra naturam committuntur; Impudicitia verò consistat in libidinosis osculis, tactibus ac cæteris huiusmodi. In hunc modum S. Hier. de Immundicia loquitur, in c. 5 ad Galat. vbi inter opera carnis ponitur immundicia. De impudicitia autem sic Tho. 2. sec. q. 151, 4, c.

SVMMARIVM.

PRæmonet eos, se ijs qui peccauerant non parciturum, nisi agant pœnitentiam. Deinde interposita ad pacem exhortatione; bene ijs precatur.

CAPVT XIII.

1 ECCE TERTIO VENIO AD VOS. Istud *ecce*, plerique codices Græci nō habent: est tamen in Compl. & quibusdam alijs, vt notat Rob. Sensus est, *Tertius hic erit aduentus meus ad vos*; vt ad sensum bene vertit Erasinus. Nam Græcum ἔρχομαι, licet formam habeat verbi pręsentis temporis; significationem tamen habet futuri, nempe eius quod fit in procinctu; præsertim in sacris literis. Repetit apostolus de aduentu suo, vt eo metu corrigant sese Corinthij ac virgam apostolicam præueniant. Quomodo autem intelligendum sit quod dicit se tertiò venire explicatum est capite superiori ad illud. *Ecce tertiò hoc paratus sum* &c. Ex quo etiam loco, particula *ecce* quam Græca hic pleraque non habent, videtur huc ascita.

IN ORE DVORVM VEL TRIVM TESTIVM STABIT OMNE VERBVM. Præceptum est iudiciale legis Mosaicæ, Deut. 19. Cuius sensus est: Omnem controuersiam iudicandam esse iuxta testimonium duorum aut trium. Dubitatur autem vtrum significare velit apostolus se in iudicandis & puniendis peccatoribus processurum secundum formam diuinæ legis, scilicet auditis duobus aut tribus testibus; ne putent Corinthij quod vel pręcipitanter ac temere iudicaturus sit, vel magnā testium multitudinem adhibiturus; quæ Caietani expositio est: An verò, quod voluit Ambrosianus & Græci, respiciat & alludat ad suum secundum & tertium ad Corinthios aduentum; vt quasi duorum aut trium testium loco sint duo vel tres aduętus ipsius, per quos certius de peccatis & impœnitentia Corinthiorum, quibus virgam minatur, cognosceie poterit. Huic sensui fauet quod iam dixerat tertiò se venturum; quasi tertius aduentus tertium testimonium futurum sit. Adde, quod de manifestis & notorijs peccatis loquitur, in quibus iudicandis & puniendis testium inductione non videtur opus fuisse; sicut nec opus fuerat in puniendo eo qui patris vxorem habuerat; præterea confirmat hunc intellectum quod sequitur.

2 PRÆDIXI ET PRÆDICO, VT PRÆSENS ET NVNC ABSENS, IIS QVI ANTE PECCAVERVNT, ET CÆTERIS OMNIBVS. Quædā mss. legunt *vt præsens bis*: Quæ lectio etiam apud Lombardum & Aquinatem est, atque alios mediæ ętatis commentatores. Pro *bis* Græca & Syra habent *secundò*, sicque legit Augustinus lib. 3 contra epistolam Parmeniani cap. 1 & 2. Quod plenius expressit textus Ambrosianus *secundo aduentu*. Iam quod complures Latini codices non *bis* sed *vobis* legunt; à non intelligentibus ea facta mutatio est; cum prorsus appareat synceram versionis nostræ lectionem esse, *vt præsens bis*. Porrò Græca & Syra addunt aliquid hoc pacto, *& absens nunc scribo ijs qui* &c. tametsi sine verbo, *scribo*, perfecta constat sententia; quæ videtur esse huiusmodi. *Prædixi vobis, & prædico*, id est denunciaui & denuncio; *prædixi*, inquam, *tanquam præsens secundò, & nunc prædico absens, ijs qui antè peccauerunt, & non egerunt pœnitentiam*, sicut supradictum est; & non ijs solùm, sed & cęteris omnibus, tanquam testibus futuris denunciationis ac præmonitionis meæ. Hîc obserua, apostolum de secundo aduentu suo loquentem, non dicere, præsens, sed *vt præsens*, quemadmodum & de fornicario illo dixerat, *Iam iudicaui vt præsens*; vt hinc quoque intelligas quòd tantùm semel fuerat reuera præsens; sed quia secundò proposuerat venire, vult hoc æstimari tanquam secundam præsentiam. Quid verò prædicat ac denunciet, sequitur.

QVONIAM SI VENERO ITERVM, NON PARCAM. *Iterum* præcedenti verbo rectius iungitur, quàm sequenti. Hoc est, inquit, quod prędixi & prædico, me, si rursus venero, non parciturum illis qui peccauerunt; sicut peperci, à secundo abstinens aduentu. Sic enim ait huius epistolæ cap. 1. *Parcens vobis non veni vltra Corinthum*. In eo quod dicat, *non parcam*; virgam ecclesiasticæ disciplinæ comminatur; vt excommunicationem, & satisfactionis rigorem. *Disciplina ecclesiastica virga.*

3 AN EXPERIMENTVM QVÆRITIS EIVS QVI IN ME LOQVITVR CHRISTVS? Gręcè sine interrogatione legitur hoc modo; *Quādoquidem probationem quæritis loquentis in me Christi*. Sic & Augustinus lib. 3 contra epistolam Parmeniani cap. 2, *quia probationem quæritis* &c. Apud Ambrosianum sic habetur: *Quomodo probationem quæritis eius* &c. nisi fortè mendum est, vt pro (quomodo) legendum sit (quoniam) vti vertit Theophylacti intetpres. Sensus Græcæ lectionis est; Dico me non parciturum; quandoquidem ita vos geritis quasi dubitetis & experimento probare velitis an Christus in me loquatur, id est, an ex potestate à Christo accepta, tanquam verus eius apostolus, ego hęc loquar

quę

quę dixi de puniendis impœnitétibus. Idem sensus est Latinæ lectionis; nisi quòd interrogatio vehementiorem reddit orationé; quomodo si præceptor discipulis dicat: An vultis experiri me esse præceptorem vestrum, qui possim vos castigare? Cæterùm hæc dicit apostolus, vt timore Corinthijs incusso prouocet eos ad pœnitentiam maturè agendam; ne cùm venerit, cogatur punitiuam & vindicatiuam, vti loquitur Oecumenij interpres, quam à Christo acceperat, potestatem in eos ostendere.

QVI IN VOBIS NON INFIRMATVR, SED POTENS EST IN VOBIS. Priori loco Græcè non est *in vobis* sed *in vos*, siue *erga vos*. Qui Christus, inquit, non est imbecillis in vos, id est, respectu vestri, tanquam in vos peccantes nón possit animaduertere; sed fortis, ac potens est in vobis; quia potentiam suam apud vos iam satis declarauit, non solùm per miracula virtute eius facta, quibus adducti estis ad fidem, & per multiplicia sancti Spiritus dona inter vos distributa; verùm etiam in punitione delinquentium; velut illius fornicarij in Christi nomine & virtute traditi Satanæ, 1 Cor. 5. iterumque eorum qui indignè sumserant corpus & sanguinem Domini, quorum alij in varias ægritudines inciderant, alij morte abrepti erant. 1 Cor. 11.

4 NAM ETSI CRVCIFIXVS EST EX INFIRMITATE; SED VIVIT EX VIRTVTE DEI. Id est, Quamuis crucifixus fuit, & in cruce mortuus, secundum carnem infirmam, passibilem, mortalem, & hominum dæmonumque iniurijs obnoxiam; viuit tamen nunc vita immortali & impassibili, ex virtute & potentia Dei patris, qui reuocauit eum de morte ad vitam, non vltrà moriturum. Itaque iā non amplius infirmus, sed potens est; cuius proinde potentiam vos etiam in ministro eius timere debetis. Ambrosianus legit, sicut & Hilarius lib. 9. de Trinitate, *ex infirmitate nostra*, & exponit Christum propter peccata nostra crucifixum esse: Siquidem peccata vocantur in scripturis infirmitates. Sed illi lectioni reclamant codices quotquot extant, tam Græci quàm Latini. tametsi Pelagius videri potest ita legisse; sic enim habet eius cōmentarium, *Quod crucifixus est, nostra est infirmitatis; quod viuit sua virtutis.*

NAM ET NOS INFIRMI SVMVS IN ILLO. Id est, Sic igitur & nos apostoli infirmi sumus, vtpote multis iniurijs, periculis, afflictionibus obnoxij, idque *in illo*, hoc est, propter Christum & verbum eius, vt exponunt Græci; vel secundum Caietanum, in ipso tanquā exemplari, cui nos eius ministri conformamur, secundum quod ipse prædixit; *Si me persecuti sunt, & vos persequentur.* Ioan. 15. Vnde & ait apostolus superius cap. 4, *Semper mortificationem Iesu in corpore nostro circumferentes.*

SED VIVEMVS CVM EO EX VIRTVTE DEI IN VOBIS. Græcè, *in vos*, vel *erga vos*, vt habet Ambrosianus. Sciendum multa Latina mss. quibus annuit Syriaca versio, legere *viuimus*, verbo præsentis temporis: Qua sanè lectione verus huius loci sensus adiuuatur. Est autem talis; Sed tamen etiam viuimus cum Christo, id est, Christo viuenti ex virtute, nos quoque assimilamur, in eo quod ex eadem Dei virtute viuimus. *Erga vos*, id est, potentes sumus vestri respectu; vt non solùm miracula apud vos patrare, quemadmodum cap. superiori dictum est, sed etiam vos peccantes punire & castigare, possimus. Vitam per potentiam exponimus: Nam vitam infirmitati opponit apostolus, simulque respicit ad illud quod de Christo dixit, *Sed potens est in vobis.* Si legas *viuemus*, in futuro; quod in plerisq; Latinis est & omnibus Gręcis, ac proinde minimè repudiandum; sensus haud minus commodus erit, iste: Sed instar Christi, virtute Dei potentes erimus erga vos; tunc nimirum quando res postulabit vt potestatem in vos exerceamus.

5 VOSMETIPSOS TENTATE SI ESTIS IN FIDE; IPSI VOS PROBATE. Non solùm, inquit, in me loquitur Christus per potestatem ab ipso datam; verùm etiam, si volueritis vosipsos explorare ac probare, cognoscetis in vobis Christum esse per fidem. Vel hoc modo; Quæritis experimentum loquentis in me Christi? potius ad vosipsos respicite, & vosipsos tentate ac probate num fidem habeatis; & per hoc (sicut proximè sequitur) Christus in vobis sit. Dubium est de qua fide loquatur apostolus. Ac primum, non videtur intelligi posse de fide quæ omnibus Christianis est communis, & à charitate separari potest; tum quia scire poterant Corinthij sine noua probatione se talem fidem habere; testatur enim Augustinus lib. 13 de Trinitate cap. 1 nos habere certissimam scientiam fidei quæ in nobis est; & Thomas in hunc locum scribens, affirmat nos scire quod teneamus fidem quam ecclesia catholica docet ac tenet; Idemque in 1. 2 q. 112 ar. 5 ad 2. *Quisquis*, inquit, *habet fidem*, *certus est se eam habere.* Tum quia per huiusmodi fidem non continuò Christus in nobis esse dicitur, iuxta morem scripturæ. Quocirca, vel de fide per dilectionem operante loquitur apostolus; hanc enim vt humana quadam & coniecturali certitudine quisque se habere sciat, probare seipsum debet ex operibus & intentione. Qui sensus satis congruit scopo apostoli; reprehendit enim Corinthios non de infidelitate, sed de malis operibus. Vel certè, secundum multorum expositionem, loquitur de fide miraculorum efficaci, & cum dono prophetiæ & linguarum coniuncta; quæ fides signū esse solet Christi habitantis in eo fidelium cœtu, in quo ipsa viget. Sic enim & alibi, gratiam miraculorum idem apostolus assumit tanquam signum accepti Spiritus sancti; vt ad Gal. 3 cùm ait: *Qui ergo tribuit vobis spiritum, & operatur virtutes in vobis*, &c.

Qua fides ab apostolo hic intelligatur.

AN

AN NON COGNOSCITIS VOSMETIPSOS QVIA CHRISTVS IESVS IN VOBIS EST? Quasi dicat, Per experimentum fidei, in qua probatione adhibita inuenitis vos esse, planè cognoscitis Iesum Christum esse in vobis; vt proinde de me, cuius ministerio fidem accepistis, ambigere non debeatis, quin loquatur in me Christus. Malè colligunt ex hoc loco sectarij hominem iustum certò scire se esse filium Dei, & Christum inhabitantem in se habere: Ac facilè refellũtur ex verbis præcedentibus. Etenim si Corinthios admonet apostolus, vt seipsos probent ac tentent num sint in fide, per quã Christus in eis sit; vtique de ea re certi non erant. Nam quod certum est, probatione non eget. At neque post probationem quisquã certus est omnimoda certitudine, Christum in se habitare; sed ex probatione cognitionem accipit magnę probabilitatis, &, vt iam dixi, moralis cuiusdam certitudinis. Qua de re vide etiam Thomam in hunc locum. Quanquam videtur apostolus non de singulis loqui, sed de ecclesia Corinthiorum; certius autem cognoscitur in ecclesia quapiam particulari Christum per gratiam habitare, quàm in vno quopiam homine.

Fidei specialis non fauet hic apostoli locus.

NISI FORTE REPROBI ESTIS. Græcè, *Nisi quid reprobi estis.* vbi *quid* videtur esse particula mitigantis asperitatem sermonis; durum enim erat suspicari Corinthios esse reprobos. Vnde alij verterunt, Nisi in aliquo reprobi estis. Potest autem exceptio referri vel ad verbum *cognoscitis*; vel ad illud extremum, *in vobis est*; tametsi bene censet Caietanus magis quadrare, vt ad prius referatur. Sensus enim est; Omnino cognoscitis experimento certorum effectuum Christum esse in vobis; nisi qua parte reprobi estis, id est viles ac degeneres effecti, vtpote carentes ac destituti signis illis, ex quibus excellentiam vestrã cognoscatis. Neque enim reprobi hîc dicuntur, qui contra prædestinatos distingui solent, vti manifestius patet ex sequentibus. Itaque hinc nullo modo cõsequens est quod hæreticorum quidam docent, eos qui hoc modo reprobi dicuntur, nunquam habere Christum in se habitantem per gratiam & iustitiam.

Reprobi quinam hoc loco.

6 SPERO AVTEM QVOD COGNOSCITIS, QVIA NOS NON SVMVS REPROBI. Multi codices tam excusi quàm mss. legunt futurum, *cognoscetis*; quibus Græcus & Syriacus textus, nec non editio Clementina suffragantur. Ambrosianus quoque futurum tempus expressit, hoc modo: *Spero autem cognituros vos.* Proinde lectionem hanc arbitramur esse veram ac genuinam. Porrò sensus, iuxta Græcos interpretes, comminatorius est, q. d. apostolus, Si fortè non cognoscitis Christum in vobis esse, propterea quòd plerique vestrûm vita corrupti, dudum exciderunt à pristinis Spiritus sancti donis, at spero vos experientia cognituros, quod nos non simus reprobi, id est, viles ac potestate destituti; faciam vt agnoscatis authoritatem meam, nec patiar me contemni.

7 ORAMVS AVTEM DEVM VT NIHIL MALI FACIATIS. Græcè, *Opto apud Deum*; vel, *Oro ad Deum vt* &c. Ambros. *Oro autem Deum.* Sensus & connexio talis est; Quod dico me sperare &c non hoc dico quasi delectet me vsus potestatis meæ in vos; quin potius opto ac Deum oro ne quicquam mali faciatis, videlicet dignum censura ecclesiastica & apostolica, sic vt opus sit me declarare potestatem quam habeo ad puniendum malos. Patet hic sensus ex præcedentibus. Itaque impertinens est huic sententiæ, rectène Deũ quis oret, vt careat omni peccato etiam veniali. Cæterùm bene ex ea sequitur quòd abstinere à peccato sit ex gratia Dei: Nam oratio gratiæ testificatio est.

Protectio à peccatis diuina gratia est.

NON VT NOS PROBATI APPAREAMVS: *Probati*, in Græco non participium est; sed nomen, oppositum ei quod dixit, *reprobi.* Non hoc, inquit, desideramus, aut à Deo petimus, vt nos, iudicando & puniendo vos, videamur esse magnæ authoritatis; id est, vt nos habeamur in precio, quem scopum pseudapostoli sibi propositum habent.

SED VT VOS QVOD BONVM EST FACIATIS. vt mihi non sit opus vti virga censoria. Bene vtramque iustitiæ partem eis precatur apostolus: priorem vt nihil mali faciant; alteram, vt quod bonum est agant; implentes illud *Declina à malo & fac bonum.* Hinc rursus sequitur, gratiæ Dei esse quod bonum facimus; sicut ex hoc loco colligit Augustinus lib. de gratia Christi cap 25.

Psal. 33.

Opera salutaria ex diuina esse gratia.

NOS AVTEM VT REPROBI SIMVS. *Vt*, id est tanquam, quemadmodum superiùs cap. 5. *vt præsens.* Verbum autem *simus*, concedẽtis est; quomodo dicimus, Esto; Sensus enim est, facilè patiar me haberi vt reprobum, id est vilem, gloriæ ac potestatis expertem; nec volo vllam meæ dignitatis haberi rationem, dummodo vos constanter in bono perseueretis, & nihil admittatis quod me cogat ostẽdere potestatem quam à Christo accepi.

8 NON ENIM POSSVMVS ALIQVID ADVERSVS VERITATEM, SED PRO VERITATE. Id est, Potestas mea punitiua nullum habet vsũ quamdiu veritas & iustitia seruatur; quia nõ est contra veritatem, vt illa destruatur, sed pro veritate conseruanda: vtpote data contra transgressores, non contra iustos iuxta illud 1 Timoth. 1. *Lex iusto non est posita, sed iniustis.* Vnde & ad Rom. 13 *Vis non timere potestatem? benefac.* Quare, si vos Corinthij, nihil dignum punitione egeritis, sed quod bonum est feceritis; ego potestate vacuus apparebo. Nam vbi culpa non est; omnes sumus pares: vt ex Gregorio Thomas annotat. Porrò *veritatem*, pro eo quod rectum & iustum est, accipi, frequens est in sacris literis.

In quales exercenda potestas eccles.

GAV-

9 GAVDEMVS ENIM QVONIAM NOS INFIRMI SVMVS, VOS AVTEM POTENTES ESTIS. Græcè, *cùm*, vel, *si quando nos infirmi sumus, vos autem potentes estis*. Amb. *cùm nos infirmamur, vos autem fortes estis*. Verisimile est interpretem nostrum vertisse, *quando*; quod abbreuiatè scriptum, facile trãsit in *quoniam*. Habent *quando* mss. nonnulli, in quibus Laudensis. Estque sensus hoc pacto clarior, quia tempus significatur indefinitum. Non solùm, inquit, alieni sumus à cupiditate ostentandæ potestatis nostræ; verùm etiam gaudemus si quando nos infirmi & impotentes simus, videlicet subtracta nobis materia nostræ potestatis; & vicissim vos potentes, vt aduersus quos ego nihil possim, ob correctam vitam vestram. Potest & prior pars, iuxta phrasim Hebræam, exponi per hypothesin; quemadmodum illud Rom. 6, *Gratias Deo quia fuistis serui peccati* &c. vt sensus sit, Gaudeo vos esse potentes; etsi ego infirmus ac reprobus habear, non valens vti potestate.

HOC ET ORAMVS, VESTRAM CONSVMMATIONEM. Græcè, *Hoc autem & oramus*, siue *optamus*, siue *votis prosequimur*; *vestram integritatem, perfectionem*, seu *refectionem ac instaurationem in integrum*; Tale quid enim verbale Græcum κατάρτισις significat, deductum à verbo quod Matthæus vsurpauit cap. 4 *reficientes retia*. quo & infrà Paulus vtitur. Sensus est; Hoc quod dixi, scilicet vt potẽtes sitis, votis precibusque ad Deum fusis optamus; vestram, inquam, perfectionem; qua correctis vicijs ac sublatis dissidijs, integri sitis & irreprehensibiles, ac potestati nostræ nequaquam obnoxij.

10 IDEO HÆC ABSENS SCRIBO, VT NON PRÆSENS DVRIVS AGAM. Pro *durius agam*, Gręcè est *seueriter* seu *rigidè vtar*. De Græco aduerbio ἀποτόμως plura vide in commentario nostro ad illud Tit. 1, *Increpa illos durè*. Sensus autẽ est; Propterea hęc absens scribo, vosq; cõmoneo; ne, quũ præsens fuero, vosq; adhuc incorrectos inuenero; cogar vti seueritate & rigore disciplinæ aduersum vos; idque

SECVNDVM POTESTATEM QVAM DOMINVS DEDIT MIHI, IN ÆDIFICATIONEM ET NON IN DESTRVCTIONEM. Hoc & superiùs dictum est, atque expositum cap. 10. Cõgruit autẽ cum eo quod paulo antè dixit, *se nihil posse aduersus veritatem, sed pro veritate*. Non est autem consequens ex his apostoli sententijs, dispensationes prælatorum ecclesiæ quęcunque absque iusta causa fiunt, prorsus irritas esse; sed tantùm, malè ac temerè factas esse, & præter finem ac legitimũ vsum potestatis à Deo concessæ. multa autem malè fiunt, quæ facta tenent, vt iura loquuntur. Idque manifestum est in ordinationibus sacerdotum, & collationibus beneficiorum, & alijs huiusmodi. Vnde & patres admonent iniustam excommunicationem timendam esse.

An irritũ quicquid non fit recto vsu ecclesiastica potestatis.

11 DE CÆTERO, FRATRES, GAVDETE. Epilogus est epistolæ. Græcum verbum tria significat, *gaudete, salutete, valete*: Quod postremum reddidit Erasmus. At Græci interpretes de gaudio exponunt. Nam quia contristauerat apostolus Corinthios priore epistola; nunc hortatur eos ad gaudium sanctum & spirituale; quale vtique habituri erant si se corrigerent.

PERFECTI ESTOTE. In Græco, verbum à quo verbalę quod superius vertit interpres *consummationem*. q. d. redintegramini; integri estote; corrigite vicia priora, vt nihil inueniam in quo cogar exercere meam potestatem. Obserua apostolum id nunc præcipere quod paulo antè orare se dicebat: Ex quo discimus eadem esse quę præcipiuntur hominibus, & quę à Deo præstanda hominibus exspectantur. Insuper obserua quam aptè congruant quæ hîc in fine secundæ epistolæ dicuntur epilogi loco, cum ijs quæ dicta sunt in principio prioris. Illic enim dixerat, *Sitis perfecti in eodem sensu & eadem sententiâ*. Hîc repetit, eodem vtens verbo Græco, *Perfecti estote*. Illic monuit dicens, *Vt idipsum dicatis omnes, & non sint in vobis schismata*: Hîc mox subiungit: *Idem sapite; pacem habete*. Vnde intelligimus, pręcipuam apostolo curam in his epistolis scribendis fuisse, vt per concordiam & charitatem bene cohærerent animis inter se Corinthij, tanquam vnius atque integri corporis membra.

Bona opera & gratia esse, & liberi per gratiam præuenti arbitrij.

EXHORTAMINI. Verti potest, *Consolamini*, id est, consolationem accipite. Idque magis congruit. contristati enim fuerant, vt iam dictum est.

IDEM SAPITE. Id est, concordes atque vnanimes estote: Syriacè, *sit inter vos concordia*. Hoc addit, propter dissensiones & schismata quæ inter illos fuerant; de quibus in epistola priore. Vnde & sequitur,

PACEM HABETE. In Græco vnum verbũ est, q. d. Pacificamini; vel vt rectè Amb. In pace agite: Id est, non sint inter vos contentiones & rixæ.

ET DEVS PACIS ET DILECTIONIS ERIT VOBISCVM. In Græco contrarius ordo, dilectionis & pacis. Si, inquit, concordiam & pacem inter vos habeatis; Deus author fraternæ charitatis, quæ concordiæ parens est, idemque author pacis, erit vobiscum per ampliora gratiæ suæ dona.

SALVTATE INVICEM IN OSCVLO SANCTO. Hoc ipsum iam in duabus pręcedentibus epistolis audiuimus.

12 SALVTANT VOS OMNES SANCTI. Id est, fratres seu Christiani qui apud nos sunt. Sic enim in priore epistola, *Salutant vos omnes fratres*. Cur autem Christiani ab apostolo sancti vocentur, alibi explicatum est.

13 GRATIA DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI. Id est, Gratuita beneficentia Christi redemptoris nostri. Quanquam pronomen *nostri* nõ est in Græco. Potest etiam intelligi,

gratia

gratia quæ datur per Christum, id est, per meritum eius. Sic enim alibi sæpe gratia Iesu Christi intelligitur. Sed sequentia magis postulare videntur intellectum priorem quem dedi; vt Christus Dominus significetur author gratiæ, sicut pater & Spiritus sanctus: & proinde consideretur secundum naturam diuinam. Nam & ita sępe loquitur apostolus; vt quoties fidelibus ad quos scribit, precatur gratiam à Deo patre & Domino Iesu Christo.

ET CHARITAS DEI PATRIS, qua scilicet nos dilexit. Quæ charitas in eo potissimùm commendatur, quòd filium suum pro nobis in mortem tradidit. *Sic Deus dilexit mundum, vt filium suum vnigenitum daret.* Ioan. 3.

ET COMMVNICATIO SANCTI SPIRITVS. Id est, participatio seu larga effusio donorum Spiritus sancti; vt communicatio actiua intelligatur; sicut gratiam Iesu Christi, & charitatem Dei patris interpretati sumus. Ita communicatio accipitur Heb. 13, *Beneficentiæ & communionis nolite obliuisci*. Et in hac ipsa epistola, vbi agit de communicatione quæ fit in sanctos. Conuenienter autem huiusmodi donorum largitio attribuitur Spiritui sancto, qui amor est patris & filij; cui proinde bonitas appropriatur, quæ sui diffusiua est.

SIT CVM OMNIBVS VOBIS. Scilicet per multiplices effectus gratiæ Christi, & charitatis patris, & communicatiuæ bonitatis Spiritus sancti. Hoc loco distinctè nobis insinuantur tres in diuinis personę; Id quod contra hæreticos Trinitatis mysterio contradicentes, diligenter a Græcis commentatoribus est animaduersum. Porrò Græci codices post finem epistolæ asscripta habent hæc verba: Ad Corinthios secunda scripta est è Philippis Macedonię per Titum & Lucam. Quæ subnotatio quatenus vera sit ac recipienda, facilè potest intelligi ex ijs quæ in argumento huius epistolæ, & in expositione capitis octaui à nobis dicta sunt.

Sancta Trinitas expressa.

IN EPI-

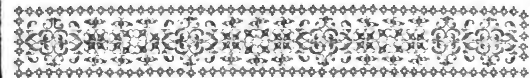

JN EPISTOLAM

BEATI PAVLI APOSTOLI AD GALATAS COMMENTARIVS.

ARGVMENTVM EPISTOLÆ.

VM per apoſtoli Pauli prædicationem inter alios etiam Galatæ verbum veritatis, hoc eſt, fidem Chriſtianam, rectè edocti eſſent; adeo vt & pro Chriſti nomine multa aduerſa tolerarent, & virtute Spiritus ſancti per Chriſtũ accepti, apud eos etiam miracula ederẽtur: poſt apoſtoli receſſum, à falſis quibuſdam fratribus qui ex circumciſione erant, ſolicitati, ad circumciſionem cæteraſq; Moſaicæ legis ceremonias traducti ſunt; non ita quidem vt Chriſtum penitus abijcerent, ſed vt legem cum Chriſto coniungerent, atque miſcerent. Illi namque pſeudapoſtoli, Chriſtum quidem vt doctorem ac præconem veritatis recipiebant; redemptorem verò authoremq; iuſticię non agnoſcebant; & ceremonijs, peccatorum veniam; à Chriſto, doctrinæ veritatem & exempla perfectæ iuſticię quęrenda, docebant; quaſi nihil aliud eſſet Chriſti euangelium, quàm hominis ad pietatem inſtitutio, non item impij iuſtificatio. Quod eatenus poſtea ſecutus eſt Pelagius hæreſiarcha, vt doctrinæ legis ac libero arbitrio ſalutaria virtutum opera & mandatorum Dei obſeruationem aſſcriberet; ſolam peccatorum remiſſionem Chriſti merito reſeruans. Quum verò memorati pſeudapoſtoli ſcirent omnem Pauli conatum in hoc eſſe, vt gratiæ Chriſti ad bene ſanctéque viuendum neceſſitatem oſtenderet, legis infirmitatem argueret, ceremoniarum ceſſationem prædicaret; neque exemplo patientiæ Chriſti contentus, ſacramentum crucis

inculcaret; multis modis laborabant vt illius authoritatem eleuarent ac deprimerent. Quod & discimus ex vtraque ad Corinthios epistola. Itaque eum negabant verum Christi apostolum, id est, à Christo missum, vt qui Christum in carne non vidisset; sed esse discipulum apostolorum, qui doctrinam illorum nec satis intelligeret, nec fideliter referret. Cæteros apostolos, quibus velut Christi quondam familiaribus, & apud fideles authoritate primis, potius esset credendum; aiebant aliud longè sentire ac docere, quàm Paulus doceret. Nam quia videbant apostolos Iudæis adhuc vsum legalium ceremoniarum indulgere, ipsósque etiam, dum inter Iudæos agerent, legem obseruare (siquidem mortua quidem lex erat, sed nondum mortifera) arbitrabantur eorum doctrinam ab his quę Paulus docebat planè discrepare; neque considerantes huiusmodi facti ipsorum rationem, neque causam gentilium ac Iudæorum discernentes. Accedebat quòd Petrus apostolorum princeps, etiam tunc cùm esset Antiochię, quę gentilium, non Iudæorum, ciuitas erat, à cibis & mensa gentilium sese de industria subtraxerat; tanquam facto suo doceret à cibis lege vetitis vbique & omnibus sine discrimine abstinendum esse; proindéque legis ceremonias omnibus esse obseruandas. Ad hæc apostolus Paulus ita respondet hac epistola; vt inprimis & dignitatem apostolatus sui aduersus pseudapostolos tueatur, & suę doctrinę cum reliquis apostolis concordiam, ex habita inter ipsos collatione, comprobet. Cæterùm de facto Petri sic loquitur, vt eum propter hoc palam à se reprehensum dicat: qui tamen etiam ipse, priusquam quidam à Iacobo fratres Iudæi aduenirent, cum gentibus cibum sumserit; vt eo quoque quod Petrus fecerat, aduersariorum propositum elidat. Mox rationibus, & adductis è scriptura veteri testimonijs ab errore Galatas reuocat; videlicet ex ipsa lege, legis abrogationem ostendens. Interim varios affectus passim inspergit epistolæ; modò admirans, modò increpans, nunc obsecrans, alibi obtestans ac denuncians: quòd his modis, velut prudens medicus, sciret cum ijs ad quos scribebat, pro eorum ingenio agendum esse: quippe qui & Timotheum instruat dicens: *Argue, obsecra, increpa, in omni patientia, & doctrina*; & Tito præcipiat Cretenses durè increpandos vt sani sint in fide. Quod autem in alijs epistolis facit, vt post doctrinam fidei, subijciat præcepta morum; id & in hac præstitit, mores informans à medio quinti capitis vsque ad finem. Porrò conuenit argumentum huius epistolę cum ea quę ad Rom. scripta est, quòd in vtraque doceat apostolus, non ex lege & ceremonijs, sed ex fide Christi, hominem iustificari. Verùm hoc interest, quod ad Roman. scribens intentionem magis dirigat contra opera legis qua parte moralis est; in quibus aduersus gentiles gloriabantur Iudęi: hîc verò præcipuè contra

2.Tim.4. Tit.1.

Conuenientia huius & ad Rom. epistola.

In quo differant.

ceremo-

Quid huic epistola inter Paulinas proprium. ceremonias, ad quarum obseruationem à pseudapostolis Galatæ (qui gentiles erant) vrgebantur. Illud huic epistolę peculiare, quòd (sicut etiam à B. Hieronymo obseruatum est) ipsa sola, inter tredecim Paulinas non ad vnius ciuitatis fideles scripta est, sed ad totius prouinciæ. Nam Galatia, non vrbis, sed regionis nomen est, in Asia minori sitæ; in qua, teste Augustino lib. de vnitate ecclesiæ cap. 12, ecclesię erant innumerabiles. Ea Gallogræcia alio nomine vocata fuit, quòd in eam Gręciæ partem Galli quondam ob finium suorum angustiam, commigrassent. *Vbi & quando scripta sit.* Vbi & quando scripta sit hęc epistola, non constat. Ex Epheso missam esse, testatur argumentum Latinis exemplaribus præfixum: At Gręcorum subscriptio, missam esse vult ex vrbe Roma. quod consistere non potest, si ante epistolam ad Rom. scripta est, vt sentit Theophylactus. Atqui verisimilius est postea scriptam esse; nam ad Rom. scribens apostolus cap. 15, significat se iam tum occupari in eleemosyna colligenda pro sanctis pauperibus qui erant Ierosolymis; In hac verò epistola idipsum tanquam à se iam perfectum refert his verbis, cap. 2, *Tantùm vt pauperum memores essemus; quod etiam solicitus fui hoc ipsum facere*. Eadem ratione Romæ potius quàm Ephesi scriptam apparet; quum enim in Asia versaretur apostolus, vbi Ephesus est, id adhuc agebatur vt Achaia & Macedonia collationem facerent in pauperes memoratos. Sed nec ideo negandum Romę scriptam esse, quòd in ea nullam faciat vinculorum suorum mentionem, sicut in cęteris quæ ex vrbe Roma missæ sunt, scilicet ad Ephesios, ad Philippenses, ad Philemonem, & altera ad Timotheum: Nam, vt taceam per *stigmata Christi* quę se dicit *in corpore suo gestare*, cap. vltimo, posse vincula aut vinculorum cicatrices intelligi; facilè responderi potest Paulum Romæ agentem nō semper in vinculis fuisse, sed aliquando, post primam defensionem, liberatum. Nunc ipsum apostolum audiamus.

SVMMARIVM.

Vehementer increpat Galatas quòd à doctrina per ipsum tradita recessissent; ostendens se ab ipso Christo euangelium & apostolatum accepisse; ab alijs autem apostolis non fuisse edoctum.

CAPVT I.

1 PAVLVS APOSTOLVS NON AB HOMINIBVS. Authoritatem suam contra pseudapostolos asserit statim initio; scribens *se apostolum* creatum, aut (quod apostoli nomen sonat) missum, *non ab hominibus*, veluti à collegio apostolorum, quomodo Matthias apostolus factus est; aut suffragijs alicuius ecclesiæ, quomodo nónulli alij, vt Barnabas & Silas.

NEQVE PER HOMINEM. Hoc duobus modis exponitur; vel sic, Non per hominem mortalem; qualis erat Christus quando duodecim apostolos elegit, sed per hominem immortalem, qualis idem Christus post resurrectionem Vnde mox resurrectionis eius meminit, dicens: *qui suscitauit eum à mortuis*. Et hæc Augustini expositio est. Vel, secundū Hieronymum & alios plerosque, hoc modo, Non per hominem purum quantumuis excellentem; qualis erat Petrus apostolus Christi vicarius. per quem creatus fuit Clemens; vt Timotheus & Titus per Paulum. Hic commentarius potior videtur;

Non enim in ipso limine epistolę Paulum se cæteris apostolis anteferre voluisse, credibile est. Adde quòd hic sensus optimè congruit cum eo quod proximè sequitur,

Sed per Iesvm Christvm, qui non est purus homo, sed homo Deus. Id quod ex hoc loco contra hæreticos, qui Christum nō aliud quàm hominem dixerunt, bene colligit Hieronymus.

Et Devm patrem Iesu Christi naturalem. Significat autem se factum apostolum à Deo patre per Christum filium eius. Vbi notandum inter præpositiones *ab* & *per* non esse ponendū hoc loco discrimē; alioqui quā maximè dicendū fuisset, A Deo patre, & non *per Deum patrem*. Addit autem,

Qvi svscitavit evm a mortvis. Hoc addit vt tacitè saltem innuat, à Christo per resurrectionem immortali se constitutum apostolum; quod nulli contigerat aliorū. Quæri potest quomodo non ab hominibus apostolum se creatum dicat; de quo Lucas scribit Act. 13 quod ad euangeliū gentibus prædicandum (quod erat apostolici muneris) impositionem manuum accepit vnà cum Barnaba, à senioribus ecclesiæ Antiochenæ. Respondeo, Paulū & Barnabam eo loco non fuisse creatos apostolos; sed tantùm cum ceremonia manuum impositionis, adhibita oratione & ieiunio, missos fuisse ad opus prædicationis euangelicæ, ad quod iam assumpti & designati erant à Spiritu sancto. Sicut Petrus & Ioannes à collegio apostolorū missi sunt ad Samaritanos, non tamen ordinati apostoli; sed multò antè à Christo. Certè Paulus non solùm dicere vult sese immediatè à Christo munus apostolicum accepisse; verùm etiam euangelium quod prædicaret, ab ipsomet per reuelationem didicisse. Quod quidem expressius affirmat in consequentibus huius capitis.

Conciliatio huius loci cum princ. c. 13. Actor.

2 Et qvi mecvm svnt omnes fratres, Adiungit sibi fratres non vnum aut paucos, sed omnes qui secum erant; vt doceat se non ex sua tantùm, sed omnium fratrum sententia, scribere ea quæ scribit; idque propter eos qui Pauli doctrinam vt singularem & ab ecclesijs haud receptam, calumniabantur.

Ecclesiis Galatiæ. Subaudi, scribit, aut precatur quod sequitur. *Ecclesias Galatiæ* dicit numero plurali; quia plures Galatarum erant ecclesiæ, quas à recto tramite euangelij abduxerant pseudapostoli. Notant autem Gręci interpretes, apostolum non asscribere titulos amoris aut honoris; vt dilectis, sanctis, sanctificatis; neque dicere hoc modo, ecclesijs Dei quæ sunt in Galatia, aut quippiam tale, quod solet in alijs epistolis; sed simpliciter ac nudè dicere, *ecclesijs Galatiæ*. Quod signum esse putant indignantis aduersus eos apostoli; vt quos, ob gratiam Christi reiectam, nec dignos censeat ijs appellationibus quas alibi communes facit omnibus Christianis.

3 Gratia vobis et pax a Deo patre nostro, et Domino nostro Iesv Christo: Hæc salutationis forma quid sibi velit, iam in alijs epistolis expositum est.

4 Qvi dedit semetipsvm pro peccatis nostris, Id est, tradidit semetipsum in mortem pro peccatis nostris delendis; vtique secundum naturam humanam, qua sola mori potuit. Hoc autem apostolus commemorat, vt innuat non à ceremonijs legis, sed ex cruce Christi remissionem peccatorum exspectandam. Quò pertinet etiam quod sequitur,

Fructus mortis Christi nō vanus.

Vt eriperet nos de præsenti sæcvlo neqvam, Sensus est: Item dedit semetipsum vt eximeret ac segregaret nos de numero impiorum, & vocaret in sortem sanctorum. *Præsens sæculum*, id est, tempus vitæ præsentis, vocat *nequam* seu malignum, non quasi per se malum sit; quomodo quidam antiqui hæretici intellexerunt, quos refellit Hieronymus; sed metonymicè propter malos homines quorum numerus in eo plurimum præualet; adeo vt omnes nascantur mali, nec boni fiant nisi ex malis. Apparet autem apostolum cùm dicit *pro peccatis nostris*, & iterum *vt eriperet nos*, in electorum persona loqui; quia qui segregantur ex massa impiorum, electi sunt, qui verò relinquūtur, reprobi.

Præsens sæculum quatenus malignū.

Secvndvm volvntatem Dei et patris nostri, Quem superiùs dixit patrem Christi, per naturam; nunc patrem nostrum vocat, propter adoptionem filiorum Dei. Cæterùm pars ista vel referri potest ad illud superiùs *Qui dedit semetipsum* vt sensus sit, Christum tradidisse seipsum in mortem, ex voluntate, decreto, & præcepto patris; vel ad effectum huius spontaneę traditionis, significatum verbis subsequentibus. Nam voluntatis ac beneplaciti diuini est peccata nostra deleri, nosque eripi è massa perdita. Sed prior constructio magis conuenit cum alijs scripturæ locis, in quibus pater filium in mortem tradidisse dicitur; & quibus filij erga patrem vsque ad mortem obedientia commendatur.

5 Cvi est gloria in sæcvla sæcvlorvm; Amen. Verbum *est* non additur in Græco; potestque non minus commodè suppleri, *sit*, optatiuum: Hoc enim postulare videtur clausula, *Amen*, id est, fiat. Sensus, Qui pro tanto beneficio dignus est à nobis & ab omnibus glorificari per sæcula semper duratura, id est, in omnem æternitatem. Huc vsque salutatio.

6 Miror qvod sic tam cito tranferimini ab eo qvi vos vocavit in gratiam Christi, in alivd evangelivm. Orditur apostolus sermonem à castigatione. Nam quod ait, *Miror*, id, ex rei circumstantia, castigantis & increpantis significationem

tionem habet; simul eo verbo subindicat se magnam de Galatis opinionem antea habuisse. nam casum magnorum miramur. Pro eo quod nostri codices habent, *sic tam citò*; Græcè tantùm est, οὕτω ταχέως, id est, *sic citò*, vel *tam citò*, vel (vt apud Ambrosianum) *adeo citò*. Vnde verisimile est, *sic* & *tam* ex diuersis versionibus huc confluxisse. Rursum, Græcè non est *in gratiam* sed *in gratia*, id est, vt Ambrosianus legit, per gratiam. Sanè Hieronymum *in gratia*, & non *in gratiam* legisse, ex eius commentario colligi potest: tametsi non negandum Græcas præpositiones, ἐν, ἐπὶ, εἰς, apud apostolum interdum confundi. Quod autem Augustinus pro *gratia*, *gloriam* legit, ex nullis codicibus qui hodie extent, suffragium habet; sed nec in Græcis vocabulis vlla affinitas est. Iam verò quod Hieronymus, & eum secutus in sua versione Erasmus, hyperbaton hoc loco faciunt, vt rectus ordo constructionis sit iste; *Miror quod tam citò transferimini à Christo, qui vos vocauit per gratiam* (Siquidem & hanc constructionem Græca non respuunt) id alijs non probatur; nec immeritò. Nam vocatio passim in epistolis Paulinis Patri, non Christo, tribuitur; vt videre est Rom. 8, 2 Thess. 1 & 2. 2 Tim. 1. & alibi; Denique & hoc ipso capite, vbi dicit: *Et vocauit per gratiam suam, vt reuelaret filium suum in me*. Quare nec Græcorum quisquam, nec Augustinus, nec Ambrosianus huius hyperbati meminerunt: quin ipse Erasmus in paraphrasi cæteros secutus, priorem versionem suam deserit. Itaque planus est sensus, Miror vos tam citò post fidem Christi susceptam, ab eo qui vos admirabili benignitate vocauit in gratiam Christi filij sui, id est, ad participationem gratuitorum eius beneficiorum; vel, per gratiam Christi, id est, per meritum eius gratuitò vobis applicatum; transferri seu traduci in aliud euangelium, hoc est, diuersum ab eo quod à me vobis prædicatum est; siue in aliam doctrinam quæ pro euangelio vobis obtruditur. Non dicit, à meo euangelio in aliud; sed, *ab eo qui vos vocauit*; ne suum negocium agere videretur, suiue causa commotus esse aduersus Galatas, sed propter ipsos, quia à Deo vocante recesserant.

7 QVOD NON EST ALIVD. Correctio est eius quod dixit *in aliud euangelium*, habetque vim expositionis; Nam in scriptura propriè nihil corrigendum est. Tametsi, inquit, ea doctrina quę nunc vobis ingeritur, non est digna nomine euangelij. Neque enim præter illud quod prædicaui vobis, vllum est aliud euangelium: quicquid ab eo diuersum adfertur, euangelium non est, sed pseudoeuangelium, magistris pseudapostolis congruens.

NISI SVNT ALIQVI QVI VOS CONTVRBANT, ET VOLVNT CONVERTERE EVANGELIVM CHRISTI. *Nisi* pro *sed*, frequentissimo more scripturæ. Sed tantùm, inquit, quidam sunt turbantes vos, dum volunt inuertere euangelium Christi; id est, aliud docere quàm quod Christus per apostolos docendum tradidit. Non enim Christus præcepit homines circumcidi, cęterasque legis ceremonias obseruari; sed ab hoc iugo fideles suos liberauit. Volunt ergo conuertere & in aliud transmutare euangelium Christi; qui, sicuti Petrus in concilio loquitur Act. 15. legis iugum Christi fidelibus tentât imponere. Dicit autem, *volunt conuertere*, significans eorum conatum, non effectum; eoquod euangelium Christi, quemadmodum dictum iam est, vnum & immutabile sit. Quæ res etiam ab Hieronymo annotata est. Admonet hoc loco Theophylactus, etiam exiguum quiddam euangelio repugnans, quale erat sabbathum, & circumcisio; eiusmodi esse vt vniuersum euangelium inuertat: perinde ac si quis regij nomismatis aliquantulum deprauarit, is totum nomisma adulterinum reddidit. Quod obseruari vult, propter eos qui in quæstione religionis ac fidei, saltem modicum quid putant aduersarijs, causa pacis, concedendum. *In causa fidei nihil concedendū est minutum.*

8 SED LICET NOS, AVT ANGELVS DE CÆLO EVANGELIZET VOBIS PRÆTERQVAM QVOD EVANGELIZAVIMVS VOBIS; ANATHEMA SIT. Euangelium suum grauissima execratione confirmat. Vbi notanda est in apostolo constans authoritatis suæ defensio, qua, ne angelo quidem cælitus aduenienti, si quid secus annunciet, anathema dicere veretur. *Nos*, id est, ego ipse Paulus qui vobis euangelium prædicaui. vel, vt alij volunt, nos apostoli. Sed prior expositio melior, nam Pauli scopus est euangeliorum ab ipsomet prædicatorum, quod cum aliorum apostolorum euangelio conuenire negabant pseudapostoli, ab huiusmodi calumnia vindicare. Quod autem ait, *aut angelus de cælo*; hypothesis est rei impossibilis. Nam fieri non potest vt angelus è cælo veniens atque à Deo missus, euangelizet præter id quod Paulus euangelizauerat: siue quia angeli boni confirmati sunt in iustitia & veritate, siue quia Deus falsum nuncium mittere non potest. Notanda etiam catachresis in verbo, *euangelizet*; posito loco generis, annunciet. *Anathema sit*, id est, maledictus & execrabilis; quod Hebræi vocabant *Horma*, nam pro eo LXX scripserunt ἀνάθεμα. Non excommunicat hac sententia quenquam apostolus, sed declarat execrabilem esse & excommunicatione atque æterno interitu dignum; sicut & 1 Cor. 16. dicens: *Si quis non amat Dominum nostrum Iesum Christum, sit anathema.* Quomodo & intelligendi sunt anathematismi conciliorum: Si quis dixerit hoc aut illud, anathema sit. De hoc vocabulo plura vide ad locum memoratum 1 Cor. 16. & ad Rom. 9.

Porrò quia ſententiam hanc apoſtolicam detorquent hæretici noſtri temporis aduerſus eccleſiaſticas traditiones; id eſt, ea eccleſiæ dogmata quæ ſola traditione continentur, non verbo ſcripto; tanquam hoc genus ſit præter illud, id eſt, diuerſum ab eo quod euangelizarunt apoſtoli: diligentius huius loci ſenſus inueſtigandus eſt. Quidam reſpondent apoſtolum non dicere: Si quis annunciet aliquid diuerſum ab euangelio ſcripto; ſed, *ſi quis annunciet vobis præter id quod euangelizauimus vobis*; hoc eſt, vt apoſtolus ſententiam ſuam repetens, explicat, *præter id quod accepiſtis*. Traditiones autem, inquiunt, etſi ſint diuerſæ ab euangelio ſcripto; non tamen ab eo quod initio traditum & acceptum eſt. De ijs enim ipſe apoſtolus ſcribit 2 Theſſ. 2, *Tenete traditiones, quas didiciſtis ſiue per ſermonem* &c. At huic reſponſioni opponitur, quòd nullo modo veriſimile ſit Galatis adhuc rudibus in fide, ſtatim omnia Chriſtianæ religionis myſteria tradita fuiſſe; cùm quædam eorum ſublimiora ſint, & minùs neceſſaria; de quibus alibi dicit apoſtolus, *Sapientiam loquimur inter perfectos*. Quæ proinde non initio nouellis Chriſtianis proponebantur, ſed ſeruabantur opportuno tẽpore tradenda. Quare ſi quis horum aliquid poſtea proponeret, & annunciaret; non vtique dicendum ei erat anathema. Deinde, ſi iuxta horum intelligentiam, *præter* ſignificat id quod quocumque modo diuerſum eſt ab ijs quæ iam tũ tradita erant; Ioãnes apoſtolus eſſet anathema, quia poſtea ſcripſit euangelium & apocalypſim, in quibus multa ſunt ab alijs non antè tradita. Quin ipſe Paulus ſibi anathema foret, qui, & in hac epiſtola & in alijs poſtea ſcriptis, quædam docuit & tradidit antea Galatis non tradita; qui etiam 1 Theſſ. 3 promittit ſe completurum ea quæ deerant fidei ipſorum. Denique, quis dixerit angelum de cælo ſi myſterium aliquod annunciaret, hactenus non reuelatum hominibus; futurum anathema; ac non potiùs fidem ei habendam, ſicut cæteris reuelationibus propheticis? Potior itaque reſponſio eſt, vocabulo *præter*, Gręcè παρὰ non ſignificari ab apoſtolo quod quocunq; modo diuerſum eſt, ſed ita diuerſum, vt ſit etiam aduerſum & contrarium; quaſi dicat, Quod ſi vel ego ipſe, vel angelus Dei vobis annunciet ac pro euangelio proferat aliquid contrarium ijs quæ ego vobis euangelizaui; ſit anathema. Iam autem traditiones eccleſiæ nequaquam huiuſmodi ſunt; ſed cum doctrina quam Paulus tradidit, ac generatim cũ verbo Dei ſcripto, quàm maximè conſentiunt. Id verò quod pſeudapoſtoli docebant, legem Moſaicam omnibus in Chriſtum credentibus, tam gentilibus quàm Iudæis, obſeruatu neceſſariam eſſe; contrarium erat doctrinæ Pauli & cæterorum apoſtolorum, ac non ſolùm diuerſum; vt liquet ex Act. 15. Et quidem hæc ſignificatio præpoſitionis παρὰ, Græcis vſitatiſſima eſt, vt & Latinis, ipſius *præter*. Hinc παράνομος, legis violator; & παρανομία, legis tranſgreſſio; & multa ſimilia. Sic ipſe Paulus Rom. 1 *præter naturam*, id eſt, contra naturam, vt bene vertit interpres. Et cap. 4. dicit, *Abraham præter ſpem in ſpem credidiſſe*, quod interpres vertit, *contra ſpem*. & eiuſdem epiſtolæ cap. 16 præcipit obſeruari eos qui diſſenſiones & offendicula *præter* (id eſt contra) doctrinam ipſis traditã, faciebant. Et Latinè dicimus, Præter legẽ, præter morem, præter opinionem, præter ſpem, pręter dignitatem; id eſt contra. Hunc intellectum ſequuntur Hieronymus & Ambroſianus in commentarijs, nec non Auguſtinus tractatu 98 in Ioan. & lib. 17 contra Fauſtum cap. 3, & lib. 23 cap. 7. Ex quo præterea liquet non aduerſari Catholicis illud eiuſdem Auguſtini lib. 3 contra literas Petiliani cap. 6, Si angelus de cælo vobis annunciauerit præterquam quod in ſcripturis legalibus & euangelicis accepiſtis; anathema ſit. Nam Auguſtinum ex Auguſtino exponẽtes, dicimus ſenſum eſſe, contra id quod in ſcripturis accepiſtis. Ac ſi quis perpendat verba S. Aug. dicto Tract. 98 in Ioan. ſub finem: videbit ipſum hîc non iſtud *præterquam*, ſed *præter*, dediſſe. quod idem de noſtro Interprete hoc loco meritò ſuſpiceris, perpendens quid omnes codices Latini legant v. proximè ſeq. Sed obijciet nobis aliquis Theophylacti commentarium, in quo ſic legitur: Nec dixit, ſi contraria aut pugnantia prædicent; ſed, ſi vel paruum quid annuncient præter id quod annunciauimus, hoc eſt, ſi pluſculũ quippiam adiecerint: execrationi ſubdantur. Reſpondetur, Theophylactum loqui de additamento quo pars aliqua doctrinæ ab apoſtolo traditæ, labefactetur. Qui ſenſus ex Chryſoſtomo, cuius veſtigia Theophylactus inſequitur, manifeſtus eſt; Dicit enim Chryſoſtomus, ideo apoſtolum dixiſſe παρὰ, id eſt, præter; vt hinc diſcamus non eos ſolùm anathema decerni, qui apertè contraria docent, aut talia quæ totum euangelium ſubuertunt; ſed etiam illos qui aliquid addunt, quo quidquis, quantumuis minimum euangelij labefactatur, etiamſi apertè ei contrarium non ſit. Ac ſanè Theophylactum aliter intelligi non oportere, perſpicuè declarat illud quod ex ipſo proximè annotauimus; ne quidem exiguum aliquid fidei repugnans aduerſarijs concedendum eſſe.

Traditionibus quæ ſunt in Eccleſia, non aduerſari anathematiſmũ apoſtoli.

1. Cor. 2.

Videatur Græcus codex Theophyl.

9 SICVT PRÆDIXIMVS, ET NVNC ITERVM DICO, Id eſt, Quemadmodum iam antè dixi; ita & nunc iterum dico, ac ſententiã repeto. Quod ergo dicit, *prædiximus*; vel ad aliud tempus, quo ſimile quid dixerat & cõteſtatus fuerat, referendum; vel potiùs ad id quod proximè præceſſit. Id enim repetit, inculcationis cauſa; ne quod ſemel dictũ erat, minùs certum haberetur.

SI QVIS VOBIS EVANGELIZAVERIT PRÆTER ID QVOD ACCEPISTIS; ANATHEMA SIT.

Accepi-

Accepistis, intellige, à nobis. Repetit enim alijs verbis quod dixerat, *præter quod euangelizauimus vobis*. Hunc autem locum similiter Augustinus de eo quod contrarium sit traditis & acceptis, exponit. Tractans enim illud Ioan. 16 *Adhuc multa habeo vobis dicere*, & hanc apostoli sententiam eò adducens; ità scribit, *Non ait, plusquam accepistis; sed præter quod accepistis. Nam si illud diceret, sibi ipse præiudicaret, qui cupiebat venire ad Thessalonicenses, vt suppleret quæ illorum fidei defuerunt. Sed, qui supplet, quod minus erat addit; non quod inerat, tollit. Qui autem prætergreditur regulam fidei, non accedit in via sed recedit de via.* Sic ille tractatu 98 in Ioannem. Præterea, notandum ex hac & superiori apostoli sentétia, sumi posse generalem quandam rationem explorandi doctrinam religionis. Ea ratio seu regula est, omnem doctrinam quæ præter doctrinam antiquitus traditam adfertur, reijciendam esse. Eam verò quæ cum doctrina à maioribus accepta, consentit; recipiendam & approbandam. Sic Ioannes 1 epistolæ cap. 2, *Vos quod audistis ab initio, in vobis permaneat*. & in secunda epistola, *Vt quemadmodum audistis ab initio, in eo ambuletis*. Et rursum Paulus 2 Tim. 2, *Tu permane in ijs quæ didicisti, & quæ credita sunt tibi; sciens à quo didiceris.*

1. Thess. 3.

Regula hinc desumenda ad omnes hæreses deprehendédam.

10 MODO ENIM HOMINIBVS SVADEO, AN DEO? Sensus huius interrogatiunculę non ita obuius est. Sunt qui putent commodius verti posse, Nunquid adhuc homines persuadeo, an Deum? Nam in Græco casus sunt accusatiui. Sic autem exponunt; Non homines prædico, sed Christum; neque de humanis rebus persuasio mea est, sed de diuinis. At sciendum, verbum Græcum accusatiuo iunctum, eandem vim interdum habere, quod Latinum suadeo cum datiuo. Sic enim ipse Paulus aliàs hoc verbo vsus est; vt 2 Cor. 5. *Hominibus suademus*; vbi Gręcè est, *homines*. Neque verò nostra versio sensum habere potest quem alij quidam faciunt; An quod doceo & prædico, ad hominum gloriam prędico, ac non potiùs ad gloriam Dei? Nam alienus est hic sensus a significatione Græci verbi πείθω, præsertim iuncti cum accusatiuo. Quocirca Chrysostomi sententiam amplectimur, interpretantis hoc modo: *Num ego iam causam dico apud homines, an apud Deum?* q. d. Sicut non ab hominibus neque per hominem missus sum ad prædicandum euangeliũ, sed per Christum & Deum patrem: ita non apud homines iudices, sed apud tribunal Dei ac Domini mei, causam hanc ago, illíque meam doctrinam vt iudici meo probare studeo. Hoc autem dicit, quia multos homines, etiam nomine Christianos, patiebatur contradictores; quorum iudicia nihil morari se significat, Deo iudice contentum. Vnde & sequitur

AN QVÆRO HOMINIBVS PLACERE? Id est, Num studium meum est vt hominibus placeam, an potiùs vt placeam Deo? Studet autem hominibus placere, iuxta mentem apostoli, cuius studium est gratiam hominum eblandiri, vt ab ijs consequatur quod carnaliter concupiscit; quo fit, vt veritatis cura postposita, tantùm solicitus sit vt ea dicat quæ homines lubenter audiunt, dicentes illud Isaiæ 30, *Loquimini nobis placentia*. Tales hominibus placentes damnat ille versiculus psalmi 52 *Deus dissipauit ossa eorum qui hominibus placent; confusi sunt, quoniam Deus spreuit eos*. Non ergo pugnat cum hoc loco quod idem apostolus dicit 1 Cor. 10 *se per omnia omnibus placere*; nam modum explicat dum addit, *Non quærẽs quod mihi vtile est, sed quod multis, vt salui fiant*. Quem modum placendi hominibus, etiam ab alijs exigit; Rom. 15, *Vnusquisque vestrũm*, inquit, *proximo placeat in bonum, ad ædificationem*.

Hominibus placere quo sensu malum.

SI ADHVC HOMINIBVS PLACEREM, CHRISTI SERVVS NON ESSEM. Græcè, *Si enim adhuc* &c. vt sit probatio negationis quã postulat interrogatio præcedens. Quidam hanc partem sic exponunt; Si studerem hominibus placere, eo modo quo iam dictum est; fierem seruus hominum & cupiditatum mearum: & per hoc desinerem esse Christi seruus; quia nemo potest duobus dominis seruire. Sed probabilior est hęc aliorũ expositio; Si adhuc studerem hominibus placere, sicut olim in Iudaismo: non essem factus Christianus, non addixissem me Christo in seruitutem; propter cuius euangelium tanta mihi apud contribules meos conflata est inuidia, apud quos antea summo loco habebar. Potest & sic intelligi; Si adhuc, vt olim, sectarer hominum gratiam: non essem idoneus Christi seruus, non essem dignus eo nomine; quia ministerium quo Christo seruio in euangelio, non syncerè, non sicut oportet obirem. Videtur enim seruum Christi se dicere, speciali ratione, propter ministerium verbi; quemadmodum in exordio epistolæ ad Rom. *Paulus seruus Iesu Christi*. Hæc pręfatur apostolus; vt ab integritate suæ personę, causam quam susceperit agendam, commendet; simul obliquè taxans pseudapostolos, quibus studium erat hominibus placere.

11 NOTVM ENIM VOBIS FACIO, FRATRES, EVANGELIVM QVOD EVANGELIZATVM EST A ME, QVIA NON EST SECVNDVM HOMINEM. Pro *enim* Græcè est *autem*, Ambrosiano suffragante. Sensus: Scire vos volo euangelium quod à me prædicatum est, non esse humanum inuentum (sic enim illud, *secundum hominem*, exponit Augustinus, dicens, euangelium quod secundum hominem est, mendacium esse, quia omnis homo mẽdax). Vel, vt Græci interpretantur, non esse *secundum hominem*, id est, non esse mihi traditum hominis cuiuspiam ministerio; scilicet eius qui tantùm homo sit; quomodo superiùs dixit, *neque per hominem*. Qui posterior intellectus germanior est; non enim Paulo à Iu-

daizantibus obijciebatur quod confinxisset suum euangelium; sed, quod illud didicisset ab apostolo quopiam, non ab ipso Christo, sicut cæteri apostoli: Ex quo contendebant eum longè illis inferiorem esse. Et hic sensus explicatur per id quod sequitur,

12 NEQVE ENIM EGO AB HOMINE ACCEPI ILLVD, NEQVE DIDICI: Id est, non alicuius hominis interuentu seu magisterio, illud aut semel accepi, aut per temporis moram didici. Sic enim Hieronymus distinguit inter *accipere* & *discere*; tametsi fortè rectiùs intelligas apostolum hæc duo posuisse pro eodem. Rursus autem ex hoc loco bene colligit idem Hieronymus, Christum non purum hominē esse sed Deum.

SED PER REVELATIONEM IESV CHRISTI, ab eo mihi factam immediatè. Christus enim Paulo per reuelationem patefacere dignatus est totius Christianæ religionis mysteria; volens eius prædicationem apud homines non esse minoris authoritatis, quā erat Petri & Iacobi ac cæterorum, qui Christum in carne viderant, ac docentem audierant. Quæritur, quo tempore reuelationem hanc apostolus acceperit. Hieronymus ad illud tēpus refert, quando Paulus Damascum proficiscens in itinere Christi vocem audiuit, & cæcatis oculis (sic enim loquitur) verum mundi lumen intuitus est. Thomas reuelationem hanc apostolo factam existimat, quādo raptus fuit in paradisū, vbi audiuit arcana verba; 2 Cor. 12. Et quoniam in eius loci cōmentario raptum illum contigisse scribit ipso anno conuersionis eius, & quidem (vt probabile putat) in illo triduo quo Damasci ieiunus agebat ante baptismum: hinc consequenter apparet, quid de tempore reuelati Paulo euangelij, idem doctor senserit. Verùm huic opinioni tam Hieronymi quàm Aquinatis, quæ ferè eadem est, vehementer obstat, quod Paulo tunc quęrenti, *Domine quid me vis facere?* responsum est, *Surge, & ingredere ciuitatem; & dicetur tibi quid te oporteat facere.* Nam si vniuersum euangeliū à Christo per reuelationem, vel in hora conuersionis, vel triduo subsequente, didicit; frustra mittebatur ad hominem à quo disceret quid facere se oporteret. Didicit autem, post illud triduum ieiunij, ex Anania ad se misso; videlicet ab eo non baptizatus modò, sed & catechizatus, hoc enim totum includitur in illo, *Quid te oporteat facere*. Neque verò Paulus vsquam negat se catechizatum ab homine; sed, euangelium quod in gentibus prędicaret, id est, mysteria Christianæ religionis, per quæ perfectè esset instructus ad exequendū munus apostolicum, ab homine accepisse. Deinde nec satis consentaneum erat vt recēter ex tanto persecutore conuersus, necdum baptizatus, nec impletus Spiritu sancto (hæc enim secuta sunt, vt ex historia patet) tā eximia reuelationē dignus haberetur, ac gentiū crearetur apostolus; præsertim cùm illud triduum magis esse debuerit pœnitentiæ & orationis. Quod & Dominus significat, dicens: *Ecce enim orat*. Nec verò putandum est primo illo tempore reuelationem hanc Paulo factam esse, quòd, vt eodem loco Act. dicitur, continuò ingressus in synagogas, prædicauerit fidem Iesu Christi; prędicabat enim nondum vt apostolus, sed vt discipulus: quomodo multi alij gratiam verbi habentes; idque ex catechismo fidei, quo erant instituti saltem imperfectè. Sic enim & Apollo, quāuis nondum baptizatus, nedum ad apostolicam dignitatem euectus, fidem Christi prædicasse legitur, Act. 18. Quæ cùm ita sint: illud de tempore reuelationis huius verius alicui videri queat, eam non esse diuersam ab illa de qua 2 Cor. 12 refert se in raptu audiuisse arcana verba quæ non licet homini loqui. Quā quidem reuelationē illic ostendebamus contigisse octauo post eius conuersionem anno, quando nimirum apostolus gentiū creatus est & ad prædicandum in gentibus euangelium missus, vnà cum Barnaba, Act. 13 dicente Spiritu sancto, *Segregate mihi Saulum & Barnabam in opus ad quod assumsi eos.* Tunc ergo non solùm per reuelationem perfectè didicerit euangelium quod prædicaret; verū insuper audiuit arcana verba quæ hominibus eloqui non posset. Sed alio tempore fuisse illi factam reuelationem euangelij, quàm quo raptus audiuit arcana verba illa ineffabilia, de quibus dicto cap. 12 posterioris ad Cor. magnum argumentum sumitur ex hoc ipso primo c. ad Gal vbi infrà dicitur, *Cùm autem placuit ei qui me segregauit*, & quę sequuntur, v. 15. 16. 17. 18. Inde enim liquet Paulum non multo post conuersionem sui tempore, accepisse euangelium ex reuelatione diuina; ideoque non contulisse illud cum quoquam apostolorum; sed tanquam apostolū, profectum in Arabiam, ac inde reuersum Damascum, prædicasse in synagogis fidem Iesu Christi. post tres autem annos redijsse Ierosolymam, tantùm vt Petrum videret, non etiam vt ab eo disceret; quemadmodum patet ex initio c. 2. Quæ omnia multò ante octauum ab eius conuersione annum (quo ille eius raptus ponitur) manifestum est accidisse. Facta est igitur ei reuelatio euangelij, antéquam vt Christi apostolus fidem Domini Iesu inciperet prædicare; non longè scilicet post conuersionem ipsius.

Quo tempore sit Paulo facta à Christo ipso reuelatio mysteriorum fidei Christianæ.

Actor. 9.

13 AVDISTIS ENIM CONVERSATIONEM MEAM ALIQVANDO IN IVDAISMO. Narratio est qua fidem euangelio suo conciliat, ex ijs quę gessit antequam esset ad Christi fidē conuersus. Faciliùs enim creditur homini in quo tanta è contrario in contrarium accidit mutatio, qualis hîc describitur; quamque pulcrè Hieronymus explicat in commētarios. Neque enim hac parte probat apostolus, vt Græci volunt interpretes, se euangelium suū non ab homine sed per Christi reuelationem accepisse; quod non est consequens ex his

verbis,

verbis; sed his opportunè præmissis, id agit ac docet postea. Aduerbium *aliquando* non ad verbum *audistis* referendum, sed ad proxima. Sensus enim est; Res notissima est, quā vos audisse non dubito, quomodo conuersatus fuerim & quo studio me gesserim olim in Iudaismo. Iudaismum vocat sectam Iudaicam, id est, eorum qui legem Mosaicam mordicus retinebant, non admittentes abrogationem eius per Christum; inter quos Paulus præcipuum se fuisse paulo pòst affirmat. Iudaismus est, inquit Augustinus epistola 19 ad Hieronymum, quum putatur ex ceremonijs & lege salus esse, aut sine illis non esse.

Iudaismus quid.

QVONIAM SVPRA MODVM PERSEQVEBAR ECCLESIAM DEI; Id est, quòd omni conatu ac studio persequebar Christianos, qui sunt ecclesia Dei. Quanquam plus aliquid vult, quum dicit, *persequebar ecclesiam Dei*, quàm si diceret persequebar Christianos. Nam *ecclesiam Dei* nominando, manifestius significat magnitudinem sui peccati; vt qui dissipare ac disperdere voluerit eum cœtum, quem Deus in terris congregabat; quod erat aduersus Deum pugnare. Rursus quod dicit *se persecutum fuisse supra modum*; pro quo Græcè est καθ' ὑπερβολὴν, secundum excessū, siue exsuperantiam; non ita dicit, quasi possit hoc ipsum fieri cum modo; sicut dicitur aliquis supra modum lætus, tristis, iratus; sed excellentiam quandam & maximam animi contentionem eo sermone significare voluit: quemadmodū alibi significauit nomine insaniæ, vt Act. 26, *Et amplius*, inquit, *insaniens in eos, persequebar vsque in exteras ciuitates*.

ET EXPVGNABAM ILLAM, Græcè, ἐπόρθουν, id est, *depopulabar*, vt vertit Erasmus; *vastabam* seu *deuastabam*, vt legunt Augustinus & Hieronymus. Id Lucas alio vocabulo significauit Act. 8 vbi nos legimus; *Saulus autem deuastabat ecclesiam*. Nam ibi Græcè est, ἐλυμαίνετο, sed eiusdem ferè significationis cum eo quod hîc legitur. At quod legitur Græcè psalmo 128, ab vtroque est diuersum, propriè significans oppugnare. Quod igitur interpres noster vertit hoc loco, *expugnabam illam*, potest quidem sic accipi vt expugnasse se eam dicat, id est, destruxisse & euertisse quantum in ipso erat. Neque enim ipsa expugnari poterat, quam Christus ita fundauit vt portæ inferi nunquam aduersus eam sint præualituræ. Verùm Græca magis hunc exigunt sensum; Atque ea persecutione vastitatem ecclesiæ inferebam, passim Christianos aut occidens aut in vincula conijciens, aut in fugam compellēs. Sumpta quippe metaphora ab hoste regionem & agros depopulante. Talē enim se Paulus Christianis exhibebat. Quanto autem studio id fecerit, Lucas exposuit Act. 9. Interim hîc nota, lector catholice, Si Paulus persequi potuit ecclesiam Dei ac deuastare; quod & post eum fecerunt tam multi hostes ecclesiæ: vtique manifestam & conspicuam eam esse oportere; quod hæretici dum negant, tenebras suas produnt.

14 ET PROFICIEBAM IN IVDAISMO SVPRA MVLTOS COÆTANEOS MEOS IN GENERE MEO. Id est, In Iudaismo ita proficiebam vt superarem plerosque meæ ætatis socios Iudæos, hos enim vocat genus suum; Cuius autem Paulus tunc ætatis fuerit, colligendum est, ex Act. 7 v. 57. & c. 9 v. 13.

ABVNDANTIVS ÆMVLATOR EXISTENS PATERNARVM MEARVM TRADITIONVM. Hoc est, quum vehementius ac maiorem in modum studiosus essem ac zelator traditionum à patribus seu maioribus meis acceptarum. *Abundantius*, vel comparationem indicat Pauli cum coætaneis; vel sine comparatione excessum significat, vt interdum alibi in epistolis Paulinis; 2 Cor. 2 v. 4. Cæterùm *paternas suas traditiones* vocat aut instituta Mosaica patribus tradita, & ab ijs accepta; quorum abundantius æmulator fuit Paulus, quia voluit ea valere vltra tempus à Deo constitutum. Quo sensu patrias leges aliquoties nominant Machabæorum libri. Aut traditiones intelligit præter Moysen à maioribus excogitatas. Harum enim, præ cæteris, studiosi erant Pharisæi, quorum è numero Paulum fuisse ex Actis & epistolis eius constat. Aut denique totū genus traditionum à maioribus acceptarum, comprehensa etiam lege Mosaica. Qui generalis sensus magis placet; Nam generatim pro traditionibus & institutis Iudaicæ gentis pugnabat Saulus.

15 QVVM AVTEM PLACVIT EI QVI ME SEGREGAVIT EX VTERO MATRIS MEÆ. Græcè, *placuit Deo*. Hîc iam docere aggreditur se euangelium suum non ab hominibus accepisse. Quod autem ait, *qui me segregauit* &c. secundum Aquinatem & Caietanum sic intelligendum ad literam, Qui fecit me nasci secundum carnem ex vtero matris meæ. quā matrem fuisse nuncupatam Theocritam refert hoc loco Stapulensis ex Zozymo papa. Nonnulli matrem Pauli, synagogam interpretantur, à cuius vtero segregatum se dicat, quando à Iudaismi tenebris ad lumen veræ fidei translatus est. Rectiùs Hieronymus & Græci commentatores prædestinationem hîc existimāt significari; vt sensus sit: Qui me iam inde ab ipso natiuitatis meæ exordio prædestinauit, ac peculiariter ex hominum numero delegit. Tale quid enim sibi vult segregandi vocabulum. Ad quid verò segregatum se dicat (neque enim nunc agit de sui prædestinatione ad vitam æternam) intelligetur ex illis verbis, *vt reuelaret filium suum in me*. Sic enim & alibi, segregatum se dicit in euangelium Dei, Rom. 1. Quò respicit etiam illa vox Spiritus sancti, *Segregate mihi Saulum & Barnabam ad opus ad quod assumsi eos*. Act. 13. Nam segregatio quæ ab hominibus fit in tempore, respondet illi quæ ab æterno facta est in mente diuina. Illud ergo, *ex vtero matris meæ*, temporis habet significationem,

non rei à qua facta sit separatio; suntque similes scripturæ, psalmo 21, *In te proiectus sum ex vtero.* psalmo 57, *Alienati sunt peccatores à vulua, errauerunt ab vtero.* & 70, *In te confirmatus sum ex vtero, de ventre matris meæ tu es protector meus.* Sensus enim est; Ex eo tempore quo natus sum. Porrò dicendo *ex vtero* &c. non negat apostolus ab æterno se prædestinatum siue ad gratiam fidei, siue ad prædicandum euangelium; sed hoc quod dicit, satis est ad significandum id quod passim inculcat, nullis suis meritis electum se esse à Deo, sed gratuita eius bonitate. Generaliter autem notandum, quod scriptura volens significare prædestinationem, electionem, præceptum Dei æternum siue ab æterno, non semper æternitatem nominat; sed interdum alia quædam temporis principia nominando, nihilominus æternitatem insinuat. Modò enim dicit ab æterno; modò, antequam mundus fieret; aliàs, ab origine seu constitutione mundi; quandoque nominat formationem hominis in vtero materno, quandoque natiuitatem siue egressum ex vtero. Et quidem Hieronymus loco eius quod hîc dicitur, *ex vtero*, in epistola 15 ad Marcellam, dicit, ante constitutionem mundi Paulum separatum in euangelium Christi. Quę tamen locutiones omnes idem volunt; scilicet, Inde ab initio Deum quippiam decreuisse. siquidem nominando principia hominibus nota, vt conceptum, natiuitatem &c. non vult excludere, sed magis intelligendum relinquere principium illud sine principio, quod est immensa & incomprehensibilis æternitas. Vide annot. nostras, Ecclesiastici 1. & 49. Ierem. 1. Matth. 25. Tit. 1.

Planè gratuita & æterna est Dei prædestinatio.

ET VOCAVIT PER GRATIAM SVAM, *Vocatio* fit in tempore, estque *per gratiam Dei* efficax ad eam rem ad quā quis ab æterno prædestinatus est. Videtur autem loqui de tempore conuersionis suę.

16 VT REVELARET FILIVM SVVM IN ME, *Vt reuelaret*, Græcè infinitiuus est ἀποκαλύψαι *reuelare*, id est, ad reuelandum: dependet autem ab vtroque verbo præcedenti, *Segregauit* & *vocauit*: Sensus enim est, Deum ab æterno prædestinasse & in tempore vocasse Paulum vt filium suum in ipso reuelaret; id est, iuxta quorundam expositionem, vt ipsi Paulo Christum filium suum, quem antea persequebatur, notum faceret inspiratione fidei & cognitionis mysteriorum ad fidem Christi pertinentium. Alijs magis placet, *in me* pro eo, quod est per me, positum esse; quæ frequens est apud apostolum præpositionis *in* acceptio. Sic ergo sensus erit; Vt per me, tanquam apostolum & præconem, filium suum fideique eius mysteria manifesta mundo faceret. Qui sensus tam superioribus vbi dixit *se segregatum*, videlicet ad apostolicum munus, vti iam expositum est; quàm ijs quæ proximè sequuntur, apprimè congruit.

VT EVANGELIZAREM ILLVM IN GENTIBVS: Hæc pars non est copulanda cum proximè præcedenti, quod alioqui videri potest, si solum textum Latinum quis inspiciat; sed referenda est ad initium illud sententiæ, *Cum autem placuit.* Est enim totus locus sic ordinandus; Postquam Deo, qui olim me segregauit & postea per gratiam suam vocauit ad hoc vt filium suum per me reuelaret, visum est vt hoc ad quod ab eo segregatus & vocatus eram, facto exequerer, id est, vt filium eius prædicarem apud gentes: *continuò* &c. Constructionem hanc Græca non modò permittunt, verùm etiam, attentius considerata, prorsus exigere mihi videntur; fauetque ei textus Ambrosiani commentarij.

CONTINVO NON ACQVIEVI CARNI ET SANGVINI; Hieronymus affirmat melius ex Græco verti, *Non contuli cum carne & sanguine.* Sed & noster interpres eo modo vertit proximo capite, *Mihi qui videbantur esse aliquid nihil contulerunt*; tametsi de eo loco videbimus in eius expositione: vbi & Hier. vim verbi Græci plenius exponit. Tertullianus quoque partē hāc ita expressit lib. de resurrectione carnis cap. 50. *Statim non retuli ad carnem & sanguinem.* Caro & sanguis, familiari scripturę locutione, periphrasis est hominis mortalis, & qui tantùm homo sit, vt Matth. 16. *Caro & sanguis non reuelauit tibi*; id est, nullus hominum. Eph. 6 *Non est nobis colluctatio aduersus carnem & sanguinem*; id est, aduersus homines. Item Heb. 2. *quia pueri communicauerunt carni & sanguini*; id est, quia homines erant mortales; *& ipse quoque filius Dei participauit eisdem*, id est, naturam hominum assumsit. Sic igitur carnem & sanguinem accipi hoc loco existimat Chrysostomus & post eum cæteri Græci interpretes; vt sit sensus: Simul atque Deo placuit per me prædicari euangelium in gentibus, non communicaui negocium prædicationis cum quoquam mortalium; nempe idcirco, vt idem Chrysostomus alijque exponunt, quòd euangelium per reuelationem Iesu Christi acceptum, cum hominibus, tametsi Christi apostolis, tanquam dubium & ab eis aut corrigendum aut supplendum, communicare; res indigna & absurda videretur. Nam ex reuelatione certus erat de sui euangelij veritate & plenitudine. Vel certè, ideo non contulit, ne videretur ab hominibus aut per hominem accepisse euangelium; & per hoc inferior cæteris apostolis putaretur. Fatetur Hieronymus hunc intellectum carnis & sanguinis, à plerisque tradi; sed minimè probat, tū quòd arrogantiam sonet, Paulum post reuelationem Christi non fuisse dignatum ire ad homines & cum eis conferre sermonē; quod & Porphyrius aduersus Paulum obiecit; tū quia Petrum, Ioannem & Iacobum carnem & sanguinem putare, quę secundum apostolum 1 Cor. 15. regnum Dei possidere non possunt; intolerabile est. Itaque nomine

Caro & sanguis quæ hic intelligātur.

carnis

carnis & sanguinis carnales homines intelligi vult; & hunc sensum facit: Non contuli euangelium meum cum Iudæis aut alijs hominibus carni deditis. Verùm hic sensus loco non admodum quadrat; Nulla enim ratio esse poterat vt cum carnalibus & incredulis hominibus, quales erant Iudæi de suo euangelio communicationem institueret; Neque id quisquam alius facere tenebatur. Nam communicatio cum peritis & intelligentibus fieri debet; non cum hominibus iudicio corruptis. Neque mouere nos debet obiectio Porphyriana; non enim arrogantiæ tribuendum, sed apostolicæ constantiæ, quòd qui doctrinam suam ex diuina reuelatione certam & indubitatam habebat, noluerit eam velut dubiam, humano subijcere examini. quod visus fuisset facere, si statim ab initio cum hominibus contulisset. Quo autem sensu, citra præiudicium prioris expositionis quæ nobis vera ac germana videtur, dictum sit alibi, carnem & sanguinem regnum Dei possidere non posse; suo loco à nobis explicatum est. Iam illud, *continuò* Chrysostomus sic accipit, vt significari putet apostolum statim quidem à sua vocatione non communicasse cum hominibus euangelium sibi reuelatum; sed tamen id eum postea fecisse, non quasi de incerto, sed ne in vacuum curreret, posteaquam euangelium eius ab obtrectatoribus cœpit in dubium reuocari; si ne tunc quidem cum apostolis de eo conferre voluisset: quemadmodum ipse declarat cap. sequenti.

17 NEQVE VENI IEROSOLYMAM AD ANTECESSORES MEOS APOSTOLOS. Græcè, *Neque redij in Ierosolymam ad eos qui ante me apostoli*. A genere descendit ad speciem; q. d. ne quidem cum apostolis contuli qui Ierosolymis erant, & ante me apostoli fuerunt, vtpotè à Christo in terris agente ad apostolatum vocati. Huc quoque referendum præcedens aduerbium, *continuò*; Nam postea Ierosolymam venit & cum apostolis contulit, scilicet post 14 annos, vt habetur infrà.

SED ABII IN ARABIAM, scilicet è Damasco, vbi statim à conuersione mea baptizatus eram. Quid in Arabia Paulus egerit, traditum non habemus, neque curiosè quærendum est; nisi quod cum Chrysostomo libenter arbitramur, eum præclara quædam, quæ scripta non sunt, ibi præstitisse. Significat autem illuc se profectum vbi nemo erat à quo doceretur.

ET ITERVM REVERSVS SVM DAMASCVM. Quanto tempore in Arabia hæserit, æquè incertum; tametsi triennij tempus partim in Arabia, partim Damasci eum exegisse, satis ex verbis sequentibus intelligitur.

18 DEINDE POST ANNOS TRES VENI IEROSOLYMAM VIDERE PETRVM; *Veni*, Græcè *redij*; & pro *videre*, in Græco est ἱστορῆσαι, quod non est quomodocunque videre, sed quomodo spectare aut inuisere solemus res aut personas in quibus ob excellentiam multa digna sunt cognitu. Significat enim apostolus se Ierosolymam redijsse visendi Petri gratia, non vt cū eo suum euangelium cōferret, aut disceret ab eo aliquid; sed studio cognoscendi propius tantum virum, quē Christus & apostolorum principem & ecclesiæ suæ pastorem constituisset, alijsque multis prærogatiuis ornasset; quique propterea summi nominis erat apud Christianos. Sic autem velle videre, honorare erat; vt ne quis suspicaretur Petrum à Paulo contemptum, aut minoris quàm oportuit, æstimatum. Atque hanc rem diligenter explicant commentatores tā Græci quàm Latini. Cæterùm tres anni quos memorat, ab ipsius conuersione supputandi sūt; sicut & illi quatuordecim, quorum infrà meminit, vt ibi docebimus.

ET MANSI APVD EVM DIEBVS QVINDECIM. Id est, non amplius diebus 15. Quod vtique spacium temporis addiscendo euangelio, quod alijs prædicandum esset, haudquaquam sufficere poterat. Huius numeri 15. dierum mysticam significationem si quis requirat; consulat Hieronymi & Thomæ commentarios: legatque eundem Hieronymum in epistola ad Paulinum, atque eiusdem titulo secundam expositionem super psal. 119. Porrò tota narratio hæc apostoli eò spectat vt doceat quod initio assumsit, *se neque ab hominibus neque per hominem*, ne per apostolum quidē, atque ipsum apostolorum principem Petrum accepisse suum euangelium; sed sine hominis interuentu ex fonte diuinæ reuelationis illud hausisse. q. d. Triennium iam euangelium Christi prædicaueram magna cū fiducia, partim in Arabia, partim Damasci, nec interea quenquam apostolorū conueni. Et quidem postea Petrum adij, sed tantùm honoris causa; vt viderem, non vt discerem; quod satis arguit breuitas temporis quo apud eum mansi. Cùm hic absque dubio sit sensus & intentio Pauli; consequēs est Hieronymum in memorata ad Paulinū epistola, cùm dicit futurum gentium præceptorē mystico dierum numero quo apud Petrū mansit, instruendum fuisse; locum hunc detorsisse nonnihil ad institutum suum, dū congerit exempla quibus doceat scripturam sacram non sine magistro discēdam. Verus sensus ex ipsius Hieronymi commentario potius petendus, vbi disertè scribit, Paulū non discendi studio Petrum adijsse, sed causa honoris priori apostolo deferendi; ac propterea quindecim dies ponere, vt ostendat nō fuisse grande tempus, quo potuerit aliquid à Petro discere. *Vt ad illum*, inquit, *sensum à quo cœpit, cuncta referantur*; *se non ab homine doctum esse*, *sed à Deo*. Quæritur autem quomodo consentiat hæc Pauli narratio cum historia quam de eo

Quò spectet tota hæc apostoli narratio.

scribit Lucas Act. 9 vbi, nulla Arabiæ mentione facta, refert eum non post triennium, sed post dies multos à conuersione, Damasco, fugientem Iudæorum insidias, rediisse Ierosolymam. Sed facilis est responsio, Lucam sicut multa alia Pauli gesta, sic & hanc eius in Arabiam profectionem prætermisisse. Res autẽ ita se habere videtur; Paulum mox à conuersione & baptismo discessisse in Arabiam; idque fortè ex consilio fidelium qui Damasci erant; inde non multo pòst reuersum, ea Damasci egisse quæ Lucas commemorat ab eo loco; *Et continuò ingressus in synagogas, prædicabat Iesum* &c. Deinde structas ei insidias à Iudæis Damasci morãtibus; quas cùm fugeret, Ierosolymam rediisse, nimirum post tres annos suę conuersionis. Quod tempus à Luca significatum putamus illis verbis, *Cùm autem implerentur dies multi*, familiare enim scripturæ est, dies ponere & pro tempore quod ex annis constat. Hæc concordia probatur Hieronymo; estque sanè probabilius Pauli fugam accidisse in secundo discessu è Damasco, quàm vt alij quidam volunt, in primo; quia ratio non suadet, vt vnde clanculum & cum periculo ob Iudæorum insidias recesserat, eò rursus ac non multo pòst, palam in Iudæorum synagogas euangelium prædicaturus, accederet.

19 ALIVM AVTEM APOSTOLORVM VIDI NEMINEM, NISI IACOBVM FRATREM DOMINI. Ne quis arbitretur, quamuis non à Petro, tamen ab alio quopiam apostolorum Christi institutum fuisse Paulum ad euangelizandum; remouet hoc quoque, negans se quenquam alium ex apostolis vidisse, nisi Iacobum fratrem Domini; atque hunc vidisse tantum, non ab eo edoctum. Vbi sciendum inprimis, apostolum loqui de eo tempore quo, post tres annos supradictos, Ierosolymam reuersus est; vt supplendum sit, *Et tunc alium apostolorum neminem vidi* &c. Nam postea plures ex apostolis eum vidisse, cum ex Actis apostolorũ tum ex proximo capite huius epistolæ manifestum est. Verùm id longè pòst, scilicet post annos 14. quando iam multis annis Christum gentibus prædicauerat. Quod ergo legitur Act. 9 Paulum quando primum à conuersione Ierosolymam venit, à Barnaba ductum fuisse ad apostolos, id de sanctis Petro & Iacobo intelligendum est. Iam in eo quod ait, *nisi Iacobum fratrem Domini*; si particula, *nisi* propriè, id est exceptiuè sumatur, planè sequetur ex hoc loco, Iacobum fratrem Domini fuisse apostolum. At si sumatur impropriè, id est, aduersatiuè, quomodo non infrequenter accipitur in sacris literis; non sequetur. quemadmodum ex eo quod dicit Dominus Ioan. 17, *Quos dedisti mihi nemo ex ijs perijt, nisi filius perditionis*; non est consequens, filium perditionis datũ fuisse Christo à Patre. Quanquam nulla ratio est cur hoc loco placeat impropria locutio; cùm nemo sit qui neget Iacobum fratrem Domini fuisse apostolum; etiamsi restringas ad eos qui Dominum in carne viderant, & cum eo fuerant conuersati. Sed illud à nonnullis in dubium reuocatur, fueritne vnus ex duodecim. Quidam enim tres faciunt Iacobos apostolos; scilicet filium Zebedæi qui idem frater Ioannis; & alterum, Alphæi filium; ac tertium, fratrem Domini, quem extra numerum duodecim apostolorum constituunt; existimantes eum idcirco tantùm vocari apostolum, quia quotquot Christum in carne conspectum postea prædicabant, generali nomine apostoli vocabantur. Tertium autem hunc affirmant Ierosolymorum episcopum fuisse; qui & Iustus ob insignem vitæ sanctitatem, quam Hegesippus & Iosephus commemorant, fuerit cognominatus. Ita sentiũt Epiphanius hęresi 79, Dorotheus in synopsi, Nicephorus lib. 2 hist ecclesiasticæ cap. 40. & alij, quos citat huius sententiæ propugnator Carolus Bonius in scolijs suis ad libri secundi constitutionum apostolicarum Clementis caput 59. Turrianus super lib. 6 constitutionum apostolicarum Clementis caput 12 & 14, & Erasmus in annotationibus. Quin & Hieronymus in huius loci commentario, nec non scribens in cap. 17 Isaiæ ad hanc opinionẽ non obscurè videtur accedere; tametsi in libro contra Heluidium anteà scripto, tantum duos fuisse Iacobos apostolos affirmasset; eos nimirum solos quos euangelistę inter duodecim recensent. Quæ quidem sententia verissima est. Nam Iacobus ille qui ab euangelistis inter fratres Domini numeratur, & à Marco c. 15 Iacobus Minor dicitur, nequaquam alius est ab eo quem in catalogo apostolorum euangelistę vocant Iacobum Alphęi; cuius etiam se fratrem Iudas apostolus scribit; vt dubitandum non sit, æque Iacobũ fratrem Domini, atque Iudam fratrem Iacobi, apostolos fuisse ex numero duodecim. Etenim Eusebius ecclesiasticę historiæ probatissimus scriptor lib. 2 cap. 1 ex Clemente Alexandrino duos tantùm hoc nomine apostolos commemorat; vnum cognomento Iustum, Ierosolymis è templi fastigio præcipitatum; & alterum gladio cæsum ab Herode. Sed & Martyrologia omnium ecclesiarum occidentalium non plures duobus Iacobos apostolos agnoscunt, eosdemque inter duodecim conscriptos. Tertius, vbi, quando, & quomodo passus historia nulla prodit. Neque verò Paulus sequenti capite Iacobum fratrem Domini cum eis qui erant columnæ Petro & Ioanne, & quidem primo loco nominaret; nisi perinde vt illi, fuisset ex apostolis illis primarijs à Christo designatis. Quod etiam satis arguit frequens eius & honorabilis mentio in Actis apostolorum; maximeque illud quòd Act. 15 secundus à Petro sententiam dixit in apostolorum concilio. Porrò qui diuersum sentiunt, opinionem suam hausisse videntur ex lib. 1 recognitionum Clementis. Ad cuius argumenti refutationem

An Iacobus frater Domini fuerit apostolus ex duodecim.

Fuisse ex numero duodecim.

satis

satis est, si dicamus illius operis, vtpote apocryphi, falsóque titulo donati, nullam esse authoritatem. Quod idem sentimus de libris constitutionum apostolicarum; tametsi locus ex ijs proferri solitus non vrgeat. De qua re tota vide Cardinalem Baronium tomo 1. Annalium ecclesiasticorum ad annum Christi 44. & Ioannem Molanum De historia sanctarum imaginum lib. 4 cap. 28. Qua autem ratione frater Domini dictus sit hic apostolus, eruditè explicat Hieronymus lib. contra Heluidium, ostendens id procedere ex Hebræa consuetudine, qua fratres dicebantur, non solùm qui eodem essent patre aut matre geniti, sed & qui remotiori gradu consanguinitatis ex latere distarent ab inuicem. Qualis vtique fraternitas intercessit inter Dominum & Iacobum, vt qui fuerit filius Mariæ cuiusdam diuersæ à matre Domini; sicut ex euangelijs manifestum est, Matth. 27. Marci 15. & 16. Lucæ 24. Vide etiam quæ diximus ad illud 1. Cor. 9. v. 5. *Et fratres Domini*. Quare quod Hieronymus in huius loci commentario significat Iacobum Domini fratrem appellatum honoris gratia, nimirum vt ait, propter egregios mores & incomparabilem fidem, sapientiamque non modicam; id ita putamus accipiendum, propter has causas Iacobum, cum reuera secundum carnem esset frater Domini, etiam à fidelibus peculiariter ac præ alijs Christi Domini consanguineis, fuisse tam insigni appellatione honoratum. Neque enim Hieronymus ea quæ aduersus Heluidium disseruerat, in hoc commentario retractat; sed allegat, & approbat, dumtaxat alia quædam nonnihil diuersa adijciens.

20) QVÆ AVTEM SCRIBO VOBIS, ECCE CORAM DEO, QVIA NON MENTIOR. Iuratio est, teste etiam Augustino in hunc locum. Nam quia singula quæ dixerat, probare non poterat aut testibus aut certa ratione; ne conficta putarentur, iuramento confirmat. Quod referendum est ad superiora, ab eo loco, *Cum autem placuit ei* &c. tametsi pariter etiam ad subsequentia narrationis apostolicæ, quæ protenditur vltra medium sequentis capitis, referri potest. Certè ad totam narrationem ab Augustino refertur in epistola 19 ad Hieronymum scripta. Est autem Hebraica iurandi forma, in illis verbis, *Ecce coram Deo*, subaudi dico. Nam ordo verborum talis est, Ecce autem coram Deo dico & declaro, quia non mentior quæ vobis scribo. q. d. Deum, vt præsentem & omnia videntem, testem adduco, quod nihil horum confinxerim.

Iusiurandum apostoli.

21 DEINDE VENI IN PARTES SYRIÆ ET CILICIÆ. Id est, Post quindecim dies quibus mansi Ierosolymę, reliqui Iudæam ac discessi in regiones Syriæ & Ciliciæ. Per hoc rursus significat, se ab apostolorum, qui in Iudęa agebant, conuersatione quotidiana qua ab illis instrui potuisset, procul abfuisse. Hoc ipsum Lucas Act. 9 breuiter ita perstringit, *Et deduxerunt eum fratres Cæsaream; & dimiserunt Tharsum*. Hæc enim vrbs erat Ciliciæ, Pauli patria; quemadmodum ipse testatur Act. 22. Quo etiam loco refert se diuinitus admonitum, vt exiret velociter ex Ierusalem.

22 ERAM AVTEM IGNOTVS FACIE ECCLESIIS IVDEÆ QVÆ ERANT IN CHRISTO: Hoc quoque eodem pertinet, quò præcedentia. *Tam breue tempus*, inquit Hieronymus, *se in Iudæa fecisse confirmat, vt etiam vultu credentibus esset ignotus. Ex quo ostendit non Petrum, non Iacobum, non Ioannem se habuisse doctores; sed Christum, qui sibi euangelium reuelasset*. Hæc ille. Per *ecclesias Iudeæ quæ erant in Christo*, significantur ecclesiæ Christianæ quę in Iudeæ locis erant, & solis constabant Iudęis aut proselytis. Vbi animaduertit Augustinus, Iudæos in Christum credentes non tam paucos fuisse vt ecclesijs gentium miscerentur; sed tam multos, vt ex illis ecclesię fierent. Quod non mirum; quia paucis adhuc gentilibus prædicatum erat euangelium, vt ex Actorum historia perspicuum est.

23 TANTVM AVTEM AVDITVM HABEBANT. Græcè, *audientes erant*; Amb. *audiebant*; rectius, *audierant*, id est, auditu & fama cognouerant, rumor huiusmodi ferebatur ad eos, à dicentibus.

QVONIAM QVI PERSEQVEBATVR NOS ALIQVANDO, NVNC EVANGELIZAT FIDEM, QVAM ALIQVANDO EXPVGNABAT. Id est, *vastabat*, quomodo legit Augustinus. Est enim in Gręco idem verbum quod superius, vbi dicitur, *& expugnabam illam*. Quod ibi de ecclesia dictum, hîc de fide. Vastabat autem & expugnabat fidem, quia Christi fidelibus fidem extorquere persequendo nitebatur.

24 ET IN ME CLARIFICABANT DEVM. Græcè, *glorificabant*. *In me*, dixit pro eo quod est, *de me*. Sensus, vel *propter me*. Gloriam meæ conuersionis Deo tribuebant Notanda fidelium vetus consuetudo, qui visa vel audita alicuius hominis ad fidem conuersione, statim agnoscebant opus Dei, ac Deũ in suo opere laudabant. Sic Act. 11. *Et glorificauerunt Deum, dicentes; Ergo & gentibus dedit Deus pœnitentiam ad vitam*. Sic Christianus populus didicerat; ait Prosper de vocat. gent. lib. 1. cap. 7. Porrò testimonium hoc ecclesiarum Iudeę de Paulo, summopere valebat ad commendandam & stabiliendam eius doctrinam; propter quam causam obiter hîc illud inserere voluit.

Laus & gratiarũ actio Deo exhibẽda in cõuersione peccatorum.

SVMMARIVM.

EXponit quare cum apostolis euangelium suum contulerit; Item, quomodo Petrum exemplo cogentem gentes Iudaizare, reprehenderit. Non iustificari hominem ex operibus legis, sed per fidem Iesu Christi.

CAPVT II.

1 DEINDE POST ANNOS QVATVORDECIM, ITERVM ASCENDI IEROSOLYMAM CVM BARNABA. Describitur hæc profectio eiusque causa, Act. 15. De illa namque Paulum hîc loqui, quamuis Chrysostomus & alij nonnulli negent, Hieronymus dubitet; plurium tamen interpretum est, & maximè probabilis, sententia, quam bonis argumentis prætcrea asserunt Card. Baronius annalium suorũ tomo 1 ad annũ Domini 51. & Benedictus Percrius in Disputatione prolegomena priore super epistolam ad Rom. Fuit autem hæc tertia Pauli post conuersionem Ierosolymitana profectio; Nam de secunda, sic meminit Lucas, Actor. 12. *Barnabas autem & Saulus reuersi sunt ab Ierosolymis, expleto ministerio*, cuius nimirum gratia fuerant profecti. Verùm hãc profectionem apostolus in præsenti narratione prætermittit, quòd illam non ob aliud suscepisset, quàm vt eleemosynam ab ecclesijs collectam, vnà cum Barnaba Ierosolymam perferret. Id enim est quod Lucas vocat *ministerium*. Sed eius rei commemoratio non pertinebat ad rem præsentem. Porrò *quatuordecim annos* dicit, non à triennio post suam conuersionem, quando, sicut dictum est superius, Petrum Ierosolymis vidit; vt iam sint à conuersione septemdecim anni; quemadmodum intellexit Hieronymus, & alij quidam eum secuti: sed quatuordecim ab ipsa conuersione. Sic enim Beda super Act. 15, & author ordinariæ glossæ huius loci, necnon Aquinas & Caietanus in commentarijs, non modo sentiunt, sed etiam probant. Denique accuratè demonstrant authores memorati Baronius & Pererius. Hîc obseruandũ est apostolum Paulum non priùs quàm mota à quibusdam esset dubitatio de doctrinę suæ veritate ac sinceritate, Ierosolymam ascẽdisse conferendi cum apostolis euangelij sui gratia. Id enim palam ostendit locus Actorum, vbi sic legitur: *Et quidam descendentes de Iudæa, docebant fratres, quia nisi circumcidamini secundum morem Moysi, non potestis saluari. Facta ergo seditione & disceptatione non minima Paulo & Barnabæ aduersus illos; statuerunt vt ascenderent Paulus & Barnabas, & quidam alij ex alijs, ad apostolos & presbyteros in Ierusalẽ super hac quæstione.* Hæc ibi. Ex quibus etiam liquet quare vnà cum Paulo ascenderit Barnabas; erat enim is Paulo socius euangelij & doctrinæ, quam gentibus prædicabant. Obseruandum est, Paulum post conuersionẽ quinquies ascendisse Ierosolymam, quod quidem ex scripturis doceri possit. Act. 9. Iterum c. 12. Item 15. deinde c. 18. licet ibi non expresſè dicatur; satis tamen probatur partim ex Græco codice, partim ex versibus 20. 21. 22. Postremò, Actorum 21.

ASSVMPTO ET TITO. Huius in Actis nulla mentio est; quia ad eius loci narrationem nihil attinebat eum nominari: Hîc verò plurimum attinet. Sensus enim est: Ausus sum etiam Titum assumere, quamuis gentilis esset & incircũcisus. Tanta mihi fuit ad apostolos proficiscenti, causæ meæ fiducia, vt non dubitauerim illuc adducere mecum hominem incircumcisum, non solùm comitem itineris, verùm etiam euangelij prędicandi socium; licet frementibus aduersum me fratribus, qui circumcisionem necessariam prædicabant.

2 ASCENDI AVTEM SECVNDVM REVELATIONEM. Id est, monitus reuelatione diuina. Hinc colligunt quidam profectionem hanc diuersam fuisse ab ea quæ describitur Act. 15, quòd illic non ex diuina reuelatione, sed humano consilio ac decreto profecti Ierosolymam dicantur Paulus & Barnabas cum cæteris. Verùm nulla repugnantia est; potuit enim fieri vt Paulus speciali reuelatione moneretur idem illud facere, quod homines faciendum statuebant, quemadmodum legimus Act. 10 Petrum diuinitus monitum, vt iret cum quibusdam, à quibus tamen ad hoc ipsum quærebatur. Quod autem nonnulli hîc non nouam apostolo factam putant reuelationẽ, sed ascendisse eum interpretantur secundum reuelationem dudum acceptam, scilicet eam qua didicerat euãgelium à Christo, de qua superiori capite; non placet. Nam illa reuelatio generalis erat de euangelio ac gentium vocatione; hîc autem apostolus, vt factis suis authoritatem concilier, specialem vrget reuelationem qua iussus fuerit ob controuersiam tunc excitatam petere Ierosolymam.

ET CONTVLI CVM ILLIS EVANGELIVM QVOD PRÆDICO IN GENTIBVS. Augustinus legit: *Et exposui illis.* Sed intellige, more conferentis. Id enim vult, etiam Hieronymo teste, quod in Græco est, ἀνεθέμην αὐτοῖς. Nam sensus est: Communicaui cum illis qui Ierosolymis erant, de euangelio quod prædico inter gentes, deque tota ratione doctrinæ meæ quam tradidi & etiam nunc trado gentibus, quarum sum apostolus. Non itaque discendi studio, quod supra negauit, euangelium suum nunc demum cum ecclesia Ierosolymitana confert; sed vt omnes intelligerent eum nihil ab illa diuersum docere; cuius rei calumniam patiebatur propter legem & circumcisionem, à cuius onere gentes vindicabat. Contulit ergo cum alijs, non vt inferior, sed vt in munere prædicandi

euange-

euangelij, æqualis. Nam inter conferentes, ait Hieronymus, æqualitas est; inter docentem & discentem minor est ille qui discit.

SEORSVM AVTEM IIS QVI VIDEBANTVR ALIQVID ESSE. Hæ duæ voculæ, *aliquid esse*, in multis codicibus mss. non leguntur; vt nec apud Hieronymum. Augustinus etiam absque ijs locum hunc citat lib. 2 quæst. euang. c. 40 & alibi; sed nec in commentario eas legit, secundum exemplaria correctiora. Denique Græci codices non addunt, dumtaxat hoc loco, nam infrà nobiscum legunt, *Ab ijs autem qui videbantur esse aliquid*. Qui locus, vt huc quoque ascriberentur, occasionē dedit, tametsi ad sensum vix quicquam videtur interesse; sunt enim apostolo ijdem hoc cap. *qui videbantur*, &, *qui videbantur esse aliquid*, &, *qui videbantur columnæ esse*; nisi quod hoc postremum plus aliquid sonat, vt infrà videbitur. Etenim Græcis δοκοῦντες dicuntur qui in precio habentur, & magnæ sunt existimationis. Significat autem imprimis Petrum, Iacobum & Ioānem, quos postea nominat. hi namque apud fideles, præcipuæ erant authoritatis, nec immeritò: Siquidem eosdem Paulus 2 Cor. 11 & 12. magnos, & supra modum apostolos, vocat. Sensus igitur est: Contuli cum fratribus qui erāt Ierosolymis euangelium meum, idque palam & publicè; seorsum autem ac priuatim illud contuli cum primarijs apostolis. Iuxta hunc sensum, apparet Paulum cum apostolis aliquid priuata collatione egisse, quod cum cæteris non egerit in conuentu publico. Nam publicè quidem ita contulit, vt ostenderet gentes non debere circumcidi, & seruare legem Moysi: vnde nata erat quæstio; quemadmodum patet Act. 15. Priuato autem & secreto colloquio cum apostolis habito, placuit ipsos quoque Iudæos ab obseruantia Mosaicæ legis, vtpote iam extinctæ & mortuæ per Christum, esse liberandos; quod publicè declarari nondum oportebat, ne Iudæi fideles, qui legem Mosaicam mordicùs sibi retinendam putabant, offenderentur, atque à fide Christi resilirent. Sic enim Iacobus Act. 21 Paulum alloquitur, *Vides frater quot milia sunt in Iudæis qui crediderunt; & omnes æmulatores sunt legis* &c. Porrò vtramque partem totius sententiæ ad eosdem referunt, nimirum ad solos apostolos, Caietanus & alij quidam, vt posterior pars explicatio sit prioris. *Contuli cum apostolis euangelium meum; cum ijs, inquam, qui præcipui nominis erant apud fideles; idq; priuatim feci; ne fortè* &c. Nobis prior sensus & plenior, & commodior esse videtur.

4 NE FORTE IN VACVVM CVRREREM AVT CVCVRRISSEM. *Ne fortè*, Græcè, *ne quo modo*. Sensus est, euangelium meum cum illis contuli, non vt discerem quod prius nesciebam, aut quasi causæ meæ parum fiderem; sed ne sine fructu prædicarem euangelium, aut hactenus prædicassem; dum scilicet à falsis fratribus passim traducor apud eos quibus hactenus prædicaui, & quibus adhuc prædico tanquam diuersam & dissonantem à cæteris apostolis doctrinā euulgans. Opus euangelicę prædicationis *cursum suum* vocat, quòd in eo obeundo & exequendo summa cum alacritate & diligentia versaretur, ita 1 Cor. 9. *Sic curro, non quasi in incertum*, & 2 Tim. 4 *cursum consummaui*. Ostendit autem hic locus, quàm sit necessarium, doctrinam etiam bonam & diuinitus acceptam, communicari cum ijs qui præsunt ecclesiæ, vt ab illis examinata & approbata cum fructu prædicari, cumque securitate & certitudine possit à fidelibus suscipi. Vnde Hieronymus epistola 89 ad Augustinum cap. 2 affirmat Paulum hoc loco significare, se non habuisse securitatem prædicandi euangelij, nisi Petri & cæterorum apostolorum, qui cum eo erant, fuisset sententia roboratum. Et Augustinus lib. 28 contra Faustum cap. 4, *Ipse Paulus apostolus*, inquit, *post ascensionem Domini de cælo vocatus, si non inueniret in carne apostolos, quibus communicando & cum quibus conferendo euangelium, eiusdem societatis esse appareret; ecclesia illi omnino non crederet. Sed cum cognouisset eum hoc annunciantem quod etiam illi annunciabant, & in eorum communione atque vnitate viuentem; accedentibus etiam per eum talibus signis, qualia & illi operabantur; ita eum Domino commendante, meruit authoritatem, vt verba illius hodie sic audiantur in ecclesia, tanquam in illo Christus, sicut ipse verissimè dixit, locutus audiatur*, Hæc Augustinus. Quæ verba bene notanda contra nostros magistros, qui pro verbo Dei non verentur orbi Christiano doctrinas suas obtrudere; nec priùs cum ecclesiæ præfectis communicatas, nedum ab illis approbatas, nec vllo miraculo confirmatas. Similis locus est apud eundem Aug. lib. 2. qq. euang. c. 40.

3 SED NEQVE TITVS QVI MECVM ERAT, CVM ESSET GENTILIS COMPVLSVS EST CIRCVMCIDI. Græcè, *cum esset Græcus*; sed apostolus *Græcum* dixit pro *gentili*, sicut alibi, quoties Græcum opponit Iudęo; vt Rom. 1, 2 & 3. capite. Sensus & connexio huiusmodi est. Quòd si apostoli cum quibus euangelium contuli quod in gentibus prædico, sensissent obseruationem Mosaicæ legis, cuius præcipua pars est circumcisio, necessariam esse Christianis: vtique Titum gentilem, quem mecum assumseram, iussissent circumcidi, pręsertim instantibus Iudæis vt id fieret. Atqui factum id non est.

4 SED PROPTER SVBINTRODVCTOS FALSOS FRATRES. Nonnulli codices particulam *sed*, pro qua in Gręco & apud Ambrosianum est, *autem*, omittunt; quā Hieronymus quoq; redundare putat; & Erasmus Hieronymi authoritatem secutus in sua versione suppressit, quòd sensus apostoli videatur clarior ea remota.

mota.q.d.Titum comitem suum qui gentilis erat, non fuisse coactum circumcidi propter falsos fratres; id est, quamuis falsi fratres odiosè instarent vt gentiles Christo asscripti, circumciderentur; quemadmodum docet locus Act. 15. Verùm lectio nostra, cùm sit apud omnes Pauli interpretes tam Græcos quàm Latinos, non temerè est immutanda. Quod demum intelligens Erasmus in paraphrasi eam sibi retinendā & explicandā putauit. Sed de sensu mox videbimus; pēdet enim à sequētibus. Porrò, *subintroductos*, siue *subinductitios*, aut vt est apud Tertullianū lib. 5 cōtra Marcionem cap. 3 *superinductitios* (nam in Græco nomen est, non participium παρεισάκτους) eos intelligit apostolus, qui, quum lateret quales essent, obiter ac furtim exploratorum more fuerant introducti aut ingressi in ecclesiam. Sumitur enim ferè dictio Græca in malā partem, eiusque vim diligenter explicat Chrysostomus. Estque idem iudicium de verbo παρεισῆλθον, *subintroierunt*, quod est in parte sequenti. Eiusdem significationis est παρεισέδυσαν, quo Iudas apostolus vtitur in sua epistola de hæreticis loquens, quodque noster interpres itidem vertit, *subintroierunt*. Vocat autem Paulus ψευδαδέλφους, id est, falsos fratres; quòd solo nomine fratres, id est, Christiani essent; reipsa verò hostes intestini, rectam fidem ecclesiæ euertere molientes. Horum antesignanū id temporis fuisse Cerinthū hæresiarchā, author est Epiphanius hæresi 28.

QVI SVBINTROIERVNT EXPLORARE LIBERTATEM NOSTRAM, QVAM HABEMVS IN CHRISTO IESV. Libertas quam habemus in Christo ea est, qua liberi ab obseruatione legis Mosaicæ, ex Christi gratia iustitiā & peccatorū remissionem accipimus. Tametsi sciēdū est apostolum nondum hic vrgere negocium iustificationis, sed eam dumtaxat partē libertatis nominare qua fideles à iugo legis ceremonialis erant liberi.

VT NOS IN SERVITVTEM REDIGERENT. Qui, inquit, *falsi fratres subintroierant*, id est, irrepserunt in ecclesiā. *ad explorandā libertatē nostrā quā habemus in Christo*, hoc est, in Christianismo; vel *in Christo*, id est per Christum eiusq; meritū; vt ea libertate explorata & cognita, nobis eā extorquerent, aut nos accusarent, nosq; vnà secū seruituti legis subijcerēt. Id enim exploratorum est, ad hoc cognoscere velle vt accuses, auferas, aut expugnes. Potest etiam sententia magis specialiter, ad hūc modū, de falsis fratribus exponi; Qui subintroierunt atque ingesserunt se in conuentum Ierosolymitanū, exploraturi vtrū nos, etiam apud apostolos, legis ceremonias nō obseruaremus, ac ne apud eos quidem Titum circūcidi pateremur (hanc enim suam & eorū qui secum erant libertatem appellat); vt si fortè comperissent nos metu apostolorū circumcidisse Titum, eo exemplo & præscriptione traderent nos in seruitutē legis; aut si id non fecissemus, accusarēt nos apud apostolos, & eorum authoritate tentarent cogere nos ad legē seruandā. Sēsus hic maximè cōgruit institutæ narrationi de ijs quæ Ierosolymis acta fuerūt.

QVIBVS NEQVE AD HORAM CESSIMVS SVBIECTIONI VT VERITAS EVANGELII PERMANEAT APVD VOS. Huius partis lectio primū examinanda est, tū videndum quomodo cū præcedentibus cohæreat, postremò sensus totius sententiæ inquirendus. Itaque notandum vsque ad Hieronymi tēpora codices Latinos sine negatione partem hanc legisse, *Quibus ad horam cessimus* &c. Liquet hoc ipsius Hieronymi testimonio commentantis in hūc locū; atque ita legerunt Tertull. lib. 5 contra Marcionem cap. 3 & Ambrosianus eundem hunc locū explanans; quibus adde Irenæum Græcū lib. 3 cōtra hæreses c. 13. Verùm nostrorū codicum lectio Græcis tā codicibus quam cōmentarijs, etiā antiquissimis planè cōsonat; etiāsi prædicti authores Latini contendant Græca viciata esse. Probat eandem lectionem Hieronymus; nec secus legit Augustinus ac cæteri Latinorū Hieronymo posteriores. Deniq; ea sola reperitur hodie, nō modo in Græcis & Latinis codicibus, verū etiā in versione Syriaca. Iam & illud monendū, particulā relatiuā, *quibus*, apud authores Tertullianū & Ambrosianum non haberi; quibus & Latina quædā mss. suffragātur: Sed quoniā apud cæteros omnes aut pene omnes interpretes, idq; iuxta fidē Græcorū omniū exemplariū legitur accedentibus etiā præstantissimis Latinis: non dubitamus quin ab apostolo scripta fuerit; licet fortè quoad sensum redūdet, de quo statim videbitur. Tertia varietas est in vocabulo, *subiectione*; pro quo non pauci legūt datiuum, *subiectioni*, siquidem ex Græco potest vtrumq; verti; sed cōmodius in auferēdi casu, quē Romana habet editio, quemque Græcorum cōmentarij postulant. Hæ porrò tam variæ præsentis loci lectiones, multos ac diuersos sensus pepererunt. Qui negationē tollunt, sensū apostoli faciunt aduersatiuum ei quod dixerat Titū non fuisse compulsum circumcidi, tanquam è contrario subiungat, *Sed propter subingressos falsos fratres, qui* &c. *ad horā cessimus subiectione*. Id est, metu seditionis quā parati erāt aduersum nos cōmouere falsi fratres, nostræ libertatis exploratores; *ad horā*, id est, pro tēpore, subiecimus nos legi, siue permittendo tandē vt Titus circūcideretur (quē sensum à nonnullis tradi refert Hieronymus) siue aliàs, ad vitādam Iudæorum offensionē, circūcidendo Timotheū. Act. 16. *& tondendo mihi in Cenchreis caput*, ex voto; Act. 18. & ex Iacobi cōsilio, secundum legē me purificādo; Act. 21. Sic enim intelligunt & explicant hūc locū Tertull. & Ambrosiaster. Quin & Thomas hunc sensum ita refert, vt videatur non abijcere. Verùm sanè recipi non possunt hæ expositiones. Nam prior illa de Tito circumciso, manifestè pugnat cum verbis apostoli, qui iam absolutè negauerat Titum compelli potuisse vt circumcideretur.

Vtra-

Vtraque verò, totam intentionem apostoli euertit, qui id enixissimè agit hac epistola, ne qua occasione gentibus imponatur seruitus legis. Si enim ipse contrarium aliquando fecit, ne Iudæos offenderet; iam præuaricatus est. Et qua fronte Petrum reprehendit, quem constat ideo solùm, ne fratres à Iacobo venientes offenderet, à victu gentilium ad horam abstinuisse? Timotheum verò propterea sine scandalo gentilium, & proinde sine iusta reprehensione, circumcidit; quoniam is ex matre Iudæa erat. Itaque ea res nihil pertinebat ad gentiles. Ipse verò Paulus, cum Iudæus esset, potuit illo adhuc tempore quo lex nondum mortifera erat, ea quæ legis sunt obseruare; dummodo gentes exemplo suo non cogeret Iudaizare; quod in Petro reprehendit. Adde, quod apostolus hîc dicere non vult quid aliàs aliquando fecerit, sed quid tunc, quando Ierosolymis apud apostolos erat, compulsus sit aut non compulsus facere. Porrò Hieronymus affirmatiuam lectionem, quamuis eam non probet, existimat ita commodè accipi posse, Paulum ad tempus cessisse falsis fratribus, id est, acquieuisse eis prouocantibus ad apostolos. ascendit enim cum eis Ierosolymam, & huic quidem sensui bene congruit ratio subiuncta, *Vt veritas* &c. Hæc enim causa fuit Paulo Ierosolymam ascendendi. Conuenit etiam quod vlterius sequitur, *Ab ijs autem qui videbantur* &c. Sed cum apostolus Ierosolymam ascenderit secundum reuelationem, vt dictum est superius; cùmque ex decreto fratrum ac libenter illud fecerit: vtique non apparet hoc esse in quo ad horam falsis fratribus cesserit subiectione. Rectiùs fortasse referri posset ea cessio ad decretum apostolorum, quo placuit gentibus iniungi vt abstinerent à suffocato & sanguine. Id enim factum propter Iudæos; ne à gentilium conuersatione cum quibus in vnam congregabantur ecclesiam, nimium abhorrerent. Veruntamē magis placet lectio negatiua; cuius primùm facillima est expositio, si cum Hieronymo coniunctionem *sed* vel *autem* fingamus esse supervacuã, & illud, *propter subintroductos falsos fratres qui* &c. continua oratione iungamus cum eo quod præcedit; quem sensum superius indicauimus. Græci verò particulam, *autem*, adeò non negligunt hoc loco, vt putent eam habere vim amplificandi, q. d. Paulus; *At neque Titus quum mecum inter apostolos versaretur, compulsus est circumcidi, ne quidem propter subintroductos falsos fratres*; id est, nec ad horam quidem importunam instantiam. His enim nec ad horam cessimus. Probari posset hæc interpretatio, si negatio fuisset repetita secundo loco; sine qua textus sensum huiusmodi vix admittit. Quapropter illorũ sententiæ potius accedimus qui putant eclipticam esse orationem ea parte, *Sed propter* &c. ac supplemento quodam indigere. Sensit hoc Augustinus, qui ita supplet; *Propter subintroductos autem falsos fratres non est compulsus Titus circumcidi*; id est, Non potuit extorqueri vt circumcideretur; ne ex circumcisione hominis gentilis, meo consensu ac velut authoritate facta argumentum struerent aduersarij pro sua doctrina qua dicebant; *Nisi circumcidamini, non potestis saluari*. Potest & aliter absoluta reddi oratio, vt sensus totius loci sit, Sed neque Titus comes meus, cum gentilis & incircumcisus esset, ac mecum inter apostolos versaretur; compulsus aut iussus est circumcidi; *Propter subintroductos autem falsos fratres, qui subintroierunt* &c. vehementer vrgebamur. Id est, Quanquam propter illos vrgeremur vt Titum pateremur circumcidi. quibus tamen tantopere instantibus, nec ad tempus quidem cessimus, subijciendo nos eorum voluntati, aut tradendo nos in subiectionem & seruitutem legis; idque vt veritas ac sinceritas euangelij, quæ docet legem abrogatam esse per Christum, nosque per gratiam & non per legem saluari; apud vos Galatas ac cæteros gentiles permaneat, apud quos vtique non permaneret, si meo exemplo fidelibus author essem Iudaizandi. Si illud quod Græcè legitur hoc loco, οἷς, positum esset pro ijs, seu *ipsis*: tum nullo supplemento foret opus; sed oratio inchoata v. 4. finiretur extremo v. 5. Cæterùm facit hic locus contra eos qui censent ecclesiam consultò facturam si concordiæ cum aduersarijs suis ineundæ causa, pusillum aliquid ad religionem spectans quod offendere videtur, eis concedat. vt v. g. Qui putant vsum calicis restituendum laicis; vt ad ecclesiam hoc pacto reducantur schismatici. Non intelligentes, si id concedatur: illos continuò & plura postulaturos, & ecclesiam calumniaturos quæ tandem agnoscat ante hac se errasse, atque à Christi instituto deuiasse. Verùm ecclesia catholica didicit, exemplo Pauli apostoli, nec ad horam cedere insidiosis eiusmodi postulatis; vt permaneat apud ipsam cunctosque fideles doctrinæ catholicæ veritas.

6 AB IIS AVTEM QVI VIDEBANTVR ESSE ALIQVID. Amb. *qui existimantur aliquid esse*. Est enim in Græco participium præsentis temporis; quod tamen rectè vertitur etiam per verbum præteriti imperfecti, sicut & ab Erasmo factum est. Porrò suspensa est oratio per sequentem parenthesim; qua finita, complet sententiam potius quam orationem. hanc enim incompletam relinquens, mox mutata sermonis forma reuertitur ad id quod instituerat. Facilè autem absoluitur hæc pars ex illa subiuncta, verbo actiuo in passiuum mutato; vt sensus sit: Ab ijs qui magno erant in precio ac primi nominis apud Iudæos fideles;

nihil mihi collatum est. id est, facta euangelij cum eis communicatione, nihil ab ijs mihi accessit. Redit autem post interpositam de Tito narrationem, ad ea quæ de collatione cum apostolis facta dicere cœperat; tacitam remouens obiectionem qua cauillari posset aliquis, ipsum ex ea collatione in euangelij doctrina adiutum fuisse. Sequitur parenthesis.

(QVALES ALIQVANDO FVERINT, NIHIL MEA INTEREST; Hoc dicere videtur, quia Paulo inter alia obijciebatur, quod aliquando persecutus fuisset ecclesiam; & hoc nomine minus ei credendum. q.d. Quales illi qui nunc præcipuæ sunt authoritatis, aliquãdo, id est, ante apostolatum, vel ante acceptum Spiritum sanctum fuerint; nolo discutere. Nam vitã eorum præteritam scrutari nõ est meum; neque id ad rem facit: alioqui, posset etiam in illis inueniri quod reprehẽdatur; fuerunt enim & illi aliquando peccatores. Alij respicere apostolum putant ad humilitatem conditionis pristinæ; tanquam sensus sit: Qui nunc sunt in precio, fuerunt aliquando abiecti, vtpotè homines illiterati, idiotæ, piscatores: Ego contrà, doctus in lege, institutus ad pedes Gamalielis, clarus inter Iudæos; sed hæc non commemoro, non enim refert qualis quis fuerit, sed qualis sit. Prior sensus est Augustini: Posterior Ambrosiani, Thomæ, Caietani & ferè Latinorum. Chrysostomus autem eiusque sequaces, & cum ijs Hieronymus, sensum hunc faciunt; Quam doctrinam illi olim tenuerint, id est, an legem seruauerint atque exemplo suo seruandam docuerint, an non; nihil ad me. Sed non placet Augustino cum Hieronymo disputanti hic intellectus, idque meritò. Non enim existimandum est vllo modo, Paulum in Petri & aliorum apostolorum doctrina quicquam reprehendisse, aut in dubium vocasse; licet in aliquo facto Petrum reprehenderit, de quo postea. Non enim aliter cæteri apostoli inter Iudæos obseruarũnt legalia, quàm ipse Paulus; qui 1 Cor. 9. scribit se *Iudæis factum tanquam Iudæum, & ijs qui sub lege erant, quasi & ipse sub lege esset; vt eos Christo lucrifaceret.* Itaq; dicere non debuisset de suis coapostolis similiter agentibus, *Nihil mea interest*, sed purgare eos à crimine debuisset.

DEVS PERSONAM HOMINIS NON ACCIPIT) *Personam hominis accipere* in scripturis dicitur, qui attendit in homine conditionem aliquã, puta diuitias, potentiam, formam, authoritatem, aut simile quid, quod ad negocium de quo agitur, nihil attinet; præsertim si id fiat in iudicio. tunc enim propriè dicta est personarum acceptio, iusticiæ contraria; de qua Græci intelligunt apostolum hîc loqui. Iuxta quos sensus & connexio talis est, Ipsi, quamuis apud homines magni, rationẽ facti sui Deo iudici reddituri sunt; qui personam hominis non respicit, sed iustè iudicat vnumquemque secũdum opera. Porrò iuxta Augustinum & Thomam atque alios, hoc sensu pars ista cum præcedenti connectitur; Deus in eligendis ad apostolatum hominibus, nullam prioris vitæ eorum rationem habet, nec considerat quales fuerint; sed eligit quos vult; Mar. 3, tam potens ex persecutore, quàm ex piscatore, facere prædicatores & apostolos. Hic sensus sine dubio verior est; tametsi in eo personarum acceptio largè, minusque propriè, sumatur. Nam alioqui, in gratuitis acceptionem personarum locum nõ habere; testis est ipse Augustinus lib. 2 contra 2 epistolas Pelagianorum cap. 6 & 7. Vnde autem ea phrasis originem habeat, diximus in commentario Rom. 2. Huc vsque parenthesis in textu.

MIHI ENIM QVI VIDEBANTVR ESSE ALIQVID, NIHIL CONTVLERVNT. Sententiam quam imperfectam reliquerat, repetit & absoluit, sed (vt iam dixi) mutata forma orationis. Particula *enim*, repetentis est: Latini dicere solent, *ergo*, vel *inquam*. ac si diceret, *Mihi*, inquam, *qui videbantur esse aliquid*, &c. Vbi sciendum illud *aliquid* in multis mss. codicibus non haberi; tantùm enim legunt, *qui videbantur esse*. Nec amplius in Græco est quàm δοκοῦντες, de quo vocabulo superius diximus. Vnde & Hieronymus solummodo legit, *qui videbantur*, vt dictio aliquid videatur ex superiori parte huc relata. Hinc porrò discimus, eadem esse apostolo, *qui videntur*, & *qui videntur esse aliquid*; ac frustra nonnullos in ijs distinguendis laborare. Sensus igitur est. Mihi in illa communicatione quam de euangelio meo cum præcipuis apostolis habui, nihil illi contulerunt, id est, nihil ab eis accepi, nihil didici, nihil per eam collationem mihi accessit. Nam accessionem aliquam ex collatione prouenientem significare videtur præpositio πρὸς à fronte addita Græco verbo, quod superiùs dixit, *contuli*. Vnde & Augustinus hunc locum ita legit; *Mihi enim qui videntur aliquid, nihil apposuerunt*. Et in hunc sensum Chrysostomus & Theophylactus exponunt, ac Latini ferè omnes. Alij sensum esse putant, Illi suum euangelium non vicissim mecum communicarũt, sed meum approbarunt tantummodo. Qua ex re liquet nihil mihi, quoad euangelij doctrinam, ab illis accessisse; non enim accedere quicquam potuit, si ne quidem communicandum mecum suum euangelium putarũt. Nobis prior sensus præferendus videtur; nam & Valla eum probat, & Erasmus sequitur in paraphrasi; cum in annotationibus antea diuersum docuisset, non absque Vallæ reprehensione. Et alioqui, sic debuisset dicere apostolus, Non contulerunt mecum suum euangelium: nunc autem dicit, *Nihil mihi contulerunt*.

7 SED ECONTRA, CVM VIDISSENT QVOD CREDITVM EST MIHI EVANGELIVM PRÆPVTII, SICVT PETRO CIRCVMCISIONIS: Nonnulli, quos Faber in commentario, & Eras-

Erasmus tam in annotationibus, quàm in paraphrasi sequuntur, illud *Sed èecontrà*, separatum à sequentibus ita iungunt cum eo quod præcessit, vt sensus sit absolutus huiusmodi; *Qui videbantur esse aliquid, nihil mihi contulerunt, sed è diuerso à me aliquid acceperunt*, scilicet ea quæ mihi, non illis, à Deo reuelata sunt. Ita enim Faber exponit. Huius expositionis etiam Hieronymus meminit, secundo loco; *Sed èecontra*, inquit, *à me eis collatum est, dum fiunt in euangelij gratia firmiores*: Imò non defuerũt referẽte Theophylacto qui sic interpretarentur, Non solũ illi nihil contexerunt meorum, sed vice potius versa correcti sunt. At meritò sensum hunc explodit Theophylactus. Etenim si Petrus in euangelij doctrina nihil contulit Paulo; nec corrigendo, nec adiungendo quippiam, aut supplendo, propterea quòd Paulus euangelium suum non ab hominibus sed à Christo magistro didicisset; pari ratione nec Paulus in eadem re quicquam Petro cæterisúe apostolis conferre potuit; vt qui æquè Christum ipsum magistrum habuissent, & ad munus apostolicum perfectè instituti essẽt à Spiritu sancto. Quod si Paulo peculiares quædam factæ sunt reuelationes; haud dubium quin etiam Petrus diuinis reuelationibus fuerit honoratus: vt Act. 10. & aliàs, non vtique ad corrigendum vel supplendum euangelium, sed solùm ad euangelij ministerium, cursúmque dirigendum. Adde, quòd secundum hanc istorum distinctionem, id quod sequitur, *Cùm vidissent* &c. nulla coniunctione cum præcedentibus cohærebit, præsertim in Græco; vbi pro verbis sunt participia. Multò igitur rectius est vt cum Chrysostomo, Theophylacto & Oecumenio, nec non cum Hieronymo iuxta priorem eius expositionem, quam plerique etiam Latini sequuntur; hoc quod ait apostolus, *Sed èecontrà*, per hyperbaton, medijs quibusdam transmissis, referatur ad illa longè sequentia, *Iacobus & Cephas & Ioannes dextras dederunt mihi societatis*. q. d. Illi mihi nihil contulerunt; quin potiùs, à falsis fratribus accusatos, in societatem muneris apostolici, tanquam æquales me & Barnabam receperunt. Igitur aduersatiuũ illud, *Sed èecontrà*, non plenam vim habet aduersandi; neque enim ita semper accipitur apud authores; sed perinde est ac si dicas, *quin magis*; *sed potius*. Porrò rationem Pauli in societatem receptionis continent verba interposita, *cùm vidissent quod creditum est mihi* &c. Id est, cùm experimento iam cognouissent mihi commissum & concreditum esse à Deo munus euangelij prędicandi inter gentes incircumcisas; quẽadmodum Petro concreditum erat apud circumcisos, id est, Iudęos. Non sentit apostolus, Petrum solius circumcisionis apostolum fuisse; ac multò minus circumcisionis fuisse pastorem atque episcopum; cùm ex Actis & aliundè planissimè constet, Petrum etiam gentibus euangelium prædicasse; quomodo vicissim Paulus non solum gentibus, sed & Iudæis prædicauit; vt ex ijsdem Actis & epistolis eius perspicuum est: Sed significat, Dei mittentis voluntatem fuisse vt præcipuè gentibus ipse, Petrus autem Iudæis euangelium prædicaret. Sic Hieronymus & alij verba apostoli explicant. Verùm hoc rursus intellige pro eo tempore quod hanc epistolam, vel potius quod hanc de qua nunc agitur, communicationem, antecessit. Nam postquam Romam venit Petrus; longè lateque etiam in gentes euangelium, per se & per alios, disseminauit; vt cumulatè impleret illud quod cælesti visione ter admonitus audierat, *Occide & manduca*. Act. 10. Creditum est autem Paulo euangelium præputij, statim à conuersione sua, quando euangelium à Domino accepit; nec tamen exclusos ab eius euangelio fuisse Iudæos, testatur ipse Dominus, sic ad Ananiam de Paulo loquens: *Vas electionis est mihi iste, vt portet nomen meum corã gentibus, & regibus, & filijs Israel*. Act. 9. Obiter notanda latens significatio fidelis ministerij, in verbo, *creditum est mihi*; pro quo Græcè *πεπίστευμαι creditus sum*, videlicet à Deo. Vbi, & tanta laus Petri continetur, cui tanquam fideli ministro creditum fuerit euangelium circumcisionis. Porrò sententiam confirmat subsequente parenthesi,

8 (QVI ENIM OPERATVS EST PETRO IN APOSTOLATVM CIRCVMCISIONIS, OPERATVS EST ET MIHI INTER GENTES) Græcè, *ad gentes*, vel *erga gentes*. Verbũ Gręcum quod interpres vertit *operatus est*, efficacem in aliquo operationem significat. Itaque non est sensus quem nonnulli tradunt, Qui Petrum fecit apostolũm Iudęorum, idem me fecit apostolum gentium; sed explicanda est hoc modo sententia: *Mihi præcipuè creditum fuisse à Deo euangelium præputij, sicut Petro circumcisionis*; ex eo manifestè cognoscebant, *quia Deus qui efficax fuit in Petro ad apostolatum circumcisionis*; id est, qui gratiæ suæ prędidio ita adfuit Petro vt prædicationem eius apud Iudæos efficacem redderet, multos ex illis ad Christi fidem per eius ministerium conuertendo; *idem ille in me efficax fuit erga gentes*; id est, prædicationem meam in gentibus similiter efficacem reddidit quàm plurimos ex illis per meum ministerium ad fidem vocando; cùm alioqui apud Iudæos ferè inanis esset mea prædicatio. Efficaciam hanc prædicationis tria potissimum declarabant; miracula prædicantium, charismata Spiritus sancti diffusa in credentes; & credentium multitudo. Est igitur argumentum ab effectu seu fructu ministerij; quem præcipuum Petrus, operante Deo, fecit apud Iudæos, Paulus inter gentes.

9 ET CVM COGNOVISSENT GRATIAM QVÆ DATA EST MIHI: Repetitio est eius quod parenthesim antecessit; tanquam dicat, Cùm, inquam, ipsa iam rei experientia cognouissent gratiam quæ mihi data erat, ni-

mirum euangelij in gentibus prædicandi. Gratiam igitur ipsum apostolatum præputij, sibi à Domino concreditum, vocat; quemadmodum & alibi. Sic enim ait Rom. 15, *Propter gratiam quæ data est mihi à Deo, vt sim minister Iesu Christi in gentibus.*

IACOBVS ET CEPHAS ET IOANNES, QVI VIDEBANTVR COLVMNÆ ESSE, DEXTRAS DEDERVNT MIHI ET BARNABÆ, SOCIETATIS. Construimus hæc tria nomina cum verbo subsequenti, *dextras dederunt.* Nam illud præcedens, *cognouissent*, copulatur cum superiori verbo *vidissent*; vtrumque verò refertur ad suppositum remotius, *qui videbantur esse aliquid*, vt ordo & sensus sit huiusmodi: Sed econtrà, cum illi qui videbantur, atque in precio erant, vidissent & cognouissent apostolicam functionem mihi delegatam ad gentes; tunc illorum pręcipui Iacobus, Cephas & Ioannes, vtpote qui non quomodocumque erant in existimatione, sed reputabantur vt columnæ quibus ędificium ecclesiæ sustentaretur; mihi & Barnabæ collegæ meo, dextras societatis dederunt; id est, in apostolatu socios, atque in euangelij doctrina bene secum consentientes, agnouerunt, & vt tales receperunt. Nam iungere dextras, societatis & concordiæ symbolum erat. Significat ergo Paulus se & Barnabam susceptos ab illis summis apostolis, non vt discipulos, quales agnoscebantur Titus & cęteri qui cũ ipsis ascenderant; sed vt coapostolos & in euangelij ministerio pares. Porrò *Iacobum* primo loco nominat ab honorem Domini, cuius erat frater; & quia Ierosolymorũ episcopus erat, vbi hæc gerebantur; idemque maximi nominis apud Iudæos ob sanctitatis opinionem, vt liquet ex Iosepho & Hegesippo. Nam quod Augustinus scribit tres istos à Paulo nominatos Dominicę transfigurationi interfuisse, videlicet Iacobum intelligens fratrem Ioannis; quod & legitur in homilia quadam sabbati post Dom. 1 quadragesimæ inter eas quę Eusebij Emiseni falsò feruntur; lapsus memoriæ est manifestus. Cõstat enim Iacobum Ioannis fratrem multò ante concilium Ierosolymitanum Herodis gladio occubuisse. Nec vtique de alio Iacobo Paulus loquitur, quàm cuius superiori capite meminit, & qui in Concilio Ierosolymis habito sententiam dixit. Quem verò *Cepham* hic nominet, nonnulli reuocàrunt in dubium; propter illud maximè, quod statim subiungit de Cepha à se reprehenso; quod de Petro apostolorum principe intelligi, putauerunt indignum. Itaque Cepham hunc à Paulo reprehensum, dicunt non apostolum, sed ex LXX Christi discipulis vnum fuisse, eiusdem nominis cum Petro apostolo. Refert hoc Eusebius lib. 1 hist. ecclesiasticæ cap. 12 ex Clementis Alex. lib. 5. hypotyposeon; ac rursum ex Eusebio refert Oecumenius in commentario; eamque sententiam Hector Pintus in Dan. 1 quibusdam argumentis veram esse contendit. Ac sanè qui LXX discipulorum catalogum texuerunt, Cepham quendam inter eos numerarunt. Sed opinionem hanc, tacitò authorum nomine, velut commenticiam meritò reijcit Hieronymus; negans cuiusquam alterius Cephæ nomen sibi cognitum esse, præterquam eius qui & in euangelio, & in epistolis Pauli, modò Cephas, modò Petrus scribitur, vna prorsus eademque significatione. Quam enim, inquit, nos Latinè & Græcè petram vocamus; hanc Hebręi & Syri, propter linguæ inter se viciniam, Cepham nuncupant. Adde, quòd totum argumentum epistolæ, vt idem ait Hieronymus, huic opinioni repugnat. Neque enim tam obscurus discipulus cum Iacobo & Ioanne præcipuis apostolis, tanquam ecclesiæ columna, comparari potuit; Neque Paulus hoc agit vt in societatem apostolatus ab aliquo discipulorum qui non erant apostoli, receptus videatur; sed ab ipsis apostolis, ijsque primarijs. Eandem opinionem ex contextu Scripturæ refellit S. Gregorius homil. 18 in Ezech. Non igitur alius hic Cephas à Paulo scribitur, quàm ille toties ab eodem nominatus in 1 Cor. scilicet cap. 1, 3, 9. & 15. Argumenta verò quæ in diuersum adferuntur, exigui ponderis sunt; & ad ea satis ab Hieronymo responsum est. Sed nec catalogum LXX discipulorum, qui, nominibus temerè atque ridiculè ex scriptura noui testamenti collectis, fertur apud nonnullos authores; agnoscit ecclesia. Et quid de eo sentiendum sit, euidentibus argumentis ostendi in commentario capitis vltimi epistolæ ad Romanos. Magis certè credendum Eusebio antiquitatis ecclesiasticæ scientissimo; qui, loco superius allegato palam testatur, nullum LXX discipulorum catalogum vspiam exstare.

Quis hic Cephas.

VT NOS IN GENTES, IPSI AVTEM IN CIRCVMCISIONEM. Inabsolutus est sermo, & supplendus hoc aut simili modo: Datis dextris societatem apostolatus inierunt nobiscũ; sic nimirum vt nos illo munere fungeremur erga gentes, ipsi vero apud Iudæos. quod rursus intellige, passim ac præcipuè; idque ad tempus, donec res aliud postularet; quemadmodum id explicatum est suprà.

10 TANTVM VT PAVPERVM MEMORES ESSEMVS. *Tantùm* non est connectendum cum eo quod præcessit, q. d. *Ipsi autem in circumcisionem tantùm.* Certum est enim nec Paulũ ab euangelio Iudæis prædicando, nec Petrum cæterosque apostolos à gentibus vllo pacto prohiberi aut excludi potuisse; sed ad sequẽtia pertinet, Tantùm, inquit, hoc admonentes, vt dum euangelium apud gentes prædicamus, pauperum qui in Iudæa erant, memores essemus, commendando eos gentibus ad fidem conuersis.

Cura pauperum fidelium.

QVOD ETIAM SOLICITVS FVI HOC IPSVM FACERE. Verbum Græcum ἐσπούδασα non tam solicitudinem quàm diligentiam significat, q. d. eam rem mihi commendatam

qua

qua potui diligentia præstiti. Vbi Paulus obiter suam in pauperes, etiam Iudæos, charitatem insinuat, cũ à Iudæis tam grauẽ pateretur contradictionẽ. cur autem non dicit, *soliciti fuimus*, vt Barnabam etiam comprehendat? Non aliam arbitror causam, quàm quia non multò pòst, vt Act. 15 legitur, Barnabas ab eo discessit, vt proinde Paulus de eius facto testari non potuerit. Porrò istorum pauperum & in epistola ad Ro. & vtraque ad Cor. mentio est; in quibus epistolis, cùm id adhuc agatur, quod hic apostolus se diligẽter egisse memorat; rectè colligitur hanc epistolam tribus illis esse temporis ordine posteriorem, sicut in argumento epistolæ admonuimus. Quod ad causam attinet paupertatis eorum de quibus hic agitur, non ea præcipuè fuit quæ refertur Act. 11, scilicet fames ab Agabo prædicta. Propter hanc enim non à gẽtibus, sed à Iudæis extra Iudæam habitantibus, & quidem longè ante tempus Ierosolymitani concilij, collatio eleemosynaria per ministerium Barnabæ & Sauli facta est & perfecta; quemadmodum ex fine cap. 11 & 12 Act. perspicuum est. Sed vna generalis erat causa, quam referunt Hieronymus & Augustinus quòd fidelium Iudæorum multitudo quæ Ierosolymis erat, venditis possessionibus ac precio ad pedes apostolorum posito, sicut in Actis Lucas memorat; paulatim ac tempore procedente, egere cœpit; vt necesse habuerit aliorum fidelium, qui in alijs mundi partibus habitantes sua non reliquerant, eleemosynis sustentari. Causam alterã adferunt Græci interpretes, quòd facultatibus suis spoliati essent propter fidem Christi. hoc enim significat ipse apostolus 1 Thess. 2, *Vos, inquit, imitatores facti estis, fratres, ecclesiarum Dei quæ sunt in Iudæa; quia eadem passi estis & vos à contribulibus vestris, sicut & ipsi à Iudæis* &c. Expressius verò id affirmat ad Heb. 10 dicens: *Et rapinam bonorum vestrorum cum gaudio suscepistis.*

Vnde fidelibus Iudæis paupertas.

11 CVM AVTEM VENISSET CEPHAS ANTIOCHIAM; IN FACIEM EI RESTITI, QVIA REPREHENSIBILIS ERAT. Pro *Cepha*, *Petrus* legitur in Græco: nec non apud Hieronymum & Ambrosianum. Quod autem dixit interpres, *in faciem*, Græcè est, *secundùm faciem*; De cuius intellectu mox agemus. Quando contigerint ea quę nunc à Paulo referuntur, non omnino certum est; neque enim Lucas in Actis horum meminit. Augustinus epistola 19 quę est ad Hieronymum, putat hæc gesta esse ante conuentum Ierosolymitanum. At probabilius alij postea cõtigisse existimant: Id enim postulare videtur ordo narrationis Paulinę. Patet etiam ex Act. 15 Paulum absoluto concilio statim Antiochiam esse reuersum, nec admodum diu ibi moratum. Quare verisimile est per id tempus illuc aduenisse Petrum, & cætera quæ hîc narrantur acta fuisse. Nisi quis putet ista eo tempore contigisse, quando iterum Paulus

Tempus huius correptionis.

aliquandiu hæsit Antiochiæ, Actor. 18. Subijcit autem apostolus hanc narrationem de Petro à se reprehenso, non vt Petri authoritatem minuat, aut se illi præferat, vti calumniatus est olim Porphyrius, qui factum Pauli odiosè exagitauit; sed eadem ratione ac necessitate qua narrauit superiora; nimirum vt ostendat à se non aliud euangelium prędicari, quàm à Petro, cęterisque apostolis; atque ipsius etiam Petri exemplo & consensu constare, gentes obseruantione legis onerãdas non esse, quando & Petrus ipse apud gẽtiles gentiliter vixerit, & à se reprehensus quòd exemplo suo gentes ad Iudaizandum cogeret, patienter acquieuerit. Quæ res certò arguebat, Pauli doctrinam qua gentes eximebat iugo legis, à Petro minimè fuisse improbatam. Cæterùm de intelligentia huius loci, magna fuit concertatio inter egregios ecclesiæ doctores Hieronymum & Augustinum. Docet enim Hieronymus hanc reprehensionem qua Paulus Petrum à se reprehẽsum scribit, simulatã, &, vt loquitur, dispensatoriam fuisse. Neque enim Petrum eo facto quod hîc narratur, quicquam commisisse quod meritò reprehendi potuerit; vt proinde reprehensio illa non seriò neque ex animo, sed ex composito facta, debeat intelligi; quo per eam, Iudæi, quos Petri maximè mouebat authoritas, videntes suum apostolum Paulo reprehendẽti cedere, sanarentur ab errore quo adhuc tenebantur; putantes legem esse necessariam ad salutem. Augustinus verò, qui commentarium hunc Hieronymi legerat, huiusmodi interpretationem reijcit ac refellit, confirmans veram hanc Petri fuisse reprehensionem, vt qui verè fuerit reprehensibilis, propterea quòd ad veritatẽ euãgelij nõ rectè ambularet; dum simulatione sua qua se à gentili conuictu subtrahens legalia seruabat, etiam gentes Iudaizare cogeret; quemadmodum disertè scriptum est à Paulo. Cuius verba si, ad excusandum Petrum, sic exponãtur, vt nec verè fuerit reprehensibilis Petrus, nec veraciter de eo dictum sit quòd non rectè ambulauerit ad veritatem euangelij; sed ideo quia tanquam non rectè ambularet, fuerit externa dumtaxat specie reprehensus à Paulo; metuendum esse, ne mendacijs in scriptura detur locus. Hanc istorum doctorum dissensionem ac disputationem videre est in eorum epistolis mutuò transmissis; apud Hieronymum quidem epistola 86 & sequentibus vsque ad 97. Apud Augustinum verò in epistola 8 & sequentibus vsque ad 19. Hieronymus authores suæ sententiæ profert Gręcos Pauli interpretes, Origenem, Didymum, Apollinarem, Eusebium Emesenũ, & Theodorum Heracleotẽ. Quibus accessẽre Chrysostomus, Theodoretus alijque Græci posteriores, & inter Latinos Cassianus coll. 17. Sed huius authoritas, vt & eorum quos citat Hieronymus, facilè repellitur. Fuerunt enim omnes, aut ferè omnes de hæresi prauaque

Cur eam narret Paulus.

Fuisse veram reprehensionem.

doctri-

doctrina partim ab ipso Hieronymo, partim ab alijs patribus notati; Id quod etiam à Thoma in commentario, ad eleuandam eorum authoritatem, obseruatum est. Certè Cassianum post Origenem mendacij patronum fuisse, eadem collatio planè conuincit. Porrò Augustinus præter apertissima verba apostoli, quibus potissimum nititur, ac inter cætera, id quod est c. 1. *Quæ scribo vobis, ecce coram Deo quia non mentior*: etiam Cyprianũ pro se adducit, differentem in epistola 71 ad Quintum. In eadem sententia fuit Tertull. lib. 5 contra Marcionem cap. 3. Commentator Paulinus Ambrosij titulo, in hunc locum. Gregorius Papa lib. 28 moral. cap. 12, & hom. 18 super Ezechielem. Item Agapetus primus Papa in epistola ad Iustinianum Imperatorem (est apud Baronium Anno Christi 535.) & vt semel dicam, Latini fere omnes, qui post Augustinum hoc argumentum attigerunt, ac nominatim Thomas Aquinas in commentario, vbi totam controuersiam quę inter Augustinum & Hieronymum fuit, diligenter excutit, & ex Augustini sententia doctè resoluit; Quodque amplius est, ipse Hieronymus opinionem suam qua Petrum in eo de quo reprehensus est à Paulo, peccasse negauerat, obliquè retractauit, & in Augustini sententiam concessit. Nam in Dialogo contra Pelagianos, quem statim postea scripsit, lib. 1 cap. 8, inter alia testimonia de scripturis sumpta, quibus docet sanctos non caruisse peccatis, & nullum episcopum prorsus esse irreprehensibilem; etiam de Petro profert exemplum ex hoc loco: *Si*, inquit, *ipse apostolus dicat de Petro, quòd non recto pede incesserit in euangelij veritate, & in tantum reprehensibilis fuerit, vt & Barnabas adductus fuerit in eandem simulationem; quis indignabitur id sibi denegari, quod princeps apostolorum non habuit?* Hanc Hieronymi retractationem obseruauit etiam Augustinus in epistola 260 ad Oceanum, dicens illum in opere recenter aduersus Pelagium edito, eandẽ de ista re gesta dictisque apostolicis tenuisse sententiam, quam ipse, post beatissimum Cyprianum, secutus esset. Est & alius Hieronymi locus in lib. 3 apologiæ aduersus Ruffinum eodem ferè tempore scriptę, cap. 1, vbi cùm dixisset etiam apostolos salutis inter se amicitijs dissensisse; pro exemplis adducit Paulum & Barnabam stomachatos propter Ioannem cognomento Marcum: Eundemque Paulum qui in faciem Cephæ restitit, quòd non recto pede incederet in euangelio: quem tamen prædecessorem suum & columnam ecclesiæ vocarat. Quod de vera ac seria dissensione necesse est intelligi: qualis inter Paulum & Barnabam intercesserat. Quid enim nouum si salutis amicitijs simulatè tantùm dissensissent? Denique quicunque seriam ac non simulatam hoc loco reprehensionem agnoscunt; ijdem Petrum aliquid egisse quod reprehensione dignum esset, ac proinde peccasse, fatentur. Sic inter alios Gregorius magnus locis suprà citatis. Item Thomas Aquinas non solùm in commentario, sed & postmodum in summa 1. 2 q. 103 ar. 4 ad 2. & 2. 2 q. 33 ar. 4 ad 2. & q. 43 ar. 6 ad 2: Quibus locis etiam affirmat Petrum peccasse; & docet in quo peccauerit. Nec verò quenquam offendere debet, quòd Petrus post acceptum Spiritum sanctum peccasse dicatur; cùm nemo sit iustus in hac vita qui non aliquando peccet. Ecclesiastæ 7. cumque præsens scripturæ locus apertè clamet Petrum peccasse. *Peccasse B. Petrũ, & in quo.* Quomodo enim Paulus de Petro totius ecclesię principe, scribere auderet, se ei in faciem restitisse, quia reprehensibilis erat; eumque non rectè ambulasse ad veritatem euangelij, qui facto & exemplo suo gentes cogeret Iudaizare; si sentiret eum ne quidẽ venialiter in huiusmodi facto peccasse? Nam mortaliter eum peccasse, nec patrum quisquam dixit, nec locus iste conuincit, facilè enim hęc quæ Paulus de eo scribit, à crimine excusãtur; nam & quæ crimina nõ sunt, aliquando publicam merentur reprehensionem, si cedant in scandalum commune; quale erat factum Petri. Quæ cùm ita sint: non possumus accedere quorumdam recentiorum opinioni, qui cum Augustino cęterisque Latinis seriam hîc agnoscentes reprehensionem; fortiter tamen negant à Petro quicquam peccatum fuisse. Sic Erasmus in annotationibus, & alij nonnulli posteriores; quorum ratio est Petrũ non posse culpari in eo quod bona animi intẽtione fecit, quodque secundum se malũ non erat, sed tale dũtaxat, cuius occasione malum aliquod proueniret, id est, scandalum gentilium. Quod vtique Petro non putant imputandum, nihilo magis quàm si scandalizari fuissent gentiles & ad Iudaizandum inducti, ex eo quòd Paulum vidissent, vel circumcidere Timotheum hominem gentilem, vel ex voto sibi caput tondere in Cenchreis; vel Ierosolymis sese cum cęteris Iudæis purificare. Hæc enim omnia Paulum, etiam post istam Petri reprehensionem fecisse, constat ex Actis. Hoc argumento Græci quoque & Hieronymus vsi sunt, vt docerent non seriò, sed simulatè seu dispensatoriè gestum esse totum hoc negocium reprehensionis apostolicę. Qua fronte enim, inquiunt, seriò Paulus Petrum reprehenderet in eo quod ipsemet toties fecit, adeo vt scribat se factum Iudæis tanquam Iudæus esset, & ijs qui sub lege erant, quasi sub lege esset, vt eos Christo lucrifaceret? Siquidem & Petrum propter Iudæos hoc fecisse, Paulus ipse testatur. Quibus æquè respondeo; Qua fronte Paulus hæc scriberet de Petro, & reprehensibilem fuisse, & non rectè ad veritatem euangelij ambulasse; si ne venialiter quidem in eo peccasset? Nam ad ea quæ è diuerso obijciunt, in promptu responsio est ex Augustino, Thoma & alijs; qui bene docent hæc Pauli facta non fuisse talia quę

ex se præberent aliquam scandali occasionẽ gentilibus. Timotheus enim ex matre Iudæus erat; ideoque lege mortua quidem, sed nondum sepulta, circumcidi poterat.& hanc rationem ipse Lucas qui factum narrat, satis insinuauit Act. 16. Paulus autem more Nazaræorum caput sibi tondens, Iudæus inter Iudæos versabatur. Quòd verò purificaret se cum Iudæis, idque Iacobo suggerente, cum Ierosolymis esset; manifestam ac necessariam habuit rationem, quæ luculentè describitur Act. 21. Postremò, nil horum Paulum retraxit à conuersatione gentilium: At Petrus in ciuitate quæ gentilium erat non Iudæorum, priùs cum gentilibus conuescens, postea verò propter legis obseruationem ab eorum mensa sese subducens; quamuis bona intentione, ne Iudæi qui supervenerant offenderentur, id faceret: occasionem tamen gentilibus præbuit suspicandi quòd oporteret à cibis lege vetitis abstinere; quia Petrum apostolorum principem in ea re factum suũ prius corrigere viderent. Certè illa Petri inconstantia in eadem re, non poterat non gentiles offendere; & hoc Paulus vrget, quando dicit eum non recto pede ambulasse, quia nimirum claudicabat in vtramque partem. Ex dictis intelligi potest quid sit respondendum ad hanc obiectionem; Petrus non peccasset si ex eius facto, quo comedisset cum gentilibus, fuissent scandalizati Iudæi; ergo nec peccauit quod ex eius facto, quo se subtrahebat à mensa gentilium, scandalizati fuerint gentiles. Antecedens probatur tum quia Paulus similiter faciendo non peccauit; tum quia alioqui Petrus fuisset perplexus, nec peccatum euitare potuisset. Respondetur, Antecedens esse verum, & negandam consequentiam, quia Petrus quidem apud Iudæos Iudaicè viuere poterat & debebat, ne eos offenderet; sed non ideo debebat abstinere à conuiuijs gentilium, præsertim quibus antè interfuisset: hoc enim meritò offendebat gentiles, quasi Petrus prius suum factum corrigeret, per hoc quasi docens legem seruandam esse. Iudæi autem ex Petri facto quo cum gentilibus ederet, rationabiliter offendi non poterant; quia palam docebant apostoli, & ipse Petrus in concilio apostolorum, Iugum legis per Christum cessare. Deinde, quid Petri simulatio poterat prodesse ne Iudæi offenderentur, quando Iudæos latere non potuit Petrum iam antè edisse cum gẽtilibus? Non enim id secretò factum fuerat; & erant eo tempore alij Iudæi Antiochiæ, qui id referre poterant Iudæis à Iacobo venientibus. Igitur hac in re per imprudentiam quandam, siue vt Dominicus loquitur, per inconsiderationem à Petro peccatum est; quemadmodum ex consequentibus amplius patebit. Illud verò potius in Petro mirari lubet ac laudare, quod liberam Pauli reprehẽsionem, tanta mansuetudine & humilitate susceperit, quanta pastorem ecclesiæ decuit; adeo vt dicat Augustinus in commentario, quòd erat obiurgatore suo ipse qui obiurgabatur, mirabilior & ad imitandum difficilior: Nam vt idem Augustinus ait in epistola ad Hieronymum quæ est apud eum 19. *Multò mirabilius est & laudabilius libenter accipere corrigentem, quàm audacter corrigere deuiantem.* Quo nomine & Cyprianus Petri exemplũ omnibus episcopis proponit imitandum, epistola 71 ad Quintum. De hac insigni B. Petri humilitate est locus insignis apud B. Gregorium homil. 18. in Ezech. dignus qui totus huc transcriberetur. His necessariò præmissis ad apostoli verba redeamus. Quod diximus, in Greco legi, *secundum faciem ei restiti*, Hieronymus sic accipit, vt *secundum faciem* idem sit quod specie externa, & per simulationem; idque factum dicit, vt hypocrisis obseruandę legis quæ nocebat eis qui ex gentibus crediderant, correptionis hypocrisi emendaretur. Eadem est Chrysostomi expositio; videturque ei fauere locus 2 Cor. 5, *vt habeatis ad eos qui in facie gloriantur, & non in corde.* Similis adducitur locus ex cap. 10 eiusdem epistolæ, *Quæ secundum faciem sunt, videte*, id est, ea quæ foris apparent. Alij, *secundum faciem*, siue vt noster habet textus, *in faciem resistere*, idem esse volunt quod, *coràm & in præsentia resistere*, idque sanè probabilius. Ita namque apud eundem apostolum, loco memorato, dictum est, *in facie*, vel, vt in Gręco, *secundum faciem quidem humilis sum inter vos; absens autem confido in vobis. In facie*, id est, præsens & corã; opponitur enim absenti. Ex quo etiam loco, sicut & ex illo 2 Cor. 5, mihi non improbabile est, interpretem nostrum hîc quoque vertisse, *in facie*, non *in faciem*. Sic enim & Hieronymum legisse, cõmentarius eius indicat; & profectò minùs durè sonat, *in facie*, quàm *in faciem, resistere*, si vis Latini sermonis vrgeatur; vti nec malè annotatum est ab Erasmo. Porrò similis est locus Act. 25, *Non est Romanis consuetudo damnare aliquem hominem, priusquam is qui accusatur, præsentes* (Græcè, *secundum faciem*, id est, coràm) *habeat accusatores.* Adde quod apostolus seipsũ paulo pòst exponit, quodãmodo, cùm referens obiurgationis suę verba, ait: *dixi Cephæ coram omnibus.* Quapropter & Græci Chrysostomo posteriores hunc sensum potiùs amplexi sunt, vt ex eorum commentarijs liquet; nec adeo pro diuersa faciũt interpretatione apostoli loca in diuersum allata; nam & illa si bene expendantur, hunc posteriorem sensum magis postulant. Porrò sciendum pro eo quod nos legimus, *quia reprehensibilis erat*, in Græco participialiter haberi, *quia reprehensus erat*; Quod quidem alij aliter exponunt. Quidam referunt ad reprehensionẽ quam à Iudęis fratribus passus erat Petrus, pòstquam ad Cornelium centurionem eiúsque domesticos gentiles & incircũcisos introgressus fuerat, atque cum ijs manducauerat; vti legitur Act. 11. Sed hic intelle-

Obiectio.

Respõsio.

Petri humilitas.

Verborũ Apostoli expositio.

Videatur ibi Commentarius.

ctus

ctus præsenti loco nō conuenit; neque explicatur per verba sequentia, quæ probationem continent huiusce partis. magis autem quadraret, si verba hæc posita essent post illud: *timens eos qui ex circumcisione erant*; Idcirco enim eos timere potuit, quia ab illis aliquando reprehensus fuerat. Græci, quamuis expositionis iam dictæ meminerint, aliam tamen proferunt, qua Petrus intelligatur reprehensus Antiochiæ, hoc ipso tempore quo gerebantur ea quæ Paulus hîc narrat; reprehensus, inquam, à quibusdam fratribus qui iam offendi cœperant inconstantiâ Petri, modò cum gentilibus edentis, modò subtrahentis se, siue quòd œconomiā huius facti, vt Græci loquuntur, ignorarent; siue quòd, secundum Latinos, iusta fuit reprehensio, tanquam dicat apostolus, *In facie ei restiti*, quandoquidem & ab alijs fratribus, etsi non coràm, reprehendi cœperat. Sic etiam Caietanus exponit. Cæterùm Ambrosianus etiam participium legit, quomodo Græci; sed interpretatur hoc modo; *Reprehensus*, vtique ab euangelica veritate; cui hoc factum aduersabatur. Respicit enim ad id quod infrà dicitur; *cùm vidissem, quod non rectè ambularent ad veritatem euangelij*. Veruntamen etsi constet in Græco participium esse, nec admittamus eorum coniecturam, qui suspicantur olim secùs habuisse Græca exemplaria (refelluntur enim ex veterum Græcorum commentarijs, & ex Latina Ambrosiani lectione): non ideò tamen nobis à nostra versione recedendum est. Nam vti doctè annotatum est ab Adamo Sasboldo, Paulus Hebræa phrasi participium pro nomine verbali posuit, frequens enim est Hebræis, imò perpetuum, vt quod nos per nomen verbale passiuæ formæ enunciamus, illi participio passiuo significent. Exempli causâ, dicunt amatum seu dilectum, pro amabili; laudatum, pro laudabili; miratum, pro mirabili; formidatum pro formidabili. Ita fit 2. Regum 1.v.23. Psal.83.v.1. & 138.v.14. 1.Cor.6.v.4. Heb 12.v.18 & 27. Quod in Latina quoque lingua fit interdum; vt in his vocibus, contemptus, abiectus, honoratus, inaccessus, & similibus. Sic ergo, Paulus *reprehensum* dixit pro *reprehensibili*. Certè Hieronymus Hebraicè, Græceque peritissimus, vbique tam in commentario quàm in epistolis ad Augustinum, *reprehensibilis* legit; nec de participio Græco scrupulum vllum mouet, cùm alioqui Græca lectio potuisset eum pro Petri defensione nonnihil adiuuare. Nos igitur Augustinum secuti verba apostoli sic exponimus. Quum Petrus Antiochiam venisset, ibi, propter hanc ipsam causam de qua nunc agitur, coràm ac multis præsentibus ei restiti, cum obiurgatione; quia rem commiserat publica reprehensione dignam, quæ nec sine ea corrigi posset. Sensum hunc exigit planius apostoli textus, & subiuncta probatio.

12 PRIVSQVAM ENIM QVAM VENIRENT QVIDAM A IACOBO, CVM GENTIBVS EDEBAT. Exponit causam ob quam reprehensibilem dixerit Petrum, ita vt in facie resistendum ei fuerit. Nam priusquam, inquit, Ierosolymis Antiochiam venissent quidam à Iacobo siue missi siue sponte profecti, haud dubium quin Iudæi legis æmulatores (etenim Iacobus Ierosolymorum episcopus erat, & propter Iudæos ipse etiam legem seruabat) cum gentilibus edebat Petrus, sine discrimine cibis vtens communibus, lege neglecta. Quo sanè facto suo palam testabatur legis obseruationem non esse gentibus necessariā; quando nec ipse qui Iudæus erat, legem apud eos seruaret. Facit autem huius facti commemoratio plurimum pro Pauli doctrina, dum ostendit Petrum apostolorum principem legis obseruationem neglexisse; & non nisi timore Iudæorum ad eam obseruandam adductum fuisse, prout sequitur;

CVM AVTEM VENISSENT; SVBTRAHEBAT ET SEGREGABAT SE, TIMENS EOS QVI EX CIRCVMCISIONE ERANT. Non ita *subtrahebat & separabat se à gentilibus*, vt omnino fugeret eorum consuetudinem & colloquium; neque enim lex hoc præceperat, & ea res manifestissimè repugnasset vocationi gentium ad fidem. quo enim modo vocari per apostolos potuissent, cum quibus nec colloqui fas esset? *Sed subducebat se à conuiuijs & mensa gentilium*, vtpote qui promiscuis & lege vetitis vterentur cibis. Priùs enim dictū est, *cum gentibus edebat*. Fecit autem hoc Petrus timore Iudæorum qui à Iacobo venerāt; non quia sibi periculum ab illis metueret, qui iam didicerat nec mortem pro Christo timere; sed quòd timeret ne Iudæi facto suo offensi, legis æmulatione nouas turbas excitarent, quibus cursus euangelij impediretur. Quanquam etiam dici potest, *eos* pro *eis* positum esse, in eo quod ait *timens eos*; quomodo ab eodem apostolo dictum est infrà cap. 4, *Timeo vos ne fortè sine causa* &c. Sic autem sensus erit, Petrum subtraxisse se, quòd, tanquam circumcisionis apostolus, pro Iudæorū salute solicitus, malum aliquod ipsis metueret ex suo cum gentilibus conuictu; scilicet ne resilirent à fide, aut certè scandalum aliquod paterentur, videntes apostolum suum aliud in Iudæa agere, aliud inter gentiles. Et ita quidem Græci exponunt; sed prior sensus magis videtur literalis. Nam & aliàs aduersus Petrum ob similem causam disceptauerāt Iudæi, quando ad Corneliū accesserat Act. 11. Et admodum nuper hoc ipso loco, id est, Antiochiæ, seditionem Paulo & Barnabæ mouerant propter circumcisionem, vti legitur Act. 15. in principio.

Quid meruerit Petrum.

13 ET SIMVLATIONI EIVS CONSENSERVNT CÆTERI IVDÆI. Græcè. *Et vnà cum eo simulauerunt etiam cæteri Iudæi. Iudæos* intelligit qui cum Petro erant, non qui à Iacobo venerant. Factum autem Petri simulationem vocat, nō mendacium aliquod in facto, quæ est proprij nominis simulatio, semper illicita; sed quia

Quo sensu dicatur simula[...]

Petrus abstinens à cibis lege vetitis, & ea parte legem obseruans, similem se præbebat alijs qui legem obseruabant vt necessariam ad salutem. Neque enim Græcis & Hieronymo consentimus, affirmantibus Petrum aliosque apostolos post passionem Domini non verè obseruasse legalia, sed simulasse tantùm; Nam quòd verè obseruauerint, licet non cum opinione necessitatis; ex scripturis adeò manifestum est, vt negari non possit. Loca sunt Act. 10. vbi Petrus dicens se nunquam manducasse quicquam commune & immũdum, significat se non minùs post Domini passionem quàm antè seruasse legalia. & Act. 15 vbi de legalibus quæstione mota, apostoli solos ab eorum obseruatione gentiles excludunt. & cap. 21. vbi Iacobus ad Paulum: *Audierunt* (inquit) *de te quia discessionem doces à Moyse, eorum qui per gentes sunt Iudæorum.* quem falsum fuisse rumorem, ostendi vult ex eo quia Paulus ipse legalia obseruabat; *Et scient*, inquit, *omnes quia quæ de te audierunt, falsa sunt; sed ambulas & ipse custodiens legem.* Verè igitur & non simulatè Paulus cæterique Iudæi Christiani legem seruabant; siue eam putarent obseruatu necessariam, vt illi qui venerant à Iacobo; siue non, vt Petrus & fratres qui cum eo erant. *Simulabant autem hi vnà cum Petro*, quia subtrahendo se à mensa gentilium, legem seruabant perinde vt alij Iudæi, licet non eodem animo.

ITA VT ET BARNABAS DVCERETVR AB EIS IN ILLAM SIMVLATIONEM. Græcè, *simul abduceretur eorum simulatione*, id est, *in eorum simulationem.* Sensus; Eò res progressa est, vt etiam Barnabas collega meus in apostolatu gentium, idemque me senior, illorum exemplo, maximè Petri, duceretur in eandem cum illis simulationem, qua scilicet à gentiliũ cõuictu sese subtraheret. Vnde fiebat vt erroris malum à tantis viris, altero circumcisionis, altero gentium apostolo, tractũ, latius inter vtriusque populi fideles serperet.

14 SED CVM VIDISSEM, QVOD NON RECTE AMBVLARENT AD VERITATEM EVANGELII. *Rectè ambulare*, Græcis vnum compositũ verbum est, ὀρθοποδεῖν; quod sonat recto pede incedere. Atque ita legit Hieronymus in commentarijs, & in dialogo contra Pelagianos. eius autem loco textus Ambrosianus habet, *rectâ viâ incedere.* Porrò *non rectè ambulare* seu *non recto pede incedere ad veritatem euangelij*; non est aberrare à via veritatis euangelicæ, sed claudicare & vacillante gressu incedere in negocio veritatis euangelicæ procurando. Neque hoc ad errorem opinionis referendum est, quasi putauerint Petrus & qui cum eo, legem Moysi necessariò seruandam; sed ad qualitatem facti. claudicatio namque in eo erat, quod inconstanter & variè sese gerebant apud gentiles, modò cum illis edentes, modò sese subtrahentes. Vnde non est quod hæreticus ex his verbis calumniam faciat Petro, tanquam is in dogmate fidei vel errauerit opinione, vel aliquo modo vacillauerit, tantùm enim imprudentia quadam facti peccauit, quoniam simulatione sua præbuit noxij erroris occasionem gentilibus, vt existimarent eum necessariam adhuc credere legis obseruationem; proindeque sibi etiam tanti apostoli exemplo legem seruandam esse. Neque verò ipsa per se simulatio, qualis hoc loco intelligitur, peccatum erat; simulauerat enim & ipse Paulus eo genere simulationis, quando Timotheum circumcidit, & caput ex voto sibi totondit; & omnino quoties *Iudæis factus fuit tanquam Iudæus, & ijs qui sub lege erant, quasi sub lege esset.* 1 Cor. 9. Sed in eo Petri culpa fuit, quod id faceret vbi faciendum non erat, propterea quòd ex ipsius facto prona esset gentilibus occasio declinandi ab euangelica veritate. Hoc igitur tam in ipso Petrò, quàm in Barnaba & comitibus eorũ, erat non rectè ambulare ad veritatem euangelij. Nam quod Erasmus in annotationibus, pro Petri excusatione, scribit, id quod plurali numero dicitur, *non rectè ambularent*, non ad Petrum, sed ad cæteros solùm referri debere; nullum habet authorem, ne ex Græcis quidem. Sed neque cohæret cum præcedẽtibus, neque cum subiuncta reprehensione, quę ad Petrum ipsum dirigitur.

Non errauit Petrus opinione cõtra euangelium.

DIXI CEPHÆ CORAM OMNIBVS, Id est, palam, ac multis præsentibus *Cepham*, vel vt in Gręco, *Petrum* reprehẽdi huiusmodi verbis. Hieronymus item & Ambrosianus *Petro* legunt. *Quòd autem coram omnibus*; inquit Augustinus, *necessitas coegit, vt omnes illius obiurgatione sanarentur. Non enim vtile erat errorem qui palam noceret, in secreto emendare. Huc accedit quòd firmitas & charitas Petri, cui ter à Domino dictum est, Amas me? Pasce oues meas, obiurgationem talem posterioris pastoris pro salute gregis libentissimè sustinebat.* Hæc Augustinus in commentario. Vnde liquet hîc à Paulo nihil fuisse peccatum aduersus ordinẽ fraternæ correptionis, in eo quod publicè Petrũ obiurgauit absq; præuia priuata admonitione. Nã publica salus ita fieri postulabat. Solum autẽ Petrũ alloquitur, quòd is suo exẽplo cęteris author fuisset simulationis; quodq; eo correcto, cuius apud omnes erat sũma authoritas, aliorũ correctio facilè secutura esset.

Cur palã Paulus eum reprehenderit.

SI TV CVM IVDÆVS SIS, GENTILITER VIVIS, ET NON IVDAICE; QVOMODO GENTES COGIS IVDAIZARE? *Quomodo*, Græcè τί, *quid* id est, quare. Sẽsus est; Si tu, Petre, qui Iudæus es ex Iudęis natus, postquã didicisti legẽ morte Christi abolitã esse, nõ amplius eam seruas, sed negligis quasi ea ad te non pertineret (quod est gentiliter, & non Iudaicè, viuere): quid est quod nunc, hac tua simulatione tuoque exemplo, etiam gentes, quæ sunt extra legis professionem, cogis Iudaicè viuere, id est, legem Iudaicam obseruare? velut si dicat, Quæ ratio est vt tu gentiles ad Iudaismum prouoces, qui Iudæus ipse

cùm sis, Iudaismo renunciasti: Hoc indissolubili argumento, ait Hieronymus, Petrum cõstringit; imò per Petrũ eos qui pugnãtia illũ inter se facere cogebant. Porrò *gentiliter viuere* cœpit Petrus, ex quo ei dictum est, *Macta & manduca*, Act. 10, nã antea solùm Iudaicè vixerat: Vnde dicebat, *commune & immundum nunquam intrauit in os meum*. Patet autẽ ex sensu iam dato, quàm impudenter calumniam hæreseos primo ecclesiæ pastori impingant hęretici, propter hoc quod gentes Iudaizare coegerit.

Impudẽtia sectariorum in B. Petrũ

Nõ enim id fecit errore doctrinæ, quasi senserit ac docuerit legem gentibus imponendã esse; sed, vti dictum est, exẽplo, & imprudentia facti. Nam quod doctrinæ vel opinionis error nullus hîc significetur, clarum est; tum quia simulatio fuit; tũ quòd paulo antè cum gentibus edisset, nec subitò potuerit opinionem mutare; tum denique quia non reprehendit eum Paulus quòd non teneret aut nõ doceret euangelij veritatẽ, sed quòd ad eam non rectè ambularet, id est, facto & cõuersatione sua eam nõ promoueret, sed læderet. In quo tamẽ ipso veniã haud dubiè merebatur, quia cùm esset apostolus circumcisionis, peccauit amore Iudæorũ quos à Iacobo ad se venientes verebatur offendere, & ab euangelio suscepto, sua libertate qua apud gẽtes vtebatur, auertere.

Iudaizare quid sit hoc loco.

Notandũ quoq; est, verbũ *Iudaizare*, non hîc ad hæresim pertinere, quomodo Iudaizare dicuntur, qui docent aut sentiũt religionẽ Iudaicam à Moyse traditã esse Christianis ad salutem necessariã; quæ fuit olim hæresis Nazaræorum & Ebionitarum, Cerintho cum primis authore: Sed idẽ valet quòd Iudæos imitari, ritus Mosaicos exemplo Iudæorum obseruare; siue id fiat opinione necessitatis, siue ob reuerẽtiam legis à Deo institutæ, siue propter authoritatẽ eorum qui legem huiusmodi seruant: quemadmodum Platonizare dicuntur, qui Platonis seu doctrinam seu dictionem imitantur; quacunque ratione id faciãt. Sic autem Iudaizabant non Iudæi, sed gentiles Iudæorum imitatores: At priori modo, Iudæi quã maximè. Posteriore modo hîc intelligit S. Aug. ep. 19.

15 NOS NATVRA IVDÆI ET NON EX GENTIBVS PECCATORES. Petrum adhuc alloquitur; nec satis constat vbi verba Pauli ad Petrũ finiantur, an, vt quidã putant, eo loco, *Quod si quærentes iustificari* &c. an verò dum ait; *Si enim quæ destruxi* &c. quemadmodum existimat Caietanus, ea ratione motus, quod ibi Paulus, antea plurali numero vsus, incipiat loqui singulariter; An deniq; duret alloquiũ illud vsque ad finem huius capitis.

Vbi finiãtur verba Pauli ad Petrum.

Nam initio sequẽtis, planum est ad Galatas dirigi sermonem. Hæc tertia sententia Hieronymi est & Chrysostomi; facitque eam probabilem cohærentia sermonis ad eum vsque locum; simul & nominis Galatarum illic expressio, tãquam ibi demum, Petro dimisso, compellare eos incipiat.

Quarta sententia

Nisi quis in superioribus verbis dicat latentem esse recessum à Petro, & ingressum ad materiam principalem; quod nõ est improbabile. Hoc quod ait *Nos*, in sua & Petri persona dicit; tametsi possunt & vtriusque comites Iudæi, in quibus & Barnabas, comprehendi. *Naturâ Iudæos* vocat, qui à natiuitate habent quòd Iudæi sunt, non solùm genere, verùm etiam obligatione legis obseruandæ, tanquam sub lege nati, lex enim populo Iudaico data fuit. Proselyti verò, qui ex gentibus in Iudaismum coaptabantur, iuxta nomen suum aduenticij erant, & voluntate non naturâ Iudæi. Quod autem addit, *& non ex gentibus peccatores*; tale est; Et non ex populo gentium, quibus lex data non fuit, nati peccatores; id est, carentes regula diuinæ legis, & per hoc abeuntes in omne genus peccatorum præcipites. Putat Augustinus Paulum, Iudęos alloquentem, ex Iudæorum consuetudine gentiles appellare peccatores; quod nomen, inquit, gentibus imposuerant Iudæi iam vetustâ quadam superbiã, tanquã ipsi iusti essent. Porrò quod Primasius vocabulum *peccatores* ad Iudæos reflectit, quasi sensus sit: Nos ex Iudæis & non ex gentibus nati, peccatores tamen, coacta videtur interpretatio.

16 SCIENTES AVTEM QVOD NON IVSTIFICATVR HOMO EX OPERIBVS LEGIS; Vocula *autem* non est in Græco, nec apud Ambrosianum: coniungenda est enim hæc pars cum præcedenti, quæ inabsoluta remanserat.

NISI PER FIDEM IESV CHRISTI. Sententiam reddit obscuram particula, *nisi*. Quæ si propriè, vt Latinis auribus sonat accipiatur, exceptionem faciet ab eo quod pręcedit; vt sensus sit, hominem non iustificari ex operibus legis nisi fides in Christum ad ea opera accedat; quę si accesserit, iustificari eum per legis opera. Sed cùm hic sensus iustificationẽ diuidat, partim eam tribuens operibus legis, partim fidei Christi, quod est contra definitam & absolutam apostoli sententiam, docentis in epistola Ro. 3. *ex operibus legis neminem iustificari coram Deo, sed iustificari hominem per fidem sine operibus legis*; necnon hoc ipso loco, statim pòst affirmantis *iustificari nos ex fide Christi, & non ex operibus legis* &c. manifestum est, interpretationem illam tanquam apostolico sensui & scopo contrariam, omninò repudiandam esse: Etenim ea Iudaizantium, aduersus quos agit apostolus, erat doctrina, legem cum fide Christi miscere, & ex vtraque pariter salutem expectare. Verùm constat voculam *nisi* frequenter in scripturis aduersatiuè sumi, vt idem valeat quod, *sed tantùm*; quemadmodum etiam superiori capite, admonuimus ad illa verba, *Nisi sunt aliqui qui vos conturbant*. Sic autem intelligi debere hoc loco, non modò doctissimi quiq; interpretes Græci & Latini consentiunt, verùm etiam satis colligitur ex his quæ paulò pòst sequuntur hoc loco, & ex memoratis apostoli verbis

Rom.

Opera legis quæ, hoc loco. Ro. 3. Ex quo etiam loco petendum, quænā apostolus intelligat opera legis, ex quibus negat hominem iustificari; videlicet non sola ceremonialia legis Mosaicæ, velut circumcisionem, sabbatū, neomeniam &c. de quibus plerique locū hunc exponunt: Sed in vniuersum opera qualiacūque, ex lege, id est, ex sola legis cognitione, facta, etiāsi moralia tantùm sint. nā in doctrina apostoli quā iusticiam ab operibus legis remouet, legē intelligi toto genere, prout moralia simul & ceremonialia cōprehendit, perspicuis argumentis ostendimus in expositione epistolæ ad Rō. Quomodo autem idē intellectus præsenti loco quadret, vbi propriè de ceremonialibus quæstio versatur; restat vt explicemus. Sciendum est igitur apostolum ab eo loco, *Nos naturâ Iudæi* &c. propiùs ad rē institutam accedere, & causam propter quam ceremonias legis ad gentes transferri nullo modo patiatur, aperire. Nam ceremoniæ in figuram Christi venturi impositæ erant, ad significandum per eum aliquando veram nobis iusticiam & remissionem peccatorum conferendam esse. Ideoque post eius aduentum, impleta iam earum significatione, cessare debuerunt. Quare qui eas euangelio Christi promulgato adhuc retinendas, aut etiam gentilibus imponendas censebant; ij neque illarum institutionem, neque crucis Christi mysterium, quamuis in eum vtcunque crederent, satis intelligebant. Christum quidem Dei filium, velut insignem veræ pietatis doctorem à Deo missum, & omnium virtutum exemplar absolutissimum complectebantur: At ceremonias, quasi per se quicquam valerent ad remittenda peccata, retinere volebant; iusticiam autem illam quæ in operibus bonis consistit, ex sola legis cognitione, Christi doctrina & exemplo adiutos, assequi se posse putabant. Vnde apostolus, sumpto argumento ex iustificatione non aliunde quàm ex fide Christi petenda, consequenter legis ac ceremoniarum concludit abrogationem. Porrò iustificari quid sit, æquè ex ijs quæ in epistolam ad Ro. commentati sumus, intelligi potest: Extenditur enim ad omnem veræ, salutaris ac beatificæ iusticiæ acquisitionem; seu primam, qua quis ex impio iustus fit, siue secundam, qua iustus iustificatur adhuc. *Quomodo per fidem Christi iustificemur.* Iustificatur autem homo per fidem Iesu Christi; quatenus per eam Christum redemptorem agnoscens, ex eius merito remissionem peccatorum atque iusticiam à Deo expectat & percipit. Quod quidem fit per ea media, quæ Christus ipse ad iustificationem præstandam hominibus, instituit; vti sunt inuocatio, pœnitentiæ opera, sacramenta, legisque diuinæ obseruatio; iuxta illud: *Factores legis iustificabuntur.* Ro. 2.

ET NOS IN CHRISTO IESV CREDIMVS. Græcè. *Et nos in Christum Iesum credimus.* apud Hieronymum quoque, & in quibusdam mss. Latinis, præteriti temporis verbum legitur.

VT IVSTIFICEMVR EX FIDE CHRISTI, ET NON EX OPERIBVS LEGIS. Huc vsque periodus, ab illo initio, *Nos naturâ Iudæi* &c. Tota verò sensum hunc habet; Nos, quamuis natiuitate Iudæi simus & non gentiles; quia tamen scimus & certissimè persuasum habemus non iustificari quenquam per opera quæ faciat sola lege instructus, sed tantùm per fidem Iesu Christi, qui iusticiam nobis sua passione promeruit: ideo & nos, inquam, tametsi nati sub lege, credidimus in Christum Iesum; scilicet vt per eius fidem iustificemur, & non per legis ceremonias, aut quæcūque opera solo legis adminiculo facta. Non enim credimus in Christum vt ex lege iustificemur; sed vt ex ipsa fide Christi.

PROPTER QVOD EX OPERIBVS LEGIS NON IVSTIFICABITVR OMNIS CARO. Græcis est διότι, hoc est, *eoquòd*, vel *propterea quòd.* non enim illatio est ex superioribus, sed repetitio est & inculcatio rationis suprà positæ, tanquam confessæ; quia dixerat *scientes.* Repetit autem; propter illud quod proximè dixit; *non ex operibus legis. Dico*, inquit, *non ex operibus legis*; eo quòd ex operibus legis, vt iam dixi, non possit vllus homo iustificari, ne Iudæus quidem, cui Deus legem dedit. Hebraicę phrases sunt, caro pro homine, per synecdochen; & *non omnis*, pro nullo; & *iustificabuntur*, pro iustificari potest.

17 QVOD SI QVÆRENTES IVSTIFICARI IN CHRISTO, INVENTI SVMVS ET IPSI PECCATORES. Locus obscurus est, & ab alijs aliter expositus. Nobis maximè probatur hic sensus: Quòd si nos, id est, ego Paulus, & tu Petre, dum quærimus iusticiam ex fide Christi (quod nobis fundamentum est, & ratio negligendæ legis) propter hoc inuenimur & deprehendimur etiam ipsi peccatores; tales enim à Iudaizantibus iudicamur, quasi similes gentilibus, qui quòd sine lege viuant, peccatores vocantur, vt suprà dictum est: Nunquid &c.

NVNQVID CHRISTVS PECCATI MINISTER EST? Plano sermone dixisset, *Ergo Christus peccati minister est*; Sed pro reuerentia Christi per interrogationē intulit, Num ergo, inquit, fatebimur Christum peccati ministrū & procuratorē esse, qui fideles suos auocet à lege prohibēte & puniēte peccatum? Id enim cōsequens est; *si not quærentes in Christo iustificari, peccatores inuenimur ob legem desertam.* Prosopopeia videtur esse in nomine *peccati* tāquā domini cuiusdam, ministros habētis qui voluntati eius inseruiāt ac regnum eius promoueant, qualem personæ fictionē etiam alibi annotauimus in vocabulis peccati & iusticiæ vt Ro. 6. & 7. Posset sensus etiam hic adferri; Si verè quærimus iusticiā ex Christo: ergo nō eā habuimus ex lege; ac proinde māsimus peccatores donec ad Christū veniremus; qui non peccati sed iusticiæ minister est. Quoniā autem impium est suspicari Christum esse peccati ministrū; ideo declarans absurditatē

illius consequentis (quo destructo, destruatur antecedens) subiungit,

ABSIT, vt scilicet tale quid de Christo sentiat, quisquis Christianus dici velit. Neque enim hoc vllo pacto concessuri erant illi ipsi contra quos agit apostolus, vtiqui & ipsi in Christum credidissent. Igitur ex destructione tam absurdi consequentis, destruendum relinquit antecedens.

18 SI ENIM QVÆ DESTRVXI, ITERVM HÆC REÆDIFICO; Græcè, *hæc iterum ædifico.*

PRÆVARICATOREM ME CONSTITVO. Id est, ostendo, astruo, confirmo. Eadem vis Græci verbi, quæ in illo loco Ro.3, *Si iniquitas nostra iustitiam Dei commendat*; id est, astruit & constabilit. Quibusdam videtur hæc in Petrum obliquè dici, qui fidem Christi quã verbo prædicabat, facto visus fuerit destruere, & Iudaismum reædificare. Caietanus existimat, ab hoc loco verba esse Pauli ad Galatas, declaratiua eorũ quæ dixerat Petro Est autẽ hîc aliud argumentũ à superiori, quo ostendit legẽ non esse reuocandã. Tametsi potest & ad præcedens illud referri, quo dixerat, *Inuenti sumus & ipsi peccatores*; vt hîc declaret se alia etiã ratione peccatorẽ fore, si lex seruanda sit. Sensus est: Legẽ semel, factus Christianus, deserui, & quantũ in me fuit prædicatione mea destruxi. quod si nunc illã restituo, docens eã obseruandã esse; planè astruo & confirmo me præuaricatorem legis tamdiu fuisse, quamdiu eam posthabui.

19 EGO ENIM PER LEGEM LEGI MORTVVS SVM, VT DEO VIVAM, CHRISTO CONFIXVS SVM CRVCI. Vt intelligatur apta cõnexio partis huius cum præcedenti, supplendũ aliquid quod subauditur; hoc modo: Atqui non fui præuaricator deserẽdo legẽ; *nam per ipsam legẽ legi mortuus sui*. q. d. Ipsa lex Moysi spiritualiter intellecta docet se non esse perpetuã, sed Christo, quẽ præfigurauit, veniẽti cedere debere. per ipsam ergo legẽ hoc mihi loquentẽ, mortuus sum legi; id est, subtractus sum legi, atque ei desij esse obnoxius. hoc enim significari ista phrasi, *legi mortuus sum*, intelligitur ex Ro.6 & 7. Quidam sic exponunt: Ego per legẽ Christi mortuus sum legi Moysi; sed minùs ad mentẽ apostoli, qui legẽ absolutè nominãs, non aliã quàm legem Moysi significare solet, eidemq; fidem Christi opponit. Dico, absolutè: ne quis opponat quæ sunt Ro.3. v. 27. & c. 7. v. 4. Iterũ c.8. v.2. Certè infrà c.3. sub finem ait quòd lex Iudæis fuit pædagogus in Christũ. Quæritur autẽ vtrũ apostolus hîc loquatur de lege ceremoniali, an verò de vniuersa lege Mosaica, decalogum etiam cõprehendẽte. Sanè, quamuis expeditior sensus videatur de lege quatenus ceremonialis est; nihil tamẽ vetat vniuersam legẽ à Moyse latam intelligi, quatenus ab eo lata est, tota enim Moysi legislatura cessat per Christum; nec lege decalogi Christianus tenetur, nisi quatenus cum lege naturæ cõuenit, & à Christo renouata est; alioqui sabbati sanctificatio, quam decalogus

Lex an vniuersa hic intelligatur.

præcipit, adhuc obseruanda erit Christianis: quod vtique esset Iudaizare. Iã illud; *Vt Deo viuam*, à Græcis & Caietano cum sequẽti parte construitur, hoc modo: Ad hoc *vt Deo viuam, Christo confixus sum cruci*; id est, Christo cõmortuus sum per baptismũ. At rectiùs Latini coniungũt verbis præcedentibus; id enim exigit antithesis inter illa, *mortuus sum*, & *viuam*; vt sensus sit, *legi mortuus sum*, sed felici admodum morte; quia ad hoc mortuus sũ *vt viuam Deo* per veram iusticiam. & hæc noua vita est, quã alibi veteri vitæ opponit; sicut nouum hominẽ, veteri. Congruit hic locus cum illo Ro.7. *Mortificati estis legi per corpus Christi; vt sitis alterius qui ex mortuis resurrexit, vt fructificetis Deo.* Hoc ergo quod sequitur, *Christo confixus sum cruci*; vel vt est in Græco ad verbum, *Christo confixus sum*; id est, vnà cũ Christo crucifixus sum: separata sententia est, qua declarat quomodo, & per quid, legi mortuus iam Deo viuat. Sunt autem hæc verba, cũ sequentibus, apostolici affectus plena; quibus hominis per Christum iustificati personam in se transferens Christi beneficium magnificè exaggerat; quo magis appareat, quàm stultè egerint Galatę qui à Christo ad legem se passi fuerint abduci. Sensus est; Queadmodum Christus cruci affixus hac mortali vita defunctus est; ita & ego per baptismum, qui mortis Christi similitudinem gerit, mortuus sum legi; sic vt illa mei respectu iam extincta sit, nihilque iuris in me habeat. Quod hîc de lege dicit, id Rom. 6 similiter dicit de peccato; est enim eadem ratio, quatenus *lex virtus est peccati*; vt ipse ait 1. Cor. 15. Verba ad Romanos sunt: *Vetus homo noster simul crucifixus est, vt destruatur corpus peccati; vt vltrà non seruiamus peccato.* & quæ sequũtur.

20 VIVO AVTEM IAM NON EGO, VIVIT VERÒ IN ME CHRISTVS. Hoc ad Ro. 6 dicitur huiusmodi verbis; *Ita & vos existimate, vos mortuos quidem esse peccato, viuentes autem Deo, in Christo Iesu Domino nostro.* Sensus huius loci est: Per baptismum Christo commortuus, viuo nunc per veram iusticiam; viuo, inquam, non ego, id est, non vetus ille homo qualis eram; vel, Viuo non ego, hoc est, Quod iam viuo vitã iusticiæ, ex meipso nõ habeo; *sed viuit in me Christus*, id est, Christus qui à morte resurrexit ad vitã, mihi totius vitę meæ spiritualis, hoc est, omnis iusticiæ, author est; totum quod viuo illi debeo, qui in me viuit & efficax est per gratiam suam. Simili locutionis modo dictũ est à Domino Matt.10, *Non vos estis qui loquimini, sed spiritus patris vestri qui loquitur in vobis.* Igitur ex hoc loco discimus, vti bene Sasboldus annotat, opera iustorum non tam ipsorum esse, quàm spiritus Christi mentes eorum inhabitantis. Vnde nec mirum quòd digna sint vitã æternã.

Diuina gratia efficacia.

QVOD AVTEM NVNC VIVO IN CARNE, IN FIDE VIVO FILII DEI. In Græco emphasis est propter articulum postpositũ; quasi dicat, *In fide viuo*, illa, inquam, fide, quę est in

filium

filium Dei, vbi & *filij*, & *Dei*, suos habent articulos, quo vehementior fit sermo. *Viuere in carne*, hoc loco non est secundum carnem viuere, quomodo scriptum est Ro. 8, *Qui in carne sunt, Deo placere non possunt*; sed idem est, quòd viuere mortali hac vita. sicut accipitur Philip. 1, *Quòd si viuere in carne, hic mihi fructus operis est*. Vnde 2. Cor. 10 vtrumque distinguens, ait: *In carne ambulantes non secundum carnem militamus*. Itaque sensus est: Quod in carne hac mortali varijs obnoxia tentationibus, iustè viuo; non legi acceptum fero, sed fidei quam habeo in Christum filiũ Dei. *Iustus enim ex fide viuit*.

QVI DILEXIT ME, ET TRADIDIT SEMETIPSVM PRO ME. Id est, qui me, seruum peccati, & pressum onere legis per quam à peccato liberari non poteram; nihil tale merentẽ dilexit, nõ diuina tantũ ab æterno dilectione quatenus Deus est, sed etiã humano affectu, quatenus homo; &, quod argumentũ est excellentissimæ dilectionis, semetipsũ in mortẽ tradidit, vt me à morte redimeret ac vitæ restitueret. Christianę gratitudinis est Christum fateri non solũ pro omnibus electis in mortẽ se dedisse; sed ita Christi beneficiũ, quod multis cõmune est, interpretari, vt quisq; sibi persuadeat eũ pro se propriè passum & mortuũ. quemadmodũ hoc loco facit apostolus; per hoc ostendens, inquit Theophylactus, quòd tantã oporteat vnumquẽque gratiã reddere Christo, quantã si pro ipso solo mortuus esset, exhiberet. Neque enim, quod Chrysostomus in cõmentario significare videtur, hæc quæ à Paulo dicuntur, ad solã ipsius personã pertinẽt: sic enim non vsque adeò facere viderẽtur ad præsentem disputationem, cùm in Paulo quædam peculiaria considerari possint, vt quòd antea persecutor fuerit, & blasphemus &c. sed de se loquens, vult idem intelligi de quolibet iusto.

Christi in nos charitas.

Nostra in eum gratitudo.

21 NON ABIICIO GRATIAM DEI. Hęc pars epiphonematis speciem habet, quo iam concludit ea quæ de gratia Dei prædicanda disseruit. Gręcè, *Non reijcio, repello, aspernor gratiam Dei*. Augustinus legit, *Non irritam facio gratiam Dei*. Ambrosianus. *Non sum ingratus gratiæ Dei*. ad quam lectionem alicubi alludit etiam Augustinus, eiusdemque meminit Thomas in commentario. *Gratiam Dei reijcit, qui vel ad remissionem peccatorum obtinẽdam, vel ad iusticiam consequendam, gratiam Dei negat esse necessariam*. Vtrumque negabant Iudæi contra quos agit apostolus; solũ autem posterius à Pelagio hæretico negabatur; qui peccatorum quidem veniam non nisi Christi beneficio nobis contingere fatebatur, sed vitam bonam & iusticiam in libero cuiusque arbitrio positam adiuncta legis cognitione, iuxta suam hæresim asserebat. Dicit ergo apostolus, tanto affectus beneficio à Christo filio Dei; *Non sum tam ingratus vt gratiam Dei per Christum mihi oblatam atque impensam repudiem*. q. d. Absit à me

Quis gratiam Dei reijciat.

tam detestabilis ingratitudo; in quam vtique incurrerem si à lege iusticiam expectarem. quod probat verbis sequentibus, deductione ad incommodum;

SI ENIM PER LEGEM IVSTICIA; ERGO GRATIS CHRISTVS MORTVVS EST. *Gratis*, id est, frustra & absque necessitate. Nam si, inquit, aliunde quàm per Christi mortem, vt per opera legis, obtineri potest iusticia; quid necesse erat Christum mori? Neque enim satis idonea & magna causa esse potuit moriendi, filio Dei, quando sine eius morte iusticia & salus contingeret, aditusque pateret ad vitam æternam. Atqui frustra mortuum Christum qui fatetur; gratiam Dei repellit, eidemque ingratus existit. Sub morte, totam Christi passionem intellige; Frustra enim passus est, si sine eius passione redimi & iustificari potuit homo. Quæret aliquis, cur non similiter dici possit, si per sacramenta, iusticia; ergo gratis Christus mortuus est. Respõdeo, de sacramentis veteris legis idem omnino dicendum: nam & ea hîc comprehendit apostolus, ac speciatim circumcisionem; idemque Heb. 10 sic ait: *Impossibile est sanguine taurorum & hircorum auferri peccata*. Verùm de sacramentis nouæ legis alia ratio est: hæc enim, vt talia, gratiam continent, & instrumenta sunt per quæ meritum mortis Christi nobis applicatur. Lex autem vetus, vt talis, per se sine Christo consideratur; & contra gratiam diuiditur; Id quod etiam ex epistola ad Heb. manifestum est. Vnde Iudaizantes, aduersus quos disserit Paulus, solam legem sibi ad iusticiam sufficere arbitrabantur; tantùm opus esse, vt eam propositam & cognitam viribus liberi arbitrij quisque exequatur. Christum autem, vti suprà dictũ est, recipiebant vt doctorem & exemplar iusticiæ; non vt redemptorem & datorem gratiæ ac salutis. Illud hîc addendum, quòd sicut de lege verissimè ait apostolus, *Si per legem iusticia; ergo gratis Christus mortuus est*: ita verissimè dicitur, Si per naturam iustitia; ergo gratis Christus mortuus est. Aug. contra Iul. lib. 4. c. 3. De nat. & gr. c. 9. & 40. De gr. & lib. arb. c. 13.

Quæstio de sacramentis. Responsio per distinct.

SVMMARIVM.

OStendit Abrahæ exemplo, gentes expectare debere iusticiam non ex lege, sed ex promissione & fide: Legem autem fuisse pædagogum ducentem ad Christum.

CAPVT III.

1 O INSENSATI GALATÆ. *Insensati*, id est, stulti; quomodo legit Augustinus: Græca dictio ἀνόητοι, significat *stupidos*, vecordes, qui quod oportet non intelligunt. Eadem vox, quæ apud Lucã 24 in verbis Christi ad discipulos, *O stulti & tardi corde*; vbi posterius est prioris explicatio.

Paulum hic non esse contumeliosum.

Sicut autem in illis Christi verbis non fuit maledicentiæ vicium, sed correptionis acrimonia, cum studio corrigendi; sic & in hac obiurgatione Pauli; præsertim quòd Galatæ, si beato Hieronymo credimus, vicio gentis, indociles essent, & ad sapientiam tardiores; ideoque, sicut idem Hieronymus in præfatione scribit, increpandi magis quàm docendi. Quare nihil hîc à Paulo factum contra illud, *Qui dixerit fratri suo fatue*, quo conuicium irascentis prohibetur, non increpatio corrigentis. Conuertit autem ad Galatas sermonem apostolus cum increpatione; quia iã ex superioribus liquet quàm stultè egerint à Christo declinantes ad legem; vt meritò dixerit eis, *Miror quòd sic tam citò transferimini* &c.

QVIS VOS FASCINAVIT NON OBEDIRE VERITATI? Pro *obedire*, multi codices habẽt, *credere*; atque ita vertisse hoc loco interpretem affirmat Hieronymus exponens illud 5 capitis, *Quis vos impediuit veritati non obedire?* Veruntamen idem Hieronymus præsentẽ locũ enarrans, submouet totum illud, *non credere veritati*; eò quòd in exemplaribus Adamantij non habeatur. & rursus ad 5 caput annotat, in vetustis codicibus ea verba non haberi. Licet, inquit, & Græca exemplaria hoc errore confusa sint. quod tamen non de omnibus quæ tunc extabant Græcis exemplaribus accipiendum, sed de multis, qualia sunt & quæ hodie in manibus habentur. Alioqui, nec apud Chrysostomum illa verba leguntur; vt nec apud posteriores Græcos Pauli interpretes; quemadmodum ex eorum commentarijs satis colligitur. His adde Latinos Augustinum, Ambrosianum, Primasium, Sedulium, Haimonem, & Scholiasten Hieronymi titulo, nec non mss. codices nonnullos, denique Syriacam editionem. Verisimile est autem, huc asscriptum fuisse illud additamẽtum ex 5 cap. idque iam olim ante Hieronymi tempora. In Græcis nostris codicibus vtroque loco idem verbum legitur; quod aptius vertas, *acquiescere*, quàm vel *credere* vel *obedire*. Porrò de fascino multa scribit Hieronymus in commentario; nec pauciora Thomas, qui duplicem distinguit fascinationem. Vnã, qua sensus adhibitis præstigijs quibusdam ludificatur; vt aliud pro alio appareat; veluti cùm homo apparet cornutus, aut pro homine lupus; quod quidem ad artem magicam pertinet. Alteram, qua quis ex maligno oculorum intuitu læditur. id quod maximè contingere solet pueris ætate adhuc tenera, dum ex vetularum vrenti & inuido aspectu languescunt, & ad vomitum prouocantur. cuius rei naturalem causam idem doctor eodẽ loco diligenter inuestigat, tametsi & ad huiusmodi effectum, fatetur operam dæmonũ quandoque admisceri; quod & Hieronymus annotauit. Iuxta hoc igitur, bifariam hic locus exponi potest. Vno modo; Quis ita menti vestræ, velut præstigiator, falsis persuasionibus illudere potuit, vt veritatem ante oculos positam, & paulò antè cognitam atque receptam, iam non videretis; sed pro ea aliud euangelium quod non est aliud, amplectemini? Altero modo: Quis ita felicitati vestræ, tanquam fascinator inuidit, vt oculos mentis quibus nuper Christum fide cognitum recepistis, maleuolo adspectu, atque inspiratione Iudaici erroris inficeret; vosque salutaris doctrinę cibum stomacho nauseante reuomere cogeret? Hunc sensum Hieronymus tradit; à quo non adeò multum recedũt Græci, dum verbum Græcum βασκαίνειν pro eo quod est inuidere, positum interpretantur. At priori sensui magis videtur congruere quod sequitur,

Fascinatio quid propriè, & quotuplex.

ANTE QVORVM OCVLOS IESVS CHRISTVS PROSCRIPTVS EST, IN VOBIS CRVCIFIXVS? Gręcè, *Quibus ante oculos* &c. Item *proscriptus*, Gręcè *præscriptus*; & ita legisse Hieronymum, ex eius commentario pene certa coniectura est, nec desunt Latini codices qui ita legunt: Eam certè lectionem Clementina editio habet; *præscriptus* autem, id est, antè scriptus, est enim idem in Græco verbũ quod bis legitur Rom. 15, vbi nos habemus, *quæcunque scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt*. Vnde commentarius de proscripto, id est, damnato apud Galatas Christo, quem Augustinus & Ambrosianus & alij Latinorũ nonnulli adferunt; ad rem præsentem facere non videtur. Nam verbum Græcum vix reperitur in ea significatione. Hieronymus præscriptum ante Galatarum oculos Iesum interpretatur, quòd olim de eius passione & morte ac cæteris ad eum pertinentibus multa, à Galatis perlecta, scripserint prophetæ. Sed quia nõ est verisimile Galatas, etiamnũ in Christo paruulos, in prophetarũ libris admodum fuisse versatos; idcirco Græcorum expositioni libentius accedimus, quæ huiusmodi est: Quis vos Galatas fascinauit? Quibus per meam prædicationem, palàm, velut in programmate ac tabula publica, vnde de plano legi & apertè cognosci posset, propositus est Christus, perinde atque si apud vos esset crucifixus; vt non minus, imò verò magis ac certius illum crucifixum fidei oculis aspexeritis, quam multi eorum qui coràm viderunt eum crucifigi? Illud tamen quod addit appostolus, *in vobis crucifixus*, multò aliter à Caietano exponitur. *Crucifixus*, inquit, *in vobis*, hoc est, multa passus in vobis; eo scilicet modo, quo Christus Petro dixisse narratur, *Vado Romã iterum crucifigi*; & quo Paulus dicit se adimplere *ea quæ desunt passionum Christi*, Col. 1. Christus enim, etsi post resurrectionem impassibilis, adhuc tamen patitur in membris suis. Itaque secundum Caietanum sensus est, Quis vobis fascinauit non solùm oculos, quibus Christum velut in tabula vobis depictum vidistis, sed & tangendi sensum, quo tam multa mala pro Christi nomine passi estis? Huic intellectui respondet quod paulo pòst

sequi-

ſequitur; *Tanta paſſi eſtis ſine cauſa?* Rurſus aliter hanc partem exponit B. Arias. *In vobis crucifixus*, inquit, per virtutem; quia paſſionis eius virtutem in vobis experti eſtis per dona Spiritus S. quæ in vos effuſa ſunt. Hic ſenſus conſonat cum ijs quæ ſequuntur de ſpiritu accepto. Veruntamen expoſitio Græcorum mihi planior videtur, & verbis apoſtoli magis inhærens: vt tota pericope ſit hypotypoſis quædam ſignata qua doceat IESV CHRISTI crucem ſic apud Galatas prædicatam, ſic depictam fuiſſe, tanquam ſub oculis eorum Dominus fuiſſet crucifixus.

2 HOC SOLVM A VOBIS VOLO DISCERE. Premit Galatas rationibus aliquot interrogando propoſitis; vt dum non habent quod reſpondeant, ſtulticiam ſuam agnoſcere, & ab ea reſipiſcere cogantur. Vel hoc ſolùm, inquit, mihi reſpondete; vnum hoc vos interrogo. Nam qui interrogat & ſibi reſponderi vult, quaſi diſcere cupit. alioqui propriè Paulus à Galatis, quos inſenſatos & ſtupidos vocat, & quorum ipſe doctor erat, non quærebat aliquid diſcere; ſed interrogando voluit eos docere.

EX OPERIBVS LEGIS SPIRITVM ACCEPISTIS, AN EX AVDITV FIDEI? *Spiritum* intelligit ſanctum; quem accipere dicuntur, qui dona eius accipiunt. Quod verò noſter interpres ad verbum reddidit, *ex auditu fidei*, hoc Eraſmus & Hentenius, ſenſum reddentes, dixerunt, *ex prædicatione fidei*, ſcilicet audita & recepta. Nam & Græca vox ἀκοὴ, pro fama & narratione ſumitur interdum apud profanos authores: LXX verò interpretes ea leguntur vſi pro obedientia, 1 Reg. 16, in verbis Samuelis ad Saul. Quæ ſignificatio bene etiam huic loco conuenit. Quærit ergo Paulus: Vnde ſpiritum accepiſtis operandi miracula & varijs linguis loquendi? Num ex operibus legis? Quod dici nequit; quia ſpiritum accepiſtis antequam ad legem Moſaicam vos conuerteretis. *An* verò, quod reſtat, & negare non poteſtis, *ex fide Chriſti quam audita prædicatione mea, ſuſcepiſtis?* Hinc concludendum, Ergo ſtultè facitis qui à fide Chriſti ad legem Moyſi tranſire vultis. Vnde & ſequitur.

3 SIC STVLTI ESTIS, VT CVM SPIRITV CŒPERITIS, NVNC CARNE CONSVMMEMINI? *Stultos* hîc vocat interpres, quos paulò ante *inſenſatos*, cùm in Græco ſit idem nomen. Ambroſianus legit, *Sic ſine intellectu eſtis*: Sed & pro eo quod ſequitur: *vt cum Spiritu* &c. Ambroſiana lectio Græco textui propius inhærens, ſic habet: *Incipientes ſpiritu, nunc carne conſummamini?* Et quidem etiam nonnulli noſtri codices habent, vt & textus Primaſij, *Conſummamini*: quod quia non reſpondet particulæ *vt*, videri poteſt eam non fuiſſe ſcriptam ab Interprete; quemadmodum nec in Græco eſt, ſed quaſi deſideraretur, ab alio adiectam. Verùm prout Græca ſonant, ita legendum & diſtinguendum eſſet; *Sic ſtulti eſtis? qui ſpiritu cœpiſtis, nunc carne conſummamini?* Quanquam ſenſus eòdem recidit, eſtque huiuſmodi: Adeóne vecordes & inſipientes eſtis, vt cum rectus ordo poſtulet à carne ad ſpiritum progrediendum eſſe; vos contrà, poſtquam incepiſſetis à ſpiritu, cuius chariſmata in vos effuſa ſunt, nunc conſummationem, ſiue perfectionem quæratis à carnalibus legis ceremonijs; quas obſeruare vultis, quaſi illæ vobis ad perfectionem deſint, ſicut falsò perſuaſi eſtis à Pſeudoapoſtolis? Lex ceremonialis *caro* ſeu *carnalis* vocatur, quia tantùm valebat ad iuſticiam, & emundationem carnis, vt loquitur apoſtolus Heb. 9. aut certè, quia carnalem populum, cui congruenter data fuit, ad ſpiritum eleuare non potuit, ſed in carne reliquit. Nec contrariũ eſt quod Rom. 7 dicit, *Scimus quòd lex ſpiritualis eſt*; nam ibi non de ceremoniali lege, ſed de morali ſermo eſt; quæ ſpiritualis dicitur, quoniã obſeruata, ſpiritualẽ reddit hominem; licet eius obſeruatio non à lege ſit, ſed à Spiritu ſancto. Quidam partem hanc abſque interrogatione legunt, vt & ſequentẽ; ſed vehementior eſt oratio cum interrogatione. Verbum Græcum ἐπιτελεῖσθαι ſignificat etiam finiri. Et ſic quidam exponunt hoc loco iſtud conſummari; vt inchoatio opponatur non perfectioni, ſed fini. Ita ſenſus eſt, Adeóne dementes eſtis, vt cùm à ſpiritu feceritis initiũ, deſinatis in carnem?

4 TANTA PASSI ESTIS SINE CAVSA? SI TAMEN SINE CAVSA. Græcè, *Fruſtra? ſi quidem & fruſtra.* Quod autem ait *Tanta*, Græcè τοσαῦτα, poteſt & de numero & de magnitudine intelligi. Senſus: Ergóne tam multa & grauia pro Chriſti nomine fruſtra paſſi eſtis, ac ſine fructu? Reuocat enim eos commemoratione eorum quę pro fide Chriſtiana perpeſſi fuerant, ne patientia illa reddatur eis inutilis; quod vtique futurum erat ſi à gratia Chriſti ad legem Moyſi, id eſt, à ſpiritu ad carnem prolaberentur. Quod autem addit. *Si tamen ſine cauſa*, correctio quædam rhetorica eſt eius quod interrogando dixerat, *ſine cauſa*; quaſi dicat, Sed ſpero meliora; Nam confido vos redituros à lege ad gratiam, vt non fruſtra tot & tanta paſſi fueritis. Hic locus oſtendit, id quod à Theologis traditur, bona opera ſubſequenti peccato mortificari, id eſt, infructuoſa reddi, eademque rurſus per pœnitentiam viuificari. Quòd ſi verò pœnitentia non ſequatur, fruſtra, quantum ad illos qui ea fecerint, facta eſſe, vt qui fructum inde nullum vnquam ſint percepturi. Qua de re vide commentarium Hieronymi. *Mortificatio & viuificatio bonorum operum.*

QVI ERGO TRIBVIT VOBIS SPIRITVM, ET OPERATVR VIRTVTES IN VOBIS: EX OPERIBVS LEGIS, AN EX AVDITV FIDEI? *Tribuit*, Græcè, *ſubminiſtrat*, vel *præbet*, vt legit Ambroſianus. Itaque *tribuit*, non præteriti, ſed præſentis temporis eſt; ſicut verbum *operatur*; ita tamen vt hæc verba, quę in Gręco participia ſunt, intelligamus à tempore abſolui,

præcedenti. nam in Christo qui est semen illud promissum, non est distinctio Gentilis & Iudæi. Et quidem Gen. 12. vbi scriptura, quā citat, originaliter habetur, in Hebræo non est vocabulum significans gentes, sed Familias, Græcè φυλαὶ: Vnde Hieronymus ita vertit: In te benedicentur vniuersæ cognationes terræ. Tametsi alijs locis vbi hęc benedictio repetitur, vt Gen. 18. 22. & 26, nec non Psal. 71. legitur in Hebræo, *gentes*, sed generali, vt dictū est, significatione, vt eædem intelligantur gētes & familiæ terræ. Porrò benedictionem non carnalem, sensu Iudaico; sed spiritualē oportet intelligi, quæ consistit in sanctitate & iusticia & beatitudine vitæ æternæ; quā accepturi sunt ex omnibus gentibus illi qui audient, à Christo; *Venite benedicti patris mei.* Repetit autem scriptura promissionem hanc Gen. 22. his verbis: *In semine tuo benedicentur omnes gentes.* Quæ posterior, prioris explicatio est, iuxta sensum iam datum: Nam & ad Isaac postea, similiter atque eodem sensu dictum est, Gen. 26: *In semine tuo benedicentur omnes gentes terræ.* Alij tamen diuersum aliquid significatum putant, scripturam ab apostolo citatam ita exponentes; *In te*, hoc est, ad tui similitudinem & imitationem, *benedicentur omnes gentes.* Sicut enim tu benedictionē & iusticiam consequeris; sic & omnes gentes fidem tuam imitantes, & per hoc tui filij, similiter fide iusticiam & benedictionem consequentur. Hunc sensum tradunt Augustinus & Theophylactus; eundemque Cyrilli authoritate confirmat Oecumenius. Imo sensum hunc exigere videtur illatio sequens; *Igitur qui* &c. Sed sciendum, in Genesi ante hāc promissionem, qua dictum est Abrahæ: *benedicentur in te* &c. nihil legi de fide aut iusticia Abrahæ, ad quod huiusmodi expositio referri queat; & proinde minus germana nobis videtur hæc interpretatio. Nostram verò, quam tradit Hieronymus, quam & ipse Oecumenius primo loco posuit, præter alterum scripturę locum similem, probabilem facit ipsius loci circunstantia, qua semen & posteritas Abrahamo promittitur. Porrò neminem offendat quod loco verbi, *benedicentur*; in Hebræo legitur, *benedicent se*, tam Gen. 12 & 22. quàm etiam psal. 71. vbi nos ex 70 legimus: *Et benedicentur in ipso omnes tribus terræ.* Non enim, vt quidam putant, id solum significatur, gentes vsuras huiusmodi imprecatione, Faciat tibi Deus, sicut fecit Abrahæ & semini eius; aut certè sibi optaturas similem cum illo, & semine eius felicitatem; sed planè significatur futurum vt gentes se benedictas, id est, beatas & felices, agnoscant & prędicent propter semen Abrahæ, quod est Christus, author benedictionis omnium gentium, quęcunque in eum crediderint. vt proinde non multum differant hæc duo, *benedicentur & benedicent se.* Quod intelligentes 70 interpretes passiuè verterunt tribus locis suprà dictis, ἐνευλογηθήσονται *benedicentur*, quemadmodū,

Quæ benedictio.

& hoc loco à Paulo; & Act. 3. à Luca refertur. Quare & Pagninus cùm Gen. 12 vertisset *benedicent se*; reliquis locis vertit *benedicentur.*

9 IGITVR QVI EX FIDE SVNT, BENEDICENTVR CVM FIDELI ABRAHAM. Græcè, *benedicuntur*, Ambrosiano consentiente. Ac rursus tantum dicitur, *qui ex fide* non addito verbo, *sunt*; quod tamen cum etiam Græcè exprimatur v. 10. est hîc quoque subaudiendum, vt & monuimus suprà, ad v. 7. Continet autem hæc illatio rationem sententiæ superioris, qua dicebatur Deum, significare volentem, quod gentes per fidem iustificaturus esset, prænunciasse Abrahæ, quod in ipso benedicendę essent omnes gentes. Ea ratio est, assimilatio gentium cum Abraham, in eo quod illum benedictione dignum reddidit, id est, in fide. Sic ergo ratiocinatur apostolus: Abrahæ facta est promissio quòd in ipso benedicerentur omnes gentes; at Abraham ipse per fidem, qua promissioni credidit, Deo placuit, & benedictionem promeruit; ergo quicunque ex fide iusticiam & benedictionem expectant, eam cum Abraham qui Deo credidit, assequuntur; non autem illi qui sunt ex operibus legis. Quod iam docet verbis sequentibus,

10 QVICVNQVE ENIM EX OPERIBVS LEGIS SVNT, SVB MALEDICTO SVNT: Quasi dicat: Qui verò opera legis sectantur, & ex ijs iusticiam expectant, vsque adeo promissæ benedictionis exortes sunt; vt etiam maledictioni siue execrationi sint obnoxij, ac punitione digni. Hoc siquidem est *sub maledicto esse.*

SCRIPTVM EST ENIM, In ipsa lege Deut. 27 MALEDICTVS OMNIS QVI NON PERMANSERIT IN OMNIBVS QVÆ SCRIPTA SVNT IN LIBRO LEGIS, VT FACIAT EA. Obseruat Hieronymus in Hebræo non addi signa vniuersalia, *Omnis, & omnibus*; sed nec ea legi apud interpretes, præterquam apud solos 70. Refert autem Samaritanorum Hebræa volumina hac in re cum 70 interpretibus concordare: Vnde suspicatur Iudæos, quòd viderent se non posse omnia legis præcepta, quę innumera erant, obseruare; ne propter hoc sub maledicto esse viderentur, erasisse ex Hebræis codicibus illa signa *Omnis, & omnibus*; præsertim, inquit, quòd apostolus vir Hebrææ peritiæ, & in lege doctissimus, illa verba, quasi sensui suo necessaria, ad probandū illud, quod, *quicunque ex operibus legis sunt, sub maledicto sunt*, nunquam protulisset, nisi in Hebræis voluminibus haberentur. Sed hoc argumentum non conuincit. Nam vt in disciplinis, sic & in legibus, indefinitas propositiones vniuersalem habere sensum in confesso est. Exempla passim obuia sunt, etiam in lege Mosaica; nominatim Exod. 21 & 22. Hoc igitur attendentes 70 interpretes, vniuersale signum, quod in sensu verborum latebat, expresserunt. Idque similiter esse factū

Concordia 70. Int. cum Hebr.

ab ijs,

ab iis, qui Samaritanis Hebræa biblia communicarunt, existimandum est. Nec sanè verisimile est, ob causam ab Hieronymo commemoratã codices à Iudæis fuisse corruptos: cùm vtique non ignorarent eam audaciam nihil sibi profuturam ad euadendum legis maledictum; ac futurum potius vt tanto scelere maledictum sibi conduplicarent. Deinde qui conuenit vt propter multitudinem præceptorum quæ lege Mosaica continebantur, intantum sibi metuerint à maledicto, vt de verbis legis aliquid abradendum putarent; quando ipsi tam multa alia secundum suas, quas vocant, Deuteroses, obseruanda legi superaddiderint? Omitto quærere quando Iudæi, seu Iudæorum magistri conspirauerint in tale facinus. Nam id factum oportuit post tempora Pauli, si is allegauit testimonium sicut in Hebræis voluminibus legerat. Atqui ab eo tempore Iudæi magis, magisque dispersi fuerunt per nationes, iidemque passim in vrbibus celebrioribus suas habebant Synagogas, in quibus scriptura per omne sabbathũ legeretur. An ergo credibile est, vna conspiratione, ac pari consensu factum, vt per omnes Synagogas legem patriam à Deo sibi traditam, quam mordicus semper retinuerunt, & pro qua toties periclitati fuerunt, aliqua verborum mutilatione, seu qualibet mutatione corrumperent? Denique si Iudæi voculas illas, de quibus nunc agitur, abraserunt; cur eas Hieronymus in sua versione non restituit, vt integram nobis scripturam daret? Dices, eum aliud vertere non potuisse, quàm quod reperit in Hebræo. Dicam & ego, quod ille ex Hebræo transtulit, & in Ecclesia legitur, sicut vsque hodie in Hebræis codicibus habetur, id nobis tenendum esse citra suspicionem rasuræ, vbi nulla probabilis ratio suadet, vt credamus quicquam esse sublatum. Nam ex supradictis arbitror satis apparere Hieronymi suspicionem (quod salua tanti doctoris authoritate dixerim) tantùm esse suspicionem, non veritatem. Est igitur citati testimonij sensus: *Omnem eum esse maledictum*, id est, execrabilem, & pœnis à lege comminatis obnoxium ac deuotum, *qui non perseueranter omnia faciat*, atque obseruet, *quæ lex præscribit* obseruanda. Nam vt ait Iacobus apostolus c. 2. *Quicunque totam legem seruauerit, offendat autem in vno; factus est omnium reus.* Censetur autem omnia facere, qui à fine legis non aberrat; id est, qui mortaliter contra legem non peccat. Alij sic exponunt; Eum omnia facere, qui sine exceptione seruat ea legis mandata, quæ continẽt substantiam vitæ: Ac de his similiter memoratam Iacobi sententiam interpretantur. Explicat enim ille seipsum de præceptis decalogi: quorum vtique mortalis esse solet transgressio. Cuiusmodi item sunt omnia, quę in maledictionibus à Moyse exprimũtur Deut. 27. Sciendum tamen inter illas maledictiones quædam nominari peccata, quæ non expressè prohibentur decalogo; ac rursum interdum peccari contra aliquod decalogi præceptum citra mortalem culpam. Quapropter id quod prius dixi, potius sequendum est. Nunc argumentationem apostoli consideremus, quæ talis est: *Maledictus est quicunque non permanserit in omnibus quæ lex præcipit; At quicunque ex operibus legis sunt, non permanent in illis omnibus; ergo quicunque sunt ex operibus legis, sub maledicto sunt.* Huius syllogismi minorem apostolus non enunciat, sed intelligendam relinquit. Et quoniam non eam cõcessuri erant aduersarij, sed dicturi se permanere in omnibus præceptis legis, ideoque nihil ad se maledictionis sententiam pertinere; idcirco tacitam istam subsumptionem verbis subiunctis probat.

Sensus citati testimonij.

11 QVONIAM AVTEM IN LEGE NEMO IVSTIFICATVR APVD DEVM, MANIFESTVM EST: QVIA IVSTVS EX FIDE VIVIT. *Quoniam* pro, *quòd*, sicut est in Ambrosiano; Et pro, *viuit*, verior lectio futuri, *viuet*, quemadmodum & ad Rom. 1. annotauimus. Sic enim etiam hoc loco Græci, Syrique codices, & ex nostris optimi quidam habent; Sic & Hieronymus legit. Nec in Gręcis ea dictionum affinitas est, quæ in Latinis, vt facilè possit per errorem altera pro altera scribi. Sensus est: Neminem verò per legem iustificari apud Deum, hoc argumento manifestum est, quia teste Propheta *Iustus ex fide viuet*. Itaque probat apostolus eos qui ex operibus legis sunt, non facere ea quæ scripta sunt in lege; quia ex lege nemo iustificatur coram Deo. Et hoc rursum probat, ex scriptura prophetica; de cuius sensu videnda sunt, quæ pro eius explicatione diximus ad Rom. 1. Eòdemque pertinet quod ait huius epistolæ c. 2. *Quod autem nunc viuo in carne, in fide viuo filij Dei.* Declarat enim ille locus, ex ea fide præcipuè quę est in Christum filium Dei redemptorem ac propitiatorem nostrum, viuere iustum, quatenus iustus est; id est, ex ea iustitiæ suæ vitam omnem haurire: quia quod iustus est, & iustè operatur, & iustus permanet, habet ex hac fide tanquam radice, ex qua nascatur; & tanquam fundamento, cui innitatur tota eius iustitia. Nam Deus ordinauit non iustificare nisi credentes in Christum filium suum vnigenitum, mediatorem ac redemptorem. vult enim beneficium redemptionis & iustificationis agnosci per fidem. Ex eodem loco refellitur illa distinctio propheticæ sententiæ, cuius Hieronymus tantũ meminit, quamque sequitur, & nimis diligenter inculcat Caietanus (nam & Rom. 1. eam tradit, & Heb. 10. repetit) scilicet vt legatur, *Iustus ex fide*, deinde commate interposito, sequatur, *viuet*; quasi dicat apostolus, Qui ex fide iustus est, & non ex operibus, is absolutè viuet. Refellitur, inquam, quia apostolus illud, *ex fide*, cum verbo viuere, manifestè coniungit, affirmans se viuere ex fide filij Dei, dicto c. 2. huius. Atque hoc modo, citatam ab apostolo propheticam senten-

Praua distinctio testimonij prophetici.

senten-

ſententiam omnes interpretes acceperunt. Porrò notandum eſt, apoſtolum ſuperioris ſyllogiſmi minorē, non ex eo probare quòd iugum legis ob multitudinem præceptorum, maximè ceremonialium, fuerit ſupra modum graue, Petro atteſtāte, *Quod neque nos*, inquit, *neque patres noſtri portare potuimus*. Act. 15. Quam probationem nonnulli huc adferunt; minus rectè. Nam eo non obſtante, Sancti Patres veteris teſtamenti permanſerunt in omnibus præceptis legis, vt qui à maledictione fuerint liberi. Adde, quod Moyſes illo Deut. loco quo maledictiones recenſet, nullam ceremonialium præceptorum facit mentionem, ſed tantùm moralium. Itaque ſolidiorem fecit apoſtolus probationem ex teſtimonio ſcripturæ.

12 LEX AVTEM NON EST EX FIDE; Complementum eſt argumentationis ſuperioris, & conſequentiæ probatio. Nam quia reſpōdere quis poterat legem & fidem, quoad effectum iuſticiæ inter ſe non pugnare, ſed ex vtraque iuſticiam peti poſſe (hoc enim Iudaizantes docebant); ideoque teſtimonium prophetæ nihil aduerſum ſe facere: reſponſioni huiuſmodi Paulus occurrit, dicens: *legem non eſſe ex fide*, hoc eſt, opera ex lege facta non poſſe eſſe opera fidei. *Si enim ex lege iuſticia; iam non ex fide, ſed gratis Chriſtus mortuus eſt.*

SED QVI FECERIT EA, VIVET IN ILLIS. Sententia hæc etiam Rom. 10. legitur, & deſumpta eſt ex Leuitici c. 18. tametſi Hieronymus, huius loci immemor, eam referat ad locum Ezech. 20. Vbi ſimile quid dicitur. Et quia de eius intellectu plenè diſſeruimus in explicatione epiſtolæ ad Rom. tantùm hîc repeto, ſenſum illum à multis receptum: Qui fecerit ea quæ lex præcipit, ita ſaltem vt illam manifeſto opere non tranſgrediatur; per ea legis opera, ſupplicium mortis euadet, viuetque vita temporali: non eſſe conſentaneum ſermoni ſcripturæ, quæ legis obſeruationem nominans, de vera legis obedientia vbique, & maximè in ipſa lege, loquitur; ac nominatim in eo quod paulò antè apoſtolus ex lege citauit, *Maledictus omnis qui non permanſerit* &c. *vt faciat ea.* vbi relinquebat aſſumendum, illos *qui ex operibus legis ſunt, non facere ea*; quemadmodum ibi diximus. Verus igitur intellectus eſt de vera & in ſcripturis laudata legis obedientia. Quocirca ſic apoſtolū intellige. *Lex autem non eſt ex fide*; *tametſi qui fecerit ea, quæ lex præcipit, ex eorum obſeruatione viuet vita iuſticiæ, veræq́ ſalutis*; quia *Factores legis iuſtificabuntur.* Ro. 2. Et dictum eſt à Domino; *Si vis ad vitam ingredi, ſerua mandata.* Sed ex lege præcepta legis implere, & in ijs viuere, nemo poteſt; hoc enim non fit niſi per fidem; quia Iuſtus ex fide viuet.

Vide Rō. 2. aliquot locis.

13 CHRISTVS NOS REDEMIT DE MALEDICTO LEGIS; FACTVS PRO NOBIS MALEDICTVM. Cum dixiſſet apoſtolus, eos qui ſunt ex operibus legis, ſub maledicto eſſe, nec per legem inde eximi poſſe; pergit nunc oſtendere per quem, & qua ratione à maledicto liberari queamus, & promiſſam benedictionem conſequi; ſcilicet per Chriſtum, ſi in eum credatur. *Chriſtus*, inquit, *nos* tam Iudæos quàm Gentiles *redemit à maledicto*, ſiue execratione *legis*; id eſt, à pœna quam lex cum execratione minatur, dicens: *Maledictus omnis qui non permanſerit in omnibus* &c. Præſtitit autem id nobis Chriſtus, *dum factus eſt ipſe pro nobis maledictum.* Hoc quo ſenſu dicatur, cùm durè ſonet Chriſtum factum eſſe maledictum & execrationem; atque ex eo non intellecto olim quidam fideles, errandi; Infideles autē calumniandi ceperint occaſionem, vti liquet ex Hieronymi & Auguſtini commentarijs: petendum ex ſubiuncta probatione,

QVIA SCRIPTVM EST, Deut. 21.

MALEDICTVS OMNIS QVI PENDET IN LIGNO. In Hebræo legitur hoc ſolum, *Maledictio Dei ſuſpenſus.* Et eo modo Theodotionem & Aquilam vertiſſe Hieronymus affirmat. Nam quod Symmachus, & eum imitatus Pagninus interpretandum putarunt, Propter blaſphemiam, ſeu maledictionem Dei, ſuſpenſus eſt; neque fonti Hebræo reſpondet, neque conuenit cum citatione apoſtoli; ac proinde reijciendum eſt, præſertim quòd non appareat ſolis in Deum blaſphemis ſupplicium crucis ac patibuli decretum fuiſſe; quandoquidem & latrones vnà cum Domino crucifixi leguntur; & in lege blaſphemus non crucifigi, ſed lapidari præcipitur Leuit. 24. Porrò 70 ſic verterunt: *Maledictus à Deo omnis qui pendet in ligno.* Hos apoſtolus ſecutus videtur, niſi quod loco participij nomen verbale poſuit, quod execrabilem ſonat. Nec addidit, *à Deo.* Quam particulam quo conſilio omiſerit, incertum eſt; cùm ſic potuerit Chriſtum dicere maledictū à Deo, quomodo dixit alibi, eum factum à Deo peccatum. *Eum*, inquit, *qui non nouerat peccatum, pro nobis peccatum fecit*, vtiq; Deus. 2. Cor. 5. Quod autem Hieronymus exiſtimat veteres Hebræorum libros non habuiſſe Dei nomen, & poſt paſſionem Chriſti tam in Hebræis quam noſtris codicibus ab aliquo, Dei nomen appoſitum, vt infamiam nobis inureret, qui in Chriſtum maledictū à Deo, credimus; id nullo modo veriſimile eſt, licet in eam opinionem etiam Thomas authoritate Gloſſæ, ex Hieronymo ſumptæ, fuerit inductus. Neque enim vel vnus vel plures Iudæi potuerunt libros tot interpretum, quos ipſe Hieronymus allegat, quique in manibus Chriſtianorum verſabantur, aſſcripto Dei vocabulo corrumpere, ſic vt nulla ſinceræ lectionis veſtigia vſquam extarent. Potius arbitror Dei nomen ſtudio prætermiſſum ab apoſtolo, ne atrociori ſermone quo Chriſtus à Deo maledictus diceretur, imbecilles animi Galatarum offenderentur. Senſus autem citati teſtimonij ex loco Deut. quærendus eſt, vbi ſic legitur; *Quando peccauerit homo quod*

morte

morte plectendum est, & adiudicatus morti appensus fuerit in patibulo; non permanebit cadauer eius in ligno, sed eadem die sepelietur: quia maledictus à Deo est, qui pendet in ligno; & nequaquam contaminabis terram tuam &c. Cui sanè loco sensus hic aptissimè congruit; Eum qui suspenditur in patibulo, maledictum esse à Deo, id est, execrabilem Deo; propter peccatum quo supplicium tale meruit; vt propterea corpus eius non diu relinquendum sit in hominum conspectu, pendens in cruce; sed eadem die remouendum ex oculis, & obruendum terra. Dices, Si hic est sensus; nihil ergo ad Christum, vtpote peccati omnis expertem, hæc scriptura pertinet. Respondent nonnulli, propriè quidem testimonium hoc scripturæ de sceleratis agere; sed quadam extensione ad Christum accommodari, qui maledictus à Deo dicatur, non propter sua, quemadmodum illi qui secundum legem crucifigebantur, sed propter aliena peccata; quatenus nimirū Deus in illo nostra peccata, quasi ipse peccasset, puniuit & expiauit; secundū illud propheticū: *posuit in eo iniquitatem omniū nostrūm.* Isa. 53. Verùm hac extēsione scripturæ nihil opus est. Nō enim affirmat apostolus Christum illa sententia comprehendi; sed tantùm ex ea probare vult *Christum factum esse maledictum similitudine quadam.* Si enim maledicti & execrabiles erant Deo, qui pro suis sceleribus suspendebantur in ligno; Christus igitur, sicut assumendo naturam mortalem, venit in similitudinem carnis peccati; ita suspensus in cruce sustinuit similitudinē maledicti, de quo loquitur scriptura Deut. Dicitur ergo *factus pro nobis maledictum*, quia pro nostra redemptione ac salute crucifixus, similitudinem gessit hominis à Deo maledicti; & pro tali reputatus est ab hominibus, iuxta quod apud eundem prophetam eodem capite legitur: *Cum sceleratis reputatus est.* Hūc intellectum confirmat alter eiusdem apostoli locus, quem suprà citauimus, quo *Christus pro nobis factus dicitur peccatum*, id est, ob pœnam peccatoribus similis, & pro tali reputatus. Nec ab hoc sensu discrepant Hieronymi, Augustini, & Græcorum commētarij, si propiùs inspiciantur.

Quo sensu Christus dicatur maledictum.

14 VT IN GENTIBVS BENEDICTIO ABRAHÆ FIERET IN CHRISTO IESV: *In gentibus*, Græcè, *In gentes*, vel *ad gentes*. Referenda est hæc pars ad illud præcedens; *Christus nos redemit de maledicto legis, factus pro nobis maledictum.* Hoc ideo (inquit) vt benedictio Abrahæ promissa, quæ totam hominis renouationē, & beatitudinem complectitur, ad gentes veniret, & in ijs compleretur per Iesum Christum. *Gentium* nomen hoc loco generale est, Iudæos etiam comprehendens, vt & in verbis promissionis. Notanda quoque antithesis inter maledictum & benedictionem; licet ea minus appareat in Græco.

VT POLLICITATIONEM SPIRITVS ACCIPIAMVS PER FIDEM. Explicatio est membri præcedentis. Neque enim *pollicitationem spiritus* dicit, tanquam promittentis, vt quidam exponunt, sed tanquam rei promissæ. Sensus enim est; Vt per fidem qua in Christum credimus, acciperemus Spiritum sanctum nobis promissum, hoc est, spiritum charitatis & adoptionis filiorum Dei; non spiritum seruituris in timore, quem qui sub lege erant, acceperant. Ostendit hic locus eandem esse promissionem benedictionis factam Abrahæ, & promissionem Spiritus sancti per Prophetas annunciatam; quantum quidem ad rem promissam attinet; ideoque benedictionem illam Abrahæ promissam, spiritualiter intelligi oportere.

15 FRATRES, SECVNDVM HOMINEM DICO. Alio nunc argumento docet, ex lege non esse iustitiam, eóque sumpto à ratione humana. Hoc est enim quod ait; *Secundum hominem dico*; Id est, humano more loquor, à rebus humanis exemplum adfero, si minus capitis rationes sublimiores.

TAMEN HOMINIS CONFIRMATVM TESTAMENTVM, NEMO SPERNIT, AVT SVPERORDINAT: *Spernit*, rectius ex Græco, *reijcit*. Textus Ambrosianus ordinem verborum immutat, hoc modo; Hominis testamentum confirmatum tamen, nemo irritum facit aut superordinat. Quæ lectio sensum hūc innuit; Testamentum hominis, si tamen confirmatum sit, rescindi non potest, aut mutari. Placet hic sensus, & constructio, etiam Caietano. Sed quia violentius est dictionem *tamen* in principio positam, eò vsque trahi, medio vocabulo prætermisso; magis probandum, quod alij dicunt, *tamen*, pro licet, positum esse, & proximo genitiuo, *hominis*, adhærere. Vnde vertunt Erasmus & Hentenius; hominis licet testamentum &c. Itaque sensus est; Testamentum licet humanum, modò comprobatum sit, & (vt loquuntur), authorizatum, hoc est, iure factum; Nemo reijcere permittitur, aut superordinare. *Reijcit*, qui quod factum est, planè conuellit ac pro nullo habet. *Superordinat* autem, qui mutat, aut innouat, siue addendo aliquid, siue demendo. Quidam *confirmatum* intelligunt *testamentum*, per mortem; prout Heb. 9. dicitur. *Testamentum in mortuis confirmatum est.* Sed Græcum vocabulum hoc loco positum, magis exigit sensum quem diximus; tametsi verum est apostolum loqui de tempore quo mortuus est testator: Dum enim viuit, ipsi mutare est integrum. Porrò ex hac proportione colligendum relinquit, multo minùs testamentum, seu pactum, seu promissionem Dei posse à quoquam rescindi, aut mutari; cùm necesse sit diuina firmiora esse humanis. Quæ tacita conclusio nouæ propositionis loco intelligenda est, cui hæreat sequens assumptio.

16 ABRAHÆ DICTÆ SVNT PROMISSIONES, ET SEMINI EIVS. Græcè: *Abrahæ autem dicta* &c. Sensus; Atqui *promissiones voce diuina*

factæ sunt Abrahæ & semini eius: Abrahæ quidē, & quia sermo promissionis ad eū factus est, & quia promissum est ei; semini autē eius, & quoniam ei promissum est, & quia per illud promissiones erant adimplendæ. Dicit autē, *promissiones*, numero plurali, quia non semel, sed sępius facta est promissio; tametsi res principaliter promissa, hoc est, benedictio gentium, sit in omnibus eadem. Nominatim autem in promissionibus fit mentio seminis Gen. 12. 13. 15. 17. & 22.

NON DICIT, ET SEMINIBVS, QVASI IN MVLTIS: SED QVASI IN VNO, ET SEMINI TVO; QVI EST CHRISTVS. Hoc postremum: *Qui est Christus*, interpretatio est apostoli, qua, promissionem illam; *Et semini tuo*, de Christo docet accipiendam. Quæritur ad quem locum Geneseos Paulus in his verbis respiciat. Plerique putant ad cap. 22. vbi celebris illa promissio legitur, *Benedicentur in semine tuo omnes gentes*. Sed obstat quòd apostolus tam diligenter coniunctionem copulantem semel & iterum exprimit, cùm ait, Deum promittentem non dixisse; *Et seminibus*, sed dixisse, *Et semini tuo*. Quorsum enim coniunctionem, alioqui superuacaneam ita studiosè adderet; nisi respiceret ad aliquem scripturæ locum, in quo illa expressa haberetur? Huiusmodi autem loca sunt, Gen. 13 & 17. in quibus, terram Chanaam promittens, Dominus dicit: *Dabo tibi, & semini tuo*. Quare huc potius apostolum respexisse crediderim; eo maximè, quia dixerat, *Abrahe & semini eius dictas fuisse promissiones*; quod distinctè in his duobus fit locis, dicendo, *tibi & semini tuo*; non item, cùm dicitur. *Benedicentur in semine tuo omnes gentes*. Item quia infrà dicitur, *Donec veniret semen cui promiserat*. non, in quo promiserat. Nec obstare puto quòd apostolus *semen* interpretatur Christum; cùm in duobus locis memoratis semen intelligi constet populum carnaliter ex Abraham nasciturum, vtpote cui possessionem terræ Chanaam Dominus promittat: Nam & Gen. 22. secundum literam, idem populus nomine *seminis* significatur; id quod palam ostendunt anteriora verba promissionis, quæ sic habēt; *Multiplicabo semen tuum, sicut stellas cœli, & velut arenam, quæ est in litore maris. Possidebit semen tuum portas inimicorum suorum*. Post quæ quidem verba continuo sermone sequitur illud; *Et benedicentur in semine tuo omnes gentes terræ*. Quòd si ergo locus hic rectissimè de Christo accipitur, qui pars erat futurus populi ex Abraham venientis, nihil prohibebit & in alijs duobus locis, Christum nomine seminis per mysterium intelligi, qui regno suo spiritali omnes terras gentiū erat possessurus. Quanquam dici potest, illud, *& semini eius*, posse ex phrasi Hebræa sic accipi quasi dictū foret, *De semine eius*. quomodo psal. 3. legimus, *Multi dicunt animæ meæ*; id est, de anima mea. Est similis locutio sępe in alijs psalmorum locis. Imò hoc ipso cap. vers. 19. talis expositio optimè quadrat. Verùm hîc alia non parua difficultas occurrit. Nam qua ratione apostolus in vocabulo *seminis* vrget numerum, dicens, non dixisse, *Et seminibus*, *tanquam de multis, sed tanquam de vno, & semini tuo:* cùm *semen* Hebræis sit nomen collectiuum singulari numero multos comprehendens; nec vsquam apud eos in plurali reperiatur, quantumcunque multos homines significare voluerint; vt & Hieronymus testatur? Ad hoc respondent, Frequenter etiam vnum hominem per semen significari, quemadmodum patet ex ipsa Genesi, 3. 4. 21 capitibus, & ex alijs scripturę locis. Opottere autem vel ex circumstantijs vel aliundè intelligi, num pro vno, an pro multis accipiatur. Sed hæc responsio præsentem difficultatem non tollit. Non enim dubium quin *semen* aliquando de vno tantùm homine dicatur in scripturis: sed quæritur quomodo rectè procedat apostoli ratiocinatio, qua non ex circumstantijs aut aliundè, sed ex numero singulari docet vnū, id est Christum, intelligi; cùm numerus ille communis sit multis & vni; & quidem frequentius ad multos referatur. Nec si vel maximè multos comprehendere voluisset Moyses scripsisset, *seminibus, sed semini*; scilicet propter eius vocabuli in Hebręa lingua proprietatē. Quæstionē hāc primus mouit Hieronymus, nec planè soluit. Magis facit ad nodum quæstionis soluendū quod Aquinas & Caietanus breuiter annotarūt, Paulum eodē spiritu quo promissio facta, & scriptura condita est, eā interpretari quòd ex numero singulari, vnus, id est Christus, fuerit significatus. Prouidit enim Spiritus sāctus vocabulū eiusmodi in scripturis, vt per illud cōuenienter Christus significaretur. Nec prętermittendū quod Augustinus in Christo vult significari omnes Christianos fide imitantes Abraham. Hi nāque sunt illud semen, cui promissio facta est; cùm Christus propriè sit semen per quod promissio sit adimplenda: In quo tamen etiam illi omnes, per vnam fidem, ad singularitatem rediguntur; vt loquitur Augustinus.

Quæstio.

Respōsio.

Quæstio

Respōsio.

17 HOC AVTEM DICO. Collectio est ex præmissis. q. d. Hoc igitur est, quod intendo, quod volo concludere,

TESTAMENTVM CONFIRMATVM A DEO, Græcè, *testamentum antè confirmatum à Deo in Christum*; Ambrosianus, *in Christo*,

QVÆ POST QVADRINGENTOS ET TRIGINTA ANNOS FACTA EST LEX, NON IRRITVM FACIT AD EVACVANDAM PROMISSIONEM. Græcè, *ad abolendam*, siue *abrogandam promissionem*. Ordo & sensus est. Lex quæ post annos à promissione quadringentos & triginta demum accepit initium, non potest irritum facere testamentum seu pactum tantò antè firmatum ratumque factum à Deo, atque in Christo præstandum, vt sic aboleatur & inanis reddatur Dei

promissio. Porrò tota Pauli argumentatio ab eo loco, *Tamen hominis confirmatum testamentum*, speciem habet syllogismi, estque huiusmodi: Pacta diuina rata, & firma esse debent multo magis quàm humana; Atqui Deus init pactum cum Abraham & semine eius promissa benedictione per Christũ; ergo pactum illud debet manere firmũ, & inuiolabile, nec per legem, quæ multo pòst superuenit, abrogari potuit, aut intercipi, quo minùs per Christum impleatur. Id autem contingeret, si per legem esset benedictio, quæ præstanda per Christum est promissa; Quod declarant proximè sequentia apostoli verba. Sed prius hoc loco quærendum quid testamenti nomine significetur. Sanè priori loco, vbi exemplum humani testamenti inducitur, propriè testamentum intelligi, id est, dispositionem hominis de eo quod post mortem suam velit fieri, consensus est omnium interpretum; Nec id videtur in dubium reuocandũ. Hoc verò, vbi Deo testamẽtum attribuitur, constat non ita propriè sumi posse; Pro qua re notandum est, vbicunque in scriptura veteris instrumenti 70 scripserunt διαθήκην quod Latinis testamentum sonat, in Hebræo legi Berith; Quo vocabulo pactum significatur. Vnde & Aquila & ceteri interpretes, Hieronymo teste, non διαθήκην, sed συνθήκην, id est pactum, transtulerunt. Quanquam nõ ob hoc imperitiæ arguẽdi sunt 70. Siquidem διαθήκη, præter testamentum, significat etiã interdum in genere pactum, conuentum, pollicitationem; quemadmodum ex probatis Authoribus ostendit Budæus in commentarijs linguæ Græcæ. Quoniam autem 70 interpretes vsi sunt ea voce ad pacta significanda; Hinc & apostoli (quorum tempore non alia Græca sacrorum codicum editio extabat) libenter eandem vocem eadem significatione vsurparunt. Itaque testamentum hoc quod apostolus Paulus dicit confirmatũ à Deo, non dubitauimus pactum exponere, id est, promissionem Abrahæ factam; sicut apostolus seipsum interpretatur. Nec ideo inualida est apostoli argumentatio, in qua pro antecedente sumsit testamentum propriè dictum: Nam quæcunque sunt Dei pacta & decreta, maiorem habent firmitatem, quàm quæ apud homines firmissima habentur, quale est testamentum. Vnde à firmitate testamenti humani, rectissimè proceditur ad firmitatem cuiuscunque pacti, seu promissionis diuinæ. Adde, quòd promissio, de qua disserit apostolus, etsi propriè testamentum non sit, meritò tamen & hoc loco, & in epistola ad Heb. testamentum vocatur, duplici ratione: tum quia, sicut ait Augustinus, quod mors testatoris valet ad confirmandum testamentum eius, quià consilium iam mutare nõ potest; hoc immutabilitas promissionis Dei valet ad confirmandam hæreditatem Abrahæ, præsertim accedente iureiurando, quo dixit. *Per memetipsum iuraui* Gen. 22. Tũ quia

Quid hic testamentum.

respiciebat mortem filij Dei, & ab ea, vt à Patre præordinata, certoque futura, iam inde ab initio firmitatem accipiebat. Plura de vocabulo testamenti legat qui volet, apud Sasboldum in commẽtario; & nos plura in epistolam ad Heb. Iam quod ad numerum annorum attinet hîc expressum ab apostolo, breuiter dicimus eam sententiam veriorem esse, & absque scrupulo tenendam, quæ tempus hoc ducit ab initio promissionis Abrahæ factæ, vsque ad legem datam in monte Sinai. Primùm enim, id omnino exigit intentio apostoli hôc loco; nam viget annorum multitudinem à promissione vsq; ad legem, docens non potuisse per legem abrogari promissionem tot annorum veluti præscriptione iam antè firmatam. Quare vt vim adderet argumento; non ab aliquo posteriori principio, iuxta quorundam opinionem, sed à primo tempore factę promissionis annos numerare debuit. Deinde probatur id ex chronica supputatione totius temporis memorati; quã diligẽter in suo cõmentario Thomas exsequitur, & ante eũ Augustinus q. 47. in Exo. & lib. 16. de ciuit. cap. 24. Præter hos autẽ ita de hoc annorum numero sentiunt Iosephus lib. 2. ant. c. 6. Eusebius in chronico ad annũ mundi 3260. Epiphanius in Ancorato, Seuerus historiæ sacræ lib. 1. Rabanus, Liranus & Caietanus in Genesin & Exodũ scribẽtes; Item Iohannes Driedo, Melchior Canus, & alij plerique; vt taceã commentatores huius loci tam Græcos quàm Latinos, qui omnes in hanc eandẽ sententiã conueniunt. Cui denique suffragantur Martyrologia quæ in Ecclesia legũtur, nominatim Romanum, & Vsuardi, quæ ad diem 8. cal. Ian. à natiuitate Abrahę vsque ad egressũ populi Israelitici ex Ægypto, quãdo lex data est, annos numerãt fermè quingẽtos. Nec verò pugnat cũ hac sententia quod Gen. 15 Dominus Abrahæ prædicit posteros eius quadringẽtis annis seruituros, quodq; Exo. 12. tẽpus habitationis filiorũ Israel in Ægypto scribitur fuisse quadringentorũ & triginta annorũ. Ex quibus locis Genebrardus & alij nonnulli sumserunt occasionẽ errãdi, vt putarent annorũ numerũ, de quo loquitur apostolus, supputandũ esse ab ingressu Iacob, & filiorũ eius in Ægyptũ; Ex quo consequens fit à promissione facta Abrahæ vsque ad legislationẽ multo plures annos intercessisse, nimirum septingẽtos aut circiter. Sed vt omittã quod 70 Exo. 12 sic legunt; *In terra Ægypti, & in terra Chanaã* (fortè enim alterũ hoc additiciũ est) respondendum est cum Augustino, Thoma, alijsque supradictis authoribus, scripturam ijs locis non dicere à quo tempore seruitus aut habitatio filiorũ Israel in Ægypto cœperit, sed tantùm significare velle ad quod vsque tempus perducta sit; handquaquam exprimendo initium à quo tempus illud supputandũ esset. Non semper enim in talibus scriptura id exprimit. Exemplum apertum est 2. Reg. 15. v. 7. Hoc autem initium in re proposita secun-

Vnde faciendum initium temporis hic expressi.

secundum apostolum & veram chronologiam, multo altius repetendum esse, iam satis ostendimus.

NAM SI EX LEGE HÆREDITAS; IAM NON EX PROMISSIONE. Id est: Si benedictio Abrahæ promissa, & iuxta promissionem à filijs eius hæreditanda, per legem præstatur: non ergo iam, ex pura & liberali Dei promissione, per Christum expectanda erit; atque ita per legem euacuabitur promissio. Quod fieri non posse superioribus verbis monstratum est. Conuenit hæc sententia cum illa præcedentis capitis; *Si per legem iusticia; ergo gratis Christus mortuus est:* Et expressiùs cum illa Rom. 4. *Si qui ex lege, heredes sunt; exinanita est fides, abolita est promissio.*

ABRAHÆ AVTEM PER REPROMISSIONEM DONAVIT DEVS. Ex opposito consequentis, colligendum relinquit oppositũ antecedẽtis. Atqui (inquit) ex promissione hęreditas est; quia Deus non ex conditione legis, sed gratuito, & irreuocabili dono: dandã promisit hęreditatem: Igitur hæreditas, benedictio, iusticia non est ex lege. Huc respicit Prosper lib. 1. de vocatione gentium cap. 9. quando dicit, manere prorsus & impleri quotidie quod Abrahæ Dominus sine conditione promisit, & sine lege donauit. Obiter autem nota, vulgatum interpretem hîc & aliàs indifferenter vsurpare nomina promissionis, & repromissionis; pro quibus in Græco semper est idem vocabulũ, ἐπαγγελία.

19 QVID IGITVR LEX? Ex dictis oritur hæc quæstio; *Si enim hæreditas ita ex promissione est*, vt non ex lege; cur igitur lex introducta est? quæ vtilitas legis? aut quid omnino de lege dicendum? Respondet,

PROPTER TRANSGRESSIONES POSITA EST. Græcè; *apposita* siue *addita est*. Augustinus legit, *proposita*. Additam autem dicit ne putetur lex promissioni successisse, eamque remouisse. Igitur manente promissione lex adiũcta est & subinducta, idque *propter transgressiones*, scilicet coercendas terrore & minis, vt saltem metu retraherentur homines à manifestis transgressionibus. Sic exponunt Hieronymus & Chrysostomus cum suis sequacibus. Aliter Augustinus; qui *legẽ propter transgressiones* ostendendas, imò & quodammodo augendas, *positam* interpretatur; idque longè probabilius, si alia scripturæ loca consulamus. *Nam per legem cognitio peccati*. Rom. 3. Et, *Vbi non est lex, nec præuaricatio*. cap. 4. Et, *Peccatum*, inquit, *non cognoui nisi per legem* cap. 7. Ac rursus ibidem: *Occasione accepta peccatum per mãdatum operatum est in me omnem concupiscentiam*. Et alia eiusdem loci, quæ significant per legem ex occasione augeri peccatum. *Virtus enim peccati, lex* 1. Cor. 15. Et, *litera occidit*. 2. Cor. 3. Quin verò legem ad hoc subintroductam esse vt augerentur trãsgressiones, eiusdem ad Rom. epistolę cap. 5. disertè apostolus affirmat, dicens *Legem subintrasse vt abundaret delictum*. Cum quo loco,

Lex propter trãsgressiones, quo sensu.

ea quæ hîc dicuntur omnino conferenda sunt. Ad eum intellectum inuitat quoque Græca lectio præsentis sententiæ, quæ ita sonat quasi dicas, *Transgressionum gratiâ*, vel, *ob transgressionum gratiam lex apposita est*. Quę lectio, etiam est apud Augustinum lib. 15. cõtra Faustum cap. 8. *Transgressionis gratiâ posita est*. Iam quod alicuius gratiâ fit, non fit ad eius destructionem, sed profectum. Neque tamen sensus est, augmentum & abundantiam peccatorum id esse cuius gratiâ lex à Deo data fuerit, vt causam legis finalem (hoc enim esset Deo peccata asscribere) sed Deum lege lata permittere voluisse, vt homines suis viribus fidentes, in legem impingerent, eiusque transgressores fierent, & legis occasione peccata augerent; quo sic infirmitatis suæ conuictus superbus eorum animus, intelligeret legem sibi ad iusticiam non sufficere, sed ad eam consequendam potentiori remedio, atque auxilio sibi opus esse, nempe gratia Christi Sensum hunc, præter ea quæ ex epistola ad Rom. adduximus (quam constat cum hac epistola eiusdem ferè esse argumenti) probabilem insuper facit, quod hîc statim quærit, *Lex ergo aduersus promissa Dei?* Et quod paulo pòst sequitur; *Sed conclusit scriptura omnia sub peccato*. Hæc enim referuntur ad illud quod dixerat, *legem positam propter trãsgressiones*, nõ minuendas aut coercẽdas, sed augendas; sensu iam explicato. Vide etiam Augustinum lib. de gratia Christi cap. 8. De Spiritu & litera cap. 6. Contra duas epistolas Pelag. lib. 3. cap. 4. Item sermone 13. de verbis apostoli, & epistola 89. Porrò sensum Augustini bene admodum explicat Thomas in commentario, ad quem studiosum lectorem remitto.

DONEC VENIRET SEMEN CVI PROMISERAT, Græcè, ᾧ ἐπήγγελται, *Cui promissum est, aut erat*. quemadmodum & legitur apud Hieronymum & commentatorem Ambrosianum, nec non apud Augustinũ, tam in cõmentario, quàm aliàs, vbi locum hunc allegat; vt lib. 3. de Trin. cap. 11. Syra quoque versio Latinè reddita sic habet; *Donec veniret semen illud, cui facta est promissio*. Vide quæ de Græca voce annotauimus ad illud Rom. 4. *Quæcunque promisit*. Sensus apostoli est, legem introductam fuisse, non vt semper durarer, sed ad tempus, donec veniret semen, cui promissio facta erat, vt in eo benedicerentur omnes gentes, quod semen est Christus.

ORDINATA PER ANGELOS. *Legem veterem per angelos ordinatam, siue dispositam*, vt legit Augustinus loco iam dicto, id est angelorum opera seu ministerio digestam, scriptam, ac latam fuisse, testatur idem apostolus Heb. 2. & Stephanus. Act. 7 significat, Et ipse Moyses Deut. 33. dicens, cum Domino legem in monte Sinai fẽrẽte adfuisse Sãctorum millia; quos 70 angelos interpretati sunt. Indicat ergo discrimen

Lex disposita per angelos.

apostolus inter legem, & promissionē, quòd lex angelorū ministerio lata fuerit; promissio per Christum præstanda: sicut infra dicitur: *Vt promissio ex fide Iesu Christi daretur*. Sic etiam ad Heb. 2. distinguit.

IN MANV MEDIATORIS. *Mediatorem* hoc loco Christum plærique, tam Græci quàm Latini, intelligunt, vt sensus sit, Legē Israelitico populo traditam fuisse per manum, id est, potestatem & directionem mediatoris Christi, populum illum in suum aduentum hoc modo præparantis. Nam Christum Dei & hominum mediatorem vocat apostolus 1. Tim. 2. Sensum hunc latè prosequitur Augustinus. Alij verò *mediatorem* hoc loco Moysem intelligunt. Qui sanè intellectus multis modis fit probabilis: primùm; quia Christus non veteris testamenti, sed noui mediator est; quomodo eum apertè nuncupat apostolus Heb. 8 & 12. Quò præterea faciunt quæ ibidem, nec non eiusdem epistolæ cap. 2. & 9. de differentia Christi, & Moysi, quoad vtriusque ministerium, disseruntur; Quam & Ioannes euangelista breui sententia aperuit, dicens cap. 1. *Lex per Moysē data est; Gratia & veritas per Iesum Christum facta est.* Adde, quòd Moyses ipse sequestrum & mediū, quoad legislationem, inter Dominum & filios Israel se vocat; ac multis deinde verbis declarat: Deut. 5. Ad quem locum hîc Paulum respexisse valde verisimile est. Quamuis autem per manum in scripturis metaphoricè potentia significari soleat; quoties tamen aliquid à Deo factum dicitur in manu cuiuspiam; non potentia, sed ministerium aut instrumentum intelligitur, vt cum factum dicitur verbum Domini in manu Aggæi aut Malachiæ prophetæ. Atqui legem ministerio Moysi latam à Deo fuisse, planum est; idque hac ipsa phrasi, *In manu Moysi*, multis locis scriptura significat Vt Leuit. 10 & 26. Iosue 14. 17. 21. & 22. 2. Paral. 33. 34. 35. & 2. Esd. 8. 9. & 10. At ministerio Christi datam aut latam fuisse eam legem, nec dicitur vsquam, nec sine errore dici potest. Sentit igitur apostolus legem per angelos administratam populo, nec tamen immediatè, sed interueniente ministerio Moysi. Atque hæc Theodoreti expositio est, à Sasboldo pluribus verbis confirmata. Igitur hæc pars superiori coniuncta, plenius, ex parte ministerij, distinguit legem à promissione, quę non per angelos, nec per Moysem impleta fuit, sed per Christum implenda erat.

Mediator hic Moyses.

20 MEDIATOR AVTEM VNIVS NON EST: Sed plurium, ac saltem duorum; id quod ex ipsa ratione medij constat, nam medium est quod inter extrema collocatur. Qui Christū mediatorem interpretantur, hanc partē variè exponūt, vt videre est apud Thomam & Oecumeniū. Tametsi res clara est ex illis apostoli ad Tim. verbis quibus *Christum mediatorem Dei & hominum appellat*; vt non sit opus alios sensus quęrere, si ad Christū referamus. Moyses etiā quo sensu non vnius mediator fuerit, sed pluriū; ex ipsius verbis liquet, quibus ait ad populum, *Ego sequester & medius fui inter Dominū & vos, vt annunciarē vobis verba eius.*

DEVS AVTEM VNVS EST. At Deus, inquit, qui promisit Abrahę, vnus est; non vsus homine mediatore ad promittendum, sicut vsus est ad ferendam legē. Notandum est ea quæ hîc de lege dixit apostolus, respōdens ad quæstionem, *Quid igitur lex?* non solum eò spectare vt discamus vsum legis, qui erat homines adducere ad Christum, vti mox explicabit; verùm etiam vt intelligamus, quanto lex inferior fuerit promissione, quantoq; promissio dignior lege. Nam præter disparitatem suprà indicatam, promissio principaliter, ac primò facta est; lex apposita & subintroducta. Promissio benedictionis est; lex, propter trāsgressiones: Promissio: limitationem temporis non habet; lex posita donec veniret semen. Promissio, facta à Deo; lex, ordinata per angelos. Illa, sine mediatore; hæc in manu mediatoris. Illic, vnius Dei factum est, ad Abrahā loquentis; hîc, Moyse internuncio ac mediatore res gesta est, eo quòd populus non sustineret audire verba Dei loquentis. Non negat apostolus Deum cum Abrahā loquentem, vsum fuisse ministerio angeli, cū id satis constet ex scriptura, Gen. 18. & 22: sed tantū dicere vult, legem ordinatam ac dispositam fuisse per angelos; non autem promissionem.

Vsus legis; & quāto sit inferior promissione facta Abrahæ.

21 LEX ERGO ADVERSVS PROMISSA DEI? ABSIT. Ex præcedenti responsione emergit hæc quęstio; q. d. apostolus, *Si* propter transgressiones lex posita est, non impediēdas (sic enim quæstio locum non haberet) sed augēdas potius: num ergo fatebimur legem aduersari promissionibus diuinis, easque euertere: Quoniam enim transgressores constituit homines; videtur obstare ne promissiones ipsi Abraham factæ, ad eos perueniant, & in ijs impleantur; quandoquidem transgressoribus non benedictio, sed maledictio per ipsam legem denunciatur. Verùm *absit* vt lex Dei, promissis Dei repugnet; sic enim Deus sibiipsi contrarius esset.

SI ENIM DATA ESSET LEX QVÆ POSSIT VIVIFICARE; VERE EX LEGE ESSET IVSTITIA. *Verè*, ὄντως, *reuera*, pro quo Augustinus, *omnino* tractatu 49. in Ioanē. Nondū ad quæstionem directè respondet, sed obiectionē in aduersariū retorquet; tāquā diceret: Imo, cōtrà se res habet. Nam si lex data esset quę viuificare posset homines, id est, præstare vt benè beateque viuant; quod fieri nequit nisi per iusticiam: tum verè ex lege haberetur iusticia. Si autem ex lege; iam non ex promissione, vti superius ostensum est. Itaque per legem euacuaretur, atque irrita redderetur promissio, vtpote in effectu benedictionis præstando à lege præoccupata. Sic ergo patet, quemadmodum sequatur legem contra Dei promissa militaturam, si verum sit quod vult aduersarius, legem viuificare posse.

Lex non viuificat, non præstat iustitiam.

SED

22 SED CONCLVSIT SCRIPTVRA OMNIA SVB PECCATO; Græcè, *sub peccatum*. Hîc iã respondet ad quæstionẽ. Per *scripturam* quidam legem scriptam, quam alibi literam vocat apostolus; alij in genere scripturam sacrã intelligũt. Quod posterius magis probo. Cõsonat enim hic locus cum illo Ro. 3. vbi omnes, tã Iudæos quàm Græcos sub peccato esse ex scripturis ostendit. Hoc igitur est quod ait: Non modò lex eos qui sub lege sunt peccati cõuincit, & trãsgressores cõstituit; sed in vniuersum scriptura cõclusit omnia sub peccato, id est, declarat omnes homines velut conclusos & captiuos teneri sub dominio peccati; Declarat autẽ cùm passim docet omnes esse peccatores. Vnde Hieronymus q. 8. ad Algasiam, hunc locum miscens cum eo qui est ad Rom. cap. 11. *Conclusit Deus omnes in incredulitatem vt omnium misereatur*; ita scribit. *Authoritatem sequimur scripturarũ, quòd nullus homo sit absque peccato: sed conclusit Deus omnes sub peccato, vt omnium misereatur, absque eo solo qui peccatum non fecit nec inuentus est dolus in ore eius.* Sic ille.

VT PROMISSIO EX FIDE IESV CHRISTI DARETVR CREDENTIBVS: Id est, vt promissa iusticiæ hæreditas, per fidem Iesu Christi daretur credentibus in eum; dum scilicet in lege nullam inuenientes peccati medelam, ad Christũ confugiunt, qui est semen illud in quo datæ sunt promissiones. Lex igitur adeo non est aduersus promissa Dei, vt etiam illis subseruiat, & obsequium præstet, dum homines peccati conuictos ad promissum authorem gratiæ iustificandos transmittit; quãuis etiam legis occasione factos deteriores. iuxta illud Rom. 5. *Vbi abundauit delictum, superabundauit gratia.* Notandum est enim quòd quemadmodum duplici ratione lex propter transgressiones posita est, vti diximus (nam aut eas nescientibus commonstrat, aut per occasionem insuper auget): ita duplici ratione ducit ad Christum Quum enim monstrat transgressiones, quasi morbum aperiens; medicum à quo curetur quærẽdum docet. Quũ verò per ipsam etiam augetur transgressio; quasi morbo crescente, qui curandus erat; tum suam illa manifestè prodit impotẽtiam; Itaque iam multo magis, simul & morbi demonstratione & impotentiæ suæ professione mittit infirmum ad verum medicum Christũ.

Lex subseruit diuinæ promissioni de benedictione per Christum.

Idq; varijs modis

23 PRIVS AVTEM, QVAM VENIRET FIDES, SVB LEGE CVSTODIEBAMVR CONCLVSI IN EAM FIDEM QVÆ REVELANDA ERAT. *Sub lege*, Græcè, *sub legem*. Ad eandem particulam referendũ participiũ, *conclusi*; sic enim hîc dicit, *Conclusi sub legem*; sicut statim dixerat, *Conclusit sub peccatum*. Loquitur autem in persona Iudæorum, qui legem acceperant: & loquitur de tota lege Mosaica, non de sola ceremoniali; sed prout lex est sine gratia, cui velut ex aduerso opponitur. Confer caput 4. & 5. huius ep. & cap. 6. ad Rom. Sensus est: Priusquam autem veniret tempus reuelandę fidei (quod nimirum est in aduentu Christi); sub legis imperio ac potestate, velut in custodia conclusi, seruabamur, ne prorumperemus in manifesta crimina; sed pœnarum timore coerciti, ab idololatria, & alijs huiusmodi grauioribus, externo saltem opere committendis, abstineremus; seruabamur, inquam, *in eam fidem quæ reuelanda erat*: Id est, vt hac ratione duceremur ad eam fidem, quæ suo tempore manifestanda erat per Christi & apostolorum eius prædicationem. Igitur hîc tertius modus significatur quo lex præparauit homines ad Christum, dum scilicet timore eos continens & coarctans, quasi seruos; cogeret aspirare ad libertatem filiorũ Dei, promissam in Christo per fidem. Quod quidem ita se habere docet Augustinus exẽplo primorum fidelium Iudæorum, qui prius sub lege cõclusi, mox ad pręedicationẽ apostolorum tanto studio Christi fidẽ amplexi sunt, vt, pro eius amore, cõfestim rebus suis vẽditis, earum precia ad eorundem apostolorũ pedes abijcerent, ac cæteris ecclesijs exempla Christianæ perfectionis ostenderent.

24 ITAQVE LEX PÆDAGOGVS NOSTER FVIT IN CHRISTO, VT EX FIDE IVSTIFICEMVR. Græcè, *In Christum*, vel, *ad Christum*; Et melius erat, *iustificaremur*, quàm *iustificemur*. Textus Ambrosianus ad vtrumque suffragatur; Hieronymus quoque in secundo dialogo contra Pelag. legit, *ad Christum*. Pædagogus is dicitur, qui puero ductor & custos adhibetur, vt teneram eius ætatem regat; metuque, ac flagris à vicijs coerceat, & primis elementis erudiat, donec (vt ait Hieronymus) ad maiores philosophiæ, ac gubernandæ reip. disciplinas à magistro instituendus, transmittatur. Huic apostolus legem similem fuisse, ex superiori sententia colligit: Itaque, inquit, lex, instar pædagogi, nos, tanquam paruulos & ad vicia procliues, timore coercuit; & pręparauit, duxitque ad Christũ, verũ iusticiæ doctorem, ac magistrum, vt ex fide eius, iusticiam consequeremur. Sed quæret hîc aliquis. Si lex nos ducit ad Christum, & gratiæ eius recipiendæ nos præparat; quomodo non inde consequens est, hominem sola lege instructum, sese ad gratiam præparare posse? Quod est contra illud à Patribus definitum, Gratiam non dari secundum merita; & illud verissimè dictum à Prospero resp. ad octauum capitulum Gallorum; Sine gratia nemo currit ad gratiam. Respondeo, pertinere hoc ipsum ad beneficium gratię Christi, quòd quis à lege tãquã pædagogo ducatur ad Christum: non quòd in hominẽ, priusquã in Christũ mediatorẽ saltem implicitè credat, sit aliqua gratiæ prouocatiua dispositio; sed quia lege Deus vtitur, & quidẽ multipliciter, sicut suprà declaratũ est, tanquã occasione qua ad gratiã homines adducũtur, quẽadmodum & flagellis, atq; afflictionib. quas hominibus immittit, vti solet ad eorum conuersionẽ. Vnde nec repugnat huic loco quod suprà dictũ est,

Quæstio suboriens.

Responsio.

propter transgressiones legem positam esse: nam etiam in eo quod auctũ est accepta lege peccatum, lex pædagogus fuit ad Christum; dum videntes homines se per legem sanari non posse, sed eius occasione grauius vulnerari; ad Christum medicum confugiunt.

25 AT VBI VENIT FIDES, IAM NON SVMVS SVB PÆDAGOGO. Ex inducta comparatione legis cum pædagogo, concludit legis cessationem hoc pacto: At postquam aduenit tempus reuelatæ fidei; iam, tanquam magistro contraditi, non amplius sub pædagogo sumus, hoc est, sub lege, quæ pædagogi erga nos gerebat officium. Postea quàm ad Christum introducti sumus per fidem, cessat pædagogia legis.

26 OMNES ENIM FILII DEI ESTIS PER FIDEM IN CHRISTO IESV. Tacitam diluit obiectionem, qua Galatæ dicere poterant apostolo Paulo. Si lex pędagogus vester ad Christum fuit; igitur & nos legem recipere debemus, vt ab ea velut pædagogo ducamur ad Christum. Ad id ita respondet apostolus, vt doceat pædagogum illum Iudæis quidẽ opportunum fuisse, per quem ad Christum adducerentur; non tamen omnibus hominibus necessarium, cùm sine eo fides haberi possit, per quam omnes efficiamur filij Dei. Dicit ergo, Quamuis lex nobis Iudæis pędagogus fuerit ad Christum; non ideo tamen etiam vobis illa accersenda est, vt ad Christum ducamini, regenerandi in filios Dei. Omnes enim vos, etiam sine legis opera, filij Dei estis per fidem qua in Christum creditis. Quin potiùs, fides quæ nos Iudæos liberat à lege, cui subiecti sumus; eadem non patitur vos Galatas legi subijci, vt qui per fidem, æquè vt nos, facti sitis secundum adoptionẽ filij Dei, & per hoc à seruitute legis liberi. Notandum quòd etsi illud, *in Christo*, ferè construatur cum *fide*, ad hunc modum, per fidem quæ est in Christo Iesu, vt legit Hieronymus; aut, quæ est in Christum Iesum, vt Ambrosianus; potest tamen ordinari cum anterioribus verbis, *filij Dei estis*; pręsertim cùm Græcè non sit in Christum, sed, *in Christo*, id est per Christum, Hebræa phrasi. Ita sensus erit, Omnes estis filij Dei per Christũ Iesum, idque per fidem, qua in eum creditis. Neminem verò moueat, quod dicit, vniuersaliter, *Omnes*; Id enim dicit ex hypothesi fidei, non cuiuscunque, sed qualis hîc intelligitur, id est, eius quæ per dilectionem operatur. Sic enim & infrà cap. 5. fidem limitat.

27 QVICVNQVE ENIM IN CHRISTO BAPTIZATI ESTIS, CHRISTVM INDVISTIS. *In Christo*; Græcè, *In Christum*; tametsi quidam Græci codices eam particulam omnino prætermittunt, tantùm legentes, *Quicunque enim baptizati estis* &c. Quos Erasmus in sua versione, necnon in paraphrasi secutus est. sed mendosa, ni fallor, ea lectio est; Nam veteres tam Gręci quàm Latini legerunt; Hi, *in Christo*; Illi, *in Christum*. Est autem hęc probatio sumpta à sacramento fidei, id est, baptismo, sicut illa præcedens, ab ipsa fide. *Quicunque enim*, inquit, *baptismi sacramento abluti estis, & per illud Christo incorporati, Christum induistis*, id est, exuto vetere homine, velut transformati estis in Christum, nouum hominem. Cùm igitur tam sitis intimè Christo coniuncti per fidem, ac fidei sacramentum; vtique legis obsequio iam opus non habetis, vt adducamini ad Christum. *Induere Christum*, vt ex aliorum locorum collatione patet, est Christo fieri conformem imitatione virtutum, & bonorum operum, quæ in Christo, tanquam capite perfectissimè fuerunt. vnde Rom. 13. post enumerationem viciorum à quibus abstinendum admonet, subiungit: *Sed induamini Dominum Iesum Christum*. Ex quo liquet non omnes omnino baptizatos Christum induisse, sed eos tantùm qui baptismo iustificati sunt. Idipsum & præsens locus ostendit. Probat enim apostolus Galatas esse filios Dei, quia per baptismum Christum induerunt: Quæ ratio non valeret, si induisse Christum etiam malis, id est, non filijs Dei, competeret. Quod ergo dicit, Omnes in Christo baptizatos Christum induisse; sic intellige, quantum est ex virtute baptismi. Quo sensu, & illud de aquis baptismi scriptum est Ezech. 47. *Viuet omnia ad quæ venerit torrens*. Porrò si Christum induũt quicunque in Christo baptizantur; igitur ad gratiam iustificationis conferendam, ac virtutes Christianas inserendas, efficax est baptismi sacramentum: & falsum est quod hæretici docent baptismum esse nudum iusticiæ per fidem acceptæ signaculum.

28 NON EST IVDÆVS, NEQVE GRÆCVS; Id est gentilis; Species enim pro genere ponitur.

NON EST SERVVS NEQVE LIBER; NON EST MASCVLVS NEQVE FEMINA. Supplendum ex subsequenti sententia, *In Christo*. Ne putarent Galatæ saltem plus aliquid eos consequi in Christo, quos lex quasi pædagogus ad Christum adduxisset; id iam remouet generali sententia, qua docet, in negocio iusticiæ per Christum adipiscendæ, nullam haberi rationem, sitne Iudęus quispiam an gentilis; seruus, an liber; mas, an femina: hoc est, nullum generis, conditionis, aut sexus discrimen apud Christum agnosci, vt propter aliquid huiusmodi dicere quis possit, Ad me magis Christus pertinet. Ad hanc indifferentiam significandam, prius seruum quàm liberum nominauit apostolus; quomodo & inter martyres Vitalem seruum, Agricolæ Domino prænominat Ecclesia in oratione qua eorum intercessione petit adiuuari. 4. Nou. Posset hîc quæri, quomodo cum eo quod hîc dicit: *Non est Iudæus neque Græcus*; non pugnet quod Rom. 3. docet, multum omnino amplius esse Iudęo præ gentili. Sed hanc quæstionem in illius loci commentario solutam inuenies.

OMNES ENIM VOS, VNVM ESTIS IN CHRISTO IESV. Græcè, *Vnus*; sed sensu eodem. q. d Estis omnes tanquam vnus; id est, prorsus indiscreti, in negocio salutis per Christum; perinde atque si omnes eiusdem generis, conditionis, & sexus essetis. Alij paulò aliter; sed hic sensus optimè respondet tam sententiæ præcedenti, quàm Græcę lectioni.

29 SI AVTEM VOS CHRISTI; ERGO SEMEN ABRAHÆ ESTIS; Nec deest vobis (inquit) dignitas Iudaicæ gentis, quæ se iactat esse semen Abrahæ. 2. Cor. 11. Nam *si vos Christi estis*, id est, Christo incorporati, & membra eius effecti per fidem & baptismum, vti iam ostensum est; Christus autem est verum illud, ac singulare semen Abrahæ promissum: ergo & vos semen ac filij Abrahæ estis, non solùm fidei imitatione, verùm etiam incorporationis iure; vt quod Christo capiti conuenit, toti eius corpori Ecclesiæ tribuatur. S. Augustinus hanc sententiam paulò aliter legit, vsus vicioso codice, quantum apparet.

SECVNDVM PROMISSIONEM HÆREDES. Græcè, *Et secundum promissionem*, quomodo legit etiam Ambrosianus. Sensus est: Non ita estis semen Abrahæ, sicut erant Ismael, & reliqui concubinarum filij, qui ab hęreditate fuerunt exclusi; sed sicut Isaac; de quo dictum est, *In Isaac vocabitur tibi semen*. Pertinet enim ad vos æquè vt ad Iudæos, hæreditas benedictionis, ex promissione facta Abrahæ, cùm per incorporationem pari iure pertineatis ad semen illi promissum, quod est Christus.

SVMMARIVM.

COmparatione hæredis paruuli qui est sub tutoribus, ostendit Iudæos ad tempus fuisse sub seruitute donec veniret Christus. Renocat Galatis in memoriam suum pristinum fidei feruorem. Deinde ex allegoria duarum vxorum & duorum filiorum Abrahæ ostendit filios noui testamenti non esse sub seruitute.

CAPVT IV.

1 DICO AVTEM, QVANTO TEMPORE HÆRES PARVVLVS EST; NIHIL DIFFERT A SERVO, CVM SIT DOMINVS OMNIVM. Ex occasione eius quod postremum intulerat *Secundum promissionem hæredes*, nouam assumit parabolam non dissimilem superiori, qua legem dixerat pædagogum Iudęorum fuisse ad Christum. Nunc enim eosdem Iudæos, id est, eos qui sub lege sunt, puero hæredi comparat, ipsam verò legem, tutoribus & actoribus, quorum curę subijcitur puer, donec ad hæreditatem introducatur. Sensus: Quod dico, tale est; Quamdiu hæres pupillus in minori adhuc ætate constitutus est, nulla re differt à seruo, quantum ad vitæ rationem attinet; quia perinde vt seruus, alieno regitur arbitrio, nec liberum vsum habet bonorum à patre relictorum, quamuis hęreditatis iure, ac voluntate paterna, eorum omnium sit Dominus. Illud: *nihil differt à seruo*, potest etiam verti: Nulla re antecellit seruo. sicut Heb. 1. *Quanto differentius*, id est, *excellentius, præ illis nomen hæreditauit*.

2 SED SVB TVTORIBVS ET ACTORIBVS EST VSQVE AD PRÆFINITVM TEMPVS A PATRE. Hoc est, Sed sub curatoribus & dispensatoribus, Græcè, *œconomis, agit*, quorum arbitrio tum ipse, tum bona eius hæreditaria reguntur & administrantur; donec tempus testamento præfinitum à patre, aut alioqui legibus decretum, aduenerit, quo iam ipse suarum rerum curam, & administrationem suscipiat, iamque re ipsa appareat quantum à seruo differat.

3 ITA ET NOS, CVM ESSEMVS PARVVLI, SVB ELEMENTIS MVNDI ERAMVS SERVIENTES. Græcè: *Sub elementa mundi eramus in seruitutem adacti*. Ambrosianus, eramus subiecti. Cùm ait, *Nos*, in persona Iudæorum, qui sub lege fuerant, loqui se significat; in qua & superiùs locutus fuerat, vbi Iudæorum statũ sub lege, tanquam pædagogo, exponebat: Nam quæ media sunt ab illo loco: *Omnes enim filij Dei estis*, ad Galatas, qui sub lege nunquam fuerant, in secunda persona dicuntur. Est autem huiusmodi accommodatio parabolæ; Ita & nos Iudæi, cùm, tanquam adhuc paruuli; ad percipiendam promissæ benedictionis hæreditatem; quæ nobis ex prædestinatione Dei competebat, nondum essemus idonei; sub elementis mundi, id est, sub corporalibus signis, & carnalibus ceremonijs legis Mosaicæ, eramus velut quadam seruitute pressi. Paruulos siue pueros vocat Iudæos, quia tam intellectu quàm affectu similes erant pueris; nam de Deo & rebus diuinis, ac nominatim de iusticia hominis apud Deum, carnaliter sapiebant. rebus quoque sensibilibus; quibus pueri delectantur, addicti erant. Eosdem seruos sub lege fuisse dicit, tum propter onus legis ceremonialis eis impositum, *quod*, inquit Petrus Act. 15, *neque patres nostri, neque nos portare potuimus*; tùm quia signis ita adhærebant, vt ea pro rebus amplecterentur, significationem eorum non intelligentes; imò ne hoc quidem scientes ea signa esse. Sic autem signis adhærere, seruorum est, teste Augustino. Tùm denique propter timorem seruilem, quo continebantur aliquatenus in officio. *Acceperant enim spiritum seruitutis in timore; nondum autem spiritum adoptionis filiorum, in quo clamarent Abba, Pater*, vt de eis dici posset, *Si filij, & hæredes*. Rom. 8. Porrò quæ vocet apostolus elementa mundi, variant sententiæ. Quidam physica quatuor elementa, ex quibus mixta corpora gignuntur intelligi putant: Alij,

solem, & lunam accipiunt, quòd hæc duo luminaria motibus suis eas res nobis efficiāt, quas paulo inferiùs à Galatis obseruatas apostolus reprehendit, id est, dies & menses, tēpora & annos, vt *μετονυμικῶς* ex causa effectus intelligatur. Quod etsi probabilitatem nonnullam habeat; rectiùs tamen illi, qui ex alijs locis eiusdem apostoli colligunt, quid elementorum nomine significetur. Ea loca sunt Col. 2. vbi semel & iterum ab elementis mundi Colossenses reuocat, & Heb. 5. vbi rudimenta Christianæ fidei vocat elementa exordij sermonum Dei. Vnde satis apparet, apostolo elementa dici in genere rudimenta, siue initia doctrinæ alicuius, præsertim ad religionem pertinentis, seu veram seu falsam. Nam de vera religione sermo est ad Hebr. de falsa, ad Coloss. Tametsi nomen elementi metaphoricè huc esse translatum à primis illis corporibus quæ vsitatissimè elementa vocantur, haud negauerim. Sed notandū quòd tam hoc loco, quàm ad Coloss. non nudè nominauit elementa, sicut ad Heb. sed elementa mundi. Siquidem elementa mundi videntur intelligi rudimenta mundana, id est, crassa, corporea, sensibilia. Nam mundus pro rerum vniuerso, qua parte corporeum & sensibile est, sæpenumerò ponitur in scripturis. At huiusmodi elementa non sunt illa, de quibus ad Heb. vtpote pertinentia ad Christianam religionem; sed ea de quibus ad Coloss. & hoc loco. Quapropter elementa mundi, secundum materiam præsentem, interpretati sumus corporalia signa, & carnales ceremonias Mosaicę legis. Quod confirmari potest ex versu 5 huius capitis; vbi dicitur, ***eos qui sub lege erant.*** Vide etiam ad Hebr. cap. 9. versum 9 & 10. Videri autem potest, apostolum alludere ad pueros elementarios, qui seruiliter compelluntur addiscere elementa, literas scilicet ac rudimenta literaturæ, nescientes quid ex ijs sit prouenturum vtilitatis.

4 AT VBI VENIT PLENITVDO TEMPORIS, MISIT DEVS FILIVM SVVM. Græcè; *Emisit.* Pergit in applicatione similitudinis assumptæ. Nam sicut puer hæres expleto tempore quod erat à Patre præfinitum, liberatur ab illa seruitutis specie, qua tutoribus & actoribus subiectus erat, & ad liberum vsum atque administrationem hæreditatis admittitur; ita & nos, inquit, ***vbi venit plenitudo temporis,*** id est, vbi tempus impletum est quod erat à Deo patre præordinatum, liberamur à seruitute legis, & hæreditatem filijs promissam accipimus. Ad hoc enim emisit Deus in terram filium suum vnigenitum, sibi consubstantialem,

FACTVM EX MVLIERE. De Eua legimus quòd facta sit ex viro, quia nimirum de eius substantia facta atque formata fuit. Ita filius Dei factus ex muliere; quia de mulieris substantia carnem accepit. Et sicut Eua ex viro solo; ita Christus ex muliere sola: Non tamen Adam pater Euæ, sicut Maria mater Christi, quia non per viam generationis, ac natiuitatis Eua facta ex viro, sicut Christus ex muliere. Et tamen ***factum ex muliere*** dicere maluit apostolus, quàm natum (quomodo nonnulli legendum putarunt, referente Beda super euangelio Lucæ 11. ad illud: ***Beatus venter qui te portauit.***) vt significaret non communi more nascentium, sed operatione Spiritus sancti, absque virili semine, conceptum atque formatum fuisse. Porrò mulieris nomine, secundum morem Hebraicæ linguæ non virgineum decus negatur, sed femineus sexus ostenditur; ait Augustinus serm. 19. de tempore. Ex hoc loco facile est refellere tam veteres hæreticos, qui Christum non ex substantia Mariæ virginis, sed aliunde carnem assumsisse dixerunt; quàm impium Nestorium, qui eandem virginem, non Dei, aut filij Dei matrem, sed hominis tantùm, aut Christi, voluit appellari.

FACTVM SVB LEGE. Græcè, ***sub legem***; id est, legi subiectum. Sed quæritur vtrùm ***sub lege factus,*** quia legem obseruauit, an quia reuera legi obnoxius, sicut habet Erasmiana versio; hoc est, ad legem obseruandam obligatus. Respondetur, filium Dei sub lege factum esse, non obligatione, sed obseruatione: Voluit enim circumcidi, & cætera omnia quæ legis sunt subire, vt & humilitatis exemplum nobis prēberet; & populo, in quo nasci dignatus est, quoad instituta diuina conformem se redderet, legemque paternam honoraret; Denique ***vt*** legalis seruitutis similitudinem in carne sua gerens, ***eos qui sub lege erāt,*** vti mox dicitur, ***redimeret:*** quamuis alioqui nullo præcepto ad eam obseruandam obligatus. Quod ipse in euangelio significauit, quādo dixit Dominum esse filium hominis, etiam sabbathi; Matth. 12. Sic Ambrosius lib. 1. de fide. cap. 6. Factum sub lege interpretatur per obseruantiam legis. At dices, Christū accepisse mandatum à patre non tantùm vt nasceretur, pateretur, moreretur; sed etiam vt circumcideretur, & alia quæ legis sunt obseruaret. Respondeo, Dei patris ad filium nō esse propriè mandatum seu præceptum; hoc enim in Deū, cui semper summa libertas est agendi vel non agendi quidlibet, cadere non potest: sed est patris ad filium decretum ęternum, idque patri cum filio & Spiritu sancto commune. Quod tamen interdum præceptum vocatur patris ad filium; qui & obediens patri factus dicitur vsque ad mortem, Philip. 2. quia illius decreti in patre est authoritas; Est enim pater principium filij. In filio autem, vt homine, eiusdem decreti facta est executio. Quòd si contendas, filio vt homini propriè datum à patre præceptum; Fatebimur Christum hominem, vt sanctæ Trinit. seruus fuit, ita etiam à se ipso tanquam Deo, & à Spiritu sancto, idem præceptum ei datum esse; & proinde fuisse obedientem non patri tantùm, verùm & Spiritui sancto & sibi ipsi. Nec ideo tamen lege fuit ligatus

Mosai-

Mosaica; sed peculiari patris pręcepto. Factus igitur est sub lege filius Dei, voluntaria subiectione; quomodo & parentibus suis subditus fuisse legitur Luc. 2. Facit autem hic locus aduersus eos, qui Christum dicunt aliquando reuera legem soluisse, violando sabbathum, aut similia contra legem opera faciendo. Quorum opinionem latiùs ex scripturis refutare, non est huius loci.

5 VT EOS QVI SVB LEGE ERANT REDIMERET; Id est, dato precio eximeret à seruitute legis, suosque faceret. Id enim significat Gręca vox ἐξαγοράζειν, qua peculiariter hoc loco Paulus vtitur, id est, mercari rem quæ alterius erat; precij commutatione suam facere, sibique vendicare. *Lucrifacere* legit Ambrosius super Luc. 2. licet hoc verbum non adeò quadret. Cæterùm in Græco non mutatur persona: nam verti potest: *vt sub lege existentes*, id est, nos Iudæos qui sub lege eramus, *redimeret*: quoniam & sequens membrum primam habet personam. Notanda congruentia; Christum factum sub lege vt eos qui sub lege erant, redimeret; licet aliter Christus sub lege, aliter illi, quemadmodum patet ex suprà dictis.

VT ADOPTIONEM FILIORVM RECIPEREMVS, Nos Iudæi. Hucusque enim ex persona Iudæorum loquitur. Est autem hæc pars referenda ad illud. *Misit Deus filium suum factum ex muliere.* Nam sensus est Idcirco filiũ Dei factum esse filium hominis, id est nostræ naturæ participem ex femina; vt nos homines efficeremur per adoptionem filij Dei, vtque hæreditatem, adoptionis iure debitam, consequeremur. Hunc apostoli locum malè intellexerunt, qui ex eo probare conati sunt, iustos veteris testamenti non fuisse participes adoptionis Christi, nec potuisse vocari filios Dei per adoptionem; contra illud Heb. 2. *Qui multos filios in gloriam adduxerat* Nam simili argumento negabunt eos iustos fuisse, & legem impleuisse; cùm scriptum sit Deum misisse filium suum, *vt iustificatio legis impleretur in nobis.* Rom. 8. Respondetur ergo, virtutem passionis Christi, qui in plenitudine temporis missus est, pertinuisse etiam ad tempora præcedentia; licet amplior & copiosior ab ea fructus post passionem illius & resurrectionem, euangelio per orbem prædicato, manauerit.

6 QVONIAM AVTEM ESTIS FILII; MISIT DEVS SPIRITVM FILII SVI IN CORDA VESTRA, CLAMANTEM; ABBA, PATER. Græcè, *emisit*. Quomodo superiùs, posteaquam ostendisset legem fuisse pædagogum Iudæorum in Christo; ad Galatas reflectit sermonem dicens; *Omnes enim filij Dei estis* &c. ita & hîc; eâdemque ratione, post applicatam Iudæis parabolam de paruulo hærede; mutatâ personâ primâ in secundam, Galatas gentiles alloquitur, occupans quod ab illis dici poterat: Si Iudæis eo gradu contigit filiorum adoptio, vt priùs sub lege essent tanquam sub tutore; &, si Christus sub lege factus est, vt eos qui sub lege erant redimeret: debemus & nos priùs esse sub lege, vt per Christum redimamur, & filiorum adoptionem accipiamus. Ad hoc respondet, Vos Galatæ iam non indigetis legis tutela; quandoquidem estis filij, non sicut hæres paruulus nihil differens à seruo, sed in statu libertatis filiorum constituti. Quòd autem tales filij sitis, inde liquet, quia misit Deus in corda vestra spiritum filij sui, *clamantem*, id est, *in quo clamatis*, Abba, Pater. Sic enim hic locus per alterum similem Rom. 8. exponendus est. Probat Galatas iã esse filios Dei, testimonio Spiritus sancti; quòd nimirum impulsi à spiritu filij Dei, magno cordis affectu in orationibus suis Deum patrem appellarent, dicentes *Abba, Pater*; vocabulo ex duabus linguis geminato. Verisimile est enim gẽtiles Christianos vtrũque vocabulum orando coniungere solitos. Quod autem Gręci quidam codices astipulante etiam Ambrosiano, legunt *in corda nostra*, quasi Iudæos vnà cum gentilibus hîc comprehendere voluerit apostolus; non probamus; nam & illud præcedens: *Quoniam estis filij*; & ea quæ deinceps sequuntur, secundam personam exigunt; & omnia Latina manuscripta in hanc eandem conspirant lectionem. Nonnulli sic exponunt, Quoniam diuina prędestinatione eratis filij; ideo nunc in plenitudine temporis dedit Deus in cordibus vestris spiritum, per quem, vt filij, ipsum inuocaretis, dicentes, Abba, Pater: Sed hunc commentarium planè refugit præsentis temporis verbum, *estis*. Porrò cùm dicit, *spiritum filij sui*, significat Spiritum sanctum non à Patre solo, sed etiam à filio procedere. Non enim spiritus filij dici potest nisi spirantis, & vt Theologi loquuntur, Principiantis. Appositè verò filij mentionem adiunxit, vt filiorum adoptionem in naturalem Dei filium referret. Denique in his apostoli verbis obserua sanctæ Trinitatis, id est, trium in Deo personarum expressam significationem: simul & processionis earum; id est, filij ex patre, & Spiritus sancti ex vtroque, non obscuram insinuationem.

7 ITAQVE IAM NON EST SERVVS, SED FILIVS. *Est*, Græcè & Syriacè, *es*, in secunda persona, consentientibus etiam Latinis quibusdam; eaque lectio probabilior. Adhuc enim Galatas alloquitur, sed numero, propter emphasim, mutato in singularem. Tu igitur, inquit, quisquis es qui per spiritum filij Dei clamas ad Deum, Abba, Pater; non ampliùs iam seruus es, ab hęreditate alienus; sed, vel ipsius Spiritus sancti testimonio, filius.

QVOD SI FILIVS; ET HÆRES PER DEVM. Græcè & Syriacè *hæres Dei per Christum*. Similiter Hieronymus, nisi quod genitiuum, *Dei*, non apponat. Sequela autem manifesta est; Quòd si filius es, quamuis adoptiuus; igitur & hæres illius cuius es filius, scilicet

Dei, per meritum Christi filij eius naturalis. Dubium enim nō est, ait Ambrosianus, quin ideo quis adoptet sibi filium, vt hæredem illum relinquat. Hæc autem hæreditas non post mortem patris expectatur, sed viuente patre accipitur, & simul cum eo, bonorum eius participatione, possidetur, partim quidem in præsenti vita, secundum varia Spiritus sancti dona, quæ sunt instar arrhabonis; plenissimè verò, in vita futura.

8 SED TVNC QVIDEM IGNORANTES DEVM, IIS, QVI NATVRA NON SVNT DII, SERVIEBATIS. Dixerat Paulus, *Iam non es seruus*; per quod insinuabat Galatas aliquando seruos fuisse. At quomodo seruos, dicere poterant illi, si nunquam sub lege fuimus seruientes, sicut Iudæi; & nunc ab illa seruitute nos prohibes? Respondet apostolus omnino eos seruos fuisse, sed alio quodam genere seruitutis, eoque longè deteriori. *Sed tunc quidem*, inquit, id est, priusquam essetis filij; non, vt Iudæi Deum seruiliter colebatis, sed *Deum verum ignorantes, seruiebatis ijs qui naturaliter Dij non sunt*, & in quibus non est veritas diuinæ naturę; sed hominum opinione, atque institutione, pro Dijs habentur.

9 NVNC AVTEM, CVM COGNOVERITIS DEVM, IMO COGNITI SITIS A DEO: Græcè, *magis autem cogniti*; quemadmodum & Hieronymus legit: sed sensum optimè reddidit interpres noster. Nam, *magis*, hoc loco non tam comparantis est, quàm corrigentis. Qua correctione, pręuenientem Dei gratiam commendare voluit apostolus; q. d. *Nunc autem, posteaquam* ab illa ignorantia conuersi, *Deum cognouistis, imò verò cogniti, atque dilecti estis à Deo*, id est, per eius dilectionem attracti ad eum cognoscendum. Iuxta illud 1. Ioan. 4. *Non quasi nos dilexerimus Deum, sed quoniam ipse dilexit nos.* Igitur cognitio, siue dilectio, cum effectu intelligitur; cùm ipsa alioqui sit ab æterno. Vnde bene Theophylactus sic exponit, *Cogniti*, id est, assumpti. Vide Commētarium nostrum ad 1. Corinth. 8. versum 3.

QVOMODO CONVERTIMINI ITERVM AD INFIRMA ET EGENA ELEMENTA, QVIBVS DENVO SERVIRE VVLTIS? Græcè, pro, *denuò*, duæ dictiones sunt, *Iterum ab initio*, seu. *de integro*. Cùm, inquit, Deus iam vos dignatus sit sui cognitione, qua à seruitute falsorum Deorum vos auocauit, insuper & filios suos fecerit, sicut suprà dictum est; quomodo vultis iterum in seruitutē relabi? *Quomodo iterum vos conuertitis ad infirma, & egena elementa*, vt de nouo, quasi nullam antea seruitutem passi, sub illis seruire velitis? Volebant enim Galatæ denuo seruire elementis mundi, & ad ea iterum conuertebantur, non eadem numero vel specie, sed genere. Qui enim seruierant idolis, seruire volebant sub signis, ac ceremonijs Iudaicæ legis. Hæc enim per ea quæ dicit *elementa* significari, patet ex verbis proximè sequentibus, *Dies obseruatis* &c. Vocat autem illa apostolus infirma & egena elementa, non tantùm quia post Christi passionem viribus destituta sunt, quomodo quidam hunc locum exponunt; sed quia omnia illa veteris legis instituta, siue sacramenta, siue sacrificia, siue quocunque alio nomine censeantur, quatenus ad illam legem pertinebant, nihil conferebant ad iusticiam & salutem vitæ æternæ. Vnde ait Heb. 7. *Reprobatio quidem fit præcedentis mandati, propter infirmitatem eius & inutilitatem: Nihil enim ad perfectum adduxit lex.* Et cap. 10. *Vmbram habens lex futurorum bonorum, non ipsam imaginem rerum, nunquam potest accedentes perfectos facere.* Et iterum; *Impossibile enim est sanguine taurorum & hircorum auferri peccata.* Nec mirum, quia *si per legem iusticia*, sicut dictum est superiùs, *gratis Christus mortuus est.* Si qui tamen, veteri lege durante, sacramentis eius & sacrificijs vtebantur ex fide Mediatoris; gratiam per ea consequebantur, non vt erant veteris legis instituta carnali populo tradita, sed quatenus eis accidebat, vt cum eiusmodi fidei deuotione (quæ ad nouam legem pertinet) exercerentur. Dici etiam potest, quod erant infirma & egena elementa Iudæis carnalibus, qui ex illis expectabant iusticiam; nō spiritualibus, qui illis bene vtebātur. Erant infirma & egena ijs qui illis plus tribuebant quam ipsis competebat: simpliciter autem non erant huiusmodi; quia valebant ad id ad quod erant instituta. Verùm ea de re peculiaris est tractatio in 4. sent. dist. 1. Cæterùm ex hoc loco apparet etiam idola, & idololatrici cultus ceremonias, *elementorum mundi* nomine comprehendi: dicens enim apostolus, *iterum conuertimini ad elementa*, significare videtur & illa priora, quibus seruierant Galatæ elementa fuisse, quamuis Iudaicis elementis dissimilia. Hęc enim infirma dumtaxat & egena; illa verò etiam perniciosa: & hæc, aliquando licita; illa, perpetuò mala. Forsitan autem cuipiam videatur hic esse sensus; Quibus elemētis vos gentiles seruire vultis, sicut Iudæi hactenus seruierunt. vt iteratio intelligatur in facto simili, non in personis ijsdem. Sicut enim Iudæi sub iugo legalium seruierant; ita Galatæ malè ab illis persuasi, sub eodem iugo seruire volebant. Fortè etiam quispiam referat hanc iterationem ad Iudęos fideles qui erant inter Galatas. Nam & in Galaticam regionem dispersos fuisse Iudæos, constat ex 1. ep. Petri cap. 1. *Electis aduenis dispersionis Ponti, Galatiæ* &c. Verùm ex textu manifestum est Paulum eos compellare qui dudum idolis seruierant, ijs, inquam, *qui natura non sunt Dij*: eosdemque reprehendere, quòd iterum cōuerterentur ad infirma & egena elementa. Quocirca retinenda est expositio, quam primò dedimus, vt menti & contextui apostolico magis apposita.

10 DIES OBSERVATIS, ET MENSES, ET TEMPORA, ET ANNOS. Partibus explicat quod in ge-

in genere dixerat, eos iterum conuerti ad infirma & egena elementa. Locum hunc Ambrosianus accipit de superstitiosis obseruationibus dierum ac temporum; dum ea fausta vel infausta putantur. Quem errorem à gentilitate ad Christianos permanasse, sæpè queritur Augustinus; Qui etiã eodem sensu verba hæc accepit Ench. cap. 79. Sed & in commentario sensum hunc adfert priore loco. Verùm mox alterum præfert, quo de Iudaicis obseruationibus exponitur, vtpote scopo totius epistolæ congruentem. Quæ eadẽ expositio est Hieronymi, Chrysostomi, Theophylacti, & aliorum. *Dies* ergo quos obseruabãt Galatæ à pseudapostolis edocti, erant, verbi gratiâ, sabbathum, neomenia, scenopegia, cæteræque solemnitates Iudaicæ. *Menses*, vt primus & septimus festorum causâ celebriores. *Tempora*; quale est, ait Hieronymus, ter per annos singulos Hierosolymam venire. *Anni* deniq; vt septimus annus remissionis, & quinquagesimus Iubilæi. Ex his porrò liquet quàm prauè detorqueant hanc apostoli sententiam hæretici ad reprehensionem eius consuetudinis, qua certos quosdam dies festos annua celebritate recurrentes, & certa ieiuniorum tempora, ex Ecclesiæ præcepto fideles obseruant. Hęc enim ecclesiastica dierum ac temporum obseruatio, neque ad superstitionem gentilium pertinet, neque ad legem à Christo abrogatam; sed ex apostolica traditione descendit. Et quidem quod ad natalicia martyrum, aliorumque sanctorum cũ Christo regnantium attinet, instituta sunt ea propter tres potissimum causas, quas Augustinus lib. 20 contra Faustum Man. cap. 21 breuiter complexus est his verbis: *Populus Christianus memorias martyrum religiosa solemnitate concelebrat, & ad excitandam imitationem, & vt meritis eorum consocietur, atque orationibus adiuuetur.* Quòd si omnis dierum obseruatio damnanda esset; neque ad iter agendum, neque ad serendum & metendum, & ad alia huiusmodi, commodos & opportunos dies expectare liceret. Abolendus quoque esset dies Dominicus, cuius obseruationem apostolicam esse constat ex scriptura: Quod tamen nec aduersarij dicere aut facere audent, apud quos vsque nunc ille dies est in obseruatione. Sed quid multa? cùm Hieronymus iam olim isti hęreticorum calumniæ prudenter obuiauerit, in huius loci commentario.

11 TIMEO VOS, NE FORTE SINE CAVSA LABORAVERIM IN VOBIS. Græcè, *Ne quo modo frustra laborauerim in vos*, siue, *erga vos*. Tametsi rectè noster interpres vertit, *ne fortè*; nam Hieronymus & Gręci particulam hanc vrgent, tanquam sit dubitantis, & spem correctionis adhuc relinquentis. *Timeo vos*, dictum pro eo quod Latinè diceretur, Timeo vobis, aut de vobis. Non enim Galatas timebat apostolus; sed declarat suam pro eis solicitudinem, metuens ne inanem sumserit operam ac laborem in eorum conuersione: Frustraneus enim redditur erga eos labor prædicationis, qui in fide suscepta nõ perseuerant, sed ad vomitum redeunt. *Melius est enim non cognoscere viam iustitiæ, quàm post agnitionem retrorsum conuerti.* 2. *Petri* 2.

12 ESTOTE SICVT EGO; QVIA ET EGO SICVT VOS: Dupliciter hoc exponi potest: vno modo, Iudaicas obseruationes meo exemplo abijcite, neque legem seruitutis patiamini vobis imponi; nam & ego me vestræ infirmitati accommodaui, vt vos Christo lucrifacerem. Aliter: Estote in eadem mecum sententia, & veritate doctrinæ; nam & ego aliquãdo in eodem errore versatus sum, in quo vos modò versamini; quem moneo vt exemplo meo deseratis. Hic sensus Græcorum est interpretum; sed prior magis est germanus. Congruit enim cum eo quod alibi dicit: *Factus sum infirmis infirmus, vt infirmos lucrifacerem. Omnibus omnia factus sum, vt omnes facerem saluos.* 1. Cor. 9.

FRATRES OBSECRO VOS. Referendum hoc esse ad superiora Hieronymus admonet; nam cum sequentibus minùs aptè cohæret. Fratres, inquit, rogo vos & obsecro, vt quemadmodum dixi, faciatis. Videmus apostolum tentare omnem viam reuocandi Galatas ab errore. Hactenus enim argumentis & rationibus eos pressit, interdum increpationes admiscuit; Nunc precatur & obsecrat. Sic enim Episcopo & doctori faciendum esse præcipit 2. Tim. 4. *Argue, obsecra, increpa, in omni patientia, & doctrina.*

NIHIL ME LÆSISTIS. Planius ex Græco, Nullâ me iniuriâ affecistis. Quod, inquit, in superioribus vos duriùs increpaui; non feci contumeliosè tanquam iniuriâ lacessitus, vt iracundi solent; sed amore, ac studio vestræ salutis. Nam quod ad vos & factum vestrum attinet, nulla in re læsus sum à vobis; quin potiùs beneficijs apud vos affectus sum. Cùm non sine iniuria tanti apostoli, doctrinã eius Galatæ tam citò deseruissent; negat tamen se læsum ab illis, vel quia defuit animus lędendi; vel quia magis in Christum erat hæc iniuria, quàm in Paulum; vel certè, quia de tempore quo apud Galatas fuerat conuersatus, loquitur. Quem sensum probabilem faciunt ea quæ sequuntur.

13 SCITIS AVTEM QVIA PER INFIRMITATEM CARNIS EVANGELIZAVI VOBIS IAM PRIDEM. *Infirmitatem carnis* nonnulli morbum corporis interpretantur, vt sensus sit: Cùm apud vos agerem & euangelium vobis prædicarem; vidistis me hominem corpore infirmum & morbo afflictatum. Addunt, referente Hieronymo, Paulum sępe grauissimo capitis dolore vexatum; & hunc fuisse angelum Satanę datum ei, vt ipsum colaphizaret; & de hac infirmitate nunc apostolum loqui. Verùm magis placet posterior eiusdem Hieronymi, quæ & aliorum ferè omnium est, expositio, qua *per carnis infirmitatem* generaliter in-

ter intelligunt aduersitates & afflictiones homini exteriùs illatas; vt contumelias, verbera, persecutiones, carceres; & huiusmodi malorum pericula, quæ infirmitatum nomine ab apostolo significari in 2 Cor. 11 & 12 satis ostendimus. Potest etiam, & quidem probabiliùs, ni fallor, intelligi illa infirmitas, de qua dicit cap. 10 eiusdē epistolæ. *Præsentia corporis infirma, & sermo contemptibilis.* Quo loco nō persecutiones aut pericula, sed humilitatē corporalis suæ præsentię voluit significare; quemadmodum & 1. Cor. 2. dicens: *Et ego in infirmitate, & timore, & tremore multo, fui apud vos.* Iuxta hunc sensum accipi poterit hæc pars, vt probatio eius quod dixit, *Ego sicut vos*; quasi diceret, vt me vobis accōmodarem, magna cum humilitate, velut homo abiectus, euangelium vobis prædicaui, *iampridem:* pro quo Græcè, τὸ πρότερον, priùs, id est, dudum, ac superiori tempore.

14 ET TENTATIONEM VESTRAM IN CARNE MEA NON SPREVISTIS, NEQVE RESPVISTIS. Græcè, *Et tentationem meam, quæ in carne mea* &c. Latina quoque nonnulla, *meam* habent. At verò nostræ lectioni fauent plæraque omnia manuscripta; nec non omnes Latini commentatores; qui *vestram* legunt & exponunt. Dixit autem interpres *tentationem vestram*, pro *tentatione vestri*, id est, ea qua vos ex infirmitate mea tentabamini, aut certè tentari poteratis. Quod igitur apostolus hac & præcedenti parte dicit, tale est; Non solùm me non læsistis, verùm etiam beneuolentiam mihi magnam ostendistis. Cùm enim vobis dudum inter medias, vt scitis, persecutiones & pericula, vel, in corpore infirmo & contemptibili, præsens euangelium prædicarem; non tamen estis passi offendiculum in illa carnis meæ infirmitate, neque eam auersati estis, nec per eam ad mei contemptū, aut ad respuendum euangelium adducti; *sed sicut angelum Dei* &c. Magna laus est, virtutem in vaso fragili non contemnere: Vnde & Christus ait Matth. 11. *Beatus qui non fuerit scandalizatus in me*; id est, quem non offenderit humilitas carnis meæ, quo minùs agnoscat, & credat, quis & quantus ego sim. Porrò Græca lectio potest hunc habere sensum, *Et tentationem meam, quæ erat in carne mea*, id est, persecutiones & verbera quæ in corpore meo passus sum, non estis aspernati; non illa vos offenderunt, vt propter illa minoris me faceretis. Et hæc Græcorum expositio est. Constat autem tentationem in scripturis interdum significare afflictionem, vt Iac. 1. *Omne gaudium existimate, cùm in varias tentationes incideritis.* Et Luc. 22. *Vos estis, qui permansistis mecum in tentationibus meis.*

SED SICVT ANGELVM DEI EXCEPISTIS ME SICVT CHRISTVM IESVM. Id est, nihil offensi illa carnis meæ infirmitate, tanti me fecistis, & tanto cum honore me suscepistis, vt si angelum cælitus à Deo missum, in quo carnis infirmitas locum non habet, suscipere tis: quodque amplius est, suscepistis me, sicut Christum Iesum; quia considerastis in me, non humilitatem meæ personæ, sed dignitatem eius, cuius sum minister & apostolus. Benè dicit, *sicut Angelum Dei*, quia Paulus verè angelus, id est, nuncius Dei erat.

15 VBI EST ERGO BEATITVDO VESTRA? Græcè, *Quæ igitur beatificatio vestra?* Sed annotat Oecumenius, τίς, id est, quæ, pro, vbi positum esse. Illud verò: *beatitudo*, seu *beatificatio vestra*, potest vel actiuè vel passiuè intelligi: Actiuè quidem, vt sensus sit, Vbi nūc plausus illi, & verba quibus me beatum appellabatis? q. d. Nunc videmini longè aliter de me sentire; quandoquidem ab euangelio, quod vobis prædicaui recessistis. Passiuè, hoc modo; Tanta cum beneuolentia & honore me vobis euangelizantem excepistis, vt ego vos prę multis alijs beatos prædicarem; At nunc cogor vos stultos & insensatos vocare. Hunc sensum Hieronymus & Græci tradunt; tametsi prior, quem Theophylactus etiam attingit, aptiùs conuenit cum ijs quæ proximè pręcedunt, & sequuntur.

TESTIMONIVM ENIM PERHIBEO VOBIS, QVIA SI FIERI POSSET, OCVLOS VESTROS ERVISSETIS ET DEDISSETIS MIHI. Hyperbole est, qua Galatarum ingentem erga se affectū significat. Eam Græci vsitatiori schemate sic explicant, Habebatis me chariorem oculis vestris; id est, Eram vobis charissimus. Temperat autem sermonis excessum apostolus, dum addit, *si fieri posset*, id est, si natura permitteret.

16 ERGO INIMICVS VOBIS FACTVS SVM, VERVM DICENS VOBIS? Pro *vobis* priori loco, Græcè, *Vester*. Sēsus; Ergóne propterea me pro inimico habere cœpistis, quòd veritatem vobis dixerim? Hinc apparet Galatas à pseudapostolis, qui Paulum oderant, malè persuasos, priorem illum affectum erga suum apostolum remisisse; atque adeò cœpisse nōnihil in contrarium flecti; quod hîc vocat inimicitiam. Quæres, an apostolus non ab initio veritatem dixerit Galatis; vt nunc queratur se ex amico factum illis inimicum, postquam veritatem dicere cœpit. Respondeo, non omnia Christianę religionis statim principio fuisse tradenda; sed quædam in tempus opportunum differenda fuisse; quale illud de legis & ceremoniarum abrogatione. Nam huius rei mentione, in primis fidei rudimentis, apud Galatas, ac cæteros gentiles opus non erat; eo quòd legem non accepissent. Sed posteaquam etiam vsque ad Galatas penetrârant Iudęi, qui dicerent, *Nisi circumcidamini, non potestis saluari.* Act 15: necesse fuit apostolo de ea re veram & apertam doctrinam proferre.

17 ÆMVLANTVR VOS, NON BENE, SED EXCLVDERE VOS VOLVNT, VT ILLOS ÆMVLEMINI. De pseudapostolis suppresso nomine loquitur; & sensus est: Illi per quos inimicus vobis factus sum, vos ambiunt, tanquam

vestræ

vestrę salutis admodum cupidi; Cæterùm, id faciunt *non bene*; vel quia zelus eorum non est secundum scientiam, vel quia zelum ac studium vestri magis simulant quàm habent, vt qui reuera vos excludere velint à libertate euangelica, & seruituti legis subijcere; quo sic vos habeant discipulos & imitatores, sibi tanquam magistris addictos, & suæ gloriæ studiosos. Non aliud enim illi quàm gloriam quærunt ab hominibus. Congruit huic loco testimonium Saluatoris de studio Iudæorum proselytos ex gentilibus facere quærentium; *Væ vobis*, inquit, *scribæ & Pharisæi hypocritæ, quia circuitis mare & aridam vt faciatis vnum proselytum; & cùm fuerit factus, facitis eum filium gehennæ, duplo quàm vos*, Matth. 23. Monet Erasmus in quibusdam Græcis exemplaribus haberi, *includere*; Est autem apud Grecos quàm minima differentia inter ἐκκλεῖσαι *excludere*, & ἐγκλεῖσαι *includere*. Hoc modo si legamus; sensus erit, Sed concludere vos volunt & captiuos habere, ferarũ more, quæ caueis includuntur; id est, in seruitutem redigere vos conantur, & suos facere, vosque pro libito velut sibi obnoxios tractare. Sic enim pseudapostolos cum Corinthijs egisse, testantur illa apostoli ad eos verba: *Sustinetis enim, si quis vos in seruitutẽ redigit, si quis deuorat, si quis accipit, si quis extollitur, si quis in faciẽ vos cædit.* 2. Cor. 11.

18 BONVM AVTEM ÆMVLAMINI IN BONO SEMPER, ET NON TANTVM CVM PRÆSENS SVM APVD VOS. Græcè, *Bonum autem* (supple, est) *æmulari in bono semper*, &c. Quomodo & Augustinus legit. Vindicat hanc lectionem articulus τὸ, qui verbo præpositus non sinit aliter legi quàm *æmulari* modo infinitiuo; quamuis alioqui ζηλοῦσθαι & ζηλοῦσθε facilè potuerint commutari. Nostra lectio, quæ etiam apud Hieronymum est, potest hũc habere sensum: Ego verò vos moneo, non vt illos æmulemini, sed vt bonum quemque, in re bona & honesta, æmulemini, hoc est, imitandũ vobis proponatis; etiã cùm absens sum à vobis. Quasi tacitè dicat; Me, qui bonã vobis doctrinã tradidi, non solùm præsentem, verũ etiam absentẽ æmulari debuistis. Quanquam Hieronymus bonũ non de persona, sed de rebus exponit; sensu coactiori; tanquã dicas, Ea quæ bona sunt, ęmulamini in bono. Laborat eodem incõmodo textus Ambrosianus, qui sic habet; Æmulamini autẽ meliora dona in bono semper. Quæ lectio alludit ad illud 1. Cor. 12. *Æmulamini autẽ charismata meliora.* Verùm hîc nõ de charismatum, sed personarũ æmulatiõne, id est, imitatione, aut studio, agitur. Porrò Græca lectio contextui apostolico meliùs quadrat, & planũ habet sensum, huiusmodi; Illi volũt vt ipsos æmulemini; atqui bonũ est & laudabile, vt æmulemini magistros vestros; qualis ego inprimis sum (id enim intelligi vult); nec in quibuscunque, sed tantùm in re bona; idque semper, id est, constanter, & non solũ me vobis præsente. Qua postrema parte latenter accusat Galatas, quòd ipso absente defecissent ab eius doctrina, quem præsentem tantis honoribus affecerant.

19 FILIOLI MEI, QVOS ITERVM PARTVRIO, DONEC FORMETVR CHRISTVS IN VOBIS Pathopœia est, qua tãquam materno loquitur affectu. *Parturio*, Græcè ὠδίνω, quo verbo dolor parturientis exprimitur. Potest autem sentẽtia tam ad superiora, quàm ad sequentia, coaptari. Sensus est: Semel vos Christo peperi, quando ad fidem Christi perduxi, eaque ratione filioli mei estis generatione spirituali: Sed quoniam à veritate euangelij vobis traditi, tanquam à vita, defecistis; nunc *iterum vos parturio*, id est, magno nixu & labore conor ad euangelij veritatem reuocare; idque tantisper ago *donec Christus in vobis formetur*, id est, donec perfectam Christi formam accipiatis, hoc est, rectam fidem de Christo, qua nimirum credatis Christum vobis ad salutem sufficere, sine legalium obseruatione. Non enim omnino à Christo recesserant, sed Christo legem, velut in subsidium, adiungere volebant. Nonnulli formam hanc de robore fidei interpretantur; minùs rectè: nam parturitio non est ad robur sed ad perfectionem. Hîc autem nota quòd Christus est quodammodo forma hominis Christiani.

20 VELLEM AVTEM ESSE APVD VOS MODO, ET MVTARE VOCEM MEAM. Pergit affectus sui magnitudinem erga Galatas declarare. Vtinam, inquit, vobis nunc adessem, vt coràm, prout viderem vobis conuenire, vocem meam mutare possem, id est, inflectere & accommodare sermonem meum conditioni audientium; quod absens facere nequeo, tum quia viua vox magis afficit quàm epistola, tum quia non video quemadmodum sitis affecti, vt secundum hoc aptarem sermonẽ. Vnde sequitur,

QVONIAM CONFVNDOR IN VOBIS. Quod quidam sic exponunt; Quia pudore afficior propter vos, qui tam leuiter recesseritis ab eo quod ego vos docui. Hic commentarius est apud Augustinũ, Ambrosiastrum, Thomam, cæterosque fere Latinos. Sed sciendum pro verbo *confundor*, Græcis esse ἀπορῶμαι, id est, hæreo, & anceps sum animi. Quo verbo etiã aliàs vtitur apostolus, vt 2. Cor. 4. vbi nos habemus; *Aporiamur, sed non destituimur*; Atque eo loco, verbi Gręci significationẽ plenius explicuimus. Respondet ei Syriaca versio quæ habet, stupefactus sum, attonitus & inops consilij, de vobis, id est, quomodo vobiscum agere debeam. Quod res ipsa satis declarat; cùm in hac epistola vertat se in omnem orationis formam.

21 DICITE MIHI QVI SVB LEGE VVLTIS ESSE; LEGEM NON LEGISTIS? Græcè: *non auditis?* Hieronymus & Augustinus, *non audistis?* quamuis apud Hieronymum q. 8. ad Algas. habetur, *legistis*. *Legem*; posteriori loco

totum vetus testamentum intelligi putat Oecumenius: idque non malè. Tota enim vetus scriptura erat Iudæis pro lege. Confer Rom. 3. & 1. Cor. 14. Et certè qua ratione historia Geneseos sine dubio hîc nomine legis comprehenditur: eâdem & reliqui libri sacri veteris testamenti, possunt. Vide Hieronymum ad Algas. q. 8. vbi ait, historiam quoque nomine legis interdum comprehendi; cuius hîc est exemplum. Quare minus verisimile est apostolũ hîc eo nomine solùm Moysi Pentateuchũ, ex quo testimoniũ profert, cõprehendere voluisse. Nã quamuis Christus in euãgelio legẽ à Prophetis interdũ distinguit, vt Matth. 5. 7. 11. & 22. tamen notum est, non solũ historiã sacram, sed psalmos etiã & Prophetas interdum legis nomine comprehendi: psalmos quidẽ; velut Io. 15: *Vt adimpleatur sermo, qui in lege eorũ scriptus est, Quia odio habuerunt me gratis.* Quod sumptũ est ex psalmo 24. 34. & 68. Prophetas verò; vt 1. Cor. 14: *In lege scriptum est, Quoniã in alijs linguis, & labijs alijs loquar populo huic; & nec sic exaudient me, dicit Dominus.* Quod inuenitur apud Isaiã cap. 28. Post preces & blãdimẽta, quibus affectũ mouit apostolus, nunc rursus argumentis vrgere Galatas incipit. Argumẽtatur autẽ ex ipsa lege (id est, ex scriptura quæ legẽ tradit) contra eos qui sub lege esse volebãt. Etenim lex ipsa docet non esse bonũ sub lege teneri. Iam quidẽ suprà, bis, térue, ex lege cõtra legis iusticiã ratiocinatus est; Sed hîc id ipsum facit alio modo, scilicet ex historia allegoricè exposita.

22 SCRIPTVM EST ENIM QVONIAM ABRAHAM DVOS FILIOS HABVIT; VNVM DE ANCILLA, ET VNVM DE LIBERA: Scribitur hoc Gen. 16. & 21. Non est, inquit, sine mysterio quod scriptura narrat Abraham duos suscepisse filios, Ismael & Isaac; illum ex Hagar ancilla, id est, serua; hunc verò, ex Sara libera. Fuerunt Abrahæ & alij filij, quos post obitũ Saræ genuit, vt legitur Gen. 25. sed illi ad præsentis rei mysterium non pertinent; vnde nec de ijs scriptura narrationem longiùs prosequitur, contenta generationem eorum prodidisse.

23 SED QVI DE ANCILLA, SECVNDVM CARNEM NATVS EST; QVI AVTEM DE LIBERA, PER REPROMISSIONEM. Ismael ex ancilla genitus, *secundum carnem natus* dicitur, quia vsitata lege naturæ secundum insitam carni virtutem generandi, natus est. Habet enim ordo naturæ vt ex iuuencula possit quis non nimiùm senex filios procreare. Isaac verò ex libera genitus, *per promissionem* dicitur *natus*, quia supra naturæ facultatem, eius generatio fuit; nimirum ex virtute diuinitus & promissa & suppeditata; cùm & *Abrahæ corpus esset emortuum, & emortua vulua Saræ*, quemadmodum dicitur ad Rom. 4.

24 QVÆ SVNT PER ALLEGORIAM DICTA. Grçcè est præsens participium, ἀλληγορούμενα. Allegoria est, quum ex eo quod dicitur, aliud quiddam significatur. Vnde Augustinus lib. 15. de Trin. cap. 9. dicit quosdam Latinos interpretes ita vertisse, *Quæ sunt aliud ex alio significantia.* Sunt autem allegoriæ duo genera: alterum in verbis; alterum in rebus. Quorum illud, commune est scripturç sacrç cum scriptoribus non sacris: Est enim ea allegoria, continua quædam in verbis metaphora; qualis in eo quod paulo antè dixit apostolus: *Filioli mei, quos iterum parturio, donec formetur* &c. Alterum verò genus est ei peculiare; vt quoties vera quidem secundùm literalem sensum verborum, narratur historia, vel quippiam aliud dicitur; sed in ea re quæ narratur aut dicitur, secretior quædam latet alterius rei significatio. Ita verè quidem hæc de duobus Abrahç filijs historia, sicuti narratur, contigit: sed illa res gesta vlteriorem habet alterius cuiusdam rei significationem. Quod iam consequenter docet.

HÆC ENIM SVNT DVO TESTAMENTA. Id est, In his quæ de duobus Abrahæ filijs, & eorum matribus scriptura narrat, est significatio duorum testamentorum, veteris & noui. Græca possunt accipi hoc modo; Hæ, id est, hæ duç feminæ Hagar & Sara, sunt duo testamenta per significationem, id est, sunt signa & figuræ duorum testamentorum. Quem sensum subsequens declaratio probabilem facit;

VNVM QVIDEM A MONTE SINA, IN SERVITVTEM GENERANS. Viciosè quidam codices, *in monte*, legunt, reclamantibus nõ solùm Græcis, verũ etiã manuscriptis omnibus Latinis, ac textu, quo tam Hieronymus, quã Ambrosianus vsi sunt. Sensus est: *Alterũ quidem* duorum testamentorum *à monte Sina*, in quo lex data est, ortum, seu profectum; *generans filios in seruitutem*, id est, ipsa generatione seruituti obnoxios. Qui enim ex matre serua nascitur, nisi quid aliud obstet, seruus nascitur. Dicitur itaque vetus testamentũ à monte Sina profectum; quia in illo monte lata est lex, cuius obseruatio, veteris testamenti, id est, pacti inter Deum & veterem populum initi, conditio fuit; sed minimè à populo seruata. Seruitus autem ad quam filios suos generabat vetus testamentum, posita erat partim in importabili iugo præceptorum ceremonialium, ceruicibus filiorum eius imposito; partim in affectu & timore seruili, quo ijdem illi regebantur; quem apostolus Rom. 8. vocat *spiritum seruitutis in timore.* Quæ sanè posterior ratio magis propria est filiorum veteris testamenti, vtpote essentialis quçdam illius testamenti proprietas. Distinguuntur enim vetus & nouum testamentum essentialiter per timorem & amorem.

QVÆ EST AGAR. Relatiuum, *quæ*, non ad seruitutem referendum est, sed ad testamentum, quod in Græco femininum est; vt potiùs vertendum fuerit, *quod est Agar:* tametsi interpretem facilè excusat loquendi consuetudo, qua relatiuum sæpè genus

suum

suum accipit à substantiuo sequente. Proinde sensus est; quod testamentum per Agar ancillam typicè significatum est.

25 SINA ENIM MONS EST IN ARABIA. In omnibus Græcorum codicibus sic legitur: *Nam Agar Sina mons est in Arabia*. Præfigitur autem ipsi *Agar* articulus τὸ, neutri generis, quem interpretes Græci referunt ad eiusdem generis dictionem ὄρος, id est, mõtem. Putant enim Sina montem, in quo data est lex, Arabum lingua nominatum fuisse Agar; & hoc apostolum his verbis significare: vt sensus sit, Rectè per Agar ancillam vetus testamentum figuratum est; quia Sina mons Arabiæ, etiam Agar appellatur. Sensum hunc expressit versio Hentenij, quæ sic habet, *Mons enim Sina, Agar dicitur apud Arabes*. Verùm huiusmodi interpretatio non admodum probabilis est; Nusquam enim legitur illum montem Sina, alio nomine vocatum Agar; nec arbitror filios Israel per Arabiæ deserta transeuntes alio nomine montem illum vocasse, quàm quo apud indigenas, seu vicinos Arabes vocabatur. Igitur Græcæ lectionis commodior hic sensus reddi posse videtur: Quod per Agar ancillam typicè significatur, idem est cum eo quod Sina mons Arabiæ per typum significat. q. d. Agar & Sina eiusdem rei gerunt significationem, scilicet veteris testamenti. Sensus hic optimè seruit illustrandæ allegoriæ, quam adfert apostolus. Porrò nostra lectio, quæ apud omnes est Latinos interpretes, variè ab illis exponitur. A nonnullis hoc modo: Bene testamentum illud vetus generans in seruitutem ortum est à monte Sina; quia mons ille situs est in Arabia, quæ regio est extra terram promissionis; vt intelligatur filios veteris testamenti non pertinere ad promissionem Abrahæ factam. Alij vim probationis ponunt in eo quod postea sequitur, *Et seruit cum filijs suis*: tanquam argumentetur apostolus ex qualitate seu condicione montis, & filiorum siue accolarum eius, qui cùm, vt plurimùm, serui sint, rectè mons ipse, quem accolunt, typum habet testamenti generantis in seruitutem. At quoniam hæc posterior expositio, quemadmodum & ea quæ probationem accipit ex etymo vocis Arabiæ, qua significatur humilitas ac depressio seruituti propria, longiùs petitæ videntur; atque adeo incertum est, an habitatores montis Sinai, quo tempore Paulus hæc scribebat, seruilis fuerint condicionis: idcirco, iuxta priorem expositionem, magis arbitramur apostolum vrgere velle situm & qualitatem loci, sine consideratione personarum q. d conuenienter à monte Sina vetus testamentum profluxit; nam Sina mons est horridus in Arabia, longè extra fines terræ promissæ situs; proinde aptissimus ad significandam veteris testamenti qualitatem, quæ est timorem, & horrorem incutere, & seruos facere, promissionis exortes, & ab hæreditate alienos.

QVI CONIVNCTVS EST EI QVÆ NVNC EST HIERVSALEM. Græcè, *coniungitur autem ei*. Hieronymus legit, *Qui conterminus est ei*. Quæritur quomodo mons Sina coniunctus seu conterminus sit ciuitati Hierusalem, cùm secundum veram Geographiam distet ab ea ferme viginti dierum itinere, quemadmodum etiam Thomas frater testatur. Quidam respondent, coniunctum esse non vicinitate loci, sed per radices illuc vsque protensas. Genebrardus exponens psalmum 132. affirmat montem Sina perpetuo dorso porrigi vsque ad montana Sionis. Sed hæc ægrè fidem admittunt; ob nimiã, vt dictum est, locorum distantiam, nec vllo fide digno testimonio suffragante. Sunt qui *coniunctum* interpretentur, è regione situm, etsi longè distantem. Thomas coniunctum intelligit per continuationem itineris Israelitarum ex illo monte proficiscentium in terram promissionis, & in ipsam Hierusalem. Alij alias expositiones adferunt, quas diligenter recenset Adamus Sasbout. Vt autem germanum sensum assequamur, sciendum est verbum Græcum συστοιχεῖ, quod interpres noster vertit, *coniunctum esse*; Erasmus & Hentenius *confinem esse*, Theophylacti interpres, *contiguum esse*; non qualemcunque significare coniunctionem, sed eam quæ est in natura, & proprietate ingenij, aut in re quacunque simili: quam coniunctionem Latini consensum, cognationem, affinitatem vocare solent; vt & ea quæ sic coniuncta sunt, affinia, seu cognata inter se; quemadmodum doctè explicat Budæus in commentarijs linguæ Græcæ Sensum igitur hunc esse putamus; Qui mons Sina cognationem habet cum ista terrena Hierusalem, eique congruit quoad mysticam significationem. Nam Sina vetus testamentum significat; Terrena Hierusalem sedes est populi Iudaici, id est, filiorum veteris testamenti In monte Sina lex vetus data est; In terrena Hierusalem principatus est legis veteris, propter templum, & ceremonias, & studium legis retinendæ. Denique, idem est populus continuitate successionis, qui legem in monte Sina accepit, & qui nunc in Hierusalem habitans, pro eadem lege pugnaciter contendit. Adfert hunc sensum Theophylactus secundo loco, & sic quidem vt approbare eum videatur. Quod ergo dicit apostolus, *Quæ nunc est Hierusalem*, non ita exponendum; quæ nunc dicitur aut vocatur Hierusalem, quomodo Erasmus & Hentenius nimiũ licenter transtulerunt; quasi sensus sit, Quę quidem olim alijs nominibus appellata fuit, vt Iebus & Salem; nunc autẽ Hierusalem vocatur: Neque enim ad rem præsentem facit quòd ea ciuitas non idẽ semper nomen habuerit, cùm vtique etiã illo tempore quo lex lata est, eam vocatã fuisse Hierusalẽ,

satis ex libro Iosue perspicuum sit. Sed, *quæ nunc est*, id est, huius temporis, ac sæculi; hęc, inquam, terrena Hierusalem. Mox enim opponit *illam quæ sursum est*, id est, cæleste Hierusalem, cuius spes omnis in futurum sæculum extenditur, iuxta illud Heb. vlt. *Non habemus hîc manentem ciuitatem, sed futuram inquirimus.* Similis antithesis alibi; cùm ait: *Quæ sursum sunt sapite, non quæ super terram.* Col. 3. Atque hæc interpretatio veterum est, tam Latinorum quàm Græcorum. Postremò notandum, partem illam: *Coniungitur autem ei quæ nunc est, Hierusalem* (sic enim in Græco legitur); referri posse, iuxta Græcam lectionem, ad *Agar*, de qua præcesserat, *Nam Agar Sina mons est in Arabia*; tametsi Græci interpretes, vti suprà dictum est, Agar à Sina in hac parte non distinguunt.

ET SERVIT CVM FILIIS SVIS. Quidam, hoc ad *eam quæ nunc est Hierusalem* referunt, eamque seruire cum filijs suis interpretantur, vel quia ciuitas illa cum populo suo seruiebat Romanis, vel quia legis Mosaicæ seruitute premebatur. Quam expositionem probabilem facit pars sequens, qua è diuerso dicitur, *eam quæ sursum est Hierusalem, liberam esse.* Sed vt eò referatur Græca vix admittũt. Alij proinde copulant cum illa parte, *Quæ est Agar*; nam cætera media claudunt parenthesi, quemadmodum in multis codicibus impressis videre est. Secundum hos itaque, sensus est; Vetus testamentum significatum per Agar, seruit cum filijs suis, id est, in filijs; quatenus scilicet filios suos in seruitutem generat. Dicit autem, *cum filijs*, eo quòd ipsa Agar, in qua veteris testamenti typus erat, serua fuerit, & per hoc seruitutem filiorum veteris testamenti præfigurauerit. Porrò alij referunt ad Sina montem; ac filios eius intelligunt illius montis accolas. Quem sensum iam antè diximus minùs nobis probari. Quocirca, siue ad Hierusalem terrenam, siue potiùs ad vetus testamentum quod est Agar, siue etiam ad Sina montem, pars ista referatur; intelligendum est quodlibet horum seruire cum filijs suis, quod homines comprehendat, aut gignat, aut significet, obnoxios illi seruituti, de qua iam dixerat: *Vnum quidem à monte Sina, in seruitutem generans.*

26 ILLA AVTEM QVÆ SVRSVM EST HIERVSALEM, LIBERA EST; QVÆ EST MATER NOSTRA. Dixit apostolus quid per Agar ancillam allegoricè significetur; nunc, quid per Saram liberam significatum fuerit, ostendit; scilicet nouum testamentum, quod filios suos in libertatem generat. Id enim volunt hęc apostoli verba, quibus dicit *eam Hierusalem quæ sursum est* (intellige, quæ est Sara per significationem) liberam esse, ac matrem nostram. Nec refert ad rem propositam, siue per Saram dicatur intelligi nouum testamentum, siue Ecclesia noui testamenti. Sunt enim hæc duo coniuncta, sic vt alterum ex altero intelligatur. Vnde apostolus vtrumque dicit: illud quidem, cùm ait; *Hæc enim sunt duo testamenta*; Istud verò, præsenti loco, *Saram* exponens *Hierusalem quæ sursum est.* Nam & similiter dici poterat, per Agar vetus testamentum significari, & Ecclesiam veteris testamenti, id est, Synagogam, quæ filios suos in seruitutem generabat. Porrò noui testamenti Ecclesiam apostolus vocat *Hierusalem quæ sursum est*, id est, *Hierusalem* supernam, & vt loquitur Hebr. 12. *cælestem*; non quòd solam triumphantem in cælis Ecclesiam hîc intelligi velit (totam enim Christi Ecclesiam hac notatione comprehendit); sed quia etiam qua parte militat & peregrinatur in terris, tamen per fidem & spem sursum est, dum ea *quæ sursum sunt, quærit & sapit, non autem ea quæ super terram.* Col. 3. cuius & conuersatio in cælis est Philip. 3. Vnde & Ioannes in Apoc. 21. hanc eandem sanctam ciuitatem Hierusalem nouam videt descendentem de cælo à Deo. Contrà verò, qui ad vetus testamentum, & terrenam Hierusalem pertinent, sicut de terra sunt; ita terrena quærunt & sapiunt, & terrenis ducuntur promissis: qualia nimirum vetus proponebat testamentum. *Libera est autem superna Hierusalem*, & filios suos in libertatem generat, eam, quæ seruituti filiorum Agar dudum à nobis explicatæ, opponitur. Quæ proinde libertas pręcipuè posita est in spiritu dilectionis, quem apostolus Rom. 8. vocat spiritum adoptionis filiorum, in quo clamant, Abba, Pater: Secundaria autem ratione consistit in eo quòd filij noui testamenti per Christum exempti sunt à seruili iugo legis Mosaicæ. Iam quod addit apostolus, *quæ est mater nostra*; significat nos, quos per fidem, & baptismum Ecclesia gignit, liberos esse; vtpote, ex matre libera genitos. Vbi notandum, in Græco & Syriaco legi; *quæ est mater omnium nostrum*; eandemque lectionem apud Hieronymum & Primasium haberi. Videtur enim apostolus hac vniuersali nota significare voluisse magnam fidelium noui testamenti multitudinem ex gentibus collectam, & colligendam; atque ita, etiam Galatas esse filios cælestis Ierusalem, ac proinde liberos. Eò namque pertinet probatio sequens de multis filijs.

27 SCRIPTVM EST ENIM, apud Isaiam cap. 54. Citat hoc prophetæ testimonium apostolus, non vt in Hebræo est, sed iuxta versionem LXX, quorum tamen sensus per omnia concordat cum Hebraica veritate; quemadmodum facilè liquet conferenti.

LÆTARE STERILIS, QVÆ NON PARIS; ERVMPE ET CLAMA, QVÆ NON PARTVRIS. Verba sunt prophetæ ad Ecclesiam noui testamenti. Tu, inquit, Ecclesia, quæ

vsque

vſque ad Chriſti aduentum ſterilis fuiſti; & ex gentibus quidem penè nullos, ex Iudæis verò pauciſſimos Chriſto filios, eoſdemque ſub ſeruitutis velamine, tanquam & ipſi ſerui eſſent, latitantes, enixa es (nam parere, & parturire pro eodem hîc ponuntur): lætare, erumpe & clama; id eſt, cum lætitia Deum lauda, & in clamorem, & cantica laudis erumpe. Sic enim ſenſum complemus ex Hebræo; vbi pro *lætare*, lauda; & pro *erumpe & clama*, decanta laudem,& hinni, legimus. Ratio laudis & lætitiæ ſequitur.

QVIA MVLTI FILII DESERTÆ MAGIS QVAM EIVS QVÆ HABET VIRVM. *Deſertæ*, id eſt ſolitariæ: Nam in Græco nomen eſt, non participium. *Deſertam* autem vocat, quaſi à toro repulſam aut ſeiunctam, propter ſterilitatem. *Eam verò quæ habet virum*, intelligit eam cum qua vir conſuetudinem habet, propter fœcunditatem. Nam hac phraſi, qua vir dicitur habere mulierem, & mulier virum, ſignificari commixtionem viri cum muliere; oſtendimus in expoſitione cap. 5. & 7. prioris ep. ad Cor. Proinde ſenſus eſt; Meritò lętandum tibi eſt, quia tu, quæ hactenus ſolitaria fuiſti, nec viro ad gignendos filios coniuncta (ſterilis enim eras); nunc fœcunda reddita, Chriſto viro tuo filios paries multò plures, quàm Synagoga viro ſuo coniuncta, id eſt, legem Moſaicam ſtudiosè amplexata, toto veteris teſtamenti tempore filios peperit. Nam legem Moſaicam virum fuiſſe Synagogæ docet apoſtolus Rom. 7. Poteſt autem & hac ratione intelligi *deſerta* ſeu ſolitaria, quòd ſola eſſet, filios non habẽs ex quibus familia multiplicaretur. Vnde quod iuxta Symmachi interpretationem legitur pſal. 67. *Deus inhabitare facit ſolitarios in domo*; id pſalmo 112. ita expreſſum eſt, *Qui habitare facit ſterilem, in domo, matrem filiorum lætantem*. Et hæc expoſitio videtur magis germana, conſideranti has & ſimiles ſcripturas. Qualis eſt illa Thren. 1. *Quomodo ſedet ſola*, id eſt ſine filijs, *ciuitas* prius populoſiſſima Et Iſaiæ 49. *Ego deſtituta & ſola*. vbi præceſſerat, *Ego ſterilis, & non pariens*. Item Baruch 4. *Ego derelicta ſum ſola*. Quod autem quidam hîc ſpeculantur, deſertam fuiſſe Eccleſiã, quia fuerit derelicta in cultu idolorum, alijſque peccatis: non facilè eſt recipiendum, cùm ſit alienum à mente apoſtoli & prophetæ. Nec vnquam verum fuit, Eccleſiam ſeruire idolis; aut eſſe derelictam à Deo: licet Gentilitas ſic fuerit derelicta; ex qua poſtea congregata & multiplicata fuit Eccleſia; quæ Eccleſia fuerat antea in paucis hominibus Cæterùm appoſitè admodum apoſtolus, cùm de myſterio Sarę ſterilis ageret, adduxit hoc prophetæ teſtimonium, in quo Chriſti Eccleſia, per Saram pręfigurata, ſterilis vocatur; vt queadmodum Sara poſt longam ſterilitatem, tandem, ex diuina promiſſione ac virtute fœcundata, filium peperit, in quo ſemen Abrahæ multiplicaretur; ita ſignificetur Eccleſia poſt ſterilitatem tot ſæculorum, tandem ad ueniente Chriſto, quamplurimos promiſſionis filios paritura, confluentibus ad eam vndique gentilium populis.

28 NOS AVTEM FRATRES, SECVNDVM ISAAC, PROMISSIONIS FILII SVMVS. Allegoriam hactenus expoſitam propriùs admouet inſtituto. Loquitur autẽ in perſona Chriſti-fidelium. *Nos*, inquit, qui in Chriſtũ credimus, *non ſecundum Iſmael carnis filij ſumus; ſed ſecundum Iſaac filij promiſſionis*. Id eſt, Iuxta typum & ſimilitudinem Iſaac, quem ſupra naturæ ordinem mater ſterilis ex Dei promiſſione cõcepit, filij matris eccleſię ſumus; non ex viribus naturæ, ſed ſupra naturam ex virtute Dei, qui Abrahæ promiſit; geniti, & (vt ait Ioannes euangeliſta) *Non ex ſanguinibus, neque ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri, ſed ex Deo nati*. Hinc colligendum relinquit apoſtolus, eos qui in Chriſtum credunt, non debere eſſe ſub lege. Qui enim ſub lege ſunt, non ſecundum Iſaac promiſſionis filij ſunt ex libera; ſed ſecundũ Iſmael filij carnis ex ancilla.

29 SED QVOMODO TVNC IS QVI SECVNDVM CARNEM NATVS FVERAT, PERSEQVEBATVR EVM, QVI SECVNDVM SPIRITVM; ITA ET NVNC. En altera congruentia figurę cum re figurata. Nam *ſicut quondam Iſmael, qui ſecundum carnem natus erat, perſequebatur Iſaac, qui natus erat ſecundum ſpiritum; ita & nunc*, inquit, qui ſecundum carnem nati ſunt, id eſt, legis æmulatores, qui ex ſola legis cognitione, ſibi iuſtitiam promittunt, perſequuntur eos qui ſecundũ ſpiritum nati ſũt, id eſt, per virtutẽ Spiritus ſancti in filios adoptati. *Secundum carnem* natus Iſmael dicitur, quia genitus ſecundum naturalem virtutẽ carnis, ſcilicet ex matre fœcũda; quemadmodum explicatum eſt ſuprà. *Iſaac* verò *ſecundum ſpiritum*; quia per miraculum natus ex matre ſterili & vetula. nam ea quæ ſupra naturã fiunt, peculiariter aſſcribuntur operationi Spiritus ſancti. Non eſt autẽ hinc conſequens Iſaac fuiſſe conceptũ de Spiritu ſancto; quod nos in ſymbolo de Chriſto profitemur. Hac enim locutione ſignificatur, quòd omne virile opus in Chriſti generatione ſuppleuerit operatio Spiritus ſancti. Quod non ita fuit in conceptione Iſaac, vt qui natus eſt ex paterno ſemine. Sed quæritur, quæ fuerit illa perſecutio Iſmaelis aduerſus Iſaac. Nam Gen. 21. quò Paulum reſpexiſſe conſtat, non perſecutionem, ſed luſum legimus. *Cùm*, inquit, *vidiſſet Sara filium Agar Ægyptiæ ludentem cum Iſaac filio ſuo; dixit* &c. Reſpõdeo, *luſum* non vno modo accipi in ſcripturis. Interdum enim luſum ſerium ſignificat, id eſt, pugnam, vt 2. Reg. 2. dicente Abner ad Ioab; *Surgant pueri, & ludant coram nobis*, id eſt, dimicent. Sic ergo nonnulli exiſtimant Iſmaelem luſiſſe cum Iſaac, id eſt, ludendo conatum fuiſſe eum perdere,

vt hæreditas ipsi soli remaneret. Interdum verò dicitur de lusu ac gestibus colentium idola, vt Exo. 32. *Sedit populus manducare & bibere, & surrexerunt ludere*. Portò quidam vocem Hebræam in Gen. vertunt, deridentem, siue subsannantem, aut illudentem. Quò pertinet quod Augustinus in sermone de Agar & Ismaele, citatus à Beda super hunc locum, sic ait: Lusum illum Paulus persecutionem vocat; quia lusio illa, illusio erat. Hieronymus quoque lusum hunc non simplicem fuisse docet, sed iurgium & contétionem, qua circumcisionis prærogatiuam, & primogenita sibi vendicabat Ismael, contra paruulum Isaac. Alij denique vertunt lasciuientem; Quibus consonat Primasij commentarius. Persecutio nominatur, inquit, quia scurrilem eum & leuem volebat facere, qualis ipse erat, ne sibi in hęreditate præponeretur. Sunt qui intelligant Ismael per ludum inducere voluisse Isaac ad idola colenda; siue quemadmodum Thomas refert, ad adorandas imagines luteas, quas faciebat. Quemcunque verò lusum ex omnibus iam dictis intelligas; rectè persecutio vocata est ab apostolo, quia in omnibus illis persecutio quædam est: Corporalis quidem in machinanda morte, & in derisione, & vendicatione primogenitorum; Spiritualis verò, quæ corporali grauior est, in eo quòd ad idololatriam, vel ad lasciuiam inducere puerum voluit. Sanè vtroque modo carnales Iudæi, filios ecclesiæ persecuti sunt: corporaliter quidem; nam vt ait apostolus 1. Thess. 2. *Et Dominum occiderunt Iesum & prophetas, & nos persecuti sunt, & omnibus hominibus aduersantur*; adeò vt testetur Hieronymus, multò maiores persecutiones à Iudæis in Christianos, quàm à gentibus concitatas fuisse: Spiritualiter autem; inquantum fideles à Christo reuocare, & ad legem suam traducere summo studio conati sunt. Prioris generis persecutionem Paulus ipse præ cæteris expertus fuerat; Posteriorem experiebantur Galatæ, ad quos scribit. Quanquam non soli Iudæi, sed in vniuersum quicunque tam in ecclesia, quā extrà, secundum carnem viuunt; mysticè per Ismaelem significantur, & spiritualem Isaac, id est, filios promissionis, qui secundum spiritum viuunt, alterutro genere persecutionis exagitant. *Omnes enim qui piè volunt viuere in Christo Iesu, persecutionem patientur*; vtique à malis, & carnalibus hominibus. 2. Tim. 3.

30 SED QVID DICIT SCRIPTVRA? Id est, Quid scriptura commemorat Saram dixisse viro suo Abraham, quando vidit filium ancillæ ludentem cum filio suo? hoc nimirum quod sequitur,

EIICE ANCILLAM ET FILIVM EIVS. Hîc iam tertia congruentia figuræ cum re figurata indicatur. Sicut enim Sara postulante, & Deo postulatum eius approbante, eiecta est è domo Abrahæ Agar ancilla cum filio suo; sic ecclesia per spiritum Dei instante & perurgente, legem cum suis quasi necessariæ, obseruatoribus, eijci oportuit è familia & populo Dei. Per quod palam demonstratur legis ac prioris testamenti cessatio. Atque hoc pręcipuum est, quod apostolus ex historia Genesis per allegoriam exposita, docere voluit.

NON ENIM HÆRES ERIT FILIVS ANCILLÆ CVM FILIO LIBERÆ. Græcè, *Non enim hæreditabit*; hoc est, hæreditatem accipiet. Nam hæres quispiam dicitur à iure succedendi in bona alterius; siue aliquando succedat, siue non. Vnde est illud in euangelio: *Hic est hæres; occidamus eum, & nostra erit hæreditas*. Ea pars, *cum filio liberæ*, apud Ambrosianum & Hieronymum legitur quomodo in Genesi, *cum filio meo Isaac*. Sed Græca nobiscum faciunt; tametsi nulla in sensu diuersitas est, nisi quòd in nostra lectione magis elucet antithesis. Indicatur autem quarta congruentia; quòd sicut ancillę filius non est admissus in partem hæreditatis vnà cum filio liberæ; sic qui sub lege sunt, non percipient promissam hæreditatem simul cum Christianis; Ideoque meritò cum lege sua foràs mittendi. Terret hac sententia Galatas, vt intelligant se excludendos ab hæreditate, si legem recipiant.

31 ITAQVE FRATRES NON SVMVS ANCILLÆ FILII, SED LIBERÆ: Quamuis hoc rectè sequatur ex eo quod dixit: *Quæ sursum est Hierusalem, libera est, quæ est mater nostra*; Dictio tamen, *Itaque*, hoc loco non tam concludentis esse videtur, quàm accingentis se ad exhortationem subsequentem. Cuius etiam indicium est, quod *fratres* appellet. Igitur, inquit, fratres, quotcunque in Christum credimus, *non sumus ancillæ filij*, id est, non pertinemus ad legem, significatam per Agar; *sed sumus filij liberæ*, pertinentes ad Hierusalem, quæ sursum est, significatam per Saram. Vnde scire ac meminisse debemus nos liberos esse à seruitute legis, vtpote vocatos in libertatem spiritus, & à iugo ceremoniarum legalium, præfigurantium Christum, liberatos, veritate iam exhibita.

QVA LIBERTATE CHRISTVS NOS LIBERAVIT. Id est, in quam Christus per mortem suam nos asseruit; ille nimirum qui de seipso loquitur: *Si vos filius liberauerit, verè liberi eritis*, Ioan. 8. Hanc partem Græci connectunt sequentibus, vti videbimus initio proximi capitis.

SVMMARIVM.

A *Circumcisione, simulq́; à ceremonialium observatione Galatas, epilogi modo, auertit: ad charitatem hortatur; enumeratione quadam ostendit qua sint opera carnis, qui fructus Spiritus.*

CAPVT V.

1 STATE. Doctrinæ superiori, qua ostendit eos à Christo in libertatem vocatos, exhortationem subiungit, dicens: *State*, id est, abiecta omni fluctuatione persistite constanter in libertate, quam per Christum semel adepti estis. Hunc sensum disertè exponunt Græci codices, in quibus verbū, *State*, præcedentibus adhæret in hunc modum. *Libertate igitur qua Christus nos liberauit, state.* Tametsi Latini veteres Hieronymus, Ambrosianus, Augustinus, perinde vt nos legunt; nisi quòd duo posteriores notam illationis in Græco præcedentem, hîc adijciunt, *State ergo.* Certè Græca lectio apud me non paruum scrupulum habet, eo quòd præpositione careat. Nam in Græco non minùs incongruè iungitur ἱςάναι cum datiuo casu sine præpositione, quàm Latinis, Stare cum ablatiuo, si quidem qualitas significetur, in qua standum, id est, persistendum, sit. Legimus enim Ioan. 8. *In veritate non stetit.* Et 1. Cor. 16. *State in fide.* Item, *stare in euangelio.* 1. Cor. 15. & *stare in gratia Dei.* Rom. 5. & 1. Petri 5. Atqui stare veritate, fide, euangelio, gratia Dei, vel quicquam tale, non addita præpositione, non dicitur, nisi dum causa significatur, vt fide stare, id est, per fidem, vt Rom. 11. & 2. Cor. 1. Hoc autem loco non causam significat apostolus, sed qualitatem in qua standum sit, id est, libertatem Christianam. Itaque Græcis, æquè vt Latinis, dicendum erat, In libertate qua Christus nos liberauit, state; nimirum addita præpositione; quam etiam Syrus interpres, & Latini Græca vertentes, necessariò supplendam sibi putarunt. Apparet ergo Græcam lectionem hoc loco viciosam esse, ac fortassis veteri Latinæ lectioni cedere debere. Nec desunt exēplaria Græca quæ Latinæ consentiant. Tria vetusta notat Robertus. Neque in diuersum moueat verbum, *State*, solitariè situm sine expressione eius in quo standum sit, Nam & alibi sic exhortatur, vt Eph. 6. *State ergo, succincti lumbos vestros.* Et 2. Thess. 2. *Itaque fratres, state, & tenete traditiones* &c. Porrò notat Augustinus apostolum, cùm dicit, *State*, significare eos nondum cecidisse; Alioqui accommodatius dicturum, *Surgite.*

ET NOLITE ITERVM IVGO SERVITVTIS CONTINERI. Pro *contineri*, secundum vsum Latini sermonis aptiùs diceretur, *teneri*, *implicari.* Sensus est: Libertate donati ne patiamini vobis rursus imponi seruitutem. Loquitur de lege Mosaica; quam vocat iugum seruitutis, simili ratione qua Petrus Act. 15. eam vocauit iugum importabile, scilicet propter multitudinem præceptorum, quæ seruis cōgruebat magis quàm liberis. Dicit *iterum*, non quòd aliquando sub lege seruiuissent Galatæ; sed eo sensu quo dixit superiori capite. *Quomodo conuertimini iterum ad infirma & egena elementa; quibus denuò seruire vultis?* Seruierant enim sub falsa religione deorum; à qua seruitute per Christum liberatos, hortatur ne rursus in seruitutem se conijciant, legis iugum subeundo.

2 ECCE, EGO PAVLVS DICO VOBIS QVONIAM SI CIRCVMCIDAMINI CHRISTVS VOBIS NIHIL PRODERIT. Vrget Galatas authoritate suæ personæ; erat enim eorum apostolus, & apud eos magni habitus. Si, inquit, aliquid apud vos mea valet authoritas; ecce palam affirmo vobis, ac denuncio, quòd si circumcisionem recipiatis, non eritis participes beneficiorum Christi. Hanc sententiam ex diametro opponit ei, qua dicebant pseudapostoli Act. 15. *Quia nisi circumcidamini secundum morem Moysi, non potestis saluari.* Vbi sciendum est, sicut pseudapostolos illos, ita Paulum apostolum loqui ad gentiles, non ad Iudæos. Nam Iudæi fideles, quamuis ex circumcisione iusticiam non quærerent, adhuc tamen se aut filios suos circumcidebant iustis ex causis; tum vt honorificè Synagogā cum Moyse ad sepulchrum ducerent, tum vt infirmorum ex Iudæis fratrum offensionem euitarent. Qua ratione Timotheum Paulus circumcidit. At gentiles, quibus lex data non fuerat, quique proinde eas quas dixi causas circumcidendi se non habebant; si circumcidebantur, meritò iudicabantur id facere quòd persuasi essent, se, nisi circumciderentur saluari non posse, prout Iudaizantes docebant. Vnde patet, quòd etsi post introductam Christi legem nec Iudæis nec gentibus circumcisio fuerit ad salutem necessaria; peculiariter tamen gentilibus dicendum fuerit, *Si circumcidamini Christus vobis nihil proderit.* His enim, circumcidi, erat iusticiam & salutem ex circumcisione exspectare; Hoc autem erat Christum abijcere. *Nam si ex lege iusticia, gratis ergo Christus mortuus est.* suprà c. 2. fin. Erat igitur gentilibus circumcisionis ceremonia perniciosa & mortifera.

3 TESTIFICOR AVTEM RVRSVS OMNI HOMINI CIRCVMCIDENTI SE. Græcè, *omni homini qui circumciditur.*

QVONIAM DEBITOR EST VNIVERSÆ LEGIS FACIENDÆ. Græcè, *totius*, ὅλον. Superiori sententia Galatas absterruit à lege, periculo proposito perdendæ salutis, quæ per Christum est; Hîc idem facit opposita magnitudine oneris. Sicut autem ibi solis loquitur gentilibus; ita & hîc. Neque enim Timotheus, cauendi scādali causa circumcisus, debi-

debitor factus est vniuersæ legis faciendæ. Sensus igitur est; Iterum dico, &, si meum testimonium recipitis, planè testificor omni homini, inter vos gentiles, circumcidenti se, quòd eo ipso quo circumcisionem recipit, debitorem se constituit vniuersæ, vel, vt in Græco, totius, legis faciendæ; id est, obligat se ad obseruandam totam legem Mosaicam, cuius innumera sunt præcepta ceremonialia, ac plurima eorum grauia, molesta, difficilia. Ratio sententiæ est, quia circumcisio erat legis professio. Nam diuinitus instituta erat, tanquam visibile quoddam signum, quo homines inscriberentur in religionem Iudaicã, quæ lege Mosaica continebatur. Quamuis enim circumcisio fuerit antiquior lege; tamẽ ex quo lex lata est, cœpit habere huiusmodi institutionem: perinde vt baptismus in noua lege, quem quicunque suscipit, se debitorem constituit totius Christianæ legis. Quoniam ergo gentilis post euangelium Christi prædicatum, non eas habebat causas circumcidendi se, quas habere poterat Iudæus; consequens erat vt si se circumcideret, ipso facto legem profiteretur, eique toti se, velut proselytum, subijceret, atque vniuersum legis onus subiret. Voluit autem hoc apostolus Galatis testificatum esse & expresè declaratum, quia malè persuasi erant à pseudapostolis Iudæis, etiamsi circumciderentur, non fore eos obnoxios toti legi, sed satis facturos si præcipuas legis ceremonias obseruarent, vt Sabbatha, Neomenias, & certa ciborum discrimina. Nam neque ipsi magistri minuta quæque legis obseruabant, sed satis habebãt, si gentiles per circumcisionem & quædam alia notabiliora legis, quoquo modo ad legem Mosaicam traduxissent; ex ea re suam aucupantes gloriam apud homines suæ gentis ac legis. Vnde sequenti capite dicit de eis apostolus; *Neque enim qui circumciduntur, legem custodiunt: sed volunt vos circumcidi, vt in carne vestra glorientur.* Sed quæres, quomodo qui circumcidebatur debitor erat vniuersæ legis faciendæ, cùm secundum doctrinam præsentis epistolæ, legalium obseruatio fuerit gentilibus illicita prorsus ac mortifera; ad quam proinde nec per circumcisionem obligare se poterant. Respondetur, eum qui circumcidit se, teneri ad seruanda legalia, non simpliciter, neque ex genere operis; sed ex intentione operantis; Dum enim putat circumcisionem sibi esse necessariam ad salutẽ, & ex hac opinione, eam suscipit; consequenter, eadem opinione durante, tenetur ad totam legem, cuius illa professio est, obseruandam; ita vt peccet, si non obseruet. tenetur, inquam, non absolutè, sed supposita tali opinione; quæ falsa est & abijcienda. Atque hoc est quod Theologi docent, conscientiam errantem obligare hominem; Id quod ex hac apostoli sententia rectè statuitur. De qua re vide Thomæ commentarium in hunc locum.

4 EVACVATI ESTIS A CHRISTO QVI IN LEGE IVSTIFICAMINI. Redit ad explicandum id quod dixerat: *Christus vobis nihil proderit.* Illud: *Euacuati estis à Christo,* Hieronymus putat malè interpretatum esse; ac potiùs dicendum fuisse, *A Christi opere cessastis.* Erasmus vertit, *Christus factus est vobis ociosus*; Hentenius, *Soluti estis à Christo*; Theophylacti interpres, *Aboliti estis à Christo*; Ambrosianus & Augustinus cum nostra lectione concordant. Omnium autem idem sensus est; Quicunque, inquit, ex lege iustitiam quæritis; aboliti, & antiquati estis à Christo; id est, Christus vobis inanis, inutilis, & ociosus factus est; nihil vobis negocij cum Christo, nihil per eum beneficij vobis exspectandum. Eadem Græca phrasis habetur Rom. 7. vbi nos legimus, *Soluta est à lege viri.*

A GRATIA EXCIDISTIS. Id est, beneficiũ gratiæ Christi perdidistis. Nã qui ex lege iustificari quærunt, non exspectant iustitiam à Christo per fidem, sicut veri Christiani faciunt. In quorum persona ex aduerso subdit,

5 NOS ENIM SPIRITV, EX FIDE SPEM IVSTICIÆ EXSPECTAMVS. Spem iustitiæ dixit Hebræa phrasi, pro ipsa iustitia quæ speratur. Atqui nos, inquit, quicunque rectè in Christum credimus, per spiritum, ex fide qua Christum credimus authorem iustitiæ, spe certa iustitiam exspectamus & consequimur; non autẽ ex lege aut circumcisione.

6 NAM IN CHRISTO IESV NEQVE CIRCVMCISIO ALIQVID VALET, NEQVE PRÆPVTIVM. Id est, In religione Christiana nihil valet, nihil confert ad iustitiam & salutem, quòd quis circumcisus sit, aut incircumcisus. Hoc idem est quod dixit 1. Cor. 7. *Circumcisio nihil est, & præputium nihil est.*

SED FIDES QVÆ PER CHARITATEM OPERATVR, Scilicet, aliquid valet, & quidem plurimùm, ad iustitiam siue acquirendam, siue exercendam, atque augendam. Est enim fides totius iustitiæ fundamentum; quam tamen non præstat sine charitate, id est, ea dilectione, quam tot præconijs apostolus commendauit 1. Cor. 13. Sciendum est in Græco sic legi; *Sed fides per charitatem operata.* Est enim participium medium; quod Erasmus quidem tollendæ ambiguitatis causâ vertit actiuè, *per dilectionem operans*; & in annotationibus addit, *agens* rectiùs verti potuisse. Quin & plærique expositores verbum *operatur*, secundum vsum Latini sermonis actiuè interpretantur; vt sensus sit, quòd ea fides quæ non ociosa est, sed per dilectionem exercet bona opera, tanquam benè agendi directrix, aliquid valeat in Christo. Verùm huic intellectui obstat quòd Græcum verbum medium ἐνεργεῖσθαι nusquam alibi legitur actiua significatione, ne quidem apud authores profanos; sed semper id significat, quod Latinè dicimus agi, siue, agitari, incitari, impelli, exerceri, aut quid simile passiuum. Vnde dicti ἐνεργούμενοι qui à dæmone agitan-

agitantur. Huius autem passiuæ significationis exempla iam obseruauimus in præcedentibus epistolis Pauli; vt Rom. 7. *Passiones peccatorum quæ per legem erant, operabantur in membris nostris.* Et 2. Cor. 1. *Pro vestra exhortatione & salute, quæ operatur in tolerantia earundem passionum.* Et eiusdem epistolæ ca. 4. *Ergo mors in nobis operatur, vita autem in vobis.* Ac rursus in sequentibus epistolis occurrent exempla, vt Eph. 3. *Secundùm virtutem quæ operatur in nobis.* Col. 1. *Secundùm operationem eius, quæ operatur in me in virtute.* 1. Thess. 2. *Verbum Dei quod operatur in vobis qui credidistis.* Et 2. Thess. 2. *Mysterium iam operatur iniquitatis.* Accedit & locus Iaco. 5. *Multum valet deprecatio iusti assidua*, Græcè, *operata*, id est, incitata & vehemens. Occurrunt autem subinde & alia verba deponentia, quę passiuè sunt exponenda, cùm actiuam significationem apud Latinos habeant: quæ proferemus in enarratione loci memorati 2. Thess. 2. Porrò vbicunque verbum *operari*, in scripturis, manifestam habet actiuam significationem, in Græco habetur, ἐνεργεῖν verbum actiuum. Cuius duo exempla sunt in hac ipsa ad Gal. epistola cap. 2. *Qui operatus est Petro* &c. & cap. 3. *Qui operatur virtutes in vobis.* Eiusdem exempla videre est Matth. 14. Marci 6. 1. Cor. 12. Eph. 1. & 2. Philip. 2. & alia quæ studiosus facilè deprehendet. Quę cùm ita sint; locum pręsentem non actiuè, sed passiuè putamus exponendum esse; hoc sensu: *Sed fides per charitatem animata, acta, mota, incitata ad opus.* q. d. quę per charitatem constituitur in actu, quãque charitas non sinit esse torpentem & otiosam. Hunc passiuum sensum tradidit & comprobauit Turrianus in opere pro epist. veter. pontificum, lib. 3. c. 15. fi. Imò & Tertullian. contra Marc. lib. 5. c. 4. hunc locum ita recitat, *Fides quæ per dilectionem perficitur.* quomodo & Syra hoc loco redduntur. Charitas enim est velut ignis, anima, spiritus: inflammans, viuificans, impellens fidem; quæ sine charitate frigida, mortua, ociosa est. Vnde charitas forma fidei, cæterarumque virtutum à Theologis nuncupatur: vti contrà, sine charitate fides informis & mortua dicitur, sicut corpus sine spiritu: Iaco. 2. Quæ cõparatio hîc aptissimè quadrat. Quoniam verò fides sic per charitatem incitata, agit & exercet bona opera: fit vt sensus hic passiuus, ab actiuo qui ab alijs traditur, haud multùm discrepet, tandemque ambo in vnum recurrant. Illud denique notandum, contra hæreticos, sicut & à commentatoribus tam Græcis quàm Latinis diligenter annotatum est, cùm fidem in Christo Iesu aliquid valentem restringit apostolus, addendo, *quæ per charitatem operatur*; apertè eum innuere, quòd sit aliqua fides quæ per charitatem nõ operatur, sed ociosa sit, & per hoc in Christo nihil valeat. Quod quidem expressius docet idem apostolus 1. Cor. 13. *Si habuero omnem fidem, ita vt montes transferam, charitatem autem non habuero; nihil sum.*

7 CVRREBATIS BENE. Ex pristino profectu inconstantiam eorum accusat. Priusquã, inquit, aures accommodaretis nouis magistris, egregiè proficiebatis in fide Christi suscepta. q. d. Eratis in bona vita; nec simpliciter ambulantes, sed magnum facientes progressum.

QVIS VOS IMPEDIVIT VERITATI NON OBEDIRE? Græcè, *acquiescere*. Sensus est: Quis, obsecro, tantum persuadendo potuit, vt vos impediret à veritate euangelij retinenda? Non inquirentis, sed indignantis interrogatio est. Non enim interrogat vt sciat à quo persuasi essent; sed tam malè, à quoquã homine persuaderi eos potuisse miratur, & dolet. Simul insinuat in consequentibus, à diabolo profectã esse eiusmodi persuasionẽ. Chrysostomus illud: *veritati non obedire*, prorsus reticet, ac tantùm legit: *Quis vos impediuit?* Sed nec Theodoretum plus legisse, ex eius commentario apparet. Posteriores tamen Græci, perinde vt & Latini omnes, legunt & exponunt. Certè sensus sine eo probè constat, vt verbum, *impediuit* referatur ad cursum; hoc modo: *Bene currebatis; Quis cursum vestrum tam bonum interrupit?* Sic enim exponit Chrysostomus. Habuimus eandem particulam superiùs cap. 3. *Quis vos fascinauit non obedire veritati?* Atque eo loco ostendimus videri addititiam esse.

NEMINI CONSENSERITIS. *Hoc quia nec in Græcis libris*, ait Hieronymus, *nec in his qui in apostolum commentati sunt inuenimus, prætereundum videtur.* Sic ille; Sed & qui post Hieronymum in apostolum scripserunt, Chrysostomus, cæterique Gręci, item Augustinus, Primasius, Liranus non agnoscunt, vt nec hodierni codices Græci ac Syriaci nec manuscripti Latini vetustiores, denique nec editio Clementina. Quanquam & id certum est, iam olim, etiam Hieronymi tempore Latinos quosdam codices eam particulam habuisse; nam exponunt eam authores commentariorum qui Ambrosij & Hieronymi titulo feruntur, nec ipse Hieronymus in suo commentario meminisset, nisi legisset in quibusdam. tametsi non appareat ex quo alio loco huc transferri potuerit. Sensus autem facilis est: Nemini prorsus, quicunque tandem ille sit, qui vos ad legalium obseruationem solicitat, acquiescite.

8 PERSVASIO NON EST EX EO QVI VOCAT VOS. In quibusdam codicibus addito pronomine legitur; *Persuasio hæc non est* &c. Hieronymus legit, *Persuasio vestra*; Augustinus, *Suasio vestra.* Idem pronomen & Syriaca habet interpretatio; Verùm tam Græci codices quàm Latini meliores nihil tale addunt. Ac Gręcè tantùm est: Persuasio non ex vocante vos. Refertur autem hæc pars ad præcedentem interrogationem, *Quis vos impediuit veritati non obedire?* Estque in Græco *persuasio*

ſuaſio verbale nomen ab illo quod interpres vertit, *obedire*; vt proinde *perſuaſio* non actiuè debeat exponi, qua quis perſuadet, ſed paſſiuè, qua quis perſuadetur vt credat. Itaque ſenſus eſt; Hæc veſtra credulitas, qua tam leuiter eſtis perſuaſi recedere ab eo quod à me accepiſtis, non eſt ex eo, qui principio vocauit vos ad fidem; id eſt, ex Deo; ſed potius ex diabolo. Hoc enim tacitè vult intelligi. Nam quod Hieronymus in commentario perſuaſionem referri tantùm vult ad liberum arbitrium hominum excluſo diabolo; quodque poſt alia, etiam ita ſcribit; *Siue ergo in bonam, ſiue in malam partem, nec Deus, nec diabolus in cauſa eſt: quia perſuaſio noſtra non eſt ex eo qui vocauit nos, ſed ex nobis, qui vel conſentimus, vel non conſentimus vocanti*: Hoc, inquam, vt ſonat, nequaquam recipiendum eſt, ac potiùs ad Origenis errores, ex cuius commentarijs multa Hieronymus excerpſit, reijciendum. Quatenus autē Hieronymi ſunt verba; ex ijs quæ poſtea contra Pelagium, ſecundum fidem catholicam, diſſeruit, vel corrigenda vel benignè ſunt interpretanda. Scripſit enim hunc commentarium Pelagio nondum exorto; & per hoc minùs cautè.

9 MODICVM FERMENTVM TOTAM MASSAM CORRVMPIT. Græcè, *totam conſperſionem fermentat.* Atque in hunc modū emendare ſe priorem verſionem Hieronymus profitetur. Apud Auguſtinum quoque fermentandi vocabulum legitur; tametſi textus Ambroſianus cum noſtro conuenit. Eſt autem allegorica apoſtoli ſententia, quam & in prima ad Cor. epiſtola cap. 5. adduxit, cùm de fornicario excommunicando loqueretur. Eam non vno modo ad rem præſentem applicant expoſitores. Nam Græci, quos & Caietanus ſequitur, ſenſum hunc faciunt, Non eſt, ô Galatæ, quod exiſtimetis rem parui eſſe momenti, ſi non totam legem, ſed vel ſolam circumciſionem, vel cum ea pauculas obſeruationes Moſaicas recipiatis: Nam ſicut modicum fermenti totam maſſam, cui miſcetur, imbuit ſui ſapore; ſic vel exigua legis portio, ſi cum euangelio miſceatur, ſynceritatem eius corrumpet: quandoquidem totius & partis, quoad negocium iuſtificationis, eadem ratio eſt. Ad hunc ſenſum accedere videtur Hieronymus in fine libri 2. commentariorum in Matthæum. Tractans enim illud cap. 16. *Cauete à fermento Phariſæorum & Sadducæorum*: citanſque hanc apoſtoli ſententiam; cùm fermenti proprietatem expoſuiſſet, ſubiecit: Ita & doctrina hæretica, ſi vel modicam ſcintillam in tuum pectus iecerit; in breui ingens flamma creſcit, & totam hominis poſſeſſionem ad ſe trahit. At verò idem Hieronymus in huius loci commentario, nec non Auguſtinus, Primaſius, cæterique Latini, referunt ad perſonas; quaſi dicat apoſtolus: Ne putetis paucorum hominum, qui à Iudęa venientes aliud docent, inſidias eſſe contemnendas: facilè enim ac citò ad multos penetrabit paucorum doctrina; non ſecus atque fermenti vis ad totam maſſam. Quæ Latinorum expoſitio commendationē habet ex altero loco apoſtoli, vbi de homine ſeparando agebatur, ne moribus ſuis multitudinem inficeret. Eôdem inuitat illud præcedens; *Quis vos impediuit?* & quod ſtatim ſequitur: *Qui autem conturbat vos.* Maximè verò illud quod poſtea dicit, *Vtinam & abſcindantur, qui vos conturbant*, ſcilicet, ne maſſam totam corrumpant.

10 EGO CONFIDO IN VOBIS IN DOMINO, QVOD NIHIL ALIVD SAPIETIS, ſiue vt Ambroſianus legit, *ſentietis*; Quamuis, inquit, aliqua cauſa ſit metuendi ne à paucis multi corrumpamini; tamen bene confido de vobis per Chriſti Domini gratiam, quod non patiemini vos pertrahi in aliam ſententiam, ſcilicet à doctrina, quam accepiſtis, diuerſam. Hinc vtique manifeſtum eſt, ait Auguſtinus, nondum illos fuiſſe poſſeſſos à malis ſuaſoribus.

QVI AVTEM CONTVRBAT VOS, PORTABIT IVDICIVM, QVICVNQVE EST ILLE. *Iudicium* dixit, pro pœna quę iuſtè infertur; & eſt ſenſus: Qui veſtram in fide Chriſti tranquillitatem nouâ doctrinâ perturbat; iuſtas pœnas luet, non effugiet iudicium, quicunque is fuerit. Notare videtur vnum aliquem præ cæteris inſignem turbationis Galatarum authorem. Non liquet vtrùm denunciet extremi iudicij vindictam, an verò, quod quibuſdam placet, tacitè minetur iudicium excommunicationis.

11 EGO AVTEM FRATRES SI CIRCVMCISIONEM ADHVC PRÆDICO; QVID ADHVC PERSECVTIONEM PATIOR? Pſeudapoſtoli quò faciliùs Galatis circumciſionem perſuaderent, dicebant ipſum Paulum quoque eorum apoſtolum, circumciſionis præconem eſſe; vt qui Timotheum circūcidiſſet, & aliàs non ſemel deprehenſus fuiſſet legis ceremonias obſeruaſſe; Quam calumniam refellens apoſtolus, dicit; *Ego fratres, ſi adhuc*, id eſt, poſtquam conuerſus ſum ad Chriſtum, *circumciſionem prædico*, ſeruandam; *cur vſque hodie perſecutionem patior à Iudæis?* Hoc quippe certum argumentum eſt me circumciſionem & legem non prædicare; quòd Iudæi, qui pro ſola legis æmulatione mihi infenſi ſunt, adhuc non ceſſent me perſequi: ſecundum illud quod ſuprà dixi, filios ancillæ perſequi filios liberę.

ERGO EVACVATVM EST SCANDALVM CRVCIS. Siue, vt in Gręco melius haberi dicit Hieronymus, *Ergo ceſſauit*; Quod alij vertunt, abolitum eſt; vulgò, caſſatum vocant. *Si*, inquit, *ego circumciſionem adhuc prædico*; debet ergo ceſſare offenſio Iudæorum, qua offenduntur ob crucis prædicationem; Non enim tam offendit eos prædicatio Chriſti crucifixi; quàm legis per crucem abolitæ: Vellent enim legem cum Chriſto retinere.

Sic

Sic Hieronymus. Alij scandalum crucis exponunt ipsam crucem Christi, quæ Iudæis, Christum sibi promissum exspectantibus, scandalo fuit, ne præsentem, & in propria venientem reciperent. Vnde apostolus 1. Cor. 1. *Nos*, inquit, *prædicamus Christum crucifixum, Iudæis quidem scandalum, gentibus autem stultitiam*. Ita sensus erit: Si ego circuncisionem & legem adhuc prædico; ergo, secundum meam doctrinam, abolita est crux Christi, cuius humilitas & ignominia Iudæos tantopere offendit & auertit à fide Christi; Tanquam dicat; Ergo frustrà crucem Christi prædicamus, cum tanto Iudæorum scandalo. Sequela manifesta est; Quia *si per legem iusticia; ergo gratis Christus mortuus est*, Iuxta hunc sensum valde probabilem, quem tradit Augustinus; deducit apostolus argumentationem hac parte ad incommodum longè maius, quàm parte præcedenti.

Suprà c. 2. fin.

12 VTINAM ET ABSCINDANTVR QVI VOS CONTVRBANT. Grecè, *qui vos labefactant*, Est enim in Greco diuersum vocabulum ab eo quod suprà; *Qui autem conturbat vos*: significat autem à statu dimouere ac deijcere, aut certè huiusmodi deiectionem moliri; pro quo Tertullianus & Ambrosianus legunt, Qui vos subuertunt; id est, qui student vobis auferre libertatem in qua statis, atque ex ea deturbare vos conantur. Nam sequitur: *vos enim in libertatem* &c. Porrò quam abscissionem hîc nominet apostolus varian opiniones. Hieronymus, Ambrosianus, & Græci omnes ita exponunt; Vtinam qui circuncidi vos volunt, & per hoc commouent; ipsi, non dico circuncidantur ablatione pelliculæ (sunt enim circuncisi) sed exsecentur etiam, scilicet amputatione totius membri, de cuius circuncisione tam graues motus excitant. Sensus hic etiam Caietano probatur; nec immeritò; Siquidem apostolus etiam alibi de carnali circuncisione per contemptum, contra Iudaizantes, loquitur, vt Philip. 3. *Videte concisionem; nos enim sumus circuncisio*. & rursum, *Quorum gloria in confusione* seu pudore, id est, secundum quosdam in pudendis ipsorum, nempe quia gloriabantur in membro illo circuncisio; & gloriosum ducebant, si illam circuncisionis ceremoniam, quàm plurimis persuaderent. Vnde & sequenti capite de ijs dicit; *Sed volunt vos circuncidi, vt in carne vestra glorientur*. Quòd si quæras, cur hac tali imprecatione non peccet apostolus contra id quod alibi præcipit: *Benedicite & nolite maledicere*, Rom. 12. Respondet post Hieronymum Caietanus, hanc maledictionem non ex odio, sed ex iusticia profectam esse. Iustum enim erat, vt illi tale quid paterentur. Quanquam alij dictum hoc apostoli per iocum excusant. Attamen hic sensus Augustino, & Thomæ non placet; Sed hi ex maledictione benedictionem faciunt, de spirituali pudendorum abscissione apostolum interpretantes; hoc sensu: Vtinam spadones fiant propter regnum cœlorum. Sic enim futurum, vt desinant carnalem circuncisionem magni facere. Alij denique loqui putant apostolum de abscissione, id est, separatione hominum, quæ fit per excõmunicationem. Qui sensus, præterquàm quod apostolico spiritu dignior est quàm primus ille, non parum etiam probabilitatis accipit ex ipso apostolo. Iam enim dixerat: *Modicum fermentum totam massam corrumpit*. In quibus verbis continetur excommunicationis causa, videlicet, periculum contagij; deinde visus est excommunicationem minari, cùm dixit: *Qui autem conturbat vos, portabit iudicium:* nam secundum Tertullianum excommunicatio præiudicium quoddam est ad extremum iudicium Dei. Adde quod abscindere, pro eo quod est separare à consortio, seu conuersatione, etiam alibi legitur in scripturis, vt Ecclesiastici 25. de muliere nequã: *A carnibus tuis abscinde illam*. Isa. 53. *Abscissus est de terra viuentium*. Ezech. 37. *Periit spes nostra, & abscissi sumus*. Iam verò magis etiam hic sensus placebit, si præsens locus conferatur cum eo qui est 1. Cor. 5. vbi fornicarium excommunicãdum decernit apostolus. Nam & illic adducit eandem sententiam, *Modicum fermentum* &c. Et antè dixerat: *Vt tollatur de medio vestrûm, qui hoc opus fecit*. Quod idem ferè est cum his verbis: *Vtinam & abscindantur qui vos conturbant*. Vnde & ibidem concludit; *Auferte malum ex vobisipsis*. quod est abscindere. Sed & iudicij meminit eo loco; primùm cùm ait: *Iam iudicaui vt præsens tradere huiusmodi hominem* &c. Et postea: *Quid mihi de ijs qui foris sunt, iudicare? nónne de ijs qui intus sunt, vos iudicatis?* Ex quibus omnibus apparet apostolum dicentem: *Vtinam & abscindantur*, optare vt non solùm portent qualecunque iudicium, qui Galatarum statum turbabant, verùm etiam anathema fiant, per excommunicationis gladium amputandi penitus ab illorum consortio. Quòd si Paulus abscissionem eam, quam Chrysostomus interpretatur, intelligi voluisset; vsus fuisset eiusdem verbi composito cũ Græco, περιτέμνειν circuncidere, vt allusionem lector animaduerteret. Atqui non dixit ἀποτμήσονται, quãuis in vsu sit apud Græcos, sed ἀποκόψονται.

13 VOS ENIM IN LIBERTATEM VOCATI ESTIS FRATRES. Dixi, inquit, *qui vos conturbant*, id est, dimouere conantur à statu libertatis; quia vos, fratres, in libertatem vocati estis à Christo. *Libertatem* intelligit eam præcipuè, cui contraria est seruitus legis, ad quam Galatas pertrahere volebant pseudapostoli, hoc est, libertatem à ceremonijs, & iugo legis Mosaicæ; Cui tamen libertati coniuncta etiam erat libertas à peccato, & à timore seruili, qui proprius erat effectus veteris testamenti. His enim velut tribus partibus euangelica libertas constat & perficitur; & ipsa est, ad quam, secundum apostoli doctrinam,

nam, omnes fideles à Christo vocati sunt. Quocirca mentem apostoli peruertunt hæretici: Primùm, qui libertatem hanc Christianam & euangelicam interpretantur immunitatem à legibus humanis; Quibus vtique parendum esse, non solùm propter iram, sed etiam propter conscientiam idem apostolus apertissimè docet Rom. 13. Deinde, & illi qui libertatem ab apostolo commendatam in eo constituũt, vt vnusquisque Christianus in conscientia & extra scandali periculum liber sit ad agendum vel non agendum ea quæ per se non continent rationem iustitiæ, quæ illi vocant ἀδιάφορα; quale est vxorem ducere, aut non ducere, carnes edere, aut non edere; & alia huiusmodi. Quæ doctrina, perinde vt superior, humanam potestatem legum ferendarum tollit è medio, & præterea retrahit homines à multis, quæ veram libertatẽ Christianam promouent; vt sunt inprimis euangelica consilia.

TANTVM NE LIBERTATEM IN OCCASIONEM DETIS CARNIS. Ellipsis est in Græco: Deest enim verbum. Sic autem habet; *Tantum ne libertatem in occasionem carni*. Nam datiuus *carni* etiam apud Hieronymum & Ambrosianum legitur. Itaque verbum, *detis*, ipso Hieronymo teste, ab interprete additũ est ad supplendam sententiam. quanquam & *capiatis*, aut simile quid, suppleri poterat. Pulcrè verò per occasionem vocabuli libertatis transitum hoc loco facit apostolus ad moralem exhortationem, quæ durat vsque ad illud capitis sequentis: *Videte qualibus literis* &c. Cùm enim libertatem animus carnalis facilè cogitet eam qua liberum cuique sit agere quicquid libitum est; adeo vt nec defuerint hæretici, qui sic libertatem Christianam interpretarentur: monet Galatas ne libertatem, in quam vocatos eos dixit, malè intelligentes, eo nomine abutantur ad seruiẽdum carni. Quam verò carnem apostolus vocet, ex sequentibus intelligetur.

SED PER CHARITATEM SERVITE INVICEM Q. d. Hæc libertas de qua loquor adeo non laxat carni habenas, vt etiam seruitutem illi contrariam Christianis imponat, eam scilicet qua quisque proximo suo subseruiat, exhibendo charitatis officia, quibus eum videt indigere. Seruit enim qui alterius commodis studet; sed hoc ipsum ex charitate faciendum est. Quidam codices legunt, *per charitatem spiritus*, pro quo Ambrosianus, *per dilectionem spiritus*. Verùm in præstantioribus quibusque manuscriptis non additur *spiritus*; vt nec in Græco & Syriaco; sed & Hieronymus & Augustinus non agnoscunt.

14 OMNIS ENIM LEX IN VNO SERMONE IMPLETVR. Græca addunt, *In hoc*, scilicet sermone, qui sequitur,

DILIGES PROXIMVM TVVM SICVT TEIPSVM. Sensus apostoli est: Cùm dico vos in libertatem vocatos esse; non reuoco vos omninò à lege, sed solùm ab ea quę propria est seruorum, quæque vocationi vestræ repugnat, id est, à lege ceremoniali. Quod enim ad legem moralem attinet, in cuius obseruatione libertas vestra, quæ est à peccato, consistit; quæque eadem lex Christi est; hortor & moneo, vt per charitatem seruiatis inuicem: & sic eam legem implebitis. Tota enim lex huiusmodi impletur obseruatione vnius mandati, quod est; *Diliges proximum tuum sicut teipsum*. Simile quid dicit capite sequenti: *Alter alterius onera portate, & sic adimplebitis legem Christi*: nisi quòd *alterius onera portare*, tantùm pars est eius quod est *per charitatem seruire inuicem, & proximum sicut seipsum diligere*. Quæri hîc posset, quis dicatur proximus, & quis dicatur diligere proximum sicut seipsum; & quomodo, qui proximum sicut seipsum diligit, totam legem impleat, cùm lex non solùm proximi, sed etiam Dei diligendi præcepta contineat; Sed hæc à nobis explicata sunt in commentario epistolæ ad Rom. 13. ad illa verba præsenti loco prorsus consonantia: *Qui diligit proximum legem impleuit. Nam non adulterabis* &c. *in hoc verbo instauratur*; *Diliges proximum tuum sicut teipsum*. Proinde nihil opus est hîc eadem repeti. Tantùm addo, præceptum hoc ab apostolo vocati *sermonem*, siue vt in epistola Rom. interpres vertit, *verbum*, ea ratione qua decem præcepta legis Deut. 4. & 10. ab ipso Moyse vocantur decem verba legis; nimirum ob breuitatem verborũ, quibus singula præcepta comprehenduntur, vt quasi singula verba videri possint.

15 QVOD SI INVICEM MORDETIS ET COMEDITIS; VIDETE NE AB INVICEM CONSVMAMINI. Pro *comeditis*, alij vertunt, *deuoratis*; Nam Græcum κατεσθίετε plus sonat quàm comedere. Quòd si vos, inquit, contra præceptum hoc mutuæ dilectionis, inuicem mordetis & comeditis; id est, læditis, seu leuius, seu grauius; quod est contra præceptum illud dilectionis, quo dixi totam legem impleri: cauendum est, ne vos mutuò perdatis, id est, ne omnino priuetis vos salute quæ est in Christo. Hanc perditionem, *consumptionem* vocat, vt persistat in metaphora morsus & comestionis. Ad quas autem mutuas Galatarum iniurias speciatim apostolus respiciat, non liquet. Videtur intelligi obtrectationes & iniuriæ quædam grauiores, quibus se mutuò affecerant, siue occasione contentionis, quam inter se de lege & circuncisione habebant, siue (vt facilè contingit) etiam ex alijs causis. Vnde & generalem deinceps doctrinam subijcit, de vicijs & virtutibus.

16 DICO AVTEM; SPIRITV AMBVLATE: ET DESIDERIA CARNIS NON PERFICIETIS. Græcè, numero singulari, *desiderium*, siue *concupiscentiam*. Hoc apud Ambrosianum, illud apud Hieronymum legitur. Sensus: Quod dicere volo, tale est, Eorum quæ modò dixi, hæc summa est: Viuite & conuersamini secundum dictamen Spiritus sancti, manifestatum

statum vobis in lege dilectionis. Quod si feceritis; quamuis caro solicitet ad peccata, non tamen facietis nec opere nec consensu id quod caro desiderat aut concupiscit. Obseruandum quod non ait, Et desideria carnis non habebitis, sed *non perficietis*. Quod non dicitur ad distinctionem eius quod est facere, sed eius quod est, habere. Nam desideria carnis non habere, id est, prauos motus carnis non sentire, impossibile est in hac vita; non consentire autem, possibile fit nobis per spiritum. Illud: *non perficietis*, potest etiam præceptiuè intelligi, ne perficiatis; sicut dictum est, Diliges, id est, dilige; tametsi prior sensus, qui ab omnibus traditur, conuenientior est, & ex sequenti sententia probationem accipit. Similiter, nomine *Spiritus*, significari Spiritum sanctum, vt interpretati sumus; non autem vt quidam volunt, spiritum humanum, quatenus tamen per Spiritum sanctum renouatus sit; ostendemus in eo quod sequitur;

17 CARO ENIM CONCVPISCIT ADVERSVS SPIRITVM, SPIRITVS AVTEM ADVERSVS CARNEM. Quæritur quid per carnem & spiritum aduersum se inuicem concupiscentes apostolus intelligat. Liranus & alij nonnulli, duplicem hominis appetitum significari putant: inferiorem, qui fertur ad sensibilia & ob id sensitiuus appetitus vocatur, alio nomine sensualitas; & superiorem, id est, intellectum, seu rationalem appetitum, quo diliguntur intelligibilia, quæ sensu percipi nequeunt. Sed refellitur hic commentarius: Primùm, quia hi duo appetitus in multis sunt, & non pugnant; vt in hominibus carnalibus, in quibus rationalis voluntas obsequitur desiderijs carnis. At vbicunque illa duo sunt quę nominat apostolus; necesse est ea sibi inuicem aduersari. Nam inter hæc vbique pugnam & inimicitiam constituit; vt Rom. 8. & alibi. Qua ratione ad improbandum hunc commentarium vtitur Augustinus sermone 43 de verbis Domini. Deinde refellitur, quia quod carni tribuit apostolus, scilicet concupiscere aduersus spiritum, id ipsum etiam in parte intellectiua reperitur, quemadmodum benè docet Augustinus lib. 8. confess. cap. 5. & sequẽtibus. Non enim solùm appetitus inferior aduersus superiorem mouetur, verùm etiam ipse superior seu rationalis appetitus in seipso contrarietatem huiusmodi patitur; dum in homine iusto voluntas, inquantum est per gratiam renouata, diligit æterna & cælestia bona; quatenus autem vetustati adhuc obnoxia, terrenis commodis & delectationibus afficitur. Adde quòd apostolus in sequentibus quædam enumerat inter opera carnis, quæ propriè ad appetitum sensitiuum referri non possunt; vt sunt idolorum seruitus, sectæ, inuidiæ: Quod postremum vicium etiam est in dæmonibus, quos vtique constat appetitu sensitiuo præditos non esse. Propter hæc, alij per carnem intelligunt animam, quatenus carnalis est, id est, ad vicia procliuis; per spiritum verò, eandem animam, quatenus spiritualis est, id est, per Spiritum sanctum reformata. Rursus alij (quod eòdem recidit) hominem ipsum intelligi volunt; qui vnus & idem caro dicitur qua parte carnalis est; & spiritus, qua parte spiritualis. Nam apostolus Paulus, qui profectò spiritualis erat, carnalem se vocat Rom. 7. propter fomitem peccati. Pro hac expositione potest illud adferri Ioan. 3. *Quod natum est ex carne, caro est; & quod natum est ex spiritu, spiritus est*. Verùm, vt hoc aliquo modo probabile sit: si tamen diligentiùs hunc apostoli locum expendamus, & cum ijs, quæ alibi scribit conferamus; inueniemus nomine carnis, ipsam carnalem concupiscentiam ex prima transgressione nobis insitam; ac nomine spiritus, ipsum Spiritum sanctum significari. Nam quod hîc carni tribuit, dicens; *Manifesta sunt opera carnis* &c. id ad Rom. 7. tribuit concupiscentiæ sub nomine peccati, dum ait: *Peccatum per mandatum operatum est in me omnem concupiscentiam*, id est omne genus prauorum desideriorum. Et iterum: *Non ego operor illud, sed quod habitat in me peccatum*. Hanc quoque pugnam carnis concupiscentis contra spiritum, eodem loco concupiscentiæ tribuit, sub nomine legis membrorum, & peccati, sic inquiens: *Video aliam legem in membris meis, repugnantem legi mentis meæ, & captiuantem me in lege peccati*. *Carnem* hoc modo interpretatur Ambrosianus, vsus argumento, quod dixi, ex epistola ad Rom. Quam verò latè pateat caro, id est, concupiscentia; quamuis pręsens apostoli locus satis doceat, ea tamen de re, vide etiam si lubet, quæ diximus ad illud Rom 7. *Concupiscentiam nesciebam, nisi lex diceret, Non concupisces*. Per *spiritum* verò Spiritum sanctum significari clarè docetur ex cap. 8. eiusdem ad Rom. epistolæ. Nam quod hîc statim dicitur, *Quod si spiritu ducimini, non estis sub lege*; illic de Spiritu sancto exponitur ijs verbis: *Quicunque spiritu Dei aguntur*, siue *ducuntur* (est enim idem vtrobique verbum in Græco) *ij sunt filij Dei*. Quo loco sunt & aliæ sententiæ, in quibus apostolus carni spiritum opponens, eundem, modò spiritum Dei, modò spiritum Christi interpretatur. Istud etiam huius loci quod paulo pòst sequitur, *Fructus autem spiritus est* &c. non de alio spiritu conuenientius, quàm de Spiritu sancto potest accipi. De quo proinde & sententiam præsentem Hieronymus, Anselmus, Aquinas, Caietanus in commentarijs, & Augustinus varijs locis, intellexerunt. Nec ab his dissentiunt Theodoretus,

& Oecumenius, qui spiritum exponunt gratiam Spiritus sancti; nec Ambrosianus qui legem Dei oppositam legi peccati. Denique confirmat hanc expositionem carnis & spiritus, illa Domini sententia superius citata: *Quod natum est ex carne* &c. vbi caro & spiritus id planè significant priori loco, quod iam exposuimus; licet posteriori loco, per analogiam pro homine carnali & spirituali accipiantur. Vt igitur apostolicam sententiam explicemus; *caro concupiscere dicitur aduersus spiritum*, quia carnalis concupiscentia, quam ex Adam traximus, excitat & commouet in nobis praua desideria Spiritui sancto contraria: vt propter hoc etiam ipsa peccatum vocetur ab apostolo, quia nimirum ad peccatum inclinat. *Spiritus autem concupiscere dicitur aduersus carnem*; quia sancta desideria quæ carni contraria sunt, in nobis excitat. Ac breuiter, *Caro concupiscit*, id est, concupiscere nos facit, *aduersus spiritum*; *& spiritus concupiscit*, id est, concupiscere nos facit, *aduersus carnem*; videlicet ea locutione, qua alibi dicitur idem spiritus postulare & clamare; quia postulantes & clamantes nos facit. Vide Augustinum Ench. 11. lib. 1. de nupt. & conc. cap. 28. & 29. contra Iul. lib. 5. cap. 26. & 27. & lib. 6. cap. 5. Item lib. de natura & gratia cap. 52. 53. & 56. & lib. 8. confess. à cap. 5. vsque ad 11. Hæc autem pugna non est nobis naturaliter à Deo insita, vt Cassianus tradere videtur Collat. 4. & 7. sed est ex peccato: Tametsi Cassiani verba nonnulli benignè conentur interpretari.

HÆC ENIM SIBI INVICEM ADVERSANTVR; VT NON QVÆCVNQVE VVLTIS, ILLA FACIATIS. Græcè, *Hæc autem*. Et sensus est: Hæc quæ dixi, caro & spiritus contrarijs motibus ac desiderijs ita pugnant inter se, in hominibus iustis, quales vos estis; vt propter eam causam non omnia quæ vultis faciatis. Vultis enim omnino non pati motus carnis, sed sine repugnantia quod bonum est facere: verùm, impediente carne, non facitis, imo nec, durante hac mortalitate, facere potestis. Ideoque non dixi, *Et desideria carnis* non habebitis, non sentietis; sed *non perficietis*. Consonat hic locus cum illa sententia bis posita Rom. 7. *Non enim quod volo bonum, hoc facio; sed quod nolo malum, hoc ago*. Proinde alterum ex altero declarandum.

18 QVOD SI SPIRITV DVCIMINI, NON ESTIS SVB LEGE. Id est, Si vos Spiritus sanctus mouet, agit, impellit; si, quemadmodum suprà dictum est, spiritu ambulatis: iam non estis sub lege, scilicet terrente, premente, vindicante; quomodo sub lege sunt homines apertè mali, vel qui seruiliter tantùm ea quæ legis sunt, faciunt. Nam vos per spiritum libenter ac sponte facitis ea quæ lex præcipit. Sub lege est, qui timore supplicij quod lex minatur, non amore iustitiæ, se sentit abstinere ab opere peccati, nondum liber nec alienus à voluntate peccandi. Aug. de nat. & grat. cap. 57. Congruit huic sententiæ quod idem apostolus scribit 1. Tim. 1. *Lex iusto non est posita, sed iniustis* &c. Quod suo loco plenius exponendum est. Sicut autem illic, ita & hîc loquitur apostolus de lege morali, de qua iam dixerat: *Omnis lex in vno sermone impletur*. Quoniam verò iugum legis ceremonialis per se seruile erat; hinc consequenter intelligendum relinquit, incongruum esse, vt qui spiritu ducuntur, & per hoc à seruitute legis moralis liberi sunt, iugo legis ceremonialis sese submittant.

19 MANIFESTA SVNT AVTEM OPERA CARNIS. *Opera carnis* vocat omnia illa ad quæ caro, id est, concupiscentia carnalis homines incitat: cuiusmodi non solùm sunt peccata quæ propriè carnalia dici solent, id est, quæ corporis delectatione perficiuntur, & 2. Cor. 7. inquinamenta carnis vocantur; verùm etiam quæ spiritualia. Nam vtriusque generis peccata hîc ab apostolo recenseri, iam antè monuimus. Atque ex eo, carnem non ita specialiter, vt quidam voluerunt, hoc loco accipi posse, benè probat Augustinus, cùm alibi, tum lib. 14. de ciuit. cap. 2. & 3. Dicuntur autem *manifesta opera carnis*, quia manifestum est talia quæ hîc enumerat, non spiritu diuino, sed concupiscentia carnis instigante, fieri.

QVÆ SVNT FORNICATIO, IMMVNDICIA, IMPVDICITIA, LVXVRIA. In hac operum carnis enumeratione, nonnihil discrepant Latina à Græcis; & ipsa Latina inter se. Græca fornicationi adulterium præmittunt, astipulante Ambrosiano & Augustino lib 14. de ciuit. cap. 2. At nobiscum facit idem Augustinus in commentario, nec non Hieronymus, adulterium omnino prætermittentes. *Fornicationem* quidam intelligunt concubitum soluti cum soluta, vt sit species ab adulterio distincta: Verùm ex alijs scripturæ locis constat nomen esse generale ad omnem concubitum maris & feminæ non coniugalem; vt etiam adulterium & incæstum comprehendat, velut Matth. 5 1. Cor. 5. & alibi. Notandum pro tribus illis, *immundicia, impudicitia, & luxuria*, duo tantùm in Græco nominari, quę eadem habentur 2. Cor. 12 vbi Latinè vocantur immundicia & impudicitia. Gręcis Syra consentiunt, & multa manuscripta Latina, quæ *impudicitiam* non agnoscũt; vti nec Hieronymus, nec Augustinus tã lib. 14. de ciuit. quam in commentario, nec Beda in hom. dedicationis altariũ, vbi ex hoc apostoli loco, tã opera carnis, quã fructus spiritus ordine recẽset; sed tantùm immundiciã & luxuriã legũt; pro quibus Ambrosianus, impuritatem & obscœnitatẽ. Vnde satis apparet *impudicitiã*

& lu-

& *luxuriam*, ex diuersis editionibus acceptas, respondere vni vocabulo Græco. Quid autem immũdicia & impudicitia, siue vt hîc legitur, luxuria significent, & quomodo differant; diximus in expositione 2. Cor. 12.

20 IDOLORVM SERVITVS. *Seruitutem* pro cultu dixit interpres, nam Græcè est εἰδωλολατρεία. Quomodo contingat Christianum hoc peccato coinquinari, declaratum est ad illas apostoli præceptiones 1. Cor. 10: *Neque idololatræ efficiamini*; &, *Fugite ab idolorum cultura*. Quo autem sensu cultus idolorum, & quæ deinceps sequuntur, ab apostolo vocentur opera carnis; iam liquet ex ijs quæ de carnis significatione suprà disseruimus. De qua re consule etiam Augustinum loco iam citato de ciuit. Dei. Cæterùm Galenus catech. 82. putat intelligi illam idololatriam, de qua Eph. 5. & Col. 3. Argumento esse potest, quòd etiam hîc adiungatur peccatis libidinum.

VENEFICIA. Græcè numero singulari φαρμακεία, id est, *veneficium*. Qua voce propriè quidem significatur veneni procuratio, etiamsi non habeat magicum aliquid coniunctum; sed extendi solet tam Græca vox quàm Latina ad omnia opera magica, quæ nos maleficia vocamus, per quæ nimirum ex pacto cum dæmonibus inito, nocumenta inferuntur hominibus, aut eorum possessionibus. Vnde Hieronymus artes maleficas hîc interpretatur. Secundum quam acceptionem aptè subiũgitur *veneficium idololatriæ*; quia per hoc peccati genus dæmonibus honor & cultus quidam exhibetur. At secundum priorem significationem; conuenit cum sequentibus.

INIMICITIÆ. Vicium eorum est, qui odia exercent contra alios; non eorum qui hæc patiuntur. Quantum enim in nobis est, ait Hieronymus, nullius esse debemus inimici, sed cum omnibus habere pacem.

CONTENTIONES, ÆMVLATIONES, IRÆ, RIXÆ. Quatuor hęc vicia eodem prorsus ordine nominantur in 2. Cor. 12. Pro *contentione* (nam in Græco singularis est numerus) alij litem vertere malunt. Significat autem pugnam verborum vehementem, qualis inter inimicos; Tametsi potest in genere intelligi discordia; sicque facilius distinguetur à quarto vicio huic affini secundum Græca vocabula. Quid autem sit *æmulatio* quum in vicio ponitur, explicat Cicero lib. 4. Tusc. quæst. docetque esse ęgritudinem seu dolorem animi inde natum, si eo quod quis cõcupierit alius potiatur, ipse careat. Porrò quas interpres vulgatus hoc loco vertit *iras* & *rixas*; idem in 2 ad Cor. transtulit *animositates* & *dissensiones*. Sed & Augustinus hîc non iras, sed animositates legit tam in commentario, quàm lib. 14. de ciuit. Significatur enim in Græco non qualiscunque ira, sed impetus ac feruor animi exardescentis ad vindictam. Hebræi furorem vocare solent. Denique vicium hoc quod interpres transtulit *rixas*, Græcis teste Hieronymo tale est, cùm quis semper ad contradicendum paratus, stomacho delectatur alieno.

DISSENSIONES. Alij vertunt, seditiones; Rectiùs arbitror dissidia vocari: qualia sunt aut domesticorum inter se, aut ciuium, aut etiam fidelium, exempli gratiâ dicentium: *Ego sum Pauli, ego Apollo, ego Cephæ*.

SECTÆ. Græcè αἱρέσεις, id est, dissidia opinionum in doctrina religionis; aut certè ipsæ opiniones sanæ doctrinæ aduersantes. Sic enim videtur apostolus hæreses accepisse 1. Cor. 11. dicens: *Oportet autem & hæreses esse*. Quę eadem acceptio bene congruit huic loco. Cùm enim dissensiones seu dissidia iam nominasset; subijcit hîc præcipuam eius speciem. Caietanus autem, quum dicit non hîc esse sermonem, de hæresibus in fide Christi, sed in ciuilibus seu moralibus à communi bono recedentibus; non videtur satis attendisse ad huius vocabuli significationem & vsum in scripturis; vbi semper, aut plærumque ad religionem refertur; licet interdum etiam in bonam partem accipiatur, vt Act. 24. & 26.

21 INVIDIÆ, HOMICIDIA. Hæc eadem cõiunxit apostolus Rom. 1. Sunt enim consona vocabula φθόνοι, φόνοι. Cæterùm Augustinus *homicidia* non legit. Hieronymus etiã disertè excludit, cum reprehensione Latinorum codicum; Vnde nec hîc textum habèmus, sicut eum Hieronymus emendauit. Verùm quoniam non in Latinis modò, verùm etiam in Græcis hæc pars legitur, eandemque Theophylactus in commentario declarat; vtique non est à nobis expungenda. Quomodo autem differant æmulationes, quas dixit paulo antè, & Inuidiæ, quas nunc dicit; vide nostrum Comm. Iac. 4.

EBRIETATES, COMESSATIONES, ET HIS SIMILIA: Hæc duo vicia, *comessationes*, & *ebrietates* coniunxit etiam Rom. 13. Vbi & quæ dicantur comessationes, exposuimus. De ebrietate, vide quæ commentati sumus ad 1. Cor. 5.

QVÆ PRÆDICO VOBIS, SICVT PRÆDIXI, QVONIAM QVI TALIA AGVNT, REGNVM DEI NON CONSEQVENTVR. Græcè, *Regnum Dei non hæreditabunt*, siue, vt explicatius legit Tertullianus lib. de resurrectione carnis cap. 49. *Regnum Dei non sunt hæreditate consecuturi*. Pro quo Hieronymus & Augustinus, regnum Dei non possidebunt. Sic enim & noster interpres Græcum verbum reddidit 1. Cor. 6. Quo quidem loco phrasis hæc apostolica diligenter à nobis explicata est. Quod autem ait, *prædico, & prædixi*; respicit diem iudicij & retributionis operum nostrorum. q. d. De quibus operibus carnis prædico vobis & præmoneo, priusquam veniat tempus illud retributionis; sicut & prędixi ac præmonui quum apud vos essem: eos qui hæc & similia agunt,

non accepturos hæreditatem regni Dei. Sed quęritur, quomodo, verùm hoc sit, cùm inter opera superius enumerata sint quædam suo genere non mortalia peccata, sed venialia tantùm, quæ non excludunt à regno cælornm; vt contentiones, æmulationes, iræ & huiusmodi. Respondeo cum S. Thoma, quæcunque hîc enumerata sunt esse aliquo modo mortalia; sed alia quidē secundū genus suum, vt fornicationem, idololatriam, homicidium &c. quædam verò mortalia secundum suam consummationem; velut irā, cuius consummatio est in graue nocumentū proximi; In quod proinde si consensus accesserit, peccatum erit mortale. Et sic de cæteris. Eandem quęstionem paulo aliter, & obscurius soluit Caietanus, ad quem lectorem subtiliorem remitto.

22. 23. FRVCTVS AVTEM SPIRITVS EST. Opera spiritus maluit apostolus *fructum spiritus* vocare, quàm opera, vt ipso vocabulo ea commendaret. Nam sicut fructus arborum & vtilitatē vitæ præstat hominibus, & delectationem; ita virtutes & opera quæ in nobis producit Spiritus sanctus, & vitam æternam adferunt, & ipsa quoque per se, veram ac solidam delectationem pariunt in animis operātium, quemadmodum eruditè docet Thomas in commentario. Hinc idem apostolus Rom. 6. de operibus iusticiæ loquens: *Habetis*, inquit, *fructum vestrum in sanctificationē, finem verò vitam æternam.* Vocat autē ea *fructum* Spiritus sancti, singulari numero; propter connexionem omnium in charitate, tanquam principali dono Spiritus sancti; quam propter hoc primo loco posuit.

CHARITAS, GAVDIVM, PAX, PATIENTIA, BENIGNITAS, BONITAS, LONGANIMITAS, MANSVETVDO, FIDES, MODESTIA, CONTINENTIA, CASTITAS. Pro his duodecim, in Gręco tantùm habentur nouē. Absunt enim *patientia, modestia,* & *castitas.* Ambrosianus numerat decem, iuxta numerum (vt inquit) decem præceptorū decalogi. At Græcis consentiunt Hieronymus & Augustinus in commētarijs, ac rursum ille lib. contra Iouinianū: hic verò tractatu 87 in Ioannē, vbi locū hunc recitat, & singillatim exponit. His cōsentit & Beda in hom. superius citata. Prorsus autem verisimile est eadē Græca vocabula à diuersis aliter & aliter fuisse translata, vt μακροθυμίαν, *patientiam*, & *longanimitatem*; πραότητα *modestiam* & *mansuetudinem*; ἐγκράτειαν *continentiā* & *castitatem.* Vnde factum vt tot Latinis vocabulis, nimia quorundam diligentia, congestis in codicem vulgatæ versionis, numerus excreuerit. Quod ipsum & ex Hieronymi commentario colligitur. Argumentum eius rei, quòd in quibusdā Latinis libris *longanimitas* & *patientia* loco transponantur, vt illa sit quarta; hæc, octaua. Ita vidimus in ms. Laudensi. Charitas hoc loco non alia intelligenda est; quàm illa de qua cùm alibi sæpe, tum ex professo disseruit apostolus 1. Cor. 13.

Cætera quę deinceps sequuntur, ipsius charitatis quędam germina sunt; quemadmodū per singula breuiter & pulcrè declarat Augustinus tract. memorato in Ioannem. *Gaudium* intelligitur spirituale, quod idem apostolus Ro. 14 vocat gaudium in Spiritu S. Est enim delectatio in ijs bonis quorum author est Spiritus sanctus, qualia sunt quæcunque ad nostram pertinent sanctificationem. Opponitur autem inuidiæ & ęmulationi. *Pax* quam eodem loco ad Rom. ac rursum cap. 15 gaudio coniunxit apostolus; tranquillam & pacificam cum proximis conuersationem significat; atque opponitur inimicitijs. *Patientia*, siue quod Græca vox sonat, *longanimitas*, quam multi Latini codices itemque Thomas & Liranus proximè adiungunt patientiæ (pro qua alij lenitatem verterunt) virtus est per quam æquo animo aduersa tolerantur, siue ea propulsare possis siue debeas; modò talia sint quæ tolerare debeas: Etenim *charitas patiens est*, & *omnia suffert* 1. Cor. 13. Inter benignitatem & bonitatem hoc interest, quòd *benignitas*, Græcè χρηστότης significat morum facilitatem ac suauitatem, qua quis alijs sese libenter accommodat in bonum; Nam & *charitas benigna est.* Opponitur autem rixæ & contentioni. *Bonitas* verò specialiter intelligi videtur, qua quis & à nocumentis abstinet, ac prodesse ac benefacere paratus est. Quod vel maximè charitatis officium est. Huic contraria sunt veneficia & homicidia. Porrò *mansuetudo* iras ex aduerso respicit, eique affinis est *modestia*. *Fides* autem non ea intelligenda est qua in Christum creditur; non enim hanc virtutem quæ fundamentum est totius iusticiæ, post alias tam multas in catalogo fructuum spiritus recenseret apostolus; sed eam dicit fidem quæ spectatur in seruandis pactis & promissis; estque pars iusticiæ specialis; quam & in vtraque ad Tim. epistola nominat. Postrema *continentia* siue *temperantia* virtutum cardinalium vna, cui *castitas* & sobrietas vt species subijciuntur; omnibus libidinis & gulę vicijs opponitur, quę erant *fornicatio, immundicia, impudicitia, comessationes & ebrietates.*

ADVERSVS HVIVSMODI NON EST LEX. Repetitio quædam est eius quod dixerat, *Quod si spiritu ducimini, non estis sub lege.* Potest autem dupliciter intelligi illud *huiusmodi* tam in Græco quàm in Latino: vel de fructibus spiritus iam enumeratis; aduersus quos non est lex, quia fructuum huiusmodi opera lex nō punit; vel de hominibus talia agentibus. Sic enim post enumerata opera carnis, subiunxerat. *Quoniam qui talia agunt, regnum Dei non consequentur.* Et quidem hoc modo similior erit ista sententia illi quæ est 1 Tim. 1, *Lex iusto non est posita, sed iniustis*; Id est, non est contraria iustis, vt eos premat ac puniat, sed iniustis. Quanquam &

prior

prior intellectus in eandem redit sententiam. Notanda quoque figura sermonis qua minus dicitur, plus intelligitur. lex enim non solum non aduersatur bonis operibus, aut hominibus ea facientibus; verum etiam illa præmijs remuneranda denunciat. Itaque tacitè intelligendum, à contrario sensu, ex parte superiori; quòd qui talia agunt, regnum consequentur. Id autem hîc non expressit; ne putaretur hoc esse beneficium legis.

24 QVI AVTEM SVNT CHRISTI, CARNEM SVAM CRVCIFIXERVNT CVM VICIIS ET CONCVPISCENTIIS. Græcè, *carnem crucifixerunt cum passionibus & concupiscentijs.* Hieronymus *suam* non addit. Augustinus in cōmentario & epistola 38 legit *passionibus*; alibi, *affectibus*; rursus alibi, *perturbationibus*. Imperitè verò commentator Ambro. nomen *Christi* accepit numero plurali, tanquam apostolus Christianos hîc vocet Christos, id est, vnctos. Quod ex Græco facillimè refellitur. Sensus est: Qui verè Christiani sunt, id agentes quod profitentur; ij carnalem concupiscentiam spiritui aduersantem cum passionibus eius, hoc est, cum prauis desiderijs quæ ab illa excitantur, in sese mortificauerunt, idque per Spiritum sanctum iuxta illud Rom. 8. *Si spiritu facta carnis mortificaueritis, viuetis*. Quam viciorum mortificationem, vocat hoc loco crucifixionem; quia Christus crucifixus & mortuus, veteris nostri hominis interitum ac destructionem in se voluit adumbrare; sicut idem à morte resurgens, nouitatem vitæ nostræ in se repræsentauit; quemadmodum id pulcrè declarat apostolus Rom. 6. *Passiones* autem hîc dicit, quas explicatius passiones peccatorum vocauit Rom. 7. Porrò *mortificari carnem cum vicijs & concupiscentijs*, non est eam ita perimi, vt aut prorsus non sit, aut nulla praua in homine desideria commoueat (quod in corpore mortis huius non contingit) sed ita superari, deprimi ac debilitari per spiritum, vt non amplius dominetur. Sic enim mortem hanc peccati exponit apostolus eiusdem ad Rom. epistolæ cap. 6, cùm ait: *Non ergo regnet peccatum in vestro mortali corpore, vt obediatis concupiscentijs eius*. Porrò si, qui Christi sunt, carnem suam cum vicijs crucifixerunt; igitur qui non crucifigunt carnem suam & vicia, non sunt Christi.

25 SI SPIRITV VIVIMVS, SPIRITV ET AMBVLEMVS. Græcè, *incedamus*. Hieronymus legit, *spiritui obtemperemus*: Augustinus, *spiritu & sectemur*. Cæterùm in Græco non est verbum περιπατεῖν, *ambulare*, quod vsitatissima in scripturis metaphora significat conuersari & actiones instituere; quasi sensus sit; Si verè in vitam nouam per spiritum regenerati sumus, motus vitæ respondeat, id est, exerceamus opera vitæ huius spiritualis, quæ sunt bonæ & sanctæ actiones: sed est verbum στοιχεῖν quod significat ordinatè incedere, & intra limites suos se continere: Quocirca Chrysostomus, & eius sequaces Theophylactus & Oecumenius, hoc modo interpretantur, Si verè secundum spiritum vitam agimus; stemus & incedamus ordine nostro, & intra spiritum nos contineamus; id est, contenti euangelio, quo traditur lex spiritus vitæ, legem Iudæorum carnalem non adducamus. Potest etiam sic intelligi; Si spiritu viuimus, viam quam monstrat spiritus, teneamus, nec defluamus à spiritu ad opera carnis. Certè huic sensui magis quadrat quòd sequitur,

26 NON EFFICIAMVR INANIS GLORIÆ CVPIDI, INVICEM PROVOCANTES, INVICEM INVIDENTES. *Prouocantes* ad pugnas verborum; &, si victi fuerimus, inuidëtes. Aperit fontem contentionū & inuidiæ. Nā ex cupiditate gloriæ qua quisq; cupit inter homines excellere promanant hæc vicia. *Inanis* autem vocatur ea *gloria*, vel quia caduca est & momentanea; vel potius, quia tantùm in hominum opinione posita. Hoc dicit propter contentiones & dissidia inter Galatas exorta; siue de legalibus, vt quidam exponunt, siue de alijs rebus: non enim expressit hoc apostolus. Loquitur autem in prima persona, velut seipsum comprehendens; quo ciuilior ac minus aspera sit admonitio.

SVMMARIVM.

HOrtatur Galatas vt alij aliorum ferant infirmitates, & vt bonis operibus sese exerceant. Non esse gloriandum nisi in cruce Domini.

CAPVT VI.

1 FRATRES, ETSI PRÆOCCVPATVS FVERIT HOMO IN ALIQVO DELICTO; VOS QVI SPIRITVALES ESTIS, HVIVSMODI INSTRVITE IN SPIRITV LENITATIS. Nonnulli putant præsentem admonitionem apostoli esse velut epitomen eorum quæ scribit epistola Rom. cap. 14 & initio 15, aduersus eos qui de ciborum discrimine Iudaico disceptabant. Sunt enim illic similes huic loco sententiæ, *Infirmum in fide suscipite, non in cogitationibus disceptationum.* &; *Debemus nos firmiores imbecillitates infirmorum sustinere, & non nobis placere*. At sanè non est necesse, doctrinam verbis ipsis generalem, absque certiori coniectura, restringere ad specialem materiam, cuius tota hac epistola non est facta mentio. *Praeoccupatus*, siue, iuxta Augustinum *circumuentus in aliquo delicto* dicitur, qui non malicia & animo destinato, sed infirmitate vel imprudentia lapsus est in peccatum. Nam & huiusmodi peccatum

solet in scripturis delictum vocari, Græcè παράπτωμα, quasi lapsus hominis ex improuiso impingentis. Pro verbo *instruite*, Græcè est *instaurate, reficite*, vel, vt Hieronymus vertendum fuisse putat, *perficite*. Syriaca translatio habet, *erigite*. Porrò *spirituales* quos apostolus hîc alloquitur, Caietanus doctores interpretatur. Quidam presbyteros ecclesię volunt intelligi, locum hunc referentes ad pœnitentiæ sacramentum, in quo presbyter eum qui lapsus est instaurare, id est, restituere priori integritati, ac Deo reconciliare debeat; dicuntque apostolum admonere viros spirituales, id est, presbyteros, vt id faciant in spiritu mansuetudinis. Verùm quis apostolo spiritualis dicatur, exposuimus in commentario 1. Cor. 2 & 3. Sunt enim apostolo ijdem spirituales, perfecti & firmiores; eosque opponit carnalibus, animalibus, paruulis in Christo, & infirmis. Et quidem oportet presbyterum eo modo spiritualem esse; sed vt non omnis ille nec solus talis est, ita constat apud apostolum, nomine presbyteri & spiritualis hominis, diuersa significari. Sensus igitur est: Nemo per inanem gloriam sese super alium efferat aut cōtendat; sed etsi quispiam tentatione præuentus, vt est humana fragilitas, prolapsus fuerit in peccatum; *vos qui spirituales estis*, id est, qui geritis vos pro spiritualibus & perfectis, aut qui videmini tales, ne durius ac seuerius agite aduersus huiusmodi hominem, sed cum mansuetudine eum admonentes & corripientes, restituite atque erigite à lapsu. Dicit autem *in spiritu lenitatis*, vt innuat, quod iam dixerat superius, mansuetudinem esse fructum & donum Spiritus sancti. Quod enim illic *mansuetudinem*, hîc *lenitatem* vertit interpres; cùm Græca vox eadem sit. Quæri potest cur apostolus suo ipsius præcepto non sit contrarius, qui Corinthijs virgam comminatur, dicens: *Quid vultis? in virga veniam ad vos? an in charitate & spiritu mansuetudinis?* 1. Cor. 4. Quique Tito præcipit vt Cretenses suos durè increpet; Tit. 1. Respondemus, pro diuersitate personarum & peccatorum, modò seuera increpatione vel etiam virga vtendum esse, modò cum mansuetudine agendū cum ijs qui peccant. Rectissimè enim Gregorius docet, parte 3 curę pastoralis, peccantes alijs atque alijs, aliter atque aliter admonendos esse. Vbi inter cætera cap. 33. *Aliter*, inquit, *admonendi sunt, qui repentina concupiscētia superantur; aliter qui in culpa ex consilio ligantur.* Atqui Cretensium multi erant mendaces, malæ bestię, ventres pigri; & propter hoc durè increpandi. Corinthios quoque eos alloquitur apostolus, inquit Hieronymus, qui post peccatum, non sentientes errorem suum, nolebant maioribus suis subdi & pœnitentia corrigi. Vbi verò peccator intelligens vulnus suum, tradit medico se curandum, ibi non est virga necessaria, sed spiritus lenitatis. Sic ille.

CONSIDERANS TEIPSVM, NE ET TV TENTERIS. Numerū subitò mutat, non ex imperitia sermonis, vt censet Hieronymus, sed studio; propterea quòd ad compellandam vniuscuiusque cōscientiam aptior sit numerus singularis. Sic Dominus ad scribas & pharisæos mulierem adulteram adducentes, *Qui sine peccato est vestrūm*, inquit, *primus in illam lapidem mittat* Io. 8. Certè apud Terentium optimi Latini sermonis authorem, similis permutatio numeri legitur non absque venustate; Adeon', inquit homines immutarier ex amore, vt non cognoscas eundem esse? Cæterùm in eo quod ait; *tenteris*, causam pro effectu posuit; est enim sensus: teipsum considera quicunque spiritualis es, ne & tu in tentationem incidas, tentatione vincaris, in aliquo delicto præoccuperis. *Qui se existimat stare, videat ne cadat.* Nihil enim ad misericordiam sic inclinat, inquit Augustinus, quā proprij periculi cogitatio. Et Thomas in eandem sententiam, Nihil ita frangit hominis seueritatem in corrigendo, quàm timor proprij casus. Docet hic locus, homines etiam spirituales & perfectos non esse de sua stabilitate securos; & inanem esse eorum fidem qui sibi perseuerantiam iustitiæ certò pollicentur.

2 ALTER ALTERIVS ONERA PORTATE. *Onera* vocat peccata, quę reatu suo nos deprimunt, & pœnis obnoxios reddunt. Est autem sermo metaphoricus ab ijs sumptus qui in portandis oneribus inuicem subleuant. Monet ergo Galatas, vt alij aliorum infirmitates & peccata, quodammodo reputēt sua, condolendo, dissimulando, ferendo, leniter admonendo, fraternè corripiendo; denique hoc agendo, vt corrigatur frater potius quàm puniatur. Addo fraternam correptionem; neque enim correptio fraterna supportationi infirmorum opponitur, sed potiùs ex ea consequitur; vt bene docet Thomas 2. 2. q. 33 art. 1 ad 3, In tantum enim, inquit, aliquis supportat peccantem, in quantum aduersus eum non turbatur, sed beneuolentiam erga eum seruat: ex quo fit vt eum satagat emendare.

ET SIC ADIMPLEBITIS LEGEM CHRISTI. Ita legunt Latini omnes; tametsi Græca habent imperatiuum modum, *adimplete*: quod tamen parum refert ad sensum. Annotat Theophylactus non esse dictum *implete*, sed *adimplete*, siue *complete*, id est, communiter omnes implete, quisque portando onus alterius. Sed quam legem Christi adimplent, qui hoc faciunt? Nimirum eam quam ipse Christus tulit & tantopere commendauit dicens: *Mandatum nouum do vobis vt diligatis inuicem. sicut dilexi vos. In hoc cognoscent omnes quia discipuli mei estis, si dilectionem habueritis ad inuicem.* Ioan. 13. Quod suum mandatum postea subinde repetit in eodem sermone cap. 15. nec ab eo diuersum est illud apud alios euangelistas, *Diliges proximum tuum sicut teipsum.*

teipsū. Lex igitur Christi lex fraternę dilectionis est; quæ dictat mutua onera ferenda esse. Quā legē superiori capite Paulus ipse expressit cùm diceret, *Per charitatē spiritus seruite inuicē*. De qua & Ioannes apostolus, queadmodū de eo Hieronymus in cōment. refert, à fratribus admonitus cur semper idem inculcaret dicens; *Filioli diligite alterutrum*; respondit, *Quia præceptum Domini est*; & si solū fiat, sufficit. Porrò legem Christi eam quam diximus, intelligunt omnes huius loci interpretes; eandemque plenius edisserit Augustinus q. 71 inter 83; Ex quibus omnibus etiam patet, Christum non solum vt redemptorē hominibus datum esse cui fidant, vt volunt hęretici; sed etiam vt legislatorem, cui obediant.

3 NAM SI QVIS EXISTIMAT SE ALIQVID ESSE, CVM NIHIL SIT; IPSE SE SEDVCIT. Græcè, *seipsum decipit*; vel, vt pressius ex Gręco verterūt Erasmus & Hentenius, *suum ipse fallit animum*. Hoc quidem dicitur aduersus superbiam eorum qui sibi placentes, & existimantes se aliquid esse, durius tractabant infirmos: Attamen generalis sententia est, omnem eum qui se existimat aliquid esse, seipsum seducere; quia omnes nihil sumus. Nam illa particula interposita, *cùm nihil sit*, non restringit sententiam sed rationem eius continet. Idcirco enim, quicunque se aliquid esse existimat, seipsum seducit; quia reuera non aliquid, sed nihil est; sicut ipse de se apostolus profitetur, dicens, *tametsi nihil sum*. 2 Cor. 12; Et hæc cogitatio, quæ certè verissima est, plurimum facit ad humilitatem. Sensus autem est, hominem ex se nihil posse quod ad pietatem & salutem æternam pertineat; Domino dicente: *Sine me nihil potestis facere* Io. 15. & eius apostolo attestante, *Non sumus sufficientes cogitare aliquid à nobis tanquam ex nobis* 2 Cor. 3. Quanquam & vniuersè verum est de omni bono tam naturæ quàm gratiæ, nos ad id agendum nihil esse; cùm iuxta canonem Arausicanum, *nemo de suo habeat nisi mendacium & peccatum*.

4 OPVS AVTEM SVVM PROBET VNVSQVISQVE. Pressius eos vrget qui, tanquam ipsi puri à crimine, facta aliena iudicabant. Sensus est, Quisque scrutetur, discutiat, expendat, examinet opus suum, id est, vitam & conuersationem suam; & videat non solum cuiusmodi opera fecerit, sed & qua intentione fecerit. Sic 1. Cor. 11. *Probet seipsum homo* & 2. Cor. vltimo, *Ipsi vos probate*. Est autem emphasis in vocabulo *suum*, cùm dicit *opus suum*; & infrà, *onus suum*: q. d. Sicut pro suis operibus quisque retributionem in Domino iudice exspectare debet, non pro alienis; ita sua consideret opera, non aliena.

ET SIC IN SEMETIPSO TANTVM GLORIAM HABEBIT, ET NON IN ALTERO. Græcè, *Et tunc ad semetipsum tantùm gloriationem habebit, & non ad alium*. Ita verterunt Hentenius & Theophylacti interpres; tametsi Erasmus cum nostro interprete mauult ablatiuos, *in semetipso, in alio*. Temporis aduerbium etiam apud Augustinum & Ambrosium legitur. Porrò variè sententia apostoli exponitur. Vno modo: Si quisque diligenti cura probet & examinet sua ipsius facta; tunc desinet sibi placere comparatione alterius, quem fortè existimat se deteriorem. Nam si opus suum inueniat bonum & laude dignum: habebit in se vnde glorietur, & pro quo gloriam à Deo exspectet; secundum illud Rom. 2 *Gloria & honor & pax omni operanti bonum*. Si verò prauum nec syncerum inueniat opus suum: habebit in se vnde sibi displiceat, & pro quo damnationem metuat; sicut ibidem dicitur, *Tribulatio & angustia in omnem animam hominis operantis malum* Hoc enim posterius membrum, iuxta hanc expositionem supplendum erit; & explicatur verbis sequentibus: *Vnusquisque enim onus suum portabit*, scilicet in iudicio Dei. Igitur illud *in altero*, siue *ad alterum*, volunt idem esse quod alterius comparatione; tanquam dicat apostolus: Vnusquisque iudicabitur & retributionem vel gloriæ vel ignominiæ recipiet pro opere suo, non quale fuerit alieni operis comparatione, sed quale in se: Ac proinde non debemus respicere ad alios, fortè peiores aut minus bonos, quasi hoc nobis profuturum sit in die iudicij si dicere possimus. Vixi melius aut non tam malè quàm ille aut ille; sed ad nosmetipsos. Alio modo; Si bonum inueniat opus suum: habebit vnde glorietur apud se in conscientia & coram Deo; vt non sit ei necesse gloriā mendicare ab alijs, reclamante conscientia quam alij non vident. Huic sensui consonat illud 1 Cor. 14, *Mihi pro minimo est vt à vobis iudicer*. Quodque ibidem sequitur, *Et tunc laus erit vnicuique à Deo*. Quidam verò Ironiam subesse putant in verbis apostoli; vt sensus sit: Qui sibi spirituales ac cæteris perfectiores videntur, quòd videant aliorum lapsus & infirmitates; hi si vitam suam diligenter excutiant, inuenient haud dubiè lapsus proprios: in illis si velint, glorientur, neque putent sibi gloriam per hoc accedere, quòd alij peccent, quorum comparatione iusti videantur. At medius sensus mihi præ reliquis probatur.

5 VNVSQVISQVE ENIM ONVS SVVM PORTABIT. Græcè, *proprium onus*; & ita legit Aug. Similes eiusdem apostoli sententiæ sunt, Rom. 14, *Vnusquisque pro se rationem reddet Deo*. 1 Cor. 3, *Vnusquisque propriam mercedem accipiet secundum suum laborem*. & 2 Cor. 5, *Vt referat vnusquisque propria corporis prout gessit, siue bonum siue malum*. In quibus omnibus notandum quod dicit, *suum*, & *proprium*; &, *pro se*, quod opponitur alieno. Sensus igitur est. Vnusquisque in iudicio diuino portabit sarcinam suam, non alienā; id est, stipendium recipiet peccati sui non alieni Ex quo sensu liquet, hoc apostoli dictū

non pugnare cum eo quod suprà dixit, *Alter alterius onera portate*; nec contrarium esse satisfactionibus aliorum pro alijs; nihilo magis quàm satisfactioni Christi pro nobis: Nam *aliorum onera portare*, sicut antè diximus, est proximorum ferre infirmitates; quod ad vitam præsentem pertinet, sicut & satisfacere pro aliorum peccatis; ac vtrumque charitatis est officium erga proximos exhibendæ: *Onus autem suum portare*, quomodo iam expositum est, ad tempus extremi iudicij refertur. Eò namque & cæteræ sententiæ iam citatæ. Potest autem & onus hoc sic intelligi, vt sit debitum reddendæ rationis Deo de factis. Hoc suum onus quisque portabit; quia *vnusquisque pro se rationem reddet Deo*; vt iam ex c. 14 ad Rom. allegauimus. Vocatur autem onus, propter peccata, quibus nemo caret: quorum omnium est reddenda ratio. Et sic intelligit B. Aug. contra lit. Petil. lib. 3. c. 5. vbi etiam breuiter ac perspicuè hunc locum cum superiore conciliat, inquiens; Vnusquisque proprium onus portabit, onus videlicet reddendæ rationis; quia vnusquisque nostrûm pro se rationem reddet Deo. Nam quantum attinet ad onera mutuæ charitatis; inuicem onera vestra portate, & sic adimplebitis legem Christi.

6 COMMVNICET AVTEM IS QVI CATECHIZATVR VERBO, EI QVI SE CATECHIZAT, IN OMNIBVS BONIS. Pro *verbo* quædam mss. habent *verbum*, Græcis & Syris codicibus, & Hieronymo suffragantibus. Etenim verba docendi, etiam passiua, regunt accusatiuum rei; vt si dicam, Hîc pueri docentur bonas artes, id est, instituuntur in bonis artibus. Sic, *qui catechizatur verbum*, id est, qui instituitur in doctrina fidei; quam *verbi* nomine passim apostolicæ literæ significant. Quamuis autem in Græco sit κατηχούμενος, quod vsu ecclesiæ de ijs tantùm dicitur qui ad baptismum rudimentis fidei præparantur; non tamen hîc de catechumenis huiusmodi sermo est, sed de fidelibus adhuc rudioribus, quos plenius oportebat institui in doctrina Christiana. scribit enim apostolus ad baptizatos; *Quicunque*, inquit, *in Christo baptizati estis, Christum induistis*; suprà cap. 3. Neque sanè qui non erant baptizati, teneri poterant præceptis apostolicis, vtpote nondum ingressi in ecclesiam: Neque expediebat eos præcepto, quale hîc intelligi putamus, onerari; ne fortè resilirent à proposito Est autem catechizare, viua voce quempiam instituere in aliqua doctrina, præsertim religionis. solent enim religionis mysteria, etiam apud Ethnicos, voce magis quàm scripto discipulis tradi, & ad posteros transmitti. Illud, *in omnibus bonis*, non ad proximum verbum, *catechizat*, referendum; sed ad remotius *communicet*. Exponitur autem dupliciter, aut de bonis moralibus, aut de temporalibus. Priori modo, sensus est: Is qui docetur verbum fidei, communicet cum suo doctore, non in malis operibus, quæ facit, sed in bonis quæcunque & facit & docet; iuxta id quod suprà dixit cap 4, *Bonum æmulamini in bono semper*. Sic exponunt Ambrosianus & Liranus cum glossa interlineali. Posteriori modo: Qui instituitur in doctrina fidei, vicissim communicet, id est, tribuat doctori suo bona temporalia quæcunque viderit ei necessaria: quia iustum est vt qui spiritualia ministrat, temporalia recipiat; quandoquidem & ipse Dominus ordinauit *ijs qui euangelium annunciant, de euangelio viuere*, 1. Cor. 9. Hæc expositio pene omnium aliorum est interpretum, tametsi Hieronymus & Thomas etiam priorem sensum adferunt. Pro hac expositione facit ipsum verbum *communicandi*, per quod largitio bonorum temporalium in scripturis non rarò significatur; vt Ro. 12, *Necessitatibus sanctorum communicantes*. Philip. 4, *Bene fecistis communicantes tribulationi meæ*. Et iterum, *Nulla mihi ecclesia communicauit in ratione dati & accepti nisi vos soli*. & Heb. 13. *Beneficentiæ & communionis nolite obliuisci*. Videtur autem apostolus hoc præceptum idcirco post prædicta subiungere, ne verbis superioribus; quibus inhumanitatem & arrogantiam magistrorum qui spirituales esse debent repressit, videretur ab illis alienare discipulos voluisse, quo minus eis liberaliter temporalia suppeditarent. Huic sensui aptè cohærent quæ sequuntur;

7 NOLITE ERRARE: DEVS NON IRRIDETVR. Id est, Nolite vosmetipsos fallere vanis excusationibus, quæ valere possunt apud homines, sed non apud Deum; quia *Deus non irridetur*, id est, Deo qui futurus est omnium iudex & peccatorum vindex, nemo potest illudere tanquam à se decepto; quia nouit omnia. Solent enim deceptores irridere eos quos deceperint. Itaque ex posteriore, intelligitur prius per metalepsim; ac si simpliciter dixisset, Deus à nemine fallitur.

8 QVÆ ENIM SEMINAVERIT HOMO, HÆC ET METET. Græcè, numero singulari. *Quicquid enim* &c. Augustinus & Ambrosianus *Quod enim*. Monebat apostolus eum qui catechizatur, ne catechistam suum debito fraudaret honorario. Qua occasione nunc generalem subijcit exhortationem ad bona opera, nominatim autem ad tribuendum ac benefaciendum proximis. Dicit ergo, Deum iudicem nemo fallet; Nam procul dubio *quæcunque seminauerit homo* in hac vita, *eadem metet* in futuro Dei iudicio. Id est, omnium operum suorum quæ fecerit, iustam retributionem accipiet. Etenim hæc vita quasi sementis quadam est; semen, opera; *messis* autem, iuxta Christi testimonium, *consummatio sæculi* Matth. 13. Seges verò, quod pro operibus redditur, præmium

aut

aut supplicium; hoc enim est quod sequitur,

QVONIAM QVI SEMINAT IN CARNE SVA, DE CARNE ET METET CORRVPTIONEM: Græcè, *Quia qui seminat in carnem suam, ex carne metet corruptionem.*

QVI AVTEM SEMINAT IN SPIRITV, DE SPIRITV METET VITAM ÆTERNAM. Hîc quoque Græcè est, *in spiritum, ex spiritu.* Prudenter obseruat Hieronymus apostolum non dixisse, in spiritu suo, sicut dixerat, *in carne sua*, sed tantùm *in spiritu*; quia qui bona seminat, inquit, non in suo quippiam, sed in Dei spiritu seminat. Vult enim intelligi Spiritum sanctum; sicut & in superioribus. Videtur autem apostolus in his verbis, *carnem* & *spiritum* considerare, tanquam agrum vel terram in quam semen mittitur; vt pro qualitate fundi fructum referat: quasi dicat; Qui semen operum suorum projicit in terram carnis suæ; id est, ea facit in obsequium carnalis suæ concupiscentiæ (vnde & opera carnis vocantur); is ex eadem carne sua metet corruptionem, id est, referet interitum, miseriam & mortem sempiternam. Qui verò semen operum suorum seminat in agrum spiritus, id est, in Spiritu sancto ea facit, eiusdem virtute perducenda ad fructum (vnde & fructus spiritus ab apostolo nominantur); is ex eodem spiritu, valorem velut infinitum operibus tribuente, recipiet pro eis vitam æternam. quam è diuerso *incorruptionem*, hoc est immortalitatem vocat apostolus Rom. 2. Sensum autem hunc quem dedimus illustrant alia eiusdem apostoli; vt Rom. 6. vbi operum peccati fructum ac finem dicit esse mortem; bonorum autem, vitam æternam, & cap. 8 cùm ait: *Si enim secundum carnem vixeritis, moriemini; si autem spiritu facta carnis mortificaueritis, viuetis*. Porrò notandus hic locus aduersus sectarios, pro meritis bonorum operum. si enim metet homo non solùm mala quæ seminauit, sed etiam bona; metet autem qui bona seminauit, vitam æternam: igitur in bonis operibus velut in semine vita æterna continetur. Atqui semen huiusmodi, respectu vitæ æternæ, non aliò quam ad causam meritoriam referri potest. Quæret autem aliquis, quomodo dictum sit vniuersaliter ab apostolo, iuxta Græcam lectionem: *Quicquid homo seminauerit, hoc & metet*; cùm tam in bonis operibus quæ peccato subsequente mortificantur, quàm in malis quę per gratiam remittuntur, manifesta sit exceptio. Respondeo, loqui apostolum de operibus ante messem, id est, diem iudicij, non extinctis & (vt ita dicam) ex Dei memoria deletis. sic enim tam de bonis operibus cadentium, quàm de malis resurgentium, loquitur per Ezechielem prophetam Dominus cap. 18, cùm dicit sese talium non amplius recordari. Quanquam & hæc ipsa deletio fit per iudicium Dei, quod in hoc sæculo exercetur.

9 BONVM AVTEM FACIENTES NON DEFICIAMVS, vel, vt alij vertunt, *non defatigemur*; Augustinus legit, *non infirmemur*. Sensus est: Ne tædio aut molestia victi vnquam cessemus à benefaciendo proximis. Rationem subijcit ex præmio nunquam defecturo,

TEMPORE ENIM SVO METEMVS NON DEFICIENTES; vel, vt rursus alij vertunt, *non defatigati*; pro quo Ambrosiaster & Augustinus, *infatigabiles*; tametsi in Græco verba diuersa sunt, quæ interpretes similiter reddiderunt; *deficiamus*, & *deficientes*, vel *defatigemur*, & *defatigati*. quod moneo ne quis in Græco subesse putet anaphoram qualis in Latino. Sensus est; *Tempore enim suo*, Græcè, *proprio*, (sicut & Augustinus legit) hoc est, cùm venerit cõsummatio sæculi, quæ est proprium tẽpus metendi; tunc metemus, & fructum percipiemus incessanter & sine fine, nam fructus ille est vita ęterna. Posset etiam sic intelligi, Tempore enim suo metemus, si prius non fuerimus defatigati bene operando. Porrò Augustinus Tractatu de cantico nouo, cap. 2. hoc, *infatigabiles*, iungit sequentibus; *Infatigabiles itaque dum tempus habemus, operemur bonum ad omnes* Sed ex Gręco melius præcedentibus annectitur, nam illud ἄρα οὖν apud Græcos amat primum locum sententiæ.

10 ERGO, DVM TEMPVS HABEMVS, OPEREMVR BONVM AD OMNES. Id est, dum sumus in hac vita, quod est seminandi tempus, studeamus erga quoscunque homines esse benefici, prout facultas & occasio tulerit. Hinc disce, proximi nomine in præcepto charitatis omnem hominem intelligi debere.

MAXIME AVTEM AD DOMESTICOS FIDEI. Id est, Christianos, qui *domestici fidei* dicuntur, quia in vnam domum ecclesiæ per fidem congregati sunt. quos eosdem Ephes. 2 vocat *domesticos Dei*; quia Ecclesia domus Dei est. Pręcipitur ordo charitatis; secundum quem, cæteris paribus, fideles infidelibus sunt præferendi. Addit autem hanc partem apostolus, vt innuat, multò magis (quod superius præceperat) illis esse benefaciendum, à quibus fidei doctrinam percipimus.

11 VIDETE QVALIBVS LITERIS SCRIPSI VOBIS MEA MANV. Finiturus epistolam apostolus redit ad principale argumentum; volens bene inculcatum esse Galatis id quod eos tota ferme epistola tam studiosè docuit, de lege non miscenda cum euangelio. Pro verbo *videte*, textus Augustini habet *vidistis*. Erasmus vertit, *videtis*. Neutrum meo iudicio rectè: nam ἴδετε, quod est in Græco, sine controuersia *videte* significat (quod & ex Syro versum habemus) non *vidistis*? nisi

põeti-

poeticè sumas pro εἴδετε. At *videtis*, multò minus. Hęc annotanda duxi, non quod ad sensum adeo referat; sed pro veritate textus apostolici, & defensione nostri interpretis. Porrò Græca dictione πηλίκοις quam interpres vertit, *qualibus*, Hieronymus significari putat quantitatem, q. d. apostolus; Videte quàm grandem epistolam scripserim vobis mea manu. quod tamen idem Hieronymus non de magnitudine characterum, aut de prolixitate epistolæ, sed de granditate sensuum vult intelligi. Ridet autem cuiusdam docti commentarium qui scripserat, Paulum vtpote Hebræum & Græcè scribendi imperitum, exigente necessitate, vt Galatis affectum erga eos suum commendaret, contra consuetudinem manu sua subscripsisse hanc epistolam: quod dum facit, curuos tramites literarum vix magnis apicibus expressisse. Atque hoc esse quod dicit, *videte quantis literis* &c. Hoc etsi non prorsus immeritò reijciat Hieronymus; quia non erat Paulo inconsuetum epistolas à se dictatas sua manu subscribere, quemadmodum ex fine epistolarum 2. ad Cor. ad Col. 2. ad Thess. & ad Philem. manifestè probatur: attamen deformitatem literarum hîc significari sentiunt Chrysostomus ac cæteri Græci; quasi dicat apostolus; Quamuis Græcos characteres non pulcrè pingam, vt videre potestis; volui tamen totam hanc epistolam meis digitis exarare, vestri gratiâ; tum vt intelligatis quantopere vestra salus mihi cordi sit, tum vt nulla vobis possit esse suspicione alienæ pro meis literæ vobis obtrudantur. Nam sub nomine Pauli missas aliquando fuisse epistolas à falsis doctoribus, satis apparet ex eo quod dicit 2 Thess. 2. *Neque per epistolam tanquam per nos missam*. Græcis consentit Ambrosianus in eo quod dicunt totam hanc epistolam Pauli manu scriptam fuisse. vbi enim, inquit, holographa manus est, falsum dici non potest. annuit & Caietanus. Hieronymi ergo expositionē isti quadantenus sequuntur: quæ potest ex eo confirmari quod vox γράμματα apud Græcos pro epistola vsurpatur, vt nomen literarum apud Latinos. Exemplum est Actor. 28. Nos neque literas (γράμματα) accepimus, id est epistolam.

12 QVICVNQVE VOLVNT PLACERE IN CARNE, HI COGVNT VOS CIRCVNCIDI. Græcum verbum, quod interpres vertit, *placere*, compositum est, & significat, *iuxta faciem placere*. Docet autem hac parte apostolus, quales sint homines qui legem Galatis imponere volebant; & qua ratione moti id faciant: Intelligit autem pseudapostolos, contra quos hæc, & sequentia dicit. Sensus est: Qui gratiam hominum quærunt carne sibi coniunctorum, & ab ijs laudari cupiunt, aut offendere eos nolunt; ij sunt qui vos pertrahere nituntur ad circuncisionem. Loquitur de Iudæis, placere volentibus genti suæ, quam hîc vocat carnem, & idcirco laborantibus vt quamplurimos ad legem Iudaicam adducerent. Isti autem hoc ipsum quod apostolus 1. capite vocat *hominibus placere*, sic inquiens: *An quæro hominibus placere? Si adhuc hominibus placerem, Christi seruus non essem.*

TANTVM VT CRVCIS CHRISTI PERSECVTIONEM NON PATIANTVR. In Græco nō est genitiuus, *crucis*, sed datiuus, per ablatiuum reddendus, *cruce*, id est, ob crucem. Sensus enim est. Saltem id faciunt vt ne propter crucem Christi persecutionem à fratribus suis Iudæis patiantur. Id est, Christiani quidem esse volunt & crucifixum colere; sed sine periculo persecutionis à Iudæis tolerandæ. Nam Iudæi plærique, vt ex Actis apostolorum liquet, non tam persequebantur fidem crucifixi, quàm doctrinam legis abrogatæ vel abrogandæ per crucem; quemadmodum & à Caietano bene annotatum est.

13 NEQVE ENIM QVI CIRCVNCIDVNTVR, LEGEM CVSTODIVNT. Græcè, *ipsi legem custodiunt*. Quod emphasim habet: nec ab Ambrosiano prætermissum est. Pro quo Hieronymus & Augustinus legunt, *hi legem custodiunt*. Sensus autem est: Nam nec ipsi quidem, quamuis circuncisi sint & circuncisionem profiteantur ac prædicent, legem obseruant. cùm enim lex Mosaica sit iugum importabile, de quo Petrus Act. 15. *quod neque nos, neque patres nostri portare potuimus:* multa legis præcepta negligunt; quin & absque probabili causa, cùm lubet, in multis sibi indulgent. Confer quę diximus. Cor. 11. ad illud, *Accepit panem*. Itaque circuncisionem extorquere à vobis volunt, non zelo legis commoti.

SED VOLVNT VOS CIRCVNCIDI, VT IN CARNE VESTRA GLORIENTVR. Id est, vt glorientur apud suos se rem Iudaicam egregiè promouisse, si circuncisionem, quæ fit in carne, vobis persuaserint, & per hoc ad legem suam vos traduxerint, ac proselytos fecerint. Quanto enim studio id agere soleant, declarat illa Saluatoris exprobratio, *circuitis mare & aridam, vt faciatis vnum proselytum* &c. Matth. 23. Porrò carnis nomine pudendas partes aliquando significari ex Ezechiele discimus cap. 23.

14 MIHI AVTEM ABSIT GLORIARI, NISI IN CRVCE DOMINI NOSTRI IESV CHRISTI. Sensus est: Illi gloriam quærunt apud homines, ex carne vestra circuncisa; at verò procul sit à me, vt in aliqua re glorier, nisi in cruce, id est, in passione & morte, Domini nostri Iesu Christi, quam in crucis patibulo sustinuit, & per quam omne bonum salutare nobis promeruit ac procurauit. Quicquid enim ad pietatem & salutem pertinet vitæ æternæ, totum id nobis promanat *de fontibus Saluatoris*, id est, ex merito passionis Christi. Vnde ipse dixit: *Sine me nihil potestis facere*, Ioan. 15. Hinc est quod Leo pontifex in sermo-

sermone 8 de passione Domini, crucem Christi vocat omnium fontem benedictionum, omniumque causam gratiarum. Non vetat autem apostolus ne quis glorietur in virtutibus, laboribus, passionibus, periculis pro iusticia susceptis, atque in cæteris quæ huiusmodi sunt; id quod rectè fieri posse, si sit iusta necessitas, ipse Paulus suo docuit exemplo 2 Cor. 11. & 12: sed vult, ne quis aliter de quibuscunque rebus glorietur, quàm in cruce; vt intelligat quisquis aliquid boni habet quod gloria dignum sit, id se non aliundè habere, quàm ex fonte crucis Dominicę. Qua de rę B. Hieronymus; *Sciendum est*, inquit, *quòd omnis illa gloriatio ad crucem relata, gloria crucis sit; & quicquid dignum in virtutibus perpetratur, hoc fieri ob Domini passionē.* At dices: Paulus 1 Cor. 11 de quibusdam bonis gloriatur quę non proueniunt ex cruce Christi; cùm dicit: *Hebræi sunt, & ego* &c. Respondeo, in illis non gloriatur tanquam in bonis ad salutem vitæ æternæ pertinentibus: Rectè tamen in illis gloriatur, propter pseudapostolos, ne videatur illis inferior; & ipsa talis gloriatio licet non esset in cruce, erat tamen ex cruce, vtpote salutaris.

PER QVEM MIHI MVNDVS CRVCIFIXVS EST, ET EGO MVNDO. *Crucifixus*, id est, mortuus seu mortificatus; sicut annotauimus ad illud capitis pręcedentis, *Qui sunt Christi, carnem suam crucifixerunt*. Mortuus autem dicitur alicui, qui, quasi mortuus, nullam amplius cum eo habet communicationem: sed, sicut mortuus à viuis, planè separatus atque alienatus est. ita superius cap. 2 dixit se per legem legi mortuum esse. & Rom. 7, *Mortificati estis*, inquit, *legi per corpus Christi.* & eiusdem epistolæ cap. 6, *Qui mortui sumus peccato, quomodo adhuc viuemus in illo?* *Mundum* plęrique intelligunt res mundanas, id est, eas quæ ab hominibus huius sęculi expetuntur, vt opes, honores, voluptates. Verùm scripturę familiarius est, *mundi* nomine mundanos & carnales homines significare; quod ęx innumeris locis facilè potest ostendi: Quæ significatio etiam huic loco probè quadrat. nam de hominibus loquebatur paulò antè, cùm diceret, *Quicunque volunt placere in carne.* & cap. 1, *An quæro hominibus placere?* quod vtique est mundo placere. & hoc modo intellexit Augustinus. Itaque sensus est: Per quem Christum crucifixum, id est, cuius merito ac beneficio, mihi contigit vt mundus & ego mutuo respectu planè mortui simus; nam nec mundus mihi afficitur, nec ego mundo, sed inuicem alieni & auersi sumus, atque adeo aduersi & contrarij. Mundus me odit & persequitur; ego illi placere nolo. Sic Dominus Ioan. 15. *Si de mundo fuissetis; mundus quod suum erat, diligeret, quia verò de mundo non estis, sed ego elegi vos de mundo; propterea odit vos mundus.*

15 IN CHRISTO ENIM IESV NEQVE CIRCVNCISIO ALIQVID VALET, NEQVE PRÆPVTIVM, SED NOVA CREATVRA. Non tam probatio est eius quod præcessit, quàm conclusio totius doctrinæ quam hac epistola tradidit, q. d. Hoc est quod dico, & repeto & extremis verbis commendo; In negocio salutis obtinendæ per Christum, neque circuncisionem aliquid prodesse, neque præputium, sed nouam creaturam; ideoque nullam vos habere causam cur patiamini vos circuncidi: quando econtrario satis iam docui, nihil salutis ex Christo vos consecuturos, si circuncisionem admiseritis; sed per eam vos prolapsuros in miseram & inutilem seruitutem legis. Quid vocet nouam creaturam, intelligitur ex eo quod superiori capite simili sententia dixit; *sed fides quæ per charitatem operatur.* & 1. Cor. 7, *sed obseruatio mandatorum Dei.* Igitur *noua creatura*, quemadmodum optimè Caietanus explicat, est vita spiritualis, à Deo creata per gratiam Iesu Christi. Comprehendit autem totam hominis renouationem ac iustificationem ab initio fidei, vsque ad consummatam charitatem expectandam in futuro sæculo: nec solùm complectitur habitus virtutum, ac donorum; sed & omnem actum veræ pietatis. Hæc enim est obseruatio mandatorum Dei.

16 ET QVICVNQVE HANC REGVLAM SECVTI FVERINT, PAX SVPER ILLOS ET MISERICORDIA. Græcè, *Et quicunque hac regula incesserint*: est enim idem in Græco verbum quod sub finem capitis præcedentis, pro quo interpres verterat *ambulemus*. De cuius verbi significatione sufficiant quæ ibi diximus. *Hanc regulam*, alij intelligunt totam doctrinam de iustificatione traditam hac epistola: Alij, sententiam quæ proximè præcessit, *In Christo Iesu* &c. Ea namque potest accipi pro regula fidei ab omnibus tenenda: Alij rursus, illud solum, *sed noua creatura*; vt illi incedere dicantur hac regula, qui ambulant in nouitate vitæ. Sic enim Chrysostomus & Theophylactus exponunt. Secundum hos, apostolus loquitur de regula vitæ; secundum superiores, de regula doctrinæ. Et quidem omnes hi commentarij probabiles sunt. Coactius verò, quod Caietanus regulam interpretatur, indicatam illis verbis, *Mihi autem absit gloriari nisi in cruce Domini* &c. Nam illa sententia ab hac diuulsa est per aliam quæ intercessit, æquè notabilem; vt proinde multò commodius ad proxima verba, quàm ad remotiora referatur præsens periodus, præsertim id exigente pronomine demonstratiuo *hanc*. Sensus autem est; Quicunque iuxta hanc regulam (aliquam ex dictis) incesserint, eamque tenuerint; pacem illis imprecor & misericordiam à Deo.

ET SVPER ISRAEL DEI. Hoc addit, ne videatur excludere Iudæos. Veruntamen ne

de om-

de omnibus secundum carnem Iudæis intelligatur; dicit, *Israel Dei* id est, qua parte Dei populus est; non qua parte Deo contrarius, vt erant Iudæi infideles & pseuda postoli. Quanquam alijs placet *Israelem Dei* intelligi Israelem spiritualem, id est, quotquot per fidem veri sunt Israelitæ & Abrahæ filij, tam ex gẽtibus quàm ex Iudęis; vt hæc pars sit expositio præcedentis. Mihi magis probatur quod prius dixi.

17 DE CÆTERO, NEMO MIHI MOLESTVS SIT. Hieronymus affirmat melius in Græco haberi, *De cætero labores* (Græcè κόπους) *mihi nemo exhibeat*. Augustinus quoque, *laborem* legit; Ambrosianus, *molestias*. Sensus est: Posthac nemo vestrûm turbulentis contentionibus mihi laborem, molestiam, tædium adferat, de re nunc quantum satis est exposita & inculcata. Loquitur cum authoritate, tanquam Galatarum apostolus & gentium magister.

EGO ENIM STIGMATA DOMINI IESV IN CORPORE MEO PORTO. *Stigma* Græca dictio est, qua significatur nota cuti impressa aut inusta; quomodo notari solent serui proprijs dominorum signis. Non est, inquit, quod mihi laborem ac molestias augeatis, qui ex frequentibus laboribus, plagis, vinculis, alijsque incommodis, etiam signa corpori meo impressa, tanquam notas Domini mei Iesu, cuius me seruum profiteor, porto ac circumfero. Huiusmodi stigmata commemorat ipse Paulus in 2. Cor. 11.

18 GRATIA DOMINI IESV CHRISTI CVM SPIRITV VESTRO, FRATRES, AMEN. *cum spiritu vestro*, id est, vobiscum; sicut dicitur in fine aliarum epistolarum. Claudit epistolam cum imprecatione gratiæ Dei per Christum, idque more suo, de quo alibi diximus; & amplius dicturi sumus in 2. ad Thess. In Græco sequitur hæc hypographe *Ad Galatas scripta est ex Roma*. De qua satis dictum in argumento huius epistolæ.

Finis Tomi primi.

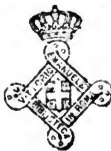

INDEX
RERVM MEMORABILIVM
IN HOC PRIMO TOMO CONTENTARVM,

In quo numerus prior paginam, posterior columnam designat.

A.

B.

F.

G.

H.

I.

Iustifi-

N.

O.

Q.

R.

Sapien-

Via

Z.

FINIS INDICIS.

Errata sic corrige.

PAgina 10.col.2. linea 2. lege ex, pro Ex, pag. 36. c.2. à fine, l.8.& 9. post quidē prodest *dele* cōma. p 45 c 1.in med.testificationē habēt,lege testificationē habēs,p.63.c.2.l.vlt.lege nobis,p.112.c.2 à fin.l.14.lege συνεπιμαρτυρεῖν. p.115. c. 2.à fine l.12.lege Habacuc cap. 3.hanc,p.152.c.1. à fin. l.7. lege qui fecerit ea, p. 168.col.1. in med. lege farinā aqua,vino,aut oleo temperatā ad p. pag. 180. col.1.in marg l.2.lege & rationabile, p.183.c.1.in medio,lege Curam illorum habe, &c p.ead.c.2.l.1 lege Odientes malum, p.194.c.1.in marg. l. 2.dele illud comma, p. 205. c. 1. in med. lege Siue enim viuimus,Domino viuimus; siue morimur, Domino morimur. p.210. c.2. post med. vbi dicitur, in fide & pietate, adde, Confer quę dicimus ad 1.Cor.8.v.1. p.223.c.2.in marg.l.vlt. lege dantis. p. 228. c.1 ante med. lege, Vbi tamen aut quando factum sit,ignoratur. p.240. c.1.l.4.à fine, lege, etiam, aut certè eorum magistris,huius &c. p.244.c.1 l.9. lege, circumcisione; p. 271. c.2.l. 18. à fine, lege, non est. p.285.c.2.l.2.Omitte ista,Sed & hic &c.vsque ad finem sententiæ. p.295.c.2. paulò ante med.lege Habeto illum eo loco,p.297.c.1.sub finem,ibi,enumeratis, Adde,Vide accuratius ad c.6.v.10. p.376. c.2.in marg.in med. lege,An Christi benedicere sit benefacere. p. 448.c.1.l.11.lege anteferrenti, pag. 449.c.2.l.11.lege,quum,p. 466.c.2.l.12.lege,omnes. p.488.c.1.l.pen.lege,Christo. p.496.c.2. l. 3. lege seminatio, p.504.c 2.l.16.à fine,lege quæ etiam malis est cōmunis,p.512.c.2.l.26.lege nomen,p.517 c 2.l.52. lege ET, p.524.lin.16. dele illud, potius. l.18. dele, Quo tempore &c. cum linea sequente. p.537.c.1.l.antepen.lege obsignauit, p.557.c.1.in med. nam vox Hebraica Karan. & pro prima litera vocis Hebrææ, pone ק. Coph. p.560.c.2. in med. lege quid ni & ista, Dominus Spiritus est, p.567.c.2.paulò ante med. lege persona intellectus;Quod,p.568.c.2.l.17.à fine,lege sicubi de f.& l.15 à fine,lege & 1. Cor.2.sic, p. 571.c.1.ante med. lege mors agitur & exercetur; Nam, & in med. lege ironicam esse exprobrationem,p.575.c.1.in med. lege magnitudinem attinet: p.576.c.2.l.3.lege corpora vestra,p.585.c.2.l.15.lege libro 1.de baptismo paruulorum, & lin. vlt. lege moritur, p.586.c.2. l.11.à fine, lege ego vadam. p. 590. c.2.l.10.lege quadrat. & l.14. lege debent,ac si, & l.14. à fine, lege Reconciliamini Deo,p.610.c. 2.l.44. dele ctio, p.623. c. 2. l. 27. lege fuisse, p. 652.c.2. l.1. lege signa. p.668.c.2. med. lege insuper audierit.

Ea quæ magis obuia sunt, Lector per se corriget.

DVACI,

Ex Officina Typographica BALTAZARIS BELLERI, Typographi iurati, ſub Circino aureo,

ANNO M. DC. XIV.

Errata sic corrige.

PAgina 10.col.2. linea 2. lege ex, pro Ex, pag. 36. c.2. à fine, l.8.& 9. post quidē prodest *dele* cōma. p 45 c 1.in med.testificationē habēt,lege testificationē habēs,p.63.c.2.l.vlt.lege nobis,p.112.c.2 à fin.l.14.lege συνεπιμαρτυρεῖν. p.115. c.2.à fine l.12.lege Habacuc cap. 3.hanc,p.152.c.1. à fin. l.7. lege qui fecerit ea, p. 168.col.1. in med. lege farinā aqua,vino,aut oleo temperatā ad p. pag. 180. col.1.in marg l.2.lege & rationabile, p.183.c.1.in medio,lege Curam illorum habe, &c p.ead.c.2.l.1 lege Odientes malum, p.194.c.1.in marg. l. 2.dele illud comma, p. 205. c. 1. in med. lege Siue enim viuimus,Domino viuimus; siue morimur, Domino morimur. p.210. c.2. post med. vbi dicitur, in fide & pietate, adde, Confer quę dicimus ad 1.Cor.8.v.1. p.223.c.2.in marg.l.vlt. lege dantis. p. 228. c.1 ante med. lege, Vbi tamen aut quando factum sit,ignoratur. p.240. c.1.l.4.à fine, lege, etiam, aut certè eorum magistris,huius &c. p.244.c.1 l.9. lege, circumcisione; p. 271. c.2.l. 18. à fine, lege, non est. p.285.c.2.l.2.Omitte ista,Sed & hic &c.vsque ad finem sententiæ. p.295.c.2. paulò ante med.lege Habeto illum eo loco,p.297.c.1.sub finem,ibi,enumeratis, Adde,Vide accuratius ad c.6.v.10. p.376. c.2.in marg.in med. lege,An Christi benedicere sit benefacere. p. 448.c.1.l.11.lege anteferrenti, pag. 449.c.2.l.11.lege,quum,p. 466.c.2.l.12.lege,omnes. p.488.c.1.l.pen.lege,Christo. p.496.c.2. l. 3. lege seminatio, p.504.c 2.l.16.à fine,lege quæ etiam malis est cōmunis,p.512.c.2.l.26.lege nomen,p.517 c 2.l.52. lege ET, p.524.lin.16. dele illud, potius. l.18. dele, Quo tempore &c. cum linea sequente. p.537.c.1.l.antepen.lege obsignauit, p.557.c.1.in med. nam vox Hebraica Karan. & pro prima litera vocis Hebrææ, pone ק. Coph. p.560.c.2. in med. lege quid ni & ista, Dominus Spiritus est, p.567.c.2.paulò ante med. lege persona intellectus;Quod,p.568.c.2.l.17.à fine,lege sicubi de f.& l.15 à fine,lege & 1. Cor.2.sic, p. 571.c.1.ante med. lege mors agitur & exercetur; Nam, & in med. lege ironicam esse exprobrationem,p.575.c.1.in med. lege magnitudinem attinet: p.576.c.2.l.3.lege corpora vestra,p.585.c.2.l.15.lege libro 1.de baptismo paruulorum, & lin. vlt. lege moritur, p.586.c.2. l.11.à fine, lege ego vadam. p. 590. c.2.l.10.lege quadrat. & l.14. lege debent,ac si, & l.14. à fine, lege Reconciliamini Deo,p.610.c. 2.l.44. dele ctio, p.623. c. 2. l. 27. lege fuisse, p. 652.c.2. l.1. lege signa. p.668.c.2. med. lege insuper audierit.

Ea quæ magis obuia sunt, Lector per se corriget.

DVACI,

Ex Officina Typographica BALTAZARIS BELLERI, Typographi iurati, ſub Circino aureo,

ANNO M. DC. XIV.